352

1999 1–3. 133. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Könyvtár

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár
Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309)
Kovács László: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsiga-pénzük?
Szabados György: Imre és András
Molnár Péter: A Magyarországi kormányzat mint a *regimen mextum* példája
Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Phillipe de Commynes, a „francia Machiavelli"
Szegedi László: A rendszerezés és a meghatározás lehetőségei a címertanban

Tisztelt Olvasó!

1997. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk egy HP márkájú scannert vásárolt, 147 875 Ft értékben.

A korábbi támogatásból megmaradt, és a remélt következő „1%"-ból szerkesztőségi számítógépünk (nagy) monitorát szeretnénk kicserélni, amihez várjuk az Ön segítőkész támogatását is.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

Orbán, József Gyula: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) IV/873
Pálffy Géza: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997 (Ism.: *Sahin Tóth Péter*) III/636
Péch Antal (1822–1895) és kora (Ism.: *Gergely Ernő*) II/454
Polen und Österreich im 16. Jahrhundert (Ism.: *Bagi Dániel*) VI/1353
Principles and Ideology of Government (Ism.: *Veszprémy László*) I/202
Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére (Ism.: *Lengvári István*) II/438
Schramm, Gottfried: Ein Dam Bricht (Ism.: *Bóna István*) I/184
Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten (Ism.: *Varga Lajos*) V/1114
Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon (Ism.: *Tringli István*) I/203
Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 27. (Ism.: *Kratky Tamás*) III/638
Sroka, Stanisław A.: A magyar Anjouk családi története (Ism.: *Piti Ferenc*) I/210
Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. (Ism.: *Kőfalvi Tamás*) II/420
Susarin, V. P.: Rannij étap étnicseszkoj isztorii vengrov. Problemü étnicseszkogo szamoszoznanija (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/631
Szakály Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban (Ism.: *Dombrády Lóránd*) V/1124
Szovjetszkij szojuz i vengerszkij krizisz, 1956 goda. Dokumentü (Ism.: *Baráth Magdolna*) III/644
Tarnovszkij, K. N.: Melkaja promislennoszty Rosszii v konce XIX–nacsale XX v. (Ism.: *Kurunczi Jenő*) II/443
Tóth Béla: Maróthi György (Ism.: *Kalmár János*) IV/852
Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János) (Ism.: *Tóth István György*) II/433
Urilov, I. H.: Ju. O. Martov. Politik i isztorik (Ism.: *Jemnitz János*) V/1116
Udvardi Lázár: Emlékeim a hadifogságból (1914–1920) (Ism.: *F. Dárdai Ágnes*) III/640
Ungarn Jahrbuch. 22. kötet (1995–1996.) (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) II/435
Vörös Károly: Hétköznapok a polgári Magyarországon (Ism.: *Huszár Zoltán*) V/1111
Wilder Dénes: A történelmi Magyarország egykori területeinek helynévtára I–II. (Ism.: *Püski Levente*) III/639
Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (Ism.: *Rácz György*) I/197

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (*Rozsnyói Ágnes*) IV/878
Erényi Tibor (1923–1998) *(Hajdu Tibor)* III/652
Főtitkári beszámoló a Magyar Történelmi Társulat helyzetéről és 1995–1999 közötti tevékenységéről (*Hegyi Klára*) IV/880
Kállay István (1931–1998) (*Ress Imre*) IV/876
Sárközi Zoltán (1922–1997) (*Szekeres József-Tóth Róbert*) V/1137
Szakály Ferenc (1942–1999) (*Gecsényi Lajos*) V/1139

Bogatyrëv, Pietr: Vampires in the Carpathians. Magical Acts, Rites and Beliefs in Subcarpathian Rus' (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) . . . IV/850
Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság..." Somogy megye egyesületei a dualizmus korában (Ism.: *Gyáni Gábor*) . . . II/440
Böhmen und Mähren. Handbuch der historischen Stätten (Ism.: *Pálffy Géza*) . . . VI/1349
Croisades et pèlerinages. Récits, choroniques et voyages en Terre Sainte. XII-XVI. siècle (Ism.: *Csukovits Enikő*) . . . III/633
Csepregi Márta–Kerezsi Ágnes–Lázár Katalin: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról (Ism.: *Bartha Antal*) . . . IV/848
Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne (Ism.: *Radó Bálint*) . . . II/426
Diktatúra és demokrácia között. Tanulmányok a latin-amerikai politikai átmenetről (Ism.: *J. Nagy László*) . . . IV/872
Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) . . . IV/857
Erdélyi okmánytár (Ism.: *Szovák Kornél*) . . . I/190
Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz (Ism.: *Szvák Gyula*) . . . I/201
Fülöp Mihály–Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században (Ism.: *Dombrády Lóránd*) . . . II/448
Gergely Jenő: A Katolikus Egyház Története Magyarországon 1919–1945 (Ism.: *Balogh Margit*) . . . II/446
Grabner, Elfriede: Verborgene Volksfrömmigkeit. Frühe- und Volksbarocke Christusapokryphen in Wort- und Bildzeugnissen (Ism.: *Knapp Éva*) . . . II/431
Gunst Péter–Miru György–Veliky János–Velkey Ferenc: Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században (Ism.: *Erdődy Gábor*) . . . IV/865
Györffy György: Pest-Buda kialakulása (Ism.: *Csukovits Enikő*) . . . I/195
Hahner Péter: Az Egyesült Államok elnökei (Ism: *Urbán Aladár*) . . . VI/1364
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Tudományos tevékenységének eszmei előképei 1850-ig (Ism.: *Bartha Antal*) . . . IV/853
Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) . . . VI/1369
Huizinga, Johan: A történelem formaváltozásai. Válogatott tanulmányok (Ism.: *Pallagi Mária*) . . . VI/1366
Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (Esettanulmány) (Ism.: *Bartus Sándor*) . . . VI/1374
Ifj. Barta János: „Napkirályok" tündöklése (Ism.: *Makai János*) . . . I/216
Itämerensuomi Eurooppalainen Maa (Ism.: *Bartha Antal*) . . . I/186
Két forráskiadvány a háború utáni magyar–román viszonyról (Ism.: *Demény Lajos*) . . . V/1129
Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs: Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig (Ism.: *Csukovits Enikő*) . . . VI/1351
Kónya Sándor: A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949) (Ism.: *Mucsi Ferenc*) . . . II/457
Kotkin, Stephen: Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization (Ism.: *Pető Andrea*) . . . III/642
Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről (Ism.: *Tóth Csaba*) . . . II/422
Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek (Ism: *Fónagy Zoltán*) . . . VI/1354
La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au moyen ages et temps modernes. I–II. (Ism.: *Tóth István György*) . . . I/213
Krausz, Tamas: Szovjetszkij termidor (Ism.: *Kolontári Attila*) . . . V/1121
Kubinyi, András: König und volk im Spätmittelalterlichen Ungarn (Ism.: *Veszprémy László*) . . . V/1110
Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában (Ism.: *Zsoldos Attila*) . . . I/206
Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok Magyarország régebbi történelméről (Ism.: *Kőfalvi Tamás*) . . . V/1107
Marsina, Richard: Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevnych spisovatel'ov (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . II/425
Nagy Péter Tibor: Hogyan kerüljük el a polgárosodást (Ism.: *Szabolcs Ottó*) . . . V/1134

Solymossy Péter: Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938–1941 közötti revíziós politikájáról IV/765
Szabados György: Imre és András I/85
Szabó Csilla: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon, az 1860-as években: a 48-as Párt megalakulása III/519
Szabó Éva Eszter: Bevándorlás és faji diszkrimináció az Egyesült Államokban (1880–1925) V/985
Szegedi László: A rendszerezés és a meghatározás lehetőségei a címertanban I/145
Velladics Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847) VI/1259

MŰHELY

Anderle Ádám: Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997) V/1087
Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban V/1047

KISEBB CIKKEK

Anderle Ádám: A bécsi udvar és a carlismo VI/1344
Molnár Péter: Olasz-német vegyesbizottsági tárgyalások a tankönyvek kölcsönös revíziójáról, 1938–43 . . . . . IV/823
Réti György: Teleki Pál 1940. augusztus 3-i levele és emlékeztetője Benito Mussolininek IV/828
Völgyesi Orsolya: Novák Antal kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez VI/1335

FIGYELŐ

Molnár Miklós: Trianon felé IV/842

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Kossuth Lajos Tudományegyetemen rendezett Szabó István emlékülésről (*Kovács Ágnes*) III/624
Konferencia a 19. századi magyar liberalizmusról (*Kőrösi Zoltán*) III/617

TÖRTÉNETI IRODALOM

1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (Ism.: *Mucsi Ferenc*) V/1118
1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok (Ism.: *Orbán Sándor*) III/645
A Batthyány-kormány igazságügyminisztere (Ism.: *Erdődy Gábor*) VI/1356
A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959 (Ism.: *Mucsi Ferenc*) V/1127
A Magyar Országos Levéltár. Levéltárismertető (Ism.: *Ress Imre*) IV/859
A magyarországi németség története Szent István korától napjainkig (Ism.: *Szőts Zoltán*) II/456
Anderson, Paul and Mann, Nyta: Safety first. The making of New Labour (Ism.: *Jemnitz János*) III/648
A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848–1849 (Ism.: *Urbán Aladár*) VI/1360
A török kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695 (Ism.: *Kalmár János*) IV/851
Az Anjou-kori oklevéltárról (Ism.: *Tóth Ildikó*) I/207
Benedik, Peter: Der Streit um das Kirchliche Amt. Die theologischen Positionen der Gegner Martin Luthers (Ism.: *Radó Bálint*) II/430
Birmigham, David: Portugália története (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) IV/869
Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak (Ism.: *Tulok Péter*) I/214

51593 51593/352

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
133. ÉVFOLYAM (1999) 1–6. SZÁM

TANULMÁNYOK

Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása IV/685
Cieger András: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875) III/463
Csapó Csaba: Csendőrség és közigazgatás (1881–1914) III/497
Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban VI/1141
Hermann Róbert: Egy „végzetes" döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29. . . . . II/253
Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309) I/41
Molnár András: Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. (Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei) VI/1193
Romsics Gergely: A *Foreign Affairs* és Magyarország 1922–1939 . . . . . V/895
Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzet és népesedéspolitika Magyarországon a II. világháború utáni években V/959
Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931 . . . . . IV/655
Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár I/3
Urbán Aladár: Agitáció a magyar köztársaságért 1848/49-ben II/221

KÖZLEMÉNYEK

Berényi Iván: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben II/373
Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli" I/125
Csillag András: Pulitzer és a *The World* a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit-venezuelai határviszály idején V/999
Fischer Ferenc: Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928–1929) V/1027
Gáspár Ferenc–Sarusi Kiss Béla: Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett írásai a frankhamisításról, 1926 . . . . . IV/727
Gergely András: Bécs és Pest-Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében II/313
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyar zsidótörvények IV/795
Kovács László: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsiga-pénzük? I/63
Lukács Lajos: E. J. Monson főkonzul működése a Lónyay-kormány időszakában III/561
Magyar László András: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732–1756 . . . . . VI/1247
Mányai Csaba–Szelke László: Fejezetek a Gresham-palota történetéből III/593
Miru György: A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években III/543
Miskolczy Ambrus: Jules Michelet „Demokratikus legendái" és a magyar–román párbeszéd. Esettanulmány az imagológia és transzkulturalitás köréből II/383
Molnár András: „Zalának elszállt lelke..." Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26–július 29. . . . . II/329
Molnár Péter: A Magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája I/113
Nagy Levente: Néhány adat Wittnyédi István erdélyi kapcsolataihoz VI/1217
Pesti Sándor: A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése a dualizmuskori Magyarországon III/579
Raáb Renáta: A magyar szabadságharc a korabeli dán sajtóban VI/1297
Sándor Pál: Újabb kiadatlan Deák források VI/1279
Senga Toru: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt V/1011

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
133. ÉVFOLYAM 1999. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár 3
Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309) 41

KÖZLEMÉNYEK

Kovács László: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsiga-pénzük? 63
Szabados György: Imre és András 85
Molnár Péter: A Magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája 113
Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli" 125
Szegedi László: A rendszerezés és a meghatározás lehetőségei a címertanban 145

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gottfried Schramm: Ein Dam Bricht (Ism.: *Bóna István*) 184
Itämerensuomi Eurooppalainen Maa (Ism.: *Bartha Antal*) 186
Erdélyi okmánytár (Ism.: *Szovák Kornél*) 190
Györffy György: Pest-Buda kialakulása (Ism.: *Csukovits Enikő*) 195
Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (Ism.: *Rácz György*) 197
Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz (Ism.: *Szvák Gyula*) 201
Principles and Ideology of Government (Ism.: *Veszprémy László*) 202

Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon (Ism.: *Tringli István*) 203
Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában (Ism.: *Zsoldos Attila*) 206
Az Anjou-kori oklevéltárról (Ism.: *Tóth Ildikó*) 207
Stanisław A. Sroka: A magyar Anjouk családi története (Ism.: *Piti Ferenc*) 210
La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au moyen ages et temps modernes. I–II. (Ism.: *Tóth István György*) 213
Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak (Ism.: *Tulok Péter*) 214
Ifj. Barta János: „Napkirályok" tündöklése (Ism.: *Makai János*) 216

Tóth Endre

SZENT ADORJÁN ÉS ZALAVÁR

Cs. Sós Ágnes 1925–1992 emlékére

A római uralom megszűnése után a Dunántúlon élő népesség története eredményes kutatásának egyik fontos összetevőjét a kereszténység írásos és tárgyi forrásainak a vizsgálata jelenti[1]. Ennek a kedvező adottságnak az oka a — 4. században már egységesen rómainak nevezhető — helyi lakosság kereszténysége, szemben a sorozatosan érkező, letelepedő vagy tovább vándorló népek jórészének „pogányságával". Ha voltak is közöttük keresztények, mint egyes gót töredékek[2], ezek keresztény tárgyi emléke elenyésző számú. Ezért a keresztény leletek főként a helyben élő népesség történetének kutatását segítik elő. E leleteken esetenként jól nyomon követhető a mediterráneum keresztény tárgyainak téma- és stílusváltozása, ezáltal a dunántúli lakosság kereskedelmi-kulturális kapcsolatai. Az első évezred második felének a kereszténységére vonatkozó írott és tárgyi emlékek mennyisége nem egységes: eleinte még akad forrásemlítés, az emlékek nagy része azonban tárgyi jellegű. Az utóbbiak száma az 5. századi visszaesés után a 6–7. században emelkedik[3]. A rájuk vonatkoztatható írott források azonban eltűnnek. Ezért a leletek értelmezése máig kérdéses: a helyi őslakossághoz kapcsolhatók-e, vagy az avarok által elhurcolt mediterráneumi népességhez? A keresztényekre vonatkozó forrásokat és leleteket nélkülöző 8. század sem tartható a „pannoniai" kereszténység végleges megszűnése időszakának. Az avar-frank háborúk alkalmával, a 796-ban tartott Duna-parti zsinat[4] rendelkezései alapján bizonyos, hogy az egykori tartomány területén keresztény *tömegek* éltek, akik a nyugati egyházzal hosszú ideje semmiféle kapcsolatot nem tartottak, és nem is tudtak róluk. Felbukkanásuk Pippin hadjárata alkalmával feltehetőleg az igazi meglepetés volt Paulinus aquileiai patriarcha számára. A frank hódítással azután Pannonia déli része, a Dráva-Száva köze (828 után csak a nyugati fele maradt karoling kézen) és Nyugat-Pannonia[5] szervezetileg ismét az európai kereszténységhez kapcsolódott.

[1] Ezúton is megköszönöm a tanulmány írása közben nyújtott segítséget és szakirodalmi adatokat Veszprémy Lászlónak és Vida Tivadarnak.

[2] Lásd például a Hács-Béndekpusztai gót liturgikus feliratú ólomlemezt. A temetőről: *Kiss Attila*: Das germanische Gräbenfeld von Hács-Béndekpuszta aus dem 5.–6. Jahrhundert. Acta Antiqua 36, 1995, 275, 286, 320–322.; Harmatta János; Acta Antiqua 37, 1996.

[3] A népvándorlás kori keresztény leletekről egyelőre: *Tóth Endre*: A 4–8. századi pannoniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2, 1990, 17.

[4] Monumenta Germaniae Historica (MGH) Leges, Concilia aevi Karolini I. 172–176.

[5] Úgy látszik kilrthatatlan a történeti térképekről és a korszakot tárgyaló tanulmányokból az egész Dunántúlra kiterjedő, szervezett karoling birodalom és Duna-menti határa. Semmiféle érv, lelet nem támogatja, hogy a 9. század első évtizedeiben, végérvényesen pedig a 828-as átszervezést követően a karoling állam a Rába-Marcal-Rinya folyóktól keletre is kiterjedt volna. Ezért mindazok a következtetések, amelyek frank településekkel számolnak, és erre építenek a Dunántúl keleti részén, téves azonosítások, és az erre alapított következtetések eleve hibásak. Nem ez az egyetlen

A keresztény közösségek megjelenésétől, majd az önálló (nem a lakóházakból átalakított) templomok építésétől — azaz a 4. századtól— kezdve a dunántúli keresztény népesség folyamatosságának fontos bizonyítékát a szenttisztelet továbbélése jelentené. A templomvédőszentek fennmaradása a keresztény *közösségek* folyamatosságát jelzi. Az „őslakosság" továbbélése Pannoniában jól minősíthető a templomvédőszentek felettébb gyér fennmaradásával. Ez ugyan nem zárja ki a lakosság továbbélését, de meggyőzően mutatja, hogy a keresztények egyházközösségben alig néhány helyen élhették meg a magyar honfoglalást. Azaz nem közösségek maradtak meg zárt csoportokban, hanem legfeljebb szórvány népesség.

A zalavári szent Adorján templom nem vethető össze a római-kori szenttisztelet néhány továbbélés-példájával. Szent Demeter a hely — Sirmium — szentje volt, nemkülönben Ireneus is (Szenternye apátsága). Mindkét település az egykori római tartomány déli szélén fekszik, ahol a leginkább tételezhető fel a honfoglalás előtti lakosság fennmaradása és ezáltal a vallási továbbélés valamilyen formája. Kérdezhető: milyen fokú lakosság továbbélésről beszélhetünk, ha a helynév — Sirmium — eltűnt (ugyanakkor azonban tájnévvé vált) és a patrocinium maradt meg? A névváltozásnak ez a módja jól összevethető Serdica nevének megváltozásával: a patinás név a templomszent alapján változott át Szófiára. Noha írott forrás nem maradt róla, a 9. századi sabariai templom Szent Márton titulusa sem enyészett el: a régészeti feltárás a templom helyén nemcsak a 11–12. századi, félköríves záródású templomot igazolta, hanem egy korábbi fatemplomot és karoling temetkezéseket[6]. 860-ban Sabariát *civitasnak* nevezik: a megjelölés működő templom nélkül nem képzelhető el. Márton sabariai kultusza ottani születése és a településnév folyamatossága miatt több, mint valószínű[7]. Megkönnyítette, hogy Márton a koraközépkor óta a keresztény világban elterjedt tiszteletnek örvendett, és a Sabaria helynév ismeretét Sulpicius Severus életrajza, a mise- és breviárium-olvasmányok egyaránt ismertté tették és életben tartották.

A középkori magyar templomvédőszentek megoszlása egysíkúbb, mint a korabeli nyugateurópai országokban: a legnépszerűbb római szentek vannak többségben. Egyesek esetében a gyakoriság szembetűnő: Szűz Mária, Péter apostol, Mihály arkangyal, György, Lőrinc, Kozma-Damján vértanúk, Márton és Miklós — sorolhatnánk tovább — tiszteletére templomok százai épültek a középkori Magyarországon. Jóval ritkább a Kelemen, Pantaleon, Demeter, Lambert, Gál, Vid, Ulrik stb. patrocinium. Ennek oka egyrészt az, hogy a nyugat-európai országok mintegy 5–600 éves keresztény múltat tudtak maguk mögött akkor, amikor a hazai egyházszervezet megalakult, és megkezdődtek a templomépítések. Demeter és Ireneus kivételével a helyi keresztény vértanúk tisztelete nem maradt fenn, és a 600 év folyamán a szenttiszteletben be-

eset a Kárpát-medence történetében, amikor egy több évtizedes tévedés szinte megváltoztathatatlan. Ilyen Dacia nyugati határa is, amelyet a Tiszánál és a Marosnál tételeznek fel. A Maros menti szórványos római leletek, akár őrtornyok is a Kalocsa térségéből kiinduló, a Maros mellett vezető, Dáciát Pannoniával összekötő út leletei. Mégis, az Erdély történetében és a Historia könyvtár atlaszában közölt térképek ellenére, a hazai tankönyvekben és történelmet népszerűsítő atlaszokban és térképeken Dácia nyugaton a Tiszáig, északon a Marosig terjed, a Karoling Birodalom legkeletibb határa pedig szintén a Duna.

[6] *Kiss Gábor–Tóth Endre:* A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992, ComArchHung 1993, 175–198.

[7] *Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidy Czigány Balázs:* Savaria-Szombathely története 1526-ig, Szombathely 1998.

következett változások (ereklye transzlációk) sem hagyhattak nyomot rajta. Nyugat-Európában a szenttisztelet képét változatossá teszi a lokális vértanuk és (transzlációs) szentek sokasága. Magyar jellegzetesség viszont az Árpád-házi szentek tiszteletére épült templomok nagy száma: Szent István és László, majd később Erzsébet tiszteletére a templomok sokaságát szentelték[8] (Imre tiszteletére már jóval kevesebb). Ugyanekkor feltűnő a nem uralkodóházi szentek szűk lokális kultusza (Gellért[9], András-Zoerard). Hazai jellegzetesség a Mindenszentek tiszteletére épült templomok nagy száma is[10]. Ez jól megmagyarázható a 835-ben a birodalomban bevezetett Mindenszentek ünneppel. Nyugat-Európa sokkal inkább telítve volt templomokkal, mint a kereszténnyé váló Magyarország, ahol csak a 11. században indultak meg a templomépítések. Ezért feltűnő és vizsgálható, hogy az általánosan elterjedt patrociniumokkal szemben a kis számban (akár az egész országban, akár csak egy szűkebb területen előforduló szentek (Gál, Emmerán, Hippolit) tiszteletét mi váltotta ki. Ez indokolja és teszi lehetővé a vizsgálatot, amely a forráshiány miatt meglehetősen korlátozott.

Ismert, hogy a 11. századi hazai templomvédőszentek között a Róma városi szentek a gyakoriak. Amikor egyes szentek feltűnése mögött István és Gizella családi, rokoni kapcsolata sejthető, tiszteletük csak akkor terjedt el, ha egyben a népszerű, Róma városi szentek között is megtalálhatók voltak[11]. Ilyen Szent György és Mihály. Egyes ritka patrociniumok esetében — források híján — csak gyanakodhatunk valamilyen különleges okra (a korai, Géza-kori térítésre szent Gál[12], I. István személyes kapcsolatára Apollinárisz[13] esetében, Vince ábrázolására a koronázási palástón Gizella születésnapja miatt[14], a nyitrai Emmerán és a zobori Hippolit patrociniumokra[15]). Máskor (például a diósdi Szent Szabina templom, 1046 előtt[16] az eredet aligha ismerhető meg. A somlóvásárhelyi exempt templom és az apácakolostor védőszentje, Szent Lambert választása az Árpád-házhoz köthető családi kapcsolat eredménye: ennek hagyománya fennmaradt[17]. E szentek közé sorolható Adorján is, akinek a tiszteletére I. István Zalaváron templomot (majd apátságot) alapított, kultusza mégsem terjedt el. A patrociniumok állandóságához ragaszkodó vallásos mentalitás miatt ezek a védőszentek nem változtak meg, de nem is terjedtek el úgy, mint például a nyugati kereszténység körében különösen népszerű Márton, akinek tiszteletére több száz hazai templom épült. Szent Adorján kultusza a középkorban nyugaton[18] és keleten is alig

[8] Vö. *Karsai Géza:* Szent István király tisztelete, SzIE III. 204–252; *Mező András:* A templomcím a magyar helységnevekben, Budapest 1996, 73, 90, 125.

[9] Ismereteim szerint Szent Gellért tiszteletének mindössze egyetlen helységnévben maradt emléke: Zalaszentgrót (Mező András véleményével szemben — ti. a patrocinium nem Gellért, hanem szent Gerold — lásd: *Tóth Endre*, Hoholt - Hahót, „... quasi liber et pictura...", Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára, Bp. 1998.).

[10] *Mező A:* i. m. 1996, 215–219.

[11] *Tóth Endre:* István és Gizella miseruhája, Századok 131, 1997, 23–24.

[12] *Györffy György*: István király és műve, Bp. 1977, 72–3.

[13] *Györffy György*: István király 152.

[14] *Tóth Endre*: Sz. 131, 1997, 22–23.

[15] *Györffy:* István király 115; megjelenésük a szomszédos bajor, regensburgi egyházmegye térítésének emléke, de tiszteletük elszigetelt maradt.

[16] *Mező* i. m. 1996, 253.

[17] *Lukcsics Pál:* A vásárhelyi apácák története, Veszprém 1923, 13–14; és *Tóth Endre*, Hoholt - Hahót, vö. a 9. jegyzetet.

[18] A salzburgi egyhámegye területén nincs templom, amelynek Adorján a védőszentje, vö.: *Mitterer, Kurt Anton*: Die Patrozinien der Diözese Salzburg unter besonderer Berücksichtigung der

ismert. Csak a 12. századtól honosodott meg Flandriában. Ezért sem a 9. századi karoling, sem az Árpád-kori dunántúli tisztelete nem tartható magától értetődőnek. Az Adorján-patrocinium éppen a kultusz ritkasága miatt alkalmas arra, hogy 9. századi feltűnése és a 11. századi magyar felújítása mögött különleges okokat keressünk. Természetesen a Mihály, Mária, Keresztelő János stb. patrocinium választás mögött is állhatnak esetenként személyes (politikai) indítékok. Ámde, ha forrás erről nem szól, gyakoriságuk a további következtetéseknek útját állja. Nem így a ritka patrociniumok esetében, amelyeknél a választás személyes indítéka nemcsak nyomozható, hanem szerencsés esetben megállapítható. A tanulmányban erre teszek kísérletet.

Szent Adorján a legkorábbi ismert hazai templomvédőszentek közé tartozik. Az adatok eléggé összetettek és sokoldalúak ahhoz, hogy a tisztelet eredetével érdemben foglalkozni lehessen. Ez különösen akkor szembetűnő, ha egy ugyancsak korán adatolt, másik templomvédőszent eredetét keressük. Az I. István által alapított püspökségek és monostorok mellett a legkorábbi ismert falusi patrocinium a diósdi templomé: Szent Szabina[19]. Gellért és társai 1046-ban, Budára igyekezvén tértek be a templomba, majd ezt követően Kelenföldre érve szenvedtek vértanúságot[20]. A püspök halálát elbeszélő források ismerik mind a templomot, mind pedig patrociniumát[21]. Eredetének

---

Heiligenverehrung im 8. und 9. Jahrhundert, Mitt. der Gesellschaft für salzburger Landeskunde 132, 1992, 7–128.

[19] Az eredeti falunév Diód (Gyógy?) lehetett. A Fejér és Pilis megyék határán fekvő helységet Csánki D., MTF I 27, Pest megyéhez számítja: 1417 (?): *Possessio Gyogh in qua eccl. par. in hon. Sancte Sabine esset fundata ac castellum et ortus lapidea et altera eccl. simil. lapidea sub vocabulo B. Bartholomei apostoli.*

[20] Szekfű László az augusztus 29-i Szent János és Szabina nappal kísérelte meg módosítani Szent Gellért halálának dátumát (*Szekfű László*: Szent Gellért halála, Acta Historica Szegediensis 66, 1979, 19–28.). Véleménye szerint a Fehérvár felől érkező püspökök kitérővel azért keresték fel a diósdi Szent Szabina templomot, hogy ott, a csanádi egyházmegye feltételezett eredeti patrónusa, Szent János napján, ünnepi misét mondjanak. A szentté avatás idején az emberek emlékezetében azonban csak a János napi vértanúság rögzült, és ez később átkerült a másik, szeptember 24-i Szent János ünnepre (Conceptio S. Johanni). Az ötletes következtetést néhány körülmény miatt mégsem tartom követhetőnek. Gellért ünnepét szeptember 24-én, a vértanúságának napján ünnepli az egyház. Ha ezt a napot, a vértanúság napját ki akarjuk mozdítani, ahhoz alapos indokokra lenne szükség. Nem merült fel azonban olyan kronológiai érv, amely a szeptemberi vértanúságot megkérdőjelezné. Ha lenne ilyen indok, akkor kellene megoldást keresni, lehetőleg olyat, amelyet Szekfű L. felvetett. Önmagában a diósdi misebemutatással, a két ünneppel és egy kerülővel ezt nem lehet indokolni. A diósdi templom felé tett kerülő sem jelenthet érvet (1163-ban IV. István a Székesfehérvár alatti csatából éppen ezen az úton haladt a Duna felé, és tért be Diósdra), sem az, hogy nem a jurisdikciója területén kívül misézett, vagy hogy éppen a csanádi püspökség feltételezett védőszentje, János ünnepe miatt kellett miséznie. A vértanúsága előtt mise bemutatása akár legendás keletkezésű is lehetne. Nem felejthetjük el azonban, hogy Gellért és társai tisztában voltak útjuk kimenetelének kétségességével. Ezért a Budára érkezés előtt egy kitérő — szentmise bemutatására ünnepen vagy anélkül — szükségszerűnek mondható. Könnyen lehet, hogy a közelben nem volt más templom. A mise bemutatására szeptemberben is sor kerülhetett, majd azt követte a vértanúhalál.

[21] Anonymus: Gesta Hung. 46. terra a *civitate Atthile regis usque ad Centum Montes et usque ad Gyoyg* (SRH I 95); Chron. Hung. comp. s. XIV. 83: *Cumque festinanter predicti episcopi ad locum venissent, qui dicitur Gyod, ibi in ecclesia Sancte Sabine, priusquam ad dominos irent, missam audire voluerunt* (SRH I 339–340); Chron. Monac. 39. *in Gyod in ecclesia Sancte Sabine, priusquam dominos accederent, missam audire voluerunt.* (SRH II. 71); Chron. Heinrici de Mügeln. 64....*pischoff an die stat komen, dy do heyst Gyonh, do wolten sie mesz horn in der kirchen Sabine der heiligen junckfrawen* (SRH II 164); Legenda s. Gerhardi ep. 15:...*predicti episcopi festinanter venissent ad locum, qui dicitur Dyod, in ecclesia Sancte Sabine Sanctus Gerhardus missam celebravit et exhorta-*

vizsgálatához a kiinduló adatok szűkösebbek, mint Adorján esetében: ez sem kevés. A templomot a kisebb Gellért legenda még a helység megnevezése nélkül említi[22]. A nagyobb legenda és a vele kapcsolatban álló források a helységet is megnevezik, amelyet az Érd és Tétény közti Diósddal[23] szokás azonosítani. Gellért püspök vértanúságához annyira szervesen hozzátartozik a szent Szabina templom meglátogatása illetve a mise, hogy a templom létezése biztosnak tartható. Tekintettel a patrociniumok állandóságára, a feljegyzett védőszent koraiságának hitelességében nincs okunk kételkedni. 1046-ban, Érd és Tétény határán valóban állt egy templom, amelynek a védőszentje Szabina volt. 1334-ben plébánia[24], 1363-ban a kőtemplom[25], amely nem azonos a közeli, lehetséges, hogy Mindenszentek védőszentű[26] kányai apátsági templommal[27]. A diósdi templomot talán már I. István uralkodása idején felszentelték. Olyan korai időben, amikor a magyar egyház kapcsolatai még kevésbé voltak kiterjedtek, amikor kevésbé álltak rendelkezésre a liturgikus könyvek, és főleg a templomvédőszentek választásának sem volt még kialakult gyakorlata. Ebben a környezetben különösen feltűnő a Szabina patrocinium, amely a legritkábban használtak közé tartozik. Ezért nyomozható az eredete.

Nem ismerek más hazai, középkori Szabina patrociniumu templomot[28]; nem találtam délnémet, osztrák területen, sem a Rajna vidéken[29]. Noha templomvédőszentként nem terjedt el, úgy a Mindenszentek litániáiban, mind pedig a naptárakban és a sanctorálékban annak ellenére megtalálható, hogy ünnepnapja augusztus 29-re esik, amely Szent János fővételének a napja, és az háttérbe szoríthatta volna[30]. A 425 körül összeállított Martyrologium Hieronymianumban még nem olvasható a

---

tionis gratia de fide catholica premioque vite eterne sollempnem sermonem populo assistenti fecit (SRH II 502); Chron. Mügeln. 55. *Do wasz der grosz Stephan mude und wolt rüen pey einem dorff, das hast Dyo. Den nam die fraw Allexij und furt in ein haus.* (SRH II 201).

[22] *...in Alba Regia urbe remearet vir Domini ad ecclesiam sancte Savine virginis et martiris hospitatus est,... Altera vero inlucescente die pater sanctus missam celebravit...* Passio 6, SRH II 477, 20.

[23] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV., Budapest 1998, 568–9. A templom fekvéséhez: Pest megye régészeti topográfiája (szerk. *Torma István*), A budai és szentendrei járás XIII/1 Budapest 1986, (MRT 7.) 80–81; lásd még: *Torma István:* Az érdi kutyavár, StudCom 9, 1980 151–161; *H. Gyürky Katalin:* A Buda melletti kányai apátság, Bp. 1996, 12.

[24] *Ortvay Tivadar:* Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján, Bp. 1891–1892 I. 287.

[25] CD IX: 2, 254.

[26] *Györffy*: Tört. Földr. IV 571.

[27] Az azonosítás története és cáfolása *H. Gyürky K.*: A kányai apátság 1994, *Thorma István*: Az érdi kutyavár, StudComit 9, 1980, 251–261.

[28] Személynévként is ritka. *Berrár Jolán* (Női neveink 1400-ig, A MNyT kiadványai 80, Budapest 1952, 35.) 1276-ból ismer egy apácanevet (margitszigeti apáca). II. Bélának is tulajdonít egy Szabina nevű leányt. Ez a Szabina — Mojs nádor felesége, özvegye — valójában IV. Béla leányaként jött szóba (Szabinát az Árpádokhoz kapcsolni királyleányként nem lehet, vö. *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek 1892) 606-. A királyi családdal kétségtelenül rokonságban álló Szabina *Szovák Kornél* szerint Kun Erzsébettel fennálló rokonságával magyarázható (Történeti Lex. 462).

[29] Felhasználtam Hauck köteteinek (*Hauck, Albert:* Kirchengeschichte Deutschlands II. Berlin 1958, 9. Aufl.) kolostor-összeállításait, a 9. századi karoling okleveleket, III. Ottó és II. Henrik okleveleit, a regensburgi, a freisingi és passaui tradiciókönyveket, a salzburgi, a steier és a karinthiai oklevéltárakat és tradíciókat.

[30] Vö. még: *Squarr, C.*: Sabina. Lexikon der christlichen Ikonographie VIII. 1976,301.

neve[31], de a Sacramentarium Gelasianum és a Sacramentarium Gregorianum már felvette[32]. A ravennai San Apollinare in Nuovo (eredetileg: Salvator majd Márton templom) mozaikján a vértanú szüzek között is ábrázolták[33] (6. század).

A Rómában tisztelt Szent Szabina ottani tisztelete miatt került be a litániákba, naptárakba. A 60 méter hosszú, háromhajós bazilikát 422–440 között építtette Illyriai Péter presbiter[34], amint a templom nyugati, belső homlokzatán lévő falmozaikon máig olvasható[35], és III. Szixtusz idején (432–440) szentelték fel[36]. A templom eredeti címe *titulus Sabinae*. A titulusnév vértanúval[37] való azonosítása a 6. századtól mutatható ki. Péter rövidesen püspök lett, a templom pedig ettől kezdve plébánia, azaz a Róma városi bíborosi templomok közé tartozott[38]. A liturgikus gyakorlatban fontos szerepet kapott, mert a 8. században már biztosan stációs templom volt. A nagyböjt kezdetén, Hamvazószerdán a Palatinus lábánál álló Szent Anasztázia templomnál gyülekező nép a pápával az élen vonult fel az Aventinusra, ahol az ünnepélyes istentiszteletet és a hamvazás szertartását a Szent Szabina bazilikában végezték[39]. 1220-ban III. Honorius a bazilika melletti palotáját és a templomot a domonkos rendnek adta át, ma is a rend központja.

A tömegében és falsíkjaiban máig érintetlenül fennmaradt bazilika liturgikus jelentőségével önmagában a hazai patrocinium aligha lenne magyarázható. Feltehetőleg a bazilika fekvése volt döntő tényező a magyarországi patrocinium kiválasztásához. A templom ugyanis az Aventinus dombon épült fel[40], a Bonifác és Alexius templom közvetlen északkeleti szomszédságában. Az ezredfordulón az Aventinus Róma kiemelt körzetének számított: a dombon az előkelők palotái, a Tevere felé eső oldalán pedig egymás szomszédságában állt 940-től a cluny bencések Szűz Mária monostora[41]

---

[31] MartHieron. IV Kal. Sept (augusztus 29), *Delehaye, Hyppolite:* Commentarius in Martyrologium Hieronymianum, Acta Sanctorum novembris, Tomus II. pars posterior, Bruxelles 1931; p. 475.

[32] Lásd ugyanott; továbbá az összeállítást *P Munding, Emmanuel:* Die Kalendarien von St. Gallen II. (Texte und Arbeiten I:37, Beuron 1951) 15, 97.

[33] *Deichmann, Friedrich Wilchelm:* Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlands, Wiesbaden 1969, Tf. 128.

[34] ...Haec quae miraris fundavit presbyter urbis / Illyrica de gente Petrus vir nomine tanto / dignus ab exortu nutritus in aula...ILCV nr. 1778a). Péter később püspök lett: *„Et huius temporibus fecit Petrus episcopus basilicam in urbe Roma sanctae Savinae, ubi fontem construxit,* LibPont. I p. 235 (*Duchesne).* A bazilikára vonatkozó forrásadatok és építéstörténet: *Krautheimer, Richard:* Corpus basilicarum Christianarum Romae Vol. I. Cittá del Vaticano 1937, 72–76, teljes irodalommal.

[35] *Krautheimer R.*: i. m. 1987, 57, 39.

[36] A templom történetéhez: *Ihm, Christa:* Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhundert, Wiesbaden 1960, 151.

[37] BHL 7407 (Bibliotheca Hagiographica Latina I-III, Bruxelles 1898–1899, rep. 1949, Subsidia hagiographica 6.).

[38] *Duchesne, Louis*: Les titres presbytéraux et les diaconies, MEFR 7, 1887, 17–43 = Scripta minora Róma 1973, 226.

[39] *Kirsch, Johann Peter: Die Stationskirche des Missale Romanum,* Freiburg i. Br. 1926,71–76, vö. *Jungmann, Joseph Andreas: Missarum Sollemnia* II. Wien 1948, 76, 85-.

[40] Az Aventinus koraközépkori történetéhez: *Duchesne, Louis*: Notes sur la topographie de Rome au Moyen-Age VII. Les legendes chrétiennes de l'Aventin, MEFR 10, 1890, 225–250= Scripta minora, Róma 1973, 115–140.

[41] 955: *de venerabile monasterio sancte Marie vocatur...in Aventino* (*Zimmermann, Harald:* Papsturkunden 896–1046, Denkschriften Bd. 174, Wien ÖAW, Wien 1984, I. nr. 143, p. 240., *Ferrari,*

(a Máltai Lovagrend priorátusa helyén), északkeletre a Szent Bonifác és Elek templom és monostor[42], majd tovább, északkeletre a Szent Szabina bazilika[43]. Talán a bazilika és a Bonifác monostor között állt III. Ottó császár (egyik?) palotája[44]. A Szent Szabina bazilika környezete mind misszionálási tekintetben, mind pedig politikailag olyan centrumnak számított, amely az ezredfordulón és Szent István uralkodása idején éppen az egyházi és császári politikában fontos szerepet játszott[45]. A Szent Bonifác és Elek templom melletti monostornak a lengyel, cseh és magyar térítésben volt szerepe, ha nem is olyan jelentőségben, mint korábban hittük[46]. Adalbert járt a monostorban és az onnan érkező térítő papok jól ismerték a szomszédságukban álló hatalmas bazilikát és védőszentjét. Nem lehetetlen, hogy Szabina hírét ők hozták magukkal Magyarországra. Talán még a templomot építő Illyriai Péter Duna-vidéki származása is hozzájárult a patrónus kiválasztásához. A diósdi patrocinium eredetéhez más indokot, mint a szent aventinusi tiszteletének ismeretét, nem tudok találni. Az, hogy a templom miért éppen Érd és Tétény között épült, ki, miért építtette, aligha lesz kideríthető. A hely — Gyögy — azonban „szem előtt volt": ha az oklevelekben nem is, az elbeszélő forrásokban kora Árpád-kori eseményekkel kapcsolatban a Gellért legendán kívül is emlegetik. Anonymus Kurszán birtokának déli határaként a Százhalommal együtt említi[47]. 1163-ban pedig, a III. és a IV. István által vívott csata után IV. István a pesti rév felé menekült, majd Diósdon pihent meg egy Alexius nevű ember házában, aki azután a királyt elfogta és kiszolgáltatta III. Istvánnak[48].

G.: Early Roman Monasteries, Vatican 1957, 205; *Krautheimer Richard*: Rom. Schicksal einer Stadt 312–1308, Leipzig 1987, 284.

[42] 1002 március 8.: *monasterium sanctorum Bonifacii martyris Christi et Alexii confessoris, quod ponitur in Montem Abentinum in loco qui dicitur Balcerna*; *Zimmermann Harald*, Papsturkunden 896–1046, II. Wien 1985 nr. 402, p. 764.; a 7. században diakonus-templom volt: *Duchesne, Louis.*: Les titres presbytéraux 1887, 239; *Duchesne, L.:* Notes sur la topographie 1890, 124–250, ahol a görög szerzetesek kérdésének a kiindulásáról is olvashatunk. Az aventinusi kolostort 977-ben damaszkuszi Sergius érsek állíttatta helyre: *Krautheimer, Richard*: Corpus basilicarum Christianarum Romae vol. I. Cittá del Vaticano 1937, 40-.

[43] *Gregorovius, Ferdinand:* Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter, Stuttgart — Berlin Bd. I. 1910, 263; *Pietri, Charles:* Roma Christiana, Recherches sur l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade a Sixte III (311–440), Roma 1976, 504–506.

[44] III. Ottó rómavárosi palotájának fekvése a Aventinuson a Gesta epsicoporum Camaracensisesen alapszik: *Siquidem eo tempore imperator, Romam prefectus, in antiquo palacio quod est in monte Aventino versabatur* (I 114, MGH SS VII 451), Tangmar tágabban lokalizálta a palotát: *Otto festinans a palatio fere duo miliaria ad S. Petrum* (vita Bernwardi c.19 cf. *Halphen, L.:* La cour d'Otton a Rome, Mélanges d'Archeol.et d'Hist. 25, 1905, 349., *Gregorovius* i. m. IV. 435–6. *Duchesne* 1887, 125=135. Carl Richard Brühl szerint a császár palotája a Palatinuson állt (Die Kaiserpfalz bei St. Peter und die Pfalz Ottos III. auf dem Palatino, Quellen und Untersuchungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 34, 1954, 1- és 38, 1958, 267–269., bővebben ismét in: Aus Mittelalter und Diplomatik, Gesammelte Aufsätze, Hildesheim-München-Zürich 1989) Schramm szerint is a Palatinuson építette fel Ottó a palotát: Kaiser, Könige und Päpste Bd. III. Stuttgart 1969, 235, 290., *Ward Perkins, Bran:* From classical antiquity to the Middle Ages, Oxford 1984, 167.

[45] *Györffy Gy.:* István király, 143, *Sansterre, Jean-Marie:* Le monastère de Saint-Boniface-et-Alexis sur l'Aventin et l'expansion du cristianisme dans le cadre de la Renovatio imperii Romanorum d'Otton III., Revue Bénédictine 1990, 492–506.

[46] *Santerre, J. M.:* i. m. 1990, 492-

[47] Anonymus, Gesta Hung. 46. (SRH I 95).

[48] Henrici de Mügeln, Chron. 54. (SRH 201): *Do was der grosz Stephan mude und wolt rüen pey einem dorff, das haist Dyo. Den nam die fraw Allexij und furt in in ein haus.... Di kam der*

Az alapításban talán a Tétény nemzetségnek lehetett szerepe. Ha a patrónusválasztás a templom oltárában elhelyezett ereklye következménye, azt máshonnan, mint az aventinusi Szent Szabina bazilikából, nem kaphatták. Hogy az ereklye és/vagy a bazilika maga váltotta-e ki a patrónusválasztást, nem tudjuk. Mindenesetre a Róma városi hatás jelentkezése éppen a 11. század elején nem volt szokatlan. Jó példa erre Bernward hildesheimi püspök (993–1022) római zarándoklata, amelynek látványos következménye volt a hildesheimi székesegyház bronzkapuja római és milánói előképek után, valamint a székesegyházban álló öntött bronz Bernward-oszlop. A Krisztus életének jeleneteit ábrázoló spirálszalagjának a Róma városi Traianus és Marcus oszlopok voltak a példaadó előképei[49]. Bernward püspök teljesítménye nem egyedülálló: amióta Nagy Károly Aachenbe szállíttatta ravennai Nagy Theoderich lovas szobrát, tette követésre talált[50].

A 9. században Mosaburgban Hadrián vértanú ereklyéjét említik, 1019-ben I. István Szent Adorján tiszteletére templomot építtetett, és valamivel később apátságot alapított[51]. A 120 évet felölelő eseményeket a honfoglalás választja el. Az új, pogány betelepülők ellenére a szent tisztelete a Zala torkolatvidékén fennmaradt. Az apátsággal foglalkozó tanulmányokban e ritka patrónusválasztás okáról — a tény megállapításán kívül — egyáltalán nem esett szó, mint ahogy vizsgálatlan maradt a mindennapinak nem mondható folyamatosság értelmezése. Kevés figyelem irányult erre, noha az eset — legalább is forrásokkal adatolva — egyedüli a Dunántúlon. Szent Adorján tiszteletének fennmaradása, amely folyamatos keresztény lakosság nélkül elképzelhetetlen, a 10. századi Kárpát-medencei és dunántúli kereszténység megítéléséhez nem közömbös. Számos kérdés vár megválaszolásra. Miért éppen Hadrián tiszteletére emeltek templomot Mosaburgban a 9. században? A válasz természetesen az, hogy az oda szállított, ott nyugvó vértanú ereklyéje miatt. Csakhogy ezzel semmi nincs megoldva: mikor, honnan és *ki* vihetett, ajándékozhatott vértanú maradványt a Zala szigetére? Miért éppen Hadrián vértanú ereklyéit vitték Mosaburgba? Kimutatható-e ebben valamiféle szándékosság? És I. István miért éppen szent Adorján tiszteletére emelt templomot és alapított apátságot? Miért éppen Zalaváron? És ha a Zala torkolatvidékén akart templomot és apátságot alapítani, miért egy ennyire ritkán tisztelt, egyáltalában nem „divatos" szentet választott? A szent személye, az alapítás helye, vagy éppen mindkettő volt lényeges első királyunk számára? Abban nem lehet kételkedni, hogy a mosaburgi Hadrián-tisztelet megmaradt a 11. századra. Ha a korai bencés apátságok földrajzi helyválasztását figyelembe vesszük, akkor lepődhetünk meg igazán. Ismert: Pannonhalma hegyre épült, Bél a Bakonyba, Pécsvárad a domb lejtőjére, Zoborhegy, Tihany szintén hegyen és Garamszentbenedeken és Küszinen sem más a helyzet[52]. Ezzel szemben a zalavári apátság nemhogy dombos vidéken,

---

frawen man Allexius und ving yn und antwurt yn dem kunig Stephan, der ee gekront was und den kunig Lasla vertribben heten; vö. Pauler I. 298, 498.

[49] *Elbern, Victor H.:* Die bildende Kunst der Ottonenzeit zwischen Maas und Elbe, in: Das erste Jahrtausend II. Düsseldorf 1964, 1020; *Kahsnitz, Rainer: Bernwardsäule,* in Bernward von Hildesheim, Hildesheim-Mainz am Rhein 1993, II. 540–548.

[50] *Hoffmann, Hartmut:* Die aachener Theodorichstatue, in: Das erste Jahrtausend I. 318–335.

[51] *Györffy:* István király 325.

[52] A királyi alapítású monostorokkal szemben az ún. nemzetségi monostoroknál a helyválasztás lehetősége a birtokok fekvése miatt természetesen korlátozott. Ha lehetőség volt, akkor dombon építkeztek, amint azt Ják példája mutatja.

hanem síkságon, mocsaras környezetben fekszik. Az apátság éppen azokkal a földrajzi adottságokkal nem rendelkezik, amelyek a legkorábbi — és későbbi — hazai bencés monostorokat jellemzik. A szokásokkal ellentétes helyválasztás az alapító jól meggondolt szándékosságát jelzi. Az, hogy a szándékosság a helyhez, a szenthez, vagy mindkettőhöz kapcsolódik, vizsgálandó.

A szent kiléte

A szentkultusz vizsgálatánál gyakran szkepszissel szoktak hivatkozni arra, hogy ebből vagy abból a szentből akár több tucat is „rendelkezésre áll", ezért egy vizsgálat aligha vezethet eredményre. A mosaburgi szent esetében még Bogyay Tamás is arról írt, hogy egy katalógus 33 Adorján nevű szentet tart számon ezen a néven[53]. Könnyen belátható, hogy az ilyesfajta kétely a legkevésbé sem mentesíthet a vizsgálattól. A Martyrologium Romanum 62 Jánost tart nyilván: a középkorban templomot gyakorlatilag azonban csak a Keresztelő és ritkábban az Evangélista tiszteletére szenteltek[54]. Egy kora Árpád-korban tisztelt szent kilétének a vizsgálatánál nem a katolikus egyház összes szentjét, boldogját feltüntető szent-lexikonok adatai az irányadóak, hanem a legkorábbi martyrológiumok, kalendáriumok és szanktorálék. Ráadásul Hadrianus csak a vértanuk között kereshető. Először tehát megvizsgáljuk, hogy melyik Hadrianusról lehet szó a 9., és melyikről a 11. században.

A Martyrologium Romanum (MR), a katolikus egyház hivatalos vértanú katalógusa összesen öt szóba jöhető személyt és hat ünnepnapot tart nyilván. Fr. Doyé hat Adriánust sorol fel[55]. A Bibliotheca Hagiographica Latina öt ilyen nevű szent életrajzáról tud. Az ikonográfiai lexikonok pedig már csak egy-két szentet sorolnak fel (a nikomediait és a caesareait). A 425 körül Észak-Itáliában összeállított Martyrologium Hieronymianum, az összes későbbi vértanújegyzék alapja: az év napjainak megfelelően sorolja fel a vértanukat, transzlációikat és az ünnepeket. A szöveg kritikai kiadása szerint[56] a következő Hadrianus vértanuk ismertek, naptári rendben:

Március 1.: eldönthetetlen, hogy a caesareai vagy a nicomediai vértanút ünneplik; a massiliai Hadrianus és társa szövegromlásból eredő tévedés. (MH p. 121, 23.).

Március 4.: a nicomediai Hadrianus és 23 névtelen társának ünnepe (MH p. 127, 82, BHL 3744–3745).

Március 5.: a Caesareai (Palesztina) Hadrianus és Eubulus napja (MH p. 128, 5, Eusebius, Mart. Palest. XI 29,30).

November 13-án és 16-én feltehetőleg ugyanarról a Hadrianusról emlékezik a martyrologium: róla semmit sem tudunk (MH p. 398,9.).

---

[53] *Bogyay Tamás:* Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül, Zalai Múzeum 4, 1992, 170. *Mező A.:* 1996, i m. 51.

[54] *Mező* arról írt (i m. 97), hogy a Szent János patrociniumok e két szent között nehezen választhatók szét. A tapasztalatom szerint azonban különbséget tudunk tenni. A Keresztelő tiszteletére emelték a templomok zömét, és éppen az elterjedtség miatt a Baptista jelzőt általában nem írták ki. A jelző nélküli szent János templomok alatt többségükben a keresztelő értendő. Ezzel szemben, ha az evangélista tiszteletére emelték a templomot, éppen ennek a patrociniumnak a ritkább előfordulása miatt, azt inkább jelölték.

[55] *Doyé, Franz:* Heilige und Selige der römisch-katolischen Kirche, Leipzig 1929, I. 483–484.

[56] *Delehaye, Hyppolit:* Commentarius in Martyrologium Hieronymianum, Acta Sanctorum novembris, Tomus II. pars posterior, Bruxelles 1931;

December 10-én ünnepelt Hadrianus is ismeretlen (MH p. 641,2).

A keleti egyház augusztus 26-án ünnepli a nicomédiai Hadrianust.

Nem jöhetnek szóba a további Hadrianusok: I. Adorján pápa, V795 (BHL 3737); június 8. III. Adorján pápa, V885, (BHL 3788–3789); január 9. Hadrianus apát Angliában + 709–710 (BHL 3640–3643); március 4., az állítólag pannoniai származású Hadrianus és társai, mártírok Skóciában Maia szigetén V870 (BHL. 3746).

A Hadrianus ünnepekről készült összeállításból (lásd a függeléket) kitűnik, hogy a későbbi martyrológiumok csak *két Hadrianus ünnepről tudnak*: ezek március 3-4-ére és szeptember 8-ra esnek. Ez az utóbbi az 5. századi Martyrologiumból még hiányzik. Ezért később keletkezett: a Sacramentarium Gelasianum még nem ismeri, de a 8. század végi Sacramentarium Gregorianum nyilvántartja[57]. Annyira meggyökeresedett, hogy a későbbi vértanújegyzékek és naptárak hosszú sora felvette annak ellenére, hogy a szeptember 8-án elsősorban Mária születésnapját ünneplik. Az, hogy Adorján ünnepe csak a koraközépkorban került szeptember 8-ra a Mária ünnep mellé, arra mutat, hogy transzlációs emléknap lehet az eredete. A vértanúk és szentek naptári ünnepei az ereklye transzlációk miatt gyakran megkettőződnek. Az ereklyék felemelése és távoli vidékre szállítása, a templom dedikációja újabb ünnepnapot alakít ki, amelynek eredete — ha az átszállításáról nem maradt fenn adat — a feledés homályába süllyedt. A transzlációk egy-két kivétellel lokális ünnepek. A Róma városiak azonban gyakran kiemelt jelentőségre jutottak. Transzlációs eredetű lehet Hadrianus szeptember 8-i ünnepe, hiszen ezt a napot a MH még nem tartotta nyilván. A Martyrologium Romanum szerint is transzlációs ünnep, és egy Hadrianus ereklye Rómába történő szállításával áll kapcsolatban.

Az ókeresztény-kori vértanúk közül egyedül a nikomédiai Hadrianusnak maradt meg a szenvedéstörténete két változatban[58], valamint a Legenda Aureában[59]. A nikomédiai vértanú testét halála után elégették, csak egyik karjával tudott a felesége Constantinápolyba menekülni. A maradványok elégetése ellenére, ez a Hadrianus volt az a szent, akinek a tisztelete néhol Európában elterjedt. Kérdés, hogy „azonosítani" lehet-e a Mosaburgba vitt ereklyéket a nikomédiai szent földi maradványaival? Függetlenül attól, hogy ez eleve lehetetlen volt, de a vallásos hit erre megoldást talált. A Zalaváron tisztelt szent kiléte biztosan megállapítható: ő a nikomédiai mártír volt, mert az apátság pecsétjén látható zászlós-lándzsás, pajzsos ábrázolás a nikomédiai mártírra illik, aki katona volt[60]. A mosaburgi vértanút azonban azonosítani nem lehet.

---

[57] *Munding, P. Emmanuel:* i. m. 13, 103.

[58] BHL 3744–3745.

[59] Jacobus de Voragine, Legenda aurea, Bp. 1990, 211–213.

[60] Jacopus da Voragine legendája szerint a katonai szolgálattevők kapitánya volt: Legenda aurea, Szent Adorján és társai, szeptember 8. Budapest 1990, 211. Kérésemre kollégám, B. Szabó János a következőképpen foglalta össze mindazt, ami a pecséten ábrázolt szent fegyverzetéről megállapítható. Idézem: „Szent Adorján tiszteletének ritkaságát bizonyítja a zalavári bencés konvent XIII. század közepéről fennmaradt pecsétje is (*Takács Imre:* A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 100, 60.1, képtábla). A pecséten Szent Adorjánt katona szentként ábrázolták, a bizánci katonaszentek antik isten- és hadvezér ábrázolásokra visszamenő konvencionális pózában, frontális beállításban, jobbjában zászlós lándzsával, baljában pajzzsal, minden egyéni sajátosság nélkül.

Viselete, fegyverzete viszont korántsem archaikus, s amennyiben a pecséten kivehető a XIII. századra jellemző sajátosságokat mutat (*Kovács László:* Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986, 255-259.) A szent páncélinge fölött hosszú fegyveringet — bambusiumot — visel,

A nikomédiai vértanú tisztelete a 7. századtól mutatható ki Rómában. Tiszteletére I. Honoriusz pápa (625–638) szentelt templomot Rómában[61]: a forumon a Diocletianus által újjáépíttetett szenátusi üléstermet (*curia Iulia*) alakíttatta át templommá[62]. A szeptember 8-i Hadrianus ünnep ennek a transzlációnak és templomszentelésnek az emléke lehet. I. Adorján pápa (772–795) restauráltatta és bővíttette a templomot[63]. Diakóniát alapított, és a diakonus-bíborosi címtemplom lett[64]. A későközépkor folyamán többször restaurálták. Ez maradt az egyetlen önálló Hadrianus-templom Rómában[65]. A templomot 1936–1938-ban visszaállították eredeti, senatusi ülésterem formájára[66]. A szent tisztelete Észak-Franciaországban (Artois, Picardia, Normandia, Champagne) és Flandriában terjedt el, ahol a hirtelen halál, majd a késő-középkorban pestis elleni védőszentté vált[67] (Grammont = Geraerdsbergen). Ereklye volt tőle a Tours közelében fekvő Corméry (dep. Indre-et-Loire) monostorában a 12. században; a közelben földből került elő a 14. században készült fejereklyetartója.[68]

Egyáltalában lehetséges-e egy Róma városában eltemetett vagy kisázsiai vértanú testét a Dunántúlra szállítani és eltemetni? Az ismert Hadrianus vértanúk között egy olyan sincsen, akiről ezt fel lehetne tételezni. Figyelembe kell venni az átszállítás kétféle irányát is. Vagy közvetlenül Rómából (Itáliából) vagy a birodalomból, bajor

---

fején valószínűleg csupán sodronycsuklya van, ami a hazai leletanyagban a kígyóspusztai csat (Magyar Nemzeti Múzeum) baloldali első figuráján bukkan fel. Abszolút korjelzőnek tekinthető, háromszögletes pajzsa, amely jóval kisebb méretű a korábbi pajzsoknál, így az ikonográfiai típus változatlan felhasználása azt eredményezte, hogy a pajzsra támaszkodó balkézből pajzsot tartó kéz lett - míg a korábbi, XI–XII. századi lovagi fegyverzet még nem okozott ilyen következetlenséget (Lásd ismeretlen katonaszent képmását a XI. század végéről Eilica quedlinburgi apátnő érmén, in: *Bernd Kluger*: Deutschen Münzgeschichte von der später Karolingerzeit bis zum Ende der Salier, ca. 900- bis 1125, RMGZ 29, Mainz 1991, 270, 441. kép).

A Szent Adorjánhoz kapcsolható, igen szórványos korai ábrázolások között ez a pecsét eltér a német területen fellelhető két Adorján-ábrázolástól, mivel azokon a szent legendájából vett részlet, a láb levágás mozzanatát jelenítették meg, és semmilyen körülmény nem utal Szent Adorján harcos voltára (Stuttgarter Passionale, 1101/1150, Passionale und..., Stuttgart, Würtembergische Landesbibliothek; Chorbuch für die Prüm, 1101-1200, Sammelhandschrift, Stuttgart, Würtembergische Landesbibliothek). Ezuton is köszönöm B.Szabó János összegzését.

[61] Lib. Pont. I. 324 (Duchense): I. Honorius...*fecit ecclesiam beati Hadriani in tribus fatis quam et dedicavit.*

[62] A templom korai történetéhez: *Krautheimer, Richard*: Corpus Basilicarum Christianarum Romae I, Città de Vaticano 1937, *Ward Perkins* 1984, fig. 5.; S. Episcopo, S. Hadrianus, ecclesia, in: Lexicon topographicum urbis Romae (a cura di *E. M. Steinby*) Roma, III 8–9.

[63] Lib. Pont. I. 508: *basilicae sancti Adriani reparavit aedes..., basilicas beati Adriani martyris...diaconias constituit.*

[64] *Duchesne, L.:* Les titres presbytéraux 1887, 238.

[65] Róma templomainak 1192. évi összeírásában (Cencius Camerarius) egy Hadrianus templomot tüntet fel (*Mariano Armellini:* Le Chiese di Roma dal secolo IV al XIX. Roma 1942, 56.; *Duchesne, L.:* Les monastère desservants de Sainte Marie-Majeure, MEFR 27, 1907 = Scripta minora Roma, 1973, 334–337,343.: a monostor a Maria Maggiore és a Praxedis bazilikák között feküdt. (Adorján pápa nevéhez fűződik a S. Maria Maggiore bazilika kiszolgálásához tartozó ismeretlen korban alapított Szent Lőrinc monostor restaurálása: a monostor ez után két szent nevét viselte).

[66] *Nash, Ernst:* Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom, I. Tübingen 1961, 301.

[67] *Réau Louis*: Iconographie de l'art chrétien, Paris 1958, I. 23., Lexikon der christlichen Ikonographie Bd. I. Wien 55–56.

[68] *Falk, Brigitta*: Bildnisreliquiare. Zur Entstehung und Entwicklung der metallenen Kopf-, Büsten- und Halbfigurenreliquiare im Mittelalter, Aachener Kunstbl. 59, 1991–1993, Nr. 17, p. 158.

területről érkezett. A 8. században számos vértanúereklyét szállítottak Itáliából Bajorországba és a birodalomba: az ereklyék számára templomot építettek vagy egy meglevőben helyezték el. A CBC alapján abban nem kételkedhetünk, hogy Mosaburgban valóban egy vértanúnak tartott szent ereklyéjét helyezték el. Nem kell azonban arra gondolni, hogy az ereklye az *ismert* Hadrianus vértanúk bármelyiké volt, habár később annak tartották. Ez az „azonosítás" akként is lehetséges, hogy olyan 4. századi katakomba-temetkezés[69] felfedezéséről volt szó, amelynek a felirata elárulta, hogy a sírban egy Hadrianus nevű keresztény (vértanú) fekszik. Erre volt lehetőség, hiszen késő antik keresztény sírfeliratot is ismerünk ezzel a névvel[70]. Az „azonosítás" a szűkszavú vértanújegyzékek alapján, abban az időben nem okozott nehézséget. Amikor a katakomba-vértanú ereklyéit a Dunántúlra szállították — mivel kiléte a nevén kívül ismeretlen volt az ismert Hadrianus nevű szentek egyikének tartották, illetve az ünnepe a martyrologiumokból[71], szanktorálékból vagy éppen a Mindenszentek litániájából ismert Hadrianus vértanúk napi ünnepével lett azonos. Hogy ez az ünnep a 9. században a márciusi vagy a szeptemberi Hadrianus-nap volt, nincs adatunk.

Lényeges lenne arra a kérdésre válaszolni, hogy az ereklye Bajorországból vagy közvetlenül Itáliából került-e Pannoniába, és főképpen: miért éppen Hadrianus vértanú ereklyéit hozták ide. Véletlen választás is lehetett: a 8. században és később Bajorországba vitt ereklyék többé-kevésbé ismeretlen, de névvel rendelkező vértanúktól származnak. Bajor területen azonban sem szent Hadrianus tiszteletére nem emeltek templomot a karoling korban — később sem —, sem pedig a szent neve személynévként nem honosodott meg. Nincsen nyoma Hadrianus tiszteletének a freisingi, a passaui, a regensburgi tradicióskönyvekben, sem a salzburgi, steier vagy karinthiai oklevelekben. A 8–9. században, Rómába zarándoklások alkalmával a magas állású egyháziak kaptak ereklyéket. Ezekről — különösen jelentősebb maradványokról — gyakran maradtak feljegyzések, máskor a (részleges) transzlációkról csak a templomi patrociniumok segítségével lehet következtetni.

A források:

1. A középkori Zalavár szűk körzetében fekvő Mosaburgban templom állt, amelyben Hadrián mártír teste nyugodott. A 875 körül Salzburgban írt Conversio Bagoariorum et Carantanorum[72] így fogalmaz: *Postmodum vero roganti Priwinae*

[69] A 10. században egyedül a San Sebastiano katakomba volt ismert. Valószínűleg innen származik Szent Exuperantius teste, amelyet III. Ottó adott át Bernward püspöknek, hogy Fuldába vigye: *Goez, Werner*: Italien zur Zeit Berwards, in: Bernwards von Hildesheim. Hildesheim-Mainz am Rhein, I. 1993, 131.

[70] ILCU 2509 = Silvagni 3276: Roma, *Adrianus in pace,* Krisztus monogrammal.

[71] A martyrologiumokról általában: *Dubois, Jacques:* Les martyrologies du Moyen Age latin, Typologie des sources du moyen age occidental fasc. 26. Turnhout 1978.

[72] „Utóbb pedig Priwina kérésére Liupramm érsek Salzburgból mesterembereket küldött neki, kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat, akik Priwina városában egy tiszteletre méltó templomot emeltek, amelyet maga Liupramm érsek építtetett, és lehetővé tette, hogy ott egyházi szolgálatot végezhessenek. Ebben a templomban Adrianus vértanú pihen eltemetve. Ugyanabban a városban van Keresztelő Szent János temploma" CBC 11, *Wolfram, Herwig:* Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Das Weissbuch der salzburger Kirche über di erfolgreiche Misssion in Karantanien

misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzburc murarios et pictores, fabros et lignarios. Qui infra civitatem Priwinae honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipsa Liuprammus aedificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat. Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistae constat dedicata et foris...,

2. *1019. dedicatur ecclesia S. Adriani M.*[73]. A Pozsonyi évkönyvekben feljegyzett mondat Györffy György szerint templom- és nem a monostor alapítására vonatkozik[74]. A zalavári apátságnak 1019. és az 1024. évi oklevelei 14. századi hamisítványok[75]. A Zala szigeti templom és apátság szentistváni alapítása azonban kétségtelen.

Érv lehet az apátság szent istváni alapítása mellett egy „profán" ereklye: ismereteim szerint — a rendtörténeten kívül — alig esett szó róla[76]. Az apátság 16. századi leltára szerint akkor még megvolt szent István „kürtje". Az 1553. évben felvett inventár[77] „Az egyház marhájának minden hozzávalójáról" című részében írta: *Kürt szent István királyé 1, kinek az két végén két remek ezüst vagyon*". Hogy a kürt valóban István király személyéhez kapcsolható-e vagy sem, a tárgy elkallódása miatt ma már megállapíthatatlan. Mégis, hogy az első magyar király kürtjének tartották, az a király és az apátság személyes kapcsolatára mutat[78].

3. Még egy oklevélre szokás hivatkozni Mosaburggal kapcsolatban: Arnulf császár 885. évre keltezett, hamisított oklevelére. Az Arnulfinum szerint *abbatia* lett volna a városban *firmamus etiam istas curtes in proprium, que entea inibi in beneficium fuerunt sive ex parte antecessorum nostrorum vel nostra sive ex alterius cuiuslibet parte ibi antea beneficiata fuissent, quarum haec sunt nomina:.... ad Mosaburch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir requiescit, quam antecessores nostri ad iam dictum monasterium tradiderunt...*

und Pannonien, Wien-Köln-Graz 1979, 54. *Lošek, Fritz,* Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg, Hannover 1997, MGH Studien und Texte Bd. 15., 126. Magyar fordítása: *Horváth János:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról Szerk. Györffy György, Bp. 19863, 200–201. Ez esetben nem szerencsés Horváth János fordítása: „és elintézte, hogy ott egyházi tevékenységet folytathassanak." Miután a joghatóságot az érsek gyakorolta, nem elintézte, hanem engedélyezte az egyházi tevékenységet.

[73] Annales Posonienses SRH I 125.

[74] Tagadja *Bogyay Tamás*, Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül, Zalai Múzeum 4, 1992,

[75] Györffy, DHA nr. 14, 17.

[76] Az inventár egyházi részét közölte *Csánki Dezső:* Egyházművészeti Lapok 1884, 5–6. füzet

[77] *Füssy Tamás:* PRT VII, függelék Nr. 106, pp. 598–606.,

[78] 1553-ban Nádasdy Tamás leltároztatta Zoltay Andrása és Csány Akáciusszal mindazt, *„ki a várban volna és a vár körül, valamint a várhoz tartozó volna"*. „Az egyház marhájának minden hozzávalóról" c. fejezetben először a liturgikus tárgyakat, ereklyetartókat, a papi ruhákat, az oltárterítőket sorolja fel. A zalavári apátság egyházi szerelvényeinek sorsa azok közé a kincsek közé tartozik, amelyek esetében nemcsak a pusztulás, szétszóródás puszta ténye állapítható meg, hanem viszonylag jól adatolva nyomon is követhető. Az egyik tétel: *„Kürt szent István királyé 1 (db), kinek az két végén két remek ezüst vagyon"*. Az egyházi szerelvények listáját Csánki Dezső tette közzé, egyébként elfelejtődött. A leírás a rövidsége ellenére a tárgy mibenlétét meghatározza. A kürt nem fémből készült, mert akkor nem lehetne szó a két végén lévő ezüstmunkáról. Az anyaga eszerint, ha nem is írnak róla, szarú lehetett. A hegyes csúcsát és a kiszélesedő szájnyílását két *remek* ezüst borította. A kezdetben valaminek a része, darab jelentésű remek a céhek szóhasználatában a német Meisterstück tükörfordítása: mesterremek, mesterdarab. Azaz a remek nem az ezüstmunka minőségét jelzi, jelentése *rész:* TESZ III 375.

Az oklevélhamisítás korábbi[79], 970 körüli keltezését Heinrich Koller jelentősen módosította[80], noha következtetései nem befolyásolták a hazai (és a részben külföldi) kutatást. Az oklevelet nem a 10. sz. végén, hanem a 11. század közepén hamisították a salzburgi érsekség karinthiai, dunántúli valamint egyéb érdekei biztosításának, hasznosításának érdekében. Ez a keltezés megváltoztatja az oklevél Dunántúlra vonatkozó közléseinek az értelmezését is. A hamisítás alapjául Német Lajos császár 860 november 20. oklevele[81] szolgált és véleményem szerint a Conversio szövegét is használták. A 860-as oklevélben ugyanis nincs szó sem Quinquae Ecclesiae-ről, sem Mosaburgról. A hamisító a 11. század közepén Quinquae Ecclesiae-t és a mosaburgi templomot a Hadrián ereklyével csakis a Conversióból ismerhette, és saját tudásával azonosította. A CBC Quinque Basilicae helységét Pécs 11. század közepén már ismert, latin Quinque Ecclesiae nevének[82] tartotta: nincs azonban olyan adat és érv, amely a két név azonosságát bizonyítaná. Azaz a 875-ben, a salzburgi érsekség birtokában lévő Quinque Basilicae nem azonos Quinque Ecclesiae-vel. Nem szükségszerű, hogy a ritka helynevek ugyanarra a településre vonatkozzanak. Annál is kevésbé, mert a 860-as oklevél települései Délnyugat-Dunántúlon, Steierban, Karinthiában és Szlovéniában fekszenek[83]; semmi nem indokolja, hogy ettől a vidékektől messze távoli, keleti települést is felsoroljon. A grófságokra szervezett keleti tartományrész (828 után) nagyjából a Rába, Marcal és Rinya vízétől nem terjedt keletebbre, ezért ott karoling települést (birtokadományozást) keresni nem lehet[84]. A 860-as Quinquae Basilicae valahol Zalában, Szlovéniában vagy Steierban feküdt. Ezért mindazok a

[79] MGH DD Arnolfi Nr. 184, 281.

[80] *Koller, Heinrich:* König Arnolfs grosses Privileg für Salzburg, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 65–75.

[81] MGH DD regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I:2. Nr. 102.

[82] *Tóth Endre:* A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez, A Janus Pannonius Múzeum Évk. 36, 1991, 101–107.

[83] *Vékony Gábor:* A Karoling birodalom délkeleti határvédelme kérdéséhez. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2, 1986. 43–75.

[84] Ezért eleve megalapozatlan a CBC Szent Mihály templommal rendelkező Ortahu-jának azonosítása Veszprémmel: *Bogyay Tamás*: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung, Südostforschungen 19, 1960, Ua. Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien, in: Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Metodii anno 1963 celebrati, Wiesbaden 1966, 66. Az azonosítást kétségbe vontam: Adatok Savaria-Szombathely és környéke történeti földrajzához, Vasi Szemle 26, 1972, 257, 11. jegyzet. (Ha érvényes is a helynév magyarázata, ezek nem olyan jellegzetes térszini adottságok, amelyek akár egy feltételes azonosításhoz elegendők lennének). Bogyay Tamás válaszában (A Karoling-kori Veszprém problémája, in: Veszprém kora középkori emlékei, Veszprém 1994, 6–13.) nem tért ki a példaként általam említett Vasvárra, ahol ugyancsak van patak, van hegy, és van szent Mihály templom. Ismét hangsúlyozom: az ismert és gyakori patrociniumú templommal rendelkező karoling helységeket csupán az azonos patrocinium alapján nemcsak, hogy nem lehet azonosítani az Árpád-kori dunántúli templomokkal és helységekkel, hanem az ilyesféle azonosítás fel sem vethető. Ilyen alapon a Nyugat-Dunántúlon a 9. századi templomok *bármelyik* azonos védőszentű magyar középkori templommal azonosíthatók lennének. Legutóbb Püspöki Nagy Péter csupán a patrocinium alapján lokalizálta a CBC *Uueride*-i szent Péter (és Pál) templomát Székesfehérvárra (A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első évszázadában a kánoni jog tükrében, in: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége, Székesfehérvár 1996, 10-). A német nyelvterületen például Wörth-re alakuló helynév azonban ilyen módon bármelyik pannoniai helységgel azonosítható lenne, amelynek a védőszentje Péter (és Pál).

vélemények, amelyek Sopianae-Pécsen a római kortól vagy a 9. századtól keresztény lakosság továbbélést tételezték fel, elesnek.

Hasonlóan lehet-e értelmezni az Arnulfinum Mosaburg nevét is? Mosaburg sem szerepel a 860-as oklevélben. Miután arról nincs adat, hogy a 9. században Mosaburgban *abbatia* létesült volna[85], az Arnulfinum megjegyzését a Szent István által már megalapított zalavári templom és apátság ismerete is okozhatta. H. Koller megállapítása a legkevésbé sem közömbös a zalavári emlékek értelmezésénél, hiszen Bogyay Tamás éppen a keresztelésre nem jogosult szerzetesi templomot is érvként használta fel[86].

A ereklye útja Mosaburgba

A *corpus* az ereklyék esetében nem jelentette kizárólagosan a vértanú teljes testét, hanem nevezhettek így egy testrészt is[87]. Mint ahogy a *caput* sem minden estben a vértanú fejét, hanem a fejereklyetartót jelentette. Ezért Mosaburgban sem kell a Hadrián vértanú teljes testét feltételezni. Jelentősebb méretű vázmaradványról volt azonban szó. A zalavári ereklyéjéről nem került szóba az a lényeges kérdés: hogyan jutott oda. Ennek elvi vizsgálatára — mint sok más esetben — akkor is szükség van, ha semmiféle adattal nem rendelkezünk róla, mert a 8–10. századi transzlációk adatait fel lehet használni. Egy ilyen vizsgálat segít választani a lehetőségek között: vértanú ereklyéknek ugyanis — különösen a teljes vagy jelentősebb vázaknak — a 8–9. században jól meghatározható és követhető útja volt[88]. Egy, a birodalom határszélén alakult településre — amelyiknek, ha volt is közigazgatási szerepe — „csak úgy" nem kerülhetett jelentős ereklye. Vizsgálni kell a transzláció okát, végrehajtásának módját és az ereklye származásának a helyét. Elvileg három lehetőség jöhet szóba: helyi vértanú és ereklyéje, transzláció a birodalomból, transzláció Rómából (Itáliából).

Az első lehetőségnek nincs reális alapja. Egyetlen olyan szentet ismerünk, aki a Dunántúlon halt mártírhalált: dél-pannoniai, sisciai püspök volt. Savariában végezték ki és az 5. század elején a csontjait Rómába vitték. Az 5–6. század folyamán a szervezett pannoniai egyház felbomlott és megszűnt. Olyan ereklye, amelyet *hitelesnek* tartottak, aligha maradhatott. Valódi vértanú ereklyék csak onnan érkezhettek, ahol folyamatos

---

[85] Az apátságról és Mosaburg késő 8. századi jelentőségéről: *Tóth Endre*. Mosaburg, civitas regia, Acta ArchHung (Fs I. Bóna), megjelenés alatt.

[86] *Bogyay Tamás:* Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannoniai kontinuitás-kutatás módszertanához (1948), Századok 123, 1989, 489–493.; *Ua.* Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül, Zalai Múzeum 4, 1992, 170.

[87] *Heinzelmann, Martin*: Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes, Typologie des sources du Moyen-Age occident fasc. 33. Turnhout 1979. 95.

[88] *Beissel, Stephan:* Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland im Mittelalter (Nachdruck, Stimmen aus Maria-Laach, Ergr.-H. 47, 1890, 54, 1892, Darmstadt 1976. *Hotzelt, Wilhelm OSB*: Translationen von Martyrreliquien aus Rom nach Bayern im 8. Jahrhundert, Studien und Mitteilungen der Geschichte des Benediktiner-Ordens 53, 1935, 286–343; *Prinz, Friedrich*: Stadtrömisch-italische Märtyrerreliquien und fränkischer Reichsadel im Maas-Moselraum, HJb 87, 1967, 1–25.; *Heinzelmann, Manfred:* Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes, Typologie des sources du Moyen-Age occident fasc. 33. Turnhout 1979.

volt az egyházszervezet és a keresztény hitélet, hagyomány: azaz Galliából[89], Rómából[90] vagy ritkán keletről. Főképp Rómából, amint számos példa mutatja a 8–10. században, mert a pápa tekintélye hitelesítette az adományozott ereklyét[91]. A transzlációt kezdeményezhette az uralkodó[92] vagy az uralkodó tekintélyével a hozzá közelálló családok, az egyházi hierarchia magas állású képviselője[93]: a végrehajtására római követjárással került sor. Az ereklye annak a helynek, vagy akár országrésznek a tekintélyét, ahová érkezett[94], jelentősen megnövelte. Német területre gyakran Észak-Itáliából is szállítottak ereklyéket. Az ereklyét a politikai igazgatásnak és a résztvevő egyházi szervezetnek a területén, a püspökség székhelyén vagy az arra kijelölt alkalmas helyen — gyakran monostorban — vagy egyházi központban, újonnan épült templomban helyezték el. 813-ban a mainzi zsinat Nagy Károly kívánságára úgy rendelkezett, hogy *Ne corpora sanctorum transferantur de loca ad locum*, és az átszállítást az uralkodó (püspök vagy zsinat) jóváhagyásától tette függővé[95]. A 9. századtól a kezdeményező magas állású személy is lehetett, aki az általa alapított egyházi létesítmény súlyát akarta az ereklyével növelni: a személyes római zarándoklatra ez esetben is szükség volt. Noha éppen Bajorországból a 9. század első felében rendszeresen zarándokoltak papok és világiak Rómába,[96] — a zarándokok Húsvét után keltek útra, — arról nincsen híradás, hogy az egyházi hierarchia alacsonyabb fokán állók vértanú-ereklyéket szereztek volna: ez a magas állásuak — nem gyakori — kiváltsága volt[97].

---

[89] Szent Vitus ereklyéit először Sándoréval együtt a 8. században Rómából St. Denisbe, majd onnan 836-ban Corveybe szállították (*Prinz, Friedrich:* i. m. 1967, 15.), ahonnan tovább terjedt Vitus tisztelete.

[90] Ereklyetranszlációk a birodalmon belül (Galliából) és Itáliából (Rómából): *Hotzelt, Wilhelm:* Translationen von Martyrerleibern aus Rom ins westliche Frankreich im 8. Jarhundert, Archiv für Elsäss. Kirchengeschichte 18, 1938, 1–52.; *Prinz, Franz:* Stadtrömisch-italische Märtyrerreliquien 1967. Továbbá: *Beissel* i. m.; *Mikoletzky H.L.:* Sinn und Art der Heiligung im frühen Mittelalter, MIÖG 54, 1949, 83–122, *Fichtenau, Heinrich:* Zum Reliquienwesen im frühen Mittelalter, MIÖG 60, 1952, 60–89; *Ewig, Eugen*: Die Kathedralpatrozinien im römischen und fränkischen Gallien, HistJb. 79, 1960, 1–61.

[91] További transzlációk; 827: Marcellinus és Petrus ereklyéi Rómából Steinbachba (Kr. Erbach) Einhard, Translatio et miracula ss. Marcellini et Petri, SS XVI, 243, *Streich, Gerhard*: Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters, Vorträge und Forschungen Sonderbd. 29. I. Sigmarigen 1984, 44–5. Liudolf gróf (a szász dinasztia ős) római zarándoklat után vitte haza Szent Anasztáz és Ince pápák maradványait az általa alapított gandersheimi kolostorba, *Streich*: i. m. 126. A 8. században a reichenaui neveltetésű Ratold veronai püspök (802–840) nevéhez fűződik több transzláció: így jutottak szent Márk ereklyék a reichenaui, Theopontus és Senesius vértanuk valamint szent Zeno ereklyéi a bodeni tó partján általa alapított kolostorba (Cella Ratoldi, Ratolfzell). Megerősítette a Schienenben őrzött Genesius ereklye hitelességét (*Stadler, Ch.*: Ratold, LexMitt VII 461).

[92] Liupramm salzburgi érsek római utját 851-ben, amikor szent Hermes ereklyéit szerezte meg, az uralkodó engedélyezte: Liuphrammus... *metropolita...cum concensu ecclesiasticorum virorum et licentia domini senioris nostri Ludowici serenissimi regis orationis causa Romam peciit,* Dümmler i. m. 295-.

[93] *Heinzelmann, M.*: i. m. 1979, 95.

[94] *Heinzelmann, M.*: i. m. 1979, 34.

[95] Ua. 36., további adatokkal.

[96] 800-ban Helmuni (TradFreising 166b), 816 Fritilo Langenspringenből (Uo. 359.), 819: Dietpold pap Holzhausenből (Uo. 409), 826: Uualtheri Reichertshausenből (Uo. 530).

[97] *Sturm Josef*: Die Anfänge des Hauses Preysing, München 1931, 18.

A mosaburgi ereklye vizsgálatánál ezeket a tényezőket figyelembe kell venni. Mosaburg a salzburgi egyháztartományban és a salzburgi egyházmegye területén feküdt. A keleti őrgrófságokban az egyházilag illetékes érsek (vagy suffraganeus püspökei) támogatása vagy tevékeny részvétele nélkül ereklyetranszlációra aligha kerülhetett sor. Annak a helynek pedig, ahová ereklyét szállították, az adott pillanatban egyházilag vagy politikailag kiemelt jelentőségűnek kellett lenni, vagy éppen a transzláció jelezte a bekövetkező változást. Rögtön megjegyzem: Mosaburg esetében az ereklyeátvitel elvileg Kocel és Metód ténykedése következtében a salzburgi érsek akarata ellenére is megtörténhetett.

Az Agilolfok uralkodása alatt Bajorországba került ereklyék mellett[98] tudunk olyan translációkról, amelyekkel esetleg a Hadrián ereklye is Bajorországba juthatott, noha név szerint nem említik. A következő, Salzburgba irányuló translációkról tudunk[99]: 851-ben Liupramm[100], 860-ban Adalwin, majd 880 körül Theotmar érsekek[101] nevéhez fűződnek. Liupramm 851 márciusában utazott Rómába, talán azért, hogy a néhány évvel korábban leégett dóm és a Szent Péter monostortemplom újjáépítéséhez segítséget kérjen. IV. Leo pápa Hermesz vértanú maradványait adta az érseknek[102]. Az ereklye átszállításáról írták a Translatio s. Hermetist[103] (851–855 között), amelyben más, névvel meg nem nevezett ereklyékről is szó van[104] (*cum ceteris reliquiis sanc-*

[98] Quirinus (nem a sisciai püspök) Tegernseebe, Arsatius Ilmmünsterbe, Agapithus Kremsmünsterbe, Gordianus és Epimachus Kemptenbe, Tertullinus Schlehdorfba, Castulus Moosburgba (Freising mellett), Iuliana Isenbe, Sulpicius,Servilianus, Quartus és Quintus Ellwagenbe, Alexander Ottobeurenbe, Candidus Innichenbe: *Hotzelt, Kl.:* i. m. 1935; Tiburcius Straubingba majd a karinthiai Molzbichlbe; vö. még. *Prinz, Franz:* Stadtrömisch-italische Märtyrerreliquien 1967, 1.

[99] Vö: *Beissel: i.m:* 1976, 85.; szól róla *Bogyay:* i. m. Zalai Múzeum 4, 1992,170.

[100] *Dobsch, Heinz*: in: Geschichte Salzburgs I:1, Salzburg 1981, 178;

[101] *Dobsch:* Uo., 192.

[102] *Qui aliquos dies ibidem commorans, ut ei liceret corpora sanctorum visitare et prius pro suis ac deinde pro populi delictis hostias offerre seu coram deo indulgentiam impetrare pro cuncto sibi grege commisso. Interea cepit dominum apostolicum humili postulare prece ut de corporibus sanctorum aliquam ei partem dare dignaretur, quod ille primo renuens, postea vero divio conpunctus amore perpendens et considerans, quod peticio spradicti venerabilis archiepiscopi recta et iusta esse videbatur inito consilio cum senatu Romano et optimatibus suis, dedit ei ex auctoritate beatissimi Petri principis apostolorum corpusculum sancti et gloriosi martiris Christi Hermetis, cuius festivitas est V kal. septembris cum ceteris reliquiis sanctorum ad totius christianae plebis utilitatem et consolationem.* Liupramm hazatért az ereklyével Salzburgba, *ubi tunc maxima multitudo collecta est, cum hymnis et laudibus gratias deo dignas referentes...* majd az érsek a székesegyházba *studuit reportare et quemadmodum dignissimum erat corpora sanctorum recondere ac coniungere summopere satagebat kal. iul.*, Dümmler 1860 295–6.=MGH SS XV 410; említi *Bogyay Tamás*, Századok 1989 [1948], 491.

[103] BHL 3857.; *Dümmler, Ernst:* Über die Salzburger Reliquien, Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 22, 1860, 295–296=MGH SS XV 410 (Georg Waitz), *Mazal, Otto:* Die Salzburger Dom- und Klosterbibliothek in karolingischer Zeit, Codices manuscripti 3, 1977, 57. *Loek, Fr.:* Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theothmar von Salzburg, MGH Studien und Texte Bd. 15, Hannover 1997, 34.

[104] Hermes vértanú 851-ben Liupramm érsek által Rómából beszerzett ereklyéi elősegíthetik-e a szent Adorján ereklye értelmezését? A Hermesszel érkezett többi ereklye kilétéről nem maradt feljegyzés. A 17 Hermes nevű vértanú közül melyik volt a Salzburgba szállított? Elárulja a 852–855 között keletkezett transzlációs feljegyzés (*Dümmler, Ernst:* Archiv für Kunde 22, 1860, 296., MGH SS XV:1, 410 (Waitz), vö. még Lošek 1997, 34):...*dedit ei ex auctoritate beatissimi Petri principis apostolorum corpusculum sancti et gloriosi martiris Christi Hermetis, cuius festivitas est V kal. septembris*, azaz Hermes ünnepnapja augusztus 28. A Martyrologium Hieronymianumból tudjuk, hogy az augusztus 28-án ünnepelt Hermes a Róma városi vértanú volt (MH szept. 28, pp. 472–473.),

torum, corpora sanctorum recondere). Adalwin érsek Chrysantus és Daria ereklyékhez jutott hozzá, miután e szentek maradványainak nagyobbik részét 844-ben már Prümmbe szállították.[105] Theotmar érsek pedig 880-ban, valószínűen egyetlen[106], Róma városi útja alkalmával szerezte meg szent Vince ereklyéit[107]. Ezekben a transzlációs feljegyzésekben nincs szó Hadrián vértanúról.

Milyen módon jutott tehát az ereklye Mosaburgba? Ugyanis a nem mindennapi eseménynek a Conversióban nyoma kellett volna, hogy maradjon. A salzburgi érsekek karinthiai és pannoniai tevékenységét tárgyaló forrástól ez nagyon is elvárható. Az Ennstől keletre, Pannoniában ezt az egyetlen, legalábbis a test jelentős részét magába foglaló ereklyét őrizte templom a 9. században. A másik vértanúereklye a karinthiai *Uueride* Primus és Felicianus ereklyéje (Maria-Wörth, Carinthia). A Conversiot — jól tudjuk — éppen annak igazolására írták, hogy az érsekek mennyire tevékenykedtek a keleti végek egyházszervezésén és templomépítésén. A szerző részletesen beszámol a templomépítésről: Liupramm érsek kőműveseket, festőket, kovácsokat és ácsokat küldött Mosaburgba. Éppen a vallásos lényegről, az ereklyetranszlációról feledkezett meg a CBC szerzője? Ha a legfontosabb ajándékot, az ereklyét is az érsek küldte, erről az írónak meg kellett volna emlékeznie. Arról azonban hallgat, csupán annyit mond, hogy „*ebben a templomban Adrianus vértanú pihen eltemetve*". Ezért reális

---

és a Bibliotheca Hagiographica Latina is őhozzá kapcsolja a salzburgi traszlációt (BHL 3857.). A Translatio Hermetis ünnepnap közlése azonban magyarázatra szorul. Ugyanis a Rómában vértanúhalált halt és augusztus 28-án ünnepelt Hermest a via Salaria vetus katakombában (a coemeterium is róla volt elnevezve) temették el. A 4. század végén Damasus pápa (633–384) földalatti bazilikát építtetett temetési helyén a tiszteletére, majd IV. Gergely pápa (827–844) a vértanú maradványait a Róma városi szent Márk bazilikában temette el (Hermes Róma városi, a lehetséges transzlációt megelőző történetéről a MH Comm. p. 473, *Delehaye, Hippolyte:* Les Origines du culte des martyrs, Bruxelles 1933, 271–2.). Kétségesnek látszik, hogy az ünnepelt szent testét adták volna át a salzburgi érseknek. Bár a *corpusculum* megjelölés lehet, hogy azt jelenti: a teljes váz átadása nem történt meg. Mindenestre a transzláció ünnepnap-közléséből kétségtelen, hogy a szentet a Róma városi vértanú maradványainak tulajdonították. Kérdés azonban, hogy az ereklyéknek ez az azonosítása mennyire maradt élő a következő évtizedekben. Ugyanis a 9. századi Usuard-martyrologium március 1-én tartja számon Hermes és Hadrianus vértanúkat Massiliából (Marseilles). A massiliai Hermes nevű vértanú léte kétségtelen (MH március 1. p. 121.). Hermes és Hadrianus együttes szerepeltetése a MH kritikai kiadása szerint Usuard tévedése. *J. Dubois* (Le Martyrologe d'Usuard, Texte et comentaire, Subsidia hagiographica nr. 40, Bruxelles 1965, 188; 93.) azonban az adatot hitelesnek tarja, és a MH szöveginterpretálását tartja tévedésnek. Nem tudom megállapítani, hogy a MH kommentára vagy Dubois Usuard kommentára-e a helyes következtetés. Abban az esetben is, ha Usuard nem tévedett és Marseillesben két vértanú, Hadrián és Hermes volt, együttes szereplésük a fennmaradt martyrologiumokban nem mutatható ki. A 9. századtól a kalendariumokban a március 1-én sem Hadrianus, sem Hermes ünnepe nem szerepel már. Ezért valószínűtlen, hogy a St. Germain-des-Prés-i apát állítása, akinek lehetett helyi értesülése a marseillesi vértanúkról, a salzburgi hagiográfiai ismeretek közé eljuthatott volna. A 875 körül meghalt apát martirologiumának közlése aligha befolyásolta a salzburgi ereklyék sorsának alakulását. Kevéssé valószínű, hogy a két, Usuardnál együtt szereplő vértanú alapján értették volna félre két évtizeddel a transzláció után a Hermesszel érkező másik ereklye kilétét: azaz ezért gondolhattak arra, hogy Hadrianus vértanú maradványai.

[105] Ann. St. Rudberti 859 (p.770); a testrészek ellenére *corpora sanctorum martyrum Crisanti et Dariae* olvasható: *Dümmler E.:* 1860, 294. Az ereklyét később Gebehard érsek Admontnak adta szent Paternianus ereklyéivel együtt, *Dümmler*: i. m. 1860, 294.

[106] *Lošek*, Conversio 1997, 57.

[107] *Dietmarus archiepiscopus Salzburgensis Romam venit, et sanctum Vincentium adduxit in patriam:* Auctuarium Garstense, MGH SS IX 565.; *Dietmarus archiepiscopus sanctum Vincentium Salzburc detulit,* Annales s. Rudberti MG SS IX 770.

következtetés, hogy az ereklye nem Liupramm érsek ténykedése következtében jutott Mosaburgba.

A mosaburgi templom története, és az ereklyéről szóló mondat szövegtörténete figyelmet érdemel. E két mondat tartalma és megfogalmazása több okból is meglepő. Máskor a Conversio szerzője — ha tudja — megnevezi a templomot és a védőszentjét. Itt azonban csak a *templom építéséről* van szó. Az pedig, hogy a templom kinek a tiszteletére épült, nincs feltétlen okozati összefüggésben azzal, hogy ott őrizték Hadrianus ereklyéit. Ez azt is jelenti, hogy a templomnak nem kellett eleve Szent Hadrianus tiszteletére épülnie. Még fontosabb, hogy a templom felszenteléséről nem esik szó. A templomot a 875-ben fogalmazott Conversio elkészüléséig salzburgi érsek nem szentelte fel! Sem Liupramm, sem később Adalwin érsek, amikor 865-ben Mosaburgban időzött, és a környéken templomokat szentelt: nincs szó mosaburgi templom szenteléséről. A CBC szerzője a templomok megnevezésében azonos módon fogalmaz (lásd a táblamellékletet): a település (birtok), a templom, ha tudja, a védőszentet is megnevezi. Az érsek a templomokat felszentelte: *consecravit* vagy *dedicavit* – írja a szerző[108]. Mindezektől eltérő megfogalmazású a Liupramm segítségével építtetett templom, amelyet az érsek sem nem *dedicavit*, sem nem *consecravit*, hanem engedélyezte az *officium ecclesiasticum*-ot[109]. Nagyon is fontos, hogy ezek a mondatok hitelesen értelmezhetőek legyenek. Az eltérés a Conversio egységes szóhasználatától nem tartható véletlennek: a templom még nem készült el Liupramm érseksége idején (talán utódja alatt sem). Nem szentelte fel az érsek, de egyházi cselekményeket engedélyezett tartani benne. Ez azt jelenti, hogy épület már állt, de nem volt készen.

Miért kellett Liupramm érseknek engedélyezni az officium ecclesiasticum–ot? A szó értelme csak a templommal való összefüggésben magyarázható meg hitelesen. Egy felszentelt templom az egyházi tevékenység[110] végzésére alkalmas: ezt az érseknek nem kellett volna külön is engedélyeznie. Ha így járt el, annak oka volt. A közlés elvileg kétféleképpen értelmezhető: az officium ecclesiasticum az istentiszteletnél és a kapcsolódó cselekményeknél 1. többletet, mást jelent, 2. kevesebbet jelent. Az első lehetőség akkor áll fenn, ha a templom az istentisztelet végzésére alkalmas, tehát az érsek azon kívül adott engedélyt továbbiak végzésére. Azaz a szó speciális feladatok végzését jelenti. A második esetben a templom az istentiszteleti cselekmények jogszerű végrehajtására még nem volt képes, az érsek azonban ennek ellenére (bizonyos) liturgikus cselekmények tartását engedélyezte. Ebben az esetben a szó általános jelentése, az egyházi szolgálat a mérvadó. Eddig az első lehetőséget vették figyelembe. Franz Zagiba részletesen tárgyalja a szent Hadrián templom mellett működő társas-

---

[108] Hogy ez csupán stiláris megkülönböztetés (lásd a Cella-i sz. Péter templomot), vagy egyházjogilag eltérő liturgikus tevékenységet jelöl, nem vizsgálom. *Th. Michels:* Dedicatio und consecratio in früher römischer Liturgie, Enkainia, Düsseldorf 1956, 58–61;

[109] Az officium ecclesiasticum jelentésről részletesen ír *Lošek* 1997, 47–48.

[110] Az officium a Conversioban a szó jelentésének a szűkítését vagy tágítását kifejező jelzőkkel gyakran fordul elő.

káptalant és iskoláját[111]; Györffy György is hajlott — nyilván az abbatia szó miatt — erre a lehetőségre[112].

A Conversio szövegösszefüggését vizsgálva azonban megállapítható: csakis a második értelmezés tartható fenn. Az érsek ugyanis annak ellenére engedett egyházi tevékenységet a templomban, hogy az nem volt felszentelve.

Fel kell figyelni arra, hogy a Conversio két mondata között időrendi különbség van. Először épült fel a templom, majd később került oda az ereklye. Olvasható, hogy Liupramm először 850-ben Szűz Mária tiszteletére szentelt fel templomot Priwina birtokán, 2–3 „évvel később" Salapiuginban, majd „utóbb pedig Priwina kérésére" került sor egy másik templomépítésre salzburgi mesteremberek segítségével; az építkezés a 850-es évek második felében történt. A kronológiából világos, hogy a templom Liupramm érseksége idején aligha készült el.

A Hadrián ereklyéket említő mondat szokatlan megfogalmazású. A CBC 12. fejezete szerint Német Lajos átengedte Priwinának azokat a birtokokat, amelyeket hűbérként birtokolt, kivéve azokat, *quae ad episcopatum Iuvavensis ecclesiae pertinere videntur, scilicet ad sanctum Petrum principem apostolorum et beatissimum Hrodbertum, ubi ipse corpore requiescit*[113]...". A megfogalmazás egyezik a 9. században a templomokban nyugvó szent-sírok említésének a szóhasználatával[114], amelyek között nincsenek kivételek. A 9. századi oklevelekben a hasonló esetekben előforduló szóhasználat[115]: *sanctus... martyr (Christi)...corporaliter requiescit*, illetve ennek változatai[116]. Arnulf okleveleiben a corpus *humatus est* is előfordul. A *humatus pausat*,

[111] „Die Adrianskirche wird auch als Domkirche bezeichnet. Dies stimmt insofern, als ihr der Salzburger Erzbischof bei seinen Aufenthalt in Mosaburc mit den Kanonikern des Offizium feierte. Es dürfte sich demnach um eine mit einem Kollegialstift verbundene Kirche handelt, die nicht nur seelsorgliche Funktionen ausübte, sondern auch, wie die Klöster, Schulern zur Klerikerausbildung unterhielt." majd később: Die warscheinlichste und einfachste Vorstellung ist, dass die Kollegiatskirche zu St. Adrian eine Zweigniederlassung der theologischen Hochschule an der Salzburger Domkirche war...", *Zagiba, Franz:* Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter, Annales Instituti Slavici Bd.7. Wien-Köln-Graz 1971, 85. A szerző következtetéseivel nem lehet vitázni, mert nincs semmi alapjuk. Ezek még akkor sem állják meg a helyüket, ha az *officium ecclesiasticum* valóban társaskáptalanként lenne értelmezhető és ezt Zagiba bizonyította volna. Valójában nem is foglalkozik vele. További következtetéseinek Mosaburg egyházi-kulturális központ szerepéről Method és Kocel idejében pedig semmi bizonytéka. Hogy Mosaburgnak mikor és mi volt a politikai-kulturális jelentősége, azt csak Sós Ágnes, majd a munkákat folytató Ritoók Ágnes és Szőke Béla Miklós kutatásainak publikálása után lesz megismerhető.

[112] Györffy Gy. megjegyezte (István király), hogy az „*officium ecclesiasticum colere*" jelenthet zsolozsmázást is, ha a templom társaskáptalan volt. A zsolozsmázást még kevésbé kellett engedélyezni.

[113] CBC c. 12. *Wolfram: i. m.* 54., *Lošek:* i. m. 126.

[114] Lošek salzburgi jellegzetességnek tartja ezt a megfogalmazást: Conversio, 1997, 128, 152. jegyzet. Amint a példákból látszik, valójában az egész birodalomban elterjedt szóhasználat volt.

[115] „die typische Formel: ubi sanctus Castulus martyr Christi corpore requiescit" írja *Hotzelt, Wilhelm:* i. m. 1935, 321).

[116] 831: *sanctae Iuuauensis ecclesiae,...ubi etiam beatissimus confessor Christi Hruodbertus corpore quiescit humatum* MGH DD Karol. I. nr 4., p. 5., továbbá 832, MGH DD Karol. I. nr. 7. p. 8.; 832 (Uo. nr. 8.p.10), 837: MGH DD Karol. I. nr. 25. p. 30; 837: *ubi etiam beatissimus confessor Christi Hruotbertus corpore requiescit*, MGH DD Karol. I. nr. 22. p. 27., 837: MGH DD nr. 23. p. 28.; 860: *ad praedictam casam sancti Petri et sancti Rotberti, ubi etiam ipse corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 102, p. 148; 891: *ubi sanctus electus dei confessor Hrodbertus corporaliter requiescit,* MGH DD nr. 87. p. 129.; 833: *ad monasterium sancti Emmerammi martyris Christi, ubi idem preclarissimus martyr corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 1 1. p. 1 3.; 853: *monasterium sancti Hemmerammi, ubi ipse preclarissimus martyris Christi in corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 65. p. 90.; 834:

ad monasterium quod dicitur Lauresham,...constructum in honore reverentissimi Christi martyris Nazarii, ubi idem preclarissimus martyr corpore quiescit humatus, MGH DD Karol. I. nr 14, p. 17.; 852: *Lauresham,quod est constructum in honore beatorum apostolorum Petri et Pauli, ubi sanctus Nasarius martyr corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 63. p. 86.; 858: monasterium *sancti Nazarii, ubi preclarissimus martyr Christi corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 89. p. 128.; 874: *monasterium... quod constructam in honore beatorum apostolorum Petri et Pauli, ubi etiam requiescit corpore sanctus Nazarius,* MGH DD nr. 156. p. 219.; 888: *monasterium...cuius vocabulum est Lauresham, quod est constructum in honore beatorum apostolorum Petri et Pauli, ubi sanctus Nazarius martyr corpore requiescit,* MGH DD III. Arnolf nr. 23. p. 34.; 834: monasterium *quod dicitur Fulda,..constructum in honore Sancti Bonifacii martyris Christi, ubi idem gloriosus martyr corpore quiescit,* MGH DD Karol. I. Nr. 15. p. 18.; 844: *ubi preclarissimus martyr corpore requiescit humatus* MGH DD Karol. I. p. Nr. 39. 51.; 849 *propter beatissimi martiris Bonifacii merita gloriosa, qui in prefata requiescit ecclesia,* MGH DD Karol. I. Nr. 53. p. 72.; 875: *monasterium Uulda, ubi dominus Bonifacius in corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 162, 226.; 878: monasterium... *Fulda...constructum in honore sancti Bonifacii martyris Christi ubi idem gloriosus Martyr corpore quiescit,* MGH DD Karol. I:3 nr. 8. p. 344.; 887: monasterium...*quot Fultta vocatur..constructum in honore sancti Bonifacii martyris Christi, ubi gloriosus martyr corpore quiescit,* MGH DD III. Arnolphi nr. 2. p. 3.; 889: *ad sanctissimum dei martirem Bonifacium, qui infra ecclesiam Fultensem corporaliter quiescere,* MGH DD III. nr. 58. p. 84.; 836: ecclesia *Patauensis...ubi etiam sanctus Ualentinus confessor Christi corpore reqiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 18. p. 22.; 852: ecclesia...*in honore sancti Stephani protomartiris Christi dedicatus est, ubi domino auxiliante corpus beati Uualenti requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 62. p. 85.; 853: *in eodem vico Turegum, ubi sanctus Felix et sancta Regula martyres Christi corpore quiescunt,* MGH DD Karol. I. nr. 67. p. 94.; 858 *monasterium...in vico Turegum, ubi sanctus Felix et sancta Regula martyres Christi corpore quiescunt,* MGH DD Karol. I. nr. 91. p. 131.; 863: *ubi sanctus Felix et Regula martires Christi corpore requiescunt,* MGH DD Karol. I. nr. 110. p. 159.;848: *et preciosissimorum martirum Crispini et Crispiniani, quorum corpora illuc translata sunt* (Osnabrück), MGH DD Karol. I. nr. 51, p. 69.; 849 (hamis): *et egregii Theodoli martyris, qui in predicto loco corporaliter requiescit* MGH DD Karol. I:2 nr. 176, 251.; 866: *in Alamannia Hetslinga in pago Nechragauue...ubi sanctus Uitalis confessor corpore requiescit, et Harbrittinga...ubi sanctus Ueranus corpore reqiescit, et Hadalongcella... ubi sanctus Georgius corpore requiescit,* MGH DD Karol. I. nr. 119, p. 169.; 868: *ad monasterium Heriordensis.. ubi requiescit corpus sacra virginis Pusinne,* MGH DD Karoli. I. nr. 128. p. 179.; 874. *in cenobio Stabulaus..quod est dicatumin honore sancti Petri apostoli sanctique Remacli confessoris Christi atque pontificis, cuius corpus in magno veneratur honore,* MGH DD Karol. I. nr. 154, p. 217.; 875: *ad monasterium Furentouua, quod est constructum in honore sanctae Mariae dei genitricis semperque virginis, ubi etiam pignora sanctorum Alexandri Euenti et Theodoli requiescunt cum aliis multis,* MGH DD Karol. I. nr. 164. p. 229.; 878: *ad sanctum Maximilianum confessorem Christi nec non et ad sanctam Felicitatem septem filiorum martyrem et matrem tradidimus, quorum corpora in novam nostrae edificationis basilicam ad Otingas,* MGH DD Karol. I:2. nr. 14, 304.; 877: (Gandersheim): *et reliquias sanctorum Christi confessorum Innocenti atque Anastasii ob honorem Christi illuc venire fecit,* MGH DD I:3. nr. 3. 336.; és 877: MGH DD Karol. I. nr. 25. p. 366.; 877: *Lucensis ecclesia, quae constructa in honore sancti Martini confessoris cernitur et in qua sanctus Regulus requiescit in corpore,* MGH DD Karol. I:3. nr. 10. p. 299.; 878: *in partibus Carentaniae Sclauinieque regionis sitas ad sanctum Maximilianum confessorem Christi nec non et ad sanctam Felicitatem septem filiorum martyrem et mater...quorum corpora in novam* ***nostrae*** *edificationis basilicam ad Otigas collocare,* MGH DD Karol. I:3. nr. 14. p. 304. 883–906: *ad Uueride,...ubi sanctorum Martyrum Christi Primi et Feliciani corpora requiescunt* (Maria-Wörth, Karinthia, MHDC III nr. 48. p. 19.); 891: *ad sanctos dei martyres Primum videlicet et Felicianum, quorum in eisdem partibus in loco, qui vulgo Uuerid vocatur, constructa micat ecclesia* MGH DD Arnolfi nr. 91. p. 134.; 888: *ad praeseriptum templum dei, ubi sanctus Willibaldus corpore quiescit* (Eichstätt), MGH DD Arnolfi nr. 18. p. 28.; 891 *electumque Christi confessorem Corbinianum, qui ibidem corporaliter requiescit* (Freising) MGH DD Arnolfi nr. 91. p. 134.; 893: *Chremisa...ubi idem electus dei martyr* (sc. Agapiti) *corporaliter requiescit* MGH DD Arnolfi Nr. 120, 176.; 894: *monasterium...confessoris Christi Ambrosii, ubi eius sacrum corpus venerabiliter humatum est* uo. nr. 123, 181, Piacenza; 896: *ad monasterium in honorem sancte resurrectionis et beatorum martirum Sixti et Fabiani,* ahol *sancte Martine Christi virginis, cuius corpus ibidem humatum quiescit*

vagy a *pausare* ige használatára ebben az összefüggésben nem találtam az oklevelekben példát.

Ettől a megfogalmazástól lényegesen eltér a Conversio Hadrián — említése. A mondat a CBC szövegével összehasonlítva felületes: *a.* Noha a keresztény vértanúk ebben az időben automatikusan szentekké váltak, a CBC-ben mindenhol kiírták a *sanctus*-t (vagy ennek megfelelő jelzőt). Ebből a mondatból azonban hiányzik. *b.* Általánosnak mondható, hogy a vértanú (szent) megjelölése: *martir Christi.* A mondatból ez is hiányzik. *c.* A templomokban lévő vértanú említéseknél jelzik, hogy a mártír ereklyéiről (*reliquiae*) vagy testéről (ritkán *membrum*[117], gyakran *corpus*) van-e szó. A CBC tárgyalt mondatában ez is elmaradt. A hivatalos szóhasználattól való eltérés — a szokatlan megfogalmazás: *in qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat* — jól tetten érhető akkor, ha összehasonlítjuk a mondatot az Arnulfinum szövegével. Az oklevélbe Mosaburg a CBC szövegének felhasználásával került bele; a mondatot azonban a szokásos terminológiának megfelelően alakították át: *ad Mosaburch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit.*

Mire következtethetünk mindebből? Ezek kellő súlyú érvek annak bizonyítására, hogy az *In qua Adrianus martyr humatus pausat* mondatot eredetileg nem a CBC szövegébe fogalmazták, hanem lapszéli megjegyzés volt, amelyet később másoltak be a szövegbe. Ilyesmit a Conversio szövegében többször kimutattak.[118]

Mikor másolhatták a lapszéli megjegyzést a kéziratba? Mivel a Conversio összes kéziratában olvasható, nem kétséges, hogy az omega és az (x) jelzésű őspéldányba már belekerült. Kérdés, hogy glossza a korábbi, szándékos elhallgatást javította-e: ebben az esetben a transzláció még a CBC megszövegezése, azaz 875 előtt történt. Vagy pedig az ereklyéje 875 után került Mosaburgba: ez esetben az ereklyeátvitelre a 896-os honfoglalás miatt 20 év áll rendelkezésre. Volt-e olyan esemény Mosaburg történetében, amellyel a transzláció indokolható?

Elvileg az ereklye kétféle módon kerülhetett Mosaburgba:

1. Nem ismerünk olyan történeti eseményt, amely 847 és 860 között egy vértanútest Mosaburgba szállítását — ha a kezdeményezés nem a salzburgi érsektől indult ki — indokolná. Később azonban Metód működése alkalmul szolgálhatott egy ereklyetranszlációra; ennek elhallgatása viszont éppen a Conversioban érthető. A testvérpár 866-ban, Rómába igyekezve járt Kocel udvarában, Mosaburgban. 867–868 fordulóján érkeztek Rómába, ahol II. Adorján pápa fogadta őket. Átadták neki a Chersonesosban megtalált Római I. Kelemen pápa ereklyéit. 869. február 14-én meghalt Konstantin, és Metód, miután pappá szentelték, visszatért Pannoniába. Majd ismét Rómába ment, ahol a pápa érsekké nevezte ki. Érvelni lehet amellett, hogy a Hadrianus

(Piacenza, Uo. nr 142, 216.; 897: *ad praefatum sanctum dei* (sc. Ciriacum), *cuius sacrum corpus in loco Niuuihusa humatum est,* Neuhausen, Cyriakus-monostor, Uo. nr. 157. 237.; 898: *basilicam in honore sancti Magni confessoris construxisse, in qua etiam qui ipsius dei electi pignora sacri corporis venerabiliter reconduntur* Uo. nr. 165, 252.; 898: *ad sanctum Philippum apostolum, cuius sacratissimum membrum in villa Otinga venerabiliter humatum est, in memoriam patris nostri* (sc. Arnophi) *Carlomanni regis, qui ibidem corporaliter requiescit.* Uo. nr. 167. 256.

[117] MGH DD Arnolfi III:2 Nr. 169. 256.

[118] CBC 11: *Cui quondam Adalrammus archiepiscopus ultra Danubium in sua proprietate loco vocato Nitrava consecravit ecclesiam*: Kos, Conversio 74. Anm. 164., Wolfram 1979, 52.; CBC 13: *Item in Weride ecclesia dedicata floret in honore sancti Petri principis apostolorum, Wolfram* 1979, 56. továbbá az 1, a 2. és a 6. fejezet kezdő mondata: *Wolfram* 1979, 34, 38, 44. *Loek* 123, 133.

ereklye a pápa ajándékaként jutott Metódhoz, vele Pannoniába, majd Mosaburgba. A pápa a testvérpártól kapta meg szent elődje, Kelemen pápa földi maradványait. Hogy ez a testvérek első vagy Metód második útja alkalmával történt-e, megállapíthatatlan. Nem lehetetlen, hogy a pápa az ajándékot a saját nevét viselő vértanú ereklyéivel viszonozta annak a férfinak, akit jóindulatával nevezett ki Pannonia érsekévé. Az egyházszervezéshez és a templomépítéshez szükség volt vértanúereklyékre. A pápa ajándéka nemcsak Metódnak, hanem az újraszervezendő egyháznak is szólt. A nagyrabecsülés jeleként lehet értékelni, hogy éppen a saját nevére hallgató vértanú — akár a nikomédiai mártír, akár más, Rómában fellelt, Hadrianus nevű vértanú — ereklyéjét adományozta. Bármennyire is logikusnak látszik azonban a pápai ajándékozás Metódnak, mégiscsak feltételezés marad. A Konstantinnal és Metóddal kapcsolatos források hallgatnak egy ilyen, ünnepélyes ereklyetranszlációról.

2. Ha a CBC megfogalmazás után történt a transzláció, akkor került az ereklye Mosaburgba, egy másik értelmezési lehetőség is fennáll. Ekkor Bóna István következtetése válik fontossá[119]. 876–884 között Karantánia és Pannonia hercege, Arnulf 888-as trónra emelése után több oklevelét Mosaburgban keltezte. Ezt a Mosaburgot manapság[120] a karinthiai helységgel azonosítják[121]. Bóna I. felvetette, hogy a 890 március 21-én *Actum Mosaburc regia civitate* keltezett oklevelet a Kisbalaton-menti településén írták[122]. Ha Arnulf tovább építtette Mosaburgot, és palatiummá kívánta szervezni, tevékenységével jól egyeztethető egy transzláció[123]. Az utóbbiakhoz talán választ meg megoldást kapunk Cs. Sós Ágnes által az élete végén feltárt monumentális templom feldolgozásából. Csak ekkor válaszolható meg az is, hogy az Arnulfinum *abbatia* megjelölése a zalavári apátság alapításának hatására íródott-e, vagy esetleg Arnulf ereklyetranszlációja után valóban sor került egy — rövid életű — alapításra.

Lehetett-e szándékosság a vértanú személyének a kiválasztásában? – nem tudjuk. A 8–9. század folyamán délről északra irányuló ereklyetranszlációkban semmi célzatosság nem ismerhető fel. Általában teljesen ismeretlen mártírok ereklyéit szállították. Van azonban egy körülmény, amely arra figyelmeztet, hogy a vértanú kiválasztása talán nem volt véletlen: ez a Hadrianus nap dátuma, szeptember 8. A nap a karoling Pannonia jeles napja volt. 791-ben Nagy Károly avar hadjárata ezen vagy a következő napon indult Pannoniába[124]. Noha a hadjáratok alkalmával, különösen győztes csaták esetében figyelemmel voltak a nap szentjére — közismert a Szent

---

[119] *Bóna István:* Honfoglalás és régészet, Korunk 1996:8, 21–40, különösen 28–29.

[120] *Pirchegger, Hans*: Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit, MIÖG 33, 308–309 a 9. századi mosaburgi adatokat mind Zalavárra vonatkoztatta.

[121] Vö: Handbuch der bayerischen Geschichte I. München 1981, 2. Aufl. (hrsg. *Spindler, Max)* 272, 443.

[122] Lásd a 119. jegyzetet.

[123] Karlmann 876-ban Altöttingben Mária és Fülöp apostol tiszteletére szentelt és a sírhelyéül kijelölt templomnak Maximilian és Felicitas ereklyéket adományozott: *Streich:* i. m. 1984, 48. Arnulf alapítványai a ranshofeni és rodingi palotakápolnában, mindkettő Pankráciusz tiszteletére, akinek az ereklyéit Arnulf hozta magával Rómából: *Streich:* i. m. 1984, 48, DDArn 145, u. 172.

[124] Az indulásról részletesen értesülünk Nagy Károlynak feleségéhez, Fastradahoz írt leveléből (MGH Epist. IV. 528–529, Nr. 20: 791 post Sept. 7.): Itáliából avar földre augusztus 23-án (*infra fines ipsorum decimo kalendas Septembris*) betörő — nyilván elterelő — eredményes hadművelet híre szept. 4. előtt érkezett meg Nagy Károly seregéhez Lorchba. Ezt követően „*Nos autem, Domino adiuvante, tribus diebus letania fecimus, id est Nonis Septembris quod fuit Lunis die incipientes, et*

Lőrinc napi augsburgi csata következménye — a 791-es évet szinte egy évszázad választja el a Conversio megszövegezésétől. Azt pedig nem tudjuk, hogy a Hadrián-ereklye mikor került Mosaburgba. A Hadrianus név a 8. század utolsó évtizedeiben a hosszú ideig uralkodó I. Adorján pápa (972–795) neve miatt azonban jól ismert volt Nagy Károly udvarában. A név és a viselője iránti figyelemnek kézzelfogható jele Gerold grófnak, az Ostmark praefectusának családjában feltűnő Hadrianus név[125]. A korabeli német névadásban — amely még évszázadokig nem használt keresztény neveket — ez a névadás különösen szokatlan, noha nem egyedülálló. A Huosi genealogia-beli Isangrim a 800 körül született fiát szintén a pápáról nevezte el Leónak[126]. M. Mitterauer Gerold fiának tartotta Adrianust, születését Nagy Károly első római útjának idejére (774) tette, ahová bizonyára a sógora is elkísérte az uralkodót[127] (Hildegard Gerold huga volt). Ez mindenesetre jelentheti, hogy az uralkodó környezetében ismert kellett legyen: a 791-es avar hadjárat indulásának, szeptember 8-ának a napja a Mária ünnep mellett Hadrianus vértanú ünnepe is. Hogy ez mennyiben járult hozzá a későbbi Hadrianus-transzlációhoz, az adatok híján nem tudjuk: csupán lehetőség marad. Mind a névadás szokatlanságát, mind a Hadrianus-tisztelet korlátozott voltát jól mutatja, hogy sem a passaui, sem a regensburgi, sem a freisingi tradiciókban, sem a 9. századi császári oklevelekben nem található egyetlen Hadrianus nevű személy sem a birodalomban a két pápán kívül.

Mi lett a Hadrianus ereklye sorsa a magyar honfoglalás után? – nem tudjuk. Ausztriában Hadrianus templomról nem találtam adatot. Van azonban egy középkori feljegyzés, amelyben a traiskircheni (Niederösterreich) Szent Margit templom felszentelésekor[128] felsorolják az ott őrzött ereklyéket. Ezek között Hadrianus ereklye

---

Martis et Mercoris", azaz szeptember 5-én kezdődött, ami 791-ben valóban hétfőre esett. A triduumot 5-én, 6-án és 7-én tartották. Vö. *Walter Pohl*: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.) 1988, 315.

[125] 793: *Adrianus filius Geroldi... pro anima Erbionis germani mei*, Codex Laureshamenses (ed. *Glöckner, Karl*) nr. 936. *Borgolte, Michael:* Die Grafen Alemanniens in merowingischer und karolingischer Zeit, Sigmaringen 1986, 120; felfigyelt a névadásra *Mitterauer, Michael.*: Karolingische Markgrafen im Südosten, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 123. Wien 1963,11.

[126] *Bitterauf Theodor*: Die Traditionen des Hochstifts Freising München 1905, Nr. 447.

[127] *Mitterauer:* Karolingische Markgrafen 11.; mivel azonban tudjuk, hogy 799-ben, amikor Gerolt praefectusnak, aki az avarok elleni csatában szeptember 1-én baleset vagy esetleg gyilkosság áldozata lett (*Geroldus Baioariae praefectus, in Pannonia, cum contra Hunos proeliaturus aciem instrueret, incertum a quo, cum duobus tantum qui eum obequitantem ac singulos hortantem comitabantur, interfectus est*: Einhardi, Vita Karoli 13, 182., vö. *Pohl, Walter:* Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.), halálakor nem élt utóda (*Defuerat soboles, pariterque et defuit heres*, Walahfried Strabo, Visio Wettini 329, MGH Poetae Latini Aevi Carolini II. (Dümmler, E. m Berlin 1884, 816), viszont Adrianusról tudjuk, hogy a 9. században még életben volt, ezért Michael Bergolte Adrianust Gerold praefectus testvérének, az idősebb Gerold alemanniai gróf fiának tartja (Die Grafen Alemanniens in merovingischer und karolingischer Zeit, Archäologie und Geschichte Bd. 2. Sigmaringen 1986, 120, 124.). Mivel Adrianus felesége Waltrat még 821-ben és 824-ben is életben volt (*Mitterauer*: Karolingische Markgrafen 1963, 13) Adrianus legfeljebb (I.) Gerold gróf legifjabb gyermeke lehetett Hildegard (V 783), Gerold (V799), Udalrich gróf — (780–807) — Utó és Megingoz (V 808 után) után, hogy már I. Hadrian pápa uralkodása idején szülessen. A névadás szokatlansága miatt a kronológia biztos alapjának látszik.

[128] Die Denkmale des politischen Bezirkes Baden, bearbeitet von *D. Dagobert Frey*, Bd, XVIII. 229–239. ezt az adatot nem ismeri. A névalak, a passaui egyházmegyei fekvés és a templom patrocinium egyezése (Szent Margit) alapján kétségtelen az azonosság.

is volt[129]. Hogy ez az ereklye — tekintettel a közelségre — Mosaburgból is oda kerülhetett, azaz a honfoglalás idején az ereklyéket elmenekítették, majd szétszóródtak, lehetséges. Az sem zárható ki azonban, hogy Mosaburgban maradtak. E tekintetben a 11. század közepén hamisított Arnulfinum szövege és megfogalmazása nem perdöntő: az oklevél szerkesztője a CBC alapján említette Mosaburgot, kérdés azonban, hogy tudta-e: mi lett az ereklyék sorsa a magyar honfoglalás után.

Szent Hadrián tisztelete a birodalomban is kimutatható. A császárságban egyetlen, a tiszteletére szentelt apácakolostorról tudok[130], a Hildesheim és Gandersheim között fekvő Lamspringenben (*Lammespring*)[131]. 845 körül alapította[132] Ricdag gróf Altfrid, a későbbi hildesheimi püspök részvételével[133] Szűz Mária és Hadrianus tiszteletére[134]; apátnője a leánya, Ricburg lett. Német Lajos meghamisított állapotban fennmaradt oklevelében 873-ban immunitást adott a monostornak[135]. Az oklevelet a 11–12. században hamisították Német Lajos eredeti diplomája alapján[136]. A rendelkezés megszegőit Szent Adorján kardjával fenyegetik.[137]. A Szűz Mária és Hadrián patrocinium az együttes tiszteletre, azaz a szeptember 8-i ünnepnapra mutat. A lamsp-

---

[129] *Bielsky, W.*: Die älteste Urkunden, Archiv für Kunde 9, 1853, 255–256: 1220: dedicatio ecclesiae parochiae Draskirchen, *„specialiter quorum Reliquie recondite sunt ibi: „„ videlicet Margarethae virginis et martiris ,et S. Valentini episcopi et confessoris. Jacobi apostoli Mauricii martiris Georgii martiris. Erhardi ep. et. confs. Cecilie virgo et marts. In dextro vero Altari continentur Reliquie sanctorum Valentini ep. et confs. Crisogoni marts. Juliani marts. Adriani martiris. Felicitatis martiris".* A Bécstől délre fekvő traiskircheni templomról később közzétett adatokban Hadrianus-ereklyéről nem esik szó.

[130] A nagyszámú szászországi kanonikus, majd 1000-től benedekrendi apáca kolostorokról *Schlesinger, Walter:* Kirchengeschichte Sachsens im Mittellalter, Mitteldeutsche Forschungen 27. Graz II. 1962; *Parisse, Michel:* Monastères des femmes en Saxe Xe-XIIe siècles, RevMabillon Ns. 2, 1991, 5–48, további irodalommal. Kunstdenkmäler der Prov. Hannover 6. Kreis Alfeld 1929.

[131] A helységet csak az autóatlaszok tüntetik fel. *Streich, Gerhard*: Klöster, Stifte und Kommenden in Niedersachsen vor Reformation, Hildesheim 1986. Studien und Vorarbeiten zum Historischen Atlas Niedersachsens 30. Heft.(nem láttam): Lammspringen 9. századi leleteiről, a kolostortól nyugatra huzódó frank winzenburgi sáncokról és a kolostor eredetéről: *Barner, Wilhelm:* Die Hohe Schanze, die Winzenburg und das Kloster Lamspringe, Neue Ausgrabungen und Foschungen in Niedersachsen 4, Hildesheim 1969, 219–244.

[132] *Hauck, Albert:* Kirchengeschichte Deutschlands II. Berlin 1958, 9. Aufl. 618–9. *A. Bertram;* Geschichte des Bistum Hildesheim, 1. 1899, 42. A keltezés alapja a 873-as oklevélben említett II. Szergiusz (844–847) pápa privilégiuma (*consilio divae memoriae domini Sergii papae* történt az alapítás).

[133] 1178 nov. 29-én Adelog hildesheimi püspök emlékezik meg erről, *Jänicke, K.* Urkundenbuch des Stieftes Hildesheim I. nr. 387. *Pothmann, Alfred:* Ein Charakterbild seiner Persönlichkeit, Das erste Jahrtausend II 746-, 749, 755. Mittelalterliche Schatzverzeichnisse I. hrg. vom Zentralinstitut für Kunsttgeschichte in Zusammenarbeit mit Bernhard Bischoff, München 1967, 40.

[134] MGH DD regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I:2, Ludovici Germanici dipl. Nr. 150, p. 210–212.:...*monasterium...perpaetuaeque virgini beatae Mariae in honore praeciosi martyris Adriani....*; MGH DD I:2 Ludovici Germ. nr. 150. 211.; *Jänicke*, UB des Hochstifts Hildesheim 1,7 nr. 13.

[135] MGH DD I:2 Ludovici Germ. nr. 150. p. 210–211.

[136] Uo.: 211.

[137] MGH DD o.c. p. 212.: *Huic nostrae secundum iustitiam dei iustae constitutioni si quis temere contraire praesumpserit et horum aliquid infringere ausus fuerit, si non digne in beneplacito incolarum loci quantotius per omnia satisfecerit, primo eum ut inimicum dei districtissimae ultioni divinae militari gladio sancti Adriani terribiliter feriendum tradimus, deinde ut publicum hostem regni omni gratia honore ac iustitia et iudicialis gladii nostri animadversione persequendum et de terra exterminandum nemine parcente aut miserente foras mittendo publicae damnationi exponendo proscribimus.*

ringeni monostor késő-középkori alapítási legendája szerint[138] Ricdag gróf és felesége Imhildis Rómába zarándokoltak, és Szergiusz pápától Hadrián ereklyét kaptak[139]. A 17. századi elbeszélésen kívül más forrás nem szól arról, miként jutottak a Hadrián ereklyéhez. A Szászországba irányuló 9. századi ereklyetranszlációk között ennek nem maradt nyoma[140]. Szent Hadrián kardjáról azonban Lamspringenben tudtak[141]. A 11. század elején ereklyét is őriztek tőle.[142] Hogy a kardot ott, vagy máshol őrizték a 9. században, éppúgy nem ismerek adatot, mint a Hadrián tisztelet eredetéről sem tudok semmit felmutatni.

A szent tiszteletének későbbi, számunkra lényeges eseménye II. Henrik császárhoz kapcsolódik[143]. A 12. század közepén, még a szentté avatás (1146) előtt szerkesztett életrajz szerint „Összegyűjtvén tehát hadseregét, csatasorba állította őket az említett népek ellen. És miközben keresztülvonult egy Walbech nevű helységen, magához vette Szent Hadrián kardját, amelyet itt ereklyeként régóta őriztek. Azt felkötvén, teljes szívéből felkiáltott és így szólt:...". Ezután „letáborozott azon a mezőn, ahol a merseburgi egyház található,...felsóhajtott és így szólt: Boldog Lőrinc, Krisztus mártírja, ha közbejárásodra ezeket a barbár népeket, akik felé útban vagyok, alávetem a Római Birodalomnak és a keresztény vallásnak, ezt a Te nevednek szentelt, (ám) elhagyott helyet az isteni segítő kegyelemmel korábbi méltóságába (ti. püspöki) vissza fogom helyezni". Végül: „Ezeket elmondva, szemei felnyíltak és meglátta a dicsőséges mártírokat, Györgyöt t. i. és Lőrincet, Adriánt egy kardjával sújtó angyallal, amint hadserege élén haladnak és az ellenfél ékjeit hátrálásra kényszerítik[144]". II. Henrik

---

[138] *Barner:* i. m. 240.

[139] A legenda, amelyet a történet tovább színez, a 873-as oklevél alapján keletkezhetett. Az alapítók római zarándoklata és a pápától kapott ereklye története egyébként ismeretlen. Az esemény a Liudolf szász herceg és felesége Oda római zarándoklatára és a szász császári dinasztia legrégebbi, gandersheimi kolostora alapításának és ereklyetranszlatiójának a történetére (*Pothmann*, Altfrid, 1964, 755) emlékeztet.

[140] *Honselmann, Klemens:* Reliquienstranslationen nach Sachsen, in: Das ersten Jahrtausend I. (hrsg. Viktor H. Elbern), Düsseldorf 1962, 159: Kilian és Liborius Paderbornba, Crispin és Crispinian Osnabrückbe, Gorgonius Mindenbe. Oswald Kirchdorrnbergbe és Herfordba, Pusinna ugyancsak Herfordba. Vitus Corveybe, Landolinus Boke-ba, Felicissimus Agapitus és Felicitas Vredenbe, Alexander Wildeshausenbe, Cosma és Damján Essenbe stb.

[141] Altfrid hildesheimi püspök privilégiuma az kolostornak: 11–12. századi másolatban: *Jänicke* 1. 5 nr. 12.

[142] MitSchatz Nr. 41.: *„Hoc continetur in scrinio, in cuius operculo agnus Dei incisus est. Sancti Adriani martyris...sancti Urbani papae"* = Bernward von Hildesheim II. VII:21, 477. Evangeliarium első és utolsó lapján. A MittSchatz alapján máshol nem őriztek Hadrianus-ereklyét. Mivel a Hadrianus-ereklye a felsorolásban nincs kiemelve, lehetséges, hogy a kódex provenienciája nem Lampspringen, hanem esetleg a közeli Hildesheim, vö. Bernward von Hildesheim II. Hildesheim-Mainz am Rhein, p. 477.

[143] Az adat a magyar kutatásban: *Galla Ferenc:* Szent István apostoli tevékenykedése és e téren ismertebb munkatársai, SzIE I, 293-, 308–9. Külföldön is csak *Graus, Frantisek:* Der Heilige als Schlachtenhelfer, Festschrift für H. Beumann, Sigmaringen 1977, 331. emlékezik meg róla. A 11. századi hazai templomvédőszentek választásában a császári családdal való kapcsolatára *Galla F.:* 1938, 306–7 figyelt fel. Véleményét azonban pontosítani lehet. Galla szerint (Ipoly, Emmerán, Móric, György, Adorján, Lőrinc) terjesztésére törekedtek. E szentek egy része ugyan a birodalomhoz köthető, de nem kifejezetten a császári családhoz.

[144] Congregato itaque exercitu contra predictos nationes aciem direxit. Et faciens transitum per locum, qui Walbech dicitur, gladium sancti Adriani martiris, qui pro reliquiis multo temore ibi servabatur, accepit.....metatus est in campo, ubi Merseburgensis aecclesia sita est...,ingemuit et ait:

fohászkodása[145] a csata előtt Szent Lőrinchez érthető. Lőrinc és György a legnépszerűbb bajor szentek közé számítottak. A szentek, vértanúk kardja jól ismert, a csatákban segítő ereklye.[146] Hadrianus legendájából ilyesmiről nem tudunk. A nikomédiai vértanú azonban katona volt.

Az életrajz szerint II. Henrik a Walbeck nevű helyen vette magához Hadrianus kardját, majd a merseburgi püspökség újraalapításáról írt. Szászországban két Walbeck található[147]. Az uralkodó a lengyelek ellen vezetett hadjáratot[148] Az egyik Braunschweig és Magdeburg között, majd félúton, a halberstadti püspökség területén[149]. Ez a Walbeck a szász császárokkal rokonságban álló Walbecki grófok[150] névadója volt. Thietmar merseburgi püspök azonban nem ír róla, noha a walbecki grófok családjának tagja[151], és a hadjárat idején 1004-ben éppen a 10. században Szűz Mária tiszteletére alapított káptalan prépostja volt[152]. Walbeck történetét viszonylag jól ismerjük, nincs adat arról, hogy bármiféle köze lett volna Hadrianushoz.[153]

Beati Laurenti, martir Christi, si tuo interventu has barbaras nationes, ad quas pergo, Romano imperio et christianae religioni subjugavero, hunc locum desolatum, tuo nomine consecratam, divina favente gratia, in pristinae dignitatis statum reformabo"... „Haec dicens aperti sunt oculi eius, et vidit gloriosus martyres Georgium, videlicet Laurentium, Adrianum cum angelo percutiente, exercitum suum precedentes et hostium cuneos ad fugam propellentes", MGH SS IV 793, a szentéavatásra készült, és később, a 12. század második felében Bremai Adalbert által átdolgozott életrajz. A keletkezéshez és a szöveghagyományhoz: *Klauser, Renate:* Der Heinrichs- und Kunigundenkult im mittelalterlichen Bistum Bamberg, Bamberg 1957; az esemény nem értelmezhető felövezésként: *Veszprémy László:* i. m. Hadtörténeti Közl. 102, 1989, 3-, ahonnan a fordítás.

[145] Bonfini Szent István életének ismertetésekor, a házasságával kapcsolatban írt II. Henrikről és ismeri a három szent segítségül hívását: „fegyverrel kényszerítette Krisztus vallására a cseheket, a polyákokat és a szlávokat. És mert ütközet előtt gyakran áldozással erősítette meg a seregét, úgy gondolta, hogy csapatai előtt az isteni Lőrinc, György és Adorján jár egy fegyveres angyallal", majd a püspökségalapításokról írt (Bonfini, 2,1,155, Kulcsár p. 248). Mivel a szóban forgó fejezetben Bonfini az Árpádházi szentek vita-it és legendáit használja, Kulcsár Péter feltételezte (*Kulcsár Péter*, Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése, Bp. 1973, 68), hogy nem különálló műveket, hanem egyetlen, a szentek életét tartalmazó kötetből meríthette ismereteit. Véleménye mellett szól II. Henrik életrajzának ismerete: a három szent segítségül hívása csak az életrajzban maradt fenn, Bonfini máshol aligha olvashatta. Valószínűleg egy olyan kéziratot használt, amely a magyar szentek mellett a családhoz közelálló szentek életrajzát is tartalmazta.

[146] Szent Móric kardja: *Schramm, Edmund Percy*, Herrschaftszeichnen und Staatssymbolik I 490; *Graus, Frantisek* i. m. 1977, 340.

[147] *Tillmann, Curt*: Lexikon der deutschen Burgen und Schlosser (Stuttgart 1958) III. 1152.

[148] *Scherff, Bruno*: Studien zum Heer der Ottonen und der Salier (919–1056), Bonn 1985.

[149] *Parisius, A. - Brinkmann, Adolf*: Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Gardelegen (Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen, XX. Heft), Halle 1893, 212–215.; Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen (hrsg.Fr. Oswald-Leo Schaefer-Hans Rudolf Sennhauser, München 365.

[150] *Streich, G.:* Walbeck, LexMitt 8, 1038–39.

[151] LexMit, a családról részletesen Robert Holtzmann írt a Thietmar-krónika kiadásában: MGH SS Ns IX. Berlin 1935, München 1996, VII., ahol olvashatók az adatok a Liudolf- rokonságról.

[152] *Holtzmann:* Einleitung, (MGH Sriptores rerum Germ. 9. Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg, München 1935, repr.1996, XVIII).

[153] Hans Aurenhammer — hivatkozás nélkül — Hadrianust említi a walbecki kolostor patrónusának (Lexikon der christlichen Ikonographie Bd. I. 56), ennek azonban nyomát nem találtam. Valószínűleg a Henrik-vita okozta, Walbeckben (Helmstedtől ÉK-re) 942-ben alapították a Kanonikerstiftet Szűz Mária tiszteltére (LexMit. VIII, 1939) és jegyzet.

A másik Walbeck délebbre, Merseburgtól légvonalban 50 km-rel ÉNy-ra fekszik, az Aller folyó mentén, a Waldbach torkolatánál[154]. Tekintettel a II. Henrik életrajzában elbeszéltek sorrendjére, a kard felvétele minden bizonnyal itt történt. Ebben a Walbeckben a császári családdal kapcsolatban álló Ottó-kori alapítású apácakolostor állt[155]. Matild quedlinburgi apátnő, I. Ottó leánya alapította 992-ban szent András apostol tiszteletére[156]. II. Henrik korábban is tartózkodott Walbeckben[157].

II. Henrik életrajzát Adalbert írta a 12. század közepén[158]. A szenteknek tulajdonított győzelmet más korabeli forrás ismereteim szerint nem említi. Nem szerepel Hadrianus II. Henrik sacramentáriumának szanktoráléjában[159]. Mégsem gondolom, hogy az eseménynek nincsen valós magja. Az életrajz írója miért választott volna ki egy teljesen ismeretlen szentet harmadikként elbeszéléséhez? Frantisek Graus a csatákban segítségül hívott, nemzeti szentekről szóló tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy ezek a vallásos — esetenként legendás —események a korabeli történeti irodalomban nem mindig kerültek feljegyzésre[160]. Nem jelentőség nélküli a St. Emmeran monostor egy 12. századi kézirata[161], amely II. Henrik vitáján kívül éppen szent Hadrián passióját is tartalmazza[162]. Megfestették a bambergi Ellenhard-Sakramentáriumban[163].

Hadrián megkülönböztetett tisztelete tehát I. István sógoránál, II. Henriknél kimutatható: csatában segítségül hívta, hadjáratra indulva kardját hordoztatta. Az 1004-es adat mindenestre bizonyítja, hogy Hadriánt, mint katona–szentet tisztelte az uralkodó[164]. Hogy az ilyen tisztelete mennyire volt elterjedve Németországban, nem tudjuk. Kérdés, hogy a harcos szent jelleghez elég volt-e a nikomédiai vértanú katonai foglalkozása? A források adósok maradnak a válasszal: mi okozta II. Henrik különleges szentválasztását. Csupán az útjába kerülő ereklye véletlenszerűen váltotta-e ki, vagy volt a szász területen hagyománya? Arról is szó lehet, hogy Hadrianus

---

[154] *Hermann, Grössler - Brinkmann, Adolf:* Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Mansfelder Gebirgkreises, (Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen, XVIII. Heft), Halle 1893, 212–215.

[155] *Parisse, M.*: i. m. 1991, 13., 18.

[156] MGH DD Otto III. nr. 81. p. 489–490 *in predicto loco Vualbisci nominato monasterium monacharum regulam sancti Benedicti observantium faciat in honore sancti Andree apostoli*; a kolostort 997-ben, I. Ottó halála napján, május 7-én szentelte fel Arnulf halberstadti püspök (Grössler-Brinkmann 1893, 213.). A kolostor nyomtalanul elpusztult.

[157] II. Henrik 1003 május 7-én Merseburgban adott ki oklevelet (MGH DD Heinrici II nr. 47), 12-án *actum Uualbach* (Uo. nr. 48), május 23-án tovább haladva nyugat felé, Gandersheimben adott ki oklevelet (Uo. nr. 49. p. 57.) majd 1021-ben is *actum in Walbichi* (Uo. nr. 447) keltezett.

[158] *Klauser, Renate:* i. m. 1957.

[159] *Veszprémy László:* Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához. MKszemle 100, 1984, 94.

[160] *Graus* i. m. 1977, 147.

[161] München, Staatsbibliothek Clm 14 419. Catalogus codicum lat. bibl. regiae Monacensis II:2 p. 169.

[162] *Klauser Renate:* i. m. 1957,88, 133, 205: a kézirat Szent Egyed, Elek, Miklós és II. Henrik életrajzát, Sz. Vid, Margit, Adorján passióját, különféle olvasmányokat tartalmaz.

[163] *A. Seeliger-Zeiss:* Adrian, Lexikon Ikonogr. V. (Herder 1973) 36.; *Aurenhammer*, Lex. 56. Továbbá a Stuttgarti passionálében (1162 előtt), Stuttgart, Landesbibliothek Bibl. fol. 56., fol. 82b.

[164] Georgius monachus cont. Az *A* változat szerint Thesszalonika lakói a bolgár ostrom idején (821–829 között) Szent Adorjánhoz fohászkodtak: *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai, Bp. 1984, 56.

megkülönböztetett tiszteletében közrejátszott II. Henrik ismert Mária-tisztelete, illetve a szeptember 8-i közös Mária és Adorján nap.

110 évvel a magyar honfoglalást követően I. István templomot majd apátságot alapított Zalaváron. Az alapításról szóló legkorábbi, szűkszavú közlés a Pozsonyi évkönyv negyedik feljegyzése[165]: 1019. *dedicatur ecclesia S. Adriani M.* Györffy György arra következtetett, hogy 1019-ben először csupán templom épült a Zala mocsaraiban[166], ezért említi az Évkönyv csak az egyház dedikációját. A felvetést több minden támogatja. Egyrészt, a már említett bencés monostorok helyválasztása: Zalavár olyan, sík, mocsaras területen fekszik, ahol nem volt szokás bencés monostort alapítani. Ezzel indokolni lehet, hogy először valóban csak templomot építtetett az uralkodó. Az alapításnak így is nyomós oka kellett, hogy legyen: erre mutat a szokatlan helyszín kiválasztása, másodszor a ritka patrocinium, harmadszor a „felújítás". Másrészt H. Gyürky Katalin a kányai apátsággal kapcsolatban írt arról[167], hogy a korai monostorokat nem egyszer a már álló templom mellé alapították (1067: százdi monostor, 1061: Zselicszentjakab, 1143: Széplak, Kassa mellett, stb.).

Adorján tiszteletére csak elvétve találunk hazai adatokat. Tisztelete szórványos, és területi szóródása miatt főként a zalavári apátság hatásának tulajdonítható. Elterjedése az apátság környékén, és a távoli tiszántúli birtokon figyelhető meg. Zalavár körzetében[168]: 1429: Kismarót[169] (Somogy m.); 1356. Söjtör[170] (Zala m), 1302: Lispeszentadorján[171] (Zala m.), 1334: Szentadorján[172] (Körös m.). Szigetvár környékén is feküdt egy, mára nyomtalanul eltűnt Szentadorján[173]: a Győr nb. Szenterzsébeti ágból II. György és Szehén comes lakott a faluban[174]. Az ország keleti részén két,

---

[165] AnPosoniensis, SRH I 125.

[166] Györffy a 11. századi templomot a récéskuti templommal azonosította, amely mellett nem áll kolostor (István király 324).

[167] *H. Gyürky K.*: A kányai apátság 1996, 85.

[168] A Zalavárhoz közeli Pereszteg-Szentodorfa egyik templomát az Angyalok királynője, a másik, a régi, kisebb és romos templomot Szent Adorjánt tiszteletére szentelték, írta Kazó István vasvári prépost az 1698-as egyházlátogatási jegyzőkönyvben (Szombathely, püspöki lt.). Kazó a régi templom patrociniumára csak következtetett. A Pereszteg közelében fekvő, ma puszta Szentodorfa patrociniuma Udalrik –Ulrik volt. A falu neve: 1408: *Zenthvlrehperezlege*, 1428: *Zentholdrosfalua*, 1646: *Zentholdro*, 1470: *Zentholdorperezlege* (Csánki, Tört. Földr. II. 784.). Kazó I. a már használaton kívüli templom magyarosra torzult patrociniumából következtetett a környéken ismertebb Adorjánra. (a névhez: *Melich János*, Keresztneveinkről, MNy Társ. Kiadványai 15. sz. Bp. 1914, 29),

[169] *parochialis ecclesia beati Adriani de Marot, Lukcsics Pál,* XV. századi pápák oklevelei I. 217., nr. 1121. Marót Somogysámson területére esik (Somogy megye földrajzi nevei nr. 84.). A névgyűjtés az északi településrészt nevezi Marótnak, tud a Szent Adorján templomról is, amely Somogysámsontól keletre, a szentegyházi dülőben egykor állt (i. m. 276.): Zalavár és Marót távolsága légvonalban 14 km.

[170] *Felseu Sohtur.. ad ecclesiam beati Adriani martiris,* Zalai Ot. I. nr. 362–567. Zalavártól nyugatra 24 km-rel.

[171] 1308: *Zenthvdrian*, 1458: *Zentadoryan*, Csánki III 104.

[172] 1334: *ecclesia sancti Adriani de Grabounok,* 1495: *Oderyanoycz, Csánki Dezső*, Körös megye a XV-ik században, Bp. 1893,. 168. Klostar része.

[173] *Mező* 1996, 51: ezeket az említéseket a zalai Lispeszantadorjánra vonatkoztatta: 1302: *Zenthvdrian*, Anjou okm. I 45, nr. 42.

[174] *Karácsonyi* 1900, 557. 1302: *Ladislaus filius Abram de sancta Elisabeth alio nomine Syth nominatum de iuxta alma et Zehano filio Georgij de Sancto Adriano nobiles de genere Gewr* de Comitatu Symigiensi nemeseknek (Anjou I Nr. 42, 45=Anjou-kor okl. I 1990, Nr. 392, 186.) visszadják a Rátót nembeliek által a hatalmasul elfoglalt Basal birtokot; reg: Anjoukori ot. I. nr. 329. Basal

egymástól távol fekvő templomot. Az egyik a Csongrád megyei Mártély, amely a zalavári apátság birtoka volt: a védőszent nevéből alakult ki a középkor végi helynév (eredetileg *Zenth Adrianmartyr* volt a falunév[175]). A másik a Bihar megyei 1329/1437: *Zenthaderyan*[176]. Szent Adorján élete a magyarnyelvű legendairodalomban képviselve van. Az Érsekújvári és a Nádor kódexben olvasható a legenda magyar szövege[177]. Személynévként azonban viszonylag széles körben terjedt el.

A zalavári alapítás tehát István és II. Henrik családi és vallásos kapcsolataival magyarázható. Hogy az ilyen kapcsolat a gyakorlatban az egyes esetekben miként valósult meg, nem tudjuk. Mégis, éppen Zalavár esetében van késői hagyomány arról, szent Günther remete kezdeményezte volna az alapítást[178]. Ha Bakonybél esetében a Mauricius védőszent az altaichi monostor példájára az ő választása, akkor lehetséges, hogy az ő kezdeményezése volt a II. Henrik császárral összefüggő szentválasztás annál is inkább, mert Günther a szász dinasztiával rokonságban állt. Hadriánról Gizella királyné is tudhatott: a szász dinasztia nőtagjai a gandersheimi kolostorban nevelkedtek, feltehetőleg Gizella is[179]. A lamspringeni szent Adorján apácakolostor pedig Gandersheim északi szomszédja (a távolság mintegy 8 km).

A zalavári alapítás a következőként rekonstruálható.

I. István templomot építtetett a Zala szigetén a sógora által tisztelt Hadrián számára: a hely kiválasztását meghatározta a 9. századi templom, az ereklye ismerete. Lehet, hogy maga az ereklye részben vagy egészben megmaradt Zalavár körzetében

---

1217-ben került a Győr nemzetség birtokába (Hazai Ot. VI. 224), és később is a belőle sarjadt Dombói család (*Engel Pál*, Magyarország világi archontológiája 1301–1457, Budapest 1996, II. 63) birtoka volt: 1449-ben és 1472-ben Szehánfalván és Adorjánházán, 1486-ban is Szajhánfalván és Adorjánban voltak birtokosok (Csánki II 669). Noha Csánki (II 585) a Viszló melletti Adorjánt szent jelző nélkül említi a fenti oklevelek alapján, mivel a Dombaiak Szehén comes leszármazottai, ugyanarról a településről lehet csak szó. A falu ma dűlőnév Somogyapáti területén, Somogyviszló felé, Baranya m. FN I425. A Győr nemzetség 1217-ben szerezte meg Basalt (Wenzel XI 153, nr. 98). Határa *ad occidentem ad magnam viam, que vocatur via Imperatoris* vezet. Az útelnevezés egyedülálló. Sem a Székesfehérvárról dél felé vezető úttal nem egyeztethető, sem a Balaton nyugati végén az Adriához vezető hadiúttal sem azonos (Glaser Lajos nem említi ezt az utat): Ha szó szerint értjük a megjelölést, az elnevezés aligha vonatkoztatható másra, mint III. Konrád király vagy később Barbarossa Frigyes és keresztes seregének 1147-es vonulására. Ez nincs ellentétben a keresztes hadvonulások dunántúli topográfiájával: a seregvezetők látogatásáról Pannonhalmán, Esztergomban vagy Budán értesülünk. A sereg zömét aligha engedték az ország belsejébe, az uralkodói székhelyek közelébe. A basali út fekvése megfelel a Savaria-Sopianae - Mursa- Sirimium közti római útvonalnak.

[175] *Györffy*, Tört. Földrajz I. 904.

[176] *Györffy* Tört. Földrajz I. 667.

[177] Nyelvemléktár X. Bp. 1888, 56–61.: XV. Bp. 1908, 262–267.

[178] *Bogyay Tamás:* Brevnov és a magyar misszió, in: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (szerk. Somorjai Ádám OSB, Bp. 1994, 201–202: Bonaventura Piter, Rajhrad prépostja szent Günterről szóló könyvében írt arról, hogy „Istvánt rábírta volna, hogy a Szala folyó szigetén, ahol Günter barátja, Péter, az egyik latin, aki egykor Adalberttel együtt Rómából Csehországba ékezett, remeteként élt kolostort alapítson, és Pétert első apátnak nevezze ki" (Piter könyvét nem láttam: Thesaurus absconditus in agro seu Monasterio Brzevvnoviensis prope Pragam Ord. Sancti Benedicti S. Guntherus Confessor / Heremita Ante Princeps Hassiae, sive Thuringiae S. Stephani Hungarorum Regis cognatus, Brünn 1762, 156–168.)

[179] Gandersheim apátnője a 10. század végén Gizella apai nagynénje, Gerberga volt. Ezért elvileg nevelkedhetett éppen a kolostorban. Mivel az Istvánnal kötendő házasságra II. vagy III. Ottó kijelölte, azt követően aligha élhetett tovább a kolostorban: Gerberga II. Ottónak olyannyira ellenfele volt, mint az apja, Civakodó Henrik. A későbbi középkori hagyomány szerint az apátnő meg akarta mérgezni az uralkodót (*Althoff, Gerd:* Gandersheim und Quedlinburg FMSt 25, 1991, 141.).

az államalapítás és egyházszervezés idejéig. István a templomok alapításakor a szentek kiválasztásánál figyelemmel volt II. Henrik császár szenttiszteletére. Felújította annak a szentnek a tiszteletét, aki kézzelfoghatóan kapcsolódott sógora vallásos szokásaihoz. Hogy ez a régi mosaburgi templom felépítését, vagy új templom építését jelentette-e, az ásatások feldolgozása során lesz megközelíthető. Mindenesetre István mind a szent tiszteletéhez, mind a helyszínhez ragaszkodott. Lehetséges, hogy mivel a földrajzi adottságok nem kedveztek a bencés szokásoknak megfelelő monostor létesítéséhez, ezért előbb csak templomot építtetett. Aligha tévedett Györffy György: a Pozsonyi Krónika csak az *ecclesia* felszenteléséről tud 1019-ben, nem pedig monostoréról. Ez a Pozsonyi Krónika szóhasználatából következik, és Bogyay Tamás sem tudott ellenérveket felsorakoztatni.[180] Ezzel függhet össze a két „alapítólevél": két alapítási dátum hagyományozódott, az 1019-es és az öt évvel későbbi, az 1024-es. Nem lehetetlen, hogy a császár életével függ össze a két időpont. Az első a templomépítésre és felszentelésére vonatkozott, magát a monostort később, a császár halálának évében, 1024-ben az ő emlékére alapíthatta I. István.[181]

Egy ilyen templom vagy monostoralapítás bárhol bekövetkezhetett volna az ország területén. István alapításának éppen az a különlegessége, hogy ugyanott építtetett templomot a vértanú tiszteletére, ahol a 9. században az ereklyét őrizték, és mint ilyen, az egyetlen hazai alapítás. Az, hogy az István által alapított templom a karoling kori helyén (vagy a településen) Mosaburg-Zalavár körzetében pontosan hol épült fel, a probléma lényegét illetően közömbös: akár az egyik, akár a másik hely egyértelműen tanúsítja, hogy a királyi udvarban és az egyházi szervezetben ismert volt a 9. századi mosaburgi Hadrián tisztelet helye. Ha csak szövegekből tudtak volna a vértanú temetkezési helyéről, Mosaburgot aligha sikerült volna azonosítani. Ismerünk hasonló lokalizációs kísérleteket a középkorból: ha nem maradt a Hadrianus-tiszteletnek helyi emléke és nem éltek volna ott olyan keresztények, akik ezt jól tudták, akkor az alapítás ott reménytelen feladat lett volna. A szerémségi római várost, Cibalaet például a 18. században Fenékpusztán keresték. Hogy éppen a vértanú 9. századi nyugvóhelyén épített fel templomot, bizonyítja a Zala torkolatvidékének megszakítatlan lakottságát a 9. századot követően, bizonyítja ennek a lakosságnak a törésmentes továbbélését, és bizonyítja a vallásos kultúra folyamatosságát. Egy templomvédőszent emléke akár évszázadokig is fennmaradhat, miután a templom már nem funkcionál. Az 1698-as vasvári főesperesség vizitációja alkalmával alig néhány templom volt katolikus, mégis a vizitátor majd minden esetben ismerte a védőszentet. Ez azért volt lehetséges, mert a lakosság nem változott, ugyanabban a kulturális közegben élt, és keresztény maradt. Ha a Zala torkolatvidékén teljesen kicserélődött volna a népesség, Hadrián tiszteletének nem marad nyoma a 10. század végére. Ez a folyamatosság nem egyedülálló. Hasonló bizonyítható Sabariában, ahol a településnév maradt fenn a Szent Márton tisztelettel együtt. Ugyancsak folyamatos a keresztény lakosság élete Sirmiumban. Ha arra gondolunk, hogy három, a szenttiszteletet tekintve különleges helyről van szó, ahol az írott források gyér száma ellenére kimutatható a kultikus-kulturális folyamatosság, kérdezhetjük: megtörténhetett-e ez más nyugat-

[180] *Bogyay:* i. m. Zalai Múzeum 4, 1992, 171.

[181] Az 1024-es oklevél (DHA nr. 17.) mindenestre későbbi, mert az augusztus 15-i gyűlésre hivatkozik.

dunántúli, Dráva-Száva közi vagy felvidéki településeken is? E kérdésfeltevések megválaszolása lényeges a magyar egyházszervezés kezdetének a vizsgálatához. Noha jól ismertek az I. István király működését megelőző misszionálásról szóló adatok[182], ismert Géza fejedelem keresztény hite, mégis, a Kárpát medencei egyházszervezés és térítés I. István korához kötődik. A független magyar egyház megalapítása és további térítés kétségtelenül. Az I. Istvánnál korábbi, több évtizedes misszionálás azonban az 1001-ben teljessé váló egyházszervezésnek valójában *sine qua non*-ja. Enélkül nem kerülhetett volna sor 1001-ben a független magyar egyházszervezet megalapítására. Hogy a magyar királyság megalapításával — tehát István koronázásával — egy időben létrehozzák a metropolita alatt álló magyar egyházmegyei szervezetet, annak — a korabeli gyakorlat ismeretében — alapfeltétele volt: *1001-ben Rómában a pápai udvarban a Kárpát-medence népességét lényegében kereszténynek kellett tudni.* Ha nem is ténylegesen, legalább elméletileg; olyan véleménynek kellett kialakulni, amely szerint az ország lakosságának a jelentős része már keresztény. Különben a független egyházszervezet aligha alakulhatott volna meg.

Szászország 8. század végi meghódítása után megalakultak ugyan a püspökségek (Bréma, Verden, Minden, Hamburg, Paderborn, Osnabrück, később Halberstadt és Hildesheim), de csak 831–832-ben emelték Hamburgot érseki rangra az északi germán térítés szervezésére[183]. 826-ban keresztelkedett meg Harald dán király a kíséretével együtt, és indult el Anskar téríteni. Önálló metropolita szervezet csak 1104-ben a lundi érsekség megalapításával alakult, majd amikor 1164-ben Upsalát érseki rangra emelték, vált a svéd egyház önállóvá. 845-ben tizennégy cseh főembert kereszteltek meg Regensburgban a kíséretükkel együtt. Az első keresztény herceg Spitihnyev volt a 9–10. század fordulóján. A német metropolita szervezethez tartozó, a mainzi érsekség alá rendelt prágai *püspökséget* csak 973-ban alapították[184]. Mieszko lengyel fejedelem 966-ban keresztelkedett meg. Ezt követően alapították meg a posnani püspökséget, amelyet I. Ottó a magdeburgi érsekség alá rendelt. Majd 40 évvel később került sor az önálló lengyel egyházszervezet felállítására a gnesnoi érsekség megalapításával. Az uralkodók megkeresztelését követő időben a lakosság keresztény hitre térítése folyt, és csak ennek eredményessége után alakult meg az egyházszervezet, még később a császárságtól független metropolita rendszer.

A Kárpát-medence nyugati felében az egyházszervezés folyamata bonyolultabb volt, mint a nyugati szláv és skandináv országokban. Magyarország nyugati fele többszörösen megújítva, már korábban az egyházszervezethez tartozott. Pannonia Dráva-Száva közi részén bizonyítottan, a Dunántúlon pedig igen nagy valószínűséggel a 4. század folyamán megalakultak a püspökségek, egyikük–másikuk (Sirmium, Scarabantia) a 6. századot is megélte. A karoling hódítást követően a terület konszolidálása után a misszionálás, később az egyházszervezés a salzburgi érsek feladatává vált, majd 811-ben a metropolita joghatóság területi szabályozására is sor került, amikor

---

[182] Lásd *Györffy:* István király 51., 67.

[183] Hamburg egyházpolitikai jelentőségéről részletesen: *Wavra, Brigitte:* Salzburg und Hamburg. Erzbistumgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit, Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischer Ostens, Bd. 179, Berlin 1991, 239-, 259-.

[184] *Richter, E.:* in: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder I. 1967, hg. v. K. Bosl) 149, 255.

a Dráva lett a határvonal[185]. A folyótól délre fekvő terület az aquileiai, az északi a salzburgi érsek joghatósága alá került. Hogy a Dráva-Száva közén ez a joghatóság milyen hosszan terjedt kelet felé, mennyire befolyásolta a bolgár hódítás, illetve a 4. század végén a négy pannón tartomány egyházszervezetében a metropolita joghatóságra igényt formáló sirmiumi egyház[186], nem tudjuk. A Drávától északra fekvő terület a salzburgi érsek és a suffraganeus püspöksége, Passau joghatósága alá került. A misszionálás miatt kérdéses lehet, hogy ez a joghatóság, de facto ugyan csak a birodalom keleti határáig tartott, jog szerint azonban keletebbre is kiterjedhetett. Alig 80 év múlva, amikor a magyar térítés és egyházszervezés megindult, Rómának a területi iurisdictiót a Dunántúlon rendezni kellett. Annál is inkább, ha a magyar egyházat szívesebben látta a saját fennhatósága, mint a birodalmi befolyás, azaz a salzburgi érsekség joghatósága alatt állónak: azaz a független magyar metropolita rendszer felállítására törekedett. Ez persze az ezredvég pápaságának rendezetlen viszonyai miatt látványos eredményekkel nem járt, illetve csak bizonytalan adatok maradtak fenn róla. Az, hogy mind a salzburgi érsek, mind pedig suffraganeusa vállvetve kísérelték meg az egyházszervezést megszerezni — az utóbbi saját főhatóságával szemben is[187] — arra mutat, hogy a Kárpát-medencei kereszténység szervezése és befolyásolása érdekében megindult a küzdelem akkor is, ha ennek sem a pápaság, sem magyar részről alig maradt nyoma. Mind Pilgrim törekvései[188], mind a salzburgi érsek későbbi igyekezete[189] a dunántúli terület megszerzése érdekében csak akkor nyer értelmet, ha a hamisítások idején, azaz 970 után, tőlük függetlenül indultak meg a kezdeményezések a magyar térítésre, és ezáltal az egyházszervezet felállítása belátható közelségbe került. A salzburgi érsekek szívósan ragaszkodtak a dunántúli egyházi joghatósághoz, amit oklevél-hamisításaik bizonyítanak, ha a Pilgrim-hamisításokkal ellentétben[190] kevesebb szó is esett róla.

Hol alapították a 10. század utolsó évtizedeiben a közvetlenül Róma alá tartozó magyar *püspökséget*, nem tudjuk[191]. Mivel egy püspökség alapítása (vagy esetleg té-

---

[185] Fejér, CD I 153 = UrkSteiermark I, 5–7. = MonHist.Carinth. III. nr. 1.

[186] A 381. évi aquileiai zsinaton Anemius Sirmium püspöke nyilatkozata: *caput Illyrici non nisi civitas est Sirmiensis. Ego igitur episcopus illius civitatis sum*, vö.: *Nagy Tibor:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig, DissPann II:12, Bp. 1939, 223–226.

[187] A passaui püspökségnek még azt is bizonyítania kellett, hogy érseki — azaz metropolitai — joghatósága volt, Ezért kísérelte meg az 4–5. századi lauriacumi (Lorch) püspökségnek metropolita jogokat tulajdonítani.

[188] *Zimmermann, Harald:* Papsturkunden 896–1046, I nr. 223. 436; Pilgrim törekvéseinek elvi lehetőségét *Egon Boshof* szerint elősegítette 968-ban Magdeburg érseki rangra emelése, éppen a keleti térítés és egyházszervezés érdekében: Bajor-magyar kapcsolatok Gizella királyné korában, in: Gizella és kora, Veszprémi Múzeumi konferenciák 4. Veszprém 1993, 34–35,83–84

[189] I. Benedek megerősítette Frigyes salzburgi érseket Noricum és Pannonia metropolita és vicáriátus-jogában: hamisítás a 970-es években: *Concedimus itaque vicem apostolicam Friderico antistiti Salzburgensis ecclesie eiusque successoribus in tota Norica provincia et in tota Pannonia, superiori scilicet et inferiori. Zimmermann, Harald,* Papsturkunden 896–1046, Wien 1984 I. Nr. 224. további irodalommal.

[190] *Fichtenau, Heinrich:* Zu den Urkundenfälschungen Bischof Pilgrims von Passau, MittOÖst-Landesarchiv 8, 1964, 81–100. a korábbi irodalommal.

[191] E tekintetben Esztergom, Veszprém merült fel. Pannonhalma sem zárható ki eleve. E kérdés megválaszolásához azonban meg kell írni a független magyar egyház megalapítása előtti kereszténység történetét.

rítőpüspök kiküldése) az általános egyházszervezés (a metropolita szervezet) megkezdése előtt a példák szerint már évtizedekkel korábban szükséges volt, ez Magyarországon sem történhetett másként.[192] Amint a salzburgi és passaui törekvések elárulják: ez a püspökség csakis közvetlenül Rómának lehetett alárendelve. Hogy ezt Róma akadálytalanul megtehette, abban közrejátszhatott Metód kinevezése is: ez esetben Róma, ha csak halványan körvonalazódó, de mégiscsak a Közép-Duna-vidék metropolitai fennhatóságára ténylegesen igényt tartó, a frank birodalomtól független, egyházi központot újította fel. Ha Metód kinevezésével 400 év után Róma felújíthatta a 4. századi egyházszervezetet, akkor ezt a honfoglalást követően, alig több, mint 100 év múlva miért ne tehette volna meg?

Lehetséges, hogy amíg az államszervezéssel együtt járó alapvető határkérdések békés módon nem rendeződtek, addig tekintettel voltak az aquileiai és a salzburgi érsekség joghatóságára. István és Gizella házasságkötésekor megtörtént az ország nyugati határának megállapítása, azaz a birodalom legkeletibb, egykori határgrófságairól jog szerint is lemondott a császárság.[193] Noha az eseményeket csak Aventinus jegyezte fel: Pozsony, Sopron és Sabaria Magyarországhoz kapcsolása másként, mint megegyezéssel a birodalommal, nem történhetett meg. Az események *ismerete* a magyar forrásokban nem szükségszerű: a meghódított területet jogos tulajdonuknak tartották. Nem így a hosszú ideje már területi alapon szervezett birodalom, amelynek rendezni kellett, ha területekről mondott le vagy területeket adott át. Ehhez hasonlóan kellett rendezni az egyházi közigazgatást is. A több lépcsőben végrehajtott egyházszervezés — egy püspökség, majd az esztergomi érsekség megalapítása — talán nem véletlenül indult ki a Kelet-Dunántúlról. A már foglalt egyházi joghatóság leginkább az ország nyugati szélén, a győri püspökség alapításával jelentett ütközési pontot, amelynek szinte teljes területe a salzburgi érsekség (egyúttal a passaui püspökség) területére esett.

Ha 1001-ben sor kerülhetett az önálló magyar egyházszervezet megalapítására, annak lényeges feltétele volt, hogy Róma mind az ország nagyjait, mind a *népességet* lényegében kereszténynek tudja. Hogy mennyire volt ez a helyzetmegítélés reális, és mennyire volt csak látszat a kereszténnyé válás, más kérdés. Úgy gondolom, hogy Róma, amely elsősorban az Adriai tenger északi csücskéből kiindulva a Dunántúl felé tájékozódhatott, kevésbé ismerhette a Dunától keletre fekvő vidéket, valóban úgy látta: Magyarország a három évtized alatt kereszténnyé vált. Nem véletlen, hogy a pogánylázadások az ország keleti részéből indultak ki (Abaújvár és Békés). Egy ilyen összképben kapnak különösen jelentőséget és válnak értelmezhetővé azok a jelenségek, amelyek a Dunántúlon és a Dráva-Száva közén az egyházi kontinuitásban megmutatkoznak, és válik érthetőbbé a magyar kereszténység szókincsének délszláv eredete.

---

[192] Györffy György chorepiscopust tételez fel Géza udvarában (István király 72-)

[193] *Kiss Gábor - Tóth Endre - Zágorhidi Czigány Balázs*: Sabaria - Szombathely története 1526-ig, Szombathely 1998.

FÜGGELÉK:

I. A consecratio és dedicatio használata a Conversio Baguariorum et Carantanorumban

	CBC c.3.helynév	CBC templom	
1.	Treisma	s. Martinus	consecravit
2.	locus Nitrava	ecclesia	consecravit
3.	ad Salapiugin	s. Hrodbertus	consecravit
4.	castrum infra civitatem Priwinae item in eadem civitate	s. Maria ecclesia,..in qua...Adrianus martyr humatus pausat. s. Iohannes baptista	consecravit edificari fecit dedicavit
5.	Dudleipin	ecclesia	dedicavit
6.	Ussitin	ecclesia	dedicavit
7.	Businiza	ecclesia	dedicavit
8.	Bettobia	ecclesia	dedicavit
9.	Stepiliberc	ecclesia	dedicavit
10.	Lindolveschirichun	ecclesia	dedicavit
11.	Keisi	ecclesia	dedicavit
12.	Wiedhereschirichun	ecclesia	dedicavit
13.	Isangrimeschirichun	ecclesia	dedicavit
14.	Beatuseschirichun	ecclesia	dedicavit
15.	Quinquae Basilicae	ecclesia	dedicavit
16.	Otachreschirichun	ecclesia	dedicavit
17.	Paldmunteschirichun	ecclesia	dedicavit
18.	in proprietate Wittimaris	s. Stephanus PM	dedicavit
19.	Ortahu	s. Michael	consecravit
20.	Weride	s. Paulus A.	dedicavit
21.	Spizzun	s. Margareta virg.	dedicavit
22.	Termperhc	s. Laurencius	dedicavit
23.	Fizkere	ecclesia	dedicavit
24.	Cella proprium Unzatonis	ecclesia S. Petrus	consecrandi dedicavit
25.	Ztradach	s. Stephanus	dedicavit
26.	item in Weride	s. Petrus Ap.	dedicavit
27.	Quartinaha	s. Johanes Ev.	consecravit
28.	Muzzilineschirichun	ecclesia	consecravit
29	Ablanza	ecclesia	consecravit

II. Szent Adorján napok a martirológiumokban és naptárakban:

Az összeállítás forrásai: 1. Martyrologium Hieronymianum, Acta Sanctorum novembris II. pars posterior, Bruxelles 1931; 2. *Jacques Dubois:* Le Martyrologe d'Usuard, Subsidia Hagiographica 40, Bruxelles 1965; 3. *Hippolytus Delehaje SJ:* Martyrologium Hironymianum Cambrense, AnBoll 32, 1913, 369.; 4. Martyrologium Hieronymianum e codice Treverensi, AnBoll 2, 1883,7-; 5. Martyrologium Fuldense e codice Leidensi, AnBoll 1, 1882, 9-; 6. Calendarium s. Maximiani praemissum psalterio saeculi X.: *Miesges Peter*, Der Trierer Festkalender. Seine Entwicklung, und seine Verwendung zu Urkundendatierung, Trier 1915; 7.; KalReichenau: *Munding, Emmanuel OSB*, das älteste Kalendar der Reichenau, 239., 8. Sacramentarium Echternachense, Paris

Bibl. Nat. MSL 9433: *Miesges* 1915.; 9. Calendarium, Strassburg, St., Thomas 15. sz. *Barth, Medard*, Mittelalterliche Kalendare und Litanien das Elsass, Freiburger Diözesan-Arch 86, 1966, 370; 10. Kal. Benfeld, 1431, *Barth* i. m. 1966, 375.; 11. Kal. Oberehnheim 14–15. sz. *Barth* 1966, 386; 12. Kal. Rufach 1323–1324, *Barth* i. m. 1966, 391; 13. Kal. Rappoltsweiler 1359, 396.

		III.1	III.4.	III.5.	VII.21	IX.8.	XI.6.	XII.10.
1.	Mart. Hieron.	X						
2.	Mart. Usuard.	X				X		
3.	Mart. Cambr.		X	X		X		
4.	Mart. Trev.				X	X	X	X
5.	Mart. Fuld		X			X	X	
6.	Cal. Trier M1		X					
7.	Cal. Trier Sim.					X		
8.	Sacr. Echternnach					X		
9.	Strassb. St.Thomas					X		
10.	Elsass, Benfeld		X			X		
11.	Elsass, Oberehn.					X		
12.	Elsass, Rufach		X					
13.	Elsass, Rappolts.					X		

Endre Tóth

SAINT ADRIEN ET ZALAVÁR

(Résumé)

Zalavár, la localité hongroise située près de la rivière Zala, au bout à l'ouest du lac Balaton, en Transdanubie, se manifeste dans les sources au IXe siècle sous le nom Mosaburg, propriété de Priwina et Chozel où les archevêques de Salzburg consacrent des églises. Mosburg était une localité importante dans la Pannonoe carolingienne qui fut approuvé par les fouilles de demie siècle. D'après la Conversio (c .11. Losek 124.) l'archevêque Liupramm consacra en 850 une église à la Vierge, *Postmodum vero roganti Priwine misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzburc, murarios et pictores, fabros et lignarios. Qui infra civitatem Priwine honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus edificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.* L'église où se repose Saitn Hadrien est mentionnée par la source nommée Arnulfinum (MGH DD Arnolfi Nr. 184.) qui fut falsifiée au nom de l'empereur Arnulf au deuxième partie du Xe siècle d'après les interprétations antérieures, à la fin du Xe siècle d'après Heinrich Koller. Le titre de patronage de Hadrien est maintenu en Transdanubie d'une faon unique même après la conquête. Le roi Etienne Ier fonda une église en 1017 et probablement en 1024 un monastère bénédictin dédiés à lui à l'le de Zala (AnPosoniensis, SRH I 125, DHA nr. 14, 17.).

L'étude présente s'occupe du personnage de Saint Hadrien, des causes du choix de titre de patronage du IXe siècle. du maintien et des raisons du réétablissement du XIè siècle, car le maintien du titre de patronage du IXè siècle en Transdanubie est unique. Hadrien ne connut ni au IXe, ni au XIe siècle une tel culte importante, répandue qui pourrait expliquer la fondation de l'époque du roi Etienne. La présence d'une relique d'un martyr même dans l'église d'une localité si importante de l'Ostmark carolingien n'était pas habituelle. La fondation du roi Etienne sur un terrain plan et marécageux est inaccoutumée et contraire au choix de lieu des premiers monastères bénédictins, ceux-ci furent installé sur des collines. Le choix du patron ne correspond ni à la série des saints préférés du roi (Michel, Martin, George, la Vierge) ni les saints vénérés par les bénédictins. La fondation du roi reflète à une intention solide: il voulut fonder une églis et un monastère précisément là et précisément à l'honneur de Hadrien. Pourquoi?

L'étude présente eut les conclusion suivantes:

1. L'indication référant à Hadrien de la Conversio ne fait pas partie du texte original, mais l'intégration au texte du glossaire noté même dans l'archétype. L'indication: *In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat* est contraire non seulement à l'usage du mot de la Conversio, mais celui de nombreux chartes contemporaines. Il manque le terme *sanctus*, la martyr *Christi;* dans le cas de la relique du martyr le mode de la rédaction est – on pourrait dire – unique p. ex. dans l'Arnulfinum: *ad Mosaburch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit.* Cela veut dire que éa relique n'était pas encore àMosaburg lors de la rédaction de la Conversio ou bien l'auteur passa sous silence son arrivée.

2. L'église construite par des artisanats de Salzburg ne fut consacré ni par Liupramm, ni par l'archevêque Adalwin. La CBC mentionne seulement la construction et l'autorisation des activités ecclésiastiques faite par Liupramm, mais elle ne se sert pas du verbe *consecravit* ou du verbe *dedicavit* (cf. Annexe). L'église ne fut achevée donc avant 875.

3. Au nom de Saint Hadrie – indépendemment du fait que le „corpus" appartenait à qui – fut vénéré le martyr de la Nicodémie de qui la commémoration de translation romaine, née dans la haute moyen ge, était au 8 septembre. Les reliques pouvaient difficilement parvenir à Mosaburg par l'intermédiaire de l'archevêque de Salzburg, car dans ce cas la CBC aurait dû noter un tel fait correspondant à l'optique de l'oeuvre. C'était Method qui pouvait recevoir les reliques du pape en récompense lorsque celles de Saint Clément furent lui rendues. Ainsi les reliques pouvaient parvenir à Mosaburg avant la rédaction de la CBC qui peut justifier le silence de l'auteur. L'autre explication est la suivante: dans le cas ou les reliques sotn parvenues à Mosaburg après 875 (bien entendu avan 896, la conquête hongroise) qui devrait refléter l'augmentation remarquable de l'importance de la localité, c'est-à-dire: Mosaburg était la *civitas regia* d'Arnulf (en 890: *Actum Mosaburc regia civitate,* MGH DD Arnulphi Nr. 75., cela correspond aux vues de Isván Bóna; on reviendra sur ce sujet).

4. La construction d'une église et la fondation de du monastère à l'honneur de Hadrien par Étienne peut être justifiée par les relation de parenté avec l'empereur Henri II. Étienne Ier suivit la vénération de saint de son beau-frère au début de l'organisation de l'état et de l'église. On connat de la vie de Henri II – fait unique même dans l'empire – qu'au début de la campagne contre les Slaves, près de Merseburg, à Walbeck, "il prit l'épée de Saint Hadrien" et pria la victoire auprès Saint George, Saint Laurent et Saint Adrien. Le roi Étienne qui installa le culte de Saint George fortement vénéré en Bavarie, celuit de Michel vénéré spécialement par l'empereur (cf. la fondation de Bamberg et l'Aparitio) fonda à Zalavár – sûrement à l'exemple de son beau-frère – une église, ensuite un monastère en 1024 peut-être en mémoire de la mort de Henri II.

5. Le maintien de la vénération de Hadrien à Mosaburg jusqu'au XIe siècle approuve en tous cas que la population chrétienne locale du IXe siècle conservait sa propre culture même après l'occupation hongroise.

SAINT ADRIAN AND ZALAVÁR

by Tóth Endre

(Summary)

There is a Hungarian settlement called Zalavár by the River Zala in the Transdanubian region of the country, at the western end of Lake Balaton. It appeared first in the sources in the ninth century A.D. as Mosaburg, property of Priwina and Chozel, where churches were consecrated by the archbishops of Salzburg. In Carolingian Pannonia Mosaburg was a significant settlement, as testified by archaeological research conducted there in the last fifty years. According to the *Conversio* (c.11. Losek 124.) Archbishop Liupramm dedicated a church to Virgin Mary there in 850: *Postmodum vero roganti Priwine misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzburc, murarios et pictores, fabros et lignarios. Qui infra civitatem Priwine honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus edificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.* The church which is the burial place of Saint Adrian is mentioned also in the so-called *Arnulfinum* (MGH DD Arnolfi Nr. 184) that is said to be a fabrication prepared for Emperor Arnulf either in the second half or in the middle of the tenth century (according to former interpretations and Heinrich Koller, resp.). The worship of Adrian as a patron saint uniquely survived in Transdanubia after the Hungarian conquest. King Stephan I had a church built there in 1017 and

a Benedictine monastery on the island surrounded by the branches of the Zala around 1024 (AnPosoniensis, SRH I 125, DHA nr. 14, 17).

The present article deals with the person of Saint Adrian, the causes of choosing him as a patron saint in the ninth century, the survival of his worship, and the reasons of its reinforcement in the eleventh century. These questions are interesting because it is quite unique that a *patrocinium* of the ninth century should survive in Transdanubia for the later centuries. Adrian was not held is special veneration there either in the ninth or in the eleventh century that would account for King Stephen's measures. What is more, the presence of the body of a martyr was not common at all in a church of the Carolingian Ostmark, however important this church was. Founding a monastery in a marshy lowland was also quite unusual as all the former monasteries had been built on hills. The saints specially honoured by the king were Michael, Martin, George, and Virgin Mary, and Saint Adrian did not belong to the favourite saints of the Benedictine order, either. The king must have had special reasons for founding the church and the monastery there and then and dedicating it to Saint Adrian. What were these reasons?

The conclusions I arrived at are the following:

1. The sentence referring to Adrian in the *Conversio* does not belong to the original text but is the interpolation of the gloss recorded in the archetype. The words *In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat* are different from the terminology used both in the *Conversio* and in contemporary diplomas. The usual terms *sanctus* and *martyr Christi* are missing. In the case of the relics of a martyr the words used almost without exception, for example, in the *Arnulfianum* go as follows: *ad Mosaburch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit.* This indicates that at the time of the composition of the *Conversio* the sacred bones were not at Mosaburg yet or its author made no mention of them.

2. The church built by artisans of Salzburg was not consecrated either by Archbishop Liupramm or by Archbishop Adalwin. The CBC writes only about its construction and the fact that Archbiship Liupramm permitted ecclesiastical activities there but no words like *consecravit* or *dedicavit* appear in the texts (see Appendix). So the construction of the church could not have been finished before 875.

3. Irrespective of the actual identity of the *corpus*, Saint Adrian must have been the martyr of Nicodemia, who came to be celebrated on 8 September in the early Middle Ages following Roman antecendents. The relics could not have been taken to Mosaburg with the assistance of the archbishops of Salzburg prior to 875 as it would have been recorded by the CBC most emphatically as something that was in harmony with the purpose of the document. The relics must have been given to Method by the Pope in return for those of Saint Clement. In that case they must have been taken to Mosaburg before the writing of the CBC, which makes the fact that their existence was omitted understandable. The other alternative is that they got there after 875 but before the Hungarian conquest of 896, which would have involved a significant increase in the significance of the settlement. In that case Arnulf's *civitas regia* must have been Mosaburg (890: *Actum Mosaburc regia civitate,* MGH DD Arnulphi Nr. 75; the same is maintained by **Bóna** István. I return to this later.).

4. The fact that King Stephan I built a church and founded a monastery dedicated to Saint Adrian was due to his kinship with Emperor Heinrich II. In the early days of organizing the Hungarian state and church King Stephen I followed the worship of his brother-in-law. Heinrich II is known to have "girded the sword of Saint Adrian" in 1003 when he launched his campaign against the Slavs, which was unique even in his empire, and prayed to Saint George, Saint Lawrence, and Saint Adrian for victory. King Stephen, who introduced the worship of Saint George, especially honoured in Bavaria, and Saint Michael, worshiped by the emperor (see Bamberg and the *Aparatio*), most probably wished to emphasize his esteem towards his brother-in-law firt by having a church built at Zalavár and dedicating it to Saint Adrian, then by founding the monastery there in 1024 to remember his death.

5. The survival of the worship of Adrian at Mosaburg until the eleventh century proves that the Christian population of the region preserved its religious culture also after the Hungarian conquest.

Kristó Gyula

I. KÁROLY KIRÁLY FŐÚRI ELITJE (1301–1309)

Ha nem elégszünk meg azzal, hogy hozzávetőleges megállapításokkal általában jellemezzük I. Károly (ismertebb nevén: Károly Róbert) uralma legválságosabb évtizedének hatalmi elitjét, vagyis azokban az években, amikor az uralkodó főúri támasza maga is bizonyos mértékig kiforratlan volt, ráadásul a királyi oklevelek sem tartalmaznak az elitet feltüntető méltóságsorokat, nem tehetünk mást, mint a korszak okleveleiből próbálunk lehetőség szerint megbízható következtetésekre jutni. E kilenc évből összesen kilenc olyan lista maradt ránk (sajnos, nem évenként arányos eloszlásban), amely Károly Róbert világi főembereiről képet ad. Ezek többsége nem azzal a céllal készült, hogy a hatalmi elitet bemutassa, de — úgy tűnik — munkahipotézisként megkísérelhető ilyen célzattal való felhasználásuk. Lássuk e forrásokat!

(**1.**) 1301-re vonatkozóan a 14. századi krónikakompozíció tartalmazza azt a híradást, hogy III. András halála után (más nemesek mellett) három igen hatalmas főember csatlakozott a gyermek Károlyhoz.[1] A kilenc adatsor közül ez tekinthető a leginkább bizonytalannak, hiszen itt nyilvánvalóan nem egykorú, hanem valamelyest későbbi időből származó információról van szó, s kiváltképpen kétséges — ha a tudósítást hitelesnek is tekintjük[2] — az, hogy vajon a név szerint említettek sorrendje megfelel-e Károly Róbert oldalán ténylegesen elfoglalt 1301. évi értéküknek. (**2.**) 1302. szeptember 26-án kelt oklevelében Vencel (László) király felsorolja azon hűtlenek nevét, akik Károly Róberttel együtt Budát ostromolták, ahol ő tartózkodott.[3] A hűtlenek (vagyis Károly Róbert hívei) sorrendjét itt éppen nem Károly, hanem riválisa, László király nézőpontja és ítélete alapján kapjuk meg. (**3.**) 1304. augusztus 24-én Károly Pozsonyban szövetségre lépett Habsburg Rudolf osztrák herceggel, s e napon egyházi és világi főemberei külön oklevélben ugyanezt tették.[4] (**4.**) 1307. szeptember 3-án Károly Róbert egyházi és világi hívei egyetértésével megajándékozta Tamás *comes* fia Beke mestert egy Ugocsa megyei faluval.[5] (**5.**) 1307. október 10-én Rákoson az ország *congregatio*ján megjelent bárók elfogadták királyuknak és természetes uruknak Károlyt.[6] (**6.**) Napi kelet nélküli 1307. évi oklevélben Károly Róbert a szepesi föld határán levő egyik birtokot világiak tanácsára Rikolf *comes* fia Kakas mesternek adta.[7] (**7.**) 1308. szeptember 22-én Károly király az udvarában jelen volt bárókkal

[1] Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 479.

[2] *Kristó Gyula*: Csák Máté. Magyar história. Életrajzok. Bp., 1986. 102–103.

[3] Anjou-kori oklevéltár. I–V. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1990–1998. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) I. 287. szám.

[4] Uo. I. 644. szám.

[5] Uo. II. 232. szám.

[6] Uo. II. 243. szám.

[7] Uo. II. 272. szám.

és nemesekkel a budai egyházat visszaállította jogaiba.[8] (**8.**) 1308. november 27-én Gentilis szentszéki követ közjegyzői oklevelet adott ki a főpapok, bárók, nemesek, egyháziak és világiak általános zsinatáról.[9] (**9.**) 1309. június 15-én Buda várában Károlyt az ország királyává koronáztatta Gentilis bíboros.[10]

Az alábbi táblázat első sora az említett források fenti sorszámát tartalmazza, a második sor a vizsgálatba bevont kútfők éves keltét közli, a harmadik sor azt adja meg zárójelben, hogy a kérdéses forrásban összesen hány világi személy szerepel. Ezt követően közlöm a neveket (a nevek első eleme a nemzetségnév, ha az első elemet * vezeti be, akkor az illető személy nem sorolható nemzetségbe, hanem „családi" nevét említem), majd a nevek mellett, illetve a forrásszámok alatt az olvasható, hogy ki melyik kútfőben a világiak listájának hányadik helyén áll. A [ ]-ek közti szám szintén sorrendről informál, de ez esetben a szóban forgó előkelő nem személyesen vett részt az eseményen, hanem képviselője révén. Az itt zárójelben szereplő L és O betűk utáni évszám(ok) azt mutatja(ják), hogy az illető mely év(ek)ben volt oklevelesen bizonyítható módon László (Vencel cseh király fia), illetve Ottó királyok párthíve.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	1301	**1302**	**1304**	**1307**	**1307**	**1307**	**1308**	**1308**	**1309**
	(3)	**(4)**	**(12)**	**(4)**	**(11)**	**(7)**	**(11)**	**(11)**	**(14)**
Csák Máté	1.	(L: 1302)						[11.]	[4.]
Aba Amádé	2.		2.	2.	3.	2.	2.	3.	1.
Csák Ugrin	3.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	[9.]	[10.]
Csák István		2.	7.						
Kán Lőkös		3.	5.						
Péc Apor		4.	8.			4.			
Rátót Loránd			3.		6.	3.			
Borsa Kopasz		(O: 1307)	4.	4.	4.			7.	
Csanád Tivadar			6.						
Monoszló Péter			9.						
Igmánd Lőrinc			10.						
Rátót Kakas	(L: 1301–1303)		11.		8.			5.	[2.]
Borsa János			12.						
Rátót Domokos	(L: 1301–1303)				2.	5.	3.	4.	2.
Ákos István	(L: 1301–1303)			3.	5.				
Csák János		(L: 1303)				6.	5.		
Borsa Beke					(O: 1307)	7.		[7.]	8.
Rátót László	(L: 1301–1302)				7.			6.	[2.]
Rátót Dezső					9.				
Pok Miklós					10.				
Ákos Miklós					11.				
Rátót Miklós							4.		
Kaplyon Jakó							6.		
*Debreceni Dózsa						(O: 1307)	7.		
Balog Miklós							8.		
*Pányoki Jakab							9.		
Zsadány Dénes							10.		9.
*Pozsegai Gilét							11.		

[8] Uo. II. 459. szám.
[9] Uo. II. 494. szám.
[10] Uo. II. 668. szám.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	1301	1302	1304	1307	1307	1307	1308	1308	1309
	(3)	(4)	(12)	(4)	(11)	(7)	(11)	(11)	(14)
Héder Henrik	(L: 1301–1303; O: 1306)							1.	[13.]
Héder Miklós								2.	[13.]
Aba Péter		(L: 1303)						8.	
Kán László								[10.]	
*Balassa Demeter	(L: 1301)								3.
Türje Fülöp									4.
*Pozsegai István									5.
*Forrói Aladár									6.
Csák Péter									7.
Csák Márk									7.
*Benedek									10.
*Budai László									11.
Šubić Pál									[12.]
Babonić István									[14.]
Babonić János									[14.]
Babonić Radiszló									[14.]

A fenti táblázat sok szónál is világosabban és főleg szemléletesebben mondja el, miként alakult Károly király világi hatalmi elitje 1301–1309 között. Foglaljuk össze az ezzel kapcsolatos legfontosabb ismereteket évek szerinti tagolásban, hogy az adódó következtetéseket ezek figyelembevételével levonhassuk!

1. Jól kirajzolódik, hogy az elitben volt egy szűk mag, amelyik mindjárt 1301-ben Károlyhoz csatlakozott, és gyakorlatilag élete végéig megmaradt az Anjou-trónkövetelő, majd -király pártján. Az 1301. évi lista három személye közül vitán felül álló módon ide tartozik Csák Ugrin és nem kis valószínűséggel (a diósgyőri menyegző alább tárgyalandó értelmezésétől függően) Aba Amadé,[11] akik egyazon évben, 1311-ben haltak meg.[12] Mindketten komoly politikai múlttal rendelkeztek 1301-ben, amikor Károly ügye mellé álltak. Ugrin számos király alatt országbíró, tárnokmester, lovászmester, szörényi, macsói, boszniai bán, erdélyi vajda, több megye ispánja volt 1301 előtt, vagyis a nádorságot leszámítva sok magas tisztséget betöltött. Amadé viszont elérte és megszakításokkal többször viselte a nádorságot, emellett az országbírói és több megye ispáni tisztségét töltötte be, mielőtt Károlyhoz csatlakozott volna. Ugrin a kilenc lista mindegyikében szerepel, méghozzá hatszor az 1. helyen (további két alkalommal csak megbízottak képviselték, így ekkori listabeli helyei nem irányadók), mindössze a bizonytalan hitelű krónikás tudósítás helyezi 1301-ben a 3. helyre. Teljesen egyértelmű, hogy ő számított Károly Róbert világi elitje első számú kéviselőjének a 14. század elején. Feltűnő, hogy minden esetben nádorokat előzött meg a sorrendben. 1307 óta királyi tárnokmesterként szerepelt, s bizonyára ő — akit Károly király 1307-ben „országa leghűségesebb bárójaként" nevezett meg[13] — kölcsönzött e posztnak óriási tekintélyt. Gentilis említette ugyanis 1311-ben, Csák Máté kiközösítése alkal-

[11] *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok. 3. Bp., 1978. 34.

[12] *Szovák Kornél*: Ugrin. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL.) 697.; *Draskóczy István*: Amadé. In: uo. 41–42.

[13] Anjou-oklt. II. 247. szám.

mából, hogy a király Mátét néhány évvel korábban a „tárnokmesterségre emelte, amely tisztség az elsőnek számított országában".[14] A devalválódott nádori poszt a 14. század első évtizedében nem tölthette be az első bárói tisztség funkcióját, így a rendíthetetlenül Károlyhoz hű Csák Ugrin méltósága, a tárnokmesterség emelkedett időlegesen a hierarchia élére. Aba Amadé a kilenc lista közül nyolcban szerepel, öt alkalommal a 2. helyen, két ízben a 3. helyen (Csák Ugrinon kívül csak frissen Károly hűségére tért bárók, Rátót Domokos, illetve Héder nembeliek előzték meg), egy alkalommal pedig maga került a lista élére (igaz, akkor Csák Ugrin követtel képviseltette magát és nem személyesen jelent meg). Aba Amadé tehát szilárdan a második számú embernek számított Károly király szemében a 14. század első évtizedében. Mind Ugrin, mind Amadé menedéket adtak birtokaikon a szorult helyzetben levő uralkodónak. Amikor Károly trónkövetelőként 1300 augusztusában Magyarországra érkezett, a tengerparton Šubić Pál fogadta, majd az ő kezéből Zágrábban Csák Ugrin vette át a gyermeket pártfogásába, rendelkezésére bocsátotta Valkó várát.[15] Amikor okleveles adat szerint Károly 1304-ben Valkó megyében tartózkodott,[16] aligha kétséges, hogy a valkói ispáni tisztet (is) betöltő Ugrin[17] vendégszeretetét és védelmét élvezte. Maga az uralkodó említette meg 1326-ban — mintegy húsz évvel korábbi eseményre visszautalva — azt, hogy „gyermekkorunkban Amadé egykori nádornál voltunk mindazokkal, akikkel együtt Gönc várában tartózkodtunk".[18] Károly király többszöri időzése különböző években Aba Amadé tartományurasága más és más részein, illetve annak közvetlen szomszédságában,[19] nem lehet független attól a támogatástól, amelyet Amadé nyújtott neki. Egészen nyilvánvaló, hogy a királyi udvar 1. és 2. helyét Károly annak a két főúrnak adta, akik e nehéz évtizedben — nem csupán mellette történő kiállásukkal, hanem személye gyámolításával is — érette a legtöbbet tették. A hűséget és a vonzalmat az uralkodó a legmagasabb polcok biztosításával honorálta. Ugrin fia, Miklós évtizedekkel apja halála után, az 1350-es években királynéi tárnokmester, macsói bán, majd pályája csúcsaként 1359-ben, halála évében királyi országbíró lett.[20] Aba Amadé fiai közül ketten is töltöttek be méltóságot (János 1311-ben — pecsétjének körirata szerint — királyi lovászmester,[21] László pedig 1317-ben az ungi szolgabírákkal együtt adott ki oklevelet, tehát nyilván ungi ispán volt[22]). Az Amadé-fiak korántsem érték el Károly király mellett azt a magas pozíciót, amit apjuk egy évtizeden át élvezett. Ez már eleve a mellőzöttség érzetét kelthette bennük, amin persze azon tény ismeretében, hogy 1312-ben a rozgonyi csatában a király ellen harcoltak, nem kell megütköznünk. Mellesleg 1312-ben is döntően az fordította szembe őket az uralkodóval,

---

[14] Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő. Bp., 1988. 87.

[15] *Ioannes Georgivs Schwandtnervs*: Scriptores rervm Hvngaricarvm... veteres ac genvini. III. Vindobonae, 1748. 638.

[16] Anjou-oklt. I. 675. szám.

[17] Uo. I. 437., 442. szám.

[18] A 14. jegyzetben i. m. 146.

[19] Anjou-oklt. I. 668., 669., II. 31., 256., 263. szám.

[20] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5. Bp., 1996. 55., 28., 7.

[21] *Vincent Sedlák*: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I. Bratislavae, 1980. 393. és 25. számú pecsétkép.

[22] Anjou-oklt. IV. 696. szám.

hogy Károly Kassa és az ő viszályukban nem mellettük állt ki.[23] Ugyanakkor éppen 1317-ben csalhatatlan jelét érezhették annak, hogy erőszakos birtokfoglalásaikra nem kapnak felmentést az uralkodótól. Nemcsak Debreceni Dózsa vette el ekkor tőlük hatalmaskodva szerzett ingatlanaikat, hanem ez év októberében Károly király is érvényesítette és megerősítette ellenükben Dózsa döntését.[24] Lázadásuk, amelyre Engel Pál szerint „egyébként nehéz magyarázatot találni, november táján tört ki".[25] Jogos azzal számolni, hogy ebben a király szempontjából teljesen érthető háttérbe szorítottságuk mellett az uralkodó újabb, nem mellettük történő kiállásának, az említett királyi döntésnek is nem kis szerepe lehetett.

2. Könnyen lehet, hogy ugyancsak 1301 óta tartoztak Károly hívei közé Csák István, Kán Lőkös és Péc Apor, de 1302-ben már bizonyosan oda számíthatók. A fenti táblázat tanúsága szerint nem csupán 1302-ben szerepelnek Csák Ugrin mögött, hanem 1304-ben szintén Ugrin és Aba Amadé mögé szorultak, sőt ekkor még másokat is maguk elé kellett engedniük. 1301-et megelőzően sem érték el a politikai hatalomban azt a szintet, ameddig Ugrin vagy Amadé eljutott. Hármójuk közül a legmagasabbra Péc Apor hágott, ő az egyetlen hármójuk közül, aki megközelítette Ugrin és Amadé késő Árpád-korban elért pozícióját. Rövid ideig erdélyi vajda, pozsonyi ispán, Dunán túli nádor, majd huzamosabb ideig (öt évig) országbíró.[26] Csák István (Márk fia) mindössze a bakonyi ispánságig vitte, a 13. század utolsó éveiben pedig arra a kétes „rangra" emelkedett, hogy III. András király „az ország igen erős zsarnokának" nevezte.[27] Kán Lőkös nem forgott korábban a közéletben. E három személyt közös megítélés alá vonja az a körülmény is, hogy egyikük sem érte meg Károly 1310. évi, jogérvényes koronázását (Apor 1307 után nem szerepel többé, Csák István 1307–1309 között halt meg, Lőköst 1308-ben már néhaiként említik),[28] vagyis nem tudjuk, hogy pályájuk hogyan alakult volna a továbbiakban. Az azonban valószínűsíthető, hogy nem kerültek volna a csúcsra, hiszen már 1304-ben mindhármukat megelőzte Rátót Loránd és Borsa Kopasz, 1307-ben pedig Péc Aport ugyancsak Rátót Loránd. Hogy az új uralkodói udvar hierarchiájában elfoglalt helyet nem kizárólag a hivatali előélet szabta meg, arra Péc Apor nyújt példát. Hármójuk közül mindkét esetben ő szerepel a leghátrább, jóllehet egyedül ő viselt korábban nádori méltóságot. Ami mármost azt illeti, hogy egyenes ági leszármazottaik mennyire tudtak élni az őáltaluk megszerzett pozícióval, a hatalmi elitbe tartozással, egyedül Csák István fiát, Pétert említhetjük, aki 1315–1317 között királyi lovászmester volt.[29] Vele és testvérével, Márkkal még találkozunk, hiszen 1309-ben (apjuk halála után) immár ők fordultak elő a király hatalmi elitjében.

3. Bizonyos szempontból új helyzet kezdődik 1304-gyel. Az ekkor 12 tagot számláló bárói kör (királyi udvar) tagjai közül öten már korábban Károlyhoz csatlakoztak

---

[23] *Kristó Gyula*: a 11. jegyzetben i. m. 40–47.

[24] Anjou-oklt. IV. 527., 608. szám.

[25] *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 119.

[26] *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp., 1995. 891–892.

[27] *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973. 19., 60.

[28] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 350., 889.; *Kristó Gyula*: a 27. jegyzetben i. m. 16.; Anjou-oklt. II. 391. szám.

[29] Anjou-oklt. IV. 10., 634. szám.

(ők a lista 1., 2., 5., 7. és 8. helyén vannak, vagyis a mezőny felső kétharmadában), heten viszont itt bukkannak fel elsőként Károly hívei sorában. A hét közül kettenketten a Rátót és a Borsa nem tagjai, hárman pedig három különböző nemzetségből valók. Roppant csábító lenne azt kijelenteni, hogy ők heten kivétel nélkül László király pártját elhagyva sorakoztak fel Károly oldalán. Közülük egyedül Rátót Kakasról tudjuk oklevelesen bizonyítani, hogy 1301–1303 között László király híve volt. II. Vencel cseh király, László apja már 1301 augusztusában birtokkal honorálta Kakas mester neki és fiának tett szolgálatait, aki Lászlónak lovászmestere lett, s mint ilyent hű báróként említi László 1303. évi oklevele.[30] Sajnos, Kakas unokatestvére, Loránd esetében a László-pártiságot nem tudjuk kétségtelenül igazolni. Abból, hogy Loránd megjelent 1303-ban Diósgyőrött Ákos István külországi hercegnővel tartott lakodalmán,[31] még nem következtethetünk teljes egyértelműséggel arra, hogy László híve lett volna,[32] hiszen jelen volt ott Aba Amadé nádor is, akit aligha alap nélkül tekinthetünk már ekkor Károly egyik fő támaszának. Nem kell tehát feltétlenül arra gondolnunk, hogy itt kizárólag László-párti főurak ünnepeltek, bár természetesen a gyanú nem megalapozatlan. (Amadé nem szerepel azon az 1302. évi listán, amely a Budát László ellenében ostromló Károly-párti főurak nevét tartalmazza, de ez nemcsak azzal lehet kapcsolatos, hogy Amadé ekkor még László híve volt, hanem távolmaradását éppen más irányú elfoglaltsága is magyarázhatja.) Mindenesetre a diósgyőri menyegzőről tudósító oklevél alapján csak annyi tekinthető bizonyosnak, hogy az oklevél kiadója, Ákos István nádor és ott szereplő fiai ekkor Lászlót tekintették királyuknak, de ezt a korszak más forrásai ettől függetlenül is megerősítik. Kérdés, szabad-e 1303-ban egy lakodalmat olyannak elképzelni, ahol csupa azonos táborba tartozó főember volt jelen. Más szavakkal: „párt"-semleges lehetett-e 1303-ban egy családi (több család tagjai által látogatott) rendezvény? Magam ezt nem tekintem kizártnak, főleg ha számba veszem, hogy pl. Csák Máté hosszasabban ingadozott hol László és Károly, hol Ottó és Károly között,[33] vagyis az egyes főemberek „párt"-állása nem volt minden pillanatban és hosszú távon szilárd. Ennél az értelmezésnél (hogy ti. Loránd pusztán diósgyőri megjelenésével „bizonyította" László-pártiságát) alkalmasint szilárdabb fogódzót nyújt az az 1302. évi oklevél, amely szerint Rátót nembeli unokatestvérek (a Vencel-párti Kakas, Loránd, valamint az alább említendő László/Lack és Dezső) együtt léptek fel a somogyvári konvent előtt közösen elkövetett hatalmaskodás ügyében.[34] A középkorban egy vérrokon család esetében talán inkább elképzelhető a politikai összetartás (bár éppen a szintén eltérő politikai pályát befutó unokatestvérek, Csák Máté és Csák István példája mutatja, hogy ezt sem szabad feltétlen igazságnak tekinteni), mint egy menyegző résztvevői esetében. Úgyszintén nem mellékes, hogy Rátót László szintén László oldalán állt. Vagyis csupán közvetett adatok szólhatnak amellett, hogy a Rátótok több tagjával együtt Loránd is előbb László király híve volt, és csak 1304-re csatlakozott Károlyhoz. Ha ezt bizonyosságnak nem is tekinthetjük, valószínűségként elfogadhatjuk. Mindenesetre Rátót Loránd és Kakas megjelenésével

[30] Uo. I. 67., 356., 508. szám.
[31] Uo. I. 358. szám.
[32] Vö. *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 470.
[33] *Kristó Gyula*: a 2. jegyzetben i. m. 98–120.
[34] Anjou-oklt. I. 329. szám.

Károly király 1304. évi támogatói között jelentős személyiségek bukkantak fel az Anjou-király táborában, hiszen III. András uralkodása vége felé Loránd nádortársa volt Péc Apornak, Dunán inneni nádor, Kakas pedig több megye ispánja.[35] Loránd többre vitte Károly udvarában, mint Kakas, hiszen 1304–1307 között kétszer 3., egyszer 6. a sorrendben. Mindezeket a „helyezéseket" úgy produkálta, hogy többször is nádorként fordul elő a 14. század első éveiben. 1307 után nem szerepel, nyilván 1307 táján meghalt. Ha Loránd tényleg László király hívei közül kiválva tért Károly hűségére, akkor a „disszidensek" közül leghamarabb ő jutott viszonylag magasra a királyi udvarban, hiszen kétszer is közvetlenül Csák Ugrin és Aba Amadé után említették. Rátót Kakas 1304–1308 között a 11. helyről az 5.-re került, a jelek szerint tehát presztízse folyamatosan emelkedett. Loránd és Kakas közvetlen leszármazottai közül csak Loránd fiai, Leusták és Loránd jutottak az 1330-as években a Dunántúlon megyésispáni tisztek birtokába (Somogy, Sopron, Tolna, Vas),[36] ami bizony a társadalmi presztízst tekintve sokkal kevesebbnek számított, mint amit apjuk elért.

Nincs biztos hírünk a Borsa nem két tagjáról, Tamás fiairól, Kopaszról és Jánosról 1301–1304 között, mígnem 1304-ben mindketten Károly király hívei között szerepelnek. Ezt a már említett pozsonyi szövetségkötésen túl az is bizonyítja, hogy mindketten részt vettek a pozsonyi aktusra gyorsan következő csehországi hadjáratban, ahol János életét vesztette.[37] Némi támpontot az jelent 14. század legeleji pártállásuk megítéléséhez, hogy testvérük, Beke már 1302-ben birtokadományt kapott Károlytól, mivel Magyarországra jövetele óta mellé állt, hadjárataiban részt vett.[38] Karácsonyi János még nem ismerte ez utóbbi adatot, de más megfontolás alapján ennek híján is úgy látta: III. András halála után Tamás fiai „kedvükre pártolhatták... I. Károlyt trónja elérésében. Természetes, hogy mindjárt hozzácsatlakoztak".[39] Ha az imént idézett 1302. évi oklevél éppen Kopasz és János vonatkozásában teljes bizonyosságot nem is ad, de növeli annak valószínűségét: a Borsák 1300–1301 óta Károly híveinek tekinthetők. Hogy éppen Beke, aki kezdettől az Anjou-király oldalán állt, miért nem szerepel 1304-ben a pozsonyi szerződést megkötők között, nem tudjuk. Testvérei viszont Károly oldalán ott voltak 1304 augusztusában Pozsonyban (méghozzá Kopasz báni címmel), majd a csehországi hadjáratba már Bekével kiegészülve a három Borsa testvér vonult fel. Kopasz és János közül Kopasz tekinthető hivatalviselt embernek: még az 1280-as években lovászmester és borsodi ispán volt.[40] Aligha véletlen, hogy kettejük közül Kopasz áll előkelőbb helyen az udvar 1304. évi sorrendjében, a 4. helyen, míg János a 12.-en. János rövidesen bekövetkező halálával pályája véget ért, Kopaszé viszont igazából most kezdődött el. Bár 1307. márciusi oklevél szerint Ottó király Kopaszt és Bekét híveinek nevezte, és birtokot adományozott hűségükért,[41] de a testvérek rövidesen visszatértek Károly pártjára, és Kopasz 1307 szeptemberében és októberében ugyanúgy kétszer is a 4. helyen fordul elő az Anjou-király udvarában, mint 1304-ben, egyszer pedig (1308-ban) a 7.-en. Ez azt jelenti, hogy Borsa Kopasznak

[35] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 922.
[36] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 175., 179., 206., 226.
[37] Anjou-oklt. II. 232. szám.
[38] Uo. I. 317. szám.
[39] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 229.
[40] Uo. 227.
[41] Anjou-oklt. II. 131. szám.

az Ottóval megesett „flört" ellenére is sikerült biztosítania előkelő helyét Károly király környezetében. Károly Róbert első évtizedének végén Kopasz lett az uralkodó kiválasztottja a nádori posztra. A 14. század kezdete óta idáig eltelt években összesen hét személy fordul elő nádorként az oklevelekben (Aba Amadé, Ákos István, Borsa Kopasz, Csák Máté, Héder [Kőszegi] János, Péc Apor, Rátót Loránd). Amikor megérett a helyzet arra, hogy a féltucatnyi, többnyire önmagát nádornak minősítő nagyúr helyett az uralkodó egyetlen nádorra bízza az ügyeket, arra, akit immár ő nevez ki, Kopasz került ebbe a bizalmi állásba. Nádorként utoljára 1314. augusztus 24-én említik, de lehet, hogy még november 22-én is ő a tiszt birtokosa, viszont 1315. február 14-én már volt nádorként említik.[42] Király elleni lázadásával Kopasz eljátszotta azt a lehetőséget, hogy fia, Bekcs szerephez jusson a királyi udvarban. 1319-ben az uralkodó Bekcset hűtlennek nevezte.[43]

Nincs tudomásunk arról, hogy az 1304-ben Károly oldalán szereplő, három különböző nemzetségből származó három előkelő milyen út megtétele után jutott Károly hatalmi elitjébe. Csanád Tivadar 1304-ben a pozsonyi szerződés megkötésekor bánként szerepel, Monoszló Péter és Igmánd Lőrinc egyaránt vajdaként. Különös játéka a véletlennek, hogy egyikük közvetlen leszármazottja sem maradt meg a király hűségén. Monoszló Péter fia, Péter a Kőszegiek mellé állt, ezért 1317-ben Károly király elvette Dráván túli birtokait és várait.[44] Szintén ellenfelévé vált az uralkodónak 1317. évi adat szerint Csanád Tivadar, akinek fia, János pedig még a vidini despota haderejét is felvonultatta a király ellen.[45] Osztozott sorsukban Igmánd Lőrinc fia, Miklós is, aki valószínűleg belekeveredett Borsa Kopasz lázadásába, s ez lehet az oka, hogy Károly király hűtlennek nevezte,[46] s Pankota és Dézna váraiban már 1318 tavaszán királyi várnagy ült.[47]

4. Sajnos, éppen 1304 és 1307 között nincs áttekintő listánk Károly király udvaráról. Mindenesetre ha 1304-gyel bizonyos szempontból új helyzet kezdődött, 1307-re már valóságos gátszakadás következett be, olyannyira megnövekedett a királyi udvarban a Lászlótól (illetve Ottótól) Károlyhoz átpártolt főurak száma. Az újonnan érkezettek nem a mezőny végére soroltak be, hanem igen előkelő helyekre sikerült felkapaszkodniuk. Az 1301–1304 között Károlyt támogatók közül Csák Ugrin őrzi az 1., Aba Amadé a 2. helyet, a 3. helyen előfordul Rátót Loránd, a 4.-et szilárdan tartja Borsa Kopasz, de részint e családok más tagjai, részint további nemzetségtagok tesznek sikeres kísérletet arra, hogy minél magasabbra jussanak az udvar hierarchiájában. Közülük elsősorban a Rátótokról kell megemlékeznem. Mint ismeretes, 1304-ben a bizonyosan László király oldaláról jött Rátót Kakas, illetve a feltehetően ugyanonnan érkezett unokatestvére, Rátót Loránd szerepel Károly oldalán. 1307–1308-ban további négy Rátót nembeli csatlakozik hozzájuk: Domokos, László, Dezső és Miklós. Közülük az első kettőről bizonyos, hogy a 14. század első éveiben László királyt szolgálták. Domokos 1301-ben László király udvarának tagja volt ajtónállómester minő-

[42] Uo. III. 823., 849., IV. 28. szám.
[43] Uo. V. 501. szám.
[44] Uo. IV. 664. szám.
[45] Uo. IV. 605. szám.
[46] *Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula*: Zala vármegye története. Oklevéltár. I. Bp., 1886. 373.
[47] Anjou-oklt. V. 130. szám.

ségben, 1301–1302-ben ugyanezen uralkodó tárnokmestere, 1302-ben e királytól mint két megye ispánja kapott utasítást, 1303-ben pedig László hű bárói között említette, amikor is ugyancsak két megye ispáni tisztét töltötte be (az egyik megegyezett az 1302. évivel, a másik különbözött attól).[48] Domokos tehát bizvást tekinthető László király egyik legbefolyásosabb hívének. Politikai pályája már 1301 előtt magasba ívelt, hiszen III. András alatt hosszú éveken át tárnokmester volt, még korábban pedig megyésispán.[49] Rátót Domokos 1307 után rendre Károly király udvarának igen előkelő helyén szerepel a listákon: kétszer 2., egyszer-egyszer pedig 3., 4. és 5., vagyis a „disszidensek", azaz a László oldaláról Károly királyhoz állt előkelők közül neki sikerült a 14. század első évtizedében Rátót Loránd mellett a legmagasabbra emelkednie. (Két listában szerepel együtt Rátót Domokos és Rátót Loránd, egyszer az egyikük, másszor a másikuk állt előbb.) Rátót Domokos 1308-ban megyésispán;[50] utóbb még magasabbra ívelt pályája, Kopasz lázadása és a nádorságból való kiesése után 1315–1320 között a nádori méltóságot viselte.[51] Közvetlen leszármazottja, Domokos nem jutott közéleti szerephez. Domokos nádor testvére, László (Lack) 1301-ben tagja volt annak a magyar főúri küldöttségnek, amely Csehországba utazott, hogy Vencel cseh király fiát, Lászlót meghívja a magyar trónra. 1302-ben László szolgálatában a királynéi tárnokmesteri méltóságot viselte.[52] Ő szintén nem volt új ember a hatalomban, hiszen III. András asztalnokmesterként, majd szlavón bánként szolgálta.[53] Rátót László Károly udvarában elfoglalt 7. és 6. helye arra utal, hogy Károly értékelte táborába történő átállását. Ugyanakkor fiai nem viseltek méltóságokat. A két további Rátót nembeli családtagról, Dezsőről és Miklósról, akik egymásnak, valamint a már tárgyalt Kakasnak, Domokosnak és Lászlónak is unokatestvérei voltak, nem tudjuk teljes egyértelműséggel igazolni korábbi László-pártiságukat, de a nemzetségtagok többségének kiállása László király mellett valószínűvé teszi, hogy ők is innen indulva jutottak el 1307-re Károly udvarába. Dezső 1303-ban borsodi és gömöri, 1304-ben gömöri ispán, majd Károlyhoz történt csatlakozása után, 1308-ban szintén borsodi ispán.[54] Mivel Borsod megye ezekben az években Ákos István nádor tartományuraságának törzsterülete, Dezső pedig Ákos István veje volt, szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy legalábbis Borsod esetében Dezső sem egyik, sem másik király, hanem a megyében tényleges hatalmat gyakorló kiskirály, Ákos István ispánjának tekinthető. Ez azt jelentené, hogy Dezső Ákos Istvánnal együtt váltott pártot. Márpedig ezen István — mint alább látjuk — László táborából legkésőbb 1307-re tért meg Károly hűségére, éppen azon évre, amikor Dezső is felbukkan ott. Ha ez az okfejtés megállja a helyét, Dezsőről közvetett módon igazolható egykori László-pártisága. Dezső pozíciója természetesen nem érhette el Károly udvarában Ákos István helyét, ott elfoglalt 9. helye Ákos István 5. helyéhez viszonyítva igazolja azt a feltételezést, hogy Dezső mint Ákos István családjának és politikai értelemben vett famíliájának tagja hátrább szerepel a rangsorban apósánál. Ha nem is 1307-ben, de 1308-ban meglepően előkelő helyen,

[48] Uo. I. 76., 144., 309., 211., 295., 508. szám.
[49] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 918., 922.
[50] Anjou-oklt. II. 459. szám.
[51] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 2.
[52] Anjou-oklt. I. 358., 295. szám.
[53] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 922.
[54] Anjou-oklt. I. 358., 681., II. 405. szám.

a 4.-en szerepel a listán Rátót Miklós, akinek politikai előéletéről nincsenek adataink. Sajátságos, hogy Dezső és Miklós fiai sem jeleskedtek a közéletben. A Rátótok nemzetségéből tehát 1308-ig nem kevesebb, mint hat személy került be (többségük László kiszolgálása után) Károly udvarába. Ha az élre nem is tudtak ekkor még törni, de — főleg Domokos és Loránd révén — több alkalommal „dobogós helyhez" jutottak az udvari hierarchiában. Mindenesetre a legnépesebb nagyúri klánt Károly oldalán a 14. század első évtizedének vége felé a Rátótok alkották. Nyilván további ígéretes előrehaladásukat hátrányosan érintette, hogy az évtized végét hatból már csak hárman érték meg: Domokos, László és Kakas, s közülük is az utóbbi 1312-ben a rozgonyi csatában Károly király oldalán harcolva életét vesztette.[55] Általában véve igaz, hogy a 14. század elején a Rátótok közül az elitben szereplőknek csak az unokái és még későbbi leszármazottai (déd- és ükunokái) jutottak újra politikai szerephez.

Az 1307-ben László oldalán feltűnt előkelők közül szintén László egykori táborából érkezett Ákos István és Csák János. Ákos István apja, Ernye, *homo novus*nak számított a 13. század közepén a bárók között,[56] az általa megszerzett birtokokkal és kivívott tekintéllyel István jól sáfárkodott. III. András alatt 1293–1295 között királynéi tárnokmester, 1298–1300 között pedig királyi országbíró volt.[57] 1303. évi okleveles adat szerint István nádor és fiai azok oldalára álltak, akik III. Andrásnak — Szent István király nemzetsége utolsó aranyágacskájának — a halála után Vencel cseh király fiát választották királlyá, és a család egy követtel képviseltette magát a László királyért indult küldöttségben.[58] Ennek a ténynek, a Lászlóhoz történt csatlakozásnak egykorú emléke is maradt, hiszen 1301-ben László utasította a jászói konventet, hogy István nádor kérésére végezzen el egy Borsod megyei birtokán határjárást.[59] István nádori címét a méltóság devalválódásának jeleként kell értékelnünk. (A nádori cím azonban nem jutott olyan mélyre, hogy egy megye feletti uralom kifejezésére szolgált volna, ezért a *Stephanus palatinus de Borsod* kifejezés alapján Istvánt aligha borsodi nádornak kell értelmeznünk,[60] hanem borsodi István nádorként. Figyelmet keltő, hogy azok, akik a 14. század első éveiben magukat nádornak nevezték, többségükben már a 13. század végén betöltötték hosszabb-rövidebb ideig a nádorságot, így Aba Amadé, Csák Máté, Héder (Kőszegi) János, Péc Apor, Rátót Loránd; esetükben tehát az egykori cím uzurpálásáról is szó lehet. Ákos István viszont 1301 előtt nem volt nádor, miként Borsa Kopasz sem, az ő nádori címük tehát más eredetű. Mivel Ákos Istvánt László már 1301-ben nádornak nevezte, könnyen meglehet, hogy az új király őt tekintette *a* nádornak.) Kétségtelen, hogy a diósgyőri menyegző idején, 1303. február 26-án Ákos István még László király híve.[61] Mivel István nem válogatott a módszerekben, ha birtokai gyarapításáról volt szó, az egri káptalan bepanaszolta őt László királynál, aki 1303. május 5-én kelt oklevelében intette a nádort, hogy hagyjon fel a földfoglalással, s mivel az egyházak és birtokaik királyi oltalom alatt vannak,

[55] SRH. I. 489.

[56] *Kis Péter*: „A király hű bárója" (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2 (1995) 305.

[57] *Kis Péter*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 60.

[58] Anjou-oklt. I. 358. szám.

[59] Uo. I. 94. szám.

[60] Vö. *Kis Péter*: az 57. jegyzetben i. m. 61–62.

[61] Anjou-oklt. I. 358. szám.

az egri káptalant ne zaklassa, inkább védje meg.[62] Talán ezen ellentétük vezethetett oda, hogy István kihátrált László király táborából, és 1304. április 5-én kiadott oklevele zárórészében már Károlyt tekintette királynak.[63] Azt lehet mondani: Ákos István 1304-ben úton volt László királytól Károly király felé, akinek táborába azonban végérvényesen csak 1307-ben érkezett meg, nádori címét ekkor Károly király még tiszteletben tartotta.[64] 1307-ben apja társaságában Ákos Miklós vajda is jelen volt a Károlyt királyként elfogadó rákosi *congregacion*. Úgy látszik, 1307-ben az uralkodónak még szüksége volt István (valamint családja) mellette való kiállására. Amint azonban egyre konszolidálódtak a viszonyok Károly szempontjából, az oklevelek tanúsága alapján az uralkodó már semmi szerepet nem osztott Ákos Istvánra. Hiába szerepelt 1307-ben a bárók sorában igen előkelő helyen, a 3.-on és az 5.-en, ebből a jövőre semmi nem következett. Egyetlen esetet leszámítva eltűnt a közügyeket tárgyaló oklevelekből. 1313-ban mindenesetre bárónak nevezték, részt vett az ország *congregacio*ján, és alkalmi bírói megbízást kapott az uralkodótól. Ez alkalommal Csák János királyi országbíró volt nádornak nevezte.[65] Ez azért feltűnő, mert Ákos István élete végéig nádornak tekintette magát, amint ezt 1311., 1313. és 1315. évi oklevelei mutatják.[66] 1307 tehát Ákos István számára nem csupán a Károlyhoz történt nyílt és elfogadott csatlakozás éve volt, de már szinte a mellőzöttségé is. Hogy fiai kevéssel halála után fellázadtak Károly király ellen, bizonnyal nem független ettől.

Ákos Istvánnal együtt bukkant fel Károly elitjében Csák János. Csák Mátéval mindössze a Csák-nemzetség távoli idők ködébe vesző ősatyján keresztül tartott rokonságot. Legközelebbi atyjafiai közül kalocsai és spalatói érsek, valamint magas világi méltóságok viselői kerültek ki.[67] A legismertebb a fentebb már bemutatott Csák Ugrin volt, aki szinte kibérelte az 1. helyet Károly király elitjében a 14. század elején. János III. András alatt a baranyai ispáni és a királyi tárnokmesteri tisztet viselte.[68] Szemben azonban Ugrinnal, János nem csatlakozott azonnal Károlyhoz, hanem László király mellé állt. Ezt azon 1303. évi oklevél tanúsítja, amely szerint László birtokkal adományozta meg Csák nembeli Csák fia Jánost.[69] János 1307-ben már Károly oldalán állt, az elit tagjai sorában a 6., illetve az 5. helyet foglalta el. Hamarosan az előkelő helyet magas tisztség követte. Először 1311. március 10-én szerepelt kijelölt (*deputatus*) királyi országbíróként, de két hónappal később, május 7-én már elmaradt méltósága megszorító értékű jelzője.[70] Az országbíróságot 1314-ig viselte (e tisztségben kiadott utolsó oklevele 1314. július 12-én kelt), jóllehet már az őt váltó Lampert királyi országbírótól 1313. évi oklevelet ismerünk.[71] Ha csak nem folyamodunk az 1313. évi oklevél keltének javításához 1314-re,[72] akkor ez azon példátlan (és ezért eléggé va-

---

[62] Uo. I. 377. szám.
[63] Uo. I. 584. szám.
[64] Uo. II. 232. szám.
[65] Uo. III. 577. szám.
[66] Uo. 207., 586., IV. 216. szám.
[67] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 359–360., 319.
[68] *Kristó Gyula*: a 27. jegyzetben i. m. 118.
[69] Anjou-oklt. I. 508. szám.
[70] Uo. III. 22., 53. szám.
[71] Uo. III. 703., 790., 610. szám.
[72] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 6.

lószínűtlen) eset lehetett, amikor a országbírói széket egyszerre ketten töltötték be.[73] Mivel tudjuk, hogy későbbi, 1324-ből való adat szerint Csák János Károly királytól elpártolva Csák Mátéval Károly halálára összeesküdött, az uralkodót Máté kezére törekedett adni,[74] összeesküvése 1314. július 12-ét követő, de 1315. július 8-át megelőző időre tehető (ez utóbbi kelettel fordul elő ugyanis Lampert királyi országbíró tollából az első, vitathatatlan keltű oklevél[75]). A vele egy időben a Károly király mellé állt Ákos Istvánhoz hasonlóan tehát Csák János is kiesett a hatalmi elitből.

1307-ben Pok Miklós szerepelt még az elit soraiban. Felmenői több nemzedék óta magas udvari tisztségeket töltöttek be a királyi udvarban (asztalnok-, pohárnok-, tárnokmester), rövid ideig Miklós viselte IV. László király udvarában az erdélyi vajdai méltóságot.[76] Újabb funkcióba 1301-ben jutott, amikor máramarosi és ugocsai ispánként szerepelt, az előbbi megyét hosszabb, az utóbbit rövidebb időn át irányította.[77] 1312. július elején a királlyal együtt Sárospatakon tartózkodott,[78] amiből helyesen következtetett Karácsonyi János arra, hogy részt vett a rozgonyi csatában.[79] 1313-ban bárónak nevezték, jelen volt az ország *congregacio*ján, ahol a király előkelő társaságban alkalmi bíróként foglalkoztatta.[80] Miklóssal az az érdekes helyzet fordult elő, hogy közel 40 éves szünet után tért vissza az erdélyi vajdai méltóságba. Miután Kán László erdélyi vajda meghalt, és helyébe önhatalmúan e László fia lépett, Károly király 1315 júliusának második felében nevezhette ki Erdély élére saját megbízható és kipróbált hívét, Pok Miklóst, aki ebbeli minőségében 1315. augusztus 1-jei oklevélben fordul elő először. Rövidesen azonban Mojs (Majos) legyőzte Miklóst, aki már 1315 végén kiszorult Erdélyből, rövidesen vajdai méltóságát is elvesztette.[81] Biztosan erdélyi vajdaságára utaló utolsó oklevele 1315. november 14-én kelt.[82]

1301 és 1307 között összesen 21 személyt említ a vizsgálatba bevont hat forrás (egy krónika és öt oklevél) Károly király hatalmi elitjének tagjaiként. Több mint feltűnő, hogy valamennyien úri nemzetségbe tartozó előkelők voltak, egyetlen egy sincs közülük, aki ne tartozott volna valamilyen nemesi *genus*ba. Közülük öten képviselték a Rátót-, négyen a Csák-, hárman a Borsa-, ketten az Ákos-nemet. (A Rátót-nem fentebb tárgyalt hatodik tagja, Miklós csak 1308-ban fordul elő az udvar összetételét tükröző listában.) A 21 személyből 14 csupán négy nemzetség között oszlott meg. Az elit egyharmada, hét fő hét *genus*ból tevődött össze, képviselve volt köztük az Aba-, a Csanád-, az Igmánd-, a Kán-, a Monoszló-, a Péc- és a Pok-nem egy-egy tagja. A 21 főt 11 nemzetség állította ki. Ez a hatalom nagyfokú koncentrálására mutat egy szűk elit kezében, különösen ha tudjuk, hogy ezek a nemzetségek és személyek Magyarország előkelőinek bizonyos értelemben vett krémjét jelentik. A 21 személyből

---

[73] *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976. 63.

[74] Anjou-oklt. VIII. Szerk. Blazovich László. Bp.–Szeged, 1993. 123. szám. L. még *Kristó Gyula*: a 27. jegyzetben i. m. 118.

[75] Anjou-oklt. IV. 118. szám.

[76] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 898–899.

[77] Anjou-oklt. I. 28., 462., V. 391. szám.

[78] Uo. III. 333. szám.

[79] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 900.

[80] Anjou-oklt. III. 577. szám.

[81] *Kristó Gyula*: Erdély 1315-ben. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 338–341.

[82] Anjou-oklt. IV. 181. szám.

nyolcról (Ákos István, Borsa Beke, Borsa Kopasz, Csák János, Csák Máté, Rátót Domokos, Rátót Kakas, Rátót László) teljesen bizonyos, hogy Károly királyhoz való csatlakozás előtt (vagy közben) másfelé tájékozódott. Figyelembe véve azt: nem mindenkiről áll rendelkezésre adat azt megelőzően, hogy Károly uralmi elitjének tagjaként feltűnt volna, illetve néhány esetben konkrét adat nélkül is gyanítható, miszerint Károlyt megelőzően László királynak szolgáltak, a 21 fő mintegy fele számít „diszszidensnek", azaz Károlyhoz átállt, pártot váltott személynek. Megfigyelhető, hogy amint világossá vált Károly király felülkerekedése a trónkövetelők közti vetélkedésben, vagyis időnek múltával egyre többen kértek (és kaptak) bebocsátást az elitbe. Az is szerfelett tanulságos, hogy a 21 fő mintegy fele (10 személy: Ákos István, Ákos Miklós, Borsa János, Csanád Tivadar, Igmánd Lőrinc, Kán Lőkös, Monoszló Péter, Péc Apor, Rátót Dezső, Rátót László) nem tudta tisztségekre, méltóságokra váltani az elitbe való bekerülését. Egy részüket magas koruk vagy haláluk fosztott meg ettől, más részük funkciókban kifejeződő szolgálataira Károly király nem tartott igényt. Feltűnő, hogy a 14. század eleji elit jó néhány tagja, illetve azok közvetlen leszármazotta utóbb szembefordult az uralkodóval (Aba Amadé fiai, Ákos Miklós, Borsa Beke, Borsa Kopasz, Csák János, Csanád Tivadar és fia, Igmánd Lőrinc, Monoszló Péter fia). Összességében az állapítható meg, hogy bár Károly éppen a legkritikusabb években csupa nagy múltú, kipróbált arisztokrata család képviselőivel vette körül magát, főleg 1307 után döntő mértékben nem rájuk bízta nehezen megszerzett országa kormányzását, sőt fiaiknak a hatalom legmagasabb polcaira való emelésétől is szemmel láthatóan tartózkodott.

5. Az elitben 1307-ig megfigyelhető, a nemzetséghez való tartozást illető egyhangúság 1308-ban tört meg. Ugyan 1308-ban is bukkannak fel az elitben újonnan szereplő, *genus*ba szerveződően élő személyek, de ekkor jelennek meg legkorábban olyanok, akik nem sorolhatók egyetlen úri nemzetségbe sem. A *genus*tagok közül már szó volt Rátót Miklósról, aki az egyik 1308. évi listában az igen előkelő 4. helyen állt. Mögötte foglalt helyet — egyelőre a nemzetségbe sorolt előkelőket véve számba — Kaplony Jakó, Balog Miklós és Zsadány Dénes. Az ő *genus*uk súlya, tekintélye nem mérhető első vonalbeli (egy Csák, egy Aba, egy Rátót vagy akár egy Ákos vagy Borsa) nemzetségéhez. Velük — bár ilyenek már az 1308 előtti listákban is fel-felbukkantak — a középnemesség jeles tagjai nyertek képviseletet az uralkodó hívei sorában. Hármójuk közül a legjelentősebb múlttal Kaplony Jakó érkezett Károly hatalmi elitjébe, aki az 1270-es években a zempléni ispánságig és a pohárnokmesterségig vitte.[83] Balog Miklós és Zsadány Dénes közvetlen felmenői sorában nem találunk tisztségviselőket, s ők maguk sem töltöttek be funkciókat. Zsadány Dénesről tudjuk, hogy a Károly Róbert első számú támaszának számító Csák Ugrin familiárisa volt.[84] Sem Kaplony Jakó, sem Zsadány Dénes közvetlen leszármazottai nem találtak utat a politikai hatalomba. Nem úgy Balog Miklós fiai. Közülük „Péter nógrádi ispán, szandai várnagy, fivére, Miklós, hasznosi várnagy lett. Testvérük, Dénes 1323–24-ben miháldi és zsidóvári várnagy, ezután asztalnokmester, majd 1330–41 között szörényi bán... A Szécsi család általa került bárói sorba".[85]

[83] *Sebők Ferenc*: Kaplony nem. In: KMTL. 324–325.
[84] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 1072.
[85] *Csukovits Enikő*: Szécsi. In: KMTL. 621.

1308-ban jelennek meg először Károly király hatalmi elitjében a tehetős középnemesség azon képviselői (Debreceni Dózsa, Pányoki Jakab. Pozsegai Gilét), akik magukat nem származtatták úri nemzetségből. Közülük Dózsa apjáról, Andrásról nevén kívül semmit nem tudunk.[86] Dózsa nagybátyja, Rafain több alkalommal is viselt báni címet,[87] de hogy ez valóságos báni tiszt betöltését jelentette volna, arra nincs adatunk. 1313-ban Dózsával együtt a bárók sorában szerepel mint alkalmi bírótárs.[88] 1307-ben Dózsa — aki Ottó király híveinek, Borsa Kopasznak, Bekének és Lászlónak rokona volt — Ottótól hűségéért birtokadományt nyert el.[89] A szakirodalom ennek az adatnak a jelentőségét elvitatja, s azt hangoztatja: Dózsa már kezdettől (illetve korán) Károly király híve volt.[90] Magam úgy gondolom, ez éppen olyan „flört" lehetett Ottóval, mint amilyent éppen ezen oklevél alapján Borsa Kopasz (és testvérei) esetében fentebb feltételeztem: azaz meginoghattak Károly iránti hűségükben, de igen hamar visszatértek arra. Dózsa igazán szédületes karriert futott be. Afféle igazi *homo novus*ként — nemzetségi múltban gyökerező számottevő családi előélet és háttér nélkül — szabolcsi és bihari ispán, majd erdélyi vajda (egyúttal szolnoki ispán), végül pedig 1322-ben nádor (ezzel együtt szabolcsi és szatmári ispán) lett, de még nem töltött el egy évet sem a nádorságban, amikor meghalt.[91] Fiai már nem jutottak olyan magasra a hierarchiában, mint apjuk, meg kellett elégedniük a szabolcsi ispánsággal és az adorjáni várnagysággal.[92] Pányoki Jakab, miután 1308-ban Károly hatalmi elitjében szerepelt, megingott a király iránti hűségben, hiszen az uralkodó elvette tőle egy Ung megyei birtokát, mivel ellene fordult, majd Borsa Kopasz kérésére 1313-ban visszaadta azt neki.[93] Ez a pillanatnyi „megtántorodás" bizonyosan az Amadé-fiak 1312. évi, király elleni fellépésére értendő.[94] Hogy valóban nem hosszú időt töltött oppozícióban az uralkodóval, az mutatja, hogy már 1313 májusában ungi ispánként fordul elő, és 1316 végéig viselte e funkciót.[95] Kétséges, hogy 1316–1316 közti ungi ispánsága a valójában csak 1317-ben ungi ispánnak tekinthető Amadé fia László[96] alatti alispánság volt-e.[97] Mivel Pányoki Jakab ungi ispánságtól való megválása halálával függhet össze, az adatokból inkább arra lehet gondolni: Jakabot Amadé fia László követte az ungi ispánságban, majd az ő hűtlenné válása után Gergely szerepel 1317 decemberében ungi ispánként.[98] Amikor az Amadé-fiak 1317 végén újra szembefordultak a királlyal, Pányoki Jakab fiai immár nem inogtak meg, hiszen a pártütők Zemplén megyei birtokait hű szolgálataikért éppen ők kapták meg.[99]

---

[86] *Módy György*: A falutól a mezővárosig. In: Debrecen története. I. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 107.

[87] Anjou-oklt. I. 231., III. 145., 213. szám.

[88] Uo. III. 577. szám.

[89] Uo. II. 131. szám.

[90] *Módy György*: a 86. jegyzetben i. m. 112.; *Csukovits Enikő*: Dózsa. In: KMTL. 172.

[91] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 183., 112., 11., 2.

[92] Uo. 183–184., 265.

[93] Anjou-oklt. III. 547. szám.

[94] *Zsoldos Attila*: Kassa túszai (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról). Történelmi Szemle 39 (1997) 356.

[95] Anjou-oklt. III. 518., IV. 372. szám.

[96] Uo. IV. 696. szám.

[97] Vö. *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 219.

[98] Anjou-oklt. IV. 663. szám.

[99] Uo. V. 73. szám.

E fiúk közül utóbb János viselt hivatalt, Szécsényi Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán familiárisaként 1335-ben a szolnoki alispánságot.[100] Pozsegai Gilét kevéssel élhette túl 1308-at (amikor Károly hatalmi elitjében fordul elő), fiáról, Miklósról 1314-ben azt olvashatjuk, hogy Magyarországra jövetele óta szolgálta Károly királyt.[101] Ismerve azt, hogy a délvidéki urak többsége 1300–1301 óta felsorakozott Károly oldalán, hihető információ ez. Alátámasztást nyer azon tényben is, hogy e Miklós 1320-tól kezdve néhány évig a somogyi ispáni tisztet viselte.[102] A középnemesség itt szereplő három képviselője az ország három tájegységét, két nagy területét képviselte, Dózsa az Északkelet-Alföldet, Jakab az ahhoz közeli Ungot, Gilét pedig az éppen ellentétes irányban fekvő Dráva–Száva-közt. Ez arra mutat, hogy Károlynak immár a szilárd bázisának számító Délvidéktől távoli északkeleti országrészben is tekintélyes középnemesi támasza volt. Bekerülésük oda, továbbá főleg Dózsa szédületes karrierje mutatja, hogy a származásnál fontosabbnak ítélte Károly a mellette való feltétlen kiállást (főleg pedig az oligarchák elleni fegyveres harcokban szerzett hadi érdemeket). Ha a tartományurakhoz hasonlóan őket sem (még pontosabban: egyiküket nem) hagyta érintetlenül a lázadás szele, szilárdan kitartottak az uralkodó mellett.

A másik 1308. évi lista (immár a Gentilis pápai követ közreműködése eredményeképpen november végén Pest mellett összeült általános zsinat) több új elemet mutat a korábbi névsorokhoz képest. A legfontosabb ezek sorában, hogy a Kőszegi család tagjai, Héder Henrik és Héder Miklós (Gergely fia) ugrottak az élre. Ők eddigelé nem szerepeltek Károly hatalmi elitjében, hiszen évcken át makacsul szembeálltak az Anjou-trónkövetelővel, majd -királlyal. Henrikről tudjuk, hogy 1301–1303 között László király híve volt,[103] 1306-ban pedig Ottó királyé.[104] Átállása körülményeiről maga jegyezte meg 1309-ben, hogy Gentilis jelenlétében ismerte el Károlyt királynak,[105] azaz ezzel a pápai követ ebben játszott szerepét emelte ki. Az ország leghatalmasabb urairól, oligarcháiról van szó,[106] nem véletlen, ha a király oldalán való — akár időleges — felsorakozásukat az első helyekkel honorálta az uralkodó. Párhuzamosan ezzel, ugyancsak 1308 novemberében (csak két héttel korábban Henrikéknél), Csák Máté tért Károly hűségére (persze, ugyancsak ideiglenes jelleggel), az ebben oroszlánrészt vállaló Gentilis úgy nyilatkozott: „őt elsővé, zászlótartóvá, igazgatóvá és előharcossá tettük".[107] A játékszabályok azt követelték meg, hogy az értékes vadak „befogásáért" a vadász magas árat fizessen. Ezt tudta Károly király, s így Henrik 1309. évi halála után fiai — ha éppen a király pártján álltak — lovászmesterséget, ispánságokat viseltek, Gergely fia Miklósnak pedig a tárnokmesterség és ugyancsak megyésispáni tisztek jártak ki.[108] A két Kőszegi után a 3–7. helyeket olyan előkelők foglalták el, akik már korábbi időtől fogva az uralkodó elitje tagjainak számítottak

[100] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 200.
[101] Anjou-oklt. III. 691. szám.
[102] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 175.
[103] Anjou-oklt. I. 93., 508. szám.
[104] Uo. II. 4., 70. szám.
[105] Uo. II. 662. szám.
[106] *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 29 (1975) 251–268.; *Pál Engel*: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Herren Güns-Güssing. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. 79. Eisenstadt, 1989. 85–103.
[107] A 14. jegyzetben i. m. 87.
[108] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 40., 114., 36., 178., 234.

(Aba Amadé, Rátót Domokos, Rátót Kakas, Rátót László, Borsa Kopasz, aki testvérét, Bekét is képviselte). A lista a 8. helyen említett új embert, Aba Pétert. Kezdetben ő is László király táborába tartozott, 1303-ban a cseh király fiának hű bárói sorában szerepel.[109] Az 1310-es években a királynéi tárnokmesteri és a sebesi ispáni méltóságot nyerte el. Fiai sem adták alább, akik között királyi pohárnokmestert és hevesi ispánokat találunk.[110] A névsor végére az a három előkelő került (Csák Ugrin, Kán László és Csák Máté), akik nem személyesen, hanem követek útján képviseltették magukat. Ők természetesen „többet értek", mint amennyit helyük mutat, hiszen a korábbi listákat rendre Csák Ugrin vezette. Kán László erdélyi vajda[111] és Csák Máté (aki nádornak tekintette magát)[112] a Kőszegiekkel egyenértékű „nagyvadak" voltak a király — Gentilis hajtómesterségével zajló — vadászatán, de távolmaradásuk eredményezte a lista végére kerülésüket. Ez arra mutat, hogy 1308 novemberében, amikor az elit hitet tett Károly királysága mellett, a személyes megjelenés, a király melletti közvetlen felsorakozás, az érdekében való nyílt kiállás és a letett eskü sokkal többet nyomott a latba, mint a követek révén demonstrált langyos támogatás.

6. A vizsgálatba bevont utolsó, 1309. évi lajstrom érdekes kombinációját mutatja a személyesen jelen levő és a magukat követek útján képviseltető világi előkelőknek. Az 1. hely olyan személyé, aki eddig általában a 2. helyen állt, Aba Amadéé; ez annak köszönhető, hogy mind az „örökös" 1., Csák Ugrin, mind az előző évi 1., Héder Henrik követet küldtek maguk helyett. A 2. hely azé a Rátót Domokosé, aki már eddig is igen előkelő helyeken szerepelt (a 2–5. helyek valamelyikén), most pedig két testvérét, Kakast és Lászlót is képviselte. A 3. hely új embernek jutott, aki még nem fordult elő a listákban, Balassa (Zólyomi) Demeternek. Ő szintén nem tartozott úri *genus*ba, ennek ellenére fényes karriert futott be. IV. László és III. András királyok alatt több megye (Sáros, Zólyom, Pozsony) ispánja, királynéi tárnokmester.[113] 1301-ben egyike volt azon előkelőknek, akik Vencel cseh király fiát Magyarországra hozták.[114] 1306 nyarelőn még ellenfele volt Károly királynak, hiszen az általa tartott várak megvívásáért a király ez évben adományt tett.[115] Ezt követően behódolt az uralkodónak, s hogy ezt mily értékesnek tekintette Károly, annak akként adott hangot, hogy Demeter a királykoronázási ceremónián részt vevők listájában az előkelő 3. helyre került. Utóbb azonban elpártolt Károlytól, és a rozgonyi csatamezőn az ellene vívott csatában esett el. Az 1309. évi névsorban Balassa Demeter után Türje Fülöp következett. Hogy a maga jogán került-e ide, vagy pedig ezért, mert saját magán kívül Csák Mátét is képviselte (aki ezúttal sem jelent meg személyesen), nem dönthető el teljes bizonyossággal. Fülöp sem korábban, sem hosszú élete során 1309 után sem viselt semmiféle hivatalt, viszont felmenői sorában esztergomi érseket, valamint olyan személyt találunk, aki a szlavón hercegi és báni, illetve a nádori címet viselte.[116] Ez

---

[109] Anjou-oklt. I. 508. szám.
[110] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 54., 43., 134.
[111] *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság 21 (1978) 11. szám, 83–96.
[112] *Kristó Gyula*: a 2. és a 27. jegyzetben i. m.
[113] *Kristó Gyula*: Demeter. In: KMTL. 165.
[114] Anjou-oklt. I. 358.
[115] Uo. II. 44.
[116] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 1032–1036.; *Almási Tibor*: Türje nem. In: KMTL. 694.

utóbbi adatok ismeretében inkább arra gondolhatunk: a 4. hellyel nem a távol maradt Csák Mátét becsülték meg, hanem családja tekintélye révén Fülöp érdemesült erre.

A lista 5–6. helyén alkalmasint olyan személyek fordulnak elő, akik nem voltak úri *genus*ok tagjai. Az 5.-nek említett Pozsegai Istvánt Bágyon fiának mondják 1309-ben. Feltételesen tekintette a Csák nem tagjának Engel Pál,[117] esetleg azért, mert a Csák nemben 1271-ben előfordul egy Bágyon nevű személy,[118] aki szereplésének ideje okán valóban lehetett — a valamivel több mint egy emberöltővel később felbukkanó — Bágyon fia István apja. Ugyanakkor az 1271. évi Bágyon Zaránd megyei illetékessége kevésbé egyeztethető össze Bágyon fia István Pozsegai jelzőjével. Nagyobb valószínűség szól amellett, hogy István az 1270-es években szereplő Bágyon zalai ispán fia volt, aki testvérével, Miklóssal együtt a korszak okleveleiben többször szerepel.[119] Ők lehettek azok a Bágyon-fiak, akiknek, valamint Héder Henriknek Pozsega megyét egészen Pozsegavárig dúló hadai felett — 1310. évi királyi oklevél szerint — a Dorozsma nembeli Garai Pál győzelmet aratott.[120] Az oklevélben elmondott események sorrendje alapján ez 1304 előtt történhetett. Eszerint Bágyon fia, István előbb Károly király ellenfele volt, s utóbb (mindenesetre 1309-et megelőzően) csatlakozhatott annak párthíveihez. Ezt követően hűségesen kitartott a király oldalán, az 1312. évi rozgonyi csatában életét vesztette.[121] A 6. helyen említett Forrói Aladár szintén nem tartozott úri nemzetségbe. Magas kort érhetett meg, mivel már az 1260-as évek első felében ifjabb királynéi tárnokmester volt.[122] Pályája későbbi szakaszaiban szintén a királynék környezetében forgolódott. Királynéi udvarbíróként szerepel 1290-ben[123] éppen úgy, mint 1309-ben.[124] Családja híven kitartott Károly pártján, Aladár fia, Jakab 1312-ben a rozgonyi csatában életét áldozta az uralkodóért.[125] A listában soron következő Csák Péter és Márk a nagy hatalmú trencséni oligarcha, Csák Máté unokaöccsei voltak, annak a Csák Istvánnak a fiai, akiről fentebb már megemlékeztem, hiszen 1302-ben és 1304-ben Károly hatalmi elitjének tagjaként szerepelt. Az általa elért legmagasabb tiszt az 1280-ban betöltött bakonyi ispánság volt. A 14. század elején István Károly király mellé állt, s megmaradt hűségén 1307–1309 között bekövetkezett haláláig.[126] Fiai az ő nyomdokába léptek, és elfoglalták helyüket az uralkodó hatalmi elitjében. Kettejük közül azonban Péter rövid időre megtántorodott; feltételezhetően akkortájt, amikor Csák Máté is támadást intézett Buda ellen (vagyis 1311 júniusában),[127] Péternek a király iránt ellenséges serege a királyi székhelyül szolgáló Buda városát naponta támadta.[128] Hűtlensége egy másik oklevélben is nyomot

[117] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 471.

[118] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 364.

[119] Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bp., 1988. 54.

[120] Anjou-oklt. II. 855. szám.

[121] SRH. I. 489.

[122] *Zsoldos Attila*: a 94. jegyzetben i. m. 351.

[123] *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/4. Bp., 1987. 4015. szám.

[124] Anjou-oklt. II. 793., 794. szám.

[125] SRH. I. 489.

[126] *Kristó Gyula*: a 27. jegyzetben i. m. 19., 16.

[127] A 14. jegyzetben i. m. 90.

[128] Anjou-oklt. IV. 385. szám.

hagyott, abban, amelyik 1315 januárjában első ízben említette Pétert királyi lovászmesterként.[129] Három éven át viselte e tisztséget, s 1323-ban is a király hatalmi elitjének tagjaként fordult elő.[130] A 8. helyen a korábban említett, testvérei helyett is megjelent Borsa Beke állt, a 9.-en pedig a fentebb már szintén bemutatott Zsadány Dénes.

Őket követte a 10. helyen Benedek mester, aki Csák Ugrint is képviselte. Minden bizonnyal helytálló Engel Pál véleménye, aki — bár feltételesen — e Benedeket geszti Budo fia Benedek mesterrel azonosította.[131] Ennek valószínűségét két körülmény támasztja alá. Egyrészt szerémi birtokos volt,[132] tehát a Délvidékre való, ahol Csák Ugrin nagy ingatlanokkal rendelkezett.[133] Benedek alkalmasint Ugrin szerviense lehetett. Másrészt tudjuk, hogy igen sok szolgálatot tett a főpapok és a bárók követeként Károly Róbert ügyének előmozdítása érdekében már a 13. század legvégén, majd a 14. század első éveiben,[134] így — túl azon, hogy Csák Ugrint is képviselte — nem alaptalan arra gondolni: saját jogán is helye lehetett a hatalmi elitben. Budai László a városi vezető réteget képviselte Károly hívei sorában. Apja, Werner gazdag budai családból származott. Mint király által kinevezett *rector* állt Buda városának élén. Megbízható cseh krónika szerint 1301-ben Werner tagja volt annak a követségnek, amely Csehországba indult, hogy Vencel király fiát a magyar trónra elhozza. Az említett cseh forrás kifejezetten erre utaló szavai mellett osztrák krónika is hangsúlyozza Buda szerepét Vencel fia, László királlyá választásában. Ezek a kortárs híradások Buda (és más városok) álláspontjának súlyára engednek következtetni. Közvetve az is erre mutat, hogy miért szerepelnek a magyar krónikairodalomban oly nagy súllyal a 14. század eleje budai eseményei. Mivel azonban Werner családjának régi ellenségei Lászlóhoz csatlakoztak, Werner fia, László Károly király oldalára állt.[135] Ezt igazolja a magyar krónika azon tudósítása, hogy amikor Vencel cseh király Magyarországra jött, hogy fiát, Lászlót hazavigye, Werner fia László budai *rector*t vagy bírót és másokat fogolyként magával vitt, s Vencel e László helyett Peturmant állította Buda élére. Fogsága harmadik évében László kiszabadult a börtönből, és Csák János társaságában (akiről fentebb már esett szó) 1307. június 1-jén elfoglalta Budát, Peturman bírót elűzte, két esküdtet pedig halálra kínoztatott.[136] Ezzel Buda Károly király hűségére tért. Ilyen előzmény után nem véletlenül szerepel 1309-ben László mint budai *comes* Károly hatalmi elitjében. Később is szilárdan kitartott az uralkodó mellett. Feltevés szerint a budai bíróságot élete végéig viselte.[137] Mutat nyom arra, hogy elkísérte királyát a rozgonyi csatába.[138] Tőle birtokadományt is kapott. 1318-ban már nem élt, örökös nélkül hunyt el.[139]

---

[129] Uo. IV. 10. szám.
[130] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 40., 471.
[131] Uo. 471.
[132] Anjou-oklt. III. 609. szám.
[133] *Karácsonyi János*: a 26. jegyzetben i. m. 362.
[134] Anjou-oklt. I. 611. szám.
[135] A 119. jegyzetben i. m. 33–34.
[136] SRH. I. 481., 482., 485.
[137] A 119. jegyzetben i. m. 43.
[138] Anjou-oklt. III. 295., 297. szám.
[139] Uo. V. 208., 422. szám.

Az 1309. évi lista végén csupa olyan előkelő szerepel, akiket mások képviseltek: Šubić Pál horvát és bosnyák bánt a spalatói érsek, Héder (Kőszegi) Henriket és Miklóst a győri választott püspök, Babonić fiait, Istvánt, Jánost és Radiszlót, Szlavónia nagy *comes*eit pedig a császmai főesperes. Aligha igényel bővebb magyarázatot, hogy kizárólag személyes megjelenésük hiánya indokolja hatalmi súlyukhoz méltatlan helyüket, mert hiszen mind az őket képviselő egyházi férfiak, mind ők a névsor elejére, sőt a délvidéki urak egyenesen a legelejére kívánkoznának. Héder Henrikről és Miklósról fentebb már szóltam. A Babonićok és a Šubićok pedig Károly magyarországi trónigényének legelső párthívei voltak, akiknek igen sokat köszönhetett az Anjou-trónkövetelő. Támogatásuk nélkül már az a délvidéki partraszállás sem valósulhatott volna meg 1300 nyarán, amely hídfőállást teremtett egész Magyarország megszerzéséhez Károly számára.[140] A lista végén való előfordulásuk igazolja azt a fentebbi megállapítást, hogy amikor pl. Türje Fülöp ugyanitt az előkelő 4. helyen nyert megemlítést, ez nem az általa képviselt Csák Máténak, hanem saját személyének szólt, s ugyanez érvényes a Csák Ugrint képviselő Benedek mesterre is. Ha egy rövid pillantást vetünk az 1309-ben újonnan a hatalmi elit sorában szereplő előkelőkre, könnyen kiderül: többek úgy jutottak el Károly táborába, hogy előbb ők, illetve felmenőjük riválisa trónkövetelőt támogatott (Pozsegai István, Budai László apja, Werner), mások viszont 1309 után tántorodtak meg, és jutottak időlegesen vagy véglegesen ellentétbe Károly királlyal (Csák Péter, Balassa Demeter). Vagyis még az 1309-ben az udvarban helyhez jutó személyek egy része esetében sem érvényesült szilárd kiállásuk az uralkodó mellett.

***

Dolgozatomban abból a munkahipotézisből indultam ki, hogy az 1301–1309. évekből ránk maradt, a király hatalmi elitjét különböző események kapcsán bemutató listák valamiféle protokolláris névsornak is tekinthetők, amelyek egyrészt azt mutatják meg, hogy adott pillanatban a lista közreadói (akik különféle személyek voltak) kiket számítottak a hatalmi elitbe, másrészt pedig a nevek sorrendje bizonyos értékrendet is kifejez. Ennek igazolása érdekében — amely minden bizonyítási eljárás szinte természetes sajátja — talán néhány esetben az arany középútról letérve szélsőség felé mozdultam el, de még ezeket leszámítva is sikerült felvázolnom egyfelől azt a dinamizmust, ami az elit mozgását, átrendeződését jellemezte, másfelől azt, hogy valamiféle általános jellegű (ha nem is minden esetben szertartássá merevedett formájú) hierarchikus rend létezett az eliten belül, harmadrészt pedig azt: mily nehezen megfogható, hogy kiből válik az elit tagja, milyen családi (nemzetségi) előtörténet, milyen érdemek szükségesek hozzá, illetve hogy az elitbe tartozás nem jelent — főleg politikai értelemben mozgalmas, bizonytalanságokkal teli időben nem — nemzedékekre szóló örökletességet. Néhány példa ennek illusztrálására. Nincsenek az 1301–1309 közti elit soraiban (Engel Pál kifejezése szerint: „az aula tagjai"[141] között) az 1323–1342 között csaknem húsz éven át az országnak nádort adó Drugetek (még ekkor az országban sincsenek, első tagjuk, Fülöp 1315. március 10-én bukkan fel itt[142]), nincs a tíz éven át (1313/1314–1324) országbíráskodó Hermány nembeli Lampert (aki egyál-

[140] A 14. jegyzetben i. m. 9–12.
[141] *Engel Pál*: a 20. jegyzetben i. m. 469.
[142] Anjou-oklt. IV. 37. szám.

talán nem is szerepel e magas méltósága elnyerését megelőzően az Anjou-kori okleveles anyagban), nincs a tisztségben őt váltó (1324–1328) Köcski Sándor (aki 1309-ben vasi birtokosként még éppen csak elkezdte birtokai gyarapítását[143]), nincs a 21 éven át erdélyi vajda Szécsényi Tamás (akiről pedig 1313-ban azt olvashatjuk, hogy Károly Magyarországra jövetelekor hamarosan hozzá csatlakozott, emiatt sok kárt szenvedett el[144]), nincs a három éven át (1322–1325) szlavón bán Felsőlendvai Miklós (aki 1307-ben még „közönséges" zalai birtokos, 1308-ban apja oldalán nagy értékű vasi birtokot vásárolt meg, 1310-ben pedig egyenesen Héder [Kőszegi] Henrik fiai képviseletében jelent meg a somogyvári konvent előtt[145]), nincs az őt e tisztségben felváltó és azt 18 éven át (1325–1343) betöltő Ákos Mikcs (aki 1312 előtt, amikor testvérei társaságában birtokot vett,[146] elő sem fordul az oklevelekben), nincs az 1320–1328 között a macsói bánságot irányító Garai Pál (aki pedig 1310. évi oklevél szerint nagy szolgálatot tett 1301 óta Károly királynak: rögvest elismerte uralkodójának, mint várnagy Pozsegavárat átadta neki, legyőzte Pozsegai Bágyon fiait — akik közül viszont István 1309-ben ott szerepelt Károly hatalmi elitjében — és Héder Henriket — aki 1308-ban Károly aulájában az 1. helyen állt —, részt vett 1304-ben Károly király csehországi hadjáratában, harcolt István szerb király szövetségesével)[147] stb.

A történész *jószerével* csak arra vállalkozhat, hogy azt felderítse: mi történt és miért történt. Messze meghaladná illetékességét, ha *rendre* arra próbálna választ adni: a bekövetkezhető lehetőségek (vagy lehetetlenségek) közül melyik miért *nem* realizálódott. Kivált nehéz ezt olyankor vállalni, amikor tudván tudott: a fejlemények mögött nem ismert (és nyilván soha meg nem ismerhető) apróbb-nagyobb objektív események sora áll, amelyeket szubjektív állásfoglalások tömege erősít fel vagy tompít le. A karrierépítés általános szabályai a középkorban is hatottak. Egy-egy személy bejutását a királyi elitbe vagy kikerülését onnan az oklevelekben — bizony eléggé gyéren — feltűnő tények, tettek mellett (amelyek híre, súlya a királyhoz több, azt különbözőképpen áteresztő, megszűrő vagy elzáró prizmán át jutott el) a személyes viselkedés, az emberi habitus, a rejtett vagy felszínre törő tulajdonságok, indulatok kusza szövevénye együttesen határozta meg. Nyilván érdekszövetségek működtek, és ellenérdekek hatottak. A királyi kegyen túlmenően, amely önmagában sem volt feltétlenül pontosan kiszámítható, az elvtelen törtetés és a másokat tönkretevő intrika erősen szerepet játszott a király hatalmi elitjének összetételében. Bár az alábbi sorok IV. Lászlótól származnak, de nyilván maradéktalanul érvényesek Károly országlása első szakaszára is, legfeljebb Péter mester nevét kell(ene) más nevekkel helyettesítenünk: a koronázás után „tiszteletének és hűségének megjutalmazásától — amelyek miatt e Péter mestert oly sok érdemének előjoga alapján pártfogolnunk kellett volna — elvonták figyelmünket egyes ellenfelei, hamis vádakat koholván, ártalmas szövetkezéssel és haraggal teli bujtogatásukkal, és arra törekedtek, hogy — megfosztván tisztségeitől..., amely méltóságokra őt szintén apánk emelte méltán — alkalmasint híveink köréből és udvarunkból ok nélkül eltávolíttassék. Ő ilyen kedvezőtlen körülmények között is hűségének érdemét és szolgálatának jutalmát, valamint vérének

[143] Uo. II. 810. szám.
[144] Uo. III. 486., 487. szám.
[145] Uo. II. 290., 521., 881. szám.
[146] Uo. III. 344. szám.
[147] Uo. II. 855. szám.

hullatását becsületessége folytán megóvta attól, hogy a feledés homálya borítsa, és a hálátlanság bűne foltot ejtsen rajtuk; mindig kitartóan hű maradt hozzánk és míg mások, akiket érdemeiken túl is felemeltünk, fellázadtak ellenünk, egyedül Péter mester viselte türelmesen mindazt, ami — bár hozzájárulásunkkal, de szívünk keserűségével — oly méltánytalanul érte".[148] Mindezek ellenére remélem, hogy az adott lehetőségek között és az ismert korlátok ellenére is sikerült képet adnom Károly király első évtizede (1301–1309) hatalmi elitjéről, továbbá apró réseken bepillantani abba, hogy ki miért lett részese a hatalom közvetlen gyakorlásának, illetve ritka pillanatokban még arra sem borult átláthatatlan homály, hogy mi idézte elő az elitből való kiesést. Mivel Károly uralkodásának első évtizede a magyar középkor politikatörténeti értelemben legkuszább, legváltozatosabb időszakainak egyike, mindazok a tendenciák és motivációk, amelyek később évtizedekben csak elnyújtottan és elmosódó körvonalakkal jelentkeznek, ekkor mintegy felgyorsítva-felnagyítva és éles kontúrokkal mutatkoznak meg. Az áttekintett kilenc esztendő hatalmi elitjének formálódása a magyar középkor évszázadai hasonló alakulásainak egy cseppje.

Gyula Kristó

L'ÉLITE DE LA HAUTE ARISROCRATIE DE CHARLES Ier (1301–1309)

(Résumé)

Le but de l'étude présente est d'esquisser l'évolution de l'élite de pouivoir de Charles Ier (Charles Robert), roi de Hongrie par 9 sources de la période de 1301-1309 (une indication de chronique et huit chartes). L'étude de la question est justifiée par le fait que les séries de dignités des chartes royales n'éclaircissent pas la composition de la cour de ces années. Charles n'arriva pas, au début de sa règne, à consolider son autorité qui se manifeste entre autres par les changements fréquents et remarquables de la composition de l'élite de la haute aristocratie. Une autre difficulté est objectée par le fait que certains de la haute aristocratie se servent arbitrairement de plusieurs dignités fondamentales pour se désigner (palatin [nádor], vojevode de Transylvanie), par conséquent les séries de dignités aident peu souvent à trouver la solution. Les neuf sources analysées refèrent 44 personnes. Analysées l'une après l'autre, l'étude essaie de reconstituer l'héritage familial apporté de tel ou tel aristocrate (à quel niveau sont arrivés les aieux), ainsi que les circonstences qui leur permirent de s'intégrer à l'élite du pouvoir. Un autre point de vue de l'analyse est de considérer quand et comment ils s'adhérèrent au camp du roi Charles, s'ils persévérèrent leur fidelité au roi ou bien s'élevèrent contre lui. L'étude présente analysa aussi si les membres de l'élite du pouvoir pouvait – et en quoi – profiter du prestige politique de leurs pères lors de leurs carrières. Enfin l'étude présente fait des remarques générales sur les manières de la prise et de l"exercice du pouvoir au moyen ge.

THE ARISTOCRATIC ELITE OF KING CHARLES I, 1301—1309

by Kristó Gyula

(Summary)

The article analyzes nine sources from the years between 1301 and 1309 (one chronicle and eight diplomas) to outline the development of the elite in power during the reign of the Hungarian King Charles I or Charles Robert. The question is topical because the composition of the king's court

[148] Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 5. Szeged 1994. 65–66.

in these years is still unknown. In the early days of King Charles's reign his rule was not consolitated yet, which is indicated also by the quickly changing composition of the aristocratic elite. The arbitrary use of titles (such as palatine or the voivode of Transylvania) also enhances the difficulties of research. There were forty-four persons mentioned in the nine sources in question. The article discusses them one by one to establish their family background, the position their families reached in the hierarchy of the aristocracy, and the reasons of their becoming members of the power elite. It is also ascertained when and how they joined the king's party and whether they remained faithful to him or turned against him. It is also an interesting aspect how far the sons of the power elite were able to exploit their fathers's political prestige to build their own careers. Finally the article makes some general remarks on medieval ways of acquiring and exercizing political power.

Kovács László

VOLT-E A HONFOGLALÓ MAGYAROKNAK KAURICSIGAPÉNZÜK?

(A kérdés általános és konkrét megközelítése)

Honfoglalás kori magyar temetkezés mellékleteként a csorna (GyMS)-sülyhegyi[1] két kauricsiga (1. ábra) volt az 1888-ban először megtalált, ill. 1889-ben már közre is adott példány. Az első említés a leleteket begyűjtő és Hampel József segítő közreműködése nyomán Passuth Ödön szép rajzaival bemutató Lakner Ambró érdeme, aki „átlyukasztott cypraeák" módján szabatosan nevezte meg őket.[2] Ugyancsak ehhez a lelethez fűződik a hazai régészeti irodalomban általánossá vált, s mind a mai napig élő — Gedai István által is elkövetett — hiba, amely e csigákat kagylónak tekintette és nevezte, amint már a fenti rajzokhoz szakmai magyarázatokat fűző Hampel József is „tengeri kagyló (ciprea)" formán írta.[3] A terminológiai zavarhoz a csigák színpompás felületének a sírban töltött idő alatt a föld és a holttest nedveinek hatására bekövetkezett változása[4] miatt a fajmeghatározás nehézsége is társult, végül is a honfoglaláskorral foglalkozó tanulmányokban a pénzkauri[5] értelmű „kauri/kaurikagyló/kauricsiga" megnevezés vált kizárólagossá,[6] jóllehet más fajok — pl. a gyűrűskauri és tévesen a párduckauri[7] — meglétének, valamint a recens példányok mellett a fosszilisak előkerülésének lehetősége is felmerült.[8] Nem volt jobb a helyzet a Kárpát-medence

[1] A lelőhelyek nevénél alkalmazott rövidítések: 1. országnevek: BH: Bosznia, HOR: Horvátország, JUG: Jugoszlávia, MAC: Macedónia, OR: Oroszország, ROM: Románia, SZLK: Szlovákia, UKR: Ukrajna, 2. magyar megyenevek: Ba: Baranya, BAZ: Borsod-Abaúj-Zemplén, Cso: Csongrád, GyMS: Győr-Moson-Sopron, JNSz: Jász-Nagykun-Szolnok, Nó: Nógrád, Pe: Pest, To: Tolna, Ve: Veszprém, Za: Zala, 3. közigazgatási nevek: m.: megye, jud.: judeţul, obl.: oblast', okr.: okres, opšt.: opština, raj.: rajon, žup.: županja.

[2] *Lakner Ambró* 1889, 267.

[3] *xy.* 1889, 267–268.

[4] Már Reizner János utalt arra a szeged (Cso)-szőregi szarmata sírban lelt párduckauri kapcsán, hogy a „nagyobb Cypria kagyló,... amely gazdag színpompával bír, a hosszú idő alatt fényét és színét teljesen elvesztette": *Reizner János* 1903, 46, 47: 2. á.

[5] Az egyes kauricsigafajok angol és tudományos nevét ld. alább.

[6] Így pl. Pósta Béla a gróf Zichy Jenő gyűjteményébe került Kaukázus-vidéki Bakszan- és Csegem-völgyi leletek ismertetésekor megjegyezte, hogy sok közöttük a *Cypraea moneta*, azaz pénzkauri púpjának eltávolításával készült kagylógyöngy, amely a Kárpát-medencében a szkíta és a honfoglaláskorban fordul elő. Az utóbbi korszakból a csornai (GyMS) és a rábé (régi Torontál m.: Rabe, opšt. Novi Kneževac, JUG)-ankaszigeti valóban pénzkaurikat ismerte: *Pósta Béla* 1897, 357, 520–522, 534: 68. á.; viszont a szkíta leletek általunk végzett vizsgálatából az derült ki, hogy mindegyikük vagy legalábbis az elérhető többségük nem pénzkauri, hanem gyűrűskauri *(Cypraea annulus).*

[7] Vö. *Zdeněk Váňa* 1954, 60–61.

[8] Vö. *Kovács László* 1988, 126, 152: 5. jegyzet. A miocén kori kauricsigák — *Cypraea sp., Cypraea (Zonaria) fabagina, Cypraea (Zonaria) columbaria, Cypraea (Cypropterina) duclosiana sulcicauda* — Budapest-Illés utca, Budapest-Rákos, Lapugy (régi Hunyad m.; Lăpugiu de Jos vagy

korábbi kauricsiga-leleteinek fajmeghatározását illetően sem, vagyis egy tervezett régészeti-művelődéstörténeti értékelésnek természettudományos vizsgálatot is kellett tartalmaznia.

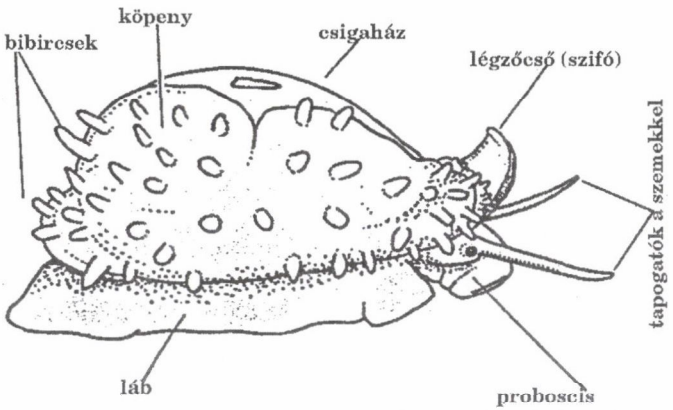

1. ábra Egy kauricsiga külső anatómiája: *légzőcső:* csővé formálódott bőrlebeny, amelyen a csiga beszívja a friss vizet, *köpeny:* a csigaház anyagát kiválasztó, ill. azt részben fedő húsos burkolat, *bibircsek:* a köpeny húsos kinövései, *proboscis:* húsos cső a csiga fejvégén, amely táplálkozáskor a reszelőnyelvet vezeti az aljzat felett, reszelőnyelv/*radula:* fogazott szaruszalag, amellyel a csiga a táplálékát „lereszeli" (*Felix Lorenz Jr.–Alex Hubert* 1993, 517–524, 13: 23. ábra nyomán)

Általános megközelítés

Amikor nemrégen egy tudományos ismeretterjesztő folyóiratban Gedai István óvatosan megszellőztette azt a feltevését, hogy a 10. századi magyarok „ismerték a kaurikagylók értékmérő szerepét, függetlenül attól, hogy annak használták-e azokat, vagy sem",[9] elegendőnek éreztem egy vállrándítással elintézettnek tekinteni az ügyet. Megváltozott azonban a véleményem akkor, amikor nézetét régészeti folyóiratban is,[10] majd később idegen nyelven is közreadta,[11] jelezve feltevése tudományos igényét. Tervezett hozzászólásomnak nem csupán az volt az alapja, hogy általában a korszak régészetével foglalkozom, hanem hogy szűkebb megközelítéssel már magam is érintettem a kauricsigák kérdését,[12] tágabb horizontú anyaggyűjtéseim révén pedig voltak ismereteim mind a 10., mind a 11. századi Kárpát-medencei régészeti anyag és a benne szereplő külföldi és magyar „értékmérő" érmék kapcsolatáról.[13] Amikor azonban a rutinszerű válasz megírásához megkezdtem a nélkülözhetetlennek érzett anyaggyűjtést, a téma önálló életre kelt, s miközben a továbbiakban maga alakította munkám irányait, olyan megfigyelésekhez is jutottam, amelyeket nem lehetett említetlenül

---

Lăpugiu de Sus, jud. Hunedoara, ROM), Sámsonháza (Nó) és Várpalota (Ve) lelőhelyű ősmaradványleleteiről: *Strausz László* 1962, 156–157: Nr. 539–542, 156: 176. á., LXXV. t: 10–11, 14–24.

[9] *Gedai István* 1996, 57.

[10] *Gedai István* 1994–95, 156.

[11] *István Gedai* 1988, 461–462.

[12] *Kovács László* 1988, 126, 152: 5. jegyzet; *ua.* 1991/92, 62: 106. jegyzet; *ua.* 1994, 116.

[13] Vö. *László Kovács* 1989; valamint az 1000–1141 közötti időszak érmés sírleleteiről való gyűjtésemről: *ua.* 1993–94.

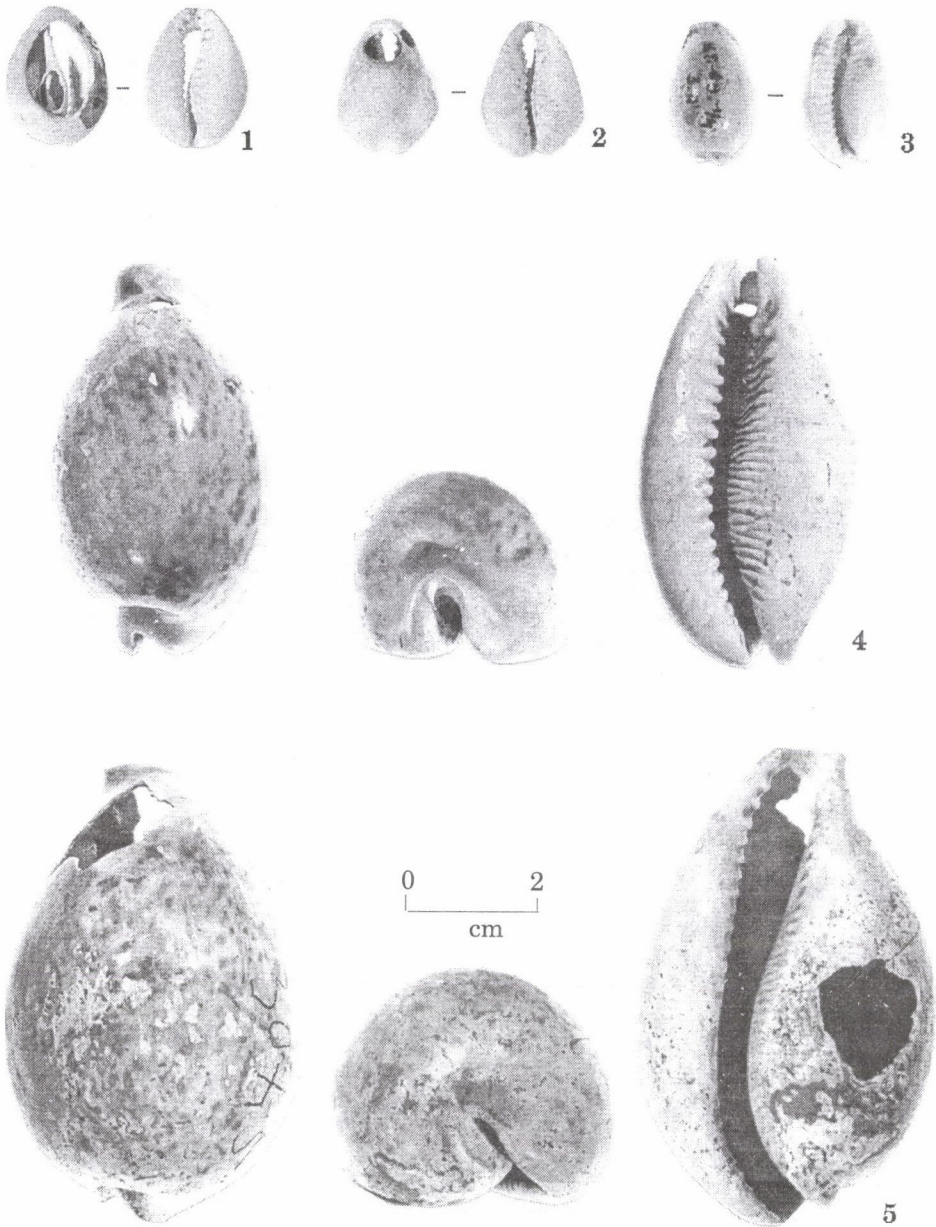

2. ábra A Kárpát-medencei régészeti anyagban előfordult kauricsigafajok 1–1 leletpéldánya: 1/ eltávolított púpos gyűrűskauri, 2/ a fejvégénél átlyukasztott pénzkauri, 3/ ép piszkoskauri, 4/ átlyukasztott párduckauri, 5/ kitört lyukszélű tigriskauri

hagynom. Azt azonban hangsúlyozni szeretném, hogy munkám a feldolgozás mélységét, s az így kialakult terjedelmét illetően egyrészt már teljesen túlnőtt egy reflexió keretein, másrészt az általam megtett lépések sorozata csak egy a bizonyára több megközelítési mód közül, amely a téma részletesebb kidolgozásának kényszerével törvényszerűen más eredményt biztosított volna, mint amilyenre Gedai István jutott.[14]

Egy korszak bármely régészeti problémája vizsgálatának kezdetén hasznos lehet egy vagy több olyan összefoglaló mű ismerete, amely a kérdést valamikor már érintette. A 10. századi kauricsigákat illetően ilyen Szőke Béla 1962-ben megjelent könyvének ide vágó részlete,[15] amely nemcsak leletlistát kínált, hanem jó áttekintést is adott az az idő tájt e kérdésben fellángolt, s nagyon sok új eredményt hozott balkáni vitáról.[16] A könyvrészlet azonnal több irányba térítette az anyaggyűjtést, mert egyrészt utalt arra, hogy kauricsiga a Kárpát-medencében nemcsak a magyar, hanem a szkíta kori (Kr. e. 6. század 2. felétől a 3–2. század fordulójáig) és szarmata (Kr. u. 20–432) leletekben is előfordul, másrészt szövege alapján ráterelődött a figyelmem a kelet-európai párhuzamok gyűjtésének szükségességére, harmadrészt pedig e csigák élőhelyének tisztázatlanságára. Miután az első lépéseim során kiderült, hogy a régebbi magyar régészeti irodalomban általános „kaurikagyló" megnevezés, amelyet Gedai István is használt[17] e puhatestűeket illetően, téves, hiszen ezek nem tengeri kagylók, hanem tengeri csigák, továbbá, hogy a felső paleolitikumi aurignaci kortól (Kr. e. 30 000–25 000) kezdve a különböző korokban bizonyára nem ugyanazok a fajok szerepelnek a leletekben, ill. hogy a nagy kauricsigák minden bizonnyal nem a kicsik kifejlettebb példányai, a továbblépés iránya szétágazott. Egyrészt megfelelő malakológiai munkára volt szükségem az alapvető ismeretszerzéshez,[18] másrészt hozzá kellett kezdenem a különböző korokból való leletek listázásához. A szakirodalmi búvárkodás azzal a meglepően nagy számú példánnyal alátámasztott eredménnyel járt, hogy a Kárpát-medencében a fent említett korokon kívül még a Hallstatt- és La Tène-kor átmeneti idejétől (Kr. e. 6. század közepe) a La Tène-kor (Kr. e. 4–2. század) végéig terjedő időszakából való, továbbá a 6. századi avar/germán, a 13–15. századi jász[19] és a 16–17. századi iflák[20] régészeti leletek között is előfordulnak kauricsigák. Nyil-

[14] Itt jegyzem meg, hogy az alább bármilyen felhasználásban idézett összes szakirodalomból Gedai István csupán *Alison Hingston Quiggin* 1949, 225-re hivatkozott egy kínai bronz kauricsiga-utánzat kapcsán, továbbá mindössze bibliográfiai adatként említette a leletkatasztert: *Gedai István* 1994–95, 156: 12–13. jegyzet.

[15] *Szőke Béla* 1962, 54–55. Lényeges kiegészítésekkel: *Szőke Béla Miklós–Vándor László* 1987, 62.

[16] *Josip Korošec* 1950, 84–85; *Jovan Hadži* 1953; *Jiří Sláma* 1958. Később még: *Marija Birtasević* 1973.

[17] Nem feladatom annak eldöntése, hogy tanulmánya német nyelvű összefoglalásának szövegében szerepelt-e, vagy a fordító leleménye volt-e a *Kaurischnecke* 'kauricsiga' szó használata: *Gedai István* 1994–95, 157.

[18] *Felix Lorenz Jr.–Alex Hubert* 1993. A Magyarországon munkám írása idején ismeretlen könyv tanulmányozását Radócz Gyula szívességének köszönhetem.

[19] A Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra fekvő pusztákról a 13–14. században betelepített iráni eredetű, alán népesség, amely zömében a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén, a Zagyva és a Tarna mentén, a róluk elnevezett Jászságban nyert lakhelyet: *Györffy György* 1990.

[20] Az iflákok (azaz vlahok) eredetileg juhpásztorok voltak, s a szerbekkel és mohamedán bosnyákokkal együtt a 16. században települtek be az oszmán-törökök meghódította dél-dunántúli területekre, s bizonyára az 1686. évi felszabadító harcokat követően vonultak ki onnét. Eredetüket illetően a dombóvári temetőjüket feldolgozó Gaál Attila elfogadta Éry Kinga véleményét, miszerint

vánvalóvá vált, hogy szükség lesz maguknak a csigáknak a begyűjtésére is, hogy szakértővel meghatároztathassam őket. Ezt a munkát Radócz Gyula geológus, csigaszakértő végezte el,[21] s a régész kollégáim segítőkész támogatásával elért példányok alapján kiderült, hogy az eddig tanulmányozott leletekben öt faj fordul elő (2 ábra 1–5): gyűrűskauri/*Ringed Cowry/Cypraea (Erosaria) annulus* (h: 0.8–1.7–**2.5–4.0** cm),[22] pénzkauri/*Money Cowry/Cypraea (Erosaria) moneta* (h: 0.9–**1.7–2.8**–4.4 cm), piszkoskauri/*Dirty Cowry/Cypraea (Erosaria) spurca* (h: 1.2–**2.2–3.0**–4.0 cm), párduckauri/*Panther Cowry/Cyprea pantherina* (h: 3.7–**6.0–8.2**–11.8 cm) és a tigriskauri/*Tiger Cowry/Cypraea tigris* (4.5–**7.0–10.8**–15.2 cm). Közülük a gyűrűs- és a pénzkauri a Vörös-tengertől, a tigriskauri pedig az Arab-félsziget délkeleti és keleti partjától az Indo-Pacifikus-óceánban a Hawaii-szigetekig, a párduckauri kizárólag a Vörös-tengerben, a piszkoskauri pedig csak a Földközi-tengerben él.[23] Miután a leletlisták alapján egyértelművé vált, hogy a különféleképpen átlyukasztott csigaleletek döntő többsége nők és gyermekek (valószínűleg kisleányok) temetkezésében látott napvilágot, át kellett tekintenem használatuk, viseletük lehetséges okát, pontosabban annak eddigi magyarázatkísérleteit. A számomra meglepően gazdag, s itt természetesen idézhetetlen művelődéstörténeti-néprajzi szakirodalomban való tallózás alapján meggyőződhettem arról, hogy időben és térben eltérő módon legalább háromféle magyarázat lehetséges: 1/ eszköz, szerszám, 2/ dísz, ékszer vagy jelentéshordozóként: amulett, talizmán, 3/ pénz minőségben kerülhetett kauricsiga a sírba. E lehetőségek közül a Kárpát-medencét illetően az első azonnal, a harmadik pedig kisebb fáradsággal nyert eredmény szerint kiesett. Mindössze a pénz szerep érdemel annyi utalást, hogy ilyen módon kizárólag pénz- vagy gyűrűskaurit csupán a Távol-Kelettől Indiáig, valamint Afrika középső sávjában használtak (3. ábra), pl. Kínában már a Kr. e. 2. évezredben, s sok helyütt egészen a 20. századig.[24] A dísz, ékszer szerep említésével csak azokban — a főleg régészeti leletközlő — munkákban elégedtek meg, amelyek szerzői további értelmezést nem végeztek, mert amennyiben erre is kitértek, akkor csaknem teljes egyöntetűséggel az amulett, talizmán viseleti ok mellett foglaltak állást. Az egymásnak sokszor ellentmondó vélemények abban voltak összegezhetők, hogy a jellegzetes alakú kauricsigákat legalább a következő három igény kielégítésére használhatták: 1/ az alsó vagy *basalis* oldaluk hosszában végigfutó fogazott nyílásuknak a női szeméremtesthez, a *vulvá*hoz való hasonlósága miatt, vagy közvetlenül a termékenység, a gyermekáldás biztosításával, vagy a különböző betegségek elleni védekezéssel kapcsolatban, vagy közvetve a terméketlenséget, betegséget okozó hatások egyik legveszedelmesebbje, a szemmelverés ellen tartották alkalmasnak őket, 2/ ugyanezen oldal vízszintesen szemlélve a félig zárt emberi szemhez is hasonlított, s analógiás alapon ebből

---

Crna Gora/Montenegro környékéről, esetleg a szomszédos görög vagy albán hegyvidékről érkezhettek, s mintegy 120 évig elszigetelten laktak Magyarországon: *Gaál Attila* 1979–80, 178–180; vö. *Éry Kinga* 1979–80, 242–248.

[21] Önzetlen és fáradhatatlan segítségét ezúton is megköszönöm.

[22] A közölt számok a szélsőséges és az **átlag**méreteket jelentik *Felix Lorenz Jr.–Alex Hubert* 1993. megfelelő adatai alapján.

[23] *Felix Lorenz Jr.–Alex Hubert* 1993. megfelelő adatai alapján.

[24] Az itt idézhetetlen tömegű szakirodalomból ld. *Oskar Schneider* 1905, 101–173; *J. Wilfrid Jackson* 1917, 123–194; *F. A. Schilder* 1926, 318–322; *Paul Einzig* 1949, 507 (index); *Alison Hingston Quiggin* 1949, 340 (index); *Maria Schilder* 1952, 40–46.

is a kauricsigáknak a szemmelverés elleni hatékonyságára következtettek, 3/ a háti vagy *dorsalis* oldaluknak kígyófejhez való hasonlatossága miatt a kígyókultuszban is szerepet játszottak.

Valószínű tehát, hogy a kauricsigákat nem csupán szép és ritka gyöngyként viselték, aminek nem mondana ellent, hogy zömében nők és kisleányok birtokában kerültek a sírba. Manapság azonban csaknem eldönthetetlen, hogy a különböző korszakokban milyen meggondolásból kedvelték őket, mindenesetre aligha azonos okból. A szkíta és a kelta korban talán csaknem kizárólag a kicsi gyűrűskaurit kedvelték,[25] és teljes púpjuknak dörzskővel vagy reszelővel való eltávolítása következtében a felfüggesztéshez szükségtelenül nagy lyukkal ellátott példányaikat talán a két keskeny végükön felvarrva, a fogazott oldallal kifelé viselték, vagy esetleg szalagra fűzve nyakláncként hordták. A szarmaták három fajú csigát használtak: az övről lecsüngő szalagra vagy karperecükre akasztva a nagyméretű párduc-, ritkábban tigriskaurit, továbbá gyöngysorba függesztve kevesebb gyűrűs- és pénzkaurit. A nagyokat néha lapos, egyébként mindet leginkább háromszegletű reszelővel munkálták meg a fejvégükön úgy, hogy a reszelés árkának alján kerek lyuk keletkezett. Ugyanilyen megmunkálással készítették a gyöngysorba tagolt — ritkábban varkocskarikára, nyakperecre függesztett — magyar és jász kauricsiga-függőket leginkább pénzkauriból, bár néhány gyűrűskauri is még előfordul ugyanúgy, mint az iflákoknál, ahol felvarrt csigákat *in situ* figyeltek meg. Piszkoskauri eddig mindössze két példányban ismeretes, egy-egy szkíta kori sírból, ill. feltehetően római kori szórványleletből.

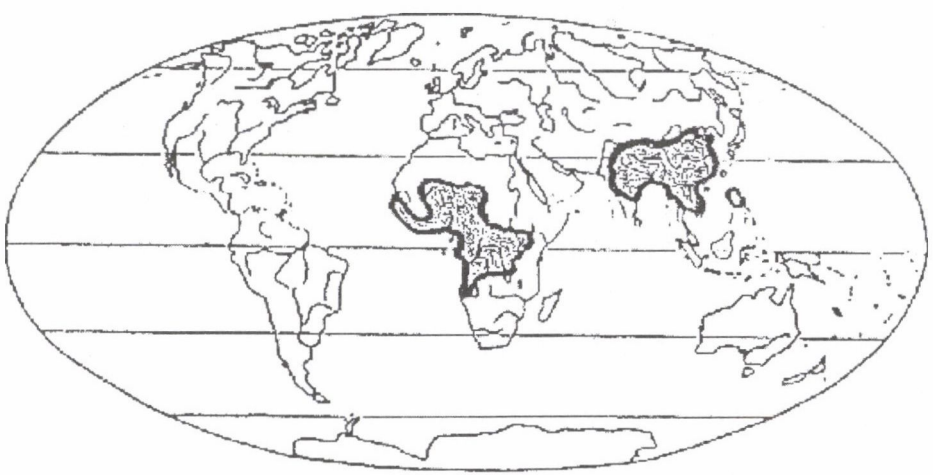

3, ábra A kauricsigapénz elterjedési térképe (*Maria Schilder* 1952, 42: 45. ábra nyomán)

[25] Az általunk elérhető s megvizsgálható Kárpát-medencei példány mindegyike gyűrűskauri volt, s a csak illusztrációból ismert többi, valamint az általam összegyűjtött kelet-európai és ázsiai párhuzamaik többsége talán szintén. Végső szót természetesen csupán a teljes leletanyag meghatározását követően lehet kimondani. Hasonló óvatossággal kezelendőek a későbbi korszakok kauricsigafajairól írottak. Megjegyzendő, hogy a Kárpát-medencén kívüli párhuzamok között egyéb fajok is elő kellett forduljanak, amennyire az a méreteik alapján megbecsülhető.

Konkrét megközelítés

IG két nyomtatott oldalnyi cikkének csaknem háromnegyede főként a 10. századi magyar régészeti leletek idegen: arab, bizánci és nyugat-európai érméivel és az írásos forrásoknak a magyarok pénzhelyettesítő eszközeivel: az állatbőrökkel, prémekkel, prémes ruhákkal és a tinóval kapcsolatos ismereteket vázolta fel újból,[26] erre most nem térek ki.[27] A kauricsigákra vonatkozó egy hasáb méretű szöveg mint újszerű felvetés viszont alapos áttekintést érdemel! Miközben az alábbiakban gondolatról gondolatra lépő elemzést adok, hangsúlyozni szeretném, hogy a kauricsigák valóban hosszabb szünet után a honfoglaló magyarokkal jelentek meg újra a Kárpát-medencében, ezért Gedai István azon mondataira nem reflektálok, amelyekben ő is ezt állítja. Ezt leszámítva azonban mindenben eltér a véleményünk.

„Az előzőek ismeretében tanulmányozva a X. századi magyar sírleleteket, foglalkozunk e sírokban előforduló kauri kagylókkal (Cypraea moneta). Számunkra itt és most érdektelen a teljes leletanyag katalógusszerű ismertetése, maga a jelenség a fontos, hogy a kauri kagylók a X. századi magyar sírokban nem tekinthetők ritkának."[28] A homályos fogalmazás azt a tényt tükrözi, hogy Gedai István nem tekintette át a 10. századi magyar régészeti leleteket. Hiába idézte a leletkataszter címét, még az abban foglaltak ismerete sem lett volna elegendő a kérdés tanulmányozásához, hiszen e katalógus adatgyűjtésének 1959. december 31-i lezárását[29] követően a leletanyag lényegesen megnövekedett. Pedig nem lett volna érdektelen számára a régészeti hagyaték tanulmányozása, mert maga is felismerhette volna belőle azt a tényt, amelyre Szőke Béla már rámutatott: a kauricsigák a nők — és értelemszerűen a leánygyermekek — temetkezésének mellékletei.[30] Ebből viszont az következik, hogy a kauricsigák nem viselkednek pénzként („értékmérőként") a 10. századi sírokban, mert azokban ugyanis a díszként viselt idegen kibocsátású forgalmi pénzek elsősorban az elsődleges pénzszerzési lehetőségekhez jutó férfiak mellékletei voltak.[31] A leletanyag tanulmányozásából egyébként az is kiderült volna, hogy vannak olyan honfoglalás kori kauricsigás temetkezések is, amelyek kortárs arab és nyugat-európai érmét is tartalmaztak.[32]

---

[26] *Gedai István* 1994–95, 155–156; vö. pl. *ua.* 1972, 139–141; *ua.* 1972a, 189–193; *ua.* 1980, 28–31; *ua.* 1986, 18–22.

[27] Vö. *László Kovács* 1989. megfelelő részei.

[28] *Gedai István* 1994–95, 156. Mivel munkájának az alább idézett összes részlete is erről az oldalról való, több hivatkozást nem tettem.

[29] Leletkataszter, 9.

[30] *Szőke Béla* 1962, 54–55 („A női ékszerek és a viselet tárgyai" c. fejezetrészben).

[31] Vö. az egyes érmefajok értékelését szövegben és táblázatokban: *László Kovács* 1989.

[32] *Csekej (régi Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, SZLK)-Templom-dűlő (poloha Kostolec):* 9–12. századi köznépi temető, *357. sír:* leány csontvázának mellékletei között Guillaume auvergne-i gróf (918–926) brioude-i és Raoul francia király (923–936) dijoni 1-1 átlyukasztott denára, valamint 5 átlyukasztott kauricsiga: 4 pénzkauri, 1 pénz- vagy gyűrűskauri: *Mária Rejholcová* 1995, 38, 147: LVII. t. *Karos (BAZ)-Eperjesszög, Libatanya II. temető:* 10. századi temető, *1. sír:* női csontváz mellékletei között 1 meghatározhatatlanná kalapált, átlyukasztás nélküli arab dirhem, valamint 3 pénzkauri: *Révész László* 1996, 15, 230: 8. t: 1–9, 387: 164. t: 4. *Kenézlő (BAZ)-Fazekaszug, II. temető:* 10. századi temető, *20. (= 45.) sír:* férficsontváz mellékletei között Ahmad ibn Iszmáil számánida emír (907–914) dirhemének átlyukasztott volgai-bolgár utánzata, valamint 1 átlyukasztott pénzkauri: *Fettich Nándor* 1931, 94–96, 93–95: 76–80. á; *László Kovács* 1989, 37–38: Nr. LIIIb. 147, 30. á: Nr. 4. *Szered (régi Pozsony m.; Sereď, okr. Galanta, SZLK)-Mácsédi-dombok (Mačianske vŕšky) II. temető:* 10. századi temető, *8./55. sír:* kisgyermekcsontváz mellékletei között I. Berengár itáliai király

„...a X. században nem általános európai jelenség ezek [ti. a kauricsigák] *jelenléte, a magyarokat körülvevő népeknél ekkor nem találhatók meg."* Ez a megállapítás nem áll, mert ha ragaszkodunk a 10. századi párhuzamokhoz, akkor azokat a tág keltezési határok miatt két irányból is megközelíthetjük. Vannak ugyanis 9–10. századinak meghatározott korú kauricsiga-leletek Belaruszból, Észt-, Finn- és Lettországból, Litvániából, Norvégiából, az európai Oroszországból, Svédországból és Ukrajnából, továbbá 10/11–13. századiak Belaruszból, Bosznia-Hercegovinából, Bulgáriából, Lettországból, Norvégiából, az európai Oroszországból, Romániából, Svédországból és Ukrajnából egyaránt.[33] A Kárpát-medence felett politikai hatalomra jutott honfoglaló magyarok közvetlen szomszédainál is megtalálhatók a kauricsigák, igaz, nagy valószínűséggel éppen tőlük vették át a szomszédaik.[34]

„A Kárpát-medencében a magyarokat megelőző avar korban sem fordulnak elő: csupán a szarmata korban volt ismert [sic!]." Kétségtelen, hogy mindössze egyetlen korai avar kori, kevert avar és langobard temetkezéseket tartalmazó temetőben látott napvilágot kauricsiga,[35] az viszont már fentebb említésre került, hogy ezt megelőzően nem csupán a szarmata korból ismeretes.

„Ismételten utalnunk kell viszont arra, hogy erre a tárgycsoportra (kauri kagylók) is vonatkozik az a megállapítás, hogy nem ismerjük a X. századot megelőző sírok leletanyagát, vagyis nem tudjuk a szokás, illetve használat kezdetét a magyaroknál..." Való igaz, hogy a jelenlegit megelőző levediai-etelközi őshazában nem ismeretes kauricsigát tartalmazó 9. századi magyar sír, de előfordult a keleten maradt magyarok temetőjében,[36] valamint az övékéhez hasonló leletanyagú volgai-bolgár, ill. a szalto-

(888–915) átlyukasztott milánói denára, I. Henrik német király (919–936) átlyukasztott strassburgi denára és 5 átlyukasztott kauricsiga: *Anton Točík* 1968, 54–55, 113: XLVII. t: 25–29; Kovács 1989, 64: Nr. CXVa. 350–351, 110: 24. t: Nr. 5. *Tardoskedd (régi Nyitra m.; Tvrdošovce, okr. Nové Zámky, SZLK)-Paptag:* kisgyermek temetkezésének mellékletei között Naszr ibn Ahmad számánida emír (914–943) átlyukasztott dirheme, valamint 3 átlyukasztott kauricsiga: *László Kovács* 1989, 68: Nr. CXXVI. 372, 130: 32. á: Nr. 2; *Anton Točík* 1992, 166, 166: 112. á: 1–3.

[33] Az egyes lelőhelyek ismertetésére itt most nem kerítettem sort, csupán a lettországi, ill. a skandináviai leleteket széles kitekintéssel feldolgozó munkákra utalok: È. S. Mugurevič 1962; ua. 1965, 54–59; ill. Ingmar Jansson 1988, 589–592, 635–636.

[34] Ld. pl. *Demir Kapija (opšt. Negotino, MAC)-Markova Kule:* 9–10. századi szláv női (?) sírban 1 db: *Radmila Pašić* 1975, 158, 158/169: VI. t: balra fenn; *Mahovljani (opšt. Laktaši, BH)-Luke-Kužno groblje:* 10–12. századi szláv köznépi temető *4. sír:* gyermekcsontváz mellékletei között 1 db: *Nada Miletić* 1979, 138, XII. t: az alsó képen fenn, középen; *15. sír:* női csontváz mellékletei között 1 db: *ua.* 1979, 139, XIV. t: talán a gyöngysor bal alsó ívén; *Popovec Kalnički (Koprivničko-Križevačka žup., HOR):* 11. századi temetőrészlet megbolygatott temetkezéseiből megmaradt szórványleletek között 1 db: *Željko Tomičić* 1996, 100, 113: III. t: 6; *Sudova Višnia (L'vovskaja obl., UKR):* 10. századi magyar női csontváz mellékletei között 10 db: *Elżbieta Dąbrowska* 1979, 341–342, 349, 347: 4. á: 2; *Zvonimirovo (Virovitičko-Podravska žup., HOR)-Veliko polje 4. sír:* a 11. sz. első harmadára keltezett női csontváz mellékletei között 51 (?) átlyukasztott kauricsiga: *Željko Tomičić* 1997, 46, 81, 46: 26. á., 80: 57. á. (a megnevezetlen mennyiségű kauricsigát csupán e fényképről számoltam meg).

[35] *Várpalota (Ve)-Unio-homokbánya 24. sír:* női temetkezés mellékletei között tigriskauri (?), függőként használt, bal *(columellaris)* oldali töredéke: *István Bóna* 1956, 190, XXXVIII. t: 5: fenn, élben; vö. *Joachim Werner* 1962, 27–28, 12. t: 5; *Ulrich Arends* 1978, 442, 1121: Nr. 762.

[36] *Bolšie Tigany (Tataristan, OR):* részletesen 56 sírig közölt 9–10. századi volgai-bolgár temető: *19. sír*: női temetkezés leletei között 9 db: *Elena Aleksandrovna Chalikova-Al'fred Hasanovič Chalikov* 1981, 29–30, 31: 22. á, 114: XVI. t: 12; *21. sír:* női temetkezés mellékletei között 1 db: *ua.* 1981, 30–33, 32: 21. á, 113: XVB. t: 5; *45. sír:* kisleány temetkezésének mellékletei között 1 db: *ua.* 1981, 45–46, 130: XXXIIA. t: 5.

vo-majaki kultúrához tartozó temetőkben.[37] Ez azt jelenti, hogy az ősmagyarok akár több szomszédjuktól is eltanulhatták a kauricsiga-amulettek viseletének szokását. Mégis mivel e talizmánok a steppe teljes térségében főként az iráni nyelvű szkíták (Kr. e. 7. századtól a 3–2. század fordulójáig), szarmaták (Kr. e. 3–2. fordulójától a Kr. u. 4. századig), ill. alánok (aorszok, jászok; Kr. u. 1/2-) körében volt kedvelt, van esélye annak is, hogy az ősmagyarok a nyelvükben kimutatható kölcsönszavakkal bizonyított akár közvetett, akár közvetlen iráni kapcsolatok valamelyik szakaszában ismerkedhettek meg velük.[38]

[Az előbb idézett mondat folytatásában] *„és természetesen a X. század után már nem találjuk* [a kauricsigákat] *a sírokban."* E mondatrész előzményéből kiderül, hogy Gedai István itt csak a magyarok 10. század utáni temetkezéseire gondolhatott, amelyekben viszont oly nagyszámú kauricsiga fordult elő, hogy bemutatásuk egy részétől itt eltekintettem. Elhagytam azokat a kauricsigás sírokat, amelyek 11. századi keltezése a temetőjükben elfoglalt horizontálstratigráfiai helyzetükből adódott, s elhagytam a nem 10., hanem inkább 11. századi lelettárgyakkal kísért példányokat is. Összegyűjtöttem viszont azokat a temetkezéseket, amelyekben a kauricsiga magyar vagy meghatározatlan érmével együtt látott napvilágot,[39] világosan jelezve, hogy mi

---

[37] *Majackoe selišče (Divnogor'e, Liskinskij raj., Voronežskaja obl., OR):* 9–10. századi temető, *VII. katakomba:* gyermek temetkezésében 1 db: *Anatolij Zaharovič Vinnikov-Gennadij Evgen'evič Afanas'ev* 1991, 26–27, 38–39, 42, 27: 13. á.; *Majackoe gorodišče:* 9. századi katakombatemető-részlet, *38. katakomba:* férfi és nő páros temetkezésének mellékletei között 1 nagy (talán ép) kauricsiga: *Valerij Sergeevič Flërov* 1993, 31, 31: 13. táblázat. Rajza korábban jelent meg: *ua.* 1984, 165: 10. táblázat; 177: 18. á: 8; *41. katakomba:* férficsontváz mellékletei között 1 db: *ua.* 1984, 176–177: 17. á: 10, 160: 8. táblázat, 158: 9. á: 41; *85. katakomba:* női csontváz mellékletei között 1 nagyobb kauricsiga *basalis* töredéke: *ua.* 1993, 26–27: 11. táblázat. Rajza korábban jelent meg: *ua.* 1990, 165, 191: 21. á: 13.; *88. katakomba:* női csontváz mellékletei között 1 nagy kauricsiga: *ua.* 1993, 26–27: 11. táblázat, 128: 51. á: 13.; *92. katakomba:* nő és kisgyermek csontvázának mellékletei között 1 db: *ua.* 1993, 33, 33: 14. táblázat, 129: 52. á: 5. *Tankejevka (Tataristan, OR):* 9–10. századi volgai-bolgár temető, *243. sír:* gyermekcsontváz mellékletei között 1 nagy kauricsiga: *Elena Aleksandrovna Khalikova–Evgenij Petrovič Kazakov* 1977, 71, 113, 183: IXa. t: 5.; *481. sír:* női csontváz mellékletei között 4 db: *ua.* 1977, 136, 189: XVa. t: 1.; *508. sír:* gyermekcsontváz mellékletei között 5 db: *ua.* 1977, 138, 189: XVb. t: 1.

[38] A lovas kultúra keletiráni eredetű alapszókincsét az ugorok (azaz a magyarok, valamint az obi-ugor vogulok és osztjákok) a kauricsigákat már ismerő keletiráni lovasnomád jüe-csik, hsziungnuk és szakák nyelvéből a Kr. e. 5. században vehették át. A közép ősmagyar kori (Kr. u. 1–5. század) jövevényszavak átadói az ugyancsak keletiráni aorsz, pariosz, alán stb. törzsek lehettek. Végezetül a késő ősmagyar kori (5–10. század) ugyancsak keletiráni hvárizmi és hvárizmi alán átvételekre a Volga-vidéken, ill. Kazárián keresztül, újabb alán kölcsönzésekre pedig a Don-vidéken, a Krím félszigeten és a Prut-vidékén kerülhetett sor, míg az északnyugat-iráni perzsa jövevényszavak kereskedelmi úton kerülhettek a magyar nyelvbe: *Harmatta János* 1997. nyomán. Fontos, hogy e jövevényszavak jelzésvilágában egyéb területek mellett „szemberőtlő... a szellemi és az érzelmi élet gazdagodásának, a vallásos képzetek magasabb szintjének..., és végül, de nem utolsósorban a kelet-európai Közép-Ázsia (Xvarizm) és Elő-Ázsia (Perzsia) felé irányuló kereskedelembe való bekapcsolódás tükröződése.": *uo.*, 82–83; vö. *Róna-Tas András* 1997, 163–169.

[39] Csak a legszükségesebb irodalommal: *Bijelo Brdo (Bjelo Brdo, régi Verőce m.; Osječko-Baranjska žup., HOR)-Velika Venecija utca:* 10–11. századi temetőrészlet, *107. sír:* női (?) csontváz mellékletei között I. András (1046–1060) H8 és I. Béla (1060–1063) H12 jelzetű denára, valamint 5 átlyukasztott pénzkauri: *Josip Brunšmid* 1903–04, 61, 35: 2: á. 4; *113. sír:* női csontváz mellékletei között I. András H8 jelzetű denára, valamint 4 átlyukasztott pénzkauri: *ua.* 1903–04, 62, 34: 1. á: 3, ill. 38: 6. á: 6, 44: 8. á: 13, 27, 35, 38, 45, 58–59, 62–63. *Brestovik (opšt. Grocka, JUG)-Visoka Ravan:* 11–13. századi temető, *99. sír:* átlyukasztott meghatározatlan érme és ismeretlen számú (2-3 db?) átlyukasztott kauricsiga: *Mirjana Ćorović-Ljubinković* 1956, 136, 135: 4. á: középen. *Csongrád (Cso)-Mámai-dűlő/Rekettyés:* 10–11. századi temetőrészlet, *1. sír:* leánygyermek (?) csontvázának

volt akkortájt pénz és mi nem! Úgy látszik, Gedai Istvánnak nem volt tudomása a 13–15. századi jász és a 16–17. századi iflák temetők kauricsigáiról sem, beleértve azokat a sírokat is, amelyekben a csigaházak korabeli érmével együtt voltak a feltárt csontvázak mellékletei.[40]

„A kauri kagylók legközelebbi előfordulása a Kárpát-medencéhez a Vörös-tenger, így a magyarok valószínűleg a keleti kereskedelem útján juthattak hozzá, azon az úton, amelyen a X. századi dirhemekhez is." A pénzkaurik gyűjtésének vagy fő, vagy a meglévő források[41] alapján ilyennek tűnő területe az Indiai-félsziget déli csúcsától nyugatra húzódó Maldiv-szigetcsoport volt, ahonnét hajón India nyugati partja mellett, vagy az Arab-tengeren át, egyenesen az Arab-félsziget irányában szállíthatták nyugatra a csigarakományt. A szárazföldi tranzitkereskedelemre több útvonal is elképzelhető. A gyűrűskaurit — legalábbis az újkorban — főként a közvetlenül Afrika keleti partja

---

mellékletei között I. (Szent) István (1000–1038) H1 denára, valamint 1 átlyukasztott pénzkauri: *Párducz Mihály* 1941, 171, XXXIX. t: 1–3, 5–6, 8–11, 13, 22–23, 26–28, 34. *Josipovo (régi Verőce m.; Ciganka, opšt. Podravska Slatina, Virovitičko-Podravska žup., HOR)-Mesarna:* 10–11. századi temetőrészlet, *9. sír:* kisleány csontvázának mellékletei között I. András H9 jelzetű, 4 átlyukasztott denára, valamint 8 átlyukasztott kauricsiga: *Željko Tomičić* 1990, 89, 104: X. t: 1; *ua.* 1997, 25, 25: 15. á. *Mačvanska Mitrovica (opšt. Sremska Mitrovica, JUG)-Zidine/Širingrad:* 10–12. századi templomkörüli temető, *215. sír:* női csontváz mellékletei között átlyukasztott római érme, Kálmán (1095–1116), továbbá II. (Vak) Béla (1131–1141) vagy II. Géza (1141–1162) összesen 6 átlyukasztott denára, végezetül 34 átlyukasztott kauricsiga: *Slavenka Ercegović-Pavlović* 1980, 28, XXIII. t. *Majs (Ba)-Udvari rétek:* 10–11. századi temető, *53. sír:* női csontváz mellékletei között meghatározhatatlanná kalapált, átlyukasztott ezüstpénz (?), valamint 1 kauricsiga: *Kiss Attila* 1983, 80, 81: 53. á, 321: 13. t; *472. sír:* női csontváz mellékletei között meghatározhatatlanul megsemmisült 11. századi érme, valamint 1 átlyukasztott pénzkauri: *ua.* 1983, 107, 347: 39. t. *Piliny (Nó)-Sirmányhegy:* 10–11. századi temetőrészlet, *56. sír:* fiatal leány csontvázának mellékletei között azonosíthatatlan 11. századi magyar denár, valamint néhány kauricsiga: *Nyáry Albert* 1902, 219, 233, 234: á. (a gyöngyök között csupán 1 kauricsiga rajzával). *Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű:* 11–12. századi köznépi temető, *163. sír:* kisleány csontvázának mellékletei között I. (Szent) László (1077–1095) H26 jelzetű denára, valamint 4 átlyukasztott pénzkauri: *Szőke Béla Miklós–Vándor László* 1987, 37, 37: 29. á, 111: 70. á: 1–14, 124: 83. á: 10, 130: 89. á: 7. *Szob (Pe)-Bészob/Bőszob:* templomkörüli temető 11–12. századi részlete, *9. sír:* anya és csecsemője temetkezése. Előbbi mellett Péter (1038–1041, 1044–1046) H6 jelzetű denára, utóbbi mellett 1 pénzkauri: MRT 9, 342: 26. jegyzet. *Tornóc (régi Nyitra m.; Trnovec nad Váhom, okr. Galanta, SZLK)-Felsőjattó (régi Nyitra m., časť Horný Jatov), Remízkadűlő:* 10–11. századi köznépi temetőrészlet, *61. sír:* gyermekcsontváz mellékletei között meghatározhatatlan ezüstpénz (?), valamint 5 átlyukasztott kauricsiga: *Anton Točík* 1971, 142, 237: XXIII. t: 3–5. *Vinkovci (opšt. Vinkovci, HOR)-Meraja:* templomkörüli temető 11–12. századi részlete, *22. sír:* mellékletei között I. (Szent) László H26 jelzetű denára, valamint 1 átlyukasztott kauricsiga: *Stojan Dimitrijević* 1966, 42, 22. t. 2.

[40] *Jászberény (JNSz)-Négyszállás I. temető:* jász templomkörüli temető 13–15. századi részlete, *86. sír:* gyermekcsontváz mellékletei között III. Béla (1172–1196), a pereménél háromszor átlyukasztott H72 jelzetű bronzpénze, valamint 4 átlyukasztott kauricsiga: *Selmeczi László* 1992, 29, 107: III. t: 55–64. *174. sír:* női (?) csontváz mellékletei között meghatározhatatlan ezüstpénz, valamint 1 átlyukasztott kauricsiga: *ua.* 1992, 40, 111: VII. t: 1–9. *180. sír:* női csontváz mellékletei között Mária királynő (1385–1395) denárának töredéke, valamint 3 átlyukasztott kauricsiga: *ua.* 1992, 42, 111: VII. t: 38–56. *222. sír:* női (?) csontvázmaradvány mellékletei között átlyukasztott meghatározhatatlan érme, valamint 1 átlyukasztott kauricsiga: *ua.* 1992, 48, 113: IX. t: 10–17, 126: XVIII/4. t. *Dombóvár (To)-Békató:* 16–17. századi iflák temetőrészlet, *193. sír:* kisfiú csontvázának mellékletei között átlyukasztott 16. századi ún. nürnbergi zseton, valamint 3 átlyukasztott pénzkauri: *Gaál Attila* 1979–80, 152, 171, 209: 30. á., 219: VII. t.

[41] Sulayman arab kereskedő 851-ből, Al-Biruni perzsa polihisztor 1030 tájáról való, valamint Ibn Battuta (1304–?) arab utazó és földrajzi író 1343. és 1346. évi ott-tartózkodását követően írott feljegyzései szerint: *John Carswell* 1975–77, 135–137.

mellett, Zanzibártól délre fekvő Mafia-szigetekről, valamint a Fülöp-szigetekről szerezték be.[42]

„Kevés X. századi magyar leletről mutatható ki, hogy keleti műhely terméke. Ez még inkább aláhúzza a kauri kagylók szerepét." A csigagyűjtés nem volt műhelymunka,[43] az átlyukasztást a gyűjtők s a vásárlók egyaránt végezhették. A második mondat talán arra utalt, hogy a keleti eredet a kauricsigák pénz szerepét húzza alá, de bizonyítéknak ez kevés![44]

„A kauri kagyló ősidőktől fogva az egyik legelterjedtebb »primitív pénz« volt. Dél-Ázsiától Afrikáig, a Kr. e. évszázadoktól szinte napjainkig is bizonyítottan pénzként használták. Kínában később bronzból is utánozták, és feltételezhetőnek vélték, hogy e bronzutánzatok átmenetet képeznek a fémpénzveréshez." Az első két mondattal nagyjából egyet lehet érteni, a homályos megfogalmazású harmadikkal viszont nem, s ráadásul ez utóbbi a tárgyalt témával sem kapcsolatos. Mégis, a kínai pénzrendszer történetének felületes áttekintéséből kiderült, hogy ez az állítás sem állja meg a helyét. Ugyanis bizonyos vélemények szerint a Kr. e. 3. vagy 2. évezredben már értékmérőként forogtak Kínában a kauricsigák, és hivatalosan csupán Csin Si Huang-ti császár (Kr. e. 246–210) rendelete tiltotta be a használatukat. A tiltás ideiglenesnek bizonyult, mert Wang Mang (Kr. u. 9–24) régens és a fiatal császár gyámja 2. pénzreformja folyamán rövid időre ismét forgalomba kerültek, de a 14-beli harmadik reformot követően már csak a birodalom peremterületeire szorultak vissza, pl. 13. századi használatukat a délnyugat-kínai Jünan tartományban még Marco Polo (1254–1323) is feljegyezte. Közben már a Kr. e. 8. században megjelentek a sima alapú, hatszögű vagy ovális formájú kő, jade, csont, gyöngykagyló, arany, bronz és aranyozott bronz anyagú kauricsiga-utánzatok, amelyek a hiányzó csigák pótlásaként vettek részt a pénzforgalomban a Kr. e. 3. századig. Jóval korábban, talán a Kr. e. 2. évezred végén léptek fel a bronzból öntött pénzek eszközt utánzó formái: a zenélő lemezke, csengő, lapát, kulcs és kapa alakúak, amelyek névlegesen csupán a Kr. u. 1. században kerültek ki a forgalomból. A közepükön négyszegletes, ritkábban kerek lyukkal ellátott, öntött bronz kerek pénzek, amelyek tehát ugyanúgy felfűzhetők voltak, mint a kauricsigák, a Kr. e. 8. századtól ismeretesek, és egészen a Kr. u. 20. század elejéig maradtak használatban.[45] Mindebből következik, hogy bronz kauricsiga-utánzatoknak nem volt

---

[42] *Maria Schilder* 1952, 41.

[43] Ibn Battuta leírását egyéb néprajzi megfigyelésekkel kiegészítve a gyűjtés úgy történt, hogy pálmaágakat helyeztek a tengerbe, amelyekre a csigák felmásztak és rátapadtak. A vízből kiszedett, csigákkal teli ágakat a gyűjtők a parton ásott gödrökbe helyezték, s megvárták, amíg az állatok húsa kirohadt a csigaházakból, amelyeket ezután még átlyukasztották, fehérítették: *John Carswell* 1975–77, 137. Az *A. Nassa camelus* csiga házából gyártott *nassa*-pénz készítéséről: *Oskar Schneider* 1905, 19–21; *Julius Lips* 1962, 213–214.

[44] Az angol nyelvű változatban kissé eltérően fogalmazott: *„Among the 10th century Hungarian finds only a few can be proved to be of direct oriental origin and the number of the objects of Byzantine origin are also very low. It also emphasises the role of the cowrie shells." István Gedai* 1998, 461. Miután azonban a kauricsigák beszerzését sajátos kereslet okozta, az egyébként nem kevés keleti vagy bizánci eredetű tárggyal, főként ékszerrel és ruhadísszel való összevetésük érdektelen. Tárgyalásuk helyett ld. *Mechthild Schulze-Dörrlamm* 1988; *Mesterházy Károly* 1990, 1991; *Kovács László* 1992; *Károly Mesterházy* 1994. megfelelő részletei stb.

[45] A lehető legrövidebben áttekintve: *Aleksej Andreevič Bykov* 1959, 4–14, 28. alapján; vö. *Paul Einzig* 1949, 253–254, 285; *Alison Hingston Quiggin* 1949, 224–229, 243–245; *Natalija L'vovna Členova* 1972, 53–54.

különleges szerepe a kínai fémpénzverés kialakulásában, másrészt említetlenül maradt, hogy mind a valódi kauricsigák, mind utánzataik egyaránt kellékei voltak a kínai halotti kultusznak.[46]

„Forrásaink nem teszik lehetővé annak állítását, hogy a kauri kagyló a X. századi magyarságnál pénzként szerepelt, csupán azt hogy:

1. a kauri kagyló, amely népnél előfordult, ott szinte minden esetben pénzként szerepelt, azaz a kauri kagyló az egyik legelterjedtebb »primitív pénz« volt." A mondat elfogadható második felének semmi köze az elsőhöz, amely tévedés. Délkelet-Ázsia, valamint Afrika középső sávja lakóinka körét leszámítva (vö. 3. ábra) a kauricsigák nem szerepeltek pénzként, hanem amulettként a paleolitikumtól a közel-keleti, mezopotámiai, egyiptomi, görög-római, népvándorlás- és középkori kultúrákon át szinte napjainkig.

„2. a X. századi magyar sírok gyakori melléklete, amely kor közvetlenül megelőzi a pénzverést," Ez az állítás igaz, de csak Gedai István feltevésrendszerében van értelme, a valóságban nincs: hiszen a kauricsiga nem volt pénzhelyettesítő tárgy!

„3. a kauri kagylók a X. századi magyar előfordulását specifikussá teszi az a tény, hogy sem térben, sem időben nem csatlakoztatható hozzá a kaurik más népnél történő használata," Ez az állítás a fentiek alapján tarthatatlannak bizonyult.

„4. beszerzésük nem lehetett túl könnyű, mivel legközelebbi előfordulásuk igen messze volt." Ez sem valós érv a kauricsigák pénz szerepe mellett; a távolsági kereskedelem csupán felértékelte az általa szállított árucikkeket. Mivel azonban az áruszállításnak ez a módja évezredeken át jól működött, a „túl könnyű" kitételnek nincsen értelme.

„Az említett jelenségek egybeesése a vázoltak alapján azonban annak a feltételezésnek adhat realitást, hogy a magyarok a X. században (vagy korábban is) ismerhették a kauri kagylók értékmérő szerepét, függetlenül attól, hogy annak használták-e vagy sem." A valójában csupán kidolgozatlan ötletek sorozata elégtelen annak feltételezéséhez, hogy a magyarok bármikor, beleértve a 10. századot is, a kauricsigák értékmérő szerepét ismerték volna meg. Amennyire közvetett és közvetlen úton megállapítható, e csigákat azért viselték, mert hittek amulettjellegű hatékonyságukban.

„Mint ahogy a pénzeket átfúrták, demonetizálták, mégis bizonyára tudták, hogy az [vagyis a kauricsiga]*»pénz«."* A kauricsigák nem voltak pénzek, tehát átlyukasztásukra — amely nem átfúrással történt — nem alkalmazható a „demonetizál" kifejezés.

Összefoglalás

Összegzésképpen megállapítható, hogy mind a honfoglaló magyarok, mind a Kárpát-medence őket megelőzően vagy utánuk betelepült népei a szűkebb és tágabb környezetükkel együtt, csak amulettként és nem pénzként használták kauricsigáikat, ezért azok nem-európai fizetőeszköz szerepéről nem is lehetett tudomásuk.[47] Bizonyos,

[46] Velük tömték be a halott testnyílásait, hogy a gonosz szellemek behatolását megakadályozzák, vö. *Aleksej Andreevič Bykov* 1959, 5; *Róheim Géza* 1984, 371. Jellegzetes alakjuk miatt a halálban való újjászületést jelképezhették: *Mircea Eliade* 1997, 174–175.

[47] Nem lehet véletlen, hogy a fémpénzt megelőző fizetőeszköz fajták történetét felvázoló, s Európából a csehországi leletekre összpontosító tanulmányában Taťána Kučerovská a kauricsigákkal

hogyha Gedai István csak egy kicsit is munkálkodott volna sebtében közreadott ötletén, maga is erre az eredményre jutott volna. Magam azonban hálával tartozom neki azért, hogy felvetése nyomán, a korábban már általam is vizsgálatra érdemesített kérdés[48] tanulmányozására sort kerítettem. Jelen szöveg a közeljövőben befejezésre kerülő munkámnak[49] csupán célirányosan szerkesztett részlete, amely a téma régészeti-művelődéstörténeti gazdagságát még felvillantani sem volt képes.

IRODALOMJEGYZÉK

a) Rövidítésjegyzék

ABAW	Abhandlungen der (Königlich) Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse (München)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaMMSS	Acta Musei Moraviae Scientiae Sociales (Brno)
AMC	Acta Musei Cibalensis (Vinkovci)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
ArchSlov-Cat	Archaeologica Slovaca — Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae (Bratislava)
ArchSlovMon-F	Archaeologica Slovaca Monographiae — Fontes (Nitra)
ArhVest	Arheoloki Vestnik/Acta Archaeologica (Ljubljana)
BerIKSA	Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie Berlin 24.–28. August 1970. Hrsg. von Joachim Herrmann-Karl-Heinz Otto. I–III. Berlin 1973.
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz am Rhein)
BTM Műhely	BTM Műhely. Das Wissenschaftliche Werkstatt des Historischen Museums der Stadt Budapest (Budapest)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FolNum	Folia Numismatica = Supplementum ad ActaMMSS (Brno)

kapcsolatban csupán a kulturfejlődés alacsonyabb fokára jutott nem-európai népek anyagára hivatkozott: *Tatána Kučerovská* 1989–90, 13.

[48] „Nagyszámú lelete önálló feldolgozásra vár.": *Kovács László* 1991/92, 62: 106. jegyzet.

[49] Ld. *Kovács László* 1999.

FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Glasnik	Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija. Nova serija (Sarajevo)
H	*Lajos Huszár:* Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979.
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
Leletkataszter	*Géza Fehér–Kinga Éry–Alán Kralovánszky:* A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Rég Tan 2 (1962)
LPZAV	Latvijas PSR Zinatnu Akademijas Vestis = Izvestija Akademii Nauk Latvijskoj SSR (Riga)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHÁTL	Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Szerk.: Dienes István. (Budapest 1983)
MHKS	Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. Sorozatszerk.: Kovács László-Révész László. Budapest 1996-
MNTÉ	A Magyar Numizmatikai Társulat 1972. Évi Évkönyve. F. kiadó: Csillag Ferenc. Budapest 1973.
MRT 9	*Dinnyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István:* Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Szerk.: Torma István. MRT 9, Budapest 1993.
NBB	Die Neue Brehm-Bücherei. Das Leben der Tiere und Pflanzen in Einzeldarstellungen (Leipzig)
Prilozi	Prilozi. Institut za Povijesne Znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odjel za arheologiju (Zagreb)
PUM-ES	Publications of the University of Manchester — Ethnological Series (Manchester)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RégTan	Régészeti Tanulmányok (Budapest)
SAZU-RZDV-D	Slovenska Akademija Znanosti In Umetnosti Razred Za Zgodovino In Družbene Vede — Dela (Ljubljana)
Sirmium	Sirmium. Recherches archéologiques en Syrmie — Arheološka istraživanja u Sremu (Beograd)
SlovArch	Slovenská Archeológia (Bratislava)
SP	Starohrvatska Prosvjeta, ser. III. (Split)
Starinar	Starinar (Beograd)

StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZv	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied (Nitra)
SzekszárdiMÉ	A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
TOCS	Transactions of the Oriental Ceramic Society (London)
Valóság	Valóság (Budapest)
VariaArchHung	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VF	Vorträge und Forschungen (Konstanz-Sigmaringen)
VHAD	Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva (Zagreb)
ZfE	Zeischrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Berlin)

b) Szakirodalom

Ulrich Arends 1978	*Ulrich Arends:* Ausgewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter. Inaugural-Dissertation für Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Ruprecht-Karl-Universität zu Heidelberg. I (1–720)–II (721–1223). Hamburg 1978.
Marija Birtašević 1973	*Marija Birtašević:* Emploi des coquillages cauris dans la parure médiévale et contemporaine sur le territoire de la Yougoslavie. BerIKSA III: 183–187.
Bóna 1956	*István Bóna:* Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. ActaArchHung 7 (1956) 183–244.
Brunšmid 1903–04	*Josip Brunšmid:* Hrvatske sredovječne starine. VHAD 7 (1903–1904) 30–97.
Bykov 1969	*Aleksej Andreevič Bykov:* Monety Kitaja. Leningrad 1969.
Carswell 1975–77	*John Carswell:* China and Islam in the Maldive Islands. TOCS 41 (1975–1977) 119–197.
Chalikova–Chalikov 1981	*Elena Aleksandrovna Chalikova–Al'fred Hasanovič Chalikov:* Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). RégFüz II:21 (1981).
Ćlenova 1972	*Natalija L'vovna Ćlenova:* Hronologija pamjatnikov karasukskoj èpohi. Moskva 1972.

Ćorović-Ljubinković 1956 — *Mirjana Ćorović-Ljubinković:* La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954. ArchIug 2 (1956) 131–137.

Dąbrowska 1979 — *Elżbieta Dąbrowska:* Éléments Hongrois dans les trouvailles archéologiques au Nord des Karpates. ActaArchHung 31 (1979) 341–356.

Dimitrijević 1966 — *Stojan Dimitrijević:* Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957–1965. AMC 1 (1966) 37–64.

Einzig 1949 — *Paul Einzig:* Primitive money in its ethnological, historical and economic aspects. London 1949.

Eliade 1997 — *Mircea Eliade:* Képek és jelképek. Budapest 1997. [4. fejezet: A kagylók szimbolikája. 161–193.]

Ercegović-Pavlović 1980 — *Slavenka Ercegović-Pavlović:* Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. Sirmium 12 (1980).

Éry 1979–80 — *Éry Kinga:* Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából (The osteological remains of a Turkish period Balkan population in the vicinity of Dombóvár). SzekszárdiMÉ 10–11 (1979–1980) 225–298.

Fettich 1931 — *Fettich Nándor:* Adatok a honfoglaláskor archaeologiájához (Zur Archaeologie der ungarischen Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 48–96, 305–322.

Flërov 1984 — *Valerij Sergeevič Flërov:* Majackij mogil'nik. In: Majackoe gorodišče. Trudy sovetsko-bolgaro-vengerskoj èkspedicii. Otv. red.: Svetlana Aleksandrovna Pletneva. Moskva 1990, 142–199.

Flërov 1990 — *Valerij Sergeevič Flërov:* Majackij mogil'nik (raskopki 1979 goda). In: Majackij arheologičeskij kompleks. Materialy sovetsko-bolgaro-vengerskoj èkspedicii. Otv. red.: Svetlana Aleksandrovna Pletneva. Moskva 1990, 140–191.

Flërov 1993 — *Valerij Sergeevič Flërov:* Pogrebal'nye obrjady na severe Hazarskogo kaganata. Volgograd 1993.

Gaál 1979–80 — *Gaál Attila:* A dombóvár-békatói XVI-XVII. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár-Békató). SzekszárdiMÉ 10–11 (1979–1980) 133–224. [1982]

Gedai 1972 — *Gedai István:* Pénzforgalom a magyaroknál a X. században és az önálló pénzverés kezdete. MNTÉ 1972, 139–149.

Gedai 1972a — *Gedai István:* A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. MNTÉ 1972, 189–197.

Gedai 1980 — *Gedai István:* A magyarok kapcsolata a IX–XI. századi normann–arab kereskedelemmel (Die ungarischen Beziehungen zu dem normandischen [sic!] und arabischen Handel des 9–11. Jahrhunderts). In: MNTÉ 1980 (Szerk.: Torbágyi Melinda), 25–36. [Budapest 1984].

Gedai 1986 — *Gedai István:* A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986.

Gedai 1994–95 — *Gedai István:* Pénzhelyettesítő eszközök a magyaroknál az önálló pénzverés előtt (Prämonetäre Geldformen bei den Ungarn vor der selbständigen Geldprägung). ArchÉrt 121–122 (1994–1995) 155–157 [Budapest 1997].

Gedai 1996 — *Gedai István:* A honfoglalók pénzei. Valóság 39:3 (1996. március) 56–59.

Gedai 1998 — *István Gedai:* „Primitive money" of the Hungarians before the independent coinage. In: Ex moneta. Essays on numismatics in honour of Dr. David W. MacDowall. Ed.: Amal Kumar Jha. New Delhi 1988, 457–462.

Györffy 1990 — *Györffy György:* A Jászság betelepülése. In: *Györffy György:* A magyarság keleti elemei. Budapest 1990, 312–315.

Hadži 1953 — *Jovan Hadži:* Lupine kavrijev v grobovih starih slovanov na Ptujskem gradu (mit Zusammenfassung). ArhVest 4 (1953) 66–74.

Harmatta 1997 — *Harmatta János:* Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László-Veszprémy László. Budapest 1997, 71–83.

Jackson 1917 — *J. Wilfrid Jackson:* Shells as evidence of the migrations of early culture. PUM-ES 2 (1917).

Jansson 1988 — *Ingmar Jansson:* Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien. BRGK 69 (1988) 564–647.

Khalikova-Kazakov 1977 — *Elena Aleksandrovna Khalikova–Evgenij Petrovič Kazakov:* Le cimetière de Tankeevka. In: Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à L'Est. Publ.: István Erdélyi. StudArch 6 (1977) 21–221.

Kiss 1983 — *Kiss Attila:* Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Die Grabfunde aus dem 10.–11. Jahrhundert im Komitat Baranya). MHÁTL 1 (1983).

Korošec 1950 — *Josip Korošec:* Staroslovansko grobišče na Ptujskom gradu (The old slav burial place on the castle-hill of Ptuj). SAZU-RZDV-D 1 (1950).

Kovács 1988 — *Kovács László:* A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár, Kom. Szabolcs-Szatmár). CommArchHung 1988, 125–158.

Kovács 1989 — *László Kovács:* Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus der Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung 1989.

Kovács 1991/92 — *Kovács László:* A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka) (Zu einigen alten, landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra-Ferenc-Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, [Csóka]), MFMÉ 1991/92, 37–74.

Kovács 1992 — *Kovács László:* Honfoglaló magyar leletek a kajárpéc-gyűri kavicsbányában, Győr-Moson-Sopron m. (Ungarische Funde aus der Landnahmezeit in der Kiesgrube von Kajárpéc-Gyűr, Komitat Győr-Sopron-Moson). CommArchHung 1992, 159–171.

Kovács 1993–94 — *László Kovács:* Einzelne Fragen der früharpadenzeitlichen (1000–1141) Münzbeigabe in den Gräberfeldern des Königreiches Ungarn. Entwurf (K mincovním milodarům v pohřebištích maďarského království v raně Arpádovském období, 1000–1141). FolNum 8–9 = Supplementum ad ActaMMSS 78–79 (1993–94) 35–41 [Brno 1996; valójában 1997].

Kovács 1994 — *László Kovács:* Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Mit einem Beitrag von Imre Lengyel. VariaArchHung 4 (1994).

Kovács 1999 — *Kovács László:* Pénz vagy amulett? A honfoglaló magyarok kauricsigáiról a szkíta kortól az iflákokig (Kr. e. 6. század–Kr. u. 17. század)

tartó kitekintéssel. Radócz Gyula csigameghatározásaival. Kézirat. Budapest 1999.

Kučerovská 1989–90 — *Tatána Kučerovská:* Die Entwicklung der vormýnzlichen Zahlungsmittel (Vývoj předmincovních platebních prostředků). FolNum 4–5 = Supplementum ad ActaMMSS 74–75 (1989/90) 3–16 [Brno 1991].

Lakner 1889 — *Lakner Ambró:* A csornai sírleletekről. ArchÉrt 9 (1889) 263–267.

Lips 1962 — *Julius Lips*: A dolgok eredete (Vom Ursprung der Dinge). Fordította Kiss Magda. Budapest 1962.

Lorenz–Hubert 1993 — *Felix Lorenz Jr.–Alex Hubert:* A guide to worldwide cowries. Wiesbaden 1993.

Mesterházy 1990, 1991 — *Mesterházy Károly:* Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh.). I: FolArch 41 (1990) 87–115; II: 42 (1991) 145–177.

Mesterházy 1994 — *Károly Mesterházy:* Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. Hrsg. von Michael Müller-Wille, Reinhard Schneider. VF 41 (1944) 23–65.

Miletić 1979 — *Nada Miletić:* Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke (Slawische Nekropole in Mahovljani bei Banjaluka). Glasnik 34 (1979) 137–160. Sarajevo 1980.

Mugurevič 1962 — *È. S. Mugurevič* [Evalds Mugurevičs]: Nahodki rakovin kauri na territorii Latvii. LPZAV 7 (1962) 37–52.

Mugurevič 1965 — *È. S. Mugurevič* [Evalds Mugurevičs]: Vostočnaja Latvija i sosednie zemli v X–XIII vv. Èkonomičeskie svjazi s Rus'ju i drugimi territorijami. Puti soobščenija (Ostlettland und seine Nachbarländer im 10. bis 13. Jahrhundert. Die Wirtschaftsbeziehungen mit dem Alten Rus sowie andern Gebieten und Verkehrswege). Riga 1965.

Nyáry 1902 — *Nyáry Albert:* Temető királyságunk első századából. ArchÉrt 22 (1902) 210–241.

Pašić 1975 — *Radmila Pašić:* Praistorijska iskopavanja u Demir Kapiji (Fouilles préhistoriques à Demir Kapija). Starinar 26 (1975) 155–158 [1976].

Pósta 1897 — *Pósta Béla:* Az archaeologiai gyűjtemény leírása (Description de la collection archéologique). In: Zichy Jenő gróf középázsiai utazásai (Comte Eugène de Zichy. Voyages au Caucase et en Asie Centrale). II. Budapest 1897, 323–613.

Quiggin 1949 — *Alison Hingston Quiggin:* A survey of primitive money. The beginning of currency. London 1949.

Reizner 1903 — *Reizner János* sasüllési és szőreghi leletekről. ArchÉrt 23 (1903) 43–50.

Rejholcová 1995 — *Mária Rejholcová:* Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg. ArchSlovMon-F 15 (1995).

Révész 1996 — *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theiß-Gebietes im 10. Jahrhundert). MHKS 1 (1996).

Róheim 1984 — *Róheim Géza:* Kharón és az obulus. In: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Szerk.: Verebélyi Kincső. Magyar Hírmondó. Budapest 1984, 356–423 (Hegedűs Éva fordításában) = Charon and the Obolos. Psychiatric Quarterly 20 (1946) 160–196.

Róna-Tas 1997 — *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1997[2].

Schilder 1926 — *F. A. Schilder:* Die ethnologische Bedeutung der Porzellanschnecken. ZfE 58 (1926) 313–327.

Schilder 1952 — *Maria Schilder:* Die Kaurischnecke. NBB 46 (1952).

Schneider 1905 — *Oskar Schneider:* Muschelgeld-Studien. Nach dem hinterlassenen Manuskript bearbeitet von Carl Ribbe. Dresden 1905.

Schulze-Dörrlamm 1988 — *Mechthild Schulze-Dörrlamm:* Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. JRGZM 35 (1988) 373–478.

Selmeczi 1992 — *Selmeczi László:* A négyszállási I. számú jász temető. BTM Műhely 4 (1992).

Sláma 1958 — *Jiří Sláma:* K vprašanju kavri polžev a slovanskih najdbah (A propos du problème des cauris parmi les fouilles slaves). ArhVest 9 (1958–59) 27–32.

Strausz 1962 — *Strausz László:* Magyarországi miocén-mediterrán csigák határozója. Budapest 1962.

Szőke 1962 — *Szőke Béla:* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei [Archäologische Denkmäler des landnahme- und früharpadenzeitlichen Ungartums]. RégTan 2 (1962) Budapest.

Szőke–Vándor 1987 — *Szőke Béla Miklós–Vándor László:* Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). FontesArchHung 1987.

Točík 1968 — *Anton Točík:* Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov-Cat 3 (1968) Bratislava.

Točík 1971 — *Anton Točík:* Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SlovArch 19 (1971) 135–276.

Točík 1992 — *Anton Točík:* Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–10. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–10. Jahrhundert). ŠtZv 28 (1992) 5–250.

Tomičić 1990 — *Željko Tomičić:* Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine (Recent investigations of the Bijelo Brdo culture in Slavonian Podravina, Drava Valley). Prilozi 7 (1990) 85–105.

Tomičić 1996 — *Željko Tomičić:* Na tragu bjelobrdske kulture u kalničkom prigorju (Bijelo Brdo culture in the Kalnik hills). SP III:21 (1991) 99–122.

Tomičić 1997 — *Željko Tomičić:* Zvonimirovo i Josipovo, groblja starohrvatskoga doba u Virovitičko-podravskoj županji (Zvonimirovo and Josipovo, graveyards from the Croatian early mediaeval period in the Virovitica and Podravina county – Ismeretek a viroviticai–podravinai /Verőce-Drávamelléki/ megye őshorvát időkből származó temetőiről). Zagreb-Virovitica 1997.

Váňa 1954 — *Zdeněk Váňa:* Maďaři a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století (Vengry i slavjane v osveščenii arheologičeskih nahodok 10–12 vv.). SlovArch 2 (1954) 51–97.

Vinnikov-Afanas'ev 1991 — *Anatolij Zaharovič Vinnikov–Gennadij Evgen'evič Afanas'ev:* Kul'tovye kompleksy majackogo selišča (Materialy raskopok Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoj èkspedicii). Voronež 1991.

Werner 1962 — *Joachim Werner:* Die Langobarden in Pannonien. ABAW Neue Folge 55 A (1962).

xy. 1889 — *xy. [Hampel József]:* Függelék. A csornai népvándorláskori leletek rövid leírása a képes táblák sorrendjében. ArchÉrt 9 (1889) 267–271.

***

Hatten die landnehmenden Ungarn Kaurischnecken als Geld gehabt? (Allgemeine und konkrete Annäherung der Frage)

Die deutsche Fassung wird in ActaArchHung 51 (1999) erscheinen.

Szabados György

IMRE ÉS ANDRÁS

III. (Nagy) Béla király 1196. április 23-án, 24 évi uralkodás után tért meg őseihez.[1] Jelentőségében, kiterjedésében egyaránt megnövekedett országot hagyott örökül elsőszülött fiára. Imre harmadannyi ideig, nyolc esztendőn keresztül volt Magyarország királya, rövid országlása mégis bővelkedett eseményekben. A 12–13. század fordulója az Árpád-kor azon szakasza, amelyben enyhülni látszik a korábbi időkre jellemző forrásszegénység, így Imre királysága nem csupán a külhoni elbeszélő és diplomatikai kútfőkben, hanem az ekkortájt intenzív fejlődését élő magyar okleveles gyakorlat emlékeiben is viszonylag jól nyomon követhető. Az így kibontakozott változatos képen feltűnő, hogy a magyar krónikák mily kevés árnyalattal járultak hozzá, rövid soraik csak keretbe foglalták azt. Nem találkozik bennük az a szál sem, amely az 1196-tól 1204-ig tartó korszak történéseit egybefüggő láncra fűzi: Imre király és András herceg testvérviszálya. A meghasonlás indítékai közül a másodszülött fiú hatalomvágya vitathatatlanul a legerősebb, ám ennek gyökerei az atyai örökségbe nyúlnak vissza.

Béla két ízben házasodott, de mind a hét ismert gyermeke első feleségétől született. Ágnes (Anna), Châtillon Raynald kereszteslovag és Konstancia antiochiai fejedelemnő leánya, még 1170 folyamán Bizáncban ment nőül az ifjú magyar herceghez. Onnan tért haza Béla 1172-ben, hogy váratlanul és fiúutód nélkül elhalt bátyja örökébe lépjen, de III. István király (1162–72) elárvult koronája csak tíz hónapi küzdelem

[1] A nagy király halálának idejét a Zágrábi és Váradi Krónika, valamint a 14. századi krónikaszerkesztmény utalásai őrzik. Szentpétery Imre: Scriptores Rerum Hungaricarum I. Bp. 1937. 211., 463. (Szentpétery, SS. Rer. Hung.) A Budai Krónika alapján — kitekintve más hazai és külhoni források adataira is — elsőként Katona István állapította meg a ma érvényes dátumot. *Katona István:* Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae. IV. Posonii et Cassoviae [Pozsony-Kassa], 1781. 454–455. Az ő nyomában indult el Pauler Gyula, aki — Katona említése nélkül — ugyanarra az eredményre jutott. *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt II. Bp. 1899[2]. 12., 485. (Pauler 1899.) A jelenkori kutatásban ld. még *Makk Ferenc:* III. Béla és Bizánc. In: Századok 1982. 59. (Makk 1982.) III. Béla középkori történelmünk egyik legnagyobb uralkodója volt. Ez az ítélet ritka összhangban egyesíti a több, mint kétszáz esztendős kritikai történetírásunk különböző képviselőit. A legszemléletesebb értékelések: *Katona* 1781. 456., *Marczali Henrik:* Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). In: Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 334–336. (Marczali 1896.), *Thallóczy Lajos:* III. Béla és a magyar birodalom. In: Forster Gyula szerk.: III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 96–97. (Forster 1900.), *Hóman Bálint:* III. Béla Magyarbirodalma. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1935. 416–417. (Hóman 1935.), *Kristó Gyula–Makk Ferenc:* III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 32–33. (*Kristó-Makk* 1981.), *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996[2]. 220–222. (Makk 1996.) Mindezeknél fogva érthetetlen, hogy újabb kori szakirodalmunk miért nem támasztotta fel III. Béla hamar feledésbe merült „Nagy" melléknevét, amellyel még unokája, IV. Béla tisztelte meg egy 1265-ből ránk maradt oklevelében. *Hans Wagner:* Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz–Köln, 1955. 314., Magyar fordítása: *Kristó–Makk* 1981. 119. A horvát történetírók közül Ferdo Šišić hangsúlyozta III. Béla Könyves Kálmánéhoz és IV. Bélához fogható jelentőségét. *Ferdo Šišić:* Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301). Prvi dio (1102–1205) od Kolomana do Ladislava III. U Zagrebu [Zágráb], 1944. 127. (Šišić 1944.)

után, 1173 januárjában illethette fejét.[2] III. Béla 1184–1185 körül özvegyült meg.[3] A másfél évtizedes házasságban Ágnes királyné négy fiúnak, s három lánynak adott életet, legalább is hét utódról vallanak írott és régészeti források. Imre, András, Salamon és István nevét egyedül a *Zágrábi* és *Váradi Krónika* ikerszövege említi.[4] A két ifjabb herceg közül az egyik még élt Imre uralkodásának első éveiben,[5] s ez a tény a trónküzdelmek szempontjából különös figyelmet érdemel majd. A leányok közül Margit és Konstancia ismeretes név szerint. Egyikük Bizáncba, másikuk Csehországba ment férjhez, míg a várandósan elhunyt harmadikat szülei mellé temették.[6] Az elsőszülött életkorára először a 18. századi jezsuita történetíró, Katona István tett utalást, aki Imrét hatalomra kerülésekor 24 évesnek mondta, s így az 1172. esztendő mellett foglalt állást.[7] A tudomány később Wertner Mór hatására 1174-ben állapodott meg.[8] Mivel a források semmi közelebbit nem árulnak el, csak annyi bizonyos, hogy tizenöt év alatt a királyi párnak legalább hét gyermeke született, ezért az elsőként világra jött Imre esetében már 1170 vége sem kizárható. Hasonlóképpen bizonytalan András születési éve. Érdekes, ám megalapozatlan elméletet fogalmazott meg Ferdo Šišić III. Béla fiairól. Szerinte Imre és András Châtillon Ágnestől, míg Salamon és István Capet Margittól született. Ingatag elgondolását a *Zágrábi Krónika* szövegével kívánta megtámogatni, holott a forrás hallgat Béla feleségeiről! A horvát történetíró amúgy sem boldogult a király családi viszonyaival: Imre és András születését egyszer 1179-re, illetve 1180-ra, másszor 1174-re, illetve 1176-ra helyezi.[9] A leányok közül csak Margit életkorára maradt fenn utalás. A kortárs Niketas Choniates megjegyzi, hogy a magyar királylány még tizedik életévét sem töltötte be esküvőjekor.[10] II. (Angelos) Izsák bizánci császár (1185–95, 1203–4) és a hercegnő násza 1185 végén ment végbe,[11] ennélfogva Margit születése 1175 és 1176 fordulójára tehető. Konstancia 1198-ban ment nőül I. (Psemysl) Ottokár (1198–1230) cseh királyhoz.[12]

Amikor III. Béla trónra került, még 25 éves sem volt, ennek ellenére a magyar középkor egyik legnagyobb politikai tapasztalattal rendelkező uralkodójának számított. Az Árpádok közül egyedüliként a Magyar Királyság mellett a Bizánci Császárság

---

[2] *Makk* 1982. 33., 40.

[3] *Makk* 1982. 50.

[4] Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 211. A szöveghagyomány részletes ismertetése *Szentpétery Imre:* A Zágrábi és Váradi Krónika egymáshoz való viszonya. In: Századok 1934. 410–425.

[5] Ezt csupán egyetlen forrás, III. Ince pápa 1198. január 29-én András herceghez írott levele említi. *Gombos F. Albin:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. II. Bp. 1937. 1241. (Gombos, CFHH.)

[6] *Érdy János:* III. Béla király és nejének Székes-Fehérvárott talált siremlékei. In: Kubinyi Ferenc–Vahot Imre szerk.: Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1853. I. 42–48., *Török Aurél:* III. Béla és első hitvese földi maradványai. In: Forster 1900. 200–206., *Regöly-Mérei Gyula:* III. Béla magyar király és hitvese, Anna királynő hamvainak palepathológiai vizsgálata. In: Orvosi Hetilap 1968. 423–427. A székesfehérvári királysírok 1984-ig vezetett kutatástörténetét ld. *Hankó Ildikó:* A magyar királysírok sorsa. Bp. 1987. 21–66. Bibliográfia uo. 141–145.

[7] *Katona* 1781. 460.

[8] *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892. 354. (Wertner 1892.)

[9] A négy fiú anya szerinti megoszlásáról *Šišić* 1944. 157–158. [Vö. a forrás szövegével! Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 211.] Imre és András változatos születési éveit ld. uo. 121., 157.

[10] *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai Bp.. 1982. 294–295. (Moravcsik, ÁMTBF.)

[11] *Makk* 1982. 52.

[12] Canonicorum Pragensium Continuationes Cosmae. In: *Georg Heinrich Pertz:* Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Tomus IX. Hannoverae, 1851. (Pertz, MGH. SS.)

szellemi örökségéből is merítkezhetett. Az egymással akkortájt gyakran háborúskodó két monarchia belső feszültségei meglepő hasonlóságot mutattak: mind II. Géza (1141–62), mind I. (Komnenos) Mánuel (1143–80) saját, illetve elsőszülött fia trónbiztosításán fáradozott. Nagybátyjai — II. László (1162–63) és IV. István (1163) ellenkirály — uralomra törése egyfelől, (Komnenos) Andronikos — később bizánci császár (1183–85) — áskálódása másfelől egyaránt Alexios-Béla személyes élményévé vált. Felgyülemlett politikai tapasztalatát hazatértekor eredményesen kamatoztatta öccsével, Géza herceggel, valamint a harcias Lukács érsekkel szemben, sőt hatalmának megszilárdítása után sem feledkezett el arról, amit okos és szerencsés ember lévén más kárán tanult meg, így határozottan szembefordult a meg-megéledő dinasztikus országmegosztás gyakorlatával. Ezt az uralkodói magatartását hitvallásként hagyta örökül Imrére.

A trónra szánt utód fejét a Szent Korona először 1182. május 16-án, pünkösd napján érintette. Az ünnepi eseményről egy korabeli, 1184 táján keletkezett forrás, Gaudfred de Bruil krónikája számol be. A nyugati híradás megemlékezik arról is, hogy Imrét Miklós esztergomi érsek koronázta.[13] Egy spalatói tartományi zsinaton kiállított oklevél a következő nyitóformulát tartalmazza: *„Az Úr megtestesülésének 1185. esztendejében, a harmadik indictióban, amikor III. Lucius pápa töltötte be az apostoli széket, és III. Béla úr kormányozta Magyarország királyságát, és Henrik úr, a fia, az ő életében megkoronáztatott, és a tisztelendő Magyar Péter érsek úr irányította Spalato székhelyét, történtek az alábbiak."*[14] Az első ránk maradt okleveles adat három évvel keletkezett 1182 pünkösdje után, s ez az egyetlen diplomatikai forrásunk, amely Imrének atyja életében történt első koronázásáról emlékezik. Ennek magyarázata III. Béla egy meglepő újításában található. Az Árpád-házi gyakorlatban eladdig két király jelölte ki ekképp elsőszülött fiát utódjául: 1057 folyamán I. András (1046–60) Salamont (1063–74) és 1105 körül Kálmán (1095–1116) II. Istvánt (1116–1131).[15] Az azonban példa nélkül áll, hogy a trón várományosát apja kétszer is megkoronáztassa: először III. Béla tett így. Erről egy zárai oklevél tanúskodik, amely 1194. július 5-én kelt *„Béla urunknak, Magyarország, Dalmácia és Ráma győzhetetlen királyának országlásakor, valamint fiának, a kétszer koronázott Henriknek Horvátország és Dalmácia feletti szerencsés kormányzása idején."*[16]

Az idézet több szempontból is kulcsfontosságú. Önmagában is figyelemre méltó, hogy kilenc év óta ez az első okmány, amely említi Imrét. Mindez az 1182. évi szertartás jellegét is minősíti: az 1194-ig kiállított diplomák ugyanis oly következetességgel mellőzik a trónörökös feltüntetését a hatalmat gyakorlók névsorából, hogy már ebből kiviláglik az uralmi viszonyok változatlansága.[17] A forrás talán legfeltűnőbb vonása,

---

[13] *Gombos*, CFHH. II. 976.

[14] Tade Smičiklas: Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II. Zagrabiae, 1904. 192. (Smičiklas, CD.)

[15] Salamon apja által kezdeményezett megkoronázása a magyar krónikákból ismeretes (Szentpétery, SS. Rer. Hung I. 351–355.), míg II. Istvánét egy 1105 körüli oklevél sejteti: Smičiklas, CD. II. 392. *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 33. (Kristó 1979.), *Makk Ferenc:* Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. In: Acta Historica (AH.) Tomus LXVII. Szeged, 1980. 27. (Makk 1980.)

[16] Smičiklas, CD. II. 267.

[17] *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) I. Bp. 1923. 40–52. (Szentpétery, RA.)

hogy a kettős koronázás hangsúlyozása ellenére nem szól Béla és legidősebb fia osztozásáról. Nem következtethetünk ilyesmire abból sem, hogy az oklevelet kiállító Balázs diakónus, városi jegyző csak Imrénél tünteti fel a Horvátország feletti uralmat; Dalmáciát mindkettőjüknél említi, ráadásul ugyanezen Balázs jegyző négy nappal később, július 9-én már hiánytalanul sorolja fel III. Béla királyságait: *„uralkodván felséges Béla urunk Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma királya, valamint fia, Imre Dalmácia és Horvátország felett"*.[18] Ez a diploma az előzőtől eltérően nem kormányzóként, hanem társuralkodóként láttatja a trón kijelölt várományosát. Nehéz Imre tengermelléki jelenlétét közelebbről meghatározni, ha még a zárai nótáriusnak is csupán négy nap kellett a kétféle minősítés pergamenre vetéséhez. Egy dologban mégis következetes volt Balázs jegyző: *dux*ként sohasem tüntette föl III. Béla kétszer koronázott elsőszülöttjét. További okmányokat vizsgálva pedig egyenesen az a furcsa helyzet áll elő, hogy hallgatásukkal többet mondanak, mint a bennük foglaltakkal.

A III. Béla udvarában 1194 és 1196 között kelt oklevelek közül egy sem említi Imrét, jóllehet mind az uralkodó országai, mind pedig a királyság főméltóságai rendre sorakoznak.[19] Egyedül 1193 diplomatikai emlékei hordoznak értékelhető adatokat: ekkor Bár-Kalán nembeli Kalán a pécsi püspökség mellett Dalmácia és Horvátország kormányzói tisztét is betöltötte, s erről nem csupán a királyi írásszerv, de a főpap saját oklevelezése is vall.[20] Egy privilégiumot a zágrábi püspökség számára adatott ki,[21] másik ránk maradt oklevelében ugyancsak az említett egyház peres ügyét zárta le egy prédium határainak megállapításával.[22] Nagyhírű nemzetség leszármazottjaként kora egyik legbefolyásosabb főméltósága volt Kalán. Tekintélyét kimagasló műveltségével, egyházi rangjával, valamint az államigazgatásban játszott szerepével tovább öregbítette. 1181 és 1183 között a királyi kancellária élén állt.[23] Talán már 1183-tól számítható pécsi püspöksége.[24] Pályájának delelőjére 1193-ban érkezett, amikor oklevelei tanúsága szerint úgy volt egész Dalmácia és Horvátország kormányzója, hogy püspök létére palliummal is büszkélkedhetett.[25] Hanem a királyi akarat már a következő esztendőben elmozdította a Tengermellék éléről, hogy helyét a kétszer koronázott Imre töltse be. III. Béla e két, egymással nyilvánvalóan összefüggő intézkedése trónörökítési szándékát nyomatékosította, ám ezzel egyszersmind a büszkeségében megsértett főméltóságot saját és legidősebb fia halálos ellenségévé tette. Egy közel korabeli vélekedés szerint a 48 esztendős Béla király életét Kalán püspöktől

---

[18] *Othmar Hageneder:* Die Register Innocenz III. 2. Band. Rom-Wien, 1979. 523. (Hageneder, RI.)

[19] *Szentpétery,* RA. I. 44–45.

[20] *Györffy György:* Chartae Antiquissimae Hungariae. Bp. 1994. 93–94. (Györffy, ChAH.)

[21] *Györffy,* ChAH. 93.

[22] *Györffy,* ChAH. 94.

[23] *Szentpétery,* RA. I. 44–45.

[24] *Szentpétery,* RA. I. 45–46.

[25] *Györffy,* ChAH. 93–94. A pallium a metropolita (érsek) díszjelvénye, amelyet a püspök csak kivételes kegy folyományaként nyerhetett el. Bangha Béla S. J. szerk.: Katolikus Lexikon III. Bp. 1932. 481., Verbényi István–Arató Miklós Orbán: Liturgikus Lexikon. Bp. én. [1989.] 205. Györffy György szerint Kalán eredményes követjárásait jutalmazta a pápa. Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. In: Levéltári Közlemények 1970. 229. (Györffy 1970.)

származó méreg oltotta ki.[26] Nem véletlen, sőt nagyon is érthető, hogy a mellőzött főpap a későbbi testvérviszály során András herceg táborát erősítette.

Az 1194-re előállt hatalmi helyzet megítéléséhez nélkülözhetetlen az Árpád-ház két utódkijelölési hagyományát együtt tekintenünk, a királyi apa által kezdeményezett koronázást és a dukátus intézményét. E másodjára említett kormányzati formára két 1193-ból származó adat utal. Általánosan elmondható, hogy III. Béla és Imre esetében dukátusról több szempontból sem lehet beszélni. 1182 pünkösdjétől a koronázás miatt a trón örököse már bajosan címezhető *dux*nak;[27] tulajdonképpen *társkirály* (*corex*) volt. Igaz, sem királyként, sem hercegként nem említik 1196 előtt, de a szertartás megismétlése után az 1194. július 9-én kelt oklevél homályos fogalmazása III. Béla és Imre együttes uralkodását sejteti.[28] Ennél fontosabb, hogy a dukátus gyakorlata ellen szól kettejük családi viszonya is. A királyi hercegség megalapításakor I. András testvérét, a későbbi I. Béla királyt (1060–63) emelte maga mellé 1048-ban,[29] ám ugyancsak ő volt az, aki egy évtizeddel később — éppen öccse ellenében — történelmünkben először megkoronáztatta elsőszülött fiát, s ezáltal a kétféle osztozkodást nemhogy elkülönítette, de egyenesen szembeállította egymással.[30] Az utódjelölés és a hercegség kiáltó ellentétét nem kisebb érzékletességgel szemlélteti az, hogy a legidősebb fiát szintén koronáztató Könyves Kálmán király épp testvéröccse pártütései miatt szüntette meg a dukátust 1107-ben.[31] Ez az intézmény csak alkalomszerűen éledt újjá a 12. századi magyar (ellen)királyi gyakorlatban.[32] Annál érdekesebb, hogy 1193 folyamán két, Dalmáciában kelt adománylevél a főméltóságok felsorolásakor az egyik a *„procurando anco il ducato"*, a másik a *„duca Calano"*-kifejezéssel jelöli a pécsi püspök tengermelléki jelenlétét.[33] Kézenfekvő lenne Kalán dux-mivoltára következtetni, csakhogy Ratina fia, János comes okleveleit *nem* latinul, hanem *dalmátul*, az ott használatos neolatin élőnyelven állította ki Sabacius zárai jegyző, ily módon az idézett szövegrészek nem szolgálhatnak adalékul a középkori magyarhoni *latinság* terminológiájához, amelyből teljességgel hiányzik mindenfajta utalás a főpap dukátusára. Kalán hercegsége ellen további érvek szólnak. Nem tartozott a királyi családhoz, s ez önmagában kizárta annak lehetőségét, hogy *dux* lehessen.[34] Ezzel maga Kalán

[26] Albericus monachus Trium Fontium: Chronicon. In: *Gombos*, CFHH. I. 29.

[27] A herceg a királyi család koronával nem illetett férfitagja. Ezt a meghatározást ld. *Kristó* 1979. 33.

[28] *Hageneder*; RI. 2. 523.

[29] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung I. 345.

[30] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung I. 353–355.

[31] *Kristó* 1979., *Makk* 1980. 28.

[32] Ioannes Kinnamos: Epitome. In: *Moravcsik*, ÁMTBF. 215. A későbbi IV. István (ellen)király ekkor az *„urum"* méltóságot viselte. *Makk Ferenc:* Megjegyzések III. István történetéhez. In: AH. Tomus LXVI. Szeged, 1979. 32–33. (Makk 1979.)

[33] Smičiklas, CD. II. 264.

[34] Herceg csak az uralkodó család tagja lehetett. Erre a legszemléletesebb példa Szent László elmélkedése Vid holtteste mellett. *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 392. Magyarország 11–12. századi történetéből mindösszesen két királyi oklevél maradt fenn, amelyben a „dux" méltóságnév nem Árpád-származékot jelöl. Szent István elhíresült 1001. évi (interpolált) privilégiumában, a Szent Márton-hegyi (pannonhalmi) apátság javára kiállított adománylevelében található az *„astantibus ducibus, videlicet Poznano, Cuntio, Orzio"* kitétel. *Györffy György:* Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Bp. 1992. 39. (*Györffy*, DHA.) A szövegösszefüggésből azonban kiderül, hogy Pázmány, Hont és Orci a fiatal király (had)vezére volt. Ld. Kristó Gyula szerk.: Középkori históriák

is tisztában volt, mert saját kiállítású oklevelei egyikében sem címezi magát hercegnek, hanem mint *„palliumos püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója"*[35] szerepel. Mindezeknél fogva elképzelhetetlen, hogy a királyi hatalmát erős kézben tartó III. Béla egy az Árpádokkal nem rokon főméltóság kedvéért olyan intézményt támasztott fel, amely állandó fenyegetést jelentett az uralkodó és elsőszülöttje helyzetére és amely 11. századi fennállása idején egészen máshol és más jogállású területeken feküdt.[36]

A dukátus lehetőségét kizárva még nem kaptunk magyarázatot a király 1182. és 1194. évi intézkedéseire. Az Árpádok idejéből már csak későbbi példák akadnak az uralkodó apa által kezdeményezett szertartásra. A mindösszesen hat esetet Kristó Gyula foglalta rendszerbe, s azoknak két típusát különböztette meg. Szerinte Salamon, II. István és III. László (1204–5) koronázása az utód trónjogának elvi biztosítását célozta, míg Imréét — úgy, mint majd IV. Béláét (1235–70) és V. Istvánét (1270–72) — apja ellenében kényszerítették ki.[37] E két utóbbi példa azonban nem erre vall. Fontos különbség, hogy III. Béla elsőszülöttje nem adott ki okleveleket, nem vezetett külön udvartartást; az őt említő két 1194. évi okmányban csak atyjával együtt állt a neve. Imre még annyi önállóságot sem mutatott, mint Kalán. A királyi kancellária szemmel láthatólag tudomást sem vett a kijelölt trónutód délvidéki ténykedéseiről, míg a pécsi püspök világi tisztének feltüntetésével a méltóságnévsor állandó tagja volt. A főpap és a diadémmal kétszer ékesített fiú összehasonlításakor még inkább szembeötlőek ez utóbbi hatalmi korlátai: nemhogy IV. Béla és V. István uralkodói szabadsága, de még Kalán kormányzói jogköre sem mutatkozik Imrénél. Az, hogy koronás *rex* létére a királyi működés egyetlen olyan ismérvét sem mutatta, amely a központi hatalomtól való legcsekélyebb függetlenségre is utalt volna, azt bizonyítja, hogy III. Bélával szemben nem állt olyan politikai erő, amely a trónörököst ki tudta volna játszani atyja ellenében. Ennélfogva Imre jelölése nem IV. Béla és V. István, hanem Salamon, II. István és III. László példájával rokonítható. Megkoronáztatása a trónutódlás kérdésében érzett atyai felelősségre mutat, a megismételt szertartást pedig azzal magyarázhatjuk, hogy Nagy Béla király e gesztussal nyilvánította ki: legidősebbik fia, az addig névleges társkirály alkalmas a tényleges országlásra, és ehhez tapasztalatokat a horvát-dalmát kormányzással szerezhet.[38]

---

oklevelekben (1002–1410). Szeged, 1992. 32. (Makk Ferenc ford.) II. Géza király 1142 és 1146 közötti okmányában *„Belus dux"*-ként említi anyai nagybátyját. Erdélyi László szerk.: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. Bp. 1902. 78., 597. A másutt báni és nádori méltóságában említett főúr (*Szentpétery,* RA. I. 25–34.) ugyan valóban nem származott Árpádtól, de mint Ilona királyné testvére és így II. Béla király sógora, három magyar király, II. Géza, II. László, IV. István nagybátyja, az uralkodói család tagja volt. Hercegként való előfordulása a Magyar Királyságban érvényesült politikai súlyára vall. *Hóman* 1935. 368–369., Makk, Ferenc: The Arpads and the Comneni. Bp. 1989. 36., 39., 66–70., 160.

[35] *Györffy,* ChAH. 93–94. Természetesen a királyi kancelláriában kiállított oklevelek is kizárólag kormányzónak nevezik. *Szentpétery,* RA. I. 49.

[36] *Kristó* 1979. 44–45. A korábbi irodalom tételeit ld. uo.

[37] *Kristó* 1979. 34–36.

[38] A le nem tisztult fogalomrendszert jól példázza Györffy György azon állítása, amely a már *koronázott* Imre szlavóniai *hercegségét* bizonygatja. Györffy 1970. 228. Érdekes, hogy Hóman Bálint nem tekintett a korábbi magyar példákra, s úgy ítélte, hogy Béla *„császárok módjára"* koronáztatta Imrét. *Hóman* 1935. 416. Vö. 263.

Amint III. Béla családi története, úgy Imre első két koronázása is egyéni értelmezést kapott Ferdo Šišićtől. Elmélete egy lazább magyar-horvát államközösséget sejtet. Szerinte 1182 során külön magyar, 1194-ben külön horvát-dalmát királlyá koronázták Imrét. E két eseményről térben, időben és műfajukban egyaránt egymástól távol álló források tudósítanak. Csakhogy a már idézett francia krónikában és a dalmát oklevélben foglaltak — vagy inkább *nem* foglaltak — semmilyen bátorítást nem adhatnak ilyen különbségtételre! Sőt az 1194. július 5-iki okmány megfogalmazója, Balázs zárai jegyző a *„kétszer koronázott"*-kitétellel a két szertartást egyneműsíti.[39]

Noha a kiváltó ok, a puszta jogbiztosítási aktus Imre koronázását az archaikus típusba sorolja, összességében véve mégis annak egyedi változatát hozta létre III. Béla, amelybe a 11. század utódjelölési hagyományai mellé apja példáját is belefoglalta. A 12. század kevésbé látványos újítása II. Gézához köthető. Egy magánadományról kiállított privilégium a király nevét szokatlan társaságban említi: *„Az Úr megtestesülésének 1152. esztendejében Géza fiával, István herceggel együtt uralkodván"*.[40] Az akkor mintegy ötéves gyermek apja fejedelmi társának számított, bár életkorából arra lehet következtetni, hogy II. Géza csupán névleges hatalommal ruházta fel elsőszülött gyermekét: a hercegi cím mutatja, hogy még meg sem koronáztatta fiát. Mégis világosan látszik az intézkedés valódi tartalma, István trónöröklésének biztosítása. Hasonlóképpen értékelte a király tettét Ioannes Kinnamos 1183 előtt keletkezett munkájában. A bizánci történetíró az 1162 folyamán kirobbant magyar belviszály okát abban jelöli meg, hogy *„Géza tudniillik az ősi törvényt mellőzve az uralmat fiára ruházta."*[41] A 12. század során az elsőszülött fiú trónutódlására irányuló törekvés mutatható ki, amelyet más és más módon nyilvánítottak ki az uralkodók: III. Bélát elhatározásában apja, és a koronázó királyelődök példája vezette, ám Bizáncban szerzett tapasztalatai is — II. Alexios (1180–83) 1171. évi kijelölése épp őt ütötte el a császárságtól — ugyanebbe az irányba mutattak.[42]

Az 1100-as évek másodszülött hercegeinek sorsát szintén egy szabályszerűség köti össze, de a megnyilvánulások önállósága itt is szembeötlő. A 11. századi nyitány I. (Szent) Lászlóhoz (1077–95) kötődik, aki Horvátországot elfoglalván, unokaöccsét, Álmost tette királlyá.[43] A *14. századi krónikaszerkesztmény* elfogultsága miatt azonban nem tudható bizonyosan, mi volt a szándéka bátyja, I. Géza (1074–77) ifjabbik fiával: valóban utódjának tekintette, amint azt a krónika állítja, vagy pontosan az ellenkezőjét, a testvérviszálynak akarta elejét venni azzal, hogy Horvátország királyaként ne vágyakozzék a magyar trónra.[44]

---

[39] Érdemes Ferdo Šišić újabb elméletét ismét a forrásokkal ütköztetnünk. Šišić 1944. 113–115. Vö. *Gombos*, CFHH. II. 976., Smičiklas, CD. II. 267.

[40] *Györffy*, ChAH. 58.

[41] Moravcsik Gyula ford. In: *Moravcsik*, ÁMTBF. 215. Ioannes Kinnamos jól látja a XII. századi magyar királyok trónörökösítési törekvéseit, ám másutt — Álmos herceg esetében (uo. 195.) — politikai megfontolásból elferdíti a tényeket. A bizánci történetíró több helyütt maga tépázta meg írása hitelét azzal, hogy munkájában a császárság hódító törekvéseinek szőtt átlátszó ideológiai öltözetet. Mánuel világuralmi terveinek értékelését ld. *Hóman* 1935. 371–376., 384–386.

[42] Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. In: Századok 1926. 785–841., Rugonfalvi Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. In: Századok 1928. 733–765; 849–868. Mánuel fiát, Alexiost 1171-ben társcsászárrá koronáztatta. *Makk* 1982. 34.

[43] *Györffy*, DHA. I. 273.

[44] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung I. 419. A krónikával szemben ítélte meg Szent László utódjelölését Marczali Henrik. Marczali 1896. 185–186. Ezzel ellentétes, a krónikát követő álláspont Makk Ferenc:

Az egybefüggő folyamat kezdetéül Álmos magyar királlyá lett fiának intézkedése tekintendő. II. Béla (1131–41) 1137-ben Lászlónak — a későbbi II. László ellenkirálynak — az újonnan meghódított boszniai hercegséget adta.[45] II. Géza másodszülöttjének részesedéséről hazai kútfők ugyan nem szólnak, de Kinnamosnál visszatérő motívum a Béla herceg atyai örökére való hivatkozás. Először a császár kiszemelt vejeként fordul elő, amikor átadták Bizánc követének Bélát, s *„vele azt a földet, melyet atyja még életében számára kijelölt."*[46] III. István nem nyugodott bele az osztozásba,[47] ezért hadat vezetett a területeket visszafoglalandó. Mánuel emiatt újra az atyai örökhagyásra hivatkozva adott neheztelésének hangot és seregével fegyveres nyomatékot.[48] Az említett atyai örökséget a Szerémség, valamint Dalmácia és Horvátország képezte,[49] ám ez a két királyság Boszniával ellentétben nem számított új foglalásnak. Igaz, hovatartozása annál ingatagabb volt, mert Magyarország és Bizánc véres harcokat vívott érte, így a déli országok átadása nem István szándékából, hanem a pillanatnyi erőviszonyok kényszerítő hatása alatt történt.[50] A kedvezményezett Alexios-Béla annál komolyabban vette új kormányzatát: 1170 folyamán a jeruzsálemi ispotályosok javára kiállított adománylevelében Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercegének nevezte magát.[51] Figyelemre méltó az ily módon birtokába jutott tartományok jogállásában bekövetkezett változás Béla országlása idején. Ez a mozzanat szinte alig észrevehető finomsággal minősítette át Dalmáciát és Horvátországot; az észlelés csak az Árpádok családfájának szem előtt tartásával lehetséges: a *másodszülött* Béla királyságra jutván, mintegy negyed század elteltével a mondott területeket *elsőszülött* fiára bízta. A lehetséges magyarázatok közül említhető ugyan a déli királyságok iránt érzett személyes vonzalma, mivel ezeket örökség ürügyén már uralkodása előtt magáénak tudhatta, ám ha azt tekintjük, miként részeltette a hatalomból tulajdon másodszülöttjét, mindjárt más eredményre jutunk. III. Béla király ugyanis nem saját örökét adta át Andrásnak, hanem nagyapja példáját követte, amennyiben szintén egy újonnan meghódított földet kormányoztatott második fiával: ezzel hallgatólagosan elismerte korábbi részesedésének rendkívüliségét.

Ami Lászlónak Bosznia, az Andrásnak Halics volt. 1188-ban súlyos belviszályba avatkozott a magyar király, s úgy fordította a maga javára Vlagyimir halicsi (1187–99) és Román volhíniai uralkodó (1177–1205) vetélkedését, hogy második fiát tette fejedelemmé. Béla északkeleti foglalása azonban nem bizonyult tartósnak. Már a következő évben kénytelen volt hadat küldeni az ingatag uralom megtámogatására, csakhogy

---

Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 60–62. A közbülső időből származó vélekedések bizonytalanságát jól szemlélteti két 19. századi összefoglalás. Szalay László: Magyarország története I. Lipcse, 1852. 197–198., Horváth Mihály: Magyarország történelme I. Pest, 1871. 342–343. Egyedülálló Györffy György azon magyarázata, amely szerint Szent László az újonnan meghódított Horvátországot mint második dukátust adományozta Álmosnak, míg az első, magyarországi hercegség élén a kijelölt trónörökös, Lampert állt. Györffy 1970. 227.

[45] Fejér, CD II. 88. László dukátusa egy 1138. november 3-án kelt királyi oklevélből is kiolvasható. *Szentpétery,* RA. I. 22–23. *Kristó* 1979. 46–47.

[46] Moravcsik Gyula ford. In: *Moravcsik,* ÁMTBF. 218.

[47] *Makk* 1979. 29–41.

[48] *Moravcsik,* ÁMTBF. 220., *Makk* 1996. 202–203.

[49] *Makk Ferenc:* Megjegyzések II. Géza történetéhez. In: AH. Tomus LXII. Szeged, 1978. 22.

[50] *Hóman* 1935. 380.

[51] *Kristó-Makk* 1981. 53., *Makk* 1982. 34.

a katonák durva viselkedésükkel az egész lakosságot önmaguk, s így a magyar fennhatóság ellen hangolták. Ennek törvényszerű következménye volt a Béla fogságából kiszabadult Vlagyimir visszatérte és — lengyel katonai segítséggel — András elűzése még 1189 folyamán.[52] Nem valószínű, hogy a király serdületlen fiát okolta volna a kudarcért, de a továbbiakban más feladatot szánt neki. Élete végén kereszteshadjárat vezetésére tett fogadalmat, s annak beváltását bízta rá.[53] A gondoskodó apa az áldozatos vállalás minden anyagi feltételét biztosította,[54] de önálló, hercegségen alapuló területi kormányzatot nem hagyott Andrásra. Az intézkedés nemcsak az országmegosztás ellen ható politikai akaratot bizonyítja, hanem egyszersmind arra is utal, hogy a hatalomba belekóstolt herceg tevékenységének színterét a Szentföldön képzelte el; távol Magyarországtól, Imre leendő királyságától.

III. Béla felelős gondolkodása még egy vonatkozásban nyomon követhető. Saját példáján tapasztalhatta, hogy a műveltség a jó uralkodó számára nélkülözhetetlen, ezért trónra szánt fiának királyhoz méltó neveltetést biztosított. A megfelelő személyre László 1192. évi szentté avatásakor akadt rá. „*Volt pedig* [Gergely pápai követ] *kíséretében egy klerikus, Bernát, a káplánja, aki Etruria tartományból, Perugia városából származott. A tudományokban és az ékesszólásban igen járatos, daliás termetű férfiú gyakran járt követségben Magyarországon, ezáltal ismertté vált Béla király előtt. Elnyerte az uralkodó, valamint sok magyar előkelő és főpap kegyét, így a király fiát, Henriket rábízta, hogy nevelje és tanítsa.*"[55] Bernát jellemzése a kései kortárs, Tamás spalatói főesperes tollából való, akinek idézett műve, a *Historia Salonitana* [*Spalató története*] Imre életének egyik legfontosabb forrása. A királyi nevelőről írottak nem csupán a kegyeletteljes emlékezésből fakadtak; Gergely legátus káplánja korának kiemelkedő műveltségű egyházi személyisége volt: hosszú időn keresztül Bologna egyetemén tanult egyházjogot.[56] Annyi bizonyos, hogy Nagy Béla király igencsak jól választott: 1196 után Perugiai Bernát egykori tanítványának egyik leghűségesebb és — hamar érsekségre emelkedvén — leghatalmasabb támasza lett.

Atyja halálát követően Imre mint az Árpád-ház Magyarországon élő legidősebb tagja, egyszersmind elődjének elsőszülött fia foglalta el a trónt. Történelmünkben eddig példa nélkül álló módon országlása kezdetén már harmadik koronázását celebrálta az esztergomi érsek. Az 1196. esztendő tavaszának királyváltása a lehető legkedvezőbb külpolitikai környezetben találta Magyarországot. A két császárság hanyatlása függetlenségi törekvésekre, illetve a birodalmon belüli magasabb jogállás kivívására bátorította az alávetett tartományokat: e küzdelmük mellett kerülniük kellett mindenfajta más összeütközést.[57] Magyarország békéjét uralkodóházából érte fenyegetés, méghozzá nem is azon tagjaitól, akiktől az Árpádok családi történetét tekintve ez igazán várható lett volna, mivel sem III. István utószülött gyermekének

---

[52] F. Font Márta: Szempontok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához. In: AH. Tomus LXXXIV. Szeged, 1987. 48–49.

[53] *Gombos*, CFHH. I. 482., II. 1240–1241.

[54] Chronica regia Coloniensis. In: *Gombos*, CFHH. I. 482.

[55] Thomas Spalatensis archidiaconus: Historia Salonitana. In: *Gombos*, CFHH. III. 2228.

[56] *Makk Ferenc:* Bernát. (Makk, 1994.) In: Kristó Gyula főszerk.: Korai magyar történeti lexikon. Bp. 1994. 99. (KMTL.)

[57] Magyarország 1196 utáni nemzetközi helyzetét Hóman Bálint elemezte részletesen. *Hóman* 1935. 421–425.

sorsáról, sem a Bizáncban élő Géza (Ioannés) herceg trónbetöltési szándékáról nem tudunk.[58] A király ellen az az Árpád-házi herceg, András lépett fel, aki Imréhez képest semmifajta jogcímmel nem rendelkezett.

A testvérviszály okairól a *Kölni Királykrónika* ír. A háború okozóját egyértelműen a herceg személyében jelöli meg. III. Béla *„második fiára várakat, nagy birtokokat hagyott, és jeruzsálemi útjához, amelyre még ő maga tett fogadalmat, megszámlálhatatlan vagyont biztosított. Az ifjú atyja halála után, midőn hatalma korlátlanná vált, mint ebben az életkorban oly gyakran, tékozló és könnyelmű módon a kapott pénznek hamar a nyakára hágott. Ezért midőn a megszokott fényűzéshez készletei elapadtak, elhatározta övéivel, hogy elfoglalja bátyja királyságát."*[59] Hatásos tömörséggel foglalta össze a megdöbbentő esetet egy évkönyvíró admonti bencés barát: *„András, akit Keresztesnek hívnak, testvére Henriknek, a magyarok királyának, bátyjára támadt."*[60] A keresztet viselő herceg Jeruzsálem felszabadítása helyett Imre ellen vonult, akit készületlenül ért öccse támadása, ezért 1197-ben a szlavóniai Macsek (Mački) mellett vereséget szenvedett.[61] Csatavesztése az ország egységébe került: András Dalmácia és Horvátország birtokába jutott.

A hercegség létrehozását a régebbi és az újabb szakirodalom gyakran magyarázza a testvérek kényszerű országmegosztásával.[62] Csakhogy ez nem igazolható forrásokkal. Sem Imre király, sem András herceg később kiállított okmányai nem szólnak ilyesmiről, de még a korabeli évkönyvírók is hallgatnak róla. A dukátus intézménye olyannyira szemben állt az apja kormányzási elveit valló Imre gondolkodásával, hogy sohasem ismerte el Andrást Dalmácia és Horvátország hercegéül: oklevelei egyikében sem szól öccse hatalmáról. Az 1197. esztendőből ránk maradt egyetlen privilégium a király mellett híven kitartó ember megjutalmazásáról szól: *„Zbima fia Zerzowoy pozsonyi várjobbágyunkat, aki viszontagságainkban és testvérünk ellen viselt háborúnkban az iránt unk való hűségtől el nem tántorodván vitézül harcolt koronánkért; önfeláldozása által kiérdemelten felemeljük, s oly szabadságot adományozunk neki, hogy sem ispán, sem más ne merészeljen fölötte hatalmat gyakorolni, hanem a királyi udvarban mind ő, mind örökösei örök szabadságnak örvendjenek."*[63] A herceghez ez idő tájt azonban két olyan okleveles emlék is kötődik, ami épp a békés osztozás ellenkezőjéről árulkodik. 1198. május 6-án egy zárai diploma zengzetes bevezetőjében András két győztes hadjáratát, diadalmenetét hirdeti, amelyek által Dalmácia és Horvátország, illetve Chulm és Rascia (Rassa!) fennhatóságába jutott.[64] *„Márpedig sem diadalmenet nem létezik*

[58] Gézának kizárólag a fiai okoztak kellemetlenséget, de ők is csak II. András királlyal szemben léptek fel. *Makk Ferenc:* Géza. Magyar herceg. In: KMTL. 236.

[59] *Gombos,* CFHH. I. 482.

[60] *Gombos,* CFHH. I. 752.

[61] *Pauler* 1899. 13., 486.

[62] *Alfons Huber:* Die Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder Andreas. In: *Uő:* Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Wien, 1883. 5. (Huber 1883.), *Marczali* 1896. 340., *Pauler* 1899. 13., *Kristó* Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In.: Székely György főszerk.: Magyarország története I/2. Bp. 1987[2]. 1259. (*Kristó* 1987.), Uő: Imre. In: *Kristó* Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1995. 225., Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen, 1997. 231.

[63] *Richard Marsina:* Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae [Pozsony], 1971. 97. (Marsina, CD.) Az oklevél eszmetörténeti értékéről ld. *Bartoniek Emma:* Corona és regnum. In: Századok 1934. 314.

[64] Smičiklas, CD II. 296., *Kristó* 1987. 1259.

győzelem nélkül, sem pedig győzelem nem lehetséges háború nélkül" — állapította meg az oklevél első kiértékelője, Katona István.[65] Ennél is beszédesebb egy töredék, amelyet Tade Smièilas az 1200. évre keltezett, ám amely szavaival inkább 1197/98-ra mutat: eszerint *„András, III. Béla magyar király fia, atyjától Dalmácia, Horvátország és Hulm hercegévé tétetett"*.[66] Perdöntő bizonyítéka lenne az atyai jelölésnek, sőt a dukátus III. Bélától szándékolt újjáélesztésének, ha az idézet nem cáfolná meg már a leírás pillanatában önmagát. Béla ugyanis sosem volt Chulm birtokában, ekképp nem adományozhatta azt másodszülött fiának! Az igazság egyébként benne foglaltatik az 1198. május 6-iki okmány folytatásában. A hódítások felett érzett büszkeség őszinteségre ragadtatta András, aki *„midőn Zára városába dicsőséggel megtért, a hercegséggel saját jogán rendelkezett"*.[67] Az említett területeket tehát csak jóval atyja halála után vívta meg. Így az egyik kitételben a herceg szándékolatlan, ám annál nyíltabb önleleplezése ismerszik meg, míg a másikban személyes vitézségét jelölte meg „saját jogú" hatalma forrásaként. Mindezeknél fogva az a Katona István és Hóman Bálint által hangoztatott vélekedés állja meg a helyét, amely szerint András tengermelléki uralma erőszakos hódításon és nem királyi adományon alapult.[68]

András az elvi mellőzéssel nem törődve rendezkedett be nagyon is valóságos új szerzeményében. Hódító kedve nem hagyott alább; további foglalásaival hamarosan további területeket csatolt karddal szerzett országaihoz. Az András hercegségét legkorábban említő, 1198. február 14-én kelt zárai okmány még csak Dalmácia és Horvátország hercegének nevezi,[69] ám legkorábbi ismert oklevelében, amelyet 1198. március 31-én bocsáttatott ki, már *„Isten kegyelméből Zára és egész Dalmácia, Horvátország, Hulm hercege"*[70] volt. Zára csak itt fordul elő címeinek felsorolásakor, de az *„Isten kegyelméből Dalmácia, Horvátország és Hulm hercege"* formula állandósult oklevélkiadási gyakorlatában. A Rámától délre fekvő Hulmot tehát az 1198. év kora tavaszán hódoltatta András.

A felsorolt tartományokat bátyjától független birodalmának tekintette,[71] s okleveleit csakúgy *Imre említése nélkül* állíttatta ki, mint ahogy a királyi kancellária sem vett tudomást a herceg délvidéki uralmáról. Történelmünkben példátlan módon két egymással ellenséges magyar uralkodó mondta magáénak osztatlanul ugyanazon tartományokat. Egyedül a vitatott területen élő lakosság mérte fel a valós helyzetet, tudniillik azt, hogy egy közelebbről meg nem határozott kettős hatalom alatt áll. Ez tükröződik Balázs zárai jegyző rendkívül diplomatikus 1198. február 14-iki fogalmazásában: *„dicsőséges urunk, Henrik király uralkodása idején, és testvérének, a nevezetes András hercegnek Dalmáciában és Horvátországban való jelenlétekor"*.[72] A királyi

[65] *„Nam neque triumphus sine victoria, neque victoria sine bello potest obtineri." Katona* 1781. 489.

[66] Smičiklas, CD. II. 361. András herceg tengermelléki küldetéséről már Pray György is erős kétkedéssel írt. Pray György: Dissertatio historico-critica de Prioratu Auranae. Vindobonae [Bécs], 1773. 11. (Pray 1773.)

[67] Smičiklas, CD II. 296.

[68] *Hóman* 1935. 426., 652.

[69] Smičiklas, CD. II. 290., *Kristó* 1987. 1259.

[70] Smičiklas, CD. II. 293., *Huber* 1883. 4–5.

[71] Találó megfogalmazással élt erre vonatkozólag Pauler Gyula, amikor így vélekedett Andrásról: *„Úgy viselte magát, mintha Imrének, a királynak semmi köze se volna többé ez országrészekhez, és mindent «nagyságos akarata szerint» intézett". Pauler* 1899. 13.

[72] Smičiklas, CD. II. 290.

és a hercegi okleveles gyakorlat összehasonlításakor látható, hogy a két testvért uraló területek nem fedik egymást. Hulm meghódításának különös jelentősége ezért az, hogy meghódításával a herceg a Magyar Királyság hatalma alá nem tartozó terület birtokába jutott.

András 1198. március 31-én Zárában kelt kiváltságlevele egész berendezkedésének hű keresztmetszete. Az önmegnevezést díszítő *„dei gratia"*-formula a királyi kancelláriában nemrég, Adorján idejében meghonosodott kitétel,[73] ami a hercegi írásbeliség viszonylagos fejlettségére utal.[74] E privilégium a tengerfehérvári Szent Kozma és Damján monostort tartja meg ama földjei sértetlen tulajdonlásában, amelyeket még IV. (Nagy) Krešimir Péter (1056–74) és Zvonimir Demeter (1075–89) horvát királytól kapott, s amelyekben III. István magyar király is megerősítette az említett szerzetesi közösséget. Királyi kiváltságlevelet újra hitelesíteni már önmagában is fejlett öntudatra vall, ám e magabiztosság legjellemzőbb megnyilvánulása az adomány védelmét szolgáló záradék: aki ezen testvéreket birtokaikban megsértené, az *„királyi bíráskodásunk alá vettetnék."*[75] Felmerülhet annak lehetősége, hogy András bátyja nevében kívánt eljárni, csakhogy erre semmilyen felhatalmazást nem kapott. Független uralkodásának további tanújeleit adta: udvart tartott, ítélkezett, sőt pénzt is veretett.[76] Mindezen ismérvek közül messze kitűnik egy páratlan kormányzattörténeti jelenség.

Már a március utolján kelt privilégium tanúinak névsorában feltűnik egy bizonyos András bán, aki az 1198. évi oklevelekben többször is előfordul,[77] holott 1198 és 1199 között a király által kinevezett bán Miklós volt![78] András bán és András herceg azonossága lehetetlen, mert egy másik hercegi kiváltságlevél tanúi között Andronicus comes, András bán fia is jelen van.[79] Ez utóbbi okmány elsősorban András

[73] Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan Bp. 1930. 64. (Szentpétery 1930.)

[74] Szentpétery 1930. 71.

[75] Smičiklas, CD. II. 293.

[76] *Hóman* 1935. 426. A hercegi dénárokat egy korábbi művében mutatta be a szerző. Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. Bp. 1916. 332.

[77] Smičiklas, CD. II. 294., 296., 297., 309.

[78] *Szabados György:* Szlavón bánok. In: KMTL. 649. (Szabados 1994.)

[79] Jóllehet András bán a 18. század első fele óta ismeretes a történeti irodalomban, a magyar — és a később induló horvát — kritikai igényű kutatás nem nagyon tudott mit kezdeni személyével. Újkori felfedezése Timon Sámuel érdeme. *Timon Sámuel:* Epitome chronologica rerum Hungaricarum a nativitate Divi Stephani Primi Regis Apostolici. Cassoviae [Kassa], 1736. 22. A magyar főúr Árpád-házi kapcsolatait Katona István mutatta ki. *Katona* 1781. 479–480., 488–491. A későbbiekben Korbuly Imre igen közel járt a kettős báni méltóságbetöltés felismeréséhez. Miklós bán előfordulását mind a királyi, mind a hercegi okmányokban nyomon követte, s jól vette észre, hogy Imrénél 1199, míg Andrásnál 1200 folyamán fordul elő. Hanem tévedett, amikor Benedek bán halálát 1199-re datálta. Korbuly Imre: A báni méltóság. Pest, 1868. 48–49., 210. A koronához hű Benedek 1200-ban Imre király tengermelléki bánja és zalai ispánja volt. *Szentpétery,* RA. I. 57. Ezt követően 1201-ben bácsi ispán, majd 1202-től 1204-ig nádor. *Szentpétery,* RA. I. 60–68., 525–526. Korbuly ilyenformán nem vette észre, hogy Miklós „folyamatos tisztségviselése" kettős minőségben ment végbe: 1199-ben még királyi bán, de 1200-ban már hercegi ellenbán volt. A következő lépést horvát történetíró, Vjekoslav Klaić tette: észrevette, hogy Miklós és Benedek 1199–1200 között egyaránt előfordul bánként, de Miklós elpártolását nála sem olvashatjuk. Vjekoslav Klaić: Hrvatski bani za Arpadovića (1102–1301). In: Vjestnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva. Zagreb, 1899. 239. Az újabb magyar bánlista — így annak Imre-kori része is — erősen Klaićén alapszik. Wertner Mór: Az Árpád-kori bánok. In: Századok 1909. 385–386. (Wertner 1909.) Hasonlóképpen hiányzik

bán azonosítása miatt érdemel külön említést, de a többi méltóságviselő számbavétele sem érdektelen. A bán és a comesek mellett feltűnik egy prépost, egy hercegi kamarás is, ráadásul az oklevelet kiállító Miska fia Péter a hercegi udvar jegyzője volt.[80] A Tengermellék politikai megosztottságát a báni tisztség sajátos megkettőződése mindennél jobban jelképezte. Ez a fajta méltóságosztódás sem azelőtt, sem azután nem volt gyakorlatban. Igaz, hogy a szlavón bánság intézménye a 13. századi szórványos példákat követően az Anjou-korban végérvényesen szétvált egy szlavón és egy horvát-dalmát bánságra,[81] a különbség azonban nyilvánvaló: a bánság két betöltője Imre idejében területi megosztás nélkül, egymás ellenében viselte ugyanazt a tisztséget. András kormányzatát tekintve óhatatlanul felötlik annak kérdése, mennyire érdemes a hercegi bánság intézménye mögött tényleges tartalmat keresnünk. A válasz 800 éves tengermelléki oklevelekből olvasható ki. A méltóságnévsort helyettesítő régiesebb tanúsorok szereplői között csak elvétve fordulnak elő egyháziak, s a pártos herceg comesei körében is igen nagy változatosság mutatkozik, ezért annál szembeötlőbb a „bán" szilárd helye. András — most már nyugodtan minősíthetjük így: — *ellenbán* az 1198-ban kiadott hercegi privilégiumok világi tanúságtevői között rendre az első helyen áll, sőt egy esetben az alábbi meglepő sorrend alakult ki: *„András bán, György tinnini püspök, Mihály traui püspök, Mihály scardonai püspök, Mátyás corbaviai püspök, Makariás ispán, József ispán, Bona ispán"*![82] E több, mint feltűnő jelenség magyarázata az Árpádok családi történelmének egy feledésbe merült fejezetéhez vezet.

„Az, hogy András bán a diplomában a püspököknél előbbre tétetett, arra bizonyság, hogy András herceggel rokonságban volt, akinek nagynénjét, Margitot, II. Géza lányát vette feleségül, amint azt másutt már jeleztük" — állapította meg Katona István.[83] A kitűnő jezsuita történetíró itt egy 1208. április 13-án kelt pápai levélre utalt, amelyben

előadásából Miklós 1198-as, valamint Benedek 1200 utáni előfordulása is. Ami újdonság, az forrással nem igazolható feltevés, Miklós 1200. évi „címzetes" bánsága. Sem a hivatkozott, sem a többi oklevél — akár királyi, akár hercegi — nem tesz jelzőt a bán méltóságnévsorbeli említéséhez. *Wertner* 1909. 385. V.ö. Fejér, CD. II. 376. Egyedül András bán kapta meg unokaöccsétől, András hercegtől az „egregius" (vitézlő) kitüntetést egy 1198-ból fennmaradt oklevélközi (és nem tanúsori!) szöveg szerint. Smičiklas, CD. II. 296. V.ö. Boronkai Iván–Bellus Ibolya kiad.: A magyarországi középkori latinság szótára III. D-E. Bp. 1992. 297–298. Tade Smičiklas, a jeles horvát oklevélkiadó felettébb kétértelmű címzéssel látta el Imre király öccsét. Az „András herceg, avagy horvát nagybán"-kifejezés 1198-tól fordul elő, s ez évben András hercegbánja is András! Ha kizárólag a tárgyalt esztendő adatait néznénk, olybá tűnnék, mintha Smičiklas III. Béla sógorából és fiából egy személyt gyúrt volna! Hanem ezt a megnevezést a kiadó akkor is fenntartotta, amikor már Miklós volt a herceg tengermelléki tisztségviselője. Smičiklas, CD. II. 293., 296., 297., 301., 308., 309., 338., 353., 355., 357. A névmutató és a bánlista soraiból azonban kiderül, hogy Tade Smičiklas nem személyegyesítést végzett, hanem csak András herceg címeit növelte a források által indokolt határokon túlra. Uo. 401., 404. Ezt a nézetet egy másik horvát történész, Ferdo Šišić korrigálta, hangsúlyozva András és Miklós bánságát. Šišić 1944. 188–189. Csakhogy a hercegi hivatalviselők említésénél többet itt sem olvashatunk. Uo. 160., 162., 167. Az utánuk következő idők magyar és horvát kutatása sem végzett részletes elemzéseket.

[80] Smičiklas, CD. II. 309–310.

[81] *Szabados* 1994. 649–650.

[82] Smičiklas, CD. II. 309.

[83] *„Quod Andreas banus episcopis in hoc diplomata praeponatur, indicare videtur, eum Andreae ducis affinem fuisse, qui Margaritam, eius amitam, adeoque Geisae II. filiam, ut alias iam innuimus, coniugem habuerit, ex eaque filium Andronicum, cuius primum meminit diploma, sustulerit". Katona* 1781. 491.

III. Ince együtt említi Andronikos néhai szüleit, András somogyi ispánt és Margit hercegnőt.[84] Ez a szentszéki irat Pray György révén jutott a magyar tudományba,[85] de rendtársa, Katona volt az, aki a két 1198. évi adatot (András bán és fia, Andronicos comes együttes előfordulását, valamint András bán szerfelett előkelő tanúnévsorbeli helyét) összekapcsolta az 1208-as pápai említéssel.[86] Wertner Mór azonban túlontúl Fejér György oklevélgyűjteményére hagyatkozván nem ismerte Katona István okfejtését, így András bán és somogyi ispán azonosságáról úgy tudta: *„ez sehogy sincs bebizonyitva"*.[87] A tekintélyes genealógus ítélete feledésre kárhoztatta Katona meglátását — és Margit hercegnőt. Igaz, későbbi tanulmányában már ő is elfogadja a Jézus-társaságbeli tudós felfedezését, csak éppen annak *Kritikai magyar történet*ére felejtett el hivatkozni.[88] Kár lenne a hercegi külön kormányzat tanulságait figyelmen kívül hagyni, ugyanis a szokatlan sorrendet csak a magyar főúr királyi rokonság által kitüntetett személye indokolja. A későbbiekben csupán egyszer fordul elő némileg hasonló eset, ahol két világi főméltóság két főpapot előz, ám ott Domonkos zágrábi püspök feltétlen királyhűsége, illetve Miklós választott zárai érsek rendkívül ingatag helyzete áll e sajátos „udvariatlanság" hátterében.[89] Ekkor azonban már nem András volt a hercegi bán: ő 1198 után eltűnt megbecsült tisztéből (a III. Bélával korosztályos előkelő valószínűleg meghalt), ám a hercegi ellenbánság tovább élt. Habár ezen András politikai ténykedéseiről nem maradt reánk forrás, az oklevelek utalásaiban az önmagát ismétlő 12. századi történelmünk sejlik fel. Belos nádor és bán után András bán és somogyi ispán szintén egy magyar királlyal került sógorságba (előbbi II., utóbbi III. Bélával), hogy a törvényes utódok helyett — évtizedekkel később — mindketten a trónkövetelőket támogassák.

András herceg hatalmát birtokadományokkal és híveinek tisztségekbe helyezésével kívánta biztosabbá tenni. Megkülönböztetett figyelemmel fordult Spalato városa felé, mert az egyszersmind érseki székhely volt. A spalatói egyház támogatását elnyerendő megerősítette Szent Moys és Szent István kápolnákat II. Gézától és III. Istvántól kapott birtokaikban.[90] Ezenfelül sokkal biztosabb eredményt ígérő lépésekre is elszánta magát: Spalato és Zára érseki székébe hű papjait helyezte.[91] Ez még 1197 folyamán, III. Celesztin pápasága (1191–98) idején történt. Ugyancsak saját híveit iktatta be a spalatói főegyházmegye alá tartozó fárói püspökségbe;[92] erről egy 1198-ban kiadott oklevele tanúskodik. E cselekedetei Róma közvetlen beavatkozását váltották ki.

Egy 1198 végéről származó szentszéki irat utalásában fennmaradt korábbi rendelkezés szerint még III. Celesztin pápa közösítette ki András Spalato és Zára élére emelt érsekeit,[93] de a határozat foganatosítását nem érhette meg: 1198. január 8-án elhunyt. Szent Péter következő utóda, Lothár — VII. Gergely (1073–85) óta a lege-

[84] Fejér, CD. III/1. Budae, 1829. 57.
[85] Pray 1773. 106.
[86] *Katona* 1781. 479–480., 488–491.
[87] *Wertner* 1892. 354.
[88] *Wertner* 1909. 385. Margit hercegnő András bán második feleségeként tűnik fel – forrás megjelölése nélkül.
[89] Smičiklas, CD. II. 353.
[90] Smičiklas, CD. II. 308–309.
[91] Erről ld. III. Ince pápa 1198. XII. 30-án kelt parancsát. Smičiklas, CD. II. 307.
[92] Smičiklas, CD. II. 310.
[93] Smičiklas, CD. II. 307.

rősebb akaratú főpap — III. Ince (1198–1216) néven foglalta el pontifikátusát. Az új pápa kezdetektől fogva ellenezte András herceg déli ténykedését, mert az nem csupán a Magyar Királyság és a Római Szentszék III. Béla országlása alatt megszilárdult politikai szövetségét, hanem a tervezett kereszteshadjáratot is veszélyeztette. Ezért foglalt állást Imre mellett a testvérharcban. Egy korai üzenetében meghagyta Magyarország érsekeinek és püspökeinek, hogy a király bizalmasait — kiváltképpen atyja halála óta legfőbb hívét, Ugrin győri püspököt — senki ne vesse excommunicatio, illetve interdictum alá, kivéve a nyilvánvaló eseteket, de akkor is csak szabályszerű előzetes figyelmeztetés után.[94]

III. Ince 1198. január 29-én Andráshoz írott levele a meghasonlás egyik legfontosabb dokumentuma: *„Értesültünk arról, hogy midőn atyád, a neves emlékezetű Béla, Magyarország királya életének végéhez közeledett és felgyógyulásának reménye teljesen szertefoszlott, Istennek tett fogadalmát, amely szerint Jeruzsálem földjére erős haddal és kitárt karokkal, de alázatos szívvel és szelíd lélekkel látogat, az atyai átok fenyegető terhe mellett ígéretedre bízta, hogy teljesítsd azt. Te ekkor megértvén az ő kegyes akaratát, amely megparancsolta a fogadalom haladéktalan beváltását, felvetted a kereszt jelét. Mégis, amidőn atyád elhalálozott, bár a jeruzsálemi útra készülődést színlelted, a vállalt feladatról megfeledkezvén, fegyvereid élét, amit a kereszt ellenségeire kellett volna irányítanod, bátyád és a Magyar Királyság ellen fordítottad, és sokakkal együtt gonosz tanácsra a királyi felséggel harcba bocsátkoztál. Mi tehát, akit azokban a napokban a pápai kötelességre, jóllehet méltatlanul, az Úr elhivatott, mind Magyarország békéjéért, mind a tiedért akarván fáradozni, kérjük, intjük és felszólítjuk nemességedet az Úrban, s az apostoli írás által meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy minden más gondot, foglalatosságot hátrahagyva a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepéig* [IX. 14.] *a kereszt felvételének kötelességét teljesítsd, a kitűzött utat kezdd meg és alázatosan járd végig. Ám ha az atyádtól rád rótt és az általad önként vállalt feladattól vonakodnál, a trónutódlásból mint arra méltatlan kizáratnál és az örökség áldásaitól megfosztatnál, ha terheinek vállalását megtagadnád. Tudd meg mindebből, hogy egyházi átok béklyójában vagy, és amennyiben a király fiúutód nélkül hal meg, elveszted azt a jogot, amely a Magyar Királyság öröklésrendjében téged megillet; ez az utánad következő fiatalabb testvéredre háramlik."*[95] Az intelem genealógiai vonatkozása is jelentős: egyetlen forrásunk arról, hogy Salamon és István közül az egyik még biztosan életben volt 1198 elején. A testvéri örökösödés sorrendcseréje korántsem volt üres fenyegetőzés, hiszen alig negyedszázada III. Bélával szemben is komoly támogatottságot élvezett Géza herceg, III. István ifjabb öccse. Annál feltűnőbb, hogy Róma püspöke úgy érezte, beleszólhat egy uralkodóház utódlásrendjének meghatározásába. Következetesen végiggondolva a pápai fenyegetést, újabb szembeötlő ténnyel találkozhatunk: III. Ince a kiátkozás és az öröklési jog megvonása ellenére sem veszélyeztette volna az Árpádok jövőbeli uralmát, ugyanis III. Béla harmadik fiúutóda a méltatlannak bizonyult Andrást a trónbetöltés, sőt a Szentföldre vezetendő kereszteshadjárat szempontjából is nélkülözhetővé tette. Csakhogy Ince pápa sem akkor, sem később nem

[94] Fejér, CD. II. 350.
[95] *Gombos*, CFHH. II. 1240–1241.

szánta el magát a döntő lépésre, s nem tudni, mi okból, a másodszülött fiút nem büntetvén, Imre királyt sem segítette a testvérharcban végső győzelméhez.

Az egyház méltóságára annál jobban ügyelt. 1198. december 30-án meghagyta Saul kalocsai érseknek, valamint Ugrin győri és Domonkos zágrábi püspöknek, hogy a néhai Celesztin pápa által exkommunikált N. zárai és A. spalatói érsek ügyét vizsgálják ki, akiket András önhatalmúlag emelt hatalomba, s mivel ezek az érsekek a tilalom ellenére tanácsokat adtak és miséket celebráltak, a két egyházi főméltóság erőszakos beiktatását semmisítsék meg.[96] Az egyházfői parancsnak meglett a foganatja. N(icolaus) választott érsek (Katona István szerint Manzavinus Miklós)[97] 1198. február 14-től 1199. október 3-ig fordul elő oklevelek említésében,[98] de egyszer sem *archiepiscopus*ként; *archielectus*, vagy csupán *electus*[99] a címe, jelezvén, hogy a pápa sohasem szentelte érsekké. Az utolsó értékelhető adatot az az 1201. március 2-iki okmány tartalmazza, amely a zárai érsekség üresedését tünteti fel.[100] A spalatói érsekcsere gyorsabban történt: az 1198-ra megüresedett székben az ismeretlen A. nem sokáig ülhetett, mert még ez évben új érseket választott a káptalan. A választás kimenetele Imre szempontjából nem is lehetett volna kedvezőbb, ugyanis az új érsek Perugiai Bernát, az egykori nevelő lett. Személyében a Tengermellék egyik egyházi főméltóságába a király híve került, aki tanítványát túlélve 1217-ig volt Spalato érseke.[101] Minthogy Dalmácia ekkor a magyar uralkodó tényleges hatalma alá tartozott, sokat számított, hogy az ottani egyház kinek a pártját fogja, mert a főpap egyszersmind a városi életre is döntő befolyással volt. Mindezt maga Imre király is hangsúlyozta 1199-re keltezhető üzenetében, amellyel megköszönte Spalatónak az iránta tanúsított hűséget.[102] A hála kifejezésén túl intette a város közösségét, hogy az érseknek úgy engedelmeskedjenek, akár neki. Ezenfelül meghagyta Bernátnak: a városlakókat gyakorta buzdítsa a királynak járó szolgálatok teljesítésére, egyúttal óvja a város szabadságát. A parancs egyszerre árulkodik a testvérek vetélkedéséről és Imre tekintélynövekedéséről. Az érsekváltozások eredménye jelzi, hogy az 1197-ben megrendült királyi hatalom túljutott válságán és 1198 végére jelentős térnyerést ért el délnyugati tartományaiban.

András tengermelléki uralmát úgy szokás értékelni, hogy csak országmegosztásra, a dukátus intézményének feltámasztására törekedett, hogy az így kicsikart önálló területi hatalommal kárpótolja magát elvesztett halicsi fejedelemségéért. Csakhogy berendezkedése, hadjáratai, a királyétól független udvartartása, kancelláriája, pénzverése, egyházi és világi méltóságok kinevezései olyan autonóm uralkodói gyakorlatra vallanak, amely a koronázott Imre dalmát-horvát kormányzóságából teljességgel hiányzott. III. Incének egy másik levele egyenesen arra utal, hogy András törekvései a kezdetektől fogva túlmutattak Dalmácia és Horvátország határain.

---

[96] Smičiklas, CD. II. 307.

[97] *Katona* 1781. 471. (1197-nél említi.), Sebestyén Béla: Magyar egyházi és világi archontológia [kézirat]. (Sebestyén) E kéziratot Szovák Kornél bocsátotta rendelkezésemre, amiért ez úton mondok köszönetet.

[98] Smičiklas, CD. II. 290; 326.

[99] Smičiklas, CD. II. 318.

[100] Smičiklas, CD. III. 3–4.

[101] *Sebestyén, Makk,* 1994. 99.

[102] Fejér, CD. II. 369., *Szentpétery,* RA. I. 56.

III. Ince pápa az Andráshoz intézett, 1198. január 29-én megfogalmazott feddéssel egyidőben János pannonhalmi apátnak a következőt írta: „*A levélből, amelyet Krisztusban legkedvesebb fiunk Henrik, Magyarország jeles királya az apostoli széknek küldött, tudomásunkra jutott, hogy a királyi felség ellen annak öccsével, András herceggel, e nemes férfiúval — akitől, mint mondják függsz — meggondolatlanul összeesküdtél. Minthogy egykor a boldog emlékezetű Celesztin pápa, elődünk a kiközösítés terhe mellett minden magyar országlakosnak megtiltotta, hogy az említett hercegnek a királyi felség ellen valaki is tanácsot adjon, avagy segítségére legyen, mi tőled, amiért elődünk tilalma ellenére, mint köztudott, cselekedni találtattál, üdvözletünket megvonjuk, s téged az apostoli írás által színünk elé rendelünk, hogy a Szent Kereszt felmagasztalásának közelgő ünnepén előttünk megjelenvén az állításokra kielégítően és az igazság szerint megfelelj.*"[103] Az intelem forrásértékét megtöbbszörözik azok a benne rejlő utalások, amelyek korábbi levélváltásokról árulkodnak: az egyszeri üzenet ekképp folyamatról tudósít. A királynak az apát összeesküvését előadó levele eredeti formájában nem maradt ránk, de az említésből is kiérzik: Imrének már voltak értesülései arról, hogy András fegyverein kívül más veszély is leselkedik országlására. Ebbéli aggodalmát Celesztin pápával is megosztotta, aki nem habozott egyházfői befolyásával Imre segítségére sietni. Az 1198 elején elhunyt főpap kiközösítés terhe mellett tiltott meg mindenfajta királyellenes tevékenységet, s ez arra enged következtetni, hogy 1197-ben már el nem titkolható, de még tetten nem érhető országos összeesküvés bontakozott ki.

A szervezkedés 1199 tavaszáig folyt; az ekkor történteket két, ellentétes álláspontot képviselő levél elbeszéléséből ismerjük. III. Ince pápa Boleszló váci püspök elmondásaira hagyatkozva Imre királytól is várja az események előadását: „*Ténylegesen eljutott hozzánk, hogy a nagyböjt első hetében, kántorböjt szerdáján* [III.10-én] *esti szürkületkor, amidőn testvérünk, a váci püspök kanonokjaival a completoriumot énekelte, odajárultál az egyházhoz, s megparancsoltad a püspöknek, hogy a szentély kulcsait adja át és jöjjön ki. Miután ő cselvetéstől félvén — mivel az az idő valóban sok gyanút táplált — vonakodott a királyi parancsnak engedelmeskedni, utasítást adtál a szentély kapujának feltörésére. Midőn a püspök és a kanonokok emiatt az Úrhoz fordultak..., zokon véve, hogy isteni segítségért könyörögtek, rárontottál a püspökre, levonszoltad az oltár elől, s átadtad a tieidnek, akik az egyházból erőszakosan kivetették. Ezután a szentély ajtaját betöretted, a kincstárat lefoglaltad és a püspöki tulajdont elkoboztattad. Minthogy ezért a püspök megtiltotta az istentiszteletet, a tizedet megtagadtad; hírnökeinek pedig megvakítás terhe mellett megtiltottad, hogy megkíséreljék királyságod elhagyását, megakadályozván ezzel az Apostoli Székhez jövetelt, s a panasztételt. Minekutána üdvöd javát kívánjuk és inkább a lélekről, mint a testről gondoskodunk, jóllehet előttünk nem minden ismert, intjük felségedet az Úrban..., hogy az említett püspöknek — sőt inkább az Apostoli Széknek, amelyet megsértettél — a váci egyház kárát térítsd meg: ellenkező esetben akármennyire is szeretünk téged az Úrban, inkább Istennek, mint embernek kívánván tetszeni, nem titkolhatjuk, hogy rajtad és országodon kánoni bosszút fogunk állni...*".[104] A másik álláspont magától

[103] *Gombos*, CFHH. II. 1240.
[104] Fejér, CD. II. 358–361.

a királytól származik. Ő a pápai levélre válaszolva mondja el a „nem ismert" dolgokat: *„felfedjük Kegyelmességtek előtt a mi felségünknek hamis előkelőink, főleg az egyház prelátusai által okozott sérelmeket. Királyságunk püspökei közül egyesek testvérünket, aki atyja utolsó akaratából a kereszt ellenségeivel szemben volt felfegyverkezve, ellenünk uszították. Közülük Boleszló, Elvin és a veszprémi János — hűtlenségükben a többieknél ismertebbek — nyíltan ellenünk acsarkodtak. Boleszló, a mi megsértésünk jogos panaszát megelőzve azt hazudta, hogy kifosztottuk kincsesházát, s megvertük. Úgy véljük, hogy a zsarnokság vádjával hamisan illette ártatlanságunkat, ugyanis az említett püspököt korábban már többször az árulás bűnében találtuk. Övéitől hallottuk, hogy levelek írattak megbuktatásunkra, amelyeket testvérünk és más hűtlenek küldtek, és amelyeket ő is akart küldeni nekik; valamint Celesztin pápától kiközösített testvérünk és hívei számára pénzt rejteget. Ezekről kívántunk megbizonyosodni, midőn a váci egyházhoz vonultunk előkelőinkkel... Összehíván a püspököt és a kanonokokat, főembereink jelenlétében békésen kértük, hogy a szobát, amelyben állítólag a hűtlenek kincse volt elrejtve, nyissák ki. Kérésünket semmiképpen sem akarta teljesíteni, így bennünk a gyanú nagyobb lett. Szép szóval kértük: a hűtlenség gyanújának eloszlatására nyittassa ki a termet, hogy meggyőződhessünk, vajon az árulók pénze és levelezése van-e ott. Ő azonban nemhogy felnyitotta volna a kamrát, de királyi felségünket sok gyalázkodó szóval illette: egyenesen rablónak nevezett minket. Erre a kincstárnokkal kinyittattuk a termet, s az egyház kincseit sértetlenül hagyva a kanonokok jelenlétében az elveszejtésünkre írott leveleket magunkhoz vettük és hírvivőink által Nektek elküldtük. Ezért ne higgyetek a püspök állításainak, hogy mi az egyház méltóságát megsértettük. Testvére, Elvin váradi püspök, akinek élete gyalázatos hírben áll, látván, hogy a nádort leleplezett hűtlensége miatt méltóságától meg akarjuk fosztani és kiváló hívünket, Mihály ispánt óhajtjuk helyébe tenni, ennek akadályozására Mihályt kiközösítette. Azzal vádolta, hogy bebörtönöztetett egy klerikust, ám ez a pap az előbb mondottak leveleivel együtt került fogságba, az ispán viszont nem is az ő parókiájához tartozik, meg sem idéztetett, előzetes figyelmeztetésben sem részesült".*[105] A továbbiakban Imre kinyilvánította, hogy amennyiben az apostoli szigor nem éri el az áruló papokat, úgy maga vonja meg tőlük a királyi oltalmat. Végezetül arra kérte a pápát, hogy a hűséges Ugrin győri püspököt tartsa meg jóindulatában, amiképp elődje, III. Celesztin is ajánlotta.

Imre király uralkodásának e fordulópontjáról különös szerencse, hogy két forrás is tudósít. Jóllehet a két ellentétes értékelés önmagában megnehezíti az ítéletalkotást, de Mog pályafutása, amelyet az okmányok méltóságnévsoraiban követhetünk nyomon, perdöntő adalékul szolgál. Mog első ízben 1185 folyamán udvarispánként tűnt fel.[106] E tisztségében 1186-ig áll.[107] 1188-ban nyitrai ispán,[108] majd 1192–1193 között először nádor, emellett bácsi ispán.[109] Ézsaut (1197–1198)[110] követvén 1198-tól Imre legfőbb

---

[105] Wenzel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár. VI. Pest, 1863. 198–201. (Wenzel, ÁUO.)

[106] Wenzel, ÁUO. I. 78.

[107] Wenzel, ÁUO. VI. 164.

[108] Knauz Ferdinánd: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii [Esztergom], 1874. 137. (Knauz, MES.)

[109] Wenzel, ÁUO. VI. 183., XI. 52.

[110] Marsina, CD. I. 96.

világi tisztségviselőjeként nádor és bácsi ispán.[111] Pályájában az 1199. esztendő törésvonal, ekkor szerepel utoljára Imre nádoraként.[112] A királyi oklevelekből való eltűnés önmagában még nem a kegyvesztettség jele, de az ellentáborban történt gyors felbukkanás annál inkább: Mog lelepleződvén hamar András udvarába ment és ott folytatta politikai pályafutását: 1200 és 1202 között mint Mog comes bukkant fel a hercegi oklevelek tanúsorainak élén.[113] András titkos híve ezután nyíltan szolgálta tényleges urát. Jutalma harmadik nádorsága lett harmadik királya idején, 1206-ban.[114] Még egy világi főméltóságnál érhető tetten a nyílt elpártolás. Miklós bán és zalai ispán Mog nádorral együtt fordul elő a királyi diplomákban, s egyszerre tűnik el vele azokból.[115] Imre a báni tisztséget ekkor Benedeknek adományozta, aki 1200-ig töltötte be azt;[116] később nádorságig emelkedett.[117] 1200-ban viszont egy hercegi irat Miklós bánt említi, akit a forrás kiadója, Tade Smičiklas, a király egykori bánjával azonosított.[118] A megfeleltetést az is alátámasztja, hogy az 1200-tól 1202-ig a herceg tanúi között Mog és Miklós együtt fordul elő. Miklós ezután Mogot egy évvel előzve II. András király első nádora lett 1205-ben.[119]

Szép pályát futott be Hont-Pázmány-nembeli Márton is, a harmadik hercegi ellenbán. E tisztét először 1202-ben töltötte be;[120] másodjára tíz esztendővel később a királlyá lett András állította a Tengermellék élére.[121] 1213-ig viselt bánsága[122] után 1214-re udvarispáni méltóságát Csanád vármegye igazgatása egészítette ki.[123] Imre oklevelei 1202 és 1203 között ugyan hallgatnak a bán kilétéről, de az 1204-ben említett Ypoch bán és bácsi ispán[124] a megelőző két évben oly következetességgel említtetik bácsi ispáni tisztében,[125] hogy feltételezhető: e nagy jelentőségű déli vármegye főméltósága a délnyugati királyságok felett is rendelkezett a király képében. A királyi-hercegi kettős bánság intézménye — mint azt korábban jeleztük — tartóssá vált, amiként annak eredője, az ország megosztottsága is.

Az idézett királyi válaszlevél azt is felpanaszolja még, hogy Elvin váradi püspök igaztalanul közösítette ki az új nádorjelöltet. Az előzetes megintés elmulasztásával

---

[111] Theiner, August: Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia I. Romae, 1859. 68. (Theiner.)

[112] Smičiklas, CD. II. 339.

[113] Smičiklas, CD. II. 353., III. 17.

[114] Wenzel, ÁUO. XI. 83.

[115] Miklós bán és Mog nádor Imre királyi okleveleiben nyomon követhető utolsó együttes előfordulását ld. Knauz, MES. I. 160.

[116] Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső szerk.: Hazai Okmánytár II. Győr, 1865. 1. (Nagy, HO.) és Smičiklas, CD. II. 354.

[117] Nagy Imre szerk.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Sopron, 1889–1891. (Nagy, SO.)

[118] Smičiklas, CD. II. 339., 355. Smičiklas bánlistája uo. 394.

[119] *Szentpétery,* RA. I. 56–57.

[120] Smičiklas, CD. III. 17. A hercegi és a királyi bánság között eltelt idő rövidsége, valamint a tisztség változatlansága, úgy vélem, megengedi a Hont-Pázmány-nembeli előkelővel való azonosítást. Márton származását ld. *Szentpétery,* RA. I. 551.

[121] *Szentpétery,* RA. I. 88.

[122] *Szentpétery,* RA. I. 90.

[123] *Szentpétery,* RA. I. 93.

[124] *Szentpétery,* RA. I. 68.

[125] *Szentpétery,* RA. I. 60–66.

a püspök a pápai figyelmeztetést vette semmibe.[126] Eljárásának jogosulatlanságát bizonyítja az, hogy Ják nembeli Mihály (Mika)[127] még ez évben nádor lett,[128] egészen 1201-ig.[129] A világi méltóságok nyomon követhető személyi változásait végigtekintve tehát világosan látszik, hogy Boleszló püspök állításaival ellentétben 1199. március 10-én a királynak alapos oka volt a váci egyház kamráját felnyittatni.

Az 1199. évi törésvonal két partján álló tisztségviselők között Imre hívei és ellenségei egyaránt jelentős erőt képviseltek, ráadásul Mog nádor ez utóbbiak közé számított. Az egyházi és világi előkelőkről szóló tudósításokat a komoly fejlődésen keresztülment hivatali írásbeliségnek köszönhetjük: az oklevelek végén bevett gyakorlattá vált a méltóságnévsor feltüntetése. III. Béla híres kancellárjai Imre idejében már magas egyházi méltóságokat töltöttek be. Kalán (1181–1183)[130] 1186 és 1217 között pécsi püspök, Adorján (1185–1186) 1192-től 1201-ig erdélyi püspök,[131] Saul (1183; 1188)[132] 1192–1201 között kalocsai érsek volt. Imre első kancellárja, Koppány nembeli Katapán fehérvári prépost 1192 óta felelt az oklevélkiadásért.[133] 1198-ban mint választott,[134] majd mint felszentelt[135] egri püspök látta el hivatali teendőit. Ezentúl kizárólag püspökként szerepel 1217-ben bekövetkezett haláláig.[136] Helyét Dezső szebeni prépost töltötte be 1199-től 1201-ig.[137] Ő 1202-től a kalocsai érsekségbe emelkedett Jánost[138] követte a csanádi egyházmegye élén, ahol 27 évig állt.[139] Imre király utolsó kancellárja, Péter fehérvári prépost 1202 és 1204 között vezette hivatalát, s 1205-től — Ugrin utódaként — 1217-ig volt Győr püspöke.[140] A tisztség az írásba foglalt ügyek országos jelentősége miatt a királyhoz feltétlen hűséggel kötődő klerikust kívánt, és 1196–1204 közötti betöltői méltónak bizonyultak feladatukra: az 1196 után az írószerv élére állított egyházi férfiak mind megmaradtak a király hűségén, s III. Béla volt tisztviselői közül is csak a királygyilkosság gyanújába keveredett Kalán nevezhető Imre ellenségének.[141] Az oklevelek végén kiállítóik rendre megörökítették magukat mint királyi, vagy udvari kancellárok; Katapán pedig több alkalommal is feltüntette magisteri címét:[142] így büszkélkedett tanultságával.

A hozzá hű egyháziakkal bőven éreztette kegyét Imre király; ezenfelül a Szentszékkel fenntartott jó kapcsolatában rejlő lehetőségekkel is élt. Legfőbb hívének, Ugrinnak védelmét is a pápától kérte, s III. Ince e kérést készséggel teljesítette.[143] Csák

---

[126] Fejér, CD. II. 350.
[127] *Szovák Kornél:* Nádorok. In: KMTL. 474.
[128] Nagy, HO. II. 1.
[129] Nagy, HO. V. 4.
[130] *Szentpétery,* RA. I. 44–45., 46., 52–112.
[131] *Szentpétery,* RA. I.
[132] *Szentpétery,* RA. I. 45., 47., 49–59.
[133] Wenzel, ÁUO. VI. 183.
[134] *Horvát Árpád:* A diplomatikai írástan alapvonalai. Bp. 1883. 113. (Horvát 1883.)
[135] Nagy, HO. VII. 2.
[136] Theiner I. 9.
[137] Knauz, MES. I. 160. és HO. V. 4.
[138] Nagy, SO. I. 5.
[139] Wenzel, ÁUO. VI. 466. Az oklevél Csanádon üresedést jelez.
[140] Nagy, SO. I. 5. és Wenzel, ÁUO. I. 91.
[141] Fejér, CD. III/1. 38.
[142] Marsina, CD. I. 96., Theiner I. 68., Knauz, MES. I. 157.
[143] Fejér, CD. II. 350.

nembeli Ugrin 1185-ben választott zágrábi püspökként tűnt fel.[144] 1192-től bizonyos győri püspöksége.[145] 1204-ben Jób utódaként esztergomi érsek lett.[146] Felszentelését[147] követően nemsokára meghalt: már nem tudta III. Lászlót megkoronázni. Rövid érseksége mindazonáltal a király nagy megelégedésére szolgált, ugyanis Imre hiába fordult megkülönböztetett figyelemmel Esztergom felé, Jób érseket, aki 1185-től állt egyházmegyéje élén, 1203-ra mégis nyilvánvaló ellenségének tudhatta.[148]

A testvérharcban nem foglalt állást Győr nembeli Saul kalocsai érsek, ám utóda a király tevékeny hívének mutatkozott. János, aki 1198-ban választott,[149] majd 1199-ben felszentelt[150] csanádi püspök volt, kalocsai érsekként oly határozott magatartást tanúsított Jóbbal szemben, hogy emiatt pápai feddésben részesült.[151] Későbbi pályafutása ugyanakkor arra bizonyság, hogy János nem Kalocsa, hanem saját hatalmi körét bővítette a megengedettnél tágabbra. E merészség nehezen képzelhető el Imre király támogatása nélkül, ezért Jób ellenséges érzületeinek kiváltó oka is a kalocsai főpap viselkedésében keresendő. János 1204 folyamán követte Csák Ugrint az esztergomi érseki székben. Bár felszentelésére még egy évet várnia kellett, s ezenközben osztozni kényszerült Kalán pécsi püspökkel az *archielectus*i méltóságon, az érsekválasztási küzdelem győztese ő lett és egészen 1222-ig állt a magyar egyház élén.[152]

A Zágráb felé megnyilvánuló kedvezés a király hűségén való megmaradást jutalmazta. 1199-ben Imre meghagyta, hogy a bán ezentúl ne zaklassa az egyház népét nyestbőradóval és katonák beszállásolásával.[153] (Talán e jogkörszűkítés vezette Miklós bánt András herceghez?) A király ezenfelül megerősítette Császma föld birtokjogát,[154] s Szent László adományát újra hitelesítvén, megtoldotta azzal, hogy a császmaiak adóval, beszállásolással ne a bánnak, hanem csak a püspöknek tartozzanak.[155] A kedvezményezett Domonkos zágrábi püspök a király hívének mondható: erre utal az is, hogy a pápa Saullal és Ugrinnal együtt őt bízta meg András törvénytelen beiktatásainak megsemmisítésével.[156] Imre okleveleiben Domonkos 1199 és 1201 között követhető nyomon.[157]

A világi főméltóságokat tekintve a változások oly gyakoriak, hogy az 1199-es törés csak a nádor és a bán esetében egyértelműsíti azok pártállását. Az ispánok esetében az jelent fogódzót, hogy az okmányok végén nagyjából ugyanazon vármegyék vezetői találhatóak. Sajnos csak kis hányaduk nevesült az oklevelek névsoraiban, így ebből csupán arra lehet következtetni, melyek betöltői játszottak említésre méltó

---

[144] Smičiklas, CD. II. 139. Származásáról ld. Sebestyén, *Szentpétery*, RA. I. 573.
[145] Wenzel, ÁUO. VI. 183.
[146] Wenzel, ÁUO. I. 91.
[147] Wenzel, ÁUO. VI. 432.
[148] Smičiklas, CD. II. 139., III. 19.
[149] Horvát 1883. 113.
[150] Nagy, HO. V. 1.
[151] Fejér, CD. II. 419.
[152] Utolsó említései rendre 1222-ből valók: *Szentpétery*, RA. I. 125–127. Az 1223-ra megüresedett érseki széket utóda csak 1224-ben foglalta el. Uo. 133–134.
[153] Smičiklas, CD. II. 339.
[154] Smičiklas, CD. II. 354.
[155] Smičiklas, CD. III. 7.
[156] Smičiklas, CD. II. 307.
[157] Smičiklas, CD. II. 339 és Nagy, HO. V. 4., *Szentpétery*, RA. I. 56–59.

szerepet. (Rendszerint Sopron, Zala, Moson, Szolnok, Csanád, Újvár, Bodrog.) Általában a nádor egyszersmind bihari vagy bácsi ispán. A bán jórészt a század fordulóján említtetik, míg az erdélyi vajda csak 1199-től követhető nyomon. Az udvarispán sem fordul elő méltóságához illő rendszerességgel, de amikor feltűnik, jórészt Csanád vármegye élén áll. Egyértelmű azok hűsége, akik Mog bukása előtt és után is előfordulnak, de Mihály nádoron kívül ez csak Tiborc és Csépán esetében mondható el. Tiborc 1198-ban fehérvári,[158] 1199 márciusa után szolnoki,[159] 1201-től 1204-ig bodrogi[160] ispán, míg Csépán 1199 elejétől 1204-ig megszakítás nélkül soproni[161] ispán volt. Feltűnő, hogy az udvarispánok 1199-től 1202-ig sűrűn cserélődnek; ettől kezdve Gyula — 1201-ben még erdélyi vajda[162] — viselte e tisztséget 1204-ig a csanádi,[163] 1204-ben a nyitrai ispánsággal együtt.[164] Az okleveles gyakorlat egyenetlenségére jellemző példa, hogy a máramarosi vadászat során a király életét megmentő és az ezért megjutalmazott Lőrinc comes méltóságnévsorban egyszer sem fordul elő, így nem tudjuk ispánságát helyhez kötni.[165]

Imre számára egy haszonnal mindenképpen járt a váci leleplezés: megtudta, kikre nem számíthat. András hatalmát jól jellemzi, hogy menedéket tudott nyújtani híveinek, így a jogos büntetés alól kivette őket. A király mindenesetre sikeresen folytatta tekintélyének megerősítését: két évvel azelőtti katonai kudarcát megfordítva a somogyi Rád völgyében 1199 folyamán győzelmet aratott András seregei felett.[166] A testvérharc okait előadó *Kölni Királykrónika* erről is részletesen számol be: *„András Lipót osztrák herceg segítségével diadalmaskodott. Hanem győzelmétől elbizakodottan, minthogy a szerencse forgandó, másodszor is sereget gyűjtött és bátyjára támadt. Ő erre teutonokat hívott maga köré, akikből ott szerfelett sok van, s akiket arrafelé hospeseknek mondanak, sokakat levágva és foglyul ejtve legyőzte öccsét."*[167] A diadalmas király András segítőjét, Lipótot is meg akarta büntetni. Az osztrák unokatestvér ellen vezetett bosszúhadjáratára Klosterneuburg évkönyvíró bencései így emlékeztek: *„1199. Imre, a magyarok királya elűzött öccsét üldözvén Ausztria és Stájerország határait tűzzel és prédálással dúlta."*[168]

Imre még soha nem volt ennyire közel országa egyesítéséhez. András fegyverekkel kivívott déli uralma fegyverek élén vérzett el. Az 1198 végére látványosan megerősödött királyi hatalom töretlen lendülettel folytatta emelkedő pályáját a III. Béla erőskezű országlásakor tapasztalt állapotok felé. Az 1199. esztendő kora tavaszára sűrűsödő események időrendjét nehéz megállapítani. Bizonyos, hogy a váci összeesküvés leleplezése március 10-én megelőzte a rádi csatát, mivel a király álláspontja kifejtésekor még nem említette Ince pápának ezt a számára rendkívül fontos fordulatot.

---

158 Theiner I. 68.
159 Nagy, HO. II. 1.
160 Smičiklas, CD. III. 7. és Wenzel, ÁUO. I. 91.
161 Knauz, MES. I. 160., Smičiklas, CD. II. 354., Nagy, SO. I. 5., Wenzel, ÁUO. I. 91.
162 Smičiklas, CD. III. 7.
163 Nagy, SO. I. 5.
164 Wenzel, ÁUO. I. 91.
165 Nagy, HO. II. 1.
166 *Pauler* 1899. II. 19., 487.
167 Chronica regia Coloniensis. In: *Gombos*, CFHH. I. 482.
168 Continuatio Claustroneuburgensis II., III. In: *Gombos*, CFHH. I. 762., 764.

András tengermelléki uralma egy okleveles utalásból sejthetően 1199 első negyedévében megingott. Balázs jegyző ugyanis Márton presbiter rendelkezését március 1-én pergamenre vetve, nem nevezi hercegnek, hanem csupán *„a király testvére, jeles férfiú"* címmel tiszteli meg, s Zára város bíráinak oklevelét kiállítván október 3-án már nem is tartotta érdemesnek szerepeltetni.[169] Mindezek tükrében meglepő a *Klosterneuburgi Évkönyv* további bejegyzése:

„[1200] *Magyarország királya békét kötött Ausztria hercegével, és öccsét a közös uralkodásba visszafogadta."*[170] Az midenképpen túlzás, hogy a hatalom közösségébe Imre bevonta volna az imént legyőzött Andrást. Az osztrák bencések más forrásokkal nem igazolható állásfoglalása, amely a két testvér Magyar Királyság feletti együttes uralmát sejteti, már ez esetben is azt a gyanút kelti, hogy utólagos és célzatos értékelést olvashatunk. Mindazonáltal a pártütő herceg sorsának szerencsés fordulása a történtekről ránk maradt részletesebb és tárgyilagosabb feljegyzésből is kitetszik: *„Ugyanebben az évben* [1199] *Konrád mainzi érsek Itáliából Magyarországra jött, hogy a testvérek közötti egyenetlenséget elsimítsa. Mindkettejük részéről tiszteletteljes fogadtatásban részesült. A felek tanácskozást tartván és egyezségre jutván Lipóttal, Ausztria hercegével, és Magyarország összes előkelőjével így állapították meg a békét: a kereszt jegyében átkelnek a tengeren, és Magyarország királyságát az említett osztrák hercegre bízzák. Ha pedig egyikük odavész a tengerentúli részeken, az életben maradt testvér fogja visszatértekor az atyai királyságot birtokolni"*[171] — így a *Kölni Királykrónika*. Egy 1200. március 2-án kelt lateráni levélben egy másik békeközvetítő is feltűnik: Gergely bíboros, III. Ince személyes küldötte.[172] A két egyházi főméltóságban könnyű felismernünk a pápa Magyarország felé kiterjesztett két igazságosztó kezét.

A békefeltételek a koronás fő számára súlyos tehertételt jelentettek, ráadásul nem is következtek a hazai erőviszonyokból: a megállapodásban Imre és András egyenrangúnak tűnt fel, holott ez idő tájt a központi hatalom folyamatos térnyerése mutatkozott. Konrád érsek és Gergely legátus békéje a pápaság növekvő befolyására vall. Róma szempontjából sokkal megnyugtatóbbnak hatott, hogy az olyannyira szorgalmazott kereszteshadjárat megindítása nem csupán egy könnyelmű hercegtől függ, hanem Európa egyik legjelentősebb királyságának ura is felesküdött a szent háborúra. András számára nem is jöhetett volna jobbkor a pápai közbelépés, ugyanis vert helyzetéből ezáltal kiemelkedhetett; sőt egy 1201. március 2-iki adomány újra hercegként említi[173] — a királyi oklevelek változatlanul hallgatnak erről. Mindez annak jele, hogy a Szentszék akarata ezután egyre erősebben követelt érvényesülést Imre királyságában: a testvérháború igazi győztese III. Ince pápa lett.

Imre és András békéje addigi küzdelmeiket tekintve meglepően tartósnak bizonyult: egyik létrehozóját, Wittelsbach Konrád mainzi érseket mindenesetre túlélte.[174] A nyil-

---

[169] Smičiklas, CD. II. 314. Hasonlóképpen 1199. V. 10-én. Uo. 318. Az Andrást mellőző oklevelet ld. Uo. 326.

[170] Continuatio Claustroneuburgensis II., III. In: *Gombos*, CFHH. I. 762., 764. Az évkönyv eme tudósításának az osztrák Alfons Huber is hitelt adott, azzal a megszorítással, hogy a közös kormányzás nem társuralkodást, hanem területi hatalommegosztást jelent. *Huber* 1883. 9.

[171] Chronica regia Coloniensis. In: *Gombos*, CFHH. I. 483.

[172] *Huber* 1883. 8.

[173] Smičiklas, CD. III. 3.

[174] Konrád érsek 1200. X. 20-án halt meg. Continuatio Admuntensis. In: *Pertz*, MGH. SS. IX. 588.

vános békén kívül azonban egy olyan hallgatólagos megegyezés is létrejött a fivérek között, amelynek aligha örült volna a Szentszék: valójában egyikük sem akart kereszteshadjáratra indulni. András halogató magatartását királysága idején is folytatta, és csak bő két évtizeddel esküvése után szánta el magát költséges és hiábavalónak bizonyult útjára, míg Imre uralkodásának hátralevő rövid éveiben egyáltalán nem váltotta be kényszerű fogadalmát. Az ekkortájt született László trónörökös miatt kiváltképp nem akart elindulni, s a szentföldi utat nem tették vonzóvá a zarándok uralkodók halálhírei sem. A király személyes érdekein túlmenően az ország javát sem szolgálta volna a hadjárat: a békével végre alkalom nyílott a III. Béla idején megkezdett hódító politika folytatására, amelynek sikerét a néhai uralkodó által biztosított belső erőforrások és a Bizánc hanyatlásával kialakult hatalmi űr szinte megelőlegezte. Imrének már csak kibúvót kellett találnia a keresztesfogadalom fenyegető árnyéka alól. Az első váratlan haladék a bogumil eretnekség gyors boszniai terjedése volt; annak megfékezése csak 1203 tavaszára vált teljessé a Kulin örökébe lépő István bán hűbéres hódolatával.[175]

A bosnyákok megtérésével beköszöntött békés időszakban III. Béla fiai végre hajlandóságot mutattak a keresztesháború megindítására. III. Ince pápa efeletti örömében mindkettejük irányában gesztusokat tett. 1203. február 25-én kelt levelében először Imre királynak kedvezett: Magyarország érsekeinek és püspökeinek küldött üzenetében kiközösítés terhe mellett meghagyta, hogy az egyházi és világi főméltóságok esküdjenek fel a törvényes trónörökös, László hűségére. A király távollétében mindenki az ország irányítására felállítandó testületnek engedelmeskedjék, Imre esetleges szentföldi elhalálozása után egészen III. László felserdültéig.[176] András hercegnek pedig kinyilvánította, hogy minden javát, amelyet jogosan bír, Szent Péter és a saját oltalma alá veszi, s azt addig óvja, ameddig hírt nem kap visszaérkeztéről avagy haláláról.[177] A kedvező biztosítékok ellenére azonban ez a hadjárat is a többi sorsára jutott.

Máig nem tudni, mi okból (valószínűleg a gyermek Lászlónak leteendő hűségeskütől felindultan), de 1203 őszén András ismét pártot ütött királyi bátyja ellen. Imre utolsó győzelme nyughatatlan öccse felett országlásának legemlékezetesebb tettévé vált. A magyar történelemben egyedülálló magatartás Spalatói Tamás históriájából ismeretes: *„Ezután, hogy* [András] *visszatért Magyarországra, a testvérek meghasonlásából súlyos viszály ütötte fel a fejét. A Magyar Királyság előkelői és a seregek sokasága csaknem mind elhagyták urukat és törvénytelenül András herceghez csatlakoztak. A királlyal csak igen kevesen maradtak; és azok is annyi pártütés rémségétől félelembe esvén, nem a reménységgel bátorították őt, hanem inkább a menekülést javasolták. Történt pedig, hogy mind a két fél egyszerre készült a közelgő összecsapásra; ám mivel a királyi tábor nagysága meg sem közelítette a másikét, Imre aggódni kezdett, s lelke ide-oda hánykolódón kereste a megoldást e mindent eldöntő pillanatban. Végre isteni sugallatra elméje meglelte a járható utat, hogy a királyi méltóság is megmaradjon, de az ártatlanok vére ontásától is ment legyen. Így szólt övéihez: «Ne kövessetek, hanem maradjatok itt egy kis ideig.» Azzal letette fegyvereit, csak királyi pálcáját vette magához, lassan az ellenség táborába ment, elhaladt a fegyveresek sokasága között és hangos*

[175] *Hageneder*, RI. 6. 231–233., Smičiklas, CD. III. 36.
[176] *Hageneder*, RI. 6. 11–12.
[177] Smičiklas, CD. III. 33.

szóval kiáltotta: «Hadd lássam, ki merészeli kezét emelni a királyi nemzetség vérére?» Ekkor mindenki kitért előle, senki nem mert ellene állni, hanem széles utat nyitottak neki. Odament testvéréhez és elfogta; kivezette a táborból, s egy várba záratta. Erre mindegyikük félve, szégyenkezve letette fegyverét és a király előtt térdre hullva irgalomért esedezett. Ő minthogy igen kegyes volt, mindenkinek megbocsátott."[178] E felséges jelenet a Dráva partján játszódott le, Varasd közelében. Az író, Spalatói Tamás még ismerhette Imre király kortársait; 1200-ban született és 17 éves volt, amikor Perugiai Bernát meghalt, akinek — igaz, csupán egy évre — kései utóda lett az érseki székben.[179] 1266-ig írott műve így közel korabeli forrásként értékelendő, amely egykorú emlékezésen alapul. Bernát érsek (illetve körének) hagyományozó szerepe azért több, mint valószínű, mert ez a történet Imre halála óta itt és ekkor bukkant fel először. Az, hogy e vélekedés követőre talált, az a történelem érdekes igazságszolgáltatása: e változatot ugyanis az a Dandolo András emeli be 1342-ben elkészült krónikájába, akinek őse, Henrik doge, egykor fegyverrel támadt Zárára, Imre városára. Rövidített előadásában, amely egyértelműen Spalatói Tamás művén alapszik, szó szerint idézi forrásából a király szavait.[180]

András elfogatásáról mások másként írnak. Az elfogulatlan írások csupán a kiváltó okot és a puszta tényt közlik. Az *Admonti Évkönyv* az időrendben némi hibát vétve együtt említi a trónörökös megkoronázását és a herceg bebörtönzését: *„1203. Henrik, a magyarok királya fiát, Lászlót, aki még hároméves sem volt, megkoronáztatta és testvérét, Andrást, mivel attól tartott, hogy megtámadja a királyságot, elfogatta és Esztergom várába csukatta, amelyet más néven Grânnak hívnak."*[181] E forrás arról is szól, hogy Imre hazaküldte András feleségét, azaz bűnösnek, vagy legalább bűnrészesnek találta Gertrúdot.[182] Tudósítását szó szerint emelte be a Bajor Névtelen apát 1338-ig vezetett kronológiájába.[183]

Klosterneuburgban mindezt emígy értékelték: *„1203. Imre, Magyarország királya miután jóllehet tisztességes férfiak által szavát adta, öccsét mégis csalárdul elfogta és bilincsbe verten örökre bebörtönözte; de ugyanabban az évben isteni büntetéstől sújtva eltávozott az élők közül. Halála után testvére kiszabadult, és annak ürügyén, hogy bátyja fiának gyámja, akit — gyermekként — apja megkoronáztatott, Magyarország királyságába emelkedett. 1205. Imre, Magyarország királya meghalt, őt testvére, András követte."*[184]

Az emlékezések ezek szerint három csoportba tartoznak: Imre-párti, András-párti és semleges beállítottságúakra. A források keletkezési körülményeire rámutatva, az elfogultság mértékére és az igazságtartalomra is lehet következtetni. III. Lászlóval 1205-ben az Imre-ág kihalt. Tamás spalatói főesperes egy korábban kétségtelenül

[178] *Gombos*, CFHH. III. 2228–2229.

[179] *Almási Tibor:* Spalatói Tamás KMTL. 659–660.

[180] *Andreas Dandolo:* Chronicon Venetum. In: *Gombos*, CFHH. I. 63.

[181] Continuatio Admuntensis. In: *Gombos*, CFHH. I. 752.

[182] *Gombos*, CFHH. I. 752.

[183] Compillatio chronologica rerum Boicarum 1000–1338. In: *Gombos*, CFHH. I. 281.

[184] Continuatio Claustroneuburgensis II., III. In: *Gombos*, CFHH. I. 762; 764. Részletes kritikáját elsőként Katona István végezte el. Az ellenséges klosterneuburgi tudósítás „hibát hibára halmozván" nála sem talált hitelre. *Katona* 1781. 697. Ugyancsak alapos bírálatát ld. Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp. 1987.[4]

Imre pártján álló érsekváros hagyományait örökítette meg, de akkor, amidőn a néhai királynak már nem élt leszármazottja. Hanem az osztrák feljegyzéseket sem lehet korabeli forrásként előnyben részesíteni! Bejegyzéseik az időbeli tévesztések által bizonyíthatóan a történtek utáni években keletkeztek. Az Imrével ellenséges *Klosterneuburgi Évkönyv*re mindez különösen jellemző. A király halálának éveként 1203 és 1205 is feltűnik a valóságos 1204 helyett, ám nem ez az egyetlen önellentmondás. Az előadáson végighúzódik egy Imre-ellenes szemléletet hordozó szál, amely már a béke értékelésekor feltűnt azáltal, hogy korabeli kútfőkkel nem igazoltan Andrást társuralkodóként láttatta. Annál furcsább, hogy az addig egységes elfogultságot épp a kedvezményezett trónra jutásakor töri meg egy tárgyilagosabb hang, amely a gyámság látszatáról szól. Az elbeszélés pártosságára és utólagosságára egyszerre vall az isteni büntetés előhozatala. A kétféle értékelés, valamint a súlyos, kétszeres időtévesztés évekkel későbbre keltezi az évkönyvírók elhomályosult emlékezését. Ennek a szövegnek is akadt 14. századi folytatása, de puszta átvételen kívül egyebet ott sem találhatunk.[185] Pauler Gyula és Mátyás Flórián úgy érvelt az osztrák tudósítások hitelessége mellett, hogy III. Ince 1203 novemberének derekán még semmit nem tudott a keresztes háborúról avagy készülődésről.[186] Ez az okfejtés nem állja meg a helyét, hiszen a pápa Imrének és Andrásnak küldött leveleiben egyaránt a keresztes hadjárat készülő beváltásának örvendett; ráadásul az Andrásnak címzett üzenet éppen a Paulertól idézett, Imrének szóló levéllel egy napon, 1203. november 5-én kelt![187] Eszerint Ince tudott a készülődésről — csak nem sejtette, mi lesz belőle. A fogság miatti későbbi pápai rosszallás a puszta tényre vonatkozik,[188] s ebben is a pártütő herceggel szemben gyakorolt kíméletessége nyilvánul meg. Mindezekből megállapítható, hogy hiteles tudósításért Spalatói Tamás históriájához kell fordulnunk; a klosterneuburgi bencések ellenséges érzületeit pedig Imre király 1199-es ausztriai dúlásából érdemes eredeztetni.

1204-ben a trónutódlás biztosításán fáradozott Imre, ám ebből nem következik halálos betegsége: valószínűbb, hogy az 1203. február 25-iki pápai üzenetben rejlő lehetőségeket kívánta kiteljesíteni. A hadjárat elmaradt, de a Lászlónak leteendő hűségeskü, amelyet Ince parancsolt az előkelőkre, a koronázás számára is kedvező légkört teremtett. Annak korai elvégzésében III. Béla politikai akarata és az 1182-es első szertartás tükröződik. 1204. április 24-én kelt levelét III. Ince az esztergomi érseknek küldte, amelyben jóváhagyta Imre kérelmét azzal a kikötéssel, hogy a gyermek nevében királyi atyja esküdjék meg a Szentszék iránti engedelmességre, valamint a magyarországi egyház szabadságára.[189]

Hanem a várva várt nap példátlan helyzetben találta Magyarországot. Az a király számára idilli állapot, amelyben három legfőbb híve, Ugrin Esztergomban, János Kalocsán és Bernát Spalatóban egyszerre töltött be érsekséget, nem tartott

---

[185] *Anonymi Leobiensis:* Chronicon (1343). In: *Gombos*, CFHH. I. 268.

[186] *Pauler* II. 490. A kérdéses levelet ld. Smičiklas, CD. III. 32–33., Mátyás Flórián: Szent László és Imre királyok végnapjai. In: Értekezések a történeti tudományok köréből XIX. Bp. 1900. 38. (Ért. tört. tud.)

[187] Smičiklas, CD. III. 32–33., 33. (28. és 29. szám.)

[188] August Theiner: Vetera monumenta Slavorum meridionalum I. Romae, 1863. 35., *Pauler* II. 490.

[189] Fejér, CD. II. 431.

tovább 1204 első hónapjainál. Augusztus 26-át, III. László koronázásának napját[190] már nem érte meg Ugrin. Magyarország első egyházi méltóságának megüresedett székéért akkor indult meg a harc a szertartást celebráló János kalocsai érsek és Kalán pécsi püspök között.[191] A káptalan által támogatott János egyedülálló módon, kettős jogcímmel tette a gyermek László fejére a Szent Koronát: egyszerre volt felszentelt kalocsai és választott esztergomi érsek. Az elhúzódó küzdelemből később János került ki győztesen. Koszta László ebben az esztergomi székeskáptalan érsekválasztási jogának elismertetését látja,[192] mivel Kalán a főegyházmegye alá tartozó püspökök jelöltje volt, de János győzelme ezen túlmenően politikai üzenetet hordozott: András már uralkodása elején szembesült Ince pápa vasakaratával, amely az új király párthíve helyett a néhai király választottját emelte Magyarország legfőbb egyházi méltóságává.

Imre még egy kényszerű, ám királyi lélekre valló gesztussal kívánta fia uralmát biztosítani: III. László gyámjául Andrást nevezte ki. Mást nem is nagyon tehetett, hiszen öccsét még kora tavasszal kiszabadították párthívei.[193] A sors is ellene fordult, minthogy Ugrin érsek halálával uralmának legerősebb oszlopa dőlt le, s a hatalmi vetélkedésbe kezdett nagyratörő egyházi főméltóságok közül az egyik András feltétlen hívének számított.

Imre király 1204. november 30-án, nyolc év, hét hónap és hat nap uralkodás után fiatalon végezte be földi pályáját.[194] Egerben temették el. III. László fél esztendei névleges országlást maga mögött hagyván a legrövidebb életű magyar királyként ötévesen hunyt el a menedéket nyújtó osztrák hercegi udvarban. Andrásnak 1205. május 29-én teljesült évtizedes álma.[195]

---

[190] *Szentpétery,* SS. Rer. Hung. I. 463.

[191] *James Ross Sweeney:* III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. In: Aetas 1993/1. 147–170.

[192] Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekválasztási vitához a XIII. század elejéig. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok III. Bp. 1991. 79–80.

[193] Karácsonyi János: Az Aranybulla keletkezése és első sorsa. In: Ért. tört. tud. XVIII. Bp. 1899. 18.

[194] *Szentpétery,* SS. Rer. Hung I. 463.

[195] *Szentpétery,* SS. Rer. Hung I. 464.

Molnár Péter

A MAGYARORSZÁGI KORMÁNYZAT MINT A *REGIMEN MIXTUM* PÉLDÁJA ADMONTI ENGELBERTNÉL (1290-ES ÉVEK ELEJE)

A 13. század középső és utolsó harmadának hazai kormányzati-politikai rendszeréről, a „korai rendiség" e példájáról mindenekelőtt Gerics József e témának szentelt monográfiájának[1] és Szűcs Jenő a korszak történetét átfogóan feldolgozó *magnum opus*a vonatkozó fejezetének[2] köszönhetően a korábbiaknál lényegesen többet tudunk. A jelen forrásközlés mindössze egy apró részlettel egészíti ki a téma két említett alapvető feldolgozásának információit: a vizsgált jelenség kortárs külföldi megítélésének egy érdekes példájával. A szóban forgó reflexió szerzője, Admonti Engelbert Magyarország szomszédságában született, és — tanulóéveit kivéve — ott is élte le életét. *De regimine principum* című traktátusában Engelbert az arisztotelészi *Politika* és *Rétorika* a korban újdonságnak számító — a szerző által feltehetően annak padovai iskolaévei alatt megismert — latin fordításának inspirációjára, a kormányzati formák klasszifikációjáról kialakított elképzelésének részeként említi a *regimen mixtum* egyik típusának példájaként a magyarországi kormányzati-politikai rendszert.

Gombos F. Albin *Catalogus*ában[3] nem említi Engelbert e reflexióját. A mellőzés okául szolgálhatott egyaránt az, hogy egy a Gombos F. Albin által vizsgált korszak legvégén keletkezett műről van szó; az is, hogy a *De regimine principum* a magyarországi középkori irodalomban szinte teljesen hiányzó tisztán teoretikus politikai traktátusok közé tartozik; végül pedig — és meglehet: leginkább — az a tény, hogy egyetlen nyomtatott kiadása[4] igen nehezen hozzáférhető. A Magyarországra vonatkozó reflexióra James M. Blythe recens könyve[5] hívta fel figyelmünket, azt egyébként az Admonti Engelbert életművével, illetve politikai-elméleti nézeteivel foglalkozó egyéb szakirodalom[6] nem említi. Az alábbiakban a kérdéses szöveghely (és tágabb környe-

[1] *Gerics J.*, A korai rendiség Európában és Magyarországon (Budapest, 1987).

[2] *Szűcs J.*, Az utolsó Árpádok (Budapest, 1993), 125–136. és 279–347.

[3] Gombos F. A., Catalogus fontium historicae Hungariae ab aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Cristi DCCC usque ad annum MCCCI T. I–III(IV). (Budapest, 1937–1938, [1943]).

[4] Engelberti abbatis Admontensis De regimine principum tractatus (ed. J. G. H. Huffnagl) (Ratisbonae, 1725).

[5] *Blythe, J. M.*, Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages (Princeton, 1992) 129. (Engelbertnek a Blythe által tárgyalt kérdésben kifejtett nézeteivel foglalkozó fejezet egésze: 118–138.)

[6] *Posch, A.*, Die staats- und kirchenpolitische Stellung Engelberts von Admont (Padeborn, 1920); Menzel, O., Bemerkungen zur Saatslehrer Engelberts von Admont und ihrer Wirkung. In: Corona querea. Festgabe Karl Strecker zum 80. Geburtstage dasgebracht (Stuttgart, 1941), 390–408.; *Fowler, G. B.*, The Intellectual Interests of Engelbert of Admont (New York, 1947) — a könyv Engelbert politikai-elméleti nézeteit vizsgáló 9. fejezete: u. o. 165–178.; *Buschmann, E.-J.*, Rex in-quantum rex. Versuch über den Sinngehalt und geschichtlichen Stellenwert eines Topos in der „De

zete) közlését megelőzően a szerző és a traktátus rövid bemutatása mellett arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen szerepet foglal el a magyarországi példa Engelbert traktátusának egészében?

***

Admonti Engelbert[7] 1250 táján született Stájerországban, a helyi hagyomány szerint Volkersdorfban, a tartományban jelentős birtokos Poetsch-nemzetség tagjaként. Szerzőnk fiatalon került a környéken legjelentősebbnek számító admonti bencés kolostorba. Engelbert tanulmányait kezdetben — míg az I. Rudolf és II. Ottokár között kitört háború távozásra nem kényszerítette — Prágában (1271–1274), majd Padovában (1278–1287/8) folytatta — az utóbbi helyen teológiai kurzusait négy éven át a helyi domonkos *studiumban*. Hazatérte után egészen 1332-ben bekövetkezett haláláig Admontban maradt, ahol 1297 és 1327 között az apáti tisztet is betöltötte.

Engelbert *De regimine principum* című traktátusa minden bizonnyal az 1290-es évek elejére, George B. Fowler — az Engelbert-filológia vezéralakja, aki több évtizede végzi e munka kritikai kiadásának[8] előmunkálatait — szerint pontosabban 1291 környékére készült el.[9] A traktátus megírására szerzője már itáliai tartózkodása alatt alaposan felkészült: legalábbis erről tanúskodik a padovai évekből fennmaradt „jegyzetfüzete", melynek tekintélyes részét a *De regimine principum* forrásaiul szolgáló művek másolatai, illetve az azokból származó kivonatok, jegyzetek, sőt a traktátus néhány elkészült részlete teszik ki.[10] A mű mintegy bő tucatnyi fennmaradt kéziratos példánya[11] a *De regimine principum* nem elhanyagolható mértékű középkori ismertségéről tanúskodik, mely hatás azonban a mai Dél-Németország és Ausztria területére korlátozódott. A szerző egyéb munkái közül nagyobb középkori ismertségnek épp másik — valamivel későbbi (1312/3)[12] — politikai-elméleti írása, *De ortu et fine Romani Imperii* című traktátusa[13] örvendett, melyben szintén találunk Magyarországra vonatkozó utalásokat,[14] és amely esetében a *De regimine principum*énál nagyobb kó-

regimine principum" des Engelberts von Admont. In: Methoden in Wissenschaft und Kunst des Mittelalters. „Miscellanea Mediaevalia" Bd. 7. (Berlin, 1970), 303–333.; *Hamm, M.*, Engelbert von Admont als Staatstheoriker. Studien und Mitteilungen des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige 85 (1974), 343–495.; *Schmidinger, H.*, Romana regia potestas. Staats- und Reichsdenken bei Engelbert von Admont und Enea Silvio Piccolomini (Basel-Stuttgart, 1978); a vonatkozó szakirodalomból egyedül Margarete Van Treeknek a kölni egyetemen 1949-ben megvédett kiadatlan disszertációjához (Die Reichsidee bei Engelbert von Admont und bei Aeneas Sylvius) nem tudtunk hozzájutni.

[7] Engelbert életrajzának legújabb részletes összefoglalását l. H. Zinsmeyer szerzőnket tárgyaló szócikkében: Lexikon des Mittelalters Bd. 3., l. 9. (München-Zürich, 1986), coll. 1919–1920.

[8] A traktátus a Monumenta Germaniae Historica: Staatsschriften des späteren Mittelalters Bd. I, Stück 2. kötetben fog megjelenni.

[9] *Fowler, G. B.*, A Chronology of the writings of Engelbert of Admont O. S. B. In: Paradosis. Studies in memory of Edwin A. Quain (New York, 1976), 126. Posch, i. m. 28–29. 1290–1292 közé teszi a mű elkészültét.

[10] *Fowler, G. B.*, The Manuscript Admont 608 and Engelbert of Admont. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 44 (1977), 149–242., 45 (1978), 225–306., 49 (1982), 195–252., 50 (1983), 195–222. A traktátus elkészült részletei között a magyarországi példa említése nem szerepel.

[11] Uo., The Manuscrpits of Engelbert of Admont. *Osiris* 11 (1954), 455–485.; idem, Additional Notes on Manuscripts of Engelbert of Admont. Recherches de théologie ancienne et médiévale 28 (1961), 269–282.

[12] *Fowler*, A Chronology... 131.

[13] *Goldast, M.*, Politica Imperialia (Frankfurt/M., 1614), 754–773.

[14] De ortu et fine Romani Imperii c. 16. „Quod autem potest semper plus et plus minui, potest ad vltimum in totum destrui, et auferri. Ergo si imperium potest ex aliquibus causis iuste diminui,

dexhagyatékhoz[15] több 16-17. századi nyomtatott kiadás is társult. Hozzátehetjük: George B. Fowler azon félévszázados állítását,[16] miszerint Engelbert életművéből szinte kizárólag annak politikai-elméleti elemei keltették fel a modern kutatók figyelmét, lényegében ma is megismételhetjük, ám ez az érdeklődés túlnyomórészt a *De ortu*t és nem a *De regimine principum*ot illette.[17]

A *De regimine principum*ot csak futólag említő munkák általában a „középkori arisztotelianizmus" kategóriája alá utalják. A traktátus forrásai között valóban jelentős szerepet foglalnak el a *Filozófus* műveinek latin fordításai, külön sajátosságot jelent, hogy a *Politika* — és kisebb mértékben a *Nikomakhoszi Etika* — mellett a *Rétorika* átültetése is lényegi funkciót kap a szerző érvelésében. Engelbert néhány alkalommal idézi a pszeudo-arisztotelészi *Secretum Secretorum*ot is[18] (*Epistola Aristotelis ad Alexandrum* cím alatt), bár a korabeli tudományosság „élvonalában" — néhány kivételtől eltekintve — e munka használata nem volt jellemző. A *Filozófus* valós vagy vélt műveinek felhasználása mellett ugyanakkor Engelbert hangsúlyosan szerepeltet hagyományosabb tekintélyeket is: a mű bő második felének gerincét Seneca és főleg Cicero idézetek alkotják.

Admonti Engelbert *De regimine principum*ának szerkezete könnyen áttekinthető: a hét — nagyjából egyenlő hosszúságú — traktátus közül az első foglalkozik általánosságban a kormányzattal (*regimen*), annak eredetével és a különböző politikai-kormányzati rendszerek klasszifikációjával, a második speciálisan a királyi kormányzattal, míg a többi öt az utóbbihoz szükséges erényekkel (a négy „sarkerénynek" külön-külön traktátust szentelve, az utolsó traktátust pedig az egyéb erények tárgyalásának tartva fenn). A korabeli magyarországi politikai rendszerre történő utalással a mű első traktátusában, ott is a kormányzati formák klasszifikációjának tárgyalásánál találkozhatunk. Engelbert ez utóbbi témát tárgyaló fejezetekben előbb négy „egyszerű" kormányformát különböztet meg,[19] majd azok lehetséges „vegyü-

potest etiam eisdem causis inualescentibus totum destrui, et auferri. Item regna Hispaniae, et regnum Franciae, regnum Angliae, **et regnum Hungariae**, cum regnis Sclauorum, Bulgariae, et Graeciae (quae olim suberant Romano imperio, in statu prouinciarum, vel regnorum) modo de iure non subsunt imperio: in Africa vero et Asia vltra mare iam imperium nihil habet." I. m. 766. A felsorolt országok és területek a birodalomtól való *de iure* függetlensége melletti érvet Engelbert utóbb — ha nem is kategórikusan — cáfolja: l. uo. c. 18., i. m. 768. Alább, hasonló kontextusban említi szerzőnk a hunokat is; az utóbbi szöveghely akár vonatkoztatható a magyarokra is: l. uo. c. 23., i. m. 773.

[15] L. a 11. jegyzetben hivatkozott irodalmat. Hozzátehetjük: a *De ortu* esetében — ellentétben a *De regimine principum*mal — van bizonyíték a mű más szerzőkre gyakorolt hatására is, nevezetesen Enea Silvio Piccolomini munkásságában. Vö. a 6. jegyzetben hivatkozott irodalomból különösen O. Menzel, H. Schmidinger és M. Van Treek munkáit.

[16] *Fowler,* The Intellectual Interests... 165.

[17] Wilhelm Berges, a középkori fejedelemtükör-irodalom mindmáig egyetlen, a 12. század közepétől a teljes fennmaradt anyag áttekintésére törekvő kutatója alapvető munkájában Engelbert De regimine principumát nem helyezi azon — mintegy tucatnyi — leginkább érdekesnek, illetve nagy hatásúnak tartott fejedelemtükör közé, melyek tartalmát külön fejezetekben tartotta szükségesnek elemezni, így csak munkája filológiai jellegű függelékében, a feldolgozott művek katalógusában szentelt e traktátusnak önálló tárgyalást: *Berges, W.,* Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters (Leipzig, 1938), 329.

[18] *Grignaschi, M.,* Le diffusion du Secretum Secretorum dans l'Europe occidentale. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 47 (1980), 7-70., kül. 51-56.

[19] *De regimine principum* Tr. I., cc. 4-6., i. m. 13-19.

lékeit" vizsgálja.[20] Szerzőnk utóbb egymással is összehasonlítva elemzi az egyszerű[21] és az összetett[22] kormányzati formákat, hogy a legjobb kormányzati forma megállapításának akadályaival,[23] illetve az egyszerű kormányzatok elfajulásával[24] foglalkozó fejezetekkel zárja a traktátust.

Engelbert a *Rétorika* (I,8 – 1365b-1366a) sémáját egyénien átdolgozó klasszifikációs rendszerében a négy egyszerű kormányzat, a *monarchia/regnum* (a *bonum commune* megvalósítására törekvő egyeduralom), az *aristocratia* (az erényes kevesek uralma), az *olicratia* (a vagyoni vagy születésbeli előjogok révén kormányzó kevesek uralma), illetve a *democratia* (a sokaság, illetve a „középréteg" uralma) mindegyikéhez[25] egy-egy alaptulajdonságot rendel, melyek rendre: a *ratio* (mely révén az egyeduralkodó mint *lex animata* tevékenykedik), a *virtus*, a *voluntas* (önkény), illetve a *lex* avagy *consensus* (minthogy a sokaság nem képes a *ratio* révén kormányozni, csak az objektív törvény segítségével).[26] Mindezek a tulajdonságok azonban — mint azt maga szerzőnk is hangsúlyozza[27] — csak az esetek többségében érvényesülő tendenciák, illetve a maguk tiszta formájában: idealizációk. A vegyes kormányzatok osztálya Engelbert rendszerében így — bár ugyanezen probléma egyéb kortárs megoldásaihoz képest meglehetősen szokatlan módon — a négy egyszerű kormányzat definíciójának ezen tulajdonsága miatt tulajdonképpen logikusan áll össze: szerzőnk a valós politikai rendszerektől teljesen függetlenül a négy egyszerű kormányforma minden logikailag lehetséges kombinációját sorra veszi.[28] Az összetett kormányzati formák definíciói ezt követően nem is állnak másból, mint az egyszerűek e meghatározásainak mechanikus egymáshoz rendeléséből, valamint néhány antik, illetve főleg kortárs példából, melyekkel szerzőnk klasszifikációjának egyes típusait illusztrálja. Az adott helyzetben ez utóbbiak — melyek között találkozhatunk a magyarországi kormányzat említésével is — jelentősége számottevő: e példák jelentik az egyetlen kapcsolatot, mely Admonti Engelbert sémáját a kortárs viszonyokhoz köti.

Engelbert legtöbb kortárs példája onnan származik, ahol a kormányzati formák pluralitásának horizontját megfogalmazó arisztotelészi sémával megismerkedett, tehát itáliai: ilyen a nem-monarchikus vegyes kormányzatok — az alább közölt dokumen-

[20] Uo. Tr. I., cc. 7–9., uo. 20–25.

[21] Uo. Tr. I., cc. 10–13., uo. 25–33.

[22] Uo. Tr. I., cc. 14–16., uo. 33–37.

[23] Uo. Tr. I., c. 17., uo. 38–40.

[24] Uo. Tr. I., c. 18., uo. 40–42.

[25] Uo. Tr. I., c. 5., uo. 15–17.

[26] Uo. Tr. I., c. 10., uo. 25. Vö. Rétorika I,8 (1366a) és Nikomakhoszi Etika V,6 (1131a). Ugyanezen fejezetben Engelbert ratiót és virtust azonosítja consensus és voluntas párosa ellenében: uo. 26.

[27] Uo. „Et... notandum est, quod illa distinctio principatuum, quae dicit, quod Rex regit secundum rationem, [etc].... intelligitur non in omnibus, sed in pluribus secundum rationem et constitutionem uniuscujusque principatus.... Sed differentia regiminum ad invicem secundum speciem consistit in sola intentione et modo, quo se habet regens ad regimen..." uo. 27.

[28] Uo. Tr. I., c. 7. „Et loquimur hic de compositione politiarum non secundum realem usum, sed secundum possibilitatem combinationis simplicium..." uo. 20. Vö. uo. Tr. I., c. 17. „Unaquaeque tamen habet aliquid periculi et timoris ....quia invenire talem Regem, qui in nullo faciat aliquid praeter rationem, vel Consulem bonum et virtuosum, qui in nullo excedat medium virtutis, [etc]....hoc contingit potius secundum imaginationem et intellectum, quam secundum rem et actum. Tales enim homines plus mentaliter fingere possumus, quam realiter invenire." Uo. 38.

tumban olvasható — három példája csakúgy, mint a *democratiáé*.[29] Német területek kormányzatait említi szerzőnk a vegyes kormányzat két — az alábbi dokumentumban szintén olvasható — példájában, és — egyéb országok (*Francia, Hispania, Grecia*) társaságában — a birodalom német felét (*Alemannia*) hozza fel a korára jellemző *magna regna* példájául.[30] Engelbert saját korabeli kormányzatra tűnik utalni — annak lokalizálása nélkül — a *regnum* és *aristocratia* „keverékének" alább is olvasható példájában, míg az *olicratia* példájaként általánosságban a városi kormányzatokat említi.[31] Szerzőnk Franciaországot, a korszak legjelentősebb monarchiáját e klasszifikációs rendszerének példái között nem, csak a traktátus későbbi részében említi.[32] A vegyes kormányzatok példatárában, a *regnum-democratia-olicratia* együtteséből kialakuló rezsim esetét illusztráló szláv kormányzat (feltehetően itt Csehországra és esetleg a lengyel fejedelemségekre gondolt a szerző) mellett találkozhatunk a *regnum-aristocratia-democratia* formáció példájaként a magyarországi kormányzat említésével:

> **„quale regimen dicitur aliquando fuisse in regno Hungariae, ubi rex solus regebat, singula secundum rationem et dignitates et honores per Regem distribuebantur, non secundum nobilitatem generis, sed secundum virtutem, qua se habebat unusquisque ad bonum regni: et in magnis et novis, beneplacitum majoris partis totius populi expectabatur."**

Marliss Hamm és James M. Blythe szerint feltehetően a vegyes kormányzatnak épp ez az esete volt Engelbert számára a leginkább elfogadható rezsim. Természetesen mindkét kutató tisztában van azzal, hogy szerzőnk kategorikusan a monarchiát nevezi legjobb kormányzati formának,[33] azonban avval is, hogy maga Engelbert e véleményét csak az egyeduralom ideáltípusára tartja érvényesnek, melynek gyakorlati megvalósulására szerinte is csekély az esély.[34] Hamm úgy véli,[35] hogy Engelbert a magyarországi példával illusztrált esetet utóbb annyiban a legjobbnak minősíti, amennyiben

---

[29] Az utóbbi: uo. Tr. I., c. 5. „...*Democratia*, id est, *principatus mediocrum* seu *popularium*, qualis est in aliquibus civitatibus Italiae, ubi feruntur in dubiis sententiae et diffinitiones secundum consensum majoris partis populi, et populus eligit, et de populo eliguntur rectores." Uo. 15. NB az *aristocratia* példája is itáliai, bár nem kortárs, hanem antik: a római köztársaság (uo.).

[30] Az utóbbit l. uo. Tr. I., c. 12., uo. 31. A *regnum magnum* történeti ellenpéldája a korai Róma királysága, a *regnum unius civitatis* (uo.).

[31] Uo. Tr. I., c. 5. „Et tale regimen communius est in usu civitatum et Communitatum multarum: quia communis opinio vulgi ditiores et potentiores ubique terrarum reputat meliores." Uo. 16.

[32] Uo. Tr. III., c. 21., u. 75. Engelbert ugyanakkor az I. traktátust követően csak ezt az egyetlen kortárs példát említi, mint ahogy egyetlen közel kortárs személyiségként hivatkozik Szent Lajos francia királyra (a józanság példájaként): uo. Tr. VII., c. 34., uo. 251–252.

[33] Uo. Tr. I., c. 11., uo. 28–30.

[34] Uo. „Verumtamen, quod optima rerum in unoquoque genere pauca sunt et rara ac difficilia, eo quod virtus consistit in medio quasi in quodam puncto, a quo facilius est declinare, quia hoc contingit per multa, quam tangere ipsum, quod contingit uno modo tantum: Et quia magna est dignitas et potestas Regis: ideo inveniuntur pauci boni et veri reges..." uo. 29.

[35] *Hamm, Engelbert...* 403–404.

az annak három összetevőjéhez tartozó tulajdonságok (*ratio*, *virtus*, *lex/consensus*) között a legkisebb a disszonancia.[36]

James M. Blythe joggal mutatott rá, hogy Engelbert a Hamm által jelölt szöveghelyen a *regnum-aristocratia-democratia* együttesét csak a három egyszerű kormányformából kialakult kormányzatok között nevezi legjobbnak,[37] az amerikai kutató — más érvekre támaszkodva — azonban szintén osztja német kollégája végső verdiktjét.[38] Blythe felhívja a figyelmet Engelbertnek a mind a négy egyszerű kormányforma együtteséből álló vegyes kormányzattal kapcsolatban megfogalmazott észrevételeinek egyik elemére. Engelbert egyrészt megállapítja, hogy a *Politika* szerint egyesek szemében ez utóbbi a legjobb kormányzati forma, hozzátéve, hogy Arisztotelész e megjegyzést nem kommentálja.[39] Bencés szerzőnk másrészt kijelenti, hogy ez a kormányzat a királyoknak a legjobb kormányformával kapcsolatos hibái révén terjedhetett el széleskörűen.[40] Blythe szerint a legjobb kormányforma, melyet ez utóbbi kontextusban Engelbert említ, nem más, mint a magyarországi példával illusztrált három összetevőjű vegyes kormányzati rendszer. Való igaz, hogy — miként azt Blythe is aláhúzza — a *De regimine principum* kormányforma-klasszifikációjának alapjellegzetessége az oligarchiaellenes tendencia,[41] mely egészen az itáliai városi *popolo*-kormányzatok oligarchiaellenes törvényeinek támogatásáig is eljut.[42] Az oligarchikus elem kizárása az ideális kormányzatból tehát így érthető Engelbertnél, míg a *democratia* Blythe szerint épp azért szerepelhet az utóbbi egyik összetevőjeként, mivel garanciát jelentene az oligarchikus elem kizárására a hatalomból. Az amerikai kutató ezt a tézisét Engelbert egy másik műve, a *Speculum virtutum moralium* egyik szöveghelyével véli bizonyíthatónak, ahol a „XII táblás törvények által kormányzott Spárta" (*sic*) kormányzatának engelberti leírása Blythe szerint a *regnum-aristocratia-de-*

---

[36] De regimine principum Tr. I., c. 15., i. m. 35.

[37] *Blythe,* Ideal Government... 134., 49. j. Vö. De regimine principum Tr. I., c. 15. „Harum quoque politiarum, quae componuntur ex tribus, meliores sunt illae, quae sibi invicem minus adversantur secundum sua principia et formas et fines regiminis. Unde inter has melior esse videtur illa, quae ex regno et Aristocratia et Democratia componitur..." i. m. 35. Hozzátehetjük: Engelbert másutt a *ratiót* és *virtust* a *consensus*szal (és *voluntas*szal) szembeállítva szerepelteti. (Vö. a 26. jegyzetben hivatkozott szöveghelyet!)

[38] *Blythe,* Ideal Government... 135–137.

[39] De regimine principum Tr. I., c. 16. „De hac politia dicit Philosophus Tertio Politicorum [II,6 (1265b)], quod quidam aestimaverunt optimam politiam ex omnibus esse mixtam. Tamen ipse Philosophus talem politiam non multum laudat nec vituperat." I. m. 37. Vö. *Aristotelis* Politicorvm libri octo cum vetvsta translatione Gvilelmi de Moerbeka (ed. F. Svsemihl) (Lipsiae, 1872), 92.

[40] Uo. Tr. I., c. 9. „...possibilis est etiam politia ex omnibus quatuor speciebus politiarum, quae licet sit magis difficilis et laboriosi regiminis, est tamen in usu satis communis propter desidiam et negligentiam Principum et Regum circa observationem optimi et convenientissimi regiminis." Uo. 24–25.

[41] Az *olicratia* az egyszerű kormányformák között, míg az oligarchikus összetevőjű kormányzatok a vegyes kormányzatok adott csoportjában (két, illetve három egyszerű kormányformából álló együttesek) mindig a leginkább negatív értékelést kapják Engelberttől. Az oligarchikus elem ugyanakkor ez utóbbiak — köztük is a monarchikus elemet nem tartalmazóak — esetében a bencés szerző által legfőbb bajnak tartott *discordia* és *seditiones* forrása. (Az utóbbira l. uo. Tr. I., c. 8., uo. 24. és Tr. I., c. 15., 36.)

[42] Uo. Tr. I., c. 7. „Sed quia nobiles pro majori parte aspirant magis ad potentiam et excellentiam suam et suorum, quam ad bonum commune, propter hoc civitates, meliori regimine utentes, raro consueverunt nobiles eligere vel admittere ad Consulatus et regimina..." uo. 22.

mocratia vegyes kormányzatot és a tisztségek és vagyonok egyenlősítését egyaránt tartalmazza, mégpedig pozitív példaként.[43]

A *Speculum virtutum moralium* Blythe által hivatkozott „Spárta"-leírása és a *regnum-aristocratia-democratia* vegyes kormányzat azonosítása azonban számunkra nem egyértelmű, ráadásul az utóbbi traktátusban Engelbert a *De regimine principum*ban a kormányzati formák klasszifikációjára kidolgozott rendszerét nem alkalmazza. Az összes egyszerű kormányzatból összeálló vegyes kormányzat kapcsán említett — az uralkodók hibájából meg nem valósuló — legjobb rezsimet pedig nem kell a vegyes kormányzatok között keresni: minden bizonnyal azonos a — gyakorlatilag ritkán megvalósuló és szerzőnk által egyedül legjobbként megjelölt — „tiszta" monarchiával. Helyesebb tehát, ha magával Admonti Engelberttel együtt tartózkodunk a gyakorlatilag legjobb kormányzati forma végérvényes megjelölésétől.[44]

***

A jelen közlemény bevezetőjében megfogalmazott célkitűzések teljesítése után természetesen adódnak az újabb kérdések: mely konkrét események, illetve helyzetek inspirálhatták Engelbertet a magyarországi kormányzatra vonatkozó elképzelése kialakításakor? Hogyan és honnan szerezhette e stájer bencés szerző információit? Noha e kérdések megválaszolása az általunk művelt diszciplína, a középkori politikai filozófia történetének keretein — és így kompetenciánkon is — kívül esik, megkockáztatunk néhány észrevételt. A 13. század közepének-végének magyarországi kormányzati rendszeréről Engelbert által adott leírás — miként az a közölt dokumentumból is megítélhető — szinte szó szerinti megismétlése a *regnum-aristocratia-democratia* vegyes kormányzat általánosságban megfogalmazott definíciójának (mely utóbbi viszont — mint a vegyes kormányzatok egyéb eseteiben — az „összeházasított" egyszerű kormányformák definícióinak egymás mellé rendelése). Egyes itáliai példáktól eltérően itt tényleges helyi ismeretnek nyoma sincs, szerzőnk a magyarországi politikai-kor-

[43] Speculum virtutum moralium cc. 15–16. „...sicut patet ex legibus XII tabularum, quas primus edidit Lycurgus Lacedaemoniis,..... lege statuit administrationem Reipublicae per ordines dividi, et ad invicem subalternari, concedendo Regibus potestatem militum et bellorum, Magistratibus iudicia et annuas constitutiones, Senatui custodiam et defensionem iudicii et legum, populo ius eligendi et potestates et magistratus, providens in hoc discordiae civium propter contentionem honorum. Sexta lege terram inter omnes aequaliter divisit... lege statuit maximos honores in civitate, non divitibus vel potentibus, sed Senioribus et sapientibus deferri,...". In: *Pez, B.*, Bibliotheca ascetica antiquo-nova T. III. (Ratisbonae, 1724), 410–412.

[44] De regimine principum Tr. I., c. 17. „Ad praedictarum autem comparationum et differentiarum majorem intellectum sciendum est; quod ex praedictis comparationibus non intendimus dicere, quod ista vel illa politia sit optima omnium vel pessima... „ i. m. 38. Engelbert ugyanebben a fejezetben megjelöli a gyakorlatilag legjobb kormányforma két kritériumát: „Ultimo sciendum est, quod licet durum sit et difficile ad determinandum, quae sit optima politia, sicut patet ex praedictis, tamen secundum quod dicit Philosophus Quarto Politicorum [II,11 (1272b)], duo sunt signa politiae bene ordinatae. *Primum signum* est, quando populus permanet et permansit multo tempore in institutione politiae. *Secundum* signum est, si nullae vel paucae fuerint in ipsa vel factae sunt seditiones aut tyrannides." Uo. 39. A *Politika*-hivatkozást vö. *Aristotelis* Politicorvm libri octo... 137. Evvel a stabilitásigénnyel azonban leginkább a négy egyszerű kormányforma ismérveivel egyaránt rendelkező vegyes kormányzat kapcsán tett engelberti megjegyzés állítható párhuzamba: Uo. Tr. I., c. 16. „Videtur enim minus odiosa esse aliis politiis, eo quod omnes habent partem aliquam in tali regimine." Uo. 37.

mányzati rendszerről — minden bizonnyal közvetve — szerzett információit egyszerűen összeházasította a „(latin-)Arisztotelész nyomán szabadon" megfogalmazott sémájával.

Engelbert hangsúlyosan múlt időbe utalja magyarországi példáját, így úgy tűnik, hogy nem a *De regimine principum* megírásával kortárs hazai berendezkedésre, a III. András trónralépte után kialakult „korai rendi" kísérletre utal. A szerzőnk véleményének kialakulását inspiráló politikai helyzet lehetett így az Aranybulla-mozgalomtól kezdve[45] számos, *congregatio generalis* tartását is eredményező krízis, feltehetően inkább az Engelbert korához közelebbiek közül. Nem kizárható persze, hogy Engelbert a traktátus megírásával kortárs hazai helyzet valamely múltba vetített, historizált elképzelésével találkozhatott, és ezért szerepelteti magyarországi példáját múlt időben. Akármilyen válaszok is szülessenek e kérdésekre, azok ismét ráirányíthatják a figyelmet a magyar történelem ezen újabban nem méltatlanul előtérbe került korszakára, a 13. század végi „korai rendiség" kísérletéhez vezető események idejére, mely utóbbi hirtelen kudarcát követően az arisztotelészi indíttatású korabeli politikai filozófia művelői is kénytelenek voltak — amennyiben egyáltalán említésre méltatták Magyarországot — az Engelberténél egyszerűbb leírást adni a magyarországi politikai-kormányzati helyzetről.[46]

---

[45] James M. Blythe valamely általa nem megjelölt — a legjobb esetben is atavisztikus — szakirodalmi forrás alapján a következőképpen foglalja össze az Engelbertet inspiráló magyarországi körülményeket: „Presumably, the reference to Hungary is to the brief period between the imposition of the Golden Bull on King Andrew II by the Hungarian nobles in 1222 and the Mongol devastation of 1242*[sic]*. Under this charter, a Mass Diet of all nobles had great authority, powerful counts became removable and nonhereditary, and local assemblies were set up." *Blythe,* Ideal Government... 129., 30. j.

[46] *L. Bartolomeo di Lucca,* De regimine principum IV,1 „Ex talibus falsis aemulationibus in processu temporis exorta sunt bella civilia: quod in regibus vel imperatoribus locum non habet, nisi quod regiones interdum eis rebellant, si iura regni transcendant, sicut in partibus Hispaniae et Ungariae frequentius accidit, et inde etiam in Oriente saepius machinantur mortem dominis...". In: *S. Thomae Aquinatis* De regimine principum ad regem Cypri et De regimine iudeorum ad ducissam Brabantiae (ed. J. Mathis) (Torino-Roma, 1948), 67. Bartolomeo di Lucca szóban forgó munkája *Aquinói Szent Tamás* De regno ad regem Cypri című traktátusának folytatásaként készült, vagy legalábbis ilyen módon terjedt el. A „kiegészített" munka utóbb De regimine principum cím alatt terjedt el, Bartolomeo di Lucca (társ)szerzősége feledésbe merült. A toscanai domonkos szerző — egyébként Tamásnak utolsó éveiben társa — szövegrésze nagyjából egy évtizeddel Engelbert De regimine principuma után keletkezett: Charles T. Davis 1302, míg Thomas Käppeli 1300 tájára teszi elkészültét. L. *Davis, Ch. T.,* Ptolemy of Lucca and the Roman Republic. Proceedings of the American Philosophical Society 118 (1974), 32. és *Kaeppeli, Th.(-Panella, E.),* Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi (Romae, 1970–1993), nº 3722. Bartolomeo da Lucca e szöveghelye szintén nem szerepel Gombos F. Albin Catalogusában. (Az utóbbiban megtalálhatóak azonban Bartolomeo két egyéb munkájának, Annaleseinek és a Historia Ecclesiastica Novának magyar vonatkozású passzusai nº 4318. és nº 4319. számok alatt: i. m. 2005–2008.)

DOKUMENTUM

Az alábbiakban a Magyarországra vonatkozó részt (vastag betűkkel kiemelve) és tágabb — két fejezetnyi — környezetét közöljük Admonti Engelbert *De regimine principum*ának mindeddig egyetlen nyomtatott kiadása alapján. Bár forrásunk nyomtatott könyv — pontosabban annak fénymásolata — volt, az Engelbert-szakirodalom ugyanakkor mindössze e kiadvány egyetlen fennmaradt példányát ismeri.[47] Az átirat ortográfiája (a kurziválások is) e kiadást — olykor: annak következetlenségeit — követi. A normál zárójelek közötti változatok (az „eredetiben" hasonló formátumban), illetve kiegészítések (az „eredetiben": lábjegyzetek) szintén e kiadványból származnak. A szögletes zárójelben szereplő kiegészítések — miként a lábjegyzetek — e sorok írójának munkái.*

Engelberti abbatis Admontensis *De regimine principum tractatus* (ed. J. G. T. Huffnagl) (Ratisbonae, 1725).

Tractatus I., cap. VII.: De speciebus politiarum compositarum ex duabus simplicibus[48]

[20. o.] Quamvis autem de doctrina regalis regiminis principaliter intendamus, tamen ut facilior et copiosior sit accessus ad dicenda, prius aliqua declarabimus de diversis modis sive speciebus politiarum compositarum, et de comparatione earum ad invicem, quae ipsarum sint aliis meliores. Deinde de modis corruptionum seu transgressionum ipsarum politiarum, quae communiter loquendo vocare possumus *corrupta regimina* civitatum seu terrarum. Et primo dicemus de compositis seu de commixtis politiis.

Sciendum igitur, quod politiarum compositarum quaedam componuntur ex duabus, quaedam ex tribus, quaedam ex omnibus quatuor politiis. Et loquimur hic de compositione politiarum non secundum realem usum, sed secundum possibilitatem combinationis simplicium: quia, sicut dicit Philosophus Quarto Politicorum [IV,1 (1288b)],[49] *non solum existentes sed etiam possibiles existere politias oportet considerare*. Earum igitur, quae componuntur ex duabus politiis, sex possunt esse species secundum sex combinationes simplicium politiarum. Quaedam componuntur ex regno et Ari-

* A latin szöveg átiratában a szögletes zárójelben szereplő hivatkozások az eredeti kiadvány oldalszámait jelzik – *a szerk.*

[47] Regensburg, Universitätsbibliothek 6018579. E sorok írója e helyütt is köszönetet mond Roberto Lambertininek (Cento, Olaszország), akinek segítségével hozzá tudott jutni az unikális példány mikrofilmjéről készült fénymásolathoz.

[48] Az idézett kiadásban e fejezet címében *ex duabus* helyett *ex tribus* szerepel. A fejezet tartalma alapján nyilvánvaló tévedésről van szó, mely az előző fejezet rossz címadásának következményeként állhatott elő. Huffnagl ugyanis a 7. fejezet címét helyezte a 6. elejére (i. m. 18.) — az utóbbiban Engelbert egyébként azt vizsgálja, hogy mennyiben tekinthetőek természetesnek az általa az 5. fejezetben felsorolt egyszerű kormányzati formák (*democratia, aristocratia, olicratia, monarchia/regnum*).

[49] Vö. *Aristotelis* Politicorvm libri octo... 374–375. „non enim solum optimam [scil. politiam] oportet considerare, sed et possibilem..."

stocratia, quaedam ex regno et Democratia, quaedam ex regno et Olicratia. Iterum aliae ex Aristocratia et Democratia. Aliae ex Aristocratia et Olicratia.[50]

Ex regno igitur et *Aristocratia compositum* est illud *regimen*, in quo principatur unus secundum rationem tanquam Dominus omnium, et sub eo sunt aliqui principantes eidem similiter secundum virtutem ad regimen caeterorum, ita quod unus tanquam [21. o.] Dominus administrat regimen, alii vero sunt tanquam subministrantes ad regimen secundum virtutem electi ad hoc et deputati: quale videtur esse regimen illorum regnorum, in quibus Consules et rectores assumuntur ad regimen Reipublicae, non ex jure haereditatis seu ex tituli generis, sed ex electione virtutis et probitatis, qui sunt digni vocari *amici regis*. Unde dicit Philosophus Tertio Politicorum [III,16 (1287b)],[51] quod *dignum est, illos esse principantes Regi ut amicos, qui diligunt bonum Regis.*

Ex regno quoque et *Olicratia* componitur illud regimen, in quo principatur unus secundum rationem et majores nobilitate vel divitiis vel potentia comprincipantur et subministrant eidem in regimine, non secundum virtutem electi, sed per successionem generis, vel secundum gradus nobilitatis vel potentiae vel divitiarum ad regimen applicati.

Ex regno vero et *Democratia* est illud regimen, in quo principatur unus secundum rationem, et populus secundum consensum majoris partis in sententiis aliquibus et diffinitionibus, requiritur et auditur (*cod.* requiruntur et audiuntur).

Ex *Aristocratia* vero et *Olicratia* est illud regimen, in quo principantur et regunt partim secundum virtutem electi, partim vero secundum potentiam vel divitias se ingerentes vel assumpti, quod regimen taliter permixtum satis commune est in multis civitatibus Italiae, in quibus *Potestates* eliguntur de extraneis secundum virtutem et probitatem; Consules vero et rectores de ipsa civitate assumuntur, secundum quod excellunt in potentia vel divitiis.

Ex Aristocratia autem et *Democratia* est illud regimen, in quo principantur aliqui secundum virtutem et populus comprincipa [22. o.] tur eisdem circa sententias ferendas et statuta condenda (*cod.* concedenda) in magnis et de novo subortis, quale est regimen meliorum civitatum Italiae, quae meliori regimine vivunt, et in quibus *Potestates* eliguntur secundum virtutem et majores Consules, qui vocantur *Antiani*, assumuntur de popularibus similiter secundum virtutem. In magnis vero vel de novo faciendis aut statuendis requiritur consensus majoris partis populi. Et ut electio *Potestatum* et Consulum, et conditio statutorum et faciendorum vel non faciendorum sine timore et periculo procedat secundum virtutem et veritatem, consensum exprimunt singuli pro hac parte vel illa, non per verba, sed per sortes quasdam, quas *ballotas* vocant. Quod valde videtur rationabile et consultum: quia secundum Philosophum in Primo Rhetoricae[52] *duo sunt, quae praecipue impediunt rectum consilium,*

---

[50] *Democratia* és *olicratia* keverékének említése itt elmaradt, bár e kombináció tárgyalására Engelbert a fejezet végén sort kerít.

[51] Vö. *Aristotelis* Politicorvm libri octo... 232. „monarchae... eos enim, qui principatui et ipsius sunt amici, faciunt conprincipes."

[52] Arisztotelész a Rétorikában ugyan szót ejt a tanácsadó beszédről (I,4–8), illetve a félelemről (II,5), de a munka középkori latin fordításaiban nem találtunk az Engelbert által említett passzus nyomára. Vö. *Aristoteles Latinus* XXXI,1–2: Rhetorica. Translatio Anonyma sive Vetus et Translatio Guillelmi de Moerbeka (ed. B. Schneider) (Leiden, 1978). Szintén nincs nyoma a fenti állításnak a

scilicet timor et error. In ballotis igitur timori praecavetur per sortem: quia nescitur, quis consenserit in propositum vel in oppositum. Errori vero praecavetur per artem: quia nihilominus liberum est unicuique consulere, quod utilius videatur. Sed quia nobiles pro majori parte aspirant magis ad potentiam et excellentiam suam et suorum, quam ad bonum commune, propter hoc civitates, meliori regimine utentes, raro consueverunt nobiles eligere vel admittere ad Consulatus et regimina: sed de popularibus eligunt bonos viros secundum virtutem et amorem, quo se habent multi de talibus ad bonum commune.

Ex Democratia autem et *Olicratia* est illud regimen, in quo principantur (aliqui) aut secundum generis nobilitatem vel potentiam vel divitias, et in aliquibus magnis vel novis statuendis vel faciendis requiritur consensus populi, vel majoris partis: quod regimen quam in pluribus Teutoniae civitatibus et provinciis est in usu.

[23. o.] Hae autem sunt politiae compositae seu permixtae ex duabus secundum possibilitatem permixtionis quatuor simplicium[53] politiarum.

Tractatus I., cap. VIII.: De speciebus politiarum compositarum ex tribus simplicibus politiis

Politiarum vero ex tribus simplicibus politiis [compositarum] quatuor sunt species. Aut enim componuntur ex regno et Aristocratia et Democratia, aut ex regno et Democratia et Olicratia, aut ex regno, Aristocratia et Olicratia, aut ex Aristocratia et Democratia et Olicratia. Et sicut in praedictis superius politiis compositis sunt in unaquaque politia quasi duo ordines principantium seu regentium: ita quoque in istis sunt quasi tres ordines.

Ex *regno* igitur et *Aristocratia* et *Olicratia* composita est illa politia, seu illud regimen, in quo principatur et regit unus secundum rationem, et alii simul secundum generis nobilitatem vel potentiam vel divitias, quale regimen jam quasi communiter in multis regnis et ductibus et provinciis et civitatibus, maxime in principatu Alemanniae (*obtinet*).

Ex regno vero et Aristocratia et Democratia est illud regimen, in quo principatur unus secundum rationem, et alii sub eo consules et rectores similiter secundum virtutem, et nihilominus de magnis et novis expectatur consensus majoris partis populi, et nobiles et potentes et divites non attendunt, nisi inquantum constiterit de virtute eorum et amore ad bonum commune, **quale regimen dicitur aliquando fuisse in regno Hungariae, ubi rex solus regebat, singula secundum rationem et dignitates et honores per Regem distribuebantur, non secundum nobilitatem generis,** [24. o.] **sed secundum virtutem, qua se habebat unusquisque ad bonum regni: et in magnis et novis, beneplacitum majoris partis totius populi expectabatur.**

Ex regno quoque et Democratia et Olicratia consistit illud regimen, in quo principatur unus secundum rationem, et aliqui sub eo sunt consules, et rectores

pszeudo-arisztotelészi Rhetorica ad Alexandrum latin fordításában. Vö. *Grabmann, M.,* Eine lateinische Übersetzung der pseudo-aristotelischen Rhetorica ad Alexandrum aus dem 13. Jahrhundert. „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophische-historische Abteilung" Jahrgang 1931-32. Heft 4 (München, 1932), 26-81.

[53] A kiadásban: *compositarum.*

secundum potentiam et nobilitatem et divitias, et in magnis et in novis consensus majoris partis populi expectatur, quale regimen dicitur esse inter Sclavos in majori parte ducatuum et principatuum ipsorum.

Ex Aristocratia autem et Democratia et Olicratia componitur illud regimen, in quo primi et praecipui rectores eliguntur secundum virtutem, et sub illis regunt et dominantur aliqui secundum potentiam et nobilitatem vel divitias, et in magnis et novis consensus majoris partis populi expectatur, sicut in aliquibus civitatibus Italiae, minus bono regimine utentibus invenitur, quae propter hoc etiam saepe multis discordis periclitatae sunt, et aliquae penitus sunt destructae. Nam rectores primi et praecipui, qui sunt boni, quamvis intendant bonum commune, tamen potentes et divites, qui subministrant eisdem in parte regiminis, semper nituntur partem populi ad se et suos amicos retrahere, et sic fiunt partes et seditiones in civitatibus.

Csernus Sándor

A RENESZÁNSZ FEJEDELEMTÜKRÖK FORRÁSVIDÉKÉN: PHILIPPE DE COMMYNES, A „FRANCIA MACHIAVELLI"

„Philippe de Commynes Emlékiratai az eleddig nyomtatásban megjelent művek között, a Szentírást követően, a leggyakrabban kiadott alkotások közé tartoznak" – állapítja meg Denys Godefroy, a neves francia történész, aki a középkori francia történeti művek és dokumentumok első, a modern tudományosság követelményeinek is megfelelő kiadójaként végzett jelentős munkát, abban az előszóban, melyet Commynes *Emlékirata*inak 1649-es kiadásához írt.[1]

Talán önmagában ez a megállapítás is elegendő lehetne ahhoz, hogy Commynes életművének behatóbb vizsgálata iránt felkeltse az érdeklődést, s ez a meggyőződésünk csak tovább erősödik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a mű népszerűsége a későbbi korszakokban is — különösen a 16–17. században — Európa-szerte töretlen maradhatott. Számos fordítása, kivonata született, ami igazolja a Commynes-Emlékiratok iránti, lankadni nem akaró érdeklődést és garantálta a mű lehető legszélesebb körben való diffúzióját is. Magyarországon — legalábbis a hazai könyvtáraink tanúsága szerint — egy *kivonatos* és az ismertebb francia krónikások műveit összefoglaló *latin nyelvű* változatban terjedt el.[2]

Philippe de Commynes (*alias* van den Clite, 1447–1509) a 15. századi francia politikai élet, a politikai gondolkodás és a korai humanista történetírás egyik legnagyobb és legellentmondásosabb egyénisége, s egyúttal — francia kortársai közül — a legjelentősebb és a legeredetibb történeti munka szerzője volt, akit hazájában az *első modern történetíróként* tartanak számon és aki az *Emlékiratok*ban tulajdonképpen *„A Fejedelem"* francia változatának a megírásával egyúttal a modern európai politikai gondolkodás egyik legnagyobb hatású egyéniségévé is válhatott: gondolatait azonban

[1] *Commynes*, Ph. de: Mémoires sur Louis XI^iesme^, kiadva: *Godefroy, D.*, Paris, 1649. Commynes „Emlékiratainak" öt kézirata maradt ránk (ebből egy teljes) és manapság már a világban több mint száz kiadása illetve fordítása van. Legismertebb, ma is használható, tudományos apparátussal rendelkező kiadásai *Dupont*, E.I–III. köt., in „Société de l'Histoire de France", Paris, 1881., *Mandrot, B.*, in „Collection de textes pour servir à l'étude de l'enseignement de l'histoire", XXXVI., I–II. köt., Paris, 1901–1903., *Calmette, J.- Durville, G.*, in „Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen-âge", N° 3, 4 és 6., I–III., Paris, 1924–25., (teljes kiadás, I–VIII. könyv), *Pauphilet, A.*: Historiens et Chroniqueurs du Moyen Age, „Bibliothèque de la Pléiade", Paris, 1938., 949–1448 (teljes kiadás, I–VIII.)., *Dufournet, J.*, in „Collection Folio", (I–VI. könyv kiadása) Paris, 1979. (A hivatkozásokban a Dufournet-féle kiadást használjuk fel).

[2] Legfontosabb korábbi francia kiadásai: *Galliot du Pré*, Paris, 1524 április 26., *Marnet*, E. de., Paris, 1528 szeptember 25. (a VII–VIII. könyv első kiadása), *Guybert, F.*, Paris, 1540., (a teljes anyag — 8 könyv — először)., *Sauvage, D.*, Paris, 1552., (első kritikai kiadás, egy ma már elveszett kéziratra alapozódik). A Magyarországon is elterjedt latin nyelvű változat: De rebus gestis Ludovici eius nominis XI. Galliarum Regis et Caroli Burgundie Ducis, Philippi Cominei Commentarij uere ac prudenter conscripti ex Gallico facti Latini a Joanne *Sleidano*. 1544

Machiavellinél valamivel *korábban*, s egy *„Mémoires"*-formában született kitűnő *történeti* mű keretei között fogalmazta meg.[3]

Tekintettel arra, hogy a hazai történetírás és politikai gondolkodás története Commynes művének eleddig meglehetősen szerény teret szentelt, röviden bemutatjuk Philippe Commynes *politikai* pályafutását, a vele szoros összefüggésben kibontakozó *történetírói* és *politikai gondolkodói* tevékenységét; vizsgálni fogjuk a francia királyról írott művének utóéletét — többek között a 16–17. századi uralkodókra gyakorolt, számos esetben konkrét tényekkel igazolható hatását — és ki fogunk térni azoknak az adatoknak az ismertetésére, amelyek *valószínűsítik* Commynes művének későbbi közvetlen vagy közvetett *magyarországi* hatását is. Mindemellett természetesen külön felhívjuk a figyelmet Commynes Emlékiratainak talán kevéssé ismert konkrét magyar vonatkozású megjegyzéseire is.[4]

Philippe de Commynes tehát nem csak a francia reneszánsz történetírás egyik nagy hatású képviselője, hanem olyan politikus is volt, aki a francia politika alakításában gyakran kulcsszerepet játszott: önmagában az a körülmény, hogy Commynes *előbb* Burgundiai (Merész) Károlynak (1467–1477) belső *bizalmi* embere, politikájának irányítója majd *árulója* volt, *utóbb* pedig Károly ellenfelének, XI. Lajos francia királynak (1461–1483) egy időben *mindenható*, később „csak" nagy befolyású *főminiszterévé* lett, aki a francia diplomácia *irányítójaként* közvetlenül is ismerte a korabeli Nyugat-Európa minden számottevő személyiségét (így pl. Lorenzo di Medici-vel szoros barátságban volt), különösen érdekessé teszi a politikai élettapasztalatot összefoglaló emlékiratok mélyebb elemzését.[5]

---

[3] Vö. Dictionnaire des Lettres Françaises. Le Moyen Age, *Bossuat, R.- Pichard, C.- De Lage, R. G.*, Paris, 1964., 210–213., *Favier, J.*: Dictionnaire de la France Médiévale, Paris, 1993., 293., *Zink, M.*: Littérature française du Moyen Age, Paris, 1992., 310–311., *Lanson, G.*: Histoire illustrée de la littérature française, I., Paris, 1923., 133–140., *Nisard, D.*: A francia irodalom története, ford. *Szász K.*, I., Bp., 1878., 104–120., *Dufournet, J.*: La vie de Philippe de Commynes, Paris, 1969., *Uő.*: Études sur Philippe de Commynes, Paris, 1975., *Pourrat, H.*: Commynes, in „Tableau de la Littérature Française" I., Paris, 173–184., *Bittman, K.*: Ludwig XI. und Karl der Kühne. Die Memorien des Philippe de Commynes als historische Quelle, I–III., Göttingen, 1964–1970., *Charlier, G.*: Commynes, Bruxelles, 1945., *Faguet*, E.: Seizième siècle. Études littéraires, Paris, 1894., 1–34., *Archambault, P.*: Commynes, History as Lost Innocence, in „Seven French Croniclers", Syracusa, 1974., 101–115., Uő.: Commynes's Saigesse and the Renaissance Idea of Wisdom, in „Bibliothèque d'Hummanisme et Renaissance" XXIX., Paris, 1967., 613–632., *Liniger*, J.: Philippe de Commynes. Un Machiavel en douceur, Paris, 1978., *Dreyer, K.*: Commynes and Machiaveli. Study in Parallelism, in „Symposium", T. V., 1951., 38–61., *Kinser, S.*: Memoirs of Philippe de Commynes, „University of South California Press", 1969, (fordítás és tanulmány)., Medieval France Garland Encyclopedias of the Middle Ages, II., ed. *Kimbler, W. W.- Zinn, G. A.*, New York–London, 1995., 245–246., *Malinyin, Y. P.*: Filip de Komin, Moszkva, 1986., (Utószó). Újabban: *Blanchard, J.*: Commynes l'Européen. L'invention du politique, „Publications Romanes et Françaises" CCXVI, Genève, 1996.

[4] Lásd mindenekelőtt a Mátyás-portrét Commynes, 522–524., továbbá *Csernus, S.*: Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon. Un exemple: „les affaires de Hongrie", „Acta Univ. Szeg., Acta Historica LXXXVII., Szeged, 1988., 3–18., *Uő.*: Les Hunyadi, vus par les historiens français du quinzième siècle, in „Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe", Bp., 1995., 75–94. *Uő.* Zsigmond és a Hunyadiak a középkori francia történetírásban, Századok, 132. évf. (1998), 47–127., és Lancelot király és Magyarország mint a Kereszténység védőbástyája, in La civiltá ungherese e il cristianesimo, II., (szerk.) Jankovics J. – Monok I. – Nyerges J. Budapest – Szeged, 1998., 580–596. A Mátyás-portrét cikkünk mellékleteként (lásd: Dokumentum) először közöljük magyar fordításban.

[5] Mindez jól követhető a Commynes tevékenységére vonatkozó dokumentumokból és a XI. Lajos politikájára vonatkozó elemzésekből. *Benoist, E.*: Les lettres de Commynes aux archives de Florence, Lyon, 1863., *Kervyn de Lettenhove*, baron de: Lettres et négociations de Philippe de Commynes, I–III., Bruxelles, 1867–1874., Stozzi, L.: Lettere inedite di Commynes a Francesco Gaddi,

Természetesen egy adott mű megértése szempontjából az életút ismeretének általában lehet és van is komoly jelentősége; — Commynes esetében azonban az összefüggés megfordul, ugyanis az életút ismerete egyszerűen *nélkülözhetetlen* ahhoz, hogy az *Emlékiratok*at, valamint a bennük megfogalmazódó politikai koncepciót illetve történelemszemléletet megérthessük. Commynes életére és politikai karrierjére vonatkozó adatok vázlatos ismertetése már csak azért is elengedhetetlen, mert számos bizonytalanságot csak az újabban ismét fellendülőben lévő Commynes-kutatásoknak sikerült tisztázni. Mindehhez még azt is hozzá kell vennünk, hogy az — egyébként meglehetősen gyér — hazai dokumentációba több tévedés, sőt, adatszerű hiba is becsúszott.[6]

Commynes tehát, aki jómódú flamand családból származott, 1447-ben született egy Lille környékén lévő kisvárosban, Comines-ben. Apja, aki a burgundi herceg hivatalnoki apparátusának volt a tagja, Gentben és több helyen Flandriában viselte a hercegi tiszttartó (*bailli*) méltóságot. A hatesztendős korában teljes árvaságra jutott ifjút rokonai nevelték föl. Emlékiratait akkortól kezdi, amikor a gyermekkora végén, (mint ő maga mondja) a *„lovat megülni képes korba érkezve el"* (1464 novemberében) a burgundi udvarba került, és Charolois grófja, a későbbi Merész Károly szolgálatába állhatott.[7] További karrierje, mely hosszú ideig töretlenül ível felfelé, ezt követően többékevésbé jól nyomon követhető, és ebben a levéltári források éppúgy segítségünkre vannak, mint az Emlékiratok (ez utóbbiaknál le kell néha számítani Commynes időnkénti *„feledékenységét"*, aki *saját* szerepéről — egy emlékirat-szerzőtől meglehetősen szokatlan módon — nem beszél túl sokat). Tudjuk, hogy *burgundi korszakában* részt vett akkori ura oldalán a *„Közjó Liga"* háborújában, s így ott volt a *montlhéry*-i csatában (1465) is, ahol Merész Károly és XI. Lajos csapatai ütköztek meg egymással. Volt módja kitapasztalni a háború dicsőségét, de annál sokkal inkább megragadták őt a háború borzalmai, amelyeket Dinant és Liège ostrománál láthatott és amelyekről megrázó leírást ad.[8]

Tehetsége igazán a diplomácia terén tudott kibontakozni: így elérte, hogy kulcsszerepet játszhasson a burgundi herceg és a francia király *péronne*-i találkozója (1468) alkalmával, és valójában az ő közvetítő tevékenységének volt köszönhető, hogy XI. Lajos megmenekülhetett abból a kutyaszorítóból, melybe Péronne-ba jövetelével került, azzal, hogy *„magát ellenfele kezére adta"*.[9]

---

in „Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro de Marinis", Verona, 1964., t. IV., 205–262., Commynes és XI. Lajos kapcsolatára a legalaposabb történeti elemzés: *Murray Kendall, P.*: Louis XI „...l'universelle araigne...", Paris 1974.

[6] Commynes-ról az újabb magyar nyelvű lexikonok illetve irodalomtörténetek nem, vagy csak esetlegesen szólnak, az életrajzi adatok sem pontosak (valójában szül.: 1447-ben a Lille melletti Comines-ben, megh. 1511 október 18-án, Argenton-ban). Csupán politikai szerepére és bebörtönzésére utalnak, az Emlékiratok jelentőségéről szó sem esik. Vö.: A Pallas Nagy Lexikona, IV., Bp., 1893., 475., Révai Nagy Lexikona, IV, Bp. é. n., 610. a *Dézsi* L. (szerk.) Világirodalmi Lexikon, I., Bp. é. n., 459., már értékel, „reálpolitikusnak" és a „francia irodalom első történetfilozófusának" mondja. A Magyar Larousse Enciklopédia, I., Bp., 1979–1991. „humorát, tisztánlátását és nyelvi frissességét" emeli ki és az „első modern íróként" említi. A *Király I.* (főszerk.): Világirodalmi Lexikon, Bp. 1972., 312., némi pontatlansága ellenére a legalaposabb, viszont csupán annyit állapít meg, hogy „független gondolkodása, józan ítélőképessége és bíráló szelleme az első modern értelemben vett történetíróvá teszi". Semmi más hivatkozást nem találunk mindarra, ami Commynes művét igazán lényegessé avatja. (Az életrajzi adatok tekintetében csak a két utóbbi pontos).

[7] Commynes már érkezésekor egy éles francia-burgundi konfliktus közepébe kerül. *Commynes*, im., 37–39.

[8] Op.cit., 41–51, 115–120, 159–162, 171–176.

[9] Op.cit., 153–159., *Murray Kendall*, 516–521., *Paravicini, W.*: Merész Károly, „Életek és Korok", (szerk.: *H. Balázs É.*), Bp., 1989., 91–103.

Commynes ebben az időszakban már a burgundi herceg legfőbb bizalmasának tekinthető, *„vele alszik"* (vagyis az a tisztesség éri, hogy a herceggel egy szobában alhat), ami pedig a francia uralkodó dinasztia szokásait figyelembe véve a legnagyobb kitüntetések közé tartozott. Fontos diplomáciai missziókat teljesített, s ilyen minőségében ekkor már járt Angliában, Calais-ban, Bretagne-ban és Spanyolországban is. Ezidőtájt szerezte meg a később igencsak jól konvertálható kapcsolatainak és államférfiúi ismereteinek jelentős részét is.[10]

Ilyen körülmények között talán meglepő, de az emlékiratok s a további politikai pálya megértése szempontjából is mindenképpen sorsdöntő fordulat következett be az életében: 1472 augusztusában (7-ről 8-ra virradó éjszaka) Merész Károlyt, akinek feltétlen bizalmával már korábban is visszaélt, egyszerűen faképnél hagyta és *átállt* legfőbb ellenségéhez, XI. Lajoshoz, amivel — a Commynes-kutatók jelentős részének véleménye szerint — tulajdonképpen csak betetőzte korábbi, már feltehetően az említett péronne-i intermezzó idejétől érlelődő *árulását*. Döntését az *ambíció*, a *pénz* és a XI. Lajossal szembeni *csodálat* motiválta. Emlékiratainak elemzése, megértése, a politikáról vallott elképzelései e nélkül a pálfordulás nélkül nehezen érthetők meg, noha minderről magában a szövegben *direkt módon* csupán *egyetlen*, szenvtelennek tűnő mondat árulkodik: *„Ezidőtájt történt, hogy a király szolgálatába szegődtem"* – mondja lakonikusan. Műve gondolatmenetének egyik fő vonulata azonban az önigazolás szándéka, az a törekvés, hogy árulását kortársai és az utókor előtt igazolja.[11]

Mindenesetre Commynes-nek ezt a burgund államalakulat további szervezése szempontjából igen hátrányos lépését a burgundi herceg soha nem bocsátotta meg: az áruló bizalmi ember Flandriában mindenét elvesztette. A francia király ellenben, aki Commynes igen sok, Flandriával és Burgundiával kapcsolatos tanácsát hasznosította, komoly *javadalmakkal* és nagy mennyiségű *pénzzel* halmozta el (legalábbis — mint látni fogjuk majd — Merész Károly halálának napjáig), s egyik legfőbb (ha nem a *legfőbb*) bizalmasává fogadta. Eszerint Commynes számára a „váltás" minden szempontból *jövedelmezőnek* bizonyult: új urától, akinek államférfiúi kvalitásait Commynes időnként leplezetlen csodálattal mutatja be, rendszeresen komoly pénzösszegeket kapott, és rangban is emelkedett, hiszen megkapta Talmont hercegségét, amivel a Poitou-ban lévő Argenton és más jól jövedelmező birtokok urává lehetett.[12]

Commynes 1472 és 1477 között volt hatalma teljében: ekkor ő volt XI. Lajos — és egyben a Francia Királyság — ügyeinek legfőbb intézője, az ország *legbefolyásosabb személyisége*. A fentiek mellett és azok folyományaként, ugyanaz a tisztesség érte, mint korábban a burgundi udvarban: a kivételes bizalom és befolyás deklarálásaként, fejedelmével azonos helyiségben alhatott. Mindenki, aki az udvarban érvényesülni akart, vagy a királytól el kívánt nyerni valamit, az ő kegyeit kereste, akár belföldről, akár külföldről érkezett. Ennek következtében mindenfelől dőlt is hozzá a pénz; s volt olyan időszak, amikor nélküle a jelentősebb ügyekben a francia udvarnál egyszerűen nem lehetett boldogulni.[13]

---

[10] *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 532–533., *Nisard*, im., 118–119., *Lanson*, im., 210–213.

[11] *Commynes*, im., 250., *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 12–14., *Blanchard*, im., 29–70.

[12] *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyzetek), 15, 532–533.

[13] „Argenton úr volt akkor a király", mondja naplójában egy tours-i kereskedő. Idézi: *Lanson*, im., 134., míg Francesco da Petrosancti milánói követ hasonló értelmű jelentéseire hivatkozik *Dufournet*, Mémoires... (előszó és jegyz.), 533.

Természetesen a külországi követek is rajta keresztül, az ő segítségével próbálták törekvéseiket érvényre juttatni, s *„ahogy illik"* bőkezűen fizettek is a mindenható flamand jóindulatának az elnyeréséért... A szakmájukat jól értő és éleslátásukról is híres itáliai követek megjegyzései valószínűleg tökéletesen megfeleltek a valóságnak: szerintük Franciaországban *(...) minden ügynek d'Argenton úrnál kell kezdődnie, de nála folytatódik és nála is érhet csak célt..."* Commynes tehát ebben az időszakban mindenható politikusnak számított és minden bizonnyal döntő szerepe is volt XI. Lajos egész, alapvetően sikeres kül- és belpolitikájának irányításában; — különösen a Burgundiával (illetve a burgundiai herceggel) szembeni akciók megtervezésében és kivitelezésében.[14]

Paradox módon azonban, 1477 január 5-e, a nancy-i ütközet és Merész Károly halálának napja felért egy valódi *kegyvesztéssel* Commynes számára: a legnagyobb ellenfél, a mind nyugtalanítóbb hatalmú burgundi herceg (sőt, mint nagyhatalom, maga Burgundia is) ezzel egyik pillanatról a másikra letűnt a porondról, s így a herceg volt bizalmasának, árulójának és legjobb ismerőjének a francia udvarban, a francia király számára korábban oly értékes szolgálatai hirtelen *leértékelődtek*: XI. Lajos többé már nem vele intézteti a továbbra is nagy jelentőségű flandriai és a burgund „utódállamokkal" kapcsolatos politikáját (Emlékirataiban Commynes azonnal meg is jegyzi, hogy milyen hibákat követett el akkor a király...).[15]

Ez a hirtelen, még nem „brutális", de mégis jól érzékelhető „leértékelődés" Commynes számára a váratlan és megmagyarázhatatlannak tűnő kegyvesztettség kezdetévé lett: hiszen ahelyett, hogy urával együtt élvezhette volna a legnagyobb vetélytárs Burgundia összeomlásából eredő francia sikereket, a burgundi herceg tönkretételében fontos szerepet játszó politikus fokozatosan kiszorult korábbi pozíciójából. Philippe de Commynes-nak most már „csak" különböző, kisebb jelentőségű itáliai megbízatásokat kellett teljesítenie (elsősorban Milánóban és Velencében); — viszont ekkor ismerhette meg még jobban az itáliai politikai életet és annak főbb személyiségeit. Ekkor valójában ugyanabban a közegben mozgott, ugyanazt tapasztalhatta és — ezek után talán nem véletlenül — ugyanazokat a következtetéseket vonta le, mint a *„rokonlélek"* ifjabb kortárs firenzei, Niccolo Machiavelli. Volt azonban megközelítéseik között egy alapvető különbség: Commynes ezt a világot *belülről* írja le, és nem az igen tájékozott, de mégiscsak külső szemlélő pozíciójából, mint Machiavelli: Commynes elsősorban gyakorló politikus és csak másodsorban történetíró illetve emlékirat-szerző.[16]

Ez az új helyzet azt jelentette, hogy Commynes szerepe a Francia Királyság politikájában (különösen a mindig lényegesnek tekintett itáliai politikában) továbbra is jelentős maradt ugyan, de az uralkodóval kialakított *bensőséges* kapcsolat, s ezzel együtt a kivételezettség és a korábbi *teljhatalom kora* véget ért. Lesz majd még egy korszak, amikor az együttműködésük fénykorára emlékeztető kapcsolataik maradványaként Commynes ismét feltűnhetett, uralkodója kívánságára, az akkor már nagy-

---

[14] Vö. *Calmette*, J.: Les Grands ducs de Bourgogne, Paris, 1975., 231–257, 315–365., *Murray Kendall*, im., 371–404. *Paravicini*, im., 88–147.

[15] *Commynes*, im., 471–480., *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 534., *Murray Kendall*, im., 392–404.

[16] *Dreyer*, im., 38–45., *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 25., *Blanchard*, im., 71–136., *Cloulas*, I.: Laurent le Magnifique, Paris, 1982., 207, 216–219.

beteg (1479-től) és paranoiás rettegéssel szorongó XI. Lajos közvetlen környezetében, ez azonban már nem tekinthető hatalmi pozíciónak, s nem fogható fel hivatali szerepként sem: ez nem több (és nem kevesebb), mint a kivételes személyes kötődés újabb, ezúttal *utolsó* bizonyítéka.[17]

A fentiekből tulajdonképpen automatikusan következett, hogy a király halálával Commynes-t egyre újabb megpróbáltatások érték: a tőle kapott javadalmakat sikerrel perelték vissza az előző tulajdonosok, ráadásul — mivel a VIII. Károly hatalomra jutása körüli harcokból nem az a csoport került ki győztesen, amelyhez Commynes csatlakozott — a korábban szerzett méltóságokat is elveszítette, majd 1485-ben ellenségeinek sikerült az udvarból is elűzniük, sőt, a rákövetkező esztendőben még letartóztatását is el tudták érni: 1487-től a korábbi nagyhatalmú királyi „főminiszter" az új király *foglya*, s ekkor el kell szenvednie a legnagyobb megaláztatást is, amennyiben belülről ismerhette meg korábbi ura (XI. Lajos) elmés és kegyetlen rabtartó szerkezetét, a *vasketrecet*. A kegyvesztettség korszakát egy újabb döntés pecsételte meg: 1487-től vidéki *száműzetésbe* kellett vonulnia, miközben meg kellett esküdnie, hogy többé nem ármánykodik, s nem szervez összeesküvéseket. Ekkor vonult vissza Dreux-ben lévő kastélyába.[18]

A politikai számkivetettség azonban Commynes esetében korántsem jelentett tétlenséget: ekkor fűzte még szorosabbra a kapcsolatait a Mediciekkel, és szorgalmasan készült politikai visszatérésére. Közben, 1489–90 között diktálta le a nyolc könyvből álló *Emlékiratainak* kulcsfontosságú első öt könyvét. Ezután az udvarral való viszonyában némi enyhülés következett be, olyannyira, hogy 1490-ben már bocsánatot nyerhetett, de egy darabig a királyi udvartól még távol kellett tartania magát. A politikai életbe 1491-től tért fokozatosan vissza; ekkor — a francia politikai célokkal szoros összefüggésben — ismét az itáliai ügyekkel kellett foglalkoznia és rendszeres kapcsolatokat tarthatott a milánói, különösen pedig a firenzei követekkel, s ápolhatta a Lorenzo Medicivel kialakult barátságát is. Ekkor írta meg művének (számunkra is különösen érdekes) hatodik könyvét. Minden bizonnyal a Magyarországra, különösen pedig Mátyásra vonatkozó információinak döntő többségét ebben az időszakban, az itáliai követekkel való kapcsolattartás során gyűjthette össze. További diplomáciai szerepet kap VIII. Károly itáliai hadjárata során (1494-től); Velencében, Firenzében és Itália más részeiben tevékenykedik — vegyes sikerrel — ura érdekében. Tárgyalásai végül nem vezettek a kívánt eredményre; Commynes-nek nem sikerült az itáliai francia-barát pártot újabb szövetségesekkel megerősíteni, és nem tudta megakadályozni a francia-ellenes *Szent Liga* (1495) létrejöttét sem. Művének az itáliai eseményekre koncentráló hetedik könyvét 1495-ben és 1496 elején írta meg, míg a befejező, nyolcadik könyv első része 1497 végén, a második rész pedig 1498-ban született meg. Commynes az új király, XII. Lajos korában csak halvány szerepet játszott, szakértelmét és meglévő politikai kapcsolatait csak alkalomszerűen, főleg az itáliai ügyekkel összefüggésben hasznosították. Argenton-i birtokára visszavonulva, 1511-ben halt meg.[19]

---

[17] *Commynes*, im., 480–493, 505–514., *Nisard*, im., 112–113., *Murray Kendall*, im., 420–437.

[18] *Commynes*, im., 510–511, 534–535., *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.) 27–28., *Nisard*, im., 105, 113., *Lanson*, im.,134.

[19] *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 535–539., *Murray Kendall*, im., 547—552.

Történeti szempontból Commynes visszaemlékezései tulajdonképpen a burgund-francia konfliktus utolsó felvonását írják le, melyben a rivalizálás a végletekig kiéleződik, miközben a konfliktus eldöntésében mindinkább kulcsszerepet játszanak a különböző diplomáciai manőverek. Ennek megfelelően Commynes bemutatja azokat a gátlástalan politikai intrikákat, melyeknek egyébként ő maga is tevékeny részese, s miközben a kor fejedelmeiről árnyalt de lényegre törő leírást ad, saját személyes emlékeit visszaidézve írja meg XI. Lajos uralkodásának történetét.

Ezzel azonban még Commynes semmi olyan feladatot nem vállalt, amit a korábbi időszakból (sőt, akár a történetírás korábbi századaiból) már ne ismernénk. Mégis, a mű olvasása során kiderül, hogy *minden más* ebben a műben, mint a korábbiakban. A történet fő vonalát rendre *digressziók* szakítják meg; helyenként az arányok erősen eltolódnak: hol egy történetíró élesszemű, kritikus leírását, hol egy *„áruló vallomásait"* olvassuk, hol pedig *„a politikai bölcsesség breviáriumát"* tartjuk a kezünkben.[20]

Mindehhez tudnunk kell, hogy Philippe de Commynes emlékiratait felkérésre írta (illetve diktálta): Vienne érseke, Angelo Cato készült megírni az itáliai humanizmus hatásának és elveinek megfelelő módon — és természetesen *latin nyelven* — XI. Lajos uralkodásának történetét; szerzőnk visszaemlékezései tehát eredetileg ehhez a munkához készültek, s legfőbb rendeltetésük a tervezett Cato-féle történet dokumentációs anyagához való hozzájárulás lett volna. Két körülmény módosította ezt az eredetileg eltervezett „munkamegosztást": Angelo Cato 1495 márciusában meghalt; Commynes pedig — úgy tűnik — egyre inkább kedvet kapott az íráshoz. Ez a magyarázata annak, hogy míg az első hat könyvben rendszeresen előfordul, hogy Commynes *közvetlenül* is megrendelőjéhez, Cato-hoz intézi a szavait, személy szerint neki érvel, az ő háttér-ismereteire hivatkozik, a helyzet később megváltozik: noha mondandóját Commynes ugyanebben a stílusban folytatja, de immár közvetlenül az olvasóhoz (vagy éppen a megszólított személyekhez — esetleg a fejedelmekhez) fordul. Mint az alábbi idézetből kitűnik, van olyan közönsége is, melynek érdeklődésére különösen számít: *„(...) nem ostoba és együgyű népségnek foglalom én mondandómat össze az Emlékiratokban, hanem fejedelmeknek és udvari embereknek szánom őket, akik nézetem szerint igen hasznos tanácsokra lelhetnek bennük."*[21] Mindenesetre Angelo Cato érsek halálával a latin nyelvű változat elkészítése lekerült a napirendről (Commynes Emlékiratainak lesz majd latin fordítása, de csak mint *egy* a sok közül), amivel végül Commynes műve elkerülte kortársának, Thomas Basin (Basinus) VII. Károlyról és XI. Lajosról írott történeti műveinek a sorsát; s nem maradt egy szűk — elsősorban XI. Lajossal szemben határozott ellenszenvet tápláló — *elit* olvasmánya.[22]

---

[20] *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 18–19. Commynes személyével kapcsolatban szélsőséges és szenvedélyes álláspontok is megfogalmazódtak, melyre példaként leggyakrabban Kervyn de Lettenhove megközelítését szokták idézni, aki a belga nemzeti fejlődés szempontjából ítéli meg (igen szigorúan) Commynes árulását. Ugyanakkor a mű túlzottan „pszichológiai" megközelítése — különösen Bittman, Dufournet és Kinser elképzelései — ellen emel szót *Murray Kendall*, im., 447–452. *Blanchard*, im., 231–285.

[21] *Commynes*, im., „Prologue", 33–35.

[22] Basin (1402–1490), Lisieux püspöke, VII. Károly tanácsosa, Jean d'Arc rehabilitálásának egyik kezdeményezője, aki a negyvenes években Tagliacozzo pápai legátus kíséretében Magyarországon is járt, Commynes-nel éppen ellentétes utat követett, noha a „Közjó Liga" háborújában még egy táborban voltak. Basin VII. Károly bizalmi embere, kegyvesztett lett XI. Lajos alatt, és Károly burgundi herceghez menekült. A francia humanista történetírás művelője, aki latin nyelvű alkotá-

Az Emlékiratok közönségének érdeklődése, mint ahogy a mű olvasóinak száma is valószínűleg alaposan meghaladta Commynes legvérmesebb várakozásait is: *öt kézirata* maradt ránk, de csak egyetlenegy (az un. *Polignac-kézirat*) tartalmazza Commynes művének mind a nyolc kötetét. (Ez a körülmény is arra utal, hogy valójában *tematikailag* is két különálló alkotásról van szó, melyek közül a nagyobb érdeklődést az első hat könyvet tartalmazó rész váltott ki).[23]

Mint ahogy már a Godefroy-idézet is sejtetni engedte, a *Mémoires sur Louis XI.* igen nagy sikert aratott: alig több mint tíz esztendővel Commynes halála után már meg is jelent Commynes művének *nyomtatott kiadása* Párizsban (1524 áprilisa), melyet *még ugyanebben az évben* újabb kiadás követett (Galliot du Pré). Mindkét kiadás csak az első hat könyvet tartalmazta. Nem kellett azonban sokat várni a kiegészítésekre sem: 1528-ban adták ki először a VII–VIII. könyvet, 1540-ben pedig a teljes változatot, melynek 1552-ben már (a kor színvonalán álló) *kritikai kiadása* is lett. A Denys Godefroy-féle kiadás (1649) idején már van *olasz* fordítása (Velence, 1544), van több *latin* változata (Sleidanus, Barthius), 1551-ben *németül* jelenik meg, s a 17. század közepére már *flamand, svéd, spanyol, portugál* és *angol* fordításban is hozzáférhető. Anélkül, hogy a modern kiadások és további fordítások részletes felsorolására vállalkoznánk, az eddigiek alapján is bizton állíthatjuk, hogy nincs a középkori illetve kora újkori francia történetírásnak még egy olyan alkotása, mely akkora hazai és nemzetközi sikert aratott volna, mint Commynes műve: sem Villehardouin, sem Froissart, sem Chastellain sem pedig a *Grandes Chroniques de France* sikere nem közelítette meg sem elterjedtségében, sem pedig a közönségére gyakorolt *hatás* szempontjából.[24]

Commynes munkásságának óriási nemzetközi visszhangjával ugyanakkor szemben áll rendkívül szerény hazai irodalma.[25] A személy és a politikai pálya megítélésével kapcsolatban gyakran (még manapság is) szélsőséges vélemények csapnak össze, attól függően, hogy mire helyezik a hangsúlyt az elemzők. Az alábbiakban ezekből a véleményekből adunk ízelítőt, majd kísérletet teszünk arra, hogy röviden összefoglaljuk a commynes-i gondolatrendszer legfontosabb, legeredetibbnek tekinthető jellemzőit, illetve azon elemeit, amelyeknek e vélemények kiváltásában minden bizonnyal lényeges szerepük lehetett. Láttuk, hogy Commynes gondolatai meglehetősen gyorsan eljuthattak ahhoz az olvasótáborhoz, amelynek a szerző elsődlegesen szánta őket: valóban a „*gya-*

saiban VII. Károly panegyricus-át írja meg, míg XI. Lajosról igen sötét képet fest. Kiadva: *Basin, Th.*: Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI, kiadva *Quicherat, J.*, I–IV, Paris, 1855–1859., valamint Histoire de Louis XI., kiadó és ford. *Samaran, Ch.*, „Les Classiques de l'Histoire de France du Moyen âge, N° 26", Paris, 1963., *Favier*, Dictionnaire..., 117.

[23] A kéziratok pontos leírását lásd *Dufournet*, im., 540.

[24] Commynes-nek a történetírás területén játszott szerepére lásd *Bourdé; G.- Martin, H.*: Les ecoles historiques, „Points. Histoire", H67, Paris, 1983., 40–50., Dictionnaire..., 211–213.

[25] A becslések szerint több mint száz kiadás és fordítás (vö.: Medieval France, 245.) ellenére magyar nyelven mindössze egy szövegrészlet két rövid kiadásáról tudunk: ismereteink szerint eleddig egyedül *Cs. Szabó L.*: A francia irodalom kincsesháza, Bp., 1942., valamint Sz. *Jónás I.* (szerk.): Európa és a Közel-Kelet, IV–XV. sz. Egyetemes Történeti Szöveggyűjtemény. Középkor, 1/1–2., 660. c. műveiben. Időközben, az Európa Könyvkiadó megrendelésére, (1989) elkészült egy magyar fordítás, mely Commynes Emlékiratainak bő válogatását adja, in Középkori francia krónikák. Robert de Clari, Jean de Joinville, Philippe de Commynes, vál. *Sz. Jónás I.*, ford. *Csernuss S.* és *Cs. Tóth A.* (Kézirat). Az első hat könyv teljes fordítása folyamatban van.

korló fejedelmek" és udvari emberek becses olvasmánya lett. Így például tudjuk, hogy III. Henrik és IV. Henrik olvasmányai között szerepelt (olyannyira, hogy III. Henriknek egy kézirat is volt a birtokában), és tudunk arról is, hogy IV. Henrik „*mindennapos*" olvasmányai között tartották számon. A 16. század Commynes-t olvasó legnagyobb uralkodói között kétségtelenül V. Károly érdeklődése a legérdekesebb, akinek pedig dédapját (Merész Károly burgundiai herceget) Commynes rútul elárulta, s aki mégis „*egyfajta gyakorlati-politikai bölcsesség breviáriumként*" tekintett az Emlékiratokra és folyamodott — uralkodó-kortársaihoz hasonlóan — a benne összefoglalt emberi és politikai (sőt, lélektani) tapasztalatokhoz. (Itt jegyezhetjük meg, hogy Commynes — egy rövid, és látnoki utalásban mintegy *megjósolta* a Habsburg dinasztia káprázatos felemelkedésének lehetőségét is.)[26]

Commynes komoly hatással volt a francia értelmiség számos kiemelkedő képviselőjére, bár *eszméi* és *személyisége* egyaránt megosztotta az embereket. Sírfeliratát Pierre de Ronsard készítette, „*az első francia nemesembernek*" mondja, aki „*erényes szívvel mutatta meg Frankhonnak, hogy minő tisztességet hoz, ha a fegyver mellé a tudás szegődik társul*", s azt írja róla, hogy „*az igazság keresésének gondja kísérti*". Voltaire ellenben „*undok árulónak*" tartja, aki még XI. Lajos halálát követően sem meri kimondani uráról az igazságot. Montaigne, aki nem kis megelégedéssel fedezte föl Commynes-ban a hozzá oly közel álló *moralizáló* szellemet (mellyel egyébiránt sokak szerint éppen az ő munkásságát előlegezte meg) „*szerénynek*" és „*minden hiúságtól mentes*" gondolkodónak tekinti. Walter Scott viszont (aki pedig kölcsönöz is tőle), úgy véli, hogy Commynes „*hiú hencegő*".

Életművének elemzői közül Gustave Lanson „*kifinomult intellektuelnek*", Henri Pourrat „*furfangos parasztnak*" tartja; Innocent Gentillet „*anti-Machiavelliként*", Charles-Augustin Sainte-Beuve (1804–1869) „*szelíd, majdnem-Machiavellként*" emlegeti, Jean Dufournet „*nagyra hivatott gondolatok első megfogalmazóját*" látja benne, akit — a késő-középkori történetírók közül elsőként — soha „*nem káprázat el a látszat*" (Michel Zink). A 16. század egyik ismert történetírója, Jean Meyer szerint „*túl keveset beszél*", míg 19. századi kollégája, Urbain Legay úgy látja, hogy „*túl sokat fecseg*". A XI. Lajosról színpadi művet készítő költő és drámaíró Casimir Delavigne (1793–1843) szerint „*lágyszívű*", Alfred Jeanroy pedig „*érzéketlennek*"; míg François-René de Chateaubriand (1768–1848) „*naiv és őszinte kereszténynek*" véli, addig Sainte-Beuve „*lázadó szellemnek, aki lázadását képmutatás mögé rejti*". Műve „*koherens*" – mondja Liniger — és „*szétesős*" s „*következetlen*" — állítja Jeanroy.[27]

Amennyire azonban Commynes *személyisége* megosztja kortársait és az utókort, olyannyira egyértelmű, hogy műve igen jelentős alkotás, sőt, számos kérdésben kulcsfontosságú megállapításokat tartalmaz, olyanokat, amelyek a modern politikai gondolkodás alapjait érintik. Így Jean Bodin ugyancsak többször hivatkozik rá, míg a

[26] Szép Fülöpről szólva (Philippe le Beau), aki Flandria grófja és Ausztria nagyhercege, a spanyol trón örökösének, Johannának a férje, (1478–1506), anyja birtokainak már örököse, és apja, Miksa révén további örökségek várnak rá, Commynes megjegyzi, hogy „Fülöp herceg, aki ma is él s ha az úr hosszú életet ad néki, a legnagyobb örökségek várományosa...lesz" *Commynes*, im., 497.

[27] Az ellentmondásos vélemények párba szedésének alapjául Dufournet, Nisard és Lanson anyaga szolgált. *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.) 7–9. *Zink*, M.:Littérature française au Moyen Age, Paris, 1992, 311., *Sainte-Beuve*, Ch. A.: Causeries de Lundi, Paris, 1857, I., 240–259. (1850 június 7-i cikk).

Montaigne könyvtárában meglévő Commynes kéziratot Étienne de la Boëtie (1530–1563), Montaigne közeli barátja is jól ismerhette; s ha az *„Önkéntes szolgaságról"* írott alapvető fontosságú művének egyes részleteit elemzés alá vesszük, az ott feszülő indulatok, a benne megfogalmazott következtetések szoros gondolati összefüggésben állnak a Philippe de Commynes Emlékiratában olvasható szavakkal. A Commynes-hoz hasonlóan németalföldi flamand Justus Lipsius (1547–1606) Polübiosszal együtt említi, Philipp Melanchthon (1497–1560) pedig a stettini herceg számára készített *„nevelési útmutatóban"* Caesar és Sallustius mellett *Cominaeus*-t ajánlja egy fejedelem számára nélkülözhetetlen olvasmányként.[28]

Ezek után talán joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon mi lehet Commynes művében és gondolatrendszerében az, ami ezeket az ellentmondásos értékeléseket, ugyanakkor általánosnak tekinthető érdeklődést és gyakori elismerést, illetve nem egyszer erőteljes indulatokat kiváltja? Milyen tehát ez a világ, Commynes szerint, a földi lét milyen tanulságokat hordoz? Mire jó a történelem; kinek, milyen szerepe van a történelem menetében? Milyen a fejedelem (és milyennek kellene lennie) s milyenek a tanácsadói? Milyen kormányzati rendszert érdemes követni? Min múlik egy ország, egy uralkodóház gazdagsága, tündöklése és bukása? Milyenek az egyes népek, s milyenek az emberek? Milyen valójában a háború, és mire jó a béke? Milyen az élet, milyen a halál, milyen az Isten, a Gondviselés szerepe a Földön? — Ezek és más hasonló kérdések gyakran tevődnek fel direkt vagy indirekt formában Commynes Emlékirataiban, s a válaszokat a szerző — egyfajta sajátos szubjektivitással, rendre saját tapasztalatain átszűrve közvetíti számunkra; olyannyira, hogy mindaz amit Commynes-nál olvashatunk — Jean Dufournet véleménye szerint — alapvetően lélektani indíttatású.[29]

Eszerint tehát Commynes műve egy *átmeneti korszak* sajátos és nagy hatású alkotása: nem egyszerűen *egy* történeti munka a francia középkor végéről, nem egy hagyományosnak tekinthető *Memoires*-kötet, mint amilyen Jacques Du Clercq-é, vagy éppen a kortárs Olivier de La Marche-é; Commynes műve a kor történetírásának és politikai gondolkodásának igazi csúcsteljesítménye, mely szerkezetileg is világosan két részre, mondanivalója szerint pedig több rétegre osztható.

Commynes mindenekelőtt természetesen megírja XI. Lajos történetét, abból (az egyébként rendkívül érdekes) nézőpontból tekintve, ahonnan azt csak ő láthatta.[30] Commynes és XI. Károly bensőséges kapcsolata azonban — a várakozással ellentétben a mű megírásakor *nem elfogultságot*, nem egy *„panegyricus"*-t eredményez, mint ahogy azt számos hasonló munka esetében tapasztalhatjuk, hanem alaposan felépített, minden szempontból megalapozott *kritikai szemléletet.*

A munka történeti része alapvetően két, egymástól jól elkülönülő részre oszlik: az *első* rész döntően nem más, mint a Francia Királyság és a fénykorát élő burgund

---

[28] *Nisard*, im., 114–115, *Montaigne, M.* de: Essais, Bordeaux, 1906–1920., II. köt./10. fej., *Melanchton* Levelei, I. köt., LX. sz., idézi *Nisard*, im., 119–120. Vö. továbbá *La Boëtie, E.*: Költői beszéd az önkéntes szolgaságról a szabadság dicsőségére, a zsarnok ellen, ford. és utószó *Újfalusi Németh J.*, Bp., 1990., *Bodin, J.*: Az államról, ford. *Máté Gy.* és *Csürös K.*, Bp., 1987., 85, 113, 255, 303., és *Demers, J.*: Commynes mé*Morialiste*, Montréal, 1975.

[29] *Dufournet*, Mémoires..., (előszó és jegyz.), 13. *Blanchard*, im., 13–26.

[30] Jacques Du Clercq Jó Fülöp, Olivier de La Marche Merész Károly panegyricusát írta meg. *Favier*, Dictionnaire..., 364, 551., Dictionnaire..., 248, 450–451., *Csernus, S.*: Mutation..., 5–8., *Blanchard*, im.,337–368.

államalakulat közötti *élethalál-harc* utolsó évtizedeinek lüktetése (I–VI. könyv), és földrajzilag egy meglehetősen szűk, de a történelem során évszázadokon át kulcsfontosságú területen zajlik; a nyugat-európai konfliktusok (egészen a huszadik századig...) hagyományosnak tekinthető ütköző-zónájában, a Bretagne, Somme, Meuse és a Rhône vonalában játszódik le; a *második* rész pedig a franciák itáliai vállalkozásának leírását adja.[31]

Van azonban az Emlékiratoknak egy másik, az előzőhöz ugyan kapcsolódó, de azért *funkciójában* világosan elkülönített és elkülöníthető része: mégpedig az un. *digressziók* („*mondandómhoz szorosan nem tartozó*" részek, – mondja Commynes) fűzére, melyekben a szerző az általa elmondott történet kapcsán különböző *elemzésekbe, értekezésekbe* és *okfejtésekbe* bocsátkozik. Van tehát egy klasszikus értelemben vett „*narratív történeti vonal*", melyet azonban időről időre *elmélkedések*, esetleg *elemzések* szakítanak meg; – vagy éppen fűznek tovább. A *narratív vonal* fentebb említett „konfliktus-körzeténél" ez a második, *elmélkedéseket* tartalmazó rész sokkal szélesebb területeket érint: magába foglalja a kor emberét, a politikát, a történelmet, az erkölcsöket érintő, fentebb említett kérdések mögött feszülő problémák döntő többségét is. Ugyanakkor — annak ellenére, hogy a két részt már maga Commynes *szerkezetileg is* elkülöníti, a kommentárok adására, következtetések rövid — akár egyetlen mondatos — levonására a narráció során is gyakran talál alkalmat. Véleményének elmondására alapvetően kétféle módszert alkalmaz: *vagy* a történet kapcsán, esetleg kora fejedelmeinek bemutatása segítségével vonja le a kívánt következtetéseket, melyhez mindig hozzáadja saját tapasztalatát, illetve az általa megélt, vagy „biztos forrásból" tudott információkat, *vagy pedig* az átfogó problémákkal összefüggésben már megfogalmazott gondolatmenetéhez *keresi meg* a szükséges illusztrációkat.[32]

Commynes önmagát „tudatlannak" tartja, mivel *antik műveltsége* hiányos, ez is a magyarázata, hogy művében szinte kizárólag csak kora fejedelmeivel összefüggésben hozhat (egyébként rendkívül tanulságos) megfigyeléseket: így effajta „tudatlansága" akaratlanul is művének előnyére, eredetiségének a növelésére szolgál; a konkrét példák alkalmával nem pótolhatják az *eredeti* ismereteket és megfigyeléseket a gyakran klisészerűen alkalmazott antik *sztereotípiák*. Commynes egyébiránt a francián kívül *flamandul, olaszul, németül és spanyolul* beszél, míg *latin* nyelvi ismeretei (összefüggésben az antik műveltségbeli hiányosságaival) szerények. Tudjuk, hogy könyvtárában megtalálható volt a *Biblia*, Szent Ágoston *Isten országáról* írott műve, Jean Froissart (1337–1404k) *Krónikája* valamint a Tiberius (14–37) -kortárs Valerius Maximus nem túl eredeti, *Emlékezetes mondások és cselekedetek* c. munkája. (Commynes minden bizonnyal forgatta is őket; sőt, esetenként — különösen, amikor a lovagság szerepéről, vagy a háborúról mondja el – többnyire erősen elmarasztaló — véleményét, egyenesen úgy tűnik, mint ha éppen Froissart-al polemizálna.)[33]

---

[31] A Dufournet-féle kiadás, melyet cikkünk megírásához és a fordításhoz használtunk, csak az első hat könyvet tartalmazza. A hetedik és nyolcadik könyv (1484–1498-ra vonatkozó) leghasználhatóbb változata a Calmette-féle kiadás III. kötetében található. Vö.: *Cloulas, I.*: Charles VIII. et le mirage italien, Paris, 1986., *Favier, J..*: Le Temps des Principautés, „Nouvelle Histoire de la France", II., Paris, 1985.

[32] Az első hat könyv összesen 88 fejezetéből 14 „digresszió, vagy digresszió-jellegű". *Commynes*, im., 77–80, 91–94, 147–150, 153–159, 258–263, 333–337, 377–381, 388–390, 422–447, 505–527.

[33] *Nisard*, im., 117–118., *Murray Kendall*, im., 450–451., feltételezi, hogy Commynes latinul is megfelelően tudott, noha „történetet írni" latinul nyílván nem volt képes.

A *digressziókban*, és általában a példabeszédek alkalmával, Commynes figyelme kiterjed a keresztény világ legismertebb területeire, különösen Németalföldre, Burgundiára, Angliára, a spanyol királyságokra, Portugáliára, Németországra, Svájcra, Itáliára, valamint Magyarországra, és Csehországra, de beszél Törökországról is. Így kerül föl az általa megrajzolt nagy fejedelmi tablóra, a legkiválóbb fejedelmek közé, a relatíve legkiválóbb XI. Lajos mellé Merész Károly, IV. Edward, és Hunyadi Mátyás mellé II. Mohamed (1451–1481) török szultán is.[34]

Commynes művének mindkét vonulatát korszakos jelentőségűnek tarthatjuk: egyrészt, mint *történeti mű*, új fejezetet nyit a francia historiográfia történetében: a humanista történetírás nagy francia képviselőjével, Thomas Basin-nel és részben Georges Chastellain-nel együtt döntő lépést tesz a 15. század elején a *pártok* és a *fejedelmek* dominanciája alá került francia történeti irodalomnak a *felszabadítása*, az átfogóbb, szélesebb látókörű, kritikus, modern történetírás megteremtése érdekében. Szakít a hagyományos témákkal és szakít a korábbi stílussal is. Amit megőriz belőlük, (mint pl. a háborúval kapcsolatos leírásokat), azt is a korábbi felfogással szinte homlokegyenest ellenkező összefüggésben illetve stílusban mutatja be: ennek fényében is rendkívül találó Jean Dufournet megjegyzése, mely szerint Commynes történeti művének legfontosabb jellemzője a korábbi, a középkori *ideálok* és *mítoszok* fokozatos, tudatos és kíméletlen *lebontásában* keresendő.[35] Így nála a Froissartnál (de részben még Chastellain-nél is) oly lényeges lovagi ideálok kultuszából semmi sem marad; a bajvívás, a háború, a lovagi erkölcs, a hadi dicsőség, a lovagrendek és fogadalmak számára teljességgel érdektelen, értéktelen és hamis (olykor egyenesen nevetséges) fogalmak. Ha a harcokról beszél, a csatatér számára nem a legfőbb dicsőség megszerzésének emelkedett színtere, hanem a szenvedés füst-, vér-, izzadság- és rothadás-szagú terepe.[36]

Commynes-nál nem csak a lovagról alkotott kép módosul jelentősen, hanem meglehetősen realista módon változik a *nő szerepének* a megítélése is: a korábbi, többnyire elég sematikus nőalakok eltűnnek, s a valóságnak megfelelően láthatjuk, hogy a nő éppolyan ember a hatalomban mint a többi, sőt – mint írja – *„bizonyos esetekben szerfelett nagy befolyással bírhat"*, s ha a nő éppen „fejedelem" vagy „úrnő", rendre ugyanúgy viselkedik mint a férfiak (erre példaként XI. Lajos leányát, Johannát említi), ráadásul a nő — annak ellenére, hogy esetleg éppen királynő — még *„csúf és igen kevéssé kívánatos"* teremtmény is lehet (mint Lajos felesége, Charlotte de Savoie), de lehet kiszolgáltatott áldozat, saját politikai fontosságának rabja is, mint amilyen Burgundi Mária volt. A dinamikus, „férfias" politikai szerepet játszó nők között, számunkra különösen érdekes színfoltként, megjelenik a férje tekintélyére és híveire támaszkodó, fiát trónra juttató hölgynek, *a Fehér Lovag özvegyének* (Szilágyi Erzsébetnek) az alakja is. Ugyanakkor az ifjúság Commynes számára nem elsősorban ártatlanságot és reménységet, hanem esendőséget, kiszolgáltatottságot, tehetetlenséget; — tehát (cselekvésbeli és politikai) *alkalmatlanságot* is jelent.[37]

---

[34] *Commynes*, im., 514–527., *Csernus*, Les Hunyadi..., 89–93. *Uő.:* Zsigmond és ... 117–125.

[35] *Bourdé-Martin*, im., 40–46., *Ehrard, J.-Palmade, G. P.*: L'Histoire, „Collection U", 1965., 13–15., *Csernus*, Mutation..., 5–7., *Dufournet, J.:* La Destruction des mythes dans les mémoires de Philippe de Commynes, Genève, 1966.

[36] *Commynes*, im., 49–66, 115–120, 176–180.

[37] Op. cit., 400–407, 434–435, 445, 453, 517, 523.

Commynes mindenfelé árulást, pénzéhséget és hatalomvágyat lát: az ő világa a csalók, a hitszegők, az árulók, a kegyetlenkedők az *„állatias"* (azaz józan ésszel nem rendelkező) fejedelmek és urak, a hitvány szolgák, az ostoba vagy bölcs, ámde kellő pillanatban meg nem hallgatott tanácsosok, s az ártatlanul elűzött hívek világa. Commynes kegyetlenül (és igen tehetségesen) kritikus; s ez a kritika akkor válik a legélesebbé, amikor a *„hatalmaskodók önkényével"* szemben *„a nép"* szenvedéseit sorolja föl, de amelyről ugyancsak leírja, hogy az *„őrjöngése félelmetes"*. Commynes-nél a „nép"-nek döntően *kétféle* értelmezése van: egyrészt így nevezi a „harmadik rendtől lefelé" lévőket (a *köznépet*), de külön-külön, ugyanezt a kifejezést használja a a „harmadik rendtől fölfelé" állókra (tehát általában véve az *alattvalókra*) is.

A középkori mítoszok lerombolása során Commynes a „legnagyobb kárt" talán éppen a középkori fejedelem-képben tette; — méghozzá oly módon, hogy az általa kitűnően ismert Merész Károly *negatív tulajdonságainak* a bemutatásával apróra törte azt az uralkodóképet, melyet a burgundi udvar történetírói alkottak meg róla (mindenekelőtt Jean Molinet, Olivier de La Marche, részben Georges Chastellain), és amilyenné a burgundi herceg maga is válni szeretett volna. Commynes a Károlyról adott leírásban *elkerülhetetlenül* vezeti a végzete felé a burgundiai herceget: kimutatja, hogy kegyetlen, hogy esküszegő, rossz katona, csapnivaló hadvezér, általában véve rossz államférfi, magán uralkodni képtelen, hogy rossz diplomata, rossz intrikus, aki szüntelen háborúzásra törekszik és a népét nagy adókkal terheli meg, ráadásul túlzottan pompakedvelő és — ami a legsúlyosabb — *„úgy véli hogy sikereit saját kiválóságának, nem pedig Istennek"* köszönheti: a „Gondviselés" ezért sújt le rá oly kegyetlenül... Commynes nem véletlenül választotta ki a *negatív fejedelem-portré* megrajzolásához Merész Károly alakját: választásában ezúttal is szerepet játszhatott az *önigazolás* szándéka, hiszen egy *gyatra* fejedelem mellett nem érdemes egy jó tanácsadónak megmaradni; sőt, a szolgálatából való távozás — *az árulás* — a lehető *legtermészetesebb* dolog. Commynes egyébként is nagy teret szentel azon személyiségek bemutatásának, akik Merész Károllyal valamilyen okból konfliktusba keveredtek és őt elárulták, de — paradox módon — úgy, hogy az *árulót* és az árulásra *okot adó* fejedelmet egyaránt szigorúan elítéli.[38]

Ugyanakkor a francia király, XI. Lajos, számos területen nem sokban különbözik ellenfelétől, Merész Károlytól. Azok az uralkodói jó tulajdonságok azonban, amelyek benne megvannak, Commynes szerint egyértelműen Károly fölé emelik: Lajos félénk, gyanakvó, óvatos, jó intrikus, aki a háborút kerüli és az intrikát, valamint az informáltságot tartja nagyra (ennek érdekében kémeket, spicliket tart, és — mint láttuk — ellenfelei legfontosabb tanácsadóit „vásárolja meg"); egyszóval olyan, újkeletű uralkodói kvalitásokkal rendelkezik, mint az éleselméjűség, a simulékonyság, az értékes emberek megnyerésének képessége, az „állandó munkálkodás"; — Commynes-nél tehát XI. Lajos, aki *„természetétől fogva a közbülső rend barátja"*, valójában mint *modern államférfi* áll az összehasonlításban kortársai fölött.[39]

Figyelemreméltó, hogy Commynes, bármerről is hozzon példát a fejedelmek köréből, igen *sanyarú képet* fest róluk. Nála a fejedelem éppen olyan ember, mint

[38] Op. cit., 333–336, 363–369, 373–381.

[39] Op. cit., 91–97, 258–262, 505–514., *Sz. Jónás*, im., 660.

bárki más (szó sincs már *szakrális* személyiségről) és éppolyan *esendő* is. A fejedelmek élete a *szüntelen munka*, a gyötrelem, és többnyire — még a legkiválóbbak is — igencsak *rútul* végzik. *Kegyetlenek* (mint III. Richárd vagy az „aragón nápolyiak"), kiszolgáltatottak, *áldozatok* (mint Burgundi Mária vagy VI. Henrik) s szinte valamennyien *élvhajhászok* és *pompakedvelők* (mint a „nagy fejedelmek" között számon tartott IV. Edward, VIII. Károly vagy II. Ferenc, Bretagne hercege, vagy éppen Hunyadi Mátyás), *rettegés* az életük (mint VII. Károlyé, aki nem vesz magához ételt, mert fél, hogy fia megmérgezi, vagy mint a plessis-les-tours-i kastélyba visszavonult XI. Lajosé aki paranoiás rettegésében töltött utolsó évei alatt mindenkitől fél), ezenkívül híján vannak az erénynek, és a kitartásnak, *állhatatlanok* (mint III. Frigyes német császár).

Van köztük olyan is, aki szánalmasan *nevetséges,* mint Kasztíliai Henrik (1454–1474) aki a XI. Lajossal való tárgyalásokra kegyencével, Lodesma grófjával érkezik, s akinek *„rendkívüli rútságát és semmirevaló uralkodó"* mivoltát a „gyöngytopánkás" gróf megjelenése csak még jobban kiemeli, még groteszkebbé teszi. Commynes egyébként is igen fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a fejedelmek közötti *személyes* találkozások értelmetlenek, sőt rendkívüli veszélyeket hordoznak, mind a fejedelmek közötti, mind pedig az országaik közötti kapcsolatokat súlyosan alááshatják: a személyes találkozások alkalmával szerzett benyomások szinte mindig negatívak és veszélyhordozók. Az államok közötti diplomácia művelése így nem a fejedelmek, hanem tanácsadóik feladata. Kijut a maró kritikából szinte minden uralkodónak, akiről Commynes szól (akikről pedig nem szól, azok nem számítanak a nagyok közé): így a 15. század egyik legnagyobbnak tartott fejedelméről, II. Fülöp burgundiai hercegről (1419–1467) fanyarul — sőt, fanyar *humorral*, aminek alkalmazásával történetíró kortársai között szintén egyedül áll — csak annyit mond, hogy *„a halála után jónak mondott Fülöp"* Mátyásnak azt veti szemére, hogy *„élete vége felé pompakedvelő lett és zsarnokká vált"*, miközben a török szultán, Edward angol király és Anjou René (1409–1480) „király" — mind más-más hangsúllyal — az *élvezetek rabja*. Az egyéni képnél a *kollektív* sem jobb, hiszen a fejedelmek egymás ellen is szüntelenül ármánykodnak (személyes találkozásuk ezért is kerülendő), példák sora mutatja, hogy apa és fia kölcsönösen gyűlölik egymást (VII. Károly és fia Lajos, vagy éppen Jó Fülöp, és fia Károly), elárulják és börtönbe juttatják; — sőt, ha tehetik, meg is ölik rokonaikat (melyre — többek között — angol példákat hoz). Kapcsolataikban általában véve is *immorálisak,* s a hűtlenség, a mohóság és a gyanakvás jellemzi őket.[40]

A fejedelmeken azonban természetesen nagyon sok múlik, de sorsuk mindenképpen a szenvedés; — a *földi purgatórium* csak nagyon keveseknek adatik meg; ilyennek tekinti azonban XI. Lajos utolsó, Plessis-les-Tours-ban, rettegések közepette eltöltött önmarcangoló, súlyosan depressziós, skizofrén korszakát, melynek Commynes maga is közvetlenül lehetett tanúja.[41] Ugyanakkor a fejedelmeket, ha *gonoszak*, Isten küldi a népek *megbüntetésére*. A népeket és a fejedelmeket azonban a *Gondviselés segítségével*, mely úgy kívánja, hogy *„mindenkinek ellenpárja legyen"*, féken lehet tartani, s ezáltal egyesek hatalmának túlzott megerősödésétől, s a gonosztettek elkövetésétől vissza lehet őket rettenteni. Commynes „ellentétpáros" érvelésének pon-

[40] *Commynes*, im., 154–155, 422–429, 440–446, 514–526. Commynes nyelvezetére lásd *Blanchard*, im., 205–230.

[41] Op. cit., 480–493, 500–505., *Murray Kendall*, im., 420–439.

tosabb kimunkálásából az európai politikai gondolkodásban *először* bontakozik ki az *„európai hatalmi egyensúly"* fokozatosan konkrét politikai gyakorlattá és nemzetközi politikai koncepcióvá alakuló képe.[42]

Commynes nagy súlyt helyez művében a *nevelésre*; még pedig elsősorban a fejedelmek nevelésére, noha az a véleménye, hogy a *gonosz* fejedelem a tudás megszerzésével lehet, hogy csak még gonoszabb lesz (a *jó* — illetve inkább az uralkodásra *alkalmas* — természetesen még jobb); de végső soron a tudást még mindig jobbnak ítéli meg, mint a tudatlanságot; a tudás ugyanis legalább arra jó, hogy *„leplezze a gonoszságot"*. A fejedelmek számára szükséges tudás megszerzésében a *történelemnek*, a történelemről szóló könyveknek nagy szerepet szán, s valójában saját művét is — kimondva-kimondatlanul — ugyancsak az általa oly fontosnak tartott tudás megszerzéséhez vezető eszköznek tekinti.[43]

Ötletekben, a megközelítések árnyaltságában és gazdagságában az Emlékiratok egyébként is bővelkednek, hiszen a történetírásban ugyancsak Commynes-nél jelennek meg először a népek *viselkedésével* kapcsolatos *földrajzi-éghajlati-természeti determináns* magyarázat alapjai, amelyek a későbbiekben oly igen kedvelt témáivá válnak a francia politikai gondolkodásnak illetve történetírásnak Jean Bodin-től Emmanuel Le Roy Ladurie-ig. Commynes azonban Montesquieu előfutárának is tekinthető, amennyiben ő veti föl először, és *ágyazza koncepcióba* művében *az angol típusú kormányzati forma felsőbbrendűségének* gondolatát, amivel csak még egyértelműbbé teszi művének a francia (és az egész nyugat-európai) modern politikai gondolkodás történetében játszott erjesztő szerepét. Ez egyébként az egyik leglényegesebb elem, mely szembeállítja Commynes fejedelmét Machiavelliével: Commynnél a fejedelem nem *egyeduralkodó*, hanem a hatalmát körültekintően növelő *kompromisszumok* embere.[44]

A fenti, igen vázlatos ismertetéssel korántsem merítettük ki Commynes művének teljes gondolati gazdagságát, hiszen terjedelmes tanulmányok vizsgálták szerzőnk *Istenről, hitről, Gondviselésről*, vagy éppen a *diplomácia* kivételes szerepéről vallott elképzeléseit, miközben az Emlékiratok XI. Lajos utolsó időszakát leíró finom, könyörtelen, ugyanakkor hátborzongatóan érzékeny része Commynes-t többek számára a *lélektani* elemzés első mesterévé teszik.[45]

Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy miközben Commynes az egyik legeredetibb és leginkább gondolatgazdag *humanista fejedelemtükör* megalkotója, rendre megjelennek még nála a késő-középkor gondolatvilágának kedvelt és elterjedt képei is, olyanok, mint a *Fortuna* szerepére („Roue de Fortune") vagy éppen a *haláltáncra* utaló gondolatok, melyek Commynes életművének legavatottabb elemzői szerint, a *költészetben* hozzá hasonló küldetést teljesítő Villonnal rokonítják. Első hallásra a párhuzam paradoxnak tűnhet, hiszen Commynes azok közé a ritka késő-középkori történetírók közé tartozott (szemben Froissart-al, Chastellain-nel, Molinet-val), akik más, irodalmibb műfajokban nem jeleskedtek, s így pl. — ismereteink szerint — ő egyetlen verset sem írt. Villon és Commynes között azonban mégis erős rokonságot vélnek fölfedezni gondolatiságukban, egyéni „belső" életpályájukban s az őket kö-

[42] *Commynes*, im., 422–430.
[43] Op. cit., 34–35., 437–439
[44] Op. cit., 429–430., *Bodin*, im., 85., *Blanchard*, im., 14, 285–336.
[45] Op. cit., 480–493., *Dufournet*, Mémoires..., 28–29., *Murray Kendall*, im., 448–450.

rülvevő, változó világ interpretálásában: hasonlónak látják érzékenységüket és tehetségüket a háború, a borzalom és a halál mindenhatóságának bemutatásában; az öregedéssel (és általában az elmúlással) időnként együtt járó szellemi és fizikai leépülés példáinak tudatos keresésében, vagy éppen a kétértelműség tudatos művelésében. Eszerint tehát Commynes és Villon valódi „rokonlelkek" lennének. Egyiküket sem hatják meg a lovagi dicsőség kirívó, hivalkodó példái — viszont mindkettőjüket megragadja Fortuna kerekének, a *haláltánc* („danse macabre") forgatagának a képe (melyben azonos szereplőik is lehetnek — mint pl. Lancelot, azaz V. László „magyar, cseh és lengyel király"). Ezen túlmenően mindkettőjük lelkiismeretét súlyos bűn nyomasztja (Villonét a papgyilkosság, Commynes-ét az árulás), mely gondolkodásukat, műveikben is jól érzékelhető módon, folyamatosan befolyásolta.

Philippe de Commynes Emlékiratai tehát valójában szervesen illeszkednek annak a korszaknak és a annak a franco-flamand „kultúrkörnek" a világába, melyet politikai téren leginkább a burgund nagyhatalom tündöklése és bukása, az irodalomban François Villon költészete, s a festészetben talán Hyeronimus Bosch képi világa fogalmazott meg és hagyományozott *további felhasználás végett* a „középkor alkonyából" kilépő modern Nyugat-Európára.

A nemzetközi szakirodalom Commynes Emlékiratait a modern politikai gondolkodás fejlődése szempontjából igen előkelő helyre állítja; nevét Niccolo Machiavelli és Morus Tamás munkásságával szokták egy lapon emlegetni, s nem érdemtelenül: Commynes ugyanis, a politikai gondolkodás területén valójában „szinte mindent tud", amit Machiavelli az 1513-ban írt „*Fejedelem*" c. művében megfogalmazott; s művének értékét csak emeli, ha tudjuk, hogy az *Emlékiratok* kulcsfontosságú részeit mintegy jó húsz évvel *korábban* (1489–90) írta meg. Noha erősen valószínű (bár konkrét adat nincs rá), hogy Commynes és Machiavelli valaha is találkoztak volna, (a kutatások jelenlegi állása szerint az is kizártnak tűnik, hogy a művek közvetlenül hatottak volna egymásra), mindkettőjüket *ugyanazok* a problémák foglalkoztatták, és tapasztalataikat ugyanaz a közeg szolgáltatta, sőt, nem kizárt, hogy részben ugyanazok a *személyek* befolyásolták őket véleményük kialakításában: mindenesetre néhány „klaszszikusnak" tekinthető végkövetkeztetésük közötti azonosság igencsak szembeötlő; hiszen a *„győzőké a dicsőség mindenkoron"* (Commynes) és *„a győzteseknek, bármilyen módon győzzenek is, soha nem kell szégyenkezniük"* (Machiavelli) elv között aligha tagadható a rokonság, mint ahogy a belőlük levonható következtetés is hasonló — bár nem teljesen azonos — irányokba mutat.

Az Emlékiratok tanulmányozása azonban további meglepetéseket is tartogat: láttuk, hogy Commynes műve egy *átmeneti* korszak kétségtelenül nagy hatású alkotása, melynek politikatudományi, franciaország-történeti és egyetemes történeti összefüggésein túlmenően azonban valószínűleg, — eleddig nem nagyon vizsgált — *magyarország-történeti* vonatkozásai is vannak.

Tanulmányunk (mely csupán első kísérlet a Commynes-életmű szélesebb körű magyarországi ismertetésére) befejező része ezúttal nem arra vállalkozik, hogy a feltételezett magyarországi hatás részletes tanulmányozását adja, mindössze azokat a tényezőket szedi csokorba, amelyek az Emlékiratok hazai elterjedésére, ismertségére, felhasználására — közvetve vagy közvetlenül — vonatkozhatnak, és talán a további kutatás számára is kiindulópontként szolgálhatnak.

Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt az ismert körülményt, hogy Commynes Emlékiratai a 16-ik századi első megjelenéstől kezdődően több nyelven, több kiadásban és a legkülönfélébb, de Magyarországon is nagy befolyású személyiségek (Lipsius, Melanchton) által váltak (válhattak) széleskörűen ismertté. Noha a 17. századra kevés olyan jelentős nyelv akadt Európában, melyre ne fordították volna le Commynes Emlékiratait, úgy tűnik, Magyarországon mindenekelőtt a Johannes Sleidanus-féle, 1545-ben készült *latin fordítás* jelenlétének vannak jól azonosítható nyomai.[46]

A 16–18. századi könyvtárak anyagát feldolgozó adattárak azt mutatják, hogy a Sleidanus-változat (tehát Commynes Frossardus-sal, vagy anélkül) több helyen megtalálható: így a Zsámboki-könyvtárban (586n°), a Debreceni Református Kollégium könyvtárában (1706, 830n°), Gosztonyi Pál könyvtárában (1616, 81n°), Bocatius Jánosnál (1606, 14n°), a Dernschwam-hagyatékban.[47]

Tudjuk továbbá, hogy Pázmány Péter Cominaeus művét ajánlotta *mintaként* Istvánffynak, s hogy több *konkrét* hivatkozás is történik a 16–17. századi történetírásunkkal összefüggésben Comminaeus művére. Így Bartoniek Emma a 16–17. sz.-i hazai történetírásról készített igen hasznos, átfogó leírásában több alkalommal utal Philippe de Commynes-ra (tévesen jelölve meg elsőként egy 1546-os párizsi francia nyelvű kiadást), és idézi Pázmányt, aki rendkívül elismerően szól a Commynes-féle új típusú történetírásról, amikor, mint történetírót, követendő példaként állítja Istvánffy elé (Bartoniek idézi Pázmány Istvánffyhoz írott levelét), s szóba hozza Commynes-t a Révay Péter munkásságáról írott résznél is, miközben némi meglepődést mutat, hogy vajon Révay miért pont Commynes-ra hivatkozik V. László halálának leírásakor, és valószínűleg a Commynes-szövegek magyarországi kutatottságának illetve ismeretének hiánya miatt, nem hozza összefüggésbe az angol parlamenti formát legmegfelelőbbnek tartó Commynes-leírást és Révay hasonló szellemű megjegyzéseit sem). Ezek a megjegyzések kétségtelenül a francia történetíró és politikai gondolkodó *konkrét* magyarországi hatását jelzik, ugyanakkor viszont a 16–17. századi szövegeknek a Commynes-ról közismerten nagy véleménnyel lévő Melanchtonra, Lipsiusra és a fordító Sleidanusra való gyakori hivatkozásai áttételesen szintén felkelthették iránta az

[46] Johannes Sleidanus németalföldi kötődésű (iskoláit is részben Liège-ben végezte), Franciaországban 1544-ig élt, I. Ferenc környezetében teljesített diplomáciai szolgálatot, ami azt jelenti, hogy Commynes Emlékiratainak három francia kiadását „érte meg" Franciaországban, és láthatta a mű sikerét is, melynek fontosságát és gyakorlati hasznát mint történész és mint diplomata egyaránt jól felmérhette. Életrajzának összefoglalását az Allgemeine Deutsche Biographie, (Szerk.:*Liliencron, R.* v. és *Wegele, F.* v.) alapján bemutatja és Sleidanus magyarországi hatására további pontosításokat ad *Keveházi K.–Monok I.*: Egy Sleidanus-kötet története. Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizen-ötéves háború eseményeihez, in „Acta Univ. Szeg. Acta Hist. Litterarum Hungaricarum", T. XXV., 1988., 151–163.

[47] Az „Adattár" egyre újabb köteteinek megjelenése mind pontosabb áttekintést ad a Commynes-művek magyarországi elterjedtségéről. A teljesség igénye nélkül, Commynes-nel kapcsolatban az alábbi hivatkozásokat találhatjuk: „Ein buch in sedecimo intituliert Duo Gallicarum rerum scriptores Frossardus et Cominaeus", valamint „Philipppi Comminei Equitis de Carolo octavo Galliae Rege", Magyarországi magánkönyvtárak I., 1533–1657, in. „Adattár a XVI–XVIII. sz.-i szellemi mozgalmak történetéhez", 13/1.", Szerk.: *Keserü B.* (a továbbiakban „Adattár..."), Szeged, 1992., 84, 103., Magyarországi magánkönyvtárak II., 1588–1721., in „Adattár...", 13/2., Szeged, 1992., 14, 50, 169., A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke, „Adattár..." 12., Szeged, 1984., referenciák a 161, 233, 246. A szerző nevének megjelölése nélkül „De rebus gestis Ludovici Regis Galliarum undecim", A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, „Adattár..." 11., Szeged, 1983., 307.

érdeklődést, s minden bizonnyal növelhették Commynes művének és gondolatrendszerének magyarországi presztízsét.[48]

Commynes Emlékiratai, melyek — mint láttuk — nem egyszer a gyakorlati „politikai bölcsesség kézikönyveként" szolgálták az újkori Európa fejedelmeit, gondolatiságukban valóban igen közel állnak Machiavellihez: számos hasonló értelmezés tapasztalható náluk a Fortunának, Istennek, a Gondviselésnek a politikai cselekvésre, illetve a történelemre gyakorolt hatását illetően, valamint a követendő fejedelem-modell megrajzolásában.

Mint ismeretes, Machiavelli művének (illetve a „machiavellisztikus" elvek) magyarországi terjedésének, az általa követendőnek tartott kormányzati módszerek honi alkalmazásának komoly irodalma van, mely a „Fejedelem" magyarországi „inkarnációjaként" mindenekelőtt Bethlen Gábort jelöli meg. A szakirodalomnak ez a rokonítása azonban alapvetően nem a konkrét, szöveg- és adatszerű egyezésekre alapozódik, hanem mindenekelőtt a különböző *alapelvek* hasonló értelmezésére támaszkodik.[49]

Ilyen összefüggésben talán legalábbis elgondolkodtató lehet, hogy amikor a 16–18. századi könyvtárakat bemutató *Adattárak* tanúsága szerint a Machiavelli-művek — a „Titus Livius" és a „Fejedelem" — *együttes* elterjedtsége nem haladta meg a vele hasonló szellemiséget tükröző Comminaeus-ét, (sőt, alatta marad annak), a szakirodalom csak Machiavelli hatásának erős elterjedését tekinti igazoltnak, miközben Commynes művének *semmiféle* hatását nem jegyzi. Mindez legalábbis további vizsgálódásra ösztönöz.

A fentiek alapján mindenesetre úgy véljük, hogy mindenképpen érdemes további, részletes összehasonlító vizsgálat alá vetni a 16–18. századi magyar történetírás és politikai gondolkodás Commynes Emlékirataival (is) kapcsolatba hozható elemeit. Ugyanakkor a kutatások jelenlegi állása alapján — legalábbis *munkahipotézisként* — talán feltételezhető, hogy nem a kora újkori, Commynes gondolatvilágától korántsem idegen problémákkal küzdő, megosztott Magyarország az egyetlen olyan régiója Európának, ahol a magyar könyvtárakban adatszerűen is jelenlévő Cominaeus-mű a történelem és a politika tanulmányozóira, íróira illetve gyakorlóira *semmiféle* hatást nem gyakorolt. Sőt, a már rendelkezésünkre álló információk alapján talán megkockáztatható az a feltevés is, hogy a hazai történetírásban „Machiavelli-hatásként" regisztrált elvek jelenléte a 16–17. századi Magyarországon valójában nem Machiavelli, hanem Commynes eszmerendszerének kisugárzásai, mint ahogy az sem elképzelhetetlen, hogy a *Fejedelem* és az *Emlékiratok* egyszerre hatottak egy irántuk fogékony közegben. Ennek a feltételezett hatásnak a mélységét és rétegeit azonban megnyugtatóan csak további vizsgálatok deríthetik ki.

---

[48] *Bartoniek E.*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből, Kézirat, Budapest, 1975., 339–340, 360–361, 394–395, 397 (Commynes)., 394, 453, 484 (Lipsius)., 64, 70, 105, 109, 140, 210, 213 (Melanchton)., 140–142, 237, 318, 350 (Sleidan).

[49] Itt csupán a kérdéskör kiterjedt irodalmának szintéziseként készült összefoglalás megállapításaira utalunk, Magyarország története 1526–1686, 3/1–2., Főszerk. *Pach* Zs. P, Szerk. *R: Várkonyi Á.*, II. rész Első fej. (*Makkai L.*), Bp. 1985., 801–812., ill. A magyar irodalom története, I., Szerk. *Klaniczay T.*, Bp. 1975., 418., Bartoniek Emma a 16–17. századi magyar történetírás tablóját felrajzolva többször beszél Machiavelli feltételezett magyarországi hatásáról. Ráadásul megjegyzései inkább kétkedést fejeznek ki, s hivatkozásai nem konkrét bizonyítékokra támaszkodnak, amikor Machiavelli (vagy a „machiavellista elvek") magyar történetírásban, illetve politikai gondolkodásban való megjelenését említi. *Bartoniek*, im., 43, 315, 324, 332, 403, 434, 436, 469, 477.

DOKUMENTUM

Philippe de Commynes: *Mémoires, (Dufournet-kiadás, pp. 526-527.)*

„(...)Uralkodott még a mi korunkban két jeles és bölcs fejedelem, Magyarország királya, Mátyás és Mehemet Ottoman, a törökök császára.

A szóban forgó Mátyás király egy igen nemes lovagnak volt a fia, akit Fehér Lovagnak neveztek és Valachiából származott; ez egyszerű nemesember volt, de módfelett erényes és nagyeszű férfiú, aki hosszú időn át kormányozta a Magyar Királyságot, és számtalanszor aratott győzelmet a törökök felett, akik azóta éltek e királyság szomszédságában, amióta a Görögországhoz, Szlavóniához és Boszniához tartozó területeket galádul elragadták.

Nem sokkal az ő halálát követően férfikorba serdült László (Lancelot) király, akinek uralma alá e királyság Csehországgal és Lengyelországgal együtt tartozott. Mint mondják, őt egyesek arra biztatták, hogy a Fehér Lovag két fiát fogassa el, mert apjuk túlságosan nagy hatalmat és birtokot gyűjtött össze az országban a király kiskorúsága idején, és mivel félő volt, hogy fiai (akik pedig jóravaló emberek voltak) hasonló útra lépnek. A rábeszélés hatására László király úgy döntött, hogy mindkettőjüket fogják el, amit meg is cselekedtek. Az elsőszülöttet legott meg is ölette, a másodszülöttet, Mátyást pedig Budán, Magyarország fővárosában vetették tömlöcbe. Nem tartott azonban soká ez a helyzet; s talán azért, mert a Mi Urunknak kedvére voltak az atyja által tett hajdani szolgálatok, röviddel azután László királyt megmérgezte a csehországi Prága városában egy előkelő hölgy (a fivérével magam is személyesen találkoztam), akivel kölcsönösen szerették egymást, de a hölgy szörnyű nagy bánatba esett, mert László király Franciaországból készült házasodni, és Hetedik Károly király leányát óhajtotta nőül venni, azt, akit most de Viane hercegnőnek hívnak (ez a szándéka pedig ellentétben állott azzal az ígéretével, melyet az illető hölgynek már korábban tett). Egy kádban mérgezte meg kedvese a királyt úgy, hogy egy almát vágott föl neki, s a mérget pedig a kés nyelébe rejtette.

László király halálát követően, késedelem nélkül, királyválasztásra gyűltek össze Magyarország bárói Budán, amint ez szokásuk és kiváltságuk is volt oly esetben, ha királyuk gyermektelenül halt meg. Nagy gyűlölség és megosztottság uralkodott közöttük a királyi méltóság betöltése tekintetében. Ekkor vonult be a városba a már említett Fehér Lovag özvegye, Mátyás szülőanyja, igen erős kísérettel, mert gazdag úrhölgy volt, és a férje után nagy összegű készpénzzel is rendelkezett. Ezáltal képes volt hamarjában nagyszámú fegyveres kiállítására, s bizonyos vagyok abban, hogy a bárók között és a városban is talált magának híveket, tekintettel arra a bizalomra és tekintélyre, melyet férje ura annak idején szerte a királyságban maga is élvezett.

Egyenesen a tömlöchöz vonult tehát, és kiszabadította onnan a fiát. A bárók és a prelátusok egy része, akik az új király megválasztása céljából gyűltek ott össze, rettegésükben elmenekültek. A többiek Mátyást tették királlyá, aki ezután nagyobb bőségben és dicsőségben uralkodott, mint bárki, és minden tekintetben nagyobb tisztelet övezte, mint hosszú idő óta bármely más uralkodót. Korának egyik legvitézebb

férfia volt, s nagy csatákban győzedelmeskedett a török felett. Uralkodása idején országa veszteséget semmiben nem szenvedett; sőt, annak területét mind Csehország irányában (melynek nagyobb részét uralma alá is hajtotta), mind pedig Szlavónia és Valachia felé, ahonnan származott, alaposan megnövelte.

A német oldalon elragadta Frigyes császártól (aki ma is él) Ausztria nagyobbik részét, s birtokolta is egészen haláláig, mely Bécsben, Ausztria fővárosában következett be ezer-négyszáz-kilencven-egyben.

Olyan király volt ő, aki ügyeit nagy elővigyázattal, bölcsességgel intézte háborúban és békeidőben egyaránt. Élete utolsó szakaszában azonban, amikor már végre ellensége, akitől tartania kellett volna, többé nem találtatott, szerfölött pompakedvelő lett, és káprázatos udvartartást hozott létre; nagy értékű ingóságokat, ékszereket, edényeket halmozván össze háza ékesítésére. Minden őtőle, vagy az ő parancsától függött. Környezetében rettegést keltett, mert a kegyetlenség szelleme szállta meg; majd súlyos és gyógyíthatatlan betegségbe esett, mely aztán elég fiatalon (megközelítően huszonnyolc éves lehetett) elragadta őt. Élete során mindvégig csak a fáradság és a dolog jutott néki osztályrészül; s ebből bizony mérhetetlenül több is, mint amennyi örömben része lehetett (...)."

(Ford.: *Csernus Sándor*)

Szegedi László

A RENDSZEREZÉS ÉS A MEGHATÁROZÁS LEHETŐSÉGEI A CÍMERTANBAN

Bizonyára az olvasóval is megesett már, hogy egy épületi homlokzaton látható vagy egyszerűen csak a szemei elé kerülő címerről szerette volna tudni, hogy milyen intézményhez, családhoz, testülethez tartozik. A kérdés a heraldika egyik legbonyolultabb, legfontosabb és ez idáig megoldatlan feladata. A széleskörű történeti, heraldikai, genealógiai, helytörténeti stb. ismeretek nélkül végzett címerhatározási kísérlet csaknem reménytelen feladat elé állítja a kutatót, a keresett címer intézményhez, családhoz, testülethez, korhoz kapcsolásának esélye szinte a véletlen függvénye, a hatalmas címertani szakirodalom áttanulmányozását igényli. Ezért a címerek meghatározásának bonyolult feladatára ez idáig szinte csak a szakemberek vállalkozhattak sikerrel. Ésszerűnek látszik ezért egy olyan címerhatározói kulcs megszerkesztése, mely által — bizonyos címerhatározási szabályok megalkotása révén — a címerek eredete, előfordulási helyeik környezetünkben és az írott forrásokban, intézményekhez, családokhoz tartozásuk, stb., valamint koruk (az adományozás éve) könnyen megállapítható.

A problematika sikeres megoldása nagy történeti haszonnal kecsegtet, a címerek ugyanis gyakran nyújtanak segítséget a régészet, a történettudomány, a szfragisztika, a numizmatika, a genealógia, a művészettörténet, a kodikológia stb. számára egy-egy adott épületrész, a kódex korának, rétegeinek és tulajdonosainak, a pecsét korának stb. meghatározásában is. A problematika tehát kronológiai és chorológiai kérdésekkel kapcsolatos, valamint egy ennél még jelentősebb elméleti megfontolással.

Ahhoz ugyanis, hogy a címereket meg tudjuk határozni és képesek legyünk osztályozni azokat, szabályokra van szükség. A kérdés tehát ezen a ponton az, miként lehet a heraldika *de facto* természettudomány, miként lesz képes empirikus módon vizsgálni tárgyát? A címertan mai metodológiai apparátusát látva, a válasz az, hogy semmiképp. Ezért elsősorban modern természettudományos módszerre van szükség, s e tekintetben az élettan lehet a legjobb minta.

Ha egy ismeretlen objektumot egy biológus képez le, a következő algoritmust használja: 1. *descriptio* (leírás; a taxon jellemzése), 2. *nómenklatúra* (nevezéktan; a taxonómiai bélyegek szaknyelvi definiálása), 3. *diagnózis* (a leírásból kiemelt legszembetűnőbb jellemző sajátságok összegzése, a legközelebbi rokonoktól eltérő bélyegek kiemelése; eredménye a *nódum* vagy a *taxon*, 4. *determináció* (meghatározás; valamely objektum hovatartozásának megállapítása), 5. *identifikáció* (azonosítás; a *determináció* speciális esete, amikor a meghatározandó objektum és egy ismert *taxon* egyezésének vagy különbözőségének kérdését vizsgálják), 6. *klasszifikáció* (osztályozás; az adatok, objektumok valamilyen rendszer szerinti csoportosítása), eredménye a 7.

klasszifikációs rendszer (a taxonómia, rendszerezés eredménye; az összes objektum meghatározott szempontok szerinti osztályozása).

Az itt felvázolt algoritmus a heraldikában még nincs megfelelően kidolgozva, de egyes elemei már a legkorábbi stádiumoktól kezdve léteznek. A heraldikai *leírás* (blason) külön rendszert alkot és legkorábbi nyomai egykorúak az első címerek megjelenésével.[1]

A címertani *nómenklatúra* szintén alaposan ki van dolgozva, olyannyira, hogy annak bonyolultsága a laikusok számára szinte értelmezhetetlenné teszi a heraldikai leírásokat. Ilyen például a rendkívül bonyolult francia és angol nevezéktan, ezek azonban egy rendkívül logikus és világos címerleírási rendszer elemét képezik.

S végül az objektumok *klasszifikációjára* is létrejött már néhány rendszer, de nem abban a formában, (eltérően az előző kettőtől), mely alapja lehetne az empirikus heraldikának és ezzel az axiomatikus szemlélet bevezetésének a címertanba. A hagyományos heraldika ugyanis két nagyobb területre oszlik (nagyban hátráltatva az empirikus heraldika gondolatának felvethetőségét): 1. *címergyakorlatra* (címerművészet, Wappenkunst, art of heraldry, art du blason, Disciplina insignium stb), mely a címerek szabályos megszerkesztésével, megrajzolásával, leírásával, historizálásával és a címerkritikával foglalkozik, valamint 2. *elméleti heraldikára* (Wappenkunde, science des armoiries stb.), mely a címerek használatának jogszerűségét, a szabályos és szabályellenes címerek kérdését és a címerek történetét kutatja.

Az első tehát lényegében esztétikai, a második jogi kérdéskör. Ezen csoportosítás nem eredményez empirikus klasszifikációs kategóriákat, csak olyan, a hagyományra épülő címercsoportokat, mint pl. a nemesi, városi címerek, címerek fegyvereken, okleveleken, pecséteken stb. Az új (egyfajta természettudományos) szemléletnek a címerek belső törvényszerűségeire, szerkezeti felépítésére kell koncentrálnia. Írásunk tárgya ezért a *determináció* és a *klasszifikáció* új alapokra helyezésének kérdésköre egy empirikus algoritmus felépítése érdekében. Mint mondtuk, ehhez szabályokra van szükség, melyek által a heraldikába is bevezethetők lesznek olyan biológiai fogalmak, mint az areális heraldika, a chorológiai módszerek, az objektumok produkciója, „ökológiája" stb.

Bár az írásunk címében szereplő feladat régi, kielégítő megoldás ez idáig még nemigen született. Ezt a heraldikai ábrázolások, objektumok nagy bonyolultsági foka, kölcsönhatásaik, nehéz rendszerbe foglalhatóságuk bonyolítja. A heraldika eddigi története az empirikus szemlélet alapján csupán a *címergyakorlat* szabályainak megállapítására irányult. Ennek történeti fejlődését röviden vázolni fogjuk, hogy megérthessük, milyen módon lehet ezen az alapon (tehát a hagyományokat felhasználva és nem teljességgel tagadva) létrehozni a számunkra megfelelő determinációs rendszert. A *címerhatározás* azonban egyúttal *klasszifikációs* feladat is, ezért egy új címerrendszertani alapot is ki kell dolgoznunk.

Bevezetés a címerhatározásba

Az elméleti címerhatározás az a terület a heraldikán belül, melynek nincsenek nagy hagyományai. A címerek gyakorlati meghatározásával, leírásával, megrajzolá-

[1] *Chrétien de Troyes:* Les chevaliers de la charette, 1170 k. Itt található a címerek első irodalmi leírása.

sával (gyakorlati tevékenység) a 13. századtól kezdve a heroldok foglalkoztak. Céhszerű zárt szervezetbe tömörültek s címertani jártasságukat széleskörű tudássá fejlesztették. Ismereteiket a 13. századtól kezdve ún. címereskönyvekben foglalták össze. Tudományukat okkultista mázzal színezték ki és ehhez bonyolult fogalmi és szabályrendszert fejlesztettek ki, melyek a külvilág számára szinte lezárták a heraldika megértéséhez vezető utat. Így egyedül a heroldok lettek a címerek „írástudói".

A heroldok ismereteiket kezdetben szóban adták át, később azonban már ők is törekedtek tudásuk pontos, szabályokba foglalt definiálására, mely gyakran merev, túlfejlesztett rendszert eredményezett. (Ilyen a már említett francia és angol szakterminológia.) Tevékenységük azonban így is kiinduló pontul szolgált a későbbi, tudományos címerelmélet kifejlődéséhez. Ők fejlesztették ki többek között a címertani szakterminológiát, a címerjogot, a címerleírás alapelveit, a szimbólumok és a mázak alaprendszereit (pl. azon praktikus elvet, hogy színre szín és fémre fém nem helyezhető), melyek meghatározták az „élő heraldika" korának címerszemléletét és -szabályait.

Ismereteik azonban inkább a mindennapi gyakorlaton alapultak, semmint a címerábrák tudományos és szisztematikus rendszerezésén, noha az ehhez alapul szolgáló szabályokat ők alkották meg. Saját hivatali régiójukban mindenkiről pontosan tudták, hogy milyen címert visel, számukra tehát a címerviselő személy volt a fontosabb és nem a címerábrák rendszerezése elméleti kritériumok alapján, hogy a címert ezúton kapcsolják a megfelelő tulajdonoshoz. A kérdéshez tehát ellentétes módon közelítettek, mint az elméleti címermeghatározás tette volna: ismerték a címerviselő nevét, s tudták, hogy milyen címert visel. A címert és a nevet tehát minden nehézség nélkül össze tudták kapcsolni egymással, (de rajtuk kívül csak kevesen), nem volt szükségük arra, hogy a neveket a címerábrák rendszertani bélyegei szerint határozzák meg. A címerek elméleti csoportosítására nem volt rendszerük, s ezért jártasságuk a címerhatározásban a kívülállók számára holt tudás maradt.

Ha valamilyen címert egy laikus személy akar meghatározni, mindenképpen a címerpajzsot kell a névhez kapcsolnia, ő ugyanis csak a címert ismeri, s nincs tudomása a hozzá tartozó névről, pedig elsősorban erre van szükség, hogy további kronológiai, helytörténeti, stb. adatokat nyerhessen. Az elméleti címerhatározás fő feladata tehát a címerek nevekhez rendelése, s ehhez szabályokra van szükségünk. Innen a címerek gyakorlati meghatározása már csak egy lépésre van.

Egyedülálló módon Angliában a heroldok már a 14. századtól létesítettek a címerpajzsok ábrái (a fő mesteralak = ordinary) és nem a címerviselők neve szerint, tematikus címercsoportokból összeállított speciális címereskönyveket (Ordinaries). A legrégibb ilyen címerregiszter az 1340 körül keletkezett Cookes Ordinary[2], melyben mindegyik címercsoport egy négyszögletű zászlóval kezdődik, s ezeket követik a belőlük létrejött különféle címercsoportok. Ezt az elvet követték az 1335 és 1345 között létrejött Züricher Wappenrolle[3] esetében is, ahol az első helyen egyes tartományok zászlói állnak. Ugyanezen elv érvényesül az 1520 körüli Flower's Ordinary[4] esetében, mely alapján jól vizsgálható, hogy a legrégibb címerként számon tartott Vermandois címer

[2] *Gert Oswald:* Lexikon der Heraldik. Lepzig, 1984. 90.
[3] Uo. 456.
[4] *H. Bedingfeld–P. Gwynn-Jones:* Címertan. Budapest 1994. 15.

(1130–1135) sakkozott ábrájából (melyet a Flower"s Ordinary sakkozott zászlóként ábrázol) miként alakultak ki a szétágazó angol rokonság sakkozott címereinek különféle változatai, melyek a színezés és egyes mesteralakok megváltoztatásában (hozzáadásában) nyilvánulnak meg.

Ezen címerregiszterekben egymás mellett sorakoznak más, egymáshoz közeli tematikájú pajzsok is, melyek hűbéri vagy rokoni kapcsolatok eredményei (pl. a négyelt, rutás, evetbőrös, oroszlános címerek stb.), szerkezetük tehát elsődlegesen a genealógiai és a hűbéri kapcsolatok kifejezésének szándékával jött létre. Ezért a heraldikai kulcs elemeit csak implicit módon használták, a címercsoportok rendszere a hasonlóságon, a címerábrák fő jegyeinek valamilyen (tetszőleges) fokú, de sohasem következetes egyezésén alapul. A címerregiszterek olyan együvé tartozó objektumok gyűjteményének tekinthetők, melyek egy kikövetkeztethető reláció szerint alkotnak halmazt, csoportjaik létrejöttét tehát túlnyomórészt a heraldikán kívüli tényezők hozták létre. Ezért ezen címereskönyvek lényegében egyes címerek derivátumainak és nem a címerrendszertani egységek szerkezeti felépítésének tanulmányozásához nyújtanak segítséget.

A címerrendszertan feladata ennek megfelelően szabályos rendszer létrehozása a címerpajzsok releváns jegyei alapján. A tematikus címergyűjtések iránt először a 19. században nőtt meg az érdeklődés. 1879-ben tett javaslatot a címergyűjtemények és a címerek szisztematikus összeállítására Detlef von Biederman báró[5]. Belgiumban Theodore de Renesse gróf adott ki egy címerábrák szerint összeállított gyűjteményt mintegy 116 ezer címerből[6]. Művében három nagy címercsoportot különbözet meg: egyszerű vagy úgynevezett teljes címereket (armes complets), osztott (armes non complets) és negyedelt címereket (armes écartelés). A bonyolult rendszerezés azonban nagyban hátráltatja a mű használhatóságát. Eduard Zimmermann szintén a címerábrák alapján állította össze mintegy 100 ezer kartoncédulából álló gyűjteményét. A cédulákon a címer rajzán kívül feltüntette azok lelőhelyeit, leírását és a címerviselő család rövid történetét is. Ez a gyűjtemény ma az Augsburgi Városi Levéltár külön termében látható. Angliában a címerek identifikációjára különféle segédkönyveket (Ordinary of Arms, Dictionnaries of Arms, Ordinaries) jelentettek meg. A legismertebb a J. W. Papworth által 1874-ben kiadott Ordinary of British Armorials, mely a címerek leírásaiból kiemeli a fő mesteralakot (ordinary) és ezeket alfabetikus sorba rendezi. A másik ilyen mű Burke General Armory-ja, mely a címerleírásokat a címerviselők neve szerint adja meg. Ezen kiadványok azonban nem tartalmaznak illusztrációkat. Újabban a Buthlaw's Armorial tett kísérletet a skót címerek rendszerezésére[7], mely az ún. pronominális címereket (pronominal arms) tárgyalja alfabetikusan (ezek osztatlan címerpajzsra redukált címerek, melyeket tulajdonosaik a saját jogukon viseltek). Ezeken kívül egyéb skót címerregiszterek is ismertek, pl. a Balfour Paul's Ordinary.

A címerek rendszerezésének és meghatározásának is egyik első kísérlete Wilhelm Rentzmann-nak az éremgyűjtők számára 1876-ban kiadott munkája. Hátránya viszont, hogy nem heraldikai, hanem numizmatikai szempontok szerint készült. A

---

[5] *Biedermann, Detlef von:* Neues heraldisches System für Wappen-Sammlungen nebst einer Anleitung zur Anlage der Sammlungen. Dresden, 1879.

[6] *Renesse, Th. de:* Dictionnaire des figures héraldiques. Bruxelles, 1894–1903

[7] Honlap-címe: http://www.baronage.co.uk/armorial.html

szerző tudatosan mellőzi a címerhatározás szabályainak megalkotását. Könyvének[8] előszavában meg is említi, hogy ebből a szempontból „kétes" értékű a heraldikai rendszerek használata. („Das heraldische System zur Anwendung zu bringen schien bedenklich, da die wenigsten Numizmatiker gleichzeitig Heraldiker sind.") A meghatározás alapjául csak néhány *szempontot* vesz figyelembe. A címereket a fő címerábra alfabetikus sorrendjében tárgyalja, ahol olyan morfológiai jegyek is alfabetikusan vannak tárgyalva, mint pl. a hasított (gespalten) pajzs.

Századunkban Konrad Fischnaler[9] dolgozta ki a tiroli és voralrbergi címerek kulcsát. Rendszerében a mintegy 100 ezer címert a címermezők és a mesteralakok szerint csoportosította, majd ezen belül a címerképek szerint, de félrevezető utalásai és az önkényes szakterminológia következtében szintén nehezen használható.

A címerhatározás (és -rendszerezés) sarokköve tehát a címertani szakterminológián alapuló koherens rendszer, mely a címerelemek belső törvényszerűségeit úgy alkalmazza, hogy ezek explicit módon azonosak minden tetszőleges címercsoport esetén. Olyan rendszerre van tehát szükség, melybe minden címer besorolható, s melyből minden címer könnyen kikereshető. Ahhoz, hogy a címereket meg tudjuk határozni, elsőként a klasszifikáció kérdésével kell foglalkoznunk, ismernünk kell a címertani szakterminológiát, szabályokat kell alkotnunk, hogy a címerek birodalmában tájékozódni tudjunk és nagyfokú differenciációt érjünk el.

Ebbe az irányba az első lépést a középkor végének tudományos heraldikája tette meg, mely elsőként közelített a címertanhoz elméleti módon. Ez még akkor is igaz, ha — mint láttuk — lényegében csak a címergyakorlat fejlődéséhez járultak hozzá. A heroldok az elméleti heraldikusokat nem is kedvelték, azt hirdették, hogy a tudósok nem ismerik a „valódi tant" és ezért az általuk felállított szabályokat sem fogadták el.[10]

A legelső ilyen elméleti heraldikus 1350 körül Bartolo de Saxoferrato volt.[11] Olyan elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozik, mint pl. ki jogosult címert viselni, hogyan kell a címert festeni stb. Őt követte 1416-ban Clément Prinsault Traité du blason című könyve, mely a ma is használatos szakterminológia egyik forrása. A francia heraldika előnyét évszázadokra megalapozta. A címerjoggal és a szabályellenes címerekkel ő is behatóan foglalkozott.

A német és a francia címerelmélet egységesítésére 1529-ben Bartholomäus Cassaneus tett kísérletet Catalogus gloriae mundi c. könyvében. Műve, mely megújította a német címerleírási rendszert, az elkövetkezendő kétszáz évben csaknem húsz kiadást ért meg.

Az első Prinsault-éhoz hasonló német heraldikai művet Cyriacus Spangenberg adta ki, melynek csak a II. része foglalkozik a heraldikával.[12] A fontosabb fejezetek: 24. A pajzsokról, 16. A sisakokról, a pajzsról és a címerről. Először foglalkozott a címerpajzsok kategóriáival és számos szakterminust vezetett be a német heraldikába.

---

[8] *Rentzmann, W.:* Numismatische Wappen-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit. Staaten- und Städtewappen. Berlin 1978[2].

[9] *Fischnaler, K.:* Tirolisch-Vorarlbergischer Wappenschlüssel. Innsbruck, 1938–1951

[10] *Bárczay O.:* A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897. 485 sk.

[11] *Bartolo de Saxoferrato:* Tractatus de insignis et armis. Venetia, 1482

[12] *Spangenberg, C.:* Adelsspiegel II. Schmalkalden, 1595

Angliában Henry Spelman (1580) hasonló módon értekezett a címertanról.[13] A tinktúrák jelölésére ő vezette be a bolygószimbólumokat.

A címereket az első rendszeres címertan megírásával Sylvester Petra Sancta foglalta egységes elméleti rendszerbe.[14] Ő volt az első, aki heraldikai forrásokból dolgozott. Mivel Németországban és Hollandiában végzett előtanulmányokat, nagy hatást gyakorolt a német heraldika fejlődésére is. Azt tanította, hogy csak a címerek minden egyes szubsztrátumának tudományos vizsgálatával érthető meg a heraldika lényege, mely elengedhetetlen előfeltétele az egységes szakterminológia, valamint a címerszabályok kifejlesztésének, a címerek osztályozásának.

Hasonló irányba haladt Harsdörfer,[15] az első német szisztematikus címertan írója és Theodor Höpingk is, aki a címerábrák osztályozását, az egységes klasszifikációt, a heraldikai szabályok és szakkifejezések pontos megalkotását elsőrendű címerosztályozási feladatnak tartotta.[16]

Új utat tört Franciaországban P. Claude Ménéstrier, aki több címertani művet is írt. 1661-ben jelentette meg Abrégé methodique des principes héraldiques című művét. Jelentős hatást gyakorolt Spenerre, a modern német heraldika úttörőjére. A két tudós szoros szakmai kapcsolatot tartott fenn egymással. Ennek eredményeképp Spener szakított a címerek pusztán szimbolikus magyarázatával, s létrejöttük vizsgálatába bevonta a történeti módszert. Művében új, tudományos címerleírási rendszert fejlesztett ki, egységesítette a szakterminológiát, elvetette az önkényes, tudálékos címermagyarázatokat,[17] először dolgozott ki egységes címertani rendszert. Foglalkozott a pajzs felosztásával, összetételével, rendszerezte a címerábrákat stb.

Spener azonban egy jó évszázadig nem talált követőkre. Erre a 18. századig kellett várni, amikor új irányzat jelent meg Németországban. Ennek egyik úttörője, Martin Schmeitzel[18] arról panaszkodik 1723-as művében, hogy a jó heraldikát a németeknek még mindig a franciáktól kell megtanulniuk. Gattererrel együtt[19] ő volt az első, aki geometriai alapon vizsgálta a címerek szerkezetét. Ez utóbbi 1791-ben eddig ismeretlen gyakorlati heraldikával lépett fel,[20] először tett kísérletet a címerek szisztematikus feldolgozására. Nézete szerint csak a címerábrák geometriai-matematikai alapjainak ismerete által hatolhatunk le a címertan mélyrétegéig. Ezzel megalapozta a modern empirikus címerelméletet.

A múlt század közepén Németországban egy újabb címertani irányzat keletkezett, melynek legfontosabb képviselői Grote, von Ledebur báró, von Mayerfels báró, Hefner és von Hohenlohe-Waldenburg herceg voltak. Ledebur az összehasonlító heraldika megalapítója, mely kimutatja a divatok és újítások hatását, s ezek jelenségeinek összefüggését. Hefner a gyakorlati heraldika keretén belül foglalkozott a historizálás

---

[13] *Spelman, H.:* Aspilogia der Planetenzeichen. Schmalkalden, 1654

[14] *Petra Sancta, S.:* Tessare gentilitiae. Róma, 1638

[15] *Harsdörfer, P. P.:* Gesprächsspiele. Nürnberg, 1634

[16] *Höpingk, Th.:* De insignium sive armorum prisco et novo jure Tractatus juridico-historico-philologicus. Nürnberg, 1642

[17] *Spener, Ph. J.:* Insignium theoria. Frankfurt am Main, 1690

[18] *Schmeitzel, M.:* Einleitung in die Wappenlehre. Jena, 1723. 50.

[19] *Gatterer, J. Ch.:* Abriss der Heraldik. Göttingen, 1774

[20] *Uő.:* Praktische Heraldik. Nürnberg, 1791

és a címerkritika kérdéseivel.[21] Mivel azonban az említett diszciplínák a címergyakorlat tárgykörébe tartoznak, az új irányzat sem nevezhető célirányos empirikus iskolának, a benne rejlő lehetőségeket nem használta ki, mivel fel sem vetődött egy ilyen kutatási terület lehetősége.

A címerhatározás (a szerkezeti heraldika) a fentiek fényében tehát elsősorban *taxonómiai* feladat, olyan rendszertani elv kidolgozásának kérdése, mely alkalmas a címerek azonos jegy(ek) szerinti rendszerezésére és meghatározására. A kérdés nagy mértékben a címerleírással függ össze, bár néhány módszertani elvben attól el kell térnünk.

Ahhoz, hogy a címereket meg tudjuk határozni, először rendszereznünk kell azokat, ismernünk kell a címertani szakterminológiát, szabályokat kell alkotnunk, hogy a címerek birodalmában tájékozódni tudjunk és nagyfokú differenciációt érjünk el. Ezen szabályok fogják azt eredményezni, hogy a meghatározási folyamat végén a keresett címer egy kisszámú pajzsot tartalmazó csoportból könnyen kiválasztható lesz. Az osztott címerek rendszertani csoportjai kevesebb címerből fognak állni, mert a nagyobb bonyolultsági fok több rendszerezési kategóriát kínál.

A címermeghatározás alapelve azon a Gatterer által tett futólagos megjegyzésen alapul, mely szerint a címerpajzson háromféle dolog fordulhat elő: mázak, tagolások és mesteralakok. („Ja den Wappenschilden kommen, vermöge der Erfahrung, dreyerley Dinge vor, die Tincturen, Sectionen und Figuren.")[22] Ehhez hasonló rendszert követ Spener is, mert könyvében külön fejezeteket szentel a mező színének, a pajzs felosztásának, valamint a mesteralakok és a címerképek felosztásának.

Mint látni fogjuk, a 19. századig a tudományos heraldikában *tagolás (Section)* és mesteralak (*Heroldsfigur*) közt különbséget tettek, az élő heraldika azonban ezeket még egyaránt mesteralaknak tekintette. Gatterer megállapítását ezért úgy módosítjuk, hogy a pajzson előforduló három dolog (klasszifikációs kategória) a *mázak*, *mezők* és *címerábrák* objektumkészlete. Ezek morfológiai jegyeit különféle egyenes és görbe vonalak váltakozó használata eredményezi. („Die ganze Theorie der Wappen, und insonderheit des Wappenschildes, gründet sich, vermöge der Erfahrung fürnehmlich auf die Veränderungen, welche der Gebrauch der geraden und krummen Linien verursacht.")[23]

Hogy ezt miként kell érteni, a következőket tudjuk meg: „Eine jede gerade Linie an sich, geht, wie in der Mathematik, also auch in der Heraldik, an kürzesten Weg: es gibt aber in der Heraldik auch zusammengesezte gerade Linien, z. E. eine gerade Linie, die aus etlichen kleinen queren und senkrechten Linien, oder aus etlichen rechten und linken Schräglinien zusammen gesezt ist. Solche zusammengesezte gerade Linien laufen, wie die krummen Linien, mit allerley Umschweifen durch den Schild, und gehen also nicht den kürzesten Weg: sie können aber um deswillen nicht krumme Linien gennant werden, denn sie bestehet aus mehrern kleinen geraden Linien."[24] Ezek aztán — a konkrét szín-alakzat kölcsönhatások révén — a határolóvonalak

[21] *Hefner, O. T. von:* Handbuch der theoretischen und praktischen Heraldik. Görlitz, 1887

[22] *Getterer* 1774. 14.

[23] Uo. 12.

[24] Uo. 12–13.

(*Rand- oder Grenzlinien*) és az osztóvonalak (*Theilungslinien*) idézik elő szabályosan a már említett morfológiai alakzatokat (mezők, mesteralakok).

A *tagolások* terminológiáját Schmeitzel még egy kifejezéssel (*Durchschnitte*) komplikálja, (ezeknél a mezők azáltal keletkeznek, hogy legalább két osztóvonal metszi egymást, mint pl. a négyelésnél, illetve több, mint a hatodolásnál stb.), mikor hasonlóképp fejti ki rendszerét: „Daß die Durchschnitte und *Sectiones*, ebenfals Figuren zu nennen, lernen wir aus *Euclide Elem. Lib.* 1 da er spricht: *Figura est, quae sub uno vel pluribus terminis continetur.* (a) Denn in Geometria heist man eine Figur (was von gewissen Linien) als Ränden (eingeschlossen ist) dahero haben wir *figuras circulares, conicas, triangulares* u. s. w. Also verstehet man hiedurch, wenn ein Schild durch eine Linie (b), ein oder mehrmal *seci*ret ist, und die *exsectione* entstehende *spatia, diver*ser Farbe sind. (b) Hiebey ist der grobe Fehler (der meisten Heraldischen Bücher zu mercken) welche das *fundament* der *Sectionum*, nicht in denen *lineis, quibus scuta secantur*, suchen (sondern in denen *spatiis*, welche *ex sectionibus* entstehe (...) die *sectiones offt auch per lineas curvas* (h) erscheinen, welche sodann von der äusserlichen Gestalt, die *ex ductu lineae* entstehet, ihre eigene Benennung bekommen... (h) Was eine krumme Linie sey, ist bekannt, nemlich, wenn der *ductus lineae per ambages* geschehen..."[25]

Gatterer úgy vélte, hogy az osztóvonalak használata, valamint a mázak és tagolások kölcsönös logikai pozíciója előidézi (*verursacht*) és megadja a rendszer értelmét, azt, hogy egy vonal által határolt alakzat adott címertani helyzetben (szín-alakzat viszonyban) milyen néven szerepel az egyik, a másik stb. esetben.

A címerek egyik fontos megkülönböztető jegye a színbeli eltérés. Ha ugyanis a pajzson a három említett dolog (máz, mező, címerábra) együtteséből valamelyik elem (esetünkben a szín) hiányzik, az ábrák (vonalak) által előidézett rendszer értelme is gyökeresen megváltozhat. (Megeshet pl., hogy egy címer színezett változatát osztottnak fogjuk találni, színezetlen változatát viszont osztatlannak, vagy fordítva.) Ezért a determináció és a klasszifikáció első lépéseként a címertani szakterminológiát kell ismernünk.

Gyakorlati címerrendszertan

A címerek rendszertanával kapcsolatos szabályokat pontosan ki kell dolgozni, hogy egzakt klasszifikációs kategóriákat kapjunk. Az első lépés a fogalmak tisztázása lenne, erre azonban most igencsak vázlatos lehetőségünk van. Ezért az olvasót az ismert címertani szakkönyvekhez utaljuk. Ehelyütt csak a címerhatározás szempontjából legfontosabb terminológiai kérdésekkel foglalkozhatunk.

Első lépésben azt kell megfogalmaznunk, hogy mit értünk *'címer'* alatt.

A címer olyan, általában pajzson viselt, meghatározott szabályok szerint megszerkesztett színes jelvény, melyet egy intézmény, testület vagy család saját maga identifikálására örökletes, állandó jelleggel használ.

Ezen jellemzők teszik lehetővé a rendszerezést (szabályos szerkesztésmód, a pajzsok színezése, a címerábrák csoportosíthatósága) és a meghatározást (örökletes

[25] *Schmeitzel* i. m. 127–130.

használat), a személyhez, intézményhez rendelést (ami kronológiai és chorológiai ismereteket közvetít), valamint azt, hogy ezek szabályait és törvényszerűségeit pontosan felderíthessük.

A címer döntő, leggyakrabban kizárólagos információtartalmát a *pajzs* hordozza. Ezért ***tulajdonképpeni címer***nek a címerpajzsot tekintjük, meghatározáskor ennek jegyeit vizsgáljuk. A címerek többi részei az ún. *címerrészek* és *-tartozékok* csoportját képezik.

A pajzsból, sisakból, sisakkoronából, sisaktakaróból és sisakdíszből álló címert *teljes címer*nek is nevezik.

Azt valljuk, hogy a címerek meghatározásához elegendő a pajzson előforduló ábrák klasszifikációja és a *fő címerábra* szerinti meghatározásuk. Mivel azonban a „címer" szó eredetileg a *sisakdíszt* jelentette, ezeknek is kell bizonyos figyelmet szentelnünk. Angliában a sisakdíszt (a jelmondattal együtt) gyakran használják a címerpajzstól függetlenül, azzal teljesen egyenértékű identifikációs jelvényként. (Ezért találkozunk sok olyan angol címerrel, ahol a tekercsen vagy sisakkoszorún elhelyezkedő sisakdísz — heraldikailag nem teljesen szabályos módon — szabadon lebeg a pajzs fölött.) Az első címeradományok lényegében sisakdíszek voltak és ezek használata kb. a 14. század feléig (szinte) fontosabb volt, mint a címerpajzsok viselése. A heraldikai források közül gyakran találkozunk velük az ún. sisakpecséteken és pénzérméken. Ezen „címerek" meghatározásakor ezért a sisakdíszt, mint (fő) címerábrát kell szemlélnünk és ismeretlen mázú, osztatlan címerpajzsba helyezve kell elképzelnünk, így határozva azt meg a fő címerábra szerint.

A címerhatározásnál abból az alapfeltevésből indulunk ki, hogy az adott címerre vonatkozó információk a kereső személy számára nem állnak rendelkezésre, csak a címer konkrét képe, rajza. Így a meghatározáskor rendszertani elemként figyelembe vehetők a legapróbb megkülönböztető jegyek is (pl. a sas szárnyának és farkának alakja, állása, a repülőtollak száma; az oroszlán testtartása, farkának alakja; a pólya helyzete és kiegészítő jegyei stb.), melyeket a címerleírás (blason) általában elhanyagol. Ily módon a gyakori oroszlános címerek közt is ki lehet alakítani számos új rendszertani csoportot. A címerek meghatározásakor tehát egy-egy konkrét címerrajzot és nem leírást elemzünk. A kérdést azonban nem szabad pusztán mechanikusan kezelni, mivel egy címerleírásnak többféle konkrét címerábrázolása is lehet. (Így például a Rimaszombat címerében újonnan megrajzolt fekete sas alakját tekintve semmiben sem hasonlít a régihez.) Ezért az eltérésekre, két ábra azonos névhez tartozására külön is utalni kell.

A címer legfontosabb része tehát a *címerpajzs*, melynek a *címerábrák* elhelyezését szolgáló felülete a *mező*. A pajzsot a címerviselő szempontjából kell szemlélni, vagyis a heraldikában az oldalak felcserélődnek. A mezőt különféle *fém*ekkel (arany és ezüst), *szín*ekkel (vörös, kék, zöld, fekete) és *bőr*ökkel vagy prémekkel (evet, mál, hermelin, ellenhermelin stb.) szokás bevonni. Ezek összefoglaló neve *borítás*.[26]

A borításokra különféle *címerábrák* kerülhetnek (*címerképek* és *mesteralakok*). Ezért a színezett, borított mezőt *alap*nak is nevezzük. (Így pl. beszélhetünk kék alapon három aranykoronáról, vagy vörös alapon ezüst görög keresztről.)

---

[26] *Bertényi I.*: Kis magyar címertan. Budapest, 1983. 24.

A színezetlen címerek színeinek jelölésére a szakirodalomban különféle módszerek terjedtek el. Alphonsus Ciacconicus a színeket azok kezdőbetűivel jelölte (így pl. az arany jele A (aurum), az ezüsté a (argentum); németül g (gold), w (weis) volt)[27], majd ezt követően a színek jelölésére 1580-ban Spelman vezette be az alkémiai bolygószimbólumokat. Ma e célra különféle vonalkázási módszerek használatosak (1. ábra). Ilyen Franquarts[28], Butkens és Lobkowitz[29], Gelenius[30], valamint Petra Sancta[31] és de la Colombiére[32] egymással azonos, ma is használt rendszere. Két nem heraldikai szín, az evet jelölésére használt szürkéskék (Eisenfarbe) és a természetes szín (Naturfarbe) jelölésére Rink[33] vezetett be vonalkázási módszert. Később, az ún. „hanyatló heraldika" korában (a 16. századtól) jelent meg a címerpajzsokon több ún. nem heraldikus szín, mint pl. a *narancsszín*, a *sötétvörös* (vagy sötétbíbor, mely csak Angliában használatos), a *barna*, a *szürke*, a *természetes szín* (rózsaszín vagy világos kávészín az emberi test színezésére) és egyéb színek (1. ábra), melyekhez külön vonalkázási módok tartoznak.[34]

A címereken az aranyat sárgával, az ezüstöt fehérrel is lehet jelölni. A vörös általában cinóber- vagy skarlátvörös, a kék kobalt- vagy középkék (Rimaszombat egyik címerváltozatában azonban égszínkék). A heraldikai díszeknél a *bíbor*t is alkalmazzák (az angol és francia heraldikában gyakori a címermező színeként is), mely általában kárminvöröshöz hasonló színárnyalat, máshol inkább lilás színezet. Ezeken kívül előfordul egyes mesteralakokon egyéb színárnyalat is. Például a világosvörös golyó neve Torteau, a vérvörösé Guze, a bíborvörösé Golp, a vörösessárgáé Orange (vagy Tenny, németül Aurorafarbe, tehát a felkelő Nap színe). Bernd a 19. században kísérletet tett egyéb nem heraldikus színek jelölésének bevezetésére is, a sötétbarna (Umbra), a vöröses sárga (Rotgelb), az acélkék (Stahlblau) és a vérvörös (Blutfarbe) használata azonban nem bizonyult hosszú életűnek. Azonos pajzson belül a színek árnyalása nem megengedett. Fémre fém sem helyezhető, bár ez a szabály az ún. „élő heraldika" korában (12–16. század) sem volt kizárólagos érvényű (lásd pl. Jeruzsálem címerét).

A pajzsmező különféle geometriai vagy ornamentális mintázattal való kitöltése a hím vagy *damaszkolás*, mely még a keresztes háborúk idejére nyúlik vissza és

---

[27] Martin Schrot (Wappenbuch 1576) a színek jelölésére azok szóbani leírását használta, Ciacconicusszal egy időben a színeket azok német kezdőbetűivel jelölte Christian Urstis (Baselische Chronik, 1580); 1600 előtt már megjelennek az első vonalkázásos színjelölési módszerek, ilyen Zangranius vonalkázásos színjelölése brabant térképén. (*Milan Buben:* Heraldika. Praha, 1986. 28.) A két módszert használta egyidejűleg *Borghini* (Dell' arme delle famiglie Fiorentine, 1858), aki a fémek és a színek közt úgy tett különbséget, hogy a fémeket nem vonalkázta, a színeket viszont ugyanazon módon jelölte (melyet ma a zöld színjelölésére használunk), emellett azonban a mázak kezdőbetűit is megadta: R. (rosso), A. (azzuro), N. (nigro), G. (gialbo), B (biancho), a zöld művében nem fordult elő. (Hefner i. m. 47.)

[28] *Franquarts, J.:* Pompa funebris Alberti Pii Austriaci. Bruxelles, 1623.

[29] *Hefner* i. m. X. tábla

[30] *Gelenius, Ae.:* De admiranda, sacra et civili magnitudine Coloniae... Köln, 1645.

[31] Petra Sancta i. m.

[32] *Colombière, M. V. de la:* Recueil de plusieurs pièces et figures d'armoiries émisses par les auteurs qui on écrit jusquÍici de cette science. Paris, 1639

[33] *Rink, E. G.:* De eo quod iustum est circa Galeam. Helmstadt, 1726

[34] *Hefner* i. m. X. tábla; Buben i. m. 31.

Damaszkusz városáról kapta a nevét. (2. ábra) Nem számít címerábrának, ezért a címerleírásban sem szerepel, illetve nem kötelező megemlíteni.

A címerpajzs borítására különféle prémek vagy *bundabőrök* is használatosak. A magyar heraldikában csak kivételes esetben szerepelnek. Főképp Franciaországban és Angliában terjedtek el, ahol a *hermelin*, az *evet* és a *mál* alapváltozatainak sokféle típusa alakult ki (3. ábra), részben a rokoni heraldika és a hübéri kapcsolatok hatására. A bundabőrök jelölése jellegzetes, ezért a színezetlen címerekről is könnyen megállapítható, hogy prémmel van dolgunk. Alkalmazásuk valószínűleg régebbi a színeknél, s talán az uralkodói köpenyek prémbéléseiről terjedt át a címerpajzsokra. Az első valódi címerábrázolásnak tartott forráson, Plantagenet Gottfried (†1151) Le Mans-i zománcozott sírtábláján ugyanis a gróf köpenyén jól látható a mankós evet bélés, mely valószínűleg az evet alaptípusa volt (a felhős mintázattal együtt). A vaskalapmintázat csak ezt követően jelent meg.

Az evet ennek megfelelően a szürke mókus szürkéskék gereznájának és fehér hasoldalának váltakozása sisak alakú minta szerint. Különféle változatai ismeretesek (*fordított evet*: az azonos színű csíkok érintkeznek; *hasított evet*: a tarkázott mező mindegyik csíkjának hasítása; *tarka evet*: feketével, ezüsttel, vörössel és arannyal tarkázott mező; *csúsztatott evet*: a sisak, a mankós, felhős stb. minta azonos színei egymáshoz viszonyítva elcsúsznak; *evetedzés*: ha a mező nem kékkel és ezüsttel, hanem más mázakkal, pl. arannyal és vörössel tarkázott; ez a típus Franciaországban és Angliában gyakori, az angol *verry* (üvegevet) pl. arannyal és zölddel tarkázott).

Egyesek az evet változatának tartják a *málta* is, mely pikkelyszerűen ábrázolt szürke habos bunda. A mál a mell mélyhangú változata, mely arra utal, hogy a szürke mókus bundájának csak a hasi oldalát használták fel hozzá. Ezért és jellegzetes mintázata miatt önálló típusnak is tekinthető. Ennek lehet egyik változata a rendkívül ritka pillangópikkely (Schmetterlingsfeh), melyen a vörös félkörív alakú pikkelyek arannyal vagy sárgával vannak szegve. Ide sorolható maga a (hal)pikkelyes minta is, mely valamivel gyakoribb.

A *hermelin*t ezüst alapon fekete tincsekkel jelölik. Főképp címersátrak bélésein (Angliában gyakran a címerpajzsokon is) olyan jelölési móddal is találkozhatunk, amikor az ezüst hermelinborításból a fekete farokvégek nyúlnak ki (Vehem). A hermelin változatai az *ellenhermelin* (fekete alapon fehér tincsek), valamint az angol heraldikában gyakori *hermelinezés*i módok (*erminoys*: arany alapon fekete tincsek; *pean*; fekete alapon arany tincsek; *properly ermines*: fekete alapon vörössel keretezett fehér tincsek).

A prémek közé tartozik még a *coboly* (Zobel, Sable), melynek színe és jelölése megegyezik a feketével. Ennek használata valószínűleg megelőzte magának a fekete színnek a használatát. A *nyestprém* (kunina) színe és jelölése megegyezik a vörössel.[35] Ezenkívül nagyon ritkán (főképp címersátrak bélésein) egyéb prémekkel is találkozhatunk. Például a cseh Choryn grófok címersátrán medvebunda látható.

További ritka színezési módszer az árnyék (Schattenfarbe), melynél csak a címerábra osztóvonalai (körvonalai) látszanak, s ezen az alap színe áttetszik. A címerpajzs vízszintes, függőleges és haránt vonalakkal történő tagolása *osztott pajzs*ot hoz létre. Az osztóvonal lehet *egyenes, hullámos, homorú, domború, ormos, fűrészes, fodros,*

[35] *Buben* i. m. 31.

mankós, fecskefarkas, golyós, felhős, vaskalapszerű, keresztalakos, villás, meanderes, lángnyelves, ívelt stb.

A pajzs lehet *kétszer, háromszor, négyszer* stb. *osztott.* A *kétszer osztott* vagy *felezett* pajzsoknál több variáció fordul elő. A vízszintes vonallal történő osztás *vágott*, a függőleges osztóvonal *hasított* pajzsot hoz létre. Az átlós osztóvonalak szelt pajzsot adnak: a jobb felső sarokból kiinduló osztóvonal *harántolt*, a bal felső sarokból induló pedig *balharántolt* pajzsot eredményez. (II. Tábla)

A *háromszor osztott* vagy *harmadolt* pajzsok az előzőek változatai. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezen esetekben csak akkor beszélhetünk harmadolt pajzsokról, ha az egyes mezők borítása eltérő. Ha ugyanis a két szélső mező mázа megegyezik, mesteralakkal (pólyával, cölöppel, harántpólyával vagy balharántpólyával) van dolgunk. (4. ábra) A harmadolt pajzsoknak ezenkívül további változataik is vannak. (II. Tábla) Ha az osztóvonalak egyenesek, *ék-* illetve *villásosztás*ról beszélhetünk, ha pedig a ferde osztóvonalak íveltek, *sátorral* van dolgunk.

Ha a pajzs egyidejűleg vágott és hasított, *négyelt*, ha egyszerre harántolt és balharántolt, *harántnégyelt* pajzsot kapunk. A négyelés és a *negyedelés* (Quadrierung, Wiederquadrierung, Marshalling) közt különbséget kell tennünk. Ez utóbbi ugyanis a rokoni heraldika azon eljárása, amikor a pajzson bizonyos szabályok szerint több címert egyesítenek (férj-feleség, férj-címerörökös feleség), ezek továbböröklődnek és néhány generáció alatt négynél több pajzsmezőt eredményeznek. A negyedelés tehát a pajzsnak ezt a szabályos újrafelosztását jelenti, mely független a címermezők számától.

Az ötnél több mezőre osztott pajzsok osztóvonalai általában vízszintes és függőleges vonalak. Ezeknél általában csak az ék- és sátorosztásos változatok képeznek külön típust. Ezért ezeket egységesen *ötödölt, hatodolt, hetedelt, nyolcadolt, kilencedelt* stb. pajzsoknak nevezzük. (II. Tábla)

A boglárpajzsokat nem számítjuk a címermezők közé, csak az általuk kitakart mezőket. Csak akkor van címerhatározói szerepük, ha két, egyébként teljesen azonos címert lehet általuk egymástól megkülönböztetni. A meghatározáskor a boglárpajzsokról csak azt állapítjuk meg, hogy van-e belőlük a címerpajzson vagy sem (a két típus külön határozói csoportot alkot).

Meg kell még említenünk, hogy ezen címerosztási változatokon kívül másféle alapváltozatokat nem tartunk szükségesnek. Így pl. nem foglalkozunk az olyan átmeneti alakokkal, ahol a hasított pajzs jobb mezeje vágott, vagy a vágott pajzs felső mezeje hasított stb. (vö. a II. Táblán). Azt valljuk, hogy az egyszerűségre törekvés jegyében az ilyen pajzsokon *szimmetriát* kell keresnünk, s így pl. az előbb említett pajzsok a címerhatározás szempontjából nem harmadoltak, hanem felezettek.

Mint fentebb kifejtettük, a címerhatározás szabályai némiképp eltérnek a címerleírás elveitől. E tekintetben az egyik legszembetűnőbb különbséget az osztott pajzsok *fő címermező*inek kijelölésénél tapasztalhatjuk. (II. Tábla) A fő címermezőt 1-es számmal jelöljük, a a boglárpajzsokat figyelmen kívül hagyjuk. Ezen elrendezésből kitűnik, hogy címerhatározási rendszerünkben a fő címermező *mindig* a jobb oldalon és/vagy fent helyezkedik el. Ezt a szabályt erősíti a rokoni heraldika negyedelt címereinek példája is, melyeknél az eredeti címertulajdonos címere mindig a jobb felső mezőbe (a legelőkelőbb helyre) kerül, s bármennyi részre osztják is ezután a pajzsot,

a *főhely* mindig főhely marad. Ezen a módon elérhető, hogy a rokoni heraldika által létrejött, különféle mezőszámú címerek a határozó rendszer szoros genetikai csoportjába kerüljenek.

Több címer nemcsak egy pajzson belül egyesíthető, ugyanez több pajzzsal is megtehető. Ilyen esetben *egyesített címer*t kapunk. Főképp házasságkötéskor, *címeregyesítés* (alliance) alkalmával keletkeznek (gyakran találkozhatunk velük épületi homlokzatokon), de néhány intézmény, testület, joghatóság, település jelölésére is egyesített címert alkalmaztak. Ezeknek is különféle típusai alakultak ki. A címerhatározás szempontjából csak a *fő címerpajzs* és/vagy annak fő címermezeje lesz releváns. Ezt ugyancsak 1-es számmal jelöltük. (5. ábra)

A pajzsmezőbe különféle *címerábrák*at helyezhetünk. Ezeket *mesteralakok*ra és *címerképek*re osztjuk. A mesteralakok rendszere közvetlenül kapcsolódik a címermezők felosztásáról elmondottakhoz. Egy-egy címerosztási típusnak ebben a rendszerben egy-egy mesteralak főtípus felel meg, mely kijelöli ezek rendszertani és határozói sorrendjét. Az angol ordinary rendszerben, (mely a középkori heroldszabályok folytatása), valamint az újkori tudományos heraldikában a fő mesteralak típusok a négy fő osztási típusból keletkeznek. A fő mesteralaknak (honourable ordinary) az angol rendszerben ezenkívül regulatív szerepe is van, mely meghatározza a többi címerábra geometriáját. Az így létrejövő mesteralak-főtípusok a *pólya* (Fess), *cölöp* (Pale), *harántpólya* (Bend), *balharántpólya* (Bend Sinister), a *kereszt* (Cross), a *Szent András-kereszt* (Saltire), valamint az angol heraldikában a de Clare család hűbéri és rokoni kapcsolatai következtében rendkívüli módon elterjedt *szarufa* (Chevron; ez Gübert de Clare 1141-es pecsétje révén a legkorábbi címerábrák közé tartozik), illetve a *villa* (Pall) és az *ágas* (Pall Reversed). A határozói rendszer szempontjából az első hat lesz a legfontosabb. (Egy angol határozó kulcsnak a szarufa és a többi említett mesteralak is elengedhetetlen elemét képezné.)

Pólya akkor keletkezik, ha az osztóvonalak száma páros és ezek a pajzsszélesség 1/3-át, más definíciók szerint 2/7-ét kitöltő vízszintes alakzatot eredményeznek. Fontos emellett, hogy az így létrejövő tagolásokban két máz váltakozzon. A pólya változata a *csík*, mely 1/6-nyi pajzsszélességű alakzat, és a *fonál*, mely 1/12-nyi szélességű alakzat. Ha a pólya végei nem érintkeznek a pajzs szélével, *lebegő* pólyáról beszélünk. Helyzete szerint lehet *felsőpólya* (a pólyahely fölött helyezkedik el), *alsópólya*; kiegészítő jegyei szerint lehet *lékelt* (nyílás van rajta), *széttolt* (ha a két szára középen megszakad és csak a csúcsokkal érnek össze), jobb vagy bal oldalon *hegyezett*, jobb vagy bal oldalon *csonka* (ha az adott oldalon nem érintkezik a pajzs-széllel); az osztóvonal típusa szerint lehet *hullámos, felül ormos* stb. Ha a pólyák az egész pajzsot beborítják, *pólyázott* lesz a neve. Ha a vágóvonalak száma páratlan, a pajzs nem pólyázott, hanem *háromszor, ötször* stb. *vágott* lesz. Nem beszélünk pólyáról akkor sem, ha az osztóvonalak száma páros ugyan, de az első és az utolsó tagolás borítása eltérő (4. ábra), vagy a pajzson több mint kétféle borítás fordul elő. Ezek szintén vágások lesznek.

Ebből is kitűnik, hogy a mesteralakok és a mezők (tagolások) a színezet-alakzat kölcsönhatás révén szorosan összefüggnek egymással.

Ha az osztóvonal a pajzs felső részének 2/7-ét vagy 1/3-át választja el a mező többi részétől, *pajzsfő* keletkezik, ha ugyanilyen arányban az alsó részt választja el, *pajzstalp* jön *létre*. A pajzsfő és a pajzstalp lehet *harántfekvésű* vagy *balharántfekvésű*,

az osztóvonal alakja szerint alul, illetve felül *fűrészes, hullámos, ormos* stb. Borításuk mindig különbözik a pajzsmező borításától. Ha színük azzal megegyezik, külön pajzsmezőt és nem mesteralakot képeznek.

A pajzs cölöphelyén elhelyezett függőleges mesteralakot *cölöp*nek nevezzük. Diminutívái az 1/6-nyi pajzsszélességű *karó* és az 1/12-nyi pajzsszélességű *szál*. A cölöp helyzete szerint lehet *jobb* vagy *bal oldali cölöp*; kiegészítő jegyei szerint *lebegő, széttolt, lékelt* stb.; az osztóvonal típusa szerint *hullámos, jobb oldalon ormos* stb. Páros számú osztóvonal kettő, három stb. cölöpöt eredményez. Ekkor a pajzs *cölöpölt*. Ha a tagolásokban kettőnél több máz szerepel, nem cölöpről, hanem pl. feketével, ezüsttel és vörössel *hasított* pajzsról beszélünk. Ez a neve a páratlan számú osztóvonal által létrejövő mezőnek is, melyben csak két máz váltakozik.

A pajzson átlósan elhelyezett mesteralakot *harántpólyá*nak nevezzük, ha az osztóvonal a mező jobb felső sarkából indul ki, illetve *balharántpólyá*nak, ha a bal felső sarkából. Itt is feltétel, hogy két különböző máz váltakozzon. Páros számú osztóvonal *(bal)harántpólyák*at, páratlan számú osztóvonal és kettőnél több máz *(bal)harántolt* pajzsot eredményez. A határozói kulcsban mindhárom típust (bal)harántoltnak nevezzük.

Az egyidejűleg vágott és hasított pajzs mesteralaki megfelelője a *kereszt*. Ez legalább két szárból áll, melyek (általában) derékszögben *metszik, keresztezik, érintik* egymást, illeszkednek egymáshoz.

Minden keresztet mesteralaknak tekintünk. Egyesek viszont a lebegő kereszteket a címerképek közé sorolják Getterer azon definíciója alapján, mely szerint mesteralaknál legalább egy tinktúra több mezőben helyezkedik el, mint a többi. Ha tehát az osztóvonalak nem érintkeznek a pajzsszéllel, ez a feltétel nem teljesülhet: „Weil nun die Theilungslinien mit den Enden den Rand berühren müssen; so muß auch eine Heroldsfigur an den Rand stössen, so ist sie entweder keine Heroldsfigur, oder, wenn es aus andern Umständen klar ist, daß sie eine seyn müssen, so weicht sie von der Regel ab..."[36] Esetünket ilyen kivételként kell értékelni. Ha ugyanis a mesteralakokat elsősorban funkcionálisan (alakjuk) és leszármazásuk szerint értelmezzük, a lebegő kereszt ugyanolyan mesteralak, mint a lebegő pólya, hiszen mindkettő saját főtípusának descendense. A *„lebegő"* bélyeg — mint említettük — az adott mesteralak *kiegészítő jegy*e, tehát egy *genus proximum* alá tartozó *differentia specifica*. Ezen az alapon fölöslegesnek tartjuk megbontani az azonos morfológiai kategóriákat képző csoportok egységét.

Mivel a kereszt fent említett definíciójának sok mesteralak felel meg, a mintegy 500-ra tehető kereszttípusok közt külön alcsoportokat vezetünk be: 1. a *görög kereszt* és változatai (a két szár hossza azonos; pl. máltai kereszt, András-kereszt, görög kereszt, mankós kereszt, horgonyvégű kereszt, talpas kereszt stb.), 2. a *latin kereszt* és változatai (az egyik szár hosszabb mint a másik; pl. a kettős kereszt, hármas kereszt, ortodox kereszt, Szt. Péter-kereszt, Szt. Antal kereszt, egyiptomi kereszt, derékszög kereszt stb. és a görög kereszt egyes változatai, melyek egyik szára hosszabb a másiknál), 3. *egyéb keresztek* (az előző csoportokba be nem sorolható változatok;

[36] *Gatterer* 1774. 24.

pl. a villa, ágas, szarufa, stb.; ezen utóbbi három mesteralak az angol rendszerben külön főtípusnak számít).

A keresztek (valamint a villa és az ágas) geometriájuk miatt a pajzsban csak egyesével fordulhatnak elő.

Az *egyéb mesteralakok* csoportját olyan címerábrák képezik, melyek részben a fentiek változatai, részben külön típusok. A fontosabbak a következők: a *telek* (tulajdonképpen félszélességű pajzsfő), a *sakkozott, harántsakkozott, rutázott* mező (ha a pajzs egyidejűleg többször is vágott és hasított, illetve harántolt és balharántolt, harántolt és hasított stb., s az így létrejövő tagolásokban két máz /egy fém és egy szín/ váltakozik sakktáblaszerűen), a *rácsozott, harántrácsozott* stb. pajzs (ha a mázak nem váltakoznak); az *ék* (az osztóvonalak hegyesszögben találkoznak), a *süvegezett* pajzs (két ék a pajzsmező tetejével érintkezik), a *saruzott* pajzs (az ékek osztóvonalai a pajzstalp közepén találkoznak), a *ráma* (a pajzsszélesség 1/7-ét a mező borításától eltérő borítású keret szegélyezi), a *bizánci* (a pajzsban elhelyezett fém borítású korong), *lepény* (a korong borítása szín; ha fele fém, fele szín a neve *lepényes bizánci*) stb.

A *címerábrák* rendszerezését már többen is megkísérelték elvégezni. Spener a *mesteralakok*at *első osztályú* (pajzsfő, pólya, cölöp, harántpólya, szarufa, kereszt, ráma, szabad telek stb.) és *másod osztályú mesteralakok*ra osztja. Ezek az első osztályú mesteralakok diminutívái és ezektől különálló objektumok: "Vidimus figuras, quae inter honorabiles primum ordinem (Menestrierius, cujus alioqvi enumerationem secuti sumus, secundum vocat, primo partitionibus scuti attribuit) constituunt. Nunc ad secundum classem transimus, in illam qvae idem autor, tertiae & qvartae ascribit simul compingentes. Huc referemus sequentes species, 1. *diminutiones* figurarum honorabilium primiordinis, 2. *tessellas,* 3. *rhombos*, 4. *cuneos,* 5. *clathros*, 6. *cuspides*, 7. *annulos*, 8. *orbes*, 9. *plinthides*. Est ergo prima species hujus classi, *diminutio* figurarum primae classis."[37]

A címerábrák másik nagy csoportját a *címerképek* alkotják. Spener két nagy osztályukat különbözteti meg: 1. *természetesek*et és 2. *mesterségesek*et. A természetesek élőkre (emberek, állatok, növények) és élettelenekre (égitestek, földiek: tűz, víz, föld) oszlanak, az állatok kategóriáján belül pedig megkülönböztet repülőket, menőket, úszókat és csúszó-mászókat. A mesterségesek alcsoportjai: szerszámok, ruházat, fegyverek, épületek, betűk és nevek. Lényegében ezt a rendszert alkalmazta Schmeitzel is.[38]

Ezen felosztás címertani szempontból nagyon logikus (bár egyes alcsoportokon, mint pl. a mesteralakok, az élettelenek és a mesterségesek kategóriái, van mit finomítani), egy címerhatározói rendszer szempontjából viszont csak áttételesen használható, mert túl sok lépcsőfok vezet el a konkrét címerábráig. Ezért a *címerképeket* hat csoportba osztjuk: 1. *emberek*, 2. *tárgyak*, 3. *állatok*, 4. *természeti tárgyak* és *jelenségek*, 5. *növények*, 6. *egyéb címerképek*.

Az *ember* csoportba soroljuk az embert és testrészeit (láb, kéz, páncélos kar, szív, vér, Isten szeme stb.), az egyházi méltóságokat (pap, püspök, szentek stb.), az állatokkal együtt szereplő embereket (lovas, vadász, szamáron ülő paraszt), a képzeletbeli lényeket, ha ember formájú az ábrázolásuk (vadember, szfinx, szirén, hárpia, kentaur stb.), miközben az az általános elv érvényesül, hogy a lény rendszertani

[37] *Spener* i. m. 184.

[38] *Schmeitzel* i. m. 123. sk.

besorolását a fej határozza meg. Ha pl. a képzeletbeli lény hárpia, az ember és nem az állat csoportba soroljuk, mert emberi feje (bár állati teste) van.

Címerábrázolásokon gyakran szerepel a (páncélos) kar és láb. Ezek lehetnek *letépett*ek, ha a vágóvonal cafatos, és *levágott*ak, ha a vágóvonal egyenes. A címerkép lehet *növekvő*, ha csak 1/3-ra látható, *előtűnő* (vagy előbukkanó), ha félig és *előtörő* vagy kitörő), ha kétharmada látszik. Ha csak a körvonalai figyelhetők meg, *árnyék*nak nevezzük.

A leginkább szétágazó címercsoportot talán a *tárgyak* képezik. Ezeket külön alcsoportokba osztjuk: 1. *fegyverek* (pajzs, sisak, páncél, kard, gránát, ágyú, ágyúgolyó stb.), 2. *közlekedési eszközök és részeik* (kocsi, kocsikerék stb.), 3. *munkaeszközök és műszerek* (az ipari és mezőgazdasági termelés, a halászat, a vadászat, a kézművesség eszközei, pl. bányászcsákány, fejsze, fogók, szegek, ék, malomkő, ásó, mérleg, kötél stb.), 4. *az öltözet és részei*, valamint *díszítőeszközök* (kalap, szemüveg, cipő, szalag, bojt, ékszerek stb.), 5. *épületek és építmények, valamint részeik* (vár, bástya, erőd, templom, gyár, kerítés, oszlop, ajtó ablak, kulcs, oltár, létra, lépcső, csengő, sátor, harang, sorompó, kút, szökőkút stb.), 6. *berendezési tárgyak* (szék, asztal, tükör, párna stb.), 7. *hatalmi jelvények* (korona, pásztorbot, mitra, jogar, zászló, koszorú stb.), 8. *hangszerek* (dob, trombita, hárfa stb.), 9. *edények és tárolóeszközök* (kehely, doboz, dézsa, tarisznya, láda, koporsó stb.), 10. *használati tárgyak* (fésű, borotva stb.), 11. *egyéni és csoportjelképek, jelvények* (betűk, mesterjegyek,jelvények, jelképek stb.), 12. *ételek és nyersanyagaik* (perec, cukorsüveg, méz, liszt, kenyér stb.), 12. a *műveltség eszközei* (könyv, pergamen, toll, stb.), 13. *állatokhoz kapcsolódó tárgyak* (patkó, nyereg, kantár, ostor, kengyel, sarkantyú, állatbőr, zabla, méhkas stb.), 14. *egyéb tárgyak* (felismerhetetlen tárgy, rendszerezhetetlen tárgy).

Az *állatok* csoportját szintén több alcsoportra osztjuk: 1. *vírusok*, 2. *egysejtűek* (amőba, napállatkák, papucsállatkák stb.), 3. *szivacsok* (tengeri szivacs), 4. *testüreg nélküliek* (hidra, korall, medúza), 5. *férgek és puhatestűek* (pióca, csiga, kagyló, polip), 6. *tüskésbőrűek* (tengeri sün, tengeri csillag), 7. *ízeltlábúak* (rák, pók, skorpió, bóbita, rovarok: méh, légy, hangya, szarvasbogár stb.), 8. *halak* (csuka, aranyhal, ponty, keszeg, delfin – ez ugyan emlős, de a heraldikában hal formájában ábrázolták, mint a halak királyát, ikra stb.), 9. *kétéltűek és hüllők* (béka, ebihal, gőte, szalamandra, gyík, kígyó, teknős, ősgyík, stb.), 10. *madarak* (szárny, karom, szárnyas karom, toll, strucctoll, csőr, sas, pelikán, daru, strucc, kakas, papagáj, meghatározhatatlan madarak stb.), 11. *emlősök* (rovarevők: sün, vakond, cickány; denevér; ragadozók: kutya, farkas, farkasfog, medve, menyét, oroszlán, tigris; elefánt, mamut, lamantin; páratlanujjú patások: orrszarvú, ló, szamár, lófarok; párosujjú patások: vadkan, víziló, szarvas, szarvasagancs, tulok; nyúl; rágcsálók: mókus, hörcsög, egér, pele; majomfélék: maki, majom stb.), 12. *képzeletbeli állatok* (griff, sárkány, baziliszkusz, párduc stb.), 13. *egyéb állatok* (meghatározhatatlan állatok stb.).

Az állatokra szintén érvényes, hogy a külön névvel (pl. griff) el nem látott olyan állatok besorolásánál, melyek teste és feje két különböző ismert állat testrészeiből van összeállítva (pl. medvefejű és oroszlántestű állat), a fej (és annak mása) a releváns, az állatot a fej szerint soroljuk be a rendszerbe (a medvék közé).

A címereken rendkívül gyakoriak az oroszlán és a sas ábrázolásai. Ezért megkülönböztető jegyként figyelembe vehetők a különböző testhelyzetek. Ilyen lehet pl. a *lépő, ülő, ugró, ágaskodó, visszanéző* stb. oroszlán és más négylábú állatok.

A *növények* csoportja jól behatárolható. Felosztásuk: 1. *meghatározhatatlan növények*, 2. *virágok és indák* (heraldikai és természetes liliom, heraldikai és természetes rózsa, tulipán stb.), 3. *fák és cserjék* (csonkolt faág, tönk, falevél, makk, fenyőtoboz, szőlőfürt, alma, erdő stb.), 4. *gabonafélék* (búzakalász, kéve stb.), 5. *egyéb növények* (tengeri hínár, páfrány; gombák – ezek filetikailag nem növények).

A *természeti tárgyak és jelenségek* csoportját viszonylag kevés címerkép teszi ki. Főképp a természetes ábrázolásmódnál fordulnak elő. Ide tartozik: a természetes halom, a hegy, a domb, a szikla, a barlang, a folyó, a patak, a tenger, a felhők, a szivárvány, a villám, az eső, a vihar, a szél, a Nap, a Hold, a csillagok, az atommodell stb.

Az *egyéb címerképek* közé azokat az objektumokat soroljuk, melyek meghatározhatatlanok ugyan, mert a címerábrázolás vagy a pecsétlenyomat stb. sérült, kopott, de a címerképekhez való tartozásuk mégis felismerhető. Ide tartoznak azon címerképek is, melyek az előző csoportokba nem sorolhatók be.

Lényegében tehát olyan rendszerre van szükség, mely által a teljes reális univerzum leképezhető. Ezért sokféle rendszerezési szempontot kell egyesíteni, tehát speciális *objektumelméletet* kell kidolgozni. Az efféle sokrétű rendszerezési módszer ugyanazon objektumkészlettel kapcsolatban nem teljesen szokatlan. Ha a címerhatározás objektumkészletét szeretnénk definiálni, a pajzson előforduló objektumokat *funkció és rokonság*, közelség (együttesen *funkcionális affinitás*) alapján kell csoportosítani, majd rendszerezni.

A haraldikai objektumok akkomodációja a növényrendszertanban speciális esetben alkalmazott fenetikus affinitás alapján lehetséges, mely az érzékeléssel felfogható rokonságon, hasonlóságon, illetve habituális, tehát származástani kategóriákon kívüli kapcsolatokon alapul. A taxonómiai értelmezés szerint ennek lényege, hogy A faj közelebb áll B-hez, mint C-hez. A heraldikai objektumok összetartozását (tehát csoportosíthatóságát) a *funkcionális affinitás* szerint lehet meghatározni. Ezzel magyarázható, hogy miért tekinthető koherensnek az általunk felállított rendszer annak ellenére, hogy egymástól eltérő rendszertani szinteket rendeltünk össze. (Az állatok esetében filetikus rendszert alkalmaztunk, a tárgyaknál funkcionálisat, a növényeknél pedig fenológiait. Az emberek és a természeti tárgyak csoportja nem annyira szétágazó, hogy azokat több alcsoportra kellene osztani. Így ezen kategóriák — heraldikai szinten — *in toto* képezik a rendszer elemét.)

Ez a sokrétűség azonos kategóriákon belül a biológiában sem ismeretlen. A lepkéket pl. filetikai (származástani) alapon rendszerezik, de a hernyókat csak mesterséges rendszerek keretén belül, fenológiailag lehet osztályozni. Ezenkívül pl. a heraldikai sas nem konkrét faj, hanem a sasok általános, stilizált változata. Az állatok filetikai rendszerén belül tehát újra a fenetikai és más szempontok érvényesülnek.

Minden olyan rendszer tudományosnak tekinthető tehát, mely engedelmeskedik bizonyos szabályoknak, tehát megismételhető. Ez még akkor is igaz, ha pl. egy lábnyomról nem tudjuk, hogy milyen *fajnév* tartozik hozzá. Amikor Kr. e. a 4. század végén az arisztotelészi iskolához tartozó Theofrasztosz megalkotta a növények első

mesterséges rendszerét, (fák, cserjék, lágyszárúak), nem tudhatták, hogy ez lesz az alapja Humboldt ún. alapformáinak és a Raunkiaer-féle életforma-kategóriáknak, melyek nélkül nem jellemezhetők olyan nagyobb növényzeti rendszerek, mint a növénytakaró, az ökológiai spektrum, a fiziognómia, a formációk, kompozíciók stb. Ha a címerek chorológiai szempontjait vizsgáljuk, egyfajta heraldikai társulást kell képeznünk, s akkor ezen formációkat sem mellőzhetjük.

A mesterséges állatrendszerek közül az egyik megközelítésben ilyen életformatípusokat állítottak fel a testalkotás és a helyváltoztatás típusa szerint (csúszó, úszó, mászó, ugró, repülő), mely nagyon hasonlít a Spenernél található rendszerhez. Cassaneus a címerképeket állatokra, fákra és virágokra osztotta.[39]

Rajtunk múlik tehát egyedül, milyen klasszifikációs módszert választunk, ha az koherens *klasszifikációs rendszer*ként igazolja tudományos voltát. Esetünkben is ezért lehet egységesítő elvként meghatározni a funkcionális affinitást, mint keretet, ha ehhez megfelelő rendszerezési *eljárás*okat is találunk. Ebben az esetben még az is megeshet, hogy a többi tudomány fog tanulni a heraldikától, pl. a biológia, melyet az areális heraldika újfajta cönológiai szempontokkal gazdagíthat. A címerhatározói rendszer alapján ezenkívül hatékonyabb identifikációs rendszerek, valamint áttekinthetőbb számítógépes programok is kidolgozhatók, hiszen ezek is igen-nem ítéletpárokkal dolgoznak.

A címerhatározás szabályai

A nevezéktani kérdések tisztázása után az erre épülő determinációs szabályokat kell létrehozni. Néhány szabályt már az első heroldok is megalkottak, melyeket Petra Sancta foglalt össze nyolc pontban. (1. Ha a hasított pajzsban két címerkép van, elől a színes mezőn fém, hátul fém mezőn színes legyen a címerkép, 2. a címerképnek nem szabad a pajzs alsó részét érintenie, 3. a címerképeket azok legjellegzetesebb formájában kell ábrázolni, 4. olyan helyzetben kell ezeket ábrázolni, hogy természetes erejük a legjobban kitűnjön, 5. az emberi alakok közül csak a mauritániai hermák engedhetők meg, más embereknek csak egyes testrészei, 6. ha egy pajzsban több fém van, ezeket úgy kell beosztani, hogy a felső sorban több legyen, 7. a kis sasok és rigók (merulae) csonkán, azaz láb és csőr nélkül ábrázolandók, 8. a címerkép nem utalhat az azt viselő család nevére.) Ezen szabályok nagyon hasonlítanak a Saxoferrato által összefoglalt szabályokhoz (a címerképnek a mező minél nagyobb felületét kell kitöltenie, az állatokat úgy kell ábrázolni, hogy jellegük kitűnjön, ha a címer csak mázakból áll, a nemesebbet kell előre vagy felülre festeni).

Ezen szabályok tehát nem mondanak semmit a címerek morfológiai tulajdonságairól. Lényegében a címergyakorlat (Ars heraldica) előírásai. Az „ars" szónak kétféle jelentése van, jelenti a *módszer*t, mely által a címerek szabályosan megkomponálhatók, és esztétikai fogalom, mely reprezentatív jelkép létrehozhatóságát jelenti. Számunkra a fogalom első jelentése lesz az a metodikai eszköz, mely által a címerek belső törvényszerűségei empirikus módon felderíthetők.

---

[39] *Cassaneus* i. m. 79.

Saxoferrato már eljutott a szerkezeti címertan küszöbéig, amikor megállapítható, hogy a címerábrák egyrészt létező dolgokra oszlanak (állat, épület, hegy, virág), másrészt olyanokra, ahol a jelvények (alakzatok) bizonyos mázak változásaiból jönnek létre (felezés, négyelés; cölöp, pólya stb.), illetve olyanokra, melyek a kétféle jelvény összetételéből állnak (pl. valamilyen címerkép egy mezőben). Ezen a területen tehát új utat kell törnünk, hogy felderíthessük a címerek szerkezeti felépítésének mélyrétegét.

A determinációs folyamat során azt állapítjuk meg, hogy: I. *osztott vagy osztatlan*-e a pajzs, II. milyen a fő címermező *borítás*a, III. milyen *fő címerábra* van a fő címermezőben. Ha ezzel végeztünk és a címert még mindig nem sikerült meghatároznunk, csoportjába besorolnunk, a IV. és V. lépésben az egyes fő címerábrák *megkülönböztető jegy*eit (pl. álló, ülő oroszlán), VI. lépésben a fő címerábra *borítását* (pl. az arany álló oroszlán megelőzi az ezüst álló oroszlánt) vizsgáljuk. Lássuk ezután a címerhatározás konkrét szabályait:

I. Mivel az *egyszerű*, valamint az *osztott* (és egyesített) címerek meghatározásának menete némiképp eltér egymástól, első lépésben azt kell megállapítanunk, hogy a címperpajzs *egyszerű*, osztatlan (jele EGY) vagy összetett, tehát *osztott*, illetve egyesített-e (OSZ). A két típus külön rendszertani egységet képez. (III. Tábla)

A címer egyszerű (EGY):

1. Ha az *alap* borítása *egynemű* (egyféle borítású).

2. Ha az alap *többnemű*, a címerpajzs akkor nem számít osztottnak:

a) ha a mezők (tagolások) egyikében *sincs címerábra* (ekkor mesteralakok),

b) ha a címerábra *mindegyik mezőre* színváltás nélkül rá van helyezve (ez többmázú alap), miközben a mezők egyikében *sincs* egyéb címerábra (a cölöpölt, pólyázott, vágott, sakkozott stb. pajzsok szintén ilyen többmázú alapok és nem külön mezők konglomerátumai).

3. *Nem* számít *osztás*nak:

a) a *pajzsfő* és a *pajzstalp* (mesteralakok), ha mázuk eltér a pajzsmező mázától,

b) az *egyféle borítású alapon* nem egyenes osztóvonallal (vagy ennek változataival), hanem *mesteralakkal* (pl. cölöppel, esetleg címerképpel) tagolt pajzs akkor sem, ha az egyféle borítású alapon más címerábra is van,

c) az *osztóvonalra* helyezett és *különböző borítású* mezőket elkülönítő mesteralak (címerábra), ha egyik mezőben *sincs* címerábra,

d) a pajzsmezőt *teljes egészében* beborító pólyázás, cölöpözés, hasítás, vágás, harántpólyázás, sakkozás stb. (*alap*ok),

e) *természetes ábrázolásmód* (pl. hullámzó tengeren hánykódó hajó, sziklák közt csörgedező patak) esetén a pajzs osztatlan és egyféle borítású (a címermező színe az ég kékje).

A címer osztott és egyesített (OSZ):

1. Ha a többnemű alapon *színváltó címerábra* van.

2. Ha az egy- vagy többnemű alapon *csak* az egyik vagy *legalább* egy mezőre van ráhelyezve a címerábra.

3. A pajzsfő és a pajzstalp csak akkor számít mezőnek, ha az összetett pajzsokban külön mező funkcióját tölti be (ha pl. borításuk megegyezik a címerpajzs egyéb részeinek borításával).

4. a) Ha az *egyféle borítású alapon* az osztóvonalon mesteralak (pl. cölöp vagy egyéb címerábra) van, a címer osztott, ha a mesteralakok (esetleg a címerképek) pozíciójából logikusan osztott címerre következtethetünk,

b) ha a *többnemű alapon* az osztóvonalon mesteralak (pl. pólya vagy egyéb címerábra) van, és az ilyen módon elválasztott mezők legalább egyikében egyéb címerábra *is van*, a címer ugyancsak osztott lesz.

5. Osztott pajzsnak számít az *egyesített címer* is (mert összetett).

II. A második lépésben azt határozzuk meg, hogy milyen a fő címermező *borítása*.

Az EGY 1–2. pontokban felsorolt szabályszerűségek értelmében a címermező (vagy a fő címermező) lehet egynemű, *egyféle borítású* (jele E) vagy többnemű, többféle borítású, ezen belül pedig *kétféle borítású* (K) és *többféle borítású* (T).

Az egyféle borítású alap (E) színsorrendben lehet *arany* (ar), *ezüst* (ez), *vörös* (vö), *kék* (ké), *zöld* (zö), *fekete* (fe), *egyéb szín* (esz), *ismeretlen máz* (imá) és *bundabőr* (bb).

A kétféle borítású alapok sorrendje először a címerosztás és a nekik megfelelő mesteralakok rendjét követi, majd az egyes alcsoportokon belül a színsorrendet, a következő módon: *vágott* pajzsok (vá), *hasított* (ha), *harántolt vagy balharántolt* (hbh), ide értve a harántpólyázást és harántvágást is, *négyelt vagy harántnégyelt* (nhn), *pólyázott vagy vágott* (pvá), *cölöpölt vagy hasított* (cöl) pajzsok és az *egyéb kétmázú alapok* (eka). Ezen utóbbi csoportba tartozik a sakkozás, a harántsakkozás, a rutázás stb. A kétmázú alapok esetében a színsorrendet mindig a jobb felső sarokban található borítás adja meg (beleértve a harántvágott pajzsokat is).

A többféle borítású alapok kis számban fordulnak elő, ezért itt néhány rendszertani csoport bevezetése is elégséges. Sorrendjüket a címerosztás és a mesteralakok sorrendje határozza meg, a borítások számának megfelelően. Ide tartoznak a *háromмázú* (hrm), a *négymázú* (négy) és a *négynél több mázú* (ntö) *alapok*.

A címerhatározáskor abból az alapelvből indulunk ki, hogy két címer megkülönböztetéséhez (főleg osztott címerek esetében) nem szükséges az egész címerpajzsot vizsgálni, egyszerűbb és célravezetőbb csak a *fő címermezőt* és/vagy a *fő címerábrát* szemlélni (tehát a pajzs borítását és díszítését). Két azonos borítású címermező klaszszifikációjakor először a színsorrend a mérvadó (a díszítés ideiglenes figyelmen kívül hagyásával). A további lépés tehát a *fő címermező* kijelölése lesz (az osztott pajzsoknál). A II. lépésben tehát — a fő címermező borításának utólagos megállapítása mellett — egyúttal a fő címermező meghatározása is szükséges.

A *fő címermező* osztatlan pajzsok esetén az egész pajzsmező. Osztott és egyesített címereknél először számításba vesszük a boglárpajzso(ka)t és az egyéb kispajzsokat. Ennek megfelelően soroljuk be az osztott címereket a boglárpajzs nélküli (ø), és a boglárpajzzsal ellátott (b) csoportba. A boglárpajzsok szerepe a determináció szempontjából ezzel véget is ér. (A boglárpajzsok általában önálló címerek, így azok a határozói kulcsban külön is szerepelnek.) A fő címermező borítása (és díszítése) tehát a teljes címer meghatározásának az alapja lesz.

A gondot elsősorban az összetett, osztott címerek fő címermezőinek kijelölése okozhatja. Ezért a „címer a címerben" elv alapján járunk el, ami azt jelenti, hogy a fő címermező helye meg fog egyezni az osztott címereknél tárgyalt felosztással (vö. a II. Táblán) Ezek után el kell döntenünk, hogy a fő címermező maga is *osztott*-e

(osz) vagy *osztatlan* (no). A két típus egy-egy alcsoportot képez. Összetett címerben *fő címermezőnek* számít:

1. A *jobb*oldalon és/vagy *fent* elhelyezkedő mező. (II. Tábla)

2. Ha a fő címermező az osztott mezőkre vonatkozó szabályok (OSZ 1–3. és 5. pontjai) értelmében maga is osztott, a „címer a címerben" elv alapján fő címermezőnek az számít, mely az osztott részen belül a *jobb* oldalon és/vagy *fent* helyezkedik el. (7. ábra)

3. Ha az osztott fő címermező maga is tovább osztott, a fő címermező (a meghatározás alapja) a *jobb oldali* és/vagy a *felső* címermező-rész lesz. (7. ábra)

4. Az egyesített címerek meghatározásakor a *fő címerpajzs* a domináns lesz: a jobb oldali, a nagyobb, a felső, a középső stb. (5. ábra)

5. Ha az egyesített címerek *fő címerpajzsa* maga is osztott, a fő címermező meghatározását a fenti 1–3. pontok szerint végezzük el.

A fő címermező meghatározásával egyidejűleg megállapíthatjuk azt is, hogy az összetett címerek *hányszor osztott*ak. Az összetett címer (és egyesített címereknél a fő címerpajzs) rendszertani sorrendje a következő: *osztatlan* pajzsok (jele O; csak az egyesített címerek fő címerpajzsai és a boglárpajzzsal ellátott osztatlan címerek (ezek is összetett címerek) lehetnek osztatlanok, összetett címernek számít minden olyan pajzs, melyen bármilyen pozícióban (pl. lovas kezében díszített pajzs, mint Litvánia címerében) boglárpajzs vagy bármilyen kispajzs van), *felezett*, kétszer osztott (F), *harmadolt* (H), *négyelt* (N), *ötödölt* (Ö), *hatodolt* (HA), *hetedelt* (HE), *nyolcadolt* (NY), *kilencedelt* (KI) és *kilencnél többször osztott* (KT) pajzsok. A nagyobb osztási fok általában már ritka.

Ha pl. a felezett pajzsok sorrendjét kell megállapítanunk, a kétféle mázú alapoknál és a címerosztásnál tárgyalt sorrendet vesszük alapul (vágott, hasított harántolt, balharántolt, egyéb módon felezett).

Az *osztások számá*nak megállapítására szintén be kell vezetnünk néhány szabályt:

1. Az osztott pajzsban mindig *szimmetriát* keresünk. A pajzs annyiszor osztott, ahány *legkevesebb* részre az a szimmetria és a (címerábrákat is figyelemmel kísérő) logika szabályai szerint felosztható (7. ábra)

2. Ha nincs szimmetria, *minden mező* külön osztásnak számít.

3. A *pajzsfő* és a *pajzstalp* mesteralaknak számít, kivéve, ha önálló címermező funkcióját töltik be. (III. Tábla)

4. Az *egyesített címer* annyiszor osztott, ahány részre oszlik a fenti szabályok értelmében a *fő címerpajzs*.

III. A címerhatározás harmadik lépésében megállapítjuk, hogy a fő címermezőben milyen *címerábra* szerepel. Ez lehet *mesteralak* (M) és *címerkép* (C), de előfordulhat az is, hogy a fő címermezőben *nincs* címerábra. Ilyenkor a címer rendszertani pozícióját a fő címermező borítása adja meg.

A címerek helyét a rendszertanban a fő címerábra jelöli ki. A *fő mesteralak*ok rendszertani sorrendje a következő: *pólya* (pó), *cölöp* (cöl), *harántpólya* vagy *balharántpólya* (hbp), *kereszt* (ker), *pajzsfő* (pfő), *pajzstalp* (pt), és *egyéb mesteralak* (em).

A *fő címerkép*ek rendszertani sorrendje: *ember* (emb), *tárgy* (tár), *állat* (áll), *természeti tárgy* vagy *jelenség* (term), *növény* (növ) és *egyéb címerkép* (ec).

Minthogy a címerpajzson egyidejűleg általában több címerábra is szerepel, a meghatározás szempontjából fontos a *fő címerábra* kijelölése. A fő címerábra az lesz: I. amely a fő címermezőben a *domináns*, ha ilyen nincs, az II., amely meghatározott pajzsrészen található: 1. a *boglárhelyen* vagy 2. a *díszhelyen*, 3. a *főhelyen*, 4. a *pajzsfő hátsó részén*, 5. a *pajzstalp közepén*, 6. a *pajzsderék elején*, 7, a *pajzsderék bal oldalán*, 8. a *pajzstalp elején* vagy 9. a *pajzstalp bal oldalán* helyezkedik el. (8. ábra)

Külön címerábrának számít az is, amely szerves kapcsolatban áll egy másik címerábrával (pl. az oroszlán fején a korona, mancsában a szablya stb.; nem külön címerkép viszont a gránátból kicsapó lángnyelv, mert ez ugyanolyan általános ábrázolásmód, mint a sárkány szájából kicsapó lángnyelvek). Külön címerábrák azok is, melyek egy fő címerábra *díszítés*ét képezik (pl. a sas mellén elhelyezett félhold, a pólyán elhelyezett oroszlán). Mivel azonban csak 'díszítés' funkcióban állnak, mindig csak 'mellék-címerábra' lesz a rendszertani pozíciójuk. (Ha pl. pólyán oroszlán van, a pólya lesz a fő címerábra, annak ellenére, hogy az van alul, mert az oroszlán ennek kiegészítő jegye, díszítése). Így pl. a 9. ábrán a br. Fejérváry címerben az oroszlán domináns pozícióban és középen található ugyan, de mégsem ez lesz a fő címerábra, hanem a pólya, mert az az egyféle színű alapon nem hozott létre címermezőt, így mesteralak funkcióban áll.)

IV. A meghatározás menete a negyedik lépésben a fő címerábrák saját *megkülönböztető jegy*ei szerint folytatódik. Az angol szakterminológiában ennek a *tulajdonság* (attribute) kifejezés felel meg, mely implicit módon benne foglaltatik a címerábra terminológiájában (pl. a hím griffnek nincs szárnya) vagy speciális tulajdonságot jelöl: egyesek olyan részletekre vonatkoznak, mint a csőr, a karmok színe, mások a címerábra *póz*ára (attitude) vonatkoznak, melyre a címerábrák geometriája (pl. cölöpösen elhelyezett lándzsa) vagy a specifikus jelentésű nevezéktan által utalnak.

Ha a *megkülönböztető jegyek* kategóriáját tovább finomítjuk, két nagy csoportot különíthetünk el: 1. a *hozzáadott jegyeket*, ezen belül a *külön jegyek*et (kétfarkú oroszlán, lékelt pólya), majd a címerábra *helyzet*ét (kétfarkú álló oroszlán, lékelt felsőpólya), s végül a *kiegészítő jegyek*et (kétfarkú előtűnő oroszlán, lékelt díszített felsőpólya), illetve 2. a címerábra *borítás*át (az arany kétfarkú előtűnő oroszlán a klaszszifikációs rendszerben megelőzi az ezüst kétfarkú előtűnő oroszlánt).

V. Ötödik lépésben a fő címerábra *borítás*át határozzuk meg. Rendszerezésüket a színsorrend szerint végezzük el (e, K, T). Pl. (mint említettük) az „oroszlán" csoporton belül az arany álló oroszlán megelőzi az ezüst álló oroszlánt.

VI. Ha ez sem jelent elégséges megkülönböztetést két címerábra (két címer) közt, hatodik lépésben a *mellék-címerábrák* rendszertani és határozói (klasszifikációs rendszerbeli) sorrendje szerint osztályozunk. Osztott címereknél vizsgáljuk a 2., 3. stb. mezőt, a boglárpajzsot, majd a címer külső *tartozék*ait is szemügyre vesszük (elsőként a sisakdíszt, majd az egyéb kiegészítő címerelemeket).

Összefoglalva, a címerhatározás minimum kettő, maximum hat lépésben végezhető el. I. Eldöntjük, hogy a címerpajzs *egyszerű* (EGY) vagy *osztott* (OSZ) és meghatározzuk a *fő címermezőt*; II. megállapítjuk, hogy a fő címermező milyen *borítás*ú (E, K, T); III. hogy a fő címermezőben milyen *fő címerábra* van (M, C, ø); IV. hogy a fő címerábra milyen *megkülönböztető jegyek*kel rendelkezik; V. hogy milyen a fő

címerábra *borítása* (E, K, T); VI. vizsgáljuk a *mellékcímerábrák*at, *-mezőket*, a *boglárpajzs*ot és a *kiegészítő címerelemek*et (sisakdísz, egyéb kiegészítő címerelemek).

A címerhatározás elmélete

Az általunk megalkotott szabályok mögött egységes, komplex és dinamikus klasszifikációs rendszer áll, melyből a címerpajzsok (megrajzolásának) genetikus eredete (címergyakorlati elv) és maguk a szabályok is levezethetők (címerelméleti elv). Meg kell tehát magyaráznunk az általunk alkotott szabályokat, hogy láthassuk a címertani és -határozói rendszer alapelvét (rendszertani elv), mely a címerleírásnak, a címerrendszertannak és az elméleti heraldikának is kiinduló pontja (klasszifikációs elv).

Úgy véljük, hogy a szabályok magyarázatára és a címerrendszertan felépítésére a legjobb módszer a címerek *morfogenetikus szemlélete*. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a címerek megrajzolásakor a kezdeteknél mindig az üres pajzs áll. Ez a tény determinálja a címerszabályokat és a szabályok által létrehozott teljes rendszert is. A pajzsnak ugyanis meghatározott alakja van, ami behatárolja és kijelöli a díszítés lehetséges módjait. A díszítés szerkezete, bonyolultsági foka stb. ugyanis az emberi percepciós képességek és a rendelkezésre álló szabad tér függvénye.

A morfogenetikus módszer az egyes alkotórészek, *pajzselemek* (tehát a címerpajzs objektumai és kölcsönös elrendezésük) létrejöttének kapcsolatait vizsgálja. Ezért különbséget kell tennünk a címerleírás és a címerhatározás szempontjai között. A címerleírás definíciói a -határozás számára gyakran pontatlanok (főképp a címerábrák *megkülönböztető jegyei* tekintetében) és következetlenek. Arra kell tehát törekedni, hogy ezen különbségek minél kisebbek legyenek. Pontos leírás híján ugyanazon címert különbözőképp lehet megrajzolni. Ezen — mint láttuk — a megkülönböztető jegyek némi pontosításával sokat lehet segíteni. Semmi sem pótolja azonban az eredeti címerrajzot.

A címerhatározás címerelmélete (tehát címerleírása) magát a pajzsot elemzi, annak *borítását, osztását* és a pajzsmezőben elhelyezkedő *címerábrák* kölcsönös viszonyát pontos morfológiai és genetikai összefüggések szerint. Ez a szemléletmód elősegíti a címerelmélet egységesítését, a címerleírási rendszerek effektívvé tételét; a címerrendszertant és a klasszifikációt logikailag rendezi, pontos szabályokat hoz létre, tehát egységes szisztémát képez, mely néhány közös jegy és szabály által leírható és definiálható. Ezen rendszerben bármely tetszőleges (szabályos) címer elhelyezhető és visszakereshető. A címerhatározás és klasszifikáció elmélete egyrészt „periódusos rendszernek" tekinthető (mint Mengyelejev hasonló kémiai rendszere), melyben a létező és a még nem létező címereknek meghatározott rendszertani helye van; másrészt matrix-rendszernek is nevezhető (mint Jakobson fonetikai rendszere, mely a bináris elv alapján diszkrét és ellentétes megkülönböztető jegyekkel, ellentétpárokkal operál). Ezen rendszerben a címerek néhány ellentétpár segítségével (ítéletekkel és negációikkal) leírhatók. A címereknek tehát a klasszifikációs rendszerben egyrészt meghatározott helyük van (rendszertani elv), másrészt helyük pontosan meghatározható (határozói elv), s a két pozíció a rendszerben egymással azonos.

Ezen szabályok, valamint a címerelmélet megfelelő szintje teszi lehetővé, hogy átfogó klasszifikációs rendszer létrehozásáról egyáltalán gondolkodhassunk. Gatterer

a címerek szerkezeti felépítésének kérdését éles logikával rendezte. Bárczay elméletét távtannak nevezte,[40] de aligha volt igaza, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy a címerhatározás (és klasszifikáció) során az ő elvei szerint lehet meghatározni, mikor beszélhetünk egyszerű és osztott címerről.

Gatterer a címertan Euklidésze, és bár nem alkotott külön rendszertani szabályokat, a szerkezetbeli törvényszerűségek felderítésével jó alappal szolgált ezekhez. Megmutatja, hogy néhány osztóvonal által hogyan jönnek létre a címerpajzs morfológiai alakzatai és ezek miként képeznek rendszert. Kimutatta, hogy a négyféle irányú osztóvonal valamelyikének alkalmazása osztott pajzsot eredményez. Ha nincs semmilyen osztóvonal, a pajzs egyszerű. Ekkor a pajzs csak egy térből (*Raum*) áll, nevezetesen a pajzs felületéből (*Oberfläche*). A másik esetben a pajzs legalább két térből áll, tehát osztott. Azt a teret, melyet osztóvonalak zárnak körül, mezőnek nevezzük (*Platz*). Ehhez jön még a mezők színe, melyek a különféle alakzatok (*Körper*) tulajdonképpeni létrehozói. Az egyszerű pajzs csak egy tinktúrából állhat, az osztott viszont egynél többől. Ha egy tinktúra annyi mezőben helyezkedik el, mint a többi, egyszerű pajzsosztás (*Schildestheilung*) vagy tagolás (*Section*) keletkezik. Ha viszont egy tinktúra több mezőt foglal el, mint a többi, mesteralakot (*Ehrenstück oder Heroldsfigur*) kapunk. A tagolások tehát nem egyebek mint tinktúrák, mivel az osztóvonalak egyenletesen osztják el azokat a pajzsban.[41] Azt a *mezőt* (Platz), melyben címerábra (*Wappenfigur*) van, *alap*nak (*Feld*) nevezzük. Az egyszerű pajzsnak csak egy alapja lehet, az osztottnak több, de csak akkor, ha a mezőben van címerábra.[42]

A címermezők és mesteralakok pozíciójának vizsgálatánál alapvető fontosságot fog kapni a színezés, ez határozza meg ugyanis, hogy milyen morfológiai jegyekkel találkozunk a pajzson. Ezen alapkérdések vizsgálata után dönthető el, hogy a mezők és a mesteralakok, valamint a címerképek hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Itt tehát alapvető morfológiai kérdésekről van szó, melyet Schmeitzel is érint: „... die *ex Sectionibus* entstehende *spatia*, manchemal leer erscheinen,...manchemal aber auch, wo nicht alle, doch einige, **mit anderen Figuren besetzt sind,**...Bey diesen Exempeln ist zu mercken, daß bey solchen Wappen, derjenige Platz, da eine Figur erscheinen, so dann *respectu figurae*, Feld genennt werde..."[43]

Mindebből az a tanulság, hogy az olyan szerkezeti elemek terminológiáját, mint pl. a mező (*Platz*), az alap (*Feld*) tagolás (*Sektion*) stb. pontosan kell definiálni, hogy egzakt klasszifikációs rendszerbeli kategóriákat kapjunk, melyek megkönnyítik a címerek rendszerezését és lehetővé teszik a fontos strukturális elemek pontos felismerését és definiálását.

Mint láttuk, az újkori tudományos heraldikában olyan nézet alakult ki, hogy a pajzs morfológiai alakzatai között tagolásokat (*Sektionen*) és mesteralakokat (*Heroldsbilder*) kell megkülönböztetni. Az elsőnél az egyenlő nagyságú mezőkben a mázak egyenletesen oszlanak el (mint pl. a négyelt pajzsban), a tulajdonképpeni mesteralakoknál viszont az egyik máz általában kisebb teret foglal el (mint pl. a pólya vagy a kereszt), mint a másik. Az elsőnél tehát nem állapítható meg pontosan, hogy melyik

[40] *Bárczay* i. m. 498.
[41] *Gatterer* 1774. 13.
[42] Uo. 14.
[43] *Schmeitzel* i. m. 134.

máz a mesteralakok és melyik az alap, a másiknál viszont az alak és a méretbeli különbség egyértelműen kijelöli a mesteralakot. Gatterer[44] annak eldöntésére, hogy az osztott pajzsban egyszerű tagolás (*Section*) vagy mesteralak van-e, azt ajánlja, hogy számoljuk meg a pajzs mezőit (*Plätze*), majd a felhasznált tinktúrákat. Ha egy tinktúra ugyanannyi mezőben helyezkedik el, mint a többi, tagolással (*Section*) van dolgunk, ha viszont egy tinktúra több mezőt foglal el a többinél, mesteralakot (*Heroldsfigur*) kapunk.

Mint láttuk, a heraldikában az egyszerű és osztott címerekben minden *üres* tér *mező*nek számít, és minden mezőt *alap*nak tekintenek, melyben *van* valamilyen címerábra. A *van* és a *nincs* kérdése ezen a ponton hermeneutikailag, az értelmezés és az interpretáció szempontjából határozza meg a pajzsban az osztóvonalak által keletkező alakzatok logikáját és jelöli ki helyüket a rendszerben.

Így pl. a von Schönfels család ezüsttel és feketével háromszor harántvágott címerében (13. ábra) vagy *négy* mező van vagy csak *egy* (potenciális) alap. Ha az alapnak az ezüstöt tekintjük, a mezőben két fekete harántcsík van, ha a fekete színt vesszük alapnak, a mesteralak a két ezüst harántcsík lesz. Lehetséges olyan értelmezés is, hogy a három vágás által négy *mező* keletkezett. Ezt azonban csak akkor látjuk megalapozottnak, ha az így létrejött mezők legalább egyikében külön címerábra is van.

Itt kap külön jelentőséget azon kérdés vizsgálata, hogy egy mezőben van-e címerábra vagy sem. Lehetséges ugyanis olyan elrendezés is, amikor mindkét mázra ráhelyeznek egy vagy több címerábrát. Ilyen esetben az ezüst és fekete vágások együttesen képezik az adott címerábra (kétféle mázú: K) *alap*ját, és a pajzsban ekkor csak egy (kétféle mázú) *mező* jön létre. A leghelytállóbb megoldás tehát az, ha az ilyen típust kétféle mázú *alapnak* és nem (négy) külön *mezőnek* tekintjük.

Ehhez hasonló szerkezetű *alapot* figyelhetünk meg a von Holtzendorf család címerében (13. ábra), ahol az ezüsttel és feketével négyelt mezők mindegyikére ráhelyezték a vörös pólyát. A vágás és a hasítás által négy mező keletkezett ugyan, ezek azonban a mesteralaknak (a pólyának) csak *egy*etlen (kétféle mázú) *alap*ját képezik. Ha tehát a címerábra a mezők mindegyikére rá van helyezve, azon nem *mező*, hanem *alap* funkcióban állnak, hiszen nincs kitüntetett címermező, következésképp osztatlan címer jön létre (EGY:3c); *mező* funkciójukat csak akkor szerzik vissza, ha közülük valamelyikben külön címerábra is van (OSZ:4b), hiszen ekkor azt feltételezhetjük, hogy a pajzson több címert egyesítettek, tehát osztott címer jött létre.

Az említett két címertípus ezen az elméleti alapon egyesíthető, ami megadja az egyszerű és összetett címerek definícióját is.

Ezután már azt a kérdést is vizsgálhatjuk, hogy a mezőkben elhelyezkedő címerábrák (címerképek) milyen szerepet játszanak az egyszerű és összetett címerek létrehozásában, s melyek ennek a törvényszerűségei.

Így pl. az Almásy család címerében (10. ábra) az üres pajzsba elsőként láthatólag az arany szarufát rajzolták be, és az egyszarvúakat a rendelkezésre álló *hely* (a pajzsmező oldalai és a fő címerábra közti szabad terület) és a szarufa *helyzete* (póza) szerint rendezték el. A címerképek (egyszarvúak) elhelyezését determináló tényező a pajzs által nyújtott *tér* és a (fő) címerábra *helyzete*, angol heraldikai értelmezés szerint

[44] *Gatterer* 1774. 13.

geometriája. Mi azonban helyesebbnek tartjuk a fő címerábra *metafizikája* kifejezést. Ha ugyanis a szarufa nem lenne ennyire hegyes szögű, az egyszarvúak esetleg nem ágaskodó, hanem járó helyzetben lennének. Az egyik címerábra helyzete tehát meghatározza a többiét, s ebből alakul ki az összkép, a címerek metafizikája, mely nem tudatos kompozíció, de követ bizonyos esztétikai megfontolásokat.

A fenti példából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az azonos borítású alapon (a morfogenetikus szemléletmód és a logikus megfontolások alapján) a címermezőben elhelyezkedő szarufa, más mesteralak (illetve címerkép) nem osztott, hanem osztatlan pajzsot hoz létre. A címer megrajzolásakor valószínűleg csak azt tudták, hogy a kék alapra a szarufa mellé valahány egyszarvút is fel akarnak helyezni. A szarufa, geometriája miatt, egyrészt ennyi egyszarvú ábrázolását követeli meg (egy, vagy három egyszarvú nem lenne esztétikus), illetve teszi lehetővé (több nem férne el a pajzsban úgy, hogy felismerhetők maradjanak), miközben a szabad hely és az egyszarvúak száma determinálja azok nagyságát is.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a címerpajzson látható díszítés egyrészt a tulajdonost szimbolizáló igény hatására keletkezik (pl. az ún. „beszélő címerek", a mesterségek szimbólumai a pajzson, a város folyójának szimbolizálása stb.), másrészt a címerábrák metafizikája eredményezi azokat (a helyzet vagy póz, a nagyság, a címerábrák száma, az emberi percepciós képességek határa stb.)

Ha pl. a Stummer család címerében (11. ábra) nem sarkos pólya (kettős szarufa) lenne, hanem pl. cölöp, a kard valószínűleg nem fekvő, hanem álló helyzetben volna, ami dokumentálja másodlagos pozícióját a fő címerábrához (honourable ordinary), annak pózához viszonyítva. Ha a kard kisebb volna, több is elférne belőle az adott pajzsrészben. A mellék-címerábrák jegyeit ezenkívül a fő címerábra külön jegyei is meghatározzák. A képen látható sarkos pólyára ugyanis az adott módon pontosan három madár (rigó) helyezhető el a legesztétikusabban.

Megfontolásainkat a *morfogenetikus* elv mellett a másik arisztotelészi vizsgálati módszerrel, az *analitikus* vagy *diakrónikus* elvvel is kiegészíthetjük. Heraldikai szinten ennek eszköze a historizálás. Jó példája a diakrónikus elvnek Kassa címerének történeti átalakulása (12. ábra), mely a bővítések során egyszerű címerből osztottá fejlődött.

Az eredeti, 1369-es címeradomány szerint a város címere vörössel és ezüsttel hétszer vágott pajzs (Árpádok), mely fölött három arany liliom van kék pajzsfőben (Anjouk). 1502-ben II. Ulászló király ezt a címert kibővítette egy kék pajzstalppal, melyben arannyal és vörössel hasított harántpólya és három arany liliom látható (Candalei Anna királyné címeréből), a vágott pajzsmezőt pedig hasítással, a hasított lengyel sasnak (Piastok) az osztóvonalra helyezésével megfelezték.

Ezen címer diakrónikus vizsgálata több tanulsággal is szolgál. Először is megállapíthatjuk, hogy a pajzsfő és a pajzstalp nem külön címermezők (EGY:3a), mert mesteralak értékben szerepelnek, miként mesteralak volt az eredeti, 1369-es címeradomány pajzsfője is.

A pajzsfőt (majd annak mintájára a pajzstalpat) eredetileg valószínűleg nem külön pajzsmezőként hozták létre, hanem olyan felületként, melyekre különféle megkülönböztető jegyeket, mellékjegyeket, kitüntetéseket, a címerbővítés különféle elemeit helyezhették el. Így pl. a 12. és 15. század közt fennálló itáliai, pápapárti guelf párt jelvénye (*Capo d'Angidò*) kék pajzsfőben három arany liliom volt (mint Kassa

címerében) az Anjouk címeréből, a császárpárti ghibbelin pártjelvény (*Capo dell'Imperio*) viszont arany pajzsfőben a fekete császári sas volt. A Bourbonok alatt az ún. elsőrendű városok (*bonnes villes*) kitüntetésképp kék pajzsfőben három arany liliomot viseltek, I. Napóleon uralma alatt viszont vörös pajzsfőben három arany méhet (a Buonaparték címeréből). Ezért a pajzsfő (és a pajzstalp) címermezőként való értelmezése a történeti példák nyomán kérdéses.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy amennyiben a mezőben további címerábra nincs, a pajzs nem lesz osztott (EGY:2a), mert a fő címerábra mindegyik mezőre színváltás nélkül rá van helyezve (Kassa 1369-es címerében ilyen mesteralak a pajzsfő). Ha viszont az egyik mezőben címerábra is van, az külön is meghatározza, hogy a pajzson több címert egyesítettek, s a címer osztott lesz (OSZ:2). Kassa címerének 1502-es bővítésekor a vágott mezőt hasítással megfelezték, s a jobb mezőben a hasított lengyel sast helyezték el. Itt tehát már nyilvánvaló címeregyesítésről van szó, míg az eredeti kék pajzsfő pártjelvényként is értelmezhető.

Összetett pajzsról beszélünk akkor is, ha az *egyféle borítású alap*on a mesteralakok (vagy címerképek) helyzete logikusan ezt a következtetést kívánja (OSZ:4a). Bár ezen esetek eléggé gyér számúak, s nem is feltétlenül szükséges részükre külön rendszertani helyet biztosítani az osztott címerek között, tanulságképp mégis foglalkoznunk kell velük.

Jó példája ezen címereknek a Habsburg-Lotharingiai-ház címere, ahol arany mezőben ezüst pólyával díszített vörös cölöpöt találunk (Ausztria). Az, hogy az egyféle mázú mező ellenére a címer nem egyszerű, hanem osztott, a bal mezőben található harántpólya helyzetén kívül a diakrónikus vizsgálattal deríthető ki. A pajzson ugyanis két (három) címert egyesítettek. A jobb mezőben a Habsburgok ősi címere látható (arany alapon koronás kék oroszlán), a bal mezőben pedig Lotharingia címere van (arany alapon vörös harántpólyán három ezüst sas /alerion/ repül).

A diakrónikus elv azonban nem vezet mindig eredményre, mert jó néhány olyan címerrel is találkozhatunk, mely a címerhatározás szabályai értelmében osztatlan lesz, s a historizálás viszont kideríti, hogy egyesített címer, vagy fordítva. A címermeghatározás és -klasszifikáció feladatai közé azonban nem tartozik a címerek historizálása. Számunkra elegendő, hogy a címereket nevekhez tudjuk rendelni, ami nagyban segítheti a diakrónikus vizsgálatot is. Ha ugyanis a pajzsot több önálló címerből állították össze, az egyes címerrészek a határozói kulcsban önálló címerként is megtalálhatók lesznek. Ezen a módon a rokoni heraldika negyedelt címereiről is könnyen kideríthető, hogy milyen családok címereit egyesíti.

A címerek tehát, mint bizonyos információtartalommal bíró jelek, alkalmasak arra, hogy személyt, tárgyat, földrajzi egységet, kort stb. identifikáljanak. Helyes módszer alkalmazása esetén ezért egyetlen címernek ugyanolyan információértéke lehet, mint húsznak vagy több száznak.

Így például a címerek vizsgálata is segítette Csapodiné Gárdonyi Klára kutatásait[45] egyes kódexek korának és tulajdonosainak felderítésében; régészeti feltárások alkalmával felszínre került címerek gyakran adnak választ ugyanezen kérdésekre.

---

[45] *Csapodiné Gárdonyi Klára:* Adalékok kódexeink címereihez. MKSzle. 1983. 366–369.

Szakály Ferenc[46] vetette fel ennek lehetőségét, hogy az ekevas és csoroszlya a hódoltsági területtel határos vidék falusi pecsétjein a parasztság önvédelmi szervezetének, a parasztvármegyének a megkülönböztető jelvénye volt. Bár ezt egyes heraldikusok nem fogadják el,[47] Püspöki Nagy Péter számos ezzel kapcsolatos részletkérdésre adott választ.[48] A falusi pecséteken látható ábrák törvényszerűségei alapján rekonstruálni tudta a parasztvármegyék területi kiterjedését és azok központjait azokon a hódoltsággal szomszédos barsi területeken is, ahol már a nemesi vármegye fennhatósága is érvényesült.

Az ilyenfajta kérdésfeltevés tehát olyan eredményekhez és következtetésekhez is vezethet, melyek más eszközökkel nem érhetők el. Ezért az areális heraldika és más progresszív módszerek bevezetésével nemcsak a heraldika nyerhet, hanem a történettudomány, a művészettörténet, a régészet stb. is. A statisztikai következtetések levonásához nagyszámú címeranyag feldolgozása szükséges, melyhez elengedhetetlen a megfelelő determinációs rendszer. Néha ugyanis egyetlen címer, vagy néhány címer sorozata is rengeteg információt szolgáltathat. Ennek előfeltétele a címerhatározás és a rendszerezés metodológiai kérdéseinek tisztázása, a törvényszerűségek felderítése.

A kérdés tehát az, nem lenne-e célravezetőbb megoldás a címerhatározói rendszer alapelvéül a címerpajzson szereplő címerábrák alfabetikus rendjét választani, miként ezt Rentzmann tette?

Az ilyen megoldás valószínűleg egyszerűbb lenne, de nem célravezető. Ilyen rendszerben ugyanis nem csoportosíthatók szerves módon a címerek, nem vizsgálható a címerábrák kölcsönös matematikai, statisztikai, tematikai, chorológiai stb. viszonyainak mélyrétege, sem a morfológiai kérdések, és nem vonhatók le ezek által más tudományterületek számára is értékes és hasznosítható következtetések. A határozói elv előnye akkor mutatkozik meg a legmarkánsabban, az alfabetikus rendszerrel szemben, ha pl. olyan esettel találkozunk, hogy egy mezőben szereplő rigóról pontos leírás és címerrajzolat híján, (illetve hiányos ornitológiai vagy a címerképekkel kapcsolatos alapos ismeret híján) nem tudjuk meghatározni, hogy milyen madárral van dolgunk. Ilyen esetben tehát nem szükséges átnéznünk a teljes határozói rendszert, csupán a madarak listáját kell áttekintenünk, ahol az ismeretlen ábra szűkebb rendszertani csoportja kizárásos alapon (nem sas, nem kacsa, nem gólya, nem fecske stb.) jól megközelíthető.

A jó címerhatározó rendszer ezenkívül minden nyelvben ugyanazt jelenti, az alfabetikus módszer által viszont káosz keletkezik. A genetikus elv alkalmazása esetén csak egyetlen, címerrendszertani alapokon nyugvó rendszert kell kidolgozni, hogy az általános érvényű legyen, melynek megértéséhez nem szükséges több tucat idegen nyelvet elsajátítani. Az alfabetikus rendszer ezenkívül — felületesebb formában — ugyanúgy megköveteli az alapvető morfológiai problémák vizsgálatát, de nem teszi lehetővé a heraldikai rendszerek lényegének megértését, hiszen nem is ez a célja.

A címerhatározás klasszifikációs rendszere tehát olyan szerves heraldikai kulcs, mely felfedi a heroldok kezdetleges rendszereinek értelmét, vizsgálhatóvá teszi a cí-

[46] *Szakály F.:* Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Értekezések a történettudomány köréből. 49. sz. Bp. 1969. 142. sk.

[47] *Berényi Iván:* Új magyar címertan Bp., 1994. 98.

[48] *Püspöki Nagy P.:* Erb mesta Želiezoviec. Bratislava, 1976. 147-187.

mertani szabályok által egymásra rétegződő elemek, és az ilyen úton létrejövő önszerveződő objektumok genézisét.

Gyakorlati címerhatározás

A nómenklatúra ismertetése és a címerhatározás szabályainak létrehozása után most hozzáláthatunk a határozói (és klasszifikációs) rendszer megszerkesztéséhez. A használható határozói kulcs összeállításának elsődleges jelentősége az, hogy általa könnyen tájékozódhatunk a címerek birodalmában.

A magyar címeranyag meghatározása elméleti szempontból nem számít túlságosan nehéz rendszertani feladatnak, a magyar heraldika jellemzője ugyanis (a mesteralakok másodlagos jelentősége mellett) az egyszerűségre törekvés elve. A magyar címerek közt pl. nyolcnál többször osztott pajzs alig van, de már a négyelt pajzsok is viszonylag ritkán szerepelnek. Az egyszerűség viszont (a meghatározással ellentétben) kissé megnehezíti a klasszifikációt. A magyar városi címerekben pl. 20% alatti az osztott pajzsok aránya (a cseh és lengyel városi címerekben 20%, a német címerekben 25%) és a címermezők több mint 50%-ának kék színű a mezője (Csehországban 31% kék, 28% vörös, 10% ezüst, 5% arany; Németországban 12% arany, 19% ezüst pajzs szerepel és ekörül mozog a kék és a vörös mezők aránya is; az alpesi országokban a vörös aránya meghaladja a többi mező arányát). Ezenkívül a magyar címerekben gyakran szerepel az ember és az oroszlán (Lengyelországban és Csehországban 30% erődítmény, Németországban 40% állat /főleg oroszlán és sas/, Lengyelországban valamivel kevesebb szerepel; Csehországban 25% növény, 30–40% tárgy és 15% ember található a címereken, a szentek azonban nagy számban fordulnak elő a magyar, a lengyel, a német és az alpesi országok címereiben).[49]

A rendszerezést főleg a sok osztatlan pajzs nehezíti, az osztott pajzsok közt ugyanis jóval több rendszertani kategória állítható fel; a meghatározást pedig a nagyszámú kék pajzs nehezíti, és a sok címer. Ez nem véletlen, hiszen Lengyelországgal együtt Magyarországon volt legnagyobb a nemesség aránya Európában. A lengyel heraldika sajátossága következtében azonban egy-egy címert ott akár 600 család is viselhet.

Kempelen Béla századunk elején 120 ezer család feldolgozását tervezte genealógiai művében. Ezért nem túlzó, ha a teljes magyar címeranyagot a variánsokkal 150–200 ezerre becsüljük. Ha mindezen címereket egyetlen heraldikai műben gyűjtenénk össze, a címerhatározás szabályainak alkalmazásával a differencia olyan fokát érnénk el, hogy a meghatározási folyamat végén az *osztatlan* címerek alapcsoportjai a VII. lépést követően átlagosan 15 címert tartalmaznának a *kék*, és 1,5 címert az *arany* alapú címerek esetében, míg az *osztott* címereknél ugyanezen arányok a X. lépés után 0,4-es, illetve 0,04-es átlagot adnának.

Ezzel a módszerrel az adott címer könnyen kikereshető egy tematikailag és rendszertanilag jól behatárolható csoportból. A címerhatározás szabályai segítenek továbbá az elméleti heraldika továbbfejlesztésében és a szakterminológia egységesítésében.

---

[49] *Čarek, J.*: Městské znaky v českych zemých. Praha, 1985. 57–58.

A címerek gyakorlati meghatározása háromféle módon végezhető el:

1. A *határozói kulcs* alapján. A meghatározást a kulcs elején, az egyszerű címereknél kezdjük és addig haladunk előre a rendszerben, míg a keresett címert nem találjuk.

2. Követhetjük a határozói kulcs szerkezetét sematikusan mutató *dichotomikus határozói táblák* elágazásait, hogy megkapjuk a keresett címer rendszertani csoportjának oldalszámát.

3. A konkrét címer alapján megírhatjuk annak *betűképét* (szigláját), s így keressük azt ki az oldalak tetején szereplő betűképek, betűrövidítések sorrendje szerint.

Összeállítható névmutató is, ha ismerjük a család, intézmény stb. nevét, melynek címerét keressük. A tárgymutató ebben az esetben maga a határozói kulcs.

Az egyes címereket a határozói kulcsban helyezzük el. Hozzájuk a logikailag rendszertani sorba állított ellentétes ítéletpárok vezetnek el bennünket. A meghatározást a kulcs elején, az egyszerű címereknél kezdjük. Ha a címerhatározás szabályait megtanultuk, hozzáláthatunk a kereséshez.

A kulcs első mondata azt állítja, hogy a címer egyszerű, osztatlan. Ha ez az ítélet — a címerhatározás szabályai értelmében — igaz, a meghatározást az ez alatt szereplő mondat igazságtartalmának vizsgálatával folytatjuk. Ha ez ítélet nem igaz, vagyis a címer nem egyszerű (tehát osztott), a meghatározását azon az oldalon folytatjuk, melynek számát a kulcs negációja tartalmazza és a negáció betűképe.

A határozói kulcs olyan *sorokból* áll, melyek tartalmaznak egy római számot (I-től V-ig az osztatlan és I-től VII-ig az osztott címerek esetén), ez jelzi, hogy a meghatározási folyamat melyik lépcsőfokán állunk; tartalmaz egy kis- és nagybetűkből összeállított betűképet, mely rövidített formában közli az ítélet tartalmát. Ezt követi maga az ítélet, mely értelmes mondat formájában tartalmazza az éppen aktuális alapinformációt. (Pl. az arany alapon harántpólya van). Az ítélet után egy újabb betűkép áll, mely az ítéletben megfogalmazott információ negációjának rövidítése. (Példánknál maradva: az arany alapon kereszt van; tehát nem harántpólya, hanem a rendszertan szerint a kulcsban azt követő mesteralak.) Ez a betűcsoport egyben a kulcs szerint következő helyes információt (vagy helytelent) is tartalmazza. Hogy megtalálása könnyebb legyen, a szigla mögött közölni kell azt az oldalszámot, melyen fellelhető.

A határozói kulcs (a klasszifikációs rendszer) természetesen kiegészíthető új elemekkel (ítéletekkel), ha azt az egyes címerábrák vagy címertípusok gyakorisága indokolja. Az egyes nemzeti címeranyagok struktúrája ugyanis egymástól is különbözik. Angliában pl. a rendszer elengedhetetlen eleme lenne a szarufás címerek szerepeltetése. Tehát nem a kulcs határozza meg a klasszifikációs rendszert, hanem a rendszer a kulcsot.

Lássuk most a meghatározás gyakorlatát! A címerhatározást tehát a határozó kulcs elején kezdjük. Itt a következő mondatot találjuk:

I. EGY A címerpajzs egyszerű, osztatlan (EGY) – (OSZ;)

Ha a pajzs valóban osztatlan, a meghatározást a következő sorban, a II. pont szerint folytatjuk:

II. E Az alap egynemű, egyféle borítású (E) – (K,; T,)

Ha viszont az általunk keresett címer osztott, a zárójelben szereplő oldalszámon ( ) megtaláljuk a határozási folyamat következő kulcsát, betűképét (OSZ). Az egyszerű (EGY) és osztott (OSZ) rövidítések a további betűképekből már elmaradnak.

Elemezzünk most egy sort a határozói kulcsból!

V. EarCáll		Az arany alapon állat van	(áll) –	(EarCterm;)Ø	
A meghatározási folyamat V. lépése	Az ítélet szigiája	A ítélet szóbeli megfogalmazása	A kulcsszó rövidítése	Az ítélet negációjának rövidítése	A további határozás oldalszáma

A meghatározás aktuális folyamatának kulcsszavát mindig a betűkép utolsó (kis- vagy nagybetűs) betűcsoportja rejti. Így pl. az V. lépésben a kulcsszó esetünkben az *állat* volt (vagyis a címerpajzs fő címerképe arany alapon valamilyen állat).

Elemezzük most a szigla információtartalmát!

V. EarCáll
- Az arany alapon állat van (áll)
- Az arany alapon fő címerkép van (C)
- Az egyféle borítású alap arany (ar)
- A pajzs egynemű, egyféle borítású (E)
- A pajzs egyszerű, osztatlan (EGY)

Ebből a betűképből, sziglából megtudhatjuk, hogy a pajzs egyszerű, egyféle borítású és az arany alapon a fő címerkép valamilyen állat.

Lássunk most két újabb példát az osztott címerek betűképeire!

VII. FnoEarCáll
- Az arany alapon állat van (áll)
- Az arany alapon fő címerkép van (C)
- Az egyféle borítású alap arany (ar)
- A fő címermező, címerpajzs egyféle borítású (E)
- A fő címermező, címerpajzs tovább nem osztott (no)
- Az alappajzs, a főpajzs felezett, kétszer osztott (F)
- Az alappajzs, a főpajzs boglárpajzs nélküli (ø)
- A pajzs osztott, összetett, egyesített (OSZ)

VII. bFoszEarCáll
- Az arany alapon állat van (áll)
- Az arany alapon fő címerkép van (C)
- Az egyféle borítású alap arany (ar)
- A fő címermező, címerpajzs egyféle borítású (E)
- A fő címermező, címerpajzs tovább osztott (osz)
- Az alappajzs, a főpajzs felezett, kétszer osztott (F)
- Az alappajzs, a főpajzs boglárpajzzsal ellátott (b)
- A pajzs osztott, összetett, egyesített (OSZ)

Ezen néhány ítélettípussal és 51 főtaxonnal az egész határozói rendszer leírható, egységes klasszifikációs rendszerré alakítható.

Ha már eljutottunk a meghatározás utolsó lépéséig, (példánknál addig a pontig, hogy tudjuk, a címerpajzs, a fő címermező arany és benne valamilyen állat van), a meghatározás már az egyes kategóriákon belül (állat) folytatódik, mégpedig az objektumkészlet elméleti rendszertana szerint majd alfabetikus rendben. Ezt a kategóriát, csoportot a címerábrák konkrét mutatója szerint, a konkrét címeranyag alapján tárgyaljuk:

V. Az arany alapon állat van (áll) - (EarCterm;)

C. Az állat:

1. ízeltlábú ()
   - rák ()
2. madár ()
   - sas ()
   - sasszárny ()
   - vadkacsa ()

A C. pont alatt megtaláljuk ezen csoport konkrét mutatóját, valamint a zárójelben a meghatározás folytatásának oldalszámát. A további meghatározás már az egyes címerábrák megkülönböztető jegyei szerint folyik (kétfejű sas; kétfarkú álló ezüst oroszlán stb.), ahol az egyes alcsoportok bevezetőjeként szintén külön mutató és oldalszámjegyzet áll.

A címerek betűképei alapján a rendszerben könnyen tájékozódhatunk, de az egyes címerek betűképei is könnyen megírhatók a konkrét címer alapján. A 14. ábra betűképe pl. a következő: EezMker

A szigla alapján az említett címerről már tudjuk, hogy egyszerű és ezüst alapon valamilyen keresztet tartalmaz. A további meghatározás a kereszt megkülönböztető jegyei szerint folyhat tovább (arany, lebegő, jeruzsálemi kereszt, mely a mankós kereszt változata).

Végül a meghatározott címer mellett a kulcsban elhelyezhetők a fontos információk (a címertulajdonos neve, a címer kora, fontosabb előfordulási helyei, a szakirodalmi hivatkozások stb.).

A határozói kulcsban szereplő rövidítések

áll – állat
ar – arany
b – boglárpajzzsal ellátott címer
bb – bundabőr
c – címerkép
clö – cölöpölt
cöl – cölöp
E – egyféle borítású alap
ec – egyéb címerkép
EGY – egyszerű, osztatlan pajzs
eka – egyéb kétmázú alap
em – egyéb mesteralak
emb – ember
esz – egyéb szín
ez – ezüst
F – felezett, kétszer osztott
fe – fekete
H – harmadolt
HA – hatodolt
ha –hasított
hbh – harántolt vagy balharántolt
hbp – harántpólya vagy balharántpólya
HE – hetedelt
hrm – háromféle borítású alap
imá – ismeretlen máz
K – kétféle mező alap
ké – kék
ker – kereszt
KI – kilencedelt
KT – kilencnél többször osztott
N – négyelt
négy – négyféle borítású alap

nhn – négyelt vagy harántnégyelt
no – nem osztott (fő címerpajzs)
növ – növény
ntö – négynél többféle borítású alap
NY – nyolcadolt
O – osztatlan (fő) pajzs
OSZ – osztott, egyesített címer
osz – osztott (fő/címerpajzs)
Ö – ötödölt
pfö – pajzsfő
pó – pólya
pta – pajzstalp
pvá – pólyázott vagy vágott
tár – tárgy
term – természeti tárgy, jelenség
vá – vágott
vö – vörös
zö – zöld

ø – Az adott címerelemnek nincs rövidítése vagy külön nem használatos

Végül csatoljuk a határozói kulcs néhány sorát, mégpedig az egyszerű és az osztott címerek kulcsának kezdő sorait.

I. EGY A címerpajzs egyszerű, osztatlan (EGY) - (OSZ,)
II. E Az alap egynemű, egyféle borítású (E) - (K,:T,)
III. Ear Az egyféle borítású alap arany (ar) - (Eez,)
IV.EarM Az arany alapon fő mesteralak van (M) - (EarC,)
V. EarMpó Az arany alapon pólya van (pó) - (EarMcöl,)

A. a pólya:
1.
2.

V. EarMcöl Az arany alapon cölöp van (cöl) - (EarMhbp,)

B. a cölöp:
1.
2.

V. EarMhbp Az arany alapon harántpólya vagy balharántpólya van (hbp) - (EarMker,)

C. a harántpólya: a balharántpólya:
1. 1.
2. 2.

V. EarMker Az arany alapon kereszt van (ker) - (EarMpfő,)

D. a kereszt:
1.
2.

V. EarMpfő Az arany alapon pajzsfő van (pfő) - (EarMpta,)

E. a pajzsfő:
1.
2.

V. EarMpta Az arany alapon pajzstalp van (pta) - (EarMem,)

F. a pajzstalp:
1.
2.

V. EarMem Az arany alapon egyéb mesteralak van (em) - (Earc,)

G. az egyéb mesteralak:
1.
2.

IV. EarC Az arany alapon fő címerkép van (C) - (EarM,)
V. EarCemb Az arany alapon ember van (emb) - (EarCtár,)
A. az ember:
1.
2.
V. EarCtár Az arany alapon tárgy van (tár) - (EarCáll,)
B. a tárgy:t van (áll) - (EarCterm,)
C. az állat:
1.
2.
V. EarCterm Az arany alapon természeti tárgy, jelenség van (term) - (EarCnöv,)
D. a természeti tárgy, jelenség:
1.
2.
V. EarCnöv Az arany alapon növény van (növ) - (EarCec,)
E. a növény:
1.
2.
V. EarCec Az arany alapon egyéb címerkép van (ec) - (EarM,)
F. az egyéb címerkép:
1.
2.
I. OSZ A címerpajzs osztott, összetett vagy egyesített (OSZ) - (EGY)
I.a Az alappajzs, a főpajzs boglárpajzs nélküli (ø) - (b,)
II.F Az alappajzs a főpajzs felezett, kétszer osztott (F) - (H,)
III. Fno A fő címermező, címerpajzs tovább nem osztott (no) - (Fosz,)
IV. FnoE A fő címermező, címerpajzs egyféle borítású (E) - (FnoK,;T,)
V. FnoEar Az egyféle borítású alap arany (ar) - (FnoEez,)
VI. FnoEarM Az arany alapon fő mesteralak van (M) - (FnoEarC,)
VII. FnoEarMpó Az arany alapon pólya van (pó) - (FnoEarMcöl,)
A. a pólya:
1.
2.
VII. FnoEarMcöl Az arany alapon cölöp van (cöl) - (FnoEarMhbp,)
B. a cölöp:
1.
2.
VII. FnoEarMhbp Az arany alapon harántpólya vagy balharántpólya van (hbp) - (FnoEarMker,)
C. a harántpólya:a balharántpólya:
1. 1.
2. 2.

VII. FnoEarMker Az arany alapon kereszt van (ker) - (FnoEarMpfő,)

D. a kereszt:

1.

2.

VII. FnoEarMpfő Az arany alapon pajzsfő van (pfő) - (FnoEarMpta,)

E. a pajzsfő:

1.

2.

VII. FnoEarMpta Az arany alapon pajzstalp van (pta) - (FnoEarMem,)

F. a pajzstalp:

1.

2.

VII. FnoEarMem Az arany alapon egyéb mesteralak van (em) - (FnoEarC,)

G. az egyéb mesteralak:

1.

2.

VI. FnoEarC Az arany alapon fő címerkép van (C) - (FnoEarM,)

VII. FnoEarCemb Az arany alapon ember van (emb) - (FnoEarCtár,)

A. Az ember:

1.

2.

VII. FnoEarCtár Az arany alapon tárgy van (tár) - (FnoEarCáll,)

B. a tárgy:

1.

2.

VII. FnoEarCáll az arany alapon állat van (áll) - (FnoEarCterm,)

C. az állat:

1.

2.

VII. FnoEarCterm Az arany alapon természeti tárgy, jelenség van (term) - (FnoEarCnöv,)

D. a természeti tárgy, jelenség:

1.

2.

VII. FnoEarCnöv Az arany alapon növény van (növ) - (FnoEarCec,)

E. a növény:

1.

2.

VII. FnoEarCec Az arany alapon egyéb címerkép van (ec) - (FnoEarM,)

E. az egyéb címerkép:

1.

2.

A címerek a kulcsban szerkezeti felépítésük szerint kerülnek elhelyezésre, melyeket az ítéletek, illetve azok kulcsszava határoz meg.

A határozói kulcs alapján kidolgozott dichotomikus határozói táblák vázlatos szerkezete

I. Tábla

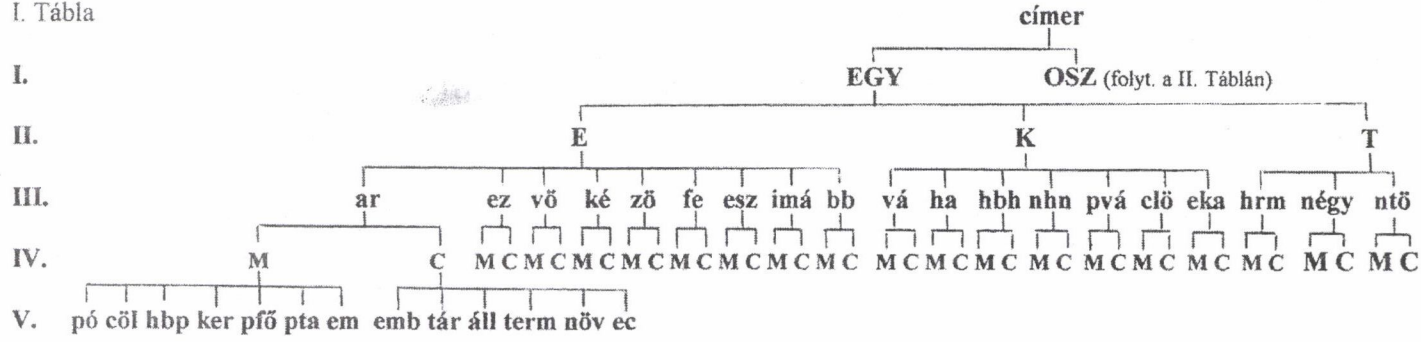

II. Tábla

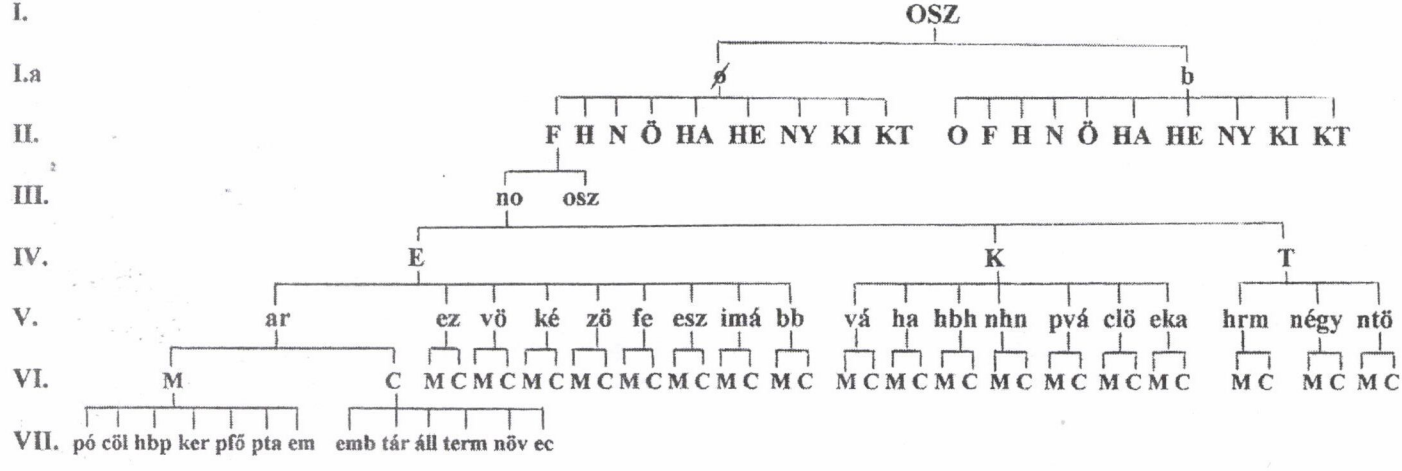

I. Tábla

1. ábra

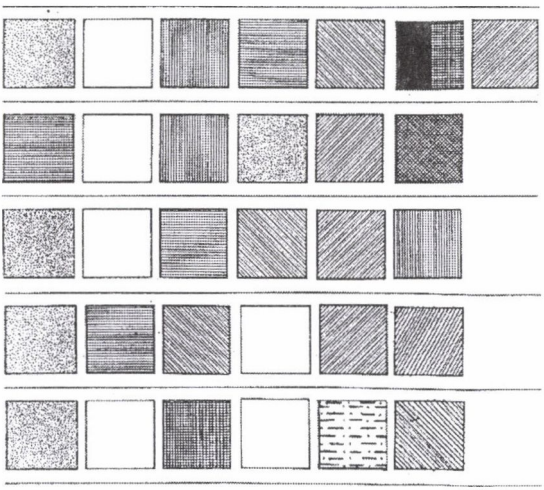

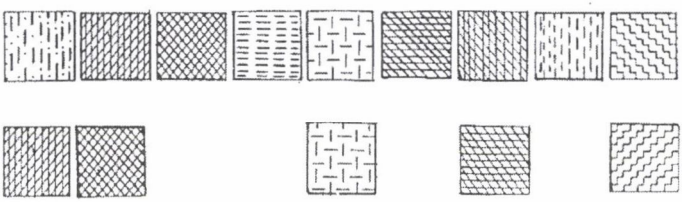

2. ábra

3. ábra

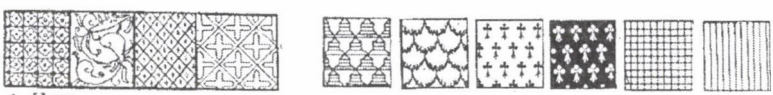

4. ábra

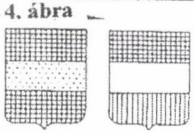

I.Tábla:

1. ábra: Színjelölési módszerek (balról-jobbra: arany, ezüst, vörös, kék, zöld, fekete, bíbor; fentről lefelé: Petra Sancta 1638 és de la Colombiére 1639, Franquarts 1623, Gelenius 1645, Butkens 1626, Lobkowitz 1639; alatta a nem heraldikus színek (Mischfarben), Hefner (i.m. X. Tábla) alapján: Orange, Blut, Eisen, Wasser, Asche, Erde, Braun, Fleisch, Natur; ez alatt Buben (i.m. 31-32. l.) alapján: narancsszín, sötétvörös, szürke, barna és természetes szín.) **2. ábra:** Különféle damaszkolási módok **3. ábra:** A fő bundabőrök (evet, mál, hermelin, ellenhermelin, coboly, nyest) **4. ábra: A mesteralak és a címermező közti különbség** (a bal oldali pajzson mesteralak - pólya - van, a jobb oldalin háromféle borítású alap, más szemlélet szerint három címermező)

II. Tábla

5. ábra: A fő címerosztási típusok és a fő címermezők

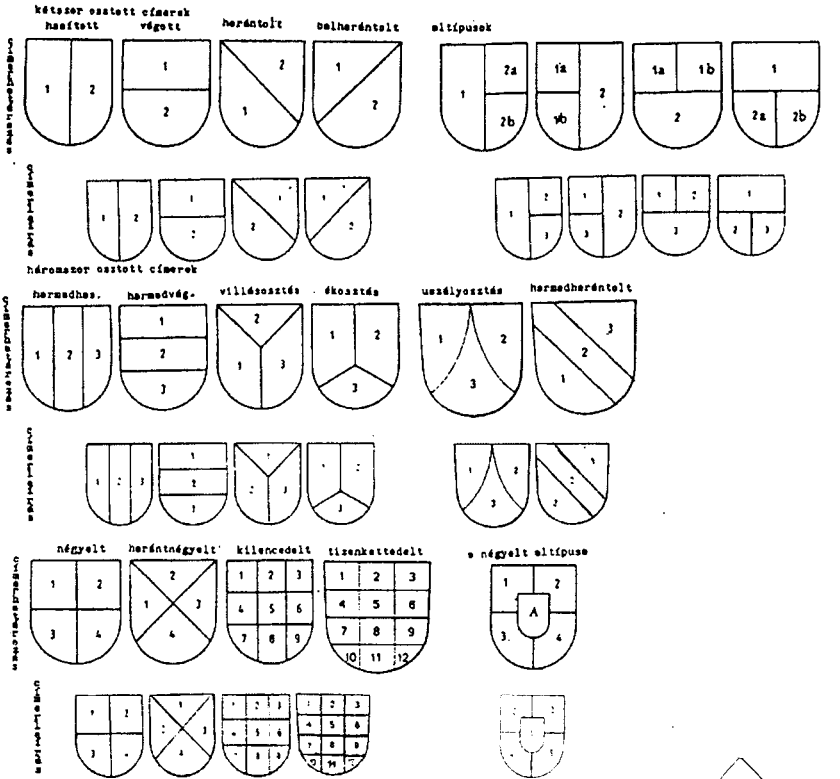

6. ábra: Az egyesített címerek különféle típusai

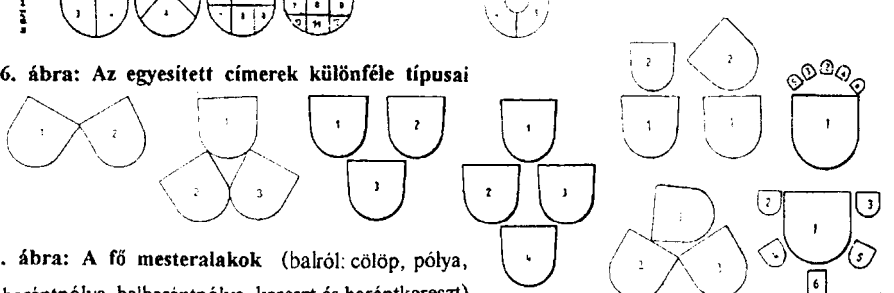

7. ábra: A fő mesteralakok (balról: cölöp, pólya, harántpólya, balharántpólya, kereszt és harántkereszt)

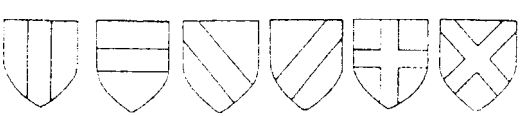

8. ábra: A fő címermezők (1a) az osztott címerek osztott fő címermezőiben

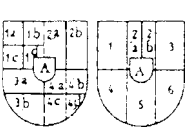

III. Tábla: A címerhatározás szabályai

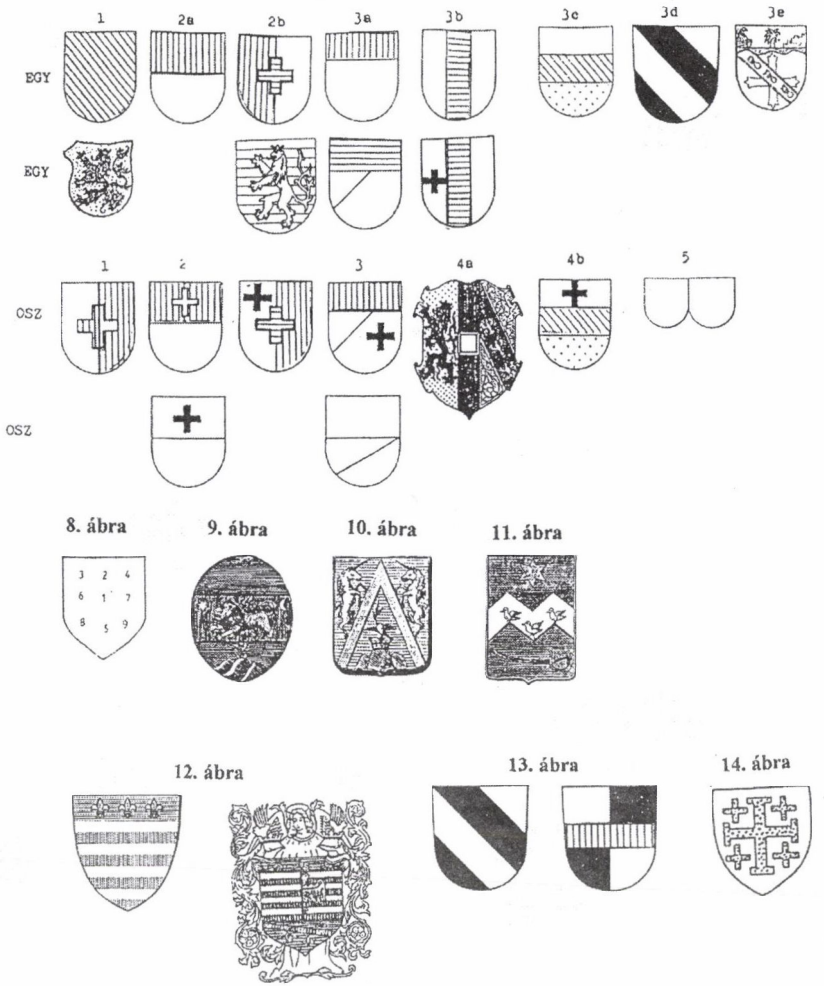

8. ábra **9. ábra** **10. ábra** **11. ábra**

12. ábra **13. ábra** **14. ábra**

III. Tábla: A címerhatározás szabályai (3e Lord Nelson, természetes ábrázolásmód a pajzsfőben; EGY 1 a Habsburg család ősi címere, EGY 2b Luxemburg címere, OSZ 4a a Habsburg-Lotharingiai-ház címere), **8. ábra:** A fő címerábrák határozói sorrendje, **9. ábra:** a br. Fejérváry címer, **10. ábra:** az Almási címer, **11. ábra:** a Stummer család címere, **12. ábra:** Kassa címerei (1369-ből és 1504-ből), **13. ábra:** A címermezők és az alapok közti kapcsolat (bal oldalon a von Schönfels család címere, jobb oldalon a von Holtzendorf család címere), **14. ábra:** Jeruzsálem címere.

Gottfried Schramm

EIN DAMM BRICHT

Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern

(Südosteuropäische Arbeiten Bd 100)

R. Oldenburg Verlag, München 1997. 397 o.

EGY GÁT ÁTSZAKAD

A római Duna-határ és az 5–7. századi népvándorlások a nevek és szavak fényében

Az „Egy gát átszakad" hangzatos főcímet viselő munka csak nagyon áttételesen szól még arról is, amit az alcímmé degradált igazi cím ígér. A könyvben ugyanis nem esik szó az aldunai (moesiai) római limes összeomlásáról s az összeomlást fokozatosan kiváltó vizigót, hun, osztrogót, gepida, kutrigur, avar, szláv és bolgár támadásokról, az utoljára említett két nép beköltözéséről – mindezen 376–680 közötti eseményeket adottnak és tudottnak veszi az ismert nyelvész, s egy szót sem veszteget rájuk. Miről szól hát a könyv? Ez is el van dugva a címben: név- és szófejtésekről. A szerző első mondataiban kifejti, hogy a római Birodalmi Rend balkáni összeomlását három forráscsoport segítségével lehet kutatni: 1. az elbeszélő (írott) források, 2. a régészeti források s végül, de nem utolsó sorban a 3. forráscsoport, a személynevek s egykorú kifejezések elemzésének segítségével — az utóbbi jelentőségét a történelem-kutatás még alig ismerte fel — így a szerző. Igaz, nálunk az elmúlt évtizedekben csaknem a fordítottja volt divatban, de ezen most ne akadjunk fel. Az előszóból tudjuk meg azt is (a lényeget), hogy a szerző 37 évig, 31 éves korától 68 éves koráig foglalkozott a témával, s jelen könyve valójában munkássága összefoglalása. Tekintsük át sorjában.

„Első, előkészítő rész: útmutató". Az 1.1. – 1.22. pontban ismerteti munkásságát és eredményeit. Szorosan ehhez kapcsolódik az Irodalomjegyzék I., II. 1–4., III. 1–7., IV. 1–3. tétele, amelyből kiderül, hogy a könyvben szereplő 15 tanulmányból 1960–1995 között 11 már megjelent. A szerző azonban azt állítja, hogy valamennyit átdolgozta könyve számára, s az éppen olvasott útmutatóval együtt 4 kiadatlan munkájával egészítette ki.

„Második rész: Az 5. század és a hunok." Az irodalmi jegyzék II. 1–4. tétele szerint kivétel nélkül korábban közzétett munkák együttese, közülük hármat még 1960–1965 között írt, a legkésőbbit is 1977-ben publikálta, vagyis az egész témakör munkássága korai rétegét alkotja. Ha egykori dolgozatait változtatás nélkül tenné közzé, ma azon is csodálkoznánk (bár védhetőnek tartanánk), csakhogy a szerző valamennyinél eldicsekszik azzal, hogy átdolgozta és kiegészítette őket. Ennek nem sok nyomát látni, hiszen még bibliográfiai utalásként sem találkozunk a hun személyneveket manapság összefoglalóan tárgyaló munkák címével. A hun nevek antik közléseit hiánytalanul összegyűjtötte s munkatársai segítségével kiadta J. R. Martindale (The Prosopography of the Late roman Empire II. Cambridge 1980), a hun személynevek többségét pedig nagy alapossággal újból elemezte *Omeljan Pritsak* (The Hunnic Language of the Attila Clan. Harward Ukrainian Studies VI. 1982), Pritsak nevével csak két 50-es években írt, nem túl jelentős dolgozata kapcsán találkozunk. 1962-ben már franciául olvasható volt Ligeti Lajos Dengitzik-névelemzése (Moravcsik-Festschrift, Bp. 1962), s aki másfél évtizeden át a hunok nyelvével foglalkozott, annak ismernie illett volna a korszak egyik vezető turkológusának, Németh Gyulának a témának szentelt jelentős munkáját, még akkor is, ha — a tudomány nagy kárára — az csak magyarul volt olvasható (A hunok nyelve, in: Attila és hunjai, Bp. 1940., Reprint kiadás: Bp. 1986). Nem ismeri (bár ki tudja e különös mellőzés okát), J. Benzing nagyobb munkáját sem (Das Hunnische, Donaubulgarische und Volgabulgarische. Fundamenta I. Wiesbaden 1969). Mind a négy tanulmányában F. Altheim, G. Doerfer és O. Maenchen-Helfen 50-es–70-es évekbeli nézeteivel vitatkozik. Néhányszor idézett magyar „hunszakértője" sajátos módon Moór Elemér (egy 1963. évi dolgozata), míg Harmatta János nevét és munkáit (1952, 1957) mint marxista társadalomtörténészét, s nem mint nyelvészét említi.

Ami mármost Schramm eredményeit illeti, azok többnyire megnyugtatóak s jórészt összhangban vannak az újabb eredményekkel. Általában elveti Doerfer minden hun nevet a germánból magyarázó nézeteit, s bár nem ismeri el, hogy a hun az ó-török valamelyik nyelvjárása lett volna (a turkológus véleményeket Moravcsik Byzantinoturcica-ja, Berlin 1958. nyomán idézi), saját maga az ismeretlen hun nyelv önállóságának elkötelezett híve és hirdetője. Az első, legnagyobb tanulmányban mindjárt bizonyítja is ezt, Attila és Bleda apja Mundiuchos nevét Mundjuks-nak, vagyis szerinte jellegzetes hun névnek állítja helyre a germán „torzításokból" és a görög betűs, nem kevésbé torzító feljegyzésekből. Nehezebb feladat volt az egyedül a Nibelung-énekben szereplő Bodelinges/Botalinges névből Etzel/Attila nagyapját megalkotni, de merészen belevágott. Az Eddákban szereplő Buthli segítségével alkotott Bodalung/Budilung-ból a Budal (–) tövet azonosítja Mundjuks apjával. A Nibelung-ének Kriemhilt-jét a leghatározottabban elválasztja Attila utolsó feleségének, Ildico-nak a nevétől, az előzőt burgund névként állítja helyre, az utóbbit — o-végződése alapján joggal — kelet-európai keletigermánnak. Végezetül Schramm is megtárgyalja a három ránk hagyományozódott hun közszót, a két italnevet, a médost (méhsör) és a kámont (árpasör), valamint a halotti tort jelentő stravat. Távolról sem szerencsésen; mindhárom esetben szláv eredetük mellett érvelget, nyilván azért, mivel a következő részben szüksége lesz majd mankó gyanánt a „pannon" szlávokra. A 124 lapot kitevő, önálló könyvnek is beillő hun-rész befejezésül 10 oldalnyi felettébb hasznos jegyzékben végződik: az európai hunok személyneveinek kritikai listájával. Ebben a hun mozgalom 20 legfontosabb 4–5. századi vezetőjének, majd Attila környezetéből a nagykirály kíséretéhez tartozó 12 kiválasztottnak a nevét veszi sorra. Mint mondottam, az első csoportból meglepően sokat „hunnak" határoz meg. Ezek: Balamber (aki tehát *nem* a gót Valamer!, mint azt józan ésszel eddig is tudtuk), Basích, Kursích, Uldin, Charaton, Budal (Attila feltételezett nagyapja Schramm szerint), Mundiuchos, Ruas, Dengizich, Ellac, Ernach, Uptaros, Oibarsios, Kreka/Erekan, Mamas, Atakam, Emnetzur, Ultzindur, Giesmos, Mundo. Gót formában csak az Attila és Bleda nevek, valamint a vitathatatlanul keletigermán származású Ildico és Laudaricus szerepelnek. Jóval vegyesebb képet mutat a birodalmi arisztokrácia, a *logades*, de ez az egykorú forrásokból is pontosan így ismert. Hunnak az alábbiakat tartja: Adamis, Eskam, Eslas, Berichos, keletigermán az Edekon/Edica név, s természetesen pannoniai római az Orestes. Az Onegesios – Skottas testvérpár nevének és származásának meghatározásával eddig egyetlen nyelvész sem boldogult, nem kivétel Schramm sem.

„Harmadik rész: Az 5–7. század és a szlávok". A következő „könyvet" alkotó 7 fejezetből ezúttal kettő volt közöletlen. Lényeges újítás az előzőekhez képest a különböző elterjedési térképek közlése (1–8. térkép). Szláv témákkal a szerző csak újabban kezdett foglalkozni, három 1984–1985-ben, kettő pedig egyenesen 1995-ben került először közlésre. Mivel a recenzens érdeklődési körétől és ismereteitől ez a rész távolabb esik, csupán néhány érdekesebb témára hívnám fel a figyelmet. Bevezetésül Schramm mintegy kedvcsinálásként a gótból a szlávba jutott művelődési szavakat elemez, jelesül a césaro (császár), a selyem és a vlach (római) szót, a szerző számára mégis legfontosabb a gótból származó Dunavo, az Al-Duna szláv neve. Ezután a két római főváros, a Rim=Róma és a Cesargrad=Konstantinápoly következnek sorra. Régi problémákat éleszt újra a szlávok korai gyűjtőneveinek, a venedinek, az antesnek vizsgálatával, valamint a sclaveni, sklavenoi, illetve sclávi, sklávoi nevekkel, ezek időben sem, területileg pedig egyáltalán nem fedték egymást. A szláv könyv főmondanivalója a III. 4. fejezet:a Duna kétféle szláv elnevezésének problematikája. A keleti (aldunai) szakaszra használt szláv Dunav, valamint a középső, a Kárpát-medencei Duna-szakaszt jelölő Dunaj szavak különböző eredetűek és jól szétválaszthatók. Az előző a keletigermán *Donaws-ból juthatott kezdetben Donavь alakban a Dnyeper Prut vidéki szlávokhoz, míg az utóbbit egy feltételezett szerémségi kiindulási zónából kalandos úton viszi fel az Oderáig-Visztuláig (Donajis-ból Dunajь) majd onnan a 6. századi szláv vándorlással vissza Pannoniába és Illyricumba, a két változat természetes határa a továbbiakban a Vaskapu lesz. Nos, ami a nyugati ide-oda útvonalat illeti, a szerző teljességgel megfeledkezik a 6. században masszívan közbeékelődő langobardokról majd az avarokról, egy „lakatlan" Pannonia sosem vált a szlávok sétáló utcájává, legfeljebb újkori pánszlavisták vágyálmaiban. Alighanem Schrammnak is kár volt bemenni ebbe az utcába...

Átugorva a bonyolult balkáni trák-szláv kérdést, a következőkben a pogány (vagy annak vélt) balkáni szlávoktól az egész szláv világban elterjedt néhány keresztény fogalmat elemez. Ilyen az egyház (*cьrky, crkva, cerkov stb.), a Krisztus és a kereszt (krьstь, križ) a keresztelés (krešt, kreščenie). A befejező szláv-fejezetben a nyugati szláv vár és templom szavak kelet-alpesi római közös előzményét, a castellumból származó kostel/kostol-t tárgyalja, a kettő azért ugyanaz, mert a 6–7. században általában egybeesett: a templom a várban volt.

„Negyedik rész: A 7. század és két keresztény nép a Balkán-félsziget közepén". A talányosnak tűnő cím mögött a román és az albán őstörténet kérdései rejtőznek. 3 fejezetéből egy 1987-ben, egy 1995-ben jelent meg, a befejező rész kiadatlan volt. A szerző is tudja, hogy a román témával tojáson jár, igyekszik hát tüntetően semlegesnek mutatkozni: „Daß meine eigenen Überlegungen ohne jeden Kontakt mit ungarischen Sachkennern angestellt wurden, sei nur *en passant* erwähnt" (280, 2. j.) – ezzel nem illene dicsekedni. A vitairodalomtól, vagy amit a szerző annak vél, szigorúan megtartóztatja magát, legyen szó román vagy magyar szerzőkről. Emiatt még az irodalmi jegyzékben is hiába keressük Tamás Lajos nevét és 1935. évi alapvető művének magyar címét avagy munkája francia változatát (Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. In: Archivum Europae Centro-Orientalis II. 1936, a továbbiakban: AECO), avagy „A. Du Nay" tudományos alaposságú, valóban vitakönyvét (1977), még Alföldi András híres könyvének címét (Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum) sem merte leírni, holott egy helyen elárulja, hogy ismeri, az Alföldi neve után kitett évszámmal: „(1944)". Schramm tévképzete az, hogy a 40-es években írott magyar munkák (annak ellenére, hogy tudományosságban úgyszólván mindenkor megbízható alapokon álltak) Hitler hatalmi politikáját igazolták (Machtanspruch Hitlers rechtfertigten, 280, 6. j.), ami egyszerűen nem igaz. Személyesen is tiltakoznom kell amiatt, hogy az Erdély története 1990. évi német kiadásából úgy említi (egyébként mellékesen) az általam és Makkai László által írott részeket, mint a „vita magyarországi állását" (Stand der Diskussion in Ungarn, 280, 7. j.). A 40-es évekkel kapcsolatos ál-tárgyilagosságának estek áldozatul Kniezsa Istvánnak az Ungarische Jahrbücherben (1943) és az AECO IX/X, 1943/1944-ben megjelent dolgozatai, ami a szerző tévhitével még menthető. Menthetetlen viszont Kniezsa korábbi főművének: Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, AECO IV, 1938 nem ismerése vagy negligálása, a romániai oldalról pedig a szász régész, K. Horedt teljes munkásságának elhallgatása (1940–1986). Annál meglepőbb s örvendetesebb mindezek után, hogy a kontinuitás tana legkeményebb magyar tudományos bírálójának s a balkáni korai románság nemzetközileg is legelismertebb magyar szakértőjének, Gyóni Mátyásnak szinte valamennyi művét nemcsak ismeri, de használja is, talán egykori személyes kapcsolatok és emlékek nyomán.

A IV. részt is térképek sorozata (9–14. térkép) teszi világosabbá. A legterjedelmesebb IV. 1. fejezet 1–5. tézise a különböző daciai dák/római kontinuitás elméleteket ismerteti, csak a IV. 1. 6. tézistől tér át a balkáni „Pásztorrománia" (Hirtenromania) kialakulására és terjeszkedésére a szélrózsa minden irányában, egészen a mai Romániába (pontosabban: Erdélybe) történt 12. századi — a szász-német betelepülést feltétlenül követő! — első bevándorlásáig. Nem érdektelen nyelvészeti probléma a román és az albán kereszténység szókészletében egyformán római eredetű egyház/templom szó elkülönülése, a románban a basilica (biserica) az albánban pedig az ecclesia (kishë) kialakulása. Az utóbbi római katolikus örökség, míg a biserica annak a cáfolhatatlan bizonyítéka, hogy az Al-Dunát átlépő és Erdélybe a 12. században bevándorló legkorábbi románok már görögkeleti vallásúak voltak.

A befejezés régi témát melegít fel: miért nevezik a románok a Dunát Dunaré-nak. A tudományon kívüli dák származtatásokat természetesen kategorikusan elveti, viszont nem képes valamelyest is elfogadható megoldással helyettesíteni. Nem, mivel, mint a német nyelvészek egy évszázada, ő is elfeledkezik az al-dunai térségben a 4–5. századtól folyamatosan jelen levő különböző török nyelvű népekről s a tőlük való átvétel lehetőségéről. A könyv használatát az elemzett-vizsgált szavak részletes jegyzéke biztosítja, s megkönnyíti az ókori és újkori személyek névjegyzéke, valamint a földrajzi nevek és a vizsgált témák külön jegyzéke.

Bóna István

ITÄMERENSUOMI EUROOPPALAINEN MAA

Szerk.: Kyösti Julku és Merja ÄÄrelä

Studia Historica Fenno-Ugrica 2. Oulu, 1997. 294 o. 104 ábra

A BALTI-TENGER FINNORSZÁGA EURÓPAI FÖLD

A Societas Historiae Fenno-Ugricae második tanulmány-kötetének címe sajátos, a finnben nem szokványos összetett szóval kezdődik. A kötet tartalma megindokolja a szokatlan földrajzi fogalom használatát. A finnugor és uráli rokon nyelvek kialakulásának színhelyét hagyományosan Észak-Kelet Európában a Volga-Káma-Vjátka, illetve az Észak-Nyugat Szibériában az Ob-Irtis vi-

dékére gondolják. Ezek lennének a finn-ugor (uráli) népek szétvándorlásának körzetei. A finn és az észt történelmi hagyományok szerint a keletről érkezett ősök vették birtokukba az „ígéret földjét". Ezzel a hagyományos szemlélettel nem egyezően a szerzők azt a felismerésüket terjesztik elő, hogy a finnugor nyelvek tulajdonosainak távoli ősei délről északra vándorolva érték el kialakulásuk színhelyeit. A finn nép és nyelv kialakulásának színhelye a szerzők érvei szerint a mai Finnország volt. A tanulmányok szerzői észt, finn és magyar tudósok. A korábbi feltevések alkotói figyelmen kívül hagyták, hogy az elméleteikben szereplő északi tájait az uráli és finnugor rokonság kialakulásának évezredeiben jégpáncéllal majd hatalmas tavakkal, édesvizű beltengerekkel borított. Megtelepedésre alkalmas szárazulatok hosszú évezredek alatt jöttek létre. A nagyvadakra vadászó és halász finnugor elődök csoportjai a jégpajzs fokozatos visszahúzódását követték, vándorlásra szorították őket az állattenyésztő, földműves indoirániak. Mivel ezek a korai évezredekben a Káspi-tenger, Ural hegység és Ural folyótól keletre nem voltak, a finnugor-indoiráni érintkezések színhelyeként a kelet-európai síkság jön számításba. A finnugor-indoiráni kapcsolatok meghatározó érvényűek a finnugor ősnépek lakóhelyeinek megállapításakor.

A finnugor nyelvtörténeti és őstörténeti kutatások nem értek nyugalmi állapotba. Tekintélyes alapművekben és kézikönyvekben, továbbá évtizedes vitákban kipróbált, ám mégis problematikus feltevések, magyarázatok mellé új megfigyeléseken, adatgyűjtésen építkező elemzések lépnek. Vélhetően az helyes, ha az olvasó vázlatos áttekintést kap az illusztris szerzők okfejtéseiről.

Pusztay János rámutat a nyelvi családfa-elméleten alapuló őshaza-fogalom hiányosságaira. Ez az elmélet feltételezi, az alapnyelvet beszélő ősnép zárt földrajzi egységet alkotó területen élt, ez a terület lenne az őshaza. Jeles nyelvtudósunk a legarchaikusabb nyelvi szintet morfológiai, morfoszintaktikai elemzésekkel közelíti meg. A délről északra vándorolt protofinnugor (protouráli) csoportok kelet-európai, baltikumi nyelvi láncában a nyugati és középső övezetben formálódtak a finnugor (uráli) nyelvek. Keleten érintkeztek a hatalmas területen elterjedt paleoszibériai és altáji nyelvekkel. Paleoszibériai nyelvi ismérvek a finnugor (uráli) nyelvek közül az ugor, a szamojéd és részben a mordvin nyelvekben érhetők tetten. A finnugor (uráli) nyelvek keleti részén a mordvin, ugor és szamojéd, középső részén a permi és a mari, nyugati részén pedig a balti finn nyelvek keletkeztek és éltek. A lapp nyelv továbbra is rejtély, elképzelhető, hogy a rokon nyelvek laza láncában népcsoportok mozogtak, belőlük alakultak ki a lappok és nyelveik. Feltehetően ezt a nyelvi láncot 8–10 ezer évvel ezelőtt egy délről jövő kultúra elszakította a szibériai lánctól és nyugatra szorította, ez volt az uráli kor kezdete, a keleti részek nyelveinek szókészlete ekkor vált finnugor jellegűvé. A mordvinok és a magyarok ősei nyugati irányban elvándoroltak, kiváltak a keleti érintkezésekből. A balti finn népek esetében ilyen vándorlásra utaló nyomok nincsenek.

Makkay János a finnugor-indoeurópai érintkezések történetének szentelte elemzését. Hangsúlyozta ezeknek az érintkezéseknek a horderejét a finnugor őstörténet szemszögéből. A finnugor és az indoeurópai alapnyelveket beszélő közösségek az Ural-hegységtől, folyótól és Kaspi-tengertől keletre soha sem éltek. A legősibb alapnyelvi állapotnak a felmérése jelenlegi eszközökkel nem lehetséges. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a régebbi kőkor felső szakaszában continumaiak megkezdték életüket. A mezolitikum nyelvi és történeti állapotai nagy vonalakban megismerhetők. Ebben az időben mindkét nyelvcsalád már dialektusokból állt, amelyek érintkező lánc szemeit képezték. A finnugor nyelvek a Baltikum és az Ural hegység közötti területen éltek. Finnország és a Baltikum legelső telepesei már bizonyosan a finnugor alapnyelv dialektusait beszélték a mezolitikumban. A szerző azon a véleményen van, hogy a finnugor dialektusok nem az indoeurópai, hanem a korai indoiráni dialektusokkal álltak érintkezésben nagy kiterjedésű földrajzi határ mentén. Az Ural hegység és a Baltikum közti térségben a mezolitikum idején megtelepedett protofinnugorok az eljegesedés déli határa mentén éltek.

Milton Nunez az oului egyetem régész professzora Finnország benépesülésének modelljét mutatja be régészeti adatokra alapozva. A szerző több tanulmányban fejtette ki véleményét, miszerint a finn történelemben „az ígéret földjének" ünnepélyes birtokba vétele nem történt, ugyanis a finn nép kialakulásának színhelye jelenlegi hazája. A Fennoskandiát benépesítő mezolitikus csoportok 4–6 ezer év alatt népesítették be, annak mértékében, ahogyan az fokozatosan felszabadult a jégpáncél szorításából. A jég fokozatos térvesztésével Kr. e. kb. 13 ezer évvel felszámolódott a kelet-, és nyugateurópai síkságokon élőket elválasztó fal, lehetővé vált a gének és kultúrák áramlása kelet és nyugat között. Kb. 13–11 ezer évvel ezelőtt néhány csoport a nyugat-európai alföldről az Északi tenger szárazulatán, illetve Nyugat-Skandinávia partvidékén elérte Nyugat-Norvégiát és kb. Kr. e. 9 ezer táján elérte Norvégia északibb részét. A kelet-európai síkságról érkezők Kr. e. 8–9 ezer táján benépesítették Finnország déli területét és Kr. e. 7 ezer körüli időkben a jövevények

elérték Finnország északi körzetét. A nyugatról érkezettek Norvégia területén sokáig elszigetelten éltek, míg a jég visszavonulása lehetővé nem tette találkozásukat a délről felhatoló népességgel. Finnország művelődési és népi viszonyait sem déli (baltikumi), sem pedig keleti (uráli) eredetű bevándorlás vagy műveltségi befolyás nem bolygatta fel. Mindkét irányból származó hatások, érintkezések érték Finnország ősi népességét. A baltikumi érintkezések következményei erősebbek, a keleti hatások sokkal gyengébbek voltak. – Valószínűsíthető, hogy a jég visszavonulását követő népesség egyik része a lappok, a másik a finnek ősei voltak.

Ago Künnap úgy véli, hogy a nyelvrokonság elvileg nem más, mint a többé-kevésbé különböző nyelvek hasonulása, amit lingua franca típusú közvetítő nyelv mozdított elő. Ennek rekonstruálása nehéz, mert a lingua franca sohasem volt teljesértékű nyelv. Humán genetikai szempontból Európa nagyon egységes. Észak-Európában finnugor (uráli) nyelveket beszélők éltek, déli szomszédaik indoeurópai származású földművelők-állattenyésztők voltak. Az érintkezés határán élő finnugor nyelveket beszélők megtanulták az indoeurópai dialektusokat (nyelvformákat). A nagyobb presztízsű agrár népesség nyelvformáiba finnugor szavak nem, ellenben fonetikai és morfoszintaktikai hatások beszüremlettek. Így jöhettek létre a germán, balti és szláv alapnyelvek.

Kalevi Wiik az ősgermán alapnyelv finnugor (uráli) eredetű fonetikai szubsztrátumának szentelte vizsgálódását. Az elmúlt 7500 év alatt Észak-Európa finnugor és indoeurópai nyelvei hatással voltak egymásra. Az érintkezésnek két fő eseménye volt. 1) A két nagy nyelvcsalád közti határ egyre északabbra tolódott. 2) Az indoeurópai nyelveket beszélők több hullámban érkeztek Livonia, Észt-, és Finnország partvidékeire. Észak-Németország, Dánia és Dél-Svédország finnugor nyelveket beszélő lakói Kr. e. 4 évezred folyamán átvették az indoeurópai nyelveket. Ennek a nyelvcserének a következtében új indoeurópai nyelvjárások alakultak ki, amelyekben igen erős finnugor fonetikai szubsztrátum maradt. A mai germán nyelvek ennek a nyelvtörténeti eseménynek a következményei. A finn és az észt partvidéken megtelepedett indoeurópai csoportok nyelveiket balti finn nyelvekre cserélték, ennek nyomai a finn, észt és más finnségi nyelvekben ősgermán, ősszéd szubsztrátumokban őrződtek meg. Sarkítva az állítható, hogy az ősgermán „finnugorul (uráliul) törve ejtett" indoeurópai nyelvjárás.

Markku Niskanen a balti finnek fizikai antropológiáját fejtegeti, A fizikai embertan nem igazolja azt a hagyományos felfogást, miszerint a balti finnek keleti őshazából érkeztek és keleti faji vonásokat hordoznak. Inkább alátámasztható az a magyarázat, hogy a balti finnek ősei több mint tízezer évvel ezelőtt érkeztek délről és azóta folyamatosság a finn történelem jellemzője. A finnek ugyanolyan távol állnak koponya méreteik szerint a keleti típusoktól, mint a többi európai nép. A finnek kraniometrikus szempontból a svédekhez és az oroszokhoz közelítenek leginkább, és híven őrzik a régebbi kőkori cromagnoni ember antropológiai örökségét. A finnek és észtek jobban közelítenek a svédekhez, mint mari és komi nyelvrokonaikhoz. A finnugor (uráli) népek genetikailag erősen különböznek egymástól, amiből következik, hogy a nyelvrokon népek földrajzilag több ezer éve elkülönültek egymástól. A DNA vizsgálatok szintén a balti finnek európaiságát erősítik. A volgai finnek esetében is, a DNA vizsgálatok europid eredetükre utalnak. A fizikai embertan, valamint az európai népesedés-történet megerősítik a balti és általában az európai finnugorok európai eredetét. A lappok viszont az európaiaktól és az ázsiaiaktól egyaránt eltérő sajátosságokkal rendelkeznek.

Unto Salo tanulmánya terjedelmében egy monográfiával ér fel. Régészeti, nyelvtörténeti és írott kútfők bevonásával a finn Ukko mondáját a menydörgés és a tűz mítoszával azonosítja. Vizsgálatában támaszkodik a finn őstörténet „enciklopédiájára", a Kalevalára. A Kalevala runái azt tartják, hogy az őstűz fellobbantói Ilmamoinen/Ilmarinen/Pitkämöinen voltak. A hagyománynak egy másik ága viszont azt tartja, hogy a mennyei tűz, a menydörgés istenének és asszonyának nászából eredt. Ukkot pedig a víz istennője csábította a földre. A csábító istennő ki tudta oltani a menydörgés istene szerelmének tüzét. Ezt a mítoszt Mikael Agricola, az első finn evangélikus püspök 1551-ben lejegyezte nehezen értelmezhető szavakkal. Ukko a nagy öreg a runák szerint „kőkörmű", az epitet utalás arra, hogy Ukko rokonságban áll az indoeurópai menydörgés és vihar istenével, akinek jelképe volt a férfiasság és a nőiesség jelképére alakított kőbalta.

A vihar indoeurópai istenének jelképe a kőből majd rézből készült balta vagy kalapács volt. Ukko finn főisten Kr. e. 3500 körüli időben, a kő és rézbalták korában született. A nyelvtörténet is azt tartja, hogy a menydörgés istenének neve, a balta, az istenség hatalmi körének és a menynek a nevei délkeletről származó árja eredetű szavak a finnben. Mivel azonban a finnben létezett a mennyet is jelentő „ilma" szó, az árja eredetű isten szó kikopott a finnből, erre enged következtetni a tűz mítoszában ránk maradt Ilmamoinen, Illamoinen név. Egyes finn dialektusokban a kőbalta

neve „ukonvaaja" helyett „ukonnuoli"-t Ukko nyilát emlegetnek. Ez azért lehetséges, mert az egyik mítosz-változatban Ukkon nyíllal lőtte ki a tüzet. Ennek megvan a svéd megfelelője is. A kora középkorban a tűzcsiholó acélt íjalakúra is készítették, ez a nem gyakorlatias, törékeny tűzcsiholó kiment a divatból, belőle alakultak ki a lant alakú vasak. A nyíl alakúak a mítoszra utalhatnak. A svéd-finn kölcsönhatás következményeként, a finn Ukko skandináv tulajdonságokat vett fel, Tor godfar nevének hatására Ukko az atya, atyácska állandó jelzőt kapta. Tor megmentője a berkenye, Ukkon állandó jelzője „rauni" – berkenye lett. –

Eero Jarva tanulmánya a finn állattenyésztésben és földművelésben alkalmazott eszközök, szerszámok eredetét elemezte. A vasból készült mezőgazdasági és kézműiparos szerszámok kultúrtörténete a kelta területekre megy vissza. A szerző terméketlennek tartja a kérdést; „honnan jöttünk", a finn gyökerek kutatását a „miből alakultunk ki" kérdés szolgálja. A keletkezés, kialakulás kutatása a mégoly rejtélyesnek tartott etruszk eredet elemzésében is hasznosnak bizonyult.

A kötetet záró, mintegy összegző tanulmánya Kyösti Julku főszerkesztő, a Societas Historiae Fenno-Ugricae elnökének a tollából származik. Arra a felismerésre jut, hogy az önmagába forduló finn kutatásban uralkodik az a felfogás, mely szerint a balti finnek a Volga, illetve az Ural hegység vidékéről valamivel több mint 5 ezer évvel ezelőtt érkeztek mai hazájuk területére. A keletről történt bevándorlás elmélete azonban több kívánalomnak nem tesz eleget. Közülük háromra hívja fel a figyelmet a szerző. 1) Expanziós központ, 2) vándorlási útvonal, 3) elvándorlás indítéka (pl. jobb életfeltételek). Régészetileg lehetetlen bizonyítani ezeket az előfeltételeket. A nemzetközi régészetben olyan hipotézis született, hogy a benépesülés fő áramlata a régebbi kőkor végén, az átmeneti kőkor idején délről észak felé irányult. A protofinnugorok valószínűleg a jégpáncél déli pereme mentén éltek nyugaton a Rajnáig, délen a Dunáig, a Fekete tenger északi partvidékén a Dnyeper torkolatától északra megnyíló területen, nagyjából, a Pecsora folyóig. Az alaphelyzet két hatás következtében kezdett változni. Először, a jég lassú visszahúzódásával, a protofinnugorok spontán módon terjeszkedtek észak, észak-nyugat és észak-kelet irányban. Másodszor, az újabb kőkori forradalom idején, a földművelés és állatenyésztés eredményezte a következő változást. Az agrár népesség indoeurópai lingua franca-ja, műveltségi fölényük, nagyobb lélekszámuk következtében az indoeurópai népek magukba olvasztották a finnugorok többségét, hatásukat csak nyelvi szubsztrátumok jelzik a germán és a balti nyelvekben. Várhatóan ezek a szubsztrátumok északon bizonyíthatók, ott, ahol a beolvadás a legkésőbben következett be. A finnugorok csak az északi övezetben őrizték meg nyelvüket, és mindig erős indoeurópai hatás alatt voltak. Ez alól kivételt képeznek a magyarok, akik a korai középkorban érkeztek jelenlegi hazájukba. A földművelők és indoeurópai nyelveik először a számukra előnyös löszterületekre terjeszkedtek, közöttük megmaradtak jelentős mezolitikus csoportok, amelyek idővel olvadtak össze az indoeurópai jövevényekkel. A történelmi események egyszeriek, a középkorban történt finn-lapp kapcsolat példázza a fejleményeket. Először a tenger és a folyók partvidéke népesült be finnekkel, kultúrájuk még nem paraszti, hanem zsákmányoló, főként halász volt. A földművelés csak nagyon sokára vált uralkodóvá. A finn népesség a korai középkortól a 18. századig délről északra terjeszkedett. Megközelítően hasonlóan történt ez a nagyon távoli időkben Közép és Kelet-Európában.

Azzal veszem át a szót, a tanulmányok szerzőitől, hogy recenzensi feladatom a méltánylás, a figyelemfelkeltés, de nem az állásfoglalás olyan tudományos szakágazati fejtegetésekben, amelyek célzott szakágazati elmélyülést követelnek. Szerfelett sajnálatos lenne, ha a jeles tudós szerzők új megközelítése nem váltana ki termékeny véleményváltást. A hallgatás elszomorító lenne. Aligha várható, hogy a hagyományos magyarázatok hívei viták, ellenvetések nélkül adnák fel sok próbát kiállt nézeteiket. Mindenki, aki a finnugor őstörténetben állásfoglalásra kényszerült, szembe találta magát az indoeurópai kapcsolatok ügyével, színhelyeinek és idejének, illetve idejeinek problémájával. Korábban Heikki Paasonen és Munkácsi Bertalan, újabban Harmatta János vizsgálta a finnugor-indoeurópai nyelvi érintkezéseket. Az ezekre vonatkozó ismereteket a kötet szerzői bővítették.

A finnugor teremtés-mítoszok a szárazulatok létrejövetelét úgy mutatják be, hogy vízi madarak a vizek fenekéről csőrükben hoztak felszínre földet és abból alakult ki az ember élettere. Ezek a teremtés-mítoszok mintegy folklór „emlékezetei" a természet-történetnek. A jégpáncél olvadásának korában hatalmas belvizek borították azt a területet, ahol a hagyományos álláspont az uráli és a finnugor őshazát sejti. Szárazulat, ahol az ember megvethette lábát a vízek elapadásával, évezredek alatt képződött. A protofinnugorok a jég és vizek visszavonulásának nyomán nyertek életteret. Az indoeurópai érintkezések vizsgálatában fontosak lehetnek azoknak a kis lélekszámra apadt finnségi népeknek a nyelvei, amelyek Finnország és Észtország keleti határától a Ladoga és az Onyego közéig terjedően élnek. Az elmúlt évtizedekben nem kívánatosnak tartott kutatásuk

most komoly lehetőségeket kaptak. Két műre hívom fel a figyelmet: vepsz nyelvész, Irma Mullonen „Ocserki vepszkoi toponimii", (A vepsz toponimiák vázlata), sajnos, máris bibliográfiai ritkaság számba menő könyvére, valamint A. Punzsina összeállításában elkészült, 1994-ben kiadott „Szlovar karelszkogo jazyka" (A karel nyelv szótárá-ra), amelyik a Tveri Karjala dialektusaira épül. – A kevésbé tájékozottak számára: az egykor egyetlen Karjala már a cári időkben egy Tveri és egy a Ladogától északra lévő közigazgatási Karjalára oszlik. A két Karjala finnségi népei azonosak, nyelvjárásaik különböznek. (Finnségi népek nyelvei közeli rokonai a finnek és az észtnek.) Az egykor összefüggő lánc maradványainak vizsgálata sok szempontból jelentős, kettőre utalok. Először, a keleti finnugor népekkel és nyelvekkel megszakadt kapcsolat lenyomatait őrzik. Másodszor, peremre szorult nyelveik archaizmusa az orosznál sokkal korábbi indoeurópai érintkezések felől nyújthatnak felvilágosítást. Lehetetlen előre látni a kötet tanulmányaiban kifejtett nézetek sorsát. A gondolatok természetéhez tartozik, nem tűnne el, illetve nem lehet eltüntetni őket. A gondolat nem hal el, legfeljebb megfeledkeznek róla. Egy példa: a kettős honfoglalást taglaló vita részvevői vagy akként mutatják vagy valóban nem tudnak a két nagy vitázó fél, Hunfalvy Pál és Vámbéry Ármin gondolatáról, miszerint a magyar honfoglalást sokkal megelőző időktől fogva finnugor nyelvű népesség élt a Kárpát-medencében.

Végezetül, a finn nemzeti önérzet, a nemzeti értékek iránti tisztelet közismert. Ha csupán századunkban elért vívmányaikat vesszük is tekintetbe, tisztelgést érdemelnek. A finn szerzők meg sem kísérlik a közelebbi múltból eredő nemzeti értékeik hatályát rávetíteni a sokkal korábbi időkre. Ennek a tanulságnak van némi aktualitása.

Bartha Antal

ERDÉLYI OKMÁNYTÁR.

Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300.
Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond.
Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia I. 1023–1300. Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus Jakó.
Budapest / Budapestini 1997/MCMXCVII. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26.) 483 o. + térképmelléklet.

Köztudomású, hogy a középkori Magyar Királyság területén a 12. századtól fogva két jelentős különkormányzati egység alakult ki, melyek az élükön álló tisztviselő személyén keresztül kapcsolódtak a királyi központi kormányzathoz, s melyeket a 13. században gyakorta adtak ki a királyi család férfitagjainak hercegi kormányzásra. Mivel Szlavóniát eredetileg is a magyartól eltérő, homogén etnikum lakta, a területi és az etnikai határ nagyjából egybeesett, már a múlt században megindulhattak a terület történetére vonatkozó források egységes irányítás alatt álló kiadási munkálatai, magyar és horvát kutatók között nem léptek fel illetékességi problémák. Erdélyben azonban a 13. századtól fogva három különböző nyelvet beszélő és egymástól eltérő társadalmi keretek között élő népesség lakott egymás mellett, a kormányzati egységen belül nem fedte egymást az etnikai és területi határ. A kései leszármazottak a történeti kutatás fókuszába többnyire saját népük történetét állították, így már a századfordulón volt okmánytára a székelyeknek, szászoknak, románoknak. Az előttünk fekvő kötet jelentőségét éppenséggel leginkább annak köszönheti, hogy az Erdély történetére vonatkozó forráskiadványok közül elsőként vállalkozott arra, hogy tudatosan az ott élő népek mindegyikét tekintetbe vegye, s az Árpád-kori Erdély korai történetének összes forrását egybegyűjtse. Első lépésként a korai, a történeti Erdély kialakulása szempontjából kulcsfontosságú forrásokat tárja a kötet a nagyközönség elé: az Árpád-kor javarészt okleveles anyagát. A kötet címoldala és előszava azonban egyaránt azt ígéri, hogy lesz folytatás: az elsőt további kötetek fogják követni, melyek (a magyarországi bevett gyakorlattól némileg eltérő módon) 1542-ig kívánják közrebocsájtani a források regesztáit. Azt már rögtön ismertetésünk elején le kell szögezzük, hogy tartalmi és formai tekintetben egyaránt remek kiadvánnyal gyarapodott történeti irodalmunk.

A kötet összeállítására nem kisebb tekintélyű egyéniség vállalkozott, mint a hazai és nemzetközi középkorkutatásban mindig is nagyrabecsült Jakó Zsigmond. A neves erdélyi középkorkutató előszavában kitér az erdélyi okleveles gyakorlat kialakulásának, a középkori szöveghagyományozódásnak és az erdélyi forráskutatásnak a történetére (7–32. o.). Rögtön az elején leszögezi Jakó

professzor azt a tényt, hogy a középkori Erdély nem képvisel önálló írásterületet (miként azt a szlovákiai kutatás, elsősorban is Richard Marsina a Felvidék kapcsán oly gyakorta hangsúlyozza a kedvezményezett oklevélkiállításban játszott szerepének kiemelésével), hanem „írásbelisége szerves része az országosnak" (7. o.). Ennek az írásbeliségnek legkorábbi önálló és vitathatatlanul hiteles emléke a gyulafehérvári káptalan 1231. évből hagyományozódott oklevele. Az egyházi oklevéladót időrendben a terület világi kormányzójának kancelláriája követi 1248-tól, majd a városi 1268-tól és 1280-tól. A szerző mintegy 30–35 000 darabra becsüli előzetesen azt az oklevélszámot, mely eredeti, átirat vagy említés formájában maradt ránk, s melyet az idők során a most induló sorozatnak fel kell majd dolgoznia. Ennek kapcsán megismétli Mályusz Elemér híres tételét: ez a mennyiség „nem akkora, hogy közzétételével ne lehetne megbirkózni, de elég gazdag ahhoz, hogy feltárása" megérje a fáradságot (11. o.). Az ezt követő fejezetek hiánypótlók a magyarországi szakirodalomban, hisz elsőként foglalják össze az erdélyi forráskutatás történetét, azt az erőfeszítést, melyet magyar, szász és román kutatók fejtettek ki közös hazájuk történetének alaposabb megismerése érdekében. A sort természetesen a Váradi Regestrum 1550. évi kolozsvári kiadásával nyitja a szerző, majd korábbi historiográfiai alapokon számba veszi a jezsuiták és az erdélyi szászok munkásságát. Vonatkozó irodalom hiányában az erdélyi magyar és román forráskutatás összefoglalásánál Jakó Zsigmond mondhatni úttörő munkát végez (15–30). „A jövő útja" című fejezetben azokat az elveket fejti azután ki, melyek alapján jelen kötet megszületett (30–32. o.).

Ehelyütt figyelmet érdemel a formaválasztás (regeszta-forma) indoklása, mivel egyre gyakrabban merülnek fel kételyek ezzel a forrásközlési módszerrel szemben (ld. Mályusz Elemér önkritikus szavait idézve Solymosi L. ismertetésében a Zsigmondkori Oklevéltár új köteteiről: Levéltári Közlemények 67 [1996] 162. o.). Nehezen tartom elfogadhatónak azt az érvet, miszerint a hivatásos történészek körében is visszaszorulóban lévő latin nyelvismeret problémáját magyar nyelvű kivonatok közzétételével kellene orvosolnunk, hisz egy-egy „Translations for historians" címet viselő sorozat az angolszász világban is a szakmai színvonal és a történeti műveltség zuhanását idézte elő. A mai átlagos történeti érdeklődés pedig aligha hatol a forráskiadványok mélységeiig. Jakó Zsigmond maga is úgy vélekedik, hogy a regeszták „nélkülözhetetlen kutatási segédletek", melyek hasznos tájékoztatást nyújtanak (25. o.). A köztes megoldást jelen esetben is szívesebben láttuk volna olyan formában, hogy a Fejérnél, vagy a nála is régebben közölt, avagy nehezen hozzáférhető kiadványokban megjelent oklevelekről teljes szöveg, a színvonalas forráskiadványban megjelentekről csak regeszta lásson napvilágot (így érdemes lett volna teljes szövegükben újra közölni a 164., 214., 242., 259., 280., 328., 346., 354., 374., 377., 381., 382., 421., 467., 496., 563. stb. számokat). Kétségtelen ellensúlya ugyanakkor a formából adódó hátránynak az elérhető teljességre törekvés (31. o.). Érdemes lett volna kitérni a közlés olyan technikai eszközeire is, amelyek a szöveghűséget szolgálják, mint pl. hogy az adott forrásból nem, csak másunnét ismert információkat a regeszták szögletes zárójelbe téve egészítik ki (az ilyesfajta technikai eligazításnak a könnyebb ellenőrizhetőséget kell szolgálnia). Az egyébiránt rendkívüli érudícióval megírt bevezetőbe néhány kisebb értelemzavaró hiba keveredett: nem szerencsés pl. a születőfélben lévő mediévisztikát azonosítani a középkori történetkutatással, a kritikai kiadást (*editio critica*) a történeti forráskritika alapján álló forráskiadással, mivel ez utóbbi a filológia *terminus technicus*a (29. o.). A magyar nyelvű előszót román (33–60. o.) és német (61–90. o.) követi, majd a rövidítésjegyzék után a felhasznált könyvészeti források listája következik (95–116. o.). Ez a (Zsigmondkori Oklevéltár III-IV. kötetéből egyébként már ismeretes) lajstrom-forma sajátosan vegyíti az abszolút betűrendes és a megjelenési hely, folyóirat stb. szerinti módszert, pl. a Századokban megjelent cikkeket mind a Századok címszó alatt sorolja fel a megjelenés időrendjében, s a szerző helyén utalószót találunk. Bonyolítja a jegyzék használatát, hogy a több szerzős forráskiadványok összes résztvevőjétől utalószó mutat az illető forráskiadvány felé, így pl. Véghely Dezsőtől, Ráth Károlytól vagy Ipolyi Arnoldtól egyaránt eljuthatunk a Hazai Okmánytárhoz, Nagy Imrétől valamilyen okból már nem. A 163. számnál *Wenzel, Adalék* rövidítés feloldásáért először a Wenzel címszót lapozza fel a használó, majd itt megkapja a szükséges eligazítást az *ÉrtTtK III/3.* kötetéhez. Nagyobb a valószínűsége, hogy az átlag kutató a cikket rögtön a szerzőnél, a forráskiadványt a címnél várja, a regeszták apparátusában pedig egyébként is a cím-rövidítés szerepel, így a bibliográfia rendszere túlzottan is bonyolultnak látszik. Ugyanakkor könnyedén tájékozódhatunk arról, hogy az okmánytár összeállításához egyetlen cikket sem találtak alkalmasnak az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjairól a feldolgozásra, holott éppenséggel Machovich Viktor cikke (*A magyar-francia ciszterci kapcsolatok történetéhez. EPhK 59 [1935] 269–288.* o.) erdélyi vonatkozásai miatt megérdemelte volna a figyelmet, bár Hervay is kiaknázta a cikket ciszterci *Repertorium*ában.

A kötet összeállításában, illetve az előmunkálatok során Jakó professzor heroikus munkát végzett. Külön kiemelkedő érdeme a kötetnek, hogy önálló forráskritikai alapokra helyezkedett, az egyes darabokat a korábbi közlésektől eltérőleg mind kritikai megjegyzésekkel látta el, néha eltérve a hazai diplomatikusok konszenzusától is (pl. 13. sz.). A korábbiakban a legteljesebb forrásanyagot egybehordó szászok számbeli mutatóihoz képest nagyságrenddel nagyobb a most megjelent kútfők száma: Teutsch – Firnhaber 385, Zimmermann – Werner 288 Árpád-kori darabjához képest Jakó Zsigmond 603 regesztája a forrásbázisnak tetemes növekedését mutatja. A 603 regeszta között összesen mintegy 37 teljes szövegű oklevél kapott helyet, melyek korábban még nyomtatásban nem láttak napvilágot, köztük 10 említés vagy tartalmi átírás, 27 teljes szöveg (114., 185., 196., 228., 275., 286., 303., 313., 332., 351., 363., 364., 412., 422., 433., 435., 442., 443., 444., 460., 461., 509., 513., 539., 543., 546., 550., 560., 568., 573., 584., 589 [3,4,5,6]., 593., 596. sz.). Kiemelkedik a kiadatlan II. András- (114. sz.), IV. Béla- (196. sz.), István herceg- és V. István- (275., 286. sz.), valamint a VIII. Bonifác pápa-féle oklevél (593. sz.), de a vajdai (332., 539., 550. sz.), kalocsai érseki (351. sz.) és számos erdélyi káptalani (363., 433., 444., 560., 568., 573., 584., 596. sz.) oklevél is figyelmet érdemel és jelentős nyeresége történetkutatásunknak.

A közölt forrásanyag nem csak nagyobb számú de műfaji és tartalmi tekintetben színesebb is mint a korábbiak. Jelentős számbeli gyarapodást jelent néhány elbeszélő forrás (8., 191., 192., 193. sz.) felvétele, legföljebb az a kérdés, vajon minden lényeges szöveg feldolgozást nyert-e: a 8. sz. esetében pl. az olsavai csatában részt vett besenyő és székely csapatokat említő krónika-helyen valószínűleg nyugat-magyarországi székelyekről van szó, így felvételének indoka legalábbis magyarázatot igényelt volna (a székelyeket szintén említő, az 1146. évi Lajta-menti csatát leíró párhuzamos krónika-hely ugyanakkor hiányzik a listából, *SRH* I, 456, de nem szerepel az *Albericus Trium Fontium monachus* által feljegyzett eset az erdélyi vörös emberkékről sem, Gombos 32. o. stb.). További műfaji és tartalmi gazdagodást jelentenek a Váradi Regestrum számos bejegyzése (36–61., 63–73., 75–89., 92–106., 108–113., 116., 156., 182. sz.), az gyulafehérvári káptalan regisztrumának újabban ismertté vált feljegyzései (410–411., 413–416., 423–426., 490., 492–494. sz.), ciszterci statútumok (34–35, 40. sz.), premontrei monostor-jegyzék (176. sz.), és számos oklevél-narráció (262., 265., 267., 268., 282., 290., 325., 392., 406., 438. sz.), melyek többnyire IV. Béla és fia feketehalmi ütközetéről emlékeznek meg. Az oklevéladók listája önmagában is meglehetősen színes: a legnagyobb számú pápai, királyi és hiteleshelyi oklevelek mellett megtaláljuk az erdélyi püspökök, a jesi püspök (502. sz.), az örmény érsek (567. sz.), a bíborosok (429. sz.), a legátusok stb. oklevelezésének emlékeit egyaránt.

Alig-alig akad olyan, a történeti Erdélyre vonatkozó adat, mely Jakó Zsigmond figyelmét elkerülte volna. Egy érdekes forráshellyel mégis kiegészíthetjük a megjelent anyagot. Köztudomás szerint az internetes adatközlés a bölcsésztudományokban csak napjainkban kezdi meghozni első gyümölcseit. Nemrégiben a Los Angeles-i kutató, *Steven M. Wight* lekötelező előzékenységgel közzétette kéziratkutatásait (a következő URL alatt található a recenzió lezárása idején: http://www.loop.com/~swight). Eddig is tudtuk, hogy a bolognai *ars dictaminis*-író és retorika-tanár, Boncompagnus (Boncompagno da Signa) (1170 k.-1240 k.) nagy hatású levélminta gyűjteményében vannak magyar vonatkozású adatok (Gombos 891. sz. 417–418 l.), mivel azonban művei nagyobbrészt kiadatlanok és nehezen hozzáférhetők voltak, ezek módszeres *hungarica*-szempontú feltárása és kiaknázása eddig még nem történt meg. Steven M. Wight közleményében található egy, a történeti Erdélyre vonatkozó s 1215 (legkésőbb 1226) előttre tehető levélminta, melyben egy erdélyi kanonok azt kéri a pápától, hogy apostoli levelével ajánlja a magyar király figyelmébe. A levél szövege címével együtt a következő: *De illis, qui petunt commendari principibus."Petit a sanctitate vestra magister A. Ultrasilvanus canonicus, ut eum dignemini litteris apostolicis illustri regi Ungarie commendare, rogantes ut ob vestram reverantiam ipsum de caro cariorem velit habere."* (*Boncompagnus* v. *Rhetorica antiqua* 3.20.24, jó szöveget őrző kódexe pl. Münchenben BStabi clm. 23499.). Az ma már eldönthetetlen, hogy valódi petícióról vagy fiktívről van-e szó, regisztrálása a mai gyakorlatnak megfelelően mégiscsak érdemes (az *Urkundenbuch des Burgenlandes* is felveszi a fiktív levélmintákat).

Tartalmilag is gazdag a forrásanyag: a legnagyobb számú királyi adománylevelek és hiteleshelyi birtokperes eljárások mellett találunk kiváltságleveleket (pl. a sárdi püspöki népek kiváltságolása 535. sz., a désaknai hospesek kiváltsága 465. sz., a tordaaknai királyi népek kiváltsága 482. sz.), végrendeleteket, búcsúengedélyt (567. sz.), püspök és mesteremberek közti szerződéseket (430. és 480. sz.), szentszéki ügyet (440. sz.), vámszabályozást (448. sz.), a legátus tevékenységének támogatását szorgalmazó pápai oklevelet (459. sz.), vagy éppen a kormányzat mindennapjaiba

betekintést engedő, az alvajda helyettesétől kiadott diplomát (eszerint az alvajda az ügyek intézésének megkönnyítésére helyettesénél hagyta a pecsétjét 479. sz.), a nemesi megye működésének megindulását mutató forrást (499. sz.), de olvashatunk az Erdélyország által kirendelt társbírákról (479. sz.) is, s a sort végtelenül folytathatnánk tovább. Természetszerűleg bekerültek a gyűjteménybe az Árpád-kor híres és közismert darabjai: az állítólagos Kálmán-notícia (6. sz., itt érdemes lett volna megemlíteni, hogy az „episcopus" szó konjektúra eredménye!), a Betlehem párizsi diák halála kapcsán keletkezett levelezés (15–16. sz., megjegyezhető, hogy Betlehem származásával kapcsolatban a régibb irodalom jó okkal fogta gyanúba a Rátót nemzetséget), III. Béla jövedelem-összeírása (17. sz.), Iohannes Latinus kiváltságlevele (30. sz.), az Andreanum (132. sz., itt az apparátusból kimaradt Nagy Gábor [egyébként sok helyütt hibás] fordítása: *Magyar középkor. A államalapítástól Mohácsig [Forrásgyűjtemény]. Összeáll.: Nagy G. Bp. 1995, 183–184.*), a beregi egyezmény (168. sz.), az első nyomtatásban megjelent magyar érdekű oklevél (190. sz.), IV. Bélának az erdélyi püspök postulációja kapcsán a pápához intézett levele (199. sz.), a Rátótok hamis osztálylevele (402. sz., ez legvalószínűbben 1324 táján készült), Lodomér érsek egyik párizsi levele (436. sz.), az 1291. és az 1298. évi törvény (470. és 571. sz., ezeknél hiányoljuk *Szilágyi Loránd* forrásgyűjteményének az említését: *Árpád-kori törvények. [Kézirat] Bp. ³1964,* 89–96, 96–106.), Morosini Albertino honfiusító oklevele (570. sz.), hogy csak a legközismertebbekre szorítkozzunk. Igazi diplomatikai ritkaság is található a kötetben: keretes átírás helyett a nyugat-európai gyakorlathoz közelebb álló záradékos (521. sz.), hiteleshelyi vagy közjegyzői oklevél helyett egyházi személyek által megpecsételt magánoklevél (534. sz.). A névtan érdeklődésére tarthatnak számot a szolganevek (354. sz.) és az Olivantus szerzetesnév (564. sz.). Egyszóval a kötetben minden tudományterület művelője megtalálhatja az őt érdeklő forráscsoportot. A közölt források eredeti nyelvének spektruma a latin és a német (307. sz.).

A kiadványba bekerültek a hiteles oklevelek mellett a gyanús és hamis oklevelek egyaránt, de még Kemény József hamisítványai is, természetesen szembetűnően megkülönböztetve a hitelesektől. Az előszó ugyan leszögezi, mit ért történeti Erdélyen (30. o.), ennél azonban jóval többet kapunk: bekerültek a gyűjteménybe a Kunországra, Moldvára, Szerémségre, Macsóra vagy Máramarosra vonatkozó regeszták is, vélhetőleg szinte teljes számban (145., 148–151.,153–155., 159., 169., 171–173., 205., 308., 522. sz.). Az adat felvételéhez a területre közvetlenül vonatkozó oklevelek mellett elegendő volt az erdélyi kedvezményezett vagy egy erdélyi tisztségviselő említése (326., 530. sz.) csakúgy mint a királyi tartózkodási hely megadása (454. sz.). A terület egykori viszonyaira közvetlenül adatokkal szolgáló adománylevelekből a határjárások teljes szövegben kerültek a kutatók kezébe, nagyban megkönnyítve ezzel a használatot, érdemes lett volna azonban a magyar és a latin szövegeket tipográfiailag megkülönböztetni.

A forráskiadás nem csak azért hálátlan feladat, mert az emberélet határain kívül hozza többnyire gyümölcseit, hanem azért is, mert az ismertető könnyen talál kifogásolni valót, amelynek a súlya persze messze sem vetekedhet a forráskiadvány értékeivel. Ilyenek természetszerűleg a jelen kötetbe is kerültek. Következetlennek tartjuk többek között a helynévhasználatot. Erdélyre a latin *Ultra-* és *Transsilvanus* fordításaként az erdélyi, erdőntúli, erdélyrészi (?) (a *partes* ez esetben 'vidék' jelentésű!) alakok szerepelnek következetlenül (30., 132., 139., 188., 190. sz. stb.). Nem éppen felhasználóbarát az a tény, hogy a regeszták megőrizték az eredeti helynévi alakokat, s a mai helynév csak a mutató segítségével állapítható meg. A Geur-i püspök a mutatóba se került be (142. sz.), ott csak *Geurinum*mal találkozhatunk, másutt győri püspökről olvasunk (248. sz.). Egyazon oklevélben szerepelnek modern alakok és történetiek egymás mellett (pl. 142. sz. Lilienfeld, Egres, Kerc neve, mellettük zárójelben az eredeti alak). A veszprémi püspök nevéből a *Vesprim* mint történeti alak lexikalizálódik a mutatóban, holott ez csak egy, a *Vesprimiensis* melléknévből kikövetkeztetett (a nyelvészek által „csillagosnak" nevezett) alak (144. sz.). Egyazon méltóságsoron belül szerepel esztergomi, kalocsai, pécsi főpap és Wesprim-i püspök (miért nem szerepel soha *Strigonium*-i érsek?). Az eljárás mindenesetre magyarázatot kívánt volna. Az átiratokból ismert helynévi variánsok döntött vonalas megadása indokolt a regesztaszövegben, nehezebben tekinthető elfogadhatónak egy latin kivonatban (230., 562. sz.). Nem következetes a diplomatikai minősítés sem: a „belefoglalva" kifejezés egyaránt vonatkozik tartalmi (292., 294., 299., 303. sz.) és teljes szövegű átírásra (387., 388., 398., 475., 486., 487., 548. 551., 600. sz.). A szöveg valós hagyományozódása csak az átiratok fellapozása segítségével állapítható meg, az állítólagos Kálmán-kori notícia kapcsán csak a 147. sz. fellapozása után tudjuk meg, hogy II. András oklevele csak IV. Béla átiratában maradt meg, az meg (211. sz.) csak Báthori Gáborében (ugyanígy 251/408., 208/255., 169/256., 275/318. sz. stb.), máskor meg a teljes hagyománytörténet szerepel az apparátusban (217., 272.,

357., 452. sz.). A 277. sz. esetén pl. csak a Zsigmondkori Oklevéltár regesztájának felütésével derül ki, hogy I. Károly oklevele maga is átírásban maradt csak korunkra.

A kifogások másik csoportja tartalmi kérdéseket érint. Gergely legátus (20. és 22. sz.) titulatúrájával több probléma is adódik. Először is az, hogy a *de Sancto Apostolo* nem a származási helye, hanem a családneve, mert egyébként római születésű volt az illető (vö. *W. Malaczek, Papst und Kardinalskolleg von 1191 bis 1216. Wien 1984, 93–94.*), tehát szerencsésebb a nevet nem magyarítani, hanem meghagyni eredeti praepositiós formájában. A másik baj a tituláris templomával van: a mutatóból az derül ki, hogy ezt a Nápolyhoz közeli *Portici* községgel azonosították, ezért szerepel a körülményes *Portici-i* alak a regesztákban (valójában Portici nem volt püspöki székhely, hogy Szűz Mária temploma van-e, nem ismert előttem), holott itt egy Róma városi templomról, a *S. Maria in Porticu v. Portico* templomról van szó, mely a Capitolium tövében, a Forum Romanum észak-nyugati sarkától nem messze található (vö. *R. Lanciani, Forma vrbis Romae, Roma 1990. 28. sz. szelvény*). Mivel a diakónusbíboros csak római titulus papja lehetett (vö. *A. Werminghof, Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter, Leipzig-Berlin 1913, 38.*) indokolatlan a bíborosi címet bárhol *[római]*-val kiegészíteni, hisz ez a természetes (179–181. sz.). Nem szerencsés a *mitra püspökfövegként* való régies fordítása (139. sz.), a *püspöki szentségek* emlegetése (valójában itt azokról a szentségekről van szó, melyek kiszolgáltatása a püspök számára volt fenntartva, 246. sz.), a *ciszterci*ta kifejezés (250., 316. sz., a mutatóba a helyes *ciszterci* alak került!), nehezen érthető a *közbűnöző* kifejezés (463. sz.). A *sessio villarum* inkább falusi telek, mintsem faluszerű település (222. sz.), a *hospites castri* alatt várföldre települt vendégnépeket kell sejtenünk, nem pusztán várnépeket (242. sz.), s a *descensus* fordítása sem helyes *beszállásolás*ként (447. sz.). Az *equitatura* valószínűleg *hátasló* és nem *kíséret* jelentésű (62. sz. vö. *MKLSz III,343–344.*). A 187. sz. esetében a *Ladislaus dictus* (László nevezetű) tartozik egybe, s nem a *dictus comes* (gróf v. ispán nevű). A *bérc* szót szerencsésebb kisbetűvel írni, mivel ragozhatatlan latin köznévként kezelték (400. sz., ld. még a mutatóban 361. o.). A 190. sz. méltóságsorából Bertalan veszprémi püspök után csakúgy, mint Zimmermann – Wernernél, kimaradt Mátyás váci püspök neve (vö. Reg. Arp. 674. sz.), aki ti. a választott esztergomi érsek volt. Filológiai tekintetben a szokatlan alakokra a regeszták felkiáltó jellel utalnak. Nem szükséges azonban a felkiáltójel a 114. sz. *super* kifejezése után, mert nyugvást jelentő igék mellett accusativusszal is jelenthet -on, -en, -ön-t; a 262. sz. *succubuerunt* után, mert ez helyes alak; az 568. és 584. sz. *ullo unquam temporum* után, mert genitivus partitivusként megállja a helyét; 347. sz. kettős genitivusi szerkesztés miatt is fölösleges a felkiáltójel; 539. sz. a *depositio iuramentalis* a középkorban szabályos fejleménye a képzett ható főnév melletti genitivus obiectivusnak; 589/6. sz. a *processum fuit, curritur* szabályos személytelen szerkesztésű alakok, használatuk elfogadható.

Néhány zavaró sajtóhiba is került a kötetbe. Bizonyítandó, hogy a számítógép ördöge sem jobb a nyomdáénál, benne maradtak az elválasztójelek a 241. és az 516. sz.-ban. 256. sz.-ban a Lodomér névről lemaradt az ékezet, a 435. sz.-ban *posessio* helyett *possessio*, az 535. sz.-nál a *falusbírájuk* helyett a *falubírájuk* olvasandó. A 196. sz. *fierit* helyett *fieri*, 286. sz. az *ad universitatis nostre* helyett természetesen a *vestre*, az 533. sz. (309. o. 1. sor) az *ad omnem* helyett az *ad omne id faciendum*, az 560. sz. *succederentes* helyett a *succedentes* a helyes alak. A 308. sz. *eque valentibus* külön írandó.

A kötet előszavában Jakó professzor kifejti, hogy a mutató a forráskiadvány lelke (32. o.), s kötetéhez valóban káprázatos index készült, amely nem csak a történeti forrásanyag tulajdonneveire terjed ki, de a köznevekre, sőt az előszó szövegében található nevekre és terminusokra is. A mutató olyan pontos, hogy a legnagyobb rosszindulattal is nehéz hibára lelni benne, így valóban a forráskiadvány méltó segédlete, mondhatni koronája. Legföljebb az vethető a szemére, hogy olyan terhet is hordoz, melyet nem feltétlenül várunk el tőle, hisz pl. elég kevéssé valószínű, hogy valaki éppen egy forráskiadványban akar utánanézni a *mediévista, mediévisztika* terminusoknak (423. o.). Az *Alcol* és a *Bodun* problémás névalak, valószínűleg egy név két eleme és egy személyt takar, ennek ellenére egymástól függetlenül mindkettő bekerült (353,364. o.) egymásra való vonatkoztatás nélkül. Ugyanakkor a *Kalnuk*tól hiányzik egy utaló a *Kelnek*hez. A név- és tárgymutatót egy, a Zsigmondkori oklevéltár új köteteiből már szintén ismert módszerrel készült Dl-Df-szám szerinti mutató követi, melyből könnyedén tájékozódhat a használó a feldolgozott kéziratos anyagról, s arról is, mely okleveleket nem szükséges újra kikérnie adott esetben a Magyar Országos Levéltár raktárából (482–483. o.). Utolsó megjegyzésként említjük, bár az elejére kívánkozott volna, hogy a kötet latin címében a historizáló *Transsylvaniae, Transsylvanas* alakok helyett helyesebb lett volna a hagyományban is gyökeret vert és klasszicizáló *Transsilvaniae, Transsilvanas* formákat alkalmazni.

A kötet melléklete egy kiváló alapossággal és gondossággal szerkesztett Árpád-kori Erdély-térkép, mely minden bizonnyal a kutatói érdeklődés mellett rövidesen a felsőoktatásban is elismerést vív ki magának.

Fentebbi megjegyzéseink felsorolásával a kötet könnyebb használatához kívántunk a magunk módján hozzájárulni, nem gondoljuk, hogy kifogásaink az előttünk fekvő kötet értékét a legcsekélyebb mértékben is csökkentenék. Őszinte tiszteletet és nagyrabecsülést érdemel Jakó professzor a gondos és tartalmában igényes munka megalkotásáért, a sorozat elindításáért, mely valóban megtermékenyítheti a magyarországi és romániai Erdély-kutatást egyaránt, s bizonnyal fel fogja kelteni és ébren fogja tartani az érdeklődést Erdély korai története iránt. Végezetül őszinte szívvel csak azt kívánhatjuk, hogy Jakó professzornak adjon az Isten még sok munkás évet, hogy továbbra is a jelenlegihez hasonló, igényes kötetekkel gyarapítsa a nagymúltú (hazai és erdélyi) magyar forráskiadási munkát.

Szovák Kornél

Györffy György

PEST-BUDA KIALAKULÁSA.

Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig

Bp. Akadémiai Kiadó 1997. 242 o.

Tudományos munka szerzője számára a legnagyobb elismerés, ha évek-évtizedek múlva újra kiadják a művét, az olvasói igényt tükröző kiadói szándék ugyanis azt bizonyítja, hogy munkája értékállónak bizonyult. Györffy György könyvei e kritérium szerint is jól állják az idő próbáját. Az *István király és műve* 1983-ban jelent meg új kiadásban, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. kötete 1987-ben pedig már harmadik kiadásban látott napvilágot. 1993-ban változatlan formában, de a szerző újabb eredményeivel kibővítve jelent meg az eredetileg 1948-ban kiadott *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Most újabb — az antikváriumokban gyakran keresett — Györffy-művet jelentetett meg az Akadémiai Kiadó: *Pest-Buda kialakulása* címen a három évtizede írt *Budapest története az Árpád-korban* című munkát. A szöveg önálló kötetként most jelent meg először: az 1971-es első és az 1975-ös második, változatlan kiadásban ugyanis egyik fejezete volt a Gerevich László szerkesztette nagy lélegzetű Budapest története sorozat I. kötetének. A mostani önálló kötet nem hasonmás kiadás; az új címhez új formát is kapott, néhány helyen pedig szövege is változott. A Budapest története sorozatot annak idején reprezentatív kiadványnak szánták, a grandiózus megjelenési forma azonban erősen megnehezíti a mindennapi használatát: a súlyos, nagy alakú köteteket kényelmetlen kézbe venni, a drága, fényes papír pedig a lámpa melletti olvasást teszi lehetetlenné. Az új kiadás kézreálló méretet, jól áttekinthető formát kapott. A szöveg — mint korábban is — három szintre tagolódik: a fejezeteken belüli alfejezeteken túl az egyes szakaszokat az eredeti kiadásban lapszéli címekkel jelezték, amelyek azonban gyakran kerültek az illusztrációk mellé, így elveszítették kapcsolatukat a szöveggel. Az új kötetben a szakaszcímek külön sorba, középre kerültek, megkönnyítve az olvasást vagy a szövegben való keresést.

A könyv három nagy és egy újonnan írt rövid negyedik fejezetből áll. Az első fejezet *A középkori város és kezdetei Magyarországon* címmel tulajdonképpen önálló életet él. A szerző itt elsősorban azt vizsgálta, mik voltak a városfejlődés legfontosabb feltételei, s hogyan érvényesültek ezek a feltételek Európa különböző területein. A rövid áttekintés a legfontosabb kérdéseket taglalja, kitér a vásár, a vár vagy a fejedelmi-uralkodói udvar városfejlesztő szerepére, a településtörténeti előzmények vagy a városi kiváltságok jelentőségére. A városfejlődés lényeges vonásainak felvillantásával Györffy György sorra veszi a városfejlődés eltérő útjait: a bizánci és a latin várost, az Alpoktól északra fekvő területek különböző módon kialakuló, markánsan különböző várostípusait, Kelet-Európa szláv városait és végül a nomád fejedelmek székvárosait. „Mi a helye az ismertetett együttesben a magyar városnak és Budapestnek?"- tette fel a kérdést a szerző, s a könyv tulajdonképpen e kérdésre kíván választ adni. Györffy György bő négyszáz évet tekint át munkájában, a honfoglalástól Károly Róbert uralkodásának kezdetéig terjedő időszakot. A magyar városfejlődés csupán rövid, a leglényegesebb kérdésekre korlátozódó áttekintést kapott, a kötet — címének megfelelően — Pest-Buda kialakulásának folyamatával ismerteti meg az olvasót. A könyv második fejezete Óbuda és Pest kialakulását mutatja be a kezdetektől a tatár pusztításig, a harmadik fejezet

a tatárjárás utáni újjáépítéstől illetve a Várhegy betelepítésétől terjedő időszakot ismerteti. A források — főleg a vizsgált első két évszázad estében — meglehetősen tág teret engednek a feltételezéseknek, következtetéseknek, Györffy György is gyakran élt a „jó okkal feltételezhetjük", „valószínűleg", „feltehetőleg" stb. kifejezésekkel. Egyes problémákról évtizedeken keresztül folyt a vita, így pl. Kurszán tisztségéről, székhelyéről — az ún. Kurszánváráról —, az Árpádok korai várairól vagy az első budavári királyi udvarház helyéről. A kérdések egy részéről vélhetőleg soha nem lesznek biztos információink, így a következtetések szerzőnként változhatnak, időről-időre újabb vitákat indukálva.

Hogyan történt Pest és Buda kialakulása Györffy György olvasatában? A honfoglaláskor a mai Budapest területén a két vezér, Árpád és Kurszán választott szálláshelyet magának: Árpád a Csepel-szigeten, Kurszán pedig Óbudán, a volt Aquincum területén. Pest településének kezdetei a 10. század második felére, Fajsz fejedelemségének idejére tehetők. A honfoglalás után nem sokkal vezéri központtá alakult Pest-Buda, ahová a hagyomány szerint Árpád fejedelmet is temették, mégis csupán az Árpádok kihalása után vált az ország székvárosává. A 10. század végén Géza fejedelem áthelyezte székhelyét Esztergomba, Óbudán, Pesten és a Csepel-szigeten azonban utódai továbbra is tartottak fenn királyi udvarházat. Az ekkor még Budának nevezett Óbuda III. Béla király idején tett szert nagyobb jelentőségre, a budai prépost egyben a király kancellárja is volt. A pesti rév mindkét oldalán elterülő Pest a dunai átkelés lehetősége és élénk kereskedelme folytán vált fontos településsé.

1241-ben Óbuda és Pest egyaránt a tatárok martalékává vált, az újjáépítés pedig merőben új viszonyokat hozott létre: IV. Béla király egy újabb tatár támadás hírére a pesti polgárokat a nehezen megközelíthető, forrástalan, ezért eddig lakatlan budai Várhegyre telepítette. A Budaújhegy, Pestújhegy névvel váltakozva illetett Buda lakossága két irányból költözött a hegyre: előbb a magyarok telepedtek a budai váraljáról a Mária Magdolnának nevezett templomuk környékére, őket követően, 1247-ben a pesti németek a Boldogasszonyról nevezett templomuk köré. A Vár betelepítését az első rektor 1264. évi kinevezésével tekinthetjük befejezettnek. Az anyaváros Pest Budavár külvárosa lett, a Duna jobb partján elterülő Kispest vagy Kelenföld (a mai Tabánban) váralji településként szerepelt tovább. Óbuda jelentősége ekkor még nem csökkent: továbbra is maradtak módos polgárok a városban, a budai káptalan itt folytatta hiteleshelyi tevékenységét, s a mai főváros területén itt állt egyedül királyi palotának nevezhető épület. A Várhegyen alapított új város, Buda azonban sokkal dinamikusabban fejlődött, s rövidesen az ország legjelentősebb városává vált. Királyi székvárossá azonban a 14. század elején is csak átmenetileg vált, az Anjouk az 1320-as évektől Visegrádon tartották udvarukat. Buda csak egy évszázaddal e kötet időhatárán túl, Zsigmond uralkodása alatt lett székváros.

Györffy György koncepciója nem változott a könyv megírása óta eltelt közel három évtized alatt. A szövegen csak néhány helyen módosított, hasznosítva elsősorban saját újabb kutatásait, valamint az azóta végzett régészeti feltárások eredményeit. Az új szövegrészek jól mutatják, mi foglalkoztatta a szerzőt az elmúlt években: a könyvben új szakasz taglalja a honfoglalást megelőző időszak éghajlati változásait, egy rövid betoldást kapott a 11–12. századi történetírás illetve a ferences krónika, s a mostani kötetben többet olvashatunk az egykor a Fehérvártól Budára vezető út mellett fekvő Kánáról — melynek apátságát H. Gyürki Katalin tárta fel —, és a Kamaraerdőről. A kötet jegyzetanyaga is kibővült, az olvasó a kötet végén naprakész irodalomjegyzéket talál. Az illusztrációk jelentős része az első kiadásban is szerepelt, hat térképet azonban már e kötet számára rajzolt Nagy Béla.

Az első két kiadásban 1301-nél, az Árpád-ház kihalásával ért véget Györffy György szövege, az Anjou-kor eseményeit már új szerző, Kubinyi András írta meg. A mostani kötetben Györffy György néhány oldalnyi terjedelemben még kitért a trónjelöltek küzdelmére, Károly Róbert trónrakerülésére. A rövid fejezetben merőben új Károly Róbert-képet festett, amely minden eddiginél sötétebbre sikerült, ellenszenve okának kifejtésével azonban még tartozik az olvasónak.

Pest-Buda-Óbuda ebben a korban nem egyszerűen három, egymással szoros kölcsönhatásban álló település volt, országos jelentőségük sok szempontból megelőzte Buda székvárossá válását: a 13. századtól itt volt két országos bírói fórum állandó székhelye, Budán illetve Rákosmezőn tartották az országgyűléseket, s a budai káptalan fontos központja volt a jogi írásbeliségnek éppúgy, mint a történetírásnak. A kormányzati, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt jelentős három város és a környező települések Árpád-kori történetét áttekintő kötet széles körben teheti ismertté a főváros múltjának legkorábbi évszázadait.

Csukovits Enikő

Zsoldos Attila

AZ ÁRPÁDOK ÉS ALATTVALÓIK.

Magyarország története 1301-ig.

Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. (Történelmi Kézikönyvtár) 280 p. + 3 térképmelléklet

A Csokonai Kiadó Történelmi Kézikönyvtár sorozata az 1990-ig terjedő magyar történelmet hét kötetben kívánja a „történelmet tanulók és a történelem iránt érdeklődők" elé tárni két esztendő alatt. A szerkesztők a hét kiszemelt szakmailag elismert, a területen „magasan jegyzett" kutató, egyetemi oktató elé a következő kritériumokat állították: korszak-monográfiájuk foglalja magába tárgyköre valamennyi fontos adatát, összefüggését, legyen tárgyszerű, politikai és ideológiai előítéletektől mentes, tartalmazza a legújabb kutatási eredményeket, ezen kívül varázsolja el olvasóit lebilincselő apró részletekkel, amelyek közelebb hozzák az egyes időszakok izgalmas, különleges világát. Mind emellett a szerzők legyenek „felkészültek arra, hogy történelmi korszakokról, jelenségekről, személyiségekről jól tanulható és tanítható ismereteket adjanak", vagyis legyenek közérthetőek és ne ködösítsenek. Hogyan lehet mindezeknek a feltételeknek megfelelni egy vékony kis könyvben?

A marxista eszmei nyomás alól felszabaduló történetírásunk 1989 után egyre-másra igyekezett kifejezetten az érdeklődő nagyközönség valamint a középiskolai és egyetemi diákság számára elkészíteni a hasonló igényű hosszabb-rövidebb szintéziseket. Az IKVA Könyvkiadó „Korszerű történelem érettségizőknek és felvételizőknek" sorozatában Draskóczy István készítette el a középkori Magyarország történetének rövid vázlatát. A Háttér Lap- és Könyvkiadó Magyarok Európában sorozatának első részeként Engel Pál írta meg az 1440-ig tartó fejezeteket (1990). Míg az előbbi szükségszerűen tömörre sikerült, utóbbi legnagyobb erénye – az Anjou- és Zsigmond-kor ebben a formában újszerű bemutatása mellett –, hogy a magyar és európai történelmet párhuzamosan, ill. együtt láttatja. Hogy csak az Árpád-kornál maradjunk, az Adams Kiadó Magyarország Krónikája sorozatában Zsoldos Attila munkájával nagyjából azonos terjedelemben három szerző (Fodor István, Makk Ferenc, Kristó Gyula) írta meg korai történelmünk első századainak történetét (1992). A Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. köteteként bocsátotta közre 1993-ban Kristó Gyula összefoglalását „A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)" címmel. Minden történelemkönyv szerzője választani kényszerül: vagy így, vagy úgy, de szét kell szabdalnia az alapvetően egységes történelmet, azért, hogy tárgyalható és előadható legyen. Többnyire a történelem politikára, gazdaságra, társadalomra és kultúrára való felosztásának hagyományosan jól bevált rendszeréhez szoktak nyúlni a monográfusok. Kristó könyve klasszikus példa erre. Nemcsak Zsoldos könyvével azonos témája (Árpád-kor), de hasonló terjedelme (299 lap) és igénye („rövid, tömör, de olvasmányos formában adjon korszerű ismereteket") miatt is összehasonlítási alapul kívánkozik. Kristó munkáját korszerű tankönyv bolti hiánya miatt több felsőoktatási intézményben kötelező tankönyvként írják elő és a diákok általában „könnyen tanulható"-nak tartják közérthető stílusa és hagyományos tárgyalásmódja miatt. A történelmet kronologikus rendben, azon belül is az eseménytörténet (politika), gazdaság, társadalom, művelődés klasszikus felosztásában adja elő.

Zsoldos Attila új összefoglaló kötete szakít ezzel a módszerrel. Részben talán azért, mert korábban már maga is írt egy hasonló jellegű, időrendet követő, nagyon jól sikerült rövid összefoglalást az Árpád- és az Anjou-korról (a Pannon enciklopédia sorozat A magyarság története kötetében 1994-ben), és ennek valamelyest kibővítését feltehetően nem látta célszerű megoldásnak. Másrészt talán ott lebegett a szeme előtt egyfelől Eckhart Ferenc 1946-ban megjelent kitűnő monográfiája (Magyar alkotmány- és jogtörténet), amely intézmények és jogintézmények szálára fűzte fel alapvetően alkotmány-, társadalom-, és jogtörténeti összefoglalását az eseménytörténet szükséges minimumával, másfelől Fügedi Erik 1974-ben megjelent nagy sikerű népszerűsítő, de a szakirodalomban is gyakran idézett munkája a 15. századi Magyarország vezető rétegéről (Uram királyom...). Zsoldos a Fügedinél jól bevált felosztást követi, társadalmi tablóját azonban kiszélesíti. Az olvasó az Árpád-kor egészének történetét a kor társadalmának tükrében ismerheti meg, ugyanis a könyv 15 fejezetéből 12 „a kor szereplőinek egy-egy típusát rajzolja meg". Amint a kronologikus felosztás esetében szükségszerűen széttöredezik pl. a társadalomtörténet – az összetartozó, esetleg több évszázadon is átívelő jelenségek több fejezetben is felbukkannak, – a Zsoldos által választott megoldás esetében a köztörténeti és külpolitikai részek széttöredezése, több fejezetben való előbukkanása a szükségszerű. A magyar őstörténet tárgyalása például a könyv több fejezetében is előkerül, egységesen azonban sehol. A hagyományos felosztást kedvelőknek ez valószínűleg furcsa és szokatlan, de létjogosultsága mellett legalább annyi érv szól, mint ellene.

A szerző célkitűzése és a fejezetek beosztása és egymásutánja logikusan illeszkedik egymáshoz. Az első fejezet mintegy forrástani bevezetőül szolgál, külön alfejezetet biztosítva a különböző forrástípusoknak: az elbeszélő forrásoknak, a törvényeknek és okleveleknek, valamint az írásbeliség intézményeinek. Az ezt követő két részt a szerző a történelem két legfontosabb tényezőjének, a térnek és az időnek szentelte. „Az események színtere" című „környezetismereti" fejezet történeti földrajzi bevezetés a Kárpát-medence történelmi tájegységeiről, természeti kincseiről és úthálózatáról, de itt kaptak helyet a szomszéd népek és országok bemutatásai is. Mivel, mint láttuk, a szerző célkitűzése szerint „mindazon ismeretanyag, amely egy, az Árpád-kor történetének egészét tárgyaló munkától elvárható, ez alkalommal ebbe a társadalomtörténeti körképbe beillesztve kap helyet", mégis szükségesnek tűnt egy külön eseménytörténeti fejezet. „Az események rendje" címet viselő köztörténeti összefoglaló rész a magyar honfoglalástól 1301-ig tárgyalja mindazokat a legfontosabb kül- és belpolitikai tényeket, amelyek a többi, társadalomtörténeti részbe nem voltak beilleszthetők. Fontos a fejezet azért is, mert megtudható belőle, a szerző miként látja az Árpád-kor egészének történetét, milyen töréspontokat emel ki a több évszázados folyamatból.

Egy logikai egységet képez a honfoglalás és az azt követő mintegy háromnegyed évszázad („Vereckétől Esztergomig"), az „államalapítás" I. Géza uralkodásának végéig számított kora, a „Szent István-i modell kiteljesedése" Szent Lászlótól III. Béla uralmáig bezáróan, ennek az archaikus kormányzati struktúrának az összeomlása II. András király idején a tatárjárással megtetézve, végül az utolsó Árpádok 1242 utáni útkeresése. A fejezet egészében nagyon vázlatos, évszámoktól, hadjáratok adataitól nem éppen terhelt, ennek hiányát a könyv végén található kronológia támogatja meg. Ez utóbbiban sem szerepelnek azonban pl. a legfontosabb „kalandozásoknak" az adatai, amelyek nélkül nem teljes a 9–10. századra vonatkozó képünk. Nemcsak külpolitikai szempontból, hanem éppen társadalomtörténeti oldalról is talán néhány mondattal bővebb tárgyalást igényelt volna a téma. Érdekes, hogy amíg a magyar történetírás egy ilyen összefoglalóban megelégszik a magyar kalandozások igencsak szűkszavú tárgyalásával, addig a hasonló külföldi összefoglalók éppen csak annyit tudnak a magyarokról, hogy végigpusztították Európát. Erről a széles magyar közvélemény is részletes képpel rendelkezhet a Magyar Tudomány című folyóirat 1995/12., a témával foglalkozó különszámából. Ennek remek bevezetőjét épp Zsoldos Attila írta és megállapítása szerint „a honfoglaló magyarok valóban elpusztították a morva államot, s valóban évtizedekig rettegésben tartották Európa népeit azokkal a hadjáratokkal, melyeket mi magunk között a kedélyes «kalandozások» névvel illetünk." (1402. o.) A hagyományos politikai eseménytörténet-írói gyakorlattal való szakítással, „az eseménytörténet tudatos háttérbe szorításával" – ahogy a szerző maga fogalmazta a Bevezetőben (9. o.) – talán csak a kalandozások és még egy-két külpolitikai, hadi probléma bővebb bemutatása maradt ki. Pedig a királyoknak és a mellettük álló főembereknek, később a bárónak és nemeseknek, de a várjobbágyoknak is épp a hadakozás volt tevékenységi körük egyik legfontosabb része. A társadalomban elfoglalt helyüket, az abban való emelkedésüket, kiváltságaikat, mint a könyv több helyén olvashatjuk, többnyire hadi érdemeknek köszönhették. A külpolitika részletesebb bemutatása az eseménytörténeti fejezetben néhány oldallal bizonyára megnövelte volna a könyv terjedelmét, de talán nem feszítette volna szét a sorozat által meghatározott kereteket. De ezzel ki is merítettem mindazt, amit a szerző módszerében a hátrányok listáján lehetne feltüntetni.

A szerző által választott megoldás előnyei viszont vitathatatlanok. Külpolitikai kérdésekben több közérthető kiadvány áll az érdeklődők rendelkezésére, ahol a fenti hiányokat pótolhatják, a tárgyalt kor társadalomtörténetét ugyanakkor más könyvből igencsak nehezen érthetnék meg. Zsoldos könyvének egyik legnagyobb erénye, hogy a közismerten bonyolultnak tartott és sok esetben érthetetlennek hitt társadalmi jelenségeket érthetően elmagyarázza és rámutat esetenként a homályosság vagy bonyolultság okára. Az utóbbi évtizedekben több alapvető fontosságú monográfia jelent meg az Árpád-kor társadalmi problémáiról, ezek közül is a legfontosabb Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon (Budapest, 1983) című könyve, amely azonban köztudottan nagy szellemi koncentrációt igényel. Zsoldos Attilát a legnagyobb elismerés illeti azért, mert ennek a könyvnek a szemléletét és lényegét rendkívül világos és tömör fogalmazásban közel tudta hozni az olvasóhoz, e kiemelkedő jelentőségű monográfia értékeinek ismerete többé nemcsak a szakemberek kiváltsága, hanem ebben a formában részévé válhat a középiskolai tananyagnak is.

Zsoldos könyvének java része (a 4. fejezettől a végéig) az Árpád-kor különböző társadalmi rétegeivel foglalkozik, a társadalmi piramist követve fölülről lefelé. A királlyal kezdi, ahol a királyi hatalom különböző aspektusait vizsgálja, a királynéval, majd a herceggel folytatja. Minden fejezetben sort kerít a társadalmi típus általános bemutatása mellett az egyénhez kapcsolódó jogintézmények tárgyalására is. Ezekben a részekben értesülünk a királyi trón betöltésének lehetőségei, várispán-

ságok, a dukátus mibenlétéről. Ezen kívül ahol csak lehetséges egy-egy jellemző vagy éppen különleges egyéni életút felvázolásával az olvasó megismerkedhet az Árpád-kor néhány hősével. Ezekben a rövid életrajzokban aprópénzre váltja a szerző a korábban tárgyalt „csoporttörténelmet". De nézzük sorban a szereplőket. Az uralkodóház tagjai után két fejezetben („A főpap" ill. „A szerzetes") az egyházi társadalom képviselői tűnnek fel előttünk. Itt kapott helyet a térítés, az egyházszervezet kiépítése, a Szentszék és a magyar állam közti kapcsolatok története is. Ezt követi a világi társadalom vezető rétegeiről vázolt kép a báró, az oligarcha és a nemes típusán keresztül. Két fejezetet kaptak a nem magyar etnikumok, a keleti, ill. nyugati bevándorló alakjában. Végül a társadalom nagyobb részét kitevő szolgák ill. szabad parasztok fejezete zárja a társadalmi tabló mögé bújtatott történelemkönyvet. Itt sajnos a források adottságai nem tették lehetővé egyéni életutak bemutatását. A legtöbben azonban igen és ez véleményem szerint a könyv másik nagy erénye, és mint ilyen, egyedülálló. Végre egy olyan történelemkönyv, ahol nemcsak a királyoknak, dinasztikus politikájuknak, és a „társadalmi osztályoknak" jut főszerep, hanem a történelmet formáló vagy elszenvedő egyénnek is. Kun Erzsébet, Álmos herceg, Lukács érsek, Uros apát, Gutkeled nembeli István és Básztély nembeli Rénold nádorok, a Nánabeszter nembeli nemesek szépírói erényekkel megelevenített alakjai legalább annyira fontosak, mint a megye és ispánság közti különbség vagy a magánegyház és kegyuraság mibenléte.

Közismert, hogy Árpád-kori történelmünk számos pontja vitatott a magyar történetírásban. A szabadok közé sorolható-e a társadalom többsége, vagy a szabadok és a szolgák közti átmeneti helyzetű „félszabad" udvari szolgálónépek és várnépek alkották az ország lakosságának többségét? Szabad vagy szolga állapotú volt-e a várjobbágyság, nemesnek kell-e őket tekintenünk? Mikorra alakultak át nemesivé a királyi vármegyék? Ki viselte a kende és a gyula méltóságát? Hányan voltak a honfoglalók és hány ember élt az Árpád-kori Magyarországon? Honnan erednek a székelyek? Kitől kapott Szent István király koronát, mikor és milyen jelvényekkel avatták királlyá? Csak ízelítőül néhány a jelen aktuális, talán legfontosabb vitatémái közül. Ahány szerző, annyi válasz egy-egy kritikus kérdésre. Nyilvánvaló, hogy nem lehet egyéni véleményeket ütköztetni egy ilyen összefoglalásban, hanem a szakirodalom mértékadó részéből kell a legvalószínűbb, esetleg a jelenleg legelfogadottabb változatot előadni. Zsoldos Attila diplomatikusan és korrekt módon oldotta meg a kényes kérdések tárgyalását. Bátran leírja, hogy vannak dolgok, amelyeket tudunk, vannak amelyeknek megoldását csak sejtjük és vannak, amelyekről alig vannak ismereteink.

Zsoldos Attila a magyar történetírásban az Erdélyi-Tagányi vita óta megoldatlanul továbbgörgetett *libertas* fogalom Bolla Ilona által adott értelmezési lehetőségét fogadta el és ezt következetesen érvényesíti könyvében. A Szent István-kori társadalmat így kizárólag szabadokra és szolgákra osztja, majd a későbbi századok fejlődését bemutatva logikus rendszerben láthatjuk, hogy mikor jelennek meg a társadalomban a közszabadságtól különböző kötött szabad jogállású várjobbágyok (kerülvén a gyakran használt, de sokat bírált ún. félszabad kifejezést), vagy mikor emelkednek ki a szabadok társadalmából a legelőkelőbbnek számító nemesek.

A nemesi megye létrejöttének folyamatát másként, és kialakulási idejét is későbbre képzeli el Zsoldos, mint azt a hagyományos történelemkönyvekben megszokhattuk. Régebben ugyanis — főként Holub József kutatásai nyomán — úgy gondolták, hogy a királyi szerviensek 13. század eleji elkülönülése, spontán érdekvédelmi szervezkedése nemesi önkormányzat alakulásába, a nemesi vármegyébe torkollott a 13. század közepe tájára. E helyett Zsoldos részben saját szaktanulmányaira is támaszkodva úgy képzeli el, hogy (1) a szolgabírói intézmény működése a gyakorlatban csak a 13. század utolsó harmadától adatolható, (2) a megye életében a 14. századig nem nemes (*ignobilis*) elemek is részt vettek, továbbá (3) a központi hatalomnak nagy szerepe volt a megye átszervezésében, mindezeket figyelembe véve ezért az új típusú megye „nemesi" elnevezése „sokkal inkább megelőlegezi a későbbi fejleményeket... Csak a 15. században... vált a megye a nemesség kizárólagos intézményévé." (157. o.)

A magyar ún. kettős fejedelemség kérdésében a logikusabb és valószínűbb változatot elfogadva Álmost és Árpádot tekinti a szakrális fejedelemnek (kendének), míg a honfoglaló harcok tényleges irányítójának Kusál – helytelen névváltozat szerint Kurszán – gyulát tartja, szakítva ezzel a tankönyvekben évtizedek óta meggyökeresedett ellentétes változattal. A tengeri kígyó-szerű demográfiai problémák ismertetésekor viszont egyik (kb. 100 000 honfoglaló) vagy másik (kb. fél millió honfoglaló) állásponthoz való csatlakozás helyett tárgyilagosan ismerteti mindkettőt, rámutatva arra, hogy a számok mögött milyen forrásadottságok és milyen mélyebb társadalomtörténeti problémák húzódnak (csak nomádok vagy földművelők is voltak az ősmagyarok). A tatárjárás pusztításainak mértékét illetően is a két szélsőséges vélemény között keresi a megoldást: „Hogy a tényleges

értékek e két becslés között lehettek, az valószínű, de hogy melyikhez álltak közelebb, azt feltehetően soha nem fogjuk megtudni." (196. o.) A székely eredetkérdést illetően is olvashatjuk a tudományosan leginkább megalapozott nézeteket, majd ott folytatja, ahol ismereteink már szilárdabbak: „akármi is bizonyul majd a további kutatások során a székely eredetkérdés megoldásának, az bizonyos, hogy a székelyek legkésőbb a honfoglalás idején már a magyarsággal együtt éltek." (177. o.)

Szent István királlyá avatásának valamennyi körülményéről szólva a szerző – ahelyett, hogy egyetlen favorizált változatot kiemelne – őszintén bevallja a valóságot, azt, hogy igen keveset tudunk róla. Érdemes az erről szóló néhány sort szó szerint idézni: „A 13. századi magyar királyi udvarban az a hagyomány élt, hogy a szertartásra Esztergomban került sor, e tudósítás hitele azonban nem igazolható. A koronázás időpontjaként 1000. december 25. és 1001. január 1. mellett hozhatók fel érvek, s az utóbbit támogatók tűnnek nyomósabbaknak. Arról, hogy a ma ismert magyar Szent Korona – vagy annak akárcsak egy része – valami módon István személyéhez köthető-e vagy sem, újra és újra fellángoló heves viták dúlnak, ám megnyugtató megoldásra ezek mindmáig nem vezettek, s meglehet, a jövőben sem fognak. Forrásaink végül a tekintetben is ellentmondásosak, hogy honnan származott István koronája.

A 12. század elején az akkor már szentként tisztelt István legendáját Könyves Kálmán király parancsára megíró Hartvik püspök szerint Istvánt a II. Szilveszter pápától kért és kapott koronával avatták királlyá. István kortársa, Theotmar merseburgi püspök viszont arról tudósít krónikájában, hogy III. Ottó német-római «császár kegyéből és biztatására... Vajk, aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást nyert». Mivel II. Szilveszter pápa korábban III. Ottó nevelője volt, s kettejük kapcsolata azt követően is harmonikus maradt, hogy az ifjú császár Róma püspöki székébe emelte mesterét, aligha vitatható, hogy István koronához jutásában szerepe volt a régi római birodalom helyreállításáról álmodó Ottó császárnak, mégpedig – miként azt Theotmar krónikája állítja – kezdeményező szerepe. Bármi módon került azonban István birtokába a korona, az bizonyos, hogy független, senki főhatalma alá nem vetett királyként uralkodott országában." (49. o.) Az írott források és a fennmaradt képi ábrázolások még egy – talán a koronánál is fontosabb – Szent István-i felségjelvényről is tudósítanak, a lándzsáról, amely bizonyosan császári eredetű, de a 11. században feltehetően a német-magyar kapcsolatok romlása miatt használata háttérbe szorult. Erről azonban oly keveset tudunk és az adatmorzsák értelmezése is felettébb vitatott, így érthető, hogy a szerző nem említi.

A fejezetek után következő, már említett Kronológia után bőséges, de jól és arányosan megválogatott Tájékoztató irodalom következik, amelyet a sorozat egyik szerkesztője, Simándi Irén által készített külön Név- (helyesebben Személynév) és Helynévmutató követ. Helyet kapott még az Árpádok leszármazási táblája, valamint 32 gondosan kiválasztott illusztrációs kép (közülük csak a 17. beállítása hibás), végül három térkép.

Ez utóbbiak külön értéke, hogy nem a jól ismert középiskolai atlaszból vétettek át, hanem újak, a szerző által frissen szerkesztett, éppen ezért néha merőben új információkat is rejtegető térképek. A magyar Királyság 11. század közepi világi és egyházi területi kormányzati rendszerét (együtt) ábrázoló mellékleten például hiába keressük Esztergom megyét. Várispánságának és megyéjének megszervezéséről ugyanis az eddigi szakirodalomban többféle nézet ismert. Egyik szerint Szent István király alapította a Duna mindkét partján, feltehetően az esztergomi érsekség szervezésével együtt 1001-ben, és határai nagyjából állandóak maradtak. Más vélemény szerint viszont eredetileg csak a Dunától északra levő területeken létesült ispánsági szervezet és a Dunától délre eső területek csak Visegrád megye korai elenyészése után kerültek Esztergom vármegyéhez. Zsoldos Attila térképe szerint viszont a 11. sz. második feléig nem létezett Esztergom vármegye, területének északi része Barshoz, a déli pedig Visegrád megyéhez tartozott.

A helynévmutatóba azonban sajnálatos módon csak a „nagybetűs" nevek vétettek fel, azaz a helynevek -i képzős melléknévi változatai nem. Így például azok a monostorok vagy várak, amelyek nem főnévként szerepelnek a szövegben, a mutatóból hiányoznak. Ha tehát például valaki arra lenne csak kíváncsi, hogy a szerző említi-e korai bencés monostorainkat, a mutató szerint nemleges választ kap. Pedig a 108. oldalon felsorolja a szerző a világi hatalmasságok által emelt bencés apátságokat – az almádi, csatári, lébényi, jáki, százdi monostorokat – csak a mutatóban ezek nem szerepelnek. Ez nemcsak néhány esetben fordul elő, hanem következetesen az egész könyvben (benei vár 140. o., bertényi vám, gáborjáni monostor 145. o., nincs a mutatóban, ugyanakkor Adorján vára 145. o. már van). Következetlenségek is előfordulnak ugyanakkor, mert a nagybetűvel kezdett Patakot (182. o.) is hiába keressük a helynevek között. A mutatókészítésnek ezzel a formájával nem lehet egyetérteni, mert éppen a szerkesztők által megfogalmazott kézikönyv jellegnek („magukban foglalják tárgykörük valamennyi fontos adatát") nem tud a kötet ezáltal megfelelni. Nem

lett volna haszontalan egy rövid, teljességre nem törekvő tárgymutató összeállítása sem, annál inkább, mert a szerző az egyes fejezetekben a fontosabb latin és magyar fogalmakat **vastaggal** szedetve kiemelte. A könyv szerkesztésének és kiadói munkálatainak számlájára írandó a felesleges és elkerülhető néhány sajtóhiba (51., 58., 61., 64., 99., 129., 206., 213., o.) is, valamint egy „kézikönyvhöz" teljes mértékben méltatlan minőségű ragasztott kötés. Saját példányom az első végigolvasás után lapjaira hullott szét, tankönyvként való használatra a kötet „fizikailag" teljes mértékben alkalmatlan. A kiadó talán nem tett meg lelkiismeretesen mindent annak érdekében, hogy a sorozat első tagja hibátlan formában, tartós kötéssel és alapos mutatókkal ellátva jusson el az érdeklődő közönséghez. Zsoldos Attila viszont az általuk a Történelmi Kézikönyvtár írói számára támasztott feltételeket merész módszertani újításával tökéletesen teljesítette, sorozat első tagjaként napvilágot látott és éppen a legkorábbi korszakkal foglalkozó kötet mintául szolgálhat a többi korszak szerzőinek.

Rácz György

Font Márta

OROSZORSZÁG, UKRAJNA, RUSZ

Budapest, 1998, 220 o.

Font Márta Oroszország, Ukrajna, Rusz c. kötete címválasztásában nagyobb kompromisszum készséget árul el kiadójával szemben, mint az e sorok írója szerkesztett Oroszország története c. összefoglaló mű általa írt fejezetének címei esetében. Mindkét esetben a legrégibb időktől a 15. század végéig követi nyomon az eseményeket Font Márta (tehát nem a 16. század végéig, amint azt az ismertetendő kötet kiadójának „fülszövege" állítja). A két mű természetesen jelentősen különbözik egymástól, műfajilag és tartalmilag egyaránt. Meg kell mondanunk, a mostani cím nem sokat árul el tartalmáról. Hovatovább a kötet leglényegesebb üzenetét rejti el: a keleti szláv történelem első századaiban nem beszélhetünk még sem Oroszországról, sem Ukrajnáról, csak egységesen Ruszról, amelyet viszont Kijevi jelzővel szerelt fel a historiográfiai tradíció. Az más kérdés, hogy ez a korszak mindkét ország és nép (sőt, egy harmadik, a belorusz) előtörténete, amely azonban ekkor még nem vált el egymástól, bár a regionális különbségek a második kronológiai szakaszban egyre inkább kitapinthatóbbakká válnak, s megokolják a későbbi történéseket. Mindezt Font Márta példaszerűen elemzi. Szerencsésebb lett volna a könyv címében is megjeleníteni.

Az Oroszország, Ukrajna, Rusz c. kötet valójában két nagy kronológiai egységből áll, amelyet egy rövid őstörténeti bevezetés előz meg. Műfajában szakít az egyoldalú politikatörténeti megközelítéssel, ami a szerkezeti felépítésben is markánsan kidomborodik. Az eseménytörténet mintegy keretbe foglalja a minden oldalú történetet. Jól képzett medievista lévén, részletesen ismerteti és, ahol szükséges, forráskritikailag elemzi az óorosz történelem forrásait, az alapvető társadalmi, állami, politikai intézményeket. Komoly filológiai, etimológiai erudícióval vizsgálja a különféle társadalmi csoportok — idővel változó — neveit és funkcióját, betekintést nyújt a korabeli gazdálkodás földrajzi-éghajlati determinációiba, mindennapi gyakorlatába. Nagy erénye, hogy kiemelten foglalkozik az óorosz hitvilág, vallás jellegzetességeivel, az egyház szervezetének kiépülésével és annak a társadalomban elfoglalt helyével, az állam és egyház már e korban igen sajátos viszonyával, a pravoszláv kultúrával.

Külön kiemelendőnek tartom az egyetemestörténeti összehasonlítás gyakorta alkalmazott módszerét, ami a magyar-óorosz párhuzamok kimutatását is megengedte néhány esetben. Ez annál fontosabb, mivel a magyar-óorosz (orosz) dinasztikus, külpolitikai, háborús kapcsolatok jól ismertek (egyebek között éppen Font Márta kutatásai által) a historiográfiában, ám a fejlődés esetleges strukturális hasonlóságait eddig még nem vizsgálta érdemben a történettudomány. A szerző ezen kísérletei későbbi kutatásainak ígéretes irányát jelzik és jelölik ki egyúttal.

Magam az alábbiakban néhány, a kötet által felvetett koncepcionális problémára kívánok reagálni. Az egyik ilyen a tatár hatás kérdése. A szerző az orosz államjogi iskola nyomdokain haladva helyesen teszi meg periodizációja alapjául a 12. és 13. század fordulóját, mivel ahhoz a történetírói táborhoz sorolja magát, amely nem abszolutizálja a tatár hódítás következményeit orosz földön. A kb. 1200-as korszakhatár azt demonstrálja, hogy Kijev jelentősége már jóval a tatár támadás előtt leáldozott, a regionalizálódás kezdetét vette, sőt, az óorosz állam már a 13. század beköszönte előtt több, egymással rivalizáló központra bomlott. Font Márta a korábbi szovjet történetíráshoz képest eretnek módon a tatár jelenlét néhány — legalább objektíve — pozitív követ-

kezményéről is beszámol. A kényszer kiváltotta északi, északkeleti irányú agrár- és kolostori kolonizációról, a közigazgatás, adózás, igazságszolgáltatás tatár szakszavairól, az óorosz szokásjog és az egyház, a hit dolgainak háborítatlanul hagyásáról. Ennek némileg ellentmond azonban végső összegzése, melyben P. Nitsche véleményét fogadja el, és melynek az a lényege, hogy „a tatár uralom katasztrófa volt a Rusz egésze számára az élet minden területén, negatívan befolyásolta a gazdaság, a társadalom és a kultúra fejlődését". Amennyiben ezt a kategorikus megállapítást elfogadnánk, úgy értelmezhetetlenné válna a gazdasági, társadalmi, politikai erőgyűjtésnek az a hosszú időszaka, amelynek eredményeként Moszkva vezetésével az oroszok végül megszabadulhattak a tatároktól. És nem tudnánk mit kezdeni azzal a kulturális újjászületéssel sem, amelyet kár lenne, persze, D. Lihacsov nyomán „proto-reneszánsznak" hinni, de mely mégis e korban termelte ki Andrej Rubljovot és Feofan Greket. A tatár uralom hatását — minden pusztítása ellenére — mégis abban kellene megfogalmazni — és alapvetően ezért kell negatívnak minősítenünk —, mert abban az időben, amikor az ekkortól Kelet-közép-Európaként kiváló régió egy pozitív nyugati kihívásra reagál, addig a keleti szlávok a tatár jelenlét miatt kimaradnak e felzárkózási lehetőségből.

Hasonlóan jelentős elvi probléma az ún. „orosz feudalizmus" kérdése. Font Márta nagyon is tudatában van ennek, hiszen — e könyvében szinte funkciótlanul — külön historiográfiai alfejezetet szentel neki. Ebben korrekten foglalja össze a legrelevánsabb orosz feudalizmus-koncepciókat, és jogos kritikával illeti a grekovi felfogást és követőit. Egyes konkrét kérdések taglalása kapcsán az is kiderül, hogy a szerzőhöz a leningrádi iskola, és azon belül is, Igor Frojanov felfogása áll legközelebb az orosz (szovjet) történetírásban. Amíg azonban maga Frojanov is kísérletet tett arra, hogy az egyetemestörténetből ismert valamilyen fogalommal megkísérelje leírni az óorosz történelem e hosszú időszakát, addig Font Márta óvakodik az általános minősítéstől. Miközben megértjük óvakodását a lejáratott, manipulált fogalmaktól, értékelésektől, azonközben továbbra is igényeljük a történelmi jelenségek, fejlődési irányok tipológiai irányú megnevezését. minden bizonnyal e részfejezet elbírt volna egy historiográfiai passzust a „korafeudalizmus", „barbár társadalmak", „feudalizmus előtti társadalmak" fogalmaival leírt társadalomfejlődési szakaszról. Ennek főként az egyetemestörténeti összehasonlítás miatt lenne értelme. Amennyiben ugyanis a fenti neveken nevezett társadalmak hasonlóságot mutatnának a Kijevi Russzal, annyiban egyben közelebb is kerülnének a Rusz strukturális sajátosságainak megér(te)téséhez.

És végül az alternatívákról. Font Márta könyvének legtanulságosabb részei a három különböző történelmi modellt reprezentáló halics-volhíniai, novgorodi és moszkvai „út" sajátosságairól szólnak. Nagy érdeme, hogy sikerült e jellegzetességeket történetiségükben megragadnia, ráadásul nem csupán az időben visszafelé, hanem előre fele is vizsgálódva. Jól kimutatható, hogy a mi fejlődésünkhöz a halics-volhíniai áll legközelebb, és földrajzi elhelyezkedése okán a novgorodi is számos nyugatias vonást hordoz, miközben a kijevi tradíció organikus tovább hordozója. Ez egyben azt is jelenti, hogy — és ezt a mostani orosz történetírás is erőteljesen hangsúlyozza — Oroszország számára nemcsak az autokratikus moszkvai berendezkedés kínálkozott történelmi receptül. Az más kérdés, hogy a tatár segédlettel diadalmaskodó Moszkva győzelme — s ezt Font Márta részletesen elemzi — az egymással rivalizáló fejedelemségek közül, egyáltalán nem tekinthető történelmi véletlennek. Legfeljebb történelmi paradoxon, hogy a kijevi „demokratikus" modelltől legmesszebb kerülő Moszkva-központú északkeleti orosz állam válik a déli, dél-nyugati kijevi óorosz állam örökösévé.

Font Márta a legjobb orosz és nyugati történetírókat forgatva, a releváns kútfőket kutatva írta meg művét. Magyar előzményekre nemigen támaszkodhatott. Már ez is elég lenne a magas minősítéshez. Egyetemestörténeti látóköre és középkorász felkészültsége azonban olyan módszertani egységet eredményezett, amely ritka a kérdés történetírásában. Nemcsak a magyarében.

Szvák Gyula

PRINCIPLES AND IDEOLOGY OF GOVERNMENT

„Quaestiones medii aevi novae" Vol. 1. 1996.

Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszava, 1996. 166 o.

KORMÁNYZATI ELMÉLETEK ÉS IDEOLÓGIÁK

Jelen periodika a Varsói Egyetem Történeti Intézete kiadásában, amint arra a cím is utal a „Quaestiones medii aevi" /1977–1991/ kiadvány folytatásaként jelent meg, első ízben 1996-ban. Az évente napvilágot látó kötetek szerkesztőbizottsága közép-kelet-európai témák megjelentését tűzte ki céljául, dicséretes módon világnyelveken. Lehetőség szerint tematikus számok közreadását ter-

vezik, miként jelen kötet a középkori kormányzati elméletek és ideológiák izgalmas témáját járja körül lengyel, cseh és magyar szerzők segítségével.

A tanulmányok sorában elsőként Zofia Kurnatowska értekezik a lengyel állam megszervezésének kérdéseiről, a korra vonatkozó régészeti leletek lehetséges értelmezéséről. Érdekes fejtegetések olvashatók a földvárak datálásnak új eredményeiről, azok földrajzi elhelyezkedéséből levonható következtetésekről, a kereskedelmi utak elhelyezkedéséről, az állami fejlődés periodizációjában felhasználható régészeti módszerekről.

Sławomir Gawlas, a Német birodalom területi széttagolódása és a lengyel részfejedelemségek kialakulása közötti párhuzamos jelenségekre hívja fel írásában a figyelmet. A fejedelmi, hercegi hatalom „modern" gyakorlása, a regaliák szerepének megváltozása III. Mieszko alatt jut nagy jelentőségre, aki egyébként is szoros kapcsolatban állt a német hatalommal. Részt vett az 1147 évi keresztes hadjáratban, 1180–1184-ben császári segítségért folyamodott. A Szerző szerint igazi újítónak tekinthető, aki egy kortárs, német rendszer adaptálását segítette elő abban az időben, amikor lengyel földön amúgy is összeomlott a senioratus-rendszer.

Zenon Piech az utolsó Piast uralkodók /1320–1370/ hatalmi jelvényeit és uralmi szimbolikáját vizsgálja. Sorba veszi a fehér sas, a kujáviai hasított címer koronás félsas és koronás féloroszlán, Nagy Kázmér monogramja, a királyi portré, sisak és sisakdísz, valamint Szt. Szaniszló, mint országpatrónus szerepét a lengyel címerszimbolikában. Hangsúlyt kapnak az Anjouk és a Piastok közötti dinasztikus kapcsolatok, különösen a rutén címer, ill., a monogram vizsgálatakor.

A magyarországi kutatások eredményeit két tanulmány tárja a nemzetközi nyilvánosság elé. Stanisław A. Sroka a tőle megszokott alapossággal és tájékozottsággal adja a magyarországi Anjouk uralmi rendszere mechanizmusának legújabb hazai historiográfiai összefoglalását. Különösen Fügedi Erik és Engel Pál eredményeit, valamint saját, egyenlőre kiadatlan disszertációjának részleteit /Opolei László/ dolgozta be írásába, de részletesen kitér Kristó Gyulával Károly Róbert első felesége tárgyában folytatott polémiájára is. Engel Pál pedig a hazai publikációiból jól ismert magyarországi honor-rendszert foglalta össze.

A neves cseh medievista, Ivan Hlaváček IV. Vencel udvarának szerkezetéről és működéséről foglalta össze ismereteit, a király és udvari embereinek itinerariuma, az udvar tagjai összetétele, a hivatali munkamegosztás, az udvari bevételi források, a kommunikációs stratégiák, az írásbeliség és szóbeliség szerepének áttekintése alapján adva képet.

Wojciech Fałkowski a 15. századi lengyel államelméletre vonatkozó ismereteinket gazdagítja áttekintésében. Hangsúlyozza a király mellett létrehozott tanácsok, az országos és regionális gyűlések fontosságát, a „Corona Regni Poloniae" és a „res publica" 14. század végétől, 15. század elejétől értelmezhető ideológiájának kialakulását, a rendi és nemesi képviselet értelmezésnek változatait és korabeli konfliktusait.

A kötetet bőséges recenziós rovat /126–165. o./ zárja, amely remélhetően csak egyenlőre, kizárólag a lengyel szakirodalomból válogat. A tételek között érdekes magyar vonatkozásúak is megtalálhatók, mint pl. a hazai folyóiratokban már recenzált, K. Baczkowski, „Habsburg-Jagelló küzdelem Magyarországért 1490–1492" /1995/, valamint a tatárjárás korával, a legnicai csatával foglalkozó tanulmánykötet /1994/, magyar királyok részvétele a Pomeránia elleni harcban /Opuscula minora in memoriam J. Spors, 1993/ vagy a nálunk is népszerű A. Nadolski gyűjteményes kötete /1994/.

Csak remélni tudjuk, hogy az 1997-re tervezett kötet a „közép-európai vallási közösségek és testületek 10–15. századi történetéről" jelen sorok megjelenésekor már szintén olvasható, s egy hosszú múltra visszatekintő, de mégis új, életképes nemzetközi mediévisztikai folyóiratot ismertethetünk meg az olvasókkal és ajánlhatjuk előfizetésre a könyvtárak figyelmébe. Bízunk abban, hogy a következő számba már bekerül egy „List of Contributors", ezzel szemben a nyomdahibák száma csökkenni fog.

Veszprémy László

Solymosi László

A FÖLDESÚRI JÁRADÉKOK ÚJ RENDSZERE A 13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Budapest, 1998. Argumentum 314 o.

A magyar történetírásban a 13. sz. kutatása évtizedek óta kiemelt helyen szerepel. Ennek két oka is van. Ez az első évszázad a magyar történelemben, amelyről viszonylag bőséges forrás

áll a kutatók rendelkezésére. Az összes 11–12. sz.-i Magyarországot érintő oklevél bőséges kritikai apparátussal együtt is elfér két kötetben, a magyar elbeszélő források a 12. sz. első felében olyan szűkszavúakká válnak, hogy azt már hallgatásnak is nevezhetjük. Ezzel ellentétben mindjárt a 13. sz. elejétől rohamosan nő a ránk maradt oklevelek száma, olyannyira, hogy néhány területen már összefüggő adatsorok is rekonstruálhatók belőlük. Az elbeszélők — legalábbis a magyarok — ugyan továbbra is hallgatnak, de hát a magyar középkorászok nyugati kollégáikkal ellentétben amúgy is elsősorban okleveleket és nem korabeli történetírókat használnak forrásként. Másrészt a 13. sz.-ban zajlottak le azok a változások, amelyekhez foghatók csak a 18–19. sz.-i mezőgazdasági és ipari forradalom során figyelhetők meg legközelebb. A Nyugat- Európában a 12. sz.-ban bekövetkező átalakulás a 13. sz.-ban érte el Magyarországot. A változások az élet minden területén éreztették hatásukat, többek közt a források számának megnövekedése az írásbeliség szerepének megváltozásával függött össze. Pár évtized alatt eltűnt az az archaikus politikai berendezkedés, amelyik még Géza és Szent István keze nyomát viselte magán és amelyen itt-ott még a sztyeppei előzmények jegyei is felismerhetők voltak. Néhány generáción belül a társadalom is átalakult. Tucatnyi funkcionális társadalmi csoport a késő-középkori értelemben vett rendekbe olvadt össze: nagy vonalaiban megszületett a nemesség, kezdetét vette a jobbágyság kialakulása. Az évszázad elején az ország túlnyomó többsége még a szolgaság valamilyen szintjén élt, a század végére utódaik nagy része többé-kevésbé szabadnak minősült: földjük volt, ezután meghatározott szolgáltatásokat teljesítettek, sokuk költözési joggal is rendelkezett. Fél évezredig élő berendezkedés született meg: az úrbéri rendszer. Hogy érzékeljük a 13. sz.-i változások jelentőségét, elég egy pillantást vetni egy 19. sz. eleji urbáriumra. Az abban szereplő szolgáltatások nagy része az 1200-as években alakult ki.

Solymosi könyve a jobbágyvilág hajnalának olyan intézményeit vizsgálja, amelyeken a változások a legjobban figyelmen kísérhetők: a földesúri adónemeket. A kutatás azonban nem szűkült le a járadékok vizsgálatára: Solymosi annak a rendszernek az egészét tárgyalja, amelyet a német kutatás az Agrarverfassung kifejezés alatt foglal össze: a településrendtől a mezőgazdasági technikán át a jogszolgáltatásig tartó rurális világot. A szerző több évtizede foglalkozik a témával, a könyv több fejezetét kisebb eltérésekkel már máshol is megjelentette. A könyv egésze eredetileg kandidátusi disszertációnak készült. A negyvenes évek végén megszületett tudományos minősítési rendszer majd fél évszázados fennállása során történész értekezéssel összesen kétszer fordult elő az az eset, hogy a minősítő bizottság az eredetileg kandidátusinak benyújtott disszertációról úgy döntött, hogy a jelöltet ennél magasabb fokozatra is érdemesíti és végül a tudományok doktora címet adományozta a szerzőnek. A második — és egyben utolsó — ilyen alkalom Solymosi e könyvének kandidátusi vitáján fordult elő.

A mű felépítése szervesen követi a könyv tárgyát: az egyes járadéktípusok szerint halad a szerző. Ettől csupán egyetlen esetben tért el, amikor az első fejezetben a hospeskiváltságokat elemzi. Solymosi nem egyes oklevelekből csemegézett, hanem mindegyik fejezetben az összes fellelhető magyarországi forrást vizsgálta. Az első ránk maradt hospeskiváltság 1201-ből származik, a bodrogolaszi vendégek jogait szabályozza. Az írásos vendégjog-adományozás nem lehetett előzmények nélküli, de ennél korábbi ilyen oklevél nem maradt fenn. Az olasziak királyi birtokon éltek, egyházi földesúrtól 1233-ból maradt ránk az első hospeskiváltság, az esztergomi érsekség Hont megyei falujából, Szebellébről. Világi birtokon újabb harminc év múlva bukkan fel az első ilyen oklevél, a Doboka megyei Bonchidán 1263-ban. Fügedi Erik 1961-ben közzétett tanulmányában sorolta fel a korai magyar város-és hospesprivilégiumokat. Ezt az összeállítást Solymosi részben pontosította, részben kibővítette.

A földesúrnak fizetendő pénzjáradék nem 13. sz.-i találmány, ismerték korábban is. A változó századhoz illő azonban a terminológiai változatosság: *census, tributum, collecta, terragium*. A *census* első említése 1230 körülről, a *terragium*é 1254-ből származik. A különböző elnevezések ugyanazt a tartalmat fedték, amit magyarra földbérnek szokás fordítani. 1263-ban a komári hospesek kiváltságlevelében már a *census* és a *terragium* egymás szinonímájaként fordul elő. Az egységnyi földbért meghatározott földnagyság után fizették. A hospesgazdaságok nagysága igencsak eltérő volt: 5–35 hold között mozgott, ennél nagyobb földek csak a németjogú falvakban fordultak elő. A hagyományokhoz ragaszkodó világra jellemző, hogy az ősi, egységes, a földterület nagyságától független földbér összege nem változott, költözési illetékként még a 14. sz.-ban is tovább élt. A tatárjárás után a földbér már a hospesgazdaság nagyságától függött. Nemcsak a vendégek adóztak pénzzel, máshol a pénzjáradék valamilyen régebbi naturális szolgáltatás megváltásaként jelentkezett. A jó forrásadottságokkal rendelkező pannonhalmi apátság birtokain a fordulat az 1230-as években zajlott le, országosan az 1260-as évekre tehető. A tradíció azonban sokáig őrizte a régi állapotot: a hagyo-

mány egyszerre kötötte a földesurat és népeit. A kutatás már régen észrevette, hogy a 13. sz.-i társadalmi átalakulás az addig legkonzervatívabb birtoktípuson volt a leggyorsabb és a legradikálisabb, a világin. Az egyházi és királyi birtokon élő népeket szolgálatuk rendje szerint szervezték meg, az eltűnő prédiumok szerepe itt mindig is kicsi volt. A királyra és az egyházi földesurakra ezért nem nehezedett az a sürgető szükség, hogy szakítsanak a régi rendszerrel. A 14. sz.-ra azonban ott is lezárult az a folyamat, amely pénzjáradékká alakította a korábbi szolgáltatásokat. A pénzjáradékot a 13. sz.-ban általában egy összegben fizették, a 14. sz.-ban azonban az évi 2–3 fizetési határnap lett az általános.

A szállásadónak, latinul *descensus*nak öt formája élt Magyarországon: a királyi, az egyházi, a kegyúri, a földesúri és a földesúri tisztségviselői. A hospeskiváltságok "köteles szolgáltatásain" belül elkülöníthető csoportot képviselnek azok a terményszolgáltatások, amelyek a *descensus*ra vezethetők vissza. Idővel mindegyik birtoktípuson átalakult terményadóvá, majd nevét is elveszítve ajándékká.

Az ünnepi ajándék adása a nagy egyházi ünnepekhez kötődött. Ősi adóról van szó, egyáltalán nem a 13. sz. találmányáról. A szolgarendűek általában évente háromszor, a kedvezőbb jogállásúak évente egyszer adták. A hospeskiváltságoknak köszönhetően a 13. sz.-ban terjedt el új latin neve, a többes számú *munera*. A korábbi irodalom a magyar szó mai jelentése miatt ugyan idegenkedett attól, hogy ajándéknak fordítsuk, azonban a *munerát* a középkor végén valóban így fordították. A régi és az új típusú ajándék idővel összeolvadt, nagyságát tételesen rögzítették, leggyakrabban évi háromszor fizették; néha csak jelképes (1 kalács) néha pedig jelentős (3–4 bárány) nagyságú volt. A 14. sz.-ban is megmaradt általában terményjáradéknak, több helyen összeolvadt a *descensus*sal.

Sem a soltésszerződésekben, sem a legtöbb 13. sz.-i hospeskiváltságban nincs szó munkajáradékról, a hospestelepüléseken valószínűleg nem volt földesúri major sem. A munkával adózás más rétegeknél is csökkent, általában szénagyűjtésből, borszállításból állt. Alkalmi adókról, amelyet királyi hadbaszálláskor, új földesúri tisztségviselő kinevezésekor, adószedéskor kellett fizetni, a hospesprivilégiumokban csak kevés szó esett.

A költözés joga eredendően a hospesszabadság része volt.*A 13. sz.-ban kialakult, évszázadokig változatlan feltétele: a földesúri engedély és a földbér kifizetése. A Zólyom megyei Dobronya és Bábaszék 1254-es kiváltságlevele használta először a költözéssel kapcsolatban a később formulává merevedett *terragium* szót. A költözési szabadság csak lassan terjedt ki az agrártársadalom egészére. Az élen ebben is a világi birtok népei jártak, akikre ez már 1300 körül kiterjedt, az összes jobbágyra nézve azonban csak a temesvári országgyűlés (1397.) mondta ki. A régi, egységes 12 dénáros *terragium* sok helyen költözési illetékké alakult. A költözés ideje a mezőgazdasági munkákhoz igazodott. A végrendelkezési vagy örökösödési illeték a 13–14. sz.-ban mindhárom birtoktípuson a királyin, az egyházin és a világin is létezett. Kizárólag az örökösök nélkül elhunytak hagyatékát terhelte.

Az úrbéri rendszerben a szőlőbirtoklás és a szőlő utáni adózás a többi mezőgazdasági területtől eltérően alakult. Ezt a legpregnánsabban egy 1272-es zalai forrás fejezte ki: a falu lakói a szőlőt az "ország szokásjoga szerint" hospesjogon birtokolják. Az új jogon történő birtokláshoz új adó tartozott, neve *tributum* volt, amelyet egy 1347-es adat szerint hegyvámnak fordítottak, mértékegysége a csöbör volt. A régi adózásnak nevét nem ismerjük, csak mértékét, azt köbölben mérték. A 13. sz.-ban létrejövő jobbágytelekhez nem tartozott hozzá a szőlő, adózása márcsak azért is másként alakult, mert gyakori volt a külső *(extraneus)* személy birtoklása. Eckhart Ferenc 1908-as, mindmáig egyetlen összefoglaló adózástörténeti munkája a csöböradót még királyi adónak gondolta. Solymosi itt egyértelműen bebizonyította, hogy földesúri adónemről van szó. Nagysága kezdetben állandó volt, egy 1299-es adat említi először, hogy a termés nagyságától függ, az egyházi adó mintájára ez is tizedrész lett, neve is *decima*. A kilenced elnevezés először az 1351-es törvényben bukkan fel, és csak az 1370-es évektől terjedt el.

Az adónemek tárgyalásával nem zárul le a kötet, 58, eddig túlnyomórészt hibás kiadásból ismert, forrást adott közre a szerző.

A könyv a középkori magyar társadalomtörténetírás egyik alapműve. Módszerét elleshetik a későbbi korok agrártörténészei is. Egyetlen, többször előforduló ellentmondásának megoldása a jövő kutatására vár. Solymosi mindjárt műve elején (9.o.) említi az eddigi magyar irodalom ellentmondásos viszonyát az immunitás problémájához, a későbbiekben (különösen a 100.o.-on) azonban mégis minden indoklás nélkül használta ezt az igencsak problematikus kifejezést. A zárszóban adós maradt a szerző egy elméleti kérdés megválaszolásával. Vajon valóban egy "importcikk", a hospesjog példája alakította-e át a 13. sz.-i agrártársadalmat, mint azt a mű beosztása és első, valamint a

szőlőbirtoklással foglalkozó fejezet sugallja, vagy ez csak egyik része volt a változásnak, és az egyébként konzervatív rendszer a belső fejlődés útján jutott-e el az úrbéri rendszer megszületéséig? Ez utóbbit látszik ugyanis alátámasztani a mű több adata.

Tringli István

Ladányi Erzsébet

AZ ÖNKORMÁNYZAT INTÉZMÉNYEI ÉS ELMÉLETI ALAPVETÉSE AZ EURÓPAI ÉS HAZAI VÁROSFEJLŐDÉS KORAI SZAKASZÁBAN

Studia Theologica Budapestinensia 15.
Márton Áron Kiadó, Bp. 1996. 194 o.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának monográfiasorozata, jóllehet elsősorban a teológiai tudományok körét érintő értekezések közreadását tekinti hivatásának, esetenként kifejezetten történeti tárgyú munkák gondozását is magára vállalja. Így látott napvilágot néhány évvel ezelőtt a Szent István személyével és korával foglalkozó írásokat tartalmazó „Doctor et aposotol" c. tanulmánygyűjtemény (STB 10. Szerk. Török József. Márton Áron Kiadó, Bp. 1994), s ez az örvendetes gyakorlat — mely a sorozat szerkesztőjének, Erdő Péternek a széles látókörét dicséri — a sorozat legújabb köteteként is egy olyan munka megjelentetését tette lehetővé, mely mindenekelőtt a középkortörténet művelőinek és az iránta érdeklődők szélesebb táborának a figyelmére tarthat számot.

Ladányi Erzsébet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense tudományos munkássága javát a korai magyar várostörténetet érintő kérdések vizsgálatának szentelte, s most megjelent monográfiája eddigi eredményeit tárja a nyilvánosság elé.

A munka viszonylag hosszabb címe arra figyelmezteti az olvasót, hogy nem valamiféle, a „középkori város korai története" címkével ellátható, általános jellegű fejtegetést követhet nyomon. A szerző a szerteágazó kutatási lehetőségeket kínáló téma vizsgálatát azokra a kérdésekre összpontosította, amelyek önnön természetüknél fogva a korai városi intézménytörténet kardinális pontjait jelentik. Egyfajta narratív összefoglalás helyett ily módon az értekezés a címében foglalt kérdéskörök olyan jelenségeit helyezi előtérbe, amelyek gondos előtanulmányok után szintetizáló keresztmetszetet nyújtanak a középkori európai város rendkívül sokrétű intézménytörténetéről.

Munkája során a szerző nagy súlyt fektetett az európai kutatás nemzetközi irodalmából leszűrhető tanulságok figyelembevételére. Az értekezés valóban imponáló szakirodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot: az olykor csupán kötelező formaságként kezelt nemzetközi kitekintés jelen esetben az előadás szerves részévé válik. Mivel korai várostörténetünk kisszámú és töredékes forrásanyaga a rokon jellegű európai fejlemények segítségével biztosabban értelmezhető, s az így nyert eredmények nem elszigetelt önmagukban, hanem az európai fejlődésbe ágyazottan fogalmazhatók meg — aminek szép példája az értekezésben Nagyszombat és Amiens helyzetének egybevetése —, indokolt és helyes, hogy az értekezés, a vonatkozó részek terjedelmében is megmutatkozó módon, kiemelten kezeli a nemzetközi szakirodalomnak a hazai anyag vizsgálatához is támpontokat adó megállapításait.

Az értekezés, témaválasztásából fakadóan, szükségképpen az Árpád-kori magyar társadalomtörténet kérdéseit is tárgyalja, mégpedig Bolla Ilona ma már klasszikusnak számító szintézisére (A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983.) építve, a szabadságfogalom jogi kritériumát állítva a középpontba. Ebből a körülményből vezethető le a szerző azon felismerése, mely szerint egy-egy település jogi személyiségnek tekinthette magát már királyi kiváltságlevele elnyerése előtt is. E jelenség hátterében aligha elhanyagolható szerepet játszott ugyanis az, hogy a királyi földön megtelepedett hospes-közösségek egy tekintetben élesen elkülönültek a szűkebb földrajzi és társadalmi környezetükben élő királyi népektől. A hospesek ti. — miként azt a Szerző is nyomatékosan hangsúlyozza — közszabadok voltak, míg a különböző királyi birtokszervezetek népeit a tulajdoni függés köteléke kapcsolta az uralkodóhoz. Ennek az elkülönülésnek megvoltak a maga intézményi vetületei is, miként azt akár a soproni várnagy (a szokásos *maior castri* helyett ez alkalommal *castellanus*) és a falunagy (*maior ville*) 1230-as évekbeli együttes szereplése, akár a pozsonyi vár tisztségviselőinek sorában 1284-ben felbukkanó „a vár vendégtelepeseinek ispánja" (*comes hospitum castri*) említése is igazolja. Ez az elkülönülés lehetett társadalmi tekintetben a

kovásza annak a mi-tudatnak, amely — a Szerző által elemzett módon — római és kánonjogi elemek hazai alkalmazásának öntőformájában nyerte el egy-egy hospesközösség *universitas*ának vagy *communitas*ának alakját.

Az értekezés számos egyéb figyelemre méltó megállapítást tartalmaz. Hosszabb-rövidebb fejtegetések taglalják Esztergom és Székesfehérvár sajátos fejlődésének kérdéseit, külön is kitérve az előbbi esetében az egyetlen Árpád-kori kommuna-említés értelmezésére, ill. Székesfehérvár kapcsán az állítólagos 12. századi kiváltságlevél ügyére, melyet a szerző IV. Béla-kori és a Hartvik-legenda felhasználásával készült hamisítványnak tart. Hasonlóképpen újszerű és továbbgondolásra késztető a szerző azon nézete, mely katonai kommunaként határozza meg, már kiváltságolása előtt, Sopron helyzetét: a település analóg módon azt a szerepet és szervezeti sajátosságot mutatja, mint a normandiai katonai kommunák. Hogy az ország határvidékén (*in confinio regni*) lévő Sopron katonai szempontból kiemelkedően fontos település volt, az nem pusztán földrajzi fekvése alapján nyilvánvaló, hanem forrásaink is egyértelműen annak mutatják: elegendő ehelyütt csak a IV. Béla és a johannita lovagrend közötti hűbérszerződésre vagy az ifjabb Béla hercegnek átadott várakra utalni, aholis mindkét esetben Sopron is ott szerepel az erősségek sorában. A település esetében a közszabad soproniak (*burgenses*) katonai szerepvállalása már a közösség kiváltságolása előtt tetten érhető azon, az értekezésben is idézett 1250. évi adatban, amely az általuk őrzött toronyról tesz említést. Ennek figyelemre méltó párhuzamát kínálja az a pozsonyi vonatkozású forráshely, mely szerint az ottani várban (*castrum*) a pozsonyi várjobbágyok emeltek tornyot s annak őrzésére is ígéretet tettek (1245). A két eset közötti lényeges különbség abban rejlik, hogy míg Sopronban a település közszabad lakóiról, Pozsonyban a királyi szolgálónépek elitjéhez tartozó — tehát *propriusi* függésben élő — várjobbágyokról van szó, akiknek jogállásán nem változtatott az a tény sem, hogy a tornyot saját költségükön emelték. Amikor IV. László 1277-ben kiadta Sopron kiváltságlevelét, rögzítette a helyi közszabad közösség védelmi funkcióját: a várat átadta nekik a védelem és a karbantartás már korábban is rájuk háruló kötelezettségével együtt, s ezzel a soproni várszervezet elvesztette addigi központját. Mivel Sopron katonai jelentősége a 13. század utolsó negyedében éppenséggel nem csökkenőben volt — amint azzal maga IV. László, vagy inkább a lépéseit befolyásoló tanácsosai is tisztában lehettek, hiszen a kiváltságlevél kiadása közvetlenül a város Přemysl Ottokár több éves uralma utáni visszaszerzését követte —, lépésével az uralkodó nyilvánvalóvá tette, hogy a továbbiakban a közszabad hospesek már korábban is meglévő védelmi szerepére kíván támaszkodni, s számuk növelését segítette azzal, hogy a várszervezeti népek közé tartozó lövőknek (*sagittarii*) megadta a soproni hospesek jogállását. A kötet egy, az Árpád-kor időhatárain túlmutató megállapítással zárul, amennyiben a szerző a magyar középkor későbbi századaiban általánosan használt *civitas-oppidum* fogalompár értelmezésének kérdésében akként nyilvánít véleményt, hogy a *civitas*ban „a személy és tulajdona azonos szabadságot élvez", az *oppidum* esetében viszont a település jogi személyisége „lakói szabad jogállásához kapcsolódik..., ám a tulajdoni szféra az ott élők urának kezében van" (166. o.).

Ladányi Erzsébet kutatásai során a rendelkezésre álló forrásokban rejlő és aprólékos elemző munka nyomán felszínre hozott problémákra olyan megoldásokat talált, amelyek számos vonatkozásban új képet adnak a hazai városfejlődés korai szakaszáról. A római és kánoni jog elemeinek a (város)intézmények jogi konstrukciójába való beépülését vizsgálva válik munkájában összehasonlíthatóvá a francia és az angol területek vagy éppen az itáliai városállamok, ill. a hazai intézmények szerkezete, s ily módon lesz egymással összemérhetővé Párizs és London, valamint a 13. századi Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda helyzete.

Zsoldos Attila

AZ ANJOU-KORI OKLEVÉLTÁRRÓL

Az 1980-as évek elején hiánypótló forráskiadó vállalkozás indult meg Kristó Gyula egyetemi tanár, a JATE BTK Középkori Magyar Történeti Tanszékének akkori vezetője irányításával abból a célból, hogy Kristó professzor és munkatársai készítsék el az Anjou-kor okleveles anyagának regesztaszerű kivonatolását és ezek sajtó alá rendezését.

A hiánypótlást az tette szükségessé, hogy a magyar medievisztika a 20. század végére komoly adósságot halmozott fel a forráskutatás terén. Az Árpád-kor tekintetében sokkal jobb a helyzet az oklevelek feldolgozottsága és hozzáférhetősége szempontjából, hiszen itt kisebb tömegű iratanyagról

van szó, melynek nagy részét már a 19. században kiadták, s a gyűjteményeket e században Szentpétery Imre, Borsa Iván és Györffy György munkássága gazdagította. A 14. század elejétől, vagyis az oklevelezés tömegessé válásától a forráskiadás helyzete egyre inkább romlik, az iratanyag megsokszorozódása szinte lehetetlen helyzet elé állítja az Anjou-, a Zsigmond-, a Hunyadi- és a Jagelló-kor kutatóit. Az Árpád-kori tízezerről csak az Anjouk idejére kb. hatvanezerre nő az oklevelek száma, és ez az adatmennyiség a későbbi időszakokban tovább emelkedik.

Míg a múlt században még tettek kísérletet a nagy korszakok forráskutatásánál valamiféle kiegyenlítettség érzékeltetésére, addig az 1920-as évektől kezdődően a forráskiadásban törés következett be, a korábbi nagy vállalkozások befejezetlenül maradtak, vagy például a Zsigmond-kor esetében a megindult feldolgozás hosszú ideig nem juthatott el a közzétételig.

A forráskiadás helyzetének háttérbe szorulása a szellemtörténeti irányzat idején kezdődött, ám ezt a tendenciát a korai marxista történetírás mélyítette el. Középkori kútfők publikálásáért nem lehetett tudományos fokozatot szerezni, ennek a tevékenységnek nem volt presztizse, a történettudomány szolgálóleányának tekintették.

Ugyanakkor felnőtt egy nemzedék, amelynek tagjai számára a latin nyelv ismerete már nem volt evidens, egyre bizonytalanabbá vált az utánpótlás nevelése, a források és a feldolgozók között egyre mélyült a szakadék. Az 50-es évek kiadványai, Kumorovitz L. Bernát, Mályusz Elemér, Borsa Iván művei csak annak köszönhették megjelenésüket, hogy e megtűrt státusú tudósok forrásfeltáró publikációikkal nem fenyegették az uralkodó ideológiát.

A helyzet akkor változott meg, amikor a magyar történettudomány lazított politikai kötődésén. A 60-as években és később egyetemet végzett történésznemzedékek új problémaérzékenységgel jelentkeztek, szakmailag igényes publikációikat széles körű levéltári kutatásaikra alapozták. A történettudomány legfelsőbb szerveinek, irányítóinak is feltűnt, hogy a középkori forráskiadás tekintetében óriási a lemaradásunk a szomszéd országokhoz képest is.

A horvátok legnagyobb oklevélkiadó vállalkozása a 20. század elején kezdődött. Smičiklas nevével fémjelzett okmánytáruk egyes kötetei 1934-ig jelentek meg, majd a munkálatok rövid intermezzo után az 1960–70-es években folytatódtak, jelenleg az Anjou-kor végénél tartanak. A romániai oklevélkiadást egyrészt a *Documenta Romaniae Historica* kötetei, másrészt az erdélyi szászok a századfordulón beindult és napjainkban is folytatódó sorozata reprezentálja. Ez utóbbi már a 15. századig jutott el az anyag publikálásában. A Burgenlandi Okmánytár kötetei 1955-től jelentek meg. A szlovák oklevélkiadás az 1970-es évektől indult meg a *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae*, illetve a Szlovák Oklevéltár Anjou-kori regesztráriumának sorozatával.

Az Anjou-kor tekintetében különösképp lehangoló volt a helyzet. A korszak kutatása már a 19. században háttérbe szorult: nemzeti szempontból az Árpád-, és a Hunyadi-kor izgalmasabbnak tűnt, az előbbi esetében erősítette ezt a kezdeteknek kijáró természetes érdeklődés, amit a források csekély száma és magas feldolgozottsági foka csak erősített. A századfordulón ugyanakkor szinte csak Pór Antal foglalkozott mélyrehatóan az Anjouk időszakának egészével.

A múlt században kezdődött az Anjou-kori oklevelek szisztematikus kiadása. 1878-tól 1920-ig jelentek meg az *Anjoukori Okmánytár* kötetei. Sajnálatos módon a fentebb ismertetett okok miatt a vállalkozás félbeszakadt, az utolsó kötet 1359 márciusával zárult. Mivel a kötetek megjelenésének idején már számos forráskiadványban olvasni lehetett a korszak okleveleiből — leginkább Fejér György *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* címmel kiadott több mint negyven kötetes okmánytárának sok kötete tartalmaz a korra vonatkozó kútfőket —, csak az addig kiadatlanokat közölték részben teljes szöveggel, részben kivonatosan.

Az Anjou-kornak a magyar középkoron belül leginkább elhanyagolt helyzete, továbbá Mályusz Elemér szorgalmazása adta Kristó professzornak és munkatársainak a döntő impulzust, hogy a korszak teljes kiadott és kiadatlan okleveles anyagát időrendben, magyar nyelven kivonatolva, kritikai jegyzetekkel és kiadásra való utalásokkal ellátva megjelentessék.

A közös munkát az tette lehetővé, hogy a szegedi József Attila Tudományegyetem berkein belül az 1970-es évektől kezdődően létrejöhetett egy középkor iránt fogékony alkotógárda, mely Kristó Gyula tudományos és oktató-nevelő munkájának köszönhetően többgenerációs iskolát hozott létre, amely mai formájában — a *Korai Magyar Történeti Lexikon*t és több, sorozatba rendezett monográfiát, forrásgyűjteményt is gondozó — Szegedi Középkorász Műhelyként tevékenykedik.

A 80-as évek elejétől az intézményes keretek is lehetővé tették, hogy tehetséges tanítványai a szegedi egyetemen, illetve a Csongrád Megyei Levéltárban állásba kerüljenek. Az Anjou-kori oklevéltár eddig megjelent köteteinek szerzői közül ide tartozik Blazovich László és Géczi Lajos mint az idősebb generáció, Almási Tibor pedig mint az ifjabb nemzedék tagja. Ugyanakkor a szegedi

segédtudományi oktatásba az 1980-as évek elejétől belépő Makk Ferenc professzor és munkatársa, Almási Tibor segítségével Kristó professzor megkezdett oktató-nevelő munkáját kiegészítve már a legifjabb nemzedék tagjait is sikerült a 90-es évek első felében a JATE-n megindult medievisztika minor szakos képzés, illetve az akkreditált medievisztika PhD-képzés keretein belül a középkor és a forráskiadás iránt érzékennyé tenni. Munkájuk gyümölcsét mi sem bizonyítja fényesebben, hogy már olyan ifjú tanítvány is szinte kész kötettel állt elő, aki az *Anjou-kori oklevéltár* munkálatainak kezdetekor még csak az általános iskola padjaiban hallhatott az Anjou uralkodókról.

Az előkészítés után a tényleges munkálatok 1983-ban kezdődtek. 1983 és 1985 között a könyvészeti és a folyóiratanyag átnézése folyt, vagyis feltérképezték, milyen Anjou-kori oklevelek vannak már kiadva. Az előzetes felmérések alapján a vállalkozás mintegy 45 000 magyar vonatkozású, Hungarica anyagot tartalmazó Anjou-kori oklevélnek *regesztaszerű* feldolgozását jelenti. A fő cél regesztagyűjtemény kiadása, ezért okleveleket eredetiben csak elvétve adnak közre. A regeszták magyarnyelvűsége mellett szól, hogy a felhasználók köre a magyar történelemmel foglalkozók közül kerül ki. A regesztázás a *Zsigmondkori oklevéltár* tapasztalatait figyelembe véve történt, ugyanakkor számos ponton eltér a Mályusz Elemér által a *Zsigmondkori oklevéltár* készítése folyamán alkalmazott gyakorlattól, így például az *Anjou-kori oklevéltár* kiadói nem tesznek különbséget a regeszták terjedelmében kiadott és kiadatlan oklevelek között, azokat egyazon mélységben dolgozzák fel, továbbá nem válogatnak „fontos" és „kevésbé fontos" oklevelek között.

A mai magyar történettudomány egyik legnagyobb vállalkozását az 1980-as évek elején különböző városokban élő, eltérő intézményi keretek között dolgozó történészek indították, a kivitelezés során azonban — a sorozatos visszalépések következtében — alapvetően szegedi kutatók munkájává vált.

Az oklevéltár anyaggyűjtéssel kapcsolatos kutatásait az *Országos Tudományos Kutatási Alap* támogatja, a megjelentetés pedig kezdetben a Klaniczay Tibor akadémikus irányította *Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása* című program, majd a *Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Kollégiuma* segítségével történik.

A diplomák feldolgozása az 1980-as évek második felében indult meg. Az egyes kötetek évkörök szerint, ezen belül időrendben haladnak. Az első kötetek még több év okleveleit foglalják magukban, az 1320-as évek elejétől azonban a megnövekedett anyag szükségszerűvé teszi, hogy az egyes évek termései külön kötetekben lássanak napvilágot. A munka könnyítése és racionalizálása érdekében az egyes szerzők egymást követő évek regesztáinak elkészítésére kaptak megbízást, így kisebb vagy nagyobb időhatáron belül egy viszonylag hosszabb időszak anyagát egységben tudják szemlélni. Az eddig megjelent kilenc kötet az alábbi évköröket öleli fel.

A megjelenés időrendjében és számozását tekintve is az első kötet Kristó Gyula műve 1990-ben került ki a nyomdából, az 1301 és 1305 közötti évek okleveles termését tartalmazza 806 regeszta formájában. 1991-ben jelent meg a sorozat hetedik köteteként Blazovich László és Géczi Lajos munkája, ebben az 1323. év 733 oklevelének regesztája található. 1992-ben látott napvilágot a második kötet, mely az 1306 és 1310 közötti évek 1036 regesztáját foglalja magában Kristó Gyula összeállításában.

Az 1993-as év termése az *Anjou-kori oklevéltár* nyolcadik kötete, Blazovich László munkája az 1324. év 613 regesztája. Ezt követte 1994 folyamán Kristó Gyula összeállításában az oklevéltár harmadik kötete, amely az 1311 és 1314 közötti évek 885 regesztáját tartalmazza. 1996-ban szintén Kristó Gyula gondozásában jelent meg a negyedik kötet az 1315 és 1317 közötti korszak 697 regesztájával. Ugyanebben az évben az *Anjou-kori oklevéltár* tizenegyedik kötete is kikerült a nyomdából: Almási Tibor műve az 1327. év 632 regesztáját foglalja magában.

1997-es dátummal jelent meg Géczi Lajos munkája az 1325. esztendő okleveles termését — 597 regeszta — tartalmazó kilencedik kötet. A legújabban kiadott gyűjtemény — ugyancsak Kristó Gyula műve —, az *Anjou-kori oklevéltár* ötödik kötete, az 1318–1320 közötti időszak 990 regesztáját foglalja magában.

Az eddig megjelent kötetekben összesen 6989 regeszta olvasható: ez kb. húszezres okleveles anyagból származtatható, mivel sok esetben nincs meg az eredeti oklevél, átiratokból és másolatokból kellett a kutatóknak dolgozniuk.

A vállalkozás fő célját, illetve a feldolgozás alapelveit a Kristó Gyula főszerkesztőségével működő, Blazovich László, Érszegi Géza, Makk Ferenc alkotta szerkesztőbizottság határozta meg. Mindezeket az 1990-es nyitókötet előszavában rögzítették. Ez alapján a sorozat köteteiben azon levéltári források kapnak helyet regeszta formájában, melyek 1301. január 1. és 1387. március 30. között keletkeztek, s az Anjou-kori Magyarország területére vonatkoznak. Ugyanakkor nem vették

számításba azokat a forrásokat, melyek az esetenként Magyarországhoz tartozó dalmát tengerparti városok belső ügyeiről tájékoztatnak, valamint azokat sem gyűjtötték össze, amelyek magyar pénzek külföldi előfordulásáról tanúskodnak. Szemmel látható a szerkesztőbizottság azon törekvése, hogy a Károly Róbert-kor (1301–1342) anyaga teljes egészében mihamarabb kész legyen, Nagy Lajos időszakát (1342–1382) valamint Mária királynő országlását (1382–1387) pedig már fiatal kutatók bevonásával készítsék el.

A gyűjtés központi magját a Magyar Országos Levéltárban létrehozott középkori gyűjtemény alkotja, mely a mohácsi csatát megelőző időből származó, javarészt eredeti okleveleket őrző Diplomatikai Levéltárban, illetve az ugyanezen korból ránkmaradt százezernél valamivel kevesebb oklevélfényképet magában foglaló, külföldi és magyar levéltárak anyagát is tartalmazó Diplomatikai Fényképgyűjteményben található.

Az alkalmazott rövidítésekről a rövidítések jegyzéke az első kötetben három tételben ad felvilágosítást, a továbbiak folyamatosan alkalmazzák az elsőben nem szereplő rövidítések feloldását. Minden kötet végén névmutató található, mely a tulajdonneveket (személy- és helynevek) öleli fel. Ez lehetővé teszi a könyvek azonnali hasznosítását a névanyag vonatkozásában, megkönnyítve dolgát azoknak a felhasználóknak, akik csupán személyek, helynevek iránt érdeklődnek, s nem a korszak történéseit kutatják. Így a történészeken kívül haszonnal forgathatják más tudományágak képviselői, nyelvészek, régészek, helytörténészek is.

Az egyes oklevéltárak anyagát számítógépre vitték, ez megadja a lehetőséget, hogy összesített mutatók is készüljenek, a számítógéphez értők kereső programokkal tárgyak, jelenségek nyomába is eredhetnek.

Összegzésül elmondható, hogy az Anjou-oklevéltár kötetei 1990-től kezdődően szinte évente látnak napvilágot, jelenleg is vannak már nyomdakész kötetek. Kristó Gyula munkásságának köszönhetően az 1301 és 1320 közötti időszak teljes okleveles anyaga már rendelkezésre áll. Ugyanez mondható el az 1323 és 1325 közötti időszakról is. Az 1320-as évek elejének hiányzó kötetei is rövidesen a kutatók kezébe kerülnek. Ugyanakkor Károly Róbert uralkodásának utolsó éveiből is várható a közeljövőben kötet.

Az *Anjou-kori oklevéltár* iránt külföldön is nagy az érdeklődés, eddig ismertetések jórészt határainkon túl jelentek meg róla a Bibliothèque de l'École des Chartes, The English Historical Review és a Magyar Múzeum hasábjain. Mindezeken túlmenően örvendetes, hogy már több olyan tanulmány jelent meg, mely használta a kész köteteket.

Az *Anjou-kori oklevéltár* kötetei hosszútávon remélhetőleg képesek lesznek betölteni a magyar középkor forráskiadásában azt az űrt, mely a szinte teljesnek mondható Árpád-kor és a napjainkban újra reneszánszát élő Zsigmond-kor forráskiadása között tátong, sokoldalú információival pedig a századforduló óta elhanyagolt Anjou-kor kutatásának adhat új lendületet, gazdagíthatja s árnyalhatja a korszakról alkotott nézeteinket, ismereteinket.

Tóth Ildikó

Stanisław A. Sroka

A MAGYAR ANJOUK CSALÁDI TÖRTÉNETE

Kraków, 1998. 74 o.

Az Anjou-kori magyar történelemmel kapcsolatos szakmunkák sorában a közelmúltban jelent meg Stanisław A. Sroka lengyel történésznek, a krakkói egyetem adjunktusának kismonográfiája. Sroka neve nem ismeretlen a magyar középkorászok számára, hiszen az Aetas című szaklapban több ízben is publikált, és a középkori magyar-lengyel kapcsolatok szakértőjeként is felhívta magára a figyelmet (pl. önálló könyve jelent meg 1995-ben Krakkóban e témakörben). Jelen kötete tehát szervesen illeszkedik eddigi szakmai munkásságába. A könyv megírásához magyarországi és olaszországi kutatómunkát is végzett, s mint a jegyzetekből és a bibliográfiából kitűnik, nem csupán a lengyel és a magyar szakirodalmat térképezte fel, hanem francia, olasz, cseh, német és angol szerzők munkáit is felhasználta. (A könyv címe egyébként — tudatosan vagy akaratlanul? — nagymértékben rímel Wertner Mór alapvető genealógiai munkájának — Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. — címével.)

A szerző célkitűzése (saját szavait idézve): a magyar Anjou-dinasztia „egyes tagjainak születési, halálozási, házasságkötési időpontjának megállapítása, információ az utódokról. *Helyenként*

a szerző több figyelmet fordít *bizonyos* házasságkötésre vagy jegyváltásra." (7. oldal; a kiemelések tőlem – P. F.) Sroka tehát az Anjouk magyarországi ága genealógiájának *vázlatos* tárgyalását ígéri – s *ezt* teljesíti is: Martell Károllyal, Károly Róbert apjával indítva a sort, 21 személyről ad rövidebb-hosszabb kiemelt (a könyvben szereplő terminust átvéve:) „életrajzot".

Sroka témaválasztása szerencsésnek nevezhető, hiszen ámbár az elmúlt évtizedekben számos Anjou-korral kapcsolatos munka jelent meg, ilyen megközelítésű mű nem. Ezért egy, a kérdést *a lehető legalaposabban* feldolgozó, genealógiai-külpolitikai alapvetésű monográfia napvilágra kerülése mindenképpen indokolt (lett volna). A szerzőtől idézett sorokban kurzivált szavak azonban éppen ezen elvárástól fosztják meg az olvasót. Emiatt miközben arról szólunk, *miről írt* Sroka, emellett arról is beszélnünk kell, *miről nem írt*, pontosabban: mi az, amiről véleményünk szerint *még írnia kellett volna.*

Meggyőződésünk, hogy hasznos lett volna, ha a szerző a kötet előszavában röviden kitér arra, hogyan jutottak az Anjouk a magyar trónra: milyen külpolitikai és diplomáciai okok vezettek oda, hogy a nápolyi Anjouk dinasztikus kapcsolatra lépjenek az Árpádokkal, azaz milyen jogalap szolgált ahhoz, hogy Károly Róbert a magyar koronáért nyújtsa a kezét?

Ezen előzmények kifejtése mindenképpen érdeméül vált volna a könyvnek, hiszen amúgy sem nagy terjedelmét nem növelte volna számottevően, ráadásul Sroka belehelyezhette volna az Anjoukat a magyar történelembe, megadva a folytonosság okait az Árpádokkal. Ráadásul, ha egy (Sroka által is) genealógiainak nevezett munkában a szerző kitér pl. Károly Róbert koronázásaira, a trónért folytatott küzdelmeire (bár az ellenfelek között csak Vencel cseh herceget említi, Wittelsbach Ottót már nem...), az Anjouk Magyarországra kerülését megelőző külpolitikai események ismertetése még inkább „belefért" volna a szerző mondandójába, különösen, mivel a témaválasztás ezt (véleményünk szerint) indokolná.

Martell Károly mellett két leánytestvére — Klemencia és Beatrix — is kiemelt tárgyalást kapott a kötetben (holott csak nagyanyjuk: Mária révén volt közük Magyarországhoz). Ennek alapján vetődik fel bennünk, miért nem szólt Sroka (akár csak említés szintjén is) Martell Károly többi (magyarországi vonatkozással bíró) testvéréről: Bölcs Róbertről (Johanna nagyapjáról), I. Fülöpről, aki Erzsébetnek (Nagy Lajos király unokahúgának) volt az apósa, és Jánosról, Kis Károly nagyapjáról. Hiánynak tekinthető az is, hogy az Anjou-házi — igaz, a durazzói ágból származó — Kis (II.) Károly magyar király (1385–86) csak egy lábjegyzetben, mintegy mellékesen jelenik meg, s nem kapja meg az őt megillető tárgyalást. Amikor pedig (a konkrét személyeken túl) megkérdezzük, hogy Sroka miért csak *bizonyos* házasságkötéseket elemez mélyebben, azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a téma fontosságának megfelelően részletesen tekintettel kellett volna lennie *minden* olyan diplomáciai kérdésre, amely a genealógiai-külpolitikai összefüggéseket, kapcsolatokat jobban megvilágítja, érzékletesebbé, plasztikusabbá teszi.

Sroka részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, ki volt Károly Róbert első felesége. Erről már korábban elmélyült vitát folytatott Kristó Gyulával az Aetas 1994/ 1. számában. Mint ismeretes, Kristó professzor Károly Róbertnek négy feleséget tulajdonít, akik közül az első a halicsi Mária (Leó fejedelem leánya) volt, míg a második a szintén Mária nevet viselő lengyel hercegnő. Sroka ezzel szemben elveti a halicsi házasságot és a lengyel hercegnőt tekinti Károly első feleségének, (a hagyományos felfogással megegyező) véleménye szerint tehát az uralkodónak három hitvese volt. Sroka jelen könyvében lényegében megismétli korábbi érveit és ellenérveit. (Károly többi felesége: Beatrix és Erzsébet azonban nem kapott külön fejezetet, miként a mélyebb külpolitikai okok vázolása is elmaradt, miért ők lettek Károly hitvesei.)

Károly Róbert fiainak tárgyalásához csak annyit fűznénk, hogy alapos kifejtést kap Endre és Johanna házasságának kérdése; örvendetes, hogy Sroka nem feledkezett meg Kálmánról, Károly törvénytelen fiáról sem; viszont István herceg és Margit (IV. Lajos német-római császár leánya), avagy Nagy Lajos király és Kotromanić Erzsébet házasságának motivációi nem tárulnak elénk, ami azért furcsa, mert Sroka példaértékű (általunk sok helyütt éppen ezt hiányolt) részletességgel tárgyalja később az István herceg leányával: Erzsébettel, vagy Nagy Lajos leányaival: Hedviggel és Máriával kapcsolatos külpolitikai mozzanatokat!

A kötet egyik legszembetűnőbb megállapítása az, hogy Sroka kétségbe vonja, miszerint Károly Róbertnek lettek volna leányai. Teszi mindezt Kazimierz Jasiński lengyel professzor munkája (Rodowód Piastówś kąskich. I–III. Wroclaw, 1973–77.) alapján, amely Sroka szerint „nagyon részletesen és meggyőzően leszámolt" e leányok létezésével.

Károly Róbert leányaival kapcsolatosan valóban nem sikerült eddig egységes álláspontot megfogalmazni a szakirodalomban. A nézetek sokszínűségére egy-két példát idéznénk, mégpedig

(a hosszabb citálások elkerülése végett) néhány olyan munkából, amelyek kifejezetten az Anjoukorral foglalkoznak vagy genealógiai alapvetésűek (az összefoglaló magyar történeti, illetve középkortörténeti szintézisekre tehát most nem térünk ki), s amelyekre Sroka nem hivatkozik.

Dümmerth Dezső az "Anjou-ház nyomában" c. könyvében (Bp., 1982.), valamint Bertényi Iván "Nagy Lajos király" c. monográfiájában (Bp., 1989.) nem említi Károly Róbert leányait. Pór Antal 1892-ben, a Századok hasábjain közzétett tanulmányában (A Piasztok és a magyar Anjouk közötti rokonság) Erzsébet voltát nem ismeri el, Katalint viszont (mint Károly Róbert törvénytelen leányát) II. Henrik schweidnitzi herceg feleségének tekinti, akiknek házasságából született Anna, IV. Károly császár harmadik felesége. A Képes Krónika Bellus Ibolya-féle fordítását tartalmazó kötetben (Bp., 1986.) Csapodiné Gárdonyi Klára a Képes Krónika kódexének miniatúráiról írt kísérőtanulmányt. A kódex 140. oldalán Károly Róbert felesége, Erzsébet királyné látható öt gyermekkel (Lajos, Endre, István, Károly és László hercegek). Gárdonyi Klára sorait idézzük: "A krónika szövegében csak négy fiú születéséről van szó, minthogy István herceg 1332-ben született, a krónika viszont az 1330-as év eseményeivel megszakad. A miniátornak kellett hogy tudomása legyen az 1354-ben meghalt Istvánról. Károly Róbertnek és Erzsébetnek összesen hét gyermeke volt: öt fiú és két leány [Katalin és Erzsébet]." (556. oldal) (Itt jegyeznénk meg, hogy ezen miniatúra — amely Sroka könyvének címlapját is díszíti — valóban nem jelenti feltétlenül azt, hogy Károlynak és Erzsébetnek csak fiai lettek volna, ugyanis a Képes Krónika miniatúráin a királyi párok gyermekei közül csak a hercegeket, azaz a fiúkat ábrázolta a miniátor, hercegnőt csak egy esetben: a kódex 123. oldalán látható II. András király — szentté avatott! — leánya, Erzsébet.) W. K. Isenburg genealógiai munkája (Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. I–II. Marburg, 1953.) I. kötetének 193. táblázata szerint az 1355-ben elhunyt Katalin, Károly Róbert leánya ezen, 1343-ban meghalt II. Henrik schweidnitzi herceg felesége volt, s az ő házasságukból született Anna, aki IV. Károly császár felesége lett 1353-ban. A II. kötet 196. táblázatában pedig azt láthatjuk, hogy az 1367-ben elhunyt Bolesław oppelni herceg felesége Erzsébet, szintén Károly Róbert leánya volt. Ugyanezen adatok olvashatók Włodimierz Dworzaczek genealógiai művében (Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959.), az 5. és 9. táblázatokban is.

Jelen recenziónak nem feladata e probléma eldöntése. Ha azonban Sroka úgy véli, Jasiński véglegesen megoldotta a kérdést, csak hálásak lehetünk Srokának, hogy felhívta egy olyan alapvető szakmunkára a figyelmet, amely eszerint ismeretlen volt a magyar középkorászok előtt. Tény, hogy kevés magyar medievista ismeri és érti a lengyel szakirodalmat és a lengyel nyelvet – ámbár ez fordítva is igaz. Maga Sroka írta 1994-ben az Aetas lapjain: „...egymás tudományos eredményeinek ismerete nem tartozik a közös magyar-lengyel múlttal foglalkozó történészek fő erősségei közé". Ezen talán közös, a kutatók által jobban ismert, beszélt angol, német nyelvű tanulmánykötetek, valamint konferenciák és azok anyagai, esetleg kutatói tanulmányutak segíthetnének.

Éppen ezért hasznos lett volna, ha Sroka addig is megosztja velünk: Jasiński milyen érvek, szakmunkák és főleg források alapján jutott végleges (?) megoldásra ebben a kérdésben. Mindenesetre, ha ez a kötetben (sajnálatos módon) el is maradt, reméljük, Sroka talán egy külön tanulmányban részletesen ki fog mindezekre térni.

A kötet maradék részét Nagy Lajos király és gyermekei, valamint fivéreinek és gyermekeiknek vizsgálata teszi ki, ezekről érintőlegesen már említést tettünk. Itt Katalinnal, Nagy Lajos leányával kapcsolatosan tennénk csak megjegyzést. Sroka közli ugyan, hogy Lajos francia herceg volt a jegyese – a „miért" azonban itt (is) elmarad. (Nagy Lajost a pápa ösztönözte, hogy egyik leányát Nápoly trónjára segíti, ha a leányt eljegyzik V. Károly francia király fiával, Lajos Orléans-i herceggel. Katalin korai halála miatt azonban a házasság és a terv nem valósult meg.)

Néhány szó a kötet nyelvezetéről: az eredetileg lengyelül íródott szöveg fordítói jó munkát végeztek, olvasmányos stílus jellemzi a kötetet, amelyben csak ritkán találkozunk helyesírási vagy stiláris hibákkal. A legfeltűnőbb természetesen a magyar olvasónak azon néhány névalak, amely pontatlanul avagy „lengyeles" formában maradt a kötetben. Így a 21. és 22. oldalon „halics-volhíniai" helyett „Halics-Wlodzimierzi" szerepel, ill. „Stiborici Stibor" helyett „Ścibor de Ściborzyce", a 31., 32. és 34. oldalon „Avignon" helyett „Avinion", „Calabria" helyett „Kalábria", ill. „Aversa" helyett „Avers" olvasható, Jagelló litván fejedelem neve pedig a 45–46. oldalakon „Jagiełło" alakban maradt. Szintén furcsa, hogy a külföldi szerzők neve magyaros — vezetéknév plusz keresztnév kezdőbetűje — alakban szerepel, pl. a 20. oldalon Górka O. (ellenben a 21. oldalon már helyesen O. Górka!). A kötet maga egyebekben formailag szép kiállítású, tagolt szerkesztésű, benne jól kiválasztott fotók láthatók az Anjoukkal kapcsolatos helyszínekről (pl. Visegrád, Nápoly), ill. a

Képes Krónika egyes, a témához illeszkedő miniatúráiról. A munkát bibliográfia, névmutató és egy genealógiai tábla zárja.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a választott téma monografikus tárgyalást kívánó fejezete a magyar történelemnek, a kötet azonban nem teljesíti maradéktalanul a téma által feltételezett elvárásokat. Sroka könyve (amit a szerző maga is „tanulmány"-nak nevez a 7. oldalon!) valóban modern, széles szakirodalmi bázison alapuló, stílusos, ámbár (legalábbis számunkra) túl aránytalan és vázlatos összefoglalása a kérdésnek. Természetesen köszönet illeti a szerzőt, hogy könyvét magyar nyelven kiadatta, s ezzel a magyar olvasók és kutatók számára elérhetővé tette. Ezért a kötetnek (hiányai ellenére is) helye van a középkor iránt érdeklődők könyvespolcán. A témát megillető végeredmény érdekében azonban reméljük, hogy Sroka, aki szakavatott ismerője a korszaknak, a kötetet átdolgozva egy szerkezetében egységesebb, mondandójában pedig mélyebb és kiérleltebb monográfiával örvendezteti majd meg a magyar medievisták táborát.

Piti Ferenc

LA VIE QUOTIDIENNE DES MOINES ET CHANOINES RÉGULIERS AU MOYEN AGES ET TEMPS MODERNES. I–II.

Wroclaw 1996. Ed. Marek Derwich. 816 l.

A SZERZETESEK ÉS A REGULÁRIS KANONOKOK MINDENNAPI ÉLETE A KÖZÉPKORBAN ÉS A KORAÚJKORBAN

A wroclawi egyetem által kiadott kétkötetes, igen színvonalas és szépen illusztrált tanulmánykötet annak a konferenciának az anyagát adja közre (erősen kibővített formában), amelyet 1994. november 30. és december 4. között tartott Wroclawban és Ksiazban a Szerzetesrendek és Kongregációk Történetének Kutató Laboratóriuma (Laboratoire de Recherches sur l'Histoire des Ordres et Congrégations Religieux, rövidítve: LARHCOR). Ez a mintegy 80 kutatót összefogó konferencia volt a LARHCOR munkájának kezdete, amelyet a szervezők ígérete szerint hamarosan újabb konferenciák követnek. A gazdagon illusztrált, fényképekkel, térképekkel, régészeti feltárások rajzaival ellátott kötet angol, német, francia és orosz nyelvű tanulmányait mindig három nyelven írt összefoglalók teszik elérhetővé a nemzetközi közönség számára.

A kötet a konferencián elhangzott előadások közül 56-ot közöl 60 történész, művészettörténész és régész tollából. A konferencia anyagát közzétevő tanulmánykötet jó bizonyítéka annak, hogy a szerzetesség mennyire fontos probléma, a különböző országokból érkezett, más-más tudományterületeken dolgozó előadóknak egyaránt volt fontos mondanivalójuk erről a kérdéskörről, amely — mint ezt a konferencia szervezője és a kötet szerkesztője, Marek Derwich professzor hangsúlyozza a bevezető tanulmányban — a középkor és a koraújkor történetében talán minden más kérdésnél jobban alkalmas az univerzális, összeurópai vizsgálatokra. A szerzetesek mindennapi életét a regulák és rendi előírások szabályozták, és így az kevésbé függött a környezetétől, mint más társadalmi rétegek mindennapjai: egy, a forró Spanyolországban élő szerzetes mindennapjai sokkal kevésbé különböztek a hideg Skandináviában lakó, ám ugyanahhoz a rendhez tartozó szerzetes életétől, mint amennyire eltért a kolostor falain kívüli falvak élete.

Albert D'Haenens (Louvain) és Florent Cygler (Drezda) tanulmányai a rendi regulákról és statutumokról vezetik be a könyvet, mintegy általános keretét nyújtva a kolostorok mindennapi életének. Marek Derwich, Leslaw Spychala, és Marek Wójcik közös tanulmánya áttekinti a középkori és koraújkori szerzetesség mindennapjaira vonatkozó újabb kutatásokat, a tovább vizsgálandó problémákat, és eközben az idegen nyelven megjelent, Magyarországról szóló régészeti, művészettörténeti, történelmi, könyvtártörténeti munkákat is részletesen ismerteti. A szerzők figyelmét a bencés rend és Pannonhalma élete mellett különösen a magyar alapítású, de Lengyelországban is igen fontos szerepet játszó pálos rend kolostorai keltették fel.

Jaroslaw Wenta (Toruń) tanulmánya a német lovagrenden belüli karrierlehetőségeket elemzi, rámutatva arra, hogy a szegénység, szerénység és engedelmesség szerzetesi eszméire épülő rend milyen lehetőségeket nyitott meg tagjai előtt: azok közül, akik felsőfokú tanulmányokat végeztek, főleg, ha jogot tanultak, és részt vettek a nagymester vezette állam adminisztrációjában, sokan püspökök lettek.

Anna Pobóg-Lenartowicz (Opole) tanulmánya a sziléziai ágostonos kanonokok kolostoraiban a betegápolás kérdését vizsgálja, bemutatja a három kolostor betegházait és az ott alkalmazott gyógymódokat. Marco Mostert (Amsterdam), Thomas Füser (Drezda) és Anne Petitova-Bénoliel (Párizs) tanulmányai a középkori rendi reformoknak a kolostorok mindennapi életére gyakorolt hatását vizsgálják. A kötetet szerkesztő Marek Derwich tanulmánya szintén azt vizsgálta, hogy a középkori bencés rendi reformoknak a 15. századi lengyelországi bencés apátságok mindennapi életére milyen kihatása volt. 1472-ben Calvus lengyel bencés szerzetes Miklós apát parancsára felkereste a melki, a clunyi és a monte cassinoi reformált bencés apátságokat, hogy megfigyelje és feljegyezze az itt tapasztalt szokásokat. Az így összeállított új rendtartást Lysiec-Berg és Lubin kolostoraiban be is vezették, és bár nem sokkal később azután elhagyták ezeket, a lengyel bencés rendi reformra mégis nagy hatásuk volt.

Marie-Élisabeth Henneau (Liège) a németalföldi apácák mindennapi életét vizsgálta a 15–18. században, különös tekintettel a szerzetesek életritmusára, időbeosztására. Isabelle Brian (Párizs) a franciaországi Ágoston-rendi szerzetesek 17–18. századi életét elemezte, rámutatva lelkipásztori feladataik fontosságára. Bernard Dompnier (Clermont-Ferrand) az 1610-ben Salesi Szent Ferenc genfi püspök által alapított salesi apácarend (Vizitáció-rend) konventjeinek életét mutatta be. Ondrej Bastl (Prága) tanulmánya a 18. század végére, a józefinizmus és a szerzetesrendek feloszlatásának korszakába vezeti olvasóit, rámutatva, hogy a feloszlatott rendek vagyonának elárverezésével milyen, századokon át gyűjtött szellemi és művészeti kincsek mentek veszendőbe. Aidan Bellenger és Geoffrey Scott angol bencés történészek a 18. században Franciaországban működött „száműzött" angol bencések életéről rajzoltak árnyalt képet.

A következő szekció a szerzetesek mindennapi életének forrásait mutatta be: erről éppen úgy vallanak a korabeli pecsétek (Tomas Krejcik tanulmánya), az apátságok színes üvegablakai (Françoise Perrot előadása), mint az alapítólevelek, önéletrajzok, jámbor olvasmányok (Marie Bláhová, Jean-Claude Schmitt, Françoise Hiraux, Jean-Marie Le Gall tanulmányai).

A kötetet az ortodox (görögkeleti) szerzetességről szóló fejezet zárja, Magdalena Zurek (Varsó) az egyiptomi Naqlunban működő kolostor 6–12. századi életét vizsgálja, Kazimir Popkonstantinov a ravnai (Bulgária) kolostornak, mint kulturális centrumnak a mindennapjait mutatja be, három tanulmány pedig az orosz kolostorokról szól.

A rendkívül sokféle témát bemutató, de minden esetben igen színvonalas tanulmányokat nyújtó kötet hasznos olvasmánya lehet a szerzetesség iránt érdeklődő magyar kutatóknak is.

Tóth István György

Bitskey István

PÜSPÖKÖK, ÍRÓK, KÖNYVTÁRAK

Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban

Heves Múzeumi Szervezet, Eger, 1997. 152 o.

Az egyházi műveltség, a szellemi élet egyik központjának számító egri püspöki székhely középkori történetének korszerű feldolgozása Kovács Bélának köszönhető (Az egri egyházmegye története 1596-ig). A könyv az egri vár török kézre kerüléséig mutatja be a püspökség múltját.

A visszafoglalt és újra benépesült Egernek, a 18. században újjáépült barokk városnak a története forrásanyagokban rendkívül gazdag, így az érdeklődő kutató szinte részletes várostörténeti, gazdaságtörténeti és művészettörténeti információkhoz juthat. Az 1596–1687. között eltelt 91 év történéseiről azonban az utóbbi évekig aránylag kevés információnk volt, hiszen a török hódoltság következményeként a püspöki székváros szinte fizikailag is megsemmisült, és a középkori keresztény kultúra intézményeit az iszlám egyházi és állami berendezkedése a maga képére formálta. Az Egerből elmenekült püspökség Kassáról, majd Jászóról kísérelte meg az egyházmegye vezetését. Eger visszafoglalása és az egyházmegye újjászervezése után nem csekély ellenállás közepette sikerült szinte a semmiből megteremteni a lehetőséget, hogy Eger ismét az egyházi műveltség, a szellemi és kulturális élet egyik magyarországi központja legyen.

Eger barokk kori művelődéstörténetének megmaradt tárgyi emlékei — épületek, festmények, szobrok, könyvek, ötvösművészeti remekek, miseruhák, kegytárgyak — jól érzékelhetővé teszik az őket létrehozó szellemiséget, mentalitást és gondolatvilágot. E művelődéstörténetileg igen fontos

periódusban értelemszerű, hogy a főpásztori egyházfői s politikai tevékenységekhez szervesen kötődött a szellemi, a kulturális élet fejlesztésének igénye, és a velük kapcsolatos alkotások. Az egri püspökök egyházfői és politikai tevékenysége mellé szinte minden esetben hozzárendelhető a tudománypártoló, bibliofil, írókat, művészeteket támogató mecénás püspökök alakja. A könyv a mecénás püspökök tevékenységét taglalja a rendelkezésre álló dokumentumok, levéltári adatok alapján, és emléket állít azoknak, akik a legnehezebb körülmények között is igyekeztek biztosítani a szellemi, művészeti, kulturális élet folyamatosságát.

E legnagyobb területű magyar egyházmegye főpapjai a középkor folyamán sokszor országos tisztségeket betöltő, politikailag jelentős tisztségviselők voltak. A könyvben központi helyet foglal el a római székhelyű Collegium Germanicum Hungaricum bemutatása. Ez a német-magyar kollégium volt a 17–18. századi magyar egyházi értelmiség legfontosabb tanintézete, mellyel az eddigi kutatások sajnos igen mostohán bántak. Ez a nemzeti kollégium kettős irányítás alatt állt: egyrészt pápai szeminárium volt, másrészt a szentszék a vezetést a jezsuitákra bízta. A tanintézet a jezsuiták igen magas szintű tanításának köszönhetően rendkívül művelt tudósokat bocsátott ki, a teológián és nyelvtudáson kívül egyéb világi tudományokkal is felvértezve. Ezen kívül rendkívüli hatást gyakorolt az itt tanuló magyar diákokra az ebben az időben kialakuló barokk Róma pompája. A nagyarányú építkezések mellett a kultúra legbőkezűbb támogatója, a vatikáni könyvtár fejlesztője, XIV. Benedek pápa nagyszabású ünnepségek rendezésével is igyekezett végképp elkötelezni a kollégiumok hallgatóit a katolikus hit mellett. A teológiai viták, amelyek főként a francia és az olasz teológusok között folytak, nagy hatással voltak a magyar teológus növendékekre is. A jezsuita atyák tanításainak köszönhetően természetesen az olasz teológusok véleményét részesítették előnyben. Az egri püspökség papságának erős római orientáltsága tehát ezeknek az okoknak a következménye.

1596-ban az Eger városát elfoglaló török sereg elől a káptalan Kassára menekült. Azonban a királyi tanács döntése is hozzájárult ehhez, ugyanis az Észak-Magyarországon jelentős területeket hódító reformáció megállítása a katolikus egyház számára létkérdés volt. Az ellenreformáció rendkívüli sikereket ért el, és az országgyűlés 1613-ban Jászót jelölte ki püspöki székhelyül. A Bethlen Gáborral folytatott háborút Jászó is megsínylette ugyan, de a rendkívüli tehetségű püspököknek mégis sikerült a menekült püspökség felvirágoztatása.. A könyv rámutat arra, hogy az 1649-es Kassára való visszatérésig, illetve még utána is a nyelvi sokszínűségen kívül a vallásfelekezeti különbség is rendkívüli gondokat jelentett a püspökség számára.

A könyv által tárgyalt egyik legfontosabb kérdés a püspökök azon igyekezete, mellyel Egerben katolikus felsőoktatást kívántak létrehozni. A legelső kezdeményezések egyike Kisdi Benedek püspöké volt, aki 1657-ben létrehozta a kassai akadémiát azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egyházmegyéje számára művelt papokat képezzen. Az intézmény a nagyszombati egyetemmel azonos jogokat kapott és 1660-tól kezdte meg működését. Az iskola állandó támadások közepette működött, hiszen Kassa még ekkor is protestáns központnak számított. Nagyon fontos azonban, hogy ebben az időben indult meg a katolikus könyvkiadás Kassán, és ezzel megtörtént Kassa rekatolizációja a könyvkiadás terén. A püspöki mecenatúra a kultúra szinte minden területére kiterjedő megjelenése is erre az időre tehető. 1687 fontos év a püspökség történetében: a török hódoltság alól szabaduló városba végre visszatérhetett a papság. Rögtön megkezdődött a város újjáépítése, nagyarányú építkezések indultak. Ekkor épültek azok az épületek, melyek később a 18. század folyamán helyet adtak a művészeteknek, a tudományoknak és könyvkultúrának. A kultúra fejlesztésében kiemelkedő szerepet játszottak a jezsuiták. 1700-ban megtörténik az iskola, rendház és templom épületegyüttesének alapkőletétele.

Az iskolai színjátszás nagy szerepet töltött be a líceumok életében. A jogi oktatás megszervezése még fontosabb szerepet játszott a városi oktatás életében. Erdődy Gábor püspök ezek mellett energikusan fogott bele a barokk kori Eger arculatának kialakításába. Az őt követő Barkóczy Ferencz püspök munkásságának köszönhető, hogy Eger szellemi központtá vált. Első intézkedéseként 1754-ben az egri szemináriumot átszervezte. Püspökségének idejére tehető a város színpadain a drámák nagyszámú előadása. Egerben 1692–1772 között 257 alkalommal került sor iskolai színjáték előadására. 1755-ben Eger első nyomdája is megkezdi működését. Érdekesség, hogy a tudományos, teológiai művek megjelentetésén kívül a nyomda kiadott ismeretterjesztő, mezőgazdasági könyveket is. Ilyen mű volt pl. az 1759-ben kiadott Angliai Méheskert is.

Barkóczy püspök munkássága korszakalkotó jelentőségű volt a nyelv, és irodalompártolás területén is. Bátran lehet beszélni a Barkóczy köré szerveződött irodalmi körről. Az egri püspökség történetének második kiemelkedő egyénisége Eszterházy Károly püspök. A római Collégium Germanicum Hungaricumban végzett tanulmányai nagy hatással voltak későbbi munkásságára. Az

egyetemért tett törekvései mellett a könyvtár nagyarányú fejlesztése is az ő nevéhez fűződik, köztük sok gyűjtött ritkasággal, melyek közül sok a magyar kultúra kincse. Eszterházy kezdeményezésére indul meg az időközben kényszerűen szüneteltetett egyházi könyvnyomtatás, mely mellett olyan kuriózumok is megjelentek, mint az 1781-ben kiadott indiai Pancsatantra egyik korai magyar fordítása. Az egri nyomda több politikai kiadványától eltekintve elmondhatjuk, hogy az egri könyvsajtó elsősorban teológiai értekezéseket tartalmazott. Eszterházy azonban egyházi méltósága és vallási elkötelezettsége ellenére toleráns volt a protestánsokkal szemben is. Felvilágosultságára jellemző, hogy jelentős mértékben támogatta a világi kultúrát, művészetet, irodalmat.

A meglehetősen erős társadalmi, politikai és vallási megosztottság európai méretű és az újonnan megjelent eszmeáramlatok sokszínűségéből fakadt. Természetes, hogy e sokszínűség megjelent az egri egyházmegyében is E sokszínűséget jelentős mértékben támogatták a felvilágosult, művelt egyházfők, püspökök, akik egyházi és világi hatalmukkal egyaránt jól sáfárkodtak.

Tulok Péter

Ifj. Barta János

„NAPKIRÁLYOK" TÜNDÖKLÉSE

Csokonai Kiadó, Debrecen 1996, 246 o.

A Csokonai Kiadó 1993-ban hiánypótló munkával lepte meg az egyetemes történelem iránt érdeklődőket, ui. megjelentette a debreceni egyetem oktatói által írt Európa története című kötetet. Újabban a kiadó Történelmi Kézikönyvtárnak elnevezett sorozat kiadásába kezdett, amely legfőképpen az egyes történelmi korszakok bemutatására vállalkozik. A tematikát átnézve némi aránytalanságot vélünk felfedezni. A szerzők a magyarság, ill. Magyarország történetét 896-tól csaknem napjainkig fogják tárgyalni, s erre 8 kötetben kapnak lehetőséget, az egyetemes történettel viszont csak 4 munka foglalkozik. Ráadásul csak Európa közép- és újkori históriájának szentelnek figyelmet. Ugyanakkor a kínálatban olyan tematikus kötetek is szerepelnek, melyek szemléletformáló erővel bírnak. Ilyen például A Zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.

Az első munkák megjelentetésére 1996-ban került sor. Közéjük tartozik Barta János „Napkirályok" tündöklése című könyve is. A napkirály elnevezés eddig elsősorban XIV. Lajos francia királyra vonatkozott, a szerző azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy XIV. Lajos elődei közül mind III., mind IV. Henrik napkirálynak neveztette magát, sőt a terminust a 16–18. századi Európa valamennyi abszolutista uralkodójára kiterjeszti. A munka természetesen nemcsak a politikatörténetet tárgyalja, hanem a koraújkor komplex bemutatását adja. Támaszkodik ugyan a kutatók időtálló megállapításaira, de rámutat a legújabb eredményekre is. Az egyes nézetek esetében soha nem az ideológiai hovatartozást, sokkal inkább a szakmai értékeket tartja szem előtt.

A földrajzi felfedezéseket értelemszerűen az első rész tárgyalja. Ennek az eseménysorozatnak a mozgatórugóit a hagyományos szemlélet az Engels-féle aranyéhségben és a levantei kereskedelem válságában látja. Barta János mindkét ok létjogosultságát vitatja. Az aranyéhséget nem zárja ki teljesen, de úgy véli, hogy ez a jelenség Európához hasonlóan bármely más kontinensen megjelenhetett, s a késő középkor keleti kereskedelme még nem lehetett olyan lenyűgöző méretű, hogy az európai fizetési egyensúlyt félteni kelljen tőle. Már csak azért sem, mert a felfedezéseket megelőzően a régi világ — benne elsősorban Európa — nemesfém termelése is megnőtt, az ezüstkitermelés például a 15. század közepén évi 27 ezer kg, míg a század végén évi 44 ezer kg volt. Közép-Európa évi ezüst kitermelése 1450–1550 között megötszöröződött. Nem veszi figyelembe ez az elmélet azt sem, hogy Európa a nemesfémen kívül iparcikkekkel — textíliákkal —, valamint ipari nyersanyagokkal — vas, réz, fa — is fizetett a Keletnek.

A szerző szerint az a megállapítás, hogy az oszmán-törökök terjeszkedése elzárta a levantei (földközi-tengeri) utat az európaiak elől, némi időzavart tartalmaz. A portugálok felfedező kísérletei az 1410-es évektől folytak, s mind Kolumbusz Kristóf, mind Vasco da Gama útjai időközben megelőzték a Közel-Kelet (Szíria, 1516), majd Egyiptom elfoglalását (1517). A 16. század elején valóban akadozott a fűszerellátás Alexandriában, de ezt nemcsak az oszmán hódításnak tulajdoníthatjuk, hanem legalább annyira annak a ténynek, hogy a portugálok előrenyomulása az Indiai-óceánon elvágta az arabok fűszerutánpótlási útvonalát. Maga az oszmán hódítás a 16. században is csak átmeneti zavart tudott okozni a levantei kereskedelemben, aminek elmúltával, az 1550–1560-as

években a Földközi-tenger forgalma új virágzásnak indult. Összességében véve a levantei kereskedelem nem önmagához képest hanyatlott, hanem jelentősége csökkent az óceáni forgalommal szemben.

Barta János a felfedezések magyarázatát az európai belső fejlődésben találja meg: a 15. század végén az európai gazdaság fokozottan igényelte, hogy átléphessen a kontinens földrajzi határain, ugyanakkor a földgolyón található különféle társadalmi és politikai berendezkedések közül az európai volt az, amely leginkább alkalmasnak bizonyult a továbbfejlődésre, a modern kor anyagi és szellemi bázisát megteremtő kapitalista átalakulásra.

Találó az a rövid rész, amely az Óvilág és a többi kontinens viszonyát mutatja be. Eszerint Európa eleve nem az egymás érdekeit kölcsönösen tiszteletben tartó kapcsolatokra törekedett. A felfedezések során a maga céljaira használta ki a partnerterületek gazdaságát, leigázta lakosságukat, gyarmattá tette országaikat. Az Újvilágban egész népek estek áldozatul a konkvisztádorok kegyetlenkedéseinek, Afrika tengerparti területeiről a lakosok millióit hurcolták el rabszolgának. Ázsia országai ehhez képest szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen lakosságukat többnyire az ősi társadalmi rendet érintetlenül hagyva vetették alá. Összességében véve mégis az történt, hogy a darabokra hullott Európa aprócskának tűnő országai képesek voltak fölébe kerekedni távoli földrészek nagy, szilárdnak látszó birodalmainak. Az európaiak sikereit a szerző az itteni feudalizmus jellegzetességeivel, elsősorban a Bibó István által definiált „szabadság kis körei"-vel (az európai feudalizmus autonóm társadalmi-politikai egységeivel) magyarázza, melyek egyrészt szembe tudtak szegülni az uralkodói hatalom önkényével, másrészt tagjaikat érdekeltté tudták tenni a változásokban, a fejlődésben.

A hatalom intézményesítése című rész az abszolutizmust tárgyalja. A hatalmi koncentrációt komoly várakozás előzte meg. Ezt tükrözik Niccolo Machiavelli és Jean Bodin művei, s így értékelhetők Thomas Hobbes elvei is. Barta János azonban felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Hobbes felfogása — Machiavelliével és Bodinével szemben — az államot abszolutizálja, és nem az uralkodót. A korlátlan királyi hivatalom hivatalos elmélete a 17. századi Franciaországban alakult ki, Richelieu miniszterségének idején (1624–1642). Az abszolutista uralkodók véleményét a legfrappánsabban a XIV. Lajosnak (1643–1715) tulajdonított kijelentés tükrözhetné: „az állam én vagyok". Ennek elhangzását a szerző megkérdőjelezi ugyan, de rámutat, hogy mind XIV. Lajos, mind pedig utóda, XV. Lajos (1715–1774) hasonlóan vélekedett. A fejezet az abszolutizmus modern értékelését is tartalmazza. Az amerikai Immanuel Wallerstein, az angol Perry Anderson és Eric Hobsbawm, a német Walter Hubatsch, a francia Roland Mousnier és a magyar Makkai László álláspontja olvasható itt. Fentebb már elismerően említettük, hogy a kötet szerzője az egyes nézetek esetében a szakmai értékekre koncentrál. Ez a fejezet bizonyítékul szolgál, ti. Barta János marxista szerzők figyelemre méltó nézeteit is ismerteti, ugyanakkor elveti a marxista történetírás azon magyarázatát, mely szerint az abszolutizmus a nemesség és a polgárság egyensúlya következtében jött létre.

Arra a kérdésre is választ kapunk, hogy a nyugat-európai abszolutizmus miért nem vált a keleti despotizmushoz hasonló önkényuralommá. A központi hatalom elé a társadalom korábban megszerzett jogai állítottak korlátot. A rendi gyűlés mellőzése nem jelentette a különféle autonómiák, a társadalmi, gazdasági vagy jogi önállóság (városok, céhek, közigazgatási egységek) felszámolását. Az állami bürokrácia rájuk támaszkodott, s egyúttal védte is őket. A képviseletek ellenőrizték az állam működését és kivédhették a hatalom túlzott koncentrációját. A nemesség előjogainak korlátozása sem jelentette kiváltságainak általános megszüntetését. Így hiába fenyegette alkalmanként az államhatalom a történelmi kötöttségeket, azokat teljesen széttörni nem tudta. Persze az is igaz, hogy az állam a hagyományos nemesi kiváltságok többségét tiszteletben tartotta.

Színvonalas összefoglalás mutatja be a reformációt. A szerző röviden, de minden lényeges tényt felsorakoztatva ismerteti azon történelmi személyiségek (Martin Luther, Johannes Tetzel, Brandenburgi Albert, Johannes Eck, V. Károly császár, Philipp Melanchton, Ulrich Zwingli, Kálvin János és mások) tevékenységét, akik a hitújító mozgalom kibontakozásában, terjedésében vagy éppen valamelyik irányzat győzelmében szerepet játszottak. Barta János nem ignorálja a radikális irányzatok képviselőit, Thomas Münzert és Szervét Mihályt sem. Ezt azért kell kiemelni, mert annak ellenére, hogy az ő elveik nem terjedtek el olyan széles körben, mint Luther vagy Kálvin tanításai. a reformációról nem lehet hiteles képet festeni az anabaptizmus és az antitrinitarianizmus mellőzésével. A fejezetből egyedül a mozgalom okainak feltárása hiányolható. A szerző mentségére szolgáljon, hogy ezt a feladatot Hajnal István sem tudta sikeresen megoldani (ld. Az újkor története. Bp., 1936.).

Az Európa története című kötet koraújkori részében sajnálatosan kevés hely jutott a németalföldi szabadságharcnak és az angol polgári forradalomnak. Barta János ezúttal jelentőségének

megfelelően kezeli mindkettőt. A németalföldi események ismertetésén túl figyelmet fordít a szabadságharc következményeire is. Megállapítja, hogy társadalmilag a vezető szerep a polgárság kezébe került, a rendi törekvések mögött egyre inkább a városi lakosság állt. Ez a polgárság a háború legvéresebb éveiben sem szüneteltette kereskedő tevékenységét. Nem egyszer még Spanyolországba is szállított árut, amit a külföldi cikkekre rászoruló spanyol kormány kénytelen volt eltűrni. A nemesség a háborúkban elvérezve, birtokát, vagyonát vesztve egyre inkább háttérbe szorult. Az általa művelt földet megvásárló vagy bérlő parasztok súlya ezzel szemben növekedett. Szabadságukat fokozta, hogy a birtokról eltűntek a földesurak, nem fenyegette őket földjük kisajátításának vagy visszavételének veszélye. Az öntudatos holland parasztok a 17. század elején még Pfalzi Frigyes választófejedelmet is vasvillával kergették meg, amikor paraszti földön akart vadászni.

A németalföldi eseményekkel kapcsolatban a szerző álláspontja az, hogy a spanyol abszolutizmus ellen indított szabadságharc a társadalmi rendszert megváltoztatni akaró és valóban megváltoztató forradalomba torkollott, az Angliával foglalkozó fejezetben pedig szembeszáll azokkal a nézetekkel, melyek az 1640 és 1689 között történteket forradalom helyett egyszerűen polgárháborúnak tekintik. Álláspontját a tulajdonviszonyok átalakulásával támasztja alá: sor került a nemesi földbirtokok hűbéri kötöttségeinek végleges megszüntetésére. 1646–1656 között több törvényben törölték el a földbirtok hűbéri jellegét. A magánbirtokot ettől fogva nem terhelték sem a király főhűbérúri jogából származó kötelezettségek, sem a rajta élő parasztok földhasználati igénye. Felszámolták a feudális tulajdonviszonyokat, vagyis forradalom zajlott.

Több történelmi személyiséggel kapcsolatos értékelés szemléletformáló erővel bír. VIII. Henrik angol király (1509–1547) megítélése a szakirodalom egy részében a megérdemeltnél kedvezőbb. Barta János viszont úgy véli, hogy a dinasztia-alapító VII. Henrik és a dinasztiát záró I. Erzsébet tevékenységének nyilvánvalóan pozitív értékelése mellett VIII. Henrik uralkodásáról már lehetne vitatkozni. A szakítás Rómával, az egyháznak az állam alá való rendelése kétségtelenül emelték az uralkodó tekintélyét, javították az angol abszolutizmus esélyeit. A VII. Henrik által hátrahagyott államvagyon elprédálása (a kincstár kiürítése), az állam birtokába jutott egyházi vagyon eltékozlása, a növekvő államadósságok, az ingatag külpolitika, a családi botrányok ezzel ellentétes irányban hatottak, pillanatnyilag azonban nem rendítették meg az uralkodói tekintélyt. Ezek a jelenségek másutt sem hiányoztak az abszolút állam kelléktárából, s a kiépülő központi hatalom másutt is úrrá tudott lenni rajtuk. (Legfeljebb a későbbi uralkodók nem siettek az előző feleség elűzése vagy éppen lefejezése árán gyorsan feleségül venni soros kegyencnőjüket.)

Mária Terézia „besorolásával" időnként még a történelemtanárok is gondban vannak. A szerző azt sugallja, hogy nem követünk el hibát, ha őt is a felvilágosult abszolutizmus képviselői közé számítjuk, mivel az újabb történetírás Mária Terézia politikájában is felfedezni véli a felvilágosult abszolutizmus ismérveit. Már az osztrák örökösödési háború (1740–1748) alatt sor került a közigazgatás első átalakítására. A háború elvesztését újabb változások követték. Az 1749-ben felállított központi kormányszerv a kancelláriák és kamarák feladatát vette át. A nemességet is adófizetésre kötelezték, s ezeknek a reformoknak a hatálya alól a Habsburg-monarchiában csak a magyar nemesség tudta kivonni magát. A hétéves háború idején (1756–1763) egy szűk körű államtanácsot állítottak fel, amely bármiféle ügyben véleményt nyilváníthatott, tanácsokat adhatott, hogy a királynő ezen tanácsok alapján hozza meg döntéseit. Már a két háború között sor került a hadsereg átszervezésére. A monarchia gazdaságpolitikáját a merkantilista elveknek megfelelően alakították ki. Az 1751–1760-as években birodalomszerte alakultak a mezőgazdasági vagy ipari szakiskolák, az 1770-es években került sor a népiskolai reformra. Az igazságszolgáltatásban új büntetőtörvénykönyv alapján kezdtek bíráskodni. Tartalmilag azonban ezek a változtatások jól megférték a feudalizmus belső rendjével, s nem igényelték a felvilágosodás filozófusai által elvárt döntő átalakulást. A felvilágosodás szelleméhez talán közelebb álltak azok az intézkedések, amelyek a jobbágyság helyzetének javítására törekedtek.

Oroszországban hagyományosan II. Katalint (1762–1796) tartják a felvilágosult politika megtestesítőjének. A francia filozófia tanait jól ismerő, a filozófusokkal jó kapcsolatban álló cárnő gyakorlati intézkedéseiben azonban kevés nyomát találjuk a tényleges javítás szándékának. A cárnő 1775. évi közigazgatási reformja éppen a nemesség fokozottabb részvételére ösztönzött a helyi igazgatás szerveiben. Az 1785-ben közzétett „Adománylevél a nemesek részére" újból megerősítette a nemesi kiváltságokat. Oroszországban az egész 18. században nem találkozunk parasztvédelemmel vagy szociális intézkedésekkel. De a gazdaság vagy a kultúra támogatásának is több jelét találhatjuk meg I. Péter politikájában, mint II. Katalinéban. Az orosz felvilágosult abszolutizmust — ha ilyen egyáltalán létezett — Barta János inkább Nagy Péter, mint II. Katalin személyéhez kapcsolja.

Talán nem felesleges felhívni a figyelmet néhány pontatlanságra és hiányosságra sem. Véleményünk szerint helytelen Raffaello Santit csak festőként említeni, hiszen építész is volt. Köztudott, hogy egy ideig a Szent Péter-székesegyház munkálatait irányította. Az elsősorban spanyol-francia vetélkedésként ismeretes itáliai háborúkról (1494–1559) sem mernénk azt állítani, hogy azok csak Itália földjén folytak. Az abszolutista uralkodók felsorolásánál érdemesebb lett volna pontosabban meghúzni a határokat. Így az olvasónak az az érzése támadhat, hogy már VII. Henrik (1485–1509) angol és IV. Henrik (1589–1610) francia király is közéjük tartozik. A 16–17. századi Oroszországról festett kép lehetett volna árnyaltabb is. Az opricsnyina rendszerének bemutatása az újabb eredmények alapján már nem igazán helytálló, az orosz uralkodói hatalom értékelésénél pedig szerencsésebb lett volna az autokrácia kifejezést használni. Végül egy jelentéktelennek tűnő kiigazítás: ismereteink szerint IV. Ivánnak nem volt Péter (Pjotr) nevű unokája.

A Történelmi Kézikönyvtár teljes sorozatát természetesen még nem ismerhetjük, azonban — ha a későbbiekben megjelenő munkák is hasonlóan magas színvonalúak s egyúttal ugyanilyen didaktikusak lesznek — ezeket a kézikönyveket nagy haszonnal forgathatják a felsőoktatási intézmények hallgatói és „a szakma" képviselői is.

Makai János

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Endre Tóth,* Saint Adrien et Zalavár – *Gyula Kristó,* L'élite de la haute arisrocratie de Charles Ier (1301–1309) – COMMUNICATIONS – *László Kovács,* Est-ce que les Hongrois avait de la monnaie de kauri-escargot? – *György Szabados,* Émeric et André – *Péter Molnár,* Le gouvernement de Hongrie comme l'exemple de *regimen mixtum* – *Sándor Csernus,* Aux sources des institutions de princes de la renaissance: Philippe de Commynes le „Machiavelli franais" – *László Szegedi,* Les possibilités de la classification et de la détermination de l'héraldique – LITTERATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Tóth, Endre:* Saint Adrian and Zalavár – *Kristó, Gyula:* The Aristocratic Elite of King Charles I, 1301—1309 – ARTICLES – *Kovács, László:* Did the Conquering Hungarians Have Coins of Kauri Snail Shell? – *Szabados, György:* Imre and András – *Molnár, Péter:* The Hungarian Government as an Example of *regimen mixtum* – *Csernus, Sándor:* At the Source Region of the Biographies of Renaissance Princes: Philippe de Commynes, the „Machiavelli of France" – *Szegedi, László:* The Possibilities of Systematization and Identification in Heraldry – RECENT BOOKS ON HISTORY

INHALT

STUDIEN – *Endre Tóth*: Heiliger Adrian und Mosaburg – *Gyula Kristó*: Die Magnatenelite des Königs Karl I. (1301-1309) – MITTEILUNGEN – *László Kovács:* Haben die landnehmenden Ungarn das sog. Kauri-Schneckengeld gehabt? – *György Szabados*: Emmerich und Andreas – *Péter Molnár*: Die Regierung in Ungarn als ein Beispiel des regimen mixtum – *Sándor Csernus*: Auf dem Quellengebiet der Fürstenspiegel. Philippe de Commynes, der „französische Machiavelli" – *László Szegedi*: Die Möglichkeiten der Systematisierung und der Bestimmung in der Heraldik – HISTORISCHE LITERATUR

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Gergely András: Bécs és Pest–Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében
Hermann Róbert: Magyar haditervek Buda bevétele előtt és után. 1849. április–május
Molnár András: „Zalának elszállt lelke..." Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26. – július 29.
Miskolczy Ambrus: Jules Michelet „demokratikus legendái" és a magyar-román párbeszéd
Urbán Aladár: Köztársasági agitáció 1848–1849-ben
Bertényi Iván: Az ún. Kossuth-címer 1848–49-ben

E számunk munkatársai

Bartha Antal a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Bóna István* a történelemtudomány doktora, régész (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Csernus Sándor* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Történeti Intézet, Szeged) – *Csukovits Enikő* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kovács László* a történelemtudomány doktora, igazgatóhelyettes (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Kristó Gyula* történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged) – *Makai János* főiskolai docens (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger) – *Molnár Péter* kandidátus, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest) – *Piti Ferenc* tudományos segédmunkatárs (Magyar Medievisztika Kutatócsoport, József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Rácz György* adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Szabados György* tudományos ösztöndíjas (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Szegedi László* történész (Szlovákia, Rimaszombat) – *Szovák Kornél* egyetemi docens (Pázmány Péter Tudományegyetem, Piliscsaba) – *Szvák Gyula* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központ, Budapest) – *Tóth Endre* főosztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Tóth Ildikó* tudományos segédmunkatárs (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Tóth István György* kandidátus, osztályvezető-helyettes (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Tringli István* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Bp.) – *Tulok Péter* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Budapest) – *Zsoldos Attila* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–80

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegsze kesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windo 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget bal zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha ne rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kézirat javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a másod példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előford lásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén a húzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekb* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *szemé adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tud mányos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számá nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertet a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat me jelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamáci elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, m az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honorárium*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot l szíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, B dapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírla előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidék a postahivatalokban. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Buc pest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press K H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F.: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1999 133. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Urbán Aladár: Agitáció a magyar köztársaságért 1848/49-ben
Herman Róbert: Egy végzetes döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig, 1849. április 7–29.
Gergely András: Bécs és Pest-Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében
Molnár András: „Zalának elszállt lelke..." Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26–július 29.
Bertényi Iván: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben
Miskolczy Ambrus: Jules Michelet „Demokratikus legendái" és a magyar–román párbeszéd. Esettanulmány az imagológia és transzkulturalitás köréből

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
133. ÉVFOLYAM 1999. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Urbán Aladár: Agitáció a magyar köztársaságért 1848/49-BEN 221
Hermann Róbert: Egy „végzetes" döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29. 253

KÖZLEMÉNYEK

Gergely András: Bécs és Pest-Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében 313
Molnár András: „Zalának elszállt lelke..." Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26–július 29. 329
Bertényi Iván: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben 373
Miskolczy Ambrus: Jules Michelet „Demokratikus legendái" és a magyar–román párbeszéd. Esettanulmány az imagológia és transzkulturalitás köréből 383

TÖRTÉNETI IRODALOM

Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. (Ism.: *Kőfalvi Tamás*) 420
Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről (Ism.: *Tóth Csaba*) 422
Richard Marsina: Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevnych spisovatel'ov (Ism.: *Niederhauser Emil*) 425

Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne (Ism.: *Radó Bálint*) 426
Benedik Peter: Der Streit um das Kirchliche Amt. Die theologischen Positionen der Gegner Martin Luthers (Ism.: *Radó Bálint*) 430
Elfriede Grabner: Verborgene Volksfrömmigkeit. Frühe- und Volksbarocke Christus-apokryphen in Wort- und Bildzeugnissen (Ism.: *Knapp Éva*) 431
Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János) (Ism.: *Tóth István György*) 433
Ungarn Jahrbuch. 22. kötet (1995–1996.) (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 435
Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére (Ism.: *Lengvári István*) 438
Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság..." Somogy megye egyesületei a dualizmus korában (Ism.: *Gyáni Gábor*) 440
K. N. Tarnovszkij: Melkaja promislennoszty Rosszii v konce XIX – nacsale XX v. (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 443
Gergely Jenő: A Katolikus Egyház Története Magyarországon 1919–1945 (Ism.: *Balogh Margit*) 446
Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században (Ism.: *Dombrády Lóránd*) 448
Péch Antal (1822–1895) és kora (Ism.: *Gergely Ernő*) 454
A magyarországi németség története Szent István korától napjainkig (Ism.: *Szőts Zoltán*) 456
Kónya Sándor: A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949) (Ism.: *Mucsi Ferenc*) 457

Urbán Aladár

AGITÁCIÓ A MAGYAR KÖZTÁRSASÁGÉRT 1848/49-BEN

Történetírásunk a köztársasági gondolat első hazai jelentkezését magától értetődően a Martinovics által elindított, úgynevezett jakobinus mozgalomban látja. Egyben megállapítja, hogy a francia forradalom mintájára elképzelt átalakulás és a köztársaság megteremtésének feltételei a korabeli magyar társadalomban nem voltak adottak. A résztvevők nézeteit, a szervezkedésnek és azok felszámolásának részleteit Benda Kálmán jó négy évtizeddel ezelőtti kutatásainak, a mozgalom iratainak kiadása jóvoltából kellően ismerjük. Nincsenek összefoglaló ismereteink azonban a köztársasági gondolat reformkori továbbélésének és erősödésének, majd 1848/49. évi nyilvános hirdetésének és megvalósítási törekvésének részleteiről. Joggal állapította meg a magyarországi köztársasági eszmék és mozgalmak témakörében 1989 őszén rendezett ülésszakon Pölöskei Ferenc, hogy hiányzik az említett kérdéskör bemutatása, mélyebb elemzése.[1]

Az 1794-ben kibontakozott, majd rövidesen felszámolt és véresen megtorolt magyar jakobinus mozgalom ösztönzője az egész Európára kiható nagy francia forradalom volt. Szervezői a széleskörű hazai elégedetlenséget felhasználva a Habsburgoktól elszakadt, önálló országot, a szabadságot és egyenlőséget megvalósító köztársaságot akartak létrehozni.[2] A megfélemlítés légkörében az eljövendő évtizedekben, jelenlegi ismereteink szerint az 1820-as évek végéig nincsen számottevő nyoma a republikánus eszmék terjedésének hazánkban.[3] Az 1820-as évektől lejátszódó európai események (a liberálisok átmeneti sikere Spanyolországban, az itáliai karbonárik megmozdulásai), majd az 1830-as újabb francia forradalom és azt követően a francia republikánusok felkelési kísérletei a sajtó révén beszédtémává tették a köztársaság mint kormányzati forma gondolatát. Megvalósítására itthon nem alakultak összeesküvő csoportok, s a republikánus eszmék iránt érdeklődők inkább az idegen uralommal voltak elégedetlenek, mintsem hogy többségükben kiérlelt antimonarchista érzelmeket tápláltak volna. Ez a folyamat még részletes feldolgozást igényel, de az már most is világos, hogy a társadalmi változást igénylők új generációjának mintát kereső érdeklődése a békésen fejlődő „szabad státusok": az Egyesült Államok felé fordult. Ezeknek az

[1] Ld. A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon. Szerk. Pölöskei Ferenc. Bp. 1990. Előszó. Valóban a 150 év előtti eseményeknek erről a vetületéről csak egy kisterjedelmű disszertáció jelent meg. Ld. *Erdős Ernő:* A köztársasági eszme és az 1848-49-i hírlapok. Bp. 1914. Ld. még *Rédey Tivadar* aktuális indíttatású cikkét: Köztársasági publicisták 1848-ban. *Vasárnapi Újság* 1918. december 29.

[2] A részletekre ld. *Benda Kálmán:* A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957; A magyar jakobinusok iratai I-III. S. a. r. Benda Kálmán. Bp. 1952–1957; *Hajdu Lajos*: A köztársasági eszme jelentkezése a magyar politikai gondolkodásban. In: A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon. 7–15.

[3] Tudunk azonban arról, hogy Kassán, a pápai és a sárospataki református kollégiumban titkos társaságok alakultak, forradalmi dalokat énekeltek és a diákok egymást „republikánus atyámfiainak" szólították. *Benda*, A magyar jakobinus mozgalom 81.

egyéneknek és csoportoknak tehát nem a köztársaság hazai megteremtése volt a célja, hanem reformtörekvéseiben egyes részletkérdések szerencsésnek talált megoldását a tengerentúli köztársaságban vélték megtalálni.[4] Amerika, a vallás- és sajtószabadság, a rendi korlátok nélküli érvényesülés hazája érthetően általános érdeklődést keltett, amit a sajtó — a cenzúra adta feltételek között — igyekezett is kielégíteni.[5] Ezen a téren kétségtelenül jelentős fordulatot hozott Bölöni Farkas Sándor 1835-ben, Kolozsvárott megjelent könyve, az „Útazás Észak Amérikában".

A könyv második, a következő évben megjelent kiadását betiltották, de addigra már széles körben ismertté vált. Széchenyi is örömmel üdvözölte a munkát, s a tapasztaltakról lelkesen beszámoló útleírás a reformkor nemzedéke számára a „demokrácia kézikönyve" lett.[6] Bölöni Farkas nem titkolta, hogy csodálata az amerikai demokratikus köztársaságnak szól, s így az Egyesült Államokat nem csak a gyors fejlődés és akadálytalan érvényesülés, hanem a politikai szabadságjogok hazájának is ábrázolta. A választójogról például így írt: „Respubliciai és constitutionalis országban *a választás törvénye* azon próba kő, melytől az igazgatás mód fennállása, s a polgári szabadság legsarkalatosabb része függ." Itt áttekinti a rómaiak és görögök eljárását, akik kirekesztették a nép befolyását, s ez a bukáshoz vezetett. Majd így folytatja: „Az Ámérika constitutioja megalapítóji előtt, nagy tanuságok voltak a historia ezen pontjai, s miután egy vonással, amaz örök igazság megállítatott, hogy *a polgári társaságban minden embernek egyforma jusa van,* önként következett, hogy e vonással minden privilégium, régi szokás, nemesség s más monopoliumi jusok is, egyszerre elfúvattak."[7] (Kiemelés az eredetiben.) Bölöni Farkasnak az amerikai alkotmányról, a politikai életről s általában az amerikai társadalomról nyújtott, elfogultságtól sem mentes beszámolója komoly szerepet játszott abban, hogy ez idő tájt az országgyűlési ifjúság soraiban akadtak magukat nyíltan republikánusnak minősítők, mint Lovassy László.[8]

---

[4] A kortársak kevés nyíltan republikánus nézeteket valló személyt ismertek (mint pl. a barsi Balogh Jánost, aki 1848/49-ben is jelentős szerepet játszott). A jelek szerint azonban az ifjúság soraiban létezett a „morális republikanizmus" valamiféle eszméje. Lónyai Gábor 1835 decemberében azt írta Rhédey Józsefnek, hogy barátja nem szereti eléggé az embereket, „pedig egy republikánusnak nagyon kell az embert szeretni". Id. *Erdmann Gyula*: Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836. Miskolc, 1989. 23. V. ö. Petőfi 1848. április 19-i naplóbejegyzésével: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rosz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigoru erkölcsü ember valék, ami egy szóval annyi, mint republikánus". Ld. Petőfi Sándor prózai művei. Bp. 1976. 523.

[5] A részletekre ld. *Závodszky Géza*: Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig. Bp. 1997., amely az 1830–1848 közötti fejleményeket a IV. és V. fejezetben tárgyalja. Széchenyi Amerikáról szóló nézeteinek összefoglalását ld. *Urbán Aladár*: Széchenyi és a reformkor Amerika-képe. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Bp. 1994. 119–127.

[6] Bölöni Farkas könyvének ismertségére ld. *Závodszky* id. mű 141–152. Tudunk arról, hogy az országgyűlési ifjak társalkodó egyletében, kisebb gyűléseken felolvastak a munkából. Ld. *Fejős Imre*: Az Országgyűlési Ifjak Társalkodási Egylete. Századok 1989. 457. Arra, hogy Lovassy László perében is büszkén vállalta republikánus nézeteit ld. ugyanitt, 485.

[7] *Bölöni Farkas Sándor*: Útazás Észak Amérikában. Kolozsvár, 1835. 222–223. A szöveg ezt követően azok számára, akik „a respublicai elveknek nem barátjai, kik születni látják az ország méltóságait", cáfolja, hogy a választók „örök harczban" állnának, majd didaktikusan ismerteti az amerikai választási gyakorlatot.

[8] Ld. *Závodszky* id. mű 147. Természetesen a reformkori olvasó más munkából is szerezhetett határozott republikánus ismereteket. Ilyen volt Thomas Paine erősen tiltott könyve, The Rights of Man, amelyet Bölöni Farkas is jól ismert. Paine munkáját 1792-ben, vagyis megjelenés évében már ismerték itthon. Ld. *Závodszky* id. mű 274–275. A munka iránti érdeklődésre egy adat: Bártfay László, Károlyi István titkára 1840. március 1-jén Vörösmartynak és Bajzának Paine munkájából olvasott fel. Ld. Bártfay László naplójából. S. a. r. Jenei Ferenc. Bp. 1969. I. 152.

[9] Ld. Gál Istvánra hivatkozva *Závodszky* id. mű, 246.

Az 1840-es évek radikális fiataljai, így Petőfi sem kizárólag a francia forradalom eszméköréből merítette republikánus nézeteiket.[9]

Az Egyesült Államok iránti rokonszenv tehát sokféle forrásból táplálkozott és sokféle meggyőződést takart. Ez a rokonszenv egyaránt szólt a maga függetlenségét kiharcolt önálló államnak, működő alkotmányának, az általa megvalósított politikai, vallási és kulturális szabadságnak, iskoláinak, gazdag könyvtárainak. Jól érzékelteti ezt a kiegyensúlyozott megközelítést az 1830-as évek mindentudója, a Közhasznu Esméretek Tára, amely így ír az „egyesült statusok"-ról: „Az éjszakamerikai szabad status még csak 60 esztendős, de már is mind természeti, mind erkölcsi tekintetben nevezetes hatalmasságot formál." Majd így folytatódik a jellemzés: „Egy jól rendelt, önmaga által kifejlődő polgári egyesületet állít előnkbe, melynek talpköve törvényes egyezés, s éltető gyökere mindnyájuknak az okossággal megegyező közakaratja."[10] A szócikk a továbbiakban korrektül ismerteti az amerikai alkotmányt és szükségesnek tartja megjegyezni, hogy annak alkotói a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat már 1789 előtt különválasztották. Az azonban nem mondja ki, hogy az ismertetett alkotmány köztársasági államformát biztosít. Az idézett munka megfelelő kötetében van Köztársaság címszó is, ez viszont nem utal az Egyesült Államokra. A fogalmat így határozza meg: „*Köztársaság* ellenébe tétetik a fejedelemségnek, minthogy t. i. abban a főhatalmat több személyek bírják és képviselik, ebben pedig csupán csak egy."[11] A szerző a korabeli kormányzati formákat ismertetve hozzáteszi, hogy a nagy uralkodók mindig „köztársaságiasan" (?) uralkodtak.

A köztársaság fogalmának használata egyébként a reformkorban sajátos kettősséget mutat. Már a 18. század végén megtaláljuk a „közönséges társaság" elnevezést, mint a köztársaság megfelelőjét.[12] Ugyanakkor a társadalom egészére is használatos a köztársaság megjelölés. Így pl. Deák Ferenc 1829-ben egy rablógyilkos védelmében (pontosabban annak halálbüntetése ellen nyilatkozva) így foglalt állást: „Ki kell ugyan a köztársaság sorából törölni minden olyan vétkest, kinek gazsága polgártársainak ostorává lett; de csak akkor, ha e vétkes jobbithatatlan."[13] A kifejezést Deák a továbbiakban is egyértelműen a társadalom, a „polgári társaság" szinonimájaként használta. A köztársaság fogalma még 1848-ban is azonos egyesek szóhasználatában a társadalommal. 1848. március 22-én Perényi Zsigmond ugocsai főispán a nemzetőrségi törvény vitájában kijelentette: „... a törvénynek értelme az, hogy azon ember, a ki vagyonos, jobban hibázik a köztársaság irányában, mint az, kinek vagyona nincs."[14]

***

[10] Közhasznú Esméretek Tára 4. köt. Pest, 1832. 183.

[11] Uo. 7. köt. Pest, 1833. 332–333. Érdekes a továbbiakban a szócikknek az államformákról szóló fejtegetése. Ha a hatalom az egész nép kezében van — mint volt pl. a görögöknél — az „népuraság", vagyis *demokrácia;* ha csak néhány fő kezében, az „nagyuraság", vagyis *arisztokrácia*; a népuraság „pórurasággá", vagyis *ochlocratiává*, s mindkettő „rangurasággá", vagyis *oligarchiává* fejlődhet.

[12] Ld. pl. a *Magyar Hiradó* 1793. máj. 21. vagy 1794. ápr. 11-i számát; a *Magyar Kurir* 1793. jún. 2-i számát. Ld. még *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára. Bp. 1902. I. 194.

[13] Ld. *Deák Ferenc* beszédei. S. a. r. Kónyi Manó. Bp. 1903. I. 6. Kölcsey így írt 1836-ban: „Tudományt a munkás élettel egybekötni: ez a feladás, mire a köztársaság férfiának törekednie kell." *Kölcsey Ferenc*: Parainesis Kálmánhoz. S. a. r. Szigethy Gábor. Gondolkodó magyarok. Bp. 1981. 26.

[14] Ld. Szabad királyi Pozsony városában rendeltetett magyar országgyülésen a méltóságos főrendeknél tartott ülések naplója. Pozsony, 1848. 383. A pesti napszámosok 1848. ápr. 20-án kelt

Rövid áttekintésünk a republikánus eszmék hazai létezését és terjedését kívánta bemutatni az 1794-es titkos szervezkedéstől azoknak 1848–49-es nyilvános hirdetéséig. A továbbiakban a köztársasági gondolat 1848–49-es diadalutját, annak szakaszait és a független államiság igényével való összefonódását kívánjuk nyomon követni elsősorban a sajtó megnyilatkozásai alapján.

A tavaszi remények és csalódások

A forradalomba torkolló bankettagitáció eredménye Franciaországban Lajos Fülöp bukása és 1848. február 24-én a köztársaság kikiáltása lett. A párizsi események, az új francia köztársaság az 1792. évi fejleményekre: a hódító háborúk kezdetére emlékeztették Nyugat-Európát. A francia ideiglenes kormány emiatt március 4-én sietve szét is küldte diplomáciai képviseleteinek híres nyilatkozatát, amelyben leszögezte, hogy nem ismeri el ugyan az 1815. évi békében meghúzott határokat, de semmit sem kíván tenni azok megváltoztatására, s így az új köztársaság senkit sem fenyeget háborúval. A köztársasági gondolat azonban gyorsan elindult hódító útjára. Helyeslők és rettegők egyaránt azt várták, hogy a francia példát újabb köztársaságok kikiáltása fogja követni. Mint Bécsből írta egy szemtanú március 15-én, az ottani események után: „... közel vagyunk, hogy Európa egészen általában republica leend".[15]

Magyarországon — mint említettük — nem tudunk 1848 előtt republikánus szervezkedésről. Ugyanakkor egyrészt a fiatal radikálisok között 1848-ra népszerű lett a köztársaság eszméje,[16] másrészt a párizsi események után a hazai politikai közvélemény döntő többsége az esetleges tüntetések vagy a forradalom következtében félősnek tartotta a respublika kikiáltását. Ez a magyarázata annak, hogy Pozsonyban március 16-án — tehát még a március 15-i fővárosi fejlemények hírének megérkezése előtt — olyan rémhír terjedt el, hogy Pesten kikiáltották a köztársaságot.[17] Ez vaklárma volt ugyan, de március 22-én Pozsonyból Vidos József már megbízható hírek alapján írhatta családjának, hogy Pesten Klauzál Gábornak és Nyáry Pálnak (mint a Rendre Ügyelő Választmány tagjainak) köszönhető annak megakadályozása, hogy „a republikánus elem túlnyomóságra vergődne".[18] Ezekre az információkra támaszkodva jelentette Blackwell, az angol kormány diplomáciai megbízottja Pozsonyból március 23-án a bécsi angol követnek, hogy „a pesti ifjúság köztársaságot akar, vagy legalábbis monarchiát köztársasági intézményekkel".[19] A köztársaság követelése tudomásunk szerint nyilvánosan és igazolhatóan március 27-én, a Pest megyei Választmány ülését

beadványa a rendes munkát nem vállalókat „a köztársaság kártékony kinövései' elnevezéssel illette. Ld. *Mérei Gyula*: Munkásmozgalmak 1848–49. Bp. 1948. 257.

[15] *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és a szabadságharc levelestára. Bp. 1950. I. 106.

[16] Kosáry írja a korabeli republikanizmusról: „egy kissé valamiféle csodaszer volt a radikális ifjak szemében. Valami olyan képlet, amelynek alkalmazása szinte magától megorvosolja a társadalom minden baját, hiszen e bajokért nyilvánvalóan a feudális abszolutizmus és monarchizmus, illetve annak maradványai felelősek." *Kosáry Domokos*: A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848–1849. In: A magyar sajtó története 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla Bp. 1985. II/1. 94.

[17] *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 130–137.

[18] Vidos egyébként legalábbis megduplázza a fővárosi nemzetőrség létszámát, amikor tízezer fegyveresről ír. Vidos József sógornőjének. OL Családi levéltárak, P 701 Vidos család levéltára. 1848–49. évi iratok.

[19] Ld. Correspondence Relative to the Affairs of Hungary, 1848–1849. London, é. n. 52–53.

követően merült fel, amikor Nyáry tájékoztatott azokról a Pozsonyból érkezett hírekről, miszerint Bécsben nem akarják jóváhagyni a magyar pénz- és hadügyminisztérium létesítését.[20] Ennek a felháborodásnak a kifejezése volt tehát a köztársaság követelése, vagyis mint a magyar önállóságot akadályozó osztrák törekvésekre adandó válasz. Az aznap délután megjelent *Marczius Tizenötödike* először érzékeltette határozott formában a radikálisok elszántságát, amikor „vezércikkében" így írt: létezik Pesten egy „erős ifjú párt", mely kívánatait itt-ott kinyilatkoztatva, „az utolsó szót még nem mondta ki". A célzást még érthetőbbé tette a továbbiakban egy a párizsi példaképre utaló kitétel: „A francia respublika világító torony, fényességét szét veti Európa minden részeibe."[21]

Nyáry említett tájékoztatójában felhívást javasolt az országhoz, s elő is terjesztette a maga radikális hangvételű szövegét. Mivel azt a pesti Középponti Választmány nevében volt tanácsos kibocsájtani, ott is megvitatták, majd némi módosítással jóváhagyták a szöveget. Ez tartalmazta azt a kitételt, hogy azok a tanácsadók, akik „a nemzeti magyar kormány" kezéből ki akarják vétetni a had- és pénzügyeket, nemcsak a nemzetnek, de az uralkodócsaládnak is ellenségei, „mert a dynastia érdekével játszanak". A nyilatkozó elszántságát az aznap délután népgyűlésen elfogadott felhívás így fogalmazta: „A nemzet vérét áldozta a pragmatica sanctio egyik részéért, ugyanezt fogja tenni a másik részéért is."[22]

A felhívásnak és a népgyűlésnek a hangulata, pontosabban a bécsi időhúzás miatti gyanakvás határozta meg a főváros elkövetkező eseményeit, azok jellegét. Március 28-én este a Pozsonyból érkező hajó semmi új fejleményről nem hozott hírt. Az ekkor tapasztalható hangulatot rögzíti Tasner Antalnak ezen a napon Lunkányi Jánoshoz intézett levele: „Az itteni hangulat nagyon hajlik a separatio- sőt republicatiohoz is azon esetre, ha Bécsben a magyar ministeriumnak akadályok gördittetnek eleibe."[23] A főváros hangadó elemeinek nyugtalanságát ezekben a napokban valóban az növelte, hogy a felelős minisztériumról szóló törvény szentesítése késett. Zichy Ferenc gróf, a Helytartótanács ideiglenes elnöke március 29-én azt jelentette Szőgyeny László alkancellárnak, hogy „ha pár nap alatt kedvező elintézés, legkivált a pénz- és hadügy-ministeriumokra nézve be nem következik, Magyarország a dinastia részére elvesztett". Majd a levél végén megjegyezte, hogy ha a pénz- és hadügyminisztériumot nem hagyják jóvá, „úgy István főherczegnek királylyá proclamáltatása be fog következni és a továbbiak beláthatatlanok."[24] Zichy tehát nem a köztársaság kikiáltását látta közvetlen veszélynek, hanem azt az esetleges kétségbeesett lépést, amely István főherceg nádort egy nemzeti dinasztia alapítójává teheti.

---

[20] *Varga* id, mű 269–270.

[21] *Marczius Tizenötödike* (MT) 1848. márc. 27. 9. sz. A továbbiakban a sajtótermékek esetében nem használunk lábjegyzetet, ha a szövegből egyértelmű a lap címe és az idézet publikálásának dátuma.

[22] Az eseményekre ld. *Varga* id. mű 270–272. A felhívás szövegét ld. *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez, 1848–1849. Pest, 1868. I. 35–36.

[23] OL P 626 Bártfai Szabó László hagyatéka. Széchenyi István iratai, 12. fasc. Közli *Waldapfel* id. mű I. 162–163.

[24] *Deák Imre*: 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. é. n. 54. Bécsben az volt a vélemény, hogy Pest republikánus irányítás alatt áll. Jósika Samu – Teleki Józsefnek. Bécs, 1848. március 30. Ld. *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. Bp. 1952. 50.

Amikor Zichynek ez a jelentése elkészült, még nem érkezett meg a fővárosba a híradás a király március 28-i elutasító nyilatkozatáról. Ennek hírét és szövegét március 30-án este hozta meg a gőzös. A hírthozó Ráday Gedeonnal jurátusok is érkeztek, akik fellármázták a várost. Mivel a hír, hogy a rossz királyi leirat miatt Batthyány és társai lemondtak, óriási felháborodást váltott ki, a csoportosuló tüntetők fegyvert követeltek és a „nemzeti konvent" összehívását. Mindezen túl egyesek a köztársaság kikiáltását hangoztatták. Mint a *Marczius Tizenötödike* írta beszámolójában: „És a mi még Magyarországon először volt komolyan kimondva: Éljen a respublica!" A késő esti órában a városházánál összeverődött tömeget Nyáry Pálnak, Klauzál Gábornak és másoknak végül sikerült megnyugtatni és 24 órai várakozásra bírni. Azzal érveltek, miszerint meg kell várni, hogy a Pozsonyba küldött megbízottak milyen új hírekkel térnek meg.

Március 31-én délelőtt Pesten megújult a nyugtalanság. Vörös zászlók tűntek fel, nyíltan beszéltek a védelmi készületekről, s több tudósítás is beszámol arról, hogy az Ausztriától való elszakadást és a köztársaság kikiáltását sürgették. Megjelent Irinyi József falragasza, „A pragmatica Sanctio!", amely Magyarország teljes önállóságát követelte. A mérsékeltek — mint erről a *Hetilap* április 4-i száma tudósított — VI. Istvánt éltették. A Középponti Választmány délelőtti ülésén proklamációt hagytak jóvá, amelynek célja a főváros és a vidék tájékoztatása és megnyugtatása volt. Pontosabban annak nyilvános elfogadtatása, hogy meg kell várni a Pozsonyból érkező új híreket, s annak megfelelően cselekedni. A kiáltvány ezt a „fenyegető nyugalmat" befejező soraiban így fogalmazta meg: „Hazafiak! legelső teendőnk felkészülten várni be az eseményeket, bevárni, míg Pozsonyban küzdő hazánkfiai jó vagy rossz hír kíséretében hozzánk megérkeznek, hogy velük együtt a nemzet sorsa felett határozni lehessen."[25] A proklamáció megfogalmazói biztosak abban, hogy Pozsonyból a hajó estére új információkat hoz, ami világossá teszi a helyzetet. Nem így történt. A március 29-én az országgyűléshez küldött két futár: Perczel Mór és Farkas János közül csak az utóbbi tért vissza azzal a hírrel, hogy amint megérkezik az új (remélhetően a minisztériumról szóló törvényt jóváhagyó) királyi leirat, azt Eötvös József és Perczel Mór azonnal lehozzák a fővárosba. Nevezettek a március 31-i kelettel kibocsájtott új leirattal március 31-ének éjjelén éjfél után érkeztek meg. Még akkor éjszaka fáklyafénynél olvasták fel a dokumentum szövegét, amelyet a hallgatóság megnyugvással fogadott. A radikálisok azonban április 1-jének reggelén elégtelennek ítélték az udvar engedményeit, s ismét megjelentek az utcán a vörös zászlók és kokárdák. Ebben a feszült helyzetben ült össze Nyáry vezetésével a megyei Választmány, ahol a mérsékelt liberálisok a leirat elfogadása mellett döntöttek. Nyáry egyébként élesen elítélte a republikánus törekvéseket, kijelentve: „És ki lenne elég vakmerő, körülményeink közt, köztársaságról álmodozni." Meg is indokolta szavait: nem vagyunk még érettek az önkormányzásra.[26]

---

[25] Az elmondottak áttekintésére — a legfontosabb források megjelölésével — ld. *Varga* id. mű 278–286., 290–293. A kiáltvány szövegét közli *Pap* id. mű I. 45–47.

[26] Ld. Bulyovszky Gyula tudósítását a *Nemzeti Ujság* 1848. ápr. 4. 671. számában. Nyáry egyébként meghatározta, hogy szerinte mi a köztársaság: „Nem más, mint midőn a nemzet már annyira megért, hogy bíboros szemfény vesztére szüksége nincsen. Mi a különbség praesidens és király közt? annak teste, húsa, ez pedig sérthetetlen." Bulyovszkynak ez a tudósítása őrizte meg Petőfi híres szavait, aki elítélte ugyan a diéta megalkuvását, s elégtelennek tartotta a második királyi

A megyeházán kompromisszum született, de a városban összeütközésre került sok a vörösszalagos demonstrálók és az ellenük fellépők között. A hangulat megfordulására jellemző — mint aznap délután a *Marczius Tizenötödike* beszámolójában megjegyezte —, hogy a vörös kokárdásokat lehazaárulózták. A déli órákra azonban helyreállt a nyugalom, s a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (amelynek vezetői: Klauzál Gábor és Szemere Bertalan jelentős szerepet játszottak Nyáry mellett ezekben a napokban) megnyugtató jelentést küldhetett Batthyány Lajos miniszterelnöknek. Bevezetésként elmondják, hogy leiratnak a pénz, de különösen a hadügyekkel kapcsolatos részei miatt a kedélyek ingerültek voltak, s „ma hajnalban feltámadtak sokan – veres zászlókat, veres tollakat tűztek és félelmesen növekedett a sokaság". Majd beszámolva a megyei Választmány délelőtti üléséről jelentik, hogy ott heves vita után megnyugodtak a kéziratban, „de mint kezdetben, mind alapban". A kialakult helyzetet így jellemzik: „A fők, a polgárság velünk vannak, azt hisszük sikerül az ifjabb nemzedéket megnyugtatni. Ma délután még városi választmány és alkalmasint népgyűlés is leend. Kezdünk reményleni. A dynastia volt veszedelemben, úgy hogy rendkívüli intézkedésekről kezdtünk gondolkodni."[27]

A szövegből kitetszőleg a miniszterelnököt képviselő bizottmány is részese volt a rendkívüli rendszabályok (feltehetően a fegyvertár és az Újépület elfoglalása) alkalmazásáról szóló terveknek, ha újból kedvezőtlen királyi válasz érkezne. Az idézett levél azonban megnyugvást tükröz, amelynek alapja kétségtelenül a megyei Választmány ülésének eredménye volt. Vagyis a fiatal radikálisok köztársaságot követelő fellépése csak addig számíthatott a közvélemény komoly támogatására, amíg a kormányzati önállóság alapfeltételeit: a pénz- és a hadügyminisztérium jóváhagyását nem látták biztosítva. Most, az elfogadható engedmények után „a fők, a polgárság" megnyugodott, s nyugalmat akart. Irányi Dániel, maga is aktív részese ezeknek a napoknak, az emigrációban így emlékezett ezekre a republikánus megnyilvánulásokra, miután ismertette a pragmatica sanctio eltörlésére irányuló kísérleteket: „Sőt arról is beszéltek, hogy Magyarországot azonnal el kell szakítani Ausztriától és ki kell kiáltani a köztársaságot. Ezt a vakmerő ötletet azonban csupán néhány fiatalember vetette fel, és egyelőre senki sem támogatta komolyan."[28] A március végi eseményeket elemezve Varga János rámutat arra, hogy az utókor számára nem világos — legalábbis egyelőre nem —, hogy az ifjúság republikánus jelszavakat hangoztató része az államforma megváltoztatását szociális szempontból is mérlegelte-e politikai célkitűzései mellett. Majd így folytatja fejtegetését: „Kétségtelen viszont, hogy — egy-két kivételtől eltekintve — hangadóik nem tervezték a köztársaság tűzön-vízen át való kierőszakolását."[29]

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a köztársaság nyílt követelése Pesten ezekben a napokban a kétségbeesett elszántság kifejezése volt. A köztársaság, mint

leiratot, de hajlandó volt hallgatni. Kijelentette, hogy leköti kardját, elnyugtatja, de össze nem töri azt. Ld. még ápr. 1-jei naplófeljegyzését; *Petőfi* id. prózai művei, 521–522.

[27] OL Az 1848–49-es minisztériumok levéltára. H 2 Miniszterelnök elnöki iratok (Meln) 1848:171,

[28] *Irányi Dániel – Charles Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Ford. Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Bp. 1989. I. 170.

[29] *Varga* id. mű 285. Az ápr. 1-i fejlemények és következményeire ld. uo. 311–317. Ezeknek a napoknak széleskörű forrásfelhasználáson alapuló bemutatására ld. *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998. 69–84.

az örökletes monarchia, mint az abszolutisztikus kormányforma ellenpontja magától értetődően olyan jelszó volt, amely mozgósította a főváros népét az udvar időthúzó, általános felháborodást kiváltó politikájával szemben. A március 31-i királyi kézirat a kedélyeket általában megnyugtatta, s az elégedetlen „veres szalagosok" április 1-jén kétségtelenül vereséget szenvedtek. Ez azonban nem jelenti, hogy a republikánus eszmék őszinte hívei ezt követően azonnal visszahúzódtak volna. A *Marczius Tizenötödike* — mint ezeknek az eszméknek szócsöve — külső fejleményektől várta a radikális mozgalmak újjáéledését. Április 3-án arról írt, hogy az elnyomottaknak soha jobb alkalmuk nem volt mint most, hogy lerázzák igáikat. Ezért Lengyelországban is felkelést jósolt. Április 8-án a Pozsonyhoz való viszonyukat elemezte. Megállapította, hogy az országgyűlés lehetne radikális és éltethetné a respublikát, s lehetne reakciónárius – de ez esetben „a pesti barricadpárttal" gyűlne meg a baja. Ez a kijelentés nem hivalkodás kívánt lenni, hanem — mint a folytatásból kiviláglik — még mindig a pozsonyi diétával kapcsolatos fenntartásait kívánta kifejezni, s egyben azt is, hogy szerintük még nem kerültek egyensúlyba a dolgok. Ezt így fogalmazta: „Meglátjuk, mi lesz belőlünk. Azonban csak azt az egyet ne higyjük, hogy minden a maga rendén fog menni. *Az európai viszonyok csak kezdődnek.*" (Kiemelés utólag.) A Pozsonyból érkező hírek okai lehettek az ilyen fenntartásnak, de az elsősorban nem a törvényhozóknak, hanem az egyes törvényjavaslatok elhúzódó szentesítésének (vagy késleltetett kihirdetésének) szólt. Emiatt április 9-én és 10-én Pozsonyban is volt némi nyugtalanság.[30] Azt, hogy az országgyűlésen tudatában voltak annak, hogy Pest radikálisai készültségben maradtak, s hogy egy újabb válság esetén ismét tömegbefolyásra tehetnek szert, erről Wesselényi Miklósnak április 10-én Pozsonyból barátjának írott levele tanúskodik. Eszerint, mivel április 8-án Batthyány úgy tért vissza Bécsből, hogy sem a miniszteri, sem az Erdély uniójáról szóló szentesített törvényt nem hozta magával, annak rémét idézte fel, hogy — írta Wesselényi — „törvény nélkül menendünk szét". Ez esetben szerinte Pesten nem lehetett volna egy újabb kitörést megakadályozni. „Az őrültségig neki bőszült s keseredett nép, s ábrándos vezérei kikiáltották volna a nádort királynak, vagy a köztársaságot."[31] Azt, hogy Kossuth is tisztában volt a főváros radikálisainak változatlan készenléti állapotáról, jelzi a *Marczius Tizenötödike* április 9-i (és 11-én megismételt) cikke, mely szerint Kossuth „nem akar Párizst ismerni Magyarországban".

A pozsonyi országgyűlésen április 10-én véget értek az utóbbi napok izgalmai. Másnap a kormány letette az esküt, a király személyesen hirdette ki a törvények szentesítését és berekesztette az országgyűlést. Április 14-én Batthyány és Kossuth is megérkeztek a fővárosba, ahol a nép nevében Vasvári Pál köszöntötte őket. A beszéd nem titkolta a szónok (és elvbarátai) forradalmi republikánus rokonszenvét, amikor arra utalt, hogy ők nem akartak „az európai átalakulás játékából kimaradni, mint könnyelmű apáink tették a nagy francia forradalomkor és a júliusi napokban." Az egy hónapi forradalmi mozgalmak után — folytatta Vasvári — a főváros népe „ezen éjen egészen lecsendesül, s holnap már visszatérend a polgári élet magányába." A nyugalom ígérete után a beszéd az elmúlt hónapok hangadóinak a fővárosban

[30] Ld. *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 226–232.

[31] Wesselényi Miklós – Kiss Károlynak. Pozsony, 1848. ápr. 10. Ld. Alföldiek Segélyalbuma. Pest, 1868. 235.; továbbá *Kardos Samu*: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp. 1905. II. 203.

gyakorolt hatalmi pozíciójától való visszalépését is bejelentette. „E nép most kezeitekbe teszi e forradalmi hatalmát, s felelősségetekre bízza a nemzet sorsát. Ti egy újjáélesztett, egy hatalmas nemzet előtt fogtok számolni eljárásaitokról."[32]

Az üdvözlőbeszéd tehát a mozgalmak egy vezető résztvevője útján nyugalmat és a kormány iránti méltánylást ígért. Az ünnepélyes ígéretre és az ünnepélyes fogadtatásra (április 15-én fáklyászenével köszöntötték a minisztériumot) Petőfi április 19-én reagált naplójában, amelyben hitet tett republikánus érzelmei és a republikánus eszmék várható győzelme mellett. Szerinte az ünneplések a monarchia jellemzői, aminek elmúltával az „üres cifraságok" is megszűnnek, miként a virág is lehull, hogy helyet adjon a gyümölcsnek. „A monarchia a virág, a respublika a gyümölcs. Ez így van, és ezért nem kételkedem és diadalmatokban republikánus elveim!" Majd így folytatja: „Republikánus vagyok lelkestül-testestül, az voltak, mióta eszmélek, az leszek végső lehelletemig." Ennek az önvallomásnak magyarázatát az adja, hogy Petőfi ekkor már bizonyosan döntött arról, hogy naplójegyzeteit publikálni fogja. Ezért látta szükségesnek, hogy leendő olvasói — a közvélemény — előtt tisztázza: ez a republikánizmus, amit ő a megváltozott körülmények között is képvisel, elsősorban nem a barrikádépítő törekvéseket, hanem a megvesztegethetetlen (megvásárolhatatlan) republikánus erkölcsöket jelenti. Mint fogalmazta: „Nem széttört korona, hanem megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a republika alapja."[33]

Petőfinek ez az elvi nyilatkozata — naplójának füzetes kiadványként való megjelenése jóvoltából — május 1-jén került nyilvánosságra. Ekkorra már a radikálisok határozottan megfogalmazták fenntartásaikat a Batthyány-kormánnyal kapcsolatban.[34] Ennek egyik oka az volt, hogy a minisztérium nem tudta az országban állomásozó katonaságot engedelmességre kényszeríteni, a másik pedig a népképviseleti országgyűlés összehívásának késlekedése, amelyet pedig a radikálisok a kormány Pestre érkezésének pillanatától sürgettek. Emellett a radikális ifjúság azért is neheztelt — mint erre a *Marczius Tizenötödike* igen hamar rámutatott —, hogy a minisztérium soraikból igen keveset alkalmazott a kormányhivatalokban. Május elejére a katonaság feletti rendelkezés került előtérbe, amikor a nyilvánosság arról értesült, hogy a kormány által kikényszerített ellenőrzés eredményeként a budai fegyvertárban 14 ezer lőfegyvert találtak. Mivel ezek létezését március végén Lederer tábornok, a Magyarországon állomásozó katonaság főparancsnoka tagadta, a közvélemény élesen ellene fordult. Mikor a május 2-án Bécsbe utazott Batthyány elérte, hogy a király aláírta a kéziratot, amely az országban állomásozó katonaságot a magyar honvédelmi miniszter parancsnoksága alá helyezte, ez egyben azt a reményt keltette, hogy a népszerűtlen főparancsnok leváltásának megnyílt az útja. Ezért amint a király említett rendelkezésének híre május 9-én megérkezett a fővárosba, a Pillwax ifjúsága másnap, május 10-én este nagyszámú résztvevőt vonzó tüntetést szervezett a budai várban, Lederer lakása előtt. Mivel a tüntetés előkészületei köztudottak voltak (eredetileg egy nappal korábban kívánták megrendezni), a katonaság felkészült a tüntetők fogadására. Mivel Bécsből csak május 12-én továbbították az uralkodó engedelmességre

[32] *Vasvári Pál* válogatott írásai. S. a. r. Fekete Sándor. Bp. 1956. 286–288.

[33] *Petőfi* prózai művei 522–523.

[34] Erre a hangulatra ld. Deák Ferenc levelét sógorához. Pest, 1848. ápr. 30. *Deák Ferenc* beszédei. S. a. r. Kónyi Manó. Bp. 1903. II. 232–233.

utasító kéziratát, a katonai készületek ismeretében a főparancsnokot megkereső és az összeütközést elhárítani akaró Perczel Mórt, a belügyminisztérium rendőri osztályának vezetőjét Lederer nem fogadta, illetve a találkozót segédtisztjei megakadályozták. Az „illetéktelen" polgári hatóság beavatkozásának elhárítása után az elkezdődött tüntetés résztvevőit „a katonai becsület védelmében" kardlapozó lovasság és feltűzött szuronyú gránátosok zavarták szét. Pesten, a Forradalmi Csarnoknál (a Pillwaxnál) összeverődött és fegyvert követelő tömeget Nyáry csak nagynehezen tudta megnyugtatni és ezzel elkerülni a katonaság és a polgárok (a nemzetőrség) közötti összeütközést.[35]

A budavári katonai vérengzés új helyzetet teremtett a fővárosban. A véres provokáció, amelyet a Batthyány-kormány erélytelenségének tudtak be, ismét felerősítette a radikálisok kritikáját. Így május 11-én a *Marczius Tizenötödike* a kormány alkalmatlanságáról cikkezett, s így került sor május 12-én arra a népgyűlésre, amelyen Petőfi híres szavai elhangzottak, hogy nem a hazát, de kutyáját sem bízná erre a kormányra.[36] Az eseményeket ettől az időponttól nem kívánjuk követni, hogy miként került sor május 15-én a riasztó hírek hatására a déli várak háborús készenlétének elrendelésére, 16-án a honvédek toborzásának elrendelésére, majd 19-én a király Bécsből történt elmenekülésének hírére az országgyűlés előrehozott összehívására. A köztársasági agitáció szempontjából nem tudunk érdemi megnyilatkozásokról, ugyanis az ellenzék számára a kormány önállósága (hadügyi önállósága) volt a központi kérdés. Ugyanakkor a közvélemény jelentős részét a minisztérium elleni támadások foglalkoztatták, ennek kapcsán került sor május 18-án Pesten egy bizalmat nyilvánító demonstrációra, s ezt látszik igazolni a vidéki törvényhatóságoknak ezekben a napokban kelt nagyszámú felirata. Ekkor, május 17-én bocsájtotta ki felhívását Kossuth tervezett — július 1-jétől megjelent — hírlapjára. Programadó nyilatkozatában szükségesnek tartotta leszögezni: „De nekünk rend kell Polgártársaim! Rend, melly a szabadsághoz hű legyen, rend kell, mellynek ótalma alatt magunkat az új viszonyokhoz bele szilárditsuk..." Hírlapja hivatásáról (célkitűzéseiről) szólva Kossuth szükségesnek tartotta leszögezni: „E nemzet roppant tömege monarchiai érzelmű – ezt megmutatták az izgalom napjai; mutatja minden nap tapasztalása..."[37]

Kossuth utalása valószínűsíti, hogy a közvélemény szerint mind a május 10-i tüntetést, mind a május 12-i népgyűlést azonos törekvések szervezték, s kezdeményezőit a radikálisok, tehát a republikánusok soraiban keresték. Ez vezethetett ahhoz,

---

[35] Ld. *Urbán Aladár*: Tíz válságos nap a Batthyány-kormány történetéből. In: A nagy év sodrában. Bp. 1981. 109–118. Spira György szerint a királyi kézirat máj. 10-re már megérkezett a budai főparancsnokságra; ld. id. mű 183.

[36] *Urbán*: Tíz válságos nap... 118–127. Az események eltérő, részletes ismertetésére ld. *Spira*, id. mű 184–191.

[37] Kossuth Lajos Összes Művei (KLÖM) XII. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban. S. a. r. Sinkovics István. Bp. 1957. 150–153. Kossuth ezekben a napokban, máj. 13–20. között betegsége (vagy erre való hivatkozás) következtében nem jelent meg a minisztertanácson, ahol azután máj. 20-án keményen elítélte a szerencsétlen kimenetelű tüntetést. Véleményét azonban ebben a máj. 17-i felhívásban is kifejtette. A „vétkes vagy gyermekes zavargásoknak" lenyugtatására pazarolt energiát sajnálva, azok indítékát — érzékelhetően nem kizárólag az elmúlt hét eseményeire vonatkoztatva — az alábbiakban kereste: „itt értetlenség, amott ármány, itt magánbosszú, amott megsértett önzés vagy hiúság, itt hontagadás, amott áruba bocsájtott nagyravágyás, itt negédes hetykeség, amott haszontalan gyerekies pajzánság" (stb.) játszott szerepet.

hogy május végén a mozgalom híveinek egy része jónak látta csatlakozni a korábbi Ellenzéki Körből ekkorra Radical Kör néven szereplő egyesülethez. Görgey István írta Pestről május 28-án Toporcra, amikor beszámolt a fővárosban tapasztalt alkotmányos monarchista szellemről: „Szabadelvű loyalitás a jelszava a mi Radical-körünknek, melyhez a vörösek (republikánusok) megint visszacsatlakoztak..."[38] Ez a folyamat, a republikánusok március-áprilisban még népes táborának megoszlása nyilatkozatra késztette mind Petőfit, mind Vasvárit. Először Vasvári lépett a nyilvánosság elé az *Életképek* június 4-i számában megjelent „A márciusi ifjúság" című terjedelmes esszéjével. A jól tagolt és jól érvelő írás témánk szempontjából két fontos megállapítást tesz. Az egyik arra igyekezett válaszolni, hogy „a márciusban zászlót ragadott", a nemzeti önállóságot követelők sorában „vezérszerepet játszott" ifjúsággal miért fordult szembe később a közvélemény. Vasvári magyarázata: „A középponti ifjúság egyetlen hibát követett el. Tovább akart menni a tények mezején, mint mennyire nemzetünk el volt készülve. Elejénte országos rokonszenvvel csatlakozott hozzánk a hon minden vidéke. Pest lőn a vezérlobogója. Mindnyájan lépteinkre figyeltek, s híven követének bennünket. De a pesti ifjúság a vezérszerepben messze előrehaladott. A sereg nem bírta őt követni. Elvesztette a láthatárról. Így szakadt el egymástól a pesti ifjúság és a nemezt." Így maradt tehát magára ez az ifjúság, mert „a nemzet tovább menni nem akart". Ezt megértve önuralmat gyakorolt, nem kívánta követni a bécsi diákok „nagyszerű műveit" (t. i. a május 15-i újabb felkelést). Az ifjúság — írja Vasvári — „csak a márciusi napokban emlegette a legvégsőket, akkor készült minden lehetséges esetre". Ez a nyilatkozat vezet el a második kérdéskörhöz, a márciusi napok republikánus követeléseinek értelmezéséhez. „A pesti forradalom merészebbjei — szól az érvelés — ezen alternatívát vallották: 'vagy vér nélkül felelős minisztérium a király mellé: vagy, ha vért kell ontani, ez folyjon a respublikáért. Az előbbi teljesült. A második csak egy terrorisztikus eszme, mely Democles kardjaként függött a bécsi bürokrácia hatalombitorlói felett. S azért vidéki atyámfiai! miért ijedtek el oly iszonyúan ezen egy szótól?"[39] Az írás befejezésén végigvonul a vidék megnyugtatásának szándéka, ami egyértelművé teszi, hogy a május 12-i kormányellenes demonstráció (a Petőfi által összehívott népgyűlés) vidék visszhangja késztette a szerzőt cikkének megírására.

Petőfi május 27-i kelettel ellátott, de csak az *Életképek* következő, június 11-i számában megjelent írása személyesebb hangvételű, s márciusi népszerűsége elvesztésének okait elemzi. Arra kérdésre, hogy mit vétett, így válaszol: „Egy verset írtam, melynek tartalma az, hogy nincsen többé szeretett király, és egy népgyűlésen kimondtam, hogy a miniszteriumban nincs bizalmam." Ez utóbbi vélemény indokait a cikk részletesen és meggyőzően elemzi. Majd rátér Petőfi a versre, pontosabban republikánus nézeteire: „Ami a 'királyokhoz' című versemet illeti, mely népszerűtlenségem fő oka, az republikanizmus első nyilvános szava volt Magyarországban, és határtalanúl csalatkoznak, akik azt hiszik, hogy az utólsó is egyszersmind. A monarchia Európában vége felé jár; a mindenható isten sem mentheti meg többé. Ha valamely eszme világszerűvé lesz, előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle

[38] Ld. *Görgey István:* 1848- és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezeknek magyarázatai. Bp. 1885. I. 9.

[39] *Vasvári* válogatott írásai, 298–303.

azon eszmét kiirtani." A köztársaság biztos eljövetelét megjósolva Petőfi rögtön leszögezi: „Azonban a monarchiának van még jövendője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlenül szükségünk van rá, ezért nem kiáltottam ki a respublikát, nem lázítottam (mint rám fogják), csak megpendítettem az eszmét, hogy szokjunk hozzá." A célja az volt, folytatja, hogy az új eszmét terjessze, megkedveltesse, ne érje váratlanul a népet. „Jaj nekünk — folytatja szinte prófétai hangvétellel —, ha egyszer berohan ajtóstul! akkor nem lesz kenyerünk, mert a vérfolyamok elmossák vetéseinket!" Erre kívánt figyelmeztetni, amivel annyit ártott magának, amennyit használt másoknak. Eszmefuttatását Petőfi egy figyelmeztető kéréssel fejezi be: „... ne bántsátok a republikánusokat, ne lázítsatok ellenök, mig ők nem lázítanak, és ők nem fognak lázítani, mert tudják, hogy aminek meg kell lennie, meglesz."[40]

A márciusi napok két hősének önigazolása és emelkedett hangvételű elvi nyilatkozata végleg lezárta az 1848 március második felében kezdődött köztársasági agitáció első szakaszát. Mint a *Reform* fogalmazta meg június 11-i számában: „Az a kérdés, monarchiánk legyen-e, vagy respublikánk, úgy hisszük, még nálunk nem is létezik."[41] Széchenyi azonban nyugtalanító jelenségeket észlel, s június 17-én fatalista módon így reagál az általa tapasztaltakra naplójában: „A király népszerűsége itt fogytán... Jöjjön István vagy a köztársaság..."[42]

Az antimonarchista hangulat erősödése 1848 őszén

1848 júniusától az elkövetkező események elvonták a közfigyelmet a köztársaság kérdésétől. Az érdeklődés középpontjába olyan történések kerültek, mint az országgyűlési választások, a szerb felkelés kibontakozása, a horvát-magyar ellentétek erősödése, s az utóbbi események miatt a nemzetőrség táborba szállása a Délvidéken és a Dráva-vonalon. Mire július elején összeült Pesten a népképviseleti országgyűlés, az osztrák-magyar viszony új szakaszába került annak következtében, hogy a bécsi kormány lehetségesnek tartotta, hogy a horvát-magyar viszályban nem marad tovább semleges.[43] Így a király helyett egy időre a bécsi kormány került a hazai — elsősorban a fővárosi — politikai érdeklődés középpontjába. Ez csak fokozódott, amint kiviláglott, hogy június végén Bécsből 150 ezer forintot küldtek a horvát-szlavon főparancsnoknak (vagyis Jellasicsnak), hogy a „császár hadereje" ne maradjon ellátmány nélkül. Az esetet Kossuth annyira sérelmesnek tartotta, hogy erről július 11-i nagy beszédében tájékoztatta a képviselőket – és az országot.[44]

Az osztrák kormánynak a horvátok irányában elfogult magatartása, ennek nyilvánosságra kerülése nem fedte el a monarchizmus vagy republikanizmus elvi kérdéseit. Közvetlenül vagy áttételesen ezek az országgyűlésen is szóba kerültek. Így Kossuth a felirati vita során, amikor méltánylóan szólt az uralkodóról, jónak látta kijelenteni,

---

[40] *Petőfi* prózai művei, 565–569.

[41] Id. *Kosáry,* Sajtótörténet II/1. 121.

[42] *Széchenyi István:* Napló. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 1271.

[43] Erre az osztrák kormány jún. 29-i jegyzékében került sor. Ld. erre a Kossuth Hírlapja (KH) júl. 4-i reagálását; KLÖM XII. 380–381. (A kormánynak júl. 4-én kelt, a közvélemény előtt nem ismert jegyzékére ld. uo. 374–376.)

[44] Az esettel kapcsolatban ld. a pénzügyminiszter júl. 7-én kelt intézkedését: KLÖM XII. 398–399. Kossuth kijelentésére: uo. 435.

hogy szerinte „Magyarországban a nép kizárólag monarchikus".[45] Másnap Nyáry tért vissza a kérdésre, amikor a felirat szövegét — némi éllel — monarchikusnak nevezte. Majd így folytatta: „hogy ez legyen, magam is kívánom, mert nem látom a monarchiát, de az alkotmányos monarchiát ellentétben a néppel." Ehhez azonban hozzátette: „Én azon állást, melyben jelenleg vagyunk, csak egy stadiumnak tartom a nép életében, valamint stadium, egy már előhaladottabb népnél egy más uralkodási vagy kormányzási rendszer."[46] A kijelentés ebben a formájában csak távlatosan utal — miként Petőfi nyilatkozata — a köztársaság várható eljövetelére. Nyáry antimonarchista hangvétele augusztus 16-án, az újoncozási törvény vitáján érhető tetten. Ekkor ugyanis Batthyány figyelmeztette a házat, hogy nemcsak azt kell szem előtt tartani, hogy mit és mennyit igényel egy magyar hadsereg megteremtése, hanem azt is, hogy a törvénynek el kell nyernie a király jóváhagyását. Ezt követően hosszú hozzászólásában Nyáry reagált a miniszterelnök figyelmeztetésére, kijelentve: „Nem a nemzet van a királyért, hanem a király a nemzetért." A 19. században nincs olyan nép — folytatta Nyáry — aki ezt kétségbe vonná. Ő nem hiszi, hogy az uralkodó ne tekintené törvénynek egy 15 milliós nép akaratát. Majd így folytatta: „S uraim! ha nem sanctionálja, akkor számoljon királyunk is arra, hogy vele is az fog történni, mi hasonló esetekben történt."[47] A hallgatóság számára nyilvánvaló volt, hogy Nyáry a nagy francia forradalomra utalt, amikor 1792 szeptemberében XVI. Lajost megfosztották trónjától. (Természetesen volt közelebbi esemény is, amire ráillett a kijelentés: az 1830 júliusi napokra, amikor a kamarával szembekerült X. Károlyt megbuktatták.) A nyilvánosság előtt elhangzott ezen kijelentés után nem csodálkozhatunk azon, hogy Táncsics a *Munkások Ujsága* augusztus 24-i számában kifejtette olvasóinak, hogy az országgyűlés le is válthatja a királyt.[48]

Az osztrák minisztérium államirata, amely kétségbe vonta az uralkodó jogát, hogy az áprilisi törvényeket szentesíthette, véglegesen a király és a királyság intézménye felé fordította a közvélemény figyelmét. A terjedelmes okfejtést (és mellékleteit)[49] az uralkodó augusztus 31-én kelt levele kíséretében küldte meg István nádornak, s arról Kossuth az országgyűlést a szeptember 4-i zárt ülésen tájékoztatta. (Batthyány és Deák ekkor Bécsben voltak.) A nyilvános ülésen Kossuth nem szólt az államiratról. Arról beszélt, hogy a király a megismételt kérelmek ellenére nem jött Budára, hogy megadja „az új kormánynak azon morális támaszt, melly a monarchia eszméjében... gyökerezik". Ugyanakkor a felség nevében lázadnak a magyar kormány ellen, s az országban állomásozó katonaság egy része kijelentette, hogy a lázadók (a határőrök és a horvátok) ellen harcolni nem fog. Ennek az állapotnak vége kell, hogy szakadjon — folytatta Kossuth — „vagy pedig a nemzet kénytelen lesz ideiglenesen olly végrehajtó hatalomról gondoskodni, melly... ne legyen kénytelen a maga eljárásának eszközét a törvényből, hanem a haza veszedelméből meríteni". A radikális hangvételű megállapítás után Kossuth több javaslatot terjesztett elő, köztük indítványozta egy az uralkodóhoz menendő küldöttség választását, amelyet egyhangúlag elfogadtak. A kül-

[45] KLÖM XII. 612.

[46] *Közlöny* 1848. júl. 25(46) 208.

[47] *Közlöny* 1848. aug. 18(70) 342.

[48] A közlemény miatt a nádor aug. 29-én eljárást indítványozott Táncsics ellen. Ld. OL H 67 Igazságügyminisztérium, államtitkári ir. 1848–24–3.

[49] Közli *Pap* id. mű I. 403–418.

döttség megbízásáról szóló határozat elsősorban azt tette szóvá, hogy a Bécsbe küldött miniszterek (Batthyány és Deák) „az országot és a királyi széket veszélyeztető" halogatással találkoztak. Ezért azt az utasítást adta a Pázmándy Dénes elnök vezetésével delegált küldöttségnek, hogy hozzanak „határozott bizonyságot" afelől: „valjon a dynastia akarja-e őszintén a nemzetet azon törekvésében támogatni, hogy az országot őfelségének csorbitatlanul megtartsa, s az őfelsége által szentesített törvények minden pártütés ellen sértetlenül fenntartassanak?"[50] A beszéd és a határozat hangvétele jól mutatja, hogy az államirat — amelyről a nyilvánosság előtt egyelőre nem esett szó — miként radikalizálta az országgyűlés hangulatát.

Az osztrák kormány és az udvari körök nyíltan ellenséges fellépése természetesen nemcsak a képviselők magatartását befolyásolta. Az államirat léte nem maradt titokban, s ez érthetően erőteljes antimonarchista reagálást váltott ki. Szemere Bertalan így számolt be szeptember 6-án a fővárosi hangulatról Vay Miklósnak, Erdély királyi biztosának: „... az emberek lelkében a monarchia tisztelete haldoklik, mert kezelői becstelenül bánnak a magyar jogszerű érdekekkel".[51] A *Pesti Hirlap* névtelen cikkírója szeptember 9-én az államiratra utalva azt hangsúlyozta, hogy „a királyi szó szentségét" járatják le azok, akik azt állítják, hogy a pozsonyi törvények szentesítése nem volt őszinte, mert azt kikényszerítették. „Csak elő tehát a reakció tanaival – kiált fel. Szépen megköszönik azt a respublica hősei." Batthyány és Deák hosszú — és hír szerint eredménytelen — bécsi küldetése és az országgyűlés küldöttségének késedelmes visszatérése az Egyenlőségi Társulatot védelmi intézkedésekre késztette. Az általa tervezett „honvédi ezred" esetleges akciói — bár fegyvere tudomásunk szerint nem volt — felboríthatták a főváros ezekben a napokban feltétlenül kívánatos nyugalmát. Ezért szeptember 9-én a *Kossuth Hirlapja* vezércikkben helytelenítette a szervezkedést, s hogy „egy kis club a nemzet ellenében" akar cselekedni.[52] Kossuth érthetően arra törekedett, hogy a feszült légkörben semmiféle zavargásra, vagy dinasztia-ellenes fellépésre ne kerüljön sor. Szeptember 9-én így írt erről Csány Lászlónak, a Dráva-vonal biztosának: „A bécsi árulás dühbe hozza itt az embereket, s az ország gyűlés elhatározva lenni látszik Magyarország ön állásának megvédésére bármi halálos veszélyre is. Én mindent elkövetek, hogy a lázadások kikerültessenek, a nyugalom gyeplőjét az ország gyülés tartsa kezében, a dynastialis szin megtartassék, s István herczeg maradjon a végrehajtó hatalom élén..."[53]

A főváros rendjét szeptember 10-én este, amikor Batthyány és Deák az eredménytelen útról, az országgyűlési küldöttség a semmitmondó válasszal megérkezett, sikerül fenntartani. Nem került sor zavargásra sem 11-én — amikor a kabinet lemondott és az országgyűlés Kossuthra és Szemerére bízta a kormányt —, sem 12-én, amikor a nádor, aki nem hagyta jóvá Kossuthék megbízatását, ismét Batthyányt kérte fel kormányalakításra. Igaz, szeptember 11-én este a képviselőház körül „Nem kell király!" felkiáltások is hangzottak, aminek híre azután vidéken és a déli táborban

---

[50] Kossuth beszéde: KLÖM XII. 881–887. Az országgyűlési határozat jegyzőkönyve: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. S. a. r. Beér János. Bp. 1954. 214–215.

[51] OL H 113 Vay Miklós iratai, 1848:987.

[52] Ezeknek a napoknak részleteire ld. *Urbán Aladár*: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében. In: A nagy év sodrában, 462–581.

[53] KLÖM XII. 899.

is zavart okozott.[54] A *Pesti Hirlap* egyébként szeptember 15-én megkezdte az államirat fordításának közlését. A szerkesztőség bevezetőjében megjegyezte: ha ennek az emlékiratnak semmi közjogi eredménye nem is lesz, „valódi csapás a monarchia híveire, mert a monarchiai rendszer iránti kegyeletet csökkentheti". A lap szeptember 19-én arról elmélkedett, hogy a nádor azzal, hogy elvállalta a drávai sereg főparancsnokságát, segített megtartani az országot a „törvényesség ősvényén". Ugyanakkor rezignáltan állapította meg, hogy a közelmúlt történései milyen károkat okoztak — a képviselők körében is — a király iránti tisztelet rombolásával. „A monarchia eddig népünknek hitágazata volt. Meggyőződése a kamarának is. De a közelebbi események több fegyvert adtak a monarchia elleneinek kezébe, mint valamennyi respublikai mozgalmak Európában, vagy e statusforma legfényesebb tanai". A *Pesti Hirlap* másnap, szeptember 20-án már arról írt, hogy a dinasztia hadat küld ellenünk, mert a király által szentesített törvények szerint cselekedtünk. „Szépen tanítanak bennünket tisztelni a királyokat" – jegyezte meg a cikk szerzője.

Jellasics visszahelyezése hivatalába, a horvát sereg császári zászlók alatt bekövetkezett támadása, Batthyány újbóli kinevezése királyi jóváhagyásának késlekedése (arra hivatkozva, hogy leendő minisztertársai nem ismertek), majd a végleges kinevezés helyett Vay Miklós miniszterelnöki megbízása, végül Lamberg altábornagy mint teljhatalmú királyi biztos kiküldése állandó izgalomban tartották az országgyűlést és a fővárost. Így érthető, hogy amíg szeptember 27-én koradélután Batthyány bizalommal utazott Martonvásárra a Lamberggel tervezett találkozásra, a képviselőház aznap késő este tartott ülésén törvényen kívül helyezte a királyi biztost, amivel egyben a gyanú árnyékát vetette Batthyány igyekezetére. Csak a Bécs politikája iránti teljes bizalmatlanság, a horvát sereg közeledése és a fenyegetettség ebből fakadó érzése magyarázza meg Pest lakosságának nagyfokú ingerültségét, ami 28-án koradélután a hajóhídon Lamberg brutális meggyilkolásához vezetett. Ezen a napon jelentette egyébként a *Kossuth Hirlapja*, hogy megjelent Bírányi Ákos: *Köztársasági káté* című 48 oldalas kiadványa. A kötet utószava szerint a kézirat már május végére elkészült, de a szerző — ezek szerint — jónak látta a megjelentetést elhalasztani. Az 1848-as hazai republikánus irodalomnak ez az első terméke így fogalmazta meg célkitűzését: „Én csak elvért török lándsát, okkal mutatom ki, hogy miért nem kell az uralkodás, és miért óhajtok köztársaságot."[55] Bírányinak ez a munkája a fővárosi értelmiség

[54] Az antimonarchista hangulatra ld. *Julian Chownitz*: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Ford. és s. a. r. S. Lengyel Márta. Bp. 1998. 279. A vidéki visszhangra ld. *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp. 1952. II. 54. A köztársaság kikiáltásának a hadseregben elterjedt hírére: OL H 21 Kossuth miniszteri iratai, 147. sz. Ld. még *Ferenczy István* levelét F. Józsefhez. Pest, 1848. szept. 17–24. Ferenczy István levelei. S. a. r. Valentinyi Dezső. Rimaszobat, 1912. 400–401. (A kötetre Hermann Róbert hívta fel figyelmemet.)

[55] *Bírányi Ákos*: Köztársasági káté. Pest, 1848. 4. A kötet mottója: „A társadalomnak, mellynek jogai közé tartozik minden emberről rendelkezni, kötelessége minden emberről gondoskodni." A szerző a bevezetésben hangsúlyozza, hogy ő a proletariátus („Ne irtózzatok a szótól!" – írja) érdekében emeli fel szavát. Majd a köztársaság három formájáról értekezik: a) az ókori, vagy patriarchális köztársaság; b) az újkori, vagy politikai köztársaság; és ami felé a francia köztársaság fejlődik: c) a társulati vagy szociális köztársaság. (25–26.) Ld. még *Kosáry*, Sajtótörténet, II/1. 130–131. Bírányi naprakész ideológiai tájékozottsága igazolja a korabeli eszmék gyors terjedését, amiről Vajda János írt: „Két hónap múlva már túl voltunk a republika, szocializmus, communizmus fogalmán, Vasvári már az „Icaria" alapelveit magyarázgatta." *Vajda János:* Egy honvéd naplójából. *Vajda János* Összes Művei. IV. S. a. r. Seres József. Bp. 1972. 331.

radikális elemeinek reagálását mutatja. A vidék hangulatára egy Kossuth által kinevezett toborzási biztos utal, amikor így ír: „A királyság iránti vak szeretet itt már tökélletes gyülöltséggé változott."[56]

Úgy tűnik, hogy Lamberg halála, illetve Jellasics kinevezése Magyarország polgári és katonai kormányzójává véglegesen elsöpörte — legalábbis a sajtóból a *Figyelmező* című laptól eltekintve kiiktatta — a monarchista érzelmeket.[57] Ez a fordulat szinte október első napjától nyomon követhető. Szemere Bertalan az emigrációban így emlékezett ezekre a napokra: „Szeptember előtt nem volt Magyarországban ember elég népszerű, ki a király ellen izgatni mert, vagy sükerrel tudott volna, de szeptember után a régi monarchikus népet keresni kellett."[58] Táncsics már a *Munkások Ujsága* október 3-i számában — majd külön röplapon is — *„Mit kell tennünk"* címen fejtegette, hogy felelős minisztérium esetén „nincs is szükség más kormányra, tehát sem nádorra, sem királyra". Csak az kell, hogy a miniszter bírja a nép teljes bizalmát (mint Kossuth Lajos) és rendelkezzék teljes hatalommal.[59] Pákozd és Ozora után, a bécsi újabb forradalom hírére, s abban a reményben, hogy az üldöző sereg utolérte és megverte a horvátokat, a *Marczius Tizenötödike* október 9-én már a létező köztársaságról cikkezett: „Ha a mi tanácsunkon indulna a világ — írta aznapi vezércikkében —, kimondanánk formaliter a respublikát, mert lényegileg véve már is valóságban respublikánk van. Kossuth elnök, a bizottmány tagjai, kik között a teendők el vannak osztva, ministerek." (Az országgyűlés az előző napon döntött arról, hogy a végrehajtó hatalmat a Kossuth elnökletével működő Honvédelmi Bizottmányra ruházza.) A *Közlöny* október 10-én a császári családnak Bécsből történt menekűléséről adott hírt, s egyben jelentette, hogy ott „mindenfelé respublicai hajlam" mutatkozik. Optimista módon így fejeződik be a tudósítás: „Nagy diadalnak vagyunk hajnalán. Talán összedől a császári birodalom, és Ausztriából lesz respublica." Az optimista hangulat erősítéséhez a *Pesti Hirlap* is hozzájárult, amikor október 11-én beszámolt arról, hogy Kossuth az előző napon az országgyűlés előtt szól arról is, hogy a bécsi Reichsratban elhangzott a javaslat, miszerint száműzni kell a Habsburg-családot.[60]

Kossuth és a Honvédelmi Bizottmány ugyanakkor igyekezett megmaradni a legalitás talaján, hiszen csak ezen az alapon képviselhette álláspontját, hogy az ország a törvényben biztosított jogaiért fogott fegyvert. Így amikor október 8-án a várparancsnokokhoz felszólítást intézett, hogy tűzzék ki a nemzeti lobogót, azt „a király és a hon nevében" és az országgyűlés határozata értelmében bocsájtotta ki.[61] Mindez a sajtót nem nagyon érdekelte, s a *Nemzeti*, a *Marczius Tizenötödike* után az *Életképek* is vállalkozott arra, hogy meghatározza a köztársaság fogalmát. Október 15-i számában

---

[56] Kossuth Lajos Összes Művei XIII. S. a. r. Barta István. Bp. 1952. 163.

[57] *Kemény Zsigmond:* A forradalom után. Kemény Zsigmond Összes Művei XII. Bp. 1908. 160.

[58] *Szemere Bertalan:* Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Ford. Kurucz György. S. a. r. Hermann Róbert és Pelyach István. Bp. 1990. 618.

[59] A cikket a *Budapesti Divatlap* nem hagyta szó nélkül. Okt. 5-i számában megjegyzi, hogy Táncsics a népnek már a respublikát magyarázza, ami „könnyen megérthető dolog – aztán meg ragadós természetű". Annak jeléül, hogy helyteleníti a dolgot, a lap egyidejűleg közölte *Hizli József*: Egy republikánushoz c. versét, amely szerint a nép tiszteli a koronát.

[60] A beszédre ld. KLÖM XIII. 145.

[61] A felhívást a *Közlöny* okt. 9-én publikálta; ld. KLÖM XIII. 126–127. Ezt a kitételt az MT okt. 14-i számában Horárik János kifogásolta, kijelentve: „Nekünk nincs e perczben királyunk. Magyarország szabad ország!"

írta: „A köztársaság az, amikor egy nép saját maga által választott kormányra bízza külső és belső ügyei elintézését, ollyan kormányra, melly mind arról, a miket cselekszik, tartozik szigoruan számot adni."[62] A republikánus hangulat erősödését október 16-án Hunfalvy Pál is feljegyezte naplójában: „A köztársaságot már sűrűbben emlegetik, az uralkodócsalád tagjai lehető gunynak vannak kitéve – szóval az erkölcsi alap elveszett."[63] Ezekben a napokban találkozunk azonban olyan fejtegetéssel is, amely az ország védelmi erőfeszítéseit európai összefüggésbe igyekszik állítani, s a hangsúlyt a közös általános célkitűzésre: a demokrácia biztosítására helyezi. A *Kossuth Hirlapja* írta október 17-én: „A magyar nép küzdeni fog, érezvén és tudván, hogy önfenntartása mellett az emberiség szent elvét és ügyét támogatja, s hogy a mint szabadságát és függetlenségét biztosítja, consolidálja egyszersmind nemcsak Francziaország szabadságát és függetlenségét, hanem mindazon népéit, melly kettőjük közt és mellett ma még hasonló küzdésekkel törekszik a democratiára."[64] Ugyancsak kontinentális összefüggésekbe helyezte a hazai eseményeket a *Kossuth Hirlapja* október 20-i számában Á(brányi) E(mil), amikor megszemélyesíti Európát: „A harminczhárom éves béke alatt elsatnyult, kivénült Európa ifjú bajnokként áll előttünk, sisakban s vértől gőzölgő karddal kezében!" Isten ujja, vagy a forradalom filozófiája, vagy az események hatalma irányít – folytatja. „A mai mozgalmakat *a népek szabadsága* vezérli." (Kiemelés az eredetiben.)

Az eseményeket higgadt nyugalommal szemlélő Gyulay Lajos gróf, Hunyad megye képviselője október 21-én maga is megörökítette naplójában az egyre erősödő antimonarchista hangulatot. „Néhány hetek óta — írta — nagyon kezd kiábrándulni a magyar nép — az egykori, felségéhez oly hűen ragaszkodó magyar nép —, kezdi veszteni bizodalmát, és fel tudja fogni, hogy lehet király nélkül is megélni! Ezt magának köszönheti a dynastia, melynek tagjai egytől egyig bűnökbe keveredtek, melyeket népek büntetlenül nem hagynak. István herczegben egyedül volt bizalom, ő is csúfosan meg szökött, és csak szemfényvesztő játék volt, mit magyarokkal űzött. Jó, hogy vele is tisztába jöttünk. Az idő mindent megérlel, alkalmasint lejárt a királyok ideje!"[65] A sajtó, mindenekelőtt a radikális sajtó ezekben a napokban változatlanul a nemzetközi összefüggésekre helyezte a hangsúlyt. Ennek magyarázata az, hogy ekkor a magyar sereg a Lajtánál állomásozott, s már Kossuth is a táborban volt. A *Marczius Tizenötödike* október 25-i számában így fogalmazott: „És más nincs is hátra, mint komolyan oda munkálni, hogy a Franczia köztársaság mellé teremtessünk rövid időn egy magyar, egy nagy német, egy olasz s több köztársaságokat, mellyek Európát földi menyországgá

---

[62] Közli *Jókai Mór*: Cikkek és beszédek. (1848. március 19. – 1848. december 31.) II. S. a. r. Szekeres László. Bp. 1967. 363. Táncsics meghatározása a köztársaságról a *Munkások Újsága* (MU) okt. 17-i számában: „Respublika az olyan polgári társaságot jelent, mellyben nincs király, hanem bizonyos időre, teszem négy esztendőre (vagy kettőre, egyre) elnököt, gubernátort választanak. Mikor azután az ideje kitelik, vagy mást választ helyette az egész nép, vagy vele elégedve, újra megválasztja az előbbenit, ez a *respublika*."

[63] *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. Urbán Aladár. Bp. 1986. 99.

[64] Ez a cikk hívja fel a figyelmet az okt. 11-én megjelent *Köztársasági Lapok* c. újságra, amelyet Bírányi Ákos szerkesztett, s amelyből csak tizenkét szám látott napvilágot. Ld. *Kosáry*, Sajtótörténet, II/1. 130–131.

[65] *Gyulay Lajos* naplói. 49. köt. 126–127. Egyetemi Könyvtár, Cluj/Kolozsvár. (1959. évi elhelyezés.) A *Pesti Hirlap* (PH) aznapi száma így foglalta össze a helyzetet: „A király nevében támadtatott meg függetlenségünk, szabadságunk és önmagunk integritása."

varázsolják; mert lesz szabadság, egyenlőség, testvériség és állandó béke."[66] Október 31-én, a schwechâti csata napján a *Marczius* a történelmi pillanatról írt, hogy a „dicső ifjú sereg" 34 ezer emberrel és 70 ágyúval Bécs alatt áll. A szerző úgy érezte, hogy vissza kell térnie az október 9-én már megfogalmazott gondolathoz. „A magyar elem e pillanatban egészen republicanus gondolkodású, s lényegileg véve a hűtlen István alattomos megszökése óta az ország tettleg respublica, mellynek elnöke Kossuth Lajos, ministerei a honvéd bizottmány tagjai." Majd nagy elégtétellel így zárta a cikket: „A dynastia számításainak legnagyobb része tökéletesen kudarczot vallott."

Schwechât után érthetően csökkent a republikánus agitáció, de ellene — ismereteink szerint — egyedül a *Közlöny* esetében léptek fel. A lap november 3-i számában olyan antimonarchista megjegyzést használt azzal kapcsolatban, hogy akadályozzák a külföldi lapok bejutását hazánkba, hogy a belügyminisztérium szükségesnek tartotta a szerkesztőt figyelmeztetni: „a jelenlegi monarchista formák közt" a kormány hivatalos lapjában nem közölhető olyan nézet, amely „a fennálló kormányformákkal merőben ellentétben áll".[67] A sajtó, mindenekelőtt a radikális sajtó hangvételét a vereség nem befolyásolta. Az azonban megfigyelhető, hogy az írások nem a respublikát hangoztatják, hanem a *függetlenséget* igénylik. Jellemző példája ennek Csernátoni Lajos írása a *Marczius Tizenötödike* november 16-i számában. „Mi a mint napok előtt [t. i. november 14-én] kijelentettük, nem bánjuk, ha a respublika kikiáltása mostantól már el is marad, ámbár erre sem látunk okot, csak a függetlenség, a lotharingiai háztóli elszakadás, menekülés nyilvánítassék." Majd így folytatja a jólértesült szerző, aki tud Kossuth szándékáról, hogy a konszolidáció jeleként kormányt akar szervezni: „És ha a fenséges actus megtéve van, akkor bízzátok meg a független Magyarország elnökét a kormány alakításával."[68] Erre rövidesen válasz érkezett Hunfalvy Pál tollából, a *Kossuth Hirlapja* hasábjain. Hunfalvy szeptember végétől sorozatban cikkezett a lapban, s egy nappal azelőtt, hogy Kossuth a lajtai táborba indult, kifejtette véleményét, hogy a seregnek — ha nem akar csabdába esni — nem szabad Jellasicsot követni Ausztriába. Most, november 24-én arról írt, hogy egyesek „fészkelődnek", hogy kiáltsuk ki a függetlenséget. Higgadt érveléssel erre azt hangsúlyozta, hogy Magyarország nem számíthat a nagyhatalmak támogatására. A jogtalan megtámadás ellen jogosan védekezünk, de jogos kívánatainkat el kell ismertetni Európával. „Ha győzünk — szól a figyelmeztetés —, s az alatt az európai politika változott, megtaláljuk, amit ránk is hoz; de magunk nem merjük az európai politikát átváltoztatni akarni."[69] Ez óvatosságra figyelmeztető hang azonban — legalább a *Kossuth Hirlapja* írásai között – kivétel volt. November 28-án már megjelent a lapban az az írás, amely Hunfalvy fejtegetéseit az európai hatalmi egyensúlyról meghaladottnak, időszerűtlennek minősítette.[70]

[66] Két nappal korábban az MT okt. 23-i számában Nyiri Józsa a várható nagy győzelmekről s arról írt, hogy akkor dönthetünk: megmaradunk-e „a királyi bibor kopott palástja" alatt, vagy megalkotják a népfelség uralmát. Majd így figyelmeztetett: „A köztársaságot kivívni nem nehéz, megtartani és megoltalmazni, ez a feladat."

[67] *V. Windisch Éva*: Közlöny (1848–1849) A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története. Bp. 1958. 36–37. *Kosáry*, Sajtótörténet, II/1. 171.

[68] A MU már okt. 13-i számában azt javasolta, hogy válasszák meg Kossuthot kormányzónak.

[69] A cikk előzményeire és visszhangjára ld. *Kosáry*, Sajtótörténet, II/1. 196–197. Hunfalvy szeptember – novemberi publicisztikájára ld. Napló. Előszó, 21–25.

[70] Ld. *Kosáry* id. mű 197

V. Ferdinánd lemondatása és Ferenc József trónralépése december 2-án új helyzetet teremtett: az országgyűlés nem ismerte el Ferenc József trónutódlását és ragaszkodott ahhoz, hogy az ország királya V. Ferdinánd. Kossuth december 6-án értékelte lapjában a helyzetet, s rámutatott, hogy a nemzetiségeket azzal ámították, hogy a magyarok le akarják tenni a királyt, s most ezt a kamarilla cselekedte meg. Erről a lépésről a magyar felet nem tájékoztatták, pedig a magyar királyság — érvelt Kossuth — „két oldali kötés. Király az, aki szent István koronájával megkoronáztatik, s a nemezt által elébe tett koronázási oklevelet alá írja, s arra megesküszik. Koronázás, koronázási oklevél s királyi eskü nélkül nincs király." Majd így folytatta: „V. Ferdinánd a nemzet megegyezése nélkül nem abdicálhat; ha áruló, elveszti koronáját, ha tehetetlen, a nemzet fog gyámságáról s az ország kormányzatásáról gondoskodni;[71] de ő sine me de me [vagyis: rólam – nélkülem] Magyarország trónusát Péterről Pálra át nem lökheti." Kossuth összegzése: „Az országgyűlés gondoskodjék kormányzóról. Az V. Ferdinánd iránt hűséget esküdött hadsereg pedig ezen hűség érzeténél fogva is, verje meg Windischgrätzet, egy törvénytelen usurpátor hadvezérét..."[72]

A *Pesti Hírlap* másnap, december 7-én így kommentálta a helyzetet: „A magyar trón üres! I. József Ausztria császára." December 8-án Csernátoni a *Marczius Tizenötödike* szerkesztője a függetlenség kikiáltásáról cikkezett. Nem kell kikiáltani, mondják egyesek, mert minden a győzelemtől függ. Ő megfordítaná ezt az elvet – írja. Ha minden a győzelemtől függ, miért ne nyilatkozathatnánk ki függetlenségünket, sőt miért ne kiálthatnánk ki a köztársaságot, ha úgyis minden „a győzelemtő függ". Érvelésének lényege: „Ha vesztünk, úgy is hiába volna állítani, a dinastia előtt, hogy pártolói voltunk a háznak, mert úgy sem hinné el; ha nyerünk, úgy annál inkább fényesebben szólhatnánk Európa népeihez..."[73] A *Marczius* republikánus érzelmeit ezekben a napokban grafikusan is kifejezésre juttatta. A Nemzeti Színház programjának a december 2-i számban megjelent hirdetésében a szokott módon alkalmazott címeren ott a korona. December 4-én a korona a címeren félrecsapva szerepel, míg december 9-én már elhagyják a koronát.[74] Ugyanezen a napon (december 9-én) a *Pesti Hirlap* vezércikke óvatos fogalmazásban elítéli a sajtót, amely szüntelenül a forradalmat emlegeti, s „a vétkes törekvések elleni fellépésül" a kormányforma megváltoztatása mellett agitál. Az írás elismeri, hogy jogosan keveslik a márciusi eredményeket, de — mint írja — „az újabb eredményeket a haza eredményeül óhajtjuk, s nem akarjuk még most okává tenni". A nép a nyár folyamán még tisztelte a királyt, s ha most kérdeznék, ragaszkodik-e a dinasztiához, bizonyára nemmel felelnie.[75] A kérdés ki-

[71] A *Kossuth Hirlapja* okt. 18-i számában Barsi József a bécsi újabb forradalom eljárásának lehetőségeit mérlegelve (a fejedelem újabb menekülése miatt) három lehetőséget felsorolva, második helyen az uralkodó gyám alá helyezését és régens állítását említette.

[72] KLÖM XIII. 652–654. A *Nemzetőr* c. hetilap már okt. 19-i számában arról írt, hogy hírek szerint Ferdinánd lemondott testvérének fia, Ferenc József javára. – Az nem volt titok, hogy az udvari körök Ferenc Józsefet 18 éves korában — apja, a trónörökös mellőzésével — akarják trónra ültetni. Erre alapult Kossuth júliusi javaslata, hogy „adják" Budára Ferenc Józsefet „ifjabb királynak", ld. KLÖM XII. 644.

[73] Id. *Erdős*, A köztársasági eszme, 19–20. December 8-án jelent meg *Bírányi Ákos*: Nincs többé király! Mit kell a nemzetnek tenni? c. röpirata.

[74] Ld. *Spira György*: Az úgynevezett Kossuth-címerről. *Levéltári Közlemények*. 1994. 97. Dec. 12-én Hunfalvy Pál azt jegyezte fel naplójában, hogy az OHB korona nélküli pecsétet használ; id. mű 122. Ennek azonban nincsen nyoma 1849 áprilisáig.

[75] A nép republikánus voltáról ld. „Republicanus" levelét Pálfi Alberthez: MT dec. 28.

élezése — érvelt — megosztaná a közvéleményt, holott most egységre van szükség. A *Kossuth Hírlapja* december 22-én a republikánus érzelmeket a kamarillának tudja be, s így foglal állást: „Ha ki ezelőtt 3–4 hónappal a király ellen beszélt volna, azt mint lázítót maga a nép hurokra kerítette volna, most pedig ő maga izgat a királyság ellen. S így a republicanismus kifejlését ismét a kamarilla ármányai segítették elő." Az M.-betűvel jelzett szerző csak a tényt állapítja meg, de sem nem helyesli, sem nem ítéli el a kialakult helyzetet. December 30-án azonban az ugyancsak betűvel jelzett (második) vezércikk már szóvá teszi, hogy egyesek a respublika kikiáltására „unszolnak". Szerinte a sajtó feladata az, hogy „a nemzetet mindenek előtt és mindenek fölött a haza megmentésére buzdítsa... sem jobbra, sem balra nem tekintve, a czél felé törekedjék, s a czél nem lehet más, mint *a haza megmentése*."

Győr feladása és a móri vereség után a Honvédelmi Bizottmány a kormánynak és az országgyűlésnek Debrecenbe menekítését határozta el. Ennek eldöntését a két ház december 31-én tartott közös nyilvános ülésén némi meglepetés kísérte. Batthyány Lajos (akit mint képviselőt újraválasztott a sárvári kerület) ugyanis azt javasolta, hogy az országgyűlés maradjon vissza és küldjenek békekövetséget Windisch-Grätz herceg főparancsnokhoz. Kossuth a képviselők visszamaradását lehetetlennek tartotta, de nem ellenezte, hogy „igazságos basison" kísérletet tegyenek a kibékülésre. A megszületett határozat azután — mellőzve a trónváltozást alkotmányellenesnek tekintő nyilatkozatot — a küldöttségnek olyan felhatalmazást adott, hogy az ellenséges fővezértől fegyvernyugvást és a megadott feltételek alapján békét igyekezzenek kieszközölni, „sőt a körülmények úgy hozván magukkal, magához ő cs. k. felségéhez, Ferencz Józsefhez is járuljanak."[76] A császárnak ezt a feltételes elismerését az országgyűlés jóváhagyta, jóllehet a menekülni vagy maradni akarók többsége egyaránt esélytelennek tarthatta a próbálkozást. Kossuth meg is fogalmazta kétségeit, de a jelek szerint a várható kudarctól a nemzeti ellenállás erősödését várta.

A függetlenség és államformája 1849-ben

A kormány és az országgyűlés Debrecenbe menekülése érthetően zavart, bizonytalanságot keltett. Mindenekelőtt a katonai helyzet volt bizonytalan: nem lehetett tudni, hogy az ellenség meddig nyomul előre, biztosítva van-e Debrecen akár Szolnok felől az osztrák fősereg, akár Kassa felől Schlick erőinek támadása ellen. A menekült képviselők és miniszteriális tisztviselők, valamint a debreceni lakosok napokig el voltak vágva minden hírforrástól – leszámítva a rémhíreket. Kossuth január 7-én érkezett meg Debrecenbe, s aznap jelent meg a helyi sajtóban a „szabadság őrvárosához" intézett nyilatkozata. Az országgyűlés első ülése január 9-én volt, s mivel a nyilvánosság előtt zajlott, így — valamint a *Közlöny* tudósítása révén — nyújtott valamiféle információt.[77] Az országgyűlés Windisch-Grätzhez küldött bizottságának jelentése január 11-én érkezett meg Debrecenbe. A herceg feltétlen megadást követelő nyilatkozatát a képviselők január 13-án nyilvános ülésen tárgyalták. Kossuth előadói be-

[76] KLÖM XIII. 952.

[77] A felhívásra Kossuth Lajos Összes Művei XV. S. a. r. Barta István. Bp. 1953. 47–48; az országgyűlés jan. 9-i ülésére uo. 61–67. A kezdeti bizonytalanságra ld. *Csobán Endre*: A közvélemény problémái c. tanulmány első részét. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január – május. Debrecen, 1948. 207–210.

szédének lényege az volt, hogy az ország az önvédelem terén áll, s ha védelmezzük magunkat — megadás helyett — „megtörténhetik az, hogy megmaradunk". Kossuth előterjesztését és határozati javaslatát a képviselők nagy többsége helyesléssel fogadta, de Nyáry kiegészítő indítványt tett, miszerint mondják ki: „védjük magunkat, ameddig lehet, s fel nem adjuk a nemzet jogait, mindamellett a nemzet jogainak s függetlenségének alapján minden pillanatban készek vagyunk a békére". A radikálisok ezt követő ellenvéleményére Bezerédi István értelmezte Nyáry indítványát: „Kettőt foglal magában Nyáry Pál tisztelt barátom indítványa: először azt, hogy mondjuk ki, miszerint a statusquot az 1848-diki törvény alapján kívánjuk fentartani; másodszor azt, hogy ennek alapján mindig készek vagyunk békét kötni." Kossuth ekkor ismét felszólalt és kijelentette: nem akar „egyetlen koczkával" játszani, vagyis ne mondjuk azt az ellenségnek, „ha mi téged tönkre teszünk is, nem lesz semmi bajod velünk, mert megelégszünk a 1848-dik törvénnyel minden garantia nélkül..." Engedmények esetén (ti. olyanokról, amelyek nincsenek benne a törvényben) „calculust tehetnénk" — fejezte be Kossuth — „de azt nem mondanám ki, hogy nem fogunk többet kívánni semmi esetben sem, mint az 1848-diki törvény". A vita érdekessége tehát az, hogy Windisch-Grätz elutasító nyilatkozata után Kossuth már nem az 1848 őszi álláspontot képviselte, ti. a „törvényes alap" védelmét. A kialakult helyzetnek megfelelő formula ekkor az volt, hogy az ország „az önvédelem terén" áll. A kiegyezés reményét melengetők (a formálódó „békepárt") viszont Kossuth elszánt magatartása mögött valamiféle radikalizálódás veszélyét látták. A fejlemények igazán akkor érthetők, ha tudjuk, hogy a képviselők a békeküldöttség jelentését előtte napon, január 12-én eset már tanácskozmányban (zárt ülésen) vitatták. Ekkor Kossuth kifejtette véleményét, de a jövendőről (hogy ti. hogy maradnak-e a 48-as törvényeknél, vagy többet akarnak) „szót sem tévén [csak annyit mondott], védelmezzük magunkat, míg lehet". A tömör összegezés Hunfalvy Pál naplójából való, amelynek feljegyzéséből az is kiviláglik, hogy írója Kossuth magatartása mögött a köztársaság gondolatával való kacérkodást sejtette. A zárt ülés után ez magyarázza meg Nyáry fellépését és Kossuth válaszát.[78] Nem kétséges egyébként, hogy Kossuth az által, hogy a lehetséges győzelem esélyeit hangsúlyozta, komoly lélektani hatást gyakorolt a képviselőkre és a hallgatóságra.

A köztársaság lehetősége, pontosabban a republikánus tendenciáktól való félelem rövidesen más eset kapcsán is az ideiglenes főváros közvéleményének homokterébe került. Ennek kiváltója Görgey január 5-én kelt váci kiáltványa volt, amelynek híre (egyenlőre nem a pontos szövege) tudomásunk szerint január 17-én érkezett meg Debrecenbe. Ebben a nyilatkozatban a feldunai hadtest főparancsnoka elítélte azokat, akik „az alkotmányos királyságot idő előtti köztársasági izgatásokkal felforgatni megkísértenék". Kormánykörökben és a képviselők között azonban nem ez váltotta ki az izgalmat, hanem Görgeynek az a kijelentése, hogy csak annak a parancsnak fognak engedelmeskedni, amit a felelős magyar hadügyminiszter vagy annak helyettese ad ki. Ez ugyanis úgy volt értelmezhető, hogy Görgey felmondta az engedelmességet a Honvédelmi Bizottmánynak. A nyilatkozatnak ez az adott pillanatban nagyjelentőségű

[78] Kossuth jan. 13-i beszédére és az országgyűlés határozataira ld. KLÖM XV. 109–119. Nyáry és Bezerédj felszólalására: *Közlöny* 1849. jan. 18 (4) 15. Hunfalvy jan. 12-i feljegyzése: Napló, 149–154. (Kossuth az országgyűlés előtt febr. 12-én önmagának feltett kérdésre, hogy monarchista-e vagy republikánus, kijelentette: erre nem felel; KLÖM XV. 409.)

értelmezése az elmúlt évtizedek során meg-megújuló viták tárgyát képezte, amelynek részletezését témánk szempontjából nem tartjuk szükségesnek. Utalva a kérdés korszerű irodalmára, csak azt kívánjuk megemlíteni, hogy nem alaptalan az a feltételezés, miszerint Görgeyt antirepublikánus nyilatkozatára nem a sajtó megnyilvánulásai késztették. Mivel Perczel Mór maradék seregét arra utasították, hogy a Pest – Szolnok – Debrecen útvonalat biztosítsa, s ennek a hadtestnek republikánus hangulata ismert volt, Görgey tarthatott attól, hogy Perczel Debrecenbe vonulva kikényszeríti az országgyűléstől a köztársaság kikiáltását.[79]

A fővárossá előlépett Debrecen január első napjaiban több rémhírt hallott, mint megbízható információt. Bár a városnak 1848 júniusától volt saját újsága, az *Alföldi Hirlap* — ez közölte Kossuth említett január 7-i nyilatkozatát —, de elvágva a külvilágtól, a helyi hírek mellett kezdetben csak reflexiókat közölt a lezajlott eseményekről. A konszolidálódás, a berendezkedés jeleként január 14-én megjelent a *Közlöny*, a kormány hivatalos lapja. Ennek révén lehetővé vált, hogy az ellenség által meg nem szállt területek lassan értesüljenek a Honvédelmi Bizottmány rendeleteiről, az országgyűlés üléseiről. A lap — lehetőségeihez mérten — igyekezett minél szélesebb körű információt nyújtani. Ugyanakkor a nem hivatalos rovatban megjelenő eszmefuttatások révén politikai hírlappá kezdett válni – ami korábban nem volt jellemzője.[80] A *Közlöny* szerzői között január végén megjelent Csernátoni Lajos, Kossuth elnöki titkára, aki a maga radikális hangvételű írásaival másokat is felbátorított. Amikor ezek között a cikkek között február 1-jén a fővárosból áttelepült miniszteriális tisztviselői kart, sőt egyes „nem alkalmas minisztereket" is bíráló írás jelent meg, a Honvédelmi Bizottmány beavatkozott. Másnap a lap közölte a Bizottmány nyilatkozatát, amely elítélte azt, hogy a kormány hivatalos közlönyében a kormány nézeteivel nem egyező írások jelentek meg. A *Közlöny* ügyével a képviselők február 3-án foglalkoztak, s az eljövendő ellenőrzést a Bizottmányra bízták, az pedig a feladatot egyik tagjára, Jósika Miklósra hárította.[81]

A *Közlöny* szerkesztőségét egyben kibővítették, s Jókai Mór került oda, hogy ő írja a politikai cikkeket. Jókai első, február 9-én megjelent írása kínos feltűnést keltett, mert az Kossuth és az országgyűlés január 13-i állásfoglalásával ellentétes nézeteknek adott hangot. Jóllehet az írás vádolja a királyt, hogy pártütőknek nevezi a nemzetet, s elmarasztalja a „dicsvágyó hadvezért", aki elutasította a kibékülési kísérletet, de a cikk hangja határozottan békülékeny: „Mi nem akarjuk a királyt trónjától megfosztani, hanem azt akarjuk, hogy teljesítse kötelességét, a mi egy király

[79] A váci nyilatkozatra ld. *Hermann Róbert:* Görgei Artur váci nyilatkozata. *Hadtörténelmi Közlemények.* 1988 (2) 247–292. (*Ugyanő*: Görgei Artúr váci nyilatkozatának historiográfiája. *Századok* 1987. 849–902.) *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története. Bp. 1994. I. 30–31. Arra, hogy a Perczel seregében tapasztalható köztársasági hangulat is szerepet játszott Görgey fogalmazásában, ld. Hermann R. ismertetését *Frideczky Lajos* memoárjairól (Középszinten a történelemben. S. a. r. Varga János. Salgótarján, 1988.). *Hadtörténelmi Közlemények* 1990/2. 132. Debrecenben az első híradást a váci nyilatkozatról jan. 17-én így jegyezte fel Hunfalvy: „Nyáry beszélte, hogy... Görgey kinyilatkoztatta volna, miszerint a respublicáért nem harcol, tehát szinte felmondta az engedelmességet". Napló, 158.

[80] *Windisch*, Közlöny, 48–53. A jan. 30-i szám Kossuth álláspontjával teljesen egyezően jelenti ki: a háború az ország szabadságának és jólétének forrása lesz. „Itt semmiféle egyezkedésnek és középútnak helye nem lehet."

[81] *Windisch* id. mű 53–55; *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 234–236.

kötelessége. Ezt mondjuk mi a döntő csaták előtt. Még nem dült el a harczi koczka, még nem jött el a mindennapok vége, még van idő megállni."[82] Ez a hangvétel — és a másnapi írás, amely felmentette a dinasztiát a háborús felelősség alól — felháborította a radikálisokat. Növelte haragjukat, hogy a *Közlöny* február 10-i több szakaszra osztott cikke elítélte ugyan a monarchistákat, akik félelemből azok, de nevetségessé tette a republikánusokat, akik nem elvből, „mulatságból azok". Ezek — folytatódik Jókai szatirikus írása — ha a trónt „felrúgnák" is, „a monarchicus és aristocraticus institutióink tömkelegét meghagynák in status quo". Felsorolva, hogy megyénként, kerületenként vagy akár hadseregenként hány respublika lenne, hirtelen így fejezi be eszmefuttatását: „A kormányformákróli tanakodásra s alkotmány újrakészítésére békességes idők kellenek."[83]

Ezekben a napokban Jókai megnyilatkozásaira csak az *Alföldi Hirlap* reagált. Rövidesen azonban új lapok jelentek meg és megteremtődött a folyamatos sajtóvita lehetősége a kiegyezésre törekvők (a „békepárt") és a radikálisok között. A *Közlöny* után elsőként, egy hónappal követve azt, a *Marczius Tizenötödike* jelent meg, korábbi szerkesztőinek: Pálfi Albertnek és Csernátoni Lajosnak irányításával.[84] Rövidesen, február 22-én látott napvilágot az *Esti Lapok*, a *Közlönytől* eltávozott Jókai szerkesztésében, aki mindjárt az első számban „Jog és érdek" cím alatt megjelent kis írását az alábbi megjegyzéssel zárta: „Megpróbáltuk a hazát megmenteni, mint prókátorok, ez nem sikerült. Most megpróbáljuk őt megmenteni, mint katonák, ne adja Isten, de ha ez sem sikerülne, akkor próbáljuk megmenteni, mint politikusok."[85] Végül február 27-én megjelent a Madarászok lapja, a *Debreczeni Lapok*, amely azonnal a köztársaság kikiáltását követelte. Ennek lapjain elsősorban az *Esti Lapok* cikkeivel vitatkozó írásokat találunk, de gyakran nem értett egyet a *Marczius Tizenötödike* megnyilatkozásaival sem.[86] A lapok ilyetén megszaporodásával megteremtődtek Debrecenben a sokoldalú elméleti vita feltételei. Ezek a viták azonban nem voltak mentesek a személyeskedéstől, sőt az *Esti Lapok* lett a szócsöve azoknak a végül eredményes támadásoknak, amelyet március 17-én Kazinczy Gábor képviselőházi interpellációja indított el Madarász László, a republikánusok „frontembere" ellen.[87]

Az elvi viták a két tábor között március első felében inkább csak áttételesek, vagy deklaratív jellegűek. Így a *Marczius Tizenötödike* március 1-jén lengyel önkéntesek

---

[82] Közli *Jókai Mór:* Cikkek és beszédek. (1849. február 9. – 1849.) S. a. r. Szekeres László. III. Bp. 1980. 7. Ld. még *Windisch*, Közlöny, 55–56; *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 236–238.

[83] *Jókai*, Cikkek és beszédek III. 19–20. Kossuth az országgyűlésen febr. 12-én Madarász interpellációjára adott válasza (benne az érintett Jósika Miklós nyilatkozata): KLÖM XV. 406–409. Ld. még a cikkek visszhangjára az *Alföldi Hírlap* febr. 14-i számának írásait: *Jókai* id. mű III. 720–724; A szabadságharc fővárosa Debrecen, 396–400.

[84] *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 243–245. A lap 4. számában, febr. 17-én Csernátoni azt fejtegette „Felelősség" c. írásában, hogy a radikalizmus morális álláspont.

[85] *Jókai* id. mű III. 44–45. A lap megjelenésével az MT febr. 24-i számában mind Pálfi, mind Csernátoni foglalkozott; szövegét ld. *Jókai* id. mű III. 745–748. (Csernátoni szerint Jókai a hazafiak pártját monarchistákra és republikánusokra akarja osztani.) Ld. még *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 245–247.

[86] A szabadságharc fővárosa Debrecen, 313–315; *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 247–250. (A lap első számában irányi Dániel Robespierre, Danton vagy Marat „modern kiadását" hiányolta.)

[87] Ezzel a kampánnyal — bár érinti a köztársasági agitáció témakörét — nem kívánunk foglalkozni. A Madarász elleni támadásokra és az ellene lefolytatott vizsgálatokra ld. *Hermann Róbert*: A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok. Fehérvár, é. n. [1994]

érkezésének hírére arról írt, hogy a szabad Magyarország első kötelessége lesz „egész erejével" kiállni Lengyelország mellett. Március 9-én pedig a római köztársaság eseményeiről értesülve jósolta, hogy vagy győz a forradalom belső ereje jóvoltából, vagy ha külső erők lépnek fel ellene, az európai háborúhoz vezet. Belpolitikai vonatkozásban pedig a lap március 6-án a nemzetiségek irányában tett lépéseket javasolja, amelyekkel elő kell készíteni, hogy — győzelem esetén — az ország kormánya „foederativ respublikák" kormányaként jöjjön létre.[88] Az *Esti Lapok* március 16-án Táncsics alkotmánytervezetét bírálta, aki ezzel a munkájával a március 15-i forradalom egyéves fordulóját kívánta köszönteni. A „Kedves Táncsics komám!" címzésű írás a megszólítottat „tiszteletre méltó, republicanus érzelmű, szabadelvű fiatal embernek" titulálja, majd meglehetősen gúnyoros hangnemben szedi a tervezetet ízekre.[89] Március 20-án a *Marczius* a volt „ministeriális párt" tagjainak gáncsoskodását teszi szóvá, akik most — eltérően korábbi álláspontjuktól — a küzdelem célját a radikálisokhoz hasonlóan fogják fel. „Eleinte — írja a cím és aláírás nélküli cikk — a békés kiegyenlítésről beszéltek és nagy zajt ütöttek, s végül kisült, hogy ők is azt mondják, mint mi, tudni illik, hogy harczoljuk és igyekezzünk harczainkkal annyi eredményt elérni, mennyit lehet, de azért ha mindent nem nyerhetünk, ne legyünk olly oktalanok, hogy elérhetetlenekért compromittáljuk az elérhetőket."[90]

Az államforma kérdése — vagy legalábbis az el nem ismert trónváltozás következtében a Habsburg-házhoz való viszony tisztázása — a március 4-i kremsieri oktrojált alkotmány hírére került ismét az érdeklődés előterébe. Az alkotmány szövegét a *Közlöny* március 24-én publikálta, igen egyértelmű bevezetéssel: „Közelednek a végzet perczei – írta. Még pár nap, s kettéreped a kárpit, melly Magyarország, Ausztria, s talán egész Európa jövőjét takarja.... A királyság is csak emberi institutio, mellynél jobbat is, czélszerűbbet is alkotott már az ember szelleme." Ez után a sokat sejtető kitétel után hangzott el másnap, március 25-én Kossuth fontos országgyűlési beszéde. Erre táborba utazása előtt került sor azzal a céllal, hogy figyelmeztessen: ennek az országgyűlésnek „kifolyása" az ő megbízatása, s visszatérve nem szeretne más országgyűlést találni. (Ti. az időközben megjelent és igazolt képviselők által megváltoztatott hangulatú országgyűlést.) A beszéd során hangzott el Kossuth kitétele az oktrojált alkotmányra adandó válaszról: „S most már nincs más hátra, mint harcz, és a harcz végén a nemzetnek szava: önállás, függetlenség!"[91] Másnap az *Esti Lapok* azonnal reagált Kossuth szavaira, kijelentve: „harczoljunk és győzzünk mostani kormányformánk alatt".[92] A megszakításokkal megjelenő *Debreczeni Lapok* március 30-án foglalkozott a kérdéssel. Madarász József „A jelen országgyűlés" című írásában

[88] A részletekre ld. *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 250–251.

[89] *Jókai* id. mű III. 121–123. Táncsics debreceni szereplésére ld. *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 240–243.

[90] A MT másnapi, márc. 21-i számában jelentette be a Kossuth elnöki irodájából eltávolított Csernátoni, hogy körülményei megváltozásával a lap rendes munkatársa kíván lenni. Egyben az egyik megürült Komárom megyei képviselői helyre pályázva programadó levelet intézett leendő választóihoz, kijelentve, hogy célja a „democratiai respublica". Ld. *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 252–253.

[91] Kossuth beszéde: KLÖM XV. 718–725.

[92] A MT márc. 26-i, „Respublica, Confessio, Tájékozás" c., aláírás nélküli cikke a sokat emlegetett respublikát — amiért „legnemesb lelkű férfiak ezrei rohantak... európai zsarnokok vészt szóró ágyuinak" — dicséri, de az amerikai köztársaságot állítja példaképül. Párizsban volt már respublika — írja —, „de nem kedvelte a klimát".

kijelentette, hogy ez a testület rövidesen „bevégzi hivatását", majd leszögezte: „Mi határozottan köztársaságot óhajtunk Magyarországban." Az oktrojált alkotmány következtében pedig — folytatta Madarász — az osztrák császári házat meg kell fosztani trónjától és örökre száműzni.[93] A *Marczius Tizenötödike* ugyanezen a napon Kossuth szavait visszhangozta: a császári ház kihívására a felelet a védekezés lehet, s „ha kivertük az ellenséget, jelszavunk legyen: önállóság és függetlenség". Másnap, március 31-én a *Közlöny* annak kapcsán, hogy az új császári alkotmány következtében nincs Magyarország, kijelentette: „készülnünk kell hát egy ünnepélyes határozatra, minő nagyszerű pillanatban egy nemzethez illik". Ha erre nem leszünk képesek, a nemzetek megvetése súlyt bennünket, s kései utódaink elátkoznak, hogy „önként vittük fejünket a zsarnok bárd alá".

A kormány hivatalos lapja, a *Közlöny* tehát március 31-én biztosra vette, hogy az oktrojált alkotmányra hivatalos — tehát országgyűlési — válaszra kerül sor, ami a szerkesztő tájékozottságát bizonyítja. Kossuth ugyanis április 1-jén Egerből ezt írta terveiről Csány Lászlónak: „Azért itt van az idő, hogy a nemzet nyilatkozzék, s ezzel minden intrigának útja vágassék. S az orosz interventionak felkérése, s a martius 6-kai manifestum által Magyarországnak eltörlése után ezen nyilatkozat más nem lehet, mint az, hogy 1-őr Magyarország minden hozzá tartozókkal, úgy territoriális, mint álladalmi integritásában, sérthetetlen, osztatlan, önálló és független; 2-or az Austriai ház mint hitszegő és honáruló, Magyarország feletti uralkodásból örökre kizáratik; 3-or ideiglenes kormány alakittatik; 4-er az országgyűlés bevégezvén missióját, új választást rendel s Constituantot hív össze, melly a nemzet jövendő organismusát megállapítja."[94] Ez az állásfoglalás, pontosabban annak „kiszivárgása" játszhatott szerepet abban, hogy az *Esti Lapok* április 2-án, szakítva korábbi állásfoglalásaival, a köztársaság mellett nyilatkozott. „Respublica" cím alatt szokásos rövid írásában Jókai így minősítette a fogalmat: „Legmagasb, legerősebb név, melly mint eszme, a véleményeken uralkodik, félik vagy imádják, de hisznek benne." Választani kell a királyság és a köztársaság között – folytatja. De királyság esetén ki legyen a választott? – teszi fel a kérdést. Akár francia, akár angol, akár orosz, bármelyik választás esetén a másik két dinasztia neheztel meg – magyar ember pedig nem viselheti a koronát. „Ez alternatívából egyedül a respublikai kormányforma nyújt menekülést. Ezt kell elfogadnunk, ha hazánkat végtelen europai háború színpadává nem akarjuk tenni."[95]

Április 2-án Hunfalvy azt jegyezte fel naplójába, hogy „a respublika zeng már szerteszéjjel". Másnap a *Marczius Tizenötödike* megjegyezte, hogy „vasárnap óta min-

---

[93] Madarász cikke a továbbiakban azt javasolta, hogy az országgyűlés mondja ki: „Hazánk független köztársasági állomány", majd bízza meg Kossuthot mint „ideiglenes honkormányzót", hogy az általános szavazati jog alapján hívjon össze országgyűlést, amely kidolgozza a köztársaság alaptörvényét.

[94] KLÖM XV. 783–784. Kossuth hozzátette: „Egy nagy győzelem, s ez azonnal így lesz initiálva."

[95] *Jókai* id. mű III. 165–167. Jókai a forradalom alatt keletkezett művei újrakiadásakor (1887) azt írta, hogy a közvélemény hatása alatt a békepárt úgy döntött, hogy maga áll az események élére; ld. *Jókai* id. mű III. 939. Ez azonban utólagos magyarázata a fordulatnak, mert Hunfalvy — maga is a „békepárt" tagja — nem tudott erről a manőverről. Ápr. 2-án ezért írt neheztelő jegyzeteket az *Esti Lapok* aznapi cikkéről; ld. Napló 239. Jókai egyébként „finomította" álláspontját. Ápr. 4-én arról írt, hogy „republicanusnak lenni annyit tesz, mint a habsburg családot detronizálni". Ápr. 6-i karcolatát így fejezte be: „A monarchia eszméinek senki nem ártott annyit, mint a monarchisták maguk. A respublica eszméjének senki annyit, mint ti magatok." Ld. *Jókai* id. mű III. 176, 178.

den ember respublikánus". A köztársaság hívei ilyen közhangulat mellett — és a katonai sikerek hírére — fontos lépésre szánták el magukat: április 5-én megszervezték a *Radical Pártot*. A párt tömör programja összegzése volt a radikális sajtó korábbi állásfoglalásainak: „1. Egy és oszthatatlan Magyarország, *teljes önállással* és függetlenséggel. 2. Magyarországnak demokrata köztársasággá alakítása. 3. E magas célok elérése végett, elvetvén minden félrendszabályt, elhatározott bátor politicának követése."[96]

A radikálisok körében nyilván köztudott volt, amit Kossuth április 1-jén Csányval közölt. Ez magyarázza a *Marczius Tizenötödike* állásfoglalását, amelyben április 12-én este a szerkesztő — jelentve, hogy Kossuth megérkezett a táborból — a győzelem után várható fejleményekről elmélkedett. A dinasztia — eszerint — a manifesztummal elvágta a béke útját. Ha győz a dinasztia, nincs többé önálló magyar királyság, ha veszít, elveszti Magyarországot. Választhatunk-e más családból királyt? - kérdi. Az eredmény ugyanaz volna, mint a francia példa mutatja, ahol a Bourbonokat Orleansiakra cserélve sem jártak jól. Mi a háborút mint demokraták folytatjuk, „s csak is mint demokraták bírjuk idegen civilisált népek sympathiáját.." Ne hivatkozzunk a külhatalmakra, azok magunkra hagytak, s belügyekbe egyébként is csak akkor avatkoznak, ha a nemzet nem elég erős. „Azért — fejezi be sugalmazásnak szánt cikkét az x. y. z. jelű szerző — ha eldöntőleg győzünk, itt az ideje, hogy a királyságból kitisztuljunk, s a democratiának legszélesebb alapján respublicát alkossunk."[97]

Ismeretes, hogy Kossuth még 12-én este tájékoztatta szándékáról a Honvédelmi Bizottmányt, s másnap zárt ülésen beszámolt a képviselőknek is. A készülő nyilatkozat ellenzői — tudjuk meg Hunfaly naplójából — még aznap este megbeszélést tartottak arról, hogy másnap a nyilvános ülésen miként lépnek fel Kossuth indítványa ellen. Ő azonban megelőzte az ellene szervezkedőket, mert a 14-i nyilvános ülés színhelyéül a Nagytemplomot jelölte. Kossuth határozati javaslatai azonban a kevésbé tájékozott republikánusoknak csalódást okoztak, mert azokban csak a függetlenség kimondása, a Habsburg-lotharingiai ház trónfosztása, valamint az szerepelt, hogy a magyar nemzet „az europai statuscsaládba önálló és független szabad statusként" lép be. Vagyis Kossuth nem szólt a köztársaságról, sőt egyértelművé tette, hogy ezt nem is tekinti napirendi kérdésnek. Kijelentette ugyanis: „Kormányrendszereket kidolgozni minden részleteiben nem egy percznek, nem egy napnak feladata; és a nemzetnek kötelessége, midőn egy nemzet jövendő kormányzatformái felett határoz, magát kellőleg tájékozni nemcsak bent, hanem tájékozni egyszersmind az európai nemzetek és conjuncturák irányában, miszerint mindennek felett ollyat tegyen, ami szabadságát és függetlenségét az országnak megóvja és biztosítja".[98] Kossuth világos indokai ellenére érdemes idéz-

[96] A párt programját először az *Irodalomtörténeti Közlemények* publikálta 1891-ben „Miért bujdosott Vörösmarty 1849-ben?" c. kis közleményében; ItK 1891. 120. Mivel már első nap közel száz személy, többnyire képviselő írta alá a programot, a MT aznapi számában megjegyezte az „április republikánusok" csoportjáról, hogy azok a jó katonai hírek hallatára „felvevék a jacobinusok vörös sapkáját". A Radical Párt szervezésére, programja fogyatékosságára ld. *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). Magyarország története 6/1. 375.

[97] A lap V.-jelű szerzője ápr. 10-én magabiztosan azt írta, hogy nekik szóni sem kell a respublika mellett, mert ha győzünk, a szakadás úgyis végleges lesz.

[98] Kossuth ápr. 14-i beszédét ld. KLÖM XV. 873–887. Az ismert leírásokon és feldolgozásokon túl ld. *Hunfalvy*, Napló, 242–251; *Irányi - Chassin* II. 209–214; *Pölöskei Ferenc*: A köztársasági eszme története Magyarországon. Bp. é. n. [1994] 54–58, 215–218.

nünk Irányi Dániel emlékezéseit, aki tagja volt annak a háromtagú küldöttségnek, amelyet a radikálisok április 13-án este, a képviselőház zárt ülése után Kossuthoz küldtek. A küldetés oka az volt, hogy az ülésen Kossuth „függőben hagyta" a köztársaság kérdését. Mikor a küldöttség biztosította Kossuthot, hogy ha a köztársaság kikiáltását is indítványozza, a radikális párt egy emberként fogja támogatni. Kossuth így válaszolt: „Önök tudják, hogy egyáltalán nem kedvelem a monarchiát. De mivel ennyire el vagyunk zárva — mondhatnám el vagyunk szigetelve — az egész világtól, nem tudom pontosan, mi a helyzet Nyugat-Európában. Tudom, hogy a függetlenség kikiáltása szükségessé vált, ezt meg kell tenni, hiszen arról van szó, hogy igazolni kell egy állam létét és az alkotmányos nemzetekhez fordulásának jogosultságát. De nem tudom, hogyan fogadnák a magyar köztársaság kikiáltását. Úgy gondoltam, nyitva kell hagynunk ezt a kérdést addig, amikor már biztonságban cselekedhetünk. Párizsi és londoni politikai ügynökeink tájékoztatni fognak bennünket erre vonatkozóan. Ha azonban a képviselőház vállalja, hogy erről is mindjárt dönt, és semmiképpen sem fogom akadályozni elhatározásában." A radikális párt — jegyezte meg Irányi — nem merte vállalni ezt a felelősséget.[99]

A radikálisok fegyelmezetten tudomásul vették Kossuth döntését. A *Marczius Tizenötödike* április 20-i számában az *Esti Lapok* vitacikkeire utalva leszögezte: „Mi republicanus hajlamainkat magunkba zártuk, s april 14 előtt s april 14-ke után sem mondottuk el, hogy kár volt egy csapással, a nemzeti vérkeringés felbuzdulásának perczében, a köztársaság kimondásán is túl nem esni, hanem megelégeltük, hogy a nemzet képviselői rég óhajtott legnagyobb vágyaink egyikét, az osztrák ház detronisatióját kimondani elég hazafi jelleműek és szilárdak voltak." A trónfosztás ténye azonban — mint ezt Kosáry Domokos megjegyezte — elősegítette az addig szűk körben népszerű köztársasági eszme terjedését.[100] Így Hatvani szabadcsapatának április 22-én lezajlott eskütételén — mint a jelentés mondja — „az esküben a küszöbön álló magyar köztársaság szent neve is befoglaltatott". Teleki Blanka pedig vádiratának szavai szerint Vasvári csapatának zászlószentelésekor „A magyar köztársaságért!" jelszóval verte be a szeget a zászlórudba.[101]

Kossuth állásfoglalása április 14-én világos és egyértelmű volt: az államforma kérdését később az országgyűlésnek kell eldöntenie. Szemere május 2-án elhangzott kormányelnöki nyilatkozata azonban némi zavart okozott. A Függetlenségi Nyilatkozat után megalakult kabinet elnöke még munkatársait is meglepte kijelentésével, hogy az új kormány *forradalmi, respublikai* és *demokratikus* irányú.[102] Így nem cso-

---

[99] *Irányi – Chassin* II. 236.

[100] *Kosáry*, A Görgey-kérdés I. 51.

[101] Ld. *Hermann Róbert:* Hatvani Imre szabadcsapatának szervezése. *Hadtörténelmi Közlemények* 1992/1. 51; továbbá Teleki Blanka és köre. Vál. és s. a. r. Sáfrán Gyöngyi. Bp. 1963. 380. Akad olyan emlékezés, amelynek szerzője a köztársaság kikiáltására emlékezik; ld. *Kováts István*: Egy szegény pórfiú önéletrajza. Bp. 1981. 286, 308.

[102] Ld. *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. II. 562–564. *Szemere*, Jellemrajzok. Előszó. 39–41. A minisztertársak közül egyedül Vukovics tudott Szemere programbeszédének tartalmáról; ld. *Vukovics Sebő* emlékiratai... S. a. r. Bessenyei Ferenc. Bp. 1894. 485. Szemere republikánus megnyilatkozása nem okozhatott meglepetést. Az őszi kormányalakítási kísérletek idején, nov. 20-án azt írta Kossuthnak: „Vagy mondassék ki a dictatura név szerint. Nem félek ettől sem, a respublicától sem, a legerélyesebb rendszabályoktól

dálkozhatunk azon, hogy május 4-én az országgyűlésen Sillye Gábor már felolvasta Hajdúböszörmény városának petícióját — ehhez csatlakozott Hajdunánás kérelme is —, amelyben a köztársaság kikiáltását kérte.[103] A sajtó állásfoglalása ezekben a napokban pártállás szerint változott. Kemény Zsigmond az *Esti Lapok* május 7-i számában így reagált a kormányprogramra: „Mi a forradalmi hatalmat Szemere és társai kezében egészen másnak tudjuk, mint például Madarász és consortesei kezében... mi a szavaktól legkevésbé irtózunk".[104] A *Marczius Tizenötödike* fenntartással kezelte az új helyzetet. Május 10-én arról írt a *Közlöny*ben aznap megjelent kinevezések kapcsán, hogy aki 1848 februárjában az adminisztrátori rendszer híve volt, 1849-ben még lehet jó republikánus. De azért jól meg kell válogatnia a kormánynak a tisztviselőket, hogy „kritikus helyzetben is a forradalom és a köztársaság híveiként viselkedjenek". Május 12-én „Képviselő" az említett kinevezésekről szólva kritikusan nyilatkozott a kialakuló helyzetről: „... az új kormány a köztársaság és democratiát tűzte zászlajára. A szavak kimondása által még nincs életbe léptetve a rendszer". Május 16-án folytatódott a *Marczius Tizenötödike* kritikája. „Respublica" cím alatt üdvözli a minisztérium respublikai és demokratikus irányát, kijelentve: „tisztán democratiai" respublikát akarnak, „amelyben nincs arisztokrácia és oligarchia". A kormány — ha a seregek továbbra is diadalmaskodnak — készítse elő „az új magyar státusrendszer megkeresztelését, neve nem legyen más, mint *Magyar Köztársaság*".[105]

Miként tekintette a korabeli politikus közvélemény az 1849 április 14. után kialakult helyzetet? Átmenetinek, hiszen Kossuth határozati pontjai is ezt sugallták. A kormánybiztosként Pestre küldött Irányi Dániel május 7-én jelentette Szemerének: arra adott utasítást, hogy a kétfejű sasos pecsét helyett egyszerű magyarországi címeres pecsétet használjanak, korona nélkül. „Mert bár a respublikát ki nem mondták, de a királyság nem létez." Pálffy János emlékezéseit írva ugyancsak azt jegyezte meg az április 14-e után kialakult helyzetről: „A királyság megszűnt tényleg, de semmi nem állíttatott helyébe, sem új királyság, sem köztársaság."[106] Egy Kolozsvárott ekkor megjelent értekezés így határozta meg az ország kormányát: „Magyarország jelenlegi ideiglenes kormányalakja, ha nem is köztársaság, de felelős elnök kormányozván, legalábbis köztársasági."[107] A távoli Egyesült Államok, amelynek elnökét Kossuth május 6-án tájékoztatta a függetlenség kikiáltásáról, Magyarországot köztársaságnak vélte, mivel saját tapasztalatai alapján joggal hihette, hogy elszakadás egy monarchiától köztársasági államformát teremt. Ez magyarázza meg a sietve küldött, de elkésett

---

sem." KLÖM XIII. 507. 1849. márc. 29-én pedig arra emlékeztette Kossuthot, hogy ő már az 1847. évi ellenzéki konferencián kijelentette, hogy ő republikánus. *Szemere*, Jellemrajzok. Okmánytár. 440.

[103] A két hajdúváros beadványára ld. Varga Zoltánnak a 110. jegyzetnél id. tanulmányát, 187. Az esetre ld. még *Irányi – Chassin* II. 246. Komárom erődjében a kapituláció előtt merült fel a gondolat, hogy létrehozzák a „csallóközi köztársaság"-ot: ld. *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. Bp. 1887. 377.

[104] A nyilatkozat hátterére ld. *Kosáry*, Sajtótörténet II/1. 262–263.

[105] Már ez a cikk (szerzője Sz. J.) elítélőleg nyilatkozik a francia republikánus törekvésekről, de a máj. 23-i szám élesen elítéli a római köztársaság elleni „szennyes expedíciót".

[106] Irányi Dániel – Szemere Bertalanhoz 1849. máj. 7. ld. Buda bevételének emlékezete. Vál. és s. a. r. Katona Tamás. Bp. 1989. 440–441. A republikánus Irányi hozzátette még: „Meglehet, hogy királyság leend, s akkor a címerre koronai is jöhet..." Pálffy megjegyzésére *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. Kolozsvár, 1939. II. 30.

[107] *Tóth Ágoston*: A köztársaság. Kolozsvár, 1849. 3.

diplomáciai megbízott útnakindítását. Ennek a megbízottnak a független magyar köztársaság létét kellett volna ellenőriznie, hogy azt elismerhesse az Egyesült Államok.[108] Az 1849. évi hazai politikai viszonyok köztársasági jelegének — mint Kosáry Domokos utal rá — Kossuth amerikai útja során kellő hangsúlyt adott. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy egyes amerikai szakmai kiadványok Kossuthot az 1849. évi magyar köztársaság elnökeként tartják számon.[109]

Miként minősítjük mai szemmel a Függetlenségi Nyilatkozat után kialakult államformát és Kossuth kormányelnöki szerepét? A centenárium alkalmából készült tanulmány szerint „törvényesen ugyan ki nem mondott, de tettleg megvalósult köztársasági államforma" jött létre.[110] Az 1951-ben publikált alkotmányjogi tankönyv, illetve az 1952-ben megjelent jogtörténeti jegyzet úgy foglalt állást, hogy az 1849. évi államforma „köztársasági jellegű".[111] Áttekintve a Nyilatkozat születésének körülményeit, a Kossuth elnöki hatásköre kialakításának folyamatát, Beér János és Csizmadia Andor is arra a megállapításra jutottak, hogy jóllehet Kossuth és a kormány tagjai, illetve a képviselők nem foglaltak kifejezetten állást, „a valóságos gyakorlat alapján kétségtelennek kell tekintenünk, hogy a Függetlenségi Nyilatkozatot követően az államvezetés polgári köztársasági jellege valósult meg hazánkban".[112] Ez az óvatos megfogalmazás az eljárásra, a működésre helyezi a hangsúlyt. Ennek a nézetek a közelmúltban megfogalmazott továbbfejlesztése így hangzik: „Bár törvényben nem deklarálták, a trónfosztással Magyarország köztársasággá vált."[113] Ez a határozottabb fogalmazás nem látszik figyelembe venni Kossuth április 13-i nyilatkozatát, amely ugyan csak külpolitikai szempontokat említ, de tudnia kellett azt is, hogy a képviselők többsége nem híve a köztársaságnak. Kétségtelen, hogy ami kialakult (Kossuth és a kormány, illetve a kormányzóelnök és az országgyűlés viszonya)[114] intézményeiben, működésében köztársasági jellegű. Ezt a kettősséget szem előtt tartva részben érthetünk csak egyet azzal a véleménnyel, hogy „az állami szervek működése, hatásköre, egymáshoz való viszonya alapján mondható ki a döntés. A Függetlenségi Nyilatkozat után kialakult államforma vitán felül köztársasági volt.[115] Ez utóbbi sommás megállapításával azért nem érhetünk egyet, mert Kossuth ismertetett fenntartása nem „a politikai helyzet zavaraival", hanem bel- és külpolitikai megfontolásokkal függött

[108] Kossuth–Taylor elnöknek, 1849. máj. 6. KLÖM XV. 217. Dudley A. Mann küldetéséről ld. *Waldapfel Eszter:* A független magyar külpolitika 1848–1849. Bp. 1962. 243–245.

[109] Kosáry megjegyzésére ld. A Görgey-kérdés I. 151. *Daniel M. Smith*: The American Diplomatic Experience. Boston, 1972. 135. írja: „Kossuth and fellow liberals proclaimed an independent Hungarian republic in 1849." *Arthur M. Schlesinger, Jr.:* The Cycles of American History. Boston, 1986. 90. egyik tanulmányában így említi Kossuthot: „the president of the shortlived Hungarian republic". Ezért volt fontos, hogy Deák István rámutatott: „Hungary was not made a republic on April 14." Ld. *Istvan Deak:* The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, 1979. 262. Magyar változata: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 277–278.

[110] *Varga Zoltán: Az* államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után. *Századok* 1949. 188.

[111] Eckhardt Ferenc és Degré Alajos munkájáról van szó. Hivatkozik rá Beér János és Csizmadia Andor bevezető tanulmánya: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés, 107.

[112] Uo. 113.

[113] *Mezey Barna:* A köztársasági elnök a magyar joghistóriában. In: A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon. 98–99.

[114] A kormányforma kialakításának részleteire ld. *Varga Zoltán* id. tanulmányát, 182–187.

[115] *Mezey Barna:* Respublica 1849-ben. *Rubicon* 1998/2. 27–29.

össze. A kortársak tudatában voltak, hogy országgyűlési jóváhagyással nem jött létre köztársaság, és a radikálisok — mint láttuk — nem adták fel a reményt, hogy ez a deklaratív lépés megtörténik. Nem megoldás tehát az, ha a függetlenség kikiáltását politikai döntésnek tekintjük, míg a köztársaság deklaratív kinyilatkoztatásának elmaradását egyszerűen taktikai lépésnek tartjuk. Egy tudatosan, alapos okok miatt elmaradt jogi aktust, annak értelmezését véleményem szerint nem mellőzhetjük. Nem jogtörténeti aggályoskodás, hanem a történésznek a kialakult helyzet bonyolultságát mérlegelő álláspontja mondatja: nem csökkentjük a Függetlenségi Nyilatkozat jelentőségét, ha elismerjük, hogy kikiáltását követően az *államforma* változatlan maradt. Mindez azonban nem volt akadálya annak, hogy Kossuth és az országgyűlés együttműködésének eredményeként olyan *kormányzati forma* alakuljon ki, amely megfelelt a polgári köztársaság követelményeinek.[116]

Aladár Urbán

AGITATION POUR LA RÉPUBLIQUE HONGROISE EN 1848/1849

(Résumé)

En 1764 en Hongrie les intellectuels de la noblesse hongrois mécontentes de l'autorité autrichienne constituèrent un mouvement républicain (jacobin) par l'effet de la révolution franaise. Le but du mouvement clandestin était l'indépendance et la proclamation de la république. Le cercle étroit du complot fut vite découvert par la police secret autrichien, les directeurs furent décapités publiquement en 1795. Après cet événement on ne possède que des connaissances limitées de la prolifération des idées républicaines jusqu'aux années 1830. Pourtant, l'établissement démocratique de la grande république en évolution tranquille fut fait connatre grce au rapport de voyage de Farkas Sándor fait aux États-Unis. Cette oeuvre devint "le manuel de la démocratie" et augmenta l'intérêt au régime républicain de l'état.

Après ces antécédents éclata, par l'effet de la révolution en France en 1848, la révolution hongroise. Les jeunes radicaux qui dirigeaient la révolution de la capitale de 15 mars trouvaient réel – d'après l'exemple des événements de Paris – la déclaration immédiate de la république. Le but du mouvement – comme en 1794 – était l'abolition de l'autorité autrichienne. La diète de Pozsony avait l'intention d'assurer le changement constitutionnel (la construction de la monarchie constitutionnelle) sous l'égide de la législation. A la fin du mois mars les radicaux de la capitale ont voulu proclamer la république après qu'il est devenu notoire à Pest que l'on ne voulait pas accepter la proposition de loi du ministère indépendant de Finances et de Défense. Cette acte fut prévenu seulement par l'arrivée de la nouvelle de la sanction royale des lois. Par conséquent les réclamations de la république s'apaisaient pour le moment. Les chefs des radicaux, Sándor Petőfi, Pál Vasvári, confirmèrent par l'intermédiaire de la presse leur volonté républivaine constante et ils auvouèrent que la proclamation de la république n'avaient pas encore de conditions.

Les voeux antimonarchistes qui exigeaient la république de 1848, se renforaient de nouveau en automne de 1848. Une des raison était que le gouvernement autrichien déclara sous forme de publication d'état officielle que l'empereur n'avait pas le drot de sousigner les lois d'avril qui proclamant la monarchie constitutionnelle – et assurant l'indépendance hongroise. L'indignation fut développée par le fait que Jellasi ban croate lana la campagne militaire contre la capitale hongroise

[116] Kossuth „Életem incidensei" című sk. (valószínűleg 1851-ben készült) feljegyzéseiben így emlékezett a függetlenség kikiáltása utáni helyzetről: „Respublica nem volt — de democraticus institutiok — nearly universel suffrage [majdnem általános választójog] — legislatio útján ment, nem revolutio..." Közli *Deák Imre*, A szabadságharc története levelekben, 422. – Arra, hogy a függetlenség deklarálása nem járt együtt a köztársaság kikiáltásával ld. még *Bertényi Iván:* A magyar korona története. Bp. 1986. 139.

au 11 septembre, sous un drapeau de couleur noire-jaune. L'armée hongroise arreta cette camnpagne, mais en persécutant les croates fuyants vers Vienne et en transgressant la frontière, elle subit une défaite. Non sans connection à cela le roi (et empereur autrichien) Férdinand V fut déposé au 2 octobre à Olmütz et le jeune Franois Joseph fut fait monter au trône. Malgré le milieu antimonarchiste renforcé le diète hongrois ne pouvait que s'agir autrement: il approuva roi légitime Ferdinand V à qui l'armée même préta sermon.

Le gouvernement hongrois (le Comité National de Défense) et la diète se décida au 31 decembre à se déménager à Debrecen devant l'approche de l'armée principale autrichienne. Les députés déménagés trouvaient naturel l'idée de continuer la lutte, la presse radicale voulait accélérer la détronisation des Habsbourgs et la proclamation de la république. La constitution de Kremsier, publiée au 4 mars 1849 abolit l'indépendance historique de l'état hongrois et llabsorba à l'empire unique autrichienne. En réponse on proclama au 14 avril la détronisation les Habsbourgs. La proclamation simultanée de la république fut annulée. Enfin l'étude présente affirme que les idées de Kossuth portant sur les affaires étrangères doivent être prise en considération car il ne voulait pas – d'après ces idées – mettre en connection la proclamation de l'indépendance et la déclaration de la république. Le régime n'a pas souffert de changements en avril de 1848, mais le forme du gouvernement – avec Kossuth, comme gouverneur à la tête – avait en fait d'aspect républicain.

PROPAGANDA FOR A HUNGARIAN REPUBLIC IN 1848–49

by Urbán Aladár
(Summary)

Inspired by the French Revolution, Hungarian intellectuals of the nobility dissatisfied with the Austrian control of the country launched a republican (i.e., Jacobin) movement in 1794. The aim of the clandestine organization was to achieve independence and proclaim the republic. The narrow circle of conspirators was soon found by the Austrian secret police and their leaders were publicly beheaded in 1795. Until the 1830s the spread of republican ideas is not amply documented in Hungarian history. It was the travel report of Bölöni Farkas Sándor about the United States that made the public acquainted with the democratic regime of that peacefully developing large republic. His book became the "handbook of democracy" and increased the interest of the Hungarians in the republican form of government.

These were the antecendents of the Hungarian revolution that broke out in the wake of the French one in 1848. The young radicals leading the events of March 15 in the Hungarian capital considered it possible to proclaim the republic immediately, following the French example. Similarly to 1794, their aim was to get rid of the Austrian rule. The diet meeting at Pozsony (present-day Bratislava) intended to ensure constitutional transformation (i.e., the creation of a constitutional monarchy) by means of laws. When it became public in Pest that Vienna is reluctant to sanction the bill on an independent ministry of finance and ministry of war, the radicals in the capital wanted to proclaim the republic at once in late March. This finally did not take place as rumours spread about the royal assent. Consequently the republican claims subsided but the leaders of the radicals, Petõfi Sándor and Vasvári Pál expressed their unbroken belief in the republic. At the same time they admitted that conditions were not ripe for a Hungarian republic yet.

Anti-monarchist opinions demanding a republic could be heard again in the autumn of 1848. One of its causes was that the Austrian government had officially declared that the emperor had had no right to sign the April Laws creating consitutional monarchy and Hungarian independence. Indignation was still increased by the fact that the Croat ban Jelai was going to attack the Hungarian capital under black and yellow banners. The attack was repelled by the Hungarian army but it was defeated as soon as it crossed the border pursuing the Croats retreating in the direction of Vienna. Also these events contributed to the fact that the emperor of Austria, Hungarian King Ferdinand V was forced to abdicate and the young Francis Joseph was elevated to the throne. Despite the ever stronger anti-monarchist sentiments, the Hungarian diet could do nothing but consider Ferdinand V the king. Also the army was sworn in.

The Hungarian government (i.e., the Defence Commission) and the diet decided on December 31 to move to Debrecen to escape from the advancing main body of the Austrian army. Once in safety, the representatives found it natural to continue the fight. The radical press urged for the

dethronement of the Habsburgs and the declaration of the republic. The consitution of Kremsier, made public on March 4, 1849, did away even with the formal independence of Hungary and made it an integral part of the unified Austrian empire. As a reply, the House of Habsburg was deposed from the Hungarian throne on April 14. The republic was still not proclaimed simultaneously.

The author finally establishes that also Kossuth's considerations as regards foreign policy have to be taken into consideration because this was the reason of his separating the causes of independence and the republic. Although the form of government did not change formally in April, 1848 but the new regime was practically republican with Kossuth as governor at its head.

Hermann Róbert

EGY „VÉGZETES" DÖNTÉS SZÜLETÉSE

Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29.[1]

1848. december 30-án Perczel Mór vezérőrnagy hadteste súlyos vereséget szenvedett Mórnál Josip Jellačić altábornagy hadtestétől. Ezzel lehetetlenné vált Görgeinek az a szándéka, hogy még a főváros előtt próbálja meg feltartóztatni a támadó cs. kir. fősereget. Ebben a helyzetben az országgyűlés, és a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) Kossuth Lajosnak, a testület elnökének javaslatára elhatározta, hogy székhelyét átteszi Debrecenbe. „Budát másfél században túl bírta a török, s azért Magyarország volt, s Magyarország lesz, ha mindjárt az önkény zsoldosai néhány napra bitorolnák is hazánk fővárosa birtokát" - szólt az Országos Honvédelmi Bizottmány kiáltványa a törvényhatóságokhoz.[2] A visszatérésre azonban nem néhány napot, hanem több hónapot kellett várni. A magyar ellenállás január végére ugyan megszilárdult a Tisza vonalán, de az első ellentámadási kísérlet február végén Kápolnánál kudarccal végződött. Március folyamán a magyar fősereg fel-alá menetelt a Tisza mögött, s Nagykőrös térségében indított ellentámadási kísérlete is kudarcba fulladt. Április elején azonban a támadás végre sikerrel járt. A magyar fősereg — a kiváló haditervnek és a kiváló csapatoknak köszönhetően — három ütközetben, illetve csatában a főváros közvetlen közelébe szorította vissza a cs. kir. fősereget.[3]

Kezdetben úgy tűnt, hogy a további hadműveletekben a magyar fősereg segítségre is számíthat. 1849. március 11-én Bem József csapatai elfoglalták Nagyszebent, az erdélyi cs. kir. csapatok legfontosabb támaszpontját. Március 16-án Bem levélben közölte Kossuthtal, hogy Erdély megtisztítása után felszabaduló csapataival Magyarországra vonul, s segítséget nyújt az ország felszabadításához.[4] Kossuth március 22–23-án kelt válaszában arra kérte Bemet, hogy Szeged elérése után a Duna jobb vagy bal partján vonuljon felfelé, s segítse a cs. kir. fősereg elleni hadműveleteket.[5] Bem egy újabb levelében megígérte, hogy április 10-én Szegeden lesz. Kossuth ezt nyugtázva, április 1-én, a magyar fősereg ellentámadásának kezdetén kérte Bemet, hogy a Bánság és a Bácska megtisztítása után

---

[1] A szabadságharc haditerveire általában ld. *Hermann Róbert:* Magyar haditervek és hadászati elképzelések 1848–1849-ben. Valóság, 1998/5. 47–67.

[2] KLÖM XIV. 13.

[3] A hadjárat első szakaszának haditervére ld. *Kedves Gyula:* A gödöllői hadművelet terve. (In:) Horváth László szerk.: A tavaszi hadjárat. (Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga). Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996. 33–48.

[4] MOL OHB 1849:7735. Kossuth ezt közleményben is tudatta. KLÖM XIV. 687.

[5] KLÖM XIV. 695., 697.; *Makray Aladár* 6–7., 11.

Buda, majd Fiume felszabadítására induljon.[6] Április 7-én, az isaszegi magyar győzelem után írott levelében közölte a tábornokkal, hogy a pesti ütközetnél számít reá.[7] „Tábornok úr megadja a döntő csapást" - írta neki április 11-én.[8] Ekkor már folyt a főserég Komárom felszabadítására indított hadművelete. „Vagy sikerül ezen hadművelet, vagy nem; ha sikerül, akkor Altábornagy úr mindenesetre későn jönne, mert akkor a főváros nyolc nap alatt a miénk, és az ellenség többé nem tarthatja magát egész a határig, - ha nem sikerül, úgy az Altábornagy úr még akkor is jókor érkezik, ha Önt a bánsági hadművelet (...) tizennégy napig feltartóztatná" - írta Bemnek április 12-én.[9] Április 14-én a Hammerstein készülő betöréséről érkező újabb hírek miatt arra utasította Bemet, hogy a Bánság kitisztítása után hadserege egy részével Észak-Magyarországra induljon ez ellen az erő ellen.[10]

Április 25-én már egy bukovinai diverzió tervét vetette fel Bemnek[11], május 6-án, két nappal azután, hogy a főserég megkezdte Buda ostromát, ismét a Bánság megtisztítására szólította fel. Ekkor ugyanis már tudta, hogy Pest kiürítése után Jellačić délnek vonult, s valószínűleg át akar kelni a Bácskába.[12]

Bem az ötlet felvetése után közel egy hónappal, április 14-én indult el Erdélyből. Április 20-án egy Galíciából történő cs. kir. betörés veszélye miatt Beszterce erősítéséről írt Kossuthnak. Csapatai április 17-én léptek a Bánság területére, s előőrsei 25-én érték el Temesvárt. Bem terve ekkor már az volt, hogy a Bánság megtisztítása után biztosítja Orsovát, majd Fiume felszabadítására indul. A bánsági hadműveletek azonban elhúzódtak, Bem csak május 16-án szorította ki Orsováról a cs. kir. csapatokat, s így semmi esetre sem vehetett részt sem a Pest, sem a Komárom alatti döntő csatában, sem Buda ostromában.

Így a magyar főserég vezetőinek az április 6-i isaszegi győzelem, majd Komárom felszabadítása után úgy kellett dönteniük az újabb hadműveletek irányáról, hogy tudták, számottevő erősítésekre belátható időn belül nem számíthatnak. Ekkor került sor a szabadságharc egyik levitatottabb katonai döntésére: a magyar főserég nem a visszavonuló cs kir. hadsereget üldözte, hanem visszafordult a cs. kir. csapatok által megszállt Buda visszavételére. Noha az ostrom elhatározásával kapcsolatos valamennyi kérdésre talán sohasem kapunk választ, mégis érdemes újra elemezni a már többször elemzett forrásokat, illetve a vizsgálatba bevonni a katonai iratanyagot is. Véleményünk szerint ugyanis a döntés egyszerre volt katonai és politikai döntés, s így megszületése nem elemezhető csupán az egyik vagy a másik szempont figyelembevételével.

Az ostrommal kapcsolatban a következő kérdésekre kell választ találnunk:

Mi volt a tavaszi hadjárat második szakaszának hadászati célja?

Kinek az ötlete volt Buda ostroma?

---

[6] KLÖM XIV. 780–782.; *Makray Aladár* 15–20.
[7] KLÖM XIV. 841–842.
[8] KLÖM XIV. 862–863.; *Makray Aladár* 23–25.
[9] KLÖM XIV. 866–868.; *Makray Aladár* 26–30.
[10] KLÖM XIV. 891–892.
[11] KLÖM XV. 109–114.; *Makray Aladár* 41–49.
[12] KLÖM XV. 221–223.; *Makray Aladár* 50–53. Hasonlóképpen vélekedett aznap Dembińskinek írott levelében is. KLÖM XV. 218.

Milyen politikai indokok szóltak az ostrom mellett?

Milyenek voltak a katonai erőviszonyok 1849 április végén, amikor a döntés megszületett?

Milyen ismeretei voltak a magyar főseregvezetőinek a cs. kir. csapatok mozdulatairól és szándékairól?

Hogyan zajlott le az ostromot elhatározó 1849. április 29-i haditanács?

A továbbiakban ezekre a kérdésekre kívánunk választ adni.

Az április 7-i gödöllői haditanács

Az isaszegi csata után nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar főseregegyelőre önmagában is elég erős volt ahhoz, hogy a cs. kir. főseregetet a főváros környékére szorítsa vissza. Azt is tudni lehetett, hogy Bem csapatai még el sem indultak Erdélyből, tehát két-három hétnél korábban a legjobb esetben sem jelenhetnek meg a főhadszíntéren. Mindez azért volt lényeges, mert a főseregaddig nem várhatott az újabb támadással. Noha a cs. kir. csapatokat három vereség érte, harcászati állóképességük töretlennek volt mondható. Sem Hatvannál, sem Tápióbicskénél, sem Isaszegnél nem kerültek válságba, azaz a csatateret rendezett körülmények között hagyták el. Hatvannál az utolsó percig védték a Zagyva hídját, Tápióbicskénél alaposan megszorongatták az I. hadtest csapatait, Isaszegnél pedig a III. hadtestnek is kellemetlen perceket szereztek. Április 5-én Hatvannál a VII. hadtest lovasságát érte súlyos kudarc. A cs. kir. hadsereg három hadtestéből és egy hadtestnek megfelelő kikülönített hadosztályaiból eleddig összesen két hadtest került harcba, Jellačićé és Schliké; a Csorich altábornagy vezette II. hadtest, a Ramberg-hadosztály, Simunich altábornagy Komáromot ostromló csapatai érintetlenek voltak, s közben megkezdődött Wohlgemuth altábornagy parancsnoksága alatt egy tartalék hadtest szervezése a Garam mögött. Ugyanakkor a cs. kir. főseregtovábbra is nagy területen szétszórva állomásozott, noha Windisch-Grätz immáron a fővárosban illetve annak környékén vonta össze az I., II. és III. hadtesteit.

A Gödöllőn április 7-én összeülő haditanácsnak tehát a követendő haditervről kellett döntenie. A feldunai hadsereg hadműveleti naplója mit sem ír a haditanácsról, s más, korabeli feljegyzésről sem tudunk. A történtekről — szokás szerint — csupán a résztvevők visszaemlékezései számolnak be.

Maga Kossuth április 14-én tartott beszédében arról szólt, hogy a hadsereg a legkisebb nehézség nélkül bevonulhatott volna a fővárosba, mert a hadsereg úgy fel volt lelkesülve, az ellenség pedig annyira lehangolva, „hogy legkisebbé sem lehetett volna kételkedni azon, hogy Pestre nyomban bemehetünk". Azonban ő és a vezérek számbavették a körülményeket: „ha az országnak nagy kára, s nagy időveszteség nélkül a fővárost Budavár fokáróli veszélyétől, kárától és szenvedéseitől megmenteni lehet, ha egyszersmind meg lehet kímélni vitéz honvédeink becses vérét, mely kiontandó vala, ha Budavára Pestről ostromoltatik: abban állapodtunk meg, hogy oly módon intéztessenek a hadi munkálatok miszerint ha Isten igazságos fegyvereinknek kedvez, kevés napok alatt a főváros anélkül, hogy ágyúztatásnak volna kitéve, és kevesebb véráldozattal kerülhessen vissza a ma-

gyar nemzetnek birtokába..."[13] Április 26-án a főváros visszavételének (egyébként túlzó) hírét bejelentve részletesebben szólt a történtekről. Eszerint Gödöllőn „megkérdezték a vezérek, valljon helyezek-e politikai momentumot abban, ha a főváros ágyúztatás által szenvedni fogna, mert ha nem helyeznék, ők készek nyomban az isaszegi csata után egyenesen Pestre menni, és onnan venni be Budát; ha pedig momentumot helyezek benne, akkor más módon fognak operálni". Kossuth erre kérte az utóbbira vonatkozó haditervet, mert „ha a hadimunkálatok reményt és biztosítást nyújtanak arra, hogy bár kis időveszteséggel az ellenséget kimanoevrirozhatjuk anélkül, hogy Pest bombáztatásnak lenne kitéve, akkor azt hiszem, hogy magamra vállalhatom a felelősséget, ha Pest városának e szerencsétlenségtőli megóvására fogok közremunkálni". Erre a hadvezérek közölték a tervet, amelyet Kossuth is jóváhagyott.

Görgei emlékiratai szerint Kossuthtal először négyszemközt beszélt, s szerinte Kossuth hosszan győzködte őt arról, hogy a nemzetnek válaszolnia kell az olmütz oktrojált alkotmányra, mert csak így érhető el, hogy a külhatalmak elismerjék Magyarország függetlenségét, ő maga pedig igyekezett visszatartani Kossuthot e tervtől, mondván, hogy az olmütz alkotmányra a hadsereg fegyverei elegendő választ adtak, s hogy a külhatalmak ujjukat sem fogják mozdítani Magyarország függetlenségéért. Ezután Kossuth állítólag félbeszakította a beszélgetést. „Hogy a többi tábornokkal közölte-e Kossuth ezt az eszméjét, s ha igen, hol, mikor és milyen eredménnyel — még ma sem tudom" — írja Görgei.[14]

Nem kívánunk itt kitérni a Függetlenségi Nyilatkozat genezisével kapcsolatos — sok tekintetben megoldatlan és megoldhatatlan — kérdésekre, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Görgei külpolitikai okfejtése a szövegben túl kereknek tűnik. Érdekes az is, amit Vukovics Sebő jegyzett fel, hogy ti. amikor megkérdezte Kossuthot, beszélt-e Görgeivel a függetlenség kimondásának tervéről, Kossuth azt mondta, hogy még nem, csak Klapkával. Ugyanakkor Klapka mélyen hallgat e négyszemközti találkozóról. Vukovics szerint Kossuth kijelentette, hogy beszélni fog Görgeivel, azonban nem tudja, hogy beszélt-e; maga Görgei később, a nagysallói csata után azt üzente Kossuthnak, „hogy ha máskor oly fontos dolgot tenni akar, előbb legyen szíves velem közölni".[15] Klapka emlékirataiból pedig egyértelműen kiderül, hogy Kossuth a tábornoki kar előtt ismertette a válasznyilatkozat tervezetét; ám ez az ismertetés a nyilatkozat tartalmi kérdéseire (azaz hogy az csupán tiltakozó jellegű lesz-e, vagy az olmütz alkotmány államjogi konzekvenciáit magyar részről levonva, a függetlenség és a trónfosztás kimondásával párosul) nem terjedt ki.[16]

Görgei elbeszéléséből úgy tűnik, hogy a követendő haditervet először négyszemközt beszélte meg Kossuthtal. Szerinte Kossuth úgy vélekedett, hogy Gödöllőről a hadsereggel egyenes támadást kell indítani a fővárosok rohammal történő bevételére. Kossuth szerint az eddigi győzelmeknek nincs addig jelentőségük, amíg

---

[13] KLÖM XIV. 875.

[14] *Görgey Artúr* II. 12–15. Lényegében hasonló módon számolt be a találkozóról egy 1850. márc. 27-i beadványában. Közli *Steier Lajos* 188–191.

[15] *Vukovics Sebő* 57., 66.

[16] *Klapka:* Emlékeimből 121–124.; Klapka tábornok a Kossuth-Görgei-ügyről. Correspondance de Pesth, 1881. márc. 5.

a fővárosok az ellenség birtokában vannak, s csak ezek felszabadítása győzheti meg az országot a felszabadító munka sikeres voltáról.

Görgei ezzel ellentétben úgy vélte, hogy — bármennyi igazság is van Kossuth szavaiban— a hadműveletek következő célpontjául Komáromot kell választani. Igyekezett tehát meggyőzni Kossuthot, hogy hiba volna a fővárosok visszafoglalását többre becsülni Komárom fölmentésénél, s a fővárosok felszabadítására indítandó egyenes támadás csak azzal járna, hogy Pest városát kitennék az ostromolt városok minden sanyarúságának, s az ellenséget aligha lehetne Pest felől kiűzni Buda várából. Egyben igyekezett arról is meggyőzni Kossuthot, hogy az elkövetkező hadmozdulatok során nem lesz olyan könnyű személyes biztonságát garantálni, „hacsak hadászati feladataink zavartalan megoldásának rovására nem". Görgei szerint Kossuth mindezt megértette, s „nemcsak nem avatkozott bele ezután Komárom felszabadítására irányuló legközelebbi hadműveleteinkbe", hanem rövidesen vissza is utazott Debrecenbe.[17] Ez utóbbi tényezőről, azaz Görgei Kossuthnak szóló figyelmeztetéséről maga Vukovics is beszámol.[18]

Kossuth egy 1876-os levelében úgy emlékezett vissza, hogy noha az isaszegi csata után a sereg dobszóval bemehetett volna Pestre, ő mégis Komárom felszabadítását tűzte ki hadműveleti célként. „Irtóztam a gondolattól: Pestet annak tenni ki, hogy Hentzi a budai várból összelövesse".[19]Irataim az emigrációból" című munkájában részletesebben is foglalkozott a haditanáccsal: „Kossuth az isaszegi csata után Gödöllőn a hadműködés irányát akként szabta meg, hogy nem Pest s nem Budának Pest felőli ostroma — mely Pestet sok szenvedésnek tenné ki —, hanem Komáromnak ostrom alóli felszabadítása vétessék célul", amiben minden vezér, maga Görgei is egyetértett.[20]

Vukovics a haditanácsról mit sem említ emlékiratában, csupán általánosságban szól arról, hogy a tábornokok mindnyájan bejártak Kossuthhoz Gödöllőre, s Kossuth húsvét napján itt nevezte ki Nagysándor Józsefet vezérőrnaggyá, s itt tárgyaltak a felszabadított pétervárади erőd parancsnoki posztjának betöltéséről is.[21]

Mészáros Lázár Buda ostromáról szólva rejtélyesnek nevezi Görgei elhatározását. „Ez talán mindaddig rejtély is maradand, míg bizonyosságra nem jó a gödöllői párbeszéd utáni határozat, vagy pedig ki nem fog világlani, hogy Görgei nem akarta ez ostromot, hanem csak Kossuth hiúságának óhajtott eleget tenni, hogy a kormányzó ünnepélyes díszmenettel vonulhasson be Pestre, vagy míg ki nem világlik, miként Görgey megrettent nagyobb nagyságának kilátásától, s győzelmeit Buda bevételével akarta megkoronázni, s azután hadügyminiszterkedni".[22]

Görgei emlékirata szerint a magyar táborban Dembińskin és Kossuthon kívül senkinek nem jutott eszébe, hogy a fővárosokat „a Duna bal partjáról kiin-

[17] *Görgey Artúr* II. 16–17.

[18] *Vukovics Sebő* 56–57.

[19] Kossuth Lajos iratai IX. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc, Bp., 1902. 89.

[20] *Kossuth:* Irataim II. 278.

[21] *Vukovics Sebő* 56.

[22] Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. II. k. 209. *Pusztaszeri László*, 1984. 339. és *Pusztaszeri László*, 1995. 76. szerint már Gödöllőn döntöttek a vár ostromáról. Jómagam ezt annyiban finomítanám, hogy a haditanács a főváros visszavételét jelölte meg fő hadműveleti célként, s természetesen akár az ostrommal is számolt.

duló szabályszerű támadással" foglalják vissza. Ugyanakkor célszerűnek látszott elhitetni az ellenséggel, hogy a fősereg éppen erre készül, azaz „egyében sem jár az eszünk, mint azon melegében visszavívni Pestet".[23]

A tavaszi hadjárat első szakaszának terve azzal számolt, hogy április 7-én az I. hadtest csapatai elérik Kerepest, s ezáltal a cs. kir. főerőket arra kényszerítik, hogy ne a fővárosba, hanem Vác felé vonuljanak vissza. Ez a cél — az április 6-i isaszegi csata után — többé nem volt megvalósítható. A főváros bevételére indítandó egyenes támadás lehetősége azonban továbbra is fennállt, ám ezt lényegében egyetlen tényező sem tanácsolta. A cs. kir. fősereg a védelemben nagyobb erőt fejthetett ki, mint a honvédsereg; a cs. kir. csapatok a három vereség ellenére is épségben, harcászati kötelékeiket megőrizve vonultak vissza a főváros előterébe; a magyar sereg újabb erősítésekre (azaz Bem segélyhadára) nem számíthatott; ahogy az is bizonytalan volt, hogy a főváros népében van-e elegendő elszántság ahhoz, hogy a csata alkalmával felkeljen, s hátbatámadja az ellenséget. Azaz Pestnek csak akkor volt értelme nekimenni, „ha ennél okosabbat nem tudtunk volna tenni azon pillanatban".[24]

A hadjárat következő szakaszának tervét Görgei és Bayer együtt dolgozták ki. Ennek lényege a következő volt:

„A VII. hadtest megszállja a Fót-Dunakeszi vonalat, a fővárosok és Vác közti közvetlen összeköttetést mind a Dunán, mind ennek a bal partján rögtön megszakítja.

A II. hadtest (Aulich) — megtoldva egy eddig önálló kis hadoszloppal [Asbóth Lajos ezredes 12. hadosztályával], mely azalatt, míg a főhadsereg a gyöngyösi úton Gödöllő felé nyomult előre, a tiszai átkelőhelyek biztosítására Szolnoknál és Cibakházánál hátramaradt, és csak a tápióbicskei nap [április 4.] után, utasításra nyomult utánunk a Szolnok-pesti vasútvonal mentén — megszállja a kerepesi országutat, a [rákos]keresztúri utat és a szolnoki vasútvonalat.

Mindkét említett hadtest a maga állásából szakadatlanul tüntet Pest ellen.

Eközben a III. hadtest (Damjanich) és az I. (Klapka) Gödöllőről a legrövidebb úton Vácra tör, a várost, ha az ellenség tartja, beveszi, és szakadatlanul tovább menetel Rétságon, Nagyoroszin és Ipolyságon át Lévára.

Mihelyt a két utóbbi hadtest Vácot bevette, ezeket a VII. hadtest két szárnyi hadosztálya Dunakesziből kiindulva nyomon követi, a középső hadosztály (Kmety) pedig egymaga folytatja a tüntetéseket Pest ellen, és leplezi vele a másik két hadosztály elvonulását.

Mikor a III. és az I. hadtestek s a VII. hadtest említett két hadosztálya Vácról a megjelölt úton Lévára elvonul, a II. hadtest (Aulich) a tüntetéseket a maga eddigi vonalán kívül a Kmety-hadosztály vonalán is átveszi, ez a hadosztály pedig Vácra vonul és ott marad.

A Vácon keresztül Lévára vonuló főhadsereg további feladata az lesz, hogy átkeljen a Garam folyón és felszabadítsa Komáromot".

Görgei szerint joggal fel lehetett tételezni, hogy Windisch-Grätz előbb-utóbb megunja a II. hadtest állandó tüntetéseit, s támadásba megy át, így a Léván át

[23] *Görgey Artúr* II. 19.

[24] Ld. erre *Görgey István* II. 137–138.

Komárom felé haladó főoszlop összeköttetése a kormányzattal és a hadianyagraktárakkal megszakad. Noha a hadsereg utánpótlásának rendelkezésére álló utak közül a gyöngyösi országút volt a fontosabb és jobb, számolni kellett azzal, hogy az ellenség támadása miatt nem lehet majd használni. erre az esetre a Miskolc-Putnok-Losonc-Balassagyarmat-Ipolyság-Léva útvonalat választották. E két útvonal, valamint a főoszlop és a Pest alatt maradó csapatok közötti összeköttetés biztosítása a Vácott lévő Kmety-hadosztály feladata volt. E hadosztálynak kellett Aulich számára tartalékul szolgálnia is.

Aulich azt az utasítást kapta, hogy túlerejű ellenséges támadás esetén minden talpalatnyi tért védelmezve, excentrikus módon, Tiszafüred, Szolnok és Cibakháza, azaz a tiszai átkelők védelmére vonuljon vissza, „amelyeket a tavaszi áradások idején könnyen meg lehetett védeni".[25]

Görgei már csak azért sem tartotta aggasztónak az ellenséges fősereg Aulich elleni támadását, mert Kossuth Gödöllőről Debrecenbe utazása előtt ismételten biztosította, hogy Bem Erdélyből úton van Baja felé, s április közepén 16.000 emberrel átkel a Dunán, majd Győr felé nyomul, s seregének a fősereggel történő egyesülése után átveszi a fővezérséget. Görgei aggodalmait ez a közlés jelentős mértékben enyhítette, mivel úgy vélte, ha Windisch-Grätz a magyarok tényleges szándékát felfedezve, az esztergomi hídon át a főoszlop elébe próbálna kerülni, „Bem megjelenése az ellenség hátában Garam-völgyi főoszlopunknak szabad utat nyithat".[26] Bayer József ezredes, vezérkari főnök ennek értelmében dolgozta ki a diszpozíciókat.[27]

Klapka emlékiratai első változatában csak röviden említi, hogy a gödöllői haditanácson Kossuth is részt vett, s a haditanács a következő hadműveleti célként Komárom felszabadítását tűzte ki.[28] Az emlékiratok egy évvel későbbi változata részletesebb: „Miután az ellenség erejét Pest előtt összpontosította, és nem, mint véltük, a Vác felé vezető útra vetette magát, mindenek előtt azt kellett meghatározni, hogy azt egy döntő csata, vagy egy hadászati manőver által kell-e a fővárosok kiürítésére kényszeríteni. Az utóbbi mellett döntöttünk. A hadseregnek egy hadtest Pest előtt történő hátrahagyása után haladéktalanul Vácon és Léván át Komárom felszabadítására kellett sietnie, magát az ellenség összeköttetési vonalára vetnie, s magát Bécset veszélyeztetnie. Kétség nem fért ahhoz, hogy ha e mozdulat sikerül, az ellenség nem csupán a fővárosok elhagyására, hanem az országból való kivonulásra is kényszerül, valamint azt az előnyt is elértük, hogy a Vácott és a Garamnál és a Vágnál álló egyes hadtesteit kevés erővel elnyomhattuk onnan. Így Komárom felmentése volt következő hadműveleti célunk".[29]

---

[25] A részletes diszpozíciót csak ápr. 12-én, Vácról kapta meg. HL 1848–49. 21/221. Az Aulichnak adott utasítást kivonatos és szabad magyar fordításban közli A feldunai hadtest 208–209. *Görgey István* II. 140. szerint amikor Aulich megkapta az eljárását szabályozó részletes utasítást, a következőket mondta Bayernek: „Értem. Jó! azon leszek, hogy a csalódás mentül teljesebb legyen. És nem fognak engem sem megenni, sem innen elkergetni. Legyen megnyugodva".

[26] *Görgey Artúr* II. 19–22.

[27] Bayer szerzőségét említi *Gelich* III. 233. is.

[28] *Klapka:* Memoiren XXXII.

[29] *Klapka:* Nationalkrieg I. 328–329.

A harmadik változatban arról ír, hogy Görgei az isaszegi csata után április 7-én Gödöllőre hívta, hogy ott Kossuthtal személyesen beszéljék meg a további hadműveleteket. Klapka szerint először a függetlenség kimondása került szőnyegre, noha leírása e tekintetben nem egészen egyértelmű. Eszerint Kossuth szerencsekívánatokkal halmozta el a tábornokokat a legutóbbi győzelmekért. „Nekünk nem volt időnk, hogy eddig politikával foglalkozhattunk volna, s csupán egyetlenegy cél felé törekedtünk, hogy az ellenséget meggyőzzük Nem csoda hát, ha Kossuth fényes ékesszólása megnyert bennünket, s nézetei ellen semmit sem szólottunk". E nézetekről azonban csak igen áttételesen szól. „A politikai helyzetnek eme rövid megbeszélése után a katonai műveletek tárgyalására került a sor" – folytatja Klapka. A haditanácson két elképzelés vetődött fel: „vagy nyomuljunk összes erőnkkel a fővárosok ellen, s a Rákos mezején egy fő ütközetben döntsük el a hadjárat sorsát, vagy pedig itt az ellenséget csupán látszólagos támadásokkal foglalkoztatván, a sereg nagyobb részével a komolyan fenyegetett Komárom várának – az ország legerősebb védbástyájának segítségére siessünk. A rákosi csata eldöntetlenül is maradhatna, de ha Komárom elesik, akkor az ellenségnek hatalmában lenne itt egy újabb és sokkal erősebb alapot biztosítani magának, ahonnan a Felső-Duna egész vidékén a határtól a fővárosig az ország leggazdagabb részén uralkodhatnék; ellenben ha sikerülne Komáromot az ostrom alól fölmenteni, és innen egyesülve a várőrséggel az ellenség fő összeköttetési vonalát fenyegetni, akkor a fővárosok kiürítésének okvetlenül be kellene következnie, s az ellenség kénytelen volna, hogy Bécset fedezhesse, gyors menetben a határig visszavonulni". Klapka maga is ez utóbbi nézetet pártolta a haditanácsban – ami azt is jelenti, hogy nem ő volt az indítványozó és a szerző. A leírás lényegében egybeesik Görgei ismertetésével, s az is kiderül belőle, hogy a komáromi hadművelet legfőbb célja az volt, hogy az ellenséget a főváros kiürítésére kényszerítsék.[30]

Klapka tapintatosan hallgat arról, hogy a vitában ki képviselte a fővárosok azonnali visszavívásának gondolatát, ám ez bizonyára nem Görgei volt, s nem is Bayer; hiszen Görgei helyeslését maga Kossuth is említi. Akkor vajon ki lehetett? Gáspár András, a VII. hadtest parancsnoka aligha; egész hadvezéri működése arra mutat, hogy csupán jó parancsvégrehajtó volt, semmi több. Aulich Lajos, a II. hadtest parancsnoka? Kevéssé valószínű, hiszen ez esetben Görgei aligha reá bízza azt az igen nagy tapintatot és türelmet igénylő feladatot, amelyet az ellenséges főerők hetekre történő lekötése jelentett. Talán Damjanich? Az ő habitusától valóban nem állt volna távol egy ilyen megoldás.

A legvalószínűbbnek azonban — saját vallomásai ellenére — maga Kossuth látszik. Hiszen két visszaemlékezésében sem állítja azt, hogy a haditervet ő javasolta, csupán azt, hogy ő tűzte ki, illetve ő szabta meg a következő hadműveleti célt. Ezt, mint az ország jelenlévő első számú politikai vezetője, kétségkívül csak ő tehette meg. De ebből még nem következik, hogy a haditerv tőle származott volna. S miután mind az első, mind a második haditerv céljaként a főváros felszabadítása szerepelt, s Kossuth a tavaszi hadjárat második szakaszában is ezt sürgette, valószínűsíthető, hogy az egyenes támadás gondolatát azért adta fel,

[30] *Klapka:* Emlékeimből 121., 123–124.

mert a tábornokok meggyőzték: van más, kevesebb véráldozattal járó és biztosabb eredményt hozó lehetőség is a fővárosok felszabadítására.[31]

Görgei verzióját erősíti meg a fővezérrel szemben egyébiránt ellenséges Asbóth Lajos ezredes visszaemlékezése. Asbóth, aki a 12. önálló hadosztály parancsnokaként *részt vehetett* a haditanácson, azt írja, hogy Görgei előtt a főváros birtoka nem volt nagy értékű, s „tekintetbe véve azt is, hogy a főváros kapui előtti csata, ezt az utcai harcok borzadályaival tölthetné el; továbbá, hogy Buda megszállása [ostroma – H. R.] mindenesetre mind Pest, mind a magyar seregre nézve súlyos következményű lehetne, elhatározá, hogy Komáromot menti föl a megszállás alól". A tábornoknak a terv elfogadtatásánál meg kellett küzdenie Kossuthtal, aki „minden áron a főváros birtokába akart jutni". Kossuth azonban nemsokára engedett a jobb tervnek, „mert Komáromnak a megszállás alóli fölmentése önként a magyarok kezébe adja Magyarhon fővárosát".[32] Valamivel odébb Asbóth a haditerv célját így foglalja össze: „...először a magyar sereg zömével Windisch-Grätz osztrák főseregének háta mögé juthatni, elfoglalni Komáromot és itt a 8-dik hadtesttel egyesülni, másodszor a határszélről a Welden és Wohlgemuth alatt érkező tartalék-serget a főhadsereggeli egyesülésben megakadályozni, és szétverni".[33]

Kossuthtól is kapott adatokat a szabadságharc történetéről szóló munkájához Irányi Dániel, Budapest egykori kormánybiztosa. Irányi csak röviden ismerteti a haditanács határozatait, de a haditerv szerzőségével kapcsolatban nem foglal állást.[34]

A szintén a táborban lévő, s időnként a kortársak szó- és írásbeli közléseit is használó Horváth Mihály munkájában az új haditervet úgy foglalja össze, hogy Kossuth és a vezérek sem a fővárost nem akarták kitenni az ostrom veszélyeinek, s a honvédek vérét sem akarták fölöslegesen pazarolni „egy minden esetre makaccsá válandó harcban". Ezért úgy határoztak, „hogy hadaink Pestre mind addig ne vonuljanak be, míg az ellenség önként el nem hagyja, mit úgyis saját biztossága tekintetéből kénytelen lesz tenni, mihelyt seregeink Komárom előtt megjelennek". Miután az ostrom alá fogott Komárom komoly veszélyben forgott, annak felmentésére kellett sietnie a hadseregnek.[35]

Röviden összefoglalva az elmondottakat: Gödöllőn kétségkívül haditanácsot tartottak a követendő haditervről. Görgei hallgat a haditanácsról, de Klapka és Kossuth megnyilatkozásai alapján valószínűsíthető, hogy volt haditanács, s ezt erősíti meg az is, hogy Görgey István munkájában egyértelmű tényként beszél róla. Elképzelhető, hogy a haditerv elveit Kossuth és Görgei már előzetesen meg-

[31] *Gelich* III. 233. szerint amikor Vetter 1849 márciusában a fővezérség átvételére indult, Kossuth a lelkére kötötte a főváros mielőbbi elfoglalását, mire Vetter azt válaszolta: „Én előbb leszek a Lajthánál, mint Pesten".

[32] *Asbóth* I. 115–116. Más kérdés, hogy hat évvel később már a gödöllői haditervben is Görgei árulásának bizonyítékát látja, mondván, hogy Aulich erejének meg nem semmisülése nem Görgei, hanem Windisch-Grätz érdeme. *Asbóth Lajos:* Görgei. Czáfolat Assermann honvédezredes és ministeri titkár védiratára. – Függelék. Észrevételek Görgei „Gazdátlan leveleire". Pest, 1867. 10.

[33] *Asbóth* I. 156. Görgeit említi a haditerv előterjesztőjeként egy másik munkájában is. *Asbóth Lajos:* A hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabbkori hadjáratok történetével felvilágosítva. Pest, 1868. II. k. 102.

[34] *Irányi–Chassin* II. 191., 259.

[35] *Horváth Mihály* II. 379–380.

vitatták, s így a haditanácson — noha mérlegelték a főváros felszabadítását célzó egyenes támadás eshetőségeit — közös álláspontként született meg a megkerülő hadművelet terve.

Mi volt a hadművelet távolabbi célja? A megkerülő hadművelet tervéből már eleve következett, hogy a terv készítői tisztában voltak azzal a ténnyel, miszerint a magyar hadsereg nemigen remélheti az ellenség megsemmisítését. A közvetlen hadműveleti cél Komárom felmentése, és ezzel az ellenségnek az országból történő „kisakkozása" volt. E „kisakkozás" katonai célja az ország területének felszabadítása, ezzel összefüggő politikai célja pedig a főváros szabaddá tétele volt. Erre mutat az is, hogy amikor Kossuth április 9-én a haditervről értesítette az OHB-t, a tudósítást a következőképpen regisztrálták az OHB iktatókönyvében: „Kormány-elnök úr közli azon tervet, mely Budapest visszafoglalására dolgoztatott".[36] Mindezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert máig létezik olyan történészi vélemény, amely a tavaszi hadjárat mindkét szakaszát alapvetően kudarcnak tekinti, miután nem került sor az ellenség megsemmisítésére.[37] E szemlélet képviselői —

[36] MOL OHB. Iktatókönyvek. 1849:5499. A bejegyzésre Barta István hívta fel először a figyelmet. KLÖM XIV. 6. 1. jegyzet. Ennek alapján írtam azt *Spira György* „Jottányit se a negyvennyolcból!" című munkájáról szóló kritikámban, hogy Kossuth már április 9-én tervet dolgozott ki Buda visszafoglalására, s ezért indokolatlan Spira azon véleménye, hogy a vár visszavételének ötlete nem Kossuthtól származott. Századok, 1991. 387. Spira György e megjegyzésemre reagálva, a következőket írja: „Ebből a szövegből tehát a valóságban mindössze annyi olvasható ki, hogy az előző napokban a harcoló csapatokkal tartó, s a táborból Debrecenbe épp 9-én visszainduló Kossuth felkerekedése előtt levelet írt a honvédelmi bizottmány Debrecenben maradt tagjainak, s ebben a (ránk nem maradt) beszámolóban tájékoztatta őket a 7-i gödöllői haditanács döntéseiről, azaz arról, hogy a haditanács — mint mi már tudjuk — olyan tervet dolgozott ki, amelynek a keresztülvitelétől kifundálói többek között azt várták, hogy az ellenséget a főváros harc nélküli kiürítésére fogja késztetni. Az viszont, hogy Kossuth ekkor tervet készített Buda *ostrom révén* [kiemelés az eredetiben – H. R.] történő visszafoglalására és a főserég zömének a budai vár elleni bevetésére, már csak azért sem magyarázható bele ebbe a — különben sem pusztán Budát, hanem „Buda-Pest"-et emlegető — szövegbe, mert ekkor nem Kossuth, de még Windisch-Grätz vagy Hentzi sem sejthette, hogy a császári csapatok két hét múlva Pestet valóban harc nélkül ki fogják üríteni, a budai várat ellenben továbbra sem hagyják el". *Spira,* 1998. 516. 217. jz. Mindezzel kapcsolatban csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy a főváros elleni egyenes támadás — amely Kossuth eredeti elképzelése volt — feltételezte a budai vár ostromát is, azt ugyanis aligha lehetett várni, hogy ebben az esetben Hentzi — megijedvén a pesti oldalon megjelenő honvéd tömegektől — harc nélkül fogja kiüríteni; ahogy azt sem lehetett várni, hogy ha az ellenséges főerőket még Buda környékén sikerül harapófogóba fogni — amire az erdélyi hadsereggel kapcsolatos tervek adtak alapot — a várőrség hasonlóképpen kivonul az erődből. Legfeljebb az a meglepő, hogy Spira György említett kritikám további érveivel, amelyekből Kossuth Buda bevételével kapcsolatos „óhaja" egyértelműen kiderül — híven korábbi történészi módszereihez — egyáltalán nem foglalkozik. Aminthogy az is figyelemreméltó, hogy Spira György szerint Buda-Pest nem jelenti egyben Budát is. Holott, ha az első közigazgatási egyesítésre még Buda bevételét követően is több mint egy hónapot kellett is várni (ld. *Spira György,* 1998. 600–602.), semmilyen jel nem mutat arra, hogy Kossuth akkor is Pestre szándékozott volna visszaköltöztetni a kormányt és az országgyűlést, ha Buda továbbra is a cs. kir. csapatok kezén van.

[37] *Spira György,* 1956. 194–195. szerint Kossuth célja az ellenség megsemmisítése volt, s azért fogadta el a gödöllői haditervet, „amely nem Pestben, de nem is Komáromban, hanem Komáromon át a Dunántúlban jelölte meg a főcsapás irányát, s nem az ellenség elvonulásra kényszerítésében, hanem megsemmisítésében állapította meg a további hadműveletek legfőbb célját is". Utóbb úgy véli, hogy a korábbi feldolgozások Görgei és Klapka emlékiratai által félrevezetve tárgyalják a történteket, holott a két emlékíró csupán Kossuth és a tábornokok kezdeti álláspontját ismerteti, „s mindkettő úgy tünteti fel, mintha a megbeszélésen Kossuth egyszerűen feladta volna eredeti álláspontját, s teljesen magáévá tette volna a tábornokok eredeti álláspontját". Holott Kossuth nem

amellett, hogy a korszak hadászati elveiben való alapvető tájékozatlanságukat tanúsítják — figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a megsemmisítő hadjárathoz vagy többszörös (legalább kétszeres) erőfölényre, vagy az ellenség primitív hadászati és harcászati hibáira van szükség. Márpedig hiába követett el Windisch-Grätz súlyos katonai hibákat, hiába tetézte ezeket újabbakkal Jellačić, s hiába vette át önmaga által reménytelennek tartott helyzetben a magyarországi fővezérletet Welden: a cs. kir. hadsereg mindvégig megőrizte ütő- és manőverező képességét.

Kossuth „utasítása" és a lévai haditanács

1849. április 17-én futár érkezett a magyar fősereg lévai főhadiszállására. Ludvigh János, Igló város országgyűlési képviselője kézbesítette Görgei Artúrnak, a magyar fősereg ideiglenes fővezérének Kossuth Lajos kormányzóelnök 1849. április 15-én „baráti bizodalomban" írott magánlevelét. A sajátkezű levélben Kossuth közölte Görgeivel, „hogy hadügyminiszternek fogja kinevezni — nézeteket közlött vele, mik szerint fogja óhajtani, hogy az új hadügyminiszter a sereget rendezze — a függetlenségi nyilatkozat közös akarattali keresztülmenetelét adta tudtára, s reményét fejezé ki, hogy az a hadseregnél jó benyomást teend, Buda bevétele iránti óhajtását fejezé ki stb." A levél tartalmáról csak Vukovics Sebő kormánybiztos beszámolójából tudunk, azonban Vukovics előadását megerősíti egy másik forrás is.[38]

elégedett meg az ellenség hátrálási vonalainak fenyegetésével, „hanem ezeknek a hátrálási vonalaknak a tényleges elvágásában állapodott meg a tábornokokkal". Ezt *Görgey István* II. 138–139. alapján írja, ebben a szövegben azonban csak az szerepel, hogy Komárom felszabadítása és a hátrálási vonalak elvágása után „a fővárosok is menten felszabadulnak", mert a cs. kir. fősereg kénytelen kiüríteni azokat. Kossuth megsemmisítési stratégiáját ápr. 7-én Perczelhez és 12-én Bemhez intézett levelével véli bizonyítani. Az előbbi levél hivatkozott passzusa így szól: „Én mélyen meg vagyok győződve, hogy ily sikeres előnyomulás mellett, ha lent és fent bizalmas egyetértés uralkodik, ha nem zsibbasztjuk s gyengítjük egymást, kevés napok alatt tönkrezúzzuk az osztrák seregeket, mikor aztán civakodhatunk egymás közt". A szövegben a tönkrezúzás szónoki fordulat, nincs köze a haditervhez. KLÖM XIV. 840–841.; Katona: Kossuth 352. A Bemhez írott ápr. 12-i levél hivatkozott helyén az olvasható, hogy ha a főerők „az ellenségnek hátába kerülnek Budán", annak, „anélkül, hogy Pestet bombázná, ki kell vonulnia". KLÖM XIV. 867.; *Makray Aladár* 28–29. Itt még csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a megsemmisítéshez ketten kellenek: az, aki megsemmisít, és az, aki megsemmisül. Márpedig Windisch-Grätz és Welden — ha nem is voltak az újkori stratégia mesterei — komplett idiótáknak sem voltak mondhatók, s nem tették meg azt a szívességet a magyar főerőknek, hogy egy Cannae- vagy Sztálingrád-szerű bekerítésben várakozzanak a megsemmisítő csapásra. Spira György a továbbiakban is ragaszkodott a „megsemmisítő csapás" fikciójához, ld. erre Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 1848–1849. (In:) Mérei Gyula – Spira György szerk.: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Magyarország története III. 565.; uő.: Polgári forradalom (1848–1849). (In:) Kovács Endre főszerk. - Katus László szerk.: Magyarország története 1848–1890. 6/1. kötet. Bp., 1979. 379. Ezt azóta néhány más, katonailag nem kellően iskolázott szerző is átvette. Még *Deák István:* A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp., 1994. 271–272. és 281 is némi ellenmondásba keveredik önmagával az újabb hadművelet célját illetően.

[38] *Vukovics Sebő* 67. Katona Tamás jegyzete szerint valószínűleg Kossuth április 16-i leveléről van szó, bár Kossuth ebben nem említi Budát. Véleményem szerint bizonyos, hogy egy másik, azóta elveszett levélről van szó, mert 1.) az április 16-i levélben nincs szó a függetlenség kimondásáról sem

Bayer József ezredes, Görgei vezérkari főnöke Buda ostromáról szóló munkájában említi, hogy Kossuth 1849. április 15-én küldött parancsot Görgeinek, amelynek tartalma a következő volt: „Budapest visszafoglalását a lehető leggyorsabban és minden áron kísértse meg, s evégre vegyen elegendő hadi erőt az alatta álló hadseregből".[39]

Egy, Görgei környezetében szolgáló, de egyelőre nem azonosított személy emlékirata szerint Kossuth megírta Görgeinek, hogy — amint azt az ország újjászervezése haladéktalanul megkívánja — a kormány székhelyét Magyarország szívébe, Pestre kell helyezni; Görgei tehát igyekezzék a fővárosokat mindenáron teljesen birtokába venni. A visszaemlékezés szerint Görgei tiltakozott ez ellen, de eredménytelenül.[40]

A három beszámoló között egy szempontból van fontos eltérés: Vukovics Kossuth óhajáról, Bayer és az ismeretlen tiszt Kossuth utasításáról szól.[41] Egyéb tényezők azonban arra mutatnak, hogy mégis ugyanarról a levélről lehetett szó. Tudjuk, hogy a levelet hozó Ludvigh János képviselő április 15-én indult el Debrecenből; Bayer pedig egyértelműen ezt a dátumot használja leírásában. Kossuth levelében szó volt a függetlenség kimondásáról, márpedig a remélt külföldi elismertetés egyik vélelmezett feltétele valóban a főváros visszafoglalása volt. Kossuth e levélben kínálta meg a hadügyminiszteri tárcával Görgeit, s ezzel együtt említette meg Buda visszafoglalását. Nehezen elképzelhető, hogy Görgei egy ilyen ajánlat után a másik kérésre (vagy utasításra) nemet mondjon. A főváros (azaz Pest és Buda) visszafoglalására vonatkozó kérés már csak azért sem érhette váratlanul, mert már a gödöllői haditanács is ezt tűzte ki a tavaszi hadjárat második szakaszának a hadműveleti céljául.

A hadsereg hadműveleti naplója röviden megemlékezik a trónfosztás hírének megérkeztéről, illetve arról, hogy ezt a hadsereg nem fogadta tetszéssel. Megemlíti még Mészáros Lázár hadügyminiszter lemondását és Görgei hadügyminiszterré választását, amely a hadseregnél általános tetszést keltett.[42]

Kossuth a nevezetes 1849. szeptember 12-i vidini levélben fogalmazta meg a saját verzióját. Eszerint az 1849. április 26-i komáromi győzelem „marengói lehetett volna, ha [Görgei] tartalék serege által, mely kétóránnyira veszteglett hiába a csatatértől, űzeti a tönkrevert ellenséget. Bécs egy érett alma gyanánt hull vala

2.) az április 16-i levél hivatalos, míg a Vukovics által említett magánjellegű levél volt 3.) az április 16-i levél aligha lehetett volna 17-én a főhadiszálláson.

[39] *Katona:* Budavár 54. Bayer egy feljegyzésére hivatkozva *Görgey István* II. 204. arról ír, hogy Ludvigh az említett levelet április 19-én éjjel 2 órakor adta át Görgeinek, s Kossuth ebben azon kívánságát fejezte ki, hogy Budát meglepetéssel (Überrumpelung) vegye be.

[40] *Clauser Mihály* 217. A kéziratot ld. HL 1848–49. 30/594. A szerző Buda bevételénél idéz a kiadott diszpozícióból, ami arra mutat, hogy valóban a főhadiszálláson szolgálhatott. 221.

[41] *Vukovics Sebő* 82. szerint „Bármit hozzanak fel Görgey ezen hibájának mentésére – ha igaz is az, hogy Kossuth szólította fel őt Buda visszafoglalására menni, mi semmi esetre hivatalos felszólítás nem volt, s csak szokott baráti levelezésükben történhetett, és akármi alakú volt, Görgeyt a hiba betudása alól nem menti fel, mert ő, ki egyenes parancsoknak sem szokott engedelmeskedni saját akaratja ellen, csak azért, hogy Kossuthnak kedvét teljesítse, oly nevezetes lépést nem tesz vala soha – azt nem fogja, bármit hozzon fel Görgey igazolására, senki megcáfolni, hogy a nagyszerű szőnyi ütközet eredménytelenül hagyása által hazánk megmentése eljátszatott".

[42] Operations-Journal, ápr. 17. A vonatkozó részt magyar fordításban közli *Steier Lajos* 221.

kezébe ütközet nélkül, s Olmützből megszökik a vért szomjúzó Habsburg-ház". Ám Görgei nem használta ki a győzelmet. „Időt adott Ausztriának magát összeszedni, időt az orosz intervenciónak, Jellačićot háborítatlanul el hagyta szaladni 12.000 emberével, kit egytől egyig el lehetett volna fogni, s ami a legtöbb, míg én parancsolám neki, küldjön Buda alá egy hadtestet (8–10.000 embert), 30.000-rel pedig űzze folyvást, s ne hagyja pihenni egy percig is a szétvert, desperált németet — ő megfordítva, 10.000 embert küldött a német után, azt is csak Győrig, senkit Jellačić után, s 30.000 emberrel, 7000 huszárral ment ostromolni Budát, ottvesztve napokat, heteket — míg azt valék neki írni kénytelen, hogy attól félek, Buda Mantuánk lesz, de már ha ott van, minden érdek azt kívánja, hogy el ne menjen, míg be nem veszi". Görgei ezt meg is tette, de elveszített három hetet.[43]

A szövegben természetesen vannak valós információk. Így az, hogy Kossuth — egy hadtest erejéig — beismeri, hogy ő adott utasítást Buda ostromára. Az is igaz, hogy az ostrom elhatározásáról — mint ezt Görgei és Ludvigh leveleiből tudjuk — valóban írt Görgeinek, s valószínűleg a fentebb idézett képtelen haditervet vázolta fel. Az utasítás konkrét tartalmát illetően viszont igencsak elvetette a sulykot, hiszen Jellačić április 23-án Buda alól elvonuló csapatainak megmenekülését enyhén szólva igazságtalan a Komáromnál április 26-án átkelő Görgei rovására írni; ahogy az is furcsa, hogy a Komáromnál álló, a 30.000 főt csak a komáromi várőrség csapataival elérő seregből akart egy hadtestet Buda alá küldeni, ahol Aulich Lajos vezérőrnagy vezetésével másfél hadtestnyi erő állt.

Kossuth maga is érezte a logikai buktatókat, ezért emigrációs emlékirataiban már kerekebb változatot produkált. Eszerint Budával kapcsolatban a váci és nagysallói csaták után a következő tartalmú utasítást küldte Görgeinek: „Komárom felszabadítása után minő irányban kellend önnek működnie? – az attól függ, hogy minő irányban fog az ellenség visszavonulni. *Amerre az ellenség megyen, önnek is arra kell menni, űzve, kergetve őt szakadatlanul.* A főváros visszafoglalása ügyünkre kétségtelenül nagy befolyást gyakorolna a diplomáciámnál is. Buda birtoka tehát reánk nézve igen fontos dolog, de annak bevétele cél legyen-e azonnal vagy győzelmeink végső aktusa? – az a körülményektől függ. Legfőbb tekintetnek annak kell lenni, hogy a harcnak politikai-stratégiai eredménye biztosíttassák. Ha a megvert ellenség (ami nem hihető) Buda alá vonulna vissza, akkor önnek kétségtelenül Buda alá kellend mennie, de ha (ami valószínűbb) az ellenség Ausztria felé vonulna vissza, akkor Ön Buda alá csak egy blocada-corpsot [zároló hadtestet] küldend (Aulich hadteste, sőt, Kmety osztálya is elég lesz.) Ön maga pedig mindenesetre a hátráló ellenséget veendi űzőbe".[44] Itt tehát már datálja az utasítást, 1849. április 19. utánra, s a szövegben szó van Aulich hadtestéről és Kmety hadosztályáról is. A folytatásban persze ismét szemrehányást tesz Görgeinek, hogy Győr alá csak a VII. hadtestet küldte, s hogy hagyta elfutni Jellačićot, s Buda alá 30.000 emberrel, közte 7000 huszárral vonult. Kossuth dolgát megkönnyítette, hogy ekkorra nyilvánvalóvá vált: a Buda ostromával kapcsolatos kérés vagy uta-

[43] Közli *Katona:* Kossuth 510–511. Kossuth esetleges neheztelését egyedül Klapka említi, ám ő már olvasta a vidini levelet. *Klapka:* Memoiren 14.; uő.: Emlékeimből 135. A jóval megbízhatóbb Vukovics emlékiratában nem szól róla.

[44] *Kossuth:* Irataim II. 278.

sítás nincs meg, vagy ha meg is van, nincs Görgei kezében; nyugodtan írhatott tehát bármit.

Irányi Dániel szerint amikor Görgei megjelent Buda előtt, ő ezért kérdőre vonta, mire Görgei a kormány parancsával magyarázta lépését. Irányi ezt Görgei május 6-án Klapkához írott levelének tartalmával véli cáfolni, s idézi mind Kossuth vidini levelét, mind Klapka emlékiratainak első változatát.[45] Görgei említett kérdőre vonásának azonban nincs nyoma Irányinak sem május 4-én, sem később Kossuthhoz intézett jelentéseiben.[46]

A Kossuthtal és Görgeivel szemben egyaránt elfogult Szemere Bertalan Görgeiről írott jellemrajzában úgy véli, hogy az ostrom volt az egyik oka Görgei és Kossuth elidegenedésének. „Két fő hiba követtetett el a hadjáratban a magyarok részéről, mindkettő az osztrák határszélen, egyik 1848 októberben, midőn Jellačić után rögtön nem nyomultak Bécsbe, másik 1849 májusban, midőn Budára visszafordultunk ahelyett, hogy Bécsbe siettünk volna; ha e két stratégiai hiba nem követtetik el, kétséges, vajon fennáll-e most Ausztria, de az bizonyos, hogy Magyarország most nem volna letiporva". Szemere szerint az ostrom Kossuth és Görgei közös hibája: „Kossuth indítványozta, Görgei benne megegyezett, Kossuth rendelte, Görgei végrehajtotta".[47] Szemere információi nagy valószínűséggel Görgei környezetéből, magától Ludvigh Jánostól származhattak. Erre mutat az is, hogy tudta, „Kossuth megtudván, hogy Görgei csaknem egész seregével visszatért, írta tüstént, hogy ne hagyjon fel az osztrák kergetésével sem, de már késő volt, a sereg Buda körül állt, és aztán az csak papíron megy: egyszerre háromfelé diadalmasan operálni, ti. Jellačićot úzni délnek, Budát ostromolni, Weldent kitolni északnak".[48] Szemere szerint az ostromot elrendelő kormányzói utasítás kézhezvétele után Görgei olyannyira bosszankodott, „hogy kezdetben meg akarta tagadni az engedelmességet, hogy ő Bécsbe, s nem Budára akart menni igen okosan, »jobb volna Budával felhagyni, hisz Buda úgysem szalad el«, de az is igaz, hogy utóbb azt mondván, »úgysem üzenhetünk az egész világnak háborút, maradjunk az országban saját földünkön«, a rendelet ellen sem észrevételt, sem ellenvetést soha nem tőn".[49]

Sem Vukovics, sem Ludvigh nem szól arról, hogy Léván Kossuth levelének megérkezte után haditanácsot is tartottak. Erre valószínűleg nem április 17-én, hanem 18-án került sor. A haditanácsról csupán Bayer József munkája számol be. Bayer szerint ekkor utasították Guyont arra, hogy Komáromba érkezése után tegyen előkészületeket hat darab huszonnégyfontos ágyú és hat darab hatvanfontos tarack felszereltetésére, válassza ki a kezelésükhöz szükséges vártüzéreket, „és álljon készenlétben, hogy ha a kormány parancsának végrehajtását elhatározzák, ez az egész tüzérosztály a Komáromnál horgonyzó gőz- és vontatóhajókon a leggyorsabban Buda alá szállítható legyen".[50] Az ismertetéssel egyetlen probléma

[45] *Irányi-Chassin* II. 262–264.

[46] A május 4-i jelentést közli *Katona:* Budavár 427–428.

[47] *Szemere* 165–166.

[48] *Szemere* 166. Szemere itt egyben Kossuthnak a vidini levélben felvázolt valóban képtelen haditervére is utal.

[49] *Szemere* 166.

[50] *Katona:* Budavár 78–79. V. ö. *Görgey István* II. 260.

van: nemcsak az iratokban nincs nyoma az említett intézkedésnek, hanem a későbbi események is ellene mondanak a Bayer által adott ismertetésnek. Ha ugyanis Görgei valóban ilyen intézkedést adott ki, akkor érthetetlen, hogy 1849 április végi, majd május eleji jelentéseiben ezt miért nem említi. Ugyanígy érthetetlen, hogy április 22-én Komáromba érkezve, miért nem kérdezett rá Guyonra, megtette-e a szükséges intézkedéseket a lövegek ügyében. A budai vár ostromáról döntő április 29-i haditanács pedig nem számolt a vár lövetésével, ti. ha számolt volna, akkor Görgei május 6-án nem arról ír Kossuthnak, hogy „a mozsarak, bombák, 24 fontos ágyúk, hozzá való muníciók, valamint 12 fontos muníciókért is már Komáromban írtam, mert amint Guyon tábornokot ösmerjük, nem számolhatni biztosan reá, hogy ő mindazokat ki fogja szolgáltatni".[51] Ludvigh János jelentése szerint ekkor már az is nyilvánvaló volt, hogy Bem csapatainak megjelenésére sem lehet számítani a komáromi hadműveletnél. Nyilván ezen a haditanácson került szóba Görgei hadügyminiszteri helyettesítése is. Görgei úgy nyilatkozott, hogy a legjobbnak azt tartaná, ha Kiss Ernő helyettesítené őt a minisztérium élén.[52]

Az ostrom politikai indítékai

Mi magyarázta Kossuth „vonzalmát" a főváros iránt? Elsősorban külpolitikai indokok. 1849 kora tavaszán ugyanis olyan hírek terjedtek el, hogy Ausztria és a piemonti-szárd királyság Brüsszelben tartandó kongresszuson fogja rendezni az olasz kérdést, tehát a Habsburg-monarchia észak-itáliai birtokainak sorsát. Kossuth attól tartott, hogy „ha a főváros siettetett visszavételével impozáns állást nem veszünk", a kongresszus „az olasz ügyeket a mi rovásunkra találja kiegyenlíteni".[53] Magyarul: Ausztria észak-itáliai birtokainak átengedése fejében szabad kezet kap Magyarországon. Kossuthnak ezt az aggodalmát csak növelhette az, hogy az 1849. február 26–27-i kápolnai magyar vereség után, március 4-én I. Ferenc József alkotmányt adott népeinek, s ebben az oktrojált alkotmányban — csak úgy mellékesen — részekre darabolta Magyarországot. Kossuth ekkor határozta el, hogy az első komoly katonai sikerek után az országgyűléssel kimondatja az ország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. A döntés szükségességét azzal indokolta az országgyűlés előtt, hogy Magyarország csak akkor számíthat diplomáciai elismerésre az európai hatalmak és az Amerikai Egyesült Államok részéről, ha kimondja függetlenségét. Amikor ez 1849. április 14-én megtörtént, merőben új helyzet állt elő. Magyarország a fegyveres önvédelem teréről a függetlenségi harc terére lépett. Egy olyan térre, amelyen csak győzni vagy vereséget

[51] *Katona:* Budavár 435–436. *Görgey Artúr* II. 82. „Guyon szűkkeblűségét" okolja azért, hogy a vár lövetése nem kezdődhetett meg időben. Valójában Guyon már május 5-én jelentette a kért lövegek útbaindítását, de ezek valamilyen okból csak 11-én este érkeztek meg. *Kmety,* 1861. 31. — érzelmi érvekkel — már megcáfolta ezt a vádat, ám ez azóta is rendszeresen előkerül a Görgei-párti irodalomban.

[52] Ld. erre Ludvigh János ápr. 18-i jelentését. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 2768. A szabadságharc erdélyi eseményeire vonatkozó iratok. Kornai István gyűjtéséből. 55–56. f. Az eredeti tisztázat 1945 előtt a MOL Vörös Antal gyűjtemény 1162. szám alatt volt található.

[53] KLÖM XIV. 616., 619. (levelei Görgeihez és Klapkához). Az előbbit közli még *Katona:* Kossuth 314.; az utóbbit az eredeti tisztázat alapján közli *Klapka:* Emlékeimből 112.

szenvedni lehetett, kiegyezni nem. A függetlenség kimondásakor az országgyűlés nem egy létező állapotot, hanem egy követelményt fogalmazott meg. Egy olyan követelményt, amelyet a hadseregnek kellett valóra váltania. Tehát: fel kellett szabadítania az ország egészét s az ország szuverenitását szimbolizáló fővárost, Budapestet.

A Kossuth ellenzékéhez tartozó Nyáry Pál március 17-én arról értesítette Csány László erdélyi országos biztost, hogy a hírek szerint az angol követ elhagyta Bécset. „Nagyszerű világesemények küszöbén állunk; a sors kezünkbe adja Európa egyik nevezetes nemzetévé válhatni, csak kissé okosabban tudjuk felhasználni a körülményeket javunkra, mint a múlt évben, s ne hitessük el magunkkal, mint taval, hogy e körülményeket magunk készítettük".[54] A külhoni magyar diplomaták közül Teleki László, a magyar kormányzat párizsi megbízottja kevésbé volt optimista. Március 7-én — az olmützi alkotmányról még mit sem tudva — úgy vélte: a brüsszeli konferenciától mit sem lehet várni, mert Ausztria ragaszkodik az 1814–1815-ös békerendszerhez. Kifejtette, hogy „kivált egy dicső diadal után jó volna az egyezséget megkísérteni, kivált, ha Ausztria engedékenyebb kezdene lenni, mint volt eddig". A levél további részében viszont úgy vélte: a magyarországi nemzetiségekkel célszerűbb és könnyebb lenne a megegyezés.[55]

Kossuth kezdettől fogva Budapest visszavételét tekintette a tavaszi hadjárat fő céljának. „Ha az erdélyi bajok nem volnának, húsvéti bárányra Isten segítségével Budára hívnálak" – írta március 10-én Csány Lászlónak.[56] Március 15-én azt írta a feleségének, hogy Damjanich ígérete szerint március 24-én, de talán már 20-án Pesten lehetnek.[57] A Vetter által kidolgozott haditervről szólva március 22–23-án tudatta Bemmel, hogy Görgei hadoszlopának célja Vácnak vonulni, s Esztergomnál vagy Komáromnál a komáromi helyőrség egy részével egyesülve, Buda felé működni, ha az ellenségnek szándékában állna Budát tartani.[58] „...a cél most is ugyanaz maradand, mint előbb ki volt csinálva — írta Görgeinek március 23-án —; ti. hogy Ön a hatvani úton Heves felől előnyomulva, — vagy egyenesen Pestre bemehessen — ha oly szerencsések lehetnénk, hogy az ellenséget derekasan megverve, a Pestre vonulástól elzárhatnók (mert ez esetben azt hiszem, nem fogná Budát tartani akarni, ha Ön hamarébb érne Pestre mint a megvert ellenség magát a Dunán átvetve, alulról Budára nyomulhatna) — vagy pedig, ha ez nem történhetnék, Vácra nyomulhasson, s majdan, a komáromi őrség felével egyesülve, hátulról Buda ellen operálhasson".[59] Bem március 21-i és 26-i jelentéseire válaszolva április 1-jén arról írt, hogy ha sikerülne az ellenséget pesti visszavonulásától elvágni, követhetnék Bem nagyszebeni győzelmének példáját (ti. hogy az ellenség háta mögött vehetnék vissza a várost), s Pest, még inkább

---

[54] KLÖM XIV. 670. Mészáros Lázár az angol és a francia követ távozásáról írt ugyanezen a napon Csánynak. *Hermann Róbert:* Mészáros Lázár levelei Csány Lászlóhoz. Levéltári Szemle, 1993/1. 68.; Az ostrom politikai okait elemzi *Erdődy Gábor:* Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Bp. 1998. 76–78.

[55] MOL R 123. Vörös Antal iratai. No. 315. HF I. 429–431.

[56] KLÖM XIV. 629.

[57] KLÖM XV. 898.

[58] KLÖM XIV. 696.

[59] KLÖM XIV. 700. Március 23-án Bemnek is arról írt, hogy ha Pestet beveszik, pár héten belül Erdélybe utazik. uo. 698.

Buda felé vehetnék az utat, amiben Bem gyors közreműködése rendkívüli fontosságú lenne. Noha mindenesetre Fiume elfoglalása a fő cél, előbb a Bácskának, a Bánságnak és Budának a magyarok kezén kell lennie.[60] Április 5-én, a tápióbicskei ütközet másnapján arról számolt be feleségének, hogy „még meglehet, hogy Pesten esszük a húsvéti bárányt".[61]

A gödöllői haditanácsot követően, április 9-én Batta Sámuel főszolgabíróhoz intézett utasításában arról szólt, hogy elképzelhető, hogy „Budapestnek az ellenség kezéből kiszabadítása a fővárosnak ostromtóli kímélése tekintetéből, avagy csak napokig is" késni fog.[62] Április 10-én arról tudósította Görgeit, hogy ahhoz, miszerint Bem „akár Pest alatt megjelenjen, akár a Dunán átkeljen és az ellenségnek Budáról kimanoevrirozására segédkezet nyújtson, legalább 14 nap kívántatik".[63] Április 12-én éjjel azt írta Bemnek, hogy Görgei 14-én 25.000 emberrel előnyomulva, felmenti Komáromot, s Budánál az ellenség hátába kerül. Így annak ki kell vonulnia onnan anélkül, hogy Pestet bombázná. Ha ez a hadművelet sikerül, Bem már túl későn jön, mert a főváros 8 napon belül a magyaroké, s az ellenség kénytelen visszavonulni a határig; ha nem sikerül, Bem még akkor is időben jön, ha a bánsági hadjárat 14 napba kerülne. Ha Bem már április 15-én átléphette volna a Dunát, s Windisch-Grätzet ő alulról, Görgei pedig felülről nyomta volna, az bizonyosan elhagyta volna Budát.[64]

Április 23-án, amikor Görgeinek az aprópénzhiány miatt panaszkodó jelentését kapta, azt írta neki, hogy ez is szolgáljon a hadseregnek „nagyobb ösztönzésére, az ellenséget Pestről kiszorítni, minek megtörténte után nemcsak a jegygyártás fog bővebbre terjesztethetni, hanem a nagy jegyek felváltása is kevesebb nehézséggel járand".[65] Ugyanezen a napon Ludvigh Jánosnak ugyanebbe az ügyben a következőket írta: „Legyen csak Pest a mienk, akkor majd nyomjuk a bankót, szinte porzik bele..."[66]

A főváros visszavételéhez fűződő reményeket osztotta Csány László erdélyi kormánybiztos is. „...vajha mielőbb Pestről vehessem rendeletedet, igen tisztelt Barátom" – írta Kossuthnak április 11-én. „Pest, Pest — az tán fordulatot ad a dolgoknak" — kiáltott fel két nap múlva, április 13-án. Egy ugyanezen a napon Mészáros Lázárhoz intézett levélben kicsit bővebben fejtette ki véleményét: „Itt a hatvani, bicskei csatáknak nagy hírök volt; az eredményt tanúsítja Pestnek be nem vétele. Az a Pest, az a Pest, lelkem egész valóját foglalkoztatja; nem minden, de mégis sok remény van ahhoz csatolva, morális hatására és Európa véleményére nézve". Április 16-án így óvta Kossuthot: „Ha Pestet beveszitek, tudom, vagy béke vagy fegyvernyugvás fog szóba hozatni osztrák részről; az Istenért egyikbe

[60] KLÖM XIV. 781. Március 31-én azt írta a feleségének, hogy „ha Pestet hirtelen be nem vehetnők, ha túl a Dunáról kellene bemennünk", Egerbe fogja őt hozatni. uo. 773.

[61] KLÖM XIV. 819.

[62] KLÖM XIV. 851.

[63] KLÖM XIV. 856–857.

[64] KLÖM XIV. 867–868.

[65] KLÖM XV. 88.

[66] KLÖM XV. 91. *Pusztaszeri László*, 1984. 341. szerint „a függetlenség kikiáltása és Buda ostromának megkezdése között Görgeyhez írott Kossuth-levelekben még utalást sem találunk Buda ostromára, nemhogy sürgetést". Ez kétségkívül igaz, de az említett időszak valamennyi Kossuthtól származó megnyilatkozása arra mutat, hogy a főváros visszavételét tekintette a legfőbb hadicélnak.

se ereszkedjetek, amíg egy ember lesz a határok közt De már a fővárosra szükségünk van, az mérlege az európai véleménynek; azonban, te tudod mit kell tenni". „...csak egyszer Pestről küldhesd rendeletedet, szívesebben tűröm a bajt" – írta másnap. Április 27-én a nagysallói győzelem és Budapest bevételének hírére rendezett spontán ünnepség részleteiről számolt be Kossuthnak, s még ezen a napon hirdetményben tette közzé a két hírt.[67] Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos április 11-én arról írt Kossuthnak, hogy „torkig úszik örömben a nép Pest bevétele miatt, – szinte rosszul esik az ellenkezőt mondanom, ha kérdeztetem".[68]

Egyetlen személy volt, aki állítólag a Bécs elleni támadást javasolta: Bem altábornagy, az erdélyi hadsereg fővezére. Komárom 1849 áprilisi felmentése után állítólag egy francia nyelvű emlékiratot intézett Kossuthhoz, s ebben a következőket írta: „Miután Görgei tábornok győzelmes elényomulásában Komáromot felmentette, nyomon kell követnie az ellenséges hadsereget, nem szabad nyugtot engedni neki, ha mindjárt seregének egyharmada kiről is, feltartóztathatatlanul Bécs ellen nyomulni, miközben nehány portyázó csapat az ellenséges sereg két szárnyának megkerülésével nyomuljon a székváros felé. Ha egyszer Bécsben van, ő diktálja a békét".[69]

Az április 24-i haditanács

A magyar főosereg április 22-én vonult be Komáromba. Ugyanezen a napon a Lenkey János vezérőrnagy megtámadta a csallóközi cs. kir. erőket, és visszavetette őket, s ezzel a Duna északi partján megszűnt a vár ostromzára. A déli parton lévő zároló erők elűzését viszont egyelőre megakadályozta az, hogy a hajóhidat az ellenséges tüzérség elsüllyesztette. Ezért előbb hidat kellett verni a Dunán.

Az ezzel járó rövid pihenő adott alkalmat arra, hogy április 24-én, egy György napi összejövetel keretében a főosereg parancsnokai megbeszéljék a követendő haditervet. A tanácskozásról Klapka emlékiratainak harmadik változata tájékoztat. Klapka elmondja, hogy Welden, „amint az előrelátható volt", már két nappal korábban elhatározta, hogy kiüríti Pestet, s Bécs fedezése céljából a határig vonul vissza. „Minél hosszabban késlekedünk a jobb parton még ott tartózkodó ostromló sereg megtámadásával, annál inkább lehetett félnünk, hogy kirohanásunk esetére az egész osztrák sereggel kell szembeszállanunk". Emellett Welden a Jellačić-hadtestet Budán hagyta, hogy onnan a szerbekkel való egyesülés céljából dél felé vonuljon. Ezért a létszámveszteségért azonban „gazdagon kárpótolta a Komáromot ostromló hadtest".

Az említett tanácskozáson két nézet vetődött fel. Bayer ezredes „a világ minden kincséért sem akart semmit sem hallani a Dunán való átkelésről s a jobb parton elsáncolt ellenség megtámadásáról; ő amellett volt, hogy az operációt a bal parton kell folytatni, az ellenséget a határon átszorítani, és Pozsonyt elfoglalni". Vele szemben Klapka a vár teljes felmentése, és a jobb parti sáncok bevétele mel-

[67] *Csány László* II. 257., 260–261., 270., 274., 292., 294.
[68] *Szemere* 456.
[69] *Gelich* II. 444.; III. 280.

lett érvelt. A tanácskozás ez utóbbi nézetet fogadta el, s miután Bayer „semmi áron sem akarta magára vállalni a felelősséget", Görgei Klapkára bízta az intézkedések kiadását.[70]

Noha Klapka elbeszélése azt sugallja, hogy a fővezérség több információ birtokában volt, mint amennyivel ténylegesen rendelkezett, Bayer balparti támadási tervével kapcsolatos adatait más források is megerősítik. Az is tény, hogy a komáromi csatára vonatkozó egyetlen fennmaradt diszpozíció Klapka iratai között maradt fenn.[71]

A Komárom teljes felmentése előtt tartott haditanácsról egy másik adatot is ismerünk. Asserman Ferencnek, Damjanich segédtisztjének visszaemlékezése szerint Buda bevételét még az április 26-i komáromi csata előtt elhatározták, méghozzá Damjanich egyetértésével. Damjanich ugyanis, akinek „honvédéleti legszebb álma, főbb vágyainak egyik eszménye vala, a tricolort Bécsbe vinni: a tavaszi hadjárat eredményei feletti megelégedésében-e, — vagy egy Bécs felé megkísértendő hadjárat nem tanácsos voltának belátásából-e, — vagy Budavár visszafoglalásának szükségesebb volta felőli meggyőződésben-e, — vagy végre katonai tekintélyének és erős akaratának kormány-körökbeni érvényesítése végett-e? meghatározni nem tudom — hajlandónak nyilatkozott Görgei Debrecenben a hadügyérségnél helyettesíteni". Asserman szerint ezután már csak az a kérdés vetődött fel, hogy ki legyen a III. hadtest parancsnoka. Damjanich Knezić Károly ezredest, egyik hadosztályparancsnokát javasolta. Ezért kapta Knezić április 26-án a Dunajobbparti sáncok bevételének feladatát, s ezt fényesen teljesítette is. „De ha egy Bécs elleni hadjáratra rögtöni kilátás lett volna, s a budai ostrom elhatározva nincsen: akkor Damjanich a debreceni missiora bizonyosan nem vállalkozik; sőt első esetben hadtesténéli megmaradása elkerülhetetlen szükséges is lett volna".[72]

Jelenlegi ismereteink szerint Damjanich hadügyminiszter-helyettességének gondolata Kossuth 1849. április 18-án Görgeihez írott levele következtében Komáromban vetődött fel. Kossuth ebben közölte Görgeivel, hogy 1.) szeretné, ha mielőbb átvenné a hadügyminisztérium vezetését; 2.) Vetter Antal fővezér fölgyógyult és szeretné átvenni a fővezérséget. Felszólította Görgeit, kérje ki ezzel kapcsolatban a tábornokok véleményét. Görgei a levelet április 23-án már megkapta, s tartalmát közölte Vukovics Sebő kormánybiztossal, aki úgy vélte, hogy Görgeinek a hadseregnél kell maradnia. Görgei kikérte erről Damjanich véleményét is, aki Vetter visszatérési szándékának hírére azonnal „Vetter elleni kitörésekben válaszolt". Ezt követően Görgei kérdésére Damjanich is úgy nyilatkozott, hogy Görgeinek a hadseregnél kell maradnia, mire Görgei kijelentette: „Tehát neked kell mint helyettes hadügyminiszternek Debrecenbe menned, mert más nincs, kire a sereg rendezését bízni lehetne". Damjanich eleinte vonakodott, Vukovics Klapkát javasolta, aki szintén hajlandónak mutatkozott a helyettes hadügymi-

[70] *Klapka:* Emlékeimből 129–130. A Nationalkriegben azt állítja, hogy Bayer meg is betegedett, s ezért bízták meg őt a diszpozíció kiadásával. uo. 224.

[71] Másolat az eredeti tisztázatról. No. 580. HL 1848–49. 24/200. Ez nem mindenben egyezik meg Klapka későbbi ismertetésével. *Klapka:* Emlékeimből. 224–225. Ezt vette át A feldunai hadtest 240–241. A Knezić-hadosztály számára kiadott utasítást közli *Bobik Gusztáv:* A komáromi éji támadás. Tóth Kálmán szerk.: A honvédmenház könyve. Pest, 1870. 92.

[72] *Assermann Ferenc* 45–46.

niszterség vitelére, Görgei azonban végül rábeszélte Damjanichot a helyettes hadügyminiszterségre.[73]

Vukovicsnak ezzel kapcsolatos április 23-i tudósításában a következőket olvashatjuk: „Vetter Debrecenből útnak indulásának hírül adása a felgerjedtséget újra idézte elő. Klapka leghiggadtabb. Ha Pestre vesz irányt a hadjárat, óhajtandó lett volna a vezényletnek Pestig jelen szerkezetében meghagyása. Addig — s véleményem szerint csak addig — Görgei mind a két hivatalt viselheti".[74] Azaz, a pesti irány (s ezzel együtt Buda) valóban már az április 26-i komáromi csata előtt reális lehetőségként vetődött fel.

Az április 29-i haditanács — emlékírók és emlékeik[75]

Komárom felszabadítása és az április 26-i komáromi csata után a következő haditervről még nem született döntés. A Kossuth által az új kormányban az igazságügyminiszteri tárcával megkínált Vukovics Sebő kormánybiztos, aki április 27-én hagyta el a sereget, és utazott Debrecenbe, indulása előtt megkérdezte Bayer ezredest, „hogy merre indítandják most a sereget, vajon Buda felé-é?" Bayer meglepődve válaszolta: „Hogyan lehet olyast gondolni, hogy visszafelé forduljunk addig, míg az ellenség Pozsonyban és Sopronban van". Vukovics tehát igen-igen meglepődött, amikor Debrecenben arról értesült, hogy a sereg Buda felé fordult vissza.[76] A haditanácsról korabeli feljegyzéssel nem rendelkezünk. A komáromi csatáról beszámoló hadijelentések sem írnak a következő haditervről. Nincs nyoma komolyabb vitának Leiningen-Westerburg Károly ezredes, a III. hadtest hadosztályparancsnoka napi jegyzeteiben sem.[77] Nagysándor József vezérőrnagy haditörvényszéki vallomása szerint Görgei szándéka az volt, hogy Komárom alól „Bécsújhelybe menjünk az ottani készletek elfoglalására".[78]

Bayer József ezredes, Görgei vezérkari főnöke Buda ostromáról szóló munkájában meglehetősen röviden foglalkozik a Buda ostromát eldöntő haditanáccsal. A hadseregen belüli „pártviszonyokat" ismertetve utal arra, hogy Buda ostroma a hadseregben lévő két „republikánus párt", azaz a Kossuthhoz ragaszkodó, és a túlzókból álló csoport ötlete volt. Az előbbi csoportból a főserég soraiból egyedül Nagysándor József vezérőrnagyot nevezi meg, az utóbbiból senkit, s azt állítja, hogy a „cselszövény" hátterében Klapka állt. Ők terjesztették a hadseregben, hogy Budát rövid idő alatt be lehet venni, s ezzel is Görgei respektusát akarták

[73] Kossuth levelét közli KLÖM XV. 27. A tanácskozásról ld. *Vukovics Sebő* 76–79.; *Ludvigh János* 140.; *Görgey Artúr* II. 68–69. Ludvigh János május 6-i jelentése szerint Damjanich önként ajánlkozott a küldetésre. *Katona:* Budavár 432.

[74] MOL OHB 1849:6354. ismerteti *Steier Lajos* 227.; KLÖM XV. 180–181.

[75] A haditanácsot az alább idézendő művek alapján ismerteti *Wilhelm Rüstow:* Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. II. k. Ford. Áldor Imre. Pest, 1866. 36–40. (ő április 27-re teszi a haditanácsot); *Horváth* II. 510–512.; *Gelich* III. 281.; *Breit József:* Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Bp., 1930. II. k. 115.; A feldunai hadtest 244.; *Pusztaszeri László*, 1984. 338–346. (nála április 28. a dátum); *Sugár István:* A budai vár és ostromai. Bp., 1979. 287.

[76] *Vukovics Sebő* 82–83.

[77] *Katona Tamás* I. 147.

[78] 1849. aug. 27. *Katona Tamás* II. 141.

csökkenteni. Ha ugyanis Görgei nem veszi be a várat, kudarcot vall, s el lehet őt mozdítani a fővezérségről; ha viszont beveszi, katonai dicsvágya kielégülvén, a hadsereg éléről a hadügyminisztérium vezetésére lehet hívni. Noha Bayerben komoly hajlam volt az összeesküvési teóriák gyártására (munkájában két, más forrásból nem ismert, Görgei elleni merénylet tervéről is tudósít), a Klapkára vonatkozó megjegyzését, hogy ti. ő volt az ostrom tervének szerzője, minden más forrás is megerősíti.[79]

Görgei visszaemlékezésében a hadászati helyzetet ismertetve arról ír, hogy a további támadással addig akart várni, amíg a hadseregheż a „minden percben esedékes lőszerutánpótlás" megérkezik. Utóbb azonban feladta ezt a gondolatát, mert két hadászati tanácsadója, Bayer és Klapka, merőben eltérő véleményen voltak. Bayer továbbra is azt javasolta, hogy a támadást folytassák a győri úton hátráló cs. kir. fősereg zöme ellen „ – a komáromi őrség egy részének a Csallóközben Pozsony felé való előnyomulásával egyidőben —, és arra hivatkozott, hogy a véletlenül elakadt lőszerszállítmányok néhány napon belül minden valószínűség szerint beérkeznek".

Bayerrel szemben Klapka Buda bevételét sürgette. Három érvet sorakoztatott fel. Az első az volt, hogy amíg Buda osztrák kézen van, elzárja a Lánchidat, amely „azért a legfontosabb számunkra, mert a legrövidebb útvonalon köti össze a Duna jobb partján tevékenykedő hadsereget a tiszántúli szertárakkal, és állandó és szilárd átkelőhely lévén a Duna két partja között, a legkevésbé van kitéve bármiféle zavarnak". Második, ezzel összefüggő érve szerint a budai őrség „Közép-Magyarország úthálózatának legfőbb csomópontját veszélyezteti, és teljesen megakadályozza a Dunán az észak-déli hajóközlekedést". A csomópontot időlegesen át lehet ugyan helyezni a vár közvetlen hatáskörén kívülre, s a várőrséget a szoros körülzárással meg lehet gátolni a kitörésekben, „de annyi csapatot, amennyi a szoros körülzáráshoz elengedhetetlenül szükséges, a Győr ellen tervezett támadás során sehogy sem nélkülözhetünk; a szoros ostromzár pedig csupán fél eredményt hozhat, mert a Dunán a közlekedés a legérzékenyebb ponton továbbra is meg lenne szakítva". Ezt pedig csak Buda bevétele állíthatja helyre. Így a budai várban lévő jelentős készletek is a magyar fél kezére juthatnának. Klapka harmadik érve az volt, hogy a vár bevétele megegyezik a hadsereg vágyaival, s a vár őrségének erkölcsi állapotáról érkező hírek szerint szinte bizonyos a várnak első rohamra, vagy akár kardcsapás nélkül történő bevétele. Ez nyilván rémületet kelt az ellenséges táborban, s megkönnyíti a további támadást.

Mindez egybeesett Kossuth utasításaival, „amelyek szintén mindenekelőtt Buda visszavételét sürgették". Noha a várőrség állapotáról szóló hírekben Görgei nem feltétlenül hitt, ő maga is úgy vélte, hogy Budát, amelyet négy hónappal korábban a magyar hadsereg tarthatatlan pontként adott fel, aligha lehetett „egynehány ideiglenes építménnyel" tarthatóvá tenni.

Végül azonban nem ez döntött, hanem Görgeinek azon meggyőződése — írja — „hogy *a magyar hadseregnek azokat a részeit, melyek az április 14-i törvénnyel* [a trónfosztással és a Függetlenségi Nyilatkozattal] *egyet nem értettek*,

[79] *Katona:* Budavár 70–71., 75.

lehetetlen lesz rábírni a hadműveleteknek az ország határán túl való folytatására; Magyarországnak a Duna jobb partjára eső nyugati határszéle pedig katonailag olyan jelentéktelen, hogy azt a határozott hadászati elképzelést, mely a hadműveletek alapját képezhette volna, sehogy sem tudtam felfedezni". Végső szándéka ugyanis az volt, hogy a határra nyomulva felajánlja Ausztriának az 1848. évi törvények alapján kötendő békét. Úgy vélte azonban, hogy az ajánlat elfogadásának nagyobb a valószínűsége, „ha Buda már birtokunkban van, mint ha látszólag Bécset fenyegető támadó hadműveleteink ellenére az ellenség hatalmában marad". Ehhez elegendőnek ítélte a hadsereg imponáló túlerővel történő megjelenését Buda alatt. Klapka ezt feltétlenül helyeselte; Bayer viszont azzal a kikötéssel egyezett bele, hogy ha már egyszer belekezdtek Buda ostromába, azt vigyék végig, s ne adják fel amiatt, mert a vár esetleg komolyabb ellenállást fejt ki. A Jellačić-hadtestet csak annyiban vették figyelembe, hogy bízva Kossuth ígéreteiben, feltételezték, miszerint Bem április második felében Bajánál átkelő csapatai el fogják állni a bán útját dél felé.[80]

Egy, Görgei környezetében szolgáló tiszt visszaemlékezése szerint Görgei tiltakozott Kossuth Buda visszafoglalására vonatkozó utasítása ellen, de eredménytelenül. Ezek után volt kénytelen visszatérni eredeti tervéhez: „Pozsony tájékán gyenge erővel megfigyeltetni az osztrák fősereget, viszont a nagyobb erővel Budának fordulni". A két hadicél között ugyanis választani kellett, mert a feldunai hadsereg önmagában nem volt elég erős ahhoz, hogy üldözze a cs. kir. hadsereget és visszafoglalja Budát. Görgei azért is engedett Kossuth kívánságának, mert gondolt a hadiszerencse forgandóságára, s arra, hogy „ha a császári seregek üldözése kedvezőtlen eredménnyel jár, kiteszi magát az engedetlenség és árulás vádjának".[81]

Viszonylag részletesebben ír a haditanácson elhangzottakról a Vukovics Sebő által saját utódjául kinevezett Ludvigh János kormánybiztos. Eszerint Komárom felmentése után a hadsereg kénytelen volt Komárom környékén vesztegelni, mert nem volt lőszer, s mert a hadsereg egy része még Pest vidékén táborozott. „Bayer mindennek dacára javasolta a Duna balpartján való előmozdulást. Görgei sem látszott ezt ellenezni, de látván, hogy ez nem talál pártolást, veszteg maradt, minek vége az volt, hogy hosszú veszteglés után nem felfelé, hanem lefelé, Budára vezette a sereget". Ludvigh elbeszéléséből úgy tűnik, hogy a haditanács résztvevői közül egyedül Bayer és Görgei voltak a támadás folytatása mellett, a többiek, így Klapka, Nagysándor, Knezić, Poeltenberg a budai ostromot pártolták.[82]

Klapka első emlékiratának némileg patetikus megfogalmazása szerint április 26. után Görgei kezében volt nemcsak hazájának, hanem egész Európának sorsa. Ezután hosszan sorolja a Bécs elfoglalásával járó előnyöket, s megjegyzi, hogy Buda néhány heti körülzárolás után a fellépő élelmiszerhiány miatt ostrom nélkül is elesett volna. A Bécs elleni hadjárat hadvezéri talentumot, a magyar ügy jogosságában való szilárd bizalmat, valamint az eszközök megragadását igényelte; a Buda elleni operáció sokkal inkább katonai sétaút, afféle pihenő volt. Klapka sze-

[80] *Görgey Artúr* II. 58–67.
[81] *Clauser Mihály* 217–218.
[82] *Ludvigh János* 140.

rint Görgei nem árulásból, hanem becsvágyból döntött az ostrom mellett.[83] Emlékiratának második változatában még szűkszavúbban ír az ostrom elhatározásáról, s némileg finomítva korábbi megállapításait, immáron úgy véli, hogy Görgei kezében csupán a haza sorsa volt (Európáé nem). A folytatás persze nem kevésbé patetikus. Komáromból két út vezetett: az egyik, a döntésre az ősi császárvárosba, a másik a mulasztások és zűrzavarok útvesztőjébe, Budára. Görgei az ostrom elhatározásával az utóbbit választotta, s ezzel megtörtént az első lépés a bukásra. Utóbb Kossuthot is megvédi az ostromra vonatkozó parancs kiadásának felelőssége alól, mondván, hogy ilyen utasítást nem ismer, s a kormányzó későbbi közlései az ellenkezőt engedik sejtetni, ellenben Görgei május 6-án Klapkához írott leveléből egyértelműen kiderül, hogy az ostrom Görgei ötlete volt.[84]

Életrajzírói közül már Lengyel Tamás rámutatott arra, hogy Klapka emlékiratai sok esetben nem annyira a tényeket, mint Klapka Kossuthhoz fűződő pillanatnyi viszonyát tükrözik.[85] Erre mutat az is, hogy harmadik emlékiratában már szinte megvédi Görgeit, s végre részleteket árul el az április 29-i haditanácsról is. Eszerint a kritikusok félreismerik a magyar hadsereg helyzetét az április végi napokban, s „amely a Bécs falaiig való rögtöni előnyomulásnak útjában állott". A cs. kir. hadsereget Komárom előtt nem győzték le, ahogy ezt az április 26-i csata is bizonyította. A visszavonuló cs. kir. hadsereg Bécs előtt 60.000 embert egyesíthetett, míg a fősereg ereje a komáromi várőrséggel együtt is alig érte el a 36.000 főt. Aulich hadteste és Kmety hadosztálya nélkül nem lehetett újabb hadműveletbe kezdeni, ha azt a győzelem reményével akarták tenni. Az újabb támadás előkészítése legalább 8–10 napot igényelt, hacsak a magyar hadsereg nem akarta magát egy újabb schwechati katasztrófának kitenni. Emellett azt sem lehetett tudni, hogy Jellačić hadteste hol tartózkodik; visszavonult-e vagy a főváros környékén van. „A Bécs elleni rögtöni előnyomulásról tehát nem lehetett szó sem, ellenben határozatba ment, hogy a hadsereg összpontosítására és más egyéb előkészületeinkre szükséges rövid időt arra használjuk föl, hogy Buda várát meglepetéssel bevegyük". A vár birtoka „főfontosságú volt, mert azáltal egyfelől közlekedésünk gócpontja s a dunai hajózás ismét szabaddá lett volna, másrészt fegyvereink fénye is a világ és nemzet előtt tetőpontját érte volna el". E feladat végrehajtása után a diadalittas hadsereggel ismét a határokra lehetett nyomulni, hogy ott, vagy osztrák területen vívja meg a döntő csatát. Klapka a haditanácsban ezt a nézetet képviselte, s „ezért gyakran azzal vádoltak, hogy Buda oly végzetszerű ostromának szerzője én voltam". Klapka szerint ez tévedés, mert ő azt nem javasolta, „hogy hosszadalmas ostromlásba bocsátkozzunk, hanem igenis azt javasoltam, hogy gyorsan és merészen kell a meglepetést megkísérteni, és ha az nem sikerülne, a felső-dunai hadműveleteket újból meg kell kezdeni". Ehhez viszont nem volt szükség három hadtest és a lovasság nagyobb részének Buda alá vonására, mely utóbbit a Rábánál sokkal hasznosabban lehetett volna alkalmazni. (Klapka arról nem szól, hogy miként képzelte meglepni a várőrséget, amely tudta,

[83] *Klapka:* Memoiren 3–5.

[84] *Klapka:* Nationalkrieg 376., 387.

[85] A komáromi haditanácsra ld. *Lengyel Tamás:* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bp., 1936. 88–91. (tévesen ő is április 27-ére datálja).

hogy a főváros környékén magyar csapatok vannak; ahogy arról sem, hogy a lovassággal — gyalogsági és tüzérségi támogatás nélkül — mit lehetett volna elérni a Rábánál.) Végül megvédi Kossuthot is, mondván, hogy a kormányzót csak akkor értesítették az ostromról, „mikor már a végrehajtásba bele is kezdettek, s ő többé semmit sem változtathatott azon".[86]

Az emlékirataiban Görgeit rendszeresen bíráló Zámbelly Lajos, a VII. hadtest táborkari főnöke szerint Görgei elhatározásába erősen belejátszott Kossuth egyik levele is, aki igen-igen szeretett volna már Pesten székelni. Az ostromot többen ellenezték. Zámbelly szerint az általuk előterjesztett haditerv az volt, hogy a főerővel Győrön és Mosonon, egy mellékoszloppal pedig, amely egy kisebb egységet Stájerország felé küldött volna, Bécs, illetve Sopronon át Bécsújhely felé előnyomulni. A Csallóközben és Nagyszombat felé az ott állomásozó csapatoknak csupán tüntetniük kellett volna, s aztán a megfelelő pillanatban bevenni Pozsonyt és Nagyszombatot. Aulichnak kellett volna Budát ostromzár alatt tartania, Asbóthnak és Kmetynek pedig gyorsmenetekben a fősereg után sietni.[87]

Szillányi Péter őrnagy, Klapka egykori vezérkari főnök emlékiratában úgy tudta, hogy a budai ostrom szerencsétlen eszméje a kormányzattól származott. Szillányi szerint az ok egyszerű volt: a kormányzat tartott az egyre népszerűbb Görgeitől, s attól, hogy az, sikerei által elkápráztatva, második Monkká válhat, azaz államcsínyt hajt végre. Szillányi szerint Görgei Komárom felmentése, a jobb partra történő átkelés és az ellenség üldözése közben kapta a határozott parancsot, hogy forduljon vissza, s Budát mindenáron foglalja el. Görgei tehát nem a kormány akarata ellenére, hanem éppen a kormány akaratából hajtotta végre e hadműveletet. Szillányi szerint az utasítás ellen Görgei, Klapka, Poeltenberg és Knezić is tiltakozott, azonban hiába. (Damjanich részvételét nem említi, noha valószínűsíthető, hogy a lábtöréssel fekvő tábornokot szintén megkérdezték). Görgei szándéka eredetileg az volt, hogy — nem törődve a kormányzattal való esetleges kenyértörés veszélyével — eredeti tervét (azaz az ellenség üldözését) akarta követni, azonban alparancsnokai aggodalmaskodása miatt végül is lemondott erről. A felelősség tehát nem annyira Görgeié, mint alparancsnokaié, akik közül Szillányi Klapkát sem veszi ki.[88]

Thaly Zsigmond emlékirata szerint a haditanácsban Görgei Buda ostroma mellett érvelt, azonban az Ausztria elleni támadás előnyei olyan nyilvánvalók voltak, hogy minden jelenlévő, ide értve Görgei támogatóit is, ez utóbbi mellett foglalt állást, s Görgei kénytelen volt ezt elfogadni. Másnap reggelre meg is tették

[86] *Klapka:* Emlékeimből 131–132. Klapka emlékiratait kommentálva, Karsa Ferenc a következőket írja: „A Klapka könyvéből azt olvastam, hogy ő vette rá Görgeyt Buda ostromára; mikor ostán Buda ostromából a maga esze szerint kiokoskodja, hogy Budavár ostroma következtében veszett el a magyar ügy, saját mentségére menten azt is írja, hogy személyesen megnézvén a várat, azt erősebbnek látta, mint aminőnek gondolta, hát megírta volt Görgeynek Debrecenből, hogy Buda alól vonuljon el. No erre már minden józan ember csak annyit mondhat: ökörtől ló tanács! Buda alól visszavonulni?... megérdemli-e, hogy ilyest valamit számba vegyen az ember?... Mi?" *Karsa Ferenc:* Szabadságharcos napló. „A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események". S. a. r. Bona Gábor. Bp., 1993. 218.

[87] *Zámbelly Lajos:* Erinnerungen, Beobachtungen und Verwendung eines alten Honvéds im ungarischen Freiheitskampfe 1848 und 1849. HL Tgy. 782. 120–121.

[88] *Szillányi Péter* 7–9.

az intézkedéseket az előnyomulásra, amikor Görgei diadalmasan közölte, hogy levelet kapott Kossuthtól, amelyben az elrendelte Buda ostromát. Noha mindenki elégedetlenkedett, ám végül alávetették magukat a felsőbb hatóságnak. Senki nem kételkedett abban, hogy Görgei valóban megkapta a parancsot, s hogy annak lényege nem az, amiként Görgei azt bemutatta. Utólag azonban kitűnt, hogy Kossuth az ellenség üldözésére utasította Görgeit azzal, hogy Budát Aulich hadteste vegye körül, s ha lehet, rohamozza meg. Görgei azonban saját szája íze szerint olvasta és értelmezte a levelet. A regénybe illő történet — amelynek nemigen sok köze van a történtekhez — csupán három valós információt hordoz: a.) az ostromról haditanácson döntöttek; b.) a haditanácson vita volt az ostromról c.) a kérdés eldöntésébe nagyban belejátszott a politikai vezetés akarata is.[89]

Végül, Rochlitz Kálmán, Bayer József vezérkari főnök egyik munkatársa emlékiratában arról ír, hogy Görgei „eleinte szintoly határozottan ellene volt a Buda ellen menetelnek (amint ellene volt Bayer), s a mily határozottan mellette volt Kossuth". A tábornok azonban rövidesen engedett, három okból. Az első a lőszerhiány volt. A komáromi csatában a magyar hadsereg I. és III. hadteste szinte teljesen ellőtte a lőszerét. Rochlitz szerint Psotta Móric ezredes, a tüzérség parancsnoka azt jelentette Görgeinek, hogy a hadsereg legfeljebb két hét múlva kaphat lőszerutánpótlást. A második ok az volt, hogy a Budáról kapott hírek szerint a vár tarthatatlan, s Hentzi várparancsnok be sem fogja várni a vár körülvételét, hanem a promontori úton követni fogja Jellačić elvonuló csapatait. Ha Hentzi mégsem adná fel a várat, akkor viszont az az első megrohanásra a magyarok kezébe kerül. „Ezen felfogás szerint Buda bevétele csak *vagy nyolc napra* szakította volna félbe az ellenség üldözését". A hadseregnél lévő tizenkétfontos és röppentyűütegek számára volt elegendő lőszer, s mivel — ha már egyszer elhatározták a Buda alá vonulást — „*a hadsereg szembe megyen a muníció-főtartalékkal*, melynek az a parancs küldetett, hogy most már Komárom helyett Pestre szállíttassék: annálfogva ami *gránát* találkozott még a hadseregnél, azzal most bővebben lehetend majd bánni". A Buda tarthatatlanságával kapcsolatos meggyőződés okozta, hogy Görgei és Bayer nem vittek magukkal azonnal ostromágyúkat is a vár alá. A harmadik ok az volt, hogy a tábornokok, kivált Klapka, kérve kérték Görgeit, „engedjen Kossuth óhajtásának, nehogy az új baráti frigy újra felbomoljon s a hazai viszonyok derűs ege ezen két fő támasz meghasonlása miatt ismét beboruljon".[90]

Mi derül ki az ellentmondó visszaemlékezésekből? Először is az, hogy Görgei Bayer és Klapka véleménye között ingadozott, s végül is katonai és politikai indokok (lőszerhiány, az utánpótlási vonalak hosszúsága, a hadsereg létszáma, az ellenség szándékai felőli bizonytalanság, illetve a kormányzat sürgetése) együttesen bírták rá a budai ostrom elhatározására.[91] Másodszor az, hogy a hadseregben

[89] *Thaly Zsigmond* 125–127.

[90] *Görgey István* II. 254–255.

[91] *Horváth* II. 510–511. szerint Kossuth óhajtotta az ostromot, de ha Görgei „ezen óhajtása ellen komoly ellenvetéseket emel, ez készséggel lemondott volna kívánatáról". *Gelich* III. 280. szerint Kossuth óhajtotta, de sohasem parancsolta a vár visszavételét, ugyanakkor arról is írt neki, hogy az ellenség üldözéséről is gondoskodjék. Pusztaszeri László — az 1848 november–decemberi, Görgeihez írott Kossuth levelekkel kapcsolatban, de erre az esetre is érvényesen — jegyzi meg, hogy „Kossuth

komolyan csak Bayer József ezredes ellenezte ezt a hadmozdulatot. Harmadszor az, hogy az ostrom gondolatának legfőbb pártolója maga Klapka volt.

Az április 29-i haditanács – a döntés indokai

Görgei későbbi megnyilvánulásai is arra mutatnak, hogy a kormányzat utasítása (vagy kívánsága), illetve Klapka érvei komoly szerepet játszottak döntése meghozatalában. „....nélküled kellett útra kelnem erre az unalmas ostromműveletre, amelybe a nagyszájú civilek megint csak belekényszerítettek bennünket" – írta Damjanich Jánosnak május 19-én elkezdett, s 21-én befejezett levelében.[92] Május 20-án a végső rohamra kiadott utasításának bevezetőjében a következőket írta: „Budavár ostromát, amely az ahhoz nem értők által könnyű dolognak jeleztetett, miután megkezdetett, következetesen végre is kell hajtani. Eltekintve ama fel sem számítható előnyöktől, melyekben azáltal részesülünk, hogy Buda elfoglalása következtében a kormány székhelyéhez és hátrébb lévő raktárainkhoz vezető közvetlen közlekedési vonalak megnyittatnak, ezen vállalat végrehajtásának ezen utolsó megkísérlése a magyar hadseregnek már becsületbeli feladatává vált".[93] Május 21-én, a vár bevétele után arról beszélt Bátori Sulcz Bódog ezredesnek, hogy Debrecenből parancsot kapott „előbb Budát bevenni, s csak azután Bécs, mint stratégiai főpont ellen indulni", hogy ekként a háborúnak véget vessen.[94]

Közvetve ezt erősíti meg Ludvigh János Buda alól Kossuthnak küldött május 12-i jelentése is. „Jó lett volna az isaszegi csata után az ellenséget üldözni. Zavarodtában tán inkább sikerült volna a várat bevenni. Most látjuk, hogy mégsem mindég üdvös a háború politikai irányát a stratégiának elibe tenni".[95]

A döntésnek kétségkívül voltak materiális okai is. Ezek közül a lőszerhiányról már szóltunk. A hadijelentések ezt ugyan nem említik, de mind Görgei, mind Ludvigh, mind Rochlitz Kálmán emlékiratai beszámolnak erről.[96] Ezt megerősíti az is, hogy Görgei április 26-án — tehát a csata napján — utasította Lenkey János vezérőrnagyot, a várőrség parancsnokát, hogy küldjön hatfontos lőszert, de Lenkey kénytelen volt nemmel válaszolni, mondván, hogy a várban magában is a

---

és Görgey pozíciója, valamint a katonai helyzet kizárta, hogy az OHB elnöke és a fősereg parancsnoka között közérdekű kérdésekben elfogadhatnánk a 'magánlevél' formulát". Szükség van-e a Görgey-kérdés felülvizsgálatára? (In:) *Pusztaszeri,* 1995. 74.

[92] Közli *Katona:* Budavár 520.

[93] A Nagysándor Józsefnek küldött eredeti tisztázat. 689/v. HL 1848–49. 29/160. Másolat. uo., Nagysándor utóiratával. Gépelt másolat. HL Personalia. Aggházy. 199. doboz. No. 130. Kivonatos másolat. HL Dispositions-Protokoll. Közli Coloman Rupprecht von Virtsolog: Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871. 365–370. Magyar fordításban közli *Újhegyi Béla:* Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Temesvár, 1892. 213–220.

[94] Jellemző Bátori válasza: „való, hogy Bécs a fő stratégiai pont, de miután visszafoglaltuk, ezáltal magyarország szabadsága tényleg életbe lépett, s most az ország fővárosa a fő stratégiai pont. A függetlenség tényleg bebizonyult". *Egervári Ödön:* Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharczból. Pest, 1870. 72.

[95] Közli *Katona:* Budavár 453.

[96] *Görgey Artúr* II. 44. és 59.; *Ludvigh János* 140.; *Görgey István* II. 233–235., 253–254.

legnagyobb hiány van ezekből.[97] Az újabb kutatások szerint a feldunai hadseregheз három napnyi távolságra már viszonylag jelentős lőszerszállítmányok voltak útban, azonban az előfogatok hiánya miatt ezek beérkezési időpontja bizonytalan volt. A Komáromba beérkező lőszerszállítmányok első adagját Guyon vezérőrnagy csak május 5-én továbbította a főseregheз.[98]

A hadsereg egészségügyi és ruházati állapotával is komoly problémák voltak. Bayer József ezredes 1849. április 20-án jelentette Kossuthnak, hogy „a csapatok egészségi állapota kevéssé megnyugtató, betegségek, gyakori halálesetekkel erősen csökkentik minden egység létszámát".[99] Két nap múlva Görgei jelentette, hogy „a seregek állapotja a kiállott dicsőséges viadalok, fáradalmas erőtetett [sic!] marsok és felette zordon rossz időjárás sanyarúságinak elviselése után természetesen nem a legjobb; ma a gyalogság áradás lepte úton, 3 láb mélységű vízen kéntelen volt gázolni. – Mindaz sok betegség szülőoka, mi a sereg létszámát tetemesen csökkenti".[100]

A komáromi kényszerpihenő időszakát a csapatok ruházat rendbetételére fordították. A bakancsok javítása nagyobbrészt sikerült, a ruházattal azonban már komoly gondok voltak.[101]

Görgei április 21-én kérte Kossuthot, fordítson komoly figyelmet a csapatok kiegészítésére. „Minden új alakítások egyelőre megszüntetendők lennének, s a kiállított újoncokat a már meglévő csapatokba kellene beosztani; mivel vannak már olyan zászlóaljak, amelyek 400 emberrel, lovasszázadok, amelyek 50 lóval állnak ki. – Ha nem akarjuk, hogy a már begyakorolt, kész egységek teljesen felbomoljanak, a legsürgetőbb szükség lenne a legénység kiegészítését a leggyorsabban előteremteni".[102] Másnap Komáromból jelentette, azon lesz, „hogy a várban a kellő rendet helyreállítsam, a nélkülözhető legénységet a sereghez csatoljam, és hogy a sereg kiegészítésére kiállítandó újoncokról gondoskodjam".[103] Április 24-én megküldte Kossuthnak a harcrendet, amelyből meggyőződhet, „mennyire szükséges az egyes osztályokat kiegészíteni, miről gondoskodni ismételve kell ezennel Kormányzóelnök urat felkérnem".[104] Április 27-én Bayer ezredes és Molnár Ferdinánd alezredes ismételték meg a kérést azzal, hogy ideje lenne újabb csapatokat is szervezni. Főleg a régi lovasezredek kiegészítését ajánlották Kossuth figyelmébe. Az egyetlen olyan fegyvernem amellyel nincs különösebb baj, a tüzérség.[105]

Az ostrom mellett szólt az a tényező, hogy amíg Buda osztrák kézen volt, sem a Duna vonalát, a legfontosabb vízi közlekedési utat, sem pedig a Dunán

---

[97] MOL Görgei-ir. 1. doboz. d. sz.

[98] *Csikány Tamás:* A tüzérségi lőszerutánpótlás rendszere és problémái 1848–1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1993/3. 55–59.

[99] Közli *Hermann,* 1994. 970.

[100] Közli *Hermann,* 1994. 972.

[101] HL 1848–49. 24/56., 24/59.

[102] Közli *Hermann,* 1994. 971.

[103] Közli *Hermann,* 1994. 972.

[104] Közli *Hermann,* 1994. 973.

[105] Közli Nagy László - Rohonyi Gábor - Tóth Gyula szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. A vonatkozó részt összeállította Barta István. Bp., 1955. II. 210–211.

átvezető egyetlen állandó hidat, a Lánchidat nem használhatta a magyar sereg. Ez utóbbi komoly fennakadásokat okozhatott az utánpótlás szállításában, főleg, ha a hadsereg a vár bevétele után az Ausztria elleni támadásra indul. Elvileg persze ki lehetett volna váltani a Lánchidat egy hajóhíddal is, de ennek őrzésére ugyanúgy csapatokat kellett volna hátrahagyni, mint a vár körülzárására; a körülzáró erőknek pedig legalább akkora létszámmal kellett rendelkezniük, mint Hentzi és Jellačić csapatai együttvéve, azaz kb. 20.000 fővel. A főváros visszavételével katonai értelemben tabula rasát lehetett teremteni. Hiszen ebben az esetben Jellačić hadteste támpont nélkül marad, s kénytelen elhagyni a Dunántúlt.[106]

Mennyiben befolyásolta a döntést a cs. kir. hadsereg állapota, s mit tudott erről a magyar hadvezetés? Erre a kérdésre már csak azért is válaszolnunk kell, mert a háborúban elképzelhető olyan helyzet, amikor a támadó fél nagyobb ellenállási képességet tulajdonít a védekezőnek, mint amekkorával az valójában rendelkezik. A korabeli hivatalos hadijelentések természetesen a magyar fél sikereiről számolnak be, azonban a harctéri tapasztalatok óvatosságra inthették a magyar felet. Szillányi Péter szerint a cs. kir. hadsereg ugyan meggyengült és le volt hangolva, de nem demoralizálódott. Hasonló véleményen van Asserman Ferenc is. Görgey István pedig hosszan sorolja annak bizonyítékait, hogy a cs. kir. fősereg továbbra is kemény ellenfél volt, s noha a cs. kir. hadvezetésben komoly zavar mutatkozott, a csapatok egyáltalán nem voltak demoralizáltnak mondhatók.[107] Az 1920-as években a kutatás előtt megnyílt bécsi Hadilevéltár anyaga is ezt támasztja alá. Welden táborszernagy, a cs. kir. fővezér ugyan április 20-ától kezdve egymás után küldte kétségbeesettnél kétségbeesettebb hangvételű jelentéseit Ferenc Józsefnek, Schwarzenbergnek, a hadügyminisztériumnak, ám a csapatok harctéri teljesítménye arra mutat, hogy a cs. kir. hadsereg egyáltalán nem volt olyan rossz állapotban, ami a magyar támadás kisebb erőkkel történő folytatását tanácsolta volna.[108]

Lássuk a tényeket! A cs. kir. hadsereg a tavaszi hadjárat kezdete óta elveszített öt ütközetet (Hatvan, Tápióbicske, Vác, Kéménd, Komárom) és három csatát (Isaszeg, Nagysalló, Komárom). Lényegében kudarcot vallott a Rákos mezején 1849. április 10–21. között vívott ütközetekben. Az egyetlen sikeres összecsapást április 5-én Hatvannál vívták. Az egyes cs. kir. hadtestekre háruló teher ezekben az összecsapásokban nem egyenlő mértékben oszlott meg. Az I. (Jellačić) hadtest Tápióbicskénél összesen két dandárral, Isaszegnél teljes állományával vett részt a csatában. A II. (Wrbna, majd Csorich) hadtest egy dandára (Wyss) Kéméndnél (április 20.) vívott rövid ütközetet, ezt követően a hadtest két (Colloredo és Liebler) dandára csak az április 26-i komáromi csatában került tűzbe. A legnagyobb teher a III. hadtestre hárult, amely ott volt április 2-án és 5-én Hatvannál, 6-án Isaszegnél és 26-án Komáromnál. A Wohlgemuth altábornagy vezette tartalék hadtest négy dandárából (Teuchert, Theissing, Hertzinger, Veigl) mindössze egy vett részt az április 19-i nagysallói csatában. Az önálló Ramberg-, később Götz-,

[106] A várőrség létszáma 4475, a Jellačić-hadtesté április 23-án 15795 fő, 5137 ló, 74 löveg volt. KA AFA Karton 1930. Südarmee unter Jellačić. 1849–4–23. Minderre ld. *Görgey István* II. 255–256.

[107] *Szillányi Péter* 8.; *Asserman Ferenc* 47–49.; *Görgey István* II. 239–240.

[108] *Steier Lajos* 239–240., 249–251.; *Rédvay István* 69–75.

majd Jablonowski-hadosztály két dandára az április 10-i váci ütközetben és az április 19-i nagysallói csatában harcolt. A Simunich altábornagy vezette komáromi ostromsereg egyik (Sossay) dandára április 22-én, a másik (Lederer) dandár csak április 26-án került tűzbe. A Rákos mezei harcokban az I. és III. hadtestek egyes dandárait alkalmazták. Ezek közül a csapattestek közül teljes, futással végződő, vereséget egyedül a Nagysallónál jelenlévő három (Hertzinger, Dreyhann, Strasdil) dandár szenvedett, komolyabb megingást az I. (Jellačić) hadtestnél (Tápióbicske, Isaszeg) és a Lederer-dandárnál tapasztalunk (Komárom). A cs. kir. hadsereg 23 dandárából tehát összesen 3 volt harcképtelen, további 6 dandárnál (Jellačić-hadtest, Lederer-dandár) lehetett feltételezni, hogy csak kisebb ellenállást tudnak kifejteni. A nyugati határszélre visszavonult 18 dandárból 3 volt hosszabb-rövidebb ideig harcképtelen, s egynek (Lederer) csökkent a harckészsége. A többi dandárok közül négy (Schütte, Teuchert, Theissing, Veigl) tökéletesen érintetlen volt. A fegyvernemek közül a gyalogság szenvedett viszonylag sok csapást, a lovasság azonban vagy döntetlenre „teljesített" az összeütközésekben (Hatvan, április 2.; Tápióbicske, Isaszeg), vagy egyértelmű fölényben volt (Hatvan, április 5.; Komárom, április 26.) A tüzérség három tábori löveget (Nagysallónál és Komáromnál), illetve hét ostromlöveget (Komáromnál) veszített. A magyar hadsereg valamennyi ütközetét és csatáját túlerő birtokában nyerte meg, a komáromi csata nagyjából egyenlő erők mellett lényegében döntetlenre végződött. Jelentősebb számú fogoly egyedül Nagysallónál és Komáromnál került a magyar fél kezére; ez utóbbi helyen a csata első szakaszában, amikor két magyar hadtest ereje zúdult egyetlen cs. kir. dandárra.[109]

A magyar fősereg vezetése tehát ezekkel a tapasztalati tényekkel és a felderítési adatokkal számolhatott az újabb hadművelet céljának kitűzésénél. Weldennek a cs. kir. hadsereg állapotára vonatkozó jelentései közül egy sem került a magyar fél kezére.[110]

---

[109] Az egyes összecsapások részleteire ld. A feldunai hadtest 113–244.

[110] Efölött sajnálkozik *Rédvay István* 74.: „Meg lehetünk róla győződve, hogyha a szerencsés véletlen Welden levelei közül csak egyetlen-egyet juttat kezei közé, habozás nélkül vetette volna magát az osztrák hadseregre". Ezt — Pálffy János emlékirata alapján — kétségbe vonja *Spira György* 1956. II. 207. és *Spira György*, 1998. 562. Pálffy a következőket írja: „Mikor br. Velden generális Windischgrätz hercegtől átvette a fővezérséget a magyarországi osztrák hadsereg fölött, jelentést küldött az osztrák minisztériumhoz az átvett tábor állapotáról. Részletesen leírt mindent. Főbb pontjai ezek: A dunántúli összes osztrák sereg száma 45.000 emberre olvadt le, de ezek testileg teljesen kimerülve, s erkölcsileg a vereségek által annyira demoralizálva vannak, miszerint ezen sereggel nemhogy egyetlen csatát lehetne vívni, hanem Bécs falai alatt sem lehetne megállani. Ezen jelentést előőrseink elfogván, a Görgey kezei közé jutott, ki azt Debrecenbe küldötte a kormánynak, hol én magam is olvastam. Görgey tehát positivus adatból győződött meg afelől, hogy az osztrák hadsereget ütközet nélkül úzheti maga előtt, túl Bécsen is". *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, é. n. 168–169. Az 1849 április 20-án reggel fél 10-kor Esztergomból a cs. kir. hadügyminisztériumnak írott jelentés eredetije valóban megvan, azonban Welden csupán a cs. kir. hadsereg beszorított állásáról ír, Bécs védelmének reménytelenségéről nem. A jelentést azonban nem a feldunai hadsereg főparancsnoksága, hanem egy felvidéki magyar portyázó csapat küldte meg Debrecenbe, ahová az május 1-jén érkezett. Welden jelentését ugyanis a cs. kir. hadügyminisztérium április 21-én másolatban megküldte a Benedek Lajos vezette cs. kir. dandárnak, s útközben került egy magyar gerillacsapat kezére. MOL OHB 1849:6475. Kossuth a jelentést május 1-jén küldte meg Aulich Lajos vezérőrnagynak. KLÖM XV. 179. A jelentést közölte a Marczius Tizenötödike május 7-i száma, s ezt a közlést vette át *Tragor Ignác:* Vác története 1848–

Válaszolnunk kell viszont arra a kérdésre, hogy befolyásolták-e a döntést a Görgei emlékiratában említett egyéb politikai szempontok? Mindez azért is fontos, mert már Kmety György ezt tartotta az ostrom döntő okának,[111] s mindmáig van olyan történész, aki ezen a véleményen van. Mint a fentiekből láttuk, az ostrom mellett éppen elegendő katonai indokot lehetett felsorakoztatni ahhoz, hogy azt a hadvezetés indokoltnak láthassa. Görgei önmaga által kifejtett koncepciójának pedig az iratokban és a hitelesnek tekinthető megnyilvánulásaiban nincs nyoma. Áprilisi kiáltványai inkább arra mutatnak, hogy azonosult a kossuthi politikával, hiszen ha a kiegyezést tartotta volna szeme előtt, aligha ír április 29-i komáromi szózatában olyan tüzes szavakat az esküszegő rút dinasztiáról. Görgei emlékiratáról már többen megállapították, hogy míg katonai fejtegetései többnyire megállják helyüket, önnön politikai nézeteinek bemutatásában gyakran historizál, azaz az 1850-es években kiötlött utólagos bölcsességeit tünteti fel saját 1849-es álláspontjaként (ahogy 1849 szeptembere után Kossuth is hajlamos volt utólag igen bölcsen látni a katonai helyzetet).[112] Emellett az újabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy a trónfosztás és a függetlenség kimondása egyáltalán nem okozott akkora felháborodást a hadseregben, mint amekkoráról Görgei Artúr és Görgey István munkái tudósítanak, s amekkorát Steier Lajos két, utólag hamisított memorandum alapján feltételezett.[113]

Ehhez kapcsolódik Görgei azon állítása is, hogy a komáromi csatában ejtett osztrák hadifoglyok elbeszélése szerint „tisztjeik az örökös visszavonulás közben azzal a biztatással vigasztalták őket, hogy már úton van ellenünk az orosz hadsereg és az osztrák most csak azért vonul vissza, hogy annak Magyarországra való betörését bevárja".[114] Noha ez legalább annyira szólhatott volna a cs. kir. fősereg üldözése, mint Buda ostroma mellett, Görgei mégis ez utóbbi mellett döntött. A probléma csupán az, hogy az erről szóló híreknek május 10-ig sem a katonai, sem a polgári iratanyagban nincs nyoma. Tudomásunk szerint először egy

49-ben. Vác, 1908. (Reprint kiadás. uo., 1998. Sajtó alá rendezte Zomborka Márta. Az utószót írta Horváth M. Ferenc). 396–397. Ez a jelentés tehát már csak azért sem befolyásolhatta a Buda ostromával kapcsolatos döntést, mert az ezt elhatározó haditanács után két nappal érkezett Kossuth, és nem Görgei kezéhez.

[111] *Kmety*, 1861. 27–28.

[112] Ld. erre *Kosáry Domokos*, 1994. I. 59–60. A komáromi szózatot közli *Görgey Artúr* II. 55–56.; *Görgey István* II. 193–194.; *Katona:* Budavár 414–415., *Szemere* 159–160., *Irányi-Chasin* II. 260–261.; fényképmásolatban *Rózsa György - Spira György:* Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp., 1973. 384.

[113] Ld. erre *Hermann Róbert:* Molnár Ferdinánd alezredes memorandumai. (Adalékok az 1849. április 14-i trónfosztás fogadtatásának történetéhez). Magyar Tudomány, 1993/11. 1403–1411. A két memorandum első közlését ld. *Steier Lajos* 214–217. és 252–254. A memorandumok hamisítványvoltáról szóló érveimet tudomásom szerint senki sem cáfolta. Az április 27-én kelt memorandumot ettől függetlenül megjegyzés nélkül újraközölte *Bőhm - Farkas - Csikány* 124. - József Wysocki, ekkor a III. hadtest hadosztályparancsnoka szerint amikor Görgei az április 19-i nagysallói győzelem után tréfásan megkérdezte tőle: „No Wysocki uram, hogyan tovább?"; ő hasonló módon azt felelte: „Előbb felszabadítjuk Komáromot, aztán irány Bécs". Erre Görgei egy pillanatra elgondolkodott, s ezt válaszolta: „Nem, az nem lenne politikus". Wysocki így fejezi be az elbeszélést: „Hogy mit értett ezen, nem tudom". Együtt a szabadságért 1848–1849. József Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban. Fordította, sajtó alá rendezte stb. Kovács István. Az okmánytár iratait összeállította Kovács István és Hermann Róbert. Bp., 1993. 63.

[114] *Görgey Artúr* II. 52–53., 64.

kereskedő hírei alapján Irányi Dániel kormánybiztos számolt be a készülő orosz betörésről Kossuthnak.[115]

A magyar főserég vezetőinek Komárom felszabadítása után úgy kellett dönteniük az újabb hadműveletek irányáról, hogy tudták, számottevő erősítésekre belátható időn belül nem számíthatnak. A Komáromnál álló főserég kb. 26–27.000 főt számlált 107 löveggel. A cs. kir. főserég ebben a pillanatban 54.443 főre rúgott, 237 löveggel.[116]

A döntést természetesen befolyásolták azok a hírszerzői és egyéb jelentések, amelyek a magyar főhadiszállásra befutottak. Mivel a korábbi irodalom ezeket nem nagyon vette figyelembe, érdemes röviden ismertetni az így szerzett híranyagot is. Asbóth Lajos ezredes április 14-én Vecsésről jelentette, s a főhadiszállás április 16-án kapta a hírt, hogy az ellenség bal- és jobbszárnyán erősebb, centrumában gyengébb lehet. Pesten és környékén (azaz a Duna bal partján) 20.000 főt számlál. Itáliából 20.000 főnyi erősítés érkezett Laibachba, a 10.000 fő jön Bécsből is. Az április 12-i haditanácsban Schlik és Jellačić a Győr felé történő általános visszavonulást javasolták, különben a hadsereg elvész, Windisch-Grätz azonban makacsul ragaszkodik Buda és Pest végsőkig történő védelméhez.[117] Másnap, április 15-én Meszéna Ferenc, a II. hadtest parancsnoka azt jelentette, hogy a Pest előtti ellenség létszáma ismeretlen, s még a hihetetlennek tűnő 20.000 főt is elérheti.[118]

Bayer József ezredes április 20-án déli 12 órakor jelentette Kossuthnak, hogy a 18-án egy erős hadoszlop indult ki Budáról tábori zenével Vörösvár felé. „Két-

---

[115] *Katona:* Budavár 448–449.

[116] Ld. erre a mellékleteket. Erre először *Katona Tamás* hívta fel a figyelmet. *Klapka:* Emlékeimből 556.; *Görgey Artúr* I. 60; *Katona:* Budavár 10. – *Várady Géza:* Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Bp., 1976. 235. szerint „Welden hadserege Jellačić távozása után sokkal gyengébb volt, mint a magyar. Katonai értéke még a bécsi helyőrség beszámításával sem érte el a honvédségét". *Spira György*, 1998. 561. és uo. 48. jz. Welden máj. 1-jei jelentése alapján mindössze 34.000 főre teszi a cs. kir. főserég harcképes állományát, s megjegyzi, hogy a demoralizált tartalék (Wohlgemuth) hadtestet „már csak a nagy távolság miatt sem volt átvethető a Dunántúlra oly gyorsan, hogy még idejében közreműködhessék a Bécs irányában a Duna jobb partján netalán további előnyomulásba kezdő honvédcsapatok feltartóztatásában". Véleménye szerint Katona azt feltételezte, hogy Welden nem ismerte saját erőinek létszámát. Kifogásolja továbbá, hogy korábbi kötetéről írott bírálatomban azt állítottam, hogy Görgeinek feleannyi embere sem volt Bécs esetleges ostromára, mint a Bécs előtt álló osztrák főseregnek a védelemre. Spira viszont nyilván azt feltételezi, hogy Welden hadtestparancsnokai május elején hamis létszámjelentésekkel traktálták fővezérüket. Welden jelentésének egyetlen célja volt: minél előbb, minél nagyobb orosz segélyhadat nyerni a főserég segítségére. Ezért állt érdekében saját erőit minél gyengébbnek tüntetni fel; a főhadiszálláson kiállított harcrend azonban nem tartalmazhatott hamis adatokat. (Április 30-án még csak 30.000 harcképes katonáról írt, HL 1848–49. 24/573.). A fenti adatokból kitűnik, hogy lövegekben a túlerő több mint kétszeres volt, s az összlétszámot tekintve is kétszeresnek volt tekinthető; s ebbe még bele sem számoltuk a bécsi helyőrség létszámát és tüzérségét. Megjegyzendő, hogy a cs. kir. I-III. hadtestek létszáma is a másfélszerese, tüzérsége pedig több mint másfélszerese volt Görgei Komáromnál álló hadtesteinek. A lőszerutánpótlás beérkeztéig eltelt időben pedig a cs. kir. tartalék hadtestet vidáman át lehetett vinni Pozsonynál a Duna jobb partjára. A tartalék hadtest demoralizáltságára vonatkozó adat pedig túlzónak tekinthető, hiszen Nagysallónál annak mindössze a fele volt tűzben.

[117] HL 1848–49. 21/448.; Operations-Journal, ápr. 16.

[118] HL 1848/49. 21/556.

ségen kívüli, hogy az ellenség erejét ellenünk most már Esztergom vagy Komárom felé központosítja, hol még heves ütközetünk leend".[119]

Aulich Lajos vezérőrnagy, a II. hadtest parancsnoka április 20-án este fél 8-kor jelentette a hadsereg főparancsnokságának, hogy az április 18-áról 19-ére virradó éjjel Pesten járt Szilágyi százados a következő híreket hozta: Mind Pesten, mind Budán kb. egy zászlóaljból áll a helyőrség. A budai várat 18 löveggel szállták meg, ezek közül 6 a Lánchíd, 3 a Svábhegy felé van irányozva. A Fehérvári-kapunál 6, a vár déli oldalán 3 löveg van. A Gellérthegyen 12 löveg áll. A Gellért- és a Sas-hegy között hosszú, 6 tizenkét fontos löveggel ellátott sánc húzódik. Pest előtt nincs sánc, csupán a Rákos-patak Ördögmalomnál lévő átkelőjénél, 6 hatfontos löveggel. Az ellenség tábora 10–12.000 fő, s Kőbányától az Ördögmalomig húzódik. A csapatok 6–8 lovasosztályból (könnyűlovasok és vértesek), 8 gyalogzászlóaljból (köztük 2 vadászzászlóalj) és 30 hat- és tizenkétfontos lövegből állnak. Schlik, Jellačić és Wrbna tábornokok a táborban vannak. Az ellenséges csapatok levertek és elbátortalanodottak, s alig várják a magyar támadást, hogy végre elvonulhassanak. A pesti lakosság lelkesül a jó ügyért, a budaiak kelletlenek. Április 19-ről 20-ára virradó éjjel 340 poggyászosszekér indult el Budáról Vörösvárra. Április 18-án 2 hadosztály indult volna Esztergomba. Széna hiányában a lovakat búzaszalmával etetik.[120] Aulich a jelentéshez mellékelte Asbóth Lajos ezredes, a 12. hadosztály parancsnoka jelentését is. Ebben közölte, hogy 18-án 7 zászlóalj, 800 lovas és 52 ágyú ment Esztergom felé, a Dunán át; „19-kén ismét 800 gyalogság és 300 lovas, 10 álgyú Budára, Vörösvárnál tábort ütött". – A pesti oldalon még hátramaradt Cinkotával átellenben 4000 ember, 26 ágyú, Kőbánya mellett táboroz 300 gyalogos, 600 lovas, 18 ágyú. Asbóth egyben beküldte öccsének, Asbóth Jánosnak Pestről küldött céduláját. Eszerint „A magyar ügyekben az osztrák kormány részéről egy kiegyenlítési kísérlet valószínű, és Stadionnak gyengélkedése ezzel összeköttetésben látszik lenni. Ha nem sikerül, inkább az orosz intervenciótul, mint az olasz seregtől lehet tartani".[121]

Görgei április 22-én Komáromból jelentette Kossuthnak. hogy újabb hírekkel az ellenséges sereg mozdulatiról nem rendelkezik, „de minden nyert tudósításokból és magam tapasztalása után azt következtethetem, hogy Komárom megszállását [ostromzár alatt tartását – H. R.] tovább nemigen fogja sok ideig még folytatni, hacsak (..) vitéz seregünket valami hadi szerencsétlenség nem ér[i], miáltal a kitűzött működési vonalakat odahagyni kénteleníttetnénk".[122]

Görgei április 24-én jelentette Kossuthnak, hogy úgy látszik, „a N[agy]salló mellett szétveretett ellenséges hadtestek Nyitrában és általában a Nyitra folyó mögött magokat összeszedegetik". Az ebből keletkezhető veszély elhárítása végett, „mely Léván felállított raktárainkat és kórházainkat érhetné", Horváth János

[119] Közli *Hermann*, 1994.

[120] HL 1848–49. 22/633. Másolata KA AFA Karton 1967. Akten der Insurgenten Armee 1849–4–165. A Kossuthnak küldött kivonatos magyar fordítás: HL 1848–49. ad 22/633., OHB-iktatószáma 1849:6323.

[121] MOL H 147. Vegyes iratok. 11. doboz. 534–536. f. A Kossuthnak küldött másolat. HL 1848–49. ad 22/633., OHB-iktatószáma 1849:6323. A főhadiszállásra ápr. 22-én érkezett. Operations-Journal.

[122] Közli *Hermann*, 1994. 972.

alezredes vezetésével egy erős csapatot küldött „a Garam mentében felfelé, azon utasítással, hogy a Garam és a Nyitra közt minden ellenséges mozdulatot szemmel tartván, netaláni előnyomulási szándékának egész erőből ellent álljon". A VII. hadtest egyik hadosztálya előző nap leégette az Esztergom melletti Duna-híd egy részét; „az ellenség tüstént annak helyreállítására megtette az intézkedéseket".[123]

Ugyanezen a napon az a hír érkezett, hogy folyamatosan ellenséges csapatok vonulnak Budáról Vörösvár felé.[124]

Aulich Lajos vezérőrnagy ugyanezen a napon jelentette, hogy az ellenség aznap éjjel Pestet teljesen kiürítette, a hajóhidat felégette, a Lánchidat katonailag megszállta. Noha jelenleg akadálytalanul Pestre vonulhatna, mégsem teszi, mert nem akar okot adni az ellenségnek arra, hogy Pestet és a Lánchidat lerombolja, miután valószínű, hogy Budát is ki fogja üríteni. „Ha nem ez lenne az eset, bizonyosan megtörténik akkor, amikor hadseregünk a jobb parton a várhoz közeledik". Megerősítetlen hírek szerint az ellenség előző napon megkezdte Budából a tüzérség és a poggyász elszállítását, csupán a nehéztüzérség van még állásaiban. Ő maga egyelőre Cinkotánál marad, s várja a további parancsokat.[125] Egy ezen a napon írott másik jelentésében közölte, hogy Hentzi várparancsnok biztosította a városiakat, miszerint mindaddig nem bánik ellenségként Pesttel, amíg onnan támadás nem éri Budát. Ezért Aulich úgy rendelkezett, hogy Pestre a rend fenntartására mindössze egy gyalogzászlóaljat és egy lovasosztályt küld. Ő maga másnap az egész hadtesttel Pest közelében üt tábort, s ott várja be a további eseményeket. Arról is értesült, hogy Hentzi a Lánchíd budai pillérei alá 4 hordó puskaport rejtett, hogy ha a magyarok ott próbálnának meg átkelni, azt levegőbe röpíti.[126]

Másnap, április 25-én reggel 7 órakor Kmety György ezredes Vácról jelentette, hogy egy Pestre küldött huszárjárőr jelentése szerint Pest teljesen szabad, a vár azonban meg van szállva, s a Lánchídon nem biztos az átkelés.[127] Aulich ezen a napon délben tudatta, hogy délelőtt 10 órakor hadtestével a város előtt tábort vert. Az ellenség Budát egy gránátos és 4 gyalogzászlóaljjal, valamint nehézlövegekkel még mindig megszállva tartja, egyébiránt nyugodtan viseli magát.[128]

Molnár Ferdinánd alezredes, fővezéri karsegéd április 26-i jelentésében, miután röviden beszámolt a komáromi csatáról, közölte, hogy „a fősereg a Duna jobb partján áll; - az osztrák sereg visszavonul, amennyire kivehető, Győr felé". Aulich április 24-i második jelentése alapján tudatta, hogy a magyar csapatok 25-én bevonultak Pestre, s hogy Hentzi „hirdetményben ígéri a pest-budaiaknak, hogy még Budán meg nem támadják, Pestet kímélni fogja". Szólt a Lánchíd fel-

---

[123] Közli *Hermann*, 1994. 973.

[124] Operations-Journal, ápr. 24.

[125] HL 1848–49. 23/483. Közli *Bőhm-Farkas-Csikány* 121.; Operations-Journal ápr. 25.

[126] A Kossuthnak küldött eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:6191. „érk. ápr. 26." A jelentést Aulich aznap este 6 órakor megküldte a főparancsnokságnak is. Kivonatát ld. Operations-Journal, ápr. 26.

[127] Ez a jelentés még aznap Komáromba érkezett.MOL Görgei-ir. 1. doboz. d. sz.

[128] MOL Görgei-ir. 1. doboz. d. sz. „Praes. 27/4. 49. Komorn".

robbantására tett előkészületekről, majd hozzátette: „Azonban Buda Pest felőlről megtámadtatni nem fog, minélfogva a várost félteni most semmi ok nincsen".[129]

Április 26-án Kleinheinz Oszkár őrnagy, az I. hadtest vezérkari főnöke, akit a Csallóköz felé küldtek felderítésre, tudatta, hogy Nagymegyeren alig 55 ellenséges katona van, Szilágyon egy előőrs, a falu mögött egy zászlóalj és két löveg. Ekecsnél egy hírszerzői jelentés szerint 6–8000 fő van, 12 löveggel, de ez inkább kevesebb lehet. Ez a Nagysallónál szétvert, s most gyülekező táborból való sereg. Izsap környékén nincs ellenség. Az ellenség célja az lehet, hogy a magyar sereget megakadályozza a csallóközi előretörésben. Kleinheinz szerint célszerű lenne az ellenséget megakadályozni abban, hogy Medvén vagy Szászon át összeköttetésbe lépjen a jobb parti csapatokkal, s arra kellene kényszeríteni, hogy Pozsony felé vonuljon vissza.[130]

Április 27-ikén „a sereg egy része Ács felé ment előre, részint az ellenség állásáról tudomást szerzendő, részint hogy az ott s az erdőben gyanított hadikészletet elfoglalja". Ez utóbbi sikerült is. Az ellenségről Bayer azt közölte, hogy az „sebes marsokban vonul vissza; egyrésze Győr felé; nagyobb részt Sz[ékes]fehérvár felé, ott jobbszárnyával egyesülendő; harmadik a Duna balpartján, Csallóközben, Pozsonyban, Leopoldvárán van és Sellyén hídfőt épített".[131] Ez utóbbi erejét 12–15.000 főre becsülték. Ugyanezen a napon egy zsákmányolt parancskönyvből biztos tudósításokhoz jutottak a magyarországi cs. kir. hadsereg felső vezetésében beállt változásokról.[132]

Április 28-án Görgei e hírek alapján utasította a Kmety-hadosztályt, hogy május 1-jére érkezzen Tatára. „Miután az eleddig győzelmes hadjárat befejeződött, szükséges, mégpedig a legrövidebb időn belül minden mozgósítható erő összpontosítása". Menet közben egy mellékoszloppal biztosítsa magát, s lehetőleg szerezzen pontos híreket a Budán és környékén álló ellenségről. Tatáról szállja meg a Galla, Agostyán, Szentmiklós és Almás felé vezető utakat, járőrözzön Kocs és Tömörd felé. Az Esztergomban hátramaradó helyőrség parancsnokát hatalmazza fel a Duna-híd helyreállítására, illetve utasítsa, hogy figyeltesse a Budára vezető utat. Ha támadás érné, Kmety Komárom, az esztergomi helyőrség Párkány felé vonuljon vissza.[133] Emellett intézkedett, hogy 48 órán belül hidat verjenek mind a Csallóközbe, mind a Duna jobb partjára.[134]

Ugyanezen a napon délelőtt 11 órakor Horváth József őrnagy, a 40. honvédzászlóalj parancsnoka jelentette Kazinczy Lajos alezredesnek, hogy két kiküldött járőr jelentése szerint az ácsi erdőben parasztokat és magyar huszárokat találtak, akik megerősítették, hogy az ellenség éjfél körül Győr felé elvonult; 15 üres ponton is úszik Komárom felé, amelyek valószínűleg az ellenség hídjából származnak.[135]

---

[129] Közli *Hermann*, 1994. 974.

[130] HL 1848–49. 24/262.

[131] Ld. erre Bayer ápr. 29-i jelentését Kossuthhoz. Közli KLÖM XV. 201. A hírek nagyobbrészt azonban már 27-én ismertek voltak.

[132] Operations-Journal, ápr. 27.

[133] HL 1848–49. 24/507. Másolat. 412/v. HL Dispositions-Protokoll.

[134] Operations-Journal, ápr. 28.

[135] HL 1848–49. 24/288.

Aulich április 27-én délután 1 órakor jelentette, hogy hadteste Pest előtt áll, a Lánchidat egy zászlóalj, a Duna-partot egy huszárosztály tartja megfigyelés alatt. Buda helyőrsége 3 zászlóaljból és nehéztüzérségből állhat. Úgy tűnik, hogy az ellenség mindaddig megszállva tartja Budát, amíg a magyar fősereg Komáromnál a jobbpartra ki nem torkollik (debouchiren). Eleddig nem kapott újabb parancsot a fővezérségtől. Egy kocsis vallomása szerint, aki Schlik tábornokot Gallára vitte, az ellenséges hadsereg Bábolna felé vonult vissza, hogy ott állást foglaljon.[136]

Mesterházy István ezredes, az 1. huszárezred parancsnoka másnap, április 28-án a Komárom előtti táborból jelentette az I. hadtest parancsnokságának, hogy a Kocsra egy szárny huszárral kiküldött Lestyák főhadnagy éppen most jelenti Mocsáról, hogy több Tatáról jött paraszttal beszélt, akik azt mondták, hogy az ellenség a 26-i csata után Tatáról és környékéről Székesfehérvár felé vonult vissza. Lestyák továbbmegy Tatára, hogy ott erről meggyőződjön, utána pedig Kocsra, hogy híreket szerezzen.[137]

Szintén ezen a napon küldte be jelentését Mikovényi Károly őrnagy, esztergomi helyőrségparancsnok arról, hogy a hírek szerint 25-én zavargás volt Budán. A Kossuth által előző ősszel szabadon engedett, s a cs. kir. hatóságok által újra lefogott olasz deportáltak legyűrték az őrséget, s noha később az őrség erőt vett rajtuk, 80 fő így is kiszabadult. a helyi polgárság is segítségükre volt ebben.[138]

Ez volt az a híranyag, amely április 29-éig a fővezérség tudomására jutott. Röviden összefoglalva: bizonytalan volt, hogy az ellenség milyen irányba vonult vissza; nem lehetett tudni, hogy nem Győrtől Székesfehérváron át a Dunáig foglal-e újabb állást. A Budáról érkező hírek arra mutattak, hogy a várőrség nem készül a vár tartós védelmére; a zavargásról érkezett hír pedig azt jelezte, hogy a várőrség nem túl erős. Túl sok volt a bizonytalansági tényező, és túl kevés a megbízható hír. Ezt a határozatlanságot jelzi az is, amit Ludvigh János kormánybiztos május 1-jén írt Kossuthnak: „ A további operációk iránti értekezés végett szükséges lesz a táborbai eljöveteled, mert úgy látszik, az ellenség ugyanazt akarja a Lajtán túl tenni, mint mi a Tiszán túl".[139]

Április 29-én Görgei utasította Aulichot, tegyen előkészületeket Adonynál a Dunán történő átkeléshez úgy, hogy 3-án a Csepel-szigetről megkezdhesse a hídverést a jobb partra, s ezáltal a Székesfehérvárott állomásozó ellenséges csapatokat sakkban tartva, hozzájárulhasson a Budán történő rajtaütés sikeréhez. A hírek szerint a Svábhegyet is tüzérséggel szállták meg, s védelmi állapotba helyezték Azt is mondják, hogy Jellačić erősítésekkel Budára akar vonulni. Görgei ugyanezen a napon a Kmety-hadosztályt is Budára irányította.[140] A hadműveleti napló ezután röviden számol be az új hadműveleti célról: „Miután következő hadműveleti célunkként Buda jelöltetett ki, a Kmety-hadosztály is utasíttatott, hogy közvetlenül az Esztergomba érkezés után szállja meg a Dorogra vezető utat, s

[136] No. 399. MOL Görgei-ir. 1. cs. d. sz. A jelentés ápr. 29-én érkezett Komáromba.

[137] HL 1848–49. 24/459. A jelentés ápr. 29-én érkezett Komáromba.

[138] MOL Görgei-ir. 1. d. d. sz.

[139] Eredeti tisztázat, jelenleg ismeretlen helyen. Iktatva MOL OHB 1849:6595. Közli Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. Bp., 1917–1918. II. k. 202–204. Kivonatos német fordítása KA AFA Hauptarmee. Detalaikten. 1848/9–13–339b.

[140] Másolat. 423. és 427/v. HL Dispositions-Protokoll.

kövessen el mindent a Duna-híd helyreállítására". Ugyanezen a napon az a hír érkezett, hogy az ellenség a Vág-vonalat tartja megszállva, s a sellyei hidat felrobbantotta. Ezért a fővezérség utasította Horváth János ezredest, hogy nyomuljon előre Patáig, s győződjön meg a helyzetről. Horváthtól ezen a napon jött a jelentés, hogy megszállta Nyitrát, s hogy az ellenség a hátrahagyott betegeket nem számítva, kiürítette Lipótvárt.[141]

Április 30-án Görgei kiadta a részletes menetparancsokat a Buda felé történő előnyomulásra. Az utasítás — a fentebb említett bizonytalanságok miatt — még mindig számolt az ellenség támadásával; túlerejű támadás esetén a főoszlopnak Ószőnyre, Kmetynek Esztergomba kellett volna visszavonulnia.[142] Ugyanakkor utasította Kosztolányi Móric ezredest, hogy kezdje meg az előnyomulást a Csallóközben, s szerezzen biztos híreket az ellenség állásáról.[143] Ugyanezen a napon részletes utasításokat küldött a VII. hadtest, a Kosztolányi-hadosztály, Horváth János alezredes és a komáromi várparancsnokság számára.[144] Poeltenberg ezredes, a VII. hadtest parancsnoka ezen a napon jelentette, hogy az ellenség Győrig vonult vissza.[145]

Aulich szintén ezen a napon közölte, hogy megkapta az április 29-i diszpozíciót, s megkezdte az előkészületeket a hídverésre. Tudatta, hogy Szeles Lajos kormánybiztos jelentése szerint Jellačić Földvárnál áll 12.000 fővel és 70 löveggel; Székesfehérvárott viszont nincs ellenség.[146] Aznap este fél 10-kor beküldött jelentésében közölte, hogy Budán semmiféle zavargás nem volt; jelentős dezertálás sem történt, azonban a várőrség igen levert és elégedetlen. Az ellenséges helyőrség három zászlóaljból, 15 lövegből, 12 tizennyolcfontos ágyúból és 10 hatvanfontos mozsárból áll.[147]

Május 1-jén, a felvonulás közben Kmetytől érkezett a hír, hogy a budai várőrség összesen 3000 főből áll.[148] Nagysándor József vezérőrnagy, az I. hadtest parancsnoka egy kocsis vallomása alapján közölte, hogy az ellenség kiürítette Győrt.[149] A Rábcán és a Csallóközben lévő hidakat és kompokat is lerombolták.[150] Görgei ezen a napon értesült arról is, hogy a kormány az északi határ biztosítására Dembiński parancsnoksága alatt 30 gyalogszázadból, 3 utászszázadból, 4 vadászszázadból, 10 huszárszázadból és 23 lövegből, összesen mintegy 8–9000 főből megszervezte a IX. hadtestet.[151] Aulich ezen a napon jelentette, hogy az ellenség elhagyta Földvárt, s Paks felé húzódik tovább; illetve hogy Székesfehérvárott sincs

---

[141] Operations-Journal, ápr. 29.

[142] Az I. hadtestnek küldött eredeti tisztázat. HL 1848–49. 24/595. Közli Bőhm-Farkas-Csikány 127–128. Másolat. 441/v. HL Dispositions-Protokoll. Gépelt másolat. HL Personalia. Aggházy. 199. doboz. No. 20. A diszpozíciót az I. és III. hadtest, a Kmety-hadosztály, Psotta Móric ezredes, Nagysándor József vezérőrnagy és Danielisz János ezredes, főintendáns kapta meg.

[143] Másolat. 438/v. HL Dispositions-Protokoll.

[144] Magyar fordításban közli *Hermann:* Győr 240–242.

[145] *Hermann:* Győr 242.; Operations-Journal ápr. 30.

[146] HL 1848–49. 24/599.

[147] HL 1848–49. 24/599a. *Közli Bőhm-Farkas-Csikány* 128.

[148] HL 1848–49. 25/100.

[149] HL 1848–49. 25/82.

[150] Operations-Journal, máj. 5.

[151] Operations-Journal, máj. 1.

ellenség.[152] Másnap Aulich azt jelentette, hogy Jellačić csapatai már Paksot is elhagyták, s egybehangzó hírek szerint Székesfehérvárott sincs ellenség.[153] Kmety György ezredes Budáról jött utazók vallomásai alapján a vár erős tüzérségéről és az erődítési munkálatokról számolt be, azzal, hogy ugyanakkor a várőrség igen csekély.[154] Nagysándor vezérőrnagy jelentése 4000 főre becsülte a várőrséget.[155]

Május 2-án érkezett meg Horváth János alezredes jelentése Nyitráról, hogy a Vág-vonalon nem változott az ellenség állása, Lipótvárt még nem ürítette ki. Magánhíradások szerint Pozsonyból naponta jelentős számú csapatot visznek Bécsbe.[156] Május 3-án Aulich azt jelentette, hogy Jellačić serege már Eszéknél van.[157] A budai várőrség pontos létszámáról (4475 fő) a fővezérség csak május 5-én értesült, Hentzi egyik elfogott jelentéséből.[158]

Nem segítették elő a pontos tájékozódást a Debrecenbe utazó Klapka egymást követő jelentései sem. Május 2-án azt közölte Görgeivel, hogy a várőrség létszáma 1500, 3000, de 6000 fő is lehet, s közölte, hogy „Buda megrohanása rendkívül nehéz feladat". Ezért azt tartotta volna a legcélszerűbbnek, „ha gyors előnyomulással szétvernénk a budai helyőrség támogatására vagy felmentésére szolgáló ellenséges csapatokat, és Budát a vízvezeték hatásos elvágása után körülzárolnánk; a vízhiány törné meg az őrséget leghamarabb". Majd „egyesek" véleményére hivatkozva közölte, hogy a budai vár minden erődítési és védelmi intézkedése pusztán cselfogást jelent, „hogy védelme alatt elszállíthassák a még talán a várban levő hadianyagot, vagy pedig hogy a magyar sereget visszatartsák a Buda ellen vonulástól", hiszen ez esetben Pest város lövetése várható. „A Buda ellen vonulás mégis indokolt, már csak azért is, hogy meggyőződjünk az ellenség tényleges szándékairól".[159]

Klapka másnapi jelentése már borúlátóbb volt. Tudatta hogy az ellenség továbbra is komoly védekezésre készülődik Budán, majd úgy vélte, hogy a legcélszerűbb lenne az „összpontosított előnyomulás Buda ellen, hogy az ellenség elképzeléséről határozott bizonyságot szerezzünk"; ha viszont kiderül, hogy az ellenség védeni akarja a várat, nem javasolja a rohamot. Egyrészt azért nem, mert „ez a vállalkozás hadműveleteinket mindenképp jelentősen hátráltatná", s a Komáromnál álló VII. hadtestet veszedelemnek tenné ki, illetve arra kényszeríthetné, hogy Komárom falai mögé vonuljon vissza. Másrészt a roham nagy áldozatokkal járna, s a várható hátrányok még siker esetén is nagyobbak lennének az előnyöknél. Jobb lenne az Aulichhal való egyesülés után, „amellyel egyik célunkat elérjük, haladéktalanul megkezdeni a fenti körülmények előírta hadműveleteket – és Budát magára hagyni". Az erődöt elég lenne két dandárral szorosan körül-

[152] HL 1848–49. 25/105. Közli *Bőhm-Farkas-Csikány* 130. A jelentést Görgei csak 4-én kapta meg.

[153] HL 1848–49. 25/158. Ezt a jelentést Görgei már 3-án megkapta.

[154] HL 1848–49. 25/161.

[155] HL 1848–49. 25/184. Másnap ugyanekkora létszámról tudósított. uo. 25/273. Csonka fogalmazványa uo. 25/210.

[156] HL 1848–49. 25/86.

[157] HL 1848–49. 25/291. Közli *Bőhm-Farkas-Csikány* 132.

[158] Operations-Journal, máj. 5.

[159] *Katona:* Budavár 418–419. A jelentés május 3-án került Görgei kezébe. HL 1848–49. 25/183.

zárni, mert „a helyőrség rossz szelleme és az erőd rossz ellátása, kivált ha ehhez vízhiány is járul", 12–14 napon belül az erőd átadásához vezethet.[160] Ugyanezen a napon átküldte a fővezérségnek „egy katonailag nem képzett, de nagyon jó érzelmű, művelt budai polgár" tervét Budavár megtámadásáról, azzal, hogy kéri ennek figyelembevételét.[161]

A három levél közül Klapka az elsőben hezitált, a másodikban határozottan ellenezte a rendszeres ostromot, a harmadikban pedig — áttételesen — helyeselni látszott azt. Görgei május 6-án tudatta vele, hogy ez egyszer nem oszthatja az ostrom feladására vonatkozó véleményét, mert „ezt a tényt az egész világ olybá venné, mint ha vele saját gyöngeségünket nyíltan bevallanók, és mert az ellenség még mindig úgyszólván keblünkön tartja lábát, mi későbbi míveleteinkben kiszámíthatatlan akadályt képezne. Eltökélt szándékom tehát az ostrommunkálatokat a lehető legnagyobb eréllyel megkezdeni".[162]

Kossuth véleménye

Mi volt Kossuth véleménye a döntésről? Mint az eddigiekből kiderült, Kossuth valamennyi megnyilatkozása arra mutat, hogy a fővárosok visszavételét tekintette a fő hadicélnak. Kossuth április 29-én értesült Komárom fölmentéséről, s május 2-án kapta meg Görgei április 29-i jelentését is. Valószínűsíthető, hogy a jelentést hozó futár a haditanácsot követően indult útnak, így Kossuth annak döntéséről már május 2-án értesült. Aznapi leveleiben nincs nyoma nehezteléssnek a kitűzött irány miatt. Dembińskinek szóló levelében csupán a komáromi átkelés hírét közölte.[163]

Kossuth ezen a napon, esetleg másnap azonban mégis írt Görgeinek. A levél eredetijét — akárcsak az április 15-i levélét — ezúttal sem ismerjük, de három forrásból rekonstruálható a tartalma. Ludvigh János május 5-én Kossuthnak szóló jelentésében számolt be arról, hogy röviddel azelőtt érkezett a futár Kossuth Görgeinek szóló kétíves levelével. A tábornok a levélnek csak az első pontját olvasta el, majd „szokatlan tűzbe jött", s a következőket mondta: „Megint nem érdemlett szemrehányások, s ha a dolog úgy is volna, késő tanács". Ezután átadta a levelet Ludvighnak, s kérte, hogy ő feleljen reá, és kérje Kossuthot, „mentenéd fel őtet szemrehányásoktól, mivel ezeket igen fájdalmasan veszi, s azt kéntelen gondolni, hogy benne tökéletesen nem bízol".

A levél további részében arról ír, azt, hogy „a vár egykönnyen be nem fog vétetni, elfogott levelekből is lehetett gyanítani, de úgy látszik, ily ellenállásra Görgei sem vala elkészülve. (...) Buda ostroma megmutatja, hogy Aulichnak a vár kapui úgy nem nyíltak volna meg, mint most sem nyílnak, sőt hogy Görgeinek a

[160] *Katona:* Budavár 420–421. A jelentés május 4-én került Görgei kezébe. HL 1848–49. 25/289.

[161] *Katona:* Budavár 421–422. A jelentés május 4-én került Görgei kezébe. HL 1848–49. 25/290.

[162] *Klapka:* Emlékeimből 134.; *Katona:* Budavár 437.

[163] KLÖM XV. 168. Az ápr. 29-i jelentés beérkeztére ld. MOL OHB 1849:6493. „máj. 2." Közli KLÖM XV. 201. A jelentés a 425/v. iktatószámot viseli; a Kmety-hadosztályt Buda felé irányító diszpozíción 423/v. szám található. HL Dispositions-Protokoll. Ha az iktatás időrendben történt, a futár már beszámolhatott a haditanács döntéséről Kossuthnak. A Dembińskinek szóló híradást ld. KLÖM XV. 191.

vár bevételére nagyobb erőt kellett vala kifejteni, mert falak megül az osztrák ügyesen manövrírozik. Azonban úgy hiszem, hogy a szemrehányásként hangzó észrevételeden leginkább azért felindult, mivel ezt Aulichnak is megírtad, s feleletét mintegy vádul felhozád. Ezt ő nem említé, hanem gondolom, hogy így van".[164]

A levél tartalmáról Ludvigh emlékiratában is megemlékezett: „Mikor Budára levonultunk, Kossuth levele már Buda előtt talált. Görgei tartalmát előérezvén, nekem adta át, hogy olvassam el, és aztán mondjam meg neki röviden tartalmát, mert neki nincs arra ideje, hogy oly hosszú leveleket olvasson, Kossuth szerencsétlen dolognak tartá, hogy a sereget Buda ellen vezeti, elég lett volna azt Aulichhal cernírozni. Mikor e kárhoztató levél folytán kérdém, hogy mit mond reá, felelete az volt, hogy ő egy csapással két legyet akart agyonütni, Jellačićot elfogni, és Budát bevenni, de Jellačić korán elillant, és miután Buda előtt áll, vissza nem mehet"[165]

Görgei május 6-án válaszolt Kossuth említett levelére. Ebben a következőket írta: „Amint a mai napon írt jelentésemből kiviláglik, mindazon hírek, melyek a Budavárban hátramaradt ellenség gyávaságát, elcsüggedését az ily nyomorult állapot következtében kihíresztelték – nem valósultak. Nem valósulhatott tehát tisztelt Kormányzóelnök úrnak azon reménye sem, miszerint Aulich tábornok seregének egy kisebb részével Buda várát már régen elfoglalhatta volna".[166]

E forrásokból úgy tűnik, hogy Kossuth arra hivatkozhatott, miszerint elég lett volna Aulich hadtestével körülzárni a budai várat, s az csakhamar megadta volna magát; a főseregnek pedig Bécs ellen kellett volna nyomulnia. Ludvigh leveléből viszont az is kitűnik, hogy Kossuthnak ez az ötlete már jóval korábban támadhatott, mert Görgeinek szóló levelében szól Aulich tábornok válaszáról is.[167]

Mi történt tehát? Irányi Dániel szerint, amikor Kossuth kinevezte őt a főváros kormánybiztosává, egyben megbízta: „mondja meg Aulich tábornoknak, siessen Görgei segítségére csapatainak egy részével, s csupán annyi katonát hagyjon

---

[164] *Katona* Budavár 429–431. és *Steier* II. 269–274.

[165] *Ludvigh János* 141. Ezt a részt ismerteti *Horváth Mihály* II. 511.

[166] *Katona:* Budavár 435. A levelet elsőként — német fordításban — közölte *Erzherzog Johann:* Geschichte des kais. kön. Infanterie-Regiments Erzherzog Wilhelm No. 12. Wien, 1880. II/2. k. LIX-LX. Ennek alapján már használta *Ferdinand Strobl von Ravelsberg:* Die ungarische Donau-Armee 1848/49. 2. kiad. Wien und Leipzig, 1908. 179–180. - *Spira György:* Negyvennyolc a nézetek keresztтüzében. (In:) Spira György - Szűcs Jenő szerk.: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. 36.; ill. *Spira György:* Jottányit se a negyvennyolcból! Bp., 1989. 343. azt állítja, hogy e levél cáfolhatatlanul bizonyítja, miszerint „Kossuth Buda ostromát Komárom felmentése után sürgős feladatnak minősítette ugyan, de nem Görgeinek a főhadszíntéren álló seregére, hanem egyedül Aulich tábornok hadtestére kívánta bízni". Ezzel kapcsolatos kételyeimet már a Századok 1991/3–4. számában megjelent kritikámban kifejtettem, 387. Az utóbbi időben Kosáry Domokos is megjegyezte, hogy „Görgei jelentése (...) nem éppen erről beszél". *Kosáry Domokos* II. 299. Spira György ennek hatására némileg finomított érvelésén, ám továbbra is úgy véli, hogy Kossuth csak akkor kérte Görgeit Buda bevételére, „amikor már megmásíthatatlan tényként kénytelen elkönyvelni, hogy a főssereg zöme megindult Buda felé, s ezért úgy látja, hogy ha megesett a hiba", akkor nincs más megoldás, mint siettetni az ostromot. Nem sokkal odébb viszont elismeri, hogy Kossuth Aulichhal kapcsolatos kombinációja tévedésen alapult. *Spira György*, 1998. 515–517.

[167] Ezt valószínűsíti Kossuth egy 1881-es visszaemlékezése a Görgeinek adott utasításról, közli *Kossuth:* Irataim II. 278. és Kossuth vidini levele; közli *Katona:* Kossuth 510–511.

a fővárosban, amennyi a budai várőrség sakkban tartásához szükséges; az ostromgyűrűt a kormánybiztosnak kellett volna teljessé tennie a nemzetőrség segítségével". Kossuth tehát, „akit leginkább Komárom felszabadítása foglalkoztatott, elegendőnek találta volna, ha Aulich csapatainak csupán egy része marad Buda alatt".[168] Irányi csupán egyetlen tényezőt felejt el: Kossuth, ha ezt is mondta, egy később túlzónak bizonyult hír alapján tette. Irányit ugyanis éppen azon a napon nevezte ki a főváros kormánybiztosává, amikor Debrecenbe érkezett Asbóth Lajos ezredes azon jelentése, „miszerint az ellenség Buda-Pestről folyó hó 24-én éjjeli két órakor kivonult, s a újépületi laktanyából minden lőszereit s ágyúit részint gőzösökön lefelé, részint pedig Budán át magával vitte".[169] Kossuth ezt a hírt hirdetményben tette közzé, s úgy értelmezte, hogy a cs. kir. csapatok teljesen kiürítették a fővárost; azaz Buda várát is elhagyták. Ilyen értelemben tudósította pld. Dembiński altábornagyot; s másnap is hasonló értelemben számolt be a képviselőház ülésében.[170] Ebben az esetben természetesen Aulich hadteste is az ellenség után indulhatott volna; valójában viszont, a Jellačić-hadtest és a budai várőrség miatt erről szó sem lehetett.

Kossuth április 25-én ebben az értelemben írt Aulichnak. Maga a levél elveszett, de ismerjük Aulich április 30-án kelt válaszát. Aulich ebben közölte: Kossuth azon nézete, hogy Buda alatt néhány zászlóaljat vessenek át a Dunán, célszerű lehetne, ha az ellenség Győr felé, és általában, felfelé koncentrálná erejét. Noha ezt több hír is megerősíteni látszik, neki, Aulichnak még mindig kétségei vannak afelől, mert aligha feltételezhető, hogy az ellenség Horvátországot feladná. A fővezérségtől azt a 29-i datálású hírt kapta, hogy az ellenség Komárom felől Székesfehérvárnak vonult, s ott ütötte fel főhadiszállását. Szeles Lajos kormánybiztos pedig arról értesítette, hogy Jellačić legalább 12.000 fővel és 70 löveggel Komáromnál áll. Ha ilyen jelentős ellenséges erők közé a Duna jobb partjára néhány zászlóaljat átdobna, ezeknek igen sok szerencsére lenne szükségük ahhoz, hogy visszajussanak. Noha az elővigyázatosság minden időben szükséges, a szerencsében sokkal inkább, mint a szerencsétlenségben, mert egy kis veszteség a megnőtt erkölcsi erőt ismét letörheti, s az egész ügyre rombolóan hathat. Azt is feltételezte, hogy a Kmety-hadosztály, amely már átkelt a Dunán Esztergomnál, azon célt tűzte ki, hogy Budát felszabadítja, s ezáltal nem veszíti el összeköttetését a főseregggel. A Kmety-hadosztállyal történő diszponálás jogát azonban a fővezérség magának tartotta fenn, Aulich tehát ezzel nem rendelkezhetett. Egész ereje — ide értve az Asbóth-hadosztályt is — 10.500 fő, 1539 ló és 49 löveg. Pestet azonban nem hagyhatja megszállatlanul, legalább 2000 embert hátra kell hagynia,

[168] *Irányi-Chassin* II. 263. Utóbb egy másik írásában is megemlékezett az Aulichnak szóló üzenetről (nem parancsról). „Az üzenet úgy szólt, hogy hagyjon Aulich két zászlóaljat Pesten, hadtestének többi részével pedig induljon a főserg után, hogy az ellenséget mielőbb teljesen kiszorítsák az országból. A budai várban levő ellenség szemmeltartása s netaláni kitöréseinek meggátlása végett, nekem leendvén kötelességem a két honvédzászlóaljhoz a szomszéd vidékről a nemzetőröket a vár körülzárására berendelni". Aulich azt válaszolta, hogy kész a kormányzó parancsát teljesíteni, de csak akkor, ha azt hozzá Görgei, mint fővezére útján juttatja el. „Beláttam, hogy igaza van s jelentésem folytán bizonyosan Kossuth is helyeselte a hadtestparancsnok válaszát". *Varga Ottó:* Aulich Lajos. (In:) uő. szerk.: Aradi vértanúk albuma. 5. kiadás. Bp., é. n. 65.

[169] KLÖM XV. 107–108.

[170] KLÖM XV. 115., 130.

s így csak 8000 fő áll rendelkezésére. Újabb hadműveletе a főerővel összehangzásban történik, s nem marad el a jó siker. Az Asbóth-hadosztály aznap Soroksárról Majosházára vonul, másnap Ráckevére, a Szekulits-hadosztály aznap Soroksárra, hogy megközelítse az átkelőt.[171]

Kossuth közben április 27-én újabb levelet írt mind Aulichnak, mind Görgeinek. Ebben értesítette Görgeit, hogy — ellentétben Asbóth április 24-i jelentésével — a főváros egésze nincs a magyar csapatok kezén; illetve hogy jó lenne, ha Aulich mielőbb átkelne a Duna jobb partjára. Görgei a levélre május 1-jén válaszolt, s közölte, hogy „Asbóth galimathiasa semmi zavart nem okozott, hála tisztelt Kormányzóelnök úr helyes előintézkedésének", illetve hogy Aulich április 29-én megkapta a parancsot, hogy Adony táján átkeljen a Dunán, ha lehet.[172]

Kossuth április 28-án újabb levelet írt Görgeinek. Ebben tudatta, hogy Aulich jelentette, miszerint mindmáig nem kapott utasítást Görgeitől, s így nem kezdhet újabb hadműveletbe. Kossuth attól tartott, hogy Aulich így elveszíti az értékes pillanatot. Ezért fontosnak tartja, folytatta, hogy Aulich Fejér és Tolna megyébe egy csapatot küldjön, s onnan Buda felé működjön.[173] Aulichnak ez a jelentése valószínűleg április 27-én kelt, s azonos lehetett a Görgeinek aznap délután 1 órakor küldött, fentebb ismertetett jelentéssel.[174]

Aulich említett április 30-i levelének okfejtése teljesen logikus volt. Kossuth azonban — Komárom felszabadításának hírét véve — immáron úgy vélhette, Görgei mégis csak mulasztott, amikor Aulichot nem sürgette a Dunán való mielőbbi átkelésre. Ebben a meggyőződésében megerősítette Welden elfogott április 21-i levele, amelyet május 1-jén olvasott. Aulichnak írott válaszában úgy vélte, hogy „a budai ellenséges csekély őrségnek részünkről bántatlanul hagyása az álladalomnak nagy kárával történt, és hogy a Budán összehalmozott tüzéri és egyéb javak háborítatlan tovaszállítását meg lehetett s részből tán még most is meg lehetne gátolni valamely ügyes diverzió által, mit azonban nem hiba gyanánt, hanem csak sajnálatképpen említek, hogy azt Tábornok Úr diszpozíció hiányában nem tehette".[175]

Az történt tehát, hogy Aulich április 30-i válaszának csupán egyik elemét hangsúlyozta – azt, hogy Görgei a Kmety-hadosztályt nem bocsátotta Aulich rendelkezésére, illetve hogy Aulich nem kapott határozottabb parancsot az előnyomulásra. Ebből született aztán az említett szemrehányás. Görgei indulatos reagálása három dologra mutathat: 1.) őt magát is meglepte a várőrség ellenállása 2.) valóban Kossuth kívánságára is fogott az ostromhoz 3.) alaptalannak tartotta Kossuth szemrehányását. Tény, hogy válaszlevelében az ostromról szólva a politikai vezetés és a közvélemény befolyását hangsúlyozta: „Midőn én Budavár megszállására eltökéltem magam, főképp a nemzet közkívánatának engedtem, és éppen azért szükségesnek látnám az ostromlást végpercig folytatni, hacsak a nem-

---

[171] MOL OHB 1849:6507. A levélen „máj. 2." olvasható, de Kossuth válaszának tanúsága szerint már 1-jén a kormányzóelnök kezében volt. KLÖM XV. 179.

[172] Közli *Hermann*, 1994. 975.

[173] KLÖM XV. 161.

[174] No. 399. MOL Görgei-ir. 1. cs. d. sz.

[175] KLÖM XV. 179.

zet Buda bevehetetlenségét s azzal tulajdon erőtlenségét egész Európa színe előtt bevallani nem akarja..."[176]

Május 4-ére Kossuth is kijózanodott az eddigi sikerek keltette mámorból. Ezen a napon már arról írt Görgeinek, hogy miután az a tavaszi hadjáratban „az ellenséget a Tiszáról az ország nyugati határaihoz menekvésre kényszerítette, erejében megtörte, 6 ütközetben megverte, Komáromot a nemzetnek megmentette, seregeinket a Dunán átvezette, s a megtört ellenséget mindenütt futásnak kényszerítette, ha mindezekhez Budának visszavételét hozzácsatolandja – hazánk védelme a harctéren oly karba lesz helyezve, hogy a legközelebbi időkre nézve a hadügyminiszterség a sereg parancsnokságnál sokkal fontosabbá válik". Majd azzal folytatja, hogy „a megszalasztott, szétvert, lehangolt és megkevesített ellenség folytonos üldözése körül egy ideig alkalmasint inkább az ország különböző részeibeni hadseregek kellő elosztása, s az ország biztosításának szempontjából teendő általános intézkedések lesznek azok, melyek Tábornok Úr magas hazaszeretetének s vezéri tapintatának a legfontosabb feladatul szolgálandnak – míg diszpozícióinak végrehajtása éppen személyes jelenlétét jó alvezérek választása mellett annyira igénybe nem veendi". Korántsem hiszi ugyan, hogy a szabadságharc a vége felé közeleg, de arról meg van győződve, „hogy mentünk már annyira, miszerint az ellenség ha meghódításunk eszméjével fel nem hág, úgyszólván újra kénytelen kezdeni a háborút, – s azt tudom, hogy ezt azon erővel, melyet most még hazánkban bír, siker reményével nem teheti". Vagy új erőt kell teremtenie, vagy az orosz segítséghez kel folyamodnia, s mindkettőhöz idő kell. Kossuth tehát kéri Görgeit, „vegye be mihamarébb Budát – s amint azt bevette, siessen a miniszteri tárcát átvenni".[177] Noha a levél egésze egyetlen nagy rábeszélés: Görgei mielőbb vegye át a hadügyminisztériumot, az előző levélben foglalt szemrehányásnak nyoma sincs benne. Kossuth maga is érezhette, hogy igazságtalan volt, mert ezt követően írott leveleiben egyetlen rossz szót sem szólt Buda ostromáról.

Május 6-án értesítette Dembińskit arról, hogy ha a várőrség tartani akarná Budát, azt rohammal veszik be. Annyira biztos volt a dologban, hogy egy másik átiratában úgy vélte: a vár bevétele még aznap megtörténhet. A Dembińskinek szóló levélben kifejtette: csak akkor lehet nyomatékot adni a feldunai fősereg műveleteinek, ha az alvidéki bonyodalmak megoldódnak, s az ottani káoszból egy együttműködő hadtest vagy egy nagyobb hadsereg áll elő, amely összehangzó irányba működik a fősereggel.[178]

Május 8-án arról írt Görgeinek, hogy három hét alatt 12–15.000 főnyi pótlékot küld a fősereg szaporítására, sőt, ha fegyverben és ruhában nem lesz hiány, akár többet is. A követendő haditervről úgy vélekedett, hogy két lehetőség van: Buda rövidesen megtörténő bevétele után vagy tovább űzik az ellenséget, vagy megállnak Győrnél. „Én az utóbbit hiszem szükségesnek és azon véleményben vagyok, hogy csak akkor menjünk át a Lajtán, ha legalább 50.000-et fordíthatunk magára ezen expedícióra; de attól is tartok, hogy ha pihenést engedünk az ellenségnek, majd kiépül a demoralizációból, melyet a folytonos vereségek okoztak,

[176] *Katona:* Budavár 435–436.
[177] KLÖM XV. 205–206.
[178] KLÖM XV. 218–219.

koncentrálja magát, tartalékát magához vonja, és Welden időt nyer haditervének elkészítésére, ami most nincs neki". Ezért legjobb lenne a vár bevétele után „gyorsan használni az időt, s mindent elkövetni, hogy mielőtt ő magát koncentrálhatná, az egyik hadsereget, akár azt a Duna bal partján, akár amazt Jellačić alatt, túlnyomó erővel megtámadjuk és megsemmisíteni próbáljuk". Ebben az esetben az erőösszpontosítás mit sem használ, főleg, ha Puchnerral (azaz a Bánságba betört cs. kir. erdélyi hadtesttel) a harc befejeződik. Kossuth tehát ezúttal sem a Bécs elleni támadást, hanem a Duna balparti cs. kir. erők megsemmisítését tűzte ki egyelőre hadicélul.[179] Május 10-én arról írt Bemnek, hogy Budát becsülettel már nem lehet be nem venni. „Még mindig Buda alatt vagyunk" – írta neki két nappal később.[180] Május 17-én tanácsokat adott Görgeinek a vár bevételével kapcsolatban.[181]

Május 22-én lelkesítő utóirattal tette közzé a Buda bevételéről szóló jelentést, s ugyanezen a napon Szemerével közösen gratulált Görgeinek: „...Ön eddigi hadjáratát az ős Buda várának bevételével koszorúzta meg. Fővárosát a hazának, székhelyét a nemzetgyűlésnek és kormánynak visszaadta. Sőt e diadal által siettette vagy éppen eszközlötte, hogy önálló nemzeti függetlenségünk Európa által elismertessék".[182] Egy nappal később, nyilván egyeztetett kormányálláspont eredményeként Batthány Kázmér külügyminiszter a következőket írta Pulszky Ferencnek, a kormány londoni képviselőjének: „Ezen, a nemzetre nézve annyira örvendetes s óhajtva várt esemény a magyar ügyekre nézve minden tekintetben nagy befolyással leend. Ha némely külföldi hatalmak mindeddig vonakodtak is Magyarországnak függetlenségi nyilatkozatát, mint bevégzett tényt tekinteni, míg hazánknak fővárosa az ellenségkezében van, míg attól lehete tartani, hogy mint erejének gyűlhelye oda használtassék, hogy a magyar kormányt és hadsereget újra a Tiszántúlra visszaszorítsa: Budának — az annyira erősített s a végelszántságig védelmezett Budának — bevétele e nehézségeket végképp elenyészteti; – e még inkább fogja a magyar hadsereg a külföldi népek minden kétségeit elenyésztetni, midőn a Duna mellett fekvő fővárosából bocsátandja ki hadjárati tudósításait".[183]

Lelkes hangvételű levélben gratulált Görgeinek Csány László közlekedésügyi miniszter is: „Buda tehát be van véve; mikor a töröktől visszavettük, egész Európa részt vőn visszavételében, a vársereg körülbelül Hentziéhoz hasonló volt, a várparancsnok egy *renegátus schweizi*, az *ostromló* sereg 22 ezeret vesztett – minő különbség!!"[184]

Összegzés

Rossz döntés volt-e Buda ostroma? Igaza volt- és van-e azoknak az utólagos bírálóknak, akik úgy vélik, a Bécs elleni támadás eldönthette volna a háború

[179] KLÖM XV. 238.
[180] KLÖM XV. 258., 290.
[181] KLÖM XV. 331.
[182] KLÖM XV. 375–376. Szemere hasonló lelkesedéssel számolt be a történtekről a képviselőházban. *Pap Dénes:* A parlament Debrecenben 1849. Lipcse, 1870. II. k. 194–198.
[183] HF I. 510–511.; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. I. k. 542–543.
[184] *Csány László* II. 314.

sorsát? Az ezzel kapcsolatos fejtegetéseknek Kossuthtól és Klapkától Irányi Dánielen és Horváth Mihályon át Asbóth Lajosig és Krivácsy Józsefig se vége, se hossza. Csakhogy Bécs bevétele nem jelentette volna a háború végét. A főváros 1848 októberében egyszer már a felkelők kezére jutott, de ez egyáltalán nem akadályozta meg a katonai ellenforradalom kibontakozását. A fő cél az ellenséges főerők megsemmisítése lett volna, ehhez azonban a magyar hadsereg nem rendelkezett a legfontosabbal: az erőfölénnyel. S ahogy Diószegi István a forradalom és szabadságharc 125. évfordulóján tartott előadásában kifejtette: „A magyar történetírás kedvenc vitája arról, hogy mi lett volna akkor, ha Pest idejében a bécsi forradalom segítségére siet, és ha Görgey Komárom után Buda helyett Bécsnek fordul, valójában hibás körben forog. A német fejlődés irányát az adott objektív feltételek mellett semmiféle külső hatással nem lehetett megváltoztatni. A német forradalom nem tudta megszervezni önmagát, és e képesség hiánya a német egység, és vele együtt a magyar forradalom sorsát is eldöntötte".[185]

Tény, hogy az orosz intervenció hírének megérkezése után mind Kossuth, mind Görgei igyekezett szabadulni az ostrom felelősségétől. Buda ostromát Görgei utólag többször is hibának mondotta, s a kormányt okolta érte.[186] 1849 augusztusában Paszkevics tábornagy számára írott rövid összefoglalójában már egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Buda ostroma volt a legnagyobb hiba, amelyet elkövethettünk, mert ez meggátolt bennünket abban, hogy kihasználjuk az osztrákok fölött Nagysarlónál (1849. április 19-én) aratott győzelmünket". A vár bevétele után erre többé nem volt lehetőség.[187] Ám, ahogy Görgei néhány évtizeddel később írta, semmi értelme az ostrom felelősségének kérdését feszegetni mindazoknak, akik abban részesek, azért, „mert Kossuth Lajos minden áron akarta (quod erat demonstrandum); Klapka György a legmelegebben pártolta s e tettét csak akkor bánta meg, mikor már késő volt; Görgei Arthur pedig újonc tehetsége szerint kivitte".[188]

E felelősségáthárítási kísérletek révén jöhetett létre az a paradox helyzet, hogy 1849 óta kortársak, politikusok, történészek és publicisták tucatjai keresik – egy győzelem felelősét.

Holott az adott katonai helyzetben Buda ostromán kívül nemigen volt más reális cél. A vár bevételével a honvédsereg komoly, 5000 főnyi veszteséget okozott az ellenségnek, 248 löveg és többezer gyalogsági fegyver jutott a magyar sereg kezére. A meglehetősen véres ostrom egyike volt a szabadságharc legrövidebb ostromműveleteinek: mindössze 17 napig tartott. Az ellenségnek okozott veszteséget tekintve pedig a legnagyobb győzelemnek mondhatjuk. A foglyul ejtettek számát tekintve, ehhez a győzelemhez csak az 1848. október 7-i ozorai diadal mérhető. Ozoránál azonban a horvát hadsereg legalacsonyabb harcértékű csapatai estek fogságba. Budánál a császári-királyi hadsereg négy elsőrangú zászlóaljat

---

[185] *Diószegi István:* A magyar forradalom nemzetközi helye. (In:) Spira György - Szűcs Jenő szerk.: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. 120.

[186] *Steier Lajos:* Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Bp., 1924. 312., 545.

[187] *Spira György:* Az emlékíró Görgei első szárnypróbálgatása. (In:) Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 178.

[188] *Görgei Arthur*, 1881. 34.

veszített. Emellett ez volt az egyetlen olyan eset 1848–49-ben, amikor egy hadsereg rohammal, s nem kiéheztetéssel vagy alkudozással foglalt el egy jelentős erődítményt. A szabadságharc leverésének oka nem a Budánál „elvesztegetett" három hét volt, hanem az az ellenséges túlerő, amely az elkövetkező hónapokban az országra zúdult.

FÜGGELÉK

A fősereg harcrendje, 1849. április 25.[189]

I. hadtest.[190]

Hadtestparancsnok: Klapka György vezérőrnagy

Vezérkari főnök: Kleinheinz Oszkár őrnagy

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. hadosztály	**Máriássy János alezr. Balásy szds. vk. tiszt.**				
		1. dandár	**Dipold Antal alezr.**				
6		6. honvédzalj.	Dipold Antal alezr.	782			
6		26. honvédzalj.	Beöthy őrgy.	668			
6		52. honvédzalj.	Szász őrgy.	645			
		6. hatfontos lovasüteg	Zerdahelyi szds.	160		120	8
18		**összesen**		**2255**		**120**	**8**
		2. dandár	Bobich János alezr.				
6		28. honvédzalj.	Huszóczy őrgy.	820			
6		44. honvédzalj.	Driquet őrgy.	930			
6		47. honvédzalj.	Inkey őrgy.	840			
		lovasüteg	Voigt fhdgy.	64		107	8
18		összesen		**2654**		**107**	**8**
36		**Hadosztály összesen**		**4909**		**227**	**16**
		2. hadosztály	**Kazinczy Lajos alezr. Dombrowski szds. vk. tiszt**				
		3. dandár	Schultz Bódog alezr.				
6		17. honvédzalj.	Schultz Bódog alezr.	844			
4		19. honvédzalj.	Nyeregjártó őrgy.	226			
6		39. gyalogezred 3. zalj.	Palóczy szds.	580			
2		utászok	Sebes szds.	206			
		tizenkétfontos üteg	Barta szds.	174		120	8
18		összesen		**2030**		**120**	**8**
		4. dandár	**Zákó István alezr.**				
6		34. honvédzalj.	Zákó István alezr.	790			
		hatfontos gyalogüteg	Lapiński fhdgy.	74		108	8
6		összesen		**864**		**108**	**8**
24		**Hadosztály összesen**		**2894**		**228**	**16**

[189] A datálatlan harcrend összesített adatait ápr. 25-én közli az Operations-Journal. (Az összeadás téves, mert 27.826 fő, 4537 ló és 109 löveg szerepel benne). A komáromi csata összveszteségéről nincs pontos adatunk. Lumniczer Sándor törzsorvos kimutatása szerint 120 sebesültet szállítottak be a kórházba. HL 1848–49. 24/257. *Klapka:* Nationalkrieg I. 375. összesen 800 főre teszi a saját veszteséget, igaz, az ellenségét 2200 főre, holott a cs. kir. adatok szerint ez nem haladta meg a 900 főt.

[190] A hadtest létszámkimutatása megegyezik az 1849. ápr. 9-én Csomádon kelt harcrend adataival. HL 1848–49. 20/537. Adataiból tehát levonandók az ápr. 19-i nagysallói és komáromi csaták veszteségei. A hadijelentésekben az előbbiről nincs szó, az utóbbinál Klapka 23 halottra, 37 sebesültre és 21 eltűntre tette saját veszteségét. HL 1848–49. 24/255. A nagysallói csata teljes veszteségét (I., III., VII. hadtest) a hadműveleti napló kb. 300 főre becsüli. Operations-Journal, ápr. 19.

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		Lovasdandár	**Dessewffy Arisztid ezr.**				
	8	1. (Császár) hezr.	Mesterházy ezr.	840	840		
	4	8. (Coburg) hezr. ezr. és 1. őrgy. oszt.	Berzsek alezr.	442	442		
	2	13. (Hunyadi) hezr.	Bobory őrgy.	212	212		
	2	14. (Lehel) hezr.	Pálffy szds.	168	168		
	16	**összesen**		**1662**	**1662**		
60	16	**Az egész összesen**		**9465**	**1662**	**455**	**32**

III. hadtest[191]

Hadtestparancsnok: Damjanich János vezérőrnagy

Vk. főnök: Ascherman Ferenc őrnagy

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. hadosztály	**Knezić Károly ezr. Benkő Rudolf szds. vk. tiszt**				
		1. dandár	**Kiss Pál ezr.**				
6		9. honvédzalj.	Sándor szds.	738			
4		34. (Porosz herceg) gyezr. 1. zalj.	Albrich Károly őrgy.	401			
6		34. (Porosz herceg) gyezr. 3. zalj.	Podoski őrgy.	636			
		5. lovasüteg	Csány fhdgy.	153		117	8
16		**összesen**		**1928**		**117**	**8**
		2. dandár	**Kökényesi Szaniszló alezr.**				
6		52. (Ferenc Károly) gyezr. 3. zalj.	Deszputh szds.	795			
6		65. honvédzalj.	Lehoczky szds.	837			
1		selmeci vadászok	Festetich szds.	93			
4		utászok	?	376			
		1/2 rakéta üteg	Gál hdgy.	36		12	2
17		**összesen**		**2137**		**12**	**2**
33		**Hadosztály összesen**		**4065**		**129**	**10**
		2. hadosztály	**József Wysocki ezr. Grochowalski szds. vk. tiszt**				
		3. dandár	**Czillich Ede alezr.**				
6		60. (Wasa) gyezr. 3. zalj.	Turner szds.	701			
6		42. honvédzalj.	Szabó szds.	649			
6		lengyel légió	Czernik szds.	510			
		4. hatfontos gyalogüteg	Philippovszky szds.	151		108	8
18		összesen		**2011**		**108**	**8**
		4. dandár	**Leiningen-Westerburg Károly alezr.**				
6		3. honvédzalj.	Földváry károly alezr.	865			
6		19. (Schwarzenberg) gyezr. 3. zalj.	Wunder szds.	651			
		7. hatfontos gyalogüteg	Markó szds.	118		73	6
12		**összesen**		**1634**		**73**	**6**
30		**Hadosztály összesen**		**3645**		**181**	**14**
		Lovashadosztály	**Nagysándor József vőrgy.**				
		Lovasdandár	**Kászonyi József ezr. Frits Gusztáv szds. vk. tiszt**				
	8	2. (Hannover) hezr.	Pikéty Gusztáv ezr.	799	799		
	6	3. (Ferdinand d'Este) hezr.	Kászonyi József ezr.	705	705		
	1	Lengyel dzsidások	Poninski szds.	82	82		

[191] Damjanich ápr. 28-án kelt jelentésében az ápr. 26-i csatáról azt írja, hogy a hadtest vesztesége gyalogságban jelentéktelen, a lovasságé és tüzérségé, valamint a centrumban és a balszárnyon harcolóké sokkal jelentősebb. HL 1848–49. 24/413.

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		3. hatfontos lovas üteg	Németh fhdgy.	123		96	6
	15	**összesen**		**1709**	**1586**	**96**	**6**
63	**15**	**Az egész összesen**		**9419**	**1586**	**406**	**30**

VII. hadtest

Hadtestparancsnok: Gáspár András vezérőrnagy

Vezérkari főnök: Zámbelly Lajos alezredes

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. hadosztály	**Kossuth Sándor ezr. Sarich János szds. vk. tiszt.**				
		1. dandár	**Horváth János alezr.**				
6		39. honvédzalj.	Adam Gyra őrgy.	915			
	8	9. (Miklós) huszárezr.	Horváth János alezr.	756	756		
		2. hatfontos lovasüteg	Kramper fhdgy.	88		69	5
6	**8**	**összesen**		**1759**	**756**	**69**	**5**
		2. dandár	**Waldberg Károly őrgy.**				
6		2. (Sándor) gyezr. 2. zalj.	Nachtigall Ferenc őrgy.	597			
6		60. (Wasa) gyezr. 1. zalj.	Birsy József őrgy.	487			
		4. hatfontos gyalogüteg	Johann Trebersberger fhdgy.	123		82	8
2		utászok	Molnár szds.[192]	173			
14			összesen		**1380**		**82**
		3. dandár	**Petheő Vilmos őrgy.**				
6		nógrádi (62.) honvédzalj.	Jakabfalvy szds.	660			
2		Újházy-vadászok.	Ujházi hdgy.	192			
		pozsonyi gyalogüteg	Schulcz szds.	91		57	5
8		**összesen**		**943**		**57**	**5**
28	**8**	**hadosztály összesen**		**4082**	**756**	**208**	**18**
		3. hadosztály	**Ernst Poeltenberg ezr. Leutsch Albert őrgy. vk. tiszt.**				
		7. dandár	**Pósta Ferenc őrgy.**				
6		1. honvédzalj.	Marschalkó Tamás szds.	518			
6		51. honvédzalj.	Hauszer Károly őrgy.	573			
1		utászok	Beke szds.	68			
	2	4. (Sándor) hezr.	Jeney szds.	176	176		
		5. hatfontos gyalogüteg	Harsay Ferenc szds.	135		85	7
13	**2**	**összesen**		**1470**	**176**	**85**	**7**
		8. dandár	**Zámbelly Lajos alezr.**				
5		14. honvédzalj.	Bukovszky Péter őrgy.	301			
6		1. pesti (66.) honvédzalj.	Gózon Lajos őrgy.	379			
1		utászok	Pinczkéry szds.	83			
	6	4. (Sándor) hezr.	Szepesházy őrgy.	479	479		
		1. hatfontos lovasüteg	Kovács szds.	60		85	7
12	**6**	**összesen**		**1302**		**479**	**85**
		9. dandár	**Liptay Ferenc alezr.**				
4		tiroli vadászzalj.	Liptay Ferenc alezr.	464			
3		48. (Ernő) gyezr. 3. zalj.	Karl Lasberg őrgy.	428			
7		**összesen**		**892**			
32	**8**	**Hadosztály összesen**		**3664**	**655**	**170**	**14**
		10. dandár	**Johann Weissl alezr.**				
3		52. honvédzalj.	?	499			

[192] alul ceruzával: Devecsery

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
4		gránátos zalj.	Johann Weissl alezr.	397			
1		utász	Sebes Emil szds.	72			
		lovas taracküteg	Őrzetty fhdgy.	94		44	5
		szabályos taracküteg	Jantsó fhdgy.	115		69	6
		röppentyűüteg	Köhlbaum hdgy.	46		29	2
		lőszertartalék	Malek Károly fhdgy.	74		65	
8		összesen		1297		207	13
68	16	Hadtest összege		9043	1411	585	45
60	16	I. hadtest	Klapka György vőrgy.	9465	1662	455	32
63	15	III. hadtest	Damjanich János vőrgy.	9419	1586	406	30
68	16	VII. hadtest	Gáspár András vőrgy.	9043	1411	585	45
191	47	összesen		27927	4659	1446	107

HL 1848–49. 51/2.

Komáromi várőrség[193]
Várparancsnok Guyon Richárd vezérőrnagy
VIII. hadtest
Hadtestparancsnok Lenkey János vezérőrnagy

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember		Löveg
				jan. 31.	máj. 19.	
6		2. (Sándor) gye. 3. zalj.	Brunswick Antal őrgy.	912	973	
2		34. (Porosz herceg) gye. 7. osztály	Vincenzo Dall'Aglio szds.	312		
1		7. honvédzalj. 1 szd.	Bayer Antal szds.	100[194]		
3		15. honvédzalj.	Deáky Gellért szds.	620		
6		18. honvédzalj.	Duschek Ferdinánd őrgy.	1140	590	
6		37. honvédzalj.	Majthényi Kálmán őrgy.	965	954	
6		40. honvédzalj.	Horváth József őrgy.	1005		
6		46. honvédzalj.	Straube Károly őrgy.	1115		
6		57. honvédzalj.	Greskovits Sándor őrgy.	1208		
6		64. honvédzalj.	Ruttkay István őrgy.	1022	962	
6		70. honvédzalj.	Kun Géza őrgy.	1573[195]		
6		71. honvédzalj.	Zichy Ottó őrgy.	1028[196]		
2		Utászok[197]				

[193] A komáromi várőrség csapatairól 1849. január 31. és május 19. között nem rendelkezünk olyan kimutatással, amely a létszámokat is feltüntetné. Itt a magasabb, 1849. januári létszámokat tüntettük fel, hozzátéve, hogy 1.) ez a létszám a téli harcok folyamán valószínűleg csökkent 2.) maga Guyon vezérőrnagy 1849. április 28-án összesen 10.000 főre, ezen belül 1000 betegre tette a várőrség létszámát. A január 31-i létszámot ld. MOL R 89. A Komáromi várra vonatkozó iratok. 6. tétel. Tábori orvosi jelentések. A csapatok összetételéről tájékoztat még Kosztolányi Móric ezredes 1849. febr. 14-i jelentése, közli *Hajagos József*: Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja. (Török Ignác szabadságharc alatti tevékenységéhez kapcsolódó okmánytár). (In:) Horváth László szerk.: Egy küzdelmes év katonái. Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 1998. 163. A május 19-i létszámra ld. Kazinczy Lajos ezredes jelentését Görgeihez. HL 1848–49. 29/60. Guyon jelentését közli *Bőhm - Farkas - Csikány* 125–126. A várőrség utólagos kimutatása 9000 főre teszi az őrséget. MOL Görgey-lt. b/47. fasc. *Thaly Zsigmond* 34–35. 10.650 főt és 32 tábori löveget említ. *Klapka*, 1851. I. 361. 9000 főre, 2 tábori ütegre (12–16 löveg) és 260 nehézlövegre becsüli a védősereget. A Görgei mellett szolgáló tiszt szerint a várőrség létszáma 8500 fő és 36 tábori löveg volt. *Clauser Mihály* 218.

[194] A század létszámára ld. Lázár György vezérőrnagy 1848. dec. 27-i jelentését. MOL KPA 530.

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember		Löveg
				jan. 31.	máj. 19.	
	1	13. (Hunyadi) hezr.	Nagy Lajos szds.	114[198]		
	2	18. (Attila) hezr. 1 osztály	Fekets János őrgy.	150		
		1. honvéd lovasüteg	Mihálovics József fhdgy.			6
		Vártüzérség	Krivátsy szds.	435		313
62[199]		összesen		11699		319[200]

A kikülönített csapattestek harcrendje, 1849. ápr. 25. előtt
II. hadtest
Hadtestparancsnok Aulich Lajos vezérőrnagy
Vezérkari főnök: Meszéna Ferenc alezredes

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		4. hadosztály	**Hertelendy ezr. opk. Albert hdgy. vk. tiszt.**				
		1. dandár	**Patay István alezr.**				
6		39. (Dom Miguel) gyezr.	Collig őrgy.	554			
6		48. honvédzalj.	Rakovszky őrgy.	677			
6		54. honvédzalj.	Szabó Gyallay Gusztáv őrgy.	763			
1		beregi szd.	Füzesséry szds.	116			
1		Bécsi légió	Reichhardt szds.	118			
		1. hatfontos gyalogüteg	Martinkovics hdgy.	183		93	8
		5. hatfontos gyalogüteg	Lechner fhdgy.	131		69	6
20		**összesen**		**2542**		**162**	**14**
		2. dandár	**Mándy Ignác őrgy.**				
	6	6. (Württemberg) huszárezr.	Mándy őrgy.	692	692		
	2	12. (Nádor) huszárezr.	Virágh Gedeon szds.	210	210		
	1	14. (Lehel) huszárezr.	Nödl szds.	154	143		
		2. hatfontos lovasüteg	Simonyi fhdgy.	95		68	5
		1/2 5. háromfontos üteg	Pethes hdgy.	59		32	3
	9	**összesen**		**1210**	**1045**	**100**	**8**
20	9	**Hadosztály összesen**		**3752**	**1045**	**262**	**22**
		5. hadosztály	**Szekulits István alezr. Szabó Imre szds. vk. tiszt**				
		3. dandár	**Mihály őrgy.**				
6		25. honvédzalj.	Kermpotich szds.	770			
6		56. honvédzalj.	Kisfaludy Móric őrgy.	1001			

[195] A zászlóalj létszámára ld. Lázár György vezérőrnagy 1848. dec. 27-i jelentését. MOL KPA 530.

[196] A zászlóalj létszámára ld. Lázár György vezérőrnagy 1848. dec. 27-i jelentését. MOL KPA 530.

[197] Az utászokra ld. a várőrség utólagos harcrendjét. MOL Görgey-lt. b/47. fasc.

[198] A század létszámára ld. Lázár György vezérőrnagy 1848. dec. 27-i jelentését. MOL KPA 530.

[199] Guyon ápr. 28-i jelentése szerint a várőrség állománya 58 gyalogszázad volt. Valószínűleg időközben a 7. honvédzászlóalj századát más alakulatba osztották be, s ez lett a sorsa a 34. gyalogezred 2 századának is.

[200] A lövegszámra ld. Johann Kothny százados 1848. nov. 27-i kimutatását. MOL OHB 1848:4396. A tüzérség áprilisi felállításának kimutatását *közli Csikány Tamás:* A magyar tüzérség az 1848/49-es szabadságharcban. (In:) Enzsöl Gyula szerk.: A magyar tüzérség kialakulása és fejlődése. I. A magyar tüzérség kialakulása és fejlődése a második világháború kezdetéig. H. és d. n. [Bp., 1991.] 66.

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
3		Bocskai-csapat	Kovács szds.	479			
		1 hatfontos gyalogüteg	Mezei szds.	140		98	6
15		**összesen**		**2390**		**98**	**6**
		4. dandár	**Buttler őrgy.**				
6		60. honvédzalj.	Sztojanich őrgy.	752			
6		61. honvédzalj.	Csúzy őrgy.	1041			
		2. tizenkétfontos üteg	Radenics fhdgy.	185		140	8
12		összesen		**1978**		**140**	**8**
27		**Hadosztály összesen**		**4368**		**238**	**14**
47	**9**	**Hadtest összesen**		**8120**	**1045**	**500**	**36**

12. hadosztály
Hadosztályparancsnok: Asbóth Lajos ezredes

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
	2	17. (Bocskai) huszárezr.	Török szds.	261	261		
	1	Kun lovasok	Pálinkás őrgy.	74	74		
6		49. honvédzalj.	Sztankó Soma őrgy.	608			
6		63. honvédzalj.	Egyed Ignác őrgy.	819			
2		25. honvédzalj.	Tóth szds.	224			
1		Nagykőrösi portyázó csapat	Mészáros szds.	120			
1		Pozsonyi vadászok	Lugosi szds.	122			
1		utászok	Behm szds.	137			
		1/2 11. hatfontos gyalogüteg	Kövess fhdgy.	88		56	3
		5. háromfontos gyalogüteg	Verdesi hdgy.	105		75	6
		1/2 1. háromfontos gyalogüteg	Staindl fhdgy.	57		22	4
		összesen		**2615**	**335**	**153**	**13**

Beniczky Lajos őrnagy különítménye

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
3		15. honvédzalj. 1–3. szd.	[Záborszky Imre szds.]	545			
2		Beniczky-gyalogság	Herskovits Jakab szds.	231			
	1/2	a 9. (Miklós) és a 12. (Nádor) hezr.-ből	János fhdgy.	30	30		
		2 löveg a pozsonyi ütegből	Fritz hdgy.	36		24	2
		összesen		**842**	**30**	**24**	**2**

Görgei Ármin őrnagy különítménye

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
1		14. honvédzalj. 5. szd.	Frank Jakab szds.	97			
2		19. honvédzalj.	Petróczi szds.	202			
2		34. (Porosz herceg) gyezr.	Schimlovics szds.	183			
1		német légió	Franz Weisz szds.	114			

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		utászok	Gerster hdgy.	25			
	1	9. (Miklós) hezr.	Schelly Sámuel szds.	103	103		
		2 löveg a pozsonyi ütegből	Borsos hdgy.	34		18	2
6	1	**összesen**		758	103	18	2

VII. hadtest, 2. hadosztály.
Hadosztályparancsnok: Kmety György ezredes

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. dandár	**Gergelyi János alezr.**				
6		10. honvédzalj.	Ádám szds.	605			
6		23. honvédzalj.	Pongrácz László őrgy.	772			
6		33. honvédzalj.	Földváry Albert szds.	750			
		3. hatfontos gyalogüteg	Traub Kálmán fhdgy.	122		76	7
18		**összesen**		2249		76	7
		2. dandár	**Újváry őrgy.**				
6		45. honvédzalj.	Ányos János szds.	875			
6		2. besztercei honvédzalj.	Mikovinyi őrgy.	663			
		magyar vadászok	Ruszter György szds.	244			
1		utászok	Beiwinkler szds.	99			
		4. hatfontos lovasüteg	Havas fhdgy.	132		105	8
15		**összesen**		2013		105	8
		3. dandár	**Üchtritz Emil őrgy.**				
	6	10. (Vilmos) hezr.	Mezey Károly őrgy.	520	520		
		5. hatfontos lovasüteg	König Endre szds.	101		85	6
	6	**összesen**		621	520	85	6
33	6	**Hadosztály összesen**		4883	520	266	21

gysz.	Alakulat	Parancsnok	Ember
	Kékessi Mihály szds.		
6	13. honvédzalj.	Kékessi Mihály szds.	553
	összesen		553

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
47	9	II. hadtest	Aulich Lajos vőrgy.	8120	1045	500	36
		12. hadosztály	Asbóth Lajos ezr.	2615	335	153	13
		Beniczky-különítmány	Beniczky Lajos őrgy.	842	30	24	2
6	1	Görgei-különítmény	Görgei Ármin őrgy.	758	103	18	2
33	6	VII. hadtest 2. hadosztály	Kmety György ezr.	4883	520	266	21
6		13. honvédzalj.	Kékessi Mihály szds.	553			
		összesen		17771	2033	961	74

HL 1848–49. 51/8.

A magyar fősereg, 1849. ápr. 25. körül

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
60	16	I. hadtest	Klapka György vőrgy.	9465	1662	455	32
63	15	III. hadtest	Damjanich János vőrgy.	9419	1586	406	30
68	16	VII. hadtest	Gáspár András vőrgy.	9043	1411	585	45
191	**47**			**27927**	**4659**	**1446**	**107**
Kikülönített csapatok							
		A főváros alatt					
47	9	II. hadtest	Aulich Lajos vőrgy.	8120	1045	500	36
		12. hadosztály	Asbóth Lajos ezr.	2615	335	153	13
33	6	VII. hadtest 2. hadosztály	Kmety György ezr.	4883	520	266	21
				15618	**1900**	**919**	**70**
A Buda ostromára bevethető erők				43545	6559	2365	177
		A Felvidéken					
		Beniczky-különítmény	Beniczky Lajos őrgy.	842	30	24	2
6	1	Görgei-különítmény	Görgei Ármin őrgy.	758	103	18	2
6		13. honvédzalj.	Kékessi Mihály szds.	553			
				2153	**133**	**42**	**4**
Kikülönített csapatok összesen				17771	2033	961	74
Mozgó csapatok összesen				45698	6692	2407	181
58	3	Komáromi várőrség	Guyon Richárd vőrgy.	9000	?	?	319
		összesen		**54698**[201]	**6692+?**	**2407+?**	**500**

A cs. kir. fősereg létszáma

Magyarországon működő cs. kir. hadsereg. Állománykimutatás 1849. április 21-től 30-ig

Alakulat	Állomány											
	Tényleges		Ezek közül				Maradnak helyben		Ezek közül			
			Vezényelve		távollévő, beteg, szabadságolt				lábadozó és más módon szolgálatképtelen		harcképes	
	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló
I. (Schlik) hadtest												+
Liechtenstein altbgy. hopk.												
Parrot vőrgy. ddpk.	7194	751	238	6	1871	10	5119	705	107	77	4905	628
Falkenhayn vőrgy. ddpk.	2384	1882	87	81	867	383	1250	1418	69	41	1119	1377
Schwarzenberg altbgy. hopk.												
Schütte vőrgy. ddpk.	5852	461	173	19	1690	34	3989	408	217	7	3676	401
Fiedler vőrgy. ddpk.	5671	205	152	4	2074	1	3445	202	91	1	3282	201
Hadtest tüzér tartalék	580	397	1		44	2	537	395	20	5	507	390
összesen	**21681**	**3696**	**651**	**110**	**6546**	**430**	**14340**	**3128**	**504**	**131**	**13489**	**2997**
II. (Csorich) hadtest												
Lobkowitz altbgy. hopk												
Liebler vőrgy. ddpk.	4210	204	126	2	1168	1	2898	201	60		2776	201
Simbschen ezr. ddpk.	-	-	-	-	-	-	1323	1343	56	76	1216	1267
Colloredo vőrgy. hopk.												
Wyss vőrgy. ddpk.	-	-	-	-	-	-	3795	343	81	1	3614	342
Derschatta ezr. ddpk.	5471	208	138		1222	23	4111	185	399	5	3622	180
Hadtest tüzér tartalék	988	759	10	15	73	24	903	723	28	4	860	719
Összesen							13030	**2795**	**624**	**86**	**12088**	**2709**
III. (Simunich) hadtest												+
Lederer vőrgy. hopk.												
Ettinghausen alezr. ddpk.	4516	191	20				4091	164	86	14	3909	150

[201] A Görgei mellett szolgáló tiszt szerint a feldunai hadsereg és a komáromi várőrség teljes állománya 53.350 fő és 212 tábori löveg volt. *Clauser Mihály* 218.

Alakulat	Állomány											
	Tényleges		Ezek közül				Maradnak helyben		Ezek közül			
			Vezényelve		távollévő, beteg, szabadságolt				lábadozó és más módon szolgálatképtelen		harcképes	
	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló
Dossen ezr. ddpk.	4777	247	11		366	5	4125	242	65	14	3965	228
Burits altbgy. hopk.												
Veigl vőrgy. ddpk.	4776	1042	9	6	641	5	3761	1024	51	56	3616	968
Sossai vőrgy. ddpk.	3877	226	7		1006	12	3029	226	51		2901	226
összesen	**17946**	**1706**	**47**	**6**	**2013**	**22**	**15006**	**1656**	**253**	**84**	**14391**	**1572**
Tartalék (Wohlgemuth) hadtest												
Herzinger vőrgy. hopk.												
Theissing vőrgy. ddpk.	7705	769	442	29	2854	22	5183	668	198	13	4859	655
Jablonowski vőrgy. ddpk.	6796	422	463	33	2080	72	4465	242	200	9	4204	233
Perin vőrgy. ddpk.	4744	367	198	12	1838	147	3736	329	121	16	3530	313
Hadtest tüzértartalék	974	660	3	3	810	26	846	587	33	9	802	578
Összesen	**20219**	**2218**	**1106**	**77**	**7582**	**267**	**14230**	**1826**	**552**	**47**	**13395**	**1779**
Tüzér főtartalék	658	564	19	14	4853	315	600	547	24		563	513
Lőszer főtartalék					49	3	541	236			517	236
Mindösszesen							**57747**	**10188**	**1957**	**348**	**54443**	**9806**

Oroszvári főhadiszállás, 1849. május 1.

Alakulat	Állomány											
	Tényleges		Ezek közül				Maradnak helyben		Ezek közül			
			Vezényelve		távollévő, beteg, szabadságolt				lábadozó és más módon szolgálatképtelen		harcképes	
	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló	Fő	Ló
I. (Schlik) hadtest	21681	3696	651	110	6546	430	14340	3128	504	131	13489	2997
II. (Csorich) hadtest							13030	2795	624	86	12088	2709
III. (Simunich) hadtest	17946	1706	47	6	2013	22	15006	1656	253	84	14391	1572
Tartalék (Wohlgemuth) hadtest	20219	2218	1106	77	7582	267	14230	1826	552	47	13395	1779
Tüzér főtartalék	658	564	19	14	4853	315	600	547	24		563	513
Lőszer főtartalék					49	3	541	236			517	236
Mindösszesen							**57747**	**10188**	**1957**	**348**	**54443**	**9806**

Fegyvernemi összetétel

Hadtest	Gyalogság			Lovasság		Tüzérség						
	Zalj.	Vadász sz.	fő	Szd.	Fő	Könnyű gyalogüteg	nehéz	Lovasüteg	Röppentyű üteg	Löveg	Fő	Ló
I. hadtest	16	2	9688	21	1703	5	2	1	1	54	1096	872
II. hadtest	10	8	9511	17	1364	4	2	2 1/2	1	57	1261	1065
III. hadtest	15 2/6	2	12736	6	698	3 1/2	1	2	1	45	825	692
Tartalék hadtest	15	6	11335	11	1282	4	2	1/2	2	51	939	821
Tüzér főtartalék						1/2	1	2	1 1/2	30	1080	783
Mindösszesen	**56 2/6**	**18**	**43270**	**55**	**5047**	**17**	**8**	**8**	**6 1/2**	**237**	**5201**	**4233**

A három fegyvernem összege

Fegyvernem	Fő	Ló	Löveg
Gyalogság	43270		
Lovasság	5047		
Tüzérség	5201		237
Összesen	**53518**	**4233**	**237**

HL 1848–49. 25/50a.

Buda, 1849. április 23.
A Jellačić-hadtest létszáma

Csapattest	Fő	Ló	Löveg
Hartlieb altbgy., hopk.			+
Grammont vőrgy., ddpk.			
5. vadászzalj.	1037	27	
Bródi hőr. ezr. 2. zalj.	941	28	
Gradiskai hőr. ezr. 2. zalj.	993	31	
Otocsáci hőr. ezr. 3. zalj.	785	31	
Ápoló osztag	98		
Báni huszárezr. alezr. o.	174	172	
6. hatfontos gyalogüteg	128	97	6
Összesen	4176	386	6
Rastić vőrgy., ddpk.			+
Otocsáci hőr. ezr. 1. zalj.	737	29	
Otocsáci hőr. ezr. 2. zalj.	652	29	
Szluini hőr. ezr. 3. zalj.	817	32	
Ogulini hőr. ezr. 3. zalj.	?		
Báni huszárezr. 1 o.	168	179	
1. hatfontos gyalogüteg	120	93	6
1. tüzér közvetlen tartalék	31	32	
Összesen	2525	394	6
Dietrich altbgy., hopk.			
Budissavlievič vőrgy., ddpk.			+
Likai hőr. ezr. 3. zalj.	874	29	
Varasd-szentgyörgyi hőr. ezr. 3. zalj.	915	31	
2. báni hőr. ezr. 3. zalj.	762	18	
Báni huszárezr. 1 o.	169	180	
5. hatfontos gyalogüteg	126	99	6
2. tüzér közvetlen tartalék	30		
Összesen	2876	388	6
Horváth vőrgy., ddpk.			
Bécsi önkéntes vadászosztály	383		
2. román hőr. ezr. 1 o.	274		
12. (Vilmos) gye. 1. zalj.	833		
2. báni hőr. ezr. 4. zalj.	736		
1. (János főherceg) dr. e.	232	220	
6. hatfontos lovasüteg	101	100	6
2. röppentyűüteg	-	-	
Összesen	1533	1567	6
Ottinger vőrgy., hopk.			+
Fejérváry ezr., ddpk.			+
7. (Hardegg) vértese.	621	641	
6. (Wallmoden) vértese.	778	778	
5. hatfontos lovasüteg	134	148	6
Összesen	1533	1567	6
Sternberg ezr., ddpk.			+
3. (Ferenc József császár) dr. e.	603	619	
3. (Szász király) vértese.	484	469	
9. hatfontos lovasüteg	134	142	6
3. tüzér közvetlen tartalék	24	32	
Összesen	1245	1262	6
Pointner ezr., ddpk.			+
2. hatfontos gyalogüteg	127	101	6
10. hatfontos lovasüteg	153	142	6
13. röppentyűüteg	101	97	6
16. röppentyűüteg	102	97	6
1. tizenkéntfontos üteg	146	112	6
2. tizenkéntfontos üteg	141	116	6
1. tüzér segédtartalék	141	158	
Összesen	911	823	36
Teljes összeg	15795	5137	74

KA AFA Karton 1930. Südarmee unter Jellačić. 1849-4-23.

KÖNYVÉSZETI ÉS LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

A feldunai hadtest	A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Bp., 1925.
1848–49.	Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai
AFA	Alte Feldakten
Asbóth I-II.	Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. Pest, 1862. I-II. k.
Asserman Ferenc	Assermann Ferenc: Görgei. Viszhangok a cáfolatokra. Pest, 1868.
Bőhm-Farkas-Csikány	Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998.
Clauser Mihály	Clauser Mihály: Egykorú kézirat Budavár 1849. évi visszafoglalásáról. Magyar Katona Szemle, 1938. II. k.
Csány László II.	Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. II. k.
Dispositions-Protokoll	Dispositions-Protokoll der ungarischen Insurgentenarmee Görgei vom 28-ten April bis 3-ten July 1849. HL 1848–49. 36/192.
Gelich II-III.	Gelich Rikhárd: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp., é. n. I-III. k.
Görgei-ir.	MOL H 115. Görgei Artúr iratai
Görgei Arthur, 1881.	Görgei Arthur: Még egyszer Kossuth és Görgei. Klny. a Budapesti Szemle 53. számából. Bp., 1881.
Görgey Artúr I-II.	Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1988. I-II. k.
Görgey István II.	Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Bp., 1885–1888. I-III. k.
Görgey-lt.	MOL P 295. A Görgey-család levéltára
Hermann Róbert, 1994.	Hermann Róbert: Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai. Századok, 1994/5.
Hermann: Győr	Hermann Róbert: Győr város és megye a hadtörténete 1848–49-ben. Győr, 1998.

HF I.	A Háborús Felelősség. I. kötet
HL	Hadtörténelmi Levéltár
Horváth Mihály II..	Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 2. kiadás. Bp., é. n. II. k. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem).
Irányi-Chassin II.	Irányi Dániel - Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Fordította Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Bp., 1989. II. k.
KA	Kriegsarchiv, Wien
Katona Tamás I-II.	Katona Tamás szerk.: Az aradi vértanúk. 1. kiadás. Bp., 1979. I-II. k.
Katona: Budavár	Katona Tamás szerk.: Budavár bevételének emlékezete 1849. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Bp., 1989.
Katona: Kossuth	Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1987., 1994.
Klapka: Emlékeimből	Klapka György: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1986.
Klapka: Memoiren	Memoiren von Georg Klapka. April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850.
Klapka: Nationalkrieg I.	Georg Klapka: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1851. I. k.
KLÖM XIV.	Kossuth Lajos összes munkái. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Bp., 1953.
KLÖM XV.	Kossuth Lajos összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Bp., 1955.
Kmety, 1861.	Mein Leben und Wirken in Ungarn. Írta Görgei Arthur. Megbírálva Kmety György egykori magyar tábornok által. Ford. H[uszár] I[mre]. Pest, 1861.
Kosáry Domokos I-II.	Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Bp., 1994. I-II. k.
Kossuth: Irataim II.	Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. II. k. Bp., 1881.
KPA	MOL H 2. Kossuth Polizei-Akten
Ludvigh János	Lengyel Tamás: Ludvigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Történetírás, 1938.
Makray Aladár	Makray Aladár: Kossuth Lajos levelei Bem altábornagyhoz 1849. évi márc. - jún.-ig. Pest, 1870.

MOL	Magyar Országos Levéltár
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai
Operations-Journal	Operations-Journal der ungarischen Insurgenten Armee angefangen vom 22-en März 1849 bis 9-ten July 1849. HL 1848–49. 37/37a.
Pusztaszeri László, 1984.	Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban. Bp., 1984.
Pusztaszeri László, 1995.	Pusztaszeri László: Magyar múlt – magyar sorsok. Bp., 1995.
Rédvay István	Rédvay István: Az 1849 április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. Hadtörténelmi Közlemények 1934.
Spira György, 1956.	Spira György: A honvédsereg stratégiai ellentámadása és a szabadságharc nemzeti egységfrontjának felbomlása 1849 tavaszán. II. Hadtörténelmi Közlemények, 1956/3–4.
Spira György, 1998.	Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp., 1998.
Steier Lajos	Steier Lajos: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp., é. n.
Szemere	Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990.
Szillányi Péter	Szillányi Péter: Komorn im Jahre 1849 mit besonderem Hinblick auf die Operationen der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag. Leipzig, 1851.
Thaly Zsigmond	Thaly Zsigmond: The Fortress of Komárom during the War of Independence. London, 1852.
Vukovics Sebő	Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1982.

Egyéb rövidítések

alezr.	alezredes, alezredesi
altbgy.	altábornagy
ddpk.	dandárparancsnok
ezr.	ezredes, ezredesi
fhdgy.	főhadnagy
gyezr.	gyalogezred
gysz.	gyalogszázad
hdgy.	hadnagy
honvédzalj.	honvédzászlóalj
hopk.	hadosztályparancsnok

hőr.	határőr
lsz.	lovasszázad
o.	osztály
őrgy.	őrnagy, őrnagyi
szd.	század
szds.	százados
vadászszd.	vadászszázad
vk.	vezérkari
vőrgy.	vezérőrnagy
zalj.	zászlóalj

Róbert, Herman

LA GENÈSE D'UNE DÉCISION FATALE. PROJETS MILITAIRES DE GÖDÖLLŐ À KOMÁROM, 7–29 AVRIL 1849

(Résumé)

L'étude présente analyse l'un des problèmes le plus contesté de la lutte de libération hongroise: pourquoi la direction militaire se décida-t-il à reprendre Buda au lieu de persecuter l'armée impériale et royale à la fin de la campagne de printemps? D'après l'étude c'était une décision à la fois militaire, à la fois politique et elle ne peut pas êter interprétée uniquement par l'une ou l'autre de ces deux facteurs. Elle essaie de repondre aux questions suivantes par rapport au siège: qu'avait le but militaire de la deuxième partie de la campagne de printemps? A qui attribuer l'idées du siège de Buda? Quelles étaient les raisons politiques favorables au siège? Comment étaient la répartitions de forces militaires à la fin d'avril de 1849? Quelles connaissances possédait la direction de l'armée principale hongroise des manoeuvres et de intentions de l'armée impériale et royale? Comment déroula la conseil de l'armée de 29 avril 1849 qui proclama le siège. L'une de raisons du problème est que la correspondance entre Kossuth et Görgei possède beaucoup de défauts pour cette préiode et la genèse de la décision ne peut être reconstruée que par des sources secondaires. L'auteur analyse les mémoires existant de l'époque, présent leurs contradictions et prend en considération les documents de la gestion militaire hongroise. D'après lui le but principal politique était que Kossuth espérait l'approbation diplomatique de la Hongrie indépendante après la Déclaration d'Indépendance même par la reprise de Buda. Cela se prouve par les actions de mars-avril de Kossuth. L'étude présente approuve que Kossuth trouvait la libération de Buda comme le but principale militaire de la campagne de printemps. Parmi les raisons militaires se trouvent l'épuisement de l'armée nationale, les problèmes de ravitallement de munition, l'incertitude sur les aictions de l'adversaire et qu'un état tranquille peut être crée au milieu du pays par la prise de Buda. L'armée impériale et royale n'était pas démoralisée malgre ses pertes remarquables et pouvait concventrer deux fois plus de forces devant Vienne que celles possédées par Görgei à la fin de la campagne de printemps. Lors de l'évacuation de la capitale l'armée hongroise ne pouvait pas laisser sans garde l'entourage de Buda par la suit de l'armée de Jellasi lancée vers sud. Une autre question est que Kossuth critiquait ensuite cette décision et et il affirmait qu'il n'avait point de participation à cela Cependant le seul but réel au niveau militaire était la reprise de Buda. Les chiffres des contingents publiés à la fin de l'étude l'affirment. Une situation paradoxale se pose par l'effet de la recherche d'un souffre-douleur quit fait – depuis 150 ans – beaucoup cherchaient et cherchent le responsable d'une victoire.

A FATAL DECISION. HUNGARIAN WAR PLANS FROM GÖDÖLLŐ TO KOMÁROM, APRIL 7–29, 1849

by Hermann Róbert
(Summary)

The study discusses one of the most controversial elements of the history of the Hungarian war of independence, namely the reasons of the Hungarian high command to decide for the recapture of Buda instead of pursuing the Austrian army at the end of the Spring Campaign. The author maintains that the decision was military and political at the same time, so it cannot be analyzed from a single point of view. As regards the siege the following questions arise: What was the military purpose of the second phase of the Spring Campaign? On whose initiative did the commanders decide for the siege of Buda? What were the political reasons supporting the siege? How far did the leaders of the main Hungarian corps know of the manoeuvres and intentions of the Austrian troops? What actually happened at the war council of April 29, 1849 when the decision was made?

Uncertainties arise from the fact that the surviving correspondence of Kossuth and Görgei is incomplete, so the process of making the decision can be reconstructed only on the basis of secondary

sources. The author analyzes the surviving documents including those of the maneouvres and points out their contradictions. He thinks that the primary political aim of the siege must have been to ensure diplomatic recognition abroad, as Kossuth hoped after the Independence Manifesto had been accepted. His statements in March and April, 1849 testify to this fact. The author maintains that Kossuth considered the liberation of the country's capital city as the primary aim of the Spring Campaign. The military reasons must have been that the Hungarian army was exhaused, there were problems with the ammunition supply, and uncertainty as to the intentions of the enemy. Besides, the recapture of Buda would have cleared the way for creating a clear-cut situation in the central part of the country. Despite its serious defeats, the Austrian army was not demoralized and its troops defending Vienna were twice as numerous as those of Görgei at the end of the Spring Campaign. When the capital was evacuated Jellai's corps was sent southward, so the Hungarian army could not leave Buda unprotected.

Due to the protracted siege, Kossuth later criticized the decision for it and after the defeat of the war of independence he even denied having been a party to it. However, the recapture of Buda was the only reasonable objective for a military operation at the end of the Spring Campaign. The returns of strength at the end of the study convincigly demonstrate this statement. Paradoxically, due to the subsequent witch-hunt, the man responsible for the victory has not been found ever since.

Gergely András

BÉCS ÉS PEST-BUDA 1848 NYÁRI IRATVÁLTÁSA A MAGYAR HADÜGYI ÖNÁLLÓSÁG ÜGYÉBEN

Az alább közlésre kerülő, a bécsi 1848-as minisztertanács aktái között fennmaradt irategyüttes nem teljesen ismeretlen a kutatás előtt. Hivatkozik rá F. Kiss Erzsébet alapvető munkája az 1848-as magyar minisztériumokról[1], említést tesz róla az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek újabban megjelent kiadása is[2]. Feldolgozásra, elemzésre azonban még nem kerültek, pedig a magyar hadügyi önállóság kialakításának 1848 május–július közötti korszakában éppen nem jelentőség nélküliek.[3]

Az 1848 áprilisi törvények magyar államjogi értelmezés szerint teljes hadügyi önállóságot biztosítottak, hiszen nem véletlenül szerepeltek azokban a „végrehajtó hatalom" teendői között „katonai", illetve még egyszer hangsúlyozottan „bármely honvédelmi" tárgyak. Nyilvánvaló az is: ha külön intézkedtek arról, hogy a magasabb katonatiszti kinevezések és a hadsereg határokon kívüli „alkalmazása" a király személye körüli miniszter ellenjegyzésétől függ, akkor értelemszerűen a magyar hadügyminiszter ellenjegyzési hatásköre *minden más* katonai-honvédelmi ügykörre kiterjed, azok tehát a „végrehajtó hatalom" fogalomkörébe tartoznak. A miniszteri felelősség elvéből következően a magyar államjogi álláspont szerint a hadsereg szétválasztása, a teljeskörű magyar hadügy és honvédelem létrejötte már csak a törvények végrehajtásának, egy bizonyos idő elteltének kérdése volt.[4] Bécsben — ha jóindulattal közelítünk a magyar hadügyi, egyáltalán az államjogi önállóság ottani értelmezéséhez — nem ismerték pontosan az áprilisban létrejött helyzetet, az új államjogi megoldásokat.[5] Az első hetekben kivártak, mivel a for-

[1] *F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 322.

[2] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung I. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. (S. a. r.: Kletečka, Thomas) Wien, 1996. (a továbbiakban: Öst. Min.r.) 479.

[3] A hadügyi önállóság kérdéseiről: *Böhm Jakab:* A Magyarországi Főhadparancsnokság 1848 tavaszán. 1848. április 16 – 1848. május 23. Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 2. 241–287.; *Urbán Aladár*: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza. Hadtörténelmi Közlemények, 1971. 2. 211–235.; *uő*: Az 1848-as hadügyminisztérium megszervezése (1848 április–december). Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 1. 42–71.; *uő*: Batthyányi Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986.

[4] Az áprilisi törvények értelmezéséről: *Szabad György*: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Szerk.: *Spira György* és *Szűcs Jenő*) Bp. 1976. 49–64.; *uő*: Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán. Századok, 1982. 6. 1175–1192.; *Gergely András:* Az 1848-as magyar polgári államszervezet. In: A magyarországi polgári államrendszerek. (Szerk.: *Pölöskei Ferenc – Ránki György*) Bp. 1981. 30–50. – F. Kiss Erzsébet megállapítása szerint a törvényhelyek „lényegében összefoglalhatók az állandó katonasággal való tényleges rendelkezés fogalma alatt"; bár azt is hozzá teszi, hogy a törvény „nem elég határozott". *F. Kiss:* i. m. 312., 314.

[5] Tény, hogy hivatalos formában az új osztrák államhatalmi szervekkel nem közölték a magyar áprilisi törvényeket. A bécsi minisztériumban később felbukkanó vélemények tájékozatlanságról *is* tanúskodnak.

radalom a Habsburg Birodalom nyugati részében kaotikus állapotokat teremtett. Bécsben is új irányító szervek jöttek létre, illetve a birodalom egészének föderatív átrendeződése kezdett kirajzolódni, amely megoldás másként illesztette volna be Magyarországot a birodalom egészébe.[6] A bécsi kormány azonban, az itáliai tartományok elszakadását és Magyarország különválását (legalábbis időlegesen) tudomásul véve, mihamar érvényesíteni próbálta befolyását a fennmaradt, egykorúan „német-osztráknak" nevezett területeken, amelyhez persze a bécsi tömegmozgalmaknak kiszolgáltatottan, a tartományi mozgalmak által szorongatottan, egyelőre nem volt elég hatalma, ereje. A birodalom nagyobb felét, hajdani szervezetét és a központosítás gondolatát mintegy megörökölve a bécsi kormány is, az udvari körök is egyelőre — 1848 tavaszán — a törvényekben már biztosított magyar különállás megvalósításának akadályozására, legalábbis realizálásának lassítására törekedtek.[7]

A bécsi kormány a magyar hadügyi önállóság korlátozásának elvi megalapozását, amellyel az udvari körök előtt is, a magyar kormánnyal szemben is érvelni próbált, három ponton rögzítette, éspedig a *hatáskör*, az *illetékesség* és a *területi illetékesség* vonatkozásában.[8] A hatáskör tekintetében néhány alkotmányos európai állam megoldására hivatkozva elvileg nem volt (csak a magyar áprilisi törvények vonatkozásában volt!) megalapozatlan az az állítás, hogy a hadsereg feletti főparancsnoklás nem tartozik a „végrehajtó hatalom" körébe, az tehát az uralkodó *ellenjegyzéshez nem kötött* joga marad, amelyet tehát nem a (bécsi és pesti) hadügyminiszteren keresztül fognak majd intézni. (A bécsi kormány ennyiben elvileg a saját hatáskörét is korlátozta volna[9].) Az *illetékesség* vonatkozásában azt hangoztatták, hogy az új, felelős magyar végrehajtó hatalom immár más alkotmányos modell alapján működik ugyan, de illetékességi köre hadügyi téren csak arra terjed ki, amivel a megszűnt Helytartótanács, Kamara, Kancellária rendelkezett – vagyis jószerével csak a csapatok ellátására korlátozódik. Végül a magyar kormány *területi illetékességét* a bécsi kormányban a tájékozatlanabbak Horvátország és a Határőrvidék, a tájékozottabbak csak a Határőrvidék vonatkozásában vonták kétségbe.[10]

István nádor kérésére április 28-án uralkodói kabineti irat jelölte ki az új magyar hadügyminisztérium hatáskörét, éspedig a fentebb jelzett szellemben: a főparancsnokság joga ellenjegyzéshez nem kötött; a hadsereget irányító főhadparancsnokságok továbbra is Bécs alá rendeltek; a Határőrvidék különváltan marad.[11]

---

[6] Itt csak utalhatunk az itáliai háborúra, vagy az április 8-án kiadott ún. *cseh chartára*, arra a legfelsőbb kéziratra, amely Csehországnak lényegében felelős minisztériumot ígért – nem is szólva a német egységmozgalmakról.

[7] A bécsi kormány és az udvari körök 1848 tavaszi politikája közé azonban nem lehet egyenlőségjelet tenni, nem is szólva arról, hogy sem a kormány, sem az udvari körök, a „kamarilla" álláspontja nem volt egységes.

[8] Jogi megalapozásra, a törvények értelmezésére az osztrák minisztertanácsban *Krauß* pénzügyminiszter tett többször kísérletet, bár konzisztens álláspontot ő sem fejtett ki: Öst. Min.r. 155., 181., 313–316., 331.

[9] Krauß mellett az alábbi iratközlésben (1. sz.) Latour is ekként érvel. Ezzel szemben az áprilisi törvények „magyar olvasatát" igazolják az 1867-es kiegyezési törvénnyel végrehajtott változtatások, amelyek már rögzítik a mintegy végrehajtó hatalmon kívüli (később legfőbb hadúrinak nevezett) jogokat: 1867. XII. 11. §.

[10] Öst. Min.r. 141., 155., 313–314.

[11] *F. Kiss*: i. m. 315.; Öst. Min.r. 141.–Urbán Aladár Batthyány-monográfiája forrásként szövegében egy április 24-i, jegyzeteiben egy április 26-i minisztertanácsot említ. Április 24-én nem volt

Április 30-án, május 1-én és 4-én az osztrák minisztertanács, az április 28-i rendelkezésre támaszkodva, elutasította a magyar hadügyminiszter hadseregirányítási illetékességét éppúgy, mint azt, hogy pl. a Határőrvidék képviselőket küldjön Pestre.[12]

Néhány nap elteltével egészen eltérő uralkodói rendeletek láttak napvilágot. Május 7-én, mint ez történetírásunkban jól ismeretes, Batthyány Bécsben kieszközölte, hogy a magyarországi főhadparancsnokságokat a magyar hadügyminiszter alá rendeljék, és a katonai irányítást a Határőrvidék vonatkozásában is átvegyék.[13]

Bár a rendeleteket a régi szolgálati úton május 12-én Latour osztrák hadügyminiszter továbbította a magyarországi főhadparancsnokságoknak, nincs nyoma annak, hogy az osztrák kormány idejében tudomást vett volna erről a változásról. Pedig ezek a rendeletek — az április huszonnyolcadikaival ellentétben — a sajtóban is megjelentek. Csak május 24-én terjesztette be Latour, Hrabovszky pétervárad főhadparancsnok eligazítást kérő megkeresése nyomán, a május 7-i uralkodói elhatározásokat, egyszersmind be is jelentve tiltakozását. A bécsi minisztériumot ekkor tömegmozgalmak szorongatták, amelyektől a dinasztia egyenesen megszökött, Innsbruckba távozott. A bécsi kormány az adott pillanatban tehát nem állhatott a május 7-i, magyaroknak nyújtott „engedmények" ellen tiltakozó Latour mögé. Ehelyett azt hangoztatta, hogy nem illetékes az ügyben. A bécsi hadügyminiszter azonban a Határőrvidék vonatkozásában ragaszkodott „jogaihoz", s be is jelentette, hogy az ügyben felségelőterjesztéssel fog élni. Másnap, május 25-én Latour a Határőrvidék feletti jogköreinek érvényben hagyását kérte az uralkodótól, aki ezt június 3-i „legfelsőbb elhatározásában" ki is mondta. Eszerint május 7-i „kabineti irata" csupán a magyar törvények „végrehajtását megkönnyítő előírás, nem pedig norma", és a Határőrvidék adminisztratív irányítása és katonai vezénylése továbbra is a bécsi Hadügyminisztérium jogköre marad. (A május 7-i döntést e vonatkozásban visszavonó elhatározás azonban publikálatlan maradt, Latour azt csak Hrabovszky pétervárad főhadparancsnokkal közölte.)[14]

De térjünk vissza ahhoz a május 24-i minisztertanácshoz, ahol Latour hasztalan kért támogatást. Néhány napirendi ponttal később ugyanis, a magyar-osztrák kapcsolatok egészének tárgyalásos rendezési javaslata kapcsán, Latour váratlanul bejelentette: megegyezett magyar kollégájával, Mészárossal, számos vitás kérdésről, amelyet a tárgyalások során érvényesíteni lehetne.[15]

És itt érkeztünk meg forrásainkhoz. Mind Latour, mind Mészáros említi ezt a megbeszélést, amelyre május 23-án kerülhetett sor.[16] Latour, a május 7-i kézi-

minisztertanács, április 26-án nem foglalkoztak a kérdéssel. *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 306.,356., 781.

[12] Öst. Min.r. 135., 141., 155.

[13] *F. Kiss*: i. m. 317–318.; *Urbán*: i. m. 307.

[14] Öst. Min.r. 314. – A Határőrvidékkel kapcsolatos konfliktusok és rendeletek igazgatási káoszt eredményeztek, amelyet jól érzékeltet *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. Elbeszélő rész. Bp. 1940. 79–83.

[15] Öst. Min.r. 316.

[16] Mészáros május 17-én indult Veronából, s Salzburgon, Linzen keresztül érkezett Bécsbe. *Mészáros Lázár*: Emlékiratai. Bp. 1881. I. 6. Latour, mint láttuk, május 24-én jelentette be a találkozás megtörténtét. Mészáros emlékirataiban nem tér ki e megbeszélés tartalmi kérdéseire, ám azt

ratok ismeretében, bizonyára azzal fogadta az Itáliából felérkező, tájékozatlan Mészáros magyar hadügyminisztert, hogy olyan jogok átadására lesz „hajlandó", amellyel eddig magyar végrehajtó szervek nem rendelkeztek. Mintegy cserébe, „szakmai" megfontolásokat hangoztatva, egyeztetést kért fontosabb ügyekben, többek között a tábornoki kinevezésekben. Az osztrák táborszernagynak, a legmagasabb katonai rang birtokosának eddig alárendelt, alárendeltségi érzületében alighanem meg is maradt huszárezredes, aki nem ismerte pontosan sem az áprilisi törvényeket, sem a magyar kormány politikáját, sem a május 7-i uralkodói rendeleteket, bizonyára belement a felajánlott kompromisszumba, abba, hogy a magyar tábornoki kinevezéseket a magyar miniszter meghallgatásával ugyan, de mégiscsak Bécsből intézzék. (A beleszólási jog felajánlásával, mint „új" joggal, vihette lépre Latour Mészárost, és bizonyára azt is jelezte, hogy ezen az alapon Mészáros tábornoki kinevezését is ő fogja kieszközölni...) Az iratokból úgy tűnik, hogy Pulszky magyar külügyi államtitkár már a megbeszélés napján vagy másnapján korrekciós lépéseket tett (talán volt újabb megbeszélés is Latour és Mészáros között). Pestre érkezve pedig Mészáros azonnal felvilágosíttatta magát, felmondta az egyezséget, s ezt Pulszky egy átirata mindjárt június 2-án közölte is Latourral.[17]

A magyar kormány tehát nemcsak Mészáros hadügyminiszter Pestre érkezése folytán, hanem éppen az általa hozott beszámolók nyomán még nagyobb erőfeszítéseket tett, hogy hadügyi pozícióit biztosítsa. Június 10-én, az e napon bekövetkezett Innsbruck-i fejleményekről még mit sem tudva, Latour arról panaszkodik a minisztertanácsban, hogy a „központi katonai hatóság" (vagyis minisztériuma) befolyása Magyarországon „megbéníttatott", a Határőrvidéken „tűnni kezd".[18]

Pedig hátra volt még — Latour számára — a fekete leves. Az Innsbruckban tartózkodó Batthyány június 10-én Jellačićot báni méltóságából felmentő, a horvát és a határőrvidéki katonasághoz szóló kéziratokat eszközölt ki, amelyeket röpiratok ezreiben juttattak el a Délvidékre, sőt Radetzky csapataihoz is. A katonai Határőrvidéket egyértelműen és végérvényesen a magyar kormány alá rendelték. Emellett június 13-án és 14-én az uralkodó (Innsbruckban) magyar tábornoki kinevezéseket írt alá, 15-én pedig rendeletet adott ki a katonai kinevezésekkel kapcsolatosan. Eszerint a *magyar* tábornoki kinevezéseket a *magyar* hadügyminiszter terjeszti fel, a magyar külügyminiszter útján, előzetesen egyeztetve az osztrák hadügyminiszterrel.[19] Latour kudarca teljesnek volt mondható. S amikor a június 10-i rendeletek június 19-én a *Wiener Zeitung*ban is megjelentek, alighanem kicsordult a pohár. Latour hadügyminiszter, a néhány kieszközölt magyar tábornoki kinevezés ürügyén, ellentámadást indított.

jelzi, hogy Bécsben, Pozsonyban további konzultációkat folytatott. Csak május 29-én érkezett Pestre. *Mészáros*: i. m. 7.

[17] Öst. Min.r. 316., ill. 1. sz. irat. – Kétségtelen, hogy valós katonai-politikai megfontolások szóltak a konzultáció mellett. Elvileg az egyik ország engedékenyebb kinevezési gyakorlata — a kedvezőbb előmeneteli lehetőségek révén — akár a gyengébb tiszteket léptette volna előre, ráadásul azokat egy országba vonzva-tömörítve; gyakorlatilag pedig a hadseregfejlesztésre készülő Magyarország csak az osztrák seregrészektől remélhetett újabb szakképzett, magas rangú tiszteket – érdeke volt tehát, hogy az együttműködéstől ne zárkózzék el.

[18] Öst. Min.r. 404.

[19] *F. Kiss*: i. m. 323–324., azzal a nem egészen helytálló értelmezéssel, miszerint e rendelet alapján minden fontos ügy az udvaron és a bécsi minisztériumon keresztül történt".

Ezzel kezdődik a közölt iratváltás. Latournak az innsbrucki királyi rendeletek *Wiener Zeitung*beli közlésének másnapján, június 20-án megírt felségelőterjesztése nem hagy kétséget afelől, hogy szerinte 1) a főparancsnoklást az uralkodó kizárólagos jogának tekinti, továbbá 2) a hadsereg egysége nemcsak a közös főparancsnoklás, hanem a felelős hadügyi kezelés révén és terén is megőrzendő. (Érdekes az álszent, nyilván a minisztertársak megnyerését célzó utalás a parlamenti felelősségre, annál is inkább, mert az örökös tartományok alkotmányozó gyűlése, a *Reichstag*, csak egy hónap múlva ült össze, s a miniszteri felelősségről még ezért sem születhetett törvény.) 1848 nyarának beköszöntekor tehát Latour semmilyen átalakítás végrehajtására nem volt hajlandó a hadügyi igazgatás terén, vagyis végső soron mind a május 7-i, mind a június 10-i uralkodói rendeletek visszavonását akarta elérni, ha ezt nyíltan nem is mondta ki – lemondással is csak burkoltan fenyegetett.

Ezen az úton azonban ekkor a bécsi kormány nem követhette, azt pedig Latour aligha remélte, hogy a magyar kormány engedni fog. Közvetlen célja nyilván csak az lehetett, hogy mintegy kiugrassza az innsbrucki nyulat a bokorból: kik azok, akik ott messzemenő engedményeket tesznek a „magyaroknak" – s akiknek eltávolításával talán visszaszerezhető lenne az uralkodó feletti befolyás? Ennek ideje azonban éppen nem ekkor érkezett el. János főherceget ugyanis az uralkodó június 16-án Innsbruckban teljhatalmú bécsi helyettesévé nevezte ki. (S ez június 19-én jutott a bécsi kormány tudomására.[20]) A főherceg néhány nap múlva meg is érkezett Bécsbe, s átvette az államügyek irányítását. János, a császári *alter ego*, személyiségét tekintve sem volt éppen konfliktuskereső típus, ráadásul mellesleg ekkor már egy másik hivatalos megbízása is volt, éppen a „magyar-horvát viszály" kiegyenlítésére. A bécsi kormány pedig még mindig gyenge maradt, legfeljebb csak János főherceggel kooperálva kaphatott némi erőre. Tartományi mozgalmak, bécsi társadalmi feszültségek, Csehország önállósodási kísérletei, vesztésre álló itáliai háború, küszöbön álló népképviseleti *Reichstag*, német egységmozgalmak a németek lakta területeken – ilyen gondok közepette aligha vállalhatták a különös indok nélküli szembefordulást a magyar kormánnyal. Ráadásul ezekben a napokban a bécsi kormány többször átalakult, a kormány élén álló Pillersdorfot július 8-án Doblhoff, őt július 18-án Wessenberg váltotta fel.

Pillersdorf tehát Latour június 20-i felségelőterjesztéséről rezignált véleményt adott, nem vitte be az ügyet a minisztertanácsba, – csak egy június 25-i ülésen tettek utalást arra, hogy majd tárgyalni fogják.[21] István nádort sem merték utasítani, hanem csak véleményt kértek tőle. Az ügy kezelése viszont a tárgy fontosságának megfelelő gyorsasággal haladt előre. Pillersdorf július 2-án, János főherceg, mint a császár helyettese, 3-án, István főherceg-nádor Budán 7-én intézkedett, felszólítására pedig Mészáros már 10-én kifejtette véleményét.

[20] Öst. Min.r. 447.

[21] U. o. 479. – Figyelemre méltó, hogy a konfliktus kiélezését elkerülni óhajtó fogalmazványok annak a Pipitz államtanácsosnak a művei, aki a magyar államjogi különállás ellenfele volt, s ő fogalmazta a hírhedt *Staatsschriftet*, vagyis az augusztus 31-i Wessenberg-féle emlékiratot is, amely az áprilisi törvényeket érvénytelennek nyilvánította. *Károlyi Árpád*: Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I. A per története. Bp. 1932. 399.

A magyar hadügyminiszter természetesen a teljes különállás, illetve egyenjogúság álláspontját vallotta a két hadügyminisztérium kapcsolatában. (Az osztrák iratok is magyar *had*ügyminiszterről beszélnek.) Érzékeltette, hogy májusban Latour visszaélt jóhiszeműségével, s azóta az előléptetések ügyét másként rendezték. Elismerte formahibáját, azt, hogy a kifogásolt esetben, június közepén, egy szükséghelyzetben, nem egyeztetett Béccsel, de mindjárt ellentámadást is indított: a világos rendelkezések ellenére Bécs próbál parancsolgatni a Határőrvidéken. Maga is hivatkozott saját parlamenti felelősségre, sőt — kétszer is — a közvélemény súlyára, követelményeire. (Mészáros azokban a napokban készítette iratát, amikor éppen megnyílt a magyar országgyűlés!) Az a kérése pedig, hogy a magyar állampolgárságú, ide áthelyezhető tisztek névsorát Latour közölje vele, tovább lazította volna a kapcsolatot a bécsi hadüggyel, – hiszen minek konzultálni Béccsel akkor, ha egyszersmindenkorra közlik az áthelyezhető tisztek neveit, akiknek kinevezésébe tehát Bécs eleve beleegyez? (Nem meglepő, hogy Latour erre a megkeresésre nem is reflektált.)

István nádor is megvédte miniszterét. Bécs irányában kritika helyett alkalmasságát hangoztatta. (Mészáros közli emlékirataiban, hogy a nádor neheztelt rá határozott válasza miatt – s válaszának előkerülése az év végén, amikor az eltávozott nádor irattárát átvizsgálták, megerősítette iránta a magyar politikai vezetés bizalmát.[22]) – Latour pedig, hátország híján, egyelőre visszakozott. – János főherceg végül az ügy lezárásakor csak arra inthette kedvelt unokaöccsét, Istvánt, hogy azért fordítson nagyobb gondot az államügyekre...

IRATOK

Az iratok a Haus-, Hof- und Staatsarchivban az egykorú minisztertanácsi előterjesztések között (Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, Ministerrats-Akten 1848–1849) találhatók, az itt 1–3. sorszámúak N° 1189, Kt. 4. fol 956–959.; a 4–8. sorszámúak N° 1509 Kt. 5. fol. 830–845. jelzettel. A 4. sz., magyar nyelvű irat kivételével a többi német nyelvű, amelyeket saját fordításunkban közlünk.

1.
LATOUR HADÜGYMINISZTER FELSÉGELŐTERJESZTÉSE A MAGYAR TÁBORNOKI KINEVEZÉSEK TÁRGYÁBAN
(Bécs, 1848. június 20. Másolat)

A hadügyminiszter előterjesztése 1848 június 20-ról 2544/MK sz. alatt annak szükségességéről, hogy a magyar hadügyminisztérium a magyarországi tábornoki posztok betöltése esetén szerezze be az osztrák hadügyminisztérium véleményét.

A magy. k. hadügyminiszter, Mészáros vörgy. [vezérőrnagy], Itáliából Magyarországra történő utazása során bekövetkezett bécsi tartózkodása megteremtette Latour gróf tszngy. [táborszernagy] számára annak kívánatos alkalmát, hogy vele a fennállott Udvari Haditanács és mostantól itteni Hadügyminisztérium eddigi hivatali jogköre egy részének az új, legfelsőbb jóváhagyást nyert törvények folytán szükségessé vált átadásáról a Magyar Királyság ugyanazon szervével értekezzék.

[22] *Mészáros*: i. m. 73.

Azon nézettől vezettetvén, hogy Őfelsége összes hadseregének a továbbiakban éppúgy, mint eddig, a legmag. trón erős támaszának kell lennie, ugyanazon alapelvek alapján kell parancsnokoltatnia és igazgattatnia, mindketten hamar egyetértésre jutottak mindkét oldali hivatalvezetésük vezérelveit illetően.

A magy. kir. hadseregrész személyzeti ügyeinek kezelése, természetesen, lényegi tárgya volt fentemlített megbeszélésüknek. Miután tisztázták az eljárásrendet a törzs- és főtisztek előléptetési ügyeiben, a továbbiakban mindketten megegyeztek abban, hogy a betöltésre kerülő vagy változtatásnak alávetett tábornoki tisztségekre vonatkozó előléptetési és alkalmazási indítványok a továbbiakban, aminthogy ezt a hadseregben ezredestől felfelé fennálló rangviszonyok nem is teszik másként lehetővé, egyiküktől, éspedig a bécsi Hadügyminisztériumtól terjesztetnek közvetlenül Őfelsége elé, és a bekövetkező legfelsőbb elhatározások, amennyiben azok a Magyarországon alkalmazott tábornoki kart illetik, a magy. Hadügyminisztériummal közöltetnek. A további ezirányú tárgyalások során[23] a kir. m. hadügyminiszter, a külügyi államtitkár egy közlése folytán[24], ismételten kifejezte a fenti nézetet illető lényegi egyetértését, és csak azon esetekben, ha az előléptetési minősítéseket illetően viták adódnának, követelte, hogy vele az indítvány korábban közöltessék, hogy a nemzet előtt igazolhassa magát.[25]

Latour gróf azonban ezen követeléssel szemben nemhogy fenntartással nem élt, hanem jelezte, hogy a továbbiakban tekintetbe veszik azt a szempontot, hogy az országban lévő állások *lehetőség szerint* a magyar koronához tartozó egyénekkel[26] töltessenek be.

Ezen tárgyalás eredményére alapozva Latour gróf meg volt győződve arról, hogy bármiféle indítvány megtétele, amely a csász. kir. tábornoki kart illeti, vagy neki, vagy — amennyiben azok magyarországi alkalmaztatási helyre vonatkoznak — a kir. m. hadügyminiszterrel történendő előzetes megbeszélés után ugyan, de mint eddig, csupán neki (Latour grófnak) mint Őfelsége osztrák hadügyminiszterének fenntartott marad, hogy a tábornoki kar és az összes hadsereg mindenkire érvényes szolgálati viszonyaiban rendkívül aggasztó összeütközések ne következhessenek be.

Mindennek ellenére a kir. m. hadügyminiszter, a Latour grófnak kifejtett nézetektől teljesen eltérően, anélkül, hogy korábban az utóbbinak véleményét kikérte volna, Őfelségének javaslatot tett a pétervárади és eszéki erődparancsnok, Pinard altbgy. [altábornagy] és Berko vörgy., és a zimonyi parancsnok, Ungerhoffer vörgy. nyugdíjaztatására és azok felváltására Martony vörgy. árkász- és aknászdandár parancsnok, Jovich báró nyug. [nyugállományú] vörgy. és Millenkovich nyug. ezredes által.[27]

---

[23] Ezekről nincs tudomásunk. – Ebben az előterjesztésben is megfigyelhető, hogy az osztrák kormányszervek magyar külügyminisztériumot (király személye körüli minisztérium) és magyar *had*ügyminisztériumot említenek.

[24] Pulszky Ferenc külügyi államtitkár, aki május közepén foglalta el hivatalát, rögtön figyelmeztethette Mészárost, hogy felesleges engedményeket tett.

[25] A fogalmazás ellentmondásos, hiszen csak a viták felbukkanása után kellett volna Mészárossal konzultálni – nem világos, hogy akkor mely tényezők nem érthettek egyet? A homály két bekezdéssel alább oszlik el: a Magyarországra vonatkozó mindenkori előzetes egyeztetést Latour elfogadta.

[26] vagyis magyar állampolgárságú egyénekkel

[27] A hat érintett tábornok közül Bona Gábor munkája csak Jovich Istvánt tartja nyilván. (*Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1983. 360.) Jovich István báró

Ezen javaslat f. hó 13-án történt legfelső elhatározással kieszközölt jóváhagyása folytán az árkász- és aknász hadtest nélkülözni kénytelen a nagyon hatékony, jelenleg alig pótolható Martony vörgy.- parancsnokot, aki maga még hadszíntéri szolgálatra teljességgel alkalmas, és ennek folytán erődítési szolgálatra valónak nem ismerhető el, amivel szemben egyébként Latour grófnak a legfelsőbb szolgálat érdekében óvást kellett volna emelnie, ha Mészáros vörgy. őt korábban erre vonatkozó terveiről értesítette volna.

Ezen egyoldalú eljárás további következménye a f. hó 14-i legfelső elhatározás kivitelezhetetlensége, amellyel Őfelsége kegyeskedett jóváhagyni Rukawina báró altbgy. temesvári erődparancsnok alapos okokkal indokolt felváltását a mostantól nyugdíjba lépő Berkó vörgy. eszéki erődparancsnokkal[28].

Azon nagy felelősség tudatában, amely őt Őfelségével szemben éppúgy, mint a *Reichstag*gal szemben is terheli, ha ő a legfelsőbb katonai szolgálat közös érdekeit tökéletesen nem képviselheti, Latour gróf a legalázatosabban veszi magának a bátorságot, hogy Őfelsége figyelmét azon nagy veszélyekre irányozza, amelyek miatt a Monarchia összhadügyének végromlásra kell jutnia, ha abban további lényegi elkülönülés nyerne teret.

A mindkét oldali alkotmányok következtében egyedül Őfelségét megillető főparancsnoklás egysége az összes cs. kir. hadsereg felett ezáltal lényegesen korlátoztatnék, vetélkedés és az egyik rész állítólagos előnyben részesítése a másikkal szemben az egyetértés azon kötelékét fellazítaná, mely a közös hadsereget ősidők óta azonos szellemiséggel lelkesített egésszé egyesítette, és a cs. kir. csapatok feletti, a Monarchia összcéljait szolgáló szabad rendelkezés — már a legutóbbi időben nagyon megnehezedvén — a parancsnoklás és az igazgatás megosztása által teljességgel megkérdőjeleztetnék.

A Pragmatica Sanctio a Monarchia összes tartományát egy egésszé egyesíti, amely egész a tartományi intézmények korábbi sokfélesége folytán csaknem kizárólag a cs. kir. hadseregben találta meg kialakított megjelenési formáját.

A jelenlegi hasonlatosabb kormányrendszerek mellett annál könnyebben lehetne eszközölni és megtartani a cs. kir. hadsereg egységét, ha a tartományok utóbbi időben itt-ott hangossá váló elkülönülési vágyainak nem kedveznének.

A Monarchia integritásának a fentidézett állami alaptörvényből fakadó fenntartását illetően az összes miniszter, a hadsereg abból logikusan következő egysége vonatkozásában Latour gróf, mint hadügyminiszter, Őfelsége és Ausztria nemzetei előtt külön is felelős.

(1784–1859) ekkor már nyugalmazott tábornok. 1848 júniusában — az itt kifogásolt kinevezéssel — reaktiválják és előbb a Szeged környéki erők, majd Eszék várparancsnoka lesz. Szeptemberben a vár a horvát-magyar konfliktusban semlegességet fogad (csak az uralkodónak engedelmeskedik), s ezt a bécsi minisztériumnak is bejelentik (Öst. Min.r. 616.). Jovich novemberben elhagyja a várat (átadja Batthyány Kázmérnak), s újra nyugállományba vonul. Az osztrák hadbíróság ezért húsz évi várbörtönre ítéli, csak halála évében szabadul Olmützből. – A magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvekben felbukkan még május 30-án a pétervaradi erőd parancsnoka, akit a jegyzőkönyvek kiadója Kőszeghi Martony Károly vezérőrnagyként határoz meg, pedig kinevezése, mint látjuk, két héttel későbbi. (Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. S. a. r.: *F. Kiss Erzsébet* Bp. 1989. 51., 106.)

[28] Vagyis az uralkodó június 13-án, Mészáros előterjesztésére, jóváhagyta Berkó tábornok nyugdíjazását, másnap pedig, (feltehetőleg Latour előterjesztésére) kinevezte temesvári erődparancsnokká.

Mindennek folytán Latour gróf alázatosan bátorkodik azon merész nyilatkozatot tenni, hogy ő ezen terhes felelősségnek mindaddig nem tudja teljességgel alávetni magát, amíg a hadsereg egységét hasonló mértékig a k. magy. hadügyminisztérium is nem szorgalmazza.

Hogy pedig ezen rendkívül fontos tárgyban, amelynek tökéletes szabályozása későbbi időre tartathatnék fenn, egyelőre a célnak megfelelő segítség következzék, Latour gróf indíttatva érzi magát, hogy Őfelségét legalázatosabban arra kérje, hogy a k. magy. hadügyminisztert az előzőkben említett kérdésekről vele folytonos érintkezésre legkegyelmesebben utasítsa, avagy a legfelső elhatározás előtt az ő (Latour gróf tábszngy) véleményét legmagasb személyében legkegyelmesebben megkövetelni méltóztatnék, ellenkező esetben sem ő, sem egyetlen utóda nem lenne azon helyzetben, hogy alkotmányos alapelvek szerint vezesse hivatalát.

1848. jún. 22-én.[29]

Neuwirth[30]

2.

PILLERSDORF MINISZTERELNÖK VÉLEMÉNYE LATOUR FELSÉGELŐTERJESZTÉSÉRŐL

(Bécs, 1848. július 2. Eredeti, Pipitz államtanácsos írása)

A minisztérium már korábban indíttatva érezte magát, hogy felhívja a figyelmet azokra a csász. oszt. véderő számára hátrányos következményekre, amelyeket a magy. minisztériumnak — hadügyminisztere hatáskörének kijelölésekor történt — túlkapása idézett elő, aki az országgyűlési törvények szerint csak a honvédelem, nem pedig az egész hadügy számára rendeltetett.[31] Őfelségének tanácsokat a jún. 10-i, 14-i és 15-i új rendelkezéseket illetően csak a magy. minisztérium terjesztett elő, és a német-osztrák minisztériumnak nem volt alkalma arra, hogy az okokat, amelyek az eddigi, a Monarchia és a trón egységét támogató berendezkedésnek a fenntartása mellett szólnak, érvényesítse. Alig marad most már más egyéb hátra, minthogy az osztrák hadügyminiszter ezen előterjesztése István fhg. Őfőméltóságával az alant következő formában közöltessék.

1848. július 2-án.

Pillersdorf

---

[29] a másolás dátuma

[30] Az irat másolója, a hadügyminisztériumtól a minisztertanácshoz beérkező iratok állandó tollvivője.

[31] Az osztrák fél abba próbált kapaszkodni, hogy a *honvédelem* (itt az iratban: Landes-Verteidigung, amelyet a *Landwehr* lát el, vagyis nem a hivatásos katonaság, hanem a mozgósított obsitosok, civilek stb.) szűkebb fogalom, mint a *hadügy* (itt az iratban: Heerwesen), márpedig a miniszter magyar elnevezése az áprilisi törvényekben *honvédelmi* miniszter. A magyar álláspont szerint a *honvédelem* a tágabb fogalom, amelynek részei (eszközei) — többek között — a hadsereg és a hadügy.

3.
JÁNOS FHG. ÁTIRATA ISTVÁN FHG. NÁDORHOZ
(Bécs, 1848. július 3. Aláírt fogalmazvány, Pipitz államtanácsos írása)

Legfels. kabineti irat a fhg. nádor Őfőm.-hoz.

Kedves Rokon! A mellékelt előterjesztésben bécsi hadügyminiszterem azon hátrányokat és zavarokat mutatja be, amelyek a magyar hadügyminiszter eljárásából szükségszerűen fakadnak, ha ugyanő továbbra is rendelkezéseket és kinevezéseket indítványoz és eszközöl a magyar csapattesteknél, amelyekről Bécsben működő hadügyminiszterem előzetesen ismeretekkel nem rendelkezett és ekként nem volt alkalma arra, hogy az összes hadsereg érdekeit kellőképpen érvényesítse. Kedvességed ezen tárgynak, amelynél a magy. hadügyminiszter országgyűlésileg megállapított hatásköre és birodalmaimnak[32] a Pragmatica Sanctio által egyesített állása vétetendő tekintetbe, teljes figyelmét fordítandja és nékem mihamar véleményes nyilatkozatát terjesztendi elő, hogy miként is lehetne a jövőben bizonyossággal szembeszállni a jelzett bajokkal és miként is lehetne gondoskodni arról, hogy összes hadseregem minden részeinek bensőséges kapcsolata fennmaradjon?

János fhg.

Bécs, 1848. július 3-án.

4.
MÉSZÁROS LÁZÁR HADÜGYMINISZTER ELŐTERJESZTÉSE ISTVÁN NÁDORHOZ
(Buda, 1848. július 10. Eredeti.)

Fenséges császári királyi Főherczeg, magyar Ország Nádora és királyi helytartója.

Fenségednek Julius hó 7^{ké}ről kelt kegyes parancsára vonatkozva, Ő császári királyi Fensége János főherczeg kegyes leirata által indítványozva, nagy méltóságú gróf Latour osztrák hadügyministertől, melyben a most említett hadügyminister alázatos felterjesztése által tárczámhoz tartozó némely helytelen eljárásért orvoslást kér, mely nélkül sem a seregben még eddig fentartott egység nem conserváltathatik, sem pedig ő a felelősséget, mellyel az ország gyűlésnek tartozik, magának fen nem tarthatja, és amelyben Ő császári királyi Felségének a királynak, közös fejedelmünknek legkegyelmesebb határozata előtt, engemet a vele összeértésre legkegyelmesebben utasítani, vagy pedig a nevezett Latour osztrák hadügyministertől egy javaslatot elkérni legkegyelmesebben akarni méltóztatnék, mert ha az nem történik, sem ő, sem utódjai alkotmányos elvek szerint hivatalaikat nem vezethetik.

Felhíva Fenségedtől ezekre alázatosan következő véleményemet kijelenteni bátorkodom. Midőn Ő császári királyi felségétől, legkegyelmesebb urunktól hadi tárczám átvételére parancsoltattam, minden az utolsó ország gyűlésén szentesített törvények, a hazai körülmények és azoknak mai statusbeli viszonyokra vonatkozó

[32] Figyelemre méltó, hogy *két birodalomról* van szó, amelyet a Pragmatica Sanctio egyesít – s nem két birodalomfélről!

érdekei ismerete és tudta nélkül Bécsen keresztül utaztamban, mind azt, amit 35 évi nyilvános pályám alatt még eddig okkal senkitől sem kétségesitett egyenes gondolkodásom szerint mindent megígértem, melyet alkotmányos szempontból véve magamtól mint egyes személytől megígérhettem, kikötvén mindazonáltal, hogy azt, amit velem ő nagyméltósága az osztrák hadügymister közleni szíveskedni fog, azt a ministeriumban törvényes és alkotmányos úton és nézetek szerint kivinni igyekszendek, és így történt az előléptetésekre is, melyekre észrevételeimet felküldve, az osztrák hadügyministeriumtól ellen észrevételeket kaptam, de amelyeket ő császári királyi Felségének királyunknak legkegyelmesebb Innsbruckban Junius 15^{kén} kelt kézirata eltörlött; valamint azt a magyar külügyministerium utján Junius 19^{kéről} 501 szám alatt kelt közlésemben, az osztrák hadügyminisiterium előtt is ünnepélyesen eltörültet(ett)nek nyilvánitám.[33]

Ha ezen legkegyelmesebb királyi rendeletet azon másik legmagasabb rendelettel, mely a magyar hadügyministeriumot a volt császári királyi haditanács helyibe helyezteti, meg azon legkegyelmesebb kéziratot, amely mindannyi magyar országi és a magyar királyi főhadi parancsnokságokhoz ment[34], ha mind ezeket össze veszem és lelkiismeretemet kikutatom, nem találok benne semmi szemrehányást — a létező királyi legfelsőbb rendeletek(nek) — szoros kötelességemmé vált végbevitele ellen – egész az őrnagyvezérségig[35] való előléptetésekig. – Mi azomban az osztrák hadügyminister azon kijelelt pontjait illeti, t. i. a pétervaradi, eszéki várparancsnok és a zimonyi hadi parancsnok nyúgalmazását, és ezek helyibe Mártony, B^{ro} Jovich és Millenkovich kinevezését, bevallom, hogy azt egyoldalúlag eszközöltem, azt is, hogy az osztrák hadügyminiszter nézete ellen vétettem. Fenséged előtt tudva vannak az itteni körülmények, és talán szinte tudvák az osztrák hadügyministerium előtt is, tudva van az is Fenséged előtt, és ha tudni nem méltóztatna, kijelenteni bátorkodom, hogy igénytelen nézetem szerint a várparancsnokságok nem nyugalmazást érdemlő helyek, és midőn egy vár, mint Pétervárad, veszélyben van, és a régi rendszer által védszereiben elhanyagolt, amelynek csak türhetős védelmi állapotba helyezésére egy milliót kérnek és talán annyi szükséges is, akkor, alkotmányos szempontból kiindulva, ha a várparancsnok babérjain nyugvó ősz aggastyán, kinek ön védelmére több szüksége van, mint a vezérletére bizott helynek védelmére tehetsége, ha akkor egy erélyes, technikai tekintetben auctoritással biró egyént kértem, ha hibáztam is a forma ellen, de nem hibáztam hazám java ellen, melynek javát az összes birodalomével egynek tartom, mivel egy a fejedelmünk. – Mi a más két várparancsnokot illeti, mindkettő azon emberi gyarlóságnak, az élemedettségnek lévén kitéve, ámbár a tőlem is elismert szolgálataikat méltánylom, mégis másokat javasolni bátorkodám, éspedig olyanokat, mellyek azon rágalmat, mintha mi magyarok a más nyelv és nemzetbelieket gyűlölnénk és legfőképp a horvát és tótországiakat[36] elnyomási szándékkal illetnénk, hogy ezeknek tettleg jó szándékunkat irántok bebizonyithatnánk,

[33] Vagyis a Latourral kötött május 23-i szóbeli megállapodást a kinevezésekre vonatkozó június 15-i uralkodói elhatározás érvénytelenítette.

[34] A május 7-i ismert uralkodói rendeletekről van szó, amelyeket a magyarországi (budai) és a többi (zágrábi, pétervaradi, temesvári) főhadparancsnoksághoz küldtek el.

[35] vezérőrnagy

[36] szlavóniaiakat

vissza utasitanák – a másik ok ezek kinevezésére és egy törvényes de rövidebb út választására azért indokoltattam, mivel a hazát veszedelemben láttam, és mivel itt azon surlódások, ellenszegülések, némely helyekeni lázongások közt erélyesebb egyénekkel betölteni kötelességemnek tartottam, nehogy ha mulasztom, szinte én is az országgyűlés előtt a felelőség terhe alatt öszve roskadjak, mellyre ha kérdőre vonattatnék: tekintettel arra, hogy a határőrök még másonnan is parancsolatokkal látatnak el, az elhelyezésre igen kevés, a törvényes[37] és gazdasági kormányzati rendelkezésre még kevesebb, és ha tekintek Ő császári királyi Felsége legkegyelmesebb urunk és fejedelmünk által szentesitett törvényekre, rendeletekre, talán nem lesz szerénytelenség kimondani, hogy még most sincs semmi befolyásom, noha nem hiszem, hogy valami rendelet bocsátatott volna a magyar ministeriumtól ki, melly mást czélzott volna, mint azoknak hasznát és javát, ha tekintem azt, hogy még a magyarországi főhadi parancsnokság, és talán még más magyar koronához tartozó főhadi parancsnokságok alatt is, amellyek iránt világos királyi parancsolatok léteznek, hogy az én hatásköröm alá tartoznak, és ha az osztrák hadügyministeriumnak ezekben valami kivánni valója lenne, csak én hozzám fordúlhat, és ha még(is) tapasztalnom kelletik, hogy az osztrák hadügyministeriumnak egyes osztályzatai az alattam álló főhadi parancsnokságokkal egyenesen parancsolnak szentesitett állásom mellőzésével, akkor tehát olly egyességi hajlamot kelletik látnom, mellyel békesség kedvéért, ha én mint egyes személy bele egyeznék is, de meg vólna e azzal elégedve a törvényhozó test és a nyilvános közvélemény, azt Fenségednek mély bélátására bizom.

Ezekhez járul még az is, hogy mindön láttam, hogy ezen szükség szülte némely rendelkezésekért kérelmi uton Ő császári királyi Felségének a királynak helyben hagyását kinyerni szerencsém volt, és midön tapasztaltam, hogy ezek ellen észrevételek közelednének, felkértem a magyar külügyministerium utján az osztrák hadügyministeriumtól mindazon magyar és a magyar koronához tartozó, magasabb hadi hivatalokban létező egyének neveit, amellyekkel szükség eseteiben idevaló alkalmazásra rendelkezhessek, ezt azért köteleztettem tenni, mivel a nyilvános közvélemény világosan követelte, minthogy ha illy törvény nem ellenes kivánságnak lehetőleg meg nem feleltetik olly nyilvános hivatalnok mint én, az ország bizalmát nem birhatja, anélkül pedig a legkevesebb jót sem eszközölheti, de ezt sem tettem separa(ti)sticus[38] törekvésből, mint amit talán kivonni a fennevezett elöterjesztésből lehetne, hanem éppen azért, mivel annyi surlódások következtével valami ellentételes állapot mutatkozott a sorkatonaság és honlakosok között, melyet csak azáltal véltem kiegyenliteni birni. Mostani állapotunk mit kivánna (meg), mit követelne egyességi és egységi tekintetből[39], nem az én tisztem taglalni, mert egy szentesitett törvény áll, mely a magyar hadügyminisztternek bizonyos hatáskört rendel, mellynek függése ő Felségétől közös fejedelmünktől vagy annak helytartójától függ, és másnak alá rendelve nincsen; azon törvénynek szoross végbe vitelét és megtartását kötelességemnek tartom.

[37] itt: igazságszolgáltatási

[38] elkülönülési

[39] megegyezést kereső és a birodalom egységének fennmaradását célzó szempontból

És midőn ezentúl az én részemről mindazt, melly azon kapcsot, melly a magyar hadsereget az összes birodalom hadseregével máshol[40] olly szép egységben tartja, felbontani nemcsak nem akarom, sőt mindenfélekép előmozditani igyekvendem, és mivel már előlegesen, mint felleb volt szerencsém kijelenteni, minden ide disponálható[41] felsőbb katonai magyar vagy a magyar koronához tartozó hivatalnokok névjegyzékét az osztrák hadügyministeriumtól kikértem, melyre feleletet még nem kaptam, úgy reménylem, hogy azon kevés észrevételeknek is lehető elejét vehetem, és talán ezentúl kevesebb egyességi kivételek fognak létezni.[42]
Mélly tisztelettel öröklök (?[43]) Budán Julius hó 10kén 1848.

Császári királyi Fenségednek engedelmes szolgája
Mészáros
hadügyminister

5.
ISTVÁN NÁDOR FELSÉGELŐTERJESZTÉSE JÁNOS FŐHERCEGHEZ
(Buda, 1848. július 14. Eredeti.)

Felség![44]

Felséged július 3-án kelt 210. sz. alatt kibocsátott kéziratának legfelsőbb parancsára eljutott hozzám a cs. kir. osztrák hadügyminiszter itt visszaküldött előterjesztése — amelyben azon hátrányok és tévelygések mutattatnak be, amelyek bekövetkeznének, ha a magyar hadügyminiszter a magyar csapatrészeknél továbbra is a vele történő előzetes egyetértés nélkül kinevezéseket indítványozna és eszközölne —, éspedig azon meghagyással, hogy véleményes nyilatkozványomat mielőbb terjesszem elő arról, hogy hogyan lehetne legyőzni a jövendőben az érintett bajokat, és hogyan lehetne gondoskodni az összes hadsereg minden részeinek bensőséges kapcsolata fenntartásáról?

Célszerűnek találtam, ha minderről legelőbb a magyar hadügyminiszter véleményét kérem ki, és bátorkodom ezt illető nyilatkozványát Felségednek ezennel alázatos tisztelettel előterjeszteni.

Azon egyenes gondolkodásmód folytán, amelyet 35 éves katonai pályafutása során még senki kétségbe nem vont, ő, Mészáros magyar hadügyminiszter, ideutazása során Bécsben időzvén, a viszonyokkal még csak kevéssé lévén ismerős, mindenhez hozzájárult, amit az alkotmány szempontjai alapján személyében megígérhetett, mindenesetre fenntartotta magának, hogy amit neki az osztrák hadügyminiszter átad, azt a minisztérium törvényes és alkotmányos útján intézendi el.

---

[40] egyébként

[41] rendelhető

[42] vagyis Mészáros a jövendőben sem zárja ki, hogy megegyezés nélkül is előterjeszt kinevezéseket

[43] Valószínű, hogy az előterjesztést németből fordították, s a *verehre*-t a fordító *vererbe*-nek olvasta.

[44] A megszólítás János főhercegnek nem, csak az uralkodónak járt ki, tehát az előterjesztő fenntartja azt a fikciót, hogy a császár-királlyal érintkezik.

A kölcsönös egyetértés valóban eszközöltetett, mindaddig, amig vezérőrnagyi előléptetések be nem következtek. Ami ugyanis a pétervaradi és eszéki erődparancsnokoknak, illetve a zimonyi parancsnoknak az osztrák hadügyminisztérium által hivatkozott nyugdíjazását és Martony vezérőrnagynak, az árkász- és aknászcsapatok parancsnokának, Jovich báró nyugalmazott vezérőrnagynak és Millenkovich nyugalmazott ezredesnek a kinevezését illeti, Mészárosnak el kell ismernie, hogy ezeket a kinevezéseket egyoldalúan, az osztrák hadügyminiszter véleményével ellenkezve eszközölte. Mindez azonban az akkori ismert körülmények rovására irandó, mivel igénytelen nézete szerint az erődítési parancsnokságok nem nyughelyek, és ha egy erőd, mint Pétervárad, amely a régi rendszer folytán védelmi eszközeit tekintve — amelyeknek csak elviselhető állapotba hozása egy milliót követel — elhanyagoltatott, akkor veszély fenyeget és egy elaggott, babérjain pihenő erődparancsnok nem ide való, és ha Mészáros vétett is a formák ellen, amikor egy energikus, műszaki tekintetben tekintéllyel bíró személyt ajánlott; mindenesetre az ország közjava ellen, amely az összmonarchiáéval szoros kapcsolatban áll, nem vétett.

Ami a másik két nyugdíjazottat illeti, elismeri ugyan azok jó szolgálati teljesítményét is, de azok elaggottsága folytán bátorkodott másokat inditványozni, éspedig olyanokat, akik minden olyan gyanúsítgatást megcáfolnak, mintha az ország más nyelvű és nemzetiségű lakosait gyülölnék a magyarok, és mintha utóbbiak szándékosan elnyomnák a horvátokat és a szlavóniaiakat. Egy másik inditék, amiért a rövidebb, de törvényes utat választotta, a haza veszélye volt, és mivel ő azon helyek betöltését derekasabb egyénekkel — a most jelentkező zavarok, ellenállás és felkelés folytán — kötelességének tartotta, hogy a ráháruló felelősségnek az országgyülésen megfelelhessen.

A határőrvidékiek, mint Mészáros megjegyzi, mindmostanáig más oldalról is parancsokat kapnak, és az elhelyezést, továbbá a törvénykezési és gazdasági igazgatást illetően a magyar hadügyminiszternek még mindig nincs befolyása, jóllehet a magyar hadügyminisztérium által hozzájuk intézett rendeletek csak hasznukat és javukat célozzák. És jóllehet a magyarországi főhadparancsnokság, mint ahogy a többi magyar koronához tartozó is, nyomatékos királyi rendeletek folytán hatáskörébe tartozik, olyannyira, hogy az osztrák hadügyminisztériumnak, ha ott valami követelni valója van, a magyar hadügyminisztériumhoz kell fordulnia, mégis azt kell látnia, hogy az osztrák hadügyminisztérium egyes osztályai az ő /:a magy. hadügyminiszter:/ alá tartozó főhadparancsnokságoknak az ő törvényes állásának megkerülésével – közvetlenül utasításokat bocsátottak ki: olyan eljárás ez, amelybe, mint magánszemély, belenyugodnék is a békesség kedvéért, de a törvényhozó gyülés és a közvélemény ezzel nem békélhetne meg.

Továbbá a magyar hadügyminiszter, miután néhány, a körülmények által kényszeritett rendelete megkapta a legfelsőbb jóváhagyást, hogy elkerülje az erre vonatkozó megjegyzéseket, a magyar külügyminisztérium útján azt kérte az osztrák hadügyminisztériumtól, hogy minden, magasabb katonai posztokra alkalmas magyar és a magyar koronához tartozó egyén nevét, akik szükség szerint Magyarországon alkalmazhatók lennének, közölje – és még erre nem kapott választ. Mindebben Mészárosnak nem volt semminő elkülönülési szándéka, csak azt akarta,

hogy úrrá legyen azon a viszályhelyzeten, amely némi surlódás következtében a reguláris katonaság és az országlakosok között mutatkozott.

Mivel végül a magyar hadügyminiszter, akinek működési körét a törvény határozza meg, és csak a közös uralkodótól vagy annak helytartójától függ, a maga részéről mindent meg fog tenni azért, hogy a magyar csapatok és az összmonarchia csapatai között egyébként oly örvendetesen fennálló köteléket minden módon fenntartsa, egyszersmind reményli is, hogy lehetőség szerint megfelelt e néhány megjegyzésnek, és hogy az így előálló egyezség folytán talán kevesebb lesz a kivétel (az egyetértés alól).

Amennyiben én most a magyar hadügyminiszter ezen nyilatkozatát tiszteletteljesen Felséged elé terjesztem, csak annyit vélek még hozzáfűzendőnek, hogy — ahogyan az ő ismeretesen becsületes érzületétől joggal elvárható — nyíltan arra fog törekedni, hogy felelős állása törvényes kötelezettségeit az összes cs. kir. hadsereg általam is minden lehetséges eszközzel előmozdítandó egységének követelményeivel összhangba hozza, Felséged (pedig) csekély nézetem szerint legkegyelmesebben hajlandónak mutatkozhatnék, hogy ezt a nyilatkozatát kielégítőnek ismerje el, és legkegyelmesebben indíttatva érezhetné magát, hogy a fenti közléseket — amelyeket Mészáros éppenséggel a kölcsönös megértés és a tudomásul veendő egyetértés céljával tett — neki az osztrák hadügyminisztériumtól (is) minél előbb kieszközölje.

Felségednek leghívebb *István fhg.-e.*

Budán, 1848. július 14^{én}.

6.

LATOUR HADÜGYMINISZTER PIPITZ ÁLLAMTANÁCSOSHOZ ISTVÁN NÁDOR FELSÉGELŐTERJESZTÉSÉRŐL

(Bécs, 1848. július 20. Eredeti.)

Von Pipitz államtanácsos úr Őméltóságának.

Tisztelettel átadom Méltóságodnak az Ő Felsége a császár helyettese, a főméltóságú főherceg úr Ő cs. Fensége révén kezemhez jutott, Magyarország nádora, István főherceg cs. Fensége Őfőméltósága által írott előterjesztést a m. hó 20-án 2544/MK sz. alatti elképzeléseimről, és miután én a magyar hadügyminiszter által előterjesztett nyilatkozatot elégségesnek tartom és arról nincs több megjegyezni valóm, bátorkodom felkérni, hogy Ő Felségének a császárnak legf. elhatározását nékem erről kieszközölni kegyeskednék, amely nézetem szerint a következőképpen hangozhatnék:

„A magyar hadügyminiszternek hozzám Rokonom, István fhg., Magyarország nádora által felterjesztett nyilatkozatával az elibém terjesztett aggályok, amelyek néhány szlavóniai tábornoki poszt végrehajtott betöltésére vonatkoztak, elintézést nyernek, és az ebben az ügyben szükséges további lépések megteendők."

Bécs, 1848. július 20.

Latour tszngy.

7.
PIPITZ ÁLLAMTANÁCSOS VÉLEMÉNYE ISTVÁN NÁDOR FELSÉGELŐTERJESZTÉSÉRŐL

(Bécs, 1848. július 23., eredeti, sk, aláírás nélkül)

A magy. birodalmi nádor Őfenségének ezt a János főherceg cs. k. Fensége Őfőméltóságához beküldött előterjesztését rögtön eljuttattuk a hadügyminiszterhez, akinek befejezést célzó indítványait a következő elintézési javaslattal terjesztjük legfels. jóváhagyás alá. A magy. birodalmi nádor előterjesztése legfels. kézirattal intéztethetnék el, hogy a magy. kormányhatóság nyilatkozatáról a Központban egy dokumentumot visszatarthassunk.[45]

1848. július 23-án.

8.
JÁNOS FŐHERCEG LEGFELSŐ ELHATÁROZÁSAI LATOUR JÚNIUS 20-I ELŐTERJESZTÉSÉRŐL

(Bécs, 1848. július 25. Pipitz államtanácsos fogalmazványai)

a)

Legfels. elh. a hadügyminiszter 1848. jún. 20-i 2308. kab. sz. előterjesztéséről

A magyar hadügyminiszternek hozzám Rokonom, István főherceg, Magyarország nádora által felterjesztett nyilatkozatával az elibém terjesztett aggályok, amelyek néhány szlavóniai tábornoki poszt végrehajtott betöltésére vonatkoztak, elintézést nyernek, és az ebben az ügyben szükséges további lépések megteendők.

b)

Legfels. kab. irat István főherceg cs. k. Fensége Őfőméltóságához

Kedves stb. A magyar hadügyminiszternek — Kedvességed által július 14-én hozzám felterjesztett — július 10-i nyilatkozatát a Bécsben és Budán lévő hadügyminiszter kölcsönös egyetértésének szükségességéről közöltem osztr.-német hadügyminiszteremmel, és ugyanő ezáltal azon aggályokat elintézettnek tekinti, amelyeket ő néhány szlavóniai tábornoki poszt végrehajtott betöltése vonatkozásában hangoztatott. Kedvességedet minderről azon bizalmas elvárással tudósítom, hogy Ön a továbbiakban körültekintéssel fog munkálkodni abban az irányban, hogy minden alkalmat elkerüljön, amely az osztr.-német vagy (a) magyar minisztérium egymás közti félreértéséhez vagy akadályoztatásához alkalmat nyújthatna.

c)

a Kabinet számára

Ő cs. k. Fensége István fhg. beadványa az iratok között marad.
Bécs, 1848. július 25.

János fhg.

[45] István nádor formailag magánlevélben érintkezik az uralkodóval (iratának pl. nincs budai iktatószáma), amelynek a császári család magánlevelezésében lenne a helye – ezért is készült róla beérkezte után csaknem szószerinti kivonat, amely ott van az akták között. (Közlésétől értelemszerűen eltekintettünk.) A nádor írására vonatkozó „legfelsőbb elhatározással" egyszersmind a budai főhercegi levelet „aktásították".

Molnár András

„ZALÁNAK ELSZÁLLT LELKE..."

Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26. – július 29.

A pesti cs. kir. haditörvényszék 1850. november 11-én kötél általi halálra, és teljes vagyonelkobzásra ítélte Csertán Sándort, a zalaegerszegi választókerület országgyűlési képviselőjét, aki két ízben is, 1848 októberétől 1849 januárjáig, ill. 1849 májusától júliusáig Zala megye kormánybiztosaként tevékenykedett. Az uralkodó 1851. szeptember 19-én kegyelemből hat évi várfogságra módosította az ítéletet.[1] Csertán mintegy 3 év 4 hónapnyi fogság után, az 1854. április 24-én kiadott részleges amnesztiarendelet következtében szabadult a komáromi várbörtönből. Zala megye liberális reformpolitikusai közül — Csány László vértanúhalála után — ő szenvedte el a legsúlyosabb büntetést. A tömlöc testileg és lelkileg is meggyötörte, 1861-ben már nem vállalt közszereplést, sőt nemsokára, 1864. január 23-án meg is halt családi birtokán, a Nagykanizsához közeli Gelsén.[2]

Csertán Sándor 1809. január 25-én született a Zala megyei Nemesszeren, római katolikus, középbirtokos családban. Anyja Varga Rozália, apja pedig Csertán Károly, Zala megye kapornaki járásának főszolgabírája volt. Sándor Nagykanizsán és Kőszegen járt gimnáziumba, Győrött bölcsészetet tanult, majd a pozsonyi jogakadémia hallgatója lett. 1829-ben jeles eredménnyel tette le az ügyvédi vizsgát. Előbb Zala megye tiszteletbeli alügyészévé, majd 1834-ben másodalügyésszé valamint a megye táblabírájává nevezte ki a főispán. Csertán később a zalaszentgróti Batthyány-uradalom ügyésze lett. Még 1833-ban feleségül vette Szládovics Borbálát, és Nemesapátiban telepedett le. (Négy gyermekük született, közülük Károly Zala vármegye alispánja volt 1886 és 1906 között.) Csertán Sándor az 1830-as évek derekától a zalai liberális ellenzék mérsékelt, Deák Ferenc reformpolitikáját követő és támogató szárnyához tartozott. Egyik-másik megyegyűlési felszólalását a hírlapok is idézték, 1842. szeptember 8-án pedig vezércikke jelent meg a Pesti Hirlapban a szláv mozgalmak elleni összefogásról. 1843-ban a háziadó elvállalása mellett korteskedett, 1845-től egyik szervezője volt a zalai védegyletnek, és önkéntes adófizetést vállalt. 1846-ban meggyőződéses ellenzékiként jellemezték, miközben a zalai megyegyűléseken rendszeresen felszólalt az adminisztrátori rendszer ellen. Elnöke volt Zala megye nemesi árvákra felügyelő gyámi választmányá-

[1] HL Abszolutizmuskori iratok. A cs. kir. pesti katonai törvényszék iratai. 52. cs. 1851-10/101. Csertán Sándor periratai.

[2] *Vajda Lászlóné:* Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa (1809-1864). In: Zalai történeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 35.) (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg, 1994. 233-240.

nak, és humánus egyénisége népszerűségnek örvendett a nem nemesek körében is. 1848. június 15-én ellenjelölt nélkül, gyakorlatilag közfelkiáltással választották meg Zalaegerszegen a 2183 választópolgárt számláló egerszegi választókerület országgyűlési képviselőjévé. A népképviseleti országgyűlésen keveset hallatta hangját. Augusztus elején azt indítványozta, hogy a népoktatási törvényjavaslatot összhangba kellene hozni az 1848:20. tc-vel, augusztus 8-án pedig a közös iskolák mellett tette le a voksát. Szeptember 5-én még ott volt a Bécsbe induló országgyűlési küldöttségben, szeptember 17-én azonban eltávozási engedélyt kért a képviselőháztól. Szeptember 20-án már Zalaegerszegen szervezte Zala megye önkéntes nemzetőreit. Október 8-án az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke Zala megye kormánybiztosává nevezte ki. Elődjétől, Horváth Vilmostól átvette az újoncozás és a népfelkelés szervezését, emellett elsősorban Perczel Mór Zalában állomásozó hadtestének kiegészítését, felszerelését, elhelyezését és élelmezését intézte, közvetítve a honvédsereg és a megye tisztviselői között. 1849 januárjában hagyta el a császáriak által megszállt Zala megyét, februárban pedig már ott volt a debreceni országgyűlésen. Május 5-én a vésztörvény visszamenőleges hatálya ellen szólalt fel. Képviselői, reformpolitikusi hitvallásának is tekinthető ekkor tett kijelentése: „forradalmunk fő erénye, fő dísze az, hogy szelídséggel és az igazság erejével győztünk; nem rettentés, nem kegyetlenség, hanem az igazság adta nekünk a győzelmet".[3]

Csertán Sándor 1849. május 16-án ismét eltávozási engedélyt kért a képviselőháztól, mivel Szemere Bertalan miniszterelnök május 15-i nyílt rendelete Zala megye teljhatalmú kormánybiztosává nevezte ki, felhatalmazva arra, hogy „a haza szent ügyéhez hű egyénekből megyei bizottmányt nevezzen ki, bizalmat érdemlő tisztikart a törvény értelmében alakítson, a törvényes rendet állítsa vissza, a nemzet függetlenségi nyilatkozatát kihirdesse, ünnepélyesen annak szükségéről valamint üdvös következéseiről a népben meggyőződést ápolni törekedjen, a hadseregnek a megyét érdeklő élelmezése eránt intézkedéseket tegyen, s általjában mindent elrendeljen, mit a nép érdekétől elválaszthatatlan java a honnak, a törvényhatóságok bátorsága, s a szabadság szent céljainak biztosítása igényel".[4] Csertán kormánybiztosi teendőit részletesebben a még május 4-én kiadott belügyminiszteri körrendelet határozta meg. Eszerint a kormánybiztosnak gondoskodnia kellett a hazaárulók elfogatásáról, vagyonuk zárolásáról, és az ellenük indítandó vizsgálatról. Ki kellett állíttatnia az előző évről elmaradt újoncokat és az 1849-ben kivetett újonclétszámot, be kellett szedetnie a megye közigazgatási költségeinek fedezésére szolgáló háziadót, valamint az országos pénztárba befizetendő hadia-

[3] Csertán Sándor életrajzai: Zala-Somogyi Közlöny 1864. febr. 20. (3. évf.) 6. sz. (nekrológ), *Novák Mihály:* Zalavármegye az 1848-49. évi szabadságharczban. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1906. 338-340., *Fára József:* Csertán Sándor 48-as kormánybiztos. In: Zalamegyei Ujság 1932. december 25. 16-19., *Csertán Ferenc:* Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa az 1848/49-es szabadságharcban. (Kézirat, ZML kézirattára), *Mejlinger Katalin:* Zala megyei képviselők 1848-49-ben. In: Nótárius. A zalai honismereti mozgalom folyóirata 1988. 2-3. sz. 7-8., *Vajda Lászlóné* 215-228., Zalai életrajzi kislexikon. 2. jav. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1997. 46., *Béres Katalin:* Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei Zala megyében. In: A szabadságharc emlékei Zalában. (Szerk. Béres Katalin) Zalaegerszeg, 1998. 217-218., *Molnár András:* Zalaegerszeg 1848-1849-ben. (Zalaegerszegi füzetek 5.) Zalaegerszeg, 1998. 87-90.

[4] ZML Zala megye állandó bizottmányának jegyzőkönyvei (ÁB jkv.) 1849. május 29. 1. sz.

dót. A megye védelmére kisebb, néhányszáz főből álló, és folytonos szolgálatra kötelezett védsereget kellett felállítania. Szükség esetén népfelkelést kellett hirdetnie, és köteles volt bevezetni az ostromállapotot. Csertán mindezeken túl feladatul kapta, hogy az újoncokat a korábban Zalában rekedt felszereléssel ellátva mielőbb a gyülekezési helyre szállíttassa, szedesse be a megyében található fegyvereket, és iparkodjon külföldről is fegyvereket vásárolni. Jogot kapott Csertán ahhoz is, hogy a felszereléshez szükséges anyagokat — kárpótlást ígérve — megyéjében bárhol lefoglalhassa.[5]

Csertán Sándor a fenti utasításokkal 1849. május 25-én érkezett Zalába. Néhány napon belül újjászervezte a megye állandó bizottmányát, és megerősítette hivatalában az előző évben már szolgálatot teljesítő tisztikart. A kormánytól érkező legfontosabb rendeletek (mint pl. az újoncozás vagy az adó beszedése) végrehajtásába bevonta az állandó bizottmányt, amelynek székhelyét Zalaegerszeg ellenség általi veszélyeztetése miatt Keszthelyre tette át. Május 29. és június 13., valamint július 2–8. között ő elnökölt a bizottmány ülésein, és határozati javaslatait személyesen terjesztette elő. Más alkalommal Csillagh Lajos első alispán vette át az elnökséget, és Csertán levélben küldte meg indítványait vagy utasításait az alispán számára. Csertán napi kapcsolatban állt a megye más tisztviselőivel és egyes nemzetőrparancsnokaival is; bizonyos feladatok elvégzésére közvetlenül őket utasította. A Szemere-kormányhoz írott jelentéseiben elsősorban politikai és pénzügyi kérdésekben tett javaslatokat vagy kért állásfoglalást a belügyminiszteri posztot is betöltő miniszterelnöktől valamint a pénzügyminisztériumtól. A védelem megszervezése és összehangolása érdekében együttműködött a szomszédos megyék kormánybiztosaival, különösen Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztossal alakított ki szoros, ám eltérő egyéniségükből, habitusukból fakadóan korántsem felhőtlen kapcsolatot.[6]

Csertán Sándor levéltári védelem alatt álló irathagyatékát ma a kormánybiztos dédunokája, Csertán Ferenc őrzi Zalaegerszegen. A hagyaték azonban zömében Csertán Sándor hadbírósági perére valamint fogságára vonatkozó hivatalos iratokból és magánlevelezésből áll, ezért az 1849-es kormánybiztossággal kapcsolatban mindössze három iratot tartalmaz.[7] Csertán Sándor 1849-es kormánybiztosi iratai alapvetően Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztos irattárában, valamint az egyes 1849-es minisztériumok levéltáraiban, továbbá a zalai hatóságok és tisztviselők irathagyatékaiban maradtak fenn.[8] Forrásközleményem Csertán Sándor Zala megyei kormánybiztos 1849. május 26. és július 29. közötti iratait; jelentéseit, felhívásait, utasításait és leveleit adja közre. Csertán iratai fontos — számos vonatkozásban egyedülálló — forrásai Délnyugat-Dunántúl, különösen

[5] Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár. (Sajtó alá rend. *Hermann Róbert* és *Pelyach István*) Bp., 1990. 475-476.

[6] Noszlopy és Csertán kapcsolatával részletesen foglalkozott, ill. Csertán több jelentését is idézte: *Andrássy Antal:* Noszlopy Gáspár (1820 - 1853). (Somogyi almanach 43-44. sz.) Kaposvár, 1987. 91-103.

[7] Csertán Sándor irathagyatékát Csertán Ferenc bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is megköszönöm!

[8] A Magyar Országos Levéltárban ill. a Hadtörténelmi Levéltárban található Csertán-iratok felkutatásában és másolataik elkészítésében nyújtott segítségéért Hermann Róbert barátomnak tartozom köszönettel!

pedig Zala megye 1849 nyári történetének. Nem tudósítanak ugyan látványos ütközetekről vagy politikai csatározásokról, arról azonban igen, miként próbálta egy maroknyi elszánt hazafi újjáéleszteni a császári megszállás alatt elfásult közigazgatást, miként kísérelte meg ismét bekapcsolni a megyét a felszabadított országrész vérkeringésébe, és milyen kétségbeesett erőfeszítéseket tett pénztelenül és reményvesztetten is a térség védelmének megszervezésére.

Csertán Sándor kormánybiztosi iratait — mivel zömében amúgy sem saját-kezű kéziratban maradtak fenn — modernizált helyesírással közlöm. A központozásban, a szavak egybe- és különírásában, a nagy és kisbetűk, a hosszú és rövid magán- és mássalhangzók használatában, valamint a tulajdonnevek írásában a mai helyesírást követem. Az egyértelmű rövidítéseket szögletes zárójelben oldottam fel, az idegen eredetű ill. régies szavak esetében azonban megtartottam az eredeti írásmódot. Az iratok lelőhelyének megjelölésekor az alábbi rövidítéseket alkalmaztam:

Csertán Sándor kormánybiztos iratai – Csertán Sándor Zala megyei kormánybiztos irathagyatéka. Csertán Ferenc tulajdonában, Zalaegerszegen

HL – Hadtörténelmi Levéltár

MOL – Magyar Országos Levéltár

H 108. – Noszlopy Gáspár kormánybiztos iratai

ZML – Zala Megyei Levéltár

ÁB ir. – Zala megye állandó bizottmányának iratai

Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. – Tisztviselők után maradt iratok. Csillagh Lajos első alispán hivatali iratai 1848–1849.

Dervarics cs. ir. Dervarics András hiv. ir. – Dervarics család iratai. Dervarics András nemzetőri felügyelő százados hivatalos iratai

Keszthely régi lt. 1192. Körlevelek jkve 1836–1851. – Keszthely mezőváros régi levéltára. 1192. sz. A mezővároshoz intézett hivatalos körlevelek jegyzőkönyve 1836–1851.

1.

Nagykanizsa, 1849. május 26.

Csertán Sándor átirata Csillagh Lajos Zala megyei első alispánhoz

Tisztelt Alispán Úr![9]

A kormány által biztosul küldetvén ki,[10] az újoncok kiállítása kötelességemül tétetett, miről minél hamarébb intézkedni szükségesnek tartom.

---

[9] Csillagh Lajos (1879-1860), bekeházai birtokos, 1837-től Zala megye másodalispánja, 1848. május 9-től 1849 októberéig első alispán.

[10] Bár Csertán is az 1849. május 4-i, más kormánybiztosoknak kiadott rendeletet kapta kézhez némi kiegészítéssel, kinevezésének dátuma egyértelműen 1849. június 15., erre a miniszterelnöki nyílt rendeletre hivatkozik Zala megye állandó bizottmányának jegyzőkönyve. Vö. *Hermann Róbert:* A kormánybiztosi rendszer 1848-1849-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények 1998. 1. sz. 56.

Annál fogva megkérem Alispán Urat, hogy ez érdemben május 29-én bizottmányi[11] ülést tartani, és arra a tisztviselőket és amennyire lehetséges, bizottmányi tagokat meghívni méltóztassék.

Tisztelettel maradván
tisztelt Alispán Úrnak

Kanizsán, május 26-án [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849.

2.

Nagykanizsa, 1849. május 26.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr![12]

Megérkezésemmel Zalába örömmel értettem Ön hivatalos működéseinek sikerdús eredményét, a hősi lelkesedés, mely által Somogy megyét annak dicső népe a rabló csapatoktól kitisztította, az áldozatkészség s szoros rendtartás, mely működéseiket dicsőíti, a legszebb hazafiúi jutalom, mit Ön a kormány által és elismert fáradozásai után arathat.

Minthogy pedig Zalának ügye Somoggyal szoros összeköttetésben van, és a netalán betörő rablócsapatok merényletét egyesült erővel fékezni legsikeresebben lehetne, kötelességemnek tartom rendeletimet akképp intézni, hogy azok Ön működéseivel teljes összefüggésben állanak, annálfogva tisztelettel felhívom kormánybiztos urat, hogy eddig tett intézkedéseiről, úgy arról is, mit kíván és vél teendőnek Kanizsa és Letenye vidékén Zala megye részéről, engem tudósítani méltóztassék.

Kanizsáról, sőt Letenyéről is, mint ma értesültem, a rablócsapat eltávozott, és Muraközben vonult.

Buda ostrománál szerencsém volt jelen lenni. 7 nap utáni színleges támodás után 8-ik nap, 21-ik reggelén a várnak ostrommali bevétele rendeltetett, az ostrom nagyszerűségét leírni képes nem vagyok, az ágyú- és puska tüzelés özönét legyőzte honvédeink magasztos lelkesedése, három órakor reggel kezdődvén az ostrom, már 6 óra felé magasan lobogtak nemzeti zászlóink a várfokon. Isten segíti ügyünket, csak mintegy 150 honvédünk áldozatába került a vár bevétele.[13] 3500 fogollyá tétetett, és nevezetes mennyiségű hadiszerek birtokába jutottunk.

Ezen dicső tett által szuronnyal van beírva a honvéd név a történet könyvébe.

---

[11] Zala megye állandó bizottmányának 1848-as tevékenységét részletesen elemezte: *Degré Alajos:* Zala megye központi közigazgatása 1848-ban. In: Zalai Tükör 1974. 1. köt. 1848/49. zalai eseménytörténete. 43-59.

[12] Noszlopy Gáspár (1820-1853), Somogy megye marcali járásának alszolgabírája, 1849. március 19-től megyéje kormánybiztosa és nemzetőr őrnagya, május 7-től a dél-dunántúli népfelkelés irányítója.

[13] Magyar részről 368-an estek el, és 700-an sebesültek meg Budavár bevételénél.

A várbeli csatát Henczi[14] maga vezérlé, de honvédeink által a csata tűzében meglövetett, és másnap kiadá bűnös lelkét, bevégezvén herostratusi[15] tettét.

A Lánchíd alá 18 mázsa puskapor tétetett, melyet az oláh gránátosok ezredese, Auer[16] tulajdon kezével gyújtott el, és magát légbe repítteté, de szilárdságának jelét adva, sértetlen maradt.

Mintegy 40 ezerből álló hadseregünk 22-én még Budán volt, merre fog indíttatni, nem tudom, híre volt, hogy egy része Győrnek, kisebb része pedig a Duna mentében Mohácsnak menend.

Debrecenben semmi nevezetes újság. Egy futárral szólottam Nádudvar táján, ki Árvából jövén beszélte, hogy az orosz sereg mintegy 12-dik májusban Árvába bement,[17] de csakhamar visszavonult, okát sokan az angol részéről tett ellenmondásban keresik, mások állítják, hogy mintegy 100.000 francia állana Sárdinia szélein, sőt hogy Milánóból kiveretett volna Radeczky,[18] de mindezen hírek bizonytalanok.

Számadásaimat Debrecenbe menetelemmel kaposvári levéltárba tettem le, kérem, légyen szíves tudósítani, ha ottan meg van-e? vagy ha elvitetett, hol találhatnám meg.

Teljes tisztelettel vagyon
Tisztelt Kormánybiztos Úrnak

Kanizsán 26-ik május 1849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs.

3.

Zalaegerszeg, 1849. május 29.
Csertán Sándor átirata Csillagh Lajos alispánhoz

Tisztelt Alispán Úr!

Ezen ./. alatt ide mellékelt rendeletet[19] kihírdetés és foganatosítás végett ezennel átküldöm. Bizottmányi ülést 11 órakor tartandom, melyre megyénk lelkes fiai megjelenését biztosan hiszem.

---

[14] Heinrich Hentzi von Arthurm (1785-1849), cs. kir. vezérőrnagy, a budai várőrség parancsnoka.

[15] A Pestet bombáival felgyújtó Hentzit Csertán ahhoz az epheszoszi görögḧz, Herosztratoszhoz hasonlította, aki i. e. 356-ban felgyújtotta Artemisz istennő világszerte csodált templomát, hogy nevét ismertté tegye.

[16] Alois von Allnoch cs. kir. ezredes, a várparancsnok helyettese kísérelte meg a Lánchíd felrobbantását, ám a robbanás őt, nem pedig a hidat tépte darabokra.

[17] I. Ferenc József 1849. május 12-én kiáltványban jelentette be a cári intervenciót, másnap pedig Spitkovicénél tört be Magyarországra az első orosz különítmény, Grigorij Hrisztoforovics Zassz altábornagy vezetésével.

[18] Joseph von Radetzky (1766-1858), cs. kir. táborszernagy 1849. májusának elején elhagyta ugyan Milánót, de nem azért, mert kiverték, hanem mert Velence ostromlóihoz csatlakozott.

[19] Csertán levelének melléklete hiányzik, ám a rendelet valószínűleg azonos a vésztörvényszékek felállításáról 1849. február 13-án hozott képviselőházi határozattal, amelyet Csertán rögtön kihirdettetett a megye állandó bizottmányának első, 1849. május 29-i ülésén. Vö. ZML ÁB jkv. 1849:2.

Laciról[20] már vannak biztos tudósításai; én Pesten hagytam el legjobb egészségben; ő egyike legjelesebb honvédeinknek, ki magasztos tulajdonihoz még a rettenhetetlen hősiséget is kivívta magának. Az Isten még eddig épen megtartotta, és reményleni lehet gondviselésétől, hogy továbbra is megtartandja.
Kelt Z[ala]egerszegen május 29-kén [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849.

4.

Zalaegerszeg, 1849. május 29.
Csertán Sándor utasítása Dervarics András nemzetőr századoshoz

Tisztelt Százados Úr![21]
Somogy v[á]r[me]gyének felszólítása, de megyénk védelme tekintetéből is, addig is, míg ezen tárgy eránt bővebben rendelkezhetünk, Kollátszegtől egész Lendváig[22] nemzetőröket folytonos őrködésre kiállítani szükséges.
Kollátszegtől Letenyéig már rendelkeztem, és az őrök fel is állíttattak. Mivel azonban tudomásomra esett, hogy Letenyétől Lendváig az őrök mindeddig ki nem állíttattak, azért következőket rendelek, és azok teljesítésével Önt bízom meg:
1-ör Letenyétől Lendváig lévő nemzetőri századokat, amennyire szükséges volna, rendezvén, és tisztekkel ellátván, úgy ossza fel, hogy azoknak egy része öt napig maga költségén a Mura vidékén folytonosan őrködjék, öt napok elteltével pedig az őrök mások által váltassanak fel.
2-or Ön főfelügyelőnek kineveztetvén, az őröket időnként megvizsgálandja, és azokat kötelességök pontos teljesítésére szorítja.
3-or Minden előforduló esetekről nékem Keszthelyre tudósítást küldend.
4-er Azon nemzetőröket, kik kötelességöket nem teljesítik, a törvény értelmében megbünteti, vagy ha nagyobb figyelmet érdemlő eset fordulna elő, nékem bejelenti. Végre
5-ör Amennyire Ön a siker elérésére szükségesnek tartja, az illető sz[olga]bírákkal magát érintésbe teszi.
Midőn ezen rendeleteim foganatosítására Önt meghatalmazom, buzgó hazafiúságától hív teljesítést várok.
Kelt Z[ala]egerszegen május 29-én [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat: ZML Dervarics cs. ir. Dervarics András hiv. ir.

[20] Csillagh László (1824-1876), Csillagh Lajos alispán fia, ügyvéd, a 47. honvédzászlóalj százados.

[21] Dervarics András ügyvéd, szentliszlói birtokos, Zala megye egerszegi járásának nemzetőr százados.

[22] Azaz Somogy megye szélétől északnyugat felé, a Mura folyó bal partján, egészen Alsólendva magasságáig.

5.

Zalaegerszeg, 1849. május [30.]

Csertán Sándor felhívása Zala megye lakosságához

Polgártársak!

Oly vidékekre, melyek még az ellenség által elfoglalva tartatnak, kivitele minden oly tárgyaknak, melyek az ellenségnek élelmezésére, felszerelésére, egyszóval hadi munkálatainak könnyítésére, vagy erejének növelésére szolgálnak, az ország kormánya és képviselői gyűlésének határozata által szorosan eltiltatik.

Ily tárgyak: vágós marha, katonai használatra alkalmatos lovak, ruházatok, készített és nyers borjú és másféle bőrök,

és egyéb felszerelési anyagok.

Polgártársak! Jól tudom azt, hogy a szabad kereskedésnek bárminő korlátozása sérelmet ejt a polgárnak szorgalmán, de hazánkat végveszéllyel fenyegetett rablócsorda üldözései kényszerítik hazánk kormányát ezen rendszabály hozatalára, mert míg honvédeink életöket nem kímélve győztes csatáikban, az ellenség hatalmát azt űzik szeretett hazánkból, haza iránti hűtlenség volna táplálnunk az ellenséget, és erejének növekedésének elősegíteni.

Nem is kétlem, hogy önök hazafiúsága kész minden alagzatra,[23] és kész annál inkább pillanatnyi veszteség elszenvedésére, csak hogy szeretett hazánk megmentve legyen.

Ezenfelül kötelességemnek tartom önökkel tudatni azon körülményt is, miszerint Somogy, Veszprém, Tolna megyékből addig, míg megyénk az ellenségtül kitisztítva, és határaink őrökkel ellátva nem lesznek, minden marha és élelmiszerek behozatala szorosan elzáratott, melybül, ha mi marháinkat könnyen elvesztegetnénk, könnyen az következhetnék, hogy megyénk e részben szükséget szenvedni kénteleníttetnénk.

Mindezek folytában a magyar kormány nevében rendelem, amint következik:

1-ör A vágómarhák[na]k a Vas megyei, annál inkább pedig idegen országbeli lakosok általi vásárlása és kihajtása ezennel eltiltatik.

2-or Mindennemű katona szolgálatra alkalmazott lovak[na]k vásárlása és kivitele szinte eltiltatik, és ezek vásárlása megyei lakosokra nézve is csak olyanok[na]k engedtetik meg, kik iránt a kivitelre nézve gyanú nem támadhat.

3-or Készített és nyers bőrök[ne]k és minden, az ellenség felszerelésére szolgálható tárgyak[na]k kivitele szinte eltiltatik.

Ezek következtében határoztatik:

1-ör Hogy a megyei alispány, addig is, míg bővebb intézkedések tétethetnek, ezen rendeletet tüstént a vásárban a nép előtt megyei tisztviselő által több helyeken felolvastassa, kihírdettesse, s közhelyeken kiragasztassa.

2-or Minden szükséges helyeken megyei tisztviselő felügyelése alatt álló őröket rendeljen ki, kik a vásárbul kiviendő tárgyakat megvizsgálják, és azokat nekik kivitele ezen rendeletben tilalmaztatik, elkobozzák.

---

[23] Értsd: áldozatra.

3-or Tulajdon elnöksége alatt bíróságot állít fel, mely a fentebbi rendelet folytán előforduló esetekben ítéletet hozand.
Kelt Egerszegen május hó 1849.

Csertán Sándor m. k
kormánybiztos

Egykorú másolat. ZML Keszthely régi lt. 1192. Körlevelek jkv-e 1836–1851. 337–339. p.

6.

Keszthely, 1849. május 31.
Csertán Sándor átirata Hunkár Antal veszprémi kormánybiztoshoz

Tisztelt Főispán és Kormánybiztos Úr![24]
Az ellenséges rabló csoportok egy töredéke Körmendet elfoglalva tartván, levél által felszólította Egerszeg városát, hogy május 29-kén 500 f[orint] pengőt sarcot fizessen le neki azon okból, mivel elvonulások után Egerszeg városa a nemzeti zászlót kitűzni merészelte, ellenkező esetre visszatéréssel és pusztítással fenyegetvén a várost.[25]
Hazaérkeztemmel ezen eset tudtomra esvén, még 28-án éjjel Egerszegre siettem, a várost letiltani a sarc megadásától, minek eredménye lett, hogy ámbár a város a kívánt sarcot meg nem vitte, az ellenség mégis vissza nem tért, hanem Körmendről Lövőre vonult, hol Stayerből érkezett mintegy 400 vadásszal egyesülvén, elkövetett pusztítások és sarcolások után onnét is továbbment, és mintegy 900 főből álló gyalogsággal Regedének, 1100 lovassággal pedig az álgyúkkal együtt Lendvának vette útját, Körmenden azonban az idezárt levelet hagyta,[26] melyben visszatérési szándékkal fenyegeti a várost.
Muraközt, megyénk egyik járását pedig még most is az ellenség bírja,[27] az ott lévő ellenséges csapatok nagy része nemzetőrökből áll, kik áttörvén a Mura folyón, rablásokat, sőt gyilkolásokat is követnek el.
Muraköznek ellenség általi bírása annál nagyobb fontosságú, mivel onnét a hátraléttel együtt mintegy 1000 újoncot kellene kiállítani, de közadóban is mintegy 30 ezer pengőt nélkülözünk.
Ily környülmények közt, minthogy a veszély elhárítására fegyveres erőnk nincs, nemzetőrökkel pedig magunkat kellőképp nem védhetjük, mind a közigazgatás, mind pedig az adó beszedése és újoncok kiállítása hátramaradást szenved.

[24] Hunkár Antal (1783-1862), Veszprém megye ellenzéki követe az 1839/40-es és 1847/48-as országgyűléseken, 1848-ban Veszprém megye főispánja, 1849. jan. 25-től Bács megye teljhatalmú országos biztosa, majd máj. 4-től ismét Veszprém megye kormánybiztosa.
[25] Az 500 ezüstforint hadisarcot eredetileg még Dondorf cs. kir. őrnagy követelte május 5-én Zalaegerszegtől. A város ugyan élelemmel ellátta a császári katonákat, a sarc kifizetését azonban megtagadta. A követelést május 28-án újította meg Gorizetti cs. kir. őrnagy, a Körmenden állomásozó császári csapatok parancsnoka.
[26] A császári parancsnok Körmenden hagyott levelét nem ismerjük.
[27] Muraköz Perczel Mór hadtestjének 1848 december végi visszavonulása után végleg a császáriak kezére került, horvátok szállták meg, és 1849 decemberében hivatalosan is Horvátországhoz, Varasd megyéhez csatolták. Vö. *Molnár András:* A Muraköz 1848-ban. In: Századok 1998. 2. sz. 293-324.

Ezen okoknál fogva teljes bizodalommal megkérem Főispán Urat, hogy azon esetben, ha vitéz hadseregünk már Veszprémben érkezett volna, vagy holléte főispán úr által tudatnék, az illető hadi parancsnokkal magát érintkezésbe tenni, és megyénknek az ellenségtőli felmentésére felhívni méltóztassék.

A veszprémi püspöknek[28] Zala megyében fekvő javai Fiáth volt osztrák biztos[29] által a zár alól felmentetvén, tudósítást kérek, ha azokról főispán úr kíván-e rendelkezni, vagy pedig én rendelkezzem, mely esetben a Közlönynek azon számát, melyben a zár alá vételi rendszabályok foglaltatnak, minthogy hozzánk a Közlöny rendesen nem érkezik, megküldetni kérem.

Tisztelettel maradok a
tisztelt Főispán és Kormánybiztos Úr[na]k

Keszthelyen május 31-ki [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. HL 1848–1849-es gyűjtemény 30/523.

7.

Keszthely, 1849. június 5.
Csertán Sándor levele Irányi Dániel kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr![30]

Minthogy Zala megye Horvátországgal és Stayerral ütközvén meg,[31] az ellenség betöréseinek szüntelen kitéve van, de egyébaránt is ezen megyének nagy része most is az ellenség által megszállva tartatik: azon reményben vagyok, hogy mihelyt a környülmények engedik, hadseregünk egy része ezen megye védelmére jövend és működéseit Horvátország ellen innen intézendi.

Hogy ezen esetben a hadsereg hátramaradást ne szenvedjen, annak élelmezéséről gondoskodni jó előre szükségesnek tartom.

Mivel pedig a megye népe pénzből és élelemből az ellenség által teljesen kifogyasztatott, én pedig a kormány részéről a hadsereg élelmezésére sem pénzzel, sem hatalommal ellátva nem volnék, de egyébaránt is akképp értesültem, miszerint a hadsereg ellátása intendaturákra[32] bizatott, melyeknek középponti hivatala Pesten léteznék; azért ezen hivatalt megkeresni tartottam szükségesnek, s ez okból Mayer József nagykanizsai és Bek Kálmán keszthelyi kereskedőket felhívtam, hogy személyesen Pestre utazván, az élelmezési biztossággal, vagy bárminő felállított hivatallal érintkezésbe tévén magokat, mint vállalkozók lépjenek szer-

[28] Zichy Domokos gróf (1808-1879), 1842-től veszprémi püspök, a Konzervatív Párt alapító tagja 1848-ban külföldre szökött, ezért hazaárulás vádjával zár alá vették a birtokait.

[29] Fiáth Ferenc báró (1815-1885), liberálisból lett konzervatív politikus, 1849 januárjától Veszprém és Zala megye cs. kir. biztosa.

[30] Irányi Dániel (1822-1892), a márciusi ifjak köréhez tartozó ügyvéd, Pest egyik képviselője a népképviseleti országgyűlésen, 1849. április 25-től Budapest teljhatalmú kormánybiztosa.

[31] Zala megye a Muraköz nyugati részén, a Mura folyótól egészen a Dráváig volt határos Stájerországgal.

[32] Hadbiztosságokra.

ződésre; de mivel az erre vezető biztos utat és módot magam sem ismérem, azért kormánybiztos urat kérem meg, hogy eziránt őket útbaigazítni szíveskedjék.

Továbbá, minthogy mi határszéli megyebeliek a hadsereggel majdnem minden összeköttetés nélkül állunk, melynek hollétét sem tudjuk; legyen szives befolyását oda fordítani, hogy ha sürgetősebb körülmények megengedik, e megye megmentésére is mielőbb haderő küldessék, mit következendő okok ajánlanak:

1-ör Megyénk nagy részét, és különösen a szép Muraközt, melynek horvát ajkú, de a magyarhoz hív lakosai a nemzet figyelmét méltán megérdemlik, még most is az ellenség elfoglalva tartja.

2-or Horvát- és Stayerhon, mint biztos tudósításokból értesülve vagyok, irántunk rokonszenvvel viseltetik; ha Zala az ellenségtől kitisztíttatnék, ezen országokkal közvetetlen érintkezésbe jönnénk, és alkalmat adnánk nékik rokonszenvük nyilvánítására, mi ügyünkre nézve hasznos befolyással lehetne.

3-or Ezen hadi munkálatok által legkönnyebben tehetnénk szert fegyverekre, részint azért, mivel a Muraközben lévő, és mintegy 3000 jól felfegyverzett nemzetőrből álló ellenséges csoportot bekeríteni, s lefegyverezni lehetne, részint pedig azért, mivel Stayerország felé nyomulás által az ott készen találtató számos fegyverek kihozatala lehetségessé válnék.

Mindezen okoknál fogva kérem tehát kormánybiztos urat, hogy levelemet vivő vállalkozókat értesítés végett az illető élelmezési hivatalhoz útbaigazítni, a hadi munkálatoknak pedig ezen vidékre intézését elősegíteni méltóztassék.[33]

Tisztelettel maradván

Keszthelyen június 5-ik [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 75 Honvédelmi Minisztérium. Általános ir. 1849:21721.

8.

Keszthely, 1849. június 6.

Csertán Sándor jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

Tisztelt Ministerelnök Úr!

Zalába május 25-én érkeztem meg, azonban még csak most küldhetem első jelentésemet, mert sok rendű munkálkodással el lévén foglalva, idő kellett, míg a megye állását, és fennforgó környülményeket csak némüképp is kitanulhattam.

Zalában a nép hangulata jó, bár némely részeiben, hol az ellenség nem dúlt, megnyugvás kezdett mutatkozni az osztrák, és közönyösség a magyar kormány iránt, mi tanúságul szolgál arra, ha a nép a kormány szelleme által folytonosan mintegy körül nem öveztetik, csakhamar tespedésnek indul.

[33] Csertán kérelmét Irányi június 8-án a Hadügyminisztériumhoz irányította át. A minisztérium válaszát június 30-án vetette papírra Szabó Ferenc, a polgári gazdászati osztály élelmezési szakának fogalmazója: a kérelem iránt „a hadügyministerium annak ideibe gondoskodni fog", addig pedig a kormánybiztos megyéje környékén teremtse elő a szükséges élelmiszert. MOL H 75. HM Ált. ir. 1849:21721.

Megjelenésem azonban felköltötte a nép régi jó érzelmeit, mely több helyeken érzékeny örömben, és magasztos lelkesedésben tört ki, hódulat jeléül a kormány iránt.

Erélyességben Nagykanizsa és Muraköz kitűnő helyen állanak. Nagykanizsa, bár egész dunántúli kerület meghajlott az osztrák uralom alatt, ön erélyességére támaszkodva, nemes büszkeséggel, híven, szilárdul állott szabadságunk szent ügye mellett, szenvedett sokat, végtelenül, de szolgailag a hatalomnak soha meg nem hajult.

Mint hiteles kútfőkből tudomásomra jött, lelkes népe gyakran „éljen Kossuth" kiáltásokkal riasztotta fel a falai közt táborozó osztrák hadat; magyar proclamatiók és placátok híven megjelentek, nyilvános helyeken éjjel feltűzettek, míg az osztrákoké leszaggattattak. Egy ízben egy gyermek, mert „Kossuthot" éltette, egy horvát által agyonlövetett, az egész nép felzendült, kiverte a katonaságot, és csak nagyobb erő érkezésének engedve eresztette vissza a városba. Kanizsa a legsúlyosabb környülmények közt fenntartotta szilárdságát, és terjesztette a jó ügy iránti hitet Somogy és Zalának körül fekvő vidékein.

Sokat lehet köszönni e részben derék bírájának, Albanits Flóriánnak, ki ámbár csak egyszerű pékmester, mégis kitett sok alispányokon. Ő nemcsak lelkesítette a népet, hanem számos honvédeknek és menekvő magyaroknak ön veszélyeztetésével uti levelet adván, sokak életét, vagy legalább szabadságát megmentette. Ha tehát a kormány rendszerével megegyez, jónak vélném, ha Kanizsa város közönsége és bírája hű ragaszkodásáért a kormány részéről megdicsértetnék. Szenvedéseik ezen szép jutalmát büszkén mutatnák fel ezen jó polgárok a nagyobb részben megfélemült aristocratia ellenében.

Muraköz pedig mindig dicső kép marad szabadságharcunk történetében, lakosai horvátok, helyzete a Mura és Dráva folyók által tőlünk elszigetelt. Kezdetben a rabló horvátok kedvezéssel, ígéretekkel akarták megnyerni e nép hajlamát, utóbb pedig sanyargatással, üldözéssel kényszeríteni meghódulásra. Ezen nép szabadságharcunk kezdete óta táborozások terhe alatt szenved, csaknem folytonosan 3000–4000 horvát nemzetőr élősködik szorgalmuk gyümölcsén, és mindezen hosszú kínzás meg nem ingathatá iránti hívségét, ők imádva várják a magyar hadsereg jövetelét, és mindeddig, bár magukra hagyattak, mind az adó, mind az újoncok adását megtagadták a horvátoknak.

Ezen jó nép méltán megérdemli népszerető kormányunk figyelmét, és nem kétlem, mihelyt lehet, minden el fog követtetni visszaszerzésére. Ők mintegy 60.000 pengőforint adót szoktak fizetni, mit szivesen adnak a magyaroknak, és fiaikat fenntartották, hogy hátralétben lévő mintegy 1000 újoncaikat számunkra kiállíthassák.

Megyénk állása most is szomorító. Muraközt mintegy 3000 nyomorult, de jól felfegyverzett nemzetőr tartja elfoglalva, 7 álgyú szolgál erősítésökre. A Murán inneni magyar vidéket pedig mintegy 500 lovasságból és 1200 gyalogságból álló osztrák sereg dúlja és rabolja, elorozván a szegény lakosoknak élelmét, és elhajtván seregestől marháikat. Ezen kívül Vas megye felől minduntalan érkeznek száguldozó csapatok, melyek megyénk lövői járásán lassú menetben, hogy annál tovább zsarolhassák a népet, vonulnak keresztül Stayer felé. Stayerben pedig a marburgi

mezőségen nemzetőrökből és újoncokból alakított mintegy 12.000 ember van összevonva, mely a határszéli rablóknak erősítésül szolgál. Végre tulajdon népünk a megye több helyein féktelenül kitört, és az urak birtokait elfoglalta. Pénztáraink teljesen üresek, és adó csak gyéren fizettetik.

Ily helyzetben védelmi rendszert felállítani nehéz. A népet tömegestől felkelteni nem lehet, nem csak azért, mert lázangásban van, de azért is, mert megyénk hosszú fekvése miatt az idei kenyérszűkében több napokra maga költségén fel nem állhat.

A nemzetőrség csak fizetés mellett mozdul ki határából, mit üres pénztárunkból nékik nem adhatunk, ennélfogva ezideig nem támaszkodhattam másra, mint néhány jobb emberek erélyességére, kiket önkénytes felállásra hívtam fel, és ezek hősiségének köszönhetem, hogy ámbár az ellenség bel[j]ebb nyomulni több ízben kísérletet tett, és több helyeket, különösen Egerszeg városát, azért, mert a nemzeti lobogót feltűzte, sarc füzetésre már négy ízben felszólította, mégis ezideig sem Egerszegre, sem Kanizsára betörni nem merészlett.

Többnyire a megye védelme iránt következőleg rendelkeztem:

a) Felszólítottam 6000 hadsereggel Székesfehérvárott táborozó Kmety György ezredes urat[34] segedelem nyújtásra, sőt személyesen is megkerestem, de azon oknál fogva, mivel felsőbb rendelet nélkül állását el nem hagyhatja, mindezideig segedelmet tőle nem nyertem.

b) A megyei bizottmány által 600 főnyi szabadcsapat felállítását elhatároztattam, ezek tartására a hátralévő hadi- és háziadó lenne szolgálandó.[35] Ezen csapat nemcsak védelemre, de mintegy 30 mértföldre terjedő megyei határszélen szükséges őrvonal alakítása tekintetéből is felállítandó lenne. Ezen őrvonalat minden kivitel meggátlására most tulajdon költségeken kiállított nemzetőrök képezik, azonban míg a segedelem nyomban kellenék, a védsereg felállítása hosszabb időt kíván, ennélfogva

c) a jelenlegi védelemre 1000 [főnyi] mozgó csapatnak nemzetőrökből egy holnapra leendő kiállítását rendeltem el,[36] kiknek parancsnokságát Gaál Miklós tábornok úr[37] vállalta magára. Ugyanő ígérte meg díjazásukat a nála lévő állományi pénzből, és ez minden erőnk és az ellenséghez közel fekvő népség, mit a fenyegető veszély ellen felállíthatok.

Mindezek előladása után bátor vagyok megkérni tisztelt ministerelnök urat, hogy megyénknek hadsereg általi védelméről befolyásával intézkedni méltóztassék, melynek minél előbbi létesítésére következő okok szolgálnak:

---

[34] Kmety György (1813-1865), volt cs. kir. főhadnagy, 1848 októberétől honvéd százados, 1849. április 14-től ezredes, és a 7. hadtestből kiváló önálló „Kmety-hadosztály" parancsnoka.

[35] Koppány Ferenc Zala megyei főadószedő költségtervezete szerint a 600 fős védsereg felállítása, felszerelése, félévi díjazása és kenyérrel való ellátása legalább 73000 ezüstforintba került. ZML Katonaság tartására vonatkozó iratok 1849.

[36] Csertán erről Zala megye állandó bizottmányának 1849. június 6-i ülésén rendelkezett. ZML ÁB jkv. 1849:86-87.

[37] Gaál Miklós (1799-1854), zalai származású cs. kir. mérnökkari alezredes, 1849. január 1-jétől honvéd tábornok, 1849. június 1-jétől pedig országos erődítési főigazgató, a honvéd „várnokkar" főparancsnoka. 1849-es Zala megyei tevékenységéről lásd *Szarka Lajos:* A tábornok bére. Hévíz, 1997. 102-118.

1-ör Muraközben és a Mura-vidéken létező mintegy 6000 főből álló ellenséges sereg oly nyomorult, hogy azt 4000–5000 főből álló magyar sereg nemcsak megverné, hanem el is foghatná, mi által számos legjobb minőségű fegyverek birtokába jutnánk.

2-or Horvátországban és Stayerban a nép irántunk legnagyobb rokonszenvvel viseltetik, annyira, hogy Grazban Buda várának bevétele nyilvánosan felfüggesztett falragaszok által kihirdettetett, és utóbb a nép azon hírre, hogy a magyarok vasúton közelednek, zeneszóval elejbek indult, mely rokonszenv seregeink közeledtével nevezetesen emelkednék.

3-or Mint hiteles egyének által értesülve vagyok, Stayerhonban nagy mennyiségű fegyver van készen, melyet az osztrák kormánynak; mivel pénze nincs, átadni nem akarnak, de a kihozatal biztosan csak akkor történhetnék, ha seregeink közeledtével a határőri vonalok felbomlanának.

Minthogy fegyvereknek Stayerhonból leendő szerzésével megbizattam, ez érdemben több kanizsai egyénekkel értekeztem, közülök egyet, de kit csak censalnak lehetne alkalmazni, és a vásárlásra szükséges pénz más biztos egyénre bizandó lenne, értekezés és útbaigazítás végett Irányi Dániel kormánybiztos úrhoz küldöttem Pestre,[38] egy másikat pedig, ki tulajdon költségén ígérkezett mindent teljesíteni, folyó hó 4-én küldöttem be Stayerbe kutatás és tudósítás végett, mivel azonban a vásárlásra pénzzel ellátva nem vagyok, mind a szükséges pénznek honnét szerzése, mind pedig a fegyverek ára iránt, azon esetre, ha a vállalkozás sikerülne, utasítást adatni kérek.[39]

Ily környülmények közt utasításomban reámbízott foglalatosságokat oly pontosan, mint kívántam volna, mindezideig nem teljesíthettem.

Első tárgynak tartottam az újoncok kiállítását, mert határszéli megyénk az ellenség elfoglalásának ki lévén téve, e részben minden időt használni szükséges. E részben szerencsés voltam némű sikerrel eljárni, mert Zala megye lelkes fiai nem késtek felszólításomra mind az újabbi kivetést, mind a régi tartozást, összesen tehát 2175 újoncnak kiállítását akképp elrendelni, hogy ezen szám a Murán inneni öt járásokból állíttatván ki, Muraköz ha visszafoglaltatik, maga illetőségét, mintegy 1000 újoncot kiállítani köteleztessék,[40] mit Muraköz örömmel teljesítend, és így Zala megye a kivetett számnál 1000 többet állítand, ezen felül 600 szinte 4 évre kötelezett szabadcsapatot alakít.

Ellenben a tisztikar alakítását, és a függetlenségi actának közgyűléseni nyilvános kihirdetését mindezideig elhalasztani kénteleníttettem. Tisztikar alakítását elhalasztottam azért, mert midőn megyénk csaknem két járása még ellenség ke-

[38] Lásd Csertán Irányi Dánielhez írott, 1849. június 5-i levelét.

[39] Erre nézve 1849. június 11-én a Belügyminisztérium országlászati osztálya azt válaszolta Csertánnak, hogy minden megvásárolható fegyvert igyekezzen megszerezni a magyar állam számára. Felhatalmazták, hogy a „stayeri fegyverkészletért 20-30 percenttel többet adhasson és adjon, mint mennyit az osztrák pénztelen kormány azokért ígért". A költségek fedezésére 10000 pengőforintot utalványoztak a Pénzügyminisztériumnál, és futárt rendeltek az elküldésére. MOL H 12. Belügyminisztérium. Közösen kezelt ált. ir. Vegyes ir. 23. d. 49. (A Csertánnak küldött válasz, valamint a Pénzügyminisztériumhoz intézett átirat eredeti fogalmazványa. Itt találhatók egyébként a jelentés egyéb pontjaira hozott intézkedések fogalmazványai is.)

[40] Mindezekről Zala megye állandó bizottmányának 1849. május 31-i ülése határozott. ZML ÁB jkv. 1849:4-5.

zében van,[41] más részekben pedig a nép lázongása mutatkozik, nem tartottam az időt alkalmatosnak a tisztikar változtatására, annál inkább, mert a tisztikar alakítása miatt az újoncállítást késlettem volna.

Nem tartottam továbbá jelen környülményeket a függetlenségi acta kihirdetésére is alkalmatosnak:

A függetlenségi acta kihirdetését népes közgyűlésben, és oly modorban, hogy minden község küldöttjei által elfogadását nyilváníthassa, kívánom teljesíteni, mi ezideig szinte eszközölhető nem lévén, mihelyt a környülmények engedik, mindkettőt teljesíteni fogom.

Minthogy reméleni lehet, miszerint ezen megyébe nemsokára magyar hadsereg érkezend, annak élelmezéséről előre gondoskodni szükségesnek tartom. Ezen megyében az élelmezést a népre kivetni nem lehet, nemcsak azért, mert a tavali rossz termés miatt élelmiszerek hiányoznak, de azért is, mivel ezen megyében már több éve vállalkozók által élelmeztetvén a katonaság, a kezelésre szükséges tisztviselők sem léteznek, ennek folytán 3 vállalkozót felküldöttem Pestre a főélelmezési hivatalhoz, ha ilyen csakugyan létezik, azon utasítással, hogy az illető hivatallal az élelmezés miképpeni elrendezéséről azon esetre, ha megyénkbe katonaság jövend, értekezzenek. Minthogy erre nézve pénzzel ellátva nem vagyok, ha utasításom folytán rendelkezés nem történnék, e részbe utasítást kérek.[42]

Rendőri felügyelőt, kinek kinevezését reám bízni méltóztatott, minek én annyiban örülök, hogy a kinevezés által benne támaszra találok, szinte még nem neveztem ki. Véleményem szerint jelenleg csak olyan egyént lehet hivatalra alkalmazni, ki forradalmi eseményeinkkel folytonos érintkezésben lévén, a kormány irányát ismeri, jelenleg Zalában ily egyént nem ismerek. Ezen állásra legalkalmatosabb egyénnek tartanám Major József urat,[43] ki előbb Csány László miniszter úrnál,[44] utóbb pedig mellettem volt, mint segédbiztos. Ő beszél magyarul, németül, horvátul, tótul, oláhul, mívelt ifjú, a forradalmat, kormány nézeteit, irányát ismeri, de jelenleg nincs hon, írtam utána mindenfelé, mihelyt hazajön, kinevezni fogom.

Dolgaim mindinkább gyülekeznek, addig is, míg hon leszek, legalább két segédegyénre szükségem lészen, ezek, úgy magamnak fizetése, és minő pénztárból leendő kinyerése iránt utasítást adatni kérek.[45]

Bátor vagyok végre azt is felemlíteni, hogy noha a Közlönyt számomra megrendelni méltóztatott, mégis az nagyon hiányosan érkezik meg hozzám. A 108–117. lévő számokat nem kaptam meg, mivel pedig azokban oly rendelések foglal-

---

[41] Nemcsak a megye muraközi járását tartották megszállás alatt a császáriak, de a vele szomszédos lövői járást is állandóan veszélyeztették a kisebb-nagyobb csapatmozgások.

[42] Csertán jelentésének kivonatát a Belügyminisztérium a Hadügyminisztériumhoz küldte át, onnan azonban nem kapott érdemi választ a zalai kormánybiztos. (Lásd a 33. jegyzetet.)

[43] Major József csáktornyai ügyvéd volt, és a zalai liberális ellenzékhez tartozott.

[44] Csány László (1790-1849), a zalai liberális ellenzék reformkori pártvezére, 1848 nyarától teljhatalmú országos biztos, előbb a drávai, majd a feldunai hadtestnél, 1849 februárjától Erdélyben. 1849. május 2-től a Szemere-kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztere. (Egyébként Csertán távoli rokona.)

[45] Ezügyben a pénzügyminiszterhez fordult a Belügyminisztérium.

tathatnak, melyeket teljesítenem kell, azoknak pótolólag megküldése iránt rendelést kiadatni kérem.[46]

Melyek után teljes tisztelettel maradok

Keszthelyen jún[ius] 6-án [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 12. Belügyminisztérium. Közösen kezelt általános iratok. Vegyes ir. 23. doboz 49.

9.

Keszthely, 1849. június 6.

Csertán Sándor utasítása Dervarics András nemzetőr századoshoz

Tisztelt Százados Úr!

Erélyes működéseiért vegye hálás köszönetemet.

Ügyeink naponkint javulnak, és egy kevés kitűrés és hazafiúi erélyesség megmentend bennünk a fenyegető veszélytől.

Nagy számú honvédsereg áll Fehérvárnál, mellyel folytonos érintkezésben vagyok.

Huszáraink a napokban már Tapolcáig nyomulnak elő, és mihelyt a hadi munkálatok megengedik, örömmel jönnek segítségünkre.

Gaál Miklós tábornok úr vezérlete alatt tapolcai és szántói járásokból 1000 főből álló mozgó sereg alakíttatik egy holnapra, mely mint remélem, már három nap alatt Egerszegen leend.

Ezen kívül 600 főből álló védsereg alakítása folyamatban van.

Mindezek mellett csak egy kevés türelem, és mentve leszünk a fenyegető veszélytől; de addig más mód nincs, mint a legközelebbi erőre támaszkodni.

A nemzetőröknek fizetést adni teljes lehetetlen, mert az állomány a fizetést nem győzi, a megyei pénztár pedig teljesen üres. Azért ha a szegényebbek elmaradnak is, a vagyonosabbakat folytonos szolgálatra kell kötelezni.

A lefoglalt 270 akó bor iránt az ez érdemben kelt bizottmányi végzés szerint illető sz[olga]bíró úr által ítéletet hozatni méltóztassék, s ha ekképp a csempészet valódisága bebizonyul, a lefoglalt bor az állomány részére vetessék át, melynek árából a nemzetőri költségek számadás mellett fedeztessenek.

Miről és egyéb előfordulandó körülményekről tudósítását elvárva tisztelettel maradok

Százados Úrnak

Keszthelyen június 6-án [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Dervarics cs. ir. Dervarics András hiv. ir.

[46] A Belügyminisztérium utasította a Közlöny szerkesztőségét, hogy a hiányzó számokat azonnal küldjék meg Csertánnak, és gondoskodjanak róla, hogy a további számokat is rendszeresen megkapja.

10.

Keszthely, 1849. június 7.
Csertán Sándor jelentése a Belügyminisztériumhoz

A Belügyministeriumhoz

Folyó évi május 29-én kelt, s 872/B. számmal jelölt, és általam június 6-án vett rendelet[47] folytán Zala vármegyei tisztikarnak névsorát a hivatalok megnevezésével ./. sz. alatt idezárva ezennel felterjesztem.[48]

Jelentem ezúttal egyszersmind, miszerint a veszprémi püspökséghez tartozó Zala vármegyei javakat, melyek már előbb zár alatt voltak, de az alul az osztrák sereg betörése után felszabadíttattak, ismét zár alá vetetni rendeltem.

Továbbá a zalavári apátság eddig Austriában fekvő gottvici apátsággal összecsatolva lévén, az apát, ki a jövedelmeket húzta, szinte Gottvicben lakott.[49]

Ezen összeköttetés, mely törvényesnek egyéberánt is soha el nem ismertetett, most tettleg megszűnt, és miután ez szerint ezen jövedelmek sem az apátot, ki külföldön lakik, sem pedig a szerzeteseket, kik ruházatjuk és élelmezésükön kívül jogot egyébhez nem tarthatnak, nem illeti, azon kérdés támad: mit kellessék tenni ezen javakkal, és azok jövedelmeivel, mi eránt utasítást adatni kérek.

A kormány rendelete folytán ezen tárgyak iránt a pénzügyi[50] és közoktatási ministeriumnak jelentésemet szinte megtettem.[51]

Keszthelyen június 7-én 1849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

[Melléklete]

Zala megye tisztikarának névsora[52]

Első alispán	Csillagh Lajos
másodalispán	Horváth Vilmos
főjegyző	Tuboly Mihály

[47] Az említett belügyminiszteri rendeletre hivatkozva Csertán június 6-án az alábbi utasítást küldte Csillagh Lajos első alispánhoz: „A fentebbi ministeri rendeletet közölvén tisztelt alispán úrral, felkérem, hogy a megye tisztikarának névsorát a hivatalok megnevezésével gyors felterjesztés eszközlése végett minél elébb elkészíttetni, s nékem megküldeni méltóztassék".

[48] Lásd a jelentés mellékletét.

[49] A zalavári bencés apátságot 1715-ben csatolta az uralkodó az alsó-ausztriai göttweigi apátsághoz, melynek apátja 1849-ben Engelbert Schwerdfeger volt.

[50] Lásd a következő iratot, Csertán június 7-i jelentését a Pénzügyminisztériumhoz.

[51] Csertán 1849. június 7-i jelentésére válaszul Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter a következőket rendelte el június 16-án: foglalja le a magyar állam, különösen a vallási alap részére a zalavári apátság javait, minden ingóságával és készletével egyetemben. A pénzkészletet küldje fel az alapítvány főpénztárába, az ingóságokról készíttessen leltárt, a vagyon további kezelésére pedig nevezzen ki egy jellemes, gazdasági ügyekben járatos hazafit. Horváth Mihály utasítására Csertán június 30-án nyílt rendeletben bízta meg Nagy Pált, Reischer Endre helyettes szolgabírót és Szabó János esküdtet a zalavári apátsághoz tartozó ingó és ingatlan javak lefoglalásával ill. összeírásával. A miniszter rendeletének eredeti tisztázata: ZML A nagykapornaki piarista gimnázium iratai. Tanárok vegyes kézirathagyatéka. Csertán rendeletét idézte: *Füssy Tamás:* A zalavári apátság története. Bp., 1902. 327.

[52] Néhány változástól eltekintve 1849 nyarán is az 1847. június 14-i tisztújítás alkalmával megválasztott tisztikar volt hivatalban Zala megyében.

első aljegyző	Novák Ferenc
másod aljegyző	Csutor Imre
tiszteletbeli főjegyző	Bezerédy Elek
főszámvevő	Nagy Sándor
főadószedő	Koppányi Ferenc
főügyvéd	Barcza Sándor
első alügyvéd	Molnár Aloys
másod alügyvéd	Háry József
levéltárnok	Háry Farkas
lajstromozó	Könczöl Ferenc, segédlevéltárnok is
pertárnok	Muzsik Károly
főorvosok	Smalkovits Mihály, Takáts János
főmérnök	Tóth Antal
másodmérnök	Csepelyi József
lovas katonák kapitánya	Bertalan Vince
várnagy	Kovács Vendel
ménlovak gondviselője	Stenadli Antal

Tapolcai járásban

Főbíró	Vargha Lajos
alszolgabírák	Diskay Lajos, Győrfy János, Oszterhueber Kristóf
esküttek	Horváth Károly, Kozáry Farkas, Mezericzky Sándor
gyámi szolgabírák	Ádám János, Nikola Ádám
aladószedő	Nagy Sándor
biztosok	Rédey Ferenc, Magyar Ferenc

Szántói járásban

Főszolgabíró	Bogyay József
alszolgabírák	Söptey Ádám, Farkas Benjamin, Hertelendy László
gyámi szolgabírák	Laskay Károly
esküttek	Laskay László, Nagy László, Kosár Kornél
aladószedő	Külley József
biztosok	Csák György, Bakos József, Szigethy Károly

Kapornaki járásban

Főszolgabíró	Sümeghy Ferenc

alszolgabírák	Thassy Lajos, Rajky Lajos, Léránt Tamás
esküttek	Háry Antal, Kálmán József, Varga János
gyámi sz[olga]bíró	Talabér György
aladószedő	Koltay Lajos
biztos	Farkas János

Egerszegi járásban

Főszolgabíró	Farkas Imre
alszolgabírák	Kozáry László, Nagy Károly, Tuboly Aloys
esküttek	Hegyi Pál, Rózsás Mihály, Boros István
gyámi sz[olga]bíró	Nagy Kálmán
aladószedő	Nagy Imre
biztos	Horváth Ferenc

Lövői járásban

Helyettes fősz[olga]bíró	Babos József
alsz[olga]bírák	Ágoston József, Simon János
esküttek	Zakály János, Babos Péter, Vasdinyey Lajos
aladószedő	Baka János
biztos	Bolla István

Muraközi elfoglalt járásban jelenleg horvátországi egyének működnek, választott tisztviselőink azonban ím ezek:

Főbíró	Séllyey László
alszolgabírák	Gábelits Imre, Bogdán György
esküttek	Csárits Ferenc, Kaltsits József, Oszterhueber Lajos
helyettes aladószedő	Barits János
biztos	Kaltsits János

Költ Keszthelyen jún[ius] 7-én

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 14. Belügyminisztérium. Közigazgatási oszt. 1. kútfő 65. tétel 1928.

11.

Keszthely, 1849. június 7.
Csertán Sándor jelentése a Pénzügyminisztériumhoz

A pénzügyi ministeriumhoz

A veszprémi püspökséghez tartozó Zala vármegyei javakat, melyek már előbb zár alatt voltak, de az alul az osztrák sereg betörése után felszabadíttattak, ismét zár alá vetetni rendeltem.

Továbbá: minthogy a zalavári apátságnak a gottvici apátsággal fentállott azon összeköttetése, miszerint az apát Gottvicben lakott és a jövedelmeket húzta, most tettleg megszűnt, s a jövedelmek sem az apátot, sem a szerzeteseket nem illetnék, s ennélfogva szinte zár alá veendők lennének – mindkét esetre nézve a 6083/K. kormányi rendelet folytán az átvétel és kezelés iránt rendeletet kiadatni kérek.[53]

Keszthelyen június 7-én 1849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 29. Pénzügyminisztérium. 1849-es iratok. Jogügyi szakoszt. No. 8592.

12.

Keszthely, 1849. június 7.
Csertán Sándor levele Csány László közlekedési miniszterhez

Különösen tisztelt kedves Uram bátyám!

Halmazott apró napi dolgaim, közbejött utazások, és érdekes tárgyaknak elő nem fordulása okozák, hogy mindezideig nem írhattam.

Most sem egyes esetek, hanem csak Zalának átalános szelleme lehet soraim tárgya.

Az őshírű Zala az újabb események által különös színezetet öltött magára, nemcsak leszállott régi nagyságából, de nagyrészben meg is hajult a hatalom alatt, sőt már a népben is elkezdett harapódzni a közönyösség mirigye a magyar kormány iránt. Az itthonmaradt büszke aristocratia nem tud egy szilárd tettet felmutatni hazánk szent ügye mellett.

Most már azonban ébredezni kezd a hazafiúi név és hír iránti vágyakodás, büszke követeléssel lépnek fel sokan, hogy többet, mint ők tettek, nem lehet tenni a hazáért, és ezen kétségbeesett követelés és a meghajlás öntudatának súlya kölcsönözi azon különös színezetet, melyben én a régi Zalára megismerni nem tudok.

Zalának elszállt lelke, mely fel tudta emelni a hazafiúság magas állására.

---

[53] A Pénzügyminisztérium Csertán jelentése folytán június 30-án átírt a vallás- és közoktatási miniszternek, és átküldte egyúttal Olgyay Zsigmond államügyész, miniszteri biztosnak a zalavári javak átvételére vonatkozó jelentését is. MOL H 29. Pénzügyminisztérium. 1849-es ir. Jogügyi szakoszt. 8592. (A PM átiratának eredeti fogalmazványa.)

Vili[54] megtartotta becsületes jellemét, de a forradalomba magát belehelyhezni nem tudja; átalában nem akarnak megbarátkozni Zalában azon eszmével, hogy történjék bármi, az ellenség előtt többé meghajulni nem szabad, minden léptöket még most is azon aggodalom kíséri: hát mi lesz jószágunkból, mi lesz gyermekeinkből?

Kormány rendeleteiről sincsenek tisztában magokkal, mi előbb teljesíttetnék, sokan szeretnének arról okoskodni, jó vagy rossz-e a rendelet?

Valóban sajátságos állások van olyan embereknek, kik a forradalom merész haladása által háttérbe szoríttattak, ők olyanok mint a tévedező bújdosók, határozatlanok, ingadozók, még a szerencse kedvezéseinek sem tudnak örülni – ők olyanok, mint kik századokig aludtak, és többé ha felébrednek is, élni nem tudnak.

Egyedül Kanizsa viselte magát kitűnőleg szilárdul, belügyminister urat megkértem,[55] hogy a kormány nyilvánítaná méltánylását szilárd hazafiúi viseletekért, ha a kormányrendszer ilyen nyilvánítást megenged, pártolásába ajánlom, hadd nyerje érdemei méltó elismerését a szegény polgár a meghajlott aristocratia ellenében.

Azon hír, hogy a megyei pénzt Buritsnak[56] általadták, nem való, bevitték ugyan a pénzt, de Burits nem vette el, hanem azt a katonaság élelmezésére és megye költségeire fordították.

Megyénk helyzete hadi tekintetben most is szomorító, Muraköz most is ellenség kezében van, Mura mellett pedig osztrák katonaság tanyáz, és ez igazi rablócsapat, az erdőkben ütvén fel táborát, pusztítja a szomszéd helységeket, falkánként hajtván el marháikat. Mindig új seregek húzódnak Vas megye felől ezen vonalon Stayer felé, jelenleg Rátka,[57] melyet mintegy 500 lovas és 900 gyalog rendes katonaság táboroz, pénze nincs, minden fegyelem nélkül van, igazi rablócsorda, még most rendezünk erőt megtámadásokra, eddig csak bellebbnyomulásokat gátoltuk önkénytes felkelők által, mi hála Isten, még eddig sikerült.

De nagyon szükségesnek látnám, ha a hadi munkálatok egy hadseregnek idejövetelét megengednék, annak ezen vidékre küldését, mert

1-ör Muraközben mintegy 4000 nemzetőr van, kiknek fegyverek igen jó, bizonyosan az eszéki várban elvett fegyverek,[58] de magok nyomorultak, azokat tehát nemcsak megverni, de igen könnyen el lehetne fogni, és ez legkönnyebb módja volna a jó fegyverszerezhetésnek.

2-or Mind Stayerba küldött egyének által értesültem, ott most lehetne fegyvereket vásárolni, mert a gyárosok az osztrák állománynak nem akarják átadni,

---

[54] Zalabéri Horváth Vilmos (1803-?), kaszaházi birtokos, ügyvéd, a zalai liberális ellenzék tagja, 1848. május 9-től a megye másodalispánja, 1848. szeptember 19-től október 6-ig Zala megye kormánybiztosa, s e tisztségében Csertán elődje.

[55] Lásd Csertán Szemere Bertalan miniszterelnökhöz írott, 1849. június 6-i jelentését.

[56] Johann Wilhelm Burits de Pournay báró (1792-1858), cs. kir. vezérőrnagy, a Zalaegerszeget 1848. december 31-én megszálló császári csapatok parancsnoka.

[57] Murarátka, falu Letenyétől északnyugatra, a Mura folyó bal partján.

[58] Az eszéki vár 1849. február 14-én került teljes hadianyag-készletével együtt az osztrák csapatok kezére. Vö. *Rabár Ferenc:* Az eszéki vár feladása 1849-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények 1998. 1. sz. 127-169.

mivel nem lévén pénze, nem fizeti ki őket, azonban a kihozatalt csak azáltal lehetne biztosítani, ha hadseregünk a Stayer szélig elölnyomulna.

3-or Biztos tudósítások szerint Horvát- és Stayerhonban irántunk jobb hangulat uralkodik, mint valaha. Budavárnak bevétele placátokban hírdettetett Grázben, és a nép azon hírre, hogy a magyarok jönnek, zenével ment elejbek – seregünk közeledtével a rokonszenv csak nevelkednék, végre

4-er Megmentenénk Muraközt, hol ezer újoncunk van hátralétben, mit a horvátoknak kiszedni megtagadtak, és nekünk szívesen megadnák, azonfelöl Muraköz által legalább 100 ezer pengőforint adót vesztünk évenként.

Mindezen okoknál fogva, Kmety táborával Fehérvárnál lévén, felszólítottam segedelemadásra, de mivel felsőbb parancsolattól függ, mindezideig segedelmet nem küldhetett, kérem azért édes Uram bátyámat, ha ezen tárgy előjönne, és a hadi munkálatok megengednék, a fentebbi eszmét pártolni méltóztassék.

Jelenleg újoncállítással foglalkozom, ezt mindenekelőtt elsőnek tartottam, és azért másnemű rendezésekben nem is ereszkedhettem, annál inkább, mert az ellenség támadásainak fékezése minden figyelmemet igénybe veszi.

Zala 1100 újonccal tartozván, ennek kiállítását is elrendelte, és mivel nagyrészével Muraköz tartozik, mely ha visszafoglaltatik, újoncait szinte kiállítani fogja, eszerint Zala a törvény által elrendelt számnál 1000 több újoncot állít ki.

Követválasztás jún[ius] 15-re határoztatott, a nép mind a tapolcai, mind a szántói kerületben Uram bátyámat kívánja megválasztani, midőn kettő közül szabadon választhat.[59]

Ha valami érdekes előadná magát, nyomban írni fogok, most pedig szeretetébe zárt maradok

Keszthelyen jún[ius] 7-én [1]849.

igaz tisztelő öccse
Csertán Sándor

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Vegyes ir. (14. doboz)

13.

Keszthely, 1849. június 7.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

A gabonakivitel elzárásának megszüntetését örömmel értettem soraiból, mert ezáltal élelmiszerek hiánya miatt sanyargatott polgáraink enyhülést nyerendenek.

Az őrvonalt már egész Zalában felállítottam oly célra, hogy ellenséges földre minden kivitel elzárassék; és mivel a felügyelés élén erélyes nemzetőri századosok állanak, remélem, hogy teljesen sikert érendek.

[59] Az 1848 nyarán megválasztott országgyűlési képviselők lemondásával megüresedő képviselői helyre mind a tapolcai, mind pedig a keszthelyi választókerület Csány Lászlót választotta meg, közfelkiáltással. A képviselőház 1849. július 23-i ülése Csány keszthelyi mandátumát igazolta.

Örömmel értettem Tárnok Alajos úr[60] leveléből számadásaimnak a levéltárbani meglétét, elhozatalára Kovács Antal urat[61] küldöm ezennel, kinek általadatni kérem.

Megyénknek Mura melletti részét még folyvást ellenség dúlja, most gyűjtünk erőt fékezésére, mert rendes katonaságot, bár kértünk, de nyerni nehezen fogunk.

Kanizsa vidékén nemzetőreink állnak az ellenséggel szemközt; általjában a nép mindenütt mozgásban van, és ha az újoncozást bevégezendjük, remélem erélyesen léphetünk fel az ellenség ellenében.

Úgy értesültem, hogy Kormánybiztos Úr Kaposvárott álgyúkat is öntet.[62] Ha ezen vállalat sikerül, legyen szives tudósítani, ha talán megyénk részére ott álgyúkat öntetni lehetne, evégre harangok szerzéséről gondoskodhassam.

Tisztelettel maradván

Keszthelyen június 7-én 1849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs.

14.

Keszthely, 1849. június 8.

Csertán Sándor javaslata Zala megye bizottmányának rendezéséről

Javaslat a megyei bizottmány ideiglenes rendezéséről

A megyei hatalom a bizottmányi ülésekben pontosul össze, ennélfogva jelen körülmények közt

bizottmányi ülések állandóul tartatnak.

Elnökül azon napokra, melyeken kormánybiztos vagy megyei alispányok jelen nem lehetnek, alispán helyettesíttetik a kormánybiztos által a bizottmány egyetértésével.

A jegyzők közül egyik folytonosan a bizottmányi ülés helyén leend, a felváltási rendet magok állapítják meg.

A jegyző felváltása előtt a végzéseket kiadja és szétküldi.

A jegyzőkönyv egy példányban a bizottmányi ülés helyén tartatik.

A megyei ügyvédek[63] közül szinte egy folyvást jelen leend. A sorozat főügyvéd által intéztetik el.

Végre a főadószedő és számvevők közül szinte egyik jelen lenni tartozik. Ezek között a sorozat főadószedő által határoztatik el.

A bizottmányi ülések helye a körülmények szerint bizottmányilag fog meghatároztatni.

---

[60] Tárnok Alajos (1795-1882), a kanizsai Batthyány-uradalom jószágigazgatója.

[61] Kovács Antal (1824-?), zalaegerszegi ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész.

[62] Az ágyúöntés körülményeit nem ismerjük, Noszlopy azonban 1849 júniusának közepén kettő, július 22-én pedig már 4 db ágyúval rendelkezett. Vö. *Andrássy Antal* 90.

[63] Értsd: megyei tiszti ügyészek.

A jegyzői hivatal a választmányi rendeletek mikénti teljesítéséről hetenként előterjesztést teszen.[64]

Eredeti tisztázat, az utolsó bekezdés s. k. ZML ÁB ir. 1849:112.

15.

Keszthely, 1849. június 9.

Csertán *Sándor jelentése Csány László közlekedési miniszterhez*

Az osztrák hadsereg rabló töredékei fenyegetésekkel, sarckövetelésekkel ijesztgetvén bennünket szüntelen, sikerült a bátorságát visszanyert népnél oly mozgást s erőkifejtést idéznem elő, hogy betörések helyett ők lettek Körmendről elűzve.

A felkelt zalaegerszegi nemzetőrök Nagy Boldizsár Andor szabad vadászcsapatbeli százados vezérlete mellett június 8-kán bementek Körmendre, hol a magyar zászlókat kitűzték, és a Bécsből érkezett, úgy már régebben letartóztatott leveleket egész egy nagy zsákkal, postakocsit és lovakat három személlyel elfogtak, és mindezt felügyelésem alá adták.[65]

A leveleket most registrálom, úgy hiszem, a körülmények kitudása miatt azokat felbontanom s elolvasnom szükséges lészen.

Százados úrnak, mégis Hászlinger kerületi biztosnak[66] tudósítását idezárom.

Mindezek folytában bátor vagyok tisztelt minister úrnak figyelmét és pártolását következőkre felhívni:

1-ör Minden készületekből úgy látszik, hogy hadseregünket nagyobb erővel akarják az osztrákok megtámadni, ennek folytán jónak vélném részünkről Stayert fenyegetni beütéssel, részint azért, hogy az osztrák erő megosztassék, részint pedig azért, hogy a Stayer határokhoz közeledtünkkel fegyverszállítást eszközölhetnénk.

Ehhez nem nagy rendes erő kellenék, mert ha igaz az, hogy az osztrák erő Sopron felé nyomul, az esetben Stayerben, hosszas határainak őrzésére nem sok maradhat, és mi, kik rendes erőhöz népet csatolhatunk, mindig tekintélyes, s veszély nélküli állást vehetnénk ellenükben.

2-or Minthogy Vas vármegyének Körmend felőli része az ellenségtől kitisztíttatott, nyomban kormánybiztost kellene küldeni azon rendelettel, hogy vélem szoros öszveköttetésbe tegye magát.

3-or Az itteni munkálatok vezetésére katonai parancsnokot kellene kinevezni, mert anélkül nem lesz erő, egység és süker munkálatainkban.

4-er Minthogy pénztáraink teljesen üresek, és a nép tehetsége az újoncoknak 42 ezer forint ezüstre menő kézipénze rögtöni kifizetésével teljesen kimeríttetett,

---

[64] Zala megye állandó bizottmányának 1849. június 8-i ülése jóváhagyta a kormánybiztos javaslatát. ZML ÁB jkv. 1849:112.

[65] Az esetet idézi: *Hermann Róbert:* Körmend a hadtörténelemben 1848-1849. In: Körmend a hadtörténelemben. Körmend, 1992. 217.

[66] Talán Házlinger Ferencről lehet szó, aki korábban a katonai számadó hivatal vezetője volt Görgei táborában.

szükséges volna a kormánynak pénzről intézkedni, annál inkább, mert még a katonáknak élelmezése iránt sincs kormányi rendelkezés, pedig ez nálunk másképp, mint vállalkozás útján, és kormányi pénzen, nem eszközölhető, sőt, ha nemzetőrt nagyobb mennyiségben kell előállítani, a megye hosszú fekvése miatt ezekre nézve is a kormánynak pénzsegedelme igényeltetik. Végre töltényekről, melyek nálunk éppen hiányoznak, gondoskodni szinte szükséges lenne.

Egykorú másolat. HL 1848–1849-es gyűjtemény 50/259.

16.

Zalaegerszeg, 1849. június 11.
Csertán Sándor utasítása Csillagh Lajos alispánhoz

Tisztelt Alispán Úr!

Az adó tárgyában vett ministeri rendeletet nem vettem, mert előbb, mint Keszthelyre érkezett, onnéd elutaztam.

Annak folytában azonban felkérem alispán urat, hogy főadószedő, főjegyző s számvevő urakkal együtt folyó hó 13-án Keszthelyen tartandó ülésen megjelenni, és arra másokat is, kiket szükségesnek vél, meghívni méltóztassék.

Tiszteletttel maradok

Egerszegen jún[ius] 11-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

S. k. eredeti tisztázat. ZML ÁB ir. 1849. június, szám nélkül.

17.

Keszthely, 1849. június 13.
Csertán Sándor jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

Tisztelt Ministerelnök Úr!

Minthogy felküldött jelentéseim[67] kézhez jutásáról bizonyos nem vagyok, Horváth Vilmos 2-od alispán úr Pestre menetelével tisztelt Ministerelnök Úrhoz újabb tudósítást küldeni, és jelentéseim pontjait ismételni szükségesnek tartom, melynek folytán következőket terjesztek elől.

1-ör Minthogy az ellenség betörése, és a határvonalok őrzése a nép nagyobb részének folytonos kiállítását igényli, de egyéberánt is az újoncozás — melyet mindenekelőtt elsőnek tartok — minden más intézkedéseket háttérbe szorítana; annál fogva közgyűlést, melyen a megye belső elrendezését elintézhettem volna, még eddig nem tarthattam.

2-or Megyénk védelmezésére nézve: Minthogy ezen határszéli megye az ellenség betöréseinek szüntelen kitéve van, és katonaság hozzánk mindeddig nem érkezett, a nemzetőrök kiállításában pedig nem nagy védelmet helyezhetünk, min-

[67] Lásd a miniszterelnökhöz június 6-án, valamint a Bel- és Pénzügyminisztériumhoz június 7-én írott jelentéseket.

denekelőtt védsereget leszen szükséges felállítanunk, melynek száma, ha csak a határszéli vonalt akarjuk is őrködéssel ellátni, hatszáznál kevesebb nem lehet. Ezeket véleményem szerint szinte 4 évre kell kiállítani, mert minden különbség a rendes katonaságtól sok bajoknak szokott lenni kútforrása. Minthogy pedig a védsereget toborzással kiállítani nem lehet, azokat a községekre kivetni leszen szükséges. Továbbá, mivel az erre kívántató költséget a megyei házipénztár elviselni nem képes, a közadóba elfogadni kellenék.

3-or A költségekre nézve. Megyénk pénztára oly üres, hogy a megyei szolgák fizetését sem vagyunk képesek rendesen fedezni, a nép tehetségét pedig az állítandó 2175 újoncoknak 43.500 frt ezüstre menő kézipénze, és ezzel járó egyéb költségek annyira kimerítik, hogy az adónak pontos fizetését egy ideig alig reménlhetjük, ellenben jelen körülményeink közt költségeink naponkint szaporodnak, szükséges lenne tehát, hogy az állomány vagy pénzzel segítené a megyét, vagy legalább oly kiadásokra, melyek az állományt illetik, az állományi adó alapjára kölcsönvételt engedne meg.

4-er Lőszer iránt. Lőszer a megyében éppen semmi sem találtatik, szükséges tehát, hogy lőszernek küldéséről, habár kisebb mennyiségben is, a kormány intézkedjék.

5-ör Lovak vásárlására. Megyénkben számos lovak vásároltathatnának a hadsereg számára, mit annál gyorsabban kellenék teljesíteni, mivel megyénk az ellenség beütésének szüntelen kitéve van. Evégre Vajda alezeredes[68] küldetett megyénkbe, ki már számosabb lovakat vásárolt ugyan össze, de a vásárolható lovak mennyiségéhez képest elegendő pénzzel ellátva nem lévén, evégre vagy pénzt küldeni, vagy legalább kölcsönre meghatalmazást kiadni lenne szükséges.

6-or A postajárásokra nézve. Elhatározandónak vélném, eltiltassék-e feltétlenül minden postajárás a német tartományokba, vagy csak a gyanús levelek tartóztassanak le? Ezeránt intézkedni annál inkább szükséges, mivel Nagy Boldizsár Andor szabadcsapatbeli százados által a körmendi postaállomáson minden levelek, úgy a bécsi gyorskocsi és posta lovak lefoglaltatván, a postajárás tettleg megszüntetett, írt százados úr által lefoglalt levelek hozzám küldettek, melyek közül Zichy Domonkosnak szóló egy rendbeli levelet idezárva megküldök.[69]

7-er A veszprémi püspök javait zár alá vettem, és azok összeírását elrendeltem, de intézkedni kellenék a zalavári convent iránt is, mely most is német befolyás alatt áll, melyre nézve a közoktatási minister úrhoz jelentésemet ugyan megtettem, de választ mindeddig nem nyertem.

Újoncaink nagy része elszánt lelkesedéssel áll be a honvédek sorába, és kitűnő jelességűek.

Muraköz folyvást a legjobb szellemű, tántoríthatlan ragaszkodással viseltetik irántunk, a hosszas szenvedés nem törheté meg hívségét, és mint hiteles tudósításokból értésemre esett, még az adófizetést sok községek az ellenségnek megtagadják, elrejtve tartják közpénzeiket, hogy megszabadulásukkor adójukat a magyar kormánynak nyomban lefizethessék. Az idegen ajkú Muraköz dísze hazánknak, és teljes mértékben megérdemli a magyar kormány segélyét.

---

[68] Valószínűleg Vajda Ferenc (1813-1869), honvéd huszár alezredes kapta e megbízatást.

[69] A Zichy Domokosnak szóló, mellékelt levél hiányzik.

Midőn a szükségesek iránt intézkedések tételét kérném,[70] tisztelettel maradok

Tisztelt Ministerelnök Úrnak

Keszthelyen június hó 13-án [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 13. Belügyminisztérium. Országlászati oszt. II. sorozat 9. kútfő 25.

18.

Keszthely, 1849. június 14.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Zala megye kormánybiztosától
Somogy megye kormánybiztosának

Pettau felől beüthető osztrák sereg kitudása végett a szükséges rendeleteket megtettem, mihelyest bizonyos tudósítást veszek, kormánybiztos urat tudósítani el nem mulasztom.

Egyébaránt őreink majdnem egész Stayer széléig vannak kiállítva, de nagyobbszerű mozgalomról még eddig nem tudósíttattam. Muraközben ugyan érkeztek nagyobb seregek, de azok inkább védelemre, mint megtámadásra látszatnak szánva lenni.

Azonban nagy köszönettel venném, ha rendelete alatt álló katonasággal oly állást venne kormánybiztos úr, mely szerint azt nem vélt esetben a Zala vármegyei erővel egyesíthetné.

Tudomására lesz, hogy 115 Nádor huszárok átszöktek,[71] folytonosan üldöztetve a németektől Sárvárig haladtak, hol ütközetet állottak ki.

Hadseregünk Kiscelltől fogva egész Nyitra megyéig van elterjedve, rövid időn nevezetes ütközetek történhetnek. Még eddig azonban semmi bizonyosat nem hallottunk.

Tisztelettel maradván
Csertán Sándor
kormánybiztos

Keszthelyen, június 14-kén 1849.

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs.

[70] Szemere belügyminiszterként intézkedett: a jelentés 3. és 6. pontját kivonatban a Pénzügyminisztériumhoz, a 2., 4. és 5. pontok kivonatát pedig a Hadügyminisztériumhoz tette át elintézés végett. Minderről jún. 23-án tájékoztatta a zalai kormánybiztost, hozzátéve, hogy a 7. pontra nézve közvetlenül az Igazságügyi Minisztériummal vegye fel a kapcsolatot. Szemere intézkedéseinek eredeti fogalmazványai: MOL H 13. Belügym. Országlászati oszt. II. sor. 9. kútfő 25.

[71] A cs. kir. 12., Magyarország nádora nevét viselő huszárezred 1. őrnagyi osztályának Udvardy Ferenc őrmester vezette 98 embere Linzből megszökve, június 8-án Pinkafőnél ért át magyar területre.

19.

Keszthely, 1849. június 15.

Csertán Sándor utasítása Dervarics András nemzetőr századosnak

Tisztelt Százados Úr!

Az őrvonal körül tanúsított erélyes eljárását köszönöm, mit Önnek jövendőre is ajánlok, ezúttal a felügyelőségtől Önt fel nem menthetvén.[72]

A nemzetőröket folytonos őrállásra kötelezze és lelkesítse. Segély érkeztével sietni fogok Önnek segítséget küldeni.

A fegyelmet felmondó foglárokat illetőleg, azok eránt az alispáni hivatal útján intézkedjék, s ennek egyezésével tüstént mást helyettesítsen, addig pedig szolgálattételre kötelezze.

A Szepetneken és Sormáson maradott huszároltönyök eránt, ha Sümeghy főbíró úr[73] ezérdemben megkerestetett, rendelkezni is fog.

Egyébiránt, midőn minden célszerű intézkedések tételére Önt felhatalmaznám, addig is, míg erőnk érkezik, szilárd kitűrést ajánlok.

Kelt Keszthelyen, június hó 15-én 1849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Dervarics cs. ir. Dervarics András hiv. ir.

20.

Keszthely, 1849. június 16.

Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Olgyay Zsigmond pénzügyministeri biztos úr a veszprémi püspökséghez tartozó Zala megyei javak összeírása végett szólított fel. Ezek iránt én már a rendeléseket megtettem.

A Szundi és Felsőőri jószágok Somogy megyében létezvén, az ./. alatt idezárt levél[74] megküldésével avégett hívom fel tisztelt kormánybiztos urat, hogy annak értelme szerint az említett javak összeírása végett szükséges rendeléseket megtenni, s az eredményről Olgyay Zsigmond urat tudósítani méltóztassék.

Csornánál történt összeütközésről a .//. alatti jelentést[75] megküldöm.

---

[72] Dervarics András naplótöredéke szerint a felügyeletére bízott egerszegi járás nemzetőrségének Mura-menti őrszolgálata a következő eredményt hozta: „elfogtunk mintegy 350 akó bort, mit az ellenségnek rossz honfiak becsempészni akartak, 4 illír spionokat, parasztoknál kikutattunk huszár öltönyöket". ZML Dervarics cs. ir. Dervarics András feljegyzései egy számadási füzetben. Idézi *Molnár András:* Zalaegerszeg 1848-1849-ben. 44.

[73] Sümeghy Ferenc, söjtöri birtokos, Zala megye kapornaki járásának főszolgabírája.

[74] Olgyay Zsigmond Veszprémben, 1849. június 19-én kelt, Csertánhoz intézett levelének másolatát küldte át Noszlopynak a zalai kormánybiztos.

[75] Tóth Antal Vas megyei esküdt szemtanúja volt a csornai ütközetnek. Az ő - valószínűleg Vas megye első alispánjához írott, és Hőgyészen, 1849. június 13-án kelt - levelét küldte át másolatban Csertán.

Mivel pedig úgy értesültem, és ezen csata következtében teljesen meggyőződve vagyok, hogy a használható osztrák katonai erő Muraközből és Stayerből Kőszeg vidékére vonatott; ezen alkalmat használni szükségesnek látván, hadi kísérletet kívánok tenni Zalában összeszedhető erővel Muraköz felé.

Nagyon örülnék, ha környülményei e célra segédnyújtást megengednének, és ez esetben segédcsapatját f[olyó] hó 19-kén délre Kanizsára küldeni szíveskedjék.

A további intézkedésekről tudósításomat megküldöm.

Tisztelettel maradok
Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Keszthelyen, június 16-án 1849.

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs.

21.

Keszthely, 1849. június 17.
Csertán Sándor jelentése a Pénzügyminisztériumhoz

Tisztelt Pénzügyi ministerium!

Magam, és mellém veendő két titoknok fizetése iránt a Belügyi ministeriumhoz tett jelentésem azáltal tisztelt ministeriumhoz utasíttatott, mely iránt, minthogy rendeletet mind e mai napig nem kaptam, azt a rendes számadás tekintetéből minél előbb megküldetni kérem.

Megyénkben az egyes és kettős német bankók, úgy ezeknek 15 és 30 krajcáros darabjai közforgásban vannak, és még eddig minden pénztárban elfogadtatnak, nehogy e részben utóbb bármi felelettel köteleztessem, eziránt is intézkedést kérek. Tisztelettel maradok

Keszthelyen június 17-én [1]849.

Csertán Sándor
Zala megyei kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 29. Pénzügyminisztérium. 1849-es iratok. Pénztári oszt. No. 9700.

22.

Keszthely, 1849. június 17.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Riedl János keszthelyi főerdész hosszabb ideig a német tüzéreknél szolgálván, ezen művészetet teljesen érti, ennél fogva őtet azért küldöm Kaposba, hogy az ott öntött ágyúkat vizsgálja meg, és ha azokat jónak tapasztalja, tisztelt Kormánybiztos Urat felkérje, hogy az ágyúöntetés nékünk is megengedtessék, mely

célra az illető anyagot megszerezni iparkodandunk.[76] Legyen tehát szives e részben pártolásunkra lenni.

Tisztelettel maradván

Keszthelyen jún[ius] 17-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs.

23.

Zalaegerszeg, 1849. június 18.
Csertán Sándor utasítása Csillagh Lajos alispánhoz

Értésemre esvén, hogy számosabb, az ellenségtől áltjött katonai egyének, úgy a honvédzászlóaljaktól elszakadt vitézek naponként itt, Zalaegerszegen megfordulván, magokat béjelentik. Miután a közállomány az ilyféle katonai egyéneket zsolddal és kenyérrel ellátni nemcsak kívánja, hanem egyszersmind kötelességének is isméri, azért Csillagh Lajos Zala megyei első alispány úr általam oda utasíttatik, hogy az említett egyének zsoldozására kívántatott, s annak idejében az adóban bészámítandó sommákat adandó számadásra Handler István nemzetőri százados és egerszegi térparancsnok úrnak[77] a megyei pénztárból utalványozza, s egyszersmind a megyei vállalkozónál oly intézkedést tegyen, hogy az érintett katonai egyének számára kívántató kenyérrészleteket a nevezett térparancsnok úr nyugtájára kiszolgálni kötelességének tartsa.
Zalaegerszegen, június 18-án 1849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849.

24.

Zalaegerszeg, 1849. június 22.
Csertán Sándor utasítása Horváth Vilmos Zala megyei másodalispánhoz

Tisztelt Alispán Úr!

Minthogy jelen körülményekben a lendvai vonalt fedetlen hagyni nem lehet, szükséges, hogy az ott lévő nemzetőrök annak idejében szinte tapolcai és szántói

[76] Csertán 1849. június 24-én küldte át Zala megye főjegyzőjéhez a keszthelyi főerdész levelét. A kormánybiztos „Riedl úrnak [...] az álgyúkhoz szükséges golyók eránti javaslatát" célszerűnek találta, és kérte a főjegyzőt, gondoskodjék az alapanyagok beszerzéséről és a golyók öntéséről. Zala megye állandó bizottmányának június 27-i ülése elrendelte „a Keszthelyen felszerelendő álgyúkhoz kívántató golyók önthetésére szolgáló anyagnak megszerzését, s annak golyókká öntetését". ZML ÁB jkv. 1849:210.

[77] Handler István (1823-?), zalaegerszegi vaskereskedő, a mezőváros nemzetőrségének százados.

járásbeli nemzetőrökkel felváltassanak,[78] mely eránt teendő intézkedésre olyképpen hívom fel tisztelt Alispán Urat, hogy:

A tisztek, amennyire csak lehet, a mostaniak meghagyassanak, eziránt tehát őket előre értesíteni kell.

Az újan felállítandó nemzetőrök, amennyire csak lehetséges, fegyverrel láttassanak el.

Végre a most őrködő nemzetőrök fegyvereinek térítvények mellett a kiállítandó nemzetőröknek általadásáról szinte intézkedés történjék.

Bizonyos Paizs nevezetű ember a kormány ellen tett kifakadások miatt nemzetőrök által befogattatván, letartóztatás végett a megyei börtönbe küldetett. Felkérem Alispán Urat, hogy több rabok miatt is tartani szükséges törvényszéken ennek ügyét is felvétetni, és minthogy ily nyomorult ember kifakadásait a vésztörvény esetei alá tartozónak tekinteni nem lehet, szokott úton elintéztetni méltóztassék.[79]

Tisztelettel maradok

Z[ala]egerszegen, június 22-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Horváth Vilmos alispán hivatali iratai 1849.

25.

Zalaegerszeg, 1849. június 22.
Csertán Sándor átirata Csillagh Lajos alispánhoz

Tisztelt Alispán Úr!

Lendva vidékén kiállított nemzetőrök és szabadcsapatok működésének biztosítása tekintetéből, hogy t. i. minden előőrködés hiányában az ellenség által meg ne lepettessenek, az illető tiszt urak felhívása következtében az itt lévő három megyei huszárt szinte Lendvára rendeltem.

Miről is, midőn tudósítanám, felkérem, hogy addig is, míg néhány lovas felállításáról intézkedhetünk, ezen katonák kötelességeit, úgymint a sürgetős levélhordásokat, más lehető módon teljesíttesse.

Tisztelettel maradok

Zalaegerszegen, június 22-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849.

[78] Vö. Dervarics András naplóbejegyzésével: „Június 21-én Gaál Miklós tábornok intézkedése érkezett, miszerint minket, magunk kenyerén, költségén őrködőket felváltottak tapolcai és szántói járásbul 1000 fizetéses nemzetőrök, Tóth János őrnagy vezérlete alatt". ZML Dervarics cs. lt. Idézi *Molnár András:* Zalaegerszeg 1848-1849-ben. 44.

[79] Pais József ügyében Zala megye büntető törvényszékének 1849. szeptember 17-i ülése hozott ítéletet: a lázítás bűne nem bizonyosodott be, ezért elengedték a megye börtönéből. ZML Zala vármegye büntető törvényszékének jegyzőkönyvei 1849. szept. 17.

26.

Keszthely, 1849. június 30.
Csertán Sándor felhívása Zala megye lakosságához

Tisztelt Polgártársak!

Nemzetek szabadságának legszilárdabb alapja az önkormányzás.

Hol a nép isméri és védi jogait, hol ismeri és betölti kötelességeit, ott nincs erő, nincs hatalom, mely a kivívott szabadságot többé legyőzhesse.

Ezen elvből kiindulva, midőn a hitszegő osztrák hatalom uralma megszűntével a magyar kormány által ezen megye igazgatásával megbízattam, tudtam ugyan jól, miszerint első kötelességem lenne népgyűlést tartani, hogy önök egyetértésével és befolyásával a törvényes rendet és szabadságot helyreállítsam.

De midőn szeretett hazánk megmentése mindenekelőtt az újoncok gyors kiállítását kívánta, midőn az ellenség betörései önvédelmünk rendezését szükségessé tették, meg valék győződve önök hazafiúságáról, hogy a népgyűlés elhalasztását szabadságuk és jogaik mellőzésének tekinteni nem fogják.

És önök felfogták az idő kívánatát, mert míg gyorsan kiállították újoncaikat a haza védelmére, és erélyességet fejtettek ki e megyei erő kiállításában, kitűréssel várták e megye belügyeinek befolyásukkali elrendezését.

Most már a népgyűlés megtartását első kötelességemnek tartom, és mivel a kormány által megküldött adótörvény végrehajtását szabályozó utasítások legrövidebb idő alatt tárgyaltatni rendeltettek, a népgyűlés határidejét július 16-ra tűzöm ki Keszthelyre.

Polgártársak! Kötelességemnek tartom ezen népgyűlés szerkezetéről néhány szót intézni önökhez, s a felveendő tárgyakat elöladni.

A népgyűlés legyen a nép akaratának hív kifejezése.

Azért felkérem önöket, sőt a szabadság érdekében kötelezem, hogy minden község legalább két, s a népesség arányához több, értelmes, a hazához hű, és a nép bizalmát bíró egyént küldjön ezen népgyűlésre.

A gyűlés tárgyai

a.) A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatának kihirdetése.

b.) Megyei bizott[mány] alakítása.

A bizott[mány] megyei szerkezetünk[ne]k legfontosabb része, ez rendezi belügyeinket, ez foly be a tisztviselők választásába, őrködik szabadságunk felett, felvilágosítja a népet, összpontosítja erőnket, és erélyességet fejt ki a közcél kivívásában.

Felhívom azért önöket polgártársak, különösen[80] tartsanak gyülekezeteket, és gondoskodjanak oly hazafiakról, kik a bizott[mány] rendeltetésének és magas céljának mind akaratban, mind tehetségben megfeleljenek, s a bizott[mányi] ülésekre, midőn kívántatni fog, pontosan bejárjanak.

c.) Adótörvény, és annak végrehajtását szabályozó utasítások tárgyalása.

---

[80] Értsd: külön-külön, településenként.

Mely fontos légyen ezen tárgy, át fogják látni már abból is polgártársak, mert ennek célszerű elintézésétől függ az adó igazságos felosztásának kimunkálása.

Ezen népgyűlés kihirdetésének módja:

Hogy ezen népgyűlés határnapja gyorsan kihirdettessék, és a nép a felveendő tárgyak fontosságáról kellően felvilágosíttassék, e célra az illető sz[olga]bíró urakkal gyors együttmunkálás végett következő polgárok küldetnek ki:

Egerszegi járásban[81]

Farkas Imre főbíró úrral:	Handler István százados
Kozáry László sz[olga]bíró úrral:	Legát Gábor pákai esperes[82]
Nagy Károly sz[olga]bíró úrral:	Novák József sz[en]tmártoni plebános
Tuboly Alajos sz[olga]bíró úrral:	Horváth Imre százados

Polgártársak! Önök ismert hazafisága és erélyessége meggyőz engem arról, hogy felfogva a népgyűlés magas rendeltetését, jogaikat a haza és szabadságuk érdekében gyakorolni fogják.[83]

Kelt Keszthelyen jún[ius] 30-án [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos m. k.

Legát Gábor, pákai esperesnek címzett eredeti tisztázat. Csertán Sándor kormánybiztos iratai. Egykorú másolatai: ZML ÁB jkv. 1849:216., ZML Keszthely régi lt. 1192. Körlevelek jkv-e 1836–1851. 358–359. p.

27.

Keszthely, 1849. július 1.

Csertán Sándor utasítása Csillagh Lajos alispánhoz

Körlevél Zala me[gye] első alispánjának

Tiszt[elt] Első Alispán Úr!

Az adó behajtása oly hanyagul történik, hogy n[em]csak az újoncok díjazására megkívántató költségek a me[gye] pénztárából ki nem fizettethetnek, de a m[egye]i szolgák fizetései, rabok tartásai több holnapok olta füzetetlenek, melyek[ne]k következtében első alispán urat felelet terhe alatt ezennel fölszólítom, hogy az illető szolgabíró uraknál oly komoly meghagyással rendelkezzen, miszerént az adó behajtásába késedelmeskedő tisztviselők nemcsak szigorúan megfed-

[81] A Keszthelyen bejegyzett körlevélen a szántói járásba kiküldöttek, míg az állandó bizottmány jegyzőkönyvében az egész megye delegáltjainak neve olvasható ezen a helyen.

[82] Legát Gábor (1803-1876), 1832-től pákai plébános, 1840-től a letenyei kerület esperese, 1845-től Zala megye táblabírája.

[83] Zala megye állandó bizottmányának június 30-i ülése elrendelte, hogy a felhívást annyi példányban másolják le, amennyi a kiküldötteknek szükséges, a szolgabírákat pedig megbízták, miszerint „vidékjeikben létező községek számára ezen felszólítást leirassák, és nagyobb nyilvánosság és tudomás végett a templomok ajtaira kifüggesztessék". ZML ÁB jkv. 1848:216.

detni, de a felelősségre is vonattatni fognak, melynek sikeresítésérül jelentése elváratik.

K[elt] Keszt[helyen] július 1-én 1849.

Csertán Sándor m. k.
kormánybiztos

Egykorú másolat. ZML Keszthely régi lt. 1192. Körlevelek jkv-e 1836–1851. 357. p.

28.

Keszthely, 1849. július 2.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Kmety ezredes úrnak tudósítását párban ezennel megküldöm,[84] melyből hadseregünk állását átlátni méltóztatik.

Ez úgy vélem elegendő ok arra, hogy erélyességünket megkettőztessük. Mi a Mura partokat és Stayer széleket még eddig sikerrel védjük, mert az ellenség, dacára ismételt kísérleteinek,[85] be nem törhetett.

Most a míveltebb osztályból, és mindazokból, kik belépni kívánnak, egy sereget akarunk alkotni, lekötelezettet egymást életre-halálra védeni.

Ezen felül nemzetőröket több helyekre vonunk össze, és szükség esetére a népfelkelést is igénybe veendjük.

Szándékunk ezen vidéket addig, míg hadi munkálataink kifejlődnek, az ellenség betöréseitől megoltalmazni.

De e részben segédkarokra van szükségünk.

Felkérem azért kormánybiztos urat, ha rendezvén nemzetőreit, és azokat 1 vagy 1/2 század honvéddel erősítve Kanizsára, vagy legalább Sáncba[86] küldené, hogy ezáltal népünk bátorsága fellelkesíttetnék.

Kilenc 3/4 fontos álgyúnk is van, melyeket most szereltek fel,[87] de tüzéreink nincsenek, ha ezek kormánybiztos úrnál léteznének, legyen szíves hozzám utasítni őket, hogy együttmunkálásunk esetén az álgyúknak hasznát vehessük.

Úgyszinte, ha van, puskaport is legyen szíves küldeni, én töltvényekért a kormányhoz már többízben felírtam, most ismét futárt küldök, és ha kapok, visszaküldendem.

---

[84] Kmety az alábbi üzenetet küldte Várpalotáról 1849. július 1-jén Hertelendy József századosnak Keszthelyre: „A mieink Győrt elhagyván, jelenleg Nagyigmánd és Ács közt áll a tábor, ezen a részen az ellenséges előőrsök Kisbérig állanak". MOL H 108. 1. cs.

[85] Egy ilyen visszavert, mintegy 400 fővel végrehajtott betörési kísérletről számolt be Letenyéről 1849. július 1-jén Csontos Sándor százados Csillagh Lajos első alispánnak. ZML ÁB ir. 1849:329.

[86] Település Nagykanizsától keletre, Somogy megye határán.

[87] Zala megye állandó bizottmányának 1849. június 30-i ülése az alábbi határozatot hozta: „Gróf Festetics Tasziló úrtól az állomány részére általvett ágyúkat a megyébe megtartani elkerülhetetlenül szükséges lévén, ez okbul annak a megyei költségen leendő felszerelése ezennel megrendeltetik".

Megenged, hogy együttmunkálásra vagyok bátor felszólítani, mert meg vagyok győződve, hogy Zala eleste Somogy elestét vonja maga után.[88]

Tudósítását elvárva tisztelettel maradok

Csertán Sándor
kormánybiztos

Keszthelyen, július 2-án 1849.

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs. Közli: Andrássy Antal: Felderítő és információs jelentések a Kmety hadosztálynál 1849 nyarán. In: Somogyi múzeumok közleménye 4. Kaposvár, 1981. 231–232.

29.

Keszthely, 1849. július 4.

Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Újabban vett tudósítások szerint hazánk ellen négy oldalról intézett veszély seregeink vitézsége által ezúttal eloszlaték.

Mondatik, hogy Görgei[89] Győr és Komáromnál, Visovsky[90] Mezőkövesdnél és Árokszállásnál, Bem[91] végre Erdélyben az ellenséget visszanyomták és megverték.

Annyit pedig mint bizonyost tudok, hogy Kmety, ki Győr felé volt rendelve, ott szükséges nem lévén, Fehérvárról Baranyának indította 9 ezer főből álló seregét Jellačić[92] ellen. Valamint meg vagyok győződve tisztelt kormánybiztos úrnak hazafiúi tiszta nézeteiről; úgy hiszem, hogy veszély esetén segedelmünkre leend, mit mi is viszonozni mindég készek vagyunk.

Tüzérek, ha vannak feleslegesek, kérem azokat újabban elküldeni, úgyszinte kérek egy pár ezer töltvényt is, mert nékünk éppen semmi sincs, s azért Mura partján őrködő seregeink a legnagyobb veszélynek vannak kitéve.

Futárt én is küldöttem Pestre, ki onnét, ha szükséges, Szegedre megy puskaporért, azért biztosan remélem, hogy rövid időn a kölcsönt visszaadhatom, csak

---

[88] Noszlopy Gáspár kormánybiztos július 3-i válaszában ígéretet tett, hogy amint az általa szervezett új honvédzászlóalj megfelelőképpen rendezve lesz, küld honvédeket Kanizsa alá, habár Somogyot Baranya felől is fenyegeti az ellenség. Egyelőre nincs nélkülözhető tüzére, és tölténye sem, tehát egyiket sem tud küldeni. MOL H 108. 1. cs. Idézi *Andrássy Antal* 92.

[89] Görgey Artúr (1818-1916), honvéd tábornok, a Feldunai hadsereg főparancsnoka (egyben hadügyminiszter) 1849. július 2-án a komárom-ácsi csatában visszaverte Haynau túlerővel támadó csapatait, közben azonban életveszélyes fejsérülést szenvedett.

[90] Józef Wysocki (1809-1873), az 1830/31-es lengyel szabadságharc hadnagya, 1849. május 7-től honvéd tábornok, a lengyel légió, egyben a Felső-magyarországi hadsereg főparancsnoka. A hatalmas orosz túlerő miatt kénytelen volt hadtestjével visszavonulni, anélkül, hogy akár Mezőkövesdnél, akár Jászárokszállásnál vissza tudta volna verni az ellenséget.

[91] Józef Bem (1794-1850), az 1830/31-es lengyel szabadságharc tábornoka, 1849 áprilisától honvéd altábornagy, az erdélyi honvédcsapatok főparancsnoka 1849 júniusának végén és július elején Beszterce környékén ütközött meg az ellenséggel.

[92] Josip Jellačić báró (1801-1859), cs. kir. altábornagy, horvát bán, 1849 júniusában a délvidéki (bácskai) császári csapatok parancsnoka. Kmety hadosztályát egyébként még június 27-én vágták el Görgei hadseregétől, ezért vonult a Délvidékre.

most egyszer legyen szíves egy pár ezer töltvénnyel kisegíteni, és azt Kanizsára a városbíróhoz küldeni azon utasítással, hogy azt tüstént Letenyére szállítsa.[93]

Érdekes tudósításokat ha veendek, nyomban közleni fogom.

Tisztelettel maradok

Keszthelyen július 4-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 1. cs.

30.

Keszthely, 1849. július 4.
Csertán Sándor levele a keszthelyi Festetics-uradalomhoz

Tisztelt Urodalom!

A haza körülményei mindenki erejét tehetsége szerint igénybe veszik.

Akinek hite: Magyarországgal élni vagy elhalni, annak a hazától segélyét elvonni nem lehet.

Azon veszélyek, melyek által hazánk többoldalról intézett megtámadás következtében fenyegettetett, vitéz hadseregünk győzedelmeivel szétoszlatva lettek.

De a fenyegető veszélyek a kormánytól előgondoskodást kívánván, az igazgatás rendes folyamát egy időre megakasztották, és ennek kell tulajdonítanunk azt is, hogy a pénzsajtó biztosítása iránt intézkedések szükségeltetvén, pénz a kormány által rendesen nem küldethetik.

A kormánytól megbízott egyének által megyénkben több lovak vásároltattak össze, melyeknek kifizetésére a fentebbi okból pénz szinte nem küldethetett.

De hazánk szent ügyét azért bármely részben is elhagyni és fentakadást okozni nem szabad.

Felszólítom azért az urodalmat, hogy legalább tízezer pengőforintot kölcsönözne lovak kifizetésére, sőt, ezt reámbízott hatalomnál fogva hazánk java tekintetéből megrendelni kötelességemnek tartom.

Teljesen felteszem az urodalom hazafiúságáról, hogy a kívánt kölcsönt készséggel megadja.

Egyéberánt ha kívántatik tőle[m], kész vagyok e célra alapul javaimat is lekötni.

Mindenesetre nyílt és egyenes nyilatkozást várok az urodalomtól, mert ha azon nem reménylett válasz adatnék, hogy pénzkészletek nem volna, ezt nem a gróf,[94] hanem a tisztség szándékának kelletvén vennem, kényteleníttetve lennék a dolog valóságáról vizsgálatot tetetni.

---

[93] Noszlopy 1849. július 7-én 3000 db puskatöltényt küldött Csertánnak Letenyére. Vö. *Andrássy Antal* 92.

[94] Festetics Tasziló gróf (1813-1883), a keszthelyi uradalom földesura ekkor a cs. kir. hadsereg kötelékében, őrnagyként szolgált az olasz harctéren.

Mint a körülményeket ismerem, a kölcsönadott pénz 4 hét alatt a kormány által köszönettel vissza fog téríttetni.[95] Tisztelettel maradok
Keszthelyen július 4-én 1849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL P 237. Festetics család levéltára. Vegyes iratok 11. cs. 5. Az 1848-as eseményekre vonatkozó iratok.

31.

Keszthely, 1849. július 5.
Csertán Sándor utasítása Csillagh Lajos alispánhoz

Tisztelt Alispán Úr!

Gaál tábornok úr bevárása miatt még holnap itt leszek, vasárnap pedig, reggel 10 órakor mise előtt, Egerszegen népgyűlést akarok tartani,[96] méltóztassék oly rendelkezéseket tenni, hogy a népnek ez Egerszeg és Kapornak vidékén ez tudtára adassék.

Rendelkezzék arról is, hogy alkalmas helyen tartassék az összejövetel, hol egy emeltebb asztal alakíttassék, melyről a néphez szólni lehessen.

Az esperessel értekezzék Alispán Úr, hogy a mise a népgyűlés után tartassék, és többeket világiak és egyháziak közül a népgyűléseni szólásra kérjen fel.

Kanizsáró[l] 1 század nemzetőrt az ott lévő őrizet megerősítésére Letenyére rendeltem.

Steyer felöl nagyobb erő mutatkozván, szükségesnek látnám, ha Balatonmelléki erőn kívül Egerszegről 1 század szinte oda rendeltetnék minél elébb.

Tisztelettel maradván

Keszthely, július 5-én [1]849

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849.

32.

Keszthely, 1849. július 5.
Csertán Sándor utasítása Rajky Lajos alszolgabírónak

Tisztelt Szolgabíró Úr!

Ivánkovics János Vas megyei kormánybiztos úr[97] levelét ide zárom,[98] azon utasítással, hogy a Vas megyei lakosoknak, kik a Rába vonalon innénd laknak, és

[95] Az uradalom válaszát nem ismerjük, valószínűleg egyszerűen elfektették a kérést. Vö. *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711-1850. Bp., 1954. 217.

[96] 1849. július 8-án elmaradt a tervezett zalaegerszegi népgyűlés, mert a Zalába betörő császári csapatok aznap már a megyeszékhely melletti Andráshidát fosztogatták.

[97] Ivánkovich János (1807-1877), a Vas megyei liberális ellenzék tagja, 1848 nyarától nemzetőr százados, majd nemzetőr őrnagy. Kormánybiztosi kinevezését hivatalosan csak 1849. június 7-én kapta meg Hunkár Antaltól.

[98] Ivánkovich levelét nem ismerjük.

semmi gyanú alá nem jönnek, a bor-, gabonakivitel, úgy a marha kihajtás tulajdon szükségükre kisebb mennyiségben, tehát nem kereskedésre, megengedtetik – errül tehát az őrvonalon lévő felügyelőket Ön tudósítandja.

Ha azonban a Rába-vonal fölbomlásáról értesítve lennének, akkor ismét elzárás teljes szigorral tartassék fent.

A sertvéskereskedők odautasítandók, hogy sertvéseiket az utakon, melyeken az elszökéstől félni nem lehet, következve Tapolcának hajtsák Veszprémbe, Fehérvárra, és így odább, hol útközben, és Magyarország belső részeiben könnyen eladhatják.

Értésemre esett, hogy a győri ütközet után[99] több honvédek megszöktek, és itthon tartózkodnak. Ilyenek, úgy a megszökött újoncok, és minden katonai egyénnek eránt szoros nyomozódást tartsanak, és azokat Keszthelyre beküldjék. Egyszersmint a helység elöljáróit minden ilyes egyének feljelentésére legszorosbb felelet terhe alatt kötelezzék.

Végre gondjok legyen az adó behajtására.

Adják elől a népnek, hogy adó nélkül a folyó költségeket, különösen a megye védelmére kiállított nemzetőröket fizetni nem lehet.

Az adófizetés a tavali mód szerint történik, de a bészámítás mindenekre nézve fentmarad. Ezért menjen ki sz[olga]bíró úr a néphez helységenként, szólítsa fel azt községenként az adófizetésre, és ha találkoznának hűtlenyek a hon eránt, kik a fizetést megtagadnák, azok ellen szigorú végrehajtást teljesítsen.

Kelt Keszthelyen, július 5-én [1]849.

[Utóirat]

Ezennel figyelmeztetem albíró urat, hogy f[olyó] hó 16-án Keszthelyre kitűzött népgyűlés okvetlenül megtartatik, annak kihirdetését tehát eszközölni méltóztassék.

K[elt] m[int] f[ent]

Csertán Sándor
kormánybiz[tos]

Eredeti tisztázat. ZML Csillagh Lajos alisp. hiv. ir. 1849. Egykorú másolata: ZML Keszthely régi lt. 1192. Körlevelek jkv-e 1836–1851. 359–360. p.

33.

Nagykanizsa, 1849. július 12.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Igen sajnosan, de egyszersmind szíves bizodalommal jelentem tisztelt kormánybiztos úrnak, hogy az ellenség mai napon Letenyén áttört, s Letenyén, Polán és Becsehelyen gyújtva és rabolva előhaladt Kanizsától mintegy másfél óra járásra. Erőnk csekély lévén, mi Kanizsáig visszavonultunk, és én Kanizsa város környékén kívánom a rendelkezésem alatt álló erőt összpontosítani. Ehhez képest egész

[99] Helyesebben a július 2-i komáromi csata után.

bizodalommal, és azon szomszédi barátsággal szólítom fel Önt, mellyel egymás irányában tartozunk, hogy miután a történtekből következtetnünk kell azt, hogy az ellenség Kanizsán is szintúgy gyújtva és rabolva fogja vad dühét éreztetni, sőt talán Somogy megyét is nem kisebb veszély érheti, méltóztassék a veszedelem nagyságához képest mindazon segédeszközöket, melyek rendelkezése alatt állanak, nem az én, vagy nem a mi, hanem a közös haza érdekében a lehető legrövidebb idő alatt Kanizsa város környékére kiszolgálni és kiállítani.

A rendelkezése alatt álló, és segítségemre küldendő erőre nézve nem kívánok részletességekbe bocsájtkozni, azért küldöm Németh János kanizsai ügyvéd urat,[100] ki a teendők felett igen tisztelt kormánybiztos úrral szóval is értekezni fog. Méltóztassék azért a bennünk egyformán fenyegető veszély nagyságához képest mindazt tenni, mit közös ügyünk és a haza érdeke tőlünk egyformán követelnek.

Ezen levél e percbe érkezvén, azt a dolog felvilágosítása és a vész nagysága felfoghatására nézve ezennel megküldöm.[101]

Kelt Kanizsán július 12-én [1]849

Csertán Sándor
kormánybiztos

[Utóirat kívül a címzésnél]

Közbenjött akadályok miatt Németh János helyett Kaan Vilmos kanizsai polgár küldetik.[102] Kelt mint belül

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs.

34.

Kiskomárom, 1849. július 14.

Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Amint megírtam,[103] az ellenség 12-én betört Letenyénél, ugyanakkor átjött Lendvánál is, és Körmendet szinte megszállotta, látni ebből, hogy kimunkált terv szerint történt az ellenség betörése, és igen hihető, ezen erő éppen arra lészen fordítva, amire volt használva a télen; tudniillik a dunántúli megyék elfoglalására.

Az ellenség betörésének meggátlására minden lehető módot elkövettem, mert hiszen hazámnak és tulajdon magamnak is legfőbb érdekemben áll az ellenség előnyomulását gátolni.

Amennyire fegyvert kapni tudtam, honvédeket szereltem fel, mintegy 70; azon felül az uradalmi vadászokat és nemzetőröket kirendeltem, mindez

[100] Németh János kanizsai ügyvéd 1848 nyarán Csány László kormánybiztos titkára volt.

[101] A Noszlopynak átküldött levelet nem ismerjük.

[102] Noszlopy július 13-án este Szigetvárról írta Csertánnak, hogy összes erejét megindította Nagykanizsa felé, hogy ott a zalaiakkal egyesülve, közösen szálljanak szembe az ellenséggel.

[103] Lásd Csertán Noszlopyhoz írott előző, július 12-i levelét.

a[zo]nban szétveretett a letenyei megtámodáskor, hol többen hullottak el mind a mieinkből, mind az ellenségből, de a túlnyomó erőnek ellent nem állhattunk.

Az összeszedett erővel Kanizsára siettem, hogy ottan népfelkelést rendezhessek, evégre számasabb helységek lakosit be is rendeltem, kik nagy számmal be is jöttek, de a kanizsaiak a felkelésre hajlandóságot nem mutattak, sőt kijelentették, hogy míg az ellenség erejét nem tudják, és rendes katonaság nem érkezik, addig a felkelést célravezetőnek nem tartják, hanem készebbek az ellenséget majd akkor, ha városokban lesz, és látják, hogy bírhatnak vele, megtámadni a szomszéd helységek segedelmével.

Ezen nyilatkozatra a begyűlt nép szétoszlott, és így igen hihető, hogy még ma Kanizsára az ellenség be fog jönni.

Vezérjek Knezevics ezredes levelet írt Kanizsa városához a legkedvezőbbet ígérvén, hogy senkit nem bánt a nép közül, még azokat sem, kik egy horvát tisztet kegyetlenül meggyilkoltak,[104] és mindent készpénzen kifizetni ajá[n]l – ez tette a legkárosabb benyomást a lakosokra.

Ha már egyszer Kanizsán nem sikerült népfelkelést eszközölnöm, máshol nehezen fog sikerülni, és így Zala ismét védetlen állásba maradand.

Ennélfogva kötelességemnek tartom legalább annyit megmenteni, mennyit lehet, ugyanazért mindenekelőtt Radakovits honvéd hadnagy urat,[105] kit Gaál tábornok Füredről küldött hozzám, mintegy 157 emberrel, kik között 21 tüzér és 10 lovas van, két felszerelt ágyúval együtt Marcaliba küldöm, oly utasítással, hogy tiszt[elt] Kormánybiztos Úrral értekezvén, vegye rendeletét, ha tovább menjen-e, átkelve a Dunán, vagy Somogyba megmaradhat, és csatlakozhatik Kormánybiztos Úr seregével – és engem rendeletéről személyesen nyomban tudósítson.

Van még több ágyú is Keszthelyen, egy egészen felszerelve, a többi pedig készülőben, ha azokat használhatja Kormánybiztos Úr, szinte átküldhetem, csakhogy erről tudósítson.

Ha lehet valamit tenni, csak összefogott erővel lehet, elválva semmit sem. Zala népe nagyon jó szellemű, de minden rendes erő nélkül az ellenség megtámadására vezetni teljes lehetetlen.

Én azt hiszem, minden attól függ, nem nyomul-e az ellenség elő Pécs felől, mert ha ott is előnyomul, akkor nem lehet mást tenni, mint valamelyik magyar táborhoz csatlakozni, mivel ha a dunai átjárások elzáratnak, ezen kis seregek végső veszélybe döntetnek. Úgy vagyok értesítve, hogy puskaport is fogok kapni, aziránt is fogom tudósítani. Az átküldött honvédek nagyrészben felszereletlenek, ezen kívül van mintegy 70 felfegyverezett honvédem, ez minden erőm.

Legyen szives annálfogva szándékáról minél előbb tudósítani; még jobban szeretném, ha megbízott egyént küldene hozzám Keszthelyre, mert ily komoly időben személyesen legcélszerűbb értekezni. Az ellenség kétségkívül még ma vagy

---

[104] Ez az eset még 1848. október 3-án történt, amikor a felkelt kanizsaiak a dunántúli megyék Vidos József vezette nemzetőrségének segítségével kiverték városukból a horvát megszállókat. Vö. *Molnár András:* A vasi nemzetőrség kanizsai „kalandja" 1848 októberében. Chernel Kálmán visszaemlékezése. In: Vasi Szemle 1991. 2. sz. 227-232., *Hermann Róbert:* Kanizsa felszabadítása 1848. október 3-án. In: Zalai Múzeum 7. (Szerk. Kunics Zsuzsa) Zalaegerszeg, 1997. 129-140.

[105] Radakovits Miklós (1820-?) honvéd főhadnagy, később százados és 1849. július 24-től a Noszlopy által Somogyban szervezett 127. honvédzászlóalj parancsnoka.

holnap Egerszegre is bevonul, és akkor többé csekély erővel Zalába megállani nem lehet.

Ma örömmel értettem, hogy Somogyban általános népfelkelés van rendezve, ennélfogva Csontos százados urat[106] 70 honvéddel és mintegy 150 vadásszal Komáromba hagytam, hogy azon esetre, ha talán Kanizsán az ellenség megtámadtatnék, ezen vidéken is ezen erő által népfelkelést rendezni lehetne. Radakovits főhadnagy urat, mint írtam, Marcaliba küldöttem az ágyúkkal, mert azokat lovasság nélkül itt tartani nem merem, és amennyire azok közt is mintegy 50 fegyverezett honvéd van, jó lenne a népfelkelés vezetésére.

Mindenekelőtt az ellenség erejét kell megtudnunk, mit, ha Kanizsára bevonulnak, könnyen megtudhatunk. Ha meg lehetne támadni, csak Kanizsán lenne legjobb, mert ha egyszer Somogyba betör, ott is le lesz hangolva a nép kedélye.

De mindig igen fontos kérdés, ha Pécs felől nem nyomul-e az ellenség, mert akkor minden iparkodás is nehezen fog célravezetni. Kérem azért, legyen szíves véleményéről tudósítani, vagy mint írtam, megbizottat küldeni, legjobb volna pedig, ha személyesen értekezhetnénk.

Mennyi a Letenyénél benyomult erő, nem tudom, sokan ötez[er]re, mások már 15 ezer[re] teszik, én pedig azt hiszem, mintegy 1500 lehet. Knezevics Nugent[107] előcsapatjának nevezi.

Tudósítását Keszthelyre, hová a megyei tisztviselőkkel értekezés végett utaznom kell, elvárom, annál is inkább, mivel 16[-ra] gyűlést hirdettem, melyre talán sokan meg fognak jelenni, és akkorra már szeretném tudni szándékát.[108]

T[isztelettel] maradok

Komáromban július 14-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs.

35.

Keszthely, 1849. július 21.
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Somogy megye kormánybiztosának

Én Zala megye részéről mindent elkövettem a lehető védelem eszközlésére, de fájdalom, semmi sem sikerült, és így mind magam, mind pedig az egész tisztikar védelem nélkül állunk az Isten oltalma alatt.

---

[106] Csontos Sándor a Csertán Sándor kormánybiztos és Gaál Miklós tábornok által felállított Zala megyei „védsereg" (szabadcsapat) századosa volt.

[107] Laval Nugent von Westmeath gróf (1777-1862), cs. kir. táborszernagy.

[108] Csertán levelére aznap Noszlopy Antal, a somogyi kormánybiztos bátyja és helyettese válaszolt: Noszlopy Gáspár Iharosberény felé tart seregével, ezért „jelen sorok vételével rögtön a somogyiaknak leendő segítségül Zala polgárait felkelésre lelkesíteni, s a mieinkkel, ha más ponton is, érintkezésbe tenni szíveskedjék". MOL H 108. 3. cs., vö. *Andrássy Antal* 94.

Ennek folytán én ma Füredre megyek a gőzösön,[109] értekezni a tisztikarral a teendők iránt. Mint hallom, Fiáth már hétfőn gyűlést tart Egerszegen.[110] Kérlek tudósíts intézkedéseidről, hogy magamat ahhoz tarthassam. Isten véled
Keszthelyen július 21-én [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs.

36.

[Tihany, 1849. július 21.][111]
Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Mindenekelőtt irányul azon hírt kívánom előadni, mit állítása szerint szemmel látó tanútól hallottam, Szabó György ügyvéd úrtól,[112] kit e részben teljes hitelű egyéniségnek ismerek.

Véle ma találkoztam a gőzösön,[113] ki azt hozta hírül, hogy Görgei Váctól egész Losoncig színlett visszavonulást tett,[114] őt 35 ezer muszka követte, kiknek hátuljokat Visoczky serege[115] fenyegeti, előlről Görgei áll 45 ezer emberrel, 22 ezerrel pedig oldalról Klapka[116] a komáromi várban és akörül. Ebből azt vonom ki, hogy a napokban, ha még meg nem történt, nagy csata lészen, és hogy a német-orosz seregnek nem lesz ideje a Duna felé levonulni, miszerint még azon esetben is, ha vesztenénk, Pakstól Bátáig az átmenetel szabad lehet.

Ennélfogva el vagyok határozva még néhány napokig Tihanyba késni, annál inkább is, mivel a Vas megyei kormánybiztos néhány fegyveres védsereggel ma érkezik Tihanyba, hol véle csatlakozom.

Előttem majdnem bizonyos ezen előzményeknél fogva, hogy a Kanizsánál betört ellenség egyenesen Pécsnek tart, azért véleményem, hogy tisztelt Biztos Úr is seregével ütközetet nem próbálva vonuljon addig vissza, míg magyar hadseregre nem talál, mely esetben legjobb lészen az ellenségnek hátul kerülni, és egyesült erővel azt hátul megtámadni.

Azt, hogy Fehérvárnak vonuljon az ellenség, valónak nem hiszem.

---

[109] Azaz Keszthelyről a Balatonon, a Kisfaludy gőzhajóval utazik Balatonfüredre.

[110] Nincs nyoma a megye levéltárában, hogy Fiáth Ferenc báró, Zala megye korábbi cs. kir. biztosa 1849. július 23-án gyűlést tartott volna Zalaegerszegen.

[111] Csertán levele keltezés és dátum nélküli.

[112] Szabó György keszthelyi ügyvéd volt.

[113] Ebből a körülményből, és Csertán előző levelének tartalmából lehet következtetni a levél dátumára.

[114] Görgei még július 16-án indult Vácról, hogy Losoncon és Rimaszombaton át vonulva Miskolc felé, elvonja az orosz erőket a főhadszíntérről.

[115] Pontosabban Józef Wysocki lengyel légiója.

[116] Klapka György (1820-1892), honvéd tábornok 1849. július 13-tól volt a Komáromban visszamaradó 2. és 8. hadtest parancsnoka.

Minthogy visszavonulás magyar táborhoz a tervem, Csontost[117] néhány honvédjeivel nem látom célszerűnek Önhöz küldeni, mert még Csontos maga ide sem érkezett, és oly sok időt kíván csatlakozása, hogy arra a csatának vége lenne.

Tisztelt Kormánybiztos Úrnak előadására következendőket válaszolok:

1-ör Pénzt küldeni jelenleg nem áll tehetségemben, mert ami volt, azt többrendű követelőknek kifizetnem kelletett.

2-or Meghagytam a keszthelyieknek, hogy ami fegyver van nálok, azt Önnek kiszolgálják.

3-or Ha Szegedre elmennék, Hertelendy Károly urat[118] bízom meg a tudósítások tételével.

4-er Ha Szegedre menendek, ottan a kormányt a dolgok valódi állásáról felvilágosítani legelsőbb kötelességemnek tartom.

5-ör Ágyúkat, vagyis ágyúkészületeket küldöttem Kaposba, vajon[?][119] megkapta-e azokat? És kérem, gondoskodjék azok megmentéséről! Végre

6-or Kérem engem minél előbb tudósítson, melyre midőn megkérném, teljes t[isztelettel] maradok

Csertán Sándor
zalai kormánybiz[tos]

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs. vegyes ir.

37.

Tihany, 1849. július 23.

Csertán Sándor átirata Noszlopy Gáspár kormánybiztoshoz

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

Miután Kanizsán és Egerszegen betört ellenséges csapatok miatt a lövői, egerszegi és kapornaki járásokban minden sikeres működéseinkben meggátoltattunk, a szántói és tapolcai járásban pedig előállított népfelkelés és nemzetőrség az ellenség ellenében elegendő erőt nem nyújtana, kénteleníttettünk a tisztviselő karral egyetemben Tihanyba vonulni. Ily helyzetben lévén, felkérem Kormánybiztos Urat, legyen szives mind magának, mind az ellenségnek állásáról és mozdulatairól, valamint Somogy vármegye védelmi erejéről, úgy végre arról is, hogy saját körülményeiből ítélve mit vél legtanácsosabbnak tenni és Zala részéről tetetni, engem tudósítani.

Általam küldött Radakovits Miklós főhadnagy úr azon jelentést tette hozzám, hogy ő egyedül Gaál tábornok parancsnoksága alatt állván, legénységét bármely zászlóaljba beosztani nincs hatalmában. Mivel pedig Gaál tábornok holléte általam nem tudatik, az írt főhadnagy úrnak azon választ adtam, miszerént én nem

---

[117] Csontos Sándort, a zalai szabadcsapat századosát.

[118] Hertelendy Károly (1784-1861), lesencetomaji földbirtokos, 1831/1834-ben Zala megye alispánja, 1834/1836-ban és 1839/1840-ben Deák Ferenc követtársa, az 1840-es években a zalai konzervatívok vezére. Széchenyi István gróf az ő segítségével szervezte meg és indította el a balatoni gőzhajózást. Hertelendy 1848-ban a Balaton-Gőzhajózási Társaság vezetője volt.

[119] Bizonytalan olvasat, lehet, hogy „írjon".

tehetek mást, mint őtet Hertelendy parancsnok százados úr[120] seregével tenni öszveköttetésbe, mint a kormány által kinevezett legközelebbi katonai parancsnokéval.

Legcélszerűbbnek tartanám tehát Radakovitscsal ez iránt végezni olyképpen, hogy ha Hertelendy százados úr zászlóaljába legénysége be nem osztatnék is, mégis továbbra is azon sereggel együtt munkálódjon, csak arra kérem Kormánybiztos Urat, miszerént akként intézkedjék, hogy az ellenség túlnyomó ereje által a magyar sereghezi csatlakozhatása el ne zárassék.

A küldött álgyúkhoz megkívántató laveták[121] Keszthelyen már elkészülvén, azoknak Kaposvárra küldését elrendeltem. Kérem, tessék azoknak áltvételéről, nehogy elvesszenek, rendelést tenni. Szíves tudósítását elvárom

Tihanyban július 23. [1]849.

Csertán Sándor
kormánybiztos

Eredeti tisztázat. MOL H 108. 2. cs.

38.

Szeged, 1849. július 29.
Csertán Sándor levele a feleségéhez

Kedves Bábim![122]

Én ma Szegedre szerencsésen megérkeztem, mindnyájan szerencsésen érkeztünk meg, kivévén Tuboly, Septey, kik tőlünk elmaradtak.[123]

Költ Szegeden július 29-én [1]849.

Csertán Sándor

S. k. eredeti tisztázat. Csertán Sándor kormánybiztos iratai. Idézi Vajda Lászlóné 232.

39.

Szeged, 1849. július 29.
Csertán Sándor utasítása Csontos Sándor századoshoz

Csontos Sándor százados úrnak!

Rendeltetik, hogy parancsnoksága alatt lévő honvédekkel Noszlopy Gáspár úr seregéhez csatlakozzék, és többi rendeleteit attól veendi.[124]

Költ Szegeden július 29-én [1]849.

Csertán Sándor
kormányb[iztos]

S. k. eredeti tisztázat. MOL H 108. 3. cs.

[120] Hertelendy János 1848 őszén a somogyi önkéntes nemzetőrzászlóalj főhadnagya, majd a 46. honvédzászlóalj századosa Komáromban. 1849. május 21-től a Kaposvárott alakuló 127. honvédzászlóalj parancsnoka.

[121] Lafetták, azaz a lövegek szállítására alkalmas ágyútalpak.

[122] Szládovics Borbála (1812-1868), Csertán Sándor felesége.

[123] Csertánt Zala megye tisztikarának számos tagja elkísérte Szegedre. Útközben Tuboly Mihály főjegyző és Septey Ádám, a szántói járás egyik alszolgabírája maradt el tőlük.

[124] Noszlopy még július 25-én, Csertánhoz írott levelében kérte és sürgette, hogy a zalai kormánybiztos neki rendelje alá a Csontos Sándor parancsnoksága alatt álló honvédeket. Vö. *Andrássy Antal* 99.

Bertényi Iván

AZ ÚN. KOSSUTH-CÍMER 1848/49-BEN*

Kumorovitz Lajos Bernát emlékének

1989–1990-ben, amikor az volt a kérdés, hogy a pártállam örökébe lépő Magyar Köztársaság milyen felségjelvényt válasszon, heves viták dúltak a koronás és a korona nélküli kiscímer (amint az utóbbit újabban gyakran nevezik, a Kossuth-címer) körül. Mindkét címer támogatói igyekeztek történeti érveket is felvonultatni, igyekeztek megfejteni az általuk választott címer szimbolikáját. Most, a napi politika nyomásától mentesen, az 1848-as magyar forradalom és az 1848–49-es szabadságharc 150. évfordulóján vizsgáljunk meg mi is néhány, a másfél évszázad előtt történtekhez kapcsolódó címertani kérdést.

Kumorovitz Lajos Bernát, államcímerünk történetének nemrég elhunyt kiváló kutatója[1] és Spira György, 1848–49 történetének neves szakértője[2] egyaránt úgy értelmezték az 1848: XXI. törvénycikkben „az ország címere ősi jogaiba visszaállíttatik" megfogalmazást, hogy itt — bár nincs részletezve, hiszen a kortársak számára egyértelmű volt — kétségtelenül a hasított pajzsú, jobboldalán vörössel és ezüsttel hétszer vágott mezejű (Spiránál elírásból „az Árpádok négyvágásos pajzsa" megfogalmazás szerepel), a bal oldalán vörös mezőben zöld hármashalomnak arany koronás középső részén ezüst kettőskeresztes mezőt ábrázoló (szent)koronás kiscímerről van szó. Ezen érdemben az sem változtat, hogy Kumorovitz ugyanott bemutatja az 1848-ban használatba vett további magyar (közép- és nagy) címereket, hiszen ezeknek ugyancsak része és (elhelyezése révén a legfontosabb helyre kerülvén heraldikailag) a legfontosabb eleme volt az anyaország területét szimbolizáló kiscímer.

Bár nem tartozik szorosan vett témánkhoz, a továbbiak helyes értelmezhetősége érdekében mégis meg kell említenünk, hogy a koronás magyar nagy címer az 1848-as törvények szentesítésére használt állampecséten már szerepel, s a koronás magyar kiscímer körül *kizárólag* a magyar Szent Korona társországainak és melléktartományainak (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Szerbia, Kúnország, Bulgária és Erdély) címereit ábrázolja, tehát a kor felfogása szerint tisztán magyar. Nem szerepel rajta az 1848 előtti állampecsét osztrák sasa, a történeti jogon az Osztrák Császársághoz tartozó melléktartományok – és Fiume

* A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum által „1848–1849 a történelmi segédtudományi kutatások tükrében" címmel 1998. szeptember 9-én rendezett konferencián elhangzott előadás.

[1] *Kumorovitz Bernát:* Nemzeti jelvényeink 1848/1849-ben. – a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye, LXI-LXIV. (1947–1950) (A továbbiakban: Kumorovitz: 1947–1950) 9.

[2] *Spira György:* Az úgynevezett Kossuth-címerről. – Levéltári Közlemények LXV. (1994) (A továbbiakban: Spira 1994) 90.

címere. Állampecsét jellege kitűnik (magyar nyelvű) köriratából is: „V-DIK FERDINÁND, MAGYAR, DALMÁT, HORVÁT, TÓT, HALICS, LADOMÉR, SZERB, KUN ÉS BOLGÁRORSZÁGOK KIRÁLYA, ERDÉLY NAGYFEJEDELME".[3]

Az állampecsét nagycímere tehát megfelelt a nemzeti függetlenség programjának: az uralkodó nevében, kizárólag Magyarország számára készített pecsétnyomóval erősítik meg a legfontosabb magyar ügyeket. Okleveleken, nyomtatványűrlapokon szerepelt a nagycímer olyan változata is, amely ugyanazon címerpajzson egyesítette a magyar kiscímert és a magyar korona társországai, valamint melléktartományai címereit. Ábrázolta a magyar korona történelmi alapon használni szokott igénycímereit is, de Erdély hiányzott belőle.[4]

A kormány felállásáig működő (1848. március 23. – április 20. közt hivatalban volt) ideiglenes országos bizottság a „MAGYAR IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY" feliratú, magyar koronás kiscímert ábrázoló pecsétnyomót használt, miként a működni kezdő minisztériumok vezetői (és maga gróf Batthyány Lajos miniszterelnök is) a koronás kiscímert ábrázoló pecsét alatt adták ki utasításaikat. Egyetlen kivétel akadt, a pénzügyminiszter Kossuth Lajos, ill. pénzügyminisztériuma. Ő a rá jellemző kiváló közjogi érzékkel észrevette, hogy minisztériuma nagyobb területen illetékes, mint a kiscímer által szimbolizált anyaország, ugyanakkor nem illetékes a nagycímer által megjelenített Halicsban, Ladomérban és egyéb, a nagycímer pajzsán történeti jogon ábrázolt területeken. Ezért Kossuth elkészíttette minisztériumának azt az úgynevezett középcímeres pecsétjét, amely négyelt pajzsában az akkor ténylegesen a magyar kormány igazgatása alatt álló Magyarország, Horvátország, Szlavónia és Erdély címerét ábrázolta. A kossuthi középcímer érdekessége, hogy Erdély pajzsnegyedét süvegeléssel osztja három mezőre, s helyezi el benne a három erdélyi „nemzet" címereit, így az erdélyi címer pólyahelyének vörös sávja kimaradt a címerből. A mellőzött területek címerei közül különösen érdekes Halics kihagyása, hiszen a 18. század utolsó harmadában, Lengyelország felosztásakor a Habsburgok Galíciára formálisan a középkori magyar királyi címben szereplő „Halics királya" titulus örököseiként tartottak igényt. Persze a megszerzett lengyel területeket nem Magyarországhoz csatolták, hanem többi örökös tartományai közé sorolták, ill. az Osztrák Császárság részeivé tették.[5] Ilyen körülmények közt a lengyel területek nem szerepeltetése a magyar címerben egyfajta barátságos gesztust is kifejezett a lengyelek irányában.

Sajnálatos tény, hogy nem ezt, a kor politikájához mérten és heraldikai szempontból egyaránt színvonalas címert keresztelte el az utókor Kossuth-címernek! Jobban „megérdemelte volna" ezt a megnevezést, mint a korona nélküli kiscímer, mert nemcsak megalkotása köthető Kossuthoz, hanem hosszú használata is az általa vezetett pénzügyminisztériumhoz: csak az 1849 tavaszán Kossuth utódaként hivatalba lépő Duschek Ferenc pénzügyminiszter tért át a minisztertársaihoz hasonló, akkor már koronátlan kiscímert ábrázoló pecsét használatára.

A miniszterek többsége által 1848 tavaszán használni kezdett koronás kiscímer kisebb területet szimbolizált, mint amekkorát a szabadságharc védelmezni

---

[3] *Kumorovitz:* 1947–1950. 10.

[4] *Kumorovitz:* 1947–1950. 10., *Kumorovitz L. Bernát:* A magyar közép- és nagycímer kialakulása. - Levéltári Közlemények XXXVI (1965) (A továbbiakban *Kumorovitz* 1965) 227.

[5] *Kumorovitz:* 1947–1950. 10., *Kumorovitz* 1965. 210.

szándékozott. Ráadásul az e címerrel ellátott pecsétnyomók használatba vételekor, 1848. tavaszán a kormány még nem kívánta feladni a horvát területek feletti fennhatóságra támasztott igényét sem. De még ha feltételezzük is, hogy a már rossz horvát-magyar viszony miatt Horvát-Szlavon-Dalmátországot csak katonai erővel megtarthatónak tartották, s a horvát területek elleni támadó hadműveletre sem a Batthyány-kormány, sem az Országos Honvédelmi Bizottmány, sem a Szemere-kormány nem gondolhatott, Erdélyért mindvégig szinte folyamatosan folyt a háború, s az 1848. tavaszáig különálló „két haza" mindegyikének, Magyarországnak és Erdélynek saját, külön címere volt. Az 1848. XXI. törvénycikk befejező része, amely a kapcsolt részek saját címerhasználatát biztosította, nem tiltotta meg e részek szimbólumainak az államcímerben való szerepeltetését. Amint láttuk, az általuk használt címerbe — az egy Kossuthon kívül — e területek jelképeit a miniszterek mégsem vették fel. Így a koronás kiscímer 1848. áprilisi és ezt követő értelmezésénél legfeljebb arra gondolhatunk, hogy az Erdéllyel való unió kimondását követően a kiscímert nemcsak az anyaország területére vonatkoztathatták, hanem Erdélyére is. Mindez azonban csak lehetséges, de nem bizonyos. A hivatalos (kis-, közép- és nagycímeren egyaránt szereplő) Szent Koronában az iskolázottabbak — miként Eckhart Ferenc rámutatott — ekkor már jó ideje nem általában a corona regiát, a királyi koronát, hanem a corona regnit, az ország koronáját, azaz az ország megtestesítőjét, a magyar állam szimbólumát láthatták. Ez egyébként a véleménye a korona értelmezésével legutóbb foglalkozó Spira Györgynek is.[6]

Ennyit az 1848-as címerekről. De hogyan értelmezhették a korona nélküli címereket a szabadságharc idején? – Úgy tűnik, a nem az uralkodói pecséteken szereplő, nem hivatalos használatban, hanem díszítő funkcióban előforduló korona nélküli kiscímer szinte attól kezdve szerepel, hogy a hivatalos használatban a korona (később a Szent korona) ábrázolása állandósult. Korona nélküli a díszítő funkcióban alkalmazott címer az 1574-es Nemespáthy Zalay (másként Tutor) címereslevélen, számos vallási tárgyú 18. századi freskóábrán szereplő címeren, az

[6] *Eckhart Ferenc:* A Szentkorona-eszme története. Budapest, 1941. 255–257., *Spira:* 1994. 102. Hogy az ország lakosságának heraldikához nem értő döntő többsége mit gondolt az 1848. XXI. törvénycikk gyakorlati végrehajtása során, arra nézve igen tanulságosak Arany János keserű szavai: „... a' magyar ember sem tudja, miért van most a' sok nemzeti színzászló, mit jelent a' veres, fehér és zöld bokréta: mit jelent az a' czimer, mellyen egy felöl négy fejér pántlika, más felöl hármas halom kettős kereszttel, tetején pedig korona van. Csak a' sárga-fekete szint, csak a' kétfejű sast kérdezik. – Uram, bocsáss meg nekik, mert nem tudják mit cselekszenek!... Minden sóházra, posta-hivatalra, kamarai, kincstári birtokra, minden magyarországi várra, kaszárnyára, minden középületre kifüggesztették a kétfejű sast, rámázolták a' sárga-fekete szint, hogy elhitessék velünk, miszerint nem Magyarországon, hanem Ausztriában vagyunk. El is hitették a' szegény emberrel. Hozzászoktatták az istenadtát, úgy, hogy már most csak sóhajtoz a' kétfejű sas után." „... azonban a' császár rosszlelkű tanácsadóit elugratták. A jó császár V. Ferdinánd (!-B.I.) minden népnek megadta a szabadságát. A mi királyunk, I. Ferdinánd (!-B.I.) nekünk semmi új szabadságot nem adott, hanem csak a kontractust erősítette meg, amit az eleivel kötöttek szép apáink... Hogy pedig az ország függetlensége annál szemmel láthatóbb legyen, őfelsége a' magyar király aláírta a' törvényt, mely itt következik XXI. törvénycikk A nemzeti színről és az ország czimeréről..." (közli az 1848:XXI.tc.2.§-át, majd)..." ott van a törvénykönyvben, mely a jobbágyokat iga alól felmentette: meg kell olvasni és nem kell kérdezni, hol a kétfejű sas meg a' sárga-fekete korlát. Oda van az, robottal együtt! Soha se rijunk utána!" – *Arany János:* Országcímer, nemzeti szín. In: Nép Barátja 10.sz. 1848 augusztus 6. – *Arany János:* Prózai Művek 1. (Arany János Összes Művei 10. kötet.) szerk.: Keresztury Dezső, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.176.,178. és 593.

1790-ben IV. Ferdinánd nápolyi király és felesége, Karolina főhercegnő tiszteletére veretett érmen, a 18–19. század fordulóján Bécsben kiadott magyarnyelvű folyóirat, a Magyar Kurir évről-évre nagy gyakorisággal megjelenő számainak a címlapján; és ami az oklevélnyerő neve miatt különösen érdekes, Kossuth Lajos 1823-ban kiállított ügyvédi diplomája kezdő sorainak a díszítésében is ott látjuk a korona nélküli kiscímert, de ez szerepel Kisfaludy Károly Almanachja, az Auróra 1824. évi kötetének egy rajzán, s a Magyar Iparegyesület 1848 előtti érméin is. (Zárójelben megjegyezve az Iparegyesület elnöke gróf Batthyány Lajos, igazgatója Kossuth Lajos volt...) De a elsoroltakon kívül is jó néhány korona nélküli kiscímeres adatot lehetne még idézni.[7]

Úgy tűnik, a 19. század közepe előtti korona nélküli kiscímerekhez díszítő funkciójukban nem tapadt különösebb tudattartalom. Hiszen aligha képzelhető, hogy — példáinknál maradva — Magyarország Szűz Mária oltalmába ajánlásának a vallásos gondolatköre, a nápolyi királyi pár tiszteletére veretett érem, a birodalom császári és királyi székvárosában hosszú éveken át nagy gyakorisággal megjelenő folyóirat címlapja, az uralkodó nevében kiállított ügyvédi levél, stb. korona nélküli kiscímere díszítő funkciójában bárkiben is köztársasági érzelmeket keltett volna. Kossuth ügyvédi levelének koronátlan kiscímerű díszítése a későbbi kormányzó-elnök személye miatt felvillantotta annak a lehetőségét, hogy esetleg tulajdonosa korai republikánus érzelmeiről tanúskodhat az ábrázolás. Ennek a feltételezésnek a reális meglétéről — más szerző felfogását követve — másfél évtizeddel ezelőtt a Kis magyar címertan hasábjain magunk is hangot adtunk, de érezve a feltételezés merészségét, rögtön hozzá is tettük: „Persze az is feltételezhető, hogy a rajz az oklevél készítőjének egyéni szüleménye." Azóta kiderült, hogy ez az utóbbi felfogás a helyes, illetve más címereslevelek számára is alkalmazott űrlap díszítéséről van szó: Kóta Péternek sikerült megtalálnia ugyanezt, az oklevél kacskaringós sorainak az élére helyezett koronátlan kiscímeres díszítést más, azonos időben, ugyanazon király nevében kelt ügyvédi oklevélen is.[8] Bízvást kijelenthetjük tehát, hogy más, az 1840-es évek előtt kelt ábrázolásokhoz hasonlóan Kossuth 1823-ban kelt ügyvédi oklevelén a koronátlan (kis)címernek nincs republikánus jelentése!

---

[7] *Nyulászsiné Straub Éva:* Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltárban címereslevelein. Corvina. 1987. LXV-tábla, 81.p.7. *Ugyanö:* Államcímerünk az armálisokon. – In: *Iványi (Jancsik) Ede:* A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. Pest, 1869 reprint kiadása, Maecenas Könyvkiadó, Budapest 1989 142–146. *Bertényi Iván:* Új magyar címertan, Budapest 1993. (A továbbiakban: Bertényi, 1993.) 77–78., *Spira:* 1994. 97. Selmeczi Kovács Attila National Symbols in Hungarian Folk Art. – In: Acta Etnographica Academiae Scientiarum Hungaricae XLI. (1996) 165. a vallásos témájú, korona nélküli kiscímert mutató ábrázolások ősét Pázmány népszerű hitvitázó művének a címlapján is ott látni: a címlap díszítésére szolgáló építmény tetején középen ötágú nyílt koronát viselő Madonna látható, alatta félkörben Patrona Hungariae körirattal. A lap alján barokkrámás pajzsban korona nélküli magyar kiscímer. Az építményben oldalt ábrázolt királyalakok közt szerepel „S.Ladislaus Rex Hungariae", fején egyenesen álló kereszttel ábrázolt zárt korona, bal lábánál korona nélküli kiscímer. – Isteni igazsagra vezérleo Kalavz, mellyet irt Pazmany Peter Iesvitac rendin valo tanito. Nyomtattak Posonban MDCXIII esztendőben – R.M.K.I.64.sz.

[8] *Bertényi Iván:* Kis magyar cimertan. – Gondolat, Budapest, 1983., 83. Ilyen, Kossuthéhoz teljesen hasonló, korona nélküli kiscímeres diszítésű Beődi Balogh László 1830-ban kelt diplomája. (Vas Megyei Levéltár, XIII. 1. A beődi Balogh család iratai.) Köszönöm Kóta Péternek, hogy a korona nélküli kiscímeres ügyvédi oklevél feltalálásáról még ez új szakmai eredmény publikálása előtt tájékoztatott.

Egyes további abszolutista, önkényuralmi korokból — I. Lipót, II. József uralkodása idejéből származó — koronátlan címerek olyan más, ugyancsak téves szimbolikus értelmezéshez vezettek, hogy a Szent Korona levétele az ország címeréről a magyar jogrend, a „nemzeti" alkotmány és függetlenség felszámolását célzó politikai törekvések szimbolikus kifejezői lettek volna. Ezen értelmezés kitalálója a címünkben szereplő időszakból ide vonja az 1849. március 4-ei, Ferenc József által oktrojált olomouci (olmützi) alkotmányt is, s erre hivatkozva úgy érvel, hogy nem Kossuth távolította el címerünk koronáját, hanem I. Lipót, II. József és az ő nyomdokaikon haladva I. Ferenc József.[9] I. Lipót és II. József azonban a magyar címert (a többnyire felismerhetően Szent) koronával ábrázolták Magyarország számára készített pecsétjeiken, a díszítő funkcióban különböző tárgyakon ránk maradt korona nélküli címer pedig ebben a vonatkozásban — amint láttuk — semmit sem bizonyít. Az olomouci alkotmány 8.§-a — amint erre Spira György már rámutatott — pedig azt írja elő, hogy a koronatartományok „címerei és színei meghagyatnak", tehát azt kell mondanunk, hogy a koronátlan (kis)címer bevezetését a magyar jogrend, a nemzeti alkotmány és függetlenség felszámolásával közös nevezőre hozó felfogás nem állhat meg. Nem állhat meg még akkor sem, ha a Szentkorona-eszme az ország értelmiségi köreiben jól ismert volt, s hasonló gondolatok a koronáról a korban másutt is előfordultak. A világ legrégibb köztársaságának, San Marinonak a címerében a pajzs felett a középkor óta szereplő, felül keresztes gömbben végződő zárt koronát egy hivatalos (rendeletben szereplő) minősítés 1862. április 6-án „simbolo della Sovranità" azaz a szuverenitás szimbóluma megnevezéssel illeti.[10]

A koronának a királyság szimbólumaként történő felfogása, s így elhagyása mint a köztársasági gondolat kifejezése 1848-ban érhető tetten hazánkban. Más jelképek (vörös pántlikák, vörös sipkák, vörös zászló) használata mellett az 1848. márciusától élénken politizáló magyar republikánusok csakhamar elkezdték a korona elleni fellépésekkel is kifejezni a német királysággal szemben meglévő ellenérzéseiket. Több újság (Marczius Tizenötödike, Köztársasági Lapok, Munkások Újsága, sőt esetenként a Kossuth Hírlapja is) közölte cikkeiket. Táncsics Mihály október 13. és november 3. közt egész cikksorozatot közölt republikánus szellemben a Munkások Újsága hasábjain. Mindjárt az első cikk bevezető képén tűzre vetve látható a Pragmatica Sanctio egy példánya, s fölötte a Szent Korona. A cikkben Táncsics a koronát olyan, a pápa által Szent István számára küldött ajándéknak állítja be, amely több hasznot hozott az ajándékozónak, mint a megajándékozottnak, mert rá hivatkozva a pápák mindig beleavatkoztak Magyarország belügyeibe. De hasznot hajtott a korona „német családbeli királyainknak" is. Ezek után a szerző a koronát is tűzre szánja, legfeljebb annyi engedményre hajlandó,

---

[9] *Püspöki Nagy Péter:* Nem Kossuth távolította el 1848-ban címerünk koronáját. – Reform, II. (1989) 47. szám, december 1.,2., Ugyanő ugyanezt igyekszik bizonyítani hét mondattal bővebben megírt, egyébként ugyanazon szövegű cikkében: Magyar Nemzet, Visszhang c. melléklet LII. (1989) 285. sz., december 4.

[10] I. Lipót és II. József címereire v.ö. *Kumorovitz:* 1965, 212–215. az olomouci alkotmányhoz lásd *Spira:* 1994.103., San Marino címeréhez v.ö. Arnoldo Cesari d'Ardea: Storia, araldica e diritto nobiliare nella republica (!) di S.Marino – Genealogica et Heraldica, Lisboa 1986. Actas di 17° Congresso International das Ciencias Genealogica e Heráldica. Publiadas pelo Instituto Portugues de Heráldica. Lisboa 1989.17.

hogy „tétessék a Nemzeti Múzeumba, mint régiség". De „német családbeli emberek fejére ne tétessék soha, mert az ausztriai házból 15 királyaink mind valamennyien megszegték esküjüket." Végül azt javasolja, töröljék el a királyságot, s válasszák Kossuthot kormányzóvá.[11]

1848. december 2.-án az udvari kamarilla lemondatta V. Ferdinándot és a magyar országgyűlés megkérdezése nélkül királlyá tette I. Ferenc Józsefet. E jogtalanságra a Marczius Tizenötödike az újság december 5.-i számában a Nemzeti Színház műsorhirdetménye feletti kiscímer koronájának előbb a címer balsarkára akasztásával, majd — a december 9-ei számban — a korona teljes levételével válaszolt.[12] A korona nélküli kiscímer a republikánus érzelműek szemében 1848. őszén-kora-telén tehát már egyértelműen a köztársaságot szimbolizálta, azaz nyugodtan mondhatjuk, hogy a sajtóban való szereplése, valamint magánszemélyek által való viselése révén egyre szélesebb körökben ismertté vált már 1849. április közepe előtt is.

Bár már 1848. decemberéből ismerünk híresztelést az Országos Honvédelmi Bizottmány korona nélküli címerű pecsét használatára, ez a tények fényében nézve valótlannak bizonyult: a hivatalos magyar szervek egyelőre megmaradtak a koronás magyar címerek használata mellett. S itt nem csupán egyfajta óvatosságról volt szó. V. Ferdinánd lemondatásánál magyarok nem voltak jelen. A koronás címerű, köriratukban V. Ferdinándra utaló pecsétek a nagyobbrészt nem köztársasági érzelmű, a Szent Koronában az önálló magyar államiság szimbólumát látó lakosság számára a heraldika és a szfragisztika nyelvén azt a — hivatalos magyar politika által képviselt — felfogást támasztották alá, hogy hazánk továbbra is V. Ferdinánd királyságát ismeri el, s így a fegyveres harc a „trónbitorló" I. Ferenc József ellen folyik.

Az ellenséget persze szintén irritálta a korona nélküli címer. Windisch-Graetz és környezete távolról sem úgy értékelte, hogy a korona nélküli címer valamiféle nemzeti szuverenitás és jogrend felszámolását fejezi ki! Amint Becsey Edvárd Madarász Lászlóhoz írt jelentéséből ismert, a Pestre bevonuló „császáriaknak" az egyik első dolga volt 1849. január 5.-én, hogy a korábban a pesti Urak utcájában álló postahivatal falára került korona nélküli címert eltávolítsák.[13]

Az 1849. április 14.-i trónfosztást követően három korona nélküli címer (ha úgy tetszik, s az államfő nevével fémjelezzük őket, három „Kossuth-címer") került a hivatalos szervek pecsétjeire, ill. űrlapjaira, és a pénzekre: a koronátlan nagy, közép- és kiscímer. A nagycímer jelent meg az állampecséten. Ugyanolyan címergyűrűs szerkezetű volt, mint 1848-as elődje. (Fiume címere ezen se szerepelt.) Körirata „A MAGYAR ÁLLADALOM PECSÉTJE 1849" szöveget mutatta. Viszonylag hamar elkészült, Kumorovitz a legkorábbi példányát 1849. április 17.-i kelettel találta meg. A kormányzóelnök és a kormány nevében kibocsátott nagyobb jelentőségű iratokra nyomták.[14]

---

[11] *Táncsics Mihály:* Respublica – Munkások Ujsága I.(1848.) 5. sz. október 13.

[12] *Kumorovitz:* 1947–1950. 11., *Bertényi Iván:* A magyar korona története. Kossuth, 1986[3]. (A továbbiakban *Bertényi:* 1986), 139., ábrája a 128–129. között.

[13] *Spira:* 1994.96.

[14] *Kumorovitz:* 1947–1950.11.

Egy pajzsban egyesített változata — 1848-as elődjéhez hasonlóan — szintén főleg okiratokra (pl. a magyar államrendőrség útlevélűrlapjára) került. Mind a címergyűrűs szerkezetű, mint az egy pajzsban egyesített változat meghagyta a kettőskereszt tövében látható koronát.

Amint már szó volt róla, a Duschek Ferenc vezette Pénzügyminisztérium nem folytatta az 1848-as Kossuth-féle középcímeres pecsét korona nélküli változatának a használatát, ezért a korona nélküli középcímer pecséteken nem található meg. Az eddigi kutatás e címernek csak az 1849. július 1.-jei dátummal kibocsátott 10 forintos bankókon ránk maradt példányait tárta fel.[15]

A leggyakrabban alkalmazott 1849. április közepe utáni címerfajta a koronátlan kiscímer. (Az újabb nyelvhasználat ezt nevezte el „Kossuth-címer"-nek.) 1849. tavasza után a magyar hivatalos szervek általában ezt használták. (Az aradi hadtestparancsnokság érdekes módon már 1849. március 18-án alkalmazta.) A függetlenségi háború viszonyai közt az áttérés a koronásról a korona nélküli kiscímerre fokozatos volt: működtek katonai parancsnokságok, amelyek mindvégig megmaradtak a koronás kiscímer mellett. Akik nem tudtak pecsétvésnököt szerezni, a Hadügyminisztérium által is alkalmazott módon a pecsétnyomón lefedték a Szent Korona ábráját. (Ilyen esetekben a kettőskereszt tövénél lévő nyílt lombkorona megmaradt.) Ha új pecsétnyomót vésték, illetve használati tárgyakon a kettőskereszt tövének a koronája gyakran szintén elmarad, de arra is számos példa van, hogy ezt megőrizték. A koronátlan kiscímer számos tárgyon (leginkább kardbojtokon, tarsolyokon, gombokon, stb.) fennmaradt. A háborús viszonyok közt persze a használati tárgyak nagy részén tovább élt a koronás kiscímer is, olykor a kettő keveredett. (Ugyanazon egyenruha egyes gombjait koronás, a később pótoltakat korona nélküli kiscímer díszítette.) A koronátlan kiscímer (de ide vonható a nagycímer is) megkomponálásánál művészeti szempontból technikai problémát jelentett, mi kerüljön a Szent Korona helyére. Változatos megoldások születtek: cser- és babérlomb, koszorú, hegyével jobbra irányuló kard, zászlócskák, stb., stb.

Amint láttuk, a koronátlan címer hivatalos használatának a bevezetését megelőzte egyfajta, bizonyos tásadalmi-politikai körökből érkező „nem hivatalos" használat. Hivatalosan 1849. április 25.-én utasította Kossuth Lajos az Igazságügyminisztériumot, hogy az „V-dik Ferdinánd" köriratú helyett rögtön a „magyar álladalom" pecsétjét vegye használatba.[16]

A koronátlan kiscímer kortársi értelmezésére olvassuk Irányi Dániel pesti kormánybiztos véleményét a Marczius Tizenötödike 1849. május 2-i számából: „Mi tehát elhagytuk a koronát országunk címeréből. Mit jelentett ez a korona? A címer az ország, a nemzet jelképe volt, a korona a felette uralkodó királyé. De van-e királyunk?... Ezen ifjú arrogált királysága mellett sem nyilatkozék, hogy Szent István koronáját törvényeink szellemében fejére teendi. Mit csinálna hát az címerünkön? Az ott hazugság volna... a nép már megelőzé a kormányt, nem

[15] *Kumorovitz Lajos:* A magyar trikolor és a magyar államcímer múltja. Akadémiai doktori disszertáció, Budapest, 1955. – Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, D 447. (Kézirat)

[16] *Kumorovitz:* 1947–1950. 11.

tépé-e már előbb le sok honvéd, sok nemzetőr, egyszóval sok honpolgár a koronát fövege címeréről..."[17]

Ugyancsak Irányi Dániel Szeme Bertalanhoz írt — többek által idézett — levele pedig így foglal állást: „A függetlenségi nyilatkozat folytán, és mivel az ország kormányzó elnökének pecsétjén is a korona nem látszik, egy hirdetményt adtam ki, melly szerint az álladalmi hivatalok... az egyszerű magyarországi címeres pecsét használatára utasíttatnak, mellyről a korona elmaradjon. Mert bár a respublikát ki nem mondók, de a királyság sem létez. Meglehet, hogy királyság leend, s akkor a címerre korona is jöhet, de jelenleg e részben tabula rasa fekszik elöttünk."[18]

A két idézett szöveg a Szentkorona-eszmét elvető (a koronát a királyhoz kötő) republikánus szövegíró bizonytalanságát tükrözi. 1849. április 14.-én ugyanis a magyar országgyűlés a debreceni nagytemplomban kimondta: „a Habsburg-Lotharingiai Ház a magyar nemzet elleni árulása, hitszegése és fegyverfogása által... saját kezével szaggatván szét a pragmatica sanctiót... trónvesztettnek, kirekesztettnek és száműzöttnek a nemzet nevében nyiványittatik." E függetlenségi nyilatkozat tehát detronizálta az uralkodóházat, „független státusnak" deklarálta a magyar államot, de az országgyűlés nem kiáltotta ki a köztársaságot.[19]

Kossuth új, kormányzóelnöki címe sem igazított el, hiszen hazánknak korábbi történelme során többször is volt kormányzója, mégis királyság maradt, az elnöki cím viszont egyértelműen köztársasági államformára utalt. Mivel a megelőző hónapokban a republikánusok többször is a királyság szimbólumának nyilvánították a koronát, levétele az akkor használatos címerekről természetszerűen ugyancsak a köztársaságra utalt – a belföld számára. Amint azonban az imént San Marino köztársaság címerének a régóta meglévő koronája mutatta, a külföld szemében ez az utalás már nem volt eléggé egyértelmű főként azok számára, akik a magyarországi eseményeket nem ismerték napra készen. Kossuthék mindenesetre nyitva hagyták annak a lehetőségét is, hogy valamely külföldi uralkodóház egy tagját meghívják a magyar trónra. Amint láttuk, a korona nélküli, Kossuth nevéhez kapcsolható koronátlan címerek már a szabadságharc végső stádiumában terjedtek el országosan, s nem is maradtak sokáig, hivatalos használatban. Görgey 1849. augusztus 11.-én koronátlan címert használt pecsétjén, s ilyennel pecsételt Komáromban a vár feladása előtt 1849. szeptember 30-án még Klapka György is. Amikor azonban a kapitulációs egyezség értelmében a hazatérőknek készített igazolványokat kiállították, ezeket már óvatosságból és bölcsességből a koronás címerű pecsétnyomókkal erősítették meg.[20]

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a „Kossuth-címer" megnevezés nem szerencsés, hiszen nem egyértelmű. Legtöbb joggal nevezhetjük „Kossuth-címer"-nek az általa irányított 1848-as Pénzügyminisztériumban készült középcímert. A Szent-korona levétele a címerekről nem a Szentkorona-eszmére politikai írásaiban hivatkozó Kossuth „ötlete" volt, amint láthattuk 1849. április 14.-én „csak" kö-

[17] Marczius Tizenötödike 1849. május 2.

[18] Katona Tamás (szerk.:) Budavár bevételének emlékezete 1849. Budapest, 1989. 440–441.

[19] *Bertényi:* 1986.139.

[20] *Kumorovitz:* 1947–1950.11.

vette ebben a „koronátlanítást" a sajtóban már jóval korábban végrehajtó republikánusokat. 1823-as ügyvédi oklevelének a díszítésében szereplő koronátlan címer nem utal köztársasági érzelmeire.

Ha abban az értelemben beszélünk „Kossuth-címer"-ről, hogy „a Kossuth Lajos uralma alatt használatba vett címer" — miként újabban szokás olykor Magyarország rákosista és kádárista címerét is emlegetni —, többféle, „nagy-", „közép" és "kis-Kossuth-címer"-ről is beszélhetünk Nézetem szerint precízebb koronás vagy koronátlan (korona nélküli) nagy-, közép- ill. kiscímert említeni. 1918–19-ben Károlyi Mihály elrendeli a korona nélküli kiscímer használatát („Károlyi-címert"?), de ezt sem nevezik „Kossuth-címer"-nek, hanem „a Magyar Népköztársaság címerének".[21] A „Kossuth-címer" elnevezés a II. világháborút követően az 1946-os köztársasági címer körüli tárgyalások, viták során honosodott meg,[22] s az 1956-os forradalmi események során vált igazán népszerűvé.[23] Ha valami indokolja, hogy a korona nélküli kiscímert „Kossuth-címer" névvel illessük, akkor kizárólag 1956-os dicsőséges szereplése: 1956 felkelői így nevezték.

[21] Budapesti Közlöny. 1918. november 28. (273. sz.) 1.

[22] *Föglein Gizella:* A Magyar Köztársaság állami címere (1946–1949) – Levéltári Közlemények LXII./1991/3–7.

[23] *Horváth Lajos:* A magyar állam címere 1956–1957. – Levéltári Szemle XLIII./1993/ 4. szám, 26–32.

Miskolczy Ambrus

JULES MICHELET „DEMOKRATIKUS LEGENDÁI" ÉS A MAGYAR-ROMÁN PÁRBESZÉD[1]

Esettanulmány az imagológia transzkulturalitás köréből

Imagológia és transzkulturalitás divatszavak. Mibenlétüket nehezebb meghatározni, mint leírni olyan jelenségeket, melyeket velük jelölünk. Az viszont kétségtelen, hogy a múlt század közepén aligha találunk még olyan kiemelkedő személyiséget, aki olyannyira a keleti és nyugati transzkulturalitás, valamint az imagológia kulcsfigurája lenne, mint Jules Michelet.

1. Jules Michelet, a tudós és a próféta

Ha fellapozzuk a lexikonokat, azok monumentális munkásságának arányairól adnak némi képet, megemlítve, hogy megírta 17 kötetben Franciaország történetét és hatalmas körképet vázolt fel a francia forradalomról. És emellett könyvet írt a népről, a nőről, a szerelemről, a hegyről, a rovarról, a madárról stb. Levéltáros volt, történész és író. De — amit nem hangsúlyoznak a lexikonok, az az, hogy — mindenekelőtt próféta volt, aki a Collège de France professzoraként hirdette igéit, annak tudatában, hogy az egész világhoz szól. Amikor 1843-ban egyik előadásán ott állt mellette Edgar Quinet és Adam Mickiewicz, akkor úgy érezte: „Lengyelország és Franciaország között, körülvéve oly sok kiváló külföldivel, olaszokkal, magyarokkal, németekkel, keblemben egyetlen lelket éreztem, Európáét."[2] Aki nem volt személyes ismerőse, írásai alapján az is maga elé tudta képzelni a Mestert. Vasvári Pál „a távolból" így elevenítette őt meg: „Michelet sokszor keveset mond, két rövid szóval felrázza szenderéből képzeletünket, s felteszi rólunk, miszerint e megragadó rövid eszme nyomán képesek leszünk felfogni azt is, mit ő ki nem mond, mit ő európai titok gyanánt akar sírjába vinni... Michelet iratai nemcsak szavakban szólnak hozzánk, hanem sejtelmekben, jóslatokban és gondolatjelekben. Azok értik őt tisztán, kik vele rokonszelleműek: az avatlanok nem képesek őt felfogni! [...] Rousseau az ember bűneiben meggyűlölte az emberiséget; Voltaire kigúnyolá az embert, Molière szánakozott rajta; Michelet hibáiban és tévedéseiben is szereti az embert. E világhírű férfiak... tevék Franciaországot a szellemi világ központjává. Michelet már öreg, de... tud lelkesítni."[3] Lelkesíteni – ez is volt a célja. Hogy miként sikerült, lapozzuk fel C. A. Rosetti

[1] A jelen dolgozat készülő monográfiánk -- A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai -- egyik előtanulmánya. A munka a nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA pályázatunk keretében indult.

[2] *Hans Kohn:* Propheten ihrer Völker. Bern, 1948. 199.

[3] *Vasvári Pál:* Michelet és a német tudományos rendszer. Életképek, 1847. nov.7. 19.sz.

feljegyzéseit, a román irodalom első intim naplóját. Írónk, 1846-ban az első sorokból így látta a Mestert, aki számára Krisztus volt és vele beszélni pedig maga a „feltámadás": „Nagy és boldog. Én kicsi és sokszorta szerencsétlenebb, de ha nem halok meg, utolérem. Vagyok olyan odaadó mint ő és van akkora szívem, a műveltséget majd megszerzem."[4] Ha Michelet olvashatta volna ezt, úgy érezhette volna, hogy elérte célját. Tanítványaiban éppen azt akarta tudatosítani, hogy felülmúlhatják őt, miközben felsőbbségét mindvégig éreztetni tudta. Módszerét, előadási technikáját legjobban az a kurzusa érzékelteti, amelyet egyik — egyelőre még — ismeretlen román hallgatója jegyzett le. Így vallott a Mester: „eredményeimet könyveim foglalják magukba, kurzusaim tornázási módszert (méthode de gymnastique) nyújtanak."[5] A torna pedig nem más mint szellemi és érzelmi bemelegítés a forradalomra, hiszen — hangzott a katedráról — „mi együtt csináljuk a történelmet". A történelemben a legenda fontos – hirdette Michelet, aki szerteindázó fejtegetéseivel és félelmetes retorikával alakította ki a munkamegosztást önmaga és hallgatói között, amikor így szólt: „Miként a középkorban, önök csinálják a legendát, én csupán leírom. Én vagyok az öreg írnok, az agg középkori szerzetes. Azzal a különbséggel jegyzem le, hogy meglehet, nem az egész legendát írom le." Mert ő csak magányos, viszont „önök mind magukban hordanak egy-egy legendát, és én nem, íme a különbség. Egyesek Napóleont bírják, mások a konventet, Voltaire-t vagy Rousseaut, megint mások a 12. század kereszténységét hordozzák, és ismét mások a tiszta zsenge kereszténységet, néhány evangéliumi versében. Mindez több okból is együttesen összeállva, maga a legenda." Michelet legendamentesnek tekintette önmagát. Mert a legenda a múlté, és így a legenda birtokosa az utánzás elvét is hordozza önmagában, a rutint. Ezért „ne bízzák magukat a történelemre, hanem csak önmagukra, önmaguk ellenére". Azt kell tenni, amit az előbb felsorolt személyiségek és jelenségek nem tettek. Ne féljenek, tartsanak ki, mert, aki kitart, annak igaza van. „Önöknek igazuk kell legyen, szükségük van egy rendszerre, egy formulára." Módszert kell kialakítani. „Merüljenek el a népben, hogy megtudják, amit senki sem tud." Ne utánozzanak, vessék el a rutint. „Lépjenek be az életbe, és az élet nem tabukból áll, hanem munkából és szenvedésből." Tekintsenek csak arra a középkori doktorra, aki még a Bibliáját is odaadta egy szegénynek, hogy aztán könyv nélkül tanítson, „mert megértette, hogy ez a szegény isten volt". A népbe merülve felélénkül az értelem és tisztább lesz a forradalom értelme. Nem pénz kell ide, hanem egyenlőség – hangsúlyozta.[6]

Nem véletlen, hogy az egyenlőség hallatán kitört a taps. Az eszmény megvalósítására Isten szekularizációja kínálta a legbiztosabb technikát. Íme, így szólt Michelet: „Ezekhez a rendszerekhez, legendákhoz, istenekhez, bálványokhoz egyetlen ember szavát fűztem: ha önök istenek, akkor alkossanak, bizonyítsák be, hogy istenek, alkossanak irodalmi munkákat, legalább írjanak könyveket, hogy lássuk őket. Ha önök jól megalapozott legendák, alkossanak. Mert, végül is, a születő kereszténység mindennap alkotott; mert, végül is, a protestantizmus, az

[4] *C.A. Rosetti:* Jurnalul meu. Cluj-Napoca, 1974. 101.

[5] *Jules Michelet:* Cours d'histoire. Biblioteca Academiei Române, Bucureşti. (továbbiakban: B.A.R.) Ms.fr. 269. 142.

[6] Uo. 36–62.

utolsó emanáció, a 16. század irodalmakat alkotott." A legendák és rendszerek be kell bizonyítsák, hogy „fanatizmus gyümölcsei, ezek legalább irodalmi dolgok", vagy morálisak és szellemi egységet jelentenek. És ez nem individualizmus vagy - mint Michelet véli: azzal egyenértékű - egoizmus. Isten és a természet segít: „Hála istennek, az emberi természet nagysága" nyilvánul meg abban, hogy amikor egyetlen eszme sincs a láthatáron, az emberek mégis megszabadulnak az egoizmustól. „Tehát eszmét kell találni." Mert hiába vannak legendáink és formuláink, azt kell megnézni, mi van mögöttük. Aki nem tanul a múltból, alacsonyrendű marad. Az csak bajjal jár, ha a munkások, legyenek akár bátrak és hősök, a tudományt akarják képviselni. Fel kell oldani a bizalmatlanságot az írástudók és az írástudatlanok között. A hiúságot és az energiára való kizárólagos igényt fel kell adni. Egyszerűségre kell törekedni. „Azon a napon, amikor ez a két ember, az írástudó és az írástudatlan egyazon emberben találkoznak, önök úgy érezhetik: megvan az eszme, amelyet vártak, az új eszme. Én még eddig nem találtam senkit olyan jónak, hogy az egyszerű szóval illettem volna, de ez az a szó, mely a két helyzetet összebékítheti." Az „erkölcsi kiválóságban" kell egymásra találni az ihletnek és az ösztönnek.[7]

Miben rejlik Michelet eredetisége? Életművének egyik elemzője szerint nincs egyetlen eredeti gondolata, a kispolgárság átlagelképzeléseit képviselte.[8] Az antik egyenlőség kultuszának és a modern szabadság imádatának szintézise azonban jellegzetes francia jelenség.[9] Michelet eszménye a középosztályból álló osztálynélküli társadalom. A felső és alsó osztályok közötti kulturális szakadékot próbálta kitölteni. Pátosza pedig arra a félelmére utalt, hogy a nép nem az általa jelzett demokratikus forradalmiság útjára lép, hanem hagyományos abszolutisztikus vagy újzsarnokságra törő erők eszköze lesz. A herderi programhoz képest a michelet-i a politikailag fejlettebb francia közeget tükrözi. Hiszen Michelet mozgósítani akar, míg Herder szemlélődik.[10] Politikai credóját 1861-ből visszatekintve, Svájcban, barátja Quinet otthonában, minden utólagos értékelőjénél világosabban így fogalmazta meg: „megmondtam, a fiatalok [...] matracként kell szolgáljanak, hogy felfogják a két harcoló fél, a munkás osztályok és a gazdagok golyóit".[11] (Jellemző, hogy 1857-ben, amikor a párizsi román fiatalok tisztelgő levélben köszöntötték őt és Quinet-t, akkor maga Michelet húzta alá azt a kitételt, hogy a fiataloknak „a nagy nemzeti válságokban közvetítőkként kell szolgáljanak".[12])

Népek, nemzetek, hazák található a michelet-i politeista pantheón oltárain. A főoltáron Franciaország. Hiszen „egyedül az én hazám mentheti meg a világot".[13] A világ és a pantheón: Európa. Ez olyan, mint egy „személy, minden egyes nemzete egy-egy adottság, képesség, tevékenység". Ha feltételezzük, hogy „megölnek egy nemzetet" az olyan lenne, mintha egy szervet, például a tüdőt pusztítanák el.[14]

---

[7] Uo., 142–157.

[8] *Roland Barthes:* Michelet par lui-mème. Paris, 1954. 178.

[9] *François* Furet: La révolution de Turgot à Jules Ferry 1770–1880.Paris, 1988. 390.

[10] *Eugen Lunn:* Cultural populism and egalitarian democracy. Herder and Michelet in the nineteenth century. Theory and Society, 1986. 2.sz.

[11] *Mme Quinet:* Mémorial d'Exil. Bibliothèque Nationale, N. a. fr. 11826. 113.

[12] Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, továbbiakban: BHVP, Correspondance, tome II. 212.

[13] *Jules Michelet:* Le peuple. Paris, 1846. 349, 356, 362.

[14] *Jules Michelet:* Légendes démocratiques du Nord. Oeuvres complètes. XVI. Paris, 1980. 138.

1848 az erőpróba éve. De nem véletlen, hogy az 1848-i francia forradalom története alig tartja számon Michelet-t. „Matrac"-ideológiával nem lehet forradalmat csinálni, legfeljebb állandó forrongást fenntartani, amely aztán kifullad, különösen, ha egy-két erős külső lökés éri. „Olvassuk újra az *Érzelmek iskoláját*" — ajánlja a forradalmi ideológiák legkifonomultabb elemzője —, a hirtelen beköszöntő és néhány hónapig tartó „kollektív agitáció" élményét nyújtja,[15] és a kifulladását. Paradox módon, a regény írója, Gustave Flaubert egyik legodaadóbb tisztelője volt Micheletnek. A Mester könyvei számára „nem könyvek voltak. Hanem egy egész világ" – írta 1861-ben,[16] miközben stílusukban és alkatukban homlokegyenest eltérnek egymástól.

Michelet és francia tanítványai frusztrált forradalmárok. A forradalmi láz pedig inkább a forradalom bukása után kerítette hatalmába őket. Amikor már egyre kisebb az agitáció tétje, hiszen a demokratikus és társadalmi forradalomnak nincs esélye. Kétségtelen viszont a személyes kockázat, mert a tekintélyuralom, a bonapartizmus egyre inkább előreveti árnyékát, míg néhány éven belül valósággá nem lesz. Most köszöntött be a legendák divatja. „Legendákra van szükség, a századok filozófiáját és minden tudományát mesékbe kell foglalni, de igaz mesékbe, a lélek mélyéről jövőkbe, azaz legendákba. Mindegyik társadalom alapja a legenda. Új legendákat dolgozzunk ki, mivelhogy új társadalom készül"[17] – írja az egyik odaadó tanítvány, Eugène Noël. A legendák az új világ mítoszai. Hőseik példával kell szolgáljanak. Jellemző, hogy a tanítványok jobban vagy legalábbis egyszerűbben meg tudják határozni, hogy mi a legenda. De a nagy legendákat a Mester írja. Először a francia és az olasz életből merített, aztán a lengyel, orosz, román, magyar világ felé fordult a figyelme. A forradalom és a szabadság-kultusz ugyanis a cári zsarnokság elleni küzdelmében lelhette fel a legbiztosabban saját identitását, míg a zseniálissá méretezett francia költő, Grainville harcának története a papokkal, vagy a francia katonák, az olasz szabadsághősök felmagasztalása óhatatlanul a nagy Napóleon dicséretéhez vezetett, amit Michelet mindenképpen kerülni akart, hiszen ellenkezett meggyőződésével is. A cárral szembeni harc viszont a hazai tekintélyuralmi törekvések kritikája is lehetett, és egyben lehetőség a szélesebb belső társadalmi-politikai konszenzusra. Ugyanakkor az egzotikum varázsával hatottak a keleti történetek, még a nyilvánvaló túlzások is hihetőknek tűntek. Talán éppen román legendája a legjobb példa. Hőse, a már említett tanítvány, C. A. Rosetti neje, a skótszármazású Maria Grant, a bukaresti brit konzuli titkár húga.

2. A román legenda: Madame Rosetti

A román legenda Michelet első kelet-európai legendája. 1851 áprilisában vetette papírra négy nap alatt. De csak 1853-ban jelent meg először a sajtóban, aztán 1854-ben az „Észak demokratikus legendái" című kötetben.

Michelet ezt a művét Rosetti kislányának ajánlotta, aki „1848 június 18-án született, azon a napon, amikor kitört a forradalom", és ezért Libynek (Liberty

[15] *Furet:* i.m. 391.
[16] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, t. XXXVI. 169.
[17] BHVP, Ms. 1591. E. Noël - A. Dumesnilhez, 1851, ápr. 14.

= Libertate = Szabadság) keresztelték, és aki nélkül — olvassuk — „Románia felszabadítói elvesztek volna, eltemetve a halál sivatagában, az orosz jégmezőkön, ahonnan nincs visszatérés". Aztán a Duna megidézésével indul a vallomás: „Már sok idő pergett le, hogy az európai folyók eme öreg királya, e királyi fogoly, e barbár király, tragikus kalandjaival, komor problémaként jelenik meg előttem, mely probléma talán az egész világé." Forrásánál még alig észrevehető, hogy aztán „fogságból fogságba" essen, amikor folyóvá dagad és tovahömpölyög, és „szégyenteljesen a kozák vámnál" végzi. Michelet ezzel arra utalt, hogy a cári birodalom ellenőrizte a Duna torkolatát. „Három néped, három fogoly" pedig a magyarokra, délszlávokra és románokra vonatkozott. Következik a mostoha sorsnak kiszolgáltatott táj és nép apoteózisa. „Havaselve állandó megaláztatás. Különös csúfságból azok a törvények, amelyeket úgy hisszük, hogy a történelemre kényszerítünk, az idő, amelyről azt mondják, hogy mindenütt javulást hoz, itt mindig csak rontott. Románia a nagy római birodalom hajdani előőrse és Trajanus kedvenc kolóniája, majd kis barbár, harcos, hősies királyság, és Európa egyik bástyája, akkor teszi le fegyvereit és veszti el katonai berendezkedését, amikor Európa kialakítja a magáét. A XVI. században jut oda, hogy elvitassa a polgári szabadságot, a jobbágy szolgaságság akkor kezdődik, amikor Nyugaton nincs már jobbágyszolga. Liberális alkotmánya, a nyomor betetőzéseként, a kettős adózás szabadságát hozza. Ez utolsó pusztítja el, Oroszország barátsága."

Michelet tehát elfogadta azt történelemszemléletet, amely a római dicsőséghez mért mindent, és mindenben csak hanyatlást látott. Mindenekelőtt az 1828-i orosz-török háborút követő fejleményekben. A háborút lezáró béke ugyanis a két román dunai fejedelemséget továbbra is szultáni hűbérként ismeri el, rájuk kényszerítve a cári protektorátust. A liberálisnak minősített alkotmány pedig az ún. Szervezeti Szabályzat, amelyet Kiszeljov cári tábornok és a román bojárok állítottak össze, miközben ez utóbbiak a parasztság rovására tudták érdekeiket érvényesíteni. A szenvedés esztétikáját úgy tárja fel Michelet, hogy egyben Nyugat lelkiismeretére akar hatni: „Nyugat népei, akik oly régóta, távol a barbárságtól művelitek a béke művészeteit, mindig elismeréssel emlékezzetek a keleti nemzetekre, amelyek Európa határainál megvédtek és megóvtak titeket a tatár áradattól, a török és orosz fegyverektől; ne felejtsétek, hogy mivel tartoztok Magyarországnak, Lengyelországnak és a szerencsétlen Romániának." Miért szerencsétlen Románia? Azért mert: „Hogyan nevezzem Romániát, a havaselvieket és moldvaiakat? *a feláldozott nemzetet.* Magyarországnak és Lengyelországnak legalább az a dicsőség jutott szenvedéseikért, hogy nevüket visszhangozzák az egész földkerekségen. Az Al-Duna népei alig keltették fel Európa érdeklődését. Nyolc millió egyazon nyelvű, egyazon fajú ember, a világ egyik nagy nemzete, észrevétlenül maradt! Miért? Ez nyomoruk lényege, száz nép viharos tengerétől verve, állandóan gazdát cserélve, elcsigázták a figyelmet, látszólagos mozgékonyságukkal zavarták a látványt, melyet kínáltak. Szédület fog el történelmük láttán, mint az utazót, aki a Duna partján ülve, szemléli a víz viharos folyását, szemét meresztve meg akarja ragadni, meg akarja olvasni a hullámot, mely hullámra torlódik, aztán elfárad, elbátortalanodik, elfordítja tekintetét, sajnálván a hasztalan fáradságot."

A michelet-i érzelgés és sajnálkozás technikájához tartozik az is, hogy közben értéket lát sajnálata tárgyában. „Trajanus Romániája napjainkig önmagához hű maradt, mozdulatlanul ősi szellemében. A szenvedésre született népet a természet két olyan tulajdonsággal ajándékozta meg, amelyek fennmaradását biztosítják, ezek: a türelem és a rugalmasság." Az ellenállás jellemzi Michelet szerint ezt a népet, „a rőzsekötegekből készült gátak erős és rugalmas ellenállása, amelyen megtörik az óceán, mely a gránit gátakat lerontaná". Ez nem „a rossz elfogadása, a Duna másik partjára jellemző szomorú fatalizmus, a szív halála, mely sterillé tette a muzulmán világot: nem, ez élő erő, a múlt állhatatos szeretete, gyöngéd ragaszkodás e szomorú hazához, amelyet annál jobban szeretnek, minél szerencsétlenebb". A román nép nemességét latin nyelve bizonyítja. „Az itáliai telepes feleségül vette a Duna lányát és nővérét, de az előző elem dominál ebben a keveredésben. Ha a románban nincs lendület, magyar furor, megvan benne az antik légiók rendíthetetlensége, kitartása." A történelmi viszontagságok nem engedték meg a költészet fejlődését. „Művészetnek a sóhajtozás maradt, megható és melankolikus bájú dallamok." Szereti a színeket, a templomokat, főleg Erdélyben, maguk a parasztok festik ki, mint otthonának kellékeit is. A paraszti viselet díszitőelemei is a régi római mozaikokra hasonlítanak. Rómaiak a táncai. „Elegáns nép, könnyedén fejezi ki magát, és csodálatosan beszél. Nincs különbség a paraszt és az írástudó nyelve között, akár Itáliában [...] Egyik barátom, aki franciának született, szíve pedig magyar, aki nem gyanúsítható a románok iránti részrehajlással, (Erdélyben), náluk a virgiliusi pásztorok jellemvonásait lelte fel."

Idilli és ősi világ ez: Michelet román világa. Ami ősi az tiszta, a rossz kívülről jön. Íme: „Az erkölcsök nagyon könnyűek és talán túl könnyűek. Ez igaz, ha másra nem, a városokra főleg a fővárosokra, korrumpált idegenek keverékére." A románok szelídek és gyöngédek. „Nagyon kevés bűnt követnek el Romániában, és a halálbüntetést ott már rég el lehetett volna törölni." Egyébként a hazaiak nem is vállalják a hóhérmunkát, hóhérnak idegent kell alkalmazni. A román nép vendégszerető és vendéglátó. Legalábbis az asszonyok, hiszen a férfiaknak messzi — gazdátlan — vidékeken kell legeltetni, hogy fizetni tudják az adókat, miközben „jött a kozák, és ellopta a takarmányt". „Az úr változhat, de a nyomor soha." Ma csak az uraknak vannak nyájaik - hangsúlyozza Michelet, önmagának is némileg ellentmondva. Az adóprés elviselhetetlen. „Ilyen a borzasztó barbárság, amelynek oly régóta alávetették a világ legtürelmesebb és legszelídebb népét." Az elnyomók barbárságával kiáltó ellentétbe állítja Michelet a forradalom humanizmusát. „Emberek, bármely nemzet fiai legyetek vagy bármely világnézet hívei, olvassátok el az 1848-i havaselvi forradalom szép és nemes kiáltványát, meglátjátok, milyen hihetetlenül mérsékelt, milyen kegyességről tesz tanúbizonyságot, mennyire kímél mindenkit; és még nem jutottatok a végére, szemeitek — biztos vagyok benne — könnybe lábadnak." Ugyanakkor ez a forradalom „a nép szívében talált helyet, és azt nem hagyja el. Abban gyökerezik, hogy nemcsak szabadságot, hanem tulajdont adott neki: földet a parasztnak, elegendő földet a családnak. Oly vidéken, ahol a föld nagy része még műveletlen, mindenkinek lehet adni, anélkül hogy mástól elvennének." Mert: „Ezek a hatalmas síkságok, amelyek hihetetlen

gazdagságukkal, a csodálatos virágszőnyeg változatosságával meglepik az utazót, Európa egyetlen országát alkotják, amely az amerikai terek nagyságát idézi."

A forradalom története és a Rosetti család története szervesen összefonódnak Michelet elbeszélésében. Amikor Madame Rosetti vajúdik, férjét „a haza szólítja". De mielőtt még elindulna barátaival felkelteni az országot, megszületik a kis Liby. A Rosetti szalon egyébként „Franciaország Bukarestben". A születés előjel. „Nem ez volt a forradalom?" Michelet számára mindenképpen, még akkor is, ha pontosan tudta és megírta „Bukarestben június 23-án tört ki a forradalom". (És mint tudjuk, előtte egy nappal bontottak zászlót Izlazban, ahol közzétették a forradalom már említett kiáltványát, amelyet aztán valamiféle alkotmánynak is tekintettek.) Rosettit letartóztatják, de a nép kiszabadítja, aztán Rosetti — folytatja Michelet szaggatott beszámolóját — megmenti az uralkodót és gyűlölt miniszterét, dacolva a tömeggel, amelyet egyik pillanatról a másikra szintén hatalmába kerít a nagylelkűség gesztusa.

„Csodálatos és tiszta" ez a forradalom, miközben minden oldalról veszély fenyegeti. A törökök, az oroszok és az osztrákok alig várják — Michelet szerint — hogy lecsapjanak. Az új kormány, amikor néhány katona összeesküvést szőtt, és elterjedt az álhír: az oroszok átlépték a határt, elmenekült. A nép azonban fellázadt, és a kormány diadalmenetben visszatérhetett. Madame Rosetti még nem tudott járni, hintóval ment az utcára. „fegyvert akart volna adni, de nem volt, csak egy zászló, mit adhatott": Az ujjongó tömegnek abból az „értékes" kék-piros sálból vágott szalagokat, amelyet férje a forradalom napján hordott. Michelet magasztalja a román népet, mert „megértette a szabadságot". Oroszország nem is merte „kockáztatni csapatait", hiszen „ezekben a pillanatokban egy nép, ha nincsenek is fegyverei, hatalmas erő, mérhetetlen hatalom, mint a természet ereje és hatalma". A törököket vonultatták be az oroszok. A román nép védelmezőként fogadta őket. Bukarest határában tömegek gyűlnek össze fogadásukra. Madame Rosetti is kenyeret osztogat a parasztoknak. A törökök azonban elfogják Rosettit és barátaikat. És mivel a török pasa mellett ott az orosz Duhamel tábornok, úgy érezték „Észak félelmetes hálójába kerültek". Szeptember 25-én a törökök aztán árulóként bevonulnak Bukarestbe, és fosztogatnak. 150 tűzoltó egy órán keresztül állt ellen a tizenkétezres seregnek. Másnap egy óriás havaselvi kereste fel Rosettinét, felajánlva, hogy kétezredmagukkal kiszabadítják a foglyokat, de az asszony leinti őket, mert az angol konzulon keresztül a török parancsnok szavát adta, hogy három nap múlva elengedik a foglyokat. Aztán, valóban, török katonai kísérettel el is indultak a magyar határ felé, de visszafordultak, és a Duna felé folytatták útjukat. Madame Rosetti nyomukba eredt. Vele volt még Dumitru Brătianu, de mivel ez utóbbit körözték, jobbnak látta, ha másfelé megy.

Madame Rosetti gyermekével az esős és viharos éjszakában egyedül: „Úgy látszott mintha az egész természet hadat indított volna e bolyongó asszony és az ártatlan gyermek ellen. Valójában óvta őket. Ez az eső segítette az utazást, senkivel sem lehetett találkozni". A hidegben, fáradságban elapadt Rosettiné teje. De amíg lovakat váltottak egy nyomorúságos viskónál, egy parasztasszony megszoptatta a kisdedet. Másnap a Dunához értek. A folyó közepén egy hadihajóban a foglyok. Rosettiné meg szeretné osztani férje fogságát, de nem engedik. Egy kis

bárkán azonban a foglyokhoz viszik. Vigaszt nyújthatott nekik. Orsovába szállítják őket, a harminchatórás utat két héten keresztül teszik meg, amit csak az „magyaráz", hogy „a Porta Pétervárral tárgyalt, talán adott szavát is felhozta, parancsokat vártak, mit határoz Oroszország jól ismert kegyelme." Madame Rosetti pedig csak várt és várt Orsován, amíg nem ment át Vidinbe, román parasztaszszonynak öltözve. A foglyok már ott voltak a romladozó török erődítményben, és amikor találkoztak, a köztársaságot éltették. „Franciaország igazi gyermekeiként, nem kételkedtek, hogy nem járja meg Európát, a világot, ha kell, hogy kiszabadítsa őket." Mindenki meghatódott, még a törökök flegmája is felengedett. Mindenki örült. Még a komor erődítmény is felderült. „»Miként tudta magát megértetni a törökökkel, oly sok néppel, akik körében megfordult?« E kérdésre, amelyet Rosettinénak barátai feltesznek, mindig így válaszol: »Én nem tudok semmit, olyan nyelven beszéltem, amelyet Isten sugalmazott, és mindig megértettek«."

Az örömöt csak egy valami zavarta meg, az, hogy az egyik török, aki barátjuk lett, csak egy szót súgott Madame Rosetti fülébe: Bosznia. Megértették: a török orosz parancsra oda akarja zárni őket. Elhatározták, hogy másnap, amikor Orsova mellett haladnak el, a partra ugranak és a lakosság segítségét kérik. Csakhogy az ottani osztrák parancsnok Oroszország híve, ezért más, ilyen terv kivitelezésére alkalmas helyet kellett keresni. Lehetőleg egy román falut, amelynek népét a törökök ellen lehet lázítani. Madame Rosetti elérte, hogy osztrák hajón szállítsák őket, a part mellett vontatva. Ő maga pedig a parton kísérte őket, akik „látták, édes szabadítójukat, amint élénken és könnyedén lépdel, román női viseletben, egyszerű kendővel a fején. Szép volt, nap barnította, ebben a paraszti ruhában, miközben csak szemei ragyogtak az értelemtől és a jóságtól, gyakran Isten angyalának benyomását keltette számukra, és nem voltak messze attól, hogy imát intézzenek hozzá." És hiába az osztrák karantén szigorú előírásai, Madamae Rosetti azt is elérte, hogy együtt ebédeljenek. Aztán egyszer csak egy török tiszt jött utánuk a paranccsal, hogy térjenek vissza. Román faluban történt ez, és a menekültek ettől nekibátorodva folytatják útjukat, a török kíséret alig győzte lépéssel, mert közben jócskán isznak, élve a szabadság lehetőségével. Svinicában Madame Rosetti bőséges ebédet készít elő, borral, kávéval, likőrrel, úgy hogy a belakmározó őrök azonnal álomba merülnek. Aztán megjelenik a bíró, a pap és jó néhány falusi, és elkergetik a törököket.

Ezzel véget is ér a romantikus történet. A menekültek pedig folytatják útjukat a polgárháborús tájakon, miközben mindenkitől félniük kellett, olykor még a románoktól is, akik Havaselvéről elüldözött zsarnokokat láttak bennük. És félniük kellett már azért is, mert közben a szerbek körében osztrák-ellenes propagandát is fejtettek ki. „Borzalmas háború! — kiált fel Michelet — siralmas háború! az elvakultság szörnyű gyümölcse, az oroszok által elhintett perfid hazugságoké!... E népek érdeke általában azonos, és ők egymást ellenségnek hitték!... A magyarok, ha el is vesztenék uralmuk, megnyernék, ami többet ér, a magyar szabadságok végleges megszilárdítását és Ausztria letörését. Mindhárom táborban, a magyar, szláv és román táborban barátaink voltak... Elborzadva gondolok rá! Akik az én tanítványaim és majdnem fiaim voltak, ezen elvakult harcokban képesek voltak öldösni egymást és másokat, akik nem kevésbé barátaim. A magyar, román és

szláv táborokban a párizsi iskolák képviselték magukat. Bármelyik oldalon is öltek, Párizsnak sírnia kellett, és Franciaország gyászolt."

Michelet jövőképe is felvillan e legendában. Amikor arról írt, hogy Orsován Madame Rosetti együtt várakozott a hű baráttal, David Rosenthallal, pesti származású festővel, (aki egyébként ott hagyta Magyarországot, mert szülei ellenezték, hogy nem zsidóval akart házasságot kötni, és Párizsban megismert román barátai körében talált magára, a román nemzeti üggyel azonosulva, ő festette meg a havaselvi forradalom allegóriáját: a forradalom zászlaját óvó parasztruhás szépasszonyt, nyilván Rosettinét, akit Bălcescu „a forradalom anyjá"-nak nevezett.[18]) és úgy mutatta be őt, mint „magyar, szívében román", akkor így sürgette a magyar-román együttműködést: „Bárcsak ez az emlék megalapozhatná az új szövetséget e két nagy nép között, amelyek most pillanatnyilag félreismerik egymást!"

A romantikus történet végére értünk. Óhatatlanul vetődik fel a kérdés: milyen reális mozzanatokhoz kapcsolódik az elbeszélés, hogyan illeszkednek politikai eszméi a kor politikájának szövevényébe.

3. A román legenda valóságfedezete

A 15 személy 11 napos útját több forrásból is ismerjük. A legfontosabb kontroll-forrás C. A. Rosetti naplótöredéke. Ez vidámabb történetnek indult. Október 1-én reggel, a hídon, vidáman tréfálkoztak, annak ellenére, hogy nem tudták, hova viszik őket. „És nem tudom, miért — írta Rosetti —, de tetszik nekem ez a titok." Még aznap megkapták az új városi adminisztrátortól Zimonyba szóló útlevelüket, és nemsokára két kis evezőssel, meglehetősen kényelmetlenül útnak indulhattak. Érzelmileg is némileg elfásultak. Ez a romantikus extázis másik arca. Rosetti, akit először meghatott felesége odaadása, mert „fennkölt volt odaadásában és szerelmében," később már így írt: „Nyugtalan vagy, sírsz, és én nem szenvedek hiányod miatt. Megundorodtam érzéketlenségemtől. Nem fáj semmi és nem érzek semmit, nem gondolkodom, stupid beletörődés jellemez. A többiek hasonlóképpen viselkednek. Az a fennkölt hazaszeretet, ahogy azt én értem, senkinél sem látom." Annál jobban hatott, hogy találkoztak egy román paraszttal, aki Törökországban él, amióta emlékezik. Ez vigaszt jelentett: „Egyetlen nemzet sem múl felül a nyelvhez és a szokásokhoz való ragaszkodásban. Egyikük elmondta, hogy látott egy románt egy magyar faluban, aki miatt az egész falu megtanult románul, hogy megértsék egymást, és ő egy szót sem tudott magyarul." Közben egyszer a hajóba beszivárgott nedvességben aludtak, és a bűz miatt, úgy érezték, „a velencei börtönökben sem volt sokkal nyomorúbb az élet." Amikor megérkeztek Vidinbe, és ott voltak „a legkellemetlenebb mocsokban, és még ez a barbár nép inzultált és gyalázott minket, amely halálán van, mivel aki látja őt, annak rejtély, hogy még él". Végül az erődítményben helyezték el őket. „A tömlöc, amikor beléptünk, a bárkához képest palotának tűnt."[19] Az Orsova felé vezető út folyamán megrázó jelenetre került sor: Brătianu és Bălcescu egy román paraszttal

[18] *Jules Michelet:* Istoria Franţei. I. Marin Bucur előszavával. Bucureşti, 1973. II.

[19] *Apostol Stan:* Călătoria pe Dunăre a revoluţionarilor exilaţi de la 1848. Studii. Revista de istorie, 1973. 3.sz. 525–530.

elegyedtek szóba, de egy török matróz a lapáttal majd agyon nem verte őt és ötéves gyermekét. „Elszorul a szívem a szomorúságtól, és az a perc soha nem hagy nyugton, amíg élek, hogy kiüldözzem román földről azt a barbár hordát. Elszomorodtam annak láttán, hogy a mieink többségében nem lobog a szent tűz." Éjszaka a börtönben aztán „ még 19-én nagyon szenvedtem, és feleségemet jobban szerettem, mint valaha", és nagyon megsajnálta saját magát: „hiába írsz, férjed az összes földi nélkülözést és kínt el kell szenvedje". Aztán az volt a baj, hogy csak hagymát ehettek kenyérrel. Általában minden úgy történt, mint Michelet elmesélte, csak olykor élesebben villan fel a balkáni valóság. Amikor egy török tiszt érkezett a paranccsal: térjenek vissza Orsovára, egy kivételével a román forradalmárok megegyeztek abban, „hogy vesztegessük meg a törököket". A törököket pedig úgy küldhették haza, hogy az osztrák katonai parancsnok sem akarta azokat tovább engedni, mert nem volt útlevelük.[20]

Míg Rosetti saját feljegyzéseit nem bocsátotta nyilvánosság elé, egyik egykori útitársa, Ioan Voinescu még 1851-ben, majd tíz év múlva is kiadta beszámolóját.[21] A foglyokat gyötrő bizonytalanság történetéhez fontos adalék: bár a török megígérte, hogy Brassóba viszik őket, mielőtt még megérkeznének az oroszok, amikor látták, hogy irányt változtatnak, akkor úgy hitték, az ellenállásra készülődő Magheru tábornokot zsarolják, mire ők elhatározták, hogy inkább a harcra esketik meg az ellenállni akarókat. Jellemző, hogy 1989-ben kihagyták a következő részt: Rosettiné jelezte, az oroszok már Bukarest mellett vannak, és a parasztok küldöttséggel fordultak az angol és francia konzulhoz szabadonbocsátásuk érdekében. Kimaradt Rosettiné szerepének értékelése is: „Nem írom le azt a vigaszt, amelyet lelkünknek nyújtott e nagyszerű nő látogatása, benne mindegyikünk anyát, nővért, feleséget kapott." A további részletek megint egyeznek Rosetti leírásával. Csak az szerepel határozottabban, hogy a törököket megvesztegették, amikor kellett.

Harmadik beszámolónk a kiváló költő, Dimitrie Bolintineanu útleírása az 1860-as évekből. A fény és árnyék játéka jobban érvényesül. Giurgiuban a török katonák nagyon ellenségesek voltak, mert azt hitték, hogy részt vettek a bukaresti fegyveres összecsapásban. A pasa azt mondta nekik, hogy Konstantinápolyba mennek, de — hangsúlyozta — a szultán vendégei és nem foglyaiként. Ruszcsukban a pasa pedig fenséges ebédet küldött. Az oly sokat szidott kényelmetlen török evezősök „hattyú"-ként lebegtek a vízen. „Nagy örömet jelentett nekünk, hogy a Dunán siklottunk, olyképpen, mint addig soha. Minden titokzatos álomnak tűnt, mert senki sem mondta, hogy hova megyünk és a dolgok között annyira nem volt összefüggés, hogy egyik titokból a másikba estünk." A baj csak az volt, hogy esni kezdett és nem volt hova bújni, csak egy kis lyuk a hajó közepén, ahova alulról szivárgott a víz, felülről pedig csurgott. Aztán jobbra fordult az idő, de nem kaptak hátszelet. Ezért a partról kellett vontatni, Bolintineanu szerint harminc napig. Sajnos, írónk, mint megvallotta, néhány érdekes eseményről nem számolt be. Viszont azt elmesélte, hogy a bolgár partokon az oda menekült román parasztok,

[20] *Marin Bucur:* Pagini regăsite din «Jurnalul» lui C. A. Rosetti. Revista de istorie şi teorie literară, 1984. 1.sz. 7–8.

[21] *I. Voinescu:* Arabescuri. Paris, 1851., Călători români paşoptişti. Szerk., Dan Berindei. Bucureşti, 1989. 185–193

„ezek a szerencsétlenek, látva, hogy a törökök fogságában szállítanak minket, azt hitték, hogy azon rossz és szegényeket nyomorító emberek közül valók vagyunk, akik miatt elmenekültek, hiszen ahányszor hajónk kikötött egy falunál, a lakosok elénk jöttek és úgy szidtak minket, hogy megértettük, azt hitték, parasztnyúzó zsarnokok volnánk. Ez a hitük őreink propagandájának eredménye volt, mert így akarták magukat biztosítani. Halottuk őket, és fájlaltuk. És mit várhattunk becsapott és tudatlan emberektől, amikor azok is úgy csináltak, akik más nevelést kaptak. A parasztok legalább jóhiszeműek voltak." Vidinben már más fogadtatásban részesültek. A pasa hozzájuk küldte titkárát és háziorvosát, legalább hatvan fogásos ebéddel, naponta kétszer, három napig, amíg nem folytathatták útjukat. 1989-ben kihagyott rész következik: Szerbiában Fetislánban viszont ágyúlövéssel üdvözölték őket. A szerbek barátságosabbak voltak mint a bulgáriai románok. Sőt, amikor híre ment, hogy Boszniába viszik őket, akkor azt ígérgették, hogy ettől minden áron megmentik őket. Közben pedig kiderült, hogy Rosettiné mindvégig a partról követte őket, gyermekével. Most végre találkozhatott férjével, aki erről mit sem tudott. A jelenet annyira megrázó volt, hogy tiltakozó levelet írtak Konstantinápolyba. (1989-ben még ezt a részt is kihagyták, a következők már szerepelnek.) Ada Kalehig tartott az út a török hajókon. Rosettiné Orsován hajót szerzett és meleg ruhát hozott. Orsova után ki kellett szállniuk. Gyalog folytatták útjukat. Közben jött a török küldönc, térjenek vissza Ada Kalehba, mert megjött a szabadító végzés. Természetesen nem engedelmeskedtek. Útjuk azonban mégsem volt diadalmenet. Amikor partra szálltak, az oda sereglő román parasztok még érdeklődőek voltak. De később, amikor egy román-szerb faluba értek, akkor a törökök elhitették, hogy a magyarok barátai, és ezért azzal fenyegették őket, betörik a fogadó ablakait, ha nem távoznak. Snagoveanu archimandrita mentette meg a helyzetet: a fenyegetések örömkitörésekbe váltottak. Aztán megjött a szerb pap és a falusbíró, aki Bécsig érvényesítette az útleveleket. Szekeret is szerzett. Éjfélkor el is indultak, amikor a törökök mélyen aludtak...[22]

Mit mondanak a hiteles hivatalos források a Rosetti-legendáról, ill. annak hátteréről? A legilletékesebb a legnagyobb és legkérlelhetetlenebb ellenfél: Al. O. Duhamel orosz tábornok, akit a cár Moldva, majd Havaselve pacifikálásával bízott meg. Jelentései emlékiratainál jóval pontosabb képet adnak.[23] Moldvában nagy szerepet játszott, hogy a forradalmi erjedésnek véget vessen a vajdai hatalom. A havaselvi helyzetet viszont rosszul mérte fel. Miután a külügyminiszterhez intézett május 14-i jelentésében kifejtette, hogy Havaselvén nincs mitől tartani, egy hónap múlva győzött a forradalom. Mivel az orosz diplomácia fő feladatát abban látta, hogy a Portát rávegye a radikális rendteremtésre, Duhamel ennek megfelelően szorgoskodott.

A török politikát csak másodkézből való forrásokból ismerjük, orosz és nyugati diplomáciai forrásokból. Ezek tükrében úgy látszik, ő sem akarta tűrni a havaselvi forradalmat, de nem annyira a társadalmi reformoktól félt, mint inkább a káosztól és a cári előretöréstől. Félt, hogy átterjed a nyugtalanság a Balkánra, és Oroszország ezt kihasználja. Hiszen nyílt titok volt, Konstantinápolyra vágyik,

[22] *D. Bolintineanu:* Călatorii. II. Bucureşti, 1915. 19–24., Călatori români paşoptişti, 84–86.
[23] Arkhiv Vneshnej Politiki Rossii, Moskva, Konsultsvo v Bukhareste, fond 219. d. 827. 1848.

hogy a Fekete-tengert orosz tóvá tegye. A Portának arra kellett vigyáznia, hogy léte és integritása biztosítójának, Angliának (és Franciaországnak) támogatását ne veszítse el. Ne idegenítse el a két román fejedelemséget, és engedékenységét Oroszország ne használhassa ki. Hiszen — mint láttuk — a cár mint protektor joggal követelhette meg, hogy a Porta a szuverenitása alatt álló tartományokban rendet tartson. Márpedig a havaselvi forradalom a nemzeti elvet és a népszuverenitást akarta érvényesíteni, ez pedig a birodalmak léte és legitimációja ellen irányult. Duhamel — a Külügyminisztériumnak küldött jelentései szerint — „hamis liberalizmus" miatt állandóan el is marasztalta azokat a török szultáni biztosokat, akik óvatosan, diplomáciai eszközökkel akarták leszerelni a havaselvi forradalmat. Némileg megkönnyebbült, amikor Fuad pasában végre határozottabb partnert talált. Olyat, aki már vállalta a katonai intervenciót. Csakhogy nem teljesen úgy akart eljárni, ahogy a cári szigor szerette volna. Augusztus 31-én Duhamel — galaci találkozójuk után — keserűen jelezte, hogy Fuad úgy nyilatkozott: a szultán az emberiességről beszél neki és a vérontás elkerülésének szükségességéről. De aztán elégtétellel töltötte el, hogy végre bevonultak a havaselvi fővárosba. Meglepte az, hogy a román tűzoltók összecsaptak a török túlerővel, de elismerte, a török hadsereg jobb, mint gondolta. Viszont helytelenítette, hogy Fuad nem akar letartóztatásokat — mint ezt a bevonulás másnapján, szeptember 26-án jelentette. De még aznap megkapta az értesítést: az oroszok is bevonulnak, amit viszont Fuad helytelenített. 30-án számolt be először „a mintegy tizenöt legvirulensebb demagóg" letartóztatásáról. Ezeket kifejezetten a véletlennek tulajdonította, annak, hogy a bevonulás napján, amikor Fuad közölte a szultáni óhajt, ezek a leghevesebben jutatták kifejezésre érzelmeiket. Viszont, amikor megtudta, hogy török kollegája elengedi a foglyokat, azonnal tiltakozott, és azt tanácsolta, küldje őket Ruszcsukba, ahol megvárhatják a szultáni döntést. Október 6-án pedig elégedetten nyugtázta, hogy a 15 ember letartóztatása hatott, Bukarest nyugodtabb, viszont az ellen megint tiltakozott, hogy Ausztriába viszik őket.

Hogyan látta a fejleményeket Colquhoun brit konzul, akit az orosz diplomácia fő ellenségének tartott. „A havaselvi forradalmi párt lelke" — írta róla Duhamel október 6-i jelentésében. Valóban — mint jeleztük — támogatta a liberálisokat. De tartva Duhamel harcias fenyegetéseitől, még június elején is mérsékletre intette őket, nehogy okot adjanak az intervencióra.[24] Aztán szeptember derekán is a Portának való feltétlen engedelmességet javasolta.[25] A letartóztatásokról szeptember 28-i jelentésében írt: „Hosszú tárgyalás után elértem, hogy Fuad Efendi megígérte, a vezetőket ma este török kísérettel az osztrák határra viszik, Brassónál és szabadon bocsátják." Aztán közölték, hogy útirányt kellett változtatni. Keserűen, ám büszkén jelezte az angol konzul egyik barátjának, hogy elég sokba került neki az üldözöttek anyagi támogatása, amíg az oroszok elől biztonságba kerültek: „messze túllépte törvényes eszközeimen, de ilyen időkben, mint

[24] Public Record Office, London, továbbiakban: PRO Colquhoun - Palmerston, 1848. jún. 9. FO 78, vol. 742. 74.

[25] PRO, Colquhoun - Palmerston, 1848. szept. 21. FO 78, vol. 743. 51.

most, egy angol ügyvivőnek ki kell nyújtania a kezét és ki kell nyitnia erszényét a szerencsétleneknek, főleg ha ilyen becsületesekről és jóérzelműekről van szó."[26]

Ha Michelet legendáját és kontrollforrásainkat összevetjük, óhatatlanul felötlik az, amit George Călinescu a 48-as és az emigrációs emlékirat-irodalomról mondott: „mind ellentmondanak egymásnak és mind hazudnak".[27] És Michelet hazugságok és túlzások csapdájába esett volna? Nem. A kontrollforrásaink adta kép romantikus arca: a legenda. A legnagyobb hazugság alighanem Michelet szüleménye: az 1848-i havaselvi forradalom felszabadította a jobbágyokat, olvashatjuk a román legendában, mikor tudjuk, nem tette, csak programjában hirdette meg. Viszont kétségtelen a személyes vonzalmak szerepe a legendaképzésben. Netán Michelet-t Rosettiné iránti gyöngéd érzelmei (is) vezették? Az anekdotikus mozzanatnál fontosabb a strukturális.

4. Michelet nőképe

Az anekdotikus mozzanat Michelet vonzódása Madame Rosettihez. 1861 decemberében ugyanis a következőket jegyezte fel naplójában a Mester: „Bizarr álmaim nagyanyámról és Rosettinéről, aki jön engem megvigasztalni és elfeledkezik önmagáról." Hogy mi történt, nem tudjuk meg, mert kitörölte a naplóból Michelet felesége. Csak annyi maradt: „Meghatott az, hogy elpirult és zavarba jött." Nincs bizonyíték a köztük levő kapcsolatra. Valószínű, hogy Michelet nejét, akinek még nem volt gyermeke, zavarta férjének Rosettiné-kultusza, hiszen az anyaság és a szabadság élményét ötvözte.[28] A román legenda Michelet korántsem ellentmondásmentes nőkultuszához kapcsolódik, a nő megteremtésének folyamatába és a nőkép struktúrájába illeszkedik.

Michelet egyszerre magasztalta a nőt és egyszerre marasztalta el.[29] Például, amikor már érlelődött — a Baudelaire által „visszataszítónak"[30] tartott — „A nő" című műve, naplójában azon tűnődött el, hogy a szerelem a szabadság tisztelete; a nőben mint a szerelem tárgyában pedig feltárul a természet, az emberi nem bölcsője, ugyanakkor a nő az erős morális élet hiányát is példázza.[31] A nőt emancipálni kell, ugyanakkor a nő a világ emancipációjában szerepet játszik és kell hogy játsszon. Hiszen emancipálni kell a természetet és annak elemeit. 1846-i nagy művében, „A nép"-ben, a Természet egyre inkább érték és méltóság hordozója lesz. Az ösztön megdicsőül, mint a nép, a gyermek vagy az állat attribútuma.[32] Ami azonban 1848–49 és utána következett, nem igazolta a nagy reményeket. Michelet úgy akarta emancipálni a nőket, hogy a nőknek nem akart szavazati jogot adni, mert azok szerinte a papok befolyása alatt állnak, és ezért először „azt a vallást kell nekik adni, amelyet a forradalom teremtett" – mint ezt 1850 ápri-

[26] PRO, FO 78. vol.744. 215.
[27] *George Călinescu:* Istoria literaturii române. Bucureşti, 1982. 135.
[28] *Arthur Mitzman:* Michelet, Historian. New Haven, 1990. 260.
[29] *Jeanne Calo:* La création de la femme chez Michelet. Paris, 1975.
[30] *José Cabanis:* Michelet, le prêtre et la femme. Paris, 1978.
[31] *Jules Michelet:* Journal. II Paris, 1962.. 7., 29., 135.
[32] *Paul Bénichou:* Le temps des prophètes. Paris, 1977. 560.

lisában kifejtette annak a hölgynek, aki rendkívül élesen vonta őt felelősségre.[33] Michelet érezte a veszélyt. A bonapartizmus plebiszcitummal győzött, és ez számára nemzeti katasztrófával fenyegetett. Úgy hitte, „Franciaországot most erőszakosan megtorpantják ipari fejlődése útján, régi agrár élete felé terelik, ami már nem felel meg neki", és az alternatíva: a szocializmus vagy a kozákok.[34] A michelet-i romantikus én eközben a mindenségben próbált feloldódni. Mint később megvallotta, 1853-ban — egy kis alpesi hegyi faluban betegeskedett — forradalom zajlott le benne. Visszatért „A nép" gondolatához: a természet Isten állama, benne mindenki egyenjogú. Az egész természetrajz a Politika ágaként jelent meg.[35] Egy év múlva pedig a *Terra mater*ben való feloldódás örömeit élvezte, azt, hogy a természettől nem tudta önmagát megkülönböztetni.[36] 1855-ben egyik ismerősének azt fejtegette, hogy „a kereszténység eredeti foltja: a természet és az Atyaisten gyűlölete".[37] És hogy ezt ellensúlyozza — felesége bevonásával — könyvet írt a természet — elnyomott — elemeiről: a madárról, a rovarról, hegyről, a tengerről. Az 1857-ben megjelent *L'Oiseau* (A madár), amelyben új megváltóként köszöntötte a természetet, megrázta „a készületlen francia közönséget."[38] De a hatás tartósnak bizonyult. A „naturalista" könyvek bestsellerként többször is megjelentek, tízezres példányszámban.[39] A politikai filozófiai szempontból is megalapozott modern természet- és állatvédelem poétikája ez. A michelet-i természet kebelében valósul meg az emancipálandó állatok és emberek harmóniája, miközben a köztársaság mint államforma is természetesnek, tehát minden másnál magasabbrendűnek minősül. A romantikus révület állapotában pedig a tenger látványa és morajlása — egyébként 57 éves korában fürdött először a tengerben[40] — egyvalamit fejez ki: a szolidaritást. Ember és természet örök körforgásban szolidárisak. A halál csak meghívás a természetbe, metamorfózis, haladás, sokasodás — és az igazság.[41]

Nemiség és természetkultusz szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A házasság számára „a leginkább megengedhető incesztus". Először szenvedett a szexualitás „fekete angyalától". Aztán bűntudat gyötörte, mert nálánál idősebb első felesége kielégítette nemi igényeit. Második házasságában megtalálta a harmóniát. Hiszen élvezhette azt, hogy a feleség számára egyszerre lett anya, tanítvány, tanító, szexuális partner. Ugyanakkor naturalista könyveiben kevés a boldog nász. E világot borzalmas szűzek, monstrum amazon-anyák, kiélt hímek, groteszk párok uralják. Ha erős hím erős nővel találkozik, akkor egymást felemésztő kölcsönös agresszióba csap át a közösülési vágy.[42] Michelet átpoetizált fetisizmusával és naturalizmusá-

---

[33] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, t. II. 85–86.

[34] Bibliothèques Nationales, N.a. fr. 16980. 108. J. Michelet - Joseph Hetzel, Nantes, 1852. nov. 11.

[35] *Jules Michelet:* L'oiseau. Paris, 1856. XLIV.

[36] *Michelet:* Journal, II. 269.

[37] *Michelet:* Journal. II., 291.

[38] *Linda Orr:* Jules Michelet. Nature, History, and Language. Ithaca - London, 1976. 13.

[39] *Lionel Gossman:* Between History and Literature. Cambridge (Mass.) – London, 1990. 196.

[40] *Roland Barthes:* Michelet. Paris, 1975. 17.

[41] *Paul Viallaneix:* La voie royale. Paris, 1959. 458–464.

[42] *Orr:* Jules Michelet, 76., 83., 87.

val szublimálni tudta második felesége frigiditását.[43] Felesége betegségét is átértelmezte. A romantika betegség-kultuszának a légkörében felesége számára a francia nemzet szimbóluma lett, gyógyulása Franciaország életrekelését példázta.[44] Ugyanakkor a nő megkonstruálásának folyamatában a férfi alárendelődik saját teremtményének: a nőnek, még akkor is, ha a történelemben a férfi elv magasabbrendű, mint a női. A női elv ugyanis a bájhoz és a sterilitáshoz kapcsolódik, míg a férfi elv igazság, alkotás és tett korollárium. A házasságon kívüli nő pedig veszélyes lény.[45] „A boszorkány" című könyvben pedig az „Ördög" jegyesévé lép elő a nő, igaz itt a „fekete mise" Éva megváltása, a haladás a Sátán munkája, és a Sátán maga is Isten aspektusa.[46] Nem véletlen, hogy Michelet egyik híve attól tartott, hogy e „nőkről szóló művet nő nem tudja elolvasni", és inkább az egyházhoz csatlakozik, éppen a szerző szándéka ellenére.[47]

Rosettiné az ideális figura. „Szellemileg biszex, testileg aszex", de vonzó – hangsúlyozza a michelet-i képzeletvilág egyik monográfusa, hozzátéve, hogy a Forradalomnak olyan megtestesítője, aki olyan anya és feleség, akit — akár Jeanne d'Arcot — Isten vezérel hiszen még a törökök is megértik.[48] És mellette férje elhomályosul. Legfeljebb a magasabbrendű férfi elv hordozója lehet, amit természetesen majd érvényesíteni kell...

A michelet-i nőtipológia negatív pólusán magyar nőket találunk. A nő emancipáció két olyan szorgalmazóját, mint Teleki Blankát és Lővei Klárát. Ha voltak Michelet eszméinek mártírjai, ők azok voltak. 1851-ben tartóztatták le őket, forradalmat tervező összeesküvés vádjával. A vádiratban pedig többször is felrótták Michelet eszméinek terjesztését. nem véletlen, hogy Teleki Blanka 1849-ben zászlóanyaként támogatta Vasvári Pál szabadcsapatát, menekülteket bújtatott. A vádirat szerint testvére, Teleki Emma férje, Auguste de Gerando hangolta Michelet és Quinet professzorokat a Magyarország iránti szimpátiára. Teleki Emma azzal kecsegtette önmagát és testvérét, hogy „talán Michelet, talán Lamennais keresztülviszik, hogy a legutóbbi magyar eseményeket megírják". Mindenesetre ígérte „Max" azaz Magyarország számára „az óhajtott Michelet-féle szakácskönyv egy kötetét", amely bizonyára a Mester előadásait foglalhatta magában, mert a magyarországi válasz így hangzott: „Nagyon kapóra jönnek majd nekem Michelet előadásai. Írásai, melyek birtokomban vannak, itt kézről-kézre járnak. Sok szomjazó lelket látok el üdítő itallal."[49] E sorok íróját, Teleki Blankát tízévi várfogságra ítélték. És nem kért kegyelmet, még akkor sem, hogy Kufsteinben például angol sógornőjével is csak egyszeri beszélgetést engedélyeztek.[50] És hiába folyamodtak kegyelemért Brunszvik Teréz és húga. Hiába írt a francia külügyminiszter, Drouyn de Lhuys is közbenjáró levelet osztrák kollegájának. A hatóságok túlságosan jól

---

[43] *Calo:* i.m. 11.

[44] *Orr:* i.m. 86.

[45] *Calo:* i.m. 12–13.

[46] *Jules Michelet:* La sorcière. Bruxelles – Leipzig, 1863.

[47] Charles Alexandre levele Micheletnek. 1862. dec. 9. BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, t. XIII. 91.

[48] *Calo:* i.m. 187–188.

[49] Teleki Blanka és köre. Szerk. Sáfrán Györgyi. Bp. 1963.385–394.

[50] MOL, K.K. Militär und Civil Gouvernement für Ungarn, Polizei Section, Präsidial Bureau, D44 1853:4548.

ismerték ahhoz szellemét és jellemét, hogy egyéni kegyelemben részesítsék.[51] Hat évi fogság után általános amnesztiával szabadult, és 1862-ben Franciaországban távozott az élők sorából. Öt évre ítélt fogolytársa, Lővei Klára és Teleki Emma hiába próbálták rávenni a Michelet-t, hogy írjon róla bővebben, ne csak néhány soros nekrológot. Michelet nem volt hajlandó. Mintha taszította volna őt Teleki Blanka erős egyénisége, Lővei Klára pedig a veszélyes és kellemetlen alak helyét foglalta el az ő női tipológiájában. Márpedig nekik óhatatlanul jelen kellett volna lenni a tervezett magyar legendában. Túlzás lenne feltételezni, hogy emiatt nem írta meg a magyar legendát. De mielőtt arra keresnénk választ, hogy miért nem készült el az említett mű, lássuk, mi lehetett volna benne.

5. A magyar legenda körvonalai

Michelet mindegyik legendájához az anyagot egy-egy dossziéba gyűjtötte. Valamennyit kiadták, kivéve a magyart. Jegyzetei elég sokat mondanak. Alaposan kijegyzetelte Félix Martin könyvét, amely a nagy francia forradalom forgatókönyvét fedezte fel a magyar forradalomban. A legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a magyar küzdelmekről, ugyanakkor amennyire legitimnek tartotta a magyarok harcát Ausztria ellen, annyira jogosnak a szlávok és románok fellépését a magyarokkal szemben.[52] Martin írt is Michelet-nek, élesen elítélve E. de Langsdorf rendpárti cikkeit,[53] amelyek a *Revue des deux mondes*-ban jelentek meg. Ezek az egyébként színvonalas elemzésekben is gazdag írások a magyar törekvéseket egyszerűen anarchiának minősítik. Írójuk Magyarország szabadságát és jólétét csak Ausztria keretei között tudta elképzelni. Michelet viszont Ausztriát, mint birodalmat, reakciós és káros képződménynek tartotta. A magyar forradalomban éppen birodalomellenességét értékelte. Jegyzeteiben pedig megtaláljuk a kulcsszót, amely magyar legendájának alapgondolatát jelzi: seuls = egyedül. Ezt húzta alá, ezt írta magyarázatként a kivonatolt részekhez. A kivonatolt részek vagy a rövid gondolatok pedig a halálmegvető bátorságról szólnak. Íme egy példa. „a magyar nép nagyszerűen elutasítja, hogy higgyen a halálban / bem nem halt meg / petőfi nem halt meg/ a huszárok bizonyosak, hogy nem halnak meg." A magyarok és nem magyarok polgárháborújáról láttuk mint nyilatkozott a román legendában, és ennek jelentős háttéranyagamegtalálható a magyar dossziéban is, benne például Teleki László egyik cikkének lapkivágata, amely éppen a magyarellenes atrocitásokról szól. Természetesen kivonatolta Michelet Auguste de Gerando műveit is.[54] Nem véletlen, hogy Michelet, 1849 végén, a Collège de France-on tartott első előadásában Auguste de Gerando alakját idézte fel. Külön kiemelte a magyar közszellemről szóló könyvét, hiszen „roppant fontos és megbecsülhetetlen tényt adott tudtunkra (De Gerando), hogy ezen általunk nem ismert Magyarhonban, eszméinknek vértanúi léteztek, hogy magyarok vérzettek el forradalmunkért."[55]

---

[51] MOL, D45 1856:I–1–47.

[52] *Félix Martin:* Guerre de Hongrie en 1848 et 1849. Paris, 1850.

[53] *Jules Michelet:* Journal. II. Paris, 1962. 710.

[54] BHVP, Papiers Michelet, Histoire du XIXe siècle, t. II. 155–3č1.

[55] De Gerando Ágoston. (Michelet professor felolvasása) Ford. Lövei Klára. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Tört. 2r. 228.

És a Mester később sem feledkezett meg egykori tanítványáról. A francia forradalomról szóló nagy művének egyik jegyzetét is az ő emlékének szentelte, amire külön felfigyelt a korabeli sajtó.[56] A magyar legenda azonban mégsem készült el. A magyarázat alighanem az örök aktuálpolitikában rejlik. Ennek volt kísérőjelensége az a magyar-román párbeszéd és propagandaharc, amely a Mestert is célba vette.

6. A magyar - román párbeszéd

A magyar-román párbeszéd 1848-ban kezdődött, és Párizsból kapott ihletet. Hiszen az itteni lengyel emigráció vetette fel, hogy a Habsburg Birodalom helyére valamiféle konföderációt kellene állítani az Orosz Birodalom ellenében. A havaselvi forradalmat már Párizsban valamiféle magyar-román „svájci" típusú konföderáció reményében készítették elő. És erről Erdélyben is értesültek. De hogy ez a szándék pontosan mit jelentett, nem tudjuk, és 1848–49 folyamán nem is derült ki. Nem is nagyon derülhetett. Hiszen a vágyálom a különböző országokban élő románok egyesítése volt. Ezt viszont megvallani nem lehetett, mert az európai rend felforgatásának vádját vonta volna maga után. Valószínű, hogy a Párizsban megálmodott új rend eszménye lebegett szemük előtt. A „svájci" metafora viszont az érdekelt felek békés megegyezésének igényét jutatta kifejezésre, a kompromisszumot. A képlékeny átmeneti állapotok közepette a havaselvi megbízottak nem is képviselték mindenáron a Népek Tavaszának eszményeit. 1848 áprilisában A. T. Laurian, bár a havaselvi forradalom egyik főszervezőjétől Nicolae Bălcescutól a magyarokkal való jó viszony kialakítására kapott utasítást, Erdélyben már azt a vonalat erősítette, amely az erdélyi román önrendelkezést a magyar kormánnyal szemben próbálta érvényesíteni. Igaz, a májusi válság előtt cikket írt Erdély és Magyarország uniója mellett, melyet csak nyáron tettek közzé.[57] D. Brătianu Pesten ugyan tárgyalgatott, de a magyarok saját gyengeségükre hivatkozva elutasították a konföderációt. Felhozták az Oroszországgal való jó viszony megőrzésének fontosságát is. Igaz, kilátásba helyezték: „Oroszország helyére lépnének, hogy a Portánál pártfogolják a románokat." (Oroszország ugyanis protektorátust gyakorolt a román fejedelemségek fölött.) Amikor Batthyány Lajos magyar miniszterelnöknek Brătianu azt fejtegette, hogy Franciaország lengyel-magyar-román konföderációt szeretne látni, akkor a magyar kormányfő a lengyelekkel való konföderálásra késznek mutatkozott, jelezve egyben, hogy addig semmit sem tesznek, amíg nem érkezik meg a francia hadsereg.[58] Erről az eszmecseréről a magyar államférfiak sem sokat beszélgethettek, mert Kossuth csak két év múlva tudta meg, hogy Brătianu Pesten járt, a havaselvi forradalom követeként.[59]

A magyarok közül Teleki László volt az első, aki Párizsban belépett a dunai konföderációs tervezgetések világába. 1849. március 7-én már arról írt Kossuthnak, hogy „nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és olá-

[56] *Sipos Lajos:* A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban. Bp., 1929. 70.

[57] *Miskolczy Ambrus:* Erdély a forradalomban és szabadságharcban. Erdély története III. Főszerk., Köpeczi Béla. Bp., 1987. 1363.

[58] *Miskolczy Ambrus:* Dumitru Brătianu pesti küldetése. Kézirat.

[59] *I. Tóth Zoltán:* Magyarok és románok. Bp., 1966. 264.; Hajnal István: A Batthyány–kormány külpolitikája. Bp., 1987. 99.

hokkal kellene egységre lépni". Az eredmény: „hatalmunk a Fekete-tengerig terjedend".[60] Május 14-én Teleki László szakított a történeti Magyarországot homogén nemzeti államma alakítani akaró törekvésekkel. „Nem csak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is" — írta Kossuthnak. Valójában éppen az államalapító magyar király *Intelmei*nek szellemében tett javaslatot. Hiszen István figyelmeztetése így hangzott: gyenge és törékeny az egynyelvű és egyszokású ország. Teleki László pedig a francia nemzeti állameszménytől fordult el, amikor a nagy francia forradalom kiteljesítéséről álmodott: „Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott." Mert, ha olyan új rendszert sikerül felállítani, amelyben „a nemzetiség egysége hiányát az egyéni és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótoljuk", azaz a magyar kormány területi autonómiát ad a szerbeknek, széleskörű megyei önkormányzatot a nemzetiségeknek, akkor „minden fajok, nem csak Magyarhonban, hanem azok, melyek eddig igényeinken kívül álltak, sóvárogva fognak felénk tekinteni és örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövendőbeli dunai confederatiónak központját és királynéját, mellynek hatalma örökre megtörendi az absolutismus szörnyetegét és melly a Balticumtól a Fekete tengerig terjedend."[61] Időközben a román emigránsok közül is néhányan újragondolták az összromán célok megvalósítási esélyeit, és a polgárháború közepette vállalták a magyarokkal való megbékélést. Visszatértek a havaselvi forradalom Párizsban elhatározott politikájához? Részben igen. Bălcescu a következő fokozatokat vélte felfedezni a történelem menetében: a nemzetek közös felszabadító harca, majd a kollektív felszabadítás után következik az egyéni, a nemzetek harca, ami megfelel a nyugati osztályharcnak, majd eljutunk „az igazi konföderáció"-hoz. A dunai fejedelemségek felszabadításához a magyarok segítségével készültek, aztán majd élhetnek etnikai túlsúlyukkal. „Áldozatokat kell hozni a jelenben, a jövőbeni előnyökért" — írta Ion Ghicának 1849 június 6-án Pestről.[62]

1849 júliusában Bălcescu és Kossuth tárgyalásai nyomán megszületett az ún. *Projet de pacification*, amelyben Magyarország kötelezte magát a hazai románok jogainak tiszteletben tartására és román légió felállításához szükséges segítség nyújtására. A nemzetiségi jogokat aztán az országgyűlés törvényerejű határozatban írta körül. És mindebben már nemcsak az a minőségileg új mozzanat, hogy a nem magyar nemzetiségek szabad kifejlődését biztosítják, hanem az is, hogy a területi közigazgatásban: vármegyékben, székekben, kerületekben elismerték az anyanyelvhasználat jogát, míg korábban a magyar kizárólagos jogokat élvezett. A *Projet* — némi túlzással — a modern román állam keresztlevele, hiszen a mágikus varázsú szó: Románia, itt fordul elő először hivatalos okmányban. Bălcescu és Kossuth tárgyalásai régóta érlelődő folyamatot segítettek át azon a kompromisszumos küszöbön, amelynek átlépésére korábban egyik fél sem vállalkozott. Pontosabban: a Népek Tavaszának szabadságmámorában még a nem magyar népek első nemzeti követelései nem vagy nem sokkal lépték ezt túl, de csakhamar a

[60] Teleki László válogatott munkái. II. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1961. 19.

[61] *Spira György:* A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Bp., 1980. 216–217.

[62] *Bălcescu:* i.m. 185–186.

magyar politika merevségét tapasztalva és arra hivatkozva a kedvezőbbnek tűnő lehetőségeket választhatták céljaik valóra váltása érdekében. 1849 júliusában mindkét fél addig a pontig ment el, amely nem kényszerítette őt nemzeti eszményeiről való lemondásra és politikailag konkrét hasznot remélt. Mihelyt a feltételek megváltoztak, a korábban szerződő felek álláspontja is változott. A románok tehát a nemzeti egység felé léptek, immár nyíltan. Később ezért marasztalták el az 1849-i szövetkezést — román részről, míg magyar részről a román szövetkezési szándék őszinteségét kérdőjelezték meg, és feltételezték, hogy eleve hátsó gondolatokkal kezdeményezték a tárgyalásokat.

Az 1850–51-i párbeszéd éppen azért figyelemre méltó, mert eszmetörténetileg „tiszta" jelenségnek látszik. Tisztának, azért mert a szereplők, úgy tűnik, eltekintettek a napi politikai kényszerítő körülményektől és taktikázástól. Egyszerre politizáltak hosszú és rövid távon. Hiszen mindkét fél úgy érezte, hogy a jövőnek mestere, a nemzet és a szabadság eszményét optimális formában ötvözheti, álláspontjának kifejezésében nem kötik olyan aktuálpolitikai megfontolások, mint korábban. Az, ahogy mindenki a maga nemzeti szabadságharcát megvívta, mindenki öntudatát megemelte. Mindegyik fél külső erőszaknak tudta be a kudarcot. Mint Ion Ghica írta 1850-ben, korábban a két fejedelemség egyesítésének eszméje csak hozzá hasonló néhány forró fejű körében élt, míg „ma napirenden van".[63] Magyarok és románok egyaránt azt hitték, rövid időn belül kitör az európai háború. A lehetőségek és a felelősség tudatában a vélemények ütköztetésekor kevesebb a hátsó gondolatot sejtető kétértelmű fordulat, mint egy-két évvel korábban.

A román álláspontot Bălcescu dolgozta ki. 1850. április 6-án Bălcescu Párizsból azt fejtette ki barátjának, Ion Ghicának, hogy a „ Dunai Egyesült Államok"-at három nemzetiség alkotná, három terület és három adminisztráció. A magyar, a román és a délszláv. A területi felosztáskor a megyei lakosság többsége az irányadó. A kisebbség, ha jelentősebb, nyelvi, vallási és községi biztosítékokat kap, a dunai konföderáció a Magyar Királyság mellett Bukovinát, Moldvát, Havaselvét, Szerbiát és Besszarábiát foglalja magában. A szövetségi gyűlés 150 képviselőből áll. Minden nemzetiség 50-et küldhet. A tárgyalás nyelve német vagy francia vagy más lehet. A szövetségi gyűlés egy évre szövetségi háromtagú kormányt nevez ki: közös külügy-, hadügy-, valamint közlekedési és kereskedelmi miniszterrel.[64] 1851 februárjában Bălcescu immár a párizsi magyar emigráció vezetőihez fordulva fejtette ki konföderációs elképzeléseit. Az államszövetségről nem sokkal többet tudott mondani, mint korábban. Némileg pontosította a közös miniszterek hatáskörét, hiszen jelezte, hogy a kereskedelmi miniszter egyben pénz-ügyminiszter is. A belügyekbe a szövetségi kormányzat nem szólhat bele. És fontos mozzanat annak jelzése, hogy a 22 milliós dunai államot Svájc és az Amerikai Egyesült Államok példájára állítják fel, hiszen így jobban érzékelhetjük, hogy a kortársak mit értettek a svájci és az amerikai modellen. A néhány oldalas tervezet legnagyobb része történeti és politikai fejtegetés. És nem sok jót ígérhetett a mártirologikus és nemzetiség-centrikus történelemszemlélet: a magyarok

[63] *N. Georgescu-Tistu:* Ion Ghica scriitorul. Bucureşti, 1935. 129.
[64] *N. Bălcescu:* Opere. IV. Szerk.: George Zane. Bucureşti, 1964. 291–292.

— fejtegette a tervezet — nem tudták asszimilálni az általuk meghódított népeket és nem is tudtak beolvadni. Ma is úgy állnak egymással szemben, mint ezer éve. A románokkal bántak legrosszabbul, miközben ők harcoltak a legszívósabban. A három erdélyi rendi natio: a magyarok, szászok és székelyek ellenük kötöttek szövetséget, nevüket a törvényekben is meggyalázták, stb. Mégis úgy vélte Bălcescu, hogy Magyarországnak el kell fogadnia javaslatát. Mert: „Úgy tűnik nekem, hogy a magyarok rosszul tennék, ha a mai magyarországi három nemzetiség eme elválásában országuk területének feldarabolását látnák. Ez az elválás szükséges, mert egyedül ez elégítheti ki a fajok ösztöneit; aztán ez az elválás inkább fiktív mint reális, mert a három nép arra hivatott, hogy Svájc és az Egyesült Államok példájára egyazon politikai egzisztenciával bírjon; végül, a dolgok jelen állapotában csak jó Magyarországnak, nemcsak azért, mert lehetőséget nyújt a létre, hanem még azért, mert hozzájárul a szövetségi állam gyarapodásához a fejedelemségekbeli románok közeli csatlakozásával." Igaz, hogy a Porta nem örül annak, ha elveszti a fejedelemségek fölötti uralmát, de „mi forradalmi álláspontot képviselünk és európai forradalmat feltételezünk, ebben az esetben a román népnek egyedül kell sorsáról döntenie". Az említett csatlakozás pedig azért szükséges, mert teljessé teszi a román egységet, ami e nélkül mindig akadályozná a szövetségi állam fejlődését.[65]

A magyar álláspont fokozatosan körvonalazódott, éles belső viták és meghasonlások eredményeképpen. Kossuth Lajos a leghatározottabban kerülni akart minden olyan elvi kitételt, amely alapot adhatott volna az ország területi integritásának megbontásához. Elvetette a nemzetiségi területi autonómiák felállítását, hangsúlyozva, hogy ez alapot ad arra, hogy a többség elnyomja a kisebbséget. Ezzel szemben a megbékítési tervezet és az országgyűlési nemzetiségi határozat alapján a nem magyar nyelvhasználati jogok körét próbálta bővíteni. Kossuth ellenében Szemere Bertalan az ország területi integritásáról is lemondott volna, bár aztán később, az 1860-as években ő vádolta ezzel Kossuthot. A nagy szellemi párbaj Kossuth és Teleki László levélváltásaiban bontakozott ki. Ez utóbbi elfogadta a belső federációt: „meg kell egyeznünk abba, hogy az Erdélyi oláh is biztosítva lássa nemzetiségét — A mit a szerb irányában megkívánunk tenni, miért nem akarjuk az Oláhok irányában". „Verböczialis magyar suprematiát" rótt fel Kossuthnak, azt tartotta „ képtelen ellenmondás a szláv és Oláh irányában historicus ellenforradalmi alapra állani".[66] Egyébként abban bízott, hogy a nem magyar nemzetiségek nem akarnak majd Magyarországtól elszakadni, és a magyar, valamint nem magyar nemzetiségi területek olyan mozaikot alkothatnak, amelyek egyeztethetők az ország integritásával is. A vita akkor ért véget, amikor a magyar fél megismerte a román álláspontot, és nemsokára, 1851 áprilisában Kossuth, hogy elejét vegye az egymást megosztó torzsalkodásoknak, alkotmánytervezetet dolgozott ki. De mielőtt ezt kézhez vehette volna Teleki, már keserűen írhatta Kossuthnak: „Válasszuk bár a suprematia ösvényét, meg leszek győződve, miszerint az nemzetünkre nézve káros ösvény, de jobb még is, mint ha semmit sem

[65] *Bălcescu:* Opere. IV. 359–362.

[66] *Deák Imre:* Az első magyar–román konföderációs tervek. Magyar Kisebbség, 1932., Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. Bp., 1964.. II. 221–232.

választunk."[67] Közben a nemzetiségi kérdés vitatása is háttérbe szorult, és előtérbe került az emigráció vezetésének kérdése. Ebben Kossuth az egyszemélyi vezetés híveként érvelt, míg vitatársai a kollektív vezetés igényét képviselték. Egyébként jellemző, hogy amikor 1859-ben majd utána már a fegyveres fellépés lehetősége is felvillant, a szembenálló felek, ha időlegesen is, de gyorsan meg tudtak egyezni: az emigráció irányítását a Kossuth Lajos, Teleki László, Klapka György triumvirátus, azaz nemzeti igazgatóság vette át, amelyben a főszerep a hajdani országkormányzónak jutott. Az időközben egyesült román fejedelemségek uralkodójával pedig Erdély önállóságának és a magyarországi románok nemzetiségi jogainak biztosításában egyeztek ki, ideig-óráig, miközben komoly hangadó román politikusok ezt ellenezték. Mindegyik fél tisztában volt azzal, hogy a konkrét megvalósítás az erőviszonyok függvénye.

1851-ben már megérlelődött ez a tapasztalat. Andrássy Gyula május 7-én arról számolt be Kossuthnak, hogy miután megkapták „Balcsesco szegény magyar hazánkat feloszlató memoireját", kifejezetten „kellemetlen állásban" voltak, azért, mert „képtelen követelései, köztünk habár csak egyes pártolókra is találtak. Ezen abnormis helyzetnek azonban valahára véget vetettünk. Latzi látván menynyire népszerűtlenné vált köztünk, előtted ismeretes eszméi által, abban egyezett meg néhányunkkal, hogy territorialis kérdésekre az egyezkedést átvitetni nem engedjük. Föltételül tette azonban, miszerint igértessék meg az oláhoknak, hogy az országgyűlésen is meg fog nekik engedtetni a saját nyelvükön szólhatni — miben mi nagy bajt nem látunk." Andrássyék hangsúlyozták, hogy véleményük egyéni vélemény, Kossuth és a többiek nevében nem nyilatkozhatnak. Amíg Teleki László ott volt, a románok ezt nem fogadták el. De aztán Klapkával és Gorove Istvánnal egyértelműen úgy nyilatkoztak a magyar emigránsok a román félnek, hogy „ez volna mi nézeteink szerint a maximum, a mit aztán ki lehetne számukra eszközölni, t.i. a szegedi pontok, ezen hozzá tétellel — ezen túl pedig van az ágyú. Csodálatos jó hatása volt ezen utolsó argumentumnak. Ezen föltételek mellett, ha helyeselni fogod, bizonyosan meg lehet velök alkudni."[68]

A román fél már közben megpróbált erőt gyűjteni és felmutatni. Ion Brătianu Erdélybe ment, és ott ki tudta adatni titokban „A Románia éneklése" című vallomásos könyvecskét, amely fennkölt pátosszal hirdette a forradalom misztikáját, és idejében el is tudott menekülni. 1851 június 1-én C. A. Rosetti, N. Bălcescu felkelésre való készülődést sürgető kiáltványt adtak ki Párizsban, majd nemsokára megjelent románul Mazzini kiáltványa is, amely már így bíztatott: „ Képviseljük Kelet-Európa közepén az egyéni szabadság és a kollektív haladás gondolatát, mely minket európaiakat az emberiség apostolaivá szentelt fel. A görög-latin faj avangarde-ja vagytok, egyesüljetek a magyarokkal és a szlávokkal. Küldetésetek tudata létetek alapja és nemzetiségetek záloga!" Márpedig „a nemzetiség a népek szabadsága". Nem önzés, kötelesség. Ez vezet az új harmónia felé: „A Szláv és a Magyar, az Olasz és a Görög testvéreitek; a császár és a cár ellenség." Viszont

[67] *Deák:* i.m. 722–273.; MOL, R90 I. 1174.
[68] *Deák:* i.m. 723.; MOL., R 90 I. 1213

„a nagy dunai konföderáció korunk valósága lesz". [69] Konkrét eredményt ezek az összeesküvések nem érhettek el. Tudjuk, hogy a magyaroknak mennyi áldozata volt. Román részről pedig éppen Rosenthal, aki már kezdte megtalálni helyét az osztrák biedermeier életben, amikor párizsi barátai rávették, hogy vigye ő Magyarországra ezeket a kiáltványokat, de Pesten elfogták, és saját kezével vetett véget életének. Nemsokára pedig a magyar-román párbeszéd vad propagandaharccá durvult, méghozzá Michelet szalonjában és otthonában.

7. Jules Michelet és a dunai konföderáció

Nem tudjuk, milyen értesüléseket szerzett Michelet a magyar-román tárgyalásokról. Az viszont tény, hogy a dunai konföderáció gondolatának híve volt. Ezt akarta népszerűsíteni a maga írói-költői eszközeivel – Duna-mitológiájának jegyében. Nem elemezte a nacionalista kizárólagosság természetét, hanem valamiféle embernél erősebb integratív erőt és tényezőt keresett. Ezt vélte felfedezni a Dunában. A Duna számára valamiféle szimbólum és menedék lett. A népek összetartozásának szimbólumát kereste benne, és némi menedéket az érzelmi életét is nyugtalanító magyar-román nemzeti torzsalkodás elől. Rosettihez intézett 1851. november 7-i levele tanúsága szerint azért nem tud találkozni a címzettel, mert „elmerült a Duna hullámaiban": a folyóra vonatkozó énekek kötötték le a figyelmét. Román énekeket kért tőle is. „A Duna egységét, géniuszát és lelkét keresvén, meg szeretném ragadni ezekben a különböző dallamokban a nagy fogoly-folyó panaszát és sóhaját...Kitől kérném ezt, ha nem Öntől, aki a Duna legmeghatóbb hangja?"[70]

Rosetti ennek megfelelően próbált válaszolni. Természetesen: nem tagadta „fájdalmát" amiatt, hogy nem tud „a mi Dunánk egyetlen énekéről és legendájáról", azt sem tudta, hogy egyáltalán van-e ilyen. A Dunáról az Oltra próbálta terelni a figyelmet, hangoztatva, hogy mivel a törökök csak 1828 után adták vissza Havaselvének a Duna bal partját (azaz a balparti Giurgiut), „az Olt tehát az egyetlen folyó, amelyben a Szabadság fürödhetett". Az Olt mellékéről jöttek a forradalmárok és harcosok, „hősei és nemes rablói". A Dunának ezzel szemben más sors jutott. A nép egyetlen emléke az a lakodalmas ének, amely egyhelyt így szól: „mint hullámzik a Duna". E sorral „emlékezünk arra, miként szenved és nyög a Duna az idegen uralom alatt, mi pedig vele szenvedünk, megosztjuk fájdalmát és így erősítjük lelkünket és testünket, hogy méltók és képesek legyünk a bosszúra és arra, hogy felszabadítsuk zsarnokaitól".

A Duna óhatatlanul a népek közös harcának eszményét idézte. És ez Rosettinek nem tetszett. „A legmeghatóbb hang" eltorzult. A szenvedés romantikus pátosza átadta helyét a gyűlölködés reálpolitikájának, ahogy fokozatosan áttért a magyar szabadságharcra. Először a dunai konföderáció gondolatát utasította el: „engedje meg, kedves Mester, hogy megragadjam az alkalmat annak elmondására, ha Ön dunai egyesült államokat akar felépíteni, olyan federációban mint a svájci

[69] *Alexandru Marcu:* Conspiratori şi conspiraţii în epoca renaşterii politice a României 1848–1877. Bucureşti, 1930. 44–51., MOL D 51 23.cs. 1851:2000

[70] *Marin Bucur:* Jules Michelet şi revoluţionari români. Cluj-Napoca, 1982.141.

vagy az Egyesült Államok, nem ér el az irtóháborúnál más eredményt". Mert a románok és a dunai szlávok más szavakat nem fogadnak el, csak ezt: „Óvakodjatok a keveréktől, mert a legtermékenyebb dolgok is, ha összevegyülnek, rossz dolgokat eredményeznek. A kor értelme, a jog diadala, minden áron igaznak kell lenni. Ti az élet principiumával bírtok, és mi megparancsoljuk, hogy éljetek, pusztuljon a történelem, mert mi újrakezdjük. A kiválasztott a tegnapé, a máé az igaz." Ehhez Rosetti még rögtön azt tette hozzá, hogy a román pópák soha nem voltak és nem is lesznek Ausztria és Oroszország eszközei. (Nyilván azért, mert magyar forrásai alapján Michelet arról beszélhetett, hogy az ortodox papok a reakció és pánszlávizmus eszközei voltak.) Ezzel szemben — fejtegette a román levélíró — „a magyarok és nem mi restauráltuk Ausztria trónját". Hiszen maga Kossuth mondta azt, hogy kezében tartja a Habsburgok koronáját és elég, ha elereszti, leesik az. „És ez nagyon igaz" — tette hozzá Rosetti, egyrészt azért, mert maga is elhitte, másrészt a magyar felelősségről szóló tézisét akarta imigyen alátámasztani. Hangsúlyozta is azonnal, hogy nem a gyűlölet beszél belőle,[71] de amit előadott, a „legtisztább" nacionalista gyűlölködés szemléletének felelt meg. (A levél következő fejtegetését nem tették közzé. Az 1980-as évek cenzúrájának nyomása alatt, és nyilván a sajtó alá rendező is érezhette, hogy az olcsó uszításnak milyen gyúanyagát kell rejtve hagyni. Mások esetleg kompromittálónak tartották ún. román szempontból. Bár a Brătianu – Michelet levelezés újabb kiadása sokkal bővebb mint a korábbiak. Másszóval: sokallták az áthallást. Viszont ebben rejlik a minden részletre figyelő elemzés tisztító hatása. Amikor a továbbiakban a kihagyott részeket felidézzük, akkor a tudományos vizsgálódásokat gátoló mozzanatokra is fel akarjuk hívni a figyelmet.)

„Azt állítom tehát — fejtegette C. A. Rosetti —, és a történelem ezt tanúsítja, hogy a 80 csata ellenére, amelyeket mi tiszteletben tartunk, a magyarok egész múltja nem más, mint a szlávokkal és románokkal szembeni igazságtalanság, és ha Ön azt hiszi, hogy eléri a testvériséget a magyarok hiúságának hízelegve, vegyes federációval, amely tehetetlen, mint valamennyi eddig látott ilyen képződmény, ha azt hiszi, hogy eléri a testvériséget azzal, ha azt mondja a románoknak és szlávoknak, hogy nem tudva, mit tesznek restaurálták Ausztria trónját, miközben a magyarok 80 csatát vívtak a demokrácia és a testvériség érdekében, akkor egyrészt Ön megerősíti és megkeményíti a magyarokat abszolutista eszméikben, másrészt csak fokozza az eme három nemzetet megosztó gyűlöletet, és Önnek minden egyesült államokat célzó javaslatára a románok és a szlávok azt fogják mondani: »Most a népek szövetségének ideje járja és federatív egyesülésük nem sikerülhet.« És aztán még hozzáteszik: »Magyarország utasította el az Ön felhívását az egyesülésre és testvériségre, Magyarország tartotta fenn Ausztriát, amikor saját erőivel elnyomta Csehországot, Horvátországot és Romániát, és Itália ellen 50 000 katonát szavazott meg.«

És ami a jövőt illeti, azt fogják mondani, mi nem bízhatunk az Ön javaslatában, mert egyrészt úgy látjuk, hogy Franciaország nem vesz tudomást szenvedéseinkről és jogainkról, másrészt látjuk, amint hóhérunk kezei atyáink vérétől

[71] *Bucur:* Jules Michelet, 142–144.

véresek, és ahelyett hogy megmosná, büszkén mutogatja Európának mint fölöttünk való jogának bizonyítékát, és olyan dicsőséget, amihez Európa csak tapsol. Harcoljunk tehát, megismételve imánkat, mint a múltban: Istenem, nem halok meg és teljesítem parancsaidat."[72]

Milyen hatással lehetett mindez Michelet-re? Feltehetően még a jelzett Rosetti - levél kézhezvétele előtt papírra vetette készülő legendás könyvének előszavát, ill. annak fogalmazványát — még a Duna-legenda jegyében. Ebben Ausztriát és Törökországot úgy jellemezte, mint két „mesterséges és természetellenes" képződményt. Helyükben „egy élő lényt (être vivant)" látott emelkedni: a Dunát. „Csak értse meg egységét, olyan erős, mint a világ. Éppen különbözősége az egység hatalmas eszköze. A természet a legszerencsésebb kézzel rajzolta meg e csodálatos völgy nagyszerű vonulatát, gondoskodott arról, hogy itt helyezze el egy teljes világ három harmonikus elemét, ahol a fajok és a gazdaságok azért oly különbözőek, hogy kölcsönös szolgálatokat nyújtsanak és testvériesüljenek." A harmincmilliós dunai federációt tartotta Michelet a jövő birodalmának. „A fajok harmonikus háromságában teljes Európát látunk születőben a Duna mellett. Bárcsak ezek az egyesült államok olyan vagy jobb sorsra jussanak, mint Észak-Amerika!" Még a véres közelmúlt is a jövő záloga lett. „A népeket egymással szembefordító kegyetlen félreértés mára eloszlott. A hüvelyükbe visszadugott kardokat csak a közös ellenség ellen vonják ki." Michelet saját tanári varázsának tudatában úgy szólt ezekhez a népekhez, mintha csak a katedrájáról tekintett volna alá. Mivel Oroszország volt a főellenség, a szlávokról írt a legtöbbet. Még a szerinte cseh, valójában szlovák Ján Kollár, a pánszlávizmus első apostola is megdicsőült. A magyarok és románok kisebb teret foglalnak el. „Magyarország antik (és örökre dicső) nemzetisége, a fiatal és hatalmas szláv faj, új megjelenésében, saját eszméink és személyes barátságaink révén voltak kedvesek. És a legfiatalabbat valamennyi közül, a nemzetek Benjaminját, Romániát, ezt a virágot, Kelet Itáliáját nem láttuk-e Franciaország fuvallatára kivirulni?" Büszke is volt arra Michelet, hogy katedrája körül a legendák hőseit, Bemeket és Dembińskiket láthatott. „Degérando-Teleki révén Magyarországgal kötöttem frigyet, könyveiben ugyanis azt állította elénk." Rögtön hozzátéve: „És Romániát ne imádtam volna." A magyar-román viszonyt azonban nem taglalta. Inkább a szláv kérdéseket ecsetelte.[73]

Az előszó befejezetlensége szinte szimbolikus. Talán nem annyira Rosetti heves érzelmi kitörései, mint inkább a történelem, azaz Napóleon Lajos december 2-i államcsínye miatt napolta el munkáját. Hiszen a kelet- és közép-európai fejleményeket nem öncélú megfontolásokból vagy politikamentes érdeklődésből taglalta Michelet. Nem, ő valamiféle új világ mérnökeként lépett fel továbbra is. Már a bevezető első mondata arra utalt, hogy valamiféle világforradalomban gondolkodott: „A forradalom, amely a kevésbé fejlett országokban tisztán politikai, Franciaországban társadalmi lesz, következésképpen, vallásos jellegű." Forradalmi dagály következik. A jezsuita és kozák szövetsége éppen a jövő forradalmának jellegére utal. A kelet- és közép-európai forradalmak pedig, ha nem is mondja ki egyértelműen, a francia társadalmi forradalom biztonságát szolgálták volna. Az

[72] BHVP, Correspondence Michelet, tome X.87–88.
[73] *Michelet:* Oeuvres, XVI. 314–317.

államcsíny majd a császárság eme reményeknek vetett véget. Igaz, nem teljesen és nem végleg. Reményeiből valami mindig felébredt, ha európai konfliktusok adódtak és nagyobb robbanással fenyegettek.

1853 nyarán Michelet újra elővette a legendákat. Július 11-én ugyanis Párizsból a Brüsszelbe menekült kiadónak P. J. Hetzelnek a következő könyv elkészítésére tett ajánlatot: „Négy legendáról van szó, vagy inkább négy történelmi jelenetről, nagyon is komoly történelemről (regényes jellegük ellenére), amelyek minden részletét bizonyítani tudom:

1. Az 1848-i havaselvi forradalom vezetőinek fogsága és kiszabadításuk Madame Rosetti által. Ez az epizód megjelent a *Le Siècle*-ben. Ez után közlöm az ország régi népi énekeit, a parasztok és földesurak közötti 1848-i figyelemre méltó gyűlés anyagát, ami teljesen eredeti mű, valamint más - még 1853-ban is aktuális - érdekességeket.

2. Egy magyar legenda, a nemzeti költő története, a diákság és a nők tribünjéé, akik a 1848-ban a legjellegzetesebbé tették. Mindezt nem az újságok után, hanem olyan eredeti dokumentumok alapján, amelyek csak az én birtokomban vannak meg.

3. Lengyelország és Kosciuszko, a lengyel és az orosz kérdés.

4. Oroszország mártírjai.

Ez utóbbi két legenda megjelent az *Événement*-ban. Jacotet, az *Événement* kiadója kötetben kellett volna őket közölje, de politikai okokból csak *Kosciuszkót* adta ki. Egyébként szerződésünknek egyik pontját sem teljesítette. Jogai, ha vannak, 1853 október 1-én lejárnak.

Összegezve, a román legenda azonnal megjelenhet, és után a magyar, azonnal.

A lengyel és az orosz októberben.

Egyébként, úgy vélem, az illusztrálás nem teszi lehetővé, hogy gyorsabban haladjunk.

Azok a lengyelek, magyarok, románok, akikkel kapcsolatban állok, kézbe veszik majd az ügyet, és felelnek azért, hogy eljuttatják haza és Oroszországba. Franciaországban minket fedez az első közlés. Olyan sürgős az ügy, hogy talán jobb lenne először kiadni a román és a magyar legendát illusztráció nélkül, mindkettő kiadatlan és a legsürgősebb."[74]

Végül, egy év múlva, Michelet párizsi kiadót talált. A mű — „Észak demokratikus legendái" — négy részből áll: „Lengyelország és Oroszország", „Oroszország mártírjai", „A dunai fejedelemségek. - Madame Rosetti" és a „Dunai Forradalom. Függelék."

A magyar legenda tehát nem jelent meg. És talán nem is készült el soha. Miért nem? Michelet legendáinak modern sajtó alá rendezője szerint a magyar legendát fel kellett áldoznia. Ez — úgymond — nagyon forradalmi volt a párizsi kiadó számára, hiszen alig néhány év telt el a napóleoni államcsíny óta, és nem fedezte a kiadót korábbi közlés sem, mint a lengyel, orosz és a román legenda esetében.[75] Lehet, hogy így van. Csakhogy egyik tanítványa, aki egyébként mes-

[74] *A. Parménie, C. Bonnier de la Chapelle:* Histoire d'un éditeur et ses auteurs, P.-J. Hetzel (Stahl). Paris, 1953. 223–224.

[75] *Michelet:* Oeuvres, XVI. 126.

terének a Collège de France-ról való menesztése ellen írta első cikkét, Charles-Louis Chassin 1854-ben megírta a magyar legendát „A magyar legenda: Hunyadi János" címmel.[76] Egy év múlva pedig könyvet írt Magyarországról és küldetéséről. Mint ő mondta: történeti és filozófiai esszét, amellyel Auguste de Gerando nyomdokaiba akart lépni, és a francia külpolitikát akarta befolyásolni.[77] Chassin könyvét a független Magyarország barátainak ajánlotta.

Michelet viszont ilyen aktív politikai agitációt nem vállalt, amikor ennek nem lehetett esélye a nagypolitikában. De úgy is érezhette, hogy magyar legendájára nincs szükség. 1849 után Magyarország nem játszott olyan fontos szerepet a francia külpolitikai elképzelésekben, mint a két román fejedelemség. Legfeljebb a cár gondolt egy-egy dührohamában arra, hogy Magyarországot fellázítja. Franciaország nem akart magyar frontot nyitni. III. Napóleon külpolitikája a cári Oroszország ellen irányult, Ausztria-ellenességét mérsékelte, hiszen nem akarta életre hívni az 1849-ben még Magyarország ellen oly hatékonynak bizonyuló „Szent Szövetség"-i örökséget. Részben azt tette, amiről azt hitte, hogy a demokráciától átjárt francia közvélemény vár tőle, hosszú távú elképzelések nélkül akarta éreztetni a francia hegemóniát. Nem véletlen, hogy a politikai racionalizmus kategóriát alaposabban ismerő vagy minden dogmatizmusa ellenére abban tetszelgő orosz diplomácia III. Napóleont kalandornak tartotta. Igaz, a cári apparátus arányvétésére jellemző, hogy a Keletet, a Török Birodalom keresztény részét az ortodox vallási közösség révén valamiféle jogos örökségnek tekintette. Heroikus fatalizmussal készült a háborúra, nem törődve a két nyugati hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország gazdasági és katonai fölényével. A krími háború keserű lecke volt. Valósággal kiszorították a Fekete-tengerről. A Duna-deltától, amelyet eddig gyakorlatilag ellenőrzése alatt tartott, úgy távolították el, hogy Dél-Besszarábiát, amelyet 1812-ben csatolt el, Moldvának ítélték, „amit a krími háború elején senki sem látott előre" - mint azt a magyar nemzeti mozgalom egyik esküdt publicista ellensége, H. Desprez írta.[78] A románok így kardcsapás nélkül jutottak európai stratégiai fontosságú — hajdan Moldvához tartozó — területekhez. Az „ajándék" annyiban keltett az emigránsokban némi rossz érzést, hogy nem harcolhattak, hiszen lelkesen tervezgették és ígérgették a nyugati hatalmaknak a szabadcsapatok felállítását és népük mozgósítását. A történelem diplomáciai képességeiket tette próbára. Azt kellett felismerniük és kihasználniuk, hogy III. Napóleon hajlandó valamiféle ütközőállam létrehozására a két román fejedelemségből, mert el akarta zárni Oroszország útját a Balkán és Konstantinápoly felé. És nemcsak személyes ajánlkozással próbálták megnyerni, hanem a közvélemény révén is. „Napóleon abszolút zsarnok - írta Rosetti egyik barátjának 1856 januárjában -, de minden zsarnok és főleg Franciaországban figyelembe kell vegye a közvéleményt."[79]

A nagyhatalmi nyomás pótolta a román fejedelemségekben a belső forradalmat. A nyugati államok 1858-i párizsi konferenciájukon el is rendelték a modern

[76] *Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin:* A magyar forradalom politikai története 1847–1849. I. Sajtó alá rendezte és bevezette Spira György. Bp., 1989. 15.

[77] *Charles-Louis Chassin:* La Hongrie, son génie sa mission. Paris, 1856. 11–12.

[78] Archives des affaires étrangères, Paris. PA 19.

[79] *C. A. Rosetti:* Corespondenţă. Szerk. M. Bucur. Bucureşti, 1980. 293.

polgári állam és társadalom kialakítását célzó belső társadalmi reformokat. Az viszont a románok leleményességén múlt, hogy 1859-ben egyesítették a két fejedelemséget, ugyanis egyazon személyt, Alexandru Ioan Cuzát választották meg Jászvásárt és Bukarestben a két trónra, hogy egy legyen belőle. A fejedelem pedig egyenesen Napóleon keleti helytartójának mutatta magát, ha szükségét érezte, de nemcsak ő tett hűségnyilatkozatokat. Rosetti 1860 végén így vonta meg saját és társai erőfeszítéseinek mérlegét: „1848-ban olyan forradalmat csináltunk és láttunk, amelynek során egy puskát sem sütöttünk el; egyetlen szerencsénk a tűzoltók Dealul Spirii-i harca volt [amikor a román tűzoltók harcba keveredtek és összecsaptak a bevonuló török csapatokkal], és még inkább valamennyi forradalmár bukása, többé-kevésbé a korabeli politikusok bűneként. Minden nemzet, miután sok mindent kellett volna sajátmagának szemére hánynia, arra kényszerült, hogy hallgassa el hibáinkat. Mindemellett megjelent néhány brosúra, amelyek azt állították, hogy a románok nem nemzet, mert még egy napot sem küzdöttek nemzetiségükért, és következésképpen a Dunát más nemzetre kell bízni, amely fegyverrel tudja védelmezni. Szerencsére jött a száműzetés. Ezek a száműzöttek éjjel-nappal a legkülönbözőbb emberekkel éltek, valamennyi szerkesztőségben megfordultak, iskolákban, klubokban, titkos és nyilvános társaságokban, a minisztériumi kabinetekben és még egyes szalonokban is, sikerült mindenféle ismeretségre és barátságra szert tenniük, így ügyünket mindenfelé népszerűsítették, az iskolákban, a munkások műhelyeiben, a sajtóban, a kabinetekben és még a bíróságoknál is. Röviden, nagy zajt csaptunk, oly nagyot, hogy egy bizonyos pontig még ellenségeink hangját is elnyomtuk, és nemcsak a nép rokonszenvét nyertük meg, de még Napóleon is azt hitte, hogy mindent megadunk, amiről 3–4 év folyamán zengedeztünk minden hangszeren, azaz olyan tízmilliós dunai Franciaországot, amely generálisai alatt az Ausztria elleni háborúban és Törökország felosztásában kétszázezres hadsereget tud kiállítani."[80]

Mindebben sok a túlzás. Ilyesmit tudjuk, nem hittek a francia politika alakítói, legfeljebb újságírók, és ők is talán azért, hogy saját fontosságukat elhitessék magukkal és másokkal. Viszont kétségtelen a propaganda közvélemény formáló ereje. Michelet-re is, láttuk, elsősorban a nagypolitika alakulása hatott. A magyarellenes román negatív propaganda pedig némileg még fordítva is sült el, hiszen a románt olyan passzív népnek állította be, amely e propaganda bajnokainak sem nagyon hízelgett. Ugyanakkor 1869-ben dunai román birodalmat jósolt. A második császárság és vele Franciaország veresége mélyen elgondolkoztatta. „Franciaország Európa előtt" című könyve burkolt önkritika, még akkor is, ha mindenért a bukott császárt tette felelőssé. Az 1870-es években figyelme a magyarok felé irányult. Román kapcsolatait nem is emlegette. Holott „román legendájával" ő maga is III. Napóleon politikáját képviselte. És román vonatkozásban ez a politika sikeresnek mondható. Most ez sem érdekelte, amikor a császár politikájának mérlegét megvonta: „Az orosz, krími ügy nem nélkülözte a nagyszerűséget. De nem merte továbbvinni, Lengyelország fellázításával. Az itáliai ügy szép volt, de nem

[80] *Rosetti:* Corespondenţă, 345–346.

merte továbbvinni, Magyarország fellázításával. Kossuth és Ausztria között ez utóbbi felé hajlott."[81]

Alighanem jelzésértékű, hogy Michelet mellőzte a dunai konföderáció gondolatát akkor, amikor Kossuth Lajosról megemlékezett. (Arról a Kossuthról, akinek nevét nem is említette naplójában. Viszont a kvázi-metaforikus említés jelzi, hogy tudta, kiről van szó).Láttuk, a dunai konföderációnak mint a Habsburg Monarchia alternatívájának jelentőségét is felismerte Michelet. Lelke mélyén feltehetően jelen volt a konföderáció gondolata, de nem feszegette. Elvette volna kedvét a közvetlenül érdekelt felek visszataszító gyűlölködése? Annyira meggyőzték őt román barátai a konföderáció életképtelenségéről, hogy nem is akart róla tudomást venni? A magyarok viszont egyre gyakrabban bukkannak fel könyveiben. A francia vereség okait elemző munkájában Teleki Blanka és Lővei Klára kufsteini fogságáról is megemlékezett. Majd arról írt, hogy 1798-ban a svájci hegyek között magyar huszárok inkább a szakadékba ugrattak, de nem adták meg magukat.[82] (Igaz, Teleki Emma lassan megtanulta Michelet romantikus naturalista nyelvét, hiszen 1868-ban olyan levélben magasztalta fel „A hegy" című könyvet, hogy a Mester rá is írta: „nagyon szép levél."[83])"A 19. század történeté"-ben pedig kiemelte, hogy „Ausztria és a heroikus Magyarország" lapjaikban részleteket közöltek előző könyvéből, amelyet olyan szívből jövő sikolyként jellemzett, mely megtörte a borzalmas csendet. Aztán az ígérte, „megadom azt, amit meg kell adni a magyaroknak, szlávoknak, azoknak a nemzeteknek, amelyek brutális módon elvesztek az osztrák névben, és amelyek, oly sokszor ebben a harcban, emlékezetre méltó szívóssággal tartották fenn Ausztriát."[84] Ígéretét nem válthatta valóra. Az viszont nem véletlen, hogy Teleki Emma fia, De Gerando Attila, mintegy tíz példányt szerzett be a „Franciaország Európa előtt" című műből, hogy Magyarországon terjessze, „mert ezt a könyvet úgy kell olvasni, mint a Bibliát is" – ahogy ezt még 1871 áprilisában Michelet feleségének írta.[85]

Súlyos leegyszerűsítés és félrevezető lenne Michelet magyar és román kapcsolatait csak a nemzeti propagandaharcra egyszerűsíteni. Az imagológia és a transzkulturalitás kérdéskörének összetettségét az példázza, hogy a politikán kívül a propagandaharcban milyen kulturális értékeket és miként tudtak mozgósítani, jelesen: a folklórt.

8. A román folklór francia befogadása

Az „Észak demokratikus legendái"-nak függelékében rendkívüli helyet kapott a román folklór, és mindenekelőtt a *Mioriţa=A bárányka* című népballada, amelyet 1850-ben tett közzé először románul Vasile Alecsandri. Nem egy mérvadó román irodalomtörténész szerint ő maga írta, természetesen a népköltészeti gyűj-

[81] *Jules Michelet:* La France devant l'Europe. Jules Michelet: Oeuvres complètes. XX. Paris, 1987. 675.

[82] *Michelet:* i.m. 665, 686.

[83] BHVP, Correspondence Michelet, tome XV. 338.

[84] *Jules Michelet:* Histoire du XIXe siècle. (1872) In: Jules Michelet: Oeuvres complètes. XXI. Szerk., Paul Viallaneix. Paris, 1982. 54, 61.

[85] BHVP, Correspondence Michelet, tome XV. 401.

tés birtokában. A „népballada" elemzése, értékelése és (át)magyarázása viszont azóta is tart. Valamiféle néphimnusszá lépett elő, és míg a román állami himnuszok változnak, *A bárányka* nem. Az állandóságot jelképezi a változékonyságban. Az élmény varázsa és kihívása nem múlik. „Mindig felfedezzük önmagunkat a *Mioriţában*, mint valami fókuszban, amelyben időről időre a nép legmagasabb és legfinomabb művészi tapasztalatai gyűlnek össze; önmagunkat leljük fel benne és a balladát mindannyiunkban, népünk történelmének vagy egyéni életünknek a keresztútjain. Bizonyos értelemben a *Mioriţa* erkölcsi mércénk, szellemünk etikai mérlege „ – írta néhány éve Adrian Fochi, aki a ballada különböző változataiból mintegy ezret foglalt hatalmas corpusba.[86] Nem véletlen, hogy Mircea Eliade a *Mioriţa* jelentőségét éppen abban ismerte fel, amit „az értelmiségiek láttak benne egy évszázad óta",[87] és ezért — szerinte— a román kultúra történetét nem lehet elképzelni e remekmű és a román nép „szolidaritásának" elemzése nélkül.[88] Kevés olyan tanulmányt írtak a *Mioriţáról*, amely ne említené, hogy a román népballadát Jules Michelet tárta az európai közvélemény elé. Mégis okkal szólunk „elfelejtett" Michelet-ről. Hiszen, ha akad is olyan „kutató" aki azt hiszi, hogy Alecsandri fordítása és Michelet változata azonos,[89] nem így van, lényeges tartalmi eltérések is találhatók bennük. Ugyanakkor a francia változat tartalmi bemutatását általában mellőzi a szakirodalom. Még akkor is, ha a már többször említett Adrian Fochi szerint maga a szöveg „több vonatkozásban is jobb, mint V. Alecsandri fordítása,"[90] amely 1855-ben látott napvilágot, ugyancsak Párizsban. De miről is szól a híres ballada? A cselekmény egyszerű. Illyés Gyula fordításában lássunk egy-egy szép részletet. A következőképpen kezdődik:

„Havas csúcsától, / menny kapujától / völgyi vidékre / jő, jődögél le / három kis pásztor / ki-ki falkástól. / Köztük egy moldvai, / vala egy vrancsai / s egy odaáti / magyarországi." A magyarországi ungurean a szövegben, jelenthet erdélyit is, hiszen Erdélyt Magyarországnak is nevezték a két dunai fejedelemségben. A moldvai ellen a két másik pásztor összeesküvést sző, hogy „életét elveszik / több-szebb juháért, / göndör kosáért, / kezes lováért, / komondoráért." De az áldozat báránykája, miután bánatában három napon keresztül nem evett, elárulta gazdájának, hogy mi készül. Mire a pásztor végrendelkezik: „Báránykám, mondjad, / ha már táltos vagy, / mondjad fennen meg / mind a kettőnek, / muharos halmon, / ha meg kell halnom, / tegyenek itt le, / engem a földbe, / itt a karámnál, / az esztenánál, / hadd halljam, messzi / kutyám ugatni. / Még csak egyet kérj: / legyen fejemnél / furulya, makkfa, / oly lágy a hangja, / furulya, csontból, / olyan búsan szól, / furulya, bodza, / szól tűzlobogva! / Ha majd felkél a szél, / ha majd sípjukhoz ér, / juhom mind összeáll, / vércsöppet sírdogál, / meggyászol majd a nyáj. / Én gyilkosimról / pedig ne is szólj: / mondjad el fönnen, / esküdni mentem, / világszép mátkám / tündérkirálylány; / hogy összeadtak, / lehullt egy csillag, / a vőfélyem volt / a nap meg a hold, / volt a násznépem / fenyőfa szépen, / nagy hegyek – papjaim s a muzsikásaim / ezer madárka / s csillag – a fáklya!"

---

[86] *Adrian Fochi:* Valori ale culturii populare româneşti. I. Bucureşti, 1987. 15.
[87] *Mircea Eliade:* Fragments d'un journal.I. 1945–1969. Paris,1973. 437.
[88] *Mireca Eliade:* De Zalmoxis à Gengis-Khan. Paris, 1970. 246.
[89] *Al. Piru:* Surîzătorul Alecsandri. Bucureşti, 1991. 127.
[90] *Adrian Fochi:* Mioriţa. Bucureşti, 1964. 135.

Aztán azt is meghagyta hű báránykájának a pásztor, ha keresi őt az öreg édesanyja, akkor neki is mondja el ugyanezt, de hallgassa el a csillaghullást. Michelet *Mioriţa* értelmezéséből viszont már szoktak idézni.

A Michelet féle változat: *La petite brebis* is három pásztorról szól. A menynyország szájánál, „azaz" — Michelet jegyzete szerint — „a boldog moldvai haza bejáratánál, az erdélyi határon" találkoznak. A nagy eltérés a pásztorok hovatartozásának a megjelölése: az egyik moldvai, a másik magyar, a harmadik vrancea-i székely! - olvassuk. Egyébként minden úgy történik mint Alecsandri változatában. Azonosak a költői képek is.

Michelet tehát „a fajok harca" tézisének megfelelően stilizálta át a román népballadát. Ez azonban nem az ő, hanem Rosetti „érdeme". Őtőle kapta a balladát és azt az értesülést, hogy Vrancea a Székelyföldön található Erdély és Bukovina határán, miközben Vrancea éppen a moldvai és havaselvi határvidéken élte önálló életét. Így miközben a forradalmárok a nemzeti messianizmus igézetében a Dnyesztertől a Tiszáig való határokról álmodtak, nem figyeltek saját házáik valóságára, először akarták megteremteni a nemzeti államot, és aztán megismerni, hogy mit foglal magában.

De nemcsak „a fajok harcát" olvasta ki Michelet a balladából. Egészében idézzük véleményét a *Mioriţá*ról. „Ez jellege szerint nagyon régi ének, szent dolog és szívszaggatóan megható. Mélyen érezzük, amiről az előbb beszéltünk, az ember és a teremtett világ [= création = természet] szeretetteljes testvériségét.

Ugyanakkor — meg kell mondanunk — jelen van, és ez sajnos nemzeti vonás, valami könnyű rezignáció. Az ember nem vitatkozik a halállal; nem vág hozzá rossz arcot, elfogadja, könnyedén feleségül veszi 'ezt a királylányt, a világ jegyesét', és zokszó nélkül megházasodik. Tegnap lépett ki a természetből, és úgy látszik, ma édesnek találja a kebelére való visszatérést."[91] Ez a vallomás több mint pusztán esztétikai élmény; a romantikus reintegrációs modellbe illeszkedő mozzanat.

A népballada általánosabb érvényű romantikus olvasatában azonban — paradox módon — nem a költő Rosetti játszott fő szerepet, hanem a politikus Dumitru Brătianu. Alighanem a levélírás egyik legnagyobb román művésze. 1850 októberében Lyon környékéről, Brătianu olyan levelet írt Michelet-nek, amely csak ihletet adhatott a Mesternek. De ebben, még hiányosan kiadott változatában is, felsejlik a nacionalizmus belső ellentmondása: az önimádat és a másik gyűlölete. „Ma Önnek Romániáról beszélek" - kezdődik a levél, amely gyönyörű vallomás a hazáról. Az önimádat ott kezdődik, amikor megtudjuk, hogy „egy maroknyi" Daciában maradt római „19 évszázad hosszú viharában meg tudta menteni nemzetisége hatalmas képét".[92] Közben befogadták „a magyarokat, akik nyersbőrökkel fedték testüket és vadállatok módjára falták a húst; a románoknak kellett őket megtanítani az öltözködés és a hússütés művészetére".[93] Ez viszont már a gyűlölet hangja. (1982-ben kipontozták e részt Michelet román levelezésének kiadásában, és talán nem baj, a román bulvársajtó legalább nem kaphatta fel. Vi-

[91] *Michelet:* Oeuvres complètes. XVI. 275–276.
[92] *Bucur:* Jules Michelet, 111.
[93] BHVP, Correspondence Michelet, X. 109.

szont történeti forrás.) Érzelmileg (vagy tárgyszerűen?) előkészíti a következő felhívást: „Most Önhöz fordulok, aki a nagy humanitárius eszméket rendszerezi: Önhöz, a történészhez és a filozófushoz, aki az utókor okulására, az egyéneket és a népeket tetteik és erőfeszítéseik szerint osztályozza; Önhöz, aki Isten igazságszolgáltatásának előtte jár, aki az isteni fénnyel és a szív tudományával felfegyverezve, alámerül az idők éjében és kiemeli magukat a népeket, úgyszólván a halvaszületteket, melyek a fájdalomban születtek és halálba fulladtak, anélkül hogy kiálthattak volna, és szóra bírja őket, és felékesíti szenvedéseik fegyverzetével, és helyet csinál nekik az emberiség bankettjén, Önhöz szólok, a Gondviselés szándékainak tolmácsához, aki kitalálja a teremtésben kisebb testvérei ösztöneit és sorsát; Önhöz szólok, a természet titkainak tudójához, aki megmagyarázza még a lélektelen dolgoknak is a létokát és természetét; igen, Önhöz fordulok, aki végtelen szeretetében érzi, mint Önmaga mondja, hogy részt vesz minden dolog alkotásában, és megkérdem: hogyan nem tud egyetlen szót sem találni mindazon népek számára, amelyek az Ön szemei előtt Kelet-Európát hősiességük csodálatával töltik el? Nem tud törekvéseikről és erőfeszítéseikről? Hogy, hogy! Ön lenne az első, aki nem hallaná a hullámok morajját, melyek elöntik katedrájának talapzatát! Nem; olvastam utolsó leckéjét. Azt mondta, hogy a dunai népek óriás léptekkel haladnak, megelőzték az Ön saját forradalmát... és Magyarországot Franciaország oltalma alá helyezte! Oh! Ismerem az Ön gyengéjét Magyarország iránt. Tapsoltam az Ön ékes szavaihoz, mert olyan nemzethez tartozom, amelynek nincs mit irigyelnie a többi nemzettől, és amely beéri a neki ítélt koronával. De Magyar-országról szólva, azt hiszi, a szlávokról és a románokról is szólt? Kossuth azt mondta egyik barátomnak, aki a megbékélés igéit vitte hozzá és román légió felállítását kérte: »Gondolkozzék. Szép seregeim felét kéri«. Hogyan! Ön számára is a népek története a királyok és királyságok története?"[94]

Milyen hatással lehetett mindez Michelet-re? Tény, hogy román legendájában vett át részeket Brătianu leveleiből. Az ő kérésére jelezte azt is, hogy 1848 szeptemberében a román tűzoltók összecsaptak a megszálló török csapatokkal.[95] De vajon Brătianu jelentősége a michelet-i mű születésekor csak a tényközlésben rejlett volna? Vegyük csak szemügyre a levél folytatását. Figyeljük meg, miként vált hangot.

Miután a levélíró figyelmeztette a Mestert, hogy ha az említett előadás híre eljutna azokhoz, akik úgy bíznak benne, „szavai bombaként térnének vissza és összetörnék a szívét". De Brătianu azzal nyugtatja meg, hogy ő román, elfelejti, helyette a jövő vallása érdekli. Azt szeretné, ha Románia valamely szűzerdejébe hatolhatna be a Mesterrel, hogy lássa a fákat, aztán az alvó virágokat, mert a román virágok nem állandó álomkórságban halódnak mint a nyugatiak, hanem reggelenként frissen ébrednek, egyszóval „látni kell Romániában mindent, mert ebben az országban mindennek, egészen a viharig, megvan a maga szépsége, nagysága és tanulsága". A román táj tehát nemzeti táj. Szebb mint a francia romantikáé. Mert „egy nyári reggel azt szeretném, ha a Kárpátok lábainál nyitná ki szemeit, itt olyan szépséges dolgokat pillanthatna meg, melyeket Bernardin de Saint-Pierre és Chateaubriand maguk sem láthattak. Úgy tűnne Önnek, mintha

[94] *Bucur:* Jules Michelet, 124–125.
[95] *Bucur:* Jules Michelet, 151.

jégtengeren ébredne, kis kristálygömbök borítják a földet, és mindezekről a fűszálakon függő örömkönnyekről, a kegyelem megnyilvánulásaképpen, szivárvány párája emelkedik az égbe. Miután vége az imának, kezdődik a természet nagy ünnepe. A nap, tűzujjaival, elhúzza a függönyt szemünk elől. Először a látvány nagysága vakít el; aztán lassan magához tér az ember, és néz. Körös-körül minden úgy tűnik, mintha Isten kebeléből lépett volna elő, minden fiatal és derűs, mint a teremtés napján, ez a föld, amely hónapok óta nem látta felhő árnyékát, megszívja magát vízzel és csillogó mozaikként ragyog, hiszen minden egyes kristály az előbb még egy virágot rejtett magában. Amikor felderül a fény, hallja amint kis szárnyasok raja jön elő a földre, szárnyaikkal verdesve remegnek az örömtől, úgy kiáltoznak mint a kismadarak, amikor megpillantják eleséget hozó anyjukat. Szerelemittasan zsongnak, zümmögnek, énekelnek, a bolondosok neki vágnak a térnek és kergetik a napsugarakat, mintha először látnák őket, fel-leszállnak és lebegnek a légben, mint szálldosó virágok, elkeverednek a mezei virágok közé. A virágok, eme szép vendégek láttán, beleremegnek a gyönyörűségbe és feléjük tárják mézes ajkaikat. Az elektromos áramhoz hasonlóan aláömlő napsugarak átjárják és villogtatják ezeket a fényes, tarka és harmatos testeket. Minden harmatos virág úgy csillog, mint az éjszakai csillag reszket a tengerek vizén. Előrevetik magukat, mindenüvé besiklanak, és sikongnak, mint a vízbe vetett tüzes vas, szétporlanak és kimúlnak egy-egy rózsa szirmának vagy lepke szárnyának ütközve, utolsó sóhajuk páraként emelkedik az égbe, és kékes gázzal töltik el ezt az aranypikkelyes atmoszférát. Oh! akkor minden megelevenedik, madárdaltól reszket a lég, illatoznak a virágok, a fák friss leveleiket rázzák és felüdítik a levegőt, ami szinte rebeg a szemünk előtt. Minden élettel telik meg, Isten bennünk van, Isten ott van mindenütt, és szívéből árad a hit. Aztán érzi amint vége szakad az ünnepnek, és az egész természettel magába száll és esti imába merül. Mély csend, tökéletes nyugalom áraszt el mindent. A természet húrjai lassan fellazulnak, hangjai elhalkulnak, nemsokára csak távoli visszhangját hallja az énekek, az illatok és a színek eme koncertjének, nemsokára mindez csak álom. Mint a tűzijáték után, a rakéták lehullnak, füst száll fel és a derűs ég, sápadt-vörös színtől fakón és színesen, legördül. Izzó dárdák nem kavarják fel a levegőt, amely áttetsző, nyugodt, mozdulatlan, tiszta, mint az Ön tekintete. A nap maga is, sugaraitól megfosztva, lefátyolozza arcát és eltűnik a távoli láthatáron, amely olyannyira nagynak tetszik, hogy ő maga is eltűnik. Valami kimondhatatlan, végtelen varázs keríti Önt hatalmába, és szemeit lehunyva, úgy érzi, hogy a szeretet szárnyain az Ön lelke lepihen annak kebelén, aki minden szeretet forrása."

Tiszta romantikus költészet ez. Románia,"a költemények költeménye, és én — mármint Dumitru Brătianu — nem vagyok más, csak egy nyomorult kritikus", aki — tegyük hozzá — közhelyekkel, olvasmányokból és városi látványosságokból kölcsönzött hasonlatokkal élt. Viszont jó szerkesztő volt. Az érzelmi telítettséget ügyesen tudta fokozni, amikor a kritikusi minősítéshez rögtön hozzátette: „életem felét tőle távol töltöttem el".[96]

[96] *Bucur:* Jules Michelet, 126–129.

Vajon ez lett volna Brătianunak az a „nagyon szép levele", amelyet Michelet — naplója tanúsága szerint — 1851. április 8-án olvasott el, egy Romániáról szóló francia könyvvel együtt.[97] Alighanem Michelet-re jobban hatott ez a kirándulás a fiktív Romániába, mint a politikai propaganda. Igaz, ez is a nacionalizmus diskurzusa, de annak napi politikai szennye nélkül. És még pihentető is annak, akit előtte megmártanak benne és összeszidnak. A nacionalista gondolkodás belső ellentmondását hordozza. Magát sajátosnak tételezi, de végül az általános modellt reprodukálja. A nacionalizált román táj végül is egyszerű romantikus táj. És csak azért szebb a végén, mert „az enyém". Ezért nyújthat menedéket. Igaz, először vissza kell hódítani. Aki ebben segít, annak a felszabadítás élménye jut cserébe. Az eszményi Románia pedig Michelet számára panteista táj is. A román legenda nem egy fejleményét a természet és az ember szolidaritása is jellemzi. A legenda függelékében pedig még erősebben érvényesül ez a mozzanat. Mert: „Ez a nép, mellyel az ember oly kegyetlenül bánt, szívének a természetben talált menedéket. Az egészet szereti, megkülönböztetés nélkül. Mindaz, ami körülötte él, kedves és szent neki. Nemcsak a háztető alá fészkelő fecske, a hűséges gólya, hanem magát a kígyót is jól fogadják" — olvashatjuk a román legendában. Sőt: „ez az egész természetre kiterjedő könnyed szenzibilitás, amivel a román születik, a nyelvnek különös bájt kölcsönöz". Különösen a kicsinyítő képzők. „De mi több, úgy tűnik, könny remeg a hangjában, és szava sóhaj." Ezek után, már csak Alecsandri „Dalok és könnyek" című — franciára is lefordított — kötetét kell kinyitni: „különös parfüm jár át, tele bódulattal és szédülettel". „Vegyék meg a *Dojnák*at" - és még a könyvesbolt házszámának megadásával is buzdítja olvasóit Michelet, aki úgy akarta képviselni a romantika „morbiditását", ahogy azt a kötet utolsó versében felismerte: amelyben „a lélek teljesen feloldódik, fájdalom és mégis élénkség, kifejezhetetlen morbiditás!...Ez a dal meghal a szerelemtől...És ebben az igaz, őszinte, gyöngéd és szenvedélyes formában, áttetszik egy nagy nemzeti titok, egy mély gondolat..." És „igen, ez a könnyed szenzibilitás, egy olyan népé, amely hosszú ideig elviselte zsarnokait, ez az ő hosszú halálának a titka".[98] Másszóval ez az ő feltámadásának záloga.

Mivel magyarázható Michelet és a románok egymásratalálása? Egyrészt azzal, hogy Brătianu és Rosetti jól megtanulták a romantikus nyelvet. Másrészt — és alapvetően ez a döntő mozzanat — Michelet-nek éppen olyan gondolati anyagra volt szüksége, mint amilyet román barátai kínáltak. A románok, közelebbről a román pásztorfiú passzivitása némileg taszította, mert nem illett abba a heroikus politikai modellbe, amelynek jegyében tájékozódnia kellett. Ugyanakkor ez a passzivitás — mint láttuk — esztétikai értékekkel övezve szervesen illeszkedett Michelet halálszemléletébe. Mély és termékenyítő hatással dolgozott benne a halálélmény.[99] Szívesen és rendszeresen járt a Père Lachaise temetőbe. Az élet és a feltámadás közötti azilumnak tekintette a temetőt. Gyermekeit is gyakran magával vitte, azt tanítva nekik, hogy a halál az élet nővére.[100] A *Mio-*

[97] *Jules Michelet:* Journal II. Paris, 1962. 156.

[98] *Jules Michelet:* Oeuvres complètes. XVI. Paris, 1980. 272–274.

[99] Mother Death. The Journal of Jules Michelet 1815–1850. Translated and edited by Edward K. Kaplan. Amherst, 1984.

[100] *Mme Michelet:* La tombe de Michelet. Paris, 1875. 73.

riţát, ha nem lett volna, ki kellett volna Michelet számára találni, mintha számára is stilizálta volna át Alecsandri. Egyébként ismerve a szalónvilág fogékonyságát és annak hordozója is lévén, Alecsandri külön hangsúlyozta *A bárányka* magyarázataiban: „A balladának ez a legcsodálatosabb része, melyben a költő az embernek a halállal való egyesülését megszenteli, és ebben a teremtés minden csodáját résztvevővé teszi; az *Atalá*ból hasonló esetre emlékeztet."[101]

A fajok harcának tézise ellenére, amelynek áldozatul esett, Michelet — mint látni fogjuk — sokban úgy értelmezte a *Mioriţát*, ahogy majd a későbbi román modern filozófus balladamagyarázók. Akkor azonban a román kortársak számára túl modern volt. Nem értették, még azok sem, akik érzelmi életébe ideig-óráig beléptek. Figyelmüket lekötötte a politika. Michelet pedig fokozatosan kilépett a nemzeti kérdésből, és panteista világszemléletének egyes elemeit kezdte könyvbe önteni, és már csak egy-egy nagyobb válság során nyilatkozott a politikáról, míg 1871 után figyelme a nagy francia vereség okai és a 19. század története felé nem fordult. *Mioriţa*-értelmezése szellemi életútjának metszéspontján helyezkedik el. Janus-arcú mű. Egyik arccal a múltba tekint, a másikkal a jövőbe.

Michelet *Mioriţa*-szemléletének önértéke van. Nem ihlette meg a román szellemi életet. A metaforikus gondolkodásnak — amelynek Michelet mestere volt[102] — a román kultúrában még nem jött el az ideje. Mint láttuk, viszonylag későn fordították le Michelet román legendáját. Ha megfelelt volna a korabeli román igényeknek, akkor azonnal kiadták volna románul, mint azt Michelet barátja Edgar Quinet történelmi esszéjével tették. De ma is csak Michelet meghatódottságát idézgetik a román *Mioriţa*- exegéták. A látvány, a meghatódás esztétikája köti le a figyelmet, és nem az, ami mögötte húzódott. A román mítoszképzés is öntörvényű jelenségnek bizonyult. A román és a francia szellemi kapcsolatok, a magyar-román versengés tanulmányozása úgy világítja meg a munkánk alcímében jelzett jelenségek: a másikról alkotott kép képzésének, a kulturális spektrum sokszínűségének és a kultúrák kölcsönhatásának mechanizmusait, hogy egyben általánosabb következtetéseket is levonhatunk, Feltárulhat a párbeszédek deontológiája.

9. A párbeszédek deontológiája

A deontológia a kötelességek tana. Orvosi etika, és így tágabb értelemben erkölcs. De lehet a piacoknak is deontológiája, és így a kulturális piacoknak, hiszen mi más a kulturális kölcsönhatás, mint állandó csere, állandó befogadás, és mivel a befogadó fél mindig a maga igényeinek megfelelően vesz át, vagy stilizálja át azt, amit befogad, egyben alkotás is. Ugyanakkor deontológiája van a humán tudományoknak is. Kötelességük az erkölcsi szempontok érvényesítése a múlt fejleményeinek értékelésében. Nem olcsó didaxis, hanem a jelenségek összetettségének bemutatása és elemzése, az ún. kínos mozzanatoknak is a jelzése. Márpedig szembenálló egyének, csoportok, mozgalmak párbeszédében jócskán találni ilyet. Dolgozatunk ezt is példázta. Céletika és moráletika konfliktusainak egykorú áté-

[101] *Vasile Alecsandri:* Opere.III. Bucureşti, 1978. 329.

[102] *Hayden White:* Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore – London, 1973.

lésének rekonstrukciója lehet némileg katartikus hatású, ahogy elgondolkoztat a kisszerűség és a gyűlölködés hajdani tobzódása is. Egy nemzet akkor nagykorú, ha szembe tud nézni saját múltjával, és tud belőle tanulni.

Örök dilemma, hogy meddig terjednek az emberi szabadság határai és az emberi cselekvés lehetőségei. A történetírás éppen az mutatja be, hogy egyének és csoportok mikor miként tudnak vagy tudhatnak esélyeikkel élni. A kulturális és politikai párbeszédeknek koronként más és más a forgatókönyve. A szereplőknek másként kell élni saját lehetőségeikkel. Az olykor anekdotikusnak tűnő elemek koronként más-más mozaikba rendeződnek.

Michelet és barátai párbeszéde során nem egyszerűen franciák, magyarok és románok álltak egymással szemben, hanem két különböző világ: a mintaadó és a mintakövető közegek, centrum és periféria. A főkérdés: a kölcsönhatás, annak kétirányú folyamata. Centrum és periféria feltételezik egymást, két önzés találkozásában is. Franciaország például csak úgy lehet „megváltó", ha centrum, de csak akkor lehet centrum, ha „megváltó". A francia szalon azt fogadja be a perifériáról, aki eredeti. (Ha nem túl nagyszabású, mint Kossuth Lajos, akkor az 1850-es évek elején kívül reked, ő Amerikában és Angliában találhatott otthonra, hiszen ott eltűrték és kultuszban részesítették azt a szabadságeszmét, amelyet képviselt és megtestesített. De a parlagi sértetteket sem engedik be.) Az eredetiség hordozója akkor az archaikus folklór vagy álfolklór.

Bár a folklór szó csak 1848 előtt született Angliában, maga a jelenség különös tiszteletnek örvendett. A 19. század első felében az európai nagyvárosok szalonjainak légköréből áradt a folklór, az ősi és a népi élet megnyilatkozásai iránti igény. A nyugati szalonvilág így próbált elvonatkoztatni létének alapjától, az ipari és a tömegtársadalom valóságától. Az olvasóközönség szomjúhozta a másságot. Az ősi szokások és szavak igézetében éltek. A legiparosodottabb régióban, Skóciában és Angliában született az ipari környezetből való elvágyódás áhítata, az ősi iránti nosztalgia. Mielőtt még igazán kibontakozhatott volna az ipari forradalom, a 18. század derekán „kitalálták a hagyományt": a londoni szalonokban a skót barbár és ellenség helyét elfoglalta az ősi erényeket felmutató szabadsághős, akinek férfias jellegét csak kiemelte a már elfeledett és lenézett, ám hirtelen divatba hozott kilt.[103] Percy és még inkább Macpherson olyan balladákat állított össze, amelyek az egész európai irodalmi világ érdeklődésének homlokterébe kerültek. Új történelemfilozófia születésében segítettek.[104] Osszián énekeiben élt az angol romantika. A népi kultúrát a kulturális perifériákon fedezték fel,[105] de elsősorban a szalonvilág számára. Igaz, itt elsősorban esztétikai fogyasztási cikknek bizonyult. Anglián, Skócián és Franciaországon kívül viszont a kulturális és politikai önmegvalósítás eszköze lett.

Franciaországban tudták, hogy mi történik a brit szigetvilágban, de nem engedhették meg maguknak, hogy úgy tekintsenek a bretonokra és a provanszálokra, mint az angolok a skótokra, akik a brit világbirodalom építésében találták

[103] *Hugh Trevor-Roper:* The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland. The Invention of Tradition. Szerk., Eric Hobsbawm, Terence Ranger. Cambridge, 1984. 15.

[104] *H.R. Trevor-Roper:* The Romantic Movement and the Study of History. London, 1969. 3.

[105] *Peter Burke:* Popular Culture in Early Modern Europe. London, 1978. 8–14.

meg identitásukat. Közben Franciaország élet-halál harcát vívta, először bent, aztán kint, nem lévén képes sokáig megtalálni a társadalmi ellentétek áthidalásának technikáit a polgári alkotmányosság jegyében. A forradalom vérengzett és centralizált, Napóleon hódított és megbukott, és aztán azok, akik utána jöttek, szintén féltékenyen lestek Albionra. Az 1830-i forradalom után a francia szalonvilág némi breton-kultuszt is megengedhetett magának, a brit skót kultusz mintájára. Th. H. de la Villemarqué, bretagne-i arisztokrata azzal csinálta meg a szerencséjét Párizsban, hogy ősi kelta költeményeket gyártott. A fővárosi szalonoknak dolgozott, hiszen otthon nem igazán érdekelte a hazai folklór. Így lépett 1839-ben, mintegy 70 év elteltével Osszián mellé Barzaz Briaz.[106] Nyugat folklórtartalékai azonban kimerültek. A politikai és gazdasági érdeklődéssel párhuzamosan a keleti periféria felé fordult a figyelem. Miután pedig Vuk Karadzić balladái nyomán Leopold Ranke megírta a szerb forradalom történetét, és benne „a mítoszok költészetéről" értekezett, szinte áhítattal jelezve, hogy a hegyvidéken minden házban guzla kíséretében csendül fel az ének, [107] Prosper Mérimée *Gouzla* címmel írt is egy kötetnyi balladát.[108] Nem véletlen, hogy e nagy hamisító kételkedett talán először *A bárányka* eredetiségében. „Megvallom — írta Alecsandrinak 1855-ben — nem igazán hiszem, hogy az önök cigányai és kárpáti pásztorai egyedül találták ki a báránykát és másokat. Nem úgy járt-e el Ön mint Vergilius Enniusszal szemben?"[109]

A román romantikusok külföldön tanulták a folklór-kultuszt.[110] A. Russo, aki felfedezte *A báránykát* és Alecsandrinak átadta, Svájcban, ahol olyan iskolába járt, amely hétvégi folklórgyűjtési gyakorlatokat rendezett. Alecsandri a folklór jelentőségét Párizsban ismerhette meg, és onnan hazatérve indult gyűjtőútra. Aztán a román népballadák lettek a belépők a francia és az európai szalonvilágba. Ennek megfelelően stilizálták át, magyarázták, hiszen a szalónvilág így fogadta be. Nem véletlen, hogy Michelet az egyik román népballadában a border, a skót hegyvidék hősi énekeihez hasonlóra ismert, miközben saját panteizmusát kereste és ismerte fel a román folklórban.

Az egzotikum iránti nyugati igény a nyugati szalonvilág önelégültségét és belső nyugtalanságát érzékelteti. A szalonvilág szereplői tudják, hogy a világfejlődés élén haladnak országaik, ugyanakkor az ipari világ romboló hatásától is tartanak. A folklórkultusz menekülés, része a természetbe menekülés programjának. És a modern környezetvédelem szerves előzménye. De nemcsak az egzotikum varázsa hatott. Hajdani ősi bölcsességeket is fel akarnak lelni a folklórban. A keleti „szalonfiúk" egyrészt misszionáriusok, másrészt az ősi és az egzotikus világ titkainak letéteményesei. (És természetesen komprádor elemek. Ismert epizód, hogy Ion Brătianu gyarmatként ajánlgatta Romániát III. Napóleonnak, ugyanakkor a román függetlenség elkötelezett híve és érvényesítője volt.) A kulturális munkamegosztás a politikai imperializmus másik arca, mintha a kulturális

[106] *Theodore Zeldin:* France 1848–1945. Intellect & Pride. Oxford, 1980. 58.

[107] *Leopold Ranke:* Die serbische Revolution. Hamburg, 1829. 34–44.

[108] *Voyslav M. Yovanovitch:* «La Gouzla» de Prosper Mérimée. Grenoble-Paris, 1910., Slatkine Reprints, Genève, 1973.

[109] Scrisori către Vasile Alecsandri. Szerk.: Marta Anineanu. Bucureşti, 1978. 94.

[110] *Miskolczy Ambrus:* A román romantika és folklórszemlélete. Aetas, 1994. 2.sz. 134–169.

csere humanizmusa ellensúlyozni akarná az árucsere és a politikai függőség rideg valóságát, kitöltve — vagy éppen elmélyítve — a régiók közötti űrt.

A párbeszédek deontológiájának jellege koronként változik. A múlt század derekától napjainkig a transzkulturalitásnak négy modelljét látjuk kirajzolódni:

1. Pozitív befogadás. A centrum a magas kultúra irányzatait bocsátja ki, a periféria befogadja, és a nyugati folklórigényt próbálja kielégíteni. Ezt próbálta érzékeltetni jelen dolgozatunk is.

2. Negatív befogadás. A centrum az őt magát pusztító jelenségeket a periféria jelenségeiként teremti meg, tiszteli, aztán elpusztítja. Így született Dracula – a szifilisz és az aids metaforikus figurája.

3. Negatív elutasítás. A periféria magától idegennek tekinti a centrumot, saját autark ideológia jegyében a partikularitásba menekül. Lucian Blaga éppen a *Mioriţa* balladára hivatkozva teremt sajátos román térelméletet, a „mioritikus tér" elméletét, bőven merítve Spengler, Jung, Frobenius, Freud, Jung nézeteiből, miközben eredetisége éppen ezeknek az elemeknek az ötvözésében rejlik.[111]

4. Pozitív elutasítás. A centrum a perifériáról jöttek centrumellenességét mint globális kultúrakritikát fogadja el. Gondoljunk Mircea Eliade és Cioran munkásságára, annak páratlan népszerűségére. Mircea Eliade „in illo tempore" világa például nem ismer centrumot és perifériát. Itt mindenki egyformán közel van Istenhez, mert nincs is, hiszen ez a világ a teremtő és pusztító istenek, félistenek, emberfölötti emberek világa. Cioran színjátéka pedig szinte tökéletes.[112] Megtagadta anyanyelvét a románt, és ezzel megtagadta fasisztoid múltját. Nagyvárosi remeteként élte a maga kispolgári életét, és megteremtette a maga román mitológiáját, amikor újgnoszticizmusát — annak állandó hangoztatását, hogy a teremtett világ Rossz Isten műve — az otthoni parasztok és pásztorok világlátásához kapcsolta.

A periféria szereplőinek egymásközti viszonya óhatatlanul alárendelődik a centrum kegyeit kereső vagy adott esetben a centrumot elutasító magatartásnak. A magyar-román transzkulturalitás szánalmas kísérőjelensége a kisszerűség. Gondoljunk a Vadrózsa-perre, vagy arra, hogy Bartók Béla *Cantata profana*jának alapjaként szolgáló kolindájáról a kolozsvári *Steaua* egyszerűen nem volt hajlandó közölni az egyik kiváló román folklorista cikkét.

A deontológia feltételezi az etikát. A transzkulturalitás erkölcs és politika összefüggéseire, a globális felelősségre figyelmeztet. A történetírás — már a maga leíró módszerével — is erre int, de nem mindentől függetlenül ítélkezik. Részese kell hogy legyen a jelzett folyamatoknak, a liberális dekonstrukcionalizmus misztikája és a zsidó-keresztény értékrend racionális igenlésének két pólusa közötti erőtérben. Inkább tudatosítanunk kell, mintsem elhallgatnunk, hogy a történetírás is korhoz kötött tudomány. Nagysága és nyomorúsága is ebben rejlik.

---

[111] *Miskolczy Ambrus:* Lélek és titok.„A mioritikus tér" mítosza avagy Lucian Blaga eszmevilágáról. Bp. 1995.

[112] *Miskolczy Ambrus:* A bukás stratégiái: önkultusz - énkultusz. 2000, 1995. augusztus 48–53.

TÖRTÉNETI IRODALOM

STUDIA VARIA

Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára.
Szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula.
Szeged, 1998. 185 o.

Szádeczky-Kardoss Samu professzor a magyar tudományos élet kiemelkedő alakja. Mozgalmas és sokrétű életútját, mely szorosan összefonódott a magyar tudomány elmúlt több, mint fél évszázadával, életrajzi bevezetőktől szokatlan olvasmányossággal vázolja a Makk Ferenc által írt előszó.

Szádeczky-Kardoss Samu 1918. január 21-én, Kolozsvárott született, ahonnan családját a történelem viszontagságai Pozsonyba, majd Szegedre sodorták. Itt iratkozott be — a Dugonics András piarista gimnáziumban tett kitűnő érettségi vizsgát követően — a József Attila Tudományegyetem latin-történelem, később pedig görög szakjára. Élete és pályája ettől kezdve, néhány rövidebb kitérővel, végleg Szegedhez, illetve a szegedi egyetemhez kötődött. A tudomány szeretetét, a kultúra és a műveltség feltétlen tiszteletét a század tudományosságának olyan óriásai oltották belé, mint Buday Árpád és Banner János (régészet), Marót Károly és Förster Aurél (klasszika-filológia), akiknek tanító feddéseit, tudományos alázatra intő figyelmeztetéseit még hat évtized elteltével is — jóllehet közben ő maga is a tudomány nemzetközi elismertségű és -hírnevű alakjává vált — szívesen idézte fel óráin. A diploma megszerzése után az egyetem Klasszika-Filológiai Intézetében gyakornokoskodott, majd a Kolozsvárra visszatért Ferenc József Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézetének lett gyakornoka, később tanársegédje. Miután az 1944–45-ös tanév során a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Ókori Történeti Intézetének asszisztenseként dolgozott, 1945-ben végleg visszatért Szegedre, ahol tudományos, és legalább annyira jelentős oktatói tevékenységét azóta is folytatja. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően pályája töretlenül ívelt felfelé, 1945-től a tanárképző intézet gyakorló gimnáziumában tanított, 1950-től pedig már a Bölcsészettudományi Kar Egyetemes Történeti Tanszékén dolgozott intézeti tanárként, illetve docensként. 1952 és 1959 között az Ókori Történeti Tanszék tanszékvezető docense volt, 1957-től pedig a visszaállított Klasszika-Filológia Tanszék vezetője is lett. Egyetemi oktatói évei alatt latin-, görög-, történelem szakon, valamint a bizantinológia területén egyaránt nevelt olyan tanítványokat, akik később tudományterületük elismert, neves művelői lettek. 1952-ben szerezte meg a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot, 1963-ban pedig a Mimnermosról írott nagymonográfiájáért az irodalomtudomány doktora lett. 1962-ben professzori kinevezést kapott, az 1968–1970-es években pedig újból ellátta az Ókortörténeti és Régészeti Tanszék irányítását is. 1988 nyarán, a Klasszika-Filológia Tanszék éléről vonult nyugdíjba, kutatói és oktatói munkásságával azonban nem hagyott fel. Személye nemcsak kutatási eredményei, hanem tudományszervező tevékenysége révén is méltán lett ismert. Az egyetemi Acta-kiadványok ókortudományi folyamának (Acta Antiqua et Archeologica) szerkesztőjeként, az Opuscula Byzantina-sorozatnak pedig alapítójaként hosszú évtizedeken át fáradozott a klasszikus műveltség minél szélesebb körű népszerűsítésén, a legújabb szakmai eredmények terjesztésén. Évtizedekig főszerkesztőként dolgozott az Auctores Latini című egyetemi tankönyvsorozat kiadásán, amely nélkül a latinitás egyetemi stúdiumainak művelése ma már elképzelhetetlen. 1981-ben, a Klasszika-Filológiai Tanszék keretén belül megszervezte, az országban mindmáig egyedül álló Bizantinológiai- és Középlatin Filológiai Kutatócsoportot. Vezető, komoly nemzetközi kapcsolatokat ápoló tudományos társaságok tagjaként is jelentős tevékenységet fejtett ki: tagja volt a Magyar Őstörténeti Bizottságnak, a Magyar Ókortudományi Társaságnak pedig, melynek egy időben alelnöki posztját is betöltötte, máig alapító tagja. Szintén mindmáig aktív tagja a FIEC magyar nemzeti bizottságának, az MTA Bizantinológiai Munkabizottságának, valamint a Kőrösi Csoma Társaságnak is.

Magas színvonalú és sokszínű életműve előtti főhajtás a *Studia Varia* című kötet, melynek szerzői maguk is szakterületük kiváló kutatói. Köztük vannak tisztelői, egykori kollégái és természetesen tanítványai, akiknek pályája már önmagában is tisztelgés Szádeczky professzor úr tanári

munkássága előtt. A kötetet tartalomjegyzékénél felütve, rögtön az olvasó szemébe tűnik a benne szereplő 24 tanulmány témáinak változatossága, melyek az irodalomtudomány, nyelvtudomány, történettudomány, bizantinológia és régészet számos területét képviselik, témájukban mégis mind kötődnek a Professzor úr életművének egy-egy szeletéhez. Szádeczky-Kardoss Samu, pályája kezdetén az antik görög világgal foglalkozott, a görög történelemről írt európai színvonalú jegyzetét még ma is használják a magyar tudományegyetemeken. E tárgyat idézi Maróti Egon: Quasi cursores és Németh György: A tyrannos pályakezdése című írása. Maróti Egon dolgozatában, amelyet személyes, baráti hangneme valódi születésnapi ajándékká avat, görög sportjátékok győzteseit ismerheti meg az olvasó. Németh György, a POLIS nevű számítógépes adatbázis alapján a tyrannosok társadalmi helyzetét elemzi, személyükön keresztül pedig a tyrannis intézményéről alkotott közfelfogást értékeli át. A Professzor klasszika-filológiai kutatásai — amelyeken belül szívéhez talán a görög Mimnermos alakja és költészete áll legközelebb — előtt több tanulmány is tiszteleg. Borzsák István Ultimus Thules, mitologikus egyiptomi király alakjának irodalmi megjelenéseit követi nyomon. Dér Terézia egy Horatius-óda elemzésén keresztül mutatja be a költő nyelvi kifejezésmódjának tömörségét. Havas László tanulmánya Florus görög-bizánci hatását vizsgálja. Hoffmann Zsuzsanna munkája, amely Florus említése kapcsán jól illeszkedik az előbb említett cikkhez, Juvenalis 'nona aetas' kifejezésének jelentését boncolgatja a kézirati hagyomány figyelembe vételével. Olajos Teréz, a legújabb eredményeket is meghaladóan mutatja ki Hésiodos, Tyrtaios és Mimnermos hatásait a bizánci Theophylaktos Simokatés történeti művében. Ritoók Zsigmond írásának Mimnermos áll középpontjában, a *timé* gyökeréből képzett jelzőket és jelentésüket vizsgálja, a Homéroszi eposzok és Tyrtaios költői nyelvében, például a fiatalság és öregség értékelésében. Tar Ibolya tanulmánya, mely tán a legirodalmibb címet (Vergilius álomkapui) viseli a kötetben, az Aeneis 6. énekének egyetlen mozzanatából — annak előképei, értelmezési lehetőségei kapcsán — bontja ki Aeneas pokoljárásának elemzését. Irodalmi vonatkozásai miatt talán itt kell megemlíteni, bár témája időben jóval későbbi, Fried István tanulmányát, melyben Jókai Mór avar tárgyú művei révén egy jóval tágabb problémát, a magyarság önálló nemzeti érzéseinek, önmeghatározásának irodalmi vonatkozású kérdéseit elemzi. Tegyey Imre Homéros és Kréta címmel a lineáris B táblák szövegeinek és Homéros Iliasának adatait összevetve mutatja be a krétai civilizáció néhány települését. Bár orientalisztikai témájú, módszereiben a filológiai írások közé sorolható Wojtilla Gyula kultúrtörténeti tanulmánya, mely a bizánci Georgios Kedrenos egy mondata kapcsán vázolja a vízimalom indiai megjelenését, illetve elterjedésének problémáit.

Szádeczky-Kadoss Samu tudományos tevékenységében, miként arra a bevezető tanulmány is kitér, az 1960-as évek második felében jelentős fordulat következett be: az antik világ helyett a Kárpát-medence, az európai steppe és Bizánc középkorának, valamint a korai magyar történelemnek a megfelelő latin és görög nyelvű kútfők sokoldalú vizsgálatára építő kutatása került központi helyre. A kötetben a régészetet, a turkológiát és a bizantinológiát képviselő tanulmányok is helyet kaptak, amelyek a magyar történelem tanulmányozásához is adatokkal szolgálnak. Régészeti témával foglalkozik Fodor Istvánnak, a szarmata fegyveres női sírokról szóló, Nőuralom a steppén? című írása, melyben a nők fegyverviselését, gazdag mellékletes temetkezését nem a matriarchátus bizonyítékának, hanem a nomád életforma természetes velejárójának tartja. Szintén ebbe a körbe sorolható Kádár Zoltán tanulmánya, amely a bánhalmi késővar nagyszíjvég küzdelmi jelenetét, az alakok szimbolikus jelentését széles mitológiai összefüggésrendszer alapján mutatja be. A cikk Szádeczky-Kardoss Samu egyik fontos kutatási területéhez, az avarok történetéhez kapcsolódik. A Professzor ez irányú kutatásainak egyik jelentős eredménye Az avar történelem forrásai című gyűjtemény 1992-ben megjelent első kötete, amely az azóta elkészült, és ez év elején meg is jelent második kötettel együtt az európai avarság tanulmányozásának nemzetközi jelentőségű, nélkülözhetetlen kézikönyve. A turkológiát Berta Árpádnak a 'csalán' szó török hátteréről és Zimonyi Istvánnak a DAI magyar vonatkozású fejezetének szintén török hátteréről írott — épp Szádeczky professzor úr segítségére is támaszkodó — tanulmánya képviseli. A magyarság korai történetére vonatkozóan szintén fontos adalékokat tartalmaz H. Tóth Imre írása, melyben a szerző azokról a 'magyar' nevű, s valószínűleg magyar származású személyekről nyújt számos érdekes információt, akik a 10–12. századi Kijevi Oroszországban éltek. Bizantinológiai tárgyú dolgozat Farkas Zoltán munkája, Bölcs Leó Taktika című művének bizánci tudósításait elemzi, elsősorban is Onasandros Strategicusával való szövegpárhuzamait mutatva be. A bizantinológiától már a magyar őstörténet témája felé vezeti át az olvasót Makk Ferenc tanulmánya, melyben a szerző a DAI szövegének filológiai elemzését végzi el, a 'megas' jelzőnek a műben való előfordulásait összegyűjtve, és azoknak az adott szöveghelyen betöltött szerepét vizsgálva. Meggyőző módon mutatja be, hogy a 'megas'

jelző, Árpádra, mint nagyfejedelemre vonatkozóan 'nagy', nem pedig 'első, legkorábbi' jelentéstartalommal bír. Szintén a magyar őstörténettel, pontosabban az etelközi magyar fejedelemválasztással foglalkozik Tóth Sándor László írása, mely Bíborbanszületett Konsztantinosz császár közléseire építve a fejedelemválasztás idejét és szertartását kísérli meg tisztázni. Ungváry Jenő, dolgozatában a kettős fejedelemség intézményét, illetve a korabeli hatalmi rendszert a DAI alapján, Georgius Monachus Continuatus utalásaira is támaszkodva elemzi. A magyar történelemnek a kötetben képviselt újabb időszaka a honfoglalás kora, mellyel Kristó Gyula: Regino és a magyar honfoglalás című tanulmánya foglalkozik, melyet különösen is e kötetbe illővé tesz, hogy Reginonak és a Kárpát-medence magyar honfoglalást megelőző történetének Szádeczky-Kardoss Samu is neves kutatója. Dolgozatában Kristó Gyula Regino tudósításaira építve, de vizsgálatába több más írott forrást is (Fuldai Évkönyv, DAI, Orosz Évkönyv) bevonva rajzolja meg a Kárpát-medence honfoglalás előtti etnikai viszonyait. Vizsgálatai során elfogadja Nagy Morávia létezését, s a források alapján annak területét a Kárpát-medence déli szegélyének közepére helyezi. Nem maradt ki a kötetből az érett középkor időszaka sem, Blazovich László három dél-alföldi város, Szeged, Hódmezővásárhely és Arad alaprajzának, településrendjének vizsgálatával csatlakozik a Professzor előtt tisztelgőkhöz. Munkája, bőséges információi és informatív tömörsége révén az említett városok történeti miniadattárának is tekinthető, mely terjedelmét meghazudtoló sokszínűséggel vázolja e városok középkori történetét. Csernus Sándor cikke is jól illik a kötetbe: Konstantinápolyt ismerhetjük meg segítségével a negyedik keresztes hadjárat idején, ezúttal a francia történetírók szemével, s eközben képet kaphatunk a francia nyelvű történetírás kialakulásáról is. Külön is kiemelendő a cikk végén elhelyezett néhány szemelvény, melyek e képet még színesebbé teszik.

A Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapja alkalmából megjelent Studia Varia című kötet, mely már a benne felvonultatott témák sokszínűségével is lenyűgözi az olvasót, s amelynek tudományos színvonalát a közreműködő jeles tudósok neve garantálja, valóban méltó tisztelgés egy kiemelkedő, sokoldalú és nagyívű életpálya előtt.

Kőfalvi Tamás

Kovács László

A KORA ÁRPÁD-KORI MAGYAR PÉNZVERÉSRŐL

Varia Archeologia Hungarica VII., Budapest, 1997. 406 o. + 20 tábla

Minden tudományágnak megvan a maga részfejezete, amellyel szemben a kutatók ambivalens érzelmeket táplálnak. Egyrészt különlegességénél fogva vonzó lehet a téma, ugyanakkor a nehézségek riasztóan hatnak. Az eredmény rendszerint az, hogy elszaporodik a féligazságokkal, megalapozatlan hipotézisekkel teli szakirodalom, míg a tudományos értékű értekezések megírására nem vagy alig akad vállalkozó. A magyar pénztörténeti kutatásnak ez a fejezete az önálló magyar pénzverés megindulásának és első másfél-kétszáz évének története. Habár részben igaz, hogy „... a numismatikai emlékek, minden írásbeli emlék híján, maguk is képesek volnának egy állam történetének fővonásait előállítani..." (*Réthy László*: Corpus Nummorum Hungariae I. Bp., 1899. 5.), szükségképpen egyoldalú eredményt hozhat azonban a kizárólag egyfajta forrásanyagra alapozó kutatás. Egy korszak pénzverésének maradéktalan feltérképezéséhez ismernünk kell a pontos pénzlábat, a pénzértékviszonyokat, a pénzverési adminisztrációt és az egyes verdék működésének történetét. A korai magyar történetre vonatkozó írott források kétségbeejtő hiánya azonban a numizmatikában is érezteti hatását. Nincsenek az árakra-bérekre vonatkozó oklevelek, homályban marad a pénzverési adminisztráció módja, a pénzláb, még a pénzverde vagy pénzverdék pontos helyével és számával sem vagyunk tisztában. A tárgyi anyagon, tehát a korabeli pénzérméken kívül semmi konkrétumot nem tudunk felmutatni. Ez az oka, hogy bár üdvösebb lenne tágabb értelemben foglalkozni a numizmatikával, mint a német terminológia által találóan „Geldgeschichte"-nek nevezett, vagyis a gazdaságtörténettel foglalkozó tudománnyal, addig a kutatás ezen a területen szükségképpen mind a mai napig megmaradt a leíró éremtan, a „Münzgeschichte" művelésénél. Még Hóman Bálint, aki szinte élharcosa és szószólója volt annak, hogy a numizmatika ne csak öncélúan magával a pénzérmével foglalkozzon, hanem tágabb értelemben a kor gazdaságtörténetével, a magyar pénztörténet korai időszakánál maga is megmaradt az éremtípusok egyszerű leírásánál és a puszta feltételezéseknél. Be kellett látni, hogy a korszak pénztörténetének kutatását

módszertanilag a tárgyi anyagból levonható következtetésekre, illetve a szomszédos országok jobban dokumentált pénzverésére, mint analógiára lehet csak építeni. Ez az oka, hogy Hóman Bálint kitűnő és bizonyos szempontokból máig meg nem haladott tanulmánya (*Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp., 1916.) óta kisebb részfejezetek tárgyalásán túl senki nem vállalkozott a kora Árpád-kor pénzverésének monografikus feldolgozására.

A fentiek szellemében vágott bele ebbe a kényes feladatba Kovács László, aki most megjelent könyvében az önálló magyar pénzverés megindulásától II. Béla koráig tárgyalja a magyar pénztörténetet. A tanulmány alapja a szerző nagydoktori disszertációja, mely kibővített és némileg átdolgozott formában kerül az olvasók elé. A mű egyes részfejezetei már korábbi publikációiból ismertek. Az anyaggyűjtés tárgyi alapját a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteménye szolgáltatta, ahol egy helyen van összegyűjtve a legnagyobb hazai kollekció. Az anyaggyűjtés felső időbeli határának megválasztását nem pénztörténeti okok indokolják, hiszen éppen II. Béla uralkodása alatt semmilyen, a pénzügyeket számottevően érintő változás nem történt. A szerzőt itt egyrészt kényelmi szempontok motiválták, hisz nem óhajtott belebonyolódni az anonim denárok problematikájába, másrészt a keltezést megkönnyítő régészeti indokok. A verettípusok datálására ugyanis a kincsleleteknél sokkal alkalmasabbak a sírleletek. Az éremmellékletek (az ún. halotti obulusok) adásának szokása viszont utoljára II. Béla vereteivel adatolható. Bár a felirat hiányában egyetlen uralkodóhoz biztosan be nem sorolható érmek, az ún. anonim denárok verése már korábban megindult, a szerző (mivel ennek tárgyalása messzire vezetett volna) kihagyta ezeket a kutatásból.

A mű remek felépítésű, kitűnően áttekinthető tanulmány, amely a máig leginkább elfogadott éremkatalógus, a Huszár-corpus (*Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp., 1975.) szerinti felsorolásban tekinti át az egyes uralkodók éremtípusait. A könyvre jellemző a szerző megszokott alaposssága, mellyel fáradhatatlanul jár utána a témában korábban megjelent publikációknak. A tanulmány két részre oszlik: az elsőben az uralkodók éremtípusait tárgyalja, a fő szöveghez csatolt Függelékben pedig az egyes szorosabban összetartozó témakörök esszészerű feldolgozása következik. A numizmatikai szakirodalomban újszerűnek ható módszerrel tárgyalja az egyes érmeket, nyomon követve a különböző típusok megismerésének folyamatát a szakirodalomban való első feltűnésük óta.

A fő szöveg több, mint egyharmadát I. István pénzverésének ismertetése tölti ki. Nem véletlenül: a téma irodalma szinte könyvtárnyi terjedelmű, pedig hosszú időn át ezt a korszakot tekintették a magyar pénztörténet legtisztább periódusának. Az újabb leletadatok, valamint a tárggyal szemben megnyilvánuló erőteljes külföldi érdeklődés miatt a közelmúltban szenvedélyes vita alakult ki. A közel kétszáz éves kutatás kialakult álláspontját, miszerint I. István uralkodása alatt csak egy éremtípust veretett, felbolygatták az újabb leletek. Egyrészről a nagyharsányi éremlelet, amelyben biztosan Istvánhoz köthető, eddig ismeretlen pénzek tűntek fel, másrészről külföldi leletekben előbukkanó, máig bizonytalan eredetű érmék. Bonyolítja továbbá a kérdést a nagyszámú korabeli utánveret megléte. Felmerült annak a lehetősége is, hogy már I. István apja, Géza fejedelem korában megindult az önálló magyar pénzverés. Kovács László kezdettől részt vett ebben a vitában, és jelen műben tapasztalatait összefoglalja. Sajnos az összes nézőpont összegyűjtése és kritikai vizsgálata, valamint újabb adatok bevonása sem tudott megnyugtató eredményt hozni e kérdésben.

Kisebb a gond azokkal az uralkodókkal, akiknek csak egy vagy kevés éremtípusa ismert. Sajnos a szerző itt is kénytelen követni elődei időrendjét, hiszen egy veretsorrendet csak akkor érdemes felborítani, ha annál jobb, biztosabb áll rendelkezésre. A kincs- és sírleletek kritikai vizsgálata sem hozott alapjaiban újat. Mivel egy-egy uralkodó pénzei még egy évszázaddal tovább is forgalomban maradhattak, sok esetben még konkrét személyhez sem lehet ezeket kötni, semmint elkülöníteni egyazon uralkodó különböző vereteinek sorrendjét.

Különleges nehézség elé állítja a kutatót a pénzlábnak a megállapítása, azaz milyen pénzverési alapsúlyból, milyen finomságú ezüstből hány darab pénzérmét vertek. Ebből a sokismeretlenes egyenletből talán egyetlen dolgot ismerünk biztosan, mégpedig a pénzverési alapsúlyt, amely ebben az időben valószínűleg a karoling font volt. Persze ideális esetben pénzek tömegének lemérésével az érmék átlagsúlyát is meg tudjuk állapítani. Ez azonban rengeteg buktatót rejt magában. Sok a körülnyírt darab, a kopás miatti súlycsökkenés, illetve a korabeli technika tökéletlenségéből adódó rizikófaktor. A korabeli érméket ugyanis egyenként nem mérték le, így egyazon típuson belül is 30–40 százalék súlyeltérés lehetséges. A szerző a kiverési súly megállapítására az elsőként Hóman által alkalmazott módszert követi. A megkapott átlagsúlyhoz a kopás ellensúlyozására 5 %-ot ad hozzá. Ennek a merőben önkényes módszernek kizárólag hátrányai vannak, de semmi haszna, hiszen felesleges az amúgy is kétséges eredményeket tovább bonyolítani. Az áttekintett másfélszáz

év alatt vert magyar pénzek súlyát, illetve pénzlábát tehát most sem sikerült közös nevezőre hozni, így ez továbbra is rejtély marad számunkra. A pénzek ezüstfinomságának vizsgálatára azonban ma már egzakt természettudományos mérési módszerek állnak rendelkezésünkre. Bár a szerzőnek még nem állt módjában ezek eredményeinek felhasználása, a Műszaki Egyetemen már megindultak a mérések a XI. századi pénzekkel kapcsolatban.

Szintén figyelemreméltó a mű pénzújítással foglalkozó része. Régi feltevés a kutatásban, hogy amely uralkodónak több verete ismert, az a király az évenkénti-kétévenkénti pénzújítás rendszeréhez folyamodott, hiszen csak ezért lehetett szüksége több különböző éremtípusra. Kovács az erre vonatkozó véleményeket is megpróbálta közös nevezőre hozni. A kérdés az, hogy a leletek mennyiben támasztják alá a periodikus pénzújítás meglétét? A feltevés szerint ugyanis a pénzbeváltás után az előző évi (két évvel előbbi) típust kivonták a forgalomból, vagyis beolvasztották. Ekkor viszont optimális esetben egy zárt leletben minden uralkodónak csak az utolsó éremtípusa maradhatott volna fenn számottevő mennyiségben, míg a többiből csak elvétve egy-egy darab, amely elkerülte a beváltást. Ugyanakkor a kincsleletekből és a sírokban található pénzekből az a tény mutatkozik, hogy egy-egy típus akár több emberöltőn át is részt vett a pénzforgalomban. Ezt bizonyítják a gyakori, több típusú érmét tartalmazó kincsleletek. A probléma gyökere abban rejlik, hogy a pénzújítás valós menetét (adminisztrációját) először csak egy Károly Róbert-kori oklevélből ismerjük. Habár felelőtlenség lenne közvetlen párhuzamot vonni két korszak között, melyeket kétszáz év választ el egymástól, talán nem lesz érdektelen módszertani szempontból egy rövid kitérőt tenni. Az Anjou-kori oklevélből világosan kiderül, hogy az egész országra szóló pénzbeváltás nem érintette az országban forgó teljes pénzkészletet, hanem a szabad jogállású, meghatározott cenzussal rendelkező jobbágyoknak kellett bizonyos mennyiségű pénzt beváltaniuk. Az Anjou-kori éremleletekben is megmutatkozik az éremtípusok sokszínűsége. E távoli párhuzam alapján sejtéseink lehetnek, hogy nem feltétlenül kellett lecserélni a teljes pénzkészletet. Ezt a sír- és kincsleletek is alátámasztják, hiszen Szent László pénzeivel találkozunk II. Béla-kori éremleletekben is. Marad tehát a kiindulási pont, hogy a pénzújítás rendszerének megléte Szent Lászlótól datálódik, hiszen először neki volt uralkodása alatt több, egymástól pontosan megkülönböztethető éremtípusa. Így megint abba a helyzetbe kerülünk, hogy inkább logikai, mintsem egzakt tudományos érvekkel tudjuk csak alátámasztani a fenti feltevést.

A tanulmányban helyet kapott egy nemrégiben felvetett téma, nevezetesen a XI. századi magyar aranypénz meglétének szakszerű feldolgozása. Sajnos döntő bizonyítékok hiányában a kérdés ez esetben is nyitva maradt.

Másik fontos terület az ún. LANCEA REGIS denár párhuzamainak felkutatása. Az érme első közlője nem derítette fel teljes mértékben a veret előképeit. Kovács tanulmányából viszont kiderül, hogy a magyar denár éremképe nem a teljes ismeretlenségből bukkant fel.

Habár a szerző, mint bevezetőjében is hangsúlyozta, nem kívánt foglalkozni az anonim denárok időrendjével, a tanulmány végén mégis tesz egy kitérőt, melyben feltevéseit fogalmazza meg. Módszertanilag a sírleletekben látja a kérdés megoldását, és feltételesen néhány típus korát sikerül is meghatároznia. Sajnos a kutatás lezárását hátráltatja, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan feltárt temető, aminek segítségével eredményesen be lehetne fejezni a kérdést. Csupán bizakodhatnak a kutatók egy majdani szerencsés kincsleletben vagy egy teljesen feltárt temetőben.

A Függelék érdekes része a pénzeken szereplő királynevek összefoglalása. Néhány esetben ezek megoldatlanok, illetve előképeik nem teljesen tisztázottak. Kérdés, hogy míg I. Gézának a hercegi pénzein a keresztény neve szerepel, miért használja megkoronázása után a pogány Géza nevet. Szó esik a Kálmán név változatairól és a hátlapi Szent Lászlóra utaló feliratokról. A hátlapi verdehelyre utaló feliratok, a Regia Civitas és a Pannonia változatok elemzésével a szerző megpróbál következtetni a verdehely pontos helyére. Belátja azonban, hogy ezt még mindig nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, a Székesfehérvár-Esztergom vitában még nem mondták/mondhatták ki a döntő szót.

Mi hát a teendő, kérdezhetnénk joggal, ha még egy ilyen alaposan megírt, széles irodalmi- és forrásbázisra alapozott tanulmánynak sem sikerült választ találni a valóban lényeges kérdésekre. Két módon lehet csak továbblépni: egyrészt a kutatás tér- és időbeli kiszélesítésével, másrészt a jelen műből kihagyott részletek beható vizsgálatával.

Az első alatt értem, hogy az MNM Éremtára anyagán túl, amelynek bizonyos szempontok szerinti összeállítása csak egy reprezentatív, igen átfogó képet nyújthat a korszak pénzeiről, szükséges más gyűjtemények darabjainak vizsgálata is. Az átlagsúly méréseknél a nagy számok törvénye alapján csak akkor szűrhetjük ki a rizikófaktorokat, és kaphatunk a valódihoz közelítő eredményt,

ha a lehető legnagyobb mérésszámot produkáljuk. Az időbeli tényező pedig azt jelenti, hogy nem szabad a határt II. Béla koránál meghúzni, hiszen az anonim denárok és a brakteáták esetében ismerünk friesachi denárokat is tartalmazó, ezért jól keltezhető, a 12–13. század fordulóján elrejtett éremleleteket, melyek segítségével kizárásos alapon kiejthetjük a későbbi éremtípusokat.

Kihagyott részletek alatt értem egyrészt a pénzverőjegyek, az ún. sziglák vizsgálatát. E jegyek már I. András pénzein megjelennek, és végig megmaradnak a korszak pénzein. Sem használatuk oka, sem rendszere máig nem tisztázott. Beható vizsgálatuk talán segíthetne legalább a kivert mennyiség hozzávetőleges megállapításában. Másik fontos részletkérdés pedig a pénzek anyagának természettudományos módszerekkel történő vizsgálata, melyek statisztikailag megfelelő mennyiségű mérés után közelebb vihetnek a pénzlábak megállapításának kérdéséhez.

Kovács László jelen szintézise alapvetően kritikai összefoglalása a magyar pénzverés másfélszáz éve numizmatikai kutatástörténetének. Nagy értéke, hogy folyamatában végigköveti az egyes veretek megismerésének történetét, ezzel előre is hozzájárulva a magyar numizmatika egyik régi adósságának törlesztéséhez, egy tudománytörténeti összefoglalás megszületéséhez. A téma könnyebb megértését és átláthatóságát segítik a kitűnő kiegészítések: 20 képes tábla a tárgyalt pénzekről, a nagy mennyiségű súlyadatokat tartalmazó táblázatok, az éremleletek elterjedését bemutató térképek, valamint a temetőtérképek. A téma iránt érdeklődő külföldiek számára segítség a bőséges német nyelvű összefoglalás.

Igazi előrejutásra azonban a legtöbb kérdésben nem kerül sor. A művet áthatja az a szerzőre jellemző hiperkritikus szemléletmód, amely nem engedi átsiklani apró részleteken és nem hagyja, hogy pusztán hipotetikus feltevések alapján tegyen szilárdnak tűnő, ám megalapozatlan állításokat. Nem törekszik minden áron megoldásra, képes nyitva hagyni azokat a kérdéseket, amely esetekben nincs megingathatatlan bizonyítéka a lezárásra. A legtöbb helyen elegendő információ hiányában vagy nem nyúlt az eddig kialakult véleményekhez, vagy kénytelen volt nyitva hagyni a kérdést, mint történt ez a pénzújítás rendszerénél, a pénzláb kérdésénél, a XI. századi aranyforint esetében, az anonim denárok időrendjénél. A pénzverés helyének megállapításánál is az maradt a döntő tényező, hogy mennyi vélemény szól egy bizonyos elmélet ellen és mellett. Mindezek ellenére Kovács László műve nemcsak alapvető kézikönyvévé válhat e témának, de kitűnő kiindulópontjává is a további kutatásoknak, melyek segítségével remélhetőleg egyszer még tisztább képet nyerhetünk a kora Árpád-kori pénzverés zavaros, de felettébb izgalmas korszakáról.

Tóth Csaba

Richard Marsina

LEGENDY STREDOVEKÉHO SLOVENSKA

Ideály stredovekého človeka očami cirkevnych spisovatel'ov

Nitra, 1997, Rak, 409 o.

A KÖZÉPKORI SZLOVÁKIA LEGENDÁI

A középkori ember eszményei az egyházi írók szemével

Nagyon díszes kiállítású, tetszetős kötet Richard Marsina munkája. A szerző (vagy szerkesztő) történész körökben nálunk jól ismert kiváló medievista, több munkáját ismertette már folyóiratunk is. A Kiadó nevében Pavel Dvořák vezeti be a kötetet „Van a szlovákoknak történelmük?" címmel. Itt tér ki arra, hogy a szerző először nem akarta vállalni a kötet összeállítását, szakmai meggondolásokból. A kérdésre azzal válaszol, hogy természetesen van. S ha arra gondolunk, hogy a középkori Magyarországnak a szlovákok is teljes egészükben részesei, lakosai voltak, hogy az ő tevékenységük is beletartozik az akkori Magyarország történetébe, akkor teljesen indokoltnak látjuk a kötet megjelentetését. Nagyon korszerűtlen volna manapság az itt közölt szövegeket valamiféle nemzeti alapon kisajátítani. Marsinának igaza van, a középkori keresztény univerzalizmus megnyilvánulásai ezek a legendák, ha van is bizonyos, ha úgy teszik, „nemzeti" koloritjuk.

Mielőtt azonban végképp enigmatikusakká válnánk, hadd utaljunk a kötet tartalmára. Marsina a bevezetőben Nyitra szerepét mutatja be a szlovák történelemben. Utána teljes szöveggel (néha kihagyásokkal) a következő írások sorakoznak: Szt. István Intelmei, Szt. Zoerárd (Szvorad) hitvalló és Szt. Benedek vértanú (a zobori remeték) élete, Szt. István nagyobb és kisebb legendája, Szt. Imre legendája, Szt. Gellért legendája, a Hartvik-féle Szt. István legenda (azért külön, mert

az egyes írásokat keletkezésük sorrendjében közli Marsina), a Szt. László-legenda, Szt. Erzsébet és Szt. Margit élete és csodái, és a Szt. Damján-rend apácáinak IV. Ince pápa által összeállított rendi szabályzata.

Minden szöveg előtt rövid bevezetés áll, amely a keletkezésre, esetleg a szerzőre, az eddigi kiadásokra és a feldolgozásokra utal. A kötet végén találhatók tárgyi magyarázatok, ezek többnyire valóban csupán tárgyi kiegészítések. Itt lehetne egy kritikai észrevételünk: ha a szerző a középkori világképet kívánta dokumentálni, érdemes lett volna a szövegek alapján erre bővebben utalni, hogyan mutatkozik meg ez a világkép az egyes írásokban. Néhány erre vonatkozó megjegyzés van a magyarázatok közt, de ezek számát talán érdemes lett volna növelni.

A szerző több ízben kitér a közölt írásművek szlovákiai vonatkozásaira. A két zobori remete egész története ehhez a területhez kapcsolódik, Szt. László élete is Nyitrához, hiszen 1060–74 közt itt volt a magyarországi részfejedelemség (ducatus) székhelye, ahol tartózkodott. Szt. Erzsébet Pozsonyból indult Thüringiába, új hazájába, Szt. Margit pedig végül is hosszabb hányattatások után, a törökök miatt Pozsonyban találta meg végső nyughelyét. Nyilván több szlovákiai vonatkozása nincs a közölt anyagnak, ha kifejezett utalásokat igényelnénk. De mint már jeleztük, a szlovákok is beletartoztak a történeti Magyarországba, tehát nekik is van bizonyos értelemben közük az egész anyaghoz.

A kommentárokban is visszatérnek utalások. Így az Intelmekkel kapcsolatban először is az, hogy szerintük korábban nem volt nyoma a kereszténységnek, ami persze tekintettel a nagymorva állam létére nem állja meg a helyét. A kommentátor szerint az idegenek iránti befogadókészség hangoztatása azért volt fontos, mert később nem egyszer találkozunk idegengyűlölettel. Különben is ebben a korban nagyobb létszámú betelepedésről nem tudunk, tehát itt valószínűleg az ország nem magyar népességére is történik utalás. Nyitra többször is előkerül, a kötet maga is a város alapításának 750. évfordulója alkalmából jelent meg. Szt. László vonatkozásában azt tudjuk meg, hogy Lengyelországban született, nyolc éves koráig ott is élt, anyja lengyel volt, tehát nyilván a lengyel volt az anyanyelve, neve mindenképpen szláv. A legendával kapcsolatban mondja el a szerző, hogy a király életére vonatkozó ciklus falfestményeinek a fele Szlovákia területén található, különösen Szepes és Gömör megyében.

Az egyes legendák eredetére, szerzőjére stb. vonatkozó kérdésekben Marsina általában az eddigi szakirodalom megállapításait fogadja el.

Mint bevezetőben jeleztük, a kötet igen díszes kiállítású, sok középkori illusztrációval (korabeliről, már mint a legendák keletkezési korának megfelelőkkel persze nem). Voltaképpen örülhetünk, hogy a középkori Magyarország kulturális életének igen fontos dokumentumai ilyen szép kiállításban kerülnek a szlovák olvasókhoz. A mai viszonyokra való tekintettel fontos mozzanatnak tartjuk, hogy éppen a szlovák olvasók megismerkedhetnek a középkori magyar-szlovák együttélés közvetett dokumentumaival. Ezért is örömmel köszöntjük a könyv megjelenését.

Niederhauser Emil

DER HERRSCHER IN DER DOPPELPFLICHT

Europäische Fürsten und ihre beiden Throne

Szerk. Heinz Duchhardt, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1997. 276 o.

A KETTŐS KÖTELEZETTSÉGŰ URALKODÓ

Európai fejedelmek és két trónjuk

A kora újkorban sokszor előfordult, hogy egy uralkodó egymás után vagy akár párhuzamosan több trónt is a magáénak mondhatott. Mindez a kor dinasztikus szemléletének, néhány esetben pedig a szabad királyválasztás elvének és gyakorlatának volt következménye. A kötet összesen hat korabeli uralkodóról szól. Mindegyikük legalább két országban kormányzott, így mindegyikükről két-két történész írt.

Elsőként Teke Zsuzsa tárgyalja Hunyadi Mátyás magyar király uralmát. A magyar olvasónak nyilván nem az itteni rövid cikk alapján kell megismerkednie Teke Zsuzsa Mátyás királlyal kapcsolatos kutatásaival. Iskolapéldája ez a mintegy húsz oldal viszont annak, miként lehet a magyar történelem egy kiemelkedő személyiségét megismertetni a külföldi olvasóközönséggel. A fejezet szól az V. László halálával bekövetkezett változásokról, az Ujlaki, Garai és Hunyadi családok befolyásáról, Vitéz János, Szilágyi Mihály szerepéről, Mátyás királlyá választásának körülményeiről. Olvasunk

III. Frigyesről, a bécsújhelyi szerződésről, a Szentkorona megszerzéséről, Giskra és a husziták megtöréséről, a mátyási központosításról, a főbíróságokról, a személynöki és kincstartói tisztről, a nádori törvényekről, az európai összehasonlításban is tekintélyes adóbevételekről, Vitéz János és Janus Pannonius összeesküvéséről, a déli határvédelem kérdéséről, az állandó zsoldosseregről. Pontosan nyomon követheti az olvasó az osztrák háborúk menetét és a törökkel szemben folytatott politikát. A cikk talán legfőbb érdeme, hogy Mátyás külpolitikai törekvéseit nemzetközi megvilágításba helyezi. Befejezésül kellő méltatást kap Mátyás udvarának kulturális virágzása, a király mecénás-szerepe.

Mátyás csehországi értékelésére Františe k Šmahelt kérték fel. Meg kell jegyezni, hogy ez az értékelés távolról sem mondható pozitívnak. A szerző Palacky-t idézi, aki „a cseh nép legkeményebb elnyomójának" nevezte Mátyást. Igaz viszont, hogy elhangzik Josef Válka morva történész véleménye is, aki szerint Mátyás ténylegesen inkább morvaországi uralma nem volt kedvezőtlen a morvák számára. Šmahel egyébként szükségesnek tartja Mátyás cseh királyságának elemzésénél az alsó- és felső-magyarországi bányavárosokat megemlíteni. Ír Podjebrád Katalin és Mátyás eljegyzéséről, majd házasságáról, a strázmicei tárgyalásokról, III. Frigyes szerepéről. Mátyást gátlástalan külpolitikával vádolja, de vitába száll azzal a történetírói nézettel is, miszerint vele szemben Podjebrád György széles látókörű külpolitikus volt. Megértéssel fogadja azt is, hogy Mátyás nem lelkesedett György király törökellenes összefogás-tervezetéért.

1462-ben II. Pius pápa hatályon kívül helyezte a báseli zsinat határozatát a kelyhes irányzat megtűréséről. Podjebrád kiközösítése után Mátyás huszitaellenes kereszteshadjáratot indított apósa ellen. A fejezet tárgyalja a pápától Mátyásnak juttatott anyagi támogatás kérdését, a dél-morvaországi várak elfoglalását. György és Mátyás willimowi megállapodását, az olmützi királyválasztást, ahol a katolikus rendek királyuknak ismerték el Mátyást, aki azonban nem volt a Szent Vencel-korona birtokában. Sőt Csehország nagy része sem volt a kezén. Nem véletlen, hogy a cseh királyi címet csak a sziléziai és lausitzi rendek hódolatának fogadása után kezdte el viselni. Részleteket árul el ez a fejezet a Mátyás és Ulászló között 1748 őszén Budán folyt tárgyalásokról, a végül Olmützben megkötött egyezményről, mely a cseh korona országainak és a katolikus-kelyhes vitának rendezését tűzte ki célul. A pápa azonban csak 1487-ben ismerte el a végeredményben még Podjebrád ötleteként trónra került II. Ulászlónak Mátyás melletti cseh királyságát. A fejezet végén a morvaországinál nagyobb önállóságot megőrző sziléziai berendezkedést ismerhetjük meg.

Újabb két fejezet szól Valois Henrikről. Elsőként Anna Filipczak-Kocur írt ténylegesen mindössze 118 napig tartó lengyelországi királyságáról. A szerző megismerteti az olvasót az utolsó Jagelló-uralkodó, Zsigmond Ágost halálával előállt helyzettel, Medici Katalin szívós házassági diplomáciájával, azzal a külpolitikai összefüggéssel, hogy az oszmánok számára előnyt jelentett a Habsburgok közép-európai befolyásának gyöngítése. Foglalkozik a cikk a Szent Bertalan-éjszaka nemzetközi kihatásával, Henrik riválisaival, köztük a legesélyesebbel, Habsburg Ernő főherceggel. Külön alfejezet szól az 1573-as királyválasztásról, a Pacta conventáról, az ún. Henrik-féle cikkelyekről, melyeket később Báthori Istvánnal is megerősíttettek, s melyek elvben a nemesi köztársaság fennállásának végéig érvényben maradtak. Henrik többek között megígérte Lengyelország és Franciaország örökös szövetségét, háború esetén diplomáciai, katonai és anyagi segítség nyújtását a lengyeleknek, amiért cserébe szükség esetén Lengyelországnak francia költségen kiállított lovasokat kellett volna adnia Franciaországnak.

Ezek után a szerző a vallási tolerancia-cikkelyekről, az ezekkel kapcsolatos pápai álláspontról, Henrik túlköltekezéséről, a koronabirtokok egy részének eltékozlásáról ír, melyek során még Anna hercegnő, az elhunyt király leányának birtokai sem maradtak épségben. Tájékoztatást kapunk Danzig engedetlenségének megtöréséről, az információs szervezetről, végezetül pedig Henrik Wawelből való, női ruhában történt megszökésének részleteiről, miután 1574 nyarának elején elérkezett hozzá testvérének, Károly francia királynak halálhíre. A fejezetet rövid historiográfiai áttekintés zárja.

Cérald Chaix III. Henrik francia király (1574–1589) címmel írt egy fejezetet a kötetbe. Összefoglalta a király gyermekkorának főbb eseményeit, a Blois-ban és Amboise-ban töltött éveket, katonáskodását, Medici Katalin dinasztikus terveit. Egy időre az is felmerült, hogy Henrik Angliai Erzsébet kezét kapja meg, holott őt köztudottan V. Pius pápa kiközösítette. Mielőtt Chaix III. Henrik franciaországi uralkodását tárgyalná, vázolja a lepantói ütközet, a Szent Bertalan-éji mészárlás és a németalföldi felkelés hatását. Királlyá koronázása után legfiatalabb öccse, Alençon hercege jelentette Henrik számára az egyik legnagyobb fenyegetést, aki saját dinasztikus elgondolásainak meghiúsulásától tartott. Olvasunk a protestánsok 1575 decemberi nîmes-i gyűléséről, a déli hugenotta

Konföderációról, az 1575-ös blois-i rendi gyűlésről, ezen Jean Bodin-nek, Vermandois képviselőjének, a Hat könyv az államról című mű szerzőjének, a szuverenitás-fogalom megalkotójának szerepéről, a Henrik letételét művében szorgalmazó Jean Boucher-ról, a Katolikus Ligáról, a politique-pártról, végül pedig III. Henrik Párizsból való elűzéséről, Guise herceg, majd Henrik haláláról. Néhány bekezdés magának a királynak személyéről, életstílusáról, vallásosságáról, kegyenceiről, pénzügyi nehézségeiről szól. Csupán 38 évet élt az utolsó Valois, aki halálos ágyán elismerte utódának Navarrai Henriket, amennyiben az a katolikus hitre tér át.

A kötetben következőként szereplő király VI. (I.) Stuart Jakab, aki Skóciát és Angliát vonta perszonálunióba 1603-tól. Skóciai uralmáról Jenny Wormald ír. 1406 óta minden skót uralkodó kiskorúként került trónra, így Jakab is, Stuart Mária fia. Wormald részletezi Jakab gyermekkorának körülményeit, gyámjainak, a régenseknek sokszor nagyon negatív szerepét, a különféle hatalmi csoportosulások és a felföldi klánok harcait, Jakab nevelőjének, George Buchanannek a zsarnokölés jogosságáról vallott egészen radikális nézeteit, melyek Jakabot még felnőtt korában is nyomasztották. Ráadásul Buchanan mindent megtett Stuart Mária emlékének befeketítéséért. Nem lehet véletlen, vallja Wormald, hogy Jakab 1598–99-ben két művet is írt, melyekben gyökeresen szakított tanárának álláspontjával. A Basilikon Doron című mű királytükör és nagyobbik fiának, Henrik hercegnek ajánlotta. A „Szabad monarchiák igaz törvénye" viszont az isteni jogalapú abszolút monarchia elvének harcias kifejtése. E két és a majd Angliában írt művei alapján Jakab királyt jelentős politikai teoretikusnak kell tartanunk. Wormald vitatkozik azzal a szemlélettel, hogy Skóciában a Parlament sosem gördített akadályt a királyi akarat útjába. Különösen a skót presbiteriánus egyház, a Kirk létét megalapozó 1560-as törvényhozás jelentőségét emeli ki.

Conrad Russell, az ún. revizionista angol történészek egyik vezéralakja írta a Jakab angliai uralkodásáról szóló részt. Különösen figyelemre méltó a statisztikai egybevetés: Angliának ötször annyi lakosa volt a 17. század elején, mint Skóciának, a koronajövedelmek pedig a skóciai húszszorosát tették ki. Bevételeit tekintve a skót király a leggazdagabb angol grófokkal volt egy szinten. Egy olyannyira nagyvonalúan költekező király, mint Jakab számára ebben állt Anglia egyik legnagyobb vonzereje. Sokat olvasunk Jakab híres-hírhedt kegyenceiről, főleg Buckinghamről, ezek befolyásáról, Jakab egyensúlyra törekvő, sok kortársa szerint szinkretista valláspolitikájáról, szintén az egyensúlyt előnyben részesítő külpolitikájáról, a harmincéves háború résztvevőihez, köztük vejéhez, a csehek téli királyához fűződő kapcsolatáról. Angliai uralkodásának elején Jakab legfőbb célja országainak tényleges egyesítése volt. Russell értékelést ad arról is, hogy ebből mennyi valósult meg. Hosszú ideig hiába akarta a Parlamenttel a Nagy-Britannia elnevezést elfogadtatni. Egyébként Russell éppen nem az a történész, aki hangsúlyozná a Korona és a Parlament vitájának elszántságát. Előtérbe helyezi viszont a két ország jogrendjének különbségéből adódó nehézségeket. Külön szól a nagy jogászok, köztük Sir Edward Coke, Sir John Davies és Sir Thomas Craig nézeteiről, az angol közösjogról vallott különböző felfogásokról, melyekben tulajdonképpen a kor számos konfliktusa megragadható.

Németalföld általános helytartója (1672–1702) címmel Arie Th. van Deursen írta a kötet egy további fejezetét, mely III. Orániai-Nassaui Vilmosról szól. Vilmos születésekor nemcsak az az Anglia volt köztársaság, melynek trónját a dicsőséges forradalommal megszerezte, hanem hazájában, a hivatalosan Egyesült Tartományoknak nevezett Hollandiában sem volt Generalstadhouder, azaz általános helytartó, minekután atyja, az amszterdami régensek, a loevesteini párt ellen vonuló II. Vilmos 1650-ben himlőben meghalt. Ettől kezdve számítják a holland történelemben a „ware vrijheid", a ténylegesen köztársasági, minden monarchista elem nélküli időszakot. Ez a kor Johan de Witt nagypenzionárius és egyben Hollandia fénykora. A gyermek Vilmos először minden jogcímétől megfosztották, majd — az angliai belpolitika alakulásával azonos fázisban haladva — Vilmos személyében az Orániaiakat fokozatosan visszaengedték a hatalomba. A látványos változást azonban a Rampjaar, a Hollandiát teljes összeomlással fenyegető XV. Lajos-féle hadjárat éve hozta meg. A de Witt-fivéreket a tömeg meglincselte, Vilmost pedig Generalstadhoudernek ismerték el. A cikk írója részleteiben tárgyalja Holland tartomány Unión belüli túlsúlyát, Caspar Fagel, majd Heinsius nagypenzionáriusok politikáját, akiknek erős egyénisége méltó társat talált magában III. Vilmosban. A cikk végigvezeti a külpolitikai, hadügyi helyzet alakulását, a nijmegeni és rijswijki békéket, a francia hegemónia világában ügyesen lavírozó kis ország sorsát.

Az Angliában és Skóciában feleségével, Máriával, II. Jakab leányával együtt uralkodó Orániai Vilmosnak szigetországi uralmát James R. Jones foglalta össze. Jelentős teret szentelt a Bill of Rights értelmezésének, a Parlament összehívásának gyakoriságára vonatkozó Hároméves törvénynek, de hangsúlyozza, hogy 1688 sokkal inkább a külügyek terén hozott változást: egy teljesen új külpolitikai kapcsolatrendszerbe vitte Angliát. Vilmosnak meg kellett küzdenie az angol izolacio-

nizmussal ahhoz, hogy a Franciaország elleni háborúra rávegye ezt az országot. Hollandiában, melynek érdekeit a XV. Lajos-elleni határozott fellépés nagyon is szolgálta, Vilmos megőrizte főkapitányi tisztét is. Hazája a spanyolok elleni harcok óta jelentős katonai hagyományokkal rendelkezett. Ezzel szemben Angliában nem volt számottevő hadsereg. Ez a tény 1688-ban, amikor Torbayben partraszállt, hogy apósát Anglia koronájától megfossza, előnyként jelentkezett, a későbbiekben azonban inkább hátrányos volt. Vilmos, ellentétben a brit közfelfogással, a szárazföldi hadseregnek nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a hadiflottának. Skóciát csak egyszer látogatta meg, amikor a Jakab-párti lázadást kellett megfékeznie. Jones megemlíti, hogy az észak-írországi ún. Ulster Loyalism Orániai Rend-kultusza csupán a 18. század végén született meg, bár alapját nyilvánvalóan Vilmosnak Jakab-, tehát katolikusellenes írországi hadjáratának sikere adja.

A soron következő két fejezet Erős Ágostról szól. I. Frigyes Ágost szász választófejedelem (1694–1733) a címe a Karl Czok által írt fejezetnek. Ágost IV. János György néven uralkodó bátyját követte a választófejedelemségben. Már korábban is Szászországban szolgált az a Brandenburgból érkezett Hans Adam von Schöning, aki most a hadsereg megerősítésére, a közvetett adók bevezetésére, Sachsen-Weissenfels, Sachsen-Zeitz és Sachsen-Merseburg hercegei önállósodási törekvéseinek visszaszorítására adott jótanácsokat. Ágost mindeközben megszerezte a lengyel trónt, ennek egyik előfeltételeként pedig áttért a katolikus hitre. Ez Szászországban természetesen széleskörű rosszallást váltott ki. Helytartója ott ekkor Anton Egon von Fürstenberg volt, akinek elnöksége alatt egy hattagú ún. revíziós tanácsot állítottak fel. Ennek feladata a visszaélések megszüntetése, a nemesi tisztviselők, városok ellenőrzése volt. Jelentős összegű büntetéspénzeket is szedtek, esetenként még az Érchegység szegény falvaiban is. 1698-ban a főnemesség egy része a szerintük túlzott központi adóztatás miatt a Landtag egybehívását követelte. Ennek a fejedelem 1699 őszén tett eleget. Mivel azonban Frigyes ágost a megnyitó istentiszteleten immár katolikusként nem vett részt, illetve a rendek véleményének kikérése nélkül elrendelte a Gergely-naptár bevezetését, a rendek viszont ragaszkodtak a Kurprinz evangélikus neveléséhez, élesen bírálták a Revisionsrat működését és tiltakoztak a nemesítés ellen, a Landtag nem sok eredményt könyvelhetett el. Ágost 1702-ben újabb közvetett adót vetett ki, 1703-ban új központi adóhatóságot állított fel, a következő években pedig megalakult a Titkos Kabinet, élén három, a külügyért, a belügyért és a hadügyért felelős miniszterrel. A maga nemében ez az első volt német földön.

1700 februárjában Frigyes Ágost belépett az északi háborúba. Ez további belpolitikai bonyodalmakhoz vezetett. A von Beichlingen nagykancellár körüli csoport az Ausztriával való együttműködés felmondását és a Franciaországgal való szövetségkötést szorgalmazta. Fürstenberg és Flemming a háború folytatását akarták XII. Károly teljes legyőzéséig. Ágost végül az utóbbiakra hallgatott, de a svédek megszállták Szászországot. Ágost azonban nem fogadta el a megalázó altranstädti békét. A poltavai csata újabb fordulatot hozott a háború menetében. A fejezet legvégül a barokk udvari kultúra és a tudomány Erős Ágost alatti páratlan drezdai virágzását méltatja.

II. Ágost lengyel királyról Jacek Staszewski írt. Cikkében először az 1572-ben bevezetett szabad királyválasztás gyakorlatával, majd a Schlachtával, illetve a Sobeski János-féle törökellenes háborúk óta kialakult azon szokással foglalkozik, hogy a korona megszerzéséért pénzt kellett fizetni. Áttekinti az Erős Ágost lengyel királlyá választásakor uralkodó nemzetközi politikai erőviszonyokat. Megválasztásában fontos szempontként merült fel, hogy meghirdette a lengyel-litván állam elveszített területeinek visszaszerzését, a belkereskedelem, a tengerhajózás, az egyetemi élet, elsősorban a jogtudomány fejlesztését, az állandó hadsereg felállítását. Mindez azonban elmaradt, aminek fő oka az északi háború volt. Lengyelország belsőleg megosztott volt, ami a vajdaságok szavazatainak megoszlásában is megnyilvánult mindjárt Ágost királlyá választásakor. 1697. szeptember 15-én koronázták meg Krakkóban. A vetélytárs francia Conti herceg, akit a választáson szintén győztesnek nyilvánítottak, ekkor még a tengeren volt. Ágost volt tehát a gyorsabb. Kezdetben a lengyelek bizalmatlanul fogadták, hogy szász katonákat hoz magával, akiknek ellátásáról ráadásul nem gondoskodik. Staszewski tárgyalja a két évente a király által összehívandó Szejmmel való összetűzéseket csakúgy, mint az 1702-es lengyelországi svéd bevonulás következményeit, a király és a gnieznói érsek viszonyát, az 1715-ös tarnogródi konföderációt. Megjegyzi, hogy a Drezda és Varsó között kiépített királyi futárszolgálat gyorsabb volt a jelenlegi lengyel postánál. Kétségbe vonja egyes lengyel és szász történészek azon állításának helyességét, hogy Erős Ágost csak egyik, illetve másik országára figyelt volna, így azt is, hogy ily módon hozzájárult volna Brandenburg-Poroszország felülkerekedéséhez.

A kötetben tárgyalt utolsó uralkodó Bourbon Károly, aki VII. Károly néven Nápoly-Szicília, III. Károlyként Spanyolország királya volt. Raffaele Ajello Itália válsága címmel egy külön alfejezetben tekinti át Dél-Itália mozgalmas középkori történelmét. Ezek után ír az 1647-es, 1674-es és

1701-es nápolyi és messinai spanyolellenes felkelésekről, arról, hogy 1700-ban II. (Szenvedő) Károly halálával kihalt a Habsburgok spanyol ága, az ezt követő spanyol örökösödési háborúban 1707 nyarán Ausztria megszállta a nápolyi királyságot, 1718-ban pedig Szardíniáért és Savoyáért cserébe megkapta Szicíliát. Több mint kétszáz évnyi töretlen birtoklás után a spanyolok elfogadták, hogy kivonulnak Dél-Itáliából. Változást hozott viszont Savoyai Mária Lujzának, V. Fülöp első feleségének halála. Az új királyné, Farnese Erzsébet megteremtette a spanyolok Itáliába való visszatérésének feltételét. Az ő révén ugyanis Parmára, Piacenzára, sőt Toszkánára is igényt jelentettek be a spanyolok. Olvasunk Alberoni érsek szerepéről, a Pragmatica Sanctio elismertetése körüli diplomáciai bonyodalmakról, arról, hogyan lett Bourbon Károlyból előbb Toszkána nagyhercege, majd Nápoly királya. A szerző felhívja a figyelmet a lengyel örökösödési háborúval való összefüggésekre. Részletekbe menő elemzést kapunk Nápoly demográfiai és gazdasági viszonyairól, sőt a II. Frigyes által alapított egyetemig visszamenően a város kultúrtörténetéről. Az utolsó alfejezet a Messinából Kalabriába átterjedő pestisjárvánnyal, illetve az osztrák örökösödési háborúba való belépéssel foglalkozik.

Pere Molas Ribalta értékeli Bourbon Károly spanyol királyságát. Károly bátyját, VI. Ferdinándot követte Spanyolország trónján, miután az gyermektelenül halt meg. Károly 1759-ben, amint elfoglalta a trónt, Nápoly-Szicíliát átadta harmadik fiának, IV. Ferdinándnak, aki ott egészen 1825-ig uralkodott. Károly legidősebb fia terhelt volt, második fiát pedig a Cortes 1760-ban spanyol trónörökösnek nyilvánította.

III. Károlyt számos itáliai származású miniszter szolgálta, elsőként Leopoldo de Gregorio, Squilance (spanyolosan Esquilance) márkija, aki pénzügyminiszter lett, majd 1763-ban a hadügyminisztériumot is megkapta. Egy másik olasz, a genovai Geronimo Grimaldi külügyminiszterségre jutott. A spanyol hadseregben nagy befolyásra tettek szert az olasz tisztek. 1766 tavaszán itáliaiellenes lázadás tört ki, Squilance kénytelen volt hazájába visszatérni, Grimaldi viszont megerősítette pozícióját. Az új királyi palotát az olasz Juvara és Sachetti tervezték és a velencei Tiepolo díszítette.

A király tiszteletben tartotta a spanyol alkotmányos rendet, megerősítette a Korona pozícióit az egyházi igazságszolgáltatás rovására, 1767-ben betiltotta országában a Jézus Társaságot, s bár ezt örömmel fogadták a domonkosok és az ágostonosok, Károly ügyelt arra, hogy más rendek révén se szóljanak bele külföldi elöljárók a spanyol ügyekbe. 1762-ben elzavarta az udvarából a főinkvizítort.

Ribalta megismerteti az olvasót Spanyolország korabeli gazdaságának fő vonásaival, a kiváltságolt királyi manufaktúrák visszaszorításával, a társadalom peremére szorult emberek életének megkönnyítésére hozott intézkedésekkel, a felvilágosult abszolutista elvekkel összhangba hozott korlátozott agrárreformmal, a Madridot hat kikötővárossal küllőszerűen összekötő útrendszer kiépítésével, a nem minden ellentmondás nélkül végrehajtott oktatásügyi reformmal, a Nagy-Britannia elleni háború anyagi következményeivel. III. Károly 1788 decemberében halt meg, néhány hónappal a francia forradalom kitörése előtt.

Radó Bálint

Benedik Peter

DER STREIT UM DAS KIRCHLICHE AMT

Die theologischen Positionen der Gegner Martin Luthers

Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1997, 251 o.

AZ EGYHÁZI HIVATAL KÖRÜLI HARC

Martin Luther ellenfeleinek teológiai pozíciói

A tübingeni egyetemen a nagy múltú ágostai evangélikus hittudományi fakultás mellett katolikus teológia is működik. Ez utóbbin védte meg e műve alapjául szolgáló disszertációját a szerző 1993–94 telén. Részletes vizsgálódásainak tárgya azon viták beható elemzése, amelyeket protestáns és katolikus teológusok a 16. században folytattak az egyházi hivatal mibenlétéről, a papság feladatának értelmezéséről, az egyházi rend kétségbe vont létjogosultságáról, tagadásba vett, illetve védelmezett szentségéről. Mindezzel kapcsolatban a reformátorok a búcsúról szóló katolikus tanításon kívül a szentmise áldozati jellegét vitatták leghangosabban. A középkor végére, a koraújkor elejére túlburjánzott misemondatási gyakorlat egyik legeklatánsabb példája volt, hogy VII. Tudor Henrik király a Westminster Apátsághoz hozzáépített kápolnában saját lelki üdvéért tízezer misét fizetett. Az ilyesmi nem kevésbé vált heves támadások tárgyává, mint a katolikus egyháznak a búcsúkkal kapcsolatban kialakult gyakorlata.

Luther — és az ágostai hitvallást védelmező Melanchton — felfogásának bemutatását követően a szerző a lutheránusok teológiai ellenfelei közül néhánynak az egyházi rendről vallott felfogásával, teológiai érvelésével ismertet meg bennünket. Elsőként Hieronymus Emserről ír, aki bár nem tartozott a nagynevű hittudósok közé, a reformáció legkorábbi szakaszában, 1520–21-ben több vitairatot váltott Lutherrel, a német reformátorral. Ezekben a papi rendre vonatkozó kulcsfontosságú igehelyeket értelmezi. Vele szemben Luther ismételten megfogalmazza az összes hívő papságának gondolatát. Az 1478-ban született Emser Tübingenben, Baselben és Erfurtban folytatott filozófiai, teológiai és jogi tanulmányokat. Drezdai papsága idején ismerkedett meg Luther téziseivel. Kezdetben tulajdonképpen nem is volt ellenséges Lutherrel szemben. Éles ellentétük kiváltó oka az volt, hogy a szangvinikus reformátor többek között Emser néhány írását is nyilvánosan elégettette.

Luthernek az Egyház babiloni fogságáról, a pápa által kreált „hármas bilincsről" írt De captivitate Babylonica című munkáját maga az angol király, VIII. Henrik támadta meg 1521-ben a katolikus szentségtan védelmében írt Assertio septem Sacramentorum című írásában. Kevesen tudják, hogy ezt Emser németre fordította. Az viszont közismert, hogy paradox módon az 1529–36-os reformációs parlament révén hitehagyóvá lett Henrik király ezért a művéért kapta meg az angol-brit uralkodók által ma is büszkén viselt „Defensor fidei" címet a pápától. Luther be akarta bizonyítani, hogy még egy királytól sem riad vissza, így előbb latinul, majd németül válaszolt. Ez volt addigi legkeményebb hangú írása. A sors további fintora, hogy a király által később kivégeztetett Morus Szent Tamás írta meg 1523-ban álnéven a katolikus viszontválaszt Luther válaszára.

Johannes Eck, eredeti nevén Hans Maiaer 1486-ban született. Még tizenkét éves sem volt, amikor a heidelbergi egyetemre kezdett járni. Ezután Tübingenben, Kölnben és Freiburgban tanult. 1510-ben Ingolstadtba hívták. 1514-ben megjelentette első művét, a Chrysopassust. A predestináció és a kegyelemtan kérdéskörével foglalkozik, elutasítva mindkét szélsőséget, egyfelől a pelagianizmust, másfelől a manicheizmust. Ezt az álláspontját képviselte a lipcsei dispután is. Témaválasztása révén került igazán összeütközésbe Lutherrel. Eck 1515-ben abba a gyanúba keveredett, hogy a Fuggerek érdekeit képviseli, mivel Bolognában az öt százalékos kamat jogosságát védelmezte. Tübingenben a via moderna-val, Kölnben a via antiqua-val ismerkedett. Saját bevallása szerint az ockhamista vonal közelebb állt hozzá. Johannes von Staupitz prédikációjának hatása alatt Christoph Scheuerl nürnbergi humanista kieszközölte, hogy Luther, Pirkheimer és Eck leveleket váltsanak egymással. Ő küldte meg Ecknek többek között Luther 95 pontját. A szerző nem vállalkozik azoknak a lépéseknek a bemutatására, melyek során Eck viszonylag liberális teológusból a katolikus orthodoxia kérlelhetetlen védelmezőjévé vált.

Johannes Dobneck, latinosan Cochläus 1479-ben született. Főleg Luther-kommentárja révén ismert. Pirkheimer köréhez állt közel. A tirieri érsek kíséretében vett részt a wormsi birodalmi gyűlésen. 1521. április 24-én délután Lutherrel eredménytelen négyszemközti beszélgetést folytatott. A reformátor 1523 februárjában Adversus armatum virum Cokleum című írásában megerősítette saját, a megigazulásról vallott álláspontját. Cochläus erre adott válaszáról már nem vett tudomást. Egyébként Cochläus Hieronymus Alexander pápai legátus előtt felvetette a papi nősülés és a laikusok számára a kehely használatának időleges engedélyezését.

A kötet a reformáció korában vitatott kérdések közül az egyik legfontosabbat mutatja be aprólékos részletességgel. Értékes egyháztörténeti munka, amelyet a koraújkori történelem kutatói haszonnal forgathatnak.

Radó Bálint

Elfriede Grabner

VERBORGENE VOLKSFRÖMMIGKEIT

Frühe- und Volksbarocke Christus-apokryphen in Wort- und Bildzeugnissen

Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag. 1997. 146 o., 55 fekete-fehér és 23 színes kép

ISMERETLEN NÉPI VALLÁSOSSÁG

Korai- és népi barokk Krisztus-apokrifek szóbeli és képi tanúságai

A kötet a barokk vallásos ikonográfia és a népi gyógyászat neves kutatójának — aki jelenleg a grazi egyetem Néprajzi Intézetének professzora — három, egymással érintkező témájú, korábban részben már megjelent tanulmányát tartalmazza. A gyűjteményt a tematikus érintkezés, a hosszabb

történeti időszakot átfogó és a következetesen több tudományág eredményeit alkalmazó szemlélet a monográfiához közelíti. A feldolgozott források különböző korokból származnak, s műfajuk is eltérő. Együttes kezelésükre a népi vallásosság paradigma keretébe illesztett interdiszciplináris megközelítési mód adott lehetőséget.

Ismeretes, hogy a kanonizált bibliai iratok közé fel nem vett, úgynevezett apokrif szövegek elsősorban a középkori kolostori kultúra közvetítésével hatottak a népszerű vallásos irodalomra és a képzőművészetre. A nem kanonizált szövegek motívumai közül több — jelentősen átalakítva — máig fennmaradt, s összetett kulturális, intézményesülési folyamatok keretében néha egyházi tantételek alapjává vált. Így például 1870-ben az I. vatikáni zsinaton már több mint kétszáz püspök kérte a Mária testben és lélekben való mennybemeneteléről szóló, apokrif eredetű tanítás kihirdetését, amit aztán 1950-ben dogmává emeltek.

A kötet három újszövetségi apokrif motívum, az úgynevezett Jordán-csoda, a Krisztus mint ács és a Krisztus titkos szenvedései motívumok történeti formálódását és a népi kultúrában betöltött szerepét mutatja be komplex irodalmi, ikonográfiai és kultusztörténeti vizsgálat keretében. A kánonból kimaradt három motívum történetét Grabner a középkori és kora újkori irodalmi, illetőleg ikonográfiai folyamatok keretében tárgyalja, s a hagyományos történeti néprajzi szemléletnél jóval tágasabban, a tudásközvetítés hagyományokat megőrző és átadó csatornájaként értelmezi. A filológiai eredmények, az egyház-, vallás- és művészettörténeti megfigyelések összekapcsolása és újraértékelése elősegíti a különböző korokban végbement adaptációs és kanonizációs folyamatok szétválasztását, s ugyanakkor lehetőséget biztosít ezek együttes áttekintésére. Így átjárhatóvá válnak a keleti és nyugati hagyomány, továbbá az úgynevezett magas és populáris művészet között kialakult határok, s a 20. századig követhetővé válnak a tágabb kapcsolatrendszerükben eddig fel nem tárt motívumok. A különböző tudományágakban részben már megfogalmazott következtetések a fenti módszer segítségével újabb, jelentős felismeréseket eredményeznek.

A könyv első fejezetében Grabner a Jordán vize Krisztus megkeresztelésekor bekövetkezett felemelkedésének (felforrásának, felzúgásának), az úgynevezett Jordán-csodának a történetét dolgozta fel. A források összegyűjtése, rendszerezése és kritikai elemzése után történetileg is áttekinthetővé vált az addig úgynevezett folklorisztikus járulékként („folkloristisches Beiwerk") kezelt motívum irodalmi és képzőművészeti hagyományozódása. A Jordán-csoda megjelenését és alakváltozásait a középkori egyházi művészet számos kvalitásos alkotása mellett különféle irodalmi műfajokban is nyomon követhetjük. A himnuszirodalomban (például Szíriai szent Efrém: Hymnus in Epiphaniam I.), a krónikákban (például Chronicon Paschale, VII. század eleje) és a régi zsidó apokrif Ádám-legendákban egyaránt megtalálható motívum összehasonlító elemzése felhívja a figyelmet az apokrif irodalom egyik, kellőképpen még be nem mutatott sajátosságára, a különböző apokrif motívumok találkozására, egymást felerősítő jellegére. Leopold Kretzenbacher nyomán haladva Grabner számbaveszi és feldolgozza a 17. század eleji délkelet-európai ikonográfiában összekapcsolódott két, eltérő eredetű apokrif motívum, az Ádám szerződéskötése az ördöggel és a Jordán-csoda együttes előfordulásait.

A második fejezet kiindulópontja a szent család egyiptomi menekülésével és názáreti életével foglalkozó úgynevezett gyermekség evangéliumok, elsősorban az apokrif Tamás evangélium. Az ezekből származó Krisztus mint ács-motívum fejlődését az egyházi irodalom és a sokszorosított grafika történetében követhetjük. A középkori spirituális költészetben (például Konrad von Fussesbrunnen: Die Kindheit von Jesu, 1210 körül) a 13. század óta folyamatosan jelenlévő motívum a 15. századtól számos különféle legendaváltozatban tűnik fel, s a korabarokk ikonográfia „isteni ács" gondolatkörében éri el népszerűsége tetőpontját. A motívum és legendaváltozatai rendszerint mint a szenvedéstörténet prefigurációi jelennek meg. A közkedvelt barokk egyházi szerzők, így például Martin von Cochem (Vita Jesu Christi) és Abraham a S. Clara munkássága mellett a téma nem hiányzik a korabeli emblematikus irodalomból sem (például Roemer Vischer: Sinnespoppen, 1614). A motívum hagyományozódása a vallásos ikonográfia különféle műfajaiban, így az üvegképeken, metszeteken, ponyvaillusztrációkon, olajnyomatokon és képeslapokon egészen a 20. századig tart.

A harmadik fejezetben nem egyetlen motívum, hanem egy egész motívumegyüttes, Krisztus úgynevezett ismeretlen (titkos) szenvedéseinek irodalmi és képi ábrázolásai állnak a középpontban. A barokkban felerősödött és kiteljesedett passiókultusz egyik ösztönzői az apokrif passió- és feltámadás-evangéliumok voltak. A kultusz elterjedését jelentősen elősegítették a középkori kinyilatkoztatások, látomások irodalmi és képzőművészeti ábrázolásai. A szenvedésmisztika (például szent Brigitta), a prédikációirodalom (például Clairvaux-i Bernát) és a meditációirodalom (például Johannes de Caulibus) által közösen formált motívumegyüttes a 16–17. században tovább variálódott,

illetőleg bővült. A szenvedéstematika bemutatásában Grabner többek között kiemeli Martin von Cochem, Johannes Justus Landsberg, Maria de Agreda és Guillaume Stanyhurst — Magyarországon is ismert, nyomtatásban kiadott és részben magyarra is lefordított — munkáinak hatását, melyek közvetlenül befolyásolhatták a „titkos szenvedések" változatos ikonográfiai megjelenését.

A képekkel és szövegekkel jórészt ugyancsak napjainkig adatolható apokrif passiómozzanatok közül részletesen megismerkedhetünk Krisztus börtönbeli szenvedésével, a Krisztus a kínpadon-, az ostorozás-, a töviskoronázás-, a homlok- és nyelvtövis-motívumokkal, a „szent nádszál"-lal, mint a szenvedés egyik eszközével, valamint Krisztus vállsebének motívumával. A titkos sebekkel ábrázolt „szent fő" kultikus ikonográfiáját a klagenfurti plébániatemplom 18. századi kegyképétől a sokszorosított grafikán át a modern szentképekig követhetjük nyomon.

A második és harmadik fejezet középpontjában túlnyomórészt a délnémet, osztrák barokk ikonográfiai és populáris irodalmi hagyományok állnak. Grabner utal arra, hogy ezek a motívumok más földrajzi területeken is változatos irodalmi, képi hagyományt teremtettek. Érdemes lenne elvégezni a ma már jelentős részben feltárt, ide kapcsolódó magyarországi emlékanyag feldolgozását. Egy ilyen kutatás hatásosan vetheti fel a művészettörténeti, irodalomtörténeti, történettudományi és néprajzi módszerek határkérdéseit. Ezen belül elősegítheti az úgynevezett népi és magas kultúra (művészet, irodalom) közötti — jórészt mesterségesen kialakított — határok oldódását, ösztönözheti az egymástól eltávolodott, valójában szorosan összetartozó kutatási területek találkozását, s egyben rávilágíthat eddig kellően fel nem tárt művelődéstörténeti folyamatokra.

Knapp Éva

Tüskés Gábor

A XVII. SZÁZADI ELBESZÉLŐ EGYHÁZI IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI (NÁDASI JÁNOS)

Universitas Kiadó Bp. 1997. 438 o.

Tüskés Gábor ismertetendő monográfiája egy rendkívül termékeny és a maga korában rendkívül népszerű, de mára Magyarországon már jórészt elfelejtett 17. századi jezsuita író, Nádasi János életét és életművét dolgozza fel. A könyv túllép a hagyományos irodalmi életrajzokon, mert nemcsak Nádasi személyére és munkáira, de az olvasóira és művei hatására is kíváncsi.

A mű első része a nemzetközi és magyar szakirodalom rendkívül gazdag anyagának áttekintésével impozáns tablót rajzol a 16–17. századi európai és magyar egyházi irodalomról, különös tekintettel a jezsuita szerzőkre. Rámutat, hogy ezt a mennyiségében hatalmas könyvanyagot milyen nehéz feldolgozni: Nemcsak a kegyességi irodalom egyes műfajai kapcsolódnak szinte elválaszthatatlanul össze, de sokszor még azt is nehéz eldönteni, hogy ezek közül a könyvek közül mi tekinthető önálló munkának. A szerző éppen Nádasi János művei alapján mutatja be, hogy a korabeli szerzetes szerzők számára a lelkekre gyakorolt épületes hatás sokkal fontosabb volt az egyes szerzők életművének gondos elhatárolásánál, továbbá a későbbi korokra jellemző szerzői jogi megfontolások sem vezették őket. Így azután a sok részleges fordítás, félig fordítás, félig átdolgozás, vagy a különböző szerzők különböző műveiből kiragadott, ám egy cím alatt megjelentetett és egybeolvasztott részletek, valamint ugyanazon mű hol átdolgozott, hol csak más címmel és címlappal kinyomott újabb kiadásai között már csak annak a látszólag egyszerű kérdésnek a megválaszolása is embert próbáló feladat, hogy egy-egy jezsuita szerzőnek végül is hány műve hány kiadásban látott napvilágot, — nem is beszélve a bibliográfiai „fantomokról", a nem létező, csak tévesen kikövetkeztetett — ám a szakirodalomban egyre nagyobb tekintélyű szerzők által egymástól átvett adatok alapján sorozatosan idézett – munkákról, vagy azokról az esetekről, amikor a fedőlap díszes illusztrációja más címet és más évszámot hoz, mint maga a főcím.

Tüskés Gábor — elsősorban az újabb német szakirodalomra támaszkodva — bemutatja a szóbeliség és írásbeliség, a beszélt nyelv és a prédikációk, illetve a nyomtatott irodalmi szövegek viszonyát a korabeli vallási irodalomban. Áttekintést ad az aszketikus irodalom különböző változatairól, a jezsuita meditációs irodalomról. Bemutatja Loyola Ignác, Petrus Canisius Európa-szerte forgatott fordításait, elemzi a jezsuita irodalom különböző szakaszait, rámutatva, hogy a kontemplatív-misztikus kezdetek után a rend vezetése a racionálisan hatékony hittérítés felé fordította a jezsuita írókat. Részletesen tárgyalja Tüskés Gábor az *exemplum* különböző változatait, rávilágítva

az irodalom és a szerző közvetlen élettapasztalatai közötti szoros kapcsolatra: a jezsuita Vásárhelyi Gergely erdélyi és hódoltsági missziós feladatai közben találkozhatott mind az ördög által megszállt eretnek, mind a törökök közé menekült, parázna kálvinista prédikátor műveiben megörökített alakjával. A szerző a vitairatokat, a kongregációs kézikönyvtárakat, az egyháztörténeti munkák példatárát is részletesen, rendkívül gazdag bibliográfia alapján elemzi.

A következő rész Nádasi János életét tárgyalja. Ez nem könnyű feladat, mert éppen legfontosabb, a jezsuita rend római központjában töltött éveire nem nagyon marad adat. Véleményem szerint nemcsak azért, mert — mint Tüskés Gábor írja — a társaság vezetőinek székhelyén, a rendi fogadalmas házban lakó magyar jezsuita nem tartozott a római provinciához, tehát azok nem is írtak róla, hanem éppen amiatt, mert Nádasi a rendfőnök közvetlen közelében élve szóban számolhatott be mindenről, így róla a jezsuiták tevékenységének legfontosabb forrásai, a rendfőnöknek küldött rendszeres beszámolók hiányoznak. Emellett az eseménytelenség is nehezíti az életrajzíró dolgát – Nádasi Jánossal évtizedeken keresztül alig történt valami, leszámítva azt, hogy a cellájába visszahúzódva hatalmas életművet alkotott.

Nádasi származásáról, családjáról semmit sem tudunk, és ennek minden bizonnyal az az oka, hogy alacsony sorból származott. Nagyszombaton, a magyarországi jezsuiták központjában született, és valószínűleg itt is járt iskolába. Leobenben, majd Grácban, a jezsuiták ottani egyetemén tanult. (Tüskés Gábor itt több, Nádasival együtt magiszteri vizsgát tett jezsuita életútját is felvillantja, ennek kiegészítéseként meg szeretném jegyezni, hogy a gráci egyetemen konfliktusokba keveredett, a nehéz természetű Beke Pálnak nem „veszett nyoma", hanem Moldvába ment, ahol Marco Bandini marcianopolisi érsek kísérője az egyházlátogatási körúton, majd Jászvásáron tart fent iskolát.) Nádasi 1640-től Rómában az angol jezsuiták kollégiumában — melyet nem véletlenül neveztek mártírok iskolájának — tanult, és sikertelen kísérletet tett arra, hogy tengerentúli misszióba küldjék. A generális azonban Nádasi figyelmét — sok korabeli magyarhoz hasonlóan — a saját hazájában misszióra szomjazó lelkekre irányította, és a jezsuita többször megismételt kérését elutasította. 1644 és 1651 között Nádasi valóban nemcsak mint tanár működött Magyarországon, de mint misszionárius is. Az Esterházy-család fraknói missziója — amelynek történetét Fazekas István tárta fel — igazi udvari (tehát egy katolikus arisztokrata pártfogását kihasználva szerveződő) misszió volt. A jezsuiták szendrői missziója nem kötődött ennyire szorosan a katolikus főurakhoz, bár a közeli Murány vár ura, Wesselényi Ferenc támogatása itt is döntőnek bizonyult a térítésben.

Nádasi pályájának döntő fordulata, hogy 1651-ben a római rendtartomány kormányzója, Alexander Gottifredi (akit nem sokkal ezután generálissá választottak), Rómába, a rend központjába hívja, mint olyan jezsuita szerzőt, akinek munkásságára immár az egész rend számot tart. (Az életpálya egyébként rendkívül részletes és igen alapos ismertetése nem ad választ arra a joggal felmerülő kérdésre, hogy hogyan figyeltek fel Rómában Nádasira, ki javasolta az odahívását.) Nádasi végül Bécsben fejezte be életét, és a Rómából Bécsbe történő áthelyezésének okait Tüskés Gábor alaposan és a források igen kritikus számbavételével vizsgálja. Nádasi Bécsben is elsősorban író volt, és bár ő lett Eleonóra özvegy császárné gyóntatója, a politikával nem foglalkozott, visszahúzódó, csendes, alkotó életet élt haláláig.

Tüskés Gábor munkájának második része Nádasi műveivel foglalkozik. Számos európai könyvtár anyagának és a szakirodalomnak igen gondos átfésülése után összeállította Nádasi János kéziratos és nyomtatott műveinek kritikai katalógusát, számba véve minden egyes mű fordításait, kiadásait. Ez igen komoly feladatot jelentett, hiszen a jezsuiták Kolozsvártól Lublinig, Manilától Mexikóvárosig (!) nyomtatták ki kedves szerzőjük munkáit. Tüskés Gábor az olvasóközönséget is — már amennyire a források, pl. a posszesszor-bejegyzések erre lehetőséget adnak — igyekszik bemutatni, kitér az egyes kötetek nyomdászainak, mecénásainak, illusztrátorainak ismertetésére, és még a 18. században már igen olcsó áron kapható, de időközben népszerűségüket vesztett, és így leárazva is raktáron porosodó Nádasi-munkákról is tájékoztatja olvasóit.

Tüskés Gábor monográfiája az irodalomtörténet példamutatóan modern alkotása, amely a korszerű kutatási szempontok bevonásával, a hatalmas levéltári és könyvészeti anyag igen alapos feldolgozásával „leporolt" és az olvasói érdeklődés számára újra felfedezett nemcsak egy jezsuita barokk szerzőt, de egy egész irodalmi műfajt is.

Tóth István György

UNGARN-JAHRBUCH

22. kötet (1995–1996.)

München, 1996. 413 o.

A Georg Stadtmüller által 1969-ben életre hívott Magyarország-évkönyv, Ungarn-Jahrbuch 22. kötete nyolc értekezést, négy kutatási beszámolót és négy közleményt tartalmaz. Ezen kívül feltűnően nagy terjedelemben (közel 100 oldalon) foglalkozik Magyarországot érintő könyvekkel, melyekhez kritikai megjegyzéseket is fűz. A szerzőgárda mindegyik nemzetközileg elismert művelője hazánk történelmének.

A tanulmányok sora Charles R. Bowlus írásával indul, aki a kora-középkor lovasnomádjaival foglalkozik. Mondandójának lényege: a Kárpát-medence nem alkalmas a lovasnomádok életvitelére, mert hiányzik a végtelen steppe, mely feltétele a lótenyésztésnek. E nélkül halálra van ítélve a lovasnomád lovas-íjas harcmodor, amint ezt a történelmi események, a nyugati típusú nehézlovas-páncélos hadsereg sorozatos győzelmei bizonyítják. Kisebb részletkérdésekben — a reflex íj jelentősége, a kengyel megjelenésének ideje — a magyar régészek véleménye eltér ugyan Bowlesétől, de ez nem kérdőjelezi meg cikkének alapvető mondanivalóját, az általa előtérbe helyezett gazdasági és földrajzi tényezők fontosságát.

Hamza Gábor — oly sok elődjéhez hasonlóan —, joggal állapítja meg, hogy a születő magyar állam jogrendje mélyen az akkori Európa politikai-ideológiai felfogásában gyökerezik. Ezt az általánosan elfogadott tételt azonban kibontja és számtalan közkézen forgó törvénykönyvvel (Lex Baiuvariorum, Lex Salica, Leges Romanae Barbarorum, Lex Romana Visigothorum, Lex Romana Burgundionum, Lex Ribuaria) igazolja. Az egyes szakaszok összevetése, párhuzamba állítása, a szószerinti átvételek sokasága meggyőző erővel bír. Így és csak így volt képes a Szent István alapította új állam betagolódni — jogilag is — Európába.

Az évkönyv legadatgazdagabb tanulmányát Zachar József írta a Habsburg birodalom 17–18. századi hadrendjéről. A szakadatlanul átalakított és a háborúk során folytonosan növekvő ezredek ketté osztását, újraalakítását, a felosztott csapattestek emberanyagának más ezredekbe való átsorolását szinte lehetetlen nyomon követni, és a rendelkezésünkre álló magyar levéltári anyag alapján nem is sikerülhetett eleddig, mert az okmányok hézagosak, önmagukban nem vagy nehezen értelmezhetők. Ez csak a bécsi Hadtörténeti Levéltár és az Udvari Haditanács Levéltárának áttanulmányozásával vált lehetővé. Aki valaha is találkozott emlékiratokban és hivatalos aktákban események, átvonuló regimentek említésével, tudja, hogy milyen kínkeserves volt azokat kibogozni, megnyugtatóan tisztázni és megbízhatóan jegyzetelni. Zachar József gazdag adatanyaga tetemesen megkönnyíti ezután dolgunkat.

Spira György egy korábban megjelent (Studia Slavica, 1986) dolgozatának gondolatmenetét, illetve az általa felvázolt Jellasics-portré helyességét, megalapozott voltát igazolja mostani tanulmányában. A másfél évtizede — ugyancsak Spira György által kiadott — csonka önéletrajzában Jellasics nem véletlenül hagyta abba az események feljegyzését 1848. szeptember 24-én, hanem annak tudatos oka volt. Nevezetesen a szeptember 29-i pákozdi vereséget kellett volna megírnia a folytatásban. Spira arra gyanakodott, hogy az 1855-ben keletkezett önéletrajz megírásáig nem talált eléggé elhihető formulát ennek megmagyarázására. Gyanúja beigazolódott. Széleskörű levéltári kutatással sorra kerültek elő azok a korabeli, sokszor saját kezűleg írt jelentések, melyekkel a legfelső hadvezetéssel azt igyekezett elhitetni, hogy a visszavonulás tudatos manőver volt: a császárváros védelmét szolgálta, és a magyar honvédek csak egy általa hátrahagyott utóvéddel ütköztek meg. Spira egyenesen mesemondónak nevezi Jellasicsot.

A többnyelvűséghez sok-sok kiüresedett, bár valóságot takaró közhely (az érintkezés híd szerepe stb.) fűződik. Fried István nem ezzel foglalkozik, hanem megkísérli a 18. századi nyelvszigetek (ezek egyúttal rendszerint nemzetiségek is) keletkezését felvázolni. Megállapítása szerint ez a korabeli Európában általános jelenség volt és nem jelentett semmiféle gondot. A másnyelvű népek, az együttélés következtében, természetszerűen belenőttek a két-három nyelvű érintkezésbe, sőt ez fel sem tűnt nekik, annyira természetes volt. A 19. század első harmadában nemzetállammá alakuló országok vezető köreinek homogenizáló törekvései tudatosították ezt és hozták felszínre — az eladdig békésen egymás mellett élők — ellenségeskedését, olyannyira, hogy Ludovit Štur (1816–1856) a nyilván széltében elterjedt cseregyermekséget is ellenezte. (A viszonylag fiatal gyerekek más faluba vagy más nyelvű családokhoz küldése a Bácskában a II. világháborúig dívott és az egymás életének, hagyományainak, kultúrájának megismerése mellett tökéletes két vagy három nyelvűséget eredményezett.)

A Horthy-korszak parlamentje legelső intézkedései közé tartozott az 1920 őszén megszavazott numerus clausus törvény. Ez közismert tény. Arról viszont csak kevesen tudnak, hogy a nemzetközi zsidó szervezetek mily lankadatlan küzdelmet vívtak ellene magyarországi hitsorsosaik érdekében. Katharina Hoffmann azokkal a tucatjával készült beadványokkal foglalkozik, melyekkel a magyar kormányt bombázták, s amelyeknek következtében az lassú meghátrálásra kényszerült 1928 tavaszán. A közte lévő nyolc év statisztikai adatai meglepőek és sokatmondóak. Eredetileg, a magyarországi zsidók létszámának megfelelően, 5,9% volt a felveendő zsidó főiskolások, egyetemisták kvótája. A valóságban azonban ez már 1922-ben 11,3% volt és az évek folyamán egyre emelkedett. Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932. október 1.) után 14,3%-ra nőtt, tehát duplájánál többre az engedélyezett létszámnál. Ezen kívül mintegy 10 000-re tehető azoknak a zsidó egyetemi hallgatóknak a száma, akik különféle ösztöndíjjal külföldön tanultak, persze csak azokban az országokban, ahol befogadták őket, mert az I. világháború után más országokban (Ausztria, Lengyelország, Románia, Lettország, Németország) is voltak szószólói a numerus claususnak. A szerzőnő elfogulatlanul, szigorú tárgyilagossággal vizsgálja a kérdést.

Vekerdi Lászlót évtizedek óta foglalkoztatja a magyar versformák kérdése. Mostani „vázlatában" ezek rendszerezését végezte el a kötet egyetlen irodalomtörténeti tanulmányában. A legrégibb ránk maradt magyar vers, a magyar Mária-siralom, ritmikája a magyar verselési hagyománynak a középkori latin himnuszköltészet hangsúlyos versrendszerében történő alkalmazásából született. Két és fél évszázaddal később az ókori görög-latin irodalom felé forduló reneszánsz és az ehhez kapcsolódó reformáció az antik metrikát ültette át hazai talajra. Újabb két és fél évszázad múlva a magyar költők ismételten a latin formákhoz fordultak előképért, s ezúttal végérvényesen meghonosították e formát. A késő barokk jezsuita és piarista költészet, valamint a német preromantika példáját követve az ókori latin formák alkalmazásában minden más európai irodalmat felülmúló tökéletességre tettek szert a magyarok (Berzsenyi, Vörösmarty). A 19. század derekán Arany és nemzedéke a magyar népi-nemzeti hangot és formát juttatta diadalra költészetünkben. A 20. század elején az antik formát szinte csak a Nyugat köré csoportosultak élmezőnye (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula) használta kis mértékben. A ma élők közül is csak néhányan nyúlnak az antik formához nagy néha. Vekerdi László a példák tucatjával támasztja alá, teszi világossá és egyértelművé megállapításait.

Mindannyiunk előtt ismeretes, hogy az 1980-as években kiváló nyelvészeink óriási erőfeszítéssel, falusi papok, tanulók, tanárok, tanácselnökök, egyetemi hallgatók ezreinek bevonásával az egész ország földrajzi névanyagát összegyűjtötték és ezzel — saját tudományterületükön kívül — nagy hasznára voltak a történetiföldrajz és a régészet kutatóinak is. Kiadásra azonban csak néhány megye anyaga került s egyre kisebb a remény a folytatásra. Komárom megye névanyaga azonban megjelent, feleslegesnek tűnik hát az ebben a megyében fekvő, többségében németek lakta Tarján dűlőneveinek újraközlése. Még sem egészen az, mert a német nevek egyike-másika hibásan került lejegyzésre és ezt a nyelvészek sem korrigálták. Ezt a munkát végezte el Anton Treszl, aki ráadásul ki is egészítette a dűlőnevek rendjét.

A kutatási beszámolók sorát Rónai Zoltán értekezése nyitja meg, aki a compostellai Szent Jakab kegyhely magyar kapcsolatát veszi számba. Az eddig ismert adatokat sikerült több helyen kiegészítenie, de a korai említésekről sorra kimutatja, hogy azok nem valódi zarándoklatok. A „Liber Sancti Jakobi (Codex Calixtinus)" 1140-ben említi a magyarokat, de rajtuk kívül minden európai nációt, köztük olyanokat (görögök, bolgárok, oroszok, arméniaiak), ahonnan soha nem jöttek Szent Jakab apostol sírjához. A krónikás földrajzi jártasságát akarta bizonyítani ezzel. Az első magyar, aki megfordult itt, egy név nélkül említett püspök volt, ráadásul az évszámot sem közli a feljegyzés. Rónai számos adattal valószínűsíti, hogy ez Leodvin (Laodinus, Lieduinus) lehetett, aki I. András idején tűnik fel okleveleinkben.

Az 1878-as berlini kongresszus felhatalmazta az Osztrák-Magyar Monarchiát, hogy Bosznia-Hercegovinát „megszállja és igazgassa". Az okkupáció nagy viharokat váltott ki a magyar parlamentben. (A szerzőnő — Monika Glettler — a nemzetközi összefüggések vizsgálatát nem tartotta feladatának.) A megszállás végrehajtásához, a mohamedán lakosság nem várt ellenállása miatt, közel 200 ezer embert kellett bevetni, sőt parlamenti hozzájárulás nélkül még honvédszázadokat is. Az újonnan okkupált két tartományt a pártok kívánságának megfelelően, úgy kellett a kettős monarchiába bekapcsolni, hogy nehogy ezáltal „a dualizmus megzavartatására alkalom nyújthassék". A nagy hivatali apparátus (25 ezer katona és 3 ezer csendőr) folyamatos jelenléte mindvégig ingerelte a vallásilag és nemzetiségileg erősen megosztott lakosságot, ám abban egyek voltak, hogy mindvégig gyűlölték a betolakodó idegeneket, az ún. „kuferasi" hadat. A cikk nagy tanulsága:

népek és vallások egymásra uszításával nem lehet megoldani a mélyen gyökerező nemzeti kérdéseket, amint ezt a közelmúlt eseményei kézzel foghatóan bebizonyították.

A magam nemzedékének, akik az 1940-es évek végén – 1950-es évek első felében jártunk egyetemre, egyik legnagyobb irodalmi élménye volt az 1955 őszén megjelent Illyés Gyula vers Bartókról. Illyés verse egyetlen jajkiáltás a hallgatásra kárhoztatott Bartókért, de egyben — és elsősorban — az alkotói szabadság gúzsbakötése ellen. A nagyívű költeményt százak tudták kívülről, egy sora pedig („Mert növeli, ki elfödi a bajt") az egész nemzetnek lett szállóigéje. Dacos, nyílt kiáltása egész népünk hitvallásává vált a sztálini-rákosi embertelen időkben. Ennek az érzésnek kialakulását, mibenlétét és hatását mutatja be Futaky István esszéjében: A Bartók-kultusz a magyar költészetben.

A magyar parlament 1993 nyarán elsöprő többséggel elfogadta a nemzetiségi törvényt, mely jogi keretet biztosított a hivatalosan elismert 13 nemzetiségi, illetve etnikai kisebbségnek arra, hogy saját önkormányzatot választhasson 1994 decemberében. Norbert Spannenberger ezek működését német vonatkozásban vizsgálta meg egy városban (Mohács) és három környékbeli községben (Lippó, Nagynyárád, Palotabozsok). A négy település kiválasztása német alapossággal történt, hiszen Mohács környékén maradtak meg a legtömegesebben a németek. Az érintettekkel történt beszélgetések és a helyszíni tapasztalatok alapján érzékelhetően kirajzolódnak azok a külső és belső gondok, melyek a kisebbségi önkormányzatok működését nagymértékben befolyásolják.

A Közlemények nyitó cikke a magyarországi németek két világháború közötti szellemi áramlataival foglalkozik. Friedrich Spiegel-Schmidt maga is részese volt az eseményeknek s azok közé tartozik, akik még élő tanúi a sokszor kulisszák mögötti történéseknek. Evangélikus papként végig kísérhette hívei „viszonyulását" a nemzetszocializmushoz. Joggal szögezi le, hogy a magyarországi svábok túlnyomó többsége nem volt Hitler feltétel nélküli híve és elképzeléseinek, parancsainak vak végrehajtója. Ennek illusztrálására Weibgen jelentését idézi, aki az evakuálás SS vezetőjeként 1944 decemberében azt jelenti feletteseinek, hogy a baranyai svábok nem akarják elhagyni Magyarországot. Még azok az asszonyok sem, akiknek férje az SS-ben szolgál. Van a cikknek egy megszívlelendő figyelmeztetése: A szerző hiányolja — és teljesen igaza van — a magyarországi egyházak németellenes magatartásának tényszerű feltárását, holott a falusi papoknak nem kis szerepe volt abban, hogy híveik zöme nem vált a nemzetszocialista eszmék követőjévé.

Vonyó József cikke a szentistváni állameszme két világháború közötti szerepét és jelentőségét veszi vizsgálat alá. Az egyes pártok különféleképpen képzelték el a hazai nemzetiségekkel — köztük elsősorban a németekkel — való bánásmódot, a velük kapcsolatos törvényhozást. A Magyar Élet Pártja a nemzettestbe akarta olvasztani őket, míg a fajvédők dühödten támadták minden megmozdulásukat. A velük kapcsolatos, viszonylag kiegyensúlyozott politikát azonban alaposan felborította Hitler hatalomra jutása. Revíziós külpolitikáját viszont Magyarország csak a németek hathatós segítségével valósíthatta meg. Nem csoda hát, sőt törvényszerű, hogy az első és még inkább a második bécsi döntés után a hitleri Németország külpolitikai törekvéseinek — ha nem is feltétel nélküli — szolgálatába állt.

Nyilvánvalóan merő véletlen, hogy Tilkovszky Loránt tanulmánya a magyarországi németek lakta községek elemi népoktatásáról egy kötetben jelent meg Spiegel-Schmidt cikkével. A kettő szerencsésen egészíti ki egymást. A szerző volt az első, aki hazai németjeink újkori történetével behatóan foglalkozott. Az ő és a mellette felnövő történésznemzedék kutatása nyomán világosan áll előttünk az a kényszerpálya, melyen haladniuk lehetett és kellett. Hogy számos forrás áll még rendelkezésünkre, azt éppen a szerző tanulmánya bizonyítja. A katolikus elemi iskolák két világháború közötti működésének mikéntjét a legfelsőbb vezetés: a püspöki kar és a hercegprímás iratanyagának bevonásával világítja meg. Egyértelmű, hogy a mindinkább németbarát állami elképzelésekkel a katolikus egyház szemben állott és híveinek véleményét, magatartását képviselte, amikor ellenállt a túlzott követeléseknek. A VKM — német nyomásra — egyre több ún. A típusú elemi iskolát kívánt létesíteni, illetve a B és C típusúakat ilyenekre átalakítani. A hercegprímás elgondolása azonban nem egyezett meg a minisztériuméval és egyértelműen leszögezte, hogy a püspöki kar nem tűr semmiféle beleszólást ebbe a kérdésbe. Véleményét akkor is fenntartotta, amikor egyre keményebb hangú leveleket kapott az egymást váltó miniszterektől. A katolikus egyház egyrészt az elemi iskolák feletti egyeduralmát féltette, másrészt árgus szemekkel figyelte más egyházak (református, evangélikus) ezzel a kérdéssel kapcsolatos magatartását. A falusi papok tényfeltáró jelentéseiből tiszta képe volt a többi nemzetiség magatartásáról és világosan látta, hogy a németeknek adott engedmények csak haragot és ellenállást válthatnak ki belőlük. A német nyelven oktató tanítók felkészületlenségét is jobban látta a VKM tisztviselőinél. A püspöki kar magatartásában benne van az a ki nem mondott felismerés is, hogy a bolsevikok istentagadása és a német nemzetszocialisták „újpogánysága" között nincs lényeges különbség. Állásfoglalását elsősorban ez motiválta.

Mindannyian jól tudjuk, hogy az 1945 utáni Magyarországon a nemzetiségi kérdés hivatalos megítélése több változáson ment keresztül, de hogy mikor és miként történt, az csak Füzes Miklós közleményéből vált világossá. A legkorábbi éveket (1944–1948) közismerten a lenini „automatizmus" elmélete uralta. Lenin szerint a nemzetiségek a szocialista-kommunista államokban automatikusan felszívódnak, a velük való foglalkozás hátráltatja a folyamatot. A való élet azonban minduntalan rácáfolt az elméletre, így a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja kénytelen volt szembenézni a tényekkel. A KB úgy vélte megoldani a tornyosuló gondokat, hogy megengedte a nemzetiségi nyelvoktatást, ugyanakkor kész volt együttműködni az egymás után életre hívott nemzetiségi szövetségekkel. 1969 és 1989 között kisebb engedményeket tett a nemzetiségeknek, melyek azonban messze nem oldották meg a kérdést. A szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy törvények és lehetőségek, szavak és tettek messze nem fedik egymást. Az igazi elrendezés még várat magára.

Őszintén reméljük, hogy a nehezedő anyagi gondok ellenére továbbra is megjelenik a magyar történetkutatást rendkívül jól, hiányt pótlóan kiegészítő Ungarn-Jahrbuch.

Kőhegyi Mihály

PULSZKY FERENC (1814–1897) EMLÉKÉRE

Szerk. Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia, Tóthné Mészáros Lívia
MTA Művészeti Gyűjtemény, Bp., 1997. 195 o.
FERENC PULSZKY (1814–1897) MEMORIAL EXHIBITION

Pulszky Ferenc a reformkor, a szabadságharc, és az emigráció kiemelkedő politikusának közéleti tevékenysége — elsősorban önéletírásának (*Életem és korom.* legutóbbi kiad.: Bp., 1958) köszönhetően — széles körben ismert. Nem kevésbé fontos személye a magyar régészet és művészettörténet számára. Tudományos életútja az amatőr műgyűjtőből szakemberré, a nemzeti gyűjtemény vezetőjévé válást mutatja, aki gondolkodásmódjában egyszerre tudott nemzeti és egyetemes maradni. Eperjesi otthonuk falából — első felfedezéseként — a korábbi tulajdonos, a Caraffa generális által kivégzett Christoph Zimmermann nevét kaparta elő, kezdőpontként innen eredeztette önéletrajzában a múlt iránti érdeklődését — a végpont: munka közben a Nemzeti Múzeumban érte a halál.

Az 1997-ben rendezett kiállítás kétnyelvű (magyar—angol) katalógusa több szerző tollából mutatja be Pulszky sokirányú tevékenységét. Kötetnyitó tanulmányában *Csorba László* (Pulszky Ferenc életútja) vázolja politikai és közéleti pályafutását. Bemutatja a poliglott, sokféle hatást befogadó környezetbe születő fiatal életének alakulását. Tizenötévesen nagybátyja, a szabadkőműves Fejérváry Gábor odaköltözött hozzájuk Eperjesre, magával hozta nevezetes régiséggyűjteményét, s kezébe vette a fiú neveltetését, megismertette vele a kor legújabb filozófiai és társadalomelméleti gondolatait, s bevezette őt a hazai műértők és tudósok köreibe. Felsőfokú jogi tanulmányait követően, Pulszky német- és olaszországi tanulmányutakra indul, megismerkedik Bécs, München, Verona, Firenze, Róma és Pompeji emlékeivel. E hatások után kapcsolódott be az itthoni politizálásba, majd lett a forradalomban Eszterházy Pál herceg államtitkára. 1849 januárjában Krakkóba, majd Londonba utazott, később utóbbi tartózkodását hivatalossá is tették. (Távozásának okai ismeretlenek, Csorba László szerint a zűrzavar okozta pánik volt a legfőbb indok.) Londonban a társasági élet kedvence lett, befolyását a magyar ügy népszerűsítésére fordította, a Kütahyába internált Kossuth érdekében is fellépett, s később előkészítette annak amerikai útját. A mentalitásbeli és politikai ellentétek aztán a két politikus szakításához vezettek. Említésre méltó első felesége, Walter Terézia segítsége férje támogatásában. A hazatérő Pulszky 1869-től a Nemzeti Múzeum igazgatója, több társaság aktív tagja, külföldön is elismert szakértő; az 1886-ban megalakuló szabadkőműves páholy nagymestere. A politikai életben a Tisza Kálmán vonalával való szembehelyezkedése azt eredményezte, hogy akkor sem védte meg a hatalom, ha kulturális vagy tudományos ügyben állt ki. Ellentmondásosként értékelhető veje, Hampel József karrierjének ápolása és több, személyes ügyben való döntése is. 1894-től vált meg a Múzeum igazgatásától, de halálig aktívan dolgozott.

Kabdebó Tamás, akinek több cikke és kötete is megjelent Pulszky emigrációs tevékenységéről, összefoglalójában azt állapítja meg róla, hogy jó fellépése mellett realista, liberális jellegű politizálása szerzett támogatókat a magyar ügynek Angliában. Korábbi tudományos kapcsolatait is felhasználva jöhettek létre a magyarságot pártoló szervezetek a szigetországban. Jól nyomon követhető Kabdebó

elemzésében, hogy a körülmények változásával hogyan alakult Pulszky politikai állásfoglalása, hogyan jutott el (Kossuthtal szemben) Deák támogatásáig.

Szilágyi János György „Ismerem helyemet" (A másik Pulszky életrajz) című tanulmánya a politikai karrier mellett, az alcímnek megfelelően Pulszky tudományos életének történetét írja meg. Hangsúlyozza Fejérváry szerepét az ifjú Pulszkynak az antik művészet iránti érdeklődésének kialakításában, aki lakását a Parthenon frízek másolatával díszíttette és aki úttörő módon az ókor fogalmát tágabban értelmezve beleértette abba a közel- és távol-keleti régiségeket is. Fennmaradt számadáskönyvek adnak tájékoztatást az európai gyűjtőutak vásárlásairól, ahová egyre inkább az unokaöccs is társául szegődött. Nemcsak szakmai, hanem gyűjtői tanácsokkal gazdagabban tér vissza Pulszky ezekről az utakról, és ő készíti el a gyűjtemény katalógusát is. Fejérváry 1851-es halála után a gyűjtemény unokaöccsére szállt, aki után Angliába küldték ki a kollekciót. Kevéssé ismert, hogy Pulszky, miután bejáratos lett a British Museumba és ott szakértelmét felismerve múzeum- és kiállítás-szervezési előadás megtartására kérték fel, bírálta az akkori rendezési koncepciójukat, és javasolta, hogy — saját és Fejérváry elképzelésének megfelelően — terjesszék ki a gyűjtést az ókori keleti (egyiptomi, asszír, perzsa) és indiai tárgyakra is. Felvetette, hogy amennyiben szükséges, eredeti tárgyak helyett gipszmásolatokat alkalmazzanak, és a gyűjtemények bemutatásakor egységes rendező elv alakuljon ki, mert így csak „látjuk a műemlékeket, de nem értjük őket". Figyelemmel kísérte a muzeológia, a régészet és a művészettörténet legújabb eredményeit, a Fejérváry-gyűjteményből kiállítást rendezett a londoni Archaeological Institute-ban. Később olaszországi útjain megismerkedett többek között Johannes Overbeck-kel, aki a pompeji ásatások vezetője és monográfusa volt. Firenzében szándékozott letelepedni, de végül, felesége tragikus halálát követően, hazatért. Gyűjteményét, miután kiállította itthon, felajánlotta megvételre a British Museum-nak. Az MTA-n való teljes kiállítás után a MNM meg szerette volna vásárolni közadakozásból a gyűjteményt. Pulszky elutasította a felvetést, mert szerinte kevesen látogatták meg a kiállítást, s a közadakozást nem tartotta helyes útnak. Néhány hazai vonatkozású tárgyat és szakkönyveit az Akadémiának ajándékozta, de a gyűjtemény nagy részét végül egy londoni cégen keresztül értékesítette (bár két tárgyat visszavásárolt). A döntés pontos indítékai máig nem ismertek.

.Báró Eötvös Józsefhez fűződő barátsága segítette abban, hogy 1869-ben (Henszlmann Imrével szemben) ő lett a MNM vezetője, bár nem ez volt a perdöntő. Most lehetősége nyílott, hogy korábban Londonban kifejtett elveit a gyakorlatban is megvalósítsa. Gyűjtőből közgyűjtemény vezetője lett, néhány tárgytól eltekintve maradék műkincseitől is megvált. A múzeumban Hampel és Römer Flóris támogatták, a közvélemény megnyerése azonban több erőfeszítést igényelt. Pulszky mindvégig publikáló szakember maradt, régészeti közlései máig forrásértékűek, megállapításai közül jónéhány megállja ma is a helyét. Munkásságára a *Magyarország archaeologiája* c. monumentális munkával tette fel a koronát. Szilágyi János György fejezetének végén értékeli a gyűjtemény egészét és bemutatja az arra vonatkozó írott forrásokat is.

Egy — korábbi tulajdonosa nyomán — Grimani-kancsónak nevezett görög bronzedény és egy Imhotep-szobor volt az, melyet Pulszky visszavásárolt gyűjteményéből. Az utóbbi emlék a tárgya *Török László* tanulmányának (Egy ókori egyiptomi bölcs utazásai. A Fejérváry—Pulszky gyűjtemény Imhotep szobra), mely Pulszkyhoz való kerülése előtt a párizsi St. Denis-i kincstárban volt, onnan 1798-ban került Alexandre Lenoirhoz, akit a Konvent bízott meg az elkobzott egyházi és magángyűjteményekből szerzett kincsek tárolására létrehozott múzeum vezetésével. Ő azonban nemcsak igazgató, hanem műgyűjtő is volt, a szobor így „került" saját kollekciójába. Fejérváry 1840 körül szerezhette meg gyűjteményébe a tárgyat. Az olvasó félisten szobrának a gyűjteménybe való kerülése a század közepi, az egyiptomi régiségek és kultúra iránti növekvő érdeklődést is mutatja. Pulszky maga is kifejtette véleményét egy 1857-es kötetben az egyiptomi művészetről, melyben az evolucionista elmélet hatásaival is találkozunk (Pulszky számos alkalommal találkozott Darwinnal 1854 előtt).

A kötet két következő — sajnos rövid — cikke közül az első, *Kovács Tibor* tollából (Néhány szó Pulszky Ferenc ősrégészeti munkáiról) a korabeli szaktudomány állásához mérve értékeli munkásságát. Noha a források állandó gyors növekedése miatt a régészet következtetései gyorsan avulnak, a rézkorral és a keltákkal foglalkozó munkáit ma is úgy értékeli, mint amelyek az első jelentős összefoglalások a magyarhoni régészetben. *Marosi Ernő* Pulszky szemléletét és művészetfelfogását jellemzi Bizáncról alkotott felfogása kapcsán (Az óságbarát múzeumigazgató. Pulszky és Bizánc művészete). Ifjúkori álmára, a keleti utazására, melyről útibeszámolókban számolt be, 61 éves korában került sor, amikor már szavait idézve: „egész Európa kiábrándult philhellén eszményeiből, mivel az új helléneknek nem Pericles Athenje, hanem Constantin Byzancza lebegett szemeik előtt."

Szentesi Edit cikkében (Josef Daniel Böhm Parthenon-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban) a példátlan gyűjtemény elhelyezési körülményeit írja le. Több terem pompeji módra volt kifestve, a gyűjtemény és könyvtár fő helyiségét az athéni Parthenon-frízek másolatai díszítették. Ezeket Joseph Daniel Böhm, egy felvidéki származású szobrász római gipszmásolatok alapján készítette, az eperjesi házba való beépítésük pontos ideje nem ismert. Böhm nemcsak alkotóként, hanem mint Fejérváry és unokaöccse szakmai tanácsadójaként is fontos: 1844-es római útjukon tanulta meg tőle Pulszky többek között azt, hogy hogyan lehet az antik gemmák közül az eredetieket kiválasztani (ami angliai tartózkodása során szerzett neki tekintélyt). A műtárgymásolatokon keresztül képet kaphatunk a reliefek iránti, a múlt század elején megnövekedett érdeklődés hátteréről. A tanulmány tájékoztat a hasonló műalkotásokról és közli az eredeti frízek és a másolatok konkordancia jegyzékét is.

Kötetzáró cikkében *Horváth Hilda* (Pulszky Ferenc és az iparművészeti mozgalmak) azt a gyűjtőmunkát mutatja be, melynek végeredménye egy reprezentatív gyűjtemény, az Iparművészeti Múzeum megalapítása lett 1874-ben (önálló épületbe 1877-ben költözött). Ebben nemcsak ő, hanem fia, Károly is jelentős szerepet vállalt. Az első főigazgató, Ráth György már korábban szoros (bár írott forrásokkal, elszámolásokkal nehezen dokumentálható) kapcsolatban állt Pulszkyval, mint gyűjtőtárs, gemmagyűjteménye a kollekció egészének értékesítésekor Ráthhoz került (ami a második világháborúban jórészt megsemmisült).

A kötet közli *Cs. Lengyel Beatrix* összeállításában a Pulszky családfát, majd színes táblákon a kiállítás tárgyait. Elsőként a festményeken, grafikákon és fényképeken fellelhető arcképeket és eseményeket, ahol Pulszky mellett többek között feleségére és a kor politikusaira vonatkozó ábrázolások találhatók. Másodjára a rajzokon megörökített műtárgyak következnek. Egyrészről ide tartozik a Liber Antiquitatis, a Fejérváry által 1842-ben fiatal bécsi mesterekkel a gyűjteményéről készíttetett akvarell-sorozat albuma, mely mára egyetlen forrásunk sok eltűnt vagy a világban szétszóródott kincsre vonatkozóan; másrészről Varsányi János múlt századi rajzai. (Döbbenetes, hogy az előbbi albumhoz tartozó lapok még 1949 (!) után is tűntek el — ezekre a kitűnő leírás szerzője Szilágyi J. Gy. még emlékszik.) Harmadsorban emléktárgyak következnek, köztük Pulszky születésnapjaira kapott tárgyak.

A kötet egy kivételével tartalmazza az összes közlemény és a katalógus angol fordítását (Szentesi E. cikkének csak összefoglalását). A szép kiállítású könyv a magyar historiográfia, régészet és művészettörténet nagy nyeresége; több tudományág kutatói számára alapvető fontosságú. Példaként szolgálhat hasonló témájú kiadványok számára: itt a színvonalas belső tartalomhoz a külső igényesség is társult.

Lengvári István

Bősze Sándor

„AZ EGYESÜLETI ÉLET A POLGÁRI SZABADSÁG..."

Somogy megye egyesületei a dualizmus korában

Somogyi Almanach 53. szám

Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1997. 258 o.

Az 1980-as években élénkült meg a társadalmi önszerveződés múltja iránt a történeti érdeklődés. Kovalcsik József 1987-ben tette közzé háromkötetes összefoglaló munkáját (*A kultúra csarnokai*) és egyre-másra láttak napvilágot helyi feldolgozások is. Csupán a dunántúli régiót tekintve elég utalni Márfi Attila pécsi és Baranya megyét illető, Kerecsényi Edit nagykanizsai, valamint Hudi József Veszprém megyei kutatásaira. Rajtuk kívül megemlíthetjük Brunda Gusztáv Nógrád megyei vagy Bezdán Sándor és Hajdú Géza korábbi hódmezővásárhelyi vizsgálódásait. Nem jár tehát Bősze Sándor teljesen járatlan úton, amikor megyei monográfiában dolgozza fel a témát.

A könyv hét fejezetre oszlik, ehhez járul a levéltári és könyvészeti források jegyzéke, valamint az 1868–1918 között a megyében alakult egyesületek katasztere; a könyvet végül személy- és földrajzi névmutató zárja. A szerző elsőként igyekszik meghatározni az egyesület fogalmát, majd röviden szól az egyesületkutatás szempontjából hasznosítható forrásokról. Ezt követően rekonstruálja az egyesület-alakítások Somogy megyei kronológiáját és térbeli rendjét, jellemzi az egyletek tagságát és gazdasági működésüket. Eddig végig általánosságban szólt az egyesületekről, a VI. fejezetben

viszont egyenként mutatja be az általa *nyolc* kategóriába osztott szervezeteket. Ez a könyv legterjedelmesebb (a főszöveg mintegy felét alkotja), s egyúttal tartalmában is talán a legfontosabb része. A könyv összegzésében Bősze a civil társadalomként ható egyesületeket ebbéli funkciójukban mutatja be.

Az egész munkát meghatározza, hogy milyen fogalmat alkot magának a szerző a dualizmus kori egyesületről. Ha megpróbáljuk rekapitulálni Bősze fogalmi kiindulópontját, azt a következő rövid megállapításba foglalhatjuk. Egyesületnek tekinthető az a belsőleg autonóm szervezet, amely hatóságilag engedélyezett (és általa kontrollált) non-profit tevékenységet fejt ki. Az ilyen szervezet nem gyakorol hatósági jogokat, ám közvetítőként közreműködhet (ami azonban létének nem előfeltétele) az állam (bármilyen hatóság) és a társadalom (adott társadalmi csoport) között. Végül: az elsősorban nem politikai célokra életre hívott, ámbár érdekvédelemre alkalmas egyletek adott közigazgatási határok között fejtik ki működésüket, de azon kívül is létesíthetnek fiókszervezeteket.

Ez a definíció általában megfelelőnek tűnik, noha persze nem tökéletes. A későbbiekben utalok majd a meghatározás néhány problémájára. Bősze Sándor regionális feltáró munkáját döntően levéltári adatokra építette: a megyei és a kaposvári törvényhatóságok vezető szerveinek és tisztségviselőinek (főispán, alispán, polgármester, főszolgabíró) az iratait, a csekély számban fennmaradt egyesületi fondokat, illetve a Belügyminisztériumi Levéltár egyesületi dossziéit aknázta ki bizonnyal maradéktalanul. S e téren a szerző úttörő munkát végzett. Hiszen az egyesület-kutatás eddig jószerivel a publikált statisztikák (Vargha Gyula, Dobrovits Sándor), illetőleg sajtóforrások és az alapszabályok alapján dolgozott. A felettébb hiányosan fennmaradt archivális anyag kiaknázása viszont azzal biztat, hogy a korábbiaknál reálisabb kép alkotható a dualizmus kori egyletekről. Nézzünk néhány példát.

Közismert, hogy az egyesületek azonosítása mindig nagy nehézségeket okoz, hiszen a szervezetek egy része tényleges (vagy jóváhagyott) alapszabály nélkül működött és ezért nem is került be a statisztikákba. Vagy: éppen ellenkezőleg, a már megszűnt, már nem működő egyesületek névleg továbbra is felbukkantak e forrásokban. Az ebből adódó torzulásokat a levéltári dokumentáció segítségével csökkenteni lehet, ha teljes kiküszöbölésük nem is lehetséges. Bősze Sándor maga is számos példát hoz könyvében arra, hogy alapszabály nélkül működtek a megyében társadalmi egyletek, és nemegyszer dokumentálja, hogy az egyesületi statisztika mennyire megbízhatatlanul tudósít az egyesületi élet valóságos tényeiről. Csupán egy példát idézve: „A *György* Aladár által összeállított (könyvtár – Gy. G.) statisztika mindössze egy könyvtárat jelzett Somogyban. A valóságban viszont ekkor 7 somogyi egyesület rendelkezett kis könyvtárral" (133 o.). S erre az eredményre a szerző az alispáni iratok áttanulmányozása révén jutott.

A megye egyesületeinek alakulását időrendben és térbelileg vizsgálva Bősze megállapítja, hogy a dualizmus korában 709 egyesület jött létre a megye határai között. S miközben az egyesületek egyenletesen szétszóródtak a törvényhatóság egész területén, ugyanakkor az alapítási hullám a századvég és a századelő két évtizedében tetőzött. Ebben egyébként Somogy megye híven követte az országos mintát. A jelenséget a szerző azzal magyarázza, hogy a megyét ekkoriban érte el a modern gazdasági fejlődés. Úgy vélem, ennél konkrétabban is megfogalmazható az a társadalmi háttér, amely (Somogyban is) fellendítette az egyesületi életet. Könyve egyik helyén kortárs főszolgabírói véleményt idéz a tabi járás pangó egyesületi életével kapcsolatban, mely szerint az, hogy a „társadalmi élet e járásban úgyszólván hiányzik, ennek oka egyrészt az, hogy az úgynevezett közép osztály tellyesen hiányzik. . . " (127 o.). A főszolgabíró, megítélésem szerint, rátapintott a lényegre: az egyesületek iránt elsősorban a polgárosodó középosztály támaszt igényt akkor is, ha, természetesen, rajta kívül más társadalmi rétegek szintén előszeretettel élnek az önszerveződés lehetőségével. Nem véletlen, hogy a polgárság társadalomtörténeti megközelítése során újabban mindenhol kitüntetett témává lettek az egyesületek: úgy tűnik, a modern polgárság éppen az egyesületi önszerveződéssel teremtette meg és tette szilárddá saját identitását.

S így van ez akkor is, ha egyébként a szerző joggal hangsúlyozza, hogy adott egyesület rendszerint egynél több társadalmi csoport tagjait vonzotta magához. „Számos olyan kör létezett, ahol nemcsak az iparosok és a földművesek, a munkások és a polgárok szerepeltek egy taglistán, hanem a nagybirtokosok is." Az alföldi egyesületekhez képest a Dél-Dunántúlon ugyanakkor „gyengébb volt a társadalmi rétegenkénti elkülönülés" (57 o.) – szól kijelentése. Az adatok hiánya miatt csak egyes szervezetek vagy szervezet-típusok (fürdőegyesületek) tagságáról adhatott Bősze pontos leírást. Nóvumként hat megállapítása, mely szerint az egyesületek zömében a tagság becsült száma legföljebb 20–50 fő között mozgott. Ez az adat számottevően eltér attól, amit Reisz László a Vargha-féle 1878-as egyesületi statisztika alapján konstatált. Hiszen ez utóbbi értelmében az egyleten-

kénti átlagos létszám 100 és 200 között váltakozott. Kár, hogy Bősze Sándor nem vetette egybe saját becsült adatát a forgalomban lévő és az övétől eltérő adatokkal, így arra sem kerített sort, hogy magyarázatot találjon az észrevehető különbségre.

Rövid, ám érdekes fejezet ad képet az egyesületek gazdálkodásáról. Különösen fontos a szerző azon tézise, hogy a tagdíjhátralék szinte „egyesületi állandónak" tekinthető, lévén, hogy annyira gyakori jelenség a korban. S újdonságszámba megy annak megállapítása is, hogy ezek a formailag non-profit szervezetek bevételeik növelése végett olykor még a nyerészkedéstől sem riadtak vissza. Így a tőkéjüket időnként értékpapírba fektették, vagy kamat ellenében kölcsönöket nyújtottak saját tagjaiknak, esetleg bizonyos rendezvényeiket belépti díjhoz kötötték. Papházi Tibor újabban megjelent könyve a 19–20. századi közegészségügyi társadalmi egyesületekről az egyleti gazdálkodás statisztikai forrásbázison nyugvó kimerítő elemzésével szolgál, melyet jó szívvel ajánlhatok mindenki figyelmébe, akit a kérdés alaposabban érdekel.

Eddig általában esett szó a Somogy megyei egyesületekről, a könyv következő szerkezeti részében, az egyes szervezetek típusonkénti áttekintése során viszont a szervezetek alakítását és működtetését Bősze Sándor konkrétan taglalja. Az alapszabályba foglalt tevékenység alapján kerít sort az egyletek kategorizálására és végül kilenc egyesületi típust különít el. A tevékenység jellege, ezt még ő maga is elismeri, nem teremt rá lehetőséget, hogy vegytiszta típusokat hozzon létre. Sok tehát a bizonytalanság azt illetően, hogy megfelelő kategóriába osztotta-e be az egyes szervezeteket. Ám nem is ez itt a fő gond, hanem, hogy az egyesületek osztályozását nem célszerű egyetlen ismérv alapján megoldani. Társadalomtörténeti szempontból több haszonnal járt volna például, ha a tagság társadalmi hovatartozása szerint is elvégzi a klasszifikációt és ehhez pótlólagosan hozzárendeli a tevékenység alapszabályból ismert jellegét. Így ugyanis jól elválasztható lett volna mondjuk az alsóbb rétegek inkább karitatív és/vagy önművelő, valamint a közép- és felsőbb rétegek jobbára csak szociabilitást elősegítő önszerveződési gyakorlata.

Más szempontok is felvethetők azonban, közülük itt most kettőt említek meg. Döntő kérdés, hogy mi a társadalmi egyesület formai — jogi — ismérve. Az egyik, a szerző által is kellően méltányolt formai kívánalom, hogy a szervezet nem tölthet be állami, vagy hatósági szerepkört. Valójában az élet ebben a tekintetben is jóval ellentmondásosabb, mint a tudósi okoskodás. Bősze Sándor könyvében is szó esik nemegy olyan egyesülettípusról (tanítóegyletek, népnevelési egyletek stb.), melyek kifejezetten állami kezdeményezésre alakultak azzal a céllal, hogy hatóságiként meghatározott feladatokat lássanak el. Őriné Fodor Márta az ilyen „félállami" egyesületek egész körét azonosította. Egyik típusuk arra szolgált, hogy az állam rajtuk keresztül szervezze meg bizonyos közfeladatok végzését: különféle megkötéseket írt számukra elő az alapszabály megfogalmazása során, s egyúttal felruházta őket közhatalmi jogosítványokkal is, ami csorbította az önkéntes tagság elvét. Másik típusuk esetében a hatósági függés enyhébb formát öltött ugyan, de kétségtelenül fennállt; így ugyanazok a személyek töltötték be a közigazgatási (állami) vezető posztokat, mint akik az egyesület vezető pozícióit is elfoglalták. S persze ezeknek az egyesületeknek az anyagi létét is nagymértékben vagy kizárólagos módon az állam biztosította. Végül harmadik típusukat azok az állam mint tulajdonos által magánegyesülések formájában alapított vállalkozások, szövetkezetek alkották, melyek úgyszintén bő teret adtak az állami akarat társadalmi érvényesülésének. A teljes értékű civil szerveződések, valamint a félállamiság imént említett megjelenési formái azonban Bősze más elven nyugvó osztályozása folytán teljesen összekeveredtek egymással. S ez kétségkívül veszteség, mivel az egyesületek között ebből a szempontból is érdemi különbségek mutatkoztak.

Végül: szintúgy kulcskérdésnek számít, hogy a civil társadalom letéteményeseként szemlélt társadalmi egyesületek politikán kívüli célokat tűztek maguk elé, vagyis nem politikai szervezetekként jöttek létre. Erre kötelezték őket egyébként az 1870-es évek első felében velük kapcsolatban alkotott jogszabályok (miniszteri rendeletek) is, melyek értelmében a társadalmi egyesület normatíve nem politikai társulás. Az egyesületi alapszabályok megfogalmazóinak ezért elsőrendű kötelessége és egyúttal kifejezett önérdeke volt, hogy még a látszatát is elkerüljék bármiféle politikai célzatosságnak. Így volt ez minden olyan esetben is, amikor a létesíteni óhajtott egylet valójában politikai célok szolgálatában állt. Mindezt azért kell külön is hangsúlyozni, mert Bősze nem igazán teszi világossá könyvében, hogy a politikai egyesület fogalma — legalábbis 1873 után — jogi lehetetlenség. Igaz, a korban a politikai párt gyakorta egybemosódott a társaskör, vagyis a társadalmi egyesület fogalmával, noha a gyakorlatban a politikai és a társas egyleti funkció mindig világosan elvált egymástól. Mint Szabó Dániel rámutat, korabeli értelmezés szerint a kormánypárt az 1880-as években átmenetet képezett a társaskör (vagyis az egyesület) és a parlament (vagyis a politikai állam) között. A párt azon tagjai, akik alsóházi és főrendiházi tagságukból következően tagjai voltak

a pártfrakciónak, politikai szervezetként használták a pártklubot; azok számára viszont, akik nem tartoztak a pártfrakcióhoz, a pártklub „csak társasági szórakozási hely, politikai társalgó és az aktív politizálást előkészítő alkalom. Sokan politikai iskolának is nevezik" (Történelmi Szemle, 1992. 3–4. sz. 206.). Ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy a Szabadelvű Párt pusztán egy a társadalmi egyesületek sorában.

Ha tényleges jogi különbség választotta el egymástól az egyletet és a politikai pártot, akkor milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán *politikai egyesületről*. A kérdést illetően már Szabó Dániel sem teljesen következetes. Imént idézett tanulmányában annak alapján beszél külön politikai egyletekről, hogy egyes szervezetek nevében megjelent valamelyik párt neve vagy meghatározó jelszava. S ilyen szervezetből a dualizmus egész időszakában szerinte 812-öt számolhatunk össze. Bősze Sándor vakon követi Szabó Dánielt, amikor egyedi típusként kezeli a politikai egyesületeket, mondván: „Az 1867 utáni magyar politikai irányzatok nem alakítottak modern értelemben vett pártokat, hanem — sokszor társadalmi rétegek, illetve gazdasági rétegérdekek szerint tagolódott — egyesületekre támaszkodtak. " (96. o.) Majd ezeket a „háttér" szervezeteket minősíti politikai egyesületeknek.

Nemcsak azért aggályos eljárása, mert jogi értelemben a politikai egyesület fogalma talányosan hat (akkor mitől civil társadalom az egyesületek világa?), hanem azért is, mert a politizáló egyesületek egész garmadája marad ki ily módon az ebbe a típusba sorolt szervezetek sorából. Az alsó rétegek önszerveződéséhez a *kulturális-népnevelési* és a *segélyző* egyletek adták a század végén a legmegfelelőbb civil társadalmi kereteket. Ugyanakkor igen gyakori tapasztalat, hogy a mondott egyesületek könnyen átpolitizálódtak. Az alföldi agrárproletár *olvasókörök*, kvázi-politikai szervezetekként, például gyorsan alkalmassá váltak az 1890-es években heves tömegmozgalmak kirobbantására, a politikai mobilizáció feladatának a betöltésére. Rendszerint éppen olyan társadalmi csoportok használták fel a civil szerveződés eme intézményét politikai céljaik elérésére, amelyek nem vagy felettébb hiányosan rendelkeztek politikai jogokkal (választójoggal). Bősze osztályozási sémája azonban ezeket a szervezeteket lényegében kizárja a „politikai egyesület" fogalmából. S ezzel számomra kétségessé teszi, van-e egyáltalán bármilyen értelme politikai egyesületekről mint külön típusról beszélni.

Nem feladatom ennek a fogas kérdésnek a megnyugtató megoldása. Inkább csak elégedetlenségemnek adtam hangot a politikai, valamint a civil társadalmi szervezetek elkülönülésének és alkalmankénti összefonódásának a mostaninál árnyaltabb megragadása végett. Az eddig említettek mellett külön alfejezetekben mutatja be Bősze a *gazdasági*, a *szakmai*, a *társasági*, az ún. *közhasznú*, valamint a *sportegyesületeket*.

Az egyesületekhez mintegy az antropológia szemszögéből közelít a szerző könyve VII. fejezetében, ahol az egyletek főbb szocializációs mechanizmusait rekonstruálja. Ez a könyv egyik legsikerültebb, kétségkívül legeredetibb része, amely nem a mű gondolatmenetének végére, hanem éppenséggel annak elejére, például az V. fejezet utáni részére kívánkozott volna. Arról esik ugyanis benne szó, hogy mitől igazán civil társadalmi képződmény az egyesület, tehát milyen társadalmi tapasztalatokhoz juthattak hozzá azok, akik ilyesfajta önszerveződésre vállalkoztak.

Bősze Sándor alapos egyesülettörténeti monográfiája tanúsítja, hogy egy aktuális témát lokális szinten is fel lehet úgy dolgozni, hogy abból általánosan érvényes tudás származzék. Ami dícséretnek sem utolsó.

Gyáni Gábor

K. N. Tarnovszkij

MELKAJA PROMISLENNOSZTY ROSSZII V KONCE XIX – NACSALE XX V.

Moszkva, Izd. Nauka, 1995. 269 o.

AZ OROSZ KISIPAR A XIX. SZÁZAD VÉGÉN – A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A szerző nagy levéltári és publikált forrásanyagon először nyújt átfogó képet a téma történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusairól, ill. a kormányzat, a zemsztvók és a falusi kisiparosok törekvéseiről. Forrásaiban meghatározók az akkori SZUTA Történeti Intézete Történeti Földrajzi Intézetében talált kútfők, amelyek alapján pl. 21 táblázatát készítette és ezekből megbíz-

ható következtetésekre juthatott. Tarnovszkij joggal tartja igen fontosnak a zemsztvo-statisztikákat. Ugyanakkor helyesen mutat rá az archív források egyes értelmezési problémáira, így arra, hogy kit tekintettek falusi kisiparosnak az akkori statisztikákban; mivel ez módosítja az adatokat. Valóban igen fontosak a Földművelési és az Állami Javak Minisztériumának, a Földbirtokrendezési és Földművelési Főhivatal Statisztikai Részlegének kiadványai (amelyekben a mindenkori kormánypolitika is tükröződik), a kisiparosok összorosz kongresszusainak (1902, 1910 és 1913) anyagai.

Sajnos a monografikus kutatásokban Tarnovszkij szerint a strukturális és nem a történeti földrajzi megközelítés kapott helyet; így a falusi kisipar területi lokalizációjának meghatározására kevésbé, vagy csak korrekciókkal használhatók. Az 1897-es összeírásnál lényegesebb a századfordulótól az 1910-es évek végéig végzett kutatás a falusi iparosok számáról és elhelyezkedéséről Oroszország európai része 40 kormányzóságában, amit A. A. Ribnyikov 1922-es művében használt is (lásd az 1. táblázatot: 27–29. o.). Tarnovszkijnak igaza van, hogy a címbeli kérdéskört elsősorban a történeti földrajz felől kell megközelíteni (amit eddig nem tettek meg), mivel így lehet tisztázni a falusi kisipari területek típusait, evolúciójukat és szervezeteik jellegét, elhelyezkedésüket az állami gazdasági szabályozásban. Ribnyikov 2. táblázatában fontosnak véljük az ezer falusira eső iparosok számát és összlétszámukat (30. o.), ti. ezeket kiegészítve a Főhivatal Statisztikai Részlege 1914 és 1918 közti adataival már kartografálhatók a kisipari körzethatárok. Ezzel kapcsolatban a szerző joggal figyelmeztet a városi és a falusi ipar történeti-kulturális hagyományok szerinti különválasztására. A három fő európai orosz centrumot (Moszkvát, Nyizsnyij Novgorodot és Pétervárt) jellegében is elválasztja egymástól pl. a tradíció, a kereslet (az elsőnél városi, a másodiknál falusi), ami megkönnyíti a kisipari övezetek elkülönítését és elemzését.

A forradalom előtti Oroszország kisiparának elhelyezkedési és szerkezeti problémáival összefüggésben Tarnovszkij (több kormányzóságot, néhol a százezres nagyságrendet elérő iparos tömeget, a legfőbb iparágakat és technikai, munkamegosztási fejlődési sajátosságaikat, a késztermék- és a nyersanyagpiaccal való kapcsolatukat stb.) a különböző ipari szerveződési formákhoz (a manufaktúrák egyes fajtáihoz, a gyárakhoz), valamint a kereskedelmi, az uzsora- és az ipari tőkéhez való viszonyukat, ill. mindezeknek a falusi iparban játszott szerepét tartja szem előtt és így alakítja ki az övezeteket. Ezek: az északi, az északnyugati, az északkeleti és a központi ipari körzet. Mindegyik bemutatására és elemzésére ilyen terjedelmi keretben nem vállalkozhatunk. Kiemelnénk azonban, hogy északon megfigyelhető mind a kereskedelmi tőkével való kapcsolat, mind az iparosok szövetkezése. Az északnyugati körzet iparágai (a fa-, a bőr- és a fazekasipar) a helyi paraszti szükségletet elégítették ki és nem váltak országos jelentőségűvé. Az északkeleti övezet (a vjatkai, a permi és a kazányi kormányzóságok) fémfeldolgozásának alakulása összefüggött az urali bányászati-kohászati válsággal, központi zónájában a primitív technológiájú bútorgyártás mellett megjelentek a fejlettebb technikát és bérmunkát alkalmazó szétszórt manufaktúrák is. A központi ipari körzetben volt a legtöbb kisiparos és a legnagyobb az áruválaszték. Két nagy zónája Moszkva és Nyizsnyij Novgorod irányában terült el. Ugyanakkor a technológiai fejlesztésekre nem volt pénz, a zemsztvók segítsége a félfeudális orosz agrárrendszer válságakor a földesurak érdekét szolgálta és a paraszti termelők így függésbe kerültek. Egyes körzetek nagyipari kapcsolatai szorosabbak (pl. a tulaié), míg másoké (így a nyizsegorody-muromié) lazábbak voltak. Az egész körzetre vonatkozóan a fém-, a bőripar és a hálószövés volt a legjellemzőbb, bizonyos gépesítéssel, bérmunkával. Moszkva környékén három összorosz jelentőségű kisipari ágazatot kell kiemelnünk: a játékkészítést, az ikonfestést és a csipkeverést. Az itteni szétszórt manufaktúrákban (lásd a 16. táblázatot) 15–23%-ban bérmunkát is alkalmaztak (104–105. o.). Tarnovszkij a kisiparosok szövetkezési módszerei közül kiemeli a kereskedelmi, az ipari tőkével és a zemsztvókkal és a kormányzattal összefonódókat, amelyek aztán sokszor épp a nagyipar felé való elmozdulást jelentettek.

Fontosnak ítéljük az alapkategóriák (az övezetek, körzetek és központok) tartalmának tisztázását. Az evolúció bemutatását a helyi piacra termelő földműves településektől, a szétszórt manufaktúrákkal, növekvő bérmunkával és munkamegosztással bíró övezeteken át a gyári termelésig. A kisiparban a kereskedelmi tőke a szerző szerint főleg a pauperizálódást mozdította elő. A kiutat a kistermelők az új típusú szövetkezésben látták. Tarnovszkij jól látja, hogy a manufaktúrák válsága az egész orosz gazdasági-társadalmi rendszer krízisének egyik eleme. Az agrárválság megoldásában a kormányzat közvetlenül érdekelt volt, ezért kezdett bele a paraszti kisipar modernizálására irányuló politikába.

III. Sándor 1888 tavaszán államtanácsi és miniszteri javaslatokra a Pénzügyminisztérium és az Állami Javak Minisztériuma hatáskörébe utalta a paraszti kisiparról való gondoskodást, amit költségvetési pénzátutalásokkal képzeltek el és növelni akarták a kisipar valós helyzetét feltáró

kutatásokat is. Gyorsan megmutatkoztak azonban az előbbieket akadályozó tényezők. Főleg az anyagi eszközök szűkössége, a kormányzati ágazati tevékenység összehangolatlansága és a zemsztvóknak a tehetetlensége. A kisipart vizsgáló statisztikai tevékenység azonban szélesedett. Pl. az 1892 és 1915 közti kisüzemi tevékenységet elemző, 11 tervezett kötetből 1900-ig hatot sikerült kiadni. 1902-ben megjelent N. V. Ponomarjov Az oroszországi kisipar c. összefoglaló munkája, az addigi empirikus kutatások alapján. Növekedett a tanműhely- és az iskolahálózat és rájöttek, hogy a segélyügyekben is helyi szinten a legcélszerűbb dönteni. Csakhogy hamar kiderült, hogy a zemsztvók a kormány és a kistermelők közti közvetítő feladatukat nem tudják eredményesen ellátni. Így a kormányzatnak az 1888 és 1902 közti időszakot (az 1917-ig tartó 29 évből 14-et, azaz kb. a felét) mintegy a következő reformintézkedésekre való hosszú, kényszerű felkészülésként kellett értékelnie, ami a népművelés, a hitelnyújtás, az infrastruktúra bizonyos fejlődésével alapot teremthetett a kisüzemi termelés javulását szolgáló további intézkedésekhez.

Az 1905–1907. évi polgári demokratikus forradalom eseményei felhívták a figyelmet az agrárkérdés megoldásának elodázhatatlanságára. A kormányférfiak közül A. V. Krivosein (a Földrendezési és Földművelési Főhivatal vezetője) és A. M. Terne (a Mezőgazdasági és Statisztikai Osztály vezető titkos tanácsosa) mutatott rá, hogy az agrárkérdés és a paraszti kisipar helyzete szoros kapcsolatban áll, és az utóbbi javítása 1909-ben (lásd a sztolipini reformokat) nemcsak a falusi ipari kisárutermelés anyagi megsegítésén, hanem a két kérdéskör komplex intézkedésekkel való együttes megközelítésén alapul. Ilyen pl. a paraszti életszínvonal emelése, a földínség megoldása, a zemsztvók bevonása a paraszti ipari tevékenység szervezeti (a nyersanyaggal való ellátás, a termékek előállítása és értékesítése stb.) és technológiai fejlesztésébe. Látták azt is, hogy az évszázados szokások miatt ez hosszú folyamat lesz. Fontos kiemelnünk a helyi körülményeknek megfelelő megoldásokat és Krivoseinék tevékenysége fő irányait. A vezetők aláhúzták a földművelés és a falusi ipar problémáinak békés rendezése és az agronómiai segítség szükségességét. A századfordulón nőttek a kisipari kölcsönök (a permi banknál: 17. tábl. : 169. o.). Gyarapodtak és tökéletesedtek az ún. instruktori iskolák. A kisipar modernizálására múzeumok, bemutató műhelyek jöttek létre. Tarnovszkij szerint mindez a porosz típusú agrárkapitalizmus, ill. a kisipar vonatkozásában a földesúri-polgári evolúció keretébe illeszthető. Erre utal a kisipari irányítási szervezet (a kormány és a zemsztvók kivételes szerepe, bizalmatlanságuk a paraszti szerveződések iránt) és annak működési mechanizmusa. Megjegyezzük, hogy a fentieket a történészek egy része eltérően ítéli meg. Tarnovszkij azt elismeri, hogy a korlátozott modernizációs tapasztalatokat a kisárutermelők a világháború idején hasznosíthatták.

Az első világháború korában a kisipari szerveződések technológiailag is erősödtek és a nagyüzemek állandó ügyfeleivé váltak. Fejlődésük azonban nem belső dinamikájukból, hanem a különböző kormányzati támogatásokból eredt. Így a szerző szerint államkapitalista kényszeregyesülésekké váltak és 1916 elejétől bekapcsolódtak az államilag szabályozott haditermelésbe. Elszakadásuk a kereskedelmi és hiteltőkétől termelési, pénzügyi stb. vonalon egyaránt az állam aktív közreműködésével ment végbe. Az orosz állam ebben a küzdelemben gazdaságon kívüli és adminisztratív eszközöket is alkalmazott. A szabályozó mechanizmusba való bekerülést az ország elmaradottsága, a háborús és mobilizációs körülmények miatt a szerző nem tekinti egyértelmű sikernek. Ugyanígy kedvezőtlennek ítéli, hogy a kisipar irányításában mindenképp a zemsztvóknak biztosítottak elsőbbséget. Valójában az állam saját érdekből és a kisárutermelőknek politikai-gazdasági ügyeiktől való távoltartása miatt lépett fel egyes tőkecsoportok ellen és kezdett bele a reformokba. Tarnovszkij jól érzékeli, hogy a kisipari szövetkezésekhez épp pl. a jellemzett szabályozási intézmények kiiktatása kellett volna.

A szerző egészében kitűnő képet ad a manufakturális fejlődési szakasz jellegzetességeiről, a nagyiparba való „átnövés" útjairól, a modernizációs kurzus szakaszairól, aspektusairól és ellentmondásairól. Ma már, főleg néhány társadalomtörténeti kitétele ugyan vitatható, de ez nem csökkenti érdemeit pl. a primér források bevonásában az orosz kisipari fejlődési trendek magyarázatakor, vagy az ipari statisztikának és kartográfiának a kisipartörténettel való újszerű összekapcsolásában.

Kurunczi Jenő

Gergely Jenő

A KATOLIKUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1919–1945

Budapest, 1997. ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék. 400 o.

Gergely Jenő egyháztörténész professzortól már-már megszoktuk, hogy — némi túlzással — éves rendszerességgel, kiegyensúlyozott színvonalon, könyvnyi terjedelemben is feldolgozza legfrissebb kutatási eredményeit. Ez a könyve azonban más, mint az „évesek".

Más azért, mert olyan átfogóan elemzi az 1919 és 1945 közötti katolikus egyház történetét, amelyhez hasonlót — de nem ugyanazt — csak *Csizmadia Andor* elévülhetetlen munkája: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban* (Bp., 1966.) adott. A monográfia kiérlelt és érdekfeszítő esszenciája mindannak a tudásnak, ismeretanyagnak és szemléletmódnak, amit a szerző két évtizednyi kutatómunkája alatt felhalmozott. Nem véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tudós testülete 1998-ban ezt a munkát Akadémiai Díjban részesítette.

Az éppen 400 oldalas könyv nyolc nagyobb fejezetre és egy függelékszerű egységre oszlik. Ez utóbbi nem csupán a — mértékkel használt, de igen korrekt — jegyzeteket és a szakirodalmat sorolja fel, hanem a római pápák, az apostoli nunciusok és szentszéki követek, a vallás- és közoktatásügyi miniszterek, illetve a VKM egyházakkal foglalkozó osztályvezetőinek, továbbá az egyházmegyék és apostoli kormányzóságok ordináriusainak archontológiáját is tartalmazza – átvéve a szerző 1996-ban megjelentetett adattárából. A jegyzetapparátusból kiderül — s ez újfent a mű alaposságát igazolja —, hogy a szerző a világi levéltárak iratanyagát az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött dokumentumokkal kontrollálta.

A szerző már csak közelsége miatt is izgalmas korszakot vizsgál.

Az induló esztendő feltételeit két súlyos megrázkódtatás határozza meg a katolikus egyház szempontjából. Az egyik még a múlt század végére visszanyúló egyházpolitika, amely megszülte a polgári kori liberális törvényeket a kötelező polgári házasságról, a vegyes vallású házasságokban, illetve a házasságon kívül született gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről, valamint az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánításáról. S bár a katolikus egyház hivatalosan csak 1848-ig élvezte az államegyház kiváltságos helyzetét, a gyakorlatban — a felekezetközi (interkonfesszionális) és az államot érintő vallási ügyekben — tovább élt kivételes vezető szerepe.

A másik katartikus megrázkódtatás az I. világháború és annak következményei voltak. Az ország megcsonkításának tragikus élményén túl az egyház újkori történetében először szembesült egy egyház- és vallásellenes kormányzattal. 1919. június elejéig csak a katolikus egyháztól kb. 630 ezer katasztrális hold földbirtokot, továbbá 72 millió korona készpénzt, valamint az alapítványok 123 millió korona tőkéjét vették zár alá.

E negyedszázad meghatározó folyamata, hogy az 1890-es évek végétől kezdődően, az újkonzervativizmus részeként kibontakozott az ún. katolikus reneszánsz vagy megújhodás, s tartott egészen az 1940-es évek végéig. Ennek a megújhodásnak a belső tartalma a hitélet megélénkülése és elmélyülése volt.

A magyarországi katolikus egyház vizsgálata a magyar–szentszéki kapcsolatok bemutatásával indul. Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt — bár a hazai egyház nem olvadt bele valamiféle összbirodalmi katolikus egyházba — az Apostoli Szentszék csak a bécsi udvarba küldte követét. A Monarchia formális megszűnése után már a Károlyi-kormány diplomáciai kapcsolatot akart létesíteni a Vatikánnal. Az erőfeszítések végül is a trianoni békeszerződést követően érlelték be gyümölcsüket: 1920. július 26-án hivatalosan is megnyílt a szentszéki magyar követség.

Gergely Jenő lépésről lépésre bemutatja és értékeli a diplomáciai kapcsolatok felvételének körülményeit, az érintkezés formáit, kereteit.

A szerző részletesen foglalkozik a legbonyolultabbnak számító főkegyúri jog — hangsúlyozottan a főpapkinevezés — problematikájával. A probléma lényege az, hogy a király nélküli, ám református államfővel igazgatott királyságban hogyan működik ez a jogosítvány. A kérdésre eltérően válaszolt a Szentszék és a magyar állam. Gergely Jenő bemutatja, hogy az elvarratlan közjogi kérdések dacára is hogyan sikerült megoldást találni. Az intesa semplice (egyszerű megállapodás) elnevezésű 1927-es dokumentum a vatikáni diplomácia pragmatikus eszközének bizonyult, hiszen olajozottan működött egészen 1945-ig.

A második fejezet a katolikus egyház szervezetét és kormányzatát mutatja be térképpel és táblázattal illusztrálva, majd a következő szakasz az állam, az egyház és a politika hármasát elemzi.

A Horthy-korszakban az egyházi személyek több helyet foglaltak el a törvényhozásban, az állam végrehajtó szerveiben és intézményeiben, mint a liberális konzervatív időszakban. Izgalmas végigkövetni a lelkipásztorkodás és a politikai szerepvállalás konfliktusát: a felsőházban hivatalánál fogva, a képviselőházban politikai párt révén az 1927–44 közötti törvényhozási ciklusokban 25–34 közötti számban foglaltak helyet katolikus főpapok vagy papok. A Vatikán egyáltalán nem kedvelte a politizáló papokat, akiknek döntései nem egyszer könnyűnek találtattak. Felelősségüket csak növelte az adott történelmi kor, amellyel az egyház(ak) élete és önismerete szempontjából új és hosszú időszak kezdődött.

Ugyanis bizonyos értelemben vízválasztónak tekinthetjük az 1938–1944-es éveket, mert a katolikus egyház (is) ekkor ismételten került olyan nehéz erkölcsi dilemmák, választási alternatívák közötti döntésekkel szembe, amelyekben igen nehéz volt eligazodni, a helyes és keresztény lelkiismerettel összeillő választ megadni. A határvonal pedig azért húzható meg 1938–1944 között, mert ezek a megpróbáltatások és döntési kényszerek a zsidótörvényekkel, az országnak 1941-ben a nemzetiszocialista Németország oldalán való háborúba lépésével, illetve az ezekkel párhuzamos autoritárius, majd 1944-ben a legsötétebb totalitarizmusba torkolló eseményekkel indultak el. A szerző jó arányérzékkel építi fel ezen évek elemzését, a hivatalos konzervatív egyházi vélemények mellett bemutatja a „reformnemzedék" útkereséseit is.

A monográfia eddigi tartalma is szinkronban állt a szerző azon bevezető gondolataival, miszerint őt elsődlegesen a történetileg is megragadható és nyomon kísérhető „látható" egyház foglalkoztatta, amely a mindenkori adott társadalom szerves része. Éppen ezért nem elsősorban az egyházon belüli lelki, liturgikus vagy dogmatikai kérdéseket állította munkája középpontjába, hanem azokat a problémákat, amelyek az egyház *társadalmi-intézményi* jellegéből eredtek. Erre a „munkahipotézisre" az *Egyház és társadalom* címet viselő negyedik fejezet is rímel. A szerző itt azt vizsgálja, hogy milyen szerepet töltöttek be az egyház intézményei és az általa vezetett vagy inspirált társadalmi és kulturális mozgalmak, egyesületek a korabeli magyar államban és társadalomban. A felvázolt kép egy színes, mozgalmas és eleven katolikus társadalom képe. A kötet következő három egysége — a szerzetesrendek, a hitélet (hitbuzgalom), valamint az egyházi iskolák, tudomány, műveltség — számos vonatkozásban szervesen összetartoznak, s az összekötő kapocs közöttük elsősorban a férfi és női szerzetesek működése.

Az egyházmegyés papságot a hitoktatás és evangelizáció munkájában a háború végéig közel tízezer férfi és női szerzetes támogatta. A 180 férfi és 450 női szerzetesház a közvetlen evangelizálásnak kiindulópontjai, sokszor nagy hatósugárral bíró állomásai voltak.

Mivel a katolikus iskolák legnagyobb részében férfi vagy női szerzetesek tanítottak, ezért a tanulók nemcsak elsőrangú oktatásban, hanem komoly vallásos nevelésben is részesültek.

Szerzetesrendek, hitbuzgalmi egyesületek, egyházmegyei zsinatok, lelkigyakorlatok, népmissziók, hitszónokok és igehirdetők jellemzik a hitélet elmélyülését és intezívvé válását. Érdekes színfolt a „szakirányú" lelkipásztorkodás bemutatása: az 1920-as évektől kezdett kiépülni a katolikus bányalelkészi hálózat.

Elismerően ír a szerző az egyház kultúrateremtő és ismeretközvetítő szerepéről, a katolikus iskolák átfogó rendszeréről, a katolikus sajtóról. Sík Sándor véleményét osztva leszögezi, hogy a kultúrát, a műveltséget és a tudományt nem lehet „gettósítani", felekezeti szempontok szerint kihasítani a nemzeti kultúra egészéből.

A befejező, nyolcadik fejezet az egyház gazdasági helyzetét — javadalmait, jövedelmeit és terheit — mutatja be. Tartalmából eredően ez a kötet „legszárazabb" része, hiszen itt adatok sokaságával lehet csak igazolni az állításokat. Mint például azt, hogy a legnagyobb földbirtokkal a katolikus egyház rendelkezett, s ez a kiváltságos helyzete 1945-ig megmaradt. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai felmérés szerint a vallás- és tanulmányi alap birtokaival együtt 2 266 749 kataszteri holdja volt. (Ugyanekkor a görögkeleti egyház 123 745, az evangélikus egyház 71 623, a református egyház 165 062, az unitárius egyház 15 193, az izraelita felekezet pedig csupán 1099 kataszteri holddal bírt.) Az egyházi javadalmasok nem rendelkeztek szabadon birtokaikkal, afelett a főkegyúr (király) vagy a kegyúr vagyonfelügyeletet gyakorolt. A szerző nemcsak ezeket az ismertebb adatokat közli, hanem olyan kevésbé feltárt információkat is megoszt az olvasóval, mint például az egyház bankérdekeltségei vagy az egyházi uradalmak gazdálkodása.

A monográfia áttekinthető, alapos és mégsem terjengős összefoglalása az 1919 és 1945 közötti katolikus egyház történetének. Kitűnő kézikönyv, helye a legfontosabb munkákat tároló könyvtári szabadpolcon van. Nemcsak a hozzáértő tudósoknak szól, hanem az érdeklődő nagyközönségnek is, hiszen a szerző nem volt rest az alapfogalmakat — pl. szerzetesség, regula, nuncius stb. —

megmagyarázni. Az összefüggések magyarázata nem tudálékos, mert Gergely Jenő igényes stílussal és közérthetően fogalmaz.

A recenzenstől elvárják, hogy ne csak dicsérjen. Ezúttal nem könnyű ennek az elvárásnak eleget tenni, az elmaraszta1ó észrevételek csak „kákacsomók", és csak a kiadói munkára vonatkoznak. A táblázatok fejléce és tartalmi része összemosódik, mert tipográfiailag nem válnak élesen szét egymástól. A több oldalra is áthúzódó táblázatokat (283–288., 292–293. o.) célszerű lett volna nem egymással szembe helyezni, hanem balról jobbra haladva folytatólagossá tenni, hiszen így csak a könyv állandó forgatásával lehet azonos csoportba tartozó adatsorokat összevetni, ami nyilvánvalóan nehézkessé teszi azt. Tördelési hibára gyanakszunk a 89. oldalon található táblázatnál, ahol indokolatlanul ismétlődik a fejléc az adatsorok egyharmadánál. Az egyébként gondos szerkesztői munka ellenére is maradt néhány betűhiba, szerencsére nem új értelmes szót alkotva.

S végül nemcsak a recenzens, hanem minden jószándékú ember elgondolkodhat: milyen igény van ma a tudományos munkákra, ha ezt a kitűnő művet mindennemű kiadói kockázat nélkül, csak az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az OTKA támogatásával lehetett megjelentetni mindösszesen 650 példányban? Vagy helyesebb, ha szomorkodás helyett inkább örülünk: ha áldozatok árán is, de a tudományos szakmunkák jelen lehetnek a könyvpiacon?

Balogh Margit

Fülöp Mihály – Sipos Péter

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A XX. SZÁZADBAN

Aula Kiadó Kft., 1998. 456 o.

A 20. század magyar külpolitikájának a rendszerváltozásig történő áttekintése elismerésre méltó vállalkozása Fülöp Mihálynak és Sipos Péternek. Munkájuk értékét növeli azon sikerrel megvalósított szándékuk is, hogy egy hiányt pótló, új szemléletű tankönyvet adjanak a téma iránt érdeklődő egyetemi hallgatóság kezébe. A szerzők sikeres munkálkodása nyomán a 20. század magyar külpolitikájáról kialakított kép igen meggyőző, alapjaiban tárják fel azon tényezőket, melyek összetevőjeként kialakuló folyamatok a korszak külpolitikáját eredményezték. Üdvözlendő a szerzőknek azon sikeresen megoldott törekvése, hogy a történettudomány újabb eredményeit érvényre juttatva megszabadítsák a történetet az elmúlt évtizedekben a külpolitika történettel kapcsolatos aktuálpolitikai és ideológiai elvárásoknak megfelelően létrejött, részeiben máig is rögzült nézetektől. Habár a munka jellegénél fogva elsősorban a korszak gazdag külpolitikai eseménytörténetét kívánják az olvasó kezébe adni, a szerzők az események ok-okozati összefüggéseinek elmélyültebb bemutatására és elemzésére, több helyütt a szereplők rövid, de igen találó jellemzésére is súlyt helyeznek. Amikor a sikeres vállalkozás elismerésétől indíttatva a recenzens kötelességének érzi, hogy a terjedelmes munka anyagában válogatva felhívja az olvasó figyelmét annak néhány általa különösen fontosnak és sikeresnek vélt részletére és erényére, nem mulaszthatja el, hogy megossza a szerzőkkel gondolatait, melyek megfontolása alkalmasint hozzájárulhat a kialakított összkép még teljesebbé tételéhez.

Igen jónak és meggyőzőnek mondható a Monarchia első világháborúhoz vezető válságának sok szempontú megközelítése. Vezetésének tehetetlensége, a birodalom kereteit feszegető problémák megoldásának elmaradása nyomán bekövetkezett ellehetetlenülése, a külső támadás veszélye, szükségszerűen vezetett annak széteséséhez, magával sodorva a magyar királyságot is. A területi integritását a Monarchia meglétéhez kötő, nemzetiségeivel egyezkedni nem képes ország a háborús vereséget követő összeomláskor védtelenné vált az antant hatalmak támogatásával kialakuló szomszédos nemzeti államoknak csak részben indokolt területi követeléseivel szemben, ami a trianoni békéhez, az ország felaprózásához vezetett. A Versailles-i békerendszer részét képező trianoni béke kialakításához vezető folyamat bemutatása, az antant hatalmak és a velük szövetséges kisállamok közötti korábbi szerződéseken nyugvó, az érdekazonosságaik mellett ellentéteiktől sem mentes, de mindenképpen a magyar érdekek teljes mellőzésével történő egyezkedések, több oldalról történő bemetszése, ilyen széles spektrumú beállítása, ez ideig szinte egyedülálló a szakirodalomban. A megkötött béke kibékíthetetlen ellentétet szült legyőzött és győztesek között, mely a jövőre nézve a kölcsönös engedményeken nyugvó kompromisszum készség teljes hiányát is megalapozta. A magyar kormányoknak a béke nyomán kialakult bel- és külpolitikai helyzet következményeinek megváltoztatására irányuló bármilyen politikai és katonai elképzelése beláthatatlan ideig kudarcra volt

ítélve. Ezért külpolitikájuk vezérlő elvévé vált, hogy a nagyhatalmak békediktátuma kizárólag csak az abban érdekelt hatalmak támogatásának elnyerése révén lesz megváltoztatható.

A magyar kormány a békeszerződés 1920. június 4-i aláírását követően még lehetőnek tartotta, hogy a külpolitikai körülmények szerencsés összejátszása esetén az antant hatalmaknak felajánlott katonai segítség a területi határozványok megváltoztatásához vezethet. A lengyelek megsegítésében és az esetleges csehszlovák zavargások leverésében való remélt közreműködés sikertelenségének Sipos Péter általi bemutatása kiegészítendő lenne az előző akciókhoz kapcsolódó „Árpád" és „Ébredés", valamint a „Virradat" hadműveleti tervek megemlítése is. Utóbbi a nemzeti hadseregnek a román hadsereg kommunista izgatás nyomán bekövetkező szétesésével, Románia bolsevizálásának kísérletével számolt. Ezen katonai akciók végrehajtásának lehetőségét volt hivatva biztosítani a kormányzónak a hadsereg határon túli alkalmazásához jogosítványt adó 1920. XVII. tc 2. §., valamint a békeszerződés előírásait meghaladó létszámú katonai erők leszerelésének halogatása. Ez okból a szerződés 1920. június 4-i aláírását és november 15-i nemzetgyűlési elfogadását követő becikkelyezését és kihirdetését 1921. július 26-ig a nemzetközi tiltakozások dacára sem hajtották végre. Csak ezt követően, 1921 novemberében született meg az 1921. XLIX. törvény a békeszerződés előírta zsoldos hadseregről, melynek életbeléptetését, megint csak a külföld tiltakozásától kísérve, 1922 májusáig húzták. Ez alkalmat adott a meglévő felszerelés mind nagyobb részének elrejtésére is.

A elmondottak kapcsán a recenzens szükségesnek látja, hogy hangot adjon egy többé-kevésbé a munka egészére vonatkozó hiányérzetének. A mindenkori kormányok külpolitikája nem választható el katonapolitikájuktól. A külpolitika fogalmazza meg a katonai vezetés számára a stratégiai célokat, melyek meghatározzák az annak megvalósítását lehetővé tevő katonapolitika irányát. Ezzel összhangban fogalmazódnak meg a vezérkarok tervei, illetve az azok végrehajtásához szükséges cselekvési programok. Mindez közvetlenül visszahathat a külpolitikára, ösztönözheti vagy fékezheti és rossz irányba terelheti a politikai folyamatokat. Ez utóbbi hatás egyes katonai vezetők egyéni elképzelései vagy túlbuzgósága nyomán néha a kelleténél is jobban érvényesülhet. Ebből következőleg a külpolitikai történések és azok elemzései a katonapolitikai utalások révén teljesednek ki. Szerzőink, különösen az 1945-ig terjedő fejezetekben, csak néhányszor, s akkor sem a dolog súlyának megfelelően veszik ezt figyelembe. A magyar hadtörténetírásnak a korszak katonapolitikájáról publikálásra került eredményeinek alaposabb figyelembe vétele, az azokra történő utalások, teljesebbé tette volna a külpolitikai folyamatok kibontását.

A külpolitika vitelét természetesen a külügyminiszter által irányított minisztérium apparátusa biztosította. Felépítésének, működésének, személyzetének bemutatása Sipos Péter kitűnő ötlete volt. A hivatal szervezetének, funkcionálásának felrajzolása mellett helyére teszi ezt a sikertelen magyar külpolitika közreműködőjeként a múltban egységesen megbírált és igaztalanul elmarasztalt testületet. Rövid és találó jellemzését adja a magyar diplomáciai kar legismertebb, az eseményekben szerepet játsszó figuráinak. Mint hivatásos és felkészült külügyéreket, széles európai kitekintésük, hosszú diplomáciai szolgálatuk során szerzett gyakorlatuk, zömükben megóvta őket az egyoldalú politikai elkötelezettségek fenntartás nélküli támogatásától, a szélsőséges megnyilvánulásoktól s azok hatásától, mérsékelt irányban igyekeztek befolyásolni a magyar külpolitikát. Legtöbbjük háború alatti szerepe pozitív, közvetítésükkel jött létre a kapcsolat a szövetségesekkel, s az általuk közvetített üzenetek, s ezekhez kapcsolódó javaslataik a realitások figyelembe vételét ajánlották a magyar vezetésnek. Szerepüket és viselkedésüket igazolta a német megszállás utáni viselkedésük. Igen találóak a külügyminiszterekről készített, a bársonyszékig vezető pályájukat és miniszteri tevékenységüket felölelő rövid portrék is. Tevékenységüket meghatározóan befolyásolta a külpolitikát mindig figyelemmel kísérő, akaratát a legfontosabb döntéseknél érvényesítő kormányzó. Magát katonai vezetőitől befolyásolni hagyva, külpolitikai kérdésekben gyakran hozta kellemetlen helyzetbe miniszterelnökét és vele külügyminiszterét.

A húszas évek Bethlen István vezérelte sikeres konszolidációját követő olasz orientációjú külpolitikai nyitás lehetőségeket ígért a revíziós szándékait immár nyíltan megvalló magyar politika számára. A római egyezménnyel megalapozott együttműködés várható hatását, a remélt politikai és katonai támogatás mértékét az amúgy óvatos Bethlen is túlértékelte, amikor már a harmincas évek elején sem tartotta kizártnak a területi revíziót. Az olasz közeledés, ezen belül az 1927-ben megkezdett, a honvédség fejlesztésének alapjait lerakni hivatott s nem utolsósorban a sokoldalú olasz támogatásra is számító titkos fegyverkezési program, azonnal kiváltotta a kisantant ellenállását. Megújították államközi szerződéseiket, amit vezérkaraik közti megállapodások követtek a Magyarország elleni együttes fellépés miként jéről. A magyar politikának azonnal tapasztalnia kellett

a harmincas évek közepéig kísértő veszélyt, hogy egy balkáni olasz katonai akció kiváltotta együttes kisantant fellépés esetén az olasz hadsereg aligha lesz abban a helyzetben, hogy a konfliktusba szükségképpen belekeveredő tehetetlen magyar honvédség segítségére legyen. Rőder tábornok, a magyar vezérkar főnöke, már 1929-ben szükségesnek tartotta mérsékletre inteni a túlzottan optimista magyar politikusokat. Egy meggondolatlan lépés katasztrófális helyzetbe hozhatja a védtelen országot. A harmincas évek közepének a szerző által is említett vezérkari elemzései változatlanul védtelennek tartották a magyar határokat a sokszoros túlerőben lévő, az országot egymás közt hadműveleti és megszállási zónákra felosztó kisantant csapatok összevont támadásával szemben. Egy ilyen akciót nem az olasz szövetséges, hanem csak a Népszövetség közbeavatkozása állíthat meg. Az olasz politikában és hadseregben való teljes csalódása, a kiszolgáltatottság és tehetetlenség érzése, a revízió ügyének egyhelyben topogása, a hadsereg vezetőit óhatatlanul a hódító terveit azonnal dinamikus fegyverkezéssel alátámasztó Németország felé orientálta, amely erősítheti a magyar politika hozzá közel álló törekvéseit.

A Franciaország hathatós támogatását élvező kisantant államok katonai fenyegetéseinek kivédéséhez, illetve revíziós igényei megvalósításához a meglévő és megbízhatatlannak bizonyuló Olaszország mellé egy megfelelő támogatásra kész szövetséges megnyerése eminens célja volt a harmincas évek közepe magyar külpolitikájának. Ennek az európai politika változásaitól befolyásolt és szűk határok közt mozgó, kényszerpálya felé mutató törekvésnek a folyamatát nagy probléma érzékenységgel és lényeglátással, eseményekkel és adatokkal gazdagon alátámasztva kíséri végig a szerző. Ennek igazolásaként hosszasan lehetne sorolni az egyes részkérdéseket, azok találó elemzését, azonban a rencenzió terjedelmi korlátai miatt csupán a Marseille-i merényletet követő események leírására irányítanám rá az olvasó figyelmét, példaként egy sokat és nem mindig elfogultságoktól mentesen beállított sokat vitatott kérdés objektív kezelésére. Az olasz politika közép-kelet-európai befolyásának térvesztésével párhuzamosan játszódott le Franciaország kisantant befolyásának elbizonytalanodása is. A katonai jelenlétet a térségben megvalósítani képtelen Franciaország nem tudta megőrizni hadállásait a térségben előretörő náci Németországgal szemben, ami a kisantant egységének bomlásához vezetett. Megemlítendő lett volna a szövegben a német előretörés kivédését szolgáló, a Szovjetunió bevonásával történő keleti biztonsági blokk létrehozása érdekében kifejtett francia erőfeszítések kudarca. Az 1935 tavaszán megkötött francia- csehszlovák–szovjet szerződésekhez nem csatlakozott Románia és Jugoszlávia, ami utat nyitott a német behatolásnak, s a kisantant egységének fellazulásához, Csehszlovákia elszigetelődéséhez vezetett. A magyar külpolitika elégedettséggel szemlélte ugyan a fenyegető francia kísérlet sikertelenségét, ugyanakkor kétségek között tartotta Németország Romániával szembeni, a magyar revíziós érdekek ellenében megnyilvánuló politikája.

Az 1935–1938 közötti évek politikájában az ország teljes német elkötelezettsége kibontakozásának vagyunk tanúi. Az óvatos magyar külpolitika kísérlet a nyugati hatalmak reagálásának kipuhatolására az esetre, ha az ország tovább ménetel a német úton, érdektelenséggel találkozott részükről. Nem vezetett eredményre a megosztott kisantant államokhoz való közeledés sem, mely kétoldalú tárgyalások révén remélt megoldást a legfeszítőbb kérdésekre. Mindez Németországnak a Kánya-féle külpolitikával szembeni fenyegető reagálását váltották ki. A kormány feladta fenntartásait s engedett az egyértelmű német orientációt követelők nyomásának. Teret adott a hadsereg Horthy által is támogatott követelésének: azonnal meg kell kezdeni a máris megkésett újrafelfegyverzést. A magyar–német együttműködés elmélyítését követelő Rátz Jenő tábornok, a vezérkar főnöke, nemcsak a háború közeledtére hívta fel a figyelmet, melyből a revíziót követelő Magyarország ki nem maradhat, hanem szükségesnek tartotta rámutatni arra a veszélyre is, ami akkor következne be, ha Németország ellenségként jelenne meg határunkon. Rőder honvédelmi miniszternek küldött értékelésében azt is kifejtette, hogy az újrafelfegyverzési program bejelentés nélküli megkezdése a német és olasz politikától támogatva nem vívná ki sem a nyugati hatalmak, sem pedig a kisantant tiltakozáson túli ellenállást. A győri program meghirdetése Rátzot igazolta.

A könyv erényei között tartandó számon annak a magyar történeti irodalomban nóvumnak számító ténynek a kimondása, hogy a brit kormány helyeselte az első bécsi döntést, melynek meghozatalában nem kívánt részt venni, a német–olasz kormányra bízva azt. Ezt a számára később kellemetlenné vált állásfoglalást a brit kormány természetesen elfelejtette s azzal nem kívánt azonosulni. A döntés a háború utáni megítélés eredményeként, mint kizárólag Német- és Olaszország önkényes ítélete került elbírálásra és szerepel a történeti irodalomban. Ezt támasztotta alá, hogy német részről a döntést kizárólag maguknak tulajdonítva, annak eredményét általuk Magyarországnak juttatott adományként állították be. Az Imrédy-kormány és a hadsereg a korábbi pasz-

szivitás miatt szemrehányást tevő Hitlertől és a magyar szélsőjobbtól elmarasztalva valóban lekötelezettnek érezte magát, ami szorosabb együttműködésre indította. Azonban légből kapottnak és semmivel alá nem támaszthatónak kell neveznünk azt az állítást, miszerint a Csehszlovákia elleni együttműködést külpolitikai megfontolások, de a felkészületlenség okán is elutasító magyar katonai vezetők egy csoportja Homlok ezredes révén ajánlatot tett volna az Abwehrnek, hogy egy a Luftwaffe által végrehajtott bombázás révén kényszerítse ki a magyar csatlakozást. Bizton állítható, hogy ilyen ajánlata sem ekkor, sem pedig a későbbiekben sem volt a magyar vezérkarnak. Nem kellene ebből levonni azt a következtetést, hogy a gondolat a későbbiek során sem volt idegen a magyar vezérkartól, s ezzel a kassai bombatámadás egy immár többször megcáfolt verzióját feltámasztani. Ez annál is meglepőbb, mert a szerző a későbbiekben, a háborúba lépést tárgyalva, nem hozza szóba ezt a lehetőséget.

A háborúba sodródás borotvaélén lépkedő Teleki Pál miniszterelnököt 1940 tavaszától az erdélyi revíziónak a nyugati villámháborúban győztes Hitlernek történő további behódolás elkerülésével, ugyanakkor a brit kormány jóindulatának megtartásával történő megvalósíthatósága foglalkoztatta. Ellentéte az erdélyi kérdés megoldását kizárólag a német szövetség és ennek megfelelően a velük való szoros politikai és katonai együttműködéstől váró Werth Henrik tábornokkal, a vezérkar főnökével és a mögötte álló katonai körökkel, drámaivá fokozódott. Sipos Péter kitűnően mutat rá, hogy Teleki külpolitikai manőverei a Horthyra nagy hatással lévő katonák tevékenységének köszönhetően is sikertelenségre voltak ítélve. Ezt aláhúzná annak megemlítése, hogy Werth a miniszterelnök tudta nélkül a nyugati hadjárat megindítása előtt tárgyalásokat kezdett a német vezérkarral a német hadsereg Magyarországon keresztül történő Románia elleni felvonulásának engedélyezéséről és felajánlotta a honvédség közreműködését a megszállásban is, amennyiben az angoloknak a román olajvidéken történő megjelenése a német lépést szükségessé tenné. Mindezt a kormányzónak áprilisban küldött levelével tetőzte, melyben a németekkel való szövetség megkötését és a háborúhoz való csatlakozást sürgette, mint az erdélyi revízió megvalósításának egyetlen módját. Teleki kétségbeesetten kérte Horthytól a politizáló katonák megfékezését. Igen fontos, az erdélyi revízióra és magyar–német kapcsolatok alakulására egyaránt kihatottak a Szovjetunió Romániának átadott ultimátumát követő események. A Besszarábia megszállásakor kialakuló bizonytalan román helyzet, az angol garancia részükről történő felmondása, a román hadseregben eluralkodó zavarok, a mozgósított magyar honvédség esetleges fegyveres akciójának sikerét ígérték. A német kormány azonnal hangot adott ellenérdekeltségének. Hitler július 11-ére Müchenbe kérte a magyar kormányfőt és külügyminiszterét, ahol Ciano jelenlétében nagyon határozottan óvta őket mindenféle önálló és meggondolatlan kezdeményezéstől. A kétoldalú tárgyalásokat ajánlotta, melynek előreláthatható sikertelensége a szándéka szerinti döntőbírói közbeavatkozás lehetőségét ígérte. Ennek a külpolitikát ugyancsak befolyásoló találkozónak az említése minden bizonnyal véletlenül maradt ki az események közül.

Teleki miniszterelnöki tevékenysége miatti egyre súlyosbodó frusztráltságának oka a különben hozzá ragaszkodó Horthy viselkedésében is keresendő, aki annak jószándékára hivatkozva elmarasztalás helyett sorozatosan védte előtte Werthet illetéktelen politikai lépései miatt, és nem állította le annak számára elfogadhatatlan sértő tevékenységét. Teleki a bécsi döntést követően felajánlott lemondásával sem tudott ezen változtatni s a kormányzót jobb belátásra bírni. A fő veszélyt abban látta, hogy a katonáitól befolyásolt Horthy kormányzói jogkörénél fogva előbb-utóbb háborúba sodorhatja az országot, ami végzetes hatással lesz a jövőre nézve. A jugoszláv krízis napjaiban ezt bekövetkezni látta. Tehetetlensége, hogy a területszerzés lehetőségétől megittasult, s a német hadsereggel együttes akció vállalására kész kormányzót nem tudja visszatartani, így a bekövetkezendőket megakadályozni, lelki összeomlásához és öngyilkosságához vezetett.

A kormányzó a katonáktól kapta az indíttatást a szovjet elleni háborúba lépéskor is. Habár a szerző máshol utal a kormányzó domináns szerepére, a hadbalépésnek különben a korábban megszokott tendenciózus beállításokkal szakító tárgyalásakor mégis Bárdossy miniszterelnök szerepére helyezi a fő hangsúlyt. Kiemeli Bárdossy hallatlanul nagy felelősségét a háborúba lépésért, mellőzve Horthyét, aki törvényadta jogán alapuló döntésével mégiscsak elsőszámú felelőse volt a történteknek. A kész helyzet elé állított Bárdossy bármily államférfiúi képesség birtokában is legfeljebb saját és kormánya lemondásával fejezhette volna ki egyet nem értését. Erről azonban szó sem esett a miniszterek között.

Csak a háború menetének megváltozása, a magyar áldozatok nagysága döbbentette rá a kormányzó körül tömörülő kört a német szövetségből való mielőbbi kiválás szükségességére. Az angolszász hatalmak felé való nyitást, a háborúból való kilépést azonban ezen körök is kizárólag

a balkáni partraszállásra, a szövetséges csapatok magyar területen történő megjelenésére alapították. A Németországgal és hadseregével a szakítást különben nem tartották lehetőnek. A feltétlen megadás elvét az országgal szemben maradéktalanul érvényesíteni szándékozó, megjelenése esetén alapvető társadalmi változásokat is előidéző Szovjetunióval semmiféle kapcsolatot nem kívántak létesíteni. Miután az első quebeci konferencián eldőlt, hogy nem lesz balkáni partraszállás s az olasz kiugrás is kudarcot vallott, s egyértelművé lett, hogy Magyarországnak a határai felé egyre gyorsabban közeledő Szovjetunióhoz kell fegyverszüneti kéréssel fordulnia, a magyar kiugrási kísérletek zátonyra futottak. A britek átnyújtotta feltételek teljesítését a kormány nem vállalta. Kállay miniszterelnök az ország szovjet megszállása elkerülésének lehetőségét latolgatta. A szövetségesek cselekvést sürgető, annak elmulasztása esetén a várható baljós következményeket előtáró üzenetei, nem találhattak megértésre a magukat egyre tehetetlenebb helyzetben találó, cselekvésképtelen magyar politikusoknál.

A kiugrási elképzelések szinte nem is érintették a hadsereget A vezérkar főnöke nem tett a balkáni partraszállás elmaradása miatt általa feleslegesnek tartott, csak az azonnali német katonai retorziót kiváltó előkészületeket. Ugyanakkor a magyar kormány tudtán kívül a Wehrmacht elkészítette az ország megszállásának tervét.

A rendszernek és hadseregének a Szovjetuniótól való félelmét meghatározónak kell tekintenünk, amikor az 1944-es német megszállásról és kiugrási lehetőségekről, azok kudarcáról beszélünk. Sipos Péter jól fogja össze ennek az önálló magyar külpolitikát nélkülöző időszaknak a történéseit. A közeledő s az országot elérő front helyzetének alakulása elvileg valóban lehetővé tette volna a háborúból való kiugrás kísérletét, ami nem mentesítette volna ugyan az országot a háború megpróbáltatásaitól, azonban az elszakadást időben megtevő románokkal szemben, minden bizonnyal kedvezőbb megítéléshez juttathatta volna a békekötés során. Sajnálatos, hogy a magyar kiugrás csak a mi lett volna ha kategóriába tartozik. Szembe kell nézni azzal, hogy a hadseregvezetés, a tisztikar, de maguk a csapatok katonái is a propaganda, de a tapasztalatok nyomán is féltek a szovjet hadseregtől, nem akartak fogságba esni, nem látták az átállás lehetőségét. Horthy és szűk köre maga is csak megkésve, bizonytalanul és a csapatoktól elszigetelődve vette fel a kapcsolatot a Szovjetunióval fegyverszüneti szándékával. A kiugrás sikerét ígérő hathatós katonai előkészületek nem történtek. A proklamáció nem beszélt a német csapatokkal történő szembefordulásról. A frontcsapatok csak a rádióból meglepetten értesültek az előkészítetlen proklamációról.

A szovjet csapatoktól való félelem a későbbiekben beigazolódott. A Szovjetunió felszabadító szerepét hirdetve, korábban érinthetetlen volt a szovjet hadsereg magyarországi harcai során elkövetett atrocitásainak, megszálló szerepének felemlegetése. Sipos Péter először vállalkozik rá, hogy egy nagy érdeklődésre számító, monografikus feldolgozásban felvesse és a valóságnak megfelelően tisztázza a kérdést. Aligha kétséges, s a korabeli források is egyértelműen bizonyítják, hogy a szovjet hadsereg igen súlyos és veszteségteljes harcok árán foglalta el Magyarországot. Ennek során a front katonái nem voltak mentesek a lakossággal szembeni erőszaktól, rablásoktól sem. A szovjet parancsnokságok természetesen minden élelmet, nyersanyagot stb. igénybe vettek csapataik számára, ha kellett, a lakosság nélkülözésének kárára is. Munkaerőt szállítottak erőszakkal a Szovjetunióba. Az sem titok ma már, hogy a későbbiekben ipari berendezések és egyéb javak kiszállítására is sor került. Amikor azonban erről szólunk, hangot kell adnunk a Szovjetunió felszabadító szerepének is. A szovjet csapatok a német megszállás alól valóban felszabadították az országot és sok pusztulásra ítélt magyar állampolgár számára meghozták a szabadságot.

A könyv harmadik nagy egysége, zömében Fülöp Mihály munkája, Magyarország szovjet érdekszférában eltöltött 45 évének külpolitikáját vizsgálja a rendszerváltásig. A korszakról meglévő eddigi ismereteinket a külpolitika szemszögéből nézve s az új kutatások eredményeinek felhasználásával kiegészítve rendszerezi, és gondos elemzésekkel tárja fel az olvasó előtt a kulisszák mögötti, a maga idején tagadott történéseket, a Szovjetunió elnyomó hatalma kialakításának és több, mint négy évtizedes fenntartásának hogyanját.

Eddig sem volt sok kétségünk az iránt, hogy a Szovjetunió az általa megszállt és érdekszférájához tartozó országokban, így Magyarországon is, az irányítása és ellenőrzése alatt működő és őt mindenben kiszolgáló rendszer, a proletárdiktatúra erőszakos megteremtésére törekedett. A különbség csak abban volt, hogy a szovjet stratégiai és politikai érdekek a rendszer azonnali vagy késleltetett bevezetését írták-e elő az egyes országokban. Magyarországon a több párti választások engedélyezésével a polgári demokrácia illúzióját teremtették meg, s ennek felszámolásával jutottak el céljukhoz. Ennek az ideiglenes kormány megalakulásától a fordulat évéig tartó folyamatnak külpolitikai hátterét mutatja be a

szerző. A bomlófélben lévő antifasiszta koalíció nyugati tagjai több- kevesebb közönnyel szemlélték a közreműködésükkel kialakult szovjet érdekszférában történteket.

Az események kezdeti magyar szereplői a Moszkvából érkezettek kivételével nem látták vagy nem akartak szembenézni a valódi szovjet szándékokkal mindaddig, míg ennek drasztikus megnyilvánulásait a saját bőrükön nem tapasztalták. Megmosolyogtató az 1944 őszén Moszkvában tárgyaló magyar küldöttség naivitása, akik helyzetüket fel nem ismerve, követelésekkel próbáltak előállni. Helyzetükre csak akkor döbbenhettek rá, mikor a szovjet fél tudtukra adta, vagy vállalják szerepüket, vagy mások lépnek a helyükbe. A fegyverszüneti feltételeket, a határokra vonatkozókat is, a Szovjetunió diktálta. A moszkvai magyar politikusok társaságában szállíttattak Debrecenbe, hogy a kapott utasításoknak megfelelően megalakítsák az ideiglenes nemzetgyűlést, elfogadtassák a fegyverszünetet és megalakítsák az ideiglenes nemzeti kormányt.

A többpárti választások eredményeként megalakult Tildy Zoltán majd Nagy Ferenc kormányok fő külpolitikai tevékenységüknek a békekötés előkészítését tartották. A remélt méltányos békétől az ország belső és nemzetközi helyzetének megszilárdulását s ennek nyomán a szomszédokkal való viszony rendezését várták. A SZEB megszűntére és a szovjet csapatok kivonulására számítottak, mely enyhítheti a Szovjetunió befolyását. A magyar kormányok a bűnbánat gyakorlásával igyekeztek jobb belátásra bírni a szövetséges hatalmakat. Semmiféle közösséget nem vállaltak a múlttal, a Horthy korszak kormányaival s azok tevékenységével. Ennek során mérhetetlenül felnagyították az elkövetett bűnöket Nem vették észre, hogy ezzel az ország kilátásait rontják, többek között a közel sem annyira bűnbánó Romániával szemben, mely ugyan nagy erőkkel vett részt a Szovjetunió elleni háborúban, de időben történő kiugrásával nagy szolgálatot tett a szovjet hadseregnek.

A gondos előkészítés hiábavalónak bizonyult. A legyőzötteket nem kérdezték meg, kihirdették előttük a békediktátumot, ami ellen nem volt fellebbezési lehetőség. Megismétlődött Trianon. A magyar érdekek ezúttal is mellőztettek. Sőt, a nemzetközi helyzet ezt követő megromlása, a hidegháború kezdetével, megindult a támadás a magyar polgári demokrácia ellen.

A párizsi békekötés s külpolitikai körülményeinek eleddig egyedülálló bemutatása teljesebb lett volna, ha a békeszerződés határozványai bővebb ismertetésre kerülnek. Ezek közlését évtizedeken keresztül mellőzte a rendszer. Különösen hasznos lett volna a katonai rendelkezések részletezése, hogy összevethető legyen a szovjet parancsra létrejött néphadsereg létszámával, fegyverzetével, amely messze meghaladta a békeszerződés engedélyezte kereteket. Pálffy György 1948 elején titkos tárgyalásokon állapodott meg a hadsereg fejlesztéséről, melynek eredményeként négy évvel a háború után megkezdték és 1952-ig létre is hozzák az ország erejét messze meghaladó Magyar Néphadsereget. Jó lett volna annak tisztázása is, hogy a Szovjetunió hogyan határozta meg e hadsereg szerepét, s mennyiben bízott meg várható felhasználhatóságában. Nem tisztázott, hogy a magyar párt és politikai, valamint katonai vezetés, miközben teljesítették vagy buzgalmukban túl is teljesítették az utasításokat, hogyan látták egy fegyveres konfliktus kimenetelét, hatását a magyar társadalomra, s abban saját felelősségüket.

A recenzens szívesen élne az újdonság felfedezésének lehetőségével, amennyiben a terjedelem ezt lehetővé tenné. Így azonban arra kényszerül, hogy rövidre fogva mondandóját, s csak az 1956-os forradalom külpolitikai megközelítését méltassa. A forradalomhoz vezető erjedésnek a Nagy Imre kormány működése mellett külpolitikai események is lökést adtak. A SZKP kongresszusa, a szovjet–jugoszláv kibékülés, az államszerződés nyomán létrejött semleges Ausztria, ami előrevetítette a szovjet csapatok kivonulásának lehetőségét, egy a jugoszláv minta nyomán létrehozható sajátos magyar utas szocializmus lehetőségét vetette fel. Ehhez járult az a hiedelem, hogy egy ilyen változás a nyugati hatalmak és az ENSZ támogatásával is találkozik. A forradalom sajnálatos tévedés áldozata lett. A Szovjetunió nem kívánta megbontani birodalma egységét. A lengyel kérdés tisztázása után Magyarország elvesztésével nem kívánt precedenst teremteni, nem beszélve arról, hogy az Ausztriából való kivonulás után megnőtt a magyar terület stratégiai jelentősége. Az amerikai behatolástól is félő Hruscsov percig sem gondolkodott. A kérdés csak az volt, milyen módszerrel történjen meg Magyarország megtartása. A tárgyalásokkal való próbálkozás csak addig tartott, míg be nem bizonyosodott, hogy Nagy Imre és kormánya nem alkalmas a helyzet szovjet elképzelés szerinti stabilizálására. Bizonyossá vált az is, hogy a Szabad Európa rádió által is szított várakozásokkal ellentétben az USA és szövetségesei nem kívánnak a magyar forradalom segítségére sietni. Az Egyesült Államok kormánya soha nem javasolta, hogy védtelen lakosság forradalmat kezdjen egy olyan hatalom ellen, melyet nem tud legyőzni, nyilatkozta Einsenhower elnök. Az USA-nak az

általa is elismert érdekszféráknak világháború kockázatával történő megváltoztatása nem állt érdekében. Megszületett a döntés a forradalom fegyveres letöréséről.

Mondandójának végére érve a recenzens csak merősítheti elégedettségét. Olyan könyv született, mely méltán tarthat számot széleskörű érdeklődésre, mind a történelem iránt érdeklődő közönség, mind pedig a történész szakma művelői, illetve az arra készülők körében.

Dombrády Lóránd

PÉCH ANTAL (1822–1895) ÉS KORA

Miskolci Egyetem Könyvtára Levéltára és Múzeuma.
Mikolc-Rudabánya 1997. 257 o.

1995-ben a hazai bányász és kohász társadalom összegyűlt a Miskolci Egyetemen, hogy megemlékezzenek Péch Antalról halálának centenáriumán. A megemlékezés céljaként az is szerepelt, hogy megkísérelje feltárni Péch Antal hatalmas életművének mind eddig fel nem dolgozott értékeit. A tudományos értekezleten a magyar kutatókon kívül részt vettek a szlovák, valamint a csehországi bányászati levéltárak munkatársai is. A tanácskozáson 16 előadás hangzott el.

Kosáry Domokos a Magyar Tudományos Akadémia elnöke Péch Antal életéről és munkásságáról beszélt. (Kosárynak egyébként Péch Antal anyai dédapja volt.) Gyulai Zoltán professzor a Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület volt elnöke felkérésére konspektust készített Péch Antal hagyatékáról, megírta Péch Antal életrajzát, továbbá bányászat-történeti munkáinak kiadatlan kéziratát rendezte sajtó alá. (*Péch Antal:* Alsómagyarország bányaművelésének története, 1650–1750., A selmeci bányavállalatok története 1650–1750. Bp. 1967.) E két nagyszabású művet a bányászati kutatók alapvető forrásként használják.

Kovács Ferenc a Miskolci Egyetem bányamérnöki kar dékánja, tanszékvezető egyetemi tanár a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Magyarország bányászata a 19. század utolsó harmadában címen tartott előadást. Néhány perces felszólalásában arra emlékeztetett, hogy egy évszázaddal előtti történelmünk, s napjaink történelme között — különösen gazdaságunk, s ezen belül bányászatunk tekintetében — sok a hasonló vonás.

Tarján Iván egyetemi tanár, intézetigazgató, a műszaki tudományok doktora Ércelőkészítési eljárások Péch Antal korában rövid előadásában arra mutatott rá, hogy Péch Antal „Az érzek előkészítésének elvi és gyakorlati szabályai" című könyvének olvasásakor megismerhetők az ércelőkészítés korabeli eljárásai. Keserűséggel állapította meg, ma már jobb eljárásokkal és szakértelemmel tudnánk az érceket előkészíteni, mint tették Péch Antal korában, de sajnos jóformán nincs hazánkban érc, amit előkészíthetnénk.

Štěpán, Václav (Archiv města Ostravy, Csehország) előadásának címe: Péch Antal és az észak-morvai Klein vállalkozók. Az előadó mindezideig alig ismert levéltári adatokkal egészítette ki Péch Antal gazdag tevékenységét, nevezetesen *Klein*-testvérek észak-morvai vállalkozók szolgálatában eltöltött termékeny szerepét. Péch Antal Kleinék szénbányáinak nagy jövőt jósolt, és nem is tévedett, az idő őt igazolta. Mint az előadó előadásának befejezésekor mondotta: a František bánya, melyben 1994. június 30-án fejeződött be az osztravai körzetben a termelés, 143 év alatt minőségi szenet adott.

Zsámboki László a Miskolci Egyetem könyvtár, levéltár és múzeum főigazgatóhelyettese A bánya- és kohómérnökképzés magyarrá válása és reformjai az 1867-es kiegyezés után címen tartott rövid felszólalást, majd *Benke István* az Aknamélyítő Vállalat ny. főmérnöke A bányászati technika fejlődésének irányai a 19. század utolsó harmadában címen tartott előadásában a magyar ipar fejlődésének megindulásáról szólt, majd elemezte a nagyüzemi szénbányászat kialakulásának gazdasági követelményeit, a bányászati technika fejlődésének irányait.

Gulyás József egyetemi docens, intézetigazgató, a műszaki tudományok doktora Vaskohászati technológiák fejlődése Magyarországon Péch Antal korában (1860–1895) címen tartott előadást. Megállapította, noha Péch Antal működését a mai fogalmak szerint elsősorban a bányászat és az ahhoz kapcsolódó tudományok területén fejtette ki, mégis indokolt a kohászat azon időszakára eső fejlődést áttekinteni. A múlt században ugyanis a bányászat és a kohászat még nem különült el egymástól olyan mértékben, mint a század utolsó évtizedeiben. Ezt tükrözi a Péch Antal által alapított első magyar nyelvű szakmai folyóirat elnevezése, mely Bányászati és Kohászati Lapok

néven jelent meg. De jellemző az a tény is, hogy az első magyar bányászati és kohászati szótár egy kötetben jelent meg, amelynek szerzője ugyancsak Péch Antal volt.

Kun Béla az Országos Érc- és Ásványbányák ny. főmérnöke A 19. század ércbányászati és ércelőkészítési technológiája és Péch Antal szerepe a recski ércbányászat technológiájának fejlesztésében címen tartotta meg előadását. Az előadó előadásának befejező mondatát idézzük: „Neki köszönhető, hogy 1995-ben Recsken aranyércet kutatnak és van egy nagy értékű mélyszinti ércesedés, amivel a szegény magyar állam nem tud mit kezdeni. "

*Jakab Zoltán (*Štátny Ustredny Bansky Archiv, Banska Štiavnica-Selmecbánya) levéltáros előadása: A II. József altáró hajtásának befejező munkálatai Péch Antal igazgatóságának idején címen hangzott el, *Stipta István* egyetemi docens, tanszékvezető, az állam és jogtudomány kandidátusa Péch Antal országgyűlési képviselői tevékenységéről tartott előadást, *Surovec, Josef* (Štátny Ustredny Bánsky Archiv, Banska Štiavnica-Selmecbánya) igazgató Levéltári dokumentumok Péch Antal életéről és életművéről az Állami Központi Bányászati Levéltárban, *Mastalirné, Zádor Márta* az Erdészeti és Faipari Egyetem (Sopron) könyvtár főigazgatója Erdész-bányász családi kapcsolatok Péch Antal rokoni kötelékeiről, *Sélei István* a Központi Kohászati Múzeum (Miskolc-Lillafüred) múzeumvezető Péch Antal szerepe az új diósgyőri vasgyár megteremtésében, tartották meg hozzászólásaikat.

Szémán Attila a Központi Bányászati Múzeum (Sopron) muzeológusa A dualizmus korában adományozott címerek bányászati és kohászati vonatkozásairól tartott előadást, céljának tekintve a címerképek jelképeinek vizsgálatát és ennek magyarázatául egy reprezentatív válogatást közöl. Rajzban és leírásban bemutatja válogatásának darabjait.

Halkovits László, (Központi Statisztikai Hivatal, Budapest) ny. főosztályvezető A magyar bányászait statisztika Péch Antal korában című előadásában — többek között — a bányászati és kohászati statisztika néhány elvi és szervezeti kérdéséről, a hivatalos statisztikai közlemények megindításáról, a Bányászati és Kohászati Lapok statisztikai közléseiről stb. beszélt. Összefoglalójában megállapítja: „A magyar kohászati és bányászati statisztika jól szervezett, a tevékenységet részletesen bemutató adatsorokat szolgáltatott. Az iparstatisztikának ez az ága a legjobban kifejlesztett volt..."

A kötetben utolsóként *Beke László* a Miskolci Egyetem tudományos munkatársának Védőszentek, bányarémek címén tartott előadása szerepel. Nem tudni, hogyan került ez a téma Péch Antal munkásságához, de kétségtelen, színesíti a kötetet, mert a bányászélet múltjára tekint, a babonák és mondák világába. Előadását kiegészítve elmondjuk:

A föld méhében dolgozó bányásznép lelkében a legrégibb idő óta külön világ élt, amelynek mitikus talajában a legfantasztikusabb balhit és babona tenyészett. A természeti tünemények a félelem és csodálat érzését kelti fel, keresi azt az erőt, mely előidézte őket. Ebben az erőben vélte megtalálni azt a szellemet, melyet tisztelnie és hinnie kell. Ezeket a szellemeket beleképzeli a természet tüneményeibe és megszemélyesíti. Róluk való hiedelmeiből alakultak ki mondái és babonái. A kockázattal terhes bányamunka, ennek a normális élettől távoleső, földalatti színhelye, a természeti erők kiszámíthatatlansága, a sötétség, a csepegő víz, a sziszegő huzat, a kopogó kövek félelmetes zajai, a titokzatos légkör, a mélyben veszélyek leselkednek, az izgalmaknak és szokatlannak olyan fluidumát hozzák létre, melyből sejtelmes tabuk, babonás képzetek keletkeznek. Ezek a legkülönbözőbb fantáziaképekké sűrűsödnek, amelyekben a borzongó hangulatok és az aggodalom ölt alakot. A bányászok az egész világon hittek a föld alatti szellemek hatalmában, a bányász túlfűtött képzelet világában csodálatos lényekkel népesítette be környezetét s a bányamécs pislákoló fényénél megszületett a bányarém.

A kötetet Péch Antal életútjának összefoglaló adatai, szakirodalmi munkásságának ismertetése, valamint Péch Antal méltatása egészíti ki. A méltatás Péch Antalt „A legnagyobb magyar bányász" és mint *gyakorló* valódi „farbőrös" bányász megtisztelő címekkel tünteti ki; megérdemelten. A méltatás illő Péch Antalhoz, magas szakmai-tudományos színvonalúan és emberi közelségbe hozó írás, mely *Zsámboki László*, a kötet szerkesztőjének munkája.

A kötetet a Miskolci Egyetem könyvtára, levéltára és múzeuma, az Érc- és Ásványbányászati Múzeum, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület egyetemi osztálya és a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottsága bányásztörténeti munkabizottsága adta ki.

Gergely Ernő

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG TÖRTÉNETE SZENT ISTVÁN KORÁTÓL NAPJAINKIG

Szerkesztette: Füzes Miklós

Magyarországi Németek Pécs-Baranyai köre, Pécs 1997. 188 o.

1995 szeptemberében Pécsett tartott szümpozion előadásainak szövegét teszi közzé a kötet magyar és német nyelven. A konferencia ezer esztendő vizsgálatára vállalkozott ugyan, de a közölt tanulmányok egy kivételével a 18–20. századi problematikával foglalkoznak.

Ginder Pál, a magyarországi németek történetének ismert, elkötelezett kutatója, identitástudatuk megnyilvánulási formáit vázolja fel a magyar államalapítástól a reformkorig. Szerinte a 18–19. századtól kialakuló táji-regionális-népi identitás kora középkori gyökerekre vezethető vissza, sőt tovább megy, mert 12 évszázados német kontinuitást tételez fel a Pannon medencében. Nézete szerint hiba lenne Magyarország régi németségét és a 18. században újonnan betelepülteket kulturális szempontból, vagy akár népiség tekintetében elkülöníteni. Az Asztriktól Bleyerig húzódó íven sorakoztatja fel a magyarországi német identitás kifejezőit, miközben kísérletet tesz Gertrudis királyné és Helene Kottanner negatív megítélésének feloldására.

Szita László a 18. századi dél-dunántúli új honfoglalásról értekezve leszögezi, hogy a dunai sváboknak igen eltérő politikai, társadalmi, nyelvi, vallási és etnikai sajátosságaik voltak. Ezúttal az egynegyedüket kitevő lutheránusok első hullámának letelepülése helyszínére, Tolna megyére szűkíti le vizsgálódását. Az anyakönyvek egyértelműsítik, hogy többségük Hessenből, kisebb csoportjaik és egyes családok 10–12, egymástól néha távol eső német és osztrák tartományból érkezett ide. Az egyház társadalomszervező ereje a különböző eredetű csoportokból faluközösségeket kovácsolt; az egyház a lelki gondozáson túl oktatási feladatokat is ellátott, és szociális gondoskodást is nyújtott.

Tóth Ágnes a hazai németek legtragikusabb éveit, az ún. népi demokratikus időszakot vette vizsgálat alá. 1945–48 között a németség helyzetét három tényező alakulása szabta meg: a nagyhatalmi érdekek, az ország belpolitikai-külpolitikai helyzete, és a belső politikai erők törekvései. A nemzethűségi igazoló bizottságok felállítását elrendelő júliusi kormányrendelet még egyénileg igyekezett elbírálni a németek háború alatti magatartását. A potsdami határozatok új helyzetet teremtettek. A magyar álláspont hosszú ideig az volt, hogy a nagyhatalmak kötelező érvényű előírására hajtotta végre a magyar kormány a németek kitelepítését. De nem így történt: a kormány maga kérte tőlük „a fasiszta rész" kitelepítésének lehetővé tételét, amelynek nagyságát 2–300 ezerre tette. A pártok állásfoglalását és a kormány döntéseit politikai törekvések, külpolitikai kényszerek és belső szükségletek (földreform, belső telepítés, menekültek elhelyezése) motiválták.

Tilkovszky Loránt előadásában a német nemzetiségnek a magyar hazához való hűségét tekintette kulcskérdésnek. Megállapította, hogy a történelmi Magyarországon a németek közül az erdélyi szászok szembeszegültek a magyar nemzeti függetlenségi törekvésekkel, így az 1848–49-es szabadságharc idején is. A 18. században betelepült svábság együttélése a magyarsággal jóideig harmonikusnak bizonyult, zavarok akkor támadtak, amikor a 19. század végén a magyarosítás a kormánypolitika szintjére emelkedett. 1918–19 forradalmi kormányai szakítottak az asszimilációs politikával, nemzetiségi iskolarendszer, területi autonómiák kiépítésére törekedtek. Trianont követően Bleyer Jakab, a több tekintetben okkal bírált tradicionális nemzethűséget hirdette a magyarországi svábság körében. Bleyer 1933-ban bekövetkezett halála után Basch Ferenc vezetésével egy, a náci Németország iránt elkötelezett csoport tört előre, a hitleri népcsoportpolitika megvalósítására törekedve. A revíziós törekvések német támogatásáért a magyar kormány részéről tett engedmények azonban — a Volksbund létrehozása és a bécsi népcsoportegyezmény, SS- toborzások engedélyezése — később súlyos következményekkel jártak: a magyarországi németek kitelepítésének eredetileg hitleri tervét kapták büntetésül a háború után.

Szita Szabolcs az etnikai hovatartozás koronként eltérő jelentőségét hangoztatta. Csak a 18–19. századtól, a modern nemzetek és a nacionalizmus kialakulásától vannak etnikai konfliktusok. A trianoni békediktátum csak növelte az ilyen jellegű feszültségeket a térségben. Jászi Oszkár véleményét idézte,mely szerint 1867-ig egy természetes asszimiláció zajlott le az ország középső részén. 1918-ig 2 millió elmagyarosodott lakos a magyarság nyeresége, egyharmaduk zsidó, egynegyedük német, egyötödük szlovák. A magyar politikai vezetőréteg biztosította a nemzetiségek egyéni szabadságjogait a nemzeti kollektívumok elismerése nélkül. Nincs olyan brutális elnemzetlenítő politika, mint Orosz-, Porosz- vagy Törökországban. A monarchia nyugati részéhez viszonyítva viszont a magyarországi nemzetiségek hátrányokat szenvedtek.

Katus László a 19. századi magyar történet egyik legfontosabb folyamatának tartja az etnikai-nyelvi magyarosodást. Fölteszi a kérdést: a kétmilliós asszimilációs nyereség magyarosodás vagy magyarosítás eredménye? A magyar történészek és sok, a korabeli monarchiával foglalkozó külföldi szakember együtt vallják: spontán magyarosodási folyamat játszódott le, mely összefüggött a modernizációval. Az iskolapolitika lehetett a magyarosítás eszköze. Nagy veszteségeket ezen a téren a németek és a szlovákok szenvedtek el. A németek asszimilációja a különböző német csoportokat különböző módon érintette. Az erdélyi szászok rendelkeztek mind a hét gimnázium felett. A magyarországi német városi polgárság beolvadása a középkor óta folyamatos. A Hanák-féle modell a 19. század második felének jellemzője. Másképp ítéli meg Katus László a reformkori folyamatokat. Ekkor az érzelmi-politikai azonosulás megelőzi a nyelvit. A század közepétől új szakaszba lépett a németség asszimilációja, mert elkezdődik a 18. századi telepes svábok beolvadása, ez azonban nem családok, hanem a kisebb fiúk — törzsöröklési rendből fakadó — felemelkedése a magyar középosztályba.

Solymár Imre, aki a dél-dunántúli németség gazdasági magatartásának kutatásában úttörő szerepet vállalt korábbi alapfelvetéseiben, a német betelepítést követő harmadik-negyedik generációtól kezdve vizsgálta a svábság mentalitását. Ezen nagyszabású forrásfeltárásból kiindulva megállapította, hogy az említett időszakban következett be a németség értékrendjének tudatosodása. Mentalitástörténetének módszere a változás megragadása, és az összehasonlítás más etnikumok, más vidékek mentalitásával. Ezt a metódust alkalmazta előadásában, amikor az 1945–46-ig terjedő fél évszázad forrásaiból tulajdonság-katasztereket és példatárakat állított össze. A Dél-dunántúli regionális, kistáji és községi jellemzésekben két meghatározó tulajdonságot ragad meg: a szorgalmat és a takarékosságot. Az egészség rovására kifejtett „túlhajtott szorgalom" a „kényszeres szorgalom" kultuszáig fokozódik. A sváb takarékosság, a „spórolás" etnikai identitásmodelljéhez „viselkedési forgatókönyv" is tartozott – állapította meg az azóta tragikusan fiatalon elhunyt kutató.

Füzes Miklós németországi levéltári kutatásra támaszkodva arra kereste a választ, hogyan illeszkedtek be a kitelepített magyarországi németek. A kelet-európai területekről menekült, kiűzött, kitelepített 12,5 millió német sorsában osztozott ez a mintegy 180 000 ember. 1949-ben az amerikai és angol zóna több mint 20%-os népességgyarapodást könyvelhetett el. Ez volt a „német csoda" egyik alappillére. A polgári közigazgatás megteremtésével fokozatosan épült ki a nyugati zónák menekültügyi szervezete. A gazdasági integrálódást nagyban elősegítette az 1948-as pénzreform, a következő évben meghozott gyorssegély-törvény. Csak a teherkiegyenlítési törvény alapján 70 milliárd márkát fordítottak az elűzöttek gazdasági integrálására. A lakosság csaknem fele táborokban, barakkokban élt. 1951-ig 16,8 millió lakást építettek fel. 1971-ben számolták fel az utolsó lágert.

Kaltenbach Jenő az 1990-es évek politikai változásainak a német kisebbségre gyakorolt hatásairól számolt be. Megállapította, hogy a rendszerváltás a magyarországi nemzetiségek szervezett részvétele nélkül zajlott le. Fordulópont volt 1991-ben a német egyesületek tengelici találkozója. A következő két évben 25-ről 100-ra nőtt az egyesületi szervezetek száma, de ezeknek jórészt nem volt kapcsolatuk a német nemzetiségi szövetséggel. A magyar kormány 1990-es nemzeti és etnikai kisebbségi törvénytervezete indította el az erjedést. A Kisebbségi Kerekasztal összeülésében, új tervezet kidolgozásában kiemelkedő szerepet játszott a németség. Hosszú folyamat eredményeként született meg 1993. június 7-én a törvény. 1994–95 vetett végett a Német Szövetség vegetálásának. A helyi kisebbségi önkormányzatok megválasztása, majd az országos szervezet megalakulása új korszak kezdetét jelentette a német kisebbség életében is.

A kötet illusztrációit *Kőnig Róbert* grafikáiból készült válogatás adja.

Szőts Zoltán

Kónya Sándor

A MAGYAR TUDOMÁNYOS TANÁCS (1948–1949)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 35 (110).
Az MTA Könyvtárának kiadása, Budapest, 1998. 196 o.

Kónya Sándor monográfiája egy sajátos tudománypolitikai intézmény, a Magyar Tudományos Tanács rövid, alig egy esztendős történetével ismerteti meg az olvasót. A Tanács létrehozása szorosan összefüggött „a fordulat évének", az MKP hatalomátvételének eseményeivel, az egész magyar gazdasági-társadalmi és politikai rendszer gyors ütemű szovjet típusú átszervezésével. Miután a

párt vezetői bizalmatlanok voltak a szerintük konzervatív, sőt „reakciós" Magyar Tudományos Akadémiával szemben, amely, ráadásul, autonóm testület lévén, közvetlenül nem volt beilleszthető a korlátlan hatalmat kiépítő „proletárdiktatúra" rendszerébe, a párt vezetői a tudományos élet kézbevételére és irányítására az Akadémiától független *állami szervezet*, a Magyar Tudományos Tanács létrehozása mellett döntöttek. Az MKP Politikai Bizottsága által 1948 májusában elfogadott határozat az állami tudománypolitika alapvető feladatát abban jelölte meg, hogy „tudományos gépezetünket" mozgósítsa „a tervgazdálkodás szolgálatában".

Ez a „mozgósítás" lett az 1948 decemberében törvényileg is megalkotott Magyar Tudományos Tanács feladata (az Akadémia sorsa pedig — nyilvánosan be nem vallottan — a lassú elsorvasztás lett volna). Az 1948. XXXVIII. t.c. a Tanács hatáskörét az egész magyar tudományos életre kiterjesztette, szervezetileg a miniszterelnökség felügyelete alá helyezte, a valóságban azonban a testület elvi irányítása és a főbb gyakorlati kérdésekben való döntés az 1949 tavaszán, a Tanács keretében létrehozott Pártkollégium kezében volt. Már a Tanács személyi összetételét is a párt káderosztálya határozta meg. Javaslatára a köztársasági elnök Gerő Ernőt nevezte ki a Tanács elnökévé; Ortutay Gyula (akkor kultuszminiszter) társelnöki megbízást kapott; elnökségi tagokká Vajda Imrét, az Országos Tervhivatal akkori elnökét, továbbá Rusznyák István és Zemplén Géza egyetemi tanárokat nevezték ki. Ügyvezető titkár, majd főtitkár Alexits György egyetemi tanár, titkár (1949 áprilisától) Erdős Tamás lett (aki addig az MDP tudományos bizottságának volt a titkára). Maga a Tanács három szakmai szervezetből — szakosztályból — tevődött össze. Ezek: a Nemzetgazdasági és Társadalomtudományi, a Természettudományi és a Műszaki Szakosztály; egyenként kilenc főből álltak; a tagok túlnyomó többsége az MDP tagja volt.

A Tanács titkára — egy lesújtó (és részben helytálló) helyzetkép felvázolása után — legfőbb feladatul az induló ötéves tervhez illeszkedő országos tudományos terv mielőbbi kidolgozását jelölte meg. Első lépésként a meglévő intézmények munkájának feltárását, a „káderhelyzet" felmérését, a tudományos publikációk számbavételét tartotta szükségesnek, s ennek alapján olyan országos nyilvántartási rendszer felállítását, amelyben „minden benne legyen". (Ez a terv, „a kutatómunka kapcsolótáblája" azonban, túlméretezettsége folytán, nem valósult meg.) A tudomány ötéves tervének tervezetében — amelyet a Politikai Bizottsághoz terjesztettek fel — első helyen a tudományos kutatás súlyponti kérdései kaptak helyet, köztük is kiemelten szerepeltek a nehézipari és hadiipari témák, majd ezt követték a mezőgazdaság fejlesztésének, végül a társadalomtudományok marxista-leninista szellemű átalakításának feladatai, s valamennyi szakágazat esetén külön hangsúlyt kapott a szovjet tudományos eredmények átvételének és követésének feltétlen szükségessége.

A tervezet e célok megvalósításának eszközeiről szólva részletesen felsorolta — tudományáganként — mindazokat az intézeteket, amelyek átalakítására, illetve létrehozására szükség van. Rátérve a személyi feltételekre, a tervezet leszögezte, hogy a gyors előrehaladást, a szükséges nagyarányú cseréket egyelőre gátolja a marxista-leninista szakemberek viszonylag alacsony száma, ezek kiképzése tehát sürgető feladat. Ezt követően a magyar tudományosság nemzetközi kapcsolatainak teljes átállítását, a szovjet tudományhoz való szoros kapcsolódását szorgalmazta; a tervezet, végül, szervezeti kérdésekre és az átalakítás költségkihatásaira tért ki. A jóváhagyott tervezet „állami változatát" a Magyar Tudományos tanács alakuló ülésén, 1949. február 25-én fogadták el. Ez után véglegesítették a Tanács ügyrendjét, amely nagy hatáskört biztosított az egyes szakosztályoknak; tanácsadó-javaslattevő szervekként szakmai aktívákat rendeltek hozzájuk, a Tanács titkárságának támogatására pedig szakbizottságokat állítottak fel.

Valódi döntések, mint említettük, a Pártkollégium ülésein születtek. Ennek személyi összetételét a Politikai Bizottság a következőképp határozta meg: elnök: Gerő Ernő, tagjai: Alexits György, Révai József, Kossa István, Hevesi Gyula, Lukács György. 1949 májusától szeptemberéig a Pártkollégium összesen kilenc ülést tartott. Ezek napirendjén a tudományos élet drasztikus átalakításának legfőbb kérdései kaptak helyet — s a nem egészen öt hónap alatt ezt az átalakítást-átszervezést jórészt meg is valósították.

A Tudományos Tanács létrejöttének és szervezeti felépítésének ismertetése után Kónya Sándor — könyvének második részében — a Tanács működését mutatja be. A Tanács egyik első lépése a tudósok és kutatók anyagi helyzetének áttekintése, illetve a helyzetük javítására teendő intézkedések kidolgozása volt. A vezető tudósok megnyerésére kiemelt fizetési kategóriákat állapítottak meg. Az első csoportba 43 kutatót, köztük sok akadémikust soroltak be (Lukács Györgytől Szentágothai Jánosig); fizetésük csaknem elérte a havi 4000 forintot (ami több mint tízszeresen múlta felül az átlagbéreket); a második csoportba, havi 3000 forintos illetménnyel, mintegy 100 további

kutató, egyetemi tanár, intézeti vezető nyert beosztást. Ezek a kiemelések hosszú évekre meghatározták a magyar tudományos élet hivatalos vezető csoportjainak összetételét.

Rátérve az egyes szakosztályok tevékenységének ismertetésére, Kónya Sándor elsőként a Társadalomtudományi Szakosztállyal foglalkozik. A Szakosztály szakterületenként tekintette át az aktívák, illetve a szakosztálytitkárság által előkészített javaslatokat. Első alkalommal a történettudományt érintő kérdéseket vitatták meg. Már az aktíván abból indultak ki, hogy a magyar történelem marxista-leninista feldolgozását csak az intézményhálózat átalakításával lehet megvalósítani. Ezért a Történelmi Társulat átszervezését, az Országos Levéltár és a Kelet-európai Intézet Történettudományi Intézetének átalakítását jelölték meg legsürgetőbb tennivalóként. A Magyar Történelmi Társulat átszervezéséről már mint megtörtént lépésről számoltak be. Eszerint a Magyar Történelmi Társulat „sürgős, gyökeres átszervezésre szorult, minthogy kimondottan reakciós vezetés alatt állt. Ez a tény többek között azt is lehetetlenné tette, hogy a Társulat több mint háromnegyed évszázados folyóiratát, a Századokat, a reakciós történetírás eszközéből a haladó történetírás eszközévé tegyük". A Társulat átszervezése hivatalosan az 1949. március 20-án tartott közgyűlésen fejeződött be, amikor is a régi vezetőséget leváltották, a Társulat díszelnökévé Révai Józsefet, elnökévé pedig Andics Erzsébetet választották meg, aki egyben a Századok főszerkesztői tisztét is betöltötte. (Kónya könyvében nem szerepel, de megemlítjük, hogy ekkor a Századok 1948. évi kötetének kész szedését a nyomdában szétdobatták, ám a szerkesztő, Berlász Jenő által csaknem hiánytalanul megőrzött hasábkorrektúra alapján az értékes középkor-történeti és újkori tanulmányok önálló kötetben, a Századok 1989. évi 3–4. számaként napvilágot láttak.)

Az Országos Levéltár kompetenciáit — a tervszerűségre hivatkozva — egy országos levéltári központtal osztották meg; a Történettudományi Intézet átszervezésének indokául pedig azt hozták fel, hogy „az Intézet mai vezetésében kétségtelenül a nyugati orientációt képviseli", az Intézet számára tehát (Kosáry Domokos leváltásával – M.F.) mindenekelőtt marxista-leninista vezetést kell biztosítani, s a munkatársak többségét is a történelmi materializmus módszerével dolgozó történészek köréből kell kiválasztani.

Bármennyire csábító is lenne, nincs terünk a történettudomány nem éppen tudományos módszerekkel történt átszervezésénél hosszabban elidőzni, tovább kell haladnunk, hiszen a többi társadalomtudományi diszciplína (irodalomtörténet, közgazdaságtudomány, filozófia, pedagógia, pszichológia, nyelvtudomány stb.) esetében is hasonló módszerek érvényesültek.

A könyv következő fejezete a „Kísérlet ötéves tudományos terv kidolgozására" címmel részletes tájékoztatást nyújt a három szakosztály tervezeteiről, köztük, például, a mező- és erdőgazdaság, a közegészségügy, a fizikai kutatások, a matematika stb. elé tűzött feladatokról; ismerteti a műszaki tudományok fejlesztésének főbb témaköreit, végül, részletesebben, a társadalomtudományi szakosztályhoz küldött javaslatokat. Szerepeltek köztük „a filozófia ötéves tervének főbb szempontjai", a történettudomány előtt álló legfontosabb feladatok (a magyar történelem egyes korszakainak marxista átértékelése, a történeti periodizáció kérdései stb.). A továbbiakban az irodalomtudomány, a régészet, a néprajztudomány, a nyelvtudomány, a közgazdaságtudomány stb. ötéves tervének főbb szempontjait foglalja össze. A fejezet végén — összegzésképpen — Kónya megállapítja, hogy a nagy lehetőségek ellenére a tudományfejlesztés alá volt rendelve részint szigorú ideológiai elvárásoknak, részint pedig — a hidegháború kibontakozásának időszakában — a háborúra való felkészülés követelményeinek.

Az új tudománypolitika fontos célkitűzése volt olyan egységes, központilag irányított kutatóintézeti hálózat kiépítése, amely közvetlenül szolgálná az ötéves tervekben megfogalmazott feladatokat, a hatalom gazdasági, politikai és ideológiai céljait. Ehhez a már korábban megvolt kutatóintézetek átszervezésére, újak alakítására, egységes rendszerként való működtetésére volt szükség. A Tudományos Tanács megkezdte a bonyolult feladatnak a megoldását; sorra véve az egyes tudományterületeket az aktíva-üléseken, szakosztályi tárgyalásokon minden egyes intézetet „minősítettek" – s meghatározták az átszervezésükkel, fejlesztésükkel, esetleges megszüntetésükkel kapcsolatos tennivalókat. Ennek keretében szüntették meg, például, 1949 szeptemberében a Kelet-európai Tudományos Intézetet, s szervezték meg helyette az Állam- és Jogtudományi, a Történettudományi, a Nyelvtudományi és az Egyetemi Földrajzi Intézetet. Az orvostudományi aktívaülésen, az idegklinikák „minősítésekor" szólalt fel Sántha Kálmán debreceni professzor, tiltakozva a szakmától távol eső ideológiai-politikai követelmények ellen. Ez volt a kiindulópontja a később kirobbantott „Sántha-ügynek", aminek következtében az európai hírű professzor kénytelen volt megválni tanszékétől és klinikájától. (Az ügy történetét, benne Sántha Kálmán rehabilitálását felesége, Ma-

jerszky Klára írta meg Dr. Sántha Kálmán (1903–1956) című könyvében. A Debreceni Orvostudományi Egyetem kiadása, 1995; második, átdolgozott kiadása: Budapest, Akadémia Kiadó, 1998).

Kónya Sándor könyvében ezt követően a Tudományos Tanács személyzeti osztályának működését, az 1949-ben mind inkább bénítólag ható bizalmatlanság légkörének kialakulását s ennek néhány konkrét jelentkezését, többek között a Tanács titkárának leváltását írja le. Foglalkozik a „politikailag megbízhatatlan" vagy „ideológiailag káros nézeteket képviselő" egyetemi tanárok leváltásának első hullámával is; ekkor viszonylag nem sokan kerültek az eltávolítandók listájára (országosan mintegy 25-en); a „nagy leváltások" néhány évvel később, több részletben következtek be.

A szerző ezután a nemzetközi kapcsolatok „új irányát" ismerteti, amellyel a szovjet orientáció kizárólagosságát kívánták elérni. Kónya idéz egy emlékeztetőt, amelyet Alexits György és Gerőné Fazekas Erzsébet szovjet nagykövetségi látogatásáról vettek fel. Ebben pontokba szedve felsorolják, hogy milyen támogatást kérnek a Nagykövetségtől: szovjet tudósok meghívását, szovjet egyetemi tankönyvek magyar nyelvű kiadásának elősegítését, szovjet folyóiratok és könyvek visszamenőleges beszerzését, magyar tudományos delegáció tanulmányútjának támogatását stb.

A szovjet kapcsolatok intenzív kiépítése mellett megindult a nyugati kapcsolatok korlátozása, szűkítése, főleg a személyes kapcsolatok lehető felszámolása is.

A Tudományos Tanács megkezdte a tudományos könyv- és folyóirat-kiadás központosítását is. Ezzel párhuzamosan erősödött a tudományos publikálás központi irányítása. Ez odáig ment, hogy például a Műszaki Szakosztály feladatának tekintette a MTESZ-lapok ideológiai ellenőrzését, fellépve „a megengedhetetlen liberalizmus" ellen, s megkövetelve „az imperialista kozmopolitizmus" elleni harcot. A kérdéssel 1949 nyarán foglalkoztak a Pártkollégium ülésén is, pontokba foglalva mindazokat a tilalmakat, amelyek megvédhették a magyar tudományt a káros nyugati hatásoktól. De a hazaiak se kapcsolódhattak ellenőrizetlenül a nyugati kiadványokhoz. Az egyik pont így szólt: „Külföldi lapokban ezentúl csak az MTT engedélyével lehet publikálni. A cikkeket az MTT Titkárságára elbírálásra be kell küldeni".

Kónya a továbbiakban részletesen elemzi azt a változást, ami az MDP tudománypolitikájában 1949 őszén bekövetkezett. Kimutatja, hogy már júniusban napirendre került a Pártkollégium ülésén a Magyar Tudományos Akadémia helyzetéről készített jelentés, amely már nem azt vizsgálta, hogy az Akadémia beilleszthető-e, s ha igen, hogyan illeszthető be a Tudományos Tanács által vezetett tudománypolitikai rendszerbe, hanem azt, hogy — átszervezése esetén és támaszkodva az MTT által kiépített új struktúrákra — az Akadémia át tudja-e venni az országos tudományirányítási központ szerepét. Gerő Ernő egy ekkoriban Rákosihoz, Farkashoz és Kádárhoz küldött levelében maga is úgy nyilatkozott, hogy a Tudományos Tanácsot, mint a szovjet gyakorlattól eltérő, speciális magyar szervezeti megoldást *nem lehet fenntartani*; egy szovjet akadémiai küldöttség is oda nyilatkozott — írta —, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája csak a Magyar Tudományos Akadémiával tudja kiépíteni kapcsolatait. Megoldásként azt javasolta, hogy ősszel vagy év végéig a Tudományos Tanács „olvadjon egybe" az Akadémiával oly módon, hogy az Akadémia kimondaná alapszabály-módosítását, s maga kérné az „egybeolvadást" a Tudományos Tanáccsal.

Lényegében ezt a szovjet kívánságra kialakított álláspontot foglalta el az MDP Titkársága is (1949 szeptember 14-én) – kibővítve mindazokkal a politikai, szervezeti és személyi biztosítékokkal, amelyek lehetővé tették a Magyar Tudományos Akadémia beépítését a pártállami rendszerbe. Az év végén, 1949 december 13-án az országgyűlés elfogadta az Akadémiáról szóló törvényt (1949. XXVII. t.c.); 5. paragrafusságban kimondva a Magyar Tudományos Tanács megszűnését is.

Az „egybeolvadással" a Tudományos Tanács önálló léte megszűnt; történetét valójában az 1950-es évek Tudományos Akadémiájának előtörténeteként foghatjuk fel, hiszen a Tanács irányításával alakultak ki a tudománytervezés kezdeti módszerei és első kísérletei, a kutatóintézeti hálózat fejlesztésének koncepciója és részleges kiépítése, a személyzeti munka, a nemzetközi kapcsolatok elvei és módszerei, a központosított tudományos könyv- és folyóirat-kiadás kezdetei – mindazok a szervezeti keretek, irányítási módszerek és ideológiai-politikai követelmények, amelyek az 1950-es évek szovjet típusú akadémiai irányítási rendszerében meghatározókká váltak.

***

Könyvének előszavában Kónya Sándor megemlíti, hogy anyaggyűjtésének befejezéséhez közeledett, midőn — 1995-ben — az Akadémiai Kiadónál megjelent Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949 című könyve. Óhatatlan volt újragondolni, írja, hogy ezek után van-e értelme megírni a Tudományos Tanács történetét. Szerencsére úgy döntött,

hogy befejezi és kiadja munkáját. Átolvasva mind a két könyvet, megállapíthatjuk, hogy a két munka jól kiegészíti egymást. Míg Huszár a Tudományos Tanács történetét politikai-szociológiai megközelítésben a szovjet típusú tudománypolitika kiépítésének bonyolult *esettanulmányaként* kezeli és írja le, s a hangsúlyt a politikai döntések hátterének, rejtett rugóinak bemutatására helyezi, bőven merítve az MKP és MDP vonatkozó levélári iratanyagából, addig Kónya elsősorban az Akadémiai Levéltár irataira támaszkodva olyan részletes és ugyanakkor rendkívül tömör *intézménytörténetet* nyújt át az olvasónak, amely egyben biztos kiindulópontja, bázisa is lehet a további tudománypolitika-történeti kutatásoknak.

Mucsi Ferenc

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Aladár Urbán,* Agitation pour la république hongroise en 1848/1849 – *Róbert Herman,* La genèse d'une décision fatale. Projets militaires de Gödöllő à Komárom, 7–29 avril 1849 – COMMUNICATIONS – *András Gergely,* Changements de documents de l'été en 1848 entre Vienne et Pest-Buda relatif à l'indépendence des affaires de défense – *András Molnár,* „L'ame de Zala a passé..." Les rappots et les correspondances du commissaire Sándor Csertán 26 mai-29 juillet 1848. – *Iván Bertényi,* Le blason de Kossuth en 1848/1849 – *Ambrus Miskolczy,* Les „légendes démocratiques" ed Jules Michelet et le dialogue romano-hongroi. Etude de cas du domaine de l'imagiologie et du transculturel – LITTERATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Urbán, Aladár,* „Propaganda for a Hungarian Republic in 1848–49" – *Hermann, Róbert,* „A Fatal Decision. Hungarian War Plans from Gödöllő to Komárom, April 7–29, 1849" – ARTICLES – *Gergely, András,* „Correspondence between Vienna and Pest-Buda in the Summer of 1848 about Independent Military Affairs" – *Molnár, András,* „*»Zalának elszállt lelke...«* [The spirit of Zala has died...]: Reports and Letters by Government Commissioner Csertán Sándor May 26–July 29, 1848" – *Bertényi, Iván,* „The So-called Kossuth Coat-of-arms in 1848–49" – *Miskolczy, Ambrus,* „The »Democratic Legends« of Jules Michelet and the Hungarian–Rumanian Relations: Case Study on Image and Transcultural Relations" – HISTORICAL LITERATURE

INHALT

STUDIEN -- *Aladár Urbán*: Agitation um die ungarische Republik in 1848–1849 -- *Róbert Hermann:* Das Treffen einer fatalen Entscheidung. Ungarische militärische Pläne von Gödöllő bis Komorn, 7–29. April 1849 -- MITTEILUNGEN -- *András Gergely:* Aktenaustausch zwischen Wien und Pesth im Sommer des Jahres 1848 die Selbstständigkeit des ungarischen Kreigswesens betreffend -- *András Molnár*: „Die Seele von Zala hat ausgeschaucht..." Die Berichte und Briefe des Regierungskommissars Sándor Csertán vom 28ten Mai bis zum Juli 1849 -- *Iván Bertényi*: Das sog. Kossuth-Wappen in 1848–1849 -- *Ambrus Miskolczy*: Die „Demokratischen Legenden" von Jules Michelet und der ungarisch-rumänische Dialog. Eine Fallstudie aus dem Kreis der Imagologie und Transkulturalität -- HISTORISCHE LITERATUR

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása
Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880-1931
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyarországi zsidótörvények
Lukács Lajos: E.J. Monson főkonzul politikai működése a Lónyay-kormány időszakában
Csillag András: Pulitzer és a *The World* a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit-venezuelai határviszály idején

E számunk munkatársai

Balogh Margit főmunkatárs (MTA Történetudományi Intézet, Budapest) – *Bertényi Iván* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Dombrády Lóránd* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Gergely András* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest) – *Gergely Ernő* kandidátus (Budapest) – *Gyáni Gábor* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történetudományi Intézet, Budapest) – *Knapp Éva* kandidátus, könyvtáros (ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest) – *Kőfalvi Tamás* kandidátus, könyvtáros (József Attila Tudományegyetem, Központi Könyvtár Történeti- és Ókortudományi Szakkönyvtára, Szeged) – *Kőhegyi Mihály* régész (Türr István Múzeum, Baja) – *Kurunczi Jenő* főiskolai docens (Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba) – *Lengvári István* levéltáros (Baranya Megyei Levéltár, Pécs) – *Miskolczy Ambrus* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Molnár András* igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Radó Bálint* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs) – *Szőts Zoltán* múzeumvezető (Völgységi Múzeum, Bonyhád) – *Tóth Csaba* muzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Tóth István György* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történetudományi Intézet, Budapest)

HELYREIGAZÍTÁS

Folyóiratunk előző számában munkatársaink között Bóna István és Kristó Gyula professzor úr adatait tévesen tüntettük fel. A helyes adatok a következők: *Bóna István* akadémikus, egyetemi tanár, *Kristó Gyula* akadémiai l.tag, egyetemi tanár. Mindkettőjüktől ez úton is elnézést kérek.

Pál Lajos
a Századok felelős szerkesztője

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–809

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kézirator javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft. H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

01593
352

1999 133. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1999 -06- 17

Cieger András: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875)
Csapó Csaba: Csendőrség és közigazgatás (1881–1914)
Szabó Csilla: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon, az 1860-as években: a 48-as Párt megalakulása
Miru György: A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években
Lukács Lajos: E. J. Monson főkonzul működése a Lónyay-kormány időszakában
Pesti Sándor: A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése a dualizmuskori Magyarországon
Mányai Csaba–Szelke László: Fejezetek a Gresham-palota történetéből

Tisztelt Olvasó!

A Századok internetes száma új helyen található

http://www.tti.hu/szazadok/

Továbbra is várjuk észrevételeiket:

h5944pal@ella.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
133. ÉVFOLYAM 1999. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Cieger András: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875) 463
Csapó Csaba: Csendőrség és közigazgatás (1881–1914) 497

KÖZLEMÉNYEK

Szabó Csilla: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon, az 1860-as években: a 48-as Párt megalakulása 519
Miru György: A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években 543
Lukács Lajos: E. J. Monson főkonzul működése a Lónyay-kormány időszakában 561
Pesti Sándor: A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése a dualizmuskori Magyarországon 579
Mányai Csaba – Szelke László: Fejezetek a Gresham-palota történetéből 593

BESZÁMOLÓ

Konferencia a 19. századik magyar liberalizmusról (*Kőrösi Zoltán*) 617
Beszámoló a Kossuth Lajos Tudományegyetemen rendezett Szabó István emlékülésről (*Kovács Ágnes*) 624

TÖRTÉNETI IRODALOM

V. P. Susarin: A magyarok etnikai történek korai szakasza. Az etnikai öntudat problémái. (Ism.: *Niederhauser Emil)* 631
Keresztes hadjáratok és zarándoklatok. Elbeszélések, krónikák és szentföldi útleírások (Ism.: *Csukovits Enikő*) 633
Pálffy Géza: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997 (Ism.: *Sahin Tóth Péter*) 636
Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 27. (Ism.: *Kratky Tamás*) 638
Wilder Dénes: A történelmi Magyarország egykori területeinek helynévtára I–II. (Ism.: *Püski Levente*) 639
Udvardi Lázár: Emlékeim a hadifogságból (1914–1920) (Ism.: *F. Dárdai Ágnes*) 640
Stephen Kotkin: A mágneshegy. A sztálinizmus, mint civilizáció (Ism.: *Pető Andrea*) 642
A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Dokumentumok (Ism.: *Baráth Magdolna)* 644
1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok (Ism.: *Orbán Sándor*) 645
Paul Anderson and Nyta Mann: A biztonság mindenekelőtt. Az új Munkáspárt kialakítása (Ism.: *Jemnitz János*) 648

KRÓNIKA

Erényi Tibor (1923–1998) *(Hajdu Tibor)* 652

E számunkat a Nemzeti Kulturális Alapprogram Folyóiratkiadási Kollégiuma támogatásával jelentettük meg

Cieger András

A POLITIKA FORGÓSZÍNPADÁN: LÓNYAY MENYHÉRT ÚTJA A POLITIKÁBAN (1873–1875)

Tanulmányom Lónyay Menyhért politikai pályájának egy eddig kevéssé kutatott (viszont gyakran emlegetett) időszakával kíván foglalkozni: nem egészen három év történéseit kísérli meg nyomon követni Lónyay közéleti magatartásán, tettein keresztül, az egyént helyezve a folyamatok középpontjába. Elemzésem betekintést kíván adni egy bukott politikus gondolatvilágába, cselekvési lehetőségeibe, hangsúlyozottan az események szereplőinek személyes megnyilvánulásaira támaszkodva.

***

Lónyay Menyhért miniszterelnök és kormánya 1872. november 30-án benyújtotta lemondását, melyet Ferenc József néhány nap múlva el is fogadott. A király kormányalakítással Szlávy József korábbi földművelési minisztert bízta meg, aki december 5-én mutatta be miniszterei a Képviselőházban. Az új kabinet összetétele igen szemléletesen fejezte ki a lezajlott kormányválság okát: Lónyay Menyhért személyére, nézeteire és kormányzási stílusára nem volt többé szükség az ország élén. Fényesen bizonyítja ezt az a tény, hogy Lónyay összes korábbi minisztere megtartotta tisztségét Szlávy alatt is. A Deák-párt vezetői, hogy mentsék az így kialakult feszült és sértő helyzetet, kormánypárti értekezletet hívtak össze, amely Lónyay ünneplésévé változott. Ennek oka az a megkönnyebbülés volt, melyet a volt miniszterelnök beszéde váltott ki a párt tagjaiból. Lónyay beszédében az új kormányt támogatásáról biztosította és kijelentette, hogy ezután is a párt és az ország javáért kíván munkálkodni. Ezt követően Perczel Béla pártelnök, Deák Ferenc és Szlávy József is felszólalt és méltatta Lónyay eddigi pályáját, emberi nagyságát.[1] A párt tehát megmenekült a kettészakadástól, látszólag minden ellentét megoldódott. A valóság azonban másként alakult.

Lónyay magatartása lemondását követően

Lónyay már 1872. novemberében ezt írta naplójába: „Azt elmondhatom, hogy az állásom nehéz, nem sikerült egy év alatt az átvett helyzetet jobbra változtatni[a miniszterek] bizalommal nem fogadtak, s bizalmukat megszerezni nem sikerült".[2] Jegyzetei tanúsága szerint csalódott miniszterei ben, a párt vezetőiben,

[1] Pl. *Oláh Gyula:* Az 1875-ik évi fúzió története Bp. Franklin 1908. 93–101.

[2] Lónyay Menyhért feljegyzése. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAK Kt.) Ms 5307/34. 1872. nov. 17. Az idézeteket a mai helyesírás szerint közlöm.

és kudarcként élte meg saját miniszterelnöki tevékenységét is. Bukásának körülményei azonban mélyen sértették önérzetét, és elkeserítette párt- és kormánytársai viselkedése is. Ekkor szerzett tapasztalatai későbbi politikai magatartásának fő meghatározói lettek. Magatartásában ettől kezdve egy önigazoló szándék figyelhető meg. Fennmaradt naplótöredékeiben sorra igyekszik cáfolni az őt ért vádakat, mondataiból az elkeseredett védekezés hangja érződik ki.[3] Rokonainak írt leveleiben pedig szinte élete végéig felfedezhető a kudarc élménye és a becsületének helyreállítása érdekében folytatott harca.

A képviselőház munkájában ígéretével ellentétben a következő években csak meglehetősen ritkán vett részt, olykor több hónapig is távol maradt az ülésektől. Egyedül az 1873. évi költségvetés vitájában érezte szükségesnek megszólalni, majd egy újabb kudarc után másfél évig hallgat a Házban.

Ekkor elmondott beszédeiben — válaszolva a korábbi felszólalóknak — saját pénzügypolitikáját védte és átgondolatlansággal vádolta a mostani kormányt. Beszédeinek fő gondolatai a fokozott takarékoskodás, az állam anyagi áldozatvállalásának a visszafogása és a földbirtokos osztály védelme voltak. Tudjuk, Lónyay sokáig tervezgette, formálta felszólalásainak szövegét, a kormány pénzügyi intézkedéseivel szemben pedig alternatív javaslatokat dolgozott ki: pártja és a képviselőház számára például határozati javaslatot készített a költségvetési kiadások csökkentésére (pl. a fővárosi fejlesztések, beruházások visszafogása, minisztériumok takarékossága). A kormánypárti értekezletek azonban nem támogatták Lónyay elképzeléseit, de hívei közül is többen értetlenül fogadták a volt miniszterelnök magatartását: „Én előttem az ő bukása megfoghatatlan marad, ép úgy mint a naivság, mellyel magát mostan viseli. Közvetlen céljai jelenleg nincsenek... Szereplését jelenleg teljesen elhibázottnak tartom. Botorság tőle azon párt kebelén belül indítványokkal lábatlankodnia, mely öt év után oly cudarul elejtette."[4]

Lónyay ezért kellő támogatás hiányában meghátrált. Javaslatait visszavonta, sőt néhány bíráló felszólalás után végül márciusban elfogadta a költségvetést is (pontosabban nem szavazott ellene).[5] Az ellenzék képviselői pedig (pl. Ghyczy

[3] Lónyay Menyhért politikai naplója. Magyar Országos Levéltár (MOL.) Filmtár 37156. 1872. nov. 21.

[4] Rákosi Jenő Dóczy Lajosnak Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Levelestár 1873. jan. 17.; Vö. *Máriássy Béla:* A magyar törvényhozás és Magyarország történelme Győr 1891. 12. köt. 258. A dualizmuskori pártrendszer későbbi elemzője is rámutat arra a szerepzavarra, amellyel menesztett politikusaink rendre küzdöttek, *Deák Albert:* A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. II. rész: A magyar pártok. Bp. 1912. 137–138. Deák ezt a magatartást elvfeladó megalkuvásnak tekinti. Szerintünk jobb híján támogatták később is azokat, akik megbuktatták őket, hisz a kétpólusú közjogi struktúrában más lehetőség nem is igen kínálkozott (különösen a korai időszakban nem), a nyílt ellenzéki szerep a kiegyezés egyik megalkotójának a baloldalon képviselt nézetek miatt ekkor elképzelhetetlen volt (még az azonosulás látszatát is kerülni kívánta), de az önálló pártalakítást — mint majd látjuk — politikai szocializációja sem engedte számára. A Deák által megfigyelt szerepzavar, a politikai önmeghatározás bizonytalansága azonban Lónyaynál is kimutatható. A Lónyay javaslatait megvitató Deák-párti értekezletekről: pl. Reform 1873. jan. 17. 16. sz., jan. 18. 17. sz. és jan. 20. 19. sz.

[5] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1873. 1873. jan. 25. és 30. III. köt. 246–258., 340–341.; 1873. febr. 3. IV. köt. 20–21.; 1873. márc. 17. VI. köt. 116–120.

Kálmán, Tisza Kálmán) Lónyay határozatlanságát kihasználva ismét politikája és személye ellen szólaltak fel (leginkább vasúti ügyeit támadták).[6]

Lónyay ezek után idejének legnagyobb részét távol a nagypolitikától, Tirolban illetve Hunyad megyei birtokán töltötte. Az íráson kívül birtokai irányításával és saját, valamint családja pénzügyeinek intézésével foglalkozott. Komolyan tervezgette például egy önálló vasércbánya és vaskohó létesítését birtokán.[7] A család pénzügyei pedig különösen sok gondot okoztak számára (pl. fia, Béla és testvére, János adósságai), amelyek megoldását politikai bukása és az 1873-ban bekövetkezett gazdasági válság is megnehezítette.[8]

Lónyay tehát a nyílt politizálástól visszavonult. Ghyczy Kálmánnak, régi barátjának írt békülő levelében erről így írt: „Te most már nem vagy a Képviselőház tagja, én még ugyan vagyok, de azok közé tartozom, kik nem kívánnak tényleg részt venni a mostani politikai mozgalmakban."[9] Az őszi miniszterválság azonban őt is kimozdította passzivitásából. 1873 novemberében ugyanis — Kerkapoly Károly pénzügyminiszter lemondásával szinte egy időben — jelent meg munkája az ország pénzügyi helyzetéről, mely a *Közügyeinkről* címet viselte. Lónyay ugyan már munkájának bevezetőjében leszögezte, hogy nem önvédelemből és nem is aktuálpolitikai célzattal vetette papírra gondolatait, azonban ez erősen megkérdőjelezhető: „vettem hozzám intézett szíves soraid, melyekben kifejtetted azon nézeted, hogy 'pénzügyi politikánkban nagy fordulatnak kell beállani', továbbá 'a kevés hivatottak egyike Te vagy kinek szavát ily nagy válságos pillanatban nem nélkülözhetni.' Ez adott bátorságot nézeteim leírni s közzé tenni. Az országgyűlésen ha századrészét is elmondanám könnyen félremagyaráztathatnék A múltról és magamról azért is szólottam, mert szokássá vált a mostani bajok kútforrását az én működésemben keresni." – írta Csengery Antalnak.[10]

A *Közügyeinkről* lényegében eddigi pénzügyi tevékenységének igazolását, saját gazdaságpolitikai, kormányzati elveinek (lényegében politikai programjának) kifejtését és a jelen kormány bírálatát foglalta magában. Képviselőházi beszédeinek számos gondolata részletesen kifejtve jelenik meg könyvében. Az általa javasolt pénzügypolitika alapja a takarékoskodás volt (magánéletének is egy meghatározó vonásaként említhetjük ezt). Az államnak ezért le kell mondania arról, hogy minden gazdasági folyamatot ő irányítson, minden vállalkozásért ő hozzon anyagi áldozatot, viszont helyet kell adjon a magántevékenységeknek, a társadalom felől érkező kezdeményezéseknek (pl. helyi vasutak, építkezések). Angol és

---

[6] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1872–73. Pl. 1872. dec. 17. II. köt. 331–337.; 1873. jan. 27., 29. és 30. III. köt. 261–267., 313–324., 342.

[7] Lónyay Menyhért feljegyzései 1873. május MTAK Kt. MS 5306/6.

[8] A Lónyay-család anyagi problémáiról és vagyoni helyzetéről bővebben: *Cieger András*, „A Lónyay-Kappel vagyon nyomában. Egy 'újarisztokrata' család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében" In: Történelmi Szemle 1998. 1–2.sz. 87–112. A belpolitikai eseményektől elválaszthatatlan a gazdasági válság folyamatainak megértése, ebben segít *Kövér György:* 1873. Egy krach anatómiája Bp. 1986.

[9] Lónyay Menyhért Ghyczy Kálmánnak MTAK Kt. Ms 4851/499. 1873. nov. 13. Ghyczy Kálmán 1873 november 7-én lemondott. mandátumáról. Lónyay a politikai életben tanúsított viselkedéséért elnézést kért és újra felajánlotta barátságát, melyet Ghyczy válaszlevelében el is fogadott és ő is elnézést kért. Vö. Ghyczy Kálmán Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/216. 1873. nov. 15. Ghyczy egyébként egy hónap múlva visszatért az országgyűlésbe és idővel Lónyay is újra megjelent ott.

[10] Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz OSZK Kt. Levelestár 1873. nov. 22.

francia liberálisokat idézve megállapítja: „Az államnak kötelessége megtenni azt, a mi a magántevékenyég határain túl megy, de nem mindent mindenkiért... Én azt hiszem, hogy az ország jövője és pénzügyeink rendezése érdekében szükséges ez elvet a jövőben következetesen keresztülvinni, mert elvégre itt az ideje, hogy a nemzet jellemével megegyező, rendezett állapotokat teremtsünk, s hasznos tevékenységben egyesüljön minden életképes elem, ne várja mindenki felülről a gondoskodást..."[11] Az állami kiadásokat kell tehát csökkenteni és nem a polgárok közterheit növelni, mint azt a mostani vezetés teszi. Különösen a földbirtokos osztály érdekében kell mérsékelni a terheket (pl. a földadót), hisz anyagilag ők a legkiszolgáltatottabbak, és tőlük függ a nemzet fennmaradása. A kiadások viszont csökkenthetők az állam kivonulásával és a bürokrácia átszervezésével. Összevonná a kereskedelmi és a közlekedési tárcát, a földművelési ügyek intézésére ellenben egy önálló minisztériumot hozna létre (ezek később meg is valósultak), megszüntetné továbbá a király személye körüli miniszter tisztségét (ezt a miniszterelnök hatáskörébe utalná) és a horvát miniszteri posztot (elég a bán), de máshol felmerült benne az is, hogy a miniszterelnök egyben a pénzügyeket is irányíthatná ebben a válságos időszakban (erre egyébként többször is lesz példa). Erősítené az önszerveződés jegyében a megyei közéletet, a megyéket részesítené a területükről befolyó egyenes állami adókból, bár a közigazgatási apparátust teljesen a központi kormányzat alá rendelné. Csökkentené a képviselőház létszámát, így mindössze 300 honatya juthatna mandátumhoz, az országgyűlési ciklus időtartamát viszont háromról öt évre növelné (ez utóbbi később be is következik). Végül fontos gondolata volt a pénzügyi fegyelem erősítése is. Az államnak ugyanis nem szabad elnézőnek lennie e téren, ezért növelni kell az adók beszedésének a hatékonyságát (a visszaéléseket, elhallgatásokat meg kell szüntetni). Lónyay könyvének legfontosabb és igen hatásos megállapítása azonban minden bizonnyal az volt, mely szerint az ország rossz pénzügyi helyzete rendezhető, sőt rövid időn belül biztos alapra helyezhető, ehhez viszont a most felvázolt intézkedések megtételére, valamint pártérdekeken felülemelkedő nemzeti összefogásra van szükség.[12]

Lónyay egyik bizalmasa később a könyvet és kiadásának időpontját ügyes taktikai fogásként értékelte.[13] Lónyay személye és szakértelme mindenesetre a kormányválság elmélyülésével felértékelődött. Hívei ezért egyre élénkebben kezdtek szervezkedni a volt miniszterelnök érdekében. Lónyay viszont kerülni kívánta még a látszatát is egy önálló fellépésnek, ezért Deák-párti hűségét hangsúlyozta és tartózkodott az egész kormány elleni nyílt támadástól is, bár Kerkápoly megbuktatásával feltehetően egyetértett.[14] Bizalmasai ugyanis a párton belüli vezető

[11] *Lónyay Menyhért:* Közügyeinkről Bp. 1873. 49–50.

[12] *Lónyay Menyhért,* i.m. különösen 72–95.

[13] Politikai Magyarország szerk. Szász Károly Bp. 1913. 2. köt. 340.

[14] „Ami az adótörvényeket illeti, én azt óhajtanám hogy Szlávy és minisztériuma, meg Kerkapoly közt különbség tétessék, nem akarnék krizist az egész minisztériumra nézve, csak Kerkapolyra nézve." Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. doboz 1873. márc. 14. A Lónyay és Kerkápoly között húzódó konfliktus korábbi eredetű. Lónyay naplójában már 1871–72-ben többször meglehetős kritikával ír pénzügyminisztere döntéseiről, szakértelméről és kettejük személyes viszonyáról (pl. szakmai féltékenység). De ellentét volt közöttük korábban a vasútfejlesztés, pontosabban annak finanszírozása miatt is (más-más bankcsoportokat kívántak bevonni). Később pedig a gazda-

szerep megszerzése érdekében visszafogottságra intették őt és kérték, egyelőre tartózkodjon a nyílt politizálástól és hagyja, hogy ellenfelei egymást gyöngítsék meg: „Meggyőződésem, hogy a Deákpárt nagyon rá fog szorulni Excellenciádra, de szintoly meggyőződésem, hogy Excellenciád nem kormányozhat ezen párttal és ezen országgyűléssel ha csak nem úgy hogy ezen párt és annak vezetői kapitulálnak Excellenciád előtt. Ezt be kell tudni várni. Ha csak elkerülhetik elkerülik, s nem fordulnak Nagyméltóságodhoz... a válság alatt kell hogy ők tegyék az első lépést" – olvasható a higgadt helyzetértékelés Kaas Ivor levelében.[15] A miniszterválság azonban Lónyay bevonása nélkül is megoldódott, Szlávy miniszterelnök maga vette át a pénzügyek irányítását.

Az általánosabb politikai és gazdasági válság viszont egyre mélyebbé vált. A pártok mindegyike belső feszültségektől volt terhes, a különböző politikai elképzelések és érdekek mentén erősen megosztottakká váltak 1873-ra, az eddigi pártstruktúra a felbomlás jeleit mutatta. A Deák-párt belső törésvonalainak érzékeltetésére elég csak Csengery keserű mondatait idézni Ghyczyhez 1873 novemberében írott leveléből: „Tudod, hogy kezdettől fogva senkinek sem volt több panasza kormányférfiaink ellen. De mikor az egészségtelen pártviszonyok közt minden kormányváltozás alkotmányválsággal, az alap felforgatásával fenyegetett, amelyet oly nehezen vívtunk ki, elnémultam... Szegény Deák, még csak beteg, de az aggasztó hírek egészsége felől, s távolléte a párt értekezleteitől, máris fölbátorítják a párt békétlen elemeit. E békétlenség többeknél a 49-iki rendszer elvetésénél, másoknál Deák vallásügyi beszéde óta, sokaknál a volt kormányelnök bukásától datáltatik... Egy pár volt miniszter is szítja az elégületlenséget. Politikai ellenszenv, személyes bosszú, sértett hiúság, üzéri érdekek: íme a nagy eszmék, a nagy elvek, amelyek körül külön párttöredékek csoportosulnak."[16] Csengery tehát a pártot bomlasztó ellentétek között Lónyay és támogatóinak magatartását is felsorolja. Borúlátó helyzetértékelését nyilván az is befolyásolta, hogy néhány nappal korábban egy az önálló magyar jegybankra vonatkozó ellenzéki indítvány feletti szavazáskor a Deák-párt egy számottevő része nem a kormánnyal szavazott (pl. tartózkodtak).

Az államháztartás rendezését egyébként úgy próbálták elősegíteni, hogy az országgyűlés egy 21 fős bizottságot küldött ki 1873 decemberében, melynek feladata pénzügyi javaslatok kidolgozása volt a válság megoldására. A bizottság később Lónyay javaslatára az érdemi munka elvégzésére egy kilenc fős albizottságot választott: tagjai lettek Lónyayn kívül például Tisza Kálmán, Ghyczy, Csengery, Sennyey Pál, Kerkapoly. A testületben tehát helyet kapott minden mérvadó politikai irányzat képviselője, ezért a tisztán pénzügyi kérdések megvitatásán túl politikai megegyezést is reméltek az albizottság működésétől. Az országgyűlés plenáris munkája mellett tehát több hónapig egy kormánytól független gazdasági-

ságí válság elmélyülésével erre rárakódott egymás kölcsönös hibáztatása is a kialakult pénzügyi helyzet miatt.

[15] Kaas Ivor Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/245. [1873.] nov. 5.

[16] Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései (közétette: Csengery Lóránt) Bp. 1928. 328. Csengery Antal Ghyczy Kálmánhoz 1873. nov. 23. Az ellenzék belső ellentéteinek megértéséhez pedig adalékul szolgálhat Ghyczy Kálmán levele Csengeryhez 1873. nov. 15 (Uo. 325–327.), valamint pl. Ugron Gábor levelei Bartha Miklóshoz OSZK Kt. Levelestár (1872–1873-as levelek)

politikai egyeztetés is folyt az ellenzéki és a Deák-párti politikusok között (Lónyay maga is sokat várt a testület működésétől). A több tucat ülés ellenére a politikai áttörés elmaradt, az albizottság gazdasági ajánlásokat megfogalmazó terjedelmes jelentése pedig 1874 tavaszára elvesztette jelentőségét.[17]

Lónyay és a sajtó

Úgy tűnik számunkra, hogy Lónyay fő cselekvési területe ebben az időszakban a sajtó volt. Lónyay egyébként mindig is fogékony volt a sajtó iránt. Több lap elindulásában játszott fontos szerepet és számos szakcikket közöltek tőle az újságok már 1867 előtt is. Kormányra kerülésekor pedig még szorosabbra igyekezett fűzni kapcsolatát a sajtóval. Már 1872 elején próbálkozott egy hozzá hű lap kiadásával, hisz miniszterelnökként hamar felismerte, hogy a kormány lényegében nem rendelkezik egy saját érdekeit képviselő orgánummal. (A miniszterelnök másik határozott szándéka viszont a sajtótörvény szigorítása volt. Lónyayt feltehetően a személyét érő hírlapi támadások is a sajtószabadság korlátozására ösztönözték, ám egy új törvény kidolgozására már nem kerülhetett sor.)

A kormányhoz lojális nyilvánosság megteremtésére kezdetben a legalkalmasabbnak a br. Kemény Gábor (Lónyay híve) által szerkesztett *Korunk*at gondolta. A lap a kormány által beterjesztett törvényjavaslatok legfőbb népszerűsítője volt, de hatékonyan vette ki részét a képviselőválasztási küzdelmekből is. A kormányszubvenció azonban Lónyay bukása után elmaradt, így a lap is megszűnt.[18] Ugyancsak 1872-ben épített ki szoros kapcsolatot Lónyay a *Reform*mal is. A lapot Rákosi Jenő vezetésével fiatal újságírók alapították 1869-ben és Ráth Mór jelentette meg. A független, visszafogottan liberális folyóirat 1872 közepétől egyre inkább Lónyay Menyhért miniszterelnök politikájának védelmezőjeként lépett fel: „Ezek és hasonló dolgok lassan lehetetlenné tették a Reformnak, hogy pártok feletti állását fenntartsa. Elvégre a harc a kiegyezés ellen folyt...Így közel jutottunk Lónyay Menyhérthez s az ő személyében kellett védelmeznünk Deák Ferenc művét. És mentül hevesebben vették üldözőbe Lónyayt, mi annál buzgóbban védtük s végül úgy látszott, mintha a Reform a miniszterelnök pártlapja lenne."[19] A hónapok múlásával bizony ez egyre inkább megfelelt a valóságnak.

[17] *Oláh,* i.m. 196–197., 199–203., 244–246. A 21-es bizottságban a szélső bal is részt vett, az albizottságból viszont már kimaradt.

[18] A sajtó és a politika korabeli viszonyához pl.: *Gergely András-Veliky János:* „A sajtó útja a politikában 1867 után I." In: Rádió és Tv Szemle 1977/1. 80–89. Lónyay és a sajtó kapcsolatáról: *Halász Imre:* Egy letűnt nemzedék Bp. 1911. különösen: 428–433. A Korunkról: A magyar sajtó története szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla II/2. köt. 77–80. Lónyay a sajtótörvény újraszabályozását előhozta a minisztertanácsban, felvétette az 1872. évi királyi trónbeszédbe is, sőt személyes iratai között találhatunk egy húsz oldalas beadványt (szerzője a Budapesti Közlöny szerkesztője Salamon Ferenc volt) a kormánypárti sajtó újjászervezésének a szükségességéről is. Ezen írás szerint egy önálló pártlapot kellene létrehozni (a pártagok részvényesek lehetnének benne), mely nyíltan kiállna a kormány mellett és megismertetné a kormány döntéseit a közönséggel, sőt szükség lenne egy Deák-párti írói, művészi klubra is, különben a jobboldal lemarad a meglehetősen hatékony ellenzéki sajtóval szemben. Erről: MOL. K-476. 1. cs. (Miniszterelnökség félhivatalos levelezése)

[19] *Rákosi Jenő:* Emlékezések Bp. Franklin [1927.] II. köt. 15.

A lap 1872. december 4-e után is kitartott Lónyay mellett és a 2300-as példányszámot is képes volt egyelőre megtartani, bár Ráth Mór tulajdonjogát eladta, és ezután az egyes számokat már Kertész József nyomdájában készítették. Az újságot a lap egyik szerkesztője, br. Kaas Ivor vásárolta meg, a főszerkesztő pedig továbbra is Rákosi maradt. Kaas — Lónyay barátja és későbbi rokona — csak jelentős anyagi áldozatok árán tudta a lapot kezében megtartani: saját nagynénje birtokát is elzálogosította. A lap példányszámát ennek ellenére 1873 végétől csökkenteni kellett, a nyomtatás költségei átlagosan 3000 forintot emésztettek fel, ehhez járult még az újságírók bére és a havonta esedékes törlesztés.[20] A kiadások nagyobb részét Lónyay Menyhért állta, aki pénzéért cserébe a lap elveinek és hangvételének meghatározásába is igyekezett beleszólni. Lónyay ezért folyamatosan tanácsokkal látta el Kaast (pl. mivel foglalkozzon cikkeiben és milyen modorban), a megjelent írásokról pedig véleményt mondott, Kaas viszont a legfrissebb politikai fordulatokról és sajtóvitákról, valamint a lap anyagi helyzetéről tájékoztatta őt leveleiben. Gyakori levélváltásaikból Lónyay tényleges politikai elképzelései és taktikai elgondolásai egyaránt kirajzolódnak. 1873 tavaszán egy levelében például annak örült, hogy az újságolvasó közönség szerint a Reform kezd eltávolodni tőle. Ez a valóságban azonban csak egy ügyes megtévesztés volt „mi nagy bizonysága külön is a Reform tulajdonos és szerkesztő [azaz Kaas – C. A.] megbízhatóságának, ezért is írok és írhatok ily nyíltan. Sőt szeretném, ha valamely ügyes módon ezen nézet általánossá lenne."[21] 1873 őszén, a kormányválság idején pedig a lap által követendő taktikus magatartást így határozta meg: „Általában óhajtanám, hogy most a Reform legyen nyugodt s tárgyilagos, sőt azon színt viselje, hogy nem akar egyenes támadást a cabinet ellen a mostani helyzet ezen politikát ajánlja."[22]

A taktikai utasításokon kívül Lónyay felvázolta leveleiben hosszabb távú elképzeléseit a lap céljáról, jövőjéről és a politikai válság megoldásáról is: „A Reform had legyen mindenek felett a magyar állam és nemzetiség eszméjének megtisztult képviselője, mindenek felett legyen és maradjon magyar, aztán liberális...", valamint „a Reform a magyar közgazdászati és kereskedelmi érdekek magyar és magyar irányú képviselőjévé válván, az első lenne mely a Lloyd germanizáló szellemét megtörni igyekeznék... Ha sikerül egyesíteni a jobb erőket s csoportosítani körülötte a független Deák párti vagyis jobboldali kapacitásokat, valószínű hogy egy konszolidált párt színezet alakulását segíthetné elő, mi a mostani zilált pártviszonyok között nagy fontossággal bírna, kivált azon időre, midőn előbb utóbb azon erkölcsi hatalom, mely jelenben az egyedüli kapcsot képezi [azaz Deák – C. A.], nem lenne többé képes döntő hatást gyakorolni."[23] A Reformnak tehát köz-

[20] a Reform számlái megtalálhatóak: MOL. P-336. 5. tétel 2.cs.; a lap tulajdonosváltásáról, a kaucióról: Budapest Főváros Levéltára (BFL.) Elnöki Iratok IV/1409/b. 545/82. Ltsz.; a lapról: A magyar sajtó története szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla II/2. köt. 140–149.

[21] Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. doboz 1873. máj. 8. Lónyay vágya végül nem teljesült, néhány hónappal később már így panaszkodott: „Összeköttetésem a Reformmal tudván az emberek, minden sorért engem tesznek felelőssé s minden nézetük szerinti figyelmetlenségért én reám neheztelnek." Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. doboz 1873. dec. 6.

[22] Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. doboz 1873. okt. 30.

[23] Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. doboz 1873. máj. 8. és júl. 5.

ponti szerepet szánt egy új nemzeti-liberális csoportosulás megteremtésében, mely Deák visszavonulásával átvehetné a vezetést (feltehetően a Deák párti keretek érintetlenül hagyása mellett). Azt viszont, hogy saját maga miként vállalna szerepet ebben a megváltozott helyzetben, nem árulta el. A sajtó útján kívánta tehát befolyásolni a politikai közvéleményt és a maga számára kedvezően alakítani a történéseket. Kiterjedt levelezéséből és a megküldött újságokból mindenről értesült, egyelőre várt és figyelt, gondosan gyűjtötte a híreket és szervezte politikájának minél szélesebb elfogadottságát.

Hasonló kapcsolatot tartott fent Kaas Ivoron kívül távoli rokonával, ifjabb Ábrányi Kornéllal is. Az ekkor 24 éves, igen tevékeny újságíró (több lap munkatársa) Lónyay leghálásabb hívének tekintette magát, 1874-ben önálló kötetben méltatta Lónyay Közügyeinkről írott munkáját.[24] De hogy ezen kívül is bizonyítsa hűségét, szerteágazó kapcsolatait felhasználva igyekezett észrevétlenül Lónyay felé fordítani a figyelmet, cikkeivel pedig Lónyay érdekében befolyásolni a politikai alkufolyamatokat. Ennek alátámasztására érdemes tőle hosszabban is idéznünk: „...a fővárosi sajtó Excellenciád *hatalmában* van. Ha nem hiszi bebizonyítom. A Reformot nem kell magyarázni. A Magyar Politikában két hónap alatt vezérirányra emeltem a független gondolkozást a párt korlátain belül, az anyagi helyzet javítását, a kormány képtelenségének kitüntetését. Kecskeméthy annyira befolyásom alatt áll, hogy bármikor felhasználhatom, hogy nekünk hajtsa a vadat. Reményem van, hogy az országgyűlési tudósítást rám bízza; akkor pedig személyek és dolgok kérdésében úgy lehet lavírozni a mint akarjuk. Oly kétértelműleg lehet írni mindenkiről, hogy az emberek esküt tesznek rá hogy a M. P. Excellenciád lapja... Az Ungarischer Lloyd Halász Imre útján, kinek a Reform koncát még mindig ígérem, így *érdekből* kötöm Excellenciádhoz, mindig diszpozíciónkra áll. Sőt a mi a legmeglepőbb a Pester Lloyd is hálónkban van... Egy szóval egy politikai liga képződött itt, mellyel Excellenciád rendelkezik. Ehhez járul még az Alföld, mely független orgánum, felségesen bolondíthatja a világot... Az bizonyos hogy nagy diszkrécióval kell vinni a dolgot, hogy eredménye legyen: de erre nézve elég kezesség az, hogy Rákosyéknak fogalmuk sincs arról, hogy a M. P. akcióját én csinálom, nem sejtik az Alföld manőverét, Kecskeméthy nem is álmodja hogy én Kaasékkal politikai intimitásban vagyok, egy szóval senki sem látja azokat a szálakat, melyek Excellenciád kezében pontosulnak össze... Excellenciád pedig mindentől távol 'hallgatva pihen' és *nem vesz részt semmiben*..."[25] Lónyay feltehetően nem hitte el ezt a nagyszabású szövevényes stratégiát, ám az biztos, hogy hagyta tevékenykedni a nevében fellépőket, sőt ezek a tervek imponáltak is neki.[26] Minden bizonnyal a találó jellemzéseiről is ismertté vált Ábrányi ezúttal sem hibázott, amikor Lónyayt egy várakozó vadászhoz hasonlította egyik levelében: „De Excellenciád legjobban tudja mit csinál: mi csak kopók vagyunk és kergetjük a vadat,

[24] *X.Y.Z.* [ifj. Ábrányi Kornél]: Észrevételek gróf Lónyay Menyhért „Közügyeinkről" szóló munka felett Bp. 1874. Ábrányi 1872-től 1875-ig a miniszterelnöki sajtóiroda munkatársa volt.

[25] ifj. Ábrányi Kornél Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/24. [1873.] okt. 31. (aláhúzás az eredetiben)

[26] Lónyay egy későbbi levelében Ábrányi terveire így reagált: „Nem osztom nézetét, a rokonszenv pápaszemén nézi a dolgokat költői képzelőtehetséggel, de mégis jele egy időnek." Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1874. szept. 23.

Excellenciád felvont fegyverrel kényelmesen áll a lesben".[27] Lónyay egyébként saját eszközeivel támogatta is az érte harcolókat: Kaas Ivort 1875-ben Hátszegen fia korábbi helyén képviselővé választatta, közbenjárt Ábrányi színdarabjának bemutatásáért, valamint mindkettőjüket anyagilag is támogatta.[28]

Ha azonban megvizsgáljuk Ábrányi idézett kijelentéseit, akkor megállapíthatjuk, hogy az általa felvázolt elképzelések csak részben válhattak valóra, talán egy-egy cikk és sajtóvita erejéig. A *Magyar Politika* 1872-ben szintén Lónyay kezdeményezésére és a kormány anyagi támogatásával kezdte meg működését, azonban Lónyay bukása után függetlenedett a politikustól. Ha elolvassuk a Magyar Politika 1873-as vezércikkeit, akkor azokban — Ábrányi szándékával ellentétben — Lónyay számára kedvező (vissza)változást nem érzékelhetünk. A Kecskeméthy Aurél által vezetett lap konzervatív hangvételén nem változtatott.[29] Ugyan a jelenlegi kormány intézkedéseit kíméletlenül bírálták és egy erős, határozott vezetést kívántak az ország élén látni, de ezt semmi esetre sem Lónyayval képzelték el: „Dilettantizmus ült a kormányon... Majd minden kiválóbb pártember vasúttal jutalmaztatott meg, mely csaknem kastélya alatt megy el... Erős, de tiszta kézre van szükség."[30]

Ábrányi nem járt jobban magával Kecskeméthyvel sem, bár több levelében arról ír, hogy Kecskeméthy újra próbál közeledni Lónyayhoz és igen tiszteli a volt miniszterelnököt, a tények ezt nem erősítik meg.[31] Kecskeméthy a *Fény- és árnyképek* sorozatában 1874-ben jelentette meg Lónyayról írott portréját. Ebben a volt miniszterelnököt személyében is erősen megtámadta, jellemtelen és kisszerű politikusnak állítva be őt: „Szenvtelen, hideg, keresett, egyenetlen hol sima, hol dölyfös, tartózkodó, kétértelmű viselete, megbízhatatlannak tartott szava, anyagi egoizmusa... De vezérszerepre sem elég értelmi s szellemi magaslaton nem áll, sem a kellő jellem-tulajdonságokkal nem bír... sok esze van, de nem nagy esze. Könnyű fölfogású, de csak a fölületen marad... A mily kis szabású ember, oly kis szabású politikus" stb.[32]

Az Ábrányi által szintén említett *Pester Lloyd* és annak szerkesztője, Falk Miksa ebben az időben pedig a Szlávy-kormánnyal tartott fent szorosabb kapcsolatokat.

Végül Ábrányi és Kaas között sem volt mindig egyetértés, különösen a Lónyay Menyhért érdekében követendő taktika meghatározását illetően képviseltek más felfogást. Eleinte abban mindketten egyetértettek, hogy Lónyay maradjon a háttérben, 1874 folyamán azonban Kaas egyre inkább egy nyílt és határozott fellépést várt Lónyaytól, míg Ábrányi elfogadva a volt miniszterelnök módszereit a jól elhelyezett újságcikkek és a bizalmas politikai tárgyalások híve maradt.

---

[27] ifj. Ábrányi Kornél Lónyay Menyhérthez OSZK Kt. Levelestár [1873.] okt. 20.

[28] pl. Kaas Ivor Lónyay Menyhérthez MOL. P-451. 44. tétel 37.cs. 1875. jún. 16.; Lónyay Menyhért Gyulay Pálhoz OSZK Kt. Levelestár 1874. aug. 25.

[29] A lapról: A magyar sajtó története szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla II/2. köt.163–166.

[30] Magyar Politika 1873. dec. 7. 282.sz.

[31] ifj. Ábrányi Kornél levelei Lónyay Menyhérthez pl. MTAK Kt. Ms 5304/27. [1873.] dec. 16., Ms 5304/34. [1874.] aug. 12.

[32] *Kákay Aranyos* [Kecskeméthy Aurél]: Nagy férfiaink. Legujabb fény- és árnyképek Bp. 1874. 221., 228–230.

Lónyay és pártja

A két eltérő koncepció és magatartás összeütközésére 1874 nyarán került sor. 1874. augusztus 19-én ugyanis a Reform a Lónyayt ért sajtótámadásokra válaszul nyíltan állást foglalt a volt miniszterelnök mellett: „Mi, kik Lónyay Menyhért gr. tisztelői közé tartozunk évek óta, jó és balsorsban egyaránt, mert hazánk kevés gyakorlati államférfia között nálánál eszesebb, munkásabb és hazafiasabb politikust nem ismerünk..."[33] Erre természetesen az összes politikai lap élesen kikelt a Reform és Lónyay hívei ellen, mire másnap a Reform egy hat pontból álló pártprogramot jelentetett meg: 1. a 67-es rendszer feltétel nélküli elismerése (valamint a koalíció elutasítása) az alap; 2. szükséges a parlamentarizmus reformja; 3. erélyes közigazgatás kell (centralizáció, de nem a megyék felszámolásával); 4. a pénzügypolitika határozott reformokra szorul; 5. a magyar nemzetiség hegemóniáját meg kell őrizni; 6. el kell utasítani mindenféle szélsőséget ("értelmes és gyakorlati politika a felforgató szocialisztikus és faj radikalizmus" helyett). Kijelentette továbbá, hogy a lap által képviselt párt létezik, sőt az a jövő pártja.[34]

A Reform egyértelmű fellépése egy önálló Lónyayt támogató párt orgánumaként – ez teljes szakítást jelentett az eddig követett módszerekkel. Igaz, hogy a közvélemény előtt a lap elkötelezettsége régóta világos volt, a Reform pedig korábban maga is tett több burkolt utalást arra, hogy elérkezett az ideje, hogy Lónyay átvegye a párton belül az irányítást, ám eddig a Deák-párt erősítését, egységesítését, a belső összefogást is hirdették.[35] Az eddig kormánypárton belül (bár attól függetlenül) működő tekintélyes létszámú csoport önálló, „hivatalos" megjelenése heves reakciót váltott ki Lónyay kormánypárti és ellenzéki ellenfeleiből, de hívei egy részéből is: „Kaas valósággal gyermeknek mutatta magát e föllépésben, s szenvedélye — tegnapi durva válaszában — az eszelősségig ragadta... Kaas föllépésének szükségszerű következménye az, hogy Excellenciádnak minden ellenségét mozgásba hozza" – írta Ábrányi, és azt tanácsolta Lónyaynak, fogalmazzon egy elhatárolódó (nyílt) levelet.[36] Lónyay

[33] Reform 1874. aug. 19. 226.sz. Lónyayt a lapok miniszterelnöksége alatt folytatott nemzetiségi politikája miatt támadták meg. A Lónyay ellen ekkor felhozott vádak egy titkos megállapodásról szóltak, melyet állítólag a magyarországi románokkal kötött az 1872-es választás előtt. Erről még: Reform 1874. aug. 24. és 25. (231–232.sz.) Ismereteink szerint Lónyay valóban folytatott tárgyalásokat a választások előtt, ám a románok Balázsfalván, 1872 júliusában megfogalmazott követeléseit nem fogadta el. Erről: *Jordáky Lajos:* A Román Nemzeti Párt megalakulása Bp. Ak., 1974. 112–113.

[34] Reform 1874. aug. 20. 227.sz. Fontos megemlítenünk, hogy Mérei Gyula könyve szerint a Lónyay-párt programjának első kiadására 1873. december 12-én a Reformban került sor, ám ez nyilvánvaló tévedés. A könyvben közölt szöveg az ekkor megalakult Ghyczy-féle Középpárt programja, amely a Reformban is megjelent. Érdekes, hogy Mérei a Középpárt programját is közli a Baloldal című lap nem szó szerinti tudósítása alapján, így a két szöveg között valóban van eltérés. A Lónyay-párt 1874. márciusi és augusztusi programpontjairól viszont egyáltalán nem ejt szót. Vö. *Mérei Gyula,* A magyar polgári pártok programjai (1867–1918) Bp. 1971. 28–29. és 72. Ez azért is furcsa, mert Mérei korábbi könyvében még pontosan ír a vacsorapárt programjának közzétételéről: *Mérei Gyula:* Magyar politikai pártprogramok (1867–1914) Bp. 1934. 14–15.

[35] pl. Reform 1873. okt. 16.; 1874. febr. 14. 44.sz.; sőt 1874. február 19-én (49.sz) egyenesen ezt írja a lap: „...a Reform kizárólag a szerkesztőség minden irányban független nézeteinek és meggyőződéseinek kifolyása, s gróf Lónyay a Reform közleményeiről ép úgy vesz mindennap reggel tudomást, mint akár a kávéházi politikusok. A lap cikkeiért tehát gróf Lónyay erkölcsi felelősséggel nem tartozik, a lap magatartásából az ő politikájára következtetni nem lehet és viszont az ő politikájából nem következtethetni a lap nézeteire."

[36] ifj. Ábrányi Kornél levele Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/36. [1874.] aug. 25.

megfogadva Ábrányi javaslatát még aznap írt Kaasnak (kétszer is). Levelében kifejtette, hogy tudtán kívül került sor a program közzétételére és bár köszöni, hogy a lap felszólalt az alaptalan támadások ellen, de elutasította egy önálló párt létét, ezért kérte, hogy tegye közzé nyilatkozatát: „...én több mint másfél éve minden egyenes politikai akcióból szándékosan tartózkodtam, sőt midőn aggodalmasak lettek viszonyaink, midőn már meggyőződésemet elhallgatni kötelességmulasztás lett volna, leírtam és a sajtó utján tettem közzé nézeteimet, a helyett hogy a törvényhozás terén igyekeztem volna meggyőződésemet érvényesíteni, mindezt egyedül azért, nehogy valaki külön párt alakítási szándékot vagy épen kormány után való vágyódást tulajdonítson nekem. Most is távol van ily szándék tőlem, s általában hibásnak tartanám ha bármely véleményárnyalat a személyek után neveztetnék el."[37]

Lónyay nyílt levelét azonban nem olvashatjuk a Reformban! Ennek oka pedig az, hogy Kaas kivételesen nem értett egyet Lónyayval és ezért vonakodott közölni a levelet, sőt lemondással fenyegetőzött arra az esetre, ha Lónyay mégis ragaszkodna megjelentetéséhez (talán attól félt, hogy a nyilatkozat megosztja és elbizonytalanítja Lónyay követőit).[38] A kettejük közt kialakult feszültséget a Reform következő napi cikke zárta le. A támadások hatására ugyanis a lap úgy nyilatkozott, hogy a hat pont megfogalmazását kizárólag a szerkesztőségnek kell tulajdonítani, az nem önálló pártprogram, másrészt viszont cáfolta a Pesti Napló híresztelését, mely szerint Lónyay elhatárolódó nyilatkozatot kíván közzétenni, taktikusan elvágva ezzel Lónyay ilyen irányú kísérleteit.[39] Lónyay így kénytelen volt engedni Kaasnak és elállt szándékától, nem kívánta ugyanis szakításra vinni az ügyet a számára politikailag oly fontos lappal, illetve nem volt célja az sem, hogy több nappal később az időközben elcsendesedett sajtóvitát felélessze: „csakis annyit jegyzek meg, hogy talán nem úgy fogta fel az én nyilatkozatom, mint én azt érteni akartam. De mindegy, szívesen hajoltam kívánatára."[40]

De vajon kik álltak ennek a megiehetősen furcsára sikerült fellépésnek a hátterében? Lónyay mint láthattuk, csak az újságokból értesült az eseményekről. Továbbá az sem valószínű, hogy csupán Kaas (és Rákosi) kizárólagos elhatározása lett volna a pártprogram közzététele. A programot vélhetően Lónyayhoz közel álló képviselők fogalmazták meg, hisz az erős hasonlóságot mutat az ún. vacsorapárt márciusban kiadott programjával.[41] A képviselőházban az 1872-es választásokat követően ugyanis kialakult egy kör a Deák-párton belül, amely Lónyay Menyhért politikáját szilárdan támogatta. Ez a csoport együtt maradt Lónyay bukása után is, sőt a létszám 1874-re növekedett is: közel 50, később pedig már több mint 70 főt számlált.[42] A párt tagjairól pontos lista nem készült, feltehetően

[37] Lónyay Menyhért levele Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1874. aug. 25. (éjjel) Ehhez a levélhez van csatolva a nyílt levél augusztus 26-i dátummal. A nyilatkozat szövegének tervezete megtalálható: pl. MTAK Kt. Ms 5304/13.

[38] Kaas magatartásáról: ifj. Ábrányi Kornél levele Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/38. é. n. [1874. augusztus]; Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.tétel, 1.cs. 1874. aug. 29.

[39] Reform 1874. aug. 27. 234.sz.

[40] Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1874. aug. 30.

[41] *Oláh:* i. m. 217–219., 272.

[42] Pl. Oláh mindkét létszámot használja: *Oláh* i. m. 217., 280.

a létszám az egyes politikai események kapcsán változott (függően attól például, hogy a csoport kormányzati esélyei nőttek vagy csökkentek). Lónyay Menyhért iratai között azonban két egymástól részben eltérő névsor is fennmaradt. Az egyik évszám nélkül a „Vacsora-párt névsora" címet viseli és 49 nevet tartalmaz. A másikat Cséry Lajos képviselő 1874. február 19-én készítette Lónyay számára: „Saját tudásom és belátásom alapján a mai napi pártállás szerint összeállítottam" – írta levelében a honatya. Ez utóbbi lista már 79 nevet tartalmaz, több csoportba osztva a felsoroltakat: „mindenkor hívek" (32 személy), „feltételesen hívek" (35 fő), „hivatalnokból" (8 fő) és „középpártból" (4 fő).[43] A két listán összesen 87 név szerepel, ugyanis mindkét névsor feltüntet olyanokat is, akiket a másik nem (ebből is a csoport bizonytalan elkülönülésére következtetünk).

Kutatásainkban ennek a Lónyayval összefüggésbe hozott 87 képviselőnek a személyi adatait igyekeztünk összegyűjteni, illetve különös gondot fordítottunk arra, hogy feltárjuk ezen képviselők esetlegesen meglévő személyes megnyilvánulásait (pl. levelezés, visszaemlékezés). Célunk egyrészt az volt, hogy kitapintsuk, mi fogta össze ezeket az embereket, másrészt pedig az, hogy megtudjuk, miként vélekedtek a vacsorapártról, hogyan értékelték különállásukat, milyen erőfeszítéseket tettek a közös fellépés érdekében. A legfontosabb lelőhelyek átnézése után is csak meglehetősen kevés (és zömmel közvetett) forrásra bukkantunk: néhány levél és egy későbbi visszaemlékezés áll a rendelkezésünkre. Épp ezért — lehetőségeinkhez mérten — bevontunk a kutatásba más kortársak tollából származó forrásokat is, ha azok érintették a csoport magatartását.

Ha a csoport összetételét megnézzük, akkor igen tarka képet kapunk tagjairól. A csoportban viszonylag sok arisztokratát találunk, összesen 13 személyt: pl. gr. Batthyány Zsigmond, gr. Csáky Tivadar, br. Kemény Gábor, István és Kálmán, gr. Wass Sámuel. A többség természetesen nemesi származású, bár néhány tag személyében képviseltetve volt a polgárság is (pl. Házmán Ferenc, Máday Lajos, Radocza János, Divald Adolf). A vacsorapárt vallási megoszlása is meglehetősen vegyes, némileg talán a protestáns felekezetűek (zömmel reformátusok) felülreprezentáltak (feltehetően a református Lónyay család és az erdélyi képviselők miatt). Érdekes megemlíteni, hogy nemzetiségi képviselőket is találunk a névsorokban: Bésán Mihály, Popescu Elek és Petrik Gyula román, Jurkovits János horvát, Wachter Frigyes és Bömches Gyula pedig szász nemzetiségű volt.

Ami igazán szembetűnő az egyéni életutak vizsgálatánál, hogy minden második honatya (44 fő) először foglalhatott helyet az országgyűlés padjaiban 1872-ben, megválasztásuk tehát a Lónyay-kormány beleegyezésével történt (számos jel mutat arra, hogy az 1872 nyarán megrendezett választások ténylegesen a legapróbb részletekig elő voltak készítve, és a miniszterelnöki hivatal illetve a belügyminisztérium szigorú ellenőrzése alatt zajlottak.) Az újonnan bekerült képviselők

[43] „Vacsora-párt névsora" MTAK Kt. Ms 5307/28. (49 fő) A csoport tagjai közös vacsorákon vitatták meg az eseményeket, innen a sajtó által adott elnevezés. A másik listának Cséry a „Gróf Lónyay és Gorove követői" címet adta: MTAK Kt. Ms 5307/54. (79 fő). A tisztánlátást tehát nehezíti, hogy a névsor Lónyay Menyhért és Gorove István híveit együtt tünteti fel. Jelenlegi tudásunk szerint Gorove — és a vele együtt emlegetett Horváth Boldizsár — liberálisabb elveket vallott (ennél pontosabb ismeretünk azonban nincs), ám sok tekintetben egyetértett Lónyayval és feltehetőleg támogatta volna kormányra kerülését.

negyede (12 fő) a városi vagy a megyei közigazgatás területéről érkezett (pl. szolgabíró, jegyző, alispán), hatan voltak korábban ügyvédek, öten pedig különböző minisztériumokban dolgoztak (zömmel az igazságügyben és a pénzügyben), 11 személy viszont 1872 előtt saját birtokait igazgatta.[44]

Fontos megemlíteni, hogy a csoport 53 tagja (61%) már nem indult vagy nem tudott ismét bekerülni az 1875-ös választások során, és később is csak mindössze tízen vállaltak közülük mandátumot (több ciklus kihagyása után). Igaz ugyan, hogy 1875-ben a megváltozott politikai viszonyok következtében általában is egy jelentős elitcserére került sor (az országgyűlés fele kicserélődött), ám az iménti adatok jól jelzik, hogy a csoport tagjainak egy számottevő része hosszabb távon sem tudott alkalmazkodni az új pártrendszerhez, nem találták helyüket a megváltozott viszonyok között, így visszavonultak az aktív politizálástól. Évtizedes politikai pályák fejeződtek be 1875-ben, többen pedig éppen csak „belekóstoltak" az országos politizálásba: 24-en csak az 1872–75-ös ciklusban szereztek mandátumot, szerencsésen kihasználva a kormány (és a kormánypárt) feltétlen győzniakarását.

A tagok között ott találjuk Lónyay Menyhért több rokonát is: testvéreit, Lónyay Jánost és Józsefet és legidősebb fiát, Bélát, akit ha nehezen is, de Hátszegen sikerült megválasztatnia egy időközi választáson 1873-ban. A sor folytatható Lónyay távolabbi rokonaival: Földváry Miklós, br. Perényi Zsigmond, Máriássy Béla, Szirmay Ödön stb. Az itt felsorolt nevek és adatok jelzik, hogy nem voltak teljesen alaptalanok azok az éles kritikák, amelyek az 1872-ben megválasztottak személyi összetétele kapcsán Lónyayt a kortársak részéről érték: „A kormányjelöltek nagy része ugyanis Lónyay jelöltjei voltak. Összes családi rokonain kívül csupa kreatúrái, vagy szegény ifjú urak s mágnáskák vagy kétes jellemű üzérek s politikai nullitások..."[45] vagy máshol: „...ezeken kívül voltak Lónyaynak rokonai, régi barátai és meglehetős nagy számmal olyanok, kiknek képviselővé való megválasztása Lónyay miniszterelnök határozott közreműködésének eredménye volt."[46]

A teljesség kedvéért megvizsgáltuk azt is, hogy van-e jelentősége annak, hogy a vacsorapárti képviselők mely megyékből, régiókból kerültek az országgyűlésbe (tehát például van-e valamilyen regionális érdek a pártszerveződés mögött). A párt tagjai az ország 56 megyéjéből érkeztek a képviselőházba, amely lényegében lefedi az ország egész területét: 29 fő jött Erdélyből, 16 fő a Felvidékről, 15 fő a Dunántúlról, 12 honatya az észak-keleti régióból (Kárpátalja), 9 személy a Duna balparti megyéiből, végül négyen a fővárosból. Jelentős eltérést a földrajzi megoszlás tekintetében a kormánypárt egészéhez képest tehát nem tapasztalhatunk. Ha azonban választókerületenként szemléljük az országot akkor azért néhány óvatos megállapítást tehetünk. Akad ugyanis három megye, melynek mindegyik

[44] A vacsorapárti képviselők adatait alapvetően két forrásból merítettem: *Adalbert Toth,* Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973., valamint *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái 1–14.köt. Bp. 1891–1914. Az alapos kutatás ellenére is akadt két képviselő akiről szinte semmilyen adatot sem sikerült gyűjtenem (a horvát Jurkovits Jánosról és a román Popescu Elekről).

[45] *Kákay Aranyos,* i.m. 224.

[46] *Oláh,* i.m. 90–91.

választókerületében vacsorapárti jelölt győzött és további néhány terület, ahol számottevő volt a csoport befolyása. Az első két megye a kárpáti régióban található. Bereg megye mind a négy, Ugocsának pedig mind a két mandátuma a párt súlyát növelte, de itt kell megemlíteni Ung megyét is, ahol négyből három honatya (a negyedik ellenzéki!) szintén a csoporthoz tartozott. A magyarázat viszonylag könnyen megadható, ezen a vidéken található a Lónyay család birtokainak egy jelentős része, közülük többen ezekben a megyékben születtek, a család meghatározó befolyással bírt a helyi közéletre és közigazgatásra (Menyhért Albert nevű testvére Ugocsa, János testvére pedig Bereg főispánja 1872-ben), rokoni kapcsolataik behálózták a régió szinte összes jelentős családját, így a terület hűsége biztosított volt (egyébként a későbbi évtizedekben is).[47] A harmadik „színtiszta" vacsorapárti megye viszont az ország átellenes részén helyezkedett el. Győr megye mind a négy képviselője a párthoz tartozott, sőt hármuk neve mellett a „mindenkor hívek" megjegyzés is ott szerepelt. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy a megye régi és befolyásos családjának számított a Földváry család, amelynek a feje ekkor Földváry Miklós vacsorapárti képviselő volt (a család rokonságban állt a Lónyayakkal is: Lónyay Menyhért és Földváry Miklós egyaránt Kappel-lányt vettek feleségül). Másrészt pedig a Lónyay bukása után felálló új kormány erős felzúdulást kiváltó megyerendezési terve is indokul szolgálhat a hűségre, hisz Lónyay Menyhért lényegében a megyék erősítése mellett foglalt állást (ez az indok egyébként más honatyák vacsorapárti hűségének is az egyik alapja lehet). Szapáry belügyminiszter javaslatára például Győrt és Mosont is össze kívánták vonni 1873 telén, ám a megye országgyűlési képviselői (Földváry, Goda Béla, Saáry Miklós, Kautz Gyula) többször is tiltakoztak a kormánynál ez ellen.[48] Ugyancsak jelentős volt a csoport képviselőinek számaránya Sárosban, Hunyad és Sopron megyében, valamint a fővárosban (nyolcból négy mandátum), de a hagyományosan ellenzéki Szabolcs is megemlíthető, ahol az öt ellenzéki mandátum mellett fennmaradó két képviselői helyet olyan személyek nyerték el, akik később a vacsorapárthoz csatlakoztak.[49]

A nagyobb lista több csoportot hoz létre Lónyay követőiből. A legelkötelezettebbnek minden bizonnyal az a 32 honatya számított, akiket a lista a „mindenkor hívek" csoportjába osztott. Ide tartozott például Bánó József, Bujanovits Sándor, Cséry Lajos, Földváry Miklós, Gozman János, Kemény Gábor, Lónyay János és Béla, Máriássy Béla, Pólya József, Radocza János, Tavaszy Endre, Teleki Sándor. Közöttük találjuk meg a vacsorapárt hangadóit, bár ők sem képviseltek

[47] Erről bővebben: *Cieger András:* „A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában" In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai, Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 213–281.

[48] Erről bővebben: *Stipta István:* „A törvényhatóságok egységesítésére irányuló reformmunkálatok 1873–1874-ben" In: Acta Iuvenum. Sectio Iuridica et Politica Szeged 1976. Tom. 1. 111–150. A győri eseményekről még: Győr vármegye szerk. Borovszky Samu é.n. 412–413.

[49] Az 1872-es pesti és budai választásokról és a képviselőkről: *Szabó Dániel:* „Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén" In: Az egyesített főváros szerk. Gyáni Gábor Bp. 1998. 31–59. Az 1872-es szabolcsi választásokól: *Szilágyi László:* „Egy titkos parlamenti választás Szabolcs vármegyében (1872)" In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat levéltárának kiadványai, Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 161–185. (A szerző Lónyay Menyhértre vonatkozó adatai pontatlanok.)

azonos felfogást a csoport fellépésével és politizálási irányával kapcsolatban: „Lónyay, egyik vakandok udvarlója tanácsára, a Hungáriában más neve alatt politikai vacsorákat rendeztetett, itt a képviselő urak saját költségükön ettek, ittak, felköszöntőket mondtak, vitatkoztak, a megjelenés senkit sem kötelezett, mert még a pártvacsora címe ellen is tiltakoztak, sőt a pártalakítás a nyílt támadás híveit szándékosan mellőzte, engemet is csak hetek múlva hívtak meg, látván a félénk hangulatot, a dőzsölő estéli politikának barátja nem lévén, többször nem is jelentem meg" – emlékezett vissza a csoport belső működésére és ellentéteire Máriássy Béla.[50] Vélhetően a határozottabb fellépést sürgető honatyákkal (pl. Máriássy, Cséry) szemben Kemény Gábor, Bujanovits, Teleki voltak a mérsékelt (többségi) álláspont legfőbb képviselői. A „feltételesen hívek" csoportját alkotó 35 képviselő közül például Balogh Jánost, Házmán Ferencet, Istóczy Győzőt, Perényi Zsigmondot, Ráday Gedeont, Szirmay Ödönt említhetjük. Az ő magatartásukról még kevesebb információval rendelkezünk, feltehetően csak egy-egy fontosabb kérdésben támogatták az előző csoportot, máskor viszont fenntartották eltérő véleményüket. Valószínű az is, hogy zömük egyszerűen a Deák-párt és a kormány működésével kapcsolatos általános elégedetlenségét fejezte ki oly módon, hogy esetenként a kormánypárt belső ellenzékének számító szilárd vacsorásokat támogatta. Véleményünk szerint többségük csak egy-egy ügy kapcsán azonosult a vacsorapárt törzsével, de már a parlamenten kívüli értekezleteken nem vett részt. A harmadik csoport tagjairól elmondható, hogy korábban az igazságügy- és a pénzügyminisztériumban dolgoztak (pl. Bömches Gyula, Csemeghy Károly, Horváth Döme, illetve Buday Sándor), ám nem világos számunkra, hogy a „hivatalnokból" megjegyzés pontosan mire utal, hisz tudunk másokról is, akik minisztériumi tisztviselőkből váltak képviselőkké (pl. Divald Adolf, Steiger Gyula), így nem kizárt, hogy a megjelölés egy félig-meddig önálló csoportra utal.

Végül a következő négy képviselő neve mellé a „középpártból" megjegyzés került a listán: Csáky Tivadar, Lónyay József, Tarnóczy Béla és Tarnóczy Gusztáv. Ők további néhány Deák-párti képviselőhöz hasonlóan 1873 végén elhagyták a kormánypártot és csatlakoztak az ekkor formálódó ún. középpárthoz, mely Ghyczy Kálmán körül tömörült (céljuk a jobboldal és a balközép összefogásának elérése volt). Ez utóbbi négy honatya azonban rokonszenvet tanúsított Lónyay iránt is és feltehetően megpróbálta Lónyay érdekeit is képviselni a fúziós tárgyalások előkészítésekor, bár meg kell jegyeznünk, hogy Lónyay Menyhért például ellenezte testvére, József átlépését.[51]

Egyébként a Reform lényegében követve a Cséry által összeállított névsor kategóriáit 1874 tavaszán már több mint száz képviselőről tud (mely tudatos túlzás is lehet): kb. 40 fő az, aki rendszeresen részt vesz a csoport konferenciáin, minimum 80 honatya legalább egy-két értekezleten megjelent és 100 fölött van a

[50] *Máriássy,* i.m. 12. köt. 275.

[51] Ghyczy Kálmán visszaemlékezéséből kiderül, hogy maga is tudott ezen képviselők valós szándékairól (azaz arról a szándékról, hogy az átlépők így próbálják erősíteni Lónyay pozícióját) vö. MTAK. Kt. Ms 4856/79. 304., 307.; *Oláh,* i.m. 189. Lónyay József átlépéséről: Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1873. dec. 17.

cikk szerint azoknak a száma, akik hallgatólagosan egyetértenek a vacsorapárt elveivel.[52]

Fontos hangsúlyozni, hogy a vacsorapárttal kapcsolatban *formailag* nem is igen beszélhetünk pártról (még olyan értelemben sem, mint azt pl. a Balközép vagy a Deák-párt kapcsán tehetjük).[53] A csoportnak hivatalos vezetője nem volt, hisz Lónyay sosem vállalta fel nyíltan ezt a szerepet, hivatalos párthelyiséggel sem rendelkeztek, 1873 végéig lényegében a kormánypárt egy frakcióját — „árnyalatát", ahogy ők mondták — alkották, ekkor azonban többen közülük kiléptek a Deák-pártból és vagy csatlakoztak a Ghyczy vezette ún. középpárthoz vagy pártonkívüliként politizáltak tovább (pl. Máriássy, Kemény Gábor, Ottlik Géza). Ettől kezdve tehát az őket összetartó szervezeti keret is megszűnt. Összetartotta őket azonban az *informális* kapcsolattartás. A Reform ugyanis 1874 februárjában „A vacsorapártból" címmel arról számol be, hogy „azon deákpárti képviselők, kik a társas együttlét s eszmecsere végett minden keddi napon közös vacsorára gyülekezni szoktak, tegnapi összejövetelük alkalmával igen behatóan tanácskoztak a helyzet fölött, s határozatokat is hoztak, melyek elég fontosaknak látszanak arra, hogy róluk a nagy közönség is tudomást vegyen".[54] Az újság tehát úgy tudósít a rendezvényről, mint amely már hosszabb ideje rendszeresen megismétlődik, ám ennek korábbi nyomát nem találtuk a lapban.[55] A Reform ettől kezdve minden héten beszámol a Hungária szállóban (!) megrendezett vacsorákról egészen március közepéig (négy alkalom), ezután azonban megszűnnek a hírek az értekezletekről. Jól látható tehát, hogy a csoport az újabb kormányválság (Szlávy bukása) idején aktivizálta magát. A Bánó József elnökletével megtartott összejöveteleken nem csak Deák-pártiak vettek részt, hanem megjelentek és felszólaltak ekkor már független képviselők is (Kemény, Ottlik). Máriássytól tudjuk viszont, hogy távolmaradtak az önálló fellépést sürgetők, ugyanis vacsorák résztvevői felszólalásaikban kiálltak a kormánypárt egységének a megőrzése, sőt erősítése mellett: „Legyünk is apostolok s hirdessük a békét, valljuk be ingatlanul deákpárti hitünket, ragaszkodjunk hozzá minden körülmények közt s igyekezzünk fönntartani magunk közt és a Deák-pártban az összetartozást, ezen politikának szerezzünk híveket" – hangzott például Bánó pátosszal teli beszéde.[56] Az emelkedett stílus ellenére az egybegyűltek elégedetlenségüknek is hangot adtak. Az ellenzéken kívül a jelenlegi kormányt is bírálták helytelen pénzügyi és közigazgatási politikája

[52] Reform 1874. márc. 5. 63.sz.

[53] A korszak pártjainak jellemzőiről, típusairól bővebben: *Szabó Dániel:* „A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában" In: Történelmi Szemle 1992/3–4. 199–230. A Deák-párt megszerveződéséről: *Gerő András:* „A Deák-párt és a politikai rendszer változása" In: Uő. Utódok kora Bp. 10–22. Az európai pártfejlődés állomásairól és különbségeiről: *Hülvely István:* Az európai pártok fejlődésének története Bp. 1997.

[54] Reform 1874. febr. 25. 55.sz.

[55] 1874 januárjában a Reform még cáfolja a politikai vacsorák létét: Reform 1874. jan. 8. 8.sz. („Egy téves közlemény"). A *Pesti Napló* már február 19-ei számában (41. sz., reggeli kiadás) beszámol egy vacsoráról (a Pester Correspondenz tudósítását veszi át), a Reform azonban erről még nem szólt.

[56] Reform 1874. febr. 25. 55.sz.; a Pesti Napló értetlenül fogadta a csoport fellépését: nem értette, hogy miért kellene (és kik ellen) megvédeni a Deák-pártot, homályosnak tartotta a programot és a tagok pártállását is, (vajon mit jelent a „független Deák-párti elemek" kifejezés?), 1874. febr. 26. 47. sz. esti kiadás és febr. 27. 48. sz. reggeli.

miatt, de erős kritikával illették a kormánypárt vezetőit is, akik szerintük képtelenek hatékonyan összefogni a pártot. Pólya József és Gozmann János kifogásolták továbbá, hogy a kormány kicsúszott a kormánypárt ellenőrzése alól, hisz a miniszterek kiválasztása, egyes kölcsönök felvétele a párttagok megkérdezése nélkül történik. Az ellenzékkel kötendő koalíciót határozatban vetették el, ám elfogadhatónak tartották a Ghyczy-féle középpártot, ezért elhatározták a kapcsolatok felvételét. A legfontosabb azonban, hogy március harmadikai értekezletükön egy négy pontból álló határozatot is elfogadtak, amely lényegében az augusztusi program előzményének tekinthető: 1. az országnak erős kormányra van szüksége; 2. a 67-es kiegyezés érintetlenül meg kell őrizni; 3. az államháztartási egyensúly helyreállítása; 4. a közigazgatás és az igazságszolgáltatás megszilárdítása kell.[57]

Ezt követően azonban határozottabb fellépésre már nem került sor. Értekezleteiket elnapolták, illetve támogatásukról biztosították az új Bittó-kormányt és örömmel vették tudomásul, hogy az ellenzékkel folytatott koalíciós tárgyalások sikertelenül fejeződtek be.[58]

Ha a csoport működésének tartalmi jegyeit vizsgáljuk, akkor elsősorban azt kell nyomon követnünk, hogy a törvényhozási munka során ki lehet-e mutatni a csoport létét, milyen adatokat találunk az egységes fellépésre, érdekérvényesítésre. Erre a legjobb alkalmat a bizonyos kérdésekben elrendelt név szerinti szavazások névsorainak átnézése kínálja.[59] Máriássy munkájában a közös fellépés esélyeire 1874 közepén meglehetősen elkeseredett hangon emlékszik vissza: „...a vacsorások nagy része szieszt tartott, vagy harmincan programrul gondolkoztunk, e harmincbul 25 sokszor a kormány mellett nem szavazott, maradtunk 5-en, kik ellene is szavaztunk, én egyedül szólaltam fel időnként a kormány ellen".[60] Máriássy szavait az országgyűlési naplók adatai is megerősítik. 1873 januárja és 1875 márciusa között vizsgálataim szerint húsz alkalommal került sor — zömmel az ellenzéki képviselők kezdeményezésére — név szerinti szavazásra a Képviselőházban. A képviselők ötödét kitevő vacsorapárt 1873 őszéig mindig a kormány mellett szavazott. Először 1873. november 18-án (tehát a kormányválság napjaiban) az önálló magyar jegybank ügyében benyújtott ellenzéki javaslat feletti szavazáskor figyelhetünk meg változást: heten az ellenzéki javaslat mellett szavaztak, 43 honatya ellene, 37 fő a csoportból pedig távol maradt a szavazástól. A kormánypárt végül mindössze 41 fős többséggel tudta csak leszavazni az ellenzéket,

[57] Reform 1874. márc. 5. (63.sz.), valamint: *Oláh,* i.m. 217–218. Sajnos nem tudjuk, hogyan reagált maga Lónyay ezekre az értekezletekre és az ott elfogadott pontokra, mert levelei nem tartalmaznak erre vonatkozó információkat.

[58] Reform 1874. márc. 11. és 20. (69. és 78. sz.); az 1874. márciusi tárgyalásokhoz: *Kozári Mónika:* „Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról" In: Történelmi Szemle 1996. 1.sz. 99–122.

[59] Az ekkor hatályban lévő házszabályok 141–143.§ értelmében a név szerinti szavazást 20 képviselő írásban kérhette a Háztól. A szavazás a Ház elnöke által kihúzott kezdőbetűtől indult. A név szerinti szavazást döntően az ellenzék kezdeményezte rendszerint fontos politikai és gazdasági kérdésekben.

[60] *Máriássy,* i.m. 13. köt. 7–8. Máriássy véleményét persze kritikával kell kezelnünk, hisz nem tekinthető tipikus vacsorapárti politikusnak: kilépve a kormánypártból, ő már könnyen képviselhetett egy határozottabb ellenzéki álláspontot. 1873. tavaszi kilépését egyébként azzal indokolja, hogy megunta ezt a rejtőzködő ellenzékiséget (i. m. 13. köt. 271.)

mely azért mutatja azt is, hogy ebben a kérdésben egyébként is jelentős volt a kormánypárt megosztottsága (eredetileg a Deák-párt többsége az ellenzékkel szemben meghaladta a száz főt).[61] Ezt követően a csoport magatartására a kivárás (egyfajta negatív semlegesség) volt a jellemző. A zömmel pénzügyi kérdésekben a csoport közel fele tartózkodott a szavazástól, néhány fő a kormány ellen szavazott (leggyakrabban Földváry Miklós és Máriássy Béla), és csak a többiek támogatták a kormányt. Több adatunk is van arra, hogy a csoport tagjai tudatosan maradtak távol a voksolástól, azaz amikor a név szerinti szavazásra került a sor, felálltak és kivonultak a teremből (pl. 1874 májusában és júliusában).[62] Lónyay Menyhért a húszból mindössze négy név szerinti szavazáson vett részt (ám ekkor a kormány mellett szavazott).

A leghatározottabb kormányellenes fellépés egyébként a csoport részéről még 1874. február 3-án következett be. Ekkor a Magyar Keleti Vasút függő adósságának a rendezéséről szóló törvényjavaslat felett tartott szavazás alkalmával 25-en a Szlávy kabinet javaslata ellen voksoltak, 26-an — Lónyay javaslatára — távol maradtak és csupán 36 fő szavazott a tervezet mellett. A kormánnyal szembeni megfogyatkozott bizalmat jól jelzi, hogy csak 13 fős többséggel sikerült elfogadni ezt a Szlávynak oly fontos törvényt (a kormány március folyamán be is adta lemondását).[63] Az eddig elmondottakból azonban az is világosan látszik, hogy egyöntetű (vagy közel egyöntetű) fellépésre soha nem került sor részükről és igazából a radikális állásfoglalástól is igyekeztek tartózkodni, inkább távol maradtak a szavazástól, de élesen csak elvétve fordultak szembe a kormánnyal. Végül fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy nem találtunk jelentős különbséget a vacsorapárti képviselők szavazási magatartásában abból a szempontból, hogy kinek milyen megjelölés szerepelt a neve mellett.

Jellemző, hogy a vacsorapárt legegységesebb és legnyilvánosabb megmozdulásra a parlamenten kívül került sor: 1875. január 6-án, név- és születésnapján egy küldöttség kereste fel a lakásán Lónyayt és adott át neki egy albumot 79 képviselő fényképével.[64]

A csoport tagjait a sajtó és a kortársak részéről számos sértő bírálat érte: „izgága frondeurök, kik részöket követelik Magyarország tönkretevésében, mind

---

[61] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1873., 1873. nov. 18. VIII. köt. 49–50.

[62] *Oláh*, i.m. 254., 268.

[63] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1874, 1874. febr. 3. IX. köt. 183–185. A Magyar Keleti Vasútról bővebben: *Pogány Mária:* Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873) Bp. 1980. 40–59.; *Kövér György:* „Állam-bank-vasútépítés. A Magyar Keleti Vasút (1868–1873)" In: Magyar Történeti Tanulmányok XIX. Debrecen, 1986. 5–17. Lónyay erre a szavazásra így emlékezett vissza: „midőn már biztos volt a Keleti vasút kérdésben a bukása [Szlávynak], én barátaim kértem fel a megszavazásra, sőt azokat a szavazás elöli kimenetelre, kik meggyőződésük ellen nem akartak szavazni" 25-en mégsem teljesítették Lónyay kérését. Lónyay Menyért naplójegyzetei MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15.

[64] Reform 1875. jan. 7. 7.sz. Sajnos, sem az album, sem a fényképet küldők listája nem maradt fent. Ennek ellenére gyanítható, hogy az album névsora döntően megegyezik a vacsorapárt 1874. februári névsorával (a létszám azonos, valamint mindkét listát Cséry állította össze). A Pesti Napló információi szerint az albumot először 50 fősre tervezték, de „teljesen független deákpárti körök önkéntes csatlakozása" folytán lett 79 a benne résztvevők száma (1875. jan. 5., 3. sz. esti kiadás)

e párthoz menekülnek, legalább együtt lesz nemsokára az ország polyvája"[65], „apró üzérek" pártja ez[66], de programjukat sem kímélték: „nem egyéb, mint a bukott liberalizmusnak a derengő konzervativizmussal való csalfa s mégis öntudatlan ölelkezése"[67]. A bírálatok közül Kecskeméthy azon érdemi megjegyzését, mely szerint a párt csak „ad hoc tábort képezett",[68] érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Mint láttuk, valóban nem beszélhetünk egy szervezetileg egységes pártról, a csoport összetétele is meglehetősen vegyes volt, a létszám is változott és az egyes tagok gondolkodásmódja, felfogása között is jelentős különbségek voltak (pl. Máriássy és Radocza korábban még ellenzéki nézeteket vallottak).[69] Mégis több mint két évig megőrizték részleges különállásukat, igyekeztek politikai magatartásukat összehangolni. De mi tartotta egyben őket?

Erre a kérdésre nehéz választ adni. Az első, ami egy pártot összefoghat, az a politikai program. Ez azonban a vacsorapárt egybentartásában jelentős szerepet nem játszhatott, hisz *kiadott* programjuk az általánosság szintjén mozgott és igazán nem különbözött a kormánypárt elveitől (ez érthető is, hisz többször kijelentették, hogy céljuk a Deák-párt megerősítése). A program jelentőségét nem konkrét követeléseiben látjuk, hanem abban, hogy kimondva és kimondatlanul kritikát fogalmazott meg a Deák-párttal és a kormányokkal szemben, így alkalmas volt arra, hogy több tucat más-más politikai „előélettel" rendelkező és különböző gondolkodású kormánypárti honatyát tömörítsen bizonyos kérdésekben. A csoport rendezvényei jó fórumot jelentettek számukra, hogy általános elégedetlenségüket fejezzék ki a politikai folyamatokkal szemben, illetve hogy a változtatás szükségességét hangoztassák (mégis „védettek" maradhattak, hisz egyben kormánypártiak is voltak, azaz egyfajta belső ellenzékben léteztek).[70]

A második összetartó lehet a vezető személye. Ez már sokkal meghatározóbbnak bizonyult a csoport esetében: láthattuk, szinte mindegyikük személyesen is kötődött Lónyayhoz (pl. a rokoni kapcsolatok vagy 1872-es megválasztásuk elősegítése miatt). Újra és újra Lónyay iránt érzett tiszteletükről és hűségükről tettek — esetenként tüntetésszerű — nyilatkozatot.

A harmadik tényező pedig egy egyfajta „sorsközösség"-érzés lehetett. Az eddigi pártstruktúra felbomlásának és „az országban uralkodott eszmezavar"[71] időszakában minden képviselő választási kényszer elé került, előbb-utóbb döntenie kellett, ki mellé álljon, milyen magatartást kövessen. Egy részük — mérlegelve a Deák-párton belül kialakult erőviszonyokat és megfogalmazott elveket — Ló-

---

[65] Ellenőr 1874. aug. 22. 229. sz.

[66] *Kákay Aranyos,* i. m. 234.

[67] Magyar Politika 1874. aug. 25. 192.sz.

[68] *Kákay Aranyos,* i. m. 236.

[69] Nem értünk tehát egyet a következő elhamarkodott és erősen leegyszerűsítő megállapítással: „Lónyay Menyhért csoportja, amely eszméit tekintve inkább az ókonzervatívokhoz állt közel..." *Kozári,* i.m. 100. Kozári ezt a megállapítást (némileg pontatlanul) Kondor Viktória könyvéből veszi át: Vö. *M. Kondor Viktória:* Az 1875-ös pártfúzió Bp. AK. 1959. 25.

[70] Ezen elgondolásunkat látszik megerősíteni Szabó Dániel tanulmányának egy részlete is. A szerző az 1872-es pesti képviselőjelöltek programjának, magatartásának elemzése kapcsán jut hasonló eredményre: *Szabó* i. m. 1998. 51. (A Pesten megválasztott képviselők közül Radocza János, Steiger Gyula, Tavaszy Endre tartozott a vacsorapárthoz.)

[71] Ghyczy Kálmán visszaemlékezései (gépirat) MTAK Kt. 4856/79. 304.

nyay Menyhért és az általa képviselt nézetek (kormányzati elvek, stílus) mellett határozta el magát. A végső döntést természetesen több okból is meghozhatta valaki, így csupán érdekből is, Lónyay hatalomrajutásától remélve saját boldogulását.

Többszempontú elemzésünk végén megállapíthatjuk, hogy a csoport szervezettsége, összetétele, működése (stb.) alapján a korszak domináns pártípusához tartozik (némileg elmaradva attól), melyet *honorácior* vagy másként *protopárt*ként jellemezhetünk. A vacsorapárt működési területe alapvetően a parlament volt (bár külső támogatói is voltak: Kaas, Ábrányi, Rákosi stb.), csak egy meglehetősen laza szervezeti keret tartotta össze tagjait, a képviselők megőrizték önálló politikai nézeteiket, ám a „pillanatnyi" érdekközösség egy táborba hozta őket össze. Fontos szervező erőnek bizonyult Lónyay Menyhért személye illetve az ő segítségétől (sőt hatalomra jutásától) remélt — és részben meg is valósuló — hivatali igénykielégítés (patronázs) is. (Ezzel természetesen nem akarjuk kizárni a Lónyay által megfogalmazott közgazdasági és politikai elvek toborzó erejét sem.)

Az idő mindenesetre Kecskeméthyt igazolta, 1875 tavaszán a szabadelvű párt megalakulása után a vacsorapárt felbomlott, és a csoport sokszínűségére, tarkaságára jellemzően a tagok eltérő politikai utakon haladtak tovább. Lónyay híveinek nagyobb része előbb-utóbb csatlakozott a kormánypárthoz. A csoport egyik meghatározó egyénisége, Kemény Gábor például Tisza mellett vállalt államtitkári funkciót a belügyminisztériumban. Néhányan azonban megőrizték függetlenségüket, és nem léptek be az új pártba (pl. Földváry, Cséry), de voltak olyanok is, akik a szintén ekkor létrejött Sennyey-féle konzervatív párthoz csatlakoztak (pl. Goda, Máriássy, Ibrányi Lajos, Divald). Érdekes, hogy a Lónyay-családon belül is az egyes családtagok különböző álláspontra helyezkedtek. Lónyay Menyhért — mint majd látjuk — kívül maradt a szabadelvű párton, Lónyay János is több alkalommal visszautasította a kormányzati felkéréseket (bár végül 1877-ben elfogadta főispáni kinevezését Máramaros megye élére). Lónyay Menyhért másik testvére, József ellenben az 1875-ös választásokon már szabadelvű jelöltként indult és ismét képviselő lett Bereg megyében (Menyhért tanácsa ellenére).[72] De Béla fia is beíratta magát a szabadelvű pártba még márciusban, igaz a választásokon már nem szerepelt.

Szólnunk kell még arról a nehezen kideríthető és meglehetősen ellentmondásos viszonyról, amely Lónyay Menyhértet és a vacsorapártot összekötötte. Azt láttuk, hogy Lónyay a nyílt és az egyértelműen személyéhez kötött fellépést ellenezte, ám több elszórt és közvetett bizonyíték, valamint néhány kétértelmű mondat azt sejteti, hogy a volt miniszterelnök a kormánypárton belüli különállást, összehangolt politizálást támogatta, és a csoport nyomásgyakorló erejét saját céljaira felhasználta. Ezt erősíti már maga az a tény, hogy levelei között a csoportról két listát is találhatunk, de főleg az, hogy az augusztusban kiadott programot végül is helyeselte: „A program pontok eléggé jól voltak fogalmazva. Szívesen venném ha még ittlétem alatt pár sort írna nekem ezen dologról" – írta az elha-

[72] A csoport tagjairól: *Oláh*, i. m. 100–101., 243–244., 315–318.

tárolódó nyilatkozatot kísérő magánlevelében Kaasnak.[73] Az elmélet alátámasztására személyes megnyilvánulásai közül érdemes még néhányat idézni. 1873 tavaszán Kaas felszólítására (mely nem maradt ránk) Lónyay saját jövőbeli politizálásáról a következő sejtelmes mondatokat fogalmazta meg: „Az országgyűlési teendőkre nézve mindent el fogok követni hogy azokat kik reám hallgatnak a jelzett... irányba tereljem. A cél nálam nem a hatalom utáni törekvés. Hasznosat tenni mindig szerettem, s ha alkalom kínálkozott azt nem szalasztám el."[74] Ennél sokkal konkrétabb Lónyaynak azon levele, melyben saját politikai helyzetének a felértékelődéséről számol be testvérének 1875 januárjában, kihasználva a hozzá hű párt erődemonstrációját a fényképalbum átadásakor: „...nekem nagyban járnak a kedvembe, kivétel nélkül a legmagasabb helytől a maró és ugató kutyákig és a csatlósok servilis seregéig. Sok körülmény járult ezen változás előidézésére, a fő érdem a jó Cseryé, ki mintha inspirálva lett volna, kellő időben arangírozta az Albumot".[75] A készülő meglepetésről egyébként tudott. Az album átadásakor „egyszerű képviselőtársként" elmondott beszédét feltehetően jó előre megtervezte, sokat sejtető mondatai valószínűleg nagy hatást gyakoroltak híveire: „Én nem fogom feledni soha azokat, kik a jelen körülmények közt is baráti jobbjukat bizalmasan nyújták nekem és méltányosak maradtak irányomban".[76]

1875. március elsején a fúzió végül mégiscsak Lónyay nélkül született meg. Levelei — mint látni fogjuk — a politikai történésekkel kapcsolatban mérhetetlen csalódásáról árulkodnak (bár nyilatkozataiban támogatását fejezte ki). De csalódott hívei magatartása miatt is. Célja úgy tűnik most is ugyanaz lehetett, mint ami 1872 tavaszán volt. Lónyay ugyanis félévi nem éppen sikeres kormányzás után akkor már jól látta, hogy az ellenzék éles támadásain kívül az Andrássytól „megörökölt" miniszterek és a Deák-párt ellenállásával is meg kell küzdenie (a legnagyobb kudarc épp a választásokat megelőzően érte őt: a választási törvény módosítását nem sikerült keresztülvinnie az országgyűlésen). Akkor a választásokon mindent elkövetett egyrészt a Deák-párt létszámának a növelése érdekében, másrészt pedig a kormánypárton belül egy hozzá feltétlenül hű nagy létszámú képviselőcsoport kialakításáért. Most is hasznosnak tartotta volna azt, hogy a csoportot egybentartva megőrizze annak különállását, 67-es alapon, de ekkor már az új kormánypárton *kívül*.[77] Hamar fel kellett azonban ismernie, hogy hívei (sőt családtagjai) ebben már nem hajlandók követni őt, ezért a Reformban közzétett búcsúbeszédében önmaga oldja fel a kötelékeket, mindenkinek az egyéni dönté-

[73] Lónyay Menyhért levele Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1874. aug. 25. (első levél). Sajnos Kaas válaszlevelei nincsenek meg.

[74] Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1873. máj. 18.

[75] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. jan. 16.

[76] Pesti Napló 1875. jan. 7. 4. sz. esti kiadás; Hasonlóan fogalmaz 1875. februári naplójában is (jan. 4-ei szavait idézi ekkor fel), szemrehányást téve Andrássynak: „Hogy ajtóm bé nem zártam előttük, kik irányomban jól éreztek, azt ne vegye rossz néven, hogyan utasíthattam volna el baráti kezöket, melyeket akkor nyújták felém, midőn ifjúkori barátim, bajtársaim, még az is kivel együtt nagy dolgokat csináltam [utalás Andrássyra – C. A.], melyek már a történeté lettek, reám anathemát kiáltottak." Lónyay Menyért naplójegyzetei MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15. Jellemző egyébként, hogy Lónyay megnyilatkozásaiban mindvégig kerülte a vacsorások pártként való megszólítását, leírását, helyette a leggyakrabban a „barátaim", „képviselőtársaim" kifejezésekkel illette őket.

[77] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. márc. 1.

sére bízva azt, hogy hogyan politizál tovább. Testvérének viszont keserűen így ír erről: „...csak néhány magammal maradtam volna két tűz között, ez volt az egyedül helyes eljárás. De meg, nagyon meguntam a politikát, meg, megundorodtam az emberektől", „K. Gábor [azaz Kemény Gábor] bele ment a kormányba, én nem csodálom. Józsi [azaz Lónyay József] nyakig benne van a kormánypártban, Béla [azaz Lónyay Béla] is bejár a körbe. Nagy varázs hatalma van a hatalomnak".[78] Lónyay tehát hosszabb távon is fontosnak tartotta volna egy hozzá hű, nézetei és személye mellett kiálló független csoport létezését.

Érdemes azonban megemlíteni, hogy a kortársak éppen a párt létében és az ilyen típusú (háttér- és személyi) politizálásban jelölték meg Lónyay végzetét, ez a stílus és nyomásgyakorlás volt az, amely lehetetlenné tette Lónyay visszatérését a kormányzati hatalomba: „De tagadhatatlan, hogy e pártmozgalomnak más eredménye nem volt, mint az: hogy a Lónyay ellen a Deákpártban létezett ellenszenvet, mely talán elaludt volna, frisseségében fönntartotta; de egy becsületreméltó barátot sem hódított meg neki. [...] Lónyayra nézve okvetlenül jobb lett volna, ha soha se lett volna – ez a pártja. Ha van jövője: erre nézve is sokkal jobb lesz, ha mindent elkövet, hogy pártját feloszlassa" – tanácsolta még 1874-ben Kecskeméthy.[79] A Hon még csípősebben fogalmazott ezzel kapcsolatban: „...csak azon csodálkozunk, hogy [Lónyay] fel nem kéri jó barátait, hogy ugyan ne ajánlgassák már folytonosan miniszternek, mert utoljára még kályhafűtőnek a faadogatója sem lehet belőle annyira 'lejárja' magát."[80]

Végül fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy meglehetősen nehezen teremthető összhang Lónyay gyakorlati politizálása és a magyar pártrendszer működéséről, a pártok feladatáról általánosan kifejtett elvei között. Írásaiból kitűnik, hogy véleménye szerint az ország pénzügyi helyzetének a rendezése érdekében egy a pártviszályoktól mentes, az ellentéteken felülemelkedő, a politikai irányzatokon átívelő egységes, nemzeti pártra lenne szükség. Ezt leginkább a Deák-párt megerősítésével, belső reformjával gondolta: „A Deák-párt fölött napirendre térni nem

[78] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. ápr. 7. és 9. (feltehetően inkább március)

[79] *Kákay Aranyos*, i. m. 235–237. Ezen a véleményen volt Andrássy Gyula is, aki ezt Lónyaynak személyesen is megmondta; erről: Lónyay Menyért naplójegyzetei MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15.

[80] A Hon 1874. már. 5. (53.sz.) reggeli kiadás. A tárgyalt három év röpiratirodalmát áttekintve szintén elmondható, hogy Lónyay bukása, valamint későbbi politikai magatartása jelentősen megosztotta a politikai közvéleményt, számosan ragadtak tollat, hogy közöljék rendszerint szélsőséges álláspontjukat vele kapcsolatban. 1873-ban például Spectator néven valaki így írt: „kérem a Hadúrt [azaz a királyt], nemzetem érdekében, hogy ne engedje Magyarországon párt-jelentőségre szaporodni az üzéri lelkületű kálvinista jezsuitának grófságra vergődött veszedelmes válfaját [utalás Lónyayra]." (Spectator: Melyik párthoz tartozom? Bp. 1873. 8.). Ezzel szemben szintén 1873-ban született egy több száz verssoros magasztalása Lónyaynak, illetve kárhoztatása az akkori közéletnek: Egy elfogulatlan, A pártokról a Lónyay-ügy folytán Bp. 1873. 1874-ben egy névtelen szerző (feltehetően függetlenségi párti!) nyílt leveleket publikál Lónyayhoz, melyekben saját programot ad, szidja Andrássyt, dicséri Lónyayt és felszólítja őt a függetlenségi párttal való együttműködésre, de a vacsorások nélkül! Levelek egy államférfiúhoz Bp. 1875. Az öt levél keltezése: 1874. aug. 2. – szept.1. Odescalchi Ince viszont 1875-ben egyenesen arra szólítja fel a magyarokat, hogy Lónyayt szorítsák ki a politikából és hívják haza Kossuthot. Erba Odescalchi Ince: Hívjuk haza a legnagyobb hazafit, Kossuthot! Nyílt levél a haza népéhez. Bp. 1875. Ezek a megnyilatkozások azt is elárulják, hogy a közvélemény számára 1874–75-ben még reálisnak látszott Lónyay visszatérése a kormányba.

lehet. Igaz, hogy züllött, de van elve, van múltja, van képessége, elemeinek a száma az országban nagy és tekintélyes, hivatása meg nem szűnt s mindezen okoknál fogva a Deák-párt életképes" – írta a Reform 1874. február 14-én, Lónyay még aznap egyetértőleg gratulált Kaasnak a vezércikkért.[81] Épp ezért Lónyay támogatta a fúziós terveket is, melyet természetesen a Deák-párt vezetésével (dominanciájával) gondolt megvalósítani. 1875 után azonban már elképzelhetőnek tartotta egy teljesen új ún. „nemzetgazdasági párt" megalakítását is: „A politikai élet, a pártok állása hamis mederben mozog, a pártok elnevezése is elvesztette minden valódi értelmét. Szabadelvű mind.[...] Nincsen tehát helyes alapokra rendezett pártéletünk. S ha valaha most kellene elérkezni azon időnek, midőn egy nagy párttá egyesüljön a hazában, ahhoz csatlakozzék minden független elem. Mindaz, ki felfogja hazánk súlyos helyzetét s ki elég bátorsággal és hazafisággal a haza jövőjének áldozná minden erejét és igyekezetét, hogy a nemzet jobbjai egyesüljenek egy nagy pártba, letéve minden régibb pártviszály, régi gyűlölség és keserűség érzetét. Egyesüljenek egy nagy nemzetgazdasági pártba."[82] A vacsorapárt működésének elemzése azonban egyértelműen bebizonyította, hogy a csoport ezen eszméknek nem volt képes megfelelni. A kormánypártot jelentősen megosztó frakció, pártáramlat vagy egy önálló, de egységes fellépésre ritkán hajlandó és meglehetősen különböző értékek által vezérelt politikusokból álló párt alkalmatlan volt Lónyay elveinek megvalósítására. Alkalmas volt viszont rövid távon, a gyakorlati politizálás szintjén Lónyay érdekeinek a képviseletére.

Lónyaytól továbbá távol állt maga a pártvezéri szerep is, ezen feladat sikeres betöltésére alkalmatlan lett volna (lényegében már miniszterelnöksége egy éve alatt sem tudott pártja egészének vezére lenni). Láthatóan kényelmetlenül érezte magát, ha esetenként mégis ilyen szerepbe kényszerült (vagy kényszerítették hívei). Máriássy éppen ezért visszaemlékezésében határozatlansággal vádolta a volt miniszterelnököt és elítélte őt, mert „pártját nem szervezte", pedig „ha a zászlót kitűzi, erélyes programmal lép fel, tekintélyes pártot alakíthatott volna".[83] Önmaga sosem írt saját helyéről, funkciójáról sem a létező, sem az általa kigondolt pártstruktúrában. Mint láthattuk, igazán a sajtóra és az informális kapcsolattartásra épülő háttérpolitizálás mestere volt.

Lónyay pártfelfogása valójában saját korának (illetve a 19. század első felében szocializálódott politikusnemzedéknek) politikai gondolkodását tükrözte,

---

[81] Reform 1874. febr. 14. 44.sz.; vö. Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9.t. 3.d. 1874. febr. 14.

[82] Lónyay Menyhért jegyzetei különféle kérdésekről MTAK Kt. Ms 5307/20. é.n. [feltehetően 1875–78 között] Lónyay szerint a szélsőjobb, a szélsőbal és az új kormánypárt egyaránt szabadelvűként hirdeti magát, ám programjaik, cselekedeteik több ponton eltérnek a szabadelvűség elveitől.

[83] *Máriássy*, i.m. 12. köt. 275. és 13. köt. 23. Némileg hasonló lehetett Ghyczy Kálmán viszonya is a hozzá hű Középpárthoz. Anélkül hogy a párt kialakulását elemeznénk, Ghyczy néhány mondata jól szemlélteti a párt és vezetőjének sajátos kapcsolatát: „Lemondásomnál nekem bizony semmi ily magasztos célom [azaz a Középpárt megalakítása] nem volt, én egyszerűen és őszintén vissza akartam lépni a magánéletbe s a mozgalom, melyet lemondásom előidézett senkit jobban nem lepett meg, mint engemet." 1873 novemberétől kezdve egyre többen csatlakoztak a nevével fémjelzett csoporthoz, erre így reagált: „Első kezdete a reám oktrojált szerencsétlen közép párt alakításának", „Már ezek is igen különböző véleményen voltak. Hát még a többi, ki később csatlakozott". Ghyczy Kálmán visszaemlékezései (gépirat) MTAK Kt. 4856/79. 291., 294., 303.

mely egy erősen idealizált képet festett a nemzeti összefogásról, illetve egy a haza érdekében munkálkodó politikusokat összefogó egységes pártról. Ez a klasszikus felfogás még meglehetősen elutasító a pártosodás (a számos önálló érdek artikulációs) folyamataival szemben, és végső soron bizalmatlan a pártszerű (kötött) működési forma iránt is.[84] 1875. márciusi búcsúbeszédében például, melyet hívei előtt mondott el, üdvözölte ugyan a pártok egyesülését, ám nem értett egyet az új pártokat megosztó törésvonallal: „Úgy látszik, hogy most ismét szavak szerint kívánnak a pártok sorakozni. Egyik magát konzervatívnak vallja, holott nem képzelhető párt, mely valamit konzerválni ne kívánna. Így például én mindent mi a magyar államiság és nemzetiség biztosítására szolgál, nemcsak konzerválni, de erősíteni és tovább fejleszteni kívánom. Továbbá konzerválni akarom a közjogi kiegyezést. [...] Másik párt most vette föl a szabadelvű elnevezést. Én szabadelvű voltam mindig, de nem ragaszkodom a puszta szóhoz vagy egyes teoretikus fogalmakhoz, hanem alkalmazom ezen elveket saját viszonyainkhoz és érdekeinkhez. Reánk nézve káros volt és káros lehet puszta szabadelvű teóriák végett háttérbe szorítani a legfontosabb érdekeinket, kivált a nemzetiségi [azaz a nemzeti – C. A.] politika terén. Ha nekem kellene egy alkalmas elnevezést választani, én a haladást tűzném ki jelszóul, haladást azon irányban, mely képes Magyarországot egy rendezett és alkotmányos állam minden kellékének megszerzésére vezetni, az anyagi és a szellemi felvirágzást előmozdítani...". Beszéde végén pedig kijelentette, örül hogy ismét függetlenként politizálhat: „...megkönnyebbülve érzem lelkemet, hogy a pártfegyelem nyűge alól megszabadultam".[85]

Lónyay és a fúzió

Végül arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk, milyen konkrét gyakorlati lépéseket tett a vacsorapárt valamint Lónyay Menyhért politikai céljai eléréséért és ezek a lépések mennyire jártak sikerrel. Célunk nem a fúziós tárgyalások aprólékos nyomon követése (hisz ezt már többen megtették), hanem az, hogy bemutassuk milyen szerepet játszott az 1874–1875-ös esztendők politikai folyamataiban a csoport, illetve maga Lónyay. Meglehetősen nehéz a kutató feladata, hisz a különböző tárgyalásokról, esetlegesen létrejött (titkos) megállapodásokról csak elszórt információkkal rendelkezünk, illetve az is valószínű, hogy ezek a

[84] Hasonló megállapításra jut Deák Albert is munkájában: *Deák*, i. m. II. köt. 158. Érdekes megemlíteni, hogy Kautz Gyula egyetemi tanár (a vacsorapárt tagja) 1876-ban megjelent könyvében is még meglehetősen leegyszerűsített képet rajzol a pártok lehetséges típusairól és azok funkcióiról, lényegében egy konzervatív és egy haladó pártot tart elfogadhatónak, egyéb irányzatokat tévesnek és feleslegesnek ítél. Erről *Kautz Gyula:* A politikatudomány kézikönyve Bp. 1876. 292–297. Ám a pártok szerepének felértékelődése még így is látványos, hisz tankönyvének első kiadásakor, 1862-ben a pártok még önálló fejezetben nem is szerepelnek. Egy korabeli röpirat szerint a pártok és a pártfegyelem a magyar közélet mételye (egy éhes és dühöngő bikához hasonlítja máshol őket), az angol pártrendszer idegen ettől a nemzettől, költséges és meddő: „Ott kezdődjék hát létünknek újabb üd-alapja, ott a valódi *„reform"*: hogy a *„párt"* vesszen ki egészen... Légyen a párt de akármilyen is, csak: *„bárd"* a Magyarnak, kit hideg angolszász fajú véralkatnak hija ily veszedelmes szert gyakorolni: soh' sem tesz ügyessé" Ezért a pártosodás helyett egy nemzeti (újra)összefogásra van szükség. Egy elfogulatlan, A pártokról a Lónyay-ügy folytán Bp. 1873. 28., 32. A képviselői függetlenség megőrzésének további kísérleteiről: *Szabó,* 1992. i..m. 203–205.

[85] Reform 1875. márc. 5. 63.sz.

tárgyalások több szálon futottak egyszerre. Kérdéses továbbá, hogy mennyire volt összhang és előzetes egyeztetés a csoport és Lónyay Menyhért között. Végül hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a napról napra változó politikai események folyamatosan alakították (változtatták) a csoport taktikáját és Lónyay álláspontját, illetve többször változott a politikai közvélemény megítélése is, így a vacsorapárt és a volt miniszterelnök pozíciója is hol gyöngült, hol meg erősödött.

A Lónyay személyét érintő politikai tárgyalások menetében két fontos időszakot figyelhetünk meg: a Szlávy-kormány válsága és a Bittó-kormány megalakulása (1874 tavasza), valamint a fúziót megelőző hónapok (1875 eleje) voltak ezek. A vacsorapárt politikai stratégiája ebben az időszakban négy fő pontban foglalható össze.

(1.) Mint a sajtómegnyilvánulásokból láthattuk, ennek egyik lényeges eleme kormánypártiságuk hangsúlyozása volt, mellyel csoportjuk elfogadottságát kívánták növelni a Deák-párton belül, képviselőházi magatartásukkal viszont egyben arra is figyelmeztettek, hogy a párt sem nélkülözheti a csoport támogatását. Lónyay maga is Andrássyhoz (!) írt nyílt levelében siet kormánypárti hűségét hangoztatni, valamint a párt belső erősítésének a szükségességéről ír 1874 tavaszán.[86]

(2.) Politikai elképzeléseik másik fontos része az előzővel szoros összefüggésben az volt, hogy a Deák-párton belül átveszik az irányítást, ezzel csoportjuk lesz a kormánypárt vezető ereje. Ezen céljuk elérése érdekében a sajtóban a Deák-párt másik jelentős csoportja, a Sennyey Pál által vezetett konzervatívok ellen is harcot hirdettek, lényegében már 1873-tól kezdődően: „nincs más célom mint a Deák pártot Deák személyes befolyása alól kivonni. E törekvés ma már nem szélmalomharc, mert a párt nagy része érzi annak nyomasztó voltát: de Excellenciádra nézve mindenesetre szerencse, ha e törekvés ódiuma Sennyeyre esik. Most pedig a cikkek után mindenki őt gyanúsítja ezen szeparatisztikus törekvéssel." – foglalta össze határozottan Ábrányi azt, amit korábban burkolt formában maga Lónyay is kijelentett.[87] Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Máriássy vezetésével létezett egy kör a vacsorapárton belül, amely a nyílt politikai fellépés mellett egy Sennyeyvel kötendő szövetség megteremtésén fáradozott, mert úgy gondolta, hogy csak egymással összefogva sikerülhet a kormánypárti irányítás átvétele és ezzel a két frakció kormányra kerülése. Máriássy 1874 tavaszán megpróbálta közelíteni egymáshoz a két politikust, ám a kölcsönös bizalmatlanság és személyi ellenérzés miatt a találkozó után a megállapodás elmaradt.[88]

(3.) Az ellenzék irányában viszont határozottan elutasították egy koalíció lehetőségét. Ennek oka az volt, hogy véleményük szerint a Tisza-féle balközép bevonása a kormányzásba úgy, hogy az fenntartja eltérő programját és önálló szervezetét, teljesen értelmetlen, hisz így nem biztosítható az egységes vezetés, sőt veszélybe kerülhet a kiegyezés rendszere is (ezt mondják ki az 1874. tavaszi vacsorapárti értekezletek). A koalíciós megoldás az 1874-es kormányválság alkalmával merült fel ténylegesen, és különösen Andrássy és Szlávy szorgalmazta a

[86] Lónyay levelét és Andrássy válaszát szinte minden napilap közölte, így a Reform is (1874. márc. 17. 75.sz., márc. 29. 87.sz., ápr. 1. 90.sz.) Andrássy szerepéről a válság során: *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. köt. Bp. 1913. 204–209.

[87] ifj. Ábrányi Kornél Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/20. [1873.] okt. 17.

[88] *Máriássy,* i.m. 13. köt. 6–7.

tárgyalásokat Tiszával. Feltehetően a koalíciós megegyezés elkerülése volt a konkrét indoka annak, hogy a vacsorapárt ekkor adott nagyobb nyilvánosságot keddi értekezleteinek és szedte először pontokba programját. Érdekes megemlíteni, hogy a Reform főszerkesztője, Rákosi Jenő 1874 tavaszán a Monarchia külügyeit irányító Andrássyt látta a belpolitikai válság kulcsszereplőjének, mondataiból az is világosan kiderül, hogy Rákosi is azok közé tartozott, akik Lónyay táborából Senynyey ellen foglaltak állást: „Nem csak Lónyaynak, de senkinek sincs a parlamentben valamire való chance-a. Amilyen másnak van, olyan meg Lónyaynak is van... Én is csak a királyban bízom. A baj, amelytől én félek az is, hogy Andrássy esetleg szövetségbe kergeti Lónyayt és Sennyeyt."[89]

A vacsorapárt azonban kimondta azt is, hogy tárgyalásokat kell kezdeni a Ghyczy-féle középpárttal is a zilált pártviszonyok rendezése érdekében. A közeledés a háttérben úgy tűnik már hamarabb megkezdődött és ebben az időben kölcsönösnek bizonyult: „Egyébiránt magaviselete azon benyomást tette reám, hogy szívesen közeledne hozzánk és azt hiszem hozzád... A középpárt száma 30–40 és nem igen lehet reá kinézésök, hogy többen csatlakozzanak ahhoz. A töredékek, igen természetesen keresik más töredékek szövetségét, és azok konkrét esetben, ideiglenes szövetségben igen hasznos szolgálatokat tehetnek. Megfontolván ezeket már csak ezekért is szeretném, hogy mentöl hamarabb visszatérj körénkbe" – tájékoztatta Kemény Gábor Lónyayt Ghyczyvel folytatott tárgyalásairól 1874 januárjában.[90] Szerették volna elérni, hogy mind Deák, mind Ghyczy őket tekintse alkalmas tárgyalópartnernek és ezen keresztül azt, hogy Lónyay tárcát vállalhasson az új kormányban (mint láttuk, ebben vártak segítséget a középpártba átlépő néhány vacsorástól is). Tudjuk azonban, hogy miután a Tiszával kezdett tárgyalások nem jártak sikerrel, Szlávy és a király Ghyczy Kálmánnal igyekezett megegyezni. Ghyczy visszaemlékezései szerint a kormányalakításról folytatott bizalmas tárgyalások során igen hamar elvetették Lónyay miniszterségét és neve a királyi audiencián már fel sem merült.[91] Végül a válságot megoldva 1874. március 21-én Bittó István (Deák régi barátja) alakított kormányt, a pénzügyek élére pedig maga Ghyczy Kálmán került. A vacsorapárt reményei tehát nem teljesültek, a vacsorákat felfüggesztették, és támogatásukról biztosították az új kormányt.

A vacsorapárt a Bittó-kormánnyal szemben elnézőbb volt, képviselőik vagy támogatták a kormány javaslatait, vagy távolmaradtak a szavazásoktól. Várták a kedvező alkalmat az újabb politikai tárgyalásokra, mert feltehetően egyetértettek azzal, hogy „Magyarországban nem lesz senki soha impossibilissé. Mert mozgékony és ingatag a közhangulat".[92] Továbbra is Deák-pártiságukat hangoztatták, de elég erősnek érezték magukat, hogy augusztusban ismét közzétegyék programjukat, 1875 januárjában pedig külön pártalbumot is készítsenek. Eközben Lónyay is igyekezett pozícióját erősíteni, 1874 májusában a „komoly viszonyokra tekin-

[89] Rákosi Jenő Dóczy Lajosnak OSZK Kt. Levelestár 1874. márc. 5. Nem csak Rákosi félt a konzervatívok térnyerésétől a kormánypárton belül, hanem pl. az ún. ifjú Deák-párt is (Eötvös Károly, Szilágyi Dezső stb.), erről: *M. Kondor Viktória,* i.m. 127.

[90] Kemény Gábor Lónyay Menyhérthez MTAK Kt. Ms 5304/259. 1874. jan. 4.

[91] Oláh: i. m. 221–231., *M. Kondor Viktória,* i.m. 128–130., Ghyczy Kálmán visszaemlékezései (gépirat) MTAK Kt. 4856/79. 352.; vö. Kozári, i.m. 108.

[92] *Kákay Aranyos,* i. m. 233.

tettel" találkozott Andrássyval „félretéve a közelmúltra vonatkozó emlékeket s csak is a haza érdekét nézve"[93] (a találkozó témája nem ismert), valamint fogadta őt az uralkodó is.[94]

(4.) Viszont Lónyay és hívei elvben nem zárták ki a fúzió lehetőségét abban az esetben, ha a Deák-párt belső megerősítése sikertelen lenne. A balközéppel folytatandó fúziós tárgyalásokban azonban természetesen saját csoportjuknak szántak meghatározó szerepet, továbbá elvárták a balközéptől programjuk teljes felülvizsgálatát. 1874 végére a politikai válság ismét elmélyült. Több jel arra mutatott, hogy a csoport és Lónyay törekvéseit siker koronázza. Mind a király, mind Andrássy figyelme ismét Lónyay és a vacsorapárt felé fordult. 1875. január 4-én Andrássy és Lónyay közös vasúti kocsiban utaztak Bécsből Budapestre. Lónyay naplója szerint Andrássy feltűnően kedves volt vele, és bel- és gazdaságpolitikai ügyekben kérdezte véleményét: „Mindebből azt absztraháltam, hogy biz ő igen szeretné ha én Ghyczy helyett a Bittó Kabinetbe mint pénzügyér bemennék, — ezt egyenesen nem mondta, de gyanítani engedi — én érteni éppen nem akartam".[95] Andrássy abban reménykedett, hogy Lónyay megnyerésével Tisza nélkül is lehetséges ismét egy szilárd kormánypárt megteremtése. Lónyay viszont barátai tanácsára ekkor már Tisza Kálmánhoz közeledett, akivel még januárban személyes megbeszélést is tartott (a két politikus találkozóját Máriássy személyes sikerének tekintette): „Másfél óráig mindenről szólottunk, én megmondám neki, hogy én olajágat fogok neki nyújtani, megbeszéltük részletesen a bank-kérdést, a vám és kereskedelmi szerződést, a hadsereg és a véderő kérdését, a közjogi kérdés vitatásának felhagyását, a többi nagy dolgokat, melyeket kivinni kell, ha az ország felvirágzását és a magyar állam megerősödését akarjuk."[96]

További megbeszélések zajlottak Lónyay és Sennyey, illetve Tisza és Sennyey között is, melyek eredménye egy ki nem mondott megállapodás lett, mely szerint csak együtt vállalnak miniszteri tisztséget. Kaas Ivor sietett is összeállítani egy képzeletbeli kormányt: természetesen Lónyay lett volna a miniszterelnök és pénzügyminiszter, Tisza a belügyi, Sennyey pedig a közlekedés és kereskedelmi tárcát kapta volna.[97] Lónyay azonban nem sok valós esélyt látott arra, hogy hárman egyszerre vállalhassanak kormányzati tisztséget, hisz tudta, hogy Andrássy ellenzi ezt (Lónyay most is őt tekintette az események tényleges irányítójának).[98]

Lónyay hosszú idő után 1875. február 1-jén szólalt fel ismét az országgyűlésben. A költségvetés vitája kapcsán lényegében saját programját ismertette: ismét szólt korábbi politikájáról a gazdaság és az ország élén, pénzügyi nézeteiről,

---

[93] Lónyay Menyhért Andrássy Gyulához MOL. P-4. 1874. máj. 12.

[94] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1. cs. 1874. máj. 25. (a találkozó témája itt sem derül ki)

[95] Lónyay Menyhért feljegyzései MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15.; Vö. Politikai Magyarország... 2. köt. 348.

[96] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL P-470. 1. tétel 1. cs. 1875. febr. 3.; Máriássy, i.m. 13. köt. 22–23. Vö. Ghyczy Kálmán visszaemlékezései MTAK Kt. Ms 4856/79. 389. és *Kozári*, i.m. 121.

[97] Kaas Ivor levele Lónyay Menyhérthez MOL. P-451. 44. tétel 37.cs. évszám nélkül! (A levél tartalma alapján 1875 elejére teszem keletkezését.)

[98] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL P-470. 1. tétel 1. cs. 1875. febr. 3. Andrássy szerepéről a válság során: *Wertheimer*, i. m. II. köt. 217–235.

a parlamentarizmus reformjának (pl. új házszabály, a főrendiház működésének megváltoztatása) és egy erős kormány létrejöttének szükségességéről.[99]

A politikai események menetében azonban a következő napokban gyökeres fordulat következett be. Sennyey és Lónyay felszólalásai után február 3-án elmondott hosszú beszédében Tisza Kálmán az ország aggasztó gazdasági helyzetére tekintettel a közjogi helyzet elismerésére (átmeneti elfogadására) és a pártok összefogására szólított fel (a konkrét teendőket illetően jelentős különbség a három beszédben viszont nem volt).[100] Ezt követően felgyorsultak az események. A beszéd hatására a Középpárt már másnap bejelentette, hogy csatlakozik Tiszához, de üdvözölte a felszólalást Lónyay és Sennyey is. Az országgyűlés szinte minden tagja érezte, elérkezett a politikai változás pillanata. Mindenki izgatottan tárgyalta a történteket, az újságok és a magánlevelek tele voltak a legkülönfélébb találgatásokkal, politikai kombinációkkal. Hírek érkeztek különféle titkos megbeszélésekről, az egyes tárcák várományosaiként napról napra más és más neveket emlegettek.

Lónyayban is erősödött a visszatérés reménye, de ismerte a politika kiszámíthatatlan fordulatait is, ezért ekkor született írásaiban a bizakodás valamint a kétely és a kiábrándultság hangja egyszerre van jelen. Testvérének február 3-án így írt: „Én csak azon elégtétel után vágyódom, hogy reám [azaz velem – C. A.] számoljanak, a többivel nem gondolok, hatalom után éppen nem vágyódom".[101] Ez azonban nem feltétlenül volt így, csak a számos kudarc óvatossá tette, ezért esetenként önmagának és testvérének sem volt képes bevallani, hogy bízott nemcsak erkölcsi, de politikai rehabilitációjában is. Egy héttel későbbi leveleiben lényegében egyetlen vágyaként jelöli meg, hogy ismét találkozhasson az uralkodóval és hogy a király kérje ki véleményét a politikai helyzetről, hisz így visszatérhetne a történések irányítói közé és a közvélemény szemében sem tűnhetne kegyvesztettnek: „Egyre megvallom vágyódom, és ez az, hogy a Felség hivasson, ez által bizalmát nyilvánítsa, s nekem lenne alkalmam vele a helyzetről szólani",[102] illetve pár nappal ezek után: „...csak egy dolgot szeretnék megvallom elérni, s ez az egy hogy a Felség hivasson. Ez lenne az én elégtételem melyre vágyódom".[103]

***

[99] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1875., 1875. febr. 1. XIV. köt. 265–279. Pauler Tivadar igazságügyminiszter Lónyay beszédéről a következőket jegyezte fel naplójába: „...nincs nagy hatása, ámbár igen szépen és jól ki van dolgozva.", *Pauler Tivadar:* Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1875. febr. 1.

[100] Senyey és Tisza beszéde megtalálható: Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. szerk. Nagy Iván. Buda, 1875. XIV. köt. 221–228. 1875. jan. 29. és XIV. köt. 289–300. 1875. febr. 3. A beszédek között különbségek részben a hangsúlyokban és a retorikában, valamint az előző évek politikájának értékelésében, illetve egyes részletekben voltak: Lónyayval szemben Sennyey a közös bankrendszer híve volt, Tisza pedig a megyei autonómia változatlan fenntartása mellett állt ki.

[101] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL P-470. 1. tétel 1. cs. 1875. febr. 3.

[102] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1.cs. 1875. febr. 10.

[103] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1.cs. 1875. febr. 13. Lónyay csak az uralkodó kézfogását érdemelte ki az 1875. január 9-ei udvari bálon (Pesti Napló 1875. jan. 10. 7. sz. reggeli kiadás). Ám Kecskeméthy szerint Lónyay ezt a gesztust túlhangsúlyozta, ami viszont végleg megharagította Ferenc Józsefet: „Ha Lónyay úr kegyem legcsekélyebb jelét (értsd a bálban a kéznyújtást) úgy tekinti, mint bátorítást a kormány megdöntésére, akkor nem fogadhatom", Kecs-

A fúziót megelőző két hét politikai történései és Lónyay naponta változó hangulata elég jól nyomon követhetőek. A kormány a költségvetés elfogadása után csomagolt, Bittó miniszterelnök Bécsbe utazott és február 14-én beadta kormánya lemondását. Az uralkodó másnap Tiszát is Bécsbe kérette, aki a kihallgatás után már február 16-án visszaérkezett Budapestre. Lónyay felbuzdulva az új politikai helyzet kialakulásán, 15-én két év kihagyás után ismét tollat ragad és naplóírásba kezd: „Jegyzeteim rég elhagytam, mert mélyen megundorított a politika, elkedvetlenített az emberek magaviselete. Hálátlan lennék ha ezt általában mondanám az emberekről, maradtak barátaim a visszavonultságomban is, kik annál jobban ragaszkodtak hozzám, mentől nagyobb méltatlansággal viseltettek irányomban különösen azok: kiket leköteleztem, ennélfogva kiknek hálával kellett volna irányomba viseltetni. Megkezdem jegyzeteim, mert érdekes kezd lenni a korszak, s kár lenne ha az erre vonatkozó benyomásaim nyom nélkül enyésznének el."[104] Ezt követően pedig a korábban már ismertetett beszélgetést írja le, melyben egy vonatút során Andrássy próbálta megnyerni őt. Az egy hónappal korábbi események felelevenítése a titkos reménykedés egy újabb bizonyítékaként is felfogható. Feltehetően az események újabb fordulatai (pl. Tisza sikeres kihallgatása, illetve az, hogy őt viszont nem hivatta az uralkodó) ismét elkedvetlenítették, naplója nem folytatódik, számos lapja üresen marad. Február 17-én már testvérét csak olyan háttértárgyalásokról tudja tudósítani, amelyekben ő nem vesz részt, illetve felmerül már benne — bár még csak kesernyés iróniával — az ellenzéki szerep vállalása is: „Roppant szeretnék már egyszer oppozíció lenni – oly könnyű lenne a szerep".[105]

Tisza visszatérését követően ugyanis lázas egyeztetésekre került sor a fúzió kérdéséről a Deák-párt egyes vezetői (pl. Bittó, Csengery, Széll Kálmán) és Tisza balközép pártja között (pl. Tisza, Péchy Tamás, Várady Gábor). Február 21-én a király is lejött a magyar fővárosba, hogy meggyorsítsa a kormányalakítási tárgyalásokat és hogy végképp eloszlassa fenntartásait a balközép kormányra kerülésével kapcsolatban. Több politikus kihallgatása (pl. Csengery, Gorove, Bittó) és Andrássy táviratai végül Tisza elfogadásáról győzték meg.

A vacsorapárt eközben mindent elkövetett a saját és Lónyay pozíciójának a javítása érdekében: kísérletet tettek egy újabb tárgyalás megszervezésére Tiszával, mindössze egyetlen feltételt szabtak, Lónyay kerüljön be az új kormányba, ám végül ez a megbeszélés is elmaradt. Feltehetően igaza volt annak a kortársnak, aki úgy jellemezte ekkor a vacsorapártot, mint amelynek nincs határozott iránya, hisz a kormányra kerülésért még a nagy ellenfelekkel is kész volt megegyezni, akár koalíciós formában is (bár a programok összehangolásával), feladva azt a régóta képviselt elvet, mely szerint a stabil kormányzás érdekében csak a fúzió a helyes lépés.[106] Rákosi Jenő azonban látva az események menetét február 21-ei levelében már teljesen reménytelennek ítélte meg Lónyay helyzetét, csalódottan így írt Dóczy Lajosnak Bécsbe: „Megvoltam győződve arról, hogy Tisza nem megy

---

keméthy Aurél Naplója 1851–1878. szerk. Rózsa Miklós Franklin 1909. 290. (a német idézet magyar fordítása) A napló forrásértéke, megbízhatósága egyébként kérdéses.

[104] Lónyay Menyhért feljegyzései MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15.

[105] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. febr. 17.

[106] *Oláh*, i. m. 297–298., 303–305.

anélkül a kabinetbe, hogy a pénzügyi siker garanciáit (legalábbis Lónyay képében) magával bele ne vigye. Erősen hiszem, hogy nem tudnak a pénzügyi tárcával bánni. Sok tudományuk lehet, Széllnek csak is ismerete van sok, de a gyakorlat, a hozzávaló genie az egyedül Lónyayban van meg. Már most pedig oly pozitív adatok vannak a kezeim közt, hogy a dolog nem így fog történni, melyek minden kétkedést kizárnak. [...] Engem nagyon elfogott az aggodalom, hogy Lónyayt Senynyehez szorítják. Nem csodálnám, s nem vehetném az annyit bántottól rossz néven."[107]

A kormánypárt és a balközép programjának összehangolása február 25. táján fejeződött be, ám a személyek kiválasztása még eltartott egy ideig. Ekkora már Lónyay számára is világossá vált visszatérésének lehetetlensége, 26-án és 27-én írott leveleiből kiderül, hogy a tárgyalások menetéről hézagosak az ismeretei, pletykákat tud csak tovább adni, az események rajta kívül és tőle távol játszódnak. Ez a helyzet egy újfajta magatartást kényszerít ki belőle, kívülállóként gúnyosan elítéli kortársait, vádként pedig ugyanazt fogalmazza meg velük szemben, amit neki is gyakran felemlegettek mások: „Megvallom mind ehhez a kicsinyesen személyes politikához sajnálkozva nevetek, valódi jó kedvem lett — akarat ellen fütyörészve jöttem ma haza — pedig már rég nem történt meg rajtam. Ily kisszerű önzésteljes intrikák között, emelkedve éreztem magam, valóban nem érdemlik meg hogy a legkisebbre is becsüljem őket."[108]

Hosszas rábeszélésre a kormánypárti br. Wenckheim Béla vállalta el (átmenetileg) a miniszterelnöki tisztséget, aki átvette az egyeztetések irányítását, melyek lezárulása után 1875. március elsején ünnepélyes körülmények között sor került a két párt egyesülésére, illetve az új megalakulására, melynek neve Országgyűlési Szabadelvű Párt lett.[109] Az új, vegyes összetételű kormány pedig másnap lépett hivatalba Wenckheim vezetésével: az ország belügyminisztere Tisza Kálmán, pénzügyminisztere Széll Kálmán, közmunkaügyi minisztere pedig Péchy Tamás lett (stb.).

Jól látható tehát, hogy Lónyayt (valamint híveit) teljesen mellőzték a tárgyalások utolsó heteiben. Még Sennyey is erősebb pozíciót foglalt el, 27-ig komolyan felmerült bevonása a kormányba (különösen Wenckheim és Tisza kísérletezett ezzel), ám végül az uralkodó akaratának megfelelően ő is kimaradt. Sajnos ezek okait a most rendelkezésre álló források alapján nehéz pontosan megállapítani. Feltehető azonban, hogy mivel az uralkodó egy erős és egységes kormánypárt megteremtését tartotta kívánatosnak, ekkor már nem járult hozzá semmilyen koalíciós megoldáshoz. Tudta egyrészt azt, hogy Tisza bevonásával Lónyay és Sennyey nélkül is képes megalakulni egy nagy többséggel rendelkező kormánypárt, másrészt pedig számára is ismert volt, hogy Lónyay és Sennyey meglehetősen népszerűtlenek mind a Deák-pártban, mind az ellenzék körében (egymást se na-

[107] Rákosi Jenő Dóczy Lajosnak OSZK Kt. Levelestár 1875. febr. 21.

[108] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. febr. 26. („Ismét írok ma, mert óráról órára változnak a viszonyok..." kezdetű levél)

[109] A februári tárgyalásokról Csengery Antal számol be feljegyzéseiben: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései Bp. 1928. 332–346. Megtudjuk tőle azt is, hogy a Deák-párt zöme nem volt túlzottan lelkes a fúzió és a kormányalakítás ilyen megoldása miatt.

gyon kedvelték), így személyük sem jelentett megfelelő garanciákat.[110] Sőt Pauler naplójából megtudhatjuk, hogy az uralkodó kifejezetten neheztelt rájuk politikai magatartásuk miatt: [a február 18-ai miniszteri értekezleten] „...Bittó előadja a bécsi dolgokat: Tisza közjogi tekintetben kielégítő választ adott, Ő Felsége Sennyey és Lónyayra haragszik, mert ők okozták a konfúziót."[111] A Lónyay által annyira remélt kihallgatás ezért örökre elmaradt.

Epilógus

Lónyay Menyhért március harmadikán ismét felszólalt a képviselőházban. Örömét fejezte ki a két nagy párt egyesülése felett és támogatásáról biztosította az új kormányt. Fenntartotta magának a jogot azonban arra, hogy a kormány hibái és tévedései ellen szót emeljen. Saját helyzetéről szólva pedig kijelentette, hogy ő továbbra is az 1867-ben megkötött kiegyezés talaján áll, de őrizni kívánja függetlenségét (azaz nem lép be a Szabadelvű Pártba): „...szükségét érzem annak, hogy a független állást és a vélemény szabad nyilvánítását e házban fönntartsam magam és azok számára, kik nézeteimet netán osztani fognák."[112] A nyilvánosság előtt tehát igyekezett higgadt maradni, leveleiből azonban képet alkothattunk valós érzéseiről.

Végső kísérletként Máriássy és a vacsorapárt néhány tagja ismét megpróbálta Sennyeyt és Lónyayt közeledésre bírni. A források tanúsága szerint Lónyay haragjában néhány napig hajlandó is lett volna valamiféle (jobboldali) ellenzéki összefogásra a Szabadelvű Párttal szemben (Rákosi Jenő félelme tehát reális volt). Lónyay tudtával a vacsorapárt egyes tagjai egyesülésre szólították fel Sennyey híveit, ám azok nem voltak hajlandók erre, és önálló konzervatív pártot hoztak létre (ez volt a Jobboldali Ellenzék).[113] A sorozatos politikai kudarcok és csalódások után Lónyay búcsúbeszédével lényegében feloszlatta a vacsorapártot, hívei pedig — mint láthattuk — a legkülönbözőbb politikai utakon haladtak tovább.

A Reform 1875 tavaszán az anyagi nehézségek miatt a megszűnés szélére került (előfizetői jelentős részét elvesztette, a pénzforrások kimerültek). Lónyay több hónapig próbálkozott a lap pénzügyi helyzetének a rendezésével, sőt ő maga dolgozta át a lap programját, szerkezetét, külső megjelenését (több gazdasági hírt adott, a pártoktól független maradt, nőtt a folytatásos szépirodalom aránya stb.)[114] A lap azonban az újítások ellenére is erősen ráfizetéses maradt, így Rákosi

[110] A tárgyalások menetéről és Lónyay szerepéről: *Oláh,* i. m. 284–319.; *M. Kondor:* i. m. 131–144.

[111] *Pauler Tivadar:* Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1875. febr. 18.

[112] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. köt. 1875. márc. 3. 72.

[113] *Máriássy,* i.m. 13. köt. 107–108.; Kecskeméthy Aurél Naplója... 290.; maga Lónyay levelében így fogalmazott: „Ha Sennyey akarta volna, én bementem volna hozzá... Mindjárt első kezdetben lettünk volna 100-an, s most talán 150-en." Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. ápr. 9. (a dátum elírás, Lónyay márciusi leveleit — talán átmeneti kimerültségből, rossz lelkiállapota miatt — rendszerint hibás dátummal látta el, kiderül ez a levelek tartalmából, illetve abból, hogy néhányat valaki átjavított; helyesen: 1875. március 9.)

[114] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. márc. 13.; a lap új programja megtalálható: Reform 1875. márc. 14. 73.sz.

és Kaas többszöri megbeszélés után június folyamán beolvasztották lapjukat a Pesti Naplóba. Lónyay ezzel kénytelen volt azt a lapot felszámolni, mely személyének népszerűsítője, eszméinek legkitartóbb hirdetője volt hosszú időn keresztül. Egyik levelében a lap valós szerepéről így vall: „Sajnálom, hogy előbb szűnik meg a lap, mint sem a Bank könyv megjelend, tehát nem lesz lap, mely mellette felszólaljon."[115]

Rákosi, csalódva a politikában és belefáradva az örökös csatározásokba, egy időre felhagyott az újságírással és a színház világába távozott.[116] Kaas Ivor viszont az 1875-ös választásokon szerzett életében először mandátumot. Érdekes, hogy ezt kifejezetten Lónyay Menyhért tanácsára tette, aki személyesen folytatott tárgyalásokat a helyi vezetőkkel és Kaas választási költségeit is fedezte.[117]

Viszont Lónyay kiábrándultságát jól jelzi, hogy az 1875-ös választásokon nem kívánta jelöltetni magát, bár több felkérést is kapott. Először Buda első kerületének választói keresték meg őt, Lónyay azonban visszautasította a jelölést, hisz a kerület kormánypárti képviselője, Pauler Tivadar — Lónyay barátja és korábbi minisztertársa — újra itt szándékozott indulni.[118] Később pedig Hátszeg város (Hunyad megye) mandátumát ajánlották fel neki, ám általános csalódása a politikában és régi választókerületeiben elvették a kedvét az indulástól: „...most jobb nekem a képviselőségbe be se menni, s amennyire csak lehet, mindentől távol tartani magam. A főrendeknél is ritkán fogok felszólalni. Ha meg akarnám magam választani itt Hátszegen az igen kevésbe kerülne", „Kedves Bercim, úgy látom hogy neked az a véleményed, választassam meg magam Hátszegen. Nincsen hozzá kedvem. – mit csináljak én a pártok mostani helyzetében az alsóházban? mameluk nem lehetek. Sennyeiánus még kevésbé — de a pozsonyiak dezerciója, a beregiek hálátlansága annyira elkedvetlenített, hogy én nem tolom fel magam sehol jelöltnek" — írta leveleiben testvérének, Albertnek.[119] Lónyay Menyhért így nem is lett tagja az újonnan összeülő országgyűlésnek. (Legalábbis rögtön nem...)

***

1875. Lónyay politikai pályáján is korszakhatárként szerepel. A rendszer fennállása óta a kormánypárt meghatározó egyénisége volt, de most megválik a párttól és függetlenként politizál tovább (hisz az ellenzéktől még nagyobb távolság választja el). Az 1875-ös választásokat követően pedig több évtized után megválik a Képviselőháztól is. Politikai pályája azonban ennek ellenére nem ér véget ebben

[115] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1.cs. 1875. ápr. 9. (márc. 9.) Lónyay itt az 1875 végén megjelenő könyvére utal: Közügyeinkről II. A Bankügy Bp. 1875.

[116] Erről pl.: Rákosi Jenő Dóczy Lajosnak OSZK Kt. Levelestár 1875. febr. 19.

[117] pl. Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1875. júl. 1.

[118] *Pauler Tivadar:* Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1875. máj. 13.; valamint: *Oláh,* i. m. 338–339.

[119] Lónyay Menyhért levele Albertnek 1875. jún. 21. és jún. 30. MOL. P-470. 1. tétel 1. cs.; Lónyay Menyhért Kaas Ivorhoz MOL. P-336. 9. tétel 3. d. 1875. júl. 1.; a pozsonyi választókerület erőviszonyairól, a jelölés elhúzódásáról: Szalay Ödön Lónyay Menyhértnek MTAK Kt. Ms 5305/73–74. 1875. máj. 30. és jún. 4. Pozsony végül pár nappal a választás előtt megkereste Lónyayt, ám ő már nem fogadta el a jelölést.

az évben. 1876-ban és 1878-ban is mandátumot vállal majd, ám ezt már egy megváltozott politikai helyzetben teszi.

András Cieger

DANS LE COURANT DE LA POLITIQUE: CARRIÈRE POLITIQUE DE MENYHÉRT LÓNYAI (1873–1875)

(Résumé)

L'étude présente presque trois ans de la carrière politique du comte Menyhért Lónyai. Les années de 1873 à 1875 déterminaient et la vie du politicien et le cours de la politique du pays. En effet le régime politique constitutionnel récemment établi vécut en ce temps-là sa première grave crise, accompagnée de gros problèmes économiques. Un tournant décisif se présente là même dans la carrière politique de Lónyai. Il fut renversé en tant que premier ministre de la Hongrie, mais sa chute fut définitive par la suite des accusations de caractère financier formulées contre sa personne. Ces trois années marquent le prise en considération de l'impossible retour. Il subventionna un journal, soutint le parti dit de dîner bousculant à son nom, et même réalisa des entretiens politiques secrets, mais malgré ses efforts, il ne put pas se dispenser de l'isolement politique. Il est toujours tout près des événements, mais ce n'est pas lui qui dispose, son nom est régulièrement échoué lors des entretiens politiques. Pour Lónyai, ce sont des années de déception. Ses camarades politiques, ses amis et lui-même l'ont déu, car, au cours de son fonctionnement comme premier ministre, il ne put pas atteindre les buts établis avant. Enfin, il put avoir l'amertume de voir la crise politique et économique du régime dans la création duquel il avait un rôle prépondérant.

L'étude a l'intention – à la base des articles de journaux, des paroles, des votes parlementaires, des correspondances politiques et des journaux intimes contemporaines – de jeter un coup d'oeil dans les pensées d'un politicien renversé, les moyens d'agir en faisant distenction des actions tactiques et de principes. Elle reconstitue la composition du cercle qui soutenait Lónyay, ses objectifs, sa fragmentation interne. L'objectif générale de l'analyse est de contribuer à mieux connaître l'histoire des partis en état de naissance (p. ex. état interne du parti gouverneur, le régime de patronat) ainsi que les relations de la presse et de la politique à l'époque du dualisme et éclairer le monde inconnu des prise de décisions politiques.

ON THE REVOLVING STAGE OF POLITICS: THE POLITICAL CAREER OF LÓNYAI MENYHÉRT 1873–75

by Cieger András
(Summary)

The author traces three years in the political career of Count Lónyai Menyhért. This period was a decisive one both for the politician and for the country. The constitutional system brought about a few years before lived through its first serious crisis coupled with considerable economic problems. These years brought a decisive turn also in Lónyai's career. He failed as a prime minister and his failure was final due to the attacks that befell him upon financial grounds. In the period in question he realized the impossibility of return to politics. He sponsored a paper, supported the so-called Dinner Party organizing with his name on its banner, and took part in confidential political discussions but could not break out of isolation. He was always near the events but could not control them and his name was invariably rejected on the important political forums. These were years of disappointment for Lónyai. He got disappointed in his fellow politicians, friends, and even in himself for not having been able to realize his aims while a prime minister. The crisis of the political and economic order must have caused disappointment to him in general as he had played a significant part in creating it in 1867.

The author relied on contemporary articles, speeches in the House of Representatives, ballots, correspondence of politicians, and diaries to offer an insight into the thinking of a defeated politician

and his possibilities to act, making a distinction between his tactical and theoretical statements. Cieger reconstructs the circle of Lónyai's supporters, their aims, and the circle's divided nature. The general aim of the analysis is to contribute to the early history of the political parties (e.g., the inner relations of the government party and the system of patronage), the relationship of politics and the press in the dualist era, and reveal the invisible mechanism of political decision-making.

Csapó Csaba

CSENDŐRSÉG ÉS KÖZIGAZGATÁS
(1881–1914)

A közigazgatás első önálló megjelenési formájában tulajdonképpen rendészeti tevékenységében mutatható ki. A 14–15. sz.-i felfogás szerint a „politia" lényegében magában foglalta a teljes államigazgatást, amelyhez természetszerűleg hozzátartozott az azzal szerves egységben megjelenő törvénykezés is.[1] A közigazgatás 16–17. sz.-ban kezdődő belső tagolódása -hadügy, pénzügy, igazságügy- mellett az államügyek feletti korlátlan rendelkezés változatlanul az abszolút uralkodók hatáskörében maradt. A polgári átalakulásnak jutott az a feladat, hogy a hatalommegosztás elvére alapozottan — a törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásával — kijelölje a közigazgatás helyét az államéletben.

Magyarországon az 1848-as törvények a rendi különbségek megszüntetésével népképviseleti alapokon álló közigazgatási szervezet alapjait tették le, amelyek azonban az idő rövidsége miatt csak néhány kerettörvény megalkotását jelentették.

A szabadságharc leverését követően a magyar korona országainak különállását megszüntették, az addigi megyei, városi, községi autonómiát az államhatalom egysége váltotta fel. Az uralkodótól a legkisebb rangú hivatalnokig a kötelező utasításrendszer és felelős végrehajtás jellemezte a szisztémát.[2]

Az 1867-es kiegyezés ebben a tekintetben az 1848-as állapotok visszaállítását, a vármegyei közigazgatás helyreállítását jelentette. A helyzet annyiban módosult, hogy amíg 1848 előtt a vármegye a polgári átalakulás egyik fő védőbástyájaként pozitív oldaláról jelenhetett meg, addig 1867 után ez a — lényegéből következően defenzív — állapot már a központi érdekérvényesítés, a helyi feladatok megoldásának gátjává vált. Elkerülhetetlenné vált tehát a közigazgatás széleskörű átalakítása.[3]

Lényegében ez a kettősség figyelhető meg a rendvédelmi szervek 1867–1881 közötti szabályozásánál is. Az 1867. márc. 17-i koronatanács a cs. kir. csendőrség magyarországi ügyeit az osztrák minisztériumokkal közösen elintézendő kérdések közé utalta,[4] majd Ferenc József márc. 23-án kiadott rendeletével — Erdély és Horvát-Szlavónország kivételével — feloszlatta Magyarország területén a szervezetet és hatáskörét az országos és a helyhatóságokra bízta.[5]

---

[1] Magyar Alkotmánytörténet. *szerk. Mezey Barna* Bp. 1995. 295.

[2] Uo. 305–307.

[3] A közigazgatás kiegyezést követő megreformálásához l. *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. 1995. 125–191. és Magyarország története 1848–1890 *főszerk. Kovács Endre* Bp. 1979. II. 837.

[4] Magyar Országos Levéltár (MOL). Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanács (K 27) 1867. március17.

[5] Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára (MTRT) 1867. Pest. 1868. 51.

A vármegye tehát visszakapta az 1848 előtt viselt egyik rendkívül fontos közhatalmi funkcióját. A „köztörvényhatóságok rendezéséről" szóló 1870. évi XLII. tc. ennek megfelelően az 1867-es szabályozás törvényi szintre emelését jelentette, annyiban azonban — a vizsgált kérdés tekintetében — feltétlenül előremutatónak tekinthető, hogy egyértelműen elhatárolta a megyei és a városi főtisztviselők illetékességi körét.

A megyékben a főispán fogadta fel a csendbiztosokat, míg az azokhoz beosztott pandúrok felvétele az alispán hatáskörébe tartozott és ő rendelhette el a karhatalom alkalmazását is. Az újonnan létrehozott törvényhatósági jogú városokban a rendőrkapitány kinevezése a közgyűlés feladatává vált. A megyék és a városok lehetőségei abban megegyeztek, hogy közbiztonsági közegeik tekintetében szabadon dönthettek azok létszámáról, működésük szabályozásáról, fizetéséről, ruházatukról stb. A csendbiztosok és a rendőrkapitányok „élethossziglan" megtarthatták állásukat. Tekintettel azonban a törvényhatóságok felirati jogára, a jogalkotók erre az átmeneti időszakra biztosítékként egy rövid félmondatot illesztettek a törvény szövegébe, amely szerint „... az állam veszélyezett érdekei miatt halaszthatlan rendőri intézkedést tárgyazó kormányrendelet csak a végrehajtás után... szolgálhat közgyűlési vita és határozat tárgyául."[6]

Ezen jogszabály kiegészítéseként és ennek szellemében alkotta meg a képviselőház a „községek rendezéséről" szóló törvényt (1871. évi XVIII. tc.), amely a törvényhatósági joggal nem rendelkező városokra és falvakra vonatkozott. A községnek nem volt politikai jogköre és felirati joga, a megyétől és a kormánytól kapott közigazgatási rendeleteket vita és határozat tárgyává nem tehette, feltétlenül végre kellett hajtania. Rendfenntartó közegeiket tekintve -beligazgatásuk tekintetében — azonban meglehetős autonómiával rendelkeztek. A rendezett tanácsú városok a helyi igényeknek — és anyagi lehetőségeiknek — megfelelően építhették, illetve kötelesek voltak rendőrségüket kiépíteni. Piaci, mezei, építészeti, közegészségügyi rendőrközegekkel is rendelkezhettek. A községekben is folytatódott, illetve megkezdődött ezek kiépítése.[7]

A „Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről" intézkedő 1872. évi XXXVI. tc. a rendőrséget kivette az önkormányzat hatásköréből és azt „fővárosi rendőrség" néven a belügyminiszter alárendeltségébe utalta.[8] A belügyminiszter hatáskörébe került a rendőrség feletti fegyelmi jog, ő nevezte ki és mozdíthatta el a rendőrség tagjait.

„A közigazgatási bizottságról" szóló 1876. évi VI. tc. a belügyminiszternek a budapesti rendőrséggel kapcsolatos jogait jelentősen korlátozta és most már egyedül a főváros közigazgatási bizottsága hozhatott elsőfokú fegyelmi határozatot a főkapitány ellen.[9] 1876-tól tehát a főkapitány nemcsak a belügyminisztertől, hanem a közigazgatási bizottságtól is függő helyzetbe, speciális kettős alárendeltségbe került. Az 1872–1876-ig fennálló rendszertől eltérően — amikor a főváros törvényhatóságának a rendészeti ügyekbe semmiféle beleszólása nem volt — most

[6] Magyar Törvénytár 1869–1871. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 212.

[7] Uo. 282.

[8] Magyar Törvénytár 1872–1874. évi törvénycikkek Bp. 1896. 6. A törvény rendőri vonatkozásairól l.: A fővárosi rendőrség története (1914-ig). *szerk. Kollár Nóra* Bp. é. n. 201–206.

[9] Magyar Törvénytár 1875–1876. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 330. és *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében Bp. 1976. 147.

már a közigazgatási bizottság a tagjává vált állami rendőrkapitány mellett is hatást gyakorolhatott a rendőrség működésére.

Vidéken a szabályozás másként rendelkezett. A közbiztonság megyei vezetői, a csendbiztosok nem lettek tagjai a közigazgatási bizottságnak. A karhatalom alkalmazását változatlanul az alispán rendelhette el és a közigazgatási bizottság csak arra adhatott utasítást, hogy alispáni minőségében megfelelő utasításokkal lássa el a csendbiztost, vagy a pandúrokat helyezze készenlétbe. Ebből következően a közigazgatási bizottság esetleges működésképtelensége nem volt kihatással a megyei közbiztonság mikénti alakulására. Ez a helyzet 1881-ig, a csendőrség felállításáig nem változott.

A budapesti rendőrség jogállását véglegesen rendező 1881. évi XXI. tc. a közigazgatási bizottsági törvény előírásait lényegében nem változtatta meg. A fővárosi rendőrség tagjainak büntetőjogi és anyagi felelősségét — eltérően a csendőrségétől — továbbra is csak a polgári bíróságok állapíthatták meg.[10]

A csendőrséget illetően a szabályozás a kezdetektől — 1849-től — más elveket követett, mint a polgári hatóságoknak alárendelt rendvédelmi szervek esetében Ebben az esetben nem egyértelmű alá-fölérendeltségi viszonyról volt szó, hanem a — részben katonai — közigazgatás két olyan ágazatáról, amelyek csak együttesen végezhetik hatékonyan a feladataikat. Ebből következően a cs. kir. csendőrségnek kiépítésétől szoros kapcsolatot kellett kialakítania a közigazgatás különböző szintű vezetőivel, mert ezek segítsége nélkül szolgálatát eredményesen nem láthatta el. Ezért az 1850-ben kibocsátott törvény is meglehetősen pontosan meghatározta azokat a feladatokat és lehetőségeket amelyeket a polgári hatóságoknak be kellett tartaniuk: a helytartó, a főügyész, a közrendészeti, igazságügyi vagy pénzügyi igazgatás vezetői az ezredparancsnokságig, a kerületi elnök, a megyei törvényszék, az ügyész és a városkapitány a szárnyparancsnokságig, a járáskapitány és a járási bíróság pedig a csapatparancsnokságig bezárólag küldhetett a csendőrségi alakulatoknak felhívást. A közigazgatás alsó szintjét jelentő járásbíró és polgármester ezt legfeljebb a tizedalj- és az őrsparancsnokságnál tehette meg.[11]

Ezeknek az írásban kiadott utasításoknak a csendőrök kötelesek voltak eleget tenni, bár a végrehajtás módjába sem a katonai, sem a polgári hatóságoknak nem volt beleszólásuk. A községi elöljáróság ugyanakkor a csendőrséget minden szolgálati eljárásában köteles volt támogatni, mert ellenkező esetben szigorúan felelősségre vonhatták.

Az 1850-es évek elején a kapcsolat az egyik fél oldaláról sem lehetett problémamentes, aminek politikai és szokásjogi okai egyaránt voltak. A közigazgatás — akkor még tisztán magyarnak tekinthető — tisztviselői nehezen fogadták el azt, hogy a pandúrokkal szembeni teljhatalmukat egy velük egyenrangú szervezettel váltották fel és emellett még elevenen élt a levert szabadságharc emléke. A zsandárság — katonai jellegéből következő — kíméletlensége a helyzetet még tovább rontotta.

A katonaviselt, rendhez és fegyelemhez szokott osztrák csendőrök ugyanakkor nem értették a szokásaihoz mereven ragaszkodó magyar közigazgatás működési me-

[10] Magyar Törvénytár 1881. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 108.

[11] Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1850. XII. 215–216.

chanizmusát. A megyéjében hónapokig meg sem jelenő főispánok első teendője a „lakoma és dínomdánom", a rendeleteket elfelejtik kihirdetni, a hivatalnokok könnyebben elérhetőek a birtokaikon, mint a munkahelyükön, a fáradtságos munkával elfogott rabokat olyan helyiségekben őrzik, amelyeknek az ajtaja zárhatatlan stb.[12]

A csendőrökkel szembeni gyűlöletet fokozhatta az a folyamat is, amikor az együttműködésre nem hajlandó tisztviselőket külföldről behívott hivatalnokokkal váltották fel, amire sok esetben az ő javaslatukra került sor.

Az 1867-től kialakuló berendezkedés ebben a tekintetben tehát két ellentétes irányú folyamat ütközésének lehetőségét teremtette meg: a megyék szokásjogon alapuló kiváltságát és a hatékony igazgatásrendészeti teendőkben érdekelt kormány álláspontját nem lehetett összeegyeztetni.

Az elvárásokkal szemben — más oldalról talán annak megfelelően — az 1867-től törvényhatóságok által működtetett közbiztonsági rendszer nem váltotta, nem is válthatta be a hozzáfűzött reményeket. A megyei közbiztonsági közegek létszáma az 1870-es évek elején kb. 2700 fő volt, akik a városok kivételével a szűkebb értelemben vett — tehát Horvát-Szlavónország nélküli — Magyarország egész területén teljesítették szolgálatukat.[13] Az évtized végéről összefoglaló statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, de ez a létszám az anyagi eszközök hiányában lényegesen nem változhatott, sőt előfordult, hogy csökkent: Csongrád megyében pl. a tíz év alatt 41 főről 35-re csökkent az állomány.[14] A vármegyénként szervezett testületek ugyanakkor nem alkottak összefüggő rendszert, más-más utasítással, ruházattal, fegyverzettel, fizetéssel rendelkeztek, nem léphettek egymás területére. Szolgálatukat nemcsak a kijelölt állomáshelyen végezték, hanem őrjárati rendszerben ellenőrizniük kellett a környező településeket is. Teljesen kiszolgáltatottak voltak a közigazgatási hatóságokkal szemben, a fogolykísérettől a levélhordásig mindenre felhasználták őket. Az alacsony fizetések miatt általánossá vált a megvesztegetés.[15] A közbiztonságért felelősséget érző személyek ezért már az 1860-as évek végétől a rendszer átalakítását vagy egy hatékonyabb szervezettel történő felváltását tervezték.

Az egyik megoldási lehetőség az ún. „királyi biztosok" kiküldése volt, akik a rend helyreállításához igénybe vehették a katonaság segítségét és így viszonylag gyorsan értek el eredményeket.[16] Ez azonban csak ideiglenes megoldásként jöhetett szóba, mert egyrészt a hadsereg bevetése sokba került, másrészt a biztosok távozásával a „betyárkodás" ismét felütötte a felét.[17]

---

[12] *Berkó István*: Az osztrák zsandárok első működése Magyarországon. (Csendőrségi Lapok, 1929. február 1.); uő.: A polgári hatóságok panaszai a zsandárok ellen a múlt század közepén. (Csendőrségi Lapok, 1929. augusztus 20.); uő.: Zsandárok panaszai a polgári hatóságok ellen a múlt század közepén. (Csendőrségi Lapok, 1929. október 1.)

[13] MOL Belügyminisztérium (=BM.) Általános iratok (=K 150). 124. 1871. III. 11. 8746. sz.

[14] MOL BM Reservált iratok (=K 149) 4. 1880. 8. 521/res. sz.

[15] L. erről: *Osváth Pál*: Közbiztonságunk múltja és pandúr korom emlékei (Bp. 1905.) és *Tisza Miksa*: Magyarország rendőrségének története (Igló, 1913.)

[16] Pl. 1868-ban Somogy és Zala megyékbe gr. Forgách Mór nyugalmazott csendőr ezredest nevezték ki. MOL BM Elnöki iratok (=K 148) 13. 1868. IV/F. 2385/eln. sz.

[17] Gróf Ráday Gedeon szegedi királyi biztossága jól példázza a szükséghelyzetben lévő közigazgatási hatóságok kezdeti együttműködési készségét, majd a „külső segítség" idővel terhessé vá-

Második lehetőségként került előtérbe egy országos rendőrség megszervezésének szükségessége, ami 1870-től — rendészeti szempontból — a parlamenti ellenzék egyik fő követelése volt. Még a megyei csendbiztosok 1870-ben tartott értekezlete is a pandúr-intézmény feloszlatását és egy egységes rendőrség létrehozását vetette fel.[18]

A harmadik megoldás lehetett az országos hatáskörű csendőrség újjászervezése.

1867 után a — Horvát-Szlavónország nélküli — Magyar Királyság területén egyedül Erdélyben maradt fenn a csendőrség. 1867–1876 között a közös hadügyminiszter és a magyar belügyminiszter, 1876-tól pedig a honvédelmi és a belügyminiszter közös alárendeltségébe került. Fennmaradásának és későbbi átszervezésének hadászati és politikai (nemzetiségpolitikai) okai egyaránt voltak, ennek ellenére az évenkénti költségek megszavazásakor az ellenzék részéről rendkívül heves támadások érték. Fő érvük az volt, hogy fenntartása törvényellenes, mert így nincs meg az erdélyi törvényhatóságok autonómiája. A vita érdekességének tekinthető, hogy a bírálatok döntő többsége nem az erdélyi, hanem a szűkebb értelemben vett magyarországi képviselőktől érkezett, akik így a közbiztonsági szempontból kiváló működésnek nem érezhették a hatását.[19]

1873-ban az ellentétek feloldására a parlament pénzügyi bizottsága 3 megoldást javasolt a belügyminiszternek:

1. az 1870. évi XLII. tc. Erdélyben történő végrehajtása;

2. a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény néhány szakaszának Erdélyre vonatkozó módosítása;

3. országos rendőrségi törvényjavaslat beterjesztése.[20]

A képviselőház az indítványt elfogadta és kötelezte a belügyminisztert, hogy az általa választott megoldást a parlamentnek törvényjavaslat formájában terjessze be. Törvényi szabályozás azonban 1881-ig nem történt.

Vizsgálatunkat ettől az időponttól két részre kell választani, mert lényeges különbségek voltak a csendőrség megyei és községi, valamint városi alkalmazása között.

Megyék és községek[21]

Amikor Tisza Kálmán 1880 augusztusában a minisztertanács elé terjesztette a csendőrség újjászervezésének tervezetét, a változtatás szükségessége mindenki előtt nyilvánvaló volt.[22] A törvényjavaslat későbbi indokolásában hivatkozott a

lását. A rablóbandák felszámolásának fényes sikereit idővel elhalványította a helyi közigazgatás és a szegedi sajtó együttes támadása, amelynek 1872-ben sikerült elérnie az eredeti feladatait messze meghaladó jogosítványokat követelő Ráday eltávolítását. (A meglehetősen széles, bár változó minőségű szakirodalomból ki kell emelnünk Sándor István jegyzeteit, amely „Jókai Mór: A lélekidomár" c. művének kritikai kiadásához készült /Jókai Mór összes művei. Regények 51. Bp. 1967./)

[18] MOL BM K 150 84. 1870. III. 11. 6690. sz.

[19] L. pl. 1871. január 30. (Képviselőházi Napló (=KN) 1869–1872. XII-XIII. 261–267.); 1871. december 9. (KN 1869–1872. XVIII-XIX. 379–386.) stb. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az erdélyrészi képviselők szinte kivétel nélkül a kormánypárti padsorokban foglaltak helyet, így véleményük meg kellett, hogy egyezzen a hivatalos állásponttal. L. erről részletesebben: *Gerő András*: Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán. Bp. 1988.

[20] KN 1872–1875. IV. 157.

[21] A „községek" megjelölést ebben az esetben szűkebb értelemben használtuk, tehát az 1871. évi XVIII. tc. alapján idetartozó rendezett tanácsú városok külön kerülnek elemzésre.

[22] MOL K 27 1880. augusztus 21.

jelenlegi rendszer működés-képtelenségére és a törvényhatóságok változtatást — állami felügyeletet — kívánó felterjesztéseire. A csendőrségi intézmény szükségességét az erdélyi működés kiváló eredményeivel indokolta.[23]

A javaslat a „katonailag szervezett" csendőrség kifejezést használta és ennek megfelelően Magyarország területén a honvédségi beosztást követő 6 csendőrkerület megalakítását tartotta szükségesnek. Az eredeti indítvány nem tett különbséget a városok és megyék között, tehát minden helység felügyeletét a csendőrség látta volna el. A közigazgatási bizottság ezzel szemben szükségesnek tartotta Budapest kivételét a javaslat hatálya alól, mert ez a város egyesítése óta állami rendőrséggel rendelkezett. A bizottsági jelentés egyértelművé kívánta tenni a törvényhatósági jogú városok helyzetét is, ezért köztes megoldásként területükre kiterjesztette a csendőrség működését, de ennek szabályozásáról egy külön törvényjavaslat beterjesztésére kötelezte a minisztert.[24] Meghatározták a létrehozandó kerületek parancsnoksági székhelyeit és a hozzájuk rendelt megyéket. A belügyminisztert ugyanakkor felhatalmazták, hogy a szolgálat érdekeinek megváltozása esetén egyes megyéket az egyik kerületből a másikba áthelyezhessen.

A rendkívül magas költségek és a legénységi állomány kiegészítésének nehézségei miatt nem tartották lehetségesnek az egyszerre történő szervezést, de a szegedi parancsnokságnak 1882. január 1-jével meg kellett kezdenie működését. A döntés azért esett a szegedi kerületre, mert a közbiztonsági viszonyok itt voltak a legrosszabbak és ezzel összeköttetést teremtettek az erdélyi és a horvát-szlavón csendőrség között. A többi kerület szervezési sorrendjéről szóló döntést a törvényhozás magának tartotta fenn.

A törvény vitájában a kormánypárt és ellenzéke jól körvonalazható tudathasadásos állapotba került. A szabadelvű párt képviselői olyan törvényjavaslat védelmére kényszerültek, ami az eddig uralt vármegyék egyik nem elhanyagolható kiváltságát veszélyeztette. A pártfegyelmet azonban ekkor is mindenek felett állónak tekintették. A függetlenségi ellenzék ugyanakkor kénytelen volt az általa oly sokszor támadott vármegyék jogait védelmezni.

Az ellenzéki vélemények közül Szederkényi Nándor nézetét érdemes kiemelnünk. Megítélése szerint a „... törvényjavaslat nem céloz egyebet, mint azt, hogy Magyarországon a közbiztonság a kormányzás és annak egyik kiegészítő ága, a közrendészet elvonattatván a politikai polgári kormányzat köréből, a katonai, hadi status körébe tétessék át."[25] A katonai bíróságok illetékessége egy demokratikus államban véleménye szerint azért veszélyes, mert az állampolgárok által ellenőrizhetetlenek az ítéletei. A Bach-rendszer csendőrségére utalva tehát elutasította annak újbóli megszervezését. A közbiztonság általános válságáért nem a megyéket, hanem a kormányzatot tette felelőssé, mert nem biztosított anyagi eszközöket a magasabb színvonalú működésre. A kormány által kinevezett főispánok a csendbiztosok felvételénél nem a szaktudásra, hanem a politikai megbízhatóságra helyezték a hangsúlyt és így a választásoknál korteseszközül használták fel őket.

[23] Az 1878–1881. országgyűlés képviselőházának irományai. XX. 184.
[24] Uo. XXI. 134–135.
[25] KN 1878–1881. XVI. 152.

A választásokra és az elmúlt évtizedekre célzott Orbán Balázs is: „Azon, hogy belügyminister úr siet Bach ezen — a nemzet által száműzött — intézményét visszaállítani, egy cseppet sem csodálkozom, ismerve a hatalomhoz való szívós ragaszkodását, központosító hajlamait és azt, hogy a választások közelednek."[26]

A mérsékelt ellenzéki és így viszonylag „kényelmes helyzetben" lévő Szilágyi Dezső azon ritka kivételek közé tartozott, aki megengedhette magának a törvény általános elfogadását. Ugyanakkor kiemelkedő jogi ismeretei, intelligenciája és — ebben az esetben minden érzelmi elemet nélkülöző — vitakészsége révén képes volt a törvény hibáira is rámutatni. A készülő rendőrségi törvénnyel összehasonlítva kifejtette a javaslat garanciális hiányosságait. A törvény csak a kereteket teremti meg, amelyen belül a belügyminiszter aztán tetszése szerint állapíthatja meg a különféle szabályozókat, amelyek természetszerűleg országos hatáskörűek lesznek. Részletesebb tájékoztatás hiányában nem tartotta elképzelhetőnek a közigazgatási hatóságok és a csendőrség hatékony együttműködését.

Az 1881. évi III. tc. talán legfontosabb rendelkezése — az Erdélyben már eddig is alkalmazott — kettős alárendeltség meghatározása volt. A tisztek és a legénység személyi, fegyelmi és előléptetési ügyekben a honvédelmi miniszter, a szolgálattal kapcsolatos ügyekben a belügyminiszter alárendeltségébe kerültek. A mindkét területet érintő „szervezeti és szolgálati utasítás" kiadásához és a tisztek kinevezéséhez mindkettőjük véleményének egyeznie kellett, de ezt az elvet alkalmazták a felszerelés és fegyverzet kérdésében is.

Az alkalmazhatóság tekintetében egyértelműen a belügyminiszter hatáskörének, mint a közigazgatás legmagasabb rangú vezetőjének illetékességét kell kiemelnünk. A törvény egyértelművé tette, hogy a szolgálat tekintetében az irányítást a polgári hatóság magának tartja fenn és ebben a tekintetben mellékesnek — vagy kevésbé fontosnak — tekinthető a hatalmi pólus másik felét elfoglaló honvédelmi miniszter. Az ő hatalma érdekes módon inkább a csendőrökre, mint a velük szembenálló személyekre lehetett hatással, mert a csendőröket fegyelmi és bűnügyekben a szigorúbb katonai törvényeknek rendelték alá, míg a honvédelmi miniszternek a polgári lakosság és a hatóságok irányában semmiféle intézkedési joga nem volt. A csendőrt katona mivoltában egyedül a katonai őröket megillető, szigorúbb büntetéssel járó törvények és rendeletek védték.

Ebből következően a kettős hatalomgyakorlás elve a közbiztonsági szolgálatban kiegyensúlyozó szerepet töltött be és elméletileg inkább szolgálta a polgári lakosság, mint az egyes csendőrök érdekét. (Az más kérdés, hogy a törvény vitája kapcsán elhangzott képviselői félelmeknek egy része — a katonai bíróságok polgári hatóságok általi ellenőrizhetetlenségével kapcsolatban — később beigazolást nyert.)

A törvény másik fontos alaptételének tekinthető, hogy a mai értelemben vett rendőri szolgálatról és nem a rendőri hatalom gyakorlásáról szól, tehát ebben a tekintetben lényegében érintetlenül hagyja a közigazgatási hatóságok ezirányú jogosítványait. Intézkedési jogkörük annyiban változott, hogy most már legfelsőbb parancsadó szervként megjelent a belügyminiszter, akit ekkor — és később még több alkalommal — a miniszterelnök személyesített meg. Nem véletlenül hang-

[26] Uo. 162.

súlyozta a törvény vitájában Orbán Balázs, hogy ez „oly hatalmat összpontosít a belügyér kezébe, a mely... őtet mindenhatóvá s az eddiginél is veszélyesebbé teheti."[27]

A törvény legnagyobb hibájának az tekinthető, hogy — ellentétben az 1881-ben elfogadott fővárosi rendőrségi törvénnyel — a feladatkörre történő utaláson túl konkrét hatásköri és eljárási normákat nem tartalmazott.[28] A fentiekben kifejtettekből következően ennek oka az lehetett, hogy a csendőrséget nem tekintették önálló jogkörű államigazgatási szervnek, hanem elsősorban más hatóságok döntéseinek végrehajtása céljából rendelkezésre álló karhatalomnak.[29]

A törvény hiányosságaiból következett az is, hogy az eredendően belső szolgálati viszonyokat szabályozó csendőrségi „szervezeti és szolgálati utasítás" elsődleges jogforrássá vált, amelynek ismerete nélkül a közigazgatási hatóságok lényegében nem tudhatták, hogy a csendőrséggel mikor és milyen módon rendelkezhetnek. Ezért ennek egy-egy példányát minden törvényhatóságnak a rendelkezésére bocsátották.[30]

A szervezeti utasítás 3. paragrafusa kimondta: „A csendőrség a közcsend, rend és biztonság fenntartása érdekében a közigazgatási hatóságok rendelkezése alatt áll. A csendőr ezen hatóságok által a jelen utasítás értelmében írásban, vagy, ha a késedelem veszéllyel jár szóval kiadott hivatalos felszólításoknak feltétlenül eleget tenni tartozik, és a felszólítás megbírálásába nem bocsátkozhatik. A sürgős esetekben a csendőrnek szóval adott utasítások mindenkor utólagosan írásban is kiadandók. Helyi rendészeti ügyekben a csendőrség csakis felügyelő és a községi közegeket támogató segédkezésre van utalva."[31]

A csendőrség és a polgári hatóságok között háromféle érintkezési módozatot különböztettek meg: felhívást, megkeresést és feljelentést.

A *felhívásokat* a közigazgatási (főszolgabíró, alispán) vagy más hatóságok (bíróságok, ügyészségek, fegyintézetek, börtönök, közvetítő intézetek igazgatóságai, a határvám- és vesztegintézeti hivatalok) írásban intézhették az őrs- és az altiszti különítmény-parancsnokságokhoz, ha saját közegeik nem álltak rendelkezésre vagy az adott feladat elvégzésére nem voltak elegendők. A felhívás tartalmáért mindig az a hatóság vagy hatósági közeg volt a felelős, aki ezt kiadta, a pontos végrehajtásért azonban az intézkedő csendőrnek kellett jótállnia. Az intézkedésre felszólító felhívásokat és megkereséseket azonban csak abban az esetben voltak kötelesek végrehajtani, ha azok a fennálló törvényekkel és rendeletekkel nem ellenkeztek és a szolgálati utasítás azt az ő hatáskörükbe utalta.[32] Ellenkező esetben a felsőbb parancsnoksághoz kellett felterjeszteniük véleményezésre. Az utasítás végrehajtásába a hatóságnak nem volt beleszólása, tehát sem a teljesítés módját, sem az abban résztvevő csendőrök létszámát nem határozhatta meg.

---

[27] Uo.

[28] L. erről Szilágyi Dezső felszólalását uo. 169.

[29] *Dr. Szikinger István*: A magyar rendvédelem jogi alapjai. A közigazgatás és a társ fegyveres szervek kapcsolata a hazai rendvédelemhez. /*kézirat*/ Bp. 1991. 35.

[30] MOL BM K 148 86. 1883. IX. C. 4899/eln. sz.

[31] Magyarországi Rendeletek Tára (=MRT). 1881. 1168.

[32] Uo. és köv., valamint 1252.

A megkeresést a hatóságoknak mindig tiszti alosztályokhoz (szakasz, szárny, kerület) kellett intézniük abban az esetben, ha „nagyobb intézkedések" váltak szükségessé.

Feljelentés alatt valamilyen büntetendő cselekménynek a károsult vagy bárki más által a csendőrséggel való közlését értették. „Hatóságok... által tett feljelentéseknek, magánszemélyekénél mindig nagyobb hitele van."[33]

A községi elöljáróságok jogosítványait lényegesen kibővítette a bűnvádi perrendtartás életbeléptetésével kapcsolatban 1899-ben kiadott belügyminiszteri rendelet, amennyiben a helyi elöljáróságokat is rendőri hatóságnak nyilvánította, tehát a csendőrség megjelenéséig — ha a késedelem a nyomozás eredményére veszéllyel járt — kihallgatásokat, személymotozást, házkutatást tarthattak, nyomozást végezhettek. Szigorítást jelentett ugyanakkor, hogy a 12. paragrafus szerint a sürgős eseteket kivéve az őrsöknek már csak az illetékes főszolgabíró küldhetett megkereséseket.[34] 1881-től a szervezeti utasítás tartalmazta azt is, hogy helyi rendészeti ügyekben, az 1871. évi XVIII. tc. alapján a csendőrséget csak felügyelő és a községi közegeket támogató szolgálatra lehetett igénybe venni. A helyi rendészet fogalmát rendkívül szélesen értelmezték, de néhány fontosabb ágát feltétlenül ki kell emelnünk:

1. *közegészségügy*: utcák, terek, kutak stb. tisztántartása; szállodák és vendégfogadók egészségügyi ellenőrzése; élelmiszerek eladásának ellenőrzése; állategészségügy; járványok bejelentése stb.;

2. *közbiztonság a személy- és vagyonbiztonság tekintetében*: tűzrendészet; közveszélyes őrültek felügyelete; robbanóanyagok gyártása, szállítása és elhelyezése; idegenek nyilvántartása és figyelemmel kísérése; toloncügy; lopás; cselédeknek és munkásoknak munkaadójukhoz történő visszakísérése stb.;

3. *„közcsend, rend és nyugalomra" vonatkozó szabályok*: kocsmai zárórák betartása; koldulás; házalók ellenőrzése; búcsúkon, vásárokon, színházi előadásokon a rend fenntartása; bordélyok ellenőrzése stb.

4. *községi, törvényhatósági, megyei és kormányrendeleteknek a helyi rendészetre vonatkozó határozatai.*[35]

A rendezett tanácsú városok és nagyközségek az esetek többségében rendelkeztek saját rendőrséggel, így itt a csendőrség felügyelő és kisegítő szerepe csupán arra korlátozódott, hogy ellenőrizték a helyi rendészeti ügyek szabályszerű teljesítését. Az esetleges mulasztásokat közölték a kapitányi hivatallal vagy a községelöljárósággal és a következő alkalommal ellenőrizték azok kijavítását. „Rendes viszonyok között" tehát önállóan nem intézkedtek.

Az önálló közbiztonsági személyzettel nem rendelkező kisközségekben természetesen minden feladat elvégzése a csendőrök teendői közé tartozott, de ilyen alkalommal elméletileg kötelesek voltak egy-egy községi megbízottal együtt, egymást segítve intézkedni.[36] Ennek a rendelkezésnek a betartása azonban a források szerint sok esetben nem teljesült.

---

[33] *Némethy Ferenc*: A m. kir. csendőrség szervezete, szolgálata és viszonya a közigazgatási hatóságokhoz II-III. Közigazgatási Könyvtár, Bp. 1900. 3. sz. 109.

[34] Belügyi Közlöny 1899. 25. sz.

[35] *Némethy* i. m. 131–134.; Csendőrségi Lapok 1914. március 29. és április 5.; 1928. június 20.;

[36] Zsebkönyv a magyar királyi csendőrség számára 1893. 184.

Az 1881-es csendőrségi törvény megszavazásakor tehát kiinduló helyzetként egy már létező községi rendőrségi szervezettel és az azt kiegészítő csendőrség felállításával számoltak és ennek megfelelően kezdték meg a csendőrségi őrsök elhelyezésével kapcsolatos tárgyalásokat.

Az elsőként megszervezésre kerülő II. sz. /szegedi/ csendőr-parancsnokság területére 3 szárnyat, 6 szakaszt és 139 őrsöt terveztek. Az elképzelés szerint minden megye székhelyén egy tiszti parancsnokságot helyeztek el, hogy a közbiztonsági ügyekben a közigazgatás vezetőivel közvetlen kapcsolatot építhessenek ki. A városokban történő elhelyezés elvei a későbbiekben sem változtak, annak ellenére, hogy az 1882. évi X. tc. következtében törvényhatósági jogú városok területén a csendőrség „rendes" szolgálatot nem teljesíthetett. Az úgynevezett városi őrsök felügyeleti területét a városokon kívül jelölték ki.[37]

A Belügyminisztériumban elkészítették az őrsök elhelyezésének és létszámának tervét, majd utasították a megyéket, hogy az elképzelést véleményezzék. Irányelvként figyelembe kellett venniük, hogy őrs legyen elhelyezve:

1. minden járási szolgabíróság székhelyén;
2. minden királyi járásbíróság székhelyén, amely a szolgabírói székhelytől jelentős távolságra található;
3. minden „szabad királyi városban" abból a célból is, hogy a várossal szomszédos községeket is felügyelhessék;
4. bányatelepek székhelyén;
5. vasúti és más közlekedési csomópontokban, valamint a fontosabb határátkelőhelyeken, hágóknál stb.;
6. minden szakaszparancsnokság székhelyén;
7. az őrsök egymástól való távolsága lehetőleg ne haladja meg a 23–24 km-t.[38]

A megyék által tett változtatási javaslatokat csak rendkívül indokolt esetben fogadták el, viszont gyakrabban előfordult, hogy a kijelölt községben egyszerűen nem találtak bérletre alkalmas épületet.

A csendőrségi törvény előírásainak megfelelően lehetőség szerint alkalmazniuk kellett a korábbi közbiztonsági közegeket és ehhez szintén igénybe vették a megyék segítségét. Nekik kellett biztosítaniuk a központilag meghatározott létszámot, ezért pl. Temesben 58, Torontálban 56, Krassó-Szörényben 80 fő csendbiztos és pandúr átvételére adtak lehetőséget.[39] Az őrsök elhelyezése és a legénységi létszám kiegészítése a III–VI. sz. csendőrkerületek felállításakor a Szegeden már bevált módszer szerint történt.

A működés megkezdésekor — sőt Erdélyben már korábban is — nyilvánvalóvá vált, hogy a községi rendőrségekkel kapcsolatos elvárások illuzórikusaknak bizonyultak, a falvaknak, de sokszor még a rendezett tanácsú városoknak sem volt erre anyagi lehetőségük. Ebből következően a helyi szervek rászorultak arra, hogy a csendőrséget gyakran, sőt sok helyen állandóan olyan intézkedésekre kérjék-utasítsák, amelyeket a törvények szerint nekik kellett volna megoldaniuk.

---

[37] MOL BM K 150 893. 1881 III. 11/a. 8131. sz.
[38] MOL BM K 150 985. 1882. III. 11/b. 13061. sz.
[39] MOL BM K 150 893. 1881. III. 11/a. 10420. sz.

A belügyminiszter a hatásköri összeütközések elhárítására ezért már 1883. szeptemberében egy rendelet kiadására kényszerült, amiben elhatárolta a csendőrség és a helyi rendőrségek működési körét.[40] Az intézkedés azonban semmilyen következménnyel nem járt, amit egy októberben kelt jelentés is bizonyít:

„Napirenden van, hogy a hatóságok a közbiztonsági szolgálat rovására gyakori helytelen felhívások által olyankor is igénybe veszik a csendőrség szolgálatát, amidőn ezt tenni egy részt nem jogosultak, de másrészt a kért szolgálatot nekik volna szoros kötelességük teljesíteni... a szolgabírák... az ily felhívások kötelességszerű felügyeletével és ellenőrzésével mit sem törődnek, sőt... a községi elöljáróságokat gyakorta jogtalanul felhatalmazzák adó — cselédek elfogatása — szerződött napszámosok munkába állítása - a jövedék ellenőrzése stb. ... ügyekben ... csendőrségi segédletet igénybe venni."[41] Előfordult, hogy a vadházasságban élőket kellett szétválasztaniuk, fiatalokat hitoktatásra kísérniük.[42] Rendkívül sok panasz volt a bíróságok működésével kapcsolatban is.

A csendőrkerületi parancsnokságok panaszai nemcsak a szabályozással éles ellentétben álló mindennapi követelmények miatt, hanem a rendelkezésre álló legénységi állomány alacsony létszáma miatt is érthetőek. A felszólítások nagy száma ugyanis sok helyen egyszerűen lehetetlenné tette a tényleges szolgálatok olyan mérvű teljesítését, amit esetleg a közbiztonsági zavarok szükségessé tettek volna.

A közigazgatási hatóságok kényszerhelyzetéről akkor kaphatunk pontos képet, ha hosszabban idézzük Sáros megye alispánjának 1886-ban kelt jelentését, amelynek szokatlanul őszinte hangneme méltán váltott ki megütközést a Belügyminisztérium tisztviselői karából. Az irat nemcsak a közbiztonság, hanem egy átlagosnak tekinthető megye közigazgatásának rendkívül fontos kordokumentuma is.

„Ismételten volt alkalmam magas tudomására hozni, hogy a szükséges szellemi és anyagi erő hiányában megyénk területén a községi szervezés csak alakilag van keresztül vive. Meg van választva az átlag alig 10 Ft fizetéssel díjazott nagy részt írástudatlan községi bíró - egy két Ft-tal díjazott albíró s többnyire fizetés nélküli 2. hittes, két nagy község jegyzőjén kívül 376 község részére 32 körjegyző, kik azonban községi elöljárósági tagoknak nem tekinthetők, mert úgy szolván kizárólag az adó ügyekkel vannak elfoglalva. Ezekből áll a községi elöljáróság s egyúttal ők a helyi rendőrség is..."

A rendészeti működés végrehajtásával kapcsolatban pedig a következő példával él: „Írásban tétetik panasz, hogy x faluban a cseléd megszökött s y faluban van. A járásbeli szolgabíró y község bírájának hasztalan írna postán, mert a községben posta nem lévén, jó ha minden hónapban egyszer elhozzák a falu leveleit — ír tehát a körjegyzőnek, ki azonban az adó összeírás vagy adó behajtás vagy adó végrehajtás körútját téve csak vasárnap érkezik haza — s miután küldönczczel nem rendelkezik — adandó legelső alkalommal átküldi a bírónak a szolgabírói rendeletet. A buzgó bíró azonnal felkeresi a szökött cselédet — ez által azonban

[40] MRT 1883. 1291.
[41] MOL BM K 150 1462. 1886.VII.3. 27932. sz.
[42] MOL BM K 150 1124. 1883. VII.1. 19817. sz.

10 eset közül 9-szer durván s gorombán sokszor ütlegekkel fogadtatva képtelen a szolgabírói rendeletet végrehajtani, — a falu közkaczaja zajában megteszi tehát a szolgabíróhoz a jelentést — s akkor igénybe vehető a csendőrség, — de már egyúttal folyamatba teendő a kihágási esetleg bűnfenyítő eljárás is."[43] A csendőrség azonnali igénybevétele esetén ellenben el lehetne kerülni a közigazgatás tisztviselőinek lejáratását és hatásosan fel lehetne lépni.

Az alispán jelentésének igazságtartalmát nehéz lenne kétségbe vonni, de arra is találunk példát, amikor egy faluból már kétségbeesve kérik a csendőrök távozását. Egy erdélyi, románok lakta faluban rendkívül megromlott a közbiztonság. Először felajánlották nekik a két szomszédos csendőrőrs megerősítését, amihez azonban anyagilag is hozzá kellett volna járulniuk. A másik lehetőség — amikor szintén az ő pénzükön katonaságot rendelnek oda — még drágábbnak ígérkezett, ezért mégis a csendőrök mellett döntöttek, akik azután rendkívül kemény intézkedéseket foganatosítottak:

1. megelőzés címén, minden éjjel egy kb. 3x8 m-es fűtetlen helyiségbe — januárban — begyűjtöttek 40–45 lakost, akiknek a fele büntetett előéletű volt, a másik fele valószínűleg a falu jobb módú polgárai közé tartozhatott. Az éjszakákat ott kellett tölteniük, majd reggelente elengedték őket.

2. esténként 8 óra után „az utcán igazolatlanul csavargó" személyeket elővezették és a községházán éjszakára bezárták;

3. a kocsmák záróráját este 20 órára csökkentették;

4. ha valamely veszélyesnek tartott személy éjszakára el akarta hagyni a községet, külön engedélyt kellett kérnie;

5. engedélyre való tekintet nélkül begyűjtötték a fegyvereket.

Az eredmény az alkalmazott módszer helyességét igazolta, ugyanis a falu büntetett előéletű lakosai magukra vállalták a közrend fenntartását, azzal a feltétellel, hogy elengedik őket. Amennyiben nem következik be javulás akkor önként jelentkezni fognak, hogy ismét zárják be őket. A község elöljárósága emellett kérte a csendőrök elvezénylését, mert nem bírták őket fizetni.[44]

Példáink alapján tehát az 1880-as évek végéig igazolhatóak mind a csendőrparancsnokságok vezetőinek, mind a közigazgatási tisztviselőknek a korrekt együttműködés lehetetlenségéről írott jelentései. Ekkor azonban olyan társadalmi megmozdulások kezdődtek, amelyek kötelező erejűvé tették, hogy a megoldásokat együttesen próbálják megtalálni. Ez lényegében nem jelentette a kapcsolattartás eddigi formáinak megváltozását, de a Belügyminisztériumban észrevehetően megváltozott a vidék rendfenntartásával kapcsolatos intézkedések megítélése.

A nemzetiségi és munkásmozgalom nézeteik szerint a fennálló társadalmi rendet veszélyeztette, ezért a megoldások keresésében egyre erőteljesebben támaszkodtak a veszélyt leginkább érzékelő közigazgatás tisztségviselőire. Az új őrsök felállítását kérő felterjesztések indokolásában előtérbe kerül a szegényparaszt- és „nemzetellenes" mozgalmak emlegetése, mert ezt meglehetősen könnyen alá lehetett támasztani — elszigetelt csoportokat szinte mindenhol találhattak — , az elutasítás pedig ebben az esetben rendkívül ritka volt. A fejlesztések anyagi

[43] MOL BM K 150 1462. 1886. VII.4. 18398. sz.
[44] MOL BM K 150 1799. 1889. VII.2. 1158. sz.

fedezetét az 1890-es évek elején elfogadott tervek biztosították. Amíg 1891-ben a 6 csendőrkerület átlagával számolva egy csendőrre 50,2 km^2 és 2547 lakos jutott, ez a szám 1901-re 35,3 km^2-re és 1926 lakosra, 1910-ben 28,3 km^2-re és 1484 lakosra módosult. A csendőrség rendszeresített állománya az 1891. november 1-jei 5760 főről 1910-re 10 512 főre nőtt.[45]

Az 1890-es évek első felében a közigazgatás tisztviselőit jól érzékelhetően teljesen váratlanul érték az eddig ismeretlen szervezkedések. Ezek kezelésére nem rendelkeztek elég tapasztalattal, bár minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a mozgalom veszélyeit felmérjék, továbbterjedését megakadályozzák. A kérdés problematikáját érdemes egy konkrét eseten, a battonyai „lázadás" példáján megvizsgálnunk. Csanád megye közigazgatási bizottságának 1891. évi beszámolója szerint „a Battonyán június hó 21-én véres zendülésre vezetett mozgalom kiütését a legkisebb előjelek sem látszottak megelőzni, jóllehet úgy a vármegye kormánya, mint a járási hatóságok által a mozgalom előjeleinek és tüneteinek kipuhatolása és észlelése tárgyában a legszélesebb körű előzetes rendszabályok léptettek életbe és hajtattak végre."[46] Betiltották a gyűléseket, felvették a kapcsolatot a katonai és csendőrparancsnokságokkal, kérelmezték az őrsök létszámának felemelését. Utasították a járási főszolgabírókat, hogy gyakrabban utazzák be járásaik területét és „első feladatuknak tekintsék a munkásokat kellő tapintattal megnyugtatni, s eképpen rendes foglalkozásukhoz visszaterelni, a békétlenkedőket pedig sikertelen felhívás után nyomban letartóztatni."[47] Az intézkedések rövid idő alatt elérték céljukat, a „lázongások" és gyűlések megszűntek, további lépéseket a megye vezetői nem tartottak szükségesnek. A nyugalom azonban csak látszólagos lehetett, mert egy szokványos letartóztatás miatt Battonya főterén rövid idő alatt hatalmas tömeg gyűlt össze és szabályosan megtámadták a községházát. A letartóztatott személyt szabadon bocsátották, a követelések azonban ekkor szociális tartalmat kaptak. Mint a megye alispánja megjegyezte, „az Alföld e részének minden községében a munkás nép között azon balhiedelem van elterjedve, hogy a király és a miniszter az ő kívánságaikat teljesíti, csak a szolgabírák ellenzik, minél fogva az izgatás első sorban a főszolgabírák személye ellen van irányozva."[48] Az összecsapás elkerülhetetlenné vált és miután két csendőrt megütöttek, a sortűz következtében négy személy életét vesztette.

A munkás- és szegényparasztmozgalmak illetve a nemzetiségi szervezkedések közül az ország vezetői — az intézkedések alapján — az utóbbit veszélyesebbnek tartották, mert véleményük szerint a társadalmi rend megbontásán túlmenően Magyarország területi épségét is megkérdőjelezték. A nemzetiségi mozgalmak megítélését illetően azonban a csendőrség és az államigazgatás között véleményem szerint éles határvonal húzható. Ennek illusztrálására érdemes részletesebben megvizsgálni egy csendőrtiszt megvádolásának ügyét. A bécsi helyőrségi

[45] A rendszeresített állományt azonban nem szabad összetéveszteni a ténylegesen szolgálatba vezényelhető csendőrök létszámával. A „munkára fogható" létszám általában 20–30%-kal alatta maradt a rendszeresítettnek, ugyanis nem számolhatjuk ide a tiszti állományt, a betegeket, a fogdában büntetésüket töltőket és a jelentkezők hiányában be nem töltött álláshelyeket.

[46] MOL BM K 150 2073. 1891. VII. 2. 53691. sz.

[47] Uo.

[48] Uo.

kórházban gyógykezelés alatt álló Groze Nicefor főhadnagyot az ó-orsovai szolgabíró távollétében feljelentette, a fegyelem nem megfelelő kezelése és „az ottani román lakosokkal való bizalmas társas magatartása" miatt. A honvédelmi miniszter a bevált gyakorlatnak megfelelően azonnal kérte a tiszt áthelyezését, de Tisza Kálmán ezt nem tartván elégségesnek, „magasabb állami szempontból" további vizsgálatot kért. A II. csendőrkerület parancsnoka által vezetett vizsgálat megállapította a vádaskodások alaptalanságát. A bizalmatlanság oka az volt, hogy a román nemzetiségűekkel románul beszélt. A honvédtiszti kaszinót pedig nem azért kerülte, mert nem akart kapcsolatot tartani a tisztekkel, hanem mert a sok külszolgálat és az irodai munka a kikapcsolódás ezen formáját lehetetlenné tette. A belügyminiszter a jelentésben foglaltakat tudomásul vette, „minthogy azonban a vizsgálat eredménytelensége nem oszlatja el teljesen azon benyomásokat, melyek a nevezett főhadnagy személyét illetőleg már a felmerült gyanúra is keletkeztek, és mert a csendőrtiszt bizalmi állásában a jó hírnév csökkenése is elegendő okul szolgál arra, hogy a bizalom irányában tartózkodóbb módon nyilvánuljon, melynek következményei a csendőrség szolgálatát és a testületi közszellemet veszélyeztetik, továbbá a nevezett főhadnagy hosszabb betegeskedése is, mely őt a szolgálattól elvonja, azon meggyőződést érlelte meg bennem, hogy a nevezett főhadnagynak a csendőrség testületéből való eltávolítása igen kívánatos."[49] Tisza Kálmán utasítása ellenére a tisztet végül mégsem zárták ki a testületből, hanem Kassán oktatási feladatokkal bízták meg.

Török Ferenc csendőrségi felügyelő 1893-ban felmérte a közigazgatás és a csendőrség együttműködésének lehetőségeit és erről egy terjedelmes jelentésben számolt be. Az előterjesztésben kiemelt helyet foglalnak el a korábban is jelzett problémák, tehát a hatóságok nem arra használják a csendőröket, ami a tulajdonképpeni feladatuk lenne. Ugyanakkor egyetlen szóval sem említi a különféle mozgalmakkal kapcsolatos nehézségeket, ami arra mutat, hogy ezek megoldását a csendőrség részéről rendezettnek tekintette.[50]

Ezzel ellentétben a csendőrség és a közigazgatás kapcsolatában azonos súllyal jelentkezett a cigánybűnözés megoldatlansága, szinte „társadalmi betegség"-ként való kezelése. Egyes számítások szerint 1906–1914 között a cigányság átlagos kriminalitása mintegy 2,2-szerese volt a magyar anyanyelvűekének. Ráadásul megfigyelhető, hogy a jelzett időszakban a magyar anyanyelvű lakosságnál csökkent, míg a cigányoknál kétszeresére nőtt a bűntettek és vétségek miatt jogerősen elítéltek száma. Pomogyi László kutatásai szerint azonban ennek oka inkább a számítások hiányosságaiban, mint a tényleges cigánybűnözésben keresendő.[51] Véleménye szerint a társadalom szemében az általánosan elfogadott együttélési normáktól való eltérés egy erősen eltúlzott mértékű bűnözési hajlandósággal kapcsolódott össze. Ez a megítélés a csendőrségnél is jól kimutatható, de ehhez kapcsolódott még a nyomozó tevékenység rendkívüli nehézsége, ami a cigánykaravánok tekintetében szinte lehetetlenné vált. Az állam központi szabályozása ebben a

[49] MOL BM K 148 92. 1884. IX. C. 3957/eln. sz.

[50] MOL BM K 148 157. 1893. IX.C. 2874/eln. sz.

[51] *Pomogyi László*: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Bp. 1995. 28–31.

vonatkozásban rendkívül szegényes és szinte csak az 1879. évi Kihágási Büntetőtörvénykönyvben mutatható ki. A törvény kihágásnak minősítette a csavargást, tehát az állandó lakhely, foglalkozás vagy munka nélküli vándorlást. A további teendőket a helyi közigazgatásra bízta, akik általában a megelőzésre igyekeztek hangsúlyt fektetni. Egy 1907-ben kelt főispáni utasítás szerint például „az illető községek elöljáróságainak... szigorúan kötelességévé teendő, hogy a község kötelékébe tartozó czigányokat folyton figyelemmel kísérjék, azoknak minden gyanús eljárását, vagy a községből való eltávozását a legközelebbi csendőrőrsnek azonnal bejelentsék, úgyszintén jelentsék a községek a csendőrségnek azt is, ha területükön idegen czigányok tartózkodnak... A kóbor czigányok ezen ügye úgy a csendőrségnél, mint a közigazgatási hatóságoknál a legnagyobb eréllyel és azon gondossággal kezeltessék, melyet a veszélyeztetett közbiztonság fontos érdeke méltán megkövetel."[52] A csendőrség ebben a tekintetben szintén a prevenciót tekintette elsődlegesnek. A tiszafüredi szakaszparancsnokság például 8–10 naponta összegyűjtötte a kóbor cigányokat, majd — amennyiben bűncselekményt nem sikerült rájuk bizonyítani — a megye területéről kiutasította őket. Ugyanezt az eljárást követték a Baranya megyei őrsök is.[53] A jelzett esetekből is következően azonban ezek az eszközök mindig lokális szempontokat követtek és ezért csak időleges eredményeket hoztak. A cigányság életkörülményeinek javítására és kulturális szintjük emelésére a kormányok nem találtak megoldást, így ez a konfliktusforrás az elkövetkező évtizedekben is rendkívül erőteljesen éreztette hatását.

A csendőrség és az államigazgatás kapcsolatának szorosabbá válása mellett a tisztviselői kar a század 90-es éveitől egyre szívesebben vette igénybe a katonaság segítségét, amire a törvények lehetőséget is biztosítottak. Karhatalomnak azokat a csapatokat nevezték, „melyek a közhatóságok támogatására... oly czélból rendeltetnek ki, hogy azok intézkedéseiknél és hivatalos ügyködéseiknél általában, főként pedig esetleges erőszakos ellentállás leküzdésére a szükséges anyagi erő rendelkezésre álljon."[54] A katonaság nagylétszámú bevetésére elsősorban — bár nem kizárólagos jelleggel — a választásoknál került sor. 1892-ben 333 gyalogos századot és 74 és fél lovas századot, 1896-ban 413 gyalogos és 92 lovas századot alkalmaztak a rend fenntartására.[55] Jászi Oszkár adatai szerint az utolsó „békebeli" választáson 1910-ben 194 gyalogos zászlóalj és 114 tüzérosztag /!/ koncentrálására került sor.[56]

Az 1890-es évektől adatokkal bizonyíthatóan sor került „magánerős" őrsfelállításokra is, aminek a lehetőségét az építkezéseknél nagyobb cégek kérvényezték. Bártfán a fürdő bővítése miatt 7–800 munkás dolgozott és a fürdőigazgatóság 2 csendőrnek lakást, fűtőanyagot és fejenként napi 40 kr étkezési pótlékot ajánlott fel.[57]

---

[52] Idézi *Pomogyi* 38.

[53] Uo. 122.

[54] Utasítás a cs. kir. közös hadseregbeli vagy m. kir. honvéd karhatalmaknak igénylése, kirendelése és alkalmazására nézve. /*Tervezet*/ Bp. 1906. 5.

[55] *Gerő* i. m. 166.

[56] *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1983. 429.

[57] MOL BM K 150 2471. 1894. VII. 4. 26494. sz.

Győrben 1914-ben az épülő ágyúgyár területén, az építtető cég költségén állítanak fel 3 fős ideiglenes különítményt.[58]

A csendőrség és a megyék illetve községek közötti kapcsolat a szabályozás és annak gyakorlati érvényesülése tekintetében, a rendkívül töredékes levéltári iratok szerint a századfordulótól lényegében nem változott. Ettől az időponttól a városokban történő felhasználásuk feltételeinek megteremtése kapott nagyobb hangsúlyt.

Városok

Az 1881. évi III. tc. 2. bekezdése Magyarország területét, Budapest kivételével 6 csendőrkerületre osztotta, a 3. bekezdés pedig felszólította a belügyminisztert, hogy a törvényhatósági jogú városok területén teljesítendő szolgálatról külön törvényjavaslatot terjesszen be.[59]

Az 1882-ben elfogadott törvény /X. tc./ kimondta, hogy a törvényhatósági jogú városok területén a csendőrség állandó szolgálatot nem teljesít és az esetleg tetten ért bűnösöket a helyi rendőrségnek köteles átadni. A rendőrkapitányt vagy helyettesét azonban felhatalmazták, hogy különleges esetekben jogosult a csendőrség segítségét igénybe venni, ha „a csend, rend és közbiztonság az illető városi rendőrség által fenn nem tartható".[60] Ez a viszonylag ritkán előforduló eset történt meg 1894. decemberében Kassán, amikor a rossz munkakörülmények elleni tiltakozásul 50 rendőr azonnali hatállyal beszüntette a munkát. A főkapitány behívott 50 csendőrt, akik a rendőröket lefegyverezték, majd „internálták".[61]

A törvény legnagyobb hatású intézkedése az a paragrafus volt, amely lehetőséget adott a törvényhatósági jogú városoknak arra, hogy a költségek megtérítése ellenében kérjék a közbiztonsági szolgálat kiterjesztését a városra is. Tisza Kálmán a törvényjavaslat indoklásában egyértelműen megfogalmazta, hogy a városok ezirányú autonómiáját csak ideiglenesnek tekinti és hosszabb távon ott is a csendőrséget kívánja rendszeresíteni.[62]

A törvény megszavazása után 3 város — Baja, Nagyvárad és Újvidék — azonnal jelezte, hogy térítés ellenében a közbiztonsági szolgálatot átadná a csendőrségnek és erről az illetékes kerületi parancsnokságokkal meg is kezdték a tárgyalásokat, amelyek azonban nem vezettek eredményre.[63] A kért csendőrségi létszámot ekkor még a városok állapíthatták meg, ennek ellenére a költségekben nem sikerült megegyezniük. Nagyváradon a rendőrségre fordított 13 000 Ft-os kiadás helyett a csendőrség felállítása 9000 Ft egyszeri beruházási és 17 000 Ft rendszeres éves költséggel járt volna, amit a város nem tudott előteremteni.[64] Baján a város 3 éves próbaidős szolgálatot szeretett volna, a Belügyminisztérium ezzel szemben ragaszkodott a végleges megoldáshoz.[65]

---

[58] MOL K 27 1914. május 28.
[59] Magyar Törvénytár 1881. évi törvénycikkek 6.
[60] Magyar Törvénytár 1882–1883. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 19.
[61] Rendőri Lapok 1894. december 16.
[62] Az 1881–1884. évi országgyűlés képviselőházának irományai V. 273.
[63] MOL BM K 148 86. 1883. IX. C. 4899/eln. sz.
[64] MOL BM K 150 1235. 1884. VII. 3. 21794. sz.
[65] MOL BM K 150 2467. 1894. VII. 1. 18511. sz.

A törvényhatósági jogú városok mellett több rendezett tanácsú várossal is megkezdődtek a tárgyalások, amelyek elsősorban a törvény eltérő értelmezése miatt nem vezettek eredményre. Szakolca város kérvényét pl. az V. sz. (pozsonyi) parancsnokság azzal utasította el, hogy a szolgálat átvételére az 1881. évi III. tc. nem ad lehetőséget, ami egyértelmű tévedésnek tekinthető. A teljes tájékozatlanságra utal az is, hogy a Belügyminisztérium a várostól kért jelentést, hogy milyen szolgálatokra kívánja a csendőrséget igénybe venni és hogyan képzeli el a városi rendőrséghez való viszonyát, holott ezt a szabályzatok részletesen meghatározták.[66] Ezt a kérdést 10 évvel később, 1894-ben Egernek is feltették.[67]

1887-ben a IV. (kassai)csendőrkerületi parancsnokság kért utasítást ebben az ügyben, mert — bár a felállítás óta egyetlen rendezett tanácsú város területén sem teljesítenek ott rendes szolgálatot — véglegesen rendezni akarja ezt a kérdést.[68] Az V. (pozsonyi) kerületnél ezzel szemben minden ilyen város bel- és külterületén egyaránt a csendőrséget alkalmazták. A honvédelmi miniszter véleménye is csupán arra terjedt ki, hogy a városi és a nagyközségi rendőrségeket erősíteni kell.[69]

Az 1890-es évek elejéig tehát az álláspontok tekintetében lényeges közeledésről nem beszélhetünk, csupán néhány részletkérdésre sikerült megoldást találni:

1. a városi rendőrséget ott is fenn kell tartani, ahol a csendőrség a szolgálatot átveszi, mert az „alsóbbrendű" rendészeti ügyekben továbbra is ők a felelősek;

2. a szolgálati viszony tekintetében a csendőrkülönítményeket nem rendelik alá a városi rendőrkapitánynak, kapcsolatuk azonos lesz az őrsök és a főszolgabíróságok között már meglévővel;

3. a városokban szükséges létszámot nem a közigazgatási hatóság, hanem a helyszínen történt vizsgálat alapján a kerületi parancsnokság fogja megállapítani.

A csendőrség 1892–1893-tól kezdődő nagyarányú fejlesztésekor természetesen rendezni kellett a városokhoz fűződő viszonyt is. A belügyminiszter ezért 1893. januárjában egy körkérdést intézett a csendőrkerületi parancsnokságokhoz, hogy amennyiben a törvényhatósági jogú városok külterületét is bevonnák a csendőri szolgálatba, akkor hol és mennyi őrsre lenne szükség.[70] A jelentésekben 25 új őrs felállítását és néhány megerősítését javasolták összesen 191 fővel.

Az 1893. március végén elkészített tervezetben ennek alapján 9 törvényhatósági jogú város külterületén kívántak 15 új őrsöt felállítani és 2-t megerősíteni 48 gyalogos és 75 lovas csendőrrel.[71] A lovas legénység nagy számából is kikövetkeztethető, hogy elsősorban a városok körül elterülő pusztákat, tanyákat és a vasútállomásokat kívánták szorosabb ellenőrzés alá vonni.

A tervek elkészülésével egyidejűleg a rendvédelmi szaksajtóban is éles vita bontakozott ki a csendőrség városi szolgálatának létjogosultságáról és ennek jellege alapján 3 lehetőséget különböztettek meg:

---

[66] MOL BM K 150 1463. 1886. VII. 5. 1918. sz.; Rozsnyóval kapcsolatban l. uo. 29281. sz.
[67] MOL BM K 150 2467. 1894. VII.1. 18511. sz.
[68] MOL BM K 150 1567. 1887. VII.1. 18144. sz.
[69] Uo.
[70] MOL BM K 150 2467. 1894. VII.1. 19095. sz.
[71] MOL BM K 150 2468. 1894. VII.1. 93352. sz.

1. a művelt városi lakossággal történő tapintatos érintkezés sokkal inkább megkívánja egy polgári, mint egy merev katonai szervezet szolgálatát, ezért itt a jelenlegi rendőrségeket fenn kell tartani;

2. a vidéken kiválóan működő, minden „polgárias" befolyástól mentes csendőrséget a városokban is be kell vezetni;

3. a csendőrségnek és a városi rendőrségnek egymást kiegészítve kell tevékenykednie.[72]

A gyakorlatban végül a harmadik álláspont diadalmaskodott és — ismereteink szerint először — 1904-ben egy törvényhatósági jogú város belterületén is átvette a szolgálatot a csendőrség, bár a szervezés meglehetősen egyedinek tekinthető.

A nemzetiségi mozgalmak és a „magasabb állami szempontokra való tekintettel" ebben az évben a Szerbiával határos területen több új őrsöt állítottak fel és a létszámot néhány helyen megerősítették. A Belgrádtól csupán néhány km-re található és nagyrészt nemzetiségek lakta Pancsova városában is szükségessé vált a változtatás. A belügyminiszter ezért 1904. márc. 13-án azzal a „kéréssel" fordult a főispánhoz, hogy „tapintatosan odahatni szíveskedjék, miszerint Pancsova város közönsége az 1882. évi X. tc. alapján tőlem a csendőrségi szolgálatnak a város területére való kiterjesztését kérje".[73]

A szerződést 10 évre kötötték és abban állapodtak meg, hogy az évente fizetendő 6322 Ft ellenében az állam mindig olyan létszámot állomásoztat a városban, ami a rend fenntartásához elegendő. Ettől az évtől ezt 35 főben állapították meg.[74] A csendőrség 1904. november 1-jével kezdte meg szolgálatát a városban és január végén megjelent az első statisztikai összehasonlítás, ami az eltelt 3 hónapot az 1 évvel korábbi hasonló időszakkal vetette össze. 1903-ban a 141 esetből 33 maradt kiderítetlen, míg 1904-ben a csendőrség mind az 57 bűncselekmény tettesét kinyomozta. A bűntények csökkenéséhez hozzájárulhatott az is, hogy első feladatként kitoloncolták a városból az idegen, „foglalkozás nélküli gyanús elemek"-et. Ezzel egyidőben a kihágási esetek száma 251-ről 450-re nőtt, ami azt mutatja, hogy a törvények és rendeletek betartatása szigorúbbá vált.[75]

A csendőrség megjelenése Pancsován az eddigi szemlélet alapvető megváltozását mutatja. A politikai vezetés nem azonos súllyal bírálta el a közbiztonság oldaláról jelentkező problémákat, ami jelen esetben a köztörvényes bűnözés és a nemzetiségek országos viszonylatban is megjelenő problematikájának megkülönböztetését jelentette. A törvények áthágása ebben az esetben túlmutatott egy kisebb régió gondjain és ezért a megoldást a közvetlen beavatkozásban találták meg.

Ezt az eseményt a többi város tekintetében modellértékűnek tekintették. Munkácson 25, Baján 20 csendőr kezdte meg szolgálatát, mindenhol megmaradt azonban a helyi — néhány főre csökkentett — rendőrség kisegítő funkciója, kisebb ügyekben intézkedési jogköre.[76] Általánosan elfogadottá vált, hogy a városok a költségekhez csak annyival járultak hozzá, amennyibe a korábbi rendőrség fenn-

[72] A vitáról l. Rendőri Lapok 1896. március 1., március 8., március 22., április 5., április 12., április 19.

[73] MOL BM K 149 42. 1904. 8. t.

[74] MOL K 27 1914. augusztus 31.

[75] Rendőri Lapok 1905. január 29.

[76] Rendőri Lapok 1905. február 26. és MOL K 149 39. 1909. 8. t.

tartása került. Egy 1905. január 1-jei újsághír szerint a csendőrség ekkor már 10 város kül-, vagy kül- és belterületén egyaránt átvette a szolgálatot.[77]

A csendőrség és a városi hatóságok szorosabb együttműködése tehát mintegy 10 évvel később alakult ki, mint a kisebb községek vagy a megyék vezető tisztségviselőivel. A kezdeményezés az esetek kiemelkedően nagy százalékában a városok részéről történt. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy az eddig elsősorban vidéken jelentkező mozgalmak már a városokban is éreztették hatásukat és az egyre emelkedő költségek miatt a hatalmas külterületek védelme szinte megoldhatatlanná vált. A Belügyminisztérium kész volt kompromisszumot kötni az autonómiájukról részben lemondó városokkal. A tényleges költségek töredékéért elősegítette a területükön nagyrészt eddig is meglévő, de eddig csupán a városokon kívül tevékenykedő csendőrök hatáskörének kibővítését.

Egyéb esetekben azonban az 1900. január 1-jével életbe lépő új bűnvádi perrendtartás és az 1899-ben a rendőrközegeknek kiadott utasítás értelmében a csendőrök a városok területén „saját kezdeményezésből" csak akkor végezhettek nyomozó szolgálatot, ha a késedelem veszéllyel járt. Minden más alkalommal az ügyészség, a vizsgálóbíró vagy a járásbíróság felhívására volt szükség. Ettől eltérő esetekben az elfogott személyeket, tárgyi bizonyítékokat a városi rendőrközegeknek kellett átadniuk, akik — elméletileg — hivatottak voltak a nyomozásokat elvégezni. A rendelet a városokban működő csendőröket nem rendelte alá a rendőrközegeknek, de az őrsparancsnokok sürgős esetekben kötelesek voltak a kért segédletet kiállítani. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a hivatalos eljárásban is részt vehettek volna.[78] Az illetékességi kérdések tisztázatlanságára, illetve az általános értetlenségre utal egy 1900-ban íródott vélemény: „Annak daczára, hogy a csendőrség immár két évtized óta kezeli az ország közbiztonsági szolgálatát, a városi hatóságokhoz való szolgálat viszonya mai napig sincs kellő világítással körvonalazva, sőt mondhatnám, hogy az új bűnvádi pörös eljárásról szóló törvény életbeléptetése és az azzal kapcsolatosan kiadott utasítások és kormányrendeletek életbeléptetése óta e tekintetben a homály még nagyobb, mint annak előtte volt."[79]

A csendőrség legnagyobb létszámú városi bevetésére 1912–1913-ban Budapesten került sor. Az 1912. május 23-i, „vérvörös csütörtök"-ként ismert eseményeknél még rendőrök és katonák működtek közre. Június 4-én azonban Tisza István házszabály-ellenesen megszavaztatta a három éve függőben hagyott véderőjavaslatot, majd az ellenzéki képviselőket rendőrökkel vitette ki a képviselőházból, ami ezután több alkalommal megismétlődött. Herczeg Ferenc idéz fel emlékirataiban egy olyan jelenetet, ami — Tisza István gondolkodásmódja mellett — jól példázza a rendőrök és csendőrök alkalmazhatósága közötti különbségeket. „Egy nap megtörtént, hogy a kivezényelt rendőrök egyike megtagadta az engedelmességet, hogy ő nem emel kezet ilyen jó hazafiakra! A többiek is haboztak és meginogtak... Tisza hirtelen a mellette álló belügyminiszterhez fordult: Hány csendőröd van Budapesten? Az járt az eszében, hogy adott esetben csendőrökkel fogatja el az engedetlen rendőröket..."[80]

---

[77] Csendőrségi Lapok 1905. január 1.

[78] Belügyi Közlöny 1899. 25. sz. 54–55.

[79] Törvényszéki és rendőri újság 1900. június 3.

[80] idézi: *Gerő András*: Magyar polgárosodás. Bp. 1993. 270–271.

A hirtelen ötletet nagyon hamar tett is követte, mert még június 4-én közös hadseregbeli katonákat vezényeltek azokhoz a csendőrkerületekhez, ahonnan — pontosan meg nem határozható időpontban — csendőröket szállítottak Budapestre. Összesen 200 lovas és 600 gyalogos csendőr budapesti összevonására került sor, akiket június 26-án rendeltek vissza állomáshelyükre, mert a belügyminiszteri rendelet szerint a képviselőház üléseit másnap /!/ feloszlatják.[81]

Szeptember 13-án az összpontosítást megismételték, a 800 csendőrt Vác, Dunakeszi, Soroksár, Cegléd, Kispest, Erzsébetfalva, Rákospalota és Pestszentlőrinc községekben helyezték el, az „esetleges politikai zavargások" megakadályozására. A létszámot október végén újabb 460 fővel erősítették meg, tehát a készültség minden korábbi és későbbi időszaknál magasabbnak tekinthető.[82]

A világháború kitöréséig már „csupán" egy alkalommal került sor Budapesten csendőrök bevetésére. Tisza István miniszterelnökké történő kinevezésének napján, június 10-én távirati úton rendeltek ki több mint 600 lovas és gyalogos csendőrt.[83]

Az 1912. évi „Háború esetére szóló kivételes intézkedésekről" című tc. 5. szakasza felhatalmazta a belügyminisztert, hogy — az 1882. évi törvénytől eltérően — a hadiállapot elrendelésekor a városok területén saját hatáskörében utasítást adhat a csendőrség alkalmazására és hatályon kívül helyezheti az önkormányzatok rendőri természetű rendelkezéseit.[84] A miniszterelnök felhatalmazása alapján a belügyminiszter 1914. július 27-én /!/ keltezett rendeletével 10 törvényhatósági jogú város területén, majd augusztus 1-jén az összes város területén a rend fenntartását a csendőrségre bízta.

A csendőrség és a közigazgatás mintegy három évtizedes kapcsolatának értékelésekor figyelemmel kell lennünk az új állami berendezkedés kiépítésének nehézségeire. A csendőrség felállítása, a közbiztonság állami ellenőrzése jól illeszkedik abba a folyamatba, amelyre egy modern államot kiépítő kormányzatnak törekednie kell és amely 1867-től Magyarországon is megfigyelhető. A mindenkori kormányzatok nem indítottak frontális támadást a helyi önkormányzati szervek ellen, de a folyamat egyértelműen az állami irányítás és ellenőrzés irányába mutatott és lassan sikerült szinte valamennyi helyi feladatot állami felügyelet alá vonni.

A csendőrség megalakítása a megyék ellenállása ellenére történt és végső soron az is megállapítható, hogy intézkedési jogkörük tekintetében összességében hátrányosan érintette őket. A korábbi évtizedek hagyományait követve a helyi közigazgatás ugyan utasítási jogot kapott a csendőrség felett, de a pandúroktól eltérően ellenőrzési jogot már nem. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a parancsok törvényességét a csendőrök kontrollálhatták és az aggályosnak tekintett rendelkezések feletti végső döntés nem maradt a közigazgatás kezében. A közbiztonsági közegekkel kapcsolatos, a közigazgatást érintő jogszűkítés ebben az esetben a helyi — megyei — szabályozókat hatáskörében országossá tette és ettől az időponttól ennek kereteit a Belügyminisztérium határozhatta meg.

A csendőrség megalakítását követő első évtizedben a közbiztonság fenntartása csak a „hagyományos" bűncselekmények megelőzésére és azok nyomozására

---

[81] MOL BM K 149 45. 1912. 8. t.
[82] Uo.
[83] MOL BM K 149 52. 1913. 8. t.
[84] Magyar Törvénytár 1912. évi törvénycikkek. Bp. 1913. 696.

korlátozódott, amit a jól szervezett testület komolyabb fennakadások nélkül teljesített. Az államigazgatási tisztviselőkkel történő kapcsolattartásban ez a tanulás időszakának tekinthető, ahol mindkét fél részéről érezni lehet bizonyos távolságtartást, sőt bizonyos esetekben bizalmatlanságot. Az 1890-es években ez a kapcsolat a megváltozott társadalmi viszonyoknak megfelelően, rendkívül rövid idő alatt harmonikussá, minden felesleges vitától mentessé vált. A hatékony fellépés lehetőségét teremtették meg ugyanis azzal, hogy mindennapi kapcsolattartásra törekedtek, egyre gyakrabban elfogadták a másik helyzetmegítélését és nem avatkoztak a másik hatáskörébe. Az egymásrautaltság tudata és ennek mindennapokban történő jelentkezése korszakunk végéig alapvetően már nem módosult.

A városokban szorosabb együttműködés a századfordulót követően alakult ki, bár a szabályozás hiányosságai miatt a közbiztonság feletti felügyelet kérdése nem volt minden problémától mentes. Egy adott város rendőri szolgálatának átvétele után azonban a nehézséget többé nem az illetékességben, hanem a polgárokkal való kapcsolattartásban kell keresnünk. A városok lakossága a szokatlanul kemény fellépést meglehetősen nehezen tűrte, de a durva bánásmódot ellensúlyozta a nagyobb közbiztonság. Összességében megállapítható, hogy az általunk vizsgált időszakban a csendőrség és a közigazgatás kapcsolatában — a kezdeti bizonytalanságot leszámítva — a harmonikus együttműködés dominált, ami az ország „közbátorsága" fenntartásának feltétele volt. Ennek határait azonban a legpontosabban Concha Győző fogalmazta meg, amikor azt írta: „Semmiféle rendőrség meg nem óvhat oly alkotmányt, amelynek működő erői képtelenek a nemzeti szükségletek kielégítésére, fenn nem tarthat olyan társadalmi rendet, amelynek vezető, a gazdasági és szellemi javak birtokában levő elemei gátul szolgálnak a társadalom többi tagjainak szükségleteik tekintetében."[85]

Csaba Csapó

GENDARMERIE ET ADMINISTRATION (1881–1914)

(Résumé)

Le compromis de l'année 1867 exigea en Hongrie des changements fondamentaux au niveau de la politique de l'économie, de la société et cela se manifesta dans la transformation totale de la structure précédente de la protection d'ordre. D'après le nouveau régime la juxtaposition existant jusqu'ici fut remplacée par la subordination entière dans le mantien des relations avec l'administration. Les commissaires de silence et les milices – contrairement aux gendarmes royaux et impériaux de l'époque d'avant – furent complètement assujettis à n'importe quels genres des fonctionnaires de l'administration comtale et citadine. Cette subordination se manifestait non seulement dans le service, mais – près de l'admission du personnel, des circonstances de l'existence – elle déterminait tous les moments de leur vie.

Par conséquent la loi de III/1881 qui prescrit l'établissement de la gendarmerie entraîna des changements fondamentaux. Les organismes comtaux furent remplacés par un établissement centralisé et ayant une direction majoritairement militaire. Bien que l'opposition ait accusé le gouvernement lors des débats parlementaires de la loi de susciter les idées des années 1850 et d'avoir des objectifs dictatoriaux, la nécessité des changements était évidente pour tout le monde. On est le témoin de la collision des deux tendances opposantes où les privilèges coutumières des comtats était irréconciliables avec la prise de position du gouvernement intéressé au fonctionnement utile de la police.

L'étude traite les relations de la gendarmerie et de l'administration dans deux chapitres distincts, étant donné que le reglement judiciaire de la campagne et des villes est différent. Les relations main-

[85] *Concha Győző*: A rendőrség természete és állása a szabad államban. In: Hatvan év tudományos mozgalmai között. Bp. 1935. II. 142.

tenues avec les fonctionnaires de l'administration comtale et communale sont aggravés de gros différends jusqu'à la fin des anées 1880, la possibilité de la coopération harmonique et de la réflexion commune se réalisa seulement plus tard. La raison est que dans les premières décennies les gendarmes ne devaient accomplir que des services "traditionnels" de la sécurité publique, par contre, dès le débuts des années 1890 la présence des mouvements "dangereux" des minorités et des ouvriers posa des problèmes même au niveau national. La direction politique de l'état, en déclarant qu'ils mettent en danger l'ordre social existant, commena à se baser de plus en plus énergiquement sur les fonctionnaires de l'administration la plus intéressée. Cela ne changea pas essentiellement les principes écrits échéants du maintien des relations, mais l'esprit d'une solidarité mutuelle se manifestait dans les relations de la gendarmerie et de l'administration qui surgit la possibilité de la coopération plus utile.

L'emploie de la gendarmerie dans les villes fut difficile par la suite de la formulation juridique inexacte. Dans le cas des villes de droit municipal, elle dépendait à l'essentiel, d'après la loi X/1882, de la demande de la municipalité; la loi ne disposa pas des villes de droit de conseil réglé. Le compromis fut inévitable de nouveau par la suite de la présence des mouvements de masse produite après 1904. L'état renona à des exigeances financière justes, les villes, elles abdiquèrent à un élément non negligeable de leur autonomie.

En somme on peut constater que – sans compter les premiers débats – de gros difficultés ne se manifestent pas dans les relations de la gendarmerie et de l'administration et que lors des crises elles s'enfforcèrent ensemble de les régler.

GENDARMERIE AND ADMINISTRATION 1881–1914

by Csapó Csaba

(Summary)

The Compromise of 1867 involved considerable changes in Hungary in politics, economy, and society alike. Consequently the sphere of policing had to be transformed as well. In the new system of maintaining order the relationship of the gendarmerie and administration became one of subordination. In contrast with former gendarmes, the police officers (*csendbiztos*) and pandours (*pandúr*) appointed after 1867 were fully at the mercy of municipal and county officials of all levels. Subordination manifested itself not only in everyday service but determined every minute of the policemen's lives from employment to salary.

Act III of 1881 brought therefore fundamental changes by providing that the gendarmerie had to be set up once again. County organizations were replaced by a centralized body standing under military control in many respects. Although the opposition claimed during the debate in the House of Representatives that the government was bringing back the spirit of the 1850s and dictatorship, the necessity of change was obvious. Two different trends came into conflict here, and the privileges of the counties based on custom and the standpoint of the government wanting to create an effective administration and maintain public order could not be reconciled.

The author discusses the relationship of the gendarmerie and administration in two chapters due to the differences of legal regulations for the towns and the countryside. There were serious problems between the gendarmerie and the counties, as well as the administration of the villages until the late 1880s. The possibility of co-operation was created only later. The reason for this is that in the first decade of their existance the gendarmes had to fulfil only the traditional duties of maintaining order but from the first half of the 1890s the newly emerging workers' movement and the movement of the nationalities added to the difficulties.

The political leaders of the country believed that this was a threat to the existing social order and started to rely more and more on administration as a sphere most interested in maintaining it. This did not involve a formal change in the relationship of administration and gendarmerie but these two factors started to feel that they depended on each other and could more easily co-operate.

To employ the gendarmerie in towns was difficult due to the inaccuracy of legal regulations. In the case of municipal boroughs Act X of 1882 made it dependent on the request of the municipal authority. Corporate towns were, however, left out of consideration. A compromise was made necessary by the emergence of the above-mentioned mass movements after 1904. The state made concessions as to its lawful financial claims on the one hand and the towns gave up a significant part of their autonomy on the other.

To sum up, the relationship of administration and gendarmerie was not heavily burdened with all the initial difficulties and in times of crisis they could effectively co-operate.

Szabó Csilla

A POLITIKAI ELIT FÜGGETLENSÉGI ELLENZÉKÉNEK SZERVEZETI FORMÁLÓDÁSA MAGYARORSZÁGON AZ 1860-AS ÉVEKBEN: A 48-AS PÁRT MEGALAKULÁSA

A kora dualizmus időszakának közjogi pártjai

A kora dualizmus időszakának pártrendszere[1] alapismereti ténynek számít a történeti szakirodalomban. Közismert dolog, hogy kormánypárt és ellenzék elkülönülése az 1867. évi kiegyezéshez, annak megítéléséhez fűződő viszonyt fejezett ki. Ily módon a történeti feldolgozások gyakran jellemzik e pártokat közjogi pártokként, azaz, a politikatudomány kifejezésével élve, a pártok közötti törésvonalat (választóvonalat) a kiegyezés közjogi megítélése, elfogadása/elutasítása jelentette. Ismerjük a kormánypárt, azaz a Deák-párt és az ellenzéki pártok, azaz a balközép és a szélsőbal erőviszonyait, szociológiai hátterét, politikai mentalitásuk különbségeit, álláspont érvényesítési lehetőségeit, s e lehetőségek eszköztárát.[2] Emellett viszonylag új vállalkozásnak számít a pártok alakulási folyamatának vizsgálata. A Deák-párt megalakulási körülményeibe beavat bennünket Gerő András: *A Deák-párt és a politikai rendszer változása* című cikke,[3] ám máig feltáratlan az ellenzék csoportjainak formálódása.[4] A feldolgozás hiányában, mellőzésében döntő súlya lehet annak, hogy a korszakban meglehetősen homályos, gyakran többértelmű a politikai csoportokra, azok tagjaira vonatkozó terminológiák használata, úm. például 'szabadelvű', 'baloldali', 'balpárti', 'frakció' stb. Emellett, mivel nem a mai értelemben vett intézményesült pártokról van szó, nehéz megállapítani például, hogy a balpárt meddig tekinthető egységesnek, hiszen már ezen egységen belül megjelent (időnként) a balközép és szélsőbal megkülönböztetése, így nem egyértelmű, mikortól beszélhetünk két elkülönült ellenzéki közösségről. Természetesen kijelölhetnénk egy számunkra egyértelmű megalakulási kritériu-

[1] Jelen esetben ez alatt az országgyűlési pártokat értem. A párt, pártrendszer kifejezéseket a továbbiakban is ebben az értelemben használom.

[2] Mindennek összefoglaló ismertetését adja *Gerő András*: Az elsöprő kisebség című munkája (Gondolat Kiadó, Bp., 1988.). Nem tekintem külön pártnak ebben az időszakban sem a konzervatív pártot, sem az úgynevezett reformpártot, mivel maguk a kortársak is három pártárnyalatot különböztettek meg, s az egyéb csoportosulásokat többnyire valamely párt részeként, mai értelemben vett frakciójaként emlegették. Itt kell megjegyeznünk, hogy a múlt században a 'frakció' kifejezést a 'párt' szinonimájaként használták.

[3] In: Világosság, 1993/8–9. sz.

[4] *Kozári Monika*: A balközép párt válsága 1867–68-ban (Századok, 1997/3. sz.) című cikke is e hiány részpótlására vállalkozott.

mot, például választelirati szavazás,[5] pártlap vagy pártprogram megjelentetése alapján. Viszont, ebben az esetben, mit kezdjünk egy olyan szituációval, amikor egy politikus egyértelmű elkötelezettséggel szavaz, ugyanakkor még részt vesz a másik ellenzéki frakció ülésén? Éppen ezért megalakulás helyett pontosabb megalakulási folyamatról beszélnünk, amelynek egyes fázisai jelezték (előrejelezték) a pártok önálló karakterizálódását.

Tanulmányom arra vállalkozik, hogy nyomon kövesse a szélsőbaloldali-függetlenségi ellenzék párttá alakulását, vagyis, a 48-as Párt alakulási folyamatának szemszögéből tárja fel az ellenzék (baloldal) politikai közösségeinek formálódását az 1860-as években. Miért lehet mindez érdekes számunkra, az ismert történeti végeredmény (a kora dualizmus pártrendszere) mögött húzódó, eddig jórészt ismeretlen részletek bemutatásán túlmenően? Egyfelől finomabb képet kaphatunk az ellenzéki politikai elit belső strukturálódásáról és e strukturálódás motívumairól. Másfelől betekintést nyerhetünk a pártközösségek társadalmi és politikai körülmények feltételrendszere szabta formálódásának „kulisszatitkaiba".

A függetlenségi ellenzék

A 48-as Párt a dualizmus függetlenségi ellenzékének első politikai képviseleti szervezete volt.[6] Életre hívója a függetlenségi ellenzékiség eszméje, amelynek társadalmi és politikai hagyománya az 1848/49-es szabadságharcra nyúlik vissza. A magyar társadalom fegyverrel és politikai radikalizmussal kényszerült a polgári alkotmányosság védelmére. 1849 tavaszán, miután Ferenc József kiadta a Magyarország (áprilisi törvényekben rendezett és szentesített) függetlenségét megszüntető olmützi oktrojált alkotmányt,[7] a Kossuth Lajos által vezetett politikai vezetőréteg[8] kimondta a teljes állami szuverenitás követelményét. 1849. április 14-én megszületett a Függetlenségi Nyilatkozat, amely deklarálta a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország függetlenségét. A szabadságharc elfojtása utáni neoabszolutista időszakban a függetlenségi eszme képviselete szimbólumértékűvé vált a magyar társadalom számára: a konzervatív abszolutizmussal szemben a liberális polgári alkotmányosság iránti igényt szimbolizálta. A hazai politikai elit azonban, megfosztva a közélet irányításának lehetőségétől, passzív politikai rezisztenciába szorult. Ily módon a függetlenségi eszme aktív képviseletét az 1850-es években azok az emigrációba kényszerült politikusok látták el, akik vállalták a magyarországi polgárosodás programjának európai lobbizását. Az „emigrációs kormány", a Ma-

[5] A történeti szakirodalom gyakran a választelirati javaslatok név szerinti szavazása alapján sorolja be a pártok tagjait. Vö. *Szabó Dániel*: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. In: Történelmi Szemle, 1992/3–4. sz.

[6] 1874-től: Függetlenségi Párt, 1883-tól: 48-as Függetlenségi Párt, 1890-től: Függetlenségi Párt és Függetlenségi Ugron Párt, 1896-tól: Függetlenségi Kossuth Párt és Függetlenségi Ugron Párt, 1905-től: ismét Függetlenségi Párt, 1910-től: Függetlenségi Kossuth Párt, Függetlenségi Justh Párt és Függetlenségi 48-as Párt, 1913-tól: Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt. A függetlenségi ellenzék pártalakulásait, szakadásait és egyesüléseit ld. Mérei Gyula összefoglalásában: *Mérei Gyula*: A függetlenségi párt programjai. In: *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok (1867–1917). Bp., 1934.

[7] Az olmützi oktrojált alkotmány kiadására 1849. március 4-én került sor, amely tulajdonképpen Magyarországot, tartományaira szétszabdalva, beolvasztotta a centralizált Habsburg-birodalomba.

[8] Kossuth az 1848 szeptemberében felállított Országos Honvédelmi Bizottmány élén állt, amely gyakorlatilag a forradalmi végrehajtó hatalom szerepét töltötte be.

gyar Nemzeti Igazgatóság[9] a magyar *nemzeti* függetlenség ügyét össze kívánta kapcsolni az európai nemzeti átalakulások sorsával, elsősorban az olasz egység létrejöttével. A szabadságharcot leverő konzervatív hatalmi szövetség tanulságos tapasztalata volt számukra, hogy a liberális Európa megnyerése és aktív támogatása feltétlenül szükséges a magyar nemzeti függetlenség sikeréhez. Európa hatalmi egyensúlya azonban egyelőre ragaszkodott a Habsburg-birodalom fennállásához, igaz, alkotmányos berendezkedéssel. A függetlenségi eszme emigráns képviselete ily módon talaját vesztette az 1860-as évek második felében, s immár a belpolitika szereplői kaptak esélyt a polgári alkotmányosság kereteinek kitöltésére.

Bár a függetlenségi eszme gyakorlati megvalósulásának sem a kül-, sem a belpolitikai feltételei nem voltak adottak, a magyar társadalomban továbbélt hagyománya, sőt, a politikai képviselet szintjén is megjelent. Főleg azáltal, hogy 1861-ben újra működésbe léphetett ennek hatalmi szerve, az országgyűlés. Az 1867-ben létrejövő közjogi kiegyezés, bár bizonyos funkcionális átrendezésre sor került, nem szüntette meg „pártszervezetét". Hogy a kiegyezés által kialakult újfajta jogi helyzet hogyan határozta meg a „párt" mozgásterét, s milyen belső átstrukturálódást eredményezett, azt az alábbiakban még elemezni fogom. Előbb azonban tekintsük át a párt születésének körülményeit.

A „párt" fogalmi és metodológiai problematikája

Az első magyar polgári pártok,[10] így a szélsőbalpárt kialakulását is meglehetősen sok tisztázatlan körülmény övezi. A történeti szakirodalom általában megelégszik annak kijelentésével, hogy a dualista kor pártjait a közjogi harc hívta életre, ám ennél mélyebb vizsgálódással alig szolgál.[11] Ez minden bizonnyal, a korszak alaposabb ismeretében kijelenthetjük, összefügg bizonyos metodológiai problémákkal is. Mindenekelőtt azzal, hogy tisztázni kell, mit is jelent a párt 19. századi fogalma, s mit kezdjünk maitól lényegesen eltérő használatával, bár erre a hazai szakirodalomban éppen az utóbbi időben történtek kísérletek Szabó Dánielnek köszönhetően.[12] Az idézett szerző is rámutat, mint ahogy például a frankofón szakirodalomból is ismeretes,[13] hogy a múlt század politikai szerveződései egészen más strukturális felépítést mutattak. Különösen így volt ez Magyarországon: egymás mellett, hol egymástól differenciáltan, hol lazább-szorosabb együttműködésben tevékenykedtek országgyűlési pártok, megyei és választókerületi pártok, politikai ideológiával felvértezett egyletek. A dualista kori társadalom

[9] A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1859-ben alakult, Kossuth Lajos (elnök), Teleki László és Klapka György részvételével.

[10] Polgári jellegű pártok Magyarországon először 1847-ben alakultak, ám a forradalom következtében működésüket — a polgári intézményrendszer kiépítése helyett — teljes egészében a fegyveres harcokra összpontosították.

[11] Mindössze két tanulmány jelent meg eddig a kora dualizmus kori pártalakulásokkal kapcsolatban: *Gerő András*: A Deák-párt és a politikai rendszer változása. In: Világosság, 1993/8–9. sz., valamint *Kozári Monika* im. 1997.

[12] A dualista kori pártfogalom tisztázására lásd *Szabó Dániel* im. 1992.

[13] Vö. *Maurice Duverger*: Les partis politiques. Paris, Armand Colin, 1951.; *Jean Charlot*: Les partis politiques. Paris, Armand Colin, 1971.; *René Rémond* (dir.): Pour une histoire politique. Paris, Seuil, 1988.

számára még ismeretlen volt a ma általánosan elterjedt tömegpárt fogalma. Mint ahogy csak óvatosan beszélhetünk a mai értelemben vett pártrendszerről is. Mindezeket figyelembe véve tanulmányomban a szélsőbalpárt megalakulását kísérlem meg nyomon követni, s elemzésem csupán az országgyűlési párt szervezetére vonatkozik (nem nyújt kitekintést egyéb, függetlenségi társadalmi-politikai csoportosulásokra, például 48-as körökre, egyletekre).

A másik, ugyancsak módszertani problémát a pártalakulás folyamat jellege okozza. A megalakulás fázisai ugyanis több eseményhez és időponthoz köthetők. Igaz ugyan, hogy a dualizmus létrejöttével a pártok programjait a közjogi kérdés eltérő megítélése választotta el, s így a pártalakulást egyszerűen összeköthetnénk az első programkiadással, ám mivel maga a kiegyezés is évekig húzódó történeti folyamat eredménye volt, evvel párhuzamosan kell vizsgálnunk a politikai csoportosulások alakváltozásait is. Megalakulás helyett tehát formálódásról kell beszélnünk, szem előtt tartva azt is, hogy a párttagság gyakran változott. További nehézséget jelent, hogy a Deák-párt kivételével, valamint egy balközéppárti összeírást leszámítva[14] nem állnak rendelkezésünkre (valószínűleg nem is léteztek) taglisták. A történeti szakirodalom ezt a gondot úgy oldja meg, hogy általában a választelirati viták névszerinti szavazása alapján sorolja a képviselőket egy-egy párt táborába.

A szélsőbalpárt létrejöttét érintő források és feldolgozások a legkülönbözőbb, 1865 és 1867 közötti időpontokhoz kötik az eseményt.[15] Az e körül kialakult vitát nem könnyű eldönteni. Maga a szélsőbal fogalma már 1861-ben közhasználatban forgott,[16] az első, kifejezetten pártprogram viszont csak 1868. április 2-án jelent meg.[17] A pontosítást talán segítheti a szélsőbaloldali mozgalom politikai akcióinak részletes feltérképezése.

A szélsőbal az 1861. évi országgyűlésen

A szélsőbal fogalmának eredete az 1861. évi országgyűlés képviselőházának ülésrendjéhez vezethető vissza. A képviselők azon csoportját illették e névvel, akik az ülésterem baloldalának legszélső székeit foglalták el. Természetesen nem véletlenszerű helyfoglalásról volt szó, azaz nem a sors formálta szomszédság terelte egy ideológiai táborba az itt ülőket.

A megválasztott képviselők már az országgyűlés megnyitása előtt alapvetően két táborra szakadtak: a Ferenc József uralkodását elismerő, mérsékelt irányvonalúak (feliratiak) és az uralkodót illegitimnek tekintő közjogi radikálisok (hatá-

[14] Vö. *Móricz Pál*: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig (1867–1874). II. kötet Bp., 1892.

[15] *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914 című munkájában Madarász József 1865. decemberében elhangzott választói beszédéhez, *Sebestyén Sándor*: Csiky Sándor életpályája 1805–1892 című monográfiájában a szélsőbal 1866. június 11-én, a képviselőházban elhangzott ínségügyi módosítványához köti a párt megalakulását. *Takács Péter*: Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865 című könyvében 1866 őszére, *Szakács Margit*: A „cinkotai magyarok" című tanulmánya 1867. június 8-ra, a koronázás napjára teszi a közjogi radikálisok önálló szerveződését.

[16] Az 1861. évi országgyűlésről tudósító sajtóorgánumok közismert fogalomként használták a „szélsőbal" kifejezést.

[17] In: *Mérei Gyula* 1934. im. 289–290.

rozatiak) pártjára.[18] Az elvi nézetkülönbségen túl megemlíthető még egy, a politikai elit pozíciójáért folytatott, társadalmi küzdelem által dimenzionált választóvonal is, amelyre egy korabeli összefoglalás hívja fel a figyelmet: „A régi tekintélyek, szónokok, jogászok, publicisták és írók csaknem kizárólag a fölirati párthoz tartoznának. A határozati pártnál, egy kettőnek leszámításával, gróf Teleki halála után „országos" név alig volt; csak új nevek, vagy vidéki nevezetességek."[19]

Az erőviszonyok felmérésére kiváló lehetőséget nyújtottak azok az 1861 április első felében tartott képviselői értekezletek, amelyeket kivétel nélkül a határozati párti többség kezdeményezésére hívtak össze a Tigris vendégfogadóba, illetve a pesti vármegyeházára. A tanácskozások, a jelenlevőket illetően általánosak voltak, s két kérdésben próbálták összehangolni az eltérő nézeteket. Egyrészt testületileg bojkottálni kívánták a Budára összehívott megnyitót,[20] másrészt döntésre várt a leendő országgyűlési nyilatkozat alakja.[21] S bár az értekezletek fontos célja volt az egységes fellépés megteremtése, következményükben, paradox módon, épp ellenkező irányú hatást értek el: a megegyezés meghiúsulása, s egy egyeztető bizottság felállítására tett kísérlet kudarca után a pártok külön „tanácskozmányaikba" húzódtak vissza.[22]

A határozati párt külön tanácskozásain ütötte fel fejét a szélsőbaloldali mozgalom. A frakció a párt azon elemeit fogta össze, akik a Teleki-irányvonalnál is radikálisabb eszméket vallottak. Mit jelentett ez a program szintjén? A párt a határozati formával a törvényes ellenzékiség legvégső határáig kívánt elmenni, ám a többség nem óhajtotta az országgyűlés feloszlatását, s ezért hajlott a mérsékelt liberális tervezet (a felirat) tartalmi elfogadására. Ezt az eredetileg radikálisabb álláspontot megfogalmazó pártvezér, Teleki is elfogadta.[23] Nem így egy kisebbségi csoport, amely ezt a lépést megalkuvásnak tekintette: „Már a felirat és határozat közötti élet-halálharcz, és a közbe jött körülmények folytán, azt kellett tapasztalnunk, hogy azok, a kik vezették hazánkban a mozgalmakat, úgy

[18] A két párt vitájának középpontjában Habsburg Ferdinánd 1848. december 2-i lemondó nyilatkozata állt, amely, miután Ferdinánd csak az osztrák császári címről mondott le Ferenc József javára, a magyar királyi koronáról külön nem, joghézagot szült. Ferenc József közjogilag nem volt Magyarország királya az 1867. évi koronázás előtt. De facto uralkodott, de jure nem.

[19] *Kecskeméthy Aurél*: Vázlatok egy év történetéből (1860. october 20–1861. october). Pest, 1862. 133.

[20] Ferenc József első leiratában Budára hívta össze a magyar országgyűlést, ellentmondva az 1848. IV. tc. 1. paragrafusának, amely Pestet jelölte ki az országgyűlés helyéül. Az uralkodó később elfogadta a vétót, ám a megnyitót a budai Várba rendelte el. Teleki vezetésével a képviselők többsége azonban nem volt hajlandó részt venni az ünnepségen. Így az április 6-i budai megnyitóra mindössze kb. 80 képviselő látogatott el. Vö. Deák Ferenc beszédei III. kötet, 1861–1866. Szerk.: Kónyi Manó. Bp., 1882–98. 16–18.

[21] Az uralkodót elismerők törvényes úton kívántak kommunikálni az uralkodóval, ezért feliratot ajánlottak, a radikálisok azonban, akik kétségbe vonták Ferenc József trónutódlásának jogszerűségét, a határozati forma mellett szavaztak.

[22] Deák Ferenc beszédei III. kötet im. 25.

[23] Teleki a határozati nyilatkozat kiadása után a képviselőház szétoszlását javasolta, ám a Határozati Párt többsége, Tisza Kálmán és Károlyi Ede gr. vezetésével ellenezte e programot. Teleki, a többségi nyomásra, illetve az európai háborúra vonatkozó kedvezőtlen emigrációs hírek hatására elfogadta Tiszáék programját. Vö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján 1860–61. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 446–447.; Magyarország története 1848–1890. VI/1. kötet. Főszerk.: Kovács Endre. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 680–681.

intézték az ügyeket, hogy a legjobb alkalmak elszalasztatván, a nemzeti közérzület mellőztetett" – szól Madarász József visszaemlékezése.[24] A határozatiak „vérmesebb reményű s tettre kész tagjai" tehát a legradikálisabb, uralkodói legitimitást elutasító programmal kezdték meg tanácskozásaikat.[25] A csoport közel 30 képviselőt számlált, amelynek központi magja (kb. 6 fő) már korábban is személyes kapcsolatban állt egymással.[26] Vezetőjük nem egyértelműsíthető, a korabeli források felváltva említik Madarász József, Kállay Ödön, Böszörményi László, Szilágyi Virgil nevét.[27]

A szélsőbal frakciózásának még egy igen fontos motivációja volt: megszerezni a Kossuth-emigráció hazai összekötőjének vezető szerepét. A rendelkezésre álló, általam ismert források alapján azonban megállapíthatatlan az ok-okozati összefüggés, hogy vajon Madarászék Telekiék mérsékeltebb politikája miatt tartották magukat alkalmasabbnak az emigrációs politika hazai képviseletére, vagy csupán presztízs okokból, mint „féltékeny" második vonalbeliek indították el radikális harcukat, esetleg mindkét ok közrejátszott magatartásuk irányvonalában. Tény az, hogy a külpolitikai helyzet, amely döntően korlátozta a közjogi radikálisok cselekvőképességét,[28] egyelőre nem kedvezett a forradalmi terveknek, s ez a szituáció a radikális táborban előtérbe tolta Tisza Kálmánék csoportját, amely lassanként tudatosan egyengetni kezdte az utat a mérsékelt közjogi liberális alternatíva előtt. Evvel szemben a szélsőbaloldaliak nem engedtek a pillanatnyi helyzetnek, a kivárás politikája számukra nem jelentette elveik mérséklődését. Stratégiájukat két irányban igyekeztek érvényesíteni: egyfelől nyomást gyakorolni a határozati pártra, s ezen keresztül a képviselőházra, másfelől felvenni a kapcsolatot az emigráció vezetőjével, Kossuthtal.

A szélsőbal frakció első, bár korántsem átütő sikerét az első felirati javaslat részletes vitájában érte el. Várady Gábor Ferenc József legitim trónutódlásának kétségbe vonásáról terjesztett be módosítványt, amelyet, Deák és híveinek tiltakozó kivonulása után, az ülésteremben maradtak többsége, azaz a határozatiak elfogadtak.[29] A szélsőbal radikalizmusának időleges térnyerése a határozati párti egyensúlypolitika következménye volt. A képviselőház 1861. június 5-én mérte össze Deák felirati és Tisza Kálmán határozati javaslatát, mely utóbbi mögött a

[24] *Madarász József*: Emlékirataim 1831–1881. Bp., 1883. 345.

[25] Uo.

[26] „Találkoztam hű elvbarátokkal, Kállay Ödönnel, Boczkó Danival, László Imrével, Csiky Sándorral, Sárközy Józsival"- írja Madarász Emlékirataimban (338.) Az ismeretség valószínűleg még az 1848/49-es szabadságharc idején jött létre.

[27] Az országgyűlési baloldal 1861-es csoportjához a következő képviselők tartoztak: Almásy Sándor, Batthyány István gr., Bobory Károly, Boczkó Dániel, Böszörményi László, Csanády Sándor, Csernovits Péter, Csiky Sándor, Degenfeld Gusztáv gr., Domahidy Ferenc, Gaál Péter, Halász Boldizsár, Kállay Ödön, Kubinyi Ferenc, László Imre, Madarász József, Máriássy Béla, Oláh Miklós, Patay István, Sárközy József, Szilágyi Virgil, Szluha Benedek, Vajay Károly, Vay Mihály gr., Vállyi János, Várady Gábor, Vidats János. Vö. Madarász im.; *Adalbert Toth*: Parteien und Reichstagwahlen in Ungarn 1848–1892. Oldenbourg, München, 1973.; Jósika Miklós levele Kossuth Lajoshoz. Brüsszel, 1862. január 11. MOL, R 90. I. 3937.

[28] A forradalmi program csak külföldi segítséggel mehetett volna keresztül, ezért a közjogi radikális alternatíva megvalósulása teljesen alárendelődött az európai hatalmi mozgásoknak. Vö. *Takács Péter*: Deák Ferenc politikai pályája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 122–123.

[29] Vö. Magyarország története 1848–1890. I. köt. im. 685.

szélsőbal is teljes egyetértéssel sorakozott fel.[30] Azonban csalódniuk kellett. A párt mérsékelt frakciója ugyanis,[31] tudatában saját pártja képviselőházi többségének — ugyanakkor nem kívánva vállalni a felelősséget az országgyűlés feloszlatásáért —, mint ismeretes, önleszavaztatási manővert hajtott végre,[32] amelynek következtében Deák felirati javaslata három szavazatnyi többséget kapott. Az engedékeny politika kompenzációt kívánt a szélsőballal szemben, s ezért engedtek teret Várady radikális módosítványának. A felirati pártiak viszont nem voltak hajlandóak asszisztálni az ellenpárt belső frakcióharcához, illetve ilyen árat fizetni a kompromisszumért: kivonultak a szavazásról.

A határozatiak belső kiegyenlítésre törekvő politikája igen törékenynek bizonyult. 1861. június 30-án királyi leirat utasította vissza a trónutódlási kifogásokat és szólította fel a parlamentet elfogadható felirat felterjesztésére. Az uralkodói reakció végképp eldöntötte a határozati párton belüli erőviszonyokat, megerősítve a mérsékeltek vezető szerepét, amely viszont rögtön kiváltotta a szélsőbal még határozottabb frakciózását. „A határozati párt desorganisálva, különféle elemeire látszék felolvadni; a mérsékeltek állása szilárdult, a túlzóké tarthatlan lett" – szól Kecskeméthy Aurél korabeli helyzetelemzése.[33]

1861. július 21-én Ferenc József elutasító leiratot küldött a magyar parlamentnek, megtagadva a képviselők által elfogadott felirat kívánalmait. A korona konzervatív, abszolutisztikus álláspontja további mozgásokat idézett elő a képviselőház politikai csoportosulásaiban. Hiszen, miután az uralkodó még a lehető legmérsékeltebb liberális alternatíva elől is elzárkózott, politikailag értelmetlenné vált egy radikálisabb javaslat megfogalmazása. A felirati és határozati párt között ekkor újra felvetődött az egyeztetés gondolata. A két párt képviselőinek azonos arányú részvételével 16 tagú bizottságot választottak, hogy „közösen tanácskozzanak a teendőkről", s „megállapodásai a képviselőház zárt ülése elé terjesztessenek, a hol egyszerű szavazással döntsenek javaslatuk fölött és az országos ülésben a kisebbség vesse magát alá a többségnek".[34] A bizottságban a nyolc határozati képviselő között két szélsőbaloldali, Kállay Ödön és Várady Gábor is helyet kapott. Tagságuk döntően befolyásolta az egyeztető tárgyalások kimenetelét. Amikor ugyanis Deák Ferenc feltette a kérdést, hogy amennyiben a zárt ülésen a képviselők többsége a feliratot fogadja el, a határozatiak elállnak-e a továbbiakban a különvéleménytől, Kállay Ödön határozott „nem"-el felelt. Kállay így egyelőre kihúzta a talajt az egyezségi kísérlet alól, s a pártok ismét külön-külön láttak hozzá indítványaik kidolgozásához.[35] A szélsőbal azonban teljesen ki akarta zárni

[30] A határozati indítvány kidolgozására választott 5 tagú bizottságnak szélsőbaloldali tagja is volt, Madarász József személyében. Vö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján im. 1967. 450.

[31] A mérsékeltek támogatói a Határozati Párt nagybirtokos, arisztokrata körei voltak.

[32] A Határozati Párt mérsékelt frakciója több pártbéli képviselőt — fenyegetéssel, emigrációs utasításra való hivatkozással — rávett arra, hogy ne jelenjen meg a szavazás napján. A váratlanul mégis felbukkanó képviselőket az ülésterem ajtajából küldték haza. Vö. *Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredékek 1824–1887. III. kötet. Bp., 1888. 115.; Szabad György 1867. im. 516–522.

[33] *Kecskeméthy Aurél* im. 167.

[34] Deák Ferenc beszédei III. kötet im. 202–203.

[35] Uo.

egy esetleges pártközi paktum létrejöttét.[36] Két irányban mozdultak: a társadalom és a párt egy vezető embere felé.

A határozati párt „szélső árnyalata" *'1847 vagy 1848'* címmel röpiratot bocsátott ki Debrecenben, július 21-én. A röpirat beszámolt a határozati párti erők széthúzásáról, Tiszáék opportunitásáról, s a kisebbség, az elvhű szélbal túlzott mértékű háttérbe szoríttatásáról.[37] Feltűnő, hogy a kiadvány nem a Deák vezette feliratiak, hanem saját pártja, a határozati párt „megalkuvó" szárnya ellen intézett éles támadást, mintegy megpecsételve, s a közvélemény előtt is felfedve a párt frakcióinak különválását.

A társadalmi lojalitás biztosítása mellett — hiszen a közvélemény esetleges bizalma nem volt egyenesen átváltható politikai döntéssé — a szélbal a párton belül is tisztázni kívánta pozícióit. Nyáry Pált, a párt egyik befolyásos személyiségét kötelezték, hogy még a képviselőház nyílt ülése előtt pártértekezleten ismertesse a felirati és határozati javaslatokat.[38]

A remény, hogy a párt többsége továbbra is vállalja a határozati programot és nem áll át a feliratiakhoz, csak ideig-óráig élhetett. Igaz ugyan, hogy a pártközi vegyesbizottságban, a javaslatok elhangzása után Tisza kijelentette, hogy, bár ő maga nem lát tartalmi különbséget az előterjesztések között, s „az egyértelmű eljárás kedvéért" hajlandó elfogadni a feliratot, de „pártja nevében természetesen nincs joga nyilatkozni", mert „a határozati párt tagjai közül... *többen* ragaszkodtak bizottságuk munkájához",[39] végül mégis létrejött az egység. Augusztus 8-án, a javaslatok beterjesztésének ülésén Bernáth Zsigmond képviselő patetikus felszólalásban követelte Deák feliratának azonnali elfogadását, s így sor sem kerülhetett a határozati program ismertetésére. „A nagy lelkesedést a ház megcselekedte annak rendén s nem lehetett eszélyesen egyebet tenni, mint a rohamnak háboritlan lefolyást engedni".[40] Deák második felirati javaslatát a képviselőház egyhangúlag elfogadta, miközben a végképp elhallgattatott szélbal 27 tagja a karzatról nézte „a képviselőknek örömittas elégültségét".[41]

A szélsőbal törekvése, hogy az „illegitim" uralkodóval való lehetetlen kommunikáció miatt oszlassák fel az országgyűlést, végül épp ellenkező irányból valósult meg. Az uralkodó ugyanis elvetette az újabb feliratot, s augusztus 22-én maga oszlatta fel a parlamentet.

---

[36] Kállayék joggal féltek a megállapodástól, hiszen az 1861. július 23-i bizottsági értekezleten a Határozati Párt többségi frakciójának vezetői, Tisza Kálmán és Nyáry Pál a felirati forma mellé álltak. Vö. Szilágyi Virgil levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1861. augusztus 16. In: *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. kötet Szerk.: Helfy Ignác, Bp., 1882. 655.

[37] Deák Ferenc beszédei III. kötet im. 97–100.

[38] Szilágyi Virgil levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1861. aug. 16. In: *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. köt. 658.

[39] A bizottság tagjai: Tisza Kálmán, Várady Gábor és Terényi Lajos. Deák Ferenc beszédei III. köt. 219.

[40] Szilágyi Virgil levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1861. augusztus 16. In: Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. III. köt. 658.

[41] *Madarász József* 1883. im. 343.; Szilágyi Virgil levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1861. augusztus 16. In: *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. köt. 658.; Képviselőházi Napló, 1861. II. kötet LXIII. oü. 279.

Kapcsolat az emigrációval

Miközben és miután a szélsőbal országgyűlési küzdelmei kudarcba fulladtak, politikai pozícióik javítása érdekében egy másik terepen is szerencsét próbáltak. Bár eszméikben osztották az emigrációs politikát, a gyakorlatban ki voltak zárva az emigrációs kapcsolatokkal rendelkező hazai titkos szervezkedésből. A kapcsolódási szándékot valószínűleg nemcsak az elvi rokonság, hanem a politikai féltékenység is motiválta, hiszen a titkos szervezet vezetése ekkor olyan határozati párti képviselők (Podmaniczky Frigyes, Károlyi Ede) kezében volt, akik a mérsékeltebb frakcióhoz tartoztak. Megkísérelték hát átvenni a Kossuth-emigráció hazai képviseletének szerepét. Nevükben Mezey Lipót kereste fel Kossuthot 1861 augusztusában, felajánlva a csoport szolgálatait.[42] S még ugyanebben a hónapban Szilágyi Virgil tollából született egy értesítő levél, amely tájékoztatta Kossuthot a hazai politikai fejleményekről, saját nézeteikről.[43]

A szélsőbal helyzekedése a Podmaniczky-kör azonnali ellenállási akcióját váltotta ki. Levelek özönében igyekeztek lejáratni a szélsőbalt Kossuth előtt, beszámolva többek között Szilágyi Virgil jellemtelenségéről, Kállay állítólagos kormánybiztosi sikkasztásáról,[44] Madarász ismeretlen forradalmi árulásáról.[45] Érdemes megemlíteni, hogy a Kossuthhoz intézett levelek a szélbalt nem a határozati párt (mai értelemben vett) frakciójaként, hanem egy kisebb, de önálló szervezetként jellemzik: „... egy comité..., melynek tagjai tudtunkkal Madarász, Kállay, Szilágyi".[46] A leírás jellegét valószínűleg a szélsőbal e három vezetőjével (s nem általában a mozgalommal) szembeni ellenérzések vezérelték.

Kossuthról leperegtek a személyeskedő ítéletek, számára a forradalmi eszme és mozgalom volt a legfontosabb. A comitéval nem volt kapcsolata, az országgyűlési szélsőbal tényekedéseit pedig pozitívan értékelte, s utasította hazai összekötőit a kapcsolatfelvételre. Kívánsága ellenére a hazai titkos szervezet monopolizálta a kossuthi politika képviseletét, s elzárkózott a szélsőbaloldali együttműködéstől.[47]

Madarász József, annak ellenére, hogy ismerte a szélbalról beszámoló Kossuth-Jósika-Podmaniczky levelezést,[48] jóval az események után szerkesztett em-

[42] Kossuth Lajos levele Jósika Miklóshoz. San Francesco d'Alban, 1861. december 20. In: *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. köt. 678.

[43] Szilágyi Virgil levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1861. augusztus 16. In: *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. III. köt. 653–660. Vö. *Szabad György* 1967. im. 589–590.

[44] Kállay Ödön az 1848/49-es szabadságharc idején kormánybiztosi funkciót töltött be Komáromban. Anyagi visszaélésére nincs bizonyíték. Vö. Szabad György 1967. im. 449., 593.

[45] Madarászról azt a hírt terjesztették, hogy amikor forradalmi szerepéért a haditörvényszék felelősségre vonta, azzal védekezett, hogy 1849-ben radikális társaival együtt Kossuth megbuktatására törekedett. Vö. Jósika Miklós levele Kossuth Lajoshoz. Brüsszel, 1861. április 25. MOL, R 90, I. 3723.; Podmaniczky Frigyes jelentése Magyarországról. In: Jósika Miklós levele Kossuth Lajoshoz. Brüsszel, 1861. december 27. In: *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. köt. 681–683.; Jósika Miklós levele Kossuth Lajoshoz. 1862. január 11. In: *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. III. köt. 683–884.

[46] Podmaniczky Frigyes jelentése Magyarországról In: Jósika Miklós levele Kossuth Lajoshoz. Brüsszel, 1861. december 14. In: *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. III. köt. 665.

[47] Kossuth Lajos levele Jósika Miklóshoz. 1861. december 20. In: *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. III. köt. 678–679. Vö. *Szabad György* 1967. im. 592.

[48] Madarász különkivonatos jegyzéket készített *Kossuth*: Irataim az emigrációból III. kötetben megjelent, szélsőbalra vonatkozó levelekből. Madarász József képviselőházi jegyzetei 1861–1887. MOL, R 130, 2. cs./5. t., 11. lap

lékirataiban Kossuthot vádolta a szélsőbal mellőzéséért: „S azok után, hogy ő [ti. Kossuth – Sz. Cs.] az aristokratiával és a monarchákkal kívánja Magyarország külön állami önállóságát kivinni, természetesnek találtam azt, hogy a velünk, a pártunkkal való szövetkezést el nem fogadja".[49] Mit kínált volna Madarász? Miben határozta meg pártja, a szélsőbalpárt arculatát? Az arisztokrata érdekekkel szemben „az osztrákot elutasító", követelő nemzeti szellem, a népérdek képviseletét, forradalmi előkészületekbe való szerves bevonását.[50] Madarász megfogalmazása meglehetősen homályos célokat takar, liberalizmusát demokrata magatartásként festi le, holott erről — Kossuth és Madarász, illetve a szélsőbal viszonylatában — pontosan fordítva lehetett csak szó.

A szélsőbalpárt magára hagyása mind Kossuth, mind hazai képviselői részéről — a pozícióféltés mellett — valószínűleg tudatosan megfontolt politikai stratégia is volt. Egyszerűen nem kívánták veszélyeztetni a hazai illegális mozgalom létét és szervezkedéseit a sokkal szélesebb és nyilvánosabb társadalmi alapot követelő szélsőbali együttműködéssel.

Lépések a közvélemény megnyeréséért

Az 1861. évi országgyűlés feloszlatása maga után vonta az országgyűlési pártok felbomlását is. A politikusok tekintete a bécsi udvarra szegeződött, várva az uralkodó további politikai lépéseit. A szélsőbal azonban nem akart időt veszteni. A maga eszközeivel a várakozás időszakát is igyekezett kitölteni politikai propagandával. Erre a legalkalmasabb terep a sajtó volt. Lapjuk, a *Jövő*, 1862. január 2-án indult, s egy éven át heti két alkalommal jelent meg. Főszerkesztője Máriássy Béla volt, aki a lap 26 támogatójából 22-vel együtt korábban tagja volt az országgyűlési szélsőbaloldalnak.[51] A háttérgárda összetétele egyértelműen jelzi számunkra, hogy a szélsőbal tagjai fenn kívánták tartani szervezeti kapcsolatukat, amelyre az adott történeti szituációban — országgyűlés hiányában — a lapkiadási forma mutatkozott a leghatékonyabbnak.

A *Jövő* tartalmi célkitűzései igen óvatos megfogalmazást nyertek, az általános szlogenek nem tették kockára az újság legalitását. A lap a legszabadelvűbb törekvések közlönyeként definiálta magát, amely a közértelmiség fejlesztéséért, a közerkölcsiség nemesítéséért, a haza alkotmányos megszilárdításáért küzd, megőrizve a „jogegyenlőség alapján egyesült" nemzet történelmi jogait és területi épségét.[52] A jelzett program semmivel nem volt radikálisabb a korszak bármely más liberális politikai elképzelésénél. Hasonlóan visszafogott hangvételben íródtak a vezércikkek is, amelyek többsége az európai politikai eseményekkel foglalkozott. Annak ellenére, hogy a lap jelentős számú, kizárólagos olvasói bázis kialakítására törekedett („más politikai napilap tartása feleslegessé váljék"),[53] sem tartalmi

[49] *Madarász József* 1883. im. 345–346.

[50] „A nép mit sem tudott róluk! [ti. a hazai titkos szervezetről — Sz. Cs.] ők csak is arisztokrata érdekeiket képviseltették" — szól Madarász keserű kommentárja Podmaniczky Frigyes Kossuthot tájékoztató leveléhez. Madarász József képviselőházi jegyzetei 1861–1887. MOL, R 130, 2. cs./5. t., 11. lap; Madarász József 1883. im. 335.

[51] Jövő. Mutatványlap 1. sz. 1862. január 2.

[52] Uo.; Előfizetési felhívás a Jövő c. politikai lapra. Jövő, 1862. június 19. I. évf./49. sz.

[53] Uo.

információiban, sem szerkezeti felépítésében nem nyújtott többet társainál. Valószínűleg ez okozta a várva várt közönség elmaradását, majd a lapkiadás megszüntetését.[54]

A provizórium időszaka további két lehetőséget kínált a szélsőbal szervezeti összekovácsolódásához. Vidats János[55] országos honvédegyleti hálózat kiépítésére tett komoly erőfeszítéseket. A császári rendőrség azonban még 1862 folyamán felszámolta a szervezkedést, s Vidatsot — felségárulás címén — több hónapig vizsgálati fogságban tartotta.[56] Vidats a szabadulás után a civil életbe menekült, külföldi tanulmányútra utazott, majd átvette apja gépgyárának irányítását.[57]

A változó politikai körülmények hatása (1865/66)

Az emigráció és hazai szervezete közötti kapcsolat megromlása adhatott még alkalmat a szélsőbal politikai izmosodásához. A konfliktust Kossuth újabb konföderációs terve szülte, amelyet — nemzetiségi és szociális radikalizmusa miatt — a határozati párti vezetők kategorikusan elutasítottak. A távolodáshoz, majd a végső szakításhoz az európai politikai események is megerősítő lökést adtak, hiszen egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az európai egyensúlypolitikának szüksége van a Habsburg-hatalomra, a birodalom egyben maradására.

A titkos szervezkedésben támadt űr szélsőbali betöltésétől még Kossuth sem zárkózott el, ám a rendőrség végül ezt is megakadályozta az emigrációs összekötők — Szilágyi Virgil és Mezey Lipót — letartóztatásával és elítélésével.[58]

A várakozás ideje, a külpolitikai helyzet alakulása tehát egyre inkább a deáki politikai stratégia realitásának dolgozott, amelyet az európai-birodalmi-magyarországi történeti-társadalmi kérdésrendezés kölcsönhatásban lévő feltételrendszerének egységes szemlélete jellemzett. A közjogi radikális alternatíva esélye pedig evvel párhuzamosan tovább szűkült.

A provizórium időszaka 1865 utolsó hónapjaiban ért véget, a birodalmi centralizmus megteremtéséért küzdő Schmerling államminiszter felmentésével, a februári pátens visszavonásával, majd a magyar országgyűlés összehívásának elrendelésével. A megváltozott történeti körülmények és politikai viszonyok a november-december folyamán lezajlott képviselőválasztásokra is rányomták bélyegüket, hiszen a korábbi irányzatok nem léptek fel szervezett pártként: „Helytelen volna a választásoknál a jelölteket akár az 1848 előtti és 1848-iki, akár pedig csupán az 1861-iki pártállás szerint ítélni. Csak politikai hitvallása megüsse azon mértéket, melyet az államjogi kérdésben a pragmatica sanctio, s a részletekben az 1848-ban megállapított általános elvek kiszabnak – a jelölt az egyetlen nagy nemzeti párthoz

[54] Az önkényuralmi sajtórendszabályok hatálya alatt radikálisabb hangvételű lap nem kaphatott volna kiadási engedélyt. Vö. *Szabad György*: Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Kossuth Kiadó, Bp., 1977. 192.

[55] Vidats János (1826–1873) szélsőbaloldali országgyűlési képviselő 1861-től.

[56] Vidatsot — kezesség mellett — szabadlábra helyezték, ám nem szüntették meg az ellene folyó bírósági eljárást. Bizonyítékok hiányában 1865. augusztus 17-én mentették fel a kereset alól. Jövő, 1862. május 25 I. évf./42. sz.; Hon, 1865. augusztus 19. III. évf./189. sz.

[57] Magyar Újság, 1867. május 9. I. évf./32. sz.

[58] Magyarország története 1848–1890. I. kötet im. 716.

tartozik".[59] S bár egyes képviselők kortesbeszéde előre jelezte a jövőben követendő politikai irányvonalat, a megválasztás aktusa csupán két általános kritériumot támasztott: a „kipróbált hazafiúi jellemet"[60] és a jogfolytonosság képviseletét, „melynek győzelméért a 61-ki országgyűlés az akkori kormány merev tagadásával szemben hijába küzdött".[61]

A pártalakulás elmaradása több okra vezethető vissza. Egyrészt a szervezeti keretet biztosító megyei és városi törvényhatóságok nem kaptak működési engedélyt.[62] Másrészt az udvar politikai lépései, amelyek nyilvánvalóvá tettek valamiféle megegyezési szándékot, kivették az alapot a korábbi felirati-határozati pártosztályozás alól.[63] Egyébként pedig már az 1865. évi választásokon is érvényesült az a később állandósuló liberális képviseleti elv, amely szerint a választók nem pártokra, hanem egyénekre szavaznak, s a megválasztott honatyák csak a parlamenti ülésszak alatt szerveződnek pártokba.[64]

A korabeli sajtóban megjelent képviselői kortesbeszédek igazolják a legjobban a pártosodás hiányát. A kifejtett álláspontok és hangoztatott elvek mindegyike 1848-ra alapuló liberális jelszavakra épült, s szóba sem hozta a korábbi feliratihatározati tagozódást. Nüansznyi eltérések szélső politikai elveket (konzervatív vagy radikális) valló egyes jelölteknél fedezhetők fel. Így például Szilágyi Virgil és Madarász József beszédében helyet kapott bármiféle kiegyezési törekvés elutasítása, a törvényhozás és kormányzat teljes függetlenségének igénye, ám beszédük egészét vizsgálva megállapítható, hogy azok központi vezérfonala a másoknál is fellelhető liberalizmus volt.[65] (A hangsúlyeltolódást mi sem jelzi jobban, mint az, hogy pl. Szilágyi programját az igencsak mérsékelt, kiegyezéses szemléletű *Pesti Napló* közölte le.) Sőt, a legtöbb volt szélsőbaloldali politikus szavaiban a radikális elv szelíd hangvételű, kissé homályos jelszóvá tompult, mint például Vállyi János beszédében: „A közös ügyeket, vagy helyesebb érdekeket illetőleg legtisztább megoldás a tisztán szövetségbeli".[66] Mindennek tükrében a pártosodással foglalkozó korabeli írások a szélsőbalt nem mint már létező pártként, hanem mint lehetséges jövőbeni politikai irányzatként említik: „ az előleges képviselő-jelölti programmok ugy is kibeszélik, hogy azon nézet is fog képviselőire találni a padokon, mely szerint épen nincsenek Magyarországnak közös ügyei az örökös tartományokkal".[67] Az 1865. évi képviselőválasztásokon tehát, elvi nézetkülönbség helyett a jelöltek inkább presztízs okokból ragaszkodtak a mandátu-

[59] Az országgyűlés s a választások. Pesti Napló, 1865. október 1. 16. évf./225. sz.

[60] Milyen pártok lesznek a jövő országgyűlésen? Hon, 1865. október 3. III. évf./226. sz.

[61] Pesti Napló, 1865. december 10. 16. évf./283. sz.

[62] *Salamon Ferenc*: Az országgyűlés története 1865-ben. In: Országgyűlési emlékkönyv 1866. Szerk.: Hajnik K. – Farkas A. Pest, 1866. 132–133.

[63] Az országgyűlés s a választások. Pesti Napló, 1865. október 1. 16. évf./225. sz.

[64] Szabó Dániel 1992. im. 199.

[65] Szilágyi Virgil programbeszéde a józsefvárosi választóknak tartott gyűlésen 1865. okt. 8. In: Pesti Napló, 1865. október 12. 16. évf./234. sz. Madarász József programbeszéde a sárkeresztúri választók előtt. In: Hon, 1865. november 16. III. évf./263. sz.

[66] Vállyi János programbeszéde a fehérgyarmati választókhoz. In: Hon, 1865. november 15. III. évf./262. sz.

[67] *Jókai Mór*: Milyen phasisai lesznek a jövő országgyűlésnek? In: Hon, 1865. október 18. III. évf./239. sz.

mokhoz. S ahol ellentétek merültek fel, annak nem közjogi, sokkal inkább társadalompolitikai, nemzetiségi vagy vallási motivációja volt.[68]

Az 1865/68. évi országgyűlés baloldali ellenzéke

Az 1865. évi országgyűlés az egység szellemében indult. A képviselők Deák nevét, illetve 1861-es második feliratát hangoztatták: „A nemzet képviselői... kevés kivétellel a szabadelvű párthoz számítják magukat, s általános szabadsági és a kormányformára vonatkozó kérdésekben ugyanazon elveket fogják követni".[69]

Az egységet beharangozó, diadalmasan ünneplő cikkek azonban két dolgot figyelmen kívül hagytak, mégpedig a képviselők közötti személyes összefonódást, illetve ellenérzéseket és a politikai elit pozíciójának megszerzéséért folyó küzdelmet. Az előbbi a megváltozott történeti szituáció, a megváltozott pártalakulási feltételek és elvek ellenére is összetartotta, illetve elválasztotta egymástól a korábbi párttagozódás csoportjait: „természetes, hogy az új tagok érzületbeli rokonaik körül csoportosulnak, kikhez tán személyes ismertség is közelebb hozza".[70] Az utóbbi pedig Deák személyének, politikai nézeteinek féltékeny őrzését, illetve megszerzését váltotta ki. E két motiváció a pártosodás és/vagy egység problematikájának igen érdekes és sajátos megoldását hozta felszínre.

A korábbi felirati pártiak 1865. december 5-én „saját" Deák-klub[71] alakítását határozták el.[72] „A 61-iki határozatiak keményen orroltak a Deák-klubb miatt", sőt, maga Deák is ellenezte a közvetlen környezete által „idő előtt" kezdeményezett pártalakulást.[73] A volt határozatiak nyomása és Deák álláspontja végül engedni kényszerítette a pártoskodókat, s a Deák-pártnak induló szervezkedést kibővítették „képviselői kaszinóvá".[74] „Most az egyetértésért meg kelle hoznunk ez áldozatot"- írta naplójába fájdalmas önfeláldozással Szász Károly.[75] A Deák-párti képviselőkből alakult kaszinó az 1865/6. évi országgyűlés időtartamára alakult, 1865. december 10-től számított négy hónapra. Tagja lehetett minden alsóházi tag, aki magát a Deák-párthoz tartozónak számította, s befizette a havi 5 forintos „részvényesi" (értsd tag-) díjat.[76] A kaszinó minden pártszínezettől elvonatkoztatva szolgált az alsóházi tagok gyülekezési és társalgási helyéül.[77] S valóban, a december folyamán beiratkozott 285 tag között éppúgy ott találjuk a korábbi határozati párt prominens vezetőit, mint a szélsőbaloldali vagy az ókonzer-

---

[68] Vö. *Takács Péter* 1991. im. 216–217.

[69] *Mezei Mór*: Az 1865–6-ki országgyűlés párttörténete. In: Országgyűlési emlékkönyv 1866. im. 25.

[70] Pesti Napló, 1865. december 23. 16. évf./294. sz.

[71] A korszak szóhasználatában a „klub" adekvát kifejezése volt a „pártnak".

[72] Vasárnapi Újság, 1865. december 10. XII. évf./50. sz.

[73] *Szász Károly:* Egy képviselő naplójegyzetei. Pest, 1866. 7–8.

[74] A képviselői kaszinó gondolata nem volt új jelenség a magyar közéletben. Hasonló működött már 1861-ben is: „Az országgyűlési képviselők a „Tigris" vendéglőben casinót alakitottak 5 frtos havi részvényekre" – számolt be a Politikai Újdonságok 1861. április 17-i száma (VII. évf./16. sz.).

[75] *Szász Károly* im. 8.

[76] Pesti Napló, 1865. december 17. 16. évf./281. sz.; A Deák-párti képviselőkből alakult kaszinó alapszabályai és a képviselők sk. aláírásai. MOL, R 22., 5. t. 243. sz.

[77] Pesti Napló, 1865. december 12. 16. évf./284. sz.

vatív nézeteket hirdető képviselőket.[78] A *Pesti Napló* „öröm-harsonát fújva"[79] számolt be a régen óhajtott nemzeti egység megvalósulásáról: „Az óhajtás, a vágy – tisztába hozni helyzetünket, s a kötelesség – segítni országossá vált szegénységünkön, az az egyetértést oly általánosan érzett napi szükségként ismerteté meg, hogy közös bajunk gyógyforrásánál letesszük öröklött hibánkat – mi nem pártoskodunk. Ez elnevezés alatt, a nemzet képviselői, ugyanazon zászló alatt állunk; nem külön válva, hanem együtt maradva akarjuk boldoggá tenni a hazát, tehetőssé a népet".[80]

A nyilvánosság felé hangoztatott egység politikai indokai azonban sokkal komplexebbek voltak a puszta népboldogításnál. A kérdés az, hogy a Deák *neve* körül kirajzolódott egység mit jelentett az egyes politikai erővonalak számára. A mérsékeltek nyilván a húsvéti cikkben[81] körvonalazott deáki politika mögött sorakoztak fel, amely immár egyértelműen felvetette a közjogi kiegyezés programját. A volt határozati pártiak (a baloldal) viszont az 1861-es második feliratra hivatkozva tűzték zászlajukra Deák nevét.[82] Deák személye így kulcsfontosságúvá vált a politikai táborok közötti harcban, az erőviszonyok eldöntésében. A baloldal stratégiája azonban sántított. Deákot nem lehetett szétszakítani, nem volt választás 1861- és 1865-ös „énje" között, hiszen nem Deák, hanem a történeti szituáció változott. Maga Deák politikai magatartása nem pálfordulatot mutatott, egyszerűen hozzáigazította már a reformkor óta következetesen vállalt elveit a számára reális politikai alternatívákhoz.[83]

A mérsékelt, korábbi felirati csoport hamar leleplezte a baloldal ál-egységi taktikáját. A közös képviselői kaszinó, Deák vezéri elfogadása, (hasonlóan az 1861. évi, országgyűlés megnyitása előtt zajlott értekezletekhez) az erőviszonyok felmérésére, a saját tábor erősítésére szolgált, s nem fejezett ki valódi politikai egységet: „Mintha csak a közép- és baloldalnak, vagy a Deák- és Ghyczy-pártnak eme rész által oly igen sürgetett fúziója...azért lett volna csinálva, hogy nem összeolvadva, hanem összekeveredve könnyebben toborozhassanak közülünk.... A képviselői kör, melyet oly szíves előzékenységgel megosztánk velök, toborzásaik főszínhelye most.... Némelyek, kivált a legszélső balról valók, a mint isten tudnia adta szegényeknek, egész a zaklatásig viszi.... Arrogantiajuk, melylyel a szabadelvüséget, világosságot, hazafiságot, saját kizárólagos monopóljuk gyanánt tüntetik, valóban bosszantó".[84] Az utókor csak találgatni tudja, vajon a baloldal stratégiája tudatos hátsó szándékú, bekerítő manőver volt, vagy tényleg 180 fokos fordulatot láttak

[78] A Deák-párti képviselőkből alakult kaszinó alapszabályai és a képviselők sk. aláírásai. MOL, R 22., 5. t. 243. sz.; Vö. *Takács Péter* 1991. im. 218. A kaszinó tagjairól januárban új lista készült, a befizetett tagdíjak alapján. Ebben már kevesebb szélbali képviselő szerepelt, de ennek oka vitatható. Hiszen a távolmaradás mellett az is elképzelhető, hogy még decemberben több havi tagdíjat fizettek be, így nevük nem került be a későbbi hónapok befizetői közé.

[79] Szász Károly im. 18.

[80] Pesti Napló, 1865. december 10. 16. évf./283. sz.

[81] Deák Ferenc húsvéti cikke 1865. április 16-án jelent meg a Pesti Naplóban, először kifejezve a magyar politikai elit kiegyezési hajlandóságát.

[82] Szász Károly im. 6.

[83] A történeti szakirodalom eltérően értékeli Deák politikai magatartását. Vö. *Szabad György*: Deák három politikai korszaka In: Magyar Tudomány, 1976/11. sz. és *Takács Péter* im. 1991.

[84] *Szász Károly* im. 18–19.

Deák politikájában. Ha azonban csak a szélsőbal magatartását vesszük nagyító alá, mindenképpen furcsállható, hogy azok, akik már 1861-ben sem álltak a deáki tervek mögé (ellentétben a határozatiak többségével, akik megszavazták a második feliratot), 1865-ben szinte minden felszólalásukban pozitívan hivatkoztak rá. A kérdésre, forrásismereteim alapján egyféle magyarázat adható. A szélsőbal igenis érzékelte az 1861 óta eltelt időszak politikai helyzetének lényeges változását, tisztában volt saját programjának beszűkült lehetőségeivel, ám elveit nem volt hajlandó feladni. A helyzet kézenfekvő megoldásának látszott előszedni Deák 1861-es második feliratát, amelynek tartalmi értelmezése, miután nem tartalmazott konkrét utalást a közjogi kiegyezésre, éppúgy nyitva hagyta az utat a mérsékelt liberalizmus, mint a közjogi radikalizmus előtt.[85] A szélsőbal önvédelmi reflexe így paradox politikai helyzetet teremtett, hiszen Deákot kívánta a közjogi radikalizmus élére.

A politikai paletta ideológiai tisztázása a mérsékelt, kiegyezésre törekvő erők elemi érdeke volt: „És épen az, hogy az 1861-iki határozati párt jelöltjei az 1861-iki feliratok emlegetésével szintén Deák Ferenczre hivatkoztak, inditotta a Deákpárt vezetőit arra, hogy a közvélemény és a választók előtt nyilvánvalóvá tegyék, miszerint Deák Ferencz követői és az 1861-iki feliratok követői között igenis van... eltérés".[86] 1865. decemberében létrejött még egy Deák-kör, amely azonban a ténylegesen Deák kiegyezési politikája mögött álló képviselőket fogta össze. Erre utal az a 232 fős lista, amely már nem tartalmazott baloldali (még balközépi) politikusokat sem.[87] Érdemes megemlíteni, hogy a „szűk" Deák-kör nem propagálta létét, a korabeli sajtó sem adott hírt róla. Ennek oka egyrészt abban a tudatos pártpolitikai szervezésben rejlett, amellyel a Deák körül csoportosuló „irányadó politikai személyiségek" végül kialakították a kiegyezés határozott többségét,[88] másrészt élt a remény a baloldal, ha nem is egészének, de egy részének puhíthatóságában.

A közvélemény, ha a konkrét szervezeti pártosodásról nem is tudott, sejthette a képviselői egység ideiglenes létét. A sajtó ugyanis már 1866 januárjában vázolta a parlamentben alakuló politikai irányvonalakat, amelyek, ha pártként nem, de tendenciaként megmutatkoztak az igazolási viták idején is. E szerint 4 áramlat bontakozott ki: a szélsőjobb, azaz a konzervatívok, Apponyi György vezetésével,[89] amelynek többsége ugyancsak „Deák palástjába burkolózott",[90] a centrum, vagy jobb(közép), amely Deák kiegyezési politikájának híve, s egyben a legnépesebb csoport volt, a Ghyczy Kálmán, Tisza Kálmán és Nyáry Pál vezette balközép, az 1861-es második feliraton alapuló, a kiegyezést „halogató" programmal, és a szélsőbal, amely továbbra is vállalta a közjogi radikalizmust, azaz elutasított minden-

[85] Vö. *Takács Péter* 1991. im.

[86] *Mezei Mór* im. 26.

[87] A Deák-kör részvényeseinek névsora. In: A Deák-kör könyve. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 970.

[88] A Deák-párt megalakulásának részletes ismertetését adja Gerő András már említett tanulmánya: A Deák-párt és a politikai rendszer változása.

[89] A konzervatívok az 1848-as liberális programmal szemben fogalmazták meg „1847-es" programjukat.

[90] *Vértessy Arnold*: Magyarország a múlt évben. In: Országos naptár 1867. Szerk.: Ökröss Bálint. Pest, 1866. 47.

fajta kiegyezési tervet. A források, bár eltérően ítélték meg e csoportok szervezeti kapcsolatait,[91] abban megegyeztek, hogy alapvetően két táborra osztották a képviselőket, a jobb- és baloldalra. Az egyes árnyalatok számarányáról hozzávetőleges adatok fennmaradtak ugyan, egyértelmű név szerinti hovatartozás azonban több képviselőnél eldönthetetlen. Nem lehet támaszkodni az 1861-es csoportokra sem, hiszen egyes képviselők megváltoztatták elvi hovatartozásukat.[92]

Az érdemi parlamenti munka kezdetekor, 1866 január végétől, a két nagy párt külön tartotta tanácskozásait, a jobboldal az *Európa* szállóban, a baloldal a *Tigris*ben. Ennek ellenére még mindig történtek elvi és gyakorlati lépések az egység fenntartására. Továbbra is működött a képviselői kaszinó, (amelyet 1866 áprilisában újjáalakítottak, s ha nem is olyan nagy számban, de még mindig volt baloldali, sőt, egy szélbali tagja is);[93] még folyt az ideológiai csata Deákért („Most nagyszerű küzdelem folyik a Tigris és az Európa között; mind a kettőnek látogatói maguknak akarják vitatni, hogy ők Deák Ferencznek az igazi hívei. Az Európaisták azt nem akarják megengedni, azt állítják, hogy ők az *actuarius* Deákisták, a Tigrisisták csak *honorarius* Deákisták");[94] Deák Ferenc indítványára létrejött egy 30 tagú pártközi bizottság a válaszfelirat elkészítésére, amelyben a 15 baloldali képviselő között 3 szélbali is helyet kapott.[95]

A 17–20 fős szélsőbal szervezetileg egyelőre a Balpárthoz tartozott.[96] Igaz ugyan, hogy frakcióüléseiket külön tartották (ennek helyszíne a *Nádor* vendéglő volt; innen erednek a csoport gúnynevei: nádorhuszárok, palatinális huszárok),[97] ám emellett részt vettek a teljes balpárti értekezleteken is. A frakciózást ismét az „anyapárti" többség közjogi radikalizmussal szembeni mérsékeltebb politikája váltotta ki.[98] Első fellépésükre az első válaszfelirati javaslat vitájában, majd a szavazáskor adódott alkalom. A sort Madarász József kezdte, kijelentve, hogy semmiféle közös ügyet nem ismer,[99] s ő is fejezte be, névszerinti szavazást kérve a részletes vita végén, 1866. február 24-én. Az akció nemcsak a képviselőház presztízsét ásta alá („Rosz vért okoz fenn és alant, nehézségeket gördit, élessé, keserüvé teszi a közdelmet, – s mindezzel gátolja vagy elodázza a kiegyenlitést"),[100] de megtépázta a szélsőbal sorait is: a szavazás ellenpróbáján csupán hét képviselő állt fel és vállalta a felirat, a kiegyezési kísérletek teljes tagadását.[101]

---

[91] Szász Károly csupán három pártárnyalatot említ: nézete szerint a konzervatívok csatlakoztak a Deák Párthoz. *Szász Károly* im. 56.

[92] A konzervatívok mintegy 21, a Deák Párt 180–190, a balközép 90–100, a szélsőbal 17–20 „tagot" számlált. Vö. *Podmaniczky*: Naplótöredékek. Idézi: Deák Ferenc beszédei III. kötet im. 502.; Politikai Újdonságok, 1866. január 24. XII. évf./4. sz.

[93] A szélsőbalt Böszörményi László „képviselte". In: A képviselői kör ujra alakitása az Angol Királynénál. MOL, R 22, 5. tétel 243. sz.

[94] Az Üstökös, 1866. február 3. 5. sz./32.

[95] Szélsőbaloldali tagok: Böszörményi László, Csernovics Péter, Kállay Ödön. Vö. Hon, 1866. január 25. IV. évf./19. sz.; Hon, 1866. január 31. IV. évf./24. sz.

[96] Vö. *Mezei Mór* im. 29.; *Sebestény Sándor*: Csiky Sándor életpályája. Eger, 1981. 172.

[97] *Szász Károly* im. 87.; *Vértessy Arnold* im. 49.

[98] *Madarász József* 1883. im. 354–355.

[99] *Szász Károly* im. 149–150.

[100] Uo. 130.

[101] Uo. 189–190.

A szélsőbal következő politikai akciójára az ínségügyi vita alkalmával került sor, 1866 júniusában. Deák határozati javaslatához Kállay Ödön nyújtott be módosító javaslatot, amely elnyerte a szélsőbal összes tagjának (15–20 fő) támogatását. Az indítvány, az országos ínség sikeres rendezése érdekében követelte az alkotmány (értsd 1848-as alkotmány) azonnali visszaállítását, hiszen felelős kormány hiányában erre nincs lehetőség.[102] A vita, illetve a javaslat igen komoly pártmozgások kiindulópontjává vált. Ugyanis tökéletesen kifejezte azokat a nézeteket, amelyeket a balközép is vallott az ülést megelőző pártközi bizottsági tanácskozáson. „A balközép szószólója tehát — Kállay Ödön lett" — vonta le a következtetést egy Deák párti képviselő.[103] Egy pillanatra megbomlani látszott az eddig sikeresen működő jobb- és baloldali egység, amit Tisza Kálmán önálló felirati terve is erősített. A Deák Párt radikális eszközhöz nyúlt: a balközépi javaslat beterjesztése esetén kilátásba helyezte a névszerinti szavazást. A Deákkal való nyílt szembefordulást azonban a baloldal nem kockáztathatta meg, hiszen aláásta volna egészen eddig követett, Deákra hivatkozó politikáját. Tisza visszavonta indítványát, elodázva egyelőre a pártárnyalatok közötti várható szakadást.

Az ínségügyi vitát a korabeli források a jobb- és baloldal közötti vihar első jelének tekintették. Ebben a szélsőbal is fontos szerepet kapott, hiszen háttérinformációk nélkül a látszat azt mutatta, mintha a balközép állt volna kisebbségi frakciója zászlaja alá.[104] A „pártmanővert" azonban teljesen más okok indokolták, s szó sem volt a szélsőbaloldal felerősödéséről. A hirtelen támadt nézetkülönbségeket Ausztria külpolitikai helyzetének súlyos megingása motiválta, hiszen nyilvánvalóvá vált az osztrák-porosz összecsapás elkerülhetetlensége. A helyzet a Balpártban a készülő kiegyezési terveknél radikálisabb megoldást vélt az udvarra kényszeríthetőnek, ám evvel a Deák Párt ellen hangolt, s megkezdte az eddig mutatott politikai egység bomlásának, illetve a határozottabb pártosodás folyamatát.[105] S bár a kapocs és a bizalom jelentősen meglazult, a szakadás, ellentétben a szélsőbal reményeivel, egyelőre elmaradt.

Az országgyűlés munkájának szünetelése 1866. június 26-tól november 19-ig időlegesen felfüggesztette a országgyűlési pártalakulások folyamatát. A politikai élet értékrendje mintegy fél évre a birodalom háborús részvételét állította előtérbe. Az osztrák-porosz háborúból Ausztria vesztesként került ki, megpecsételve evvel kiszorulását a német fejedelemségek területéről. A végeredmény döntő mértékben hatott a magyarországi politikai fejleményekre is. Az udvar birodalma belpolitikai rendezése felé fordult, ám egyelőre elzárkózott a liberális alkotmányosság bevezetése elől. A kiegyezési javaslat (amelyet az országgyűlési képviselőkből álló ún. 67-es bizottság dolgozott ki még a nyár elején) sorsa bizonytalanná vált, amely tovább bontotta a jobb- és baloldal közötti kezdeti „egységet".

A pártosodás felerősödésének jelei már a novemberi ülésszak elején megmutatkoztak. A gyülekező képviselők között ugyan ismét felmerült a közös képviselői „társalgó-kör" felújításának gondolata, de a gyakorlati megvalósításától már

[102] Képviselőházi Napló 1865–68. II. kötet, LXV. oü. 120.
[103] *Szász Károly* im. 283.
[104] Uo. 280–283.
[105] Vö. *Takács Péter* im. 218.

mindkét nagy párt vezetése elzárkózott.[106] A sajtóban is felerősödtek az eltérő álláspontok hangjai, amelyek elsősorban a baloldal részéről jelentkeztek, s a közösügyi munka bírálatában és az általuk szerkesztett úgynevezett kisebbségi javaslat formájában öltöttek testet.[107]

Az egység végső felbontására a külön bal- és jobboldali körök megalakulásával került sor. Az elkülönülő pártszervezetek eszméje mindkét politikai tábor egyetértésével valósult meg. A baloldal november 20-án mondta ki a baloldali kör alapítását,[108] a jobboldal egy nappal később, 21-én határozott a Deák-körről.[109] A politikai körök megalakulása a pártszerveződés eddigitől lényegesen konkrétabb és szervezettebb formáit mutatta avval, hogy a pártok immár elnököket is választottak Ghyczy Kálmán és Szentkirályi Mór személyében.[110]

A szélsőbal továbbra is megmaradt a Balpárt szervezeti keretein belül, a szélsőjobb (konzervatívok) helyzete viszont bizonytalan volt, még nem döntöttek egyértelműen a Deák Párthoz való csatlakozásról.[111]

Az egység felbomlása, a jelentősen eltérő elvi programot megfogalmazó pártok szerveződése a politikai inga szélsőségekhez közelebbi kilengéséhez vezetett. A Balpártban egyre népszerűbbé vált az a szélsőbaloldaliak által eddig hangoztatott nézet, hogy az alkotmány visszaállításáig az országgyűlés (a bizottságokat is beleértve) szüneteltesse munkáját. Ebben a szellemben fogant Tisza Kálmán (Deákkal szemben megfogalmazott) felirati javaslata is, amelyet a Balpárt 1866. november 25-i értekezletén fogadott el.

A korszak több politikusa úgy értékelte a helyzetet, mintha a balközép és szélsőbal párton belüli arányai eltolódtak volna az utóbbi javára,[112] ám ez nem egészen valósult meg. Igaz ugyan, hogy Tisza indítványa a szélsőbaltól megszokott radikális lépéseket követelt (főleg Deák felirati javaslatával összevetve), ám fennmaradt egy lényeges különbség a Balpárt frakciói között. Amíg a balközép az alkotmány visszaállítása, az országgyűlés és a felelős kormány működőképességének biztosítása után kilátásba helyezte a közösügyi rendezést, addig a szélsőbal továbbra sem ismerte el a közös ügyek létezését.[113]

A Balpárt nemcsak a nyilvánosság felé mutatta ki önálló szervezeti létét (külön felirati javaslat), hanem belső ügyvitelében is igyekezett megteremteni a pártfegyelmet. Az 1866. november 30-án tartott baloldali értekezleten született meg az erre vonatkozó döntés: „ha valamelyik tag kérvényt, nyilatkozatot vagy inditványt kiván a ház elébe terjeszteni, az kellő megvitatás végett az értekezlet-

---

[106] *Szász Károly* im. 25–26.

[107] A kiegyezési javaslatot előkészítő, 67 tagú bizottságnak jelentős számú baloldali tagja is volt. Közjogi programjuk azonban eltért a bizottság többségének javaslatától.

[108] Hon, 1866. november 21., IV. évf./268. sz.; Vasárnapi Újság, 1866. november 25., XIII. évf./47. sz. 576.; *Szász Károly* im. 26.; Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 98.

[109] Hon, 1866. november 22., IV. évf./269. sz.; Vasárnapi Újság, 1866. november 25. XIII. évf./47. sz. 576.

[110] Ghyczy Kálmán a Balpárt, Szentkirályi Mór a Deák Párt elnöke lett.

[111] Hon, 1866. november 22. IV. évf./269. sz.; Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 98.; *Szász Károly* im. 31.

[112] *Szász Károly* im. 31., 42–43.

[113] Hon, 1866. november 27. IV. évf./273. sz.; Politikai Újdonságok, 1866. november 28. XII. évf./48. sz. 585–586.

nek előlegesen bemutatandó leend".[114] A párt így kizárta például a szélsőbal frakció esetleges váratlan, balpárti többséggel is ellenkező nyilvános fellépését, s a frakcióharcokat a nyilvánosság elől elzárva próbálta kordában tartani.

A Balpárt fegyelmi intézkedései elérték céljukat. A szélsőbal frakció létét nem számolták fel, de a nézeteltéréseket a balpárti értekezletek többségi szava alapján oldották meg, s biztosították a Baloldal egységes szereplését a képviselőházi üléseken. Így például hiába vetette fel Kállay Ödön azt a szélsőbal indítványt, hogy a baloldali képviselők az alkotmány helyreállításáig bojkottálják a közösügyi bizottság munkáját, az 1866. december 16-i pártértekezlet elvetette a javaslatot.[115] A szélsőbal fejet hajtott a párttöbbség akarata előtt, nem nyújtott be külön indítványt a képviselőházban, s felsorakozott Tisza Kálmán javaslata mögött.[116]

Amikor pedig egy hónappal később, 1867. január 27-én a Balpárt mégis elfogadta — ellenzéki párttaktikaként — a 67-es bizottság felfüggesztését,[117] a szélsőbal immár ennél is radikálisabb programot követelt.

A baloldal mindkét frakciójának radikalizálódását az udvar közösügyi megegyezést előtérbe toló politikai lépései indokolták. 1867. február 18-án a képviselőházban hivatalosan is bejelentették gr. Andrássy Gyula kormányalakítási megbízatását. A Deák Párt kiegyezési programja zöld utat kapott.[118]

A szélsőbal reakciója az országgyűlés azonnali feloszlatását követelő javaslat volt, amely az 1867. február 20-i frakcióülésük döntésének eredménye. A tárgyban másnap összegyűlt baloldali tanácskozás azonban elvetette az indítványt.[119] Ellenben egy, a közösügyi bizottsági munkával szembeni baloldali ellenjavaslat megfogalmazását határozta el. A szélsőbal, frakciója kisebbsége ellenére kitartott saját indítványa mellett. Makacsságuk a frakció eltanácsolását eredményezte a balpárti értekezletekről. Először Ghyczy Kálmán pártelnök szólította fel a szélsőbalt, hogy „ne akadályozzák a haladást", mert magatartásuk „a tanácskozásokat lehetetleníti", majd Keglevich Béla jelentette ki, hogy amennyiben fenntartják negatív állásfoglalásukat, „a pártból ki kell lépniük".[120]

A baloldal frakcióinak vitája egyelőre még nem okozott szervezeti szétválást,[121] s a szélsőbal korábbi eljárási módja szerint folytatta tanácskozásait. Ám a balpárti fegyelem követelményeinek — akcióik ennek tanúbizonyságai — egyre kevésbé vetették alá magukat. Önállóságukat képviselőházi indítványok özönével

[114] Hon, 1866. december 1. IV. évf./277. sz.

[115] Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 99.

[116] Vö. az 1866. november 17-i királyi leiratra adandó felirati javaslatok vitáját. Képviselőházi Napló 1865–68. III. kötet, 1866. december 1–6. LXXIV-LXXVIII. oü. 5–131.

[117] Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 100.

[118] Politikai Újdonságok, 1867. február 20. XIII. évf./8. sz. 92.; Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 100–101.

[119] Uo.

[120] Uo. 101–102.; Deák Ferenc beszédei III. kötet im.

[121] Az említett felszólításra Kállay Ödön, Vállyi János és Csanády Sándor távozott az értekezletről. Mindez nem feltétlenül jelentené kilépésüket a Balpártból, ám Csiky naplójának megfogalmazása a további részleteket illetően mégis ezt sugallja: amennyiben a szélsőbal véleménykülönbsége „akadályul vétetik a pártban megmaradásomnak, ez esetben én is kilépek [kiemelés tőlem – Sz. Cs.], mivel meggyőződésem szabad nyilvánítását a többség tetszésének feláldozni nem akarom." (Csiky azonban, a „marasztaló szavakra" hallgatva, visszavonta kilépési szándékát.) Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 101–102.

fejezték ki: már a fentebb ismertetett, ominózus értekezlet másnapján, 1867. február 23-án beadták első, különválást sugalló indítványukat az országgyűlés feloszlatásáról;[122] 1867. március 2-án indítvány a minisztériumok költségeinek állami kölcsönből történő fedezésére (közvetett adók helyett);[123] 1867. március 4-én indítvány az újoncozás megtagadására;[124] 1867. március 9-én indítvány a közösügyi bizottság többségi véleménye ellen.[125]

A javaslatok megfogalmazásának erőforrásai a törvénytelenül (megkoronázatlanul) uralkodó király, a törvénytelenül (törvényhatóságok hiányában) működő parlament és kormány, a nyilvánosság, a közvélemény kizárása a politikai döntésekből indokaira alapultak. Céljuk pedig: nyomást gyakorolni a képviselőház többségére e „törvénytelenségek" megszüntetése érdekében, illetve felhívni rájuk a közvélemény figyelmét. Ez utóbbit támogatta az 1867 áprilisától megjelenő pártlap, a *Magyar Újság*, amely éles és tántoríthatatlan kiegyezés-ellenességével hozott új színfoltot a hazai sajtóéletbe.[126]

A szélsőbaloldali beterjesztések sorsa a sikertelenség lett, akcióik sorra kudarcba fulladtak. (A javaslatok többsége még napirendi tárgyalásra sem került.) Képviselőik azonban nem adták fel a függetlenségi elvek melletti küzdelmet. Ha kellett, kivonultak az ülésteremből,[127] s ha kellett — jobb híján — a Balpárt mellé álltak.[128] Sőt, 1867. március 27-én önálló törvényjavaslatot terjesztettek elő a honvédsegélyezésről.[129] Utolsó erőfeszítésük a kiegyezés megakadályozására, egyben „eddigi munkálkodásuk betetőzése"[130] a koronázás elhalasztását indítványozó javaslatukban öltött testet 1867. június 4-én.[131]

1867. június 8-án Ferenc Józsefet Magyarország és társországai királyává koronázták, június 28-án pedig, az immár törvényes uralkodó szentesítette a kiegyezési törvényt. A koronázási ceremóniát a szélsőbal „hét vezére" (Csanády Sándor, Kállay Ödön, László Imre, Madarász József, Patay István, Vállyi János, Vidats János), politikai elveinek demonstrációjaként, távolmaradásával utasította el.[132]

[122] Az indítványt 13 szélsőbaloldali képviselő írta alá. Képviselőházi Irományok 1865–68. II. kötet, 58–59.

[123] Az indítványt 5 szélsőbaloldali képviselő terjesztette be. Képviselőházi Napló 1865–68. III. kötet, XCVI. oü. 197, 199–200.

[124] Az indítványt 9 szélsőbaloldali képviselő írta alá. Képviselőházi Napló 1865–68. III.kötet, XCVIII. oü. 235.

[125] Az indítványt 11 szélsőbaloldali képviselő írta alá. Képviselőházi Irományok 1865–68. II. kötet, CII. oü. 102–103.

[126] A lap szerkesztője Böszörményi László szélsőbaloldali képviselő lett.

[127] Amikor a képviselőház 1867. március 30-án döntött a beterjesztett határozati javaslatokról (1. 67-es bizottság jelentése; 2. 67-es bizottság kisebbségi különvéleménye; 3. szélsőbaloldali indítvány), s a szavazáskor a többség elfogadta a bizottsági jelentést, a szélsőbal kivonult az ülésteremből. Vö. *Sebestény Sándor* im. 102–103.

[128] A 67-es bizottság javaslatának vitájában a szélsőbal a Balpárt kisebbségi véleménye mögé állt. Vö. Böszörményi László felszólalása a képviselőházban 1867. május 27. Képviselőházi Napló 1865–68. IV. kötet, CXXVII. oü. 199.

[129] A törvényjavaslatot 16 képviselő terjeztette be. Képviselőházi Irományok 1865–68. II. kötet, 111–113.

[130] Madarász József felszólalása a képviselőházban 1867. június 4. Képviselőházi Napló 1865–68. IV. kötet, CXXXIII. oü. 241.

[131] Az indítványt 14 képviselő írta alá. Képviselőházi Napló 1865–68. IV. kötet, CXXXIII. oü. 241.

[132] Vasárnapi Újság, 1913. június 8. 60. évf./23. sz.; Csiky Sándor naplója. Idézi: *Sebestény Sándor* im. 103.; Vö. *Szakács Margit*: A „cinkotai magyarok". In: Folia Archaeologica XVI. Bp., 1964. 257.

A szélsőbal, ellenzékiségében, továbbra is együtt haladt a balközéppel, azaz, a kiegyezéshez fűződő viszony általános megítélésében közösséget vállaltak, ám időről időre sor került a különbségek kihangsúlyozására. Az ellenzék két csoportja elkülönítésének gyakorlata egyébként nemcsak a szélsőbal képviselőcsoport részéről indított öndefiníciós szándékot reprezentálta, de hasonló megkülönböztetést tettek a közélet többi szereplői is. S bár ez utóbbi közegben továbbra is forgott az országgyűlési „balpárt", „baloldal" fogalma, ez, a kiegyezés utáni időszakot tekintve, az esetek többségében, a balközéppel azonosítható.

1867 júniusában megjelent „az 1867-dik évi képviselőház baloldalának programja".[133] Az elnevezés, mivel nem tesz jelzőt „baloldal" szóhoz, joggal vonatkozhatna a baloldalra, mint az ellenzék összességére. Igaz ugyan, hogy ismeretlenek számunkra a program aláírói (ha voltak egyáltalán) vagy a programot jóváhagyó tanácskozás név szerinti résztvevői, ám a *Magyar Újság* reakciói egyértelműsítik, hogy ebben az esetben balközép párti programról van szó. A szélsőbal politikai napilapjának a program másodközlését kísérő kommentárja — „melynek tartalmát igen csekély pótlékkal, illetőleg módosítással, melyeket alkalmilag el fogunk mondani, magunk is aláírjuk"[134] — szerint a szélsőbal képviselők nem vettek részt a programot elfogadó értekezleten. Az ígért véleményezés pedig, bár kimondja egyetértését a felállított alapelvekkel, távolságtartást tükröz. Teszi ezt a „mi és ők" szignifikáns megkülönböztetésével, valamint az elvek alkalmazását illető részletek kiegészítő jellegű módosításaival, illetve bírálatával.[135] A szélsőbal vezércikk már rögtön a program első, annak elvi kereteit meghatározó pontjáról kijelenti, hogy „annak logikája ellenkezik a miénkkel".[136] A program fogalmazói ugyanis, bár elégedetlenségüknek adnak hangot a kiegyezés, a közös ügyek rendszerével kapcsolatban, de törvényesnek tekintik az általa létrejött politikai rendszert, s ily módon elsőrendű feladatuknak a többség elérését, a rendszer hibáinak alkotmányos úton történő megváltoztatását, s addig is, az alkotmányosság feletti őrködést tartják. Evvel szemben a szélsőbal teljes elutasítással állt szembe a kiegyezéssel, az azt kodifikáló országgyűlés eljárásával: „*nem kell arra várni bizonytalan ideig*, hogy majd a gyakorlat is mutassa ki azon törvények veszélyes voltát".[137] S bár kijelentették, hogy „egy országgyűlési kisebbség természetesen nem viheti keresztül az alkotmányos változtatást, valamint tettleges, erőszakos lépéseket sem tehet, ez önként értetik",[138] a puszta negáción túl nem szolgáltak pragmatikus „harmadik utas" javaslattal. Mindez tulajdonképpen önmagában hordozta, s már ekkor

[133] Hon, 1867. június 26. Közli: Deák Ferenc beszédei im. V. kötet 129–132.

[134] Magyar Újság, 1867. június 28. I. évf./72. sz.

[135] „Mihelyt alkalmazásra kerül a dolog, a különbségek, az ellentétek azonnal föltünedeznek... De végre is, hogy van-e köztünk nagy távolság vagy nincs... ezt... csak akkor leendünk képesek biztosan megitélni, midőn a baloldali többség intentióit a különben helyes elvek alkalmazásának kérdéseiben is megismerni alkalmunk leend". A baloldal programmjához I. Magyar Újság, 1867. július 12. I. évf./83. sz.

[136] A baloldal programmjához II. Magyar Újság, 1867. július 13. I. évf./84. sz.

[137] Uo.

[138] Uo.

kifejezte az ellenzék két frakciójának, majd pártjának, a szélsőbal és a balközép elvi, majd gyakorlati-szervezeti elválásának, különállásának lényegét.[139]

A szélsőbal és a balközép — ellenzéken belüli — elválásának folyamata 1867 őszén-telén tovább folytatódott. Ennek kapcsán két momentumra érdemes kitérni a korszakból: a Kossuth váci és jászladányi választókhoz intézett leveleinek országos politikai visszhangját jelző, úgynevezett „Heves megyei ügyre", valamint a delegációkban való részvétel kérdésére.

A Heves megyei önkormányzat felfüggesztése (Kossuth melletti hűségnyilatkozat) — szélsőbal interpelláció formájában — országgyűlési tárgyalás pontjává vált 1867 októberében. A szélsőbal az önkormányzati autonómia felfüggesztését jogtalannak ítélve kérdezett rá a felfüggesztés okára és időtartamára Wenkheim Béla belügyminiszternél. Miután nem kapott kielégítő választ, megszületett indítványuk a kormány lemondatására.[140] A balközép álláspontja ez ügyben ismét eltért némileg a szélsőbaltól. Nem álltak az ellenzéki kisebbség indítványa mellé, s bár kifogásolták az intézkedésben alkalmazott módszert, általánosságban nem vonták kétségbe a kormányintézkedés jogosságát.[141]

A delegációkban való ellenzéki részvétel kérdésének megítélése már három frakcióra osztotta az ellenzéket. A vitában a balközép is meghasonlott: a Tisza-csoport vállalta, a Jókai-Keglevich szárny viszont elutasította a balközépi képviselők delegációs munkáját.[142] A szélsőbal ellenben fel sem vetette a részvétel kérdését, s nem tette azt taktikai megfontolások tárgyává. Képviselői ugyanis eleve elutasították a közös ügyeket, így a delegáció intézményét is. A kérdés számukra nem a részvétel problematikájában, hanem magának az intézménynek a fennállásában rejlett.[143]

A szélsőbal önálló szervezete: a 48-as Párt

1867 folyamán a dualizmus ellenzéki táborán belül — mint azt a fentebbi ismertetés bemutatta — egyre markánsabban közéleti kifejezést nyertek a balközép és szélsőbal frakciók közötti ellentétek. A különbségek nem az (ellenzéki) politikai *elvek* terén jelentkeztek, hanem azok érvényesítési módját, taktikáját érintették. Az eltérő álláspontok a szélsőbal frakció különérkezleteiben, majd lazuló pártfegyelmében mutatkoztak. Nincs forrásunk arra nézve, hogy a szélsőbal tagjai meddig vettek részt a baloldali tanácskozásokon.[144] Az 1868 áprilisában

[139] A Magyar Újságban A két balközép címen, 1868. január 14-én megjelent cikk is úgy eleveníti fel az 1867. évi képviselőház baloldalának programját, mint „a balközép mult nyári programját" Magyar Újság, 1868. január 14. II. évf./10. sz.

[140] Vö. *Sebestény Sándor*: „A hevesi ügy" 1867–1869. In: Századok, 1973/5–6. sz.

[141] Böszörményi László mentelmi jogának kérdésében ugyanakkor a balközép a szélsőbal mellé állt. A sajtóügy kivizsgálására kiküldött bizottság jelentése elfogadásának névszerinti szavazásán a balközép jelenlévő képviselői nem-mel szavaztak. A sajtószabadság érvényesítésének kérdése azonos pártállásra vitte az ellenzék két árnyalatát. Magyar Újság, 1867. november 19. I. évf./191. sz.

[142] A kérdéskör feldolgozására ld. *Kozári Monika* im. 1997.

[143] „A magyar országgyűlés baloldalának nevezetes része végre berukkolt tehát a Beust-Deák-pártnak győzelmes soraiba [ti. avval, hogy elfogadta a delegáció intézményét, valamint az abban való részvételt – Sz. Cs.]... A mit Tisza Kálmán és társai most tesznek, az nem egyéb, mint meghajlás a közös ügyek logikája előtt" – szól a szélsőbal véleménye. Magyar Újság, 1868. január 14. II. évf./10. sz.

[144] *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora című munkája sem ad e kérdésről pontos információt. Leírása szerint a szélsőbal képviselői a Magyar Újság megalapítása után „még egy ideig rendesen

egyidejűleg és párhuzamosan megjelenő balközépi és szélbalpárti programok, a szélsőbal új elnevezésének — 48-as Párt — feltüntetése azonban már mindenképpen kifejezték az ellenzék mérsékelt és függetlenségi irányzatának immár szervezeti különállását.

A kiegyezés utáni időszak politikai életében a szélsőbal önálló politikai szervezetként működött tovább, megőrizve elveinek közjogi radikalizmusát. A társadalmi-politikai életben betöltött szerepe, ellenzéki pozíciójának értéke, kapcsolata a balközéppel változott ugyan (s ugyanez elmondható a többi politikai csoportosulásról is), a politikai intézményrendszer azonban még egy ideig (1875-ig) megőrizte a kiegyezés előtti pártstruktúrát.

A fentiekben igyekeztem bemutatni a függetlenségi ellenzék pártja, a 48-as Párt megalakulásának folyamatát. A liberalizmus párt-értelmezéséből kiindulva azonban, tulajdonképpen, pártalakulásokról kellene beszélnünk, hiszen a honorácior-pártként működő szervezetek az egyéni országgyűlési képviselők parlamenti ciklusra alakuló, ideiglenes csoportjai voltak A vizsgált korszakban három évente sorra kerülő országgyűlési képviselőválasztásokon egyéni jelöltek indultak, egyéni programmal. A kortesbeszédek esetlegesen kaphattak ugyan pártszínezetet, a jelölt előző ülésszaki pártállását tükrözve, de gyakran szerepelt csupán jobb- vagy baloldali megkülönböztetés[145] (amely semmiféle kötelezettséget vagy garanciát nem jelentett a megalakulandó országgyűlésen elfoglalt pártállásra nézve). Sőt, előfordult, hogy a jelölt egyszerűen „szabadelvűként" jellemezte programját, amely végképp nélkülözte a pártorientációt.[146] Mindez azt jelenti, hogy az újabb országgyűlési időszakok alkalmával a pártok mindegyike tulajdonképpen újraalakult. A 48-as Párt „alakulásaiból" az 1861-es, majd az 1865–67-es események tűnnek legfontosabbnak, mivel ebben az időszakban formálódtak a legmarkánsabban azok a törésvonalak, amelyeknek mentén a dualizmus kor pártjai meghatározták magukat. S ugyancsak ez az az időszak, amikor a függetlenségi ellenzék kilépett (balpárti) frakció szerepköréből, s a kor értelmezésének megfelelően a továbbiakban már politikai pártként funkcionált: „a párt nem államjogi, hanem politikai intézmény. A politikai pártok az államtest szervezetének nem tagjai, hanem a váltakozó csatározás és kiválásnak alávetett szabad csoportulatok, amelyek határozott érzelem és irányzat által közös politikai működésre egyesülvék. A pártok az állam- és jogrend körén belől a népéletben nyilatkozó politikai szellem különböző áramlatainak eredményei és képviselői."[147]

---

rész vettek a baloldal értekezletein". Vö. *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora 1867–1918. Bp., 1934. I. köt. 29.

[145] „nálunk a balpárt árnyalatra való tekintet nélkül alakúlt, — mi nem ösmerünk sem szelső, sem közép balt — mi csak baloldalt ösmerünk általánosságban" – szól az 1869-es választások alkalmából kelt budai első választókerületi baloldali választók nevében fogalmazott levél. Kühnel Ignác levele Jókai Mórhoz. Buda, 1869. március 14. In: Jókai Mór levelezése Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. II. köt. 214–215.

[146] Természetesen egyes jelöltek esetében — az ismertebb politikusoknál — a köztudat pontosan tudatában volt az illető személy politikai orientáltságának, ám jó néhány jelölt (főleg olyan személyek, akik végül kiestek a választás rostáján) esetében eldönthetetlen a pártállás.

[147] Az idézet Bluntschli-tól származik, akinek a politikai pártok elméletével foglalkozó művét Magyarországon 1872-ben publikálták. Vö. *Bluntschli:* A politikai pártok. Pest, 1872. 9.

Miru György

A REFORMPOLITIKA ESÉLYEI A KIEGYEZÉST KÖVETŐ ÉVEKBEN

A magyar politikai irányzatok viszonya a kiegyezéshez

Az 1867. évi kiegyezés nemcsak abból a szempontból osztotta meg a magyar politikai társadalmat, hogy egyesek elfogadták, míg mások elutasították, hanem azok sem voltak azonos véleményen, akik közreműködtek a szerződés kimunkálásában. Különbség abban volt köztük, hogy eltérően értékelték az új politikai rendszerben rejlő lehetőségeket, és mást vártak a rendezéstől.

Deák már a kiegyezést előkészítő országgyűlés válaszfelirati vitájában hangsúlyozta, hogy a Monarchiának elsősorban belső társadalmi feszültségeire, főként a nemzetiségi problémára kell figyelnie.[1] A kiegyezés megkötése után a dualizmus továbbfejlesztése mellett érvelt, amit nem csupán közjogi, hanem társadalompolitikai téren is szükségesnek tartott. A dualista alkotmányosság értelmezése körül kirobbant „hevesi ügy"-ben 1867. november 4-én szólalt fel: „*Van-e, aki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren, haladni többé nem akarunk? De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközlésére tér kell, melyen mozoghassunk, és e tért legalább visszaállították törvényeink. E téren működhetünk, e tér nélkül pedig jogosan és törvényesen mozogni sem volnánk képesek. Helyes-e nyereményt semmisnek tekinteni, gyanússá tenni a meglevő állapotot, gyűlöletessé azon törvényeket, melyeken állunk, s melyekből kiindulva tovább haladhatunk?*"[2] Deák az 1869-ben megnyílt országgyűlés válaszfelirati vitájában is kifejtette, hogy lehetségesnek tartja a 67-es alapú reformot, „*a kor igényeinek és a hazánk szükségeinek megfelelő benső*" átalakítást, mondván, a létrejött kiegyenlítést „*oly közjogi alapnak tekintjük, melyre a reformok szükséges elintézését bizton építhetjük*".[3]

Deák egész 67 utáni tevékenysége azt bizonyítja, hogy ezekkel az érvekkel nemcsak művét védte, hanem szavait komolyan is gondolta. Önálló törvényjavaslatot nyújtott be a nemzetiségi kérdés rendezésére, amellyel a politikai nemzeten belül biztosította a nemzetiségek állampolgári jogegyenlőségét. Ennek jegyében javasolta 1869. november 14-én a költségvetési vitában, hogy azonos elvek szerint segélyezzék a magyar és a nemzetiségi színházakat, de a képviselőház leszavazta. Pár év múlva Deák a Házban a nemzetiségek anyanyelvű oktatásának biztosítása mellett érvelt. Utolsó

[1] Vö. *Sarlós Béla*: Deák és a kiegyezés (Bp. 1987) 130–134.
[2] Kónyi Manó (összegyűjtötte): Deák Ferencz beszédei V. (Bp. 1903) 275–276.
[3] Uo. VI. (Bp. 1903) 184–191.

nagy parlamenti beszédében 1873. június 28-án az állam és az egyház amerikai mintájú teljes szétválasztására és a kötelező polgári házasság bevezetésére tett indítványt.[4] Nem remélt azonnali eredményt, de azt ő maga sem gondolta, hogy e kérdés megoldására több mint húsz évet kell várni. Ellenezte a virilizmus intézményét, de nem szállt szembe Andrássyval. Amikor az elsőfolyamodású bíróságok reformjával bevezették a bírák kinevezését, Deák egy állambíróság hatáskörébe akarta utalni a kinevezendő bírák jelölését, hogy ezzel korrigálja a kinevezési rendszert, ám saját párthívei hagyták, hogy az ellenzék tervét leszavazza.[5] Az alkotmánybíróság a dualista korszakban nem valósult meg.

Deákhoz hasonlóan Eötvös József is csupán alapnak tekintette a kiegyezést, s úgy érvelt, hogy *„nem tökéletes, azaz változhatatlan, hanem oly institucziók felelnek meg természetünknek, melyek a szüntelen fejlődést lehetségessé teszik."* Az 1869-es választások előtt elmondott beszédében maga is hangoztatta azt a közkedvelt deákpárti érvelést, miszerint a múlt országgyűlés megteremtette a közjogi alapot, az elkövetkező pedig erre kell hogy építse a modern intézményeket. Eötvös azért is szorgalmazta a reformpolitikát, mert egy fejlettebb társadalomban az alkotmány szilárdabb támaszát látta: *„nem mondhatjuk, hogy alkotmányos szabadságunkat teljesen biztosítottuk, míg társadalmi viszonyaink s az ország anyagi és szellemi kifejlődése alkotmányunkkal nem áll ugyanazon színvonalon."*[6] Eötvös miniszterként e program megvalósításán fáradozott. Korszerű oktatási rendszer kialakítására, a nemzetiségi és a vallási egyenlőség biztosítására tett lépéseket, de többször kompromisszumokra kényszerült.[7]

Amíg Deák, Eötvös és más liberálisok a kiegyezést olyan alapnak tekintették, amelyen felépíthető a polgári Magyarország, addig többen a kiegyezés megalkotói közül, elsősorban gróf Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért az elért eredményeket maximumnak tartották, s ha továbblépésre gondoltak, azon inkább a magyarság birodalmon belüli pozícióinak erősítését értették. A dualizmust leginkább Andrássy érezhette magáénak a magyar politikusok közül, nem véletlen, hogy mindent megtett változatlan formában történő fenntartásáért. Óvta a Monarchiát attól, hogy beavatkozzon a francia-porosz háborúba, mert bármi is lett volna a konfliktus kimenetele, az a céljainak leginkább megfelelő dualista szerkezet korrekcióját vonta volna maga után. Andrássy közreműködött a cseh kiegyezés elhárításában is.

Mivel a Monarchia külpolitikai aktivitását szerette volna biztosítani, a belpolitikában stabilitásra és nyugalomra törekedett. Ezért kormányzata reformokat hirdetett, mégis saját és utódai miniszterelnöksége alatt elsősorban a szervező jellegű törvények kerültek előtérbe (unió, horvát kiegyezés, határőrvidék polgárosítása, véderő, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformja), míg a társadalmi jogegyenlőség kiszélesítése terén legtöbbször félmegoldások születtek (nemzetiségek egyenjogúsága, állam és egyház viszonyának rendezése, oktatáspolitika, telepítvényesek ügye stb.).

---

[4] Uo. VI. (Bp. 1903) 408–415.

[5] Deák állambírósági javaslatára *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp. 1976) 23–25. Az öreg Deák kényszerű kompromisszumaira ld. *Sarlós Béla*: Deák és a kiegyezés (Bp. 1987) 243–260. és *Szabad György*: Deák három politikai korszaka *Magyar Tudomány* 1976/11 675–687.

[6] *Eötvös József*: Képviselői programbeszéd In: Eötvös József Művei Arcképek és programok (Bp. 1975) 724–737.

[7] Vö. *Szabad György*: Eötvös József a politika útjain *Századok* 1971/3–4 658–669.

A jogállami intézmények vagy késve születtek meg, vagy úgy épültek ki, hogy a bennük maradt joghézagok a kormány pozícióit erősítsék Példa erre az állami számvevőszék felállítása, amely megvalósult formájában nem tölthette be a hatékony kormányellenőrzés szerepét. A vita során a pártkörben még Deákot is leszavazták, mire Csengery Antal, Deák szürke eminenciása, dühösen kifakadva „reakcionárius csőcseléknek" nevezte a Deák-pártot, *„mellyel se valódi alkotmányos politikát folytatni nem lehet, se reformokat — valódi reformokat — vinni keresztül nem lehet."*[8] Az alkotmányosság gyengüléséhez az is hozzájárult, hogy Andrássy jelentős engedményeket tett az uralkodói hatalom számára, amelynek politikai súlya, s vele a konzervatív legitimáció erősödése nemcsak a birodalmi érdekeknek nyitott utat, hanem támaszt is jelentett a demokratizálódási tendenciáktól megrettent magyar elitnek ahhoz, hogy fékezze a társadalmi átrendeződés lendületét, s látszólag sikeresen őrködjön a stabilitás fenntartásán.[9]

A reformok lefékeződése csak részben volt a valóban liberális politikusok távozásának köszönhető: Eötvös 1871-ben meghalt, Horvát Boldizsár igazságügyminiszter lemondott, Deák pedig fokozódó betegsége miatt maradt egyre többet távol a politikától. A kiegyezés védelmében a Deák-párt különböző politikai árnyalatú csoportokat tömörített, amelyek belső vitáiban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az egység csak a közjogi problémák előtérbe állításával tartható fenn, ami egyben azt is jelentette, hogy nem lehetett egységes, átgondolt reformkoncepciót kidolgozni és megvalósítani. A kormánypárt és publicistái a hiányokért az ellenzék közjogi alapot veszélyeztető politikáját tették felelőssé.[10]

A Balközép is elfogadta a kiegyezést mint közjogi alapot. Tisza Kálmán és három társa a tizenötös albizottságban benyújtott különvéleményében nem a kiegyezés tényét, a közös ügyek létét kifogásolta, hanem csupán a közös ügyek tervezett kezelésének módját, a közös intézményeket.[11] Később az 1866-os osztrák katonai vereség következtében kialakult közhangulat hatására visszavonták javaslatukat, s a hatvanhetes bizottságban újabb különvéleményt nyújtottak be, amelyben tovább növelték a nemzeti önrendelkezés garanciáit, s Magyarország és Ausztria kapcsolatának értelmezését közelítették a perszonáluniához.[12]

Az alkotmány helyreállítása új helyzetet teremtett, a párt 1867 júniusában kiadott programjában alkotmányos ellenzéki szerepre törekedett. Úgy látta, hogy a megvalósult politikai szerkezetben nem lehet minden energiát a „belreformok"-ra összpontosítani, mert az államélet legfontosabb elemei felett nem a magyar törvényhozás és a kormány rendelkezik, s ez a helyzet kétségessé teszi a reformok sikerét

[8] A Deák-párt és a reformok kapcsolatára *M. Kondor Viktória*: Az 1875-ös pártfúzió (Bp. 1959) 68–81. Csengery Antal levele Weninger Vincéhez 1870. június 23-án. In: Csengery Antal hátrahagyott iratai és följegyzései (Bp. 1928) 315.

[9] A kiegyezés utáni reformokat értékeli *Hanák Péter*: Liberális reformtendenciák a kiegyezés után In: Politika és Társadalom A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve (Bp. 1983) 89–95.

[10] *Toldy István*: Öt év története 1867–1872 (Bp. 1891 új kiadás) 87. *Memor*: Tíz esztendő 1875–1885 (Bp. 1885) 43. Hasonló érv szerepelt a *Szabad Sajtó* Reform és Reformpárt c. cikkében (1872. 57. sz.), a *Reform* 1871. 312. számának vezércikkében. A *Delejtű* (1872. 30. sz.) a reformok akadályát a felsőházban látta.

[11] A hatvanhetes bizottság albizottsága kisebbségének különvéleménye In: Kónyi III. (Bp. 1889) 564–570.

[12] Külön véleménye a közös viszonyok tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság kisebbségének In: Kónyi IV. (Bp. 1897) 393–403.

és eredményességét. Nem mondott le arról, hogy többségre jutva módosítsa a kiegyezést, de megjelölte azon területeket is, ahol lehetségesnek tartja addig is a reformokat.[13] Tisza az 1869-es felirati vitában egyszerre szorgalmazta a közjogi alap megváltoztatását és a belreformokat. Ezt Deák azzal utasította el, hogy az új rendezés esetleg mások tetszését nem nyeri el, így folyton a kiegyenlítés felett folynak majd viták, s a reformokra sose kerül sor.[14]

Tisza lojális ellenzékisége összeférte a delegációs részvétel elfogadásával, ami azonban szakadást idézett elő pártjában, mivel a Jókai Mór vezette csoport 67-et a 48-hoz vezető út közbülső állomásának tekintette, s úgy érzékelte, hogy Tiszáék megálltak félúton. A párt egységét a közjogi radikalizmusnak tett engedménnyel állították helyre. A „bihari program"-ban (1868. április 1.) a függetlenség feltételeit a delegációk és a közös minisztérium megszüntetésében, a magyar hadsereg, az önálló diplomácia, kereskedelem és pénzügy létesítésében jelölték meg. Tisza a kormányképesség mentésére a júniusi programot továbbra is hatályban lévőnek tekintette, s a bihari program záradékában megerősítette, hogy a fordulatot alkotmányos eszközökkel és alkalmas időben akarják megvalósítani.[15]

A bihari programmal a Balközép a Szélbal felé csúszott, amely Kossuth figyelmeztetései hatására elutasította a közös ügyes rendszert. A Szélbal nemcsak közjogi követeléseivel, hanem demokratikusabb társadalomfelfogásával is 48 örökösének vallotta magát, s programjaiban a 48-as törvények demokratikus tartalmának továbbfejlesztését szorgalmazta.[16] A Balközép és a 48-as Párt közt gyakran jött létre szoros együttműködés választási szövetség, közös obstrukció formájában, sőt az 1872-es választási kudarc után a fúzió is felmerült, de Tiszának sikerült elhárítania.

Az ellenzék a 67-es alapozású alkotmányos politika szigorú bírálatával felemás helyzetbe került, hiszen az intézmények egy részében az együttműködést anélkül mondta fel, hogy képes lett volna a körülmények megváltoztatására. Megoldást az alkotmányosság továbbfejlesztése jelenthetett volna, ám az ahhoz szükséges liberális elvek befogadására sem a dualista intézményrendszer, sem a hazai politikai erők többsége nem volt képes. Az ellenzék így az adott hatalmi szerkezetben nem juthatott kormányzati pozícióba, nem fejthetett ki hatékony ellenőrzést, s nem képezhetett megfelelő ellensúlyt a kormánnyal szemben. Ezért hangozhatott el az a kortársi vélemény, amely szerint *„nem várhatjuk Magyarország regenerátióját a balközéptől sem mint ellenzéktől, sem mint kormánypárttól."* (*Haladás* 1872. 2. sz.)

A politika értelmiségi kritikája

Az egymással vitatkozó irányzatok állandóan kereszttűz alatt tartották a politikai intézményeket és a bennük résztvevőket. A független szerepre aspiráló értelmiségi-publicista csoportok megpróbáltak e pártpolitikai elfogultságokon felül-emelkedni. Többségük ahhoz a fiatal generációhoz tartozott, amelynek szellemi érése a kiegyezést közvetlenül megelőző, élénkebb időszakra esett. Nem voltak feltétlenül polgári szár-

[13] *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai /1867–1918/ (Bp. 1971) 68–71. *M. Kondor* (Bp. 1959) 28–32.

[14] Kónyi VI. (Bp. 1903) 180–191.

[15] *Mérei* (Bp. 1971) 71. *M. Kondor* (Bp. 1959) 33–36.

[16] *Mérei* (Bp. 1971) 188–194.

mazásúak, de polgári tudattal, polgári műveltséggel, sőt szakismerettel és európai tájékozottsággal rendelkeztek. Számukra a polgári életforma már nem kiküzdött volt, hanem természetes. A kiegyezésben a magyarországi polgárosodás intenzívebb szakaszának nyitányát látták, s annak megvalósítását egy központosított, erős és szakszerű államtól remélték, amely elsősorban a nemzetgazdaság, népjólét és népnevelés terén fejti ki tevékenységét. Nagy hatással volt rájuk J. S. Mill szabadságfelfogása, s az egyéni szabadság védelmére hivatkozva jutottak el a pluralista demokrata törekvések ellenzéséig. A politikai jogok további szélesítésének elutasítását az állam védelmével indokolták, amelyhez újabb érveket a pozitivizmus kategóriáinak (érdek, létharc, kiválasztódás) a nemzeti társadalmakra alkalmazása szállított. A fiatalok a modernizációban és a polgárosodásban a nemzeti érdek védelmének hatékony eszközét látták, habár közben egyre jobban az állam szerepét kezdték hangsúlyozni. Elméletileg legképzettebb csoportjuk az Arany László, Toldy István, Asbóth János, Keleti Károly és Pulszky testvérek alkotta etatista kör volt.[17]

Többségük a 67-es irányhoz csatlakozott, ám a kormány polgárosító törekvéseivel elégedetlenek voltak, ezért 67-es alapon álló, de a kormánytól mégis független sajtóval próbálták a politikát a polgári érdekek felé fordítani. E lapok mögött sokszor polgári-nagypolgári körök, sőt kormánypárti képviselők és neves politikusok álltak. Az *1848* 1867 márciusában indult, s csak néhány hónapon át jelent meg, hasábjain Toldy István az „ifjúság politikáját" hirdette meg. A 67-es indíttatású etatista liberalizmus hívei 1867 végétől a *Századunk* körül gyülekeztek, amely a kiegyezésen alapuló haladás orgánumaként lépett fel. A lap többször javasolta liberális középpárt szervezését, de 1869 végén, a *Pesti Napló*ba történt beolvadása előtt már csalódottan szólt az átcsoportosulás elmaradásáról, s bírálta a széthúzó kormányt.[18]

A haladás tényezőinek egyesítésére vállalkozott az 1869. december 14-én induló *Reform*, amely az előbb említett lapoknál tartósabb életűnek bizonyult, hisz 1875-ig állt fenn. E lapot Rákosi Jenő szerkesztette, s a „Kávéforrás-társaság" elnevezésű, még őnála is fiatalabb írókból szervezte meg munkatársi gárdáját. A *Reform* elődeihez hasonlóan a polgárságot akarta képviselni, s annak térnyerését előkészíteni. Munkatársai hitték, hogy jól működő nemzetgazdasággal és társadalmat szolgáló művelődéssel polgári berendezkedés teremthető.[19]

Az 1872-es választásokat megelőzően, amikor a közjogi feszültségek egyre erősebben jelentkeztek és megindult a pártok bomlása, megszaporodtak azok a magukat függetlennek nyilvánító lapok, amelyekben a polgárosult értelmiség megfogalmazta kritikáját és kereste a reformpártiság lehetőségeit. 1871. december 21-én Pázmándy Dénes szerkesztésében jelent meg a szabadelvű *Delejtű*, amely a független polgárság törekvéseinek és a főváros érdekeinek felkarolását ígérte. Támogatói azok a szakér-

[17] Vö. *Huszár Tibor:* A magyar etatistákról. Az irodalmár értelmiségről In: *Huszár Tibor*: Nemzetlét — nemzettudat — értelmiség (Bp. 1984) 115–122. *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség In: *Németh G. Béla*: Hosszmetszetek és keresztmetszetek (Bp. 1987) 452–473. *Németh G. Béla*: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában (Bp. 1981) 51–92. *Kiss Csilla*: A szabadságeszmék sorsa a századközépen In: Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában *Műhely* különszám (Győr, 1993) 79–81.

[18] *Gergely András–Veliky János*: A politikai sajtó története 1867–1875 In: Kosáry Domokos és Németh G. Béla (szerkesztette): A magyar sajtó története II/2. 1867–1892 (Bp. 1985) 132–138. (Továbbiakban Sajtótörténet)

[19] Sajtótörténet 140–149. *Németh G. Béla* (Bp. 1981) 128–136.

telmiségiekkel együttműködő liberális arisztokraták voltak, gróf Károlyi Ede, báró Podmaniczky Frigyes, akik a Balközépből kiléptek. A lap 1872. március 19-től *Haladás* néven jelent meg, s pártszervezési feladatokat vállalt magára (Haladáspárt, Reformpárt). Ám hamar kiderült, hogy az újabbkeletű liberális reformelveknek nincs számottevő szociális háttere, így e lap is elszigetelődött, s előbb nevét ismét *Delejtű*re változtatta, majd hamarosan megszűnt (július 21.). Ezután a reformpárti érdekeket a *Szabad Egyház*ból 1872. július 3-án átalakult *Szabad Sajtó* képviselte, amely egyik szerkesztője, gróf Csáky Gyula révén került szoros kapcsolatba a Reformpárttal. A lap az elintézetlen belreformok szabadelvű megoldásán munkálkodott, noha hangja a *Haladás*éhoz képest kissé konzervatívabb volt. A *Korunk* 1872. március 17-én jelent meg, s szintén bekapcsolódott a politikai tervezgetésekbe.[20]

Az értelmiségi csoportok a modern államtól az elmaradottság felszámolását, a fejlődés előmozdítását várták, ehelyett éleződő politikai csatákat tapasztaltak, ami rossz politikai közérzetet, sőt válsághangulatot idézett elő bennük. Hiába hirdette a deák-párti propaganda az 1872-es választások előtt, hogy a kormányok *„az országot gyors anyagi és szellemi felvirágzás karjaiba"* vezették, ők kevesellték a megtett lépéseket, s a *Haladás* egyenesen elhibázottnak minősítette a kormánypárt politikáját.[21] Többen arra is figyelmeztettek, hogy a Deák-párt heterogenitása miatt, s főként azért, mert a kiegyezés védelmében a konzervatívokat is soraiba fogadta, lehetetlenné váltak a reformok.[22] A *Delejtű* azt is észrevette, hogy *„a jobboldal többsége alant áll Deák szabadelvűségének színvonalán"*, s nem Deák intencióit követi a reformügyekben (1872. 71. sz.).

E reformokat számonkérő sajtó az ellenzéki pártokat, elsősorban a Balközépet még hevesebben bírálta. Politikáját határozatlannak tartotta, elvek nélkülinek, belpolitikai téren pedig programtalannak. A kormányképtelenség okát pedig abban látta, hogy az ellenzék kormányra jutását eleve teljesíthetetlen feltételekhez kötötte.[23] A liberális arisztokrata Károlyi Ede gróf kétségeinek adott hangot arra vonatkozóan, hogy miként járna el a Balközép, ha többségre jutna. Szerinte vagy politikai programját kellene megváltoztatnia, vagy kormányt kellene alakítania azzal, hogy rákényszeríti az uralkodót az érvényben lévő törvények felbontására.[24] A szintén 67-es alapra helyezkedő, volt független ellenzéki képviselő, Schvarcz Gyula államjogász alkotmányos válságtól félt. Úgy vélte, hogy a kiegyezést nem lehet egyoldalúan felbontani, s ha még létre is jönne egy többség a tiszta perszonálunió életbe léptetésére, a király feloszlathatná az országgyűlést, mert a parlamentarizmus nem élvez vele szemben védelmet.[25] A sajtó a Balközépet is felelőssé tette a reformok elmaradásáért, mondván, tudatosan a közjogi kérdéseket helyezi előtérbe. Schvarcz Gyula azt is megkockáztatta, hogy e pártnak nincs is belpolitikai programja (*Haladás* 1872. 55. sz.).

---

[20] Sajtótörténet 77–80., 138–140.

[21] *Toldy István* (Bp. 1891 új kiadás) 237. *Haladás* 1872. 12., 13., 14., 51. sz.

[22] *Századunk* 1869. január 6. (vö. Sajtótörténet 137.) *Reform* 1872. 116. sz.

[23] Schvarcz Gyula programja (Pest, 1872), gróf Károlyi Ede választási programja (*Haladás* 1872. 28., 29. sz.), báró Podmaniczky Frigyes: Nyilatkozat Szarvas város választóihoz (*Haladás* 1872. 20. sz.), *Reform* 1872. 21. sz.

[24] Gr. Károlyi Ede kiáltványa választóihoz (*Reform* 1872. 48. sz.)

[25] Beszéde székesfehérvári választóihoz (*Haladás* 1872. 52. sz.)

A polgári értelmiségiek és más liberálisok úgy látták, hogy a meghatározó politikai irányzatok, bár a „*szabadelvű demokratia*" alapján történő haladást tűzték célul, a liberális szellemű reformokért nem sokat tesznek. Ez azt jelentette, hogy a pártok megosztottságából következő közjogi redukció miatt eleve lehetetlenné vált egy átgondolt reformirány követése. A kormánypárt a még törékenynek bizonyuló új rendezés védelmére rendezkedett be, s nem vállalta fel az érdekek ütköztetését és az azzal járó átrendeződést. A pártok csak közjogi kérdésekben tisztázták igazán álláspontjaikat, más területeken a belső ellentétek rögtön felszínre kerültek.

E programtalanság nemcsak a választókat bizonytalanította el, akik kénytelenek voltak a jelöltek személyes tulajdonságaira hagyatkozni, hanem a kormányzatot is.[26] A kormánynak minden kérdésben előbb egyeztetnie kellett pártjával, mert nem volt kiszámítható a frakció tagjainak álláspontja. A pártértekezlet előbb saját kisebbségére erőltette rá nézeteit, majd a képviselőházban a pártfegyelem eszközéhez folyamodva az országos kisebbséggel tette ugyanezt. A véleményegység elérhetővé vált, de nem a szabad megvitatás intézményében, a parlamentben, hanem szűkebb körben, a pártklubban.[27] A túlzott pártfegyelem elmélyítette az államjogi elvek szerinti pártcsoportosulást, elölte a vélemények függetlenségét és lassan „szavazógéppé" változtatta a Házat. Mindez pedig, gróf Károlyi Ede szerint, ellentétes az alkotmányos népképviselet, a politikai autonómia elvével, miszerint „*minden vidék, minden szociális érdek külön-külön képviselendő azért, hogy külön egyéni és független felfogások a közérdek tárgyában történt eszmecsere által tisztuljanak, tömörüljenek, és a practicus élet hasznára átalakítassanak*" (*Haladás* 1872. 11. sz.).

A kormány befolyását nemcsak a közvetlen kormányzati szerveken keresztül kívánta erősíteni, hanem az uralkodó igényének megfelelően a törvényhozásban is.[28] Ennek pedig legfőbb eszköze egy szilárd és nagyszámú kormánypárt lehetett, noha a Deák-párt mélyülő válsága, gyengülő kormányalkotó képessége kezdte veszélyeztetni a kormányzat, s így a rendszer stabilitását. Az ellenzék azzal, hogy magát az alkotmányt vonta kétségbe, saját kormányzási esélyeit gyengítette, s nem tudta a kizárólagosságra törekvő kormányzati szférát ellensúlyozni. Maga is válságban, a bomlás állapotában volt, s ebben a szituációban leghatékonyabb fegyvernek a kormánybuktatást tartotta, ami a parlamenti küzdelmeknek egyre inkább hatalmi jelleget kölcsönzött.[29]

A közjogi szempontok szerint alakuló pártstruktúra megmerevedése azért vált ártalmassá, mert abból kiindulva már nem lehetett a társadalom problémáit elemezni. A hibás politikai elrendeződés a társadalmi kérdésekről a hatalmiakra terelte a fi-

[26] Szentkirályi Mór cikke a *Reform* 1872. évi 7. számában.

[27] Ez ellen az eljárás ellen emeli fel a szavát a *Szabad Sajtó* (1872. 38. sz.) és a *Haladás* (1872. 16. sz.).

[28] A *Szabad Sajtó* tudni vélte, hogy a Deák-párt többsége azt akarja, hogy ne mindenben a párt alkalmazkodjon a kormányhoz, hanem fordítva, s ha a kormány külön irányt akar követni, a párt csak akkor haladjon vele, ha az a szabadelvű iránynak megfelel (1872. 51. sz.). A dualista rendszerben érvényesülő fordított legitimációs technika kialakulására és az abból fakadó torzulásokra vö. *Gerő András*: Az elsöprő kisebbség (Bp. 1988).

[29] Az ellenzéknek erre a szerepére figyelmeztetett Szentkirályi (*Reform* 1872. 3., 8., 12. sz.), s ezt kifogásolta a *Reform* (1872. 200. sz.) is. Az ellenzék „minden miniszteri válságot alkotmányos válság színében tüntetvén föl, lehetetlenné teszi a parlamenti kormányzás megszilárdulását." (*Korunk* 1872. 51. sz.)

gyelmet.[30] A parlament működése is csak látszólag volt ép, a vita szabad teréből, szűkebb, elsősorban hatalmi érdekek legitimációs fórumává vált.[31]

Értelmiségi publicisztika a politika átalakításáért

A politikát egyre inkább uraló közjogi harcok, amelyek már-már a működési zavarok képzetét keltették, a polgári értelmiség szemében magát a polgárosodási és modernizációs folyamatot veszélyeztették. Sokan úgy vélték, hogy a magyarság a kiegyezéssel erejét felülmúló hatalmat nyert, s ha nem akar nagyot bukni, mivel az állami célok elérése nem lehet végcél egy nemzet életében, akkor a *„nemzeti erők organikus fejlesztése"* kell hogy a politika legfontosabb feladatát képezze.[32] A *Reform* egy másik cikkben ezt úgy fogalmazta meg, hogy *„csak egy modern igényeknek megfelelő társadalom képezheti államunk és alkotmányunk szilárd bázisát."* (1872. 190. sz.) Hasonló érvelés már Eötvös korábban említett választási beszédében is megjelent, s felbukkant John Stuart Millhez írt levelében.[33] György Aladár pedig továbblépett, s állam és társadalom viszonyát az utóbbi szempontjából közelítette meg: *„az oly alkotmány, mely nem a társadalom kebelében fogamzott meg, s nem abból nyeri folytonosan életerejét, nem lehet erőteljes...Az igaz törvény a társadalom műveltségi fokának kifejezője, az alkotmánynak csak is a népérzület biztos támasza."*[34] A publicisztika a politikától várt szemléleti változást a külföldre történő hivatkozással is erősítette: *„minden modern politikus nép belátta, hogy egy államban a nép vagyoni állása képezi alapját úgy a társadalom jólétének és fejlődésének, valamint az állam erejének."* (*Reform* 1872. 185. sz.) A polgári értelmiség szoros kapcsolatot kívánt teremteni az államélet és a társadalom között. Mivel a társadalmat fel akarták zárkóztatni a politikai lehetőségekhez, ezért a közjogi politizálás helyett társadalmi politikát igényeltek, amely *„az egyes honpolgárok jólétét, az összesség vagyoni és művelődési gyarapodását, a humanisztikus szellemnek kifejtését tűzi ki célul, s az államot fölhasználja, hogy a társadalom emberséges föladatait előmozdítsa."* (*Reform* 1872. 185. sz.) 1849 után liberális körökben egyre inkább meggyökeresedett az a nézet, hogy a társadalom nem képes önerejére támaszkodva haladni, s mivel a bukás vállalkozó kedvét is megtörte, alacsonyra értékelték civil szerveződési készségét.[35] A későbbi utódok

[30] A hibás pártelrendeződés következménye a *Reform* (1872. 190. sz.) szerint az, hogy „társadalmi szükségleteinkkel nem törődik senki, s a társadalmi haladás elmarad." „Mintha bizony minden vidéki, minden vallási, nemzetiségi, socialis, nemzetgazdászati, közművelődési és reformkérdések eldöntése az által lenne döntendő jobbra vagy balra, hogy kinek kell a létező közjogi alap, kinek kell annak rögtön megváltoztatása, és kinek éppen nem." (*Haladás* 1872. 11. sz.)

[31] A korabeli parlamenti politizálásról lesújtó véleménnyel van Szentkirályi (*Reform* 1872. 3. sz.) és Hazay Ernő is (*Reform* 1872. 15. sz.).

[32] „Ha Magyarországot regenerálni akarjuk, szükséges, hogy társadalmi téren és pedig alaposan reformáljuk...mi magyarok minden tekintetben el vagyunk maradva, csak politikai tekintetben nem." (*Reform* 1872. 182. sz.)

[33] Vö. 6. számú jegyzet. Eötvös levelét idézi: *Gál István*: John Stuart Mill magyar kapcsolatai *Filológiai Közlöny* 1969/1–4 211–212. „...újabb alkotmányos formáinkban az előbbre haladott népeknek sorába lépve, civilisatiónk foka, politikai institutióinknál alantabb áll, mi főkép oeconomicus fejlődésünkre is káros hatást gyakorolhat."

[34] *A Hon*ból idézi a *Reform* 1872. évi 314. száma.

[35] Vö. *Veliky János*: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században In: Németh G. Béla (szerkesztette): Forradalom után - kiegyezés előtt (Bp. 1988) 313–335.

is hasonlóan gondolkoztak, ezért egy erős és szakszerű államtól várták a polgárosodás érdekeinek előmozdítását, a társadalom fejlődésének segítését.[36]

Azzal, hogy a fiatal értelmiségiek aktív államot kívántak, jelezték, hogy nagy szerepet szánnak az adminisztrációnak, amelyben felkészültségük és szakismereteik révén saját maguknak igényeltek meghatározó pozíciókat. Bíztak benne, hogy a birtokos elit felismeri, hogy velük modernizálhatja a gazdasági, közigazgatási, közművelődési adminisztrációt, s sürgették egy polgári középosztály kialakítását is.[37] Valójában egy formálódó társadalmi réteg, a magyar polgárság térnyerésének, társadalmi presztízsképző szerepének előkészítésére vállalkoztak.

A kritikai értelmiség a polgári reformok érdekében egyrészt megpróbált fölülemelkedni a rögzült politikai mechanizmusokon, mondván, hogy a reformok kérdése függetleníthető attól, majd egyre inkább belátta, hogy a politikai intézményeket kell alkalmassá tegye a reformpolitikára. Mindenekelőtt a közjogi pártstruktúrát szerették volna átalakítani, s egyetértettek abban, hogy a kiegyezés nem képezheti a továbbiakban a pártpolitizálás mozgatórugóját.[38] Legtöbben az elvek, tehát liberalizmus és konzervativizmus szerint tagolódó pártrendszerben keresték a megoldást, mivel a reformok elsikkasztásáért a pártokban jelenlévő konzervatív elemeket tették felelőssé. Hogy e liberális párt milyen parlamenti tranzakcióval hozható létre, arról már eltért a véleményük, ráadásul ennek megvitatását a politikai taktikázás is befolyásolta.

Az 1872-es választások idejére előrehaladt a Deák-párt bomlása. A Deák-Csengery vezette liberálisok mellett megerősödött a konzervatívok csoportosulása, akik a választásokon deák-párti színekben induló, de már a felirati vitában éles kormánykritikát megfogalmazó Sennyei Pál báró személyében ambiciózus vezetőt nyertek. Lónyay Menyhért miniszterelnök megpróbálta személyes híveivel és lekötelezettjeivel felduzzasztani a frakciót, de az így elért többség inkább a párt heterogenitását, mintsem erejét növelte.[39] Megjelentek azok a magukat függetlennek valló képviselők is, akik csak a közjogi kérdésekben értettek egyet a többséggel, míg az azzal össze nem függőket nem tekintették pártállás alá tartozóknak.[40]

Az 1872-es választási csaták vége felé, amikor már látszott, hogy nem következik be az ellenzéki áttörés, sőt az 1869-es eredményekhez képest veszteséget is szenvednek, Csernátony Lajos Tisza szócsövének, az *Ellenőr*nek hírhedt szerkesztője koalíciót kezdeményezett a Deák-párt „tisztességes és független" elemeivel. Mivel miniszterelnökként többfelé is Sennyeit kezdték emlegetni, a *Reform*, — amely ugyan függetlennek vallotta magát, de tulajdonjogát előbb csendestársként, majd 1872 végére ki-

[36] „Legújabb időben az állam eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni, mint eddig bármikor. Nem egy kívülálló, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges főhatalom képviseli többé az államot szemközt a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosszul." – írta Arany László A magyar politikai költészetről (1873) című tanulmányában. In: Arany László válogatott művei (Bp. 1960) 289.

[37] Vö. *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség In: *Németh G. Béla* (Bp. 1987) 452–473.

[38] *Reform* 1872. 325. sz., *Haladás* 1872. 17. sz., *Szabad Sajtó* 1872. 1. sz.

[39] *Dr. Oláh Gyula*: Az 1875-ik évi fúzió története (Bp. 1908) című könyvében az események részeseként úgy véli, hogy az 1872-es erőszakosabb volt, mint az 1896-os Bánffy-féle választás (34. o.). A *Szabad Sajtó* (1872. 128. sz.) is úgy tudja, hogy Lónyaynak erős pártja van, de azt is hozzá teszi, hogy a Deák-párt egy jelentékeny része nem áll mögötte.

[40] Például Steiger Gyula józsefvárosi képviselőjelölt programja. Közli a *Reform* 1872. 123. száma.

zárólagosan is megszerezte Kaas Ivor báró, Lónyay Menyhért veje, — az egészben Lónyay megbuktatására indított akciót látott, s támadást intézett a koalíciós eszme ellen (1872. 178., 300. sz.).[41] Azzal utasította el a koalíciót, hogy az csak ott valósulhat meg egyenlő feltételek mellett, ahol a pártok azonos közjogi alapon állnak (1872. 231. sz.).

De nemcsak ellenpropagandát fejtett ki, hanem a választások és az új országgyűlés közti szünetben erőteljes fuzionális kampányba kezdett. A fúzió gondolatát 1867 óta többen felvetették, főként a választási időszakokban, hogy így próbáljanak tiszta parlamentáris viszonyokat kialakítani. 1869-ben a balközépi Károlyi Ede gróf azért indítványozott fúziót, mert csak apró eltéréseket látott a két nagy párt között.[42] 1872-ben a *Reform* a fúziót a Deák-párt bomlásával indokolta, s úgy vélte, hogy a Balközép egy része is megunta a meddő közjogi politikát. Való igaz, a választások előtt többen szakítottak a párttal, s báró Prónay József borsodi képviselő a 67-es alapot is elfogadta, addig amíg a körülmények lehetővé teszik megváltoztatását. Prónayt báró Podmaniczky Frigyes és gróf Károlyi Ede is követte ezen az úton, de még nagyobb riadalmat váltott ki, amikor a párt egyik vezére, Ghyczy Kálmán, majd Horn Ede is bejelentette visszalépését a képviselőjelöltségtől. Sikerült ugyan szándékuktól eltéríteni őket, de Ghyczy hamarosan más nézeteinek adott hangot.

A *Reform* kölcsönös engedményekkel akarta a fúziót megvalósítani, de leszögezte, hogy a Deák-párt nem alkudhat a kiegyezés felett, csak a balközépi programnak a magyar törvényhozás hatáskörébe tartozó pontjai, továbbá a jövőben követendő politikai irány és személyi kérdések képezhetik az alku tárgyát (1872. 231. sz.). A fúziótól az addig mesterségesen összetartott elemek természetes rendeződését várta, s bízott benne, hogy a szabadelvűek többségben lesznek.

A sajtóban élénk vita alakult ki a fúzió körül. A *Pester Lloyd* és *A Hon* támogatta, a *Pesti Napló* is kezdett hozzászokni, a *Magyar Politika* pedig felhagyott az ellene való izgatással. Az *Ellenőr* Csernátony távollétében hallgatott, a *Magyar Állam* és a Szélsőbal lapja, a *Magyar Újság* pedig ellenezte.[43] A *Korunk* nem hitt abban, hogy a fúzió mögött tényleges politikai erők állnak, nem is tartotta azt parlamentáris eljárásnak, s célszerűségében is kételkedett (1872. 119. sz.). A *Szabad Sajtó* elfogadta a gondolatot, de fúziót csak a pártok töredékei közt tartott lehetségesnek, s szorosabb értelemben vett fúziót csak két erős párt eszmeharcának folytonosságaként tudott elképzelni (1872. 22., 38. sz.). A *Haladás*ban Schvarcz Gyula elutasította a fúziót, mert úgy vélte, hogy valóságos reformokkal Lónyay jobban össze tudná tartani pártját. Arra is figyelmeztetett, hogy a Balközép fúzióból kimaradó elemei a Szélballal egyesülve újraképezik majd a közjogi ellenzékiséget (1872. 56., 57. sz.).

A tervezgetések mögött persze tényleges lépések is történtek. Lónyay helyzete stabilizálására indította meg manővereit a Balközép elnöke, Ghyczy Kálmán felé, akinek a kormánypárti lapok is előszeretettel hangsúlyozták kormányképességét. Ghyczy elutasító levelei a sajtóban jelentek meg (*Szabad Sajtó* 1872. 59. sz.), s kénytelen volt tagadni annak a balközépi magánértekezletnek a hírét, amelyen három pontban

[41] Vö. Sajtótörténet 146. Egyébként Csernátony 1872. november 18-i interpellációja következtében Lónyay, mivel pártja és miniszterei támogatását is elveszítette, beadta lemondását (november 30.).

[42] *Századunk* 1869. április. Sajtótörténet 137. Jókai 1871. március 8-án *A Hon*ban megjelent cikkében is utalt a két párt kapacitásaiból létrehozandó fúzióra. Közli a *Reform* 1872. 58. száma.

[43] Vö. Sajtótörténet 146–147.

foglalta volna össze a fuzionális tárgyalások alapjául szánt nézeteit, úgymint a honvédség magyar hadsereggé fejlesztését, független magyar bank létesítését és liberális reformok meghozatalát (*Reform* 1872. 244., 245. sz.). Mégis a Balközép szeptember 7-i értekezletén módosított programot terjesztett elő, amely alapján hajlandónak mutatkozott tárgyalni a Deák-párttal. Ebben ragaszkodott az önálló magyar hadsereghez, az önálló bankhoz és független kereskedelmi rendszert kívánt, de kénytelen volt elfogadni, hogy Magyarország és Ausztria időről-időre vámszerződést kössön. Ugyanakkor belenyugodott a közös államadósságok megosztásába, a közös külképviseletekbe, elismert közös ügyeket és ezek törvényhozási kezelését (*Reform* 1872. 246. sz.). Tisza azzal hagyta függőben Ghyczy javaslatát, hogy csak akkor hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni fe-lette, ha a Deák-párt tesz olyan propozíciókat, amelyek a balközépi elvek bizonyos részének érvényesítését biztosítják. A Deák-párt azonban az ellenzék közjogi természetére hivatkozva elzárkózott a tárgyalások elől (*Reform* 1872. 248. sz.).

Ezzel lezárult a kísérlet, feltehetően a többség visszaverte Lónyay taktikai lépéseit. Bár a politikai átrendeződés még nem indult meg, de Ghyczy 1872 őszén tanúsított magatartását más fényben tünteti fel a következő év november 7-én megtartott balközépi pártértekezleten elmondott beszéde és az azt követő pártszakadás. Addigra már Csernátony is hozzákezdett a közjogi program elejtésének előkészítéséhez.[44]

A koalíció és fúzió mellett a középpárt volt az a politikai formáció, amelytől a polgári reformokat szem előtt tartó publicisták és politikusok a liberálisok tömörítését remélték. Ez az elképzelés sem volt új, már a *Századunk* szorgalmazta egy nagy liberális középpárt megalakulását, amely mindegyik párt szabadelvű tagjaiból szerveződött volna. Az 1869-es választások idején Ballagi Mór és Beniczky Ferenc vetette fel még határozottabban egy reformpárt gondolatát.[45]

Az újabb választások előtt Szentkirályi Mór a *Reform*ban *Pártkormány és kormánypárt* címmel megjelent cikksorozatában (1872. 3., 7., 8., 12. sz.) fejtette ki elképzeléseit a hibás pártszerkezet átalakításáról. A kiegyezéssel össze nem függő kérdéseket szabad megvitatásra bocsátotta volna, hogy a képviselők kilépjenek a bénító pártfegyelem hatóköréből, s a valódi többség „discussió" révén alakuljon ki, anélkül, hogy átrendezné a 67 kérdésében elfoglalt állásokat, s veszélyeztetné a kormányzat stabilitását. Úgy gondolta, hogy a minisztériumnak nem a pártok hatalmával, hanem a képviselők egyéni meggyőződésével kellene „paktálnia". E tranzakciók megkísérlését Szentkirályi egy független középpárttól várta, amelybe beléphettek volna az ellenzékiek közül is azok, akik a belszervezés kérdéseit az 1867. XII. törvény ügyétől elválaszthatónak vélték.

Szentkirályi javaslatát kedvezően fogadta a *Delejtű*, s a *Szabad Sajtó* is a tranzakcióktól várta az éles elvi ellentétek feloldását.[46] Hazay Ernő deák-párti képviselő

[44] Ghyczy lépéséről Ghyczy Kálmán levele Csengery Antalhoz 1873. november 15-én. In: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései (Bp. 1928) 326–327. Az 1875-ös fúzió történetéhez ld. *M. Kondor Viktória* (Bp. 1959) 102–144. *Dr. Oláh Gyula* (Bp. 1908) 35–318. *Móricz Pál*: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei II. (Bp. 1892) 23–155. *Beksics Gusztáv*: A szabadelvűpárt története (Bp. 1907) 12–25. *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. (Bp. 1913) 188–237.

[45] Vö. Sajtótörténet 136–137.

[46] „...abban áll a transactió, hogy lehetségessé tétessék minden egyes felmerülő reform-kérdésekben a szabadelvű pártnak egyesülése a nélkül, hogy győzelemre jutásuk a közjogi állapotokat és

és neves publicista viszont nem osztotta Szentkirályi véleményét, a középpárt létrejöttét veszélyesnek, sőt kivihetetlennek tartotta, mert az átalakulás idején a szavazatok elforgácsolódnának, s a minisztérium elveszíthetné biztos hátterét. Ezért inkább egy megtisztuló Deák-párttól várta az alkotmányos élet fel-frissítését. Úgy gondolta, ha a párt határozott célokat tűzne maga elé *„ő volna maga ama középpárt, mely a miniszteriálisok, ókonzervatívak, ultramontánok és az államjogi ellenzék sorai közt a haladás...jelvényét lobogtatva megválthatna bennünket a formalizmus lánczaitól."* (*Reform* 1872. 15. sz.)

Mégis voltak, akik egy új párttal próbálták meg a pártok szabadelvű elemeinek koncentrálását.

A reformpárti szerveződés

Az 1872-es választások előtt a *Delejtű* majd a *Haladás* körül indult el a Reformpárt szervezése, azon balközépiek kezdeményezésére, akik az év elején fordítottak hátat pártjuknak. Csatlakozásra szólították fel mindkét nagy párt képviselőit, de várakozásuk túlzottnak tűnt. Néhány város, mint Temesvár, Pozsony baloldali köre a Reformpártéhoz hasonló programot adott ki, akárcsak a Somogy megyében „Független Párt" néven alakult csoport, amely elfogadta az 1867. XII. törvénycikket, igaz nem tartotta azt sérthetetlennek. A *Reform* ebből arra következtetett, hogy a középpárt nem az országgyűlésen fog szerveződni, hanem az ellenzéki megyékben és városokban (1872. 49. sz.). Tény, hogy a párt több jelöltet is állított a választásokon, de eredményesebb volt mind az akkori, mind a választásokat követő országgyűlésen a már megválasztott képviselők közti szervezkedése. A Reformpárt nem követelt tagjaitól pártfegyelmet, mert csupán az elvi egységet tartotta jogosultnak.

A Haladáspárt részletes programját gróf Károlyi Ede és a geológiában, statisztikában, oktatáspolitikában is elmélyült kiváló államjogász, Schvarcz Gyula készítette el.[47] Schvarcz, aki a hatvanas években sorra jelentette meg közoktatási tárgyú statisztikáit és tervezeteit,[48] 1868 őszén független baloldali képviselőként került a parlamentbe, s leginkább a Szélbal nézeteivel azonosult. Az 1870-es költségvetés vitájában elmondott beszédében, amit politikai röpiratként is kiadott, azért támadta a kiegyezéses rendszert, mert úgy látta, hogy a közös hadsereg, a nagy adminisztráció és a

mindent, a mit a törvényhozás az utolsó öt évben alkotott kétségessé tegyen. Mert csak ha ez lehetséges, csak akkor lökheti el magától a Deákpárt szabadelvű része a conservativ elemeket..." (*Delejtű* 1872. 12. sz.) *Szabad Sajtó* 1872. 2. sz.

[47] Schvarcz Gyula programja (Pest, 1872) Gróf Károlyi Ede programja a *Haladás*ban (1872. 28–29. sz.) jelent meg, s kivonatos programot közölt a lap 4. és 7. száma. Megjelent Vajna Miklós és Pázmándy Dénes haladáspárti képviselőjelöltek programja is (*Haladás* 1872. 42., 59. sz.). Programértékű volt a Reformpárt által az 1872-es országgyűlés felirati vitájában benyújtott javaslat is (*Korunk* 1872. 150. sz.).

[48] *Schvarcz Gyula*: Két röpirat a közoktatás körül (Pest, 1866) Uő. A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon (Pest, 1869) Uő. Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját (Pest, 1866) Uő. Magyarország összes elemi tanodáinak statistikája (Pest, 1867) Uő. Magyarország tanítóképezdéinek statistikája, különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre (Pest, 1868) Uő. Részletes statistikai kimutatások Gömör megye elemi tanodáiról (Pest, 1869) Uő. Részletes statistikai kimutatások Ung megye elemi tanodáiról (Pest, 1869) Uő. Részletes statistikai kimutatás Abaúj megye elemi tanodáiról (Pest, 1870).

birodalmi politika elvonja azokat az erőforrásokat, amit a közoktatás, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, az infrastruktúra, a közegészségügy, a szegényügy, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás javítására kellene fordítani.[49] Már ekkor figyelmeztetett arra, hogy nem lehet a társadalomra hárítani ezeket a feladatokat és főként költségeit, hanem az államnak kell kezdeményezőként fellépnie.

Később a német egységfolyamat lezárulásával, arra a meggyőződésre jutott, hogy hiábavaló a dualista szerkezet átalakulását a külpolitikai feltételek megváltozásától várni, s mivel a kiegyezést az uralkodóval és a birodalom másik részével kötött szerződésnek tekintette és nem tartotta azt egyoldalúan felmondhatónak, elfogadta a 67-es rendezést. A diplomáciai remények elmúltával több ellenzéki képviselő tért át a 67-es alapra. Schvarcz és a Reformpárt tagjai egyelőre nem látták megváltoztathatónak a kiegyezést, ezért az eredménytelen közjogi küzdelmek helyett megpróbáltak a fennálló politikai keretek közt előrelépni, azokban a kérdésekben, amelyek felett a magyar törvényhozás szabadabban rendelkezhetett. Ezúton akarták megerősíteni a társadalmat és a magyar államot, hogy idővel alkalmassá váljon a függetlenség feltételeinek kivívására. Tehát ők is a 67-es alapú reformpolitika híveivé váltak, s azt gondolták a belső reformok kérdése elszakítható a kiegyezés problémáitól. A Reformpárt nem akart a kormány feltétlen támogatója lenni, hanem szabadelvű ellenzékeként, szigorúan ellenőrizve azt, szabadelvűségre akarta sarkallni.

A pozitivista műveltségű és etatista szemléletű Schvarcz sem bízott a társadalmi kezdeményezésben, ezért az államot ösztönözte a polgárosodás ügyének előmozdítására. Már a hatvanas években felmérte a magyar társadalmat abból a szempontból, hogy mely rétegei képesek akár műveltségük, akár gazdasági erejük által bekapcsolódni a polgárosodásba. Arra az eredményre jutott, hogy nyugat-európai értelemben nincs is magyar társadalom, vagyis hiányzik az állampolgári jogegyenlőségen nyugvó, minden rendies kötöttségtől és jogi korláttól megszabadult, egységes, s szerteágazó kapcsolatrendszerrel szervesülő civil társadalom.[50] Az állam beavatkozását a társadalom gyengesége miatt, de épp annak fejlesztésére kezdeményezte. Schvarcz ennek garanciáiról sem feledkezett meg azért, hogy az állam tevékenysége a jogrend biztosítására, a közművelődés és a gazdaság fejlesztésére, valamint a szociális problémák orvoslására irányuljon. A garanciát abban látta, ha a politikai intézményeket is úgy formálja meg, hogy azok megfeleljenek az alkotmányosság feltételeinek és lehetőséget teremtsenek a demokratikus ellenőrzésre is.[51]

Schvarcz és a Haladáspárt javasolt reformjaikkal a nemzeti polgárság kifejlődését akarták elősegíteni, a társadalom azon elemeiből, akik műveltségi és anyagi érdekeiken keresztül megnyerhetők a polgárosodásnak. Mindenekelőtt egy műveltségi alapon

[49] *Schvarcz Gyula*: Magyarország helyzete a reálunióban (Pest, 1870)

[50] „Magyarországot...csak közművelődésünk s közgazdászatunk rendkívüli fölfokozása mentheti meg, pedig Magyarországon az, ami mind a közművelődésnek, mind a közgazdászatnak másutt legjobb támoszlopa, a bevégzett modern társadalom, ez Magyarországon még mind ez ideig nem létezik." *Schvarcz Gyula*: Államintézményeink és a kor igényei 1. füzet (Pest, 1871) 3. A civil társadalom értelmezéséhez vö. *Péter László*: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése In: Változás és állandóság Tanulmányok a magyar polgári társadalomról (Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989) 50–99.

[51] Schvarcz 1871-ben adta közre az államintézmények reformját tárgyaló, készülőfélben lévő munkájának vázlatát és néhány kidolgozott fejezetét: *Schvarcz Gyula*: Államintézményeink és a kor igényei 1. füzet (Pest, 1871).

kikristályosodó, társadalmi „kötőanyagként" funkcionáló középosztály létrejöttét szorgalmazták.[52] E középosztály, s távlatában a polgárság és a civil társadalom kialakulását a nemzetgazdaság, de főként a közművelődés fejlesztésétől várták.

Schvarcz az állam legfontosabb feladataként a művelődés és az oktatás feltételeinek megteremtését jelölte meg. Ingyenessé akarta tenni nemcsak az elemi, hanem a közép és felső fokú oktatást is. A kötelező elemi képzés biztosításához számos új állami iskola felállítását szorgalmazta, illetve az iskolák korszerű felszerelését és tanszemélyzetük ellátásának javítását is szükségesnek tartotta.[53] Kezdeményezte új iskolatípusok meghonosítását, s műveiben jelentős propagandát fejtett ki a gyakorlatias képzést nyújtó polgári iskola és a korszerűbb ismeretanyagot közvetítő reáliskola mellett. Az államtól az anyagi feltételek biztosítását és az oktatás színvonalának intézményi ellenőrzését várta, de hangsúlyozta, hogy e centralizáció nem sértheti sem a tanszabadságot, sem a vallásszabadságot, sem a nemzetiségek jogait.

A közművelődés azért is nyert fontos szerepet, mert ezáltal léphetett ténylegesen életbe a jogegyenlőség, amelyet Schvarcz a polgárosodás elengedhetetlen feltételének tartott, s úgy vélte a 48-as törvényhozás elvben deklarálta is, de újabb megerősítésre szorul az egyéni szabadságjogokról és a rendi maradványok felszámolásáról alkotott részletes törvényekkel.[54] A gyülekezési, társulási és kérvényezési jog kodifikálásán túl a vallásszabadság, a vallásfelekezetek autonómiájának és egyenjogúságának becikkelyezését óhajtotta. Schvarcz úgy vélte, hogy a katolikus autonómia megteremtésével a magánalapítású egyházi alapok biztosítékot nyerhetnének, a többit viszont az oktatásra lehetne fordítani. Nem szorgalmazta a felekezeti iskolák eltörlését, de szerette volna, ha az állami közoktatásügy felszabadul az egyházi befolyás alól. A felekezeti autonómiákat egyház és állam elválasztása, viszonyuk törvényhozási rendezése feltételének tekintette.[55] A tanszabadság, a véleményszabadság mellett külön kiemelte a sajtószabadság bővítését a magas kaució eltörlésével.[56]

A magánszféra védelmét, a társadalom megszerveződését szolgálta az autonómiák köreinek további bővítése, a választójog kiterjesztése, az önigazgatás erősítése és a nemzetiségek jogainak elismerése. A reformpárti program leszögezte, hogy a nem magyar ajkúak művelődési és gazdasági gyarapodását támogatja, s politikai jogaik gyakorlását anyanyelvi képesítvényekhez kötötte. A nemzetiségekkel szembeni méltányossággal addig a pontig akart elmenni, ameddig az az állami integritást nem fenyegeti.[57]

---

[52] „oly középosztályunk, mely az értelmiség és munka érdekközösségében magába olvasztani, egy egységes néppé, egy modern társadalommá ígérhetné fejleszthetni a nemzetet, íly középosztályunk szintén nem létezik még." *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) 3–4.

[53] Schvarcz Gyula programja (Pest, 1872) 8–9.

[54] A jogegyenlőség 1848-as és 1867 utáni érvényesülésére vö. *Péter László* 66–73.

[55] Schvarcz Gyula programja 21–23.

[56] Uo. 24. A szabadságjogok dualizmus alatti érvényesüléséről vö. *Pecze Ferenc*: A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848–1918 In: Pölöskei Ferenc - Ránki György (szerkesztette): A magyarországi polgári államrendszerek (Bp. 1981) 223–274. *Leonard Bianchi*: A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában In: Jogtörténeti tanulmányok II. (Bp. 1968) 157–170. *Sarlós Béla*: A sajtószabadság és eljárási biztosítékainak fő vonásai In: Jogtörténeti Tanulmányok II. (Bp. 1968) 193–202. *Sarlós* Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája *Századok* 1968/5–6 982–986. *Péter László* 73–86.

[57] Schvarcz Gyula programja 24–25.

A civil társadalom alapját képező jogbiztonsághoz a társadalmi jogegyenlőség stabilizálása mellett az államélet törvények alá rendelésére, az alkotmányosság szerepének bővítésére is szükség volt. A jogállamiság erősítését, a 67-es alkotmányosság továbbfejlesztését Schvarcz és liberális arisztokrata társai azért tartották fontosnak, mert észrevették, hogy a politikai intézményekben keletkezett joghézagok akadályozzák azok társadalomorientált működését. Javasolták a hadsereg felesketését az alkotmányra, hogy ne lehessen bevetni a magyar parlamentarizmus ellen. Szabályozni akarták az uralkodó jogosítványait is, elsősorban a vétójog, a nagykorúság, a régensség és az országgyűlés összehívásának kérdését, azért, hogy a törvényhozás működése biztosított legyen a király kiskorúsága és betegsége idején is.[58] Schvarcz rendezni akarta az országgyűlés két házának viszonyát, bár a maga részéről az egy kamarás rendszer híve volt, de egy olyan felsőházat, amely a pártküzdelmeket fékezi és kasztszerű képződmény helyett az ország kitűnőségeit egyesíti, elfogadott volna.[59]

Az országos szintű önkormányzat életbe léptetésére ki akarta terjeszteni a választójogot azokra, akik írni és olvasni tudnak, ami a közművelődési program megvalósulásával az általános választójog felé tett lépést is jelentette. A választási rendszer torzulásait és törvénytelenségeit egy sor intézkedéssel kívánta megszüntetni, a választókerületek arányosabb beosztásával, a községenkénti titkos szavazás bevezetésével, a képviselői összeférhetetlenség szabályozásával és a visszaélések szigorú büntetésével. A választási bíráskodást el akarta vonni a képviselőháztól, mert ott a mandátumok igazolása a pártok közti alkuk tárgyává vált.[60] A Reformpárt javasolta az országgyűlési ciklus öt évre emelését, a képviselők számának csökkentését és a törvényjavaslatok szakszerűbb előkészítésére egy államtanács felállítását, amely viszont nem csorbíthatta volna a képviselők kezdeményezési jogát.[61]

Schvarcz indítványozta a miniszteri felelősség korszerűsítését, s minden hivatali állást szakképesítéshez akart kötni, betöltésüket pedig országos nyílt pályázat útján tervezte. Szorgalmazta a minisztériumok jobb beosztását, s javasolta az önálló földművelésügyi és a közegészségügyi minisztérium felállítását. Meg akarta reformálni az állami számvevőszék intézményét, hogy az valóban megfelelhessen ellenőrző szerepének. Elutasította a virilizmus intézményét, mivel a megyék és városok önkormányzatát műveltségi képesítvényekre akarta fektetni, a községek esetében pedig mérlegelni kívánta, hogy alkalmasak-e az önkormányzati feladatok ellátására. A községek és városok autonómiáját szerette volna bővíteni. Szükségesnek látta a közigazgatási eljárás pontos szabályozását, a közigazgatás által okozott magánjogi sérelmek jogorvoslatát pedig független bíróságokra ruházta volna.[62]

A program egy gyors, pontos és olcsó igazságszolgáltatás kialakítását mind a közerkölcsiség, mind a közgazdaság állapotainak javítása szempontjából hangsúlyozta, s ennek feltételeit korszerű törvénykönyvek, polgári, kereskedelmi és büntető kódexek elkészítésében, az eljárásnak a szóbeliség, nyilvánosság és közvetlenség elvein nyugvó reformjában és a bírói függetlenség erősítésében jelölte meg. A közjegyzői intézmény korszerűsítése mellett szigorú ügyvédi rendtartást, a rendőrség szervezetének fej-

[58] Uo. 10. *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XIV-XV.
[59] *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XIX. Schvarcz Gyula programja 10.
[60] *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XV-XVIII. Schvarcz Gyula programja 10.
[61] *Korunk* 1872. 150. sz. *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XIX-XX.
[62] *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XXII-XXXII. Schvarcz Gyula programja 9., 10–12.

lesztését és eljárásának szabályozását, valamint a börtönrendszer gyökeres reformját igényelte. A Reformpárt felvetette a közegészségügy és a szegényügy intézményi hátterének megteremtését is.[63]

Schvarcz és reformer társai gondoskodni akartak más jogállami intézményekről, mindenekelőtt egy államtörvényszék felállításáról, amelynek feladata az államhatalmak közti konfliktusok jogi úton történő kezelése lett volna. Ezért is tartották fontosnak, hogy részletes alaptörvényben rögzítsék az államintézmények jogkörét, egymásközti viszonyait, a szabadságjogokat és az alkotmány garanciáit. Szakítani akartak azzal a hagyományos szemlélettel, amely pontos, részletes törvények helyett, a jogérzékre bízva azok kitöltését, csak általános jellegűek alkotását igényelte, mert úgy látták, hogy azok önkényes értelmezések forrásává válhatnak. [64]

Az állam korszerűsített intézményei elé újabb feladatokat tűztek ki. A közművelődés, közoktatás fejlesztése mellett a szociális gondoskodást szorgalmazták, kisdedóvók, árva- és dologházak létesítését, a közegészségügyi viszonyok és a munkások életkörülményeinek javítását, valamint a szegényüggyel történő foglalkozást. Az állam gazdasági szerepvállalását is ösztönözték, elsősorban az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság és az infrastruktúra kiépítésének támogatását igényelték. Az államtól azt várták el, hogy tudja hol lépjen fel serkentőleg a gazdaságban, ugyanakkor ne fojtsa el az egyéni kezdeményezéseket sem. Schvarcz úgy vélte, hogy a reformok megvalósításával járó többlet terheket az államháztartás adópolitikájának megváltoztatásával, fényűzési adó kivetésével és a jövedelmek progresszív jellegű adóztatásával teremtheti elő.[65]

Schvarczék az állam megerősítését, funkcióinak bővítését a jogállam kiépítésével párhuzamosan képzelték el. Olyan intézmények felállítását, korszerűsítését hozták javaslatba, amelyek egyáltalán nem, vagy csak késve, de akkor is jogi hiányosságokkal tarkítva jelentek meg a dualista politikai struktúrában, s így a jogállam kiépítése fáziskésésbe került az állam hatalmának bővüléséhez képest, ami a társadalom civil jellegének kifejlődését is hátrányosan érintette.[66] Az államnak modernizátor, civilizáció terjesztő szerepet szántak, de beavatkozását és annak mértékét kizárólag a társadalom felkészültségének hiányai tették indokolttá. Az államnak minden lépésével a társadalom anyagi, erkölcsi és szellemi fejlődését kellett előmozdítania azért, hogy idővel a társadalom mind több funkciót vehessen vissza tőle.

Schvarcz Gyula azon kevesek közé tartozott, akiknek felfogásában nem került ellentétbe az egyéni és politikai szabadság. Közművelődési alapon nyugvó jogállama a társadalom demokratikus integrálódását szolgálta, s reformjai közt számos, a demokrácia irányába mutató követelés jelent meg. A sikeres társadalomszervezés feltételét abban látta, ha magát az államot is demokratizálja, azaz ha a kormányzottak gyakorolják önmaguk felett a hatalmat és ha rendelkeznek is e jogok gyakorlásához szükséges képességekkel. Észrevette, hogy az államnak demokratikus technikákra építő, lendületes polgárosodás mentén kell megszerveznie a társadalmat, mielőtt azt üres nemzeti célokat, tisztán hatalmi érdekeket leplező ideológiák által teszik meg.

---

[63] *Schvarcz Gyula* (Pest, 1871) XXI-XXII. Schvarcz Gyula programja 12–13.

[64] Uo. 9., 26–28.

[65] Uo. 12–15.

[66] Vö. *Péter László* 87.

Demokrata tájékozódása megvédte attól, hogy a nemzetteremtés problémáját a nemzetvédelemre egyszerűsítse, hogy a magyarság céljait egyedül a nemzetvédelemben lássa, mint kortársai közül egyre többen.

A reformok sorsa

A Reformpárt szervezésére ellentmondásosan reagáltak a pártok és a politikai közvélemény. Az ellenzéki sajtó élesen támadta, mert a Deák-párthoz kötődő csoportnak tekintette őket. E véleménye abból fakadt, hogy a párt elsősorban a Balközépet bírálta, s jelölteket is főként ellene állított. A kiegyezés platformján álló *Korunk* úgy tekintett a Reformpártra, mint amely a Balközépből vált ki, s annak szétbomlasztására törekszik (1872. 51. sz.). A Deák-párt igyekezett elmosni a különbségeket, s a választásokon is magához számolta a Reformpárt mandátumot nyert jelöltjeit, sőt hasznot is akart húzni a politikai mozgalomból, hogy hangsúlyozhassa saját maga reformjellegét.[67] De a Reformpárt ragaszkodott függetlenségéhez, s visszautasította azt, hogy bármely párt magába olvassza (*Szabad Sajtó* 1872. 49. sz.).

Hiába állítottak több választókerületben is jelölteket, alig jutottak be közülük néhányan a parlamentbe, ezért a többi párt tagjai közt kezdtek szervezkedni, de így is frakciójuk a Ház törpe kisebbsége maradt. Önálló klubot alakítottak, a felirati vitában saját tervezettel álltak elő, mégsem tudták a politikát érdemben befolyásolni, javaslataikat, reformelképzeléseiket megvalósítani. A Reformpártot hamarosan elnyelték azok az átrendeződési folyamatok, amelyekben több volt a taktikai megfontolás, mint a reformerség formáinak keresése. A Ghyczy-féle Középpárton át érkeztek meg az 1875-ös fúzióval megteremtett nagy pártegységbe, a Szabadelvű Pártba.

Mindegyik szerveződési forma képviselői a liberálisok összefogására törekedtek, mert úgy látták, hogy a polgári reformok útjában leginkább a dualista rendszerbe és pártjaiba beépült konzervatív elemek állnak. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a kiegyezés kérdésétől függetleníthetők a társadalmi problémák és azok megoldásai. Megpróbálták a mindinkább pozícióféltésbe, állagőrzésbe merevedő és kiüresedő, a szabadságjogokat szelektíven kezelő uralkodó liberalizmust továbbfejleszteni.

De a polgári érdekeltségű értelmiség érveit kiaknázták azok a politikai körök, akik a rendszer meglévő kereteiben történő stabilizálására törekedtek. A pártfúzióban realizálódó tényleges átrendeződés, miközben az államcsőd fenyegetett, sokkal inkább szolgálta a dualizmust elfogadó és működtető kormányok politikai hátterének biztosítását, az alkotmányos játékszabályok fenntartásával, mint a liberálisok egy pártba szervezését, vagy a közjogi konfliktusok meghaladását. A Függetlenségi Párt megalakulásával a közjogi szembenállás újraképződött, Tisza Kálmán pedig Andrássy stabilizációs politikájának örökébe lépett. Hosszú miniszterelnöksége alatt számos törvény született, de a társadalmi jogegyenlőség szélesítését egy sem vállalta fel. Tisza a deák-párti kormányok terhes örökségét, a polgári jellegű társadalmi reformokat utódaira hagyta.

[67] „a reformpárt felesleges dolgot cselekszik midőn a Deákpárton kívül foglal állást. Mert azon párt, mely öt év alatt összes államjogi viszonyainkat, tanügyünket, igazságszolgáltatási, közigazgatási rendszerünket stb., a kor szellemében reformálta, — azon párt, mely mindenütt a modern állameszmék zászlaját lobogtatta és diadalra vitte, — mi egyéb e párt, mint reformpárt a szó legnemesebb értelmében?" *Toldy István* (Bp. 1891. új kiadás) 260.

Azaz a reformok ügye nem volt elválasztható a kiegyezéstől és az abban megjelenő hatalmi kérdésektől. Az uralkodó széles jogköre és politikai befolyása révén tért nyerő birodalmi érdek, illetve a nemzetállami törekvések is ezt a folyamatot erősítették. A politikai elit minden demokratikus lépést a nemzetiségek térnyerésére hivatkozva utasított el, ugyanakkor a király hatalmi súlya is megfelelő támaszt képezett a jelentősebb reformok elhárítására.

A polgári értelmiség gondolkodásának átalakulása is szerepet játszott abban, hogy nem tudták a politika dimenzióit megváltoztatni. Maguknak akarták biztosítani az állami adminisztráció fontos pozícióit, hogy ezúton szerezzenek érvényt a modernizációs lépéseknek. De nem sikerült sem nekik, sem később az általuk képviselt polgárságnak emancipáltan bejutni a politikai hatalomba. Tehetségesebb tagjaikat egyenként szippantotta magához a hatalom vezető hivatalnokként, publicistaként, egyetemi tanárként, gazdasági-, pénzügyi- vagy kulturális szakemberként.

A pozíciószerzést, a hatalomban való gondolkodást erősítette a pozitivista tudományosságból kölcsönzött darwini tételeknek a társadalomra, illetve a nemzetekre alkalmazása. A nemzeti fejlődés szolgálatába állított polgárosodás még ösztönözhette új, polgáribb nemzetfelfogás kialakítását,[68] de idővel, a nemzeti és az állami érdek egyoldalú azonosítása miatt, a politika végzetesen merev rendszerré vált, s a parlament többségének gondolkodásában a mind elvontabb nemzeti gondolat mögül a társadalmi program elkopott. A társadalomépítés polgári ethoszú, szorgos munkáját a pozícióőrzés, az állam egyoldalú erősítésének igénye váltotta fel, s a szociális etatizmust a hatalmi etatizmus kiszorította. Az erősödő, egyeseknél a birodalmi gondolatig fejlődő nacionalizmus egyre nehezebben volt összeegyeztethető a liberalizmus elveivel, s meggátolta annak a demokratizmus irányába történő továbbfejlesztését.

[68] Vö. *Arany László*: A hunok harca (1873) In: Arany László válogatott művei (Bp. 1960) 204–211. *Censor* [*Beksics Gusztáv*]: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk (Bp. 1884)

Lukács Lajos

A PESTI ANGOL KONZULÁTUS MEGALAKULÁSA 1872-BEN

E. J. Monson főkonzul politikai működése a Lónyay-kormány időszakában

A pesti angol konzulátus létrehozására irányuló fáradozás nem az 1867-es kiegyezéssel vette kezdetét. A kérdés előzményei több évtizedes múltra tekintenek vissza. A reformkor negyvenes éveitől a pesti angol konzulátus felállítására irányuló igény mind erőteljesebben felmerült. Az ország alkotmányos, politikai, gazdasági életének modernizálására törekvő erőfeszítések, a fokozatos átalakulás, a belső piac kiszélesedése együtt járt a külkereskedelem megalapozására szolgáló elképzelésekkel. Anglia a szabad kereskedelmi irány, a liberális eszmék legfőbb nemzetközi bázisának volt tekinthető. Ugyanakkor a dunai országok termékei iránt jelentkező angol érdeklődés és újabb piacok megszerzésének óhaja az angol kereskedelmi, ipari- és bankkörök figyelmét Magyarország irányában is felkeltették. A kérdés bonyolultságát viszont óhatatlanul fokozta Ausztriának Magyarországgal összefüggő politikai, gazdasági és hatalmi igényei: óvatosság, tartózkodás, sőt egyenes visszautasítása mindannak, ami mögött valamiféle önálló, függetlenedő magyar törekvést láttak. Márpedig Bécs hegemónisztikus elképzeléseit nehezen tudták összeegyeztetni egy pesti angol konzulátus felállításával. Másrészt bonyolította az ügyet, hogy az angol kereskedelmi érdekek számára bármennyire is szimpatikusnak tűnhetett a Magyarország irányában kiépíthető új, kedvezőnek ígérkező kapcsolat, ennek ellentmondani látszottak Anglia hagyományos osztrákbarát politikájának európai érdekei – semmit sem kockáztatva ennek változatlan fenntartása érdekében.

Mindezek a belső ellentmondások igen világosan kirajzolódtak már az 1840-es években is, amikor először merült fel egy pesti angol konzulátus létesítésének terve. A konzuli hivatal első jelöltje Joseph Andrew Bleckwell saját bőrén tapasztalhatta, hogy az általa is óhajtott hivatal elnyeréséhez koránt sem elegendő a bécsi angol követ, Sir Robert Gordon baráti segítsége, sokoldalú támogatása, bizalma, ha a legfelsőbb osztrák és angol vezetés jóváhagyó beleegyezése hiányzik. Metternich osztrák kancellár a leghatározottabban utasította londoni követét, hogy mindent tegyen meg annak érdekében, hogy a pesti angol konzulátus terve kútba essék. Hasonló értelemben instruálták Neumann bárót — Kübeck utódját — is, aki sietett az osztrák kívánságokról tájékoztatni Aberdeen lord külügyi államtitkárt. Blackwell, aki az 1843-ik évi pozsonyi országgyűlés lefolyásáról szorgalmasan tájékoztatta megbízóját Sir Robert Gordont, nem is sejtette, hogy titokban dédelgetett terve hatalmas ellenállásokba ütközik. A pozsonyi országgyűlés 1844. év végén történt feloszlatását követően Blackwell még mindig reménykedik, miután Gordon támogatásával további feladatokat kap. Csak 1846 nyarán szerzett

tudomást arról, hogy Metternich és Aberdeen egyetértő álláspontja elvetik a tervet. Annak ellenére, hogy ugyanezen időszakban a külügyi hivatal székébe Palmerston lord került és a bécsi angol követség vezetését a Gordon helyére lépő Ponsonby lord vette át – az alaphelyzet nem változott.[1] A pesti angol konzulátus pozitív kezdeményezéssel 1848 tavaszán merült fel ismét, miután a Batthyány-kabinet pártolólag karolta fel az ügyet a bécsi osztrák és angol körök előtt. Viszont Blackwell Londonba utazva meglepetéssel tapasztalhatta, hogy Ponsonby lord ez ügyben semmiféle kezdeményezést nem tett és Palmerston lord sem kívánta a Bécs számára irritáló kérdést bolygatni. Az 1848/49-es kiélezett események időszakában a terv érthetően háttérbe szorult.[2]

Metternich-rendszerének bukása így nem hozott érdemleges változást a pesti angol konzulátus felállításának ügyében és még inkább megrekedt a kérdés az 1850-es években, a Bach-rendszer körülményei között. Miután az 1859-es vesztes észak-olaszországi háború hatásaként a centralizációs politika sokat vesztett erejéből, bizonyos lehetőségek nyíltak a régebbi tervek előtérbe kerülésére. Ámbár közvetlenül a pesti angol konzulátus ügye még váratott magára. De az angolok érdeklődése végső soron ez irányba mutatott, amikor sor került 1861-ben Alexander Graham Dunlop magyarországi küldetésére. A nevezettnek az 1861-es év első felében főképpen Pesten kifejtett tevékenysége messzemenőleg kiváltotta lord Bloomfield bécsi angol követ és lord Russell angol külügyi államtitkár dicséretét – miután az 1861-es magyar országgyűlés körüli problémákról tárgyilagos információkhoz jutottak. Egy kedvezőbb helyzetben a tevékeny angol megbízott működése elvezethetett volna egy állandóbb jellegű pesti megbízatáshoz – valóra váltása Dunlop szándékaival egyezett. Ennek viszont ellentmondott Bécs magatartása. Egy állandóbb jellegű angol képviselet gondolata szinte elviselhetetlennek tetszett az osztrák kormánykörökben. Dunlop viszonylag ártatlan szereplését is sokallták és 1861 májusában Rechberg gróf osztrák kormányfő ragaszkodott Dunlop visszahívásához, aminek a Palmeston-kormány eleget is tett.[3] Az ügynek angliai visszahatása ennek ellenére nem záródott le. Ezt világosan jelezte a magyarbarát hírében álló T. Ducombe képviselő felszólalása az angol alsóházban 1861. július 16-án. A nevezett határozottan kiállt egy angol konzulátus pesti létesítése mellett – aminek gyakorlati következményei egyelőre nem lettek.[4]

Az 1860-as évek első felében, a Schmerling-provizórium körülményei között, a felújított centralisztikus politika légkörében — a magyar országgyűlés feloszlatása után — szó sem lehetett a pesti angol konzulátus ügyéről. Viszont a Schmerling-rendszer bukása, 1865-öt követően és a magyar országgyűlés ismételt összehívása közepette, a helyzet enyhülni látszott. Robert Burnett D. Morier sze-

[1] Vö. *P.J.*(Péterfy Jenő): Egy angol Magyarországról 1843–1851. Budapesti Szemle. 1895.; *Horváth Jenő*: A pesti angol konzulátus kérdése 1841–1848. Közgazdasági Szemle. LI. 1921.; *Kabdebo Tamás*: Joseph Blackwell és a pesti angol konzulátus terve az 1840-es években. Századok. 1984. 6. sz.; *Ua:* Blackwell küldetése. Budapest, 1990.; Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851. (Szerk. Haraszti-Taylor Éva; Urbán Aladár). Budapest,1989.

[2] Vö. *P.J.*: Egy angol Magyarországról. I. m.; *Horváth Jenő*: Blackwell András József angol ügynök magyarországi küldetései 1843–1848. Budapesti Szemle. CCXII–CCXIII. 1929.

[3] Lásd: *Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése. Századok. 1990. 2. sz.

[4] Parliamentary Debates 3rd Series. CLXIII. London, 1861. 1001–1006.

mélyében Anglia újabb különmegbízottat küldött Magyarországra. Feltételezhetnénk, hogy a következetesen konzervatív Morier irányában Bécs elnézőbben viselkedett – ami azonban tévedés. A Belcredi-kormány Magyarország önállósodási törekvéseinek támogatását vélte az angol megbízott működésében, aki pedig az angol-osztrák kereskedelmi szerződés létrejöttében tevékeny szerepet játszott és távol állt tőle, hogy a partikuláris magyar törekvéseket támogassa. Bécs óvatossága, ösztönös félelme bármilyen angol személy magyarországi működésétől, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Morier 1866 tavaszán tartósan német földre távozott.[5]

Új helyzetet az 1866-os porosz-osztrák háború, a königgrätzi vereség, az 1867-es kiegyezés létrejötte hozott, – ámbár koránt sem automatikusan megteremtve a kedvező feltételeket az angol-magyar kereskedelmi forgalom útjába és különösen nem a pesti angol konzulátus létrejöttéhez. A történeti irodalomban felbukkanó feltételezés, hogy röviddel a kiegyezés után, már 1868-ban megszületett a pesti angol konzulátus, nem látszik bizonyítottnak. A gondolat, a terv, az igény kétségtelenül előtérbe került, de ennek nemcsak magyarországi, de angliai feltételeit is meg kellett teremteni. Az 1866-os háború előtt — amikor még Veneto tartománya az osztrák birodalom része volt — Velencében működött angol konzulátus. A továbbiakban angol konzulátusok nyíltak Ragusában, Triestben és Fiúmében. Vagyis egyértelműen az angol hajók által érinthető tengerparti birodalmi kikötőkben.[6] Évtizedeken keresztül Bécs egyik fontos ellenérve volt a pesti angol konzulátus létesítésével szemben, hogy a magyar főváros igen távol esik a tengeri forgalomtól – így értelmetlen lenne a bécsi angol követségen túlmenő külön pesti angol konzuli hivatal működése is. Ezen érvelés 1867 után már nem talált kellő támogatásra és az Andrássy-kormány nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy Anglia kellő módon képviseltesse magát a gyors ütemű fejlődést mutató magyar fővárosban. Bloomfield, majd Buchanan bécsi angol követek egykorú jelentései világos bizonyítékait nyújtják annak, hogy a magyar kormány mennyire súlyt helyezett Anglia rokonszenvére, gazdasági-politikai befolyásának érvényesítésére.[7]

Ámbár a pesti angol konzulátus felállításának ügye Pesten és Londonban egyaránt jogosnak és szükségesnek is tűnt, mégis a kellő személy kiválasztása, hivatalának megszervezése, számos problémát vetett fel. Hosszú huzavona, sokoldalú mérlegelés után a Gladston-kormány idején, 1871 második felében megszületett a londoni külügyi hivatal végső döntése. Granville külügyi államtitkár választása a másfél évtizede diplomáciai szolgálatban álló Sir Edmund John Monsonra esett, aki diplomáciai pályafutását 1856-ban, 22 éves korában Párizsban kezdte meg, mint követségi attasé. 1859-ben az Egyesült Államokba küldték – Washingtonba, ahol 1863 nyaráig végzi diplomáciai tevékenységét, mint lord Lyons követ személyi titkára. Ezt követően Brüsszelbe irányították. 1869 és 1872

[5] Vö. *Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1865–66-ban. Robert Burnett D. Morier magyarországi küldetése. Történelmi Szemle. 1991. 3–4. sz.

[6] Public Record Office, London. Foreign Office. General Correspondence, Austria. FO.7. (Továbbiakban: PRO. Foreign Office. Gen. Corr. FO.7.) 1866/715–716; 1867/731; 1868/742–743.

[7] Bloomfield angol követ jelentése Granville külügyi államtitkárnak, Vienna, 1871. febr. 22. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. FO.7. 787/97); Lytton Granvillenek, Vienna, 1871. dec. 1. (Uo. 791/83); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. ápr. 25. (Uo. 798/107).

között konzuli hivatalt töltött be az Azori szigeteken. Ebben az állásában hozták tudomására, hogy 1871. december 1-től Anglia főkonzulja lesz Magyarországon, Pest székhellyel. Sokoldalú tevékenysége azonban több esetben az Osztrák-Magyar Monarchia egyéb területeire is kiterjedt. Így a balkáni háborús válságra való tekintettel 1876/77-ben Dalmáciában működött és Montenegróban különleges feladatokat látott el. Végül 1879 nyarától különböző dél-amerikai államokban teljesített szolgálatot, majd a 80-as évek közepén visszakerült európai diplomáciai szolgálatba. 1893-ban ismét a Monarchiába küldik, de most már magasabb diplomáciai posztra, mint a 70-es években, ugyanis Anglia bécsi követe lett 1896-ig. Aktív diplomáciai pályafutását 1904-ben fejezte be Franciaországban.[8]

Monson pesti főkonzuli megbízatása általános jellegű volt, vagyis egyaránt kiterjedt gazdasági és politikai területre. Londonban tájékozódni óhajtottak az angol tőke kedvező befektetési lehetőségeiről — új piacokat kívántak szerezni az angol ipari termékek számára és előnyös beszerzési forrásokat biztosítani a nyerstermények — főképpen a gyapjú vásárlásához. Az angol politikai és üzleti körök számára korán sem volt újkeletű tény, hogy Magyarország sajátos és eltérő érdekekkel jelentkezik, mint a Monarchia egyéb részei. Helyesen feltételezték, hogy a pesti angol főkonzul természetes szövetségesekre talál, akik messzemenően megkönnyíthetik tevékenységét. Az angol diplomácia kellő tapasztalatokat szerzett már az 1860-as évek első felében a magyar vonatkozásokról is, a készülő angol-osztrák vám- és kereskedelmi szerződés tárgyalásai során, hogy nem könnyű dió az osztrák, cseh ipari érdekekkel szemben kellő előnyre szert tenni a birodalom széles terrénumán. Ugyan 1865 december végére tető alá került a szerződés, de a kialkudott vámtételekkel egyik fél sem volt megelégedve, több kérdés nyitva maradt – így az életbeléptetés gyakorlatilag késett.[9] A kiegyezést követően újból elővették az ügyeket és 1868. július 1-én pótszerződéssel egészítették ki az előző megállapodást. Anglia ragaszkodott ahhoz, hogy a Monarchia területére érkező angol árukat ne terheljék nagyobb vámtételekkel mint az áruk értékének 25%-a. Az elvet ha el is fogadták, a gyakorlatban — a számítások alapjául vett értékek — számos eltérést mutattak és a félreértések egész sorát okozták. Annyi bizonyos, hogy Anglia minden lehetőt igyekezett elkövetni annak érdekében, hogy textiltermékei, pamut-, len- és gyapjúárui, valamint vasárui minél kedvezőbb feltételekkel lépjenek a Monarchia területére – ami viszont sok tekintetben sértette a védővámokhoz szokott cseh textilgyárosokat, az osztrák vasipari üzemeket. Magyarország érdekei viszont más irányúak voltak, a hazai kereskedelem örömmel fogadta a jó minőségű angol árukat, különösen ha a cseh és osztrák gyárak termékeinél olcsóbban érkeztek. Mindezeken túlmenően az angol tőkét is szívesen látták a felgyorsuló ipari- és kereskedelmi vállalkozások – így egy angol konzulátus pesti felállítását reményteljesen fogadták.[10]

[8] Foreign Office List 1880. London, 1880. 140.; Vö. Private Papers of British Diplomats 1782–1900. Guides to Sources for British History 4. London, 1985. 48.; PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 1872/802–803; 1873/817–818.

[9] *Matlekovits Sándor*: Az Osztrák-Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig. Budapest, 1877. 80. és köv.; Vö. *A.L. Bowley*: England's Foreign Trade in the Nineteenth Century. London, 1905. 104. és köv.

[10] Vö. *Matlekovits*: Vámpolitika. I. m. 111. és köv.; *Mudronyi Soma*: A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése. Budapest, 1874.

A várható magyarországi gazdasági lehetőségek, a kiszélesíthető kereskedelmi kapcsolatok iránt kölcsönösen megnyilvánuló várakozások ellenére, a hivatalát elfoglaló angol konzul meginduló működésének java része a politikai szférára esett. Mindez korántsem tekinthető valamiféle véletlen elcsúszásnak, túlbuzgóságnak, szerepcserének. Az angol külügyi hivataltól származó instrukciók, kezdeményezések Monson kiemelt feladatává tették, hogy alaposan tájékozódjon a magyarországi politikai életben, kísérje figyelemmel a magyar kormány, a parlament működését, a különböző politikai pártok állásfoglalásait, törekvéseit és mindezekről számot adjon jelentéseiben. A pesti főkonzul működésének három fő területre kellett kiterjednie: politikai ügyekre, vegyes konzuli teendőkre, továbbá a kereskedelmi vonatkozásokra. Áttekintve Monson első évi tevékenységét, világosan kiviláglik, hogy figyelmét, energiáját döntő részben a politikai vonatkozású ügyek kötötték le. Jóval kisebb mértékben vették igénybe idejét a szűkebb értelemben vett konzuli teendők, főképpen angol állampolgárok ügyes-bajos dolgai,a magyar hatóságokkal keletkezett afférjai, vitái, mely esetekben eredményesen közbe is lépett. Bármennyire is meglepőnek tűnik, az 1872-es esztendőben a kereskedelmi-gazdasági vonatkozású ügyek meglehetősen háttérbe szorultak és főképpen arra korlátozódtak, hogy Monson olyan problémakörben gyűjtsön információkat, melyekre Londonból felhívták figyelmét.[11]

Ily módon a magyar fővárosban működő angol főkonzul akarva-akaratlanul is, mindennapi ténykedéseiben politikai szerepkörben lépett fel. Ami a magyarországi külföldi konzulátusok működési szabályzatait illeti, erre nézve léteztek bizonyos kormányzati előírások, melyek követelményként írták elő azok betartását. Utalhatunk a magyar földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1868. június 16-i rendeletére, mely szerint konzuloknak a konzuli egyezményekben meghatározott hatáskörben kell tevékenységüket folytatni. Vagyis szűkebb értelemben vett konzuli feladatkörükben szükséges működni, a politikai-diplomáciai külképviselet saját követségükre tartozik. A mindennapok valóságában ez azonban nem egészen így érvényesült – amit éppen Monson pesti működése is bizonyít. Az európai diplomáciatörténet egyáltalában nem nélkülözi az effajta kiszélesült konzuli működést. Hasonló példákat említhetnénk az első világháborút megelőző évtizedekből, a francia, az angol és a német diplomácia tevékenységi köréből. Monson pesti angol főkonzul politikai szerepvállalása gyakorlatilag fennakadással nem találkozott. Ha mégis akadtak az indulásnál problémák az a magyar kormány azon igényével függött össze, hogy a Magyarországra kerülő konzulok uralkodói megerősítését előzetes jóváhagyásához kötötte. Továbbá arra is felettébb ügyeltek,

[11] Az angol állampolgárok sérelmeinek orvoslása során kirívó esetként jelentkezett Mr. Bone esete, aki 1872. július 1-én annyira felöntött a garatra, hogy hazafelé menet még saját szállodáját - az Angol királynő szállót - sem találta meg. Egy szolgálatot teljesítő rendőr végül éjszaka a köztörvényesek közé zárta, ami valóban túlzás volt és a közvélemény is rendőri túlkapást emlegetett. Monson a magyar igazságügyminiszternél tiltakozott, aki a panaszt a belügyminiszterhez továbbította. Az utóbbi végül is bocsánatot kért az angol konzultól és szigorú felelősségre vonást helyezett kilátásba - ami elfogadásra is talált. Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 27. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. FO.7. 803–350/16); Gazdasági-kereskedelmi vonatkozásokban Londont különösképpen a marhavész körüli hírek érdekelték, melyre ismételten visszatértek. Monson megnyugtató válaszában közölte, hogy marhavész Galíciában valóban előfordult a magyar határ közelében, de tovább nem terjedt. Monson Granvillenek, Pest, 1872. jún. 19. (Uo. 803–274/10).

hogy a magyar fővárosban működő konzulok politikai tekintetben fedhetetlenek legyenek, mentesek túlzó radikális nézetektől, mérsékelt konzervatív irányt képviseljenek. Ez utóbbi igény szempontjából Monson ellen a magyar kormány kifogást nem emelt, de azt viszont nehezményezte, hogy gróf Andrássy Gyula külügyminiszter 1872. január 27-én egyszerű átirattal közölte Monson főkonzuli kinevezésének uralkodói megerősítését. Ezt követően a magyar minisztertanács 1872. február 8-án olyan értelmű határozatot hozott, hogy az angol konzulátus pesti felállítását ugyan örömmel üdvözli, de a jövőre nézve ragaszkodni kíván a kinevezések előzetes jóváhagyásához.[12]

Miután Monson 1872. március 20-án a bécsi angol követségen átvette a bizalmas levelezéséhez szükséges titkos kódot, tovább utazott Pestre, ahová március 22-én érkezett. Ugyanezen nap már Londonba küldi a konzulátus hivatalos pecsétjének lenyomatát: " British Consulate General for Hungary – Pesth ".[13] Amikor Monson új hivatalába lépett, 38 éves és már komoly diplomáciai tapasztalatokkal rendelkezik. Pestre érkezését gróf Lónyay Menyhért miniszterelnök fokozott érdeklődéssel kísérte és 1872. március 27-én már találkozott is az angol megbízottal és hosszasan elbeszélgettek az angol-magyar kapcsolatok lehetőségeiről. " Őexcellenciája nagy szívélyességgel fogadott — közli Granville külügyi államtitkárral Monson — és ismételten közölte, hogy Őfelsége kormányának közleménye a pesti főkonzulátus létesítéséről nagy elégedettséget váltott ki mind a magyar kormány mind a közvélemény részéről." Lónyay kiemelte Nagy Britannia és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak jelentőségét és annak a reményének adott kifejezést, hogy az angol konzul pesti jelenléte további lehetőségeket ígér. Kellő részletességgel szólt a magyar miniszterelnök az ország belső helyzetéről, az általános politikai állapotokról. Miután 1871. november 14-én gróf Andrássy Gyulától — aki a közös külügyminiszteri székbe lépett — átvette a magyar minisztérium vezetését, mindent igyekezett elkövetni a kormányzó Deák-párt erejének fokozására és erre kitűnő alkalomnak látszottak a közeli országgyűlési választások. Új választási törvényt terjesztett be, mely azonban az ellenzék erélyes ellenállásával találkozott és ezért egyre inkább kilátástalannak tűnt, hogy a kormánypárt előnyére érvényesíthető törvényi változtatások, még az országgyűlés berekesztése előtt nyélbe üthetők lennének. Végezetül Monson ígéretet kapott arra nézve, hogy működését a magyar kormány a legnagyobb mértékben támogatni fogja és rendelkezésére bocsátják az általa igényelt szükséges információkat.[14]

Monson módját ejtette annak, hogy a parlamenti ellenállásról, az ország helyzetéről gróf Andrássy Gyula külügyminiszterrel is értekezzen, amire már

---

[12] Itt jelezhetjük, hogy a magyar kormány nem minden esetben tanúsított ilyen alkalmazkodást, még a kellő formák betartása esetén sem. Így 1872 júliusában megtagadta a hozzájárulást Guyot de Montpayroux pesti francia főkonzul kinevezéséhez, a nevezett túlzó demokrata gondolkodása miatt és csak hetekkel később adta be a derekát Lónyay miniszterelnök. Nem sokkal később a francia kormány — további komplikációkat elkerülve — új főkonzult nevezett ki. Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 20. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–557/37); okt. 23. (Uo. 802–630/56); Vö. *Horváth Jenő*: Magyar diplomácia 1815–1918. Budapest, 1928. 90–93.

[13] Monson Granvillenek, Vienna, 1872. márc. 20.(PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 803–167/3); Pest, 1872. márc. 22. (Uo. 803/4).

[14] Monson Granvillenek, Pest, 1872. márc. 27. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–185/1).

1872. március 29-én sor került. Az utóbbi realista módon szólt a kormány fokozódó nehézségeiről és azon véleményének adott hangot, hogy "... valószínűtlennek tartható, hogy az ellenállás irányítása megváltozzon és ennek következtében a választási törvény gyakorlatilag elveszettnek tekinthető."[15]

Néhány nappal később az uralkodó Budán fogadta Monsont. Az 1872. április 3-án történt audiencián Ferenc József egyedül tárgyalt az angol főkonzullal és hosszasan elbeszélgetett vele Magyarország és a birodalom kérdéseiről. Miután érdeklődött Monson diplomáciai pályafutásáról, szóba hozta a magyar és az angol alkotmány kialakulása közötti rokon vonásokat. Az uralkodó véleménye szerint " Magyarország fejlődésében van bizonyos lemaradás, de kifejezte reményét, hogy a jövőben ez a hátrány leküzdhető és különösen a kereskedelem gyors virágzását várja." Ami az ország általános politikai helyzetét illeti, nagyon bízik abban, hogy a választások után konszolidálódik a helyzet és a magyar parlament nyugalma is helyre áll. Mint az események további menete jelezte, az uralkodó e tekintetben kissé optimista képet festett. Határozottan kitűnik, hogy az angol főkonzulnak — már működése első időszakában is — sikerült a legfelsőbb állami, politikai vezetéssel személyes kapcsolatokat teremtenie, méghozzá egy olyan időszakban, amikor az 1867-es kiegyezést komoly erőpróbának vetették alá. 1875-ig, Tisza Kálmán kormányának megalakulásáig eltelt néhány évnek talán legkritikusabb szakasza megindulása idején kezdte meg működését Monson és megfigyelési, jelentései kellő információval szolgálhattak az angol hivatalos körök számára arról a heves politikai küzdelemről, mely parlamenti obstrukcióktól tarkítva elvezetett a Deák-párt és a balközép-párt egyes csoportjainak közeledéséhez, a Deák-párt felbomlásához és egy új kormányzó pártnak, a Szabadelvű pártnak megalakulásához.[16]

A magyarországi politikai küzdelmekről Londonba érkező hírek nem keltettek megnyugtató hatást. Kiderült, hogy a stabilitás biztos bázisának hirdetett Deák-párti kormányok koránt sem tudják kezükben tartani a gyeplőt. Az a parlamenti obstrukciós botránysorozat, mellyel a magyar ellenzéki csoportok megakadályozták a Lónyay-kormány által benyújtott új választási törvény tető alá hozását – kétségtelenül a kormány gyengeségének, tehetetlenségének tanúbizonyságát adta. Az angol körökben egyébként sem keltett bizalmat a választójogot durván szűkítő törekvés, a parlamenti ciklust öt évre történő meghosszabbítására irányuló kísérlet. Politikai nagyvonalúságot, egyeztető készséget vártak attól a Lónyaytól, akinek pénzügyi tehetségét széles körben elismerték. Most kiderült, hogy a politika göröngyös útjain nem tudja Andrássyt követni és hajlik az erőszakos, durva megoldások felé.[17] Rossz hírek érkeztek a kormány gazdaságpolitikájáról is. Az államháztartás deficitje évről-évre aggasztóan növekedett, a vasútépítési botrányok sorozatai, panamák és korrupciós jellegű ügyek egyre-másra

[15] Monson Granvillenek, Pest, 1872. márc. 29. (Uo. 802-187/3); ápr. 1. (Uo. 802-202/4)

[16] Monson Granvillenek, Pest, 1872. ápr. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802-205/5); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. ápr. 25. (Uo. 798/107); Vö. *Móricz Pál*: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei 1867-1874. I-II. Budapest, 1892.; *Oláh Gyula*: Az 1875. évi fúzió története. Budapest, 1908.; *M. Kondor Viktória*: Az 1875-ös pártfúzió. Budapest, 1959.

[17] Monson Granvillenek, Pest, 1872. ápr. 1. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802-202/4); ápr. 4. (Uo. 802-206/6); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. ápr. 8. (Uo. 798/96); Vö. *Juhász Lajos*: Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztersége 1870-71. Századok. 1941.

törtek a felszínre. Az állami kamatbiztosítással a külföldi és hazai vállalkozók visszaéltek, idő előtt kivonultak az üzletekből. Még az Angol-Magyar bankból is megindult a tőke visszavonása a sok bizonytalanság miatt.[18]

Ilyen körülmények között zárult a négyéves parlamenti ciklus 1872. április 15-én, majd kezdetét vették a választási küzdelmek. Ami ennek során történt nem öregbíthette Magyarország hírnevét. A Lónyay-kabinet gátlástalanul lépett fel a Deák-párt mandátumainak megszerzéséért. Állami pénzek korlátlanul folytak a korteshadjárat finanszírozására és sokak megvásárlására. Állítólag a képviselőségi helyeknek is kialakult az ára. Az angol kormány ugyan hozzá volt szokva a választási praktikákhoz, de azok a hírek, melyek e távoli országból érkeztek nyugtalanítóan hatottak.[19] Monson a Deák-párt győzelméről tudósítva (245 kormánypárti, 116 balközép és 38 szélsőbal arányban) nem tekintett el a Lónyay-kormány helyzetét nehezítő tényezőktől. Utalt mindazokra a gondokra, melyek Deák fokozódó betegségéből adódnak. Nem tartotta lényegtelennek az ellenzéki oppozíciók növekedését, felfigyelt a szélsőbal 48-as programmal jelentkező agitációjára, melyet Torinóból az emigráns Kossuth támogat. Az utóbbi "... jelenleg Olaszországban tartózkodik és beválasztották a parlamentbe, amit elutasított és megírta döntését annak a választókerületnek, ahol megválasztották. A nevezett tudatában van annak, hogy befolyása a megyei vezetők többségére végleg elveszett és a mérsékelt baloldali elemek leszámoltak gyakorlatiatlan és ábrándos elképzeléseivel."[20] Monson beszámol az erdélyi románok politikai vezetőinek ellenállásáról, a választásokkal kapcsolatos passzivitásáról – minek következtében Erdélyből mindössze két román képviselő jutott be a parlamentbe, míg a magyarországi románság köréből 22-en.[21]

Az 1872 májusában megejtett horvátországi választásokon a magyar kormánnyal élesen szemben álló horvát nemzeti párt 50 képviselője jutott be a zágrábi tartománygyűlésbe és a Lónyay-kabinet mindössze 25 képviselőt tudhatott csak maga mellett. A horvát tartománygyűlés 1872. július 8-án messzemenő közjogi, pénzügyi követelésekkel állt elő, melyek messze túlhaladták az 1868. évi magyar-horvát kiegyezésben foglaltakat. Különösen irritálta a magyar kormányt, hogy Zágráb független horvát minisztériumra és a király által közvetlenül kinevezendő bánra tartott igényt.[22] Lónyay viszont biztosította az angol főkonzult arról, hogy

[18] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–365/11); Vö. *Pólya Jakab*: A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Budapest, 1895. 54. és köv.; *Matlekovits Sándor*: Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez. Budapest, 1894.

[19] Monson Granvillenek, Pest, 1872. ápr. 24. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–240/7); jún. 19. (Uo. 802–315/9); Vö. *Toldy István*: Öt év története 1867–1872. Budapest, 1891. 244. és köv.; *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Budapest,1911. 424. és köv.

[20] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–367/13); júl. 31. (Uo. 802–428/23); Kossuth Lajos levele Hódmezővásárhely választókerület elnökének, Torino, 1872. júl. 10. *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. I–III. Budapest, 1880–82. Folytatása: Kossuth Lajos iratai. (Szerk. Helfy Ignác, Kossuth Ferenc). IV–XIII. Budapest, 1894–1911. VIII. 415. és köv.

[21] Monson Granvillenek, Pest, 1872. máj. 1. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–273/8); Vö. *Jordáky Lajos*: A román nemzeti párt megalakulása. Budapest, 1974. 104. és köv.

[22] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–366/12); júl. 15. (Uo. 802–397/15); júl. 31. (Uo. 802–427/22); Vö. *Pap Dávid*: A horvát pénzügyi kiegyezés. Budapesti Szemle. 1897/89.; *Kemény G. Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. Budapest, 1947. 80. és köv.

a túlzott horvát autonómiára irányuló erőfeszítések visszaszorításához a kellő eszközök a magyar kormány rendelkezésére állnak és a szükséges támogatást megkapják a horvát konzervatív körök részéről ahhoz, hogy az események menetét kézben tartsák.[23] A horvát igényeket felsorakoztató feliratra 1872 júliusában az uralkodó a szükséges választ megadta, mely összhangban állt a magyar kormány által körvonalazott elképzelésekkel.[24] A horvát-magyar kiegyezés pénzügyi vonatkozásainak tisztázása érdekében Kerkápoly magyar pénzügyminiszter Zágrábba utazott és sikeresnek tekinthető tárgyalásokat folytatott – ámbár a politikai követelések nagyobb része még nem nyert megnyugtató rendezést.[25] A horvát parlamentben lejátszódó események további nyugtalanságot keltettek és joggal feltételezhető volt, hogy az év őszén megnyíló új magyar parlamentnek még számos nehézséggel kell megbirkóznia ahhoz, hogy Zágráb igényeit kielégítse. Az utóbbinak Monson nagy fontosságot tulajdonított – Horvátország kibékülését Magyarországgal a dualista rendszer konszolidációja előfeltételének tekintette, sőt a horvát igények kielégítését a nagy-szerb törekvések ellensúlyozása szempontjából is fontosnak ítélte.[26]

A Deák-párt választási győzelme végül is nem hozta meg a szükséges nyugalmat a Lónyay-kormány számára, nem tudott úrrá lenni az egyre súlyosabb pénzügyi gondokon sem. Kerkápoly pénzügyminiszter tehetetlenül állt szemben az évről-évre fokozódó állami deficittel. A sajtó egyre élesebb bírálatot gyakorolt és súlyos támadások érték a közös pénzügyeket – felvetették egy önálló magyar nemzeti bank megalapításának gondolatát is.[27] A Lónyaytól származó információk ugyan a helyzet javulását sejtették – amiben viszont Monson kételkedett, de határozottan hitt a magyar kormányfő őszinte angol barátságában, melynek számos tanújelét tapasztalhatta. A miniszterelnök és az angol főkonzul kapcsolatai gyakoriak és nyílt beszédűek voltak. Így Lónyay — mielőtt 1872 júliusában az angliai Wight szigetére utazott volna szabadságra — szükségesnek látta, hogy magához hívassa Monsont és tájékoztassa az általános politikai helyzetről, valamint terveiről. Közölte, hogy július 21-én este indul Ischlbe, ahová az uralkodó anyja hívta meg. Innen már nem fog Pestre visszatérni, hanem vonaton folytatja tovább útját Anglia felé. Ismételten kifejezésre juttatta, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonít Nagy Britannia és Magyarország jó kapcsolatainak és ennek fejlesztésére törekszik. Továbbá arról is tájékoztatta, hogy a hat hétre tervezett útja – melyet egészsége helyreállításának szükségességével is indokolt, nem fog zavart okozni Magyarországon. A helyzet a választások után megnyugodni látszik és Horvátországgal is rendeződtek az előzetes kiegyezési ügyek. „Miután Őexcellenciája közölte velem, hogy szabadságát Angliában kívánja tölteni – megkockáztattam kifejezésre juttatni örömömet afelett, hogy nem tartja ezt túl nagy távolságnak és biztosítottam, hogy Magyarország miniszterelnökének látogatását kormányom örömmel fogadja." Lónyay végezetül

[23] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–366/12).

[24] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 15. (Uo. 802–397/15); Vö. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II. Budapest, 1934. I. 57. és köv.

[25] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 31. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–427/22).

[26] Monson Granvillenek, Pest, 1872. aug. 13. (Uo. 802–448/25); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. aug. 24. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 798/216).

[27] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (Uo. 802–365/11); szept. 24. (Uo. 802–561/41).

arra kérte Monsont, hogy távolléte alatt is nyugodtan lássa el feladatát. A Pestről származó információk alapján London megnyugtatónak ítélhette az angol-magyar kapcsolatok alakulását.[28]

Annak ellenére, hogy a Gladston-kabinet igényt tartott részletekbe menőkig a magyarországi események ismeretére, a Monarchia bonyolult belső helyzetének megértésére, Anglia nemzetközi figyelmét természetesen a nagyobb léptékű és birodalmi politikáját közvetlenebbül érintő kérdések kötötték le fokozottabban. A porosz-francia háborút követő európai erőviszonyok alakulása, az egyesített Németország megjelenése, a balkáni helyzet, a gyengülő török birodalom permanens válságának széleskörű következményei.[29] Továbbá különös fontosságot tulajdonítottak mindazon értesüléseknek, melyek Oroszország délkelet-európai, balkáni törekvéseit érintették – joggal feltételezve, hogy a Monarchia illetékes köreiből származó információk megfontolást érdemelnek. Éppen ezért figyeltek fel Monson azon jelentésére, melyben orosz ügynökök magyarországi feltűnéséről szóltak és azon igyekezetükről, hogy növeljék befolyásukat a szláv nemzetiségek körében, élesszék a délszláv területeken a pánszláv propagandát. Még inkább növelte London érdeklődését, amikor arról érkezett hír 1872 július elején, hogy Gorcsakov orosz külügyminiszter Pesten orosz konzulátus felállítását tervezi.[30] Alig tíz nappal később a szándékból már konkrét valóság lett, miután De Blumer Oroszország pesti főkonzuli kinevezése megtörtént.[31] A gyakorlati végrehajtás azonban kissé elhúzódott, ugyanis szeptember vége lett, mire az orosz főkonzul megérkezett a magyar fővárosba, ahol Lónyay miniszterelnök fogadta. Ezek után az angol külügyi hivatalban semmi kétséget sem hagytak az iránt, hogy az orosz külpolitika további erőfeszítéseket fog tenni befolyásának szélesítésére és a pesti orosz főkonzulátus nemcsak a Monarchia népessége felé, de Szerbia irányában is ugródeszkául szolgálhat.[32]

A cári külpolitika Szerbia irányába mutató tervei koránt sem akadályoktól mentesen érvényesülhettek, és függvényét képezték a szerbiai politikai csoportok hatalmi viaskodásainak. Monson elsősorban annak a változó helyzetnek tükrében mérlegeli a szerbiai problémákat, ami Obrenovics Milán herceg állásának fokozatos megerősödése nyomán alakulhatott ki. Miután a szerb herceg 1872. augusztus 22-én elnyerte nagykorúságát, hatalmi pozíciója megszilárdult. Ennek következményei a Monarchia és Szerbia viszonyára jórészben attól függött, hogy a nagyszerb politika milyen mértékben kerekedik felül és török-ellenessége párosul-e Ausztria-Magyarország iránti hasonló szándékokkal.[33] Ezzel a bonyolult helyzet-

[28] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 21. (Uo. 802–403/18).

[29] Vö. *A.W. Ward – G.P. Gooch*: The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. I–III. Cambridge, 1922–23. II. 20. és köv.; *H. Temperley – L.M. Penson*: Foundation of British Foreign Policy, from Pitt-1792 to Salisbury-1902. Cambridge, 1938.; Britain and Europa. Pitt to Churchill, 1793–1940. London, 1950.

[30] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–364/3).

[31] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 15.(Uo. 802–398/16.)

[32] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 24.(Uo. 802–559/39); Vö. *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. Budapest, 1910–1913. II. 33. és köv.; *Paul Knaplund*: Gladstone's foreign policy. London, 1935. 57. és köv.; *Robert W. Seton Watson*: Britain in Europe, 1789–1914. Cambridge, 1955.

[33] Monson Granvillenek, Pest, 1872. júl. 31. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–425/20).

tel magyarázható az a konfliktus is, mely a magyar kormány és a törvényhatóságok között 1872 nyarán kialakult. Miután Belgrádból hivatalos meghívás érkezett Pestre, hogy a város képviseltesse magát Milán herceg nagykorúvá válását követő ünnepségeken – Pest városa a meghívást elfogadta.[34] Ezzel szemben a Lónyay-kormány rosszallását fejezte ki és egyenesen megtiltotta, hogy a városi küldöttségek részt vegyenek a külföldi ünnepségeken. Mindennek kellemetlen hatása nem maradt el Belgrádban és növelte az osztrák-magyar és szerb feszültségeket. A cári diplomácia természetesen ennek következményeit igyekezett a maga számára kamatoztatni.[35] Ez a feszültség kiütközött Andrássy gróf 1872 kora őszi külpolitikai expozéjában is, amikor behatóan elemezte Szerbia és Ausztria-Magyarország nem éppen kedvezően alakuló viszonyát.[36]

Gorcsakov orosz külügyminiszter igen körültekintő, óvatos, de ugyanakkor határozott lépései arra mutattak, hogy ámbár az orosz befolyás növelésére törekedett Szerbiában és a Monarchia szláv lakosai körében, de arra felettébb ügyelt, hogy feleslegesen ne irritálja a nemrég egyesített Németországot és a szövetséges társául szegődött Ausztria-Magyarországot. Monson szükségesnek látta informálni Londont mindazokról a mozzanatokról, melyek a három császár – vagyis a cár, a német és az osztrák-magyar uralkodók neveivel fémjelzett szövetséghez vezettek. Az 1872 nyár végi berlini három-császár találkozó kapcsán Andrássy gróf közös külügyminiszter diplomáciai ügyességét ecsetelve küldött bécsi és pesti jelentések megnyugtatólag hatottak az angol kormányra, igazolva látva, hogy a Monarchia Anglia iránti barátsága — a más irányú diplomáciai tevékenységei ellenére — változatlan, ugyanakkor Bécsben ügyelnek arra is, hogy ne sértsék meg Oroszország érzékenységét. Így diplomáciai gesztusként értékelhetőnek minősült az a lépés is, amikor 1872 augusztusában Vladimir és Alexis orosz főhercegeket két magyar ezred tulajdonosaivá nyilvánították.[37] A berlini háromcsászár-találkozó — ahová Ferenc József Pestről érkezett gróf Andrássy Gyula kíséretében — az angol kormányt nem túlságosan nyugtalanította, ámbár a legapróbb részletekig igényt tartott a jólértesültségre. A Monarchia külügyminiszterének 1872 szeptemberében a delegációk előtt elhangzott nyilatkozata megerősítette az angol kormányt azon hitében, hogy a három császár barátságát deklaráló szövetség semmit sem változtat az európai külpolitikai erőviszonyokon. Ez sok tekintetben az 1871. évi francia forradalmi események ellenhatásának is volt tekinthető, ami ellen Angliának aligha lehetett kifogása.[38] Amikor pedig arról érkezett hír, hogy Perzsiába osztrák-magyar missziót fognak küldeni, az angol külügyi hi-

[34] Uo.

[35] Monson Granvillenek, Pest, 1872. aug. 14. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–450/27).

[36] Monson Granvillenek, Pest, 1872. okt. 9. (Uo. 802–585/50); Vö. *Wertheimer*: Andrássy. I. m. II. 89. és köv.; 116. és köv.; *R. Charmatz:* Geschichte der auswärtigen Politik Österreiches im 19. Jahrhundert. I–II. Leipzig-Berlin. 1918. II. 49. és köv.

[37] Monson Granvillenek, Pest, 1872. aug. 13. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–447/24).

[38] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 26.(Uo. 802–564/44); Vö. *Wertheimer*: Andrássy. I. m. II. 93. és köv.; *T. Sosnosky*: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. I–II. Stuttgart, 1913–14. I. 68. és köv.

vatal ezt kedvezően tudomásul veszi és a saját külpolitikai orientációjával, az orosz befolyás elleni lépéseivel nem látja ellentétesnek.[39]

1872 nyara a magyar belpolitikában az átmenet idejét képezte az újabb Deák-párti parlamenti többséget hozó országos választások és az új parlamenti ciklus megnyitása között. Ebben az időszakban Monson fokozott figyelmet fordított a konzuli hivatal belső ügyeinek rendezésére – felmérve teendőinek körét. Ennek során Londonból angol zászlót is kér, hogy a helyi szokásoknak megfelelően ünnepnapokon kitűzettesse.[40] A főkonzult privát ügyek 1872 júniusában Triesztbe szólítják, ahol a helyi angol konzult, Mr. Brockot is megismeri, akinek munkájáról dicsérőleg szól. Visszatérve Pestre azzal a javaslattal fordul a külügyi hivatalhoz, hogy a trieszti angol konzulátust helyezzék a pesti alá. Indokai között említést tesz Dunlopról is, aki pesti küldetése után elnyerte a trieszti főkonzulságot és maga is hasonló tervet vetett fel. Felhívja a figyelmet arra, hogy 1873-ra már kiépül a közvetlen vasúti összeköttetés Pest és Trieszt között.[41] Ugyanezen időben Granville külügyi államtitkárhoz egy terjedelmes emlékirat is érkezik Pestről, melyben Monson tovább érvel a pesti főkonzulátus országos hatáskörének kiterjesztése mellett és Fiúmét is szóba hozza. Egyidejűleg a pesti konzulátus anyagi fenntartási költségeinek emelését kéri. Számos pesti konzulátus költségeit sorakoztatja fel (Belgium, Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Hollandia, Svájc, Törökország, Egyesült Államok) összehasonlításképpen, hogy bizonyítsa a pesti angol konzulátus meglévő szerény anyagi körülményeit. Végezetül utal arra is, hogy a pesti konzulátusnak komoly szerep jutott balkáni vonatkozásokban, Bukarest, Belgrád, Bosznia irányában. Fokozott igénybevételeként említi a magyar miniszterelnökkel és a kormány tagjaival ápolt kapcsolatait is. A Monson előterjesztésében foglaltak és gyakorlati tevékenysége teljes összhangban álltak, ámbár a trieszti és a fiumei angol konzulátus jövőjét illető elképzelései nem voltak egyeztetve az osztrák érdekekkel. Mindettől eltekintve London messzemenően honorálta Monson pesti működését, teljes bizalommal kísérte lépéseit – mindezt kétségtelenül bizonyította, hogy még hosszú éveken keresztül megmaradt posztjában, sőt feladatköre több balkáni vonatkozásban még ki is szélesült.[42] Ezzel is összefüggésben vetődött fel, hogy a pesti angol konzulátus brit útiokmányokat adhasson ki azon személyek számára, akik a Dunán Törökország felé kívánnak utazni.[43]

A beköszöntő ősz mindennél lényegesebb feladatokat helyezett előtérbe, melyek a magyar parlament megnyitásával függtek össze, ahol az ünnepélyes aktuson Ferenc József személyes megjelenésével is nyomatékot kívánt adni az ingatag lá-

[39] Monson Granvillenek, Pest, 1872. okt. 8. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–581/46); Vö. *Rouire*: La rivalité anglo-russo an XIX-e siècle en Asie. Golfe Persique. Frontiérs de l'Inde. Paris, 1908.; *E.G. Borone's*: The Persian Revolution. London, 1910.; *Word-Gooch*: British Foreign Policy. I. m. III. 72. és köv.

[40] Monson Granvillenek, Pest, 1872. máj. 1. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 803–205/6).

[41] Monson Granvillenek, Pest, 1872. jún. 19. (Uo. 803–273/9).

[42] Monson Granvillenek, Pest, 1872. jún. 7. (Uo. 803–258); A belgrádi angol konzul átutazóban Pesten, Monsont felkereste és bizalmas információkkal szolgált. Monson Granvillenek, Pest, 1872. jún. 26. (Uo. 803–285/13).

[43] Monson Granvillenek, Pest, 1872. jún. 23. (Uo. 803–279/11).

bakon álló Lónyay-kormánynak.[44] A magyar miniszterelnök nem gondok nélkül tért haza az angliai Wight szigetén eltöltött huzamosabb szabadságáról, miután távolléte idején sem szűntek meg a személyét és minisztertársait ért sajtótámadások. A kormány megerősítése érdekében Lónyay a vezető pozíciók birtokosai körében bizonyos változtatásokat is kezdeményezett. Így elmozdították helyéről az alsóház elnökét Somssich Pált, mert működését gyengekezűnek minősítették. Az új házelnök Bittó István lett, miután az igazságügy-miniszteri tárcát átadta az addigi kultuszminiszternek, Pauler Tivadarnak, akinek helyére viszont Trefort Ágoston lépett, a nemrég elhunyt báró Eötvös József veje. Az eseményekről tárgyilagosan hírt adó Monson mindebből nem von le olyan következtetéseket, mintha a kormány helyzete stabillá vált volna.[45] Meglátása szerint a kormányzat határozott többsége ellenére széttöredezettséget mutat. Tagjainak nagyobb része nem szimpatizál Lónyayval és hiányzik a szüksége szolidaritás még a kormány tagjai között is. A kormányfőt nemcsak az ellenzéki pártok támadták, de saját pártja tagjainak többsége is fellépett ellene. Lónyay fokozatosan terhére vált szinte mindenkinek és távozását óhajtották. Ugyanakkor a parlamenti huzavonákkal párhuzamosan a hazai és külföldi sajtóban egyaránt éles hangú bíráló cikkek jelentek meg egyre gyakrabban Lónyay ellen. Ezek a hol nyílt, hol burkolt támadások, melyek inkább csak homályos célzásokat tettek a miniszterelnök zavaros pénzügyeire felettébb elkeserítették Lónyayt.[46] Már Wight szigetéről e tárgyban írt panaszos levele is arról tanúskodik, hogy szinte tehetetlen és védtelen a róla szellőztetett, kompromittáló intrikákkal szemben. Azzal az elhatározással tér haza Pestre, hogy megleckézteti támadóit és a sajtóviszonyokat tetemesen megszigorító rendszabályokat, törvényeket vezet be. Erről végső soron nem is a józan tanácsok miatt mondott le, sokkal inkább azért, mert vélt párthíveiben sem kapott hozzá támogatást.[47]

A fel-fel röppenő hírek sok mindenről szóltak: előnyös föld, erdő-, házvásárlásokról. Olyan vasútépítésekről, melyek Lónyay birtokai közelében haladtak. Sokat emlegették Lévai bankárt, mint azt a személyt, aki a miniszterelnök bizalmas pénzügyleteiben közreműködött.[48] Nehéz volt a vádak cáfolása, még az esetben is, ha jócskán túlzásokat is foglaltak magukban. Olyan volt az országos légkör, az évről-évre emelkedő állami deficit, hogy ebben a helyzetben még a legpuritánabb miniszterelnök is nehéz helyzetbe kerülhetett volna – nem is szólva Lónyayról, akitől pénzügyi kérdésekben bizonyos lazaságok nem is álltak távol. Az események hatása alatt Lónyay defenzívába szorult és bizalmi emberének, Lévainak visszavonulása hosszas magyarázkodásra kényszerítették. Miután 1872 szeptemberében Kerkápoly pénzügyminiszter beterjesztette az 1873. évre szóló költség-

[44] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 1. (Uo. 802–494/30); szept. 4. (Uo. 802–526/31); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. szept. 6. (Uo. 799/229).

[45] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 5. (Uo. 802–527/32); szept. 10. (Uo. 802–530/35); Vö. *Gratz*: Dualizmus. I. I. m. 120. és köv.

[46] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 24. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–561/41); Vö. *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. I–III. Budapest, 1904. III. 384 és köv.

[47] Vö.*Halász*: Egy letűnt nemzedék. I. m. 428. és köv.

[48] Monson Granvillenek, Pest, 1872. aug. 14. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F.O.7. 802–451/28); Vö. *Gratz*: Dualizmus. I. m. I. 119. és köv.: *Kákay Aranyos* (Kecskeméthy Aurél): Nagy férfiak. Budapest, 1874.

vetést, kitört a vihar: ellenzéki és kormánypárti képviselők egyaránt felsorakoztak bíráló észrevételeikkel. " A tárgyalás során a baloldal tagjai nagyon heves támadást intéztek a kormány ellen és Tisza Kálmán, aki jelentős szónok és befolyásos személy, az ő erőteljes és heves modorában intézett támadást Lónyay gróf és kabinetje ellen. Az ellenzék ugyan nem egységes, frakciós viszálykodásokkal terhelt, de forrongó, elkeseredett támadásaikban közösen léptek fel a minisztériummal szemben." – közölte Monson 1872. október 8-i jelentésében. Majd a kormányfő kétes pénzügyleteiben érdekelt Lévai bankár szerepére utalva egyidejűleg foglalkozott Lónyaynak az alsóházban elhangzott beszédével, melyben védelmébe vette bizalmasát és visszautasította a vádakat. Az események tanúsága szerint sikertelenül és október végén a kormány válsága tartóssá válik.[49]

A már feltartóztathatatlan botrány-sorozat várható következményeit az uralkodó gyakori pesti látogatásai sem tudták elhárítani. Sőt az egyik protokolláris katonai szemlét követően elhangzott uralkodói bírálat a honvéd-zászlóaljak szakszerűtlenségéről a kedélyeket tovább borzolták. 1872 őszén a budai királyi palota gyakran fogadott fejedelmi vendégeket, október 18-án Erzsébet királyné is ide érkezett. Az uralkodói pár visszautazására csak november elején került sor, minek utána szorgalmasan látogatták a főváros egyes kerületeit, de végül is a fellobbanó kolerajárvány az udvart távozásra késztette.[50]

Mindezekkel az eseményekkel párhuzamosan — szeptember 16-tól — Pesten tárgyalnak az osztrák-magyar delegációk, melynek ülései felettébb felkeltették az angol főkonzul figyelmét. Különösen a közös ügyek kezelésének problémáiról, az államadóssági terhek arányos elosztásának nehézségeiről, valamint a katonai költségvetésről esett szó. A delegációkban lezajlott viták csak tovább fokozták a magyar politikai élet hullámzásait.[51] 1872 október végén a delegációkban kemény vitákra került még sor a hároméves katonai szolgálatról – majd az őszi delegációs ülésszak bezárult. Monson megítélése szerint a létrejövő kompromisszumok ellenére, a feszültségek nem oldódtak, a delegációk intézményének népszerűtlensége csak fokozódott.[52]

A parlamenti ellenzéki padsorokból éles támadások zúdultak Ausztria ellen, hogy pénzügyi manővereivel sújtja Magyarországot és helyzetét még inkább nehezíti. Gróf Andrássy Gyula — aki hamarosan visszatért Berlinből Pestre — azon volt, hogy a delegációs tárgyalásokat nyugodtabb mederbe terelje és ha lehet Lónyay helyzetén is könnyítsen. Az utóbbi tekintetében már nem sokat tehetett – a kormány stabilitása végképp megingott. A parlament és a sajtó egyre hangosabb lett az önálló magyar pénzügy követelésétől, attól az igénytől, hogy hozzák létre az Ausztriától független magyar nemzeti bankot.[53]

---

[49] Monson Granvillenek, Pest, 1872. okt. 8. (Uo. 802–584/49); okt. 23. (Uo. 802–629/55).

[50] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 8. (Uo. 802–529/34); okt. 8. (Uo. 802–580/45); okt. 18. (Uo. 802–625/51); nov. 6. (Uo. 802–641/59).

[51] Monson Granvillenek, Pest, 1872. szept. 5. (Uo. 802–528/33); szept. 18. (Uo. 802–539/36); szept. 24. (Uo. 802–562/42); okt. 8. (Uo. 802–583/48); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. okt. 9. (Uo. 799/268).

[52] Monson Granvillenek, Pest, 1872. okt. 23. (Uo. 802–627/53); okt. 27. (Uo. 802–640/58).

[53] Monson Granvillenek, Pest, 1872. okt. 8. (Uo. 802–582/47); okt. 23. (Uo. 802–626/52); Vö. *Wertheimer*: Andrássy. I. m. II. 190. és köv.

A parlamenti és delegációs viharok egyéb problémákkal is bonyolódnak, amikor a fokozódó állami deficit szorításából szabadulni óhajtva újabb államkölcsönök felvételére kerül sor. Ennek során eredményes tárgyalások folytak a londoni, a párizsi és a bécsi Erlanger nemzetközi bankházzal 120 millió forintos kölcsön felvételéről. A parlamentben e tárgyban éles vitákra került sor és a bizalmatlanság fokozódott Kerkápoly pénzügyminiszterrel szemben, akinek képességeit kétségbe vonták. Lónyay érvelései hatástalanok maradtak és tehetetlensége csak fokozódott.[54] A végső lökést a Lónyay-kormány bukásához egy mondhatni könyörtelen és gátlástalan parlamenti támadás adta meg. Monson részletesen tájékoztatja Granville külügyi államtitkárt arról a botrányról, melyet Csernátonyi szélsőbaloldalinak jelzett ellenzéki képviselő szavai váltottak ki az alsóház 1872. november 18-i ülésén. A támadás először Pauler Tivadar igazságügy-miniszter ellen irányult egy bizonyos bírói kinevezés kapcsán – miután az illetőről kiderült, hogy a magyar nyelvet nem is ismeri. Mindez párosult az állami deficit okaival kapcsolatos fejtegetésekkel. Végül pedig a nyílt és félreérthetetlen támadás célpontja maga a miniszterelnök lett. Csernátonyi a róla ismert indulatossággával jelentette ki Lónyayról, hogy tisztességtelen módszerekkel vagyonának szaporítását helyezte előtérbe, ami egy vezető államférfihoz méltatlan, miközben országosan jelentős gazdasági bajok tapasztalhatók, az államháztartás a csőd szélére került és az elszegényedés fokozódott. " ... a kirobbant heves támadás gróf Lónyay személye ellen irányult, viharos lázadás körülményei között, a megszokott hangnemben. Ezek után a miniszterelnök láthatóan elvesztette lélekjelenlétét és miután kijelentette, hogy vagyonának megszerzése egyszerű következménye volt becsületes szorgalmának, megengedheti magának, hogy a heves és sértő vádakat a legnagyobb becstelenségnek, gyalázkodásnak minősítse." A felszólalást súlyos zűrzavar követte és a sarokba szorított Lónyay válasza nem tudta a felkorbácsolt kedélyeket megnyugtatni. Monson értesülései szerint a kormányfő lemondása már csak napok kérdése és e tekintetben nem számíthat saját pártjának oltalmára sem. Külsődlegesen még védelmére keltek, azonban a kulisszák mögött visszavonulását szorgalmazták.[55] Deák Ferenc ugyan nagyrabecsüléssel nyilatkozott Lónyayról és felmentette az ellene felhozott vádak alól a kiegyezés létrehozása körüli érdemeit hangoztatva, de végső soron maga is egy új kormányfő kijelölését tartotta kívánatosnak.[56]

Mindezek után nem meglepő, hogy 1872. november 29-én Monson táviratban közölte Londonnal a Lónyay-kormány lemondásának hírét. Négy nappal később már az angol külügyi hivatal értesülhetett arról, hogy Szlávy József a Lónyay kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterét nevezték ki miniszterelnökké.[57] A magyarországi változások hátteréről, Lónyay bukásának mélyebb

[54] Monson Granvillenek, Pest, 1872. nov. 6. (Uo. 802–642/60); nov. 12. (Uo. 802–669/62); nov. 20. (Uo. 802–684/64).

[55] Monson Granvillenek, Pest, 1872. nov. 19. (Uo. 802–683/63); Buchanan Granvillenek, Vienna, 1872. nov. 20. (Uo. 799/311); Vö. *Gratz*: Dualizmus. I. m. I. 122. és köv.

[56] Vö. *Kónyi Manó*: Deák Ferencz beszédei. I–VI. Budapest, 1903. VI. 351. és köv.; *Ferenczi*: Deák. I. m. III. 384. és köv.

[57] Monson Granvillenek, Pest, 1872. nov. 29. (Uo. 802–699/65. Távirat); dec. 3. (Uo. 802–711/66).

okairól Monson beható elemzésben számolt be – mintegy összegezve megelőző jelentéseinek lényeges vonatkozásait." Attól tartok — írja jelentésében — nincs kétség afelől, hogy azok az állandó híresztelések, melyek a legutóbbi kormány tagjainak privát pénzügyei vonatkozásában elterjedtek, nagyon is szilárd alapokon nyugszanak. De az, hogy nem csak a miniszterelnök az egyedüli bűnös, az lényegében teljesen bizonyos. Ezért első rápillantásra különös, hogy a legutóbbi katasztrófának csak ő lett az áldozata. Úgy gondolom, hogy ennek az a rövid magyarázata, hogy az ő kollégái úgy találták, hogy okuk van kételkedni a miniszterelnöknek irántuk való lojalitásában."[58] A továbbiakban kötelességének érzi, hogy Granville külügyi államtitkár alaposan tájékozódhasson az új magyar miniszterelnök politikai pályafutásáról, képességeiről, nézeteiről, emberi tulajdonságairól, jellemének meghatározó adottságairól. Szól Szlávy nyugodt, kiegyensúlyozott modoráról, magabiztos vitakézségéről – ámbár megítélése szerint kormányzata csak átmeneti állapotot jelent és kevés garanciát nyújt arra nézve, hogy az ország kijut válságos helyzetéből, a szorító pénzügyi problémák tömkelegéből.[59] Monson hamarosan módját ejti annak is, hogy találkozzon személyesen Szlávy Józseffel, amire már 1872. december 16-án sor került. Beszélgetésük igen közvetlen és barátságos formában zajlott le, melynek során Szlávy kendőzetlenül szólt nehéz helyzetéről, de arról is, hogy alapvetően elődje útján kíván haladni, ámbár bizonyos személyi változásokat a kormányon belül szükségesnek tart. Így említette, hogy a kormányban eddig betöltött ipar- és kereskedelemügyi tárcát gróf Zichy Józsefnek kívánja juttatni. A honvédelmi tárcát — melyet Andrássy és Lónyay alatt a miniszterelnök töltötte be — most más személyre, Szende Bélára ruházzák. Tárgyalásuk során előtérbe került a két ország kereskedelmi kapcsolatai fokozásának fontossága. Szlávy határozottan Monson figyelmébe ajánlotta az új kereskedelmi minisztert, aki megelőzően Fiume kormányzója volt. " Azt mondta, hogy fiatal kora ellenére (harminc év körüli) Zichy gróf igen figyelemreméltó, tehetséges és az a személy, aki szorgalmával, képességeivel, előnyös emberi adottságaival bizonyára értékesen növelheti a kormány súlyát." Szlávy a továbbiakban biztosította az angol főkonzult arról, hogy a kormányban bekövetkezett változások csak fokozhatják azt a jó és barátságos kapcsolatot, mely közöttük kialakult.[60] A kedélyek pillanatnyilag kissé lecsillapodtak, amihez a közeledő karácsonyi ünnep hangulata is hozzájárult, mindazonáltal a parlamentben elhangzott Szlávy-beszéd az ellenzéki körökben további feszültséget okozott. Ami az alsóházat nem akadályozta meg abban, hogy jóváhagyjon egy újabb államkölcsönt 54 millió forint értékben, ily módon kedvezőbb helyzetbe hozva a kormányt. A politikai bizonytalanságot viszont fokozták azok a hírek, melyek Deák Ferenc egészségi állapotáról elterjedtek és Lónyay gróf további közéleti szerepléséről feltételeztek.[61]

A fáradhatatlanul szorgalmas Monson sohasem elégedett meg a sajtóhírekből és másodlagos körökből származó információkkal és lehetőleg igyekezett továbbra

[58] Monson Granvillenek, Pest, 1872. dec. 4. Conf. (Uo. 802–712/67).

[59] Monson Granvillenek, Pest, 1872. dec. 6. (Uo. 802–735/69).

[60] Monson Granvillenek, Pest, 1872. dec. 17. (Uo. 802–738/72); dec. 17. (Uo. 802–740/74).

[61] Monson Granvillenek, Pest, 1872. dec. 17. (Uo. 802–739/73); dec. 17. (Uo. 802–741/75); dec. 18. (Uo. 802–742/76); Vö. *Lónyay Menyhért*: Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Budapest, 1873.; *Ua.*: A banküg. Budapest, 1875.

is biztosítani a személyes érintkezéseit a vezető magyar politikusokkal. Ennek sorába illeszkedett, hogy 1872 karácsonya és újéve között módját ejtette annak, hogy tárgyaljon a kormányba került új miniszterrel, gróf Zichy Józseffel, aki sok tekintetben derűlátóan ítélte meg az ország helyzetét, keveset sejtve a jövőt fenyegető gazdasági krízisről. Szót váltottak a Monarchia sajátos népesedési összetételéről, különösen a szláv elemek növekvő birodalmi súlyáról.[62]

Az angol külügyi hivatalhoz érkező gyakori magyarországi beszámolók teljes mértékben meggyőzték Granville külügyi államtitkárt arról, hogy jó személyre esett a választásuk, amikor Monsonra bízták a pesti angol főkonzulátus vezetését. Ahogy e hivatal működött, ahogy megteremtődött kiemelkedő szerepe a magyarországi konzulátusok között, mindebben Monson jelentős szerepet vállalt. Joggal tekinthetett vissza egy éves diplomáciai szolgálatára belső megelégedéssel, miután rövid időn belül kellő ismeretre tett szert az ország bonyolult politikai és gazdasági viszonyaiban és feladatait különösebb nehézségek nélkül a magyar kormány meszszemenő jóindulatát, támogatását elnyerve végezhette. Ugyanakkor tükröződött ebben Magyarország és a szélesebb értelemben vett dualista Monarchia Anglia iránti rokonszenve és annak felismerése, hogy London változatlanul súlyt helyezett arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia továbbra is a közép-keleteurópai stabilitás lényeges része maradjon.[63]

Az a körülmény, hogy 1872-től Pesten angol főkonzulátus létesült — méghozzá meglehetősen széles politikai szerepkörben — Magyarország számára fokozott jelentőségre tett szert. Önálló magyar külpolitika és diplomácia nem lévén, az angol konzulátus mindennapos gyakorlati tevékenységében már-már egy valóságos követségre emlékeztetett, sajátos szint kölcsönözve nemcsak az angol-magyar kapcsolatoknak, de általában a magyar külpolitikai törekvéseknek is. Bizonyítékok sora jelzi, hogy a közös diplomáciai vezetés nem fogható fel egy áthághatatlan merev rendszernek, akadtak kisebb-nagyobb rések, csatornák, melyeken keresztül a magyar kormányzat sajátos érdekeit érvényre juttathatta, függetlenebb diplomáciai szerepkörben jelenhetett meg. Kétségtelen, hogy Monson angol főkonzul tevékenysége mindehhez hozzájárult – szélesebb teret biztosítva Magyarország számára Anglia és a világ felé.

[62] Monson Granvillenek, Pest, 1872. dec. 28. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. FO.7. 802–747/77).

[63] Vö. Political Correspondence of Mr Gladstone and Lord Granville, 1868–1876. Szerk. *A. Ramm*. Royal Historical Society. I–II. Oxford, 1952. I. 160.és köv.; *Lord Edmond Fitzmaurice*: Life of Granville George Leveson-Gower, second Earl Granville. I–II. London, 1905.; *Algernon Cecil*: British Foreign Secretaries, 1807–1916. London, 1927. 280. és köv.

Pesti Sándor

A TÖRVÉNYELŐKÉSZÍTÉS FOLYAMATÁNAK FEJLŐDÉSE A DUALIZMUSKORI MAGYARORSZÁGON

Már az újkori magyar parlamentarizmus korai időszakában sokan felismerték a törvényelőkészítés fontosságát, és az egész korszakot végigkísérték a viták az előkészítés szerepéről, a bizottság–plénum viszonyról, ill. magának az előkészítő szervnek a mibenlétéről. Az idők során a kérdés jelentősége egyre nőtt, ugyanis a modernizálódó állami élet szakszerűbbé, komplexebbé válása, a törvényhozási tárgykörök gyors szaporodása, valamint a parlament politikai vita funkciójának mind markánsabb kibontakozása, végül a század végén elharapódzó obstrukció parancsoló szükségszerűséggé tette a parlamenti működés hatékonyabbá tételét, az eljárás meggyorsítását, a plénum vállára nehezedő terhek csökkentését.

Az előkészítő szervek szerepének növelése azonban komoly ellenállásba ütközött, az ellenzők számos ellenérvet sorakoztattak fel. Így felmerült a törvényhozás atomizálódása, a képviselői egyenlőség elvének sérülése, valamint a felelősség kérdése. További elvi vitákat indukált, hogy amennyiben elismerik az önálló törvényelőkészítő szervek létjogosultságát, azok jellege milyen legyen. A legfontosabb dilemma, amely végigkísérte a korszakot, hogy az összes képviselőt magába foglaló, véletlenszerűen kialakított osztályok, vagy a szakszerűséget előtérbe helyező, bizonyos részterületekre, feladatkörökre koncentráló szakbizottságok végezzék a törvényelőkészítés munkáját. A század végére ez a vita egyértelműen eldőlt, a hagyományos osztályokat fokozatosan felváltották a modernkori parlamenti élethez jobban illő állandó szakbizottságok, mégha az osztályrendszer véglegesen csak 1928-ban került is ki a házszabályokból.

A másik vitatott kérdés az volt, hogy a bizottságok elsősorban szakmai, vagy politikai testületek legyenek, ill. milyen arányban keveredjék a két elem. Az ellenzék bizottságokkal szembeni averzióját elsősorban az magyarázta, hogy a bizottságok összetételébe kevés beleszólása volt, annak meghatározása a többség privilégiuma volt, így a kisebbség még számarányának megfelelő képviselethez sem jutott.

Ezek után tekintsük át részletesen, hogyan alakult a törvényelőkészítés szabályozása, és a bizottság–plénum viszony a tárgyalt korszakban Magyarországon.

I.

Már az első írott magyar házszabály meglehetős részletességgel szabályozta a plenáris tanácskozás előkészítését. Az ügyrendben kimondták, hogy a tanácskozás előkészítése céljából minden ülésszak elején az összes parlamenti képviselőt

(az elnök és az alelnökök kivételével) sorshúzás útján 9 osztályba sorolják. A ház tárgysorozatába felvett javaslatokat az osztályok előzetesen megtárgyalják, s kialakítják a javaslattal kapcsolatos véleményüket. (Tehát minden indítványt megtárgyal minden osztály!) Miután az egyes osztályok a tárgyalással végeznek, előadót választanak maguk közül, s ezt jelentik a házelnöknek. Amennyiben ez a bejelentés 5 osztály részéről megtörtént, az elnök ún. „központi bizottmány"-ba hívja össze az előadókat, amiről értesítik a többi osztályt is. Az így megalakult központi bizottmány a ház elnökének irányításával újfent megvitatja az aktuális javaslatot, jelentést készít, majd szintén választ egy előadót kebeléből, aki aztán a plenáris ülésen az indítványozó felszólalása után ismerteti a központi bizottmány jelentését. A bizottság kisebbségben maradt osztályelőadói szintén kifejthetik nézeteiket. Előírás, hogy a jelentéseket felolvasásuk előtt legalább 3 nappal a képviselők között szét kell osztani. A törvényjavaslatok osztályülési tárgyalása kötelező, egyéb indítványok esetében ettől el lehet tekinteni.[1] Amennyiben az illető javaslathoz a plenáris vita folyamán módosító indítványt terjesztenek elő (amelynek a benyújtását semmiféle határidő nem korlátozza, tehát elvileg a zárószavazásig lehetséges), azt a ház a központi bizottmány elé utalhatja (ez azonban nem kötelező).[2]

A szabályozás tehát a törvényelőkészítésnek azt a módját követi, amely az összes képviselőt bekapcsolja ebbe a folyamatba. Ez azonban igen nehézkessé és bürokratikussá teszi az eljárást, az előkészítő folyamatot a központi bizottmány beiktatásával gyakorlatilag megkettőzi, ráadásul a szakszerűség elvét teljesen mellőzi. Egy kiskaput azonban már az első magyar házszabály is nyitva hagy a szakbizottsági rendszer irányába, amely kaput aztán az elkövetkező házszabályrevíziók fokozatosan szélesítenek ki. Kimondja az ügyrend, hogy „ha a háznak úgy tetszik az osztályülési tárgyalás elkerülésével egyenesen is bízhat meg külön bizottmányt valamelly tárgy előkészítésére".[3] Állandó jellegű szakbizottságokról tehát még nincs szó, ad hoc jelleggel azonban lehetőség van olyan különbizottságok felállítására, melyekbe célzatosan, az adott kérdés szakértői delegálhatók. Ez esetben pedig — a törvényjavaslatok kivételével — nincs szükség az osztályok és a belőlük alakuló központi bizottmány munkájára sem.

Már az első magyar házszabályjavaslat parlamenti vitáján támadások érték a törvényelőkészítésnek ezt a kontinentális vagy francia változatát. Az ellenkezés fő oka ekkor (és később is) a félelem attól, hogy a nyilvánosság kizárásával tárgyaló osztályok, és főleg a központi bizottmány háttérbe szorítja a plénum szerepét, a központi bizottmányba beválasztott képviselők jogosulatlan előnyökre tesznek szert társaikkal szemben. Abból kiindulva tehát, hogy „a szőnyegre kerülendő tárgyak mellett vagy ellen felhozandó okok kellő megfontolására, s vitatására a képviselőház maga sokkal alkalmasabb, mint a sorshúzás útján alakulandó osztályok", az egyik honatya javasolta, hogy az angol típusú tanácskozási rendet iktassák a házszabályba. Ennek lényege, hogy minden törvényjavaslat tárgyalása a plénumon veszi kezdetét, majd az egész ház átalakul bizottsággá, és elvileg

[1] A képviselőház Rendszabályai. 1848. 21–41.§.
[2] Uo. 75.§.
[3] Uo. 27.§.

mindenkinek lehetősége van a törvényjavaslat „bizottsági vitáján" részt venni, amit a plenáris vitától csak kötetlenebb jellege, valamint az elnök személye különböztet meg. A többség azonban leszavazta az indítványt és az eredeti változatot fogadta el.[4]

II.

Az első jelentősebb házszabályrevízió alkalmával (1868) a jogi szabályozás már nagyobb hangsúlyt fektetett a különbizottságokra. Az új rendelkezések értelmében különbizottságok már nem csupán eseti jelleggel, hanem az egész ülészszak tartamára is választhatók, amit az ügyrend is állandó bizottságnak nevez. Ezen testületek albizottságokat alakíthatnak és — a központi bizottsághoz hasonlóan — kisebbségi véleményt is előterjeszthetnek. Ha azonban maga a különbizottság nyújt be törvényjavaslatot, azt ugyanúgy osztályülési tárgyalásra kell utasítani.[5]

Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az a tendencia is, hogy a hagyományos törvényelőkészítési folyamatban a súlypont egyre inkább a központi bizottságra helyeződik, az osztályok szerepe háttérbe szorul. A központi bizottsági előadó jogai több ponton is bővülnek. Így (házszabályi szinten legalábbis) megszűnik a javaslat előterjesztőjének expozéja, az első szó a bizottsági előadót illeti.[6] Szavazás előtt még egyszer szólhat, sőt a szükséges felvilágosítás megadása végett a vita során is bármikor.[7] A határozathozatal alkalmával pedig először a központi, majd a különbizottság javaslatáról szavaznak, és csak ezt követően jön az alapul szolgáló javaslat, végül az egyéni módosító indítványok.[8]

A plenáris vitán Halász Boldizsár (Szélsőbal Párt) kifogásolta, hogy „az osztályülések előadói már az utóbbi korban egészen független, önálló testületeknek tekintvén magukat, nem arról tettek jelentést, hogy az osztályok többsége mit akart, hanem, hogy mit akarnak ők". Ezen jelenség visszaszorítása érdekében be is terjesztett egy módosító indítványt, mely szerint: „A központi bizottság az osztályok többségének véleményéről, az illető jegyzőkönyvek csatolása mellett, tesz a háznak jelentést. Azon rendkívüli esetben azonban, ha az osztályok jegyzőkönyveiben kifejezett vélemények annyira elágazók lennének, hogy azokból összhangzó véleményt összeállítani nem lehetne, jogosíttatik fel az csak saját véleményét terjeszteni a ház elé."[9]

Reagálásában az előadó, Királyi Pál találóan mutatott rá a javaslat képtelen voltára: „... igenis átláttam annak szükségét, hogy ezen központi bizottság ne csak regisztrálja az osztályok által hozott határozatokat, hanem egyúttal formulázza azokat, egyeztesse, tisztázza a véleményeket. Kilencz osztály tanácskozván egy tárgy felett, mindannyi megállapodik egy határozatban, de kilenczféle alakban terjeszti azon határozatot elő. Ha ezen központi bizottságnak nincs meg a joga

[4] A Képviselőház jegyzőkönyve 1848–49. 17.
[5] A képviselőház rendszabályai 1868. 111–113.§.
[6] Uo. 123.§.
[7] Uo. 126. és 127.§.
[8] Uo. 146.§.
[9] Képviselőházi Napló 1865–68. XI. k. 441–442.

azt formulázni, egyöntetűvé tenni, a tisztelt házhoz jelentést tenni: tárgyalási alapot nem fog előterjeszthetni."[10]

Deák Ferenc tekintélyével az eredeti javaslat mellett állt ki, és a gyakorlati tapasztalat érveivel is szolgált: „Ha visszatekintünk, hogy gyakorlatilag hogyan tartattak az osztályok tárgyalásai tudjuk, hogy az osztályoknak ritkán volt fele a tanácskozásokban jelen, hogy sokszor az osztály 5, 6 tagból állott... tudom, hogy az osztályok bizony akkor is (ti. 1848-ban – P.S.) per fictionem tárgyaltak, a központi bizottság összejött és az állította úgy össze, a hogy közmegelégedésünkre volt."[11]

A vita mögött tulajdonképpen két — máig létező — megközelítési mód húzódik meg. Az egyik álláspont — értelemszerűen elsősorban a kevésbé ismert, főszerepet ritkán játszó képviselők vallják — azt tartja a legfontosabbnak, hogy minden képviselő számára azonos jogok és feltételek legyenek a parlamenti munka során, a honatyák egyenlőségének demokratikus elvét hangoztatja. Mások ellenben — nem véletlenül főleg a vezető szerepet betöltő, legfelkészültebb és legtöbbet szereplő politikusok — már igen korán felismerték a törvényelőkészítés legfontosabb célját (vagy legalábbis ösztönösen ráéreztek arra): egy szűkebb, lehetőleg minél képzettebb emberekből álló (részben legalábbis) szakmai grémium, kihasználva a viszonylag kötetlenebb, elmélyült vitákra alkalmat adó formát, segítse elő a javaslatok tárgyalásának hatékonyabbá, gyorsabbá válását, és alapozza meg a szakmai szempontból magas színvonalú törvényalkotást. Az idézetekből nyilvánvaló, hogy akarva-akaratlanul a gyakorlat is ebbe az irányba haladt. A központi bizottság szerepének megnövekedése tkp. szintén a szakbizottsági rendszer meghonosodása felé mutat, hiszen a központi bizottságok nyilván az osztályok legfelkészültebb, legnagyobb tekintélyű tagjaiból rekrutálódtak, azaz kvázi szakbizottságokként működtek. Maga Halász Boldizsár vázolja fel keserűen a jövő útját: „Ha nem érzik magukat (mármint a központi bizottság tagjai – P.S.) kötelezetteknek az osztály véleményéhez ragaszkodni, akkor mire valók az osztályok? Ha ezen szakasz marad, meglehet, idővel az osztályülések meg fognak szünni, és egyenesen a központra bízatik az, a mi eddig az osztályok véleményét volna képviselendő."[12]

Négy évvel később egy soproni képviselő (Török Sándor) terjesztett elő indítványt a házszabály átfogó revízióját elvégző bizottság kiküldése tárgyában. Ebben külön kiemelte „azon berendezést, mely az osztályok tanácskozásainak netáni czélszerűsége iránt már több oldalról, talán nem éppen alaptalan aggodalmakat keltett". Az indítványt azonban a ház (64–63-as szavazati aránnyal!) elvetette.[13]

III.

Áttörést jelentett az állandó szakbizottsági rendszer megteremtése irányába az 1874-es házszabálymódosítás. Az új szabályozás taxatíve kimondja, hogy „a tanácskozás előkészítése osztályokban vagy külön bizottságokban történik".[14] A

[10] Uo. 442.
[11] Uo. 442–443.
[12] Uo. 443.
[13] Képviselőházi Napló 1869–72. XX. k. 193–194.
[14] Képviselőházi Napló 1872–75. XIII. k. 104.

változás lényege tehát, hogy míg eddig az osztályok, mint az előkészítés fő szervei mellett a különbizottságok alárendelt szerepet tölthettek be csupán, és törvényjavaslatok esetében kötelező volt az osztályülési tárgyalás, ezután teljesen egyenrangúvá vált a két intézmény, a törvényjavaslatok előkészítésére egyedül is jogosulttá váltak a szakbizottságok. Egyszersmind kötelezővé tette a házszabály 11 állandó szakbizottság megalakítását. Ezek az igazságügyi, a pénzügyi, a közlekedésügyi, a közoktatásügyi, a védelmi, a könyvtári, a mentelmi, a számvizsgáló, a kérvényi, a gazdasági és a napló-bíráló bizottság. (Ezek közül természetesen nem mindegyik foglalkozott törvényelőkészítéssel.) Ezen felül pedig a ház egyes ügyekre, ad hoc jelleggel továbbra is alakíthat külön bizottságokat.[15]

A szakbizottságok „egyenjogúsítása" a többi paragrafuson is átvezetésre került, egyetlen megszorítással. A 104. szakaszban rögzítették ugyan, hogy „a minisztérium által előterjesztett törvényjavaslatoktól az osztályülési, illetőleg bizottsági tárgyalást megtagadni nem lehet", a következő mondatban — az egész szabályozás koherens jellegét megzavarva — az alábbiakról rendelkeztek: „Midőn valamely állandó vagy szakbizottság jelentését a ház elébe terjeszti, a miniszter, az indítványozó képviselő, vagy a bizottság előadója indítványozhatja, hogy a kérdés az osztályok mellőzésével egyenesen a házban tűzetik napirendre." [16] E szerint tehát az osztályok kiiktatását külön kérni kellett a háztól. Ez a korlátozás nyilvánvalóan a hagyományokhoz mereven ragaszkodók megnyugtatását szolgálta, a gyakorlatban azonban — a napló tanúsága szerint — nem volt jellemző az előkészítés megkettőzése, az előterjesztők rendre kérték az osztályok mellőzését, a plénum pedig rendre megszavazta ezt.

IV.

A gyakorlat egyébként is több szempontból jóval elébe ment a jogi szabályozásnak. Deák Ferenc már az 1865-ben összehívott országgyűlés 43. ülésén (1866. március 20.) javasolta egy 12 tagú előkészítő testület létrehozását, melynek feladata lenne előterjesztést tenni különböző szakbizottságok megalakítására: „... igen sok fontos tárgyra nézve, melyek az országgyűlés mielőbbi gondoskodását meg kívánják, jó volna bizottságokat választani. Ugyanezen bizottságok választását és különösen hatáskörük megszabását rögtönözni alig lehetne czélszerűen. Arra kérném a t. házat, nevezzen ki egy 12 tagú bizottságot, mely megállapítsa mindezen tárgyakat: hány bizottság neveztessék ki? hány tagja legyen egyiknek, másiknak? minő tárgyak tartozzanak egyikhez, másikhoz? melyik tárgy fölött készítsen törvényjavaslatot, és melyiknek elégséges csak előmunkálatokat készíteni és adatokat gyűjteni? és mivel megeshetik, hogy egyik vagy másik bizottságnak tárgyai belevágnak a másik bizottság körébe is: miként érintkezzenek ezen bizottságok egymással?"[17]

A megalakult grémium a bizottságok létrehozásakor az alábbi szempontok figyelembevételét ajánlotta: 1. a ház minden tagja részt vehessen valamelyik bizottság munkájában 2. a bizottságok a „kellő szakképzettség igényeinek" megfe-

[15] Uo. 104. és 107.
[16] Uo. 110.
[17] Képviselőházi Napló 1865–68. I. k. 367.

leljenek 3. vegyék figyelembe a képviselők igényeit: „hajlamuk – és tárgyavatottságuknál fogva mely bizottságok tárgyalásain óhajtanának leginkább részt venni?".

A következő témakörökben indítványozta törvényjavaslatokat elkészítő bizottságok felállítását: 1. házszabály 2. nemzetiségi törvény 3. Magyarország és Erdély közti viszonyok végleges rendezése 4. a megyei, városi s a szabad kerületekbeli törvényhatóságok valamint a községek végleges rendezése 5. a vallásfelekezetekről és a népoktatásról szóló törvény 6. „közgazdaság s anyagi érdekek fölötti intézkedés" 7. országos közintézetek (Nemzeti Színház, Nemzeti Múzeum, MTA, Ludoviceum) rendezése 8. codificatio (polgári jog, Btk., váltó- és kereskedelmi jog, bányajog, sajtóviszonyok, be- és kivándorlási törvény).[18]

Ezen bizottságok — melyeket a plénum létre is hozott — feladata tehát nem egyszerűen a törvényjavaslatok plenáris előkészítése volt, hanem maguknak a javaslatoknak a megalkotása. Ne feledjük ugyanis, hogy ekkor még nem létezett magyar kormány!

A kiegyezési tárgyalások sikere és a felelős magyar minisztérium megalakulása következtében ezen bizottságok eredeti funkciója okafogyottá vált. Egyedül a nemzetiségi törvényjavaslatot készíti el az e célra létrehozott bizottság, azonban a 40 főből időközben 16 itt is kicserélődik, és a végleges törvény Deák Ferenc alternatív törvényjavaslatát alapul véve születik meg.[19] A többi törvényjavaslatot pedig már az illetékes minisztériumok alkotják meg és terjesztik be a parlamentbe. Az Unióról szóló javaslatot egyből az osztályoknak adják ki, míg más törvényjavaslatok előzetes véleményezésére — élve a házszabály adta lehetőséggel — rendre különbizottságot választanak. Így a „polgári törvénykezési rendtartás és a büntető törvény és eljárás" plenáris előkészítésére egy 15 fős, a népoktatási törvény előkészítésére egy 25 fős, a „védrendszerről, a honvédségről és a népfelkelésről" szóló törvény előkészítésére egy 15 fős, a vasúti kölcsön adatai és föltételei megvizsgálására szintén egy 15 fős bizottságot küldenek ki, még az 1865–68-as országgyűlés időszakában.[20] Természetesen ezen javaslatok a bizottsági véleményezés után még osztályülési tárgyalás alá is vétettek, mielőtt a plénum elé kerültek. A következő ciklusokban (1869–72., 1872–75.) ez a tendencia tovább folytatódott, több nagyjelentőségű törvénycsomag előzetes véleményezésére különbizottságot választottak, rendre hangsúlyozva a szakmai szempontok fontosságát.[21]

Az első állandó törvényelőkészítő szakbizottság is igen hamar megjelent a magyar parlamentben. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter már 1867. decemberében kérte a házat egy állandó pénzügyi bizottság megválasztására: „Méltóztas-

[18] Képviselőházi Irományok 1865–68. I. k. 28. és 31.sz.

[19] Képviselőházi Napló 1865–68. VII. k. 44. és XI. k. 171.

[20] Képviselőházi Napló 1865–68. X. k. 289., IV. k. 265., X. k. 62., VIII. k. 200. és V. k. 5.

[21] Így 1870. áprilisában a közép- és felsőfokú oktatással foglalkozó törvénycsomag előzetes véleményezésére 15 fős, 1871. márciusában a bíróságok szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalására 25 fős, 1871. szeptemberében az ipartörvény előkészítésére 15 fős, 1872. novemberében a védkötelezettséggel összefüggő törvénycsomag (5 törvényjavaslat) megvitatására 15 fős, 1873. novemberében az igazságügyi törvénycsomag (közjegyzőség, ügyvédi rendtartás, gyakorlati bírói vizsgálat) előkészítésére 25 fős, 1874. februárjában a váltóhamisításról és a csalárd csődről szóló törvényjavaslat véleményezésére 15 fős különbizottságot küldött ki a képviselőház. (Képviselőházi Napló 1869–72. VIII. k. 70., XV. k. 208., XVII. k. 151., 1872–75. II. k. 7., VIII. k. 15. és IX. k. 204.)

sék egy 15 tagú állandó pénzügyi bizottságot választani, melynek feladata lenne azon idő alatt, míg a jelen képviselők megbízása tart, minden, pénzügyekre vonatkozó ügyekben, ennélfogva az adókra vonatkozó törvényjavaslatok ügyében is, a háznak véleményt adni, az államköltségvetést és a berekesztett számadásokat előleg megbírálni és annak eredményét a ház elé terjeszteni."[22]

Ez a bizottság tehát a következő évi költségvetés és adótörvények elfogadása után nem oszlott fel, hanem az egész ciklus ideje alatt fennmaradt, és véleményezte a pénzügyi jellegű előterjesztéseket. A következő két országgyűlés szintén választott a ciklus elején pénzügyi állandó bizottságot[23], majd (mint láttuk) az 1874-es házszabálymódosítás ezt kötelezővé is tette. Úgyszintén az 1865–68-as országgyűlés ideje alatt hozták létre a vasúti állandó bizottságot, 15 taggal.[24] (Említettük már, hogy a házszabályba csak ezen országgyűlési ciklus végén, 1868. decemberében került bele állandó szakbizottság alakításának lehetősége, az élet tehát itt is megelőzte a jogi szabályozást.)

Az 1874-es revízióig még egy törvényelőkészítéssel foglalkozó állandó bizottság alakult, a tanügyi bizottság. Ez tulajdonképpen abból a különbizottságból nőtt ki, melyet 1870 áprilisában hoztak létre Eötvös József javaslatára, a közép- és felsőfokú oktatással foglalkozó törvénycsomag előzetes véleményezése céljából.[25] Ez a bizottság munkája végeztével nem oszlott fel, egyéb oktatással kapcsolatos kérdésekben is állást foglalt. A következő országgyűlés elején pedig már mint állandó szakbizottságot választják újra.[26]

Az 1874-es, nagyjelentőségű módosítással megkezdődött az osztályok elsorvasztása. Hiába voltak házszabályi szinten egyenrangúak a szakbizottságokkal, ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a jövő a szakbizottságoké, és az osztályok csak a hagyományok iránti tiszteletből, a radikális váltástól való félelemből maradtak meg. Az — akkor még — ellenzéki Tisza Kálmán ezt ki is mondta a módosítás parlamenti vitájában: „... ha az osztálytárgyalások a legfontosabb tárgyakra nézve megszünnek – a mire azt hiszem, ez lenne az első lépés és lassanként oda fogunk jutni, hogy meg fognak szünni..."[27]

V.

Az 1874-es módosítás vitáján a javaslatok előkészítésének egy újabb aspektusa is megjelent. A módosítás előírta, hogy — szemben a sorshúzással létrehozott osztályokkal — az állandó bizottságok minden ülésszak elején *választás útján* alakíttatnak újra.[28] Ezzel kapcsolatban Tisza Kálmán kinyilatkoztatta, hogy csak abban az esetben fogadja el a szakbizottsági rendszer előtérbe kerülését, amennyiben azokba minden párt delegálhat képviselőket, mégpedig előzetes egyeztetés alapján.[29] A miniszterelnök, Bittó István erre garanciát adott: „Súly fektettetik

[22] Képviselőházi Napló 1865–68. V. k. 252.
[23] Képviselőházi Napló 1869–72. II. k. 26. és 1872–75. I. k. 27.
[24] Képviselőházi Napló 1865–68. VII. k. 49.
[25] Képviselőházi Napló 1869–72. VIII. k. 70.
[26] Képviselőházi Napló 1872–75. I. k. 46.
[27] Képviselőházi Napló 1872–75. XIII. k. 106.
[28] Uo. 104.
[29] Uo. 106.

arra, hogy a kormány nevében kijelentessék az, hogy ezen bizottságok összeállításánál mindig tekintet legyen a pártárnyalatokra. Sőt még azt is hozzáteszem, hogy hajlandó vagyok ezen arányt úgy fogadni el, hogy ez mindig azon pártárnyalatoknak előlegesen történendő értekezlete alapján történjék."[30]

Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az állandó bizottságok, miközben törekedtek a szakmaiság megteremtésére, a kezdetekkor sem nélkülözték a politikai jelleget. Barabási Kun József már a századelőn írott munkájában megállapítja: „Kétségtelenül az a legtökéletesebb szervezési mód, mely mellett egyrészről a legkiválóbb szakemberek jutnak be az egyes bizottságokba, másrészről, a mely leginkább számol az illető parlament pártviszonyaival és lehetővé teszi, hogy minden párt, minden csoport, tehát minden fontosabb érdekkör aránylagosan legyen képviselve."[31]

Ennek megfelelően az ellenzéki erők a bizottságokban is igyekeztek maguknak minél jobb pozíciókat kivívni, hamar felismerve azok fokozódó jelentőségét. A hatalmon lévők pedig — minden ígéret ellenére — a bizottságok kisajátítására törekedtek. Bittó a maga nevében megígérhette ugyan az ellenzék pártarányos bevonását és a konszenzusra törekvést, ez a későbbiek során vajmi kevéssé valósult meg.

A házszabálymódosítást követő első ülésszakon még meg tudtak egyezni a pártok a bizottsági helyek 2/3–1/3 arányban történő felosztásában, továbbá, hogy a bizottságokba delegált személyeket maguk a pártok jelölik ki, amit a plénumon már csak formális szavazás erősít meg.[32] Az 1878-as parlament megalakulásakor azonban a függetlenségi Helfy Ignác már hiába kéri a parlamenti arányosság (1/3) érvényesülését a szakbizottságokban, Tisza Kálmán ridegen utasítja vissza: „Nekem arról, hogy akár minálunk, akár másutt a ház által hozatott volna határozat a bizottsági választásoknál követendő valamely számszerinti arányról, soha életemben tudomásom nem volt." Így a legnagyobb létszámú, 21 fős bizottságokban (pl. igazságügyi, pénzügyi, közoktatási) az ellenzék csak 4 helyet kap.[33]

A későbbiek során a Függetlenségi Párt többször próbálja elérni, hogy „a párt számarányának megfelelőbben részesíttessék a bizottságokban", ez többnyire nem sikerül neki.[34] Tárgyalások ugyan az ülésszakok elején (amikor a bizottságok újjáalakulnak) általában folynak a pártvezetőségek között, azt azonban a Szabadelvű Párt kormányzásának egész ideje alatt sem sikerül elérnie az ellenzéknek, hogy a kívánt (és parlamenti súlyának nagyjából megfelelő) 1/3-os arányban képviseltethesse magát a bizottságokban. Azt persze meg kell jegyezni, hogy a szakbizottságok létszáma a dualizmus időszakában folyamatosan nőtt, és ezzel összefüggésben az abszolút számokat tekintve az ellenzék is növelte bizottsági helyeinek számát. Ez azonban az arányokon nem változtatott.

A létszámnövekedést egyébként nem mindig a megnövekedett feladatok indokolták. Érdekes ezzel kapcsolatban az 1890-es létszámváltoztatás. Ekkor — amint a Pesti Napló beszámol róla — „több bizottság tagjainak számát a minisz-

[30] Uo. 106.

[31] *Barabási Kun József:* A parlamenti házszabályok. Budapest 1907. 98.

[32] Ellenőr 1874. október 28.

[33] Képviselőházi Napló 1878–81. I. k. 36., 37. és 38.

[34] Ellenőr 1879. október 3., Képviselőházi Napló 1892–97.I. k. 21–22. (Madarász József felszólalása), Képviselőházi Napló 1901–1906. XXX. k. 182. (Eötvös Károly felszólalása).

terelnök (!) szaporítani kívánja", és ezen bizottságokban egy-egy új helyet „hajlandó átengedni a függetlenségi pártnak".[35] E mögött azonban az állt, hogy az újonnan hatalomra került Szapáry Gyula, aki több kérdésben szembenállt Tisza Kálmánnal, így próbálta politikai súlyát növelni a még mindig nagyhatalmú elődjével szemben. Elérte, hogy az új tagok saját hívei közül kerüljenek ki, és céljai elérése érdekében még az ellenzéknek is gesztust tett, bízva abban, hogy ezt majd viszonozza.[36] Ez az eset egyébként a bizottságok megnövekedett politikai jelentőségét is jól jelzi.

Meg kell még említeni, hogy a Szabadelvű Párt határozta meg az ellenzéken belüli eloszlást is. Így az 1890-es létszámemeléskor a 25 fősre duzzadt bizottságokban 3-3 helyet juttatott a Függetlenségi Pártnak és a mérsékelt ellenzéknek (érdekes, hogy addig a minden választáson a függetlenségieknél kevesebb szavazatot elért mérsékelt ellenzéknek eggyel több bizottsági helye volt), a 17 fős bizottságokban pedig 2-2-t.[37] 1892-ben pedig újabb 1 fővel emelték meg a bizottságok létszámát, hogy a közben létrejött Ugron-féle pártnak is legyen minden bizottságban egy képviselője.[38]

Hogy az (igencsak megcsappant létszámú) ellenzék helyzete a koalíció kormányzása idején sem volt kedvezőbb e téren, jól mutatja Eötvös Károly egyik napirend előtti felszólalása. Ebben kifogásolja, hogy több bizottságban — így az új választójogi törvényjavaslat véleményezésére választott különbizottságban — teljesen mellőzik az ellenzéki képviselőket, ami „mióta magyar országgyűlés van a világon, sohasem volt".[39]

VI.

A dualizmus későbbi éveiben, egészen 1913-ig a törvényelőkészítés jogi szabályozása a lényeget tekintve nem változott. Apróbb módosítások történtek csupán. Így 1875-ben a szakbizottságokra is kiterjesztették a határozatképességet, ami szintén szerepük növekedésére utal (először általános többséget követeltek meg, ez azonban gyakran nem jött össze, így a hatékonyabb munkavégzés érdekében 1887-ben 1/3-ra csökkentették).[40] 1875-ben, 1887-ben, majd 1913-ban a parlament szerepének folyamatos növekedése, tevékenységi körének bővülése következtében növelték az állandó bizottságok számát (zárszámadás-vizsgáló, közigazgatási, közgazdasági, földmívelésügyi és munkásügyi állandó bizottság).[41]

Az 1913-as házszabály részletesebb rendelkezéseket is tartalmaz a bizottságok munkájával, a bizottsági elnök hatáskörével, fegyelmi jogkörével kapcsolatban.[42] Szintén ekkor került be az ügyrendbe, hogy a ház az általa kijelölt bizottságnak jelentése beadására záros határidőt tűzhet ki, és amennyiben a javaslatot több bizottsághoz utasítaná, elrendelheti, hogy ezen bizottságok a javaslatot e-

[35] Pesti Napló 1890. május 10.
[36] Pesti Napló 1890. május 14.
[37] Pesti Napló 1890. május 11.
[38] Pesti Hírlap 1892. február 24.
[39] Képviselőházi Napló 1906–11. XXI. k. 88–89.
[40] A Képviselőház házszabályai 1875. 114.§. és 1887. 123.§.
[41] A Képviselőház házszabályai 1875. 98.§., 1887. 111.§. és 1913. 126.§.
[42] A Képviselőház házszabályai 1913. 137.§.

gyüttesen tárgyalják.[43] Ez a módosítás része volt Tisza azon törekvésének, amely a magyar parlament működésének hatékonyabbá tételét, az obstrukció végleges letörését szolgálta. Végül ugyancsak 1913-ból származik az a változtatás, mely szerint a törvényjavaslatok harmadszori olvasása előtt észlelt koherenciazavar esetén az elnöknek újra össze kell hívnia az illetékes bizottságot, amely „a felmerült ellentmondások kiegyenlítése s a javaslat egyes szakaszainak egymással összhangba hozatala iránt javaslatot tenni tartozik".[44]

VII.

Miközben a törvényelőkészítés rendszere a házszabályban 1874-től lényegében változatlan maradt, a gyakorlatban épp ezen időszak volt az, amely a szakbizottsági rendszer elterjedését és az osztályok törvényelőkészítő szerepének elhalását hozta. Ez igazolja azt is, hogy miért uralta a házszabályviták tematikáját egészen a századfordulóig a jogszabályelőkészítés rendszerének mibenléte. (Csak ezt követően — az obstrukciók általánossá válásával — vette át a főszerepet e téren az ellenzéki jogok, ill. a parlamenti működés hatékonyságának kérdése.) Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején egyre ritkábban hívták egybe az osztályokat, miközben a szakbizottságok törvényelőkészítő szerepe általánossá vált. Az elnök rendszeresen kiadta a benyújtott törvényjavaslatokat az arra illetékes bizottságnak, majd a bizottság munkájának végeztével annak előadója kérte a plénumon a ház engedélyét az osztályülési tárgyalások mellőzésére. Ezt rendszerint meg is kapta. Így aztán a többségnek nem volt sürgős a megváltozott helyzet házszabályban történő megjelenítése, nem volt értelme fölösleges vitákat gerjeszteni. Sokan ugyanis — főleg az ellenzék oldaláról — nehezen emésztették meg az új rendszert, részben hagyománytiszteletből, részben pedig attól való félelmükben, hogy csökken a beleszólási lehetőségük a törvényalkotási folyamatba, ragaszkodtak a régi osztályülési tárgyalásokhoz. Tisza tehát nem véletlenül jelentette ki az 1875-ös házszabályrevízió bizottsági vitáján, hogy „az osztályok végleges eltörlésére nem fektet súlyt, miután ezt gyakorlatilag már megoldottnak látja az által, hogy minden egyes tárgynál a szakbizottsági előadó kérheti az osztálytárgyalás mellőzését".[45]

A kérdés rendezése bizottsági szinten 1887-ben is felmerült. A házszabályelőkészítő bizottság ülésén a későbbi előadó 15 pontban foglalta össze az esetleges módosításokat, melyek között szerepelt a következő is: „Fenntartassék-e az osztályok intézménye, avagy sem és eltörlésük esetén pótoltassék-e ezen intézmény a képviselők előzetes tájékoztatása céljából az ún. egész ház bizottsága, vagy valamely más czélravezető intézmény által?" A bizottság azonban mellőzte a kérdés megvitatását, így a plénum elé már javaslat formájában sem került.[46]

A Tisza-korszak kezdeti éveiben egyes képviselők olykor még hangot adtak fenntartásaiknak. Ez történt 1877-ben is, amikor „A magyar korona országai és ő Felsége többi országai és királyságai közt létesített vámszövetségről" szóló tör-

[43] Uo. 191.§.
[44] Uo. 228.§.
[45] Nemzeti Hírlap 1875. április 21.
[46] Pesti Napló 1887. március 19.

vényjavaslatot a szakbizottsági előadó (Baross Gábor) — a már ekkorra meghonosodott szokásoknak megfelelően — kérte az osztályok mellőzésével egyből a plénumon tárgyaltatni. Paczolay János, a mérsékelt ellenzék tagja azonban ezt nem javasolta, és kijelentette: „Én t. képviselőház a törvényhozás aberratiójának tekinteném, ha ezen nagyfontosságú törvényjavaslat elvonatnék az inkább barátságos és bizalmas körben leendő megvitatástól és azt egyenesen a t. képviselőház elé méltóztatnának vezetni."[47]

Erre reflektálva Perczel Béla igazságügyminiszter a lényegre mutatott rá, amikor kiemelte az osztályrendszer (a szakértelem hiánya mellett) legnagyobb hibáját, ti. hogy a parlamenti működés hatékonyságát akadályozza, nagyon lelassítja a törvényalkotási folyamatot, ami az egyre átfogóbb feladatköröket ellátó, modernizálódó magyar parlamentben lehetetlenné teszi a helyzetét: „... ha a t. ház ezeket (ti. a törvényjavaslatokat – P.S.) az osztályokhoz utasítja, minden osztály megkívánhatja azt, hogy a kormány külön-külön megadja azon felvilágosításokat, melyeket szükségesnek tartanak; már pedig méltóztassanak megengedni, miután a kormány magát mind a kilencz osztályban egy időben nem representálhatja, egymás után kellene az osztályok tárgyalásait megtartani, ami hónapokat és hónapokat venne igénybe."[48] Ezen érvek dacára, a ház csak kis különbséggel (89–69) szavazott az osztályülési tárgyalás mellőzésére.

Az ellenző hangok fokozatosan elcsendesedtek és Baross Gábor 1882-ben már megállapíthatta: „Fölösleges mondanom, hogy az osztályrendszer ma alig méltatik."[49] Az 1887-es házszabályvita során pedig elhangzott: „A ház minden tagja tudja, hogy ez az intézkedés papíron megvan ugyan, de gyakorlatban soha foganatba nem vétetett, 6 éven át az osztályok soha össze nem gyűltek..." Ezért Hoitsy Pál (Függetlenségi Párt) megpróbált tiszta vizet önteni a pohárba: „Kérem a házat vagy méltóztassék úgy határozni, hogy ezután a házszabályoknak megfelelőleg az osztályokban tárgyaltassanak a törvényjavaslatok, vagy méltóztassanak ezen intézkedést teljesen kihagyni... Ne tegyék nevetségessé a házszabályokat!"[50] Mint láttuk azonban, a többség nem látta értelmét a változtatásnak, minden maradt a régiben.

Utoljára 1904-ben Eötvös Károly felszólalásában találtuk nyomát az osztályülési tárgyalások szorgalmazásának. Eötvös fájdalmasan állapította meg, hogy „a bizottságok elé odamennek a miniszterek, de a parlamentnek és a parlament minden egyes tagjának az a joga, amely 30–35 esztendővel ezelőtt fennállott, hogy ti. minden fontos kérdés az osztályokban tárgyaltassék, és minden osztály minden tagjának jogában álljon a minisztert odaidézni, hogy őt felelősségre vonja és aggodalmának eloszlatására felhívja; ez már régen, boldogult Tisza Kálmán kormányzata óta nincsen, nem létezik, és nem tudom, nem hiszem, hogy gr. Tisza István kormánya ezt vissza akarja állítani."[51] Természetesen eszébe sem jutott megtenni.

Igen nagyhatású beszédet mondott a törvényelőkészítés magyarországi rendszerével szemben Beőthy Ákos, a mérsékelt ellenzékhez tartozó képviselő az 1875-

[47] Képviselőházi Napló 1875–78. XIV. k. 215.
[48] Uo. 216.
[49] Képviselőházi Napló 1881–84. VIII. k. 103.
[50] Képviselőházi Napló 1884–87. XVI. k. 465.
[51] Képviselőházi Napló 1901–06. XXX. k. 182.

ös házszabályrevízió parlamenti vitája során (amely egyébként, mint már említettük, nem érintette az ügyrend ezen részét). Felszólalásában globálisan támadta a francia típusú rendszert, érveinek nagy része tehát az osztálytárgyalás szisztémájára is vonatkoztatható. Egyértelműen az angol „egész ház bizottsága" mechanizmus mellett állt ki.

Beőthy a bizottságok szerepének (egyébként nem csak a törvényelőkészítés terén megmutatkozó) növekedésében az egész parlamentáris rendszerre nézve nagy veszélyeket lát. Véleménye szerint ez egyrészt lassítja a tárgyalások menetét, másrészt (és ezt tartja fontosabbnak) mindenféle jogalap és felelősség nélkül von el hatáskört mind a parlament plénumától, mind az annak felelős kormánytól: „Az ily bizottsági rendszer létezése czélszerütlen és veszélyes... Veszélyes azért, mert ez a bizottsági eljárás egyszerűen aláássa magát a parlamentarizmust, ha nem is rögtön, de lassan, biztosan... Be kell látni mindenkinek, hogy nem lehet létjogosultsága egy ily bizottságnak, melynek hatáskörét, viszonyát egyrészt a házhoz és másrészt a kormányhoz meghatározni nem lehet; melyet organice senki e világon nem képes beilleszteni a parlamentalis rendszernek keretébe; mert semmiféle elvi alapon a világon nem nyugszik egy ily bizottság, a mely a létező, az egyedül jogosult két parlamentalis faktor, a ház és kormány közé mintegy belefurakodik, mely a budgetet, a törvényjavaslatokat birtokába veszi úgy, hogy azok egyszerre csak a ház és a kormány között mintegy a levegőben függnek; mert ez már nem a kormányé, nem a házé, és a mely a budget-törvényjavaslatot visszautasítja, módosítja, ház elé terjeszti, és tényleg döntő befolyást, superrevisiót gyakorol a kormány, illetőleg a törvényjavaslatok fölött... Ugyan kérem, ki hallott valaha valamit egy bizottságnak, vagy egy bizottsági tagnak felelősségéről? Mi felelősek vagyunk az országnak, a kormány minekünk. A bizottság nem felelős senkinek." A bizottságok törvényalkotó szerepének megnövekedésével elkenődik a felelősség, utólag nem lehet tudni, hogy valamely döntés kinek az érdeme, ill. hibája. Ráadásul megszűnik a koherens, egységes kormányzati politika lehetősége is. „Mikép lehessen felelőssé tenni a pénzügyminisztert oly pénzügyi politikáért, melybe úgy általánosságban, mint részleteiben a pénzügyi bizottság belekevert mindent, a mi neki tetszett? ...Mikép legyen képes egy ily bizottság egységes, szerves művet alkotni? mikor tagjai közt nincsen szolidaritás, és a bizottság nincsen azon adatok és ismeretek birtokában, melyek fölött a kormányhatalom rendelkezhetik. E mellett tökéletesen illusoriussá válik a parlamenti kormány azon nagy föladata, hogy a kormány minden előterjesztése egységes összefüggő politikai rendszernek legyen kifolyása, mely azon nagy politikai elveknek megvalósítását czélozza, mely a kormány politikai programját képezi, úgy a pénzügyekben, mint az administrationál, úgy az egyházpolitikai kérdésekben, mint a közgazdaságiaknál."[52]

Ha meggondoljuk, ezen érveknek (vagy legalábbis egyrészüknek) abban az időben megvolt a létjogosultságuk. Hiszen a klasszikus hatalommegosztás, a honoráciorpártok időszakában (mely hazánkban épp ekkor kezdett átalakulni) még komolyan vették az egyes hatalmi aktorok önállóságát, és a pártfegyelem, a frakciófegyelem sem volt túl erős. (Ezek megteremtéséért épp Tisza Kálmán tett sokat.) Így valóban okozhatott problémákat a bizottságok megjelenése, ill. szerepük fokozó-

[52] Képviselőházi Napló 1872–75. XVII. k. 193–195. és 196.

dása a parlamentáris intézményrendszer hatékony működtetésében. Másrészről azonban nyilván nem volt véletlen a bizottsági szerep ezen fokozódása. A megnövekedett jogalkotói munka, a törvényhozási tárgyak komplexebbé, nagyobb szakértelmet igénylővé válása egyaránt effelé terelték a parlamenti rendszereket. Ezen ellentmondás feloldását is jelenti majd a XX. században a hatalommegosztás montesquieux-i elvének elmosódása, illetve a párt- és frakciófegyelem megnövekedése. Ezen változások hatására a kormányzat és a parlamenti többség kvázi összeolvadt, a különálló személyes, sőt intézményi felelősség jelentősége nagymértékben csökkent, és a többség kollektíve vált felelőssé tevékenységéért a neki bizalmat szavazó állampolgárok előtt. (Ezt mutatja a kormány bizalmatlansági indítvány útján történő megbuktatásának megnehezítése és megritkulása a nyugati demokráciákban. Az igazi bizalmi szavazássá tkp. a választások váltak.) A megnövekedett pártfegyelem pedig segíti a harmonikus munkát a többséget képviselő egyes intézmények között (kormány, a plénum többsége, a bizottságokban helyet foglaló kormánypárti képviselők). Így a bizottsági szerep megnövekedésével is lehetővé válik az egységes, koherens jogalkotás.

Fontos problémára világit rá Beőthy akkor is, amikor a bizottságok szakértelem- és információhiányából adódó nehézségekre utal. Ezen nehézségekkel valóban hamarosan szembetalálták (és részben máig találják) magukat a bizottságok. A megoldást itt is a már említett harmonikus együttműködés jelenti a hatalom aktorai között. Fontos, hogy a kormányzati szervek ellássák a szükséges információkkal az illetékes bizottságokat, jó együttműködés alakuljon ki a minisztériumok (és azok irányítói) valamint a szakbizottságok között. Elengedhetetlenné vált a bizottságok szakmai jellegének erősítése, részben a kormányzati szakértők, részben (a pártparlamentarizmus kialakulásával) a frakciószakértők, részben pedig magukhoz a bizottságokhoz rendelt szakértők révén.

Ami pedig Beőthynek a bizottságok felelőtlenségéről mondott szavait illeti, meg kell jegyezni, hogy a bizottságok tagjai is parlamenti képviselők, és e minőségükben bizottsági munkájuk során ugyanúgy felelősséggel tartoznak az őket megválasztó állampolgároknak, mint a plénumban folytatott tevékenységük esetén. Másfelől mindenképpen ki kell emelni, hogy a bizottságok a dualizmus során mindvégig csupán törvényelőkészítő, javaslattevő, véleményező szerepet töltöttek be, ügydöntő szerepet sohasem. (Erre az első próbálkozások majd a 30-as években történnek.) Tehát a bizottságok minden javaslatáról, előterjesztéséről a plénumon szavazás történt.

Az osztályok jogszabályelőkészítő szerepének kikerülése a házszabályokból végül 1913-ban következett be. Ez a házszabályrevízió az 1912-es parlamenti botrányok után, az ellenzéki bojkott idején történt, így sem a bizottságban, sem a plénumon nem került sor vitára. A revízió egyébként sem erre koncentrált, annak legfontosabb elemei az obstrukció lehetőségének végleges megszüntetését, a parlamenti működés hatékonyabbá tételét szolgálták. Mintegy mellékesen döntöttek arról, hogy megszüntetik a törvényelőkészítés eddig elméletileg létező kettősségét, konkrétan az osztályok törvényelőkészítő szerepét.[53]

[53] A Képviselőház házszabályai 1913. 125.§. Az 1920-as Nemzetgyűlés azonban az 1912. évi házszabályokat fogadta el működése alapjául, így egy időre — elméletileg legalábbis — újra visszakerültek az ügyrendbe az osztályok. Véglegesen az 1928-as házszabályrevízió szüntette meg őket.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a jogszabályalkotás folyamata a magyar parlamentben a dualizmus folyamán jelentős változásokon ment át. Parlamenti működésünk ezen a téren is igyekezett követni az európai trendeket, a modernizálódó, szakszerűbbé váló képviselőházi munkában egyre nagyobb súlyt fektettek a törvényjavaslatok szakbizottsági előkészítésére, miközben a plénum szerepe folyamatosan csökkent, illetve átalakult, új funkciókkal gazdagodott (pl. politikai vita, politikusok szocializációja, rekrutációja). A hagyományos osztályelőkészítési rendszer fokozatosan idejétmúlttá vált, és a század végére teljesen elhalt, míg az angol típusú „egész ház bizottsága" nem tudott jogrendünkben meghonosodni.

A változások lényegét és azok előnyeit máig ható érvényességgel fogalmazta meg Barabási Kun József már említett munkájában: „Kétségtelen, hogy egy kisebb számú bizottság sokkal alkalmasabb valamely terjedelmesebb javaslat beható megbírálására, főleg ha ez különös szaktudást feltételez, avagy csak a kormány bizalmas természetű közlései alapján lehetséges, eltekintve attól, hogy ez a tárgyalási mód sokkal fesztelenebb, nem színpadias és az egymás megértését gyorsabban lehetővé teszi. Épen ezért mind általánosabbá válik az a jelenség, hogy a tulajdonképeni érdemleges tanácskozás jórészt a bizottságokban történik, az összülésben pedig a bizottsági jelentések alapján lényegileg csak en bloc tárgyalás és szavazás megy végbe. A parlamentek plenáris ülései mindinkább csak a végső döntést tartják fenn maguknak, a végszót mondják ki, az előkészítő tárgyalást a bizottságokra ruházzák."[54]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a törvényalkotás folyamatában a plénum szerepe pusztán formalitássá vált, jelentősége — megváltozott tartalommal ugyan — továbbra is megmaradt. Tanulságos ezzel kapcsolatban ismét Barabásit idézni: „... egy soktagú parlament nem alkalmas ugyan összhangzatos részletmunkára, de igenis alkalmas az ilyen munkának az összes számbajövő érdekek szempontjából való felülvizsgálására, tehát a szükségesnek mutatkozó módosítások megtételére is."[55]

A múlt században elindult folyamatok — Európában és hazánkban egyaránt — századunkban teljesedtek ki. Napjainkra a szakbizottságok törvényelőkészítő szerepe — az egyes országokban eltérő mértékben ugyan, de — mindenütt meghatározóvá vált, új fejleményként pedig megjelent a bizottságok ügydöntő jellege. (Magyarországon ez 1990 után három területen is megfigyelhető: az önálló képviselői indítványok és a módosító indítványok szűrése, valamint egyes törvények kivételes eljárásban történő tárgyalása.[56]) Ezek a jelenségek azt mutatják, hogy a szakbizottságok múlt században kialakuló rendszere hosszútávon is életképesnek bizonyult, és az új viszonyokhoz alkalmazkodó változtatásoknak, egyre bővülő funkcióinak köszönhetően napjainkban is a parlamenti élet nélkülözhetetlenül fontos eleme.

---

[54] *Barabási Kun József:* i.m. 154.

[55] Uo. 159.

[56] *Pesti Sándor:* A bizottság–plénum viszony a törvényalkotás során (1920–1994). in: Parlamenti dolgozatok VI. Budapest 1997. – Szerk.: Soltész István.

Mányai Csaba–Szelke László

FEJEZETEK A GRESHAM-PALOTA TÖRTÉNETÉBŐL

I. Az előzmények, a Nákó-palota

A 19. század elején észak felől a vásárra igyekvő, megrakott szekereknek Pest határában még egy gödrökkel, pocsolyákkal tarkított homokos pusztaságon is keresztül kellett haladniuk, melyet esős időben a nagy sár, szárazság idején pedig a fullasztó por tett még kellemetlenebbé. Ezért a területért, a mai Lipótvárosért, korábban hosszú időszakon át pereskedtek a margitszigeti apácák Pest városával. Pest megnyerte ugyan a pert, de hasznosítására az első terv csak jóval később, a 18. század végén született[1]. 1785-ben területén — a Belváros falain kívül, a Váci kapu előtt — csupán néhány kincstári épület, a harmincadhivatal, a só- és dohányraktárak álltak[2].

Az új városrész megépítésének ötlete a régi vásártér zsúfoltságának ekkoriban felmerült problémájával együtt került napirendre. A Belváros hagyományos vásárai alkalmával ugyanis a kereskedők és kézművesek sátrai épp a legtekintélyesebb és legforgalmasabb utcákat foglalták el. A megoldást a vásár kitelepítésében, egy a forgalom méreteinek megfelelő új vásártér kialakításában látta a városi tanács. Ezzel párhuzamosan azonban felmerült, hogy az új vásártér körül kialakulhat vagy kialakítható egy új városrész is[3].

Ennek a lehetőségnek támogatói, de komoly ellenzői is akadtak. Eleinte II. József akarata volt a meghatározó, aki ellenezte a tervet, mert tartott attól, hogy a gyors ütemben fejlődő Pest esetleg Bécs vetélytársává válhat. Ennek ellenére Jung József építőmester elkészítette a terület háztelkekre való felosztásának tervét a városi tanács megbízásából. Sőt ez a terv 1787 folyamán véleményezés végett átkerült báró Schilson János kerületi kamarai adminisztrátor asztalára, aki elkötelezett hívévé vált az új városrész létrehozásásnak. Az eredeti tervet elvetette, majd sajátkezűleg látott hozzá egy másik, átfogó városrendezési terv kidolgozásához, amihez ragaszkodott is mind II. József, mind a pesti polgárok képviselőivel szemben. Schilsont tervének megvalósításában több magas rangú, jelentős személyiség is támogatta[4]. 1789-re már az uralkodó is hajlandónak mutatkozott a terv egyes pontjainak megvitatására és támogatására[5].

---

[1] *Pásztor Mihály:* A 150 éves Lipótváros. Bp., 1940. 226.

[2] Pest város topográfiai mutatója 1. Bp., 1975. összeállította: Bácskai Vera 187., *Pásztor* i.m. 33.

[3] Bácskai i.m. 187., Pásztor i.m. 31.

[4] Többek között sógora, az országbíró, gróf Zichy Károly; gróf Majláth József, a pesti közigazgatási kerület királyi biztosa, a későbbi alkancellár; valamint Hülff Móric, városbíró és helyettes polgármester. *Pásztor* i.m. 33–34.

[5] I.m. 31–36.

II. József halálával végleg megváltoztak az erőviszonyok. Az országgyűlés 1790. április 12-i ülésén határozat született az új városrész felépítéséről, melyet az új uralkodó tiszteletére és megnyerésére Lipótvárosnak neveztek el[6]. Ez lett Pest első előzetesen átgondolt és tervszerűen kialakított negyede[7]. Az 1790-es évek második felében viszont a városi tanács már csak néhány sürgető esetben — mint pl. az utcák tisztítása és kövezése — intézkedett, míg a nagyszabású tervek folytatására nem volt sem elegendő pénz, sem energia[8].

A Lipótváros fejlődésének következő állomása az 1808. július 29-én elfogadott Szépítési Terv volt. Egy új városrendezési terv szükségességét József nádor vetette fel ismét 1801-ben, míg végül 1805 tavaszára megbízást adhatott a konkrét tervek kidolgozására Hild János építőmesternek. Ezek alapján készíttette el a nádor az 1808-ban elfogadott Szépítési Tervet[9], amelynek felügyeletére és végrehajtására az alkalmatlannak ítélt városi tanács helyett egy külön testületet hoztak létre még ez év őszén, nevezetesen a Szépítési Bizottmányt. A Bizottmány első ülését november 21-én tartotta és működésének finanszírozására létrehozták a Szépítési Alapot. Az Alap gondatlan és pazarló kezelése miatt azonban a Tervnek csupán egyes részei valósulhattak meg[10]. A fejlesztésnek egyik további mellékhatása pedig az lett, hogy a Lipótváros — de ugyanez igaz a Belvárosra is — nagy jövedelmet hozó házai egy viszonylag szűk, rendkívül vagyonos embercsoport kezében összpontosultak[11]. A városrész teljes kiépülése végül az évszázad végére valósult meg.

A Lipótváros 19. századi fejlődésében jelentős és jól megfigyelhető szerepet játszottak a módos kereskedők által vezetett pesti görögök. Ez a 18–19. század során egyre növekvő számú etnikum, valójában nem is tekinthető a szó szoros értelmében görögnek. Schwartner Márton és Fényes Elek, a múlt század legkiválóbb hazai statisztikusai, cincároknak, azaz balkáni vagy macedóniai románoknak nevezik őket, akik átvették a görögök nyelvét, vallását és egyéb szokásait[12]. A 17. századtól az ő kezükben összpontosult a török fennhatóság alatt álló Balkánt a román fejedelemségekkel és Magyarországgal összekötő közvetítő kereskede-

---

[6] I.m. 1.

[7] A következő években véghezvitték Schilson terveinek megfelelően a terület felparcellázását és a telkek árverések általi értékesítését. A vevők vásárlás során kötelezték magukat, hogy az azon telekre meghatározott méretű épületet emelnek egy meghatározott időn belül, de egyúttal több éves adómentességet, valamint a vételár két harmadára rúgó alacsony (5%) kamatú részletfizetési kedvezményt is kaptak. Továbbá az új tulajdonosok automatikusan polgárjogot is nyertek. Schilson terve volt az első Magyarországon, amely figyelembe vette a modern városrendezési szempontokat. Érdekességképpen említjük meg, hogy az első lakóház, amely ezen a területen felépült, Kemnitzer János tímármester emeletes háza volt. I.m. 1., 37.

[8] Budapest története III. Szerk.: Kosáry Domokos. Bp., 1975. 257.

[9] Az új terv a Lipótváros gyorsabb ütemű beépítését és terjeszkedését jelentette (a telkek száma 1816-ra megháromszorozódott) és a Schilson-terv által érintetlenül hagyott kincstári épületek lebontását irányozta elő. Az 1808-tól újra induló árverések során Schilson feltételeit és kedvezményeit gyakorlatilag megőrizték, azokat csak némileg bővítették (pl. a tűzesetek elkerülése végett tilos volt szalmával és náddal fedni a házakat). Az új szabályzat egy modernnek tekinthető engedélyeztetési eljárással is kiegészült. Lakhatási engedélyt csak a helyszíni szemle és egy a tervszerűséget igazoló „művészi vizsgálat" után hagyott jóvá a bizottság, valamint a tervtől való eltérés bírságot vont maga után. Bácskai i.m. 187., *Pásztor* i.m. 114–115., Kosáry i.m. 258.

[10] Kosáry i.m. 262.

[11] *Vörös Károly:* Egy világváros születése. Bp., 1973. 51–52.

[12] *Pásztor* i.m. 59.

lem[13]. Érdekeik képviseletére és védelmére kereskedelmi társaságokat hoztak létre, és ezek segítségével, valamint szorgalmuknak, kiváló diplomáciai és üzleti érzéküknek köszönhetően komoly vetélytársaivá válhattak a hazai kereskedőknek, amit az utóbbiak által a hatóságokhoz e tárgyban benyújtott számtalan panasz is bizonyít. A 18. század második felében megkezdődött és egyre gyorsuló ütemben folytatódott ezen görögök letelepedése és kolóniává szeRveződése Pest városában. A városi hatóságok kezdetben még csak szemet hunytak e felett, de idővel egyre inkább támogatóivá váltak a folyamatnak. Tették mindezt a magyar kereskedők szinte folyamatos ellenkezése mellett, mivel a város számára biztos és jelentős bevételi forrást jelentett a görögök adója. A 19. század elején kezdődött meg nagyobb mértékű letelepedésük. Egyre többen nyertek polgárjogot, és gazdasági erejüknek, valamint számarányuknak megfelelő helyet kértek és kaptak a város politikai életében[14].

Ezt a belvárosban lassanként kialakuló görög kolóniát sokan „görög udvarként" emlegették. Sok sikeres életútnak a kiindulópontját jelentette ez az „udvar", de az egyik legérdekesebb és témánk szempontjából a legjelentősebb karriert a Nákó család futotta be Pest életében. A Nákók egy hosszú és regénybe illő út végén érkeztek Pestre szülővárosukból, a macedóniai Dogerionból Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben. Ez a generációk óta kereskedelemmel foglalkozó família már ekkor nagy vagyonnal rendelkezhetett, mivel az érkezésüket követő néhány esztendőben két jelentősebb uradalmat is megvásároltak[15]. A birtokszerzéssel együtt magyar nemesi címet is szerző Nákó Kristóf fia, Sándor 1816-ban már grófi rangot kap, sőt néhány évvel később feleségül veszi az évszázados főnemesi hagyományokkal rendelkező Festetics grófnőt, Teréziát. A harmadik generációs Kálmán pedig már a király belső titkos tanácsosa és a magyar főrendiház örökös tagja[16]. Később Kristóf dédunokája egészen a fiumei kormányzói posztig

[13] A görögök kereskedelmére vonatkozólag kiváló adalékokat és adatokat (összefoglaló táblázatokat találhatunk a 385–390. oldalakon) nyújt *Eckhardt Ferenc:* Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században című cikke, Századok 1918/7–8. 356–391. További adatokkal szolgál e témakörben *Petri Edit:* A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon című cikke. Századok. 1996/1 69–104.

[14] *Pásztor* i.m. 59–63.

[15] 1781-ben vásárolták meg 624,293 forintért a két Torontál-megyei uradalmat, Nagyszentmiklóst és Marzenfeldet. A nagyszentmiklósi birtokon bukkantak rá 1799-ben hazánk történetének egyik legszámottevőbb aranyleletére, mely 23 nagyobb tárgyat, köztük korsókat, kelyheket és poharakat is tartalmaz, és amelyet az archeológiai hagyomány „Attila kincse"-ként tart számon, és melyet Nákó Kristóf a bécsi udvarnak adományozott. *Pásztor* i.m. 64. A Nákók eme birtoka azonban nem csak erről nevezetes, ugyanis itt alakították ki Magyarország egyik első modern mintagazdaságát Tessedik Sámuel vezetésével. *Vörös Károly:* A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 1975/10. 9.

[16] Felesége, Gyertyánffy Berta érdekes és sokoldalú személyiség volt. A bécsi Nákó-palotát (Dorotheergasse 14.) a korabeli főúri kulturális élet egyik központjává varázsolta. Nemcsak szervezői tevékenysége, szalon-teremtő egyénisége révén emelkedett ki, hanem maga is aktív művelője volt mind a festészetnek, mind a zeneművészetnek. Kora egyik legkiválóbb magyarnótázó zongorajátékosa volt, akinek egy állandóra szerződtetett cigányzenekar állt a rendelkezésére. Hírére jellemző, hogy Liszt Ferenc is többször említi leveleiben. Jónéhány máig ismert festő is méltónak találta vagy találtatott arcképének megörökítésére (pl. Lotz Károly, Than Mór). Kiterjedt levelezést folytatott a kor számos — külföldi és hazai — jelentős személyiségével: Wagner, Meyerbeer, Liszt, Széchenyi, Deák, Jókai és mások. Szinte bizonyos, hogy Brahms Nákó Bertától örökölte Egressy Béni *Szózat*-dallamának díszkiadását, mely feltételezhetően *IV. szimfóniájának* egyik forrásául szolgálhatott. *De-*

emelkedett. Ezután azonban több említést nem találunk a család tagjairól, így valószínű, hogy fontos szerepet már nem játszhattak a magyar közéletben. Pesthez a Nákókat két ház kötötte: az egyik a Belvárosban egy Váci-utcai ház, a másik a Lipótváros egyik ékessége, a Hild József által tervezett Nákó-palota[17].

A későbbi Nákó-palota a dunaparti Ács téren épült (népszerű nevén a Rak-piac), amelyet később Kirakodó térnek, majd 1858-tól Ferenc József térnek neveztek[18]. Az elnevezések arról árulkodnak, hogy hajdanán a városba vizi úton érkező szállítmányokat itt rakodták ki és át. A tér rendezését és parkosítását az 1870-es évek végére valósították meg. Az impozáns parkon belül szökőkutak és öt szobor felállítását is tartalmazta a terv[19]. A tér közepén Ferenc József lovasszobra az uralkodót a kardvágás pillanatában ábrázolta volna. Ennek két oldalán Szent István és Mátyás alakjai mintegy 18–20 láb magas oszlopokra állítva néztek volna szembe egymással. A tér szélein az Akadémia előtt Széchenyi, a Lloyd-palota előtt Deák szobrai álltak volna. A szűkös anyagi lehetőségek következtében azonban csupán a terv egyes részei valósulhattak meg, nevezetesen a Széchenyi és a Deák szobor[20]. Mindezt később — a századfordulón — két kisebb képzőművészeti alkotással egészítették ki, nevezetesen Szarvas Gábor és Salamon Ferenc mellszobraival[21].

Ez a mai Roosevelt tér, amely Lipótváros két évszázados története során a magyar gazdasági, társadalmi és kulturális élet sok fontos intézményének és eseményének adott otthont. A Nákó-ház mellett még itt került elhelyezésre többek között a híres Lloyd-, az Ulmann- (Széchenyi is ebben az épületben lakott 1836-tól 1848-ig) és a Koburg-palota, de ugyanitt épült fel az Európa szálló, a Széchenyi által oly kedvelt Diana-fürdő vagy éppen a Pestet Budával először összekötő Lánchíd is[22]. Széchenyi tervei alapján ez a tér adott volna otthont a Nemzeti Színháznak is[23]. Itt állították fel továbbá 1867-ben a Ferenc József magyar királlyá koronázásának ceremóniájához elengedhetetlen ún. koronázási dombot is[24]. Ide kerültek még a Magyar Tudományos Akadémia és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank székházai is[25]. A Nákó-palotán belül is sok jelentős intézmény volt található.

Az az 1046 négyszögöles telek[26], melyre a Nákó-palota épült és melyet két korábbi tulajdonosától 1808-ban csere útján Mayerffy Ferenc sörgyáros szerzett

---

mény János: Rézkarcok hidegtűvel. Bp. 1965. 194–199., *Bónis Ferenc:* A magyarok Brahms IV. szimfóniájában. Hitel. 1998/11. 113–121.

[17] *Pásztor* i.m. 64–65.

[18] *Gábor István:* A Gresham-palota. Budapest 1970/11. 32., Pásztor i.m. 177.

[19] A tervet minden bizonnyal Reitter Ferenc, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első főmérnöke készítette. *Dr. Czétényi Piroska:* A Kirakodó tértől a Roosevelt térig. Építés és Építészettudomány. 1985/1–2. 30.

[20] Magyarország és a Nagyvilág 1874. március 22. 152., *Siklóssy László:* Hogyan épült Budapest? (1870–1930). Bp. 1931. 315.

[21] *Dr. Czétényi* i.m. 39.

[22] A 19. század első felében a tér összes házát Hild József tervei alapján építették. *Rados Jenő:* Hild József. Pest nagy építőjének életműve. Bp., 1958. 56–59.

[23] *Pásztor* i.m. 145.

[24] Vasárnapi Újság 1867. június 9. Az ország 63 vármegyéjéből szállított földből emelt domb részleteit Feszl Frigyes és Szkalnitzky Antal tervezte meg. *Dr. Czétényi* i.m. 38.

[25] Rados i.m. 56.

[26] Budapesti Építészeti Szemle (továbbiakban BÉSZ) 1903. 316., Gábor István: Budapesti Képeslapok. Bp., 1982. 68–74.

meg[27], a korábbi városrendezési tervek még 28-as és 29-es számmal jelölték, bár helyrajzi számként már a 754-es számott kapta[28]. Az új tulajdonos 1812-ben engedélyt kért a telek beépítésére egy Pollack Mihály által tervezett háromemeletes épülettel, amelyet azonban a Szépítési Bizottmány nem engedélyezett[29]. Mayerffytől eztán 1814. november 17-én a területet az eredetileg rajta levő két épülettel együtt Frühwirth József és társai vásárolták meg, akik 1827. január 18-án adták tovább 100,000 bécsi forintért Deron Antal nagykereskedőnek[30]. Ő volt az, aki Hild József tervei alapján a múlt század második-harmadik évtizedében felépíttette az akkoriban kétemeletes, a kor divatját követően jellegzetes, klasszicizáló stílusú palotát, amelyet a görög származású gróf Nákó János vett meg 230,000 forintért[31]. Az építők gondosságát jól példázza, hogy az 1838-as nagy árvizet az épület jelentősebb károk nélkül vészelte át. A palota csaknem negyven évig maradt a Nákó-család tulajdonában, mígnem aztán 1872. január 6-án vásárolta meg tőlük a gróf Károlyi Ede elnöklete alatt álló Franco-Magyar Bank. Az 1873-as bécsi tőzsdekrach azonban a bank megszűnéséhez vezetett és az ingatlan kezelése a felszámoló biztosok kezébe került át. A felszámolási folyamat eredményeképp az épületet jóval az 1872-es vételi ár alatt értékesítették 1 millió 480 ezer koronáért 1880. január 9-én. A vevő az a londoni székhelyű Gresham életbiztosító társaság volt, amely később ezen a helyen építette fel az új városképet meghatározó székházát[32].

A Nákó-palota Pest első palota jellegű épületeinek egyike, s talán legmonumentálisabb magánépülete volt. A Dunára néző építményt három oldalról is utcák határolták. 75 ablakos főhomlokzata a Ferenc József tér 5–6. szám, a 60 ablakos déli szárny a Mérleg u. 2–4., míg a 45 ablakos északi szárny a Zrínyi u. 1. alá esett, s a három épületrész összesen 162 szobával rendelkezett[33].

Az építési engedély mellől a tervek elvesztek, így a palota képét csak a fennmaradt ábrázolások alapján ismerjük. Az épület mintegy 80 méter széles, 24 tengelyes volt, és ezt az osztott homlokzatot 6+12+6 arányban alakították ki, melynek kissé kiemelkedő középrészén az emeleteket 13 ión pilaszter fogta keretbe. A klasszicista homlokzatalakításban szokatlan módon két kaput találhattunk, melyek nem középen, hanem a középrész mindkét végén helyezkedtek el. Ezáltal középen a megszokott nyílás helyett falfelületet hagyott Hild József. A nyílásokat a földszinten íves, az emeleteken vízszintes lezárással tervezte meg, s a középrész első emeleti ablakai fölé, hangsúlyos pozícióba domborművek is kerültek. Az épület homlokzatát felülről egy központi és négy-négy mellékszoborral díszített mellvéd zárja le ünnepélyesen. A szakirodalomban elfogadottan az épület terveit

[27] Rados i.m. 56., BÉSZ 1903. 316., Pásztor i.m. 118.

[28] Bácskai i.m. 226., Pásztor i.m. 156.

[29] *Rados* i.m. 56.

[30] BÉSZ 1903. 316.

[31] A BÉSZ 1903. 316-i cikke ugyan ezt az adásvételt 1829. március 19-ére teszi, ám az 1833. június 3-i időpont tűnik valószínűbbnek, mivel Fejes György szerint az építkezést csak 1828. április 3-án kezdték meg, s így a munkálatokra nem látszik elegendőnek a BÉSZ által megadott egy évnél is rövidebb idő. Az adatok *Fejes György:* A Gresham-palota. Új Főváros, 1940. No. 41. (október 12.) cikkéből származnak; 3.

[32] BÉSZ 1903. 316., *Gábor* i.m. 32.

[33] BÉSZ 1903. 316.

Hildnek tulajdonítják, mivel elrendezése, köztük homlokzati rendszerének kialakítása, nagyban hasonlít más munkáihoz[34]. Ezek után nem csodálkozhatunk a kortárs Toldy Ferenc elragadtatott szavain:

„A néző nem győzi csodálni a művész bátorságát és bizodalmát, mellyel ily súlyú szikladarabokat, látszató legnagyobb könnyűséggel, felfügesztett, s nem tagadhatom, némi titokzatos borzadás fogott el, midőn lábam e remekek lengő alapjaira először bocsátkozott.[35]"

1869-ben Pucher József az épületet egy harmadik emelettel toldotta meg[36]. Valószínűleg a 70-es években Ybl Miklós is készített terveket a palota átalakítására és belső modernizálására, de megvalósításukra később nem került sor[37].

Ez az impozáns épület — hasonlóan a tér többi palotájához — a század folyamán jónéhány érdekes és fontos lakóval büszkélkedhetett. A negyvenes években a Nákó-házat főként angolok lakták: nemcsak a Lánchíd építői, hanem maga a brit származású főépítész, Clark Ádám is itt talált ideiglenes otthonra, s e falak közt dolgozta ki a híd végleges terveit[38]. De itt lakott 1835 és 1836 között a magyar romantikus festészet jeles képviselője, az erdélyi származású Barabás Miklós is, aki II. emelet 19-es számú műteremlakásában készítette el Bihar vármegye megbízásából Széchenyi István életnagyságú portréját[39]. Marastoni Jakab, a velencei származású, világviszonylatban is említésre méltó fotóművész szintén itt állította fel, Magyarországon először, daguerreotíp műtermét 1841 júniusában. Ő készítette ez év júliusában Kossuth első és egyetlen idehaza készült fotográfiáját[40]. Kortársai festőként is ismerték, sőt az ő nevéhez fűződik az Első Magyar Festészeti Akadémia 1846-os megalapítása is[41]. Almássy Balogh Pál, az Angol-Magyar Kereskedelmi Társulat egyik kelet-európai képviselője is az épület második emeletén tartott fenn lakást[42].

E neves személyiségek mellett, sok jelentős intézmény történetének szakaszai is e palotához köthetők. A Magyar Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia, 1831-ben, majd 1862 és 1864 között, míg önálló épülete — szintén e téren, 1865-ben — el nem készült, a Nákó-ház első emeletén kapott otthont[43]. Lónyai Menyhért pénzügyminiszter, majd miniszterelnök a 70-es években a magyar országgyűlés céljaira szerette volna megvásárolni és átalakíttatni az épületet. Lónyai 1873-as bukása után ugyan ez a téma lekerült a napirendről[44],

[34] *Pásztor* i.m. 118., *Rados* i.m. 57.

[35] *Rados* i.m. 57.

[36] I.m. 56–58.

[37] *Ybl Ervin:* Ybl Miklós. Bp., 1956. 142.

[38] Építő Ipar 1908. március 1. 87–89., BÉSZ 1903. 316., *Gábor:* Képeslapok. i.m. 70.

[39] Honművész 1835. dec. 24. 823., Honművész 1836. márc. 11. 156., Rajzolatok 1836. máj. 14. 312.

[40] Ez a kép, a világ egyik első csoportképe, az egyetlen ránk maradt szignált felvétele volt Marastoninak. Munkássága azért oly jelentős, mert magát a fényképezés technikájának találmányát a francia Daguerre is csak 1839-ben hozta nyilvánosságra. Foto 1954/6. 1.

[41] Budapesti Negyed 20–21. 1998 nyár-ősz 101. Magyarország története, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 5/2 1098. A kötet végén található időrendi áttekintés a pontos dátumot is megadja: 1846. okt. 3., uo. 1293.

[42] Vereinigte Ofner und Pester Zeitung. 1840. 625.

[43] *Pásztor* i.m. 145., *Rados* i.m. 58., Fejes i.m. 3., *Gábor:* Képeslapok. i.m. 70.

[44] BÉSZ 1903. 316., *Gábor* i.m. 32.

de a 70-es, 80-as évek során a palota legnagyobb részét a földművelésügyi, ipari és kereskedelemügyi minisztérium foglalta el[45].

A Nákó-palota az 1880-as évektől a már említett Gresham Életbiztosító Társaság tulajdonában volt. A Társaság nevét Sir Thomas Gresham-ről (1518/19–1579) kapta, aki Erzsébet királynő idejében Anglia egyik legkiválóbb kereskedője volt, s az utódok a szigorú kereskedelmi becsület és tisztesség szimbólumaként tartották számon. Valójában Cambridge-i egyetemi tanulmányai után az angol kormány szolgálatába állt, s e minőségében nemcsak tárgyalásokat folytatott a külföldi diplomatákkal, hanem kémkedéssel, valamint hadianyag- és aranycsempészéssel is foglalkozott. Az ő kezdeményezésére hozták létre a Royal Exchange-t (Királyi Tőzsde), melyet 1566-os alapításától kezdve az 1571-es hivatalos névadásig Bourse-nak (Börze) neveztek. Szolgálataiért a királynő udvari kereskedőjévé, majd lovaggá tette. Az ő nevéhez fűződik egy közgazdaságtani megfigyelés, az ún. Gresham-törvény, amely szerint „a rossz pénz kiszorítja a jót", vagyis ha két pénzérmének azonos a névértéke, de nem egyenértékű fémekből verték őket, akkor az értékesebbet fokozatosan kivonják a forgalomból — tezaurálódik vagy külföldre vándorol, mivel hosszú távon és a nemzetközi kereskedelemben a pénz valódi fémértéke a mérvadó —, míg a belföldi tranzakciók és fizetések lehetőség szerint a kisebb belső értékű pénzzel történnek, tehát ez utóbbi forgalomban marad[46].

A Társaságot 1847–48 fordulóján alapította a londoni City gazdasági és politikai életének egy tekintélyes csoportja százezer fontsterling alaptőkével, amelynek ekkor csupán egyötöde került befizetésre. A kezdetek kezdetén, az 1848-as évben még csak 158 biztosítási kötvényt értékesítettek 325 fontsterling értékben, de a következő évtizedek folyamán rendkívül gyors növekedésnek és dinamikus terjeszkedésnek lehetünk tanúi[47]. Az évszázad végére már Európa majd minden országában fiókkal vagy képviselettel rendelkezett[48].

1862-ben nyílt meg a Gresham bécsi fiókja, mely működését Magyarországra is kiterjesztette, sőt már 1864-ben képviseletet hozott létre Pesten. Az önálló magyar fiókintézetre azonban 1876-ig kellett várni[49]. Ezt a fiókot a Ferenc József tér 12. szám alatt jegyezték be, de nemsokára, az 1878-as év folyamán átköltözött az egyik szomszédos épületbe, a Ferenc József tér 5–6. szám alatt álló Nákó-palotába[50]. Húsz évvel később, 1898. január 1-jén pedig megkezdte itt működését az önálló igazgatóság, melynek hatásköre nemcsak Magyarországra, hanem a tőle

[45] Építő Ipar 1908. március 1. 87–89., BÉSZ 1903. 316.

[46] E gazdasági jelenség létezését ugyan már az ókorban is ismerték, de törvényként való megfogalmazására csak ekkor került sor. Először egy 1560-ban kelt angol kiáltványban szerepelt ezzel a szövegezéssel („a rossz pénz kiszorítja a jót"). Közgazdasági Enciklopédia II. Bp. én. 540–541. Britannica Hugarica VIII. Bp. 1997. 28., Révai Nagy Lexikona IX. Bp. 1913. 12., Magyar Pénzügy 1898. No. 27. 5–6.

[47] Magyar Pénzügy uo. 5. Közel három évtized alatt az eredeti szerény összegről az éves bevételek 450 ezer fontsterlingre emelkedtek. Jól jellemzik a növekedést a következő adatok: 1875-re, londoni palotájuk alapkőletételének évére már több, mint 60 ezer biztosítotási szerződést kötött, biztosítási alapja meghaladta a 25 millió fontsterlinget és további két milliót fektetett beruházásokba. Alkalmazottainak létszáma pedig már háromezer fölé emelkedett. A század végére az éves bevétel már megközelítette az egymillió fontsterlinget.

[48] Uo. 6.

[49] Uo. 6.

[50] Magyar Compass 1877. V. évf. 272.; Magyar Compass 1878. VI. évf. p.307.

keletre fekvő működési területekre is kiterjedt[51]. Ez a struktúra 1904-ben módosult, amikor is a keleti területek irányítása a konstantinápolyi és kairói fiókokhoz került át[52]. Ez volt az az időszak, amikor a biztosítótársaságot számos támadás és kritika érte. A korabeli álláspontokat jól tükrözi, hogy a szaklapokban megjelent tanulmányok sokszor homlokegyenest ellenkező nézetek mellett foglalnak állást a saját álláspontjukat alátámasztó adatok felmutatása mellett. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy a politikai és gazdaságpolitikai érdekek is fontos szerepet játszottak e csatározások kialakulásában[53]. Mindenesetre a Társaság a századfordulón a Nákó-palota bontását és egy új, a kor igényeinek jobban megfelelő székház építését határozta el.

Ez volt az az időszak ugyanis — a kiegyezéstől az első világháborúig —, amikor a magyar gazdaság számára, történelmében addig talán egyedülálló módon lehetőség nyílt a fejlettebb nyugati államokkal való szorosabb kapcsolatok kialakítására, s ezzel megcsillant a remény a felzárkózás megkezdésére is. Sajnos azonban a látványos fejlődés főként Budapestre és néhány nagyvárosra korlátozódott. Ráadásul Magyarország számára rendkívül kedvezőtlenül alakult az a folyamat is, melynek során a számunkra meghatározó Ausztria végleg az európai gazdaság perifériájára szorult. Emiatt váltak kiemelkedő jelentőségűvé hazánk számára a nyugati nagyhatalmakkal kialakítható tartós gazdasági kapcsolatok.

II. A Gresham Életbiztosító Társaság palotája

„Ezen palota ő cs. és Apostoli Kir. felsége I. Ferenc József uralkodása alatt, 1906. évben készült el. Tulajdonos és építtető: The Gresham Életbiztosító Társaság. Tervezte és az építkezést vezette vágfalvi Quittner Zsigmond műépítész. Építőmester: *Mann József.*"[54]

A századfordulót, vagyis a Millennium eseménydús évét követően a budapesti építőiparban egy viszonylag tartós válság és pangás volt tapasztalható, melyet a század első éveiben még egy nagy építő sztrájk is tetézett[55]. A fővárosban csak elvétve akadt időközönként egy-egy jelentősebb építkezés, ezek azonban többnyire a Lipótváros területén valósultak meg. A kivételek közé tartozott a század első éveinek az a hatalmas beruházása, melynek eredményeképp a Nákó-palota

[51] Magyar Pénzügy uo. 6.

[52] Hungary 1905. május 15. 8–10.

[53] Magyar Pénzügy uo. 5., Hungary uo. 8., *Dr. Radák István:* The „Gresham" Életbiztosító Társaság panamája. Bp. 1904. Igaz ugyan, hogy a század első éveit követően egy viszonylag kis mértékű és lassú, de folyamatos hanyatlást tapasztalhatunk a társaságnál egészen magyarországi tevékenységük 1921-es felfüggesztéséig, de ez nem feltétlenül köthető össze, akár csak áttételesen sem, a társaság rossz gazdálkodásáról szóló vádak valóságtartalmával. Igazolásuk vagy cáfolatuk komoly gazdaságtörténeti elemzést igényelne a társaság magyarországi, illetve európai tevékenységét illetően, beleértve azoknak a komoly jelentőséggel bírható politikai érdekeknek is a figyelembevételét, amelyek képviseletére potenciálisan alkalmas lehet egy egész Európát behálózó gazdasági társaság.

[54] A szöveg a főkapu bal oldalán található márványtáblán olvasható, míg a jobb oldali angol nyelvű tábláról megtudhatjuk, hogy a Gresham Életbiztosító társaságot 1848-ban alapították.

[55] A Gresham átadása az építése alatt folyó sztrájk ellenére időben megvalósult. Magyar Építőművészet, 1908/3 28., *Gábor* i.m. 32.

helyére a modern, luxuskivitelű Gresham-palota épült. A beruházás értéke mintegy 3 millió koronára rúgott, melyben benne foglaltatott mind a Nákó-palota 1903 folyamán elvégzett bontása, mind a Gresham 1904–1906 közötti kivitelezése[56]. Bár sokan sérelmezték a régi épület eltűnését és a Ferenc József tér korábban egységes összképét is megbontotta az új palota, mégis az építés mellett döntöttek a tulajdonosok, hiszen a Társaság igényei megkívánták az átalakítást[57]. Sőt érthető a döntés annak tükrében is, hogy a pénzintézetek székházai önmaguk reklámjának szerepét is betöltötték, amennyiben fel kellett hívniuk az ügyfelek — a potenciális üzletfelek — figyelmét, azt segített a konkurrenciáról magukra irányítani, és emellett anyagi stabilitásukat is érzékeltethették[58].

Az épület jól illeszkedik a századfordulón már hazánkban is meghatározó művészeti irányzat, a szecesszió kereteibe. A szecesszió szakítani kívánt a historizáló stílusirányzatokkal és megpróbált az építészet, a képző- és iparművészet minden ágára érvényes stílust teremteni, az összművészetek szintézisének gondolatát kívánta megvalósítani. Magyarországon az építészet terén az új stílus legjelesebb képviselőjének Lechner Ödön számított, aki először próbálta meg sikeresen ötvözni a keleti építészet (japán, indiai és perzsa) elemeit és a magyar hagyományokat[59]. A szecessziós épületekre egyébiránt általában jellemzők a különleges szerkezetek alkalmazása, a dekorativitás, a meglepő építészeti megoldások, a stilizált növényi és állati ornamentika, a mozaikok, az üvegfestmények, művészi kovácsoltvas díszítések és az építészetben eladdig elhanyagolt színkompozíciók (arany, ezüst, kék, lila, okkersárga) használata. Gyakori volt a zománc, a kerámia, a szőnyegkészítés és a gobelinművészet új technikáinak keresése és gyakorlati alkalmazása. Magyar földön ezeknek legrangosabb képviselőit a Körösfői Kriesch Aladár és Nagy Sándor által vezetett gödöllői művésztelep gyűjtötte maga köré[60]. Róth Miksa üvegablakai[61] és

[56] *Pásztor:* i.m. 211–213. Az építkezésekről filmvelvételt is találhatunk, hiszen a mozgóképgyártás úttörője Luméire ekkortájt készített felvételeket Budapesten. Ezek közt akad olyan is, amelynek hátterében a Gresham-palota építését láthatjuk. A felvételek megtalálhatók a Magyar Bálint által 1962-ben készített Lumiére féle filmösszeállításban, mely a Magyar Filmintézet archívumában fellelhető.

[57] A Gresham mellett a szintén a századforduló táján épült Pesti Kereskedelmi Bank palotája is hozzájárult a tér összképének megváltozásához. Volt olyan felvetés is egyébiránt, hogy az önkormányzat szerezze meg a Nákó-házat és szolgálja a város fejlesztését egy új közforgalmi út kialakításával. Az épület, s így a döntés joga is, azonban a Biztosító Társaság tulajdonában maradt. A munkálatokat megkezdték, s már 1905 májusában a Hungary című folyóirat – nyomtatásban először-- képet is közölt az új palotáról. Hungary 1905. szept. 15. 11.

[58] *Kabdebo Gyula:* A Gresham-palota. Magyar Építőművészet 1907/12 16. A szakirodalomban sok helyütt és rosszul hivatkoznak erre a cikkre -- hiszen a Budapest Bibliográfiától Gábor István könyvéig mindenki a Magyar Iparművészetre hivatkozik ugyanezzel a dátummal --, ráadásul a cikk a palota építéséről konkrét adatokat nem tartalmaz -- bár gazdag képanyag társul hozzá --, hanem témája inkább az életbiztosítóval kapcsolatos. A cikk, amelyből pédául Gábor István a Greshamre vonatkozó konkrét adatait meríthette: A Gresham életbiztosító társaság épülete Budapesten. In: Építő Ipar. 1908. márc. 1. 87–89.

[59] Lechner Ödön (1845–1914) volt a kornak az a kiemelkedő egyénisége, akinek az önálló magyar formanyelv megteremtésére irányuló kísérletei összefoghatták a magyar szecesszió úttörő törekvéseit. *Lechner Ödön:* „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz." Művészet 1906. 1–18., *Bálint Aladár:* Lechner Ödön. Nyugat 1914. június 16., *Lechner Ödön:* Önéletrajzi vázlat. A Ház. 1911. 9–10. 343–365.

[60] *Petrovics Elek:* A gödöllői telep kultúrtörekvéseiről. Magyar Iparművészet. 1909/1. 5–26., *Beck Ö. Fülöp:* A gödöllőiek. Nyugat 1909. november 16. 524–529.

[61] *Róth Miksa:* Az üvegfestésről. Magyar Iparművészet. 1916. 76–86., Róth Miksa: Az üvegfestészet negyven éve. Magyar Iparművészet. 1924. 41–44.

a pécsi Zsolnay-gyár mázas kerámiái[62] európai rangú művészeti teljesítménynek számított. A Gresham-palota díszítésében részt vállaló szobrászok közül Telcs Ede, Maróti Géza és Ligeti Miklós számítottak az új törekvések legjelentősebb képviselői közé[63].

E stílusjegyek ismeretében a Gresham-palotát a magyar szecessziós építőművészet egyik kiemelkedő alkotásának tekinthetjük. Félreismerhetetlenek a kovácsoltvas páváskapuk, a madaras és virágos ornamentikával ellátott korlátok, a lépcsőház színes üvegablakai és az égetett mázas kerámia borítások, valamint a játékos vonalvezetésű, merész és mozgalmas homlokzat[64], amelyet színes mozaikok is díszítenek, továbbá a keleties jelleggel bíró, üvegkupolával fedett belső udvar.

A palota tervei, melyeket egy szűkebb körű pályázat során Londonban bírált el egy építészekből álló zsűri[65], teljes egészében Quittner Zsigmond irodájából kerültek ki, de valószínűsíthető, hogy a Vágó-fivérek tervezőasztalain folyt a valódi munka. A Gresham valóban több hasonlóságot mutat a Vágó-fivérek más munkáival, mint a Quittner által tervezett egyéb épületekkel. Quittner Zsigmond (1857–1918) műépítészként 1880-ban kezdte meg munkásságát Budapesten és neve rövid idő alatt ismertté vált. A Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke lett és beválasztották a Fővárosi Közmunkatanácsba, valamint az Országos Középítési Tanácsba is. Mindezek következtében tevékeny részt vett a főváros és az ország középítkezéseinek irányításában. Több épületet tervezett az 1885. évi és a millenniumi kiállításra. A Vágó-fivérek közül a fiatalabbik, József (1877–1947) futotta be a nagyobb karriert. 1900-ban még csupán a Magyar Mérnök- és Építész Egylet ezüstérmét kapta, míg bátyjának, Lászlónak (1875–1933) már 1899-ben odaítélik az Egylet nagy aranyérmét[66], de egy évvel később már ő vehette át a fődíjat, s ezután még jónéhány hazai és nemzetközi díjat és elismerést is kiérdemelt. 1911-ig még bátyjával együtt dolgozott — erre az időszakra esett a Gresham építése is —, később azonban különváltak, s József Lechner Ödön csendestársaként tevékenykedett[67].

Az építkezés során az eredeti terveket még módosították. 1906. október 12-ei dátummal újabb terveket hagytak jóvá, amely több alaprajzot érintő módosítást is jóváhagyott. Végül az elkészült épülethez a használatbavételi engedélyt utólagos hatállyal 1907. január 13-án adta ki Budapest Székesfőváros Mérnöki Hivatala. Ezt követően kisebb-nagyobb módosításokra, átalakításokra még sor került az

[62] *Nikelszky Géza:* A Zsolnay-gyár művészete. Bp. 1959.

[63] Szecesszió. A 20. század hajnala. I–II. Bp. 1996., *Merényi Ferenc:* A magyar építészet 1867–1967. Bp. 1969., *Rév Ilona:* Építészet és enteriőr a magyar századfordulón. Bp. 1983., *Szabadi Judit:* A magyar szecesszió művészete. Bp. 1979., *Hanák Péter:* A Kert és a Műhely. Bp. 1988. 51–62.

[64] A főhomlokzat az eredeti tervektől eltérően még igényesebb, még inkább megfelel a szecesszióra jellemző dekorativitás kívánalmainak. *Varga Vera:* Magyar műemlékvédelem, avagy teremtsünk a századelő romjain „új értéktelenséget" Művészet 1989/11–12. 83.

[65] *Gábor* i.m. 32.

[66] József ekkor — 1899-ben — a párizsi világkiállítás magyar osztályának építésvezetője.

[67] Csak néhány az említett építészek művei közül: Quittner: a Kereskedelmi Bank palotája vagy a mentők háza; *Vágó József:* A budapesti Schiffer-palota vagy a Városligeti Színház; *Vágó László:* a Késmárky és Illés-féle áruház a Kossuth Lajos utcában (1897). *Merényi* i.m. 41–42., 59., Révai Nagy Lexikona. 15. Bp. 1922. 797., Révai Nagy Lexikona. 18. Bp. 1922. 710.

évek folyamán. Ezek közül csak példaként néhányat említünk: az 1908-ban, a Mérleg utcai részben létesített kávéház kialakításával kapcsolatos módosítások a földszinten és a pincében;[68] a Mérleg u. 4. alatti egyik üzlethelyiségben a pincét és a földszintet összekötő lépcsőfeljáró; 1913-ban, szintén a Mérleg utcai épületrészben a földszint és a félemelet között lépcsőt alakított ki az ott üzlethelyiséggel rendelkező, bőrbútorárukkal foglalkozó Pipisz Vilmos utódai cég; 1920-ban a kávéház fölötti félemeletet eredetileg elfoglaló télikert lakássá történő átalakítása; a 30-as és 40-es évek sorozatos átalakításai,[69] vagy a második világháborút követő részleges helyreállítási munkálatok, s az új rezsim elképzeléseinek megfelelő módosítások.[70]

Az új és lényegében ma is eredeti formájában látható épület négy önálló házat egyesít.[71] A négyből hármat egy üvegkupolával fedett földszinti átjáró köt össze, kereszthajós templomra emlékeztetően, melyet három utcai frontja felé a híres kovácsoltvas páváskapuk zárják le. A negyedik épületrészt egészen önállóan képezték ki a Mérleg utcai oldalon. Főbejárata csaknem teljesen a Lánchíd tengelyében áll és monumentalitásával hívja fel a Budáról Pestre igyekvők figyelmét. Ez a főbejárat vezet a belső udvarként kiképzett átjáróhoz, melyen át a Zrínyi utcába és a Mérleg utcába, továbbá a három fő- és a három melléklépcsőhöz, valamint a 'bazársorhoz' lehetett eljutni. A Zrínyi utcai épülethez a Kossuth-, a Mérleg utcaihoz az Andrássy-, a középső tömbhöz pedig a Gresham-lépcső — három melléklépcsőjével — tartozik. Ez utóbbi előtt egy pihenőpadot is kialakítottak. A lépcsőházakban egységes, szecessziós betűtípusú feliratok, emelet- és ajtószámjelzések voltak, ezek némelyike még ma is látható. Továbbá a lépcsőházak rácsozata, a belső függőfolyosókéhoz[72] hasonlatosan, a három passzázskapu pávamotívumát ismételgetik más madármotívumokkal kiegészítve. A belső terek burkolatának kiképzésére, így a lépcsőházakra is, jellemzők a mennyezeti stukkók, a virág-, illetve hullámmotívumok alkalmazása, valamint az ablakok színes Tiffany-féle opalizáló üveggel való díszítése. Az egyes lépcsőházak névadóinak üvegre festett portréi közül csupán a Kossuth-lépcső ablaka maradt meg épségben.[73]

A négyemeletes, mozgalmas és dekoratív főhomlokzatot a közép- és két oldalkiszögellés tagolja. Homlokzatának lábazata gránitból, a főhomlokzat sóskuti és antalbányai kőből, két oldalhomlokzata magyar trachitból készült. Bronz ékesíti a boltkapuzatot, amelyet ráadásként svéd gránitpillérek is díszítenek. Gazdag szobrászati kiképzésében Maróti Géza és Telcs Ede is részt vettek: Maróti mintázta meg az első emeleti ablakok fölötti figurákat, amelyek a munkával teli,

[68] A pincében például egy tekepályát is kialakítottak, s jóllehet az eredeti terveken a kuglipálya megnevezés szerepel, a helyiség alakjából és méretéből az előbbi funkció valószínűsíthető. Fővárosi Tervtár-archívum 24.515-ös helyrajzi szám alatt összegyűjtött tervek alapján.

[69] Itt említhető, hogy a MAORT II–IV. emeleti hivatalos helyiségeit lépcsőkkel kötötték össze, melynek érdekessége, hogy az alsó két szintnél egy csigalépcsős megoldást választottak. U.o.

[70] Uo.

[71] A telek helyrajzi számát a korábban érvényben lévő 754-es számról 1926-ban változtatták a ma is hatályos 24.515-es számra, s ezzel egyidőben vonták össze a kettős házszámot is (5–6-ról 5-re).

[72] A belső függőfolyosók alkalmazása a bérházépítkezéseknél csak a századfordulót követően terjedt el, s így modern megoldásnak számított. *Gyáni Gábor:* Hétköznapi Budapest. Bp., 1995. 39–40.

[73] *Varga* i.m. 84–86.

illetve a gondtalan életet szimbolizálják. Telcs a névadó Sir Gresham portréját, valamint az első emeleti középerkély két fekvő alakját készítette el. A középkiszögellés negyedik emeletén található az életkorokat vagy évszakokat szimbolizáló, Ligeti Miklós által készített négy herma alak. A két oldalkiszögellés oromzatán látható két relief figurát, melyek a művészetet és a tudományt jelképezik, Margó Ede és Pongrácz Szigfrid készítette. A homlokzaton alkalmazott üvegmozaik díszítéseket, a lépcsőházak ólomüveges ablakait és az épület belsejében lévő díszüvegképeket Róth Miksa készítette. Az átjáróban az architektonikus részeket a pécsi Zsolnay-gyár által készített színes égetett kerámialapokkal burkolták, míg üvegtetejét Luxfer prizmaüvegezéssel látták el, melyet különösen érdekessé tett, hogy kívülről egy külön védő üvegborítást kapott. Ez az üvegtetős megoldás különleges fényhatást és hangulatot biztosított a belső udvarnak. Ezt a belső udvart a három páváskapu zárta le, melyek a főlépcsőházak rácsozatához hasonlatosan Jungfer Gyula műhelyéből kerültek ki. A páváskapukat az idő tájt egyedülálló módon elektromos vezérlés sülyesztette a pincébe. A négy főlépcső és a főlépcsőházak falainak burkolatai nemes ruszkicai fehér márványból készültek. A hatalmas belső tereket az akkor legkorszerűbb statikai módszerekkel biztosították. A Duna vízszintingadozásai ellen az épületet a pince alatt egy két méter vastag betonlap biztosította. A pincefalakat ólommal bélelték, a földszint és a félemelet szögecselt acéloszlopos és acélszekrény-tartós megoldással készültek. Ezzel a technikával tudták biztosítani az első emeleti irodák legjobb alaprajzi kiképzését. Az épülethez külön terveztek elektromos díszkivilágítást is, amely 1907-től működött.[74]

A földszinti átjáróban, a passzázsban bazársor kapott helyet. A polgári fogyasztói kultúrát a múlt század végén két jellegzetes forma jellemezte, a bazár és a nagyáruház. A többféle tömegárut egyszerre s egy helyen eladásra kínáló bolti formának — több európai nagyvároshoz hasonlóan — az első nagyáruházakkal nagyjából egyidőben meghonosodó bazár felelt meg Budapesten. A bazársoroknak a nagyvárosokban a 19. század derekától igazán divatba jövő s egyre szélesebb körben elterjedő passzázsok adtak otthont, melyek ily módon mindenhol meghonosították a vásárlás ezen új stílusát. Maguk a passzázsok kiemelkedő építészeti attrakciót jelentettek, amennyiben egyszerre jellemezte őket a modern technológia és a művészi igényesség. A nagy belső terek lefedését a kupolás vasszerkezetek és az üveg kombinálásával tették látványossá. Az egyre személytelenebbé váló városi utcákkal ellentétben a bensőségesebb, kizárólag luxuscikkeket kínáló belső udvarok, s így a Gresham-palota átjárója is, a nagypolgári és felső középosztálybeli rétegek kedvelt bevásárló és találkozóhelyeivé váltak.[75]

A földszinten és a félemeleten tehát üzlethelyiségek voltak, míg a középső épület első emeletét az életbiztosító irodái foglalták el. Az épület egyéb részeit modern és elegáns bérlakások foglalták el, melyek fenntartását csak az arisztokrácia és a nagypolgári réteg engedhette meg magának.[76] Minden házban az I–III.

[74] A Gresham életbiztosító társaság épülete Budapesten. Építő Ipar. 1908. márc. 1. 87–89., Adalékok a Lipótváros történetéhez. II. köt. Bp. 1988. 279–281., Gábor i.m. 32., Gábor: Képeslapok i.m. 70–71.

[75] *Gyáni* i.m. 65–67.

[76] Az európai nagyvárosokhoz hasonlóan, a század utolsó évtizedeiben Budapesten is elterjedtek a soklakásos és többemeletes bérházak, melyek sokszor még a nagypolgári igények kielégítésére is alkalmasak voltak. *Gyáni* i.m. 35–40.

emeleteken emeletenként két-két nagy lakás volt, egyenként nyolc-tíz szobával, míg a negyediken négy-négy lakás kapott helyett négy-öt szobával. Az ötödiken, a magastetős padlástér mögött a hátsó tűzfalhoz simuló házmesterlakások és mosókonyhák helyezkedtek el. A személyzet számára (inas, szobalány, szakácsnő) a hatalmas lakásokban külön cselédszobák álltak rendelkezésre. Az épület berendezését Thék Endre bútorműves igényes munkáival tették még otthonosabbá. A lakásokat stukkó-mennyezettel, tolóajtókkal és díszüvegezéssel egészítették ki. Az épületben — Budapesten egyedülálló módon — központi porelszívó működött. Egyik-másik helyiségben még mindig látható a központi Vacuum Cleaner sárgaréz csatlakozócsöve. A gőzfűtést és a melegvízellátást is központilag biztosították. A lakók elektromos és gázvilágítás között választhattak, ugyanis mindkét vezetékrendszert beépítették a falba. A lakásokban gyönyörűen ápolt padló volt, a fürdőszobákat pedig csodálatos csempe, különös alakú mosdókagylók, kádak és rézcsapok tették különlegessé. Mindegyik lakáshoz tartozott kandalló is[77].

Nagy gondot fordítottak az épület tisztántartására, hetente szidolozták a rézből készült liftajtókat, mosták a liftszekrények maratott üvegablakait, csiszolt tükreit. Ápolták a mahagóniból készült liftszekrényt, melyet a fáradt utasokra gondolván paddal is felszereltek. A földszinttől az V. emeletig a lépcsőházakban egy-egy 120 cm széles piros bársonyszőnyeg futott. A korabeli szokásoknak megfelelően a házmester külön lift- és kapupénzt kapott. A házban egyébként három házmester és két segédházmester dolgozott. Külön gondnok szedte be a lakások bérét, a gondnoki irodát pedig a Zrínyi utcai részben helyezték el[78].

Ezek után nem túlzás azt állítani, hogy a palotát minden szempontból igényesség, nagyvonalúság, luxuskivitel jellemzi[79], s így a maga nemében az akkori Budapest páratlan ékességét képezte.

III. Élet a Gresham-palotában

A Gresham-palota építtetője és tulajdonosa a Gresham Életbiztosító Társaság volt. Mint már korábban említettük a Nákó-palotát vásárolták meg 1880-ban,

---

[77] Építő Ipar uo. 87–89., Adalékok uo. 280–281.

[78] Építő Ipar uo. 87–89., Adalékok uo. 280–281.

[79] Ennek egyik biztosítéka volt, hogy az alvállalkozókat versenytárgyalásos formában választották ki. Az épület építésénél és berendezésénél így az alábbi szolgáltatók működtek közre: Mann József építőmester: föld-, kőműves- és elhelyezőmunkák, Oetl Antal: vasmunka, Trautmann Rezső: ácsmunka, Biehn János: fedéllemezek, Thék Endre: asztalosmunka, Takáts László: mázolómunka, Klopfer Jac: üvegesmunka, Maróti Géza: szobrászmunka, Haasz Fülöp és fia: szőnyegek és falikárpitok, Kurbel József: szobafestő munka, Egyesült Parkettgyárak: parkettmunka, Hirsch Mihály: aszfaltmunka, Jusztus Sándor: redőnyök, Osztrák-magyar légszesztársulat felszerelési irodája: légszeszvezetékek, Bíró M.: központi fűtés, Zsolnay-gyár: majolikamunka, lemezborítások és grés, Parafakőgyár: parafafalak, Steinbach Gábor: irodai berendezések, Andor és Futtaki: lámpások, Luxfergyár: luxferprizmák, Steiner Ármin és Ferenc rézműgyára: számtáblák, Prohaska József: rabitzmunka, Cingros János: gránitmunka, Seenger Béla: kőfaragómunka, Schlick Rt.: bádogosmunka, Ganz és társa: villamosvilágítás, Freissler Antal: felvonók, Kugler F. I.: szellőzők és ajtócsukók, Ehrlich G. Gusztáv: tűzhelyek, Magyar Vacuum Cleaner: porelszívás, Hungária Zászlógyár: zászlók. Magyar Építőművészet. 1908/3 28., Építő Ipar uo. 87–89. De még a versenytárgyalások alkalmazása sem jelenthetett teljes garanciát a minőségre. Akadtak visszaélések és a munka minősége sem volt minden esetben kifogástalan. Erre példa Prohaska József tevékenysége, aki egy 1906-os cikk szerint

és az új évszázad elején határozták el a saját elképzeléseiknek és a kor igényeinek jobban megfelelő székház építését.

Az 1876-os alapításától kezdve hosszú időn keresztül a Társaság magyarországi fiókjának igazgatója a August Bopp volt. Az igazgatóságban közéletünk kiválóságait, míg hivatalnokai közt a biztosítási szakma legtehetségesebb fiataljai közül jónéhányat ott találhattunk[80]. Az önálló igazgatóság létrehozásától a hazai működésük megszűnéséig a magyarországi igazgatótanács meghatározó tagjai voltak: gr. Andrássy Géza (elnök), gr. Batthyány Tivadar, gr. Benyovszky Sándor, gr. Karátsonyi Jenő és Simon Jakab, míg a magyarországi igazgató posztját többnyire Beckett Reginald Arthur töltötte be. A Társaság üzletileg legsikeresebb időszakát hazánkban a palotaépítés éveiben élte, amikor is éves mérleg főösszegeik megközelítették a 30 millió koronát. Ettől kezdve lassú, de folyamatos visszaesésnek lehetünk tanúi, amit nem csupán a mérleg-főösszegek csökkenése, hanem az igazgatótanács létszámának fogyatkozása is alátámaszt[81]. 1920–21 folyamán már új üzleteket nem is köt Magyarországon, míg végül az 1922–24-es Compass-ban már említést sem találunk róla, így tehát megszűntnek tekinthető[82]. Az épület azonban e Társaság tulajdonában maradt egészen az 1948-as államosításáig.

Az életbiztosító irodáin kívül a palota nagy részét exkluzív magánlakások foglalták el és időnként lehetőséget biztosítottak itt egy-egy kisebb kiállítás megrendezésére is, főként az akkoriban teljesen újnak számító avantgarde irányzatok képviselői számára[83]. Az első világháború után az elsők között nyílt meg ezen épület földszinti termeiben a híres-hírhedt Gresham Kávéház. A 20-as évek elején a kávéházi élet már hanyatlásnak indult és az ekkoriban modernnek de idegennek számító, amerikai eredetű bárkultúrából igyekezett új erőt meríteni. Ám a háborús traumának és a helyi viszonyoknak köszönhetően sajátos kelet-közép-európai színezetet kapott. A korabeli Budapesten még nem voltak hagyományai a szórakozás e formájának, ráadásul ezekben az években a pesti polgárság erősen polarizálódott. Az előkelőbb kávéházak közönsége így főként a háború alatt gyorsan meggazdagodó, szilárd kulturális és társadalmi háttérrel nem rendelkező spekulánsokból és nyerészkedőkből került ki. Mindennaposak voltak a lövöldözésekkel és verekedésekkel tarkított tivornyák. A könnyen jött nyereség tekintélyes részét szórták el a legdrágább italokra és a legelőkelőbb kéjhölgyekre. Jó példa erre az egyik legelőkelőbbnek számító Gresham éjszakai élete. Az Európában ekkortájt általános értékválságnak[84] megfelelően a stílusok kaotikus összevisszasága itt is

---

megpróbálta kispórolni az anyagot a műből és olcsóbb, gyenge helyettesítőül szolgáló alkatrészeket alkalmaztatott. A felügyelő bizottság azonban felismerte ezt és kötelezte a tisztességes anyagfelhasználásra. *Czián Ferenc:* Kontármunka a Gresham-palotában. Építőmunkás. 1906. No. 10. 7.

[80] *Kabdebo Gyula:* A Gresham-palota. Magyar Építőművészet. 1907/12 16.

[81] Pl. Magyar Compass 1905–06. XXXIII. évf. II. kötet 101.; Magyar Compass 1911–12. XXXIX. évf. II. kötet 285.; Magyar Compass 1919–20. XXXXVII. évf. II. kötet 1153. és a tárgyalt időszakra vonatkozó további évfolyamai

[82] Magyar Compass 1920–21. XXXXVIII. évf. II. kötet 1187.

[83] Példa erre a palota Kossuth-lépcsőjén 1908. április-májusában megrendezett „Salon des Refuses", azaz a „Visszautasítottak kiállítása", ahol négy teremben összesen kilencvennyolc képet tekinthettek meg az érdeklődők. Visszautasítottak kiállítása katalógus. Bp. 1908. április-május

[84] A világháborút követő időszakban Európa tradicionális értékrendjei megrendültek, a régi értékkészlet és fogalmi rendszerek alapján már nem lehetett kielégítő válaszokat találni az élet alapvető

szembeötlő volt. A falon egy idilli tájkép és egy történelmi portré között függött egy merészen kihívó szőke női akt. A vendégek, tömött pénztárcájuk ellenére, nem kevésbé voltak különösek, egymáshoz nem illőek és megbotránkoztatóak[85].

Ennek az időszaknak a vége felé, 1921 őszén nyitotta meg Nagy Endre, az ismert konferanszié a Mérleg u. 2. számú épületrész pincehelyiségében kabarészínházát, a Pódiumot, mely a pesti polgárság számára már egy kultúráltabb szórakozási lehetőséget biztosított. A kabaré társulatának tagjai voltak például Péchy Blanka és Uray Tivadar is, de stílusát és légkörét Nagy Endre sajátos egyénisége határozta meg, melyet, különösen a fehér terror idején, bátor szókimondás jellemzett. Ebben a kicsiny, alig 150 férőhelyes helyiségben indult útjára a ma is ismert Hacsek és Sajó történeteinek elődje, Sokrates (Nagy Endre) és Plato (Magyari Lajos) aktuális problémákat felvető, csipkelődő hangvételű párbeszéde. A századfordulótól Budapesten is népszerűnek számító kabaré műfaj egyik legmeghatározóbb alakja volt Nagy Endre, akit a magyar irodalmi kabaré megteremtőjeként tartanak számon. A Pódiumot szokatlan merészsége miatt azonban sorozatos támadások érték, míg végül 1923 januárjában végleg be is tiltották[86]. E betiltásra közvetlenül egy, a kormányzót gúnyoló vers adott okot:

Volt egyszer egy ember,
Szakálla volt kender,
Felmászott a fára,
Leesett a sárba.

Volt egyszer egy tenger,
Azon volt egy ember,
Felmászott a trónra,
Nem mászik le róla[87].

Ezzel párhuzamosan lassanként a kávéház élete is konszolidálódott. Ennek egyik jele az volt, hogy az évtized második felében fokozatosan körvonalazódott egy művészcsoport, amelynek törzshelye a Gresham kávéház lett, és amelyet ennek megfelelően később a Gresham-kör néven emlegettek. A kezdetekről így ír személyes hangvételű visszaemlékezésében az egyik alapítótag, Bernáth Aurél:

„Asztaltársaság voltunk a szó legszimplább értelmében, anélkül, hogy limitáltuk volna létszámunkat. Aki jött, barát vagy a művészet körüli tisztségviselő, ha jól érezte magát körünkben, máskor is eljött, ki rendszeresen, ki ritkábban, és amikor már az asztaltársaság erősen felduzzadt, valahogy magától alakult úgy, hogy azonos törekvésűek ülték körül az asztalt. Egy ilyen baráti kört nemcsak szellemi azonossága tehet vonzóvá, hanem a tagok szellemi elevensége, ítélőképessége, sőt humora is. A mi asztalunknál egyikben sem volt hiány."[88]

kérdéseire. Az ideológiák és irányzatok összevisszasága és gyors váltakozása jellemezte ezt az évtizedet. *Ernst H. Gombrich:* A művészet története Bp. 1974. 455–489.; *Barát Béla – Éber László – Takács Zoltán:* A művészet története Bp. 1939. 531–559.

[85] Pesti Futár 1918. No. 543. 3–13. 1919. No. 590. 11–16. Népszava 1920. február 1. 4. Nemzeti Újság 1920. április 4. 7.

[86] *Alpár Ágnes:* A fővárosi kabarék műsora, 1901–1944. Bp. 1979. 344–349. *Kellér Dezső:* Kortársak és sorstársak. Bp. 1971. 150.

[87] *Alpár* i.m. 345.

[88] *Bernáth Aurél:* A múzsa udvarában. Bp. 1967. 53–54. A legismertebb tagoknak Szőnyi István, Egry József, Elekfy Jenő, Bernáth Aurél, Derkovits Gyula, Czóbel Béla, Barcsay Jenő, Berény Róbert,

Ezen asztaltársaság tagjai többnyire festőkből, szobrászokból, műgyűjtőkből és művészettörténészekből kerültek ki.

A Gresham csoport több generációhoz tartozó, különféle stílusokat képviselő művészek és műértők baráti köre volt, s így egy jellegzetes stílust képviselő csoport elnevezésére kevéssé alkalmas. Legintenzívebb életét a 30-as évek második felében élte, bár első képviselői már a 20-as években is ismertnek számítottak. Épp ezért alkalmazzák a szakirodalomban sokan a Gresham-kör helyett a posztnagybányai megjelölést, mivel művészetük posztimpresszionista volt, kiinduló pontjuk pedig a nagybányai impresszionizmus.

A 20. század művészetében egyébként mind ritkábban találunk a művészettörténetírás terminológiája szerint iskolának nevezhető csoportosulásokat. Az izmusok tulajdonképpen már nem iskolák, hanem mozgalmak, áramlatok, tendenciák és manifesztumok köré gyülekező művészek időleges találkozásai. A magyar képzőművészetben Nagybánya még iskolának minősíthető, jóllehet az alapítótagok stílusa eltérő volt, számos esztétikai alapelvük azonban rokon és a közös alapelvek megmutatkoztak az oktatásban is. Szellemi és etikai egység jellemezte Nagybányát, amelynek összetartó ereje leginkább a valami *ellen* tömörülésben, valaminek a *nem vállalásában* mutatkozott meg. Nagybánya addig volt szellemileg viszonylag homogén és hatékony amíg „harcban állt" a hivatalos művészettel.

A Gresham-kör magjának stílusa még annyira sem volt egységes, mint a nagybányaiaké, bár a rokon jegyek és vonások könnyen felismerhetőek művészetükben, úgy mint a levegővel és a fénnyel való játék és az emberi alak újszerű megjelenítése. Az összetartozást számukra is a korukbeli művészeti törekvésektől való elkülönülés tette lehetővé. Elkülönült álláspont kialakítására törekedtek akár az akadémikus konzervatívok, akár az avantgarde irányzatok között. Az izmusoktól általában elhatárolták magukat, bár indulásukkor, különböző mértékben ugyan, de megérintették őket. A negyvenes évektől azonban már hangsúlyozottan ellenük léptek fel. Ugyancsak elhatárolták magukat a kurzus hivatalos művészetétől, különösen a nacionalista-romantikus irányoktól. A csoport ereje és gyengesége is abban állt, hogy függetlenedni akart kora művészeti vitáitól és egyetemes emberi és művészi értékeket kívánt középpontba állítani. A valami *elleniség* jól párhuzamba állítható a nagybányaiakat is összefogó kohéziós erővel. A posztnagybányai elnevezés a stílus meghatározására tett kísérlet mellett egyben a csoport hazai gyökereire is utal. Tagjainak túlnyomó része Nagybányáról indult el vagy volt vele valamilyen kapcsolata, s érett művészetükkel a nagybányai látványfestés hagyományait folytatták, a magyar művészet belső fejlődéséhez akartak igazodni[89].

Márffy Ödön, Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi és Oltványi-Ártinger Imre számítottak. A Gresham-kör további tagjai voltak: Bartha László, Basch Andor, Bornemissza Géza, Diener Dénes Rudolf, Hatvany Ferenc, Hrabéczy Ernő, Jobbágyi Gaiger Miklós, Novotny Emil Róbert, Kmetty János, Szobotka Imre, Vass Elemér festők; Schaár Erzsébet, Vilt Tibor szobrászok; Dr. Genthon István, Farkas Zoltán, Dr. Hoffmann Edit, Petrovics Elek, Dr. Rózsa Miklós, Dr. Schoen Arnold művészettörténészek; Fruchter Lajos, Dr. Cseh-Szombathy László, Dr. Radnai Béla és Szilágyi Sándor műgyűjtők. A Gresham és köre. Székesfehérvár, 1967. 9., *Bernáth Aurél.* i.m. 80. Ez utóbbi munka a csoport jónéhány tagjáról érdekes, személyes hangvételű visszaemlékezéseket közöl.

[89] *Végvári Lajos:* A Gresham-csoport. In: Művészet 1976/12. 3–5., *Németh Lajos:* A Gresham – múlt és jelen. In: Művészet 1976/12. 6–9., *Takács József:* A Gresham-kör és az európai művészet. In: Művészet 1976/12. 30–32.

Mivel azonban a Gresham eredetileg egy baráti társaság volt, amelyhez természetszerűleg különféle felfogású művészek sodródtak, a csoport egészét meghatározó igazán egységes stílus nem alakulhatott ki. A fentebb körvonalazott elveket is egyéniségüknek megfelelően, eltérő következetességgel képviselték. Időszakos „együttélés" volt ez csupán, amelyet valójában a „valami *elleniség*" fogott össze, de egymástól jelentősen különböző politikai meggyőződéseik más más irányba terelték életútjaikat. Jól mutatja mindezt, hogy a művészeti életben szervezetszerűen, tehát intézményesített formában is szereplő csoportosulások közül Bernáth, Pátzay és Szőnyi inkább a Szinyei Társasághoz közeledett, míg Egry, Márffy, Czóbel és Barcsay a KUT-hoz[90]. Még jellemzőbb az 1945 utáni magatartásuk, amennyiben ez utóbbi négy már inkább az „ellenfelet" megtestesítő Európai Iskolához[91] tartoztak, míg például Derkovits, Berény vagy Pátzay épp ez időtől váltak művészetpolitikai tényezőkké. Mindazonáltal a Gresham-kör működése a két háború közti magyar művészet legjelentősebb irányvonalát képviselte[92].

A 30-as évek második felében, 1936. október 24-én nyílt meg a régi Pódium helyén és az annak hagyományait feleleveníteni szándékozó, Békeffy László nevével fémjelzett Pódium Írók Kabaréja. Békeffy László szakértelme, társadalmi érzékenysége és politikai éleslátása valóban fel is támasztotta az igazi kabarét, sőt az egyre feszültebbé váló politikai viszonyok között szokatlanul bátor hangú fórumot teremtett a fővárosi közönség számára[93]. Éveken át estéről estére zsúfolásig megtelt a színház, a tenyérnyi asztaloknál a magyar politikai, gazdasági és művészeti élet kiválóságai mellett ott szorongtak a francia és az angol követség tagjai és vendégei is[94]. Békeffy méltán híres és sikeres konferanszait e cenzúrával terhes időszakban nem a bátor szókimondás, hanem a lehetőségekhez mérten a finom csipkelődések és a jelentőségteljes mozdulatok, fintorok, szójátékok vagy elhallgatások jellemezték[95]. A kabaré leghíresebb előadása a több, mint négyszáz-

[90] A Szinyei Társaság 1920 és 1949 között működött, tagjai a nagybányai iskolából kinőtt művészek egy csoportja. Ez a Társaság jelentette meg a Magyar Művészet című folyóiratot, s a két világháború közt Réti István, majd Bernáth Aurél vezetésével kiemelkedő művészetszervező szerepe volt. A KUT (Képzőművészek Új Társasága) 1924 és 1949 között működő művészcsoport, tulajdonképpen a Nyolcak örököse. A Társaság folyóirata a KUT 1926–1927-ben jelent meg, s jelentős kiállításszervező tevékenységet folytatott. Volt azonban olyan szerveződés is, melyben a különböző „irányvonalak" képviselői egymás mellett szerepeltek. Ebből is kitűnik, hogy a szakmai-művészeti, s nem a politikai szempontok voltak a meghatározóak. Így a Gresham-körből sokan (Berény, Bernáth, Szőnyi, Márffy, Egry, stb.) egy másik magyar viszonylatban jelentős művészeti egyesületben is törzstagnak számítottak, nevesen az 1894-ben alapított Nemzeti Szalon Művészeti Egyesületnek, melynek elnöke a 20. század első felében gróf Andrássy Gyula volt, s amely kiállítások megszervezésével foglalkozott. Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület törzstagjai kiállításának katalógusa. 1941. ápr. 26.–máj. 11. V. ö. Művészeti Kislexikon Bp. 1963.

[91] Az Európai Iskola 1945 és 1949 között működő kiállításrendező és kiadványokat publikáló művészeti szerveződés volt. Többnyire a különféle avantgarde törekvések képviselőit tömörítette. Alapítói: Gegesi Kiss Pál, Mezei Árpád, Pán Imre és Kállai Ernő. U.o.

[92] A Gresham és köre. uo. 5–9., *Genthon István:* Bernáth Aurél. Bp., 1964. 5–6., Végvári Lajos: A Gresham-csoport. In: Művészet 1976/12. 3–5., *Németh Lajos:* A Gresham – múlt és jelen. In: Művészet 1976/12. 6–9., *Takács József:* A Gresham-kör és az európai művészet. In: Művészet 1976/12. 30–32.

[93] A társulatnak tagja volt például a később fényes karriert befutó Kiss Manyi is. *Alpár Ágnes* i.m. 597.

[94] *Lévai Jenő:* A margitkörúti vészbírák. Bp., 1945. 40.

[95] *Kellér Dezső* i.m. 150., Lévai Jenő i.m. 41.

szor műsorra tűzött *Elő az okmányokkal!* című összeállítás volt, amely többek között a második zsidótörvény rendelkezéseit figurázta ki.

De Békeffy ambícióit nem tudta teljes mértékben kielégíteni a kabaré világa, szívesen és otthonosan mozgott a politikai és a gazdasági élet felsőbb köreiben is. A Pódium egyik későbbi munkatársa, a konferanszié Kellér Dezső így emlékszik mesterére:

„Az ő világa: a bankemberek és politikusok társasága. Amíg el nem gáncsolták, sűrűn látogatta a parlamenti folyosót is, ahová politikai ambíciói vitték. Mindig tele volt zaklatottsággal: számtalan kötelezettség terhe nehezedett a vállaira[96]."

A fiatal Kellért 1938 őszén szerződtették Békeffy helyettesítésére, aki ekkor Teleky Pál miniszterelnök megbízásából európai körutat tett, s többek között Londonban is részt vett egy színészkongresszuson, melynek során számos értékes ismeretséget kötött. Az elkövetkező néhány év történéseit tekintve ezek közül a Davidson hadnaggyal való megismerkedése tűnik a legjelentőségteljesebbnek, mivel — bár Békeffy ezt még nem feltétlenül tudta — ő volt az angol titkosszolgálat kelet-európai részlegének vezetője[97]. Ettől kezdve politikai aktivitása fokozatosan erősödött és — a magyar vezető körök tudomásával és hallgatólagos beleegyezésével — angolszász kapcsolatait is egyre szorosabbra fűzte. Ennek eredményeképp 1941 őszén azonnali hatállyal eltiltják hivatása gyakorlásától[98]. Talán nem véletlenül éppen ezt követően, 1941 novemberében „Xavér" fedőnéven a Secret Service szolgálatába lépett, bár elsősorban csupán szellemi téren tevékenykedett[99]. Ez azonban a Gestapo előtt nem maradhatott titokban, s az előbb-utóbb elkerülhetetlen letartóztatást az 1942 folyamán többször a bíróság elé került győri szabotázsper kapcsán rendelték el, melynek eredményeképp hűtlenség címén 12 év fegyházra ítélték[100]. 1943-ban Sopronkőhidára, majd onnan a dachaui koncentrációs táborba hurcolták. A háború végeztével Svájcban telepedett le, s ott is halt meg 1962-ben. Konferanszainak gyűjteménye 1939-ben, emlékezései *A száműzött Pódium* címen Torontóban, 1955-ben jelent meg[101].

A *Greshame*t tekintve a háború után még néhány évig — az 1948-as államosításig — valamelyest megőrződött a palotára addig oly jellemző *angolszász szellemiség*. Az épületet egy évszázadon át szoros kötelékek kapcsolták az angolokhoz gazdasági, kulturális és politikai szempontokból egyaránt. Mintegy 70 esztendeig az épület annak a Gresham Életbiztosító Társaságnak a tulajdonát képezte, amely a brit gazdasági — és sokszor az élesen nem elválasztható kulturális és politikai — érdekeket Európa-szerte képviselte. Mint már említettük itt lakott Clark Ádám, s a Lánchíd angol építői, valamint itt helyezték el az Angol-Magyar Kereskedelmi Társulat több képviselőjét is. A palota alagsorában működő kabarék,

---

[96] *Kellér Dezső* i.m. 151.

[97] *Lévai Jenő* i.m. 46., Auer Pál: Fél évszázad. Washington, 1971. 215–216.

[98] *Alpár Ágnes* i.m. 597., Lévai Jenő i.m. 42.

[99] *Lévai Jenő* i.m. 41.

[100] Az angol titkosszolgálat által szervezett akció célja a robbanóanyagok Pestről Győrbe juttatása és a német érdekeltségű Győri Vagongyár egy részlegének felrobbantása volt, mely részleg háborús célokra gyártott alkatrészeket. Az akció azonban meghiúsult és a résztvevőket német kívánságra a magyar hatóságok bíróság elé állították. I.m. 45–50.

[101] *Alpár Ágnes* i.m. 597.

a német befolyás folyamatos erősödése ellenére is inkább az angolszász világ eszmeiségét képviselték. Kiváltképp igaz ez Békeffyre, aki az angol titkosszolgálat kötelékébe tartozott. Továbbá a 20-as évek második felétől az 1948-as államosításáig a Magyar Amerikai Olajipari Rt. központi irodái is a Gresham-ben kerültek elhelyezésre. 1945 után a ház még külföldi tulajdonban maradt, s az üresen maradt lakásokba angol diplomatákat és amerikai tiszteket költöztettek be[102]. 1946-ban továbbá itt nyitották meg az Egyesült Államok új budapesti nyilvános könyvtárát. A könyvtár jelentős állománnyal rendelkezett, a könyvek és folyóiratok mellett sok hanglemez és film is hozzáférhetővé vált[103].

A biztosító társaság üzlethelyiségei a ház földszintjén és félemeletén voltak, a többi üzlethelyiséget lakóknak adták bérbe. Az épület sarkán trafik, mellette fodrászüzlet, ismét beljebb, a főbejárat felé eső részen a Fiumei Kávéforgalmi Társaság, valamint a főváros Idegenforgalmi Hivatala volt[104].

Az elegáns magánlakások bérlői a huszadik században továbbra is arisztokraták, katonatisztek, jómódú tisztviselők, egyetemi tanárok és sikeres kereskedők maradtak, sőt a magyar közélet néhány ismert szereplőjét is megtalálhattuk a lakók névsorában[105].

Közéjük tartozott a neves színművész, Csortos Gyula is, aki 1914 nyarán költözött ide újdonsült felesége családjának IV. emeleti hatszobás lakásába. E házasság története nem mindennapi, ahogyan Csortos Gyula személyisége és élete sem az. Egy napfényes tavaszi délutánon, 1914. május 3-án látta meg először későbbi párját, az akkor alig tizenöt éves Bamberger Friderikát, egy gazdag régiségkereskedő leányát, amidőn az az orra alá dugva megcsörrentette jótékonysági perselyét egy a Gresham-palotához közeli promenádon. Csortos hatalmas bankót gyömöszölt bele és élvezvén nagylelkűségének hatását szó nélkül továbbállt. Hamarosan visszatért azonban és kiderült, hogy a nagy összeg valójában a fiatal lány bájainak szólt. A bemutatkozást egy rövid sétakocsikázás követte, majd a távolból küldetett szédítő virágcsokrokkal fejezte ki hódolatát, mígnem néhány hét elteltével már a leány — a szokásokhoz házasság dolgában is mereven ragaszkodó — édesapja előtt állt:

„Uram! Engem nem érdekel, hogy a kislány hány éves, zsidó vagy keresztény, van-e hozománya, vagy nincs. A Vígszínház tagja vagyok. Havi fizetésem 24000 korona. Ez megfelel Magyarország miniszterelnöke jövedelmének[106].”

A leánykérést július 1-jén esküvő követte, majd a család kérésére Csortos otthagyta az Oktogonhoz közeli garzonlakását és a tágas Bamberger-otthonba, a Gresham-palotába költözött[107]. Csortos Gyula (1883–1945) kortársai és kritikusai véleménye szerint is a legnagyobb magyar színészek közé tartozott. Szerepei közül

[102] Adalékok a Lipótváros történetéhez. II. köt. Bp. 1988. 282.

[103] A könyvtárat Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes társaságában Arthur Schoenfeld, az Egyesült Államok SZEB missziójának politikai megbízottja, a későbbi budapesti nagykövet avatta fel. Képes Figyelő. 1946. június 15. No. 24. 24., *Földesi Margit:* A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Bp., 1995. 33.

[104] *Gábor* i.m. 32.

[105] Andrássy grófék is tartottak fenn az épületben egy lakást, bár jobbára csak nyáron használták azt. Adalékok uo. 281.

[106] *Galsai Pongrác:* Csortos Gyula. Bp., 1972. 69.

[107] *Galsai* i.m.. 68–70.

két híresebb Molnár Ferenc *Liliomfi* című darabjában Liliom és Madách *Az ember tragédiájának* Luciferje[108].

Csortosék lakásában később egy másik ismert színész, Turay Ida (1907–1997) lakott férjével Békeffy Istvánnal, a színmű-, operettlibrettó- és forgatókönyvíróval, a már korábban említett Békeffy László unokafivérével. Jellegzetes, vontatott hanghordozása, groteszk mozgása és mimikája mind a pesti humor egyik jeles képviselőjévé tették. Filmszerepei is ismertnek számítottak. 1957-ben férjével együtt külföldre távozott és visszavonult a színpadtól[109].

Ezután is sokat látogattak haza. A házaspár állandó vendége volt Jenei István író, akivel kapcsolatban felmerült a gyanú, hogy Békeffy István egyes írásainak ő a szerzője.[110] Turay Ida 1974-ben tért haza, s 1997-ben a Gresham-palota lakójaként hunyt el[111].

Egy másik ismert, az Egri István (1908–1980) — Náray Teri (1916–1995) színészházaspárnak[112] még ma is ott találhatjuk a névtábláját a palota egyik lakásának ajtaján. Pontosabban annak a lakásnak a bejáratán, amelyben hajdan Bambergerék laktak, mivel a korábban ott lakó Turay Ida elcserélte velük azt egy másik IV. emeleti lakásért.[113]

A világháború nagyon megviselte az épületet, s rendbehozatala — az életveszélyes sérülések kivételével — mind a mai napig várat magára. Az ostrom alatt találatot kapott a lépcsőház, s a Lánchíd felrobbantásakor leszakadt a Mérleg utcai páváskapu. A tüzelőhiány miatt pedig az amúgy sem finomkodó orosz katonák még bútorokat is égettek. Az átjáró fölötti üvegkupola bemocskolódott ablakai közül sok a törött és az acélszerkezet sem tartja már jól magát. A homlokzat vakolata is sok helyütt mállik. A rossz állapot persze az idő múlásának és az elhanyagoltságnak is köszönhető.

A háború után a lakók többsége kicserélődött, s a hatalmas magánlakásokat leválasztva kisebbeket alakítottak ki. Sajnos a leválasztás során sokszor nem vették figyelembe az épület jellegét, s így a válaszfalak néhol két ablakszárny között

[108] Csortos 1903-ban végzett a Színművészeti Akadémián Újházy Ede tanítványaként. Élete során több, mint kétszázötven szerepben mutatta meg kivételes színészi képességeit. Játszott majd minden vidéki és budapesti színházban. Tehetségére és munkabírására jellemző, hogy volt olyan év, amikor tizenkét főszerepet is elvállalt. Szerepei változatosan színesek és végletesen sokfélék voltak, a tragikustól a legalpáribb bohózatokig. Egy-egy tetszetős feladatért hajlandó volt még szerződésszegésre is. V. ö.: Magyar Színházművészeti Lexikon Bp. 1994.

[109] A Színművészeti Akadémiát 1925-ben végezte el, s később szinte valamennyi fővárosi színházban fellépett. Első szerződését a Belvárosi Színháztól kapta, de sokat játszott a Magyar és az Andrássy úti színházakban is. Népszerűségét annak köszönhette, hogy naiva szerepeit sajátos, az egyszerűség álarca mögé rejtett öngúnnyal gazdagította. V. ö.: Magyar Színházművészeti Lexikon Bp. 1994.

[110] Az alábbi feltételezéseket a család egy jó ismerősének, a Sport Szálloda akkori recepciósának, Torday Kálmánnak szíves szóbeli közlése alapján említjük. (1998. nov. 2.)

[111] Az ő kezdeményezésére indították a lakók a 90-es évek első felében azt a pert, amely szerepet játszott a palota privatizációjának elodázásában. Balázs Jánosné szíves szóbeli közlése alapján, 1998. júl. 15.

[112] Egri a Színművészeti Akadémiát 1930-ban végezte el, több pesti színház társulatának is tagja volt. Kisebb-nagyobb karakterszerepek alakítójaként ismerték, de igazán rendezői munkássága volt a jelentős (néhány ezek közül: *Dosztojevszkij:* Bűn és bűnhődés, *Tersánszky:* Kakuk Marci) Felesége legtöbbet a Vígszínházban, majd később a József Attila Színházban játszott, és elsősorban epizódszerepeket alakított. V. ö.: Magyar Színházművészeti Lexikon Bp. 1994.

[113] Balázs Jánosné gondnok szíves szóbeli közlése alapján. (1998. nov. 18.)

húzódnak, vagy a mennyezeti stukkódíszítés szenvedte meg az erőszakos beavatkozást. Az átalakítások során a kandallókat, fürdőszoba- és konyhaberendezéseket kalapáccsal verték szét, míg az értékes ólomüvegeket és rézcsapokat a pincébe hordták le, ahonnan sokszor a szemétbe került. A liftek felújításánál lángvágóval szedték le az eredeti ajtókat, s alumíniumajtókat szereltek fel helyettük. A mellékliftek egyébiránt a háború óta nem működnek. A lépcsőfokokat betonnal pótolták, az emeleti felülvilágítókat pedig levakolták. A ház pincéi is rendkívül lerobbantak. Az irodahelyiségeket állami vállalatok vehették birtokba[114], a Roosevelt téri kapu mellé pedig fém újságosbódét állítottak. A pusztulást, mely a hasonló jellegű épületekre e korban általánosan jellemző volt, mi sem illusztrálja jobban, minthogy a passzázs bazársorának századeleji csillogásából, nyüzsgő forgatagából mára csak egy szürke fodrászüzlet és sötét raktárhelyiségek rácsos ablakai maradtak[115].

A Budapesti Városszépítő Egyesület 1984-ben jótékony célú bált rendezett, s az ebből származó bevételeket a három lépcsőház egyike, a Kossuth-lépcső még helyreállítható ablakainak felújítására fordították, amelyet Mester Éva iparművész 1985-ben végzett el[116]. Az épület azonban még mindig rendkívül leromlott állapotban van, a teljes restaurálás még várat magára.

Jónéhány éves tárgyalássorozat eredményeképpen végül az V. kerületi Önkormányzat képviselő testülete 1998. december 15-én a tizenkétezer négyzetméteres palota értékesítésítése mellett döntött. Az épületre még a 80-as évek végén vetett szemet a luxusszállókat üzemeltető indiai Oberoi Hotels Private Limited[117], de az üzlet az Önkormányzattal megkötött szindikátusi szerződés ellenére sem valósulhatott meg a lakók által indított perek, a hosszadalmas minisztériumi egyeztetések és a jogszabályváltozások miatt. Az Oberoi cég jogait időközben a kanadai érdekeltségű Gresco Befektető és Vagyonkezelő Rt[118] vásárolta meg, s 1998 nyarán újra megindultak a tárgyalások a szerződés korszerűsítéséről. A Gres-

[114] Ilyenek voltak a Vízgépészeti Vállalat, a Vegyianyagkereskedelmi Vállalat, a Villamosenergia Kutató Intézet, a Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság több osztálya, a Vízkutató és Fúró Vállalat, a Könnyűipari Tervező Iroda, az Agentúra Kft., valamint a Technika Külkereskedelmi Vállalat, majd később a Ferunion is. A földszinten helyezték el a Budapesti Idegenforgalmi Vállalat (Budapest Tourist) turistákkal foglalkozó hivatalát. A főhomlokzat egy másik földszinti részének üzemeltetői többször is megváltoztak. Korábban Budapest egyik első kínai étterme működött ott Szecsuan néven, míg ma a Casino Hungary Rt. üzemelteti itt egyik kaszinóját. A különálló Mérleg utcai rész földszintjét pedig a Gresham-borozó foglalja el. E két utóbbi vendéglátó egység helyiségeit a Pannónia Idegenforgalmi és Vendéglátóipari Rt-től bérli.

[115] Adalékok uo. 282., *Gábor* i.m. 32., *Gábor:* Képeslapok i.m. 73., Balázs Jánosné gondnok szíves szóbeli közlése alapján. (1998. nov. 18.)

[116] Ötlet 1986. június 19. 30. (Interjú Mester Évával), Magyar Hírek 1987. április 5. 16–17. (Interjú Ráday Mihállyal), Adalékok uo. 283.

[117] Az Oberoi első szállodáját, a Clarkes-t, az alapító Mohan Szingh Oberoi 1934-ben Simlában szerezte, megtörve ezzel a brit és svájci egyeduralmat az indiai hotelvilágban. Ők üzemeltették India első ötcsillagos szállodáját, a delhi Oberoi-t, s mára már Ázsiában, Ausztráliában és az arab világban mintegy harminc szállodát működtetnek. A Gresham-et tervezték európai terjeszkedésük kiindulópontjának. Népszabadság 1991. május 11. 8.

[118] A beruházás forrásának legnagyobb részét a ciprusi bejegyzésű Patine adja, amely 87%-os részvénycsomag fölött rendelkezik majd, míg az indiai Oberoi-csoport magyarországi leánycége, a Hungária Oberoi Rt. részvényhányada 8%-ot tesz ki.

co végül 18 milló dollárért[119] — mintegy négy milliárd forintért — és a részvények öt százalékáért jutott az épület birtokába, s további 80 millió dollár beruházását tervezik, amelyet a felújításokra és egy luxusszálloda létrehozására fordítanának[120].

A Gresham-palota sorsát a jövő évezredre már valószínűleg ezek az elképzelések fogják meghatározni és Budapest egyik legszebb épülete talán újra teljes fényében pompázhat majd.

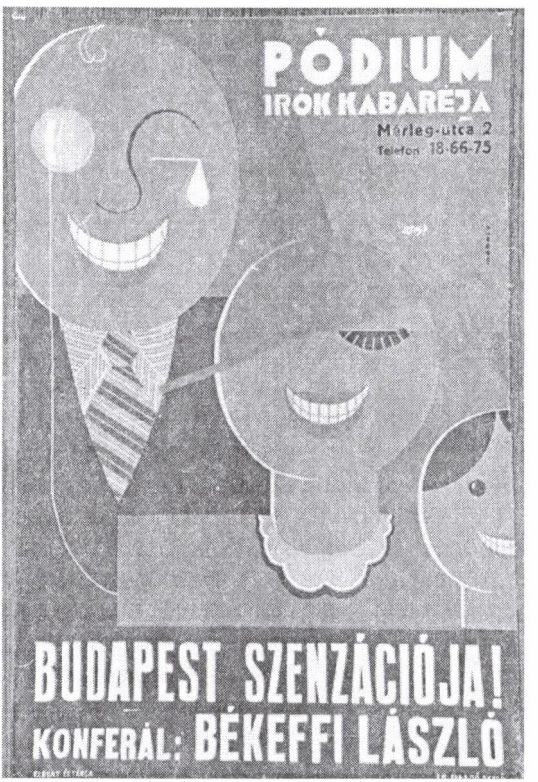

A Pódium-kabaré plakátja

[119] Az összegben benne foglaltatik a lakások kiürítésének a költsége is, melyet a befektetők megelőlegeznek, hiszen ez a feladat az Önkormányzatra hárul, mivel a jelenleg hatályos jogszabályok szerint lakott műemlék épületet nem lehet apportálni. Az ezt érintő jogszabálymódosítás egyébként fontos részét képezte a szerződés korszerűsítése körül kialakult vitáknak, ugyanis az eredeti szerződés még a lakott ingatlan apportját tartalmazta az akkor hatályos törvények által megengedett módon.

[120] A szálloda üzemeltetésére a Gresco a világhírű Four Seasons nevű szállodaláncot igyekszik megnyerni. Népszabadság 1991. március 19. 6., Népszabadság 1991. május 11. 8., Magyar Nemzet 1991. szeptember 30. 8., Ingatlanpiac 1991. február 14. 7., Népszabadság 1995. július 25. (Budapest melléklet) VIII., Magyar Hírlap 1995. február 20. 6., Kápé 1996. május 9. 4–5., Magyar Hírlap 1997. június 5. 1., Népszabadság 1998. szeptember 22. 31., Népszabadság 1998. szeptember 29. 33., Napi Gazdaság 1998. dec. 16. 5., Népszabadság 1998. dec. 15., Népszabadság 1998. dec. 16. (Budapest melléklet)

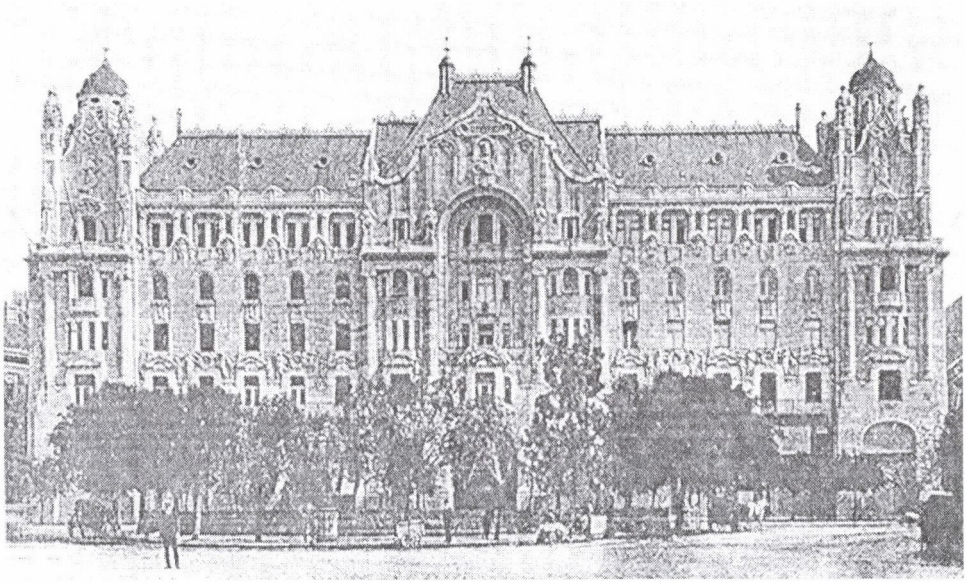

A Gresham-palota homlokzata

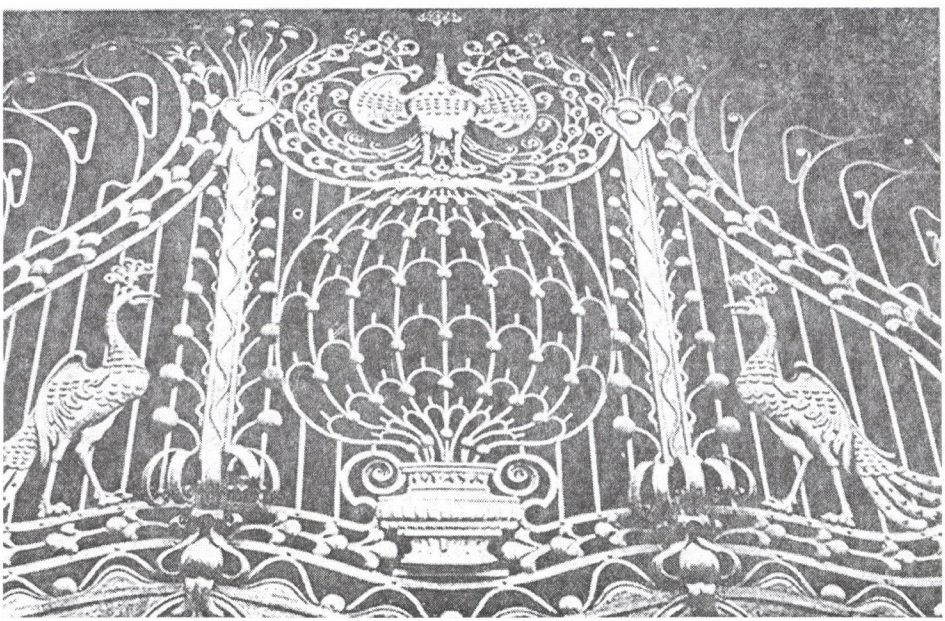

A díszes pávás-kapuk egyike

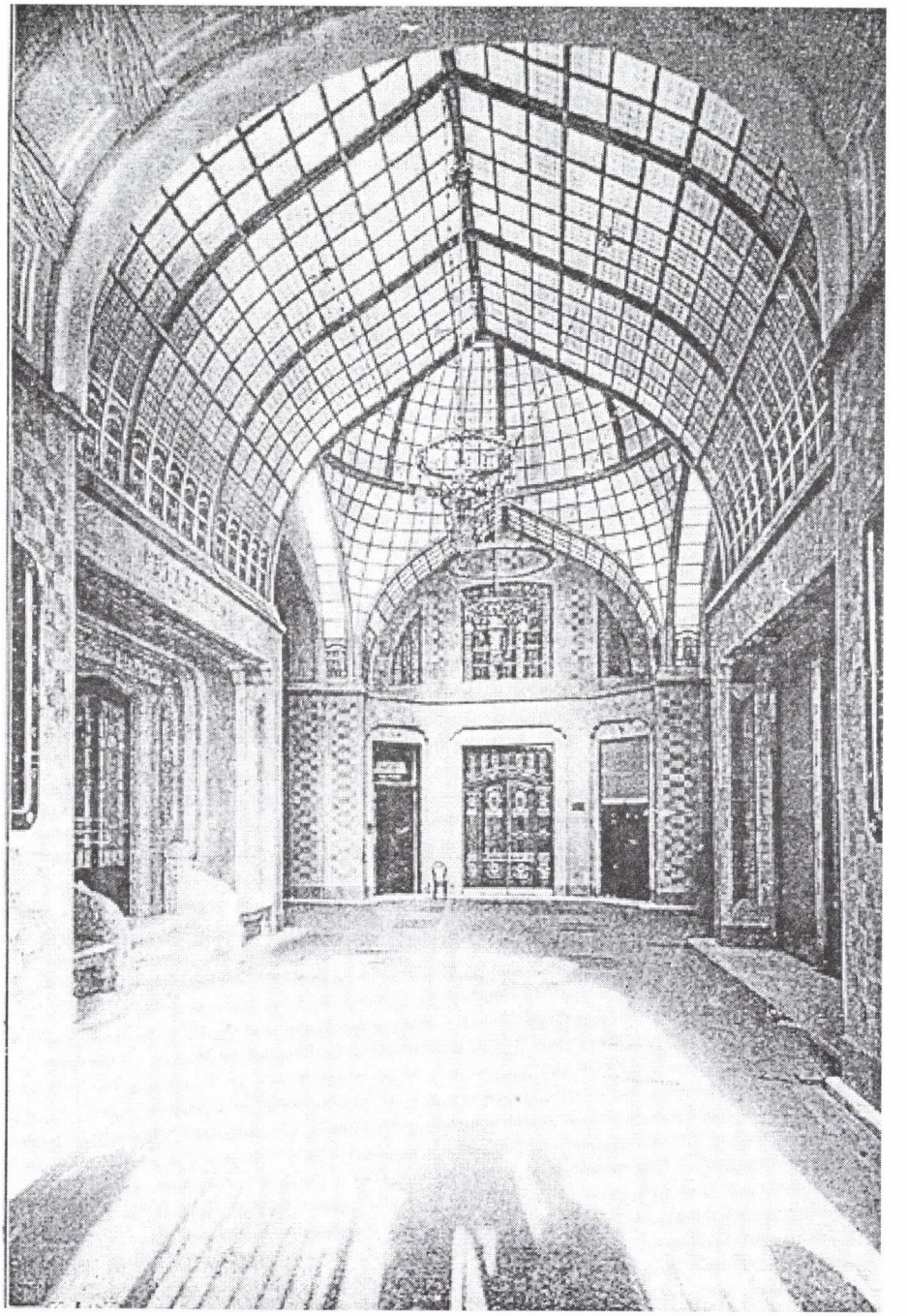

A passzázs ólomüveg boltozata

BESZÁMOLÓ

KONFERENCIA A 19. SZÁZADI MAGYAR LIBERALIZMUSRÓL

1998. április 22–23-án a Hajdúsági Hallgatói Önkormányzatok Kulturális Egyesülete konferenciát szervezett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen *1848 eszméinek megteremtői és továbbvivői – magyar liberális gondolkodók* címmel. A kétnapos előadássorozat a XIX. századi magyar liberalizmus jellegét, fejlődési ívét és hangsúlyváltozásait kívánta bemutatni néhány kiemelkedő politikai gondolkodó életpályájának és nézetrendszerének felvázolásával.

A megnyitót követően a *Liberális elvek megalapozói* című szekció munkája vette kezdetét. Elsőként *Velkey Ferenc* tanársegéd (KLTE) előadása hangzott el *Széchenyi István liberalizmusa és szabadságfogalma* címmel. Az előadó kiemelte, hogy a szerteágazó Széchenyi-irodalom egészen a legutóbbi időkig nem helyezett kellő súlyt a fogalomértelmezésre, így érthető Széchenyinek a legkülönbözőbb politikai irányzatokkal való társítása. Szabadságfogalmának kibontása azonban egyértelműen kijelöli helyét az eszmei orientációk között, s rávilágít politikai értékrendjének mélyrétegeire. A „besorolhatatlan reformer" politikai eszméit az új, a rendies szabadságfogalommal szemben álló, a szabadság kiterjesztésére irányuló liberális értelmezésű szabadsággondolat rendezi el, melyet rendkívüli összetettség jellemez. Egyaránt helyet kap benne a közszabadság megteremtésének kívánalma és a belső, lelki értelemben vett szabadság megvalósításának igénye. Tény, hogy Széchenyi számára nem a szabadság jogi garanciái az elsődlegesek, sokkal inkább az erkölcsiek. Felfogása szerint ugyanis a valódi szabadság a lelki függetlenséggel azonos, melynek tartalmi ismérvei között azonos jelentőséggel bír a megfelelő vagyonnal, élettudománnyal, lelkiismerettel és a tág értelemben vett egészséggel (fizikai, lelki és szellemi egészség, kulturáltság, civilizáltság) való rendelkezés. A lelki függetlenek táborába való tartozás ezért a rendies kategóriák fölött áll, s bár egyelőre csupán kevesek részeltethetnek belőle, végső célként ott lebeg az egész nép felkészítésének gondolata, hiszen a kevesek szabadsága nem szolgálhat garanciájául a szabadságnak. Ahhoz az érdekegyesítés eszköze révén a nép egészét a nemzet sorába kell emelni.

A liberalizmust demokratizmussal ötvöző Kossuth című előadásában *Szabad György* egyetemi tanár (ELTE) elöljáróban arra hívta fel hallgatósága figyelmét, hogy a korban nem egyszerűen elméleti kérdések vitái zajlottak. A földrajzi környezet és a történelmi helyzet által diktált kihívások közepette Magyarországnak sietősen kiutat kellett találnia az általános válságból, ha el akarta kerülni a teljes összeomlást. Az alapelvek azonossága mellett ezért komoly koncepcionális különbségek húzódtak meg a liberális indíttatású programok között, sőt helyesen talán

úgy fogalmazhatnánk – mondta, hogy liberális eszközöket is figyelembe vevő megoldási javaslatok születtek.

Rátérve Kossuth gondolatrendszerének taglalására, Szabad György szintén a szabadságfogalom elemzéséből indult ki. Hangsúlyozta, hogy a „Széchenyit megtartva meghaladni akaró Kossuth" szabadságfelfogását erős demokratikus átitatottság jellemzi. A népképviselet bevezetését nagyon komolyan vette, és nem riadt meg a jogkiterjesztés ütemének felgyorsításától, de a liberális szabadság ésszerű és célszerű korlátok közé szorításától sem. Kossuth nézete szerint a „gyakorlat szabadságának" megteremtéséhez igazodni szükséges a helyi valósághoz, nem elégséges a külföldi eszmék egyszerű eltanulása. A gyengébbeknek az erősebbel szembeni kifejléséhez — legyen szó akár egyénekről, akár ilyen-olyan közösségekről — védelemre van szükségük, a verseny szabadságának biztosítása önmagában nem vezet boldoguláshoz. Kossuth ebből a megfontolásból építi be programjába a jogi biztosítékok, garanciák szükségességének demokratikus elvét. Ám nem csupán a szabadságjogok kiterjesztését és a modern polgári nemzet megteremtését tartotta fontosnak, hanem a magyar nemzet egyenrangú partnerként való elfogadtatását is az abszolutizmussal, illetve a külhon országaival szemben.

Az előadó végezetül aláhúzta: Kossuth olyan kiemelkedő személyisége a századnak, akinek politikai eszméi 1849 után sem rendültek meg, s aki a későbbiek során már magát a demokráciát azonosította a szabadsággal.

Szabad Györgyöt követően *Takács Péter* egyetemi docens (KLTE) tartott előadást *Deák Ferenc a második vonalban* címmel. Arra a kérdésre keresett választ, miként magyarázható, hogy az 1832–36-ban és 1839–40-ben, majd az 1860-as években újra a politika csúcsán lévő Deák '48 sorsfordító történelmi pillanatában visszavonul a közéletet meghatározó terepről. Takács Péter szerint Deákot már a 40-es években a csalódottság és reményvesztés állapota gyötörte, mivel ellentétet érzett a politikai vágyak és lehetőségek között, elkeserítették a vezérkedések, csüggesztették a kialakuló szekértáborok. Mégis jelen van ekkor még az ellenzék valamennyi jelentősebb megmozdulásánál. Egységbe formálja az Ellenzéki Nyilatkozatot, Zala vármegye küldötteként részese az utolsó rendi országgyűlésnek, sőt az első felelős magyar kormány igazságügyminisztere lesz. Tisztéről azonban hamar lemond és belső emigrációba vonul. Elszürkülése annak tudható be, hogy végképp veszni látta a hideg megfontolás politikájának gyakorlatát, melyet a számára oly fontos nyugalom fenntartása érdekében folytatott. Alkatával nem harmonizáltak a forradalmi idők. A társadalmi konfliktusok tompításának híveként a megfontolt építkezés, az apró lépések diplomáciájának híve volt. Féltette a nemzetet az anarchiától. Amíg azonban reményt látott arra, hogy politikai bibliájának, a Pragmatica Sanctiónak az elvei, és az abból kihámozható szigorú alkotmányosság, valamint az Ausztriával való közjogi-hatalmi egymásrautaltság elve nem sérülnek, cselekvő részese maradt az eseményeknek. Aztán választania kellett: vagy elveti meggyőződését és követi a törvényhozást Debrecenbe, vagy pedig kitart elvei mellett és visszavonul. Deák ez utóbbit választotta.

Erdődy Gábor személyesen nem tudott megjelenni a rendezvényen, de *Batthyány és a polgári nemzeti átalakulás programja* című előadását eljuttatta a konferenciára, amelyet Miru György olvasott fel. Erdődy felületesnek ítélte azt a hely-

zetmegjelölést, amely Batthyányt mint mérsékelt ellenzéki politikust láttatja. Szerinte ezt sem főrendiházi felszólalásainak tartalma, sem pedig hangvétele nem támasztják alá. Márpedig ezek a beszédek szolgálnak programja legfőbb forrásanyagául, mivel Széchenyivel ellentétben nem volt teoretikus alkat, így viszonylag kevés elemezhető művet hagyott az utókorra. Erdődy szerint Batthyány nemzeti-liberális értékrendű, de demokratikus elveket is felvillantó nézetrendszerű politikus volt, akinek formálódó eszmerendszerére Bentham utilitarizmusa és Wesselényi tevékenysége gyakorolt döntő hatást, s akit az országgyűlési taktika megválasztásakor Deák példája inspirált. A liberális ellenzéki csoportosulás egyik vezéregyénisége kezdetben a főrendi ellenzék vezetésével képzelte el az átalakulást, ezért ingerülten utasította el a széles olvasóközönségnek szóló, rendszeresen megjelenő Pesti Hírlap elindításának tervét. Kossuthtal való megismerkedése után azonban a nemzeti reformprogram radikális továbbfejlesztésének élére állt, elfogadva az ún. szociális út politikáját. Törekvéseinek középpontjában az ellenzéki mozgalom egységének megteremtése és a Habsburg Birodalmon belüli teljes önkormányzattal rendelkező alkotmányos magyar királyság megteremtése állt. Elsőként követelte a Lajtán túli területek alkotmányos-liberális átalakítását, sürgette a tiszta perszonálunió megvalósítását. Szorgalmazta a miniszteri felelősség érvényesítését, az önálló magyar kormány felállítását, és magyar külképviselet létrehozását. A mindenkori kormányzattal szemben a törvényhozás elsőbbsége mellett érvelt, kiemelve az alsótábla primátusát, mivel a felsőtábla „a nemzet nagyobb részének szimpátiáját nem képviseli". Generációja történelmi feladatának a szentszövetségi rendszert felváltó liberális Európába egyenrangú partnerként beilleszkedő, kifelé és befelé egyaránt szabad Magyarország megteremtését tekintette.

A szekcióhoz kapcsolódott *Csorba László* egyetemi docens (ELTE) előadása, amelyet *Szontágh Gusztáv, a középutas liberalizmus publicistája* címmel tartott meg. Ebben a jeles közíró „politikai Széchenyizmusát" elemezte a Kelet Népe-vita idején, 1841-ben írott „Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira" című röpirata alapján. Megállapította, hogy a munka — bár mindeddig nem kapott kellő figyelmet — fontos dokumentuma a reformellenzék Pesti Hírlap köré tömörülő tábora és az elsősorban Széchenyi nevével fémjelezhető ún. középutas liberalizmus hívei között húzódó politikai törésvonalnak.

A Szontágh által felvázolt reformprogram elmarad a liberális reformellenzék derékhadának elképzeléseitől. Túllép ugyan a születési kiváltságok korlátain, tágítaná a megyék tömegbázisát és valódi önkormányzatokká alakítaná őket, ám a műveltségi cenzus bevezetésével továbbra is az elit kezében koncentrálná a hatalmat. Egyenlőség alatt törvény előtti egyenlőséget ért, nem a politikai jogok egyenlőségét, ez utóbbiak gyakorlása ugyanis meglehetős szellemi önállóságot kívánna meg. A politikai nemzet fogalmának történelmi alapozást ad: „A nemzetiség alapítója azon nép, mely hont szerez, s álladalmat alkot."

Szontágh nézete szerint a történeti események hátterében sajátos dualizmus érvényesül. Egyaránt jelen vannak az adott állapotok fenntartását, a stabilitást szem előtt tartó realista erők és a mindenáron változtatásra törő, új eszméket képviselő idealista irányzatok. Történelmileg funkcionálisnak tartja mindkettőt,

hiszen az egyik állandó ténykedésre ösztönzi a másikat, betöltött szerepüket pedig a mindenkori körülmények függvényében értékeli. E modellt saját korára vonatkoztatva a haladás szükségességét hangoztatja, amit azonban nem a „forradalom útjára csapongó", „ide-oda kapkodó Kossuth" vezérletével, hanem — mint gondolta — az átalakulás szerves egymásra épültségét, a békés, törvényes és rendszeres változtatást célul kitűzők által kell megvalósítani. A modernizáció sikerességét Széchenyi nézeteinek helyes megértésétől tette függővé. Bevallottan neki kívánta törni az utat programjának nyilvánosság elé tárásával.

A *Liberális eszmék újragondolói* című szekcióban *Varga Pál* egyetemi docens (KLTE) nyitóelőadása *Szabadság és hagyomány viszonya Madách gondolkodásában* címmel hangzott el. Varga szerint mindazok szemléletében, akik átélték a reformkor, 1848–49 és az önkényuralom megpróbáltatásait, irányváltások érezhetőek. Igaz ez Madáchra nézve is, akinek gondolatváltozásait az előadó Eötvös Józseféhez hasonlította. Ahogyan Eötvös „Uralkodó eszmék" című művének első kötetében a tradíciók és a hozzájuk fűződő közösségi érzelmek még semmiféle pozitív szerepet nem játszanak a liberálisan berendezett államban, a fiatal Madách sem tulajdonít különösebb fontosságot a történelmileg kialakult intézményeknek. Ekkori nézetei a doktrinérekéhez hasonlatosak. A Szalay-féle Pesti Hírlap nógrádi levelezőjeként a megyerendszer és a régi institúciók eltörlésének szükségességét hangoztatja. Vélekedése szerint társadalmi fejlődést csakis az alkotmányformák szabad versengése eredményezhet.

Az „Uralkodó eszmék" második kötetében Eötvös már módosít nézetein. Azt hangsúlyozza, hogy a változások olyannyira felgyorsultak, a „rohanó elemek" oly mértékben túlsúlyba kerültek a „fönntartó elemekkel" szemben, hogy már magát a stabilitást veszélyeztetik. Pedig a haladás csak akkor szül jótékony hatást, ha a jelen és a múlt közötti egybefüggés nem szakad meg. Madáchra nagymértékben hatottak ezek a gondolatok. Varga szerint ekkor kerül nála egyensúlyba az elvszerű liberalizmus és az organikus elvű történelemszemlélet. Az „A civilizátor" című vígjátékában (1859) már a német historizmus eszméinek megfelelően azt sugallja, hogy kizárólag a helyi valóságból természetes úton kifejlődő intézmények lehetnek életképesek és hatékonyak, azokat mesterséges elméletekkel létrehozni nem lehet. Szó sincs ekkor már az alkotmányformák szabad versengésének biztosításáról vagy a megyerendszer eltörléséről. „Szabadelvűség és táblabíró politika" című félbemaradt cikksorozatában (1862) viszont azt is leszögezi: a nemzeti politika győzelme attól függ, hogy azt sikerül-e összeegyeztetni a kor általános szabadságeszméivel.

A szekció másik előadója *Veliky János* egyetemi docens (KLTE) volt, aki *Eötvös József – liberális szabadság és autonómia* címmel tartotta meg előadását. Eötvös pozícióját meghatározva kifejtette, hogy a jeles politikai gondolkodó — aki egyaránt foglalkozott eszmékkel és gyakorlati politikával — az ellenzéki liberális politikai mozgalomhoz kötődött, bár azon belül sokszor meglehetősen sajátos álláspontot képviselt. Egyik 1843-ban Metternichhez írott német nyelvű leveléből kiderül, hogy saját helyét az ellenzékhez tartozó kormányzati reformpozícióban jelölte meg, s igen hosszú ideig tartotta is magát ehhez az illúzióhoz. Saját maga által is elismerten gyakran változtatott véleményt, számos politikai tévedése mel-

lett mégis egyike azoknak a személyiségeknek, akik a leginkább meg tudták ragadni a modern eszmei-politikai konfliktusok lényegét. Veliky kiemelte, hogy Eötvös nagyon korszerűen közelít a modern szabadság fogalmához. Az ókori szabadságfelfogásban az egyéni szabadság szigorúan közösséghez kötött, míg a kereszténység hatására a középkor óta formálódó modern szabadságeszme individuális – fejtegeti „A szabadság ókori és újkori megközelítéséről" című cikksorozatában. Később ehhez hozzákapcsolt egy fontos, a pozitivista tanokkal egybecsengő tételt: az európai civilizáció értelme éppen az egyén szabadságában rejlik.

Eötvös az egyenlőséggondolatot nem utasította el, de óvatosan közelített hozzá. A modernizáció egyik legkomolyabb kihívásának tartotta, hogy sikerül-e megteremteni a szabadság és egyenlőség közti kívánatos, de kényes egyensúlyt. Míg ui. az egyén szabadsága attól függ, mekkora hatalom koncentrálódik az állam kezében, addig az állam intézményei csak úgy képesek szakszerűen ellátni feladatukat, ha kellő erőt képesek magukban koncentrálni. Eötvös ugyanakkor megérezte, hogy a rousseau-i népszuverenitás pozitív szabadságfogalma diktatúrához vezethet. Hosszan elemezte az autonómia kérdését, mivel a helyi érdekek kifejeződését fontosabbaknak tartotta annál, mintsem hogy a kormányra lehessen bízni őket. Véleménye szerint az államban a nyelvi-kulturális különbözőségek nem jelenhetnek meg, ezeknek a specifikumoknak az autonómiában kell helyet kapniuk. Autonómia-meghatározásának lényege a következő: az autonómia határai ott húzódnak, ahol egyfelől az állam működési területe, másfelől az egyéni szabadság határai véget érnek.

A konferencia második napján a *Liberális egyensúlyelmélet ki- és átalakítói* című szekció előadói szólaltak fel. Elsőként *Németh G. Béla* egyetemi tanár (ELTE) előadását hallgathatták az érdeklődők, *Kállay Béni, a nagy Balkánismerő* címmel. Az előadó Kállayt a magyar liberális nagygeneráció egyik utolsó képviselőjének nevezte, munkásságából pedig azt a bevezető tanulmányát elemezte, amelyet J. S. Mill: A szabadságról című esszéjének magyar fordítása elé írt. Németh G. Béla e munkát a magyar liberális irodalom kiemelkedő alkotásának tekintette, amely történetfejlődési értekezés, ugyanakkor vitairat és programadás is egyben. Ebben Kállay úgy látta, hogy az egyház és az állam egymással vívott küzdelme az egyén szabadsága mellett és a központi hatalom ellenében hatott. A társadalom az individuumok társadalma lett, ezért az a jó kormányforma, amely biztosítani tudja az egyén szabadságát. A liberalizmus alapértékeinek tekintetében egyetért Millel, a gyakorlati megvalósítás terén azonban számos vonatkozásban vitatkozik vele. Millel ellentétben ő csökkentené a választójoggal való rendelkezés alsó korhatárát és megengedné a vagyontalanok, nincstelenek házasságát is. Véleménye szerint ez utóbbi megtiltása egyrészt az egyén szabadságjogait sérti, másrészt értelmetlen is, hiszen a család ösztönzőleg hat az egzisztenciateremtésre. Kállay Béni tagadta a közvetlen államérdek létjogosultságát. Szerinte az államrezon az egyén érdekeinek összességeként értelmezhető. Indokoltnak tartotta viszont az állam beavatkozását az iskoláztatás fenntartásában és fejlesztésében. Az előadás címéhez kötődve Németh G. Béla leszögezte: a Balkán nemzetiségi-, gazdasági- és politikai viszonyainak kitűnő ismerőjeként Kállay megértőnek és toleránsnak mutatkozott a nemzetiségi kérdés tekintetében, ellenezte az erőszakos asszimilációt. Felfogását

azonban illúziók is tarkították. A nemzeti problematikát nem tartotta fajsúlyosnak, mert szerinte az az európai fejlődés irányának megfelelően egyre jelentéktelenebbé válik. Megjegyezte viszont, hogy a magyar nemzetre kitüntetett szerep hárul Közép-Európa kis népei között, mivel azokat csakis egy erős állammal való kapcsolat mentheti meg az orosz terjeszkedéstől.

Németh G. Bélát követően *Miru György* tanársegéd (KLTE) tartotta meg előadását *Kísérlet a liberalizmus demokratikus irányú továbbfejlesztésére Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában* címmel. Miru György előre bocsájtotta, hogy az 1867 utáni fiatal értelmiségi generáció feladata lett volna a továbbra is meghatározónak számító liberális eszmerendszer továbbfejlesztése, vagyis a társadalom állandóan változó érdekeinek a politikába történő folyamatos beemelése. 1848–49 eseményeinek és a tömegmozgalmak térhódításának, továbbá a radikális és szocialista tanok előretörésének hatására azonban ez a csoport elfordult a demokrata eszméktől és képtelen volt az érdekegyeztetés szemléletének megújítására. Míg Eötvös — aki maga is óvatosan tekintett az egyenlőséggondolat felé — még az egyéni szabadság és a politikai szabadság egyensúlyának megteremtésére gondolt, addig az új generáció ellentétet vélt felfedezni a kettő között. Az egyéni szabadságot általánosabb érvényűnek tekintette, az ember veleszületett, elidegeníthetetlen jogaként kezelte, a politikai szabadságjogokat viszont állami, nemzeti érdekekre hivatkozva egyre inkább feltételekhez kötötte. Ehhez a generációhoz tartozott a magát szabadelvű magyarnak valló Schvarcz Gyula is, aki azonban liberális kortársainak többségével ellentétben nem idegenkedett az egyenlőségeszmétől. A politikai szabadságról vallott nézeteit Kossuthéval rokoníthatjuk. Schvarcz nem fogadta el azt az álláspontot, hogy a szabadság önmagában alkalmassá tesz a szabadságra. Nem elégedett meg az érvényesülés feltételeit pusztán deklaráló állam koncepciójával. A fejlődés érdekében beavatkozó állam híve volt, amelynek modernizátor, civilizáció-terjesztő szerepet szánt. Az állami részvétel szükségességét a társadalom felkészületlenségével hozta összefüggésbe. A demokratizálás eszközét a közművelődés fejlesztésében látta, ezért dolgozta ki a hozzáférhetőséget biztosító, ingyenes és kötelező népoktatást megcélzó közművelődési reformját. A politikai jogok gyakorlását írni-olvasni tudáshoz kötötte ugyan, meg volt azonban győződve arról, hogy az oktatás reformja előbb-utóbb általános választójogot eredményez. Azon kevesek közé tartozott, akik a szabadság ellentétét nem az egyenlőségben, hanem a megszilárduló belső társadalmi hierarchiákban látták, a polgárosodás biztosítékát pedig a demokráciában fedezték fel.

Müller Rolf PhD-hallgató (KLTE) előadása a *Szabadságelmélet és demokrácia Beksics Gusztáv politikai gondolkodásában* címet viselte. Az előadó megállapította, hogy Beksics mélyen hitt a liberális eszmékben akkor is, amikor már mind többen fordultak el tőle. Nagy hatással volt rá Eötvös József munkássága, így nem véletlen, hogy figyelme az Eötvös-féle uralkodó eszmék: a szabadság, az egyenlőség és a nemzeti gondolat felé fordult. Nézetrendszerét is e három elv sajátos összeforrása jellemzi. Liberális meggyőződése szerint minden szabadság alapját az egyéni szabadság képezi. Ennek védelmében foglalkozott többek között a közigazgatási bíróság felállításával és a bűnvádi eljárás reformjával. Fontosnak tartotta ugyanakkor a nemzeti érdekek védelmét is. Ezekre nézve a legveszedel-

mesebbnek az antiszemitizmust, az agrárizmust és az ultramontanizmust, valamint a külső veszélyként fenyegető pánszlávizmust tartotta. Elhárításukra a liberális tartalmú modernizációt ajánlotta, azonban a modernizációs szerepet a társadalom gyengesége és a nemzeti sokszínűség következtében az államra bízta volna. Az egyenlőségeszme irányába való nyitottság jellemezte, bár Eötvöshöz hasonlóan ő is tartott a demokrácia túlzott térhódításától. Szabadság és egyenlőség között minőségi különbséget tett, melyet az is jelez, hogy míg az előbbit az ember öröktől fogva való természetes vágyakozásának nevezte, addig az utóbbi elterjedését jóval későbbi kiváltó okokhoz kötötte. Véleménye szerint a demokrácia nem kerülhet ellentétbe sem az egyéni szabadsággal, sem pedig a nemzeti eszmével. A nemzetfenntartó erőt nem egyetlen társadalmi csoporthoz kötötte. Olyan „új nemzeti középosztály" létrejöttét tartotta kívánatosnak, amelynek tagjai valamennyi réteg elitjéből verbuválódnak, s amelyet modernizációs igény, vállalkozó szellem jellemez. Beksics meggyőződése szerint csakis egy ilyen új nemzeti középosztály szabadíthatja meg a társadalmat a gőgtől, az úrhatnámságtól, és csakis ez képes megfelelő válaszokat adni a kor kihívásaira.

A konferencia záróelőadását *Tót Ferenc* PhD-hallgató (KLTE) tartotta a *Szabadságfogalom értelmezései Arany László írásaiban* címmel. Tót Ferenc Arany politikai jellegű munkái mellett irodalmi műveit is megvizsgálta. Elsőként az 1866-os Lermontov-tanulmányt emelte ki, melyben a költő még egy romantikus, lázadó, féktelen szabadságfelfogással azonosul. Az 1870-es évektől azonban már elfordul ettől az eszmeiségtől, s a természetes emberi szenvedélyek, valamint a racionalitás kívánalma közti „súlyegyen" megvalósítását tartja követendőnek. Ezt hiányolva utasítja el Kossuth politikáját, de a konzervatív Asbóth János nézeteit is. Továbbra is alapértéknek tekinti a szabadságot, ám fordulata után jobban kirajzolódnak liberalizmusának különböző szintjei. Az „A földosztó párt Angliában" című, 1873-ban írt munkájában bírálja J. S. Mill álláspontját, mert az elfogadja a magántulajdon korlátozását az egyenlőség és igazságosság nevében. Arany ezen a téren a klasszikus liberalizmus hagyományait követve úgy véli, ha az állam feladja a „laissez faire" elvét, akkor könnyen a kommunizmus általános rabságába eshet. Magántulajdon és egyéni szabadság nála továbbra is elválaszthatatlan egységként jelennek meg. Miközben azonban fontosnak tartja a polgárosodás feltételeinek szabadelvű biztosítását, lényeges számára a politika magyarságának megőrzése és a nemzet védelme is. A kiegyezés rendszerét élete végéig védelmező Aranynál a liberalizmus korlátozása a nemzetiségi problematikában gyökerezik. Úgy gondolja, hogy a nemzeti függetlenségre való törekvés „üres terve" helyett a dualizmus konstrukciója tényleges lehetőséget kínál az emelkedésre. A fejlődés viszont csakis úgy biztosítható, ha sem az Ausztriával szembeni magyar nemzeti érdekek, sem pedig a Magyarország ellenében való nemzetiségi követelések nem érvényesíttetnek. A polgári társadalom fennmaradása Arany szerint megköveteli, hogy a liberális alapvonások mellett a folyamatosságot biztosító konzervatív elemek is jelen legyenek. Ennek a gondolatnak a jegyében tartja kívánatosnak a magyar hegemónia történelmi jogon való kontinuitásának biztosítását.

A záróelőadást követően *Németh G. Béla* kért szót, aki méltatta a konferencia gondolatát és az előadások színvonalát. Arra hívta fel a résztvevők és a hallgatóság

figyelmét, hogy a kor politikai gondolkodóinak eszmevilágában tapasztalható átértékelődések nem egyszerűen személyes jellegű válságokhoz kötődtek. Maga a világ zavarodott össze, a változásokra pedig mind külföldön, mind pedig idehaza reagálnia kellett az értelmiségnek.

A Millennium-Emlékbizottság által támogatott konferencia — melynek szerkesztett anyaga önálló kötet formájában is megjelenik — ráirányította a figyelmet a magyar liberalizmus háromosztatúságára (jogokat bővítő demokratikus, illetve jogokat védő, majd azokat megszorítani is hajlandó, szkeptikus szakasz), illetőleg olyan alapértékeire, mint az államhoz való viszony kérdése, a szabadság és egyenlőség fokozatos ellentétbe jutásának problémája, valamint az individuális és a politikai szabadságjogok összeegyeztethetőségének konfliktusai. A rendezvény foglalkozott a kor liberális magyar politikai gondolkodóinak elméleti felkészültségével, tájékozottságával, illetve felvázolta a részben magyarországi nemzetiségi és szociális feszültségekből eredő félelmeiket és aggodalmaikat is.

Kőrösi Zoltán

SZABÓ ISTVÁN EMLÉKÜLÉS A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEMEN

A KLTE Történelmi Intézete Szabó István történetíró születésének 100. évfordulóján tanulmánykötettel és tudományos konferenciával tisztelgett az egykori professzor emléke előtt.

Az 1998. október 2-án megtartott tudományos ülést — amelyen *Barta János* intézetigazgató elnökölt — *Hegyi Klára*, a Történelmi Társulat főtitkára nyitotta meg. Ezt követően *Barta János* bejelentette, hogy az Intézet — tisztelete jeléül — egyik tantermét, ahol Szabó István annak idején előadásait tartotta, a néhai tudós tanárról nevezte el. A tanterem-névadás kapcsán *Rácz István*, az egykori tanítvány emlékezett Szabó Istvánra.

Mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiáról 1949-ben politikai okból kizárt és csak halála után, 1989-ben rehabilitált Szabó István kutatói és oktatói tevékenységét azonos és korszerű szemléleti elemek jellemezték. A reális múltfeltárásra, „a történelmi igaz" bemutatására törekvő tudós — bár kutatásai és előadásai középpontjában a társadalomtörténet állt — a komplexitás híve volt. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy munkásságában a gazdaság-, politika-, egyház-, jog- és művelődéstörténet (néha hadtörténet) is helyet kapott, hanem abban is, hogy figyelemmel követte és hasznosította a társtudományok eredményeit. Mindig szem előtt tartotta a magyar és az egyetemes történelem sokrétű összefüggéseit, következetesen alkalmazta az összehasonlító módszert. Szabó István a történelmet folyamatként értelmezte, amelyben az evolúció és a revolúció egymást nem kizáró, hanem kiegészítő időszakok, amelyek között nincs

értékkülönbség. Éppúgy, mint ahogyan az emberiség történetének egyes korszakai között sem, hiszen ebben a folyamatban a kontinuitás a meghatározó.

Szabó István történetíróként források alapján, az elemzés módszerét alkalmazva alkotott, tanárként pedig szintetizált, „a szakmai termés egészét értékesítette". Igényességének, tárgyilagosságának és emberi kvalitásainak köszönhetően előadásai a szó legnemesebb értelmében hazafiságra neveltek. Az egészséges nemzeti önbecsülés fontosságát sugallták, miközben elkerülték mind a hungarocentrikus, mind az internacionalista álláspont csapdáit. Mivel Szabó István nem példatárnak, a napi politikában felhasználható eszköznek tekintette a történelmet, távol állt tőle a heroizálás és a deheroizálás. Azt vallotta, hogy történelmünket árnyoldalaival együtt kell vállalni, de követni csak az értékeket szabad. Munkássága „egységes tömör tömeg", amelyet adatgazdagsága, személeti frissessége és metodikai iskolázottsága mellett formai műgond jellemez.

Szabó István nagy érdeme, hogy debreceni professzorként iskolát teremtett, s egykori tanítványai az ő szellemiségében alkotnak és oktatnak.

Rácz István emlékező, értékelő előadása után *Kovács Ágnes* mutatta be a Szabó István Emlékkönyvet. A kötet három szerkezeti egységre tagolódik. Az elsőben a szerkesztő, *Rácz István* — aki az Előszót is írta — korabeli dokumentumok és pályatársak, barátok írásai alapján idézi fel Szabó István, a történetíró, a tanár, az ember alakját. A szűkszavú önéletrajz mellett az olvasó megismerheti *Divéky Adorján* debreceni professzor előterjesztését Szabó István egyetemi tanári kinevezésével kapcsolatban, valamint azt az alkotó és tudományszervező munkát, amelyet Szabó István — *Balogh István* találó megállapítása szerint — „a politika szorításában" végzett. Míg az említett írások főleg Szabó István szakmai teljesítményéről tájékoztatnak, a *Fay Béla* tanulmányából közölt részlet a tudós magánéletébe enged bepillantást.

Az emlékkönyv-szerkesztési szokásoktól némileg eltérő módon helyet kapott a kötetben Szabó István egy eddig kiadatlan, *Kósa László* által felfedezett tanulmánya. „A parasztság a magyarság történetében" című, valószínűleg a 40-es évek elején írt esszé vázlatként és munkaprogramként készülhetett a további kutatásokhoz.

Az emlékkönyv harmadik szerkezeti egysége a tanítványok és tisztelők írásait tartalmazza. Egy-két dolgozattól eltekintve a közölt tanulmányok a Szabó István által kutatott témákhoz kapcsolódnak, azaz a társadalom-, népiség-, település- és helytörténet tárgyköréből merítenek.

A szerzők többsége uradalomtörténeti témát választott és annak különböző aspektusait vizsgálta. *Módy György* a debreceni uradalom 14–15. századi tartozékait vette számba, *Jakó Zsigmond* az erdélyi püspökség birtokszerzéseiről és bevételeiről készített tanulmányt. Munkájának értékét növeli, hogy a püspökségek vagyoni helyzetét a tartomány hatalmi-politikai stabilitásának biztosítékaként értelmezi és a további kutatásokat előmozdítandó, eddig ismeretlen jövedelemkimutatásokat publikált. A török uralom alól felszabadult Magyarországon az egyik legfontosabb feladat az impopuláció volt. A 17. század végi tiszántúli népmozgásról és okairól *Bársony István*, a terület 18. századi megszervezéséről, illetve a Csákyak és a Harruckernek gazdálkodásáról *Papp Klára* és *Kovács Ágnes* készített dolgo-

zatot. Míg ezek főként a nagybirtokos nemességről informálnak, *Oláh József* és *Takács Péter* munkái a másik félre, a sárospataki és regéci, illetve a zsibói uradalom adózó népességére irányítják a figyelmet.

Az uradalomtörténeti témájú tanulmányok számához viszonyítva kevés szerző vállalkozott forráselemzésre. A *Solymosi László* által bemutatott és értékelt, a veszprémi káptalan által 1495 és 1534 között vezetett számadáskönyvről megtudhatjuk, hogy az „a középkor végi társadalom- és gazdaságtörténet páratlan értékű, alapvető forrása." Ugyancsak középkorvégi forrásokat vizsgált *Nógrády Árpád*, aki a dévényi tizedszedők 1435. és az ónodi várkatonaság 1516–19. évi élelmiszerkiadásainak költségjegyzéke alapján (az előbbit függelékben is közli) vont le meggyőző következtetést a paraszti napszámbér vásárlóértékével kapcsolatban. Egy sajátos forrással ismerteti meg az olvasót *Csetri Elek* tanulmánya, amelyben a szerző a 18. századi méhészeti szakíró, Ravazdy András Méhtolmács című művét elemzi. Mivel forráskritikai szempontból is figyelemre méltó, itt kell megemlíteni *Barta János* dolgozatát, aki a II. József-korabeli földmérés adatait hasznosítva lényegesen gazdagítja a Zemplén megyei parasztsággal kapcsolatos ismereteinket. Hasonló okból sorolható ide *Varga Gyula* tanulmánya, amelyből részletesen megismerhetjük a 19. század végi érmelléki szőlőhegyi rendtartásokat és a hegyközség magatartás- és mentalitásformáló szerepét.

Szabó Istvánt nem csak a szakmai, hanem a laikus közvélemény is első sorban a magyar parasztság történetírójának tekinti. Talán ezzel is magyarázható, hogy az emlékkönyvben több munkának is témája a parasztság története. *Imreh István* nagyformátumú tanulmányához a koronkai székely szabadok és a Toldalagiak között folyó modellértékű per történetét dolgozta fel és úgy véli, hogy a feudális jellegű communitasok pozícióvesztése, a faluközösségek eljelentéktelenedése és ezzel együtt a központi hatalom szerepének megnövekedése szükségszerű velejárója volt a gazdasági-társadalmi fejlődésnek. *Orosz István* a szőlődézsma kétszeri, az 1848. és az 1868. évi megszüntetésének körülményeit elemzi és ezek tanulsága alapján hangsúlyozza az 1848-as jobbágyfelszabadítás jelentőségét, amely az állami kárpótlásnak köszönhetően megkímélte a parasztságot az önmegváltás súlyos anyagi terhétől. A jobbágyfelszabadítással foglalkozó Szabó István-tanulmányokról, különösen „A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben" című dolgozatról értekezik *Szabad György*, s Szabó Istvánnal azonos következtetésre jut: a forradalom és szabadságharc idején csak szórványosan jelentkeztek a parasztok körében földosztó törekvések, mivel többségük támogatta a tulajdonhoz jutás kormányzati elképzelés szerinti megvalósítását. A magyarországinál jóval több fogyatékosság jellemezte az erdélyi jobbágyfelszabadítást, amelynek sajátosságairól *Egyed Ákos* írt dolgozatot. A problémák ellenére is az a véleménye, hogy a parasztság felszabadítása 1848-ban a legjelentősebb erdélyi társadalmi vívmányokhoz tartozik.

Historiográfiai tárgyú írással gazdagítja az emlékkönyvet az egykori Szabó István tanítvány, *Borosy András* és a hajdani kolléga, *Niederhauser Emil*. Borosy András a királyi vármegyék és a várispánságok hadakozó népeire vonatkozó szakirodalomról és a további kutatási feladatokról tájékoztat, Niederhauser Emil pedig a kelet-európai agrártörténet-írás legfontosabb eredményeit veszi számba.

Az európai agrárfejlődés a témája *Gunst Péter* dolgozatának, aki a 19/20. század fordulójának gazdasági viszonyait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország ebben az időszakban közelebb állt a mediterrán modellhez, mint a kelet-európaihoz, bár mind a kettő zsákutca. Hogy mennyire viszonylagos, mit tekintünk fejlettnek vagy fejletlennek, jól illusztrálja *Papp Imre* tanulmánya, aki tekintélyes forrásanyag alapján mutatja ki, hogy a Magyarországról és Kelet-Európából élenjárónak tűnő francia mezőgazdaság a 19. században csak a szőlőtermelésben előzte meg a többi centrumországot, egyéb terméshozamai azonban elmaradtak azokétól.

Érdekes és nemcsak a szigetországra jellemző társadalmi jelenséggel foglalkozik *Timár Lajos*, aki a 19. századi angol burzsoázia „dzsentrifikációját" vizsgálva úgy látja, hogy annak konkrét folyamata szorosan összefüggött az adott térség gazdasági-társadalmi jellegzetességeivel. Míg Európa szerencsésebb felében már a 19. században megfigyelhető az üzletemberek arisztokratizálódása, Magyarországon ekkor még a polgárosodás jelentette az egyik legfontosabb gazdasági-társadalmi és politikai problémát. Az ezzel kapcsolatos számos elképzelés közül kiemelkedik Széchenyi István koncepciója, amelyet a Hitel alapján *Veliky János* elemez. Erdélyben a polgári fejlődést, azon belül is a mezőgazdaság fellendítését tűzte ki célul az 1844-ben alapított Erdélyi Gazdasági Egylet, később Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület. Az EMGE 1948-ig tartó történetét — amikor is a román hatóságok szétzúzták —, s egyik nagyra hivatott vezetőjének, Szász Pálnak a tevékenységét és tragikus sorsát *Benkő Samu* tanulmányából ismerheti meg az olvasó.

Ahogy Szabó István munkásságában is összefonódik a gazdaság és a társadalom, a parasztság és a nemesség történetének kutatása, úgy tekinthető tematikailag komplexnek *Für Lajos* dolgozata. Hiszen a Szabolcs megyei Bercel község két köznemesi famíliájának (közülük az egyik az ismert Bessenyei család) vitájában összesűrűsödött korszak, a 18. századvég számos konfliktusa. Egyszerre vonható le gazdasági és társadalomtörténeti következtetés *Simonffy Emil* dolgozatából is, aki az 1835. évi országos összeírás alapján tárja fel a zalai nemesség jövedelmeit. Ebből az derül ki, hogy a bevételek fele „a földesurak és birtokos nemesek nemesi földjeiből" származott, tehát a pénz- és piacviszonyok, ha lassan is, de fejlődésnek indultak, különösen az ország nyugati részein.

A nemzete iránt elkötelezett társadalomtudós, Szabó István számára természetes volt a néptörténeti, demográfiai kutatás. Munkásságának ehhez a vonulatához kapcsolódik *Kováts Zoltán* tanulmánya, amelyben a szerző két évszázados időmetszetben vizsgálja a magyar és az európai népességfejlődést. Nem meglepő, mégis szomorú a következtetés: Magyarországon már elkezdődött a népességfogyás időszaka, s hamarosan ez jellemzi egész Európát is.

Az emlékkönyv bemutatása után, a Szabó István által szerkesztett, az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára megjelent „Debrecen a szabadságharc fővárosa" című kötet reprint kiadása kapcsán *Módy György* idézte fel a könyv keletkezésének és fogadtatásának körülményeit.

A debreceni Nemzeti Bizottság 1947 február elején határozta el, hogy a forradalom és szabadságharc évfordulójára a város könyvet ad ki, amelynek a szer-

kesztésével Szabó Istvánt bízta meg. Szabó István akkoriban már jelentős történetírónak számított és tudományos témái alapján is ő volt a legalkalmasabb a feladatra. A megbízást követően hamarosan elkészült a munkaterv. Az 1849 januárjától fővárossá lett Debrecen gazdasági-társadalmi viszonyairól, lakóinak életmódjáról *Balogh István*, a városba érkezők (kormánytagok, képviselők, hivatalnokok, katonák stb.) mindennapjairól *Módy György* készített tanulmányt. A kormányról, az országgyűlésről, az egyes politikusokról kialakult közvéleményt — a korabeli hírlapok alapján — *Csobán Endre*, az írók szerepét a befogadó városban *Juhász Géza* rajzolta meg. *Borosy András* az országgyűlés működését, a tisztviselők politizálását, egymáshoz és a kormányhoz ill. Kossuthhoz való viszonyát vizsgálta, *Varga Zoltán* a trónfosztásról értekezett. A Kossuth-kultusz kialakulásáról *Kónya Zoltán*, a szabadságharc és Kossuth személyének szépirodalmi tükröződéséről (különös tekintettel a francia nyelvű literatúrára) *Hankiss János* írt dolgozatot.

A „kötet gerincét" — ahogy Módy nevezte — Szabó István „hatalmas forrásanyagra épített" tanulmánya adta, amelyben a szerző meggyőzően bizonyította, hogy a debreceni öt hónap a magyar szabadságharc legpozitívabb időszaka, a szervezőkészség erőpróbája volt.

A szinopszis szerint Szabó István még három tanulmányt tervezett a kötetbe, de ezek megírására nem került sor. A *Révész Imrével* is átolvastatott kéziratokból egy év múlva elkészült a könyv, amelyet Szabó István 1948. február 28-án mutatott be a városi tanácsnak. A hivatalos átadásra március 6-án került sor ünnepi ülésen. A helyi újság már e hónap 28-án támadást indított a szerkesztő és Balogh István ellen, a Társadalmi Szemle évvégi számában pedig a teljes szerzőgárdát mint „az 1849-es békepárt kései ideológusait, 1848 megtagadóit és meghamisítóit" marasztalták el a kritikusok. A jelen kiadás kárpótlás a kötet egykori méltánytalan, politikai indíttatású fogadtatásáért – fejezte be beszédét Módy György.

A kötet reprint kiadása kapcsán *Orosz István* Szabó István és Debrecen kapcsolatát elemezte. Megítélése szerint Szabó István „nagyon keveset örökölt abból a cívis mentalitásból, amelynek a 20. század első évtizedében nemcsak a rátartiság, de minden változással való szembefordulás volt a legfőbb jellemző vonása". A költészet, a drámaírás és az újságírás rövid időszakai után Szabó István hamarosan elkötelezte magát a történetkutatás mellett. Szakmai tevékenységének három nagy vonulatához (parasztság- és népiségtörténet, valamint a levéltártan) részben kapcsolódnak, részben önálló csoportot alkotnak a Debrecen múltjával foglalkozó munkák. Ezek legfőbb jellemzője, hogy Szabó István reálisan, lokálpatrióta túlzások nélkül, forráskritikai alapon tárta fel a múltat.

Az első nagy „debreceni" témakör, amellyel Szabó István foglalkozott: a város szerepe az 1848/49-es szabadságharc idején. Több, a 20-as években írt kisebb cikk után 1928-ban látott napvilágot „Debrecen 1848–49-ben" c. könyve, amelyben szakszerűen mutatta be és értékelte a helyi eseményeket. Ugyanerről a korszakról egy újabb összefoglalás jelent meg a *Csobán Endre* által szerkesztett Debrecen történetében, majd 1948-ban „A szabadságharc fővárosa Debrecen" c. kötet látott napvilágot. Mindháromra jellemző, hogy Szabó István a város történetét az

országossal szinkronban vizsgálta, így a helytörténet az ország történetének szerves részeként az azzal kapcsolatos ismereteinket is gazdagította.

A debreceni tanyarendszerről írt Szabó-tanulmány megalapozta és új irányba, a település- és társadalomtörténet-írás felé terelte a hazai tanyatörténeti kutatásokat.

Szabó István „A tokaji rév és Debrecen" c. dolgozata — amely egy révnapló mintaszerű feldolgozása — a várost mint a távolsági kereskedelemben is fontos szerepet játszott települést mutatja be. Egy 1938-ban megjelent tanulmányból annak a küzdelemnek és áldozatvállalásnak a történetét ismerhetjük meg, amelyet a város vezetése és lakossága folytatott illetve viselt a szabad királyi város cím elnyeréséért. Ennek köszönhetően Debrecen 1693-ban kikerült a földesúri hatalom alól, és lehetőségeit kihasználva, dinamikus fejlődésnek indult."

Szabó István — tárgyilagossága ellenére is — büszke volt Debrecenre, amely azonban nem becsülte meg kellően munkásságát.

Orosz István után *Szabad György* a népképviseleti országgyűlés első debreceni ülésének eseményeit ismertette és értékelte. Az országgyűlés, amely a szabadságharc pozícióvesztése következtében költözött Debrecenbe, 1849. január 3-án a Református Kollégium oratóriumában megtartott első ülésén Palóczy László korelnököt választotta a képviselőház tényleges elnökévé. (Egyidejűleg sor került az alelnök megválasztására is.) Az ezt követően kialakult vita jól tükrözte azt a bizonytalanságot, csüggedést és félelmet, amelyet a szabadságharc helyzete miatt a képviselők többsége érzett. Ennek a csoportnak az volt a véleménye, hogy a képviselőház ne tartson plenáris ülést, hanem csak mint comite tanácskozzon szükség esetén. Ezzel szemben Kossuth arra hivatkozott, hogy a parlamentnek és a neki felelős kormányzatnak teljesíteni kell kötelezettségét – bármit tartalmazzon is a Windischgrätz táborába küldött békedelegáció még kézhez nem kapott jelentése.

Kossuth fellépése megakadályozta a „békepárt" felülkerekedését, a népképviseleti országgyűlés önkorlátozó törekvéseit. Érvelése hatására a Debrecenbe átköltözni kényszerült Országos Honvédelmi Bizottmány már 1849. január 9-én készen állt — a parlamentáris kormányzás alkotmányos bázisán — a nemzet jogés honvédő küzdelmének szervezésére.

Az emlékülés záró előadását *Egyed Ákos* tartotta az erdélyi jobbágyfelszabadítás sajátosságairól. Erdélyben az 1848-as forradalom rendezetlen úrbéri viszonyokat talált, s a jobbágyfelszabadítást deklaráló törvény is később született meg mint Magyarországon (1848. június 6-án). Az előzményekben fontos szerepet játszott Wesselényi Miklós, aki arra hivatkozva próbálta meggyőzni a nemességet, hogy amennyiben nem szabadítja fel a jobbágyságot, az maga fogja kikényszeríteni helyzetének megváltoztatását. A másik lehetőség, hogy ti. Bécs szabadítja fel a jobbágyokat, szintén az erdélyi nemesség pozícióját rontaná. Wesselényi a jobbágyfelszabadítást és a Magyarországgal való uniót össze akarta kapcsolni, mert megítélése szerint az utóbbi így a román parasztság számára is elfogadhatóbb volt. A minta a partiumi jobbágyfelszabadítás lehetett, amelyre már 1848 májusában sor került a reincorporatio kihirdetésével együtt.

Az erdélyi jobbágyság felszabadításáról rendelkező törvény, amely a magyarországi alapján készült, számos helyi sajátosságra is kitért. A „székely örökségnek" nevezett tulajdonformát allodiaturának nyilvánította, s ennek következtében a Székelyföld szolgáló népességének csak kb. 10%-a szabadult fel a vármegyei jobbágyokhoz hasonló feltételek mellett. A többiek számára az önmegváltás maradt. A szász székekben az agrárnépesség döntő többsége szabad szász és szabad román volt. Az itteni magyar falvak zöme azonban testületekhez tartozott, ezért felszabadulásuk nehezebben ment mint a vármegyei, magánföldesúri függésben élő jobbágyoké. A jobbágyfelszabadítás nemcsak új paraszti osztály születését tette lehetővé Erdélyben, hanem a különböző nemzetiségű közösségek szétválását is.

Kovács Ágnes

TÖRTÉNETI IRODALOM

V. P. Susarin

RANNIJ ÉTAP ÉTNICSESZKOJ ISZTORII VENGROV. PROBLEMÜ ÉTNICSESZKOGO SZAMOSZOZNANIJA

Moszkva, 1997, Rosszpén, 511 o.

A MAGYAROK ETNIKAI TÖRTÉNETÉNEK KORAI SZAKASZA. AZ ETNIKAI ÖNTUDAT PROBLÉMÁI

Vlagyimir Pavlovics Susarin már hosszú évtizedek óta foglalkozik a feudalizmus-kori magyar történelemmel, számos könyve és tanulmánya jelent meg ebben a tárgykörben. Az itt tárgyalt témán már hosszú ideje dolgozik, a könyv mintegy lezárása évtizedes kutatómunkának. A szerző az etnosz-elmélet alapján dolgozta fel adatait, ezt az elméletet elsősorban J. V. Bromlej fejtette ki. Ennek lényege, hogy a középkorban is volt etnikum, etnosz, saját elnevezése szerint, amelynek fő jellegzetességei a közös származás és együvé tartozás tudata, a terület egysége, a másoktól való elkülönülés tudata. Ebben a tudatban persze az osztályviszonyok kialakulása során az osztálytudat is számításba veendő. Az etnikum saját magáról pozitív, másokról negatív sztereotípiákat alakít ki.

A módszer és az elmélet alapjait bemutató első fejezet után a terjedelmes második az etnikai terület kialakulását mutatja be. Itt a helynevek és még inkább a régészeti anyag (temetők stb.) részletes elemzése alapján jelöli ki azt a területet, a Dunántúlt, a Tiszántúlt és Erdélyt, amelyen a magyar etnikum megtelepült. A Kárpát-medencei jelenlét előtti korszakkal Susarin nem foglalkozik. A magyarok előtt itt különböző etnikumok éltek, de a magyarok idejövetelének az idejére érdemben már csak szláv lakosság volt itt. Ezen belül a dunántúli és a morva lakosság más etnikai-szociális közösséghez tartozott. A terület rekonstrukciójához Kniezsa István ismert térképét használja, természetesen kiegészítve az azóta ismeretessé vált régészeti leletekkel. Erdélyben az ún. Királyföldön az ide érkező szász telepesek már magyar településekre akadtak.

A következő fejezet a törzsszövetség korát tárgyalja a 9. sz. végéig. Itt az egyetlen forrás Dzsajhani feljegyzése, amely Ibn Ruszta munkájában maradt fenn, és a 870-es évek helyzetét mutatja. A Dzsajhani-féle közlésből kitűnik, hogy a magyaroknak ekkor már megvolt az etnikai öntudatuk, hogy ők magyarok, a forrás megnevezését Györffy György nyomán modzsgeri-nek olvassa. Tehát ez az önelnevezés, az etnonim. Írásban először itt kerül elő, hogy mióta létezhetett, arra nagyon sokféle elmélet van, Susarin csak a megjelent szakirodalomra utal. A forrásból kiderül, hogy az etnikumnak van saját területe. A magyarok etnikonja, vagyis a mások által használt elnevezésük változó, bizánci forrásokban 18 féle adat található, de a legelterjedtebb a Hungari, amely az onogur népnévből alakult valószínűleg szláv közegben, onnan került nyugatra. Az is kiderül, hogy a magyaroknak van sztereotípiájuk a rómaiakról, a kazárokról és a szakaliba etnikumról, ez valószínűleg a szlávokat jelenti, tehát ezekről tudtak, ez is az etnikai öntudat része.

A következő fejezet a Duna-medencei terület megszerzését és a kora-feudális államiság korát, vagyis a 10. századot tárgyalja. Erre vonatkozólag természetesen Bíborbanszületett Konstantin a fő forrás, akit magyar vezérek is tájékoztattak 948 táján. Az etnikai öntudathoz, az ön-sztereotípiához itt már hozzátartozik, hogy csak a magyarok döntötték meg a nagymorva államot, hogy vitéz harcosok, hogy nem voltak alárendelve a kazároknak, hanem azoktól függetlenek voltak. Hozzátartozott az öntudathoz, hogy a magyarok hét törzsre oszlanak meg, hogy korábbi hazájuk Levédia volt. Mások rendíthetetlen szavartoi-nak mondják őket, ez is az öntudat része. Árpád megválasztása és az, hogy ő a főfejedelem, nem etnikai, hanem nemzetségi öntudat kérdése. A Konstantinnál előforduló arhon talán a magyar úr szó fordítása. Hozzátartozott az öntudathoz, hogy a magyarok egy része elszakadt és keletre vándorolt, amit azután a 13. században Julianus utazása igazol. A csatlakozó kabar–kavar törzsekről Susarin megállapítja, hogy autosztereotípiájuk szerint lázadók, hogy kazár származásúak, de valószínűleg hamar asszimilálódnak és átveszik a magyar nyelvet. Susarin nem ad igazat Györffynek, hogy egyéb etnikai csoportok is lettek volna köztük. Nincs önelnevezésük. A magyar öntudatban nincs szó arról, hogy a 9. sz. végén bizánci

megbízásból harcoltak volna, csak a besenyők álnok támadásáról. A vereségről sem tudnak. Azokat a szlávokat, akik magukat szlav- vagy szlov- kezdetű szóval nevezték, a magyarok tótoknak nevezték, de ismerték külön a horvát etnikumot és a morvát is (Marót).

Az etnikai öntudathoz hozzátartozik, hogy az új hazát csak a magyarok lakják. A vezérek nevét a közmagyarok nyilván nem ismerték, van köztük török jellegű, de ezeket a neveket a magyarok nem nyelvi kölcsönzésként vették át, ezért már a magyar szókincs részének tekinthetők.

Itt kerít sort Susarin a Hunor és Magor-történet tárgyalására, ez szerinte az egyetlen népi monda ebből a korból. Hunor neve nyilván az onogur népnévvel kapcsolatos. A monda akkor keletkezhetett, amikor a magyarok és az onogurok még együtt laktak, de már megvolt egymástól eltérő etnikai öntudatuk. A hétmagyar elnevezés a 9. sz. első feléig az etnonim lehetett, még a kabarok csatlakozása előtt. A csodaszarvas története sok hasonló típusú etnikumnál megtalálható. A Belár leányairól szóló rész a bolgárokkal való együttélésről tanúskodik, de itt is bizonyos a különállás, egyébként a magyar és a bolgár-török régészeti anyag is különbözik. Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy ebben a században is élt a közös származás tudata, megvolt az önelnevezés, fontos tényező volt a kazár kapcsolat kérdése, a keletre szakadt magyarok ismerete. Jellemző a pozitív mozzanatok megléte, a negatívok kiküszöbölése az etnikai öntudatból. Levedi ismerete is ide tartozik, meg a kazároktól való függetlenség illúziója. A törzsek ismerete és Árpád vezető szerepe is fontos része az öntudatnak. Épp úgy az a mozzanat, hogy egyedül a magyarok a terület lakosai. A más népekről kialakult sztereotípiák is ennek az etnikai öntudatnak a részei.

Az V. fejezet a feudális viszonyok kialakulásának a korát, a 11–12. századot tárgyalja. A fő források latin nyelvűek. Susarin ezen belül a feltételezett Ősgeszta megállapításaiból indul ki. Ezen belül alapvetőnek tartja a terület megvásárlásának a történetét (a fehér ló monda stb.), ez Susarin szerint arra utal, hogy az etnikai öntudatban békés megtelepedés szerepelt, nem erőszakos hódítás. Anonymusnál persze ez utóbbi, de ez már a feudális osztálytudat kérdése. Ennek kapcsán a szerző részletesen bizonyítja, hogy Anonymus regényt írt, történeti forrásként tehát csak nagy körültekintéssel használható. Az itt talált szlávokról az ősgeszta nem tud. A gens Hungarica kifejezés Szt. István törvényeiben még minden lakost jelent, a rabszolgák kivételével, Szt. László törvényeiben viszont már megfogható az etnikai különbségek tudata, a szövegben szláv eredetű magyar nevek is szerepelnek. A forrásokban ekkor már sokféle etnikum jelenlétére van adat, de csak akkor, ha ez szórvány egy másik, kompakt etnikum területén belül. Susarin itt ismét hangsúlyozza a békés együttélést, mint az etnikai öntudat részét. A szlovákok sztereotípiája pozitív, ez csak a 19. században módosul.

Itt tér ki a szerző a jövevényszók kérdésére, hangsúlyozva, hogy azok megléte nem jelenti minden esetben a reáliák átvételét is. Írott forrás a más etnikumokkal való kapcsolatról csak az enklávék esetében van. A magyarok egységes mivolta (szemben a többiekkel, akik nem egységesek) ugyancsak az öntudat része. A Botond-monda a 10. sz. végén keletkezhetett. Ekkor már az eredeti etnikai és a feudális osztálytudat elválik, sőt olykor szembekerül egymással. Az Ősgeszta már távolságot tart a pogány magyaroktól, de azért még ismeri az együvé tartozást. A kalandozások értékelése az Ősgesztában negatív, de csak az augsburgi vereséget ismeri el. Az, hogy a magyarok Isten ostoraként jelentek meg nyugaton, már a feudális öntudat része. Az sem szerepel itt, hogy a kalandozásokat sokszor meghívásra végezték. Hogy mennyire megvan még az etnikai összetartozás tudata, azt mutatja a Hont-Pázmán nemzetség esete, amely csak házassági kapcsolat révén kerülhet be a magyar etnikumba. Hungaria olykor csak a feudális urakat jelenti, de olykor még mindig az egész etnikumot. A gens kifejezés ekkor az etnikailag magyarokat jelenti, de jelentheti csak az alsóbb rétegeket. A populus, az emberek nem a genset jelentik, ahogy Szűcs Jenő gondolja, hanem területi értelemben, minden lakost. Most már az etnikai öntudat része annak a tudata, hogy más etnikumok is vannak itt. Autosztereotípia a magyar királyok bőkezűsége, vagy a magyarok együttérzése másokkal. Az ősgesztában a németek és az olaszok sztereotípiája negatív. A Lehel kürtje-monda is mutatja a negatív sztereotípia továbbélését. Nagy Péter negatív értékelése. Összefoglalóan Susarin úgy látja, hogy ebben az időszakban az etnikai öntudat alapvetően az etnikumok közti kapcsolat révén fejlődik. A tartós együttélés a szlávokkal vezetett a föld megvásárlásáról szóló mondára. Az öntudat alakulásának három egymással szembeállítható tényezője: a magyarok és a korábban itt élők, a települtek, szemben a még félig nomád magyarokkal, és az etnikailag egységes magyarok szemben a többi, nem egységes etnikummal, vagyis a több etnikumot alkotó szlávokkal. Az országon kívüli etnikumokkal nem az egész magyar etnikum érintkezett, ezért ismertségük foka különböző. A feudális komponens is számít az öntudatban. A német betörések az alsóbb társadalmi rétegeknél is negatív sztereotípiákhoz vezethettek.

Az utolsó fejezet az etnikai öntudat 12. századi és 13. századeleji szakaszát tárgyalja. Itt az Ősgeszta 1068–95-re vonatkozó részét veszi alapul, amelyben vannak betoldások is, és az 1152-ig

terjedő folytatást. Itt már gyakoribb a feudális tudat, a magyarok csak az előkelő réteget jelentik, esetleg csak a hadsereget. A német negatív sztereotípia itt halványulóban van. A kun népnév minden törökös-nomád jellegű etnikumot jelent, ezeket nem különbözteti meg egymástól, ez az öntudat fontos része. Csak a besenyőkről esik külön szó, először mint ellenségekről, azután már mint itt élőkről, akik csak részben foglalkoznak a határ őrzésével. A szlávokat az Ősgeszta már nem említi külön, mert a magyar etnikai-szociális közösség részének tekinti őket, ami a forrás etnocentrizmusát mutatja. 1146-ban említik először a székelyeket, negatív sztereotípiával, külön etnikumnak tekinti, mert könnyű fegyverzetű lovasokról van szó. Itt kerül elő újból Anonymus, akinél már túlnyomó a feudális osztálytudat. A populus az Ősgesztában még az alsóbb rétegeket jelentette, de Anonymusnál már ők az előkelők. A hétmagyar etnonim ekkor már eltűnőben van. Susarin itt tárgyalja Anonymus leírását Szkítiáról (hosszan idézi is, mint máskor is forrásait, orosz fordításban persze). A kutatás már tisztázta ennek a leírásnak a forrásait. Susarin szerint azonban témája szempontjából nem ez a fontos, hanem az, hogy Anonymus megválogatja forrásait, csak azt veszi ki belőlük, ami az ő szemléletének megfelel. Ez Anonymus saját tudata, amely szembesül a korabeli etnikai öntudattal. Anonymus tehát csak tudós konstrukció. Csak a dentumoger kifejezés hiteles, mert a korabeli etnikai öntudatban szerepel. Viszont azonosítása Szkitiával már Anonymus leleménye. Az Attilától való leszármazás ugyancsak nem része az etnikai öntudatnak. A Hungaria elnevezés levezetése a Hungvarii-ból ugyancsak Anonymus találmánya, a feudális osztálytudat megnyilvánulása. Egy rövid befejezésben a szerző arra utal, hogy láthatóan a 9–12. sz. során az etnikai öntudat megvolt, ami az etnosz (etnikum) stabilitását mutatja.

A kötetnek van még két fontos része. Az egyik a feldolgozott források felsorolása, jellemzése, a szakirodalom jelzésével, a források keletkezésének a sorrendjében. Előbb a magyarországiak (sok oklevél is), azután a szláv nyelvűek, a bizánciak, a nyugat- és közép-európaiak (itt a csehek és lengyelek is), majd a keletiek. Még ennél is fontosabb a bibliográfia. A források jegyzéke közel 300 egységre terjed ki, a bibliográfia több mint 3000 tételt sorol fel, ugyanolyan beosztásban, mint a forrásoknál, előbb a cirillbetűs anyaggal, azután a latinbetűssel, és egy-egy szerzőn belül a megjelenés sorrendjében, ami nagyon jó tájékoztatás az illető tudományos fejlődéséről.

Nem állhatom meg, hogy egy kedves tollhibáról ne emlékezzek meg: a Császár-fürdőt Susarin császárinak (imperatorszkie) fordítja, holott csak vezetéknévről van szó.

Mint már bevezetőben jeleztem, Susarin az etnosz-elméletet alkalmazza a magyar etnikum korai fejlődésére. Ez már önmagában véve is fontossá teszi könyvét, nem is beszélve az elemzés során nyert ismeretanyagról, amely csakugyan képet ad erről a nehezen kibányászható valamiről, amit etnikai öntudatnak nevezhetünk.

Azonban még ennél is lényegesebb a következő: Susarin kitűnően ismeri természetesen a magyar szakirodalmat, annak különféle változatait, felfogásait. Ezekről bőven megemlékezik, idéz is. Az ismertetésből természetesen ezeket a megállapításokat kihagytuk, hiszen a magyar szakembernek nem mondanak újat. Annál inkább viszont az orosz történészeknek és etnológusoknak, akik természetesen nem ismerik ezt a jórészt magyar nyelvű szakirodalmat. Susarinnál ezt részletesen megtalálhatják. A szerző polemizál is olyan orosz/szovjet szerzőkkel, akik éppen a magyar szakirodalom nem ismeretében helytelen következtetésekre jutnak. Susarin könyvében most a korai magyar történelemre vonatkozólag óriási tényanyaghoz juthatnak hozzá. A magyar történészek csak hálásak lehetnek V. P. Susarinnak ezért a könyvéért, ahogy annyi más munkájáért is, mely a magyar tudományosság eredményeit segített elterjeszteni az oroszul olvasó szakemberek körében.

Niederhauser Emil

CROISADES ET PELÈRINAGES. RÉCITS, CHRONIQUES ET VOYAGES EN TERRE SAINTE. XII–XVI. SIÈCLE

Édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler.
Éditions Robert Laffont, Paris, 1997.

KERESZTES HADJÁRATOK ÉS ZARÁNDOKLATOK. ELBESZÉLÉSEK, KRÓNIKÁK ÉS SZENTFÖLDI ÚTLEÍRÁSOK. XII–XVI. SZÁZAD

Nincs még egy város, amely olyan különleges szerepet játszott — és játszik még ma is — az emberiség történetében, mint Jeruzsálem, amelyet egyszerre három világvallás tekintett és tekint szent helynek. Jeruzsálem jelentősége mindig is túlnőtt a város tényleges politikai, gazdasági,

földrajzi súlyán, de ez a jelentőség talán a középkorban volt a legnagyobb. A földi Jeruzsálem a keresztény hívek számára az égi Jeruzsálem képmása, Krisztus második eljövetelének leendő színhelye volt. Nem véletlen, hogy a középkori Európában a várost a világ közepének tekintették, s így került az ekkor készült térképekre is. Az első keresztény zarándokok közvetlenül Krisztus halála után érkeztek a városba, a zarándoklatok fellendülése azonban csak a 4. században vette kezdetét. A szentföldi peregrinációk akkor sem értek véget, amikor a muszlim kézre került város tulajdonképpen kívül rekedt a keresztény világ határain. II.Orbán pápa 1095-ös clermont-i felhívása után azonban megjelent a zarándoklat új, sajátos formája: fegyveres zarándoklat, azaz keresztes háború a Szentföld felszabadításáért. Az első keresztes hadjárat eredményeként négy szentföldi keresztes állam jött létre, Krisztus életének helyszínei mégsem kerültek tartós keresztény uralom alá. A minden utánpótlástól sok száz kilométerre fekvő latin királyságok — az egymást követő újabb hadjáratok ellenére — sorra estek el, a jeruzsálemi királyság egy évszázadig sem állt fenn. 1187-es bukása azonban nem jelentette a szentföldi zarándoklatok végét. A város új uraival kötött szerződések továbbra is biztosították a keresztények számára a szent helyek látogatását – igaz, a zarándokok zaklatása hovatovább a zarándoklat elengedhetetlen tartozékává vált.

Nyugat-Európában roppant népszerű mind a keresztes hadjáratok, mind a zarándoklatok kérdéskörének kutatása, e témákban szinte minden évben jelenik meg egy-egy könyv. Ezúttal azonban nem egy újabb összefoglaló munkát vehetünk kézbe. Ez a közel 1500 oldalas kötet több, mint két tucat jelentős középkori forrást tartalmaz, egységesen francia fordításban. A könyv alcíme szerint a 12–16. századokból tesz közzé szövegeket, az alcím azonban nem egészen pontos. Két korábbi forrást is olvashatunk itt: a Szent Willibald 8. századi zarándoklatáról készült úti-beszámolót, valamint egy 9. századi itineráriumot három szerzetes, Bernát és társai útjáról. A másfélezer oldalon tehát nyolc évszázad fegyveres vagy fegyvertelen peregrinusainak útját követhetjük végig Nyugat-Európából a Szentföldre. A forrásokat 4 nagy fejezetcím alatt találhatjuk meg: az első két fejezet a keresztes hadjáratok forrásait tartalmazza — külön a históriás énekeket és külön a krónikákat — a harmadik fejezet a zarándokirodalmat, a negyedik a középkori héber utazók elbeszéléseit adja közre. A négy fejezet után — mintegy ötödikként, címe szerint függelékként — egy képzeletbeli, de sokáig valóságosnak hitt utazás, Jean de Mandeville leírása zárja a sort.

A könyv szerkezete világos, könnyen áttekinthető, a szerkesztés kifejezetten olvasóbarát. A szövegek megértéséhez szükséges alapvető információkat az előszó és Danielle Régnier-Bohler részletesebb általános bevezetője nyújtja, a történelmi események, majd az egyes irodalmi műfajok és a legfontosabb művek áttekintésével. A bevezetőt két rövid kronológiai áttekintés — egy eseménytörténeti és egy irodalomtörténeti —, hét jól használható térkép valamint négy genealógiai tábla követi. Külön bevezető került a harmadik és a negyedik fejezet élére, a zarándokirodalom és a héber útleírások áttekintésére. A kötet végén találhatjuk a személy- és helynevek indexét, egy biztos kézzel összeválogatott általános bibliográfiát, valamint egy néhány oldalas glosszáriumot elsősorban azoknak a szavaknak a rövid magyarázatával, amelyeknek a mai nyelvben nem létezik pontos megfelelője. Kritika csupán az indexet illetheti. A névmutató nem oldalszámokra utal, hanem az egyes forrásszövegekre, amelyeket rövidítve tüntet fel — pl. VH=Voyages hébraïques — ily módon a hosszabb szövegekben meglehetősen időigényes egy-egy személy vagy város megkeresése. A források egy-egy fejezeten belül időrendben követik egymást. Feldolgozásuk, kiadásuk módja egységes: minden forrásszöveg előtt rövid, egy-két oldalas bevezető található, amelynek szerzője azonos a szöveg fordítójával-kiadójával. E bevezetők ismertetik a kiválasztott középkori szöveg szerzőjét, életútját, szentföldi utazásának időpontját, okát, majd röviden magát a forrást: műfaját, jelentőségét, keletkezésének, esetleges megjelenésének körülményeit, s minden esetben találhatunk értékelést is. A bevezetőket minden esetben bibliográfia zárja, a forrás legfontosabb korábbi kiadásainak, valamint a forrásról és szerzőjéről írt munkáknak a felsorolásával – ezek a bibliográfiák nélkülözhetetlen segítséget nyújthatnak az elmúlt évtizedek külföldi forráskiadásait alig ismerő magyar kutatók számára.

A szövegeket részben latinról, részben ófranciáról illetve középfranciáról fordították. A hosszabb források általában nem teljes szöveggel kerültek a kötetbe, a kihagyott részeket azonban természetesen mindig jelzik, s a szöveg maradéktalan megértése érdekében a kimaradt részek, fejezetek rövid tartalmát kurzívval szedve a megfelelő helyen közlik. A magyar történészek által is jól ismert Guillaume de Tyr (Tyrusi Vilmos) 12. század végén írt krónikájának kiadása például a 9. könyvvel kezdődik, így a keresztes seregek magyarországi átvonulásáról írott részeket — amelyeket általában Gombos Albin kiadásában ismerünk — a kötetben nem olvashatjuk.

A könyvben 5 históriás ének, 3 krónika, 10 zarándok-útleírás, 7 héber elbeszélő és a már említett fiktív útleírás kapott helyet. Kiválasztásukat láthatólag gondos mérlegelés előzte meg: a kötetből kimaradt például Jean de Joinville híres Szent Lajos életrajza, mivel azt 1995-ben önálló kötetben kiadta Jacques Monfrin. Ugyancsak hiába keressük Geoffroi de Villehardouin Konstantinápoly bevétele című művét. Jean Dufournet, aki Villehardouin szövegét 1969-ben már kiadta — e kiadás alapján készült Szabics Imre 1985-ben megjelent magyar fordítása — ezúttal az általa ugyanolyan jól ismert, de az előkelő és befolyásos Villehardouin mellett mindig háttérbe szoruló „szegény lovag", Robert de Clari mellett döntött. Különösen érdekes olvasmány a magyar olvasó számára a keresztes hadjáratokról szóló irodalom utolsó kiválasztott műve, Hayton örmény herceg 14. század elején készült munkája, műfaja szerint florilégium. A szöveg, amelyet kritikai kiadásban a múlt század végén jelentettek meg utoljára, a keleti fejedelemségek leírása, Kínától egészen Egyiptomig. Hayton munkájának leghosszabb, harmadik részét a mongol birodalom történetének szentelte, Dzsingisz kán fellépésétől a 14. század elejéig. Az öregkorában Cipruson premontrei szerzetesként élő szerző alapos munkát végzett: pontos dátumokat írt, forrásokat idézett, láthatólag jól ismerte a szülőhazájával szomszédos birodalom belső életét. Leírásában még a több, mint fél évszázaddal korábban történt magyarországi tatárjárásnak is szentelt egy mondatot. A 13. században a mongol udvarban járt két szerzetes, Plano Carpini pápai követ és Rubruk francia követ jelentése jól ismert a magyar kutatók előtt. Hayton történeti munkája eleddig — de remélhetőleg nem véglegesen — kívül maradt a magyar kutatás érdeklődésén.

Magyar vonatkozású szöveget több helyen is olvashatunk a kötetben, s mivel mind a 26 forrás ismertetése jócskán meghaladja a könyvismertetés szokásos terjedelmét, kézenfekvőnek tűnik, hogy elsősorban ezeket a szövegrészeket illik megismertetni a hazai olvasóval. Az index szerint a harmadik és negyedik fejezetben — a zarándokok és a héber utazók leírásaiban — érdemes hungarikát keresnünk, egy-egy mondatot azonban a keresztes háborúk irodalmában is találunk. Robert de Clari már említett krónikája — amely a Konstantinápoly elfoglalása címet viseli — beszámolt Zára 1202-es elfoglalásáról is. A néhány oldal terjedelmű szövegrész Gombos Albin kiadásának köszönhetően nem ismeretlen a magyar kutatók előtt, e kötetben azonban a nehézkes ófrancia helyett modern francia nyelvű változata olvasható. Záráról egyébként nem csak a keresztes ostromot ismertető Robert de Clari emlékezett meg. A városról a 14. század elején Symon Semeonis ír zarándok, a 15. század második felében pedig a franciaországi Saintes ifjú püspöke, Louis de Rochechouart készített leírást. Zára 1323-ban még, 1461-ben pedig már velencei uralom alatt állt, ezek a leírások mégsem érdektelenek számunkra. Az ír zarándok úgy látta, Zára gazdag és jól megerősített város. Figyelmét elsősorban az asszonyok kelthették fel, akik leírása szerint csodálatosan voltak feldíszítve, és fantasztikus formájú fejfedőket viseltek. A SainTes-i püspök szintén említést tett Zára gazdagságáról, védműveiről. Leírásában a város kicsi ugyan, de kőfalak veszik körül, s a tenger is oltalmazza. Említést tett arról is, hogy noha Velencéhez tartozik, korábban a magyar királyé volt. A Szent Simeon templomról és az ott őrzött ereklyéről is megemlékezett: „Ott láttuk a próféta testét, teljesen sértetlen, kivéve a jobb hüvelykujját, amelyet a magyar királyné vett el". A Rochechouart által említett királyné Nagy Lajos felesége volt, Erzsébet, aki az ereklye segítségétől remélte a régóta várt gyermekáldást.

A szentföldi zarándok útleírások egyikében egy magyar utazóra is bukkanhatunk. A vesztfáliai Thietmar mester 1217-ben — azaz II. András keresztes seregével egy időben — utazott a Szentföldre. Betlehem előtt szaracén fogságba esett, s reménye sem volt a szabadulásra. A nehéz rabságból végül egyik útitársa, egy magyar nemes segítségével szabadult. Az ismeretlen magyar férfiú Jeruzsálemben iszlám hitre tért magyarokat talált, akiknek közvetítésével nyerte vissza Thietmár a szabadságát.

A 15. században, 1420–38 között írta a Közel-Keletet jól ismerő Emmanuel Piloti traktátusát. A kötetből — természetesen — kihagyták a Zsigmond királyról írt részeket, és sajnos a nikápolyi foglyok sorsáról Egyiptomban szerzett információk ismertetését is. Piloti láthatóan nagy figyelmet szentelt a török terjeszkedésnek, s értekezésének ezek a fejezetei már nem estek a szerkesztés áldozatául. Munkájában — konkrét időpont és hely feltüntetése nélkül — említést tett a Magyarország elleni török támadásokról, a nagy számban elhurcolt magyar rabokról is.

A kötet értékét növeli, hogy a keresztény szerzők mellett zsidó utazók leírásait is közli, lehetőséget nyújtva az egyébként általában külön kiadott, más szempontok szerint elemzett források összevetésére. Külön érdekesség, hogy volt olyan zsidó utazó is — Jacob ben Natanel ha-Cohen — aki útja során keresztény zarándok álruhát öltött. Magyar vonatkozású adatot itt is találunk, ezek a szövegrészek azonban jól ismertek a hazai kutatók előtt. Benjamin de Tudèle (Tudelai Binjamen)

utazásáról — s hogy feljegyzése szerint az 1160-as években Konstantinápolyba Magyarországról is jártak kereskedők — már a múlt század végén tájékoztatott Kohn Sámuel Héber kútforrások című műve.

Csukovits Enikő

Pálffy Géza

A PÁPAI VÁR FELSZABADÍTÁSÁNAK NÉGYSZÁZ ÉVES EMLÉKEZETE 1597–1997.

Pápa, 1997, Jókai Mór Városi Könyvtár, 188 o.

A magyar történetírásban tizenötéves háború néven számon tartott „hosszú török háború" (1591/93–1606) jelentős eseményeinek évfordulói egymást követik. Az érintett települések, régiók intézményei konferenciákat szerveznek, kiadványokat jelentetnek meg, amelyek mind egy-egy alkalmat jelentenek a háború és vele az egész korszak történetének alaposabb feltárására, az elért eredmények közzétételére.

Ilyen lehetőséggel élt Pálffy Géza, az MTA Történettudományi Intézetének kutatója is, aki a *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997* címmel írt tanulmányt Pápa 1597. évi visszafoglalásának történetéről. Az igényes kiállítású kötet a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár kiadásában jelent meg, több helyi intézmény és vállalat támogatásával.

A munka első részében kapott helyet magának a pápai hadjáratnak szentelt tanulmány, amelyet, hasonló terjedelemben, a tárgyalt eseményekre vonatkozó forrásokat magába foglaló okmánytár követ. A szöveget gazdag képanyag (korabeli ábrázolások Pápáról és ostromairól, egykorú iratok és nyomtatványok másolatai) egészíti ki, amelynek válogatását Hermann István, a kötet szerkesztője végezte.

Pálffy Géza a tőle megszokott alapossággal, ugyanakkor élvezetes stílusban tárgyalja témáját. Miközben arra a kérdésre keres választ, hogy Pápa visszavétele „az 1597. esztendő sorsdöntő eseménye avagy pusztán mellékepizód az elhúzódó török háború történetében?", nem titkolja, hogy túl kíván lépni a szóban forgó hadjárat puszta történéseinek rekonstruálásán. Bevezetőjéből kiderül, hogy voltaképpen Pápa visszafoglalásának példáján akarja bemutatni mindazokat a nehézségeket, „melyekkel a bécsi katonai vezetésnek az évről évre vezetett hadjáratok idején minduntalan meg kellett küzdenie, a katonaság toborzásától kezdve annak ellátásán át az egyes akciók során felmerülő számtalan egyéb probléma megoldásáig." Másrészt azt vizsgálja, „milyen megterhelést jelentett Magyarország lakosságának egy-egy hasonló vagy... még nagyobb hadjárat." Véleménye szerint ugyanis csak az ilyen típusú kutatások és tényfeltárás segíthetnek annak megértésében, „miért járt igen hosszú időre Magyarország számára a tizenötéves háború oly súlyos következményekkel". Végül, mintegy programot sugallva hangsúlyozza, hogy az 1597. évi pápai hadjáratról írott tanulmányát, illetve a kötet okmánytárában szereplő források feltárását és közzétételét azon szükségszerű alapkutatások részének tekinti, „melyek elvégzését követően egyszer valóban elkészülhet a XVI–XVII. század fordulójának európai jelentőségű magyarországi eseménysorozatát feldolgozó monográfiája". Munkájához túlnyomó részt kiadatlan, főként bécsi levél- és kézirattárakban fennmaradt iratokat, jelentéseket, valamint imponáló mennyiségű nyomtatásban megjelent forrást és szakirodalmat használt fel, de kifejezetten arra törekedett — s ez külön erénye munkájának—, hogy az 1597. évi hadjárat keresztény hadseregét az egyes alakulatok származási helye szerinti eredeti források és szakirodalom segítségével mutassa be. Így a magyar történészek számára ismertebb osztrák és német anyag mellett szép számmal vonultat fel itáliai és francia adatokat is.

A hadjárat előzményeit és lefolyását időrendben tárgyaló tanulmány első része három rövidebb fejezetre tagolódik. Az elsőben áttekintést kapunk a pápai végvár szerepéről a török elleni védelmi rendszerben. A másodikban a szerző bemutatja a vár 1594. évi feladásának körülményeit, valamint a Pápát elhagyó katonák és tisztek sorsát. Végül a törökök tiszavirág-életűnek bizonyult pápai berendezkedését, illetve a pápai végvidéken kialakuló török-magyar érintkezés szokásait ismerhetjük meg.

A következő, a tanulmány gerincét képező fejezet szól Pápa visszafoglalásának előkészületeiről és magáról az ostromról. A szerző először is emlékeztet arra, milyen jelentős vereségekkel (Eger eleste, mezőkeresztesi vereség) zárta az 1596. évet a császári hadvezetés, s hogy a kudarcok

milyen katonai és pénzügyi reformjavaslatokat szültek. Ezek illusztrálására Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester 1597 elején Rudolf császárhoz intézett jelentését idézi, amelyben szinte minden, a 16. század végi magyarországi török elleni hadviseléssel kapcsolatos probléma (hadvezetés, hadianyag- és élelemellátás, logisztika, hírszerzés és katonai fegyelem) terítékre került.

Geizkofler javaslatainak bemutatása után az 1597. évi hadjárat haditervéről folyó viták első fordulójáról kapunk információkat. Megtudjuk, hogy alapvetően két párt állt egymással szemben. A Miksa főherceg és Károly burgaui őrgróf körül tömörülő „német" főtisztek Bécs védelmét tartották szem előtt, esetleg Győr ostromát vélték elképzelhetőnek. Ezzel szemben a magyar tanácsosok az ellenséges területre való benyomulást, Buda ostromát sürgették. Véleményüket az utóbb a hadjáratban a pápai segélycsapatokat vezénylő Gianfrancesco Aldobrandini és Zacharias Geizkofler is támogatták.

Február-márciusban kezdődtek meg a hadjárat előkészületei. Rudolf császár és király sorra fordult egyes országai és tartományai rendi gyűléseihez a háborúhoz szükséges pénz, katona, élelem és szállítóeszközök megajánlását kérve. A rendek a kért összegek és szolgáltatások jelentős részét magukra is vállalták, noha Alsó-Ausztriát abban a pillanatban sokkal inkább foglalkoztatta a tartományban kirobbant parasztfelkelés leverése, mint a török elleni háború folytatása. A szerző azt is részletesen bemutatja, mekkora létszámú katonaság kiállításához járultak hozzá az egyes birodalmi kerületek, illetve kitér a külföldi hatalmak, így a Szentszék és a spanyol király által felajánlott segítség nagyságára és természetére.

Ezután a hadjárat — mint mondja — meglehetősen késve kinevezett parancsnoki karának bemutatására tér rá. Míg a főhadparancsnokul és főtábormesterül kinevezett Miksa főherceg, illetve Károly burgaui herceg hadvezéri képességeiről és rátermettségéről kritikusan nyilatkozik, addig velük ellentétben a stáb többi tagjáról (Giorgio Basta, Ruprecht von Eggenberg, Zacharias Geizkofler, Hermann Christoph von Rusworm stb.) kijelenti, hogy „szinte kivétel nélkül tapasztalt katona, vagy kiváló szakember volt". Pálffy ezzel kapcsolatos fejtegetéseinek külön erénye, hogy a hadseregszervezés folyamatát elemezve — feltehetően maradandó eredménnyel — vállalkozott a központi katonai stáb és hivatalok magyar terminológiájának kidolgozására is.

A korábbi álláspontok ismételt összecsapását hozó 1597. június 30-i bécsi haditanácskozás lefolyásának ismertetése során meggyőzően bizonyítja, hogy a pápai hadjárat voltaképpen „pótcselekvés", kompromisszum volt a két, fentebb ismertetett álláspont között, amennyiben egy ellenséges vár visszavételével kecsegtető támadó hadművelet volt, ugyanakkor komolyabb kockázattal nem járt, így Bécs védelmét sem veszélyeztette. Igaz, érvel a szerző, Pápa visszavételének önmagában különösebb hadászati jelentősége nem volt, hiszen egy Buda, vagy egy Győr elleni sikeres ostrom után „automatikusan" keresztény kézre került volna. A vállalkozás leginkább Nádasdy Ferenc érdekeit szolgálta, ugyanis a végvár visszaszerzése megszüntette volna birtokai három éve tartó közvetlen fenyegetettségét és pusztulását. A hadjárat fő kockázata nem is annyira katonai, mint inkább logisztikai természetű problémákban rejlett. A Dunától eltávolodva ugyanis mérhetetlenül megnehezült a sereg ellátása, ami azzal fenyegetett, hogy az ostrom teljesen elhasználja, szétzülleszti a sereget.

A hadicél feletti végső vita és kimenetele összefoglalása után a szerző a különböző égtájak felől általában Bécs érintésével az óvári táborba érkező osztrák, német, olasz, vallon, francia és lotharingiai, illetve magyar csapatok gyülekezésének részleteiről és nehézségeiről tájékoztat.

Az utolsó alfejezet foglalkozik magával az augusztus 13-a és 20-a között lezajlott pápai ostrommal. Pálffy a leghitelesebbnek tűnő források alapján állapítja meg az ostromló sereg létszámát, katonáinak nemzetiségi megoszlását, valamint tüzérségének erejét és összetételét. Ezt követi a táborverés, az ostromműveletek és az augusztus 19-i döntő roham részletes bemutatása. Ezután az oszmán helyőrség kapitulációját és a kivonulása körüli véres incidensek részleteit ismerhetjük meg. A fejezetet a visszafoglalt erősség helyőrségének újjászervezéséről és az újjáépítés megindulásáról tájékoztató adatok zárják. A tanulmány pedig egy rövid, a vár és a város 17. századi történetére, főként az 1600. évi nevezetes pápai „vallon lázadásra" kitekintő epilógussal végződik.

Pálffy Géza végül így vonja meg az expedíció mérlegét: amitől ellenzői tartottak, bekövetkezett. A pápai vállalkozás szétzilálta a keresztény sereget, amely a hadiidény hátralevő részében már nem tudott hatékony akciókat kezdeményezni. Pápa visszafoglalása ugyan kétségtelenül sikernek számított, de szinte semmit sem változtatott a szembenálló felek stratégiai helyzetén. A hadjárat viszont ismét kimutatta, hogy a császári hadvezetés és adminisztráció „képtelen megbirkózni a hadsereg időben történő összetoborzásának és megfelelő ellátásának valóban komoly szervezési tapasztalatokat és előkészítést megkövetelő feladataival". Ezek a problémák a háború végéig

megoldatlanul maradtak, ami az adott gazdasági, politikai, szervezési és közlekedési viszonyok ismeretében törvényszerűnek mondható. Ezért nem mérhetett e háború során döntő csapást a császári hadsereg az előbb említett területeken sok tekintetben fölényben levő ellenfelére, sőt a kortársaknak még „szerencséjük" is volt, hogy „az oszmán hadvezetés — elsősorban hasonló ellátási problémák miatt — 1594 és 1598 között nem tudott élni azzal a páratlan lehetőséggel, melyet Győr elfoglalása és birtoklása kínált számára egy Bécs elleni sikeres támadás véghezviteléhez", összegzi véleményét a szerző.

A tanulmányt követő, három részre tagolódó (I. A pápai vár elhagyása 1594-ben, II. Pápa a török szultán végvára (1594–1597), III. Pápa visszafoglalása 1597-ben) okmánytárban negyven, a tárgyalt eseményekhez kapcsolódó, különféle típusú és tematikájú forrást ad közre Pálffy Géza (pápai beglerbégek levelei Batthyány Ferenchez, szemtanúk beszámolói, Fugger-jelentések, haditanácsi iratok, történetírók munkái stb.). A szövegek részben teljes terjedelmű, részben szemelvényes kiadásakor nemcsak a korszakkal foglalkozó történészek, hanem a szélesebb közönség igényeit is szem előtt tartotta. Ezért a jelentős részben idegen nyelvű források magyar fordításban jelentek meg, míg az egykorú magyar szövegeket a modern helyesírási elveknek és központozásnak megfelelően publikálta a szerző. Az okmánytár külön értéke a kiadványnak. Gazdag és eredeti anyagot nyújt az események és szereplőik megismeréséhez, egyben érzékelteti a rendelkezésre álló forrásanyag bőségét. Egyetértünk Pálffy Gézával — aki az okmánytárhoz írott bevezetőjében aláhúzza, mennyire fontos lenne a tizenötéves háború igen gazdag iratanyagának minél alaposabb feltárása és lehetőség szerinti kiadása —, hogy a „hosszú török háború" eseményeinek és szélesebb összefüggéseinek felkutatása és megismertetése olyan feladat, amellyel a magyar történtudomány még jelentős részben adós.

A Pálffy Géza munkáját olvasó recenzens nehéz helyzetben van, amikor a munka gyenge pontjait keresi. Egy apróbb, valószínűleg szövegszerkesztési figyelmetlenségből eredő elírástól (a Szaturdzsi Mehmed vezette oszmán sereg nem „több hetes belgrádi pihenő után" érkezett Belgrádba, hanem Belgrádba érkezve több hetes pihenőt tartott, lásd 46. l. és az ott idézett munka) eltekintve a szövegben nem talált különösebben vitára ingerlő, téves, vagy kellően alá nem támasztott megállapításokat. Magáról az igen színvonalas kiadványról is csak két kritikai észrevételt tehet: hiányzik a kötet használatát megkönnyítő tartalomjegyzék és névmutató. Főként az utóbbira, elsősorban egy személynév mutatóra lenne szükség, annál is inkább, mivel a tanulmány és a közölt források adatgazdagsága a kötet széles körű hasznosítását ígéri.

Sahin-Tóth Péter

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL

Levéltári évkönyv 27.
Kaposvár, 1996. 390 o.

A Somogy Megyei Levéltár 1970-ben indult kiadványsorozatának jelentőségéről ezúttal talán nem kell külön szólnunk, hiszen a Századok recenziói mindig is megkülönböztetett figyelemmel tudósítanak egy-egy frissen megjelent kötetének sokszínű, és a megye határain többnyire túlmutató tanulmányairól.

Ezúttal a szokásosnál kevesebb a közölt tanulmányok száma, valószínűleg azzal összefüggésben, hogy egy negyed század elteltével igen időszerűvé vált a megjelent kötetek összevont mutatói közlésének megkezdése Domokosné Szalai Zsuzsanna összeállításában. Az ennek folytán meglehetősen terjedelmes Függelékben emellett természetesen megtartotta szokott helyét a kiadványt szerkesztő levéltárigazgató Szili Ferenc beszámolója az elmúlt 1995. esztendő levéltári tudományos rendezvényeiről, a levéltárosok publikációiról és közművelődési tevékenységükről.

A Somogy megyei levéltári évkönyvsorozat egyik jellegzetessége, hogy kötetek során végighúzódó nagyszabású diplomatikai forrásközlés, illetve szfragisztikai rendszeres publikáció fóruma. A legnevezetesebb a Somogyi Konventnek az Országos Levéltárban őrzött oklevelei közzététele, mellyel néhai Komjáthy Miklós az évkönyvsorozat megindulása óta 25 köteten át foglalkozott, s halála után, 1995 óta Borsa Iván folytatja e fontos vállalkozást. Bezerédy Győző Somogy megye 1768–1856 közti mezővárosi és községi pecsétei szakszerű leírásával és a pecsétrajzolatok bemutatásával a helységnevek betűrendjében haladva a H-J-ig jutott el a most ismertetett 27. kötetben

megjelent ötödik közleményében. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az ilyen feladatvállalásokkal az évkönyvsorozat jelentős missziót teljesít.

A kötet élére ezúttal két olyan tanulmány került, amelyek — bizonyára a honfoglalás évfordulójától is ihletve — azzal a kérdéssel foglalkoznak, milyen is volt — eredetére, illetve technikai fejlettségére nézve — a honfoglaló magyar nép. Bakos Péter anélkül, hogy megkérdőjelezné a finnugor nyelvrokonságot, hangsúlyozza, hogy az nem jelent genetikai rokonságot. Stammler Imre igen jelentős vastermelést tételez fel a honfoglalásra készülő magyaroknál, a szekérkerekek vasalása, a lovak patkolása, a nyílhegyek, a szablyák vasa stb. tömegszükségleteire gondolva.

Ugyancsak évfordulói ihletésű Bősze Sándor tanulmánya arról, hogyan kapcsolódott be Somogy megye az 1896-os ezredévi ünnepségek rendezvényeibe, a millenniumi országos kiállításba.

A megye történetéből több más értékes tanulmány is meríti a tárgyát. Tímár Péter a Győr nemzetségbeli Szerdahelyi család névadó birtokközpontjának történetét és helyrajzát foglalja össze. Bodosi Mihály tanulmánya a 19. századi Somogy megyei kolerajárványok történetét dolgozza fel. Paál László a megye sajtótörténetével foglalkozik az 1891–1918 közti időszakban. Erős megyei vonatkozásai vannak Orbán Sándor tanulmányának: Mi történt a majorsági cselédséggel 1945 után?

A kötetben foglal helyet végül Tilkovszky Loránt dokumentumközlése Bajcsy-Zsilinszky Endre születésének 110. évfordulója alkalmából: 1942. évi — eddig publikálatlan — memoranduma Horthy Miklós kormányzóhoz, az újvidéki véres események ügyében.

Összbenyomásunk szerint ez a kötet is méltó a kiadványsorozat tiszteletreméltó múltjához, és biztatást jelent további eredményessége tekintetében.

Kratky Tamás

Wildner Dénes

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG EGYKORI TERÜLETEINEK HELYNÉVTÁRA I–II.

Ungarisches Institut, München, 1996. 648 és 542 o.

Az évezred vége felé közeledve talán szabad kijelenteni, hogy a 20. század Közép-Kelet Európában a nemzetállami átalakulás jegyében zajlott le. Az első világháború győztes nagyhatalmai abban bíztak, hogy az új, általuk kialakított és nemzetállaminak tartott rend legalább olyan tartós és hosszú életű lesz, mint a megszüntetett Habsburg Monarchia. A remények azonban — különböző okok miatt — nem váltak valóra és térségünkben még három ízben került sor olyan változtatásokra, melyek alapvetően átformálták a régió államainak, ill. népeinek helyzetét: először a második világháború előestéjén, ill. a háború alatt, majd azt követően egy újabb nagyszabású békerendszer keretében, végül sorrendben a harmadik éppen napjainkban zajlik, amely azonban — Koszovóra gondolva — még nem fejeződött be.

A fordulatokat minden esetben a határok megváltozása kísérte. Egyes területek a helyi igényektől valamint a nagyhatalmi szándékoktól függően cseréltek gazdát, esetenként új államok is létrejöttek. Hazánk közvetlen érintettségét ezekben az eseményekben aligha kell részletesen bizonygatni. A trianoni békével az ország területe — Horvátországgal együtt — 325,4 ezer km²-ről 92,9 ezer km²-re csökkent, s az elveszített részeken /232,5 ezer km²/ négy szomszédos állam osztozott. 1938 és 1941 között 78,6 ezer km² ideiglenesen visszakerült hazánkhoz, amelyet a második világháború után Magyarország ismét elveszített. A nagyobb városok esetében viszonylag könnyű nyomon követni az uralomváltásokat, ugyanez viszont nem mondható el a többi, főleg a határ mentén elhelyezkedő településekről, kicsiny falvakról. Az uralomváltások ugyanis többnyire névváltoztatásokkal jártak, alaposan megnehezítve az egyes települések történetét kutató, vagy éppen érdeklődő olvasó dolgát.

Egyebek mellett valószínűleg ilyen mozgatórugók indították Wildner Dénest akkor, amikor fáradságos munkával elkészítette "a történelmi Magyarország egykori területeinek helynévtárát." Pontosabban csak olyan települések találhatók meg az adattárban, melyek eredetileg Magyarországhoz tartoztak, de a későbbiekben valamely más államhoz kerültek. A hatalmas munka — méreteit jelzi, hogy összesen 9056 helység szerepel benne — két kötetben jelent meg a müncheni Ungarisches Institut gondozásában. Az első kötet vármegyénkénti felosztásban sorolja fel a településeket. Első helyre mindig az adott helység 1918 október végén érvényes hivatalos elnevezése

kerül. Ezután következik az összes névváltozat, melyet századunk folyamán az adott község viselt. Végül a szerző azt is jelzi, ha több községet egyesítettek, összevontak, vagy nagyobb városhoz csatoltak. A második kötet országonkénti, ill. nyelvenkénti bontásban ismerteti a települések különböző neveit. Eszerint például Nyitra városa megtalálható a magyar (Nyitra), a szlovák (Nitra) és a német (Neutra) névanyagban is. Az azonosítást könnyítendő, minden helység sorszámot kapott — az említett Nyitráé 248. —, amelynek segítségével viszonylag könnyen el lehet igazodni a különböző elnevezések között.

Wildner Dénest munkája elkészítésekor — bevallottan — a teljességre törekvés, az alaposság szempontja vezette. A többféle szerkezeti bontásban közölt névanyagon túl munkáját kétnyelvű — német és magyar — bevezetővel, használati útmutatóval, valamint statisztikai táblázatokkal, és részletes közigazgatási térképekkel látta el. Hiányzik viszont olyan melléklet, amely a települések nemzetiségi összetételére, annak változásaira nyújtana bizonyos információkat.

A munka nem hagy kétséget aziránt, hogy összeállításához hosszú évek szorgalmas, aprólékos adatgyűjtésére volt szükség. Ilyen jellegű munka azoknak is nagy feladatot jelentene, akik — a szerzőtől eltérően — hivatásszerűen dolgoznak a történészi pályán. Wildner Dénest azonban a téma iránti lelkesedése és mérnöki precizitása átsegítette a nehézségeken. A statisztika tudományában való jártassága persze nem meglepő, tekintve, hogy korábban évekig dolgozott a Kohó- és Gépipari Minisztérium Számítástechnikai Intézetében és részt vett a Központi Statisztikai Hivatal több munkatervének megvalósításában. A történészek manapság nem szívesen fektetnek nagy energiát efféle munkálatokba és inkább olyan kutatásokra, nagyobb lélegzetű szintézisek elkészítésére vállalkoznak, amelynek eredményei közvetlenül és látványosabban mutatkoznak meg. Csak remélni lehet, hogy idővel visszaáll a forrásfeltáró, adatgyűjtő munka régi presztízse. Wildner Dénes teljesítményének értékét növeli, hogy anyaggyűjtésének más szakemberek — főleg demográfusok, közigazgatástörténészek — is nagy hasznát fogják venni. Munkája szereven kapcsolódhat Közép-Kelet Európa újkori történelmének egyfajta térkép- és táblázatgyűjteményen keresztül történő — manapság egyre divatosabb — bemutatásához is. (Példa erre Richard Crampton: Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century című munkája.) Amennyiben az ilyen térképgyűjtemények túllépnek a régió viszonylag általános és ez okból gyakran erősen vázlatossá szűkült bemutatásán, s a részletkérdéseknek is figyelmet szentelnek, a helységnévtár az ilyen összeállításokhoz is hasznos segédkönyvként jöhet számításba.

Püski Levente

Udvardi Lázár

EMLÉKEIM A HADIFOGSÁGBÓL (1914–1920)

(Bajai Dolgozatok 10. Sorozatszerk.: Kőhegyi Mihály)

Türr István Múzeum, Baja, 1996. 71 o.

Az olvasó, aki Udvardi Lázár hadifogságának négy évéről készült visszaemlékezéseit veszi a kezébe, sajátos képet kap a történelem 1914 és 1920 közötti éveiről. E visszaemlékezések mindenek előtt nem a katonai eseményekről, a haditervekről, a felső hadvezetés katonai-politikai-nagyhatalmi érdekeiről és szándékairól, sikeres és kudarcos hadi tetteiről tudósítanak. Ezekről szinte alig tudunk meg valamit. Sőt, az olvasónak bizonyos előzetes ismeretekre, tudásra van szüksége ahhoz, hogy a visszaemlékező gondolatait mind időben, mind térben követni tudja. Hiányoznak e naplóból a memoárok ismert I. világháborús politikai-katonai személyiségei, hadvezérei, a háború főbb hadszíntereit, frontjait bemutató, elemző leírások is. Akkor mégis, miért tarthat érdeklődésre számot Udvardi Lázár póttartalékos tizedes visszaemlékezése e négy évről? A kötet szerkesztője Kőhegyi Mihály, és sajtó alá rendezője, Merk Zsuzsa, hiteles választ adnak az előszóban: „egy érzékeny, de lényeglátó, elfogulatlan, higgadt tanár sokoldalú, színes feljegyzései ezek, aki rossz sorsa ellenére is, szeretettel és megértéssel szemléli a világot, a körülötte zajló életet, melybe akarata ellenére belecsöppent... Humanizmusa és realista szemlélete különösen érdekessé, értékessé, kedvessé teszik írását."

Valóban, a füzet legvonzóbb erénye az a személyes hangvétel és látásmód, ami miatt a szélesebb közönség is valószínűleg szívesen olvassa a történelem szereplőinek saját benyomásain, a tapasztalatokon alapuló krónikákat, naplókat. A 71 oldalas napló első lapozgatása közben az

érdeklődést nemcsak ez a — háborúkban, valljuk be, nem túl gyakori — derűs szemlélet, nyitottság, egészséges élni akarás kelti fel, hanem a kötet végén található térképvázlat is, mely Udvardi Lázár útjának főbb állomásait jelzi. A térkép Eurázsiát mutatja, ahol is az Appennin-félszigettől Mandzsúriáig, Szingapúrtól Triesztig terjedt a hadifoglyok útja. Hatalmas utat tettek meg. A kiindulópont Radom volt, onnan Harkov, majd a Don, Volga, Ural folyókon átkelve a Szir-Darja melletti Chodzsent után a fogolycsapat visszakanyarodott az eredeti területre. Orelből indult a második utazás, most már azonban nem Délnek, hanem keleti irányba Szibérián át a Bajkál-tó mentén Vlagyivosztokba tartottak. Innen indult a hosszú hajóút Hongkong, Szingapúr, Ceylon, Szuez érintésével az utolsó állomásig, Triesztig.

A történet 1914. december 19-én kezdődik, amikor a Monarchia 23. gyalogezredét az oroszok egy kis lengyel falu, Radom mellett bekerítették. Hősünk golyót kapott a bokájába, és első gondolata az volt — ezzel valószínűleg nem volt egyedül — hogy talán nem is baj ez így, hisz karácsonyra otthon lehet. Akkor még nem tudhatta, hogy egy közel hat évig tartó bolyongás veszi ezzel kezdetét. Udvardi Lázár e naptól kezdve papírra vetette gondolatait, amelyekből hű és megrázó képet kaphatunk a hadifoglyok nem mindennapi fordulatokban bővelkedő életéről. A sokféle nemzet fiait összeterelő fogolytábor, egymástól gyökeresen eltérő kultúrák, nyelvek, szokások gyűjtőhelye volt. Ehhez még hozzá kell gondolnunk azokat az utazás során érintett falvakat, városokat, amelyeknek tarka sokasága, sokféle népessége, sajátos klímája, növény- és állatvilága újdonságként jelentek meg a közép-európai fiatalember szemében!

Bizonyára tanári hivatásából eredő tulajdonságai is átsegítették sok nehéz helyzeten. Érezni a sorok között, hogy tanáros kíváncsisággal, nyitottsággal viszonyult a világhoz, első sorban azonban az emberekhez, társaihoz, előljáróihoz. Már az első napon egy latin mondat után („Per amorem Dei") kiderül, hogy bár nem pap, de tanár. „Megtudták, hogy tanár vagyok," – írja, és ez mindvégig bizonyos tekintélyt, a fogolyéletet megkönnyítő apró ellenszolgáltatásokat jelentett számára. Bár kezdetben — a többiekhez hasonlóan — kézzel-lábbal kommunikál („nási, vási, dum-dum"), de egyedüliként ő kezd tudatosan nyelvet — először az oroszt, később az angolt — tanulni. Mindent felhasznált, amivel előrehaladhatott. Egy Európa-térkép segítségével összeállított magának egy cirill abc-t, megtanult írni és olvasni nyomtatott betűkkel, később maga szerkeszt szótárat. A kórház nővére, látva vesződését, kisegítette egy orosz-német szótárral. Kezdetben hadijelentéseket olvasott, nem nagy sikerrel. Gyakran igénybe vette az őrök segítségét is, akik szinte eljátszottak neki egy-egy nehezebben megfejthető kifejezést. Ezeket az idillinek tűnő leírásokat azonban rendre megszakítják az éles szemű tanárembernek a tábor helyzetét kritikusan szemlélő megjegyzései. Ezek leginkább az idővel egyre rosszabbodó ellátásra, kosztra, az orvosi ellátás elégtelenségére vonatkoznak.

Fanyar humorral szemléli a soknemzetiségű Monarchiát kicsiben tükröző ezredét is. „Az ezred vegyes, mint Bácska" – írja. Magyarok, németek, szerbek, bunyevácok, egyszerű emberek, együtt a fogságban, mégis másként éreznek, másként viselkednek, „...a veszekedés, civódás tartott reggeltől estig". Udvardi Lázár rezignáltan említi meg, hogy e katonák „milyen idegenül állnak egymással szemben, mintha nem is egy hazának gyermekei lettek volna." Sőt, a nélkülözés elemésztette a híres történelmi mítoszt is: hősünk összeveszett a lengyelekkel, mert mindig a magyarokat írták ki rossz munkákra, és folyton súgtak-búgtak az oroszokkal. „Nem is hiszek én a lengyel-magyar barátságban" – hangzik a sommás megállapítás.

1915 májusában, ahogy érkeznek a jó hírek a „mieinkről", úgy szállítanak egyre több sebesült orosz katonát, és ürítik ki a kórházat. A kórházból a foglyokat a Don-vidékre viszik, majd júliusban Turkesztánba. „Bámulva néztem Közép-Ázsiának az életét" – olvashatjuk. S valóban, szinte semmi sem kerüli el krónikásunk figyelmét. Megelevenedik előttünk a táj, érezzük a forróságot, látjuk a városok tarka, de nyugalmas életét, a türkmének szokásait, ruházatát. Útjuk innen újból visszavezet Oroszországba. Munkára kerestek embereket, amely bár igen nehéz volt, mégis „új arcok, új egyéniségek, új környezet". A remény, hogy Oroszország közelebb van hazájukhoz, szertefoszlik, amikor 1916 szeptemberében a tábor Szibéria felé indul. A turkesztáni forróság utáni szibériai zimankót és a zord életkörülményeket enyhíti az a tény, hogy a hadifogoly postahivatal (Troichoszavszk-ban) értelmes munkát, és ami még ennél is fontosabb, reményt keltő híreket ad. A tisztek számára érkező napilapokat és folyóiratokat (Times, Le Temps, orosz lapok) valamint különböző politikai iratokat a foglyok is olvasták. 1917-ben már egyre erőteljesebb a békevágy hangja. „Remélni kezdünk a békében". 1917 májusától azonban „se újság, se könyv. Csak szórványosan értesültünk a... történtekről." A változásokat azonban hamarosan érezhették a hadifoglyok is. Megalakultak a helyi szovjetek, és „a vörösök folyton szorították a fehéreket és a cseheket kelet felé", a magyar hadi-

foglyokat is igyekeztek besorozni a vörös hadseregbe. 1918 folyamán ádáz polgárháború dúlt, majd „nemsokára megjelentek... a japánnak a katonái."

Udvardi Lázár és harminc társa végül is 1920 elején Vlagyivosztokba indulhatott. Az angolok kerestek munkásokat egy, a fehérek részére felállítandó altisztképző iskolához. Angol uniformisba bújtatták őket, és mint angol munkásosztag szerepeltek. Megkapták az angol közlegénynek járó szolgáltatásokat is, levelet válthattak az otthoniakkal. „Most láttam, mit jelent egy hatalmas birodalom tagjának lenni. Csinálhattunk bármit, az orosz rendőr nem szólt ránk." A nagy változást, és az igazi reményt az jelentette, amikor a fogolytáborban megjelentek az utódállamok képviselői, hogy a megkötött békeszerződések értelmében hazaszállíthassák a foglyokat. Nagy csalódás volt a magyarok számára, amikor „egymás után jöttek a hajók a csehekért, a szerbekért, a románokért, csak mi ültünk szinte kétségbeesve." Végre befutott azonban a várva várt hajó...

A krónikás a hajóút során is vezette naplóját, bár ezek a feljegyzések már jóval rövidebbek, lényegre törőbbek. Idő sem volt már annyi, a gondolatok is már a haza közelében jártak. „De csak egy gondolat: haza, haza." Végül is két hónapi hajóút után, hat év hadifogság után megadatott a hazatérőknek, amire vágytak: „Újra magyar szó, újra magyar arcok, újra magyar élet."

F. Dárdai Ágnes

Stephen Kotkin

MAGNETIC MOUNTAIN. STALINISM AS A CIVILIZATION

University of California Press 1997. 639 o.

A MÁGNESHEGY. A SZTÁLINIZMUS, MINT CIVILIZÁCIÓ

Stephen Kotkin, a princeton-i egyetem történelem tanszékének professzora, monumentális könyvben elemzi a sztálini iparosítási politika óriásának, Magnyitogorszknak történetét.

A könyvben csaknem 250 oldalt tesznek ki a jegyzetek. Ennek az az oka, hogy a szerző tudatosan törekedett arra, hogy minden forrást felhasználjon, talán így ellensúlyozza a külföldi szovjetológusok örök frusztrációját, hogy nem jutnak hozzá a kutatásukhoz nélkülözhetetlennek vélt, de mások által gondosan őrzött dokumentumokhoz. Kotkin nem panaszkodhat, ugyanis 1987-ben ő volt az első amerikai kutató John Scott után, (akinek 1942-ben kiadott visszaemlékezései „Behind the Urals" inspirálóan hatottak rá), aki eljutott a zárt városba és a helyi archívumban többé-kevésbé szabadon kutathatott. De Kotkin nemcsak a hagyományos forrásokat kereste: párthatározatokat, jegyzőkönyveket, helyi újságokat, hanem interjúkat is készített a város lakóival. A visszaemlékezések, naplók fájó hiányát maga a szerző is sajnálattal állapítja meg. A jegyzetekből, melyek a kötethez csak lazán kapcsolódó fejtegetések. olvasása során bepillantást nyerhetünk a korszak amerikai kutatói közötti vitákba és a szovjetológia fontosabb historiográfiai kérdéseibe is.

A könyv célja, hogy „megmagyarázza az akkor élt emberek által korabeli öndefiniálást meghatározó kategóriákat és kifejezéseket" (380. o.) Erre, a szerző szerint egyetlen mód kínálkozik, mégpedig „egy erősen leszűkített esettanulmány" (2. o.) megírása, amiben neki, ismerve a terület feltáratlanságát, valószínűleg igazat kell adnunk. Ha a szerző valóban betartotta volna a bevezetőben tett ígéretét, akkor igen figyelemre méltó mű születhetett volna a mintegy tíz éves kutatómunkája eredményeképpen, de így is egyedi és igen olvasmányos leírást kaphatunk a Magnyitogorszkot építőkről. A legjobb társadalomtörténeti és szociológiai hagyományokat követve megismerkedhetünk azzal a folyamattal, ahogy a társadalom utópikus átalakítása keretében megérkeztek az építkezés színhelyére mindenféle népek: amerikaiak, tatárok, baskírok, kulákok, titkosrendőrök, illúziókat kergető értelmiségiek. Ahogy a valódi építkezés, a társadalmi tér téglafalakkal való megjelölése megkezdődött, úgy választódnak el egymástól a különböző társadalmi csoportok a szigorú, át nem léphető hierarchia alapján. Az egyenlőség az élet semmilyen terén nem volt a sztálini Mágneshegy jellemzője.

A kötet azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a szerző a sztálinizmus mentalitástörténetét kívánta megírni. A bevezetőben Kotkin azt ígéri az olvasónak, hogy olyan kötetet tart a kezében, amihez hasonlót még nem írtak, noha jelzi, hogy ismeri a szakterülete teljes anyagát, ami már maga sem lenne kis teljesítmény.

Kotkin, mint Foucault hűséges tanítványa, a mester által kidolgozott szubjektivitás kategóriáját felhasználva keresi a választ arra, hogy az egyének milyen módon alkalmazkodtak vagy

ellenálltak az állami beavatkozásnak. A módszertan Pierre Bourdieu-é, akitől átvette a „tevékenységi terület" kategóriáját, melyen a nagy, az állami politika által kijelölt mezőt érti, valamint a „habitat" fogalmát, melyben az emberek a saját napi életüket élhetik. (21–23. o.) A könyv szerkezete is ezt a Bourdieu-i dichotómiát követi. Az első részben „A szocializmus építése: Az állam nagy tervei" a hivatalos terveket mutatja be, hogyan vitték a területre a munkaerőt, s ami még fontosabb: milyen eszközökkel tartották ott, hogyan irányították a növekvő várost. Ebből a részből azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a város és a gyárkomplexek nem jöhettek volna létre az ott élők és dolgozók önfeláldozása nélkül. Arra kérdésre, hogy mi magyarázza ezt az emberfeletti önfeláldozást, Kotkin a kötet második részében: „A megélt szocializmus: A túlélés (habitat) kis trükkjei" kísérel meg választ adni. A mindennapok vizsgálatából (lakás, az élelmezési viszonyok) levonja azt a következtetést, hogy mivel a cenzúra lehetetlenné tette más információ áramlását, így az ideológiában való esetleges „hitetlenség" nehéznek bizonyult. (187. és 225–228. o.) A kezdeti felvilágosodás korai gondolkodóit idéző érvelés után azonban Kotkin rámutat arra, hogy a korszak ideológiája sokak számára pozitív identitás kialakítását tette lehetővé, hiszen ők lettek a szabad munkások, ellentétben az egyre növekvő számú rabbal vagy a kulákság vádjával megbélyegzett parasztokkal. (198–237. o.) Kotkin azt sem felejti el megjegyezni, hogy az élelmiszerjegyek bevezetését akár a társadalmi igazságosság megvalósult formájának is felfoghatták az amúgy rendkívüli nyomorban élők. (198–237. o)

A sztálini terror működéséről Kotkin csak felsorolásszerűen tesz említést, hiszen mint mondja, nem jutott hozzá az NKVD dokumentumaihoz, pedig az esettanulmány szűk kerete erre jó lehetőséget adott volna. Roy Medvegyev nyomán (Let History Judge, New York, 1989) rámutat arra, hogy a tisztogatások az inkvizíció logikáját követték, de az ebben a következtetésben rejlő további kutatási lehetőséget nem használja ki. Arra sem tér ki, hogy mennyiben szolgálták ezek a perek a teljesítmény növelését és a propaganda szintén megígért társadalmi mobilitás megvalósulását a gyáron belül.

Kotkin paradox módon abból a szovjet propaganda érvből indul ki, hogy a sztálinizmus külön civilizáció volt, mely a kapitalizmus elutasításán és az új szocialista értékek elfogadásán alapult. (151–154, 357. o.) Ugyanakkor a sztálinizmus egy interaktív változatát vázolja fel, mely a bourdieu-i állam és a társadalom közötti kölcsönhatásként jött létre, akár az egyének elfogadták azok értékeit, vagy magával az ellenállásukkal is csak azt erősítették. A sztálinizmus létezett, akár interaktív módon, akár nem, de hogy valóban kimeríti-e a civilizáció ismérveit, azt a szerzőnek nem sikerül meggyőzően bizonyítania.

Nem kerülhető meg a sztálinizmus eredetének kérdése sem. Kotkin meggyőzően, de nem túl eredetien érvel amellett, hogy a sztalinizmus gyökereit a felvilágosodásban és a nyugati szociáldemokráciában kell keresni (6–9. o.) Akkor azonban, mikor kiemeli, hogy a sztálini iparpolitika és iparosítás azzal, hogy a fejlett nyugati modell másolata volt, a szovjet történelmet a nyugati civilizáció részévé tette, kétségeket ébreszt, hiszen ezzel nem mást állít, mint, hogy a szovjet politika most már sikeresen átalakította a társadalmat, mely korábban nem volt „nyugati". (363–364. o.)

A legkézenfekvőbb kérdésekre azonban nem kapunk választ, így arra sem, hogy mi is lett azzal a rengeteggel vassal és acéllal, melyet a város hihetetlen emberi erőfeszítések árán termelt, valóban csak a megalomániás sztálinizmus miatt kellett ezt az erőművet létrehozni, vagy valóban szükség volt rá. Azt is érdemes lett volna megvizsgálni, hogyan illeszkedett a Magnyitka az egész társadalom szövedékébe. A legfontosabb kérdés azonban, hogy azok, akik akkor és ott éltek, hogyan élték meg az életüket, milyen tapasztalataik, élményeik alapján hogyan cselekedtek. A kötet olvasásakor kisebb anekdotákkal ugyan gazdagodunk, hogy pl. a városalapítás kezdeti időszakában, ha valaki az állomásnál akart szíve választottjával randevúzni, akkor az állomást is magával kellett hoznia, mert még egy épület sem állt. (95. o.) Kotkin a története szereplőit két, általa fontosnak vélt kategóriába osztja, akik együttműködtek a hatalommal, és azokra, akik ellenálltak. Pedig ha a Moshe Lewin munkáiból ismert szovjet ideológia többrétegűségében vagy a populáris kultúrával való viszonyának értelmezésében rejlő intellektuális lehetőséget jobban kiaknázza, elemzésében tovább jutott volna kitűzött céljához.

Kotkin gigantikus műve méltó a tárgyhoz, a sztálinizmus társadalom-átalakító programjához, és feltétlenül érdemes mindazok figyelmére, akik a talán legnehezebben megírható történelem megírására tesznek kísérletet, az emberek és a mentalitás történetére az eddig teljesen a politika, jobb esetben gazdaság vagy kultúrtörténet által meghatározott területen. Az úttörők bátorsága nélkülözhetetlen és nem lebecsülendő.

Pető Andrea

SZOVJETSZKIJ SZOJUZ I VENGERSZKIJ KRIZISZ 1956 GODA. DOKUMENTÜ

Szerk.: Je. D. Orehova, V. T. Szereda, A. Sz. Sztikalin.

Moszkva, Rosszpen, 1998. 863 o.

A SZOVJETUNIÓ ÉS AZ 1956-OS MAGYAR VÁLSÁG. DOKUMENTUMOK

1998 tavaszán újabb impozáns dokumentumgyűjteménnyel gazdagodott az 1956-os magyar forradalom irodalma. A Rosszpen kiadó gondozásában megjelent dokumentumválogatás orosz szerkesztőinek neve – Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin – nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt sem, hiszen az elmúlt években megjelent munkáik alapján (Hiányzó lapok 1956 történetéből, Döntés a Kremlben) méltán tekinthetők az 1956-os forradalom szakértőinek.

A magyar–orosz történész vegyesbizottság keretében együttműködő intézetek közös vállalkozásaként megjelent munka négy kronológiai blokkban 236 dokumentumot tartalmaz 1956 kora tavaszától az 1956-os év végéig terjedően. Ezek közül a „Jelcin-dosszié", illetve a „Hiányzó lapok 1956 történetéből" c. kötetekben megjelent irategyüttes a magyar érdeklődők számára már ismert, s a szerkesztőpáros orosz tudományos szakfolyóiratokban további dokumentumokat is közreadott. Ezeken kívül néhány, az említett kötetből kimaradt dokumentum Vida István és Varga László jóvoltából magyarul is napvilágot látott már. A kötet azonban így is számos új információval gazdagítja ismereteinket, s teszi teljesebbé a forradalmat megelőző hónapok történéseiről, valamint a kádári konszolidáció első hónapjairól kialakult képet. Mivel a dokumentumválogatás elsősorban az orosz olvasók számára készült, indokolt volt nemcsak a már magyarul megjelent szovjet dokumentumok egybegyűjtése, hanem az események jobb megértése végett számos magyar dokumentum oroszra fordítása is. (Ezt a munkát Vida István és Póth Piroska végezte el.)

A kötet négy nagyobb szerkezeti egységre tagolódik, amelynek mindegyikét az adott időszak történéseit összefoglaló, önálló tanulmánynak is beillő bevezetés nyitja meg. E tanulmányokban a szerkesztők ismét tanúbizonyságot tesznek arról, hogy nem csupán a magyar forradalom orosz forrásainak legjobb ismerői, de nem kerülték el figyelmüket a forradalomról megjelent legfrissebb magyar kiadványok sem.

Az első részbe, mely „A magyarországi helyzet az SZKP XX. kongresszusa után. Az MDP-n belüli hatalmi harc és a szovjet diplomácia" címet viseli, a szerkesztők az 1956. március és július között keletkezett szovjet dokumentumokat gyűjtötték össze. Ezek zömét a budapesti szovjet nagykövet, Jurij Andropov és munkatársainak az MDP vezető politikusaival folytatott beszélgetéseiről készített jelentések teszik ki. Aligha vitatja bárki is e forrástípus elsődleges fontosságát, hiszen ezekből a jelentésekből nemcsak az derül ki, hogy a szovjet diplomácia hogyan tudta befolyásolni a szovjet pártvezetés Magyarországgal kapcsolatos döntéseit, hanem az is, hogy a diplomaták magyar beszélgetőpartnereinek egyes lépéseit milyen tényezők motiválták, s mit akartak „üzenni" a szovjet vezetésnek. (Különösen jól nyomon követhető ez a Rákosi leváltását megelőző beszélgetésekben.)

A közreadott dokumentumok között igazi „csemegének" tekinthető Csörsz József budapesti lakos, régi párttag 1956. július 2-i levele a Szovjetunió polgáraihoz, amelyben Rákosit és Gerőt a nemzetközi imperializmus ügynökeinek aposztrofálja. A levél érdekességét nem elsősorban az adja, hogy írója fasiszta diktatúraként jellemezte a Rákosi-rendszert, hanem az, hogy az egyáltalán eljutott az SZKP apparátusába és a levelet olvasók érdemesnek tartották megőrzését!

A kötet második egysége az 1956 júliusa és októbere közötti, az MDP vezetésén belüli válság elmélyülésének időszakában keletkezett dokumentumokat szedi csokorba. Míg az 1956 júliusi KV ülést követően a dokumentumokban az ülést és a Rákosi leváltását követően kialakult helyzet értékelése dominál, szeptembertől a szovjet diplomácia már egyre mélyülő belpolitikai válságról és az ellenzék erősödő befolyásáról jelentett Moszkvába.

A kötet harmadik blokkja a forradalom 12 napja alatt keletkezett magyar és szovjet iratokból ad válogatást. Az itt közölt dokumentumok többsége a magyar olvasó számára már ismert, az újdonságok közül azonban feltétlenül ki kell emelnünk Andropov 1956. október 23-i táviratát, melyben a távollévő Gerőt és Kádárt helyettesítő Ács Lajossal előző nap folytatott beszélgetéseiről számol be. A nagykövet e jelentésben nyomatékosan hangot ad Ács — és saját — aggodalmának a rendkívül feszült belpolitikai helyzet miatt, amelyet a lengyel események méginkább felerősítettek. Ács nem is titkolta, hogy a pártvezetés olyannyira nem ura a helyzetnek, hogy „az országot nem

a KV, hanem az Írószövetség" irányítja, és nincs elképzelésük a helyzet megoldására – a magyar hadsereg harckészültségbe helyezésén kívül.

Külön szólni kell ez esetben a dokumentumokat bevezető tanulmánynak a szovjet csapatok behívásával kapcsolatos problémafelvetéséről. A szerzők a rendelkezésre álló dokumentumok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy a csapatokat a szovjet nagykövettel 23-án este több alkalommal is telefonbeszélgetést folytató Gerő hívta-e be vagy a bevonulásról Moszkvában született döntés. A szerzőpáros az utóbbi verziót tartja megalapozottabbnak, s ennek alátámasztására az SZKP KB Prezídiumának 1956. október 23-i üléséről készült — magyarul is megjelent — feljegyzésen kívül azt a tényt hozza fel, hogy Andropov nagykövet október 23-án, még a felkelés kirobbanása előtt telefonon érdeklődött Lasenko altábornagytól, a Különleges Hadtest parancsnokától, hogy az a rendbontás elkerülése végett nem küldhetne-e csapatokat Budapestre.

A negyedik egység, — mely a november 4-i szovjet intervenciótól 1956. december közepéig terjedő időszak dokumentumait foglalja magába, — tartalmazza a legtöbb, eddig még publikálatlan iratot. Külön ki kell emelni Malenkov, Szuszlov és Arisztov két feljegyzését a Kádár Jánossal folytatott december eleji beszélgetésükről, mely bepillantást enged annak folyamatába, hogyan alakult ki az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának ülésén az 1956. októberi események ellenforradalmi értékelése. A szovjet küldöttek két alkalommal is beszélgetést folytattak Kádár Jánossal, aki láthatóan nehezen tette magáévá azt a szovjet véleményt, hogy „a magyarországi felkelés valamennyi szakasza, az események kibontakozásának kezdetétől fogva, nem nemzeti forradalmi, hanem ellenforradalmi jellegű volt". A pártmegbízottak addig győzködték kitartóan Kádárt, míg az feladta korábbi „helytelen" álláspontját, s belátta, hogy szükségtelen a forradalmi események periodizációja.

A kötetben most először publikált jugoszláv vonatkozású dokumentumok újabb adalékokkal szolgálnak a jugoszláv követségre menekült Nagy Imre csoport sorsának és a jugoszláv–szovjet viszony alakulásához, s érdeklődésre tarthatnak számot a román vezetőkkel ugyanerről folytatott megbeszélések anyagai is.

Az 1956-os forradalom történetének mindmáig legkevésbé ismert része a magyar és szovjet állambiztonsági szervek szerepe, különösen a szovjet intervenciót követő napokban. Közismert, hogy Piros László már november első napjaiban visszatért Moszkvából Magyarországra, s hogy az október 28-án feloszlatott ÁVH egykori munkatársai a szovjet állambiztonsági szervekkel szorosan együttműködve részt vettek a forradalom résztvevőinek letartóztatásában. Csak reménykedhetünk, hogy egyszer megnyílik a volt KGB archívuma is, és a ma még homályos vagy ismeretlen tényekre is fény derül. Mindazonáltal a kötet ennek tisztázásához is ad néhány érdekes kiegészítést. Említésre méltó, hogy Kádárnak és Münnichnek a tömeges letartóztatások és elhurcolások elleni tiltakozása dacára folytatódott az állambiztonsági szervek reorganizációja, s hogy mennyire ragaszkodott Szerov a „magyar kollégák" munkájához. Külön ki kell emelnünk a volt belügyminiszter, Piros László 1956. december 2-i, az SZKP KB-nek készített feljegyzését a magyar állambiztonsági szervek tevékenységéről, melynek az egykori ávéhások melletti kiállása egybecseng Szerov érvelésével: az „ellenforradalmi elemekkel" szembeni fegyveres harcukért nem bírálat, hanem elismerés illeti őket.

A dokumentumkötet értékét emeli a bevezetőkhöz és a dokumentumokhoz készített alapos jegyzetapparátus, s haszonnal forgatható a kötet végén található, a dokumentumokban előforduló személyek rövid életrajzi adatait tartalmazó annotált névmutató is.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szerkesztők teljességre törekedtek — annak árán is, hogy így már máshol publikált iratok is bekerülnek a könyvbe —, s eddig ez a kötet tartalmazza az 1956-os év sorsdöntő eseményeinek legteljesebb dokumentációját. Ennek ellenére egyáltalán nem kizárt, hogy a szovjet arhívumok mélyén még mindig rejtőznek olyan dokumentumok, amelyek még tovább árnyalják a képet, s tisztázzák a ma még homályos mozzanatokat.

Baráth Magdolna

1956 ÉS A POLITIKAI PÁRTOK

Válogatott dokumentumok

Budapest, 1998. 571 o.

Szerkesztette és az előszót, utószót írta: Vida István. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és az egyes fejezetek elé a bevezető tanulmányt írta: Benkő Péter – Izsák Lajos – Strassenreiter Erzsébet – Urbán Károly – Vida István

Aligha túlzás állítani, hogy e dokumentumkötet kiemelkedő helyet foglal el nemcsak a különböző politikai pártoknak az 1956. októberi felkelést követő újjászervezéséről, hanem ama kritikus

napok teljesebb történetéről kiadott könyvek sorában is. Könnyen lehetne gondolni, mindez abból adódik, hogy olyan dokumentumokat mutat be, amelyek a több mint félszázada felszámolt és a rendszerváltással 1989-ben újra feltámasztott demokratikus többpártrendszer közti 56-os híd vagy folytonosság fennállását bizonyítják. Ám egyáltalán nem ilyen, vagy valamiféle hasonló célú aktualizáló történeti „alapozás" teszi érdekessé a kötetet. A korábbi és az évtizedekkel későbbi pártviszonyokra csupán annyiban történik benne utalás, amennyiben az értelmezés segítheti az 1956-ban felszínre lépő politikai pártokat. A dokumentumok azonban kizárólag a szűkebb 13 napról sorolódnak.

A kötetnek éppen e sorolás szerkesztői megoldása az egyik érdeme. A kisebb részben október 23-tól, tömegesebben pedig a többpártrendszer október 30-i megjelenésétől november 4-ig tartó időszakról válogatott 429 dokumentum nem szövegének puszta bemutatásával tükrözi a politikai pártok és viszonyok alakulását. A teljesebb tükröztetést a kötet oly módon biztosítja, hogy az MDP-vel, valamint a belőle alakított MSZMP-vel, és természetesen az MSZDP-vel, továbbá a két paraszti párttal együtt összesen 24 párthoz, illetve a kereszténypártokhoz és végül az egyéb kisebb pártokhoz, pártalakítási kísérletekhez kapcsolva külön-külön és időrendben közli a dokumentumokat. Úgy azonban, hogy értő kutatóik és szerkesztőik önálló, tanulmányszerű bevezetéseket (összesen hatot) írtak azok elé.

A kedvező szerkesztői és szerzői adottság hozadéka nem utolsósorban az is, hogy a kötet nemcsak a felkelés nyomtatott és hangdokumentumainak immár a különböző kiadványok egész sorában közzé tett anyagára támaszkodik, de több helyütt is felhasznál olyan egyidejű, vagy — mint a jegyzetekből is kitűnik — visszatekintő forrásokat is, amelyek eleddig rejtettek voltak a kutatás számára. Azért is említést érdemel ennek jelentősége, mert míg a pártok „fentről" induló kiépítésére többnyire a sajtót és a rádiót is eszközként lehetett bevetni, addig a „lentről" kezdődő önszerveződések tényének, menetének sokszor még jegyzőkönyvi rögzítése és megőrzése sem történt meg.

Szerencsére a dokumentumok válogatói és közreadói felismerték ez utóbbiakból adódó problémákat, ellentmondásokat. Így aztán amikor az egyes pártokhoz kapcsolódó, közlendő dokumentumok számát és terjedelmét mérlegelték, nemcsak a pártok akkori politikai súlyát, befolyását vették figyelembe, hanem azt is, hogy mennyiben állott azoknak módjukban önmagukról hírt adni. Nem véletlen tehát, ha pl. az MSZDP dokumentumainak száma csaknem kétszerese, és a kereszténypártok, a kisebb polgári pártok és pártalakítási kísérletek dokumentumainak száma is fölötte alakul annak, mint amennyi az MDP-nek és az MSZMP-nek együttesen van. Az ellentmondás azért látszólagos, mert míg az MDP illetve az MSZMP átörökölt adminisztrációja, ha megcsappant is, szinte végig képes volt arra, hogy megfelelő dokumentumokban rögzítse és terjessze a párt (és a kormány) alakuló álláspontját. Az MSZDP és a legkisebb pártok, alakulások dokumentumainak sokasága azok aprózottságából, közvetettségéből, de bizonytalanságából is adódik. Mint az előszó is jelzi, főleg a keresztény és a kisebb polgári pártok esetében maradt a legkevesebb eredeti forrásanyag.

A számszerű összesítéseket és az osztályozó összehasonlításokat, ahol ilyenekre lehetőség volt, jórészt a szerkesztő végezte el, részben a pártonként sorolt dokumentumok és a hozzájuk, illetve eléjük írt bevezetők alapján, részben pedig más, további források felhasználásával. Vida István szerkesztői „előszóban" és „utószóban" nyújtott pontosító eljárásához természetesen hozzátartozik a számszerűsítés korlátainak megvallása is, különösen az imént említett „lenti" önszerveződések és egyáltalán a különböző politikai pártok társadalmi hátterének mennyiségi meghatározása esetében. Ugyanakkor azt is figyelembe veszi, hogy nemcsak a kötetben dokumentált 24 párttal és pártalakítási kísérlettel, de még további nyolccal, összesen tehát mintegy 32-vel számolva kell a mennyiséget pontosítani, majd redukálni, méghozzá nem a dokumentumkötetben prezentált 24-re, hanem mintegy 12–13-ra, mert valójában ennyi volt az igazán pártjellegű szerveződések száma, míg a többi csupán névleges, fiktív alakulásnak tekinthető. Viszont a 12 párt (ebben az MDP-ből alakított MSZMP) mindenképpen valóságos versenytárs lehetett volna egy, időben is kitáguló politikai mezőnyben.

Az alapozott szerkesztői számvetést, mely az említett korlátok mellett is kiterjed a 12 párt szervezeteinek s részben tagságának területi (budapesti kerületi, vidéki városi, megyei, itt-ott községi) megoszlására és időbeli alakulására, kiegészíti egy, e kiterjedtséghez, vagy éppen annak hiányához is kapcsolódó minősítő osztályozás. S ebben a szerkesztő nem csupán az egyes pártokon belüli irányzatoknak, csoportosulásoknak az ismert (bal – centrum – jobb) skála szerinti választó-, illetve körvonalait rajzolja meg, de egyfelől megjelöli azt a négy pártot (MSZMP, MSZDP, FKGP, NPP), amely az 1948-ban leáldozott koalíció alapját jelentette, másfelől azt a csupán számszerűen, de politikai erőben messze nem többet, amelyet a konzervatív, retrográd kereszténypártok megosztott tábora reprezentált. E táborhoz képest megkülönböztetéssel illeti azt a Demokrata Néppártot,

amely Mindszenty József prímásersek egykori túlzása szerint már korábban is „Moszkva elkötelezettjének" minősült.

Nem csupán a dokumentumkötet józan mértéktartását, hanem inkább a rövid idő szabta 1956. őszi történeti keret ideológiai és politikai dimenzióit jelzi, hogy nemcsak a pártok szűkebb körében, de azok tágabb mezőnyét tekintve sem igen tűnnek fel szélsőséges irányzatúak. A kisebb kereszténypártok egyikénél-másikánál ugyan fel-felbukkan a legitimizmus, az irredentizmus és a területi revízió, esetleg óvatosabb alakzatban az antiszemitizmus formulája, de ezek nem váltak nyilvános programokká és többnyire helyileg is elszigeteltek maradtak. Mint ahogyan a Nyilaskeresztes Párt újjászervezésére is alig több mint tíz községben történt kísérlet, de az, miként a röplapon bejelentett Hungarista Légió sem, még a puszta megalakulásig sem jutott el.

Más kérdés — és nem is kívánkozik egyenlőségjel a kettő közé —, hogy az ellenkező oldalon lehetséges szélsőségekre vonatkoztatva bizton állítható-e: a „dogmatikus marxizmust reprezentáló politikai erő eltűnt"? Avagy inkább az történt, hogy annak latens ereje nemigen reprezentálhatta magát és taktikából nem is kívánt feltűnni. Mint ahogyan könnyen taktikai motívumai is lehettek a szociális, vagy éppen szocialista vívmányok feltűnően tág körben történt pártolásának is. Bár a kötetben sorolt egyidejű dokumentumok közül több is, mintegy a felkelés vívmányait és további követeléseit biztosítandó, pártokra osztódás helyett az egységet hangsúlyozta, és inkább a dokumentumokat bevezető, valamint összegző szövegekben esik szó arról, hogy kedvezőbb körülmények között (tehát szovjet beavatkozás nélkül) a politikai struktúra, a pártrendszer gyorsabban átalakult, illetve polarizálódott volna, mégis a válasz bizonytalan, mert az alig alapozható olyan tényekre, amelyek aztán valóban be is következtek volna.

Arra a kérdésre végül is, hogy a pártok az újjászervezésüket ígérő változásokat illetően mennyiben voltak várakozó vagy felkészült állapotban, meglehetősen árnyalt válasz kívánkozik feleletül. Mert helytálló ugyan a kötet közreadóinak az a következtetése, hogy a felkelésben a tanácsok és az üzemi politikai vezetés szerepét átvevő különböző elnevezésű (nemzeti, forradalmi, üzemi stb.) bizottságok fontosabb szerepet játszottak, mint a politikai pártok, utóbbiak, melyek az előbbiekhez képest később és rövidebb időre léptek színre, többnyire megelégedtek annyival, hogy ha a fegyveres felkelők soraiban nem is, de legalább az iménti, újonnan létrehozott bizottságok munkájában részt vehettek, vagy csupán képviseltették magukat. Mindez azonban nem vonhatja feltétlen maga után a várakozás vagy felkészültség mértékének teljesen negatív értékelését, viszont felveti annak igényét, hogy gondosabban szükséges elemezni a készülődés lehetséges módjait, kereteit és elért fokát. Ezek mindenképpen többet jelentettek annál, mint ami az előszó zárósoraiban olvasható, hogy tudniillik a pártok „az eseményekben... alig játszottak szerepet, önmagukkal voltak elfoglalva". Hasonló igény merül fel az átfogó programok hiányolásával, illetve az őket többnyire helyettesítő különböző felhívások és nyilatkozatok értékelésével kapcsolatban is.

Nem kétséges, ahol lehetséges, ott a dokumentumkötet eleget is tesz ezeknek az elvárásoknak. A többi között pl. jelzi, hogy nem csupán szavakban öltött formát, de a valóságban is kezdetét vette 1956 nyarától a volt koalíciós pártok demokratikus vezetőinek a politikai munkába, mindenekelőtt a népfront-bizottságokba való bevonása. Ugyanígy nem jellemezhető várakozó álláspont elfoglalásával az a szociáldemokrata pártvezetőség sem, amelyben már az előbbinél is korábban, az 1956 tavaszáig történő szabadlábra helyezések másnapján elkezdődött a különböző irányzatok csoportokká szerveződése. Az egykori és a majdani parasztpárti vezetők közül pedig nem kevesen az irodalom fórumain, vagy éppen október 23-án a fővárosban tüntetők soraiban, netán élén vállalták a nyílt kiállást. De a kisgazdapárti vezetők sem csupán borozókban és söröző kben találkozgattak, hanem már október 30. előtt a fővárosban és vidéken is pártot alakítottak. S ha érdekes és feltűnő volt a kereszténypártok váratlan megjelenése, majd nagyfokú aktivizálódása, az sem egyik napról a másikra, és nem is csupán az egyházat ért súlyos sérelmek miatt került sorra. Annak folytán, hogy a régió hasonló utat járó országai közül — mint az állampártról, illetve a vezető kormánypártról írottak okkal állítják — Magyarország és a magyar párt jutott a legnehezebb helyzetbe, valójában nemcsak önnön valamiféle megreformálása vált elkerülhetetlenné: mindezzel a többi számára is új helyzet, a színre lépés, a megújulás lehetősége nyílott meg. Ennek csábító ereje még akkor is (vagy annál inkább?) megtette a maga aktivizáló hatását, ha éppen fenntartásokkal voltak is az állampártot képviselő Nagy Imre vezette kormánnyal szemben, mivel az, egyebek mellett, október végéig halogatta a többpártrendszer legalizálását. Mint Bulgária, vagy az NDK hajdani több pártjának fennmaradása is példázza, persze a legalizálás önmagában még nem feltétlen az elvárások teljesülése.

Viszont ugyancsak az aktivitás és a programalkotás fokait, illetve formáit, módjait segítették elő egyfelől bizonyos nemzetközi (és nemcsak propaganda) intézmények. Így — mint kitűnik — pl.

a Szocialista Internacionálé, vagy a kevésbé említett Nemzetközi Parasztunió állásfoglalásai, másrészt a hazai tömegmozgalmak irányultsága és eredményei. Ez utóbbiakról azért is említést kell tenni, mert a falvakban nem október 23-án vagy azt követően, hanem már a nyár végétől megindult és szélesedett az alkalmatlan termelőszövetkezetek elhagyására, majd feloszlatására, a tagosítások megakadályozására és a kötelező terménybeadás megszüntetésére irányuló mozgalom, amely azonban csak részben ért célhoz október-november fordulójáig. Ugyanez az állítás érvényes a többi követelés esetében is.

Az már természetesen nem e kötet dolga, hogy akár az itt említettek körére, vagy még inkább a politikai pártok november 4-e utáni kilátástalan helyzetéről és megszűnéséről is közöljön dokumentumokat. A megszűnés olyan állomásaira, mint főleg a kisebbek esetében a hamari feloszlás, majd 1957 elejétől a teljes visszavonulás és valamennyiök működésének beszüntetése, utalás történik ugyan az előszóban, mindezek dokumentálása azonban már további és az előbbiekhez képest más típusú források feltárásával lehetséges.

Amire azonban a kötet közreadói a szerkesztői előszó szerint vállalkoztak, azt eredményesen teljesítették is: mind amaz idők kortársai, mind a későbbi nemzedékek számára valóságos segítséget nyújtanak a történelemben való helyes eligazodáshoz. Érdemes tehát szakmán belülieknek és kívülieknek is elolvasni, tanulmányozni a kötetben közölt dokumentumokat.

Orbán Sándor

Paul Anderson and Nyta Mann

SAFETY FIRST. THE MAKING OF NEW LABOUR

Granta Books, London 1997. 456 o.

A BIZTONSÁG MINDENEKELŐTT. AZ ÚJ MUNKÁSPÁRT KIALAKÍTÁSA

Remekül megírt tartalmas, anyaggazdag és kritikus könyv, amely perdöntően bizonyítja, hogy modern, vagy ha úgy tetszik posztmodern korunkban is lehet jelenkortörténetet írni, méghozzá úgy, hogy időtálló legyen.

A két szerző régi újságíró: Anderson a patinás New Statesman főszerkesztő-helyettese, majd a baloldali munkáspárti Tribune hetilap főszerkesztője volt, Nyta Mann pedig a New Statesman szerkesztő-helyettese. Vagyis évek óta „írták" témájukat, gyűjtötték a dokumentációt – s ezek után úgyszólván hetek alatt már meg is tudták jelentetni, Blair és a Labour Party (a továbbiakban LP) 1997. májusi választási győzelme és a Tony Blair vezette új LP kormány első száz napja után ezt a hallatlanul sok ismeretet nyújtó és egyben elemző könyvet.

A szerzők már előszavukban jelzik, hogy ők nem tartoznak az új LP lelkes hívei és hirdetői közé, de nem skatulyázzák magukat „a régi" LP (Old Labour) hívei közé sem: egyszerűen munkáspárti szívű és szellemiségű független, kritikus szemléletű emberekként fogtak tollat. Munkájukban a brit hagyományok szerint többen is támogatták őket.

A szerzők könyvüket az 1997. májusi választás előtörténetével kezdik. Bevezető fejezetüket a John Major vezette konzervatív párt belső zavarainak, majd összeroppanásának szentelték. Ám az első igazi fejezet már az LP választási győzelmével kezdődik — majd itt mindjárt kiderül, hogy a szerzők az Új LP bemutatását úgy oldják meg, hogy az új „csúcsvezetőket" mutatják be — s persze ennek során az eseményeket és témákat is. Így az első helyre azonnal a nagy győztes, a hajdani fiatal Pitt óta legfiatalabb brit miniszterelnök, az 1997-ben a kormánybotot magához ragadó Tony Blair kerül.

A szerzők „személyiség-bemutatásukat", ha úgy tetszik, felszíni mozzanattal kezdik: azzal, hogy mennyire gondosan megrendezték Blair diadalmenetszerű bevonulását a miniszterelnöki rezidenciára — ez már az Új LP stílusához tartozott —, s viszolygást keltett a szerzőkben, amit jól meg is jelenítettek.

Háttérként pedig közölték az objektív adatokat az LP nagy előretöréséről, a konzervatívok hirtelen összeroppanásáról. Felsorolják azokat a konzervatív kabinetminisztereket, akik a választás nyomán ki is estek a parlamentből, s hangsúlyozzák, hogy az LP milyen hagyományos konzervatív választókörzeteket hódított el azokban a déli és délnyugat-angliai helyeken is, ahova eddig alig-alig tudta betenni a lábát.

A földcsuszamlás-szerű választási győzelem után természetesen alaposan megváltozott az LP parlamenti frakciójának összetétele is. Az LP 418 parlamenti képviselője közül nem kevesebb, mint 178 először került be a parlamentbe s persze ez aztán sokféle egyéb következménnyel is járt. Míg 1992-ben csak 37 volt a megválasztott LP-s nőképviselők száma, ez most, 1997-ben 101-re ugrott. A parlamenti frakció meg is fiatalodott: a megválasztáskor több mint hatvan képviselő még nem töltötte be a negyvenedik életévét.

A pillanatnyi politikai háttér felvázolása után tértek rá a „főhős" bemutatására. Szót ejtettek az apáról, aki kezdetben baloldali, sőt kommunistaként kezdte, – majd tory jogász egyetemi oktatóként fejezte be karrierjét. Mint a szerzők megállapították, nagyon ambiciózus volt – és ezt örökítette gyermekeire is. Blair anyja az észak-ír területről érkezett (feltehetően ez is erősítette Blair törekvését, hogy ott békét teremtsen).

Az apa „elit-iskolákba" járatta fiát, Tony Blair maga is jó eredménnyel végzett és így kerülhetett Oxfordba, a St. John College-ba, ahol jogot tanult. A szerzők kiemelik, hogy Blair ekkoriban nem csatlakozott az ifjú labouristákhoz, sok minden érdekelte. Marxot és Trockijt is olvasta, de a legerősebb hatást a kereszténységszocializmus gyakorolta rá.

Tony Blair 1975-ben tette le vizsgáit, s apai közvetítéssel került egy ismert jogász-politikus mellé. Kereskedelmi és munkajogi kérdések szakembere lett, itt ismerkedett meg a jogászként ugyanott alkalmazott későbbi feleségével. Nagyon hamar összeházasodtak, és itt kezdtek a politika felé fordulni. Blair politikai cikkeket írt a New Statesmen hetilapba, s mire bekövetkezett az 1979-es választás már a politikai vizeken evezett.

Ismeretes, hogy a tory győzelem után és a Thatcher-korszak kezdetén, az LP éles baloldali fordulatot vett és ekkor került a párt élére Michael Foot és Tony Benn. S ebben a helyzetben történt számos elégedetlen és jobb felé gravitáló vezető, képviselő kiszakadása az LP-ből és az SDP megalakítása. Blair ebben a helyzetben az LP-ben maradt – és az úgynevezett „puha baloldalhoz" csatlakozott.

Ekkor következett a politikus arcélének „végleges" kialakulása – mikor az LP is zaklatott, válságos időket élt át. 1982-ben Blair fontos szerepet játszott: jogi/politikai tanácsokat adott. Mikor felvetődött „a trockista" szélső baloldali „Militant" csoportosulás kizárása az LP-ből, (ami ritkán fordult elő az LP történetében), Blair a kizárásukat támogatta. Másfelől azonban ugyanekkor határozottan leszögezte, hogy az SDP „halálra van ítélve" (s ebben nem tévedett) – méghozzá azért, mert mint akkori előadásában megszövegezte: mert elszigetelte magát „a szervezett munkásságtól", ami — fűzte hozzá — „végzetes hiba, minden radikális párt részéről".

A két szerző hasonló szisztematikus alapossággal kutatja fel és mutatja be az Új LP hat másik vezetőjének életútját — részint azért is, hogy éles fénnyel rávilágítsanak: korábbi énjüktől, politikai kijelentéseiktől mennyiben tértek el, sokszor egészen nagy mértékben, mire közel jutottak a hatalomhoz, illetve miután elfoglalták bársonyszékeiket. Így például a korszellemnek megfelelően Tony Blair (de a jelenleg oly nagy szerepet játszó brit külügyminiszter, Robin Cook) a team harmadik vagy negyedik legfontosabb tagja, annak idején szintén pártolta a széles körben terjedő egyoldalú nukleáris leszerelés mozgalmát (mint annak idején a nálunk jól ismert Bertrand Russell és A. J. P. Taylor is). A hajdani Cook, aki a skóciai LP egyetemi mozgalomban igen jelentős szerepet játszott – határozottan NATO ellenes volt és akkor az LP baloldaliakkal együtt azt is elvetette, hogy Nagy-Britannia belépjen az Európai Gazdasági Közösségbe. Vagyis Cook (és még néhányan) igazán nagy utat tettek meg az LP baloldaltól, amíg a „modernizálók" közé álltak és az Új LP vezetői lettek.

Visszatérve Blairhez, 1982-ben már ebben a „puha baloldali" szellemben lett parlamenti képviselőjelölt egy pótválasztáson (feleségével együtt) – és 1983-ban az általános választáson így is került a parlamentbe, röviddel 30. születésnapja után. Blair akkor az LP parlamenti frakció legfiatalabb tagja lett.

Emlékezetes, hogy noha e választás Blair nagy személyes „előreugrása" volt a politikai karrier útján – az LP viszont rendkívül súlyos vereséget szenvedett, 9%-kal kevesebb szavazatot kapott a „kemény baloldali" vezetéssel és programmal, mint az 1979-es (szintén vesztes) választáson, amely után a kemény baloldali vezetőség lemondott és Neil Kinnock (az új vezér) megkezdte az LP „modernizálását", de az LP-n belül tovább folytatódtak az éles viták a valóban fontos kérdések körül. Ám a 80-as években a Kinnock vezetés hangsúlyozottan a párt egységének megtartására, megszilárdítására is törekedett — s noha új fiatal emberekből álló „agytröszt"-je volt, s még inkább olyan csapata, amely kifejezetten a tömegkommunikáció befolyásolását „vállalta fel", — a pártve-

zetés fő vonala (mint a szerzők hangsúlyozzák) változatlanul keynesiánus nyomdokokon maradt a thatcherista új gazdaságpolitikával szemben.

Blair az 1980-as években „hasznos, de nem ragyogó és lojális szerepet" játszott az akkori LP-vezetés támogatásában. Az első komoly szerepet a jelenlegi Új LP harmadik legfontosabb emberével, s Blair ha úgy tetszik tandem-társával, a gazdaságpolitikus és jelenleg pénzügyminiszter Gordon Brownnal együtt akkor kapta, amikor az 1980-as évek derekán az akkor feltűnő új csillag, John Smith, az akkori „árnyékkormány" munkaügyi minisztere — csapatába beválasztotta mind Blairt, mind Brownt — akik így életükben először dolgoztak együtt.

S itt elérkeztünk egy újabb izgalmas történeti talányhoz, amivel a szerzők ugyancsak kimerítően foglalkoztak. Ismeretes, hogy a Kinnock-féle vezetés is elveszítette a következő 1987-es és 1992-es parlamenti választást, le kellett mondania, és az új pártvezér John Smith lett, aki lehengerlő és megnyerő vezetőnek bizonyult. Ő is az LP miniszterelnök-jelöltje volt az 1997-es választásokra, de a finis előtt 1994-ben egy szívroham nyomán elragadta a halál. S ekkor lett (pillanatok alatt, s hatalmas sajtóhadjárat kíséretében) Tony Blair az LP új vezére – és az új miniszterelnök-jelölt. Ám persze felvetődik, hogy mi volt az eltérés Smith és Blair politikája, s politikájának stílusa között. Erről nagyon sokan írtak, a különbségek nagyon fontosak – és ezt a két szerző is nyomatékosan hangsúlyozza (Smith javára).

A belső átalakulást a könyv kitűnően követi nyomon. Blair maga is ebben növekvően fontos szerepet játszott. Még Kinnock választotta be 1988-ban az árnyékkormányba, ahol azonban ugyanúgy kiegészítő és „hasznos" szerepet játszott, mint 1992 után Smith vezetése alatt, amikor már a szűkebb pártvezetés és ellenkormány tagja, de még 1992 és 1994 között is Smith a meghatározó személyiség és nem Blair, olyannyira, hogy ha az LP többirányú modernizálásáról sokan beszéltek – még szóba sem került, hogy az „Old Labour" helyett „New LP"-re lenne szükség.

A könyvben ez az 1992 utáni korszak különös figyelmet kap. Az „árnyékkormány" belügyminisztere 1993-ban hosszabb utat tesz az USA-ban, ahol a Clinton-stílus, és bizonyos Clinton-receptek jól kirajzolódóan nagy hatást gyakoroltak rá – s ezt követően éppen az 1993-as LP konferencián tűnt ki először határozottabban, hogy Blair és Smith nem azonos utakon haladnak. Ám ekkor újra bebizonyosodott az is, hogy a meghatározó személyiség az LP-ben egyértelműen Smith.

S ezek után a szerzők, ha lehet még pontosabban, sok idézettel, követik nyomon „a vezér születését" és az újabb kisebb-nagyobb változásokat mind a programban, mind a kapcsolatrendszerében, azután a saját vezérkarának, környezetének és személyes segédcsapatának kialakításában. (S a szerzők ezeken az oldalakon sem esnek a hagiográfia bűnébe.)

Ha nagyobb teret is adva szóltam a kötet „Blair-portréjáról", sietve hozzá kell tennem, a szerzők ugyanilyen hosszúságú fejezetben mutatják be John Prescottot, a kormány miniszterelnök-helyettesét, a pártvezér helyettesét, aki már csak azért is rendhagyó elem a csapatban, mert ő az egyedüli, aki munkás (tengerész) volt, aki a kormányon belül nem véletlenül a baloldali fenntartásainak adott és ad hangot, aki például a további privatizálás felvetődésekor (földalatti) ellenvéleményen volt (mint felelős miniszter). Múltja és szerepe is rendhagyó – ha nem is tartozik az LP baloldalának reprezentánsai közé.

Nagyobb fejezetet kap persze Gordon Brown, a kormány gazdasági stratégája, pénzügyminisztere. Brown is és Cook is a skóciai LP-ből, a glasgowi egyetemről indult. Mindketten Blairtől eltérően igen korán, még egyetemistaként lettek az LP tagjai, a diákmozgalom helyi vezéralakjai. Az ő pályaívük hosszabb, Cook történetesen elég sokat publikált is, így a pályaív és az egyes szakaszok közötti nagy eltérések is markánsabban rajzolódnak ki. Ám tehetségüket, rátermettségüket soha senki nem vonta kétségbe (miként Blairét sem).

S akik még külön fejezeteket kaptak: Jack Straw, az új belügyminiszter, David Blunkett, az oktatási kabinet minisztere (ismeretes, hogy a kormány milyen hangsúlyosan képviseli az átképzés, és az oktatás reformjának ügyét Blunkett régóta őrzi posztját – már Smith árnyékkormányának is tagja volt). Ráadásul ő igazán a „puha baloldal" soraiból, sőt a Tribune csoportból érkezett, és így ő is jobbára színezi az „Új LP-s" vezető csoportot, hiszen ő hajdanán éppen a szociális mozzanatok megszólaltatója volt.

S külön fejezetet kap Peter Mandelson, a „királycsináló", az 1997-es választási hadjárat menedzsere, az egyetemi oktató, a közgazdász nagy „modernizáló", sokak szerint Blair legközvetlenebb baráti tanácsadója. Az LP balszárnya szemében a leggyűlöletesebb személyiség, aki komoly ellenállásba ütközve választatta be magát a pártvezetőség tagjai közé, s csak a második menetben lett a kulcsfontosságú iparügyi minisztérium gazdája, (hogy azután elveszítse azt). Mandelson így

többszörösen kulcsfigura, és ebben a kötetben sem szürke oldalak emlékeznek meg tevékenységéről és személyiségéről.

A kötet jó része életrajzokból és személyi portrkéból áll, s így politikatörténeti jellegű, de távolról sem csupán az. Végig nagy hangsúlyt kap az ország gazdasági helyzete, a gazdaságpolitika és az alternatívák keresése. Mindezt azután még aláhúzza, hogy a szerzők külön fejezetet is szenteltek a jóléti államnak, és leépülésének, illetve annak, hogy az Új LP és főként a Blair-csapat miként nyúl ezekhez a kérdésekhez. Mindezt összegezve ritkán kapunk kézhez ennél izgalmasabb könyvet, mert noha minderről szinte nap mint nap hallhatunk és olvashatunk, mindezt ez a könyv nagyon másként állítja elénk, mint azt egyébként megszokhattuk.

Jemnitz János

Erényi Tibor
(1923–1998)

1998 október végén hunyt el Erényi Tibor, a történész szakma elismert és közszeretetnek örvendő munkása. A Kölcsey gimnáziumban érettségizett, de származása miatt csak három évi várakozás után iratkozhatott be a budapesti Tudományegyetemre. Dolgozgatott, munkaszolgálatos volt addig; termete, fizikuma ugyan mindenféle katonai szolgálatra alkalmatlanná tette, de a munkaszolgálatnál nem ismerték ezt a fogalmat, hiszen az igazi célra, a kínzásra és megalázásra minél alkalmatlanabb, annál alkalmasabb volt. Az egyetemet 1949-ben végezte el történelem-földrajz szakon.

A viszontagságok bizonyára fokozták természetének eleve introvertált jellegét, s ez is szerepet játszhatott abban, hogy mikor az egyetem elvégzése után egy négy hónapos „elméletre szakosított" pártiskolára küldték, majd azt elvégezve a pár hónappal előbb alapított Magyar Munkásmozgalmi Intézetbe, vita nélkül elfogadta a felajánlott munkahelyet, az elsőt és egyetlent – megszakítás nélkül, a nyugdíjazásig és azután is, egy esztendő híján félévszázadra. Nem állíthatnám, hogy pályaválasztása önkéntes volt, de az ellenkezőjét sem. Széles érdeklődési körébe beletartozott az újabb kori magyar történelem, politika és a munkásmozgalom akkor még oly kevéssé feldolgozott története, bár nem kevésbé érdekelte a földrajz, az irodalomtörténet, különösen Ady, Kosztolányi, a Nyugat, a lélektan s még nem egy diszciplína. Szívesen dolgozott azon a pályán, amelyre állították.

Aki csak felületesen ismerte, vélhette eklektikus érdeklődését, ironikus distanciáját a saját munkásságától is, a felesleges konfliktusokat kerülő jellemét akaratgyengeségnek, a határozott vélemény hiányának. Csak akik közelről ismertük, tudtuk kezdettől fogva azt, ami immár egész életútját belátva világos: abban a kevés kérdésben, amit valóban fontosnak tartott, nagyon is határozott volt a maga csendes módján. Így kezdettől úgy intézte, hogy kutatási területe a munkásmozgalom történetének 1918 előtti, kezdeti szakasza legyen s ettől semmiféle konjunktúra nem térítette el. Meg volt győződve a Szociáldemokrata Párt megalakulásának és a munkásmozgalmat egyesítő tevékenységének pozitív jelentőségéről s ha nézetét nem is képviselte a rá nem jellemző harciassággal, az 50-es és részben még a 60-as években uralkodó, ezzel ellentétes hivatalos álláspontnak műveiben soha nem engedett. Az elsők között csatlakozott a dualizmus koráról kialakult egyoldalú torzkép Hanák Péter által kezdeményezett revideálásához.

Először szinte egyedül, majd fiatalabb munkatársak bevonásával szerkesztette A magyar munkásmozgalom története válogatott dokumentumainak első négy kötetét (1918-ig), amelyek magasan az 50-es évek színvonala fölé emelkedtek. Még 1951–52-ben írta két kismonográfiáját a párizsi kommün magyarországi hatásáról, illetve az 1912-es „vérvörös csütörtökről", számos kisebb-nagyobb cikk mellett. 1962-ben jelent meg könyve: A magyarországi szakszervezeti mozgalom

kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása, 1867–1904, melyet az előző évben már kandidátusi disszertációként védett meg. 1971-ben lett címzetes egyetemi tanár, 1975-ben a történelemtudomány doktora.

Különböző megbízatások után — tudományos titkár, a Párttörténeti Közlemények első szerkesztője — 1961-ben az (új nevén Párttörténeti) Intézet tudományos osztályának vezetője lett, gyakorlatilag az igazgató tudományos helyettese, bár formálisan ezt a címet csak húsz évvel később kapta meg. Ezután saját kutatómunkájára kevesebb időt szánhatott, 1974-ben jelent meg Kunfi-életrajza (társszerzővel), 1979-ben tanulmánykötete, egyebek mellett Ady-, Justh Gyula- és Garami-esszéjével. Annál többet foglalkozott munkatársai segítésével, kèziratuk szerkesztésével. Mindig volt ideje arra, hogy foglalkozzon velük, akár népszerűsítő vagy kezdő cikkek javítgatásával, gondozásával. Sokat lektorált, külső és vidéki kollégák írásait is, olyan gonddal, mintha a sajátján javítana. Mintegy élő kapocs volt a Párttörténeti Intézet és az újabb kori történelemmel foglalkozó intézetek, tanszékek között, közelebb hozva ezekhez az 1956 utáni években meglehetősen elszigetelt munkahelyét. Mikor a politika ezt jobban megengedte, a hatvanas évek közepétől, arra törekedett, hogy feloldja intézete hagyományos szociáldemokrata-ellenességét, kezdeményezésére már a rendszerváltás előtt több kötet méltatta az SZDP, a szakszervezetek 1919 utáni tevékenységét is.

A rendszerváltás után már nyugdíjasként, lankadatlanul munkálkodott mint a Politikatörténeti Intézet főtanácsadója. Korábbi témái folytatása mellett ekkor realizálódott új tanulmányokban régi érdeklődése a zsidóság története, a freudizmus, Wekerle és a parlamentarizmus, stb. iránt. Halála előtt egy nappal még élénken vitázott az őszirózsás forradalom évfordulójára közreműködésével rendezett ülésen. 75. születésnapját már nem érhette meg.

Hajdu Tibor

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *András Cieger*, Dans le courant de la politique: Carrière politique de Menyhért Lónyai (1873–1875) – *Csaba Csapó*, Gendarmerie et administration (1881–1914) – COMMUNICATIONS – *Csilla Szabó*, La formation institutionnelle de l'opposition d'indépendance de l'élite politique en Hongrie dans les années 1860: la formation du parti de 1848 – *György Miru*, Les chances de la politique réformateure dans les années après le compromis – *Lajos Lukács*, Les activités de l'archiconsul E.J. Monson à l'époque du gouvernement de Lónyai – *Sándor Pesti*, L'évolution du processus de la préparation des lois dans la Hongrie de l'époque du dualisme – *Csaba Mányai – László Szelke*, Chapitres de l'histoire de Gresham-palais – COMPTE RENDU – LITTERATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Cieger, András:* On the Revolving Stage of Politics: The Political Career of Lónyai Menyhért 1873–75 – *Csapó, Csaba:* Gendarmerie and Administration 1881–1914 – ARTICLES – *Szabó, Csilla:* Organizing an Opposition Advocating Independence in Hungary in the 1860s: The Formation of the Party of 1848 – *Miru, György:* Chances for a Reformist Policy in the Years after the Compromise – *Lukács, Lajos:* The Activities of Consul-General E.J. Monson during the Lónyai Government – *Pesti, Sándor:* Development of the Process of Codification in Dualist Hungary – *Mányai, Csaba – Szelke, László:* Chapters from the History of Gresham Palace – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

INHALT

STUDIEN – *András Cieger*: Auf der Wirbelbühne der Politik: der Weg von Menyhért Lónyay in der Politik (1873–1875) – *Csaba Csapó*: Gendarmerie und Administration (1881–1914) – MITTELILUNGEN – *Csilla Szabó*: Die organische Formierung der Unabhängigkeitsopposition der politischen Elite in Ungarn in den 1860er Jahren: die Entstehung der 48er Partei – *György Miru*: Die Chancen der Reformpolitik in den Jahren nach dem Ausgleich in 1867 – *Lajos Lukács*: Die Tätigkeit des Generalkonsuls E. J. Monson zur Zeit der Lónyay–Regierung – *Sándor Pesti*: Die Entwicklung des Prozesses der Gesetzvorbereitung in der Epoche des Dualismus in Ungarn – *Csaba Mányai – László Szelke*: Kapitel aus der Geschichte des Gresham-Palais – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása
Anderle Ádám: Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997)
Fischer Ferenc: Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928–1929)
Hidas Péter: Kilátás a követségről: Velics László Görögországban (1939–1944)
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyarországi zsidótörvények
Solymosi Péter: Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938–1941 közötti revíziós politikájáról
Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban (1880–1931)

E számunk munkatársai

Baráth Magdolna osztályvezető (Történeti Hivatal, Budapest) – *Cieger András* doktori ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Csapó Csaba* tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Csukovits Enikő* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *F. Dárdai Ágnes* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK, Pécs) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kovács Ágnes* egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Történelmi Intézet, Debrecen) – *Kőrösi Zoltán* egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Történelmi Intézet, Debrecen) – *Kratky Tamás* (Budapest) – *Lukács Lajos* (Budapest) – *Mányai Csaba* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Miru György* tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Történelmi Intézet, Debrecen) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Orbán Sándor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Pesti Sándor* doktori ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, JTK, Budapest) – *Pető Andrea* tudományos segédmunkatárs (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Püski Levente* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Történelmi Intézet, Debrecen) – *Sahin-Tóth Péter* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Szabó Csilla* tudományos munkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Szelke László* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039-8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

ség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszer-
mezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows
gszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a
windows vagy rich text (.rtf) formában mentse el.* A szöveget belra
rálás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.
, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem
r az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton
sak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második
példány l a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

51593 (bordó) 51593 / 552

1999 4-6j 133. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1999 108

Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931
Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása
Gáspár Ferenc–Sarusi Kiss Béla: Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett írásai a frankhamisításról, 1926
Solymossy Péter: Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938–1941 közötti revíziós politikájáról
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyar zsidótörvények

Tisztelt Olvasó!

A Századok internetes száma új helyen található

http://www.tti.hu/szazadok/

Továbbra is várjuk észrevételeiket:

h5944pal@ella.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
133. ÉVFOLYAM 1999. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931 655
Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása 685

KÖZLEMÉNYEK

Gáspár Ferenc–Sarusi Kiss Béla: Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett írásai a frankhamisításról, 1926 727
Solymossy Péter: Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938–1941 közötti revíziós politikájáról 765
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyar zsidótörvények 795

KISEBB CIKKEK

Molnár Péter: Olasz-német vegyesbizottsági tárgyalások a tankönyvek kölcsönös revíziójáról, 1938–43 823
Réti György: Teleki Pál 1940. augusztus 3-i levele és emlékeztetője Benito Mussolininek 828

FIGYELŐ

Molnár Miklós: Trianon felé 842

TÖRTÉNETI IRODALOM

Csepregi Márta–Kerezsi Ágnes–Lázár Katalin: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról (Ism.: *Bartha Antal*) 848
Pietr Bogatyrëv: Vampires in the Carpathians. Magical Acts, Rites and Beliefs in Subcarpathian Rus' (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 850
A török kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695 (Ism.: *Kalmár János*) 851
Tóth Béla: Maróthi György (Ism.: *Kalmár János*) 852
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Tudományos tevékenységének eszmei előképei 1850-ig (Ism.: *Bartha Antal*) 853
Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 857
A Magyar Országos Levéltár. Levéltárismertető (Ism.: *Ress Imre*) 859
Gunst Péter–Miru György–Veliky János–Velkey Ferenc: Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században (Ism.: *Erdődy Gábor*) 865
David Birmigham: Portugália története (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) 869
Diktatúra és demokrácia között. Tanulmányok a latin-amerikai politikai átmenetről (Ism.: *J. Nagy László*) 872
József Gyula Orbán: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 873

KRÓNIKA

Kállay István (1931–1998) (*Ress Imre*) 876
A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (*Rozsnyói Ágnes*) 878
Főtitkári beszámoló a Magyar Történelmi Társulat helyzetéről és 1995–1999 közötti tevékenységéről (*Hegyi Klára*) 880

E számunkat a Nemzeti Kulturális Alapprogram Folyóiratkiadási Kollégiuma támogatásával jelentettük meg

Tomka Béla

A MAGYAR BANKRENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN, 1880–1931

A komparatív módszer alkalmazása nagy hagyományokkal rendelkezik a banktörténeti kutatásokban.* Már az 1960-as és 1970-es években születtek a bankrendszerek összehasonlításával foglalkozó gazdaságtörténeti munkák, melyek máig jelentős hatást gyakorolnak,[1] s azóta is szép számmal jelentek meg ilyen tanulmányok.[2] Az összehasonlítások segítették annak megértését, hogy mely tényezők járultak hozzá a bankrendszerek sikeres működéséhez az iparosodás során, illetve igen erősen kirajzolódott általuk az is, hogy az egyes országokban mi volt maguknak a bankrendszereknek a szerepe a növekedés folyamatában.[3]

A nemzetközi kutatásokkal ellentétben azonban mindmáig kevéssé található meg az összehasonlítás szempontja a magyar banktörténetírásban. Ez jelentős részben annak következménye, hogy a banktörténetírás igen későn — az 1980-as évek közepétől — nyert teret a magyar gazdaságtörténet-íráson belül. Azóta számos munka jelzi e részdiszciplína fejlődését, melyek egyes részterületeken az évtizedes hiányokból sokat pótoltak, de összehasonlításokra alig vállalkoztak.[4] A

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek és Pogány Ágnesnek a tanulmány kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért.

[1] Alexander Gerschenkron: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass., 1962.; *Rondo E. Cameron* (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. New York, 1967.; *Raymond W. Goldsmith*: Financial Structure and Development. New Haven, 1969.; *Rondo E. Cameron* (Ed.): Banking and Economic Development. New York, 1972.

[2] Csupán néhány munkára utalva: *Karl Erich Born*: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1977.; *Charles P. Kindleberger*: A Financial History of Western Europe. London, 1984.; Legújabban: *Charles H. Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. Oxford, 1995.; *Daniel Verdier*: Gerschenkron on his Head: Banking Structures in 19th–Century Europe, North America, and Australasia. European University Institute, Florence. Working Paper SPS No. 96/3. Badia Fiesolana, 1996.

[3] *Richard H. Tilly*: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth Century and Early Twentieth Century. Journal of Institutional and Theoretical Economics, 145 (1989) 189–209.; *Peter Hertner*: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs, 1894–1914. In: *Friedrich–Wilhelm Henning* (Hg.): Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung. Berlin, 1980. 195–281.

[4] *Ránki György*: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. In: *Uő.*: Mozgásterek és kényszerpályák. Bp., 1983. 286–317.; *Kövér György*: A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1897. Századok, 1984. 3. sz. 486–513.; *Uő.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1986. 312–324.; *Pogány Ágnes*: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. Journal of European Economic History, 18 (1989) 529–549.; Magyar–osztrák összehasonlításokra lásd a dualizmus korában, illetve az első világháború utáni bank-ipar kapcsolatokat illetően: *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. i. m.; *Uő.*: The Austro–Hungarian Banking System. In: *Rondo Cameron–V. I. Bovykin* (Eds.): International Banking, 1870–1914. Oxford, 1991. 319–344.; *Rudolf Nötel*: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. Journal of European Econo-

magyar bankfejlődés tárgyalása ugyancsak hiányzik az összehasonlítást — vagy azt is — célul választó nemzetközi banktörténeti munkákból.[5]

A következőkben kísérletet teszünk a magyar bankrendszer összehasonlító vizsgálatára. Minden jelentős banktörténeti aspektust átfogó összehasonlításra ezúttal sincs lehetőség, már csak a magyarországi banktörténeti kutatások helyenként továbbra is fennálló igen nagy hiányai miatt sem. Így néhány különösen fontosnak tartott — s az alábbiakban részletezett — terület vizsgálatára koncentrálunk. Reményeink szerint azonban a nemzetközi perspektíva ennek ellenére megvilágítja a magyarországi bankfejlődés fontos sajátosságait, illetve ezek kialakulásának egyes tényezőit, valamint lehetőséget ad néhány, a magyar bankrendszerre vonatkozó téves megállapítás pontosítására is. Emellett az összehasonlítás árnyalhatja általában az univerzális bankrendszerekről és a bankszektornak a későn jövők iparosodásában elfoglalt helyéről kialakult képet is.

A magyar bankfejlődés fő viszonyítási pontjaiként a német és az osztrák bankfejlődés szolgálnak, helyenként azonban a magyar eset jellemzőinek jobb megvilágítására más nemzetgazdaságok példáira is utalunk. A német és osztrák bankrendszer azért érdemel különös figyelmet, mert — mint látni fogjuk — ezek a magyarhoz több szempontból hasonlóan univerzális jellegűek voltak. Ezenkívül a szakirodalom mindkét országban — bár nem viták nélkül — jellemzően pozitív szerepet tulajdonít az iparosodás folyamatában a bankoknak. Különösen érvényes ez a német bankrendszerre a 19. század második felében, mely gyakran a növekedést támogató bankstruktúra iskolapéldájaként jelenik meg a gazdaságtörténeti irodalomban – szemben például a brit megfelelőjével.[6] Ausztria és Magyarország ezenkívül 1918-ig ugyanazon birodalomhoz tartozott, ezért tanulságos lehet, hogy e hasonló politikai–pénzügyi–gazdasági adottságok közepette miként fejlődött bankrendszerük egymáshoz viszonyítva.

A vizsgált időszak 1880-tól 1931-ig terjed – évszámokhoz általában nehezen köthető gazdaságtörténeti folyamatokról lévén szó, a kutatás korszakhatárai természetesen csak hozzávetőlegesek. Az 1880-as évekre jött létre a modern bankrendszer Magyarországon, mely a — tanulmányunkban belső korszakhatárként szolgáló — világháborúig lényegében azonos elvek szerint működött, de ez a struktúra még azután is, egészen az 1930-as évekig meghatározó maradt. A háború alatt és után mindazáltal már jelentősen megváltoztak a bankrendszer funkcionálásának feltételei, így ez a szakasz a hasonlóságok mellett már számottevően különbözött is az előzőtől.

Az 1880–1931 közötti perióduson belül a tanulmányban az első világháború előtti mintegy három évtizedre, a magyar bankrendszer történetének legvirágzóbb szakaszára koncentrálunk, mert a kérdéssel foglalkozó gazdaságtörténeti munkák hagyományosan különösen ebben az időszakban tulajdonítanak nagy szerepet a

mic History, 13 (1984):2., 137–202.; Néhány összehasonlító megállapítás ugyancsak található a következő munkában: *Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: Magyarország története. 7/1. kötet. Bp., 1978. 265–401.

[5] Ausztria–Magyarország illetve megfelelője (Donaumonarchie stb.) ugyan többször szerepel címszóként, azonban ez esetben is a Habsburg Birodalom nyugati felének bankrendszeréről esik szó. Lásd pl.: Europäische Bankengeschichte. Hrsg. von Hans Pohl. Frankfurt am Main, 1993. 316–332.

[6] *Tilly*: Banking Institutions i. m.; *William P. Kennedy–Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: *Richard H. Tilly* (Hg.): Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Stuttgart, 1985. 45–89.

magyar bankrendszernek a gazdasági fejlődésben, azt gyakran egyenesen a magyar gazdaság legfejlettebb szektorának tekintve a közlekedés (vasút) mellett.[7] Az írás ezen első, terjedelmesebb részében mindenekelőtt a magyarországi bankok üzletpolitikáját vizsgáljuk egy, a nemzetközi banktörténeti kutatásban igen elterjedtnek számító megközelítés, az egyes pénzintézetek között kialakult munkamegosztás foka illetve sajátosságai alapján. Ezután a bankfejlődés más fontos szerkezeti/intézményi sajátosságait mutatjuk be (banksűrűség, összehasonlító pénzügyi hányados, koncentráció foka, fiókhálózatok, fúziók). Végül a magyar bankrendszer kialakulására ható fontosabb erőket vesszük szemügyre, főként azoknak szentelve figyelmet (tőkeellátottság, az állam, illetve a jegybank szerepe), melyeknek más — elsősorban az említett német és osztrák — univerzális bankrendszerek kialakulásában különösen nagy szerepet tulajdonít a kutatás. A tanulmány második része azzal foglalkozik, hogy a bankfejlődés fontosabb nemzetközi trendjei miként érvényesültek Magyarországon az első világháború utáni bő egy évtizedben.

I. Bankfejlődés az első világháború előtt

1.

Univerzális és specializált bankrendszerek

A bankrendszerek egyik alapvető jellemzője, hogy a pénzintézetek között milyen munkamegosztás alakult ki. Ennek alapján megkülönböztethetünk univerzális és specializált bankokat illetve bankrendszereket. A modern banküzemtan definíciója szerint: „az univerzális bank ... olyan bank, (...) amely üzleteinek gyakorlása közben nem ismer korlátozást sem mennyiségi, sem helyi/lokális, sem ügyfélcsoportokra vonatkozó, sem ágazati, sem minőségi tekintetben."[8] Léteznek persze ennél konkrétabb definíciók is. Ugyanezen szerző másik megfogalmazásában az univerzális — vagy másként vegyes — bank „minden banküzletet művel a jegykibocsátás és a záloglevél-kibocsátás kivételével."[9] Georg Solmssen 1930-as meghatározása szerint pedig a vegyes bank „... hitelintézet, amely a hitelüzlet és a pénzkereskedelem művelését a kibocsátási és az alapítási üzlettel egyesíti."[10] Solmssen definíciójához hasonlóan a modern gazdaságtörténeti irodalom is a rövidlejáratú hitelezést kiegészítő értékpapír-kibocsátási és az alapítási — vagyis részvénytársaság-gründolási — üzleteket emelte ki az univerzális bankokkal kapcsolatban. Különös hangsúlyt kapott az ipari beruházási üzletek művelése, melyek által a vegyes bankok nagy szerephez juthattak a növekedés generálásában. Ennek alapján az univerzális vagy vegyes bankrendszert olyan pénzintézetek alkotják,

[7] *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914. Bp., 1987. 389.; *Katus*: Magyarország gazdasági fejlődése i. m. 369.

[8] *Hans E. Büschgen*: Bankbetriebslehre. Wiesbaden, 1989. 30.

[9] *Hans E. Büschgen*: Universalbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital. Köln, 1970. 6.

[10] *Georg Solmssen*: Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Großbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz. Berlin, o. J. 12.

amelyek a kereskedelmi banki tevékenységet, vagyis a rövidlejáratú hitelezést kombinálják a beruházási bankok üzletével, a hosszúlejáratú befektetéssel.[11]

Ezzel szemben a specializált bankrendszerekben az egyes pénzintézetek különféle módon, de mindenekelőtt az üzlettípusok szerint specializálódnak, s így a hosszúlejáratú (beruházási) banki tevékenység elválik a rövidlejáratú hitelezéstől.

Az első világháború előtti évtizedekben az univerzális bankok mindenekelőtt Németországban, de más közép-európai országokban, így Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, valamint Skandináviában is a pénzintézeti rendszer gerincét alkották.[12] A másik oldalon — a viták ellenére mindmáig legjellemzőbbnek tekinthető szakirodalmi álláspont szerint[13] — az angol hitelintézetek ezzel szemben nem kapcsolódtak be a korszakban is gyakran spekulatívnak, nem „bankszerűnek" tartott hosszúlejáratú üzletekbe.[14] Pontosabban fogalmazva Angliában a bankok törvényileg nem szabályozott, tradíciókon nyugvó specializációja figyelhető meg: a hitelintézetek domináns része rövidlejáratú hitel- és letéti üzletekkel foglalkozott („commercial banks", „deposit banks"), míg a többiek kizárólag az értékpapírok kibocsátására, értékpapír-kereskedelemre („investment banks", „brokers"), nemzetközi ügyletekre („merchant banks", „overseas banks") szakosodtak.[15] A specializált angol és az univerzális német típus közötti átmenet jellemezte Belgium és Franciaország pénzintézeti rendszerét. Jóllehet a hosszúlejáratú iparfinanszírozás éppen ezekből az országokból indult el a Société Générale, a Banque de Belgique valamint a Crédit Mobilier révén, e két ország bankjai — kudarcaik után — jórészt felhagytak ezen üzletekkel, s csak az első világháború után jöttek létre ismét univerzális bankok (Credit Commercial, Banque Nationale).[16]

[11] *Tilly*: Banking Institutions i. m. 190.

[12] Németországra: *Richard H.Tilly*: Germany, 1815–1870. In: *Rondo Cameron* (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History. New York, 1967. 151–182.; *Manfred Pohl*: Die Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am Main, 1986.; *Uő.*: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: Deutsche Bankengeschichte. Bd. 2. Frankfurt am Main, 1982. 223–351.; P *Barrett Whale*: Joint Stock Banking in Germany. London, 1968. (Orig.: 1930.); Ausztriára: *Alexander Gerschenkron*: An Economic Spurt that Failed: Four Lectures in Austrian History. Princeton, 1977.; *Richard Rudolph*: Austria, 1800–1914. In: *Cameron* (Ed.): Banking and Economic Development i. m. 29–57.; *Uő.*: Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914. Cambridge, 1976.; Olaszországra: *John S. Cohen*: Italy, 1861–1914. In: *Cameron* (Ed.): Banking and Economic Development i. m. 58–90.; Skandináviára: *S. A. Hansen*: The Transformation of Bank Structures in the Industrial Period. The Case of Danemark. Journal of European Economic History, 3 (1982) 575–603.; *Hans Christian Johansen*: Banking and Finance in the Danish Economy, 1870–1914. In: *V. I. Bovykin–Rondo Cameron* (Eds.): International Banking, 1870–1914. Oxford, 1992. 159–173.; *Lars G. Sandberg*: Banking and Economic Growth in Sweden before World War I. Journal of Economic History, 38 (1978):3, 650–680.

[13] Az angol bankszektor iparosodásban betöltött helyéről folytatott vitákról: *Michael Collins*: Banks and Industrial Finance in Britain, 1800–1939. London, 1991.

[14] A szembeállításra ld.: *Adolf Weber*: Depositenbanken und Spekulationsbanken. Leipzig, 1902.

[15] Az angol bankokra lásd: *Michael Collins*: Money and Banking in the UK. A History, 1826–1986. London–New York–Sydney, 1988.; *B. L. Anderson–Philip Cottrell*: Money and Banking in England. The Development of the Banking System, 1694–1914. London–Vancouver, 1974.; *Philip Cottrell*: Great Britain. In: Hans Pohl (Hg.): Europäische Bankengeschichte. Frankfurt am Main, 1993. 237–249.

[16] Belgiumra: *Rondo Cameron*: Belgium, 1800–1875. In: *Uő.* (Ed.): Banking in the Early Stages i. m. 129–150.; *Herman Van der Wee–Martina Goossens*: Belgium. In: *Bovykin–Cameron* (Eds.): International Banking, 1870–1914. i. m. 113–129.; Franciaországra: *Rondo E. Cameron*: France and the Economic Development of Europe. Princeton, N. J., 1960.; *Rondo Cameron*: France, 1800–1870.

A vizsgált periódusban Magyarországon az univerzális bankrendszerek több jegye megfigyelhető. Mint alább részletesen is bemutatjuk, a hazai bankok — sőt, a takarékpénztárak — többsége előzetes mennyiségi, lokális, ágazati vagy ügyfélcsoportra vonatkozó illetve minőségi korlátozást nem vagy csupán kis mértékben érvényesített üzletpolitikájában. Jellemző példa az 1860-as években alakult Magyar Általános Hitelbank és Franko–Magyar Bank alapszabálya. E bankoknak alakulásuk idején többek között a következő üzleti tevékenységekre volt jogosítványuk: ipari és kereskedelmi vállalatok alapítása, illetve közreműködés ezekben; támogatásuk minden formában, előleggel, kölcsönnel vagy másként; vasút- és víziút építés; előlegnyújtás mindenféle termékre és terményre; ingatlankereskedelem; leszámítolás; betétgyűjtés (folyószámla és pénztárjegy útján egyaránt); tőzsdei ügyletek minden válfaja.[17] Ez a tág üzletkör nem jelentette azt, hogy ezeket az üzleteket e bankok ugyanazon időben, s főként nem azt, hogy egyenlő súllyal művelték. Jelzi azonban azt, hogy a bankok elvileg szinte bármiféle banküzletet folytathattak. Ha nem is volt minden pénzintézet alapszabálya ilyen ambiciózus, a legtöbb bank üzletszabályzatában az első világháború előtti évtizedekben a letéti üzletek, értékpapír-kereskedelem, sőt vállalatalapítások egyaránt szerepeltek mint lehetséges tevékenységi körök.

A magyar univerzális bankrendszer sajátosságai. A bankok üzletpolitikája

A magyar bankrendszer tehát különbözött a specializált bankrendszerektől, de nem elhanyagolható sajátosságokkal rendelkezett egyes vegyes bankrendszerekkel összehasonlítva is. Mindenekelőtt bizonyos szempontból — elsősorban a pénzintézetek közötti munkamegosztást illetve működésének jogi és szervezeti kereteit nézve — még a németnél és az osztráknál is „univerzálisabb" volt. Egyrészt utóbbi országokban a takarékpénztárak elkülönültek a vegyes bankoktól. A takarékpénztárak alakulásának ugyanis már a 18. századtól kezdve elsősorban karitatív/szociálpolitikai okai voltak, így a német és osztrák takarékpénztárak kommunális intézetek voltak, s főként a kevésbé módos rétegekkel álltak kapcsolatban. Ez magyarázza azt is, hogy a takarékpénztárak közbankokként adózási előnyöket élveztek. Ezenkívül nem részvénytársasági formában működtek, s nem a tőkéjükkel, hanem a mögöttük álló közösséggel (város vagy járás) feleltek a kötelezettségeikért.[18] Mindazonáltal a takarékpénztárak és a nagy részvénytársasági bankok közötti különbség a 19. század végétől ezekben az országokban is mérséklődött. Ekkor ugyanis — például az állami szociálpolitika megjelenése miatt — a takarékpénztárak kezdték elveszíteni korábbi jóléti funkcióikat, s kezdtek a középrétegek bankjaivá válni, vagyis az ügyfélkört illetően is halványult a határvonal közöttük és a nagy vegyes bankok között. Németországban a közeledést mutatta, hogy a takarékpénztárak 1908-ban megkapták a passzív csekk-képességet, a zsíró- és folyószámla-vezetés jogát.[19] Az elkülönülés azonban jogi tekintet-

In: Cameron (Ed.): Banking in the Early Stages i. m. 100–128.; *Kindleberger*: A Financial History of Western Europe. i. m. 95–116.

[17] *Jirkovsky Sándor*: Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve, 1940. 174

[18] *März–Socher*: Währung und Banken in Cisleithanien i. m. 335–336.

[19] *Born*: Geld und Banken i. m. 208.

ben sem szűnt meg teljesen ekkor, hiszen pl. csak 1921-ben vehették fel tevékenységi körükbe az értékpapírüzleteket. Ausztriában a századfordulóra szintén mérséklődött a részvénytársasági bankok és a takarékpénztárak közötti jogi különbség, az utóbbiak ugyanis elveszítették adójogi előnyeiket.[20]

Magyarországon ezzel szemben a részvénytársasági bankok és a takarékpénztárak közötti határok korán, az első intézetek alakulása utáni években, a 19. század közepén elmosódtak. A takarékpénztárak filantróp jellege megszűnt, s nyereségorientáltan, részvénytársasági formában, vagyis tulajdonképpen letéti bankokként tevékenykedtek. Ezen az osztrák pénzügyi kormányzat erőfeszítései sem tudtak lényegesen változtatni, bár 1852-ben egy időre bevezették az ún. Regulativ(um)ot, amely az osztrák filantropikus takarékpénztárak mintáját szem előtt tartva szabályozta a magyarországi takarékpénztárak működését is.[21] Később azonban maga a törvénykezés is elősegítette ennek az egységesülési tendenciának a kiteljesedését, mivel a községi takarékpénztárakra közel azonos szabályozás vonatkozott, mint a legnagyobb részvénytársasági bankokra. Az 1909. évi VIII. tc. például a községi takarékpénztárakat adózási szempontból is ugyanabba a kategóriába sorolta, mint a nyilvános számadásra kötelezett cégeket. Csak néhány takarékpénztár, mint a brassói és a nagyszebeni őrizte meg eredeti községi takarékpénztár jellegét, nyilván abból következően, hogy a szászok lakta városokban a német minta már a megalakulásnál, s azt követően is erősen hatott.[22] Bár számuk nem volt alacsony (1. táblázat), Magyarországon jóval kisebb volt a nem profitelven működő ipari és mezőgazdasági hitelszövetkezetek szerepe is az első világháború előtt, mint Németországban vagy Ausztriában.[23] A 19. század végére a magánbankok jelentősége minimálisra csökkent Magyarországon, igaz, ez Ausztriáról és Németországról is elmondható.[24]

1. táblázat. A hitelintézetek számának alakulása Magyarországon, 1894–1913

Év	Bank, takarékp., földhitelintézet		Szövetkezet		Összesen	
	Magyaro.	Budapest	Magyaro.	Budapest	Magyaro.	Budapest
1894	809	26	789	28	1598	54
1899	982	34	1381	58	2363	92
1904	1150	42	2462	118	3612	160
1909	1515	84	2910	127	4425	211
1913	1845	121	3191	91	5033	212

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei.

A gyakorlatban természetesen nem voltak azonosak a hitelintézetek — pl. a kisebb vidéki takarékpénztárak és a nagyobb bankok — egyes üzletágainak arányai Magyarországon. A különbségeket azonban elsősorban nem törvényi, de még csak nem is alapszabálybeli korlátozások eredményezték, hanem a napi üzleti lehetőségek következményei voltak.

[20] *März–Socher*: Währung und Banken i. m. 363.

[21] *Jirkovsky Sándor*: Takarékpénztáraink és a Regulatívum. Bp., 1939.

[22] *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., 1896. 84.

[23] *Born*: Geld und Banken i. m. 230.; *Rudolph*: Banking and Industrialization i. m. 71.

[24] *Harald Wixforth–Dieter Ziegler*: The Niche in the Universal Banking System: the Role and Significance of Private Bankers within the German Industry, 1900–1933. Financial History Review, 1 (1994) 102.

Szintén az egyes hitelintézeti típusok közötti határ elmosódását fokozta, hogy a jelzáloghitel-banki üzletek is helyet kaptak számos magyarországi vegyes bank és takarékpénztár tevékenységei között. Míg a takarékpénztárak esetében ez Ausztriában és Németországban is megfigyelhető volt, addig a legnagyobb vegyes bankok ott nem művelték ezeket az üzleteket.[25] A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — a világháború előtt már a legnagyobb magyarországi bank — pl. külön jelzáloghitelosztályt működtetett, s jelzáloghitelei a mérlegfőösszeg 55,6%-át tették ki 1900-ban, s 48,3%-át 1913-ban.[26] A vezető pénzintézetek közül ehhez hasonló aránnyal rendelkezett 1913-ban az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, s szintén jelentős volt a jelzálogüzlet a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Banknál is. Sőt, 1856-tól a jegybank is rendelkezett jelzáloghitelosztállyal, ami az európai jegybankok körében egyedi jelenség volt.[27]

Magyarországon tehát az első világháborúig — más univerzális bankrendszerekkel összevetve is — intézményileg kevéssé differenciált pénzügyi rendszer működött, az egyes pénzintézeti típusok közötti munkamegosztás kisfokú volt. Ebben az értelemben a magyarországi bankrendszer a legteljesebb mértékben univerzálisnak tekinthető. Módosul azonban a kép, ha a pénzintézetek tényleges üzletpolitikáját illetve üzleti szerkezetét vizsgáljuk. Ezen belül is kiemelt figyelmet érdemel a letéti üzletekkel párosuló — főként ipari — beruházási banki tevékenység,hiszen — mint láttuk — a kutatás mindenekelőtt ezeket tekinti az univerzális bankrendszer sajátosságának a 19. század utolsó harmadában. A beruházási üzletek aránya a magyar univerzális pénzintézetek esetében — minden jel szerint — lényegesen kisebb volt, mint a német és osztrák vegyes bankoknál.

A nemzetközi irodalomban különböző üzleti mérlegtételek arányszámainak felhasználásával történtek ígéretes próbálkozások az üzletpolitikák összehasonlítására a 19. századi bankfejlődésben.[28] Az egyik legújabb kísérletként, Daniel Verdier nem csupán az univerzális és specializált bankrendszereket különíti el egymástól, hanem az univerzalitás és a specializáció fokát is méri. Abból kiindulva, hogy a kockázatosabb beruházási üzletek nagyobb likviditást igényelnek, az univerzalitást ill. specializációt a likviditás funkciójának tekinti. A likviditás mérésére két arányszámot alkalmaz: a saját tőke (equity) és az összes teher (liabilities) arányát, valamint a saját tőke és a betétek (deposits) arányát (folyószámlabetétek kivételével).[29] Számításai megerősítik eddigi ismereteinket, hiszen eredménye szerint az általa vizsgált bankrendszerek között két jól elkülöníthető csoport alakult ki: a specializált angolszász típus, ahol mindkét arányszám alacsony (Egyesült Királyság, Kanada, USA), és az univerzális típus, ahol ellenben mindkét mutató magas volt (pl. Németország, Olaszország, Ausztria) (2. táblázat).

---

[25] *Good*: The Economic Rise i. m. 68.; *Born*: Geld und Banken i. m. 198.

[26] *Hegedüs*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. kötet. 1892–1917. Bp., 1917. 167–183.

[27] *Kövér György*: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei. In: *Bácskai Tamás* (Szerk.): A Magyar Nemzeti Bank története. I. kötet. Budapest, 1993. 192–194.

[28] *Hertner*: Das Vorbild deutscher Universalbanken i. m.; Verdier: Gerschenkron on his Head i. m.

[29] *Verdier*: Gerschenkron on his Head i. m. 6.

2. táblázat. A bankvagyon likviditásának két mutatója különböző országokban

Ország	saját tőke/betét		saját tőke/teher
	1913	1890	1913
			%
Egyesült Királyság	0,10	0,20	8,5
Kanada	0,19	0,49	14,7
USA	0,25	0,48*	15,5
Norvégia	0,25	0,19	15,5
Ausztrália	0,35		16,3
Franciaország	0,43		15,0
Svédország	0,45		24,2
Svájc	0,56	1,72	16,7
Belgium	0,72	1,36	19,2
Németország	0,73	4,66	19,0
Olaszország	0,88	1,47	22,0
Hollandia	1,58		29,3
Ausztria**	2,00		22,7
Dánia			22,9
Spanyolország	5,00	4,01	
Magyarország	0,43	0,51***	13,3

*1896
**Ausztria és a cseh tartományok.
***1893

Forrás: Verdier: Gerschenkron on his Head i. m. Appendix. Table 1.; Magyarországra: az öt legnagyobb bank ill. takarékpénztár adatai; saját számítások a Magyar Compass megfelelő évfolyamai alapján (a számítások módszerét lásd a szövegben).

Magyarországra vonatkozóan mi is elvégeztük ezeket a számításokat, bár tudatában vagyunk annak, hogy a fenti módszer alkalmazása számos problémát vet fel.[30] Az eredményül kapott arányszámok szerint (2. táblázat) a magyarországi bankok likviditása periódusunkban alacsonynak volt mondható. Különösen érvényes ez a saját tőke/teher arányára 1913-ban, amelynek 13,3%-os értéke az Egyesült Királyság kivételével elmaradt az összes táblázatba felvett országé mögött. A saját tőke/betétek aránya 1890 körül szintén igen mérsékelt volt (0,51), de 1913-ban a 0,43-os mutató már inkább a középmezőnyben helyezkedett el. Különösen feltűnő, hogy a magyar bankok likviditása mennyire a német, s különösen az osztrák bankok likviditása alatt mozgott. Amennyiben elfogadjuk a fenti számítási módszert, ez azt mutatja, hogy a magyarországi bankok univerzalitásának foka alacsony volt, jelentősen elmaradt az említett német és osztrák bankokétól.

E kvantitatív összehasonlítás jelzett módszertani nehézségei miatt fontosak számunkra az üzletpolitikára illetve az üzleti struktúrára vonatkozó egyéb (kvalitatív) vizsgálatok is. Ezek lényegében megerősítik, hogy a beruházási üzletek —

[30] Az ilyen módon kapott adatokat kellő kritikával kell kezelnünk. Egyrészt Verdier maga is jelzi, hogy mutatói csak megközelítően jelzik a likviditást, s a likviditásnak más, pontosabb mutatói is lehetségesek (a bank gyorsan készpénzzé tehető aktíváinak és a bank rövidlejáratú passzíváinak aránya). Másrészt az adatok reprezentativitása — véleményünk szerint — helyenként nem megfelelő: Verdier a legtöbb ország esetében csak a 3–6 legnagyobb bank, míg másutt ennél jóval több pénzintézet adatait veszi alapul. Ezenkívül az egyes országok illetve bankok eltérő mérlegelési gyakorlata miatt az egyes mérlegtételek tartalma különböző lehet, ami csökkentheti az összehasonlítás megbízhatóságát.

közülük is különösen az ipariak — a magyarországi pénzintézeteknél kisebb jelentőségűek voltak, mint a német vagy osztrák bankoknál, bár a dinamikát illetően már némileg ellentmondanak a fenti számítások eredményének.

Mint az közismert, belga előzmények után az 1852-ben Párizsban alapított Crédit Mobilier elnevezésű bank állította először működése középpontjába vállalatok alapítását.[31] Németországban és Ausztriában az 1850-es években jöttek létre a beruházási üzletekkel foglalkozó részvénytársasági bankok, melyek a 19. század utolsó negyedében sorra letéti üzleteket is művelő vegyes bankokká alakultak.[32] Ugyan számos egymással vitázó álláspont létezik a kérdést illetően, a legtöbb gazdaságtörténész egyetért abban, hogy a bankszektor és az ipar között különlegesen szoros kapcsolat jött létre Németországban. A gazdaságtörténet-írás főárama nagy jelentőséget tulajdonít a német univerzális bankok beruházási üzleteinek a német gazdasági növekedésben, főként pedig az ipari növekedésben a 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulót követően is.[33] Mint erre már korábban utaltunk, a német univerzális bankrendszer különösen a brit bankok hasonló tevékenységével összevetve jelenik meg a sikeres gazdasági teljesítmény egyik fő tényezőjeként a 19. század végén.[34] A gazdaságtörténészek többsége Ausztriában szintén fontosnak tartja a bankok ipari beruházási üzleteit,[35] főként a „második Gründerzeit"-nek is nevezett 1895 és 1914 közötti periódusban. Sőt, Eduard März egyenesen azt állítja, hogy „a nagybankok egyetlen másik ország gazdasági életében sem játszottak olyan meghatározó szerepet, mint az osztrák Monarchiában."[36]

Magyarországon az első bankok az 1860-as években hirdették meg beruházási üzletek művelését, s néhány bank ebben az évtizedben valóban nagyarányú ilyen üzletekbe fogott.[37] A korai élénkülés azonban csak néhány nagyobb pénzintézetre terjedt ki, s igen rövid ideig tartott: az 1873-as krach után igencsak óva-

[31] *Cameron*: France and the Economic Development i. m. 153.

[32] Németországra: *Manfred Pohl:* Allgemeine Entwicklungslinien. In: Europäische Bankengeschichte. i. m. 227.

[33] Ld. pl. a bankok szerepének jelentőséget nem tulajdonító álláspontra: *Hugh Neuburger–Houston H. Stokes*: German Banks and German Growth: An Empirical View. Journal of Economic History, 34 (1974) 711–731.; A bankoknak pozitív szerepet tulajdonít: *R. Fremdling–Richard H. Tilly*: German banks, German growth, and econometric history. Journal of Economic History, 36 (1976) 416–424.; *Richard H. Tilly*: German Banking, 1850–1914: Development Assistance for the Strong. Journal of European Economic History, 15 (1986) 1: 113–152.; *Ekkehard Eistert*: Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystems. Berlin, 1970.; *William P. Kennedy–Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: *Richard H. Tilly* (Hrsg.): Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Stuttgart, 1985. 45–89.

[34] *Philip Cottrell*: Industrial Finance, 1839–1914. London, 1980. 187–189.

[35] *David F. Good*: The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. Berkeley, 1984.; *Eduard März*: Österreichische Industrie– und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Wien, 1968.; *Eduard März–Karl Socher*: Währung und Banken in Cisleithanien. In: *Alois Brusatti* (Hrsg.): Die wirtschaftliche Entwicklung. Bd.1. In: *Adam Wandruzka–Peter Urbanitsch* (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Bd. I. Wien, 1973. 323–368.; Óvatosabb álláspontot képvisel: *Richard Rudolph*: Banking and Industrialization i. m.; *Alois Mosser*: Die Industrieaktiengesellschaften in Österreich, 1880–1913. Wien, 1980.

[36] *März*: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 372.

[37] *Kövér*: A brit tőkepiac és Magyarország i. m.

tossá váltak a pénzintézetek a beruházási üzleteket illetően. Különösen igaz volt ez a bank–ipar viszonyra, amit ezután jó ideig csupán a hagyományos hitelkapcsolatok jellemeztek, de még ezek sem nagy mértékben. Például a korszak két legnagyobb hazai bankjának egyike — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — 1892 végén folyószámlahiteleinek 0,44%-át folyósította részvénytársasági iparvállalatoknak, ami csupán vagyonának 0,08%-át (!) tette ki.[38]

A bankok — főként a budapesti nagybankok — iparvállalat-alapítási tevékenységének növekedése az 1890-es évek közepétől figyelhető meg. Ennek alapját az ipari részvénytársaságok gyors fejlődése jelentette, melyek száma 1885 és 1913 között 131-ről közel ezerre nőtt, az alaptőkéjük növekedési üteme pedig ennél is nagyobb volt: 118,5 millióról 1023,7 millió K-ra emelkedett.[39] A nagybankok ipar felé fordulásában — miként Ausztriában — Magyarországon is szerepet játszott az a tény, hogy csökkent az állami pénzügyi műveletek gyakorisága és jövedelmezősége.[40] E mellett a pénzintézetek versenye is egyre kiélezettebbé vált. Nem sikerült csökkenteniük a betéti kamatlábakat, így a marge szűkült a hagyományos letéti üzletágakban.

Az iparvállalatokkal kialakított kapcsolatok látványos jelei voltak Magyarországon is a személyi összeköttetések.[41] Ezek kiterjedtsége hasonló volt, mint az osztrák nagybankoknál. 1913-ban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjai, igazgatói, aligazgatói 74 hazai ipari részvénytársaságban 115 igazgatósági, felügyelőbizottsági hellyel bírtak. A legnagyobb osztrák bank, a Creditanstalt igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjai 1917-ben 194 hellyel rendelkeztek különböző részvénytársaságoknál.[42] A legnagyobb német bank, a Deutsche Bank 1913-ban 73 ipari cégnél 78 felügyelőbizottsági hellyel rendelkezett.[43] A bankok kiterjedt jelenléte az ipari felügyelőbizottságokban és igazgatóságokban azonban önmagában nem jelenthetett bankdominanciát Magyarországon, elsősorban azért, mert ezeket — bármilyen meglepő — az esetek túlnyomó részében nem egészítette ki hitel, illetve tőkekapcsolat.[44] Az iparvállalatok nagy része csupán alkalmi pénzügyi kapcsolatba került a bankokkal. A legnagyobb magyarországi iparvállalatok (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Weiss Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.) korszakunkban pénzügyileg és üzletpolitikájukban összességében függetlenek voltak a bankoktól, azok szolgálatait csak alkalomszerűen vették igénybe.[45] Nem kétséges persze, hogy voltak cégek, ahol a bankok a vállalat méreteihez képest jelentős tőkekihelyezést hajtottak végre. Ez

[38] *Tomka Béla*: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. Történelmi Szemle, 1995. 2. szám. 171–207.

[39] *Katona Béla*: Magyarország közgazdasága. 1913. Bp., 1914. 162–163.; *Láng Lajos* (Szerk.): Magyarország gazdasági statisztikája. II. k. Bp., 1887. 276.

[40] *März*: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 301.

[41] Ezekre lásd: Compass Leonhardt, 1913–1914. Bd. I-II. Wien, 1915.

[42] *Jurij Križek*: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914). Praha, 1963. 101. 84.lj.

[43] *Born*: Geld und Banken i. m. 325.; *Caroline Fohlin*: Universal Banking Networks in Pre-War Germany: New Evidence from Company Financial Data. Research in Economics, 51. 1997. 201–225.

[44] *Tomka Béla*: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés i. m. 171–207.; A személyi összeköttetésekre: *Tomka Béla*: Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországán. Replika, 25 (1997) 37–46.

[45] Lásd pl.: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.

azonban egy viszonylag kicsiny, jól behatárolható vállalati kör volt. Az egyik legnagyobb hazai bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által az összes iparba áramoltatott tőke — rövidlejáratú hitelek és hosszúlejáratú befektetések együttesen — az 1900-as évtized közepén csupán vagyonának 3–4%-át érte el, de — az évtized második felének gyorsabb növekedésével — a világháború előtti évekre is csak a vagyon nem egészen 10%-át közelítette meg.[46] Vagyis a magyarországi bankok — ha eltekintünk egy rövid időszaktól 1867 és 1873 között — nem csupán viszonylag későn kezdtek ipari beruházási üzletekbe, hanem ezek még periódusunk végén, a világháború előtt is viszonylag alacsony szintűek maradtak a letéti üzletekkel szemben.

Az ipari kapcsolatokban nem figyelhető meg az osztrák és főleg a német nagybankokra jellemző erőteljes iparági specializáció sem.[47] Kivétel a Magyar Általános Hitelbank volt, amely a cukoriparban jelentős pozíciókat szerzett.[48]

Ez egyben azt is jelentette, hogy a bankok a magyarországi iparosításban nem töltöttek be olyan jelentős szerepet mint amilyet Alexander Gerschenkron és mások tulajdonítottak nekik Közép-Európa más országaiban, így Németországban és Ausztriában.[49] A magyarországi bankok beruházási tevékenysége még akkor sem játszott olyan szerepet mint német és osztrák társaiké, ha figyelembe vesszük azt a magyarországi sajátosságot, hogy a bankok az ipariakhoz legalábbis hasonló, de inkább azokat meghaladó mértékben foglalkoztak más, elsősorban közlekedési vállalatok finanszírozásával még a világháborút közvetlenül megelőző időszakban is.[50]

2.

A magyar bankrendszer fejlődésének kvantitatív mutatói

Az üzletpolitikai jellemzők mellett — de azoktól nem függetlenül — természetesen más fontos sajátosságai is voltak a magyar bankrendszernek. Ezek megismerése céljából először röviden a magyar bankrendszer néhány kvantitatív jellemzőjét tekintjük át, annál is inkább, mivel ez az aspektus nagy figyelmet kapott a nemzetközi összehasonlításokban, különösen a banksűrűség és az ún. összehasonlító pénzügyi hányados mutatója révén.[51] Azért is érdekes számunkra ez a két mutató, mert a magyarországi bankokat illetően mindkettőt igen magasnak tekintik. Egyrészt már a kortársak is a magyarországi bankrendszer hipertrófiájáról, túlfejlettségéről írtak a pénzintézetek nagy száma miatt, másrészt pedig a hazai szakirodalom különlegesen magasnak találta a magyarországi pénzügyi hányadost.[52] Véleményünk szerint azonban ezek a megállapítások nem mindenben állják meg a helyüket.

[46] *Tomka*: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés i. m.

[47] *März*: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 333.; *März–Socher*: Währung und Banken in Cisleithanien. i. m. 358.

[48] Hazai Gyáripar. 1910. dec. 31.; *Pogány Ágnes*: Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry. Ms. „Banking–Industry Symposium." Uppsala, 1989. 3.

[49] *Alexander Gerschenkron*: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962. (Magyarul: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Bp., 1984.)

[50] *Tomka Béla*: Érdekeltség és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországán, 1892–1913. Debrecen, 1999. 113.

[51] *Rondo Cameron*: Conclusion. In: Uő (Ed.): Banking in the Early Stages i. m. 290–321.

[52] *Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: Magyarország története. 6/2. kötet. Bp., 1979. 913–1038. 369.

A banksűrűség mérésére Rondo E. Cameron és kollégái dolgoztak ki módszert.[53] Cameronék mutatóikat az iparosodás megközelítően azonos szakaszában lévő országok bankrendszereinek összehasonlítására szánták. Az azonos szakaszok megállapítása nem könnyű feladat, de e szempontot figyelembe véve a következő arányszámok adódnak: az angliai banksűrűség 1800-ban 0,48, az 1830-as évek végén 0,77 volt; Skóciáé 1800-ban 0,58, 1845-ben már 1,4 (!) volt – s a 19. század végén 3,3-ra nőtt; Svédországé 1880-ban 0,45, 1890-ben 0,4, 1900-ban 0,53, Poroszországé pedig 1849-ben 0,27, 1861-ben 0,34 volt.[54] A francia példa ezen indexszámítás korlátaira mutat rá: Franciaország banksűrűsége 1840-ben is a cameroni „nagyon alacsony" kategóriába esett (0,1) és még 1870-ben is csak hajszálnyival haladta meg ezt (0,12),[55] jóllehet a francia pénzügyi rendszer — mint azt más forrásokból tudjuk — korántsem mondható fejletlennek e korban.[56]

A 19. század végén a magyar hitelrendszer látványos fejlődésen ment keresztül, ami megnyilvánult a pénzintézetek számának gyors növekedésében is. Így 1913-ban már közel kétezer részvénytársasági takarékpénztár, bank és földhitelintézet működött az országban. Ehhez társult a több mint háromezer hitelszövetkezet (1. táblázat). A banksűrűség nemzetközi összehasonlítását Magyarország esetében azonban nehezíti, hogy — mint láttuk — a takarékpénztárak itt speciális helyet foglaltak el, mivel jogilag-szervezetileg a részvénytársasági kereskedelmi bankokkal azonos, vagy azokhoz igen hasonló módon működtek. Ebből a szempontból a banksűrűségi számításokból való kirekesztésük indokolatlan. Ugyanakkor figyelembe vételük is problematikus, mivel részben betöltötték a más számításokban nem szereplő „igazi", filantropikus takarékpénztárak szerepét is.

Tanácsosnak tűnik tehát mindkét módon — a takarékpénztárak beszámításával illetve kihagyásával — elvégezni a számítást.[57] Amennyiben a bankokat, takarékpénztárakat, földhitelintézeteket egyaránt figyelembe vesszük („A" sűrűség), akkor a banksűrűség terén — a Rondo E. Cameron által is csak igen hozzávetőlegesnek tartott kategorizálást használva —, Magyarország az 1860-as években hagyta el a „nagyon alacsony" fokozatot, s az 1890-es évek közepén lépett át az „alacsony"-ból a „mérsékelt"-be, korszakunk végén, 1910-ben pedig 0,9-es arányával már megközelítette a „magas" (1,0 felett) sűrűséget. Csak a bankokkal számolva („B" sűrűség), ez a mutató azonban lényegesen kisebb: 1909-ben is csupán 0,36, vagyis „alacsony" (lásd: 3. táblázat).

[53] Tízezer lakosra vetítve 0,1 alatt „nagyon alacsony", 0,1 felett 0,5-ig „alacsony", 0,5 felett 1,0-ig „mérsékelt", 1,0 felett „magas" a sűrűség Cameron osztályozása szerint. (*Cameron*: Conclusion. i. m. 297.)

[54] *Cameron*: Conclusion. i. m. 297–298.

[55] *Cameron*: Conclusion. i. m. 298.

[56] *Cameron*: France, 1800–1870. i. m.; *Cameron*: France and the Economic Development i. m.

[57] Meg kell jegyeznünk, hogy Cameron összehasonlításából ez esetben nem derül ki egyértelműen, hogy milyen hitelintézeti kategóriákat vett figyelembe e számításai során. Egy másik esetben Sandberg azonban arra utal, hogy egy „more inclusive counting of Swedish bank offices" esetén látványosabb eredményekre jutott volna. (*Sandberg*: Banking and Economic Growth in Sweden i. m. 671.)

3. táblázat. Tízezer lakosra jutó hitelintézetek száma Magyarországon, 1869–1910

Év	Lakosság (1)	Hitelintézetek* száma (2)	„A" sűrűség (2)/(1)x10000	Bankok száma (3)	„B" sűrűség (3)/(1)x10000
1869	13663691	185	0,14	50	0,04
1880	13883964	432	0,31	107	0,08
1890	15261864	634	0,42	170	0,11
1900	16838255	1011	0,60	331	0,20
1910	18264533	1642	0,90	663**	0,36

* Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek.
** 1909-es adat. 1910-ben és azt követően a Statisztikai Hivatal kimutatásaiban a bankok és takarékpénztárak együtt szerepelnek.
Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. i. m.; Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei.

Hasonló módszertani problémákkal találkozunk a másik idézett mutató, az ún. összehasonlító pénzügyi hányados (comparative financial ratio) — a bankok vagyonának a nemzeti jövedelemhez, illetve a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya — magyarországi alkalmazása során.

A magyar bankfejlődésre vonatkozó kevés összehasonlítás egyikének során Katus László úgy véli, hogy „a bankok egyetlen más országban sem játszottak oly nagy szerepet a tőkés gazdaság finanszírozásában, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában." Katus e messzemenő megállapítását arra alapozza, hogy Magyarországon „a hitelintézetek által összegyűjtött és újra elosztott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott. Ilyen magas aránnyal Ausztrián kívül egyetlen korabeli országban sem találkozunk."[58] Valóban, Cameron (és mások) számításai egyik ország esetében sem eredményeztek ilyen magas összehasonlító pénzügyi hányadost: pl. Belgium 1850-ben 13–14%-ot, s még 1875-ben is csak 40–42%-ot ért el, Franciaország 1870-ben 15,6, Skócia 1845-ben 89,6, Anglia és Wales pedig 1800-ban 27,9, 1825-ben 29,6%-ot.[59]

Katus azonban összehasonlításánál megfeledkezni látszik arról, hogy az említett külföldi számítások kizárólag a részvénytársasági bankok és esetenként a jegybank vagyonát vették figyelembe, a takarékpénztárakét, hitelszövetkezetekét stb. nem. (Az ebből adódó torzítás lehetséges mértékét Oroszország példája kellőképpen illusztrálja: amennyiben csak a kereskedelmi bankok vagyonával számolunk, akkor Oroszország pénzügyi hányadosa 1914-ben 61, ha pedig az összes pénzintézetével, akkor 129, vagyis az előző több mint kétszerese.)[60] Csak a bankok és takarékpénztárak együttes vagyonával számolva keletkezhet az — általa is idézett — igen magas pénzügyi hányados, ami saját számításunk szerint 1913-ban 179,7 volt („A" pénzügyi hányados – 4. táblázat.)

[58] *Katus*: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. i. m. 369.
[59] *Cameron*: Conclusion. i. m. 301.
[60] *Cameron*: Conclusion. i. m. 301.

4. táblázat. Magyarország pénzügyi hányadosai, 1901–1913*

	1901	1913
Nemzeti jövedelem (1) (1000K)	3210627	6741716
Bankok, takarékpénztárak vagyona (2) (1000 K)	4755101	12115021
„A" pénzügyi hányados = (2)/(1)x100	148,1	179,7
Bankok vagyona (3) (1000 K)	1767394	
„B" pénzügyi hányados = (3)/(1)x100	55	
GNP** (1000 K)		8639361
Összes pénzintézet vagyona*** (4) (1000 K)		13932435
„C" pénzügyi hányados = (4)/GNPx100		161

* Horvát–Szlavónországgal együtt.
** A becslés módszerét lásd a szövegben.
*** A közös jegybank nélkül.

Forrás: Fellner Frigyes: A nemzeti jövedelem becslése. Bp., 1903. 28–29.; Uő.: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp., 1916. 134.; Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei.

A „szűkebb" módszer szerint, vagyis csak a bankok vagyonával számolva viszont egészen más eredményre jutunk Magyarország esetében is: az így keletkező „B" pénzügyi hányados 1901-ben 55 volt, tehát alig haladta meg a másik módszerrel készült 1/3-át. Ez a hányados alacsonyabb volt Ausztriáénál (68),[61] s — mint a fent idézett adatokkal összevetve is látható — nem volt magas más nemzetközi viszonylatban sem.[62] A bankok 1913-as vagyonára vonatkozóan nem rendelkezünk elkülönített adatokkal, így ezen évre nem tudjuk elvégezni e számítást, becslésekre kell hagyatkoznunk. Ha azt feltételezzük, hogy a bankok vagyona 1901 után ugyanolyan ütemben bővült, mint a bankok és takarékpénztárak együttes vagyona, akkor a „B" pénzügyi hányados 1913-ban 66,7 volt. Azon évek adatai alapján, melyekben a bankok és a takarékpénztárak vagyona elkülönítve is hozzáférhető, nyilvánvaló, hogy a bankok vagyona az átlagosnál dinamikusabban nőtt a világháború előtt. Így az 1913-as pénzügyi hányados is magasabb lehet ennél az értéknél, de nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy ebben az esetben sem érte el a 100-at.

A takarékpénztárak kirekesztése mindazonáltal — mint korábban megállapítottuk — éppúgy felvet problémákat a magyarországi adatok nemzetközi összehasonlításával kapcsolatban, mint az előbbi módszer, azaz a takarékpénztárak vagyonának beszámítása. Ezért céljainkra megfelelőbbnek tűnnek Raymond W. Goldsmith mutatói, melyek — nem törekedve az azonos modernizációs–iparosodási szakaszok összehasonlítására sem — az összes pénzintézeti vagyont mérik a GNP-hez.[63]

Az összes pénzintézet vagyonának figyelembe vétele ezúttal is jelentősen módosítja a mutatókat minden ország esetében. Ezt a módszert alkalmazva gyakran kétszer-háromszor akkora hányadoshoz jutunk, mint ha csak a kereskedelmi bankok vagyonával számolunk. 1913-ban pl. Dániáé az első számítási módszerrel

[61] *Rudolph*: Banking and Industrialization i. m. 190.

[62] Egyéb adatokra: *Cameron*: Conclusion i. m. 301.

[63] *Raymond Goldsmith*: Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries. In: *Moses Abramovitz* (Ed.): Capital Formation and Economic Growth. Princeton, 1955. 151. Idézi: *Cameron*: Conclusion. i. m. 305.

184 (míg a másodikkal csak 58), Németországé 158 (illetve 45), Svájcé 287 (illetve 180), Norvégiáé pedig 166 (illetve 79), Ausztriáé 153 százalék volt.[64]

A Magyarországra vonatkozó számításhoz — a koronában kifejezett GNP-adatok hiánya miatt — magunk készítettünk becslést az 1913-as magyarországi GNP-re vonatkozóan.[65] Ennek alapján a goldsmith-i módszer szerint — az összes pénzintézeti vagyont viszonyítva a GNP-hez — Magyarország pénzügyi hányadosa („C" pénzügyi hányados) 1913-ban 161 volt (4. táblázat), ami magasabb volt Ausztria adatánál.[66]

Ezek az összehasonlító kvantitatív mutatók tehát a különféle pénzintézeti kategóriák eltérő tartalma miatt csak megfelelő kritikával alkalmazhatók Magyarország esetében. A korlátokat szem előtt tartva összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi hitelintézetek sűrűsége kizárólag a bankokat figyelembe véve nem nevezhető magasnak, a takarékpénztárak beszámításával azonban viszonylag nagy volt a 20. század elején, különösen az univerzális bankrendszerrel rendelkező országokkal összevetve. A magyar pénzügyi hányados pedig a kor más európai nemzetgazdaságaihoz képest magas volt az első világháború előtt, de — az idézett véleményekkel ellentétben — közel sem a legmagasabb.[67]

A magyar bankrendszer néhány más szerkezeti sajátossága

A magyarországi hitelintézetek magas száma ismeretében a magyar bankrendszer figyelemre méltó sajátossága volt e periódusban a koncentráció hiánya, vagy legalábbis a koncentrációs folyamat vontatottsága. Ez különösen azért érdekes tény, mert egy sor európai országban erős koncentrációs folyamat zajlott le ekkoriban. A leggyorsabb koncentráció az első világháború előtti évtizedekben az angol és a német bankokat jellemezte. Angliában 1844-ben még több mint kétezer kisebb részvénytársasági bank működött, 1913-ban azonban már csupán 43.[68] Egyedül a Lloyds Bank 1865 és 1914 között 50 bankot vett át, s a folyamat egy

[64] *Goldsmith*: Financial Structure and Development. i. m. Appendix D.

[65] Véleményünk szerint elfogadhatatlan Fellner Frigyes 1913-as nemzeti jövedelem eredményeit (6 741 716 778 K – ld.: *Fellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp., 1916. 146.) azonosítani a GNP-vel, mint ezt pl. John Komlos is teszi (*John Komlos*: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Bp., 1990. 216.). Fellner ugyanis nem vette figyelembe a nem materiális gazdasági ágak teljesítményét (noha éppen ez jelenti a két mutató közötti fő különbséget). Az 1913-as GNP becslésénél abból indulhatunk ki, hogy Fellnernek az 1920-as évek második felére (1925/26–1927/28 évek átlagára) vonatkozó, az 1913-ashoz hasonló módszerrel készült nemzeti jövedelem-számítását (4,384 milliárd P) Varga István és Matolcsy Mátyás lényegében ugyanezen időszakra, 1926/27-re vonatkozó GNP-számítása (5,618 milliárd P) 1,234 milliárd P-vel, vagyis 28,1%-kal haladja meg (*Matthias Matolcsy–Stephen Varga*: The national income of Hungary, 1924/25–1936/37. London, 1938. 68.). (Ekkoriban tehát kb. ennyinek tekinthető a nem materiális javak hozzájárulása a GNP-hez.) Ha feltételezzük, hogy 1913-ban ugyanilyen arány érvényesült, akkor szintén Fellner 1913-as nemzeti jövedelem adataiból kiindulva 8 639 361 000 K-s GNP-t kapunk. (Komlos egyébként maga is hasonló módszert alkalmaz az 1840-es magyarországi GNP kiszámítására: *Komlos*: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac i. m. 227.) E durva becslés valószínűleg jobban megközelíti a valós GNP-t, mintha csupán a nemzeti jövedelemmel számolunk, s így alkalmasabb a nemzetközi GNP-adatokkal való összehasonlításra.

[66] *Good*: The Economic Rise i. m. 212.

[67] Good Ausztria pénzügyi hányadosát veti össze más országok adataival, s hányadosokat közöl Svájc, Dánia, Németország esetében. *Good*: The Economic Rise i. m. 212.

[68] *Manfred Pohl*: Allgemeine Entwicklungslinien. i. m. 224.

szintén jellemző epizódjaként 1896-ban 20 magánbank fúziójából egy új bank, a Barclays Bank keletkezett. Németországban 1895 és 1924 között — különösen a részvénytársasági bankok körében — szintén erős koncentrációs folyamat figyelhető meg.[69] A Dresdner Bank 1911-ig 25 bankot, a Bank für Handel und Industrie 1911-ig 19-et vett át.[70] 1913-ban a német pénzintézeti vagyon felét már az 5 legnagyobb berlini bank összpontosította.[71] Ausztriában 1913-ban a 12 vezető bécsi bank az összes pénzintézeti vagyon 64,7%-át birtokolta.[72]

Magyarországon a nagybankok eleve az összes pénzintézeti vagyon jóval kisebb hányadával rendelkeztek, mint Németországban vagy Ausztriában. 1913-ban az 5 legnagyobb magyarországi bank az összes pénzintézeti vagyon 25,7%-ával bírt.[73] Ez ugyan növekedést jelentett az 1890-es évek elejéhez képest (1890: cca. 18%), de már a kérdést tanulmányozó kortársak számba vették a koncentráció mellett a dekoncentráció jeleit is.[74] A 15 legnagyobb bankra az 1900 és 1904 közötti évek átlagában az összes hazai pénzintézeti saját tőkének 38,6%-a, míg az 1905 és 1909 közötti évek átlagában 37,2%-a jutott – a két szélső év adatai (38,7%, illetve 35,2%) pedig ennél gyorsabb dekoncentrációs folyamatot jeleznek.[75]

Míg Németországban és más fejlett bankrendszerű országokban a koncentráció fontos tényezői voltak a fúziók, addig Ausztriához hasonlóan ezek Magyarországon szinte ismeretlenek voltak ekkoriban. A legnagyobb pénzintézetek (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár) a világháború előtti évtizedekben egyetlen esetben sem olvasztottak magukba másik pénzintézetet. Szintén sajátosságnak tekinthető, s a koncentrációt mérsékelte, hogy bankkartell Németországhoz és Ausztriához hasonlóan létrejött ugyan, de ezektől eltérően nem tudott tartósan fennmaradni.[76]

Szerte Európában ugyancsak a nagybankká válás fontos eszköze, vagyis a koncentráció emeltyűje volt a nagy — gyakran az egész országot átfogó — fiókhálózatok kialakítása. 1914-ig leginkább a francia és angol bankok építették ki fiókrendszerüket. A Société Générale 1913-ban 668 fiókkal, a Credit Lyonnais pedig 415 fiókkal rendelkezett. Angliában ugyanekkor a nagy részvénytársasági bankok szinte mindegyike több száz fiókot működtetett – pl. a Midland Bank 689-et.[77] Németországban is megindult a fiókhálózatok kiépítése, de a francia és angol példánál szerényebb eredménnyel: 1911-ben a 6 legnagyobb bank összesen

[69] *Manfred Pohl*: Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980). Frankfurt am Main, 1982. 161–357.; *Helmut Böhme*: Bankenkonzentration und Industrialisierung. In: *Hans–Ulrich Wehler*: Sozialgeschichte heute. Göttingen, 1974. 432–451.

[70] *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

[71] *Tilly*: Development Assistance for the Strong i. m.

[72] *Eduard März*: The Austrian Credit Mobilier in a Time of Transition. In: John Komlos (Ed.): Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. New York, 1983. 121.

[73] Magyar Compass. Szerk.: G. Nagy Sándor. Bp., 1914/15. I. rész.

[74] A koncentrációra: *Zsoldos Géza*: A bankkoncentráció. Bp., 1913. 47–60.; Ugyanakkor Zsoldos maga is kitér a „bankdecentralizáció" jelenségére: *Zsoldos*: A bankkoncentráció. i.m. 61–66.; A koncentráció mérséklődésére: *Hegedüs Loránt*: A tőkekoncentráció problémái Magyarországon. Budapesti Szemle, 1917. 321–339.

[75] Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Bp., 1913. 51.*

[76] *Tomka:* Érdek és érdektelenség i.m. 145–149.

[77] *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

[78] *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

98 fiókkal rendelkezett.[78] Ausztriában 1913-ig a 10 legnagyobb bécsi bank 127 fiókot nyitott.[79]

A magyarországi bankok fiókhálózata igen kicsiny maradt, nagysága inkább a német és az osztrák bankokéhoz hasonlított. A nagy pénzintézetek közül elsőként a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank látott hozzá fiókhálózatának kialakításához. Viszonylag későn és szerény módon tették ezt, hiszen a Pesti Hazai Első Takarékpénztár már 1868-ban nyitott ugyan néhány fiókot, de csak a székhelyén, Pesten. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1886-ban nyitotta első budapesti, 1902-ben pedig első vidéki fiókját. Ez a bank 1913-ban összességében 15 fővárosi és 11 vidéki fiókkal rendelkezett, s ez egyedülálló hálózat volt a magyar nagybankok körében.[80] Ezért is nevezték a kortársak a századforduló után — nem kis túlzással — a „magyar Crédit Lyonnais"-nek. A Leszámítolóbank 1890-ben hozott létre fiókot a fővárosban, a Hitelbank pedig csak 1905-ben, igaz, ekkor mindjárt 9-et, s az összeset vidéken. A Magyar Bank szintén csak az 1900-as évtized közepén látott hozzá a fiókhálózat kiépítéséhez.[81]

A koncentráció földrajzi vonatkozásban kétségkívül érvényesült. Budapest meghatározó szerepe ugyanis a magyar hitelügy jellemző vonása volt. 1913-ban a 15 legnagyobb — 10 millió koronát meghaladó saját tőkéjű — hazai pénzintézet mindegyike fővárosi volt. Budapest kiemelkedő jelentősége nyilvánvaló még akkor is, ha a magyarországi hitelintézetek összes saját tőkéjén belül csökkent részesedése az idők folyamán: 1894-ben 54,3%-ot, 1909-ben pedig 49,6%-ot tett ki. Hasonló visszaesés következett be a takarékbetét-állomány és a jelzáloghitelezés terén is, bár az utóbbiban még mindig jóval 50% felett volt a városban székelő bankok aránya. Ugyanakkor nőtt országos viszonylatban a budapesti intézetek váltótárca- és folyószámlabetét-állománya.[82]

A korszakban lejátszódtak olyan folyamatok is, amelyek valamelyest növelték a legnagyobb bankok jelentőségét. Ezek közül — az ipari érdekeltségi hálózat említett bővülése mellett — kiemelkedett az ún. pénzintézeti affiliációk, vagyis a pénzintézeti érdekeltségek számának növekedése. Ennek a folyamatnak eredményeként a századforduló után a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, a Leszámítoló Bank és a Magyar Bank körül főként vidéki intézetekből álló bankcsoport alakult ki. A kisebb intézetek — amennyiben nem új alapítások voltak — elsősorban tőkeszükségletük és likviditásuk biztosítása érdekében közeledtek a nagyobbakhoz, vállaltak egyfajta alárendeltséget. A nagyarányú jelzáloghitelezés következtében meglehetősen ingatag helyzetű vidéki takarékpénztáraknak ugyanis igencsak szükségük volt egy-egy tőkeerős támogatóra. Az érdekeltségi hálózatok rendszere tehát a németországihoz hasonlított — ott is a nagybankok jelentették a kikristályosodási pontot —, s eltért a franciától, ahol regionális alapon jött létre két nagyobb csoport: vidéken, illetve Párizsban.[83]

---

[79] *Herbert Matis–Fritz Weber*: Kaisertum Österreich – Donaumonarchie. In: Pohl (Hrsg.): Europäische Bankengeschichte i. m. 329.

[80] *Hegedüs*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank i. m. 185–186.

[81] Pénzintézeti Szemle, 1905. május 1. 154.

[82] Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. i. m. 258–259.

[83] *Born*: Geld und Banken i. m. 164.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és más nagybankok affiliálásai nem estek egybe a válságokkal, miként az pl. Németországban jellemző volt. Ez is oka lehetett annak, hogy — mint láttuk — a nagybankok igen ritkán olvasztottak magukba pénzintézeteket. A Kereskedelmi Bank például csak a Máramarosi Takarékpénztárral és a Kassai Általános Takarékpénztárral került affiliációs kapcsolatba szanálásuk révén.[84]

3.

Az előbbiekben a magyar bankrendszer fontos sajátosságait igyekeztünk bemutatni nemzetközi összevetések segítségével 1880 és 1913 között. A kicsiny specializációs fok, ugyanakkor a beruházási üzletek viszonylag alacsony szintje még a legnagyobb bankok esetében is, vagyis a sajátos univerzális bankok jelenléte, a pénzintézetek nagy száma, s relatív stabilitása, a koncentráció hiánya mindenképpen a legfontosabb jegyek közé sorolhatóak. A következőkben arról lesz szó, hogy milyen tényezők vezethettek e sajátos vonások kialakulásához. Mindenekelőtt a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban a bankrendszerek jellemzőit magyarázó két fontos faktort, a tőkeellátottság mértékét és az állam illetve a jegybank szerepét vesszük szemügyre. Mivel ilyen vizsgálatok a magyar bankrendszert illetően eddig egyáltalán nem folytak, megjegyzéseink gyakran vázlatosak illetve hipotetikusak lesznek.

A bankrendszer formálódására ható erők

Az univerzális illetve specializált bankrendszerek sajátosságainak máig legelterjedtebb magyarázata a gazdaságtörténeti irodalomban a tőkeellátottság szintjének változásán alapul. E nézőpont talán legjellemzőbb és egyben legismertebb képviselője A. Gerschenkron, aki szerint a brit iparosodást az ipari vállalkozások önfinanszírozása jellemezte, míg a későn iparosodók, vagyis az elmaradottabb országok/nemzetgazdaságok ipari cégei erre nem voltak képesek. Ekkor ugyanis már megnövekedett a beruházások tőkeigénye, amit csak a tőkék összegyűjtésével-koncentrálásával lehetett fedezni. Gerschenkron szerint pedig ezt — az elmaradottság fokától függően — vagy a beruházási bankok, illetve még inkább az univerzális bankok finanszírozták, vagy — ahol már ezek sem voltak képesek teljesíteni e feladatot — az állam lépett közbe, s maga folytatta az iparosítás finanszírozását a külföldi tőke bevonásával és az adók átcsoportosításával.[85]

A tőkehiány létezésével illetve mértékével kapcsolatban kétségek merültek fel több ország esetében. A múltban a korai német iparosodásra vonatkozóan a kutatók nagy része nyilvánvaló tényként kezelte a tőkehiányt, csupán azt tartva kérdésesnek, hogy a hiány a tőkefelhalmozás alacsony szintjének, vagy a rendelkezésre álló tőke nem megfelelő allokációjának eredménye volt.[86] Ma már a gaz-

[84] Az affiliálások rendkívüli felgyorsulása a Hitelbank esetében sem válságok eredménye volt, sokkal inkább az új igazgató, Ullmann Adolf üzletpolitikai elképzeléseihez köthető. (A Pénzvilág, 1914. május 23. 655.)

[85] *Gerschenkron*: Economic Backwardness i. m.

[86] Lásd pl.: *Jürgen Kocka*: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1975. 65.; *Whale*: i. m. 10. s köv.; *Knut Borchardt*: Deutschland, 1700–1914. In: *Carlo M. Cippola–Knut Borchardt* (Hrsg.): Die Industrielle Revolution. Stuttgart–New York, 1976. 62. s köv.

daságtörténészek jelentős része a korai iparosodás kismértékű tőkemobilizációját az ipar csekély tőkekeresletére vezeti vissza, jóllehet ők is elismerik, hogy bizonyos időszakokban — így az 1850-es évek boom-jának végén és az 1870-es években — a tőkehiány már növekedést gátló tényezővé vált.[87] A tőkehiány, mint az univerzális bankrendszer kialakulásának döntő tényezője minden jel szerint Ausztria — vagyis a kettős Monarchia nyugati területeinek — vonatkozásában sem állja meg a helyét magyarázatként: Gerschenkron egy késői művében maga is elismerte ezt.[88]

Az utóbbi évtizedek magyarországi gazdaságtörténeti irodalmában a tőkehiány és a nyomában járó tőkeimport a dualizmuskori gazdasági átalakulás kulcskérdéseként jelent meg, s így a bankrendszer formálódásának magyarázatában is döntő szerephez jutott.[89] Ha azonban — mint korábban bemutattuk — a magyar bankok beruházási üzleteinek intenzitása mérsékelt volt, akkor nyilvánvaló, hogy a magyar bankrendszer nem reagált a gerschenkroni séma szerint még az esetleg valóban létező tőkehiányra sem. Ezáltal a tőkehiány jelentősége a magyar bankrendszer formálódásában eleve relativizálódik, az iparosodás okozta tőkehiány kevéssé magyarázhatja a magyar bankrendszer sajátosságait. Véleményünk szerint a nagy mértékű tőkehiány létezése egyébként sem kellően bizonyított a dualizmuskori Magyarországon. A keresleti oldalról elmondhatjuk, hogy a növekedési folyamatban a tőkeigényes ipar szerepe valószínűleg kisebb volt, mint azt korábban feltételezték.[90] Magyarország tehát — természetesen csupán ebből a szempontból — a dán példához hasonlított: mindkét országban gyors gazdasági növekedés zajlott le a 19. század végén–20. század elején, anélkül azonban, hogy az igazán tőkeigényes lett volna. Ezenkívül — mint láttuk — a tőkeigényes iparágakban működő cégek jelentős részénél feltételezhető az önfinanszírozás számottevő volta. Másrészt — immár a tőkekínálati oldalra áttérve — utalunk arra, hogy milyen sajátosan kedvező adottság volt Magyarország számára a Monarchia egységes tőkepiaca, melynek segítségével — közismert módon — bonyolódott le a nagyarányú osztrák tőkebeáramlás, jelentősen javítva a tőkeellátottságot.[91]

Ha tehát a tőkehiány nem lehetett kulcstényezője a magyarországi bankfejlődésnek, elképzelhető, hogy a magyarországi nagybankok alacsony fokú univerzalitásának éppen a viszonylag jó tőkeellátottság volt az egyik oka? Ennek a feltételezésnek ellentmond a bankfejlődés dinamikája. A világháború felé közeledve ugyanis — mint szintén láttuk — a bankrendszer univerzalitása nem csökkent,

---

[87] *Richard H. Tilly*: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. In: *Uő.*: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1980. 65–76.; *Uő.*: Germany, 1815–1870. In: *Rondo Cameron* (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. New York, 1967. 151–182.; *Born*: Geld und Banken i. m. 92.; *Richard H. Tilly*: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870. Madison, 1966.

[88] *Gerschenkron*: An Economic Spurt i. m.

[89] *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914. Bp., 1955.; Az egész közép-kelet-európai térségre hasonló tézist fogalmaz meg: *Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969. 109.; A tőkeimport problémájának historiográfiai áttekintésére: *Kövér György*: A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas, 1992. 4. sz. 5–18.

[90] John Komlos helyesbíti Berend T. Iván és Ránki György és mások adatait: *Komlos*: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac i. m. 213–214.

[91] *Berend T. Iván-Ránki György*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. In: *Berend T. Iván–Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Bp., 1974. 36–58.

hanem inkább fokozódott, noha a tőkehiány nyilvánvalóan nem nőtt, mint azt a tőkeimport jelentőségének viszonylagos csökkenése is mutatja.[92]

A bankrendszer sajátosságait magyarázhatják egyéb, gazdaságon kívüli tényezők is, melyek egy része az állam szerepével kapcsolatos. Ezek közül az utóbbi időszak kutatásai nagy jelentőséget tulajdonítanak az állam(szerkezet) tőkepiaci befolyásának, illetve a jegybank politikájának.[93]

E magyarázatok egyik vonulataként megfogalmazódott, hogy a korporatista államokban (pl. Ausztria–Magyarország, Németország, Olaszország), a nonprofit és a lokális hitelszektor állami védelme–támogatása, mesterséges életben tartása miatt a tőkepiac feldarabolódása következett be, mely az univerzális bankok kialakulásának egyik fontos tényezője volt. E hitelszektorok állami felkarolásában mindenekelőtt az erős agrár- és lokális-regionális érdekérvényesítés tükröződött, eszközei pedig egyebek mellett a különböző adómentességek, az értékpapír-kibocsátások állami garanciái, a bankfiókok létrehozásának korlátozása voltak. Így a centrumok részvénytársasági bankjai — pótolandó a betétek piacának feldarabolódásával kieső letéti üzleteket, s forrásaik drágulását — arra kényszerültek, hogy az ugyan kockázatosabb, de jövedelmezőbb ipari beruházási üzletekkel foglalkozzanak. A pluralista államokban (Egyesült Királyság, USA, Kanada) ezzel szemben a piaci erők szabadon érvényesülhettek, miáltal a részvénytársasági bankok akadálytalanul működtek és fejlődtek nagy fiókhálózattal rendelkező letéti bankokká, kiszorítva a piacról a takarékpénztárakat és más nonprofit pénzintézeteket. Ezzel a non-profit hitelszektor elhalt. Itt a beruházási üzleteket erre szakosodott bankokra hagyták, vagyis specializált bankrendszer jött létre.[94]

A magyar bankrendszer kialakulásának e tisztán politikai tényezőkkel való magyarázata nem tűnik meggyőzőnek. Magyarország a pluralista–korporatív rendszerek dualizmusában ugyan mindenképpen az utóbbihoz állt közelebb, ennek ellenére itt a nonprofit pénzügyi szféra nem kapott kiemelt állami támogatást. Következésképpen nem beszélhetünk a tőkepiac állami vezérlésű feldarabolásáról. Mint láttuk, a takarékpénztárak részben éppen privilégiumaik hiánya miatt alakultak át üzleti bankokká. Ezenkívül az a szintén megismert tény, hogy a jelzáloghitelüzletek jelentős részét is a profitelvű részvénytársasági bankok és takarékpénztárak bonyolították le, azt mutatja, hogy a hitelpiac ezen részét sem privilegizálta az állam.

Az állam szerepe egy másik vonatkozásban, mégpedig a jegybank működésének szabályozását illetően is nagy hangsúlyt kapott az újabb banktörténeti irodalomban, különösen Németország esetében. E magyarázat szerint lényegében az arisztokrata nagybirtokosok érdekében — de a nagyburzsoázia szempontjainak fokozott figyelembe vételével — történt Németországban a magánjegybankok megszüntetése és az állami jegybank megszervezése, mivel ezek a rétegek így kedvezőbben juthattak hitelekhez.[95] A központi jegybank — a Reichsbank — megalakulása az 1870-es évek közepén egyrészt azáltal segítette a részvénytársasági bankokat, hogy azok a bank kiterjedt fiókhálózatát használták fizetési forgalmuk

[92] *Berend–Ránki*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. i. m. 36–58.
[93] *Tilly*: Banking Institutions i. m.; Verdier: Gerschenkron on his Head i. m.
[94] *Verdier*: Gerschenkron on his Head i. m. 17–18.
[95] *Tilly*: Financial Institutions in the Rhineland i. m.

lebonyolítására. Másrészt pedig — s ez még fontosabb — a Reichsbank gyakorlatilag likviditási garanciát nyújtott számukra a nagy leszámítolási lehetőségek biztosításával. Ez a garancia — szemben pl. az angol bankokkal, melyeknek ez nem állt rendelkezésükre — a német bankoknak módot adott arra, hogy nagy volumenű hosszúlejáratú beruházási üzleteket bonyolítsanak.[96]

A magyarországi „bankok bankja", az Osztrák–Magyar Bank ebből a szempontból számos hasonlóságot mutat a Reichsbankkal. Különösen igaz ez 1887-től, amikor több fontos változás következett be a jegybank statútumában. A korábbi merev — a 200 millió forintot meghaladó jegykibocsátásra vonatkozó —, 100%-os nemesfém-fedezeti előírást megváltoztatták, mivel az számos alkalommal súlyos likviditási problémákat okozott a bank számára. A minimális tartalékot 40%-ban rögzítették a bankjegyek kibocsátására, s 30 millió forintig a nemesfémre beváltható külföldi váltókat (devizákat) is beleszámították a fedezetbe. Ezenkívül a bank jogot kapott arra, hogy pénzügyi nehézségek esetén 200 millió forinton túl is kibocsáthassa bankjegyeit, ha ezen összeg után 5% adót fizet. Az így nyert nagyobb mozgásszabadság és stabilitás lehetővé tette a bank számára, hogy elkerülje a felesleges tartalékolást.[97] Ez a változás egyébként a Reichsbank néhány évvel korábbi hasonló alapszabály-módosítását követte.[98]

Ennek alapján John Komlos egyenesen „agresszívnek" nevezi az Osztrák–Magyar Bank 1887 utáni leszámítolási politikáját.[99] A magyarországi nagy részvénytársasági bankok valóban jelentős hitelkerettel rendelkeztek a jegybanknál, ami kétségkívül növelte likviditásukat. Ezt a lehetőséget azonban kevéssé használták fel az univerzális banki üzletekre. A nagybankok hitelkeretüket általában nem is vették igénybe, a jegybank a valóságban elsősorban a lakossági hitelüzletekkel foglalkozó takarékpénztáraknak nyújtott kölcsönöket.[100] Tehát a jegybank nagyvonalú leszámítolási üzletpolitikája sem bizonyult a németországihoz hasonlóan erős determinánsnak a magyarországi pénzügyi struktúra alakításában.

Mi magyarázhatja tehát a magyarországi bankrendszer sajátosságait, mindenekelőtt felemás univerzalitását? A válasz nyilvánvalóan további vizsgálatokat igényel, mivel jóval összetettebbnek tűnik, mint néhány más ország esetében, ahol a tőkehiány illetve az állami-jegybanki politika megfelelő magyarázatot jelenthet. Mindenesetre fontos tényező lehet az univerzális bankok megalakulásánál a külföld hatása. Egyrészt közvetlen befolyásról beszélhetünk: a crédit mobilier típusúnak is nevezett banki üzletfilozófia Magyarországon robbanásszerűen, közvetlenül külföldi hatásra és minták alapján jelent meg az 1860-as években, mindenekelőtt osztrák közvetítéssel. A magas pénzügyi hányados kialakulásához is jelentős mértékben hozzájárulhatott a külföld — főként Ausztria — tőkeexportja révén. Másrészt az ún. demonstrációs hatások sem hagyhatók figyelmen kívül,

[96] *Tilly*: Banking Institutions i. m. 195–196.

[97] *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: A Magyar Nemzeti Bank története. I. k. Szerk.: Bácskai Tamás. Bp., 1993. 274–275.

[98] *März–Socher*: Währung und Banken i. m. 337–365.; *John Komlos*: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century. In: *John Komlos* (Ed.): Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. New York, 1983.

[99] *Komlos*: The Diffusion of Financial Technology i. m.

[100] *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. i. m. 299., 337.

melyek a későbbi évtizedekben, a magyar bankok szoros osztrák személyi és üzleti kapcsolatai következtében érvényesülhettek.[101] Ezenkívül véleményünk szerint a jövőben a magyarországi gazdaságtörténeti kutatásoknak a banktörténet terén is fokozottabban figyelembe kell venniük a kulturális tényezők jelentőségét, hiszen ezek a bankrendszer formálódásában is közvetlen szerephez jutottak. Mindenekelőtt az emberi tőke és a társadalmi tőke alacsony szintje lehetett az, amely akadályozta a nem profitelven működő takarékpénztárak térhódítását, s így a községi takarékpénztárak elsorvadásának fő oka is vélhetően a helyi társadalmak fejletlensége volt. Ez egyben magyarázza a részvénytársasági pénzintézetek igen magas számát is, ami viszont egyik kiváltója lehetett az alacsony fokú koncentrációnak és univerzalitásnak. A nemzetiségi bázisú pénzintézetek a tőkepiac feldarabolódásához járultak hozzá. A koncentráció és a nagybankok fiókhálózatának alacsony szintjében pedig feltételezhetően a modern üzletvezetési technikák hiánya is közrejátszott.

II. Bankfejlődés az első világháború után

Az első világháború utáni európai bankfejlődés minden sokszínűsége ellenére felmutatott néhány általános vonást. Az 1920-as években szerte Európában nőtt a bankok instabilitása és — részben ennek következtében — folytatódott a bankok összeolvadása. Az állami beavatkozás változatos formái jelentek meg, ezenkívül nőttek a nagybankok riválisainak kompetitív előnyei, aminek következtében azok megerősödtek az előbbiekkel szemben.[102] A következőkben azt vizsgáljuk, hogy milyen trendek jelentkeztek a magyar bankfejlődésben a háború és az 1931-es pénzügyi válság közötti időszakban.

A világháború alatt és után is folytatódó koncentráció a korábbiakhoz hasonlóan különösen erős volt Nagy-Britanniában és Németországban. Nagy-Britanniában 1917–18-ban jött létre a „Big Five", a betétek több mint 75%-ával rendelkezve, s az önálló intézetek száma ezután is tovább csökkent, hiszen az öt legnagyobb bank a világháború után is sorra olvasztotta magába a kis- és középbankokat.[103] Németországban a nagybankok koncentrációja nem érte el az angol szintet, de a koncentrációs folyamat gyorsaságát jelzi, hogy 1914–25 között a Deutsche Bank 21, a Discontogesellschaft 29, a Bank für Handel und Industrie 36, a Commerzbank 42 bankot olvasztott be,[104] ráadásul a legnagyobb bankok közül is több fuzionált (pl. 1922-ben a Darmstädter Bank és a Nationalbank für Deutschland vagy 1929-ben a Deutsche Bank és a Discontogesellschaft). A britektől

[101] *Komlos*: The Diffusion of Financial Technology i. m.

[102] *Harold James*: General Trends: A Search for Stability in Uncertain Conditions. In: *Manfred Pohl* (Hg.): Europäische Bankengeschichte. i. m. 346.; *Charles H. Feinstein–Peter Temin–Gianni Toniolo*: International Economic Organization: Banking, Finance, and Trade in Europe between the Wars. In: *Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. i. m. 9–73.; Németországra: *Gerd Hardach*: Banking in Germany, 1918–1939. In: *Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. i. m. 269–295.; Ausztriára: *Fritz Weber*: From Imperial to Regional Banking: The Austrian Banking System, 1918–1938. In: *Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. i. m. 337–357.

[103] *Forrest Capie*: Commercial Banking in Britain Between the Wars. In: *Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. i. m. 398.; Born: Geld und Banken i. m. 445.

[104] *James*: General Trends i. m. 347.

eltérően Németországban a koncentráció az 1920-as évek második felében is folytatódott.[105] Ugyancsak számottevő volt a koncentráció Ausztriában. A háború utáni infláció idején ugyan az 1913-as 175-höz képest megduplázódott a részvénytársasági és magánbankok száma, de 1927-re már újra megközelítette a háború előtti szintet, s a következő években az alá csökkent. A fúzió a válságkezelés jellemző módszere volt.[106]

Magyarországon a pénzintézetek száma a háború utáni inflációs években jelentősen nőtt. Az újonnan alakult pénzügyi vállalkozások között nagy számban voltak olyanok, melyeket csak a spekulációk, az inflációs konjunktúra által teremtett profitlehetőségek tartottak fenn. Ezek legtöbbje a stabilizáció után meg is szűnt. A húszas évek második felében tovább csökkent a pénzintézetek száma, de már csak kis mértékben. A magyarországi pénzintézetek száma 1928-ban 1838 volt, amely meghaladta az ugyanezen az országterületen 1913-ban működő intézetek számát. A fővárosban pl. 1928-ban 282 pénzintézet volt, ami még mindig 1/3-dal volt több, mint az 1913-as szint, jóllehet akkor még egy kétszer akkora népességű ország prosperáló pénzpiacának központja volt Budapest.[107] (Az aránytalanság valamelyest csökken, ha figyelembe vesszük, hogy 1928-ban lényegesen több csőd és felszámolás volt folyamatban.) E korszakban a bankfejlődést elsősorban a közepes nagyságú intézetek erősödése jellemezte. 1927-re a világháború előtti időszakhoz képest a legnagyobb intézetek tőkeereje az összes pénzintézetéhez viszonyítva nőtt, ugyanakkor a közepes nagyságú intézetekhez képest csökkent. A 6 vezető intézet a 13 legnagyobb hazai pénzintézet és a Postatakarékpénztár mérlegfőösszegének 1913-ban 62,6%-át, 1927-ben 61,5%-át birtokolta. Magyarországon nem volt szó olyan kvázi-monopólium kialakulásáról sem, mint pl. Ausztriában, ahol a Creditanstalt magasan a többi fölé emelkedett.[108] Az intézetek nagy száma — ráadásul egyre bővülő fiókhálózattal —, valamint a koncentrációs folyamat lassúsága továbbra is a magyar hitelszervezeti rendszer egyik fontos jellemzője maradt.

Az első világháború utáni időszakban a bankok növekvő instabilitása figyelhető meg szerte Európában. A válság legerősebben Németországot érintette, de Ausztria is a legnagyobb nehézségeket átélt országok közé tartozott. A pénzügyi válság súlyosságáért jelentős mértékben az univerzális bankrendszert tartották felelősnek már a kortársak is ezekben az országokban, s ez az álláspont máig elfogadottnak tekinthető.[109] A magyarországi bankok viszonylagos stabilitása a válság során annak is köszönhető volt, hogy a világháború alatti növekedést követően, az első világháború utáni inflációs időkben a magyarországi bankok gazdasági szerepe és vegyes banki aktivitása — a tőkéiket ért veszteség és a pénzbőség

[105] *Hardach*: Banking in Germany, 1918–1939. i. m. 277.

[106] *Stiefel*: Österreich. In: Pohl (Hrsg.): Europäische Bankengeschichte. i. m. 441–442.; *Weber*: From Imperial to Regional Banking. i. m. 338.

[107] *Surányi-Unger Tivadar*: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében. Bp., 1936. 13–14.

[108] *Eduard März*: Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923. Wien, 1981.; *Weber*: From Imperial to Regional Banking. i. m. 339.

[109] *Ben Bernanke–Harold James*: The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. In: *R. Glen Hubbard* (Ed.): Financial Markets and Finacial Crises. Chicago, 1991. 58.

következtében — ismét csökkent.[110] A bankok ipari üzletei ugyan — legalábbis relatíve — szándékosan ezt elősegítő üzletpolitika híján is jelentősen mérséklődtek a világháború alatti csúcsponthoz képest, de némelyik intézet — pl. az Olasz–Magyar Bank — tudatosan is törekedett az érdekeltségek felszámolására, vagy legalább jelentős csökkentésére. A bankkoncentráció vontatottsága mellett — amely növelte az iparvállalatok mozgásterét — fontos oka volt ennek, hogy az ipari vállalkozások a korábbinál is inkább önfinanszírozóvá váltak.[111] Varga István számításai szerint a legnagyobb budapesti bankok tulajdonosi részesedése az iparvállalatok alaptőkéjében 1925-ben 143,4 millió P, 1937-ben 176 millió P értékű volt. Ez a növekedés azonban a mérlegfőösszegek arányában már jelentős csökkenést takart: az 1925-ös 15,7% 1937-re 9%-ra zsugorodott.[112] Az iparvállalatok oldaláról vizsgálva a jelenséget még ennél is nagyobb visszaesés tapasztalható.[113] Az ilyen számításokat persze megfelelő kritikával kell kezelnünk — már csak azért is, mert utóbbi esetben csupán az iparvállalatok számát vették alapul. Mivel azonban a későbbi számítások sem hoztak lényegesen eltérő eredményt,[114] nem tűnik helytállónak az a koncepció, amely szerint a válság alatt és után is jelentősen fokozódott a bankok ipari befolyása.[115] Így az fel sem merült Magyarországon, hogy a vegyes bankok típusát a krízis után — Belgiumhoz vagy Olaszországhoz hasonlóan — törvényekkel szüntessék meg.

A magyarországi hitelintézeti struktúra mindazonáltal nem maradt változatlan az első világháború után. A nemzetközi tendenciáknak megfelelően megfigyelhető bizonyos eltolódás a hagyományos felépítésű és funkciókat betöltő bankok és a tucatnyi különleges működési körrel és jogosítvánnyal rendelkező, általában közös állami-magángazdasági alapítású és jellegű hitelintézet jelentőségében, természetesen az utóbbiak javára.[116] Ezek elsősorban speciális feladatokat láttak el (Pénzintézeti Központ – 1916; Iparosok Országos Központi Hitelszövetkezete – 1920; az Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet – 1928; Magyar Szavatossági Bank – 1931; stb.), s egyben az erősödő állami befolyás immár közvetlen ágenseinek is tekinthetők a hiteléletben. Új banktípusként Magyarországon is megjelentek a lakásépítési hitelintézetek/szövetkezetek (Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet – 1930; Országos Kislakásépítési Szövetkezet), és a meghatározott társadalmi csoportok hiteligényeit kielégíteni hivatott pénzintézetek. Ezek részvénytársasági vagy szövetkezeti formában működtek. A specializált pénzintézetek

[110] A pénzintézetek tőkeállományának veszteségeire ld.: *György Ernő*: Az infláció mérlege. Bp., 1932. 11–22.; *Varga István*: Tőke és infláció. Közgazdasági Szemle, 1926. 526–588.; Az érdekszférájuk hasonló változásaira lásd: *Pogány*: From the Cradle to the Grave? i. m. 533–534.

[111] *Elizabeth A. Boross*: Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929. Berlin, 1994.

[112] *Varga István*: A jelentősebb budapesti pénzintézetek helyzete az 1927. év végi mérlegek adatainak tükrében. Közgazdasági Szemle, 1928. 444–485.; *Stefan Varga*: Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1940. 205–208.

[113] *Varga*: Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. i. m. 205–208.; A bank–ipar kapcsolatra lásd még: *Pogány*: From the Cradle to the Grave? i. m. 529–549.

[114] Schranz András a 7 fővárosi nagybank ipari érdekeltségeinek számát 160-ra teszi. *Schranz András*: Nagybankjaink érdekeltségi hálózata. Kassa, 1944. 4.

[115] *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. Bp., 1958. 386.

[116] *Born*: Geld und Banken i. m. 440–441.

alakulása ellenére a hitelintézetek közötti kisfokú munkamegosztás továbbra is a magyarországi pénzügyi rendszer egyik sajátossága maradt.[117]

A növekvő állami befolyás a két világháború közötti időszak hitelügyének egyik legmarkánsabb vonása volt számos európai országban. Nem volt ez másként Magyarországon sem. Az 1931-es pénzügyi válságig terjedő időszakban még mérsékeltebb volt az állam szerepe, míg az ezt követő periódusban — a hitelválsággal összefüggésben, de talán még inkább az állam gazdasági pozícióinak más területeken is megfigyelhető növekedése következtében — már lényegesen erősebb volt az állam gazdasági tevékenysége. Az állami intervenció fő eszközeit a hitelügyi törvényhozás, a bankfelügyelet, s a többnyire speciális feladatokkal rendelkező állami-kvázi állami szektor kiterjesztése jelentette a hitelügyben.

Magyarországon — hasonlóan Németországhoz és Ausztriához — az állam már az első világháború idején közvetlenül beavatkozott a pénzügyi folyamatokba.[118] Ez a szerepvállalás a háború befejeződésével sem ért véget, annál is inkább, mivel a hadigazdálkodásról a békegazdaságra való áttérés számos problémát vont maga után. 1922-ben újból bevezették az egyszer már megszüntetett kötött devizagazdálkodást, melynek az irányító szerve a Devizaközpont volt.[119] A devizaigényeket központilag rangsorolták, előnyben részesítve a nyersanyagvásárlásokat. A korlátozásokkal — ilyen volt pl. a kötelező devizabeszolgáltatás — sikerült megakadályozni a kettős valutarendszer térhódítását, s a korona mint fizetőeszköz teljes kiszorulását. Ugyanakkor ezek az intézkedések nagymértékben gátolták a pénzintézetek valuta- és devizaüzleteit.

Míg az első világháború előtt a jegybank a rövid lejáratú hiteleknek csak 1/5-ét biztosította, s a fennmaradó részt a hitelintézetek teremtették elő, az inflációs gazdaságban az Állami Jegyintézet fedezte a magyar gazdaság hiteligényének nagy részét. A bankok maguk is erősen függtek a jegybank inflációs finanszírozásától, ami a nagybankok gazdasági jelentőségének említett mérséklődését jelentette.[120] Az állami befolyás növekedését a hiteléletben jól példázza a klaszszikus bankfelügyeleti funkciókat is ellátó Pénzintézeti Központ tevékenysége. A Központ 1916-ban még csak öt évre alakult, s csak olyan intézetben végezhetett revíziót, amelyik nála vett fel hitelt, vagy maga kérte az ellenőrzést. Bár a jelentősebb európai országokban az átfogó bankfelügyeletet csak a világgazdasági válság során vezették be (Németországban pl. 1931-ben, Belgiumban 1934/1935-ben, Svájcban 1935-ben, Franciaországban 1941-ben), a Pénzintézeti Központ 1920-as reformja nyomán azonban egyrészt feladatává tették az állam hiteligényeinek kielégítéséhez való hozzájárulást, közérdekű vállalatokban való részvételét, másrészt felülvizsgálati hatásköre kiterjedt immár minden olyan tagjára, amelynek saját tőkéje nem haladta meg a 40 millió K-t, s a nagyobb, az intézet székhelyén kívüli fiókokra is. Ezenkívül 1921-től csak a Pénzintézeti Központ tagjai fogadhattak el takarékkönyvekre betétet illetve kezelhettek közpénzeket. Ezeknél a

[117] *Surányi-Unger Tivadar*: Magyar nemzetgazdaság és pénzügy. Bp., 1944.152.

[118] A háborús pénzügyekre összefoglalóan ld.: *Hantos Elemér*: A Monarchia pénzügyi készültsége, mozgósítása és hadviselése. Bp., 1914.; *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp., 1927.; *Popovics*: A pénz sorsa a háborúban. Bp., 1926.

[119] *Gróf Károlyi István*: A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916–1925. Bp., 1927.

[120] A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években. Bp., 1946. 14.

Központ kötelezően revíziót tartott.[121] A pénzintézeteket közvetlenül érintő, igaz kisebb jelentőségű, de hasonló szellemű egyéb kormányintézkedések — pl. a mérlegek összeállításának szabályozása tárgyában — szintén hatottak a pénzintézetek üzletpolitikájára.

A korai állami szerepvállalással, a bankfelügyelet, a kormány, illetve a jegybank intézkedéseivel is magyarázható, hogy a magyar bankok osztrák vagy német összehasonlításban viszonylag kis áldozatokkal jutottak túl a válságon.[122] Nem került sor látványos alaptőke-leszállításokra, tartalék-felhasználásokra, leírásokra. A magyar hitelszervezet viszonylagos szilárdságának okai között ezenkívül meg kell említeni a vezető intézetek szolid üzletpolitikáját, amely elsősorban a likviditási szempontok figyelembevételét jelentette. A magyar bankok nem vettek részt olyan nagy arányú spekulációkban mint pl. bécsi társaik, s nem fagytak be olyan hatalmas tőkéik sem az iparba, mint pl. a Creditanstaltnak.[123] Így az állam — Ausztriától vagy Németországtól eltérően[124] — nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni a bankok megsegítésére, és nem került sor átmeneti bankállamosításokra sem. A törvénykezési intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság következményeinek mérséklésére.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a magyar bankrendszer összehasonlító vizsgálatára tettünk kísérletet néhány fontosnak ítélt területen az 1880 és 1931 közötti időszakban. Az összehasonlítás során fő viszonyítási pontként a német és az osztrák bankfejlődés szolgált. Elsőként a pénzintézetek közötti munkamegosztást vizsgáltuk az első világháború előtti mintegy három évtizedben. A magyar bankrendszert ekkor sajátos univerzalitás jellemezte. Egyrészt a németnél és az osztráknál is univerzálisabbnak mondható, mivel az egyes pénzintézetek között nagyon alacsony fokú volt a munkamegosztás és kicsiny volt a jogi-szervezeti különbség is. A takarékpénztárak és a részvénytársasági bankok közötti határok korán elmosódtak, mivel az előbbiek is átvették a nyereségorientált részvénytársasági formát, vagyis letéti bankként működtek. Eltérések — az üzleti lehetőségek függvényében — inkább csak az egyes üzletágak arányaiban mutatkoztak közöttük. Szintén az egyes hitelintézeti típusok közötti határ elmosódását eredményezte, hogy a Németországban és Ausztriában hagyományosan elkülönülő jelzáloghitel-banki te-

[121] A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941. Bp., 1942. 56–60.

[122] *Joost Jonker–Jan Luiten van Zanden*: Method in the Madness? Banking Crises between the Wars, an International Comparisons. In: *Feinstein* (Ed.): Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. i. m. 77–93.

[123] A Creditanstalt összeomlására és annak előzményeire lásd: *Aurel Schubert*: The Causes of the Austrian Currency Crisis of 1931. In: *John Komlos* (Ed.): Economic Development in the Habsburg Monarchy and in the Successor States. New York, 1990. 89–113.; *Dieter Stiefel*: Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Frankfurt am Main, 1989.; *März*: The Austrian Credit Mobilier i. m. 124–131.

[124] Ausztriára: *Stiefel*: Finanzdiplomatie i. m.; Németországra: *Karl Erich Born*: Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik. München, 1967.

vékenység is helyet kapott számos magyarországi bank és takarékpénztár üzletei között.

Jogi-szervezeti értelemben és a munkamegosztás terén tehát a magyar pénzügyi rendszer a legteljesebb mértékben univerzálisnak tekinthető. Ha azonban az univerzalitás kritériumának a letéti üzletekkel párosuló — főként ipari — beruházási banki tevékenységet tekintjük, akkor a magyar pénzügyi rendszer már lényegesen kevésbé mondható univerzálisnak. Mind a mérlegtételek, mind pedig az üzletpolitika más jellemzőinek vizsgálata azt mutatják ugyanis, hogy a magyarországi bankok beruházási üzletei — s különösen az ipari beruházási üzletei — a világháború előtti periódusban ugyan nőttek, de lényegesen kisebb jelentőséggel bírtak, mint a német vagy osztrák bankoknál.

Az első világháború előtti években — bár az összehasonlítást számos körülmény nehezíti — a kor más európai gazdaságaihoz képest magas volt a magyar pénzügyi hányados, és magasnak mondható a banksűrűség mutatója is. Különösen az utóbbi tény ismeretében és a nemzetközi tendenciákat figyelembe véve sajátos az a vonás is, hogy e korszakban a magyar bankrendszert nem jellemezte a koncentráció, vagy legalábbis közel sem a Németországban és Ausztriában megfigyelhető mértékben. A fúziók szinte ismeretlenek voltak, ami bizonyára összefüggött a csődök viszonylag alacsony számával, azaz a pénzintézetek relatív stabilitásával is.

A magyar bankrendszer formálódására ható tényezők közül a tőkeellátottság szintje nem magyarázza megfelelően a sajátosságokat. Egyrészt az univerzalitás viszonylag alacsony foka miatt nyilvánvaló, hogy a magyar bankrendszer még az esetleg valóban létező tőkehiányra sem úgy reagált, mint a német vagy osztrák bankok, ami eleve relativizálja a tőkehiány esetleges jelentőségét. Másrészt a bankrendszer univerzalitása a világháború felé közeledve, a tőkeellátottság javulásával nem csökkent tovább. Tehát a bankfejlődés dinamikája ellentmond annak, hogy esetleg a viszonylag jó tőkeellátottság magyarázza a magyarországi bankrendszer sajátos vonásait. Az állam szerepe sem tűnik meghatározónak, mivel Ausztriától vagy Németországtól eltérően nem figyelhető meg erőteljes törekvés részéről a tőkepiac szabályozására, pl. egyes szereplőinek privilegizálása révén. A jegybank ugyan likviditási garanciát jelentett a pénzintézetek számára, de ez — megint csak Németországgal ellentétben — láthatóan mégsem volt elég ösztönző erő ahhoz, hogy azok nagyobb szabású beruházási tevékenységbe kezdjenek. A magyar bankrendszer sajátosságaiban tehát más, eddig kevéssé vizsgált tényezőknek is szerepet kell tulajdonítanunk (külföldi demonstrációs hatások; kulturális tényezők stb.).

A magyar bankok első világháború utáni fejlődése sok szempontból továbbra is eltért a nemzetközi trendektől. Új banktípusok jelentek meg ugyan, de a hitelintézetek közötti kisfokú munkamegosztás továbbra is a magyarországi pénzügyi rendszer egyik sajátossága volt. Fennmaradt ezenkívül az intézetek nagy száma, valamint a koncentrációs folyamat lassúsága. Viszonylag korán megjelentek az állami beavatkozás változatos formái. Ugyancsak sajátosságnak tekinthető a pénzintézetek viszonylagos stabilitása is: a bankválság Magyarországon nem volt olyan mély, mint Ausztriában vagy Németországban.

Tomka Béla

CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉVOLUTION DU SYSTÈME DE BANQUE DE LA HONGRIE EN PARALLÈLE INTERNATIONALE 1880–1931

(Résumé)

L'étude présente essaia de faire une analyse comparative du système de banue hongrois dans quelques secteurs importants entre 1880 et 1931. Le point de départ de la comparaison fut l'évolution de système de banque autrichien et allemand. Premièrement on analysa la division du travail des sociétés de finances dans les presque trois décennies avant la première guerre mondiale. Un universalisme spécial caractérisait alors le système de banque hongrois. D'une part il fut plus universel que l'autrichien et l'allemand, car le niveau de la division du travail entre les banques fut assez bas, les diffiérences juridico-institutionnelles ne furent pas caractéristiques. Les frontières entre les caisse d'épargnes et les banques de sociétés anonymes par actions s'oblitéraient car les premiers ont reçu les formes de prise de profit de sociétés anonymes par actions, elles fonctionnaient donc comme bance de dépôt. Des différences se présentaient plutôt – en fonctions de possibilités commerciales – au niveau de la répartition de secteurs commerciaux. L'oblitération des frontières fut renforcé par le faite que les activités bancaire de crédit foncier hypothécaire furent inscrites à celles de plusieurs banques et caisses d'épargnes hongroises.

Le régime de finances hongrois se montre entièrement universel du point de vue juridique et analytique. Mais si on prend comme critère de l'universalisme les activités d'investissements bancaires – surtout indsutriels –, le régime de finances hongrois semble moins universel. L'analyse et des titres de bilan et d'autres facteurs de la politique commerciale montre clairement les affaires d'investissement des banques de la Hongrie – surtout les invesrtissemments industriels – augmentèrent dans la période précédant la première guerre mondiale, mais son importance fut beuacoup plus inférieure que celle des banques allemandes ou autrichiennes.

Dans les années précédent la première guerre mondiale la répartition de banque hongroise fut assé elevée par rapport aux régimes économiques des autres états européens, l'indice de la densité de banque fut aussi augmentée, même si une telle comparaison était difficile par la suite de différents facteurs.

En prenant considération surtout ce dernier fait et les tendances internationales, il est spécifique que le régime bancaire hongrois de l'époque ne fut pas caractérisé par la concentration, ou non pas dans la mesure de celle produite en Allemagne et en Autriche.

Ces spécialités ne trouvent pas une explication entière par le niveau de l'acquisition de capitaux en tant qu'un des facteurs relatives à l'évolution du régime bancaire hongrois. En plus le rôle de l'état ne semble pas décisif, par conséquent d'autres facteurs, peu analysés jusqu'ici, devraient être reflétés (effets de démonstrations étrangères, facteurs culturels, etc.).

L'évolution des banques hongroises après la première guerre mondiale resta différente dorénavant des trendes internationales. Bien que de nouveaux types de banques se soit présentés, la division moindre du travail entre les banques resta une des caractéristiques du régime de finances de la Hongrie. Il resta aussi le nombre élevé des institutions et le lenteur du processus de concentration. Les formes différenciées de l'intervention de l'état se présentèrent assez tôt. Une caractéristique typique fut aussi la stabilité relatives des institutions de finances: la crise de banque ne fut pas si approfindie qu'en Autriche ou en Allemagne.

THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN BANKING IN INTERNATIONAL COMPARISON, 1880–1931

By Béla Tomka

(Summary)

In the paper we examined the Hungarian banking system between 1880 and 1931 in a comparative way. For the analysis, the developments of German and Austrian banking served as the major bases of comparison. First of all we investigated the specialization versus universality of

business policy of banks before the First World War. The Hungarian banking system at that time was characterized by a peculiar universality. On the one hand, it can be taken as even more universal than the German and Austrian one, since the specialization of financial institutions was of a low degree and there was only a slight legal-structural difference between them.

The dividing lines between the savings and the joint-stock banks came to be blurred very early, because the former ones took over the profit-oriented joint-stock-company form, and they were setting out to work as deposit banks. The differences between them in the proportions of certain business branches can be taken as a function of business opportunities. The boundary between the individual types of credit institutions was also fading as a consequence of the fact that several Hungarian banks and savings banks inserted the activities of the mortgage-loan banks in their business activities that were traditionally separated in an independent mortgage branch from the banking activities in Germany and Austria.

However, the Hungarian banking system can only be considered as universal in a rather formal sense: legally, and concerning the degree of specialization of banks. If the investment banking activity accompanying the deposit businesses is taken as the major criterium of universality, then the Hungarian financial system is to be seen considerably less universal. Both the the analysis of balance-sheet items and other features of business policy signify that the investment activities of the Hungarian banks especially in the industrial sector – were growing in the period preceding the First World War, but were of substantially less significance than in the case of the German or Austrian banks.

In the years before the First World War — though the comparison is impeded by several circumstances — as compared to other European economies the comparative financial ratio was high in Hungary, and the index of the bank density can also be considered high. It is also a peculiar feature that in this period the Hungarian banking system was not characterized by concentration as it could be seen in Germany and Austria.

Of the factors affecting the formation of the Hungarian banking system, one of the most common rationale the level of the capital supply does not explain the peculiarities satisfactorily. The role of the state, an other rationale found in the research of Central European banking, does not seem determinative either. Consequently, the peculiarities of the Hungarian banking system are to be assigned to other, so far less explored, factors as well (foreign demonstration effects, cultural factors etc.).

In many respects the post-First World War development of Hungarian banking also deviated from the international trends further on. Although there were new bank-types that came forward, but it remained typical of the Hungarian banking system further on that the specialization of institutions was of a low degree. Besides, the number of institutions remained great, and the concentration process slow. The various forms of state interference came forward relatively early. It can at the same time be seen peculiar that the credit institutions were relatively stable, the bank crisis in Hungary was not so deep as in Germany and Austria.

Ádám Magda

A VERSAILLES-I KÖZÉP-EURÓPA ÖSSZEOMLÁSA

(A müncheni válság és Magyarország)

Csehszlovákia pontosan húsz évvel megalakulása után megszűnt létezni. Miért jutott röpke húsz év alatt a versaillesi Közép-Európa legerősebb állama erre a sorsra? Miért nem tudták megalkotói megvédeni szuverenitását? Ezekre a kérdésekre különbözőképpen válaszolnak. Vannak, akik az 1938 őszére kialakult válságos helyzet okát abban látják, hogy az első világháború után a német kérdést nem eléggé radikálisan oldották meg, s a későbbiek során még további engedményeket tettek. Mások fordítva. A bajok gyökerét a Németországgal, s általában a legyőzöttekkel szemben alkalmazott szigorú, igazságtalan, rövidlátó intézkedésekben, az azokhoz való görcsös ragaszkodásban, az önrendelkezési elvnek nem korrekt alkalmazásában látják. Az előbbi állásponttal nem tudunk egyetérteni, a másikban van egy nagy adag igazság.

Kétségtelen, a Párizs-környéki békék egyik legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy a wilsoni önrendelkezési elvek gyakorlati alkalmazása felemás módon történt. Egyes nemzeteknek megadták ezeket a jogokat, másoktól megtagadták. De, ahol alkalmazták, ott sem kielégítő módon ültették át a gyakorlatba. Az önrendelkezés nem vezetett egyértelműen a politikai szabadság szintjének emeléséhez. Sok esetben ellenkezőleg. Ez a tény, amely rányomta a bélyeget egész Közép-Kelet-Európa további fejlődésére, súlyos következményekkel járt Csehszlovákiára nézve is. A köztársaságtól nemcsak azok kívántak elszakadni, akiknek az első világháború után nem adták meg a jogot az önrendelkezésre (a németek, a felvidéki magyarok és a tescheni lengyelek), hanem azok is, akik ezt a jogot megkapták, de az azzal járó politikai szabadságjogokat nem vagy nagyon korlátozott formában (mint a szlovákok és rutének). Az előbbiek Münchent, az utóbbiak Csehszlovákia teljes szétesését segítették elő.

A történészek általában München okait kutatva figyelmüket a harmincas évekre: Németország gazdasági és politikai megerősödésére, hódító törekvéseire, a háborúra fel nem készült nyugati hatalmak ezekre történő reagálására koncentrálják. München okait valóban mindenekelőtt itt kell keresni. Sokoldalú, árnyalt válaszhoz azonban vissza kell nyúlni a Párizs-környéki békékhez is, amelyek előre vetítették mindazt, ami 1938-ban Münchenben bekövetkezett. A német, a magyar és a lengyel önrendelkezési törekvések, amelyek az első világháború után kudarccal végződtek, két évtizeddel később, más nemzetközi konstellációban, elemi erővel felszínre törtek. Ezek a törekvések az akaratuk ellenére Csehszlovákiához csatolt népek óhaját fejezték ki. Az önrendelkezési érvrendszeren alapuló köve-

telésekkel mindössze az volt a probléma, hogy az adott nemzetközi helyzetben, az adott nemzetközi erőviszonyok mellett, nem a világbékének, hanem a hódításra készen álló Németországnak kedveztek. A néprajzi alapokon nyugvó önrendelkezési elvek igazságos voltát azonban nem lehet megkérdőjelezni. Ez a tény hosszú ideig elősegítette Hitler külpolitikai törekvéseit, s nehezítette a nyugati hatalmak politikai és morális pozícióit. Hiszen húsz évvel az első világháború után nehéz volt ismét háborúba vinni az angol és a francia népet, azért, hogy meghiúsítsák az önrendelkezési elvek alkalmazását Közép-Kelet- Európában. München okait vizsgálva, ezt a tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A nyugati közvélemény támogatta kormányaik appeasement politikáját, s ebben a háborútól való félelem mellett szerepet játszott az a tény is, hogy a német, a magyar és a lengyel követelések önrendelkezési elveken alapultak. Olyan elveken, amelyekért az első világháború utáni Európa lelkesedett, olyan eszméken, amelyek a nemzetközi élet normáivá váltak.

Az utóbbi időben — a boszniai válság után — sokat lehet hallani az önrendelkezési elvek problémáiról, arról, hogy alkalmazásuk nem mindig vezet a politikai szabadság szintjének emeléséhez. Sokszor ellenkezőleg. Példának nemcsak Boszniát, hanem Münchent is szokták emlegetni. A húszadik század történelméből lehetne még más példákat is hozni, amelyek arról tanúskodnak, hogy a politikai szabadság és a nemzeti önrendelkezés összefüggése távolról sem olyan egyértelmű és zavartalan, mint amilyennek Woodrow Wilson hitte. A baj azonban nem a nemzeti önrendelkezési elvek alkalmazásában, hanem abban van, hogy ezeket a korrekt elveket nem megfelelő módon ültették a gyakorlatba.[1]

A nemzeti önrendelkezési elvek jelentős szerepet játszottak mind Csehszlovákia létrejöttében, mind pedig felszámolásában. 1918-ban egy új közép-európai állam megalakulását, 1938-ban megszűnését segítették elő. A megszületésénél alkalmazott nemzeti önrendelkezési elvek ugyanis a visszájára fordultak. Egyrészt, mert 1918-ban a nemzetközi normává emelt önrendelkezési elveket nem alkalmazták következetesen. Nem minden Csehszlovákiához került nemzet élhetett ezzel a joggal. (A vesztes államokhoz tartozók szavát csak 1938-ban hallgatták meg.) Másrészt az önrendelkezés alapján Csehszlovákiához került nemzetek sem kapták meg az elképzelt és beígért jogokat. Az uralkodó cseh nemzet a többi nemzet politikai szabadságszintjét korlátok közé igyekezett szorítani. Történt ez Közép-Kelet-Európa legdemokratikusabb államában.

Az állam megalapítójának, a liberális Masaryknak is tudomásul kellett vennie, hogy a Pittsburghi egyezmény és a Kárpátalja autonómiájára vonatkozó kötelezettségek teljesítése sok akadályba ütközik, hogy a nemzeti önrendelkezés és a politikai szabadság számos problémát vet fel. Épp úgy, mint a kisebbségi szerződésekben vállalt kötelezettségek maradéktalan teljesítése. A nemzeti önrendelkezési elvek visszájára fordultak. Csehszlovákia saját csapdájába került.

Münchent Masaryk már nem érte meg. Utódja, Beneš, az állam másik megalapítója, politikai és diplomáciai erőfeszítéseket tett, hogy Csehszlovákia kikerüljön abból a csapdából. Azonban nem a legjobb utat választotta. Számos történész

[1] Lásd erről *Kovács M. Mária:* Nemzeti önrendelkezés és politikai szabadság. Világosság, 1998/2. 42.

Benešt teszi felelőssé Münchenért. Bírálják, mert kapitulált. Beneš felelőssége kétségtelenül nagy. Felelőssége azonban nem abban van, hogy elfogadta a Müncheni egyezményt,[2] hanem abban, hogy egész politikájával objektíve hozzájárult Münchenhez. A Párizsi békekonferencián meghatározó szerepet játszó politikus, aki két évtizeden át irányította a köztársaság külpolitikáját, sok olyan döntést keresztül vitt, amelyek végső soron nem erősítették, hanem gyengítették Csehszlovákiát. Ugyanakkor fontos bel- és külpolitikai intézkedések megtételéről megfeledkezett. A csehszlovák külpolitika irányítója elszalasztotta a lehetőséget az ésszerű kompromisszumokra. Vonatkozik ez mind a külpolitikai kihatású nemzetiségi problémák, mind pedig a szomszédokkal való viszony kezelésére. Noha kétségtelen, hogy Csehszlovákiában a kisebbségek helyzete jobb volt, mint a többi közép-kelet-európai államban, a kisebbségek a szerződésekben rögzített jogokat itt sem kapták meg. A nagy stratégának tartott Beneš megelégedett azzal, hogy a köztársaság Németországgal és Magyarországgal kapcsolatos biztonságát a franciákra, illetve a kisantantra alapozza. Csehszlovákia viszonya a szomszédokkal, Romániát és részben Ausztriát leszámítva, meglehetősen rossz volt.

Münchennek ma már hatalmas irodalma van. A napvilágot látott forráskiadványok, visszaemlékezések és feldolgozások közös hiánya, hogy súllyal a nagyhatalmakra vonatkoznak. Kevés információt nyújtanak a közép-kelet-európai államok magatartásáról, München létrejöttében játszott szerepéről. [3]

Tanulmányomban a magyar kormányok politikáját szeretném bemutatni. Kitérek azonban, ha csak vázlatosan is, a többi közép-kelet-európa-i állam magatartására is. Annál is inkább, mert Magyarország Csehszlovákiával kapcsolatos politikájának megértéséhez ez sokszor nélkülözhetetlen.

A magyar kormány magatartását a csehszlovák válság idején számos európai és lokális, belpolitikai, gazdasági, földrajzi és katonai tényező befolyásolta. Meghatározó szerepet játszott az a tény, hogy az első világháború után Csehszlovákiához kerültek Magyarország északi, észak-keleti területei. E területeken nemcsak szlovákok és rutének, hanem kb. 1 000 000 magyar is élt. Egyharmada a határ menti területen – zárt egységben. A békekonferencián, Franciaországon kívül, egyik nagyhatalom sem kívánta e színtiszta magyarlakta területet Csehszlovákiához csatolni. Hosszú hetekig tartó vita után, a franciák által támogatott Beneš

[2] A kialakult nemzetközi helyzetben, amikor Csehszlovákia teljesen magára maradt, Beneš előtt az alábbi alternatíva állt: vagy teljesen kilátástalan háborúba viszi a népet, vagy kapitulál. Az utóbbit választotta.

[3] Kivételt jelent a Budapesten megjelent két vaskos kötet. A kötetek, noha mindenekelőtt Magyarország külpolitikáját mutatják be részletesen, sokoldalú képet nyújtanak a többi közép-kelet európai államnak, a csehszlovák válság alatti politikájáról, magatartásáról. Lásd: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. (A továbbiakban DIMK.) II. kötete. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Szerkesztette: Ádám Magda. Budapest, 1965. III. kötet. Magyarország külpolitikája 1938–1939. Szerkesztette: Ádám Magda. Budapest, 1970. Sok információt nyújt a közép-kelet európai pártok, különböző szervezetek és politikusok Münchennel kapcsolatos megnyilatkozásairól. München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerkesztette: Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Budapest, 1988. A csehszlovák történészek két kötetben tettek közzé Münchenre vonatkozó iratokat. Noha több érdekes információt nyújtanak a közép-kelet-európai államok politikájáról, súllyal a nagyhatalmakról szólnak. Lásd: Mnichov v dokumentech. I. II. Praha, 1958. Ugyanez mondható Beneš visszaemlékezéseiről. Lásd: *E. Beneš:* Mnichovské dny. Pámeti. Praha, 1968. Még inkább áll ez *J. Beck:* Dernier rapport, Politique polonaise 1926–1939. Paris, 1952 című visszaemlékezéseire.

féle álláspont győzött. A stratégiai, közlekedési és gazdasági szempontok felülkerekedtek a nemzetiségi, önrendelkezési elveken. Ezt végül valamennyi nagyhatalom elfogadta, s a békekonferencián jóváhagyta. Ez a határ lett a magyar–csehszlovák ellentétek egyik legkomolyabb forrása.

A magyar kormány erőfeszítései, hogy kedvezőbb határt eszközöljön ki, teljes kudarccal végződtek. Ezt követően tudomásul vette a helyzetet. Tette ezt annak a reményében, hogy egyszer majd más nemzetközi konstellációban, a nagyhatalmak támogatásával revideálja azokat. Csehszlovákia viszonylatában nem zárta ki a közvetlen megegyezésen alapuló revíziót sem. Erre törekedett Teleki Pál miniszterelnök és Gratz Gusztáv külügyminiszter 1921-ben a Bruck-i tárgyalásokon. Ezt tette később 1938-ban Gratz ex-külügyminiszter, majd 1939-ben Teleki miniszterelnök.

Teleki és Gratz Csehszlovákiával kapcsolatos első határrevíziós próbálkozásaiban szerepet játszott Masaryk politikája. A csehszlovák köztársasági elnök hajlandónak mutatkozott ugyanis a színtiszta magyar területek visszaadására. De szerepet játszott a Millerand féle kísérőlevél is, amely hangsúlyozta a békés revízió lehetőségét Ezt a levelet Budapesten kezdetben komolyan vették. Telekinek Bruckban kellett meggyőződnie arról, hogy tárgyaló partnere, Beneš, a levelet nem ismeri el, és a revízió kérdésében Masaryktól eltérő álláspontot képvisel. A csehszlovák külügyminiszter tele volt fenntartásokkal Magyarországgal szemben. A dualista Magyarország iránti gyűlölete nem szűnt meg, sőt fokozódott. Támadta fennmaradt félfeudális berendezkedését, Nagy-Magyarország visszaállítására irányuló külpolitikáját.[4]

A Magyarország és Csehszlovákia közötti viszony tehát nem Masaryk elképzelései szerint fejlődött. Más irányt vett. A Magyarországgal szembeni statusquo védelmét a Beneš által megalakított kisantanttal kívánták biztosítani.[5] A kisantant léte sok vonatkozásban meghatározta Magyarország mozgásterét, befolyásolta Csehszlovákiával kapcsolatos politikáját.

A reálpolitikus Bethlen István hatalomra kerülésével a határrevízió kérdése lekerült a hivatalos politika napirendjéről. Az új miniszterelnök, aki Magyarországot a Versailles-i Európába kívánta bekapcsolni, alkalmazkodott az új helyzethez, az új erőviszonyokhoz. Noha a szomszédokkal való megegyezést nem tartotta végső célnak, a velük való együttműködést különösen gazdaságilag fontosnak tartotta. A legszorosabb gazdasági kapcsolatokat Csehszlovákiával alakította ki. Ezeket a világgazdasági válság, a két ország között dúló vámháború erősen kikezdte.

A húszas évek végén — az olasz–magyar egyezmény létrejötte után — Magyarország kikerülvén az elszigeteltségből, aktívabb külpolitikára tért át. A ma-

[4] 1921. március 14–15. Teleki miniszterelnök és Gratz külügyminiszter Bruckban tárgyalt Beneš külügyminiszterrel, többek között a határrevízió kérdéséről. A magyar miniszterek a Millerand-féle levélre hivatkozva a határ revideálását, a határmenti magyarlakta területek visszacsatolását kérték. Beneš ezt visszautasította. A levelet nem tartotta kötelezőnek Csehszlovákiára nézve. Archív ministerstva zahraničních věci. (A csehszlovák külügyminisztérium levéltára. - a továbbiakban AMZV). Politické-Zprávy: (A továbbiakban PZ.). A csehszlovák külügyminisztérium feljegyzése Lejhanecnek 1921. március 18.

[5] A kisantant valójában egy irreális veszély ellen jött létre. Senki sem gondolhatta komolyan, hogy Magyarország egyedül megtámadja valamelyiküket. Az igazi veszély ellen a tömb egyiküknek sem nyújtott védelmet, így: Csehszlovákiának Németországgal, Romániának a Szovjetunióval, és Jugoszláviának Olaszországgal szemben.

gyar hivatalos politika ismét hirdetni kezdte a revízió szükségességét. Tette ezt maga Bethlen is. Bethlen békés revízióra gondolt. Azt Olaszország és a nyugati hatalmak támogatásával kívánta végrehajtani.

Hitler hatalomra kerülése gyökeres változásokat hozott Magyarország Csehszlovákiával kapcsolatos politikájában. A tárgyalt időben, a miniszterelnöki székben Gömbös Gyula németbarát politikus ült, aki az Olaszországgal való kapcsolatainak megőrzése mellett Németországra is kívánt orientálódni. A két nagyhatalom segítségével revideálni a trianoni békét. Csalódással kellett tudomásul vennie, hogy Hitler nem támogatja a totális revízióra irányuló törekvéseit. Nincs szándékában visszaállítani a háború előtti állapotokat. A náci Németország Dunavölgyi politikáját ugyanis nem az egyes országoknak a statusquohoz való viszonya határozta meg. Nem eszerint csoportosította a térség államait, illetve nem ez szabta meg a velük való kapcsolatát. Ezzel ugyanis — miután Ausztriát eleve leírta — leszűkítette volna stratégiai bázisát Magyarországra, amely fontos volt ugyan, de nem elégséges expanziós terveinek „békés" úton való megvalósításához. Hitler nagy súlyt fektetett arra, hogy a háborúra való felkészülése előtt, fegyveres konfliktus nélkül, végrehajtsa Ausztriával és Csehszlovákiával kapcsolatos terveit. Ehhez viszont meg kellett osztani mind a dunai államokat, mind pedig nyugati szövetségeseit. Vagyis a történelem során oly gyakran — és eredményesen — alkalmazott „divide et impera"-t hívta segítségül. Ez lehetővé tette, hogy szinte valamennyi közép-kelet-európai állam — Csehszlovákiát kivéve — versenyt futott Hitler kegyeinek megnyeréséért. Ezt, a számára kedvező helyzetet Hitler azzal kívánta fenntartani, hogy nem követelte egyszerre a versaillesi békerendszer teljes revízióját, mert ez — mint mondotta — összekovácsolná annak megalkotóit, az idő által már kikezdett entente cordiale-t és a kisantantot. Az utóbbi megosztása érdekében Jugoszlávia és Románia irányában baráti politikát folytatott. A két államot meg akarta nyerni előbb gazdaságilag, majd politikailag magához láncolni. Ezért nem támogatta az ellenük irányuló magyar revíziós törekvéseket. A magyar kormánynak azt tanácsolta, majd követelte tőle, hogy Jugoszláviával egyezzen meg, Romániával hozzon létre egy modus vivendit, s minden erőt Csehszlovákia ellen koncentráljon. A magyar kormányok hosszú ideig nem fogadták el a részleges revízióról szóló hitleri koncepciót. (Vonatkozik ez Gömbösre is.) Azt remélték, hogy a másik két szomszéd — Jugoszláviával és Romániával — szembeni területi igényeiket Olaszország támogatásával megvalósítják. Berlinben felháborodással vették tudomásul, hogy a magyar kormányok figyelmen kívül hagyják „tanácsaikat". Jugoszlávia ellen továbbra is együttműködnek a Németországgal akkor még szemben álló Olaszországgal. Hitler és Göring határozottan tiltakozott ez ellen. Szót emeltek Olaszország magyarországi befolyása ellen.

A magyar kormány nehéz dilemma elé került. Hiszen a két baráti nagyhatalom tanácsai ellent mondtak egymásnak. A paradox helyzetet Hitler–Mussolini kibékülése oldotta meg, ami Gömbös vágyálma volt, s a maga részéről minden erővel ezt próbálta elősegíteni. A Berlin–Róma tengely létrejötte után a Duce azonban kénytelen volt alkalmazkodni Németország közép-kelet-európai politikájához. Megváltoztatta Jugoszláviával kapcsolatos ellenséges magatartását. A vele való megegyezésre törekedett. Ezt most a magyar kormánynak is javasolta, majd követelte.

S miután a magyar–román kapcsolatok rendezését Mussolini mindig — így most is — fontosnak tartotta, maradt Csehszlovákia, amelynek kárára kívánta kielégíteni a magyar revíziós törekvéseket.

Ebben a helyzetben a magyar kormány több vonatkozásban módosította eddigi külpolitikáját. Elfogadta a német, s most már az olasz követelést, a részleges revíziót illetően és lépéseket tett, hogy Jugoszláviával és Romániával, de főleg az előbbivel megegyezzen. Ezzel egy időben az egyre szűkülő mozgásterének szélesítése céljából több pilléren nyugvó külpolitikára tért rá. Németországgal és Olaszországgal való együttműködése mellett, a német túlsúlytól tartva, Magyarország szuverenitását féltve, más biztosítékokat keresett. A nyugati hatalmak, mindenekelőtt Anglia felé kezdett orientálódni. Ez a politika főleg Bethlen volt miniszterelnök nevéhez fűződött, aki bukása után is meghatározó befolyással rendelkezett. Nagy hatással volt magára Horthyra is. Bethlen olyan politikusokat igyekezett hatalomra segíteni, akik készek voltak lazítani a német alárendeltségen és több pilléren nyugvó külpolitikát folytatni. Félreállításukon fáradozott, ha ettől eltértek. Darányi és Imrédy politikai pályafutása ezt bizonyítja.

Darányi, aki Gömbös után került hatalomra, kormányzásának első szakaszában Bethlen elképzeléseihez tartotta magát. Ebben az időben indultak a nyugati hatalmak által is szorgalmazott magyar–kisantant tárgyalások, amelyek célja: normalizálni Magyarország viszonyát a szomszédokkal.

A megbeszéléseket Beneš kezdeményezte. A Rajna-vidék megszállása, a nyugati hatalmak ezzel kapcsolatos tétlensége rádöbbentette a csehszlovák köztársasági elnököt arra, hogy illúziókban ringatta magát, amikor Csehszlovákia Németországgal szembeni védelmét a nyugati hatalmakra bízta. Ebben a helyzetben fontosnak tartotta a Magyarországgal való mielőbbi megegyezést. Ezt lehetőleg a kisantanton belül kívánta megvalósítani. Szövetségeseinek akadályoztatása esetén azonban kész volt Magyarországgal külön is megegyezni. Ezt tudatta Belgráddal és Bukaresttel. Beneš fenti elhatározása szerepet játszott abban, hogy a román kormány, amely Jugoszláviától eltérően ellenezte a kisantat-magyar tárgyalásokat, végül hozzájárult azokhoz. A kisantant–magyar megbeszélések 1937 tavaszán indultak s bilaterális alapon három kérdésről folytak: megnemtámadási egyezmény megkötéséről; Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismeréséről; a kisebbségek kérdéséről. Magyarország elérte, hogy ez utóbbi kérdés, amelyet eddig szomszédai belpolitikai problémaként kezeltek, a nemzetközi tárgyalások asztalára került. Cserében azonban egy megnemtámadási egyezményt kértek tőle, amit kész volt megkötni. Az a tény, hogy Magyarország Csehszlovákiával is tárgyalt — méghozzá egy megnemtámadási egyezményről is — nagy felháborodást váltott ki Berlinben.

1937 őszén Hitler elérkezettnek látta az időt, hogy a magyar külpolitikával kapcsolatos aggályait tisztázza. A Fall Grün terv első változata, amely komoly szerepet szánt Magyarországnak a Csehszlovákia elleni háborúban, már készen állt. Így érthető, hogy a csehszlovák kérdés megbeszélése céljából a magyar kormányt Németországba hívta. 1937. november 21-én Darányi miniszterelnök Kánya külügyminiszter, Rőder honvédelmi miniszter és Rátz vezérkari főnök kíséretében Németországba utazott. A magyar miniszterelnök először Göringgel, majd Hitler-

rel tárgyalt. Göring szemére vetette a magyaroknak, hogy figyelmen kívül hagyják tanácsaikat, s a Duna-medencei összefogás létrehozására irányuló kísérletek ellen nem lépnek fel elég határozottan. A kisantanttal kapcsolatos politikájuk eltér a németek által meghatározott irányvonaltól. „A Führer mindig azt hirdette — mondotta — Magyarország mostani nemzedékének meg kell elégednie azzal, hogy egy irányban, Csehszlovákia irányában léphessen fel támadólag, s így visszaszerezze az ahhoz csatolt magyar területeket."[6] Tehát érthetetlen, hogy a magyar kormány nemcsak Jugoszláviával és Romániával, hanem Csehszlovákiával is tárgyal. Kánya külügyminiszter azzal védekezett, hogy éppen a németek által sugalmazott cél érdekében voltak kénytelenek Csehszlovákiával is tárgyalni. Kísérletük ugyanis, hogy Jugoszláviával és Romániával Csehszlovákia nélkül külön megegyezzenek, kudarccal végződött. A két állam maga mögött érezvén Németország támogatását, ezt visszautasította. „Így — folytatta —, ha a magyar kormány közeledést akart Jugoszláviával és Romániával, amit a németek kívántak tőlük, Csehszlovákiával is kellett tárgyalni."[7] Hitler megismételte régi tanácsát, azt ti., hogy Magyarország ne forgácsolja szét politikai erejét, hanem egy irányba, nevezetesen Csehszlovákia irányába koncentrálja. Magyarország részvételéért a Csehszlovák ellenes akcióban kilátásba helyezte egész Szlovákiát és Kárpátalját. A magyar–német tanácskozás eredményeként megállapodás jött létre, amely szerint a Csehszlovákia elleni háború előkészítése és a katonai tervek összehangolása céljából a magyar és a német vezérkar a közeljövőben megkezdi tanácskozásait.[8]

Darányi németországi látogatása után a magyar kormány kül- és belpolitikájában határozott jobbratolódás tapasztalható. A Gömbös által meghirdetett és folytatott politika kerekedett felül. Darányi politikájában, aki 1936 végén nem utolsó sorban azért került a miniszterelnöki székbe, hogy a német alárendeltségen lazítson, s a túlságosan előretörő szélső jobboldalt visszaszorítsa, (s kormányzásának első szakaszában erre törekedett,) németországi látogatása után fordulat következett be. Miniszterelnökségének második szakasza a német kormánynak és a hazai szélső jobboldalnak tett sorozatos engedmények jegyében telt el.

E változás komolyan kihatott Magyarország Csehszlovákiával kapcsolatos politikájára. A prágai kormány erőfeszítései ellenére Krofta és Kánya genfi megbeszéléseinek nem lett folytatása.[9] A magyar–kisantant tárgyalásokban hosszú szünet következett be. Ebben a román politika is szerepet játszott. A román kormány, amely nehezen szánta rá magát a Magyarországgal való tárgyalásokra, most a belpolitikai nehézségekre hivatkozva halogatta azok folytatását. A prágai kormány ebben a helyzetben Magyarországgal kész volt külön megegyezni. Ezt tudatta a magyar kormánnyal. A magyar kormány az erre tett csehszlovák javaslatot figyelmen kívül hagyta. Hiszen Darányi németországi látogatása után Csehszlovákiával még a kisantanton belül sem kívánt tárgyalni. S miután Románia továbbra sem mutatott hajlandóságot a tárgyalások folytatására, maradt Jugoszlá-

[6] A DIMK I. köt. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938. Szerkesztette: Kerekes Lajos. Budapest, 1962. 313. dok. 502.

[7] Uo.

[8] A megbeszélésről készített feljegyzésben ez a kérdés nem szerepel. Erre egy későbbi dokumentumból derül fény. Országos Levéltár (A továbbiakban OL.) Küm. res. pol. 1939–7/a 247.

[9] 1937 szeptemberében a kisantant genfi ülésén Kánya külön-külön tárgyalt a kisantant valamennyi képviselőjével, így Krofta csehszlovák külügyminiszterrel is.

via. A magyar kormány erőfeszítéseket tett, hogy Belgráddal külön megegyezzen. Nemcsak azért, mert a németek, s a Berlin–Róma tengely létrejötte után az olaszok is ezt kérték, hanem mert Magyarország a húszas évek második felétől kezdve mindig a legszívesebben a déli szomszédhoz közeledett.[10] Darányi németországi látogatása után Jugoszlávia jelentősége megnőtt. Hiszen a magyar miniszterelnök vállalkozott egy Csehszlovákia elleni akcióban való részvételre. Ehhez viszont biztosítani kellett kisantantbeli szövetségesei, mindenekelőtt Jugoszlávia semlegességét.[11] Budapesten joggal indultak ki abból, hogy Románia Jugoszlávia nélkül nem fog cselekedni, Csehszlovákia segítségére sietni. Így érthető, hogy a magyar kormány komoly erőfeszítéseket tett, hogy Jugoszláviával mielőbb, még komoly engedmények árán is, megegyezzen. Hitlertől és Mussolinitól segítséget kért e fontos feladat megoldásához. Stojadinović római és berlini látogatásakor a magyar–jugoszláv megegyezés érdekében mind Hitler, mind pedig Mussolini nyomást gyakorolt a jugoszláv miniszterelnökre. Stojadinović végül is megígérte: a kisantanttól függetlenül normalizálja viszonyát Magyarországgal. Visszautasította azonban azt a kérést, hogy külön egyezményt kössön vele. Az erre vonatkozó korábbi tervét, amelyről már titkos tárgyalások folytak a magyar kormány képviselőjével, most elvetette. Az időközben Olaszországgal és Bulgáriával történt puccsszerű megegyezését az ellenzék erősen támadta. Stojadinović nem kívánta tovább megterhelni számláját egy magyar–jugoszláv szerződéssel, amely várhatóan még nagyobb ellenállást válthatott volna ki, s melynek értéke az olaszokkal és bolgárokkal történt megegyezése után jelentősen csökkent. Különben is Hitler biztosította a jugoszláv miniszterelnököt, hogy Jugoszlávia elleni magyar revíziós törekvéseket nem támogat.[12] Nem beszélve arról, hogy Stojadinović nem kívánt szembe kerülni a nyugati hatalmakkal, tovább élezni viszonyát az angolbarát Pál régens herceggel. S noha a Jugoszláv miniszterelnök már régen a másik oldalon volt, Beneš belgrádi látogatásakor ezt egyértelműen megállapította, nem kötött egyezményt Magyarországgal, nem adott szabad kezet egy Csehszlovákia ellenes akcióhoz. Formálisan a kisantant Magyarországgal szembeni kötelezettségei tehát fennálltak.

Ennek ellenére a Darányi kormány készült a Csehszlovákia elleni akcióra. Az előkészületek diplomáciai, politikai és katonai vonalon folytak. A miniszterelnök győri beszédében nyilvánosságra hozta a fegyverkezési programot. Ezzel a gyakorlatban kimondta Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A magyar vezérkar kidolgozta Szlovákia és Kárpátalja megszállásának katonai tervét.[13] Hadműveleti terv egyeztetése céljából felvette a kapcsolatot Németországgal, Olaszországgal és Lengyelországgal. Szorgalmazni kezdte a magyar–német katonai megbeszéléseket. Noha Hitler a novemberi tárgyalások során fontosnak tartotta a Csehszlovákia elleni katonai tervek összehangolását, most kitért Darányi kérése elől. Nem bízott a korábban nyugat felé is orientálódó magyar kormánykörökben.

[10] Itt volt ugyanis a legkisebb a területi veszteség. Ez a törekvés jellemezte valamennyi magyar kormány külpolitikáját.

[11] Magyarország Csehszlovákia elleni támadása a kisantant szerződés értelmében casus bellit jelentett volna Jugoszlávia és Románia számára.

[12] „Nekünk közös érdekeink vannak Magyarországgal Csehszlovákia irányában, de semmi közös érdek nem áll fönn Románia és Jugoszlávia irányában" - jelentette ki Hitler Stojadinovićnak.

[13] OL. Kozma Miklós iratai 26. cs. Adatgyűjtemény 1938. február 26.

A magyar kormány római próbálkozásai sem jártak sikerrel. Olaszország a csehszlovák kérdést főleg a nyugati hatalmakkal összefüggésben vizsgálta. Egy esetleges, csak Németországra, Magyarországra és Csehszlovákiára korlátozódó háború távol állt érdekeitől. Ebben az esetben Olaszország semleges kívánt maradni, s elhatározásán csupán Németország nyomására változtatott volna. Ennek ellenére Pariani felelőtlenül, mint annyiszor, most is katonai segítséget ígért Magyarországnak. A konkrét megbeszélések elől azonban kitért.[14]

A Darányi kormány fontosnak tartotta tisztázni a Csehszlovákiával kapcsolatos lengyel álláspontot is. Annál is inkább, mert 1938 tavaszán egyre több jelzés érkezett arról, hogy a lengyel politikai, de főleg katonai vezetésnek Szlovákiával és Kárpátaljával kapcsolatban a magyar elképzelésekkel ellentétes tervei vannak.[15] E kételyeket Horthy Varsóban tett látogatása sem oszlatta el. Amíg Kárpátalja kérdésében sikerült azonos álláspontot kialakítani, és szoros együttműködést létrehozni, addig Szlovákia sorsát illetően továbbra is egy sor tisztázatlan, bizalmatlanságra okot adó kérdés maradt nyitva. Ez arra késztette a magyar kormányt, hogy titkos tárgyalásokat kezdjen Tisoval Szlovákiának Magyarországhoz való csatolásának kérdésében.[16] Tiso három pontban foglalta össze feltételeit, amelyek teljesítése mellett kész Szlovákiát Magyarországhoz csatolni. Ezek: 1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg és szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlésféle és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési quóta.[17] A magyar kormány elfogadta Tiso kívánságait.

1938 tavaszán a csehszlovák kormány további erőfeszítéseket tett, hogy a megszakadt magyar–kisantant tárgyalásokat felújítsa. Miután Románia ezt most is akadályozta, kész volt nélküle megegyezni Magyarországgal. Ezt több alkalommal tudatta a magyar kormánnyal. A javaslatot Budapesten tartózkodva fogadták. A prágai magyar követség utasítást kapott, hogy ilyen ajánlatokkal szemben „receptive" viselkedjen.

Magyarországon azonban voltak politikai körök, amelyek a magyar–csehszlovák viszony normalizálását fontosnak vélték. Ide tartozott Gratz Gusztáv, exkülügyminiszter,[18] aki közvetlenül az Anschluss előtt, március 5-én Prágába uta-

[14] A magyar–olasz kapcsolatokról a csehszlovák válság időszakában lásd: *Réti György:* Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940. Budapest, 1998; valamint *Kis Aladár:* Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Budapest, 1963.

[15] Koscialkowski az 1936. áprilisi budapesti látogatása során biztosította a magyar kormányt, hogy Lengyelországnak Szlovákiában és Kárpátalján nincsenek területi követelései, s ezek Magyarországhoz csatolandók. Ennek ellenére egyre több jelzés érkezett Budapestre, miszerint bizonyos lengyel politikai és főleg katonai körök eltérnek ettől.

[16] 1938 májusában az eucharisztikus kongresszusra érkező Tisoval Kánya külügyminiszter hosszan tárgyalt Szlovákiának Magyarországhoz való csatolásáról. Ezek a titkos megbeszélések 1938. szeptember végéig folytatódtak. DIMK. II. 403. dok. 665–666. Tiso fontosnak tartotta, amikor 1938. szeptember 23-án Benešhez utazott, értesíteni a magyar kormányt, hogy útjának célja elejét venni a vádnak, miszerint nem használ ki minden lehetőséget.Ez alkalommal ismét megerősítette Magyarországhoz való csatlakozására vonatkozó szándékát. DIMK II. köt. 388. dok. 645–646.

[17] DIMK II. köt. 122. dok. 288.

[18] Gratz mindig a magyar–csehszlovák megegyezés híve volt. Mint külügyminiszter 1921-ben is kísérletet tett erre. Nem sikerült megállapítani, hogy 1938-ban hivatalos megbízásnak tett-e eleget. Annyi bizonyos, hogy Prágából hazatérve Kánya kérésére a megbeszélésekről jelentést készített. DIMK I. köt. 407. dok. 635–638.

zott. Tárgyalt Beneš köztársasági elnökkel, Hodža miniszterelnökkel és Krofta külügyminiszterrel. A megbeszélések a német veszélyről, az azzal szembeni védekezésről, valamint a magyar–csehszlovák viszony normalizálásáról szóltak. Beneš Németország ellensúlyozására a Bécs–Budapest–Prága háromszög létrehozását tartotta fontosnak. Gratz ezzel egyetértett. A magyar–csehszlovák közeledésre azonban nem látott más módot, más lehetőséget, mint a határkérdés megoldását „Mindhárom úr — hangzott Gratz jelentése — elutasítóan válaszolt.". A legenyhébben tiltakozott Beneš, aki azt mondta: „amennyiben valóban benső viszony jöhetne létre Csehszlovákia és Magyarország között, akkor a jövőben felmerülhetnének lehetőségek a legkényesebb kérdéseknek a magyar óhajtással számoló rendezésre is."[19] A magyar kormányok általában a bensőséges viszony feltételeként a határrevíziót tartották. Hodža azonban kizártnak tartotta a határrevíziót, mert — ahogy érvelt — lehetetlenség, hogy Csehszlovákia a relatíve gyenge Magyarországnak területeket adjon, s a hatalmas Németország által kívánt területeket megtagadja. A csehszlovák vezetők változatlanul Magyarország katonai egyenjogúságának elismerését emlegették, mint egyedüli olyan engedményt, amelyet a közeledés érdekében hajlandók hozni. Beneš a megbeszélést azzal zárta le, hogy ha mindaz bekövetkezik, amit Gratz jósolt a német veszélyt illetően, akkor „a cseh nép, amely már évszázadokig élt a Szent Római Birodalom gyomrában, el fogja bírni azt, ha a jövőben újból egy pár évszázadot egy másik Német Birodalom gyomrában fog élni."[20]

Gratz prágai tárgyalásai semmivel sem vitték előre a magyar–csehszlovák kérdést. Pedig ez volt az utolsó lehetőség egy ésszerű kompromisszumra. Nem egészen egy héttel a megbeszélések után bekövetkezett Ausztria annexiója, amely nemcsak Csehszlovákiára, hanem Magyarországra is komoly veszélyt jelentett.

Az Anschluss nagy változásokat, nagy átcsoportosításokat idézett elő a térségben. A közép-kelet-európai kisállamok hivatalos politikája — Csehszlovákiát kivéve — azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy a két testvérnép egyesülése nem érinti őket. A Berlinbe küldött gratulációs táviratok és az elismerő szavak mélyén ott húzódott az aggodalom, a félelem, amely különösen a harmadik birodalom szomszédságába kerülő államokat jellemezte. Találóak Litvinov szavai: „bár Magyarország és Jugoszlávia most hozsannát kiált a Reich felé, ő azonban meg van győződve, hogy lelkük mélyén mindkettő segítségért kiált."[21] Hasonlókat állapított meg Kobr budapesti csehszlovák követ Kányával folytatott beszélgetése alapján. „Kánya magabiztossága erőltetett, látszólagos, és mögötte ugyanaz a félelem rejlik, amely a harmadik birodalom szomszédságába került összes államokéban él."[22]

Bethlen István volt miniszterelnök a parlament felsőházi ülésén, valamint a Pesti Naplóban írt cikkében hangot adott e félelemnek, amikor rámutatott arra a veszélyre, amelyet a szomszédos kis gyenge állam helyére került hatalmas birodalom jelent. „Egy ilyen nagyhatalom — hangsúlyozta — minden eszközzel

[19] Uo.
[20] Uo.
[21] OL: Küm. pol. 1938-21/7-1120.
[22] AMZV. PZ. Budapest, 1938. 16539.

rendelkezik, hogy a kis államokra gazdasági nyomást gyakoroljon, ami viszont politikai függőségét vonhatja maga után."[23]

Bethlen és köre tisztában volt azzal, hogy a németek segítségével végrehajtott határrevízió fokozná Magyarország függőségét Németországtól. Ezért, noha feltétlenül szükségesnek tartotta a magyar–csehszlovák határ revízióját, ezt azonban lehetőleg a nyugati hatalmak, mindenekelőtt Anglia segítségével kívánta megvalósítani. Henderson angol képviselő 1938. áprilisában Horthynak és Bethlennek tett kijelentései erre reményt nyújtottak. Cserében Londonban elvárták, hogy Magyarország ne támogassa Németország Csehszlovákia elleni terveit.[24]

Darányi németországi látogatása után, a több pilléren nyugvó magyar külpolitikát egyre inkább leszűkítette a német orientációra. A nyugati hatalmakkal és Olaszországgal való kapcsolatai lazultak. Csehszlovákiával, amely kezdeményezte a magyar–kisantant tárgyalásokat, nem kívánta folytatni a megbeszéléseket. Kész volt részt venni egy német–csehszlovák háborúban. Az Anschluss után sürgette a német és magyar vezérkarok tanácskozását. Hitler azonban a Csehszlovákia elleni katonai terveiből, amelyek az Anschluss után a konkretizálás stádiumába kerültek, semmit nem akart felfedni a magyaroknak, akikkel szemben továbbra is bizalmatlan volt. Darányi ennek ellenére szorgalmazta a külpolitikai együttműködést, Magyarország részvételét egy Csehszlovákia elleni háborúban.

Horthy Miklós célszerűbbnek látta a Hitlernek teljesen behódolt Darányi felváltását a nyugati orientációt is képviselő Imrédyvel. (Eme döntésében jelentős szerepet játszott Bethlen István.)

Imrédy a korábbi kabinetből megtartotta a németellenes beállítottságú Kánya Kálmán külügyminisztert, aki az utóbbi időben egyre gyakrabban szembekerült Darányival. Imrédy noha programbeszédében hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika vonalvezetésében nincs változás, valójában kormányzásának, Münchenig tartó szakaszában jelentős módosításokat lehet észlelni. Lazítani igyekezett a német alárendeltségen. A Berlin–Róma tengelyen belül jobban támaszkodott a déli szárnyra. Elfogadta a Mussolini és Ciano féle horizontális tengelyre vonatkozó gondolatot, amellyel kapcsolatban Darányi németellenes tendenciái miatt tartózkodó volt.[25]

Imrédy fontosnak tartotta, hogy Magyarország angol orientációját erősítse. Ebben a pénzügyi és gazdasági kérdések mellett szerepet játszott az is, ahogy ezt a programbeszédében ki is jelentette: Anglia mind nagyobb érdeklődést és megértést tanúsít azokkal a kérdésekkel szemben, amelyek Közép-Európa jövendő sorsának helyes megoldásával kapcsolatosak. Megelégedéssel állapította meg, hogy: „Franciaország szintén közelebb jutott a rendkívül bonyolult problémák valódi lényegének felismeréséhez."[26] Az új miniszterelnök a szomszédokkal való együttműködést is fontosnak tartotta, mert ahogy programbeszédében hangsúlyozta: a Duna-

[23] Pesti Napló, 1938. április 17.;Lásd erről *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország a fasiszta Nemetország „életterében"1933–1938. Budapest, 1960.187.; *Juhász Gyula* Magyarország külpolitikája. 1919–1945. Budapest, 1988. 177–198.; *Fülöp Mihály–Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest, 1998. 197–214

[24] OL. Küm. pol. 1938–7/25–897.

[25] Imrédy magáévá tette az olaszok álláspontját, amely szerint Olaszország és a hozzá közel álló államok feladata létrehozni egy horizontális tengelyt, amely Rómából kiindulva Belgrádon és Budapesten át Varsóig vezetne.

[26] Képviselőházi Napló, 1935–40. XVIII. köt. 1938. május 15.

medencében olyan állapotokat kell teremteni, amelyek az itt élő népek normális egymás melletti életét biztosítják. Ezért a kisantant–magyar tárgyalásokat Imrédy folytatni kívánta, és az abból Darányi által kirekesztett Csehszlovákiát ismét bevonni. Imrédy tehát Münchenig elődje külpolitikájától eltérően a német túlerő ellensúlyozására újabb biztosítékokat keresett: Londonban, Párizsban és a Berlin–Róma tengely déli szárnyánál. Ezzel egy időben a szomszédokkal való feszültség enyhítésére is törekedett. A Csehszlovákiával szembeni revízióról Imrédy sem mondott le. Ezt azonban békés úton, lehetőleg a nyugati hatalmak segítségével szerette volna megvalósítani. Magáévá tette a Chamberlain-féle appeasement politikát.

Magyarország belpolitikai erőviszonyai és a nemzetközi helyzet további alakulása nehezítette Imrédy külpolitikai koncepciójának megvalósítását. Röviddel hatalomra kerülése után kirobbant az ún. májusi válság, amely rendkívüli módon kiélezte a német–csehszlovák viszonyt; megerősítette Magyarországon azokat a köröket, amelyek a magyarlakta csehszlovák területek azonnali visszaszerzését követelték. Az egész válság negatívan hatott az éppen hogy javulásnak induló magyar–csehszlovák kapcsolatokra. A májusi válságról a történetírásban sok a tévhit. A történészek általában kirobbantásának okát abban látják, hogy a német hadvezetés a hadsereget a csehszlovák határnál koncentrálta. Az új kutatások a májusi válság okait más megvilágításba helyezik. Ezt teszi Igor Lukes kitűnő könyve.[27] E szerint Beneš információi a német hadsereg összevonásáról tévesek voltak. Ezek birtokában a csehszlovák köztársasági elnök elrendelte a részleges mozgósítást. Ezzel rendkívüli módon kiélezte a nemzetközi helyzetet. (Beneš soha nem ismerte el tévedését.) A mozgósított csapatokat nemcsak a német, hanem a magyar és a lengyel határon vonták össze.

A csehszlovák válság negatívan hatott a magyar–csehszlovák viszonyra. Visszavetette az éppen hogy javulásnak induló kapcsolatokat. A válság kezdetén a csehszlovák hadvezetés a magyar határon végig tüzérséget és gépfegyveres alakulatokat állított fel.[28] Válaszul a magyar kormány öt korosztályt hívott be, ami ellen a csehszlovák és az angol kormány tiltakozott.[29]

A válság alatt a magyar kormány kivárási álláspontra helyezkedett. Várta, hogy merre fejlődnek az események. Kirobban-e a háború? S európai vagy izolált lesz-e? Az Imrédy kormány — Darányitól eltérően — az országot mindenképpen távol kívánta tartani háborútól. Egy izolált háború esetén a magyar hadsereg bevonult volna Csehszlovákia területére: Szlovákia és Kárpátalja megszállása céljából. Ehhez azonban fontosnak tartotta, hogy Csehszlovákia a német támadás következtében harcképtelenné váljon, s Jugoszlávia és Románia semleges marad-

[27] *Igor Lukes:* Czechslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Beneš. New York, Oxford University Press, 1996. 143–157.; *Yvon Lacaze:* La France et le processus decisionnel de Munich. Relations Internationales 1995. No.84. 465–484. A jelen tanulmány szerzője egy korábbi munkájában az új kutatások által megcáfolt álláspontot képviselte. Lásd *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant a harmincas években. Budapest, 1968. 233–234.

[28] A csehszlovák kormány a katonai intézkedésekkel párhuzamosan jegyzéket küldött Budapestre, amelyben közölte, hogy az intézkedések nem irányulnak Magyarország ellen. Céljuk a belső rend és nyugalom fenntartása.

[29] A budapesti brit követ Kányánál tiltakozott a csapatösszevonások ellen. Közölte vele a Berlinbe és Varsóba küldött angol tiltakozó jegyzék tartalmát, amely tudatta a német és a lengyel kormánnyal: amennyiben megtámadják Csehszlovákiát, Anglia nem marad tétlen. DIMK. II. köt. 214. dok. 393.; Uo. 215. dok. 393–394.

jon. Vagyis lehetőleg háború nélkül visszaszerezni a kívánt területeket. Ezt a koncepciót Imrédy mindvégig megőrizte. Akkor sem mondott le erről az elképzeléséről, amikor később Berlin nyomására elvben elfogadta a német–magyar háborúra vonatkozó hitleri álláspontot.

A májusi válság után közvetlenül a német katonai vezetés, amely izolált háborúra törekedett, módosította Magyarországnak a háborúban való részvételére vonatkozó tervét. Jugoszlávia és Románia semlegességének biztosítása érdekében most célszerűbbnek tartották, ha Magyarország kívül marad a konfliktuson. S csupán felvonulási területet enged át a német csapatoknak. E kérdésnek megvitatása céljából Keitel, a német haderő főparancsnoka Magyarországra érkezett. Tárgyalt a politikai és katonai vezetőkkel. Komáromban terep- és hadsereg szemlét tartott. Tanulmányozta a stratégiai lehetőségeket a Magyarország területéről indított támadáshoz.[30] Ami a Magyarország semlegességére vonatkozó német álláspontot illeti, abba a magyar kormány és a katonai vezetés készségesen beleegyezett, hiszen ez egybevágott törekvésükkel. Nem talált megértésre azonban Keitel ama kívánsága, hogy Magyarország a Csehszlovákia elleni támadáshoz bocsássa rendelkezésükre területét, mert — ahogy érveltek —: noha a kisantant szerződések csak közvetlen magyar támadásra vonatkoznak, információik szerint Románia és Jugoszlávia, de főleg az előbbi, casus belli-nek minősíti az ilyen eljárást is.[31]

Kétségtelen, hogy a kisantant létét a magyar kormány nem hagyhatta figyelmen kívül. Hiszen formálisan létezett. De az sem vitás, hogy a magyar kormány ezt a kérdést, egészen Münchenig, arra használta fel, hogy a számára elfogadhatatlan német katonai követelések elől kitérjen.

Az Imrédy kormány ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy Magyarországot minden eshetőségre felkészítse. Arra is, ha esetleg mégiscsak arra kényszerül, hogy az ország területét a Csehszlovákia elleni német támadásra átengedje, vagy netán abban részt vegyen. Így érthető, hogy politikájának középpontjában Jugoszlávia semlegességének a biztosítása állott. Annál is inkább, mert ezt egyre határozottabban kérte tőle Mussolini is, aki több alkalommal felhívta figyelmét arra, hogy a horizontális tengely építése sürgeti a Budapest–Belgrád megegyezést.

Imrédy 1938. július 18-án külügyminisztere kíséretében Rómába utazott, ahol Mussolínivel és Cianoval megvitatta az egész csehszlovák problémát. Az olasz vezetőket tájékoztatta az ezzel kapcsolatos magyar álláspontról. Ezek szerint: Magyarország mindenben Olaszországhoz kíván alkalmazkodni; nem lép fel önállóan Csehszlovákia ellen; Németország és Csehszlovákia közötti konfliktus esetén azonban nem marad tétlen. De csak akkor avatkozik be, ha száz százalékig biztos abban, hogy Jugoszlávia semleges marad. Ez azonban még nincs biztosítva, mert Stojadinović kétszínű, kettős szerepet játszik. Azzal egy időben, hogy semlegességet ígér a tengelyhatalmaknak, szolidaritási nyilatkozatokat tesz Prágában, Londonban és Párizsban. Imrédy arra kérte Mussolinit és Cianot, tartsák vissza Jugoszláviát Magyarország hátbatámadásától. Amennyiben ez nem sikerül, úgy védjék meg Magyarországot. Vagyis katonai garanciákat kért Jugoszláviával szem-

[30] OL. Küm. res. pol. 1938–7–8242.; OL. Küm. res. pol. 1938–47–824.

[31] Keitel még Magyarországon tartózkodott, amikor a román kormány Budapest tudomására hozta: Magyarország területéről intézett német támadás épp olyan megítélés alá esik, mint egy magyar támadás - tehát casus belli.

ben.[32] Ezt Mussolini és Ciano kereken visszautasította. Érthető, hiszen Magyarország kedvéért nem voltak hajlandók veszélyeztetni a Belgráddal való jó kapcsolataikat. A magyar–olasz tárgyalások semmivel sem vitték előre a jugoszláv problémát, ebben változatlanul nagy bizonytalanság uralkodott. Miután a tengelyhatalmak nem segítették elő e kérdés megoldását, a magyar kormány önálló diplomáciai akciót indított annak reményében, hogy Stojadinović-csal sikerült megállapodni. Ezt kívánta elősegíteni Bakách-Bessenyei György belgrádi magyar követté történő kinevezése.[33] A magyar diplomata erről titkos tárgyalásokat kezdett a jugoszláv kormánnyal. A titkos tárgyalásokról csakhamar tudomást szerzett a prágai kormány, amely azonnal értesítette Bukarestet. Majd közösen tiltakoztak Belgrádban. Stojadinović természetesen cáfolta a hírt.[34] A titkos tárgyalások további folytatása elől azonban elzárkózott. Az a félelem, hogy Magyarország külön megegyezhet Jugoszláviával, arra késztette a prágai és bukaresti kormányt, hogy felgyorsítsák a magyar–kisantant tárgyalásokat. Ebben az irányban hatott az a hír is, hogy a magyar államférfiak a közeljövőben Németországba utaznak. A kisantant — így Jugoszlávia is — mindent latba vetett, hogy még e látogatás előtt megegyezésre jusson a magyar kormánnyal. A tárgyalások valóban fel is gyorsultak. Az Imrédy kormány is fontosnak tartotta, hogy még, németországi látogatása előtt valamilyen megállapodás jöjjön létre a kisantant tagjaival. A bilaterális alapon folyó tárgyalások lehetőséget nyújtottak arra, hogy elképzeléseit megvalósítsa. Lehetővé vált, hogy még a németországi út előtt olyan megállapodást kössön, amelyet több irányban lehet hasznosítani. Egyrészt eleget tenni a magyar–kisantant megegyezést sürgető nyugati hatalmak kérésének,[35] s ezzel demonstrálni Magyarország cselekvési szabadságát, törekvését a dunai problémák békés rendezésére. Másrészt figyelmeztetni a tengelyhatalmakat: amennyiben Jugoszláviával és Romániával kapcsolatos politikájukban továbbra sem lesznek tekintettel a magyar érdekekre, s továbbra is — Kánya szavaival élve — udvarolnak a két államnak, Magyarország kénytelen lesz megegyezni az egész kisantanttal, vagyis Csehszlovákiával is.

A magyar kormány németországi tárgyalásai idejére olyan egyezményt kívánt produkálni, amely erősíti Magyarország pozícióit. (Nagyobb súlyú egy olyan ország kérése vagy ellenvetése, amelynek más alternatívái is vannak.) Ugyanakkor nem teljes értékű, nyitott, s a fejleményektől függ, hogyan értékelik, befejezik-e vagy sem. Olyan megállapodást, amelynek segítségével — ha helyzet megkívánja — ki lehessen térni olyan német, mindenekelőtt katonai követelések elől, amelyek maguk után vonnák a nyugati hatalmakkal való teljes szembefordulást, a velük való hadviselést. Az első világháború emléke még túl friss volt, a vereség következményei túl súlyosak ahhoz, hogy a reálisan gondolkodó körök egy ilyen koc-

[32] OL. Küm. res. pol. 1938–23. iktatószám nélküli.

[33] Bakách-Bessenyei György a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője. Németellenes tehetséges diplomata volt, aki felismerte a német veszélyt, s annak ellensúlyozása érdekében tevékenykedett. A horizontális tengely létrehozásának híve volt, belgrádi kiküldetésénél ezt figyelembe vették.

[34] AMZV. dosilé 1938. Bukarest, 419.

[35] Az angol és a francia kormány, de mindenekelőtt az előbbi, augusztus folyamán több alkalommal fölhívta a magyar kormány figyelmét arra, hogy érdekelt a magyar–kisantant tárgyalások sikeres befejezésében.

kázatot vállaltak volna. Végül, de nem utolsó sorban, a magyar kormány olyan egyezményt kívánt kötni, amely elősegíti Jugoszlávia és Románia semlegességét arra az esetre, ha Magyarország mégiscsak részt vesz a Csehszlovákia elleni katonai akcióban.

A bledi magyar–kisantant megállapodás lényegében ilyen volt. Felemás, nyitott, sokféleképpen értelmezhető. Ez abból adódott, hogy Magyarország Jugoszláviával és Romániával megegyezett a napirenden lévő mindhárom — így a megnem-támadásra is vonatkozó — kérdésben. E megállapodásokat a felek parafálták. A Magyarország és Csehszlovákia közötti megegyezés nem került parafálásra, mert a kisebbségi kérdésben, amely az egyezmény egyik pontját képezte, nem tudtak megállapodni.[36] A prágai kormányt ebben a kérdésben ugyanis magasabb követelmények elé állította. Így Csehszlovákia viszonylatában a parafálást elhalasztották arra az időre, amikor a kormány teljesíti a magyar kisebbségekre vonatkozó követeléseit.

A magyar kormány ama elképzelését, hogy a tárgyalások befejezése is bármely relációban függetlenül történhessék a másik két viszonylatban folytatott tárgyalások eredményétől, nem tudta azonban megvalósítani. Nem sikerült, mert a jugoszláv kormány a nyugati hatalmakra és a belpolitikai helyzetre való tekintettel nem merte ilyen nyíltan cserbenhagyni szövetségesét. Így a bledi egyezményt nem véglegesítették, és soha nem is lépett életbe.

A bledi egyezmény jelentőségét túlértékelték mind a nyugati hatalmak, mind pedig Németország. Az angol, francia és a kisantant sajtó egyértelműen üdvözölte az egyezményt.[37] Azt óriási győzelemnek tüntették fel. Berlinben viszont felháborodással fogadták a bledi megállapodásra vonatkozó hírt, amely bombaként hatott. A német vezetők szemrehányásokat tettek a magyar államférfiaknak, akik ez időben Németországban tárgyaltak. Hitler és Ribbentrop visszautasította a magyar miniszterelnök és külügyminiszter magyarázkodását, hogy ti. a magyar kisebbségek védelme érdekében felállított túlzott követelésekkel megakadályozhatják az egyezmény hatályba lépését.[38] Az erőszak alkalmazásáról való lemondás — felelt ingerülten Hitler — úgy sem hozza meg a kívánt politikai eredményt, hogy ti. megvédje Magyarországot Jugoszláviától. Ellenkezőleg Magyarország elzárta az utat az intervenció elől Csehszlovákiában, s erkölcsileg sokkal nehezebbé tette Jugoszlávia számára, hogy szövetségesét cserben hagyja.

Hitler soha nem tudta megbocsátani a magyar kormánynak a bledi egyezményt. „Amikor ő (ti. Hitler — A.M.) Horthy látogatásakor tanácskozásokat folytatott a német–magyar együttműködésekről, Kánya Bledben lábra segítette a kisantantot, méghozzá Németország ellen."[39] Persze a magyar külügyminiszter sem

[36] A kisebbségi kérdésben a magyar kormány magasabb követelmények elé állította Csehszlovákiát, mint Jugoszláviát és Romániát. Tette ezt annak ellenére, hogy Imrédy hatalomra kerülésekor Kobr budapesti csehszlovák követtel folytatott tárgyalása során kifejtette: Csehszlovákiában a magyar kisebbség helyzete jobb, mint Romániában és Jugoszláviában.

[37] Az angol Daily Herald vezércikkében méltatta a bledi megállapodást, a magyar államférfiak hajlékonyságát. Daily Herald 1938. augusztus 24.

[38] Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. (A továbbiakban ADAP.) Serie D. Bd. II. Baden-Baden, 1950. 390. dok. 497.

[39] A németek magyarországi politikája, titkos német diplomáciai okmányokban (1937–1945). Szerkesztette: Bolgár Elek. Budapest, 1947. 25. dok. 497.

akarta lábra segíteni a Magyarország ellen létrehozott kisantantot. Inkább arról van szó, hogy más lehetőség nem lévén, ezúton kívánta biztosítani a jugoszláv semlegességet. Ezzel tisztában volt Hitler is. Nagy elégedetlensége azzal magyarázható, hogy a magyar kormány figyelmen kívül hagyva kérésüket tárgyalt, s két kérdésben megegyezett azzal a Csehszlovákiával, amelynek megsemmisítését a közeljövőben tervezte. Csehszlovákia viszonylatában is lemondott az erőszak alkalmazásáról, noha tudta, hogy a magyarok segítségével kívánja ezt végrehajtani. Hitler tisztában volt azzal is, hogy Bleddel Magyarország gesztust akart tenni a nyugati hatalmaknak, s hátsó gondolata az volt, hogy a magyar–német tárgyalásokhoz erősíti a magyarok pozícióit. (Bled egybeesése a magyar államférfiak németországi látogatásával nem véletlen.)

A németek nagyfokú elégedetlenségét fokozta, hogy első pillanatban nem lehetett tisztán látni, tulajdonképpen mi történt Bledben. „Ők (ti. a németek Á.M.) valamilyen messze menő megegyezést nem tartottak kizártnak" — jelentette Sztójay.[40] Nem így az olaszok, akik világosan látták és megértették az egyezmény lényegét. „Mindenesetre a bledi találkozás a kisantant szétrobbantásának új fázisát nyitotta meg. Csehszlovákia elszigetelődött, a francia barátsági rendszer szilárd helyzetéből kimozdult" – jegyezte be Ciano naplójába.[41]

A bledi egyezmény hosszú időre beárnyékolta a magyar–német barátságot. Hitlerék bizalmatlanságát csak növelte a magyar politikusok kieli tárgyalásokon tanúsított magatartása. Amikor Ribbentrop nekik szegezte azt a kérdést: hogyan cselekednek, ha a Führer fegyveres erővel válaszol bármiféle cseh provokációra,[42] a magyar miniszterelnök és külügyminiszter Magyarország részvételét nem tartotta lehetségesnek. Kétféle akadályra hivatkoztak. A jugoszláv semlegesség hiányára, valamint Magyarország elégtelen felfegyverzésére.[43] A magyar miniszterelnök kifejtette, hogy az ország újra-fegyverzése csak most indult el. Egy-két évre van szüksége a befejezéshez. A német kérés váratlanul érte őket. Ők ugyanis 1940-re várták a háborús konfliktust. Ribbentrop próbálta meggyőzni a magyar minisztereket, hogy támadás esetén sem Jugoszlávia, sem Anglia, sem pedig Franciaország nem fog megmozdulni. Majd kijelentette: „Aki revíziót kíván, annak ki kell használni a konjunktúrát." Imrédy és Kánya azonban továbbra is szkeptikus maradt.[44]

Hitler, akit rendkívüli módon feldühített a katonai szövetségre tett ajánlatának visszautasítása, közölte Imrédyvel, hogy az adott esetben semmit nem kíván Magyarországtól, maga sem tudja az időpontot[45] (ti. a támadásra). Weizsäcker feljegyzése szerint Imrédy e szavak hallatára nagyon megkönnyebbült. E megkönnyebbülés azonban nem volt tartós, mert Hitler csakhamar tudatta a magyar

[40] OL. Küm. res. pol. 1938–7–792.

[41] *Ciano Galeazzo:* Diplomatic Papers. London, 1948. 211.

[42] ADAP. Serie D. Bd. II. 383. dok. 486–487.

[43] Uo.

[44] A magyar delegáció tagjai nagyon is tisztában voltak azzal, hogy Hitler 1938 őszére tervezi a háborút. Erről több forrásból, így a magyar vezérkari főnöktől is tudomást szereztek. Keresztes-Fischer Lajos óvta a magyar politikusokat egy Csehszlovákia elleni háborúban való részvételtől, mert- ahogy érvelt- komoly információi vannak arról, hogy a német hadvezetés a háború kimenetelét Németországra nézve katasztrofálisnak tartja, s ezért ellenzi. OL. Küm. res. pol. 1939–7/a-894.

[45] ADAP. Serie D. Bd. II. 383. dok. 486–470.

miniszterelnökkel, hogy: „Aki részt akar venni a lakomán, annak a főzésből sem szabad magát kivonnia".[46]

„Pozitívabban beszélt időközben (augusztus 23-án Á.M.) Horthy a vezérrel" — olvashatjuk ugyancsak Weizsäcker feljegyzésében. A kormányzó ugyan nem hallgatta el az angol semlegességére vonatkozó kételyeit, kijelentette azonban, hogy Magyarország részt fog venni a háborúban. Imrédy és Kánya nagyon nehezen tudták csak visszatartani Horthyt attól, hogy konkrét katonai feladatokat is vállaljon.[47]

Hitler jól tudta, hogy mivel lehet a makacs magyarokat megpuhítani. Megfenyegette őket, hogy ilyen magatartás mellett kimaradnak az osztozkodásból, de ha részt vesznek a Csehszlovákia elleni támadásban, Szlovákia és Kárpátalja Magyarországé lesz.

Imrédy és Kánya — nem utolsó sorban Horthy befolyására — feladta aggályoskodását. Két nappal később, augusztus 25-én Kánya kihallgatásra jelentkezett Hitlernél és korrigálta a magyar katonai felkészülésről tett korábbi megállapítását, kijelentve: „Magyarország helyzete sokkal jobb, mint ahogy gondolta. Fegyverkezés szempontjából ez év október 1-től már abban a helyzetben lesz, hogy részt vehet egy konfliktusban."[48] Ezután Hitler külön tárgyalt Rátz-cal is. Felszólította a magyar honvédelmi minisztert, hogy dolgozza ki a magyar–német együttműködés katonai tervét.[49] Hitler végül fenyegetésekkel és ígéretekkel elérte, hogy a magyar delegáció vállalta a Csehszlovákia elleni akcióban való részvételt. Elvállalta ugyan, de mindent elkövetett annak érdekében, hogy abból lehetőleg kimaradjon. Már a Kiel-i tárgyalásokon azt kérte, s a későbbiek során erre többször visszatért, hogy a Csehszlovákia elleni háború a német támadással induljon, s az ahhoz kapcsolódó magyar katonai akció néhány nappal később következzen. Azt remélte, hogy e néhány nap alatt a helyzet tisztázódik, milyen erők vesznek részt a háborúban, s a beavatkozást ettől tehetik függővé. Vagy pedig — ami számukra a legideálisabb lett volna — ha a Wermacht ez alatt az idő alatt harcképtelenné teszi Csehszlovákiát és a magyar hadsereg minden harc nélkül megszállja Szlovákiát és Kárpátalját.

A magyar kormány a németországi látogatás után sokban igazodott a német elképzelésekhez, több figyelmet fordított Magyarország felkészítésére egy esetleges Csehszlovákia ellenes háborúra. Első feladata volt megszabadulni a Csehszlovákiával kötött egyezménytől, amelynek egyik pontja az agresszióról való lemondására vonatkozott. Az egyezmény parafálása — mint említettük — a kisebbségi követelések teljesítésén múlott. Miután az Egyesült Magyar Párt a prágai kormány erre vonatkozó javaslatait mint elégtelent visszautasította, Budapesten a bledi egyezményt Csehszlovákia viszonylatában érvénytelenítették. A Bledet megelőző és az azt követő napokban és hetekben az Egyesült Magyar Párt vezetői a kisebbségi szerződésekben rögzített jogokért szálltak síkra. Memorandumukban tényszerűen rögzítették a sérelmeket, követelve azok orvoslását. Így érthető, hogy örömmel üdvözölték Runciman csehszlovákiai misszióját. Esterházy János, a párt elnöke, kapcsolatba lépett a lorddal, akit szóban és írásban tájékoztatott ezekről

[46] Uo.
[47] Uo.
[48] Uo.
[49] Belügyminisztérium. Endre László és társai népbírósági pere. 19340.

a sérelmekről, megoldásukhoz támogatását kérte. Chamberlain első németországi látogatása után a párt álláspontja ebben a kérdésben radikalizálódott. Megengedhetetlennek tartotta a diszkriminációt a német és a magyar érdekek között. A szeptember 17-i határozatban már a magyarság önrendelkezési jogáért szállt síkra, ennek érvényesítése érdekében népszavazást követelt.

Németországból hazatérve a magyar kormány intézkedéseket foganatosított a hadsereg felfegyverzésének felgyorsítására, s konkrét lépéseket tett a magyar–német és a magyar–lengyel katonai együttműködés kiépítésére. Ezt kívánta elősegíteni a magyar katonai vezetők németországi és lengyelországi látogatása. Szeptember 6-án Berlinben Keresztes-Fischer vezérkari főnök és Andorka, a hírszerző osztály vezetője megbeszéléseket folytatott Halder vezérkari főnökkel. A felek egymás iránti bizalmatlansága miatt nem tudtak konkrét egyezségre jutni. Keresztes Fischer kitartott amellett, hogy Magyarország csak később csatlakozhat a német támadáshoz. Tartózkodott attól, hogy olyan megállapodást kössön, amely Magyarországot feltétlenül kötelezné, hogy egy európai háborúban részt vegyen. A magyarok ingadozásai fokozták a németek amúgy is meglévő bizalmatlanságát. Így érthető, hogy Halder, Hitler utasítására, semmilyen konkrét tényt nem akart elárulni a háborút illetően. A német–magyar vezérkari tanácskozások semmilyen konkrét megállapodáshoz nem vezettek.

Andorka, a hírszerző osztály vezetője, Berlinből egyenesen Varsóba utazott, ahol több órás megbeszélést folytatott Stachiewicz lengyel vezérkari főnökkel. Megvitatták a Csehszlovákia elleni háborút, ezzel kapcsolatban a nyugati hatalmak a Szovjetunió, Jugoszlávia és Románia várható magatartását, a két ország háborús céljait. Andorka németországi benyomásaira hivatkozva hangsúlyozta: a németek hozzájárulnak ahhoz, hogy Teschent a lengyelek, Szlovákiát és Kárpátaljját a magyarok szállják meg. „Nekünk magyaroknak lesz az a feladatunk, hogy a Felvidéket birtokba vegyük, illetve a cseh állam várható összeomlása után a megszállás révén pacifikáljuk."[50] Andorka Varsóban meggyőződött arról, hogy a lengyel katonai és politikai vezetés hadviselő félként nem kíván részt venni a Csehszlovákia elleni európai háborúban. A csehszlovák kérdés békés rendezését kívánják, aminek során a tiszta német területek Németországhoz, Teschent Lengyelországhoz, a Felvidéket és Kárpátaljját Magyarországhoz csatolnák. Ez utóbbi kérdésben azonban nézeteltérés volt a lengyel katonai és politikai vezetés között. Amíg a katonák a lengyel érdekek szempontjából a legkívánatosabbnak tartottak egy tiszta cseh-szlovák állam megőrzését, addig a politikai vezetés, főleg Beck külügyminiszter egyértelműen amellett foglalt állást, hogy Szlovákiát — a Lengyelországhoz kerülendő északi sávot kivéve — Magyarországhoz kell csatolni. A lengyel diplomácia vezetője keresztül vitte, hogy Varsó és Budapest között a két állam együttműködésére vonatkozó gentlemen's agreement jött létre, amelynek tényét és tartalmát a legnagyobb titokban tartották.[51] Ennek értelmében szeptember második felében sor került a magyar–lengyel politika összhangba hozatalához szükséges konzultációkra. Az a félelem, hogy a Németországgal folyó alkunál a nagyhatalmak megfeledkeznek a magyar és lengyel követelésekről, együttműködésre késztette őket.

[50] DIMK. II. köt 331. dok. 588–591.

[51] DIMK. II. köt. 320. dok. 377.

A Chamberlain Berchtesgaden-i útjáról szóló hír megdöbbenés erejével hatott a magyar kormánykörökre. Ez a fordulat, amely Budapestet váratlanul érte, azok igazát látszott alátámasztani, akik Imrédyék félelmét a nyugati hatalmak beavatkozásától túlzottnak tartották. Amikor szeptember 14-én ismeretessé vált, hogy Anglia miniszterelnöke személyesen utazik Hitlerhez, a magyar kormány azonnal diplomáciai akciót indított egy esetleges diszkrimináció megakadályozására. A Wilhelmstrasse-val közölte, hogy a magyar kormány érthetetlennek tartana bármiféle rendezést, amely a magyar érdekeket nem olyan mértékben venné figyelembe, mint a szudétanémetekét. Ezzel egyidőben a Foreign Office-ban jelezte, hogy igen komoly következményei volnának, ha a szudétanémetek részére adandó bármi engedmény — adott esetben a népszavazás is — a magyar kisebbségre alkalmazást nem nyerne. A Chamberlain–Hitler tanácskozáson csak a német kérdést vitatták meg. A magyar kisebbséggel kapcsolatos követelések csak közvetve kerültek szóba.[52]

Budapesten ezt csalódottan vették tudomásul. A magyar kormány e diszkrimináció ellen tiltakozott. Göring a történtekért a magyar kormányt okolta, mert, ahogy a magyar berlini követnek kifejtette, nem küzdött elég erélyesen Csehszlovákiával kapcsolatos követeléseiért. Rezervált volt.[53] Majd üzenetet küldött Budapestre: elérkezett a sorsdöntő pillanat, hogy teljes erővel bekapcsolódjon a Csehszlovákia elleni akcióba A németeknek rendkívül fontos volt ugyanis, hogy Magyarország és Lengyelország erőteljes Csehszlovákia elleni tevékenységbe kezdjen. Berchtesgadenben Hitler és Chamberlain kölcsönösen ígéretet tettek egymásnak, hogy a helyzet éleződését minden rajtuk álló eszközzel meg fogják akadályozni. Berlin keze tehát bizonyos fokig meg volt kötve. Ezért szólította fel Göring a magyar kormányt, hogy 1. hivatalosan és erélyesen követelje a csehszlovákiai magyar kisebbség számára az önrendelkezési jogot, 2. provokáljanak fegyveres összeütközéseket, sztrájkokat, a behívási parancsnak ne tegyenek eleget, mert a nyugati hatalmak csak erős incidensekre figyelnek fel.[54] Göring nem titkolta, hogy miért sürgeti a határozottabb magyar politikát. Arra van szükség — mondotta Sztójaynak —, hogy az összes kisebbségek az érdekelt szomszédállamok kormányai, valamint a közvélemény ordítóan dokumentálják a csehszlovák állam tarthatatlan voltát, még pedig most sürgősen, amíg Chamberlain Németországból visszatérve Londonban tárgyal.

Berchtesgaden után a magyar kormány széleskörű tevékenységet fejtett ki. Tiltakozott a diszkrimináció ellen. A németekkel való azonos elbánást követelte. A hangsúlyt az angol kormány megnyerésére fektette. Szeptember 16-án Imrédy és Kánya magához kérette Knox budapesti angol követet, s közölte vele: A csehszlovákiai magyarságot azonos elbánásban kell részesíteni a szudétanémetekkel, s a beálló diszkriminációért a magyar kormány semmiféle felelősséget nem vállal. A magyarság számára nem fogadják el az autonómiát, ha a szudétanémet terület

[52] Amikor Chamberlain megkérdezte Hitlertől, hogy Csehszlovákiával való nehézségei csak a német kisebbségek miatt vannak, vagy fel akarja osztani az országot, Hitler azt felelte: A szudétanémeteken kívül a magyaroknak, a lengyeleknek és az ukránoknak is vannak követeléseik. Ő azonban nem akar szószólójuk lenni. Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten. Bd. I. München 1953. 67. dok. 136.

[53] DIMK. II. köt 347. dok. 605–607.

[54] DIMK. II. köt 347. dok. 605.

bármely részét a birodalomhoz csatolják, mert ebben az esetben Magyarországnak is területi követelései lesznek.[55] Szeptember 18-án Barcza György londoni magyar követ alig hogy visszatért Budapestről állomáshelyére, felkereste Cadogan külügyi államtitkárt, s kijelentette: kormánya a magyar kisebbség számára ugyanolyen elbírálást és jogokat kíván, mint amilyet a német kisebbség kap.[56] Másnap, szeptember 19-én hasonló kérést tartalmazó memorandumot juttatott el Chamberlainhez. Az angol miniszterelnök még aznap az alábbi üzenetet küldte a magyar kormánynak és a honvédelmi miniszterelnöknek: „Teljes mértékben rokonszenvezek Magyarországgal, amelynek nincs oka aggodalomra. Magyarország helyzetét gondosan emlékezetemben tartom. Nagymértékben helyeslem és továbbra is ajánlom ama békés és nyugodt magatartás folytatását, amelyet Magyarország mindeddig tanúsított".

Az angol külügyminisztérium ostromlása folytatódott. Szeptember 20-án Barca újra jelentkezett Halifaxnál és kérte az angol kormány támogatását. Ez alkalommal a brit külügyminiszter jegyzéket adott át a magyar követnek, amelyben türelemre intette a magyar kormányt. „Az angol kormány teljesen megérti — szólt a jegyzék — a magyar kormány érdeklődését a csehszlovákiai magyar kisebbség jövője iránt, de biztosan reméli, hogy a magyar kormány jelenlegi kényes helyzetében óvatos lesz és semmit nem fog tenni a mostani válság mérvének növekedése érdekében, hanem megnyugszik abban, hogy a magyar álláspont tudomásul vétetett (has been placed on record)".[57]

A Londonban kifejtett tevékenységgel párhuzamosan a magyar kormány Párizsban is lépéseket tett. A francia kormány, az angoloktól eltérően, nem mutatott megértést a magyar kívánságok iránt. Amikor Khuen Héderváry, párizsi magyar követ a Qai d'Orsayn, és Kánya külügyminiszter a budapesti francia követnél tiltakozott a diszkrimináció ellen, s a franciák segítségét kérte a kérdés igazságos rendezéséhez, azt tanácsolták, hogy ez ügyben forduljon Prágához.[58]

A diplomáciai lépésekkel párhuzamosan a magyar kormány katonai intézkedéseket is tett. Szeptember 16-án elrendelte két újabb korosztály behívását (újabb száz ezer embert hívtak be). Az egységeket a csehszlovák határ mentén helyezték el. Felvidéken több helyen zavargásokra, kisebb-nagyobb összeütközésekre került sor. A magyar kormány, noha fokozta a Csehszlovákiára gyakorolt nyomását, megmozdulásainak hevessége azonban még mindig elmaradt a németek és a lengyelek által a Szudéta, illetve a tescheni vidéken rendezett akcióktól. Ebben szerepet játszottak Chamberlain és Halifax előbb idézett üzenetei, amelyekben megnyugtatták Magyarországot, hogy nincs ok az aggodalomra. Békés magatartásuk esetén számíthatnak Anglia megértésére. Anglia továbbra is jelentősen befolyásolta Magyarország Csehszlovákiával kapcsolatos magatartását. Szerepet játszott abban, hogy az Imrédy kormány figyelmen kívül hagyott több német követelést egy határozottabb fellépésre, s nem fogadta el Varsó számos elképze-

[55] DIMK. II. köt. 363. dok. 621–622.

[56] DIMK. II. köt. 363. dok. 621. A Foreign Office tájékoztatta a francia kormányt Barcza György londoni lépéseiről, valamint a brit kormány álláspontjáról a magyar követeléseket illetően. Archives du Ministere des Affaires Étrangères (A továbbiakban AD.)Europe 1918–1940. Tchécoslovaquie (A továbbiakban T.) Vol. 136. f.54–55.

[57] DIMK. II. köt. 365. dok. 624.

[58] DIMK. II. köt. 370. dok. 630.

lését. Így azt, hogy a német támadás megindulása után Magyarország és Lengyelország azonnal egyidejű akciót kezdjen. A lengyel csapatok megszállják Teschent és környékét, a magyar egységek — miután a szlovákok állásfoglalása még nem tisztázódott — Kárpátalja irányában nyomulnak előre.[59]

A Lengyelországból érkező fenti üzenetekből világos volt, hogy Szlovákia hovatartozásának a kérdésében továbbra is nagyfokú bizonytalanság uralkodik, illetve, hogy e kérdésben a katonai vezetés álláspontja felülkerekedett, amely nem kívánta Szlovákiát Magyarországhoz csatolni.[60]

Noha a mérvadó brit politikai körök — Chamberlain, Halifax, Butler — kilátásba helyezték a magyar kérés támogatását, konkrét lépéseket továbbra is csak a német igények kielégítésére tettek. A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy Chamberlain és Hitler godesbergi tárgyalása előtt tanácskozzék a német államférfiakkal. Erre alkalmat nyújtott Horthy már régen elhatározott, szeptember 18-ára tervezett látogatása Göringnél. Tekintettel arra, hogy a meghívás formailag vadászatra szólt, hivatalos adatok az itt folytatott politikai megbeszélésekről nem maradtak fenn. Bizonyos utalásokból tudjuk, hogy Horthy a porosz miniszterelnök közvetítésével kapcsolatba lépett Hitlerrel, s tárgyalt a lengyel képviselőkkel.[61] Feltehetően, hogy Horthy látogatása közrejátszott abban, hogy Hitler kész volt szeptember 20-án fogadni a magyar miniszterelnököt, külügyminisztert és a vezérkari főnököt. E találkozásra a Berchtesgaden közelében lévő Orsalzbergben került sor. „A Führer mindenekelőtt szemrehányásokat tett a magyar uraknak Magyarországnak a jelen krízis idején tanúsított határozatlan magatartása miatt" — olvashatjuk a tárgyalásokról készített feljegyzésben.[62] Magyarország számára elérkezett az utolsó pillanat a bekapcsolódáshoz — jelentette ki Hitler —, mert különben nem lesz abban a helyzetben, hogy a magyar érdekekért síkra szálljon. Majd felszólította Imrédyt és Kányát, hogy azonnal követeljenek a kívánt területeken népszavazást, s semmilyen garanciát ne adjanak Csehszlovákia esetleges új határai számára. A feljegyzés ködösen megfogalmazott utalásából arra lehet következtetni, hogy Hitler a magyar miniszterelnöknek azt javasolta: még a godesbergi tárgyalás előtt, vagy esetleg alatt, Magyarország indítson katonai akciót Csehszlovákia ellen „mert fennáll az a veszély, hogy a csehek mindent elfogadnak", s akkor Csehszlovákia teljes felszámolásáról egyelőre le kell mondani.[63] Hitler első két kívánságával Imrédy egyetértett. Visszautasította azonban a magyar támadásra vonatkozó német elképzelést. Hiszen ennek teljesítésével Magyarország egyedül kezdett volna katonai akciót Csehszlovákia ellen. Ez casus bellit jelentett volna Románia és Jugoszlávia számára, szembeállította volna a nyugati hatalmakkal. Mindez olyan körülmények között, amikor Németország katonai támogatását nem lehetett biztosra venni, hiszen számolni kellett azzal a

[59] DIMK. II. köt. 354. dok. 611–613. Hory varsói magyar követ elfogadhatatlannak tartotta kormánya számára azt, hogy a magyar-lengyel támadás a német támadással egy időben induljon.

[60] DIMK. II. köt.331. dok. 558–592.

[61] Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szöveggel és lábjegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1962. 183.

[62] ADAP. Serie D. Bd. II. 554. dok. 689–690.

[63] Uo. Lásd erről részletesen *Ránki György:* Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején. Századok, 1959. 1–2 sz.; valamint *Magda Ádám:* La Hongrie et Münich. Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale et des conflits contemporains 132. Octobre 1983.

lehetőséggel, hogy Hitler mégis megegyezik Chamberlainnel. Ebben a helyzetben Magyarország egyedül maradt, és teljes diplomáciai, politikai és katonai vereséget szenved. Ilyen kockázatot Imrédyék nem vállalhattak. Hitler kérésének visszautasítása újabb magyar–német ellentétet szült. Így hát a magyar miniszterelnök és külügyminiszter hiába fogadta el Hitler korábbi — augusztusi — kívánságait,[64] a Führer újabb, Magyarország helyzetével és sorsával nem törődő követeléseket állított fel. Így a németek joggal elégedetlenek voltak Imrédyék szeptemberi látogatásával is.

Az obersalzbergi tárgyalások végén Imrédy, Hitler kérésére írásba foglalta a magyar kormány Csehszlovákiával szemben támasztott követeléseit. Hitler megígérte, hogy az újabb találkozáson Chamberlainnel ezeket képviselni fogja. Hasonló ígéretet tett Lipski berlini lengyel követnek, akivel ugyanazon a napon beható eszmecserét folytatott. Persze a Führernek esze ágában sem volt a fenti ígéretét betartani. Az 1938. szeptember 23-án lefolytatott godesbergi megbeszélésen kizárólag a német követelésekért szállt síkra.[65] Ezt Chamberlain, aki erejét az akuttá vált német kérdés rendezésére összpontosította, megnyugvásul vette tudomásul. Ebben a helyzetben a magyar kormány határozott diplomáciai és katonai lépésekre szánta el magát. Szeptember 23-án éles hangú jegyzéket küldött Prágába, amelyben a magyar területek elkülönítését, a szlovákok és rutének részére önrendelkezési jogot követelt.[66] Több korosztályt behívtak, a hadsereget a csehszlovák határon vonták össze. Ezzel egy időben, Berlinben és Londonban tiltakoztak a diszkrimináció ellen. A németek még erőteljesebb diplomáciai és katonai megmozdulásokat követeltek, a magyar kormányt az angolok nyugalomra intették. S amikor szeptember 23-án Barcza londoni magyar követ tiltakozott a godesbergi eljárás ellen,[67] Halifax biztosította a magyar kormányt arról, hogy a magyar kérdést figyelemmel kíséri és alkalmas pillanatban megfontolás tárgyává, fogja tenni.[68] Majd két nappal később Budapestre küldött levelében hangsúlyozta: „Az a tény, hogy az angol kormány pillanatnyilag figyelmét a német problémára összpontosította, nem jelenti azt, hogy a magyar kormány igényei el lennének hanyagolva."[69] A brit külügyminiszter szóbeli és írásbeli üzeneteit Budapesten megnyugvással fogadták, további mérséklésre késztették a magyar kormányt. Annál is inkább, mert e napokban győződtek meg arról, hogy Chamberlain és Halifax üzenetei a magyar kérdés támogatását illetően komoly szándékot takarnak. Az is kiderült, hogy nemcsak Anglia, hanem Franciaország is hajlandó a magyarlakta területekre vonatkozó igények teljesítésére. Kérésük csupán az volt, hogy Magyarország a továbbiakban is őrizze meg nyugalmát, semlegességét.[70]

Így érthető, hogy Budapesten ezt követően is igyekeztek kitérni a katonai együttműködésre vonatkozó német követelések elől. Ez történt szeptember 26-án is, amikor Ribbentrop kérdést intézett a magyar kormányhoz: „Mit tesz, ha Né-

[64] Imrédy az augusztusi tárgyalások végén hosszú ellenállás után végül megígérte, hogy Magyarország 14 napon belül megteszi a szükséges katonai intézkedéseket.

[65] ADAP. Serie D. Bd. II. 554. dok. 654–655.690.

[66] DIMK. II. köt. 378. dok. 635–636.

[67] DIMK. II. köt. 383. dok. 639–640.

[68] DIMK. II. köt. 394. dok. 652–653.

[69] DIMK. II. köt. 398/a. dok. 660–661.

[70] DIMK. II. köt. 394. dok. 659–660.; 389/a. dok. 654.

metország a háború kockáztatása árán is bevonul Csehszlovákiába?" Imrédy válasza, amely szerint „hacsak egyáltalán lehetséges, síkra száll", nem oszlatta el a Magyarországgal kapcsolatos bizonytalanságot. Ribbentrop és Göring figyelmeztette a magyar kormányt, ha a katonai akcióból, amelyben Lengyelország biztosan részt vesz, Magyarország távol tartja magát, kimarad a megoldásból. A magyarok passzivitását ostorozva, a lengyelek erős küzdelmét hozták fel példának.[71]

A magyar kormány magatartásával szembeni elégedetlenség a tetőfokra hágott, amikor Berlinbe bizalmas információk érkeztek arról, hogy Barcza György londoni magyar követ biztosította Halifaxot: Magyarország nem fog fegyvert fogni Csehszlovákia ellen. Göring magához hívatta Sztójay magyar követet és magyarázatot kért.[72] A követ cáfolata nem győzte meg a porosz miniszterelnököt. A magyar kormány szeptember utolsó napjaiban tanúsított magatartása erre alapot is adott. Politikája, noha a korábbi hetekhez viszonyítva aktívabb lett, továbbra is rendkívüli módon ügyelt arra, hogy távol tartsa magát egy esetleges háborútól. Óvatosságát most is a jugoszláv semlegesség hiányával indokolta. Tette ezt annak ellenére, hogy a belgrádi kormány nem hagyott semmilyen kétséget az iránt, hogy Jugoszlávia nem fog beavatkozni a magyar–csehszlovák fegyveres konfliktusba.[73] Jugoszlávia segítségére Csehszlovákia már nem is számított. Prágában tisztában voltak azzal, hogy kisantantbeli szövetségesei is készek feláldozni Csehszlovákiát. Bukarest ugyan többször hangsúlyozta, hogy magyar támadás esetén Csehszlovákiának segítséget nyújt. Nyilvánvaló volt, hogy Jugoszlávia nélkül ezt nem teszi meg. A müncheni napokban mind Jugoszlávia, mind pedig Románia egyetértett a néprajzi alapokon nyugvó német, magyar és lengyel területi követelésekkel. Magukévá tették a Chamberlain-féle megbékélési politikát. Csak arra ügyeltek, hogy a kialakult helyzet ne hasson ki az ő status quojukra. Ezért lépten-nyomon hangsúlyozták, hogy Csehszlovákia egy speciális eset. Tehát, amikor Magyarország még szeptember végén is a kisantant veszélyre hivatkozva utasította vissza Németország Csehszlovákia elleni háborújában való részvételét, ez nyilvánvaló ürügy volt.

A történetírásban találkozni olyan állásponttal, amely szerint a magyar kormány eme magatartása, vagyis hogy nem mert feltétlen részvételt vállalni a Csehszlovákia ellen tervezett német agresszióban, a német álláspontot befolyásoló tényezővé vált. Még hozzá olyan jelentős tényezővé, hogy Hitler, aki nem akart Münchent, hanem Csehszlovákia teljes felszámolását, kénytelen volt belemenni a müncheni megoldásba.[74] Tény, hogy a magyar politikai és katonai vezetés ki

[71] OL. Küm. számjel.1938.Berlin- bejövő- 6242–160.; Uo. számjel 1938. Berlin — kimenő — 6245–159.

[72] DIMK. II. köt. 401. dok. 602–663. A magyar kormány tagadta a semlegességi nyilatkozatra vonatkozó hírt. Közvetett adataink vannak arról, hogy ilyen nyilatkozat valóban elhangzott.

[73] Amikor a prágai kormány nyilatkozatot tett közzé, mely szerint a kisantantbeli szövetségesei biztosították: magyar támadás esetén teljesítik szerződési kötelezettségeiket, Stojadinović üzenetet küldött a magyar kormánynak, hogy a nyilatkozat valótlan, mert a jugoszláv kormány Csehszlovákiát erről nem biztosította.

[74] *Pritz Pál:* A Kieli találkozó. Századok, 1974. 3 sz. 563. Hoensch hipotetikus formában veti fel ezt a problémát. Könyvében azt írja, hogy „a magyar tartózkodás hozzájárulhatott a szeptemberi háború elkerüléséhez és München létrejöttéhez". *Jörg K. Hoensch:* Der ungarische Revisionismus und die zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen, 1967. 80. Igaz, hogy Hitler München után Imrédyt és Kányát, de főleg az előbbit, támadta a válság alatt tanúsított magatartásáért, amely szerinte arra késztette, hogy elfogadja a müncheni megoldást. Ezek a kijelentések másfél illetve négy

akart térni a Csehszlovákia elleni német agresszióban való részvétele elől (különösen vonatkozott ez az egyidejű támadásra). Úgy gondoljuk azonban, hogy Hitler Csehszlovákia elleni katonai tervei szempontjából irreleváns volt, hogy a magyar kormány nem mert feltétlen részvételt vállalni a háborúban. Először is Magyarország katonai felkészültsége rendkívül alacsony volt. Egy katonai szempontból jelentéktelen kis ország szövetségének el nem nyerése nem késztethette Hitlert katonai terveinek feladására. Mint ahogy nem késztette egy évvel később sem, amikor a Teleki kormány nem tartózkodó, mint Imrédy, hanem egyértelműen visszautasító álláspontot foglal el Lengyelország megtámadása kérdésében. Ez egyáltalán nem befolyásolta Hitler lengyelországi terveit. Pedig akkor Magyarország katonai potenciálja nyilvánvalóan számottevőbb volt, mint 1938 őszén. Vagyis Hitlernek katonailag erősebb országról kellett lemondania. S ezt meg is tette, mert akkor sem Magyarország magatartása, hanem a nagyhatalmi erőviszonyok, az egész nemzetközi konstelláció volt a döntő. Ha erről lemondott, akkor ebben nem Magyarország, hanem Anglia politikája játszott szerepet. Az, hogy Chamberlain tudatta vele: Németország a szudétanémetekkel kapcsolatban mindent megkaphat, amit akar, háború nélkül. A Führer átmenetileg többet nem is akart. Németország a tárgyalt időben még nem volt felkészült a háborúra.[75]

A katonailag gyenge Magyarország nem segített volna rajta. Esetleg a kisantant miatt bonyolította volna a helyzetét. Hitler lemondott Csehszlovákia teljes feldarabolásáról, mert ez 1938 őszén európai háborúvá szélesedhetett volna. Ebben az időben számolnia kellett kétfrontos háborúval. Ez a veszély csak a Ribbentrop–Molotov paktum után szűnt meg. Hitler előtt tehát a következő alternatíva állt: vagy megkockáztatja a Csehszlovákia elleni háborút és ezzel Chamberlain megbuktatását, s egy háborús kormány hatalomra jutását segíti elő Angliában, amely mindenképpen hadat üzen Németországnak. Ez esetben Franciaország is teljesíti a francia–csehszlovák egyezményből reá háruló kötelezettségeket és ez automatikusan maga után vonja a csehszlovák–szovjet szerződés életbeléptetését, a hadüzenetet. Mindez kétfrontos európai háború viselését jelentené Németország számára, amelynek kimenetele nem kétséges. Vagy pedig átmenetileg megelégszik a Szudéta-vidékkel, amit a brit felelős politikusok kilátásba helyeztek. Ezzel megőrzi a Chamberlain-féle Anglia jóindulatát. Vagyis megakadályozza a fent jelzett láncreakciónak a megindulását. Az itt vázoltak játszottak döntő szerepet abban, hogy Hitler elfogadta Münchent. Sok másodrendű tényezőt lehetne még felsorolni, amelyek a müncheni megoldás irányában hatottak. Így azt, hogy első számú szövetségese, Mussolini is helytelenítette Csehszlovákia teljes felszámolását. Ezt tette a felső német katonai vezetés is, amely egy európai háborút katasztrofális kimenetelűnek tartott Németországra nézve. Utalni lehet még további, távolról sem releváns tényezőre: Magyarország vonakodására a Csehszlovákia elleni háborúban való részvételtől. E tényező hatását azonban nem lehet túlértékelni, hanem he-

hónappal München után hangzottak el, amikor Hitler indokolni és igazolni kívánta szembenállását a Szlovákiára és Kárpátaljára vonatkozó magyar követelésekkel, amelyeket korábban támogatott.

[75] Keitel a nürnbergi perben arra a kérdésre, hogy a németek 1938 őszén megtámadták volna-e Csehszlovákiát, ha a nyugati hatalmak annak oldalán vannak, azt felelte: „biztosan nem. Nem voltunk katonailag elég erősek. München célja Oroszország Európából való kiszorítása, időt nyerni, s befejezni a német fegyverkezést." *Churchill Winston:* Der zweite Weltkrieg. Bern, 1948. 338.

lyére kell tenni egy katonailag gyenge kis ország szerepét ebben a nagyhatalmi alkuban.

Budapesten a müncheni konferencia összehívásáról szóló hírt örömmel fogadták, hiszen az abban résztvevő négy nagyhatalom: Németország, Olaszország, Anglia, Franciaország támogatást ígért a magyar kérdés rendezéséhez. A konferencia előtti napon a magyar kormány fontosnak tartotta felhívni a nagyhatalmak figyelmét a magyar követelésekre. Ezért szeptember 28-án a berlini magyar követ egy teljes órán át faggatta Göringet, hogy szóba kerül-e a müncheni összejövetelen a magyar kérdés. Göring a németek legmesszebbmenő támogatásáról biztosította a követet, noha jól tudta, hogy a magyar kérdés nem szerepel a napirenden.[76] Barcza londoni magyar követnek csak a konferencia napján, Chamberlain Münchenbe történő elutazása előtt, sikerült eljuttatni a brit miniszterelnökhöz a magyar kormány követeléseit, kérve azok támogatását.[77]

Csáky, a külügyminiszter kabinetfőnöke, Münchenbe repült. Közvetlenül a konferencia előtt tárgyalt előbb Hitlerrel, majd Mussolinivel. Mindkettőjükkel ismertette Magyarország álláspontját, amely a magyar területek visszacsatolását követelte, az 1910. évi népszámlálási adatok alapján, valamint Szlovákia és Kárpátalja számára népszavazást sürgetett. Mind Hitler, mind pedig Mussolini megértéssel fogadta Csáky előterjesztését és érveit.[78] Mussolini határozott ígéretet tett, hogy mihelyt a szudétanémet kérdéssel végeznek, azonnal felveti a magyar és a lengyel kívánságokat, s követeli, hogy ezeket ugyanolyan alapon rendezzék, mint a németekét. „Ha eme minimális program sem megy — mondta Mussolini — akkor támadjanak. Teremtsenek fait acomplit." De a konferencián Mussolini korántsem volt olyan harcias, szó nélkül alávetette magát Hitler akaratának, aki viszont nem volt érdekelve abban, hogy a probléma magyar és lengyel vonatkozásai a négyhatalmi konferencia elé kerüljenek, s erről itt döntés szülessen. Egyrészt e kérdés megoldatlan voltára való hivatkozással el lehetett húzni a csehszlovák határok biztosítását, (amit a nyugati hatalmak terveztek), másrészt miután Hitler meggyőződött a nyugati hatalmak teljes kapitulációjáról, nem támogatta többé a magyar és a lengyel követeléseket. Különösen nem volt érdekelve abban, hogy a kérdés konkrét rendezésébe Anglia és Franciaország is beleszóljon. Ezért örömmel fogadta a nyugati hatalmaknak a magyar–csehszlovák és a lengyel–csehszlovák kétoldalú tárgyalásokra vonatkozó javaslatát. Hitler tisztában volt azzal, hogy ezek a megbeszélések nélküle nem bonyolódnak le, s így ő mondja ki az utolsó szót.

A magyar és a lengyel kérdést a müncheni konferencia nem oldotta meg. Mindössze az történt, hogy a négy nagyhatalom képviselői a müncheni egyezményhez olyan függeléket csatoltak, amely kimondta: „Amennyiben a Csehszlovákiában élő lengyel és magyar kisebbségek problémáját az érdekelt kormányok három hónapon belül egyezség útján nem rendeznék, a kérdést a ma összegyűlt négy nagyhatalom kormányfői újabb értekezleten tanulmány tárgyává fogják tenni".[79]

Noha a müncheni megállapodás megteremtette a Csehszlovákiával kapcsolatos magyar igények teljesítéséhez a feltételeket, a döntéssel Budapesten nem

[76] DIMK. II. köt. 415. dok. 673–674.
[77] DIMK. II. köt. 428. dok. 684–685.
[78] DIMK: II. köt. 423. dok. 680–681.
[79] *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966. 439.

voltak megelégedve. Vonatkozik ez a kormányra, a különböző politikai irányzatú pártokra és a sajtóra egyaránt. A trianoni béke revideálását a magyar társadalom szinte valamennyi rétege kívánta. A különbség csak a hogyan kérdésében jelentkezett. Voltak, akiknek a hogyan kérdése nem számított. Jelentős körök azonban lehetőleg Hitler segítsége nélkül a nyugati hatalmak támogatásával kívánták felszámolni a trianoni igazságtalanságokat. Ide tartozott a kormánypárt konzervatív liberális szárnya, (a Bethlen körül csoportosulók), a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Liberális Párt.[80] Mindössze egy politikai párt volt, amely a revíziót helytelenítette. A kommunista párt. Ez a párt azonban Magyarországon illegalitásban volt. A Csehszlovákiában legálisan működő magyar kommunisták síkra szálltak Csehszlovákia egységének védelmében, s elítélték a magyar revíziós politikát.

Imrédy 1938 október 1-jén megtartott rádióbeszédében hangsúlyozta, hogy a müncheni egyezménynek pozitív következményei is vannak a magyarok számára, hiszen a négy nagyhatalom aláírt egy olyan egyezményt, amely a magyar kérdés megoldását is követeli. Nem lehet azonban a magyar kormány elégedett addig, amíg a gyakorlatban ezt a kérdést ugyanolyan nem alapon rendezik, mint a német kérdést. Majd végül határozottan kijelentette: „Mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy álláspontunk megvalósításánál semmilyen nehézségtől nem riadunk vissza."[81]

A magyar kormány, noha München után valóban fokozta Csehszlovákia elleni aktív fellépését, egy dologtól mégis visszariadt. A lengyel kormány tanácsa és biztatása ellenére mégsem merte magát rászánni, hogy a lengyelekhez hasonló módon követelje a területek átadását. A lengyel kormány, amely mélyen meg volt sértve, hogy a nagyhatalmak még formailag sem hívták meg a müncheni konferenciára, s kikapcsolásával döntöttek, elhatározta, hogy a nagyhatalmak döntését figyelmen kívül hagyja. Szeptember 30-án, tehát a döntés napján, ultimátumszerűen követelte Prágától a tescheni terület azonnali átadását. Az ultimátum elküldésével egy időben a lengyel hadsereg készen állt a támadásra. A csehszlovák kormány október 1-i válaszjegyzékében tudatta Varsóval, hogy kész azonnal megkezdeni a terület átadásának lebonyolítására vonatkozó megbeszéléseket.

Magyarország nem követte Lengyelország példáját. Imrédy tisztában volt azzal, hogy az ország földrajzi, politikai és katonai helyzete, továbbá Csehszlovákiával kapcsolatos területi igényei nem hasonlíthatók a lengyelekéhez. E kérdés elemzésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy amíg Lengyelország 250 ezer, addig Magyarország 1 millió 30 ezer 714 lakosú területet követelt Csehszlovákiától. Továbbá Lengyelország 34 millió főt számláló, komoly hadsereggel rendelkező hatalom volt, a 9 milliós Magyarországnak pedig alig volt hadserege. A magyar kormánynak számolnia kellett azzal, hogy ultimátumszerű követeléseit Prága nem teljesíti (a müncheni egyezmény erre nem is kötelezte). Ez esetben Magyarország igen nehéz helyzetbe került volna. Vagy támadást intéz Csehszlovákia ellen, s itt szembe találja magát a mozgósított, korszerűen felfegyverzett csehsz-

[80] Lásd erről *László Szarka:* Versuchung und Irrwege der Revision. Die tschechoslowakische Frage in der ungarischen politischen Öffentlichkeit 1938. In: München, 1938. Das Ende des alten Europa.. 1990. 321–344.; valamint München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Budapest, 1988.

[81] Pester Lloyd 1938. október 2.

lovák hadsereggel, (szeptember végén 18 évfolyam fegyverben állt), s kiteszi magát egy esetleges román támadásnak. Vagy pedig visszavonul, diplomáciai vereséget szenved, aminek feltétlenül kedvezőtlen hatása lett volna az elkövetkezendő magyar–csehszlovák tárgyalásokra. Ilyen bizonytalan kimenetelű eszközökhöz a magyar kormány nem mert nyúlni. Annál is kevésbé, mert Anglia és Franciaország Budapesten ez ügyben több diplomáciai lépést tett, óvták a magyar kormányt attól, hogy kövesse Lengyelország példáját, mert értesülésük szerint Prága a magyar ultimátumot nem teljesíti, s egy esetleges magyar–csehszlovák fegyveres konfliktus Románia és Jugoszlávia számára casus bellit jelent.[82]

A legújabb kutatások szerint, az eddigi hiedelemmel ellentétben, az angol és francia kormány München után figyelemmel kísérte a müncheni egyezmény záradékának sorsát. A lengyel kormánynál tiltakozott a Prágának küldött ultimátuma ellen, amely a záradékot figyelmen kívül hagyta. Mindkét nagyhatalom kifejezte reményét arra, hogy a magyar kormány ezt nem teszi meg, hanem megkezdi a csehszlovák kormánnyal a tárgyalásokat. Prága erre hajlandó, de pillanatnyilag el van foglalva a német és a lengyel kérdés rendezésével.[83]

London és Párizs ezzel kapcsolatos lépései, a fent említett tényezők mellett, kétségtelenül szerepet játszottak abban, hogy a magyar kormány nem merte követni Lengyelországot. Hiszen számolnia kellett azzal is, hogy a magyar–csehszlovák területi vita végül is a müncheni egyezmény értelmében a négy nagyhatalom elé kerül. Tehát Anglia és Franciaország jóindulatára továbbra is szüksége lesz.

Ebben a helyzetben a magyar kormány erőfeszítéseket tett, hogy a müncheni záradéknak mielőbb érvényt szerezzen. Október 1-én jegyzéket juttatott el Prágába, amelyben felszólította a csehszlovák kormányt: a müncheni egyezmény értelmében azonnal kezdje meg a közvetlen tárgyalásokat.[84] Ezzel egy időben a berlini, a londoni, a párizsi és a római kormánytól azt kérte: érvényesítsék befolyásukat a prágai kormányra, hogy az minél előbb rendezze viszonyát Magyarországgal. Valamennyien interveniáltak Prágában a magyar–csehszlovák tárgyalások megkezdése érdekében. A csehszlovák kormány azonban arra hivatkozva, hogy a német és a lengyel kérdés rendezése teljesen lefoglalja, egy-két hetes halasztást kért a tárgyalások megkezdéséhez. Kérését végül Párizs és London elfogadta.[85] Budapesten attól kezdtek tartani, a csehszlovák kormány húzza az időt, rendezni akarja a német és a lengyel kérdést, hogy azután teljes erővel szembeszálljon a magyar igényekkel. Ez a félelem arra késztette a magyar politikusokat, hogy figyelmen kívül hagyják az Anglia és Franciaország által is támogatott csehszlovák kérést. Ezért Prágától a tárgyalások azonnali megkezdését követelték.

A magyar hivatalos követelések, a néprajzi alapokon nyugvó müncheni egyezmény értelmében, csak a magyarlakta területekre vonatkozhattak. Ezért Szlovákia és Kárpátalja többi területére a magyar kormány népszavazást kért, azt remélve, hogy ennek segítségével ezek a részek is visszakerülnek Magyarországhoz. Ez utóbbi ellen nemcsak Anglia és Franciaország hanem, Németország is tiltakozott.

[82] AD. Europe 1918–1940. T. Vol. 136. f.54–55.

[83] AD. Europe 1918–1940. T.Vol.136. f.48–49.

[84] DIMK. II. köt. 449. dok. 700.

[85] DIMK. II. köt, 443.dok. 696–697. Foreign Office és a Qai d'Orsay arra kérte a magyar kormányt, hogy teljesítse a csehszlovák kormány kérését a halasztásra

Amíg korábban, 1935-től kezdve Hitler Gömbösnek, Darányinak majd Imrédynek egész Szlovákiát és Kárpátalját Magyarországnak ígérte, most ezt a leghatározottabban ellenezte. Miért változtatta meg a Führer eredeti álláspontját? Miért követelte most a magyaroktól az e területekről való lemondást? E változásnak sok összetevője van. Szerepet játszott ebben minden bizonnyal az, hogy közvetlenül München után Hitler még ügyelt arra, hogy ne azonnal diszkreditálja az etnikai elvet, amely segítségével sikerült maga mellé állítani a nyugati hatalmakat, s annak közvéleményét. De szerepet játszott a magyar kormánynak a csehszlovák válság alatti rezervált magatartása is. Ez megkérdőjelezte a magyarok megbízhatóságát a németek számára. Berlinben egy önálló Szlovákiához több reményt fűztek. A német álláspont megváltoztatásában feltehetően némi szerepet játszott Románia is. Bukarestben, amikor végül is hozzájárultak a magyarlakta csehszlovák területeknek Magyarországhoz való visszacsatolásához, diplomáciai erőfeszítéseket tettek, hogy Szlovákia és Kárpátalja megmaradt részei ne kerüljenek vissza. Berlinben egy előnyös német–román gazdasági egyezmény fejében hajlandók lettek volna odafigyelni e román kérésre. S végül, de nem utolsó sorban Németország ellenezte Kárpátaljának teljes visszacsatolását, mert egy közös lengyel–magyar határt a német érdekkel ellentétesnek tartottak. Hiszen nyílt titok volt, hogy Magyarországnak és Lengyelországnak a közös határért Olaszország támogatásával folyó küzdelme mögött németellenes tendenciák húzódnak.

A fentiek miatt Hitler kizárólag a magyarlakta területeket volt hajlandó visszajuttatni Magyarországnak. A szlovák és a rutén problémát a neki behódolt csehszlovák állam keretén belül autonómia alapján kívánta megoldani. Ezt az elhatározást tükrözi a Wilhelmstrassén október 7-én készített feljegyzés. E szerint Németországnak nem érdeke Szlovákiát Magyarországhoz csatolni, ezt különben a szlovákok is elvetik. A legjobb megoldás, hangsúlyozza a feljegyzés, a szlovák autonómia a csehszlovák államszövetségben, mert az gazdaságilag és politikailag teljesen német befolyás alatt áll. Egyébként is ez a megoldás a továbbiakban teljesen nyitva hagyja az utat az önálló Szlovákia létrehozásához.[86] Kárpátalja kérdéséről a feljegyzés megállapítja: „Afelől nincs véleménykülönbség, hogy Kárpátalja számára mindenképpen, az önrendelkezési jog ürügyén, autonómiát kell követelni". Határozottan elutasítandó az autonóm Ukrajna Magyarországhoz csatolása. Ez a megoldás mind a magyar, mind a lengyel kívánság. Ezáltal közös lengyel–magyar határ keletkezne, ami megkönnyíthetné a blokk-képződést Németország ellen. A Wehrmacht főparancsnoksága katonai szempontból a közös lengyel–magyar határt szintén ellenzi.[87]

Nem kétséges, hogy a magyar kormány nem utolsó sorban geo-stratégiai megfontolásból ragaszkodott a közös határhoz. Az sem kétséges, hogy e mögött németellenes tendenciák húzódtak. Amíg a magyar kormány Berlin és Pozsony ellenállása miatt lemondott Szlovákiáról, minden erejét Kárpátalja megszerzésére koncentrálta. Az olasz és a lengyel támogatásban bízva október elején úgy döntött, hogy Hitler akarata ellenére Kárpátalját birtokba veszi. Ezt egy lengyel–magyar közös akcióval kívánták végrehajtani. E célból október 5-én Csáky István, a kü-

[86] ADAP. Serie D. Bd. IV. 45. Dok. 45–47.
[87] Uo.

lügyminiszter kabinetfőnöke, Varsóba repült. Beck-kel folytatott tárgyalásai során megvitatta a közös határt és a szlovák problémát. A lengyel kormány örömmel vette tudomásul, hogy a magyar politikusok nem erőltetik a szlovák kérdést, s erejüket a közös határ megvalósítására koncentrálják. E Lengyelország számára is fontos feladat megvalósításához azonban a kért támogatást megtagadták. Beck, miután a köztársasági elnökkel, a kormánnyal és a katonai vezetőkkel tanácskozott, közölte Csákyval: az orosz veszély miatt Magyarországot ebben az akcióban csak politikailag és diplomáciailag támogathatja.[88] Lengyelország tehát továbbra is biztatásokon kívül más támogatást nem tudott, vagy nem akart adni. Ez jellemezte egyre inkább Róma magatartását is. Visszakozott tehát a terv komoly támogatója is, Olaszország. Hitler határozott ellenkezése a terv megvalósításával szemben, Mussolinit bizonyos óvatosságra késztette.

A magyar kormány ennek ellenére nem mondott le a közös határról. Irreguláris csapatokkal az ún. önkéntes szabadcsapatok segítségével, amelyek október elejétől illegálisan átszivárogtak a határon, fokozta Csehszlovákiára a nyomást. Eme akcióval kényszeríteni kívánta a csehszlovák kormányt a müncheni egyezmény Magyarországra vonatkozó döntésének mielőbbi végrehajtására. Ezt sürgették a Csehszlovákiában végbement változások is, amelyek kedvezőtlenül hatottak a magyar kérdés rendezésére. Október 5-én, Tisoval az élén, Zsolnán megalakult az autonóm szlovák kormány. Csak a külügy, a honvédelem és a pénzügy maradt közös Prágával. Ezt a tényt figyelembe kell venni, a müncheni döntés Magyarországra vonatkozó függeléke végrehajtásának elemzésénél. A magyar kormány tárgyaló partnerei most már nem Csehszlovákia képviselői, hanem az autonóm Szlovák kormány, Tisoék voltak, akik maguk mögött érezvén Hitlert, a legnagyobb eréllyel vették fel a harcot a magyar területi követelések ellen.

A bekövetkezett változások nem kis ijedelmet okoztak Budapesten. Október 6-tól 8-ig három rendkívüli minisztertanácsot hívtak össze, amelyen megvitatták az új helyzetet és a további politikát. Döntés született a határ menti csapatösszevonásról, valamint a csehszlovák kormánynak küldendő újabb jegyzékről.[89] A jegyzéket az Egyesült Magyar Párt nyújtotta át, amely időközben átalakult Magyar Nemzeti Tanáccsá. E tanács feladata volt képviselni az ottani magyarság érdekeit, amíg a határkérdés nem rendeződik. A térségben a zavargások fokozódtak. A szabadcsapatok akciója egyre erősödött. Ebben a helyzetben a csehszlovák kormány felhagyott halogató taktikájával. Október 7-én Budapestre küldött jegyzékében kijelölte a magyar–csehszlovák tárgyalások helyét, időpontját és a delegáció tagjainak névsorát. A magyar kormány elfogadta a javaslatot. Ennek értelmében október 9-én Komáromban megkezdődtek a tárgyalások. A szlovák delegációt Tiso, a szlovák autonóm kormány elnöke, a magyart Kánya külügyminiszter vezette. (Tagja volt Teleki Pál, a vallás- és közokatásügyi miniszter is.) A magyarok komáromi követelései Hitler godesbergi memorandumának elveiből indultak ki. Azokat a területeket kérték, amelyeken az 1910-es népszámlálási adatok alapján 50%-nál több magyar élt, vagyis 12 ezer 940 km^2 területet, 1 millió 30 ezer 794 lakossal. A szlovákok és rutének számára pedig önrendelkezési jogot követeltek. Ezt a

[88] DIMK. II. köt. 463. dok. 421.

[89] OL. Minisztertanácsi Jegyzőkönyv. 1938. október 6.

csehszlovák delegáció visszautasította, mondván: ez nem tartozik a tárgyalások körébe, a müncheni egyezmény ezt nem írja elő. Elfogadhatatlannak minősítette a magyar területi követeléseket is. Semmilyen területi engedményre nem volt kapható. Csupán a csehszlovák állam keretén belül akartak széleskörű autonómiát adni a magyar kisebbségnek. Kánya megdöbbenéssel hallgatta a csehszlovák javaslatot. „Mi nem is voltunk felkészülve, [ilyet] hallani a csehszlovák delegáció szájából " – nyilatkozott erről a magyar külügyminiszter. A javaslatot kategorikusan visszautasította. Kijelentette, hogy területi koncessziók nélkül a tárgyalásokat feleslegesnek tartja. Ezt követően Tisoék felajánlották Csallóközt, Pozsony és környéke nélkül, és Komárom várost, mint szabad kikötőt. Az új javaslat 1838 km^2-t és 105 ezer 418 lakost jelentett volna, vagyis kb. 10-szer kevesebbet, mint amennyit a magyarok kértek. Miután Kánya ezt visszautasította, a csehszlovák delegáció október 13-án kész volt az 1930-as népszámlálási adatok alapján 5200 km^2 területet 345 ezer lakossal visszajuttatni Magyarországnak. Kánya ezt is elégtelennek minősítette. A tárgyalások folytatását elhalasztották. Kánya és Teleki Budapestre sietett, ahol megtárgyalták Imrédyvel az előállt helyzetet. Tiso pedig Durčanský belügyminisztert azonnal Hitlerhez küldte.

Október 13-án délután, miután Kánya Budapestről és Durčanský Németországból visszatért, sor került a komáromi tárgyalások befejező megbeszélésére. Kánya ez alkalommal kijelentette, hogy a magyar és a csehszlovák javaslat között nagy az eltérés, ezért kormánya elhatározta, hogy a tárgyalásokat a maga részéről befejezettnek tekinti. Csehszlovákiával szembeni követeléseinek mielőbbi rendezését a müncheni jegyzőkönyvet aláíró nagyhatalmaktól kéri. A csehszlovák delegáció annak reményében, hogy e megoldás számukra nem lesz előnytelen — hiszen Hitler támogatása is biztosított volt — tudomásul vette a magyar kormány elhatározását. Így a komáromi tárgyalások eredménytelenül végződtek.[90] A magyar kormánykörökben nagy volt a nyugtalanság. Még aznap, október 13-án éjjel rendkívüli minisztertanácsot hívtak össze, amelyen megvitatták a további lépéseket. Komoly vita alakult ki a körül, hogy rendeljen-e el a kormány általános mozgósítást, vagy csak újabb korosztályokat hívjanak be. Az általános mozgósítás tervét elvetették, elrendelték azonban a részleges mozgósítást, öt újabb korosztály behívását. Döntés született arról is, hogy Magyarország azonnal a müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalomhoz fordul. „Magyarország nem hagyhatja el a négyhatalmi bázist"[91] — hangsúlyozta Kánya, szembeszállva azokkal, akik a katonai akciót szerették volna elindítani. A minisztertanács elhatározta, hogy Darányit, a képviselőház elnökét azonnal Németországba, Csákyt, a külügyi kabinet főnökét pedig Olaszországba küldi.

München után a magyar kormánykörökben erősödtek azok a hangok, amelyek az adott helyzetért Imrédyt és Kányát tették felelőssé. Hibáztatták mindkettőjüket, amiért az augusztusi és a szeptemberi napokban nem vállalták a Hitler által felajánlott katonai szövetséget, s emiatt Magyarország nem állíthatta vissza a történelmi határokat. Magatartásukkal olyan helyzetet idéztek elő, amely lehetővé tette a szlovák politikusok számára, hogy Magyarország viszonylatában a

[90] A Komáromi tárgyalásokról lásd:DIMK. II. köt. 487 dok. 738–748.?488. dok. 747–752.; 490. dok.754–759.;491.dok. 759–765.;492. Dok. 765–770.

[91] Minisztertanácsi Jegyzőkönyv. 1938. október 13.

németektől és a lengyelektől eltérően az etnográfiai határokat megtagadják. Tény, hogy Prága, de főleg Pozsony részéről volt erre komoly kísérlet. S ehhez Hitlernél kerestek orvoslást. Ezekben a napokban a cseh és a szlovák államférfiak Hitlernél egymásnak adták át a kilincset. Alighogy október 12-én Durčanský visszaérkezett Chvalkovszký utazott Németországba. Tiso ugyancsak oda készült. Valamennyien hűségnyilatkozatokat tettek. A magyar kormány nem maradhatott le. Megkezdődött a versenyfutás Hitler kegyeinek elnyeréséért. S hogy Darányi Németországba történő érkezéséig se veszítsenek időt, Sztójay berlini magyar követ felkereste Ribbentropot és cáfolta azokat a híreket, amelyek szerint Magyarország valamiféle új németellenes blokkpolitikát támogatna. Ugyanezt hangsúlyozta Darányi a Hitlerrel folytatott megbeszélései során. Az ex-miniszterelnök, a magyar képviselőház elnöke, hogy jóvá tegye az Imrédy-politika korábbi hibáit, s hogy megszerezze a birodalmi kancellár támogatását a csehszlovák területek visszaszerzéséhez, közölte Hitlerrel: Magyarország az eddiginél szorosabb kapcsolatba akar lépni a Berlin–Róma tengellyel, ezért kész csatlakozni az antikomintern paktumhoz és kilépni a Népszövetségből. Majd végül kilátásba helyezte a német–magyar gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését.[92] Hitler megnyugvással vette tudomásul a felkínálkozást. A magyar kormány kardcsörtető harciasságát azonban igyekezett lehűteni. Darányi ugyanis közölte, hogy ha a csehszlovák kormány nem hajlandó visszajuttatni Magyarországnak a területeket, a magyar kormány háborúra szánta el magát, s ehhez Németország támogatását kéri. A Führer ezt a tervet a leghatározottabban visszautasította. „Akkor kellett volna harcolni, amikor ő kérte" – ordított ingerülten. Ezzel kapcsolatban élesen kikelt Kánya és Imrédy nyári és őszi aggályoskodásai ellen. Magyarország — szerinte — elszalasztotta az alkalmas pillanatot. Ha most törne ki a fegyveres konfliktus Csehszlovákiával, Magyarország teljesen egyedül állna. Hitler visszautasította mind a négyes konferencia összehívására, mind pedig a szlovák és rutén népszavazásra vonatkozó javaslatot. Az előbbit azzal, hogy Magyarország számára ez kedvezőtlen lenne, mert Anglia és Franciaország Csehszlovákia oldalára állna. Az utóbbit azzal, hogy a szlovákok és a rutének nem akarnak Magyarországhoz kerülni. Azt tanácsolta a magyar kormánynak, hogy egyezzen meg közvetlenül a csehszlovák kormánnyal. Kívánsága érthető, hiszen ez biztosította, hogy mindkét fél versenyt futva hozzá szaladjon és egymást túllicitálva tegyenek újabb és újabb gazdasági és politikai engedményeket. A kancellár megbízta Ribbentropot, hogy vegye a kezébe az ügy rendezését. A német külügyminiszter közvetítőként lépett fel a magyar–csehszlovák konfliktusban. Elképzelései a magyar–szlovák határt illetően jelentősen eltértek a magyar kormány elképzeléseitől, minthogy Pozsonyt, Kassát, Ungvárt és Munkácsot Csehszlovákiának kívánta hagyni.

Valójában Darányi németországi útja nem hozta meg a várt eredményt. Mindössze az történt, hogy a németek ezt követően jobban támogatták a magyarlakta területekre vonatkozó magyar igényeket mind a sajtóban, mind pedig diplomáciai úton.

Több sikerrel járt Csáky római látogatása. Mussolini — a szlovák és a rutén népszavazást kivéve — teljesen egyetértett a magyar kormány elképzeléseivel: a négyes konferencia összehívásával, a részleges mozgósítással. Mindehhez a leg-

[92] ADAP. Serie D. Bd. IV. 62. dok. 68–71.

messzebbmenő diplomáciai és katonai támogatást ígérte. Így Jugoszlávia és Románia semlegesítését, repülőgépeket, hadianyagot. Mussolini, aki örült, hogy újra nemzetközi szerephez jut, azonnal hozzálátott a négyes konferencia összehívásához, amelyet a következő héten Olaszországban kívánt megrendezni.[93] Sietnie kellett, mert tudomása volt arról, hogy Hitler nem lelkesedik a négyes konferencia összehívásáért. Ezért kész tények elé kívánta állítani. Ciano, Csákyval folytatott tárgyalása után nyomban utasítást küldött a londoni, párizsi, berlini és belgrádi olasz képviseletekhez: haladéktalanul közöljék az ottani kormánnyal, hogy Olaszország teljes erővel támogatja a négyes konferencia összehívását óhajtó magyar jegyzéket, amely átadásra készen áll.

Ribbentrop, aki megkapta a berlini olasz nagykövettől az erre vonatkozó közlést, azonnal felhívta Cianot és figyelmeztette, hogy célszerűtlen, sőt a magyarokra nézve veszélyes is lehetne a négyes konferencia összehívása. A konferencia összehívását le kell állítani. Ciano erre nem sok hajlandóságot mutatott. Hiszen a magyar kormány közlésére már diplomáciai lépéseket tett ez ügyben. Ezt csak akkor volt hajlandó leállítani, amikor egy nappal később Csáky ismét felkereste és közölte: miután Hitler ellenzi a négyes konferenciát, a magyar kormány eláll ettől a tervtől. Ciano megdöbbenéssel fogadta Csáky újabb közlését, hiszen a magyarok visszakozása rendkívül kellemetlen helyzetbe hozta őket. A történtek után azonban nem maradt más hátra, mint visszavonni az erre vonatkozó diplomáciai lépéseket, az előző napi londoni és párizsi demarchsot semmisnek nyilvánítani. Ciano most, akárcsak Hitler, a közvetlen tárgyalások folytatását javasolta. S amennyiben ezek ismét kudarccal végződnek, Magyarország kérje Németország és Olaszország döntőbíráskodását.

A fenti diplomáciai lépésekkel egyidejűleg a magyar kormány katonai intézkedéseket is tett. Az újonnan behívott öt korosztályt felfegyverezve a csehszlovák határnál összpontosította. Kész volt háborút indítani Csehszlovákia ellen. A magyar legfelsőbb katonai vezetés ismételten figyelmeztette a kormányt, hogy nem vállalkozhat egy esetleges kétfrontos háborúra. Ezért Imrédy hosszú megfontolások után arra az elhatározásra jutott, hogy mindenképpen megszerzi Románia semlegességét. A magyar–lengyel közös határhoz történő hozzájárulásért kész volt Romániának a Kőrösmező-tatárhágó vasútvonalat magába foglaló területet átengedni. Beck lengyel külügyminiszter vállalkozott a közvetítésre. E kérdésről Galatz-ban tárgyalt a román királlyal és külügyminiszterrel. A tárgyalásokra vonatkozó adatok rendkívül ellentmondásosak, Beck szerint a tárgyalások sikerrel jártak. Más források értelmében a román vezetők nem fogadták el a magyar, illetve lengyel javaslatot. Véleményünk szerint az utóbbi a valószínű.[94]

Közben Ribbentrop tovább „fáradozott" a csehszlovák–magyar területi rendezésen. A határra vonatkozó javaslatát, amely a szlovák politikusok — így maga Tiso segítségével készült — elküldte a magyar kormánynak azzal, hogy ez kimeríti Németország közvetítési lehetőségeit. E tervezet szerint Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár és Munkács nem kerülhetett volna vissza Magyarországhoz.[95] Budapesten

[93] DIMK. II. köt. 529.; 530. dok. 796–798.; 533. dok.800–801.

[94] Lásd erről *H. Batowsky:* Rumunska podroz Becka w padzierniku 1938. Kwartalnik Historicny 1958. 2 sz.

[95] DIMK. II. köt. 563. dok. 829.

ezt a javaslatot, mint elégtelent visszautasították, s német és olasz döntőbíráskodást kértek. A magyar kormány bármennyire nem kívánt tovább tárgyalni, s bármennyire elfogadhatatlannak tartotta az újabb, valamivel kedvezőbb javaslatot, a németek akaratával nem mert szembe helyezkedni.

Mi volt a nyugati hatalmak álláspontja a magyar–csehszlovák tárgyalások és a tervezett német–olasz döntőbíráskodást illetően? Anglia és Franciaország figyelemmel kísérte a magyar–csehszlovák tárgyalásokat. Londonban úgy látták, hogy Magyarországnak jogos követelései vannak Csehszlovákiával szemben.[96] Az appeasement politika ellenfelének, Winston Churchillnek is ugyanez volt a véleménye. Cadogan, külügyi államtitkár-helyettes elismerte, hogy a csehszlovák delegáció első javaslata, amely az ottani magyarságnak autonómiát kínált fel, nem egyéb, mint kigúnyolása a néprajzi elvnek, amely a müncheni megegyezés folytán implicite a magyarságra is vonatkozik.

A Foreign Office egyetértett az etnográfiai elven alapuló magyar követelésel.[97] Nem így Franciaország. A francia kormány főleg Magyarországot tette felelőssé az eredménytelen tárgyalásokért. Úgy látta, hogy területi követelései túlmennek a müncheni határozaton. Célszerűnek tartotta azok mérséklését, mert azok teljesítése megfosztaná Csehszlovákiát a Dunához való kijárattól, s elvágná vasúti összeköttetését Romániával.[98] Akárcsak 1918–1919-ben, Franciaország a közlekedési és stratégiai szempontok figyelembe vételét fontosnak tartotta. Csak a határmenti, többségében magyarok által lakott területetek visszacsatolásával, vagyis a csehszlovák delegáció utolsó komáromi javaslatával értett egyet. Anglia és Franciaország álláspontja, a magyar csehszlovák határt illetően tehát jelentősen eltért. A magyar–lengyel közös határral kapcsolatban azonban azonos álláspontot képviseltek. A tárgyalt időben mindkét nagyhatalom elfogadhatatlannak tartotta a Szlovákia és Kárpátalja népszavazására vonatkozó magyar kérést. 1939 tavaszán azonban változás tapasztalható az utóbbi kérdéssel kapcsolatos magatartásukban. Halifax és Bonnet megértést kezdett tanúsítani e magyar törekvések iránt. Látták azt, hogy amennyiben a kárpátaljai kérdést a németek fogják a maguk javára megoldani, Magyarország és Lengyelország stratégiai szempontból még nehezebb helyzetbe kerül. A magyar–lengyel közös határért küzdő magyar és lengyel diplomácia komoly erőfeszítéseket tett, hogy erről Párizst és Londont meggyőzze.

A magyar–csehszlovák tárgyalásokban váratlan fordulat következett be. Október végén a német kormány ugyanis módosította eddigi álláspontját, méghozzá a magyarok javára. Miért? Mi késztette erre? A magyar kérdés kapcsán komoly nézeteltérés keletkezett Németország és Olaszország között. A németek érdekelve voltak ezek elsimításában. E célból október 27-én Ribbentrop Rómába utazott. Mussolinival és Cianoval folytatott megbeszéléseinek középpontjában a magyar–csehszlovák probléma állt. Hosszú vita után a német külügyminiszter végül beleegyezett abba, hogy Ungvár, Munkács, Kassa Magyarországhoz kerüljön. Eme engedmény ára az volt, hogy az olasz kormánynak le kellett mondania az annyira szívügyét képező magyar–lengyel közös határról. Rómában megállapodás született, hogy a kérdés hivatalos rendezése céljából november 2-án Bécsben tanács-

[96] AD. Europe 1918–1940. T. Vol. 136. f. 54–59.
[97] AD. Europe 1918–1940.T. Vol. 136. f.65–66., DIMK II. 548. dok. 814–816.
[98] Uo.

kozást hívnak össze. A müncheni egyezmény záradéka értelmében a magyar–csehszlovák területi vitának (a tárgyalások kudarca esetén) a jegyzőkönyvet aláíró nagyhatalmi értekezlet elé kellett volna kerülnie. Hitler, és nyomására Mussolini, úgy döntött, hogy Angliát és Franciaországot e kérdés rendezésébe nem vonják be.

Hogyan reagált erre London és Párizs? A komáromi tárgyalások kudarca után Anglia és Franciaország várta, hogy az érintett államok, vagyis Magyarország és Csehszlovákia, ezt a tényt hivatalosan közli s az ügy rendezésére a négyhatalmi értekezlet összehívását kéri. Ilyen kérés azonban csak a magyar kormány részéről érkezett.[99] E diplomáciai lépésnek azonban nem lett folytatása. A magyar kormány röviddel ezután, Hitler közbelépésére, lemondott a négyhatalmi konferenciáról. Ezt Anglia és Franciaország tudomásul vette.

A csehszlovák kormány, a magyaroktól eltérően, eleve Németország és Olaszország döntőbíráskodását kérte. Bonnet és Halifax meglepődve hallgatta végig Stefan Osuský párizsi és Jan Masaryk londoni csehszlovák követ erre vonatkozó közlését. A követek indoklását, hogy ti. kormányuk a kialakult helyzetben nem hagyhatja figyelmen kívül Hitler akaratát, tudomásul vették.[100] Az angol és a francia diplomácia vezetője ugyanakkor hangsúlyozta: amennyiben meghívást kapnak, kormányuk kész részt venni a négyhatalmi konferencián. Erre felkérés sem a magyar sem pedig a csehszlovák kormány részéről nem érkezett. A négyes konferencia összehívását szervező Olaszország is visszakozott.

A döntőbíráskodásra 1938. november 2-án került sor Bécsben. A Ribbentrop és Ciano által hozott határozat értelmében 12 ezer 400 km^2 terület és 1 millió lakos került vissza Magyarországhoz.[101] Az első bécsi döntés az etnográfiai elvet vette alapul. A döntés azonban nem elégítette ki a magyar kormányt. Ribbentrop és Ciano ugyanis visszautasította azt a magyar kérést, hogy a ruténok számára önrendelkezési jogot biztosítsanak. Ettől ugyanis e területnek Magyarországhoz való visszakerülését, a Lengyelországgal való közös határ létrehozását remélték.

A magyar–lengyel közös határ, amelyért a magyar kormányok olyan kitartóan küzdöttek, mindenekelőtt geo-stratégiai jelentőséggel bírt Magyarország számára. Látták azt a nyilvánvaló tényt, hogy „amennyiben Kárpátalja kérdését a németek fogják a maguk javára megoldani, úgy számolni kell azzal, hogy az őket nyugaton és északon körülvevő Német Birodalom maradéktalanul érdekkörében fogja hajtani, s elvágja még annak a lehetőségét is, hogy külpolitikailag más irányvezetést folytathassanak, mint amit Németország diktál."[102] Ezt a maradéktalan kiszolgáltatottságot az olyan, németellenesnek igazán nem mondható politikusok, mint Werth Henrik vezérkari főnök — a fenti sorok szerzője — sem akarta. Európa újjárendezése során egyenlő partnerként kívántak együttműködni Németországgal. Kifejezők a Kozma Miklós volt belügyminiszter naplójába bejegyzett sorok. „A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él 9 millió magyar. Három oldalról a kisantant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki nem kételkedik, békésen vagy vérrel vissza-

[99] DIMK. II. 525. dok. 792–793.

[100] AD. Europe 1918–1940. T. Vol. 136. f. 65–66.

[101] Az öt vitatott város közül Kassát, Ungvárt, és Munkácsot Magyarországnak, Pozsonyt és Nyitrát Csehszlovákiának adták.

[102] OL. Küm. res. pol. 1939–33/a-74.

kapjuk a magyar területeket, ez önmagában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben, valamivel több magyar fog élni. A rutén föld ellenben azt jelenti, hogy a kisantant gyűrűjét Csehszlovákia és Románia között megszakítottuk, s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell a Németországgal eddig folytatott baráti politikát, de az sem kérdés, hogy egészen más körülmények között, mint értékes ország, folytathatjuk. A Róma–Berlin politikájának nem ellentétele, de nekünk megkönnyebbülés a Varsó–Budapest–Róma vonal."[103]

Közvetlenül az első bécsi döntés után a magyar politikai és katonai körök úgy döntöttek, hogy Kárpátalját birtokba veszik. Kész helyzetet teremtenek. Abból indultak ki, hogy a nyugati hatalmak e lépésüket tudomásul veszik, számítottak Jugoszlávia semlegességére, s Lengyelország és Olaszország aktív támogatására. Abban reménykedtek, hogy Németország végül is a kész helyzetet tudomásul veszi.

1938. november 9-én, öt nappal az első bécsi döntés után Kánya az alábbi táviratot küldte Varsóba: „Nincs kizárva, hogy a jelenlegi rutén kormány Ungvár és Munkács megszállása után a magyar csapatok bevonulását kéri a megmaradandó területekre rendfenntartás céljából. Ez esetben hajlandók vagyunk reguláris honvédalakulatokkal oda bevonulni."[104] November 6-án, egy Horthy Miklós részvételével lezajlott megbeszélésen ugyanis döntés született, hogy a magyar csapatok az említett módon szállják meg egész Kárpátalját. Gondoskodás történt arról is, hogy ez a Ruszin Nemzeti Tanács felkérésére történjék. Az akció lebonyolításához a magyar kormány Lengyelországtól fegyveres segítséget (négy hadosztályt) kért. Ezt azonban Beck visszautasította, mert ahogy kifejtette: nincsenek olyan politikai okok, amelyekkel Lengyelország katonai fellépését kifelé elfogadhatóan meg lehetne magyarázni.[105] Az akció előtt a magyar kormány még egyszer tisztázni próbálta, hogy a tervezett lépés milyen reakciót válthatna ki a tengelyhatalmaknál. Ciano óvta a magyarokat az akciótól, mert Berlin úgy tekinti Kárpátalját, mintha német terület lenne. „Mussolini igen nyugtalan" — közölte —, mert attól tart, hogy kalandokba bocsátkozunk, s ezzel megszegjük az adott szavunkat. A Ducét legkényelmetlenebb helyzetbe hozzuk, mert a németeknél azzal harcolták ki a három várost (Kassát, Ungvárt és Munkácsot), hogy a magyar kormány lemond a fennmaradó Kárpátalja megszállásáról, ezért felelősséget is vállalt. Olaszország tehát nem támogatja a tervet.[106] November 15-én Horthy Miklós személyesen tárgyalt Erdmannsdorff budapesti német követtel. Kifejtette azokat az okokat, amelyek őt és kormányát arra késztetik, hogy Kárpátalját elfoglalja. November 18-án Sztójay berlini követ hasonló tartalmú memorandumot nyújtott át a Wilhelmstrassen.[107] A német válasz nem tartalmazott határozott visszautasítást, csak azt hangsúlyozta: „ily lépést aggályosnak (bedenklich) tartanak, mert attól félnek, hogy a cseh kormány erre fegyveresen reagál, ami bonyodalmakat idéz elő, s ők (a németek Á.M.) nem jöhetnek segítségünkre."

[103] OL. Kozma Miklós iratai 27. cs. Naplójegyzetek 1939. március 4., 8., 10., 11.

[104] DIMK. III. 12. dok. 97–98.

[105] DIMK. III. köt. 28.; 29. dok. 118–119. A magyar akciót a lengyel felkelő alakulatokkal kívánták támogatni. Vállalkoztak továbbá Románia semlegességének biztosítására. DIMK. III. köt. 40. dok. 128–129.

[106] DIMK. III. köt. 41. dok. 129–130.

[107] ADAP. Serie D. Bd. IV. 118. dok. 132.; DIMK. III. köt. 48. dok. 135.

November 18-án este Budapesten volt a német és az olasz válasz. Ezeket a késő esti órákban összeülő minisztertanács megvitatta. A német válasz, amely valóban nem tartalmazott határozott visszautasítást, a minisztertanács a következőképpen kommentálta: Berlin ugyan nem tanácsolja az akciót, de csak azért, mert félti Magyarországot, minthogy az adott helyzetben nem tud segítséget nyújtani. Világos, hogy a német válasz tudatos félremagyarázásáról van szó. A minisztertanács határozatot hozott az akció azonnali megindítására. A támadást 19-ről 20-ra virradó éjszakára tűzték ki. A kocka el volt vetve. A kormányban és a katonai körökben a minisztertanács határozata ellenére, a támadás előtti percekben erős ingadozás volt tapasztalható. Féltek a németektől. A támadást elhalasztották. Közvetlen oka az volt, hogy a hadseregparancsnokság technikailag lehetetlennek tartotta a csapatok tervezett időben való megindulását. Arra hivatkoztak, hogy a kifáradt katonáknak (az éjjel vonták őket össze a határhoz) pihenőre van szükségük, mielőtt harcba indulnak. A támadást utolsó pillanatban 24 órával elhalasztották. Következménye az lett, hogy a minden részletében gondosan kidolgozott és fait accomplira épült terv felborult. A Felvidéki Magyar Hírlapban nem tudták már leállítani a magyar külügyminiszter által elkészített közlést. November 20-án reggel az újság címlapján nagybetűkkel hirdette, hogy a Ruszin Nemzeti Tanács behívta a magyar csapatokat. Kitört a diplomáciai botrány.

November 21-én a német és olasz kormány négy azonos pontból álló éles hangú jegyzéket juttatott el Budapestre.[108] A jegyzékek hangsúlyozták, hogy nemrég Bécsben Magyarország és Csehszlovákia kérésére végrehajtott döntőbíráskodás keretén belül a német és olasz kormány kijelölte a határokat Magyarország és Kárpátalja között. Magyarország a bécsi döntés aláírásával nyíltan az egész világ előtt véglegesnek ismerte el ezt a határt.

A tengely tiltakozó jegyzékei igen nehéz politikai és erkölcsi helyzetbe hozták Magyarországot. A kárpátaljai akció csődje, amely Magyarország pillanatnyi elszigetelődését jelentette, nem csak kül-, hanem komoly belpolitikai válságot okozott. Olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy mind a szélső jobboldal, mind a konzervatív liberális szárny elégedetlen volt a kormány politikájával. Az előbbiek felelőssé tették Imrédyéket nyári és őszi ingadozásaikért, azért, hogy nem léptek fegyveres szövetségre Németországgal, hanem a kisantanttal kísérleteztek. Ennek tulajdonították azt, hogy Magyarország nem kapta meg egész Szlovákiát és Kárpátalját, s hogy Németországgal a kapcsolat, amire szerintük az egész külpolitikát alapozniuk kellene, elégtelenül fejlődött. A novemberi vállalkozásuk pedig a két állam közötti viszonyt még jobban beárnyékolta, szinte ellenségessé tette. E helyzetből egy kiutat láttak: azonnal minél nagyobb mértékben orientálódni Németország – a hitlerizmus felé.

A Nemzeti Egység Pártjának liberális szárnya ugyancsak szembe helyezkedett az Imrédy kormány kül- és belpolitikai törekvéseivel. E körök helytelenítették a szélső jobboldalnak tett engedményeket, a teljes csatlakozást a tengelyhatalmakhoz, s Magyarország kilépését a Népszövetségből. Mindkettő az Imrédy kormány külpolitikájának közvetlen célkitűzései közé tartozott. A fenti körök nyílt

[108] DIMK. III. köt. 58.; 59. dok. 143–145.Mussolini az akció előtt figyelmeztette a magyar kormányt: amennyiben a német kormány tiltakozni fog a terv ellen az olasz kormány kénytelen lesz ehhez csatlakozni.

támadásokkal nem akarták a kormányt eddig gyengíteni a Kárpátalja napirenden lévő megszerzésére vonatkozó politika megvalósításában. A kudarc után azonban az eddig visszafojtott ellentétek annál nagyobb erővel törtek felszínre. A kormánynyal szemben általános volt az elégedetlenség. Hangulatukat Kozma Miklós a következő szavakkal adta vissza: „A kormány kapkod és alkalmatlannak bizonyult egy történelmi feladatra, amely megoldható lett volna".[109]

Imrédy németbarát politikája második kormányalakítása után tovább fokozódott. Az új kabinetből kihagyta Kánya külügyminisztert, akinek nyakába varrta a felelősséget a nyári és őszi ingadozásokért, a Németország érdekeit figyelmen kívül hagyó külpolitikai lépésekért. Berlin tudtára adta, hogy Kánya a novemberi akció értelmi szerzője. Ezzel nemcsak saját magát kívánta rehabilitálni a németek előtt, hanem meg akart szabadulni külügyminiszterétől, akit Hitler mérhetetlenül gyűlölt, s akinek autoritása volt a külügyekben, s elképzeléseit sokszor vele szemben is érvényesítette. A külügyminiszteri székbe a németbarát Csáky István került, aki szűk látókörű, kis kaliberű diplomata volt. S ilyen formán alkalmas volt arra, hogy Imrédy új németbarát külpolitikai elképzeléseit végrehajtsa. A kárpátaljai kudarc után Imrédy főcélkitűzése: biztosítani a német orientációt, a német–magyar politikai és gazdasági együttműködést, a katonai szövetséget. Berlinben ezt nagyra értékelték. December elején Ribbentrop tudatta a magyar kormánnyal, hogy a német–magyar viszonyban felmerült nézeteltérések eloszlatása érdekében eszmecserét szeretne folytatni a magyar kormány képviselőivel.[110] E célból Csáky, az új külügyminiszter, 1939. január 16-án Németországba utazott. Tárgyalt Hitlerrel és a német kormány több tagjával. A megbeszélések rendkívül feszült légkörben indultak. Hitler felsorolta a magyar kormány bűnlajstromát. Hálátlansággal vádolta Magyarországot: „ők ugyanis — mondotta — lehetővé tették az első határrevíziót. Ezt a magyarok nem értékelik. Sőt olyan hangokat lehet hallani, hogy Németország ütötte el Magyarországot a jogos követelésektől. Amikor ő tárgyalt Horthyval az együttműködésről, Kánya, akit mindig Németország ellenségének tartott, megkötötte a bledi egyezményt. Újra lábra segítette a kisantantot, éspedig Németország ellen. Amikor az események kifejlődtek — folytatta, — Lengyelország megmozdult, Magyarország azonban mindent átaludt, alig tett néhány jelentéktelen lépést."[111] Őszi sikereit Hitler a nyugati hatalmaknak tulajdonította, amelyek, mint mondotta, tálcán hozták neki Csehszlovákiát. Ami történt — folytatta — csak egyszer fordulhat elő a történelemben. Abból kell kiindulni, hogy a jövőben sikereket csak a cselekvés kölcsönös összehangolásával lehet elérni.

A magyar külügyminiszter védekezni próbált a felsorakoztatott vádak ellen. A magyar kormány ingadozásait, óvatosságát az ország katonai gyengeségével magyarázta. A Kánya elleni vádakat szó nélkül hagyta. Erőteljesen bizonygatta azonban, hogy a magyar nép többsége barátságot érez Németország iránt. Biztosította Hitlert, hogy Németország alapkövetéseit száz százalékig teljesíteni fog-

[109] OL. Kozma Miklós iratai 27 cs. Naplójegyzetek. 1938. november 21.

[110] DIMK. 115 dok. 212–213. A német-magyar viszonylatban keletkezett ellentétek elsimítását elősegítették a román események is. Codreanu és társai meggyilkolása véget vetett a német-román barátságnak.

[111] Németorzság magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban. 230. dok. 355–356.

ják. Csáky megbánást mutatott a magyar politika korábbi hibáival szemben, s mindent megígért: gazdasági szerződést, fegyverkezést, kilépést a Népszövetségből, csatlakozást az antikomintern paktumhoz. Hitler hajlandó volt új lapot nyitni a német–magyar kapcsolatok történetében. (Az új lapot azzal indította, hogy benyújtotta az újabb gazdasági és politikai követeléseket.) Ezt követően Hitler haragja annyira enyhült, hogy rátért az együttműködésre vonatkozó elképzelésekre. Kifejtette Csehszlovákia teljes megsemmisítésére vonatkozó tervét. „Ha le kell térni az etnográfiai vonalról és el kell fogadni a területi elvet, úgy azt csak közös erővel tehetjük." Rendkívül diplomatikusan utalt az időpontra is, amelyet márciusban jelölt meg.[112]

München és az első bécsi döntés után a nyugati hatalmak magatartása nyilvánvalóvá tette, hogy Németország terjeszkedésének a megállítását nem Csehszlovákiánál kezdik meg. De az is nyilvánvalóvá vált, hogy a geo-stratégiai szempontból fontos Kárpátalja hovatartozásának kérdése nem közömbös számukra. S hogy e területnek Magyarországhoz való csatolását nem ellenzik. Ezt tudomásul veszik. Tették azt annak ellenére, hogy Imrédy kormányzásának utolsó szakaszában teljesen átállt a német vonalra. Magyarország nyugattal való kapcsolatai jelentősen meglazultak. Imrédy elvesztette azoknak a brit köröknek a bizalmát, amelyek örömmel vették hatalomra kerülését. 1938–1939 fordulóján bizalmatlanok voltak vele szemben, s további támogatásának teljes megvonását latolgatták.[113]

A konzervatív hatalmi csoportok — mindenekelőtt Bethlen és köre — a második Imrédy kormány megbuktatásán fáradoztak. Olyan miniszterelnököt kívántak hatalomra segíteni, aki képes lesz az eseményeket kedvező irányba terelni. A választás Teleki Pálra esett. Az új miniszterelnök azzal a programmal indult, hogy Magyarország német orientációja mellett erősíteni fogja Olaszországgal és a nyugati hatalmakkal való kapcsolatait, minden áron megőrzi cselekvési szabadságát. Törekvése fiaskót szenvedett. Rövid idő alatt ugyanaz a helyzet alakult ki, mint Darányi és Imrédy kormányzásának második szakaszában, amikor választás elé kerültek: vagy végrehajtják a német kívánságokat, vagy félre állnak, illetve megbuktatják. Darányi és Imrédy az előbbit, Teleki — mint ismeretes — egy harmadik utat választott: öngyilkos lett. [114]

Teleki külpolitikájának középpontjában Kárpátalja megszerzése állott. (Erről Imrédy Berlinre való tekintettel lemondott.) Teleki lehetőleg önállóan, Olaszország és a nyugati hatalmak támogatásával, vagy Prágával való közvetlen megegyezés révén próbálta a területet visszaszerezni. Ezt most kizárólag földrajzi és gazdasági okokkal indokolta. Azzal, hogy a Nagy Alföld — a Tisza folyásának vonala miatt — geográfiai és földrajzi egységet alkot Kárpátaljával. A Kárpátokban folyó erdők írtása nagy veszélyt jelenthet az Alföldre nézve, mert — ahogy érvelt — a lejtőkről lezúduló víz elvinné a termőföldet. Erről a kérdésről szinte tudományos jellegű memorandumokat készített. Ezzel egy időben a Teleki kormány kísérletet tett arra, hogy Kárpátalja kérdésében Prágával közvetlenül megegyez-

[112] Uo.

[113] Lásd erről *C. A. Macartney:* A History of modern Hungary. 1929–1945. NewYork, 1956. 327.; *Romsics Ignác:* Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, 1996. 103.

[114] Lásd erről *Juhász Gyula:* A Teleki kormány külpolitikája 1939–1941. Budapest, 1964.; *Tilkovszky Loránt:* Teleki Pál. Legenda és valóság. Budapest, 1969.

zen. Március 6-án Vörnle János, a külügyminiszter állandó helyettese Prágába utazott, ahol Chvalkovlský csehszlovák külügyminiszterrel tárgyalt. Megbeszélései során hangsúlyozta, hogy Magyarország jószomszédi viszonyba akar kerülni Csehszlovákiával. A jó viszonyt egyelőre a kárpátaljai kérdés zavarja. Majd ismertette a Magyarországnak e területhez fűződő gazdasági érdekeit. Végül kijelentette: kormánya Kárpátalja átengedése fejében kész rekompenzációt adni. Chvalkolvský noha erősen nyugtalankodott azért, hogy mit szólnak majd a németek, hajlandónak mutatkozott az ügylet megkötésére.[115] Végleges választ azonban csak Hácha elnökkel történt megbeszélés utánra ígérte.

Hitler, noha a tárgyalt időben már eldöntötte, hogy két héten belül Csehszlovákiát teljesen felszámolja, Kárpátalját Magyarországnak engedi át, a bécsi döntés határozataira hivatkozva leállította a készülő magyar –csehszlovák ügyletet. Egyrészt be kellett bizonyítani a más utakon is próbálkozó Telekinek, hogy a revízió kulcsa Berlinben van. Másrészt Kárpátalját a szlovák kérdés zökkenőmentes megoldásának szolgálatába kívánta állítani.

Március első napjaiban a német politika számára bizonyos kedvezőtlen jelek mutatkoztak Szlovákia elszakadásának kérdésében. A Szlovák Néppárt vezető köreiben ingadozás volt tapasztalható. Március 7-én Berlin Tiso és Sidor tudomására hozta, hogy Németország Csehszlovákia felszámolását határozta el, s ez lesz a legjobb lehetőség Szlovákia önállóságának kikiáltására. Ezzel egy időben Ausztriából nagyobb mennyiségű fegyvert szállítottak Szlovákiába és felfegyverezték az ún. német rendfenntartókat. Ebben a helyzetben a prágai kormány és a köztársasági elnök fegyveres közbelépésre határozta el magát. A Tiso kormány valamennyi tagját — Teplanskýt kivéve — letartóztatták. A hatalmat Szlovákiában a hadsereg vette át. A német kormány az ingadozó szlovák vezetőket figyelmeztette: „Ha a szlovákok nem teljesítik Berlin kívánságait, Magyarország megszállja Szlovákiát, ha nem élnek Hitler engedélyével, akkor a Führer leveszi róluk a kezét és akkor ott vannak a magyarok." Sidort azonban nem tudták megnyerni tervük számára. Ebben a helyzetben, amikor a szlovák kérdés Sidorék ingadozásai és a prágai kormány közbelépése következtében bonyolódni kezdett, Hitlerék szabad kezet adtak Kárpátalját illetően a magyar kormánynak. Március 11-én hosszú hallgatás után, jegyzéket küldtek Budapestre, amely lényegében ezt tudatta. A jegyzék négy pontban foglalta össze Németország kárpátaljai gazdasági és politikai érdekeit, amelyekre a magyar kormánynak e terület megszállásánál tekintettel kell lennie.[116] Teleki elfogadta azokat. Ezt követően Hitler magához hívatta Sztójay berlini magyar követet és szankcionálta Kárpátalja megszállását. Közölte vele: Csehszlovákia széttörése közvetlen napirenden van. Szlovákia függetlenségét el fogja ismerni. Kárpátalja kormányának azonban 24 óráig nem ad hasonló elismerést. Jelentse kormányának: Magyarországnak van 24 órája, amely idő alatt megoldhatja a rutén kérdést. A történetírásban és a köztudatban létezik olyan nézet, miszerint Teleki Berlin akarata ellen szállta meg Kárpátalját. Tény, hogy Telekinek eredetileg — tehát a német hozzájárulás előtt — az volt a terve, hogy ha Hitler elfoglalja Csehszlovákiát, vagy Szlovákia függetlenné válik, akkor még a

[115] DIMK. III. köt. 390. dok. 526.

[116] ADAP. Serie D. Bd. IV. 84. dok. 200–201. ADAP. Serie D. Bd.IV. dok. 84. 200–201.;198.dok. 209.;202. Dok. 214.; 202. dok. 214.

németek ellenzése dacára is birtokba veszi Kárpátalja megmaradt részeit. Ezt a tervet a minisztertanács is elfogadta. Elhatározásukat közölték az olasz és a lengyel kormánnyal. Közben azonban megérkezett Berlinből a terület elfoglalására vonatkozó német hozzájárulás.[117] E fordulat Telekiben vegyes érzelmeket ébresztett. Örömöt a felett, hogy végre megvalósíthatja a közös lengyel–magyar határt. Aggodalmat amiatt, hogy ez német hozzájárulással történt, következménye pedig a Német Birodalom Kárpát-medencei lévő túlsúlyának további erősítését eredményezi.

Miért változtatta meg Hitler álláspontját, amelyet Münchentől március elejéig képviselt? Ebben most döntő szerepet a szlovák kérdés játszotta. Sidor március 12-én visszautasította a németek kívánságát a „önálló" Szlovákiát illetően. Ezt követően Hitler Berlinbe kérette Tisot (aki a tárgyalt időben semmilyen funkciót nem viselt), s tudatta vele: „ha nem megy el, akkor a magyarok nemcsak Kárpátalját, hanem Szlovákiát is megszállják." Majd tudatta vele, hogy két német hadosztály készen áll Bratislava elfoglalására. Hitler Tisoval folytatott tárgyalásai során több alkalommal visszatért arra, hogy Magyarországgal szemben ő mentette meg Szlovákia önállóságát. „Véletlenül" éppen ebben az időben érkezett egy jelentés a megbeszéléseken résztvevő Ribbentropnak, amely hírt adott a szlovák határ mentén történt magyar csapatösszevonásokról. A jelentést Hitler átnyújtotta Tisonak[118] és választ kért: „akar-e Szlovákia elszakadni Csehországtól és független állammá válni?" Másnap a szlovák parlament választ adott e kérdésre, kikiáltotta Szlovákia függetlenségét. Ezzel egy időben Tiso a szlovák állam védelmét kérte Németországtól. Hitler ezt megadta.

Kárpátalja Magyarország által történő megszállását bonyolította, hogy március 14-én — a németeknek Prágába történő bevonulásával egy időben — Volosin puccsszerűen kikiáltotta Kárpátalja függetlenségét, s kérte Németország védnökségét. S miután Hitler válasz nélkül hagyta kérését, Romániába szökött, ahol proklamálta Kárpátaljának Romániához való csatlakozását. A román kormány, amely tisztában volt azzal, hogy Kárpátalja megszállása a németek hozzájárulásával történt — Volosin felkérése ellenére meg sem mozdult. Diplomáciai akciót indított annak érdekében, hogy Kárpátalja ama részeit, amelyeket az első világháború után is magának követelt, békésen megszerezze. (Ebben Lengyelország támogatta.) A magyar kormány azonban ezt a leghatározottabban visszautasította. Március 17-én a Szics/gárda kisebb ellenállását letörve, elfoglalta Kárpátalját, az egynapos köztársaságot. Ezek az események, amelyek München logikus következményei voltak, maguk alá temették nemcsak Csehszlovákiát, hanem az egész Versailles-i Közép-Európát.

[117] ADAP Serie D. Bd. IV. 84. sz. dok. 200–201.

[118] DIMK IV. köt. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeállította és sajtó alá rendezte Juhász Gyula. Budapest, 1962. 97. sz. dok. 192–193.

Magda Ádám

LA CHUTE DE L'EUROPE CENTRALE DE VERSAILLES

(Résumé)

L'étude présente les événements et internationaux et locaux qui résultèrent la chute de la Tchécoslovaquie, la plus forte des états de l'Europe Centrale de Versailles, établie vingt ans avant. Elle fait allusion aux antécédents, aux traités conclus dans les villes voisines de Paris, analyse la politique des grandes puissances, les changements des répartition des puissances internationales qui eurent lieu et leurs effets dans les états successeurs, surtout en Hongrie. L'étude concentre sur la politique des gouvernements de Darányi, d'Imrédy et de Teleky envers la Tchécoslovaquie. Elle englobe aussi sur le comportement des états de la petite Entente qui l'influença et même détermina. L'existence du bloc militaire et politique établi contre la Hongrie diminua les possibilités des gouvernements cités. Elle se manifesta dans le fait que les propositions d'Hitler portant sur la coopération hungaro-allemande contre la Tchécoslovaquie furent traités modestement, ou bien refusés. Les puissances occidentales influencèrent la même direction, surtout les propositions de l'Angleterre envisageant la paix entre la Hongrie et la Tchécoslovaquie. Darányi et surtout Imrédy qui s'efforça le renforcement des rapports entre la Hongrie et l'Angleterre, ne put pas les ignorer. D'autant plus qu'ils eurent des informations sûres que l'Angleterre et la France consentiraient à soutenir la revision pacifique de la frontière hungaro-tchécoslovaque. Imrédy accepta la politique dite appeasement de Chamberlain. Il voulut détaché le pays d'une guerre européenne de toute manière. Il réserva toujours cette prise de position, même lorsqu'il accepta en principe, sous la pression d'Hitler, la proposition de la coopération militaire hungaro-allemande. Tous les pays de la région du bassin du Danube, sauf la Tchécoslovaquie, partagerent la politique de pacification de Chamberlain. Cela refère aussi sur les alliés de la petite Entente de la Tchécoslovaquie, étant donné que la Yougoslavie et la Roumanie consentirent à la révideation à la base ethnique des frontières tschécoslovaques, c'est-à-dire à la décision de Münich et de Vienne. La conférence de Münich ne résolut pas la question hongroise, elle établi cependant les conditions de l'accomplissement des exigeances hongroises par rapport à la Tschécoslovaquie. L'annexe du traité de Münich laissa la charge de la résolution de la question hongroise aux négociations directes des gouvernements interessés. Pourtant, elles se finirent infructueuses. Cependant la convocation de la conférence des quatres grandes puissances n'aut pas lieu, car Hitlers s'y opposa. Sa décision fut enfin acceptée par les grandes puissances occidentales et par l'Italie. Par la suite eut lieu la conférence de Vienne, où Ribbentrop et Ciano portèrent la décision sur la frontière hungaro-tschécoslovaque. Lors de la détermination de la frontière ils se basèrent sur l'optique nationale.

Le gouvernement ne fut content de la décision faite à Vienne, car les territoires de grande importance géopolitique de la Subcarpatie ne furent pas réintégrés. Imrédy, puis, après sa chute Teleki beaucoup firent pour les acquérir.

Lors de la crise tschécoslovaque la politique tschèque des gouvernements hongrois furent caractérisée des traits et identiques et différents: Tous eurent l'intention de la révidéation de la frontière hungaro-tschécoslovaque, mais leurs idées de la réalisation furent différents. Darányi et Imrédy, après leur visite en Allemagne, furent prêts, par la force allemande, à participer en compagnie de l'Allemagne à l'action militaire contre la Tschécoslovaquie. Darányi partagea entièrement cette conception, Imrédy essaya de tout faire contre la réalisation. Teleki voulut réaliser les buts portant sur la révision autant que possible sans l'aide d'Hitler, par le soutien des grande puissance occidentales et de l'Italie, ou par un traité conclut directement avec Prague. Il commença des négociations avec le gouvernement de la République de la Tschécoslovaquie dite deuxième. Il proposa de territoires contre ceux de la Subcarpatie (mais Berlin y fit mettre fin). Hitler, bien qu'auparavant il ait promis à la Hongrie la Subcarpatie, il refusa maintenant la réannexion. Il refusa, car d'une part juste après la déscision de Münich il eut soin de ne pas discréditer immédiatement les principes nationaux par lesquels il gagna les grandes puissances occidentales et leur opinion publique. Il refusa, parce que la politique du gouvernement hongrois envers la Tschécoslovaquie ne correspondait pas ou bien d'une façon ambiguë à ses intentions. Il refusa, car il fut conscient du fait que la frontière commune de la Hongrie et de la Pologne, à la réalisation de laquelle la Hongrie, la Pologne et l'Italie luttaient, servirait des conceptions antigermaniques. Hitler changea de nouveau son opi-

nion portant sur la Subcarpatie au début de mars. Quelques jours avant son entrée à Prague, il autorisa la Hongrie à l'occupation du territoire. Il subjugea cette action à sa politique envers la Slovaquie. Les événements de mars, conséquences logiques de Münich ont détruit non seulement la Tschécoslovaquie mais toute l'Europe Centrale de Versailles.

THE COLLAPSE OF CENTRAL EUROPE AS CREATED AT VERSAILLES

By Ádám Magda
(Summary)

The author introduces the international and local developments that buried under themselves Czechoslovakia, the strongest state of Central Europe created twenty years earlier at Versailles.

The antecendents included the peace treaties after the First World War, the policy of the Great Powers, the changes in international power relations and their impact on the successor states, especially on Hungary. The study concentrates on the policy of the Darányi, Imrédy, and Teleki governments concerning Czechoslovakia. The military and political block created against Hungary narrowed down the scope of these governments and contributed to the cautious treatment and final rejection of Hitler's motion for a German–Hungarian cooperation against Czechoslovakia. The suggestions of the western powers, primarily England, for a Hungarian–Czechoslovakian reconciliation pointed to the same direction. Darányi and especially Imrédy, who strove to strengthen relations with Britain, could not disregard these efforts. The more so because they had reliable information as to the willingness on the part of Great Britain and France to support the peaceful revision of the Hungarian–Czechoslovakian border. Imrédy adopted Chamberlain's policy of appeasement and wished to keep the country away from another war in Europe at all costs. He sticked to this standpoint to the very end, even when he theoretically accepted Hitler's proposal for a German–Hungarian military cooperation. With the exception of Czechoslovakia all states along the Danube advocated Chamberlain's policy of appeasement, even Czechoslovakia's allies in the Little Entente. Yugoslavia and Romania agreed, namely, with the revision of the Czechslovakian borders along ethnic lines that manifested itself in the Munich and Vienna Awards.

The Munich Conference did not solve the Hungarian question but created the preconditions of fulfilling the Hungarian demands concerning Czechoslovakia. The Supplement of the Munich Pact left the settlement of the Hungarian question to direct negotiations between the countries concerned. However, the negotiations failed to bring about a settlement but a four-power conference was nevertheless not convened because Hitler was against it. His will was accepted both by the western powers and Italy. So at the conference in Vienna it was only Ribbentrop and Ciano who decided the question of the Hugarian–Czechoslovakian border. They drew the borderline according the national principles.

The Vienna Award did, however, not satisfy the Hungarian government circles as Sub-Carpathia was not reannexed to Hungary despite its importance from geopolitical point of view. Imrédy and Teleki carried on energetic activities for its reannexation.

All Hungarian governments in the course of the Czechoslovakian crisis strove to achieve the revision of the borders but thought differently of the ways of doing it. When Darányi and Imrédy returned from Germany, they were ready to join Germany in a military action against Czechoslovakia. Darányi was quite determined but Imrédy did his best to avoid concrete action. Teleki preferred to achieve the Hungarian goals without Hitler's support, relying on Italy and the western powers instead, or even by a peaceful agreement with Prague. He started negotiations with the government of the so-called Second Republic of Czechoslovakia and promised compensation for Sub-Carpathia. However, Berlin arrested the process.

Despite his former promises to reannex Sub-Carpathia to Hungary, Hitler was now against it. Right after the Munich Pact he did not want to disregard the nationality principle accepted there, by which he had managed to win the western powers and their public opinion over. Moreover, he was aware that the common Hungarian–Polish border sought for by Hungary, Poland, and Italy would be detrimental to the German interests. In early March Hitler changed his mind once again. A few days before his advance on Prague he assented to Hungary's occupation of Sub-Carpathia because he came to see the whole question as part of his plans concerning Slovakia.

The events of March, the logical consequences of the Munich Pact, buried under themselves not only Czechoslovakia but also the whole of Central Europe as conceived at Versailles.

Gáspár Ferenc – Sarusi Kiss Béla

TELEKI PÁL KÖZJEGYZŐI LETÉTBE HELYEZETT ÍRÁSAI A FRANKHAMISÍTÁSRÓL

1926

Ritkán fordul elő, hogy a politikai indíttatású bűncselekmények szereplői, résztvevői, főleg ösztönzői részletesen beszámolnak az ügyben betöltött szerepükről, saját vagy társaik felelősségéről. Erre általában akkor sem kerül sor, ha a cselekedetre fény derül és bírósági vagy parlamenti vizsgálatot is folytatnak a bűnügy felderítésére. Ezért különösen értékes, ha a történész olyan forrás birtokába jut, amely keletkezésénél fogva nyíltabban és részletesebben beszéli el a történteket, mint az egy bírósági tárgyalás vagy egy parlamenti meghallgatás során elképzelhető.

Teleki Pál 1926-ban közjegyzői letétbe helyezte bizalmas feljegyzéseit és Bethlen István részére írt memorandumának másolatát. Jelen forrásközlés ritkán használt történeti forrástípusként érdemi újdonságokat tartalmaz Bethlen Istvánnal való kapcsolatára, a sajtópolitika alakítására, a frankügyre illetve saját szerepére vonatkozóan. Ugyanakkor ezek a források sem adnak választ minden, a frankügy kapcsán eddig homályban maradt részletre.

Köszönjük a letétek megtalálójának, első olvasójának, Szécsényi Mihály kollégánknak, hogy felhívta figyelmünket a forrásra.

A forrás keletkezésének körülményei

Teleki Pál 1926. április 8-án egy zárt borítékban kézzel írt tizenöt oldalas feljegyzést, április 27-én ismét zárt borítékban Bethlen Istvánhoz ugyancsak kézzel írott huszonhárom oldalas memorandumot és egy másik zárt borítékban egy két oldalas, és egy három oldalas írógéppel írt feljegyzést helyezett el Budapest V. kerületének 2. számú magánközjegyzői körzetében tevékenykedő Lázár Ferenc királyi magánközjegyzőnél. Teleki Pál sajnos azt egyetlen szóval sem említi ezekben a írásokban, hogy miért tartózkodik vidéken. Csákváron valószínűleg Esterházy Miklós Mór[1] vendége volt, akinek kastélya mellett szép kertje is elősegíthette, hogy kellemes környezetben nyugodt körülmények között vesse papírra gondolatait. Azt sem említi, hogy mi az oka, hogy feljegyzését Héderváron, illetve Budapesten fejezte be. Héderváron talán Khuen-Héderváry Sándornak a vendége lehetett, akivel bizalmi kapcsolatban állt. Mint ahogy éppen ezekből a feljegyzésből kiderül, január elején Teleki Pál személyes küldötte volt Bethlenhez azzal az üze-

[1] Azoknál a neveknél, amelyekhez a bevezetőben nem fűzünk magyarázatot, a későbbiek során a név és a szöveg szorosabb összefüggéseinél tesszük meg azt.

nettel, hogy a kormány teregessen ki mindent a frankhamisítással kapcsolatban, a felelősséget pedig Teleki Pál hajlandó magára vállalni. A két helyszín felveti annak a kérdését, hogy Esterházy Miklós Mór, illetve Khuen-Héderváry Sándor jelen voltak-e és volt-e a feljegyzésekre befolyásuk.

A forrás megértéséhez szükséges, hogy néhány szóban kitérjünk a magánközjegyzői iratok keletkezésének körülményeire, valamint Teleki Pál és Lázár Ferenc kapcsolatára.

A magánközjegyzői intézmény sajátos lehetőséget biztosít a hozzáforduló ügyfél részére. Amennyiben nyílt formában nyilatkozatot tesz a közjegyző előtt, akkor az a közhitelesség erejével rendelkezik, olyan erővel bír, amely önmagában is egy bírósági tárgyaláson bizonyító erővel felhasználható. Közjegyzőnél letett nyilatkozatok esetén a közjegyző átveszi a zárt borítékot, az átvétel körülményeit jegyzőkönyvben rögzíti (letevő neve, foglalkozása, lakhelye stb.), majd csatolja a letétbe helyezett nyilatkozathoz úgy, hogy a borítékot lepecsételi, esetleg zsinórral átfűzi. A jegyzőkönyvben kell szerepelnie annak, ha az ügyfél más részére is hozzáférést kíván biztosítani a nyilatkozathoz. A közjegyző az ügyfél vagy a jegyzőkönyvben megnevezett személy kérésére bontatlanul visszaadhatja vagy felbonthatja a borítékot és hiteles másolatot állíthat ki, de ekkor az eredeti példányt köteles megőrizni. A közjegyzők letéteikről külön nyilvántartást vezettek (erre a letéti szám utal), de kötelesek voltak ügykönyvükbe is bejegyezni (ez a jegyzőkönyv iktatószáma). A felbontás körülményeit mindkét esetben jegyzőkönyvi záradékban és a letéti könyvben köteles volt rögzíteni.

Teleki Pál most közölt feljegyzései és levele (memoranduma) bontatlanul kerültek Budapest Főváros Levéltárába (=BFL), tehát a frankbotrány lezárulása után nem vette vissza azokat. Az első feljegyzés meghatalmazottjai, felesége és sógora, Bissingen Ernő sem látta az iratokat. Az első letéti jegyzőkönyvre, valószínűleg Lázár Ferenc vagy irodai alkalmazottja, ceruzával halványan ráírta a következőket: „gróf Bissingen Ernőnek írni". Egyedül ez a megjegyzés utal arra, hogy más is tudhatott a letétek létezéséről. A második letéti jegyzőkönyvben Teleki azonban már nem nevezte meg sem feleségét, sem sógorát, mint akik hozzáférhettek volna a Bethlen Istvánhoz írt levél másolatához és az utolsó két feljegyzéshez.[2]

Minden bizonnyal a frankhamisítással kapcsolatos nyilatkozatot tett Teleki Pál február közepén, a parlamenti vizsgálóbizottsági kihallgatása után Lázár Ferencnél, akinek ügykönyvében a 198. számon 1926. február 17-én a következő bejegyzés található: „gróf Teleki Pál földbirtokos V. József tér 7. szám. Nyilatkozat". A irat helyén azonban csak a közjegyző őrjegye található, amely szerint a nyilatkozatot a közjegyző irodájában egy vasszekrényben különítették el. Az irat

[2] Szécsényi Mihály közlése szerint a kilencvenes évek elején az államosítás előtt működő budapesti közjegyzők letéti anyagát a Fővárosi Bíróság alagsorában tartották. A teljesen rendezetlen anyagot, amelyben készpénz, értékpapír, ékszer és más értékek is előfordultak, elítéltekkel hordatták össze egy helyre. Kollégánk már csak ezt követően fért hozzá ezekhez a letétekhez, amelyeket a levéltári rend szerint ekkor kezdett el közjegyzőkként szétválogatni. Ekkor bukkant a most közölt forrásra is. Jellemző azonban, hogy nem eredeti rendjében találta azokat, hanem a Lázár Ferenc által először felvett első letéti jegyzőkönyv mellett volt mind a három boríték. A forrásközlők kezébe már így jutott el és ezért nem értették, hogy a jegyzőkönyv miért csak egy borítékot említ. Csak a közjegyző ügykönyvének módszeres átnézése után találtuk meg a második letéti jegyzőkönyv számát és az okirati sorozatban magát a jegyzőkönyvet. Ekkor bukkantunk az ügykönyvben arra a bejegyzésre, amely Teleki egy korábbi — valószínűleg szintén a franküggyre vonatkozó — nyilatkozatára utalt.

nem került a BFL őrizetébe. Teleki ezt *szabályszerűen* nem vehette vissza, mivel a nyílt formában tett, jegyzőkönyvbe foglalt nyilatkozatokat a közjegyző nem szolgáltathatta vissza, arra csak záradék formájában tehetett kiegészítést. Elképzelhető azonban, hogy a kettejük közötti bizalom alapján Teleki megkérte, hogy azt különös gonddal, a többi okirattól elkülönítve kezelje.

Lázár Ferencet 1919 januárjában a Károlyi Mihály kormány igazságügyminisztere, Berinkey Dénes nevezte ki az egyik legjobb belterületi közjegyzői körzetbe. Lázár Ferenc később a budapesti Törvényhatósági Bizottság és Törvényhatósági Tanács tagja lett, a Törvényhatósági Bizottság delegáltjaként 1926-tól 1944-ig a Felsőház tagja, 1934-től a Budapesti Közjegyzői Kamara elnöke. Saját önéletrajza szerint két miniszterelnök, mégpedig Károlyi Gyula és *Teleki Pál* is „igen magas közjogi és közigazgatási és igazságügyi vezető pozíciókat" kínáltak fel neki.[3] Andor bátyja, aki 1918. december 2-án alapítója volt a Területvédő Ligának, a frankperben Baross Gábornak, a Postatakarékpénztár vezérigazgatójának védője, 1932-től 1938-ig igazságügyminiszter.[4] Lázár Ferenc Teleki Pállal bizalmas viszonyt tarthatott fent, hiszen mind ő, mind felesége a frankbotrány előtt és után is többször fordultak hozzá, más közjegyzői közreműködést igénylő ügyben. (Egyébként Windischgraetz Lajos, illetve meghatalmazottjai is gyakran vették igénybe Lázár Ferenc szolgálatait.)

A forrásokat olvasva felvetődik a kérdés, hogy azokat Teleki Pál vajon milyen céllal írta és helyezte közjegyzői letétbe? Általánosan kijelenthetjük, hogy az első feljegyzés inkább távolságtartóan mutatja be viszonyát Bethlen Istvánhoz. Ezért érdekes, hogy Bethlenhez írt memorandumában egy sor tanácsot ad a frankügy kezelésére. Utolsó két feljegyzésének megítélése már egyértelműbbnek látszik: Teleki be akarta magát biztosítani arra az esetre, hogyha ezekről a megbeszélésekről a másik fél, számára valami hátrányosat hoz nyilvánosságra. Meg kell említenünk, hogy a most közöltekhez hasonló közjegyzői letétet helyezett el Windischgraetz is, amelyről egy Ulain Ferenc és Gömbös Gyula beszélgetéséről készült feljegyzésből értesülhetünk.[5]

Teleki Pál alább közölt írásai a frankügy folyamatában 1926 március végén–áprilisban beállt átmeneti nyugalom időszakában születtek és kerültek közjegyzői letétbe. Eddig az időpontig befejeződött a frankügy kivizsgálására kiküldött parlamenti vizsgálóbizottság kb. egy hónapig tartó tárgyalássorozata, elkészült a bizottság többségi és kisebbségi véleményéről szóló jelentés, amelynek parlamenti vitája ugyancsak majd egy hónapig — 1926. február 25.–március 23. — tartott. A Teleki Pál írásában jelzett bírósági tárgyalás — a büntetőtörvényszéken — viszont csak 1926. május 7-én kezdődött meg. Ezt az időt használta fel Teleki Pál

[3] BFL IX. 260. Budapesti Közjegyzői Kamara, Elnöki iratok. 1949. Önéletrajzok. „Azonban ezeket a megbízásokat magamtól mindig elhárítottam s azokat a szakmámat képező s életfogytiglani kinevezés által legfüggetlenebbnek mondható s szinte véremmé vált közjegyzői tisztséggel sem hiúságból sem nagyravágyásból el nem cseréltem." *uo.*

[4] *Lázár Andor:* Visszaemlékezéseim. Bp., 1995. 98. és 102. (továbbiakban: *Lázár A.* 1995.)

[5] *Nemes Dezső–Karsai Elek:* Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon. 1924–1926. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1959. (a továbbiakban: *Iratok*...III) 573–574. Windischgraetz bizonyos Bécsben elhelyezett „B" jelű közjegyzői letétje szintén tartalmazhat még új információkat a frankügyre vonatkozólag.

— elsősorban a 2., illetve 4. sz. dokumentum megírására. Ez időben maga Teleki Pál is valamiféle átmeneti állapotban volt. Túl volt első miniszterelnökségén (1920. július 19.–1921. május 4.) és úgy tűnt, hogy visszavonul az aktív politikai élettől és tevékenységét elsősorban a tudományos életben, mint geográfus fejti ki. Megtartotta elnöki székét a Magyar Földrajzi Intézet igazgatóságában, részt vett a moszuli olajmezők hovatartozásának megállapítására kiküldött népszövetségi bizottság munkájában, stb. De hogy gyökeresen nem szakított a politikával, arról árulkodik, hogy pártonkívüliként elindult a szegedi választókerületi mandátumért az 1922. évi választáson és bejutott a Nemzetgyűlésbe. A közölt írások és elsősorban a Bethlen Istvánhoz intézett levél arról is tanúskodik, hogy ismét belekerült a politikai élet centrumába, széleskörű kapcsolatrendszere — amelyet az 5. és 6. sz. dokumentumok is bizonyítanak — és mondhatni belső indítékai újra aktivizálták az adott helyzetben.

A 2. sz. irat saját maga, illetve családja számára íródott Teleki Pál kiírt betűivel, jellegzetes kézírásával. Ez az írás mintegy véd-iratnak is tekinthető, amelyben tisztázni kívánja saját szerepét a frankhamisítás ügyében. Ebből a szempontból árulkodó a barátjaként említett Halász Lajossal folytatott beszélgetéséről szóló „beszámoló" és áttekintése az 1923 óta a frankügy terén tett lépéseiről. Ezeket értékelve teszi a következő megállapítást: „Vallomásaimban a színtiszta igazságot mondtam, csakis azon részletek elhallgatásával, melyeket fent említettem." Ismerve a frankhamisítás ügyét, az elhallgatott „részletek" nem voltak olyan jelentéktelenek, mint amilyennek azt Teleki Pál itt beállítja. Nehéz megérteni, hogy miért tartotta fontosnak, hogy ezen írásában mintegy „elhatárolja" magát Bethlen Istvántól, akinek magatartásáról eléggé éles bírálatot mond.

A frankhamisítás büntető-törvényszéki ítéletében[6] Teleki Pál illetve Bethlen István szerepét vizsgálva a következőket állapították meg:

1. Teleki Pál Gerő Lászlót bízta meg, hogy a hamisításról objektív szakvéleményt készítsen. Gerő jelentést tett Telekinek, miszerint a hamisítás Windischgraetz tervei szerint nem megvalósítható.

2. Teleki ezt követően meghagyta Gerőnek, hogy „...ez ügyben tovább részt ne vegyen s még arra is figyelmeztette őt, hogy Windischgraetz Lajos herceget kerülje."

3. Gerő jelentése alapján Teleki Bethlennek már azt jelentette, hogy Windischgraetz a frankhamisítás eszméjével foglalkozik. Bethlen „... indulatba jött erre, fölpattant s kikelt a terv ellen. De Teleki Pál gróf azonnal megnyugtatta őt azzal, hogy ő már utána nézett a dolognak és annak alapján a frankhamisítási tervet technikailag megvalósíthatatlannak tartja. Bethlen ezt tudomásul vette és a dologra ráállította Nádosyt... aki akkor jelen volt, hogy a szeme legyen rajta. Ez még 1923-ban volt." Ezt követően sem Bethlen, sem Teleki nem tudott a frankügyről.

Az ítélet ezen érvelése, amely Teleki és Bethlen vallomásán alapult, Hir György és Rába Dezső vallomásainak azt a részét igyekezett cáfolni, miszerint a hamisítási előkészületek Bethlen beleegyezésével folytatódtak, illetve a hamisítás

[6] BFL VII. 5. c. Budapesti Büntetőtörvényszék peres iratai. 193/1926. sz. (frankper), büntetőtörvényszéki ítélet.

fejleményeiről tudomása volt Telekinek és Bethlennek. Amennyiben a bíróság Rába és Hir vallomását elfogadja Bethlen és Teleki vallomásával szemben, akkor Bethlennek bizonyosan távoznia kellett volna a miniszterelnöki székből.[7] Ezért van tehát kiemelt jelentősége Teleki Pál most közölt azon kijelentésének, miszerint: „Azt mondottam, illetve hangsúlyoztam mindig [a nyilvánosság előtt], hogy Bethlennek részleteket nem mondtam el. *A valóság az, hogy ő nem figyelt a részletekre, melyek neki nem sokat mondtak.*" [Kiemelés tőlünk.] Sajnos nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Teleki milyen részletekre gondol. Azonban, ha ez a kijelentés arra vonatkozik, hogy Bethlent folyamatosan tudósította a hamisítás általa ismert aktuális fejleményeiről, akkor már nemcsak Hir és Rába vallomása, hanem Teleki kijelentése is erősíti azok álláspontját, akik azt állítják, hogy Bethlen végig tudott a hamisításról és nem tett ellene.

A legsúlyosabb Teleki Pálnak az a megjegyzése, hogy Bethlen a nehéz helyzetekben nem állt a helyzet magaslatán. Ennek példájául említi, hogy a második királypuccs alkalmával — szerinte — Bethlent a veszélyes helyzet a földre sújtotta, meg volt ijedve, stb. Ezen megállapításai után nekiül és kézírással, szinte ugyanazon a napon, megír egy huszonhárom oldalas memorandumot a bírált Bethlenhez, amelyben mintegy elmagyarázza, hogy mi a teendő az adott helyzetben. Mintha a tapasztalt miniszterelnök tanácsokat adna az utódnak. Nincs bizonyítékunk arra, hogy a tanácsok eljutottak volna Bethlenhez, sem Bethlen István személyes iratai, sem a miniszterelnökség fennmaradt iratai között nem találtuk nyomát Teleki Pál írásának. Úgy tűnik, Bethlen István 1926-ban nagyobb figyelmet fordított a nemzetközi tárgyalásokra, ez évben pl. háromszor is megfordult Genfben, hogy a Népszövetség ülésein részt vegyen és más külpolitikai tárgyalásokat folytasson. Tisztázatlan Teleki Pál szándéka az 5. és 6. sz. dokumentumokkal kapcsolatban. Úgy tűnik, Teleki el akarta kerülni, hogy utólag mindenki másként emlékezzen ezekre a beszélgetésekre. Ez azért is valószínű, mert a feljegyzésekben említett beszélgető partnerek másként látták a Teleki–Bethlen viszonyt, mint az a dokumentumokból kitűnik és mintegy „postásnak" tekintették Telekit a miniszterelnök felé. Ezek az írások — a többiekkel összhangban — árulkodnak a politikai élet akkor működő félhivatalos fórumairól, a két Kaszinónak e téren játszott szerepéről, stb. Érdekes momentum, hogy e két rövid írás viszont írógépen készült.

Teleki Pál a közölt írásokban saját szerepét nem tisztázta, inkább mentegette, hiszen elismerte, hogy vallomásaiban fontos részleteket elhallgatott. Ezért is érthető, hogy félt a bírósági tárgyalástól: „Mert a főtárgyalás lesz a legkeményebb dió" – írta. Ez időben viszont már készült az ügyészségen a vádirat, amely Telekit nem ültette a vádlottak padjára, csak a kihallgatott tanúk között szerepelt. A bírósági tárgyalás idejére a szerepek már ki voltak osztva, sem Windischgraetz, sem más vádlottak nem léptek ki a megrendezett színjáték keretei közül. Nem vált be Teleki Pál komor jóslata: „A gentlemanség fogalmai mások a börtönön belül ..." A közölt írások még egy dolgot elárulnak: Teleki Pál hajlamát a felelősség–vállalásra. A 2. sz. dokumentumban többek között azt írta: „... én hajlandó

[7] Romsics Ignác vélekedik így: „...amit ha megfelelően bizonyítani tudtak volna [mármint Bethlen jóváhagyását], Bethlen minden bizonnyal eltűnt volna a politika süllyesztőjében". *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet 1991. 171.

volnék vállalni az egész ügy ódiumát..." Ezt az álláspontját az írásában még egyszer megismétli: „Ekkor ajánlkoztam fel, hogy mindenki bűnét magamra veszem..." – 1941-ben mindenki bűnét magára véve sütötte el a pisztolyt!

Nem vállalkoztunk a frankhamisítás egész történetének bemutatására, inkább a közölt dokumentumokhoz fűzött jegyzetekben törekedtünk a Teleki Pál által felvetett problémák magyarázataként bővíteni — az adott lehetőségek keretein belül — a frankhamisításról eddig kialakított képet. Így például tisztázni kívántuk, hogy Teleki Pál állt-e a hamisítás színteréül szolgáló Térképészeti Intézet élén (mint állítás ez több munkában előfordul), ugyanígy új kutatás alapján vizsgáltuk a honvédség felsőbb vezetésének szerepét a hamisításban, a parlamenti vizsgálóbizottságban lejátszódó fontosabb, eddig nem közölt részleteket, a legitimisták kormány–ellenes fellépéseit (Károlyi–levél, Pallavicini György akciói). Nem kívántunk beleszólni az olyan kérdésekbe, hogy valójában a kialakult eltérő álláspontokban mekkora volt a frankhamisítás jelentősége az adott korszakban, külpolitikailag vagy belpolitikailag okozott-e több kárt Magyarországnak, stb. Elsősorban az ez ideig nem ismert Teleki–dokumentumok publikálásával kívántunk hozzájárulni a vitás kérdések tisztázásához a forrásközlés eszközeivel. Mégis kénytelenek vagyunk röviden összegezni a frankhamisításról a magyar történetírásban kialakult képet, illetve jelezni azokat a levéltári forrásokat és visszaemlékezéseket, amelyek még nem kerültek feldolgozásra.

A magyar történeti feldolgozások általában a két világháború közti magyar politika jelentős eseményének állítják be a frankhamisítást. Karsai Elek sok dokumentumot tett közzé a frankhamisítási botránnyal kapcsolatosan, amelyekkel az ügy majdnem minden részletére rávilágított.[8] A kötet bevezető tanulmányát Nemes Dezső írta. Karsai Elek láthatóan ennek a forrásgyűjteménynek a felhasználásával írta meg összegzését a franküggyről.[9] Csak sajnálni lehet, hogy gyakran a tárgyszerűség rovására, de a kor publikációs követelményeinek is meg kellett felelnie. Az ügy belpolitikai hatását és történéseit tisztázta, a külpolitikai vonatkozásait is alapvetően helyesen ítélte meg. A szociáldemokraták, mint a legerősebb parlamenti ellenzéki párt viszonyát a frankbotrányhoz Serfőző Lajos elemezte, parlamenti források, Karsai Elek gyűjtése és a Népszava alapján.[10] Véleményünk szerint az ő értékelése nyomán alakult ki az a nézet, hogy a frank-ügy igazából nem volt jelentős, hogy a kormány csak erősödött ennek kapcsán. Értékelését azzal zárta: „A Bethlen kormányt megbuktatni csak magával az ellenforradalmi rendszerrel együtt lehetett volna."[11] Ezt a nézetet erősítette rövid leírásában és velős értékelésében a „tízkötetes" Magyarország története: „A frankhamisítás kipattanása távolról sem volt akkora horderejű ügy, mint amilyennek azt az ellenzék feltüntetni igyekezett."[12] Nagyjából átvette értékelését L. Nagy Zsuzsa is, aki azonban bizonyos részeredményeket tulajdonít a parlamenti

[8] Iratok, III. 442–597. Karsai anyaggyűjtését, jegyzet–apparátusát és értékelését sok frankhamisításról író kutató használta fel.

[9] *Karsai Elek:* A budai Sándor–palotában történt. Bp., Táncsics Könyvkiadó, 1963.

[10] *Serfőző Lajos:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Parlamentben. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 295–320.

[11] *Serfőző,* i. m. 320.

[12] Magyarország története. VIII. kötet. 1918–1919, 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Harmadik, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 527.

ellenzéknek.[13] Elmondható mindhárom munkáról, hogy az egész frank-ügyet abból a szempontból értékelték, hogy az mennyiben segíthette volna a baloldali ellenzék előretörését és/vagy Bethlen bukását. A franküg külpolitikai vonatkozásairól Juhász Gyula is írt, de elemzése külpolitikai tekintetben nem hatolt mélyebbre, mint Karsai Elek munkái.[14] Magyarország politikatörténetének legújabb feldolgozásai szintén megemlítik a frank-ügyet. A Magyarország története 1918–1990. c. munka mintegy fél oldalban az addig született értékelésekhez képest nem hoz más megközelítést,[15] míg Ormos Mária (szintén kb. fél oldalban) felhívta a figyelmet a vezérkar érintettségére, valamint az eddig született értékeléseket is minősítve megállapította a franküggyről: „minden szálat gondosan elvágtak azokon a pontokon, ahol már felsőbb körök — vezérkar, kormány felelőssége kerülhetett volna szóba. A botrány egyébként sokkal több volt szórakoztató intermezzónál, aminek többnyire tekintik. Külpolitikailag ugyanis rendkívül káros volt. Magyarország körül egy időre ismét megfagyott a levegő"[16]

Sajnos szinte mindegyik történeti elemzés figyelmen kívül hagyta az eredeti peranyagok, ügyészségi vizsgálatok iratanyagát.[17] Bár eredeti őrzési helyükről az ügyészségi iratok eltűntek (minden bizonnyal megsemmisültek),[18] a büntető-törvényszéki iratok közt megtalálható jó néhány ügyészségi irat. A Büntetőtörvényszék iratai között őrzött pertest sem teljes, de jó néhány nyomozati jelentés, a külföldi nyomozati és vizsgálati anyagok és az ítéletek megtalálhatók. Az Ítélőtábla iratai között pedig mindhárom bírósági fórum — Budapesti királyi Büntetőtörvényszék, Budapesti királyi Ítélőtábla és Magyar királyi Kúria — ítélete megtalálható. (Talán a legnagyobb veszteség, hogy elveszett az ítélőtábla büntetőtanácsainak 1926-os tanácsülési jegyzőkönyv-kötete, amelyből megtudhattuk volna, hogy a bírói fórum milyen vitákat folytatott tanácskozásai során.)

A franküg történeti feldolgozásából azonban nem ezek a még feldolgozatlan és kiadatlan levéltári források hiányoznak a leginkább, hanem magának az értelmi szerzőnek, fő szervezőnek és elsőrendű vádlottnak, Windischgraetz Lajosnak 1965-ben megjelent emlékirata, amelynek egy fejezete a franküg előzményeivel, fejleményeivel, és utóéletével foglalkozik.[19] Ezzel kapcsolatban felmerül Windischgraetz szavahihetőségének kérdése. A kortársi vélemények szerint megbízhatatlan, laza

---

[13] *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., 165.

[14] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája. 1919–1945. Kossuth könyvkiadó, én. 105–106. Az 1988-ban kiadott harmadik átdolgozott változat azonos részében nincs számottevő változás, pedig Romsics Ignác 1983-ban megjelent cikkében a francia külügyminisztérium franküg yre vonatkozó iratanyagának átnézése után új adatokkal gazdagította ismereteinket a francia politika addig nem ismert részleteiről.

[15] Magyarország története 1918–1990. Szerkesztők: *Pölöskei Ferenc* stb. Korona Kiadó, Budapest. é.n.

[16] *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában. (1914–1945). Csokonai Kiadó, 1998. 120–121.

[17] Csak Karsai Elek használta fel ezeket, de például az ítéleteket nem közölte, csak Hir György nyilatkozatait. Ennél és a többi forrásnál is, a Párttörténeti Intézetben használt, ma már érvénytelen jelzetet adta meg. *Iratok*, III. passim.

[18] 1926 áprilisában ismeretlen tettesek betörtek a Kúria épületébe és sok — a frankperre vonatkozó iratot — égettek el. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. i. m. 164.

[19] *Windischgraetz, Ludwig*: Helden und Halunken. Selbsterlebte Weltgeschichte 1899–1964. Wien–München–Zürich. 1965. Windischgraetz Lajos eredeti foglalkozása gépészmérnök volt, majd

erkölcsű és anyagias egyén volt, aki nem válogatott az eszközökben. Politikusi mivolta sem segítette elő az őszinte és nyílt emberi magatartás vállalását. Ebben azonban nem különbözött egyetlen politikus társától sem, akiknek neve a frankügy kapcsán az övével együtt felmerült. Sőt, a hamisítás nyilvánosságra kerülése után szinte mindent magára vállalt, még abban az esetben is, ha könnyen átlátható ellentmondásokba keveredett. Ennek a szerepvállalásnak volt köszönhető, hogy Bethlen, Teleki és velük együtt a magyar érdekek nem szenvedhettek még nagyobb veszteséget. Ezt persze jól felfogott érdekből tette, a hallgatása árát többszörösen is megkérte. A már eddig is ismert nyugdíj és birtok kárpótlásán kívül[20] jellemző még magának a frankhamisítási visszaemlékezéseinek a története is. A herceg elmondása szerint, amikor 1931-ben a katonai becsületbíróság felmentette, elhatározta, hogy könyvben írja meg az egész ügy történetét. A kötetet Zsolnay Pál könyvkiadónál jelentették meg és a mű címe ugyanaz volt, mint az 1965-ös kiadásé: Helden und Halunken. (Hősök és csirkefogók; a csirkefogók — mint ahogy az a leírtakból kiderül — Bethlenre és Horthyra vonatkozik). Ezt a kötetet már kinyomtatták, amikor egy kész példánnyal felkereste Gömbös Gyula miniszterelnököt. Gömbös azért, hogy megakadályozza a botrányt, felvásároltatta a kinyomtatott példányokat. Valahogyan (a herceg nem árulja el, hogyan), mégis eljutott 1–1 példány a Figaróhoz és a Timeshoz. Nehéz diplomáciai tárgyalásokkal sikerült csak megakadályozni a mű külföldi megjelenését. Ezeket is figyelembe véve kell tehát kezelni az általa leírtakat. (Jelen forrásközlésnek nem lehet feladata, hogy a frank–ügyre vonatkozó 55 oldalt akár kivonatosan is ismertesse. A frankügy előzményeit, valamint a Telekire és Bethlenre vonatkozó fontosabb részeket azonban elengedhetetlennek tartjuk ismertetni.)

Windischgraetz elbeszéléséből kiderül, hogy a hamisítás ötlete Németországból származott. Eredetileg a német pénzpiac konszolidációját hamisított angol font és francia frank előállításával akarták fedezni. A szándékról először Stresemann német külügyminiszter beszélt Windischgraetznek, de a hamisítás konkrétumait Löwenstein herceg és Bauer ezredes egykori német vezérkari tiszt vázolta fel neki. Mivel a német jobboldali körök tartottak a szocialista erők ellenállásától a tervvel szemben, arra gondoltak, hogy a gyártást Magyarországra tegyék, ahol német szakemberek és gépek segítségével magyar kivitelezők állították volna elő a hamisítványokat. Ezért cserébe Magyarország kapta volna a hamis pénzből származó bevételek 1/3-át, amely később, az értékesítési feladatok elvállalásáért 2/3-ra növekedett.

Windischgraetz, visszaérkezve Magyarországra, Teleki Pált kereste fel, hogy a német ajánlatról tájékoztassa a magyar kormányt. Teleki ekkor a kormány megbízásából az irredenta ügyek nem hivatalos irányítója volt. Vele és Nádossyval

katonatiszt lett, 1918. január 25-től október 25-ig tárca nélküli miniszter a harmadik Wekerle-kormányban. Az első Nemzetgyűlésben parlamenti képviselő, 1921-ben részt vett különböző legitimista szervezkedésekben, stb. Windischgraetz Lajosnak Sárospatak környékén és a Felvidéken voltak jelentős birtokai, amelyekre azonban még a frankhamisítás előtt nagyösszegű dollárkölcsönt vett fel, de azt nem tudta törleszteni, ez gazdaságilag válságos helyzetbe sodorta. Az I. világháború után a felvidéki birtokait a csehszlovák kormány elkobozta, a tulajdonát képező Tokaji Borkereskedő Rt. a csőd szélére került. A Magyar Életrajzi Lexikon kiegészítő kötetének megfelelő szócikke szerint 1932-ben német állampolgárságot vett fel, majd 1933-tól a Gestapó ügynöke lett, a második világháború alatt összekötő szerepet töltött be Németország és a fasiszta Horvátország között. 1968-ban Ausztriában halt meg.

[20] *Iratok...* III. 590–597.

folytatott megbeszélések során alakult ki az a koncepció, hogy az így szerzett pénzből az 1925-ös csehszlovákiai választások kimenetelét próbálják a magyar irredenta érdekeknek megfelelően befolyásolni. Teleki Pál nemcsak Bethlen Istvánt tájékoztatta a hamisítás tervéről, hanem kapcsolatai révén az Állami Térképészeti Intézet (ÁTI) nyomdáját és szakembereit — pl. Gerő László őrnagyot — is belevonta a hamisítási akcióba. Az ÁTI a Miniszterelnöki Hivataltól a Hadügyminisztérium útján kapta a parancsot, hogy helységeit és munkatársait a hamisítás lebonyolítására bocsássa rendelkezésre. Bár Windischgraetz számára garancia volt Teleki és Nádossy részvétele, mert ez azt jelenti, hogy az akcióról Bethlen is tud, mégis megpróbált egy személyes találkozást kierőszakolni a miniszterelnökkel. Bethlen Nádossyval üzente meg, hogy mivel ő az ügyről hivatalosan nem tudhat, ezért nem hajlandó találkozni, de személyes megbízottjaként Nádossy feladata a szükséges intézkedések meghozatala és a kivitelezés ellenőrzése. A továbbiakban jó néhány eddig ismeretlen részletről emlékezik meg Windischgraetz, amelyek részletezése nem a jelenlegi forrásközlés feladata. Csak remélhetjük, hogy a közeljövőben magyarul is megjelenik ez a visszaemlékezés.

Feltétlenül meg kell említenünk még Zsitvay Tibor visszaemlékezését is. Zsitvay Tibor (igazságügyminiszter 1927. január 31.–1929. február 5.; nemzetgyűlési alelnök, majd elnök, stb.) volt a frankügy kivizsgálására kiküldött parlamenti vizsgálóbizottság elnöke. Visszaemlékezésében[21] beszámol arról, hogy: „Az ellenzék kulissza mögötti akciót tett folyamatba [a vizsgálóbizottság tárgyalása alatt — szerk.] a miniszterelnök személyének kicserélése érdekében[amelynek Zsitvay szerint Vázsonyi Vilmos volt a kigondolója]. A titkos akció arra irányult, hogy a Kormányzónál elérjék Bethlen elbocsátását." A Kormányzó ennek kapcsán audiencián fogadta Zsitvay Tibort, aki előtt már Károlyi Imre gróf és Wlassics Gyula báró is jártak Horthynál. Zsitvay Tibor szerint neki sikerült meggyőzni a kormányzót a kormányváltás „káros következményeiről". A kormányzónál történtekről Zsitvay azonnal tájékoztatta Bethlent, aki Horthyhoz sietett tárgyalni. A tárgyalás eredményét ismerjük: Bethlen István helyén maradt. Sőt, amikor a frankperben megszületett a Windischgraetz Lajost és társait elmarasztaló ítélet, és ezután Bethlen István benyújtotta lemondását, azt a kormányzó nem fogadta el.

A forrásközlés során követett szabályok

Annak eldöntése, hogy Teleki Pál írásait milyen forrásközlési elveknek megfelelően tegyük közzé, nem volt könnyű feladat. Nem könnyítette dolgunkat, hogy nincs a 20. századi iratokra érvényes forráskiadási szabályzat, amely nemcsak a forrásközlők, hanem az olvasó helyzetét is egyértelművé tenné. Így azt a megoldást választottuk, hogy a szöveg értelmének megfelelő átírást, szövegtagolást alakítottuk ki a mai magyar helyesírási szabályoknak megfelelően, úgy hogy az olvasó számára egyértelmű legyen a tartalmi mondanivaló. Minden, a szövegben történt változtatásunkat a bevezetőben igyekeztünk feltüntetni. Meghagytuk azonban azokat a jellegzetességeket, amelyről úgy gondoltuk, hogy tartalmilag is többletet adnak a szöveghez.

[21] Magyarország, 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. – Palatinus–Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1999. Szerk.: Csifáry Tamás és Sipos Péter, 123–126.

Kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat (pl. történhetik–történhetik, rövid-hosszú magánhangzókat [Teleki írógépén nem volt hosszú ékezetes magánhangzó], stb.). Ha az eredeti szövegben a személyek nevének kezdőbetűi szerepeltek csak, szögletes zárójelben egészítettük ki az első előforduláskor a vezeték- és család nevet, azt követően pedig csak a vezetéknevet,[22] úgy, hogy a betűhöz illesztett rag hangalakját a kiegészítésnek megfelelő hangalakra (pl.: W.-*vel* helyett W[indischgraetz] [Ferenc]-*cel* vagy W[indischgraetz]-*cel*). Feloldottuk azokat a rövidítéseket is, amelyek kötőszavakat vagy más egyértelmű kifejezést rövidített [h.=hogy, ill.=illetve]. Kötőszavakat gyakran különírt: „a mint", „a hogy", „szint úgy" stb. A feloldások után értelemszerűen elhagytuk a pontot. Ezeket a változtatásokat nem jelöltük. Az első előforduláskor jegyzetben adtuk meg az adott személyről a legfontosabb adatokat, főleg azokat, amelyek a frankbotrányhoz köthetők. A nem közismert idegen szavak és kifejezések magyarázatát ugyancsak jegyzetben oldottuk fel. Ma általánosan használt idegen szavakat a mai helyesírás szabálya szerint átírtuk: lásd: akció. funkció, miniszter, szanálás stb. Más idegen szavaknál pl.: „contrapartieja", „reconvalescens", „Lückenbüczer" stb., megtartottuk az eredeti írásmódot. A lapok alján található szignálásokat, és Teleki saját oldalszámozásait nem tüntettük fel.

Ezek a változtatások sajnos részben elveszik az írások hangulatát. Éppen ezért itt kell közölnünk azokat az észrevételeinket, amelyek az eredeti kézirat sokszori elolvasása után bennünk kialakultak. Az írások datálásából az derül ki, hogy több napon keresztül több alkalommal más–más helyszínen vetette papírra ezeket az írásokat. Valószínűleg először piszkozatot készített, ezt lemásolta, ezért követett el néhányszor a másolásra annyira jellemző hibát: a szókihagyást. Ugyanezért fordul elő a szövegben néhányszor utólagos betoldás tintával, illetve ceruzával. A másolás is több napon keresztül történhetett, erről árulkodik az íráskép, az eltérő árnyalatú tinta és a 2. és 4. irat végén a sokszor utólag felmerült gondolatok.

A letéti jegyzőkönyvek és Teleki Pál szövegtördelését (bekezdések, a szöveg közé tett vízszintes elválasztó vonalak) abban az esetben is megőriztük, ha a szöveg tartalma egyébként azt nem indokolta. Írásában gyakran használt az „e" magánhangzó helyett „ö"-t (pl.: „pörök", „költött"). Ezeken nem változtattunk. Aláhúzásait szintén meghagytuk.

Végül szeretnénk köszönetet mondani Tilkovszky Loránt lektorunknak, aki néhány olvasati és értelmezési hibánkra hívta fel figyelmünket, Kenyeres Istvánnak, aki az összeolvasás során segített, és Varga Lászlónak, aki észrevételeivel segítette munkánkat.

A közölt források a mai levéltári rend szerint Lázár Ferenc budapesti magánközjegyző okirati sorozatában találhatók. Jelzetük: *BFL. VII. 179. Okiratok.* Az első és második irat a 371/1926; a harmadik–hatodik irat a 444/1926 számon lelhető fel.

[22] A monogramokat nem használta következetesen. A Czebrián grófnéval folytatott megbeszélésről készült feljegyzésben Teleki utólag tintával szúrta be az első W. után (Windischgraetz) kiegészítését. A többi feljegyzésben, illetve a Bethlenhez írt levelében általában nem írta ki a teljes nevet, és nem oldotta fel egyszer sem a monogramokat. Gyakran nem volt következetes a nevek írásában sem pl.: Windischgraetz vagy Windischgrätz.

1.

1926. április 8.

LÁZÁR FERENC BUDAPESTI MAGÁNKÖZJEGYZŐ JEGYZŐKÖNYVE TELEKI PÁL LETÉTBE HELYEZETT FELJEGYZÉSÉRŐL.

371/1926. ügyszám, 5/1926. letéti szám[23]
Jegyzőkönyv.

Felvette Dr. Lázár Ferenc budapesti királyi közjegyző[24] Budapesten ezerkilencszáz-huszonhat (1926.) évi április hó nyolcadik (8.) napján okirat letétele tárgyában.

Megjelent gróf Teleki Pál úr nyugalmazott magyar királyi miniszterelnök, nemzetgyűlési képviselő budapesti lakos (V. József tér 7. szám) — kit személyesen ismerek és átadott nekem hivatalos őrizetbe vétel céljából tizenöt (15) csupán az egyik oldalon írt, — saját kezűleg írott és alul szignált, az utolsó lapon pedig saját kezűleg alá is írt feljegyzést, — azon megkereséssel, hogy azokat hivatalos őrizetembe vegyem.

A letett okiratokat borítékba zárva a letevő ügyfél saját pecsétjével lepecsételte s alulírott királyi közjegyző hivatalos pecsétemmel szintén lezártam.

A letett okmányok a letevő ügyfélen kívül akár az ő feleségének,[25] akár pedig sógorának, gróf Bissingen Ernő úrnak is bármikor kiadható.

Felolvastatván, jóváhagyólag aláíratott.

Kelt mint fent

Gr. Teleki Pál

Dr. Lázár Ferenc királyi közjegyző[26]

Tintával írt eredeti tisztázat, rajta két tízezerkoronás illetékbélyeg. Végén autográf aláírások és a közjegyző körpecsétje. BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

2.

1926. április 4–6.[27]

TELEKI PÁL FELJEGYZÉSE BETHLEN ISTVÁNHOZ FŰZŐDŐ VISZONYÁRÓL, A FRANKHAMISÍTÁSBAN BETÖLTÖTT SZEREPÉRŐL, AZ ÜGY HÁTTERÉRŐL

Csákvár, 1926 húsvét

A franknak a nyilvánosság előtti pertraktálása[28] során hamis világításba került úgy ezen ügyben való szerepem, mint Bethlenhez s kormányához való viszonyom.

[23] Alatta halványan ceruzával: „gr. Bissingen Ernőnek írni"

[24] Lázár Ferencet 1919-ben *állami* közjegyzőnek nevezték ki. Csak később válik ismét hivatalos elnevezéssé a „*királyi* magánközjegyző", de ezt a titulust okirataikban még a közjegyzők sem használják mindig következetesen.

[25] Teleki Pál 1908-ban Bissingen–Nippenburg Johanna grófnőt vette feleségül. A házasságból két gyermekük született, Mária és Géza.

[26] Az eredetin szereplő közjegyzői díjjegyzéket nem tüntetjük fel.

[27] Az irat első oldalán a dátumban: Csákvár (nagyközség Fejér vármegyében), az utolsó oldalon pedig Hédervár (kisközség Győr vármegyében) szerepel. Eszerint a húsvéti napok valamelyikén Teleki Pál átutazott Csákvárról Hédervárra. A 15 oldalt 2–3 napon át írta. Erre utal a levél elején feltüntetett „húsvét" datálás, amely 1926-ban április 4–5-re (vasárnap–hétfő) esett, illetve a levél végén szereplő április 6. A letétbe helyezés pedig április 8-án történt. Teleki Pál az iratot Budapestre érkezése után szinte azonnal letétbe helyezte.

[28] Itt: kiteregetés értelemben.

Hazafias kötelességből és becsületből sok inszinuációt el kell tűrnöm s fog még kellenem. De helyesnek találom minden eshetőségre s főleg családom szempontjából a való körülményeket és okokat papírra tenni. És talán országos szempontból sem fölösleges, hisz mint egy barátom mondja, egyénileg jogom van fakírnak lenni, de mivel kifelé, mint egyike a legismertebb magyaroknak, az ország presztízsének egy részét is hordozom, ebből a szempontból is kötelességem e jegyzeteket letenni.

Bethlennel való baráti kapcsom sokkal gyöngébb volt mindig s gyöngébb ma is, mint mindenki hiszi. B[ethlen] zárkózott ember. Az ellenforradalomig különben csak fölületesen ismertem, keveset jöttünk össze, közös munkáink, akcióink nem voltak. Feleségeink érintkeztek sokat, mi nem. Az ellenforradalom hozott össze Bécsben.[29] Ott tanultam becsülni Bethlen kvalitásait, hazafiságát; bár ott sem tetszett nekem minden. Ő személyére nézve óvatosabb volt, mint én.

B[ethlen] kormányzásom[30] alatt a Menekültügyi Hivatal[31] élén állott. De ő volt mindig a Kormányzó embere. Én helyette, mint Lückenbüczer[32] jöttem, és mikor ő jöhetett, mentem s neki egy már tisztább helyzetet hagytam s több hatalmat. Kormányzatom alatt formailag alattam volt, lényegileg nem. Így nem voltam pld. képes rávenni Petriczevich Horváth [Emil][33] elejtésére. Sőt egyenesen megtagadta nekem, mikor mellőle el akartam venni azon okadatolással, hogy „máshol van rá szükségem". Bizalmas viszony ekkor sem fejlődött ki köztünk. Sohasem tudtam, mit gondol. Egyszerűen a családi jó viszony kapcsolt össze.

B[ethlen] kormányra jutása után (1921. április 19.)[34] én májust Párizsban, Londonban töltöttem. Június–júliusban visszavonultam a Svábhegyre, csak amerikai előadásaim előkészítésének élve[35]. Augusztus–szeptembert Amerikában töltöttem. Októberben jött a második királypuccs. Én helytelenítettem eljárását, illetve Gömbös [Gyula] és Bánffy [Miklós][36] eljárását, melyet ő fedezett.[37] Tudtam,

[29] Teleki Pál az 1919. március 21.-i kommunista hatalomátvétel után Bécsbe menekült, ahová nem sokkal később Bethlen István is követte. Mindketten részt vettek a Forradalmi Kormányzótanács ellen szervezkedő Antibolsevista Comité (ABC) tevékenységében.

[30] Teleki Pál 1920. július 19-től 1921. április 14-ig volt miniszterelnök.

[31] Az Országos Menekültügyi Hivatal (OMH) 1920. április 19-én jött létre. Az OMH politikai vezetője és a mellette felállított Országos Menekültügyi Tanács elnöke Bethlen István volt.

[32] Helyesen: Lückenbüßer (ném.) = hézagpótló.

[33] Petriczevich Horváth Emil népjóléti államtitkár, aki ellen elsősorban a Magyarság című napilap, a Bethlen–udvar építkezése kapcsán súlyos vádakat emelt. Petriczevich Horváth sajtópert indított, amely még 1926 első felében is folyt.

[34] A Bethlen–kormány 1921. április 14-én alakult meg.

[35] 1922 nyarán Amerikában, a williamstowni egyetemen nyolc előadást tartott Magyarországról. *Tilkovszky Loránt:* Teleki Pál. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 71. (a továbbiakban: *Tilkovszky*)

[36] Gömbös Gyula katonatiszt, 1919-ben a MOVE elnöke és a bécsi Antibolsevista Comité tagja, részt vett a második királypuccs (1921) leverésében, 1922–1923-ban az Egységes Párt (kormánypárt) ügyvezető elnöke, 1923–1928 között a Fajvédő Párt vezetője. Bánffy Miklós gróf, külügyminiszter 1921. április 14–1922. december 19-ig. A „frankhamisítási bűnügy politikai vonatkozásainak kivizsgálására kiküldött parlamenti bizottság"-ban (továbbiakban: parlamenti bizottság) az ellenzék azzal vádolta, hogy részt vállalt a szokolügyben is (azt állították, hogy a szokolhamisításban részt vevő Mészáros Gyuláért ő tette le a kauciót). (Ld. 6. sz. iratot.) *Karsai Elek:* A budai Sándor–palotában történt. i. m. 157.

[37] IV. Károly 1921. október 20-án érkezett Magyarországra. Bethlen István ezen a napon Pécsett tartott beszédet és másnap érkezett Budapestre. A puccskísérlet hírére azonnal Horthyhoz sietett és határozatot hoztak, hogy a király hívei által indított fegyveres támadásra fegyverrel véla-

hogy ő akkor játékszer volt. A meglepetésszerűen beütött veszélyes helyzet földre sújtotta, nem állt a helyzet magaslatán — ugyanaz mint a franküguben — s egy pár napig,[38] tanácstalanul engedett másokat — impulzív tudatlanokat — maga helyett cselekedni.[39] De aztán fedezte eljárásukat, megcsinálta Bánffyval Tihanyt stb. Engem felszólított, Apponyi [Albert]-tal[40] menjek a király elé. App[onyi]-val akkor nála voltunk. App[onyi] megtagadta, s ez talán kár volt. De aztán megtagadtam én is, mert App[onyi] nélkül súlyom nem lett volna. Mondtam, menjen ő vagy küldjön minisztert. Így ment ki Vass [József][41]. Jobb lett volna, ha B[ethlen] maga megy ki. Kért, fogalmazzam meg a kormányzó levelét Őfelségéhez. Bárczy [István]-nak[42] diktáltam. Fogalmazványom concilians volt, de ezt aztán átalakították (tudtommal nem Bethlen).

A puccs után bekövetkezett társadalmi feszültségben barátaim szemben kerültek Bethlennel. Bethlenékhez kapcsoltak bennünket a családi szálak.[43] Én mindkét félt bensőleg elitéltem. Amennyire tehettem, visszahúzódtam. Feleségemet legitimista barátaink túlzásai egészen Bethlenék társaságába szorították.[44]

A májusi választáskor, mint addig is, párton kívül léptem fel, — csak Szeged keresztény társadalma miatt.[45]

Rögtön azután beteg lettem s voltam hol súlyosan, hol kevésbé, hol reconvalescens[46] 1922 júniusától–1923 áprilisáig.

---

szolnak. 1921. október 24-én zajlott le a „budaörsi csata", amelyben a kormányhoz hű csapatok mellett részvettek a Gömbös Gyulához közel álló úgynevezett „egyetemi zászlóaljak" is. Gömbös Gyula a miniszterelnöknek Nagy Pál tábornok mellé rendelt teljhatalmú megbízottja volt. Bánffy Miklós külügyminiszter tárgyalt a Szövetséges Főhatalmak (Anglia, Franciaország, Olaszország), majd a Kisantant (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Románia)) képviselőivel, akik szerint a Habsburg restauráció „veszélyezteti a béke alapjait". Horthy Miklós levelének átadásával — amelyben IV. Károlyt a trónról való lemondásra szólította fel, — Vass József népjóléti minisztert bízták meg. A budaörsi csata után IV. Károly kísérete egy részével Tatára menekült, itt került fogságba. A királyt innen először Tihanyba, majd Bajára vitték, ahonnan egy angol monitoron hagyta el Magyarországot. IV. Károly visszatérési kísérlete megosztotta a legitimistákat is, akiknek egy részét nem avatták be a készülő akcióba. Ezért a legitimisták egyik szárnya kompromisszumot kötött Bethlennel. Erről a helyzetről tanúskodik Teleki megjegyzése, hogy „Én mindkét félt bensőleg elítéltem."

[38] Utána: „sírva" kihúzva.

[39] Teleki állításával szemben Romsics Ignác Bethlennek a királypuccs idején tanúsított magatartásáról a következőket írta: „Munkatársai közül senkivel sem konzultált; a jegyzőkönyv tanúsága szerint a miniszteinek véleményét sem kérte ki. Ehelyett döntéseit közölte és utasításokat adott ki. Látszólag szenvtelenül tette, amiről hitte, hogy tennie kell." *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarság–kutató Intézet, Bp., 1991., 135.

[40] Apponyi Albert gróf legitimista politikus, a Nemzetgyűlésben a pártonkívüliek csoportjához tartozott, Teleki Pálon keresztül Bethlent felszólította a lemondásra (ld. a 6. számú iratot).

[41] Vass József a frankbotrány idején népjóléti és munkaügyi miniszter.

[42] Bárczy István, Budapest polgármestere 1910–1916 között, helyettes főpolgármester 1916-tól. Igazságügyminiszter: 1919. szeptember 24.–1920. március 15.

[43] Teleki Pál rokonságban állt Bethlen Istvánnal, akinek édesanyja, a Teleki család másik ágához tartozó Teleki Ilona volt. Mindketten ősi erdélyi családokból származtak.

[44] Ezt a mondatot Teleki utólag szúrta be.

[45] A nemzetgyűlési választásokon Teleki Pál 1905-ben és 1920-ban is függetlenként indult és került be a parlamentbe. 1922-ben a szegedi I. választókerületben ismét csak pártonkívüliként indult és erős küzdelemben győzött a liberális színeket képviselő Bárczy István ellen. Az 1922. évi választásokon a kormánypárt (Egységes Párt) 143 mandátummal abszolút többséget szerzett.

[46] Itt: lábadozó.

Ezután is B[ethlen]-nel keveset jöttem össze, bár persze többet, mint valaha életünkben az ellenforradalom előtt. Ő zárkózott maradt. Soha politikai terveiről nem beszélt. Legfeljebb erdélyi és propagandaügyekről beszéltünk itt-ott, de mindig keveset. Sokszor hetekig nem tudtam hozzáférni. Környezetével sem sympathiroztam. Khuen-Héderváry [Sándor]-ral[47] kissé hideg lábon voltunk külügyminiszterségem[48] alatti személyi ügyek pld. Lers [Vilmos][49] miatt.

B[ethlen] mellett nyilvánosan akkor nyilatkoztam, mikor a szanálási akcióban való munkáját s eredményeit láttam. Ennek vagy 2 éve lehet. Mint kívülálló, s valóban nemcsak formailag voltam az. Hisz még ma is annak érzem magamat.

Mindezek magyarázzák azt is, hogy én nem bírtam tudomással, nem hogy mindenről, de még a legkevesebbről sem, amit B[ethlen] akar. Még azon ügyekben is, melyek rám voltak bízva, sokszor tárgyalt másokkal, lényegileg alárendeltjeimmel, anélkül, hogy én mindenről tudtam volna. Egyébiránt nem is voltam annyira megbízva, mint fölkérve,[50] szorosan körül nem írt funkciókörrel. A Menekültügyi Hivatal vezetőjévé való kinevezésemet nem fogadtam el. Talán neheztelt is ezért; hisz a múltért volt, hogy nem akartam átvenni.

A pártba a frankügy kipattanása s a harc megindulása után nem azért léptem be, hogy oda meneküljek.[51] Az ember nem menekül lengő zászlókkal. Ellenkezőleg, tudtam, hogy támadni fognak, míg ellenkező esetben Andrássyék pld. bizton nagyon kíméltek volna. Belépésemet azon hazafias felindulásban, melyet a megengedett határokon túlmenő, az országnak ártalmas támadások, a pártbeli fronde[52] okoztak és Bethlen nehéz helyzetét látva s sajnálva őt eleinte nyilvánvaló kétségbeesésében, ajánltam föl neki, közölve aggodalmaimat is. Ő három nap múlva maga kért a belépésre, sőt erősen kérlelt, mondván nagy szolgálatot teszek neki. Én minden aggályt félretéve azonnal megtettem, elvileg ugyanazon nézeten lévén maradásának szükségességére nézve, mint Hadik [János],[53] Kornfeld [Móric][54] Beöthy [László][55] és oly sokan a pártokon kívülállók közül is.[56]

---

[47] Khuen-Héderváry Sándor 1919-től a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője. 1925 októberétől rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a külügyminiszter meghatalmazott helyettese.

[48] Teleki Pál miniszterelnöksége alatt háromszor is ideiglenesen betöltötte a külügyminiszteri tisztséget.

[49] Lers Vilmos báró, 1919 augusztusától 1920 augusztusáig külügyminisztériumi államtitkár. A Neuilly-ben tárgyaló öt békedelegátus egyike, a gazdaságpolitikai ügyekkel volt megbízva. 1922-ben egységespárti programmal került a nemzetgyűlésbe.

[50] Bethlen István a parlamenti bizottság 1926. február 13-i ülésén történt meghallgatásakor jelentette ki, hogy Teleki Pál „ a külföldi propaganda vezetésével volt részemről megbízva." MOL K szekció, Országgyűlési Levéltár, Képviselőházi és nemzetgyűlési iratok 649. cs. XVI. tétel.

[51] Teleki Pál a házelnökhöz írt levelében — amelyet több lapban is közzé tett — jelentette be belépését az Egységes Pártba.

[52] Belső lázadás.

[53] Hadik János gróf, 1917 augusztusától 1918 januárjáig közélelmezési miniszter. 1926-tól a Felsőház tagja.

[54] Kornfeld Móric báró, bankár, iparvállalatok igazgatótanácsainak tagja, 1927-től a Felsőház tagja. Korányi párizsi követ részére segítséget ajánlott fel a frankügy külföldi kezelésére. *Iratok*, III. 471.

[55] Beöthy László a Tisza István Társaskör elnöke, az I. világháború után sokáig nem tölt be politikai funkciót, de 1927-től 1935-ig felsőházi második, 1939-ig első alelnök.

[56] Itt vastag áthúzással olvashatatlanná tett két sor van. (A kézirat 5. lapja legalján.) A mondat első szava: „Persze..." Ugyanennek az oldalnak a elején–közepén egy áthúzott „5"-ös szám olvasható.

Ez nem az egyedüli momentum volt, melyben a frankügy kipattanása óta exponáltam magamat.

(1) Újév előtt ismeretes, hogy Gerő [László][57] nálam járt egy Ptolemaeus térkép ügyében, mely alkalommal a frankügyben való szerepére nézve kérdeztem. Gerőt akkor B[ethlen] felkérésére hívattam és kérdeztem, mert akkor már voltak inditiumok[58] egy Retek-utcai nyomda ellen. Magamtól nem hívattam volna. Bethlen azért kért engem, mert visszaemlékezett, hogy annak idején Gerőt küldtem volt ki szakértőnek és mert nem akart a Pénzügyön át kérdezősködni.[59] Gerőnek

[57] Teleki Pál a parlamenti vizsgálóbizottság előtt elmondta, hogy Gerő Lászlóval „a frankügy kipattanása után beszélt újra, aki elismerte, tudott a frankhamisításról". Ez volt az iratban említett „újév előtti" találkozása Gerővel. Teleki Pálnak a frankügyben játszott szerepében ez a leghomályosabb és végül tisztázatlanul hagyott pont. Hogy mikor volt az „annak idején", arról mást mondott Teleki a parlamenti vizsgálóbizottság előtt és mást Gerő László a büntetőtörvényszéken, bár az időpontnak nincs nagy jelentősége. 1922 vagy 1923 folyamán Telekit felkereste Windischgraetz Lajos és Mészáros Gyula (gyakorlott pénzhamisító, neve az 1920-as évek elején vált ismertté a csehszlovák valuta, a szokol hamisítása kapcsán). Windischgraetz Lajos elmondta, hogy „egy idegennel áll kapcsolatban [itt bár nevet nem mondott, minden bizonnyal Artur Schultzéról van szó], akinek frankjegyek nyomására alkalmas kövek állnak rendelkezésére és hogy ő ezt fel szeretné használni hazafias okokból." Windischgraetz tudott arról, hogy Teleki kartográfusi munkáiból adódóan kapcsolatban állt térképnyomdákkal és ezért megfelelő szakértőt kért tőle. Teleki Pál 1926. május 26-án a büntetőtörvényszéken elmondta: „Magamban elítéltem a dolgot, nem tartottam helyesnek, azonban ezt nem mondtam meg világosan és határozottan a hercegnek". A Windischgraetzcel történt beszélgetés után Teleki hivatta Gerő László őrnagyot, az Állami Térképészeti Intézet (ÁTI) műszaki vezetőjét és elmondta neki, miről van szó: „mégpedig expressis verbis megmondottam, hogy itt frankhamisítási kísérletről van szó." Gerő ugyancsak a büntetőtörvényszéki tárgyaláson elmondta, hogy később az Iparművészeti Múzeumban találkozott Teleki Pállal és tájékoztatta arról, hogy a Windischgraetzék rendelkezésére álló eszközökkel nem lehet a hamisítást megoldani. Erre Teleki Pál megköszönte a működését és közölte: „missziója be van fejezve." Teleki Pál a büntetőtörvényszék előtt tett vallomásában elhangzott: „1923 elején felkerestem Bethlen Istvánt, említést tettem a dologról." Bethlen István erre mondta a (jelenlevő) Nádosynak: „a szemed legyen rajta a dolgon." Ld. még *Szinai–Szűcs:* Bethlen István titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 219–220. (továbbiakban: *Szinai–Szűcs:* Bethlen titkos iratai) A Teleki–Gerő kapcsolatról a büntetőtörvényszék 1926. május 26-án kelt ítélete a következőket állapította meg: „Gróf Teleki Pál meg akart győződni Windischgraetz Lajos tervének kivihetősége felől, nem zárkózott el a kérés teljesítése elől..." [hogy küldjön szakértőt]. BFL VII. 5. c. Budapesti Büntetőtörvényszék, büntetőperes iratok 193/1926. 21. Teleki Pál csak annyit mondott Gerőnek, hogy vizsgálja felül a Windischgraetznek már más által adott szakvéleményt. Gerő referált Telekinek, aki azt tudomásul vette és hozzáfűzte „...várjanak a dologgal...". uo. 24. Néhány hét múlva újra találkoztak, Teleki ekkor mondta Gerőnek: „tekintse az egész ügyet tárgytalannak és szüntesse meg a herceggel a kapcsolatot." Az idézett ítélet szövegétől kis mértékben eltér a *Miniszterelnökség iktatott iratai*ban a frankhamisítási bűnper törvényszéki főtárgyalásának gyorsírói jegyzőkönyvei között található ítélet. 1926. május 9.-május 26. MOL K 26. J. tétel 1389. cs.

[58] Indicium: ismérvek, jelek.

[59] Az ÁTI Budán, a Retek u. 45. sz. alatt működött. Eredetileg a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó katonai térképészeti intézet volt, amely 1919 februárjában jött létre és a M. kir. Katonai Térképező Csoport nevet viselte, vezetője Haits Lajos volt. Az Intézet 1921-ben a M. kir. Katonai Térképező Intézet nevet vette fel. A trianoni békeszerződés katonai rendelkezéseinek következtében egyes katonai intézményeket és intézeteket más tárcák hatáskörébe kellett áthelyezni, így 1922-ben az Állami Térképészeti Intézet, a Pénzügyminisztérium XIII: C. osztálya lett, amely felett megmaradt a HM felügyeleti joga. A névváltozás ellenére az intézmény szervezete és személyzete változatlan maradt, a legjelentősebb változás az volt, hogy Haits Lajos ezentúl a vezértanácsnok rangot viselte. Haits Lajos, Kurtz Sándor és utódaik ugyanakkor tábornokok és az Intézet parancsnokai voltak. A Honvédelmi Minisztériumnak meszemenő érdeke volt, hogy teljesen elhatárolódjon az ÁTI-ban történtektől. A parlamenti bizottság 1926. február 19-i ülésén a bizottság elnöke ismertette a Honvédelmi Miniszter átiratát, amelyben többek között olvasható: „A parlamenti bizottság jan. 30-i ülésén

sem mondhattam, hogy ki érdeklődik. Innen Rábának adott válasza: Telekivel is beszéltem, s talán oly hiedelme, hogy én mégis benne voltam.

(2) Mindjárt az elején cca. január 3–4-én Prónay Gy[örgy][60] és Khuen–[Héderváry] S[ándor]-nak kijelentettem, hogy ha az országnak használhatok, — s haszonnak tekintettem, hogy a legkisebb gyanú se terelődjék Bethlenre, aki kifelé az ország presztízsét képviseli —, én hajlandó volnék vállalni az egész ügy ódiumát, persze nem hazafias aláfestéssel, de mint egyszerű hamisítást. Sejtettem, hogy úgyis belekevernek s rágalmazni fognak. Úgy gondoltam, talán el tudom hitetni bűnösségemet, ha megesküszöm rá. Ezt akkor nem fogadták el.

(3) Január végén felkeresett Prónay [György] egy késő délután Bethlen megbízásából, hogy fontos, hogy[61] megakadályoztassék, hogy Windischgraetz Ulain [Ferenc]-et[62] vegye ügyvédnek, de kell neki mást ajánlani. *Azonnal*[63] menjek a Hercegnőhöz[64] s ajánljam, hogy vegyék Lengyel Zoltánt. Ezt megtagadtam, de az unszolásnak végül odáig engedtem, hogy elmegyek Dessewffy Istvánhoz, W[indischgraetz] L[ajos] unokatestvéréhez. Ezt megtettem. A nyomatékosan hangsúlyozott sürgősség folytán, támogatva főleg azon érvvel, hogy Ulain a németeket fogja belekeverni,[65] — félretettem minden óvatosságot, és D[essewfy] I[stván]-t

azon kérdés tétetett fel, ki hatalmazta fel a Térképészeti Intézetet arra, hogy a pénzhamisítók rendelkezésére bocsássa magát. Azt felelték, Jánky Kocsárd tábornok, a HM főcsoportfőnöke, a hadsereg vezérkari főnöke. Alighogy kiejtették e nevet, a bizottság többsége elhatározta a kérdés és felelet törlését a jegyzőkönyvből." (A kérdés és felelet nem is található meg a bizottság üléseinek jegyzőkönyvében.) Ugyanakkor a jegyzőkönyvből kiderül, hogy a francia Le Matin c. lapban ez a kérdés és felelet megjelent. A miniszteri átirat mellett fekszik Jánky Kocsárd tiszti parancsa, amelyben kijelenti: „...a frankhamisítási ügyről előzetesen nem tudtam semmit sem...s ennek folytán nem is állhatott módomban, hogy erre az ügyre vonatkozóan bárkinek megbízást, felhatalmazást vagy engedélyt adhattam volna..." (Az elnök mindehhez hozzáfűzte: „Jánky neve el sem hangzott.") Egybecseng a fentiekkel Rába Dezsőnek a bizottság 1926. február 18-i ülésén tett azon kijelentése: „Úgy Gerő, mint a herceg, de Nádosy is hangoztatták: ... hogy különösen annak a ténynek nem szabad napvilágra jönnie, miszerint az ügy a térképészeti intézettel áll vonatkozásban, és hogy annak katonai vonatkozásai vannak." Kurtz Sándor, az ÁTI 1924–1926. közötti parancsnoka a bizottság előtt kijelentette: „Önállóan intéztem az Intézet ügyeit minden egyéb ellenőrzés nélkül." Kurtz Sándor kijelentése összefüggött azzal, hogy a bizottság ellenzéki tagjai már korábban is firtatták az ÁTI és a felső honvédelmi vezetés kapcsolatát, elhangzott olyan javaslat is a bizottságban, hogy hallgassák meg Csáky Károly honvédelmi minisztert, stb. Teleki Pál Gerő Lászlót — azzal szemben, mint ahogy később ebben az iratban említi — nemcsak cserkészként ismerte. Telekinek hivatalosan nem volt köze az ÁTI-hoz, Gerő Lászlóval korábban munkatársak voltak a Magyar Földrajzi Intézetben, amely Intézet RT-jének Teleki 1908 után igazgatósági elnöke is volt, és amelynek munkatársai a világháború után nagy számban távoztak a Haits-féle intézetbe. *Fodor Ferenc*: A magyar térképírás. I–III. Bp., 1952–1954. 313–314. és 318. A büntetőtörvényszék ítéletében ezért említik, hogy Teleki nem az ÁTI-nak, hanem egy magán térképészeti intézetnek (nem nevezi néven a Magyar Földrajzi Intézetet) a vezetője volt.

[60] Prónay György miniszterelnökségi államtitkár 1924. június 30–1928. február 26-ig.

[61] A „hogy" után „Windischgraetz" áthúzva.

[62] Ulain Ferenc ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő, a kormánypárt tagja, 1923-ban csatlakozott a Gömbös–féle Fajvédő Párthoz.

[63] Az „azonnal" szót Teleki eredeti írásában aláhúzta.

[64] Széchenyi Mária grófnő, Windischgraetz herceg felesége.

[65] A frankhamisítási ügynek ugyancsak nem teljesen tisztázott része, hogy az egész terv menynyiben volt német eredetű és milyen szerepet játszottak benne német személyek. Ulain Ferenc ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő, a Fajvédő Pártnak Gömbös Gyulával együtt egyik alapítója volt. Ulain Ferencet 1923. november 7-én letartóztatták az osztrák–magyar határon, mikor Németországba akart utazni, hogy felvegye a kapcsolatot a német szélsőjobboldal két akkori vezetőjével, Luden-

lakásán kerestem fel este.[66] Lengyel Z[oltán]-t előhoztam neki, persze ismét nem a kormány, de a magam nevében, de személyére nézve magam is hangoztattam skrupulusokat. D[essewfy] I[stván] azt felelte: „Kár, hogy nem 2 nappal előbb jöttem". Akkor volt családi tanács az ügyvédek dolgában. W[indischgraetz] L[ajos] már felfogadta Ulaint. A család ellene van, de nem tudnak senkit. Lengyel Z[oltán] neki sem tetszett. Kért, ajánljak mást. Én nem ismertem kriminalistát. Mondtam, kérdezősködhetek. Ő kért erre. Elmentem rögtön Országos Kaszinóba[67] s ott Halász Lajost[68] kérdeztem, közölve vele, hogy két oldalról kaptam a megbízást, illetve felkérést B[ethlen]-től és a családtól. Ő hármat ajánlott: Csernyánszky [Aladár]-t[69], Meczler G[?].-t és Désyt [?]. Én egyiket sem ismertem. Ő adott rövid jellemzést. Dessewffy utánam jött Országos Kaszinóba. Elmondtam neki ezeket. Csernyánszkyt választotta, mert az ügyész volt előbb. Becsületszavát adta, hogy nevemet nem említi. Én Halászt kértem, vegye rá Cs[ernyánszky]-t, hogy vállalja. Mikor február közepén súlyosabban belekevertek az ügybe, kerestem Nemzeti Casinóban[70] D[essewfy] I[stván]-t. Ő azt mondta, sohasem hitte, hogy magam helyzetének javítása szempontjából ajánltam Cs[ernyánszky]-t. Különben nagyon meg vannak elégedve és hálásak az ajánlásért. Hogy tudta meg a dolgot Vázsonyi

dorff tábornokkal és Hitlerrel. Ulain tervei és céljai között a magyar kormány megbuktatása is szerepelt. *Iratok,* III. 330–331. Ulain lebukásában döntő szerepe volt, hogy egy Döhmel Frigyes nevű nemzetközi kalandor bevonásával akarta a kapcsolatot felvenni. Döhmel a magyar rendőrségnek és Vázsonyi Vilmosnak is elárulta Ulain tervét. Windischgraetz Lajos 1923-ban Németországban találkozott Schultzéval egy balti szocialistával és a szovjet ellenségével. Az említett Artur Schultze, litvániai német, nyomdai művezető, a magyar rendőrség megállapítása szerint kétszer is megfordult Magyarországon, 1922. nov. 21-én, illetve 1923. szept. 7-én kapott beutazási engedélyt hazánkba. Hogy a két alkalommal mennyi ideig tartózkodott Magyarországon és itt mit csinált, arról a rendőrségi jelentések nem szólnak. A német kapcsolathoz tartozik, hogy a hamis frankok előállítására szolgáló tégelysajtó Drezdából származott és egy bécsi cég közvetítésével került Budapestre. Ugyancsak német gyártól vásárolták a papírt. A német közreműködés nem volt titok a frankhamisításban résztvevők előtt sem, Rába Dezső a parlamenti vizsgálóbizottság 1926. február 18-i ülésén többek között azt mondta: „ a frankhamisítás nem magyar, hanem német eszme volt, hogy a frankhamisítás eszméje német eredetű, a herceg nemcsak nekem, Barossnak és Nádosynak, hanem a többieknek is megmondta." MOL K 2. 649. cs. XVI. tétel. A frankhamisítás politikai hátterének kivizsgálására kiküldött parlamenti bizottság jegyzőkönyve.

[66] Valójában inkább Telekinek volt fontos, hogy ne Ulain vállalja Windischgraetz védelmét. Windischgraetznek a Gyűjtőfogházban írt naplójában a következő áll: „V. 3. Hosszú konferencia Ulainnal a hamisítás tényeiről, véleménye szerint Teleki egyedül felelős, és előnyös lenne, ha ezt én feltárnám. V. 11 — Magdi mondja, semmi előny számomra Telekit bezáratni, mivel ő Bethlen barátja, és mindent el fognak rendezni." A háttérben tovább folyhattak az alkudozások, amelyeknek eredményeképp Ulain júniusra már ellenezte Windischgraetznél, hogy Telekiről beszéljen. A napló végig arról tanúskodik, hogy Czebrián grófnő (lsd. a 155. jegyzetet), azon munkálkodott, hogy Windischgraetz herceget mérsékelje, se Bethlent, se Telekit ne hozza gyanúba. *Iratok*, III. 548–549.

[67] Az Országos Kaszinó 1883-ban alakult, első elnöke Wekerle Sándor volt, a Semmelweis u. 1–3. alatt működött, a második világháború alatt megszűnt. A mintegy ezerötszáz tag dzsentrikből, vezető politikusokból, magas rangú állami tisztviselőkből állt.

[68] Valószínűleg Halász Lajos főügyészről van szó.

[69] Csernyánszky Aladár ügyvéd végül a bírósági tárgyaláson az ÁTI két volt parancsnokának, Haits Lajosnak és Kurtz Sándornak lett a védője. A másik két személy nem védett vádlottakat a frankügyben.

[70] A Nemzeti Casinót Széchenyi István alapította. Első helysége a Dorottya utca 5. szám alatt volt, innen költözött át a Cziráky-palotába, a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utca 5. szám. Megalakulásakor 46 tagja volt, taglétszáma később 500–700 főre emelkedett. A kaszinó 1944-ben megszűnt, épülete 1945-ben romba dőlt.

[Vilmos],[71] nem tudom. De Bethlen azt mondta, ne tegyek semmiféle lépést ezen ügyben. Ezért hallgattam.[72]

(4) Károlyi Imre[73] ellen nem indítottam rágalmazási pert február közepén és a becsületügyet is elodázni kértem, mert akkor az a nézet volt, hogy semmivel sem kell az ügyeket kavarni és az ellenfeleknek új támadásokra agikat[74] adni. Ezt tanácsolták Hadik J[ános], Széchenyi Emil[75] és Csekonics Gyula[76] is.[77] Lásd erre P. S. 14. old.[78]

---

[71] Vázsonyi Vilmos a Demokrata Blokk vezére, a parlamenti vizsgálóbizottság kisebbségi véleményének összeállítója. 1926. május 29-én váratlanul meghalt Baden bei Wien-ben, ahová azért utazott, hogy a frankügy feltárásának fáradalmait és az ellene megkísérelt merényletet kipihenje.

[72] A sajtóban felmerült olyan nézet, hogy Csernyánszky valójában a kormány embereként került a védők közé. A védők kiválasztása és személye volt az egyik legfontosabb részlete a háttérben folyó egyezkedéseknek. Fentebb már Teleki Pál is beszámolt arról, hogy Bethlen nyomására milyen lépéseket tett Windischgraetz védőügyvédjének a kiválasztására. Az ügy egyik vádlottjának ügyvédje, Lázár Andor önéletírásában erről a következőket írta: „Engem Baross Gábor kért fel, hogy védelmét vállaljam fel. Büntetőjogi kérdésekkel az utóbbi években már nem foglalkoztam. De tekintettel ennek az ügynek nagy nemzetpolitikai jelentőségére, vállaltam a védelmet... Baross védelmének előkészítése, *az ezzel járó széleskörű megbeszélések lefolytatása politikai szempontból is rendkívül érdekes munka volt* (kiemelés tőlünk). A védelem sikeres eredménye pedig nemcsak Baross Gábor számára biztosított büntetlenséget... egyszersmind a magyar állami közigazgatás tekintélyének megóvására is alkalmas volt.... A többi védők is — voltunk vagy tizenöt-húszan — Budapest legkiválóbb kriminalistái, vállalták a védelmet, hasonló lelkiismeretességgel és hazafias kötelességtudással teljesítették feladatukat." *Lázár A.* i. m. 148–149.

[73] Károlyi Imre gróf, komoly szerepet játszott a politikai és gazdasági életben. Nem volt nemzetgyűlési képviselő, de 1926-tól tagja lett a felsőháznak, elnöke volt a Tisza István Társaskörnek, az Angol–Magyar Banknak és igazgatósági tagja számos más részvénytársaságnak.

[74] Okot adni.

[75] Széchenyi Emil gróf, felsőházi tag. A Nemzeti Casino elnöke.

[76] Csekonics Gyula gróf, a politikai tudományok doktora, vezető szerepet játszott a magyar lóverseny ügyében.

[77] Ez a mondat utólagos beszúrás.

[78] A post scriptumot — meghagyva eredeti helyén —, a feljegyzés végén közöljük. 1926. február 6-án jelent meg a Pester Llyodban Károlyi Imrének Bethlen István miniszterelnököt élesen támadó levele, amelyben ha név szerint nem is, de felvetődött Teleki Pál közreműködése a frankhamisításban. Bethlen István bűneiként felsorolta, hogy pl. öt évig tartotta hivatalában Nádosy Imrét, már 1925 november közepén a frankügy kirobbanása előtt értesült a „dolog"-ról, pl. Kozma Miklóstól, az MTI vezérigazgatójától; az ismert Bethlen–Perényi levélváltás után nem volt ideje Perényit fogadni, de elment Lillafüredre vadászni; tudnia kellett, hogy a belügyminiszter (Rakovszky Iván) és Nádosy Imre között ugyancsak a frankügy kirobbanása után napokig tartó megbeszélések folytak, hogy miniszterei, köztük az őt helyettesítő Vass József és Pesthy Pál igazságügyminiszter csak január elején értesültek a frankhamisításról, amelyről a miniszterelnöknek már korábban tudomása volt; Bethlen István a német vonal lezárására törekedett és ki akarta zárni a franciákat a nyomozásból, stb. Károlyi Imre azt is írta „ van olyan ember is, akinek lelkiismeret fölött én csodálkozom, hogyan tud nyugodtan aludni, amikor Windischgraetz Lajos és Gerő László hetek óta ülnek a piszkos tömlöcben... Ők ketten, akik nem is ismerték egymást, amíg az illető meg nem ismertette őket egymással, abból a célból, hogy együttműködjenek." Károlyi Imrét 1926. február 26-án kihallgatta a rendőrség, ahol elmondta, hogy a nyugodtan alvó férfi alatt Teleki Pált értette. Károlyi a rendőrségen kijelentette, hogy a birtokában van egy okirat „amelynek a hitelességéről meggyőződtem" de nem volt hajlandó elárulni az okirat szerzőjét és hollétét. Károlyi Imre állításait megerősítette a büntetőtörvényszék 1926 május 18-i tárgyalási napján elhangzott tanúvallomásában, hozzátéve, hogy az említett iratot „a Kormányzónak, Apponyinak és Zichy Jánosnak kellett felolvasnom... Kizárólag a Kormányzónak olvastam fel, Apponyival és Zichy Jánossal kivonatosan ismertettem". Windischgraetz Lajosnak a Gyűjtőfogházban írt naplójában olvasható az 1926 március 22-i bejegyzés: „Magdi és Ulain tanácsára a Károlyi Imrén keresztül Horthyhoz küldött memorandum ma átadatott." *Iratok*, III. 547.

(5) Pallavicini [György][79] nyílt levelére én másképp válaszoltam volna talán, de Bethlen kért, tegyem be azon passzust, hogy én mindent amit akartam, megkérdeztem s kielégítő választ kaptam. Én mondhattam volna P[allavicini]-nek, reám csak címezve volt, forduljon B[ethlen]-hez.[80]

Egyike a legsúlyosabb pontoknak, melyeket vállaltam s mely szerepemet rossz színben tünteti föl, az, hogy miért nem nyilatkoztam már a kipattanáskor, vagy legalább is január elején.

Két parallel okom volt: a vádlottak iránti sajnálat, és a kormány, illetve Bethlen.

Jankovics elfogásakor gyanakodtam W[indischgraetz]-re, Kovács Gáspár[81] elfogásakor biztos voltam. Nem akartam szólni, mert nem akartam W[indischgraetz] feljelentője lenni. Hogy így is kiderül — tudtam.

Karácsony után tudtam meg Nádossy [Imré]-től,[82] hogy többet tett, mint szemet hunyni. De ekkor sem mondott meg nekem mindent. Őt sem akartam *én*[83] feljelenteni.

Gerő karácsony és újév közt közölte velem Bethlen utasítására tett kérdésemre, hogy benne van ő és a Térképészet parancsnoka[84]. Ezt B[ethlen]-nel Szilveszter estéjén közöltem.

Ezután nagyjából vázoltam 1922-beli szerepemet Halász Lajos barátom előtt talán január 4-én s kérdeztem: mi a kötelességem? mit tegyek? mi a következménye annak, ha beszélek?

Válasza: 1.) eljárásomban mákszemnyi kriminalitás sincs. 2.) feljelentési kötelezettség nincs. 3.) W[indischgraetz]-nek, Nádossynak ügyén nem sokat változ-

---

[79] Pallavicini György őrgróf, nemzetgyűlési képviselő (egyik legaktívabb támadója a kormánynak), a Keresztény Nemzeti Párt (Andrássy párt) tagja.

[80] Pallavicini 1926. február 13-án a *Magyarság* című napilapban nyílt levelet intézett Teleki Pálhoz, mert a címzett, valamint mások is (Hadik János, Beöthy László) felsorakoztak Bethlen István mellett. Teleki Pál —Pallavicini György szerint — az Egységes Pártban tartott vacsorán többek között azt mondta: „ma minden becsületes embernek Bethlen gróf mellett a helye." Pallavicini ezt az állítást magára nézve sértőnek találta és több kérdést tett fel Teleki Pálnak Bethlen István tevékenységére vonatkozóan. Pallavicini 1926. március 2-án a Nemzetgyűlésben azt állította: „Állítom azt, hogy Bethlen István miniszterelnök hónapok óta tudomással bírt a készülő frankhamisításról, tudta azt, hogy az országos főkapitány részese ennek a bűnszövetkezetnek. Általában nem ismert okból a hivatali kötelességének eleget nem tett és ezt a frankhamisítást kellő időben meg nem akadályozta." Vádját a sajtóban is megismételte, azzal az indoklással, hogy „a rágalmazási pert ellenem megindíthassa." Nemzetgyűlési Napló XL. k. 186. Pallavicini sem a rendőrségen, sem az ügyészségen nem volt hajlandó vallomást tenni és ezért a Nemzetgyűlés mentelmi bizottsága megindította ellene a mentelmi jog felfüggesztésére irányuló eljárást. Az április 22-i ülésen Pallavicinit a nemzetgyűlés kormánypárti többsége megrovásban részesítette, és arra kötelezte, hogy ezt a tényt választókerületében a saját költségén falragasz útján közzé kell tenni. Egyébként Bethlen azzal indokolta a sajtóper elmaradását, hogy a bírósági tárgyaláson minden kiderül, a sajtóper mellékvágányt jelent.

[81] Kovács Gáspárt, Windischgraetz komornyikját 1925. december utolsó napjaiban tartóztatták le. Nem vett részt a hamisításban, de eltulajdonított hét darab hamis ezerfrankost és ebből 3–3 darabot Hollandiába küldött egy ismerős bankárhoz, kérve azok átváltását. Kovácsot jogerősen tíz hónapra ítélték.

[82] Nádosy Imre a frankügy miatt kénytelen volt lemondani országos főkapitányi posztjáról

[83] Eredetiben aláhúzva.

[84] Haits Lajos 1924. december végéig, Kurtz Sándor 1926 elejéig vezette az Intézetet. Teleki a vizsgálóbizottság előtt is 1925. karácsony és újév közé tette Gerő látogatását.

tatok, azok nyakig benne vannak így is. 4.) De Gerő helyzetét erősen súlyosbítom, illetve lerontom enyhítő körülményeket.

Így a Gerő iránti sajnálat tartott vissza. Halászt ismételten kérdeztem, de nézetéhez újat nem tett hozzá.

De nem jelentkeztem vallomásra azért sem, mert a kormánynak taktikája így kívánta. Hisz még mikor a parlamenti bizottság elé mentem, arra kértek, hogy minél kevesebbet mondjak.

És nem beszélhettem egyáltalán addig, míg Bethlen nem volt hajlandó maga kinyilatkoztatni, hogy én mint a propaganda félhivatalos vezetője jártam el. Hisz e nélkül szerepem érthetetlen, és súlyosan kompromittáltam volna magamat. Mikor Rába vallott, szánta rá magát Bethlen.

Hisz Bethlen a Károlyi levélig meg volt ijedve és rezervált álláspontom volt. Ez a támadás piszkálta végre offenzívára és aktív lépésre. És ekkor határozta el, hogy most már ő is, én is nyilatkozzunk. Odáig B[ethlen] azért sem akarta, hogy kirukkoljak, mert az ország érdekében valónak tartotta, hogy ne kerüljön bele több név az ügybe, főleg nem ismert nevek. Andrássy, Teleki, Csernoch [János][85].

Meg azért sem akarták, mert ki kellett volna ejtsem Mészáros [Gyula] nevét és azt a frank- és szokol- ügyek[86] kapcsolata miatt nem akarták. Még mikor a parlamenti bizottság elé is mentem, Pesthy P[ál][87] Bethlen előtt kért, hogy Mészárost ne említsem. De Bethlen később belement, hogy, ha egyenesen kérdeznek, akkor mondjam meg. Ez meg is történt.

El kellett hallgassam azt is, hogy Nádossyval 1922-ben többször beszéltem rövid időn belül az ügyről — a Bethlennél való találkozás előtt — már. Nádossynak tudniillik nem volt abszolút elitélő véleménye. Úgy fogta fel, mint ma Andrássy.[88] A dolgot aggodalommal nézte, az embereket egyáltalán nem ítélte el. Igaz, hogy ezen felfogásnak akkor inkább volt helye, mint ma. Arra, hogy Gerővel hármasban beszéltünk volna — mint Gerő vallja — tényleg magam sem emlékeztem.

*

[85] Csernoch János 1912–1927-ig esztergomi érsek, hercegprímás, 1914-től bíboros. A neveket Teleki utólag toldotta be.

[86] A parlamenti vizsgálóbizottságban a kormánypárti többség meg akarta akadályozni, hogy az üléseken szóba kerüljön a szokolhamisítás és a frankhamisítás összefüggése. (A szokolhamisításra ld.: *Iratok*, III 559–567.) A két hamisítási művelet között egyértelmű kapcsolatot jelentett Mészáros Gyula egyetemi tanár személye. Teleki valóban kiejtette Mészáros nevét, mert az jelen volt azon a megbeszélésen, amelyen Windischgraetz Lajos szakembert kért Telekitől. Mészáros Gyula még a frankhamisítás kirobbanása előtt, 1925 július havában utazott el Budapestről, Törökországban kapott állásának betöltésére. A csehszlovák kormány és a francia megbízottak is többször követelték a magyar szervektől, hogy kérjék ki Mészárost és őt is vonják felelősségre, de erre nem került sor. A magyar külügyminisztérium a prágai magyar követnek megküldött tájékoztatásában leszögezte:"a szokolhamisítási ügy és a legutóbbi frankhamisítás közt semmiféle összefüggés nincs" *Iratok*, III. 567. Bethlen is ugyanezt mondta a parlamenti vizsgálóbizottság előtt 1926. február 13-án.

[87] Pesthy Pál igazságügyminiszter (1924. február 13.–1929. január 8.).

[88] Andrássy Gyula a Nemzetgyűlés 1926. március 22-i ülésén többek között kijelentette: „én ezeket az urakat, akik frankot hamisítottak, megbüntetném... de megvetni nem tudom. Mert az annyira érthető ösztön, amikor látja az ember azt, hogy napról–napra fojtogatják, ölik a magyar fajt — hogy ha valaki megbolondul és bűnt is követ el, én afölött emberileg pálcát törni nem tudok." Nemzetgyűlési Napló, 1922–1927. XL. 442–446.

Lehet, hogy erős argumentációval rávehettem volna Bethlent, hogy saját érdekemben előbb kirukkoljak. De ezt nem akartam tenni. Vállaltam mindent, amit kívántak.

*

Vallomásaimban a színtiszta igazságot mondtam, csakis azon részletek elhallgatásával, melyeket fent említettem.

Nem említettem, hogy Gerőt cserkész vonatkozásban ismertem s mint cserkésznek tiltottam meg a W[indischgraetz]-ékkel való további érintkezést. Ez Gerő helyzetét még súlyosbította volna és a cserkészetnek árthatott volna.[89]

Azt mondottam, illetve hangsúlyoztam mindig, hogy Bethlennek részleteket nem mondtam el. A valóság az, hogy ő nem figyelt a részletekre, melyek neki nem sokat mondtak. De azon időben annyi bolond gondolatuk volt az embereknek, hogy ezt neki csak rosszakarat veheti rossz néven.

Késői nyilatkozásomban magamat is vezérelt az a meggyőződés, hogy, ha lehet tussolni, meg kell tenni, mert egyszerre országos főkapitány, térképészeti intézet, postatakarék és tábori püspök soknak látszott a bajból.[90] A tussolás nem Bethlen érdeke volt, nem az enyém, kik nem voltunk semmiképp sem részesek, de az országé. Ez nem csak az én véleményem, de pld. Gaál Gastoné is.[91]

Január 3-án vagy 4-én Khuen–[Héderváry] S[ándor]-ral és Prónayval megbeszéltük a dolgokat, minek eredményeképp Khuen–[Héderváry] S[ándor] felment B[ethlen]-hez, hogy megmondja, nézetünk szerint ki kell mindennel pakolni és senkit sem szabad kímélni. Ekkor ajánlkoztam fel, hogy mindenki bűnét magamra veszem, ha ez B[ethlen]-ről minden gyanút elhárít, — amit B[ethlen] nem fogadott el.

Vallomásomban első perctől bizonytalan az időpont. Szent meggyőződésem, hogy 1922 tavaszán volt. Titkárom, inasom emlékezete is megerősít. Szintúgy W[indischgraetz] L[ajos] vallomása az 1922 évi kőkísérletről.[92] De B[ethlen] emlékében a frankdolgot a Honszeretet memorandummal kapcsolta, s ez 1923 tava-

[89] A Magyar Cserkészszövetség 1922. júniusában nyerte meg Teleki Pált főcserkésznek, amely tisztségről 1923-ban betegsége miatt lemondott, de megmaradt tiszteletbeli főcserkésznek. *Tilkovszky*, i. m. 73–74.

[90] Országos főkapitány: Nádosy Imre; térképészeti intézet: Állami Térképészeti Intézet, parancsnoka ekkor Kurtz Sándor; postatakarék: a Postatakarékpénztár igazgatója Baross Gábor; tábori püspök: Zadravetz István.

[91] Gaál Gaszton földbirtokos, kisgazdapárti, majd kormánypárti politikus, 1921-ben a Nemzetgyűlés elnöke.

[92] Windischgraetz Lajos 1926. január 10-én az ügyészségen elmondta, hogy 1923 elején elkészültek az ezerfrankosok előállítására használni kívánt kőklisék. *Iratok*, III. 462. Végül a hamis frankok nem ezekkel a kövekkel, hanem fotocinkográfiai eljárással készültek. Windischgraetz megemlítette azt is, hogy a „kövek most is megvannak, valahol elrejtve. Hogy hol, arra nem emlékszem" *uo.* A kövek egy része igen furcsa körülmények között előkerült. Egy 1926. március 27-i rendőrségi jelentés arról számolt be, hogy: „A Hungária Szálló portájára Royere francia megbízottnak egy közszolga csomagot hozott, amelyben két kő volt" A közszolgának egy ismeretlen adta át a csomagot, azzal, hogy juttassa el a címzetthez. A másik két követ Strache Gusztáv főügyészhez küldött el egy ismeretlen, nyomtatott betűkkel írt cédula kíséretében, amelyen az volt olvasható: „a francia urak minden kívánsága teljesül s végre hazamehetnek." Egy ügyészségi irat szerint (1926. március 17.) Ulain Ferenc is átadott két kőklisét, de nem árulta el, hogy azok kitől származnak. Az ügyészség véleménye szerint azokat még Mészáros Gyula bízta Ulainra és egy közvetítő útján kerültek a védőhöz. Hogy valójában hány kő készült és azok mindegyike előkerült-e, nem derült ki.

szán volt.[93] Ez volt egyik okom, hogy nyitva tartottam az időpontot. A másik most inkább, hogy Gerő azt vallotta, hogy 1923 végén, mivel magát és — talán engemet is akar menteni. Nekem e mentés rosszul jött, de nem akartam az ő taktikáját és ügyét rontani. Neki a börtönben több szüksége van nervusaira, és egyáltalán szegény félrevezetett ember.

*

Post Scriptum 8. oldal 4. ponthoz: Károlyi Imre ellen azon talán hamis illetve idejét múlt vagy ezúttal helyén nem való érzésből nem indítottam rágalmazási eljárást illetve pert, — amely érzést arisztokrata szolidaritásnak nevezhetnék, s mely még arisztokráciánk magukról megfeledkezett tagjaival szemben is él bennem. Azt véltem, ez a dolog köztünk, a Nemzeti Casinón belül kell maradjon. Ezért mondtam — az alvó emberért elégtételt kérek, — a Gerő és Windischgraetz [össze?][94] hozása a bíróság elé tartozik —, de az elégtételt is politikai okból elhalasztom. Ma látom, hogy tévedtem. De késő. Csak K[árolyi] I[mré]-nek tettem nagy szívességet. Ő, mikor Széchenyi Emil hozzá ment, attól félt, hogy ez fel akarja szólítani, hogy a Casinóból lépjen ki, s azt mondta, ezt soha nem tette volna, — s így örült, mikor megtudta miről van szó és persze szó nélkül[95]

Ezen jegyzeteket szükségesnek tartom közjegyzőnél letenni. Már rég le kellett volna fektetni őket, de fejem csak most húsvét alatt jött ki a gőzből, s bár sohasem tartottam sokat az emberekre csak az idén tanultam meg, hogy mennyire disznók.

Hédervár, 1926 április 6.

Gr. Teleki Pál

Eredeti 15 oldalas tisztázat. Letét, zárt borítékján Teleki Pál és Lázár Ferenc viaszpecsétje. A borítékon nincs felirat. BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

3.

1926. április 27.

LÁZÁR FERENC BUDAPESTI MAGÁNKÖZJEGYZŐ LETÉTI JEGYZŐKÖNYVE TELEKI PÁL BETHLEN ISTVÁNHOZ INTÉZETT MEMORANDUMA EREDETI KÉZIRATI PÉLDÁNYÁNAK ÉS FELJEGYZÉSEINEK LETÉTBE HELYEZÉSÉRŐL

6/1926. letéti szám, 444/1926. ügyszám
Jegyzőkönyv

Felvette dr. Lázár Ferenc budapesti királyi közjegyző Budapesten, ezerkilencszáz-huszonhat 1926. évi április hó huszonhetedik 27. napján, — okirat letétele tárgyában.

[93] A Honszeretet Egyesületet Pernetczky altábornagy és néhány ugyancsak kevésbé ismert társa alakította meg 1919 őszén. Az egyesület kebelében gazdasági szövetkezet is alakult, amelynek elnöke Zadravetz István lett. Naplója szerint a Honszeretet egyesület helységében jött létre 1923. január 25-én a Névtelenek Szövetsége, amelynek tagjai között szerepelt Windischgraetz Lajos, Mészáros Gyula, Hír György stb. A napló beszámol arról is, hogy 1923. január 31-én „...Nádosyval együtt megjelentem Bethlen min. elnök előtt és átnyújtottuk a Névtelenek jegyzőkönyve és alapszabályai másolatát." Egyébként Zadravetz naplójában több helyen is olvasható, hogy: „Windischgraetz keresi Bethlen felé az utat, hogy bejuthasson a kormányba... Windischgraetz csakugyan miniszteri bársonyszék-vágyban szenved". Páter Zadravetz titkos naplója, Kossuth Könyvkiadó, 1967. Szerk. és bev.: Borsányi György. 189., 191. (A továbbiakban: Páter Zadravetz naplója)

[94] Bizonytalan olvasat.

[95] A mondat befejezetlennek hat.

Megjelent Gróf Teleki Pál úr nyugalmazott magyar királyi miniszterelnök, nemzetgyűlési képviselő, budapesti lakos V. József tér 7. szám — kit személyesen ismerek —, és az 1874. évi XXXV. törvénycikk 106.§-a értelmében leendő megőrzés végett átadott nekem két (2) borítékot, mely mindegyik saját pecsétjével le van zárva, az egyik „B." betűvel, a másik „A. C. F." betűvel van megjelölve.[96] A fél előadása szerint a „B." jelzésűben huszonnégy (24) saját kezűleg írt lapot tartalmazó irat, a másikban pedig három (3) gépírásos, általa aláírt illetve szignált lapra terjedő irat van.

Ezen lezárt, két borítékot hivatalos pecsétemmel is lezártam s így hivatalos őrizetembe vettem.

Felolvastatván jóváhagyólag aláíratott.

Kelt mint fent.

Gr. Teleki Pál
Dr. Lázár Ferenc
királyi közjegyző[97]

Tintával írt tisztázat. Rajta két tízezerkoronás illetékbélyeg. Végén autográf aláírások. BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

4.

1926. április 4–8.[98]

TELEKI PÁL 1926. ÁPRILIS 12-ÉN BETHLEN ISTVÁNNAK ÁTADOTT MEMORANDUMÁNAK EREDETI KÉZIRATI PÉLDÁNYA

Csákvár, 1926 húsvét

Kedves István,

Amíg az ember Pesten ül s úgyszólván gőzben van a feje, nem tudja a dolgokat oly rendszerességben és összefüggésben átlátni, mintha így falun kis nyugalomhoz jut.

A franküginek, különösen az adminisztráció egyes szervei által való kezelésében, sok minden bizonyos aggodalmakat keltett bennem, és sok mulasztásnak tűnt fel. Baráti kötelességemnek tartom ezeket Veled közölni, már csak azért is, mert több szem többet lát. Tudva, hogy Te jobb szereted az ilyeneket átgondolni, és mert ily összefüggőleg és részletesen nagy elfoglaltságod mellett nem jutok hozzá, hogy azokat elmondjam, gondolataimat leírom. Persze arra kérlek, hogy a személyi vonatkozásokat egész bizalmasan — s épp ezért a hangos gondolat őszinteségével —csak Neked mondottaknak tekintsd. A tárgyiakat persze azért

[96] Teleki Pál a Bethlenhez írott memorandum borítékjára „B"-t írt, az Andrássy Gyulával, Czebrián Istvánnéval és Friedrich Istvánnal folytatott megbeszéléséről készült feljegyzések borítékára pedig „A. C. F." -et. Ezt valószínűleg azért tette, hogy a betűk alapján a lezárt borítékokat meg tudja különböztetni.

[97] A közjegyzői díjjegyzéket nem tüntetjük fel.

[98] Teleki Pál a 24 oldalra terjedő levelet több napon keresztül írta. Ezt mutatja a levél elején feltüntetett „húsvét" datálás, amely 1926-ban április 4–5-re esett, illetve a levél végén szereplő április 8. Ezt a memorandumot is Csákvárott kezdte el írni, de Budapesten fejezte be, ahol április 27-én helyezte letétbe. Ld. a 2. sz. iratot.

írom, hogy azokat — ha elnyerik tetszésedet — felhasználd. Ezért is írtam a papírnak csak egy oldalára.

Kérlek ne tekintsd e jegyzeteket izgatottság szülötteinek s még kevésbé rekriminatiónak,[99] ha a sürgönystílus folytán helyenkint úgy is festenek.

Sokféle emberek közt fordulok meg, s nekem sokat megmondanak, amit Neked nem. Kötelességemnek, sőt szerepemnek tartom ezeket Veled közölni. Diplomaták, újságírók, régi politikusok és pénzemberek sok kifogásolni valót találnak a frankügy eddigi kezelésén — s hogy a külszín ennek következtében rosszabb, mint a kormány ártatlanságánál fogva kellene, hogy legyen.

Sokan nekem is szememre vetik, hogy nem véde[ke]zem erőteljesebben, s főleg, hogy nem gyakorlok Reád is befolyást erősebb, támadó védekezés irányában, mert ha nem visszük át bel- és külföld egész köztudatába, hogy itt egy ocsmány rágalomhadjárat folyik és ez által[100] a rágalmakból „aliquid haeret",[101] úgy ez az ország kára.

Egyik–másikára a következőknek már felhívtam figyelmedet a közelmúlt hónapokban. De helyesnek vélem ezeket is megismételni.

*

Az államszervezet, a közigazgatás különböző szervei a normális munkától eltérő, váratlan munkakörben nem bizonyultak a helyzet magaslatán állóknak. De a nyugalmosabb időkben már elmulasztották volt is azt az organizációt megteremteni, amelyre a meglepetés és veszély pillanatában szükség van.

A külügy túl bürokratikus. A miniszter, mint általánosan hallom, nem veszi nagyon komolyan a frankügyet. Khuen–[Héderváry] Sándor[102] részére az elintézés jóformán kimerül a hivatalos érintkezésben a követek útján. Követeink nincsenek informálva azaz nem elég részletesen és nem elég gyakran; még Korányi [Frigyes][103] sem. Ezért kétségbeesett sürgönyei, ki nem elégítő nyilatkozatai. Sajtópolitika a külügyben nincs. Bárdossy [László][104] tehetséges, de fiatal, még tekintély nélküli; osztálya kicsiny, munkát nem bírja. A sajtóakciók gyenge riposztokban — főleg hivatalos és félhivatalos jellegűekben, mik a legrosszabbak — merülnek ki. A külföldi sajtó folyton támad, és mivel ellentámadás nem történik, a kormány presztízse és evvel helyzete a külföldön szükségszerűen gyöngül. Ez pedig a kormányok és a gazdasági körök felfogására is befolyással lesz, s ez veszedelem.

A miniszterelnökségen Prónay Gy[örgy] mint politikai államtitkár elaprózza magát adminisztratív ügyekkel, a politikai taktikai munkában pedig minden múlt

---

[99] Panasz, helytelenítés.

[100] Az eredeti szövegben is két ceruzával húzott függőleges vonal.

[101] Valami megragad.

[102] A külügyminiszteri poszt ekkor nem volt a kormányban betöltve. 1925. március 17.–1926. október 15. között Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter kapott megbízást ideiglenesen a külügyminisztérium vezetésére. Khuen–Héderváry Sándor 1925 októberétől a külügyminiszter állandó helyettese volt.

[103] Korányi Frigyes báró, Magyarország franciaországi és spanyolországi követe, 1919. és 1932. között többször töltött be miniszteri tisztséget.

[104] Bárdossy László a levél megírásakor 25 éves volt. 1924–1930 között a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője.

politikai tapasztalat és rutin nélkül áll Vázsonyi–Andrássy–Rakovszky-ékkal szemben, akik nem egy fondorlatos harcot szőttek és vittek — károsan — diadalra. Tudomásom van arról, hogy az ellenzék igen egységesen van megszervezkedve taktikailag, és céltudatosabb e tekintetben a kormányt támogató pártoknál.[105]

Ezt a nyugalom idején való munkájuk igazolja. A leghihetetlenebb bizalmas dolgokról értesülnek. A „Magyarság"-nak a „Világ"-nak kiépített információs detektív szervezeteik vannak. A „Világ"-éról adatokat adtam Neked, hogy a bolsevista centráléval illetve követséggel Párizsban és az államrendőrség politikai osztályával összeköttetésben vannak.[106]

Rendőrségünk is rossz. A politikai osztályban úgy látszik, s ez esetben egyebütt is, vannak megbízhat[at]lan elemek. A bűnügyi osztály gyönge. A sajtó kapcsolat, rendőr riportok dolga kriminális rossz, amit a frankügy kommünikék bizonyítanak. Legfényesebb példája a szerdán megjelent s a bűnügyi osztály által fogalmazott communiqué, mely hiányos és maga is hamis adatokat tartalmaz.

Az Igazságügyminiszter több hibát követett el nyilvánosan, pld. 1) mikor az ülést fel kellett függeszteni egy bizalmas jelentés megkezdett felolvasása miatt,[107] 2) mikor Pallavicininek azt mondta, hogy nem olvasta pontosan nyilatkozatát.

---

[105] Teleki Pál itt összemossa a frankügyben a Bethlen–kormánnyal szemben álló tábort, amely különböző felfogású, pártállású politikusokból jött létre. Andrássy Gyula és Rakovszky István legitimisták voltak, mindketten jelentős szerepet játszottak az 1922. évi második királypuccsban, 1922-ben a Keresztény–Nemzeti, Földmíves és Polgári Párt (Andrássy–Friedrich párt) színeiben jutottak be a Nemzetgyűlésbe. Vázsonyi Vilmos az 1922-es választásokon a Nemzeti Demokrata Párt programjával került be a Nemzetgyűlésbe. 1924 őszén jött létre a Demokratikus Szövetség — az SZDP, a liberálisok és a Földreform Szövetség képviselőiből. Az Intéző Bizottságnak Vázsonyi Vilmos is tagja volt. A Demokratikus Szövetség 1925-ben felbomlott, de a frankügy kirobbanása után 1926 januárjában újra összeállt. Vázsonyi Vilmost 1926 februárjában a nyílt utcán, volt különítményesek megtámadták és bántalmazták. Vázsonyi Vilmos 1926 májusában gyógykezelésre Badenbe utazott, ahol váratlanul meghalt.

[106] 1926. február 8-án a belügyminisztérium a Világ című napilapot nyolc napra betiltotta, bár a szerkesztőség egyes tagjai — egyesek szerint Bethlen István engedélyével — megvásárolták a Magyar Hírlapot, de a Világ megszűnt, és az „utóda" nem tudta pótolni. A bolsevista centrálé(felemlítése a korabeli szóhasználatban az akkor Párizsban élő és Károlyi Mihály körül csoportosult magyar demokratikus emigrációt jelentette, amely nem tartozott a III. (Kommunista) Internacionáléhoz. Ez a csoport „...valóságos kis sajtóirodát állított fel, melyben Bölönyi irányításával Menczer Béla, Illyés Gyula, Wessely László és más magyar és francia munkatársai állítottak össze tájékoztató anyagokat a frankügy fejleményeiről a nyugati sajtó... részére... A magyar kormány Károlyi propagandáját a frankügyben természetesen hazaárulása(egyenes folytatásának tekintette." *Hajdu Tibor:* Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 402–403. Az itthoni liberálisok igyekeztek jó kapcsolatba kerülni a frankhamisítás kapcsán Magyarországon dolgozó franciákkal és a követség munkatársaival. „Így érthető, hogy a *Le Matin* című francia lap részletes és pontos tudósításokat közölhetett a magyarországi viszonyokról." *L. Nagy Zsuzsa:* Bethlen liberális ellenzéke i. m. 159–160.

[107] Nem sikerült megállapítani, hogy az adott esetben melyik ülést kellett felfüggeszteni. A frankügy politikai vonatkozásainak kivizsgálására felállított parlamenti vizsgáló bizottság ülései zártak voltak, az ülésekről csak a gyorsírói jegyzetek alapján leírt jegyzőkönyv maradt fenn és az sem került még a parlamenti ülések iratai közé (*Irományok*) sem. Az ülések mindennapi tárgyalásáról csak rövid kommüniké jelent meg, ami csak az aznap meghallgatottak nevét tartalmazta, de az elhangzottakról semmit sem tartalmazott. A bizottság megvizsgáltatta még a fűtőberendezéseket is, nehogy azokon keresztül valami kiszivárogjon. Minden intézkedés ellenére a napi sajtóban — a külföldit is beleértve — jelentek meg információk a bizottság ülésein elhangzottakról, nagy vitát váltva ki a bizottság tagjai között.

Azt hiszem az a jogi tanács is elhibázott volt, hogy nem kell Pallavicinit sajtópörbe fogni.[108]

A Belügyminiszter karácsonyi távolléted alatt igen tétova volt, más részt azt hiszem, vigyázatlan.[109]

Ezen megjegyzések mind nem az illető Urak ellen irányulnak, de a tények s mulasztások rossz vért szülnek.

Azt hiszem, mindezeknek van azonban még egy súlyosabb következménye: az, hogy Te nem lehetsz mindig kellőleg informálva, főleg az ellenfelek apparátusát, szándékait, taktikáját illetőleg nem. Egy Miniszterelnöknek mindig el kell kissé zárkóznia a[110] látogatók elől, de ennek contrepartieja,[111] hogy emberei a külvilággal való érintkezésben ügyesek legyenek.

A legfőbb hiba azonban azt hiszem a sajtóirányításban van. Úgy a figyelemmel kisérésben, mind az irányításban. A Miniszterelnök sajtófőnökségén a napnak igen sok órájában senki — főleg vezető — nincs. Események történnek, ülések, beszédek, kihallgatások, melyekről előre tudnak, de semmi előkészület a körülmények, a történtek helyes beállításban megjelen*tet*ésére[112] nem történik. Hónapok óta jelennek meg például minden frankügyi kihallgatásról hamis communiquék. Azért minden új kihallgatásnál újra bevárják a hamis közlést, hogy azt aztán — esetleg — cáfolják. Odáig jutottunk, hogy már a kormány — egyetlen — lapja is hozott ilyet s csak az én fokozatosan egészen színed elé vitt közbelépésemre jött helyesbítés. A sajtó nincs kézben, daczára annak, hogy részben — pld. az Est concern kölcsönt élvez.[113] A keresztény sajtó éppoly összevissza ír, nem rosszakaratból, de irányítás híján. A M[iniszter] E[lnök]ségi és külügyi sajtófőnökségek közt nehézségekkel bonyolódnak le a folyó ügyek. Sok a bürokratizmus, az idő értékét nem ismerik fel.

Pedig a belső hibák kifelé in pejus projiciálódnak[114]. A sajtó hírei kimennek, a dementik[115] ritkábban. Épp így van az egyéb hibákkal. A külföld nem érti, miért

[108] Pallavicini György a Nemzetgyűlés 1926. március 24-i ülésén elhangzott felszólalásában kifogásolta az igazságügyminiszter beszédét, amelyben „kicsavarta" az előző napon elhangzottakat. Erre válaszolva jelentette ki Pesthy Pál igazságügyminiszter: „Bevallom őszintén, újabban nem olvastam el képviselő úr akkor elmondott beszédét." Pallavicini Györgynek a Nemzetgyűlésben elmondott, a miniszterelnököt élesen bíráló beszédére ld. a. 2. sz. iratot.

[109] Peyer Károly a parlamenti vizsgáló bizottság 1926. január 27-i ülésén megkérdezte Rakovszky Iván belügyminisztertől, hogy kapott-e adatokat korábban a frankhamisításról. A kérdéshez hozzáfűzte, hogy minden munkásegyletben, társadalmi egyesületben vannak a belügyminiszternek informátorai. A belügyminiszter a kérdésre azt válaszolta: „...sehol semmi olyan adatot nem találtam...hogy az ilyen, mondjuk információkkal ellenőrzött szervezeteknél valami történt volna." *Iratok*..., III. 503.

[110] Az „a" után szótörlés: „foly[tonos]".

[111] Ellentételezése.

[112] A *tet* utólagos betoldás.

[113] Az 1920-as években a sajtó sokszínű volt. A Teleki által említett „Est" concern-t a Miklós Andor által 1910-ben alapított „Az Est" című napilap jelentette, amelyhez 1919-ben megvásárolta a Pesti Naplót és a Magyarországot. A „kormány egyetlen lapja" alatt Teleki feltehetően az 1925-ben Bethlen István által megvásárolt Budapesti Naplót értette. Bethlen szócsöve volt a 8 Órai Újság és a külföld számára kiadott Pester Lloyd. A „keresztény sajtót" a Magyarság, a Nemzeti Újság és az Új Nemzedék jelentette. Liberális lap volt Az Újság és a Világ, mely utóbbi közel állt a polgári radikálisokhoz. *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék, 1919–1944. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972., 42–48.

[114] Még rosszabbul hatnak.

[115] Cáfolatok.

maradnak el rágalmazási pörök, mint Pallavicinié. Mindez odakint lassan, de biztosan mérgez.

A sajtópolitika óriás hibája, hogy csak dementál és semmi pozitív akciót, támadást nem indít.

A frankügyben például elmulasztották egyebek közt a következő tény és argumentum csoportoknak a sajtóban — bel- és külföldön való — kifejtését.

(1.) Számszerű bizonyítását a frankhamisítás jelentőség-nélküliségének

(a) összesen cca. 30000 drb30 m[illió] frankot;[116]

(b) a megfeszített munka nehézségénél fogva a jövőben is legfeljebb még egyszer ennyit lehetett volna;

(c) a 30000 darabból csak x volt jó, y rossz, z infámis[117] — és pedig ingredientiák[118] hiánya miatt, ami bizonyítja, hogy a kormány nem lehetett benne;

(d) a terjesztőknek 40%-ot adtak;[119]

(e) sikkasztás, ajándék stb.-re elmegy 10%;

(f) mennyi adósság volt a gyártásra — ezt ki kellett fizetni;

(g) egyeseknek remunerációt kellett volna adni;

(h) marad cca. 3 M. sveiczi frank érték. Marhaság hinni, hogy evvel akarják devalválni francia valutát, feldönteni Csehországot — evvel egyet lehet megpróbálni: meglepetésszerű belső puccsot.

(2). Inditiumok, bizonyítékok, hogy belső puccsot akartak:

(a) Windischgraetz ezért vonja be Nádossyt, Zadravetzet [István];

(b) Nádossy otthon avval búcsúzik el: Mussolinit akartam játszani, beletört a bicskám.[120]

---

[116] Windischgraetz Lajosnak az ügyészségen tett 1926. január 10-i vallomása szerint „...összesen 29370 darab bankjegyutánzat készült, és ezek közül 4400 darab volt kifogástalan, 9000 darab kiválogatott középminőségű, és 15970 db kevéssé sikerült." *Iratok*... III. 463. Ebből a mennyiségből Jankovich Arisztid 7400 darabot vett át külföldi értékesítésre, tehát többet, mint amennyit Windischgraetz kifogástalan minőségűnek mondott. A Magyar Nemzeti Banknak az ügyészség számára készített jelentése egy darab hamis ezerfrankos bankjegyről a következőket állapította meg: „fotomechanikai úton előállított lemezről könyvnyomdai úton készült jól sikerült hamisítvány, mely alkalmas arra, hogy bankjegykezelésben kevésbé jártas egyéneket könnyen megtévesszen." Leírta a jelentés azt is, hogy a hamisítvány papírja vastag, merev és durva fogású, a vízjelek valódiak és a papírral egyidejűleg készültek. BFL VII. 5. c. Budapesti Büntetőtörvényszék. Büntető perek iratai. Windischgraetz Lajos és társai bűnpere. 193/1926. Mellékletek.

[117] Gyalázatosan rossz.

[118] Hozzávalók.

[119] Marsovszky György az 1926. február 1-i hágai kihallgatásakor többek között azt mondta: „Nekem semmiféle formában működésemért semmiféle jutalmat nem adtak, sem meg nem ígértek." Jankovich Arisztid ugyanitt tett vallomásában azt közölte: „...ha pénzt ajánlanak, sértésnek vettem volna." BFL VII. 5. c. 193/1926. Ügyészségi iratok.

[120] A rendőrségi és ügyészségi vizsgálat, a parlamenti vizsgáló bizottság, a büntetőtörvényszéki tárgyalás sem adott egyértelmű választ arra, hogy valójában mi is volt a frankhamisításra szövetkezett személyek célja. Többen — így pl. Rába Dezső — a törvényszéki tárgyaláson a célról azt mondotta, hogy a hamis frankok értékesítéséből befolyó pénzből „...a tót föld visszaszerzése..." volt a cél, ugyanő ügyvédjének, Telek Györgynek 1926. január 21-én többek között azt írta: „...a herceg... elmesélte nekem, hogy ő és barátai hosszas megfontolás és tárgyalások után egy nagy hazafias célt tűztek maguk elé: visszahódítani a Felföldet, ismét boldog, nagy Magyarországot akarnak teremteni... A cseh választásoknak magyar érdek szerint való befolyásolására, a vezetők finanszírozására, felkelés szítására sok pénz kell, az ottani és hazai sajtó megszervezésére, stb...sok pénz kell." *Iratok*... III. i. m. 476–483. Ugyancsak Rába Dezső említette a parlamenti vizsgáló bizottság előtti meghallgatásán: „Azt magától értetődőnek tartotta mindenki, hogy ha az ő terveik sikerülnek, akkor a

(3.) Ugyanerre felhasználható egy harmadik ténycsoport, mely egyebet is bizonyít: W[indischgraetz] L[ajos] előélete. Könyve, melyről sokan bebizonyították, hogy tele van hazugságokkal.[121] Burgonyaügye.[122] Parlamenti szereplései.

(4.) A hamisítók pénzszüksége, — ismét a kormány ártatlanságának bizonyítéka —; kölcsöneik, ezekkel való vándorlás, nehézségek. W[indischgraetz] L[ajos] vagyoni helyzetének alakulása, — pénzszüksége és a rosszul sikerült hamisítványok forgalomba hozatala.

(5.) Az egész terv koncepciójának és végrehajtásának ügyetlen volta. A bevont emberek múltja, jelleme. Mankovics [György], Marsovszky [György][123] előkészítik ismerőseiket, hogy rövidesen gazdag emberek lesznek etc. Az, hogy ép Hollandiában, a sasszemű gyémántköszörűsök hazájában próbálkoztak stb.

(6.) A 8-as számú sürgöny ügye. Ily sürgönyt oly kormány, melynek vaj van a fején, soha el nem küld.[124]

(7.) Apponyi beszéde, — hogy a kormány hanyagsága bizonyítja jóhiszeműségét és ártatlanságát.[125]

---

kormányváltás okvetlenül automatikusan be fog következni." *Iratok*...III. i. m. 562. A frankhamisításban fő szerepet játszó Windischgraetz Lajos ugyancsak a parlamenti vizsgáló bizottság előtt az elnöknek arra a kérdésére, hogy a „...hazafias cél voltaképpen valami mozgalmat, valami politikai társaságot, politikai pártot vagy tulajdonképpen mit jelentett?" Válasz: „Nem áll módomban erről nyilatkozni." Ugyanígy válaszolt az elnöknek arra a kérdésére, hogy: „...szóba került-e az is, hogy politikai rendszerváltozás következzék be Magyarországon és azután más kormány vegye át a hatalmat? Windischgraetz: Erre vonatkozólag ma nem kívánok nyilatkozni." *Iratok*...III. i. m. 518.

[121] Windischgraetz Lajos könyve: „Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das K. u. K. System." Berlin–Wien: Ulstein 1920. (A vöröstől a fekete hercegig. Harcom a császári és királyi rendszer ellen.) címmel jelent meg. A könyv miatt Károlyi Mihály sajtópert indított a szerző ellen, aki azonban a bírósági tárgyalásra nem ment el. *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály i. m. 365.

[122] Windischgraetz Lajost 1918 őszén Svájcba küldte a kormány, hogy állami pénzen burgonyát vásároljon közellátási célra. *Szinai–Szűcs*, i. m. 14. Schönwald Pál szerint 500 vagon — emberi fogyasztásra alkalmatlan— burgonyát, egy magánszemély útján forgalomba hozott és a burgonyáért kapott pénzzel nem számolt el. *Schönwald Pál*: A Károlyi-per. Kossuth Kiadó, Bp., 1985. 50–52.

[123] Mankovich Györgyöt és Marsovszky Györgyöt — Jankovich Arisztiddel együtt — 1925. december 19-én tartóztatták le Amszterdamban. A szállásukon tartott házkutatás során 10 millió frank értékű ezerfrankost találtak. Mankovich és Marsovszky hamis — román — útlevéllel utaztak Hollandiába és ott vették át Jankovichtól a hamis ezerfrankos bankjegyeket. Mindhármukat a hágai hatóságok kihallgatták, majd bíróság elé kerültek. A hágai törvényszék 1926. március 18-án Jankovich Arisztidet 3 évi, a másik két személyt 2–2 évi börtönre ítélte. Mankovich György műegyetemet végzett, testvérével, Bélával harisnyagyáruk volt Budapesten. Mankovich György még Budapesten hozzájutott 150 darab hamis ezerfrankoshoz, amelyet bátyja a Tűzhely Gazdasági és Kereskedelmi Banknál letétbe helyezett, 400 millió koronás kölcsöne biztosítékául. Marsovszky György a Hágában felvett kihallgatási jegyzőkönyv szerint „...minden ellenforradalmi vagy irredenta mozgalom"-ban részt vett, a Fajvédő Párt tagja, majd Gömbös Gyula személyi titkára, ezt követően a *Szózat* szerkesztőségi titkára volt. Mindketten Hir György budapesti vallomása szerint Gömbös Gyula ajánlására kerültek a hamis frankok terjesztői közé.

[124] A 8-as számú sürgönyt a Külügyminisztérium 1925. december 15-én küldte Forster hágai magyar követnek. A sürgöny szövege: „Pénzváltás kétségtelenül jóhiszemű, kiküldetés fennáll." A sürgöny válasz volt a hágai magyar követ előző napi táviratára, amelyben jelezte, hogy Jankovich Arisztid „...hamisított kettő darab ezerfrankos felváltásánál le lett tartóztatva." Jankovich a letartóztatásakor azt vallotta, hogy „...titkos misszióban küldetett ki." *Iratok*... III. 443.

[125] Apponyi Albert 1926. március 18-án a parlamenti vizsgáló bizottság jelentésének vitájában szólalt fel és többek között a következőket mondta: „...lélektanilag az, ami a kormányzat mulasztása szempontjából terhelő, viszont jóhiszeműsége szempontjából jó benyomást tesz rám." Nemzetgyűlési Napló, 1922–1927. XL. k. 305–307.

(8.) Ugyanezt bizonyítja az én belépésem a pártba.[126] Sem Te, sem én ezt nem tesszük, ha legkevésbé hibásaknak érezzük magunkat, de lapítunk. Hisz szükség a belépésre a politikai helyzet miatt igazában nem volt.

(9.) Hogy természetes, hogy az ügy első periódusában nagy óvatosságot és tartózkodást mutatott a kormány, hiszen magas aktív és volt államhivatalnokok elfogása oly megrázkódtatás, melyet csak abszolút bizonyítékok mellett lehet foganatosítani, stb.

Mindent feldolgozni 1–1 cikkben ma sem késő. Én egyik-másikra már rég felhívtam a figyelmet. Nem történt semmi. Tőled várnak irányítást. De ilyenkor megáll a gép, ha mindent egy embernek kell csinálnia.

*

A franciákkal, künt és itthon, is sok hibát követünk el.[127]

(1.) Korányit részletesebben kellene informálni.

(2.) Ugyanígy itthon Hevesy [Pál]-t,[128] ki Clinchant [,Georges],[129] -tal érintkezik és igen keveset tud, míg Clinchant sokat. A mi hierarchikus bürokratizmusunkkal mindig a rövidebbet fogjuk húzni.

(3.) A Bank[130] képviselői és a detektívek mellé senkit sem adtak, ki velök járjon, szíves legyen, kívánságaikat első kézből rögtön meghallja, stb.

(4.) E helyett mellettük van Auer [Pál][131], akinek Károlyi Mihályékkal volt — hallom — kapcsolata s aki folyton elferdített híreket ad ki kormányellenes tendenciával.

(5.) Engedik a franciákat interjúkat, kommünikéket adni és a Külügy evvel szemben egyebet nem tett máig, mint hogy fenntartotta elvi álláspontját. Ellened is nyilatkoztak már s ez az ember ma is itt van még.

(6.) A rendőrségnél nem ügyelnek, hogy oly emberek dolgozzanak velük, kikkel megértik egymást, illetve kik nem okoznak nehézségeket ok nélkül. Kihallgatásaimkor magamnak kellett kiforsziroznom a franciák jelenlétét. Mondják, Bauer tanácsossal jól jöttek ki. Ezt — ők azt mondják persze — rögtön leváltották. Katonával összevesztek. Lakatos kapitány rém lassú s haragusznak rá ezért.[132]

---

[126] Teleki Pálnak a kormánypártba történt belépésére ld. a 2. sz. iratot.

[127] A Banque de France (Francia Nemzeti Bank) képviselőiről van szó. 1926. január 7-től Emmery Julls főellenőr volt a Bank képviselője Budapesten, tőle 1926. január 22-én Auer Pál budapesti ügyvéd vette át a bank képviseletét, ő szerepelt mint a magánvádló megbízottja a bírósági tárgyalásokon. A frankper rendőrségi kivizsgálásában több francia detektív is részt vett, így pl. André Benoist párizsi rendőrigazgató, Alfonz Poyere detektívfelügyelő, Desiré Doulcet és még más beosztott detektívek.

[128] Hevesy Pál, követségi tanácsos, 1922-től 1926-ig a párizsi magyar követség ügyvivője.

[129] Budapesti francia követ 1925. december 1-től 1927. február 21-ig.

[130] Banque de France.

[131] Auer Pál 1918-tól vett részt a hazai politikai életben, ekkor Károlyi Mihály párthíve volt, 1919 után a különböző elnevezésű liberális–demokrata pártok tagja, majd bekerül a fővárosi törvényhatósági bizottságba, 1942-ben szerepe volt az antifasiszta mozgalmakban. A frankügy lezárása után magas francia kitüntetést kapott. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke i.m. 68. és 159.

[132] Az említett személyek a Magyar királyi Állami Rendőrség Budapesti Főkapitányságán dolgoztak (1928-as adatok szerint). Katona Rezső főtanácsos a Bűnügyi osztályt vezette, ugyanitt volt beosztott Lakatos Lajos kapitány is. Bauer Ernő tanácsos a Detektívfőnökséghez volt beosztva. Teleki Pált 1926. február 15-én hallgatták ki a rendőrségen három francia detektív jelenlétében. Világ, 1926. február 16. A lap szerint Teleki Pált az ismertetett Károlyi Imre levél kapcsán kérdezték, hogy mit tudott a frankhamisításról. Teleki Pál a rendőrségen is elismerte, hogy Gerő Lászlót ő mutatta be Windischgraetznek és azt hitte, hogy az kedvezőtlen szakvéleményt fog adni. A francia detektívek elsősorban a frankhamisítás német vonatkozásairól faggatták Teleki Pált, aki viszont kijelentette, hogy ő erről nem tud semmit.

Attól félek, kissé elbízzuk magunkat a külfölddel szemben. A hivatalos apparátus, mely Téged körül vesz, nem látja a közvélemény romlását.

Árt odakint az, hogy nem indítunk támadást, de — az igazság előkelőségével és egyszerűségével ugyan — csak védekezünk, ezt is a leggyöngébb dementi formában. Árt, hogy azt mondjuk: — ez a bíróság dolga. Ez egyrészt időveszteség, mely alatt odakünt a közhangulat visszavonhatatlanul romlik, s itthon a gazdasági viszonyokra visszahat (Victoriamalom,[133] angol tőke lassú visszavonulása). A bíróság döntése csak a terheltekre vonatkozhatik; a kormányra nem. Odakint csak bizonyos százalékig fogja a kormányt tisztázni s egy kis gyanú a már annyira megmételyezett közvéleményben meg fog maradni.

Árt Andrássy beállítása a hazafiságról,[134] de hiszen ez a vádirat enyhítő körülménye is, s evvel hivatalos álláspont. Senki nem mondja meg nyíltan: ha hazafias dolog lett volna igazán, letagadták volna a célt.

Árt az is, hogy engem hurcolnak s reám hagyják teljesen a dementálást. Egyetlen védő gesztus nem történt. Végre 15 magyart ismernek külföldön. Én az első 5 közt vagyok. Ha rajtam gyanú, — tudom, hogy egyéb nem, de elég egy kis gyanú, — ez sem használ az országnak.

Árt ez azért is, mert folyton úgy írnak — pld. Gauvain[135] — Bethlen et son cousin Teleki.[136]

Árt, hogy még most is folyton a franciák követelnek pótnyomozásokat. Megengedem, hogy ez a mi bürokratikus apparátusunk lassúságán múlik, — hogy sok fölöslegeset akarnak, — hogy sokat csak bosszantásból és rosszakaratból követelnek. De akkor ezeket meg kell valakivel íratni „Francia prepotentia" stb. cím alatt: itt, Bécsben, Rómában, stb. De lehetetlen engedni, hogy folyton az újságokban követelődzenek, közzétegyék követeléseiket, sőt beharangozzák napokkal előre, és a világ előtt úgy tűnjék és az ellenzéki lapok ezt aláhúzzák, hogy csak az ő követelésükre nyomoz a magyar hatóság. Hisz Briand[137] is megdicsérte a hollandus rendőrséget s a magyarról hallgatott.[138]

*

Mindezek orvoslása kissé késő ma, de nem post festa. Mert a főtárgyalás lesz a legkeményebb dió. Ott W[indischgraetz] L[ajos] minden lehetőt össze fog hazudni, Rába [Dezső][139] dettó, de a többiekről sem vagyok biztos. A gentlemanség fogalmai mások börtönön belül.

És a főtárgyalással parallel jön egy igen erős parlamenti támadás: felhatalmazási törvény vagy interpellációk kapcsán vagy másképp, — de jön. És egy neki

---

[133] Eredetiben így. Az 1866-ban alakult Viktória Gőzmalom Rt. 1926-ra csődbe jutott. Miután az Rt korábban 1250000 angol font hitelt vett fel, félő volt, hogy a kölcsön vissza nem fizetésének súlyos következményei lesznek az egész magyar gazdaságra. Ezért a minisztertanács — 1926. január 29-én — úgy határozott, hogy a Pénzintézeti Központ és a nagy magánbankok bevonásával megmentik a csődbe jutott vállalatot. *Iratok*...III. i. m. 204–206.

[134] Ld. 2. sz. iratot.

[135] Helyesen: [Auguste] Gauvin, francia publicista.

[136] Jelentése: Bethlen és az ő unokatestvére. (fr.)

[137] Aristid Briand 1925-ben francia külügyminiszter, novemberben miniszterelnök, 1926 júliusától újra külügyminiszter.

[138] Ez a mondat utólagos beszúrás.

[139] Windischgraetz személyi titkára, a frankügy egyik fővádlottja.

kedvezőbb atmoszférában: gazdasági okokból. És a tárgyalás után kritikák és elő készület a táblára.[140]

És mindez már közel jár Genfhez.[141] A franciák érdeke, főleg ha belső bajaik vannak, az, hogy eltereljék a figyelmet és valahol valamiben elégtételt szerezzenek s mért ne legyen ez a frankügy?

Viszont ha erősek, akkor is érdekükben állhat a középeurópai kérdésnek kedvük szerint való rendezése végett. Ez esetben érdekük lehet egy baloldalibb kormányzat, mely jobban kezükben van.

És ilyet feltálalni érdeke lehet Clinchantnak, aki úgy van informálva, hogy az ország balpárti, de el van nyomva, — akinek érdeke valamit produkálni, tehát behódoló kormányt hozni, érdeke karrierje szempontjából, és ez annyival plauzibilisebb és félősebb, mivel itt társadalmi pozíciója természetesen rossz, és mivel ő csak ezen ügy miatt küldetett ide.

Az angolok viszont két okból támogatnak: (1) hogy aztán belenyomjanak a keleteurópai Locarnóba,[142] (2) mert pénzük van itt. Most a pénzt kezdik kivonni, újat nem hoznak. Jöhet tehát rövidesen időpont, melyben elejtenek.

*

[140] 1926. február 25-én került a Nemzetgyűlés elé a frankügy politikai hátterének kivizsgálására kiküldött parlamenti bizottság „többségi" és „kisebbségi" véleménye. A jelentéseket a Nemzetgyűlés — helyenként rendkívül éles vitában — közel egy hónapon át, március 23-ig, 13 napon át tárgyalta. Természetes, hogy az ún. „többségi" vélemény került elfogadásra. Nemzetgyűlés Napló XL. k. 59–514. Az „...igen erős parlamenti támadás" az előbb említettek mellett, illetve azzal összefüggésben Pallavicini György március 2-i felszólalása kapcsán még élesebbé vált. A Nemzetgyűlés 1926. április 16-án kezdte meg az 1926/27. évi költségvetés vitáját, de az első üléseken szinte minden hozzászóló módot talált arra, hogy a frankügyre kitérjen. Tovább folytatta Bethlen István elleni támadását Pallavicini György, aki az április 20-i ülésnapon elhangzott felszólalásában azt emelte ki, hogy a frankügy résztvevői közül többen tagjai voltak olyan titkos társaságoknak, amelyeknek Bethlen István, Rakovszky Iván, stb. is. Nemzetgyűlés Napló, 1922–1927. XL. k. 444. Teleki itt a másodfokú tárgyalásra utal, amely 1926. augusztus 16-tól augusztus 24-ig, hét napig tartott. E tárgyalás iratai szintén fennmaradtak: BFL. VII. 1/b. Budapesti királyi Ítélőtábla. Peres iratok. 8520/1926.

[141] Bethlen István 1926. júniusában utazott Genfbe a Népszövetség Tanácsának ülésére. Ez alkalommal tárgyalt Clauzel francia követtel. A tárgyaláson felmerült, hogy a francia rendőrségnek 1924 óta tudomása volt a Windischgraetz–féle frankhamisításról. Ld. *Iratok*...III. k. i. m. 584. A Windischgraetz per mellékletei között található egy 1925. december 30-i jegyzőkönyv, mely szerint André Benoist francia detektív elmondta, hogy „...1924. év március 24-én egy diplomata körökben járatos személy a nizzai ügyészségen bejelentette, hogy Windischgraetz Lajos kifejezetten 1000 frankos francia bankjegyek hamisításával foglalkozik... A fentebb megemlített nizzai értesülésünket kiegészíteni kívánom még azzal, hogy a hamisítványok, amelyek akkor készültek...tökéletlenek s azokat nem merik forgalomba hozni." Ugyanezen iratok között található egy levélmásolat, amelyben Walko Lajos megbízott külügyminiszter 1926. április 9-én bizalmasan értesítette a belügyminisztert, hogy Clinchant francia követ „...kijelentette előttem, hogy a francia kormány arról értesült, hogy a magyar rendőrség arra insistál, hogy megtudja azon személy nevét, aki 1923 augusztusában egy berlini restaurantban kihallgatott megbeszélés alapján 1924 márciusában bejelentette, hogy Windischgraetz Lajos frankhamisítással foglalkozik. A francia rendőrhatóságok „...nem akartak egy magas rangú személyiség ellen egy olyan beszélgetés alapján feljelentést tenni, amelyet valaki egy berlini restaurantban kihallgatott." BFL VII. 5. A Budapesti Büntetőtörvényszék. Büntető perek iratai. 193/1926. Windischgraetz Lajos és társai. A Clauzel francia megbízottal folytatott tárgyaláson Bethlen felhozta: „...óvnia kell őt és a francia kormányt a Párizsban nagy számban élő magyar emigránsoktól, kik legnagyobb részt közönséges bűncselekményekért...el is vannak ítélve." *Iratok*...III. k. i. m. 584.

[142] A locarnoi konferenciát 1925. október 5–október 16-ig tartották a svájci városban. A konferencián megkötött egyezmények lehetővé tették Németország belépését a Népszövetségbe, ugyanakkor Németország elismerte a versaillesi szerződésben megállapított nyugati határokat, ennek ellentételezéseként csökkentették az ország katonai ellenőrzését, stb. *Iratok*...III. k. i. m. 133.

Mindezek szükségessé teszik, hogy a franklügy főtárgyalásának a kormányzat nagy fölkészültséggel menjen neki. Mivel a rendes szervek mai beosztásunk [szerint] nincsenek ezen váratlan munkára berendezve, az össz–adminisztrációból kiválogatott legügyesebb tisztviselőkből kellene ad hoc megerősíteni illetve speciális csoportokkal kiegészíteni a külügyi és a miniszterelnökségi sajtófőnökségeket s a külügy politikai osztályát.

A követeket naponta kellene informálni, oly részletességgel, hogy világosan lássák az egész kérdést, és tudjanak kérdésekre is felelni.

A sajtót egységesebben és pozitív formában kell irányítani. Ki kell világosan tűzni a célt, hogyan lássák az ügyet, az egyéneket, a motívumokat. Fel kell használni a hatalmi eszközöket. Az Est concern pld. tudtommal akkor van kezedben, mikor akarod. A Budapesti Hírlap rendelkezésre áll. A Pesti Hírlapot felajánlotta Hegedűs [Lóránt]. A Ker[esztény] Sajtóvállalat lapjaira Wolff [Károly] stb. utján kell hatni.[143] De anyagot is kell nekik adni. Egyrészt az általam felsorolt témákból. Másrészt a napi események felőli vélemények formálását. Főleg intenzívebb és értelmesebb, céltudatosabb munka az, ami kell.

Arra is el kell készülni, hogy a tárgyaláson mi legyen a hivatalos álláspont. A külföld szempontjából az ügyésznek bizonyos dolgokat ki kell domborítania, sőt bizonyos dolgokat kérdeznie kell.

(1.) Bizonyos tény, hogy a kormány nem tudta, tehát akkor ellene irányult vagy megbuktatására, vagy legalább az lett volna eredménye, hogy egész eddigi munkáját semmivé teszi.

(2.) A hazafiság lehetett cégér, de nem cél. Sohasem tudták megjelölni az úgynevezett hazafias célt. Csak általánosságban hazafias célokról beszéltek, illetve arról, hogy pénzhamisítással pénzt teremtenek s azt majd „mindenféle hazafias célokra" lehet felhasználni.[144]

(3.)[145] Ha igazán céltudatosan hazafias célból csinálták volna, és valóban belső érzésük, hogy a hazáért dolgoztak, akkor hogy van az, hogy a kipattanásnál a haza mögé bújnak, azt exponálják.

(4.) A Trianonra hivatkozást módosítani kell. 3–4–5 éve még érthető ilyen gondolat, bár nem menthető. Azóta fellendültünk, konszolidálódtunk. Ma első sorban a magyar haza elleni bűn.

(5.) Bethlen szigorúan utasította Nádossyt, hogy akadályozza meg. Ha odáig még gondolt volna is rá ő és W[indischgraetz] L[ajos], hogy ezt a dolgot lehet tenni, de ettől kezdve kellett tudják, hogy államellenes dolgot tesznek.

(6.) Teleki nem hamisítás céljából küldte Gerőt, de hogy W[indischgraetz] akcióját tisztán lássa, s a szerint járhasson el.

---

[143] Hegedűs Lóránt gazdaságpolitikus, a GYOSZ igazgatója, a TÉBE elnöke, az első Teleki-kormányban — 1920. december 16–1921. szeptember 27. — pénzügyminiszter. A GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége), TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete), évente meghatározott összeggel támogatta a különböző lapokat. Ld. *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék i.m. 43. A Keresztény Sajtóvállalaton a Központi Sajtóvállalat értendő, amellyel Wolff Károlynak, a Keresztény Nemzeti Egység Pártja nemzetgyűlési képviselőjének jó kapcsolatai voltak.

[144] Ezt követően ceruzával bejegyezve: saj. kölcs.[=sajtó kölcsön]

[145] A szám után áthúzva: A pénzhamisítás.

(7.) Kérdések formájában fel kellene vetnie nyilvánosan a parlamenti bizottságban titkon tett kérdéseket, pld. (1) a Gerőnek adott cigaretta tárca kérdését,[146] (2) a Hazai Takarék — Tűzhelybank kölcsön közvetítését,[147] stb.

(8.) Fontos megállapítás, hogy nekem Nádossy, Windischgraetz, Gerő sohasem szóltak többé azon perctől, hogy Te és én lefújtuk a dolgot, s Nádossynak utasítást adtál. Ez bizonyíték arra, mennyire tudták, hogy nagyon elítélem — s következésképpen, hogy elítéled Te is.

Fontos főleg, hogy menjen át az ügyész sőt a bíróság tudatába, hogy a „hazafias" enyhítő körülmények mily recensust kell keltsenek kifelé, különben megérünk még egy pár Zadravetz dolgot.[148]

A jövőre vonatkozólag ajánlanám egy magas rangú fő-sajtófőnök beállítását, ki initiativával és a miniszterek előtt is tekintéllyel intézze ezt az elhanyagolt reszort[ot].

De ezekről az állandó dolgokról máskor többet. Csak kettőt emelnék ki még ma, mert sürgősek: a rendőrség megrostálását, s az okok kinyomozását, miért nem megbízható és miért lagymatag; — és a követek állandó, bizalmas informálását, mint azt Gratz [Gusztáv][149] tette.

*

Mindezeket nem azért írom, mintha félnék, hogy a főtárgyalás bajt okozzon, illetve súlyos konzekvenciái legyenek. Mivel Te és a kormány nem tudtatok a dologról, semmi oly kompromittáló[150] nem sülhet ki, — mert nincs —, ami a kormány

[146] A frankügy politikai hátterének kivizsgálására kiküldött parlamenti bizottság 1926. február 23-i ülésén Teleki Pál meghallgatása során merült fel a „cigarettatárca" ügy. Gerő László lakásán a házkutatás során találtak egy arany cigaretta tárcát, annak ajándékozóját a bizottság firtatta. Teleki Pál cáfolta, hogy az tőle származna, ekkor Vázsonyi Vilmos közbeszólt és azt jelentette ki, hogy a cigarettatárca Windischgraetztől származik. Teleki Pál ezt az állítást megcáfolta, de nem árulta el az ajándékozót.

[147] A Tűzhely Banknál Mankovich György testvére váltott be 150 db hamis ezerfrankost. Ennek nyomán jutottak el Baross Gáborhoz, a Postatakarékpénztár elnök-igazgatójához, aki ekkor egyik tisztviselőjét, Horváth Lórántot utasította, jelezze tovább a hamis ezerfrankosok forgalomba jöttét. Horváth Lóránt telefonon felhívta Kozma Miklóst, az MTI vezetőjét, és neve elhallgatásával közölte: hamis ezerfrankosok vannak a Nemzeti Szövetség helyiségében. Kérte, hogy ezt közölje a miniszterelnökkel. Kozma Miklós ezt a közlést november 26-án vagy 27-én megtette, még Bethlen genfi utazása előtt. Feltehetően Kozma közlése alapján írt Bethlen Perényi Zsigmondnak, a Nemzeti Szövetség elnökének. Erre ld. az *Iratok*...III. k. i. m. 442.

[148] Zadravetz István tábori püspök saját naplója szerint közreműködött a frankhamisításban: „...megengedtem magamhoz hozni az irredenta értékeket. Szeptember 21-én egy nagy ládát hozott lakásomra Windischgraetz. Hamis frankok voltak benne." Páter Zadravetz naplója, i. m. 195. Rába Dezső, Windischgraetz titkára 1926. január 21-én védőjéhez Telek Györgyhöz írt feljegyzésében többek között leírta, hogy: ...a püspök [Zadravetz] lakásán az ott levő koffer tartalmát képező frankokat szortírozni és számolni fogjuk, én is menjek oda, hogy az esketésről, amelyet a herceg szintén megbeszélt a püspökkel, referáljak neki..." *Iratok*...III. k. i. m. 480. Zadravetz naplójában megjegyezte: „Hát igenis kérem, mi frankot hamisítottunk, Istenemre mondom, a magyar irredenta javára s a legnagyobb ellenségünk, országunk megrablója, fosztogatója, hóhéra: a francia rovására." Páter Zadravetz naplója i. m. 201. Zadravetz István a frankügyben nem került bíróság elé, csak tanúként hallgatták ki. 1926. június 13-án Horthy Miklóshoz írt levelében lemondott a tábori püspökségéről. Páter Zadravetz naplója, i. m. 126.

[149] Gratz Gusztáv 1921. január 17.-április 12.-ig a Teleki kormány külügyminisztere volt. A második királypuccsban játszott szerepéért bebörtönözték. 1924. január 4-én kiszabadul és még augusztusban törlik az ellene indított lázadási és felségsértési pert. Ezt követően nem tölt be politikai tisztséget. 1926-ban kormányt támogató programmal került a parlamentbe.

[150] A szó után ceruzával beszúrva: viszony.

távozását, bukását vonná maga után. Várhatók ugyan Windischgraetz részéről kijelentések és beállítások, melyek újságszenzációkat fognak adni, de ha sajtópolitikánk nem lesz tovább ugyanoly ügyetlen, mint ma, baj ezekből sem lesz momentán.

De két súlyos következménytől félek. Az egyik az, hogy a már megmételyezett és félrevezetett külföldi közvéleménybe a főtárgyalás még sokkal több diszkreditáló rágalomanyagot fog vinni, — ami magát minden téren fogja éreztetni —, bármily vonatkozású külföldi érintkezéseinkben, hitelképességünkben, a külföldi kormányok ezek után induló magatartásában. Nem kell elfeledni, hogy a főtárgyalás az utolsó periódus, melyben a frankügy, mint olyan közérdeklődés, szenzáció tárgya lesz. Ez után rektifikációnak, kimagyarázásnak sokkal kevésbé lesz helye. A publikum nem fogja olvasni, s a lapok fel sem fogják venni, főleg nem prominens helyen. És meg fog maradni a gyanúsításnak mérgező atmoszférája.

A másik súlyos következmény, hogy így, ahogy a dolgok mennek, a belső atmoszféra sem fog megtisztulni. Élesbbedni fognak az ellentétek, de a rosszak, a hibásak, a bűnösök, a közélet megrontói, az ország denunciátorai tovább fognak mozogni, sőt fölemelt fővel fognak járni, — mert senki őket meg nem fogja. Nem fogja meg, mert a kormány a háttérben folyó akcióikról szerveinek hiányossága és bürokratizmusa folytán nincs és nem volt informálva. És mert csak védekezés történik velük szemben és támadás nem. Ezért félős, hogy a közvélemény nem fog oly egységesen kialakulni, mint kellene és lehetne.[151] Némelyek szemében két egymást vádoló fél illetve párt fog maradni. Hisz látom, hogy az emberek nem olvasnak, nem emlékeznek, s csak az ragad, amit az ember tízszer mond. S ne felejtsd el, hogy az igazsággal szemben itt a méregkeverésben való régi nagy rutin áll — és oly külső szövetségesekkel, kiknek kezében sokkal erősebb eszközök vannak: sajtó és pénz.

Még két dolog jut eszembe itt a végén.

Egyik, hogy rámutassak az ügyészi beszédnek a külfölddel szemben való fontosságára. Emlékezz, — hogyan boncolták a vádiratot —, mely nem volt szerencsés a hazafias enyhítő körülmények beállítása tekintetében. Mint hivatalos kormányálláspontot ismertették, kritizálták.

A másik, hogy soha sem lett elég világosan kiemelve, hogy sajnáljuk, hogy úgy tűnik fel, ha nem is felel meg a valóságnak, hogy Magyarország területéről a francia hitelnek megrontására történt kísérlet. Künt megjegyezték azt is, hogy Te Genfben *csak*[152] a magyar hitel elleni kísérletről beszéltél.

---

[151] A frankhamisítás idején még nem folyt közvélemény-kutatás. Az 1926. december 14–15-én tartott parlamenti választások eredménye azt bizonyította, hogy sem a bal-, sem a jobboldali ellenzéknek nem sikerült maga mellé állítani az országot. A választáson — amelyet az 1922. évi választásokkal azonos szabályok szerint tartottak — a 245 képviselői helyből a kormánypárt 173-at szerzett, míg a szociáldemokraták és a liberális demokraták képviselőinek száma jelentősen csökkent, pl. a szociáldemokratáké az 1922. évi 25-fővel szemben 14-re esett. Ugyanakkor jelentős vereséget szenvedtek a választáson a legitimisták; a szélsőjobboldali fajvédők be sem jutottak a képviselőházba. Egyes vélemények szerint a választáson Bethlen „túlgyőzte" magát, miután a Keresztény Gazdasági és Szociális Párttal, az Agrárpárttal, a kormányt támogató pártonkívüliekkel együtt a képviselők 90 %-a a kormányt támogatta.

[152] Az eredetiben aláhúzva.

Mikor zárom e sorokat, már látok a lapokban egy kis javulást, főleg Herczeg cikkének[153] kapcsán. Ha ezt az akciót erőteljesebben folytatnók, azt hiszem nagyot, sokat lehetne még elérni.

Igaz híved

Teleki Pál

Budapest. 1926, április 8.[154]

A mellékelt memorandumot szükségesnek láttam megírni és átadtam 1926. április 12-én Bethlen Istvánnak.

Eredeti kézirati példányát közjegyzőnél helyezem el, hogy magamnak vagy családomnak, ha kell, rendelkezésére álljanak.

Budapest. 1926 április

Gr. Teleki Pál

Eredeti, csak a papír egyik oldalára írt 24 oldalas tisztázat. A lapok alján nincs szignálva, a végén autográf aláírás. Letét, zárt borítékján Teleki Pál és Lázár Ferenc viaszpecsétje. A borítékon a következő áll: „24. lap. B." BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

5.
1926. április 22.
TELEKI PÁL FELJEGYZÉSE A FRANKÜGYRŐL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSEIRŐL GRÓF CZEBRIÁN ISTVÁNNÉVAL

Március 18-án levelet kaptam Czebrián[155] grófnétól, W[indischgraetz] unokanővérétől, amelyben arra kért, hogy keressem fel, mert ez neki talán enyhülést hoz. Én a Vécsey-család iránti rokonszenvből nem akartam a kérést megtagadni és még aznap este felkerestem a Grófnét.

Ő nagyon nehezen és minden határozottság nélkül beszélt s beszédjének az volt a tartalma, hogy W[indischgraetz] sorsán szeretne enyhíteni s Bethlen István[-t] befolyásolni abban a tekintetben, hogy az ítélet ne legyen szigorú. Példákkal igyekeztem vele megértetni, hogy a kormánytól erre nézve nyilatkozatot kérni nem lehet. A kormány ilyen tekintetben nem nyilatkozhat akár szándékában van a büntetést ma befolyásolni, vagy később enyhíttetni, akár nincs. Továbbá azt, hogy ilyen kéréssel csak azt lehet eredményezni, hogy ha a kormányt rá lehetne venni arra, hogy nyilatkozzék, ez kipattanna, megvádolnák, hogy alkuszik a bűnösökkel, ezt bűnének igazolásául bélyegeznék, s ez azt eredményezné, hogy a kormány az alkut, vagy ígéretet dezavuálva[156] kénytelen volna még nagyobb szigorúságot és még ridegebb elzárkózást tanúsítani. A Grófné azt mondta, hogy Ulain [Ferenc]-cel és Bernolák [Nándor]-ral[157] modus vivendi-kről beszélt s Ber-

[153] Herczeg Ferencnek a Pesti Hírlap 1926. április 4-én, a lap húsvét vasárnapi számában jelent meg egy terjedelmes írása a „A padláslétrán. Beszámoló." címmel.

[154] A következő sorok, amelyek a Bethlenhez intézett memorandum megírásának szükségességére és közjegyzői letétbe helyezésének indokára utaló feljegyzést tartalmaznak, külön lapon találhatók. Bethlen István valószínűleg nem tudott a letét(ek) létezéséről.

[155] Czebrián Istvánné gróf, Vécsey Magdolna bárónő a Windischgraetz család bizalmasa. *Karsai,* A budai Sándor-palotában... 161.

[156] Visszavonva, cáfolva.

[157] Bernolák Nándor büntetőjogász, egyetemi tanár, 1921. április 14–1921. december 3-ig az első Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere.

nolóknak van is egy Kolumbusz-tojása. Azt mondta, hogy egy szürke embert akarnak küldeni a Kormányzóhoz, hogy ezen a réven egyengessék az utat Bernolák részére a kormányhoz. Én csak arra szorítkoztam, hogy figyelmeztessem őt, túlságos hatni próbálás veszélyeire, és megmondtam, hogy én a magam részéről ettől az ügytől távol akarok állni, mivel az ügybe nevemet belekeverték.

Ma, április 22-én reggel felkeresett Czebrián grófné, akit azonnal fogadtam. Avval jött, hogy úgy a fogságban lévők, mint az ország érdekében is össze kellene fogni, hogy a harcot megszüntessék, s hogy a franciák ellen egységes frontot alkossunk. Én biztosítottam őt arról, hogy a harc nem fog megszűnni, ne higyje, hogy ő, vagy a család olyan erős faktor, hogy azt megszüntesse. Ő is és W[indischgraetz] is eszközök, amelyeket Ulain, Andrássyék, a demokraták, szocialisták és a franciák kihasználnak. Ezt a harcot ezek az erők intézik, ezért a harc tovább fog folyni. Kapacitált, hogy jöjjek egy összejövetelre holnap, vagy szombaton, amit megtagadtam, de beleegyeztem abba, hogyha Zichy János akar velem beszélni, vele négyszemközt beszélni, illetve neki is mint nyugodt, párton kívüli férfinak nézetemet megmondjam.[158] Ő is, én is megismételtük körülbelül azokat, amiket március 18-án. Megtagadtam azt, hogy Bethlennek bármit szóljak, megmondtam, hogy én vagyok ma a közvetítésre legalkalmatlanabb, mert belekevertek és megrágalmaztak; hogy nekem személyileg kedvezőbb, ha alku nélkül történik a főtárgyalás, mert hibátlanságom világosabban fog ez esetben kitűnni. Megmondtam, hogy én a magam részéről amúgy is mindent megteszek, amit barátságból ily körülmények közt megtehetek. Én eskü alatt bizonyíthatnám, hogy a célok nemcsak hazafiasak voltak, de nem teszem — barátságból. Pedig talán országos érdek volna. De remélem, így is átjutunk a nehézségeken. Szavaiból bizonyos fenyegetést vettem ki a kormánnyal szemben. Azt mondta, hogy Pallavicini ügyetlen volt[159] és csak a felét mondta el a dolgoknak, azt is rosszul. Ebből világos a Grófné kedvenc ügyvédjének, Ulainnak és Pallavicininek kapcsolata. Azt is mondta, hogy Andrássyval beszélt, aki hajlandó volna a megegyezésre. Erre azt mondtam, hogy Andrássy szavában nem bízom, mert ő másnap becsap, Pallavicinivel a keresztény szervezetekről mondott beszédje óta egyáltalán nem állok szóba.[160] Megmondtam azt, hogy a Grófné óhaja nagyon szép, de azt logikailag kondenzálni nem lehet, mert egy szerződésszerű megállapodást csak nem képzelhet el a kormánnyal. Ha pedig Bethlen kevesebbet adna,[161] azt Andrássyék nem fogják elégnek tartani (hiszen a Grófné meg kell, hogy mondja nekik, miben állapodott meg, különben, hogy akarja őket leszerelni), viszont a kormány megegyezési hajlandóságát, vagy ígéretét másnap a lapokban, vagy a Parlamentben előhozzák. És akkor kettő történhetik, vagy az, hogy a kormány abba belebukik, tehát Andrássyék elérik azt a célt, amit Andrássyék most a Grófnénál el akarnak érni, vagy a kormány dezavuálja az ígéretet és ez csak olyan módon történhetik, hogy Bethlen szigorúbb büntetésekkel és ridegebb elzárkózással bizonyíthatja, hogy ő alkura nem kapható. Azt ajánlottam, hogy nyugodtan várják be az ítéletet, az ítélet után, ha bel- és

[158] Zichy János gróf legitimista politikus, több pártnak volt elnöke, vallás és közoktatási miniszter először 1910. márciusától 1913. februárig, majd 1918. májusától októberig. Nem érthető, miért nevezi őt Teleki pártonkívülinek.

[159] Pallavicini György fellépésére ld. 2. iratot.

[160] Az említett beszédet nem sikerült megtalálnunk.

[161] Az „akar" szót javította ki tintával.

külföld megnyugszanak és felednek, ha a kormánnyal nincs is megállapodás, olyan embereknek szava, mint Apponyi, Hadik, Zichy János, Perényi [Zsigmond], talán ha nem leszek feszélyezett helyzetben a magamé is, képes lesz bizonyos segítségre. Még egyszer hangsúlyoztam, hogy kérem, hogy személyemet az egész akcióból kapcsolja ki. Ezt nem félelemből teszem, de az országnak sem érdeke, hogy mi, akiken rajta van a külföld szeme, rajtakapassunk alkudozásokon.

Ha az országnak hasznot hajthattam volna vele, bármikor kész lettem volna becsületemet is feláldozni az országért s hajlandó lettem volna — dacára annak, hogy én annak idején az egész dolgot lefújtam s megakadályozni próbáltam — magamról költött hazug vallomással magamra vállalni az ügy egész ódiumát, ha evvel minden egyebet s az egész országos skandalumot levezethettem volna. Ezt azonban nem lehetett volna valószínűvé sem tenni. Avval váltunk el, hogy azt ajánlottam, forduljon Zichy Jánoshoz és esetleg Széchényi Emilhez, a Casino elnökéhez.

Gr. Teleki Pál

Eredeti — gépelt 2 lapon 3 oldalas — tisztázat. Első két oldal alján szignálva, végén autográf aláírás. Letét, zárt borítékján Teleki Pál és Lázár Ferenc viaszpecsétje. A borítékon a következő áll: „3. lap. [egy borítékban a következő, 6. sz. irattal] A. C. F." BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

6.

1926. április 26.

TELEKI PÁL FELJEGYZÉSE A FRANKÜGY POLITIKAI HÁTTERÉRŐL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSEKRŐL

Ma, április 26-án az ülésteremben megszólított Friedrich [István][162] és kért, hogy ha nem félek vele beszélni, jöjjek ki a folyosóra. A társalgóban hosszasan fejtegette nekem azt, hogy valamit tenni kellene, mert a főtárgyalás ideje nagyon közel, és ez a főtárgyalás valami rettenetes dolog és nagy skandalum lesz. A vádlottaktól sem lehet elvárni, hogy ne pakoljanak ki mindennel, mert mindenki védekezik, ha arról van szó, hogy három évet, vagy tíz évet kapjon. De ő is, és mások, akik őt felkeresték — többek közt egy tábornok is — nem tudják, mitevők legyenek. Végre is most még a vizsgálóbíró előtt, ha az nem esketi fel és ha csak egyes kérdéseket intéz, ki lehet kerülni azt, hogy mindent megmondjanak, de a főtárgyaláson, ahol esküdni kell esetleg arra is, hogy elhallgattak-e valamit, vagy nem, ott már lehetetlenség lesz. Előadásában nem disztingvált világosan szokolügy és frankügy közt. Én viszont óvakodtam kérdéseket és megjegyzéseket tenni, és ezért nem törekedhettem arra, hogy differenciáljon. Azt mondta, végre is az tény, hogy ő járt Bánffynál Mészáros [Gyulá]-néval kauciót kérni. Bánffy a kaució összegét magasnak találta és csak egyharmad részét akarta megfizetni. Így ő, Friedrich fizetett egyharmadot, valahonnan máshonnan fizetett Mészárosné egyharmadot, egyharmadot pedig valahonnan egy megnevezett helyről kapott, nyilvánvalólag Bánffynak egy strohmannját értette. Magyarázta, hogy végre nincs abban semmi, hogy ezen hamisítások történtek. Ő nyíltan vállalja a felelősséget, hiszen nem önérdekből történt. Ő Wolffal és még néhány úrral még decemberben vállalni akarták a felelősséget, mint ellenzéki képviselők, s magukra vonni az egész frankakció ódiumát avval, hogy puccsot akartak csinálni. Ebbe aztán bele-

[162] Friedrich István gépészmérnök, nemzet-, illetve országgyűlési képviselő, miniszterelnök 1919 augusztus 15.–1919. november 24.

vágott a kormánynak az a csodálatos kijelentése és törekvése, hogy mindent kideríteni, mindent kipakolni. Jobb lett volna, ha ellenzéki képviselőkre sütöttek volna rá puccsot, mint Nádosyra a bűnrészességet, hiszen még Vázsonyi is azt mondta, hogy Zadravetzet lehetetlenség bezárni. Ha a főtárgyaláson mindenki kipakol mindennel, akkor mindnyájan benn leszünk, kormány, ellenzék és mindenki, mert mindenki csinál irredentát és ezeket az eszközöket senki sem ítéli el teljesen. A főtárgyalás előtt meg kellene valami nemzetközi megállapodást csinálni. Azt persze nem tudta meghatározni, hogy mit. Azt mondta, hogy neki és többieknek tudni kellene, hogy mit és mennyit valljanak. Lehet eltussolni valamit, lehet hazudni is az ország érdekében, de akkor ezt megállapodás alapján kell, hogy az összes faktorok tegyék. Ezek elmondására már egy hét óta les rám a Házban. Amit mondott, ne tartsam meg csak magamnak, de ne meséljem el mindenkinek, szóval értésemre adta, hogy mondjam el a kormánynak. Én nem nyilvánítottam semmi véleményt, csak azt mondtam, hogy értem intencióját és annak megfelelőleg fogok eljárni.

Azután Őrffy [Imré]-vel[163] sétáltam a társalgóban cserkészügyekről beszélgetve, s láttam, hogy Andrássy a folyosóról les rám, aztán rajtam is ütött, egy padra vonszolt s ott fejtegetni kezdte nekem, hogy valamit tenni kellene, hassak a kormányra: Bethlen István okos ember, őneki meg kell érteni, hogy lehetetlen a helyén maradnia. Mindenki tudja, hogy ő benne volt a hamisítási ügyben. Mikor közbe akartam vágni, ő megjegyezte, tudja, hogy nem vagyok egy nézeten, de nem kívánja, hogy vitába bocsájtkozzak vele. Ő csak el akarja mondani, amit szükségesnek tart. Én ezt approbáltam,[164] mondván, hogy úgy sem szeretem magamat politicumokba mártani, ha okvetlenül akarja, tudomásul veszem, amit mond s tovább adom. Erre kifejtette nagy vonásokban, hogy ő meg van győződve, illetve tudja, hogy a kormány benne volt, és ezt így látják és tudják a franciák is. Nekik külön nyomozásuk folyik, ezen külön nyomozás eredménye az, hogy a kormány tudott róla, őnekik ez nemzetközi presztízs-kérdés. Ők nem mehetnek bele abba, hogy ha ők kiderítették és meggyőződésükké vált, hogy a kormány benne van, akkor ők ugyanezzel a kormánnyal tárgyaljanak Magyarország ügyeiben, azon kormánnyal, amely, mialatt a hamisításról tudott, tárgyalt kölcsönről, szanálásról, genfi programról. A franciák ezért a Népszövetség elé fogják vinni az ügyet és ott a paktum azon paragrafusa alapján, amely megengedi, hogy minden állam más állam oly cselekvését, amely a békét veszélyezteti, a Conseil döntése elé vigyék, meg fogják támadni Magyarországot. Tehát itt csak az segít, ha a kormány elmegy. Ha ez megtörténik, a franciák igazán nem fognak többé törődni avval, hogy x, vagy y benne volt-e, vagy nem; tudott-e a dologról, vagy nem; meg lesz-e büntetve s hogyan. Kért, hogy ezt a kormányelnökkel közöljem, mire azt mondtam, hogy bár nekem sincs alkalmam nagyon sokat találkozni a kormányelnökkel, röviden közölni fogom, hogy vele beszéltem s hogy miket mondott.

Gr. Teleki Pál

Eredeti gépelt irat, 1 lapon 2 oldalas tisztázat. Első oldal alján nincs szignálva, végén autográf aláírás. Letét, zárt borítékján Teleki Pál és Lázár Ferenc viaszpecsétje. A borítékon a következő áll: „3. lap. [egy borítékban az előző, 5. sz. irattal] A. C. F." BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző okiratai.

[163] Őrffy Imre ügyvéd, egységes párti képviselő.

[164] Jóváhagytam.

Solymossy Péter

SVÉD DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEK MAGYARORSZÁG 1938–1941 KÖZÖTTI REVÍZIÓS POLITIKÁJÁRÓL

A svéd diplomáciai jelentések forrásértéke

Napjainkra Svédország a klasszikus semlegesség jelképévé vált. Nagyhatalmi szerepének Oroszország vetett véget 1709-ben Poltavánál, és utolsó háborús konfliktusa Dániával zajlott le, amelyet a kieli békében, 1814. január 14-én Norvégia átengedésére kényszerített. A későbbiekben minden újabb krízis sikeres átvészelésével egyre inkább megerősödött az a közmegegyezés, amelynek mottója a „semmiféle külpolitikai kalandozás, semmiféle hódítás, de erős honvédelem" volt.[1] Ez azt eredményezte, hogy sikerült kimaradnia mind az első mind a második világháborúból. Az első világháborút követően Svédország belépett a Népszövetségbe, és ennek keretében az ún. „aktív semlegességi politika" gyakorlatát követte. Erejéhez mérten a nemzetközi feszültségek csökkentését, a béke megerősítését és a kisebb államok érdekeinek a megvédését szorgalmazta. Skandináv szomszédaival összefogva a nagyhatalmak távoltartására és Észak semlegességének a megőrzésére törekedett, de gondosan kitért mindenféle formális elkötelezettség elől.

Ez korántsem volt egyszerű feladat. Megvalósítása során nagy szerep hárult a svéd diplomatákra és a hagyományosan kiváló katonai hírszerzésre. Az ő jelentéseik képezik azt az értékes forrásanyagot, amely a stockholmi Országos Levéltár Külügyminisztérium-i archívumában (Riksarkivet, Utrikes Departementets arkiv) a Kereskedelmi és Politikai Osztály 1920-as évi rendszerezésű (Handels och politiska avdelning 1920-års dossiersystem) különböző dossziéiban (volym) található.[2]

E szóban forgó diplomáciai jelentések vizsgálata úttörésnek számít, mert magyar részről — és tudomásom szerint svéd részről sem — foglalkozott eddig még senki ezek feltárásával és értékelésével. Egyedül Vadász Sándor[3] elemezte az első világháború után a budapesti svéd konzulátusról küldött, főleg a gazdasági életre vonatkozó jelentéseket. A svéd mentalitásról írva Vadász Sándor megállapítja: „A német, francia, olasz stb. diplomatákat elsősorban olyan kérdések foglalkoztatták, mint a magyar tanácskormány vezetőinek tevékenysége, a pártviszonyok, a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai részben Szovjet-Oroszor-

[1] A Svédország történelmére vonatkozó adatokat lásd: Scott, Franklin D. Sweden. The Nation's History. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.

[2] Utrikes Departementets arkiv, a továbbiakban UD arkiv; Handels och politiska avdelning 1920-års dossiersystem, a továbbiakban 1920-års Doss. syst. HP; volym, a továbbiakban vol. és a dosszié száma.

[3] Vadász Sándornak ezúton mondok köszönetet hasznos tanácsaiért és munkám előmozdításáért.

ággal, részben Ausztriával és Bajorországgal. Velük szemben a budapesti svéd konzulátus tagjai a magyar politikai élet eseményeit a gazdaságra gyakorolt hatásuk szempontjából vizsgálták."[4] Mint helyesen teszi hozzá: „A gazdaság primátusának feltétlen elismerése azonban egyáltalán nem jelentett részükről közömbösséget Magyarország szemük láttára lejátszódó történelmi tragédiája iránt."[5] A politikai fejlemények iránti érdeklődés viszont különösen nagy hangsúlyt kapott az általam vizsgált 1938–1941 években.

A jelentések forrásértékének meghatározásakor nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy az ezeket író diplomaták korabeli forrásnak számítanak. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a jelentéstevők pontosan úgy írták le az eseményeket, ahogy azok megtörténtek, illetve ahogy azokról ők értesültek, és eközben nem vettek figyelembe más körülményeket. És pontosan ez volt az, ami a feladatuk volt. A diplomaták nem játszhattak politikusi szerepeket; ők állami hivatalnokok voltak, akiknek az volt a kötelességük, hogy legjobb tudásuk szerint az állam, esetünkben Svédország érdekeit szolgálják. Ez azért fontos, mert nem a politikai beállítottság vagy a különböző ideológiák vezették a jelentéstevők tollát.

Egy további szempontból is különösen felértékelődik a korabeli primér források, személyek szerepe főleg a közelmúlt eseményeinek a vizsgálatakor, mert a különböző országok különböző időre szóló titkosítási rendelkezései értelmében elsősorban a legfontosabb, legkényesebb dokumentumok, információk elérhetetlenek a kutató számára. Márpedig nagy kockázattal jár tudományos eredményre jutni a tények és dokumentumok pontos ismerete nélkül.

Miután a jelentések egy különösen kényes, eseményekben gazdag és fontos történelmi korra vonatkoznak, feltételezésem beigazolódott, miszerint a szóban forgó diplomaták valóban szakképzettek és rátermettek voltak feladataik ellátására — más szóval, hogy Svédország nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy képzetlen vagy nem megfelelő személyeket küldjön ilyen fontos posztokba — a világtörténelem egy olyan szakaszában, amikor valóban arról volt szó, hogy minél több a valóságnak megfelelő információt kellett beszerezni. Ez volt az előfeltétele annak, hogy az ország vezetői tájékozódni tudjanak a nemzetközi nagypolitikában. A semlegesség, illetve a nem-hadviselő státusz azzal az előnnyel is járt, hogy a svéd diplomatáknak jó lehetőségeik voltak arra, hogy értesüléseiket, információikat a legkülönbözőbb oldalaktól, az egymással szemben álló felektől is beszerezhessék, mivel bizonyos országok — köztük Svédország — helyzete, semleges státusza nagyon is megfelelt a hadviselő felek érdekeinek, és ezek ugyanúgy megpróbálták kihasználni a semleges országokat, többek között információk beszerzése céljából. (A második világháború idején Stockholm valóságos kém- és ügynökközpont volt.) Ekképpen mind a szövetséges, mind a tengelyhatalmak kiszivárogtattak fontos és kényes információkat a svéd diplomatáknak, akik — és a jelentéseken keresztül Stockholmban a Külügyminisztérium vezetői is — sokoldalú és sokszempontú képet alkothattak a kulisszák mögött folyó eseményekről.

[4] *Vadász Sándor:* Svéd diplomáciai jelentések Magyarországról (1918–1920). Világtörténet, 1993 tavasz-nyár. 39. o.

[5] U. o. 41. o.

A svéd diplomaták jelentései azért is figyelemre méltók, mert Svédország semlegessége lehetővé tette, hogy baráti viszonyban álljon Magyarországgal.[6] Ennek következtében a svéd diplomácia nagy figyelemmel kísérte a magyar külpolitika alakulását és különösen a Németországgal való kapcsolatait. Magyarország „vonakodó csatlós" szerepe, az a tény, hogy a lehetőségekhez mérten megpróbált ellenállni a német érdekek és követelések szolgai teljesítésének, sok tanulsággal szolgált a svéd koncessziós politika számára is. Magyarország úgymond a kísérleti nyúl szerepét játszotta a svéd külpolitika boszorkánykonyháján, mert a magyar politikai lépésekre való német reagálások megmutatták az önálló cselekvés mozgásterét, azt, hogy meddig lehetett elmenni a német követelések figyelmen kívül hagyásával vagy megtagadásával.

Például a svéd-magyar baráti kapcsolatok kihasználására és fontos információk beszerzésére kínálkozott lehetőség, amikor H. Wester őrnagy, a budapesti svéd katonai attasé tanulmányutat tehetett a megszállt Galíciába 1941 augusztusában: „senki más katonai attasé nem kapott engedély arra, hogy egyáltalán beutazzon volt orosz területre...az utazást szigorúan titkosnak kellett tekinteni, és a követségen kívül nem volt szabad említeni...Az utolsó pillanatban azonban meghívták a bulgár katonai attasét is...A [magyar] vezérkar külügyi osztályának a főnöke közölte, hogy „örült, hogy engedélyezhette ezt az utazást két [olyan] állam képviselőinek, amelyekkel Magyarországnak különösen baráti kapcsolatai voltak."[7]

Közel járunk az igazsághoz, amikor kijelentjük, hogy a svéd diplomaták megengedhették maguknak, hogy semlegesek maradjanak a középeurópai államok közti viszályokban és ezeket pártatlan és racionális szellemben szemléljék. A nagyhatalmaktól eltérően Svédországnak egyrészt nem volt ebben a térségben semmiféle különösebben fontos politikai vagy gazdasági érdekeltsége, és ezáltal nem kellett egyik felet sem előnyben részesítenie, másrészt a svédek kívülállóak voltak és diplomatáik nem nyertek volna semmit sem téves vagy hamis információk Stockholmba való küldésével, és hogy ezáltal félrevezessék saját kormányukat. Épp a semlegesség és a tárgyilagosság az, aminek az elérése olyan nehéz a többékevésbé érintett felek számára. Az, hogy az érzelmek kizárásával tudjanak véleményt alkotni az őket érintő kérdésekről és így tudják kezelni a problémákat. Márpedig a magyar revíziós politika heves ellenérzéseket váltott ki a kisantant államaiban, valamint a trianoni döntésért felelős országokban. Az előbbiek mindent elkövettek a zsákmány megtartásáért és ennek megindoklásáért, az utóbbiak pedig húzódoztak korábbi téves politikájuk, döntéseik nyílt beismerésétől és ennek következményeitől. Ha valakikről is feltételezhető, hogy pártatlan ítéletet alkothattak a magyar határok kérdéskörében, akkor azok a svéd diplomaták voltak, akik rendelkeztek a megfelelő ismeretekkel és a nem érintett fél előnyös helyzetével.

Végül a jelentések megítélésénél nem utolsó szempont az sem, hogy nem csak a budapesti svéd követ, Torsten Undén véleményével van módunk megis-

[6] A budapesti svéd követ, Danielsson jelentése a Budapesten rendezett svéd-magyar kultúrhétről 1943 áprilisában, röviddel a Stockholmban és Göteborgban tartott magyar kultúrrendezvények után. UD 1920-árs Doss. syst. HP vol. 582. XXI. akta (Budapest, 1943. július 6.)

[7] UD arkiv, 1920-árs Doss. syst. HP vol. 731. (Budapest, 1941. augusztus 7. H. Wester őrnagy, katonai attasé jelentése Adlercreutz alezredesnek, a [svéd] vezérkar Hírszerzési Osztálya főnökének.)

merkedni, hanem a Prágából, Belgrádból, Bukarestből, Berlinből, Varsóból, Párizsból, Londonból, Moszkvából, Rómából és Helsinkiből küldött beszámolók és információk jelentős mértékben egészítik ki Undén híreit.

A diplomáciai testület összeállításában és kiválasztásában valamint a svéd külképviseletek személyzetének a kinevezésében a Svéd Szociáldemokrata Párt — amely, eltekintve néhány hónapos megszakítástól 1936-ban, 1932 és 1976 között folyamatosan volt hatalmon[8] — pragmatikus szemlélete érvényesült. Bár a diplomáciai kar nagy része a felső középosztályból származott, — mint a szociáldemokrata vezetők többsége is —, akiknek az iskolázottsága és nyelvtudása megfelelt a magas követelményeknek, a szociáldemokrata adminisztráció mégis kinevezte vagy meghagyta őket az állásukban. Az ország érdekében nagyon helyesen úgy vélte, hogy a legfelkészültebbek és a legalkalmasabbak töltsék be a fontos pozíciókat az állam irányításában és működtetésében, nem pedig úgy, hogy kirostálja a nem munkás vagy paraszt származású tisztviselőket.[9] A kinevezett diplomatáknak és az állami tisztviselőknek természetesen pártsemlegesként kellett végezniük munkájukat. Működési hatásfokuk magas szinten állt, a becsületesség megkérdőjelezhetetlen volt, a korrupció ismeretlen fogalomnak számított. A szociáldemokrata stratégia az volt, hogy a társadalmi osztályok közötti egyensúly mind a diplomáciai testületben, mind az állami tisztviselői rétegben az oktatás demokratizálásával valósítható meg legjobban, úgy, hogy az összes társadalmi osztály fiataljai jó felkészültséggel rendelkezzenek az állami hivatalokban betöltendő állásokra.[10] Ez a hosszú távú stratégia természetesen időt igényelt, de az eredmény igazolta a hozzá fűzött reményeket: az állami adminisztrációban való részvétel valóban nyitottá vált minden társadalmi osztály számára.

A tanulmányomban idézett svéd diplomaták szolgálati adatai a Svéd Királyi Külügyminisztérium éves kalendáriumaiban találhatók.[11]

Az első bécsi döntés

A két világháború közötti magyar külpolitika fő célkitűzése az elszigetelődésből való kitörés volt, hogy — Kánya szavaival — „kiemelje az országot abból a megalázó állapotból, amelybe a trianoni békeszerződés süllyesztette, és hogy megerősítse az ezen állapot állandósítására létrehozott kisantant ellen".[12]

A Párizs-környéki békeszerződések módosításában az első áttörés 1935-ben történt: ekkor járt le a Saar-vidék tizenöt éves népszövetségi felügyelete. Az előírt népszavazás eredményeként 1935. március 1-től a Saar-vidék újra Németország része lett. Így első ízben módosították Németország javára a versailles-i béke területi rendelkezéseit a nagyhatalmak egyetértésével. Mindez azt bizonyította a magyar kormányoknak, hogy a békés eszközökkel elérendő revízió egyáltalán nem

[8] A II. világháború alatt 1939 decembere és 1945 júliusa között egy össznemzeti koalíciós kormány működött a szociáldemokrata Per Albin Hansson vezetésével.

[9] Vesd össze a magyarországi B-listázás gyakorlatával 1945 után.

[10] Scott, I. m. 488. o.

[11] Kungliga Utrikesdepartementets Kalender. Uppsala: Almquist & Wiksell, 1955 és 1957., valamint Svenska män och kvinnor. del 8. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1955.

[12] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. június 4.)

hiú álom csupán, hanem igenis megvalósítható kedvező nemzetközi viszonyok esetén. Ez az alkalom 1938-ban az osztrák Anschluss után következett be, amikor kiéleződött a szudétanémet kérdés.

Ennek előzményeit elemzi Torsten Undén, aki 1928–1942 között 14 évet töltött Budapesten mint Svédország követe és aki jó ismerője volt a magyar problémáknak. Annak ellenére, hogy rokonszenvet érzett Magyarország iránt, képes volt megőrizni tárgyilagosságát. Ebben nagy segítségére volt jó elemzőképessége, éles meglátása és kiváló történelmi tárgyi tudása. A két világháború közötti időszak nagyhatalmi politikájának az alakulását Undén így foglalja össze:

„A mulatókastélybeli békék[13], melyek lezárták a világháborút, kivétel nélkül arra a francia felfogásra alapozódtak, hogy ne csupán gazdaságilag bénítsák meg Németországot és szövetségeseit évtizedekre, hanem hogy állandó ellenségekkel vegyék körül őket. Kelet-Európában ezen célkitűzés érdekében Franciaország, — amely nem tudott a bolsevik Oroszországgal mint szövetségessel számolni, — egy egymással szorosan szövetkezett szláv államokból álló rendszert teremtett. Szövetséget kötött Lengyelországgal, támogatta ennek Romániával való szövetségét, és keresztapja volt a kisantant Magyarország ellen irányuló szövetségének."[14] Mindazonáltal nem tudta megtartani a pozícióit, mert ez a „szövetségi rendszer nagyon sok pénzébe került Franciaországnak, és amikor a francia nép belefáradt, hogy [újabb] kölcsönöket jegyezzen, — melyek az adós országokban [uralkodó] gazdasági viszonyok miatt nagyon rossz befektetésnek bizonyultak — ezek [az adós országok=kisantant] barátsága egyre érezhetőbben hidegült el. Amikor ehhez hozzájárult, hogy Németország gyorsabban talpra állt, mint azt bárki hitte volna, a csatlósok [kisantant szövetségesek], akik egyre nagyobb előnyt húztak a Németországgal való kereskedelmi kapcsolataikból, kezdtek meginogni a francia kurzusba [vetett] hitükben."[15]

A Szovjetunióval 1935-ben kötött szövetségnek tulajdonítja Undén Lengyelország visszahúzódását, valamint Jugoszlávia és Románia vonakodását, hogy francia-csehszlovák javaslatra a kollektív biztonság elve alapján megerősítsék Csehszlovákia védelmét Németországgal szemben. A francia-szovjet szövetség sem volt életképes, mert „Oroszország súlyos viszálykodások színtere lett, amelyeket eddig csupán olyan rémuralom révén tudtak leküzdeni, mint amivel a bolsevik rendszert megkezdték."[16]

Undén következtetése: „Ezennel megpecsételődött a francia keleti politika teljes fiaskója. Az összes csatlósa közül csak Csehszlovákia maradt meg, de ennek védelmi pozíciója teljesen aláaknázódott Ausztriának Németországhoz való csatolása által." Így „Franciaország katonai hatalma és gazdasági erőforrásai, a társadalomban jelentkező bomlás következményeként — amit a jóvátételi politika és a hibás szociális intézkedések okoztak —, már nem felelt meg annak a vezető politikai szerepnek, amit magára vállalt Európában."[17]

[13] Ellenszenvet tükröző utalás azon kastélyépületek jellegére, amelyekben a Párizs környéki békék aláíratása történt.

[14] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)

[15] U. o.

[16] U. o.

[17] U. o.

A csehszlovák válság okait a prágai svéd követ, Folke Malmar magában az állam létrehozásában, valamint ezen heterogén állam megoldatlan nemzetiségi kérdéseiben látja: „Csehszlovákia az 1919-es évi alakjában — jobban mint bármi más a békekonferencia teremtményeiből — kigúnyolása volt azoknak az elveknek, amelyeket a béketeremtés alapjainak nyilvánítottak ki."[18] „A csehek szemlátomást nem éreztek semmiféle aggodalmat afelett, hogy — különösen azok miatt a jelentős nemzeti kisebbségek miatt, amelyeket belekényszerítettek az államukba — gyakorlatilag az összes szomszédjukkal ellenséges viszonyba kerültek. Azon kényszerzubbonyok miatt, amelyekbe a békeszerződések segítségével Németországot, Ausztriát és Magyarországot beöltöztették, ezek az államok a tehetetlenség állapotában vannak. Az az 50 éves határidő — amellyel a cseh politikusok számoltak, hogy a kisebbségek lakta területeken a csehesítési politikájukkal elérik a célt, — rövidnek bizonyult."[19]

Undén is a csehek nem megfelelő nemzetiségi politikájáról számol be: „A lakosság a német, a lengyel és a magyar nemzetiségű területeken — azon rövidlátó feltételezések révén, hogy a mulatókastélybeli békék örökké fenn fognak maradni, — a csehek által mindenféle módon megaláztatott, és ezért elégedetlenkedett."[20]

Ennek a véleménynek az általános voltát igazolja C. G. von Heidenstam, Svédország finnországi követének a jelentése, amelyben a finnországi svéd lakosságnak a szudétanémetek iránti ösztönös rokonszenvéről tudósít a „Wasabladet" nevű újság alapján, amely egy kifejezetten baloldali polgári lap volt, és a [finnországi] Svéd Néppárt baloldali szárnyához tartozott: „Csehszlovákia 20 éves története rémisztően nyilvánvalóan hozza napvilágra, hogy milyen eredménytelen egy többnemzetiségű nép számára az, hogy úr és zsarnok szerepét játssza kisebb nemzetiségi csoportokkal szemben azon célból, hogy rájuk kényszerítse a többség nyelvét és »nemzeti lelkületét«. Hogyha a csehek nem úgy viselkedtek volna, mint ahogy ezt tették, — folytatja a cikk — akkor a német, magyar és lengyel követelések soha nem ébresztettek volna ugyanilyen visszhangot az illető kisebbségekben, mint ahogy ez most történt, és akkor a világ közvéleménye nem állt volna ennyire megosztottan és tanácstalanul, mint a mostani esetben." A cikkíró, bármennyire nem szimpatizál a hitleri Németországgal, mégis így vélekedik: „Az ember nem tudja elvitatni a német diktátor — minden hatalmi vágya és kíméletlensége ellenére — teljes erkölcsi jogát, hogy beavatkozzon a csehszlovák állam ügyeibe. A csehek ostobaságukkal és basáskodó modorukkal kitűnő fegyvert adtak [Hitler] kezébe."[21]

A magyar területi igények hangoztatása előtt akkor nyílt meg az út, amikor Németország nyíltan deklarálta, hogy a versailles-i béke revízióját követeli. Undén így írt a várható magyar lépésekről: „Ahhoz nem férhet kétség, hogy a magyar kormány a legerélyesebben fogja követelni a felvidéki magyarlakta területek visszacsatolását, valamint népszavazást, ami a szlovákokat és a ruténeket illeti."[22]

[18] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Prága, 1938. október 15.)
[19] U. o.
[20] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[21] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Helsinki, 1938. október 17.)
[22] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. október 2.)

Nézete szerint: „Magyarország megcsonkítása valóban úgy ítélhető meg, mint az egyik legszomorúbb művelet a többi szerencsétlen között, amit a Párizs-környéki békék által foganatosítottak."[23]

A szudéta kérdés kiéleződésekor felgyorsultak az események. Az egyre feszültebb német-cseh viszony ellenére Magyarország továbbra is reménykedett a csehszlovák krízis békés megoldásában. 1938 augusztusában Horthy elutasította Hitler nyílt felhívását, hogy magyar csapatok is részt vegyenek egy fegyveres akcióban Csehszlovákia ellen. A német nyomás ellenére a magyar vezetés tárgyalások útján akarta elérni a határok revízióját.

Undén azonban már 1938 júniusában felfigyelt a Magyarországra váró nehézségekre, az időhúzó cseh taktikára: „...mindegyikünknek, akik figyelemmel kísértük a cseh »tűszúrások« politikáját és tanúi voltunk Benes Magyarországgal szembeni fennhéjázásának, valójában be kell látnunk, hogy Kánya úr nagy önmegtartóztatással viselkedett."[24] Később Undén hozzáteszi: „Amilyen jól ismerték Budapesten Benes úr és honfitársai politikai módszereit, majdnem magától értetődő volt, hogy tavasszal nem vártak semmiféle komoly kísérletet arra, hogy a csehek részéről a kisebbségi kérdéseket nagylelkű módon oldják meg, hanem épp ellenkezőleg, biztosak voltak abban, hogy oly dilatórikusan kezelik majd, ahogy az csak lehetséges."[25]

A csehszlovák magatartás jellemzésére Undén idézi Kányával folytatott szeptember 9-i beszélgetését: „Kánya úr, aki Magyarország érdekében a cseh kérdés békés megoldásában reménykedett, mindazonáltal nem rejtette el a háborútól való félelmét. Ezt a félelmet mindenekelőtt Benes makacsságával indokolta, hogy kényszer nélkül nem ad lényeges engedményeket a kisebbségek követeléseire, hanem inkább egy világháborút provokál ki, ami a számítása szerint Németországot veszélytelenné tenné Csehszlovákia számára."[26]

Kánya külügyminiszter tájékoztatta Undént Magyarország nézeteiről a csehszlovákiai magyar kisebbséggel kapcsolatban: „Magyarország sok okból kifolyólag nem kíván háborút, de egy valami biztos: Ha feláldozzák a csehszlovákiai magyar kisebbséget Európa békéjéért, a legélesebb ellenségeskedés következik be Magyarország és ez utóbbi [Csehszlovákia] között." Undén hiteles magyarázatot ad Magyarország következetes álláspontjára a kérdés békés eszközökkel való rendezését illetően: „Nem lehet kétségbe vonni a magyar külügyi vezetésnek az előrelátását és önuralmát, mint ahogy azt sem lehet elvitatni, hogy a kormány minden lehetőt megtett, hogy csillapítsa a nép körében uralkodó nyugtalanságot, és amelynek nemzeti tudata és igazságérzete nehéz próbára tétetett, amikor megtudta, hogy honfitársait Csehszlovákiában más bánásmód fenyegette, mint a Németország által kikövetelt kisebbséget."[27]

A német-cseh feszült viszonyt a következőképpen jellemzi Undén: „Csehszlovákiában egyre jobban kiéleződött a helyzet szeptember folyamán. Az angol próbálkozás, hogy odaküldjék Runciman-t közvetíteni a kormány és a kisebbségek

[23] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 3.)
[24] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. június 4.)
[25] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[26] U. o.
[27] U. o.

között, hamarosan kilátástalannak mutatkozott. Benes képessége, hogy fogalmazzon, ígérjen és visszavonja, valamint hogy a végtelenségig elnyújtsa a tárgyalásokat, diadalokat ült, de minden kívülálló megfigyelő megérthette, hogy Hitler fogja learatni a tapsokat e diadalokért."[28]

Amikor a szeptember 29-i müncheni konferencia csak a német követeléseket elégítette ki és nem foglalkozott a magyar és a lengyel kisebbségek kérdésével, ez nagy csalódást váltott ki Magyarországon, ugyanis Magyarországnak szüksége lett volna Nagy-Britannia és Franciaország beleegyezésére és aláírására is, tekintettel a széleskörű nemzetközi elismerésre és a további revíziós igényekre. Undén erre is felfigyel: „Az bizonyos, hogy a müncheni szeptember 29-i négyhatalmi megegyezés nem felelt meg Magyarország várakozásainak."[29]

Az egyezményhez csatolt kiegészítés szerint Németország és Olaszország garantálni fogja Csehszlovákia határait, mihelyt a lengyel és a magyar kisebbségek kérdése rendezést nyer. Egy ugyanekkor készült kiegészítő nyilatkozat szerint, amelyre Undén szintén utal, hogy ha a lengyel és a magyar kisebbségeket illetően nem születik megoldás megegyezéses alapon 3 hónapon belül az érdekelt kormányok között, akkor ez a kérdés egy újabb konferencia tárgyát fogja képezni a négy kormányfő részvételével.[30] Ezt az utóbbi nyilatkozatot viszont megelégedéssel nyugtázták Budapesten, mert ez azt jelentette, hogy Magyarország végre eljutott oda, hogy a két győztes antant hatalom, és éppen az a kettő, amelyik megszabta a trianoni határokat, most hivatalosan is belátta és elismerte, hogy ezekkel a határokkal igenis vannak problémák és nem zárkóztak el a megváltoztatásuktól.

Lengyelországtól eltérően, — amely október 2-án egy ultimátum után azonnal elfoglalta az áhított Teschen-területet, — Magyarország a tárgyalásokat részesítette előnyben. Undén jelentése szerint „Lengyelország túl lassúnak és túl bizonytalannak tartotta a procedúrát, ezért előnyben részesítette, hogy a saját szakállára azonnal hozzáfogjon a megszálláshoz. Magyarország különböző okok miatt nem akarta követni a példát. Mindenekelőtt a revízió kérdése további kibontakozásának lehetséges konzekvenciáira gondolt. [Magyarország] kormánya a saját igazsága tudatában úgy érezte, hogy korrekt magatartást tud tanúsítani északi szomszédjával [Csehszlovákiával] szemben, amellyel a jövőben is jó viszonyban akar lenni."[31]

A Komáromban október 9–13-a között folytatott közvetlen tárgyalások nem vezettek azonban eredményre a szlovák fél visszautasító álláspontja miatt. Csehszlovákiát a most már autonóm Szlovákia miniszterelnöke Tiso képviselte. Ennek okát Undén a következőkben látja: „Azáltal, hogy a tárgyalásokat majdnem egészen szlovák-magyar üggyé tették, Magyarországot választás elé szerették volna állítani, hogy vagy feladja minden tervét Szlovákia jövőbeli megszerzésére, vagy a lehető legnagyobb mértékletességet tanúsítja követeléseinek az előterjesztésénél."[32] A tárgyalások sikertelenségét Undén az elégtelen szlovák megegyezési készséggel magyarázza, kiemelve a csehszlovák fél hajthatatlanságát: „A tárgyalásokat

[28] U. o.
[29] U. o.
[30] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Berlin, 1938. október 10.)
[31] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[32] U. o.

október 13-án Viest tábornok azon proklamációja után szakították meg, hogy a [csehszlovák] hadsereg kész megvédeni a határokat."[33]

A magyar tárgyalási alapról Undén megállapítja: „Magyarország álláspontja a cseh kérdésben következetesen abból indult ki, hogy az újrarendezésnek az országban lakó kisebbségek önrendelkezési jogán és az egyenlő bánásmódon kell alapulnia."[34]

Ez a nézet helyeslésre talált más országokban is. Hennings, Svédország párizsi követe a megváltozott francia álláspontról ezt jelentette: „Ha ilyenformán Franciaország rendkívül tartózkodó magatartást tanúsított is a lengyel kisebbségi követelések megvalósításának eljárásmódját illetően, akkor Magyarország jelentősen békülékenyebb formában előadott területi igényeivel szemben eléggé megértő álláspontra helyezkedett."[35] Franciaországnak fel kellett adnia azt a politikáját, amely a kisantanttal való kollektív biztonsági rendszerre épült; Németország átvette Franciaország helyét mint nagyhatalom Délkelet-Európában, és Csehszlovákia helyzete egyre jobban kiszolgáltatottá vált ahhoz, hogy betöltse a „bastille", a bástya szerepét mint „egy, a francia szempontból rendkívül jelentős hatalmi tényező Közép-Európában". Hennings szerint „Franciaországnak már nem áll érdekében azt a lengyel és a magyar követelésekkel szembeni ellenséges álláspontját fenntartani, amelyre korábban helyezkedett."[36] Volt tehát valami alapja Kánya kijelentésének Undén előtt, mely szerint „az utóbbi időben még Franciaország és Anglia is kezdte belátni, hogy nem Magyarország, hanem Csehszlovákiával az élen a kisantant játszott békebontó szerepet a Duna-medencében."[37] Csehszlovákia álláspontjáról és német támogatottságáról jó képet ad Malmar: „Chvalkovsky úr [a csehszlovák külügyminiszter] ebben az összefüggésben — ahogy látom — egy nagyon helyénvaló megjegyzést tett, mely szerint Csehszlovákia számára minden körülmények között fontos volt, hogy ezt a problémát [a magyar kisebbség kérdését] ne terjesszék a négy nagyhatalom elé, ugyanis ha ez megtörténik, akkor Olaszország biztosan a legerélyesebben fog ragaszkodni a magyar követelések teljesítéséhez, annál is inkább, mert Csehszlovákia számára lehetetlenné tették, hogy hangoztassa véleményét, és bizonytalan volt, hogy vajon egy ilyen helyzetben Németország hajlandó lenne-e erősebb ellenállást kifejteni."[38]

A szlovák fél hallani sem akart a népszavazásról, amit a magyar fél újra meg újra javasolt. Undén helyesen látja ennek az okát: „Amikor Magyarország a végsőkig szilárdan kitartott annál a követelésénél, hogy népszavazás döntsön — bár a népszavazás kérdését mint jogalapot Csehszlovákia felosztására Olaszország kivételével az összes érintett hatalom feladta — ennek részben az a meggyőződés volt oka, hogy egyedül csak egy népszavazás jelenhet jogalapot arra, hogy az elkövetkező elrendeződés tartós nyugalmat teremtsen ezen a vidéken, részben pedig az a szándék, hogy ne mondjon le Kárpátaljáról és így egy Lengyelországgal való közös határról, és végül pedig azon tervek megvalósításának [a szándéka], hogy

[33] U. o.
[34] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. október 2.)
[35] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Párizs, 1938. október 14.)
[36] U. o.
[37] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[38] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Prága, 1938. október 17.)

elérjék a többi határ revízióját is, amiben a magyarok mindig reménykedni fognak."[39]

Undén beszámol arról, hogy a kérdés megoldásában Ribbentrop próbált közvetíteni, és nyomására október 22-én Prága az új javaslatában már 11 000 km^2 terület és 740 000 lakos átadását ajánlotta fel Magyarországnak. Ez azonban nem tartalmazta Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár városait, s ezért az október 24-i magyar válasz népszavazást követelt a vitatott területeken.[40] Az október 26-i csehszlovák jegyzék elutasította ezt a követelést, és német-olasz döntőbíróság elfogadását javasolta, miután érdeklődésükre a brit Foreign Office is ezt ajánlotta. Mivel Magyarországnak nem sok választási lehetősége maradt, október 27-i válaszjegyzékében kénytelen volt elfogadni a német-olasz döntőbíráskodást, de egy lényeges kikötéssel: Ez csak a még vitatott területekre vonatkozhat és nem érintheti azokat, amelyeket Csehszlovákia már felajánlott Magyarországnak.[41]

Végül is Csehszlovákiának — valamint Hitlernek — mégis sikerült a terve: német-olasz döntőbíróság elé vinni az ügyet. De éppen ez volt az, amit Magyarország el akart kerülni, hiszen Undén szerint: „egy német-olasz döntőbíróság elfogadása a magyar kormány felfogása szerint annyit jelent, hogy [a magyar kormánynak] kezdettől fogva alá kell vetnie magát ennek és elfogadni a két hatalom döntését."[42]

Azt a tényt, hogy Németország minden hivatalos szabadkozása és cáfolata ellenére jól érezte magát a döntőbíró szerepében, korán felfedezte Arvid Richert, a berlini svéd követ: „Szemmel láthatóan szívesen látják Berlinben, hogy a [magyar-szlovák] határkérdést a négy müncheni hatalom elé való terjesztés nélkül oldják meg, és a felek közötti német-olasz közvetítést vonzóbb eljárásmódnak találják."[43] De hogy Németország számára a döntőbíráskodás elfogadása veszélyes kalandot is jelenthetett, azt jól érzékeltetik a félhivatalos német nyilatkozatok, melyekről Richert jelent: „[ezek szerint], tekintettel arra, hogy Magyarországon és Csehszlovákiában a közvéleményt felkorbácsolták, Németország és Olaszország teljesen tisztában volt azzal, hogy minden bizonnyal egy nem hálás feladatot vállalt magára."[44] Undén átlátott a német taktikán és később megállapítja: „Sok mutatott arra,...hogy Németország politikája keleten arra irányult, hogy meggyengítse a különböző államokat és ezáltal nagyobb befolyást szerezzen magának a régi szabály szerint: Divide et impera. [Oszd meg és uralkodj!]"[45]

Végül Magyarországnak mégiscsak el kellett fogadnia a tengelyhatalmak döntését, melyet 1938. november 2-án hirdettek ki Bécsben. Undén ekképpen értékeli a bécsi ítéletet:

„Valószínűleg az nem vonható kétségbe, hogy a most végrehajtott határrevíziót úgy kell tekinteni, mint egy fontos lépést a nyugodtabb viszonyok megteremtésére Közép-Európában... Hogy az a konjunktúra-tünemény, amit Csehszlo-

[39] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[40] U. o.
[41] U. o.
[42] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. október 28.)
[43] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Berlin, 1938. október 22.)
[44] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Berlin, 1938. november 1.)
[45] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 8.)

vákiának neveztek, életképtelennek fog bizonyulni, arról ugye Közép-Európában a vélemények megegyeztek."[46]

Undén történelmi igazságtételről ír. Előadja, hogy a versaillesi békekonferencia eredeti célja az volt, hogy „...nemzeti egységállamok teremtődjenek és hogy minden nép a maga ura legyen. Az a demarkációs vonal, melyet 1918 végén a cseh és magyar delegátusok megegyezése nyomán húztak meg, úgy tekinthető, hogy ezen elv szerint jött létre, amennyiben csupán a túlnyomóan szlovák többségű terület került északra ezen vonaltól; Magyarország ezen az alapon megtarthatta volna a vonaltól délre eső területeket, mint ahogy még a messze keleten fekvő, a csehekkel és a szlovákokkal nem közeli rokon, s teljesen más szláv nyelvet beszélő ruténok által lakott területet is."[47] „Mindazonáltal bizonyos politikai és közlekedésstratégiai tényezők tekintetbe vétele alkalmat adott arra, hogy a győztes hatalmak megengedték Csehszlovákiának, hogy egyrészt bekebelezzen egy széles magyar területsávot délen, egészen le a Dunáig és továbbá egy körívben keletre, másrészt hogy birtokba vegye egész Kárpátruténiát, melynek lakossága nem kapott alkalmat arra, hogy kifejezést adjon a saját véleményének," – mond ítéletet Undén a trianoni békéről.[48]

Majd rámutat: „A bécsi döntés által most meghatározott új határ többé-kevésbé egybevág az előbb említett demarkációs vonallal, mégis két fontos kivétellel: az ország nyugati részében a határ jelentékenyen északra tolódott, míg messze keleten, épp fordítva, cseh uralom alatt hagyta Kárpátruténia nagyobb részét, még mindig anélkül, hogy ennek a vidéknek a lakossága jogot kapott volna arra, hogy hallassa a hangját."[49]

Undén adatai pontosan megfelelnek a valóságnak, amikor megállapítja: „A bécsi döntés által Magyarországnak ítélt terület északon kb. 12 000 km^2 és ennek nyugaton fekvő része kimondottan nagyon termékeny talajú síkság. Ennek lakossága, mely kb. fél millióra tehető és viszonylag jómódú, majdnem teljesen magyar (kb. 95 %)."[50] Ezen arányszám miatt Undén-nek a bécsi döntést illető kritikája csak részben tekinthető jogosnak: „...a Bécsben kidolgozott területmegosztás a települések etnikailag rendkívül kevert jellege miatt nem tudta érvényre juttatni a nemzetiségi elvet." Az igaz, hogy „egy elég jelentékeny magyar kisebbségnek szlovák területen kellett maradnia", de az már vitatható, hogy „egy valószínűleg alig kevesebb lélekszámú szlovák és rutén kisebbség került Magyarországhoz..." A következtetés sem a valós helyzetet tükrözi: „Felbecsülhetőleg a kölcsönös kisebbségek nagyságrendje kb. egy párszázezer idegen nemzetiségű lakosban jelölhető meg, a határvonal mindkét oldalán."[51]

Érdekes módon Malmar ugyanabba a csapdába esik, mint Undén, amikor a döntést elemzi, amelyet ő „kompromisszumnak" nevez. Azt helyesen állapítja meg, hogy: „a döntés által megállapított határ sok szempontból rendkívül nem

[46] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 3.)
[47] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 29.)
[48] U. o.
[49] U. o.
[50] U. o.
[51] U. o.

kielégítő. Alapjait lényegében az etnográfiai [sic! – etnikai] elvek képezték, de nem vették figyelembe teljes mértékben ezeket az elveket, és ezért a határ mindkét oldalán jelentős nemzeti kisebbségek maradtak."[52] De egy másik megjegyzése már vitatható: „A trianoni békeszerződésben megállapított határ gazdasági szempontból nem volt kielégítő, az új viszont ugyanebből a szemszögből tekintve majdnem katasztrofális."

Annak ellenére, hogy egyik fél sem volt elégedett, Undén mégis úgy értelmezi a bécsi határozatot, mint a revíziós politika sikerét: „végre egy új korszak hajnala pillantható meg [Magyarország] történelmében."[53] A berlini svéd követ, Arvid Richert ugyanígy értékeli a döntőbíróság határozatát: „Mindkét nagyhatalomnak [Németország és Olaszország] a stabil középeurópai viszonyokban való érdekeltsége annyira közismert volt, hogy várható volt tőlük egy igazságos döntés. Hiszen arról volt szó, hogy jóvá [kellett tenni] a trianoni békeszerződés által elkövetett hibát és visszaadni a magyar népnek azt, amit 20 évvel ezelőtt az etnográfiai [sic! – etnikai] elvet megsértve elvettek tőle."[54]

A bécsi döntéssel nem voltak teljesen megelégedve Magyarországon. Undén szerint „magyar részről általánosan azt a meggyőződést táplálják, hogy még ez a határvonal sem lesz maradandó a jövőre nézve."[55] Részben azért, mert sem Pozsony, sem Nyitra nem került vissza, részben azért, mert nem érték el a legalább ugyanolyan fontos célt: Kárpátalja visszacsatolását és vele a közös határt Lengyelországgal.

Undén jól látja a lényeget, amikor megállapítja: „Hogy vajon visszakapja-e Magyarország Kárpátalját...az főképpen Németország álláspontjától függ."[56] Undén olyan véleményeket is említ, melyek szerint „Kárpátalja (Ruszinszkó) Magyarországhoz való csatolása, mivel ez egy szegény ország, inkább kiadásokat okozna" és „a lengyel érdekeltség Kárpátalja Magyarországhoz való visszatérésében nagyobb, mint a magyar."[57] Ez utóbbi vonatkozásban hasonló az a román felfogás, amelyről Berlinből Richert számol be: „...egyáltalán nem valószínűtlen, hogy Lengyelország, amennyiben egy nap a kárpát-ukrajnai problémát felgöngyölítik, be fog vonulni Kárpát-Ukrajnába, ámde nem azon célból, hogy megtartsa azt, hanem hogy átadja a magyaroknak, akik túl aggodalmaskodóak, hogy saját maguk merészkedjenek egy közvetlen akcióra."[58]

Az események későbbi menete fogja majd megmutatni, hogy mennyire tisztában volt Undén a helyzettel, amikor a jövőről elmélkedett: „Mindazonáltal [most] valószínűleg az lenne a kérdés, hogy a [csehszlovák] köztársaság átformálása elég radikálisan történt-e, hogy azt még az új állapotában is a három tagállam [Csehország, Szlovenszko, Ruszinszko] közötti ellentétek és földrajzilag szerencsétlen alakzata miatt nem kell-e egy politikai torzszülöttnek tekinteni. Továbbá felmerül az a kérdés, hogy vajon a csehszlovák határok revíziója nem növeli-e

[52] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Prága, 1938. december 1.)
[53] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[54] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Berlin, 1938. november 1.)
[55] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 29.)
[56] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 8.)
[57] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[58] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Berlin, 1939. március 13.)

azokat az ellentéteket, amelyek még bőven vannak délkeleten, és amelyek megoldása bizonyára rendkívüli nehézségekkel járónak tartható."[59] Undén itt a román és jugoszláv határok revíziójára céloz.

A semleges és a jóhiszeműséget feltételező Undén — nem látva a nekiveselkedett háborús készülődést — naivan végül a következő tanulságokat vonja le az év történéseiből: „Véleményem szerint az északi országok számára az 1938-as eseményeket nem csupán a világban meglévő igazságosság ereje kifejeződésének kell tekinteni, hanem az önző elégedettség érzésével is. Ha az a politika jutott volna túlsúlyra, amely ugyan akarta, de nem tudta megakadályozni, hogy a német politikát dél és délkelet felé állítsák be, akkor talán a gazdasági politikájában mindenféle korlátozások által visszaszorított és levegőért kapkodó Németország egy jóval kellemetlenebb szomszéddá vált volna, mint amit most várhatunk. A békés fejlődés, amiben mi éppúgy reménykedünk, mint Magyarország, mindazonáltal nem csupán Németország és Olaszország céljainak a mértékletességétől függ, hanem legalább ugyanolyan mértékben függ egy végre elért belátástól a világban, hogy a békét nem regionális biztonsági szerződések, szankciók és fegyverkezési verseny által, hanem a különböző államok életfeltételeinek a tisztelete és a minden területen való együttműködés révén kell megőrizni."[60]

Kárpátalja visszavétele

Az első bécsi döntés Kárpátalját — déli szegélyterülete kivételével, amelyet Magyarországnak visszajuttatott — csehszlovák uralom alatt hagyta, s így egyelőre nem sikerült a magyar kormány azon terve, hogy megvalósítsa a közös lengyel-magyar határt. Undén rámutat: „Erre vonatkozó támogatást elsősorban természetesen Lengyelország adott, de mint tudjuk, még Mussolini is, miközben Hitler kevesebb megértést mutatott."[61] Malmar is felfigyelt arra, hogy Olaszország „bizonyára a legerőteljesebben fog a magyar követelések teljesítéséhez ragaszkodni".[62]

Más okból kifolyólag ugyan, mint Olaszországnak, Franciaországnak is érdekében állt egy közös lengyel-magyar határ, éspedig azért, mert ez erősítette volna szövetségesét, Lengyelországot, Németországgal szemben. Hennings szavaival: „nem tudja az ember elkerülni azt a benyomást, hogy Franciaország valójában megelégedéssel nézné a rutén vidék teljes birtokbavételét Magyarország által, mely révén egy közös határ lenne elérhető Lengyelország és Magyarország között, és így az első lépést megtennék egy új tömb alakulásának a megvalósítására, mely a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódna, és gátat alkotna bizonyos mértékig Szovjet-Oroszország, de mindenekelőtt Németország »Drang nach Osten« néven ismert félelmetes politikája ellen."[63] Lengyelország számára természetesen nagyon fontos volt, hogy egy olyan baráti ország legyen a szomszédja, mint Magyarország, amelyhez sok évszázados hagyományos barátság fűzte.

[59] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 3.)
[60] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[61] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[62] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Prága, 1938. október 17.)
[63] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Párizs, 1938. október 14.)

Ezt megerősíti Undén jelentése is: „[A magyar külügyminisztériumban] aláhúzták, hogy a lengyel érdekeltség nagyobb volt, mint a magyar, hogy Ruszinszkó Magyarországhoz csatlakozzon. Varsóban ugyanis nagyon erős rossz közérzetet kellett érezzenek amiatt, hogy vagy az ukrán s a bolsevik propaganda fog erősödni az említett vidéken és ezek fognak kellemetlen hatásokat kelteni Lengyelországban, vagy pedig a prágai és vele együtt a ruszinszkói német befolyás fogja stratégiai szempontból súlyosbítani Lengyelország önmagában is nagyon veszélyes helyzetét."[64]

Hitler tudatában volt a terület jelentőségének, amelyet saját céljaira akart felhasználni. Ezt támasztja alá Svédország varsói követe, Joen Lagerberg értékelése: „Berlinben ellenállás van Kárpátoroszország Magyarország általi birtokba vételével szemben. Bizonyos német körökben leginkább azt szeretnék látni, ha Ungváron egy autonóm kormány államszövetségben maradna egy német orientációjú prágai kormánnyal; Kárpátoroszországra az összekötő út szerepét osztanák ki Németország »Drang nach Ukraine« politikájának megvalósításakor. Ezenkívül Németország nem szívesen látná egy lengyel-magyar-jugoszláv gát létre jövetelét keleten."[65]

Egy másik ország, amely nem szívesen látta volna, hogy Kárpátalja újra visszatérjen Magyarországhoz, Románia volt. Svédország bukaresti követe Kurt-Allan Belfrage szerint: „A lengyel-magyar akció ebben a kérdésben mindenekelőtt abból a szempontból nyugtalanította Romániát, hogy az itt lévő magyar kisebbségekre való tekintettel nem szívesen lát egy meghosszabbított magyar-román határt."[66]

Németország elfogadta ugyan a müncheni egyezményt, de nem volt megelégedve az új helyzettel sem. Hitlernek kapóra jött, hogy a Cseh-Szlovákiában maradt németek védelmezőjeként léphetett fel. Ezt később megerősíti Juhlin-Dannfelt, a berlini svéd katonai attasé is: „Ahogy a bekövetkezett helyzet által egy erős németellenes cseh izgatás és üldözés van kialakulóban, ez lassanként egy német beavatkozásra való ok lesz a Csehszlovákiában honos németek megsegítésére a gyakran hirdetett jelszó szerint: »Németország minden németnek a védelmezője a határ innenső és túlsó oldalán«, és presztízs okból."[67]

Végül sem a müncheni egyezmény, sem a bécsi döntés nem oldotta meg a maradék Cseh-Szlovákia számára legfontosabb problémát, a nemzetiségi kérdést. Erről így ír Malmar: „Húsz évvel ezelőtt a csehek voltak Európa legjobban pártfogolt népe. Mindent, ami után Masaryk és Benes kinyújtotta a kezét — és igényeik nem voltak kicsik —, bőkezűen és örömmel odaadtak nekik; több mint hét millió idegen nemzetiségű ember került az államukba."[68] Azonban a Nyugaton példaként reklámozott minta-demokráciában igencsak mostohán kezelték a nemzeti kisebbségeket. Ez Malmar szerint visszavezethető az új nemzetállam önigazolási kényszerére: „Azt a kisebbségekkel szembeni nacionalista gyűlölködést, — amely [az ő véleménye szerint!] kétségkívül dühödtebb volt, mint bármely más

[64] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. december 12.)
[65] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Varsó, 1938. október 12.)
[66] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 553. (Bukarest, 1938. november 20.)
[67] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Berlin, 1939. március 13.)
[68] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Prága, 1939. március 16.)

országban —, ami a cseheket jellemezte és ami egy kisebbségi érzésből eredt, abból fakadt, hogy ugyanezek a kisebbségek mind társadalmi mind nemzeti vonatkozásban félvállról bántak velük, – bizonyára Benes is osztotta."[69] Ennek természetes és logikus következménye volt, hogy „a legkisebb engedmény sem fordulhatott elő a kisebbségi önigazgatási követelések vonatkozásában és a szudétanémetekkel sem jöhetett szóba egy pozitív együttműködés."[70]

Még az államalkotó népnek tekintett szlovákság sem kapta meg azt az autonómiát, amely pedig belefoglaltatott a csehszlovák alkotmánytörvénybe is. Malmar szerint erre az alábbi a magyarázat: „A csehek szemében a szlovák autonómia mozgalom elsősorban olybá tűnt, hogy azt egy elmeszesedett vénember [Hlinka] csalódásaira kell visszavezetni, hogy ő nem játszhatta azt a szerepet, amire magát hivatva vélte. Prágában biztosan azt várták, hogy a vezető kiesésével — [Hlinka 1938-ban meghalt] — a szlovák népmozgalom magától elhal. Hogy nyugodt és normális viszonyok között hogyan alakult volna a fejlődés, azt ugye valószínűleg már lehetetlen megmondani. Viszont abban a helyzetben, ami a nyár végén és szeptemberben fennállt, adott volt, hogy a [szlovák] ellenzéki mozgalom növekvő szelet fog kapni a vitorlájába. Fenyegetővé a szlovák kérdés abban a pillanatban vált, amikor világosan megmutatkozott, hogy a szudétanémet kérdést nem fogják tudni megoldani a csehszlovák állam keretén belül."[71]

Malmar kiemeli azt a versenyfutást, amely a cseh és magyar szándékok között folyt Szlovákia megnyeréséért, amikor München előtt felerősödött a szlovák szeparatizmus. Ezzel Malmar arra utal, hogy Magyarország nem mondott le teljesen az integrális revízióról: „A csehek és a magyarok siettek rálicitálni egymásra az ígéreteikben mind a szlovákokat illető politikai szabadság és jogok, mind a vezetőiknek [adandó] személyes kedvezmények vonatkozásában."[72]

Malmar értelmezésében a müncheni egyezmény megnyitotta az utat az autonómiák előtt: „A cseheknek a szlovákok autonómiájával szembeni ellenállásának az okai már nem léteznek többé. A kisebbségi területek elvesztése után az autonómia megadása a szlovákoknak már nem alkotta többé ugyanazt a veszélyes hivatkozási alapot/jogelőzményt; ugyanaz a szükséglet sem volt már meg, hogy megfogalmazzák a »csehszlovák« nemzetről szóló fikciót, mivel ez a fikció egy olyan óhajon alapult, hogy felmutathassanak egy tiszta nemzeti többséget a köztársaságon belül." Ezután már nem volt akadálya az autonómiának és „a Szlovákia státuszában való változtatást egy tollvonással hajtották végre, ...Szlovákia teljes önrendelkezési jogot kapott."[73] Ezt követte a rutén autonómia: „Kárpát-Oroszország, amely ragaszkodott ahhoz az autonómiához, amit már a békeszerződés révén elismertek az országnak, de csupán hiányosan hajtottak végre, néhány nappal később a szlovákokéval teljesen hasonló státuszt kapott."[74]

Az 1938-as őszi események egyaránt megrázták a cseh és a szlovák társadalmat. A Hacha vezette prágai kormány kész volt politikáját teljes mértékben

[69] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 446. (Prága, 1938. október 15.)
[70] U. o.
[71] U. o.
[72] U. o.
[73] U. o.
[74] U. o.

alárendelni a berlini érdekeknek, miközben a Szlovák Nemzeti Egységpártban egyre inkább tért nyertek a Tuka, Durcansky és Sidor vezette szeparatista erők, akik egészen nyíltan támaszkodtak a német segítségre és megfogalmazták az elszakadást. A zűrzavaros helyzetre utal Juhlin-Dannfelt jelentése: „Az nyilvánvaló, hogy a csehszlovák állam recsegni-ropogni kezdett az eresztékeiben, és hogy a szlovákok, valamint a kárpátukránok is egyre inkább nem hajlandók arra, hogy a csehektől engedjék magukat kormányozni".[75]

Hitler készen állt a beavatkozásra. Ezt Berlinből megerősítette Juhlin-Dannfelt is: „ Az itteni berlini külföldiek körében már a szlovákok autonómia követelésének a támogatására [vonatkozó] német katonai akció lehetőségéről és még a Szlovákiában lakó németeknek a cseh túlkapásokkal szembeni védelméről is beszélnek. A német propaganda a mai naptól fogva gyanús módon tartja számon ezeket a túlkapásokat."[76]

A március 14-i szlovák függetlenségi nyilatkozat időszerűvé tette a magyar szándékok megvalósítását Kárpátalja visszafoglalásával kapcsolatban, de a nagy kérdés még mindig kísértett: Hogyan viselkedik Németország? Mi a németek álláspontja Kárpátalja vonatkozásában?

A kérdés fontosságát elemzi Undén, amikor beszámol saját és a Budapestre akkreditált más követek véleményéről: „Hogy vajon Magyarország vissza fogja-e kapni Ruszinszkót, mindkét kollégám [Rasic jugoszláv és Pipinelis görög követ] úgy vélte, hogy ez lényegében Németország álláspontjától függ. Úgy tűnt számukra, mintha ezen hatalom Csehszlovákia szétesését óhajtaná és ezért támogatja az egyre erősebb függetlenségi tendenciákat Szlovákiában. Hogy Németország arra gondolna, hogy magához csatolja Csehországot vagy a hátramaradó két ország [sic! – országrész] valamelyikét, az azonban valószínűtlen."[77] Ebben tévedtek. Azonban mindhárman jól látták Németország keleti és déli irányú terjeszkedési szándékát. Undén azt is gondolta, hogy Németország részben kényszerpályán mozgott: „Sajnos az a politika, amit a nyugati hatalmak folytattak Németországgal szemben, azt eredményezte, hogy ezen ország [Németország] arra kényszerült, hogy délkeleten tanúsítson nagyobb érdeklődést, ahol azt a nyugalommal és kényelemmel összhangban lévőnek tartották."[78]

A szlovák függetlenség kikiáltása után váratlanul a kárpátukrán Volosin-kormány is proklamálta Kárpát-Ukrajna önállóságát és német védnökséget kért. Undén tartott attól, hogy ez az esemény megnehezítheti a magyar akció megvalósítását, de hogy végül is mi történt, arról az „Új Nemzedék" című újságban megjelent sajtócikk alapján számol be: „Hitler garantálta, hogy Kárpát-Ukrajnát nem fogják semmiféle támadásnak kitenni. Ezért kiáltotta ki Volosin Csehszlovákia szétesése után Kárpát-Ukrajna függetlenségét, de röviddel ezután megkapta Hitler tanácsát, hogy ne álljon ellen a bevonuló magyar csapatoknak. Ezek két órával azután kezdték meg a bevonulást, hogy Volosin tudomást szerzett Hitler tanácsáról."[79]

[75] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Berlin, 1939. március 13.)
[76] U. o.
[77] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 8.)
[78] U. o.
[79] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 23.)

Helyénvalónak tűnik idézni Undén 1939-es első negyedévi jelentéséből a magyar akcióról szóló részt:

„Mindazonáltal elég hamar aktualizálódott ismét a Ruszinszkó-kérdés. A bécsi döntés által ezt az országrészt oly módon csonkították meg, hogy Cseh-Szlovákia számára gazdaságilag csupán terhet jelentett. A prágai kormány lassanként belátni látszott ezt. Németországban éppen úgy egy más felfogásra látszottak jutni a Ruszinszkó-kérdésben, mint amit korábban tápláltak. Amikor Cseh-Szlovákia március elején ismét krízisbe került, ami Szlovákia függetlenségi nyilatkozatával és Csehország [Csehszlovákia] szétesésével végződött, a magyarok határozottan léptek fel, hogy országukhoz csatolják Ruszinszkót. A bécsi döntést nem tekintették továbbra is tiszteletben tartandónak, mivel Szlovákia függetlenségi nyilatkozata által egy teljesen más helyzet következett be, mint az, ami ezt a döntést okozta.

Magyarország március 14-én 15.00 órakor különféle követeléseket terjesztett elő a cseh kormánynak a ruszinszkói magyar kisebbség kezelésére vonatkozólag, többek között ennek jogát védalakulatok szervezésére és cseh fegyverekkel való felfegyverzésére, valamint Ruszinszkó katonai kiürítésére. Választ 12 órán belül követeltek.

A diplomáciai intézkedésekkel párhuzamosan bizonyos katonai előkészületek történtek. A hadsereget részben mozgósították és a magyar hadsereg — miután a határon egy összecsapás történt — rutén területen elfoglalt egy falut.

A cseh kormány válasza az imént említett jegyzékre 23.00 órakor történt meg, de ezt nem kielégítőnek nyilvánították, kiváltképpen azon az alapon, hogy a magyar kisebbség önvédelemre való jogának a követelését nem tudták teljesíteni.

Március 15-én, ugyanazon a napon, amikor Hitler Cseh- és Morvaországot bekebelezte a Német Birodalomba, a magyar előrenyomulás nem folytatódott a cseh csendőrséggel, határőrséggel és mindenekelőtt az úgynevezett Szitsch-gárdával (sic!) való harcok nélkül. A cseh katonaság megkezdte a kiürítést, mialatt magyar közlés szerint pusztított az országban, hidakat robbantott, stb.

Gróf Csáky táviratilag felszólította Volosin rutén miniszterelnököt, hogy adja át a hatalmat a magyar csapatok főparancsnokának. Választ követeltek egy bizonyos megadott időpont lejárta előtt. Ugyanakkor a magyar vezérkar főnöke felszólította a cseh katonaság főparancsnokát, hogy azonnal adjon engedélyt csapatainak a fegyverletételre.

Volosin válasza egy kérést tartalmazott a magyar kormányhoz, hogy várja meg három delegátus megérkezését, akiket Budapestre küldtek. A cseh főparancsnok öt napos határidőt kért magának a visszavonulás végrehajtására. Mindkét választ elégtelennek tartották.

Március 16-án délután gyakorlatilag megszállták egész Ruszinszkót, még ha nem is hódították meg teljesen. Kapcsolatot értek el a Ruszinszkó északkeleti határánál álló lengyel csapatokkal. Gróf Teleki a parlamentben közölte, hogy Magyarország birtokba vette Ruszinszkót, hogy hozzácsatolják Magyarországhoz és hogy autonómiát ismernek el a ruténeknek.

A ruszin akció befejezéseként a magyarok heves harcok során — mialatt a magyar légierő megkapta a tűzkeresztségét — megszállták a szlovák terület egy

sávját, amit stratégiailag fontosnak tartottak az Ungvár-Uzsok vasútvonal védelmére."[80]

Sokáig vitatott kérdés volt, hogy vajon szabad akaratából és önállóan cselekedett-e Magyarország, vagy pedig akciójához kapott-e előzetes német hozzájárulást. Ez a kérdés Undént is sokat foglalkoztatta. Egy meg nem nevezett német diplomata kétértelmű közlése nem oldotta meg a kérdést: „Természetesen a magyarok nem merték rászánni magukat a megszállásra anélkül, hogy valami biztosítékuk lett volna arra, hogy Németország nem emel vétót ellene, de ettől a ponttól az előzetes megállapodásig még hosszú az út."[81] Ez utalni látszott egy engedélyre, de ugyanakkor nem is erősítette meg. Miután Budapesten nem állt más információ Undén rendelkezésére, a nyilvánvaló német ködösítési szándék megtévesztette, s ezért tulajdonította Kárpátalja visszavételét önálló magyar akciónak: „Magyarországnak Ruszinszkó visszavételére irányuló intézkedéseiről szóló jelentésemben bizonygattam, hogy valamiféle előzetes megállapodás Németországgal e tekintetben nem jött létre, hanem eljárásmódjában a magyar kormány inkább Lengyelország példáját követte, amikor az 1938 szeptemberében [sic! – októberében] elfoglalta a Teschen területet."[82] Hogy a magyar fél is részese volt e ködösítési akciónak, kiviláglik a továbbiakból: „Ezt a felfogásomat még megerősítette az a nagy beszéd, amit Csáky gróf tartott e hó 23-án a parlament mindkét külügyi bizottságában. Magyarországnak Hitler jóindulatáért való hálájának a hangoztatásával összefüggésben ugyanis a külügyminiszter a következőket mondta: „Teljes tudatában annak, hogy a függetlenséget milyen nagyra értékelik máshol is, a kormány úgy gondolta, hogy az különösen fontos volt, hogy a Kárpátaljával kapcsolatos akcióban semmit se kérjünk senkitől és semmit se ígérjünk senkinek, hanem kizárólag saját erőből és a nemzet akaratára támaszkodva (den vorwärtstreibenden nationalen Drang) hajtsuk végre az akciót."[83]

Mindazonáltal mintha Undén is érezte volna, hogy információi nem fedik a tényleges helyzetet. Ezért megpróbálta kideríteni, hogy mi okozta a német magatartás megváltozását és ezt Olaszország befolyásában vélte megtalálni: „Úgy gondolják, helyes az a feltevés, hogy Olaszország hatékonyan hozzájárult ahhoz, hogy Németországban fokozott figyelmet ébresszen a magyar kívánságok iránt. Ezért amikor Csehszlovákia szétesett, Magyarország német tiltakozás nélkül tudta birtokba venni a területet."[84]

Berlin horizontjáról azonban már jobban lehetett látni, mi is zajlik a kulisszák mögött, és Arvid Richert már közelebb járt a valósághoz: „Ami a kárpát-ukrajnai kérdést illeti, lassacskán egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy Németország immár nem emelt akadályt a terület Magyarország általi birtokbavétele ellen."[85]

Undén csak azt tudta megállapítani, hogy a német kormány nem tiltakozott a magyar lépés ellen, de azt nem tudhatta, hogy erről előzetes megállapodás is született. Ezért tartotta teljesen magától értetődőnek Magyarország hivatalos in-

[80] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. április 26.)
[81] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 18.)
[82] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 25.)
[83] U. o.
[84] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. április 26.)
[85] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Berlin, 1939. március 17.)

doklásának az érvelését, amely azt tartalmazta, hogy mivel Szlovákia „független állam" lett és ezennel Csehszlovákia megszűnt létezni mint államalakulat, a bécsi döntés elvesztette érvényességét. „Ennek következményeként Magyarország elnyerte a jogot arra, hogy érvényesítse igényét Ruszinszkóra, mely jogot — és ezt hangsúlyozzák — még Németország is elismerte."[86]

A Kárpátalján uralkodó viszonyokról így ír Undén: „Éles ellentét látszott uralkodni a legutóbbi időben az őslakos ruszinok és a Lengyelországból előzött vagy elszökött ukrán nacionalisták között. Valószínűleg megerősítve az orosz [sic! – szovjet] Ukrajnából beszivárgott titkos ügynökökkel és olyan gyanús elemekkel, amelyek ott szoktak rendszerint megjelenni, ahol bonyodalmak keletkeztek, ezek az ukránok megalakították az úgynevezett Szics-bandákat, amelyek a cseh szoldateszkával közösen (néha az ellenük való harcban is) úgy tűnt, terrorizálták a békés és nyugodt parasztlakosságot, amely ezért — ahogy állítják — mint felszabadítót üdvözölte a magyar katonaságot.[87]

Csehszlovákia szétesése beigazolta a korabeli szemlélő Undén korábbi kétségeit ennek fennmaradása esélyeiről. „Az a konjunktúra-tünemény, amit Csehszlovákiának neveztek," és amely a bécsi döntés után „a három tagállam közötti ellentétek és földrajzilag szerencsétlen alakzata miatt.....egy politikai torzszülöttnek volt tekinthető", életképtelennek bizonyult.[88]

Malmar véleménye a tipikus svéd semleges mentalitást tükrözi. Ő, aki élesen kritizálta a csehek nemzetiségi politikáját és az ország szétesését a csehek saját hibájának tartotta, most így fogalmaz: „Ma a német uralomtól való ezeréves függőséget visszaállították. Ez bizonyára nem az a pillanat, hogy gáncsoskodóan megvizsgáljuk, hogyan sáfárkodtak a csehek a lehetőségeikkel. Inkább az együttérzés lép fel egy olyan néppel szemben, amelynek a fenékig kellett ürítenie a keserű poharat."[89]

Varsóból Lagerberg beszámolt a lengyelek örömérőI a Magyarországgal való közös határ megvalósulása felett, de felhívja a figyelmet arra az aggodalomra, amit Németország szándékai, vagyis imperialista hatalmi politikája váltott ki. Ugyanakkor tudósít a lengyel kételyekről, hogy Magyarország képes lesz-e független, önálló politikát folytatni. Lagerberg kiemeli: „Hogy Németország — miként az eset mutatja —, minden további nélkül megengedte a magyar csapatoknak Kárpát-Ukrajna megszállását, annak magától értetődően nagy fontossága van ebben az összefüggésben."[90]

Lengyelországgal ellentétben Romániában egyáltalán nem örültek a magyar lépésnek. Reményeket tápláltak ugyanis arra nézve, „hogy részt vegyenek [az akcióban] és elosszák a tortát."[91] A bukaresti svéd ügyvivő, Reinhold Reuterswärd is átlátott a németek „divide et impera" taktikáján, amikor Fabricius német követtől megtudta, hogy „Németország már nem érdeklődött Kárpát-Ukrajna sorsa

[86] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 16.)
[87] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 28.)
[88] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1938. november 3.)
[89] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Prága, 1939. március 16.)
[90] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 447. (Varsó, 1939. március 17.)
[91] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 553. (Bukarest, 1939. március 21.)

iránt: aki elsőként ment oda, az megtarthatta."[92] Továbbá: „Hasonló kijelentéseket tett a német katonai attasé, aki kinyilvánította az iránti megvetését is, hogy a románok féltek, mint a nyulak, és nem merték kihasználni az alkalmat."[93] Reuterswärd ekképpen vonja le a következtetéseit: „Az a benyomásom, hogy a németek szívesen láttak volna a románok és a magyarok között egy versenyfutást a gazdátlan országdarabkáért, amit egy összecsapás követett volna, mert így a németeknek alkalmuk lett volna, hogy mint békebírók lépjenek közbe és hogy előírhassák a feltételeiket a zsákmány szétosztására."[94] Ennek a feltevésnek a valószínűségét Undén megfigyelései is igazolják: „Németországnak biztosan nem nagyobb az érdeklődése Magyarország iránt, mint Románia vonatkozásában, inkább fordítva, mivel Románia gazdagabb és fontosabb mint nyersanyagszállító ország."[95]

Csehország német protektorátussá tétele Nagy-Britanniában a megbékítő politika fiaskóját jelentette, annak ellenére, hogy Chamberlain megpróbálta megmagyarázni, miért vesztette érvényét a brit garancia Csehszlovákia határainak a sérthetetlenségére. Svédország londoni követe, Prytz idézi Chamberlain alsóházi beszédét: „A szlovák függetlenségi nyilatkozat, azáltal, hogy előidézte a belső felbomlást, véget vetett annak az államnak, amelynek határai garantálására Nagy-Britannia vállalkozott."[96]

Prytz ugyanakkor jelentéséhez csatolta a brit külügyminisztérium által kiadott füzetet a parlamentben elhangzott felszólalásokról, amelyben megjelent Chamberlain részletes indoklása is: „Az elrendezés nem bizonyult véglegesnek. Az az állam, amely ezen rendezés révén — ahogy reméltük — egy új és szilárdabb pályafutást kezdhetett volna, felbomlott. Az a kísérlet, hogy megőrizzünk egy cseheket, szlovákokat, valamint más nemzetiségű kisebbségeket magába foglaló államot, a változás ugyanolyan lehetőségeinek volt kitéve, mint az az alkotmány, amit akkor terveztek, amikor ezt az államot eredetileg megalkották a versaillesi békeszerződés során. És ez nem maradt életben."[97]

A második bécsi döntés

Magyarország külpolitikája a lengyel-német viszony kiéleződésekor is a semlegesség megőrzésére irányult, de ugyanakkor továbbra sem adta fel a revíziós igényeket a többi határ megváltoztatására. Undén tisztán látja ezeket a célkitűzéseket és ekkor írja le az egyik legfontosabb meglátását, illetve próféciáját: „Ha háború lesz, akkor Magyarország a geopolitikai helyzete miatt nehezen tudja majd elkerülni, hogy előbb vagy utóbb belesodródjon abba, még ha semlegességi akaratát bebizonyítottnak is tekinthetjük. Hadserege természetesen messze áll attól a felfegyverzettségi szinttől, amit az ország helyzete megkövetel."[98] A revíziós

[92] U. o.
[93] U. o.
[94] U. o.
[95] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. március 8.)
[96] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 232. (London, 1939. márc. 16.)
[97] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 232. (London, 1939. márc. 15.) In Parliamentary Debates, 15 March 1939.
[98] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. április 6.)

politikát illetően Undén megállapítja: „...a magyarokról semmi szín alatt nem gondolható, hogy feladják azon tervüket, hogy Erdélyt Romániáról leválasszák."[99]

Hasonlóképpen megérti a magyar aspirációkat és álláspontot Folke Malmar (aki előzőleg, mint láttuk, Prágában volt, most pedig már Belgrádban svéd követ): „Egy azonban biztos, Erdélyre való igényét Magyarország mindig teljes erővel fogja fenntartani, és Magyarország annál könnyebben tudja hangoztatni ezt az igényét, mivel tudja, hogy ez az igény támogatásra talál a semleges világ rokonszenve által."[100]

Malmar ugyanakkor kiemeli: „Magyarország mindig hangsúlyozta, hogy céljait békés eszközökkel óhajtotta elérni." Ennek a politikának a sarkköveként „Magyarország azon elgondolásához ragaszkodott, hogy el fog jönni az az idő, amikor a világ belátásra jut, hogy azokat az igazságtalanságokat, amelyekkel a trianoni békeszerződés sújtotta a magyar népet, helyre kell hozni."[101]

Miután Malmar szerint „Magyarország soha nem adta fel revíziós politikáját"[102] és Románia még hallani sem akart arról, hogy önrendelkezést biztosítson az ott élő magyar kisebbségnek, Undén szavaival „Magyarország kapcsolatai Romániával lényegesen rosszabbodtak."[103] Magyarország nyíltan követelte Erdély vagy legalábbis annak magyar lakosságú részei visszatérését. Magyarország egyre keményebb hangot ütött meg Romániával szemben, és Undén idézi Csáky külügyminiszter kijelentését, mely szerint: „Ha Magyarországot diszkriminálják a Romániától követelt területek vonatkozásában, akkor ez háborút fog előidézni."[104] A román politikai vezetés az időhúzás, a megoldás elhalasztásának taktikáját alkalmazta, és ez nem kerülte el Undén figyelmét sem: „Az a kettős játék, amit a román kormány folytatott, sokba fog neki kerülni, mivel most már alig éreznek valahol is bizalmat iránta, és egyáltalán nem lenne valószínűtlen, hogy Oroszország a tavasszal felveti a besszarábiai kérdést."[105]

Malmar is felfigyel arra, hogy nehéz a román politika cikk-cakkos útját követni és azt megítélni, mert az „sohasem követ egyenes vonalat".[106] Románia természetesen tudatában volt annak, hogy mint nyersanyag- és ezen belül is mint kőolajszállító ország Németország számára milyen nagy jelentőséggel bír, és ezt igyekezett is kihasználni. Ez azzal az eredménnyel járt, hogy Románia végsőkig ellenállt a magyar követeléseknek. Malmar jelenti a „kiszivárgott" híreket: „az egyetlen engedmény, ami Magyarországgal és Bulgáriával szemben szóba jöhetett, bizonyos kisebbségi jogok megadása lett volna Romániában a magyarok és a bolgárok számára."[107]

Amikor 1940 júniusában a Szovjetunió Bukovinát és Besszarábiát követelte Romániától, ez nagyon nehéz helyzetbe került. Malmar szavaival: „fenyegetés

---

[99] U. o.
[100] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. január 25.)
[101] U. o.
[102] U. o.
[103] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. január 16.)
[104] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. február 12.)
[105] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. december 1.)
[106] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. január 25.)
[107] U. o.

három fronton, aminek az ország ki van téve. Északon fenyeget a Szovjetunió a soha fel nem adott Besszarábiára vonatkozó követelésével, északkeleten [sic! – északnyugaton] Magyarország Erdélyt illető követelésével és délkeleten Bulgária követeli Dobrudzsát."[108]

Mint Undén is felismerte, korábban sem volt Magyarországnak jelentős manőverezési szabadsága, mert „Németország azt kívánta a magyar kormánytól, hogy mutasson mértékletességet" a területi követeléseket illetően és „halassza el az akcióját a »megfelelő« időpontra", és hogy „Németország fenntartja magának a döntés jogát az időpont »megfelelőségére« vonatkozólag".[109] A szomszéd nagyhatalom igényeit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A magyar kormány nem akarta annak „a látszatát kelteni, hogy a Szovjetunióval egyetértésben cselekszik...ha elfoglalja a Kárpátvonalat," bár ugyanakkor „nem volt könnyű a vezetésnek visszatartani a revansszellemet sem."[110] Ennek az lett az eredménye, hogy Németország akarata és érdekei előtt a magyar követeléseknek fejet kellett hajtaniuk. Ezért „a kormány szóvivői több alkalommal ünnepélyesen hangoztatták, hogy ameddig Európa érdekei megkövetelik, addig Magyarország területi követelései nem fognak okot adni egy balkáni háborúra" és — Undén szerint — „alapos okok alapján tételezhető fel, hogy ezeket a kijelentéseket Németország sugalmazta, amely nem akarja a Balkánt lángokban látni." Magyarország cselekvési szabadsága nem állt másból, mint hogy reménykedjen abban, hogy „Németország majd a maga idején békés eszközök útján hozzásegíti a rehabilitációhoz, amire [Magyarországnak] csak türelmesen kell várnia."[111]

Malmar korábban már utalt egy másik tényezőre is, amit Magyarországnak tekintetbe kell vennie Romániával való konfliktusában, éspedig arra, hogy az „a fenyegetés, amit a Vörös Hadsereg jelenléte a Kárpátoknál jelent, arra irányul, hogy csillapítson minden olyan szándékot, amely eltérne attól, hogy békés eszközökkel hajtsa be követelését."[112]

Ahhoz nem fért kétség, hogy az expanziós orosz előretörések nyugtalanítóan hatottak Magyarországon. A budapesti svéd katonai attasé, Wester őrnagy így elemzi Magyarország katonai doktrináját: „A Kárpát-vonalra támaszkodó erős Magyarország jelentőségét hangsúlyozták egész Délkelet-Európa számára; úgy vélték, hogy egy ilyen pozíció fékező hatású lenne az orosz terjeszkedési törekvésekre és ezáltal előnyös lenne, mint jövőbeli békefenntartó tényező a Balkán területén."[113] Wester őrnagy itt utal arra a magyar katonai alaptételre, hogy a Kárpátok hegykoszorúja természetes védőfalat alkotott mindenfajta idegen betörés ellen 1000 éven keresztül, amióta Magyarország fennállt. Máskülönben a magyar kormánynak nem állt szándékában hallgatni az oroszokra, akik ismételten felhívták Magyarországot, hogy, Undén szavaival, „vegye el magának, amit csak óhajtott Romániában". Undén arról is tájékoztatja kormányát, hogy az orosz rádióadók „közös kívánságként" tüntették fel „az orosz és magyar csapatok bukaresti találkozá-

[108] U. o.
[109] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1939. május 6.)
[110] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. július 4.)
[111] U. o.
[112] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. január 25.)
[113] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 731. (Budapest, 1940. március 7.)

sát".[114] Mindezen szirénhangok ellenére a magyar kormány nem változtatott a várakozó álláspontján, és Wester őrnagy szerint „Magyarország semmilyen körülmények között nem fog Oroszországgal együttműködni, hogy létrehozza Románia megosztását."[115]

Dél-Dobrudzsa kérdése nem okozott különösebb fejfájást Romániának, de Erdély átengedéséről hallani sem akart. Ezt megerősíti Reuterswärd: „A román kormánynak az az álláspontja, hogy kész baráti tárgyalásokat folytatni Magyarországgal minden kérdésről, mely a két országot érinti – kivéve a területi kérdéseket."[116] Reuterswärd jól látja a helyzetet, amikor hozzáfűzi: „Az viszont világos, hogy a magyarok a jelen helyzetben soha nem fognak olyan tárgyalásokba bocsátkozni, amelyek nem érintik a területi igényeiket."[117] Szerinte a magyar magatartás mozgatórugói: „...Ők [a magyarok] úgy gondolják, hogy amikor Románia Oroszországgal szemben úgy látta jónak, hogy alább adja, és odaadja az oroszoknak, amit kértek, kell hogy elég okos legyen, hogy önkéntesen is előzékenynek mutatkozzon az általa jól ismert magyar követelésekkel szemben. A magyarok itt átsiklanak azon, hogy Magyarország nem nagyhatalom, és hogy a románok úgy vélik — hogy jogosan-e, az más kérdés —, hogy nagyon jól helytállnának a magyar hadsereggel szemben, ha arról lenne szó."[118]

A magyar kormány nem sok reményt fűzött a Németország által javasolt magyar-román tárgyalásokhoz, melyek 1940. augusztus 16-án Turnu-Severinben kezdődtek meg. A magyar javaslat Undén szerint azt tartalmazta, hogy „Erdélyt körülbelül két hasonló nagyságú részre osztaná fel Magyarország és Románia, melyből a gazdaságilag értékesebb rész kerülne Romániához".[119]

Mivel az eredménytelen tárgyalások után Románia döntőbíráskodást kért a tengelyhatalmaktól, amit viszont Magyarország a maga részéről el akart kerülni, így csak az ultima ratio, azaz a fegyveres fellépés maradt számára az egyetlen megoldásnak. Ezt azonban Németország a szovjet lépések hatására megvétózta. A Szovjetunió kétes szándékaira utal Undén jelentése is:

„A magam részéről mindig meg voltam győződve, hogy Oroszország tervei arra mennek ki, hogy a zavaros vízben halásszon, amennyiben a háború magával hozza egész Európa meggyengülését, de aligha tudom elgondolni, hogy már most merné megvalósítani a területi óhajait, anélkül, hogy német beleegyezéssel rendelkezne. Az más dolog, hogy amennyiben háború törne ki Magyarország és Románia között, a csábítás a beavatkozásra rendkívül nagy lenne Moszkva számára. Hogy Oroszország Konstantinápolyhoz és a szorosokhoz akar kijutni, az valóban olyan dolog, amit senki sem von kétségbe a környezetemben. Mielőtt a Berlin-Róma tengely valóság lett, Németországnak valószínűleg talán nem lett volna kifogása egy ilyen hatalomkiterjesztés ellen, de most eléggé más a helyzet. Nem-

[114] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1551. (Budapest, 1940. szeptember 26.)
[115] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 731. (Budapest, 1940. március 7.)
[116] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 554. (Bukarest, 1940. július 26.)
[117] U. o.
[118] U. o.
[119] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. október 3.)

kevésbé ebből ered Magyarország reménye, hogy a most folyó bécsi [döntőbírósági] konferencia egy minden fél számára elfogadható eredményre fog vezetni."[120]

Magyarország már kitűzte augusztus 28-ra a fegyveres támadás időpontját. Az akcióra azonban végül nem került sor, mert Németország és Olaszország cselekvésre szánta el magát, és Bécsbe hívta a két ország képviselőit. Erről Wester őrnagy így számolt be: „A magyar hadsereg részéről a felvonulás augusztus 27-re befejeződött és Werth tábornok akkor állítólag közölte Németországgal, hogy meg akarja kezdeni [az akciót]. A németek azt válaszolták, hogy ebben az esetben nem fognak segíteni, amire Werth visszavágott, hogy ő még német segítség nélkül is menetel. Ez vezetett a bécsi konferenciára."[121]

Sokan úgy értékelik a bécsi konferencia összehívását, hogy ez Teleki politikája számára vereséget jelentett, mert mégiscsak a tengelyhatalmak döntőbíráskodására került sor. Azonban más vélemények szerint a magyar mozgósítás és a katonai támadással való fenyegetés hátsó szándéka az volt, hogy akkor lehet megzsarolni, illetve kényszerhelyzetbe szorítani Németországot, amikor az másutt van elfoglalva. Ez utóbbi nézetet látszik megerősíteni a római svéd követ, Hans Beck-Friis jelentése is: „Az az elhatározás, hogy [a tengelyhatalmak] belemenjenek egy döntőbíróságba, azon alapult, hogy nem gondolták, hogy továbbra is vissza tudják tartani a magyarokat, akik a végső elkeseredés jeleit mutatták. Az itteni újságokban kétségkívül a végsőkig azt közölték, hogy nem volt szó döntőbíróságról, de valójában teljesen világos volt előttük, hogy egy ilyen elkerülhetetlen."[122]

A második bécsi döntésről szóló egy későbbi jelentését Undén a következőképpen foglalja össze: „Magyarországnak a trianoni békeszerződés óta állandóan időszerű követelése Erdély visszanyerésére a tengelyhatalmak katonai sikerei következtében közelebb került a megoldáshoz, és ez azután, hogy Oroszország az előző negyedév utolsó napjaiban visszavette Besszarábiát, nem volt tovább visszatartható..."[123] „Az ítélet által, amelyet augusztus 30-án hirdettek ki, Magyarország visszakapta Észak- és Kelet-Erdélyt, azaz kb. 40 %-át a Romániának 1920-ban átengedett területnek."[124]

Amikor kihirdették az ún. második bécsi döntést, ismét nem volt elégedett egyik fél sem az eredménnyel. Annak ellenére, hogy — Undén szavaival — „a magyar kormány megmarad és meg kell maradnia annál az álláspontjánál, hogy az elért megoldás legalábbis egyelőre a lehetséges legjobb", az elégedetlenség Németország ellen fordult: „Bár a kormány — azáltal, hogy engedelmeskedett a német parancsnak, hogy hagyja a fegyvereket nyugodni, — elsősorban a német érdekeket szolgálta a magyaroké helyett, Németország nem jutalmazott meg minket érdemeink szerint."[125] Undén megállapítja, hogy „...egyre inkább vonakodnak elfogadni a második bécsi döntést, mint az erdélyi kérdés végleges megoldását." Undén következtetései megegyeznek az országban uralkodó hangulattal: „A döntést inkább egy ideiglenes állapotnak tekintik, aminek az volt a célja, hogy a

[120] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1550. (Budapest, 1940. augusztus 30.)
[121] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 731. (Budapest, 1940. november 23.)
[122] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1550. (Róma, 1940. szeptember 3.)
[123] U. o.
[124] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. október 3.)
[125] U. o.

mostani nagyhatalmi háború ideje alatt Németország önző érdekeit szolgálja a politikai viszonyok enyhülése révén a Duna medencében."[126]

Azonban nehéz kétségbe vonni Malmar összefoglalásának az objektivitását a Párizs-környéki békék folyamatban levő revíziójával kapcsolatban: „Európa területi újrarendezése, ami előtt állunk, etnográfiai [sic! – etnikai] és gazdasági szempontból határozottan egy szerencsésebb formációt jelent, mint ami a Versailles-i, a St. Germain-i és a Neuilly-i békékből következett, és idáig ez az újrarendezés megelégedéssel üdvözölhető."[127]

Malmar azt is jól ismerte, hogy milyen állapotban volt Erdély, amikor sor került az átadásra: „...azok a viszonyok, amelyek a 22 éves rossz román kormányzás után Erdélyben uralkodtak, Magyarországot olyan gazdasági és adminisztratív újjászervező munka elé állítja, amely belátható időn belül az összes anyagi eszközeit igénybe fogja venni."[128]

Undén a döntésről megállapítja, hogy az egy szűkebb változata volt azoknak a kompromisszumos követeléseknek, amelyek előzetesen kiszivárogtak.[129] Így „a magyar államterület Észak- és Kelet-Erdély visszaszerzése által 43.590 km^2-rel, a lakosság 2.394.000 fővel nőtt."[130] Undén egy korábbi értesülése szerint: „Ezen határmeghúzás révén azokat az erdélyi területeket, amelyek főképpen vagy nagyobb mértékben magyarok által lakottak, visszaadnák az anyaországnak, és ezenkívül egy viszonylag jó stratégiai határt kapnának."[131] Undén a mostani határmeghúzás legnagyobb hibájának azt tartja, hogy „az egyetlen vasútvonalat a keleti részekhez Kolozsvártól keletre elvágták".

Nagy-Britannia reakciója ellentmondásos volt. Miközben elismerte Dél-Dobrudzsa Bulgária általi birtokba vételét, és azt „megelégedéssel" nyugtázta, addig elutasította és nem ismerte el Erdély megosztását. Prytz beszámol Halifax külügyminiszter szeptember 5-i felsőházi beszédéről: „Anglia sohasem egy olyan politikát hangsúlyozott, amely a status quo-hoz való szigorú ragaszkodásra volt alapozva, hanem ellenkezőleg, támogatta a revízióra való törekvéseket, feltéve, hogy ezek önmagukban elfogadhatóak és igazságosak voltak, és hogy ezeket az érdekelt felek közötti szabad tárgyalások útján és agresszió vagy kényszer nélkül érik el. Ezzel szemben Anglia nem gondolja úgy, hogy a háború ideje alatt elismerjen területi változásokat, ha ezek nem az érdekelt felek közötti szabad megállapodások eredményei. Azért nem ismerhető el a magyar-román megegyezés Erdélyre vonatkozólag, mivelhogy ez a tengelyhatalmak diktátumának az eredménye volt, amit fenyegetésekkel kényszerítettek rá Romániára."[132] Undén jelentése ellentmond a brit kormány ezen indoklásának, mert szerinte szó sem volt kényszerítésről és fenyegetésről, hanem az érintett felek önként fogadták el a döntőbírósági ítéletet.[133]

---

[126] U. o.
[127] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. november 30.)
[128] U. o.
[129] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1550. (Budapest, 1940. július 25.)
[130] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. október 3.)
[131] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1550. (Budapest, 1940. július 25.)
[132] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1551. (London, 1940. szeptember 20.)
[133] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. október 3.)

Sokkal inkább arról volt szó, hogy a brit külpolitikában lassú, de biztos irányváltás kezdődött meg. 1938 őszén az első bécsi döntést Nagy-Britannia ugyan nem ismerte el formálisan, de nem is tiltakozott ellene. Egy évvel később viszont már erről tesz jelentést Londonból Prytz: „A brit kormány 1939. december 20-án formálisan elismerte a Csehszlovák Nemzeti Bizottságot, mint a csehszlovák nép képviselőjét."[134] 1940 nyarán pedig már még inkább jelzésértékűnek számított az a diplomáciai elismerés, amiről Prytz ugyancsak tudósított: „A brit kormány 1940. július 21-én elismerte Benest több más személlyel együtt, mint cseh-szlovák kormányt."[135]

A Délvidék megszállása

1940 őszén Magyarország a Németország és csatlósai által való teljes bekerítés elkerülésére az egyetlen még viszonylag független szomszédjával, Jugoszláviával való megegyezés lehetőségét kereste. Ez egyben felvillantotta a délvidék magyarlakta területeinek a revízióját is, amiről természetesen Magyarország nem mondott le. Undén még 1940 nyarán beszámolt a Budapesten keringő hírekről: „...helyenként azt állítják, hogy a bledi konferencián Jugoszlávia bizonyos fenntartásokkal késznek nyilvánította magát, hogy visszaadjon Magyarországnak egy majdnem kizárólag magyarok által lakott területet a Duna és a Ferenc József csatorna valamint a Tisza folyó között."[136]

A magyar-jugoszláv tárgyalásokon megegyezési készség mutatkozott jugoszláv részről, mert Jugoszlávia számára sem volt közömbös a Németországgal való viszony alakulása, hiszen tudatában volt ez utóbbi vezető szerepének a kontinensen. Undén így elemzi a jugoszláv szándékokat: „valószínűnek tűnik nekem, hogy a jugoszláv kormány a Magyarországhoz való közeledést egy könnyebben járható eszközként választotta, hogy megjavítsa a Németországhoz fűződő viszonyát gróf Csáky formulája: »A te barátaid az én barátaim is« szerint, mint egy közvetlen csatlakozást a tengelyhez, amely talán jelentős ellenállásba ütközne a nép körében."[137]

Az ún. „örökbarátsági" szerződés megnevezést szokatlannak találja Undén és ehhez az alábbi megjegyzést fűzi: „A két ország közötti állandó béke és örök barátság, amit megígérnek az 1. pontban, természetesen viszonylagos fogalmak, és az azokban a kérdésekben való konzultálás, amelyek a szerződő felek véleménye szerint a kölcsönös kapcsolataikat érintik, és amelyről a 2. pont beszél, aligha jelent messzebb menő kötelezettségeket, mint azok, amelyek az általánosan elfogadott diplomáciai tradíciók szerint érvényesek."[138]

Az 1940. december 12-én kötött szerződést értékelve, Undén megállapítja: „A szerződésben nincs szó sem kölcsönös garanciáról, sem kölcsönös segítségnyújtásról, és a tárgyalásokon — miként arról kifejezetten biztosítottak engem az

[134] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 234. (London, 1940. április 24.)
[135] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 234. (London, 1940. július 24.)
[136] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 1550. (Budapest, 1940. július 25.)
[137] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. december 13.)
[138] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. december 16.)

itteni külügyminisztériumban — ugyanolyan kevéssé vitattak meg területi, mint katonai kérdést. Úgy tűnik, hogy a szerződés feladata ily módon kizárólag az, hogy behatárolja az olasz-görög konfliktust és hogy erősítse mindkét fél politikai helyzetét, úgy, hogy amikor a balkáni béke helyreállításáról és az ottani viszonyok esetleg bekövetkező újrarendezéséről lesz szó, ne minden további nélkül tudják megfosztani a beleszólástól őket."[139] A szerződésnek nagy szimbolikus értéke volt Magyarország számára, mert demonstrálta, hogy a háromhatalmi egyezményhez történt novemberi csatlakozása mellett is megőrzi bizonyos cselekvési szabadságát. Hogy a magyar kormány milyen nagyra értékelte ezt, az abban mutatkozott meg, hogy Magyarország — revíziós politikája ellenére — nem vetette fel a határrevízió kérdését és ez Undént is elgondolkoztatta: „A magam részéről igen nehezen tudom elképzelni, hogy igaz barátság létrejöhetne addig, mielőtt legalábbis egy határrendezés létrejött volna, mely révén a kb. 300 000 Bácskában élő magyar újra egyesülne az anyaországgal."[140]

Malmar szintén megpróbálja kifürkészni a rejtély nyitját: „Alapos indokok alapján azonban feltehető, hogy ezen határrevízió végrehajtására ebben az esetben előreláthatólag csak a [háború utáni] általános békében kerül majd sor."[141] Annak a jugoszláv nézetnek a valószínűségét, hogy — Malmar szavaival — „Magyarország területi követelése Jugoszláviától egy viszonylag alárendelt problémát képviselt, ami nagyobb áldozatok nélkül megoldható"[142] közvetetten megerősíti Undén összegezése: „mindkét államnak a legfőbb érdeke, hogy megőrizze a békét és konszolidálja erejét avégett, hogy amikor Európa sorsát a most folyó háború után eldöntik, elég erős legyen ahhoz, hogy ne engedje magát mint egy tárgyat kezelni a győztes hatalmak tetszése szerint."[143]

Jugoszlávia is elérni látszott politikai célját, hogy a megegyezéssel megerősítse pozícióját és hogy megjavítsa Németországgal való kapcsolatát. Erről így ír Malmar: „Jugoszláv részről a Balkán-antantot, tekintettel az Erdélyre vonatkozó magyar követelésre, mindazonáltal egy akadálynak tartották, hogy elfogadják ezt a megoldást. Miután ez az akadály a nyár balkáni eseményei révén most már kiesett, Jugoszláviában megelégedéssel üdvözölték a két ország közötti viszony stabilizálását, amely ezen barátsági szerződés révén létrejött."[144]

Azonban váratlan fordulatot hozott az 1941. március 27-i jugoszláviai államcsíny. Az új jugoszláv rezsimet, amely visszavonta az országnak a háromhatalmi egyezményhez az előző kormány által szintén megtörtént csatlakozását, a brit kormány szövetségesének tekintette. Hitler viszont elhatározta Jugoszlávia felszámolását, s ebben érdekeltté igyekezett tenni Magyarországot. Érthető tehát, hogy — mint Undén jelentette — „a váratlan március 27-i jugoszláviai államcsíny híre Magyarországon nagy aggodalmat okozott."[145]

---

[139] U. o.

[140] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. december 13.)

[141] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. december 14.)

[142] U. o.

[143] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1940. december 16.)

[144] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1940. december 14.)

[145] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 3.)

1941 áprilisában bekövetkezett az, amit Undén már 1939 áprilisában megjósolt, éspedig, hogy nehéz lesz elkerülni Magyarországnak a háborúba való belesodródást az ország földrajzi helyzete miatt.[146]

Undén átérezte Teleki és Magyarország dilemmáját és megjegyezte: „Úgy gondolták, hogy gróf Teleki öngyilkosságával meg akarta menteni országát egy háborútól, melyről azt tartotta, hogy az nem csupán az ország becsületével, hanem az érdekeivel is összeegyeztethetetlen."[147] De a Németország Jugoszlávia elleni támadásával kapcsolatos magyar délvidéki bevonulást illetően Undén és Malmar is azt hangsúlyozták, hogy Magyarország számára nem volt más választási lehetőség.

Belgrádból Malmar így ábrázolja a helyzetet: „Az kétségtelen, hogy a szerbek között nagyon harcias hangulat uralkodik... Mindenáron harcolni akarnak..." Ugyanakkor ismerteti a szerb és a horvát ellentétek fokozódását is: „Az új szerb minisztereket kivétel nélkül olyan körökből választották, amelyekben a szerb-horvát kölcsönös megértést energikusan ellenezték, és azután ugyanolyan energikusan megpróbálták szabotálni. A konfliktus magva tehát már magában a kormányban megvan." Malmar jól látja merre sodródnak az események: „Ha kitör a háború, akkor elég valószínű, hogy Horvátország Szlovákia példáját követi majd, és független államnak nyilvánítja ki magát."[148] Mindezeket április 1-én, tehát még a német támadás előtt veti papírra.

Különösen fontos Malmar azon észrevétele, hogy a jugoszláv (a szerb) közvélemény „külföldi propaganda befolyása alatt áll". Nagy-Britannia cinikus politikáját emlegeti, amely idegen népeket használ fel a brit érdekek megvalósítására. „Az a mód, ahogy az államcsínyt Angliában és az Egyesült Államokban értelmezik, különleges biztatást ad a háborúra vágyakozóknak. A szerbeknek Churchill és Sumner Welles urak kéretlen segítségről szóló ígéretei valószínűleg semmilyen módon nem fogják felidézni a szerbek tudatában azokat a szerencsétlenségeket, amiket más népeknek okoztak egy hasonló helyzetben."[149] Malmar itt nyilvánvalóan a lengyeleknek ígért angol-francia segítségre céloz, amit nem tudtak beváltani, de arra elég volt, hogy bekövetkezzen a lengyel tragédia. S ahogy az események megmutatták, ez Jugoszlávia esetében is bekövetkezett. Megjegyzendő, hogy Malmar semleges volt és nem ellensége Angliának, de miután érthetőleg főleg a kis államok sorsa és jogai foglalkoztatták, ezért volt kritikus a brit politikával szemben is.

Eközben a Szovjetunió az utolsó esélyét látta annak, hogy — a Romániával és később Bulgáriával való balsikerek után — befolyást nyerjen a Balkánon. Hogy a Szovjetuniónak valóban voltak tervei a Balkánt illetően, megerősíti Flodström, Svédország moszkvai katonai attaséja is: „A Szovjetunió katonapolitikai érdeklődése egyre jobban nyugatra és délnyugatra összpontosul...az orosz erőösszevonást a Balkán felé irányítják."[150] A moszkvai szovjet-jugoszláv tárgyalások eredménye egy barátsági és megnemtámadási szerződés lett 1941. április 6-án, amely azonban

[146] Lásd a 87. sz. jegyzetet.
[147] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 3.)
[148] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1941. április 1.)
[149] U. o.
[150] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 726. (Moszkva, 1941. március 31.)

nem foglalta magába az egymás megsegítésének a kötelezettségét egy harmadik állam támadása esetén. Flodström a következőképpen értékeli a szovjet-jugoszláv paktumot: „Jugoszlávia számára hamarosan egy jelentőség nélküli papírnak mutatkozott, de arra alkalmas volt, hogy irritálja a Szovjetunió és Németország közötti viszonyt."[151]

Mindamellett az eseményeket nem lehetett megállítani. Az új miniszterelnök, Bárdossy engedett a német követelésnek, és a német haderő magyar területről is kiindulván 1941. április 6-án megtámadta Jugoszláviát. Undén vélekedése szerint is „Magyarország számára előállt a kínálkozó kötelesség, hogy megvédje a magyar lakosságot az első világháború után átengedett területeken."[152] Amikor „Horvátország függetlenségi nyilatkozata április 10-én magával hozta, hogy Jugoszlávia mint „államközösség" megszűnt létezni", akkor Magyarország ugyanezt az érvelést használta, mint korábban Csehszlovákia széthullásakor is, és Undén maga is elfogadta ezt az érvelést azzal a megállapításával, hogy „hiszen Horvátország felszabadulása — [értsd önállóvá válása] — után még jugoszláv kormány sem létezett."[153]

Undén beszámol azokról az eseményekről, amelyek a magyar katonai akciót előidézték: magyar terület elleni jugoszláv légitámadások, határincidensek, és külön kihangsúlyozza, hogy csak a „független" horvát állam kikiáltása után — melyet „örömmel üdvözöltek Magyarországon" —, kapott a magyar hadsereg parancsot a bevonulásra. A barátsági szerződésre vonatkozólag Undén idézi a volt magyar külügyminiszter, Kánya kijelentését: „Amikor egy olyan ellensége Magyarországnak, mint Jeftic, tagja lett a jugoszláv puccskormánynak, akkor elejétől fogva világos volt, hogy a barátsági szerződésnek még annyi értéke sem maradt, mint azé a papíré, melyre azt leírták."[154]

Malmar így foglalja össze a változásokat Közép- és Délkelet-Európában: „Egy rövid időszak alatt, azok a mesterséges államalakulatok, melyeket a világháború után teremtettek Közép-Európa keleti részében, összeomlottak." Ezek Csehszlovákia, Nagy-Románia és Jugoszlávia voltak. „Sorsuk lényegesen függött két tényezőtől: nemzeti heterogenitásuktól és attól az agresszív politikától, amit abban az elképzelésben folytattak a legközelebbi szomszédaik ellen, hogy kiindulási stratégiai pontként szolgálnak azon hatalmi csoportosulás számára, amelyeknek születésüket vagy területi gyarapodásukat köszönhették."[155]

A Szovjetunió elítélte a Jugoszlávia elleni magyar akciót. Ghyczy Jenő, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének közlése alapján Undén a következőképpen számol be Kristóffy moszkvai magyar követ válaszáról Visinszkij külügyi helyettes népbiztosnak: „Válaszként a magyar követ nem csak azokat a körülményeket fejtette ki, amelyek Magyarországnak — [szerinte] — törvényileg jogot adtak, hogy úgy interveniáljon, ahogy tette, hanem hasonlóképpen nagyon ügyes módon összehasonlítást tett ezen intervenció és a szovjet kormány saját

[151] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 726. (Moszkva, 1941. április 30.)
[152] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 11.)
[153] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 16.)
[154] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 16.)
[155] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 562. (Belgrád, 1941. április 14.)

fellépése között a német-lengyel háború vége felé. Erre Visinszkij úrnak nem volt más mondanivalója, mint hogy akkor semmiféle lengyel kormány nem létezett az országon belül, ami egyrészt nem volt igaz, másrészt rossz argumentum volt. Hiszen Horvátország felszabadulása — [értsd önállóvá válása] — után jugoszláv kormány sem létezett."[156]

[156] UD arkiv, 1920-års Doss. syst. HP vol. 580. (Budapest, 1941. április 16.)

K. Farkas Claudia

RAVASZ LÁSZLÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓTÖRVÉNYEK

Bevezetés

A magyarországi zsidóság 1944-es tragédiájához vezető útnak mintegy egymást követő állomásait jelezték azok a törvények, amelyek a zsidónak minősítettek jogi státusát 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben újjárendezték. A legszabályosabb jogi formulákba öltöztetve fosztottak meg embereket alapvető jogaiktól és lehetőségeiktől, azzal az indokkal, hogy az illető „zsidónak" minősül. A törvények a rangsorolt emberi minőségek mesterségesen tagolt világát teremtették meg, ember és ember között minőségi különbséget tettek, ezzel pedig a zsidónak minősítetteket anyagilag visszaszorították, erkölcsileg leértékelték.

A zsidótörvények megszakítottak egy alapvetően pozitív, a század közepétől kibontakozó folyamatot. A zsidóságot a múlt század ajándékozta meg a törvény előtti, majd a politikai jogegyenlőséggel. Ezt követően az állam a zsidó vallást bevett felekezetnek ismerte el. Ennek az alapvetően liberális politikának köszönhetően szinte egyedülálló és meglehetősen erős asszimilációs folyamat indult el. A hazai zsidóság zöme a magyar nemzet integráns részének érezhette (érezte) magát. Tudatosan vallotta magát magyarnak, sorsközösséget érzett a nemzettel, a magyarok zöme pedig az asszimilálódott és magyarul beszélő zsidókat általában egyenlőnek tekintette.

Az asszimiláció folyamata azonban az első világháború után megrekedt. A forradalmak sokkja, a történelmi Magyarország összeomlása és megcsonkítása is szerepet játszott abban, hogy a társadalom zsidóemancipációval és zsidóasszimilációval szembeforduló, a háttérben alárendelt áramlásként korábban is létező tendenciái kezdtek mind határozottabb körvonalú állásponttá, politikai antiszemitizmussá formálódni.

Ekkor vált „szokásossá" a zsidóellenes indulatokat és a zsidókkal szembeni ellenérzést a zsidók gazdasági térfoglalásával, politikai és hatalmi szerepével és viselkedésével indokolni. Ez az álláspont figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a zsidóság társadalmi elhelyezkedése egyenes következménye volt a magyar társadalomfejlődés elakadásának. Voltak, akik családi hagyományaik miatt nem szerették a zsidókat, vagy egyszerűen csak azért, mert „mások" voltak. Többen a fajelmélet különböző változataiban találtak indítékokat, a zsidókban látva a nemzet, a „faj" veszedelmét.

Mindez arra mutatott, hogy az asszimilációs lehetőség eleve mennyire ellentmondásokkal terhelt és sebezhető volt. Az asszimiláció korábban nem sejtett

törékenysége révén a zsidóság továbbra is a társadalom világosan körülhatárolható közössége maradt.

Hamarosan fény derült arra, hogy a magyar nyelvet megtanult, magát magyarnak valló zsidóság mögött nincs meg a vélt asszimiláló, befogadó és védő közeg, közösség. Helyette a zsidóság nagy tömegeinek a kitaszítottsággal és a kirekesztettséggel kellett szembenéznie.

A zsidóság egy része azonban még akkor is a nemzettel azonosította magát, amikor a társadalom többsége erre már nem tartott igényt, sőt: a magyar zsidók és a többi magyar közötti különbségtétel elmélyítésére törekedett. A németek sajátos szerepe a folyamatban abban ragadható meg, hogy a társadalomban már eleve benne rejlő zsidóellenes tendenciákat — részben a revíziós politikát használva fegyverül — sikerült tudatosan elmélyíteniük.

Az 1938-tól kibontakozó zsidóellenes törvényhozás a fent említett kirekesztés szellemében fogant. A korábban sokak által lelkesen fogadott asszimiláció érvényességét kétségbe vonva — az egyes zsidóellenes törvények változó „zsidó" – fogalmának függvényében — mind szélesebb embertömeget zárt vissza a zsidó közösségbe, köztük teljesen asszimiláltakat is.

Az 1938: XV. tc. szemérmesen „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címet viselte. Feltűnő jellegzetessége volt, hogy nem határozta meg világosan, ki tekintendő zsidónak. Pontosan meghatározta azonban, ki nem tartozik a zsidónak minősítettek csoportjába. A törvény elfogadása után egy hónappal viszont az Imrédy-kormány a törvény végrehajtási utasításában pontosan definiálta, kiket kell a magyar állampolgárok közül zsidónak tekinteni. Az említett rendelet a felekezeti hovatartozás alapján határozza meg azoknak a körét, akik a törvény hatálya alá esnek. Közvetve már az első zsidótörvény a faji megkülönböztetés felé mutat, mert a felekezeti ismérv mellett megjelenik annak a hangoztatása, hogy ha az érintett az izraelita hitfelekezetet nem a törvényben előírt megfelelő időpontban hagyta el, továbbra is a zsidó közösséghez tartozónak tekintendő.

Az ún. zsidófogalom meghatározása törvényenként változott. A második zsidótörvény esetében a fogalom már újabb, jelentős változásokon ment át. Az 1939: IV. tc.-et már nyugodtan az első magyar fajvédelmi törvénynek tekinthetjük, hiszen a törvény első paragrafusához fűzött miniszteri indoklás már nyíltan amellett foglal állást, hogy „az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, egyúttal a zsidó faji közösséghez is tartozik", a zsidó fogalmát pedig ennek megfelelően határozza meg. Ezen a törvényen már kétségbevonhatatlanul fel lehet ismerni a német fajvédelmi rendelkezések nyomát.

Az 1941: XV. törvénycikknek azután hivatalosan is a „fajvédelmi" törvény elnevezést adták. Az ebben szereplő, a fajvédelem elméletét teljes egészében magáévá tevő „zsidó"-fogalom kritériumrendszere már nem volt enyhébb a náci fajvédelem „Jude" fogalmánál.

Mindazonáltal a magyar társadalom egy vékony rétege különböző okból, különböző következetességgel bírálta az egyre durvább megkülönböztetést és ez a kritika (a növekvő nyomás dacára) a törvények „evolúciójával" párhuzamosan

mélyült, ahogyan a jobbak fölismerték vagy megérezték a zsidótörvényekből potenciálisan a nemzetre zúduló jövőbeni bajokat.

Ezek a bírálatok nem tudták elhárítani a katasztrófát. Nem csak azért, mert hangoztatóikra a politikai elit birtokon belüli csoportjai és a mögötte álló, részben radikális jobboldali tömegek nem figyeltek, vagy ingerülten reagáltak. Maga a kritika is sok lényeges fogyatékosságban szenvedett; érvrendszere hibás — bár a korban világszerte eléggé általános — premisszákból indult ki.

Ez az írás annak a feltárását és elemzését tűzi ki célul, milyen álláspontot képviselt Ravasz László a zsidókérdésben és miként kapcsolódott be a Magyarországon 1938-tól kibontakozó, a zsidóság létfeltételeit sokféleképpen korlátozó zsidóellenes törvényhozás körüli küzdelmekbe.

Ravasz László a két világháború közötti magyar református egyház nagyhatású reprezentánsa és első számú szellemi vezetője volt. Pozíciójának elemzése — elsősorban prédikációi, felsőházi megnyilatkozásai és korabeli levéltári dokumentumok alapján — fontos és érdekes lehet azért, mert szavára, mint vezető egyéniségére sokan figyeltek és bizonyos körökben megnyilatkozásai a korban szellemi orientációként is szolgáltak.

Témánk szempontjából csak mint előzmény jön számításba Ravasz első világháború alatti és a korszak harmincas éveinek első felében e kérdésben vallott nézeteinek rövid áttekintése (amely utóbb a zsidótörvények megítélésében is visszacseng).

Ismert, hogy Ravasz már kolozsvári teológus korában, az első világháború alatt is behatóan foglalkozott a zsidókérdéssel. Harsányi Zsolt éppen erre a tevékenységére utalt a későbbi püspök „Kezdetben vala az Ige" című kötete elé írott előszavában. 1941-ben dicsérőleg szólt Ravasz antiszemitizmusáról, aki meglátása szerint „a zsidókérdésben ma ugyanazt vallja, mint ezelőtt huszonnégy évvel. Pedig 1917-ben, mikor a közélet még úgy bánt ezzel a problémával, mint a hímes tojással, a nyilvánosság kirakatában élő felelős férfiúnak talán még kockázatosabb volt áperté megmondani álláspontját, mint ma."[1] Tény, hogy Ravasz a Protestáns Szemle hasábjain és másutt leközölt írásaiban 1916-ban és 1917-ben többször is érintette a problémát.

Ezekből az írásokból kitűnik, miként vélekedett a zsidókérdésről. Meglátása szerint „ma már minden komolyabban gondolkodó ember... megegyezik abban"[2], miszerint a zsidóság nem vallás, nem felekezet, sokkal inkább fajnak tekintendő, amely a világcivilizáció testében sporadikusan szétszóródott.

A judaizmus fogalmán — írta — olyan szellemi irányzatot ért, amely világnézetében, érintkezésben, erkölcsi habitusban a keresztyéninek szöges ellentéte.[3] Így a zsidókérdést már ekkor olyan, „a társadalmi életösztön mélységeiből"[4] született valóságnak tartja, amellyel feltétlenül számolni kell.

Ravasz zsidóellenes írásaival a kor irodalmi életének egyik progresszív vezéralakja, Ady is foglalkozott: élesen fellépett ellenük. Elítélően írt arról, hogy „a

[1] *Ravasz László*: Kezdetben vala az Ige. Bp., 1941. Franklin Társulat Nyomdája XVI.

[2] *Ravasz László*: Antiszemitizmus? (1916) – Az emberélet útjának felén. „Az út", Kolozsvár, 1925. 2. kiadás 223. (A továbbiakban: Ravasz László: Antiszemitizmus?..).

[3] *Kádár Imre*: Egyház az idők viharaiban. Bibliotheca Kiadó, Bp., 1957. 33.

[4] Uo.

kálvinistaság irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust űzi egy Ravasz László nevű, s jobb sorsra érdemes volt ember."[5]

Ravasz Ady megjegyzésére reagálva tiltakozott az ellen, „hogy — mint mondta — mi antiszemiták volnánk. Eszünk ágában sincs"[6]. Majd bővebben is kifejti, mit ért ő antiszemitizmuson. Az ún. „oktalan antiszemitizmust" elutasítva — amelynek veszélyét abban látja, hogy a zsidóság asszimilációja elé akadályokat gördít — ő az „igazi, szent antiszemitizmust" vallja.

Így magyarázza ezt: „... én még a zsidókérdés megoldását is csak a tiszta keresztyén politika alapján tudom elképzelni... Keresztyénnek lenni azt jelenti, hogy: szeresd a zsidót!... A keresztyénség azt parancsolja, hogy szeressem a zsidót, hogy küzdjek érette, küzdjek az ellen, ami rontja, pusztítja őt, igyekezzem meggyógyítani... Ez az igazi, szent antiszemitizmus – a zsidók érdekében..."[7]

Ő a zsidókérdés megoldását csak egyféle módon tartotta keresztülvihetőnek, „a misszió" által. Nem mond le a zsidóság misszionálásáról, de ennek alapfeltételeként a „megtérő" (vagyis más hitre térő) zsidó mély lelki meggyőződését és lelki átalakulását tartja.

E fiatalkori nézetek érvelése gyakorlatilag nem változik a zsidótörvények tárgyalása idején sem.

AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY

A 30-as évek közepétől — részben a náci Németország hatásának erősödésével, részint pedig a magyarországi szélsőjobboldal megerősödésével — a zsidókérdés „rendezésének" a követelése is erősödött. Kormányzati szinten 1938 tavaszán — a győri programban — született döntés a jogi rendezésről. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-én Győrött elmondott beszédében leszögezte, hogy Magyarországon van zsidókérdés és annak csakis tervszerű és törvényes rendezését tartja lehetségesnek. A rendezésre megítélése szerint azért van szükség, mert a zsidóság a gazdasági élet bizonyos ágazataiban és a kultúra területén túlreprezentált, ami a magyarság élettörekvéseivel nem harmonizál.

A zsidóellenes törvénytervezet célját úgy határozták meg, hogy hathatósabb védelmet kapjon az ország „társadalmi és gazdasági egyensúlya". A miniszteri indoklás a törvényjavaslatot — a győri beszéddel összhangban — a magyarországi zsidók indokolatlanul magas gazdasági és társadalmi térfoglalásával támasztotta alá, szinte kormányzati kötelességnek tüntette fel a „megbomlott egyensúly" helyreállítását.

A törvényjavaslatot Darányi miniszterelnök 1938. április 8-án nyújtotta be a parlamentnek, „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címmel. Nem sokkal később, május 28-án pedig már törvényerőre is emelkedett. A törvényjavaslat felsőházi vitájára 1938. május 24-én került sor. Az előterjesztést a május 11-én lemondott Darányi Kálmán helyett az új miniszterelnök, Imrédy Béla képviselte a kormány nevében. Az alsóház által már elfogadott javaslatot először a közjogi, a kereskedelemügyi, a közlekedési, a közokta-

[5] *Ady Endre*: A fekete lobogó. Franklin, Bp., 1950. 96.
[6] *Ravasz László*: Antiszemitizmus?... 225.
[7] *Ravasz László*: A nemzet lelki egysége – Alfa és Ómega II. k. Franklin, Bp., 1932. 230–231.

tásügyi, az iparügyi és az igazságügyi bizottság együttes ülésén tárgyalták. Itt szólaltak meg először a széles nyilvánosság előtt a törvényjavaslattal kapcsolatban a keresztény egyházak vezetői.

A vitéz Görgey László által ismertetett javaslathoz elsőként — a katolikus egyház nevében — Serédi Jusztinián hercegprímás szólt hozzá. A törvényjavaslattal kapcsolatban először általános megjegyzéseket tett, miszerint a törvénynek nem szabad ellentétbe kerülnie az igazságossággal és a felebaráti szeretettel, mert ez Isten akaratával lenne szembekerülés.

A törvényjavaslat 4. paragrafusa konkrét dátumhoz, 1919. augusztus elsejéhez kötötte a megkeresztelkedett zsidók asszimilálódásának idejét. Erre reflektálva a hercegprímás leszögezte, hogy egyházi szempontból a keresztség hatálya örökre szól, azt semmiféle emberi törvénnyel időponthoz kötni nem lehet. Következetlenséget lát abban, hogy a tervezet azokat a megkeresztelkedett gyerekeket is zsidónak tekinti, akiknek szülei csak 1919. augusztus elseje után keresztelkedtek ki. Ugyanakkor azt vállja, hogy a zsidókérdés terén tenni kell valamit és a törvényjavaslatot hajlandó volt elfogadni, amennyiben az az általa kifejtett elveknek megfelel.

Serédi után Glattfelder Gyula csanádi püspök fejtette ki a nézeteit. Beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy a kormány a mostani kivételes törvénnyel a politikai nehézségekről akarja a figyelmet elterelni. Ő is kifogásolta a 4. paragrafus azon rendelkezését, amely különbséget tett az 1919. augusztus elseje előtt és után megkereszteltek között. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a keresztséget a faji jelleg függvényévé degradálják. Ezt önkényesnek és következetlennek tartotta, mivel semmivel nem indokolható terminus alapján tesz különbséget a megkeresztelkedettek között. A püspök szerint ugyanis a keresztelkedés kétségbevonhatatlanul az asszimilálódási szándék jele. Bár az „antiszemita vihar" felkeltésében a zsidókat is felelőssé tette, aggályait fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a zsidótörvény elfogadása után megnyugvás következne be. A törvényjavaslat érdemi intézkedéseit azonban a felemlített kifogások ellenére elfogadta.

A katolikus egyházi vezetőkhöz hasonlóan — ha fenntartásokkal is — a protestáns egyházfők is megszavazták a zsidótörvényt.

Raffay Sándor evangélikus püspök hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a zsidótörvényre szükség van, és egy ilyen jellegű törvény megalkotásától csakis akkor lehetne eltekinteni, ha a zsidók megváltoztatnák „módszereiket" és magatartásukat.

1938. május 24-én, amikor az első zsidótörvény a felsőházban tárgyalásra került, Ravasz nagy beszédet mondott mellette. A kérdést történelmi távlatokba állítva, „igen" szavazatát részletesen indokolta. Felszólalásában úgy ítélte meg, hogy a zsidókérdés „az emberiségnek egy több mint kétezer esztendős komplexuma, egyszersmind sorskérdése."[8] A törvényjavaslat ellen és mellett felhozott érvek szembeállítása után számára a mérleg nyelvét egy nagyon egyszerű politikai meggondolás döntötte el: „jobb-e a zsidótörvényt elutasítani, vagy jobb elfogadni?"[9] Megítélése szerint a törvény elfogadása nemcsak az ország békéjét és biz-

[8] Felsőházi Napló (1935–1939.) (A továbbiakban: F. N.) Atheneum, Bp., 1936–38. III. kötet 307.

[9] Uo.

tonságát szolgálná, de javára volna azoknak is, „akik elfogadása ellen — elismerem, teljes joggal — de hevesen tiltakoznak."[10]

Mint mondta, kissé nagyobb az izgalom ennél a kérdésnél, mint amennyit megérdemel. Megnyugvással vette tudomásul, hogy az egyház pásztori és missziói szempontjait a törvény nem érinti. Majd részletesen kifejti korábban már ismertetett elméletét, amely szerint a zsidókérdésnek egyetlen helyes megoldása lehet, amit a zsidóság teljes asszimilációjában lát elképzelhetőnek. Máris afelől aggódik, vajon „nem a magyar középosztály asszimilálódik-e a zsidósághoz."[11] Az asszimilációt és az áttérést boncolgatva kifejti, hogy a keresztyén egyház nem mondhat le a maga missziói parancsáról „bármely divatos fajkategória kedvéért."[12]

Egyszersmind a keresztyén egyházak figyelmét felhívja arra is, hogy a zsidók átvételében tartsanak „bölcs önmérsékletet"[13], hiszen „van nekünk elég sok rossz keresztyénünk a magunk fajtájából, miért hozzunk zsidó atyánkfiai közül nagy importot."[14]

Azokat a zsidókat azonban, akik az áttérésben oltalmat kerestek, prédikációjában is elhárította. „A keresztyénség nem arra való, hogy politikai, jóléti vagy társadalmi kényelmetlenségeket elintézzen,"[15] – figyelmeztet. A keresztyénség missziói öntudatát szem előtt tartva várja azokat, akik „életük példájával akarják Krisztust követni, de az egyháznak nincs szüksége olyanokra, akik csak azért akarnak áttérni, mert máról holnapra kell keresztlevél."[16]

Ravasz püspök a lavinát a lejtőn elindító első zsidótörvényt a fenti érvekkel végül is megszavazta.[17] Lépése mindenekelőtt azért nyomott nagy súllyal a latban, mert — nagy tekintélye révén — nemcsak a maga, hanem az egész református egyház nevében foglalt állást. „...az egyház vezetőségének nézete az én felfogásommal többé kevésbé megegyezett"[18] – írta utóbb a püspök, „Pro memoria" címet viselő, 1944-ben papírra vetett jelentés-tervezetében.

Az egész ország protestáns közvéleménye az ő felsőházi felszólalásaira figyelt. Érvei nyomán sokan látták úgy, hogy az ő állásfoglalása hatol a problémák mélyére. Maga is hangoztatta, hogy a Darányi-féle egyensúlytörvényt támogatta, mivel egyetértett politikai célkitűzéseivel. A törvény által megvalósítandónak vélt arányszám — értelmezése szerint — még nem jelentett igazi jogfosztást és „el lehetett fogadni."[19]

1941-ben visszatekintve még így fogalmaz: „Az első zsidótörvényt megszavaztam és kifejezést adtam annak a meggyőződésemnek, hogy zsidókérdés Ma-

[10] F. N. (1935–39) III. köt. 308.
[11] F. N. (1935–39) III. köt. 310.
[12] F. N. (1935–39) III. köt. 311.
[13] Uo.
[14] Uo.
[15] Református Élet, 1938. XII. 17. 498.
[16] Lelkészegyesület, 1938. XII. 10. 402.
[17] *Ravasz László*: Emlékezéseim. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 212. old. (A továbbiakban: *Ravasz*: Emlékezéseim..) Bp., 1992.
[18] „Pro memoria." Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. Szigorúan bizalmas kézirat gyanánt. A háború utáni tervezett püspöki jelentésbe nem került be. Készült 1944-ben. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C141, 16. doboz. (A továbbiakban: „Pro memoria...")
[19] *Ravasz*: Emlékezéseim... 213.

gyarországon van, ha van, meg kell oldani".[20] 1960-ban ugyanezt az 1938-as állásfoglalását már bíráló szemmel nézte, sőt végzetes lépésnek minősítette. Így ír erről: „nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert vétek vele... a jogegyenlőség és az emberi szabadság eszméje ellen."[21]

A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY

A későbbi fejlemények azokat igazolták, akik nem hittek abban, hogy korlátozott jogfosztó rendelkezésekkel ki lehet fogni a szelet a szélsőségesek vitorlájából. Ellenkezőleg: azzal fenyegettek, hogy minden ilyenfajta engedmény csak növeli a szélsőségesek étvágyát, a szélesebb közvéleményt pedig fokozatosan növelt adagokban hozzászoktatja az antiszemitizmus kábítószeréhez.

Imrédy Béla miniszterelnök az első zsidótörvény elfogadása után még azt ígérte, hogy ez egyben az utolsó is lesz. Nem sokkal a Felvidék visszacsatolása után azonban már úgy ítélt, hogy a zsidó közösség „életveszélyt" jelent Magyarországra nézve.

A NEP november 15-i ülésén már ekképp fogalmazott: „A visszanyert felvidéki területekkel a zsidók arányszáma... (...) még kedvezőtlenebbé vált. (...) Tehát nekünk ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos revízió alá kell vennünk."[22]

1938 végére el is készült a második zsidótörvény tervezete, Antal István igazságügy-minisztériumi államtitkár tollából. A bevezetőt, az indoklást Teleki Pál, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter jegyezte. A tervezetet („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról") Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter terjesztette a parlament elé.

A törvénytervezet bevezetőben bel- és külpolitikai érvekkel, geopolitikai és történelmi magyarázatokkal igyekezett bebizonyítani, hogy a zsidóság mindig is külön faji csoport volt, sajátos lelki és szellemi alkattal, sajátos életformával, ami együtt elválasztotta az emberiség többi részétől.

A törvényjavaslat lényege a további szigorítás volt. Ez a jogszabály-szöveg már teljesen faji alapra helyezkedett. Megfogalmazása szerint a következő személyeket kell zsidónak tekinteni:

azt, aki az izraelita hitfelekezet tagja, vagy tagja volt;

akinek mindkét szülője az izraelita hitfelekezet tagja vagy tagja volt;

akinek nagyszülői közül legalább kettő az izraelita hitfelekezet tagja vagy tagja volt;

az 1–3. pontban felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után születendő ivadékait.

A kormány által beterjesztett eredeti szöveg nem ismert különbséget a zsidó vallású izraelita és a kikeresztelkedettek között; ez utóbbiakat éppoly beolvadásra képtelen, idegen fajtának tekintette, mint a zsidó hitközségben megmaradtakat. S ez volt az a pont, ahol az egyházakkal való összeütközés elkerülhetetlennek látszott.

---

[20] *Ravasz László*: Isten rostájában. Franklin, Bp., 1941. III. kötet, 323.

[21] *Ravasz*: Emlékezéseim... 212.

[22] *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust. Gondolat, Bp., 1988. I. kötet, 125. (A továbbiakban: *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust...)

Az új zsidótörvény-tervezetről Ravasz László is azonnal nyilatkozott. A Pester Lloyd 1939. január 15-i számában megjelent cikkében néhány kifogást is felhozott a tervezettel kapcsolatban. Itt újra kifejtette korábban már ismertetett álláspontját, miszerint „zsidókérdés Magyarországon van, ha van, meg kell oldani." A zsidókérdés lényegét abban látta, hogy a zsidóság — bár kisebbséget alkot — a társadalmi élet bizonyos területein a többség jogát gyakorolja. A kérdés megoldása számára részben nemzetnevelési feladat, amit a céltudatos törvényhozás kiegészíthet és támogathat. Nyilatkozata szerint ő ebben a meggyőződésben szavazta meg az első zsidótörvényt. Most viszont a törvényjavaslat legfőbb hibájának azt tartja, hogy a korábbi törvényalkotási munkát továbbviszi és ennek során nagyon megszigorítja. Kifogásolja azt is, hogy a tervezet keresztyénellenes, hiszen a keresztyénséget nem részesíti előnyben. Elvi kifogása volt az ellen, hogy a tervezet nem tesz különbséget izraelita vallású zsidók és zsidó származású keresztyének között.

A törvényjavaslatot illetően változtatásokat javasolt.

Kívánatosnak találta, hogy a törvény előírásai ne érintsék azokat, akik keresztyén házasságból keresztyénnek születtek, tekintet nélkül a szülők és a nagyszülők származására.

Azok, akik jelenleg valamely keresztyén egyházhoz tartoznak, a törvény azonban visszaminősíti őket zsidóvá, bizonyos idő (20–30 év) múlva — amennyiben magyarságuknak és keresztyén erkölcsüknek példamutató jelét adják — kivehetők legyenek a törvény hatálya alól.

Meglátása szerint a zsidószármazású áttértek közül a törvény előírásai alól feltétlenül mentesülniük kellene azoknak, akik valamely keresztény egyháznak felszentelt lelkészei, apácái, diakonisszái, magasabb egyházi tisztségviselői stb.

Ravasz a mentességet méltányosnak találná kimagasló szellemi érdemek alapján is.

Végül az államfőnek biztosítaná azt a jogot, hogy egyeseket minisztériumi előterjesztés alapján a törvényi korlátozások alól életfogytiglan kivegyen.

„Egy vihart kavaró prédikáció"

A javaslat felsőházi vitájának kezdete előtt 1939 újévi szentbeszédében is foglalkozott a zsidókérdéssel, főleg annak egyházi vonatkozásaival. Megállapította, hogy a református egyházban, akárcsak a többi keresztény egyházban sok zsidó származású ember él. „Van tehát zsidókérdés az egyházban."[23]

Igehirdetésében a református egyházba mind nagyobb számmal betérni szándékozó zsidóságról, és a református egyház ezzel kapcsolatos súlyos lelkiismereti felelősségéről szólt. Arra figyelmeztetett, hogy az egyház krisztusi rendeltetését — „Elmenvén tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket" (Ján. 3, 4) — nem valósította meg sikerrel. Ha így lenne, ma nem lenne zsidókérdés. A „betérő" zsidósággal kapcsolatos fenntartásai részben abból fakadnak, hogy őket sok esetben nem igazi meggyőződés sodorja az egyházba.

Prédikációja tehát a beterjesztett javaslat mérsékelt, kis mértékű módosítását ajánlotta. Ehhez képest mégis aránytalanul nagy vihart kavart. Számos levelet kapott ezzel kapcsolatban, amelyek nagyon különböző álláspontot képviseltek.

[23] *Ravasz László*: Zsidókérdés az egyházban. – Isten rostájában. Franklin, Bp., 1941. I. kötet 206.

Volt olyan levélíró, aki „kenetteljes és biblikus mezbe öltöztetett, divatos, zsidóságot kendőző propagandabeszédnek" aposztrofálta az itt elhangzottakat és a következő sorokat írta a püspöknek: „Ön, Püspök Úr az Év első beszédében síkra szállt azért a zsidó kisebbségért, amely évszázados kiszipolyozása a magyar faj gyengülésének legfőbb oka és megfeledkezik azon 7 millió magyarról, amely ezen kiszipolyozás következtében különösen az utóbbi évtizedekben a legrettentőbb nélkülözéseknek volt kitéve és amely a legnagyobb rémülettel néz az Új Esztendő elébe is, ha a magyar kormánynak nem sikerülne ezt a szipolyt, ezt a parazitát a nemzet testéről lefejteni."[24]

Sokakban keltett csalódottságot az újévi nyilatkozat. Elutasították, hogy a református egyház rangidős püspöke „testvérének" nevezze a zsidó fajt (!) és a zsidóvédő szerepét magára vállalja.[25]

„Semmi mást, csak azt kívánjuk, hogy lássa majd be egyszer Főtiszteletűséged, hogy milyen hibát követett el ezáltal, hogy védte azt a zsidóságot, amely bennünket, az egyházat alkotó szegény sorsú embereket akar tönkretenni."[26]

A levélírók zöme úgy véli, a református egyháznak semmiképpen nem lehet célja a zsidók védelme. Ha mégis akadnak ilyen „nemes pártfogók", mint Ravasz, „ám szavazzanak meg havi jövedelmükből egy tisztességes összeget és támogassák hathatósan a zsidóságot."[27]

A prédikációról az Új Magyarság című lap vezércikkében megjelent írás szerint Ravasz a zsidók küzdelmeit a magyar szabadságharchoz hasonlította. Erre reflektálva Ravasz levelet küldött Milotay Istvánnak, a lap főszerkesztőjének és helyreigazítást kért.

A Milotaynak küldött levélből[28] kiderült, milyen indítékok vezették az újévi prédikáció elmondásában. Ravasz szerint még a zsidótörvény legradikálisabb tervezőinek és szószólóinak is világosan kell látniuk azt a tényt, hogy a törvény egyes passzusai igaztalan és felmérhetetlen szenvedést okoznak az érintetteknek. Különösen akkor fájlalja ezt, ha „igaz magyar és igaz keresztyén" embereket sújt, így lelkipásztori tisztének tekintette, hogy ezekhez „az igazán szenvedőkhöz" szóljon. Ravasz „magyarázó" sorainak hatására Milotay elnézést kérő levelében belátja, hogy „a kitérésekkel kapcsolatban ti, akiket elsősorban a vallási szempont kell, hogy irányítson, nem nyilatkozhattatok másképpen."[29]

Tartalmánál és születési körülményeinél fogva is kiemelésre méltó dr. Bernstein Béla nyíregyházi főrabbi levele, melyet 1939. január 16-án küldött az egyházfőnek, miután valaki eljuttatta hozzá a „Zsidókérdés az egyházban" című Ravasz-prédikáció szövegét.

A levél írója kikel az ellen, hogy a „keresztyén vallások főt. főpapjai (...) nem szólalnak fel a zsidótörvény lealázó, sértő, jogtalan rendelkezései ellen, melyek a magyar zsidóságot egyetemesen és (...) igazságtalanul sújtják, sőt valószínűleg egyhangúan megszavazzák a felsőházban."[30] Ezenkívül elküldte a püspöknek 1938. december

[24] A Dunamelléki Református Egyház Ráday Levéltára. Elnöki iratok 14–1939. I. 3. (A tanulmányban szereplő valamennyi levéltári anyag a Dunamelléki Református Egyház Ráday Levéltárából való. Ravasz László elnöki levelezései.)

[25] 94/1939. I. 9. Eln. ir.

[26] 63/1939. I. 6. Eln. ir.

[27] Uo.

[28] 77/1939. Eln. ir.

[29] Uo.

[30] 179/1939. Eln. ir.

24-én elmondott beszédét, melynek egyik fő témája — Ravasz missziós beszédére reflektálva — az volt, hogy sokan „futva menekülnek Izrael táborából, mely veszedelemben forog".[31]

Dr. Bernstein Béla határozottan szót emelt ez ellen és beszédét a következő gondolatokkal zárta: „itt van a mi többezer éves szent vallásunk, az ősi zsidóság fenséges tana; nekünk nem kell más."[32]

Bernstein akaratlanul is rátapintott a zsidótörvények keresztény egyházi bírálatának arra a kényes pontjára, mondhatni gyengeségére, hogy nagyon kevés kivétellel kizárólag a felekezeti, hitbeli, gondolkodásmódbeli identitásuk feladására kész zsidókat vette védelmébe.

A felsőházi vita kezdete

„A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról" szóló, a képviselőház által megtárgyalt és bizonyos módosításokkal elfogadott törvényjavaslatot a Felsőház egyesített bizottsága 1939. március 31-én tárgyalta. A törvényjavaslatot vitéz Görgey László ismertette. Először általánosságban vitatták meg.

Az első szónok Serédi Jusztinián volt, aki a püspöki kar nevében beszélt. Beszédében mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a kormány ilyen súlyos, az egyházakat is érintő törvényjavaslat esetében nem kérte ki idejekorán az egyházi vezetők véleményét.

„Azok, akikre az ügy tartozik, olyan körülmények között szólhattak csak a javaslathoz, amikor a helyzet esetleg el volt mérgesedve."[33] Elhibázottnak tartotta, hogy a törvényjavaslat minden fázisába bevonja a kereszténységet, különbséget tesz keresztény és keresztény magyar állampolgárok között. Megítélése szerint ezen az alapon történő különbségtétel nem szerencsés. A helyes eljárás az lett volna, ha a törvényjavaslatot nem terjesztik ki azokra, akik kereszténnyé lettek, vagy azokra, akik ugyan izraelita vallásúak, de nem büntetlen előéletűek és a magyarsághoz akarnak asszimilálódni, továbbá ezen szándékukat cselekedeteikkel kifejezésre is juttatták.

A törvényjavaslat hatályát csak azokra terjesztené ki, akik izraeliták maradtak és büntetlen előéletűek, vagy megkeresztelkedtek ugyan, de felekezetnélkülivé váltak. Továbbá azokra, akik résztvettek a „túlkapásokban", akik miatt — szerinte is — a törvényjavaslat szükségesnek mutatkozott.

Végül a törvényjavaslattal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy nem elég törvénnyel visszaszorítani azokat a zsidókat, akik ezt megérdemlik, hanem azokat a jelenségeket is meg kell szüntetni, melyeket a „zsidószellem" vitt be a közéletbe, és amelyek miatt a törvényjavaslatot a kormány szükségesnek ítélte.

Serédi után közvetlenül Glattfelder Gyula csanádi püspök emelkedett szólásra. Beszédének kezdetén a kormány álláspontjával egybehangzóan abból indult ki, hogy Magyarországon van zsidókérdés. Az indoklás is egyezik: „Én tehát igenis

[31] Uo.

[32] Uo.

[33] A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló törvényjavaslat tárgyalására vonatkozó képviselőházi és felsőházi összes kiadványok. Atheneum, Bp., 1939. A Felsőház és a Képviselőház egyesített bizottságának ülése 1939. III. 31. 170. (A továbbiakban: A zsidók közéleti...).

vallom, hogy zsidókérdés van, a zsidóproblémával foglalkozni kell, röviden talán azért, mert 5%-a szellemi, gazdasági és kényelmi lehetőségek 50%-át nem igényelheti és a keresztény társadalomnak vitathatatlan joga, hogy a kellő egyensúly helyreálljon."[34]

A püspök a törvényjavaslatot — mint egyensúlyt biztosító rendelkezést és „szükséges rosszat" — elfogadja, bár humánusan kívánja alkalmazni. Kiáll a törvényjavaslat azon törekvése ellen, amely kereszténynek kíván sújtani, „zsidóvá törekszik visszaminősíteni keresztényt, aki szívvel-lélekkel az, s a zsidóságról sejtelme sincs."[35] A „visszazsidósítás" ellen azért emel szót, mert az meglátása szerint súlyosan sérti a hívő keresztény meggyőződését. Glattfelder püspök úgy vélte, hogy a „törvény ridegségének" enyhítése céljából módot kellene nyújtani arra, hogy némely esetben kivételeket lehessen tenni a törvény alkalmazása alól. Példaként a német és az olasz törvényt hozza fel. A törvény hatálya alóli kivételek megállapításánál ő a „szellemi és lelki kiválóságokért" emelte fel szavát.

Ravasz László felszólalásában a katolikus egyházi vezetőkhöz hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy a „zsidókérdésnek" nevezett probléma igenis valós és megoldásra vár. Figyelmeztetett azonban arra, hogy ez „a keresztyén magyarságnak minél kevesebb sérelme nélkül" történjen. Fontosnak tartotta kihangsúlyozni azt is, hogy az első zsidótörvény tárgyalása alkalmából a kérdésben vallott álláspontján semmit sem változtatott. Megemlíti: amennyiben a törvényjavaslat „eredeti" formájában került volna a bizottság elé, minden bizonnyal elutasította volna. Azóta azonban olyan változtatásokon ment keresztül, melyek elveivel jobban összeegyeztethetők. Példaként az első paragrafust hozza fel, amely látszólag tisztán a faji elmélet alapjára helyezkedett, a leszármazást véve alapul. A kivételek statuálása (mint „in melius" változtatás) azonban a leszármazási elméletet megtöri, s így a javaslat már elfogadható számára. Meglátása szerint itt egy szellemiség elleni küzdelemről van szó, amit azonban az asszimilációs folyamat tompíthat és eltüntethet.

Ravasz már korábban máshol is kifejtette, hogy a „zsidókérdés" megoldására részéről az asszimiláció jelentené a gyógyírt. Ezért rója fel a törvényjavaslat egyik legfőbb hibájául azt, hogy éppen az asszimiláltakat zárja ki.

„Sokkal kevésbé szabadít meg minket a konok, megkeményedett, kártékony tömény zsidóságtól, mint amennyire bántja, asszimilációja útján visszalöki, disszimilálja azt a zsidóságot, amely lélekben és magyarságban hozzánk alakult"[36] – mondja.

A törvény hatálya alól a püspök elsősorban a zsidó származású kereszténye-ket igyekezett kivonni, amit mindenekelőtt lélektani okokkal, az asszimiláció lélek-átalakító hatásával magyarázott. Úgy érzi, a törvénynek az ilyesfajta különbségtételre feltétlenül „figyelnie" kellene, ugyanakkor nem táplált illúziókat a tekintetben, hogy az ténylegesen is végigvihető lenne: „Bele fogunk veszni egy rettenetesen összegubancolódott kazuisztikába" – jósolja.[37]

---

[34] A Felsőház és Képviselőház egyesített bizottságának ülése. 1939. III. 31. 171. (in: A zsidók közéleti...)

[35] Uo.

[36] A Felsőház és Képviselőház egyesített bizottságának ülése. 1939. III. 31. 241. (In: A zsidók közéleti...)

[37] Uo. 251.

A törvényjavaslatot általánosságban elfogadja, abban a meggyőződésben, hogy elutasítása nemzeti szempontból rendkívül nagy kellemetlenségek elé állítaná az országot.

Raffay Sándor evangélikus püspök általánosságban szintén elfogadta a törvényjavaslatot, abból a megfontolásból, hogy elutasítása az országot még súlyosabb helyzetbe sodorná. Azokat a kifogásokat, melyeket püspöktársai előtte elmondtak, ő is felemlíti: szerzett jogokat érint, kétségbe vonja a keresztség asszimiláló hatását, asszimilációt akar és éppen az asszimilálta kat zárja ki, stb.

A felsőházi bizottságok március 31-i ülésén olyan határozat született, hogy a részletekre vonatkozó módosító javaslat megtételére küldjenek ki albizottságot, melynek tagjai az együttes bizottságot alkotó bizottságok elnökei és előadói, valamint Glattfelder Gyula, Ravasz László és Raffay Sándor, továbbá a együttes bizottság előadója legyenek.[38]

Az április 13-i együttes bizottsági és április 15-i plenáris ülés

A felsőház együttes bizottsága a március 31-i első ülés után április 13-án tartotta második ülését, ahol részleteiben is megvitatták a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatot és a kiküldött albizottság módosító javaslatait. Az albizottság módosító indítványai közül csupán kettőt emelnénk ki. Az egyik a törvényjavaslat 1. paragrafusának 3/a fejezetét módosítaná. Az eredeti szöveg szerint nem lehet zsidónak tekinteni, aki: „A jelen törvény értelmében zsidónak nem tekintendő személlyel az 1939. évi január hó 1. napja előtt kötött házasságot, ha ebből a házasságból született vagy születendő gyermekei közül egyiket sem kell a jelen törvény értelmében zsidónak tekinteni."[39]

Az albizottság módosító indítványa:

„Az 1939. évi jan. hó 1. napja előtt lett keresztény hitfelekezet tagjává és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, ha szülői — amennyiben szülői az 1848. évi december hó 31. napja után születtek, ezek felmenői is — az 1849. évi január hó 1. napja előtt Magyarország területén születtek és megkeresztelésének napja óta húsz év eltelt."[40]

A másik módosító indítvány az 1. paragrafust új bekezdéssel kívánta kiegészíteni:

„A jelen törvényben meghatározott korlátozásokat nem lehet alkalmazni arra, akinek a törvény hatálya alól való mentesítést erre a célra alakított bizottság egyhangú határozattal kimondja. (...) A jelen törvény hatálybalépésének napját követő első évben legfeljebb száz személyt lehet ilyenképpen mentesíteni."[41]

A felsőház április 13-án tartott egyesített bizottsági ülésén ismét felszólalt Ravasz László is. Az albizottság módosító indítványához fűzött megjegyzésében rávilágított arra, hogy a javasolt módosítás ellentmond a teológiai álláspontnak; az 1. paragrafust azonban a javasolt módosítással mégis elfogadta, mert ezt a „kisebb rossznak" tartotta.

[38] Felsőházi Irományok. Az Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása. Bp., 1939. (1935–1939) XI. kötet. 409. sz. 317–318. (A továbbiakban: F. I.).

[39] F. I. (1935–1939) IX. köt. 408. sz. 288.

[40] F. I. (1935–39.) IX. k. 409. sz. 318.

[41] Uo.

Hasonló értelemben szólalt fel Glattfelder Gyula és Raffay Sándor. Az egyesített bizottsági ülés az albizottság módosításait meg is szavazta.[42]

A felsőház plenáris ülése április 15-én kezdte meg a törvényjavaslat általános vitáját. Nem okozott nagy meglepetést gróf Széchenyi Bertalan elnöknek az a közlése, miszerint gróf Károlyi Gyula, a felsőház elnöke bejelentette lemondását felsőházi tagságáról. Miután a zsidóellenes törvényjavaslat napirendre tűzését nem tudta megakadályozni, s a konvertiták mentesítését sem tudta keresztülvinni, lemondásával akarta kinyilvánítani ellenérzését és egyúttal felrázni a többi felsőházi tag lelkiismeretét. A felsőházi tagságáról lemondó levelet már március 31-én felolvasta egy általa összehívott szűkebbkörű felsőházi értekezleten.

„Mivel a kormányzat elgondolásaimat nem tette magáévá, elhatároztam felsőházi tagságomról való lemondásomat — írta —, mert a felsőháznak a zsidótörvénnyel szemben való esetleges állásfoglalása olyan súlyos kormányzati zavarokat idézhet elő, melynek következményeit képtelen vagyok lemérni."[43]

A törvényjavaslat általános vitájában, az első napon második hozzászólóként a katolikus egyház nevében Serédi hercegprímás szólalt fel. Lényegében azokat a gondolatokat mondta el, melyeket már március 31-én, az együttes bizottság ülésén kifejtett.

Aggályainak és kifogásainak felsorolása után a kormányt mégis kompromisszumkészségéről biztosította, a törvényjavaslatot pedig általánosságban hajlandó volt elfogadni.

Az általános vita kezdeti stádiumában már április 15-én felszólalt Teleki miniszterelnök is. Beszéde elején hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslatot nem mint az előző kormánytól rámaradt politikai örökséget, hanem meggyőződésből képviseli. Sőt, ha részleteiben is ő munkálta volna ki a javaslatot, akkor az ennél minden bizonnyal szigorúbb lett volna. Elutasította viszont azt a bírálatot, hogy „ez a törvény a magyar törvényalkotásba és gondolkodásba a faj és a vér idegen ideológiáját hozza be."[44] „Eltekintve attól, hogy én magam ezt az álláspontot tudományosan és társadalmilag több mint 20 éve vallom, hirdetem és írom, tehát jóval előbb, mintsem hogy itt külső befolyások rám vagy akárkire hathattak volna, meg kell állapítanom, hogy semmi idegenszerűség nincs abban, hogy faji összetartozandóságról, faji kapcsolatokról és faji csoportokról beszélünk."[45]

A keresztény egyházi vezetők által talán legtöbbet hangoztatott kifogásokra, miszerint a törvényjavaslat kereszténynek is zsidónak minősít és semmibe veszi a keresztség lélek-átalakító hatását, Teleki a következőképpen reagált: „A keresztény ellentéte a törvényjavaslatban, de egyébként is nem a zsidó, hanem az izraelita,... vannak keresztény zsidók és vannak izraelita zsidók."[46] Meglátása szerint a keresztségnek van bizonyos lélekátalakító hatása, de a kikeresztelkedés által a lélek egésze nem változik meg. Elismeri azt is, hogy a törvényjavaslat sok tekintetben jogfosztást jelent, de „az állam vagy nemzet jogos önvédelemből mindenkinek korlátozhatja szerzett jogát." Vagyis igent mond a jogfosztásra, ha az „ma-

[42] Magyar Nemzet, 1939. IV. 14.
[43] Magyar Nemzet, 1939. IV. 1.
[44] Felsőházi Napló (1935–1939) (A továbbiakban: FN) Atheneum, Bp., 1936–38. IV. k. 143.
[45] Uo.
[46] F. N. (1935–39.) IV. köt. 144.

gasabb nemzeti érdekből" történik. Teleki tehát nem tagadta a törvényjavaslat faji szemléletét, de elutasította azt, hogy ezt kívülről kellett volna a hazai törvényhozásra rákényszeríteni.

Ravasz április 17-én, a felsőház plenáris ülésén fejtette ki véleményét a javaslatról. A zsidótörvényt eredetileg nem utasította el. Kiindulópontja az volt — ami nem különbözött a zsidótörvények többi támogatójának az érvelésétől —, hogy zsidókérdés létezik, és rendezésével, mint égető szükséggel, tökéletesen egyetért. Ennek okát abban jelölte meg, hogy a zsidóság a magyar életben olyan pozíciókat birtokol, amelyek nem illetik meg; másrészt a „térfoglalást" a zsidó szellem mássága miatt tartotta veszélyesnek és feltétlenül „rendezendőnek".

„A zsidóság — mondta — más, mint a magyarság. Más a zsidó mint faj, mint vallás, mint sors, mint történelmi helyzet és más mindezeknek az eredménye, foglalata: a zsidó szellemiség".[47]

Az asszimiláció lehetőségére reflektálva Ravasz határozottan az asszimiláció lehetősége és kívánatos volta mellett tört pálcát, amit elsősorban a „megtértekben" a keresztség hatására végbemenő lelki átalakulástól és a magyarságba való beolvadástól remélt. „Én a zsidókérdés megoldását az asszimilációban látom"[48] – mondta a püspök. A „nagy kérdés" számára az, hogy nyugvópontra juthat-e a kérdés zsidótörvény nélkül is? Úgy látta, hogy a törvényhozás útján történő rendezés az egyetlen lehetőséget jelenti a „másik hatalmi" úttal, az erőszakkal szemben.[49]

Kifogást emel azonban a törvényjavaslat megbélyegző indoklása és visszaható ereje ellen, amit már az előzetes tárgyalások alatt is bírált. Az általa „kormányzati érdeknek" aposztrofált kivételek kategóriájának kapcsán említi, milyen nagy erővel küzdött azért, hogy a kedvezményezettek minél szélesebb körét lehessen körvonalazni. Ez a küzdelem főleg arra irányult, hogy ne csupán a 75%-os, hanem az 50%-os hadirokkantak, az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, és a Corvin-testület tagjai is beletartozzanak ebbe a körbe. Teljes kárpótlást javasolt az elbocsátandó magasabb egyházi tisztviselőknek, bíráknak, tanítóknak.

„Mindezekért megküzdöttem, de sikertelenül"[50] – mondta.

A Felsőház plenáris ülése április 17-én majdnem egyhangúlag fogadta el a törvényjavaslatot a részletes tárgyalás alapjául, ami másnap kezdődött. Ravasz itt az együttes bizottságok által elfogadott módosító javaslatot ajánlotta a felsőház tagjainak elfogadásra.

Az itt (és a korábban) elhangzó beszédekből úgy tűnik, hogy a katolikus bírálat kissé erőteljesebb volt. Ez nyilván nem csak annak tulajdonítható, hogy több hívő állt mögötte, hanem annak is, hogy egy nagy tekintélyű nemzetközi centrum, a Vatikán véleményét is közvetítette, amely némileg ellensúlyozta a hazai jobboldali nyomást, főleg az egyház hatáskörét csorbító intézkedések esetében. (Ezzel minden magyar kormánynak számolnia kellett, ezért a katolikus vezető személyiségek időnként többet engedtek meg maguknak.)

Az egyházi vezetők eredeti álláspontja a „kereszténység" teljes honorálása volt, vagyis annak az érvényesítése, hogy aki megkeresztelkedett, az nem zsidó.

[47] F. N. (1935–39.) IV. köt. 160.
[48] Uo.
[49] F. N. (1935–39.) IV. köt. 161.
[50] F. N. (1935–39.) IV. köt. 162.

Miután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ezt az elképzelést nem lehet keresztülvinni, másféle megállapodás született: ne a származás szerint, hanem „időpont" szerint állapítsák meg, hogy az érintett a nemzethez hozzáidomult-e vagy sem.

A két ház egyeztető bizottságának ülése

Mivel a felsőház a képviselőháztól jött törvényjavaslatot csakis az együttes bizottság által előterjesztett módosításokkal fogadta el, a javaslat visszakerült a képviselőházba. Ez a módosító indítvány két leglényegesebb pontját, az 1. paragrafus 3. bekezdés a) pontját és egy utolsó bekezdés betoldását nem volt hajlandó elismerni. Április 19-én ezeket a képviselőház együttes bizottsága, 21-én pedig a plenáris ülése is elvetette.[51]

Ezért a két ház közötti ellentétek áthidalására — az alkotmány értelmében — egyeztető bizottságokat hoztak létre. A bizottságokba mindkét ház 159 tagot delegált; a képviselőházi bizottságnak és a felsőházi bizottságnak is volt elnöke és javaslatának külön-külön előadója; ülésüket együtt tartották. Az első együttes ülésre április 26-án került sor. Ezen a képviselőházi bizottság előadója és a hozzászólók kifejtették, hogy a felsőház módosításait nem tudják elfogadni, mivel azok ellentétben állnak a törvényjavaslat alapelveivel. A törvényjavaslat ugyanis nem kívánja az asszimiláció folytatását, sőt kétségbe vonja annak lehetőségét.

A két ház bizottságainak első együttes ülésén Glattfelder Gyula a felsőház nevében visszautasította azt a „vádat", miszerint a felsőház megpróbálja megakadályozni a zsidókérdés orvoslását. Hangsúlyozta, hogy a felsőház a készülő zsidótörvényt ugyan nem ünnepelte lelkesen, „de belátva, hogy a katasztrofálisan megbillent társadalmi és gazdasági egyensúly, valamint a pusztító zsidó szellem féktelensége szigorú rendszabályokat parancsol"[52], azokat magáévá tette s a zsidóság kiszorítását célzó törvényes elgondolásokat megszavazta.

Szólt a felsőház kompromisszumkészségéről, valamint arról, hogy néhány módosító javaslattól eltekintettek, miután nyilvánvalóvá vált, hogy az általuk kívánatosnak tartott álláspont fenntartása komoly bonyodalmakhoz vezetne.

A többszöri meghátrálás után a püspök szerint a felsőháznak csupán két „kapitális kívánsága" maradt. Az egyik — „pár érdemes ember megmentésére" — olyan fórum létrehozása, amely szellemi kiválóságokat mentesítene. Ez bizonyíték lenne arra, hogy Magyarországon nemcsak „a vér és a hús", hanem a „szellem is parancsol." A felsőház másik alapvető kívánsága a kereszténység respektálása, a keresztények mentesítése volt.

Ebben az értelemben szólalt fel Glattfelder Gyula után Ravasz László is. Ő a felsőházi javallat két alapgondolatát húzta alá. Azt, hogy „a nemzetbe való beolvadás, az áthasonulás" a léleknek a dolga. A másik alaptételnél, a kivételek lehetőségének biztosításánál, a német és az olasz zsidótörvényekre utalt, mint amelyek biztosítják ezt egyes kiváló zsidó személyiségek számára.

Mivel a felszólalások során nem sikerült a két bizottság képviselőinek álláspontját közelebb hozni, Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter javaslatára a

[51] Magyar Nemzet, 1939. IV. 20. és IV. 22.

[52] A Felsőház és a Képviselőház egyesített bizottságának ülése. (in.: A zsidók közéleti...) 1939. IV. 26. 122.

túl nagy létszámú, összesen 318 tagú bizottság helyett a két ház képviselőiből tíz-tíz tagú albizottságot hoztak létre a kérdés további tisztázására.

A felsőház részéről delegált albizottságnak tagja lett Ravasz László is, Serédi Jusztinián és Glattfelder Gyula társaságában. Az albizottság még április 26-án délután összeült.

Az igazságügyminiszter olyan kompromisszumos indítványt terjesztett elő, melynek értemében az 1848 óta itt lakó zsidó családok tagjai csak akkor vehetők ki a törvény rendelkezései alól, hogyha 1919. aug. 1. előtt tértek át valamely keresztény hitfelekezetre és azóta is ahhoz tartoznak, de ezekre is vonatkoznának a 2. paragrafus korlátozó intézkedései. Tehát például nem lehetnek köztisztviselők, stb. Ezt a javaslatot az alsóházi bizottsági tagok támogatták, a felsőház tagjai pedig — köztük a három egyházi vezető — ellene szóltak.

A patthelyzet áthidalására felfüggesztették az ülést és az albizottság két házának tagjai külön tanácskoztak. A felsőházi tagok tanácskozásán az egyházi tagok a megegyezés fontosságát hangsúlyozták. Végül az albizottság felsőházi tagjai olyan javaslatot terjesztettek az albizottság elé, hogy a kormány egy kibocsátandó végrehajtási utasításban állítson fel egy zsűrit, melynek joga lenne „a haza érdekében tett szolgálataikért" egyes zsidókat mentesíteni. Ezenkívül azt kérték, hogy az 1919. aug. 1. és 1939. jan. 1. között kikeresztelkedett zsidó szülőktől kereszténynek született gyerekek is mentesüljenek a törvény hatálya alól. Végül azt kérték, hogy azoknál az 1848 óta Magyarországon lakó zsidó apáktól származó ivadékoknál, akik ugyan kereszténynek tekintendők, de bizonyos állásokat nem tölthetnek be, respektálják a szerzett jogokat.[53]

A javaslatokat az ülésre bekéretett Tasnádi Nagy András igazságügyi miniszternek adták át, aki azt válaszolta, hogy ezeket a kérdéseket meg kell tárgyalni a miniszterelnökkel. Ezért ugyan összeült még április 26-án az albizottság, de ülését rögtön másnap délelőttre halasztották. Április 27-én délelőtt az albizottság 20 tagja közül 19 elfogadta a felsőházi tagok javaslatát. Majd ezután még aznap összeült az egyeztető nagybizottság, melynek tagjai elé terjesztették az albizottság javaslatát. Az ülésen felszólaló Serédi a felsőház egyházi tagjai nevében elmondta, hogy módosító javaslataik megtételében őket a „keresztény hittestvérek" érdeke vezette. Kérte keresztény hittestvéreit, vegyék tudomásul, ők minden lépést elkövettek jogos érdekeik védelmében. Hogy több eredményt nem tudtak elérni, az nem rajtuk múlt, hanem egyéb körülményeken. A maguk részéről azt a maximumot akarták elérni, ami az adott viszonyok között elérhető volt.

Úgy tűnik, hogy a parlament két háza közül a képviselőház volt a „keményebb". Az ott megerősödött jobboldali szélsőségesekkel szemben — akik a törvényjavaslatot támogatták és legfeljebb azt kifogásolták, hogy nem eléggé kemény és határozott — a felsőház konzervatív, részben arisztokratikus összetétele ellensúlyt képviselt. Az ülés végén az egyeztető bizottság 219 jelenlévő tagja nagy többséggel elfogadta az albizottság módosító javaslatát. Az egyeztető bizottság által elfogadott módosító javaslatot a felsőház április 28-án, a képviselőház pedig csak május 3-án fogadta el. Ezzel a II. zsidótörvény túljutott a törvényhozás különböző buktatóin és a kormányzó ellenjegyzésével hatályba lépett.

[53] Délmagyarország 1939. IV. 27.

Ravasz püspök levelezése a törvényjavaslat tárgyalása idején

Tiltakozások

A törvényjavaslat napvilágra kerülése után (1938. december 25.) a három nagy zsidó hitfelekezet, a neológ, az ortodox és a status quo 1939. január 12-én közös felhívást bocsátott ki, amit elküldtek a „Magyar Országgyűlés Méltóságos Felsőházának és a Tekintetes Képviselőháznak."[54]

Ez azt hangoztatta, hogy a törvénytervezet megsérti a magyar alkotmányt, mert ellentétben áll az ott lefektetett alapelvekkel. Egyszersmind radikális szakítást jelent annak alapelveivel, melyek szerint a magyar politikai nemzet egységes, a törvény előtt mindenki egyenlő és a „szerzett jogok" védendők. Ellentétes az emberi igazságossággal és a nemzet alapvető érdekeivel. Mégis: bármekkora is volt az elkeseredésük és a kiábrándultságuk, honszeretetüket változatlanul hangoztatták. „Ezt érdemelte a magyar zsidóság? — írják. — Közjogainak csonkítását, magánjogainak korlátozását, életlehetőségeinek elvonását, ifjúságának számkivetését? Ezt érdemelte a magyar zsidó felekezet, amelynek egyetlenegy vágya volt történelme évszázados folyamán, hogy vallása megtartása mellett magyar és csakis magyar lehessen?"[55]

A tiltakozó levél utolsó előtti oldalán kérik a püspököt, tiltakozzon a törvényjavaslat ellen és utasítsa azt el.

Hasonlóan komor beadványt készítettek 1939 januárjában azok az „egykori magyar hadifoglyok", akiket a második törvényjavaslat zsidónak minősített.

A főrendházi tagoknak, a képviselőház tagjainak, a miniszterelnöknek, más egyházi méltóságoknak stb. eljuttatott emlékiratukban élesen tiltakoztak a tárgyalásra kerülő törvényjavaslat ellen, amely „társadalmi, gazdasági, művelődési és politikai jogaik meg-megnyirbálásával" méltánytalan háttérbeszorításukat jelentené, s őket másodrendű állampolgárokká degradálná. Sérelmezik ezen túl a zsidónak minősített népcsoport „kivándoroltatását". Keserűen állapítják meg, hogy ők nem csupán a háború, de a fogolytábor gyötrelmeit is elszenvedték a hazáért és sem a tűzvonalban, sem a fogolytáborban nem alkottak külön népcsoportot. Mi — írják, — „akik a magyar megpróbáltatások valamennyi kálváriáját megjártuk, bízvást elvárjuk, hogy a törvényhozás nem süti ránk a másodrangú állampolgárok érdemtelen és megalázó bélyegét. (...) És aki kétségbe meri vonni magyarságunkat és az állampolgári jogok teljességéhez való jussunkat, arról a történelem mond majd ítéletet."[56]

1939. március 25-én érkezett a püspök hivatalába a zsidó vallású, illetve zsidónak minősített keresztény gyógyszerészek „könyörgő panaszirata és tiltakozása".[57] Ők a törvényjavaslat 12. paragrafusa ellen tiltakoznak, amely kimondja, hogy a hatósági engedélytől függő jogosítványokat öt év alatt szándékoznak a zsidóktól elvenni. A javaslatot szörnyen igazságtalannak érezték, miután „ez beleütközik a

[54] 409/1939. II. 6. Eln. ir.
[55] Uo.
[56] 128/1939. I. 12. Eln. ir.
[57] Ikt. sz. nélkül. Eln. ir.

törvényen és a magántulajdon szentségén alapuló jogállam fogalmából fakadó sarkalatos jogelvekbe."[58]

Kérik a püspököt, a javaslat tárgyalása folyamán emelje fel szavát az őket ért igazságtalanság ellen.

Érvelési módja miatt igen érdekes a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesületének 1939. április 11-i beadványa, melyben az egyesület keresztény vezetőségi tagjainak az aggodalmai olvashatók. A püspöknek írott Memorandumban arra próbálnak rávilágítani, hogy a tervezett intézkedések a magyar gazdasági élet súlyos válságát idézhetik elő, hiszen „a mai történelmi időkben minden termelő erőre szükség van."[59] Az új javaslat törvényerőre emelése és végrehajtása esetén viszont keresztény munkahelyek is veszélybe kerülnének. Kijelentik, hogy ők nem „kihűlt kazánok és kétségbe taszított emberek elhagyott íróasztalai után vágyódnak"[60], a gazdaság fellendítését nem mások szenvedései árán akarják elérni.

Indítványok

A „Törzsökös Magyarok Táborának" Emlékirata is lényegében ugyanezt a gondolatmenetet követi. A törvényjavaslat megítélésük szerint alapvetően elhibázott és a magyar fajvédelem szempontjából „teljesen idegen fajvédelmi célokat szolgál."[61] Így érvelnek: „Ha volna egy olyan irántunk rosszindulatú külső hatalom, amely saját térhódításának érdekében azt óhajtaná, hogy előbb önmagunkat gyöngítsük meg oly mértékben, hogy a továbbiakban neki már csak egy országroncsot kelljen birtokba vennie, pokolibb tervet nem is eszelhetett volna ki."[62]

A törvényjavaslat tárgyalása során Ravaszhoz többen juttattak el indítványokat, javaslatokat azzal a szándékkal, hogy felhívják figyelmét a törvényjavaslat néhány szembetűnő vonására, illetve fogyatékosságára.

Többek szerint a törvényjavaslat legkirívóbb és legszembeszökőbb hibája abban rejlik, hogy a már bekövetkezett asszimilációt megpróbálja szétbontani, illetve útját állja a folyamatban lévő asszimilációnak. Másfelől a veszélyét abban látják, hogy túlnyomórészt magyarul beszélő és érző embereket akarnak a nemzet testéből „kivágni", elkülöníteni, a zsidó fél kitért voltára pedig egyáltalán nincsenek tekintettel.

„Egy félvér presbiter" a következő kérdést intézte hozzá: „Összeegyeztethetőnek tartja-e Nagyméltóságod a keresztyén felfogással és a magyarság egyetemes érdekeivel, hogy keresztyén hitben született és abban élő magyar családok sarjait félvér ivadéknak nevezze és minősítse a törvényhozás azért, mert anyjuk vagy nagyanyjuk kikeresztelkedett nő volt? A református egyház kötelékébe tartozó ilyen félvér zsidónak minősített keresztyén magyar egyházával szemben a törvény hatálybalépése után milyen konzekvenciát vonjon le és milyen magatartást tanúsítson a magyarsággal szemben? (...) mi el tudjuk választani magyar mivoltunkat az országot kormányzó hatalom intézkedéseitől és keresztyéni hitéletünket a hivatalos Egyház politikai felfogásától."[63]

[58] Uo.
[59] 304/1939. Eln. ir.
[60] Uo.
[61] 1042/1939. Eln. ir.
[62] Uo.
[63] Ikt. szám nélkül. 1939. Eln. ir.

„M. S." azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy a készülő törvény szövegébe vegyenek bele egy olyan passzust is, mely kereszténynek minősíti azokat, akik „hősi magatartásukért az első osztályú nagyezüst, arany-, harmadosztályú katonai érdemkereszt és vaskoronarend III. osztályának birtokosai, vagy olyan kitüntetése van, amelynek alapján akár vitéz is lehetett volna."[64]

Egy másik levélíró, „D. D.", azt javasolja Ravasznak, „vétessenek ki az 1. § rendelkezései alól mindazok, akik valamely keresztény vallásban születtek és nevelkedtek fel és ma is valamely keresztény hitfelekezet tagjai."[65]

A „keresztény vallású alkalmazottak" Ravaszhoz intézett beadványukban olyan módosító javaslattal álltak elő, hogy a zsidótörvényben előírt számaránya vonatkozó rendelkezések ne legyenek alkalmazhatók azokra, akik 1938 január elseje előtt már valamilyen keresztény egyháznak tagjai voltak és azóta vallásukat nem változtatták. Azzal érveltek, hogy az ilyesfajta módosítás egyrészt nem lenne ellentétes a javaslat elvi álláspontjával, másrészt az egyéni tragédiák számát lényegesen csökkenteni lehetne általa.[66]

Konvertiták levelei

A törvénytervezet parlamenti benyújtása utáni napokban sorra érkeztek Ravasz püspökhöz a magánlevelek, melyeket főleg konvertiták írtak. Leveleikben elsősorban azt sérelmezik, hogy 1919. augusztus elseje utáni keresztelkedésük miatt nem számíthatnak kereszténynek, és a keresztség értékének megvédelmezésére hívják fel az egyházi vezetőt. „Eszerint hát azok, akik pl. 1919 júniusában kereszteltettek meg, zsidóknak lesznek tekintendők, mert majd a törvénynek valószínűleg már májusban történő életbe léptekor az ő 20 esztendejükhöz még egy-két hónap hiányozni fog."[67] Arra kérik a püspököt, emelje fel szavát e szörnyű igazságtalanság ellen, s ha másként nem megy, úgy az eredeti szöveg helyébe legalább a következő módosítás kerüljön: megkeresztelésének napja óta 20 év eltelt. A levélíró (R. A.) abban reménykedett, hogy a fent kért módosítást „enyhe jellegénél" fogva a püspök nagy tekintélyével könnyen elérheti.

A következő, Ravasz László postájából kiemelt levél írója azt hangsúlyozza, hogy a keresztény hitre áttérteket naptári dátum szerint nem lehet két csoportra osztani, hiszen ez ellenkezne az egyház felfogásával. Joggal veti föl: miért vonják kétségbe és tekintik semmisnek a 10–20 év óta keresztény hitben és szellemben élő zsidó „keresztségét"?

Ravasznak szögezi a szemrehányást: „Nagyméltóságod valószínű nem tudja azt, hogy csak a jószágot szokták kiadni, s ha az kikötött határidőn belül nem felel meg a várt követelményeknek, visszadobják azt, de Emberrel (...) nem"[68]

Jónéhány olyan levelet is kapott a püspök, melynek küldői — egyéni helyzetüket véve alapul — egy egész kategória számára igyekeztek mentességet kiharcolni. A „vegyes házasságot kötött református keresztyén származású asszo-

[64] Ikt. szám nélkül. 1939. Eln. ir.
[65] 985/1939. Eln. ir.
[66] 1001/1939. IV. 5. Eln. ir.
[67] Ikt. sz. nélkül 1939. Eln. ir.
[68] 236/1939. Eln. ir.

nyok és anyák" aláírással ellátott levél küldői elpanaszolják, hogy izraelita vallású házastársuk a házasságkötés előtt — a világháború kitörése következtében — nem keresztelkedhetett meg, azonban a férjek reverzálist adtak, hogy a házasságból született gyermekek a keresztény vallást fogják követni. A törvényjavaslat azonban csak azokat tekinti teljes jogú kereszténynek, akiknek szülei már a házasságkötéskor keresztények voltak, vagy a gyermekek születésekor mindkét szülő keresztény volt. Kétségbeejtő helyzetükben reményüket a püspökbe helyezve azt javasolják, hogy a készülő törvény teljes jogú kereszténynek ismerje el „azt a vegyes házasságból született keresztényt is, ahol a szülők a házasságkötéskor reverzálist adtak a születendő gyermekeknek a keresztyén vallásban való nevelésére, s a házasságkötéskor még nem keresztény házastárs legkésőbb 1938. január 1-ig megkeresztelkedett és egyházilag is házasságot kötött."[69]

Ha ezt nem sikerül végigvinni, akkor „nincs más számukra, mint az éhenhalás"[70] – írják.

„Dr. D. I." budapesti levélíró úgy érzi, hogy a református gyülekezetek nem nézik jó szemmel a zsidó származású kereszténye ket az istentiszteleti alkalmakon. Panaszára Ravasz püspök megnyugtatólag közli, hogy megérzése valószínűleg téves, bár az ilyesfajta megnyilvánulások létét ő sem tagadja. Úgy találja azonban, hogy a gyülekezetben ez a nézet nem hatalmasodott el, és a „zsidószármazású keresztyén testvéreket", akik az időtájt „származásuk miatt szenvednek, nagyobb és gyöngédebb rokonszenv veszi körül."[71]

Rágalmazó levelek

Ravasz László azonban korántsem csak kritikus álláspontját támogató leveleket kapott. Egyes levélírók éppenséggel más oldalról bírálták, sőt el is ítélték őt. Többen nyíltan „zsidóbérencséggel" vádolják. Azt is kifogásolták, hogy a püspök — egyébként gyakran — testvérének nevezte a zsidóságot. „Ezt önmaga teheti, azonban nem az egyetemes reformátusság nevében"[72] – hangzik a Ravasznak szóló egyik üzenet. Majd arra figyelmeztetik: amennyiben továbbra is vállalja a „zsidóvédő szerepet", úgy „a nyáj szét fog oszlani és marad belőle egypár koszos birka (kikeresztelkedett zsidó)."[73]

Mások nyilatkozataiért durva hangon „pimasz, rongy, csirkefogó zsidóbérencnek" minősítették.[74]

Voltak viszont, akik a püspök bíráló állásfoglalását kevesellték. „Egy keresztyén református hívő" pl. azért elégedetlen a püspökkel, mert meglátása szerint „püspökünk a zsidó Jézus Krisztust (...) alacsonyítja le és az ő népét üldözi."[75] Ezzel az érveléssel arra próbálja rávezetni, hogy „lelkipásztor így nem tudja összetartani az egyház juhait."[76]

[69] 193/1939. Eln. ir.
[70] Uo.
[71] 678/1939. Eln. ir.
[72] 94/1939. Eln. ir.
[73] Uo.
[74] Ikt. sz. nélkül. 1939. Eln. ir.
[75] Ikt. sz. nélkül. 1939. Eln. ir.
[76] Uo.

Ugyancsak egy református hívő veti Ravasz szemére „antisemita kicsapongásait" és azt sérelmezi, hogy a püspök a második zsidótörvényt késznek mutatkozott megszavazni.

Segélykérő levelek

Tömegesen érkeztek Ravasz püspökhöz a segélykérő levelek is. Ezekből kiderül, hogy nagyon bíztak benne, a segítségében, a befolyásában. A levelekben vissza-visszatér néhány formula. „Minthogy magas méltóságban lévőnek ajkáról minden megállapítás ezerszeresen hangzik vissza — írja az egyik levélíró —, ezért nyilatkozataikat a leglelkiismeretesebb önbírálat tárgyává kell tenni a hangoztatás előtt."[77]

„Mi nem riportereknél kívánjuk aggodalmainkat ismertetni, hanem annál, aki Isten után a legfelsőbbnek van hivatva a lelkeket jobb belátásra bírni."[78]

Ravasz a ráhulló felelősséget roskasztóan nehéznek érezte. A zsidókérdés széthullott ezer meg ezer egyéni életkérdésre, ami egyszerre volt mind igazolt, mind kétségbeejtő. Maga a püspök így ír erről: „Mint egy pániknál minden menekülni akarót csak a saját ügye érdekelte, mindenki úgy gondolta, talán nem helytelenül, hogy 'egy' embert csak meg tudok menteni, s követelte, hogy ez az egy ő legyen."[79]

A hozzá intézett levelekre általában válaszolt, bár a tollat ragadó kétségbeesett embereknek sokszor csak néhány szavas — „Az üggyel behatóan foglalkozom" — válaszokkal kellett beérniük.

Mások viszont kimerítő, a részletkérdésekre is kiterjedő válaszleveleket kaptak a püspöki hivatalból.

Többekbe megpróbált erőt, hitet önteni. Volt olyan levélíró, aki azt kapta válaszul, hogy a törvény tragikus következményeinek elhordozására próbáljanak „elég lelkierőt" gyűjteni. „Vajha az ősi hit, amelyet atyja élete egyik nagy válságában tartott meg, most ebben a válságban mindnyájukat megtartaná."[80] A híveknek küldött válaszlevelekből fény derül arra az őt is marcangoló lelki konfliktusra, amellyel ezidőtájt szembesülnie kellett. Az egyházi vezetők — köztük Ravasz — úgy érezték, hogy elértek valamit. Ha nem is azt az eredetileg is szerény módosítást, amit szerettek volna, hanem egy csökkentett jelentőségű enyhítést.

Leírja: bár szakadatlanul küzdött azért, hogy minél több kivételt lehessen a törvény alá fogni, az erőfeszítésekhez képest csekélynek érzi a kiharcolt eredményt. Szinte természetesnek veszi ugyanakkor, hogy elsősorban kereszténységeket szándékozott kivenni és megmenteni „a törvény anyagi és erkölcsi béklyóiból."

Azt az érzést, hogy a „kiharcolt" könnyítések nem elegendők, valószínűleg a hozzá intézett levelek is erősítették. Volt, aki nyíltan a szemére vetette, milyen kevésnek érzi azt a küzdelmet, melyet a törvény tárgyalása során kifejtett. Ravasz válaszában így védekezik: „Téves az a véleménye, hogy a törvény ellen a saját egyházának vezetői kevésbé küzdöttek, mint más egyháznagyok."[81]

[77] 374/1939. Eln. ir.
[78] Ikt. sz. nélkül 1939. Eln. ir.
[79] *Ravasz László*: Emlékezéseim... 213.
[80] 1176/1939. Eln. ir.
[81] 1270/1939. Eln. ir.

Nem mindenki gondolja azonban így. Akadt, akit — mint írta — örömmel töltött el, hogy „egyházának vezetői annyira síkra szálltak értünk és gyermekeinkért."[82]

A vádakra válaszul — mintegy önmagát is meggyőzni kívánva — írja válaszleveleiben, hogy „a református egyház vezető emberei a kiállást kötelességük és lelkiismeretük parancsa szerint az óhajtott (...) módokon kívül és túleső mértékben is teljesítik."[83]

Végkövetkeztetése az, hogy a keresztyén egyházak vezetői mindent megtettek a keresztyén érdekek védelmére s nem rajtuk múlott, hogy törekvésük csak részleges eredménnyel járt.

Szempontunkból nagy súlyú tény, hogy részvételét a második zsidótörvény megszavazásában és keresztülvitelében később már „tragikai vétségnek" minősítette.

Az évek és a szörnyű végkifejlet távlatából már helyrehozhatatlannak találja azt is, hogy nem vállaltak felelősséget a kormány megbuktatásáért. Ezen a ponton azonban felvázolja, mi történhetett volna:

„... ha mi közvetlenül a választások előtt megbuktatjuk a nemes gondolkodású, emberséges és mérsékelt Teleki Pált, olyan számban jő be a legszélsőbb jobboldal, hogy kivehetik a hatalmat a kormányzó kezéből."[84]

Ha összegezni kívánjuk Ravasz László 1939-es megnyilatkozásait, több tényezőt kell mérlegelnünk. Láttuk, miként tiltakozott a püspök 1939 januárjában az „új" (a második) zsidótörvény-tervezettel kapcsolatban. Ezek után meglepőnek tűnik, hogy a második zsidótörvényt is megszavazta.

Ravasznak a törvényjavaslat felsőházi vitájában, valamint az ún. zsidóbizottságban elhangzott beszédeiből világosan kiderül, hogy a „zsidókérdés rendezésének" szükségességével általánosságban egyetértett. Kihangsúlyozta, hogy a kérdésről alkotott felfogása 1917 óta semmit nem változott. Elismerte a zsidók gazdasági és kulturális túlsúlya korlátozásának szükségességét (elodázhatatlanságát), a társadalmi egyensúly érdekét szem előtt tartva. „A kérdés elodázása árt a nemzetnek, árt a zsidóságnak is."[85]

Úgy látja, hogy „nem a zsidóság asszimilálódott a magyar lélekhez, hanem a magyar lélek asszimilálódott a zsidósághoz."[86] Állítja, hogy a zsidóság „átvette a tőkét, a nagyipart, a sajtót... és egy szép napon a vendég csodálatos otthonossággal rendelkezett a gazda portáján."[87] A „zsidó szellemiséget" kártékony hatásúnak véli a magyarságra nézve. A megoldást az asszimilációban látja, a magyarságba való beolvadás, elsősorban a keresztség által. A kérdés nyugvópontra juttatásának helyes módját „egy második" zsidótörvényben látja. „A jogos hatalmi út pedig a törvényhozás útja, amely az egyetlen lehetőség a másik hatalmi úttal, az erőszakkal szemben" – mondja a felsőházban.[88]

Több kifogást emelt a törvényjavaslat megbélyegző indoklása és visszaható ereje ellen; ezek eltörléséért az előzetes tárgyalások során küzdött is. Magát a zsidótörvényt azonban elvileg nem utasította el. („Nem tudom azt mondani, hogy

---

[82] 1218/1939. Eln. ir.
[83] 678/1939. Eln. ir.
[84] *Ravasz László*: Emlékezéseim... 213. (és „Pro memoria" 2.)
[85] F. N. (1935–39) IV. köt. 1939. IV. 17. 159.
[86] Uo.
[87] Uo.
[88] F. N. (1935–39) IV. köt. 1939. IV. 17. 160.

nincs zsidókérdés, nem kell azt törvényhozásilag szabályozni, nem akarok hallani ilyen kérdésről, mesterségesen csinált gonosz játék az egész...")[89]

Ismert, hogy gróf Teleki Pál személyesen kereste fel az egyházak vezetőit, kérve őket, hogy a „nagyobb rossz" elkerülése végett támogassák kormányát a törvény megszavazásánál. Teleki azzal érvelt, hogy amennyiben a kormánynak nem sikerülne az országban uralkodó túlfűtött hangulatot az újabb zsidótörvény által még a küszöbön álló országgyűlési választások előtt lecsillapítani, úgy félő, hogy a szavazóurnáknál a szélsőjobb fog győzni és ez esetben a zsidók sorsa még rosszabbra fordul. Abban az esetben, ha a felsőház a javaslatot visszaveti — érvelt Teleki — a képviselőház azonban ragaszkodik hozzá, akkor másodszori szavazással a kormányzói vétó ellenére is törvénnyé emelhetik.

Ravasz László 1944-ben papírra vetett visszaemlékezésében is lényegében ezt az érvrendszert használja. Meglátása szerint Teleki javaslatának elutasítása esetén „már ekkor megkezdődött volna német mintára a zsidóüldözés. Ma már nem lenne Magyarországon sem zsidó, sem zsidókérdés, úgy, mint Németországban. Ha tehát meg akartuk menteni a helyzetet, a jelenleg ismert kompromisszumos formában meg kellett szavazni a második zsidótörvényt."[90]

Így a korabeli szűkre szabott mozgástérben a törvényjavaslat körül kifejlődő parlamenti harc kulcsszemélyiségei a történelmi egyházak képviselői lettek. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy szavukat elsősorban a keresztény egyházak kötelékébe lépett zsidó származású híveik — a konvertiták — érdekében emelték fel. („Feladatunk az volt, hogy minél több törvényes kedvezményt biztosítsunk a kereszténnyé lett zsidóknak, s a törvény minél több túlzását megszüntessük."[91])

Gróf Teleki Pál, akinek a „támogatást" megadták, a „zsidókérdést" a második zsidótörvénnyel befejezettnek tekintette. A „szelet" azonban ezúttal sem lehetett kifogni a szélsőségesek vitorláiból. Sőt, 1939-ben a Horthy-rendszer utolsó választása a szélsőjobboldalt juttatta a legnépesebb ellenzék pozíciójába.

A HARMADIK ZSIDÓTÖRVÉNY

A második zsidótörvény — mint ezt sokan már akkor előre jelezték — egyáltalán nem juttatta nyugvópontra az ún. zsidókérdést. A német segítséggel elért területgyarapodás, amelynek egyik „ellentétele" volt a zsidók mozgásterének a korlátozása, az országot a korábbinál jobban hozzákötötte a német kormányzathoz és egyre nehezebbé tette bizonyos német követelések elhárítását. Az 1941-es év előbb Jugoszlávia megtámadását — vele Teleki öngyilkosságát —, majd a Szovjetunióval való hadiállapot kimondását hozta. Ilyen légkörben került sor a dráma új felvonásának tekinthető újabb zsidóellenes törvényhozási aktusra.

Bárdossy László, az új miniszterelnök 1941 nyarán terjesztette az országgyűlés elé az ún. „harmadik zsidótörvény" javaslatát. A törvénytervezet indoklása azt igyekezett bizonyítani, hogy a zsidókkal kapcsolatos politika a 19. század végétől milyen kedvezőtlen hatásokat váltott ki: „nem népszerű jelszavaknak kíván hó-

[89] Uo.
[90] „Pro memoria..." 2.
[91] *Ravasz László*: Emlékezéseim... 213.

dolni és nem utánoz mérlegelés nélkül külföldi példákat, de az asszimilációs folyamat, amely 1895 óta erőteljesen megindult, nem vezetett jó eredményre. A nemzeti lélek kialakulására feltétlenül káros hatással voltak a vegyes házasságok; ezek juttatták befolyáshoz a zsidó szellemiséget, melynek káros hatását látnunk kellett."[92] Az asszimilációs folyamat sikertelenségét a disszimilációval akarták felcserélni.

Az 1941. augusztus 2-án törvényerőre emelkedett „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről" szóló 1941: XV. tc. első pillantásra meglehetősen ártalmatlannak látszott. Címében nem is szerepelt a „zsidó" szó. Ám az érvényben lévő házassági törvény bizonyos vonatkozásainak újraszabályozása (azáltal, hogy kimondta a zsidók és nemzsidók házasságának tilalmát, valamint az ezt megsértőket sújtó büntető szankciókat kreált) egyértelműen a nürnbergi törvények alapjára helyezkedett. Az új törvény a zsidó fogalmát a korábbi zsidótörvényeknél is tágabban határozta meg, így ismét, sok ezer korábbi keresztény esett a törvény rendelkezései alá. A törvényjavaslat az egyházi vezetőknél részben ezért is talált nagy ellenszenvre, hiszen az sok hívőjüket érintette, kikeresztelkedetteket és nagyszámú született keresztényt egyaránt.

A keresztény egyházak képviselői a felsőházban ekkor már határozottan és egyöntetűen ellenezték az előterjesztést. Erélyes tiltakozásukat jelentették be, mert a házasság tiltó akadályainak a fajiság szerint való, az állam általi meghatározását a természettörvénybe ütközőnek minősítették. A törvény ugyanis lényegében arra is felhatalmazta az államot, hogy keresztények házassága felett rendelkezzen. Ezt azonban az egyházi vezetők tűrhetetlennek találták.

A tiltakozás és a felháborodás különösen a katolikus egyház részéről volt éles, részben, mert a katolikus dogmák a házasságot szentségnek tekintették. Ám a protestáns egyházak sem fogadhatták el az állam döntési jogát afölött, hogy híveik kivel házasodhatnak és kivel nem.

A javaslat felsőházi tárgyalásán, 1941. július 18-án, a katolikus álláspontot ismét a hercegprímás, Serédi Jusztinián bíboros fejtette ki.[93] Ő a javaslatot elsősorban egyházjogi szempontból utasította el. Mindenekelőtt az ellen tiltakozott, hogy a kormány a törvényjavaslat tervezetét nem küldte meg neki időben, nem informálták őt kellőképpen a készülő törvényjavaslatról, miközben a sajtóban hatalmas propagandát fejtettek ki érdekében. Igen kemény megállapítása volt az, hogy a kormány akadályozza a törvényhozók lelkiismeretes munkáját, miközben a „mesterségesen felszított közvélemény"[94] nevében akar visszautasítani mindenfajta bírálatot és ellenvetést."

A törvényjavaslat tárgyára térve Serédi kijelentette, hogy az egész püspöki kar nevében beszél, amikor a törvényjavaslattal szemben — *katolikus és magyar nemzeti* szempontokat is mérlegelve — kénytelen állást foglalni. (Az én kiemelésem. F. C.)

A törvényjavaslatot elfogadhatatlannak minősítette, mert „az egyházban sohasem volt, most sincs és a jövőben sem lesz olyan törvény, amely a kereszteltek (...) pusztán származásuk miatt megtiltaná a szentségi házasságot."[95]

---

[92] *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust... I. köt. 165.
[93] F. N. (1939–44) Atheneum, Bp., (é. n.) II. köt. 282.
[94] Uo.
[95] F. N. (1939–1944) II. köt. 285.

Az evangélikus egyház nevében felszólaló Kapi Béla azzal az indokkal hárította el a javaslatot, miszerint az korlátozná az egyháznak a házasságkötéseknél eddig biztosított törvényes szabadságát. Majd így folytatta: „lehetetlenné teszi számomra ennek a törvényjavaslatnak elfogadását az a körülmény, hogy ebben a házassági törvényben... nem a zsidókról, hanem a keresztényekről van szó. Az ítélkezés és a tiltó rendelkezés (...) azokra vonatkozik, akik név szerint, lélek szerint és szív szerint is a keresztyén egyházak valamelyikének a közösségébe tartoznak."[96]

Ravasz László püspök felszólalásában hosszan foglalkozott a javaslat alapját képező fajbiológiai elméletekkel és megpróbálta kimutatni, hogy az ilyenfajta feltételezések a komoly tudomány által még egyáltalán nem nyertek bizonyítást. (Ez az átható érv az országgyűlési vitákban minden bizonnyal itt hangzott el első ízben). A törvényjavaslatnak azt az alapgondolatát, miszerint a „zsidóság egy meghatározható faji fogalom", amely „mindig (...) azonos szellemerkölcsi minőségben jelentkezik" és ez „minden körülmény között káros és pusztító", elsietett következtetésnek és „csalfa általánosításnak" tartja."[97]

Meglátása szerint itt egy olyan „burkolt zsidótörvényről" van szó, amelynek legérdekesebb vonása az, hogy vonatkozik már nem zsidó emberekre, keresztény magyar emberekre, de nem vonatkozik a zsidóságra.

A házassági tilalomra nézve kijelentette, hogy az evangéliumi keresztény állásponttal a törvény alapgondolata kibékíthetetlen, hiszen a keresztény házasság értékének és érvényének elbírálásánál döntő szemponttá a vérségi leszármazást teszi. Méltánytalannak tartotta azt is, hogy a törvény olyanokat is sújt, akiknek már a szülei is kitértek a zsidó vallásból, s ők maguk kereszténynek születtek. Így a törvényjavaslatot azért is elutasította, mert meglátása szerint „a készülő törvény azt hirdeti és ismétli, hogy ennyi meg ennyi zsidó vér mellett az illető soha, semmi körülmények által Szentlélektől megváltott ember nem lehet."[98] Majd beszámolt a felsőház vegyes bizottságában végzett munkájáról, és ajánlotta az ott kidolgozott módosító javaslat elfogadását ,melynek segítségével legalább a kivételezett kikeresztelkedettek számát igyekeztek növelni. Ajánlásai azonban a törvény egész szellemével szembeni éles bírálatához képest részlegesek és talán nem is túl jelentősek.

Ravasz a javaslat alóli kivételek körének a megállapításánál felvetette, hogy „három vagy négy zsidó nagyszülőnek két nemzedéken át hívő leszármazottja", kivételes esetben, köthessen házasságot „nemzsidó származású személlyel." Másik javaslata alapján egy „lelkipásztorból, orvosokból és nemzetnevelőkből" álló „magas bizottság" előzetesen megállapítaná, hogy a házasulandók együttélése „nemzeti szempontból kívánatos-e". A vizsgálat során ellenőrzésre kerülne a házasulni szándékozók egészségi állapota, anyagi helyzete, származása, de az „átöröklési terhek" is.[99]

Ravasz püspök, aki láthatóan elsősorban azokat az érveket kereste, amelyek a törvény elszánt híveit talán engedményekre késztethetik, ezzel akaratlanul mintegy elismeri az állam jogát az emberek magánéletébe történő beavatkozásra, „magasabb szempontoknak alárendelve mindezt."

[96] F. N. (1939–1944) II. köt. 294.
[97] F. N. (1939–1944) II. köt. 289.
[98] F. N. (1939–1944) II. köt. 290.
[99] F. N. (1939–1944) II. köt. 292.

Ravasz beszéde végén felolvasott egy ünnepélyes tiltakozó nyilatkozatot, melyet Révész Imre fogalmazott és az összes püspök, valamint a református egyház négy főgondnoka látott el kézjegyével. Ezzel kívánták kifejezésre juttatni, hogy „a törvény ellen tiltakoznak és érette a felelősséget maguktól elhárítják."[100]

Ravasz későbbi visszaemlékezésében olvasható, hogy „a nyíltan, brutálisan fajvédelmi törvénytől" ekképpen akarta elhatárolni magát a református egyház, amely beismeri, hogy „későre bár, de ország világ előtt nyíltan szembeszállott a Hitler-féle démonizmussal."[101]

Az egyházak ellenzése nem tudta megakadályozni, hogy a felsőház a harmadik zsidótörvényt (eléggé szoros megoszlásban, 65 szavazattal 53 ellenében) elfogadja. Az egyedüli engedmény a felsőházban 77:50 arányban megszavazott és a kormány valamint a képviselőház által elfogadott módosító javaslat volt. Eszerint a keresztényekkel kötendő házassági tilalom alá nem tartoznak azok, akiknek csak két nagyszülőjük volt zsidó, maguk viszont már kereszténynek születtek, illetve 7 éves koruk előtt megkeresztelkedtek.

Ravasz László püspök levelezése a harmadik zsidótörvény idején

Amint már az első és a második törvény időszakában láttuk, a református egyházfő kiterjedt, élő kapcsolatban állt egyháza sok tagjával és kisebb közösségével; s ezek gyakran keresték meg leveleikkel. Az 1941-es, harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatos véleményének a kialakításában is minden bizonnyal segítette a hozzá érkezett nagyszámú levél. Felsőházi felszólalásában említést tesz azokról a gyalázkodó és fenyegető levelekről is, „melyek naponként nagy tömegben érkeznek mindenkihez, aki ebben a kérdésben független és tisztán lelkiismeretére hallgató álláspontot kíván elfoglalni."[102]

A levelekből ismét kitűnik, hogy a segítséget kérő, kétségbeesett emberek nagy bizalommal voltak iránta. A levélírók érvei itt is hasonlók: elsősorban felsőházi tagságára apelláltak, minthogy ebben a minőségében módjában állhatnak bizonyos módosítások, enyhítések. Másrészt egy részük úgy gondolkodott, hogy Ravaszt keresztyéni elvei és teológiai álláspontja fogja vezetni a kérdés megítélésében és a törvényjavaslat elutasításában. Szinte általánosnak vehető egy, a püspök levelesládájából kiragadott üzenet érvelése, melynek írója elkeseredetten kéri, vesse latba befolyását a felsőházban: „Sok ilyen tragédia van az országban, Kegyelmes Uram, emeljen szót a felsőházban, módosítsák a törvényt úgy, hogy ne taszítsanak annyi jobbsorsra érdemes embert, az országnak is értéket jelentő embert a kétségbeesésbe. Elsősorban kegyelmes Uramhoz fordulok, az Emberhez, a Paphoz, és az Apához. Bizonyára Istennek tetsző dolgot cselekedne, ha síkra szállna annyi kétségbeesett igaz keresztyén és magyar érdekében."[103] Az ilyen hangnemben írott levelek mellett jócskán kapott bírálatokat is.

Ekkor is vannak, akik tiltakoznak „az egyházi közvélemény nevében" elhangzott felsőházi beszéd ellen. „Mert ez használ pár ezer félzsidónak, de árt több

[100] *Bereczky Albert*: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Traktátus, Bp., 1945. 9.
[101] *Ravasz László*: Emlékezéseim... 213–214.
[102] F. N. (1939–44) II. köt. 289.
[103] Ikt. szám nélkül. 1941. Eln. ir.

millió tiszta reformátusnak."[104] Majd arra figyelmeztetik a püspököt, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos nyilatkozatai azzal a veszéllyel is fenyegetnek, hogy a „református egyháztól hívei elfordulnak."[105]

Mások antiszemita rágalmakkal, a zsidókat gyalázó írásokkal igyekeztek őt a „zsidóvédelemtől" eltéríteni és hosszan taglalták kifogásaikat a püspök „zsidóbarát jóhiszeműségével" szemben.

Másrészt ismét akadt, aki kevésnek érezte a közbenjárást, amit a felsőházi tagsággal bíró egyházi vezetők beszédeikkel kifejtettek.

Ravasz ezeket a leveleket sem hagyja szó nélkül. Az egyik levélírónak küldött válasz — akit az új törvény most minősített zsidónak — jó adalék a zsidókérdésben vallott akkori álláspontjához. Ebben arról számol be, hogy a törvényben a református egyház álláspontja sajnos nem érvényesült. „Mindent elkövettünk — írja —, hogy az egyházak és a kereszténység álláspontja érvényesüljön. Fájdalom, nem sikerült mindent elérnünk, amit akartunk. E soroknak csak az a célja, hogy mindnyájunk szeretetét, rokonszenvét, együttérzését vigye el magához és testvéreihez. Legyen meggyőződése, minden igaz keresztyén ember úgy gondolkozik, mint mi. Ne okozzanak maguknak szomorúságot, emeljék fel fejüket és bízó lélekkel, hordozzák el azt a próbát, amit Isten... meg vagyok győződve, erőt ad elviselni."[106]

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Ravasz László 1917–1941-es megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy a zsidókérdésben elsősorban nem teológiai, hitbeli, hanem joggal politikai kérdést látott, még ha érvelését olykor teológiai mozzanatokkal támasztotta is alá. Ajánlott módszere, a kitelepítés korrektívumával párosított asszimiláció ellentétben állt a bibliai felfogással. „Aki Jézust hitben a sajátjának vallja, lehetetlen, hogy ne akarja magáénak vallani a zsidókat is, mint Jézus őseit és atyafiait. (...) Itt az egyház tulajdon alapja forog kockán."[107] A zsidó fogalmát — ezzel szemben elvi fenntartásokat is megfogalmazott — nem vallási alapon határozta meg. A zsidóság erős fajiságáról beszélt. Azt is hangsúlyozta, hogy a zsidóság mássága nem jelent egyben alacsonyabbrendűséget vagy értéktelenséget. Elutasította a zsidók kollektív bűnösségét is.

Mind mondta: „vannak nemes zsidók és nemtelen keresztények."[108] A zsidókérdés létezésének okát főleg a zsidóság — létszámához viszonyított — nagy gazdasági és társadalmi „túlsúlyában" látta. Ezt a „térfoglalást" ugyanakkor „mássága" miatt is veszélyesnek minősítette. A többi egyházi vezetővel egyetemben akarta a zsidók „visszaszorítását", azzal az indoklással, hogy „ezzel a magyar társadalom lelki egyensúlya" helyreáll és a zsidókérdés véglegesen lekerülhet a napirendről. A kérdés megoldásának módozatai, mint az asszimiláció — ennek a zsidók részéről történő elfogadtatása —, illetve a kivándorlás azonban Ravasz véleménye szerint csak részleges eredményt hoznának. Úgy ítélte meg, hogy az

[104] Ikt. szám nélkül. 1941. El. ir.
[105] Uo.
[106] Ikt. szám nélkül. 1941. Eln. ir.
[107] *Karl Barth:* Kirchliche Dogmatik (k. n.) (h. n.) (é. n.) II. köt. 313.
[108] F. N. (1935–39.) IV. köt. 163.

„igazi megoldás" csak a törvényhozás útján lehetséges. Így a zsidókérdésnek nevezett problémakört valóságnak érezve, szavazatát adta az első két zsidótörvényhez. A zsidóság létfeltételeit korlátozó első két törvény küzdelmeibe erősebben a második idején kapcsolódott be, miután az már konvertitákat és keresztény hitelvi tételeket is érintett. Ekkor szerepe volt abban is, hogy a keresztények kivételezésével és az asszimiláció lehetőségének az elismerésével enyhüljön a törvényjavaslat eredeti szövegében erősen kifejezésre juttatott faji szemlélet. Figyelmet érdemeltek a zsidók kollektív bűnösségét elutasító és az egyéni felelősség megállapítását követelő kijelentései is.

Ha megpróbáljuk számba venni a püspök zsidókérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásait 1917 és 1941 között, úgy tűnik, álláspontja 1917-hez képest nem változott.

Az 1941-es harmadik zsidótörvény azonban elfogadhatatlan volt számára.

Már egy 1941-ben kelt gondolattöredékben rendkívül élesen fogalmazott ezzel kapcsolatban.[109] Ebben kifejtette, hogy nem ért egyet a fajvédelmi politikát űző zsidótörvény-javaslattal, azt elveivel több szempontból is összeegyeztethetetlennek tartja. Elutasította a javaslat „magyar faj védelmét" célzó indoklását, amelyet az meglátása szerint csak „bizonytalan és kerülő úton" munkál. Annál inkább teremt a zsidók számára „morális számkivetettséget", olyan emberi gátakat, amelyek a keresztény szellemiséggel összeegyeztethetetlenek. A javaslat tekintetében ezért különös óvatosságra int. Igaztalannak vélte azt az állítást, hogy a zsidó „fajiság" mindig azonos, a nem zsidóktól eltérő szellemerkölcsi jelleget jelent. Úgy látta, hogy a javaslat azt az elvet juttatja kifejezés, hogy a zsidó nem zsidóval sohasem lehet egyenlő értékű — sőt azt ezerszeresen megrontja — azon a címen, hogy a zsidó emberben van valami olyan elem, amely a leszármazottak erkölcsi életét megrontja. (A törvény tiltotta a zsidók keresztényekkel kötendő házasságát.)

Már 1944 júliusában kelt „Pro memoriá"-jában is azzal az indoklással utasította el az 1941: XV. tc.-et, hogy az a zsidóságot „fajként" állította a keresztény egyházak elé, amely „Isten igéjével ellentétes."

A harmadik zsidótörvényt tehát mint nyíltan, brutálisan fajvédelmi törvényt végképp nem tudta elfogadni. A körülötte kibontakozó parlamenti harcban ekkor már az egyházak képviselői fejtették ki a legnagyobb ellenállást. Sajnos, a Ravasz által felolvasott — korábban már említett tiltakozó memorandum — erősebb nyomásgyakorló eszközök híján a morális szembenállás szintjén maradt.

Jelentős akkori szereplése abból a szempontból, hogy a magyar keresztény egyházak hivatalos szószólói az általunk tárgyalt korszakban először foglaltak egységesen és nyíltan állást az ellen a kormánypolitika ellen, amely — olykor keresztényi jelszavakkal — egy népes magyar embercsoportot, embertömeget mindinkább a „végső megoldás" felé vezető útra terelt.

[109] Ikt. sz. nélkül. 1941. Eln. ir.

Molnár Péter

OLASZ-NÉMET VEGYESBIZOTTSÁGI TÁRGYALÁSOK A TANKÖNYVEK KÖLCSÖNÖS REVÍZIÓJÁRÓL
1938–43

Németország a német-magyar megállapodáshoz hasonlóan Olaszországgal is megegyezést kötött a tankönyvek felülvizsgálatának ügyében. A megállapodásra az 1938. november 23-án megkötött német-olasz kulturális egyezmény keretében került sor, ennek XXI. cikkelye fogalmazza meg a tankönyvrevízió vezérfonalául szolgáló alapelvet: „A szerződő felek gondoskodnak arról, hogy a tanítás során használatos tankönyvek tartalma megfeleljen a történelmi igazságnak és a német-olasz egyetértés szellemének."[1]

A vizsgálat tárgyát elsősorban a történelem, földrajz és irodalom tankönyvek képezik, az elképzelt menetrend szerint először mindkét ország a saját, majd második lépésben a másik fél kiadványait értékeli, végül egy közös találkozón összegzik az eredményeket. Már a célok megfogalmazásánál felhívják a figyelmet arra, hogy tekintettel kell lenni a két nép eltérő történelemszemléletére, valamint arra, hogy minden nemzet joga saját történelmi teljesítményének előtérbe állítása. Épp ezért „a tanítás lelkesítő, az érzelmekre ható jellegét nem szabad feláldozni az élettelen, teljes egyhangúság oltárán".[2] Ennek szellemében olasz részről megértést kell tanúsítani a történelem értelmezésével kapcsolatos német fajelméleti szempontok iránt, míg a német félnek az olyan alapvető értékeket kell elfogadnia, mint a mediterrán kultúra, az antik Róma, a pápák tevékenysége, a reneszánsz és a fasizmus.[3]

Az óvatos, a konfliktusokat megelőzni próbáló bevezető ellenére természetesen számos ellentét akadt, érdekes azonban, hogy míg a német-magyar tárgyalásokon a kifogások, ha nem is egyenlő mértékben, de mégis kölcsönösen, mindkét ország részéről felmerültek, addig itt azt tapasztaljuk, hogy az olasz fél gyakorlatilag semmilyen komolyabb ellenvetéssel nem él. Dél-Tirollal kapcsolatos néhány megjegyzésen, ill. azon a megállapításon kívül,miszerint az északi faj különleges értékének kiemelése sértheti az olasz nemzeti büszkeséget, az olaszok nem találnak említésre méltó kivetnivalót a német tankönyvekben.

Annál akkurátusabb a kezdeményező és kultúrpolitikájában amúgy is sokkal ideologikusabb német bizottság, támadásuk össztüze elsősorban a történelem könyvekre irányul. A részletek és a konkrét példák ismertetése előtt itt foglaljuk össze azokat a témaköröket, melyek elsősorban tárházául szolgáltak a kritizálandó szövegrészeknek. Eltérő értékelésekre adott lehetőséget a latin-germán összeütközések kora, a germánok jellemzése a német császárok és az itáliai városállamok középkori küzdelmei, a reformáció és az ellenreformáció bemutatása, az 1848-as forradalmak és általában az osztrákok itáliai jelenlétének leírása, a Risorgimento, az olasz egység megteremtésének kora, valamint az első világháborús

[1] Reichserziehungsministerium /REM/ 4901/6613 Italien-Lehrbücherprüfung.

[2] Vö. REM 163–167.

[3] Uo.

események, ill. a világháború előzményeinek értelmezése.

Az ókor bemutatása valóban számos ponton váltotta ki a német lektorok nemtetszését. Már a tankönyvrevízióval kapcsolatos irányelvek is felhívják a figyelmet arra, hogy a germánokat nem szabad barbárokként ábrázolni, hiszen ők egy fejlett erkölccsel és kultúrával rendelkező népet alkottak.[4] Épp ezért elfogadhatatlanok azok a jellemzések, melyek gyakran fordulnak elő az olasz tankönyvekben, íme ezekből néhány példa: „a nyers gall és germán törzsek nyughatatlan barbársága fejet hajtott a római béke jótéteményei előtt",[5] „Geiserich vandáljai 14 napon át pusztították Rómát, megismételték Alarich gaztetteit, hatalmas zsákmánnyal és III. Valentinianus fogságba vetett özvegyével, Endoxiával tértek vissza Afrikába"[6] a catalaunumi csatánál említés nélkül maradnak a germán törzsek, az a kijelentés, hogy Theoderich bizánci fogsága alatt ismerkedett meg és vértezte fel magát a római kultúrával, nem egyeztethető össze az ő germánságával;[7] igazságtalan a szászokat bálványimádóknak nevezni[8] a vikingek történelmi szerepét pedig úgy beállítani, hogy ezek a vakmerő kalózok csak pusztulást és borzalmat hoztak Európára.[9] A barbár kifejezés használata azért sem kívánatos, mert az olasz szerzők ezzel a szóval jelölnek szinte minden birodalmon kívüli népet, következésképp nem tesznek különbséget a germánok és pl. a hunok, szarmaták vagy bolgárok között. A tankönyvek kritikátlanul átveszik az ókori szerzők /Caesar, Tacitus/ germánokról alkotott képét, sőt egyoldalúságukban odáig mennek, hogy ezekből a forrásokból is csak a negatív megállapításokra hivatkoznak, példának okáért Tacitus elismerő szavai a germán házasságokról, ill. a vezetők fegyveres kíséretéről már nem fedezhetők fel a szövegekben.[10] A bírálat kifejtője nagyon károsnak tartja azt a beállítást, miszerint a germán korszak a minden civilizáció alapját képező antik civilizáció szétrombolását jelenti és eközben szóba sem kerül az az erkölcsi fejlettség, amivel a germánok hozzájárultak Európa megújulásához.[11]

Figyelemre méltó az a történelmi áthallás, amitől indíttatva az alapos revizor a korabeli bolsevizmus fényében kimondottan barátságtalannak találja a germánok közös földhasználatára történő utalást és félreérthetőnek az ezzel kapcsolatban használt „földkommunizmus" /Bodenkommunismus/ kifejezést.[12] Azt sem találja korrektnek, hogy a germán vándorlás okát nem a népesség növekedésével, hanem az intenzív földhasználatra való képtelenséggel magyarázza az érintett fejezet.

A kifogások sorának következő két fejezete az előzőnél lényegesen rövidebb, úgy tűnik, hogy a középkori, ill. a reformáció korát tárgyaló szövegek kevesebb súrlódási felületet nyújtottak. Néhány megjegyzést azonban itt is meg kell említenünk, mint pl. „Legnano kapcsán a tankönyv a németek olaszokkal szembeni ősi gyűlöletéről beszél",[13] egy másik kiadvány kizárólag a rablás, fosztogatás, nyers és borzalmas rémuralom kifejezésekkel jellemzi a császárok itáliai hadjáratait,[14] az egyházat a császár foglyának

[4] Vö. REM 65–66.

[5] Vö. REM 322–327. *Alberto M. Ghisalberti*: Corso di Storia per i Gimnasi interiori. Torino, 1938. című tankönyv bírálata

[6] Uo.

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] Uo.

[10] Vö. REM 354–59. *G. Gasperoni e G. Tudertino*: Dall Impero Romana all'Italia Imperial. Milano, 1940. című tankönyv bírálata

[11] Uo.

[12] Uo.

[13] Vö. REM 322–327.

[14] Vö. REM 354–359.

nevezi, miközben említést sem tesz arról, hogy a császári kormányzat milyen nagy mértékben működött együtt az érsekekkel és a püspökökkel. A német könyvbíráló természetesen torznak találja a konstanzi zsinatnak azt az értékelését is, miszerint itt a csehekkel szembeni német gyűlölet jutott kifejezésre, igazságtalanul hízelgő Husz számára a cseh protestantizmus és az egyházi reform szimbólumának szerepe és megint nem nélkülözi az aktualitást az a megrovás, hogy a tankönyv szerzője mindeközben elmulasztotta ecsetelni a szudétanémetek sanyarú helyzetét és védekező harcait.[15]

A reformáció értékelése során csak ott találkozunk német kifogásokkal, ahol a vallási megosztottságot a két nép eltérő kulturális fejlettségével hozzák összefüggésbe, erre egy szemléletes bizonyíték az alábbi idézet: „... és másrészről egy olyan ország, mint a kifinomult kultúrájú Itália, alkalmatlan volt a még félig barbárnak tekintett németek tanításainak elfogadására.[16]

A német bizottsági jelentésekben talán legbővebben tárgyalt korszak a Risorgimento, az olasz nemzeti egység kialakulásának, az osztrák uralommal szembeni harcnak a kora. Az olaszok számára/érthető módon/ az egységes állam megteremtése érzelmi kérdés is, és nem véletlen, hogy az azzal kapcsolatos eseményekről néha a szokásosnál szenvedélyesebb kijelentéseket tesznek. A bizottság szerint azonban mindent alá kell rendelni a német-olasz fegyverbarátság, a közös szövetség szellemének, ebből következően törölni kell a tankönyvekből a németek, ill. az osztrákok elleni indulatokat, ellenséges hangulatot gerjesztő megfogalmazásokat. Ezzel kapcsolatban az irányelvek egy olyan javaslatot is tartalmaznak, hogy a tankönyvek osztrák politika helyett Habsburg politikáról beszéljenek, a szenvedésekből fakadó gyűlöletet ezzel az osztrák népről a császári dinasztia irányába terelendő. Nem szabad például az 1848-as itáliai osztrák magatartásról a következőképpen írni: „A legnagyobb igazságtalanságot követték el, amit csak ember elképzelhet, fegyvertelen embereket mészároltak le bírósági tárgyalás és ítélet nélkül, hatalmuk nem volt más, mint önkény, önkény és önkény."[17] „Azt mondom neked Itália:Örülj! Ausztria gyilkosságra kényszerül! Ausztria gyilkol! Az a kormány, amely rendszerré emeli a gyilkosságot /és ezt bizonyítják a galíciai esetek, melyek megismétlődését láttuk Milánóban/, az egész világ számára nyilvánvalóan elátkozottá és Istentől elhagyottá válik; annak az elnyomáshoz szükséges eszközei már kimerültek és csak ideiglenesen képes fenntartani hatalma látszatát."[18]

A könyvek egyik cenzora szerint el kell vetni a Haynauval kapcsolatos „bresciai hiéna" kifejezést, az pedig végképp megengedhetetlen, hogy Bismarck rovására a piemonti miniszterelnököt a következő módon méltassák: „Cavour távol állt a Bismarckra oly jellemző katonai, barbár szellemiségtől, ami a német kancellárt hajlamossá tette a pusztításra és arra ösztönözte, hogy ellenfeleivel „tűzzel és vassal" forduljon szembe."[19]

Az eltérő nézőpontokból következően különbözőképpen megítélt történelmi korszakok közül a következő az első világháború. A németek határozottan tiltakoznak az ellen, hogy több olasz tankönyv Németországot teszi felelőssé a háború kitöréséért — egy helyütt vele egy

[15] Uo.
[16] Vö. REM 315–316.
[17] Uo. 322–327.
[18] Uo.
[19] Vö. REM 354–359.

szinten említve „Ausztria-Magyarország legnémetbarátabb politikusát", Tisza Józsefet[20] — és különösen érzékenyen reagálnak arra a megállapításra, hogy a nemzetközi normákat felrúgva, semlegességét figyelmen kívül hagyva rohanták le Belgiumot. A múlt értékelése természetesen itt is a jelen politikai körülményeihez idomul, ill. ahhoz igazítandó: a hármasszövetségről tartózkodóan, azt pusztán a kormányok politikájaként bemutató felfogás helyett annak kell érvényesülnie (német vélemény szerint), hogy itt a népek összefogásáról van szó, ez él tovább ma is, a tengelyhatalmak szövetségében. Most is gyengíti a fegyverbarátság erejét, ha a korábbi ellenségből harcostárssá vált osztrákokról szenvedélyes, felháborodott hangon írnak a szerzők. Unikumnak számít, hogy e tárgyban még Mussolini is áldozatul esik a német cenzúrának, naplórészletét, melyben azt ecseteli, hogyan vesznek tűz alá az osztrák hadsereg katonái egy olasz katonai kórházat, törölni kell az érintett tankönyvből.

Az ellenfelek esetében viszont az elismerő pátosz elfogadhatatlan, példa rá az egyik olasz tankönyv, amely szerint a Marne folyó melletti csatában a franciák — a semlegességből fakadó közvetett olasz támogatással — a heroikus küzdelemben a latin civilizációt mentették meg a pusztulástól.[21]

Az ilyen kijelentések ismét pusztító, barbár tulajdonságokkal ruházzák fel a német népet, e tendencia elleni harc folyamatosan érzékelhető a lektorok jelentéseiben.

A sok problémát felvető és ebből a szempontból tipikus történelmi korszakok tárgyalása után szeretnénk még ismertetni néhány egyedi, ám témájánál, stílusánál fogva mégis jellegzetes kifogást.

A korabeli jelenkor kényes pontjaira utal két megjegyzés is: a németek nem tartják elfogadhatónak, hogy egyes olasz tankönyvek a Rajna terület megszállását a locarnoi szerződés durva megsértésének tekintik, az pedig Hitler világtörténelmi szerepével összeegyeztethetetlen, hogy egy szerző Mussolinit nevezi a müncheni szerződés létrehozójának.[22]

Lengyelország felosztásával kapcsolatban több helyütt elmarasztalóan írnak Poroszországról, ugyanígy azt sem tudja szó nélkül hagyni a német cenzor, hogy waterlooi győztesként csak Wellington nevét említik, Blücherét nem. Az északi faj kifigurázásának találták azt a parasztokról készült leírást, ami egy olasz szöveggyűjteményben kapott helyet: „Az északi parasztok a rendőrökhöz hasonlóan simléderes sapkát, csizmát és övet viselnek. Viselkedésük olybá tűnik, mintha ellenőrizni akarnák a földet, arra kényszeríteni, hogy a zsebkönyvekben előírt határidőre meghozza termését. Az itteniek viszont posztó- vagy szalmakalapot, mellükön nyitott inget hordanak, könnyű és ruganyos léptekkel mezítláb járnak. Mély barátságban élnek a földdel, spontánok és egyszerűek, mint a föld maga. Északi sorstársaik a pihenés óráiban összeráncolt homlokkal propagandairatokat olvasnak, a helyiek beszélgetnek és énekelnek.[23]

Több helyen sérelmezik XV. Lajos és Napóleon méltatását, velük összevetve nem kap kellő súlyt Nagy Frigyes Poroszországa, az 1815-ös békét szerintük a németek is kritizálhatják, az olasz szerzők azonban csak a francia sérelmeket sorolják fel. A negatív nemzetkarakterológia része az is, hogy egy szöveggyűjtemény a németeket iszákos népként ábrázolja, az ominózus szöveget a munkálatokban segédkező római némettanár Dr. Hans En-

[20] Uo.

[21] Uo. 428–436.

[22] Uo. 322–327.

[23] Uo. 378–79. Italiana. Antologia per la Scuola Media. A cur di Domenico Sammartano. Cinni e Trimarchi, Palermo, 1941.

gelhardt fedezte fel: „A társasági hajlam egy rossz szokást is kifejlesztett a németeknél: az iszákosságra való hajlamot. Kiszámolták, hogy Németország évente 2 milliárdot költ sörre, borra és tömény italokra, négyszer annyit, mint hadseregére. Most a hatóságok és társadalmi egyesületek próbálják ennek elejét venni, de nem lesz könnyű dolguk, mert ez a kedvtelés a legrégebbi időkre nyúlik viszsza. Már a régi germánok is mézből, általuk „Meth"-nek nevezett, sörhöz hasonló, bódító italt készítettek, amiről Tacitus is beszámol.[24]

Az irodalom, ill. a művészetek körében nagyon kevés kivetnivalót találnak, az egyik ezek közül Heine, akit a 30-as évek végére már eltüntettek a német tankönyvekből és ennek így kell lennie Olaszországban is, vagy legalább meg kell említeni nem-árja származását. Hasonló a helyzet Marxszal (akiről ne „német szocialistaként" írjanak az olaszok),[25] Franz Werfellel, de ne szerepeljen az anyagban Lessing Bölcs Náthán című darabja sem. Itt is találkozunk minket is érintő megjegyzéssel, Liszt és Lenau magyar művészként említése szúr szemet a lektornak.

Arról, hogy a sok munka milyen eredménnyel járt, a német kifogások alapján mennyiben változtatták meg az olasz tankönyveket, nem sokat tudunk. A két bizottság agilitásából, az olasz részről megfogalmazott igények egészen elenyésző mértékéből és nem utolsó sorban a felek eltérő hatalmi pozíciójából csak következtetni lehet arra, hogy a németek itt is — akárcsak a magyarok esetében — minden fontos kérdésben érvényesíteni tudták érdekeiket, noha az egyre nagyobb szerepet betöltő és mindenhonnan energiákat elvonó háború a hónapok, évek során egyre súlytalanabbá tette az egész kérdéskört. A németek szempontjából pozitív változások mégis történtek, a kevés fennmaradt dokumentum közül egy bizonyíték erre Niccolo Rodolico történelemkönyvének 1943 április 23-ra datált értékelése. A német lektor szerint a szerző figyelembe vette az új követelményeket, a német elismerést kiváltó tankönyvnek csak a germánok világtörténelmi szerepéről szóló rövid részlete álljon itt befejezésként: „Ez a történelem színpadára fellépő fiatal nép a középkor egyik legfontosabb szereplőjévé lesz. A germánok — ahogy ezt faji büszkeségük tudatában a német történetírók mindig hangoztatják — a legjobbat és a legtöbbet adták a középkori Európának, mert a Római Birodalom kimerült társadalmába friss, fiatalos, harcos erejét és a személyes szabadság büszke energiáját és eleven érzését hozta."[26]

[24] REM 465–490.

[25] Uo. 386.

[26] Uo. 446. *Niccolo Rodolico*: „Sommario Storico" Per i Licei e gli Istituti Magistrali, Firenze, 1941.

Réti György

TELEKI PÁL 1940. AUGUSZTUS 3-I LEVELE ÉS EMLÉKEZTETŐJE BENITO MUSSOLININAK

Az Akadémiai Kiadónak a „Diplomáciai iratok a magyar külpolitikához" c. alapvető kiadványsorozatának 1982-ben megjelent, 1427 oldalas V. kötete két és fél oldalon közli gróf Teleki Pál francia nyelvű levelét Mussolinihoz (411–413. o.). Ennek a levélnek mellékletét képezte az az emlékeztető, amelynek sorsáról a kötet kiváló és tudós szerzői — Juhász Gyula és Fejes Judit — a 413. oldalon található 354. lábjegyzetben a következőket állapítják meg: „A levél mellékleteként egy emlékeztetőt is közölnek, amely részletesen foglalkozik Erdély és az erdélyi kérdés történetével. Ezt az emlékeztetőt a magyar külügyminisztériumi iratok között nem találtuk meg."[1] Az elmúlt 17 évben levéltári kutatásaim során több sikertelen kísérletet tettem az emlékeztető eredeti magyar nyelvű fogalmazványának megtalálására. Úgy tünik azonban, hogy ez — a történelem viharaiban — végleg eltünt. Tekintettel e dokumentumok fontosságára szükségesnek láttam azok lefordítását és publikálását.

Úgy vélem, hogy Teleki levele és emlékeztetője sűrítve tükrözi szerzőjének politikusi és tudósi erényeit és hibáit is. A dokumentum egy nagy felkészültségű tudós értekezése az erdélyi kérdés és a magyar-román kapcsolatok történetéről és megoldásának lehetőségeiről. Ugyanakkor tükrözi Teleki Pál látásmódjának korlátait is: a szabadkőműves-zsidó összeesküvésről, valamint a magyar és szász fajok felsőbbrendűségéről vallott nézetei több mint vitathatók. A fasiszta Olaszország és a hitleri Németország melletti kiállást tükröző sorok nem tekinthetők őszintének, ha meggondoljuk, hogy pontosan nyolc hónappal itt közölt levelének megírása után elkövetett öngyilkossága előtt megírt megrázó búcsúlevelében azt írta, hogy „A gazemberek oldalára álltunk... Nem tartottalak vissza Bűnös vagyok."[2]

Nem lenne helyes csupán egy levél és egy emlékeztető alapján elemezni és megitélni ezt a hatalmas politikusi és tudósi pályát. Közlésük azonban fontos adalékként és kiegészítésként szolgálhat az eddig róla közöltekhez.

TELEKI MINISZTERELNÖK LEVELE MUSSOLINI KORMÁNYFŐHÖZ

Szám nélküli, személyes levél Budapest, 1940. augusztus 3.

Július 3-i levelemben[3] már kifejtettem Önnek Erdély jelentőségét Magyarország számára.

Azóta a dolgok konkretizálódtak, és mellékelten elküldök Önnek egy kis összefoglaló jellegű de elég részletes ismertetést, melyhez rövidesen — valószínűleg két héten belül — csatolni fogok egy bővebb információkat tartalmazó albumot, ez pillanatnyilag nyomdában van.

[1] A francia nyelvű levelet és az olasz nyelvű memorandumot lsd. a „Documenti Diplomatici Italiani" (DDI) c. dokumentum-gyűjtemény 9. sorozatának V. kötete közli 330–342. oldalán.

[2] A Horthy Miklósnak írt két búcsúlevelét és fakszimiléjét közli — egyebek között — a Magyarország és a második világháború c. dokumentumgyüjtemény (Kossuth, 1961. 325. és 332–333.). Megjegyzendő, hogy az idézett két utolsó mondat között nincs pont, ami apró adalék — az egyébként mindig nagyon precíz — Teleki Pál zaklatott lelki állapotához, amelyben ezen utolsó levelének megírásakor lehetett.

[3] Teleki ebben a levelében — Besszarábia Szovjetunióhoz történt átadására hivatkozva — szorgalmazta Erdély békés vagy fegyveres úton történő visszaszerzésének támogatását olasz részről. DDI. 9. s. V. k. 161–166.

Szeretném hozzáfűzni a július 3-án írtakhoz, hogy Erdély, vagyis az északi és keleti, tisztán magyarok által lakott, valamint a főbb vegyes lakosságú területek nagyobbik felének visszatérése több szempontból is fontos.

I. Először gazdasági szempontból: Magyarország feldarabolása megfosztott minket erdeink 86,6%-ától, fenyőerdeink 93%-ától, majdnem minden bányánktól — a szénbányák kivételével —, ami pedig a mezőgazdaságot illeti, elvette tőlünk azon területek nagy részét, melyek éghajlatuknak köszönhetően kiegyensúlyozottabb — bár a Nagyalföldénél kevésbé gazdag — termeléssel rendelkeznek, ami növelte az ország termelési, kereskedelmi, következésképpen pedig pénzügyi mérlegének az egyensúlyát. Azóta a Kisantant országaitól függtünk, és függünk a mai napig. Sokat szenvedtünk ettől a gazdasági és politikai bekerítettségtől. Látni fogja az egyik csatolt térképen, milyen kiterjedt és fontos kereskedelmi kapcsolataink vannak az elvesztett régióknak különösen az északi és keleti felével. Szükséges függetlenségünk tehát legalább ezen területeknek a visszaadásán áll vagy bukik.

II. Romániával szemben vesztettük el a legnagyobb számú magyart. 1.700.000-et abból a 10 millió magyar nemzetiségűből, akik a régi Magyarország területén éltek. Óriási arányban tehát. Hozzá kell azonban tennem, hogy nem csak ez a szám fontos. Azt hiszem, mondtam már Önnek, mennyi értéke van ennek az erdélyi magyar fajnak. Európa és a világ, valamint Magyarország fejlődésének jelenlegi pillanatában ezek az erdélyiek sajátos értéket képviselnek. Azonnal meg fogja érteni, mennyire szükségem van rájuk, hogy megvalósítsam azt a politikát, mely egy olyan ország irányításához szükségeltetik, ahol ismét elég nagy arányban fognak élni különböző nemzetiségek. Mi, erdélyiek, akik a török hódoltság idején fenntartottuk egy független és történelmi feladatának tudatában levő Magyarország eszméjét és tényét, akik kormányoztunk egy három fajú, négy nemzetiségű és öt vallású kis országot, hozzászoktunk a bölcs egyeztetés és egyensúly politikájához. Az erdélyi magyarok jelenlegi generációja átélt még e két századnál rövidebb időszakot is. Tudom, hogy ez az elnyomás nem gyűlöletet váltott ki erdélyi honfitársaim legjavából, hanem nagyon bölcs politikafilozófiai következtetéseket. A trianoni kis ország magyarjainál ők sokkal jobban tudják és értik, hogyan kell fogadni a nehézségeket, és jobban ismerik azok orvoslását. Mint kormányfő bizonyára érteni fogja, mennyire szükségem van az effajta emberekre.

III. Emlékeztetem arra, amit a lélektani oldalról mondtam arról, amit Erdély jelent számunkra mint történelem és mint hagyomány. Minden veszteség között legjobban Erdély elvesztése fájt. Egyedül a remény és a meggyőződés, hogy ez változni fog, akadályozta meg, hogy ne essünk teljesen kétségbe. Ha ma, az európai országok ügyeinek és határainak rendezése közben ez a veszteség érzékelhetőbbé válna, a remény pedig hiábavalóbb és távolibb, a nemzet olyan lelkiállapotba kerülne, melynek következményeit nehéz lenne előrelátni. A lélektani oldal sokkal fontosabb egy nemzet fennmaradásához, mint az anyagi javak. Megismétlem, Excellenciás Uram, amit már többször elmondtam Önnek: ha azt kérdezik tőlem, mit követelek, magyarként csak azt válaszolhatom, „mindent", felelős irányítóként azonban tudom, hogy készen kell állni a kompromisszumra. De ez a kompromisszum nem léphet túl bizonyos határokat. A „székely"-nek nevezett magyar föld, Erdély keleti csücskében, melyet 90%-ban magyarok laknak,

vissza kell hogy térjen. Ennek az egész népességnek a cseréje lehetetlen. Népesség és föld annyira jellegzetes, ezek az emberek annyira kötődnek ehhez a földhöz, hogy ez nem tehető meg. Egyébként Erdély minden védelmi értékét elvesztené Magyarország és Európa számára, ha ki akarnák űzni házából és hazájából ezt az ezeréves határőr lakosságot. Ez a „székely" föld a legvegyesebb lakosságú területeken keresztül kötődik a tisztán vagy többségében magyarok által lakott területekhez a határvidékeken, amelyek a Török Birodalom idején az Erdélyt Magyarországtól elválasztó térségben terültek el, egyrészt Kolozsvár és Nagyvárad, másrészt Szatmár és Dés között. Természetesen úgy kell kiigazítani ezek határait, hogy keleten fennmaradjon a kárpáti védelem folytonossága, valamint azon fő vasúti és közúti hálózat biztonsága, mely Nagyváradot és Kolozsvárt összeköti a keleti régióval.

Néhány hónapja elküldtem Önnek különböző régiók különböző összetételű térképeit, hogy megmagyarázzam a helyzetet. Ma konkrét lépéseket kell tenni, és a Führer azt mondta nekem Münchenben,[4] hogy ő, aki osztrák származású, nagyon jól megérti a dolgok és a problémák összetettségét a volt Monarchia keleti tájain. De lehetetlennek tartja a müncheni vagy akár a bécsi egyezmény részleteinek felülbírálását. Úgy gondolom tehát, hogy jobb lesz konkrét lépéseket tenni, ezért küldök el Önnek egy térképet azzal a vonallal, amely szerintem elfogadható kompromisszumot képvisel, és amely a legmagyarabb részt Magyarországnak adja, a mezőgazdasági termékekben, ipari nyersanyagokban, működő gyárakban és kohókban leggazdagabbat pedig Romániának.

Így is nagyon nehéz lesz megértetni az országgal és a hadsereggel, hogy esetleg majd meg kell állni ezen a vonalon. Bízom benne, hogy a Kormányzó és jómagam képesek leszünk ezt megértetni, ha Románia nem támaszt túl sok nehézséget, és ha gyorsan cselekszik.

A trianoni szerződés megkötésekor Románia számára olyan határt állapítottak meg, mely a Nagyalföld irányában és azon belül az elszórt román falvakat is magában foglalta. Ki merem mondani, hogy ha egy országnak és egy népnek ilyen határhoz van joga, akkor ez az, amelynek erre egyéb jogcímei is vannak, történelmi, gazdasági jogcímek, mint ahogy nekünk ezer éves történelmi jogunk van Erdélyre, a hagyomány jogcíme. Közös hagyománya ez Erdély összes népének, amelyek hosszú századokon keresztül éltek együtt Szent István koronája alatt – nem pedig a románokè, akik magyar jogalanyi minőségükben terjeszkedtek el, a magyar állam és a magyar tulajdonosok védelme alatt, a közös hazának a háborúk által megtizedelt, magyarok által ritkábban lakott területein.

Mielőtt befejezném levelemet, mely valójában kísérőlevél az emlékiratunk és a térkép mellé, nem mulasztom el személyesen megköszönni Önnek országom iránt érzett nagy és őszinte barátságát, amit folyamatosan tapasztalok, és amelynek Ön újabb tanubizonyságát adta.

Melléklet

EMLÉKEZTETŐ

A háború után az eseményeket időrendben két csoportra lehet osztani:

1. A békeszerződések rendszere. Ez a rendszer, amelyet erőszakkal és mesterkélten hoztak létre Párizs környékén, azt

[4] Utalás Teleki és Hitler 1940. július 10-i müncheni találkozójára.

szolgálta, hogy tehetetlenségre késztessék Németországot és azokat az államokat, amelyek vele harcoltak.

A magyar hadsereget a háború végéig nem győzték le, sőt készen állt az ország határainak megvédésére. Ugyanúgy, amint ez Németországban történt, a nemzetközi szocializmus szabadkőműveszsidó erői voltak azok, amelyek a nemzet ellenállását megtörték. Csak ez tette lehetővé a magyar területek nagyobbik részének elfoglalását. A védelem nélkül maradt ország ezért volt kénytelen elszenvedni fővárosa elfoglalásának megaláztatását a románok részéről, akik másodszor támadták hátba őt.

Magyarország veszteségei. A trianoni szerződés következtében Magyarország elvesztette területének 71.4%-át, 232 ezer négyzetkilométert; lakosságának 61,4%-át, összesen 12.800.000 lakost; továbbá erdőinek 86, vasútjainak 62,1, vasérc-termelésének 83,1 százalékát.

Románia, mint a versailles-i rendszer kreatúrája és csendőre. A békeszerződések csendőre a Kisantant volt, amelyet nyugateurópai államok hoztak létre. Csehszlovákia és a Nagy Románia, amelyet Erdéllyel növeltek meg, mesterkélt formációk voltak, amelyeket ugyanabból a célból és ugyanazon érdekek védelmében hoztak létre.

2. A versailles-i rendszer bukása. Később ez az igazságtalanságra és erőszakra alapozott rendszer, amelyet Közép-Európa megosztására hoztak létre, hirtelen összeomlott. Összeomlásával egyidejűleg természetesen a békeszerződések területi klauzuláit is értéktelennek kell tekinteni. Ezek azért szünnek meg, mert arra szolgáltak, hogy megjutalmazzák a Németország ellen harcolt országokat, olyan területeket juttatva nekik, amelyek a világháborús szövetségeseihez tartoztak.

Besszarábia visszatérése Oroszországhoz azt mutatja, hogy többé már nem érvényesek a békeszerződés azon cikkelyei sem, amelyek alapján e területeket Németország ellenségeinek odaadták.

Még természetesebb, hogy nem lehet igazságos rendezést létrehozni egy olyan helyzet fenntartásával, amelynek alapján Németország ellenségének, Romániának adtak olyan magyar területeket, mint Erdély, amely Németország egyik szövetségesének a területe volt.

A helyzet visszatért a trianoni szerződés előttihez. A versailles-i rendszer bukásával a helyzet visszatér a békeszerződéseket megelőző állapothoz, amikor Németország a bukaresti békeszerződéssel egyértelműen garantálta Erdély Magyarországhoz tartozását.

Magyarország igazságos és tartós békét akar. Magyarország nem akarja megbosszulni azokat a megszámlálhatatlan veszteségeket és azokat a szenvedéseket, amelyeket a mindenféle védelem nélkül maradt magyarok szenvedtek el, akik Románia rabságába kerültek. Magyarország békét akar és egy az igazságon alapuló Európát. E béke biztosításához azonban meg kell teremteni a szükséges és kielégítő feltételeket. Ezek egyike Magyarország visszatérése természetes és történelmi egységéhez, eredeti létfeltételeihez.

***

1. *A Kárpát-medence földrajzi egysége.* A Kárpát-medence — amelyet mintegy 1500 kilométer hosszan öveznek a Kárpát-hegyvonulat ormai és magába foglalja a Duna völgyeit — egy olyan földrajzi és természeti egységet képez, amely egymáshoz harmonikusan kapcsolódó térségekből tevődik össze. Nyitott Nyugat, Dél és Délnyugat irányába[5]; Észak, Kelet és Dél-

[5] Az olasz szövegben itt kétszer szerepel a "Dél" kifejezés, amelyet a második esetben értelem-szerűen fordítottam.

kelet felé viszont lezárják a már említett hegyvonulatok és a Kárpátok erdőben gazdag vidékei, amelyeket az Erdélyi-Alpok vonulatai védenek. A Duna völgye Európa nagy védőbástyája a Kelettel szemben, amely a Lengyel Alföld és a Balkán között tör előre; s Kelet-Erdély sarkantyúja az, amely ellenőrzi és uralja az Kelet-Európa és a Balkán felé vezető utat.

2. *Stratégiai helyzete.* Ez a földrajzi egység a Nyugat és Európa számára természetes védőbástyát képez, egyenesen kimondva, a tőle idegen, határos területekkel szemben; a kereszténység és az európai kultúra előretolt védelmét jelenti. Ezt a bástyát egy harcias és lovagias nép lakja.

3. *A Kárpátok határai megváltoztathatatlanok.* Ennek a természeti egységnek keleti fele Edély, amelyet Romániától éppen a Kárpátok választanak el.

A Kárpátok Európa legősibb és legszilárdabb védőbástyája, mindjárt a Pireneusok után, ahol a tartós államok és a szilárd határok kialakulása jónéhány évszázaddal előbb ment végbe, mint Kelet-Európában. A hegyi védőbástya, amelynek közepes magassága meghaladja az 1700 métert, általános politikai jelentőséggel is rendelkezik: ugyanis keleti sarkantyújával és a Duna-deltával uralja az orosz alföld és a Balkán felöli 80–100 kilométer széles bejáratot, a Focsani kaput, amelynek fontossága megmutatkozott a különböző háborúkban kialakult határaiban és stratégiai útvonalaiban.

4. *Erdély a Kárpát-medence gazdasági egységének része.* Nyersanyagainak köszönhetően Erdély integráns része a Kárpát-medence oly harmonikus gazdasági egységének, amelynek középpontjában a mezőgazdasági terület helyezkedik el. Ez utóbbi termékei kiegészülnek a környező hegyvidék olyan termékeivel, mint a fémek, a só, a fa és mások. Egy másik megfigyelés is idekívánkozik. A búza, a kukorica, a cukorrépa, a len és a kender, valamint az állateledelek és az ipari növények termesztéséhez öntözésre van szükség, ami szükségessé teszi a környező hegyekből lefolyó vizek összegyűjtését. Ha Erdély és a magyar alföld egységes, akkor lehetővé válik ezeknek a terményeknek az időjárás változásaitól független begyűjtése.

Ez a terület, amely magába foglalja Erdélyt, önmagában is önellátó lehet, ha gazdasági vezetése egységes; sőt felesleges termékeit exportálhatja a Nyugatnak. Erdély gazdasági szerepe ebben a gazdasági egységben azért is fontos, mert a mezőgazdasági vidék ki van téve az időjárás viszontagságainak. Mindig a határokhoz közel eső területek voltak azok, amelyek mégha kevesebb, de megbízhatóbb termést adtak, lehetővé téve a gazdasági és a pénzügyi egyensúly megteremtését.

5. *A Kárpát-medence kulturális és politikai fontossága.* Csak a Duna-medence természetes központjában lakó nép tudott állandó politikai és kulturális tevékenységet kifejteni. Ez nem volt lehetséges sem a határokon élők, sem a kivülállók részéről. Ez a nép a magyar nép volt, amely az ország történelmi küldetését úgy értelmezte, hogy az nyitott a Nyugat és a Dél felé, de zárva van más irányokba.

6. *A nyugati kultúra bástyája.* Magyarország az európai kultúra keleti védőbástyája volt, ott ahol a nyugati kultúra találkozott a dél-keleti ortodox és a keleti nomád-török kultúrákkal.

Magyarország a kezdeti időktől fogva ellenállt a keleti pogány népeknek, majd a XIII. században megtámadták a tatárok, de a legnagyobb próbatételnek a következő három évszázadban volt kitéve, amikor — a XIV. századtól kezdve — függetlenségéért kellett harcolnia a nagy török veszéllyel szemben, tudatában léve annak a kulturális küldetésnek, amit a

német Közép-Európa védelme jelentett. 1526 után valódi élet-halál harcot folytatott, mind a török hódoltság miatti területi veszteségek, mind a nagy vérveszteségek miatt. A XVI. század kezdetétől a francia-török szövetségi rendszer Belgiumtól Erdélyig terjedő hatalmi blokkot képezett, amely kettős nyomás gyakorolt. Valójában a franciák és a törökök 150 éven keresztül megállás nélkül támadták ezt a védőbástyát, mind Keletről, mind Nyugatról. Ez a rendszer a XVII. század végén omlott össze, Magyarország felszabadításával.

Magyarország Közép-Európa barrikádja volt. A németség világosan felismerte a török veszélyt, valamint a magyar állam és a szomszédos államok jóléte közötti szerves összefüggést. A német Paolo Anderbach így fejezte ki ezt az összefüggést: „A férfiasan erőteljes magyar nép több mint száz éven keresztül biztos bástyája és állandó éléskamrája volt a német földeknek."

Valachia és Moldávia fejedelmei ebben a harcban csak annyiban vettek részt, amennyiben a magyar király hűbéresei voltak, és így a magyar védelmi rendszer részét képezték. A mohácsi csatavesztés után — ingadozó politikájuknak megfelelően — azonnal alávetették magukat a győzedelmesen előretörő keleti oszmán hatalomnak.

7. *Magyarország Közép-Európa életének mindig is aktuális tényezője.* Magyarország évszázadokon keresztül képviselte Közép-Európa mindig aktuális politikai eszmerendszerét. Igy a világháború után abban a poltikában, amely az 1919-es marxista-zsidó terror ellen fellépő mozgalmat ihlette, amely Horthy Miklós főparancsnok körül gyülekezett — és vezetőiként soraiban tudta Gömbös Gyulát és Teleki Pált — már benne vannak azoknak a nemzeti és társadalmi eszméknek a magjai, amelyek az új Németország és Itália újjászületését inspirálták. Magyarország keleti határai így egyúttal Közép-Európa védelmi vonalát is képezték. A magyar politika húsz éve áll ezen a vonalon, akkor is, amikor a „demokratikusnak" nevezett belső és külső erők mindent megtettek annak érdekében, hogy letérítsék arról.

***

Románia nem szerves elemekből tevődik össze. Mindaz, amit kifejtettünk, mind stratégiai, mind gazdasági, geopolitikai és kulturális szempontból hozzájárul annak bizonyításához, hogy a Trianon által létrehozott Románia egy heterogén részekből álló, Csehszlovákiához hasonló centrifugális állam. Erdély múltja, a magyarság és a románság történelmi alapjai, valamint a jelenlegi etnikai helyzet jól illusztrálják ezt az alaptézist.

1. *Az erdélyi kultúra alapjait a magyarok és a szászok rakták le.* Erdély első magyar meghódítói egy bolgár-szláv diaszpórát találtak, de semmiféle román elemet. A XI. század elején a magyar király szervező energiája felhasználta a latin és a német kultúrát, hogy ezen a vad vidéken megteremtse az európai élet elsődleges feltételeit. A keleti részeken a székelyeket bízták meg a Kárpátok védelmével. Leszármazottaik ma is azokon a területeken élnek, ahol először letelepedtek. Ők egy török eredetű nép, amely rokonságba került az Erdélyben a IX. század végén letelepedő magyarokkal, hacsak már sokkal korábban nem egyesült a magyar néppel. Nincs különbség a magyar és a székely között; és semmiféle alapja sincs annak a román állításnak, miszerint rokonság lenne a románok és a székelyek között.

A vércsoportok analógiái, amelyeket a székelyek és bizonyos román csoportok vérének sorozatos vizsgálatai során mutattak ki, a fajok keveredésének hosszú

folyamatával magyarázhatóak: valójában egyrészt számos évszázadon keresztül a bolgárok, kunok és más török népek uralták a román lakosságot, másrészt sok magyar telepedett le a román fejedelemségben, keveredve azzal a néppel, amellyel kapcsolatba kerültek.

A magyarok és a németek (szászok) — akik a XII. században telepedtek le Erdélyben és később egy autonóm rendszerben éltek a saját területükön — voltak azok, akik behozták a kultúrát és a nyugati gazdasági élet formáit ezekre a még műveletlen területekre. Ők voltak a kultúra hordozói Erdélyben.

2. *A dákoromán kontinuitás tézise hamis.* Alaptalan és tudományosan tagadható az úgynevezett dákoromán kontinuitás tézise, amely a román nemzeti törekvések alapját képezi a XVIII. század végétől kezdve. Eszerint a tézis szerint a románok már a második századtól kezdve jelen voltak Erdélyben, midőn ez a térség a római Dácia provincia volt; és megszakítás nélkül ottmaradtak mindmáig, mint egy olyan nép, amelynek eredete a dákok és a román kolonizátorok összeolvadásából származik. Az igazság azonban az, hogy a dák népet megsemmisítették és szétszórták. A nagyon kisszámú romanizált barbár népességet, amely őt felváltotta, pontos és hitelt érdemlő adatok szerint 271-ben telepítették le a Balkánon, amikor a rómaiak kiürítették ezt a területet, a gótok nyomásának következtében. Ezt követték azok a népmozgások, amelyek hullámai Erdélybe is behatoltak. Számos római helységnév megmaradt a térségben. Ezer éven keresztül azonban nem maradt semmiféle nyoma annak a népnek, amely állítólag a románok elődje volt. A helységnevek magyarok, kis részben szlávok és németek, vagy bizonytalan külföldi eredetűek, amelyek a románokhoz a magyarokon keresztül jutottak. A románokról először csak a magyar királyok (sic! – értelemszerűen itt egyesszámot kellett volna használni – R. Gy.) dokumentumaiban esik szó 1210-ben.

3. *A román nép nem Erdélyből, hanem a Balkánról származik.* A román nép a Balkán-félszigeten alakult ki, a hatszáz éven keresztül római uralom alatt álló provinciákban, ahol nemcsak a vidéki és városi lakosságot, de még a trák-illir eredetű pásztorokat is latinosították. A népvándorlás viharai elpusztították a romanizált mezőgazdasági és városi lakosságot, de nem a pásztorokat, akik az egyik hegyről a másikra vándoroltak ("Vlach", ami a román nép neve volt a középkorban, „pásztort" jelent); és — legalább is egy részük — megmaradt. A román nép elszórt csoportjainak leszármazottjai még ma is megmaradtak Macedóniában és Görögországban. Ez a nomád nép, miután átlépte az Al-Duna vonalát, a X. és XI. században a később Romániává vált területeken élt a a török fajhoz tartozó besenyők és kunok uralma alatt, majd egy ideig a tatárok uralma alatt.

4. *A román pásztorok bevándorlása Erdélybe.* A román nomád pásztorok csoportjai a XII. század második felében kezdtek megjelenni Dél-Erdélyben; azóta kezdődött lassú bevándorlásuk, amely többé nem is állt meg. Menekültek a tatár, majd később a török elnyomás elől, végül a szultán által kinevezett fanarióta kormányzók elől, akik valóságos rabságban tartották őket. 1293-ban III. András magyar király megparancsolta, hogy a valachokat, akárhonnan jöjjenek is, királyi birtokai egyikén kell bejegyezni. A XV. század végén a románok a népszámlálás adatai szerint az erdélyi lakosság legfeljebb 20–25%-át képviselték.

5. *A románok megerősödése nem természetes növekedés hatása.* A XVI. és XVII. században, a törökök elleni véres

és hősi harcok idején a magasabb kultúrájú magyarok száma nagy mértékben csökkent. A törökök és a tatárok elsősorban a magyar parasztok lakta helységeket rombolták le, amelyek a völgyekben helyezkedtek el. A falvakat, amelyek a magyaroknak a történelmi küldetésükhöz való hűségük következtében elszenvedett veszteségei miatt néptelenedtek el, a balkáni román pásztorok népesítették be újra. Ezt pontos adatok bizonyítják. Például a Szamos és a Körös völgyeiben a törökök átvonulása az 1597–98-as években megnyitotta az utat a románok előtt. Bihar és Csongrád megyék eredeti magyar lakossága is ebben az időszakban tünt el. A tatárok magukkal hurcolták foglyaikat. Ezen események után jöttek be a románok a XVIII. században, menekülve a Kárpátokon túli térségekben tapasztalható társadalmi elnyomás elől. A XVII. század végén az erdélyi románok száma 250.000, egy évszázaddal később — II. József uralkodása alatt — már eléri a 800 ezret.

6. *A románok alacsony kulturális színvonala.* A vándorlás megakadályozta azt, hogy az országot lakó románok körében nyugati kulturális színvonal alakuljon ki. A Magyar Királyságban a XIX. század liberális korszakáig minden nemmagyar nép olyan életformát talált, amilyenre kulturális szinvonala és politikai erői alkalmassá tették, példaként említve a szászok autonómiáját. A románok körében egy ilyen autonómia nem fejlődhetett ki. Életszínvonaluk, primitív társadalmi szervezettségük képtelenné tette őket egy hasonló intézmény-rendszer létrehozására. A román nyelvben a társadalmi élet és a gazdaság alapszavai a magyaroktól és a szászoktól származtak. A román élet sajátosságai a szokásokat és a művészeteket illetően eltérnek azoktól a régi formáktól, amelyek a magyarok és szászok lakta területeken alakultak ki, amelyek közelében korábban a románok letelepedtek. Másrészt az ortodox román népet egy primitív balkáni gazdaság jellemzi, összehasonlítva ezt a nyugati gazdasági élet formáival. A románok idegenek maradtak Erdély kulturális világában.

7. *Magyar és szász kulturális tevékenység a románok felé.* A magyar-román kapcsolatokat, csakúgy, mint a szász-román kapcsolatokat Erdélyben a kezdetektől fogva a felemelés és a védelem szándéka jellemezte. A románok az erdélyi társadalomba az adott korszak körülményei szerint léptek be. Azok, akik erre méltók voltak, a magyar nemesség részeivé válhattak; ami számukra a vezető osztályokkal azonos intellektuális és politikai társadalmi feltételeket biztosított. A kuntörök eredetű román főnökök szívesen beolvadtak a nemességbe; és ezután igyekeztek jobbágyaikká tenni mindazokat, akik alárendeltségükbe tartoztak. Ugyanakkor a magyarok nagy része is jobbággyá vált, ez volt a helyzet egész Európában. Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a románok nagy része számára a földhöz kötött jobbágy-paraszti életfeltételek nem rosszabbodást, hanem inkább felemelkedést jelentettek a balkáni pásztorok életviteléhez képest. A társadalmi különbségeknek tehát nem volt semmiféle nemzeti alapjuk. Mind a nemesek, mind a nemnemesek között voltak magyarok és románok is.

8. *A román irodalom eredete.* A protestantizmus volt a románok javára végzett kulturális tevékenység egyik aspektusa, amely magyar és szász részről megnyilvánult, és igyekezett követőkre szert tenni a románok között. Ez a törekvés nem vezetett tartós eredményre, de ismét közelítette a románokat egy új európai eszméhez. A magyarok és szászok segítségével jelentek meg az első román nyelven nyomtatott könyvek. Az egyházi jel-

legű román irodalom a XVI. század közepén teszi első lépéseit, de ezzel egyidejűleg nincs jele a román nyelv használatának — egyházi vagy más jellegű művekben — a Kárpátokon túl nyomtatott könyvekben. Magyarok fedezték a biblia 1582-ben megjelent román nyelvű fordításának a költségeit, egy magyar nyelvű példányból. Az Új Testamentum fordítása 1648-ban jelent meg, 40 évvel korábban, mint a Kárpátokon túli első biblia-fordítás.

9. *A magyar fejedelmek irányították a kulturát és a művelődést.* Az akkor független erdélyi fejedelmek voltak azok, akik a török időkben segítették a románokat abban, hogy fejlesszék kulturális színvonalukat. Nem csupán a román irdodalmat segítették, de román iskolákat is alapítottak a román nyelv védelmében és azért, hogy megvédjék a szláv egyházi ortodoxiának való alávetődésétől. A XVIII. század első felében I. Rákóczi György egyik dekrétumában kihírdette, hogy a románok kötelesek gyakorolni a saját nyelvüket.

10. *Az erdélyi kulturális tevékenység tette lehetővé a román öntudat kialakulását.* A románok érdekében kifejtett kulturális tevékenység egy nagyon fontos része volt a XVII. században az az erőfeszítés, hogy vallási alapon a nyugati kereszténységhez kapcsolják legalább az erdélyi románok egy részét, megnyerve őket a katolicizmusnak. Ez biztosította egy kis román csoport számára az akkori európai távlatokat, a korabeli humanista kutúra révén. Klein, Sinkai és Major, akik a budai egyetemi nyomda alkalmazottaiként a magyar tudósok műveit tanulmányozták, megírták a románok történetét; a latinitás eszméjére ébredve vagy a dákoromán kontinuitás szuggesztiv és romantikus eszméit kifejtve igyekeztek latin szellemben fejleszteni a román nyelvet.

11. *A román atrocitások.* A jelenlegi etnikai helyzet kialakulásához hozzájárultak azok a vad kegyetlenségek is, amelyek azokon az erdélyi területeken történtek, ahol a románok a XVII. és XIX. század között laktak. Ezek a kegyetlenségek az ortodox románok lakta területeken mentek végbe, miközben a nyugati kultúra által már megérintett görögkatolikus románok lakta térségben a rend még a válságos időkben is fennmaradt. A XVIII. század végén Gora és Kloska (sic! helyesen Horea és Closca – R. Gy.) forradalma, amelynek nem volt semmiféle nemzeti jellege, majd 1848-ban a felizgatott román tömegek dühe több helységben csaknem kiírtotta a magyarokat. Szörnyűséges az 1848-as események teljes listája. Asszonyokat és lányokat erőszakoltak és öltek meg. Abrudbányán 1848 májusában több mint ezer védetlen nőt és férfit gyilkoltak le. 1848 októberében Kisenyeden 45 magyar család 141 tagját — közöttük öregeket és asszonyokat — szintén megyilkoltak. Ők a Dacsó, Farkas, Bányai, Hódor és Szalánczy nevű családokhoz tartoztak. 1848 októberében Nagyenyeden magyar menekülteket, közöttük sok asszonyt tartóztattak le, majd öltek meg, brutális kínzások után. Egy Török nevű ügyvédet elevenen elégettek. Ezt a képet kiegészítik azok az atrocitások, amelyeket az 1918-as román megszálláskor követtek el, majd a magyar kisebbség véres elnyomása a trianoni szerződés megkötése idején.

Ezek a példák annak megértéséhez voltak szükségesek, hogy az etnikai helyzet ilyen körülmények közötti alakulása nem lehetett természetes, és nem lehet azt egy legitim kultúra fejleményének tekinteni, a magyar és a szász kultúrával szemben, amelyek az utóbbi évszázadokban részlegesen hatottak a románokra. Ez csak egy liberális, mechanikus szemlélet eredménye lehet, amely egyedül a minőséget (sic! értelemszerűen itt a

sebezték őket." Erdélyben a vekben a letartóztatások, a po- k és a brutalitások megállás atódtak. 1936-ban, a békeszer- ízióját követelő országok elleni ny során a román sajtóban getést lehetett olvasni, miszé- nok egy Szent Bertalan-éjsza- szervezni, amikor minden er- art megölnek, és ezután „jö- olaszok, hogy megkeressék a testeket az erdélyi földeken". zsimben az erdélyi magyarok ig az életük sincs biztonság-

nán cél: az őshonos magyar gsemmisítése. Románia soha- molyan az 1919-es kisebbségi l rá háruló kötelezettségeket. got a magyar vezető réteg kul- yagi tönkretételével próbálják teni, a magára hagyott ma- ág öntudatát pedig egy idegen letett terjesztésével. Már a zakban ezt szolgálták az al- tömeges elbocsájtásával, va- l a nyomással, amely a ma- reit késztette a határ átlépé- en kezekbe jutott adminiszt- as színvonalcsökkenést jelen- etlen korrupció melegágyává

ián gazdasági elnyomás. Az nok a háború előtt szabadon hettek a gazdasági szektor- juthattak ingatlanokhoz. Ro- sági politikája a háború után , hogy tönkretegye a magya- olt kormányfő, a Bratianu akinek jelentős szerepe volt ikai életben, a következőket el kapcsolatban: „A fiatal k új kultúrát kell teremtenie ira helyett az ország keleti részében és a magyar révén megjelenő német kultúra helyett Erdélyben. A régi kultúrák megsemmisítését úgy lehet könnyen megvalósítani, ha megvonjuk gazdasági bázisukat. Így tehát, ha elszegényítjük a régi kultúrájú népeket, primitív életkörülmények közé szorítjuk és társadalmi hanyatlásra késztetjük őket, és belső viszályokat szítunk, a legmagasabb kultúra is romokban fog heverni, és ezeken a romokon fejlődhetik ki a mindenki számára egyenlő új román kultúra." (Vintila Bratianu beszéde az új Románia hivatásáról, Turnu Severin, 1926.)

6. *A magyarok gazdasági kifosztásának*[6] *módszerei.* Az első helyen a földreform állt. Ez fontos volt a szorosabb értelemben vett Romániában, ahol a parasztok súlyos szociális helyzete az 1907. évi forrdalomhoz vezetett. Erdélyben, ahol a helyzet nem volt ehhez hasonlítható, az agrárreform nem jelentett társadalmi újjászervezést, hanem ürügyként szolgált a magyarok földtulajdontól való megfosztására, minden komoly kártérítés nélkül. Az agrárreform a nemzeti elnyomást szolgálta: nem érintette a román tulajdont, és arra törekedett, hogy a magyar tulajdont román kézbe játssza át. Egy másik módszer abban áll, hogy románokat erőszakosan magyarok lakta területekre telepítenek át, hogy azokat mielőbb elrománosítsák. Egy másik gazdasági módszer a magánvállalatoknál bevezetett nemzetiségi *numerus clausus:* románnak kell lennie a vezetők 50 és az alkalmazottak 80 százalékának. Ugyanezt a célt szolgálta az a tény, hogy Erdélyt elvágták attól a természetes gazdasági környezettől, amelyhez tartozott, egy olyan közlekedési politikával, amely megnehezítette egész gazdasági életét; olyan vám- és külkereskedelmi politikával, amely a kisebbségeket sújtotta; a régi or-

ordításban — feltehetőleg hibásan ie" (elosztás, kiosztás) szó szerepel, ezt az alfejezet tartalmát kifejező értelemben fordítottam vissza.

„mennyiséget" szónak kellene állnia – R. Gy.) veszi figyelembe. Egyetlen ország sem fogadhatja el érvényesnek azt az etnikai helyzetet, amely ily módon alakult ki a megelőzőhöz képest.

12. *A románok történelmi szerepe.* A románoknak bevándorlásuk idején alacsonyabb kutúrájuk volt, ezért nem volt semmiféle szerepük Erdély kutúrájának kialakulásában. A magyarok és szászok ezért törekedtek a felemelésükre. Mindez csak annak következtében vált lehetővé, hogy a magyarok megvalósították mind a fegyveres védelmet, mind a nyugati kultúra védelmét és terjesztését Keleten.

A román államiság első lépései is a Kárpátokon túli két fejedelemségben a kun-török fönökök vezetésével és magyar politikai befolyás alatt valósultak meg. Nem minden fajnak adatott meg a független állam alapításának virtusa.

***

1. *România nem képes Erdély irányítására.* 1918-at követően Romániának megvolt a lehetősége annak bebizonyítására, hogy képes egy a korábbinál nagyobb területet irányítani, benne az erdélyi kultúra régi világát, méltóan kormányozni az ott élő közép-európai lakosságot. Valójában Románia 1918 után nem adta jelét annak, hogy képes ennek a feladatnak a megoldására. Románia legfontosabb célja az Erdély magyar őslakosságával kapcsolatos politikájában, valamint az ellene folytatott kulturális és gazdasági kampányában, Maniu szerint, Erdély elrománosítása. Románia minden erőfeszítése az elmúlt húsz évben arra irányult, hogy megsemmisítse Erdély kilenc évszázados kultúráját, hogy elültesse és uralkodóvá tegye ott a balkáni és keleti kultúrát, amit igyekszik bizonyos demokratikus megnyílvánulásokkal eltakarni, hogy elnyerje

az antant-
Magyaror
lása megn
a románol
gával szer

2. *A r*
ságot. A
egészen E
len mohó
ságot, a
nacionálé
négy évig
házakat,
kásokból
kat, telef
értékű el
a kezük
zottság é
kénytele
tanúi le
dését. B
román
rország
lenlétéb
a néme
mánok
mozdon
által M
háromn
sebbre

3. *I*
gyarors
47 szer
nai ok
nélkül.
döttei
tették:
szállot
tapasz
tetlenr
posakl
ok nélk
a rekv
rosseb
magya

kal halál
következ
litikai pe
nélkül fol
ződések re
sajtókamp
olyan feny
rint a rom
kát fognal
délyi mag
hetnek az
magyar ho
A román r
számára n
ban.

4. *A r*
lakosság m
sem vette k
szerződésb
A magyars
turális és a
megsemmi
radék lakos
kultúra er
kezdeti idő
kalmazotta
lamint azz
gyarok tíze
sére. Az ide
ráció hatalm
tett és a hihe
változott.

5. *A ro*
erdélyi rom
tevékenyke
ban, és hozz
mánia gazd
arra irányul
rokat. Egy
család tagja
a román pol
mondta ez
román népn
a szláv kult

[6] Az olasz
— a „distribuzi

ságrészben alkalmazottnál nagyobb adókötelezettségekkel; az ipar- és hitelpolitikával.

7. *Kulturális elnyomás.* Az egyetemet, a középiskolákat és a szakiskolákat mindmind romanizálták Erdélyben. A magyarok csak magániskolákat tarthattak fenn, állami elismerés nélkül, ami azt jelentette, hogy a tanulóknak a román iskolákban kellett vizsgázniuk. 1925-től a magyar egyházak sem rendelkezhettek még tanítóképző intézetekkel sem. Sokszáz népiskolát bezártak. Erdélyben 1938-ban csak 751 egyházi iskola volt, ami azt jelenti, hogy minden 2.212 magyarra jutott egy iskola, amíg 1914-ben, a magyar kormányzás idején minden 1.700 románra volt egy iskola. A magyarok által kompakt módon lakott területeket „kulturzónanak" nyílvánították, és ezeken a helyeken igyekeztek fokozni a romanizálás folyamatát. Így például az állami iskolákba olyan román tanítókat küldtek, akik nem értenek magyarul. Az érettségi vizsgákon a román bizottságok magas százalékban buktatják el a magyarokat, hogy így akadályozzák meg bejutásukat az egyetemre. A magyar kulturális egyesületek életét tönkretették; a kulturális alapítványok földtulajdonait elkobozták; a magyar nyelvet és a magyar nyelvű feliratokat minden módon üldözték, legyen szó kisebb vagy nagyobb kérdésekről. A magyar közalkalmazottakat tömegesen eltávolították, azzal az indoklással, hogy nem tudták letenni a kötelező román nyelvvizsgát. Megbüntették azt a bírót, aki kedvező ítéletet hozott az eltávolított közalkalmazottak kártérítési vagy visszavételi perében, az 1939 január 20-i királyi dekrétum értelmében. A névelemzés hírhedt módszerével hivatalosan megállapítják, hogy a magyar gyerekek nem azok, hanem románok; és kötelezik őket arra, hogy román iskolába járjanak.

8. *A magyarság életereje Erdélyben.* 1918 óta veszélybe került az Erdélyben élő magyarok léte, munkája, kulturája és művelődése, családja, sőt még az élete is. Az államhatalom minden módszert felhasznált arra, hogy megtörje a magyarok életerejét és csökkentse számukat. Megszervezett emigrálással igyekezett gyengíteni egységes tömegeit. Ez a nagy kampány nagy áldozatokat és súlyos veszteségeket okozott a magyarok számára. De mindmáig nem sikerült megtörni erkölcsi ellenállásukat, megsemmisíteni vagy megcsorbítani életerejüket.

A békeszerződés értelmében Romániához csatolt magyar területeken az 1910-es népszámlálás adatai szerint 2,8 millió román élt, vagyis az összlakosság 53,2%-a. Ez a terület nagyobb, mint a történelmi Erdély. A szorosan vett Erdélytől nyugatra húzódó terület, amely a jelenlegi Románia észak-nyugati határát képezi, földrajzilag és gazdaságilag a Tisza-vidék része, azaz a nagy magyar alföld része. A románok nagy számban élnek e területtől délre, a történelmi Erdély nyugati határain túl, azon a területen, amely a temesi Bánság volt. Az 1910. évi népszámlálás szerint 1,7 millió magyart tartottak nyílván. A Romániának átadott magyarok két nagy csoportot képeznek: az egyik nyugaton, a másik a Kárpátok hegyvonulatainál, Erdély keleti határainál él. Ez utóbbiak a székelyek. E két csoporton kívüli magyar lakosság nagyobbik része azon vegyes népességű területen él, amely ezt a kettőt összeköti.

Erdély magyar népességű és kultúrájú területének ez a része a Kárpátok keleti és dél-keleti bástyája, a magyarok számára alapvető jelentőségű és a legfontosabb Erdélyben. Magyarország nem lát természetes ellensúlyt, amelyet az egész terület nélkül lehetne biztosítani. A székely és magyar őslakosság visszatérése az

anyaországhoz, eredeti székhelyeikkel – ez az egyetlen alapvető és elengedhetetlen feltétel a tartós rendezés és a természetes megoldás számára.

***

Ennek az emlékeztetőnek fejtegetései bemutatják és bebizonyítják, hogy mit jelentenek számunkra Erdély és a Romániához csatolt más magyar területek. Világos és természetes, hogy az egész nép és hadsereg elvitathatatlannak tartja minden elvesztett terület visszatérését az anyaországhoz. Azok azonban, akiknek van érzékük a reálpolitikához, tudják azt, hogy a jelenlegi körülmények között, amennyiben békés visszadásra van szükség, nekünk is áldozatokat kell hoznunk. Ez szükséges Európa megbékélése szempontjából; és kívánatos a jelenlegi helyzetben a Magyarország és Románia közötti jobb egyetértés és az esetleges baráti kapcsolatok létrehozása érdekében. Ahol a magyarok kompakt módon vagy többségben élnek, továbbá az e területeket összekötő és összetartó vegyeslakosságú részeken ilyen áldozatok nem jöhetnek számításba. Ezen első kategória számára minden tényező felszólító módban írja elő számunkra ezt a megváltoztathatatlan álláspontot. De más részeken a demográfiai tényezők mellett más tényezőknek is nagyobb mértékben latba kell esniük a mérlegen. Itt a történelmi, pszichológiai, gazdasági szempontoknak kell túlsúlyra jutniuk. Csak egyetlen tényző alapján nem lehet megtalálni a végleges megoldást ezen területek számára, ahol a különböző tényezők összefüggései oly bonyolultak és mindegyikőjüknek megvan a maga súlya. Ezeken a részeken a magyarok és a románok között nem lehet világos etnikai választóvonalat húzni. A trianoni szerződés határvonalainak meghatározásakor a románok és az őket védelmező hatalmak a határokat a románok lakta települések szélső vonaláig vitték előre, és ezt — stratégiai megfontolásokból — a nyugati határok esetében gyakran még néhány kilométerrel túllépték. A mi határainkon belül alig 28.000 román maradt. Amennyiben létezik jog egy ilyesféle határmegállapításra, úgy ez azé a népé és azé az országé, amelynek másféle jogcímei is vannak. Ezek: az adott ország ezeréves birtoklása, valamint a medencéjében található klimatikus területek földrajzi és összefüggő egysége. Ilyen jogcímek még a közlekedési útvonalak egysége, a kulturális egység; ebben az esetben a középeurópai kulturális egység, szemben a kelet-európai bizánci kultúrával, stb.

A békés rendezés érdekében Magyarország csak a második kategóriába tartozó területeknél hozhat áldozatokat. Itt is minden négyzetkilométer — amely a tíz évszázados magyar királysághoz tartozott és amelyről harc nélkül mondunk le — hatalmas áldozatot jelent a magyar nép számára, és ezért nehéz lesz meggyőzni őt erről. A lemondás, az áldozat és a megvalósításukra vonatkozó akarat is meghatározott korlátokkal és lehetőségekkel bír. Ennek a vidéknek a visszatérése az anyaországhoz a nemzet legszentebb és legáhítottab vágya. A szülőföldjéhez olyannnyira kötődő lakosságának átköltöztetése elképzelhetetlen. Abban az esetben, ha Magyarország határait kitolnák, de a székelyeknek Romániában kellene maradniuk, ez csak fokozná és felerősítené az ellentéteket, és nagy mértékben megerősítené a székelyek irredentizmusát.

Mindezen érvek következtetései önmagukért beszélnek. Az egyetlen elképzelhető kompromisszum Magyarország számára a következő területek visszatérése: a Székelyföldé (olyan megyékkel,

mint Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda) Brassó megyével együtt, amely az országnak ugyanahhoz a sávjához tartozik; Erdély tisztán magyar fele; a magyar többségű területek, valamint azoknak a területeknek a visszatérése, ahol a magyarok ugyan kisebbségben vannak, de összekötik a magyar területeket a déli határral, amelyet a mellékelt térképen jelöltünk. Ez a határ, amint az a mellékelt gazdasági térképekből látható, Romániának hagyja a gazdagabb mezőgazdasági, bányászati és ipari területeket; Magyarországnak pedig azt a részt adja vissza, ahol a legtöbb magyar él és amely gazdaságilag a leginkább kötődik Magyarországhoz.

(A levelet Chehadé Judit, az emlékeztetőt Réti György fordította)

Molnár Miklós

TRIANON FELÉ*

Mintegy 150 dokumentum: valamennyi a Trianonhoz vezető út sorsdöntő pillanatait, a győztes nagyhatalmak legfontosabb döntéseit adja az Olvasó kezébe. Trianonról könyvtárnyi irat és tanulmány jelent meg a békeszerződés 1920. június 4-i aláírása óta (s már előtte is), ami felveti a kérdést: mi újat nyújthat egy napjainkban kiadott kötet, van-e még ismeretlen pontja a magyar állam brutális feldarabolásának, amelyhez, *mutatis mutandis* legfeljebb Lengyelország három felosztása (1772, 1793, 1795) hasonlítható?

Ismertetésünket azzal kell kezdenünk: meglepően sok a Litván kötetében most napvilágra került tudnivaló. Az eredeti dokumentumok megvilágításában elsőízben kísérhetjük nyomon a győztes nagyhatalmak tárgyalásait Magyarországról 1919. március 29-től 1920. január 16-ig, amikor Apponyi Albert egy utolsó, nem mindenben szerencsés kísérletet tett a gyakorlatilag már lefektetett békefeltételek megváltoztatására, mindenekelőtt népszavazás útján. A dolgok menete természetesen eddig sem volt ismeretlen. Mint Litván maga kiemeli, csupán a közelmúlt évtizedekben több jelentős, levéltári és egyéb iratokra támaszkodó történelmi mű jelent meg Trianonról, mint L. Nagy Zsuzsa könyve, Ránki György tanulmánya s végül Ormos Mária nagyszabású munkája Padovától Trianonig, 1918–1920. (*L. Nagy Zsuzsa*, A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919, Budapest, Kossuth, 1965; *Ránki György*, A Clerk-misszió történetéhez, in: Történelmi Szemle, 1962/2; *Ormos Mária*, Padovától Trianonig 1918–1920, Budapest, Kossuth, 1984.) Iratokat feldolgozó és gyakran idéző művek ezek, céljuk nem a dokumentumok közlése volt, mint Litváné, és, ami fontosabb, nem állt rendelkezésükre az ezúttal feltárt forrásanyag teljessége. Ez utóbbinak eredeti francia szövege, az egész Kárpát medencére kiterjedően, Ádám Magda szerkesztésében, Litván György és Ormos Mária közreműködésével, különös módon előbb került kiadásra Magyarországon, mint Franciaországban. (Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. [Francia diplomáciai iratok a Kárpát medence történetéről 1918–1932], vol. I. és II., szerk. Ádám Magda, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993 és 1995.) Litván »Trianon felé« című gyűjteménye kizárólag a nagyhatalmak Magyarországra vonatkozó tárgyalásait adja közre, magyar fordításban, teljes egészében 1919. március 29-től 1920. január 16-ig.

Ezen a ponton szükségesnek látszik egy hosszú (mert lényeges) kitérőt tennünk a most közölt dokumentumok eredetét és sorsát illetően. A Versailles-i bé-

* Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. (Paul Mantoux tolmácstiszt feljegyzései) Szerkesztette, sajtó alá rendezte Litván György. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1998. 263 o.

keszerződések előkészítése, egy hadseregnyi szakértő bevonásával, élen a katonákkal, négy ember műve volt, pontosabban a Négy Nagy-é, Franciaország, Anglia, az Egyesült Államok és Olaszország kormányfőié. Érdemileg ők, főleg az első három, döntöttek a Tízek Tanácsa nevében, amelyben helyet foglaltak a külügyminiszterek is, valamint a Távolkelet kérdéseiben érdekelt Japán képviselői (míg a szintén szövetséges Kínáé s a többi »kis« hatalomé csak meghívásra jelentek meg). (Az általa közölt tárgyalások közel 40 résztvevőjének névsorát közli Litván, op. cit. p. 253.) A személyes visszaemlékezések tömegét nem említve, a tárgyalásokról közel 20 évig aránylag kis számú irat jelent meg nyomtatásban, átfogó jegyzőkönyv pedig egyetlenegy: a sir Maurice Hankey angolnyelvű tolmács által készített jegyzetanyag a sok mást is tartalmazó *The Paris Peace Conference, 1919* tizenhárom kötetében, amelyek az amerikai diplomáciai iratgyűjtemény, a *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* híres sorozatában jelentek meg. Ez volt a kutatók bibliája egészen 1955-ig, amikor a francia tolmácstiszt, Paul Mantoux közrebocsátotta a maga jegyzőkönyvi összefoglalásait, *Les délibérations du Conseil des Quatre* címen, két kötetben, 1919. március 24-től június 28-ig bezáróan, vagyis a német békeszerződésig. (Les délibérations du Conseil des Quatre. (24 mars – 28 juin 1919) A Négyek Tanácsának tanácskozásai (1919. március 24. – június 28.), Páris, Centre National de la Recherche Scientfique, 1955, két kötet. 524 és 580 o.)

Mindaddig a Quai d'Orsay, a francia külügyminisztérium emelt vétót a közlés ellen, mivel még nem telt le a zárolt iratokat felszabadító 50 év. Mantoux azonban, sir Hankey feljegyzéseinek angolnyelvű kiadása után joggal tekintette feloldottnak a közlési tilalmat a francia változatra is. Egyébként is független személyiség volt, már világhírű történész, (lásd: La révolution industrielle au XVIII siècle (Az ipari forradalom a XVIII. században) című tézisét az angol ipari forradalomról.), egyetemi tanár s a genfi Institut Universitaire de Hautes Études Internationales társigazgatója 1956-ban bekövetkezett haláláig.

Ez utóbbi évszám egyben válasz Litván kimondatlan kérdésére: miért zárul Mantoux két kötete a Versailles-i szerződéssel, miért nem került sor a tanácskozások folytatásának kiadására, amelyeket párizsi kutatásai során ő talált meg a Nanterre-i B. D. I. C. (Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine) levéltárban? Válasz annyiban, hogy Paul Mantoux 1956-ban 79 éves korában halt meg, nem volt alkalma felbecsülhetetlen jelentőségű feljegyzései teljes közlésére. A köteg a családnál maradt, majd Mantoux özvegye helyezte letétbe a már említett Nanterrei-i B. D. I. C. levéltárban, vagyis nem a Quai d'Orsay-n. Ez a tény azonban csupán részleges magyarázat arra, hogy az 50 éves határidő letelte után se publikálták se külön kötetekben, sem a hivatalos *Documents Diplomatiques Français* sorozatba integrálva. Ugyanis ez utóbbinak 1918–1932 közti kötetei, s bennük természetesen a magyar vonatkozású iratok, 80 évig, az utóbbi dátumtól számítva 66 évig a külügyi levéltárban nyugodtak. Még nehezebben érthető, de tény, hogy a kiadatlan Mantoux iratokat se nem idézik, se nem említik a jelenkori francia történetírás nagy kézikönyvei, mint Pierre Renouvin *Histoire des relations internationales* 20-ik századi kötetei, vagy Jean-Baptiste Duroselle *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours* című munkája. (*Pierre Renouvin*, Histoire des

Relations internationales. Tomes septième: Les crises du XXe siècle. (A nemzetközi kapcsolatok története. Hetedik és nyolcadik kötet: a XX. század válságai), Paris, Hachette, 1957 és 1958; J. – B. Duroselle, Histoire diplomatique de 1919 à nos jours (A diplomácia története 1919-től napjainkig), Paris, Dalloz, 1971.) Litván felfedezéséig az én (korlátozott) ismereteim szerint más munkákban sem említik. Mindez nagymértékben felértékeli a már jelzett magyar kiadású francia nyelvű dokumentum kötetek értékét, valamint Litván György magyar nyelvű gyűjteményét. Mindkettő nélkülözhetetlen forrás, egyedülálló munkaeszköz.

A probléma teljességéhez az is hozzátartozik, hogy, mint Litván is említi, a Négy Nagy betiltotta a bizalmas tárgyalások szövegének közlését. »A tárgyalásainknak magánbeszélgetés jellegük volt« – jegyezte meg Wilson elnök az utolsó, 1919. június 28-i összejövetelen. «Semmi se volna veszélyesebb, mint kiadni ezeket a jegyzőkönyveket» – így Clemenceau. Wilson mégis hozzáteszi, kérdés, hogy átadják-e mégis Balfournak és Lansingnek, vagyis saját kormányaik külügyminisztereinek. Clemenceau előbb úgy véli, hogy nem, majd meggondolja magát: A Parlamentnek, mondja, nem kell átadni a jegyzőkönyveket, de a következő kormánynak igen. «... Nem kezelhetem úgy ezeket a dokumentumokat, mint a saját tulajdonomat: ezek az állam tulajdonát képezik. Azért írták le őket, hogy hasznos értesüléseket találhassanak bennük». Az olasz küldött. Sidney Sonnino is emellett van, de az utolsó szó Wilsoné: »Nem járhatunk el úgy, mint az elődöm, Théodore Roosevelt, aki fogadta a újságírókat, áradozott az indiszkréciókban», majd azzal fejezte be: «Ha idéznek, megcáfolom».

A teljes zárlat tehát három, a francia majdnem négy évtizedig állt fenn. A történészek ennek ellenére nem sok tévedéssel a valósághoz hűen rekonstruálták a titkos tárgyalásokat, a Négyek Tanácsának francia kiadása Mantoux saját sajtó alá rendezésében, most pedig Litván sokkal teljesebb, Trianon előestéjéig terjedő iratgyűjteménye végre, először, a magyar olvasó kezébe adja az egész, 15 hónapos, esemény sorozatot. A döntésekbe természetesen a négyek asztalán kívülálló események és vélemények is belejátszottak, de az, amit a politikatudomány *decision making process*-nek nevez, az a három «legnagyobb úr», Woodrow Thomas Wilson elnök, Georges Clemenceau francia és David Lloyd George angol kormányfő eszmecseréi során zajlott le, az olasz miniszterelnök, Vittorio Emmanuele Orlando inkább asszisztált. Kivéve természetesen az Olaszországot érintő kérdésekben, különösen az 1915 áprilisi londoni szerződésben neki ígért területek, valamint Fiume kérdésében. (Ez az 1919. május 26-i tárgyalás, mint néhány másik, ahol csak közvetve vagy röviden van szó Magyarországról, nem szerepel a kötetben. Kihagyásuk indokolt, de a kiadás szerzője bővebb jegyzeteléssel pontosíthatta volna az állásfoglalásokat.) Emiatt válságos helyzet alakult ki és az olasz delegáció többször nem jelent meg. A külügyminiszterek (Robert Lansing, Stephen Pichon, Arthur James Balfour és Sidney Sonnino), többnyire résztvettek a tárgyalásokon vagy külön üléseztek, a japánok szintén csak asszisztáltak, a katonák, a gazdasági és egyéb szakértők pedig a véleményüket ismertették. Három ember, Wilson, Clemenceau, Lloyd George, ekkora hatalmat soha se gyakorolt a történelemben. «A magyar ügy párizsi hányattatságait és végső determináltságát talán semmilyen más leírásból nem lehet ilyen pontosan érzékelni és megérteni» – írja Litván.

Mintegy tömörítve jelzi ezzel «a változást az állandóságban». Mert változni sok minden változott közel másfél év alatt, de a determináltság végigvonul a tárgyalásokon.

Kezdjük azzal a közismert ténnyel, hogy Wilson elnök 14 pontjának a népek önrendelkezésére utaló része holt betű volt már a konferencia kezdetén. S ha szóba kerül, nem a magyarokra alkalmazzák. Jellemző példa erre az 1919. május 1-ji ülés folytatása, ahol hosszan tárgyalják a kisebbségek védelmét, különös tekintettel Lengyelországra – a magyar kisebbségekről szó sem esik. De szóljunk előbb a változásokról, az állandóságokra majd a továbbiakban visszatérünk. A konferencia Legfelsőbb Tanácsa és a Négyek hat magyar kormányzattal került kapcsolatba, köztük a Károlyi–Berinkey kormánnyal, a Tanácsköztársaságéval, majd a rövidéletű szakszervezeti kormány után Friedrich Istvánnal és utódaival. Talán Károlyi szerepe a legvitatottabb. Ennek ismertetése e cikknek már azért sem tárgya, mert Mantoux feljegyzései 1919 márciusával kezdődnek és Károlyi már 1918 novemberében Belgrádban tárgyal az Entente-al, 1919. március 21-től kezdve pedig nincs kormányon. Ezekből az előzményekből elég annyit kiragadnunk, hogy a hazaárulással vádolt Károlyi korántsem «adta el» az országot, valójában a területi integritás alapján állt és Pichon szerint egyetlen célja «szemérmetlen módon» fenntartani «a nem-magyar nemzetiségek leigázottságát» (Vise uniquement à maintenir dans l'asservissement des nationalités non-magyares; 1918. november 29-i távirat). (Lásd a korszakra vonatkozó cikkemet: Révolution, contre-révolution et politique étrangère: Hongrie 1919, in Relations Internationales, 1975, no. 4., pp. 111–135. [Alábbiakban: Molnár]) Párizsban tehát legfeljebb Károlyi szelleme kísértett, főleg a román és a cseh delegátusok rágalmazásai révén: nekik volt érdekük lejáratni őt. Különös módon mégis az „áruló" Károlyi-kép élt tovább a magyar közvéleményben – a történettudomány egy tekintélyes részének buzgó közreműködésével. Kevesen tették szóvá Károlyi és társai (köztük Jászi) *rövidlátását* a területi integritás kérdésében, egy, a nemzetiségeknek is elfogadhatóbb, de Trianonnál kedvezőbb egyezkedés tervezetének jóval korábbi kidolgozásával. 1918 őszén persze már mindenképpen késő volt, illetve lett volna. Ilymódon lett Károlyi főbűne az, aminek az *ellenkezőjét* vetette szemére az Entente. Ez persze nem menti fel egyéb kormányzati hibái alól. Mint a Clerk jelentés is említi, kormányzata alatt összeomlott a közigazgatás, s összeomlott a hadsereg is. (*Litván*, op. cit. pp. 230–237.)

A konferencia döntései, amelyek meghatározták a jövőt, nagyrészt a magyarországi Tanácsköztársaság idejére esnek. Szerencsétlen helyzet: kétszeresen penalizált az ország, mint legyőzött háborús ellenség, és mint az orosz bolsevizmus szövetségese. Már a március 31-i ülésen Pichon valóságos vádiratot terjeszt elő Magyarország bűneiről Tisza Istvántól Károlyin át Kun Béláig, «ádáz ellenségnek» nevezte a magyarokat, támogatva a románokat és kijelentve: «nem tudom elfogadni, hogy tárgyalásokat kezdjünk Magyarországgal területi kérdésekről». Wilson elnök se hajlandó «reguláris kapcsolatok» felvételére, de óv attól, hogy «túlzottan kemény álláspontunkkal egyik országot a másik után a bolsevizmus karjaiba kergessük» – esetleg Bécset. Itt mondja, Kunra célozva: «Ami engem illet, hajlandó vagyok megbeszélést folytatni bármely csirkefogóval, ha ajánlata elfogadható és

ha az én becsületemen nem esik ezáltal folt». Kevésre rá indul el Budapestre az ismert Smuts misszió. De nincs helyünk itt az eseményeket soron követni: a Mantoux iratok bőséges tájékoztatást nyújtanak a fejleményekről. Olvasásuk arról is meggyőz, hogy a konferencia vezető személyiségeinek tudatlansága inkább legenda, mint valóság. Wilson elnök például részletekbe menően tájékozott volt a letűnt kettős monarchia államjogi helyzetéről, határairól, népességéről. Olykor ő is, a többiek is tévedtek, de főleg azt nem tudták, amit nem akartak tudni...

A determináltság talán a francia álláspont «túlzott keménységének» változatlanságában tükröződik a legvilágosabban; ezen Wilson elnök és egyik-másik résztvevő olykor kifejezett enyhítő javaslatai semmit se módosítottak. A magam részéről sajnálom, de Litvánnak nem vethetem szemére, hogy kötete nem nyúlik vissza a kezdet-kezdetére, nevezetesen Károlyi belgrádi tárgyalásaira Franchet d'Esperey-vel. A 62 éves tábornok ekkor már Tunisztól Észak-Vietnamon (Tonkin) és Kínán át Marokkóig végigharcolta a francia gyarmati háborúkat és hozzá fűződött a szövetséges keleti hadsereg győzelmes offenzívája Bulgáriában. Nevének számtalan futólagos említése után érdemes volna egyszer a belgrádi tárgyalásokat részletesen ismertetni és elemezni. Annyi biztosra vehető, hogy az ott aláírt konvenció kedvezőbb volt, mint a francia politika további lépései, s ez felsőbb parancsra történt: Clemenceau és Pichon határozott utasítására. Ezek közt olvashatjuk például azt a teljes abszurditást, hogy a tábornoknak nem állt jogában Károlyival megállapodni, hanem — a már *nem létező* — kettős monarchia «teljhatalommal ellátott küldötteinek» aláírását kellett volna követelnie... (Molnár, op. cit. p. 118.)

Litván, ismétlem, nem vehette fel egy Mantoux kötetbe sem ezt, sem a szintén Nanterre-i Klotz dosszié iratait. Sem pedig az alábbi sorokat, amelyekkel, kissé önkényesen, befejezem e nagy jelentőségű, eredeti és hibátlan gondossággal kiadott kötet ismertetését.

Az idézett passzusok Harold Nicolson magyarul mindmáig kiadatlan *Peacemaking 1919* (London, Constable, 1933; New York, Brace Harcourt, 1939. Book II: As it seemed than: Diary, jan. 1. – june 22, 1919.) című emlékiratából valók, amelyek *Harold Nicolson and the Balkans* alcímen Genfben is megjelentek 1979-ben. A fiatal angol diplomata részt vett a külügyminiszterek néhány ülésén, egyebek közt 1919. május 8-án. Köztudott, hogy nem szerette a magyarokat. A költői stílusú naplójegyzet prózai fordításban így hangzik:

«Ismét egy felhőtlen nap... Délután kerül sor Ausztria határainak végleges revíziójára. A rue Nitot-ra megyünk kocsin és ebédelünk A. J. B.-vel (Artur James Balfour akkor külügyminiszterrel). Vele lemegyünk a Quai d'Orsay-ra. Ott (a súlyosan kárpitozott teremben, Maria Medici affektált képe alatt, míg a kertre nyitott ablakokon áthangzik egy kút és egy fűöntöző vízsugara) – véglegesen megpecsételődött az osztrák-magyar birodalom sorsa. Öt disztingvált gentleman felosztotta Magyarországot (felosztotta hanyag nemtörődömséggel, felelőtlenül –, miközben kint az orgonákra spriccel a víz –, miközben a szakértők aggodalmasan figyelnek –, miközben A. J. B. a másodlagos kérdések vitatkozása alatt újra elbóbiskol –, miközben Lansing házi manókat rajzol az íróasztalán –, miközben Pichon, mély fotelébe süppedve (s) bagolyként pislogva nézi ahogy egyik határozatot a másik

után jegyzőkönyvbe veszik –, miközben a Canossába visszatért Sonnino mogorván udvarias –, miközben a kiismerhetetlen és néma Makino figyel, figyel, figyel.

Erdéllyel kezdik és néhány, Tardieu és Lansing közt teniszlabdaként repülő sértegetés után Magyarország elveszti a délvidékét. Aztán Cseh-Szlovákiára kerül a sor, és miközben ki-be röpködnek a legyek a nyitott ablakon át, Magyarország elveszti északi és keleti részét. Aztán a Jugoszláv határ jön, ami marad ahogy volt, a Bizottság jelentését változtatás nélkül elfogadják. Utána tea és aprósütemény.»

TÖRTÉNETI IRODALOM

Csepregi Márta–Kerezsi Ágnes–Lázár Katalin

TANULMÁNYOK A SZURGUTI OSZTJÁK KULTÚRÁRÓL

Szerk.: Lázár Katalin

Néprajzi Múzeum, Budapest, 1997. 140 o. 21 kép

Csepregi Márta tanulmánya indítja a kötetet. Áttekintést ad az osztjákok (hantik) múltbeli és jelenlegi helyzetéről. A 17. század elején alapított Szurgut, orosz helyőrségi település az Ob partján létesült. Jelenleg arc nélküli panelváros, az orosz olaj és földgáz kitermelés egyik központja. Neve őrzi elődjének emlékét. Szurguttól nem nagy távolságra létesült, az Obbal egyesülő Pim folyó partján Ljantor, amelyik csupán nevében különbözik idősebb társától. Közigazgatásilag a Hanti-Manysi (osztják-vogul) Autonóm Körzet területe ez, ahol az utóbbi 30 évben a bevándorló orosz nyelvű népességgel szemben az őslakosok elenyésző kisebbségbe kerültek, az összlakosságnak alig 1,5%-át teszik ki. A népesség eredetileg is vegyes összetételű volt, osztjákok, vogulok, zürjének és nyenyecek lakták a folyók mentét, szinte általános volt a két és három nyelvűség. Miként Csepregi M. megállapítja az eredeti többnyelvűség nem fenyegette egyik nyelv létét sem. Ma azonban az orosz nyelv elsajátítása az ősi anyanyelvek feladását eredményezi. Az orosz nyelvű bevándorlóknak pedig eszük ágába sincs akár csak felületesen is megismerkedni az őslakosok nyelvjárásaival, az autonómiának nevet adó népek nyelvét még a közigazgatás sem alkalmazza. Az anyanyelvi iskolai oktatás jó szándékú kísérleteit eltemette az idő, a bentlakásos iskolák nyelve, eszménye orosz. A gyermekek oroszokká nem válnak, de családhoz, nemzetséghez kötődésük esetenként helyrehozhatatlan károsodást szenved. Az orosz életformával, értékrenddel azonosulni képtelenek, meghittségük nemzeti és természeti környezetükkel viszont megrokkan. A szülők a bajt igyekeznek megelőzni, az alapismeretek megszerzéséhez szükséges időre (3–4 év) a városi iskolában hagyják gyermekeiket, majd haza viszik őket, ahol természetes környezetükben folytatódik felkészítésük az élethez a tundrán és a tajgán. Csepregi M. szép megoldást talált a tudománytörténeti előzmények ismertetéséhez, jól áttekinthető összegzése méltatást érdemel. A szerző bevezetőjének végén érezhető örömmel számol be az osztják értelmiség nemzetépítő tevékenységéről, programjáról. Megkezdődött az osztják nyelvjárások modernizálása, a nyelvtudományos és általában a tudományos terminológia kialakítása, az iskolai tantervek, oktatás átalakítása az osztják értékek szellemében. Egy osztják kisgyermek szemében hitelét veszti és idegen az a tankönyv, amelyik az osztják vadászt nem valósághűen ábrázolja. A tankönyv szerzőnek tudnia kell, hogy a vadász melyik kezében és hogyan tartja vadfogó eszközét. Sok bajjal jár ez a nemzeti tevékenység, csakis elkötelezett emberek alkalmasak teljesítésére. – Csepregi Márta másik tanulmánya a szurguti osztják folklór műfajaiból ad ízelítőt. Összesen 92 folklór szövegből válogatott, köztük vannak olyanok, amelyeket Kerezsi Ágnes és Lázár Katalin gyűjtöttek, viszont ezeket is Csepregi M. jegyezte le, értelmezésükben, jó esetben a közlő, de mindenképpen osztják anyanyelvű segítette a szerzőt. Az olvasó minden műfaji példa esetében tájékoztatást kap a gyűjtés színhelyéről, időpontjáról, megismeri a közlő nevét, hagyomány forrását, családfáját, közeli és távoli rokonságát. Arról is értesül, ha a közlő történetesen sámán. A közre adott mesék típusainak meghatározásában Benedek Katalin működött közre az Aarne-Thompson mesekatalógus alkalmazásával. A legifjabb közlő egy 13 éves kislány volt, aki az apjától hallott mesét mondta el a béka-királylányról. A mitikus énekek előadásának része a dallam, ebben Lázár K. segít eligazodni. Köztudottan tekintélyes irodalom tartja számon és méltatja az osztják folklór műfajait, Csepregi M. alapos felkészültséggel és tapintattal folyamodik a tudománytörténeti előzményekhez. Támadnak persze nehézségek is. Állandó probléma a mitikus énekek keletkezése korának megjelölése vagy legalább is sejtetése. A józan óvatosságnak van indoka. Bármely nép folklór műfajainak esetében problematikus az ítélkezés a keletkezés koráról. Az osztják mitikus énekek esetében a homéroszi múltra emlékeztető sorokat a minapi események adomázó előadásai váltják. Így pl., a fiatal Romenyka, az egyik ének szereplője, a legnagyobb egyetértésben poharazgat Ég atya legkisebb fiával, Aranyos Fejedelem-öreggel. Csepregi M. figyelmeztet, az énekvariáns az

előadás pillanatában születik, az időtlen idők hagyományába belépnek a nem régen történtek, adomái, jelenetek. Talán nem szükségtelen megjegyeznem, a természeti vallás követője nem jövevénynek, nem isten rabjának tartja magát, égi hatalmasságokkal társalgó szabad ember. Azt sem felejti el azonban, sorsa, boldogulása az égiektől, néha azok szeszélyétől függ. Régi korok hangulatát keltik a mitikus énekek olyan sorai, mint pl.: (téres falum, húsz rénbika) futotta táplálékos Ob; vagy mint (valaha volt időmben) előbb élt időmben/ vadászni jártomban/ szavacskát leltem/. Az átélt, valamint az örökség élménye ellentét párban bukkan fel: egy példaként említett mesében az osztják falu tisztességével, az osztják ház mögötti imádságos hely áhítatával ellentétben a város szennyes, visszataszító, lakosai tolakodó szúnyogokhoz hasonlóak. (T. i. az osztják ház mögötti hely, szent.)

Kerezsi Ágnes olvasmányos tanulmánya a szurguti osztjákok életmódjával és hitvilágával ismerteti meg olvasóját. A 19. század végi és a 20. század elején a keleti osztjákoknál a társadalmi alapegység a család és a jurtafalu. Az orosz irodalom terjesztette el az osztják falvak tekintetében a jurta meghatározást. A jurta eredetileg a déli sztyep lovas pásztorainak nemezből készült hajlékát jelentette. Átterjesztése az osztják házra és falura talán azzal magyarázható, hogy a téli tartózkodásra létesült osztják települések gerenda házai a nemez jurtákhoz hasonlóan egyosztatú, ősi állapotán annyi változás történt, hogy újabban a ház homlokzati részéhez készítenek egy nem fűthető tároló helységet, amelyiket a házból kiáramló meleg kissé temperál. A nyári legelőre vándorló réntenyésztő osztjákok kúpalakú nyírfakéreggel vagy bőrrel borított sátránnak neve csum. Építészetileg alakjuk és építésük eljárása azonos az észak-amerikai őslakók tipi sátraival. A szurguti osztják falvak nem népesek, egy-három háztartásból, tagjaik szoros rokoni kapcsolatban állnak. A hajlék felállításának, belső elrendezésének, részei használatának szigorú szabályai vannak, ezeket megsérteni nem szabad. Az osztjákok mind egymás közti, mind pedig a külvilág felé mindennél többre tartják a békét, a viszályok kerülését. Mivel pedig az elaggott szülők egy háztartásban élnek házas gyermekeikkel és unokáikkal, a hajlékon belüli mozgástér nem tágas, egymás érdekeit, szokásait ősi íratlan szokásjog szabályozza. A zabolázatlanul terjeszkedő kőolaj és gáz bányászat egyre kisebb területre szorította vissza a hagyományos életmódhoz ragaszkodó szurguti osztjákokat. Az utóbbiak keserű tapasztalataik miatt gyanakvóak az olajiparban dolgozókkal szemben. Az egyik faluból és közösségből kiközösítettek egy fiatal férfit, három alkalommal a rokonság megkérdezése és engedélye nélkül olajbányászokat hívott a faluba. Az osztják életmód íratlan szabálya a vendégszeretet, a jóhiszeműség, szívélyesség. Annak komoly oka van, hogy ezeket a nemes érzéseket megtagadták az olajipar minden rendű-rangú tagjától. Kerezsi Á. érveivel azért is azonosulni tudok, mert saját tapasztalataim is arra a felismerésre vezettek, hogy a tajga és tundra őslakosainak ez az egyetlen védekezése a betolakodókkal, illetlen, sok esetben pedig bűnöző viselkedésével szemben. A csapdás prémes állat vadászatot még gyakorolják, a vadászó osztjákok többsége szerződéses kapcsolatban áll a prémfelvásárló vállalatokkal, azok látják el lőszerrel és fegyverrel a vadászó férfiakat és nőket. Általában két lövést irányoznak elő minden állatra, a vállalati követelmény évente 300 mókus, 2–3 róka és ugyanannyi vidra. A lőszerrel szigorúan elszámoltatják a vadászokat, az esetleges maradék lőszert a vadászok megtarthatják a következő szezonra. A réntenyésztés mennyiségileg és minőségileg lehanyatlott a századelői állapotokhoz képest. A kollektivizálás, szakértelem hiánya hatalmas károkat okozott. A vadászó, halászó és gyűjtögető helyek, rénlegelők családi, rokonsági tulajdonban vannak. A szokásjog szellemében szigorúan tiszteletben tartják a tulajdoni határokat, az átkóborolt réneket bélyegeik alapján visszaterelik. Az olajipar leszűkítette a hagyományos gazdálkodás területét, hiányzik egy földrendezési és földtulajdoni törvény. A szurguti osztjákok nagyon szorgalmazzák a tulajdoni elhatárolódást. Az éhes vándor bármely család birtokán csillapíthatja éhségét a helyszínen, zsákmányt elvinni azonban szigorúan tilos. A kesze-kuszán lövöldöző olajipari alkalmazottak naponta megsértik az ősi jogszabályt. Ha egy négy lelkes család kb. 300 rént birtokol, már jelentős vagyonnak számít, átlagban 6–7 jószág jut egy családtagra. A réneket fogatolják, a motoros szánok is megjelentek, a prémfelvásárló vállalatoktól szerzik be a gépi meghajtású szánokat. Társadalmi szervezetek rokonságra alapozódnak, minden rokonsági szervezet saját istenekkel, szertartásokkal rendelkezik. A települések tágasak, a házak és azokhoz tartozó lábas raktár és bálványházak egymástól 50–100 méterre helyezkednek el. Kerezsi Á. jól tagolt fejezetekben ismerteti az osztjákok tárgyait, készítésük módjait, öltözködésüket. Mindent abban az összefüggésben tárgyal, ahogyan a szurguti osztjákok lelki-szellemisége felfogja, értelmezi a tárgyi világot és az elhunytak másik világát. Hatalmas erény, hogy minden közlés színhelyét, időpontját, a közlő személyét és rokonságát, vallási elkötelezettségét a szerző gondosan bemutatja. Így bármely másik időpontban biztosított a változások tárgyilagos felmérése és megítélése. Ez a módszer következetesen van jelen az egész

kötetben. – Megjegyzem a következőket: a tudományos kertvégek tele vannak elméletekkel. Hasznosakkal és haszontalanokkal, kiokolóik nemcsak azt nem tudják mi történt elméleti téren egy másik országban, még abban sem lehetünk biztosak, hogy ismerik a szomszéd városban felállított elméleteket. – Szerzőink megbízható, bármikor, bárki által a helyszínen megismerhető ismereteket adnak a szurguti és nem más osztjákokról. Ugyanez jellemzi Lázár Katalin dallam vizsgálatát, roppant nagy szükség van az osztják zene gyűjtésére és vizsgálatára. Egy kislélekszámú nép zenéje roppant törékeny, gyengéd kezekbe kell venni, mert a lélek nélküli olajvárosok bum-bum zenéje bármikor összeroppanthatja az osztják zenét, amiben az emberiség egyik legősibb zenei örökségét vélem. Nem vagyok kompetens Lázár K. művének megítélésére, már csak azért sem, mert „medve megtaposta" zenei felfogó képességemet. Azt azonban felfogtam, hogy a szerző jeles társainak munkáival összhangban következetes módszert alkalmazott.

Végezetül, néhány megjegyzés: a szibériai olajvidéken megjelentek a multik, ajánlatosan kell megjegyeznem, eltanulták orosz partnereik viselkedését, Alaszkán vagy Észak-Kanadában nem engednének meg maguknak, nem mernének megengedni maguknak olyan magatartást, amit az osztjákok részükről is tapasztalnak. Még az olaj láz kezdetén történt, Jeremij Ajpin kitűnő osztják író és politikus 70 éves édesapját tél időben, rettentő fagy idején két olajipari munkás megállította, az öreg osztják megállította rénszánját, hátha segítenie kell – nem erre volt szükség, a becsületben töltött éveket élt, nagyszerű fiút felnevelt öreg osztják lábáról lehúzták a prémcsizmát, elvették szánját, a csoda őrizte meg életét. Az osztjákok megértették, a korábbiaknál komiszabb világ köszöntött be, azóta osztják nem állítja meg jámbor rénjei vontatta szánját az olaj ipar lovagjainak. (Ezt a címet a szovjet sajtó adományozta, az oroszországi pedig átvette.) Az atrocitások és sértések az eget verik. A skandináv országok sarkvidéki körzeteiben réntenyésztő lappok élnek, a létminimumot 600 főnyi rénállományban határozták meg a törvények. A réntenyésztés hagyományos életformáját a családnak csak egy tagja folytathatja, a rénállomány oszthatatlan. Az örökségből kimaradó családtagok hagyományőrző kézműiparban vagy egyéb, lehetőleg a lapp élethez közeli foglalkozásban boldogulnak.

Bartha Antal

Pëtr Bogatyrëv

VAMPIRES IN THE CARPATHIANS

Magical Acts, Rites, and Beliefs in Subcarpathian Rus'

Translated by Stephen Reynolds and Patricia Krafcik

Biographical Introduction by Svetlana P. Sorokina

East European Monographs Distributed by Columbia University Press, New York, 1998. 188 o.

VÁMPÍROK A KÁRPÁTOKBAN

Mágikus cselekedetek, rítusok és néphiedelmek Kárpátukrajnában

Pjotr Bogatirjov könyve klasszikus mű. 1929-ben jelent meg először Párizsban. Címe: a fenti alcím, de úgy látszik a kelendőség érdekében főcímként előszedték a vámpírokat, feltehetően a Dracula-rajongókra számítva, és talán azért is, hogy felhívják a figyelmet arra a sorozatra, amelyben "A kárpát-ruszin tudományosság klasszikusai" jelennek meg, többek között P. R. Magocsy munkái és M. Mayer összefoglalója a magyarországi rutének társadalom- és politikatörténetéről.

A nemzetközileg elismert Pjotr Bogatirjov valóban nagy klasszikus. Roman Jakobsonnal együtt dolgozott fordítóként a prágai szovjet követségen. Ez a helyzet nagy mozgásszabadságot biztosított számára. Gyűjthetett élő folklórt, amikor házalóként járta a falvakat, hogy elfogadják, és gyűjthetett dokumentumokat, mintegy harmincezret, köztük Puskin és Tolsztoj kéziratokat. Svejket is lefordította, Szvetlana P. Szorokina érdekes előszava szerint még megjelenésében is volt valami Svejkhez hasonló. Ezt a szellemiséget nem lehetett azonban büntetlenül képviselni a Szovjetunióban. Mert, amíg Jakobson Nyugat felé vette útját, Bogatirjov hazatért, az állástalanság után bíróság elé állították. 1952-ben halálra ítélték, majd 25 évi koncentrációs táborra ítélték. 1956-ban rehabilitálták. 1971-ben jelen könyve is megjelent, immár oroszul. Alighanem legértékesebb műve azonban naplója, amelyben kutatásairól adott számot. Könyve értékét is orosz előszavában dokumentum jellegében látta: "Kétségtelen, hogy sok rítus, szokás és mágikus cselekedet eltűnt, és

mások formája és funkciója megváltozott. A helyi parasztok elfelejtették magyarázataikat, és sok olyan cselekedetet, rítust, amely az 1920-as években motiváltnak tartottak, ma úgy adnak elő, hogy nem tudják megmagyarázni, miért teszik; ezeknek már csak esztétikai funkciója van."

Bogatirjov elöljáróban a folklór kutatásának történeti és szinkrónikus módszerét mutatja be. Ő ez utóbbi híve. Elveti azt a történeti látásmódot, amely a mágikus aktust és rítust valamely hajdani prototípusra akar visszavezetni. De az antropológiai iskola azon módszerével sem rokonszenvezik, amely egymástól oly eltérő népek és kultúrák szokásrendjét és hiedelemvilágát egyazon elmélettel magyarázza. Tudománytörténet már ez, mint a Frazerrel való vitája vagy egyetértése. A terepmunka leírása viszont élmény. Például annak jelzése, hogy 1917 után Oroszországban bekövetkezett a pogányság reneszánsza. A falu világát négy szereplő uralja: a pap, a tanító, a felcser és a varázsló. Korábban a varázslást tiltották, viszont a tilalmak megszűntek, és „az új varázslás innovációkra tett szert, és lépést tart a társadalmi haladással." (16. old.) A világháborúban például amulettként hordtak magukkal a katonák fényképeket. A jósok már papírszeletkére írják azok nevét, akik házasulandó félként számba jöhetnek, és nem tárgyak közül húznak az érdeklődő ügyfél számára. Egyébként a keresztény hiedelmek és a néphiedelmek szervesen kiegészítik egymást, valamiféle egységet, az ún. kettős hit (dvoeverie) egységét alkotva.

A módszertani bevezetés után a következő fejezetek — azaz nagy témakörök — következnek: népi kalendárium, születés és keresztelés, esküvő, temetés, jelenések és természetfölötti lények. Ezen mozzanatokhoz kapcsolódó szokásokról, hiedelmekről tudósít a szerző. Hol kiemel egy-egy falut, egy-egy informátorát beszélteti, hol csak általában ír a parasztokról, olykor a cigányokról. A cigányokat egyébként nem tárgyalja kiemelten, és nem vizsgálja a jellegzetes cigány figurákat, mint a jóst vagy az énekmondót. A vámpírt kereső olvasót éri a legnagyobb csalódás. A keresztelés nélkül elhalt gyermekek szelleme azért vámpírként bukkan fel, de a halott lakodalmának vámpírrá válást elhárító szokásáról nem ír. Az előszóban célszerű lett volna más Kárpátokban élő népszokásokkal, vámpírhiedelmekkel összevetni az archaikus rutén világot. Célszerű lett volna ezen nagy klasszikus mű tudománytörténeti jelentőségéről is szólni. Az viszont kétségtelen, hogy ezen mű ma is érdekes olvasmány. Módszeréből fakadó programja aktuális: fel kell tárni azokat a törvényeket és elveket, amelyek szerint a rítusok változnak. Ezért is érdemes volna Bogatirjov nyomán végigjárni azt a terepet, amelyről műve és naplói szólnak.

Miskolczy Ambrus

A TÖRÖK KIŰZÉSE A KÖRÖS-MAROS KÖZÉRŐL 1686–1695

Szerk.: Szita László

Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 19.

Gyula, 1995, Békés Megyei Levéltár, 295 o.

Meglehetősen ritka dolog mifelénk, hogy a kerek történeti évforduló alkalmából rendezett ünnepségek elmúltával is megmarad az érdeklődés az évekkel korábban jubilált esemény iránt. Márpedig Budának a török uralom alóli felszabadítása 300. évfordulójára 1986-ban rendezett megemlékezések ösztönözték azokat a kutatásokat, melyek — szerencsére — mindmáig folytatódnak. Ezek az utóbbi években jócskán kiterjedtek, térben és időben egyaránt túlléptek a főváros ostroma körülményeinek feldolgozásán, s immár az 1686 utáni esztendők hadi vonatkozású tevékenységét vizsgálják az 1690-es évek végéig bezárólag. A korszakra vonatkozó forrásfeltárás sem éri be csupán a hazai levéltárak anyagának számbavételével, hanem mindinkább kiterjed az akkori magyarországi eseményekre vonatkozóan gazdag iratanyagot tartalmazó archívumokra is, mindenekelőtt a császárral szövetségben harcolt országokéra.

A korszak és a téma iránti szakmai érdeklődés fenntartásában, valamint külföldön őrzött forrásanyaga felderítésében múlhatatlan érdemei vannak Szita Lászlónak, aki az elmúlt években ilyen tematikájú tudományos ülések szervezője, előadója és az ott elhangzott referátumokat megjelentető kötetek szerkesztőjeként egyaránt szakmai elismerést vívott ki.

Itt tárgyalt forráskiadványa a délkelet-magyarországi, közelebbről Gyula visszafoglalására és az azt előkészítő hadműveletekkel kapcsolatos dokumentumokat közli időrendben, összesen 144-et. Ezek eltérő jellegű források: eddig publikálatlan iratok ill. oklevelek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból és a Kriegsarchivból, a müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchivból, a karlsruhei Generallandesarchivból, a vatikáni Archivum Secretum Apostolicumból, valamint a bolognai Biblioteca

Universitaria Marsigli-gyűjteményéből. Vagyis azon helyekről, ahol a felszabadító főhadsereg vezéreinek iratait őrzik, ill. ahol a központi hadi hivatalok működtek. Ezek mellett hetven egykorú hadijelentést tesz közzé a kiadvány a német nyelvterületről (Bécs, München, Majna-Frankfurt, Hanau) a brémai egyetem hatalmas sajtó-mikrofilmgyűjteménye, ill. a vatikáni sajtó alapján. Az akkori újságokból átvett beszámolók csaknem felénél kiadatlan iratanyagra támaszkodva sikerült megállapítani hírtartalmuk hitelességét. Némelyik német nyelvű hírlap több magyarországi városba és hadi táborba saját tudósítót küldött, ami elősegítette, hogy közvetlen, friss és megbízható információval szolgálhatott olvasóinak.

A kötet magyar fordításban közli a forrásokat. Nem teljes terjedelemben valamennyit, sokszor az egésznek csupán a témához kapcsolódó részletét. Ilyenkor utal eljárására a szerkesztő, mint ahogy mindenkor pontosan megadja az eredeti őrzési helyét is. Az egyes forrásokat a vonatkozó jegyzetek követik. Ezek közül a földrajzi és személyneveket megmagyarázóak olykor feleslegesnek tűnhetnek, mert a kötet mutatókat is tartalmaz, melyek feltüntetik az eltérő névvariánsokat. Ez utóbbi kétségkívül indokolt, hiszen a forrásokban lévő neveket az eredetiben előforduló alakban teszi közzé a kiadvány, aminek a célszerűsége itt azonban már vitatható, hiszen maga a szöveg úgysem eredeti nyelvén szerepel a kiadványban. A magyar változatban a császár megszólítása sokszor „fenség"-ként fordul elő, holott neki természetesen a „felség" dukált; ha az eredetiben is a „Majestät" helyett netán valóban a „Durchlaucht" szerepel — ami kevéssé valószínű —, úgy ezt jegyzetben mindenképpen indokolt lett volna jelezni. A bevezető tanulmányban és a jegyzetekben a keresztneveket fejedelmek esetében helyesebb lett volna magyarul írni a korabeli idegen nyelvű alakok helyett, mert ez az általánosan elfogadott (tehát pl. Leopold helyett Lipót császárt, Max Emanuel választófejedelem helyett pedig Miksa Emánuelt). Az egyéb idegen keresztneveket pedig a forrásszövegen kívül az illető nemzetiségének a nyelvén szokás feltüntetni, így mondjuk Zen, a Velencei Köztársaság bécsi követének keresztnevét az olaszos Alessandro formában a német Alexander helyett.

Ezek a lényeget nem érintő megjegyzések csupán a kiadvány „esztétikáját" érintik, egyöntetűségének, eleganciájának fogyatékosságaira utalnak, melyekhez még a sajnálatosan sok sajtóhiba társítható. A kiadvány indokoltságát, anyagának válogatási szempontjait és használhatóságát nézve azonban vitathatatlanul értékes és — főleg a részleteket illetően — érdekes, sőt lényeges ismeretekkel gazdagítja a korszak magyarországi hadtörténetére vonatkozó ismereteinket, melyeket a kötet végén látható illusztrációk segítenek még sokoldalúbbá tenni.

Kalmár János

Tóth Béla

MARÓTHI GYÖRGY

Debrecen, 1994, 327 o.

Tizenhárom évvel a kézirat lezárását követően jelent meg — több, a témával kapcsolatos résztanulmányának közzététele után — Tóth Bélának a 18. századi Debrecen, sőt egész Magyarország egyik legjelentősebb tanár- és tudósegyéniségéről, az 1715 és 1744 között élt Maróthi Györgyről szóló életrajza. A kötet kiadásának elhúzódása legfeljebb csak a legfrissebb szakirodalom kamatoztatása vonatkozásában kelthet esetleg némi hiányérzetet, a szerző saját kutatási eredményeit illetően azonban egyáltalán nem, hiszen azok — a lényeget nem érintő, hőse iránti elfogultságból táplálkozó, bizonyos értékelési túlzásoktól eltekintve (292.) — feltétlenül időtállónak tetszenek.

A feldolgozás Maróthi György önálló tudományos-pedagógiai tevékenységének kezdeti időpontjáig, 1738-ig (amikor a debreceni Kollégium professzora lett) időrendben követi életútját, bemutatva hősének tágabb debreceni és szűkebb családi környezetét. Nyilván mindkettő meghatározó volt. Egyrészt a nemességgel rendelkező, de teljesen polgári szemléletű és városi hivatalokat betöltő apa, aki, bár nem volt tőzsgyökeres debreceni, mégis megválasztották bíróvá. Másrészt az ottani patinás, ám ekkor már szellemi felfrissülésre szoruló Kollégium, melynek Maróthi nem bennlakó, hanem a szülői háznál élő kiváló diákja lett.

A szerző nem éri be pusztán a tantárgyak és az azokat oktató tanárok felsorolásával, hanem számba veszi az általuk használt tankönyveket is, ismertetve azok tartalmát. Ezzel nem pusztán a peregrinációra induló Maróthi szellemi poggyászát rekonstruálja, hanem a debreceni Kollégiumban akkoriban elsajátítható tananyagot is feltérképezi.

Maróthi György 1731-ben, tizenhat évesen indult el külföldi tanulmányútjára, melyről hat év múlva tért vissza. Zürich, Bázel, Bern és Groningen voltak azok az állomások, ahol tartósan időzött. E helyszínek kiválasztása is nagyrészt a diák Maróthi eltökéltségét bizonyítja, aki igen tudatosan, profiljuk szerint választotta ki az érdeklődésének leginkább megfelelő egyetemet ill. könyvtárat. E fejezetben a szerző szintén nemcsak Maróthi különböző külhoni környezetrajzát nyújtja, hanem — utánajárva a vonatkozó fontosabb külföldi szakirodalomnak — az ottani jelentősebb professzorokat és az általuk tanított tananyagot is jellemzi.

A Maróthi hazatérését követő, a debreceni professzorság időszakának tárgyalásánál Tóth Béla az itt alighanem egyedül lehetséges tematikai csoportosítás szerinti feldolgozásmódot választotta, továbbra is sokoldalúan mutatva be a Maróthi által választott módszert és a tankönyvként használt munkákat. Szinte hihetetlen, hogy a rövid hat esztendő alatt, ami tanári pályájának kezdete és igazán fiatal korban, huszonkilencedik életévében bekövetkezett halála között eltelt, nemzetközi mércével mérve is az akkori legkorszerűbb felfogásban oktatta a tantárgyak sokaságát a történelemtől a földrajzon át a latin nyelvig és régiségtanig, továbbá a matematikát, a fizikát vagy akár az éneket. Mindezeken túlmenően pedig részletesen kidolgozott tervezetet készített a kollégiumi tanítás — amely Ramus nyomán a nevelés fő céljának a prédikálásra való fölkészítést tekintette — szerkezetének korszerűsítésére, a kollégiumi könyvtár gyarapítására s a városi nyomda betű- ill. kottajelkészletének gazdagítására. Maróthi érdemeiből — akire Leibniz és Wolff művei, valamint a newtoni fizika hatottak — mit sem von le az, hogy az általa Augiász istállójának nevezett, alapjában véve ortodox kollégiumi közegben újításait jó ideig csak viszonylag csekély mértékben követték.

Tóth Béla feldolgozása igényes és jelentős pedagógiatörténeti munka. Arányos, kiegyensúlyozott szerkezetű, mely sikeresen oldja meg a hazai művelődéstörténet egyik jelentős alakjának személyén keresztül az itthoni meg a külföldi tudományos hatások ötvöződésének, ill. az utóbbiak debreceni érvényesülése lehetőségeinek és korlátainak bemutatását.

Kalmár János.

Heverdle László

ADALÉKOK HUNFALVY PÁL ÉLETÉHEZ

Tudományos tevékenységének eszmei előképei 1850-ig

Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Uralisztikai Tanszékének Kiadványai 6. Szombathely, 1998. 150 o.

A jeles mű kétharmad részében Hunfalvy Pál felkészülésének szellemi forrásait tárja fel. A késmárki és a miskolci iskolák kialakították Hunfalvy életre szóló elkötelezettségét az Ágostai Hitvallású protestáns hit és a magyar haza iránt. A művelt Podmaniczky családban, nevelői munkája éveiben, rendelkezésére állt a gazdag állományú családi könyvtár. Ebben a főúri, igényes szellemi környezetben alapozta meg tudományos és politikai személyiségét. Hunfalvy Pál meggyőződését a protestantizmus és szenvedélyes hazafisága mellett, a tudományos pozitivizmus, az elmélet felett a tapasztalás elsőbbségének tisztelete, a politikában a liberalizmus határozta meg. Véleményalkotását a haza sorsdöntő ügyeiben befolyásolták németországi utazásai, tapasztalatait megvonva, keseregve emlékezett meg a hazai állapotokról. Kölcsey Ferenc „kritikai vizsgálódásainak," valamint a tudós univerzum eredményeinek ismerete felkészültségét korának színvonalához igazította. A göttingai Egyetemmel a Podmaniczky család eleven kapcsolatokat ápolt. Göttingen az Európa keleti felén élő értelmiség számára szellemi zarándokhely volt, ahol feltöltődtek tudással és kutatói módszerekkel. A göttingeni érintkezések szálaiból fonódott tudósi szilárdsága támogatta meg nem alkuvó szembeállását a kora magyar szellemi köreiben eluralkodott, szándékaiban tisztes, dilettáns tudálékossággal. Heverdle L. bőségesen adatolja Hunfalvy Pál kapcsolatát a Göttingeni Egyetem kiválóságaival, irányító személyiségeivel. Elemzése ápolja, erősíti tudománytörténetünk hagyományainak éltető forrását. A tudós szakértelem és az erkölcsi elkötelezettség korrelációjának bemutatása központi helyet kapott a műben, pontosabban fogalmazva, nem a szokásos adalékként, függelékként jelenik meg ennek a személyiség formáló összefüggésnek az „ábrázolása". Heverdle L. fejtegetései írói teljesítménynek sem csekélyek, nem az elbeszélés fonalának meg-megszakításával történik egyfelől az erkölcs, másfelől a tudós, majd meg a politikus ábrázolása. A tudós és a politikus Hunfalvy azonos értékeknek, elkötelezettségnek a megtestesítője. Pályafutásában az a felismerés

dominált, hogy a tudományban és a politikában az azonos értékű, színvonalú elméleti felkészülés (a nemzeti hagyomány, értékek ismerete) és a tapasztalás (az élő valóság ismerete) szintézise szabja ki a cselekvés irányát, a megvalósítható célok elérését, légvárak építésének elkerülését. Ebben a szintézisben az elméleti tudás felett, megfogadva Kölcsey elvét, a tapasztalás élvezett elsőbbséget, még abban a fájdalmas esetben is, ha a valóság oltárán féltett nemzeti hagyományokat, örökséget kellett feláldozni. Hunfalvy ebben, csak konfliktusok árán megvalósítható szellemi-erkölcsi meggyőződésben folytatta tudományos és politikai tevékenységét.

Európa boldogabbik fele elmaradt Magyarországot ismert, az elmaradottság terhét tetézte, a többévszázados nem felhőtlen kapcsolat a Habsburg birodalomhoz tartozó Ausztriával. Metternich kormányzata, összbirodalmi szemlélete nem tartotta megnyugtatónak a magyarországi politikai mozgásokat. A birodalmi kormány gyanakvásait ismerő Kölcsey komoran jegyezte meg, hogy a nyugat-európai államok nem rendelkeztek Magyarországról történeti tudattal. Az ország nemzetiségei német nyelvű sajtójuk érveléseivel maguk mellé állították az európai tudományos és politikai közvéleményt. A magyar oldal történeti érveiről, a magyar reformerek küzdelmeiről, szándékairól a nyugat-európai közvélemény kevéssé illetve alig volt tájékozott. A felvidéki városok nemzetiségi környezetében tevékenykedő Hunfalvy Pál ismerte a nemzetiségek valós gondjait, megoldásukra irányuló szervezkedésüket, reményeiket. Jó baráti kapcsolatok fűzték a felvidéki nemzetiségi értelmiséghez, nem osztotta a változtatás nélküli Habsburg kormányzathoz fűzött nemzeti illúzióikat, Metternich hivatalnokai a magyar reformtörekvések ellenében ígértek politikai jogokat a magyarországi nemzetiségeknek. Az ország felzárkóztatásának ügye a nyugati országokhoz számtalan kül-, és belpolitikai, tudományos, kulturális, közoktatási, gazdasági és társadalmi probléma egyidejű kezelését igényelte, ami jól képzett szakértelmiség, politikusi gárda mesteri fokon összehangolt cselekvését, és mindenek felett hatalmas gazdasági erőforrásokat igényelt, Mindez kétségbeejtően hiányzott. A meglévő erők jobbítási szándéka vagy légvárak építésébe fulladt vagy politikai korlátokba ütközött, minden országos ügy megjelenítése az országgyűlésen volt lehetséges, a reform szándék pedig vagy már az országgyűlésen bukott el, vagy pedig a bécsi kormányzat kabinetjeivel folyó alkudozások során eredménytelenül vagy csekély engedménnyel végződött. Az összkép árnyalatai gazdagodhattak volna az illusztris szerző utalásával Széchenyi István kísérletére, aki kormánytisztség vállalásával, birodalmi pénzek bevonásával kísérelte meg a gazdasági reformok megindítását.

Hunfalvy Pál a reformpolitika nehézségei és kudarcai láttán nem adta fel meggyőződését, a bajok, mulasztások láttán is, a fokozatos belső reformokkal látta biztosítottnak hazája felzárkóztatását a fejlett országokhoz. Ami pedig Ausztriát illeti, meggyőződése volt, hogy egy megreformált, a kor igényeivel összhangban álló birodalmi keretbe tartozás egyedül biztosíthatja Magyarország biztonságát, amit meggyőződése szerint, mindenek felett és előtt a pánszláv veszély fenyegetett. Hazája és a birodalom egymásra utaltságának gondolata egyik elvi pontja volt politikai meggyőződésének. A Magyarország elleni pánszláv veszély forrását és politikai mozgatóját a cári Orosz Birodalom kormányzatában ismerte fel, és az orosz pánszláv elnyomásnak kitett, a már a 40-es évektől rokonnak tartott Finnország sorsa riasztotta. Kortársai tekintet nélkül politikai nézeteik különbözőségére, abban a tekintetben, hogy a cári kormányzat mozgatja a pánszlávizmust, annak diplomáciai, propaganda és katonai gépezetét, kivétel nélkül egyetértettek. Reformer barátaival együtt, Hunfalvy Pál ellenezte Kossuth Lajos és kiváltképpen a radikálisok politikáját. Az 1848–49-es országgyűlés reformpárti, liberális követei, köztük Hunfalvy Pál, azon a véleményen voltak, a politika kossuthi és radikális irányzata nem kivédte, hanem felerősítette a cári kormányzat pánszláv politikáját. Hunfalvy Pál napló feljegyzéseiben rámutatott, a külpolitikai elszigeteltségben lévő Magyarország cári törekvésekkel szembeni tehetetlenségére.

A kormány működésének debreceni szakasza Hunfalvy Pált és felvidéki követbarátait mélységesen aggasztotta. Heverdle László részletesen elemzi hősének debreceni tevékenységét, nevezetesen azt, hogy békepárti volt-e Hunfalvy? Válasza, nem. Hunfalvy Pál és politikai barátainak szűk köre akarta, szorgalmazta a kiegyezést a császári udvarral, de nem a békét minden áron, ők 1848 alkotmányos vívmányainak közjogi alapján gondoltak megegyezésre. Hunfalvyt és követ barátait elszomorították Debrecen, a „kálvinista Róma" közállapotai, nevezetes iskolája falain kívül gondozatlanság, kulturálatlanság béklyózták a város közéletét. Összesen három lelkipásztor gondoskodott a Helvét Hitvallású protestáns város hitéletéről. A fukar város többre nem áldozott. Az országgyűlési követek közömbös többsége kaszinózással, politikai pletykákkal és csodavárással mulatta idejét. Hunfalvy P. feljegyzéseiben kemény ítéletre fakadt a radikálisok érzéketlenségére a politikai megoldások iránt. Másfelől elkeserítette, hogy az osztrák hadvezetés csak a feltétel nélküli megadásról volt hajlandó szóba állni a magyar követekkel. Az erdélyi helyzet tragikussá vált, a Törcsvári

szoroson 7 ezer főnyi orosz sereg lépett Erdélybe, még az osztrák és a cári uralkodók katonai egyezménye előtt. A cári fenyegetés haderővel megjelent az erdélyi országrészen. A jeles szerző Hunfalvy Pál naplójából vett helyzetképpel mutatja be a Habsburgok trónfosztásának kimondását. Magyarország és a birodalom egymásrautaltságáról meggyőződött Hunfalvy Pál felmérte, az ország sorsa kétségbeejtő, a nemzetiségi problémák nyitott sebek. különösen Erdélyben és Bánságban. A Habsburg udvari politika hajlíthatatlan Magyarország iránt. Kossuth Lajos és a radikálisok kényszerhelyzetben tették meg lépésüket. Ellenvéleménye ellenére, Hunfalvy Pál naplójában elismerő szavakkal vette tudomásul, az ő felfogásában, az ország jövője szempontjából baljós trónfosztó nyilatkozatot. Elismerte Kossuth lépésének mesteri színvonalát, hogy a detronizálást a debreceni Nagytemplomba összehívott sokaság előtt mondta ki és fogadtatta el. A pillanat nagyszerűsége megindította Hunfalvyt és elvbarátait. A Nagytemplom sokasága előtt egyetlen országgyűlési követ sem mert volna a detronizálás ellen nyilatkozni. Hunfalvy Pál naplójában lejegyezte, kétségektől gyötörve ő is megszavazta a trónfosztást, ami többévszázados, félreértésektől és viszályoktól terhes együttélésre mondott ítéletét.

Világos után Hunfalvy Pál a tudományba mélyült el, nem adva fel politikai meggyőződését. Heverdle László okkal jegyzi meg, hogy szerencsétlen naiv hittel, a háttéri intrikáiról elhíresült Gyulai Pálra hagyatkozva mélyült el a finnugor nyelv és néprokonság, Magyarország etnográfiájának kutatásába. A finnugor rokonság bizonyítása miatt sértegetéseknek téve ki magát, végezte tudományos és szervező munkásságát. Az 50-es években feladatot vállalt az Uj Magyar Muzeum megindításában, első füzetében adta közre az Igazi aranybulla címet viselő programadó tanulmányát, amiből Heverdle László gyakran merít hősének jellemzésekor. A kötet érdemét abban összegezem, hogy a reformkor sokárnyalatú szellemiségét vetíti olvasója elé. Nem tagadva meg senkitől és semmitől országjavító szándékát és tevékenységét, ugyanakkor nem rejtette, nem mentegette a tévedéseket. A nagy idők nagy tettek sorából senkitől sem tagadja meg a megszólalás jogát, a teljességet ismerteti, szenvedélyeket és fel nem oldódott ellenszenveket. Ez a történetírói ars poetica ismerszik fel Heverdle László tanulmányában.

Végezetül arra a problémára utalok, hogy a reformkor nagyjai a pánszlávizmust, a szlavofil politizálást az Orosz Birodalom cári kormányzatával azonosították. A cári politikának és a szóban forgó eszmei irányzatnak azonosítása állandóan jelen volt Hunfalvy Pál tudományos és politikai nézeteiben. Ez azonosítás részben helytálló. Jelentős részében azonban elrajzolt, ami a reformkori politikusaink politikai, diplomáciai és eszmei tájékozottságának hiányosságaiból, kiváltképpen az oroszországi helyzet nem kellő ismeretéből következett. A tájékozottságnak ez a hiányossága egyébként eléggé elterjedt volt az európai körökben. A 19. század közepének évtizedeiben a cári kormányzat erővel kikényszerített terjeszkedése a Baltikumtól Kínáig és még az észak-amerikai földrész hatalmas darabján is folyt. Olyan világméretű volt ez a terjeszkedés, aminek hátteréül a pánszláv, szlavofil indítékok számításba sem jöhetnek. Először néhány szó a pánszláv, szlavofil szellemiségről. A Nagy Péter kori V. N. Tatiscsevtől a 19. század 80-as éveiben tevékeny N. Ja. Danyilevszkijig a szláv „együttgondolkodás", a pánszláv eszme sokféle köntösben jelent meg. Változatlan elemei voltak az oroszok örök ellenségének, a lengyeleknek a kitagadása, gyűlölete, továbbá a „szentháromság", azaz a népiség, a cári abszolutizmus és az ortodox egyház széttéphetetlen, évezredes szövetségének a gondolata. A népiség szétfolyó fogalmába beletartozott az orosz és a szláv parasztság. A pánszláv eszme az orosz történelemben gyökeredzett, idegen volt a római katolikus és részben protesráns szlávság számára, a cári abszolutizmus pedig nem vonzotta az ortodox keresztény szlávokat sem. Ők ismerték az oszmán despotizmust. Másodszor, röviden a szentpétervári Oroszország cári hatalmának a pánszláv, szlavofil eszme kapcsolatáról. A cári abszolutizmus rabszolgai engedelmességet követelt, korlátlan hatalmának és politikájának indoklásához nem igényelt semmiféle történeti, jogi érvet bármiféle szolgaköntösben sem, mert az a távoli ködös múltból valamiféle alkotmányos egyezkedés emlékét idézte. A ki nem hamvadó parasztlázadásoktól rettegő orosz cári udvar, a hozzá tartozó udvari arisztokrácia és az orosz nemesség nem kért a pánszláv, szlavofil eszmék hirdetőinek népiségi elkötelezettségéből. Az orosz nemesség másodszülött férfi tagjai Nagy Péter rendeletétől vagy katona tisztek vagy állami tisztviselők voltak, az abszolutista államtól kaptak javadalmazást, nem bőkezűen mértet, de a vesztegetési pénzek kiegészítették az állami fizetéseket. A birodalom politikai elitje még az ortodox egyházi elitet sem engedte be a politika, legfőképpen pedig a külpolitika műhelyébe. Nagy Pétertől a cárok nem engedtek papi rendből orosz ortodox egyházfőt, ez a hatalom is cárt illette meg. Az ortodox egyháznak bensőséges kapcsolatai voltak az orosz népiség eszményített hordozói, a parasztok körében tevékenykedő falusi papsággal. A száműzött Napoleon Bonaparte jegyezte fel, 1812-ben, azzal a szándékkal indult oroszországi

hadjáratába, hogy felszabadítja az orosz parasztságot. Elállt szándékától, megsajnálta az orosz arisztokráciát és nemességet attól, hogy a neki bemutatott orosz jobbágy-rabszolga parasztokat rájuk szabadítsa, ezzel legyőzhette volna, de le is rombolta volna Oroszországban azt, ami érték volt. Ebben a végső döntésben dominált annak felismerése, hogy az európai elhatározások nem illeszkednek Oroszországhoz. Ha Napoleon feladott szándékához hozzá vesszük, hogy minden jelentős orosz parasztlázadás vezére a Romanov dinasztia kitagadott, jogfosztott tagjának tüntette fel magát, ez felfedi, hogy a pánszláv eszmék megfogalmazói az orosz történelem mélyrétegéből merítették „szentháromságukat". A cári kormányzat európai színvonalú politikusai tudták, hogy a pánszláv, a szláv együttérzés, gondolkodás az európai politika irányítóinak körében nem szalonképes. Az más lapra tartozik, hogy az európai politika zugaiban, nagy titokban, a cári kormányzat harmadosztályú tisztviselői élesztettek pánszláv, szlavofil álmokat, terjesztették a legendát, hogy a cár a szlávok felszabadítója. A reformkori magyar és európai politizálók tudtak a cári kormány vékonypénzű ügynökeinek működéséről, és mivel ezek valóban a szláv együttérzés, a pánszláv gondolatok jegyében működtek, joggal táplálták azt a tévhitüket, hogy a cári kormányzat rang nélküli ügynökei a cári abszolutizmus által elfogadott eszmék jegyében ügynökösködtek. Valójában a cári politikai tervezőket kevéssé érdekelték, milyen eszmék jegyében készítették elő ügynökeik kormányuk hódító, főként katonai terveinek megvalósítását. Közülük sokan a Péter-Pál erőd kazamatáiban vagy szibériai kényszermunka börtönökben végezték pályafutásukat. Az orosz politikai elit rendőrségének politikai, jól ismert 3. osztályára bízta az ügynökök zavaros gondolatainak elbírálását. I. Miklós jóváhagyta az elődeitől örökölt, A. A. Arakcsejev hírhedt rendőri despotizmusát.

Ez a megjegyzés úgy kerül szóba, hogy Heverdle László egybevetve J. Kollár, pesti szlovák lelkipásztor nézeteit L. Sturéval úgy vélekedik, az utóbbi fogékony volt pánszláv eszmék iránt, szlovák nemzeti programja pedig ennél fogva demokratikusabb volt Kollárénál és a magyar reformerekénél. A szerzői következtetés szűkszavú. Éppen ezért megérdemelt egy elnagyolt vázlatot az egész pánszláv, szlavofil nézet természetrajzáról. A Habsburg birodalmi kormány abszolutizmusa nem volt hálás L. Stur fellépéséért a forradalmi Magyarország ellen. A kiábrándult Stur 1853-ban közölt „O národnich a povestech plemen slovanskych" művében összegezte történeti és politikai nézeteit. Az utóbbiak megnyerték az orosz pánszláv közvélemény irányítóinak tetszését, orosz fordításban két alkalommal 1867-ben és 1904-ben megjelent Oroszországban. L. Stur előadta hitét a szláv népek történelmi küldetéséről, a szláv népiségi lelkületről, valamint a cári Oroszországról, a szláv népek felszabadítójáról. L. Stur demokratikusabbnak gondolt nézete orosz gyökerű szláv együttgondolkodás ideológiájának a hajtása. L. Stur népisége kozmikus távolságra van a demokrácia fogalmától. Napoleon Bonaparte az orosz politikai folklór „sátánfajzata" a Nagy Francia Forradalom szülötte volt, megingásában az európai politikus szólalt meg. – Ami pedig a pánszláv, szlavofil igehirdetők lengyelek elleni gyűlöletét illeti, az 1848–49 után magyar ellenességgel gazdagodott, ebben klasszikust teljesített N. Ja. Danyilevszkij, akinek haragja ellenünk 1867 miatt felerősödött. Ezzel az orosz pánszláv, szlavofil irodalom az igen rangos megvetettek társaságába taszított minket, a lengyelek, svédek, osztrákok társaságába. Kevés idő múltán a „Moszkovszkije Vedomoszti" P. I. Messzaros nevű, állítólag galíciai magyar származású, szemleírójának (ld. R. Schweitzer, in Historia Fenno-Ugrica I/2, 385–394 l. Oulu, 1996.) működése nyomán a finnek és az észtek is bekerültek az orosz pánszlávok elátkozottainak sorába. (Finlandija – gosudarstvo ili okraina Rossii? Moskva, 1898.)

A jól képzett, szenvtelen I. Miklós külpolitikai döntéseit nem pánszláv, holmi szlavofil értelmiségi szegénylegények eszméje, hanem minden eszme nélkül, a dinasztikus elhatározások irányították, felmérve az európai politikai horizontot. Bár az 1853–56 évi. Oroszországra nézve szerencsétlen krimi háborút kiváltó, a Törökországhoz intézett cári ultimátum jelezte, hogy a dinasztikus érdekek szintézisbe hozása az európai politikával nem minden esetben álltak egymással jó viszonyban. Az európai politika urai értették, a cár szándéka nem az Oszmán Birodalom ortodox keresztény alattvalói feletti protektorátus kikényszerítése, hanem sok egyéb mellett, a földrajzilag kedvezőtlen fekvésű Fekete-tengerről kivezető szorosok elbirtoklása állt a Romanov dinasztia érdekében.

Bartha Antal

Dóka Klára

EGYHÁZI BIRTOKOK MAGYARORSZÁGON A 18–19. SZÁZADBAN

Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, 19. szám, Budapest, 1997. 463 o.

Dóka Klára most napvilágot látott könyve gerincét az 1995-ben megvédett akadémiai doktori értekezése jelenti, amelynek alapját az egyházi levéltárakban lévő kéziratos térképek garmadája képezi (Magyarországi egyházi levéltárak térképei I–XVI. Bp. 1989–1992). Bizonyára ezek összegyűjtése során figyelt fel az e térképek nyújtotta lévő információk bőségére, melyekről más forrásokból alig-alig szerezhetünk tudomást (nem úrbéres területek hasznosítása, tagosítások formái, dűlők fekvése, domborzati és talajviszonyok, árvizes területek), s mindezt többé-kevésbé pontos mérnöki felmérés alapján térben elhelyezve, nem egyszer művészi kivitelben, néha a mérőeszközök és a mérés folyamatának egyes állomásait ábrázoló szép kis rajzokkal (5., 11., 23., 24. térkép), melyek néprajzosok és régészek számára is hasznosak.

Közismert tény, hogy történetírásunk figyelme meglehetősen későn fordult a nagybirtok gazdálkodásának történeti, gazdaságtörténeti kérdései felé. Az 1930-as években Domanovszky Sándor, a Pázmány Péter Tudományegyetemen a vezetése alatt álló Magyar Művelődéstörténeti Intézetben nevelte ki azt a fiatal kutatógárdát, amely azután 1930 és 1938 között sorra-rendre írta az alapvető tanulmányokat, melyeket Domanovszky a maga szerkesztette *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* c. sorozatban közölt. A 15 kötetből álló sorozatból 8 foglalkozik a 16–18. századi gazdálkodással és annak társadalmi vetületével. Jellemző azonban, hogy közülük csak Wellmann Imrének a gödöllői Grassalkovich-uradalmat bemutató kötetének időhatára terjed 1815-ig. A II. világháború után Szabad György monográfiája volt az első, amely a tagosítás lezárásáig, az 1870/90-es évekig követte nyomon a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom fejlődését, áttérését a tőkés gazdálkodásra. Für Lajos és Tóth Tibor munkája már az I. világháborúval záródó korszakra is kiterjesztette kutatásait, és csak az 1980-as években vállalkozott néhány szerző (Erdész Ádám, Fülöp Éva Mária) arra, hogy egyes uradalmak két világháború közötti gazdaságtörténetét megvizsgálja. Az egyházi birtokok felmérése azonban kimaradt. Alig néhány évvel ezelőtt (1995) jelent meg Fülöp Éva Mária könyve a magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezetéről és a gazdaságirányítás módjáról, ugyanabban a sorozatban, melyben most Dóka Klára műve is megjelent. A Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség könyvek terjesztése megoldatlan, pedig értékes munkák látnak benne napvilágot, ám ezek még a szűkebb szakma köreibe is szinte véletlenszerűen jutnak el — ha egyáltalán eljutnak —, pedig ismeretük a további munkánkban nélkülözhetetlenül fontosak. Tudatos terjesztésük mindenképpen több figyelmet érdemelne.

Dóka Klára munkája során a fő forráscsoport (a térképek) mellett felhasználta a rendelkezésére álló összeírásokat, statisztikákat, a mezőgazdaság feudális kori történetével kapcsolatos összesítéseket, valamint a polgári korszak kataszterei. Harmadik forráscsoportnak az érsekségek, püspökségek és egyes káptalanok gazdasági levéltárát tekintette, melyek néhány egyházmegyében épségben fennmaradtak, és ezeket a kutatók uradalomtörténeti szempontból kevéssé aknázták ki. A polgári korból, különösen a kataszteri statisztikák, telekkönyvek, erdészeti összesítők érdemelnek figyelmet. Mindezeket kiegészítette a kamarai levéltár irataival, ahol zömében a katolikus érseki és püspöki széküresedésekkor keletkezett gazdasági vonatkozású iratanyag tartalmazott témájára vonatkozó adatokat.

Könyve elején (6–17) ismerteti a számottevő birtokkal rendelkező egyházakat, művelődési ágak szerint. A 3–4. fejezetben alegységekre tagolva számba veszi a birtokfelméréseket és azokat a neves vagy csak néhány térképet készítő helyi jelentőségű földmérőket, matematikusokat, akiknek térképét felhasználta. Itt azután igazán elemében van. Tucatjával sorjáznak a térképészek a felmért megyékkel, helységekkel. A lényegében önálló fejezeteket érdemes lenne egyszer kifejezetten kartográfiai szempontok szerint is feldolgozni.

Az egyházi birtokokon az 1770-es évekig főleg határmegosztási és birtoktérképek készültek. A határok pontos rögzítésében a szomszédos birtokosok is érdekeltek voltak. Elsősorban ott folytak évtizedekig tartó perek, ahol két megye találkozott: Bács-Bodrog és Solt megyék esetében, illetve a kalocsai érsekség és a Grassalkovichok uradalma esetében. A magyarországi sváb telepítések során sokszor hívtak segítségül jól felkészült katonai mérnököket is. Az új telepítésű falvak esetében az egy-egy faluról készült térképek értéke kimagasló. Az 1780-as években került sor Magyarország első kataszteri felmérésére, amelynek az egyházi levéltárakban igen sok nyomával találkozunk. Ezek a térképek pontosak ugyan, de — pl. az úrbéri térképekhez képest — csak vázlatok. Néha

külön térképen tüntetik fel az uradalmi szántókat, az úrbéres réteket, közös legelőket, községi erdőket. Ez különösen ott gyakori, ahol a falvak határa igen nagy volt és nem akartak hatalmas — gyakorlatilag nehezen használható — mappákat készíteni. Különösen az esztergomi és kalocsai gyűjteményben található számottevő kataszteri irat- és térképanyag. Kalocsán és részben Egerben az uradalomhoz tartozó falvak teljes felmérése, ezzel szemben Esztergomban a birtok területét ábrázoló lapok vannak túlsúlyban.

A megyéknél, világi és egyházi uradalmakban alkalmazott mérnökök tevékenységét is nyomon követi, életpályájuk felvázolásával a ma felé haladva egyre szélesedő honorácior réteg aránylag kis számú csoportjára nyerünk szociológiailag használható adatokat.

E két fejezet, bármennyire is izgalmas és adatgazdag, lényegében megtöri a könyv ívét. Az 5. fejezetben (55–102) a szerző visszatér az egyházi birtokok általános bemutatásához. Az egyes katolikus egyházi birtokok uradalmait, illetve az azokhoz tartozó településeket vizsgálja, érsekségek, püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek szerinti bontásban. A nem katolikus (református, evangélikus, görögkeleti, unitárius) felekezetek birtokaival csak röviden foglalkozik, minthogy azok kiterjedése, nagysága igen csekély.

Felvetődött bennünk, hogy az 5. és 6. fejezetet nem lett volna-e célszerű felcserélni és ezzel zárni a kötetet, de tekinthetjük az 5. fejezetet felvezetésnek a részletesebb feldolgozás elé (102–288). Részletes ismertetésre itt nem gondolhatunk – már csak terjedelmi okból sem. Helyette meg kell elégednünk a kalocsai érsekség és főkáptalan kezében lévő birtoktestek bemutatásával. Itt talán, 40 éves régészeti működésem színhelyén, otthonosabban mozgok.

A kalocsai érsekség — az esztergomihoz hasonlóan — óriási birtokkal rendelkezett, melyhez azonban a török idők alatti események következtében csak 20 (1820 után 14) falu és mezőváros tartozott. Hatalmas pusztái (és ez a másik sajátos vonás) kiváló lehetőséget kínáltak az állattenyésztéshez. E területen egy 1543-ban készült összeírás szerint 447 települést tartottak számon. Még Lipót birtokjogi megerősítése (1662) is 236 helységet sorol fel. A török kiűzése után Kalocsára visszatérő érsek összeíratta a birtokához tartozó településeket, s számuk ekkor 56 falu és puszta volt. Ráadásul az Örjeg-mocsár hatalmas területet foglalt el. Tőle keletre csak 2 falu tartozott az érsekséghez: Kecel és Császártöltés. A pusztákat sietve betelepítették svábokkal az 1720-as, 30-as években (Nádudvar, Hajós). Magát Kalocsát is úgy kellett, legalább létszámban, máshonnan idecsalogatott családokkal feltölteni.

A puszták bérlete, mint az uradalmi gazdálkodás sajátos formája, még legalább egy évszázadig fennmaradt. A területek birtokjogát az érsekség magának tartotta meg, de ugyanakkor biztosította a folyamatos művelést és ezzel együtt a jövedelmezőséget. A délebbi területet, a bácsi síkságot, kiváló talaj borította, melyen a gabonától a szőlőig minden megtermett. A két terület gazdaságilag remekül kiegészítette egymást.

Batthyány József érsek alig néhány évvel az úrbérrendezés előtt szerződést kötött jobbágyaival. A 20–21 pontból álló szövegben meghatározták az évente két alkalommal fizetendő cenzust, a gabona-tizedet és kilencedet, az állatok után járó természetbeni adományokat, a hosszúfuvar mértékét, az épületek karbantartásának mikéntjét, valamint az erdők használatára vonatkozó előírásokat. A puszták bérbeadása jelzi, hogy az érsekségnek nem volt anyagi ereje azok megműveléséhez, fizetett munkaerő alkalmazásához, robotban pedig ezt megoldani nem lehetett. A helytörténészek megrökönyödésére eddig is az derült ki, hogy Mária Terézia úrbéri rendelete az érsekség falvaiban a jobbágyok sorsának nehezebbé válását hozta. A Duna e szakaszán többször is pusztított az árvíz, több falut végleg át kellett telepíteni a magaspartra (Pandúr, Kákony, Sükösd, Csanád). Az 1780-as években a falvak jó része a robotot pénzzel váltotta meg, melyet a községi bíró szedett össze. A lakosság kevés földdel rendelkező rétege állattartásból élt. A bérelt pusztákon mód nyílt a legeltetésre, az erdőkben — bizonyos ellenszolgáltatás fejében — a makkoltatásra. Széna kaszálásra az időleges vízállásos réteken kiváló lehetőség adódott. A termény- és állatfelesleget a közeli Baján lehetett értékesíteni. A polgári forradalomig alig következett be lényegi változás a falvak népének életében. A jobbágycsaládok száma és aránya alig változott, sőt a korábban meglódult telekaprózódás is megállt az 1820-as évek táján. A legnagyobb növekedést a házas zsellérek esetében tapasztaljuk, főleg azokban a községekben, melyek szántóként hasznosítható pusztákat béreltek. Az 1848-ban megszüntetett robot, a sajátos pusztai gazdálkodás következtében, nem járt nagyobb megrázkódtatással az uradalmi birtokon. A szerző itt megint messzemenően kihasználja a kataszteri munkálatok során készült határleírásokat, melyek alapján — többnyire a helyben lakók adatai alapján — a földeket osztályokba sorolták, jövedelmezőségüket megállapították. Az érseki uradalom területén az általános rendezés 1856-ban kezdődött és több község esetén meglehetősen elhúzódott.

A jobbágyfelszabadítás és kataszteri felmérés során egy sereg puszta összevonásra került, sőt némelyiket a szomszéd településhez csatoltak. Az 1850-es, 1860-as évek térképei egyértelműen mutatják, hogy a megfelelő gazdasági ismeretekkel rendelkező uradalmi mérnökök a birtokrészeket művelési ágak szerint elkülönítették és a szántóterületeken táblákat (vetőket) alakítottak ki. Néhol a művelési ágak megváltoztatása figyelhető meg (rétek kiszárítása, erdők irtása). A főkáptalan tulajdonában lévő területeken nagyjából hasonló változások mentek végbe. A meginduló, majd egyre erőteljesebbé váló vízszabályozási munkák menete nemcsak a szántók, rétek, legelők arányát változtatták meg, hanem erőteljesen befolyásolták az erdők fejlődését is. Az erdőket már az 1730-as évektől kezdve üzemterv szerint termelték ki és fásították be újra. Végeredményben a nemzeti értékeinkhez tartozó Gemenc az egykori uradalmi mérnökök magas fokú hozzáértését dicséri. Az I. világháború után a művelési ágak szerinti megoszlás a szántó területek kiterjesztését mutatja, melynek a Duna menti mocsarak, nyirkos rétek és legelők estek áldozatul. Az egyoldalú szántóföldi gazdálkodás mellett nem fejlesztették az ipart, a közlekedést, de még a mezőgazdasághoz kapcsolódó feldolgozóipart sem kezdeményezték. A természetátalakítást követően végbement egyoldalú váltás hosszú időre meghatározta a táj arculatát és az itt élő emberek sorsát.

Dóka Klára széleskörű levéltári forrásfeltáró munkája mindenekelőtt az egyházi levéltárakban fennmaradt összeírásokra, térképekre terjedt ki, valamint a megtalált anyag megbízható közlésére. Ezek alapján követi nyomon a jelentősebb gazdasági-társadalmi változásokat a török utáni időktől az I. világháború végéig. Példátlanul adatgazdag könyve bizonyára a részletkérdések kibontására serkenti majd gazdaságtörténészeinket, az egy-egy faluval foglalkozó helytörténészeket.

Kőhegyi Mihály

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

Levéltárismertető

Szerkesztette: Lakos János

Budapest, 1996. 296 o.

A történelmi évfordulók általában kedvező lehetőséget teremtenek a közgyűjteményeknek, hogy reprezentatív kiadványokkal hívják fel a szélesebb nyilvánosság figyelmét pótolhatatlan értékeikre és tudományos eredményeikre. A Magyar Országos Levéltár a millecentenárium alkalmából jelentette meg első, teljesnek mondható ismertetőjét, amellyel régi adósságot törlesztett. Előzőleg *Tagányi Károly* még a millennium idején tett kísérletet az Országos Levéltár teljes anyagát bemutató kalauz közzétételére, de vállalkozása a forrásanyag feltáratlansága és a hiányzó segédletek miatt torzóban maradt. A jobb kutathatóság érdekében a húszas években *Szekfű Gyula* is hiába sürgette a félbehagyott kezdeményezés folytatását. Meglepő módon az Országos Levéltárat és anyagát tudományos igénnyel bemutató kalauz akkor sem készült, amikor az iratállomány segédletekkel való ellátottsága már lehetővé tette a levéltári klientélia egészének orientálására alkalmas útmutató összeállítását. *Ember Győző* azt az elutasító felfogást képviselte, hogy olyan levéltári anyagról, amelynek alapleltára, különösen pedig ismertetőleltára van, külön útmutatót készíteni felesleges. Az Országos Levéltár 1945-ig terjedő iratállománya pedig nagyrészt ilyennek számított.

A rendszerváltás után bekövetkezett szervezeti változások — elsősorban az 1945 utáni államigazgatási iratok átvételére létrehozott Új Magyar Központi Levéltár és az állampárt iratait őrző Párttörténeti Archívum betagolása a Magyar Országos Levéltárba — továbbá a jogutód nélkül megszűnt államigazgatási szervek iratanyagának tömeges levéltárba özönlése és a kutatási feltételeket módosító új levéltári törvény folytán vált aktuálissá a régi-új levéltárról az ismertető közzététele. Emellett korszakos jelentősége volt a számítógépek tömeges elterjedésének, amely alapvetően megváltoztatta a feltárás és segédletkészítés feltételeit. Célszerűnek látszott ezért a hagyományos módon elért eredmények számba vétele és a számítógépek levéltári alkalmazásából eredő új lehetőségek felmérése, a kutatókkal való megismertetése. A történelmi évforduló kapcsán *Lakos János* főigazgató és munkatársai így széles körben megnyilvánuló, valós információs igény kielégítésére vállalkoztak. Munkájukhoz fogódzót jelenthetett, hogy a nemzetközi és a hazai levéltári irodalom sokat foglalkozott az ilyen kézikönyvek módszertani problémáival. Általában a levéltár történetének, szervezetének, gyűjtőköri illetékességének leírását, az iratanyag átvételét, őrzését, feltárását és használatát szabályozó törvényi háttér bemutatását, de legfőképpen a levéltári anyagban való kutatói tájékozódást segítő információszolgáltatást tekintik a levéltárismertető szerves tartozékának.

Az első két követelménynek szinte mindenben eleget tett az útmutató. A levéltárügy fejlődését és a kutatási feltételeket szabályozó levéltári és adatvédelmi törvény minden lényeges rendelkezéséről naprakész tájékoztatást talál az érdeklődő. A Magyar Országos Levéltár történetének áttekintéséhez is kifejezetten kedvezően alakultak a feltételek. A Levéltár 1974-ben ünnepelt újjászervezésének 100. évfordulója alkalmából széleskörű forrásfeltárás történt és számos résztanulmány született. Az akkor elmaradt levéltártörténeti szintézist az Archívum Regni 1756. évi alapításától az 1992. évi levéltári újraegyesítésig felvezetve *Lakos János* ebben a munkában közzétett közel félszáz oldalas, logikusan korszakolt, nagyívű bevezető tanulmánya pótolja. Az adatgazdag írás számos figyelemreméltó megállapítást tartalmaz. Helyesen érzékeli a levéltárügy fejlődésének tendenciáját a rendi jogbiztosító Archívum alapításától a történelem írásos forrásait gondozó kutatóhely kialakulásán keresztül a jelenben tudományos, igazgatási és szolgáltatási feladatokat egyaránt ellátó komplex intézmény létrejöttéig. A levéltár egyes korszakai azonban szélesebb összefüggések figyelembe vételét és árnyaltabb ábrázolást kívántak volna. A szerző talán elődeinél is erőteljesebben hangsúlyozza az Archívum Regni és az Országos Levéltár szervezeti folytonosságát. A nemzeti levéltár kialakulását bemutató összegzéstől joggal elvárható, hogy nagyobb teret szenteljen a rendi intézménnyel egyidejűleg alapított első magyar állami levéltár, a kamarai Archívum fejlődésének, módszertani hozadékának. Ennek fontosságáról egyébként olyan tekintélyes levéltárosok értekeztek, mint Eckhart Ferenc és Herzog József.

A bevezető tanulmány másik vitára késztető tézise az Országos Levéltár 1945 előtt és után végzett tevékenységének megítélése. A szerző szerint a klebelsbergi tudománypolitikai koncepció jegyében a Teleki Pál Tudományos Intézet megalapításáig az Országos Levéltárban működött az egyetlen magyar történelemtudományi kutatóhely, s az intézmény munkatársai főként e tudomány művelésében jeleskedtek, alig végezvén levéltári segédletkészítést. Az 1945 utáni változások legfontosabbikának pedig azt tartja, hogy a MTA szovjet mintájú átszervezésekor a Történettudományi Intézet alapítása folytán megszűnt a „Magyar Országos Levéltár történelemtudományi kutató intézet jellege". Kétségtelen, hogy ehhez hasonló megállapítások — bár korántsem a fenti sarkított formában — olvashatók a magyar levéltárügy és az Országos Levéltár fejlődéséről a felszabadulás 10. vagy 25. évfordulója körül megjelent ünneplő írásokban, ahol illett a letűnt kort levéltári szempontból is elmarasztalni, míg a jelen eredményeit legalább rózsaszínűre festve az új érának tulajdonítani. Ezeket a kinyilatkoztatásokat mégis helyes lett volna kellő tapintattal korrigálni, mert az Országos Levéltár tevékenységének és tudományos teljesítményének objektív elemzése korántsem igazolja ezt a merev szembeállítást. Sőt, a tények számos területen az 1945 előtti és utáni korszak szakmai és szemléleti kontinuitására utalnak. Egyfelől nem állja meg a helyét, hogy az Országos Levéltár lett volna 1945 előtt az egyetlen magyar történelemtudományi kutatóhely. Már 1920-tól működött a Bécsi Magyar Történeti Intézet, amelynek tagjai gondozták a korszak nagy vállalkozását, Magyarország újabb kori története forrásainak kiadását. A sorozathoz tartozó Széchenyi-naplók közzétételét pedig Viszota Gyula tankerületi főigazgató szinte egyedül végezte. A Fontes kiadásában az Országos Levéltárnak nem volt intézményes feladata, s munkatársai révén is csak korlátozott szerephez jutott. A munkálatokban a későbbi országos levéltárnokok jórészt még levéltári kinevezésük előtt a bécsi intézet ösztöndíjasaként vettek részt. Ez kétségtelenül hasznos iskola volt, hiszen kiváló szerkesztők irányításával sajátították el a levéltári szolgálatban nélkülözhetetlen hivataltörténeti, paleográfiai és regeszta készítési ismereteket. Azon kevesek, akik önálló kötetet kaptak, többnyire már a levéltárba kerülésük előtt elvégezték az anyaggyűjtés időigényes munkáját. Ezt utat járta Mályusz Elemér és Hajnal István, akiknek levéltári kinevezését a szerző mint az Országos Levéltár tudományos jellegének erősítésére irányuló miniszteri intézkedést, külön kiemelte. Ebből a szempontból Hajnal István esete nem szerencsés példa, hiszen még egy évet sem töltött az Országos Levéltár állományában. Éppen Klebelsberg rábeszélésére és enyhe nyomására mondott le állami állásáról és ment el Kismartonba hercegi levéltárosnak. Ott egy újabb forráskiadás várta, s a bécsi levéltárak közelsége miatt könnyebben befejezhette a Kossuth-emigrációs kötetét. A tudománypolitika irányítói egyébként már ekkor tökéletesen tisztában voltak a levéltárak kettős, tudományos és igazgatási alaprendeltetésével. Ennek egyik kulcsdokumentuma — a bibliográfia tanúsága szerint — vélhetőleg elkerülte a szerző figyelmét. A kor célkitűzéseinek reprezentatív összefoglalójában, a Magyary Zoltán által 1927-ben kiadott A magyar tudománypolitika alapvetése c. gyűjteményes kötetben a levéltárakról szóló fejezetet készítő Szekfű Gyula egyértelműen megfogalmazta a tudomány specializálódása folytán a levéltárosokkal szemben támasztott új követelményeket. „A modern levéltárnok, hogy a modern feladatoknak eleget tehessen", — állapította meg Szekfű — „ kell, hogy szaktudós volta mellett elsősorban, mindenekelőtt levéltári

hivatalnok legyen, aki a levéltártani és adminisztratív szempontokat is méltányolni tudja". Az Országos Levéltár tevékenységét a gyakorlatban is a tudományos és igazgatási feladatok egyidejű végzése jellemezte. Az igazgatási szemlélet súlyát mutatta, hogy a történész Csánki után a jogi végzettségű Herzog József került az intézmény élére. Ebben az időszakban az igazgatási munka már nem merült ki csupán belső feladatokban (pl. nemességigazolás). Herzog utóda, a Kossuth emigrációról kiváló forráskiadást készítő Jánossy Dénes nemcsak a modern iratigazgatás elméletét ismerte, hanem a gyakorlatban is maradandót alkotott, amikor a Vallás- és Közoktatási Minisztériumba történt kirendelése során korszerűsítette a tárca iratkezelését.

Nagyobb méltánylást érdemelt volna, hogy a szerény létszámhoz képest nem lebecsülendő forrásfeltárás és segédletkészítés is folyt a két háború között az Országos Levéltárban. Ezek a munkák tematikus jellegűek és erősen középkor-orientáltak voltak. Mályusz Elemér visszaemlékezéseiben olvasható például, hogy az általa tervezett nyelvhatár-monográfiához 1934-től hosszú éveken keresztül Herzog főigazgatótól kezdve az akkor pályakezdő Bakács Istvánig és Ember Győzőig bezárólag szinte a teljes levéltárnoki kar megyénkénti bontásban végzett tematikus feltárást (*Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. Budapest 1994. 17. p.). Erről a vállalkozásról, amelyet rendszeressége miatt a berzenkedő levéltárosok humorosan és jó előérzettel egyszerűen csak „ötéves tervnek" neveztek, a későbbi ünnepi megemlékezésekben a népiségtörténet kiátkozása miatt természetesen nem esett szó. A folyamatosság kétségtelen bizonyítéka, hogy az ebből kinőtt monográfiákat, Ila Bálint és Bakács István munkáit, az 1960-as évek közepétől mégis megjelentette az Országos Levéltár. A megkezdett kutatások befejezésének lehetővé tétele, a modern levéltárosi hivatásképmegfogalmazása mellett a levéltári anyag 1945 utáni feldolgozásának koncepcióját is messzemenően befolyásolták a két háború közötti előzmények. Szekfű Gyula fentebb idézett 1927-es programadó cikkében és a Magyar Történelmi Társulat kiadási programjában már szerepeltek mindazok az ismertető leltárak és hivataltörténeti monográfiák, amelyek az Országos Levéltárban az 1950-es évektől kezdve a hosszabb munkaidő, a kedvezőbb személyi ellátottság és megjelenési lehetőség folytán megszülettek. Jellemző eset, hogy az Országos Levéltár ma is élő Hatóság- és hivataltörténeti sorozata első kötetének, Az újkori magyar közigazgatás történetének elkészítésére még az 1940-es évek elején éppen Magyary Zoltán adta a megbízást. A fenti tények úgy vélem egyértelműen bizonyítják, hogy az Országos Levéltár 1945 előtt nem volt privilegizált történeti kutatóhely, amely 1945 után megszűnt, hanem mindvégig olyan tudományos és igazgatási intézményként működött, ahol a szaktudományos és hivatali tevékenység nem kizárta, hanem egyenesen feltételezte egymást.

A Levéltár 1945 utáni tudományos teljesítményének mérlege is ezt támasztja alá, noha a bevezető tanulmány nagyon sommásan tárgyalta az intézmény jelentős kutatási eredményeit és publikációit. A szaktudományos értékelést nélkülöző, pusztán számokkal operáló mennyiségi osztályozás, hogy a Levéltár melyik korszakában, hány darab hivataltörténeti monográfia, forráskiadvány, leltár, repertórium és egyéb segédlet jelent meg, nehezen egyeztethető össze a levéltárismertető tájékoztató funkciójával. Talán nem is lenne olyan szembeszökő ez a tárgyalási mód, ha a levéltári anyagot bemutató fejezetek tartalmaznák a kutatói eligazodásra alkalmas alapvető szakirodalmi adatokat. *A levéltárismertetők elsődleges funkciója ugyanis a levéltári anyagban való kutatói tájékozódást biztosító információszolgáltatás, amelynek két egyenértékű alkotóeleme a levéltári anyag leírása és a szakirodalmi tájékoztató.* Ez olyan alapelv, amelyet a levéltárismertetők készítésének magyarországi úttörői, az erdélyi szász Zimmermann Ferenc és az országos levéltári Tagányi Károly már a múlt században is következetesen alkalmaztak. A levéltári módszertan azóta a segédletekkel való ellátottságra, a közzétettségre és az iratképzők hivataltörténetére vonatkozó könyvészeti adatokban pontosította a levéltárismertető szakirodalmi tájékoztatójának összetevőit. Az már természetesen képezheti vita tárgyát, hogy a szakirodalmi tájékoztató milyen terjedelmű legyen. De minimális követelmény, hogy az ismertetőbe legalább azokat a kutatási segédleteket, forráskiadványokat, hivataltörténeti feldolgozásokat kell felvenni, amelyeket a saját anyagáról a Levéltár tett közzé. Mindenképpen megfontolást érdemel az Országos Levéltár anyagát kutatói tájékoztatási céllal tárgyaló, más intézmények kiadásában megjelent tematikus leltárak és kézikönyvek szerepeltetése is. Ha ez elmarad, olyan groteszk helyzet áll elő, hogy pl. a müncheni Saur Verlagnál megjelent, a magyarországi levéltárakban az Európán kívüli országok történetére feltárt forrásokat tárgyaló, közel félezer oldalas tematikai útmutató létéről legfeljebb az Archivalische Zeitschrift-ből értesülhet a magyar kutató.

A levéltári anyagban való kutatói eligazodást segítő szakbibliográfia teljes elhagyása más szempontból is nagy mértékben rontja az egész levéltárismertető információs értékét. A levéltári anyag leírásának részletességét mindig célszerű a forrásanyag feldolgozottsági szintjéhez igazítani. Olyan irategyüttesekről, amelyekhez ismertető leltárak, repertóriumok és hivataltörténeti monog-

ráfiák állnak rendelkezésre, a nyilvántartási adatokon kívül (cím, évkör, terjedelem) többnyire elegendő az iratképzők területi illetékességének, hatósági jogkörének, valamint az iratanyag tagolódásának, selejtezettségének, nyelvének rövid leírását közölni, hiszen a kutató a megadott szakirodalom alapján az összes részletkérdésben könnyen eligazodik. Az ilyen típusú ismertetést csak a bibliográfiában felsorolt munkák megjelenése óta készült újabb kéziratos vagy számítógépes segédletekkel kell kiegészíteni. A publikált segédletek és hivataltörténeti feldolgozások hiánya esetén viszont jelentős információs többletigény jelentkezik. Ilyenkor a kutathatósággal kapcsolatosan teljes körű adatszolgáltatás szükséges. Az Országos Levéltár ismertetőjének szempontrendszere láthatólag nem számolt ezzel a szelektív tájékoztatási szükséglettel. Az egyes fejezetek az iratőrző osztályok rendjében elméletileg egységes elvek alapján készültek, s a szekciókba, ill. főfond csoportokba sorolt levéltárak elnevezésére, évkörére, terjedelmére, az iratképző szerv működésére, az iratanyag rendszerére, rendezettségére, tartalmára, a kutatási segédletek meglétére és az iratok nyelvére vonatkozóan ígérnek tájékoztatást. Ezek az adatok a kutató számára kétségkívül jelentős és fontos információt hordoznak, noha az újraegyesített Országos Levéltár anyagának eltérő feldolgozottsági szintje korántsem tette lehetővé az előírtak következetes alkalmazását. A megadott szempontok szelektálása jobbára a személyes felkészültség és a kutatási tapasztalat alapján történt, ami változó értékű ismertetéseket eredményezett.

Az 1526–1867 közötti központi kormányhatóságok osztályának tájékoztatóját *Trostovszky Gabriella* jegyzi. Ez az Országos Levéltár terjedelmileg legnagyobb, levéltári szempontból legalaposabban feldolgozott irategyüttese. Az erről készült áttekintés mégis a kevésbé sikerültek közé sorolható. Ügyesen megfogalmazott, jól összefoglalt részekhez több vitatható megállapítás és egy kézikönyvben megengedhetetlen, számos köztörténeti pontatlanság társult. A Magyar Udvari Kancellária és a Magyar Kamara hatáskörének és függőségi viszonyainak bemutatásakor kevéssé hasznosította az újabb levéltári kutatási eredményeket. Az abszolutizmus kori iratanyag ismertetésekor nyilvánvaló pongyolaság a centralizmus jegyében létrehozott birodalmi minisztériumokat a dualisztikus jellegre utaló „császári és királyi" jelzőkkel ellátni, a helytartósági osztályok felállításáról megfeledkezni, a visszaállított dikasztériumoknak a rendi kortól eltérő jogállását figyelmen kívül hagyni. A Legfelső Ítélő- és Semmítőszék német nevének írásmódja sorozatosan téves. Az abszolutizmuskori bírósági szervezet tagolódásának ismertetése sem világos. Az országos főtörvényszékek (Oberlandesgericht) alatt a szervezeti hierarchiában a kerületi székvárosokban felállított Landesgericht-ek és a megyeszékhelyeken szervezett cs. kir. megyei törvényszékek (k. k. Komitatsgericht), ugyanis egyaránt első folyamadású bíróságok voltak. Az egyetlen hatásköri különbséget az jelentette, hogy politikai ügyekben az egyes kerületekben a Landesgericht-ek jártak el. Nem esik szó a Magyar Udvari Kancellária és az abszolutizmus kori levéltár anyagát 1960-ban, ill. 1969-ben jelentékenyen csökkentő, Jugoszláviának, ill. Csehszlovákiának történt iratkiszolgáltatásról sem. Érthetetlen, miért minősíti a szerző az 1848–49. évi minisztérium organikusan keletkezett, regisztratúra jellegű levéltárát mesterséges gyűjteménynek, amelyet állítólag az 1960-as években a Bécsből visszakerült Kossuth-iratokból és más állagokból válogattak össze. Ha az útmutató nemcsak név nélkül utalna az ehhez a levéltárhoz készült ismertető leltárra, amely Ember Győző munkájaként még 1950-ben látott napvilágot, az állítás képtelensége rögtön kiderült volna. Ez az eset világosan jelzi, hogy a kutatási segédleteknek az útmutatóban általánosan alkalmazott anonimizált közlési módja egyszerre méltánytalan és előnytelen. Az ismertetők készítői nyilvánvalóan felhasználták a rendelkezésre álló leltárakat és segédleteket, anélkül, hogy ezek szerzőinek a nevét egyáltalán leírták volna. Méltánytalan ez az eljárás azokkal a levéltárosokkal szemben, akik több évtizedes kutatómunkával olyan alapműveket alkottak, amelyeket még száz év múlva is használni fognak. Előnytelen mindez a kutató számára is, hiszen a szerzők nevének hiánya megnehezíti, sőt sokszor lehetetlenné teszi a kutatási segédkönyvek könyvtári kikeresését, a kiegészítő információszerzést.

Az 1867–1944 közötti polgári kormányszervek levéltárairól *Tóth Béla* az iratképzők ügykörére épülő, arányosan proporcionált, megbízható áttekintést adott. Jó történeti érzékkel választotta ki a bővebb ismertetést igénylő, frekventált kutatói érdeklődésre számot tartó fondokat. Az általános gyakorlattól eltérően nemcsak megemlítette, hanem részletesen bemutatta a különböző kéziratos jegyzékek, mutatók kutatói hasznosításának lehetőségét. Külön érdeme, hogy felhívta a figyelmet a külföldre erőszakkal elvitt, vagy államközi megállapodás alapján átadott iratok mikrofilmjeire. Kritikai észrevételünk — a megjelent segédletek bibliográfiai adatainak hiányán kívül — két kisebb pontatlanságot érint. Rendszerezési következetlenségre vall a Király Személye Körüli Minisztérium iratainak az államfői levéltárba sorolása, s a Sajtó Levéltárnak — állításától eltérően — van kiadott repertóriuma is.

A családi levéltárak és gyűjtemények sokszínű, különböző dokumentumtípusokat egyesítő osztályának bemutatása két szerző szakmai tudását igényelte. A középkori gyűjteményekről, amelyek az eredeti okleveleket őrző Diplomatikai Levéltárat és a középkori Magyarország területére vonatkozó, más hazai és külföldi levéltárakban lévő oklevelek fényképeinek gyűjteményét jelentik, *Érszegi Géza* számolt be. Talán az ő dolgozata felel meg leginkább a levéltárismertető módszertani alapkövetelményének. A gyűjtemények létrejöttének és tartalmának ismertetését követően feltárta a sok évtizeden át készült leltárkönyvek, jegyzékek, cédulamutatók és a modern számítógépes listák használatának rejtelmeit, hiszen a kutató számára a forrásanyagban és a segédletekben való eligazodás egyaránt fontos. *Nyulászíné Straub Évára* hárult a családi levéltárak, az 1526 utáni gyűjtemény, a Térkép-, Terv- és Pecséttár bemutatásának nem könnyű feladata, hiszen ezeknek az eredete, felépítése, összetétele, segédletrendszere korántsem olyan egységes, mint pl. a középkori gyűjteményeké. A dolgozat felidézi e különleges gyűjtemények létrejöttének körülményeit, számba veszi az 1945-ben és 1956-ban bekövetkezett veszteségeket, kellő részletességgel tárgyalja a legfontosabb állagokat, amelyhez a megjelent és kéziratos segédletek szerkezetének jellemzése és használhatóságának értékelése társul. A családi levéltárak és gyűjtemények közel negyedszáz eltérő típusú megjelent segédlete érezhetően könyvészeti leírás után kiált, mert ezekről csupán narratív módon kielégítő tájékoztatást adni lehetetlen.

Vállalatok, pénzintézetek, ipari és kereskedelmi érdekképviseletek iratait kezelő Gazdasági szervek osztályán duplán csapódtak le a közelmúlt politikai és levéltári változásainak következményei. Főként ide áramlott a megszűnt vagy privatizált vállalatok iratanyaga és egyidejűleg kellett sort keríteni az Országos Levéltárban őrzött államosítás előtti és a volt Új Magyar Központi Levéltárban lévő szocialista utódvállalatok fondjainak egyesítésére. Az állománygyarapodás ütemére jellemző, hogy az osztályon lévő irattömeg már megközelíti az 1867 előtti magyar kormányszervek iratainak terjedelmét. Ezek az előfeltételek nyilvánvalóan jelentős mértékben meghatározták az immár főként kortörténeti forráscsoportról adott tájékoztató jellegét. *Sárközi János* alapvetően jó megoldást választott, mert az ágazati ismertetés nagyon megkönnyíti a levéltárba került anyagban való kutatói tájékozódást. Gazdaság- és ipartörténeti adatokkal fűszerezett írásában azonban aránytalanul kevés a forrásanyaggal kapcsolatos tartalmi információ. Valószínűleg az iratanyag feldolgozatlansága miatt volt kénytelen sok esetben pusztán nyilvántartási adatokat közölni. Ámbár arról írni kellett volna, hogy patinás nagyvállalatok szocialista utódainak levéltári anyaga vajon a hetvenes évek gyűjtőköri huzavonája, vagy más okok miatt nincs az Országos Levéltár őrizetében. Nagyon talányosan szólt a kutatási segédletekről. A „repertórium van" és „az anyag repertorizált" jellegű finom különbségtételről még az egykori bennfentes sem tudja biztosan, vajon az előbbi a Levéltári leltárak sorozatban megjelent kötetet, az utóbbi pedig kifizetett, de ki nem adott kéziratot jelent-e? Mennyivel egyszerűbb lett volna közreadni a leltárak bibliográfiáját, melyeknek szerzői mellékesen a vállalati iratanyag feldolgozásának iskolateremtő, nemzetközileg ismert szaktekintélyei voltak!

Az 1945 utáni kormányhatóságok iratait két részleg, a politikai és a gazdasági kormányszervek osztálya őrzi. A közelmúltban itt is jelentős volt az állománygyarapodás s így az iratanyag nagy hányadának feldolgozatlansága behatárolta az ismertetéseket készítő *Alföldi Vilma* és *Bikki István* lehetőségeit. A szerzők a miniszteriális fondképzők és az ügykörök gyakori változásait felvázolva a fontosnak ítélt irategyüttesekről adtak tartalmi tájékoztatást. Noha a kutató számos új és hasznos tudnivalót talál a két ismertetésben, ez az eljárás korántsem kielégítő, mert publikált segédletek hiányában a kutathatóságot érintő információs többletigény jelentkezik. Ilyen esetekben célszerű egyrészt a felsőszintű levéltári egységek egészének ismertetése, másrészt hasznos felvilágosítást adni a kéziratos raktári, iratátadási vagy az iratképző által készített jegyzékek részletességéről, az egykorú segédletek használhatóságáról és megbízhatóságáról, az iratanyag rendszeréről, a titkosított iratok visszaminősítésének állásáról. A két osztály anyagának felépítésében számos tektonikai következetlenség és a proveniencia elvét sértő rendszerezés található. Gazdasági testületek fondjait osztották be a politikai szervek, kifejezetten politikai jellegű, feltehetőleg szerves összefüggéséből is kiragadott egységeket, pl. az emigrációs sajtógyűjteményt, a gazdasági szervek levéltárába.

Az MDP–MSZMP osztály forrásanyagának bemutatásakor *Soós Lászlónak* — nyomtatott segédletek hiánya miatt — a fentiekhez sokban hasonló problémákkal kellett szembenéznie, noha a Párttörténeti Intézet, a Budapesti és Pest megyei Pártbizottság archívumaiból az Országos Levéltárba került iratok levéltári feldolgozottsága messze meghaladta a kormányszervekét. A különbséget jól mutatja, hogy az MSZMP központi testületi szerveinek üléseiről teljesen, a Budapesti Pártbizottságéról részben elkészült a napirendi jegyzék, míg a minisztertanácsi jegyzőkönyvekhez csak 1946 szeptemberéig van ilyen mutató. Az ismertetés az iratanyag tartalmi és szerkezeti vo-

natkozásairól nagyon informatív, de a kéziratos segédletekről túlságosan szűkszavú. Ennél az irategyüttesnél a gyűjtőköri elhatárolás látszik következetlennek. Ha a Munkásőrség Országos Parancsnokságának iratait a Hadtörténeti Levéltárba vitték, a katonai iratok kezelésének gyakorlata szerint logikus lenne az alárendelt parancsnokságok iratait is ott elhelyezni.

A kutatók által nem mindig kedvelt modern információhordozó, a mikrofilm kiterjedt országos levéltári alkalmazásának előzményeiről, okairól *Körmendy Lajos* írása szolgáltat meggyőző érveket. Emellett a levéltárismertető kettős funkciójának megfelelően egyenértékű tájékoztatást ad a több mint 50 millió felvételből álló mikrofilmtár összetevőiről és nem könnyen kiismerhető segédletrendszeréről. A külföldi eredetű mikrofilmek sokszínűségének illusztrálására a szerző által is önkényesnek nevezett kiemelések helyett vagy mellett kutatási szempontból szükséges lett volna egyfelől azt tudatosítani, melyek azok a nagy levéltári egységek, amelyeknek egésze, illetve szisztematikusan feltárt teljes hungarika anyaga megtalálható a filmtárban. Tapasztalataim szerint sokszor még gyakorlott kutatók sem tudnak az Országos Levéltár komplett mikrofilmsorozatairól. Másfelől célszerű lett volna felhívni a figyelmet azokra a filmre vett külföldi, elsősorban ausztriai levéltári segédkönyvsorozatokra, amelyek előzetes itthoni használata nagymértékben megkönnyíti a külföldi kutatómunkát. Ezzel összefüggésben óhatatlanul felmerül a külföldi levéltárak magyar vonatkozású anyagát leíró hungarika nyilvántartás kérdése. A bevezető tanulmányban még olvashattunk arról, hogy 1979-től az Országos Levéltárban külön hungarika referensi állás létesült. A kötetben később sajnos nem esett szó a levéltári főhatóságról az Országos Levéltárba került, a kutatók tájékozódásához rendkívül hasznos nyilvántartás tartalmáról és mai hollétéről.

A Magyar Országos Levéltár gondosan kezelt, 1874-től folyamatos saját Levéltárából *Bertók Lajos* ismertette a genealógiai, historiográfiai és intézménytörténeti kutatáshoz fontos állagokat.

Az iratőrző osztályokat három funkcionális részleg bemutatása követi. A módszertani és számítástechnikai osztályról készült tájékoztató az egyetlen olyan fejezete a kötetnek, amelyben érdemi beszámoló olvasható a levéltárban folyó tudományos munka egyik területéről. *Müller Veronika* írásának értékét rontja az anonimizált közlésmód, amely nem könnyíti meg az osztály által gondozott, kutatói érdeklődésre számot tartó igazgatástörténeti, irattani, paleográfiai munkákhoz és tematikai összeállításokhoz való hozzájutást. Sajnos az sem derül ki, hogy a különböző számítógépes adatbázisokat hol és hogyan használhatja a kutató az Országos Levéltárban. A levéltári iratok fizikai állapotáról, a restaurálás módszereiről és az állományvédelem szerteágazó feladatairól *Albrechtné Kunszeri Gabriella* adott a laikus számára is könnyen érthető áttekintést. Az Országos Levéltár rendelkezik az egyik legjelentősebb hazai történeti és levéltári szakkönyvtárral. A Könyvtár szolgáltatásairól és törzsállományáról, amelyet az egykori kormányhatóságoktól örökölt ritka igazgatási kézikönyvsorozatok, könyvbarátok letéti gyűjteményei és a múlt század óta következetesen gyűjtött hazai és külföldi segédtudományi és levéltári szakmunkák alkotnak, *Kálnoki Kis Tamástól* olvasható szakszerű, élvezetes beszámoló.

A függelék az Országos Levéltár történetének túlméretezett bibliográfiáját tartalmazza. A főhatóság évi összesítéseit, amelyek az évek előrehaladtával egyre kurtább formában vették át az Országos Levéltár megjelent évi beszámolóinak adatait, nyugodtan el lehetett volna hagyni. Így talán sikerült volna helyet szorítani a levéltári kiadványok nagyon hiányzó bibliográfiájának, mivel a kutatók nagy többsége nem a Levéltár történetére, hanem annak anyagában kíván kutatni. Nyilván azért is hálásak lennének, ha mutató segítené az ismertetőben való tájékozódást.

A kötetet a Levéltár épületeit, nevezetes iratait és a levéltári munka egyes fázisait megörökítő látványos fekete-fehér és színes fotók díszítik.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a hasznos információk ellenére az Országos Levéltár ismertetője féloldalasra sikerült, s így csak korlátozott mértékben tölti be tájékoztató funkcióját. Fogyatékosságaival itthon nincs egyedül, hiszen hasonló hiányosságai vannak a magyarországi levéltárakról a közelmúltban magyar és német nyelven megjelent levéltári kalauzoknak is. (Magyarország levéltárai – Die Archive in Ungarn. Szerk.: Blazovich László – Müller Veronika, Budapest-Szeged 1996.) A millecentenáriumi levéltárismertetők közös gyengéje, hogy más országok és nemzeti levéltárak hasonló kézikönyveivel összevetve, nem közvetítik megfelelően a magyar levéltárak kétségtelenül jelentős tudományos eredményeit. A recenzens a részletekbe menő kritikai elemzéssel főként a felhasználó látószögéből törekedett a levéltári tájékoztatás sajátos követelményeit megvilágítani. Ha a bírálat ehhez hozzájárult, már elérte célját.

Ress Imre

Gunst Péter–Miru György–Veliky János–Velkey Ferenc

POLGÁROSODÁS ÉS SZABADSÁG

(Magyarország a XIX. században)

Szerk.: Veliky János

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 311 o.

A szerzők a 19. századi magyar történelmet speciális megközelítésben mutatják be. Nem klasszikus eseménytörténetet írtak, még ha több fejezetben elkerülhetetlennek is bizonyult konkrét tények, adatok lexikonszerű felsorolása. Munkájuk középpontjában legfőbb rendező elvként a polgárosodás folyamata, a modernizáció összetett problematikájának elemzése, ábrázolása áll. Azt a fordulatokban, ellentmondásokban is gazdag, megtorpanásokkal és visszalépésekkel tarkított folyamatot rekonstruálták, melynek eredményeként kialakultak a társadalom modern rendszerei, az új alkotmányos intézmények, s a cél szolgálatában új eszmék és ideológiák fogalmazódtak meg. Különös figyelemmel követték nyomon azokat a változásokat, melyek eredményeként a kezdetben elszigetelten felbukkanó modern vonások önálló rendszerekké teljesedtek ki.

Összehasonlító társadalom- és eszmetörténeti elemzéseik a magyar fejlődést az egyetemes történelem összefüggésrendszerének szerves részeként ábrázolják. Leszögezik, hogy a magyar polgárosodás az állam és társadalom (ill. gazdaság) újszerű elkülönülését illetően sokban hasonlított a nyugat-európai változásokra, különösen a németre, de felmutatott jelentős eltéréseket is. Magyarország mindenekelőtt 1848–49-ben került az egyetemes fejlődés élvonalába, sőt csúcsára, amikor a sok helyütt megtapasztalt jogszűkítés példáját elkerülve demokratizmussal párosuló jogállamiságot valósított meg. A 19. századi magyar fejlődés kívülről ránk erőszakolt negatív fordulata, a forradalom és a szabadságharc leverése következtében a polgárosodás folyamata azonban új utakra (mellékill. zsákutcába) kényszerült, melyeken a demokratikus tendenciák háttérbe szorultak. A polgári modernizáció folyamatában a társadalommal szemben az állam került túlsúlyba, s az intézményekben, emberi törekvésekben egymással konkuráló erők formálták az új, sajátosan magyarországi társadalmat.

A könyv fejezetei kronológiai rendet követve rajzolják meg azokat az eseménytörténeti kereteket, melyeken belül a polgárosodás és a modernizáció alapkérdéseit elemző tematikus blokkokat a szerzők elhelyezik. Korszerű megközelítéseik, szempontrendszerük nemcsak a nemzetközi modernizációs kutatások eredményeit tartalmazó szakirodalom alapos ismeretéről vallanak, hanem azt is bizonyítják, hogy tudásanyagukat a sajátos magyar valóság feldolgozása és megismertetése során, szuverén módon, szükség esetén azok speciális át-, ill. továbbértelmezésével alkalmazzák.

Ismeretes, hogy a modern, polgári-alkotmányos Magyarország megteremtésének alapkérdéseit teljes összetettségében a II. József halálát követő korszak vetette fel először. A felvilágosult abszolutizmus reakciójaként széles alapokon nyugvó rendi–nemzeti egység jött létre, melyhez a jozefinisták jelentős része is csatlakozott. A nemzeti függetlenség programja a különböző értékrendű csoportokat időlegesen eggyé forrasztotta. Ócsai Balogh Péter többséget teremtő, elszakadási törekvéseket is megfogalmazó rendi függetlenségi koncepciója mellett a „korai reformkor" hosszútávon érvényes valódi üzenetét azonban az antifeudális demokratikus reformok leginkább Hajnóczy József nevével fémjelzett programja (független polgári nemzetállam, a polgárok szabadságára felépített nemzet, átfogó politikai és társadalmi modernizáció, érdekegyesítés) fogalmazta meg.

I. Ferenc merev abszolutizmusa, majd a Szent Szövetség rendszerének kedvezőtlen körülményei azonban minden progresszív próbálkozást elfojtottak. A mű ebben a konstellációban mutatja be a felbomló és átalakuló rendiség gazdasági és szociális tendenciáit: a visszahúzó, konzerváló erők mellett a haladás irányába ható kezdeményezéseket. Mindeközben a hagyományos és modern elemek útkeresése, ütköztetése rekonstrukciójával adja meg az elemzések dinamikáját, érzékelteti a korszak mozdulatlannak tűnő felszín alatti lüktetését.

Rámutat az 1830-as évek elején a gazdaságban jelentkező kezdeti modernizációs eredmények különös jelentőségére, valamint a feudális előjogok bonyolult rendszerét kikezdő „szabálytalan" életpályák megjelenésére, melyeknek kibontakozása a rendi határokat átszabdaló új társadalmi törésvonalak létre jöttének, a társadalmi átalakulás megindulásának egyértelmű bizonyítékai. Veliky János szerint a magyar társadalom szerkezetének formálódási folyamatában a magyarországi fejlődés számára döntő körülménynek bizonyult, hogy a műveltsége alapján a közép-európai uralkodó osztályok sorából messze kiemelkedő magyar nemesség jelentős része meghatározó szerepet vállalt a polgári nemzetteremtés folyamatában. A későbbiek szempontjából nem elhanyagolható az a kö-

rülmény sem, hogy a vallási megoszlásnak a magyar modernizációs elit szerveződésében alig volt jelentősége, miközben a nemzetiségek politikai törekvéseinek megfogalmazásában az egyházaknak valódi integrativ szerep jutott.

A részletesen bemutatott gazdasági-társadalmi valóságba beágyazottan, s a nemzetközi változások hatásmechanizmusának részeként rajzolódik ki a magyar liberalizmus születésének közege, az indulás összetevőinek rendszere. A programadó Széchenyi reformeszméinek, közéleti tevékenységének beható elemzése során (programkínáló Hitel, koncepciómagyarázó Világ, a teendőket szisztematikusan felvázoló Stádium) megállapítást nyer, hogy a „legnagyobb magyar" bizonytalanul mozgott a politikában. Ragaszkodott pártok feletti független helyzetéhez, s mivel lemondott az alkotmányosság biztosítékainak követeléséről (a Bécs magatartásával kapcsolatos naiv idealizmusa következtében a közjogi ellenzékiséget még haladó politikai tartalommal is elvetette) eszköztelenné vált az udvarral szemben.

A reformmozgalom kibontakozásának fő állomásait rekonstruálva és főszereplőit jellemezve Velkey Ferenc leszögezi: a Széchenyi platformját meghaladó, a gróf által önmagának is felállított akadályokon túllépő Wesselényi új távlatokat nyitott a közjogi alkotmányvédelem és a polgári jogkiterjesztés összehangolásával. A magyar ellenzéki liberalizmus gondolatrendszerének egyik első összegzéseként a Balítéletekről egyszerre követeli az abszolutizmus ellen védelmet nyújtó alkotmányos garanciákat, valamint a nemzeti önrendelkezés előfeltételét jelentő érdekegyesítés megvalósítását. Ezen előmunkálatokkal összhangban fogalmazta meg Kölcsey az érdekegyesítés társadalom átalakító és nemzetteremtő programját, s a közös érdekek lényegét a „szabadság és tulajdon", a reformmozgalom célkitűzéseit a „haza és haladás" jelszavába sűrítve határozta meg.

Mintegy közbülső rövid összegzésként a reformkori magyar liberalizmus főbb sajátosságait vizsgálva Velkey mindenekelőtt annak sokszínűségét hangsúlyozza, s a különbségeket jellegadó személyiségeinek eszmei- és felfogásbeli sajátosságaiban jeleníti, ragadja meg. A 40-es évek elején az addig sem egységes magyar liberális gondolkodás az európai fejlődéssel tökéletes szinkronban árnyalataira bomlott és világosan elkülönült egymástól Széchenyi elitista liberalizmusa, illetve az elsősorban Kossuth nevéhez fűződő demokratikus irányultságú irányzat. A kötet a magyar liberalizmus további jellegzetességeként emeli ki erős kötődését a rendi-függetlenségi tradíciókhoz, valamint a jogkiterjesztésre alapozott dinamikus-offenzív érdekegyesítő politika eredményességét. A sokszínűség mellett, illetve fölött is érvényesült azonban a közös eszmei alap, ami megteremtette az 1848-as tavaszi sikerek előfeltételeit.

Az átalakulás programjának kiszélesedése mindenekelőtt Kossuth Lajoshoz, illetve hírlapjához kapcsolódik. A reformtörekvések kikristályosodása, a koncepció kifejtése, az útkeresés és a tisztázódás azonban jóval szélesebb beágyazottságú folyamatot (ld. pl. Deák zalai követjelentése és a Szatmári 12 pont) feltételezett. Az ellenzék egészének átfogó programját a Pesti Hírlapban dolgozzák ki, amely állandósuló politikai központtá növi ki magát, tükörként és kalauzként működve, vezetve és formálva a közvéleményt, céljaként az érdekegyesítés jegyében megvalósuló nemzeti újjászületést jelölve meg.

A magyar liberalizmus első nagy programelágazását a Kelet Népe megjelenése és kibontakozó vitája rögzítette, melynek keretében a mérsékelt reformokat és értékrendet megjelenítő középutas és elitárius irány a társadalmasiasodó, demokratikus ihletettségű ellenzéki és tempójában lendületesebb alternatívával csapott össze. Velkey rámutat, hogy Széchenyi valójában nem ad programot, érvelésében az általánosság szintjén marad, amikor a vitázó felek közötti különbségeket a modorban, a taktikában jelöli meg. 1842 novemberében tartott Akadémiai beszédében nyílt támadást indít az ellenzéki liberalizmus nemzetkoncepciója és politikája ellen s az állítólagos túlzókat bírálva az egész ellenzéket megbélyegzi, amikor a szláv mozgalmakat a magyar túlbuzgóság jogos reakciójaként állította be. Érdemben különböző, koncepcionálisan más utat azonban ezúttal sem jelöl meg, az asszimilációnak csupán erőltetett formáját utasítja el.

A szerző kiemeli, hogy a valódi minőségi választóvonal a liberálisok és az újkonzervatívok között húzódott. Utóbbiak szakítva a korábbi állagmegőrző felfogással és gyakorlattal kezdeményező szerepet vállaltak s ellenfeleiket megosztó taktikájukkal valójában a társadalom polgári átformálásának elutasítását fogalmazták meg, érdekegyesítés helyett az „érdekkímélet" útján a kiváltságrendszer korszerűsítésére törekedtek.

A politikai folyamatok felgyorsulása részeként a 40-es évek közepétől a reformerek útkeresése két irányban (a reformok társadalmasítása, azaz a szociális út, illetve az intézmények társadalmasítása, azaz a népképviselet) erősödött fel. Indíttatását és kisugárzását is figyelembe véve legmeszszebb mutató kísérletnek a folyamatban a Védegylet mozgalom bizonyult, melynek valódi jelentő-

ségét a gazdasági önrendelkezés társulati téren történő megvalósítására irányuló törekvés mellett a kötet abban ragadja meg, hogy az érdekegyesítő politika valós terepeként a polgári társadalom szerveződése olyan modelljeként és eszközeként, olyan demokratikus intézményként működött, amely a haladás széles társadalmi erőit országossá terebélyesedő mozgalomba integrálta.

Az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc helyét a 19. századi magyarországi polgárosodás folyamatában az ismertetett munka minimális eseménytörténeti fogódzókat igénybe véve, az olvasó ez irányú ismereteit eleve feltételezve mutatja be. Az átalakulás minőségét Veliky János az áprilisi alkotmány elemzésén keresztül jeleníti meg, a reformkori előmunkálatok olyan összegződéseként láttatva azt, amely tudatosan építkezik az európai, illetve amerikai tapasztalatokra (szerves haladás – Anglia, hatalmak szétválasztása – Franciaország, erős központi, alkotmányos kormány – USA, eltérő fejlettségű régiók összefogása – Németország, általában – Belgium) és az érdemi áttörés sikere érdekében vállalja a több irányban kötött és elkerülhetetlen kompromisszumokat.

A 48-as mű legjellemzőbb vonásai között említi az állam alárendelését a magyar képviseleti rendszer keretében megjelenő hazai érdekeknek, hogy a francia forradalomtól eltérően a demokrácia elérését nem jogfosztás, hanem a jogkiterjesztés útján tervezte, hogy Batthyányék az áprilisi törvények továbbfejlesztésére törekedtek (középpontba állítva a jobbágyfelszabadítás kiteljesítését), mivel a polgári átalakulást nem tekintették lezárt folyamatnak. Az események irányát azonban messzemenően meghatározta a nemzetiségi konfliktus alakulása. Az alkotmányos magyar elit valójában hajlott a megegyezésre és 1848 nyarától kisebb megszakításokkal folyamatosan folytatott tárgyalásokat az érintett politikusokkal, melyek eredményeként 1849 július végén, a korabeli európai összevetésben is kiemelkedő jelentőségű szegedi törvényben az alsó fokú közigazgatás és bíróságok szintjén a hivatalos nemzetiségi nyelvhasználatot engedélyezve biztosította valamennyi nemzetiség jogát szabad kifejlődéséhez. E törekvés, valamint a párhuzamosan megszületett zsidóemancipációs törvény egyértelműen mutatja azt a tendenciát, hogy a magyar alkotmány fejlődése az individuális szabadságelv megtartása mellett a közösségi szabadság elfogadásának irányában kereste és tervezte a modern, polgári társadalom kiépítésének kiteljesítését.

Az alkotmányos magyar szabadságtörekvések elfojtására indított Habsburg ellenforradalmi támadás közepette Veliky János szerint a döntéshozó magyar politikusok két alternatíva közül választhattak: elfogadják az Olmützi Alkotmány nyomán kialakult helyzetet és tudomásul veszik Magyarország megszüntetését, vagy védelmezik és továbbépítik a történeti kontinuitás folyamatának keretében (1790, 1848) az ország alkotmányosságát. A több hónapig elhúzódó háború végül is a századközép legnagyobb katonai konfliktusává eszkalálódott, melynek befejezéseként az elkerülhetetlen katonai vereségért a szerző szerint sem a politikai, sem a katonai vezetés nem okolható.

Az alkotmányosságtól az abszolutizmusig c. fejezet a könyv egyik leginkább tényleíró része, melyben a konkrét események ismertetésekor a szerző megállapítja, hogy a hatalompolitika olykor brutális és cinikus érvényesítése mellett civilizációs, modernizációs lépésekre is sor került (úrbéri pátens, a jogrendszer átalakítása). Miru György ebbe az összefüggésrendszerbe ágyazza a fizikailag szétzilált magyar elit eszmei és politikai útkeresése történetét. Kiemeli, hogy az érintettek jelentős részének orientálódását messzemenően meghatározta a célelvű fejlődésbe vetett hitük, s a haladás feltartóztathatatlanságába vetett optimizmusuk megroppanása. A „kijózanodás" jelszava mögött konzervatív jegyek nyertek teret gondolkodásukban, melyet kiábrándulás, forradalomellenesség, szabadságfogalmuk újraértelmezése s azon belül a hangsúlynak az egyéni szabadság védelmére történő helyezése, a demokratikus szemlélettől való idegenkedés, a radikalizmusnak intézett hadüzenet, s az érdekegyesítés újrafogalmazásának elmaradása jellemzett elsősorban, miközben önszervező erejüket leértékelve lemondtak a közvélemény aktív szerepéről.

A felvillantott dilemmákat legszínvonalasabban és európai érvényességgel fogalmazta meg Eötvös József, aki elsősorban az újfajta zsarnokság veszélyére irányította a figyelmet, s annak kivédésére az egyéni szabadság, a magánszféra erősítését szorgalmazta. Célja a radikalizmus előtti út lezárásával az erős, centralizált állam és az egyéni szabadság egyensúlyának megteremtése az autonómiák rendszere és a helyhatósági önkormányzatok bázisán. Mindehhez pedig Ausztria egységét és ereje megőrzését tekintette alapvető követelménynek. Eötvössel szemben Kossuth a kiváltságoktól mentes demokrácia vízióját vázolta fel kütahyai alkotmánytervezetében, melynek középpontjába a népszuverenitás és a demokratikus önkormányzat következetes érvényesítését állította.

Az abszolutizmus válsága, utak a kiegyezés felé c. politikatörténeti fejezet mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a kiegyezés 1865-ös országgyűlésen többséget alkotó híveinek túlnyomó része nem tudta, milyen megegyezés készül valójában, és zöme azt hitte, 1861 szellemében, a perszonálunió alapján formálódik a kompromisszum. Az alku megkötésére a nyilvánosság kizárásával, s a tárgyalások döntő

fázisában a jogállamiság bizonyos attribútumaihoz túlságosan makacsul ragaszkodó Deák kiiktatásával került sor, mivel Andrássyék féltek a valódi terveket a nyilvánosság számára feltárni, mielőtt kész tényeket teremtettek volna. A megszületett mű teljes ismeretében Deák még a pártjából való kilépést is fontolgatta, mivel veszélyeztetve látta a parlamentáris alapú kormányzás rendszerét és attól tartott, hogy a feltűnő jogi hiátusok nem csupán kezdeti és fokozatosan korrigálható tünetek, hanem idővel az intézményrendszer szerves részévé válhatnak. Elégedetlenségét kinyilvánítva a kormányzásban sem vett részt, mintegy tiltakozva a tény ellen, hogy „a kiegyezés egy szűk politikai elit tudatos egyezkedési törekvéseként jött létre, amelybe még a politikai vezető réteg" egészét sem vonták be.

A dualizmus politikai rendszerét és annak működését elemző rész abból indul ki, hogy a szisztémában a monarchikus legitimáció dominanciája érvényesült a liberális legitimizmus felett, s erről nemcsak a birodalmi összetartozás, de a magyar korona egysége megőrzése érdekében sem mondhattak le. Az előszentesítési jog alkalmazásával a kormány tevékenységét gyakorlatilag uralkodói ellenőrzés alá helyezték. A közös érdekű ügyek mellett pedig kialakultak a birodalmi ügyek. S bár a felek kölcsönösen egymás túlsúlyára, a másiktól való függőségre panaszkodtak, valójában a birodalmi érdekek telepedtek rájuk.

Kormányzása kezdetén Andrássy dinamikus reformprogramot ígért, a társadalmi jogegyenlőség kiszélesítése terén azonban félmegoldások születtek, a reformok lefékeződtek. A változások jellegére rámutatva Miru György kiemeli, hogy az 1874. évi 33. törvénycikk eredményeként Magyarország Európa legszűkebb választójoggal rendelkező országai közé süllyedt. Mindeközben a kiegyezésben vállalt kompromisszum helyi szintre történő átültetéseként megszületik a törvényhatósági cikkely, amely a reformkori konzervatívok koncepcióját megvalósítva bevezeti a virilizmust. A kötetben olvasható szellemes megállapítás szerint ugyanis „a kormány nem biztosíthatott több önállóságot a hatóságoknak, mint amennyivel maga is rendelkezett az uralkodóval szemben." Az események tendenciáját pontosan jelzi az is, hogy az állam egyre jobban kiterjesztette befolyási övezeteit, megerősödése azonban nem járt együtt jogállami intézmények megteremtésével.

Az ellenzék határozottan elutasította a 67-es megoldást, de a közjogi redukció következtében szempontjai alkalmatlannak bizonyultak a társadalmi problémák felismerésére és kezelésére. A fiatal szakértelmiségi etatista generáció kísérlete a közjogi ellenzékiség meghaladására az 1870-es évek derekán érdemi következmények nélkül halt el és kormányra kerülve Tisza Kálmán is „csupán" a dualista rendszer stabilizálására, az állam konszolidálására lesz képes, hatékony szabadelvű reformpolitikát azonban ő sem fog megvalósítani.

Az intézményeket működtető elit története szempontjából meghatározó kihatásúnak bizonyult az a körülmény, hogy a politikai vezető rétegen belül nem ment végbe gyökeres társadalmi átcsoportosulás. A birtokosok fenntartották társadalmi meghatározó szerepüket, s az újonnan felemelkedetteknek e normarendszerhez kellett igazodniuk, ami sokakban a személyes autonómia rohamos leépülését idézte elő. 1848 nyitottságával szemben ez az elit erősen zárttá vált, soraiban jelentősen felerősödött a kasztosodási hajlandóság.

A 19. század utolsó harmadában nekilendülő modernizációs folyamat felhalmozódó deficitjeit sorra véve Miru mindenekelőtt az alkotmánybíróság felállítása, a jogegyenlőség törvénybe iktatása, a nemzetiségek egyenjogúságának elismerése, a zsidó vallás recepciója és a mindenfajta korlátozásoktól mentes szabad házasságkötés, valamint a más vallásra történő áttérés szabadsága biztosításának elmaradását hangsúlyozza. Hiányolja továbbá szorosabb értelemben vett szociálpolitika bevezetését, aminek elhanyagolását a liberális gazdaságpolitika egyoldalúan növekedésorientált szellemiségére vezeti vissza. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy a kortársak számára ugyancsak ismeretes joghézagok sora a polgárosodás útján meg-megtorpanó elitnek jelentett politikai támaszt, megkönnyítve számára, hogy társadalmi pozíciói védelmében könnyebben elháríthassa a demokratikus változások követelményét. S mivel a jogszűkítő gyakorlat következtében egyes társadalmi érdekek képviselete kiszorult a parlamentből, az átalakulás alapvető konfliktusai (nemzetiségi, munkás, agrárkérdés) e kereteken kívül törtek felszínre.

A politikai élet szerkezetváltozása részeként a magyar polgárosodás folyamatának egyik kulcskérdése a középosztály szerveződése volt. Miután a nemesség polgárosodása 1849 után törést szenvedett, egyre erőteljesebbé vált a dzsentri kasztszellemű elkülönülése és igényformálása a kultúra, az ízlés, a nemzettudat súlypontjainak meghatározására. Magatartásukban olykor a vesztesek dacreakciója kisebbségi érzésből táplálkozó radikalizmussal párosult. S mivel a szabad versenyben való megmérettetést nem merték vállalni, pozitív diszkriminációt követeltek maguknak, illetve a rivális háttérbe szorítását a politikai hatalom eszközeivel.

A társadalom integrálódási folyamata sikertelenségének következményei a 90-es években súlyos fejlődési konfliktusokba torkolltak, s az új típusú zavarok elhárítására különböző eszmei politikai orientációk képviselői új integrációs követelményeket, módszereket fogalmaztak meg.

Meghatározó irányzat továbbra is a liberalizmus maradt, bár eszmei kiüresedése ez idő tájt teljesedett ki, miután csődöt mondott a nemzetiségi kérdés kezelésében és egyre szembetűnőbbé vált szociális érzéketlensége. A liberálisok jelentős része elveszítette hitét a nemzeti társadalom erejében s a nemzetállam felé fordult, a társadalom védelmezőjét keresve benne. A kor feszítő kérdéseit nem képesek újrafogalmazni, koncepcionális egységbe foglalni, s így az érvényes válaszokat sem megjelölni. A kortörténet meghatározó tendenciájaként a nacionalizmus elválik a liberalizmustól, összefonódik a konzervatív liberalizmussal és az elvi konzervativizmussal. Nemzeti jellegzetességként, sajátosan magyar civilizatórikus elemként egyre erősebb hangsúlyt kap a rendi-nemzeti hagyományok idealizálása a modern elemek integrálása helyett a nemzeti tradíciók sorába.

A fejezet szerzője, Miru György a korszak másik döntő fejleményének az elvi konzervativizmus kibontakozását nevezi, amely a liberális társadalomfejlődés bírálatára összpontosított és 1848-at, 1867-et a magyar társadalmat felkészületlenül érő, összességében negatív fordulatként jelenítette meg. Az új politikai ideológia szószólói kárhoztatták, hogy a hagyományos elit tönkremenésével a magyar társadalmi fejlődés organikus jellege megbomlott és céljukat a kárvallottak morális védelmének biztosításában jelölték meg az általuk idegennek és nemzetietlennek tartott kereskedők, gyárosok szűk elitjével szemben. Megoldásként pedig a társadalom újjászervezését ajánlották a liberális individualizmussal szemben a közösségek és a tradíciók bázisán. A konfliktus mentesség illúziójából kiindulva a gazdasági verseny kiiktatását, a szabad verseny korlátozását s a versenyben lemaradtak megsegítését követelték a prosperáló rétegek rovására.

A koherens érvrendszerét megalkotó elvi konzervativizmus modernizációs alternatíva megfogalmazására tett kísérlet mindenekelőtt a hagyományos életkeretek szétrombolását, a társadalmi egyensúly megbontását kárhoztatva s a nehézségekért az idegennek tekintett tőkét tette felelőssé, állami korlátozások bevezetését szorgalmazva vele szemben. A tőke idegen — zsidó — jellegét hangsúlyozva az úri, keresztény középosztály társadalmi kivételezettségét, valamint politikai diszkrimináció alkalmazását követelték az egyensúlyteremtés jelszavát hangoztatva.

Az ütköző ideológiák összefüggésrendszerében többen próbálkoztak a liberalizmus továbbfejlesztő újrafogalmazásával, mindenekelőtt a szociális reformok, a nemzetiségi kérdés problémája s a külföld felé fordulva. A szabadság korlátozására irányuló Tisza István-i törekvések alternatívájaként Justh Gyuláék az általános választójog bevezetése, a nemzetiségekkel való megbékélés és a demokratikus továbblépés programját fogalmazták meg, új koncepciójuk formálódásával párhuzamosan együttműködést keresve a politikai demokrácia megteremtését célul kitűző polgári radikálisokkal.

Gunst Péter, Miru György, Veliky János és Velkey Ferenc közös munkája a 19. századi magyar történelem modern szemléletű feldolgozása, bemutatása, amelyet számos új típusú tudományos megközelítés és megállapítás jellemez. Sajátos kérdésfeltevéseivel és azok megválaszolásával a kötet új összefüggésekre mutat rá, melyek megismerése jelentős mértékben gazdagítja a vizsgált korszakról szerzett korábbi ismereteinket.

Erdődy Gábor

David Birmigham

PORTUGÁLIA TÖRTÉNETE

Pannonica Kiadó, 1998. 166 o. + függelék

A nemrég megjelent könyv egy hosszú sorozat egyik darabja. Az európai országok nagy része, sőt Kína és Japán története is napvilágot látott már. Talán csak a skandináv országok históriája hiányzik, Finnország története kivételével, ezt közreadta Dolmányi István 1972-ben.

Az ibériai félsziget másik országa: Spanyolország történetét 1992-ben a Móra Kiadó jelentette meg Anderle Ádám tollából.

David Birmigham professzor szintén 1992-ben megjelent „Frontline nationalism in Angola and Mozambique" (London) sejteti a szerző érdeklődését. A bevezetőben a kis ibériai ország történelmének általánosan érvényes vonásait emeli ki. Ezekre később már nem tér ki.

Portugália a félsziget legnyugatibb részén terül el. „A történelem legsikeresebb túlélői közé tartozik." Mint nemzetállam, már a 12. század óta létezik, területe gyakorlatilag változatlan. Históriája a legszorosabban összefüggött a tengerrel, óriási partvidék az Atlanti óceán partján.

A történet olvasója már az elején az alternatívák közötti választással találkozik. David Birmigham ugyanis *nem* a Spanyolországgal fennálló kapcsolatokra építi fel a históriát, hanem az angol szövetségre. Pedig az előbbinek is megvannak a maga lehetőségei. Portugália egyetlen országgal, Spanyolországgal határos: az ország északi részén Galícia spanyol tartománnyal, délebbre a konkisztádorok híres földjével, Extremadurával a déli tengerpartig. Az ország nyelve a portugál, rendkívül emlékeztet a la Coruñában és másutt beszélt gallegóra. Művelt ember ma is el tudja olvasni a portugál újságot, könyvet, nehézséget csak a beszéd jelent, a jellegzetes artikuláció miatt.

A közös történelem ellentmondásos volt. II. Fülöp uralma idején (1580–1640) egy korona alatt egyesítették a két államot. Házasságok révén az uralkodók rokonságban álltak egymással. Korábban — még a nagy földrajzi felfedezések idején — vetélytársak voltak a távoli óceánokon. Fülöp uralma után a Napóleoni háborúk idején, a 19. században az „oligarchikus demokráciák" időszakában is sok volt a hasonlóság, az események hatottak egymásra. A portugál forradalmi megmozdulásokban tükröződött a spanyol történések visszhangja; 1870-ben felajánlották a spanyol koronát a portugál királynő megözvegyült uralkodó társának, de tényleges egyesülésre most (sem) került sor. Az ország történetében két maradandó emlék: I. János, az Avis rend nagymestere vezetésével 1385-ben a portugálok győztek Kasztilia ellen az aljubarrotai csatában. Ennek emléke Batalha (harc) monostora. „Mosolytalan Fülöp" uralkodása a másik mély nyomot hagyó élmény. Portugáliában kétségtelenül volt egy (indokolt) félelem attól, hogy Spanyolország bekebelezi az országot, miután területileg ötször akkora volt, lakossága is többszöröse Portugáliáénak. A gyarmati rendszer kiépítése után Afrika került előtérbe, részben Brazíliával szemben. A királyság megszüntetése után (1910) Spanyolország szerepe a portugálok szemében meglehetősen kétes volt. A diplomácia arra törekedett, hogy megakadályozza a Bragançák újbóli országlását Angliában és a szomszéd országban egyaránt.

A következő hasonlóság a Salazar és Primo de Rivera rendszere között állt fenn. „A monokrata kispolgár" ideológiája emlékeztet a fasizmusra mindkét államban. A spanyolországi polgárháború Portugáliában ellenreakciót váltott ki. (Ekkor lett Fatima zarándokhely) és szolidárisak voltak a spanyol nacionalistákkal. A fasiszta rendszer összeomlása után (1974) Spanyolország lett Portugália legnagyobb piaca, később ha a barátságot nem is, de az együttműködést helyreállították. Birmigham emlékeztet arra, hogy János Károly gyermekéveit mint száműzött Portugáliában töltötte...

A szerző 1640-től tekint vissza az ország történetének korábbi szakaszára. Nos 1079-től Henrik Burgundiai gróf a Duero folyó völgyeinek és a szomszédos vidékeknek az ura. Portugália ekkor még csak grófság, később lett önálló állam Coimbra, majd Lisszabon székhellyel. Ebben az időben kettős háborút vívott a királyság. Harcolt a szívós mór terjeszkedés ellen, ugyanakkor Kasztilia terjeszkedési törekvéseinek is ellent akart állni. Északon feudális hierarchia volt, az ország középső részén a polgárságé volt a vezető erő, délen a lovagrendeké volt a hatalom. Az ország első dinasztiája 1381-ben született. Az Avis rend nagymestere Avis János volt a róla elnevezett dinasztia megalapítója, amely 1640-ig, a Bragançák uralmának kezdetéig viselte a koronát.

A középkori Portugália kapcsán megkerülhetetlen téma az arab hódítás kérdése. Minden — ilyenkor szinte kötelező — lelkendezés ellenére, amely az arabok fejlett civilizációjára vonatkozik, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy az arabok elsősorban hódítók voltak. Spanyolországban 8 évszázadig (732–1492) tartott, amíg az ország megszabadult a nem hívott vendégektől. A keresztes háborúk korában az iszlám szívós jelenléte egy végvár pszichológiai állapotát idézte elő. Az Almohádok és Almoravidák több ezer kilométerre Ibériától Damaszkuszban székeltek, onnan kormányozták az elfoglalt országokat, kiszakítva őket az európai fejlődés természetes menetéből. Ráerőltettek egy — a kereszténységgel homlokegyenest ellentétes — eszmeiséget a lakosságra. No és a sokat emlegetett közvetítő szerep? Az arabok lehet, hogy átvették az ókori tudományból és filozófiából azt, ami nekik tetszett (ezt a keresztények is megtették), de ezek arabul íródtak, ezért előbb arabusul kellett tudni ahhoz, hogy a mű ismertté váljon. (Arra, hogy milyen nehézséget jelenthetett az arab írás és nyelv elsajátítása olyan szinten, hogy filozófiai műveket értelmezni lehessen, nem térek ki.)

A középkori Portugáliában, sőt később is, Anglia játszotta a főszerepet. 1386-ban kötötték meg Windsorban az „örökös szövetséget", amely a portugál diplomácia alapja lett.

Némi hiányérzetet hagy az olvasóban a következő, nagyjából a felfedezésekről szóló rész. Spanyolország és Portugália viszonylag rövid idő alatt jelentősen kiterjesztették az emberiség szemhatárát, több földrésszel ismertették meg a világot.

Nos ebből szinte semmi sincs a könyvben. Magellán, Cabral, Vasco da Gama szinte alig szerepel a könyvben. A gyarmati rendszer megszületése, kialakulása, a befolyási övezetek ismertetése sem ártott volna. A két világ találkozására Ibéria nyomta rá a bélyegét.

Gazdasági szempontból Portugáliát — David Birmingham szerint — végig jellemezte egy sajátos monokulturális gazdaság. A kisebb jelentőségű só, dohány, tőkehal mellett az ország fő exportcikke a bor, mégpedig a portói bor volt. Porto és Madeira sziget szállította a fontos exportcikkeket, amely nemcsak a gazdasági, hanem a politikai kapcsolatban fontos szerepet játszott. Ilyen volt például a Meutheni egyezmény 1703-ban, amely szerint Angliának szabad belépése volt Portugáliába, akkor, amikor a Bourbon ház szövetsége Spanyolországgal veszélyeztette az angolok bejutását a Kontinensre. Ez a szövetség működött a franciákkal szembeni angol támogatású portugál hadműveletekben, a későbbiekben is érződött Anglia közelsége. Az angolok üzemeket, kereskedőházakat alapítottak, a borkereskedést, a textilgyártást kezükben tartották.

Az ország történetének következő fejezete a 18. század. A Lisszaboni földrengés 1755-ben, Pombal márki diktatúrája és intézkedései, a jezsuiták kiűzése I. József uralkodása alatt. A márki 1771-ig teljhatalmat gyakorolt. D. Birmigham előadásában Pombal uralma negatív, az üldözések, az erőszak nagy szerepet játszott benne; lépései a nemesség, az egyház, a zsidók ellen a zsarnokság megteremtését eredményezte.

A portugál ancien régime 31 év alatt szűnt, illetve változott meg. Az 1820-as felkelés után 1830 az alapvető politikai reformok bevezetésének éve, 1851-ben született meg a parlamenti rendszer. Ezekben az eseményekben nyomon követhető a többszöri kísérletezés. Ezeknek az erőknek nem volt jövőképük, „lázadásuk" csak a fennálló rendszer megszüntetéséig terjedt, határozatlanságuk, a polgári demokrácia elvetése, a fasizmusra emlékeztető államformák megszületését segítette elő.

Antonio Salazar 1926-ban államcsínnyel került hatalomra, mint pénzügyminiszter, és 40 évig maradt hivatalában. Hatalmának tartósságában szerepe volt Francisco Francónak, aki 1939-ben győzött a polgárháborúban, és 1975-ig maradt hatalmon. Kettőjük uralma sokban hasonlít egymásra, egymást erősítették.

Portugália esetében mindezt sajátságossá színezi az óriási gyarmatbirodalom. Az 1870-es krízistől 1920-ig Brazília fontosabb volt, mint Afrika. A gyapot, a kávé, a cukor, a kaucsuk, az állatbőr behozatal miatt. Gazdasági, munkaerő-piaci szempontok miatt Portugália még akkor is ragaszkodott a gyarmataihoz, amikor látszott, hogy ezek napjai meg vannak számlálva.

Brazília még 1822-ben elszakadt Portugáliától. Salazar halála, az ún. „szegfűs forradalom" (1974 április) után ez az ország volt az, amellyel el lehetett bánni. Volt számos gyarmattartó (keleten és nyugaton egyaránt), akik makacsul ragaszkodtak birodalmukhoz, de Portugália volt az, amely a legkisebb ellenállást jelentette. Katonailag sem bírta volna a mindössze 9 milliós ország a háborúk költségeit. A nemzetközi politikában támogatták a többnyire egymással is marakodó „felszabadítási"erőket, nyomást gyakoroltak rá diplomáciailag. A gyarmatok hamarosan megszűntek. Angola, Mozambique, Sao Tomé, Guinea Bissau lekerültek az újságok címoldaláról. Megmaradt a polgárháborús állapot, a gazdasági tehetetlenség.

Portugália nagyjából ugyanazt élte át, mint Spanyolország 1898-ban. Európa legszélén, kis létszámú lakossággal elmaradott állam lett, a hajdani dicsőség sivár jelen kettősségében őrlődve, rengeteg afrikaival, akik ott duzzasztották bidonvillekké a nagyvárosok környékét.

Végül néhány szót arról, hogy hiányérzetet hagy az olvasóban néhány dolog. Először is gyenge a képanyag. Tengerész Henrik feltételezett, Sebestyén Király valódi arcképén kívül a portugál királyok nem szerepelnek benne, legfeljebb egy összevont családfában. Sem a 19. századi, sem a 20. századi uralkodók nincsenek benne, sőt Salazar Spinola képe sem. Mario Soares volt elnök egy protokolláris fényképen, II. Erzsébet angol királynő társaságában látható. Jó lett volna, ha a felfedezők, írók, művészek is fórumot kaphattak volna. Eca de Queirostól José Samaraguig (még a Nobel-díj előtti írásait is lehetett volna említeni). Rajzok, grafikák, táblázatok, sőt karikatúrák (!) közlése sem ártott volna!

Azt már csak tényleg a rend kedvéért teszem hozzá, hogy egy — a magyar kiadás számára mindenképpen hasznos — kiegészítés a magyar-portugál kapcsolatokról szintén emelte volna a mű értékét.

A Portugália története hézagpótló munka. Eddig csak idegen nyelven olvasók ismerhették meg a magyarországnyi ibériai ország történetét. Most David Birmigham jóvoltából mindenki kézbe veheti, akit Európa egyik országa érdekel.

Rozsnyai Jenő

DIKTATÚRA ÉS DEMOKRÁCIA KÖZÖTT

Tanulmányok a latin-amerikai politikai átmenetről
Összeállította: Anderle Ádám és José Girón
Szerkesztette: Anderle Ádám
JATE Hispanisztikai Tanszék, Szeged, 1997. 198 o.

A kötet címe jól érzékelteti azt, hogy gyorsan globalizálódó világunkban a társadalomkutatók hogyan szemlélik és ítélik meg a változásokat, amelyeknek a vizsgálata szinte külön tudományággá vált a politikai tudományokon belül. A tranzitológia terminológiai eszköztárának kulcsszavai: politikai átmenet, demokrácia, diktatúra. Úgy tűnik azonban, hogy az átmenetkutatásnak hatalmas lendületet adó kelet-európai nagy összeomlás óta a vizsgálatok, elemzések még nem jutottak el odáig, hogy a fenti fogalmakat árnyalják, konkrét tartalmát elmélyítsék. A magyar-spanyol közös vállalkozásban, konkrétan a szegedi és az oviedói egyetem hispanisztа kutatóinak tanulmánygyűjteményével a szerzők erre, az átmenet tesznek kísérletet. (E sorok írásakor a kötet már spanyolul is megjelent Oviedóban.)

A nyolc latin-amerikai ország (a kontinens államainak kevesebb mint a fele) esetét bemutató írások szerzői hat megtörtént (Mexikóról két tanulmány) és egy (Kuba) előlegzett, de elég egyértelműen valószínűsíthető átmenetet elemeznek. A Kubát vizsgáló spanyol Gustavo Pardo Muñin inkább a nem amerikai változatú vietnami és kínai folyamathoz hasonlítható reformokat mutatja be. Tanulmánya alcímében utal is arra, hogy a szigetországban történtek összessége még nem átmenet, hanem „út az átmenethez". (42. o.)

A tanulmányok a politika oldaláról közelítik meg az átmenetet, a politikai erők küzdelmét mutatják be. A társadalom mélyén zajló folyamatokat, a külső kényszerítő körülményeket, a szociális és a nemzetközi feltételeket azonban csupán általában érintik, nem térnek ki azokra bővebben. Feltételezhető: ezzel is kapcsolatos az, hogy több szerző óvatosan, bizonytalanul fogalmaz az átmenet mélységét, tartósságát illetően. A chilei átmenet konkrét körülményeire tekintettel a szerző (Márkó Zita) kétkedése jogosnak tűnik: lehetséges-e tartós átmenet? (33. o.) Uruguay esetében (Nagy Marcell): az új politikai rendszer kialakulása, az „átmenet", lezártnak tekinthető-e? (166. o.) Sőt a spanyol Dulca Maria Suárez Garcia a venezuelai második demokratikus átmenetet tanulmányozva „a régi, megmerevedett gazdasági, politikai és szociális struktúrák renovációjáról", majd alig egy mondattal később már „a demokratikus átmenet második fázisáról" beszél. (92–93. o.) Horváth Gyula pedig a politikai nyitás első szakaszáról Mexikóban azt állapítja meg, hogy az „nem hogy gyengítette, de erősítette a mexikói hatalmi elit helyzetét". (24. o.) S önkéntelenül is felmerül a kérdés: valóban átmenetekről van szó, vagy csupán azt is eredményezhető reformlépésekről? Vagy — Chile esetében — az átmenet nem „visszamenet"-e az 1973 szeptemberi puccsot megelőző demokratikus tradíciókhoz? Miben és mennyiben újszerűek a jelenlegi átmeneti folyamatokból születő demokráciák a korábbiakhoz képest? Ezekre a kérdésekre nemigen kapunk választ.

Néhány esetben viszont igen szemléletes képet kapunk a társadalmi háttérről, s ezzel szélesebb, teljesebb képet az átmenet okairól (Pablo Giron Mirande tanulmánya El Salvadorról, Anderle Ádámé Peruról). Ezekből a tanulmányokból kitűnik, hogy a marginális tömegek, a sajátos „civil társadalmat" szervező informális szektor (Peru) uralja a szociológiai palettát. S ez arra enged következtetni, hogy még nincs meg a társadalmi bázisa — az autonóm egyének alkotta közösség — a stabil demokráciának. S ez minden, a polgári demokratikus értéket tiszteletben tartó hatalmat destabilizálhat. Akár jobbról (katonai diktatúrák), akár balról (a guerilla mozgalom). A fegyveres harc intenzitásának csökkenéséhez jelentősen járult hozzá a nicaraguai választások kimenetele, a szandinista kormány bukása 1990 februárjában (komoly hiányérzetet kelt a nicaraguai eset bemutatásának elmaradása), valamint a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette a guerilla mozgalom megszűnését, hiába a kontinens baloldali pártjainak 1996 augusztusában San Salvadorban tett nyilatkozata a fegyveres harc minden formája ellen. A tanulmányokból — véleményünk szerint nem eléggé megalapozottan — az tűnik ki, hogy a szerzők a fegyveres harcot lezártnak tekintik. (Vö. Mexikó, Uruguay belső helyzetét.)

A nemzetközi feltételek értékelése közül nem kapunk világos képet az USA szerepéről. Arról, hogy meddig terjed a „védőszárnya" a demokratizálásban? A fizikai erőszakot nap mint nap alkalmazó diktatúrák megszüntetéséig, a politikai pluralizmus biztosításáig, s a fegyvert letett gerillák abban történő integrálásáig? Netán tovább? Esetleges beavatkozásának már nem igen vannak politikai okai (a kommunista veszély elmúlt), érdekei védelmére azonban ma sem zárja ki az

intervenciót. Újabban egyre sűrűbben emlegeti a kábítószer-kereskedelem szétzúzása érdekében történő esetleges katonai beavatkozás lehetőségét is. Ám ennek már a szóbahozása is (1997 március) hatalmas tiltakozást váltott ki a latin-amerikai országokban, különösen Mexikóban.

A latin-amerikai átmenetek tanulmányozása kétségtelenül elméleti reflexiókra ösztönözhet bennünket a térségünkben zajló hasonló folyamatokról. Azonban a jelentős különbségeket is látni kell. Csupán egyet — külső tényezőt — említünk: Az Európai Közösség kiemelkedő szerepét az ibériai és a görög demokratikus átmenet stabilizálásában. Képes lesz-e, akarja-e egyáltalán az ilyen mélységű átalakulást az USA?

A két viszonylag egységes térség — a latin-amerikai és a kelet-európai — között a világgazdaságban elfoglalt helyüket tekintve azonban a párhuzamok felfedezése már kézenfekvőbb. Ezt végzi el Kollár Zoltán számos jelentős elméleti problémát (pl. a periferizálódás értelmezéséről) felvető zárótanulmányában.

A kötet komoly hozzájárulás a hazai tranzitológiai irodalomban. Tanulmányozása segít bennünket a hazai és térségbeli átmenetek komplexebb megítélésében, nemzetközi összehasonlításában. E sikeres vállalkozás után jogosnak tűnik kívánságunk: várjuk az újabb latin-amerikai eseteket bemutató kötetet.

J. Nagy László

József Gyula Orbán

FRIEDENSBEWEGUNG KATHOLISCHER PRIESTER IN UNGARN, 1950–1956

METEM-Bücher, Band 12. Budapest, 1996. 384 o.

KATOLIKUS PAPOK BÉKEMOZGALMA MAGYARORSZÁGON 1950–1956

Az idősebb nemzedékekben a „békepap" szó mindmáig vegyes érzelmeket vált ki. A fiatalabbak között e kifejezés körül a legnagyobb zűrzavar uralkodik. Ideje volt hát, hogy a papi mozgalom valós története feldolgozásra kerüljön.

A mozgalom történetét főbb vonásaiban Gergely Jenő cikkeiből, könyveiből eddig is ismertük, Pál László pedig külön könyvet szentelt e kérdésnek (Békepapok. Bp. 1955), mégis hiányzott a nemzetközi összefüggések, a Vatikán állásfoglalásának árnyalt feldolgozása, amit most Orbán munkája nyomán világosabban látunk. Ez elsősorban azoknak a forrásoknak köszönhető, melyek a szerző számára hozzáférhetőek voltak, s amelyről — magyar szakirodalmunkban kissé rendhagyó módon — a kötet elején ad számot. Az imponálóan bő irodalomjegyzékben több olyan külföldön kiadott visszaemlékezés, feldolgozás is szerepel, melyek elkerülték az e kérdéssel, időszakkal foglalkozó magyar kutatók figyelmét. Még ennél is fontosabb azoknak az intézeteknek, levéltáraknak a felsorolása, ahol témánkra vonatkozó iratanyag található. Első helyen a Szabad Európa Rádió Archívuma (München) említendő, amelynek ún. B dossziéjában 43 korabeli jelentést, feljegyzést őriznek, melyek időközben eltűntek hazai levéltárainkból, vagy eleve nem kerültek Magyarországra (Vatikáni jelentések, magyarországi személyek [informátorok, kémek?] levelei, Mindszenty édesanyjának jelentései fia egészségi állapotáról). Az Ungarisches Kirchensoziologisches Institut (Wien) az eseményekben részt vevők visszaemlékezését őrzi. Található idevonatkozó anyag a svájci Osteuropa-Institutban. a löveni Forschungsinstitut für Mitteleuropa-ban, az amerikai Department of State-ban. Mindezeket a szerző bőven felhasználta végső véleményének megformálásában.

Könyvének elején kitekintést nyújt a magyar katolikus egyház állapotáról, főbb történéseiről 1945-ig. Nagyjából az I. világháborútól kíséri figyelemmel az eseményeket, s ezzel mintegy bevezeti, érthetővé teszi azokat a nem magyar olvasók, történészek számára. A szűkre szabott terjedelem eleve kizárja, hogy itt bármilyen nóvum előkerüljön, de megjegyzései figyelemre méltók. Az már eleve érdekes, hogy egy félig-meddig külföldi szakember (a szerző Erdélyben született, de az egyetemet már Belgiumban végezte és mindmáig ott él) mit tart fontosnak és mit mellőzendőnek a magyar egyháztörténetből.

A címben ígért téma tárgyalását a 3. fejezetben kezdi meg. Elöljáróban a katolikus egyházon belül 1945 után végbemenő változásokat mutatja be. Szól a szovjet katonák rablásairól. Nincsenek erről országos adatok. A veszprémi püspökség területének 304 temploma közül 172-t fosztottak ki. Hírt kapunk Apor püspök meggyilkolásáról, Szt. István jobbjának meggyalázásáról. A korabeli

jelentésekből úgy tűnik, a püspökök átmenetnek tekintették a törvényen kívüli állapotot, és abban reménykedtek, hogy a Vörös Hadsereg kivonulásával megszűnnek az atrocitások. Csalódniuk kellett. Különösen a földosztás érintette közelről a katolikus egyházat, mert létalapját húzta ki lába alól. A szerző rámutat azokra a szociális feszültségekre, amelyek már a két világháború között megoldásra vártak, de a földhöz való görcsös ragaszkodás miatt nem történt semmi. A szerzetesrendek szétverése, az iskolák államosítása, az egyletek erőszakkal történt megszüntetése tovább súlyosbította a helyzetet, amelyet Mindszenty bíboros letartóztatása tetézett. Mindez más országokban (Jugoszlávia, Lengyelország) is lejátszódott, más szereplőkkel, de egységesen szovjet módszer alapján, a titkosszolgálat (GPU) segítségével. A cél azonos volt: a kommunista párt uralma alá kényszeríteni a történeti egyházakat. Ezt szolgálta a papi békemozgalom is.

A hidegháborús légkörben kétségkívül fontos szerepet játszó nemzetközi békemozgalom indulása 1948 szeptemberében történt, amikor francia, lengyel és szovjet kezdeményezésre a lengyelországi Wroclawban értelmiségi világkongresszus gyűlt össze „a béke védelmére". A magyar katolikus egyház résztvevőit is csatlakozásra szólították fel. Grősz József kalocsai érsek — a püspöki kar elnöke — elutasította a felhívást, és válaszlevelében kifejtette, hogy feleslegesnek tart minden külön egyházi békemozgalmat vagy nyilatkozatot, hiszen ez az egyház céljai között ősidőktől fogva központi helyen szerepel. A mozgalom mögött — nem indokolatlanul — kommunista kezdeményezést sejtettek a katolikus egyház vezetői, és éppen ezért igyekeztek az alsópapságot is távol tartani tőle. A mindinkább hatalomra törő kommunista párt 1945 után az egyház felszámolását tűzte ki célul. Ebben a helyzetben az egyházi vezetés — Mindszenty bíborossal az élen — a következő álláspontot alakította ki: a nemzetközi politikában a fő frontvonal a kereszténység és a bolsevizmus között húzódik, és a döntő hadszíntér Magyarország. Az elsődleges feladat tehát nem az, hogy kompromisszumok révén átmentsék az egyházat, hanem az, hogy bátor helytállással, tudatosan vállalt mártíromsággal kell felrázni a nyugati világot. Ezen az elvi alapon állva minden tárgyalástól elzárkózott a Püspöki Kar. Ma már ismeretes Gergely Jenő adatgazdag könyvéből a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. június 14-i bizalmas utasítása, melyben ez áll: „A békemozgalmat fel kell használni a katolikus alsópapság és a felső vezetők szembeállítására." A félelem tehát nem volt alaptalan, de a merev szembenállás és az egyéni mártíromság nem vezetett eredményre. A Mindszenty- és a Grősz-per, a szerzetes rendek felszámolása megtörte az ellenállást. Az egyházi vezetés 1951. június 3-i hűségnyilatkozatával állást foglalt a Magyar Népköztársaság mellett, és letette az esküt az alkotmányra. Egyúttal a papi békemozgalmat is „helyesléséről biztosította". Ezek után megnőtt a békepapok létszáma, akik között erkölcsileg és emberileg gyengék is voltak, s olyanok is, akiket személyes érdek, karriervágy irányított. Sokan csak azért csatlakoztak, hogy hittanoktatási engedélyt, templomaik restaurálására állami támogatást kapjanak. A békemozgalmi papoknál villamosították legkorábban a harangozást és orgonálást, s vezették be a fűtést és a világosítást. Az egyes egyházmegyék papi békemozgalmában meghatározó szerepe volt az ún. békemozgalmi aulistáknak (vicarius, irodaigazgató), akiket a Grősz-per utáni hetekben a megfélemlített püspökökkel neveztettek ki. Rendszerint a kanonoki, préposti, címzetes apát kinevezést is megkapták. Szerepük a főpapok minden lépésének ellenőrzése volt, az ő tudtuk és beleegyezésük nélkül nem mehetett káplán, pap a püspökhöz, a bejövő és kimenő leveleket cenzúrázták és természetesen mindenről jelentést tettek megbízójuknak.

Az ötvenes évek közepére a katolikus papi békemozgalom vezetésének (Beresztóczy Miklós, Balogh István, Vértes Andor, Bády Ferenc, Horváth Richárd) nem csupán a papság széles rétegeit, hanem a püspöki kar tagjait (Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi püspök) is sikerült bekapcsolnia egyes nemzetközi akciókba, s így az egész magyar katolikus egyház nevében léphettek fel.

A szerző egyértelműen kimutatja, hogy a mozgalom tulajdonképpeni életre hívója nem az alsópapság volt, hanem maga az államhatalom, amely abban az időben gyakorlatilag a kommunista párt kezében összpontosult. A háttérben természetesen a Szovjetunió állott. Orbán szó szerint idézi Stanislav Levcsenkónak, a KGB őrnagyának szavait az egyházi szervezetekbe való beépülésről, papok beszervezéséről. A hazai szervezést a Központi Bizottság, személy szerint Rákosi Mátyás irányította. A békepap mozgalmat Beresztóczy fémjelezte, de a kemény kéz, az ügyek valódi irányítója Horváth Richard volt. Mindkettőjük életútját is megkísérli felvázolni a szerző. Az előbbinél a börtönévek alatt elszenvedett megaláztatások, az utóbbinál a kettétört írói, szónoki és részben hatalmi ambíciók játszották a főszerepet abban, hogy az ÁVH kiszolgálóivá váltak. Arra a többször felvetett kérdésre, hogy kollaboránsok voltak-e a békepapok? – Orbán határozottan igennel felel, bár ez csak az ún. „valódi békepapok" egy részénél mutatható ki.

A békemozgalom hivatalos megalakítására 1950. augusztus 1-jén került sor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában. A 7500 meghívottból 300-an jöttek el, köztük több protestáns lelkész is volt. Az okmányt végül 273-an írták alá. A megjelenteknek feltűnt, hogy rendkívül kevés ismert arcot találtak, holott papi gyűléseken, szemináriumokon igen sok ismerősük volt. Feltűnő volt a nagyszámú ferences részvétele, akikről ma már tudjuk, hogy ferences ruhába bujtatott ávósok voltak.

Az egyházi vezetés intézményesen ugyan soha nem ítélte el a papi békemozgalom szervezkedését, célkitűzéseit, de úgy tekintette, mint az egyház egységének megbontóját, amely megkönnyítette az államhatalomnak, hogy a püspöki karral diktátumát elfogadtassa. Ott élt az egyházi vezetőkben az aggodalom, hogy a mozgalom el akarja szakítani az egyházat a Vatikántól. Példaként ott lebegett előttük a román és ukrán görög katolikus egyháznak a nemzeti ortodox egyházba való bekebelezése, a kínai katolikus egyházak Rómától való elszakadása és nemzeti egyházzá alakítása. A félelmet csak fokozta Beresztóczyéknak az a kijelentése, hogy hit és erkölcs dolgában hűségesek a pápához, de politikai kérdésekben önállóak, és ha szükséges, ezen a téren szembe is fordulnak vele. Ilyen belső meghasonlások között érte 1956 forradalma a papi békemozgalmat, amikor a keresztény egyházak vezetésében újra a „megegyezéskor kiiktatott vagy háttérbe szorított" személyek kerültek előtérbe. Mindszenty hercegprímás — kiszabadulva az akkor már házi őrizetté enyhített fogságból — arra törekedett, hogy a békemozgalomban tevékenykedő papi személyeket eltávolítsa a vezető funkciókból, eltiltsa a közéleti szerepléstől és vidéki plébániákra vagy a pannonhalmi kolostorba száműzze őket. A forradalom leverése után az Egyházügyi Hivatal is belátta, hogy a katolikus békemozgalomnak régi formában való újjászervezése nem lenne szerencsés. Létre kívánták hozni az Országos Katolikus Békeművet (Opus Pacis), melynek élén a püspöki kar által kinevezett püspök állna, és a tisztségekre a megyéspüspökök neveznék ki az egyes személyeket. A tárgyalások során olyan kompromisszumos megoldás született, mely a benne rejlő feszültségek miatt nem volt hosszú életű.

Lényegében eddig követi nyomon Orbán József Gyula az eseményeket, az 1960-as évek már nem képezik könyve tárgyát. Közben azonban még kitér — terjedelmes fejezetet szentelve — a nemzetközi békemozgalom és a Vatikán viszonyára. A százával sorjázó adatok igen tanulságosak és újak, hiszen ezt a kérdést csak a hazai források alapján vizsgálhatták eddig történészeink.

Az utolsó fejezetet azoknak az okmányoknak, legfőképpen statisztikáknak bemutatása képezi, melyeket a szerző fontosnak tart következtetéseinek alátámasztására (egyházi földbirtokok nagysága, női szerzetesek létszáma, férfi szerzetesek létszáma egyházkerületenként és rendenként, deportáltak létszáma).

Bátran elmondhatjuk, hogy a szerző könyve kiegészíti, több ponton új megvilágításba helyezi legújabb kori magyar történelmünk egyik kérdéséről, a békepapokról, illetve békemozgalomról alkotott képünket. Reméljük, hogy a szerző az 1960 utáni eseményeket is feldolgozza.

Kőhegyi Mihály

KÁLLAY ISTVÁN
1931–1998

Egyetemi tanulmányait az 1940-es évek végén kezdő nemzedékre nemcsak egy új világ kihívásai, hanem a szakképzés elmélyítésére szánt specializáció szokatlan formái vártak. A nevét is megváltoztató budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán ilyen, addig ismeretlen stúdiumnak számított a történelemmel párosított levéltáros szak bevezetése. Kállay Istvánt az új szak első hallgatói között találjuk. Pályáján és tudományos munkásságában mindvégig meghatározónak bizonyult ez az ifjúkori kettős elkötelezettség.

Fülöpszálláson született 1931. június 16-án. Szülei tanítók voltak, akiket a tanügyi igazgatás hamarosan Orosházára helyezett át. Szűkebb hazájának mindig ezt az alföldi nagy mezővárost tartotta, amelynek frissen alapított gimnáziumában tett érettségi után 1949-ben került a budapesti egyetemre. Kumorovitz L. Bernát, Lederer Emma, Sinkovics István jóvoltából részesült alapos segédtudományi képzésben. Az Országos Levéltárban töltött gyakornoki éve során részt vett a feudális kori kormányhatóságok és az országos bíróságok rendezési és feltárási munkálataiban, s megismerkedett az akkoriban még új információhordozónak számító mikrofilm levéltári alkalmazásának problémáival. Levéltárosi pályáját 1954-ben Baranyában kezdte, ahol a levéltárat gyakran látogató két jogtörténész, Csizmadia Andor és Degré Alajos adott tudományos kutatásaihoz életre szóló ösztönzést. Pécsi atyai barátai keltették fel benne a városigazgatás és a nagybirtok jogintézményei iránti érdeklődést. Jogtörténeti jellegű volt 1958-ban megvédett egyetemi doktori disszertációja is, amelyben az Árpádkori törvények és a kijevi Oroszország jogalkotását tartalmazó „Russzkaja Pravda" néven ismert jogkönyv összehasonlító vizsgálatát végezte el. Amikor 1956 márciusában kinevezték a Székesfehérvári Állami Levéltár igazgatójává, lebilincselte a török kiűzése után újratelepített megyeszékhely gazdag forrásanyaga, amelyből több évtizeden keresztül merített várostörténeti kutatásaihoz.

Pályája újabb fordulataként 1959-től hat évre bécsi magyar polgári levéltári delegátusnak rendelték ki a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és a Hofkammerarchiv magyar szellemi tulajdonnak számító állagainak kezelésére. A hidegháború kezdetekor szüneteltetésre ítélt intézmény újraindítása rendkívül fontos tudománypolitikai eseménynek számított. Közvetlensége, kapcsolatteremtő képessége sokat segített egy olyan kollegiális viszony létrejöttében, amelynek révén a magyar kutatók kedvező feltételekkel jutottak hozzá a bécsi forrásanyaghoz. Noha már az 1950-es évek elején részletes program készült a magyar vonatkozású állagok egészének mikrofilmezésére, anyagi fedezet hiányában delegátusi munkája e téren jórészt egyes kutatók másolási kérelmeinek teljesítésében merült ki. Publikációs tevékenysége viszont jelentős mértékben járult hozzá az osztrák történettudománnyal megszakadt kapcsolatok újraélesztéséhez. Erről tanúskodtak az osztrák város- és közigazatástörténeti kutatások eredményeiről írott szakszerű beszámolói. Osztrák részről szakmai elismerését jelezte, hogy az Österreichisches Staatsarchiv évkönyve (MÖSTA) négy alkalommal is mél-

tónak találta a Hofkammerarchiv iratai alapján készült magyar várostörténeti tanulmányai közzétételét. A bécsi kamarai levéltár kvantitatív megközelítésre alkalmas forrásanyagát feldolgozva született a „Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában" c. monográfiája, amellyel 1969-ben kandidátusi fokozatot szerzett.

Bécsből történt hazatérése után 1967-ben egy évet az Országos Levéltár feudális kormányhatóságok osztályán töltött, amelynek eredményeként önálló kötetben jelentette meg az abszolutizmus kori pénzügyi iratok repertóriumát. Ezt követően osztályvezetőhelyettesi beosztásban a Népi Demokratikus Osztályra került, de ez az elsősorban igazgatási és adminisztratív feladatokkal járó munkakör távol állt egyéniségétől és kutatói érdeklődésétől. Levéltári tudományos munkássága azt követően bontakozott ki, hogy 1970-ben átvette a családi levéltári osztály vezetését. Ez olyan időszakban történt, amikorra már jórészt befejeződött e jelentős irategyüttes közel két évtizede feszített tempóban folyó rendezése és repertorizálása. Tíz éves osztályvezetősége alatt három önálló repertóriummal gyarapította a családi levéltári leltárak sorozatát, de munkásságának súlypontja mégis elsősorban ennek a mintaszerűen feltárt forrásanyagnak a történetírói hasznosítására esett. Különösen a klasszikus levéltári műfajnak számító igazgatástörténet terén alkotott maradandót. Szintézis igényű monográfiákat publikált a késő feudalizmus korában virágzó magánigazgatás két addig kevéssé vizsgált szférájáról, a nagybirtok kormányzat és a földesúri bíráskodás 18–19. századi történetéről. Mindkét munkájába hihetetlen mennyiségű levéltári forrást épített be, s így azok adatgazdagsága az átfogó társadalomtörténeti és regionális kutatásokhoz, valamint a helytörténetírás igényes műveléséhez egyaránt kiindulásul szolgál. A nagybirtokormányzat szervezeti felepítéséről szóló, s ma már szinte kézikönyvként használatos munkája, amellyel 1977-ben elnyerte a történelemtudomány doktora tudományos fokozatot, bel- és külföldön komoly elismerést aratott. Az úriszéki bíráskodásról kiadott munkájának megítélésében megoszlott a szakmai közvélemény, mert az általa kizárólagosan használt családi és uradalmi levéltári anyag alapján más következtetésekre és eredményekre jutott, mint amilyen kép a földesúri jogszolgáltatásról az államigazgatási iratok alapján kirajzolódott.

Levéltári szolgálata idején kezdte meg szívós, kitartó munkával a korábbi évek szűklátókörű tudománypolitikája folytán elsorvasztott segédtudományi diszciplinák elismertetéséért folyó küzdelmét. Ausztriai tudományos konferenciákon szerzett tapasztalatai, szakirodalmi ismeretei, s a gondjaira bízott családi levéltárak iránti kutatói érdeklődés egyaránt arra ösztönözték, hogy elsősorban a dilettantizmus szintjére süllyedt genealógiát, mint fontos társadalomtörténeti jelenségek megértésének nélkülözhetetlen eszközét, ismét tudományos rangra emelje. A dunántúli településtörténeti konferenciákon elhangzott előadásaival mutatott példát ennek az elhanyagolt diszciplínának a korszerű művelésére, s a levéltári szakfolyóiratok szerkesztőjeként számos ilyen tárgyú tanulmány megjelenését segítette elő. Ezzel mintegy megalapozta tudományos pályájának újabb állomását, amelyet az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományi Tanszéke vezetésére 1980-ban való meghívása jelentett.

Másfélévtizedes tanszékvezetősége alatt jelentős változások történtek a régi hagyományokra visszatekintő tanszék életében. Irányításával született meg az első magyar történeti segédtudományi kézikönyv, amely a húsz legismertebb segédtudomány ismertetését és az egyetemi stúdiumokhoz nélkülözhetetlen bibliográfiai tájékoztatót

tartalmazta. Átalakította a levéltárosképzés rendszerét is. Az archivisztika teljes képzésű főszak lett, amelynek két pillérét a forrásokhoz közvetlenül kapcsolódó diszciplinák és a modern adathordozókról (mikrofilm, számítógép) szóló ismeretek alkották. A magyar hivatali írásbeliség évfordulóját felhasználva tett kísérletet a segédtudományok művelői korábban felszámolt társulati önállóságának feltámasztására. Ennek lett volna fóruma a végül csak egyetlen számot megért Magyar Herold c. forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. A rendszerváltás közeledtével már nem volt szükség kerülő utakra. Többek közreműködésével régi nevén alapította újra az 1950-ben feloszlatott Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot, amelynek őt választották első elnökévé. Egyetemi tanári működése alatt is változatlan szorgalommal látogatta a levéltári kutatótermeket. A magyarországi késő feudális városi önkormányzat alakulásáról és a városi bíráskodás gyakorlatáról publikált két jelentős munkát. Modellnek Székesfehérvárt választotta, amelynek igazgatási szervezete a török kiűzése utáni időktől országos mintaként szolgált. Mindkét könyvének lenyűgöző az adatgazdagsága. Ezekhez átvizsgálta Székesfehérvár szabad királyi város 1688–1848 közötti teljes iratanyagát, de ezúttal már a királyi városok ügyeit intéző magyar dikasztériumok és a bécsi birodalmi kormányszervek állagait is hasznosította.

Nem érte meg az emeritus professzorságot, a nyugdíjas kort, amikor a hivatali munkától és az egyetemi terhektől megszabadultan számosan alkotói harmadvirágzásukat élik. Rohanó korunk kíméletlen betegsége hosszantartó szenvedés után szakította meg pályáját. Budapesten családja körében hunyt el 1998. augusztus 21-én.

Ress Imre

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TISZTÚJÍTÓ KÖZGYŰLÉSÉRŐL

A Magyar Történelmi Társulat 1999. május 8-án tartotta meg tisztújító közgyűlését az MTA budavári kongresszusi termében.

A közgyűlést *Szakály Ferenc* akadémikus nyitotta meg. Köszöntötte a megjelenteket, majd kegyelettel emlékezett meg az 1995 óta elhunyt társulati tagokról. Javaslatára a közgyűlés résztvevői egyperces néma felállással emlékeztek meg róluk.

Elismeréssel szólt *Diószegi István* elnök és *Hegyi Klára* főtitkár, nyolc éven át rendkívüli nehéz körülmények között végzett áldozatos munkájáról. Kiemelte, hogy a megváltozott viszonyok között is sikerült a társulat tudományos szervezői szerepét megőrizni és apparátusát működtetni.

Az üdvözlő szavak után Diószegi István a társulat elnöke Bosznia-Hercegovina helye Andrássy Gyula külpolitikai rendszerében címmel tartotta meg nagy érdeklődéssel kísért előadását. (Az előadás teljes szövegét a Századok közli.)

Az előadást követően Diószegi István és Hegyi Klára átadták a Magyar Történelmi Társulat emlékplakettjeit. Ebben az évben az emlékérmeket *Niederhauser Emil* akadémikus, *Rácz István* egyetemi tanár, és *Vonyó József* egyetemi docens vehették át, a nemzetközi és a hazai történettudományban, valamint a tudományszervezés terén elért eredményeikért. Elismerő oklevelet kapott *Maximné Milter Anna* a dél-

dunántúli csoport gazdasági vezetője, aki kiváló jogi és pénzügyi tájékozottságával, kezdeményezőkészségével és pontosságával megfelelő anyagi hátteret biztosított a csoport működéséhez.

A közgyűlés egyhangú határozatával *dr., Prof. Horst Haselsteiner* bécsi professzort a Magyar Történelmi Társulat tiszteleti tagjává megválasztotta.

A délutáni ülés Hegyi Klára főtitkári beszámolójával (Szövegét lásd alább.) folytatódott, majd *Szokolay Katalin* a revíziós bizottság elnöke olvasta fel jelentését, amelyben megállapította, hogy a társulat működése és gazdasági tevékenysége szabályszerű volt.

A beszámolók után a hozzászólók egy része kifogásolta, hogy a magyar történeti munkák külföldi propagandája nem megfelelő. Felmerült, hogy külföldi folyóiratokban gondoskodni kellene arról, hogy magyar történeti munkákról szakszerű ismertetések jelenjenek meg.

Az új Alap- és Befektetési szabályzattal kapcsolatban is több megjegyzés, javaslat hangzott el. A hozzászólások figyelembevételével, az Alapszabályt némi korrekcióval – a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

Az 1995-ben megválasztott tisztikar ezzel befejezte működését. Diószegi István elnök és Hegyi Klára főtitkár megköszönték az elnökség és az igazgatóválasztmány munkáját és az új vezetésnek sok sikert kívánva felmentésüket kérték. A közgyűlés a felmentést megadta és felkérte *Urbán Aladárt*, a tisztújítás levezetésére.

Urbán Aladár először is indítványozta, hogy a közgyűlés jegyzőkönyvileg ismerje el a leköszönő elnökség munkáját. Ezt a résztvevők egyhangúlag elfogadták.

A továbbiakban ismertette a vezetőségválasztással kapcsolatos feladatokat. Javasolta, hogy a szavazatszedő bizottság elnökének *Zachar Józsefet*, tagjainak *Ács Tibort*, és *Dombrády Lorándot* válasszák meg, amely egyhangú támogatással megtörtént.

L. Nagy Zsuzsa a jelölőbizottság elnöke ismertette a társulat új tisztikarára tett javaslatot. Tájékoztatta a tagságot arról, hogy az új Alapszabály szerint az Igazgatóválasztmány a korábbi hatvan helyett mindössze húsz tagból állhat. A lista is e követelmény figyelembe vételével született meg.

A szavazás eredményét Zachar József, a szavazatszámláló bizottság elnöke ismertette. Eszerint 1999–2004 között a Magyar Történelmi Társulat elnöke: *Kosáry Domokos*. Alenökök: *Gecsényi Lajos* (ügyvezető alelnök), *Halász Imre*, *Makk Ferenc*, *Orosz István*, *Vonyó József*. Főtitkár: *Romsics Ignác*. Titkárok: *ifj. Barta János*, *Bősze Sándor*, *Pálffy Géza*, *Sipos Levente*, *Veszprémy László*. Igazgatóválasztmányi tagok: *A. Sajti Enikő*, *Diószegi István*, *Domokos Zsuzsa*, *Dürr Béla*, *Fischerné Dárdai Ágnes*, *Hegyi Klára*, *Hermann Róbert*, *Kaposi József*, *Kardos József*, *Kovács Ágnes*, *Majoros István*, *Nagy Péter Tibor*, *Pók Attila*, *Rainer M. János*, *Szakály Sándor*, *Székely Gábor*, *Urbán Aladár*, *Varga J. János*, *Várkonyi Ágnes*, *Zsoldos Attila*. A Revíziós Bizottság elnöke: *Csató Tamás*. Tagjai : *Búza János*, *Sipos Péter*.

A Századok szerkesztőbizottságának elnöke *Mucsi Ferenc*.

A választás után Urbán Aladár sikeres munkát kívánva üdvözölte a Magyar Történelmi Társulat új vezetését és bezárta a közgyűlést.

Rozsnyói Ágnes

FŐTITKÁRI BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HELYZETÉRŐL ÉS 1995–1999 KÖZÖTTI TEVÉKENYSÉGÉRŐL*

Tisztelt Kollégák! Hölgyeim és Uraim!

Ismét elmúlt négy év, ha a Magyar Történelmi Társulat naptárával számolunk, egy ciklus két tisztújító közgyűlés között. A vezetőség beszámolóját jó lenne azzal kezdenem, hogy a Társulat az egész országot, annak minden intézményét érintő átalakulás végére jutott, vagy legalább belátható az út maradéka. De még a nálunk nagyobb szervezeteknek, mint a kutatóintézetek és az egyetemek hálózatainak, vagy olyan területeknek, mint az oktatásnak vagy a tudományos könyvkiadásnak az átalakulása sem fejeződött be. Ebben a nagy vajúdásban az elmúlt négy év az előző ciklusnál is több gondot hozott, talán azért, mert nőttek az ellentmondások a Társulat hagyományos szerkezete és működése, meg a megváltozott lehetőségek között. Szeretnék elöljáróban ezekről a nehezedő ellentmondásokról beszélni.

Az élő és élettelen természettudományi társaságok éppen fél évszázada hozták létre közös szervezetüket, a MTESZ-t, az orvostudományiak valamivel később a MOTESZ-t. A rendszerváltásig mindkettő olyan komoly szakmai és érdekvédelmi szövetséggé vált, hogy sem anyagi létük, sem szakmai tekintélyük nem lehet vita tárgya: az állami költségvetésben külön tétel gondoskodik róluk, a törvényalkotás során rendszeresen kikérik a véleményüket. Másfél évvel ezelőtt az Akadémia vezetése azt ajánlotta a hozzá már formálisan sem kapcsolódó, de általa támogatott tizenkilenc társadalomtudományi társaságnak, hogy alapítsanak hasonló, közös szervezetet, és ez szerezzen helyet magának a két régebbi egyesülés mellett. Féléves gondolkodás után az ötletet a tizenkilencek többsége, köztük a mai társulatunk elnöksége, titkársága, igazgatóválasztmánya is elvetette. Az ellenzést részben az önállóság elvesztésének — valószínűleg indokolatlan — félelme táplálta, részben az a jogos aggodalom, hogy egy új szervezet a mai világban valószínűleg eleve vesztésre áll, nem tud állami támogatást szerezni, önálló egyesületként előbb-utóbb az Akadémiáét is elveszti, s mind e kudarcok közepette még egy önként növesztett vízfejet is eltarthat.

Minthogy nem tettünk próbát, eldönthetetlen, hogy a javaslat támogatóinak vagy ellenzőinek volt-e igazuk. A lényeg az, hogy elvben megmaradt az évtizedekkel ezelőtt, a mindenkiről gondoskodó állam korában kialakult rendszer. Csak elvben, mert az Akadémiához fűződő szervezeti kapocs elszakadt, az állami gondoskodás az Akadémiától a legjobb indulattal adott, de a pénzszűkében nem növekedő támogatásra csökkent, és a tudományos társulatok a társasági törvény keretében egy kategóriába kerültek a legkülönfélébb nonprofit szervezetekkel.

Társulatunk nagy erőssége, mára azonban gondjainak egyik forrása is 132 éves múltja, amely eddig teljes önállóságban telt el, hiszen az Akadémia hajdani kíméletes felügyelete sem jelentett beleszólást. A később, s különösen a le-újabban alakult tudományos társaságok valamilyen mértékig bázisintézményeken — ku-

tatóintézeteken, egyetemeken, múzeumokon — belül működnek, folyó-irataikat azok adják ki, munkatársaik tőlük kapják fizetésüket. A Történelmi Társulatnak mindehhez magának kell előteremtenie a szükséges anyagiakat. Az elmúlt ciklusnak másfél milliós megtakarítással vágtunk neki, ezt teljesen feléltük. Tavaly már jókora hiány mutatkozott, amelyet nehezen, részben csak az idei költségvetés terhére tudtunk felszámolni. Meg kell találnunk annak a módját, hogy bér- és folyóirat-kiadási költségeink egy része — más társulatokhoz hasonlóan — akadémiai vagy kutatóintézeti költségvetésbe kerüljön természetesen anélkül, hogy ez akár a Társulat, akár a Századok önállóságát egy hajszálnyit is csorbítaná.

Helyzetünk további visszásságáról már a négy évvel ezelőtti beszámolóban is szó esett, arról, hogy külső támogatást meghatározott programokra, tehát működésre lehet szerezni, fennmaradásra, a működőképesség megőrzésére alig. A helyzet ezen a téren egyre romlik. Azt a néhány állami pénzalapot, amely a társadalmi szervezetekre bízza az elnyert támogatás felhasználását, kérések tengere árasztja el. Egyre több igénylőt utasítanak el, és az egy nyertesre jutó szubvenció egyre kisebb.

A külső támogatások megszerzésében segíthet, ha a Társulat közhasznú szervezetté válik. A pályázati űrlapok egyik kiemelt kérdése már ma is az, hogy a pályázó intézmény közhasznú-e, és a jövőben ez minden jel szerint feltétellé fog válni. A bejegyzési kérelmet tavaly tavasszal nyújtottuk be a bíróságnak, ahonnan csak egy hónapja kaptunk választ. Alapszabályunkat több ponton „súlyosan törvénysértőnek" ítélték, és a bejegyzés előfeltételeként átdolgozást írtak elő (a bíróság által szóban jóváhagyott alapszabályhoz kérjük ma a közgyűlés jóváhagyását). A közhasznú bejegyzés szükségességét támasztja alá legutóbbi kísérletünk, amely más szempontból is tanulságos. Röviden: a Miskolcon székelő Rákóczi Regionális Fejlesztési Bank vezérigazgatónője erre az évre egymilliós támogatást ígért a Társulatnak, hogy abból az északkelet-magyarországi megyék történész rendezvényeit szaporítsuk, lehetőleg úgy, hogy azokon minél több határon túli magyar és nem-magyar kollégát lássunk vendégül. A bank csak azt kérte, hogy a szponzori szerződés aláírásával várjuk meg a Társulat közhasznú bejegyzését, mert ez számára kedvezményekkel jár. Amíg a bejegyzést vártuk, a történetesen szocialista elnök asszonyt, a történetesen Fideszes városvezetés leváltotta a támogatástól valószínűleg elestünk. Mellesleg: az alapszabály kívánt megváltoztatásának egyik sarkpontja politikamentességünk kinyilvánítása. Azt viszont, hogy a politikától függetlenek maradhatunk, nem garantálja senki.

Az eddig felsorolt ellentmondások és nehézségek tőlünk függetlenül alakultak ki. Van azonban jó néhány olyan, amelyik rajtunk áll.

Sokszor elmondtuk már, hogy a Társulat — bár régen elvesztette azt a monopol-helyzetet, amelyet megalakulása után mint a történészek egyetlen szervezete élvezett — ma is egyedüli abban, hogy szervezetei révén az egész országban jelen van. Ez felbecsülhetetlen érték abban, hogy tudományunk új eredményeit azon frissen el tudja juttatni bárhová. Az információknak és az igényeknek mindössze két lépést kell megtenniük: a központi titkárságtól a megyei szervezetekhez, onnan a tagsághoz, illetve ugyanezt visszafelé. Megbénultunk, a két lépés is mindegyre elakad, a szervezet és a tagság nagyobb része között elhalt a kapcsolat

– ez alól csak a Tanári Tagozat kivétel. Persze ebben is közrejátszanak külső okok. A postaköltségek megnövekedése miatt pl. a Társulat számára oly fontos vándorgyűlésekre tavaly már csak az adott régiók tagságának tudtunk meghívót küldeni; ennek az a kisszámú gárda esett áldozatul, amely az ország bármelyik sarkába elzarándokol a rendezvényekre. De a kapcsolat akkor sem működött jól, amikor a pénzhiány még nem gátolta. Még az előző ciklusban felajánlottuk a megyei szervezeteknek, hogy központi pénzből bármilyen témában előadókat küldünk nekik. A gyér visszhangot ne magyarázzuk egyedül közömbösséggel, bizonyára az ötlet és a felajánlott téma-kínálat is hibás benne. Magyarázat sok adódik, de a tény mindenképpen az, hogy a Társulat vezetése és a megyei szervezetek alig tudják megmozgatni a tagságot. A közlekedés fordított irányban is döcög: ünnepnek számít, ha valahonnan konkrét kérés és igény érkezik a titkárságra, amit teljesíthetünk.

Mindennek van viszont egy örvendetes velejárója: kiléptünk a Társulat keretei közül a történelem iránt érdeklődő nagyközönséghez. A pécsi egyetem és a szombathelyi főiskola legnagyobb előadóját és a győri városháza nagytermét zsúfolásig megtöltötték a hallgatók, akkora közönség, amekkora az adott körzet társulati tagságából ki sem telnék. Ezt a magas színvonalú és mind szélesebb körű tudománynépszerűsítést komoly sikernek könyvelhetjük el.

A Társulat szervezete és felépítése erősen közösségi, a munka viszont mostanra egyénivé vált – íme egy további, újabb keletű ellentmondás. Ez alól csak a Dél-dunántúli Csoport kivétel. Ott szerencsésen egymásra talált egy tizednyi fegyelmezett, kedvvel szolgáló katona, akik figyelnek egymásra, és ragyogóan osztják fel és hangolják össze a csapatmunkát. Negyedszázada még a Társulat sok részlegében volt természetes ez a munkamódszer, amelynek helyét mára sajnos a magányos, jobb esetben a páros igavonás foglalta el. A vezető testületekben elvben ma is érvényben van a reszortok régi felosztása, a tevékenység azonban az évi néhányszori ülésre korlátozódik, amelyekre néhányan csak elvétve vagy egyáltalán nem járnak el. A megyei csoportok is ott működnek, ahol a feladatok megtalálták a maguk egy-két emberét.

Mind e nehézségek és ellentmondások dacára a Társulat biztosan őrzi azt a helyet, amelyet a legszélesebben vett szakmai közéletben hagyományosan betölt. Kutatásokat már régóta nem szervez és nem irányít, nincsenek a múlt századi nagy sorozatokhoz mérhető kiadványai. Növekvő számú rendezvényeivel mégis formálja a történettudományt. A vándorgyűlések témái valóban megmozgatják , új eredményeik összegzésére ösztönzik a kutatókat; nem fordul elő, hogy bárki rég megírt "lerágott csonttal" lépne az előadói emelvényre. A rendezvények serkentő találkozói az ország minden sarkából összegyűlő szakembereknek, sikert arató fiatal. A konferenciák tanári továbbképzéseknek is megfelelnek és a legmagasabb színvonalon látják el a tudománynépszerűsítést. A szakosztályokban és azokban a régiókban, amelyekben megyei szervezeteink kiemelkedően dolgoznak, ez a tudomány- és tudatalakító tevékenység további színtereket kap. A Társulat gazdája a Századoknak, amely mindmáig szakmánk vezető, tudományformáló folyóirata, és az is marad. Kiadványaink száma nem nagy, de örvendetes, a Társulat tekintélyét mutató fejleménye az elmúlt éveknek, hogy rangos forráskiadványok

és monográfiák szerzői fordulnak az elnökséghez azzal a kéréssel, hogy kötetüket a Társulat kiadásában publikálhassák. Tanári tagozatunk változatlanul listavezető a tanári programokat szervező intézmények sorában. Kapcsolatunk a Magyar Tudományos Akadémiával kiegyensúlyozott, az MTA Történettudományi Bizottságával és Történettudományi Intézetével pedig az elmúlt ciklusban örvendetesen megerősödött, ami a nagy évfordulós programok összehangolásában, közös érdekvédelmi lépésekben és nem utolsó sorban a Társulat támogatásában öltött testet. Egyetemeink közül a pécsivel és debrecenivel működünk a legszorosabban együtt, de számíthatunk egymás kölcsönös támogatására a többi, régi egyetemmel is. Az utóbbi évtizedekben alapultakkal a kapcsolatok még kiépítésre várnak.

Tisztelt Közgyűlés!

A borongós bevezető után lássuk, mit tettünk négy év alatt! A beszámolók szokásos rendje szerint előbb a központi, azután a szakosztályi és a területi, végül a kiadási munka kerül sorra.

Diószegi István szorgalmazásának hála, újraéledtek és rendszeressé váltak vándorgyűléseink, amelyeknek megszervezésében a titkárság hathatós segítséget kapott a megyei szervezetektől. 1995-ben tartottuk Pécsett a Trianon-konferenciát. A millecentenárium évében Budapesten nemzetközi ülésszakon emlékeztünk meg a honfoglalásról, összegezve mindazt az új tudást, amit a történettudomány, a nyelvészet és a néprajztudomány az elmúlt évtizedekben felhalmozott A konferenciát a Magyar Történészek Világszövetségével együtt rendeztük sok erdélyi, felvidéki és vajdasági történész részvételével, így programja kiegészült a kisebbségkutatás és a határokon túli történetírás vizsgálatával. Sor került a Világszövetség közgyűlésére is, amely kimondta, hogy társszervezetként a Társulathoz kapcsolódik: ezzel néhány száz határon túli taggal gyarapodtunk, tevékenységünk szervezetileg is átlépett az országhatáron. 1997-ben Szombathely adott otthont az Európa és Magyarország kapcsolatát több korszakban elemző vándorgyűlésnek. 1998 három nagy rendezvényt hozott: a kaposvári a külföldiek részvételét vizsgálta a magyar szabadságharcban, a győri a vár 1598-as visszafoglalásáról emlékezett meg, a szigetvári a török kor kutatásának legújabb eredményeit vette számba.

Nívós vándorgyűléseink sorából kettő kiemelkedett. Az első a Trianon-konferencia, amely általános elismerést váltott ki teljességével és tárgyilagosságával. Az előadók végigtekintették mind a nagyhatalmak, mind a szomszéd népek politikai elitjének törekvéseit, és megvizsgálták a magyar kisebbség sorsát az utódállamokban. Tették ezt nyíltan, tabukra nem adva, ám egyetlen disszonáns hang nélkül, nagy örömünkre többszáz pécsi egyetemistának a második nap végére sem lankadó érdeklődésétől és aktív részvételétől kísérve.

A másik a szombathelyi vándorgyűlés, amely Magyarország európai helyét vizsgálta a középkortól a mai integrációs törekvésekig. Mondhatnánk: „divattéma", amelyből formalitással teli, tartalommal teli tanácskozás is kerekedhet. Különösen az előadó medievistáknak és jelenkorkutatóknak hála, a konferencia telítve volt új kutatási eredménnyel a középkori politikai intézményekről, a városiasodásról, a parasztság csak legújabban vizsgált szolgáló rétegeiről, a középkori

kultúra alkotóelemiről, illetve adatok és információk tömegével mai integrációnk gazdasági, külpolitikai és oktatáspolitikai problémáiról.

A vándorgyűlések mellett a tikárság néhány kisebb rendezvény (felolvasó és vitaest) szervezője, maga a Társulat egy sor konferencia társrendezője volt, amelyeknek felsorolása hosszúra nyúlna. Örömteli, hogy alapítványi támogatással a nagyváradi egyetem magyar diákjai számára 1997-ben a teljes magyar történelmet végigkísérő előadássorozatot szerveztünk: hét alkalommal két-két előadót küldtünk, és jókora könyvcsomaggal megalapoztuk a váradi Magyar Diákszövetség történész könyvtárát. A Társulat erdélyi kapcsolatait erősítette részvételünk azon a megemlékezésen, amelyet a székelyföldi Papolcon, a Társulatban a századfordulón több funkciót viselt Barabás Samu szülőfalujában rendeztek 1996-ban.

Az idei és a jövő évi vándorgyűlések anyagi alapját is sikerült biztosítanunk. Októberben az 1848/49-es emlékbizottság támogatásával a békés megyei csoport és Gyula városa rendezheti meg azt a nemzetközi konferenciát, amely a szabadságharc bukását és utóéletét vizsgálja. A Soros Alapítvány magára vállalta egy második vándorgyűlés finanszírozását, amelyet akár a pályázatunkban ajánlott témák valamelyikének, akár bármi másnak lehet szentelni. Ennek helyszínéül is jó lenne alföldi várost találni. Ezzel helyrebillenne az egyensúly, amely attól borult fel, hogy az elmúlt évek konferenciáit mind a Dunántúlon tartottuk. A fennállásának 50. évét ünneplő OTP Bank támogatásával novemberben színvonalasnak ígérkező nemzetközi konferenciát rendezhetünk a magyar pénz- és banktörténetről. A millenniumi megemlékezésekben való részvételi pályázatunk a kormánybiztosi hivatalban vár elbírálásra. Egy, a honfoglalás-konferenciához hasonló nagyságú, a határokon túli érdeklődőket is mozgósító, 2000-ben esedékes államalapítási ülésszaknak és a Századok egy koraközépkori tematikus számának a támogatására szóbeli ígéretet kaptunk.

A Pro Renovanda Cultura Hungariae Unger Mátyás Emlékére Szakalapítványának támogatásával ennek a ciklusnak is mind a négy évében sikerült illetménykönyv-csomagokat küldenünk a Társulat azon pedagógus tagjainak, akik az azévi tagdíjat őszig befizették. Sajnos azóta, hogy az illetménykönyveket rendszeressé tettük, a támogatás a felére csökkent, a Történettudományi Intézet kiadványainak árai viszont — ha nem is a könyvárak átlagos emelkedésének ütemében, de — nőttek, emiatt nyolc év alatt a könyvcsomagok bizony összementek.

A Társulat vezetése a történelemtanítás védelmében az Akadémia Történettudományi Bizottságával összefogva levéllel kereste meg a minisztert, és kérte, hogy a középiskola utolsó két évében maradjon meg a történelem kötelező tanítása. Véleményünket, aggályainkat és közreműködő felajánlkozásunkat a minisztérium elhárította. Felkészülendő arra az esetre, ha a NAT-ot és az érettségi vizsgaszabályzatot felülvizsgálnák, már felajánlottuk a Társulat szakmai segítségét az illetékes államtitkárnak. Az érettségi előtti két év történelemtanításának kívánunk segíteni azzal, hogy a középkor és a koraújkor kutatóinak egy válogatott csapatával idén őszig elkészíttetünk egy 17. századig terjedő tanítási programot. A munkát a minisztérium KOMA-alapja támogatja. A szakmai érdekvédelembe vág, hogy az elnökség a sajtó útján aggodalmának adott hangot az 1956-os és a Politikatörténeti Intézetek állami támogatásának megvonása miatt.

A Társulat tagozatainak élén hosszú idő óta a Tanári Tagozat jár, részben amiatt, hogy tagjaink többsége pedagógus, és a tagozat az ő szervezetük, részben attól a szerteágazó és mennyiségében is óriási munkától, amelyet töretlen lendülettel végez. Programjait aktivisták gyakorlott csapata szervezi, a fáradság és az érdem nagyja azonban Szabolcs Ottóé. Munkájuk méreteit érzékeltesse néhány összesített szám. A ciklus elején évi nyolc intenzív továbbképző tanfolyamot rendeztek a fővárosban és az ország különböző városaiban, tavaly már tizenkilencet, a tanfolyamok akkreditációja folyamatban van. A továbbképzések anyagát megjelentetik, és illetményképpen kiosztják tagjaiknak. A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtárának tavaly már a 15. kötete jelent meg, a Történelemtanári Füzetek egy tucatnyi, a Történelempedagógiai Füzetek öt kötetnél járnak. Minden év decemberében a zsúfolt Gólyavárban zajlanak le a tanárok tömegeit vonzó, két napos információs konferenciák, a legújabb és készülő tankönyvek és taneszközök bemutatói és börzéi. Folytatódnak a nagyhírű békásmegyeri konferenciák is, emellett a tagozat évente sok más egyedi tanácskozást, vitaülést, még nemzetközi konferenciát is rendez, csak tavaly is öt olyan nagyobbat, amelyeken a résztvevők száma elérte az ezret. Rendezvényeik évi hallgatósága legalább akkora, mint a Társulat teljes tagsága.

Pedig a Tanári Tagozat helyzete sem könnyű. Régi, sokáig megbízható szponzoraik jórészt elvesztek, a tanári továbbképzésre fordított állami pénzek pedig más szervezetek sokaságát vonzották erre a területre, amelyen tényleges verseny alakult ki. Az, hogy az ország történelemtanárainak negyede-harmada kitart a Tagozat rendezvényei mellett, munkájuk legnagyobb elismerése.

A tagozat vezetése nem kevés energiát fordított arra, hogy védje a NAT tantárgyi rendszerében egyre hátrább szoruló történelemtanítás érdekeit. Ismervén azt a könnyedséget, amellyel az Akadémia Történettudományi Bizottságának és a Társulat elnökségének már említett felterjesztését a minisztérium visszadobta, nem lehetett könnyű dolguk, kudarcot is bőven emészthettek. Tiszteletre méltó, hogy nem adták fel, és a parlamenttől a minisztériumon át a legkülönbözőbb pedagógiai fórumokig érveltek és vitatkoztak. Mindehhez még annyi kívánkozik, hogy a Társulat valamennyi szervezete közül a Tanári Tagozat őrizte meg nem alkalmi, hanem szervezeti, állandó külkapcsolatait.

A Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának életében a rendszerváltást követő évek kényszerpihenője után 1994–95-ben állt be fordulat, ekkor kapott újra megrendeléseket. 1995-ben a Paksi Atomerőmű 199, a következő évben a Chinoin 152 lapos történetét jelentették meg. Elkészült és kiadásra vár a Tungsram 23 íves monográfiája, a szakosztály a Richter gyárral tárgyal. A három elkészült monográfia megírásában összesen kilenc szerző vett részt, a szakosztály igyekezett a gárdát fiatal kutatók megnyerésével bővíteni.

A szakosztály feltámadása több mint örvendetes. Bizonyítéka annak, hogy az üzemtörténet iránti érdeklődést a vállalati átalakulások sem tudták kiölni. Az érdem ebben persze a szakosztályé, amely a létért való küzdelem egyetlen tisztességes útját járja: általános elismerést kiváltó kötetekkel győzködi a vállalatokat arról, hogy a történetük megíratásába fektetett pénz nem kidobott, a vállalat presztízsének növekedésében előbb-utóbb megtérül. A meggyőzés hosszú időt és

kitartást követel, s ma még nem jutott odáig, hogy megnyugtatóan garantálja a szakosztály jövőjét. Ahogy Koroknai Ákos elnök fogalmazott: „a vállalatok átalakult vezetése az ipari tradíciók ápolásának hosszú távú jelentőségét és hatását még kevéssé ismerte fel, s az ipari vállalkozások történetének elkészítését a rövidtávú marketingpolitikai érdekek szerint kezeli". Bízzunk abban, hogy a szakosztálynak ez a színvonalas monográfiákra alapozott taktikája egyre több vállalatot győz meg.

A kettős státuszú, egyrészt teljesen önálló, másrészt a Társulat szakosztályaként működő Heraldikai és Genealógiai Társaság sikerekről is, gondokról is beszámolt. Siker, hogy a ciklus első két évének bizonytalanságai után havi rendszerességgel helyreálltak a főleg genealógiai tárgyú felolvasó ülések, a Forrástudományi és Dokumentációs Szakosztály is folyamatosan tartott genealógiai, archontológiai és módszertani előadásokat. E rendezvényeken 15–20 fős, összeszokott hallgatóság vesz részt, aktív, vitatkozó, műhely-szerű közösség. E rendszeres összejöveteleken kívül a szakosztály sikeres tudományos konferenciát rendezett „1848–1849 a történelmi segédtudományi kutatások tükrében" címmel. A Turulról, amelynek a Társaság az egyik gazdája, később külön szólok.

A társaság, ill. szakosztály főtitkára, Pandula Attila az első két évben szomorúan jelentette, hogy tagságuk fogy, a rendezvények látogatottsága csökken, a fiatalság kevéssé érdeklődik a történeti segédtudományok iránt. Külön fájlalta, hogy meglazult a kapcsolat a fővárosi és a vidéki tagság között. Az elmúlt két évben e téren is javult a helyzet. A tagság újra emelkedni kezdett, jelenleg megközelíti a 200 főt.

A Szabó Béla elnökletével dolgozó Sporttörténeti Szakosztály az iskolai testnevelés és sport, a sport helytörténete és az olimpiatörténet kutatóit és a sporttörténeti gyűjtemények létrehozásán és fenntartásán munkálkodókat tömöríti. 1996 óta a Magyar Sporttudományi Társaság Sporttörténeti Bizottságával közösen szervezik a programjuk gerincét adó felolvasó üléseket, amelyeket évente egy-három ízben rendeznek az ország más-más városában. Anyagi erejükből nagyjából kétévente telik emlékülésre vagy konferenciára. Tagjaik rendszeresen publikálnak, munkálkodnak sportmúzeumok létrehozásán és fenntartásán. A szakosztály korábbi vezére, Kutassi László irányításával elkészült és megjelent az ország összes megyéjének olimpiai kronológiája, illetve Magyarország olimpiai mozgalmának 1895–1995 közötti krónikája. 1992-ben Miskolcon megalakult a Sporttörténeti Társaság, amely havonként megjelenő lapjában sporttörténeti dokumentumokat mutat be.

A szakosztály mintegy 120 tagot számlál az ország minden táján, s itt is gondot okoz a rendezvényekre való utazás, ezért igyekeznek váltogatni programjaik színhelyeit. A támogatók elfogyása és az anyagi gondok ezt a szakosztályt sem kímélték, ezért biztató az a tapasztalatuk, hogy a helyi sporttörténeti tanulmányok kiadásában növekvő készséggel vesznek részt az önkormányzatok.

A hármas — központi, szakosztályi és területi — felosztásból következően a társulati munka jókora része, mondhatjuk: az egész országot átfogó tevékenykedés a megyei és területi csoportokra hárul. A területi munka, ahogy az előző,

úgy a most lezáruló ciklusban is az anyagi, infrastrukturális és személyi feltételek miatt erősen egyenetlen.

A Dél-dunántúli Csoporttól eltekintve mindenütt gondot okoz az, hogy a tanácsok, üzemek, téeszek, helyi TIT-szervezetek stb. eltűnte vagy átalakulása a hagyományos támogatókat is eltüntette, amelyek helyett csak nehezen és sovány eredménnyel lehet újakat találni. Reményekre jogosít ezzel szemben az, hogy szerte az országban szaporodnak azok a megyék, városok sőt községek, amelyek komoly áldozatokra készek azért, hogy megírassák településük történetét, vagy legalább tanulmánykötetet jelentessenek meg róla. Ez a bíztató változás a magunk háza táján is érezhető már. Az igazi lokálpatrióta magatartás különleges példája Szigetvár, amelynek városvezetése, Várbaráti Köre és teljes lakossága évtizedek óta nem lankadó buzgalommal ápolja és őrzi a város történeti emlékezetét, évente egy, néha két várostörténeti ünnepséget tart, amelyeknek állandó eseménye egy teljesen szakmai, mégis meghitt, török kori konferencia. Ugyanezt a nemes lokálpatriotizmust tapasztalhattuk tavaly Győrött, ahol a Társulat vándorgyűléségnek összes technikai és anyagi terhét az önkormányzat vállalta magára. Az idei 1849-es tanácskozáshoz Békés megye és Gyula városa ajánlott fel komoly segítséget. Megyei szervezeteink egyre több helyen remélhetnek támogatást történész, de legalábbis bölcsész végzettségű önkormányzati tisztségviselőktől.

Ezt a számunkra biztató változást, amelyet a millenniumi konjunktúra remélhetően felgyorsít, nem szabad kihasználatlanul hagynunk. Valamikor öt éve a területi titkárok értekezletén megállapodtunk abban, hogy az akkori önkormányzati választások után a Társulat elnöke és főtitkára minden olyan megyei és városi vezetésnél a tiszteletét teszi, amelyekkel területi csoportjainknak tervei vannak. Ezt eddig senki nem igényelte. A leköszönő vezetőség nem ajánlhatja utóda szolgálatait, de biztos, hogy a következő elnökség és titkárság is készen áll majd arra, hogy megyei-városi szervezeteink és a megyei-városi önkormányzatok kapcsolatainak erősítésében latba vesse a Társulat tekintélyét.

Az infrastrukturális háttérről már annyi szó esett az elmúlt években, hogy ezt nem érdemes számottevően szaporítani. Ahol a Társulat megyei szervezetei egyetemre, főiskolára, levéltárra, múzeumra támaszkodhatnak, nemcsak azért vannak könnyebb helyzetben, mert van honnan telefonálni, postázni, termet kérni, hanem elsősorban azért, mert a helyi történész közéletet egyszerre több minőségben ugyanaz a két, öt, tíz aktív kolléga szervezi az egyetemen, a főiskolán, a levéltárban és a Társulatban. Több megyei csoport vezetése táplál rossz érzést amiatt, hogy nem önállóan, hanem a megye többi oktatási-tudományos intézményével összefogva, „társutasként" vesz részt a helyi szakmai életben. Ez nemhogy nem baj, hanem egyenesen hasznos, különösen ha a rendezvények szervezői között feltüntetik a Társulatot, és ami ennél fontosabb: meghívják rájuk a megyei tagságot. Baj ott támadhat, ahol nincs kivel összefogni. Az előző ciklusban önállósodott soproni csoport, amelynek kicsinyke tagsága az első években sok egyéni, másutt sehol nem művelt rendezvényformával tűnt ki, háttérintézmény hiányában nem bírta tartani az önmaga által megszabott szintet.

Végül röviden a személyi adottságokról. Az elmúlt két évben néhány megyei csoportunk tisztújításon esett át. Rácz István, Hajdú-Bihar elnöke maga ajánlotta

utódául Barta Jánost, aki mellett a titkári teendőket Bársony István látja el. A Borsod-Abaúj-Zemplén-Bereg megyei Csoport vezetősége részlegesen újult meg, Kalló Lászlóné titkár mellett az elnök még kerestetik. Az időben utolsó tisztújítás Bács-Bodrog megyében esett meg, ez valójában a csoport újjáalakulását jelentette Békés József elnök és Péterné Fehér Mária titkár vezetésével. Előbb-utóbb tisztújításra lesz szükség Békés, Veszprém és Pest megyékben, és „türelmi időt" kapott Szolnok, amelynek vezetősége nyolc évig nem hallatott magáról, ám úgy nyilatkozott, hogy a jövőre terveket tartogat.

A területi és megyei csoportok tevékenysége részben olyan célokat követelt és olyan témákra terjedt ki, amelyek országos jelentőségűek, részben olyanokra, amelyek helyi-helytörténeti vonatkozásúak. Sok megyei rendezvény kapcsolódott a millecentenáriumhoz, részben magához a honfoglaláshoz és az államalapításhoz, részben Magyarország 1100 éves történetéhez. E tárgykörben rendeztek konferenciákat, előadássorozatokat és felolvasó üléseket Csongrád megyében Szegeden, Szentesen, Makón, a kiskunhalasi és a zsombói szabadegyetemeken, különös hangsúlyt helyezve Szent Gellért püspök halálának 950. évfordulójára, s hasonló rendezvényeket szerveztek Szabolcs-Szatmár, Heves, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén és Fejér megyékben, az utóbbiban többet is. E felsorolt megyei csoportok millecentenáris kiállítások, emléktáborok, emlékversenyek szervezésére is vállalkoztak. Ki szeretném emelni a szegediek teljesítményét, akik számban is sok rendezvényükkel az egész Dél-Alföldet bejárták.

Az elmúlt évek másik országos témája a forradalom és szabadságharc. Az első, e témában szervezett ülést a Heves megyei csoport tartotta 1996-ban Hatvanban a tavaszi hadjáratról. A következő években, a legnagyobb számban tavaly, Egerben, Salgótarjánban és Székesfehérvárott került sor 1848/49-es emlékülésre, Fejér megye három konferenciát és egy hat előadásból álló, ismeretterjesztő sorozatot tartott. A győri csoport két vetélkedő és egy emlékkiállítás társszervezője volt.

A megyei szervezetek önállóan vagy társrendezőként e két témakörön túl több általános érdeklődésre számot tartó rendezvényt szerveztek. Győrben három napos konferencián vették számba az olasz-magyar történeti kapcsolatokat, és egy ugyancsak három napos nemzetközi ülésszakon az első világháború történetét, valamint emlékülést rendeztek az ezeréves magyar iskoláról. Székesfehérvár a magyar pénzügytörténetről, Debrecen Zsigmond császárról, a Habsburgok és Magyarország 16–18. századi viszonyáról, illetve az 1956-os forradalomról, Szeged a magyar futball centenáriumán a sporttörténetről tartott konferenciát. Szinte mindenütt — Csongrádban, Hajdú-Biharban, Hevesben, Nógrádban, Fejérben, Győr-Sopronban — sor került előadásokra és előadássorozatokra a legkülönfélébb magyar és egyetemes történeti témákról.

A helyi érdeklődésre számot tartó rendezvények skálája igen széles, a reprezentatív konferenciáktól az általános iskolás korosztály számára rendezett, játékos-nomád nyári táborokig terjed. A szegediek nemcsak a honfoglalás korának témáival járták be a megyét, hanem helytörténeti rendezvényekkel is, amelyeknek helyszínei Makó, Röszke és Algyő voltak. Debrecen nagy szervezési munkával járó konferenciákat rendezett Szabó István és Irinyi Károly emlékére, és részt

vett a Báthori napok megrendezésében. Heves az egri vár 1596. évi elestéről tartott tanácskozást, Nógrádban Salgótarján várossá nyilvánításának 75. évfordulójáról, a Mikszáth jubileumról és Salgótarján szülöttének, Várkonyi Ágnesnek a születésnapjáról emlékeztek meg. Miskolcon Karacs Terézzel, Dérynével és a város török kori történetével foglalkozó találkozókat tartottak. Fehérvárott a város történetének 1896–1996 közötti évszázadáról hallgathattak az érdeklődők kilenc részes előadássorozatot. Győr Bezerédj István emlékülést rendezett, Sopron a 75. évfordulón ülésszakkal emlékezett meg a soproni népszavazásról. A megyei csoportok tagjai részt vettek a levéltári és múzeumi rendezvények szervezésében és évkönyveik kiadásában, vetélkedőket, táborokat, versenyeket szerveztek, falunapokon, honvédségi rendezvényeken, a helyi sajtóban, rádióban és televízióban népszerűsítették a történettudomány eredményeit – ezekben a műfajokban Fejér és Nógrád jártak az élen. Néhány megye a tanári továbbképzésből is kivette a részét: Fehérvárott és Dunaújvárosban óvónőknek is, tanároknak is tartottak előadássorozatot, Győrben kétszer 30 órás tanári továbbképzést szerveztek.

Örvendetesen szaporodtak néhány megyei csoportunk határokon túli kapcsolatai. Csongrád elsősorban a Vajdaságban érdekelt, többek között a honismereti kör támogatója Adán, de az aradi múzeummal is együttműködik. A Hajdú-Bihar és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei csoport — előbbi az egyetem, utóbbi a múzeum és a főiskola társaként — nagyobb részt erdélyi, kisebb részt kárpátaljai kapcsolatokat ápol, a határokon túli magyarok számára évről-évre tartott debreceni Ady Akadémián a csoport tagjai szervezőként és előadóként tevékenykednek. Nógrád a felvidéki szakmai együttműködést erősíti.

Az összefoglalásban néhány megye neve nem szerepelt, Pest, Bács-Bodrog, Szolnok és Veszprém az elmúlt négy évben teljesen vagy csaknem teljesen szüneteltette a munkát. De kimaradt a Dél-dunántúli Csoportban egyesült Baranya, Tolna, Somogy és Zala is, csak éppen ellenkező okból: e területi csoport tevékenysége olyan gazdag, hogy külön összefoglalást igényel.

A dél-dunántúliaknak nemcsak a csapatmunkája példamutató, hanem az a kitartása is, amellyel az anyagiakat előteremtik. Csak tavasz táján mutatnak aggodalmat amit, hogy azévi nyári táboruk nem esik-e áldozatául a pénztelenségnek. A tábor — immár 13 éve — végül mindig feláll, népszerűsége évről-évre nő. Résztvevőinek száma 65 körül jár — 1995-ben 110-re ment fel —, akiknek általában kétötöde a szomszéd országokból tér vissza rendszeresen. Érdemes végigfutni a tematikán. 1995: A Kárpát-medence népei együttélésének történeti kérdései; 1996: A magyarság 1100 éve; 1997: Fejezetek Magyarország művelődés- és tudománytörténetéből; 1998: A „tömegek" a történelemben. Évente üléseznek a szigetvári török kori konferenciák, tavaly kettő is. A baranyai csoport tagjai mint szervezők, szerzők, szerkesztők megint csak évente megrendezik a Pécs-monográfiát megalapozó „Előadások Pécs történetéből" sorozat tanácskozásait, és gondozzák az előadásokat közreadó „Tanulmányok Pécs történetéből" sorozat köteteit. A négy szövetkezett megyében regionális konferenciákat tartottak a völgységi kultúráról és életmódról, Magyarország 20. századi agrárgazdaságáról, a honismeretről és a helytörténetről, a nemzetiség- és emigrációtörténetről. Sok millecentenáriumi programot szerveztek, illetve dolgoztak ki, állandó résztvevői a négy

megye levéltári napjainak. A baranyai tanári tagozat évente két továbbképző előadásra hívja a pedagógusokat, a tolnaiak — más megyei szervekkel együtt — minden évben helytörténeti pályázatot írnak ki. A csoport Vörös Vince memoárkötetének kiadója, és hét másik kötet társkiadója.

Tisztelt Közgyűlés!

A beszámoló utolsó fejezete folyóirataink és egyéb kiadványaink helyzetének, eredményeinek és gondjainak ismertetése. Mindenekelőtt a Századokról essék szó, amely mindmáig a magyar történettudomány legrangosabb orgánuma. Nem az elmúlt, hanem a megelőző ciklusban, de a most leköszönő vezetés szorongta végig — sokkal többet és hatékonyabbat sajnos nem tehetett — azt a hosszan tartó küzdelmet és már-már önpusztító munkát, amellyel Pál Lajos és a szerkesztőség a zűrzavarba merült Akadémiai Kiadótól örökölt, többéves lemaradást felszámolta. Az elmúlt négy év ehhez képest békésen telt: „csak" pontos munkát, a folyóiratot mindegyre elhagyó adminisztrátorok pótlását és újbóli betanítását, az anyagiak előteremtéséhez szükséges állandó pályázást, a vírusoktól kipusztított, már kész anyagok másodszori elkészítését és más hasonlókat kívánt. A folyóirat szerkesztősége röviden összefoglalta eredményeiket és gondjaikat, ezt a szöveget idézem.

„Visszatekintve folyóiratunk elmúlt négy esztendejére, munkáját pozitív mérleggel zárhatjuk. Ez alatt az idő alatt a Századok évi hat száma rendszeresen, pontosan (minden páros hónap 17-én) megjelent; éves terjedelme elérte, több esetben meg is haladta a 90 ívet: a négy évfolyam összesen 6030 nyomtatott oldalon /377 ív terjedelemben/ látott napvilágot. Tartani tudtuk a folyóirat 1000–1100-as példányszámát; ez a mennyiség csaknem egészében előfizetőkhöz került, árusításra csupán 40–50 példány maradt. A négy év alatt a folyóirat példányonkénti ára 200 forintra »emelkedett«, míg előállítási költsége megközelítette a 800 forintot. A jelentős deficit fedezetére a Tudományos Akadémiától éves rendszerességgel kapott dotáció csak részben volt elegendő; a hiányt különböző alapítványi pénzekből kellett (és eddig sikerült) pótolni. Ugyancsak az alapítványok, továbbá — szerény mértékben — kollégáink egy részének 1%-os adó-hozzájárulása tette lehetővé a szerkesztőség számítógép parkjának módszeres fejlesztését, s ma már azt is, hogy — kísérleti jelleggel — a Századok megjelenjék az internet hálózaton. Itt elsősorban a nemzetközi érdekelődésre számító tanulmányokból adunk válogatást. Megoldatlan problémaként említjük végül a szerkesztőségi alkalmazottak (a felelős szerkesztő és az adminisztrátor) rendkívül alacsony bérét. Nagyon reméljük, hogy a Társulat vezetése — az MTA segítségével — elő tudja teremteni a rendezéshez szükséges anyagiakat.

A számadatoknál maradva: a Századok az elmúlt négy évben 50 tanulmányt és 77 közleményt publikált; az ún. kisebb cikkek száma 24 volt, 20 Figyelő-cikket 8 dokumentum-összeállítást közöltünk, négy alkalommal 9 tanulmány, illetve hozzászólás formájában tudományos vitát is rendeztünk; egy-két esetben — műfaji különlegessége okán — a közölt írásnak »saját« rovatot is nyitottunk. A Beszámolók és a Krónika rovat »gyengélkedett«, az utóbbit — sajnálatosan — mindin-

kább elhunyt kollégáink nekrológjai töltötték meg. Végül: a négy év folyamán összesen 288 magyar, illetve külföldi kiadású könyvről közöltünk recenziót, továbbá a Folyóiratszemlében 36 külföldi tanulmányról jelent meg ismertetés.

A Századok szerzői főként a tudományos kutatóintézetek munkatársai és az egyetemek oktatói közül kerültek ki, közöttük örvendetesen nőtt a tehetséges pályakezdő fiatalok száma; de írnak a folyóiratba muzeológusok, levéltárosok, középiskolai tanárok, s nem kevés a társdiszciplínák képviselőinek (régészeknek, művészettörténészeknek, néprajzosoknak, jogtörténészeknek) a száma sem. Mindez azt mutatja, hogy a Századok mélyen beágyazódott a történettudomány és a társtudományok művelőinek körébe.

Ami a munka tartalmi vonatkozásait illeti, jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a Századok megőrizte a hazai történettudomány központi folyóiratának hagyományos funkcióját. Szerkesztésében meghatározó maradt a szigorúan vett tudományosság követelményeinek érvényesítése: a történettudományi kutatómunka új, hiteles alkotásainak közzététele, a hazai és a nemzetközi szakirodalom új tartalmi és módszertani eredményeinek ismertetése és kritikai bemutatása. Ugyanakkor határozottan elutasítottuk a felszínes, publicisztikai megközelítéseket, a divatos, politikai töltésű »leleplezéseket« – mindazt, ami kívül esik a tudomány területén.

A szerkesztés konkrét gyakorlatában ez az álláspont a tematikus számok előtérbe helyezését, az érdemi anyagok (tanulmányok, közlemények, forrásközlések) kronológiailag is kiegyensúlyozott publikálását részesítette előnyben, továbbá az interdiszciplináris megközelítésű tanulmányok s az újabb kutatási-módszertani eredmények preferálását, végül a szakmai viták bátorítását jelentette.

A tematikus — egyben évfordulós — számok közül külön említést érdemelnek a honfoglalás millecentenáriumára, továbbá az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára megjelentetett számaink, amelyek új kutatásokon alapuló új megközelítésekkel jelentősen gazdagították ismereteinket mind a két nagy témakörben. Az elsőhöz — az ünnepi alkalomhoz illő — színes poszter mellékletet is csatoltunk. Hasonlóképpen gazdag tartalommal láttak napvilágot azok a számok is, amelyek, például, a 16–17. századi gazdaság- és társadalomtörténet újabb vonásait tárták fel, vagy új megközelítésből világították meg az 1945 körüli sorsdöntő történeti események sorát; ugyanígy értékes anyagok jelentek meg az 1956-os forradalom romániai és ausztriai visszhangjáról és hatásáról stb.

Ezzel együtt is megállapíthatjuk, hogy folyóiratunk továbbra is kevés történetelméleti és -módszertani írást közöl, s nem publikál kellő számban kutatási beszámolókat sem, amelyek pedig szükségesek lennének az olvasók megfelelő szakmai tájékoztatásához. Az okok között bizonyára szerepet játszik az utóbbi évtized nagy társadalmi-politikai változásainak hatása, a történetszemléletben megindult, de még korántsem megállapodott differenciálódási folyamat, a szakmai intézményrendszerben bekövetkezett és még zajló változások stb. A mi feladatunk ebben a helyzetben nem lehet más, mint hogy támogassuk a tudományos értékeket, s ezáltal segítsük kibontakozni azokat az új — vagy megújuló — tudományos megközelítéseket, amelyek a szakmai fejlődés előmozdítását ígérik.

Az elért eredményekhez nem kis mértékben hozzájárult a Századok szerkesztőbizottságának munkája, támogatása is. Az évente rendszeresen összehívott szerkesztőbizottsági ülések vitái, elvi és gyakorlati tanácsai segítették a folyóirat helyesnek felismert iránya megtartását és fejlesztését. A közvetlen szakmai-tematikai kérdéseken túl a viták alkalmanként érintették az egyes rovatok tartalmi vonatkozásait, esetenként konkrét tudomány-etikai kérdések (szerzői-szerkesztői felelősség, plágium, helyreigazítás és hasonlók) eldöntéséhez is segítséget nyújtottak.

Összegezve az elmondottakat: a Századok munkáját az elmúlt négy esztendőben összességében eredményesnek értékelhetjük. A folyóirat — anyagi lehetőségeihez képest — derekasan helyt állt a rendszeres megjelentetéséért folytatott kemény küzdelmében, szakmai tekintetben pedig magas színvonalon és hatékonyan töltötte be a hazai történettudomány központi folyóiratának felelősségteljes szerepkörét."

A másik folyóirat a Turul, amelynek a Heraldikai és Genealógiai Társaság és a Magyar Országos Levéltár mellett egyharmad részt a Társulat a gazdája. Ezúttal Nyulászíné Straub Éva szerkesztő rövid összefoglalóját idézem.

„Az 1992-ben újraindult Turul az elmúlt négy évben évi négy füzettel, évfolyamonként 132 oldal terjedelemben rendszeresen megjelent. Az „Értekezések, önálló cikkek" rovatban ez alatt az idő alatt 70 tanulmány jelent meg a genealógia, a heraldika és a pecséttan témakörében. A hazai szerzők mellett több külföldi kutató magyar vonatkozású cikke kapott helyet, a „Könyvismertetés" rovat pedig a magyar vonatkozású, külföldön megjelenő cikkeket és tanulmányokat is egyre tágabb körben igyekszik az olvasókkal megismertetni. A folyóirat a nehéz gazdasági helyzetben változó anyagi körülmények között tartja fenn magát. A pénzszűke okozza, hogy a nyomdai kivitel gyakran nem olyan, amilyet a szerkesztők szeretnének."

A ciklusban több könyvkiadást célzó pályázattal is próbálkoztunk, amelyekben tanulmánykötetek, és a fővárosi iskolákban kiegészítő tankönyvként is használható, rövid Budapest-történet publikálására kértünk támogatást, sajnos sikertelenül. Így a Tanári Tagozat és a Dél-dunántúli Csoport kiadványain kívül a Társulat csak két, de színvonalas kötetet jegyez kiadóként, Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között c. tanulmánykötetét, és Fülöp Mihály: A befejezetlen béke c. kötetének francia nyelvű kiadását.

Végezetül az a kötelességem maradt, hogy köszönetet mondjak mindazoknak az intézményeknek és kollégáknak, akik anyagi támogatásukkal és munkájukkal segítették a Társulat központi költségvetését és egész tevékenységét. Legfőbb segítőnkön, a Magyar Tudományos Akadémián kívül és a minket nemcsak kvártéllyal, hanem egyre többször koszttal is támogató Történettudományi Intézeten kívül a következő alapítványoknak és intézményeknek tartozunk köszönettel: a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének, a Közoktatási Modernizációs Alapítványnak, a Magyar Nemzeti Banknak, az országgyűlés társadalmi szervezeteket támogató alapjának, a Pest Megyei Levéltárnak, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány két szakalapítványának, a Soros Alapítványnak és

a Világtörténet című folyóiratnak. Végül, de nem utolsó sorban, köszönjük tagjaink adófelajánlását.

Az elnökség köszöni mindazok munkáját, akik tudásukat, idegeiket és idejüket áldozták a Társulatnak. Külön köszönet illeti a központi titkárság kicsinyke apparátusát, különösen Horváth Ferencnét, aki példamutató gondossággal tartotta rendben a Társulat mind több nehézséggel és munkával járó pénzügyeit.

A leköszönő vezetés könnyebb éveket, sikeres munkát kíván az újnak. azokkal a jókívánságokkal, amelyekkel a 17. században a kecskeméti városvezetés adta át a helyét a Szent György napi bíróválasztáskor: "Édes barátaink, az kik következendők vattok ez nyomorúságos háznak őrizetire! Engedje Isten barátink, hogy ebben az esztendőben semmi panaszolkodó beszéd ne hallassék az mi utcáinkon, hogy kegyelmeteknek is ideje eljüvén válhassék meg ez háztul békével: Engedje Isten, hogy vígan lakhassatok, imitt amott az városon vígan mulassatok. Annak felette Isten legyen kegyelmetekkel minden dolgaitokban."

Hegyi Klára

CONTENTS

STUDIES – *Tomka, Béla,* „The Development of Hungarian Banking in International Comparison, 1880–1931" – *Ádám, Magda,* „The Collapse of Central Europe as Created at Versailles" – ARTICLES – *Gáspár, Ferenc and Sarusi Kiss, Béla,* „Teleki Pál's Writings about the Counterfeiting of Francs, Deposited at the Notary Public" – *Solymossy, Péter,* „Reports by Swedish Diplomats about Hungary's Policy of Revision between 1938 and 1941" – *K. Farkas, Claudia,* „Ravasz László and the Hungarian Anti-Jewish Laws" – SHORTER CONTRIBUTIONS – *Molnár, Péter,* „Italian–German Joint Committee Negotiations the mutual revision of textbooks 1938-43" – *Réti, György,* „Teleki Pál's Letter of 3 August, 1940 and his Reminder to Benito Mussolini" – OBSERVER – *Molnár, Miklós,* „The Road towards Trianon" – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *Béla Tomka,* Caractéristiques de l'évolution du système de banque de la Hongrie en parallèle internationale 1880–1931 – *Magda Ádám,* La chute de l'Europe Centrale de Versailles – COMMUNICATIONS – *Ferenc Gáspár – Béla Sarusi Kiss,* Écrits déposé par devant notaire de Pál Teleki sur la falsification de la franque – *Péter Solymossy,* Comptes-rendus diplomatiques suédois sur la politique de révision de la Hongrie entre 1938-1941 – *Claudia K. Farkas,* László Ravasz et les lois juives – PETITS ARTICLES – *Péter Molnár,* Négociations des comités mixtes italiens-allemands de la revision des manuels (1938–43) – *György Réti,* La lettre du 3 août de 1940 et le memorandum de Pál Teleki à Benito Mussolini – OBSERVATEUR – *Miklós Molnár,* En route de Trianon – LITTERATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Béla Tomka:* Die Eigentümlichkeiten der Entwicklung des ungarischen Banksystems im internationalen Vergleich 1880–1931 – *Magda Ádám:* Der Zusammenbruch Mitteleuropas von Versailles – MITTEILUNGEN – *Ferenc Gáspár–Béla Sarusi Kiss:* Die beim öfentlichen Notar deponierten Schreiben von Pál Teleki über die Frankenfälschung 1926 – *Péter Solymossy:* Schwedische diplomatische Berichte über die Revisionspolitik Ungarns in den Jahren 1938-1941 – *Claudia K. Farkas:* László Ravasz und die ungarischen Judengesetze – KLEINERE AUFSÄTZE – *Péter Molnár:* Die Verhandlungen der italienisch-deutschen gemischten Kommission über die gegenseitigen Revision der Lehrbücher 1938–1943 – *György Réti:* Der Brief und das Promemoria von Pál Teleki an Benito Mussolini am 3. August 1940 – BEOBACHTER – *Miklós Molnár:* Auf dem Wege nach Trianon – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Romsics Gergely: A Foreign Affairs és Magyarország (1922–1939)
Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzet és népesedéspolitika Magyarországon a II. világháború utáni években (1945–1949)
Szabó Éva Eszter: Bevándorlás és faji diszkrimináció az Egyesült Államokban (1880–1925)
Csillag András: Pulitzer és a *The World* a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit-venezuelai határviszály idején
Fischer Ferenc: Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928–1929)
Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban
Anderle Ádám: Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997)
Senga Toru: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt

E számunk munkatársai

Ádám Magda a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Bartha Antal* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Erdődy Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Gáspár Ferenc* nyugdíjas (Budapest) – *Hegyi Klára* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *J. Nagy László* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged) – *K. Farkas Claudia* középiskolai tanár (TÁSI-AKG Gimnázium, Pécs) – *Kalmár János* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Kőhegyi Mihály* régész (Türr István Múzeum, Baja) – *Miskolczy Ambrus* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Molnár Miklós* az MTA tagja, egyetemi tanár (*Genf*) – *Molnár Péter* középiskolai tanár (Toldy Ferenc Gimnázium, Budapest) – *Ress Imre* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Rozsnyói Ágnes* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa (Budapest) – *Réti György* kandidátus (Budapest) – *Rozsnyai Jenő* könyvtáros (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged) – *Sarusi Kiss Béla* levéltáros (Budapest Főváros Levéltára, Budapest) – *Solymossy Péter* PhD-ösztöndíjas (Svédország) – *Tomka Béla* egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

31593

352

1999 133. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Romsics Gergely: A Foreign Affairs és Magyarország 1922–1939

Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzet és népesedéspolitika Magyarországon a II. világháború utáni években

Szabó Éva Eszter: Bevándorlás és faji diszkrimináció az Egyesült Államokban (1880–1925)

Csillag András: Pulitzer és a *The World* a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit–venezuelai határviszály idején

Senga Toru: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt

Fischer Ferenc: Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928–1929)

Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban

Anderle Ádám: Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
133. ÉVFOLYAM 1999. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Romsics Gergely: A Foreign Affairs és Magyarország 1922–1939 895
Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzet és népesedéspolitika Magyarországon a II. világháború utáni években 959

KÖZLEMÉNYEK

Szabó Éva Eszter: Bevándorlás és faji diszkrimináció az Egyesült Államokban (1880–1925) 985
Csillag András: Pulitzer és a *The World* a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit-venezuelai határviszály idején 999
Senga Toru: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt 1011
Fischer Ferenc: Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928–1929) 1027

MŰHELY

Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban 1047
Anderle Ádám: Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997) 1087

TÖRTÉNETI IRODALOM

Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok Magyarország régebbi történelméről (Ism.: *Kőfalvi Tamás*) 1107
András Kubinyi: König und volk im Spätmittelalterlichen Ungarn (Ism.: *Veszprémy László)* 1110
Vörös Károly: Hétköznapok a polgári Magyarországon (Ism.: *Huszár Zoltán)* 1111
Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten (Ism.: *Varga Lajos)* 1114
I. H. Urilov: Ju. O. Martov. Politik i isztorik (Ism.: *Jemnitz János)* 1116
1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (Ism.: *Mucsi Ferenc)* 1118
Tamas Krausz: Szovjetszkij termidor (Ism.: *Kolontári Attila*) 1121
Szakály Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban (*Ism.: Dombrády Lóránd*) 1124
A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959 (Ism.: *Mucsi Ferenc)* 1125
Két forráskiadvány a háború utáni magyar–román viszonyról (Ism.: *Demény Lajos*) 1129
Nagy Péter Tibor: Hogyan kerüljük el a polgárosodást (Ism.: *Szabolcs Ottó*) 1134

KRÓNIKA

Sárközi Zoltán (1922–1997) (*Szekeres József-Tóth Róbert*) 1137
Szakály Ferenc (1942–1999) (*Gecsényi Lajos*) 1139

E számunkat a Nemzeti Kulturális Alapprogram Folyóiratkiadási Kollégiuma támogatásával jelentettük meg

Romsics Gergely

A *FOREIGN AFFAIRS* ÉS MAGYARORSZÁG 1922–1939

Bevezetés

Az amerikai politikai és tudományos élet egyik nagy hagyományokkal rendelkező szervezete, a *Council on Foreign Relations* [Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsa] évtizedek óta áll jobb- és baloldali kritikusainak kereszttüzében.

A radikális jobboldali szerzők számtalanszor megismételt vádjai a nemzetközi nagytőke, lelketlen jogászok, kommunistabarát történészek és politológusok összeesküvéséről beszélnek, amely az ország lejáratásával, az átlagpolgár politikából való kirekesztésével és baloldali eszmék terjesztésével kísérletezve „mérgezi" belülről a társadalmat. A jobboldali radikális „politikai újságíró" Mullins szerint „ők [a szervezet tagjai] teremtették meg azokat a körülményeket, amelyek az 1929-es tőzsdekrach-hoz vezettek. És néhányuk nyert ezen. Ők ugrattak be bennünket a második világháborúba, amelynek leple alatt Kelet-Európát és később Kínát megszerezték rendszerük számára. Velük magyarázható meg, hogy miért adta FDR [Roosevelt] egész Kelet-Európát Sztálinnak, Ike [Eisenhower], aki Council-tag volt, hat napig várakozott, hogy Sztálin érjen Berlinbe. A megnyerhetetlen koreai és vietnami háborúkat SZÁNDÉKOSAN megszégyenítésünkért folytatták, és így persze blokkjuk ingatlanjait is növelték. Kambodzsaiak éheznek, míg mi gabonát küldünk Kínába és Oroszországba..."[1] A többi, hasonló politikai háttérrel rendelkező szerző több-kevesebb indulattal nagyjából ugyanezeket veti az általában hallgatásba burkolózó szervezet szemére.[2]

A baloldali elemzők kevésbé hangosak, és általában megalapozottabb munkákkal lépnek a nyilvánosság elé, ám értékeléseikben szintén kritikus hangot ütnek meg. Két szocialista szerző, Shoup és Minter, 1977-es könyvükben, amely a sokatmondó *Imperial Brain Trust* [*Birodalmi Agytröszt*] címet viseli, azért támadták a *Councilt*, mert véleményük szerint az programjával ellentétben „nem törekszik a hatalom és a vagyon globális újraelosztása mechanizmusainak tényleges megváltoztatására... általános célja a Nyugat hatalmának és túlsúlyának

[1] *Mullins, Moon*: „ Stop U.S. Leaders from Playing the Communist Game"; Rocky Mountain News, 1980. augusztus 12.

[2] Pld. *Courtney, Phoebe*: America's Unelected Rulers: The CFR. New Orleans, Free Men Speak, 1968.; *Perloff, James*: The Shadows of Power: The Council on Foreign Relations and the American Decline. Appleton, WI - Boston, Western Islands, 1988. (Appleton a radikális jobboldal fellegvára és az ultrakonzervatív John Birch Society székhelye.) A két szintén jobboldali periodika, amely rendszeresen közöl a *Council* ellen irányuló támadásokat, az American Opinion és a Rocky Mountain News.

megőrzése." Működése pedig „nemcsak antidemokratikus, de eredményeiben az amerikai nemzet és a világ többi népének érdekeivel ellentétes."[3]

A szervezet tagjai a kritikákra csak kivételes esetben reagálnak. A talán leghíresebb apológia 1977-ben jelent meg a konzervatív *National Review*-ban, komoly visszhangot váltva ki. Szerzője, Zygmunt Nagorski a társaságot olyan informális kutatóintézetként értékelte, ahol „az amerikai külpolitika szakértői találkoznak, kifejtik és megvitatják véleményüket, és egymás gondolkodását kölcsönösen stimulálják." Mint ilyennek, írta Nagorski, „helye van egy demokratikus társadalomban." Egy másik szimpatizáns a csoport szélsőjobboldali kritikusait „összeesküvések gyulladt szemű apostolainak" nevezte, akiknek „rögeszméjük, hogy [a *Council*]... egy alantas összeesküvést szervez, hogy szabad köztársaságunkat kiszolgáltassák a zsidó bankároknak és a piszkos kommunistáknak."[4]

Az annyit támadott és különbözőképpen értékelt *Council on Foreign Relations* deklarált célja az amerikai külpolitika alakításában való aktív részvétel.[5] A jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja az 1922 és 1939 között a *Council* hivatalos folyóiratában, a *Foreign Affairs*-ban megjelent, Magyarországgal foglalkozó cikkeket, és ezek alapján felvázolja a Magyarország-képben végbement változásokat.

I. A Foreign Affairs és intellektuális háttere

1. A Foreign Affairs indulása, szerkesztői és jelentősége

A *Foreign Affairs* [Külügyek] az amerikai külpolitikai gondolkodás egyik legjelentősebb orgánuma. Első alkalommal 1922 áprilisában jelent meg – ötszáz példányban. A vártnál jóval nagyobb érdeklődés következtében a harmincas évek elejére ez a szám megtízszereződött, azaz ötezerre nőtt. A lap súlyát azonban valójában nem előfizetőinek száma, hanem azok összetétele adta. Az ötezer előfizető ugyanis jórészt az amerikai gazdasági, politikai és szellemi élet legfelsőbb rétegeiből került ki, korán megkülönböztetve a folyóiratot a többi hasonló kiadványtól.[6] Stephen Duggan, a két világháború közötti amerikai szellemi élet egyik befolyásos alakja a *Foreign Affairs* jelentőségét összegezve a lapot „a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó legtekintélyesebb periodikának" nevezte.[7]

---

[3] *Shoup, Laurence H.; Minter, William*: Imperial Brain Trust: The Council on Foreign Relations and American Foreign Policy. New York, Monthly Review Press, 1977. 6. és 273.

[4] *Nagorsky, Zygmunt*: „A Member of the CFR Talks Back"; National Review, 1977. December 7.; *Kilpatrick, James J.*: „Handguns and Conspiracies"; Washington Star, 1980. március 14.

[5] A szervezet történetéhez ld. többek között: *Schulzinger, Robert D.*: The Wise Men of Foreign Affairs - The History of the Council on Foreign Relations. New York, Columbia University Press, 1982. *Shepardson, Whitney*: The Early History of the Council of Foreign Relations. New York, Council on Foreign Relations Press, 1960.; *Wala, Michael*: The Council on Foreign Relations and American Foreign Policy in the Early Cold War. Providence, N.Y., Berghahn Books, 1994.; *Santoro, Carlo Mario*: Diffidence and Ambition: The Intellectual Sources of U.S. Foreign Policy. Boulder, CO, Westview Press, 1992.; *Parmar, Inderjeet*: „The Issue of State Power: The Council on Foreign Relations as a Case Study"; The Journal of American Studies, 29. (1995). 1.sz.

[6] *Grose, Peter*: Continuing the Inquiry - The Council on Foreign Relations from 1921-1996. New York, Council on Foreign Relations Press, 1996. 13. Grose a Foreign Affairs jelenlegi főszerkesztője.

[7] *Duggan, Stephen P. H.*: A Professor at Large. NewYork, MacMillan, 1943. 28.

A *Foreign Affairs* jellege az évek során szinte semmit sem változott. Ezt a folyamatosságot hirdeti mindmáig a címlapon látható embléma, amelyet Meštrović, a világhírű szobrász készített a szerkesztők felkérésére.[8] A ma megjelenő írások formátuma sem sokban különbözik a hetvenöt évvel ezelőttiektől. A lap legnagyobb részét terjedelmükben tíz és húsz oldal közé eső írások töltik ki, amelyeket néhány apróbb betűvel szedett cikk követ. Ez utóbbiak ritkán hosszabbak öt oldalnál, és néha csupán 6–700 szavasak. Illusztrációkat, ábrákat a folyóirat nem tartalmaz, azonban térképeket és táblázatokat a tanulmányok szerzői gyakran mellékelnek. A számok végén található részletes bibliográfiák az Egyesült Államokban és Európában megjelenő könyvekről egyaránt tudósítanak, országok szerint csoportosítva a kiadványokat. 1922-től 1984-ig a lap évente négyszer, 1985 és 1994 között ötször, azóta pedig hatszor jelent meg. Az egyes számok mérete és tartalma azonban nem változott.

A kiadók és szerkesztők szándékait ismertető egyetlen nyilatkozat az a rövid beköszöntő, amely az első számot vezette be. A szerző, Archibald Cary Coolidge szerint a lap célja az, „hogy fórumot biztosítson a jelenlegi nemzetközi helyzetről folyó vitáknak, hogy ez az ország, de ha az amerikai közvéleményhez kíván fordulni, úgy Európa is előterjeszthesse legértékesebb gondolatait." A szerkesztők a „különböző nézetek iránti toleranciát" hirdették,[9] és a hetvenöt évfolyam írásaiban valóban megjelentek a legtöbb ország és rendszer képviselői, beleértve még a nemzetiszocializmus és a sztálini rendszer apologétáit is.

Archibald Cary Coolidge (1870–1928) 1922 és 1928 között, tehát az első, meghatározó években volt a periodika főszerkesztője. A jónevű családból származó Coolidge 1887-ben szerzett diplomát történelem szakon a Harvard Egyetemen. Ezt követően beutazta Európát, több alacsonyabb szintű pozíciót vállalt az amerikai diplomáciában, azonban végül tanulmányai folytatása mellett döntött. 1902-ben kapott doktorátust a freiburgi egyetemtől. Az Egyesült Államokba visszatérve a Harvardon lett tanársegéd, majd 1908-tól a közel-keleti történelem professzora. Igazi szakterületének azonban Közép-Európa (Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia) számított, amelynek első elismert szakértője volt Amerikában. Az első világháború idején az újonnan alakult Háborús Kereskedelmi Bizottság [*War Trade Board*] tagjaként visszatért a külpolitikába. 1919 elején a bécsi amerikai misszió élére nevezték ki, amelyet az amerikai békedelegáció [*American Mission to Negotiate Peace*] „különleges megbízottja"-ként vezetett.[10] Néhány héttel Kun Béla hatalomrakerülése előtt Magyarországon is járt. Jelentéseiben felhívta a békekonferencia résztvevőinek figyelmét egy esetleges baloldali hatalomátvétel veszélyére, amely a háborús vereség következtében véleménye szerint különösen megnövekedett.[11] Az osztrák állam előtt álló várható nehézségekről készített e-

[8] *Armstrong, Hamilton Fish*: Peace and Counterpeace - From Wilson to Hitler - Memoirs of Hamilton Fish Armstrong. New York, Harper & Row, 1971. 185.

[9] *Coolidge, Archibald Cary*: [cím nélkül]; Foreign Affairs, 1. (1922–1923). 1–2.

[10] Who Was Who 1916–1928. Vol. II.; „Coolidge, Archibald Cary"; 223. A Coolidge család Új-Anglia egyik történelmi „nemzetségének" számított. Különböző ágaiból számos politikus került ki, köztük Calvin Coolidge, az Egyesült Államok egyik elnöke. Em.: The United States as a World Power, 1908.; The Origins of the Triple Alliance, 1917.; Ten Years of War and Peace, 1927.

[11] *Deák, Francis*: Hungary at the Paris Peace Conference - The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York, Columbia University Press, 1942. 15–21. és 39.

lemzései szintén igazolódtak. Coolidge 1919 nyarára éppúgy kiábrándult az első világháborút lezáró békerendszerből, mint a Wilson elnököt Párizsba kísérő szakértők, akik közül többet személyesen ismert.[12] A külpolitikától ennek ellenére nem vonult vissza teljesen, és 1921–22-ben az Amerikai Segélyszolgálat [*American Relief Administration*] tevékenységét irányította Moszkvában. Ezt követően hazatért az Egyesült Államokba, és — tanári állásáról lemondva — a bostoni Widener Könyvtár igazgatója lett.[13]

A *Foreign Affairs* főszerkesztői állását Coolidge azzal a feltétellel vállalta el, hogy kinevezhet maga mellé egy ügyvezető szerkesztőt, aki elvégzi a lappal kapcsolatos napi munkákat, és így rá csak az írások válogatása és szerkesztése hárul. A betegeskedő történész nem is költözött át Bostonból New Yorkba, ahol a szerkesztőség irodát bérelt, hanem csupán hetente egyszer látogatott el a később híressé vált 43. utcai épületbe. Gyakorlati befolyása a lapra ezzel jelentősen csökkent, és az általa kiválasztott, fiatal és ambíciózus felelős szerkesztő a munka egyre nagyobb részét vállalta magára – Coolidge eredeti tervének megfelelően.[14]

Ennek ellenére Coolidge politikai-világnézeti meggyőződései természetesen nyomot hagytak az első hat évfolyam cikkeiben. A főszerkesztő véleménye pedig általában tükrözte a keleti part tudósainak, jogászainak és politikusainak a nézeteit. Ez a befolyásos kisebbség általában a politikai elnemkötelezettség, a nemzetközi együttműködés, konkrétabban a független, de aktív amerikai diplomácia és a népszövetségi tagság mellett foglalt állást. Coolidge — a *Foreign Affairs* munkatársaival és támogatóival egyetértésben — szintén szorgalmazta a tartós megbékélés és az európai stabilitás lehetőségeinek feltárását, elemzését.[15] A lap nem utolsósorban ilyen tervek fórumává is vált, tovább növelve nemzetközi jelentőségét.

Coolidge 1928-as halála után tisztségét a korábbi felelős szerkesztő, Hamilton Fish Armstrong vette át. Armstrong jóval fiatalabb volt elődjénél. 1893-ban született, egy szintén tekintélyes, de nem túlságosan vagyonos családba. A Princeton Egyetemen szerzett diplomát történelemből, majd az első világháború alatt hadnagyként szolgált az amerikai hadseregben.[16] Ismételt kérése ellenére sem irányították át Európába, így a harcokban közvetlenül nem vett részt. Armstrong még 1912-ben, egyetemistaként ismerkedett meg egy szerb emigráns asszonnyal, aki felkeltette érdeklődését a függetlenségét nem régen kivívott és az Egyesült Államokban szinte ismeretlen nép iránt. 1914-ben ugyanennek az asszonynak a hatására részt vett egy Szerbiába irányuló segélyakció megszervezésében. 1918 végén, amikorra nyilvánvalóvá vált, hogy a francia fronton nem szerezhet magá-

[12] *Grose*: i.m. 5–8.; *Schulzinger:* Wise Men. 3–6.; Schulzinger idézi a szemtanú Whitney Shepardsont: „Szinte mindenki, aki fagja volt a párizsi amerikai delegációnak, rossz benyomásokkal tért haza. Eredménytelen munka és kiábrándulás jellemezte az időszakot..." Whitney Shepardson Edward Carternek 1920. febr. 4.,

[13] *Schulzinger*: Wise Men. 8–11. és 19.

[14] *Grose*: i.m. 13. és 17–18.; *Schulzinger*: Wise Men. 8–9.

[15] Vö.: *Duggan*: i.m. 22–26.; *Schulzinger, Robert D.*: American Diplomacy in the Twentieth Century. New York, Oxford, Oxford University Press, 1994. 81., 106–108. és 125–129.

[16] Spofford, Ainsworth R. (szerk.): The National Cyclopaedia of American Biography - Being the History of the United States. New York, Clifton, N.J., J. J. White, 1898–1984. (a továbbiakban: Cyclopaedia) H. köt., „Hamilton Fish Armstrong", 244.

[17] *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 25–74.

nak érdemeket, jelentkezett az egyszemélyes szerbiai katonai képviselet [*Serbian War Mission*] tisztségére. Mivel más vállalkozó nem akadt, annak ellenére őt jelölték a posztra, hogy a szabályzat szerint csak őrnagyi vagy magasabbb rangú tiszt tölthette volna be a pozíciót. Azonban néhány hónap után — amint sikerült egy rangidős tisztet találni — Armstrongot leváltották, és a fiatal szakértő, aki a háború miatt csupán főiskolainak megfelelő végzettséget szerzett (*B.A.*), és sohasem doktorált, hazatérését követően kénytelen volt kenyérkereső munka után nézni.[17] 1919 és 1922 között a *New York Post* tudósítójaként dolgozott. Mivel az újság 1922-ben csődbe jutott, Coolidge felkérése a legjobb pillanatban érkezett.[18]

A professzor 1921-ben ismerkedett meg Armstronggal, amikor az a később híressé vált williamstowni Politikatudományi Intézet [*Williamstown Institute of Politics*] első üléséről tudósított. A résztvevők között lévő Coolidge-ra kedvező benyomást tett a képzett és megnyerő fiatal újságíró, akivel kapcsolata 1922 és 1928 között mindvégig baráti maradt.[19] Armstrong tudta, hogy alacsonyabb fizetése ellenére ő végzi el a munka oroszlánrészét, azonban az sem maradt előtte titok, hogy Coolidge őt szánja utódjának.[20] A korábban megélhetési gondokkal küszködő fiatalember számára, aki egy meglehetősen előkelő családba nősült be, a főszerkesztői poszt az első olyan lehetőségnek tűnt, amely társadalmi státuszát biztosíthatta volna. Armstrong ezért korán elkötelezte magát a lap mellett, és — gyorsan nélkülözhetetlenné téve magát — egyre nagyobb tekintélyt vívott ki magának.[21]

1928 után főszerkesztőként tevékenykedett, ám továbbra is maga végezte a lappal kapcsolatos munkák nagyobb hányadát, és nem vett fel új felelős szerkesztőt. 1972-ig maradt meg állásában, és a négy és fél évtized alatt mindvégig megőrizte döntő befolyását.[22] Személyisége és meggyőződései ugyanakkor nem minden esetben tükröződtek a megjelenő írásokban. Armstrong 1918–19-es belgrádi tapasztalatai hatására egész életére elkötelezte magát a szerb nemzet és a Monarchia „felszabadult" nemzetiségei mellett.[23] Személyes kapcsolatot alakított ki Sándor királlyal, majd Benešsel és a román uralkodói családdal is.[24] Ezek az államok szinte nemhivatalos nagykövetükként tekintettek rá, amit az is tanúsít, hogy kormányaik számos alkalommal terjesztették fel magas kitüntetésekre.[25] Írásaiban és könyveiben legtöbbször a kisantant államainak érdekében szólalt fel, míg a horvát szeparatizmus, a magyar irredentizmus, az olasz, majd a német

[18] *Schulzinger*: Wise Men. 7.

[19] *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 125.

[20] *Duggan*: i.m. 28.

[21] Minden feldolgozás egyetért abban, hogy a lappal kapcsolatos munkák legnagyobb részét Armstrong végezte, akinek tekintélyét a Foreign Affairs sikere szilárdította meg egy olyan közegben, amelynek tagjai vagy jóval gazdagabbak, vagy pedig tudományosan képzettebbek voltak nála. Vö.: *Duggan*: i.m. 26. és 28.; *Grose*: i.m. 17–21.; *Schulzinger*: Wise Men. 13., 19. és 27.

[22] *Grose*: i.m. 50.

[23] Vö. *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 17–29.

[24] Uo. 159–180.

[25] Cyclopaedia. H. köt., „Armstrong, Hamilton Fish", 244. A Szt. Száva és a Fehér Sas rendet 1918–19-ben kapta meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságtól, a román király a Románia Koronája renddel tüntette ki 1924-ben, míg 1937-ben a csehszlovák állam a Fehér Oroszlán renddel fejezte ki elismerését szolgálataiért.

nagyhatalmi ambíciók támadásainak állandó célpontjai maradtak a két háború közötti időszakban.[26]

Főszerkesztőként azonban a lap mögött álló befolyásos csoportok igényeit és elvárásait is figyelembe kellett vennie, amelyek, mint látni fogjuk, gyakran nem egyeztek meg személyes véleményével. Ez a tény, legalábbis az esetek egy részében, ellensúlyozta ritkán leplezett nézeteit.

Armstrongon és Coolidge-en kívül két további személy vett részt tevékenyen az újság szerkesztésében: Harry Elmer Barnes és Denys P. Myers. Az utóbbi, aki később a Külügyminisztérium jogi tanácsadójaként dolgozott, a térképek, táblázatok és grafikonok összeállításáért volt felelős, míg Barnes az egyes számok végén található annotált bibliográfiákat készítette. Fiatal, ígéretes történészként tanári állása mellett végezte munkáját,[27] amelyre Coolidge kérte fel, akivel még korábban személyes kapcsolatba került. Neve 1926-ban vált ismertté, *The Genesis of the First World War* [*Az első világháború eredete*] című könyvének megjelenése után,[28] amely az első alaposan dokumentált kísérlet volt a központi hatalmak háborús bűnösségéről szóló elmélet cáfolására. Barnes nézeteit az amerikai értelmiség jelentős része osztotta, és a *Foreign Affairs* angolszász szerzői már 1922 óta többé-kevésbé nyíltan szorgalmazták a vesztesekkel szemben felmerült erkölcsi vádak elejtését.

A 10–12 fős *Editorial Advisory Board* (Szerkesztői Tanácsadói Testület) tagjai között tudósok, ügyvédek és politikusok közel egyenlő arányban képviseltették magukat. A „szerkesztőbizottságnak" azonban már neve sejttette, hogy nem aktív és rendszeres munkát végző publicistákról, hanem inkább nevük miatt kiválasztott védnökökről volt szó. A testület tagjai legnagyobbrészt a keleti part társadalmának befolyásos alakjai közül kerültek ki, és jelentős részük mögött sikeres politikusi pálya állt. A vizsgált időszakban tizennégyen viselték a tisztséget hosszabb ideig (legalább öt éven keresztül).

A politikusként ismertté vált tagok közé tartozott Newton D. Baker, Wilson hadügyminisztere és a Nemzetvédelmi Tanács [*Council of National Defense*] elnöke. Szakterületéről, a nemzetközi jogról a húszas években hosszabb munkái is megjelentek, amelyek általában a nemzetközi szervezetek jelentőségét hangsúlyozták, tükrözve személyes meggyőződését.[29] Szintén jólismert politikusnak számított John W. Davis, aki a Demokrata Párt egyik vezetője volt a húszas években. 1924-ben az elnökválasztáson is indult a párt jelöltjeként, azonban vereséget szenvedett republikánus ellenfelétől.[30] Ezt követően visszavonult az aktív politizálás-

[26] pld.: The New Balkans, New York, 1926.; Europe Between Wars, New York, 1934.; a Foreign Affairs lapjain pedig: „Jugoslavia Today"; Foreign Affairs, 1./4.sz. (1922–1923). 82–104.; „Italy, Jugoslavia and Lilliputia"; Foreign Affairs, 6. (1927–1928). 191–202.; „Armistice at Munich"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 197–290. Magyarul megjelent: Mi és Ők, Bp., 1938.

[27] Barnes (1889–1968) a Harvard és a Clark Egyetemen volt ekkor tanársegéd. A két háború között több eszmetörténeti művet is írt (The Repression of Crime: Studies in Criminal Psychology, 1926.; The Twilight of Christianity, 1929.) és tagja volt az Amerikai Földrajzi Társaságnak [American Geographical Society]. Cyclopaedia. 54. köt., „Barnes, Harry Elmer", 371–372.

[28] *Barnes, Harry Elmer*: The Genesis of the First World War. New York, A. A. Knopf, 1926.

[29] *Baker, Newton D.*: Permanent Court of Arbitration at the Hague. New York, 1928. Baker (1871–1937) Woodrow Wilsont is hallgatta egyetemista korában, és későbbi nézeteinek gyökerei az 1890-es évekig nyúlnak vissza. Cyclopaedia, 27. köt., „Baker, Newton Diehl", 6–8.

tól, és csupán írásaiban foglalkozott a közélet kérdéseivel. A lapban időről-időre egy-egy tanulmánya jelent meg, legtöbbször a nemzetközi helyzet amerikai vonatkozásairól. Ezek az írások elsősorban az olvasók érdeklődését voltak hivatottak felkelteni, így ezeket legtöbbször Davis-hez hasonló prominens politikusok jegyezték. Baker mellett ilyen személynek minősült még George Wickersham, aki legfőbb ügyészként azzal vált híressé, hogy a trösztellenes törvényeknek érvényt szerezve ő oszlatta fel röviddel az első világháború előtt a *Standard Oil* vállalatot. Az I. világháború idején tagja volt az amerikai béketerveket kidolgozó testületnek, az *Inquiry*-nak, majd pedig a *League of Nations Association* [Népszövetség Társaság], a nemzetközi szervezetet népszerűsítő egyesület elnökének választották meg.[31]

A politikusok mellett számos egyetemi tanár és elismert kutató neve is szerepelt a szerkesztőség névsorában. Közéjük tartozott Isaiah Bowman, aki 1918–19-ben az *Inquiry* nemhivatalos vezetőjének számított.[32] Tekintélyét tovább növelte az Amerikai Földrajzi Társaság elnöki posztja, amelyet 1915 és 1935 között foglalt el. 1935-től a neves Johns Hopkins Egyetem, az amerikai diplomata-képzés fellegvárának elnöki tisztjét töltötte be. 1942 és 1945 között az amerikai külügyminiszter „különleges tanácsadója" [*special adviser*], 1944-ben pedig a *Council for Foreign Policy* [Külpolitikai Tanács] három tagjának egyike, és a békeelőkészítő bizottság Területi Albizottságának [*Territorial Subcommittee*] elnöke volt.[33] Pályafutása jellegzetesnek mondható abból a szempontból, hogy bár hivatalos kormányzati pozíciót sohasem töltött be, az amerikai külpolitika alakulására, főleg a két világháború alatt, komoly befolyást gyakorolt.

George Blakeslee Távol-Kelet-szakértőként került a bizottságba. A többséggel ellentétben ő szerkesztőként is dolgozott, mivel a lappal kapcsolatos munkák legnagyobb részét végző négy alkalmazott szakterülete Európa volt. 1922 előtt ő szerkesztete a *Foreign Affairs* „elődjét", a Clark Egyetem által kiadott *Journal of International Relations*-t [Nemzetközi Kapcsolatok], amelynek formáját az „utódlap" is megőrizte.[34] Leo S. Rowe politológus és Edwin F. Gay harvardi közgazdász szakterülete egyaránt a nemzetközi pénzvilág volt. Rowe 1916–1919 között rövid ideig bekapcsolódott a politikába, és a háborús évek alatt a pénzügyminiszter-helyettesi posztot töltötte be. Nem sokkal ezt megelőzően választották

[30] Cyclopaedia. 45. köt. „Davis, John William", 26–27. Davis a Washington and Lee University joghallgatója volt, majd ott tanított is, mielőtt 1910-ben megválasztották képviselőnek. 1918-ban, Wilson elnök idején londoni követ volt, ami bizalmi állásnak számított. Részt vett a fegyverszüneti megállapodás kidolgozásában is. 1924-es választási veresége után ügyvédként praktizált.

[31] Cyclopaedia. 14. köt., „Wickersham, George Woodward", 411. Wickersham a University of Pennsylvania-n hallgatott jogot, a főügyészi tisztet 1909–1913 között, Theodore Roosevelt elnök mellett töltötte be. Az első világháború után ügyvédként praktizált.

[32] *Duggan*: i.m. 16. A hivatalos vezető, Sidney E. Mezes, népszerűtlensége miatt nem volt képes összefogni a száznál is több tudóst.

[33] Cyclopaedia, 40. köt. „Bowman, Isaiah", 484. Bowman (1878–1950) fő művei: International Relations, 1930.; Geography in Relations to the Social Sciences, 1931.; a földrajztudományhoz tett legjelentősebb hozzájárulása azonban még az 1917-ben megjelent részletes Dél-Amerika-térkép volt, amely több éves kutatómunka eredményeképpen az ő irányításával készült el.

[34] Cyclopaedia. 53. köt., „Blakeslee, George Hubbard", 174. Blakeslee (1871–1954), bár a Wesleyan College-tól és a Harvard Egyetemtől nyerte diplomáit, 1901–1903 között a berlini és a lipcsei egyetemen is tanult, illetve előadott. Fm.: Conflict of Policy in the Far East, 1934.

meg az Amerikai Politikatudományi Akadémia [*American Academy of Political Science*] elnöki tisztjére, amely a húszas években is változatlan presztízst biztosított számára.[35] Gay tudományos tekintélye mellett kiváló kapcsolatokkal rendelkezett a New York-i pénzvilág köreiben, és tagsága így nagyban elősegítette a lap számára elengedhetetlen rendszeres pénzügyi támogatás biztosítását.[36]

Harry A. Garfield, a 19. század végén hivatalban lévő Garfield elnök fia, szintén jelentős politikai súlyt adott a folyóiratnak. A *Williamstown College* elnökeként azonban kevés ideje maradt a lapra,[37] és így ő, valamint Lawrence A. Lowell és Alexander Legge valóban csupán nevükkel járultak hozzá a *Foreign Affairs* presztízsének növeléséhez. Lowell a Harvard Egyetem elnökeként az amerikai tudományos közélet legnagyobb tekintéllyel járó pozícióját töltötte be.[38] Legge sikeres vállalkozóként szerzett elismerést, ám politikai tapasztalatai korlátozottak voltak.[39] Személyében minden valószínűség szerint a lap mögött álló tőkés-lobby képviseltette magát.

A második világháború idején két újabb, értelmiségi körökben ismert személy került a *Board* tagjai közé: Charles Seymour és Allen W. Dulles. Az előbbi a Yale Egyetem elnökeként Lowelléhez hasonló fontosságú pozíciót töltött be. Seymour, aki Cambridge-ben, Párizsban, Freiburgban és Kasselben végezte tanulmányait, szintén részt vett az *Inquiry* munkájában, azonban a békekonferenciából a többi amerikai delegátusnál is korábban kiábrándulva, még előttük visszatért az Egyesült Államokba. Tagja volt a Carnegie Alapítvány kuratóriumának és a Világbéke Alapítvány [*World Peace Foundation*] elnökeként is részt vett a keleti part szellemi életének irányításában.[40] Dulles diplomataként kezdte pályafutását az Egyesült Államok bécsi, majd berni nagykövetségén. A két háború között ügyvédként praktizált, majd a *CIA* elődjének számító hírszerző szerv, az *Office of Strategic Services* magasrangú alkalmazottjaként, később igazgatójaként dol-

[35] Cyclopaedia. 18., „Rowe, Leo Stanton", 316–317. Filozófiát és közgazdaságtant hallgatott a Pennsylvania Egyetemen, 1892-ben a hallei egyetemtől nyert doktorátust. Fm.: Finances of Berlin and Paris, 1893.

[36] *Schulzinger*: Wise Men. 7. Gay (1867–1946) a berlini egyetemen szerzett doktorátust közgazdaságtanból 1902-ben. 1936-ban visszavonult a laptól, és egyéb tisztségeiről is lemondott. A második világháborúban az Amerikai Hajózási Bizottság [United States Shipping Board] igazgatójaként azonban még egyszer jelentős pozíciót töltött be. Cyclopaedia. 44. köt., „Gay, Edwin Francis", 58–59.

[37] Cyclopaedia. 33. köt. „Garfield, Harry Augustus", 154–155. Garfield (1863–1942) a Columbia Egyetemen és Oxfordban végezte tanulmányait, utána ügyvédként dolgozott, majd a Princeton Egyetemen a politológia professzoraként tanított 1903 és 1908 között. 1908 után a Williamstown College elnöki tisztjét töltötte be, és ebben a pozíciójában az amerikai szellemi élet egyik jelentős szervezőjeként vált ismertté. Wilson elnök és a demokrata párt számos más vezetőjének személyes barátja volt.

[38] Cyclopaedia. 31. köt., „Lowell, Lawrence A.", 1–3. Lawrence (1856–1939) maga is harvardi diák volt, és szinte egész életét az egyetem közelében élte le. 1933-ban, miután nyugalomba vonult, a Foreign Affairs segédszerkesztője [associate editor] lett, azonban ez inkább egy tiszteletbeli pozíció volt, és Lowell szerkesztői tevékenységéről ennek megfelelően semmilyen adat nincsen.

[39] Cyclopaedia. 26. köt., „Legge, Alexander", 466–467. Legge (1866–1933) nem végzett felsőfokú tanulmányokat, a családi vállalkozás vezetésével ugyanakkor rendkívüli sikereket ért el. 1919-ben gazdasági tanácsadóként utazott Párizsba, azonban sem ezt megelőzően, sem pedig később nem vállalt politikai állást.

[40] Cyclopaedia. 60. köt., „Seymour, Charles", 298. Fm.: What Really Happened at Paris, 1921 (Edward M. House-zal).; American Diplomacy during the World War, 1934.; American Neutrality 1914–17, 1935.

gozott. 1950 és 1961 között már a *CIA* igazgatója volt, míg a Disznó-öbölben történt eseményeket követően nyugdíjba nem vonult.[41]

Az *Editorial Advisory Board* impresszív névsora jól érzékelteti, hogy milyen erők támogatták a folyóiratot. A szerkesztőség tagjai Legge-től eltekintve egytől-egyig az ország legjobb és legdrágább új-angliai egyetemein tanultak, és sokan származtak közülük a keleti part ismert, régi családjaiból. Amennyiben az Egyesült Államokban beszélhetünk tradicionális kulturális-politikai elitről, úgy a *Foreign Affairs* első oldalán szereplő nevek kétségkívül ehhez az elithez tartoztak.

A lap szerzői között államfőket, diplomatákat, külpolitikai szakértőket, történészeket, közgazdászokat, de esetenként még filozófusokat is találunk. A két háború közötti francia kormány Herriot, Poincaré és Tardieu neve alatt rendszeresen közölt a lapban alig álcázott programnyilatkozatokat.[42] Ettől valószínűleg nem függetlenül Armstrong 1937-ben megkapta a Becsületrendet.[43] A német fél nevében többek között Stresemann érvelt a német rendezés felülvizsgálásának szükségessége mellett *„The Economic Restoration of the World"* [*"A világ gazdasági újjáépítése"*] című írásában.[44] Alberto Sforza grófot szintén személyes ismeretség fűzte Armstronghoz, aki — bár az olasz nagyhatalmi politika minden formája ellenszenves volt számára — szívesen vette a volt külügyminiszter Mussolini rendszere ellen intézett támadásait.[45] A második világháború előtt a Népszövetség propagálása, amely a lap egyik fő prioritása volt, a szervezet magasrangú képviselőinek és ritkábban kevésbé ismert szakértőinek ismételt megjelenéséhez vezetett. Így például Arthur Salter, a Pénzügyi Bizottság elnöke több tanulmányt közölt a Népszövetség közép- és kelet-európai rekonstrukciós programjairól.[46] Neves amerikai politikusok, mint a volt republikánus külügyminiszter, Elihu Root, vagy a már említett John Davis általában az Egyesült Államok tagságának kérdését vetették fel, összekötve azt az ország nagyhatalmi státuszával.

A *Foreign Affairs* szerzői névsorában történészek is szerepeltek. Arnold J. Toynbee többször publikált a folyóiratban, általában az európai diplomácia egy-egy eseményét elemezve.[47] Érdekességként egy-egy filozófus tollából is jelentek meg tanulmányok, így például John Dewey, a kor egyik legnevesebb amerikai gondolkodója *„Ethics and International Relations"* [*„A nemzetközi ?kapcsolatok etikája"*] című esszéjében elméletibb kérdésekkel ismertette meg az olvasót.[48] Különösen

[41] Cyclopaedia. 58. köt., „Dulles, Allen Welsh", 138. Dulles (1893–1969) a Princeton egyetemen végzett jogot. Bátyja, John Foster Dulles az Eisenhower-kabinet külügyminisztere volt.

[42] *Tardieu, André*: „The Policy of France"; Foreign Affairs, 1./1.sz. (1922–1923). 11–28.; *Herriot, Edouard*: The „Program of Liberal France"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 558–571.; *Poincaré, Raymond*: „The Responsibility of the War"; Foreign Affairs, 4. (1925–1926). 1–20.; *uő*: „Since Versailles"; Foreign Affairs, 7. (1928–1929). 519–532.

[43] Cyclopaedia. H. köt., „Armstrong, Hamilton Fish", 244.

[44] *Stresemann, Gustav*: „The Economic Restoration of the World"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 552–558.

[45] *Sforza, Count Carlo*: „The Fascist Decade"; Foreign Affairs, 11. (1932–1933). 107–122.

[46] *Salter, Sir Arthur*: „The Reconstruction of Hungary"; Foreign Affairs, 5. (1926–1927). 91–102.

[47] *Toynbee, Arnold J.*: „The East After Lausanne"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 84–99.; uő: „A Turning Point in History"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 305–320. (Ez utóbbi írás Münchennel foglalkozik.)

[48] *Dewey, John*: „Ethics and International Relations"; Foreign Affairs, 1. (1922–1923). 3. sz., 85–95.

érdekes Benedetto Croce írása, az *„Of Liberty"* [*"A szabadságról"*], amely a felszínen a szovjet rendszer visszásságait tárgyalva valójában a totalitárius rendszerek általános kritikáját nyújtja.[49] Az esszé, amely John Stuart Mill híres művének címét viseli, egyben a fasizmusból kiábrándult Croce tisztelgése az angolszász liberalizmus eszmerendszere előtt, és azt az időszakot vezeti be, amelyben Armstrong az előző évtizeddel ellentétben határozottabb irányt adott a lapnak, a fasizmus elleni harc amerikai előőrsévé téve a *Foreign Affairs*-t.[50]

A második világháború után a lap sokak szerint „elszürkült",[51] azonban ebben az időszakban is jelentek meg fontos írások, így például George Kennan 1947-es cikke, a *„Sources of Soviet Conduct"* [*„A szovjet magatartás gyökerei"*], amely a később híressé vált *containment* [feltartóztatás] fogalmat bevezette az amerikai politikai gondolkodásba.[52]

A folyóirat távolabbi régiókról is meglepően sok információval szolgált. A húszas és harmincas években a Kelet-Közép-Európáról, a Szovjetunióról, valamint a Kína és Japán közötti konfliktusról szóló cikkek a három térség alapvető politikai kérdéseit ismertették meg az amerikai közvéleménnyel. A Habsburg Monarchia utódállamaira irányuló figyelmet növelte, hogy Coolidge és Armstrong egyaránt érdeklődött a térség iránt, valamint hogy a régi birodalom felbomlása szélesebb rétegek érdeklődését is felkeltette a térség iránt. Mindenekelőtt Eduard Beneš és Tomas Masaryk igyekezett kihasználni a kínálkozó lehetőséget, és gondoskodtak arról, hogy egy-egy adott kérdésben a csehszlovák oldal véleménye megjelenjen a lapban.[53]

A *Foreign Affairs*-ben megjelent tanulmányok és cikkek alapján — a hangsúlyozott „pártatlanság" ellenére is — összeállítható egy többé-kevésbé következetesen képviselt program, amelyet a szerkesztők időnként a többségi véleménytől eltérő írásokkal kíséreltek meg ellensúlyozni. Ez a program az Egyesült Államok aktív külpolitikai szerepvállalását és népszövetségi tagságát szorgalmazta, és a harmincas évektől kezdve egyre inkább hangsúlyozta a demokratikus erők nemzetközi összefogásának szükségességét. Az agenda megegyezett a *Foreign Affairs* mögött álló *Council on Foreign Relations* által képviselt nézetekkel.

2. A Council on Foreign Relations

A *Council on Foreign Relations* — amint azt a bevezetőben már előrebocsájtottuk — évtizedek óta az amerikai szellemi élet egyik legvitatottabb intézménye. A szervezet egy úgynevezett *think-tank* (gondolattár, azaz „agytröszt"), amely az értelmiség különböző csoportjainak tekintélyes képviselőit tömöríti. Célja az amerikai külpolitika előtt álló kérdések megvitatása és a döntéshozás befolyá-

[49] *Croce, Benedetto*: „Of Liberty"; Foreign Affairs, 11. (1932–1933). 1–8.

[50] Armstrong nem sokkal később, 1933 tavaszán személyesen találkozott Hitlerrel, és németországi útjáról azzal a meggyőződéssel tért haza, hogy a demokrácia és a civilizáció védelme és a fasizmus elleni harc nem választható szét többé. *Grose*: i.m. 20–21.

[51] *Schulzinger*: Wise Men. 13.

[52] *"X" [Kennan, George F.]*: „The Sources of Soviet Conduct"; Foreign Affairs, 25. (1946–47). 566–582.

[53] *Masaryk, Thomas G.*: „Reflections on the Question of War Guilt"; Foreign Affairs, 3. (1924–1925). 529–541.; *Beneš, Eduard*: „After Locarno: The Security Problem Today"; Foreign Affairs, 4. (1925–1926). 195–211.; valamint ld. a dolgozatban elemzett írásokat.

solása „személyes kapcsolatok, könyvkiadói tevékenység és egy negyedévente megjelenő lap, a *Foreign Affairs* által." A társaság fennállásának évtizedei során mindvégig megőrizte exkluzív jellegét. A *Council* tagjai ennek megfelelően minden korban a politikai, a gazdasági és a tudományos elit elismert alakjai közül kerültek ki.

A *Council* eredeti formájában 1918 júniusában alakult, Edwin F. Gay kezdeményezésére. Gay-nek sikerült harminc New York-i üzletembert és ügyvédet meggyőznie arról, hogy a háború után az Egyesült Államok és a gazdasági élet érdekeinek védelme meg fogja követelni, hogy a keleti part „felvilágosult" elitje irányító szerepet vállaljon magára az amerikai közvélemény és külpolitika formálásában. A rendszeres havi üléseket tartó csoport azonban nem tudott jelentős befolyásra szert tenni a háborús kabineten belül, és így két év után felfüggesztette találkozóit.

A helyzetben változás csak akkor következett be, amikor 1921 májusában Gay felvette a kapcsolatot a *Williamstown College* által szponzorált politikatudományi konferencia résztvevőivel. Ezek többsége az *Inquiry*-nak abból a huszonegy szakértőjéből került ki, akik az amerikai békedelegáció tagjaiként 1919 januárjában elkísérték Wilson elnököt a franciaországi béketárgyalásokra. A két csoport, tehát az eredeti *Council* és az *Inquiry* magjának fúziójára 1921. július 29-én került sor. Ekkorra már eldőlt, hogy a szakértők által tervezett közös brit-amerikai kutatóintézet a közeljövőben nem valósulhat meg. Ezért az Isaiah Bowman és Whitney Shepardson által vezetett csoport inkább hazai szövetségeseket keresett. Az elszigetelt és pénzügyi gondokkal küszködő tudományos közösség a vagyonos ügyvédekben és a bőkezű üzletemberekben ideális partnerekre bukkant.[54]

Az amerikai üzleti élethez fűződő kapcsolatok a társaság számára azt jelentették, hogy igazán komoly pénzügyi gondokkal sohasem kellett küzdenie. Számítani lehetett a szervezetben különösen érdekelt Kuehn-Loeb és Morgan bankházak támogatására, a neves tudósok és jogászok közül pedig Stephen Duggan, Lawrence Lowell, Newton Baker és George Blakeslee a Carnegie Alapítvány különböző bizottságainak kurátoraiként szintén jelentős éves szubvenciót biztosítottak. Idővel azonban a *Rockefeller Foundation* minden más alapítványnál bőkezűbbnek mutatkozott. Támogatása különösen a gazdasági válság és a második világháború szűkösebb hónapjaiban bizonyult értékesnek.[55]

A személyes kapcsolatok informális hálója mindvégig a *Council* egyik legjellemzőbb tulajdonsága maradt. A két világháború között ezek mindenekelőtt az Új-Anglia régi családjai közötti, illetve a New York-i pénzvilágot összefogó szálakat jelentették. Ez az arisztokratikus, illetve nagypolgári mikrotársadalom tette reálissá a programot, amely végeredményben a széles nyilvánosság kirekesztésével és a demokratikus út megkerülésével kívánta befolyásolni az amerikai külpolitikát.

A *Council* informális szervezetként alakult, azaz a tagságnak nem voltak pontosan meghatározott feltételei, a találkozókon nem voltak szavazások, nem fogalmaztak meg a szervezet nevében határozatokat. Minden személy maga dönthetett arról, hogy mennyiben kívánja népszerűsíteni ismeretségi körében a többség véleményét, amely egyébként is bármelyik pillanatban megváltozhatott. Egy

[54] A Council létrejöttéről a legrészletesebb beszámoló: *Shepardson, Whitney H.*: i.m..
[55] *Grose*: i.m. 9–14.; *Schulzinger*: Wise Men. 30–31. és 111–112.

ilyen feltételek között működő csoport esetében a komoly hivatali apparátus sem volt indokolt. A tisztségek túlnyomó része inkább kitüntetésnek, a megbecsülés jelének számított, mint valódi állásnak, és alig járt munkával.[56] Így a tizenöt fős igazgatói testület [*Board of Directors*] is inkább azért lehet érdekes, mert a testületről feltételezhető, hogy a hamarosan több száz fősre duzzadt tagság bizalmát élvezték, és — közösségi határozatok hiányában — személyes véleményeik alapján tárható fel a *Council* ideológiai háttere.

1922 és 1947 között harminckilencen töltötték be hosszabb-rövidebb ideig az igazgatói tisztséget. Közülük huszonkilenc személy életrajzát ismerjük, többkevesebb részletességgel. Közülük tizenketten egyetemi tanárok, illetve kutatóintézetek munkatársai voltak. Kilenc mögött állt politikai pálya, míg a fennmaradó nyolc a keleti part pénzvilágának felsőbb köreiből került ki. Jelentős részük politikailag nem kötelezte el magát, azonban nyolcról tudható, hogy a demokrata, kilencről pedig, hogy a republikánus párttal szimpatizált. Felsőfokú tanulmányaikat néhány kivételtől eltekintve szinte mind az *Ivy-League* (a Borostyán-Liga) elit egyetemein, a *Harvard*on, a *Yale*-en, a *Columbia*n, a *Princeton*on vagy más kisebb, ám nem kevésbé jóhírű intézményekben folytatták. A huszonkilenc fő nagyobbik része gyakorló hívő volt, és az unitárius, az anglikán vagy a presbiteriánus egyházhoz tartozott. (Mindhárom egyház elsősorban Új-Angliában és a társadalom felsőbb rétegeiben örvendett népszerűségnek.) Huszonhárman származtak a keleti partról, míg a fennmaradó hat személy a Középnyugat iparosodott Chicago-Columbus-Cleveland háromszögében született. Ugyanakkor ez utóbbi csoport tagjai között is előfordult olyan személy, aki családját egészen a *Mayflower*rel érkezett telepesekig — az amerikai „honfoglalókig" — vezette vissza.[57] A szervezet tagsága hasonló társadalmi háttérrel rendelkezett, azzal a különbséggel, hogy benne nagyobb arányban képviseltették magukat az első, második vagy harmadik generációs, (részben zsidó származású) közép-európai emigránsok.

A *Council* tehát ambíciózus kísérlet volt a keleti part pénzügyi, jogi, politikai és tudományos elitjének egyesítésére. Az egyes csoportokat a közös ideológia kötötte össze, amelynek magját Wilson elnök külpolitikája és humanizmusa képezte. Ezek a hagyományos, titkos nagyhatalmi diplomáciát a nemzetközi együttműködés különböző szintű fórumaival kívánták felváltani. Elképzelésükben a világ országainak egymáshoz való közeledését elsősorban gazdasági és nemzetközi jogi kapcsolatok fejlesztése révén gondolták elősegíteni. Ezek az eszmék azonban csak Új-Anglia „kozmopolita" értelmiségének köreiben terjedtek el. Fő ellenzői a Középnyugat és a nyugati államok „provinciális", izolacionista és gyakran populista elitjéből kerültek ki, akik a szenátusban és a kongresszusban jelentős befolyással bírtak. A húszas évek republikánus elnökei sok szempontból közelebb álltak ezen utóbbi csoportokhoz, mint a kisebbségbe szorult wilsoniánusokhoz, akiket ellenfeleik megbélyegzően „internacionalistáknak" neveztek.[58]

[56] *Grose*: i.m. 11–13.

[57] A Cyclopaedia és a Who Was Who kötetei alapján.

[58] Az amerikai politikai gondolkodással és a közvéleménnyel kapcsolatban ld. *Schulzinger*: American Diplomacy. 125–167.; A médiák szerepe felől megközelítve: *Edwin, Emery*: The Press and America - An Interpretative History of Journalism. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1962. 511–609. o; és *Culbert, David Holbrook*: News for Everyman - Radio and Foreign Affairs in Thirties America. Westport, Conn, London, Greenwood Press, 1976. 3–115.

Ebben a helyzetben a Tanács legfőbb feladatává az Amerikán kívüli aktív szerepvállalás és a Népszövetséghez való csatlakozás propagálása vált. Ennek megfelelően a *Foreign Affairs*-ben megjelent írások továbbra is a nemzetek közötti békés együttműködést, a kereskedelem szabadságát és a részleges leszerelést hangsúlyozták. A *Council* tagjai emellett kiterjedt kutatómunkát folytattak. Minden nagyobb régióval vagy fontosnak ítélt problémával külön munkacsoport [*study group*] foglalkozott, amely időről-időre egy-egy közös beszámolóban foglalta össze megfigyeléseit. Ezek a jelentések ugyanakkor minden kisebbségi véleményt is tartalmaztak, a *Council* eredeti szellemiségének megfelelően. A riportokat számos esetben eljuttatták Washingtonba, a Külügyminisztériumba vagy más hivatalokhoz. Egy-két figyelemreméltó kivételtől eltekintve azonban ezek a memorandumok nem befolyásolták kimutathatóan a hivatalos külpolitikát, és a szervezet egészen 1939-ig inkább „ellenzékben" volt kénytelen működni. Tagsága ugyanakkor nem vesztette el társadalmi súlyát, amint azt az első évek néhány dokumentálható sikere tanúsítja. Így például a Németország gazdasági stabilizációját célzó javaslat előterjesztését a *Council* Külügyminisztériumba továbbított ajánlásai előzték meg, amelyek a Népszövetség álláspontjához hasonlóan rekonstrukciós kölcsönök folyósítása mellett érveltek már 1922 óta.[59]

A második világháború alatt a Tanács komoly változásokon ment keresztül, amelyek során civil szervezetből félhivatalos kutatóintézetté alakult. A második világháború teremtette helyzet Roosevelt elnök külpolitikáját a *Council* hagyományos törekvéseivel megegyező irányba fordította. Ezt Armstrong, aki 1939-ben az igazgatók egyike volt, a lehető legmesszebbmenően ki kívánta aknázni. A Külügyminisztérium tisztviselőinek pedig rá kellett döbbenniük, hogy archívumaik nem rendelkeztek olyan anyagokkal, amelyek lehetővé tették volna az amerikai diplomácia és főleg a háború utáni rendezés terveinek megfelelő elméleti előkészítését. Így George B. Messersmith külügyminiszter-helyettes elfogadta a *Council* ajánlatát, amely a minisztérium rendelkezésére bocsájtotta az előző két évtized munkájának eredményeit. Emellett a Tanács számos tagját meghívták az *Advisory Committee on Problems of Foreign Relations* [Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsadó Bizottsága] hat albizottságába.[60]

Isaiah Bowman, a Területi Albizottság [*Subcommittee on Territorial Problems*] elnöke, az *Inquiry* „utódjaként" működő szervezettel párhuzamosan megszervezte a *War and Peace Studies*-t [Háború és Béke Kutatócsoport], amely közvetlenül a *Council* befolyása alatt maradt. Ez az informális egyesülés a háborús évek során 682 memorandumot készített, amelyek automatikusan a Külügyminisztériumba kerültek, ahol mindegyik jelentést bizalmas minősítéssel cirkuláltatták. Ezeknek a memorandumoknak a jelentősége nem mérhető fel pontosan, ám minden történeti feldolgozás egyetért abban, hogy a bennük szereplő megállapítások és adatok az albizottságok számos tagjának véleményére komoly hatással voltak.[61]

[59] *Schulzinger*: Wise Men. 1–59.

[60] *Notter, Harley*: Postwar Foreign Policy Preparation 1939–1945. Washington, Department of State, 1949. 18–20. és 80–84.

[61] *Grose*: i.m. 23–26.; ld. még Notter: i.m. 56.

Ezzel a *Council on Foreign Relations* egyszer és mindenkorra maga mögött hagyta „ellenzéki periódusát", és a hidegháború kezdetére gyakorlatilag a professzionális diplomácia és a politikatudomány pártokfeletti, félhivatalos gyűjtőszervévé vált. Ennek a folyamatnak a kiteljesedését jelképezte a szervezet új washingtoni központjának felavatása 1972-ben. George Kennan, Richard Nixon, Henry Kissinger, George Bush, Warren Christopher és Madeleine Albright mind a *Council* tagságához tartozott. Az utóbbi évtizedekben éppen emiatt a hatalomkoncentráció miatt számos kritika érte a Tanácsot „antidemokratikus" jellege miatt. A hivatalos politika formálásában jelentősége azonban, a kritikák ellenére, hatalmasra nőtt.

Bár a *„school for statesmen"* [államférfi-iskola] és a hasonló elnevezések általában az 1945 utáni *Council*ra vonatkoznak, nem szabad alábecsülnünk az 1922 és 1939 közötti időszak jelentőségét sem. Ez utóbbi fontosságát az adja, hogy kisebbségi pozíciója ellenére a Tanács a béke éveiben is olyan társadalmi erőket tömörített, amelyek közvetlenül voltak képesek hatni a hivatalos amerikai külpolitikára, másfelől pedig az, hogy a csoport a Népszövetséggel rendkívül szoros kapcsolatban állt. A *Foreign Affairs* tehát egyszerre működött a külpolitikai aktivitást sürgető érdekcsoportok és a Népszövetség álláspontját az Egyesült Államok értelmisége felé közvetítő lapként. Tanulmányunk a továbbiakban azokat az 1922 és 1939 között megjelent cikkeket tekinti át, amelyek érdemben szóltak Magyarországról, vagy az ország, vagy pedig a Duna-medence egésze felől közelítve a viharos évek legfontosabb kérdéseihez.

II. A Foreign Affairs Magyarország-képe 1922–1939

1. 1922–1925: Közép-európai bajkeverő vagy útját kereső kisállam?

A volt Szovjetunió és a német nyelvterület közötti nagyrégió, amelyet ma egyre inkább Kelet-Közép-Európának neveznek, a Párizs-környéki békék aláírását követő évtizedben általában számot tarthatott az amerikai értelmiség világra nyitott részének érdeklődésére.[62] Ez a réteg a túlzó francia nagyhatalmi politika által kialakított újabb válsággócnak tekintette az övezetet, és az új feszültségeket azzal magyarázták, hogy az „igazságos" és önzetlen amerikai javaslatok többségét 1919–20-ban figyelmen kívül hagyták. Meghatározóbb volt ugyanakkor az az értékelés, amely szerint a Monarchia utódállamai az esetenként tökéletlenül alkalmazott, ám alapjaiban véve helyes wilsoni elveket követve kialakított olyan nemzetállamok, amelyeknek jövőjéért a békét diktáló országok is felelősséggel tartoznak.[63] Ez a felelősségvállalás természetesen csak önkéntes lehetett, és a gyakorlatban

[62] A Foreign Affairs-ben megjelent cikkek szerzői a „Közép-Európa" és „Kelet-Európa" terminust azonos értelemben használták. A dolgozat során mindhárom kifejezéssel ugyanazt a térséget jelöljük.

[63] Vö.: *Duggan*: i.m. 263–277.; *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 87–109.; A kötelezettségvállalásra tett utalással elsőként Walter Lippmann, az Inquiry egyik szervezőjének 1918. október 28-i memorandumában találkozunk, amelyet Edward M. House ezredes részére készített. Lippmann a tizennégy ponthoz kapcsolt értelmezésében többször jelzi, hogy a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok feladata őrködni a Monarchia utódállamainak szabadsága és békéje felett. Blum, John Morton (szerk.): Public Philosopher - Selected Letters of Walter Lippmann. New York, Ticknor & Fields, 1985. 97–105.

esetleg paternalizmusnak bizonyulhatott, ám kétségkívül közrejátszott abban, hogy a német és az orosz területek között formálódó történelem önmaga jogán is megőrizte hírértékét. Azaz az amerikai közvélemény számára nem kizárólag a két regenerálódó, potenciálisan ellenséges nagyhatalomhoz való viszonyuk adta jelentőségüket, sőt, a Duna-medence államainak értékelésében ez a megfontolás a harmincas évekig határozottan alárendelt szerepet játszott. Az Atlanti-óceánon túl uralkodó vélemények szerint Kelet-Közép-Európa történelmi esélyt kapott: megszabadult történelmi imperializmusaitól, ugyanakkor azonban felelőssé vált saját sorsáért.

A huszas évek elején Magyarország számos esetben a térség „fekete bárányaként" jelent meg a háború utáni helyzetről írott munkákban. A Tanácsköztársaság és az ellenforradalom egyaránt a régió békés fejlődését veszélyezetető tényezőnek minősült. IV. Károly visszatérési kísérletei szintén aggodalomra adhattak okot.[64] A háborús vereség és a békefeltételek súlyossága ugyanakkor bőséges magyarázattal szolgált a régi-új ország politikai életének egymást követő válságaira, és számos amerikai vélte lehetségesnek, hogy az átmenet viharos időszaka után egy stabil és békés állam fog kialakulni a Kárpát-medencében, amely képes lesz a szomszédaival való megbékélésre. Az ellentmondásos híreket és véleményeket összegezve, a *Council* egyik legbefolyásosabb alakja, Isaiah Bowman 1921-es könyvében Magyarországot Közép-Európa „kérdőjelének" nevezte, a kialakulatlan helyzetre utalva.[65]

A *Foreign Affairs* első Magyarországgal foglalkozó cikkeit a válaszadásra tett kísérletek jellemzik. A központi kérdés, amely saját egyre gyűrűző diskurzusában összefogta az írásokat, az „új" állam integrációs szándékára és képességére vonatkozott. Az állt mérlegen, hogy a trianoni vesztes képes lesz-e beilleszkedni a szomszédállamok közösségébe, és így potenciálisan angolszász szövetségessé válike, vagy előőrse lesz egy újabb német vagy szovjet-orosz expanziós kísérletnek, amely a többi kisállam létét és egyben a békepolitika sikerét fenyegetné. Ez a stratégiai fontosságú szerep magyarázza a vonatkozó cikkek feltűnően nagy számát, amely a valódi érdeklődés meglétét bizonyítja.

Az 1922. áprilisi első szám, alátámasztva előző megállapításunkat, egy Kelet-Közép-Európa jövőjéről szóló tanulmánypárt is tartalmaz. A két szerző, Eduard Beneš, Csehszlovákia miniszterelnöke és külügyminisztere, valamint Josef Redlich, a Monarchia utolsó pénzügyminisztere a Habsburg utódállamok együttműködési lehetőségeiről írt egy-egy közepes hosszúságú esszét. A lapban több alkalommal jelentek meg egymással vitázó írások, és minden jel arra mutat, hogy a szerkesztőség ebben az esetben is két ellentétes vélemény bemutatását kísérelte meg, az olvasókra bízva a választást.

Eduard Beneš cikke a rövid *„The Little Entente"* [*„A kisantant"*] címet viselte.[66] A cseh miniszterelnök-külügyminiszter célja nem kevesebb volt, mint hogy

[64] Magyarországról meglehetősen negatív értékelést ad pld. *Graham, Malbone W.*: New Governments of Central Europe. New York, H. Holt & Co., 1924. 239–268.

[65] Bowman az egész helyzet kiegyensúlyozott összefoglalását nyújtja. *Bowman, Isaiah*: The New World - Problems in Political Geography. Yonkers, N.Y., New World Press, 1921 225–230.

[66] *Beneš, Eduard*: „The Little Entente"; Foreign Affairs, 1. (1922–1923). 66–73.

egy szervezetről, amely a tagok egyik közös szomszédja ellen irányult, bebizonyítsa, hogy az ennek ellenére a regionális együttműködés optimális kereteit biztosítja.

Beneš az új államok létrejöttének körülményeit az igazságtétel mítoszához kötötte, igazolva ezzel a háború utáni *status quot*. Hangsúlyozta továbbá, hogy a kisantant alapját képező, „szeptember 14-én Csehszlovákia és Jugoszlávia között létrejött védelmi egyezmény a magyar veszély ellen" irányult. Ezt a veszélyt azonban nem annyira a független magyar állam revizionizmusa jelentette, mint inkább az a tény, hogy „Magyarország egy reakciós monarchista mozgalom központja lett, amely a Habsburgok restaurációját választva mottójául, az új középeurópai rend lerombolását célozta, és egész Európa biztonságát fenyegette."[67]

Ez a helyzet indokolta Románia csatlakozását a szövetséghez. Így kiegészülve a kisantant „a Habsburg tervek [a restauráció] megvalósítása ellen erős és állandó védelmet" biztosít. Ennek a megállapításnak a helytálló volta Beneš szerint azóta be is bizonyosodott, hiszen „ezeken a védműveken feneklett meg kétszer a Habsburg 'puccs'": először 1921 áprilisában, majd másodszor ugyanazon év októberében. A három utódállam szövetsége ezzel „sikeresen kiállta a gyakorlati vizsgát és az osztrák-magyar iga alól felszabadult nemzetek szabadsága méltó őrének bizonyult."[68]

Végül, a szervezet nyitottsága mellett érvelve, Beneš hozzáteszi: „nehezen kételkedhetünk abban, hogy ez az elszigeteltség [Magyarországé] nem tarthat örökké, és hogy egy nap majd Magyarország is elfoglalja azt a helyet ebben a közép-európai béke-blokkban, amely őt politikailag és gazdaságilag megilleti."[69] Ez a kijelentés Beneš részéről olyan engedmény volt a nyugati hatalmaknak, amelyet nyugodtan megtehetett, hiszen az előző oldalakon azt bizonyította be, hogy a magyar társadalmat a Párizs környéki békék által felszámolt Habsburg-magyar imperializmus iránti nosztalgia és az ebből következő reakciósság, revansvágy és militarizmus jellemzi. Ezért természetes, hogy a békés együttműködést egyoldalú magyar engedményeknek kell megelőzniük.

Összegezve megállapítható, hogy a cikk pontosan illeszkedett a csehszlovák külpolitika azon vonulatába, amelynek célja az 1920-ra kialakult helyzet fenntartása volt, és amely felismerte, hogy Magyarország nemzetközi tekintélyének újbóli megszilárdulása ezt jelentős mértékben veszélyeztethetné. Időszerűvé az írást az tette, hogy a nagyhatalmak egyre határozottabban kezdtek fellépni egy, a kis nemzeteket összefogó egységes gazdasági blokk kialakítása mellett, és a jóindulatukat minden körülmények között megőrizni igyekvő Beneš ezért ajánlatosnak tartotta, hogy hivatalosan is felsorakoztassa érveit Magyarország *de facto* exkommunikációjának igazolására.[70] Az esetleges magyar részvétel kérdésében Beneš feltételei azonosak voltak a Thomas Masaryk Közép-Európai Demokratikus Unió-tervében megfogalmazottakkal, és jelezték, hogy a trianoni döntést követően a csehszlovák politikai elitnek fel kellett tennie a kérdést, hogy mennyiben reális bármilyen

[67] Uo. 67–68.

[68] Uo. 68–69.

[69] Uo. 73.

[70] *Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929. Bp., Akadémiai, 1989. 38–140.; különösen 42. és 75.

együttműködésre számítani a radikálisan revizionista és továbbra is konzervatív-nacionalista Magyarországgal.[71]

A húszas évek elején Franciaországban és Nagy-Britanniában egyaránt léteztek politikai csoportok, amelyek nem ellenezték volna a Habsburgok restaurációját.[72] A két királypuccs a kisantant és támogatói számára páratlan lehetőséget jelentett, hogy a hivatalos tiltás ellenére visszatérő volt uralkodó magatartásának és a magyar vezetés „legitimista" viselkedésének „békeellenességét" hangsúlyozva a következő évekre biztosítsák maguknak a nemzetközi támogatást.[73] A kétségtelen helyzeti előny azonban, amelyhez a visszatérési kísérlet a kisantant államait juttatta, az októberi események után korántsem volt olyan egyértelmű. A magyar kormány és Horthy határozottnak ítélt fellépése Nyugaton kedvező visszhangot keltett.[74] A tapasztalt cseh külügyminiszter ekkor a megkésve átadott és ezért a nagyhatalmak által rosszallóan tudomásul vett csehszlovák ultimátumnak visszamenőleg akart aktualitást teremteni, és az események rendjét következetesen igyekezett megfordítani. Beneš a tanulmányban is megismételt verziója szerint ugyanis a vonakodó magyar kormányt csak a kisantant határozott reakciója bírta rá Károly kiutasítására.[75] A megváltoztatott sorrendiség révén fenntarthatóak maradtak a Magyarország Habsburg-pártiságáról tett kijelentések, a fegyveres fenyegetés igazolást nyert, összességében pedig továbbra is lehetett magyar imperializmusról beszélni.[76]

Ez az események felcserélésén alapuló gondolatsor a benesi diplomácia egyik lényeges elemét képezte. Utóéletét vizsgálva megállapíthatjuk — egy következetesen megvalósított terv feltételezése nélkül is —, hogy a kísérlet sikerrel zárult. A történtek csehszlovák interpretációja nemcsak propagandisztikus írásokban élt tovább, hanem elfogulatlanságra törekvő későbbi feldolgozásokban is, mint például az angolszász nyelvterületen alapmunkának számító *The Little Entente*-ben.[77]

Az amerikai olvasó, még ha a bevezetés alapján feltételezzük is, hogy a népesség jobban informált, érdeklődő és kritikus kisebbségéhez tartozott, 1922-ben a cikk elolvasásával egy meglehetősen negatív Magyarország-képpel szembesült. Beneš tekintélye szokatlanul nagy volt, akárcsak a régió egyetlen demokratikusnak tartott államáé, amelyet ő képviselt, és így kijelentései többnek minősültek egyszerű véleménynél.[78] A demokratikus hagyományaira rendkívül büszke Egye-

[71] Uo. 29–30.; *Masaryk, Thomas Garrigue*: The New Europe - A Slav Standpoint. London, Eyre & Spottiswoode, 1918. 22–26. és 60.

[72] *Ormos Mária*: „Soha, amíg élek." - Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs, Pannónia könyvek, 1990. 29–50.; Ádám: i.m. 37., 95. és 107.

[73] "Károly kalandját minden államnak minél jobban ki kell aknáznia Magyarország ellen." Beneš körtávirata a csehszlovák külképviseleteknek 1921. április. 3. Idézi: *Ádám*: i.m. 103.

[74] Uo. 134–140.

[75] Ez a törekvés összeállítható Ormos Mária könyvének adatai alapján is: *Ormos*: i.m. 134–146.

[76] *Beneš*: i.m. 68–72.

[77] *Crane, John*: The Little Entent. New York, MacMillan, 1931. 18–19.; ugyanez az időrend szerepel többek között *Radovanovitch, V. M.*: La Petite Entente - Etude Historico-Juridique. Paris, Ed. A. Pedone, 1933. 17–18. és a leplezetlenül elfogult *Mousset, Albert*: La Petite Entente - Ses origines, son histoire, ses connexions, son avenir. Paris, Ed. Bossard, 1923. 58–75. A második visszatérési kísérlet pontos kronológiája alapján történt rekonstrukcióval jobbára csak a magyar historiográfiában találkozhatunk.

[78] Vö. *Graham*: i.m. 292–333.; és a helyenként kritikus, de általánosságban elismerően szóló *Bowman*: The New World (1928). 329–344.

sült Államokban, ahol a külpolitika iránt érdeklődők többsége a wilsoni elveket tekintette a világbéke alapjának, Beneš érvei általában véve hatásosak lehettek. A reakciósság és az imperialisztikus törekvések vádja pedig azért is sokat nyomott a latban, mivel azok Magyarországot a térség stabilitását, nyugatról szorgalmazott integrációját és a Népszövetség tagállamait fenyegető bizonytalansági tényezőnek mutatták.

Ezt az ábrázolást Josef Redlich cikke kevéssé finomította. A *„Reconstruction in the Danube Countries"* [*„Újjáépítés a dunai államokban"*] nem annyira az új nemzetállamok sorsával foglalkozott, mint inkább azokkal a meggondolatlanul elvetett tervekkel, amelyek a birodalom nyújtotta előnyök megőrzését célozták.[79] A felhozható érvek közül a szerző a talán legkézenfekvőbb és ezért legkönnyebben bizonyíthatóakat választotta: a piac és a saját vámterületén belül kiegyensúlyozottan és biztonságosan fejlődő nagy gazdasági közösség előnyeit.[80] A békekonferencia legnagyobb hibája így szerinte az volt, hogy „egyszer és mindenkorra feladta, hogy a háború előtti Ausztria-Magyarország nagy kiterjedésű közös vámterületét egy másfajta konföderációval vagy az új politikai egységek közötti tartós gazdasági szervezettel helyettesítse."[81]

Redlich cikke nem kevesebb szimpátiát válthatott ki, mint a kisantantot bemutató írás, amely közvetlenül előtte kapott helyet. Egy kelet-közép-európai gazdasági blokk terve a filantróp, liberális tőkések és a szellemi foglalkozásúak szemében egyaránt népszerű maradt 1919-től a második világháború kitöréséig. A Monarchia így legalább részben rehabilitálhatóvá vált egy, a gazdasági előnyökre épített érvrendszer segítségével. Az amerikai politikai gondolkodás idealista, „wilsoni" oldalát, amely a nemzeti elv nevében elítélte a birodalmat, a pragmatikus, pénzügyi-kereskedelmi vonatkozások kiemelése ellensúlyozhatta. Redlich pedig azzal, hogy — legalábbis nyíltan — nem foglalt állást az utódállamok által létrehozandó közöspiac ideális államjogi kereteinek kérdésében, tervét előre tisztázta a reakciósság vádja alól. A közelebbről nem definiált „konföderációra" tett utalások csupán annyit posztuláltak, hogy nem a *Donaureich* újjáélesztésének célját szolgálnák.[82] A kis nemzetek nacionalizmusából következő, az együttműködés kereteinek kialakítását megnehezítő problémákat az írás — akárcsak a hasonló amerikai és brit javaslatok — nem tárgyalta.

A tanulmányban Redlich egyetlen, specifikusan a magyar kérdéssel foglalkozó megjegyzése csak annyiban finomította a Beneš által megrajzolt képet, hogy a reakciósként és revizionistaként bemutatott állam külpolitikájának magyarázataként a trianoni béke — érvelésébe egyébként beleillő — negatív következményeit is megemlítette: „Magyarország, Budapest kivételével minden ipari központjától, bányájától, erdőségétől és szénmedencéjétől, nemzetközi tengeri keresekedelmétől megfosztva, a legelkeseredettebb ellenségeskedések és az érzés által,

[79] *Redlich, Joseph:* Reconstruction in the Danube Countries; Foreign Affairs, 1. (1922–1923). 73–85.

[80] Uo. 76. és 78–80.; a gondolat a Monarchiáról folyó vitának szerves részét képezte a későbbiek során is. Vö. *Komlós, John*: The Habsburg Monarchy as a Customs Union - Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1983. A későbbi politikai vonatkozásokhoz leginkább ld. 3–24. és 214–220.

[81] Uo. 78.

[82] Uo. 76.

hogy legalább kétmillió magyar került más, kevésbé civilizált fajok uralma alá, elszigetelődött szomszédaitól. Így nem képes stabilizálódni, sem erkölcsileg és anyagilag a leszerelés útjára lépni, megakasztva minden, a kelet-európai megbékélést célzó kísérletet."[83]

Redlich egy nagyon gyakorlatias, a tényleges politikai helyzetből kiinduló vitairattal szemben egy „méregfog nélküli", a húszas évek elején utópisztikusként ható elméleti tervvel állt elő a térség gazdasági integrációjáról, amely annak ellenére, hogy a Dunai Konföderáció nevet kapta volna, elsősorban nem politikai egyesülésre, hanem egy közös piacra emlékeztetett. Ezért, ha magyar perspektívából közelítjük meg a kérdést, azt kell megállapítanunk, hogy Beneš, retorikájából és az általa képviselt stratégiai érdekek természetéből következően, egy olyan támadást indított Magyarország nemzetközi hitele ellen, amelyet az amúgy sem magyarbarát Redlich célkitűzéseiben ambíciózusabb, ám éppen ezért kevésbé konkrét esszéje nem semlegesített. A szerkesztők ugyan bemutattak két különböző elképzelést a régió jövőjéről, ám Magyarországot a két írás összességében rendkívül negatívan ábrázolta.

A trianoni Magyarországról folyó vita második része Jászi Oszkár és Bethlen István között zajlott le. Mint láthattuk, az első számban megjelent két írás Magyarországról azt állapította meg, hogy az olyan politikai pályára sodródott, amellyel, legalábbis ideiglenesen, kirekesztette magát az új helyzet alapján történő rekonstrukciós kísérletek főáramából. Ez a külpolitikai elszigetelődés indokolttá tette az országon belüli hatalmi viszonyok vizsgálatát, kiderítendő, hogy Magyarország régi-új vezetői mennyiben tehetők felelőssé a kialakult politikai helyzetért, illetve hogy a szomszédos államok vádjai a rendszer diktatórikus tendenciáit illetően mennyiben megalapozottak. Egy a magyarországi viszonyokat részletesen elemző cikk tehát időszerű volt 1923-ban. A Magyarország kölcsönkérelme kapcsán folyó diplomáciai erőpróba ennek különös aktualitást adott.

Hamilton Fish Armstrong beszámolója a húszas évek elején tett kelet-európai körútjáról egyértelművé teszi, hogy a lappal kapcsolatos munkák oroszlánrészét végző „felelős szerkesztő" a bethleni Magyarországgal sem kívánt jobban kiegyezni, mint az ellenforradalmi fehérterrorral. Nem látott mást, csupán egy a vereséget elfogadni nem képes, imperialista ábrándokat dédelgető népet, amely a gazdasági válság megoldása helyett csak a bosszúra gondol, és a realitások elől régi — kétes — dicsőségének emlékeihez menekül.[84] Amikor 1923 szeptemberében Jászi Oszkár New Yorkba érkezett, hogy előadásaiban leleplezze Horthy „diktatúráját", egy olyan személyiségtől kérhetett lapja számára írást, aki egyszerre volt az ellenforradalom elkeseredett ellenfele, és nem számított a „kommunisták" közé sem. Ráadásul Jászi neve az olvasótábor egy része számára ismerősen csengett, mivel az emigráns magyar politikussal a *New York Times* korábban egy egészoldalas interjút készített.[85]

---

[83] Uo. 82.

[84] *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 171–174.

[85] „A Times-ban megjelent interjúmat nagyon észrevették." Károlyi Mihálynak. 146. Levél, New York City, 1923. IX. 27.; in: Litván György-Varga F. János (szerk.): Jászi Oszkár válogatott levelei. Bp., Magvető, 1991. 279.

Jászi Amerikában komoly anyagi gondokkal küszködött. Eredetileg úgy gondolta, hogy mintegy két–két és fél hónapig fog kitartani a magával hozott pénzösszeg, ám csak akkor, ha nem tesz hosszabb utazásokat. Így csupán a keleti part nagyvárosaiban és a Középnyugat egyes magyar központjaiban szándékozott előadásokat tartani, és lehetőleg minél több helyi vagy országos napilapban cikkeket elhelyezni. A távlati cél a Londonban tartózkodó Károlyi Mihály tervezett körútjának előkészítése volt.[86] Hogy Jászi ennél jóval többet ért el, azt elsősorban a *Council on Foreign Relations* támogatásának köszönhette. Szeptember 27-én kelt levele szerint „a Carnegie nevelésügyi department egyik vezetője, aki Apponyi számára megszervezte az egyetemi előadásokat, állítólag erkölcsi obligóban érzi magát velem szemben, s azt izente, hogy nekem contra-turnét fog nyélbeütni, mivel ő a demokráciával rokonszenvezik."[87] A *Carnegie Endowment* pedagógiai osztályát az első részben említett Stephen Duggan vezette, a levél minden valószínűség szerint rá utal. Ő — Armstronggal ellentétben — nem szimpatizált egyetlen európai hatalmi csoportosulással sem, és bár a magyar helyzetet is kritikus szemmel vizsgálta, önéletrajzában szereplő meglátásai nem elfogultságról, hanem kifinomult ítélőképességről tanúskodnak.[88]

Armstrong szintén bízott R. W. Seton-Watson professzor magyar barátjának véleményében, amelyről — előadásait ismerve — tudta, hogy egészében és a részletkérdéseket illetően is elutasítja a Horthy-rendszert.[89] Nem lenne helye semmilyen gyanúnak a szerkesztők elfogulatlanságát illetően, ha ismét egy cikkpár megjelentetését tervezték volna, vagy Jászi látogatása lett volna az első alkalom, amikor a magyar politika egyik bennfentesétől kérhettek egy tanulmányt a lap számára. Azonban Apponyit — bár a szervezettel Duggan révén szintén kapcsolatba került — néhány hónappal korábban nem kérték fel hasonló hozzájárulásra. Ezért feltételezhető, hogy Armstrong — a pártatlanság látszatának fenntartása mellett — ideológiai szempontok alapján cselekedett.

Jászi cikke, a *„Dismembered Hungary and Peace in Central Europe"* [*„Csonka-Magyarország és a közép-európai béke"*] abban az időszakban keletkezett, amikor a Károlyi-emigráció tagjai a Horthy-rendszert még megdönthetőnek vélték, és ezért egy, a nemzetközi politika fórumain kifejtendő kampány mellett döntöttek.[90] Ennek megfelelően a *„Dismembered Hungary and Peace in Central Europe"*

---

[86] Uo. 279–280.

[87] Uo. 280.

[88] *Duggan*: i.m. 276–277.

[89] Jászi politikai pályájának főbb vonalait Armstrong már ismerte. Önéletírása általában figyelemreméltó tájékozottságról tanúskodik a magyarországi eseményeket illetően, és az is kiderül belőle, hogy 1918–19 telén Belgrádból pontosan figyelemmel kísérte a budapesti helyzet alakulását. *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 55–71. Az emigráns politikus előadásai közül majdnem bizonyos, hogy hallotta azt a késő őszit, amelyet Jászi a Council közönsége előtt tartott. („A minap Princetonon és a Counsel on Foreign Relation [sic] beszéltem..." Károlyi Mihálynak. 147. Levél, New York, 1923. XII. 11.; in: Litván-Varga: i.m. 286.)

[90] *Jászi, Oscar*: „Dismembered Hungary and Peace in Central Europe"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 270–281. A Károlyi-emigráció döntése mögött rejlő indítékokat Litván György így összegezte: „1919 augusztusa után az emigráció minden egyéb szempontot háttérbe szorító törekvése a Horthy-rendszer megbuktatása volt. Amikor hétről-hétre újabb gyilkosságokról és egyéb borzalmakról jöttek a hírek, a Bécsben, Prágában, Belgrádban élő magyar baloldaliak nem tehettek mást, mint hogy megpróbálják mozgósítani az egyetlen erőt, amelyre még Horthyék is tekintettel voltak:

első megállapításai is a jelenlegi magyar helyzet tarthatatlanságát hangsúlyozzák. Alátámasztva korábbi feltételezésünket, amely szerint az emigráció tagjai ekkor még nem ismerték fel Bethlen programjának stabilizáló hatását, Jászi következtetései éppen a valódi konszolidáció és az ellenforradalmi rendszer összeegyeztethetetlenségére vonatkoznak. Ezzel kapcsolatban a bevezetés végén kiemeli, hogy „amennyiben [Magyarország] megmaradna jelenlegi állapotában, az elkeseredés és a bosszú lázálmának fájdalmai között ingadozva, kevés lehetőség nyílhat komoly újjáépítési munkákra és a Duna-medence országai közötti józan egyensúly megteremtésére."[91] A sorok mögött meghúzódó leglényegesebb feltételezés a konszolidáció folyamatának tagadása. Az idézet is bizonyítja, hogy Jászi a bethleni próbálkozásoknak nem tulajdonított nagy jelentőséget, és azokat csupán a fehérterror illetve a „neo-feudalizmus" diktatúrájának kifinomultabb formájaként értékelte.[92]

A tanulmány második része az előző évtizedek eseményei felől közelíti meg a jelent. Magyarország Jászi szerint „a történelem erőinek elsődleges áldozata."[93] Ezeket a történelmi erőket a szerző az 1867 utáni magyar történelem vizsgálatából kísérelte meg kiszűrni. Az első akadály — még 1914 előtt megfogalmazott nézeteinek megfelelően — a magyar „feudalizmus" továbbélése. Az ebből származó társadalmi feszültségekről a politikai elit a múlt század végén soviniszta agitációval kísérelte meg elterelni a figyelmet. Az agresszív nacionalista ideológiák pedig azért erősödhettek meg a korban, mert a térség „befejezetlen egységekből" áll, és így számos — korábban lappangó — nemzetiségi ellentét élt tovább.[94] A *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* című könyvében alkalmazott elnevezést átvéve, a régiót — a „befejezetlenségből" következő instabilitást jelezve — „Európa veszélyeztetett zónájának" nevezi. A veszély konkrét oka, amelyet a szerkezeti elégtelenségek gerjesztettek, és tettek még súlyosabbá, a „nemzetiségi elv nacionalista-atomizáló koncepciója," amellyel a konföderációs terv a „hisztoriko-politikai realitások alapján" szállt szembe.[95]

a nemzetközi és különösen a nyugati közvéleményt." (*Litván György*: „Magyar gondolat - szabad gondolat" - Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp., Magvető, 1978. 148.)

[91] *Jászi*: „Dismembered Hungary". 270. A teljes Magyarország-kép szempontjából az sem érdektelen, hogy Jászi ezzel az állításával alátámasztotta Beneš elméletét a magyar agresszió által fenyegetett Közép-Európáról.

[92] Jásziék 1922-es kiáltványukban Bethlent és Horthyt azzal vádolták, hogy „a közép-európai feudalizmus legveszedelmesebb fellegvárának újjáépítése által" „Európa jövőjét" fenyegetik. (*Károlyi Mihály - Hock János - Jászi Oszkár - Lindner Béla - Szende Pál*: „A világ demokratikus és pacifista közvéleményéhez"; Bécsi Magyar Újság, 1922. márc. 19.; in: Kiss Szilvia (szerk.): Károlyi Mihály válogatott írásai 1920–1946. I. köt. Bp., 1964. 46–50.) Ugyanebben az évben egy másik röpiratuknak már címében is minősítették a magyarországi eseményeket: *Károlyi Mihály – Hock János – Jászi Oszkár – Lindner Béla – Szende Pál*: „A magyarországi katonai diktatúra által létesített álparlamentáris kormányzatról és az igazi parlamentarizmus helyreállításának szükségességéről. 1922. augusztus – Felhívás a bécsi interparlamentáris konferencia tagjaihoz."; in: Kiss: i.m. 62–69.)

[93] *Jászi, Oscar*: „Dismembered Hungary". 277.

[94] Uo. 270–271. Jászi ebben a tanulmányában, és 1938-as írásában (*Jászi, Oscar*: „Feudal Agrarianism in Hungary"; Foreign Affairs, 16. (1937–38). 714–718.) egyaránt gyakran használja a „feudalizmus" szót. Ezt a fogalmat az amerikai olvasó nem Jászi „neo-feudalizmusaként" értelmezte, hanem tényleges jobbágyfüggésre gondolt, vö.: *Montgomery, John Flournoy*: Hungary, the Unwilling Satellite. h.n., Devin-Adair Co., 1947. 22–31.

[95] "Danger Zone of Europe", *Jászi*: „Dismembered Hungary". 270.; *Uő*: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Bp., Új Magyarország Rt., 1918.[2] 13–20. és 51.

Magyarország esetében az előbbi tendenciák magyarosítási kísérletekhez, illetve a nemzetiségek elszakadásához vezettek. A fő felelősséget azonban a hatalmi pozícióban lévő magyar elitnek kell viselnie, hiszen a „monarchia újjáépítésére törekvő erőfeszítések" is a „magyar feudalizmus szilárd falain törtek meg."[96] Ebből a helyzetből a háborús vereség teremtett lehetőséget a továbblépésre, Károlyi Mihályt pedig következetes háborúellenessége predesztinálta a megújulás vezetésére. Jászi az 1918–19-es időszakról cikkének harmadik részében számol be, annak már legelején hangsúlyozva, hogy az októberi forradalom nem egy szervetlen, a válság által előidézett fordulat volt — ez magyarázná sikertelenségét is —, hanem „az általános választójog, a nemzetiségi autonómia és az agrárreform húsz éve követett programjának" győzelme, azaz „egy következetes demokratikus törekvés végső lépcsőfoka."[97]

A márciusi rendszerváltás kritikus pontjának leírásakor Jászi csak annyit állapít meg, hogy „elkeseredés és éhezés hajtotta a nemzetet a bolsevikok karjai közé." A Tanácsköztársaságról szintén keveset mond el az írás, és sietve rátér tulajdonképpeni témájára, azaz a Horthy-rendszer bemutatására. Ezúttal Jászi még csak „ál-parlamentarizmusról" sem beszél, mint 1922-ben, inkább néhány szinonim kifejezéssel utal az új rend szerinte meghatározó vonásaira. „Horthy tengernagy fehér bolsevizmusa", „katonai diktatúra" – ezek a szavak összegzik a leírás szerint az 1920 és 1923 között változatlan állapotokat. A részletesebb jellemzés a *Magyar kálvária, magyar feltámadás* 1924-es angol kiadásához írt kiegészítő fejezeteinek szerkezetét követi. A későbbi fejezetcímek egy-egy mondatban már végleges formájukban tűnnek fel, és az értékelés megegyezik a könyv vonatkozó konklúzióival.[98] Ez az egyezés is valószínűsíti, hogy a *„Csonka-Magyarország"* rövid, de megbízható összefoglalása a szerző 1923 körüli véleményének. Ám mint tömör ismertetés, amely érdeklődő, de előzetes tudással és összehasonlítási alappal nem rendelkező olvasók számára íródott, semmivel sem elfogulatlanabb, mint Beneš kísérlete a történelem átírására.

Tanulmánya befejező részében Jászi — elszakadva a rendszer közvetlen kritikájától — visszatér a bevezetésben felvetett és megoldatlanul maradt problémákhoz, amelyek „Európa veszélyeztetett zónájának" létrejöttéért felelősek. A Párizs környéki békékről a magyar szempontokon felülemelkedve megállapítja, hogy aláírásukkal az „általános nemzeti autonómia [elve] jelentős lépést tett előre." Fontos eredmény, hogy a „három elnyomó katonai dinasztia... a népek progresszióját nem gátolja többé."[99] Az elismerő hangot az indokolja, hogy a „veszélyeztetett zóna" felszámolásához szükséges átalakulás első lépése megtörtént. Ami hátra van még, az annak az élettérnek a helyreállítása, amelyet paradox módon a nagy birodalmak biztosítottak. Jászi újfent felhívja a figyelmet a „nacionalista-atomizáló" ideológiák veszélyeire, és figyelmeztet, hogy a világháború után „sok száz éves és nagy területű gazdasági egységek törtek darabokra," rendkívül bizonytalan helyzetet teremtve. A békeszerződések pedig saját végső céljuk megvalósulását akadályozták azzal, hogy „szükségtelenül megszégyenítettek és

[96] *Jászi*: „Dismembered Hungary". 272.
[97] Uo. 272–273.
[98] *Jászi*: „Dismembered Hungary" 274–279.; vö. *uő*: Revolution and Counterrevolution. 153–231.
[99] Uo. 275.

gazdaságilag nehéz helyzetbe hoztak" népeket, hozzájárulva a „nemzetiségi és faji gyűlölködés" továbbéléséhez.[100]

A szerző nem hallgatja el, hogy véleménye szerint saját nemzete szenvedte el a legsúlyosabb igazságtalanságokat, és ezzel kimondatlanul is elismeri egy esetleges részleges revízió jogosságát.[101] Ennél azonban ambíciózusabb programot ajánl. A háború előtt az akkori Magyarország társulásával elképzelt konföderáció továbbra is az egyetlen, megbékélést és gazdasági prosperitást biztosító alternatíva, amelynek lényege a történelmi fordulat következtében sem változott, bár a megvalósítás feltételei radikálisan átalakultak. Így az elképzelés a térség kisebbségi problémáinak megoldását sem határrevíziókban, hanem a határok jelentőségének minimalizálásában látja.[102] A visszatérésre készülő politikus, vagy — az írás szerint — a távoli jövő számára dolgozó író, aki már 1920-ban kijelentette, hogy „igenis együtt kell menni a kisantanttal", az ismétlődő atrocitásokat és a diszkrimináló belpolitikát is hajlandó elnézni az utódállamok kormányainak. Ezek ugyanis pusztán reakciók, mivel „a hatalom új birtokosai meg akarják mutatni egykori elnyomóiknak, hogy rendszerük pontosan mennyire is volt terhes." Az országok közötti ellentétekért pedig „a Horthy-kormány fenyegetései és háborús készülődései" hibáztathatóak.[103]

Ezzel a gondolattal az írás elérkezik befejezéséhez, amely a Magyarország előtti választási lehetőségeket mérlegeli. Jászi két utat lát, amelyek közül az egyiket látszólag a magyarországi elit választotta, míg a másikat ő ajánlja. Saját alternatíváját „demokratikus és pacifista út"-nak nevezi, amelynek főbb jellemzői a komoly földreform, a feudális osztály hatalomból való kiszorítása, a demokrácia megteremtése és a pacifista külpolitika lennének. Így lehetőség nyílna „szabad gazdasági és kulturális kapcsolatok" megteremtésére, amelyek a konföderáció megalakításában érnék el természetes fejlődésük csúcsát. A terv utópisztikus felhangjait ellensúlyozandó az esszében többször és hangsúlyozottan szerepelnek a terv stratégiai, hosszútávú jellegére tett utalások, amelyek azonban nem zárják ki jótékony hatásainak rövid távon való érvényesülését sem.[104]

Jászi javaslatával a horthysta „oligarchia" legitimizmusa, az integrális revízió ábrándja, a megújuló elnyomás és a nagybirtokok fenntartásának programja áll szemben, összefonódva egy történelmi mítosszal, amely meghamisítja a közelmúlt köztudatban élő képét. A tanulmány szerint azonban ez a program magában hordozza saját cáfolatát, hiszen hiányoznak belőle a hosszútávú célok, amelyek lehetővé tennék a kis nemzetek békés együttélését és biztosítanák Magyarország fejődését, továbbá azért, mert a jövő helyét a múlt foglalta el benne. Éppen ezért csak a Habsburg-feudalizmus maradványainak kiirtása és egy demokratikus Magyar Köztársaság létrehozásának „őszinte erőfeszítéseivel" kezdődhet meg a valódi alkotó munka.[105]

---

[100] Uo. 276.

[101] Uo. 277.

[102] Uo. 278.

[103] Uo. 278.; „Integritásos sovinizmussal harcolni ma nem lehet. Igenis együtt kell menni a kisantanttal." Károlyi Mihálynak. 134. Levél. Wien, 1920. VI. 19.; in: Litván-Varga: i.m. 247. Jászi már az első cseh-jugoszláv szerződés megkötése előtt használja a kisantant szót.

[104] *Jászi*: „Dismembered Hungary". 278–279.

[105] Uo. 280–281.

Jászi Oszkár 1923-as elemzése számos ponton alátámaszotta Beneš és Redlich egy évvel korábbi cikkeinek megállapításait. Jászi megismételte a csehszlovák miniszterelnök vádjait a Horthy-rendszer diktatórikus, irredentista és Habsburg-párti jellegével kapcsolatban, amely vádak közül az első kettő legalábbis árnyaltabb és részletesebb bemutatást igényelt volna, míg az utolsó nehezen volt bizonyítható. Redlich-hez hasonlóan kiállt a nagyobb egységek biztosította jobb fejlődési lehetőségek mellett, kiegészítve az érvelést a nemzetiségi megbékélés gondolatával, amely szerinte a jól felismert érdekek tudatában vállalt önkéntes együttműködés-együttélés révén válhatna valósággá. Ezzel annak a pragmatizmusában is idealista elképzelésnek adott hangot, amely a *Foreign Affairs* és a *Council* az angolszász társadalomfilozófia hagyományain nevelkedett többségének támogatását élvezte. Kijelentései azonban könnyen igazolhatták azt a Beneš által elképzelt jövőképet is, amely a közép-európai integrációban Magyarország számára nem látott helyet, annak ellenére, hogy Jászi természetesen nem hitt egy „középpont" nélküli dunai konföderáció életképességében.[106]

A cikk megjelenésekor a magyar diplomácia erőfeszítéseit szemlélők joggal gondolhatták, hogy elérkezett az a pont, amikor a világ demokratikus közvéleményének határozottan állást kell foglalnia a Horthy-rendszerrel kapcsolatban. A már elnyert népszövetségi tagság (1922. szeptember 15.) és a népszövetségi kölcsön még eldöntetlen kérdése szimbolikus jelentőséggel is bírt: megadásuk egyet jelentett (volna) a bethleni konszolidáció sikerével, a parlamentarizmust fenntartó és kompromisszumra törekvő konzervatizmus nemzetközi elfogadásával. Ebben a helyzetben a magyar vezetésnek egy olyan támadást, mint amilyen a „Csonka-Magyarország" könyörtelen bűnlajstroma volt, megegyezésre képtelen, elkeseredett ellenfelei provokációjaként kellett értékelnie.

A kritikus időpont, amelyben a tanulmány megjelent, megmagyarázza a Bethlen-kabinet heves reakcióját. A magyar követség határozott hangú levélben követelte Jászi kiutasítását az Egyesült Államokból, és a lapot magát is megtámadta, elfogultsággal vádolva a szerkesztőket.[107] A jóhiszemű szerkesztőség és a *Council*on belül pártatlan és elfogulatlan szemlélőnek tartott Armstrong ezt indignálódva vették tudomásul, ám ahhoz hozzájárultak, hogy egy, a hivatalos Magyarországot képviselő személy is kifejthesse véleményét a *Foreign Affairs* következő számainak egyikében. A felek végül Teleki Pál személyében egyeztek meg. Armstrong ismerte Teleki nézeteit, és 1921-ben személyesen is hallhatta a magyar politikus amerikai körútja során tartott williamstowni előadását.[108] A szerkesztő ezért reménykedhetett egy, a kisantanttal szemben mérsékelt és csak Jászival szembeszálló kontrában. A felkért szerző azonban időközben elvállalta az iraki határok kijelölésével foglalkozó népszövetségi bizottság vezetését, és így tartózkodnia kellett a nemzetközi ügyekben való véleménynyilvánítástól.[109]

Teleki helyett végül maga Bethlen István vállalkozott a Magyarországot bemutató esszé megírására. A válasz megszületésekor — amelynek időpontja a szerző személyének megváltozása miatt jócskán kitolódott — a körülmények az ér-

[106] Vö. *Jászi*: Magyarország jövője. 80.
[107] *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 278–280.
[108] Armstrong a New York Post kiküldött tudósítója volt Williamstownban.
[109] Uo. 279.

veknél hatásosabban látszottak cáfolni Jászi állításait. Magyarország a megkapott kölcsön céltudatos felhasználásával megkezdte a gazdasági stabilizáció programjának végrehajtását, és az első biztató visszajelzések mellett Bethlen konstruktív küpolitikája is elismerésre talált. Azt is mondhatnánk, hogy 1923 és 1925 között a magyar kormány sok szempontból sikeres gyakorlati választ adott elméleti kritikusainak. A korlátozott választójog, a megoldatlan agrárkérdés és a „kettős társadalom" makacsul továbbélő öröksége a rendszernek olyan árnyoldalát képezték, amelyből a nyugati politikai, jogi és pénzügyi elit kevesett láthatott, illetve amely iránt csak mérsékelten érdeklődött. A „tesztelhető" tulajdonságok pedig Bethlen mellett szóltak: az ország külkapcsolatai normalizálódtak, akárcsak gazdasági élete.

Tanulmánya, a *„Hungary in the New Europe"* [*„Magyarország az új Európában"*][110] három szerkezeti egységre bontható. Az első és leghosszabb rész betekintést nyújt az 1848 utáni magyar történelembe. Trianon ismertetése szintén ebbe a történeti áttekintésbe illeszkedik, és a második gondolati egység, amely a jelen bemutatásával foglalkozik, csak a konszolidációs időszak jellemzését tartalmazza. A rövid konklúzió a két fő rész egyes megállapításait veti össze, és végül megvonja Magyarország veszteségeinek és nyereségeinek itt egyértelműen pozitívnak feltüntetett mérlegét.

Az első oldalak leggyakrabban visszatérő állításai a magyar államiság folyamatos fennállására vonatkoznak, valamint a parlamentarizmus hosszú, és 1848 után egy jellegzetes magyar demokráciában kiteljesedő hagyományait hangsúlyozzák. „A magyar állam függetlensége és szabadsága sohasem szűnt meg létezni, sem *de jure*, sem pedig *de facto*" – írja Bethlen.[111] A társadalmi és politikai viszonyok kérdésében a szerző hasonló folyamatosságot vél felfedezni a „demokratikus Magyarország" 1848-tól számított történelmében. A forradalom korszakhatár, mivel „ Magyarország 1848 előtt még a nagybirtokok Magyarországa volt, a nemesség privilégiumaival, a feudalizmus jobbágyságával, és egy semmiképpen sem széles és teljességel elszigetelt polgári réteggel.... A demokratikus magyar állam, amely a modern parlamentarizmus elveit követi és amely a teljes jogegyenlőség alapján áll, 1848 óta létezik." Bethlen azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a forradalom sikere jelentős mértékben a rendi gyűlésen múlott, amelynek tagjai a döntő pillanatban „az ősiség és a robot teljes eltörlése mellett foglaltak állást."[112]

Ez a félrevezető gondolatmenet, amely a 19. század közepétől számítja a „demokratikus Magyarország" fennállását, a 48-as forradalmat követő események radikális újraértékelését teszi szükségessé. Bethlen az 1849-es események kapcsán „kozák lovak"-ról, „orosz szuronyok"-ról és Ferenc József „rossz tanácsadói"-ról szól. Így a császár nem lesz közvetlenül felelős a forradalom és szabadságharc leveréséért, és a történtek végül az uralkodóház és a magyar nemzet közötti tragikus félreértéssé redukálódnak. Ennek tisztázása után pedig a régóta időszerű rendezés jött létre a kiegyezéssel, amikor „az 1867:XII. törvénycikk helyreállította a jogfolytonosságot."[113] Függetlenségi, illetve Magyarországon belüli autonómia-

[110] *Bethlen, Count Stephen*: „Hungary in the New Europe"; Foreign Affairs, 3. (1924–1925). 445–458

[111] Uo. 446.

[112] Uo. 446–447.

[113] Uo. 448. Bethlen ugyanakkor bevezetőjében azt állította, hogy a jogfolytonosság sohasem szakadt meg.

törekvésekre tett utalást a szövegben csak a történelmi hátteret jól ismerő olvasó fedezheti fel. Bethlen módszere tehát nem annyira a nyílt vita vállalása az ellenkező elképzelésekkel, mint inkább a történelmi erők és áramlatok közötti egyoldalú szelekció.

Az áttekintés az 1918 és 1920 közötti időszakkal ér véget. Az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság értékelésében Bethlen Szekfű Gyula véleményéhez hasonló álláspontra helyezkedik, és a történelmi tévedésként ábrázolt epizódot „tragikus dekadencia" következményének nevezi. A Károlyi-kormány a tanulmány szerint kalandorokból állt, akik az 1914-ben békepárti Tisza István meggyilkolásával kezüket rögtön hatalomrajutásukkor beszennyezték.[114] Az 1919. márciusi eseményekért pedig a „középosztályok fejlődésének visszamaradottsága, a szervezett társadalom iránti vágy, és... a háborús vereség által előidézett anarchia"[115] tehető felelőssé. A Vix-jegyzéket és a maguknak minél nagyobb területeket biztosítani kívánó utódállamok kezdődő aggresszióját Bethlen jobbnak látta nem említeni, ennek következtében azonban valóban nem maradt más bűnbak, mint a „Károlyi-forradalom, amely saját, jellegzetes defetizmusával megfertőzte a nemzet egész szervezetét." Ezt az agonizáló állapotot csak „saját logikus következménye, a proletárdiktatúra követhette." A bolsevikok pedig „marxi tudatukkal ugyanazt cselekedték, amit Nero és Caligula pusztán vadállati ösztöneik által sarkallva tettek."[116]

Trianon tárgyalására a cikkben rendkívül taktikusan kerül sor: Bethlen anélkül tartja fenn állítását a szerződés igazságtalanságáról, hogy az 1920-ban a magyar érdekeket a wilsoni elvek ellenére figyelmen kívül hagyó antantot cinikus nagyhatalmi politikával, a kisantant államait pedig túlzó követeléseikben megmutatkozó imperializmussal vádolná. Ehelyett a megdöbbent magyar delegációról számol be, akik Neuilly-ben, a tárgyalások során szembesültek a nyugati hatalmak vezetőinek azon véleményével, hogy Magyarország 1918 októbere előtt nem volt független állam. Ez a tévhit a trianoni tragédiában az „egyik legkatasztrofálisabb következményekkel járó tényező" volt.[117] A cikk egy helyen sem utal arra, hogy ez a tévedés esetleg hamis, de hasznos érv lehetett Magyarország feldarabolásának igazolásához, és a döntéshozók esetleges elfogultsága fel sem merül. Felelősség legfeljebb még a „bolsevikokat" terheli, akiknek „öt hónapos uralma kétségtelenül meghatározó jelentőségű volt a háború utáni Magyarországon kialakult politikai, társadalmi és gazdasági helyzet szempontjából."[118] A Tanácsköztársaság magyar

[114] Uo. 451. Vö. *Pölöskei Ferenc*: A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Budapest, Helikon, 1988. 121. Bethlen részéről ez a vád ugyanolyan célokat szolgált, mint azok a híresztelések, amelyek Jászit a kommunisták által pénzelt rágalmazóként állították be.

[115] *Bethlen*: „Hungary in the New Europe". 451.; Vö. *Szekfü Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. Bethlen ezirányú nézeteinek szilárdságát jelzi, hogy azok 1944-re, a radikálisan átrendeződött helyzet hatására sem változtak meg: „'918-ban egy vesztett háború után a nemzeti léleknek a fájdalomtól felbomlott állapotában egy őrültekből összeverődött terrorista kis csoport garázdálkodott fölöttünk." *Bethlen István*: „A magyar politika a második világháborúban - Politikai tanulmány vagy vádirat"; in: Romsics Ignác (szerk.): Bethlen István emlékirata 1944. Bp., Zrínyi, 1988. 121.

[116] *Bethlen*: „Hungary in the New Europe". 452.

[117] Uo. 450.

[118] Uo. 451. Bethlen ezzel egy újabb gesztust tesz a nagyhatalmak felé, elhallgatva, hogy 1919 februárjára a magyar határok kérdése már többé-kevésbé eldőlt.

területek megvédésére tett kísérlete, amely említést sem nyer, már csak azért sem lehet enyhítő körülmény, mert a kisantant agresszív fellépését a szerző taktikai okokból elhallgatja.

A húszas évek Magyarországának bemutatásában Bethlen az előző rész jól bevált, szelektív módszeréhez folyamodik: felsorolja a kormány által sikeresen végrehajtott reformokat, anélkül, hogy az ország helyzetének visszásságait megemlítené. A gazdaság stablizációjának első biztató jelei és a meglepően korán jelentkező részeredmények lehetővé tették számára 1925-ben, hogy egy tudatosan propaganda-célokra készített írásban, mint amilyen a „*Hungary in the New Europe*" is volt, kényszeredett önigazolás helyett a jövőbe tekintsen, és a nyugati tőkét minél jelentősebb befektetésekre bátorítsa. Tudta, hogy a pillanatnyi helyzet alátámasztja kijelentéseit, amelyek szerint „az ország kíván és képes fejlődni", és így „az elképzelhető legkedvezőbb befektetési lehetőség a külföldi tőke számára."[119] A felvázolt kormányprogram tovább erősítette a demokratizálódó, progresszív és békés Magyarország képét. Első helyen a „pénzügyi és gazdasági újjászervezés" állt, amelynek biztató kezdeteit a tájékozott olvasó már jól ismerte. Ezt követte a „demokratikus újjászervezés" terve, amelynek „a fokozatos és természetes fejlődés elvét" kellett követnie. A túlzó nacionalizmus vádját pedig hatásosan cáfolta a már-már gyanúsan mérsékelt célkitűzés, amely az „ország történelmi küldetésének" szellemében „Magyarország és minden magyar a nyugati civilizációba való szerves bekapcsolására" irányult, és a kisebbségi kérdést szerződések útján kívánta megoldani.[120] Azokat a még hallható vádakat, amelyek a konszolidációt álparlamentarizmusként igyekeztek beállítani, Bethlen taktikusan egy részleges beismeréssel hárítja el. Amellett, hogy „Magyarország a szabadság nagyszerű eszméinek minden időben lelkes csodálója volt," „lényegében mindig konzervatív hajlamú állam maradt." A közelmúlt eseményeit figyelembe véve pedig érthető, hogy „a Nyugat nagy demokráciáit véve mértékül, Magyarország még nem nevezhető tökéletesnek vagy teljesnek."[121]

A harmadik, rövidebb egységben Bethlen összefoglalja a két elemző rész következtetéseit, amelynek lényege a háborús bűnösség el- illetve áthárítása (Bécsre), a nemzetközi béke és gazdasági együttműködés érdekében tett erőfeszítéseknek és a „demokratikus átalakulás" eredményeinek kiemelése. Optimista végszava határozottan és elegánsan kerekíti ki az általa megrajzolt „sikersztorit" a mérsékelt és józan politika győzelméről a veszedelmes szélsőségek felett.[122] Ez a beállítás a konszolidációnak pontosan azokat a vonásait hangsúlyozza, amelyeket az amerikai közvélemény Közép-Európa iránt érdeklődő része a leglényegesebbnek vélt a térség stabilitásának szempontjából. Az 1922–23-ban még új háborúra és a Habsburgok reastaurálására törekvő „fehér-bolsevista" rendszer Magyarországa Bethlen írásában egyszerre békésen fejlődő, erős demokratikus hagyományokkal rendelkező kisállamként jelent meg.

1925-ben, a helyzetet pontosan felmérve, a magyar miniszterelnök még pozícióinak megszilárdítására törekedett. Kihasználva, hogy Magyarországról, mint

[119] Uo. 453–455.
[120] Uo. 454.
[121] Uo. 455–456.
[122] Uo. 458.

történelmi *terra incognita*-ról, az amerikai közönség véleménye könnyen alakítható maradt, a konszolidáció sikeréből fakadó tőkével néhány önmagában logikus kijelentéssel megkísérelte rendszerét tisztázni az évtized első felének vádjai alól. A jelenről szólva pedig csak azt kellett megismételnie, amiről az olvasók nagyobb része feltehetőleg már hallott, mivel a Népszövetség akcióit a *Council* tagsága, de a keleti part értelmiségének nagyobbik része is általában figyelemmel kísérte.

Bethlen István írása a *Foreign Affairs* által prezentált Magyarország-kép történetében korszakhatárt jelöl. Az 1922 és 1924–25 közötti néhány év magyar vonatkozású cikkei kivétel nélkül beilleszthetők egy általános diskurzus keretei közé, amelynek központi kérdése az volt, hogy a demokratikus nemzetközi közösség, amelyet a Népszövetség jelképezett, elfogadja-e a Horthy-rendszert partneréül. Ez a vita részleteiben gyakran nem felelt meg pontosan a diplomácia terén zajló párhuzamos folyamatnak, azonban a kettő vitathatatlan kölcsönhatásban állt egymással. Mindkettőt jellemezte az 1919 és 1921 közötti éveknek a nagyhatalmak által visszautasított, szélsőséges politikai irányzatok által meghatározott örökségével való küszködés, majd 1923 után a sikerek egyre nagyobb száma, amely végül eldöntötte a sokáig bizonytalan végkimenetelűnek látszó propaganda-háborút. Abban, hogy a kezdeti időszak negatív képét, amelyet Beneš és Jászi esszéi alakítottak ki, a konszolidáció eredményei végül kiszorították a lapból és feltehetőleg olvasóinak és fenntartóinak tudatából is, Bethlen megfontolt, de határozott politizálása játszotta a döntő szerepet. A *„Hungary in the New Europe"* jó összefoglalását adja annak a gondosan megszűrt képnek, amelyet a magyar miniszterelnök a nagyhatalmak felé közvetíteni kívánt.

A következő néhány év (1925–1933) írásai számos megállapításukkal bizonyítják Magyarország és legfőképpen miniszterelnökének megnövekedett presztízsét, esetenként nem kevesebbet sugallva, mint hogy a Duna-medence szívében elhelyezkedő ország bajkeverőből bizonyos szempontból „mintagyerekké" lett. Bethlen 1927 előtti külpolitikája miniszterelnöksége hátralevő éveire megteremtette személyes hitelét a nyugati közvélemény előtt. A következő oldalakon tárgyalt cikkek tanúsága szerint ezt a hitelt az aktivizálódó és a revizionizmus kérdését újra felvető 1927 utáni külpolitika sem ingatta meg.[123]

2. 1925–1933: a konszolidált Magyarország

Az 1925 és 1933 közötti írások több szempontból különböztek az előző négy évben megjelentektől. A szerzők többsége bízott a regionális együttműködés lehetőségében. Eltűnt az a térség és legfőképpen Magyarország jövőjével kapcsolatos pesszimizmus, amely Beneš, Redlich és Jászi tanulmányában egyaránt megfigyel-

[123] Annak, hogy Bethlen megítélése akár zalaegerszegi beszéde, akár a magyar külpolitika 1926 utáni lépései, de még az 1928. március 4-i, debreceni beszéd hatására megváltozott volna, a Foreign Affairs-ben semmilyen nyoma nem található. Az egyetlen „kritikai" megállapítás, amelyet a lap közölt, arra vonatkozik, hogy Bethlen fellépése a magyarországi irredentistákkal szemben „határozatlan". (*Temperley, Harold W. V.*: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn"; Foreign Affairs, 6. (1927–1928). 447. Vö. *Bethlen István*: „Magyarország hivatása a Dunamedencében" Zalaegerszeg, 1927. május 27.; in: Gróf Bethlen István beszédei és írásai. II. köt. Bp., Genius, 1933. 185.; és *uő:* „Debreceni beszámolóbeszéd". Debrecen, 1928. március 4.; in: Gróf Bethlen István beszédei és írásai. II. köt. 210.

hető volt. A történelmi ellentétek és vádak helyét egy, a jövőre és a gyakorlati eredményekre koncentráló hangnem vette át, amely higgadtságot és fokozatosságot javasolva — a sötét jelen lefestése és utópisztikus tervek helyett — kivitelezhető, legtöbbször kompromisszumos megoldásokat keresett. A szerzők személyes háttere is megváltozott: nem egyes országok vagy csoportok érdekeit képviselő, bukott vagy hatalmon lévő politikusok írtak leplezetlenül pártos propaganda-esszéket. Helyettük független vagy a Népszövetséget képviselő szakértők illetve „nemzetközi tisztségviselők" információban gazdag, jóval kiegyensúlyozottabb és a szerzők egyéni véleményét visszafogottan prezentáló tanulmányai jelentek meg. A régió általános problémáinak — angolszász szemmel nézve amúgy is kétes értékű — állandó újratárgyalása helyett a *Foreign Affairs* rendszeres olvasója a korábbi évek ambicíózus kísérletei után ebben az időben kapta meg azokat a többségükben elfogulatlanul válogatott adatokat, amelyek lehetővé tették, hogy kialakítsa saját véleményét.

A változást sok szempontból jelezte Erdmann D. Beynon 1926-os cikke, *„The Flood Peril in Hungary"* [*"A magyarországi árvízveszély"*].[124] A megszokottnál rövidebb írás első pillantásra egyszerű helyzetjelentésnek tűnik. A fiatal kutatónak azonban sikerült egy olyan témát választania, amelyen keresztül képes volt a trianoni békével létrejött új politikai helyzet néhány visszásságát tanulságosan bemutatni. A cikk az előző tél áradásaira reflektál, és a magyar Alföld árvízvédelmi helyzetének elemzésétől indulva jut el végül az Habsburg-utódállamok kooperációjának központi kérdéséig.

A 19. századi szabályozási munkálatokról adott rövid történeti áttekintés után Beynon áttér Trianon tárgyalására. A békének csak szigorúan témájához kapcsolódó részleteire tér ki, megállapítva, hogy a határok meghúzásakor és az utódállamok egymás iránti kötelezettségeinek meghatározásakor a történelmi Magyarország vízrajzi viszonyaira a döntéshozók nem voltak tekintettel. Ez a tény tovább növeli az érintett államok egymásrautaltságát, illetve — konkrétabban — erkölcsi kötelezettséget jelent a kisantant országai számára. A tanulmány szinte egyetlen szubjektív kijelentése, egyben az eddigiek konklúziója szerint az Alföldet körbefogó három utódállamnak azzal is bizonyítania kell annyit hangoztatott együttműködési szándékát Magyarországgal, hogy a területükön található gátrendszert karbantartják, és mindent megtesznek a magyar Alföldet sújtó árvízek megelőzéséért. Beynon megjegyzi, hogy az elmúlt néhány év tapasztalatai arra utalnak, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia szándékosan elhanyagolja ezirányú felelősségét, ezzel is gyengítve Magyarországot, s konstruktívabb magatartásuk feltételéül bizonyos előzetes magyar engedményeket várnak el.[125]

„A magyarországi árvízveszély" rövidsége ellenére jelentős helyet foglal el az elemzett írások sorában. Bethlen írásától eltekintve az első olyan értékelés a *Foreign Affairs* oldalain, amely nem veti fel az évtized első felének visszatérő, a Horthy-rendszer legitimitásával és nemzetközi elismerésével kapcsolatos kérdéseit. Beynon Magyarországot mint Közép-Európa egyik sok viszontagságot megélt

[124] *Beynon, Erdmann D.*: „The Flood Peril in Hungary"; Foreign Affairs, 4. (1925–1926). 682–685.

[125] Uo. 685.

államát kezeli, amelynek „bűnössége" azonban már fel sem merül. Az elsőízben Teleki Pál által, 1920-ban megfogalmazott földrajzi érvek átvétele szintén ezt bizonyítja. A kisantant országai és közéjük ékelt ellenfelük presztízse között nem mutatkozik valódi különbség: az előbbiek semmivel sem folytatnak felelősebb politikát, mint az utóbbi, sőt, egyes konkrét esetekben viselkedésük elítélhető és elítélendő. Mint a kiegyenlítődés bizonyítéka, Erdmann Beynon tanulmánya jelzi azt a változást, amely az angolszász szakmai-politikai közvéleményben végbement, és többé-kevésbe jól összefoglalja a bethleni Magyarország és szomszédainak viszonyáról kialakult, a korábbihoz képest árnyaltabb képet – annyi megszorítással, hogy a számító, ellenséges politikája miatt „megintett" fél szerepét a történelem adott esetben könnyen oszthatta a trianoni elégedetlenkedőre is.

Az első hosszabb tanulmány, amely *„A magyarországi árvízveszély"*-hez hasonló módon közelített a térséghez, Sir Arthur Salter, a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága elnökének beszámolója volt az 1924-es rekonstrukciós kölcsön segítségével stabilizált magyar gazdaság két évéről.[126] A szerző egy újfajta bürokrata-politikus típushoz tartozott. A nagyhatalmi politikából a Jóvátételi Bizottság elnökeként kiábrándult egykori brit diplomata 1922 és 1937 között minden erejét annak a szervezetnek szentelte, amelynek nemzetekfelettiségében és pártatlanságában a tartós béke és prosperitás egyetlen garanciáját látta.[127] Memoárjai, amelyben a bethleni konszolidációról a legelismerőbb szavakkal szól,[128] tükrözik ezt az elkötelezettséget, amely azonban nem jelentett abszolút objektivitást. Salter gondolkodásában is találhatók elvek, központi gondolatok, amelyek meghatározzák értékeléseit. A „hagyományos" nemzeti politikustól annyiban különbözött, hogy az ő legfőbb ideálja a nemzetek békés együttműködése, és ennek az eszmének gyakorlati megvalósulása, a Népszövetség volt.[129]

Salter már 1922-től kezdve figyelemmel kísérte a magyar kölcsönszerzési kísérleteket, miután a Jóvátételi Bizottság a Népszövetség Pénzügyi Bizottságához [*Financial Committee of the League of Nations*] utalta Bethlen 1922. április 22-i kérelmét a szövetségesek zálogjogának felfüggesztéséről, amely a nemzetközi kölcsön felvételének előfeltétele volt. Mikor 1923-ra az angol-olasz nyomás hatására a Franciaország által támogatott kisantant politikai garanciák mellett végül hozzájárult a magyar kormány kérelmének teljesítéséhez, a kölcsön és a magyar gazdasági reform tervének kidolgozása őrá jutott.[130] Ezért még az év végén Magyarországra utazott, ahol Bethlennel kiváló munkakapcsolatot alakított ki. Ezt bizonyítja önéletírásának vonatkozó fejezete is, ahol Salter kiemeli, hogy a magyar fél „minden lehetséges ügyben rendelkezésünkre állt."[131] A pozitív benyomások a későbbiekben sem változtak meg. A gazdaság szanálása, majd a növekedés új-

[126] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary".

[127] *Arthur, Lord Salter*: Memoirs of a Public Servant. London, Faber & Faber, 1961. 160.

[128] Uo. 181.

[129] Érdekes példája ennek, amikor a Népszövetség legnevesebb küldötteire visszaemlékezve Apponyit és Titulescut egyaránt a legelismerőbb szavakkal mutatja be, és kettejük vitáiban a szervezet működésének bizonyítékát látja. Salter számára egyedül az volt lényeges, hogy Magyarország és Románia képviselőik által részt vettek a nemzetközi közösség munkájában, és így hozzájárultak eszméjének gyakorlati megvalósulásához. Uo. 204.

[130] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., Kossuth, 1988.[3] 89–93.

[131] *Salter*: Memoirs. 181.

raindításának sikere 1926. június 30. után a Magyarországra kihelyezett népszövetségi főbiztos, Jeremiah Smith megbízatásának meghosszabítását szükségtelenné tette.[132] A nemzetközi felügyelet periódusának lezárulása kedvező alkalmat biztosított Salter számára, hogy a misszió kétségtelen sikeréről megemlékezve kiaknázza az abban rejlő propaganda-potenciált.

A *„Reconstrucion in Hungary"* [*„Magyarország rekonstrukciója"*] a gazdaság stabilizálásának folyamatát és következményeit három szempont alapján elemzi. Az írás bevezetése a kísérlet sikeréről, valamint a kezdeti bel- és külpolitikai nehézségekről számol be. A második rész magával a pénzügyi helyzet 1924 és 1926 közötti alakulásával foglalkozik. A befejezés a rekonstrukciós program nemzetközi jelentőségét hangsúlyozza, és a magyarországi eseményeket a világpolitika hátterébe illeszti.

Salter már a bevezető néhány mondatban kiemeli Bethlen és Smith közös erőfeszítéseinek sikerét és őszinteségét. Meg van győződve arról, hogy Bethlen valóban az új Európa keretein belül kívánja felvirágoztatni Magyarországot, anélkül integrálva országát a lassan formát öltő kontinentális „entente"-ba, hogy a trianoni határok megváltoztatásának kérdését a folyamat valamely pontján felvetné. Optimizmusának gyökere a trianoni döntés hibás értékelésében rejlik: véleménye szerint „noha az Új Magyarország harmadára zsugorodott, lényegében nem vesztette el jellegét és formáját."[133]

A kölcsön felvételének belpolitikai előzményeiről szólva a cikk kiemeli Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter inflációellenes programját, amely „hősies kísérlet volt a költségvetés egyensúlyának megteremtésére és a pénz értékének stabilizálására."[134] Amikor azonban bebizonyosodott a külföldi segítség szükségessége, és „az erős, kompetens és szigorú kormány" határozott az ügyben, a kisantant ellenállását is le kellett küzdeni. „Senki sem tartott egy szilárd Ausztriától. Ám számos ország gondolt kétségekkel telve és szorongva Magyarország várható magatartására, ha egyszer rádöbben új erejére." A tanulmányban ez az egyetlen bekezdés foglalkozik a kölcsön diplomáciai vonatkozásaival.[135] A kisantant és Franciaország obstrukcióját Salter ennél határozottabban elítélte, ám ezek az országok szintén a Népszövetség tagjai voltak, és a szervezetet minél kedvezőbb színben bemutatni igyekvő írás érthető okokból nem kívánta hangsúlyozni a tagállamok esetenként önző megfontolásait. A magyar revizionizmust valószínűleg hasonló megfontolásból nem említi a cikkben.[136] Ennek megfelelően, a kölcsön feltételeinek felsorolásakor Salter csupán a gazdasági jellegűeket ismerteti, és a jóvátételi

[132] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary". 91.

[133] Uo. 93.

[134] Uo. 94. Salter némileg didaktikusan azt próbálja bizonyítani, hogy nemzetközi segítség nélkül az ország pénzügyi helyzete nem lett volna rendezhető. 1921-ben azonban Hegedüs Lóránt nem „tévedett" a lehetőségeket illetően, hanem azt ismerte fel, hogy külföldi kölcsönre nincsen kilátás, és ezért próbálkozott meg a belső erőforrásokra támaszkodó stabiliziációval. *Honvári János*: „A gazdaság a két világháború között"; in: *Draskóczi István - Buza János - Kaposi Zoltán - Kövér György - Honvári János*: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp. 1996. 354–356.

[135] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary". 95.

[136] Salter csupán az utódállamok félelmei kapcsán utal a revizionizmusra, és a magyar külpolitika irányváltásának még csak lehetőségével sem foglalkozik.

megállapodásra, valamint a trianoni határok elismerésére vonatkozó pontokról hallgat.[137] Ezt a szelektivitást az amerikai közönség érzékenysége is szükségessé tette, mivel az amerikaiak többsége azért ellenezte a Népszövetséghez való csatlakozást, mert attól tartottak, hogy az esetenként megsértheti a tagállamok szuverenitását.[138] Ebben a kérdésben pedig a kisantant vonakodása olyan „üzemzavart" okozott, amely — bár kétségtelenül nem állt összhangban a Népszövetség szellemével és eredeti tervével — az utóbbi megítélésének is árthatott volna.

A tanulmány második részében Salter a népszövetségi jelentést összefoglalva beszámol a stabilizációs program és a gazdaság szanálásának váratlanul gyorsan jelentkező eredményeiről. Megismétli azokat a Népszövetségben is elhangzott véleményeket, amelyek a magyar társadalom együttműködési készségét és önfegyelmét a kísérlet sikerének jelentős részeként értékelték. Bethlen, akárcsak a szerző önéletrajzában, itt is rendkívül pozitív szereplőként jelenik meg, aki személyes tekintélye révén az országot az új Európa felé vezeti. A magyar példa általános tanulságait hansúlyozva a szerző értékelésében kiemeli, hogy „azokban az országokban, ahol a gazdaság széteséssel fenyegetett, a stabilizáció jótékony hatásai a legvérmesebb szakértői reményeket is felülmúlták, noha „három évvel ezelőtt még az ő optimizmusukat is általános kételkedés fogadta."[139]

A jövő kínálta lehetőségeket mérlegelve a szerző mindenekelőtt a liberálisabb kereskedelmi szerződések fontosságát hangsúlyozza. A háttérben ismét felfedezhető az a *Council* köreiben és a Népszövetség Salterhez hasonló tisztviselői között is népszerű elmélet, amely a gazdasági fejlődést és a szoros kereskedelmi szerződésekből következő egymásrautaltságot tekinti a tartós béke és a politikai integráció természetes és praktikus biztosítékának, illetve előzményének.[140] Így a magyar kormány következő feladata annak a vámpolitikának az átalakítása lenne, amely Közép-Európában „az életszínvonalat alacsonyabban tartja, mint amelyet természeti erőforrásai és népeinek képességei elérhetővé tennének."[141] Ezzel azonban a *Foreign Affairs*-ben megjelenő nézetek és a magyar gazdasági gondolkodás között megszűnnek a kapcsolatok. Bár Salter hitt abban, hogy a kölcsön a fenti, szerves fejlődés első lépcsője, a magyar vélemények mindenekelőtt a belső termelés fokozását, így az iparfejlesztést és a nyersanyagkitermelés maximalizálását pártolták. A regionális gazdasági munkamegosztást elfogadhatatlannak tartották, mert az Magyarországot védelmi szempontból — mint elsősorban mezőgazdasági és csak részleges ipari bázissal rendelkező államot — kiszolgáltatta volna a kisantant szándékainak.[142] A Népszövetség tervei nem számoltak ezzel — a nem ok nélküli — bizalmatlansági tényezővel, amely működő erő maradt a térségben.

A nemzetközi és a magyar politika víziói tehát távlatilag ellenkező irányba mutattak. Salter azonban a cikk megírásának időpontjában még bizakodhatott

[137] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary". 96–97.; vö. *Honvári*: i.m. 365.

[138] *Schulzinger*: American Diplomacy. 125–126.

[139] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary". 98–100.

[140] Uo. 101.; vö. *Salter*: „The United States of Europe Idea"; in: The Unites States of Europe and Other Papers. New York, Reynal & Hitchcock, 1933. 92–95.

[141] *Salter*: „The Reconstruction of Hungary". 101.

[142] Vö.: *Ferenczi Izsó*: A magyar vámpolitika alapvetése. Bp., Genius, é.n.; *Lengyel Géza*: Vámvédelem, ipari többtermelés. Bp., Athenaeum, 1922.

Bethlen kompromisszumkészségében és együttműködési szándékában. A taktikai megfontolások hosszútávú stratégiaként való értelmezése 1926-ban a konszolidáció végső fázisában lévő Horthy-rendszer rendkívül jóindulatú ábrázolását eredményezte. A portrét áthatotta az az egész időszakra jellemző bizakodás, amelynek szellemét a gazdasági válság söpörte el 1929-ben. Ám bármilyen félreértés állt is a *„Magyarország rekonstrukciója"* hátterében, a kétségtelen tény nem változik: Bethlen miniszterelnöksége néhány év alatt helyreállította, illetve megteremtette az ország presztízsét, amelynek a forradalmakat követő zűrzavaros időszak annyit ártott. Ez az írás is figyelmeztet azonban arra, hogy a külföld elismerése a békepolitikának és az együttműködési készségnek szólt, és sohasem a revíziós törekvéseknek.

Az 1927-től egyre inkább aktivizálódó magyar külpolitikáról a *Foreign Affairs* szerkesztősége eleinte nemigen vett tudomást. Bethlen közeledése Mussolini felé egyetlen, mindössze kétoldalas cikkben jelenik meg, amely a diplomáciai manőver elsődleges céljaként Magyarország tengeri kereskedelmének fellendítését jelöli meg („Hungary's Access to the Sea" ["Magyarország tengeri kijárata"]).[143] A szerző, az általában gyanakvó Hamilton Fish Armstrong, ezúttal némileg az események mögött kullog, amikor az olasz orientációtól inti a magyar diplomáciát, ám utána siet kijelenteni, hogy ennek a veszélye minden valószínűség szerint minimális. A magyar miniszterelnököt Armstrong „megfontoltabbnak" tartja annál, semhogy a javuló jugoszláv-magyar kapcsolatokat ilyen könnyelműséggel kockára tenné. Ezért keres gazdasági motívumokat az út mögött, és fejezi be rövid jegyzetét néhány számítással, amely bebizonyítja, hogy Magyarország jobban járna, ha tengeri kereskedelmét Spliten keresztül bonyolítaná.[144] Összességében megállapítható, hogy a *„Hungary's Access to the Sea"* Arthur Salter tanulmányához hasonlóan abból indult ki, hogy Bethlen nem csupán ügyes taktikus, hanem olyan politikus, aki valóban kész a Párizs környéki békék által felállított *status quo* alapján a stratégiai együttműködésre országának a háborúban „győztes" szomszédaival. Ezt támasztja alá az is, hogy a frankhamisítási botrányt egyszer sem említik a *Foreign Affairs*-ben, holott az ügy diplomáciai vonatkozásai indokolttá tették volna egy ismertetés megjelentetését.[145]

A magyar miniszterelnök személyes presztízsének legjobb bizonyítékát éppen az a tanulmány adja, amely — 1925 és 1933 között egyedül — határozott kritikával szól Magyarországról. Harold Temperley, a *Chatham House* történészének munkájáról van szó, amely a *Daily Mail* 1927-es revíziós kampányára reagál erősen elítélően.[146] Az éles hangú megjegyzések azonban Lord Rothermere-re, a trianoni szerződés igazságtalanságait szintén szóvá tevő Lloyd George-ra és bizonyos eleinte meg nem határozott magyar szélsőségesekre vonatkoznak.[147] Velük

[143] *Armstrong*: „Hungary's Access to the Sea"; Foreign Affairs, 5. (1926–1927). 675–677.

[144] Armstrong ugyanakkor helyesen ítéli meg az olasz-jugoszláv ellentéteket, és nem tulajdonít tartós jelentőséget az 1924. januári barátsági szerződésenek. Uo. 676.; a magyar és az olasz célok elemzéséhez ld. *Juhász*: i.m. 104–109.

[145] A Foreign Affairs az 1928. eleji olasz fegyverszállításokról sem tudósított.

[146] *Temperley*: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn."

[147] Temperley támadása a bevezetőben Rothermere „Magyarország helye a nap alatt" és Lloyd George „Hungary's Plea for Justice" című írásaira vonatkozik. (*Lord Rothermere*: „Hungary's Place

szemben Bethlen éppen mint a felelős és józan magatartás példája jelenik meg. Már az első bekezdés különbséget tesz „a magyarországi politikai gondolkodás kevésbé felelősségteljes vezetői" és „Bethlen gróf" között, aki „egyértelműen elítéli a kérdés [a revízió] felvetését a jelenlegi helyzetben."[148]

A *„How the Hungarian Frontiers Were Drawn"* [*"A magyar határok kijelölése"*], mint már bevezetése is nyilvánvalóvá teszi, nem csupán az 1919–20-as eseményekkel foglalkozik. Valódi témaja a magyar revansvágy, amelynek két fő megjelenési formája Temperley szerint a revizionizmus és a legitimizmus. Ennek megfelelően az első rész a Rothermere-akció ismertetésével kezdődik, és a szövetségesek világháborús nyilatkozatainak és szerződésekben vállalt kötelezettségeinek vizsgálatával zárul. A második szakasz témája az 1919-es magyar helyzet, majd ezt követően a szerző a kijelölt határokat tekinti át. A negyedik rész, amely lényegesen nagyobb, mint az előzőek, a revízió lehetőségeivel foglalkozik, a magyar irredentizmust és a Habsburg-restauráció veszélyeit állítva a középpontba.

A *status quo* melletti felszólalását a szerző azzal a kijelentéssel kezdi, hogy az adott történelmi helyzetben jobb határok aligha voltak meghúzhatóak. Többször hangsúlyozza, hogy a trianoni határok kijelölése elsősorban szakemberek hosszú és megfeszített munkájának eredménye volt, akik a véglegességet szemük előtt tartva dolgozták ki a béke területi és pénzügyi alapjait.[149]

A fentiek ellenére, a történeti áttekintés helyenként figyelemreméltóan önkritikus. A húszas évek első felében, hat vaskos kötetben megjelent és Temperley által szerkesztett *The History of the Paris Peace Conference* [*A párizsi békekonferencia története*] vonatkozó részei konkrétan még csupán a Csallóköz Csehszlovákiához csatoló döntés vitathatóságát említik meg.[150] 1928 elején a *„How the Hungarian Frontiers Were Drawn"* — elismerve a wilsoni elvek gyakori figyelmen kívül hagyását — már inkább a körülmények befolyását hangsúlyozza, ezzel végül saját, a trianoni határok végleges jellegéről szóló bevezető megállapítását aknázva alá. Elismeri, hogy bár „a francia delegátusok nem rendelkeztek [előzetes] utasításokkal, vagy ha igen, úgy azokat nem fedték fel, a lenyűgöző Tardieu úr és LeRond tábornok nyíltan a jugoszláv, csehszlovák és román követelések kedvező elbírálását támogatták."[151] Hozzáfűzi még, hogy a wilsoni pontokat a fegyverszüneti megállapodások közül csak a Németországgal kötött megegyezésben ismerte el az antant, és így a Monarchiára vonatkozóan a fegyverszünetet megelőző titkos szerződések érvényesek maradtak. Ezt az érvelést Temperley 1928-ban nem egészíti ki azzal a megjegyzéssel, amit 1921-ben még szükségesnek látott egyébként azonos tartalmú ismertetőjéhez hozzáfűzni. Nem említi ugyanis, hogy bár a fegyverszüneti egyezményekben közvetlenül nem szerepelt utalás Wilson elnök 14

under-the Sun - Safety for Central Europe"; Daily Mail, 1927. június 21.; *George, Lloyd*: „Hungary's Plea for Justice"; Daily Mail, 1927. szeptember 8.)

[148] Uo. 432.

[149] *Temperley*: „How the Hungarian Borders Were Drawn". 432.

[150] *Seton-Watson, Robert W.*: „The Formation of the Czechoslovak State"; in: Temperley, Harold W. V. (szerk.): A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. London, Frowde and Hodder & Stoughton, 1921. 277.

[151] *Temperley*: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn". 434.

pontjára, a pontok jelentette erkölcsi kötelezettséggel az antant vezetés is tisztában volt, és elméletben elfogadta azok morális érvényességét.[152]

A két feldolgozás azt azonban egybehangzóan állítja, hogy a magyarok végül maguk döntöttek sorsukról, amikor 1919 tavaszán kikiáltották a Tanácsköztársaságot, és megtámadták a cseh illetve a román hadsereget. Az utódállamok területbiztosító agresszióiról nem esik szó, noha ezeket a brit delegáció kilenc évvel korábban, a békekonferencia során kifogásolta. Temperley szerint júniusban egyenesen ez a magyarok előidézte válsághelyzet „kényszerítette a Négyeket arra, hogy döntsenek az új magyar határok ügyében." Döntésüket ugyanis az motiválta, hogy „Kun Bélát felszólíthassák, hogy vonuljon vissza mögéjük."[153]

A trianoni döntés apológiájának kétségtelenül ez a leggyengébb része. Temperley azt állítja, hogy a „véglegesnek szánt" magyar határoknak demarkációs vonalként kellett működniük. Ez a fajta érvelés — azon túlmenően, hogy relativizálja a döntést — azért is védhetetlen, mert 1919 júniusa előtt az antant több demarkációs vonalat is kijelölt, amit szövetségesei aztán rendre megsértettek. Megállapításaival a szerző azt is tagadja, hogy a magyar határok tervét — Burgenlandot kivéve — a szakértők lényegében már 1919 februárjára elkészítették, és ezeken a magyarországi események nem változtattak.[154]

Temperley egy későbbi bekezdésben azt is hozzáteszi, hogy az 1919-es határok felülvizsgálásának, akárcsak a népszavazást kérő magyar indítványnak a kérdését az döntötte el, hogy „ha ezeket mérlegelték is 1920-ban, hogyan lehetett volna érvényt szerezni nekik?" „A kis Szövetségesek" pedig „deklarálták, hogy ők a szóban forgó területek jogos birtokosai, ezek fennhatóságuk alatt állnak, és hogy nem hajlandóak szavazni róluk."[155]

Az írás harmadik része a magyar határok meghúzásakor figyelembe vett etnikai, stratégiai és gazdasági érvekkel foglalkozik. A békekonferencia döntései kapcsán Temperley kénytelen ismételten arra hivatkozni, hogy „a szövetségesek jogilag sohasem ismerték el a wilsoni elvek érvényességét." A csehszlovák oldalon ugyanis stratégiai, az Arad-Nagyvárad-Szatmár sáv ügyében a vasútvonal alapján gazdasági, a Bácska elcsatolása kapcsán pedig újfent stratégiai okokkal indokolja a trianoni határokat, míg az etnikai elv alkalmazásáról hallgat. Nem tagadja, ám nem is emeli ki, hogy a három szomszédállam mindegyike bővült többségükben magyar lakosságú területekkel, közvetlenül a határok mentén.[156]

A tanulmány valódi célját csak a negyedik rész bevezető mondatai árulják el, megmagyarázva azokat az esetenként nehezen fenntartható állításokat, amelyekkel fentebb foglalkoztunk. Temperley — bár ezt egészen eddig úgy-ahogy titkolta — valójában nem ellenezne egy részleges, etnikai alapú revíziót. Ami miatt

---

[152] Uo. 433–434.; *Temperley, Harold W. V.*: „The Armistices and and the Problems of the Peace"; in: *uő.*: A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. 120–129.

[153] *Temperley*: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn". 434–435.; a korábbi ismertetéshez ld. *Temperley, Harold W. V.*: „The New Hungary"; in: *uő.*: A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. 488–490.; Beneš és Lloyd George konfrontációjához ld. Romsics: „A brit külpolitika". 68.; Az incidensekről az amerikai szakértők is tudtak, és Bowman a *New World* első, 1921-es kiadásában meg is említi az utódállamok agresszióját. *Bowman*: The New World (1921). 225.

[154] Vö. *Deák*: Hungary at the Paris Peace Conference. 27–58.

[155] *Temperley*: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn". 436–437.

[156] Uo. 437–441.

egyelőre azonban mindennemű határkiigazítást károsnak tart a térség biztonságának szempontjából, az a magyarok megbízhatatlansága, és az ebből következő bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy mi a valódi célja annak a kampánynak, amely „nyilvánosan... csupán a határoknak az etnikai elv alapján történő kiigazítását célozza." A magyarok ugyanis „1914 előtt sohasem ajánlottak ilyen határokat. Mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy uralkodjanak körülbelül 50 %-nyi más nemzetiségű népesség felett."[157] Ez a kijelentés magyarázata lehet annak, hogy a nyugati megfigyelők egy része miért találhatta elfogadhatónak az utódállamok vegyes etnikai összetételét, míg egy magyar többségű, de több nemzetiséget tömörítő országot nem tudtak elképzelni.

Ezt előrebocsájtva és a Határkijelölő Bizottsággal kapcsolatos túlzott magyar várakozások jogi-diplomáciai megalapozatlanságának kiemelése után Temperley visszatér azokra a területekre, amelyek elcsatolásának jogosságát korábban már megkérdőjelezte. Ebben a kérdésben eddig érzékelhető elfogultsága eltűnik, és az általa felvázolt terv valóban kiterjed a legtöbb olyan határmenti, magyar többségű területre, amely az utódállamokhoz került. „Az Arad-Szatmár sáv visszajuttatása — írja — joggal sürgethető." Ezt a kiigazítást egy párhuzamos román vasútvonal elkészültének kellene megelőznie, amit esetleg a magyar kormány finanszírozhatna. Északon a Csallóköz átadásán túlmenően „a Csehszlovákia és Magyarország közötti határ figyelmes felülvizsgálata olyan eseteket tárna fel, amelyekben kisebb magyar területek biztonságosan visszacsatolhatók lennének Magyarországhoz." Ez a mérsékelt javaslat azonban többet tartalmaz, mint amennyi első pillantásra kitűnik belőle, mivel Temperley a magyar egyházközségek alapján határozná meg az új határt, ami csaknem teljes etnikai korrekciót eredményezne.[158]

A legfontosabb gyakorlati kérdés azonban az, hogy mikor jöhet el a megfelelő időpont a felvázolt revízió biztonságos megvalósítására. A legnagyobb akadályt „Bethlen gróf [az irredentista mozgalmakkal szembeni] politikai határozatlansága... Apponyi gróf soviniszta álmai, és a Magyar Területvédő Liga 'elfogulatlan' érvei és tényei képezik. Ha Lord Rothermere kitörései és érvei ezek valamelyikével magyarázhatók, akkor a revízió elvi jogosságának elismerése még nagyobb veszélyekkel járhat" – írja Temperley. „Tíz év múlva" azonban „a helyzet megváltozhat. Az utódállamok addigra megszilárdulnak, jobban fognak bízni erejükben, és így készebbek lesznek a megegyezésre mind a magyar kérések, mind pedig a magyar kisebbséggel szembeni bánásmód tekintetében." Még a Habsburgok restaurációja is elképzelhető, amennyiben „Ottó király és követőinek aspirációi nem terjednek túl a magyar határokon." A befejező mondatok intése szerint „Magyarország úgy bírhat rá másokat arra, hogy komolyan vegyék, ha ő is komolyan veszi magát. Ameddig nem hajlandó mérsékelt követelésekkel fellépni, addig mérsékelt engedményeket sem várhat."[159]

A *„How the Hungarian Frontiers Were Drawn"* további bizonyítéka annak, hogy a kormány jobboldali ellenzékének revíziós követelései mennyit árthattak Magyarország megítélésének. A Temperley-hez hasonló tartózkodókat joggal intették óvatosságra az olyan ködös kijelentések, mint Apponyi „Nagy-Hungária"

[157] Uo. 441.
[158] Uo. 443–445.
[159] Uo. 446.

elkerülhetetlen újraegyesülésére vonatkozó jóslatai. Ezek pedig, hogy a magyar álláspont végleg kiismerhetetlenné váljon, egy olyan, a külföld számára összeállított kötetben jelentek meg, amelynek befejező esszéjében Nagy Emil, volt magyar igazságügyminiszter, az etnikai alapú revízió mellett és a Szent István-eszme ellen szólalt fel.[160]

Temperley-nek az irredentista Magyarországról rajzolt képe az egyetlen nyíltan kritikus tanulmány Jászi Oszkár 1923-as és a következő részben tárgyalt 1934-es írása között. Így túlzás lenne a teljes Magyarország-kép újraértékeléséről beszélni. Szemben az 1922–23-as időszakkal, ebben az esetben inkább a konszolidáció túlzottan pozitív beállításának árnyalásáról, finomításáról beszélhetünk. Lényeges eleme azonban a gyakran kemény hangú kritikának, hogy Bethlen személyét a szerző határozottan elválasztja, sőt szembeállítja az általa elfogadhatatlannak tartott irredentista ideológiával. Ez a distinkció két szempontból lényeges. Egyfelől — Jászi jövendölését cáfolva — bizonyítja, hogy Bethlennek sikerült a Horthy-rendszert úgy átalakítania, hogy az képes volt elfogadtatni magát a nyugati hatalmakkal, és kidolgozott egy olyan külpolitikát, amely Trianon korrekcióját tekintette legfőbb céljának, ám lépéseivel nem szigelte el magát. Másfelől jelzi, hogy a miniszterelnök személyes tekintélye mennyire lényeges elemévé vált a magyar diplomáciának, és hogy ez a tekintély esetenként mennyire hasznos lehetett a más politikusok és közéleti személyiségek politikai botlásai által keltett feltűnés mérséklésében.

A Bethlen-érával foglalkozó utolsó tanulmány 1930 áprilisában jelent meg. Royall Tyler írása („*The Eastern Reparations Settlement*" [„*A jóvátételi megállapodás Keleten*"]) Németország kivételével az összes „háborús bűnösre" rótt fizetési kötelezettségek ügyét elemzi.[161] A címben megjelölt témát a szerző azonban már ismertetésének első felében összefoglalja, és a későbbi oldalakat kizárólag az évekig gyűrűző optáns-ügy feltárásának szenteli. Így Ausztriáról és Bulgáriáról viszonylag kevés szó esik, és a Magyarország által fizetett jóvátétel, illetve a földbirtokaikat elvesztett magyar állampolgárokat megillető kárpótlás kérdése úgy jelenik meg, mint legtöbb problémát felvető, ugyanakkor a régió jövőjének szempontjából kulcsfontosságú ügy.

Mint Salter közeli munkatársa, a húszas évek közepén Tyler is foglalkozott a magyar államháztartás rendezésének ügyével, és egy 1926-os jelentéséből kitűnik, hogy a határozott kormány és a vezetéssel a nehéz körülmények ellenére együttműködő társadalom mély benyomást tett rá.[162] Magyarországi tartózkodása során azonban Salternél alaposabban megismerkedett a közép-európai helyzettel, és figyelme nem siklott el a magyar erőfeszítések kettős célja felett. Tanulmányának már elején leszögezi, hogy „a magyarok szerint a legyőzött ellenfélre erőszakkal rákényszerített új rend igaztalan, amelyet a szerencse megfordulása bármelyik

[160] *Gróf Apponyi Albert*: „Magyarországnak és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása"; in: Igazságot Magyarországnak - A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Budapest, 1928. 1–18.; és *Nagy Emil*: „Az út az orvoslás felé"; in: Igazságot Magyarországnak. 389–402. A könyv még magyar kiadásának évében megjelent angolul is.

[161] *Tyler, Royall*: „The Eastern Reparations Settlement"; Foreign Affairs, 9. (1930–1931). 106–117.

[162] *Honvári*: i.m. 366.

pillanatban eltörölhet."[163] Tyler szerint azonban a nagyhatalmak álláspontja is meggondolatlan volt, mivel azok nemhivatalos csatornákon keresztül azt a benyomást erősítették a magyar vezetésben, hogy a húsz mérsékelt összegű részlet kifizetése után, amelyekről a kölcsön feltételei rendelkeztek, a további törlesztésekhez a megszilárdult nemzetközi helyzetben sem ők, sem a kisantant államai nem fognak ragaszkodni. Ezirányú elképzeléseiket azonban nem tudatták a „hitelező államokkal" (*creditor states*), amelyek továbbra is feltételezték, hogy egy végső megállapodás majd szabályozni fogja az eredetihez hasonló összegű jóvátétel törlesztését. Ez utóbbi országok igényeivel ugyanakkor a szerző nem ért egyet, és emlékezteti a kártérítést követelőket, hogy a hatalmas területi nyereségek mellett 1920-ban birtokba vettek — ellentételezés nélkül — olyan létesítményeket, amelyek a békeszerződés értelmében későbbi megegyezésig a trianoni magyar állam birtokában maradtak volna. Így az első néhány oldal végére az írásban nem marad sem ártatlan, sem abszolút „bűnös" nemzet, és Tyler mindvégig érezteti, hogy minden érvelés, amely egy ilyen végletes erkölcsi ítéletből indul ki, eredendően ellenszenves számára.[164]

A tanulmány második része a sokáig megoldatlan optáns-üggyel foglalkozik. A trianoni béke 250. cikkelyével ütköző, a román agrártörvényt Erdélyre kiterjesztő rendeletek a magyar kormányt már 1922-ben határozott diplomáciai lépésekre késztették. A Nagykövetek Tanácsa a Népszövetséghez utalta az ügyet, amely 1923 és 1929 között rendszeresen napirendjére tűzte, és a nemzetközi jog alkalmazásával próbálta megoldani az egyre tovább gyűrűző nemzetközi vitát. 1923 májusában sikerült Brüsszelben a rendezés feltételeiről megállapodni, azonban ezt a megállapodást a magyar kormány felmondta, arra hivatkozva, hogy képviselői olyan kitételeket fogadtak el, amelyekre nem volt felhatalmazásuk.[165] Tyler szerint ezt az alkalmat kellett volna megragadni a rendezésre, és ezért némileg rosszallóan szól Bethlen döntéséről, amellyel a magyar politikus utólag érvénytelenítette az egyezményt. A hat év során azonban, és a szerző ezt sem hallgatja el, a népszövetségi javaslatok oroszlánrészét Magyarország támogatta, míg Románia szinte mindet visszautasította.[166]

A román obstrukció a Népszövetség támogatóit egyre növekvő mértékben aggasztotta, mivel azt látszott bizonyítani, hogy valódi vitás ügyekben a szervezet nem képes hatékonyan eljárni. Titulescu, Románia nevében pedig folyamatosan tiltakozott a közvetítési ajánlások, a Nemzetközi Bíróság és a békeszerződésben foglalt Vegyes Döntőbíróságok (*Mixed Arbitrary Tribunals*) azon joga ellen, hogy beavatkozzanak „a román belügyekbe." Ez az álláspont fokról fokra elidegenítette magától a Népszövetséget.[167]

A tanulmány hátteréhez hozzátartozik, hogy az ügyben véleményt nyilvánított a *Council* egyik legtekintélyesebb tagja, a volt igazságügyminiszter, George

[163] *Tyler*: i.m. 110.

[164] Uo. 106–111.

[165] A téma legrészletesebb tárgyalásához ld. *Deák, Francis*: The Hungarian - Rumanian Land Dispute - A Study of Hungarian Property Rights in Transylvania under the Treaty of Trianon. New York, Columbia University Press, 1928.

[166] *Tyler*: i.m. 112–114.

[167] *Deák*: The Hungarian-Rumanian Land Dispute. 61–64.; és kevésbé részletesen *Tyler*: i.m. 113.

Wickersham is, valamint a szintént prominens jogász, Edwin M. Borchard, a Yale egyetem professzora. Mindketten a magyar álláspont jogi megalapozottságát és a román fél nemzetközi jogi szempontból gyengének minősülő védekezését hangsúlyozták.[168] A jogi alapokra helyezkedő és általában konstruktív magyar fél, amely számos alkalommal hangsúlyozta, hogy elismeri a Népszövetség, illetve a nemzetközi jog intézményeinek határozatait, megítélés tekintetében komoly előnyre tett szert a vonakodó, szuverenitására hivatkozó Romániával szemben, amelynek magatartása az egész szervezet lejáratásával fenyegetett.[169] Az ügy rávilágított a Népszövetség legnagyobb gyengéjére, amelyet azonban a szervezet képviselői leplezni próbáltak. Az utóbbiakhoz tartozó Tyler ezért érezhető ellenszenvvel szól Románia taktikájáról, amely „ahelyett, hogy elismerte volna kötelezettségeit, a Szövetségből való kilépést" helyezte kilátásba."

A hágai megegyezés[170] feletti megkönnyebbülés, amely a tanulmány soraiból világosan kiolvasható, nem csupán Közép-Európa egyik elhúzódó diplomáciai válságát oldotta meg. Az optáns-ügynek a jóvátételi fizetésekkel való összekötése és az így létrejött kompromisszum a Népszövetség tekintélyét is megmentette. Tyler is osztotta azt a véleményt, hogy a magyar fél egy jogilag bizonyított álláspont feladásával olyan áldozatot hozott, amely nem volt elvárható, és amely a patthelyzet feloldásában döntő szerepet játszott. Az a szimpátia, amit ez az „áldozat" kiváltott a népszövetségi körökben, és amely a vizsgált tanulmánnyal a *Foreign Affairs*-ben is megjelent, méltán nevezhető a Bethlen által kezdeményezett presztízs-korrekció betetőzésének. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ebben az esetben nem a nagyhatalmak külügyminisztériumainak álláspontjával állunk szemben, hanem olyan érdekcsoportokéval, amelyek osztoztak a nemzetközi szervezetek fontosságába vetett hitben. Ám az kétségtelen, hogy ezek a körök hálával tekintettek a magyar miniszterelnökre. Tyler végső értékelésében kiemeli, hogy „az a férfi dolgozta ki tárgyalásai során a problémát megoldó kompromisszumot, aki a hazai ellenállást is legyőzve Magyarországot elvezette a Népszövetségbe, és megvalósította annak rekonstrukciós programját.... Az egyezményt aláíró mindegyik fél gratulációt érdemel, és leginkább az az ország, amely a legtöbbet vesztethetett volna."[171]

[168] *Wickersham, George W.*: Opinion Regarding the Rights of Hungary and Certain Hungarian Nationals under the Treaty of Trianon. h.n., é.n. (1928).; Borchard a hágai nemzetközi bíróság felállításakor az Egyesült Államokat képviselő szakértőként volt jelen. A Pázmány Péter Tudományegyetem tiszteletbeli doktori címet adományozott neki 1930-ban. *Borchard, Edwin M.*: Opinion on the Roumanian-Hungarian Dispute before the Council of the League of Nations, Arising out of the Application to Hungarian Nationals in Transylvania of the Roumanian Agrarian Law of 1921. New Haven, Conn., é.n. (1927).

[169] *Deák*: The Rumanian-Hungarian Land Dispute. 153–154.

[170] A megegyezés lényege abban állt, hogy az utódállamok a Magyarország által 1943-ig fizetendő mérsékelt összegű jóvátételből kárpótolják az optánsokat. Ha a kárpótlások összege meghaladná a magyar fizetéseket, akkor az utódállamoknak saját költségvetésükből kell hozzájárulniuk a magyar igények kielégítéséhez. Az egyezmény ezenkívül rendelkezett a további birtokelkobzások megszüntetéséről is. Bethlen tehát, szemben a magyar történetírásban általános vélekedéssel, kétszeres, bár korlátozott diplomáciai győzelmet aratott. A Népszövetségben fellépését az őszinte kompromisszumkészség példájaként értékelték, és a kisantant államai is vállaltak kiegészítő fizetéseket. Ugyanakkor gyakorlati szempontból a megállapodás a gazdasági válság következményei miatt értékét vesztette. A megegyezés kritikusabb értékeléséhez ld. *Juhász*: i.m. 119–122.

[171] Uo. 117.

Ez az vélekedés azt is jelzi, hogy míg a nyugati szemlélők számoltak azzal, hogy Magyarországon vannak közéleti erők, amelyekkel nehéz lenne együttműködniük, bizalmukat túlzott mértékben Bethlenbe vetették, félreismerve távlati terveit. Egyre nőtt azoknak az írásoknak a száma, amelyek benne látták Magyarország valódi integrációjának garanciáját – még az aktívabb külpolitika éveiben is.

1930-ban a magyar diplomácia ellentmondásos kísérletei, úgy tűnik, még sokak számára nem voltak megfejthetőek. Magyarország népszövetségi „bizonyítványa" kitűnő maradt. Ennek a diplomáciai sikernek a megjelenése a *Foreign Affairs*-ban a nemzetközi közösség és a *Council on Foreign Relations* összefonódásai miatt törvényszerű volt. A bethleni Magyarország sok szempontból elnéző megítélését — a belső feszültségekről egészen Jászi 1938-as, harmadik írásáig egyetlen cikk sem beszélt, a magyar irredentizmussal pedig csak Temperley foglalkozott — mindenekelőtt a Népszövetségben tanusított együttműködési készségével és ennek propaganda-értékével kell magyaráznunk. Salter cikkében Magyarország kifejezetten népszövetségi mintaállamként jelenik meg. Tyler, más kérdések kapcsán más vonásokat hangsúlyozva, a vezetés kompromisszumkészségének, a nemzetközi jog iránti tiszteletének kiemelésével a képet tovább árnyalja és megerősíti. Írása pontosan azt a látszatot közvetíti, amelyet Temperley még hiányolt: a megfontolt, politikailag érett, megegyezést és nem konfliktust kereső nemzetét.

A *Foreign Affairs* cikkeiben kirajzolódó új Magyarország-kép azonban sohasem szilárdult meg véglegesen. Az 1929-ben kitört gazdasági világválság — ha nem is azonnal — átértékelte a lap és a *Council* prioritásait. A munkacsoportok és a szerzők, szerkesztők egyaránt a válság okait és orvoslásának módját kutatták, különösen miután nyilvánvalóvá vált, hogy többéves, globális recesszióról, és nem egy rövidtávú piaci sokkról van szó. A Tanács, társadalmi-ideológiai hátteréből következően, a válság megoldását a nemzetközi kereskedelem és a nemzeti gazdaságok termelésének az értékesítési lehetőségek alapján történő racionalizálásában kereste.[172] A gyakorlatban a legtöbb ország a kiutat egy ellentétes, befelé forduló, központilag irányított gazdaságpolitikában találta meg, ám a *Foreign Affairs* az ilyen irányú kísérleteknek nem sok figyelmet szentelt.

L. László Ecker, magyar származású amerikai közgazdász rövid írása, az *„Obstacles to Hungarian Reconstruction"* [*„A magyar rekonstrukció akadályai"*], azok közé az esettanulmányok közé tartozik, amelyek az évtized első harmadában rendszeresen jelentek meg a lapban.[173] Az ismertetés kiindulópontját a fenti bekezdésben felvázolt tézisek képezik. A cikk kivétel a Magyarországgal foglalkozó írások között: Ecker az egyetlen szerző 1922 és 1939 között, akiről könnyen és meglehetős biztonsággal megállapítható, hogy nem rendelkezett alapos előismeretekkel választott témájáról. Egyes megállapításai téves adatokra támaszkodnak, és szinte egy sem veszi figyelembe a nemzetközi helyzet szabta korlátokat.

Ecker szerint a magyarországi válság alapvető oka a mezőgazdaság eladhatatlan terményfölöslege. Ezért „a magyaroknak búzaföldjeiket és szőlőgazdaságaikat zöldségeskertekké és legelőkké kell változtatniuk."[174] A munkaigényes kul-

[172] *Schulzinger*: Wise Men. 31–59.

[173] *Ecker, L. László*: „Obstacles to Hungarian Reconstruction"; Foreign Affairs, 10. (1931–1932). 505–509.

[174] Uo. 507.

túrák ideális körülmények között természetesen jövedelmezőbbek, mint a búza- vagy kukoricatermesztés, és így hosszútávú javaslatként a szerző elképzelései megállhatják a helyüket, azonban 1932-ben bármilyen élelmiszer exportját megbénították volna az eladási árak fölé szökő (azaz több, mint 100 %-os) vámok, amelyekkel a legtöbb európai ország megpróbálta saját mezőgazdaságát védelmezni. Ilyen körülmények között az átállás költségei nem térültek volna meg, kis- és nagytermelőt egyaránt sújtva.[175]

A köztudatban élő képpel is ellentétes az a gondolata, hogy Magyarország azért nem versenyképes a külföldi piacon, mert a termőterület kevéssé gazdaságos kis parcellákra van osztva. A "hárommillió koldus országa" és Jászi neofeudalizmus-fogalma szintén sarkított ábrázolásai voltak a helyzetnek, azonban az egész magyar mezőgazdaság eladási gondjait a minimális fölösleget termelő kisbirtokokra hárítani az előbbieknél nagyobb melléfogás. Ecker konkrétan a magyar szőlészet válságát emeli ki, és a borok ingadozó, bizonytalan minőségének példájával demonstrálja, hogy a kistermelői áruk miért találnak nehezen vásárlót.

Leírása során egy bizonyos magyar grófra hivatkozik, aki a „forradalom" [*revolution* –?] során elvesztette földjeinek kétharmadát, majd a maradék egyharmadot eladva, kis területen kertgazdálkodásra tért át, és ma „egyike Magyarország kisszámú vagyonos embereinek."[176] A szerző, amint az az írásból kétségtelenül kiderül, vagy téves információkat kapott az említett magyar arisztokratától, vagy félreértette beszélgetőpartnere mondanivalóját. A parasztság helyzetéről gyűjtött információinak megbízhatatlanságát jelzi, hogy mikor a gazdasági helyzet elemzése után kitér a harmincas évek szociológiai irodalmában gyakran tárgyalt „egykére", a dél-dunántúli, tehetősebb parasztokra, parasztpolgárokra jellemző egygyermekességet az alföldi zsellérek elkeseredettségének bizonyítékául hozza fel.[177]

A válságból kivezető út tehát a mezőgazdasági termelés átalakítása, amelyet az államnak is bátorítania kell, és amíg nem hajlandó ezt a lépést megtenni, addig „egy már elvesztett háborút folytat." „Magyarországnak energiáit olyan áruk előállítására kell fordítania, amelyekben viszonylagos előnye van." A Népszövetség feladata, hogy Magyarország és az összes többi állam érdekében „meggyőzze" őket „a vámok csökkentéséről."[178]

Ecker cikke szinte semmit sem mond azokról a visszatérő kérdésekről, amelyeknek felvetése az eddigi cikkeket összekötötte. Sem az első évek kételkedő, borulátó hangjához nem tér vissza, sem pedig az évtized második felének alapvetően optimista és elismerő véleményeihez nem csatlakozik. Megállapításai korlátozott gyakorlati értékkel bírnak, és esetenként többet mondanak a *Council* közgazdaságtudományi axiómáiról, mint a magyar helyzetről. A *Foreign Affairs* olvasóiban élő Magyarország-képet azért is kevéssé befolyásolhatta a mindössze négy oldalas összefoglalás, mert nem kapcsolódott ahhoz a diskurzushoz, amelynek alapvonalaival a korábbi évek során megismerkedtek.

---

[175] *Honvári*: i.m. 395–399.
[176] *Ecker*: i.m. 507.
[177] Uo. 508.; vö. *Kovács Imre*: A néma forradalom. Bp. Cserépfalvi, é.n.[2]. 113–180.
[178] *Ecker*: i.m. 509.

A válság az Egyesült Államokban néhány évre elterelte a figyelmet az európai gazdasági helyzet alakulásáról. Amikorra ismét felébredt az érdeklődés a korábbi kérdések iránt, a földrész diplomáciai helyzete már átalakulóban volt. Németország 1929 és 1932, a Young-terv aláírása és a lausanne-i konferencia közötti időszakban megszabadult a nemzetközi ellenőrzés utolsó korlátaitól is.[179] A nemzetközi közvélemény már a folyamat kezdetén felismerte, hogy gazdasági és geopolitikai előnyeire támaszkodva a régi-új nagyhatalom jóval kisebb és gyengébb szomszédait könnyen magához láncolhatja. A német politikai élet fokozatos jobbratolódása csak fokozta az aggodalmakat, és így a német befolyás növekedésének megakadályozása a diplomáciai spekulációk és erőfeszítések élére került.

Az egyre gyorsuló eseményekkel lépésről lépésre minden félelem beigazolódott. A Harmadik Birodalom fokozatos térnyerését a nemzetközi béke és a nyugati típusú liberális demokráciák legnagyobb veszélyeként diagnosztizálva a *Foreign Affairs* munkatársai és a *Council study group*jai egész közép-európai vonatkoztatásai rendszerüket átértékelték. 1933 után a kis népek elvesztették azt az érdeklődést, amely addig feléjük irányult, és ezzel párhuzamosan értelmetlenné vált „a régió történelmi esélyéről" szóló tétel, amely eddig jellemezte a közölt írásokat. A náci Németország külpolitikai aktivizálódása a Monarchia utódállamainak jelentőségét gyökeresen megváltoztatta. A nyugati szakértők többé már nem a „nemzetállami kísérlet" alakulását kísérték figyelemmel, hanem elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy a térség hogyan állhatna ellent az egyre erősödő német nyomásnak.

A két korszak határán helyezkedik el Hamilton Fish Armstrong jelentős tanulmánya, a *„Danubia: Relief or Ruin"* [*„Danubia: enyhülés vagy végromlás"*], amely Tardieu, francia miniszterelnök, 1932 márciusában nyilvánosságra hozott gazdasági integrációs tervét elemzi.[180] A szerző éles szemmel felismeri, hogy a terv csak másodsorban válasz a gazdasági válságra, valódi célja az újabb német *Drang nach Osten* megakadályozása. Bár a magyar külpolitikai orientáció lehetőségeit az írás külön nem tárgyalja, érdemes részletesebben megvizsgálni, mivel az általános megállapítások a Magyarország előtti alternatívákra is vonatkoznak.

A Duna-medence gazdasági konföderációjának terve Josef Redlich 1922-es javaslata óta számos alkalommal megjelent a *Foreign Affairs* cikkeiben. Beneš a kisantantot kísérelte meg békésebb színekben feltüntetni általa, Jászi ambíciózusabb tervének szintén részét képezte a gazdasági integráció, míg Sir Arthur Salter a nemzetgazdaságok stabilizálást követő lépcsőfokként egy hasonló „gazdasági blokkot" képzelt el. *A Council* meghatározó tagjai, a *Foreign Affairs* munkatársai és a Népszövetségben bizakodó szerzők egyetértettek abban, hogy a térség békéjének és hosszútávú prosperitásának kulcsa egy laza, elsősorban gazdasági profilú konföderáció, amely gyakorlatilag egyfajta vámszövetségként működne.

A válság okozta visszaesés megnövelte a különböző integrációs kísérletek iránti érdeklődést. A magyar-román-jugoszláv agrárblokk terve, amelyhez Csehszlovákia, Lengyelország és a balti államok is csatlakozhattak volna, az egyesült

[179] *Juhász*: i.m. 120.

[180] *Armstrong*: „Danubia: Relief or Ruin"; Foreign Affairs, 10. (1931–1932). 600–616. A „Danubia" szót Jászi használta elsőként, és nem lehetetlen, hogy Armstrong is tőle hallotta. Vö. *Hanák Péter*: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp., Magvető, 1985. 142.

angol, olasz és német ellenállás miatt nem juthatott az érdemi tárgyalások fázisába. Beneš 1931-es tervére csak Magyarország figyelt fel, amely az előző évben kitört „vámháború" következtében értékes északi piacát elvesztette. A Tardieu-terv esélyei előterjesztőjének pozíciója és nyilvánosságra kerülésének időpontja miatt eleinte jobbnak látszottak. André Tardieu-vel egy nagyhatalom lépett fel nyíltan a kisállamok társulásának ügyében, és erre az időre Nagy-Britannia is lemondott egy befolyása alatt álló gazdasági övezet kialakításáról.[181]

Armstrong bevezetőjében utal arra, hogy történtek korábban hasonló kísérletek. „Beneš úr, Csehszlovákia fáradhatatlan külügyminisztere egy ambíciózusabb tervet is előterjesztett" – írja.[182] A cseh politikus javaslatának sorsáról azonban nem szól bővebben, és helyette gyorsan rátér tulajdonképpeni fő témájára, a Tardieu-terv tartalmának és nemzetközi fogadtatásának bemutatására. Elítélően ír a habozó MacDonald miniszterelnökről, aki a francia hegemóniától tart, amikor már a hatalmi viszonyok döntően átalakultak, és nem ismeri fel, hogy Tardieu már nem befolyása alá kívánja vonni a térség államait, hanem esélyt próbál nyújtani nekik szuverenitásuk megőrzésére. Hangsúlyozza a terv mérsékelt javaslatait, amelyek a gabona-import korlátozásának megszüntetésére, tízszázalékos vámcsökkentésre és egy fokozatosan bevezetendő közös valutára korlátozódnak.[183]

A „*Danubia: Relief or Ruin*" az egyetlen a *Foreign Affairs* oldalain megjelent tanulmányok közül, amely számol az integrációhoz fenntartásokkal közeledő közép-európai nacionalizmussal. Armstrong jól ismerte a térség népeinek gondolkodását, és egy pillanatra sem felejtette el, hogy milyen — a nyugati megfigyelő számára — irracionális tényezők játszanak komoly szerepet véleményeik formálásában. Ezen túlmenően a cikk arra is rámutat, hogy az egymásrautaltságtól való félelmen túl a konföderációba való belépés ellen szól még számos állam esetében az, hogy gazdasági kapcsolatai már jóval kevésbé kötik a volt Monarchia többi területéhez, mint húsz évvel korábban. Ebből a szempontból Csehszlovákiának a harmincas évek elejére kialakult kereskedelmi autonómiája a legegyértelműbb. Magyarország pedig, amely a legtöbbet nyerhetne a vámszövetség által, az összes állam közül a leginkább tart attól, hogy élelmiszerkamrává válik, és elveszti meglévő iparát.[184] Armstrong azonban túlságosan világosan látja a jövőt ahhoz, hogy elismerje az előbbiekhez hasonló ellenvetések igazát. Az átalakult nemzetközi helyzetben ugyanis már nem a gazdaság stabilizálása a tét, hanem az érintett államok függetlenségének megőrzése. Egy, a Tardieu-terv alapján létrejövő tömörülés „megkongatná az Anschluss felett a lélekharangot" és megakadályozná a „*Drang nach Osten* bármilyen későbbi újjáélesztését" – írja.[185]

Armstrong, néhány hónap távlatából, azonban kénytelen a Tardieu-terv bukásáról beszámolni, amely, mint azt hangsúlyozza, az olasz-német koalíció tiltakozásán feneklett meg. A német *Mitteleuropá*nak ennek ellenére *Danubia* az egyetlen alternatívája, és így írását nem fejezheti be másként, mint a két elsősorban

[181] *Juhász*: i.m. 126–131.
[182] *Armstrong*: „Danubia". 602.
[183] Uo. 603–604.
[184] Uo. 606–607.
[185] Uo. 605.

érintett félhez intézett felszólításokkal. A berlini és római politikusokat arról próbálja meggyőzni, hogy az elképzelés nem lenne gazdasági szempontból hátrányos számukra.[186] Ez a megjegyzés problematikus, mivel a tanulmány elején Armstrong maga szögezte le, hogy a Tardieu-terv gazdasági érdekeken túlmutató politikai dimenziókkal bírt, ám a szerző-szerkesztő konklúziójában jóhiszeműbbnek mutatkozik, mint korábban. A kis nemzetek felé fordulva ugyanakkor visszatér korábbi szempontjaihoz, és a hosszútávú gazdasági érdekek mellett politikai okokra hivatkozva fogalmazza meg álláspontját, amely szerint „a Duna-medence kormányaival nyíltan közölni kell, hogy bár a vámok csökkentése rövid távon veszteséget és szenvedést fog okozni állampolgáraik egyes csoportjainak, nincsen más választásuk, mint sztoikus nyugalommal elfogadni a helyzetet, és lehetőségeik szerint alkalmazkodni hozzá."[187] Ezek a javaslatok kétségtelenül az előző évtized tanulmányainak a realitásokat figyelmen kívül hagyó racionalizmusát visszhangozzák. Armstrong esetében ugyanakkor ezek nem annyira „naivitását" vagy idealizmusát bizonyítják, mint inkább a harmincas évek változásaival kapcsolatos pesszimizmusát.[188]

Magyarországot tehát 1933 elején, amikor az újabb német *Drang nach Osten* lehetősége az amerikai közvélemény figyelmének egyre inkább középpontjába került, már nem különböztették meg mint háborús vesztest és mint Közép-Európa békéjét fenyegető szubverzív tényezőt. A bethleni külpolitika részleges angolszász orientációja és népszövetségi megjelenése döntő szerepet játszhatott abban, hogy a magyarokkal szemben általában gyanakvó Armstrong sem tekintette a régió potenciális német előőrsének a trianoni vesztest. A Tardieu-terv budapesti fogadtatása, amely nem volt nyíltan visszautasító, szintén az átalakult Magyarországkép hitelét erősítette.[189] Röviden összefoglalva az 1922 és 1933 közötti változást, azt mondhatjuk, hogy az időszak végére Magyarország nemcsak feltételes bizalmat élvezett, hanem valóban megszabadult a forradalom és ellenforradalom időszakának kellemetlen bélyegétől. Egy részletes elemzés természetesen feltárta volna az 1927 utáni küpolitika és a revíziós követelések nyugtalanítóbb oldalát is, ám erre nem történt kísérlet, és a „*Danubia*"-hoz hasonló áttekintések világosan jelzik, hogy az ország két arca közül a Nyugat melyiket tartotta inkább meghatározónak.

3. 1933–1939: A Harmadik Birodalom árnyékában

Az 1933 utáni időszakról Hamilton Fish Armstrong tanulmánya kapcsán megállapítottuk, hogy a későbbi cikkek leginkább a német nagyhatalom erősödésének és térnyerésének kontextusában foglalkoznak Kelet-Közép-Európa népeivel. A húszas évek dilemmáinak háttérbe szorulása azt is jelentette, hogy a második világháború előtti időszakban jóval kevesebb a térséggel foglalkozó írás látott napvilágot. Magyarországról hat év alatt mindössze négy alkalommal jelent meg tanulmány, annak ellenére, hogy a térségen belül — Csehszlovákia és Ausztria mellett — továbbra is viszonylag a figyelem középpontjában állt. Két munka szár-

[186] Uo. 610–613.
[187] Uo. 614.
[188] *Armstrong*: Peace and Counterpeace. 494–508.
[189] Vö: *Juhász*: i.m. 130–131.

mazik amerikai elemzők tollából, mindkettő a német befolyás növekedésének veszélye felől közelít Magyarországhoz. A fennmaradó két írás szerzője Jászi Oszkár. Ez utóbbiakban nem annyira nyilvánvaló az említett rendező elv érvényesülése, ám a cikkek hátterét vizsgálva könnyen megállapítható, hogy szerzőjük tudta: témáinak a német veszély ad aktualitást.

John Gunther[190] 1934 elején megjelent esszéje, a „Hapsburgs Again?" [„Újra Habsburgok?"], kiváló példája annak az alapvető átértékelődésnek, amelyet a német nagyhatalom feltámadása idézett elő.[191] 1922-ben Beneš a Horthy-rendszer feltételezett restaurációs törekvéseit még súlyosabb vádnak érezte, mint akár a független Magyarország irredentizmusát. A háború utáni években az angolszász világ is történelmi igazságtételként értékelte a Monarchia felbomlását. Temperley 1928-ban Apponyi személyében összekötötte a magyar legitimizmust és sovinizmust, amely kritikája alapját képezte. A Habsburg-pártiak terveinek mérséklődésével elképzelhetőnek tartotta ugyan a restaurációt, ám éreztette, hogy a változást a közeli jövő aligha fogja meghozni. Gunther olvasata szerint azonban a Habsburgok visszatérése Ausztria és/vagy Magyarország trónjára már egyértelműen kívánatos fejlemény lenne. A szerző ugyan idézi a benesi dictumot („Nem azért vívtuk meg a világháborút, hogy visszatérhessen a múlt."), ám érezteti, hogy az újabb fenyegetések mellett Ottó trónralépésének veszélyeiről beszélni egyre abszurdabbá válik.[192]

Az írás hátterében valószínűleg azok a francia és olasz sajtóban 1931-ben lábra kapott híresztelések állhattak, amelyek az osztrák, ám főleg a magyar kormány azon hajlandóságáról szóltak, hogy visszahívják a Habsburg trónörököst. Akkor ezeknek a spekulációknak az első német-osztrák vámuniós terv adott aktualitást.[193] 1934-ben már nem csak a leplezett, hanem a nyílt *Anschluss* lehetősége is fennállt, sürgető indokot szolgáltatva a kérdés „felmelegítésére". A szerző azonban kénytelen megállapítani, hogy bár a győztes hatalmak nem ellenezték a restaurációt, egy ilyen fordulatra nincsen valódi esély. A legitimizmus, amelytől Temperley annyira tartott, Gunther számára mindössze „rendkívül arisztokratikus nemesek klikkjének hobbija." Ottó trónralépésének „legfőbb akadálya a magyar kormány viszonyulása" a tervhez, amely „úgy érzi..., hogy a restauráció egy céltalan, haszon nélküli és veszélyes gondolat." Ráadásul a magyar legitimisták is nemzeti királyságban gondolkodnak, és az a véleményük, hogy Ottó „vagy válassza Magyarországot első helyen, vagy ne válasszon semmit."[194]

---

[190] Gunther, aki a Council tagságához tartozott, a harmincas évek rendkívül népszerű, Pulitzer-díjas újságírója volt. 1930-tól kezdve a *Chicago Daily News* kelet-európai tudósítójaként dolgozott, és az évtized során a térség összes országát bejárta. Könyvei a „történelmi-politikai utirajz" műfajához sorolhatóak. Fm. Inside Europe (1936); Inside Africa (1938); Inside the USA (1947); Behind the Iron Curtain (1949).

[191] *Gunther, John*: „Hapsburgs Again?"; Foreign Affairs, 12. (1933–1934). 579–591.

[192] „The World War was not waged that we might go back to former times." Uo. 591.

[193] *Juhász*: i.m. 124–126.

[194] *Gunther*: „Hapsburgs Again?". 587–588. Gunther megfigyelései, bár önmagukban véve helytállóak, nem terjednek ki a kisantant várható reakciójára egy esetleges Habsburg-restauráció esetén. Ennek figyelembe vétele azonban nem változtatná meg, sőt, alátámasztaná központi gondolatának érvényességét Ottó trónralépésének esélytelenségét illetően.

A befejezésben Gunther megismétli a Habsburgok visszatérésének valószínűtlenségét, hangsúlyozva fejtegetésének elméleti jellegét. Az, hogy ennek ellenére célszerűnek ítéli a lehetőséggel való foglalkozást, jelzi, hogy mennyire valósnak érzi a német terjeszkedés veszélyét. Szerinte egy kettős királyság létrejötte pontosan azokat az államokat tenné „immunissá" a fasizmus és a német *Mitteleuropa*-eszme iránt, amelyek a kisantant védelmi rendszeréből kimaradtak. Ez a körülmény pedig 1934-ben döntő jelentőségű.[195]

Az új külpolitikai konstellációban — Gunther esszéjének sugallata szerint — a belpolitikai kérdések maradék jelentőségüket is elvesztik. A *Drang nach Osten* megállításának szempontjából mindegy, hogy katolikus monarchia, korlátozott parlamentarizmus vagy akár népi demokrácia az ország, amely képes arra, hogy ellenálljon Berlin vonzásának. Ez alátámasztja, hogy a térség államai a harmincas években csupán közvetve érdekelték az amerikai közvéleménynek még azt a részét is, amelyik nem vált izolacionistává. A bethleni berendezkedés és a Gömbös belpolitikai céljai közötti különbségek önmagukban nem bírtak hírértékkel. Érdekességként annyi állapítható meg, hogy Gömbösnek a magyar történetírásban sokszor kiemelt külpolitikai irányváltását az amerikai megfigyelők nem regisztrálták azonnal, vagy nem tartották olyan jelentősnek és véglegesnek, hogy foglalkozzanak vele. A változást összegezve azt mondhatnánk, hogy 1933 után Közép-Európa kis országai csupán funkcióval, önálló léttel nem (vagy alig) rendelkeztek az amerikai külpolitikai gondolkodás számára.

Jászi Oszkár két cikkét csaknem öt év választja el egymástól. A korábbi, a *„Kossuth and the Treaty of Trianon"* [*„Kossuth és a trianoni béke"*] 1933 októberében, a későbbi, az *„Agrarian Feudalism in Hungary"* [*„Agrárfeudalizmus Magyarországon"*] 1938-ban jelent meg.[196] A két írás azonban nem különböző időszakok portréja, hanem a harmincas évek kül- illetve belpolitikai kihívásainak elemzése. Felépítésükben is emlékeztetnek egymásra, mindkettő egy-egy figyelemreméltó jelenség vagy gondolatkör ismertetésétől jut el általános konklúziókig. A legégetőbb kérdések Jászi szerint nem változtak Trianon, sőt a kiegyezés óta: továbbra sem történt előrelépés a közép-európai nemzetiségi probléma megoldásában, sem pedig a magyar társadalom anomáliáinak felszámolásában, amelyeket a nagybirtok gazdasági és politikai túlsúlya idézett elő.[197]

A tanulmányok több szempontból elütnek nemcsak a többi 1933 és 1939 közötti cikktől, de az azt megelőző tíz év írásaitól is. Éppannyira könyörtelenek a Horthy-rendszer hibáinak feltárásában, mint az 1923-as *„Csonka-Magyarország és az európai béke"*, és újból megkísérlik a rezsim delegitimációját a *Foreign Affairs* olvasói előtt. A történelem a harmincas évekre azonban olyan súlyos érvet adott Jászi kezébe, amivel korábban nem rendelkezett: a náci Németország egyre nyilvánvalóbbá váló ambícióit. A meggyőződés, hogy a kis államok csak egy gazdasági konföderációba tömörülve állhatnak ellen először a német gazdaság, majd a német politika vonzásának, továbbélt azokban a körökben, amelyeknek véleményét a *Foreign Affairs* közvetítette, bár az elképzelés realitásértéke egyre csökkent. Jászi

[195] Uo. 590–591.

[196] *Jászi, Oscar*: „Kossuth and the Treaty of Trianon"; Foreign Affairs 12. (1933–1934).; 86–97.; *uő*: „Feudal Agrarianism".

[197] *Jászi*: „Kossuth and the Treaty of Trianon". 86.; *uő*: „Feudal Agrarianism". 714. o,.

tehát igazolva látta saját, korábbi jóslatait a térség jövőjéről, ugyanakkor azt is fel kellett ismernie, hogy amennyiben valóban befolyásolni reméli az eseményeket vagy legalább olvasói gondolatait, úgy egy mérsékeltebb kezdeti tervet kell felvázolnia.

A *„Kossuth and the Treaty of Trianon"* valódi célja a magyar, és nem az amerikai közvélemény alakítása lehetett volna. A bevezetés alaptétele ugyanaz, amelyet Jászi 1923-as cikkében is hangsúlyozott már: Trianon megítélése a mai Magyarországon általában hibás, és katasztrofális következményekkel járhat. A szerző célja ezért „cáfolni azt a számos államférfi és politikus által képviselt véleményt..., hogy a trianoni béke egyszerűen egy baklövés volt, egy *vae victis* béke része."[198] Ez a nézet azért különösen káros, mert gátolja Magyarországot történelmi küldetésének végrehajtásában, amelyre földrajzi helyzete predesztinálja. Jászi, akárcsak a *Magyarország és a Dunai Egyesült Államok*ban, 1933-ban is természetesnek véli, hogy a jövő konföderációjának első számú központja Budapest lesz, bár véleményét egyik munkájában sem indokolja.[199]

Az esszé központi részében Jászi Kossuth Lajos és Teleki László levelezésének alapján kísérli meg bizonyítani, hogy a történelmi Magyarország felbomlása nem pusztán a győztes hatalmak önkényes döntésének következménye volt, hanem egy jelentős részben organikus és előrelátható folyamat. Az idézett, 1850 körül írott levelekben Teleki egy föderalizált Magyarország mellett foglalt állást, míg Kossuth csak a hármas, magyar-román-szerb konföderációt támogatta, és a szövetségen belül a történelmi Magyarország integritását megtartotta volna.[200] Telekinek a nemzetiségek számára „nagylelkű autonómiát" javasló levelére Kossuth elutasítólag válaszolt, mivel véleménye szerint a területi autonómia „Magyarország hat részre való szakadását jelentené". „A szerb, román, szlovák, rutén és német tartományok" pedig „előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül a szomszédos nemzetek vonzáskörébe kerülnének."[201] A Törökországban tartózkodó volt kormányzó a nemzetiségek vezetőivel tartott megbeszéléseire visszaemlékezve megállapítja, hogy az értelmiség egy része már most is egységes nemzeti állam kialakításában reménykedik. Ezért Teleki nézeteit összefoglalva, a magyar emigráció programjául a nemzetiségi kérdés fontosságának elismerését, kulturális autonómiát és a nagyhatalmak támogatásának megszerzését tűzte ki. Amíg ezek a körülmények nem garantálják a független magyar állam életképességét, addig még a Habsburg-elnyomás is elfogadhatóbb, mint az ország másképp elkerülhetetlen feldarabolása.[202]

A *„Kossuth és a trianoni béke"* a történelmi vita alapján érvel amellett, hogy mivel 1867 után az emigráció javasolta liberális nemzetiségi politika elveit — Jászi szerint Deák és Eötvös kivételével — nem vették figyelembe, a kisebbségek elszakadása törvényszerű következménye volt a dualizmus magyarosító törekvéseinek. Nem történt más, mint hogy a „nemzeti egységek rátértek természetes fejlődésük útjára." Ezen a ponton a tanulmány és Jászi 1929-es Monarchia-könyvé-

[198] *Jászi*: „Kossuth and the Treaty of Trianon." 86.
[199] Uo. 87.
[200] Jászi nem adja meg forrásainak helyét. Uo. 87–94.
[201] Uo. 88–93.
[202] Uo. 94–95.

nek logikája alapvető vonásaiban párhuzamosnak tűnik. *A Habsburg-Monarchia felbomlása* szintén a katasztrófa belső okokaiból indul ki, és első helyen a folyamat öngerjesztő vonásait tárta fel. A birodalom és a történeti Magyarország széthullásának közvetlen előzményeként mindkét munka a dualizmus korának, illetve rendszerének stratégiai tévedéseit sorolta fel. A közös történelmi perspektívával Jászi célja annak bizonyítása, hogy az utódállamok és az antant hibáztatása a magyarság felelősségét leplező magatartás. A béke, hibái ellenére, nem nevezhető egyszerűen a vesztesre rákényszerített zsarnoki döntésnek.[203]

Jászi a befejezésben — korábbi nézeteit némileg revideálva — a Duna-medence népeinek megbékéléséhez mindkét oldal kompromisszumkészségének szükségességét hangoztatja. „Úgy gondolom," — írja — „mindenki számára látható, hogy a dunai probléma megoldását a jelenben sem a jelenlegi állapotok fenntartása, sem pedig a régi magyar határok visszaállítása nem hozhatja meg. A kiutat két dologban kell keresnünk: a határok ésszerű felülvizsgálatában és egy Magyarország és szomszédai között létrehozandó vámunióban, amely az egykori Osztrák-Magyar Monarchia kínálta gazdasági előnyöket nyújtaná, a Habsburgok vagy bármely nemzet általi elnyomás nélkül."[204]

A *„Dismembered Hungary"* és a *„Kossuth and the Treaty of Trianon"* megjelenése között eltelt tíz év során Jászi gondolkodásában jelentős változás ment végbe. Az ellenforradalommal szembeni ellenérzésétől függetlenítve magát, az 1925 óta Oberlinben tanító professzor felismerte, hogy a képzelt és valós trianoni igazságtalanságok együtt olyan akadályt képeznek Magyarország integrációs törekvései előtt, amelyen a nemzet önerejéből képtelen felülemelkedni. Az 1926-os európai utazásai idején szerzett tapasztalatok szintén közrejátszhattak a kiegyensúlyozottabb értékelés kialakulásában. Ezért az 1934-es tanulmány a pontatlan határok „meghaladásának" programja helyett már azok kiigazítását javasolja, belátva, hogy egy esetleges megbékélésnek — amelyet a német fenyegetés csak még sürgetőbbé tett — kétoldalú gesztusok révén kell létrejönnie.[205]

Második cikkében Jászi a választút előtt álló magyar külpolitika után az egész társadalom szintén döntő fontosságú kérdéséhez is hozzászólt. Az 1938 nyarán megjelent *„Agrárfeudalizmus Magyarországon"* a *Huszadik Század* lapjain sokszor felvetett agrárkérdéshez tért vissza. A második világháború előestéjén azonban a szociológiai téma meghatározó politikai dimenziót kapott, nemzetközi jelentőségűvé növelve a magyar parasztság megoldatlan helyzetét. Jászi gondolatvilágában a nemzetek közötti megbékélés szervesen összefüggött a térség országainak jogi és szociális demokratizálódásával. 1931-ben nézeteit összefoglalva ő maga jelentette ki, hogy „a nemzetiségi kérdés par excellence parasztkérdés."[206] Az 1938-as cikkben is megfogalmazott véleménye szerint egy demokratikus kormányzat nem ragaszkodna az arisztokráciához hasonlóan a régi „birodalomhoz", hanem egy új, egészségesebb nemzettudat kialakításán fáradozna. Meggyőződését

[203] Uo. 96.o.; *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp., Gondolat, 1982. 266–336.
[204] Uo. 97.
[205] *Hanák*: i.m. 108–116. és 134–142.; *Jászi*: A Habsburg Monarchia felbomlása. 386.
[206] *Jászi Oszkár*: „Az emigráció és a Sarlósok"; Reggel, 1930. május 19. idézi: *Hanák*: i.m. 138.

azonban csupán azzal a vitatható állítással támasztja alá, hogy „Jugoszláviában és Romániában a [földhöz juttatott] parasztság progresszív erőnek bizonyult."[207]

A jelen, azaz 1938, azonban nem kecsegtet kedvező kilátásokkal. „Bethlen István gróf ravasz manipulációkkal megszüntette a demokratikus választójogot," és a konszolidáció egyet jelentett az ország ezeréves feudális rendszerének restaurációjával. A helyzet tovább romlott, amikor a Gömbös-kormány felügyelete alatt „az agrárreform [ismét] elsikkadt, és a feudális arisztokrácia megőrizte gazdasági monopóliumait, míg az ország politikai élete az új fasiszta elemek befolyása alá került."[208] Ez az újabb „kiegyezés" az oka, hogy az ország „látszólag nyugodt", és nem az, hogy „a mélyben megbúvó betegségek"-kel kielégítően foglalkoztak volna. Ennek veszélyeit csak növelte, hogy „egy ideig úgy tűnt, mintha még a rendszert ideológiája miatt támadók is elvesztették volna hitelüket."[209]

A konzervatív földbirtokosok és a fasisztoid elemek koalíciójának ellenfelei közül Jászi a népi mozgalom erejében bízik leginkább. Különösen vonzó számára, hogy a nemzetiségi és az agrárkérdést a magyarországi fiatal aktivisták szintén egymástól elválaszthatatlannak tartják. Az amerikai közönség számára a falukutatókat átkereszteli „narodnyiki"-nek, és az elnevezést több párhuzammal támasztja alá. Jászi a népi mozgalom tagjait mindvégig öröksége folytatóinak tekintette, és ez az írása részben tiszteletadás is azoknak, akik meggyőződése szerint a magyar jövő letéteményesei.[210] Kutatásaik eredményeiből merítve a vidéki népesség körében megfigyelhető társadalmi betegségekre is kitér, beszámol az egykéről, a vallásos szektákról és a szélsőséges politikai mozgalmakról. A falukutatók munkáit összegezve kénytelen megállapítani, hogy a „kép olyannyira sötét, hogy én magam a cári Oroszországról szóló legkeserűbb leírásokban sem találtam hasonlót."[211]

A „*Feudal Agrarianism in Hungary*" ezen a ponton kapcsolódik az amerikai közvéleményt ekkor leginkább foglalkoztató kérdéshez, amely lényegében a középeurópai népek nemzetiszocializmussal szembeni ellenállóképességére vonatkozott. Miután 1938-ra minden konföderációs terv a nyilvánvaló lehetetlenségek közé sorolódott, az egyes országok stabilitása, valamint a béke megőrzése és a demokratikus értékek iránti elkötelezettsége döntő tényezővé nőtt a nyugati megfigyelők szemében. Jászi érvelésének konklúziója pedig az, hogy a magyar társadalom jelenlegi formájában rendkívül sérülékeny, és könnyen válhat a német befolyás megnövekedésének áldozatává. A jugoszláviai és romániai változások, amelyek egy-egy „katonai autokrácia" kialakulásához vezettek, egyfelől kétségtelenül kedvezőbb színben tüntetik fel Magyarországot, ahol „az alkotmányosságnak legalább látszata fennáll még." Másfelől azonban a náci szervezetek aktivizmusa és a revizionizmus vágya által egyre inkább német pályára kényszerülő kormánypolitika aggasztó tünetei a nemzet gyengeségének.[212]

---

[207] *Jászi*: „Feudal Agrarianism." 717.

[208] Uo. 714.

[209] Uo. 714–715.

[210] *Borbándi, Gyula*: Der Ungarische Populismus. Mainz, Hase & Koehler, 1976. 73–77.; 94–96. és 303–311.

[211] *Jászi*: „Feudal Agrarianism". 716.

[212] Uo. 717.

A *„Feudal Agrarianism in Hungary"* megjelenése jelezte, hogy a Bethlen-kormány által kialakított presztízs a harmincas évek második felére kezdett elkopni. Jászi maga 1929-ben éppolyan kritikus lett volna, mint a fehérterror vagy a zsidótörvények elfogadásának idején. A *Foreign Affairs* főszerkesztői, Coolidge professzor, majd utána Hamilton Fish Armstrong azonban saját véleményük alapján vagy a *Council* stratégiai érdekeit figyelembe véve 1925 és 1933 között csupán a kormánypolitikától élesen elválasztott magyar revizionizmus kritikáját közölték lapjukban, és jobbára az elismerő hangú cikkeket fogadták el, noha az oberlini professzor minden bizonnyal akkor is elvállalta volna egy újabb *dénouement* megírásának feladatát. Így a legóvatosabb elemzésnek is meg kell állapítania, hogy a harmincas évek második felében Magyarország már „veszélyeztetett államnak" számított. Ez a státusz nem azt jelentette, hogy ellenségnek minősült, mint például a náci Németország Hitler hatalomrajutásának pillanatától. Inkább azt jelezte, hogy a közép-európai fejlődés elképzelt menetétől Magyarország, egy évtizedes alkalmazkodás után, egyre inkább kezdett letérni, tovább csökkentve a kísérlet sikerének amúgy is megapadt esélyeit. Az szintén igaz, hogy a jugoszláv, a román és a lengyel helyzet ugyanennyire vagy még aggasztóbbnak tűnt, és Csehszlovákia, az ekkor már létében fenyegetett állam, egyedül élvezte a nyugati világ osztatlan bizalmát.

A francia közvélemény Magyarországról alkotott kritikusabb véleménye André Géraud 1938 áprilisában közölt esszéjében jelent meg először a *Foreign Affairs* hasábjain. A neves publicista a *„Eastern Europe: Vassal or Free"* [*„Kelet-Európa: hűbéres vagy szabad?"*] című írásában visszatért Armstrong illetve Gunther kérdésfelvetéséhez, és a *„cordon sanitaire"* működési elégtelenségeire figyelmeztetett.[213]

Magyarország Géraud olvasatában sem a Harmadik Birodalom szövetségeseként jelenik meg, a kisantanttal való szembenállása részben mégis felelőssé teszi azért, hogy a térség nem képes egységfrontba tömörülve szembenézni a német veszéllyel. A francia nagyhatalom szerepét a szerző csak annyiban ítéli meg kritikusan, hogy véleménye szerint 1933 előtt túl határozottan érvényesítette túlsúlyát Kelet-Közép-Európában. A Párizs-környéki békékkel kapcsolatban Géraud megismétli az „igazságtétel" 1920-as tételeit, és ezzel a *Foreign Affairs* utolsó olyan írójává lesz, aki nem ismeri el az 1919–20-ban elkövetett hibákat.[214]

A müncheni egyezményről két tanulmány számolt be a lap 1939. januári számában. Hamilton Fish Armstrong a lap történetének egyik leghosszabb írásában, kilencvenhárom oldalon érvelt a döntés Európa számára tragikus volta mellett. A választott cím, *„Armistice at Munich"* [*„A müncheni fegyverszünet"*], jelzi, hogy Armstrong, aki az előző év októberében a helyszínre utazott, pontosan felismerte a nemzetiszocializmus és Hitler természetét.[215] Arnold J.Toynbee az *appeasement* taktikáját és egyben a hivatalos brit álláspontot védelmezve ellentétes álláspontot foglalt el jóval szerényebb méretű esszéjében. A brit történész a döntés mellett szóló etnikai érveket és az 1920-as döntések, tévedések káros következményeit számbavéve Chamberlain miniszterelnök kompromisszumát nem a náci

[213] *Géraud, André*: „Eastern Europe: Vassal or Free"; Foreign Affairs, 16. (1937–1938). 401–417.

[214] Uo. 403–406.; Beneš természetesen szintén nem vizsgálta felül korábbi nézeteit, és azokat a lapban a második világháború alatt többször kifejtette.

[215] *Armstrong, Hamilton Fish*: „Armistice at Munich"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 197–290.

Németország előtti fegyverletételként, hanem józan és önkritikus politikaként értékelte.[216] A két szerző ugyanakkor egyetért abban, hogy Közép-Európa államai egyelőre nem kerültek német pályára. Armstrong még lát esélyt a *Drang nach Osten* megállítására: „Románia, Jugoszlávia, Bulgária, de még Magyarország is el van szánva az ellenállásra, és egy bizonyos pontig valóban képesek lennének" erre.[217] Sőt, Toynbee szerint, az első bécsi döntés tovább növelte a kis nemzetek autonóm külpolitikájának esélyeit, mivel egy olyan konfliktust számolt fel, amelyet kihasználva Németország „kijátszhatná egymás ellen kelet-európai szomszédait." Az a tény pedig, hogy ilyen konfliktusok léteznek, azt bizonyítja, hogy az első világháborút lezáró békék nem valósították meg a nagyhatalmak által kitűzött erkölcsi célokat.[218]

München tehát a pesszimistább kommentátor szerint is Csehszlovákia, azaz egyetlen állam bukása volt csupán, míg a derűlátóbb brit szerző még ennyit sem ismer el, és a kérdést a történelmi igazságtétel felől közelíti meg, ahogy 1937-es budapesti előadása során is. [219]A bécsi döntésben sem a két diktatúra döntését, és az „oszd meg és uralkodj" politika kezdeteit látja, hanem a müncheni nagyhatalmi egyezmény egyik kitételének érvénybe lépését.[220] A felvidéki területek visszacsatolását *expressis verbis* még Armstrong sem ítéli el, csupán utal arra, hogy hiba volt összekötni a határkorrekciót a demokrácia nemzetiszocializmus előtti fegyverletételével.[221] A döntés fogadtatásának elemzésében leginkább mégis a visszhang hiányát kell hangsúlyoznunk. A vélemények bemutatásában egy-egy rövid mondatra lehetséges csak támaszkodni, mivel a szlovák-magyar határkiigazítás ténye komolyabb reakciót nem váltott ki, alátámasztva korábbi megállapításunkat a nemzetközi figyelem súlypontjának eltolódásáról. Aminek eshetőségével Temperley 1928-ban tizenöt oldalon foglalkozott, az megvalósulásakor, 1938 végén már egy rövid ismertetést sem kapott.

Az 1922 és 1939 közötti időszakot lezáró tanulmány, amely a második világháború kitörését megelőző néhány év magyar történelmét tekinti át, egyben megválaszolja mindazokat a történelmi kérdéseket, amelyek az amerikai közvélemény gondolkodását 1922, majd pedig 1933 után meghatározták. A magyar származású amerikai közgazdász-pszichológus, George M. Katona, [222] 1939 tavaszán megjelent írása, a *„Magyarország német pályán"* nemcsak a magyar külpolitika irányváltoztatásának utolsó lépéseiről számol be, de — tágabb értelemben — azt is kénytelen megállapítani, hogy Csehszlovákia és Ausztria elvesztése után Magyarország sem

[216] *Toynbee*: „A Turning Point in History".

[217] *Armstrong*: „Armistice at Munich". 274.

[218] *Toynbee*: „A Turning Point in History". 308.; a párizsi békék kritikájához: 315–317.

[219] ld. *Sakmyster, Thomas L.*: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939. Athens, GA, Georgia University Press, 1980. 78.

[220] Uo. 315–317.; Toynbee az előadáson és a cikkben nem csupán magánvéleményét tolmácsolta. Angol kormánykörök hasonló reakcióihoz ld. *Romsics*: „A brit külpolitika". 102–103.

[221] *Toynbee*: „A Turning Point in History". 308.; *Armstrong*: „Armistice at Munich". 270–274.

[222] Katona a második világháború után az amerikai szellemi életben jelentős szerepet játszott. A hatvanas és hetvenes években írt könyvei a fogyasztói társadalom tömegpszichológiai mechanizmusainak úttörő leírását adták. Több tanulmánykötet jelent meg tiszteletére. Fm. The Mass Consumption Society. 1964.; Consumer Response to Income Increases. 1968; Essays on Behavioral Economics. 1980.

tekinthető többé az 1920-ban megálmodott új közép-európai közösség tagjának.[223] Ezzel a közösség évek során egyre utópisztikusabbá váló eszméje, amelyet a *Foreign Affairs* munkatársai és a *Council* tagjai egyaránt a térség békés fejlődése garanciájának tekintettek, végleg megvalósíthatatlanná vált, és a két háború közötti időszak „kísérlete", ahogy a független nemzetállamok előtt álló lehetőséget a húszas években az óceánon túl értelmezték, megbukott.

Katona tanulmányában az 1936 és 1939 eleje közötti bel- és külpolitikai változásokat tekinti át. Az eseményeket a három miniszterelnök, Darányi, Imrédy és Teleki Pál intézkedései alapján elemzi, megállapítva, hogy mindhármuk a német befolyást kívánta csökkenteni, ám az első kettő, ellentétes hatást érve el, belebukott próbálkozásába, és harmadikukat is ugyanez a veszély fenyegeti.

A német pályára állás első lépcsőjét Darányi miniszterelnöksége jelentette, amely pedig a nemzetiszocialista befolyás visszaszorítására irányuló kísérletként kezdődött. Katona rámutat Darányi taktikájának lényegére, amely megkísérelte „a német nácik egyes programpontjainak átvételével elvenni a német propaganda lendületét." Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka az első zsidótörvény volt, amely „magán viselte a 'Made in Germany' védjegyet."[224]

Magyarországon azonban a nemzetiszocializmus nem olyan erős tényező, mint Németországban. Míg bázisa, a kispolgárság, viszonylag gyengébb, a magyar társadalom egyik legerősebb csoportja, az arisztokrácia a nyilasok ellenfele. A régi magyar elit ellenállását jelezte Darányi leváltása és Imrédy kinevezése is. Az utóbbi azonban ugyanazt a taktikai hibát követte el, amit elődje, és belpolitikájában túlzott mértékben próbálkozott a német minta követésével, megpecsételve ezzel bukását, amelyet zsidó származásának híre csak előrébb hozott.[225]

A tanulmány pontosan ábrázolja a konzervatív vezető réteg előtt álló dilemmát, kiemelve a revízió kérdésének megkerülhetetlenségét, amely azonban csak német segítséggel érhető el, és az új, hatalmas szomszéd közelségét ellensúlyozni próbáló tapogatózásokat a kisantant felé. A Horthy, Imrédy és Kánya németországi látogatásával egyidőben a kisantant és Magyarország képviselői között folyó tárgyalások „megmutatták, hogy Magyarország nem pusztán egy paraszt volt a német sakktáblán." Szintén Budapest önálló diplomáciai pályáját bizonyította Imrédynek az a *Daily Telegraph* számára adott nyilatkozata, amely szerint egy fegyveres konflikus esetén „Magyarország célja semlegességének megőrzése lenne."[226]

Katona Toynbee-nál világosabban látja az első bécsi döntés súlyos következményeit. A magyar vezetés a felvidéki területek visszacsatolásáról határozó konferenciát — teljes joggal — nem tekinti a nyugati hatalmak akarata megvalósulásának, hanem azok „teljes érdektelenségének" véli, és kénytelen elfogadni, hogy revíziós tervei csak Németország támogatásával lesznek kivitelezhetőek.[227] Teleki, az új magyar miniszterelnök helyzete, így még nehezebbé vált. Országa külkeres-

[223] *Katona, George M.*: „Hungary in the German Orbit"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939); 599–610.

[224] Katona egy meg nem nevezett ellenzéki politikus szavait idézi. Uo. 599–602.

[225] Uo. 602–609.

[226] Daily Telegraph, 1938. szeptember 2., idézi uo. 605–606.

[227] Uo. 610.; Az angol diplomácia ugyanakkor aktívabb volt a kisantant és Magyarország közötti megegyezés előkészítésében.

kedelmének több mint 40 százalékát bonyolítja nyugati szomszédjával, amely a világpiacinál kedvezőbb áron hajlandó megvásárolni a magyar termékeket. Mivel azonban az elszámolás természetben történik, a Németországba irányuló kivitel értékét onnan importált árukkal lehet csak ellentételezni. Magyarország így kétszeresen kényszerül magát kiszolgáltatni a hitleri politikának, és a kormány, valamint Horthy minden tartózkodása és ellenszenve ellenére nem képes pályáját módosítani. Ezt bizonyítja a három éve változatlan és semmit sem ígérő taktika, amelyet alkalmazva, Teleki, akárcsak elődjei, „új intézkedéseket hozott a náci agitáció ellen, ám... a zsidótörvények mellett foglalt állást." A felemás magatartás oka az, hogy „nem támadhatják ennek a politikának a lényegét, mivel az Magyarország Németországtól való függése."[228]

A *„Hungary in the German Orbit"* megfigyeléseihez és konklúzióihoz keveset lehet hozzáfűzni. Katona szinte pontosan ugyanazokat az eseményeket és tendenciákat emeli ki az 1936 és 1939 közötti magyar történelemből, mint a magyar történetírás összegző munkái. A tanulmány konklúziója meglehetős pontossággal jósolja meg a magyar külpolitikai kényszerpálya következményeit, bizonyítva, hogy a német orientáció veszélyei jól felismerhetőek voltak már 1939-ben is. „Ha a parlamentarizmus hagyományainak feladásával, a német kisebbség további privilegizálásával és a külpolitika német érdekeknek való alárendelésével kell fizetni" — írja Katona — „akkor a rejtett magyar ellenérzések jobban felkavarodnak majd. Hogy Magyarország akcióiban ezeknek az elfojtott, ám dinamikus erőknek a hatása jelentkezni fog-e, az Németország agresszivitásától fog függeni..."[229] A szerző csupán annyiban tévedett, hogy a magyar vezetés — aggasztó előjelek sora után — 1941-ben végleg önkéntes résztvevője lett a Berlin jóindulatáért folytatott versengésnek, presztízsének maradványait is feláldozva. Ez azonban nem cáfolta meg a *„Hungary in the German Orbit"* legfontosabb állításait a nemzetiszocializmussal kötött szövetség kényszerű jellegéről, amely mögött elsősorban Trianon öröksége és gazdasági szükségszerűségek állnak.

Katona célja egy aktuális Magyarország-portré megrajzolása volt, ám a tanulmány lényegesen többet és fontosabbat sugallt, mint amennyit elmondott. Szigorúan a szövegre koncentrálva azt tudjuk meg, hogy egy berendezkedésében és ideológiájában konzervatív-parlamentáris állam egy, a kontinens békéjét fenyegető totalitárius dikatúra és szomszédos nagyhatalom pályájára sodródott, mivel mind gazdasági, mind politikai szempontból létfontosságúvá vált számára annak jóindulata. A régió viszonyait ismerő szakértő vagy a lap kitartó és figyelmes olvasója azonban ennél jóval messzemenőbb következtetéseket vonhatott le. A *„Magyarország német pályán"* a Horthy-rendszer behatárolt mozgásterének és akciói történelmi-gazdasági determináltságának bemutatásával végső soron az egész 1920-as rendezés racionalitását és a hozzáfűzött remények jogosságát kérdőjelezte meg, szakítva az előző tizenhét év felfogásával. Katona írása az első, amely szakít azzal a dogmával, amelyet előtte minden szerző (Bethlen kivételével) feltételezett vagy nyíltan kimondott, nevezetesen, hogy az új rend az új Európa minden állama számára garantálta diplomáciájának szabadságát és a békés fejlődés lehetőségét.

[228] Uo. 610.
[229] Uo. 610.

Ez a felfogás egy olyan erkölcsi paradigmát teremtett, amelyben minden nép és kormány akciói könnyen értékelhetőek és bírálhatóak voltak, mivel „a múlt", azaz az 1920 előtti időszak, az elmélet szerint nem befolyásolta döntéseiket. Ha pedig egy állam az 1920 előtti *status quo* visszaállítására törekedett, úgy bűnt követett el szomszédai és a haladás ellen egyaránt. 1939-re ez az álláspont tarthatatlanná vált. A tanulmány rámutatott az értékelés, az ítélkezés nehézségeire és a jelenben továbbélő múlt által radikálisan leszűkített alternatívákra. Magyarország esetében ez a „múlt" mindenekelőtt a trianoni határokat és az 1920 után állandósult exportnehézségeket jelentette, vagyis szorosan összefüggött a békekonferencia döntéseivel.[230] A vesztesekkel kötött béke feltételeit természetesen már korábban ís számos kritika érte, különösen az Egyesült Államokban, ám már utaltunk arra, hogy az amerikai delegáció távozása után megkötött szerződéseket a nyugati közvélemény nagyobb rész ennek ellenére igazságtételként értékelte. Katona ennek a kísérletnek a sikerét kérdőjelezte meg 1939-ben.

4. Konklúziók

A két világháború közötti időszakban Kelet-Közép-Európát az amerikai külpolitikai gondolkodás számos befolyásos személyisége egy nemzetközi kísérletnek tekintette, amelynek során felbomlott birodalmak területein létrejött „nemzetállamok" történelmi lehetőséget kaptak az önálló fejlődésre. A *Council on Foreign Relations* vezető tudósai és a *Foreign Affairs* munkatársai, akik osztoztak ebben a meggyőződésben, hittek a térség reneszánszának lehetőségében, és 1920 után következetesen támogatták a független fejlődés és önkéntes integráció kettős programját. Pozitivista szellemi örökségük azonban gyakran meggátolta őket abban, hogy felmérjék vagy akár felismerjék azokat az irracionális politikai erőket, amelyek a kis országok sorsára komoly hatással voltak. Megkísérelték megbékélésre és együttműködésre sarkallni az egymással szembenálló nemzeteket, ám ezt anélkül tették, hogy figyelembe vették volna azokat a pszichológiai tényezőket, amelyek ellenkező hatást gyakoroltak Kelet-Közép-Európa társadalmaira. Mindenekelőtt a régió nacionalizmusát mérték fel tévesen, feltételezve, hogy az csupán az elnyomatás időszakának öröksége, amelyet a békés együttélés néhány évtizede és az első éveket követő gazdasági fellendülés emlék nélkül el fog törölni.[231]

Értékeléseiket egy világos és következetesen alkalmazott kritériumrendszer alapján alakították ki. A békepolitika, a regionális integráció, a nemzetközi szervezetekkel való együttműködés és a szabadkereskedelem ideáljainak megvalósulásában látták a „Közép-Európa-project" sikerének garanciáit, és így az egyes államok, illetve kormányok elbírálása is annak alapján történt, hogy azok menynyiben fogadták el távlati célkitűzésként ezt a jellegzetesen angolszász, utilitarista értékrendet. Bár ez az ún. „liberális internacionalizmus" — az amerikai történetírásban elfogadott elnevezés szerint —[232] idegen volt a térségben, az összes állam, legfőképpen pedig Csehszlovákia és Magyarország vezetői szükségesnek látták,

[230] Uo. 609–610.

[231] Ez különösen *Salter*: „The Hungarian Reconstruction" és *Tyler*: i.m. jellemző.

[232] *Schulzinger*: Wise Men. 16–23.

hogy az országaikról külföldön kialakult kép megfeleljen ezeknek az elvárásoknak. Csehszlovákia számára ezt az 1919–20-ban szerzett, kisebbségek által lakott területek megőrzése tette fontossá, amelynek — úgy tűnt — feltétele volt az ország pozitív nemzetközi megítélése. Budapesten legalább ennyire fontosnak tartották, hogy kedvező kép alakuljon ki Magyarországról, hiszen másképp a békés, a nagyhatalmak támogatásával végrehajtandó revízió esélyei drasztikusan romlottak volna. A *Foreign Affairs* tekintélye pedig a két háború között elég jelentős volt ahhoz, hogy az ott megjelenő írásokat az érintett felek figyelemmel kísérjék, és megpróbálják befolyásolni. A lap, illetve a mögötte álló szervezet jóindulata egyet jelentett az amerikai pénzügyi és diplomáciai körök, valamint a Népszövetség és bizonyos brit csoportok támogatásával, illetve fordítva, hiszen ez utóbbiak elismerő véleményét a lap általában egy-egy reprezentatív cikkben ismertette.

Az utódállamokat és Ausztriát a lapban publikáló minden szakértő vagy politikus viszonylag gyorsan elkönyvelte a történelmi „kísérlet" konstruktív résztvevőjeként. Egyedül Magyarországgal kapcsolatban vetődött fel a kérdés, hogy a revízió lázában égő vesztes képes lehet-e a békés együttműködésre, és hogy őszintén tagja kíván-e lenni bármilyen nemzetközi fórumnak, illetve „megérdemli-e" ezek tagságát. Eduard Beneš és Jászi Oszkár cikkeit ebben a kontextusban olvasták a *Foreign Affairs* előfizetői, és ha kizárólag erre a két írásra, valamint Redlich tanulmányára támaszkodtak véleményük kialakításakor, akkor feltételezhető, hogy az előbbi kérdésekre nemleges választ adtak. Bár a cikkírók egyike sem tartozott a *Council*hoz, sőt, még szövetségeseinek nemzetközi táborához sem, feltételezhetjük, hogy kritikájukat a háttérben álló személyiségek sem gondolták megalapozatlannak, hiszen könnyen gondoskodhattak volna ellen-szerzőkről. A szerkesztőség azonban még 1923-ban is csak a magyar diplomácia heves és ismétlődő tiltakozásai után egyezett bele abba, hogy a magyar kormány elhelyezhessen egy írást a lapban, amelyben pedig más államok vezetői rendszeresen kifejtették nézeteiket. Szokatlan, és esetleg kevéssé tűnik tudományosnak egyetlen személy befolyására hivatkozni egy ilyen eset kapcsán, azonban kétségtelen, hogy ebben — természetesen csak a Tanácsköztársaság és a fehérterror jelentette negatív propaganda mellett és után — jelentős része volt Hamilton Fish Armstrong befolyásának. A *Foreign Affairs* szerkesztőjeként és a békeelőkészítő bizottságokban végzett munkája sok szempontból hasonlítható Robert W. Seton-Watson néhány évtizeddel korábbi tevékenységéhez, amennyiben a fiatal és ambiciózus amerikai is elkötelezte magát egyes kis nemzetek képviselete mellett, élete végéig hathatós propagandatevékenységet fejtve ki érdekükben.[233]

Armstrong ugyanakkor a bankárok, ügyvédek, egyetemi elnökök és nyugalmazott professzorok között 1941 előtt csupán fizetett alkalmazott volt, akinek mindenekelőtt a szervezet stratégiai céljait kellett figyelembe vennie. Így amikor a Bethlen-kormány olyan külpolitikai pályára tért, amely többek között az ország népszövetségi szereplésére és stabilitásának bizonyítására komoly hangsúlyt fektetett, a korábbi vádak fakulni kezdtek, majd eltűntek az újság oldalairól. Helyette olyan „semleges" szerzők általában elismerő írásai jelentek meg, akikről az olvasó

[233] Vö. *Miskolczy Ambrus*: „Barát vagy ellenség? Scotus Viator és Macartney Elemér - Két vélemény Erdélyről, Magyarországról és Romániáról"; Holmi, 6. (1994). 1502–1512.

minden valószínűség szerint elfogulatlanságot és hozzáértést feltételezett. A magyar presztízs Akhillész-sarka, a revízió kérdése, azonban függőben maradt. A határkorrekció szükségességének elfogadtatásához pedig Bethlen külpolitikája sem feltétlenül járult hozzá, hiszen a pozitív visszhang nem kis részben annak volt köszönhető, hogy egy darabig úgy tűnt, Magyarország elfogadja az 1920-ban létrejött új helyzetet, és a jövőben nem fog törekedni az erőviszonyok és a határok radikális megváltoztatására.

Az 1925 után megmutatkozó bizalom feltételes volt, amely ugyan kétségtelenül azt is jelentette, hogy a nemzetközi közvélemény egy befolyásos része elfogadta a Horthy-rendszer létezését, és készen állt az együttműködésre, ám pusztán a legitimáció sikeréből nem állapítható meg, hogy annak tőkéje bármikor konvertálhatóvá lett volna a revízió nemzetközi támogatottságának növelésére. Azt pedig, hogy ez a tehát csupán feltételesen pozitív megítélés a magyar diplomácia 1927 és 1939 közötti fokozatos reorientációja következtében nem romlott annyit, mint az várható lett volna, nem magyarázható azzal, hogy a revizionista eszmék „szalonképesebbé" váltak az évek során. Sokkal inkább az történt, hogy a gazdasági válság, majd pedig a német nagyhatalmi politika feléledése az egész térséget megfosztotta hírértékétől. Magyarország és a döntően magyar kisebbségek által lakott területek visszacsatolásának kérdése 1933 után annak az általános kérdésnek a kontextusában jelent meg, hogy a kis nemzetek képesek lehetnek-e egységbe tömörülve vagy külön-külön, ám konfliktusaikat rendezve szembeszállni a német ambíciókkal. A bécsi döntés visszhangja, illetve a határkiigazítás egészéhez való engedékenyebb viszonyulás mögött az a remény húzódott meg, hogy Magyarország ezáltal nem kerül — a trianoni béke megsemmisítésének reményében — német pályára, hanem hajlandó lesz kompromisszumot kötni szomszédaival, míg a társadalomban és a politikában az angolbarát erők jutnak túlsúlyba.

Az utolsó elemzett írás, azon túlmenően, hogy leszámolt a Magyarország külpolitikai elkötelezetlenségéről még esetleg élő illúziókkal, egyben végső választ is adott arra a kezdeti kérdésre, hogy Közép-Európa és az új Magyarország képes lesz-e kihasználni azt a feltételezett történelmi esélyt, amelyet a Párizs környéki békék nyújtottak. Ugyanakkor Katona azt is felismerte, hogy ez az „esély" eleve magában hordozta azokat a veszélyeket, amelyek a nemzetközi helyzet átalakulása következtében valósággá váltak. A *Council* tagjainak el kellett fogadniuk, hogy Csehszlovákia elvesztése után Magyarország saját akaratából vállalta a német szövetséget, és többé nem tekinthető sem szövetségesnek, sem pedig semleges államnak abban a küzdelemben, amelyet, legalábbis Kelet-Közép-Európában, a demokratikus és haladó erők elveszítettek. Ugyanakkor Katona tanulmánya rámutatott a történelmi örökség terhes részeire, és ezért nem beszélhetünk a Magyarország-kép teljes átalakulásáról sem. A végső konklúzió magyar vonatkozásban annyit állapított meg, hogy míg az ország Németország szövetségese lett, ez a fasizmustól független erők hatására történt, és nem ideológiai, hanem pusztán érdekszövetség jött létre. A jövő szempontjából ez a megkülönböztetés komoly következményekkel járt, hiszen azt jelentette, hogy az egyre inkább elkerülhetetlennek látszó újabb háború utáni rendezés döntéseiben figyelembe kell majd venni, illetve helyre kell hozni az 1919–20-ban elkövetett hibákat. A második

világháborús amerikai béketervek értékelésében, különösen a *Council on Foreign Relations* és a külügyminisztérium szoros együttműködését szem előtt tartva, ennek a disztinkciónak a ténye mindenképpen lényeges mozzanat.

A cikkeket nem megjelenésük időpontja, hanem szerzőik alapján csoportosítva egy további, általánosabb megfigyelés is tehető. A magyar írók, valamint Redlich és Beneš, tanulmányaikat minden esetben egy-egy történeti áttekintéssel kezdik, és a múlttal kísérlik meg bizonyítani vagy legitimálni a jelenről tett kijelentéseiket. A csehszlovák külügyminiszter a Monarchia alatti elnyomást, Redlich a közös vámterület előnyeit ecseteli, hogy központi gondolataikat alátámasszák. Jászi feudalizmusról ír, Bethlen a magyar demokratikus hagyomány mítoszát alkotja meg. Azaz, a jelent mindegyikük egy történelmi diskurzus keretében értelmezi.

Az angolszász szerzők ezzel szemben időnként mintha tudatosan kerülnék a múlt örökségének figyelembe vételét, és csak jelen és jövő kettősségében gondolkodnak. A jelen pedig 1920-szal kezdődik, és azzá lesz, amivé Közép-Európa népei teszik. Egy ilyen kontextusban természetesen nincs értelme sem történelmi bűnökre vagy érdemekre hivatkozni, sem pedig bármilyen érzelmi, szubjektív ellenvetést támasztani racionális tervekkel és érvekkel szemben. Temperley bizonyos értelemben nem mást vet a magyar társadalom szemére, mint hogy képtelen felülemelkedni múltbeli valós vagy vélt sérelmein, és a jelenben való konstruktív munkával megteremteni a helyzet korrekciójának lehetőségét. A korrekció ugyanis a jövőre vonatkozik, és a mindenkori helyzet (azaz a határmenti magyar kisebbségek megléte) teszi szükségessé, nem pedig a múltban elkövetett egyszeri hiba. Apponyi Habsburg-pártisága és a szent istváni Magyarország utáni nosztalgiája a történelem egy feloldhatatlan konfliktusokkal terhes fejezetét szövi bele a jelenbe, holott az egyetlen racionális törekvés éppen a jelen tehermentesítése lenne, amely megszabadítana a kényszerpályáktól és megteremtené a választások szabadságát.

Kelet-Közép-Európában az ilyen típusú gondolkodás jelzője általában a „történelmietlen", az „utópisztikus" vagy a „naiv". Az angolszász világ gyökeresen más politikafilozófiai hagyománya azonban ellentétes előjellel értékelné a két rendszert. Karl Popper nem habozott volna a historicizmus legsúlyosabb, fejlődésbénító formáival rokonítani Beneš és Bethlen gondolkodását egyaránt. Az amerikai és brit szerzők cikkeire pedig általában illik az általa „szociáltechnikai"-nak nevezett megközelítés, amely bizonyíthatatlan, torzítóan perspektivista és determinisztikus rendszerek keresése helyett gyakorlatias, kivitelezhető részletmegoldások kidolgozására törekszik, amelyek részein keresztül fokozatosan megváltoztatják az egészet.[234] Így az első pillantásra idealizmusnak, minden valóságalapot nélkülöző ábrándnak tűnő „történelmietlen" módszer bizonyul a valójában pragmatikus és a továbblépés egyetlen lehetőségét jelentő alternatívának, amely nem vezet el a helyzet teljes és árnyalt megértéséhez, ám amely mégis a demokratikus és békés progresszió egyetlen választása. Bár Poppert számos kritika érte, éppen „naivitása" miatt, gondolatai a térségre alkalmazva hasonló irányba mutatnak, mint Bibó István meglátásai:

[234] *Popper, Karl R.*: Open Society and Its Enemies. I. köt. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963.[4] 1–7.

„Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája deformálódásának egyik legszomorúbb fejezete a politikai felelőtlenségnek az a szelleme, melyet területi vitáiktól determinált európai politikájukban megmutattak. A félelemtől és bizonytalanságtól megkínzott és nagy történelmi megrázkódtatásoktól és sérelmektől elferdült lélek egyik legjellemzőbb vonása, hogy nem a maga mivoltából akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől követelnivalója van."[235]

Ezt a „nyomorúságot" pedig — Popper és Bibó ugyanazt a minőséget fedezte fel kritikája tárgyában — kérdéses, hogy meg lehet-e haladni másképp, mint „naiv" pragmatizmussal.

IRODALOMJEGYZÉK

I. A Foreign Affairs-ben megjelent hivatkozott írások

Armstrong, Hamilton Fish: „Armistice at Munich"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 197–290.

Uő.: „Danubia: Relief or Ruin"; Foreign Affairs, 10. (1931–1932). 600–616.

Uő.: „Hungary's Access to the Sea"; Foreign Affairs, 5. (1926–1927). 675–677.

Uő.: „Italy, Jugoslavia and Lilliputia"; Foreign Affairs, 6. (1927–1928). 191–202.

Uő.: „Jugoslavia Today"; Foreign Affairs 1./4.sz. (1922–1923). 82–104.

Beneš, Eduard: „After Locarno: The Security Problem Today"; Foreign Affairs, 4. (1925–1926). 195–211.

Uő.: „The Little Entente"; Foreign Affairs, 1/1. sz. (1922–1923). 66–73.

Bethlen, Count Stephen: „Hungary in the New Europe"; Foreign Affairs, 3. (1924–1925). 445–458.

Beynon, Erdmann D.: „The Flood Peril in Hungary"; Foreign Affairs 4. (1925–1926). 682–685.

Croce, Benedetto: „Of Liberty"; Foreign Affairs, 11. (1932–1933). 1–8.

Dewey, John: „Ethics and International Relations"; Foreign Affairs, 1./3.sz. (1922–1923). 85–95.

Ecker, L. László: „Obstacles to Hungarian Reconstruction"; Foreign Affairs, 10. (1931–1932). 505–509.

Katona, George M.: „Hungary in the German Orbit"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 599–610.

Géraud, André: „Eastern Europe: Vassal or Free"; Foreign Affairs, 16. (1937–1938). 401–417.

Gunther, John: „Hapsburgs Again?"; Foreign Affairs, 12. (1933–1934). 579–591.

Herriot, Edouard: „The Program of Liberal France"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 558–571.

[235] *Bibó István*: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága"; in: Kemény István-Sárközi Mátyás (szerk.): Bibó István összegyűjtött munkái. I. kötet. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981. 232.

Jászi, Oscar: „Dismembered Hungary and Peace in Central Europe"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 270–81.

Uő.: „Feudal Agrarianism in Hungary"; Foreign Affairs, 16. (1937–1938). 714–718.

Uő.: „Kossuth and the Treaty of Trianon"; Foreign Affairs, 12. (1933–1934). 86–97.

Masaryk, Thomas G.: „Reflections on the Question of War Guilt"; Foreign Affairs, 3. (1924–1925). 529–541.

Poincaré, Raymond: „The Responsibility of the War"; Foreign Affairs, 4. (1925–1926). 1–20.

Uő.: „Since Versailles"; Foreign Affairs, 7. (1928–1929). 519–532.

Redlich, Joseph: „Reconstruction in the Danube Countries"; Foreign Affairs, 1./1. sz. (1922–1923). 73–85.

Salter, Sir Arthur: „The Reconstruction of Hungary"; Foreign Affairs, 5. (1926–1927). 91–102.

Sforza, Count Carlo: „The Fascist Decade"; Foreign Affairs, 11. (1932–1933). 107–122.

Stresemann, Gustav: „The Economic Restoration of the World"; Foreign Affairs, 2. (1923–1924). 552–558.

Tardieu, André: „The Policy of France"; Foreign Affairs, 1./1. sz. (1922–1923). 11–28.

Temperley, Harold W. V.: „How the Hungarian Frontiers Were Drawn"; Foreign Affairs, 6. (1927–1928). 430–448.

Toynbee, Arnold J.: „The East after Lausanne"; Foreign Affairs 2. (1923–1924). 84–99.

Uő.: „A Turning Point in History"; Foreign Affairs, 17. (1938–1939). 305–320.

Tyler, Royall: „The Eastern Reparations Settlement"; Foreign Affairs, 9. (1930–1931). 106–117.

X. (Kennan, George F.): „The Sources of Soviet Conduct"; Foreign Affairs, 25. (1946–1947). 566–582.

II. A Council on Foreign Relations történetére vonatkozó források és feldolgozások

Armstrong, Hamilton Fish: Peace and Counterpeace - From Wilson to Hitler - Memoirs of Hamilton Fish Armstrong. New York, Harper and Row, 1971.

Barnes, Harry Elmer: The Genesis of the First World War: An Introduction to the Problem of War Guilt. New York, A. A. Knopf, 1926.

Courtney, Phoebe: America's Unelected Rulers: The CFR. New Orleans, LA, Free Men Speak, 1968.

Culbert, David Holbrook: News for Everyman - Radio and Foreign Affairs in Thirties America. Westport, Conn., London, Greenwood Press, 1976.

Duggan, Stephen P. H.: A Professor at Large. New York, MacMillan, 1943.

Edwin, Emery: The Press and America - An Interpretive History of Journalism. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1962.

Grose, Peter: Continuing the Inquiry - the Council on Foreign Relations from 1921–1996. New York, Council on Foreign Relation Press, 1996.

Kilpatrick, James J.: „Handguns and Conspiracies"; Washington Star, 1980. március 14.

Mullins, Moon: „Stop U.S. Leaders from Playing the Communist Game"; Rocky Mountain News, 1980. augusztus 12.

Nagorsky, Zygmunt: „A Member of the CFR Talks Back"; National Review, 1977. December 7.

Notter, Harley: Postwar Forein Policy Preparation 1939–1945. Washington, Department of State, 1949.

Parmar, Inderjeet: „The Issue of State Power: the Council on Foreign Relations as a Case Study"; The Journal of American Studies, 29. (1995.) 1. sz.

Perloff, James: The Shadows of Power: The Council on Foreign Relations and the American Decline. Appleton, WI - Boston, Western Islands, 1988.

Santoro, Carlo Mario: Diffidence and Ambition: The Intellectual Sources of U.S. Foreign Policy. Boulder, CO, Westview Press, 1992.

Schulzinger, Robert D.: American Diplomacy in the Twentieth Century. New York, Oxford, Oxford University Press, 1994.[3]

Uő.: The Wise Men of Foreign Affairs - The History of the Council on Foreign Relations. New York, Columbia University Press, 1982.

Shepardson, Whitney: The Early History of the Council on Foreign Relations. New York, Council on Foreign Relations Press, 1960.

Shoup, Laurence H. - Minter, William: Imperial Brain Trust: The Council on Foreign Relations and American Foreign Policy. New York, Monthly Review Press, 1977.

Spofford, Ainsworth R. (szerk.): The National Cyclopaedia of American Biography - Being the History of the United States. New York, Clifton, N.J., White, 1898–1984.

Wala, Michael: The Council on Foreign Relations and American Foreign Policy in the Early Cold War. Providence, N.Y., Berghahn Books, 1994.

III. A bemutatott tanulmányokhoz kapcsolódva felhasznált források és szakirodalom

Gróf Apponyi Albert: „Magyarországnak és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása"; in: Igazságot Magyarországnak - A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Bp., Magyar Külügyi Társaság, 1928. 1–18.

Ádám Magda: A kisantant és Európa 1920–1929. Bp., Akadémiai, 1989.

Bán D. András: „A közép-kelet-európai brit külpolitika és Magyarország 1939–1947"; in: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században - Tanulmányok. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 139–148.

Beneš, Eduard: Memoirs of Dr. Eduard Beneš - From Munich to New War and Victory. (Ford.: Lias, Godfrey) London, George Allen & Unwin Ltd, 1954.

Gróf Bethlen István: Gróf Bethlen István beszédei és írásai. I-II. köt. Bp., Genius, 1933.

Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága"; in: Kemény István - Sárközi Mátyás (szerk.): Bibó István összegyűjtött munkái. I. köt. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981. 202–251.

Blum, John Morton (szerk.): Public Philosopher - Selected Letters of Walter Lippmann. New York, Ticknor & Fields, 1985.

Borbándi, Gyula: Der Ungarische Populismus. Mainz, Hase und Koehler, 1976.

Borchard, Edwin M.: Opinion on the Roumanian-Hungarian Dispute before the Council of the League of Nations, Arising out of the Application to Hungarian Nationals in Transylvania of the Roumaninan Agrarian Law of 1921. New Haven, Conn., é.n. [1927]

Bowman, Isaiah: The New World - Problems in Political Geography. Yonkers, N.Y., Hudson Press, 1921. (1928[4])

Crane, John. O.: The Little Entente. New York, MacMillan, 1931.

Czettler, Anton: Pál Graf Teleki und die Aussenpolitik Ungarns 1939–1941. München, Verlag Ungarisches Institut, 1996.

Deák, Francis: The Hungarian-Rumanian Land Dispute - A Study of Hungarian Property Rights in Transylvania under the Treaty of Trianon. New York, Columbia University Press, 1928.

Uő.: Hungary at the Paris Peace Conference - The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York, Columbia University Press, 1942.

Ferenczi Izsó: A magyar vámpolitika alapvetése. Bp., Genius, é.n.

George, Lloyd: „Hungary's Plea for Justice"; Daily Mail, 1927. szeptember 8.

Graham, Malbone W.: New Governments of Central Europe. New York, H. Holt and Co., 1924.

Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp., Magvető, 1985.

Honvári János: „A gazdaság a két világháború között"; in: *Draskóczi István - Buza János - Kaposi Zoltán - Kövér György - Honvári János*: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp., Aula, 1996. 335–456.

Jászi Oszkár: „Az emigráció 'hazaárulása'"; Bécsi Magyar Újság, 1921. június 26.

Uő.: „A Habsburg-Monarchia felbomlása". Bp., Gondolat, 1982.

Uő.: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Bp., Új Magyarország Rt., 1918[2].

Uő.: Múlt és jövő határán. Bp., Pallas, 1918.

Uő.: Revolution and Counterrevolution in Hungary. London, MacMillan, 1924.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., Kossuth, 1988[3].

Kiss Szilvia (szerk.): Károlyi Mihály válogatott írásai 1920–1946. I. köt. Bp., Gondolat, 1964.

Komlós, John: The Habsburg Monarchy as a Customs Union - Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1983.

Kovács Imre: A néma forradalom. Bp., Cserépfalvi, é.n.[2]

Lengyel Géza: Vámvédelem, ipari többtermelés. Bp., Athenaeum, 1922.

Litván György: „Magyar gondolat - szabad gondolat" - Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp., Magvető, 1978.

Litván György - Varga F. János (szerk.): Jászi Oszkár válogatott levelei. Bp., Magvető, 1991.

Masaryk, Thomaš G.: The New Europe - A Slav Standpoint. London, Eyre & Spottiswoode, 1918.

Miskolczy Ambrus: „Barát vagy ellenség? Scotus Viator és Macartney Elemér - Két vélemény Erdélyről, Magyarországról és Romániáról"; Holmi, 6. (1994). 1502–1512.

Mousset, Albert: La Petite Entente - Ses origines, son histoire, ses connexions, son avenir. Paris, Ed. Bossard, 1923.

Nagy Emil: „Az út az orvoslás felé"; in: Igazságot Magyarországnak - A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Bp., Magyar Külügyi Társaság, 1928. 387–402.

Ormos Mária: „Soha amíg élek" - Az utolsó koronás Habsburg pucskísérletei 1921-ben. Pécs, Pannónia könyvek, 1990.

Popper, Karl R.: Open Society and Its Enemies. I-II. köt. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1963[4].

Pölöskei Ferenc: A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Bp., Helikon, 1988.

Romsics Ignác (szerk.): Bethlen István emlékirata 1944. Bp., Zrínyi, 1988.

Uő.: „A brit külpolitika és a magyar kérdés 1914–1946"; in: *uő.*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp., Osiris, 1996. 34–131. o.

Radovanovitch, V. M.: La Petite Entente - Etude historico-juridique. Paris, Ed. A. Pedone, 1933.

Viscount Rothermere: „Hungary's Place under the Sun - Safety for Central Europe"; Daily Mail, 1927. június 21.

Sakmyster, Thomas L.: Hungary, the Great Powers and the Danubian Crisis 1936–1939. Athens, GA, Georgia University Press, 1980.

Salter, Sir Arthur (a későbbi Arthur, Lord Salter): Memoirs of a Public Servant. London, Faber and Faber, 1961.

Uő.: The United States of Europe and Other Papers. New York, Reynal and Hitchcock, 1933.

Seton-Watson, Robert W.: „The Formation of the Czechoslovak State"; in: Temperley, Harold W. V. (szerk.): A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. London, Frowde and Hodder, & Stoughton, 1921. 236–276. o.

Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.

Temperley, Harold W. V.: „The Armistices and the Problems of the Peace"; in: uő. (szerk.): A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. London, Frowde and Hodder, & Stoughton, 1921. 120–139. o.

Uő.: „The Making of the Treaties with Austria, Bulgaria and Hungary, and the Principles Underlying Them"; in: uő. (szerk.): A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. London, Frowde and Hodder, & Stoughton, 1921. 389–443. o.

Uő.: „The New Hungary", in: uő. (szerk.): A History of the Paris Peace Conference. IV. köt. London, Frowde and Hodder, & Stoughton, 1921. 485–498. o.

Vásárhelyi Miklós: A lord és a korona. Bp., Kossuth, 1976.

Wickersham, George W.: Opinion Regarding the Rights of Hungary and Certain Hungarian Nationals under the Treaty of Trianon. h.n., é.n. [1928]

Gergely Romsics

LA FOREIGN AFFAIRS ET LA HONGRIE 1922–1939

(Résumé)

La Foreign Affairs est le forum le plus illustre de la pensée des affaires étrangères américaine. Son éditeur, le *Council on Foreign Relations* est la plus grand institution de recherche du côté oriental qui, depuis sa formation faite en 1921, fit l'influence de divers manières sur les affaires étrangères des États-Unis. Le but de l'étude est de présenter les dossiers et les articles qui offrent de l'information d'une part concernant l'image sur la Hongrie conue auprès des éditeurs et des membres du *Council*, d'autre part ceux qui réfèrent des intentions de différents group d'intérêtes européens ayant pour but de faire former à leur gré les vues existants auprès de l'élite scientifique, économique et politique américaine.

L'étude se compose de deux unités principale. La première offre un résumé bref des débuts de l'histoire du *Council on Foreign Relations,*ainsi qu'elle présente l'histoire de la formation de la *Foreign Affairs* et essaie de présenter la revue. A partir de cela, elle s'étale sur les auteurs, les caractéristiques des articles parus, la composition des lecteurs, ainsi qu'elle définit la position de la revue dans la vie politique et scientifique américaine.

La deixième unité s'occupe des articles parus dans la période de 1922 et 1939. Entre les deux guerres les éditeurs et les auteurs de la revue, en analysant la région de l'Europe de l'Est et Centrale, cherchèrent à répondre la question si la Hongrie et les autres pays de la région – par l'intermédiaire de l'attention bénévolant de l'Occident – pouvaient profiter l'occasion offerte par les circonstances historiques et s'ils, en se détachant des empires despotiques, pouvaint de réaliser les conditions de la coopération et de l'évolution paisible. A leurs avis, l'importance et la nécessité de la coopération de la Hongrie en fonction de la réalisation de cettu occasion unique fut approuvée par tout le monde – pour le moins d'une faon superficielle. Cependant un débat vif s'éclata autour de la question si le régime de Horthy pourrait s'intégrer dans la "communauté démocratique" en état de naissance.

L'étude analyse les articles en trois unités chronologique d'après les réponses fournies. La première se caractérise par un pessimisme qui fut remplacé par un optimisme dû aux résultats de la consolidation du gouvernement de Bethlen. Les changements des années trente, puis la suppri-mation de la Tchécoslovaquie ainsi que l'adhésion de la Hongrie à l'orientation politique de l'Alle-magne – constatés un peu en retard par les auteurs de la revue – achevèrent le sort de tout "l'essai historique" et semèrent le doute à l'invers de plusieurs mesures des mesures de l'année 1920.

Enfin l'étude résume les conclusions de l'analyse et essaie de comparer les prise de positions des auteurs américains, anglais et de l'Europe de l'Est et Centrale.

THE FOREIGN AFFAIRS AND HUNGARY (1922–1939)

by Gergely Romsics
(Abstract)

The *Foreign Affairs* is the most famous forum of American foreign policy thinking. Its pub-lisher, the *Council on Foreign Relations*, is the biggest independent research institute on the East coast and since its establishment in 1921, has had, in several different ways, a significant impact upon the foreign policy of the United States. The study's aim is to review the essays and articles published in the journal between 1922 and 1939 which, on the one hand, provided insights concer-ning the image of Hungary held by the editors and the members of the *Council*, and, on the other hand about the aspirations of different European interest groups. The authors of these articles sought, in accordance with their interests, to shape the idea of Hungary as perceived by the American scientific, economic and political elites.

The article is divided into two main parts. The first provides a summary of the early history of the *Council on Foreign Relations*, reviews the history of the emergence of *Foreign Affairs*, and provides a description of the journal. In this section the article touches upon the authors, the characteristics of the published writings, the composition of the reading audience, and places the journal in its American political and scientific context.

The second part deals with writings published between 1922 and 1939. During this period, the main concern of the editors and authors of the journal was whether Hungary and the other states of the region, under the benevolent attention of the West, could utilize their historical oppor-tunity, and whether, freed from the oppressing empires, they would be able to establish the conditions of cooperation and peaceful development. In the process of the realization of what they deemed to be a singular opportunity, the significance and desirability of Hungarian cooperation was, at least on the surface, recognized by all sides. However, a sharp debate unfolded concerning the issue of whether the Horthy-regime could fit into the emerging 'democratic community'.

On the basis of the answers to these questions, the study analyses the writings in three chronological phases. The first period is characterized by a pessimism which was, after 1925, replaced by a hopefulness invoked by the Bethlen consolidation. However, the changes in the thirties, the dissolution of Czechoslovakia and the gradual turning of Hungary towards the German track, sealed the fate of the entire 'historical attempt' (as the authors of the journal somewhat belatedly stated), and also raised doubts about several aspects of the 1920 settlement.

The conclusion summarizes the main points of the analysis and attempts to make a compa-rison between the viewpoints of American and British authors and their East-Central European counterparts.

Szabó A. Ferenc

NÉPESEDÉSI HELYZET ÉS NÉPESEDÉSPOLITIKA MAGYARORSZÁGON A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÉVEKBEN

I. A népesedési helyzet 1945 és 1949 között

A második világháború legsúlyosabb következménye a tömeges harctéri emberveszteség volt. A háborús események során azonban a civilek is sokat szenvedtek. Nemcsak a harcok és a zsidóság tömeges elhurcolása okoztak nagyarányú veszteséget a polgári lakosságnak, hanem az ún. közvetett veszteségek is nagyok voltak. A lerombolt, kifosztott országban szétzilálódott a közellátás, az egészségügyi szervezet, nem működtek rendesen a közszolgáltatások. 1944/45-ben nemcsak az alultápláltság, hanem az éhezés is általános. Az egyoldalú és hiányos táplálkozás következtében gyengült az emberek szervezetének ellenálló képessége a betegségekkel szemben. Járványok ütötték fel a fejüket, és szedték tömegesen áldozataikat. Különösen a gyermekek és az idősek élete került veszélybe. A front és a bombázások előli evakuálás nyomán emberek milliói szakadtak ki megszokott környezetükből, veszítették el lakásukat, élelmiszertartalékaikat, családfenntartójukat. Az általános bomlás és káosz közepette alapvetően megváltoztak a békeidőben tapasztalható népmozgalmi jelenségek. Az ún. természetes halálozások száma ugrásszerűen megnőtt, és a békeidőkben szokásos természetes szaporulat a visszájára fordulva, fogyásnak adta át a helyét. Egyformán szenvedett a falvak és a városok lakossága, de legjobban azok a települések károsodtak, ahol megállt a front, elhúzódtak a harcok. A legsúlyosabb helyzetbe a főváros került. A nagyvárosi infrastruktúra különösen érzékeny a háborúkra. Budapest lakosságát sújtotta leginkább az ország német megszállása után elkezdődő bombázás, majd a közel 2 hónapos ostrom. De sokat szenvedtek a Dunántúl egyes vidékei is, ahol — összefüggésben a Budapest körüli harcokkal — szintén hónapokig elhúzódtak az összecsapások. Az ország 3267 községe és városa közül 1024-et, 32,8%-ot értek légitámadások. 43 olyan település volt, amelynek 20-nál többször is el kellett viselni a bombázásokat. A fővároson kívül a vasúti csomópontok és az ipari települések voltak elsősorban célpontjai ezeknek a támadásoknak. A községeknek több, mint a fele állott több-kevesebb ideig ostrom alatt.[1] A harcok súlyosságával egyenes arányban pusztultak el az emberi ingó és ingatlan javak. Ami mozdítható volt, azt elvitték magukkal a szovjet, a német és a magyar csapatok. A lakosságot nemcsak a háborús eseményektől való félelem késztette tömeges menekülésre,

[1] Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. Magyar Statisztikai Szemle 1946. január-június 16.

hanem a kiürítési parancsok is. Milliók élete forgott kockán, és százezrek el is pusztultak.

Az 1944/45-ös két esztendő népesedési, népmozgalmi folyamatainak felrajzolását megnehezíti, hogy az élet többi területéhez hasonlóan megbénult a statisztikai adatszolgáltatás is. Csak 1945 június 30-án sikerült a Központi Statisztikai Hivatalnak az első statisztikai gyorsfelvételt elkészíteni. Az eredmény lehangolóan szomorú volt. A jelenlegi terület lélekszáma csupán 8 656 178 fő volt ekkor, 663.815 fővel kevesebb, mint az 1941. évi népszámláláson. (9 319 993 fő). A lakosság 7.1%-kal csökkent, de a népességhiány ennél is jóval nagyobb volt, hiszen 1941 és 1945 között jelentékeny természetes szaporulat volt. Az ennek beszámításával kimutatott háborús lélekszámfogyás 953 842 fő, azaz a lakosság 10,2%-ának megfelelő volt.[2] Szerencsére ezek az adatok még nem voltak véglegesek, hiszen alig fejeződtek be a háborús események a Magyarországtól nyugatra fekvő országokban. Az elmenekült, elhurcolt és hadifogságba esett emberek jelentős része még nem térhetett vissza. A megyék közül a legnagyobb népességcsökkenés Zemplénben (16,7%), Szabolcsban (10,7%), Baranyában (9,1%) és Komárom-Esztergomban (7,2%) következett be. Sokkal nagyobb volt a fogyás a városokban: Sopronban (33,2%), Székesfehérváron (27,0%), Budapesten (23,6%), Kecskeméten (18,6%) és Győrben (14,6%).[3] Budapest átmenetileg megszűnt milliós város lenni, mivel 1945 közepén alig volt valamivel népesebb, mint 1910-ben.[4] Csak kivételes esetben, olyan településeken fordult elő népességgyarapodás, amelyeket elkerültek a harcok. Ennek következtében Szegeden kismértékben (2,4%), Pécsen jelentős mértékben nőtt a lélekszám (21,9%).[5]

Feltűnő volt a budapesti népesség hullámzása a háborús években. A város lakossága 1941-ben 1.164.963 fő volt, 1944 márciusában 1.380.000-re duzzadt. A német megszállás, a bombázások megindulása, majd a front közeledése menekülés-hullámot indított el, és csökkent a lakosság száma. Ősszel egy ideig ismét növekedett, mivel megérkeztek a front elől menekülők, az erdélyiek, az alföldiek, a deportálások elől a nagyvárosban oltalmat kereső zsidók stb. Az ostrom utáni ideiglenes összeírás viszont csupán 832.800 embert talált a városban.[6] Ezután néhány hónapig viszonylag gyors növekedésnek indult a fővárosi lakosságszám, de a háborús veszteségek miatt 1 millió lakos körül stabilizálódott. 1945 december 31-én 1.022.000 fő, egy fél év múlva, 1946 június 30-án pedig 1.034.130 fő volt a lakosság száma. A budapesti családokból még 1946 közepén is mintegy 110.000 férfi hiányzott. A fővárosi férfi-nő arány jól kifejezi a demográfiai helyzet jellegzetességét. 1941-ben 1.000 férfira 1.148 nő jutott, 1945 márciusában 1.498, de-

[2] Az Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX. - J - 1 - a, KÜM Békeelőkészítő Osztályának iratai alapján. Az adatokat más csoportosításban, cikké formálva közölte a „Tájékoztató gyorsfelvétel..." is. Uo.

[3] A tényleges népességcsökkenésnél is nagyobb mértékű volt — a felvétel időpontjában — a „háborús lélekszámfogyás", amely azt regisztrálta, hogy a település korábbi lakói közül hányan voltak jelen az adott időpontban. Így számolva a lélekszámfogyás Sopronban 58,3 %-os, Budapesten 34,4 %-os volt. Uo.

[4] UMKL XIX - J - 1 - a uo.

[5] Tájékoztató gyorsfelvétel... i. m. 12.

[6] *Benda Gyula:* Budapest társadalma. 1945–1970. Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984. 54.

cemberében 1.317, és még 1946 derekán is 1.300.[7] A város népessége még a következő — 1949. évi — népszámláláson is messze elmaradt a háború előtti lélekszámtól (1.057.912) és 9,2%-kal volt alacsonyabb, mint 1941-ben, a megelőző cenzus alkalmával.

A magyar lakosság háborús veszteségeit a legjobban a budapesti adatok segítségével tudjuk bemutatni, mert a fővárosi statisztikai adatszolgáltatás állt helyre viszonylag a legrövidebb időn belül. A háborús többlethalálozások mértékét mutatja az 1944 és 1945-ös adatok összevetése. 1944 első félévében 11 655 haláleset volt a fővárosban, 1945 első felében 34 124. Különösen szembeszökő az ostrom alatti hónapok halálozásának nagysága. Csak 1945 januárjában több civil halt meg Budapesten, mint 1944 első félévében. (11 995 fő, szemben 11 655-tel).[8] 1945-ben a legnagyobb veszélybe az újszülöttek, a csecsemők és az öregek kerültek. Az egy év alatti gyermekek halálozása, ha az 1938. évi értékeket 100-nak vesszük 353-ra, a 60 éven felülieké 345-re nőtt, miközben az átlagos növekedés 324 volt.[9] A főváros élelmiszerellátása tragikus volt. 1945-ben tejet és húst nem lehetett kapni. Az emberek táplálkozásából teljesen eltűntek a legértékesebb állati eredetű élelmiszerek (tej, zsiradék, hús, tojás), s csupán az egyszerűbb zöldségfélék és — csökkent mennyiségben — a kenyér maradt meg. A háború előtti átlagos 2900 kalóriás napi tápanyagfelvétel 556 kalóriára zsugorodott (az élelmiszerjegyre járó napi kalóriamennyiség értéke).[10]

A katasztrofális egészségügyi helyzetet jól jellemzi a csecsemőhalálozások alakulása a fővárosban. 1945-ben 100 élve született csecsemő közül átlagosan 26,1 halt meg, szemben az 1938. évi 8,4-el. Voltak olyan kerületek, ahol egészen döbbenetesen alakult a helyzet ezen a téren. A X. kerületben (Kőbányán) gyakorlatilag minden második újszülött meghalt 1945-ben (49,3%).[11] Vidéken valamivel jobb volt a helyzet, de korántsem kedvező. Komárom és Esztergom megyében a csecsemőhalálozás 18,5%-os volt 1945-ben.[12]

Az 1945-ös esztendő demográfiai folyamatait adatok híján sohasem rekonstruálhatjuk az egész országra vonatkozóan, de a részadatok azt mutatják, hogy az ország, amelynek lakossága első ízben találkozott a totális háborúval, korábban sohasem tapasztalt szenvedéseken ment át. Az éhezés és a fizikai gyötrelmek mellett tűrnie kellett családtagok, gyermekek, szülők, testvérek elvesztését is. A Központi Statisztikai Hivatal népmozgalmi adatgyűjtése 1944 augusztusától olyan mértékben, ahogyan az ország területe hadszíntérré vált, fokozatosan megszűnt. A sok nehézség miatt a rendszeres adatgyűjtés csak 1946 januárjával vette kezdetét. Az első elemzés 1946 derekán jelent meg, és mivel az ország népességének tényleges nagysága nem volt ismeretes, a jelentés készítői kiemelték, hogy „az anyag a jelenlegi lélekszámot nagyjából az 1941. évi népszámlálás eredményeivel

[7] *Kővágó József:* Budapest küzdelme az új életért. Budapest székesfőváros irodalmi és művészeti intézet kiadása. 52.

[8] *Joseph Kővágó:* Budapest au seuil de l'hiver de 1945–1946 i. m. 16.

[9] Uo. 18.

[10] Uo. 42.

[11] *Dr. Bakács Tibor:* Budapest közegészségügyének száz éve. 1848–1948. Budapest székesfőváros irodalmi intézete. 1948. 83.

[12] *Dr. Rottenbiller Alajos* közegészségügyi főfelügyelő jelentéséből. UMKL XIX. - c - 1 - n, Molnár Erik népjóléti miniszter iratai 8. doboz. Magyarország népmozgalma az 1946. év I. negyedében.

veszi egyenlőnek. Hangsúlyozva, hogy ez csak esetleg globálisan értelmezhető, helyileg egyáltalán nem".[13] Egyedül a főváros lélekszáma volt ismert ekkor a statisztikusok előtt. (1946 márciusában 1.026.883 fő). Az elemzésből kiolvasható, hogy a népmozgalmi folyamatokra még mindig a háború közelsége nyomta rá a bélyegét. A főbb adatok közül csupán a házasságkötések számának emelkedése jelentett pozitívumot. Az élve születések aránya meg sem közelítette a háború előtti arányokat, a halálozásoké viszont a korábbi évek arányánál magasabb értéket mutatott. A teljes lakosságszámra vonatkozóan 0,3 ezrelékes fogyás volt megállapítható. A zavaros közállapotokat jellemezte, hogy 60%-kal nőtt az erőszakos halálozások száma, mégpedig úgy, hogy közben az öngyilkosságok száma 43%-kal csökkent. [14]Továbbra is labilis a közegészségügyi helyzet. Diftéria járvány pusztított az országban, amelynek a negyedév folyamán 424 halálos áldozata volt. (1941-ben 44, 1942-ben 51, 1943-ban 83, 1944-ben 103 gyermek halt meg hasonló módon.)[15]

A demográfiai helyzet lassú stabilizálódása azonban a továbbra is fennálló nehézségek ellenére kimutatható. Ennek egyik jele, hogy már nem a halálozások száma túl magas, hanem egyelőre a születés kevesebb, mint a korábbi esztendőkben. (Ez a jelenség is mutatja, hogy mennyire nincs igaza annak, aki a második világháború utáni népesedési hullám kezdetét túlságosan korai időpontra teszi.) Mindenesetre az élve születések száma is növekedésnek indult. Ha külön nézzük a negyedév hónapjait, azt tapasztalhatjuk, hogy a januárban még kimutatható természetes fogyás márciusig kisebb mértékű szaporodásnak adja át a helyét.[16] A globális népesedési folyamatokról készült első háború utáni kimutatás segítségével fontos következtetések levonását végezhetjük el.

1. táblázat

Népmozgalmi főeredmények Magyarországon az 1946. év első negyedében városok és községek szerint[17] *(ezrelék)*

	Házasságkötés		Élveszülés	Halálozás	Természetes szaporulat	1 év alatti halálozás
	menyasszony	vőlegény				
Budapest	10,1	10,6	14,2	18,7	- 4,5	14,9
A többi thj.város	8,8	9,2	16,9	16,1	0,8	11,2
Thj. városok együtt	9,5	10,0	15,4	17,5	- 2,1	13,1
Megyei város	7,5	7,8	16,5	17,1	- 0,6	12,9
Városok összesen	8,7	9,1	15,9	17,3	- 1,4	13,0
10.000-nél nagyobb községek	8,1	7,9	16,9	16,8	0,1	14,0
10.000-nél kisebb községek	9,7	9,5	16,7	16,3	0,4	12,9
Községek összesen	9,1	8,9	16,7	16,4	0,3	13,1
Magyarországon összesen	9,2	9,2	16,4	16,7	- 0,3	13,1

[13] A Központi Statisztikai Hivatal stencilezett statisztikai tájékoztatója 9 lapon. UMKL XIX - J - 1 - a, KÜM Békeelőkészítő Osztálya uo.

[14] Uo. Ismert szociológiai törvényszerűség, hogy pusztító járványok, háborúk idején visszaesik az öngyilkosságok száma.

[15] Magyarország népmozgalma... uo. 4.

[16] Uo.

[17] Uo. 7.

A statisztikai adatokból kiviláglik, hogy Budapest népesedési helyzete volt a legsúlyosabb az országban. Az élve születési arány alacsony szintje önmagában nem utal erre, hiszen a nagyobb városok és konkrétan a főváros születésszáma korábban is elmaradt a vidékétől. Önmagában a magas halálozási arány sem lenne tragikus, mivel Budapesten jóval magasabb az időskorúak aránya, mint máshol az országban. Viszont az 1 év alatti halálozás minden más településformát meghaladó aránya azt mutatja, hogy a főváros ekkor még nem heverte ki az ostrom következményeit, nem javult kellőképpen a közellátás. Pedig a fővárosi csecsemő- és gyermekvédő hálózat a Horthy korszak második felében tett erőfeszítések hatására viszonylag jól kiépített, és ha a szakorvosokban hiány is van, a nagyvárosban mégis elérhető az egészségügyi szolgálat. A kriminális élelmiszerellátás következtében a főváros népességszáma sem növekszik abban a mértékben, amelyben különben növekedhetne, potenciális helyzeténél fogva. (Átmenetileg alig van bevándorlás.) Azt is hozzá kell tenni ehhez, hogy ekkor még nem tartoznak közigazgatásilag Budapesthez az igazi perifériák, a klasszikus nagyváros környéki ipari övezetek. Csupán a házasságkötések országos átlagot meghaladó aránya jelzi, hogy a főváros lakóinak életkedve nem veszett el a megpróbáltatások ellenére, sem és, hogy a demográfiai fellendülés előbb-utóbb itt is megkezdődik.

A kimutatás szerint a népmozgalmi helyzet a törvényhatósági jogú városokban a legkedvezőbb. Ezekben a házasodási kedv ugyan csak átlagos, de szolid természetes szaporodás mutatkozik, és messze a legkedvezőbbek a gyermekhalandósági mutatók. A 12 város kevés kivétellel fejlett iparral rendelkező, magyarországi mércével nézve nagyobb város, amely azonban nem olyan nagy még, hogy válságos helyzetben közigazgatásilag és közellátásilag átfoghatatlan lenne, mint a főváros.[18] Legtöbbjük termékeny mezőgazdasági körzet közepén terül el, és jónéhányuk szerencsésen átvészelte a háborút. Pécs és Szeged például irigylésre méltóan kedvező helyzetben kezdhette új életét a harcok elültével, hiszen háborús kárai összehasonlíthatatlanul kisebbek voltak, mint az ország többi településéi.

A községek általában valamivel kedvezőbb demográfiai helyzetben vannak 1946 elején, mint a városok, Ez nem meglepő, hiszen a falvak népesedése korábban is kedvezőbb volt, mint a városoké. Elgondolkoztató csupán az lehet, hogy a 10.000 főnél népesebb városok helyzete rosszabb, mint a kisebb településeké. Ezek a nagyobb községek az ország elmaradottabb körzeteinek falusias települései, általában kiterjedt tanyavilággal, tehát inkább sajátos közigazgatási, településszerkezeti okokból nagyobb községek csupán, mint a többiek, nem pedig valóságos fejlettségüknél fogva.

1946-ban a gazdasági és az élelmezési helyzet javulásnak indult. Érzékelhetővé váltak a földreform kedvező hatásai. Teljes mértékben azonban csak a pénz stabilizálása, az új forint megteremtése után bontakozott ki a gazdasági fellendülés. A háborútól távolodva egyre több család egészült ki, és az év második felében elkezdődött a demográfiai fellendülés. Az alapjaiban megváltozott helyzetet az 1946-os év végleges adatai tükrözik:

[18] A 12 törvényhatósági jogú város: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár és Szombathely.

2. táblázat

Népmozgalmi főeredmények városok és községek szerint[19] *(1.000 lélekre, 1946)*

	Házasságkötés		Élveszületés	Halálozás	Természetes szaporulat	1 év alatti halálozás (%)
	menyasszony	vőlegény				
Budapest	12,5	12,9	15,5	13,9	1,6	10,6
A többi thj.város	9,4	9,9	16,0	13,1	2,9	10,8
Thj. városok együtt	11,2	11,5	15,7	13,5	2,2	10,7
Megyei város	9,6	10,0	16,8	14,1	2,7	11,4
Városok összesen	10,5	10,9	16,2	13,8	2,4	11,0
10.000-nél nagyobb községek	10,0	9,8	17,6	14,3	3,3	12,7
10.000-nél kisebb községek	10,2	9,9	17,5	14,3	3,2	12,5
Községek összesen	10,2	9,9	17,5	14,3	3,2	12,5
Magyarországon összesen	10,3	10,3	17,0	14,7	2,9	12,0

Alig háromnegyed év alatt jelentős javulás történt a népesedési helyzetben. Tovább nőtt az országban a házasodási kedv, egyre magasabb lett a születések száma és csökkent a halálozásoké. Az 1 éven alul meghaltak száma még mindig nagyon magas volt, de már megmutatkozott a főváros kedvezőbb egészségügyi ellátottsága, megszűnt ugyanis az a lehetetlen állapot, hogy még a kis községek csecsemőhalálozása is jobb volt, mint a milliós metropolisé. A természetes szaporulat egyelőre még kicsiny volt, hiszen csak 26,687 fővel nőtt az ország lakossága ezen a módon egy év alatt, szemben a korábbi évtized 50–60.000-es természetes szaporulatával. Az egészségügyi feladatokra figyelmeztetett — a magas csecsemőhalálozáson kívül — a tüdő betegségeiben meghaltak igen magas arányszáma is. (Gümőkór: 8,49%, tüdőlob: 9,20%, együtt: 17,69%).[20]

A következő évek igazi demográfiai megújulás jegyében teltek el. 1947-ben 69.779, 1948-ban 86.127, 1949-ben 84.690, 1950-ben pedig — elérve a csúcsot — 88,665 fő volt az ország természetes szaporulata. A halálozások 1947-től kezdődően alacsonyabb szintűek, mint bármikor korábban az ország történetében. Az 1 éven alul meghaltak aránya 1948-tól jobb, mint a Horthy korszakban volt, és végre leszállt 10% alá, ami kétségtelenül a fokozott közegészségügyi erőfeszítéseknek köszönhető.[21]

A második világháború utáni évek alapvető népesedési folyamatait az 1949-ben megtartott népszámlálás mérte fel. Addigra bontakoztak ki a maguk teljességében azok a tendenciák, amelyek az 1945 után megváltozott politikai helyzetet jellemezték. A háborús veszteségek nagyságát mutatta, hogy 3 fellendülést hozó esztendő (1946, 1947, 1948) nem volt elég ahhoz, hogy a népesség száma meghaladja az 1941. évi lélekszámot. Magyarország lakosainak száma 1949. január 1-jén 9.204.799 fő volt. Ha nem jött volna közbe a világháború, erre az időpontra legalább 9,75 millióra kellett volna emelkednie a lakosság számának. Emelkedés helyett azonban csökkenés mutatkozott: a lélekszám 111.000 fővel kevesebb, mint 8 esztendővel korábban, 1941-ben. A súlyos létszámfogyás előidézője a második

[19] Magyar Statisztikai Zsebkönyv XIV. Évfolyam 1947. 67.

[20] Uo. 69.

[21] Demográfiai Évkönyv. 1986. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1987. 37.

világháború rendkívül súlyos vérvesztesége volt. Az ország lakosságának száma tulajdonképpen a török idők óta első ízben csökkent. Még a múlt század 70-es évtizedének hatalmas kolerajárványa és az első világháború pusztítása sem idézett elő ezzel összehasonlítható demográfiai katasztrófát, ilyen tartós népességcsökkenést.

Nincs terünk a népszámlálás eredményeinek alaposabb történelmi értékelésére, de néhány jellegzetes, új tendencia ismertetése elől nem térhetünk ki. Sok évtizedes folyamat fordult meg azzal, hogy az 1941 és 1949 közötti időszakban a falusi lakosság száma növekedett, míg a városi lakosságé csökkent. Az előbbi növekménye 100.265 fő volt, az utóbbi vesztesége 21.540 fő.[22] Város és vidék e szokatlan népességi arányeltolódásában súlyos és rendkívüli történelmi körülmények játszottak közre. Mindenekelőtt a háború, amely a városokat, különösen Budapestet, sokkal inkább sújtotta, mint a községeket. A városokban több anyagi kár esett, és a háborúban életét vesztő civil lakosság is elsősorban városi volt. A deportált, majd túlnyomórészt elpusztított zsidóság zöme is városlakó volt. A háború utáni évek élelmezési krízise is akadályozta a városok korábban megszokott fejlődését. A falvak helyzete viszont egyértelműen kedvező volt ebben az időszakban, mindenekelőtt a földosztás következtében, amely rendkívül széles rétegek életét befolyásolta kedvezően, átalakítván a falusi társadalmat; a nincstelen agrárproletár és kisparaszt milliókat kis- és középparaszti sorba emelte.

A háború sem tudta megtörni az átlagos életkor és a várható átlagos élettartam növekedésének tendenciáját. Az egész népesség átlagos életkora 1949-re 32,4 évre emelkedett, míg a várható átlagos élettartam az 1941. évi adatokkal összevetve a férfiaknál 54,9 évről 58,8 évre, a nőknél 58,2 évről 63,3 évre nőtt.[23]

Mélyreható változások mentek végbe a népesség családi állapotában. Növekedett a házasodási hajlandóság, különösen a fiatalabb évjáratoknál. A 20–24 év közötti korosztályban a férfiaknál, 1941-gyel összehasonlítva, 1949-re 12,3%-ról 24,1%-ra, a nőknél 46,6%-ról 51,9% nőtt a házasok aránya. [24]Érzékelhető javulás történt — a nehéz háborús esztendők ellenére — az általános műveltségi szint terén. Az átmeneti „visszaparasztosodás" körülményei között viszont alig csökkent a külterületi népesség aránya (17,4%-ról 17,3%-ra).[25]

A negatívumok között kell említeni a férfi- nő arány újabb jelentős romlását, ami a világháborús pusztulás következtében jött létre. (1.000 férfira 1910-ben 1.007, 1920-ban 1.062, 1930-ban 1.044, 1941-ben 1.043, viszont 1949-ben 1.081 nő jutott).[26]

Magyarország népesedésének 1944 és 1949 közötti félévtizedes szakasza sűrítetten mutatta meg a történelmi események meghatározó szerepét a népesség abszolút számának és belső strukturálódásának alakulásában. Ebben a viszonylag rövid periódusban a pusztulás és a felemelkedés tényezői együttesen voltak jelen. Az ország elveszítette népességének jelentős részét, de a társadalmi- politikai változások nyomán elindult azon az úton, amely lehetővé tette a veszteségek pótlását.

---

[22] Az 1949. évi népszámlálás első eredményei. In.: 1949. évi népszámlálás. Budapest, 1952. Statisztikai Kiadó Vállalat. 12.

[23] Az 1949. évi népszámlálás főbb demográfiai eredményei. uo. 53–54.

[24] Uo. 56.

[25] *Dr. Kovacsics József:* Tanyák, telepek, puszták és külterületek népessége 1949-ben. Uo. 89.

[26] Az 1949. évi népszámlálás első eredményei. i. m. 10.

A történelem vihara átmenetileg lecsillapodott, most már az ország népén és nem utolsósorban politikai vezetőin lett volna a sor, hogy élni tudjanak a lehetőséggel, amely a történelmi változások nyomán a népi-nemzeti erő gyarapítását demográfiai értelemben is ígérte.

II. Népesedéspolitikai tevékenység a Népjóléti Minisztériumban (1945–47)

1944 őszén Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozta — az ország életében már nem először — a Népjóléti Minisztériumot. A minisztérium viszontagságos múltra tekintett vissza. Az első népjóléti tárcát az első világháború végefelé, 1917-ben állították fel, a háborús körülmények között megromlott közegészségügyi és népjóléti állapotok javítására. A minisztérium 1931-ig állt fenn, éppen akkor szűnt meg, amikor a nagy gazdasági válság talán a legszükségesebbé tette volna működését. A takarékossági megfontolások azonban fontosabbnak bizonyultak ennél a szempontnál. 1944-ben a megszerveződő „népi demokratikus" koalíció számára nyilvánvalóvá vált, hogy a második világháború következtében olyan súlyos helyzet alakult ki, hogy a minisztérium felállítása elkerülhetetlen. Élére a kommunista *Molnár Erik* került, aki 1944 december 22 és 1947 szeptember 24 között[27] közel 3 évig fogta össze apparátusát. A minisztérium feladatai között körülbelül fele-fele arányban oszlottak meg a kifejezetten szociálpolitikai másrészt az egészségügyi tennivalók. Mivel hosszabb megszakítás után került ismét megszervezésre, már megalakulásakor számtalan nehézséggel került szembe. Nem volt önálló épülete, ezért a Földművelésügyi Minisztériumban kapott irodákat, s a költségvetése is igen szerény volt. A nehéz gazdasági helyzet, a háborús pusztulás következtében még a népjóléti teendők elvégzésére is kevés jutott. Szellemi energiákban azonban szerencsére nem volt hiány a minisztériumban. A koalíciós pártok arra törekedtek, hogy lehetőleg a legjobb erőket delegálják a minisztériumokba. Az akkori politikai helyzet minden politikai párt számára világossá tette, hogyha nem a legfelkészültebb szakembereket állítja felelős pozíciókba, akkor háttérbe szorul. Így került a Népjóléti tárcához a kommunista *Weil Emil* és *Tariska István*, a parasztpárti *Zsebők Zoltán*, a szociáldemokrata *Juhász István*, a kisgazdapárti *Cseh-Szombathy László* és a többiek.

Sem az általános egészségügyi helyzet, sem az orvostársadalom állapotának vizsgálata nem feladatunk, ezért legfeljebb néhány jellemző tény kiemelésével szeretnénk rávilágítani a minisztérium előtt álló feladatok súlyosságára és sokrétűségére.[28]

1944-ben Magyarország későbbi területén 49.056 kórházi ágy volt. Ez a szám a hadi események következtében közel a felére esett vissza. Az okok között első helyen szerepelnek a háborús épületkárok, de csaknem ilyen súlyosak voltak az anyagi és felszerelésbeli veszteségek. (Az országból például csaknem az összes röntgenkészüléket Németországba szállították a front közeledtére.) Sok kórház

[27] *Bölöny József:* Magyarország kormányai. 1948–1975. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978. 196.

[28] A háború utáni egészségügyi helyzet, és az orvostársadalom problémáinak jó összefoglalását adta *Dósa Rudolfné:* Az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének Története 1945–1948 c. írásában. In. Az EDSZ története. 1945–1975. Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. 1985. 9–42.

azért nem állt a lakosság rendelkezésére, mert katonai célokra vették igénybe.[29] Több ezer fővel csökkent az orvosok létszáma, még 1945 végén is csak az 1938. évi létszám 2/3-a praktizált.[30] Kritikus volt a járványhelyzet, tífusz, vérhas és diftéria járvány pusztított. Újra előtérbe került a korábban már visszavonulóban lévő tüdővész. Az alultápláltság, a vitaminhiány és a rossz lakáshelyzet még a különben egészséges embereket is megviselte. Menekültek áradata öntötte el az országot, és gondoskodni kellett a deportálásból visszatérőkről is. El kellett látni a hazaérkező hadifoglyokat az életük újraindításához minimálisan szükséges igazolványokkal, ruházattal és vonatjeggyel. Családok tömege maradt családfenntartó és jövedelem nélkül. Fel kellett karolni az árván maradt gyermekeket. A téli hónapokban alig volt tüzelőanyag, akadozott a közműellátás, ínségkonyhákat kellett felállítani a magukról gondoskodni nem tudók táplálására. El kellett osztani a rendelkezésre álló javakat, úgy, hogy a legelesettebbek is átvészelhessék a nehéz éveket. Meg kellett szervezni a külföldi segélyszállítmányok fogadását, raktározását és elosztását. Mivel a költségvetésből csak igen kevésre futotta, társadalmi akciókat, gyűjtéseket kellett szervezni a hiányzó eszközök előteremtésére. Fel kellett tárni azokat a forrásokat, amelyek céltudatos szervezet működése nélkül nem lettek volna mozgósíthatók népjóléti célokra. Létre kellett hozni a minisztérium mellett azokat a szakmai tanácsadó szervezeteket, amelyek működése nélkül nem lett volna biztosítható a szakszerűség és a tudományosság szempontja az egészségügyi kérdésekben. Képviselni kellett a miniszterelnökség és a többi tárca felé a specifikusan népjóléti érdekeket. A Népjóléti Minisztérium tevékenysége nem volt diadalmenet, sok kérdésben csak regisztrálni tudta a bajt, de tényleges segítséget nem tudott nyújtani. Tisztségviselőinek meg kellett küzdeni a különféle ellenérdekekkel, és a jó döntések, és megoldott problémák öröme mellett el kellett viselniük az értelmetlen határozatok, a hátrasorolások, a kiszorítások ódiumát is. A minisztérium feladatköre szerencsére olyan volt, hogy csak viszonylag ritkán került sor a különböző pártokhoz tartozó felelős beosztású hivatalnokok között súrlódásokra, pártpolitikai érdekek előtérbe helyezésére.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány fő célkitűzése az ország politikai-társadalmi átalakításának megindítása volt. Így a népjóléti és közegészségügyi kérdéseket is ebből a szempontból igyekezett a minisztérium felvetni. A népjóléti tárca mellett szakmai, elméleti kérdésekben illetékes Közegészségügyi Tanács tevékenykedett, amely a kormány Budapestre költözése után az Országos Közegészségügyi Tanács nevet vette fel.[31] Bár feladatköre elsősorban tanácsadó jellegű volt, kezdettől fogva

[29] UMKL XIX - c - 1 - n Molnár Erik iratai 8. doboz, 1946.

[30] *Dósa Rudolfné* i. m. 14–15.

[31] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 3260/1945 M. E. rendelete alapján, amelyet 1945 jún. 8-án adtak közre, szabályozta az Országos Közegészségügyi Tanács működését. Feladata elsősorban a Népjóléti Minisztérium mellett működő tanácsadói teendők ellátása, véleményadás és javaslattétel, a közegészségügyre vonatkozó rendelkezések betartása, a társadalom egészségügyi állapotának ellenőrzése, vélemény-nyilvánítás az ország egészségügyi intézményeinek szervezeti és vezetési ügyeiben. A Tanács véleményét egészségügyi kérdésekben a népjóléti miniszter köteles volt kikérni. Tagjait a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének javaslata alapján 3 évre a miniszter nevezte ki. Állandó meghívott tagja lett az Országos Közegészségügyi Intézet mindenkori igazgatója és Budapest tiszti főorvosa. Magyar Közlöny 1945. 63. sz., június 28. Megszűnését a 193/1951. (XI. 10:) M. T. sz. rendelet mondta ki, amely egyúttal létrehozta az Egészségügyi Tudományos Tanácsot, jóval korlátozottabb jogkörrel.

kivette részét az operatív feladatok megoldásából is. Napirendjén rendszeresen szerepeltek népesedéspolitikai kérdések. Különösen annak az anya- és csecsemővédelemmel összefüggő oldalait tárgyalták meg gyakran az ülésein. Ezekben a kérdésekben számtalan ponton a régi társadalmi rendszer gyakorlatával ellentétes programokat dolgoztak ki, mind az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjában megfogalmazott célok érvényesítése, mind a konkrét tennivalók hatékony megvalósítása érdekében.

Már a Tanács egyik első ülésén, 1945 március 21-én megvitatták *Kovács István* egyetemi tanársegéd tervezetét a gyermekvédelem központi megszervezéséről. *Frigyesi József* professzor kifejtette, hogy erre nincs szükség, mivel ilyen intézet működik: ez a volt Stefánia, az Országos anya- és csecsemővédő intézet. A javaslattevő az ellenvetésre válaszolva közölte, hogy szűrőállomásokra, napközi otthonokra — köztük üzemiekre — gondol. A Tanács megállapította, hogy a „Stefánia" még nem mindenütt működőképes, bizottság dolgozik újjáélesztésén. Ez a bizottság fogja a tervezetet elbírálni. A munkabizottság 1945 június 8-án tárgyalta az anya- és csecsemővédelem új koncepcióját. A tervezet szerzői hangsúlyozták, hogy tudatában vannak annak, hogy egyelőre csak a javaslatok egy része valósítható meg. Kerületenként egészségügyi központot kívánnak létrehozni: „8-10 bölcsődét, napközi otthont stb. akarunk csinálni, amelybe a gyermekek 60%-át kontempláltuk, mert az elkövetkező társadalmi rendben, amikor mindenki dolgozik, nem tudja ellátni és a család kényszerítve lesz, hogy a gyermeket közösségi helyekre beküldje. Ilyenformán automatikusan megoldódik, hogy a gyermek közösségi nevelést nyerjen. Ez nem áll ellentétben a családi neveléssel"[32] – mondta *Kuti László Kiss Pálnak* (később Gegesi Kiss Pál – Sz. A. F.) arra a megjegyzésére, hogy nekünk nem célunk, hogy a gyermek kiszakíttassék a családból, mert „az eszme csak az apán, anyán keresztül rögzítődhet a gyermekben."[33]

A Tanács tagjai ezután hosszú eszmecserébe kezdtek a gyermekek pszichológiai neveléséről. Vitatkoztak arról, hogy 14 vagy 18 éves korig terjedjen-e a gyermekvédelem hatóköre a jövőben? Javaslat született arra vonatkozóan, hogy a szellemileg visszamaradott gyermekeket átmenetileg kisegítő óvodákba helyezzék el, hogy a javító nevelés ezután az egységes szervezet feladata legyen, ne az igazságügyé. Vita bontakozott ki arról, hogy hány éves korban kezdődjék a jövőben az oktatás? Mindenki ugyanabban a korában kezdje-e el az iskolát, vagy érettség szerint? Sok szó esett a „test"-ekről, amelyek szükségesek lesznek a gyermekek képességeinek, színvonalának megállapításához. *Simonovits István* szerint ennek nem sok az értelme, mert, ha az egyén túl sokat foglalkozik magával, az megzavarja. Az iskolaválasztást a jövőben is a szülőkre kell bízni – állapította meg.

Az ankét résztvevői a vita hevében bizonyos mértékig elszakadtak a realitásoktól. Egyesek véleménynyilvánításában felfedezhető volt a messianisztikus világmegváltás falanszterszellemmel vegyes gondolatvilága. Elszabadult a résztvevők fantáziája, a közeli jövőben minden gyermeknevelési, pályaválasztási konfliktust rövid úton megoldhatónak tartottak. Csak *Kun Miklós* jegyezte meg előrelátóan: „Ha elérjük, hogy mindenkinek anyagi ereje szerint módja lesz tanulni,

[32] UMKL XVII - c - 2 Országos Közegészségügyi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei. (A továbbiakban OKT jkv.)

[33] Uo.

a felső osztályok tömve lesznek és így elkerülhetetlen lesz, hogy szellemi cenzust bevezessenek."[34] *Pethényi Géza* erre úgy reflektált, hogy jó lenne, ha nem lenne szellemi cenzus, mert minden időben sok tehetséget nyomnak el.

A Tanács magas műveltségű professzorainak többsége úgy érezte, hogy olyan új történelmi korszaknak néz elébe, amely lehetővé teszi a korábbi társadalmi rendszer feszültségeinek és ellentmondásainak feloldását, olyan társadalom- és népesedési politika folytatását, amely a maximumot lesz képes kihozni a gyermekekből, az ifjúságból.

1946 elején felmerült az általános, minden gyermekre kiterjedő szűrővizsgálat bevezetésének szükségessége. *Erdős Zoltán* 2 hónapos kortól 12 éves korig bezárólag javasolta a szűrést, elsősorban a vérbaj (lues), a TBC (tuberkulosis) és az angolkór (rachitis) eseteinek kiszűrésére. A vizsgálatokhoz a Nemzetközi Vöröskereszt, az UNRRA és a svéd vöröskereszt támogatását javasolta igénybe venni. *Tariska István* a minisztérium részéről egyetértett a törekvéssel, de felhívta a figyelmet a gyakorlati kivitelezés előtt álló akadályokra. Arra például, hogy hiányoznak a szükséges technikai eszközök, a röntgenek, a vérbaj elleni küzdelmet pedig a gyógyszerhiány akadályozza. Egyedül az angolkór gyógyításának vannak meg a feltételei, és már szét is küldték az országban az ehhez szükséges nagy mennyiségű D vitamint – mondta[35] 1946 nyarán az Országos Közegészségügyi Tanács foglalkozott a fővárosi gyermekek tejellátásával. *Csordás Elemér* tiszti főorvos elmondta, hogy az ostrom előtt Budapesten napi 350–380.000 liter tej fogyott. 1945-ben ez a mennyiség napi 30.000 literre, 1946 januárjában 7.000 literre csökkent, és 1946 júniusában is csak napi 16–18.000 liter. Még ennek a csekély mennyiségnek a 80–90%-a is használhatatlan, mert a savanyodást meggátló gyűjtőhelyek nagy része elpusztult, s a rossz vasúti közlekedés miatt késve érkeznek a szállítmányok. Csak egy megoldás van, fejtette ki: pótolni kell a hiányt svéd, dán és svájci tejporral. Mivel 1945 nyarán bélhurut miatt magas volt a csecsemőhalandóság, a tejporkészletet feltétlenül július-augusztusra kell tartalékolni. Ezt most elsősorban a csecsemővédő intézetek és a szoptató anyák kapják, csak azután az 1–3 és a 3–6 éves gyerekek.[36]

1946 őszén kezdeményezte a minisztérium annak elrendelését, hogy minden gyárban bölcsődét és napközit nyissanak. A rendelettervezet el is készült, de aggályok merültek fel a rendelet kibocsátása körül, ezért ez a kérdés átmenetileg lekerült a napirendről. A Tanács ugyanezen év decemberében foglalkozott a bábák fokozott bevonásával az egészségvédelmi munkába. A bábák használhatóságával kapcsolatban azonban megoszlottak a vélemények. *Frigyesi* professzor szerint fertőző betegeket ne látogathassanak, *Kiss dr.* szerint elsősorban továbbra is a terhes anyák és a csecsemők védelmére kell felhasználni szakértelmüket. *Weil dr.* leszögezte, hogy szükség van a bábák közreműködésére az egészségvédelemben, mert jelenleg csak 800 zöldkeresztes nővér működik az országban. A többit ugyanis takarékossági megfontolásokból elbocsátották. A kérdés tárgyalását csak 1947 január 27-én fejezték be, azzal a határozattal, hogy be kell őket vonni az egészség-

[34] Uo.
[35] UMKL XIX - c - 1 - n (17) 1946.
[36] UMKL XVII - c - 2 OKT jkv. 1946. jún. 17.

védelmi feladatok megoldásába, de csak tanácsadásról lehet szó. [37]A bábák feladatkörének kiterjesztését az említett védőnő elbocsátás tűzte napirendre, lehetetlen helyzet keletkezett ugyanis 1946 nyarán az 5000/1946 M. E. rendelet kibocsátása után az egészségügyben is. A szigorú takarékossági intézkedésre állítólag a stabilizáció megteremtése miatt volt szükség. Az új, stabil fizetőeszköz, a forint értékállóságát ugyanis a pénzkibocsátás szűkítésével próbálták megőrizni, ezért minden tárca köteles volt létszámleépítések végrehajtására. Bár a közegészségügyi helyzet még igen sok kívánnivalót hagyott maga után, a rendelkezést végre kellett hajtani, s mégis inkább a védőnőket és a zöldkeresztes ápolónőket bocsátották el, mint az orvosokat. Augusztusban 185 védőnő elbocsátása történt meg. 85 „végelbánással", 100 minden ellátás nélkül került az utcára. Szeptemberben folytatódtak az elbocsátások, újabb 240 védőnő következett, de most már orvosok is sorra kerültek. Elbocsátották a nemibeteg-gondozó intézetek vezető orvosait. Az egészségvédelmi körök jelentős részében az így előállott védőnőhiány miatt szünetelt a munka.[38]

A Gazdasági Főtanács megpróbálta a hadifogoly-gondozó szolgálat személyi állományának csökkentésére is rávenni a minisztériumot. Ezt a feladatkört 1946 július 1-én vette át a népjóléti tárca, s azzal védekezett, hogy a múltban ezt a feladatot a Honvédelmi Minisztérium 314, a Vöröskereszt pedig 214 személlyel látta el, ám ezt már 174 személyre csökkentették. További leépítésre nincs mód — érveltek — mert nem lehet ezt a feladatot kizárólag önkéntesekkel ellátni, inkább még további orvosokra lenne szükség az egészségügyi vizsgálatok elvégzésére, nehogy járványokat hurcoljanak be a hadifoglyok az országba.[39]

A szigorú takarékosság más problémákat is felvetett a népesedéspolitikában. Egy 1946 szeptember 8-án megjelent rendelet augusztus 1-ig terjedő visszamenőleges hatállyal megszüntette a családi pótlékot korábban fizető Országos Családpénztárt, azzal a céllal, hogy azt az Országos Társadalombiztosító Intézetbe (OTI) olvasztva ügyviteli költségmegtakarítást érjen el.[40] A családpénztár önkormányzatát a népjóléti miniszter a rendelet értelmében feloszlathatta, és annak hatáskörét miniszteri biztosra ruházhatta át, azzal a kikötéssel, hogy egyúttal az alkalmazottak legalább 70%-át köteles elbocsátani. Az elbocsátások nyomán nem állt elég alkalmazott az OTI rendelkezésére. A megmaradt 70 fő nem tudta a 180 alkalmazottat igénylő munkát ellátni. Külön kérelmet kellett a minisztertanácshoz írni a hiányzó alkalmazottak felvétele ügyében. A kormány október 11-i ülésén el is fogadta az előterjesztést, de az OTI csak 40 alkalmazottat tudott kirendelni, ami újabb intézkedést követelt...[41] Az adminisztrációs huzavona miatt több hó-

[37] Uo. 1946. dec. 16., 1947. jan. 27.

[38] UMKL XIX - c - 1 n Molnár Erik miniszter iratai 8. doboz VI. Az elbocsátások, racionalizálások, B- listázások már 1945-ben is súlyosan érintették az egészségügyet: „A bábák elbocsájtása (B lista) nagyon sok nehézséget okozott, mert számtalan olyan községben került elbocsátásra a hatósági bába, ahol egyedül van és magánbábai tevékenységet nem kíván űzni. A 10.000 léleknél kisebb községek elbocsátott hatósági bábáinak visszavétele érdekében illetékes helyre előterjesztést tettünk." Uo.

[39] UMKL XIX - c - 1 - n (104) 1946.

[40] A Magyar Köztársaság kormányának 9.400/1946. M. E. sz. rendelete a munkások családi pótlékáról szóló 7.520/1945 M. E. sz. rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. Magyar Közlöny 1946. 204. sz.

[41] UMKL XIX - c - 1 - n Molnár Erik miniszter iratai uo.

napig nem volt családi pótlék fizetés, ami, mivel már új, értékálló pénzben járt volna, különösen érzékenyen érintette a munkásokat. A Déli vasúti összekötő hídnál foglalkoztatott munkások nevében az építésvezető főmérnök és a bizalmi testület levelet írt az ügyben *Molnár Erik*hez és kilátásba helyezték, hogyha sérelmüket nem orvosolják, máshol fognak elhelyezkedni. A levélben leírták, hogy „...a hídmunkások 3/5-öd része kisfizetésű segédmunkásokból áll, akiknek a keresete heti 35 forint, ezen összegből kell sok családos munkavállalónak eltartani több tagból álló családját. Nem tudjuk összeegyeztetni, hogy ma, amikor egyedülálló legényember keres 35 Ft-ot, ugyanakkor a nagy családú ember, ugyanezzel a fizetéssel tartsa el családját."[42] Ekkor családi pótlék minden 16 éven aluli gyermek után járt, a gyermeklétszámtól függően progresszív összegben. (Egy gyermek esetében 10 Ft., két gyermek esetében 12 Ft, három gyermek esetében 14 Ft, négy gyermek esetében 16 Ft, öt vagy több gyermek esetében 18 Ft fejenként.) Mivel több gyermek esetén már jelentős összegről volt szó, a munkások elégedetlenkedése teljes mértékben indokolt volt. 1947 februárjától a családi pótlékot egységesen, tekintet nélkül a gyermekek számára, 18 Ft-ban állapították meg. 1948-ban ismét visszatértek a progresszivitásra, ekkor 1 gyermek után 18 Ft., 2 után fejenként 22 Ft, 3 gyermek után 26 Ft járt, a következő gyermek utáni összeg pedig mindig 4 Ft-tal magasabb volt.[43] Az intézkedést az tette indokolttá, hogy a családi jövedelmekben némiképpen ellensúlyozzák a forint közben végbement értékcsökkenését.

Bár a stabilizáció sok ellentmondásos intézkedéssel járt együtt, hozzájárult az ország talpra állásához, és végső soron a Népjóléti Minisztérium helyzetének megerősödéséhez is. Idővel az elbocsátott védőnők és orvosok is visszakerültek állásukba, s ha lassan is, de rendeződött a családi pótlék ügye. Nagy segítséget jelentett az országnak az a sok segélyszállítmány, amelyik külföldről érkezett a nemzetközi segélyszervezetek és főleg a semleges államok részéről. Svájc, Dánia Svédország és Írország szállításai lehetővé tették az elementáris problémák megoldását, a csecsemők tejporellátását, a gyógyszerellátás hiányosságainak pótlását. Arra is volt példa, hogy a volt ellenségek segítettek. 1946 késő tavaszán az Amerikai Egyesült Államok 15 millió dolláros árukölcsönt nyújtott az országnak, amit az amerikai hadsereg Nyugat-Európában visszamaradt felszereléséből lehetett levásárolni. Ebből az összegből kapott a Népjóléti Minisztérium is 1 millió dollárt. A keretből orvosi műszereket (röntgenkészülékeket), járműveket, kórházfelszerelési cikkeket, ruhaneműt és konzerveket vásároltak. Már ennek az akciónak a lebonyolításakor érezhető volt a népegészségügyi szempontok háttérbeszorulása. *Zsebők Zoltán* írta le emlékiratában érzékletesen a 15 millió dolláros kontingens elosztásának egyik epizódját: „A Gazdasági Főtanács vezetője, Vas Zoltán államtitkár meghívta a minisztériumok képviselőit annak eldöntésére, hogy az egyes tárcák milyen arányban részesüljenek a tizenötmillió dolláros árukölcsönből. Rendre-sorra mindenki elmondta, hogy milyen összeget kér a tárcája részére.

[42] UMKL XIX - c - 1 - n (53) 1946

[43] *Dr. Miltényi Károly:* Népesedéspolitikai jogszabályok 1945–1958. Demográfia II. évfolyam, 1959. 387.

Mikor rám került a sor, azt mondtam, hogy a népjóléti tárca 1,5 millió dolláros keretet kér. Mint akit a vipera mart meg, úgy ugrott fel Vas, és szinte rám förmedt: – Hogyan képzeled ezt? Az egész összeg tíz százalékát!?

– Úgy képzelem — feleltem —, hogy én nagyon tiszteletre méltónak tartom a közlekedés, a nehézipar és minden tárca igényét, de az állam gépezetében van egy alkatrész, ami húsz évig készül és semmivel sem pótolható; ez az ember! Ha én az embert nem tudom munkaképes állapotban tartani, akkor a legjobb teherautó vagy esztergapad vagy mozdony sem ér semmit. - Mondanom sem kell, Vas Zoltán nem fogadta el érvelésemet, de végül is sikerült a népjóléti tárca részére egymillió dolláros kontingenst megszerezni."[44]

Több alkalommal tárcaközi súrlódások voltak a Honvédelmi Minisztérium és a népjólét között. Szociálpolitikusok, pedagógusok, orvosok között elterjedt az a vélemény, hogy a háború befejeződése, de a békekötés után feltétlenül sor kerül egy csomó honvédségi épület átadására a kultusz és a népművelési tárca szorító épületproblémáinak a megoldására. 1947 elején át is írtak a népjólétből a honvédséghez a nélkülözhető laktanyák jegyzékét kérve. A Honvédelmi Minisztérium válaszában kifejtette, hogy erről egyelőre nem lehet szó „mivel a békekötés utáni szervezési kérdések ez idő szerint még nem voltak realizálhatók. Ennélfogva az akció konkrét kéréseket adjon elő." Sem a kőszegi, sem a pécsi hadapródiskolák volt épületét, sem a tatai laktanyát nem tudta a népjólét kórházi célokra megszerezni, mert a honvédség ragaszkodott hozzájuk. Egyedül a szolnoki tüzérségi laktanyát sikerült átvennie. Azt is csak azért, mert használaton kívüli volt, ugyanis a háború előtt megkezdett építkezés befejezetlen maradt. A laktanya átadásához a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyére is szükség volt. A szolnoki épületet az alföldi TBC helyzet súlyosságára való hivatkozással sikerült megszerezni tüdőgyógyintézetnek.

1946-ban a honvédség tisztségviselői hozzáláttak a háború folyamán a kórházak kezelésébe került honvédségi anyagok összegyűjtéséhez. Az 1944. évi harcok folyamán a volt szolnoki csapatkórház egy része a keszthelyi Szent Teréz közkórház birtokába került. 1946 áprilisában a HM felszólította a kórházat az anyagok átadására. Akkor a kórház vezetője a betegek ellátására hivatkozva kérte a visszaszolgáltatás elhalasztását. 1947 május 22-én kelt levelében a HM részéről *Sükösd Mihály* orvos ezredes azt írta a kórháznak, hogy „további haladékot semmi esetre sem áll módomban nyújtani, mivel a honvédség fejlesztése kapcsán azokra múlhatatlanul szükségem van." A honvédkincstári egészségügyi anyagok bevonása ezután megtörtént... (40 sodronyos vaságyról, 15 éjjeliszekrényről, 25 székről és 1 konyhagépről volt szó.) A kórházigazgató a kötszereket is visszakövetelő zalaegerszegi őrnaggyal történt megbeszélésen elmondta, hogy 1944 december 6. és 1945 március 28-a között 300 ágyas rögtönzött tábori kórházat tartottak fenn. Azt a kórház a „saját anyagából látta el, sem anyag, sem ápolási díj térítést a honvéd kincstárból nem kapott. Az ott elhasznált anyag a jegyzőkönyvben szereplő gyógyszer- kötszernek sokszorosát tenné ki. Ezért a kórház az inflációs időkben, amikor a gyógyszer- kötszer beszerzése teljesen lehetetlenné vált, fenti anyagokat kénytelen volt felhasználni. Fentiek alapján az a kérésem, hogy a felhasznált a-

[44] *Zsebők Zoltán:* Lépcsőfokok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1981. 244–245.

nyagok visszakövetelésétől eltekinteni szíveskedjenek, mert azt a kórház jelenlegi csekély készletéből kiadni a gyógyszer ellátásunk súlyos zavarát jelentené".[45]

A tárcák közötti erőviszonyok kérdését tárgyalva nem kerülhetjük meg azok részesedését az állami költségelőirányzatokból. Az 1946/47-es költségvetési évre a Magyar Köztársaság rendes költségvetési előirányzata 1 milliárd 888.442 ezer Ft. kiadást tervezett. Ebből a Népjóléti Minisztérium költségvetésére 77 millió 785 ezer Ft. jutott, azaz a kiadások 0,41%.[46] A Honvédelmi Minisztérium részesedése ennél valamivel kevesebb, 72 millió Ft. volt. A Vallás- és közoktatásügyi Minisztériumra 234 millió, a Belügyminisztériumra 149 millió, a pénzügyi tárcára 93 millió, a földművelésügyire 62 millió, az igazságügyire 56 millió jutott.[47] Elgondolkoztató, hogy az ország háború utáni, kifosztott állapotában ilyen kedvezőtlen arányok alakulhattak ki. 1946 májusában az ún. népi demokratikus hadsereg állománya már 33.879 fő volt és további 15.244 fő felszerelését tervezték.[48]

A Népjóléti Minisztérium feladatkörébe tartozott a hadigondozás és a hadifoglyok fogadásának és átmeneti elhelyezésének megoldása. 1946 végén 506.439 fő részesült valamilyen hadi gondozásban, köztük 64.778 özvegy, 43.005 árva és 47.425 rokkant volt.[49] A hadifogságba esett százezrek fokozatosan tértek haza az országba, fogadásuk és ellátásuk állandó feladatként nehezedett a népjóléti apparátusra. Ügyeikkel a Hadigondozási Főosztály és a Szociálpolitikai Főosztály foglalkozott. A menekültek és a deportálásból hazatérők felkarolása is százezrek gondozását igényelte. Népesedéspolitikai misszió volt ez, hiszen ezek az emberek sokszor betegen, legyengülve érkeztek haza, s életük és egészségük megóvása az ország népállományának és munkaerő alapjának megőrzéséhez járult hozzá. Az egy-egy gondozottra jutó költségvetési előirányzat ugyan csak minimális volt, de sok esetben éppen ez a néhány forint volt szükséges ahhoz, hogy ezek a súlyos helyzetbe került emberek a felszínen maradhassanak, vagy beilleszkedhessenek a polgári életbe.

A szűkre szabott költségvetési lehetőségek a népjóléti munka alapvető feladatainak ellátását is nehezítették. Különösen a háború utáni első tél volt ebből a szempontból válságos. Ekkor még a gyermekmenhelyek és a gondozó intézetek fenntartása is csak rendkívüli erőfeszítéssel, végső soron társadalmi összefogással volt lehetséges. Elsőízben 1945 telén hirdették meg a „Magyar gyermekért" akciót, amelynek során végül is sikerült biztosítani a gyermekintézményekben az élelmezést, a fűtést, és folyósítani tudták a gondozási díjakat is. 1946-ban, az új pénz megteremtése valamit könnyített a gazdaság helyzetén, de mivel az inflációt

[45] UMKL XIX - c - 1 - k 1. doboz

[46] Magyar Statisztikai Zsebkönyv XIV. évf. 1947. 207. A költségvetés arányait nem értékelhetjük helyesen, ha nem vesszük figyelembe, hogy a költségvetés 41,7 %-át nemzetközi kötelezettségek, 12,1 %-át pedig a közalkalmazottak nyugdíjára folyósított összegek tették ki. A rendkívüli kiadásoknak még nagyobb részét kellett a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére, illetve a békeszerződés terheire betervezni. A 675 millió 195 ezer Ft-ból 180 és 200 milliót, azaz a tervezetnek több, mint a felét. Uo. A „nemzetközi kötelezettségek" legnagyobb tétele az eufemisztikusan jóvátételnek nevezett szovjet, jugoszláv és csehszlovák hadisarc volt.

[47] Uo.

[48] Hadtörténelmi Levéltár HM Elnökségi iratok 9324/1946.

[49] Magyar Statisztikai Zsebkönyv i. m. 80.

nemcsak megszüntetni kívánták, hanem véglegesen fel is számolni, továbbra is költségvetési korlátozások voltak életben.

1946 október 2-án a hadifoglyok, a kórházak és a tüdőbetegek megsegítésére hívtak össze értekezletet a minisztériumban. A megbeszélésen a vezető népjóléti tisztségviselők mellett részt vettek a legfontosabb társadalmi szervezetek képviselői. A vallási szervezetek és a pártok képviselőin kívül megjelentek a Szakszervezeti Tanács, a GYOSZ, a MADISZ, a takarékpénztárak, az ipartestületek és a főváros vezetői is. *Molnár Erik* kifejtette a jelenlevőknek, hogy „az igen fontos állami feladatok teljesítésére a költségvetés keretei szűkre vannak szabva. Csak a kórházak fenntartására szükséges összegben mutatkozik a költségvetési tervezetben 50 millió forintos hiány. A közkórházakban elhelyezett szegénybetegek ellátása naponként, személyenként 12 Ft-ba került, ezzel szemben a költségvetés nem biztosit több fedezetet, mint naponként és személyenként 3,90 Ft-ot. A háború következtében a betegségek jobban elterjedtek, tehát a most rendelkezésre álló 36.000 ágynál sokkal több ágyra volna szükség."[50] A miniszter a hadifogolykérdésről szólva beszámolt arról, hogy még több százezer hadifogoly érkezése várható. Októberben keletről és nyugatról összesen 25.000 hadifogoly érkezik. Nem elégséges az állam ereje fogadásukra. Ellátásukon, élelmezésükön kívül az állam személyenként 30 Ft-os segélyt is kívánna nekik nyújtani. *Újhelyi Szilárd* államtitkár azt hangsúlyozza, hogy „nagy politikai jelentősége van annak, hogy a hadifoglyok, akik hazatérnek, hazatérésük után lássák a különbséget a múlt Magyarországa és a mai demokratikus Magyarország között. Ezért feltétlenül szükséges a hazatérő hadifoglyok és itthon maradt hozzátartozóik megsegítése."[51] A tennivalók sokrétűségét elemezve felsorolta, hogy mi mindenre van szükség egy hadifogoly-transzport fogadásakor: élelmezésre, egészségügyi ellátásra, kórházra, gyógyszerekre, üdültetésre, igazoló iratokra, általános érdekvédelem megszervezésére (lakásügyek, földhöz juttatás stb.). Hangsúlyozta, hogy mindenkinek adni kellene legalább 5 Ft-ot, de kivételes esetben kisebb pénzsegélyeket is ki kellene osztani, legfeljebb 100 Ft. értékhatárig. Azt is megállapította, hogy különösen a keletről érkezők vannak rossz állapotban, mert onnét a betegeket engedik haza.

Simonovits István a kórházak helyzetéről beszélt a jelenlevőknek, *Molnár Erik* pedig kérte a küldöttek hozzájárulását a feladatok megoldásához szükséges társadalmi bizottság megalakításához. Fővédnöknek a köztársasági elnök feleségét, *Tildy Zoltánnét* kérték fel, s a minisztérium vezetőiből elnöki tanácsot hoztak létre. *Dessauer Pál* miniszteri osztálytanácsos ezután ismertette a munkatervet, amely szerint 50 millió Ft-os hiányt kellene fedezni a betegellátás terén, és 15 millió Ft. lenne szükséges a hadifogoly-problémák megoldására. Az akció megszervezéséhez a minisztérium 7 főnyi adminisztratív személyzetet bocsát a bizottság rendelkezésére. A gyűjtést több hullámban javasolta megrendezni, elsőként novemberben „Egy marék búzát a hadifoglyokért" jelszóval élelmiszergyűjtést tartanának - javasolta. Ezután a meghívottak felajánlásokat tettek. Az Actio Catholica képviselője megígérte, hogy megnyeri az akció támogatására az amerikai

[50] UMKL XIX - c - 1 - n Molnár Erik iratai 8. doboz
[51] Uo.

katolikusokat. Kérte, hogy a támogatásokat felekezeti különbség nélkül adják a rászorulóknak. *Újhelyi Szilárd* megnyugtatta: „Nem tudom, miért van szükség ennek a kérdésnek a felvetésére? Eddig sem nézték ezeket a szempontokat és ezután sem fogják megnézni, hogy a visszatérő hadifogoly milyen pártba tartozik."[52]

A MADISZ képviselője megígérte, hogy leánycsoportjai felkeresik a hadifoglyok hozzátartozóit. Egyúttal felajánlott 2 vagon szenet és 500 babakelengyét. A GYOSZ adminisztratív költségekre 4 hónapra, havi 2.000 Ft-ot adományozott. A Vöröskereszt képviselője 20.000 kg cukrot ígért az írektől érkezett segélyszállítmányból. Egyúttal javasolta, hogy az akció során ne feledkezzenek meg a menekültekről sem. Ugyanezt hangsúlyozta az egyetemes egyháztanács küldötte is.

Klár Zoltán a Magyar Zsidók Országos Tanácsa képviseletében hangsúlyozta, hogy elsősorban a kórházakon kell segíteni. Országos gyűjtést javasolt, amelynek „előreláthatólag úgy erkölcsi, mint anyagi téren óriási eredménye lesz, ha látja a vidék, hogy van egy terület, ahol megszűnik a vallási és pártkülönbség."[53]

Az egész országra kiterjesztett nagy gyűjtőakció a „Siess, adj, segíts!" — rövidítve: SAS — nevet kapta.

A kórházak helyzete 1947 elején még mindig nagyon nehéz volt. A költségvetési év elején egy szegénybeteg ápolására napi 89 fillér jutott. Ebből kellett volna biztosítani az ágyneműt, a fűtést, a világítást, a személyzetet, az orvosi fizetést, a gyógyszereket és a műszerek pótlását. Ismételt előterjesztések és szóbeli tárgyalások után sikerült a fedezetet 3 Ft. 90 fillérre felemelni. Ez is kevésnek bizonyult, hiszen a KSH Anyag- és Árhivatala szerint egy közös osztályú beteg kórházi ápolásának egy napi költsége ekkor 12 Ft-ra volt tehető. A Népjóléti Minisztériumnak 1947-ben mintegy 16.000 közületi, közkórházi ágyról kellett gondoskodnia a szegénybetegek részére.[54] Rengeteg volt tehát még a tennivaló a kórházi helyzet konszolidálása érdekében a harmadik békeévben is. A SAS akció elsősorban a kórházi hálózat helyreállítását célozta. Ezen a téren főleg a tüdőosztályok rekonstrukciója volt sürgető. 1947 elején még nem sikerült egyetlen gyermek-tüdőbeteg osztályt sem helyreállítani. Gyors, akár átmeneti jellegű intézkedésekre volt szükség a járványos betegségek elleni küzdelem terén is, mivel a háborúban elpusztult épületek helyreállítására egyelőre nem lehetett számítani. 1947 folyamán a SAS-központ aktivistái mindent megpróbáltak a kitűzött célok elérésére. Jelentős szerepet szántak az ifjúságnak. Júliusban megállapodtak a MIOT (Magyar Ifjúság Országos Tanácsa) szociális bizottságával, hogy abban az évben az „Egy marék búzát a hadifoglyokért" akciót ifjúsági alapon szervezik meg. A gyűjtés lebonyolításával a MIOT a 48-as ifjúsági bizottságokat kívánta megbízni. Az augusztusi képviselőházi választási munka következtében azonban

[52] Uo. Ez azért nem egészen így volt. Különösen a következő évben terjedt át a párt-politikai küzdelem a hadifoglyok körére is. A Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Tudakozó Irodát állított fel, amelynek támogatására a „Farkas-titkárság" átírt Molnár Eriknek. Az iroda képviselői a máramarosszigeti és a focşani hadifogolytáborban szabadon járhattak-kelhettek és agitálhattak. Versengés volt a kisgazdák és a kommunisták között a hazaérkező hadifogoly-névsorokért. Mindegyik párt a maga újságában szerette volna közölni a hazaérkezők nevét. Ennek során nemtelen eszközöket is bevetettek. *Szendrő László,* az iroda vezetője például lépéseket tett annak érdekében, hogy a kisgazda Kis Újság ne juthasson többé névsorokhoz. UMKL XIX - c 1 - n (1054) 1947

[53] Uo.

[54] UMKL XIX - c - 1 - k Népjóléti Minisztérium iratai 1. doboz

az ifjúsági szervezetek nem tudták a feladatot elvégezni, és az is kiderült, hogy a bizottságok szervezete igen hiányos. A SAS sikere érdekében mozgósították a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségét is.[55]

A „Siess, adj, segíts" társadalmi gyűjtőakció 1946 októberében megfogalmazott célkitűzéseinek csak a töredékét tudta megvalósítani. Így is jelentős mértékben járult hozzá a kórházak felújításához, és a hadigondozás színvonalának emeléséhez. Mindenekelőtt a tüdőkórházak és a gyermekkórházak részesültek a gyűjtés eredményeiből. A „társadalmi" akcióból kivették részüket az állami szervezetek is, az Újjáépítési Minisztérium például 800.000 Ft-ot fordított a szolnoki tüdőkórház kialakítására, félmilliót a Pázmány Péter Tudományegyetem II. sz. klinikájának helyrehozására, és 243.000 Ft-ot költött a mátraházi tüdőgyógyintézetre. A gyűjtésből még több, mint félmillió Ft jutott a tüdőbeteg-gondozó intézetek felszerelésére. A többi kórházra 1.657.742 Ft-ot fordítottak. 1947 első felében az összes gyűjtés eredménye több, mint 7 millió Ft volt, ebből a természetben gyűjtött anyagok pénzre átszámított értéke mintegy két és félmillió Ft-ot tett ki. A Gazdasági Főtanács és a Pénzügyminisztérium is „beszállt" az akcióba, mert — többek között — 53 röntgenkészülék megvásárlására folyósítottak 2 millió 300 ezer Ft-ot.[56]

Hadifogoly célokra 1947 első nyolc hónapjában 1 millió 400 ezer forintot fordítottak. Debrecenben laktanya-építésre, és gyógyintézetre költöttek, Lipótmezőn 200 ágyas hadifogoly tüdőbeteg intézet felszereléséhez járultak hozzá a SAS gyűjtéséből. Segítették a hadifoglyokat ruhaneműk, cipők szétosztásával, fedezték 1 millió cigaretta költségeit és pénzt adtak a hadifogoly névsorok összeállításához, a hozzátartozóknak küldött táviratok költségeihez, és egy sor más dologban is javítottak a hadifoglyok fogadtatásán.[57]

A SAS akciói nyomán megmozdult az egész ország. Az állampolgárok egyéni adományain kívül a közületek is hozzájárultak a legégetőbb közegészségügyi és népesedéspolitikai kérdések megoldásához.

1947 júniusában kezdte meg munkáját a mozgó egészségügyi szolgálat az UNRRA által adományozott három nagy mentőautón. A szolgálat célja az egészségvédelmi hálózatba még be nem kapcsolt területek egészségügyi ellátása volt. Elsősorban a csecsemők, kisgyermekek, iskolások és terhesek gondozása volt a fő feladata. Kijelölt területen, meghatározott időben látogatták a kisebb falvakat és a tanyákat tanácsadás, vizsgálat és gyógykezelés céljából. A szolgálat költségeit a helyi törvényhatóságok és az OTI biztosította. Az első három mozgó szolgálat Debrecenből, Kaposvárról és Szegedről járta be a környéket.[58]

A városi gyerekek egészségvédelmét szolgálta a gyermeküdültetés, amely nemcsak a levegőváltozást tette lehetővé a gyermekeknek, hanem átmenetileg biztosította számukra a vitamindús falusi étkezést is. Az üdültetések megszervezéséből az ekkor még működő gyermekbarát egyesületek is kivették a részüket. Ebben a korszakban nem került sor olyan nagyszabású nemzetközi gyermeküdültetési akciókra, mint az első világháború után. Sok olyan adomány érkezett

[55] Uo.
[56] Uo.
[57] Uo.
[58] UMKL XIX - c - 1 - n (863) 1947

azonban az országba, amelyet kifejezetten gyermekvédelmi célzattal küldtek. Ilyen volt például a svéd Rädda Barmen szervezet élelmiszer küldeménye, amelyet 3.000 bányászgyermek étkezésének segítésére küldtek.[59] Kivételes esetben nemzetközi akciót magyar testületek is kezdeményeztek. Így 1947-ben a Nemzeti Segély és a Vöröskereszt útján akció indult 1.000 román gyermek magyarországi üdültetésére. A Pénzügyminisztérium a Gazdasági Főtanács hozzájárulásával 600.000 Ft-ot szavazott meg e célból a népjóléti tárca javára, s ezt az összeget a Nemzeti Segély rendelkezésére bocsátották.[60]

III. A menekültkérdés népesedési vonatkozásai

A háborús események, a szlovák-magyar lakosságcsere egyezmény és a bukovinai székelyek letelepítése következtében napirenden volt a menekültkérdés. A közel 300.000 menekült ellátásának és elhelyezésének gondja súlyos tehertételként nehezedett az ország népjóléti intézményeire. Több minisztériumi tanácskozáson felvetették ennek a problémának a megoldatlanságát. A Népjóléti Minisztériumban a menekült kérdéssel a Társadalompolitikai Főosztály menekültügyi osztálya foglalkozott. Az osztályon jelentkezőket igyekeztek a lehetőségek függvényében támogatni. 1946 december 2-ig 1.776 menekülttel volt dolga az osztály dolgozóinak, közülük 541 személy kapott 6.740 Ft készpénzsegélyt. Ruhát, vasúti és villamosjegyet is osztottak ki közöttük. Segítették őket állásszerzésben és földhöz juttatásban. Az American Joint támogatásával menekült-otthont rendeztek be a Lipótmezőn. Itt eleinte a deportáltakat fogadták, amikor azonban az élve maradt elhurcoltak túlnyomórésze hazatért, az otthont az 1946 és 1947 folyamán még mindig nagy számban érkező menekültek elhelyezésére használták fel.[61] A fővárosban a Déli és a Keleti pályaudvaron kirendeltségeket létesítettek a menekültek fogadására. A minisztérium vezetőinek az volt az álláspontja, hogy a menekültkérdés az ország gazdasági talpra állásának függvényében, a munkalehetőségek szaporodásával egyenes arányban fog megoldódni. Hangsúlyozták a kérdésben a helyi hatóságok felelősségét is. A megyei szociális felügyelők utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy a területükre érkező illetve átutazó menekültek alapvető szükségleteit elégítsék ki. A menekültek helyzete nem volt egyformán súlyos. Sokan el tudtak rokonoknál, ismerősöknél helyezkedni. Aránylag sok menekült rendelkezett olyan szakmával, amely iránt kereslet mutatkozott a háború utáni helyzetben. A Felvidékről elmenekült orvosokat és egészségügyi dolgozókat általában azonnal alkalmazni tudták,[62] de a szakmunkások sem maradtak sokáig munka nélkül. Sok függött attól, hogy a menekültek milyen körülmények között hagyták el korábbi otthonukat. A KSH 1946 júniusában lezárt anyaggyűjtése kitért a menekülés körülményeire is és megállapította, hogy a kiutasítottak közel

[59] A három hónapos svéd étkeztetési akció keretében Tatabányán 1.000, Dorogon 450, Tokodon 350, Máriahalom, Lábatlan és Bajót községben 300 gyermek kapott ellátást magas tápértékű élelmiszeradagokkal. *Vitál József*: Komárom-Esztergom megye szociális felügyelőjének iratai az esztergomi állami levéltárban. Levéltári Híradó 1960. 1. sz. 65.

[60] UMKL XIX - c - 1 - n (666) 1947.

[61] UMKL XIX - c - 1 - n Molnár Erik iratai, 8. doboz.

[62] *Zsebők Zoltán* i. m. 243–244.

fele egy napnál kevesebb időt kapott lakóhelye elhagyására, és negyedrészük semmiféle poggyászt nem hozhatott magával. A kiutasítottak fele gyakorlatilag nincstelenül érkezett az országba.[63] Valamivel jobb volt azoknak a helyzete, akik a front vagy a visszatérő idegen adminisztráció elől menekültek, és legalább a legszükségesebb holmijukat, értékeiket magukkal hozhatták. A legrosszabbul azok jártak, akiket internáltak. Nekik a teljes kifosztáson kívül el kellett viselni a táborok sanyarú viszonyait, és a testi bántalmazásokat is.

A menekültek között az országos arányokat jóval meghaladóan voltak képviselve a közalkalmazottak és a közlekedésben dolgozók. Nem volt mindig könnyű őket elhelyezni a szakmájukban, ezért gyakori volt körükben a deklasszálódás, aminek elviselését megkönnyítette, hogy az ország többi lakosának is nehéz volt a helyzete a háború után. A menekültek tömege ugyan növelte a szociális-népjóléti szférára nehezedő nyomást, de demográfiai szempontból távlatilag kedvező volt az országra nézve, mert nemcsak jóval magasabban kvalifikált, hanem fiatalabb korösszetételű is volt a lakosság többi rétegével összehasonlítva.

3. táblázat

A szomszédos országokból 1946 június 30-ig átköltözöttek[64]
(menekültek) iskolai végzettsége (6 éven felüliek)

			A trianoni területen 1941-ben
Főiskolát végzettek	4.867	4,3%	1,2%
Középiskola 8 osztályát	11.379	10,0%	2,7%
Középiskola 4 osztályát	25.015	22,0%	8,1%
Elemi isk. 6 osztályát	26.540	23,4%	43,4%
Elemi isk. 4 osztályát	25.398	22,3%	23,4%
Kisebb isk., és anélkül	20.435	18,0%	21,2%
Összesen:	113.634	100,0%	100,0%

A különböző területekről az újra trianonira szűkített Magyarországra érkező menekültek közül a legrosszabb helyzetben az erdélyi menekültek voltak. Ők voltak a legszegényebbek, mert viszonylag kedvezőtlen körülmények közül jöttek, de letelepítésükre semmiféle központi akció nem indult, szemben a felvidéki menekültekkel, akiknek a sorsát a lakosság-csere egyezmény megkötése után többékevésbé figyelemmel kísérték a hatóságok, vagy a Bácskából menekült bukovinai székelyekkel, akiket igyekeztek szervezetten elhelyezni. Ebben szerepet játszott az is, hogy ők voltak a legtöbben, és sokkal inkább reprezentálták az összes társadalmi réteget, mint a többiek. Abban, hogy az erdélyiek felkarolására nem indult nagyobb szabású központi akció, az is közrejátszott, hogy a magyar politikai közvélemény a legutolsó pillanatokig reménykedett abban, hogy az ország trianoni határát Románia vonatkozásában a párizsi béketárgyalásokon módosítani fogják. Az 1946. évi KSH felmérés azt is megállapította, hogy a menekültek egész hátrahagyott vagyonának értéke megközelítette az 1 milliárd „békebeli" pengőt. A kimutatásban a legnagyobb összeggel a Jugoszláviából menekültek vagyona sze-

[63] A szomszédos államokból az 1938. év január 1 napja óta átköltözött személyek statisztikája. i. m. 12. Kéziratos statisztikai közlemények. LV. - Budapest, 1946., - UMKL - XIX - J - 1, a KÜM Békeelőkészítő Osztály iratai között.

[64] Uo. 15.

repel, kevéssé marad el mögötte a Csehszlovákiában maradt vagyonok értéke. A Délvidékről menekültek esetében az elhagyott terület közismert gazdagsága magyarázta a hátrahagyott vagyon nagyságát, míg a magas felvidéki részesedést az ottani terület magasabb gazdasági fejlettsége mellett a helyi hatóságok kiutasításai mögött található, alig leplezett vagyonszerzési szándék okozta.[65]

Bár az 1946 közepén készült összesítés a menekültek, illetve átköltözöttek csak mintegy 40%-ra terjedt ki, az alábbi kimutatás elhelyezkedésükről az ország területén jól tükrözi a főbb tendenciákat.

4. táblázat

A szomszédos országokból átköltözöttek (menekültek)[66]
letelepülése az 1946 júniusi állapot szerint

Törvényhatóság	Az átköltözöttek száma	Az 1941. évi népszámlálás 10.000 lelkére esik
Dunántúl		+
Baranya	7.266	286
Pécs	1.566	217
Fejér	2.050	91
Székesfehérvár	625	129
Győr-Moson	1.642	288
Komárom-Esztergom	5.371	282
Somogy	7.319	204
Sopron	964	68
Sopron város	798	189
Tolna	14.675	537
Vas	3.261	138
Veszprém	2.305	82
Zala	3.970	111
Együtt	54.455	202
Észak		
Abaúj	2.236	240
Borsod-Gömör	3.636	131
Miskolc	3.128	286
Heves	2.751	82
Nógrád-Hont	3.689	163
Zemplén	2.728	176
Együtt	18.168	152
Alföld		+
Bács-Bodrog	5.086	419
Baja	1.055	327
Békés	2.300	66
Bihar	2.182	119
Csanád	3.689	219
Csongrád	1.200	79
Hódmezővásárhely	786	127
Szeged	3.165	232
Hajdú	2.148	109
Debrecen	2.655	211
H. N. Szolnok	2.113	48
Pest P. S. K.	12.172	79
Budapest	12.502	122
Kecskemét	275	31
Szabolcs	4.897	116

[65] Uo. 22.
[66] Uo. 26.

Törvényhatóság	Az átköltözöttek száma	Az 1941. évi népszámlálás 10.000 lelkére esik
Szatmár-Bereg	4.133	256
Együtt	60.358	116
Magyarország összesen:	132.981	146

A legtöbb menekültet a Dunántúl fogadta, elsősorban a baranyai és a tolnai svábok helyébe. A Duna menti megyék viszonylag magas menekült-száma a szomszédos Csehszlovákiából érkezettek befogadására utal. A legtöbb menekült Bács-Bodrogban települt le. Ez a megye nemcsak határos Jugoszláviával, ahonnét jöttek a hontalanok, hanem a kitelepített német lakosság egyik legnagyobb településterülete is volt, tehát nem véletlen, hogy második a „felvevő-megyék" sorában. Viszonylag sok menekült talált otthonra a vidéki városokban. Abaúj és Szatmár-Bereg is sok menekültet fogadott határmenti helyzetéből következően. Meglepő, hogy a központi területek, főleg Budapest viszonylag milyen kevés betelepülőt vonzott, bár a fővárosban letelepültek aránya egy kicsit az országos átlag fölött volt. A menekült-társadalom osztály és műveltségbeli összetétele alapján sokkal több embert kellett volna, hogy Budapestre vessen a sorsa, de a háborút követő évek rossz közellátási viszonyai miatt a nagyváros egyáltalán nem volt vonzó. Nagyjában-egészében a menekültek egyenletesen települtek le az országban. Az átlagot jóval meghaladóan csak oda mentek, ahonnét kitelepítések történtek. Ez megkönnyítette elhelyezésüket és beilleszkedésüket.

Összegzés

A második világháború súlyos pusztítást végzett Magyarországon. A harci események és a nyomukban járó gazdasági és társadalmi összeomlás következményeit még évtizedekig viselte az ország. A háború befejeződése utáni 3–4 esztendő, ha jellegében alapjában véve különbözött is a lakosságot érő szenvedések tekintetében a háborús évektől, még mindig igen nagy megpróbáltatásokkal járt. A háború ütötte sebek mellett a sajátos magyar történelmi helyzetből is komoly népesedési problémák származtak. Mivel a háború újabb határváltozásokkal járt, előtérbe került a menekültkérdés. A magyar lakosság számottevő része nem költözhetett vissza a harcok elültével, a béke beköszöntével korábbi lakóhelyére, hanem, hosszabb-rövidebb időre számkivetetté vált. Legalább 300.000 főre tehetjük a négy szomszédos országból az anyaországba menekülők számát. Rövid távon ez a hatalmas, ellátásra szoruló tömeg óriási teherként nehezedett a közigazgatásra. Láthattuk, hogy társadalmi összefogás, akciók nélkül csupán költségvetési eszközökre támaszkodva ezt a kérdést nem lehetett volna megoldani. Magyar, pontosabban a háború veszteseit jellemző sajátosság volt ezen a téren, hogy a nagy károkat szenvedett ország a rá kirótt hadisarc és a szovjet csapatok ellátásának kényszere miatt csak csekély összegeket fordíthatott az égető szociálpolitikai kérdések kezelésére. A komoly anyagi- gazdasági erővel rendelkező győztes hatalmak csak kivételesen nyújtottak segítséget. Meg kellett elégedni a kicsiny semleges országok ezirányú támogatásával.

Csak kevés teret tudtunk a hadifogolykérdésnek szentelni, pedig eminens népesedési problémát jelentett. Tetézte a gondokat, hogy több százezer polgári lakos is fogságba esett. Mivel nagyrészt fiatal, produktív korú emberekről volt

szó, a foglyok távolléte nagymértékben csökkentette az ország demográfiai potenciálját. A Szovjetunióba hurcolt hadifoglyoknak nemcsak aránytalanul nagy része veszett oda a zord ellátási körülmények miatt, hanem az életben maradottak nagyobb része is csak évek múltán kerülhetett haza. Ezért csak nehezen, viszonylag kismértékben és elhúzódóan érvényesült Magyarországon a nagy háborúk után törvényszerűen bekövetkező demográfiai fellendülés.

A rengeteg negatívum, nehézség mellett néhány tényező az ország népesedési helyzetének javulása irányába mutatott. Az újra idegen fennhatóság alá került területekről elmenekült lakosság körülbelül kiegyenlítette a nyugatra távozottak által okozott veszteségeket. Mivel kedvező korstruktúrájú népességről volt szó, némiképpen javították a demográfiai helyzetet.

Csak a teljesség kedvéért említjük, mert dolgozatunkban nem tárgyaltuk azt, hogy az ország népessége a világháború és az utána következő évek nyomán nemzetiségileg és etnikailag nagymértékben homogenizálódott. Elsősorban természetesen annak következtében, hogy visszaállt a trianoni országhatár, s így a nemzetiségileg vegyes lakosságú területek ismét a határon túlra kerültek. A menekülések és az országra kényszerített magyar- csehszlovák lakosságcsere egyezmény teljesítése miatt szlovákok tízezrei helyett magyarok kerültek az országba. Ugyanebbe az irányba hatott a németek kitelepítése is. Összességében így a Trianon utáni 10–11%-os nemzetiségi kisebbség néhány százalékra zsugorodott. Az akkoriban 85%-ban magyar etnikumú lakosság pedig legalább 95%-ra növekedett. Anélkül, hogy értékítéletet mondanánk arról, hogy mi a kedvezőbb egy ország számára: a homogenitás-e vagy a többnemzetiségűség, kétségtelen, hogy rövid távon érzékelhető gazdasági kárt okozott a magas színvonalú munkakultúrával rendelkező német földművesek, iparosok és bányászok, a zsidó kereskedők, iparosok és középosztálybeliek s a szlovák bányászok számának és arányának váratlan csökkenése.

A korszak népesedéssel összefüggő gondjai közül a legkorábban és a legsikeresebben a népegészségügyiekkel sikerült megbirkózni. Ennek okait a következőkben foglalhatjuk össze: Az alig titkoltan proletárdiktatúrára törő „népi demokratikus" kormányzat centralizációs intézkedései, ideologikus világmegváltó koncepciói kedveztek a csak széleskörű társadalmi és politikai összefogással leküzdhető egészségügyi problémák megoldásának. Olyan terület ez, ahol — legalábbis rövid távon — nagyobb anyagi erő megmozgatása nélkül, szervezettséggel, önfeláldozással is sokat lehet segíteni. Harmadrészt, bármennyire is borzasztó dolog a háború, felgyorsítja a tudományok fejlődését és azok eredményeinek elterjesztését. Ennek nyomán számtalan új orvosi eljárás, műszer honosodott meg, s nem utolsó sorban olyan korábban ismeretlen gyógyszerek, például az antibiotikumok, vagy a vitaminok, amelyek hozzásegítettek előbb a járványok leküzdéséhez, majd az általános egészségügyi állapot, nem utolsósorban a csecsemők és a kisgyermekek helyzetének javításához. Így fordulhatott elő, hogy a nagy pusztulás és a sok szenvedés után alig néhány esztendővel már meghaladhatta a születéskor várható élettartam a világháború előtti szintet.

Ferenc A. Szabó

ÉTAT DÉMOGRAPHIQUE ET POLTIQUE DE DÉMOGRAPHIE EN HONGRIE DANS LES ANNÉES APRÈS DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE (1945-1949)

(Résumé)

L'auteur analyse dans cette étude – à partir de l'état démographique général – les mesures de la politique de démographie qui furent prise par le gouvernement de coalition préparant la prise de pouvoir communiste. La population du pays se diminua de plusieurs cents milliers de personnes à la suite des pertes de guerre. L'auteur analyse par la présente les souffrances de la population civile et ses conséquences. Il a fallu plusieurs années pour que les indices démographiques générales se soit normalisées puis se soit améliorées. Le nombre des décès surmonta celui des naissances pendant plusieurs années. La répartition de la population urbaine qui fut provoqué, près des difficultés de l'alimentation, par la course de retour de la population dans le secteur agraire éclatée à la suite des partages de terres radicaux. Le lancement d'une renaissance démographique, nécessaire après guerres, eut du retard, car non seulement 200.000 captifs furent éliminés à l'Unioin Soviétique, mais plusieurs cents milliers des captifs furent libérés apès de longues années. La population ne se diminua pas en grande mesure dans les territoires disposés à Trianon, car plusieurs cents milliers personnes se refugièrent dans la région centrale des territoires qui furent occupés entre les deux guerres par la Hongrie, mais qui furent réintégrés de nouveau aux pouvoirs étrangers. Cependant un nombre remarquable de la population se déménagea aux pays de l'Europe de l'Ouest. Entre eux faisaient plusieurs nationalités dont le nombre fut augmenté près de la déportation des Allemands par l'échange de population slovaco-hongroise et l'extermination des cents milliers de juifs. Par conséquent, la pays devint après la Deuxième Guerre Mondiale encore plus homogène du point du vue des nationalités et des ethnies.

Le budget de l'état ne pouvait pas traiter les problèmes sociaux, du bien public et de démographie par la suite des pertes de guerre et de la réparation immense contribuée à la Hongrie. L'étude résume les actions sociales éclatés par la suite de ces circonstances. Elle cerne aussi les vues des spécialistes sociaux et médicaux. Elles se caractérisaient par un optimisme sur mesure, par l'attente de miracle des changements socialistes près de quelques prises de positions pragmatiques et sceptiques. L'étude s'occupe aussi de la question des refugiés. Elle analyse où et en quelle proportion furent posées les personnes d'ailleurs jeunes et munies de qualification de grande valeur.

.L'auteur conclut enfin que surtout les problèmes de santé publique trouva une résulution parmi les autres.nécessités graves surgies, grâce d'une part à la centralisation de la santé et du bien public, d'autre part à l'extension des pratiques pharmaceutiques contre les épidémies (diphtérie, tuberculose, etc.) accélérées par la guerre.

Les sources de l'étude se composent les fonds du Bien Public et des Affaires Étrangères de l'Archives Nationale de Hongrie, de ceux du Bureau de Statistique Centrale et, à plusieurs reprises les mémoires des participants contemporains des événements.

DEMOGRAPHIC SITUATION AND POPULATION POLICY IN HUNGARY IN THE AFTERMATH OF THE SECOND WORLD WAR

by Ferenc Szabó A.

(Abstract)

In this essay, the author's starting point is the general demographic situation in the immediate post-war period in examining the population policies adopted by the governmental coalition which prepared the communist coup. As a result of the wartime losses, the population of the country had decreased by hundreds of thousands. In this present study, the author examines the sufferings endured by the civilian population and considers their consequences. It took several years before the general demographic indexes in the country got back to their previous rates and then started to improve. For years, the number of deaths exceeded that of births. The rate of the urban population decreased as a result of the difficulties in the provision of food and a re-agrarianization invoked by the radical redistribution of land. It was not only that 200,000 prisoners-of-war died in the Soviet Union, but also that hundreds of thousands of others who had been captured were released only

years later, thus delaying the demographic renewal which regularly occurs after wars. However, the population in the Trianon area did not decrease substantially, as hundreds of thousands of people escaped from the territories that again became governed by alien imperia for the central area. At the same time, masses of people left for the West. Amongst them there were many people from the minority nationalities. These numbers were swollen not only by the German expulsion, but also the Slovakian-Hungarian resident exchange and not least by the extermination of hundreds of thousands of Jews. Thus, after the Second World War, the country became both nationally and ethnically more homogeneous.

As a consequence of wartime impoverishment and the huge amount of war indemnities the country had to pay, the national budget was not capable of addressing social, welfare and demographic problems. The present study summarizes social measures thus necessiated. It also reviews the opinion of social and medical experts. These were mainly characterized, aside from a handful of pragmatic and sceptic viewpoints, by an exaggerated optimism, and an expectation of miracles resulting from the anticipated socialist transformation. The article also deals with the issue of refugees. It analyzes where and in what proportion these young and educationally qualified people were placed.

Finally, the author claims, that of all the serious problems to be faced during these years, it was primarily those concerning public health that were solved. This was in part due to the centralization of public health and welfare, and also due to the fact that, in the course of the war, anti-epidemic (diphteria, TB) medicinal initiatives gathered pace and became widespread.

Data used for the analysis came from the welfare and foreign affairs material of the Hungarian National Archives, the Central Statistical Office, and in many instances from the memoirs of public figures of the time.

Szabó Éva Eszter

BEVÁNDORLÁS ÉS FAJI DISZKRIMINÁCIÓ AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (1880–1925)

„Egyszer úgy gondoltam, hogy megírom a bevándorlók történetét Amerikában. Aztán rájöttem, hogy a bevándorlók maguk az amerikai történelem."

Handlin, a The Uprooted *bevezetője, (A szerző fordítása.)*

Bevezetés

Az Egyesült Államok történetét nem lehet anélkül tárgyalni, hogy a történész ne érintené a bevándorlás területét. A bevándorlást pedig nem lehet anélkül vizsgálni, hogy ne figyelnénk fel a terület egészét átható ambivalenciára, amely egyre erősödő tendenciát mutat az Egyesült Államok történelme során. Ez a bevándorlással kapcsolatos ambivalencia 1880 és 1925 között érte el a tetőpontját s jellemzi azóta is, kisebb-nagyobb mértékben, az amerikai reakciót a bevándorlással szemben. A következő oldalakon azt vizsgáljuk meg, hogy a századfordulón milyen történelmi, ideológiai és törvényhozási háttér áll az ambivalencia negatív irányú eltolódása mögött, azaz milyen tények és érvek kísérik a liberális, nyitott kapu[1] ideológia elhagyását és a restrikció/diszkrimináció faji alapokra való helyezését a szövetségi bevándorlás-politikában.

A nyitott kapu időszaka

A Függetlenségi Nyilatkozat kimondja, „hogy minden ember egyenlőnek van teremtve, hogy a Teremtőjük bizonyos elidegeníthetetlen jogokat adományozott nekik, melyek közé tartozik a joguk az Élethez, Szabadsághoz és a Boldogság kereséséhez".[2] Az amerikai bevándorlás kutatója számára ez a híres mondat jelentéstöbblettel bír, hiszen mi más lehetne a vándorlás mozgatórugója, ha nem a „boldogság keresése", történjen az akár gazdasági, ideológiai vagy politikai okok-

[1] Bár a „nyitott kapu" kifejezés eredetileg az amerikai külpolitika Kínával kapcsolatos törekvéseinek a jelzője [„Open Door" Policy, fordításban „nyitott kapu" politika, cf. *Diószegi*, ed., 20. századi egyetemes történet (Budapest: Korona Kiadó, 1995), 127; vagy „nyitott kapuk" politikája, cf. Kinder et Hilgemann, SH atlasz. Világtörténelem (Budapest: Springer-Verlag, 1994), 369, Szilágyi Péter fordításában; vagy „nyitott ajtók" politikája, cf. *Sellers*, et al., Az Egyesült Államok története (Budapest: Maecenas Könyvkiadó, 1995), 253, Hahner Péter fordításában], a bevándorlás-történet amerikai szakirodalmában ugyanezt a kifejezést a liberális bevándorlás-politika jelzőjeként is használják.

[2] Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata. Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona (Budapest: Államtudományok Nemzetközi Intézete, 1995), 18.

ból. A Nyilatkozatban a gyarmatok az angol királynak, III. Györgynek (1760–1820), többek között azt a sérelmet is felrótták, hogy akadályozta a bevándorlást, azaz a boldogság keresését, hiszen „megkísérelte ezen államok benépesedését megelőzni, e célból megakadályozta a Külföldiek Honosításáról szóló törvényt; nem engedélyezte egyéb törvények jóváhagyását, melyek elősegítették volna a bevándorlást".[3] A bevándorlás szükségességére és pártolására, a nyitott kapura tehát már az Egyesült Államok születésekor rámutattak az alapító atyák, a bevándorlás eljövendő fontosságára pedig magában az Alkotmányban is találunk utalást az I. cikk 8. pontjában, amely szerint „a Kongresszus hatáskörrel bír...az Egyesült Államok egész területén az állampolgárság megszerzésének egységes szabályozására".[4] A liberális bevándorlás-politika szellemében George Washington például a következőképpen ír a bevándorlásról 1783-ban:

„Amerika keble nemcsak a Dúsgazdag, Tiszteletreméltó Idegen, hanem minden Nemzet És Vallás elnyomottja és üldözöttje előtt nyitva van; minden jogunkban és privilégiumunkban való részvétellel üdvözöljük őket, amennyiben tisztes és illendő viselkedésük folytán érdemesek arra, hogy azt élvezzék".[5]

Az ilyen és hasonló vélemények, valamint az államszövetségi szinten gyakorolt nyitott kapu, azaz a bevándorlás szabad áramlásának elve nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy megszülessen az a hagyományos megállapítás, mely szerint az Egyesült Államok a szegények és az elnyomottak menedékhelye, s hogy az ország liberális bevándorlás-politikája mögött az amerikai demokráciára és nemzetre olyannyira jellemző sajátos nagylelkűség és emberszeretet húzódik meg.[6] A bevándorlási statisztikák vizsgálata azonban egyértelműen kimutatja, hogy a bevándorlás ellenzésének hiánya a fentemlített okokon kívül főként azért is állhatott fenn, mert a bevándorlók száma 1845-ig (az 1842-es év kivételével) az évi 100 000 főt sem érte el.[7] A bevándorlás épp ezért nem jelentett számottevő versenyt az amerikai munkások számára. A korszakot amúgy is óriási munkaerőigény jellemezte a csatorna- és vasútrendszer-építés miatt, a határvidék megléte pedig biztosította a szabad földterületekben való bőséget és a zsúfoltság érzetétől való menekülés lehetőségét. Mindezek ellenére, a tömeges német és különösen a katolikus ír bevándorlás az 1840-es és 1850-es évek során xenofób reakciókhoz vezetett.[8]

---

[3] Ibid., 20.

[4] Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya. Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona (Budapest: Államtudományok Nemzetközi Intézete, 1995), 30.

[5] *George Washington*, Dec. 2, 1783, New York, „The Writings of George Washington"; from the Original Manuscript Sources, 1745–1799, John C. Fitzpatrick, ed. (*Washington*: U. S. Government Printing Office, 1938, Vol. XXVII, June 11, 1783 to November 28, 1784), 254. (A szerző fordítása.)

[6] *Cf. Maurice R. Davie*, What Shall We Do about Immigration? (Public Affair Pamphlet, No. 115, 1946), 2.; *Henry P. Fairchild*, „Public Opinion on Immigration" (The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 367, Sept. 1966), 187–188; *Henry S. Commager*, ed., Living Ideas in America (New York: Harper & Row Publishers, 1964), 3.

[7] The Statistical History of the United States. From Colonial Times to the Present (New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1976), 106. A bevándorlók számáról szóló központi statisztikai adatok 1820 óta állnak rendelkezésünkre. A Függetlenségi háború és az 1819 között eltelt időszakban 250 000-re teszik a bevándorlók számát. Ibid., 97.

[8] *Henry P. Fairchild*, op.cit., 185–188; *Richard B. Morris*, ed., Encyclopedia of American History (New York: Harper & Brothers Publishers, 1953), 445, 448.

A xenofóbia a bennszülött amerikaiak nacionalizmusának, a nativizmusnak a fellángolásában nyilvánult meg. A nativizmus megjelenésének okát a nemzeti magabiztosság elbizonytalanodása képezte. Az Egyesült Államok ebben az időszakban polgárháború felé sodródó ország volt, amely belső bizonytalanságának okát a bevándorlókban és az általuk érkező külföldi befolyásban látta, mint például az ír katolicizmusban, a német radikalizmusban, a bevándorlók erősen eltúlzott szegénységében és bűnözésében, vagy a bevándorlók szavazatain keresztül elérhető politika-korrumpálódás lehetőségében. A nativisták azt hangoztatták, hogy a bevándorlók tudatosan ellenállnak az amerikanizációnak és épp ezért nem asszimilálhatóak. A mozgalom azonban a nativista hisztéria ellenére is csak szerény és tiszavirág-életű sikereket ért el a politikában. A nativizmust tűzte zászlajára az 1845-ben létrejött Amerikai Párt (Native American Party), vagy az 1850-es években kibontakozó, nemzeti méretekben jóval sikeresebb „Nemtudomok" Pártja (Know-Nothing Party) is,[9] de az Észak és Dél között egyre éleződő konfliktus mellett a bevándorlók kérdése jelentéktelenné vált.[10]

A nativizmus fellángolásának ellenére a korszak fő jellemzője a bevándorlás szövetségi szinten való pártolása maradt. Ennek magyarázata pedig nem más, mint a már említett amerikai demokráciába vetett hit és hagyomány megtartóereje volt, amely a világ szegényei és elnyomottjai számára összekapcsolta az Egyesült Államok fogalmát a menedékhely fogalmával. Jones[11] rámutat arra, hogy az amerikai értékrendnek ezt az alaptételét a nativisták is tiszteletben tartották, mégpedig olyannyira, hogy a „Nemtudomok" Pártja sem támadta magát a liberális bevándorlás-politikát. Csak a pauper és bűnöző elemekhez tartozó bevándorlókat szándékoztak kizárni, azaz a bevándorlók minősége, nem pedig mennyisége miatt fejezték ki aggodalmukat; ezenkívül a tisztségviselés lehetőségét csak bennszülött amerikaiaknak tartották volna fönn, és az állampolgárság megszerzéséhez szükséges időt öt évről huszonegy évre akarták volna felemelni. Ebben az időszakban azonban az uralkodó demokratikus ideológia mellett és egy meggyőző ellenideológia teljes hiányában a nativizmus a legcsekélyebb visszhangra sem lelt a nemzeti hagyományokat és értékeket zengve dicsérő politikai többség körében. Abraham Lincoln számára például a „Nemtudomok" Pártjának törekvései egyenrangúak voltak a Függetlenségi Nyilatkozat elveinek megtagadásával:

„Mint nemzet azzal a kijelentéssel indultunk, hogy 'minden ember egyenlőnek van teremtve'. Amikor a Nemtudomok hatalomhoz jutnak, ez a mondat úgy fog szólni, hogy 'minden ember egyenlőnek van teremtve, kivéve a feketéket, az idegeneket és a katolikusokat".[12]

---

[9] A „Know-Nothing Party", azaz a „Nemtudomok" Pártja [Cf. Hahner Péter fordítását in Sellers, et al., op. cit., 171.] egy titkos nativista szervezetből, a Csillagos-sávos Lobogó Rendjéből (the Order of the Star-Spangled Banner) nőtt ki. Tagjai titoktartást fogadtak s ezért a kívülállóknak a párt céljait és tevékenységét firtató kérdéseire mindig azt felelték, hogy „nem tudom", („I know nothing"). Innen a furcsa elnevezés. *Cf. John M. Blum*, et al., The National Experience. A History of the United States (Orlando, Fl.: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1989), 285; *Sellers*, et al., op. cit., 171; S. *Dale McLemore*, Racial and Ethnic Relations in America (Boston: Allyn and Bacon, 1990), 87.

[10] *S. Dale McLemore*, op. cit., 84–87; Maldwyn A. Jones, American Immigration (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 147–160.

[11] *Maldwyn A Jones*, op.cit., 157, 160.

[12] *S. Dale McLemore*, op.cit., 73. (A szerző fordítása.)

Az ideológiai háttér mögött azonban nem elhanyagolható tényező volt az, hogy a bevándorlók túlnyomó többsége továbbra is Nagy-Britanniából, Észak- és Nyugat-Európából került ki. S bár a régebben letelepültek mindig is gyanakvással szemlélték az újonnan érkezőket, a nyitott kapu bevándorlás-politika mögötti ideológia és a bevándorló-csoportok nyelvének és/vagy alapvető kulturális vonásainak hasonlósága miatt nem alakultak ki jelentős, a szövetségi törvényhozásra is kiható súrlódások. Az Észak- és Nyugat-Európából származó első nagy bevándorlóhullám tagjai gyorsan beilleszkedtek a dominánsan angol-amerikai csoportba és könnyen asszimilálhatónak bizonyultak.[13] A polgárháború alatt és az azt követő évek nemzeti egységérzésének fényében a nativizmus jelentős mértékben alábbhagyott.

A bezáródó kapu időszaka

A 19. század második fele és a 20. század eleje páratlan egybeeséssel szolgált a nativizmus megerősödése és kiteljesedése számára. Négy tényező egybeesése a nativizmus Amerikában ezelőtt soha nem tapasztalt fellángolásához vezetett. Fokozatosan ugyan és nagy kongresszusi viták kíséretében, de ezúttal a politika terén is egyre növekvő visszhangra talált, mégpedig olyan mértékben, hogy elérte a szövetségi bevándorlás-politika liberális, nyitott kapu ideológiájának feladását és egy restriktív, faji diszkrimináción alapuló bevándorlás-politika bevezetését. Vizsgáljuk meg tehát, hogy mely négy tényező együttes hatása volt szükséges ahhoz, hogy felborítsa az Egyesült Államok alakulása óta fennálló hagyományos, demokratikus alapokon nyugvó bevándorlás-politikát.

Először is a bevándorlási statisztikák tanúsága szerint, az 1880-as esztendőtől a bevándorlás addig soha nem tapasztalt méreteket öltött. 1880 és 1924 között általában évi 500 000 fő körül volt a bevándorlók száma, kisebb-nagyobb ingadozásokkal: 1907-ben érkeztek a legtöbben, 1 285 349 fő, és 1918-ban érkeztek a legkevesebben, 110 618 fő.[14]

Másodszor a tömeges bevándorlás velejárója az volt, hogy az érkezők nemzeti összetételében is komoly változások következtek be. Általános megállapítás, hogy minél kevésbé hasonlít egy újonnan érkezett csoport külsejét, nyelvét és szokásait illetően a domináns csoport által elképzelt ideálishoz, jelen esetben az ideális angolszász amerikaihoz, annál nagyobb ellenérzést és elutasítást vált ki.[15] Nos a második nagy bevándorlóhullám nemzeti eredetét tekintve sokkal heterogénebb volt, mint az első. A keleti parton a továbbra is érkező „régi", azaz észak- és nyugat-európai bevándorlók számát messze meghaladta az „új", azaz dél- és kelet-európai bevándorlók száma: 1882 és 1914 között 7 566 041 régi és 11 526 163 új bevándorló érkezett.[16] Míg a nyugati parton egy ugyancsak új elem, az ázsiai,

[13] *Henry P. Fairchild*, op. cit., 188; S. *Dale McLemore*, op.cit., 88.

[14] The Statistical History of the United States, op. cit., 106–107.

[15] *S. Dale McLemore*, op. cit., 200.

[16] Hearings, House Committee on Immigration and Naturalization, 67th Congress, 4th session, 588. In Restriction of Immigration – Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization, House of Representatives, 68th Congress, 1st session (Washington: Government Printing Office, 1924), 16. A korszak bevándorlásának magyar vonatkozásait a következő szerzők munkái tárgyalják részletesen: *Puskás Julianna*, Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940

főként kínai (1850 és 1886 között 288 743 fő) és japán (1886 és 1924 között 270 938 fő) bevándorlók tették a képet még heterogénebbé és színesebbé. [17]

A harmadik tényező a századforduló éveinek általános jellemzője volt. Az amerikai gazdaság és társadalom gyökeres változásokon ment át, s ezt komoly társadalmi feszültségek kísérték. Ezt az időszakot az agrártársadalomból a nagyvárosi, ipari társadalomba való átmenet jellemezte, annak minden nehézségével, zaklatottságával és ellentmondásával. Új, nagyvárosi életforma, találmányok, ipari verseny, óriásvállalatok, szakszervezetek, sztrájkok, gazdasági mélypontok és fellendülés, nagyvárosi nyomor, munkaerő-piaci verseny és társadalmi reformigény mind egyszerre munkálkodott egy átalakulóban lévő társadalom tudatán és közhangulatán.[18] A nemzet pszichéjére továbbá erősen hatott az a tény is, hogy az 1890-es népszámlálás után hivatalosan bejelentették a „határvidék" (frontier) megszűnését, amely egyfajta nemzeti klausztrofóbia-érzetet keltett. A föld ára gyors emelkedésnek indult, hozzáférhetősége csökkent és ezáltal a kisember számára egy eddig ismeretlen korlát jelent meg az amúgy korlátlan lehetőségek hazájában: a föld többé nem volt végtelen. Az átmenetet kísérő általános bizonytalanság érzése és a nemzet önbizalmának megingása természetesen a nativizmus kitűnő táptalajául szolgált, s a nativisták megfelelő bűnbakot találtak az új összetételű, tömegesen érkező bevándorlókban. Annál is inkább, mivel az új összetételű tömegek kapcsán az amerikaiakban kétségek merültek fel az asszimiláció folyamatának sikerével szemben. Ez pedig maga után vonta azt a lehetőséget, hogy az addig nagyjából homogén társadalom egyszer és mindenkorra eltűnik.[19] A nemzet bizonytalanságérzetének erősödésével tehát egyenes arányban nőtt az idegengyűlölet és a nativizmus térhódítása.

A negyedik tényező egy olyan, ebben az időszakban kialakuló áltudományos ideológia volt, amely lehetővé tette a nativizmus intellektuális és hivatalos, kormányzati területeken való megerősödését. Ez az ideológia a rasszizmus, a faji diszkrimináció áltudományos alapokon nyugvó támogatása, a szociáldarwinizmus, amely a századfordulón vált meghatározó ideológiává az angol Herbert Spencer és követője, az amerikai William Graham Sumner munkásságán keresztül.[20] Eszerint a szociológiai elmélet szerint a társadalmi fejlődés alapja a létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás, amely öröklött képességeken múlik, és amely felsőbbrendű és alsóbbrendű társadalmakat, osztályokat és fajokat eredményez. Marger felhívja a figyelmet arra, hogy a „faj" szó használatát teljes következetlenség jellemezte azokban az időkben, mint ahogy ma is. Ez a szó mindenkinek mást jelent: jelölhet bőrszínt, vallást, nemzetiséget és az emberi fajt

(Budapest:Akadémiai Kiadó,1982); *Gellén József*, „A Systems Approach to Emigration from Hungary before 1914", in *Puskás*, ed., Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 89–106; *Albert Tezla*, „Valahol túl, meseországban..." Az amerikás magyarok 1895–1920 (Budapest: Európa Kiadó, 1987); *Rácz István*, A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914 (Budapest: Akadémiai Kiadó,1980); *Dániel Ferenc és Orosz István*, Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról 1896–1914 (Budapest: Gondolat, 1988).

[17] The Statistical History of the United States, op. cit., 107–108.

[18] *John M. Blum*, et al., op. cit., 418–476.

[19] *Maldwyn A. Jones*, op. cit., 252–253; *S. Dale McLemore*, op. cit., 91.

[20] *Frank Tibor*, „'Race' as Value: Social Darwinism and U.S. Immigration" in Frank, ed., Values in American Society, Volume 2. (Budapest: Eötvös Loránd University, 1995), 125–126.

egyaránt.[21] Nos a 20. század első évtizedeiben az emberfajták és nemzetek antropológiai, társadalmi, pszichológiai és kulturális vonásainak összekapcsolását a faj fogalmával fajelméletek sora támasztotta alá mind Európában, mind pedig Amerikában, olyan áltudományos rasszisták közreműködésével, mint Houston Stewart Chamberlain, Comte Arthur de Gobineau, Alfred Rosenberg, vagy Lothrop Stoddard, John R. Commons, Edward A. Ross és Madison Grant.[22] A raszszizmus „tudományos" megalapozottsága óriási lendületet adott az amerikai nativizmus előretörésének, amely a 20-as évekre egyre inkább az új bevándorlók ellen irányuló, faji diszkriminációs árnyalatot kapott.[23] A faji diszkrimináció alapvető tézise az volt, hogy a fajokra jellemző tulajdonságok örökletesek, állandóak és megváltoztathatatlanok. Épp ezért az észak- és nyugat-európaiak faji felsőbbrendűségüknél fogva sikeresebben tudnak majd beilleszkedni az amerikai társadalom rendszerébe, mint a dél- és kelet-európaiak, vagy a színes bőrűek, akik alsóbbrendű fajokat képviselnek és alsóbbrendű társadalmi, intellektuális és erkölcsi kvalitásokkal rendelkeznek. Ezt a tényt egy vadonatúj tudomány, az eugenetika, más néven fajegészségtan is aláhúzta, amely a bevándorlást biológiai szempontból vizsgálta és az alsóbbrendű fajtával való keveredés veszélyeire hívta fel a figyelmet.[24] John R. Commons például összefoglalta az alsóbbrendű faji vonásokat és teljes jegyzéket készített róluk. Edward A. Ross pedig így ír az új bevándorlókról és a fajkeveredésről:

„...a vér, amely most ömlik át népünk vénáiba, átlagon aluli." (...) (De ne akkor nézzük meg a bevándorlókat amikor munkától elgyötörtek; vegyük őket szemügyre vasárnapi ünneplőjükben!) „Az emberre megdöbbentően hat a tény, hogy tíz-húsz százalékuk bozontos, alacsony homlokú, nagy arcú, nyilvánvalóan gyenge értelmi képességű egyén. (...) Ezek az ökörszerű emberek azoknak a leszármazottai, *akik mindig hátul maradtak.* (...) A gyakorlott szem számára bizonyos csoportok arcberendezkedése félreismerhetetlenül hirdeti a fajta alsóbbrendűségét. (...) Nem indokolatlan tehát arra számítani, hogy a jó külsejű amerikai emberek előfordulásának gyakorisága hamarosan hanyatlani fog. (...) Ennyi csúfság végül biztosan ki fog ütközni a felszínen".[25]

A fajegészségtan szószólói nagy hatással voltak a közvéleményre és a nativista mozgalomra.[26] Eugenetikai alapon a bevándorlás korlátozása és a faji diszkrimináció alkalmazása nem volt más, mint a „felsőbbrendű faj" tisztántartásának az eszköze. Ezt az elgondolást pedig a nativisták előszeretettel használták céljaik elérésének érdekében.

---

[21] *Martin N. Marger*, Race and Ethnic Relations. American and Global Perspectives (Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1994), 19.

[22] Ibid., 33; Survey of American Foreign Relations – Council on Foreign Relations (New Haven: Yale University Press, 1929), 487–488.

[23] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 275.

[24] Ibid, 267; *Frank Tibor*, op. cit., 134–140.

[25] *John R. Commons*, Races and Immigrats in America. (New York: The Macmillan Company, 1908); *Edward A. Ross*, The Old World in the New. The Significance of Past and Present Immigration to the American People (New York: The Century Co., 1914), 285–288. (A szerző fordítása.)

[26] *Oscar Handlin*, The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People. (Boston: Little, Brown and Company, 1952), 279.

A négy tényező összhatása — azaz a tömeges és új összetételű bevándorlás, valamint a korszakra jellemző átmeneti időszak keltette bizonytalanság és az új áltudományos ideológiák együttes munkálkodása — olyan érveket sorakoztatott fel az amerikai nativizmus mögött, amelyek segítségével már komolyan megkérdőjelezhette az addig fennálló nyitott kapu bevándorlás-politika további létjogosultságát, és lépéseket tehetett egy új típusú, restriktív szövetségi bevándorlás-politika megalkotására. Nézzük meg azokat a nagy kongresszusi vitákat kavaró lépéseket, amelyek az egyik alapvető amerikai demokratikus hagyomány megváltoztatásának érdekében születtek.

Amikor a nativizmus fellángolásáról és szövetségi szinten elért sikereiről beszélünk a 19. század második felében és a 20. század elején, lényeges, hogy különbséget tegyünk a keleti és a nyugati part nativizmusa között. A kettő ugyanis egymástól függetlenül létezett és ért el különböző szintű sikereket. Míg a keleti parton az európai bevándorlás restrikciója volt a központi kérdés, addig a nyugati parton az ázsiai bevándorlás kizárásáért folyt a küzdelem.[27] Míg a keleti part nativistái nem sok sikert mondhattak magukénak, addig a nyugati nativisták komoly eredményeket könyvelhettek el.

Ennek fő oka az volt, hogy a nyugati parton a nativizmus jóval erőteljesebb és erőszakosabb formát öltött, mint keleten. Az 1860-as és 1870-es éveket a bevándorlás pártolása és a nativizmus általános elcsendesedése jellemezte. A nyugati parton azonban, különösen Kaliforniában, az 1850-es évektől kezdve fokozódtak a nativista megnyilvánulások a Kínából érkező aranyásókkal, majd pedig a vasútépítő kulikkal szemben. Martin N. Marger hangsúlyozza, hogy semmilyen más bevándorlócsoport nem szenvedett el olyan fokú diszkriminációt, társadalmi kiközösítést és fizikai bántalmazást, mint az első ázsiai bevándorlócsoportok.[28] A kínaiakkal szembeni nyílt ellenszenv oka nem csupán szembetűnő másságuk és a faji alsóbbrendűségükről vallott hit volt, hanem az is, hogy igénytelen életmódjukkal és főként olcsó munkaerejükkel a fehér munkások nem tudtak versenyezni. Az utcákon a kínai ellenes mozgalom útját tüntetés, gyújtogatás, lincselés, olykor gyilkosság kísérte, a szakszervezetek pedig a kínai bevándorlók kizárását és a már letelepültek kiűzését tűzték ki célul.[29]

Az Egyesült Államok a kínaiak bevándorláshoz való jogát az 1868-as Burlingame Szerződésben ismerte el. 1850 és 1880 között mintegy 280 000 kínai érkezett,[30] javarészt fiatal, nőtlen, szakképzetlen munkás, akik amerikai tartózkodásukat ideiglenesnek tekintették. A kínai munkaerő Kaliforniában való koncentrálódása azt eredményezte, hogy azonnal a közvélemény és a helyi politika figyelmének középpontjába került ez a fiatal bevándorló-csoport. 1880-ra a lincshangulat aggasztó méreteket kezdett ölteni, különösen San Franciscoban.[31] A közhangulat elmérgesedése szövetségi lépéseket követelt.

---

[27] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 263.

[28] *Martin N. Marger*, op. cit., 349.

[29] *Thomas Sowell*, Ethnic America (New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1981), 136–137.

[30] U. S. Immigration and Naturalization Service. 1985 Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service. (*Washington, D.C.*: U. S. Department of Justice, 1986) 2.

[31] *Thomas Sowell*, op.cit., 136; *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 248–249.

1880-ban Kína és az Egyesült Államok között létrejött a Burlingame Szerződés módosítása, amelynek értelmében az Egyesült Államok kormánya „szabályozhatja, korlátozhatja és felfüggesztheti" a kínaiak bejövetelét és az országban való tartózkodását, „de nem tilthatja azt meg teljesen. A korlátozásnak vagy felfüggesztésnek méltányosnak kell lennie és csak azokra a kínaiakra vonatkozhat, akik munkásként mennek az Egyesült Államokba".[32] Ennek jegyében nyújtotta be törvénytervezetét a kaliforniai Miller szenátor a kínai bevándorlás húsz évre kiterjedő felfüggesztése érdekében, s bár a tervezetet mind a Képviselőház, mind pedig a Szenátus elfogadta, az elnök, Chester A. Arthur megvétózta, mivel a húsz éves felfüggesztést nem találta méltányosnak.[33] Az ezt követő kongresszusi vitában összecsaptak a nyitott kapu és a restriktív bevándorlás-politika mögött húzódó elvek:

„Sherman szenátor: (...) ez a törvénytervezet szenvedélyek és érzelmek eredménye. (...) Míg minden tőlünk telhetőt meg kellene tennünk kaliforniai testvéreinkért annak érdekében, hogy megóvjuk őket attól, amit ők most nagy és növekvő bajnak tartanak, miért kellene ezt olyan módon tennünk, hogy azzal megsértsük az amerikai politika alapelveit, amelyek megkülönböztettek bennünket az amerikai forradalom idejétől kezdve egészen eddig az óráig?... (Olyan törvénytervezetre van szükség,) amely Kína egyetértésével hajtható végre, és amely ugyanakkor fenntartja tiszteletünket hazánk tapasztalata és intézményei iránt, amelyek mindig liberálisak voltak az idegenekkel szemben fajra, vallásra vagy bőrszínre való tekintet nélkül".[34]

„Bayard szenátor: (A Burlingame Szerződés aláírásakor az amerikai kormány) figyelmen kívül hagyta a faji különbséget, figyelmen kívül hagyta a kínai és keresztény civilizáció közötti különbséget, figyelmen kívül hagyta a szemmel látható különbözőséget a két nemzet és azok lakossága között. A kormány csak egyvalamit látott — a hasznot hozó kereskedelmet, és sietősen aláírt egy olyan szerződést, amely úgy kezelte az amerikaiakat és a kínaiakat, mintha egyazon fajhoz tartoznának, ugyanolyan szokásokkal és tulajdonságokkal — egyenlően és egyformán jogosultnak és megfelelőnek tartva őket arra, hogy az Egyesült Államok állampolgárai legyenek. (...) Az elnök vétó üzenete az én olvasatomban egyetlen kedvesen együtt érző szót sem tartalmaz honfitársaink számára, akik segítségért kiáltanak hozzánk. Az üzenet inkább a kínai munka értékét és eredményeit emeli ki, s úgy tűnik, inkább arra áll készen, hogy bátorítsa a bevándorlást, hogy az versenyezzen és tönkretegye saját népünk munkáját".[35]

A kaliforniai közrendet fenyegető helyzet, a nativista nyomás és a politikai pártok nyugati szavazatokért folytatott rivalizálásának[36] eredménye az 1882 májusában elfogadott kínaiakat kizáró törvény volt (Chinese Exclusion Act), amely tíz évre felfüggesztette a kínai bevándorlást, (kivételt képeztek a kereskedők, diákok és diplomaták), és a kínaiakat alkalmatlannak nyilvánította az állampolgár-

---

[32] Congressional Record, Senate, 47th Congress, First Session, Volume XIII (*Washington, D. C.*: Government Printing Office, 1882), 2552. (A szerző fordítása.)

[33] Ibid., 5, 1753, 2228, 2551.

[34] Ibid., 2610.

[35] Ibid., 2616.

[36] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 249.

ság megszerzésére.[37] Az 1882-es évet épp ezért az amerikai bevándorlás-történet nagy vízválasztójának tartják. Míg az ezt megelőző állami vagy szövetségi bevándorlási törvények csak minőségi alapon zártak ki bevándorlókat (pl. elítélteket, elmebetegeket, paupereket, stb.), addig a kínaiakat kizáró törvény faji/nemzetiségi alapon egy egész népcsoportot nemkívánatos bevándorlónak és állampolgárságra alkalmatlannak minősített. A törvényt ezek után 1892-ben újabb tíz évre meghosszabbították, 1904-ben pedig a kínai bevándorlást határozatlan időre felfüggesztették.[38] A „felfüggesztés" szó sorozatos ismétlődése a törvényekben kitűnően jellemzi a bevándorlással kapcsolatos ambivalencia korabeli fennállását. Oscar Handlin rámutat, hogy a Kongresszus engedett ugyan a nyugati part nativista nyomásának, mégis igyekezett fenntartani az ideiglenesség illúzióját.[39] Még nem érkezett el az ideje annak, hogy feladják a hagyományos koncepciót, amely szerint az Egyesült Államok minden nemzetnek menedékhelyet nyújt. A kínai kérdést ettől függetlenül, egyedi esetként kezelték.[40]

Valójában viszont a kínaiak kapcsán a nyitott kapu elve először konfrontálódott egy nem fehér faj bevándorlásával és azonnal csődöt is mondott az említett négy tényező egybeesésének eredményeként. A kínai kérdés veszélyeztette a közrendet, csak színeseket érintett és csak a nyugati part problémája volt. Ezért is sikerült a nativistáknak számottevő ellenállás nélkül sikereket elérniük a szövetségi törvényhozásban. A faji diszkrimináció tehát először kapott helyet a szövetségi bevándorlás-politikán belül. Igaz ugyan, hogy csak a kínaiakra vonatkozott, de feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy precedenst teremtett, amit aztán a következő nyugati nativista mozgalom, a századforduló japánellenes mozgalma sikeresen ki is használt a japán bevándorlás restrikciója érdekében, amint azt az 1907/1908-as Gentlemen Egyezmény példázza. De erre példa az 1917-es bevándorlási törvényen belül elfogadott úgynevezett „zárt zóna" („barred zone") elfogadása is, amely gyakorlatilag a délnyugat csendes-óceáni, nem kínai vagy japán területről érkező összes ázsiai bevándorlót kizárta.[41]

Az 1882-es törvény jelentősége tehát azért különösen nagy, mert törvényerőre emelte a faji diszkriminációt a bevándorlás területén. A diszkrimináció intézményesülése[42] pedig azért fokozottan veszélyes, mert többé nem korlátozódik egy határozott eset megoldására, mint amilyen a kínai bevándorlás elleni reakció volt, hanem a társadalom normatív rendszerének szerves részévé válik, mint amilyen a bevándorlás nemzeti alapokon történő restrikciója lesz majd az 1920-as években. Az utóbbihoz vezető utat a négy tényező fokozódó együttes hatása vezette ki, különös tekintettel a 20. század elején egyre erősödő rasszista ideológia restrikciót sürgető propagandájára.

A keleti part nativizmusa nem éledt újjá olyan korán, olyan vehemenciával és eleinte nem öltött olyan nyílt faji diszkriminációs jelleget, mint a nyugati par-

---

[37] Congressional Record, Senate, 47th Congress, Second Session, Volume XIV, (*Washington, D. C.*: Government Printing Office, 1882), 3587, 3588, 3777.

[38] *S. Dale McLemore*, op. cit., 105; *Martin N. Marger*, op. cit., 333.

[39] *Oscar Handlin*, op. cit., 287.

[40] *Maldwyn A. Jones*, op. cit., 249.

[41] *Maurice R. Davie*, op. cit., 8; *S. Dale McLemore*, op. cit., 207–208.

[42] *Martin N. Marger*, op. cit., 89.

ton. Itt is a tömeges, új összetételű, olcsó munkaerőt szolgáltató bevándorlás váltotta ki az első nativista reakciókat, amit aztán tovább erősített a korszellem növekvő rasszizmusa. A bevándorlás korlátozásának fő szószólója, az 1894-ben alakult Bevándorlást Korlátozó Liga (Immigration Restriction League) lett, amelynek vezetői, Prescott F. Hall és Robert DeCourcy Ward az eugenetika elveinek képviselői voltak. A Liga már különbséget tett a régi és az új bevándorlók között, és kifejezte aggodalmát az angolszász faj „tisztántartásával" kapcsolatban. Ezáltal mintegy újradefiniálta a keleti part addig főként gazdasági és munkaerő-piaci megfontolásokon alapuló bevándorló-kérdését.[43]

Kezdetben azonban maga a Liga sem mert nyíltan faji alapokra helyezkedni,[44] ebben pedig feltétlenül szerepet játszott az a tény, hogy nem színes bőrű bevándorlókról volt szó. Ezenkívül Európa esetében komoly történelmi hagyományai voltak az „Amerika az elnyomottak menedékhelye" fogalomnak és a nyitott kapu ideológiának, nem úgy, mint Ázsia esetében. A helyzet és az ellenideológia még nem volt elég érett arra, hogy faji alapra lehessen helyezni a restrikciót. Ehelyett a Liga a bevándorlók számára az írás-olvasás tudás követelményének bevezetését tűzte ki célul, amely burkoltabb, de hatékony módszernek látszott a dél- és kelet-európai bevándorlás korlátozására. Erőteljes kampányuk azonban mégsem járt sikerrel, annak ellenére, hogy az európai bevándorlás az 1890-es és 1900-as évek során volt a legnagyobb. A törvénytervezetet 1898-ban, 1902-ben és 1906-ban a Kongresszus nem fogadta el. Amikor pedig a Képviselőház is és a Szenátus is jóváhagyta, a mindenkori elnök élt vétó jogával: 1897-ben Cleveland, 1913-ban Taft, 1915-ben és 1917-ben pedig Wilson elnök. A nativistáknak csak 1917-re sikerült akkora kongresszusi támogatásra szert tenniük, hogy az elnök vétója ellenére törvénybe iktatták a tervezetet.[45]

A nativista, restrikciós törekvések ilyen fokú sikertelensége rávilágít a keleti parton uralkodó nativizmus erőtlenségére és az európai bevándorlók számára olyannyira hagyományos menedékhely fogalma fenntartásának szándékára. Maldwyn A. Jones szerint a nativisták sikertelensége „arra bizonyíték, hogy nem állt fenn korreláció a bevándorlás jellege és az általa kiváltott reakció között. A nativizmus nem a külső befolyás eredményeként, hanem az amerikai belső feltételekben bekövetkezett változások eredményeként erősödött fel vagy hagyott alább".[46] Azaz a harmadik tényező, a nemzet belső bizonytalanság- és válságérzetének felerősödése és a negyedik tényező, a menedékhely ellenideológiájának kiteljesedése még hiányzott. A nativizmus teljes fokú sikeréhez a négy tényező együttes hatására volt szükség; az 1917-es törvény keresztülvitele ennek még csak az előfutára volt.

A tényezők egybeesését az első világháború kitörése és a bolsevik forradalom kapcsán kialakult társadalmi nyugtalanság, az új bevándorlás háború utáni növekedése, az 1920–21-es gazdasági válság, és a rasszista ideológia népszerűsödése váltotta ki. Oscar Handlin szerint a restrikció tőkét kovácsolt a háborút kísérő

[43] *Henry P. Fairchild*, op. cit., 188–189; Frank Tibor, op. cit., 134–135; *Maldwyn A. Jones*, op. cit., 258–259.

[44] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 259.

[45] Ibid.; Restriction of Immigration, op. cit., 24–25; *Henry P. Fairchild*, op. cit., 190–191.

[46] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 260. (A szerző fe. dítása.)

xenofóbia és nemzetféltés érzéséből valamint a nemzeti egység és szolidaritás előtérbe-kerüléséből.[47] A nativizmus ekkor hirdeti meg a „100%-os amerikaiság" (100 per cent Americanism) jelszavát, amely az állampolgároktól az európai kötelékektől és befolyástól való elzárkózást és az amerikai nemzethez való teljes fokú lojalitást kívánt meg.[48] A háborút követő antiradikális hisztéria, a „vörös veszélytől" való félelem csak fokozta a xenofóbiát, a gazdasági válság nehézségei a szakszervezeteket fokozottan restrikció-pártivá tették, a bevándorlók száma pedig ismét egyre nőtt.[49]

Az ideológia terén Madison Grant 1916-ban megjelent műve, *A nagy faj vége* (*The Passing of the Great Race*) adta meg a kor rasszista filozófiájának a legteljesebb, biológiai, eugenetikai és antropológiai érveken alapuló összefoglalását. Grant az északi faj felsőbbrendűségét hirdette a dél- és kelet-európai fajok felett, és az angolszász faj tisztántartásának érdekében a bevándorlás restrikcióját sürgette:[50]

„Nekünk amerikaiaknak rá kell ébrednünk, hogy azok az altruista ideálok, amelyek társadalmi fejlődésünket vezérelték az elmúlt évszázad során és az az érzelgősség, amely Amerikát 'az elnyomottak menedékévé' tette, a nemzetet most egy faji szakadék felé sodorja".[51]

Grant munkájának meghatározó szerepe volt a nativizmust és a restrikciós mozgalmat támogató, értelmiségi köröket is meggyőző ideológia kialakításában és a hagyományos nyitott kapu ideológia gyengítésében. A közvéleményre a legnagyobb hatással azonban a Grant nézeteit népszerűsítő írásoknak, különösképpen az 1922-ben a *Saturday Evening Postban* megjelent cikksorozatnak volt, melyen keresztül az angolszász faj felsőbbrendűségének gondolata már nemcsak az értelmiség köreiben hódított, hanem behatolt a köztudatba is.[52] Ennek azért volt különösen nagy jelentősége, mert tömegeket állított a restrikciós törekvések mellé, ami például a nyugati part nativista törekvéseit kezdettől fogva jellemezte. Ezenkívül ebben az időben publikálták a hadsereg által a háború alatt készített IQ tesztek eredményét, amely szerint a dél- és kelet-európai származású katonák alacsonyabb pontokat értek el, s ez is alátámasztotta az északi faj felsőbbrendűségének doktrínáját.[53]

Az 1920-as években tehát mind a négy tényező együtt volt a keleti part nativizmusának teljes sikeréhez. A történelmi pillanat azonban többet rejtett magában: a nativizmus bevándorlásra vonatkozó törekvéseinek a teljes nemzetet átfogó sikerét. Az 1917-es törvény kapcsán már látható volt, hogy az addig egymástól független keleti és nyugati part nativizmusa kölcsönösen erősítette egymást (kelet: írás-olvasás tudás előírásának elérése; nyugat: a „zárt zóna" elfogadtatása). Nyugaton a japánellenes mozgalom nem elégedett meg a bevándorlás

[47] *Oscar Handlin*, op. cit., 290.

[48] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 270.

[49] *John M. Blum*, op. cit., 563–574.

[50] *Frank Tibor*, op. cit., 136–140.

[51] *Madison Grant*, The Passing of the Great Race or The Racial Basis of European History (New York: Charles Scribner's Sons, 1916), 228. (A szerző fordítása.)

[52] *Maldwyn A. Jones*, op.cit., 275–276.

[53] Ibid., 276; Restriction of Immigration, op. cit., 837.

1907/1908-as restrikciójával; a japánok kizárását követelte. Keleten pedig a régi bevándorlás előmozdítása volt a cél az új bevándorlás restrikcióján keresztül. A két térség célkitűzései felerősítették egymást. Ezek a célkitűzések egyértelműen faji megfontolásokon alapultak, amelyeket ekkorra már nemcsak a nyugati, hanem a keleti közvélemény is elfogadott és támogatott, és amelyeknek a létjogosultságát a rasszista ideológia messzemenően igazolta. E két térség nativizmusának egyesülésével már döntő pozícióba kerülhettek a Kongresszusban a restrikciót/exklúziót sürgető erők.

Az első bevándorlást korlátozó törvény az 1921-es, átmeneti jellegű kvótatörvény volt, amely azt írta elő, hogy nemzetenként (azaz országonként) az 1910-es népszámlálásnak megfelelő, Amerikában élő külföldi születésű állampolgárok létszámának három százaléka vándorolhat be az Egyesült Államokba. A faji nativizmus igazi sikerét azonban az 1924-es nemzeti eredet alapú kvóta-törvény elfogadása jelentette. A „nemzeti eredet" koncepció elfogadása azért érdekes, mert ahogy azt a törvényt 1952-ben felülvizsgáló Bevándorlási és Honosítási Elnöki Bizottság (the President's Commission on Immigration and Naturalization) megállapította, a koncepció kapcsán nem alakult ki számottevő vita a Kongresszusban: „A mintegy 500 oldalból, ami a Kongresszusi Jegyzőkönyvben az 1924-es bevándorlási törvény vitájáról szól, a Képviselőházban és a Szenátusban összesen körülbelül 14 oldal vonatkozik a nemzeti eredet rendszerének a mérlegelésére. A szenátorok és képviselők kis hányada vett csak részt a vitában".[54] A számottevő vita hiánya is tükrözi azt a tényt, hogy ebben az időszakban már nemcsak a közvélemény, hanem maga a Kongresszus is elfogadta a bevándorlási politika faji/nemzetiségi alapra való helyezését.

Az 1924-es törvény nemcsak állandósította a számbeli restrikció elvét, hanem elindította a faji és nemzeti alapon való szelektálás elvét is nyíltan azzal a céllal, hogy az amerikai lakosságon belül az Észak- és Nyugat-Európából származók maradjanak abszolút többségben. Ennek érdekében a százalék elv helyett a nemzeti eredet elv került bevezetésre, amelynek lényege az volt, hogy 150 000 főben állapították meg az éves bevándorlás felső határát, és a nemzetenkénti kvótákat aszerint állapították meg, hogy egy adott nemzet milyen arányban járult hozzá az amerikai lakosság egészéhez. A nemzeti eredet alapú kvótarendszer életbelépéséig pedig az 1890-es népszámlálás szerint Amerikában élő, külföldi születésű állampolgárok két százaléka vándorolhatott be az Egyesült Államokba. Ez tovább csökkentette a dél- és kelet-európai bevándorlók számát. Az 1924-es bevándorlási törvény értelmében összesen évi 153 879 kvótát adtak ki, amiből 24 222-t kaptak a dél- és kelet-európai országok és 126 053-at az észak- és nyugat-európai országok és 3604-et egyéb régiók.[55] Az 1924-es törvény ezenfelül kimondta a japán bevándorlás kizárását, s így teljessé tette az ázsiai bevándorlás szinte teljes megszüntetését. A kapu egyedül a nyugati félteke országai felé maradt továbbra is nyitva.[56]

[54] Whom We Shall Welcome – Report of the President's Commission on Immigration and Naturalization. (*Washington, D. C.*: U.S. Government Printing Office, 1952), 87–88. (A szerző fordítása.)

[55] Az adatot lásd *Maurice R. Davie*, op. cit., 10.

[56] Whom We Shall Welcome, op. cit., 3, 87; *Maurice R. Davie*, op. cit., 9–10; *Maldwyn A. Jones*, op. cit., 277.

Az 1921. és 1924. évi bevándorlási törvényekkel lezárult egy történelmi időszak, amely a Függetlenségi háborútól egészen a 20. század elejéig tartott. A négy tényező együttes hatása, valamint a keleti és nyugati part nativista érdekeinek egybeesése elérte tehát, hogy 1880 és 1925 között a szabad, jelentős korlátozásoktól mentes európai és ázsiai bevándorlás előtt bezáródjanak a kapuk.

Konklúzió

A századfordulón tehát megszületett az az ideológia, amely faji alapokon először racionalizálta és indokolta, majd pedig törvényerőre emelte az angolszász faj dominanciáját az élet minden területén, és alsóbbrendűvé alacsonyította az újonnan érkező bevándorlókat. Mint láthattuk, a nativista faji diszkrimináció akkor vált a szövetségi politikát meghatározó tényezővé Amerikában, amikor meggyőző ideológiai támaszra lelt a történelmi hagyományokkal rendelkező nyitott kapu ideológiával szemben. Bár a nyitott kapu elve az első próbatételnél már megingott, mégis csak a négy tényező — a tömeges bevándorlás, az új nemzeti összetételű csoportok, a belső helyzet elbizonytalanodása és a kiforrott ideológia — együttes hatása, valamint a keleti és nyugati térség akaratának összeolvadása tudta megteremteni azt a történelmi pillanatot, amely bezárta a nyitott kapukat, és egy új vezérelveken alapuló korszakot indított útjára, amely az amerikai bevándorlás-történet következő fejezete.

Csillag András

PULITZER ÉS A *THE WORLD* A „KARDCSÖRTETŐ" AMERIKAI KÜLPOLITIKA ELLEN A BRIT-VENEZUELAI HATÁRVISZÁLY IDEJÉN

Bevezetés

Pulitzer, a modern sajtó úttörő alakja

Magyarországon és az Egyesült Államokban e sorok írásakor, 1997-ben emlékeztek meg az egyetemes sajtótörténet kiemelkedő alakja, *Joseph Pulitzer* (1847–1911) születésének 150. évfordulójáról. A makói kereskedő családból származó Pulitzer a 19–20. század fordulóján évtizedeken át meghatározó személyisége volt az Egyesült Államok sajtójának, s ezen keresztül részese a politikai életnek. Az „új hírlapírás" (new journalism) módszereinek kidolgozása és alkalmazása révén jelentős szerepet játszott a mai értelemben vett modern tömegsajtó létrejöttében, amely a 19. század végén azután elterjedt Angliában, s tért hódított Európa más országaiban is. Ennélfogva munkássága modellértékűnek tekinthető, hiszen kortársai sok szempontból követendő példának tartották mindkét kontinensen egyaránt. Emellett alapítványával a századfordulón úttörőként lehetővé tette a zsurnalisztika egyetemi szintű oktatásának bevezetését a New York-i Columbia Egyetemen. Az így létrejött önálló újságíró fakultással együtt személyéhez fűződik a máig legrangosabb publicisztikai elismerés, a Pulitzer-díj alapítása is. Kevésbé köztudott, hogy Pulitzert beválasztották az USA Kongresszusába is, így ott az első magyar származású képviselőként foglalt helyet. Az 1878–1911 közötti időszakban mindenekelőtt sajtóvállalatainak és újságainak — *St. Louis Post-Dispatch, The World, The Evening World* — irányításában megnyilvánuló, ellentmondásoktól sem mentes munkássága tanulságokkal szolgálhat az utókor számára. A progresszív, demokratikus elveket követő sajtó, amely politikai, gazdasági és társadalmi reformokért küzd, ma is okulhat erényeiből és hibáiból egyaránt.

A pályafutására, tevékenységére vonatkozó kutatások azt bizonyítják, hogy amilyen meghatározó volt a modern hírlapírás nagy alakjának munkássága a sajtó fejlődésére nézve, legalább annyira volt ellentmondásos. A magyarországi abszolutizmus-kori önkényuralom légkörében nevelkedett, s eredetileg egy Habsburg uralkodó szolgálatába szegődni kívánó ifjú Pulitzerből az amerikai republikanizmus híve, végül pedig az esélyegyenlőséget, az egyéni és autonóm jogok sérthetetlenségét hirdető liberális demokrácia szószólója lett. Pályájának első felében önálló laptulajdonosként személyesen is a reformokat ígérő Demokrata Párt mel-

lett kötelezte el magát. Politikusi ambícióinak csúcsáig, a kongresszusi képviselőségig kellett azonban eljutnia ahhoz, hogy végképp belássa: az általa célul kitűzött független újságírás csak megalkuvás árán egyeztethető össze az aktív politizálással. Amikor ezzel kapcsolatban választ elé került, a saját önmegvalósításához alkalmasabbnak vélt hírlapírói hivatást választotta, noha a politika lételeme volt. Ezután mint párton kívüli, független demokrata nem csupán a Tammany Hall korrupt vezetőségét és a párt programjának egyes elemeit (pl. valutakérdés) bírálta hangosan, hanem befolyásos lapjában ellenzéki módjára bánt a demokrata párti elnökkel és elnökjelölttel (Cleveland, Bryan) is.

A napisajtó modernizációjában élen járó *The World* a figyelemfelkeltő szenzációsság és az ettől elkülönülő, fajsúlyos szerkesztőségi oldal paradox kétarcúságára épült. Az ellentét feloldását a különféle zsurnalisztikai módszerek, rovatok és illusztrációk újszerű, együttes használata és kombinációja tette lehetővé, ami a lap egyedülálló népszerűségéhez vezetett. Míg azonban Pulitzer vállalkozásainak zászlóshajója magán hordozta tulajdonosa figyelmének és gondoskodásának összes jegyét, esti kiadása, a *The Evening World,* mindvégig megmaradt bulvárlapnak. Szeme világának idő előtti elvesztését követőleg Pulitzer a lapszerkesztés mindennapi munkájában nem vett részt, mégis — olykor nagy földrajzi távolságok ellenére is — mesterien kézben tartotta sajtóvállalatainak irányítását. A szegények, a kizsákmányoltak, a társadalom kivetettjei iránt szimpátiával viseltetett; lapjaiban gyakran állította pellengérre a „harácsoló" plutokráciát és a monopolisták képviselőit, ám ő maga a milliomosok fényűző életét élte.

Pályafutásának, komplex személyiségének legnagyobb ellentmondása azonban kétségtelenül a progresszív „új hírlapírás" és a megbélyegzett „sárga sajtó" (yellow press/journalism) közti feltűnő minőségi különbségben nyilvánult meg. Az újságírás „fejedelme" — bár korábban az aktív politikai életből képes volt önként visszavonulni — a sajtó birodalmában élvezett elsőségéről, hatalmáról senki javára sem volt hajlandó lemondani. A modern sajtó Pulitzer és Hearst nevével fémjelzett hőskorában kettejük párharca — s ebben rejlik az egyik tanulság — nem csupán egy szuperszenzációkban bővelkedő médiaháborút eredményezett, hanem az emberi tisztességről, a hírlapírás felelősségéről is megfeledkező, provokatív nacionalista uszításhoz vezetett el. Mikor az elszabadult szenvedélyek visszatértek a normális mederbe, a neves lapkiadó — a szakma és saját presztízsveszteségét is enyhítendő — publicisztikájával, alapítványi felajánlásával mindent elkövetett a felsőfokú, professzionális újságíróképzés intézményessé tételéért, a legkiválóbb zsurnalisztikai és irodalmi teljesítmények honorálásáért. Ebben látta a garanciát arra, hogy az amerikai sajtó színvonala többé ne süllyedjen le a mélypontra, hanem azoknak a magasztos céloknak feleljen meg, amelyeket ő tartott szem előtt az „új hírlapírás" elveinek megfogalmazásakor.

Hírnevét ma jórészt ennek a hagyatéknak köszönheti.[1]

---

[1] A *The World* húsz évvel élte túl egykori neves tulajdonosát: 1931-ben megszűnt. Szellemiségét a 20. század második felében leginkább a *St. Louis Post-Dispatch*, valamint a két kiemelkedő liberális demokrata napilap, a *The New York Times* és a *The Washington Post* vitte tovább. Pulitzer pályafutásáról és a modern sajtó létrejöttében játszott szerepéről lásd még *Csillag András*: Pulitzer József makói származásáról. A Makói Múzeum Füzetei 46. Makó, 1985., valamint Az „új hírlapírás" mestere. Emlékezés Pulitzer Józsefre. *Kapu*, 1997/6–7. 101–104.

A válság kiéleződése

Dél-Amerikában a Venezuelai Köztársaság és a vele szomszédos angol gyarmat, Brit Guayana között kiújult a 19. század végén több évtizede tartó határvita. A viszályt ezúttal a környéken felfedezett arany idézte elő, melynek eredményeképpen Venezuela 1887-ben megszakította diplomáciai kapcsolatait Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokhoz fordult döntőbíráskodásért. A Brit Birodalom vezetői azonban hallani sem akartak e megoldásról, s Cleveland második elnöksége idején ismételten visszautasították az amerikai felhívást (1894). Crespo venezuelai elnök a Monroe-elv alapján kérte az USA segítségét a „brit agresszió" ellen. A két idegen ország határvitája miatt rövidesen valóságos külpolitikai válsághelyzet kerekedett ki az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között, melyhez hasonló feszültségre utoljára a polgárháború idején volt példa. Ehhez a táptalajt Amerikának a nyugati féltekén érvényesülő hegemonisztikus törekvései és Cleveland elnöknek a közelgő választások miatti belpolitikai helyzete szolgáltatták. A saját pártjától is elszigetelődő elnöknek jól jött volna, ha látványos sikert tud felmutatni legalább a külpolitikában. Ezért kihasználva az országban még mindig fellelhető angolellenességet és nacionalizmust, teljes szívvel felkarolta a „védtelen" latin-amerikai köztársaság ügyét a birodalmi Angliával szemben. Abbéli szándéka, hogy az amerikai földtekén úgymond nagyhatalmi politikát folytató Britanniát döntőbíráskodásnak vesse alá, a sajtó és a közvélemény széles egyetértésével találkozott. A republikánusok nacionalizmusa odáig ment, hogy Theodore Roosevelt New York-i rendőrfőnök még Kanada elfoglalását is felvetette arra az esetre, ha Anglia vonakodnék. A londoni kormány miniszterelnöke, Lord Salisbury azonban — nem minden ok nélkül — nem tartott igényt az amerikai közreműködésre, a határvitát kizárólag országa saját problémájának tekintette.[2]

Az amerikai külpolitika irányítói 1895 júliusában határozott fellépésre szánták el magukat: Olney külügyminiszter szigorú, provokatív hangvételű jegyzéket juttatott el a brit kormány címére. Ebben a határvita döntőbíróság elé vitelét követelte, s a Monroe-elv megsértésével vádolta a gyarmattartó hatalmat, mondván, hogy venezuelai területeket sajátít ki. A dokumentum az Egyesült Államok politikai szuverenitását hangoztatta a kontinens ügyei felett, s fenyegető kitételeket használt.[3] A jegyzéket az angolok hónapokig válaszra sem méltatták, a szemükben Amerika még nem számított nagyhatalomnak. Végül Lord Salisbury, aki egyben külügyminiszter is volt, válaszában megkérdőjelezte a Monroe-elv nemzetközi jog szerinti érvényességét és újfent, immáron harmadszor is kereken elutasította a „túlzó" venezuelai követelések miatti döntőbíráskodást.[4] Eközben azonban Amerika-szerte felkorbácsolódott a hangulat. Annak hatására, hogy Venezuela a Monroe-elv alapján kérte az USA közbenjárását, egyes hazafias és nacionalista erők — főleg a republikánus sajtó segítségével — gyávasággal vádolták az alapjában véve imperialistaellenes elnököt. A Foreign Office válasza még meg sem érkezett, az Indianapolisban megjelenő *Journal* így fogalmazott: „Ha arra kerül sor, hogy szembeszálljunk a brit agresszióval, nem lesznek republikánusok

[2] Vö. *Garraty-McCaughey*: A Short History of the American Nation. New York, 1989. 355–56.
[3] A július 20-i Olney-jegyzék szövegét közli a *The World* 1895. dec. 18-i száma.
[4] Salisbury 1895. nov. 24-i és 26-i keltezésű válaszjegyzékének szövegét közli a *The World* 1895. dec. 18-i száma.

és demokraták. Mind amerikaiak leszünk, és ha Grover Cleveland lesz az elnök, amikor eljő a válság, mindnyájan mögé állunk."[5]

Néhány nappal azután, hogy Washingtonban kézhez vették az újabb területszerzés vádját tagadó, s így a Monroe-elv illetékességét cáfoló Salisbury-jegyzéket, Cleveland elnök szokatlanul kemény hangú üzenetet intézett a Kongresszushoz. A történelmi távlatból csupán epizódnak számító angol-amerikai konfliktus tulajdonképpen ekkor éleződött ki, s ekkor nőtt meg a sajtó közvéleményt tájékoztató, illetve befolyásoló szerepe. A saját népszerűségének növelésén fáradozó, ugyanakkor a diplomáciai kudarc miatt indulatba jött elnök december 17-én az addiginál is provokatívabb fenyegetés taktikáját választotta Angliával szemben. Üzenetében kinyilvánította, hogy az európai nagyhatalom — ellenszegülve a Monroe-elvnek — dél-amerikai birtokának gyarapítására törekszik, s ebben meg kell állítani, ha szükséges, erőszak alkalmazásától sem riadva vissza. A voltaképpen nacionalista külügyminiszterének hegemonista nézeteit tartalmazó üzenet egyértelműen a Monroe-elv érvényességére hivatkozott, s a közös megegyezésen alapuló döntőbíráskodásra addig tett amerikai ajánlatot feladva, új tervvel állt elő. A Venezuela és Brit Guayana közti határvonal „igazságos" megállapítása céljából a Kongresszus által is jóváhagyott bizottság felállítására tett javaslatot, s az így létrejövő területrendezés elfogadása Angliára nézve kötelező lett volna. A Kongresszus elé terjesztett javaslatát e szavakkal zárta:

„Véleményem szerint az Egyesült Államoknak kötelessége lesz, hogy saját jogai és érdekei ellen való szándékos agressziónak tekintse és minden rendelkezésre álló eszközzel megakadályozza, ha Nagy-Britannia olyan területekre terjesztené ki birtokjogát vagy fennhatóságát, amelyeket a vizsgálat alapján jog szerint Venezuelának ítélünk meg. Miközben ezen ajánlataimat megteszem, teljes mértékig tudatában vagyok minden ezzel járó felelősségnek és mindazoknak a következményeknek, melyeket maguk után vonhatnak..."[6]

Az üzenet tartalma, amely még a nacionalisták várakozását is felülmúlta, azonnali reakciót és izgalmat váltott ki országszerte. Az ír függetlenségi mozgalommal szimpatizáló amerikai körök elérkezettnek látták az időt arra, hogy — szóhasználatuk szerint — „csavarjanak egyet a brit oroszlán farkán". Szélsőségesen nacionalista politikai tényezők egyenesen háborúról beszéltek, noha katonailag az USA nem volt felkészülve. A felfokozott hangulatra jellemző volt, hogy az elnök üzenetét felolvasták az iskolákban és polgárháborús veteránok ajánlották fel szolgálataikat. A Wall Street kisebbfajta pánikkal reagált a helyzetre. Venezuela kitörő lelkesedéssel fogadta a számára reménykeltő üzenet hírét. Három nap sem telt el, a Kongresszus mindkét háza jóváhagyta Cleveland felterjesztését: 100 ezer dollár kíséretében haladéktalanul megszavazta a „független" vizsgálóbizottság felállítását, az ügy lebonyolítására pedig felhatalmazást adott az elnöknek.[7] Angliában a hírek hallatán a kormány és a lakosság egyszeriben ráébredt a szituáció

[5] Idézi *Tebbel-Watts*: The Press and the Presidency. From George Washington to Ronald Reagan. New York, 1985. 290.

[6] Az elnöki üzenet szövege közölve: „Cleveland's Venezuelan Message". *The World*, 1895. dec. 18.

[7] Lásd *Heaton, J. L.*: The Story of a Page. Thirty Years of Public Service and Public Discussion in the Editorial Columns of The New York World. New York–London, 1913. 112–113.; *The World*, 1895. dec. 18., 19., 21-i számait.

komolyságára, ámbár senki sem akart háborúba keveredni a távoli földrészen zajló, jelentéktelen határvita miatt.

Az amerikai sajtó — a politikusokhoz hasonlóan — kevés kivételtől eltekintve nagy egyetértéssel üdvözölte az elnök és a Kongresszus dacos kiállását a Monroe-elv mellett. A fenyegetőző angolellenes hangulat egyes újságokban is a tetőfokára hágott, közülük többen egy esetleges háború esélyeit latolgatták. A *The Sun* „idegennek vagy árulónak" tartott minden amerikait, aki „ilyen helyzetben nem hajlandó határozottan felsorakozni az Egyesült Államok elnöke mögött". „Egyetlen órát sem vesztegethetünk el" – volt olvasható a lapban, „hogy felkészüljünk az országra háruló kötelesség teljesítésében".[8] A *The New York Times* és a *New York Tribune* gúnyolódott azokon, akik a válság békés megoldása mellett szálltak síkra, illetve nem hittek a Monroe-elv létjogosultságában. A *The New York Herald* higgadtabb hangot ütött meg, s „a közös megegyezéssel történő döntőbíráskodás kívánatosságáról" szólt, mint „a háború elkerülésének és a béke fenntartásának lehetséges módjáról".[9] A józan gondolkodású Godkin lapja, a *The Evening Post*, egyike volt a tekintélyesebb lapoknak, amelyek szembehelyezkedtek Cleveland elnök és a Kongresszus álláspontjával: „Szomorú és megdöbbentő, hogy bárki, aki az Egyesült Államok elnökének magas tisztét tölti be, egyszerűen politikai játékot űzzön a háború és béke nagy hórderejű kérdéséből."[10]

A The World akciója a békéért

„Gyakran a sajtó legfőbb kötelessége, hogy szembeszálljon a közvéleménynyel" – fejtette ki Pulitzer a „The Power of Public Opinion" című tanulmányában. A fenti körülmények között felkorbácsolódott közhangulatban meggyőződése volt, hogy most is erre a magatartásra van szükség a béke megőrzése érdekében. A *The World* esti kiadásával együtt több, mint 700 ezres példányszámával 1895-ben az Egyesült Államok legnagyobb, legtekintélyesebb, a sajtópiacon szinte egyeduralkodónak számító újsága volt. Kiadó-tulajdonosa, aki betegsége miatt már régóta nem vett részt a mindennapi szerkesztő munkában, a fejlemények hatására ismét személyesen vette kézbe a lap irányítását. Jóllehet két ízben hathatós segítséget nyújtott Cleveland elnökké választásához, s egyetértett addigi imperialistaellenes külpolitikájával, most ismét radikálisan szembefordult támogatottjával. Olyan közszolgálati szerepre szánta el magát, amelynek célja az ország nacionalista kedélyállapotának „lehűtése", a voltaképpen indokolatlanul kiélezett konfliktushelyzet enyhítése volt. A hivatalos politikai irányvonallal és a széles közvéleménynyel szembehelyezkedő sajtókampányában az „új hírlapírás" eszköztárát — a konkrét célnak megfelelően — egy látványos és hatásosnak bizonyuló akcióval egészítette ki. Mint fentebb utaltunk rá, a józan hangot nem kizárólag Pulitzer lapja képviselte ebben az időben. Ám nagy példányszámán és tekintélyén túl, cselekvőkész találékonysága ezúttal is fölébe emelte a hagyományos zsurnalisztika módszereivel dolgozó kortársainak.

---

[8] Idézi Heaton, 113.
[9] *The New York Herald*, 1895. dec. 18.
[10] *The Evening Post*, 1895. dec. 18.

Bátor kampányát a *The World* rögtön Cleveland kongresszusi üzenetének másnapján elkezdte. A szerkesztőségi oldalon a Venezuela-ügy dominált, s a hírmagyarázatok között fő helyet elfoglaló vezércikkben Pulitzer érvekkel alátámasztott, magabiztos, frontális támadást indított az elnök politikája ellen:

„Cleveland elnök Kongresszushoz intézett üzenete Venezuela ügyében súlyos tévedés. Tévedés, mert rossz felfogáson alapszik, mert nem támasztja alá a nemzetközi jog vagy a szokás, továbbá mivel az Egyesült Államokat a valóságtól elrugaszkodott helyzetbe hozza. Üzenetében az Elnök, Olney külügyminiszter jegyzékeihez hasonlóan azt tételezi fel, hogy Nagy-Britannia venezuelai politikája fenyegetést jelent országunk számára. ... A Dél-Amerikában való beavatkozással háborút szítani két nagy, szabad és fejlett kultúrájú nemzet között egy olyan oknál fogva, amelynek veszélyessége kisebb az Elnök által ecsetelt fenyegetésnél, az évszázad egyik legszörnyűbb bűntette lenne. Akármennyire indokolatlan és önkényes is a brit birtok állítólagos kiterjesztése Venezuela rovására, az csakugyan fenyegetné nemzetünk békéjét és biztonságát, szabad intézményeink épségét és egyedi államformánk zavartalan fennmaradását? E feltételezés abszurd. S vele együtt omlik össze az Elnök gondosan felépített hazafias retorikája. Súlyos hiba a kormányt rábírni a háborúval való fenyegetőzésre úgy, hogy azt magunk sem gondoljuk komolyan, nem vagyunk rá felkészülve, és lefolytatásában nem számíthatunk a civilizált világ egyetértésére."[11]

Ezt követőleg nap mint nap belső vezércikkek sorozata következett, amelyben az egyik legfőbb bizonyítandó tétel az volt, hogy a Monroe-elv nem vonatkoztatható Nagy-Britannia és Venezuela konfliktusára. Pulitzer kezdetben bízott benne, hogy a Monroe-elv eredeti rendeltetésének elmagyarázásával együtt járó józan érvelés elegendő lesz a hisztérikus közhangulat csillapításához. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy e doktrína — alkotójának szándéka szerint is — a meglévő gyarmati viszonyok érintetlenül hagyása mellett csupán arra az esetre vonatkozik, ha valamely európai hatalom új gyarmat létesítésének igényével borítaná fel a status quo-t. Tárgyilagosan helyt adott annak az álláspontnak, mely szerint a Monroe-elv csakugyan nem képezi részét a nemzetközi jognak, ezenkívül Nagy-Britanniának nem áll szándékában Venezuela meghódítása, így a köztük zajló határvita nem lehet az Egyesült Államok ügye.[12] Miután a szenátus is meghozta döntését az elnök javaslatának elfogadásáról és a határrendező bizottság kinevezéséről, Pulitzer szemrehányólag állapította meg: „Olyan vizsgálatról van szó, amelyet Venezuela nem kért és amelyben fel sem vetették Anglia részvételét."[13] Számára kiábrándító volt, hogy a sajtó jelentős része, továbbá befolyásos közéleti személyiségek (egyházférfiak, egyetemi vezetők) is fenntartás nélkül magukévá tették az elnök politikáját, amivel indirekt módon a feszültség enyhülését akadályozták.[14] A „Nincs ok a háborúra" című szerkesztőségi cikk ismételten kiemelte: „Nem a mi határunk. Nem a mi dolgunk. Ok nélkül, hamis illúzió és hamis felfogás alapján azzá tenni, s a háború szellemét felidézni rosszabb, mint

[11] „A Grave Blunder". *The World*, 1895. dec. 18. Idézi *Seitz, D. C.*: Joseph Pulitzer. His life and Letters. Garden City, New York, 1924. 202–203.

[12] „Not the Monroe Doctrine". *The World*, 1895. dec. 19, 21, 22.

[13] „The Commission". *The World*, 1895. dec. 21.

[14] „Making War Possible". *The World*, 1895. dec. 21.

'súlyos tévedés'. Ha így folytatódik, kolosszális bűntett lesz belőle."[15] Rámutatott, hogy a Kongresszus gátat vethetett volna a nacionalista hisztéria terjedésének, ezzel szemben magatartásával csak növelte az elnök népszerűségét és választási esélyeit, ily módon Cleveland „államcsínyének" részesévé vált.[16]

Pulitzernek rá kellett jönnie, hogy a józan észre, a nemzetközi jogra vagy a tőzsdére való hivatkozás mellett más, hathatósabb érvekre is szükség van a mondvacsinált válsághangulat leküzdése érdekében. Így az amerikai külpolitika tévedésének kimutatásával párhuzamosan a brit és az amerikai nép közti testvéri, baráti kapcsolatok fontosságára apellálva, érzelmi alapon kívánt közelíteni a közvéleményhez. Ezért a *The World* „békeakciót" indított, melynek során december 20–22. között táviratok százait intézte az „ellenséghez", Anglia vezető egyházi és közéleti személyiségeihez, államférfiaihoz. Felhívta figyelmüket, hogy „az amerikai közhangulat fordulóponthoz érkezett, s amennyiben rossz irányba fordulna, semmilyen hatalom sem lesz képes megállítani". S amit kért tőlük: „Néhány békülékeny, barátságos szót, amely segít visszafogni a zajt, lecsillapítani a szenvedélyt, józan gondolkodásra bírni az embereket, s ami elejét veheti a szerencsétlenségnek."[17] A lapot népszerűsítő propagandának sem rossz akció politikai „hozadéka" nem volt jelentéktelen. Karácsony előestéjén megérkeztek az első választáviratok, melyeket a *The World* menten közölt, sőt eljuttatott a hírügynökségekhez, így Amerika-szerte nyilvánossá váltak. Ezekben a felkért angol közéleti személyiségek nagy többsége — nyomban reagálva a kérésre — a békülékenység, a testvériség, a jóakarat hangján, a karácsonyhoz illő békevágy szellemében üzent az amerikai közvéleménynek. Gladstone volt miniszterelnök szerint „csupán józan észre van szükség".[18] A királyi család nevében a trónörökös walesi herceg (a későbbi VII. Edward) és fia, a yorki herceg (a későbbi V. György) válaszoltak, hangsúlyozván, hogy „őszintén hisznek abban, hogy a jelenlegi válság mindkét ország számára kielégítő módon rendeződik, s ugyanaz a szoros barátság fogja követni, amely már oly sok éve fennáll közöttük".[19] A Foreign Office-ból Lord Salisbury titkára tudatta Pulitzerrel, hogy a külügyminiszter ugyan nem nyilatkozhat a kívánt formában, de „a baráti érzéseket teljes mértékben viszonozza".[20] Lord Roseberry, a liberálisok vezére, ex-miniszterelnök többek között arra utalt, hogy „ilyen okból bűn volna a háború az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között".[21] Westminster érseke, Vaughan kardinális, ezt az üzenetet küldte: „Józan humanizmusunk és kereszténységünk szigorúan megbélyegezne egy testvérháborút. Az Atlanti-óceán mindkét partján, minden keresztény hazafinak meg kell tennie, amit csak lehet, hogy szabaduljunk a reánk nézve egyaránt végzetes átoktól. Túlságosan szoros szálakkal kötődünk Amerikához vér szerint, s a népe iránti szeretet és megbecsülés által ahhoz, hogy elvessük a vérontás gondola-

[15] „No Cause of War". *The World*, 1895. dec. 21.

[16] *The World*, 1895. dec. 21.

[17] *The World*, 1895. dec. 22. Pulitzer a *Daily Chronicle* című londoni lapban 1896. május 9-én közölt interjújában elismerte, hogy előzőleg hasonló célból kiemelkedő amerikai egyházi személyiségeknek is küldött üzenetet, ám azok csupán az elnökkel való hazafias szolidaritásukról biztosították.

[18] Kelt Hawarden, 1895. dec. 21. Közölve: *The World*, 1895. dec. 22.

[19] Kelt Sandringham, 1895. dec. 24. Közölve: *The World*, 1895. dec. 25.

[20] Kelt London, 1895. dec. 23. Közölve: *The World*, 1895. dec. 24.

[21] Kelt Edinburgh, 1895. dec. 23. Közölve: *The World*, 1895. dec. 24.

tát..."[22] Liverpool püspökének sorai híven tükrözték a brit lakosság véleményét: „Az amerikai izgatottságot nagyon sajnálatosnak és meglepőnek tartjuk Angliában. Bennünket a békesség és a testvériség érzése tölt el..."[23]

A politikusoktól, püspököktől és másoktól folyamatosan érkező üzenetek fakszimiléjét az első oldalon, „Béke és jóakarat" („Peace and Good Will") cím alatt közölte a lap, ami a hírügynökségek jóvoltából a szélesebb közvéleményben is tudatosította az ellenséges hangulat indokolatlanságát. Számos békéltető üzenet szövegét a londoni lapok is átvették. Ezzel egyidejűleg a *The World* szerkesztőségi oldalán tovább folytatódott a felelőtlenül háborús hangulatot szító, „politikai játszmát űző" Cleveland és a Kongresszus elleni heves kampány. Az elnököt különösen amiatt tartotta bűnösnek, hogy mintegy prejudikálva a még fel sem állított bizottság határozatát, államfőhöz méltatlan módon helyezte kilátásba erőszak alkalmazását, ráadásul anélkül, hogy arra az ország potenciálisan készen állt volna. Pulitzer nem mulasztotta el olvasóit arra is emlékeztetni, hogy Olney külügyminiszter előző beosztásában, még igazságügyminiszterként, ahelyett, hogy hivatalból üldözte volna a korrupt trösztvezéreket, a bűnvádi eljárás során inkább segédkezet nyújtott nekik, és Cleveland ennek ellenére előléptette.[24] Ismét bebizonyosodott Pulitzernek az a tétele, hogy „a nyilvánosság a világon a legnagyobb morális hatóerő". Az, hogy a sajtó józanabbik részének a lakosság erkölcsi érzékére és lelkiismeretére apellálva, észérvekkel, leleményességgel mennyire sikerült meggyőzni a közvéleményt, napokon belül tapasztalható volt. Potter, New York episzkopális püspöke már a kampány legelején a *The World* mellé állt: „Bár úgy tűnik a nemzet eszét vesztette, vigasztaló, hogy legalább egy újság józan maradt..."[25] A sokáig hallgató, bölcs ex-elnök, Harrison is megszólalt végre a nyilvánosság előtt: „A Kongresszus egy sereg idióta módjára viselkedett a Venezuela-ügyben".[26] McCreary, a képviselőház egyik tagja karácsony után már így látta a helyzetet: „Ha Nagy-Britannia venezuelai területet sajátított ki, és a vizsgálat után a bizottság azt fogja jelenteni, hogy e terület Venezuelához tartozik, valószínű, hogy további tárgyalások lesznek. Az a véleményem, hogy az egész vita anélkül fog rendeződni, hogy tönkretennénk a régóta tartó angol-amerikai barátságot."[27]

Miután az Angliát megleckéztetni óhajtó nacionalista hangulatkeltés alábbhagyott, kampánya végén Pulitzer lapja így értékelte a történteket:

„A *The World*nek nem áll szándékában, hogy bűneik alól felmentse Cleveland elnököt és a többi demokrata politikust, akik a harmadszori újraválasztás csodálatos trükkjeként kitervelték a venezuelai 'puccsot'. Mégis ki kell jelentenünk, hogy az (elnöki) üzenet mögött a republikánus sajtó és republikánus politikusok álltak, övék a felelősség a megalázó háborús izgatásért és az abból fakadó bonyodalmakért. ... Teljesen kisajátították maguknak a hazafiság érzését. ... De egyes ravasz demokratáknak eszébe jutott, hogy át kellene venni a fenyegető na-

[22] Kelt London, 1895. dec. 23. Közölve: *The World*, 1895. dec. 24.

[23] Kelt Liverpool, 1895. dec. 23. Közölve: *The World*, 1895. dec. 24.

[24] „Not a Blunder but a Crime". „The Trust-attorney Jingo". „The President is a Sensationalist". *The World*, 1895. dec. 24.

[25] Idézi Seitz, 205.

[26] „Gen. Harrison is Right". *The World*, 1895. dec. 24.

[27] „Won't Dictate the Line". *The World*, 1895. dec. 25.

cionalista hetvenkedést és túl kellene szárnyalni a republikánusokat a 'hazafiságot' bizonyító mérkőzésen. Ebben Mr. Olney lett az eszközük, az elnök pedig a szócsövük. ..."[28]

Pulitzert a válság enyhítésében játszott szerepéért kortársai egyaránt részesítették bírálatban és elismerésben. Olney külügyminiszter, az ominózus elnöki üzenet értelmi szerzője, nem tudta megbocsátani a *The World* által politikájára és személyére zúdított sajtótámadásokat. Egy 1799-es keltezésű, a feledés homályából előbányászott törvényre hivatkozva árulással vádolta meg, a britekkel, mint ellenséges hatalommal való érintkezés miatt. A vád január 7-én a szenátus jóváhagyásával találkozott, ám további jogi eljárásról nincs tudomásunk. A nacionalista Roosevelt legszívesebben börtönbe csukatta volna... A *The World* reagálásában vitatta az „elavult, molyrágta és poros" törvénycikk hatályosságát, miközben „modern törvényeket, nevezetesen a tröszt- és monopóliumellenes törvényeket nem tartják be".[29] Az elnök újraválasztásának érdekét szolgáló látványos külpolitikai siker reménye mindenesetre szertefoszlott.

A válság rendeződése

Az 1896-os év elejére az amerikai közvélemény szemében a Venezuela-ügy elvesztette jelentőségét. A figyelem más, fontos bel- és külpolitikai események felé fordult. A határvita okozta válság kezelése ismét diplomáciai síkra terelődött. Az elnök ugyan kijelölte vizsgálóbizottságát, de annak munkájára és jelentésére nem volt szükség, mert az út megnyílt a tárgyalásos rendezés előtt. A fentebb leírt módon az angol közvélemény, az angol társadalom is hallatta hangját, kifejezte békevágyát. A világ legerősebb hadiflottájával rendelkező Nagy-Britannia szintén hajlott a kompromisszumra: egy számára viszonylag kis horderejű probléma miatt nem kívánt az USA-ból ellenséget csinálni magának. Szem előtt tartva kanadai dominiumának sebezhetőségét és azt a tényt, hogy Venezuelát illetően hódító szándékai valóban nem voltak, a korábbi merev elutasítás politikáját maga is jobbnak látta a közös megegyezés irányába terelni. (A brit külpolitika irányítóit ekkoriban főleg Németország hatalmi aspirációi, az angol-német viszony alakulása, valamint a feszült dél-afrikai helyzet aggasztották.) A határvitában érintett felek — amerikai közvetítéssel — már 1896-ban tárgyalásokat kezdtek a békés rendezésről, s egy év múlva a Venezuelát képviselő Egyesült Államok, valamint Nagy-Britannia megállapodtak arról, hogy az ügyet nemzetközi döntőbíróság elé viszik (General Arbitration Treaty, 1897). Ennek eredményeként 1899-ben olyan határozat született, amely a vitatott terület nagyobbik részét a brit gyarmat javára ítélte meg.[30]

Létrejött a tárgyalásos rendezés, amit Pulitzer is kezdettől fogva szorgalmazott. Nézete szerint a konfliktus kiéleződése elkerülhető lett volna, ha Salisbury hajlandó lett volna előbb a döntőbíráskodás elfogadására.[31] Mindenesetre Pulitzer

[28] „Republican Responsibility". *The World*, 1895. dec. 30.

[29] Idézi Heaton, 122–23., *Swanberg, W. A.*: Pulitzer. New York, 1967. 200.

[30] Vö. *Morison, S. E.*: The Oxford History of the American People. New York, 1965. 797–98., illetve Heaton, 123–24.

[31] Lásd Pulitzer-interjú, *Daily Chronicle* (London), 1896. máj. 9.

és lapjának neve az amerikai „kardcsörtető" hangulat leszerelésében játszott szerepért annak idején az európai sajtót is bejárta.[32] A nyilvános angol elismerés sem váratott sokáig magára. A lap büszkén jelentette meg azt a nyilatkozatot, amelyet az akkori brit gyarmatügyi miniszter, Joseph Chamberlain tett, amikor 1896-ban a békéltető tárgyalásokra Amerikába érkezett. Másnap a többi újság is közölte az interjút, amelyben az angol kormány képviselője kijelentette:

„A *The World* irányította a közgondolkodást, amikor megszerezte és nyilvánosságra hozta Amerika és Nagy-Britannia vezető személyiségeinek véleményét, s ezzel felbecsülhetetlen szolgálatot tett a világ angolul beszélő népességének. Egy háború szörnyű csapás volna mindkét országra nézve, így a *The World* hazafias szolgálatot tett nemzetének."[33]

Legalább ilyen jelentős volt egy másik elismerés is, amelyet Pulitzer angol társadalmi szervezetektől, az angol béketársaságok delegációjától kapott még ugyanebben az esztendőben. Az esemény, amelyről a hírügynökségek is beszámoltak, Pulitzer nyári londoni tartózkodása alatt történt egyházi és közéleti személyiségek jelenlétében. Az ünnepség békepárti résztvevői, akik egy állandó nemzetközi döntőbíróság létrehozását tűzték ki célul, többek között e szavakkal méltatták a sajtó révén tett erőfeszítéseit: „Az Ön haladéktalan fellépésének köszönhetően, napjaink legkiválóbb, legbölcsebb és legbefolyásosabb személyiségei olyan egységes és erőteljes tiltakozásukat fejezték ki, hogy mérsékletre és józanságra intő tanácsaik képesek voltak a megfelelő irányba fordítani a közhangulatot."[34]

A fenti alkalom adott módot Pulitzernek arra, hogy részletesen kifejtse nézeteit a tárgyalásos rendezés elvi jelentőségéről. Beszéde „A döntőbíráskodás amerikai elve" címmel nyomtatásban is megjelent.[35] Véleménye szerint olyan „eredeti amerikai gondolatról", olyan „sajátos amerikai erényről" van szó, amely az „ész uralmát" hirdeti az „erő uralma" fölött, s amely az érveket, a békés tárgyalást, a sérelmek jogos orvoslását preferálja a szenvedélyhez és a háborúhoz

[32] A *The World* akciójával kapcsolatos európai sajtóvisszhangról szemelvényekkel illusztrált beszámoló olvasható „Triumph for the Press" címmel a *The World* 1895. dec. 29. számában. Sir Alfred Harmsworth (Lord Northcliffe), a *Daily Mail*, a *Daily Mirror* és más lapok nagy tekintélyű angol kiadója a *The World* 1903. május 10-i jubileumi számában így emlékezett vissza: „Különösen örültem, amikor 1895-ben Mr. Pulitzer megfékezte az Egyesült Államokon végigsöprő angolellenes szenvedélyeket. Mi angolok még nem felejtettük el, hogy a *The World* ennek az akciónak az eredményeként karácsonykor hogyan publikálta a jelenlegi királyunktól, a jelenlegi walesi hercegtől, Mr. Gladstone-tól, Lord Roseberrytől és majdnem mindegyik fontos közéleti személyiségünktől távirati úton érkező jóakarat-nyilvánításokat a venezuelai határügy kapcsán, ami aztán hat hónap alatt meg is oldódott. Ha minden nemzetközi vitát ilyen simán el lehetne intézni, az újságírók is optimistábban látnák a világot."

[33] Idézi *The World* Almanac and Encyclopedia, New York, 1897 január, 29. old.

[34] Elhangzott 1896. június 5-én a Peace Society, International Arbitration and Peace Association, International Arbitration League, Piace Committee of the Society of Friends, Dublin Peace Society képviselői részéről. Idézi *Heaton*, 125.

[35] Az 1896. június 5-én elhangzott beszéd szövegét közölte a *The World* 1903. május 10-i (jubileumi) száma: „Arbitration the American Principle". A Reply to the Address of the Peace and Arbitration Societies of Great Britain Acknowledging the Services of The World to the Cause of Peace and Arbitration in the Venezuelan Controversy. A *St. Louis Post-Dispatch* 1911. aug. 3-i számában „The Reign of Reason vs. the Reign of Force" címmel újra közölte a szöveget abból az alkalomból, hogy az Egyesült Államok azon a napon a tárgyalásos rendezés elve alapján örökös békeszerződést kötött Angliával és Franciaországgal. Lásd még *Heaton*, 126–30. (A beszédet eredetileg Pulitzer jelenlétében fia olvasta fel.)

képest. Voltaképpen a „gyenge áldozatnak" tartott Venezuela érdekében még az amerikai nacionalisták is a közös megegyezésen alapuló döntőbíráskodást szerették volna, csak éppen a Monroe-elv értelmezését vitték túlzásba, mondotta. A túlbuzgóságtól indulatba jött közvélemény jó útra térítése, illetőleg a kormány bírálata „súlyos felelősséget" ró a sajtóra, akárcsak a „nacionalizmusnak nevezett hamis, elferdített hazafiság" elleni küzdelem. Amerika, amely a maga részéről sohasem utasította vissza a döntőbíráskodást, összesen tizenkétszer élt vele, s ebből tíz alkalommal rendezte vitáját Angliával, állította Pulitzer. Méltatta Nagy-Britannia hajlandóságát végül a határvita békés rendezésére, de a jövőre nézve reményét fejezte ki, hogy egyezmény útján vagy állandó bíróság felállításával kizárható lesz a két ország háborús viszályba keveredése. „Civilizáció nem létezhet béke nélkül" – állapította meg, „mint ahogyan állandó béke sem lehetséges tárgyalásos rendezés nélkül". Eszmefuttatása ezen a ponton fordulatot vett. Kiütközött, hogy liberális demokrata gondolatvilágában a forradalmi radikalizmusnak is helye van. A magyar forradalom és szabadságharc családi öröksége, továbbá az amerikai polgárháború élménye nem merült feledésbe, s kifejezésre jutott okfejtésében:

„Civilizáció nem létezhet béke nélkül, mint ahogyan állandó béke sem lehetséges tárgyalásos rendezés nélkül. Ám ez nem jelent békét minden áron! Vannak bizonyos ügyek, amelyekről nem lehet egyezkedni. A kegyetlen önkényuralom vagy a rabszolgaság ellen indított háború az amerikaiak szemében nem csupán igazságos, hanem egyenesen elkerülhetetlen. Hisznek a Francia Forradalomban. Természetes módon éreznek együtt bármely néppel, amelyik felkel a despotizmus ellen, legyen az akár Görögországban, Magyarországon, Lengyelországban a múltban, vagy napjainkban Kubában."[36]

Helyesen érzékelte, hogy a történelmi trend az angol és az amerikai nép barátsága és szövetsége felé mutat, nem pedig a nagyhatalmi antagonizmus irányába, még ha időnként el is akad a békefolyamat: „Lehet közöttünk számos nézeteltérés, de közös bennünk a szabadság és a humanizmus tisztelete, mint ahogyan közös a nyelvünk." Számára a britek politikai szabadság iránti elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Anglia már hosszú ideje a száműzöttek, a forradalmárok európai menedékhelye. Pulitzer beszédének konklúziója az angol-amerikai barátság és együttműködés szorgalmazása volt, „nem az otromba háború és mészárlás, barbárság és sötétség, hanem a felvilágosodás, a haladás és a béke" javára.[37]

A Venezuela ürügyén keletkezett angol-amerikai konfliktus, mint láttuk, nem torkollott összecsapásba, sőt kissé paradox módon, a két nép barátságához vezető folyamatot mozdította elő. A közös megegyezésen alapuló döntőbíráskodás ügye előbbre jutott, ami aztán az Egyesült Államok és az európai hatalmak között a békés rendezésre vonatkozó, kétoldalú egyezmények megkötését eredményezte 1911-ben. (A mozgalom kiterebélyesedett, a századfordulón nemzetközi döntőbíróság kezdte meg működését Hágában.) Az affénak azonban volt más tanulsága is: az amerikaiak érzékenységét és a Monroe-elv iránti töretlen elkötelezettségét is

[36] „Arbitration the American Principle". Lásd előző jegyzet.

[37] Pulitzer e jellegzetes beszédének összefoglalása a 35. jegyzetben felsorolt források alapján készült.

megmutatta, azzal a veszélyes illúzióval együtt, hogy a hegemóniára vágyó nacionalista erők fenyegetéssel, „kardcsörtetéssel" elérhetik céljaikat a külpolitikában.

A sors iróniája, hogy a háborús hangulatkeltés ellen fellépő Joseph Pulitzer az USA következő látványos külpolitikai konfliktusában maga is az uszítók között szerepelt. Ennek oka nem feltétlenül a háborúról és a békéről vallott nézeteinek megváltozása, hanem egy számára minden eddiginél hatalmasabb ellenfél, W. R. Hearst kihívása volt. Hajóját a „közvélemény ereje" a spanyol-amerikai háború előestéjén veszélyes vizekre sodorta...

Senga Toru

STRAUSZ ADOLF JAPÁN KAPCSOLATAIHOZ AZ I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A millenáris Magyarországon — 1896-ban — több lap hírül adta, hogy két japán újságíró orosz hírlapírók társaságában Budapestre látogatott Moszkvából, ahol az orosz cár koronázási ünnepségeit rendezték.[1] A két japán — a mai japán latinbetűs helyesírás szerint — minden bizonnyal Asahina Chisen (1862–1939) és Mochizuki Kotarō (1865–1927) volt,[2] bár a lapokban nevük kissé torzult alakban szerepel. A *Tokyo Nichinichi Shimbun* nevű japán újság egyik 1896. október 21-i számában pedig megjelent munkatársának, Asahinának augusztus 31-én Athénban írt cikke a kelet-európai országok helyzetéről. Azaz ismert újságíró, aki majd az 1897-es hazatérte után Oroszországról és Kelet-Európáról mint jeles tudósító előadásokat is tartott, azzal kezdi sorait, hogy megismerkedett Budapesten *Sutorausu* doktorral, aki igen jártas volt a Kelet-Európával kapcsolatos ügyekben. A cikk szerint Asahina útitársával, Mochizuki Kotaroval 1896. július 3-án délután elhagyta Budapestet és Belgrádba ment.[3] Asahina több évtizeddel később megjelent visszaemlékezéseiben pedig kicsit hosszabban szól *Shitorausu* illetve *Sutorausu* professzorról; úgy emlékszik, hogy ő „talán zsidó. Mint mindenütt Magyarországon is sok zsidógyűlölő van." Szerinte *Shitorausu* számos nyelvet beszél: németül, franciául, olaszul, angolul, oroszul stb. nem is beszélve saját nyelvéről, a magyarról.[3a] Kétség nem fér ahhoz, hogy Asahina itt Strausz Adolfról (1853–1944) beszélt, aki annak idején a balkáni országok és népek jeles kutatója volt. Ahogy látni fogjuk, Strausz kapcsolatai Japánnal és polgáraival valószínűleg ekkor — a millenáris ünnepségek évében — vették kezdetüket. Ha pedig a nyomtatásban megjelent magyar adatokra támaszkodunk, azt kellene mondanunk, hogy Strausz japán kapcsolatai roppant érdekesek, amelyeket érdemes közelebbről vizsgálat tárgyává tenni, és a japán diplomáciatörténet kutatásában sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen a magyar tudós ezek szerint igen fontos feladatot vállalt Japán érdekében a japán-orosz háború idején.

A következő sorok Strausz Adolf 72 éves korában — tehát 1925 táján — íródott rövid önéletrajzából valók, melyeket Feuerstein Emil közölt Tel Avivban körülbelül 10 évvel ezelőtt megjelent könyvében. „Törökországhoz életemnek nem

[1] Ld. például Vasárnapi Újság 1896. júl. 12, 462–463.; Új Idők 1896. júl. 5., 7.; A Hét 1896. júl. 5, 477.; Pesti Napló 1896. jún. 23,6.

[2] Róluk ld. Kokushi daijiten (A japán történelem nagy lexikona) I–XV. Tokió 1979–1997. I. 147, XIII. 882.

[3] A cikket újra közli *Asahina Chisen* bunshū (A. Ch. összegyűjtött írásai) Tokió 1927. 106.

[3a] *Asahina Chisen:* Rōkisha no omoide (= Az öreg újságíró visszaemlékezései) Tokió 1938. 135–136, 164.

egy igen érdekes és maradandó emléke fűződik. Többek között az, amelyik az orosz-japán háború idejére esik. A japán kormány megbízásából, diplomáciai megbízatással voltam beosztva a török szultán mellé és feladatom az volt, hogy a szultánt rávegyem arra, hogy az orosz hadihajókat ne engedje át a Dardanellákon. Megbízatásomnak teljes mértékben eleget tettem. A japán császár érdemrenddel fejezte ki megelégedését irányomban".[4] Nem tudjuk, hogy Feuerstein honnan szerezte meg Strausz önéletrajzát, de maga is a következőt írja róla: „Még a Távolkeletre is eljutott híre, aminek hatása alatt a japán kormány az Oroszország ellen vívott háború során megkérte, hogy a török kormánynál képviselje érdekeit".[5]

Ezekkel a sorokkal összecseng a két világháború között megjelent néhány magyar lexikonban olvasható adat is Strausz Adolf címszó alatt. Elsőként idézünk a Révai Nagy Lexikona egyik kötetéből, amely Strausz fenti önéletrajzával közel egy időben — 1925-ben — látott napvilágot. „Az orosz-japán háború alatt a japán érdekeket képviselte a török kormány mellett mint hivatalosan megbízott."[6] Még két lexikonra is hivatkozunk. „Az orosz-japán háború alatt a török kormány mellett volt Motzu-Hitu (sic!) japán császár hivatalos megbízottja."[7] „Mint európai Kelet viszonyainak ismerője, összeköttetésbe jutott a japán kormánnyal is, mely az orosz háborúra készülve, igyekezett hasznára fordítani törökországi kapcsolatait... Kitüntetései: ... a japán 'Fölkelő nap' rend tiszt jelvénye".[8] Megjegyzendő, hogy ezzel szemben a trianoni békeszerződés előtt, valamint a II. világháború után megjelent lexikonokban nem történik említés Strausz szóban forgó japán kapcsolatairól.[9] Felvetődik a kérdés, hogy a két világháború között megjelent lexikonok vajon milyen forrásból merítettek adatokat Strausz Japánnal kapcsolatos tevékenységeiről, s ezek hitelt érdemelnek-e. Bizonyosnak tekintjük, hogy Strausz fenti önéletrajza valóban saját tollából ered, és az a gyanúnk, hogy a lexikonbeli adatok Strausz fenti önéletrajzából vagy más alkalommal készült írásaiból származnak, amelyek nem jelentek meg maga idejében, vagy esetleg elkerülték figyelmünket.

Az alábbiakban az említett lakonikus magyar adatokat kiindulópontul véve megkíséreljük közelebbről szemügyre venni Strausz japán kapcsolatait, többek között azt, hogy a magyar tudós valójában milyen szolgálatot teljesített a japán diplomáciában a japán-orosz háború idején. Ehhez a munkához mindenekelőtt Japánban lelhető — főleg külügyi és többnyire kiadatlan — dokumentumok nyújthatnak segítséget. Ez ugyanakkor azon kutatások előmunkálatainak egy kis részéül szolgálhat, amellyel majd hozzájárulnak Japán szerteágazó külpolitikai te-

[4] *Feuerstein Emil:* Egy marék virág. A magyar-ajkú zsidóság szellemi öröksége. Tel Aviv s.a. (1988?), 78.

[5] Uo. 73.

[6] Révai nagy lexikona, XVII. kötet, Bp. 1925, 175.

[7] Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 810.

[8] Ki-kicsoda? Kortársak lexikona, s.a. (1936), 767.

[9] Ld. például *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái, XIII. kötet. Bp. 1909, 74–78.; Das geistige Ungarn. Biographisches Lexikon, I–II. hrsg. v. Oskar von Krücken – Imre Parlagi. Wien – Leipzig s.a. (1918), II. 520–521.; Magyar életrajzi lexikon II. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1969. 662.; Magyar néprajzi lexikon IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1981. 490.; Magyar utazók lexikona. Szerk. Balázs Dénes. Bp. 1993. 350–351. Gabriella Schubert tanulmányában (Das Interesse deutscher Gelehrter gegen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts für die bulgarische Volkskultur, Bulgarian Historical Review 14 (1986) 64–66.) Strausszal is foglalkozik, mint a bolgár néprajz kutatójával. Ld. még *Róbert Péter*: Strausz Adolf, a Balkán tudósa, Múlt és jövő 6 (1995) 1-2. 98-102.

vékenységei összképének megvilágításához. A japán történeti szakirodalomban ugyanis igazából csak az utóbbi időkben kezdték feltárni azokat a dokumentumokat, amelyek fényt vetnek a bizalmas megbízatásokra és a titkos ügynökök tevékenységeire, valamint a felderítésükre és elhárításukra Európában.[10] Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Strausz neve a teljes ismeretlenség homályában hever a japán diplomáciatörténetben,[11] még akkor is, ha neki tulajdonítható lenne az ilyen nagy diplomáciai szerep. Strausz japán diplomáciában töltött szerepének vizsgálat alá vevésével szándékozunk tehát bemutatni Japán ezirányú tevékenységeinek egy-két olyan mozzanatát — csupán epizódszerűen —, amelyek az eddig feltárt és ismertté vált eseménytörténettel bizonyára szorosan összefüggnek ugyan, de színfalak mögött zajlottak le, színhelyük pedig nem a Távol-Keleten, hanem a harctértől messze levő Balkán-félszigeten és környékén volt. Az ezen tevékenységeket irányító, illetve végrehajtó központ Japán osztrák-magyar monarchiabeli követsége volt.

Mielőtt az ezekre vonatkozó részletekre rátérnénk, Henry Wickham Steed — aki az orosz-japán háború idején a *Times* bécsi tudósítója volt —visszaemlékezéseiből idézünk néhány mondatot, amelyek tömören illusztrálják az Osztrák-Magyar Monarchiában élő népeknek a háborúval kapcsolatos érzelmeit s hangulatát. „Február 5-én Japán visszahívta követét Szentpétervárról és két nappal azután éjszaka megtámadta Port Arthurt. A hírt Budapesten tudtam meg, ahol az emberek erőteljesen Japánnal szimpatizáltak. A magyarok gyűlölete Oroszország iránt, melynek intervenciója Kossuth és Görgey ellen 1849-ben elpusztította a magyarok függetlenségi reményeit, valamint a magyar majdnem teljesen zsidó kézben levő és ezért oroszgyűlölő sajtó befolyása együtt alakította a közvéleményt túlnyomórészt japánpártivá. Másrészről a magyarországi és ausztriai szlávok (kivéve a lengyeleket) természetesen oroszpártiak voltak. Az osztrákok és a németek véleménye megoszlott. A német-zsidó sajtó teret engedett oroszgyűlöletének, míg az antiszemita és pángermán szervek a japánokat ítélték el. A császár magatartása semlegességet mutatott, míg az udvar és az osztrák arisztokrácia japánellenes volt. Ilyen körülmények között Japán bécsi követe Makino báró némileg nehéz helyzetben találta magát."[12]

---

[10] Ld. például *Akashi Motojirō:* Rakka ryūsui. Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo–Japanese War. Selected Chapters translated by Inaba Chiharu and edited by Olavi K. Fält and Antti Kujala. Helsinki 1988.; Tajny russko-japonskoj vojny. (*D.B.Pavlov–S.A.Petrov:* Japonskie den'gi i russkaja revoljucija; Russkaja razvedka i kontrrazvedka v vojne 1904–1905 gg. Dokumenty, sostavitel' I.V. Derevjanko) Moszkva 1993.; *Bandō Hiroshi:* Pōrandojin to Nichiro sensō (= The Poles toward the Russo-Japanese War) Tokió 1995.

[11] A japán szakirodalomban már szó esett Strauszról, akit azonban nem sikerült azonosítani. Ld. *Ineno Tsuyoshi:* Makino Nobuaki to Nichiro sensō (M.N. és a japán-orosz háború). Gunma kenritsu joshi daigaku kiyo 8 (1988), 79.; *Matsumura Masayoshi:* Nichiro sensō ni okeru Nihon no 'gaikoku shinbun sōju' (A külföldi újságok japán manipulációja a japán-orosz háború alatt). Teikyō kokusai bunka 11(1998), 108. Matsumura, aki tanulmányában majdnem csak a japán dokumentumokra támaszkodik, a Strauszt Vámbéry Ármin másik nevének gondolja. Ld. még a 30. jegyz. is.

[12] *Henry Wickham Steed:* Through Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. I–II. London 1925, II. 214. ld. még *Makino* i.m. I. 307-308. Steedről és magyarországi tárgyú írásairól többször esik szó *Jeszenszky Géza* könyvében: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. 1994.

Makino Nobuaki (1862–1949), 1899 és 1906 között Japán osztrák-magyar monarchiabeli rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere, akit Steed személyesen ismert, természetesen nem állt tétlenül. Arra törekedett, hogy a japán ellenes közvéleményt úgymond a „helyes", az országa számára kedvező irányba terelje főleg a sajtóorgánumokra támaszkodva, ugyanakkor olyan hírek s információk megszerzéséhez szükséges kapcsolatok kiépítését szorgalmazta, amelyek — habár közvetve is — hatással lehettek a háború lefolyására. A „Kaikoroku (Visszaemlékezéseim)" című könyve, amely idős korában elbeszéléseinek munkatársai segítségével írásba foglaltatása révén született, érdekes epizódokat tartalmaz a bécsi működésére nézve is. Makino, aki később kultuszminiszter, majd külügyminiszter lett, hol felületesen, hol viszonylag részletesen számol be a szóban forgó tevékenységeiről. A japán diplomata igyekezett az újságírókkal jó kapcsolatot kiépíteni, ahogy maga is vallja visszaemlékezéseiben.[13] Ineno Tsuyoshi egy úttörő tanulmányában rámutatott arra, hogy Makino már 1902-ben felvette a kapcsolatot a bécsi *Politische Correspondenz*-cel — amelyet az orosz kormány is felhasznált — ezzel abban megállapodván, hogy az újság a japán kormány által kínált cikkeket közli, és a kormány évente 3000 frankot fizet a lapnak hét példányáért.[14] Ezt teljes mértékben megerősítik a külföldiek kitüntetéseinek előterjesztő iratai. Ha csak a monarchiabeliekre szorítkozunk, akkor is legalább három ilyen újságírót említhetnénk meg beleértve a *Politische Correspondenz* munkatársát, Benedikt Fischert és még a *Neue Freie Presse*-ét és a *Neues Wiener Tageblatt*-ét is, akik azért kaptak kitüntetést Japántól 1908-ban, mert egyebek mellett Japánra nézve kedvező cikkeket közöltek az orosz-japán háború idején.[15] Példaként megemlítjük, hogy Makino nyilatkozik a *Neue Freie Presse* 1904. május 22-i számában a „Die gelbe Gefahr (Gespräch mit dem Gesandten Makino)" című cikkben rámutatva a sárga veszedelem elmélet alaptalanságára és értelmetlenségére.[16] Valószínűnek tartjuk, hogy a cikk megjelenését maga a japán diplomata szorgalmazta.[17]

A japán diplomácia míg a Monarchia nyugati részében a német nyelvű lapokat úgyszólván propagandájának eszközeként is felhasználta időnként, a keleti felében pedig rátalált legalább két magyarra, akik hajlandóknak mutatkoztak Japánnak dolgozni. A következőkben róluk szólunk különös tekintettel Strausz Adolfra, többnyire a Japán Külügyminisztérium Külügyi Levéltárában megőrzött kiadatlan iratokra támaszkodván.

[13] *Makino Nobuaki:* Kaikokroku (Visszaemlékezéseim) I–II. Tokió 1977–1978. I. 281.

[14] *Ineno:* i.m. 76–77.; *Matsumura:* i.m. 75–82.

[15] Umetani Noboru (szerk.): Meiji-ki gaikokujin jokun shiryō shūsei (A forrásgyűjtemény a külföldiek kitüntetéseiről a Meiji-korban). I–VI. Tokió 1991. IV. k. 436–437.

[16] *Ineno:* i.m. 80.

[17] Abból, hogy ha a kitüntetést előterjesztő iratokat összevetjük a Külügyi Levéltárban megőrzött, külföldi újságok manipulálásáról szóló dokumentumokkal, bizonyára közelebb juthatunk a szigetországnak Ázsiában, Európában és Amerikában folytatott publicisztikai manőverezéseiről alkotott összkép elnyeréséhez. Ilyen irányú kutatások az orosz-japán háborúval kapcsolatban csak az utóbbi években kezdődtek. *Ōtani Tadashi:* Kindai Nihon no taigai senden (Az újkori Japán külföldi propagandája). Tokió 1994. Ōtani főleg a 19. század utolsó évtizedeit tette alapos vizsgálatainak tárgyává, és a szóban forgó háborús időszakot illetően, amikor a korábbi időkhöz képest jelentősen megnőtt a külfölddel szembeni propaganda, arra szorítkozik, hogy további kutatásokat ösztönző módon felhívja a figyelmet a külföldi újságok manipulálásával kapcsolatos dokumetumokra, feltárva közülük példaként a francia újságok megvesztegetési kísérleteire vonatkozókat.

Komura Jutaro japán külügyminiszter 1904. február 13-án — néhány nappal az orosz-japán háború kitörése után — következőképpen táviratozott Makinonak Bécsbe: A Balkán-félsziget helyzetének és Oroszország megmozdulásainak megfigyelése céljából fontos, hogy valaki tartózkodjon Konstantinápolyban, ezért szándékában áll Iijimát küldeni oda.[18] Ennek értelmében Iijima Kametarō, Japán odesszai konzulja, aki a háború kitörése miatt már Bécsbe költözött, kiküldetésbe indult onnan Konstantinápolyba, és 1904. február 23-án útjának első állomására, Budapestre érkezett. Itt Makino ismerősének, a budapesti angol konzulnak — Brüll Ignácnak[19] — a közvetítésével megismerkedett Vámbéry Árminnal, aki ezután éveken át Japánnak dolgozott.[20] Komura külügyminiszter február 26-án Makinōnak intézett táviratában az áll, hogy mivel szándékában áll Budapesten alkalmazni egy bizonyos személyt, aki Japán érdekeiért dolgozik, s különösen a balkáni kérdés fejleményeit kíséri figyelemmel, kérdezi, hogy ezen ember rendelkezésükre állhat-e és milyen feltételek mellett, akiről tudniillik Makino már említést tett tokiói tartózkodásakor.[21] Makino — aki 1903 tavaszán hazatért Japánba és októberben visszajött Bécsbe[22] — erre 1904. február 29-én Bécsből azt táviratozta vissza, hogy találkozott Strausszal és ajánlatot tett neki az ügyben, hogy dolgozzon a szigetországnak és tájékoztassa azt azon balkáni tényállásokról, amelyek közvetve vagy közvetlenül nemcsak általában az európai diplomáciára lehetnek hatással, hanem Oroszországra is. Strausz a következő feltételekkel fogadta el az ajánlatot: kap 200 guldent havonta, utazási és egyéb külön kiadásai kifizetésre kerülnek, ha megszerzi Makino előzetes beleegyezését, és bármikor, amikor az egyik fél úgy kívánja, megszüntethető az együttműködés.[23] Márciusban, miután a japán külügyminiszter jóváhagyta alkalmazását,[24] Strausz Japán szolgálatába lépett. Strausz, aki ezután éveken át dolgozik Japánnak, nem lehet más mint a fentebb említett Strausz Adolf, a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, a balkán néprajzi, politikai és gazdasági viszonyok magyar szakembere.[25]

Strausz, aki a japán — kulisszák mögött zajló — diplomáciának szolgáló titkos ügynöknek is nevezhető, 1904 márciusától kezdve a rábízott feladatnak megfelelően elemző jelentéseket készít a Balkánon zajló eseményekről, és Makino ezeket továbbítja Tokióba. A japán diplomata — megjegyezvén azt, hogy Strausz nem tud elég jól angolul, s ezután franciául fog jelentéseket készíteni — 1904. március 11-iki dátummal küldi el Komurának a magyar tudós első — franciául is és mások segítségével angolul is megírt — jelentését a balkáni fejleményekről,[26] s ezt megelőzőleg pedig március 4-iki dátummal küld a külügyminiszternek titkos

[18] Komura Makinōnak. Tokió, 1904. február 13. (16. sz. távirat). Gaimushō Gaikō shiryōkan (Külügyminisztérium Külügyi Levéltára. A továbbiakban: GGS) 6.1.6.52.sz. karton.

[19] Brüllről ld. *Jeszenszky:* i.m. 85, 102.; Zsidó lexikon: i.m.143.

[20] Ld. *Senga T.:* Vámbéy Ármin a japán diplomácia szolgálatában az orosz-japán háború idején. Századok 128 (1994.).

[21] Komura Makinōnak. Tokió, 1904. február 26. (24. sz. távirat). GGS. 5.2.7.3. sz. karton.

[22] *Makinō*: i.m. I. k. 258,264.

[23] Makinō Komuranak Bécs, 1904. február 29. (37. sz. távirat). GGS. 5.2.7.3. karton.

[24] Komura Makinōnak. Tokió, 1904. március 2. (27. sz. távirat). GG. 5.2.7.3. sz. karton.

[25] E paragrafusnak a második fele már korábbi írásunkban megjelent. *Senga:* i.m. 725.

[26] Makinō Komurának. Bécs, 1904. március 11. (16. sz. titkos jelentés). Nihon Gaimusho (Japán Külügyminisztérium) (szerk.): Nihon gaikō bunsho (Japán diplomáciai dokumentumok. A továbbiakban NGB.) 37/2. Tokió 1960. 743–747.

jelentést Strausz alkalmazásával kapcsolatban. Ebben az iratban hivatkozván az említett február 29-iki táviratára Makino ugyan szól arról, hogy Strausz meglehetősen nagy tudással rendelkezik és a Balkán-félszigettel kapcsolatos írásai is vannak stb., de felhívja Komura figyelmét arra, hogy a professzor gyakran túloz és hiszékeny. Ezen iratban azt is olvassuk, hogy Strausz elmondása szerint 1903 végétől 1904 tavaszáig tartó időszakban járt Szófiában — ahol találkozott Ferdinánd bolgár fejeledemmel — és Konstantinápolyban —, ahol a török szultánnál kihallgatáson vett részt.[27] Makino, amikor 1904. április 4-iki dátummal küldi Komurának Strausz második jelentését, szintén megjegyzi azt, hogy benne az értékes és értéktelen információk aránytalan összevisszaságban találhatók meg.[28]

Nem tudjuk, hogy Makino hogyan került kapcsolatba Strausszal. Ha az az esetleg Japánnak dolgozó ember, akiről a japán diplomata az 1903. évi tokiói tartózkodásakor beszélt Komura külügyminsizternek, névszerint Strausz Adolf volt, akkor arra kell következtetnünk, hogy Makino már az orosz-japán háború előtt ismerte Strauszt. Emlékezzünk csak vissza az írásunk elején említett Asahina Chisenre is, aki már 1896-ban ismeretséget kötött Strausszal, és 1902-ben pedig Bécsben Makinōval együtt meglátogatta Kállay Benjamin pénzügyminisztert.[29] Elképzelhető, hogy Asahina ekkor hozta szóba a japán diplomatának Strauszt mint a Balkán jeles szakértőjét. A magyar tudós az orosz-japán háború előtt is számos könyvet tett közzé a balkáni népekről s országokról nemcsak magyarul, hanem franciául és németül is. Tehát azt mondhatjuk, hogy a japán diplomatának a balkáni kérdések egyik legjobb szakemberét — bár voltak kis fenntartásai szavahihetőségével kapcsolatban — sikerült megnyernie, hogy dolgozzon Japánnak.

Makino az április 15-i jelentésében a sárga veszedelem elmélet elterjedése megakadályozásának módjáról ír Komurának, és közli vele abbéli szándékát, hogy az elmélet ellen iratni fog Strausszal egy kiadványt németül és franciául.[30] A fentiek fényében ugyan nem meglepő ez a megbízatás, de nem sokkal azután azonban a japán diplomata Budapesten megismerkedvén Vámbéryvel talán úgy látta, hogy a világhírű tudós és publicista — aki egyébként Nagy-Britannia érdekeit szolgálva sokat cikkezett — sokkal alkalmasabb és célszerűbb a kitűzött feladat elvégzésére, mint Strausz, a balkáni kérdések szakértője, és meg is bízta Vámbéryt a kiadvány megírásával 1904 májusában.[31] Érdekes jelenség, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia fővárosában, Bécsben — mint Japán rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere — dolgozó Makino Nobuaki nem Ausztriában — ahol ugyan sikerült elnyernie az újságírók együttműködését —, hanem Magyarországon talált rá két olyan emberre, akik hajlandóknak mutatkoztak Japánnak dolgozni, sőt maguk szakmájában is jeleskedtek nemcsak mint tudósok, hanem publicisták is.

---

[27] Makino Komurának. Bécs, 1904. március 4. (14. sz. titkos jelentés). GGS.5.2.7.3.sz. karton

[28] Makino Komurának. Bécs, 1904. április 4. (24. titkos jelentés). GG3.1.4.3.3.sz. karton.

[29] *Asahina Chisen:* Rō kisha no omoide, i.m. 179.

[30] Ineno fentebb idézett cikkében a kiadvány megszületésének körülményeiről szólva tesz említést Strauszról is, de azt írja, hogy nem kideríthető a közelebbi kiléte, hiszen Makino nem készített iratot az ő pályafutásáról. *Ineno:* i.m. 79. A japán diplomata azonban azt is közli Komura külügyminiszterrel, hogy Strausz a Keleti Iskola (Toyō Gakkō) professzora. Makino Komurának. Bécs, 1904. március 4. (14. sz. titkos jelentés). GGS. 5.2.7.3. sz. karton

[31] Részletesen ld. *Ineno:* i.m.; *Senga*: i.m.

Az orosz-japán háborúval kapcsolatban egyebek mellett a következő sorok olvashatók Makino Nobuaki visszaemlékezéseiben: „A Balkán-kérdés az akkori japán-orosz viszonyra meglehetősen nagy hatással volt, s így a szolgálati időm alatt természetesen nem mulasztottam el, hogy figyelmet szenteljek ennek a kérdésnek. ... Ha a Balkán-félszigeten problémák keletkeznek, akkor Oroszország a szláv népek patrónusaként főszerepet fog vállalni, és ez az akkori Japán szempontjából igen kívánatos volt, így szükséges volt arra törekednünk, hogy pontosak legyenek a Balkán-félszigettel kapcsolatos információk, és fontos volt az információkat helyreigazítani, amelyek származási helyeitől függően részrehajló tendenciát mutattak."[32] Igaz, hogy Strausz Adolf névszerint nem szerepel Makino visszaemlékezéseiben, de amint láttuk, a Japánban megőrzött dokumentumok tanúsítják, hogy Strausz információkkal látta el a japán diplomatát a Balkán-félsziget helyzetéről.

Strausznak egy 1905-ben Budapesten megjelent, Törökországról szóló írása szerint 1904 nyarán és őszén beutazta Kis- és Elő-Ázsia nagy részét.[33] Strausz ezen utazásra valószínűleg nem kifejezetten önszántából indult, hiszen tudjuk, hogy az ottani tartózkodása alatt is jelentéseket küldött Makinonak. Strausz egyik jelentése, amelyet Makino továbbított Tokióba 1904. augusztus 23-iki dátummal ellátott írásával együtt, a „III. Partie du Rapport de Constantinople. Arméniens de Russie et de Turquie" címet viseli.[34] Makino visszaemlékezéseiben pedig, amikor Törökország egészségtelen belügyi állapotáról szólt, említést tesz egy bizonyos professzorról, akit kiküldetett a balkáni helyzet megszemlélése végett; a professzor Törökországban a török külügyminisztérium egy felelős személyével beszélgetett érdeklődvén a még meg nem született japán-török szerződéskötés kérdéseiről.[35] Feltételezésünk szerint ez a professzor nem más, mint Strausz Adolf, aki az orosz-japán háború kitörése után körülbelül fél évvel járt Törökországban. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a fentebb említett Iijima Kametarō, aki Matsumoto Tarō fedőnév alatt Bécsből kiküldetésbe indult Konstantinápolyba mint a *Tokyo Nichinichi Shimbun* nevű ismert újság tudósítója,[36] Budapestet 1904. február 24-én vagy 25-én elhagyván Belgrádon és Szófián át a török fővárosba érkezett, ahol körülbelül nyolc hónapot töltött, és csak október 30-án tért vissza Bécsbe.[37] Nyilvánvaló, hogy Iijimának az ilyen hosszúra nyúló tartózkodása Konstantinápolyban, ahol csak néhány évvel az I. világháború után jön létre hivatalos japán külképviselet, szoros összefüggésben volt az orosz-japán háborúval. Strausz tehát éppen abban az időben járt Törökországban, amikor Iijima is ott tartózkodott. Ezt nem tarthatjuk puszta véletlennek, és a magyar tudós feltehetőleg találkozott Iijimaval a török fővárosban.

---

[32] *Makino:* i.m. I. 226–227.

[33] *Strausz Adolf:* Törökország. Ázsai rész. (Iparosok olvasó tára XI. évfolyam 1905. 7–8. szám) 4. A magyar tudós ugyanott azt írja, hogy „Ma azonban már nincs se politikai, se más érdekellentét köztünk és a török nemzet között, ellenkezőleg közös érdekünk, hogy se a szláv, se a germán faj ne terjessze tovább hatalmát. E terjeszkedésnek Kelet felé csak a magyar és a török nemzet állhatja útját." I.m. 13.

[34] GGB. 37/2. 780–784.

[35] *Makino:* i.m. I. 300.

[36] NGB. 37/2, 730, 736.

[37] NGB. 37/38. kötet Bessatsu, Nichiro sensō I. 1033.

Ha igaz lenne, amit fentebb állít maga Strausz — és hasonlóképpen a róla szóló magyar nyelvű lexikonbeli cikkek —, ez azt jelenthetné, hogy a japán diplomácia sikerként könyvelhetné el Strausz kiválasztását és megbízatását törökországi kiküldetéssel kapcsolatban. Azonban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy vajon Strausz tényleg a japán kormány megbízásából volt-e beosztva a szultán mellé, és sikerült-e rávennie őt arra, hogy ne engedje át a Dardanellákon az orosz hadihajókat. Még ha az alábbi körülményeket nem is vesszük figyelembe, akkor is nehezen képzelhető el, hogy a szultánnak az igenlő vagy nemleges döntéshozatalában csak egy külföldi szavai legyenek döntő befolyással.

A szorosokról szóló 1888-as egyezmény megtiltotta a hadihajók áthaladását a Dardanellákon, ezért már probléma támadt afelől is, hogy vajon átengedhető-e bármikor az orosz „Önkéntes flotta", amelynek hajói könnyen átalakíthatók hadihajókká. E hajók státuszáról a brit és török kormány között nem volt egyetértés az orosz-japán háború előtt.[38] Ebbe a szorosokkal kapcsolatos ügybe a háború idején a nagyhatalmak, mindenekelőtt Nagy-Britannia, amellyel Japán szövetségi szerződést kötött 1902-ben, beleszólhattak még, ha nem is kifejezetten Japán érdekében, így a török kormánynak igen körültekintően kellett eljárnia. Makino bécsi japán követ 1904 áprilisában Komura külügyminiszternek továbbítja azon szavakat, amelyeket Assim Bey, a bécsi török nagykövetség első titkára mondott el Nishi Genshironak, a bécsi japán követség titkárának: még ha Oroszország követelné is Törökországtól a Fekete-tengeri flotta áthaladását a szorosokon, addig, amíg érvényben van a szorosokról szóló nemzetközi szerződés, Törökország önkényesen nem adhat erre engedélyt a nagyhatalmak beleegyezése nélkül. Ha Törökország ezt megtenné, akkor ez azt jelentené, hogy megszegve a semlegességét átpártol Oroszországhoz, ami Nagy-Britannia beavatkozásához vezethet. Ezt szem előtt tartva Törökország nem fog ilyen vakmerő politikát alkalmazni.[39]

Ezekben az időkben a japán külügyminisztériumba — többek között Makino közvetítésével — különböző információk jutottak el, amelyek az orosz hajók a szorosokon való esetleges átkelésére vonatkoztak.[40] Most ízelítőül csak Makino július 6-án a külügyminiszternek küldött táviratára hivatkozunk, amelyben továbbítja Tokióba a Konstantinápolyból való titkos jelentést, miszerint 4-én az orosz „Önkéntes flottá"-hoz tartozó három hajó átment a Dardanellákon.[41] A török fővárosban a hírszerzőszolgálat megszervezése nyilván Iijimának az érdeme, aki még a háború kitörése előtt is az odesszai japán konzulként figyelemmel kísérte a Fekete-tengeri flotta mozgását.[42] Konstantinápolyban pedig rendelkezésére állott legalább még egy ottani japán, aki minden bizonnyal Strausznál sokkal jártasabb volt a török ügyekben. Az odesszai volt japán konzul ugyanis az odaérkezése után rögtön érintkezésbe került Yamada Torajirōval, aki 1892-től — kisebb megszakításokkal

[38] *B. J. C. Mckercher:* Diplomatic Equipoise: The Lansdowne Foreign Office, the Russo-Japanese War of 1904–1905, and the Global Balance of Power. Canadian Journal of History 24 (1989), 323.

[39] Makino Komurának. Bécs, 1904. április 14. (28. titkos jelentés). = NGB. 37/2. 762–763. Ld. még *Makino:* i.m. I. 279–281.

[40] Erre vonatkozó iratokat válogatásban összegyűjtve közzétették: NGB. 37–38. Bessatsu Nichiro sensō I. 999–1070. Ld. még NGB. 37/2, 762; *Makino:* i.m. I. 280.

[41] NGB. 37/38. Bessatsu, Nichiro sensō I. 1012–1013.

[42] Uo. 1001–1002.

— Törökországban élt, mint egy bolt társtulajdonosa és a török kormány körében is ismert személy volt.[43] Yamada, aki szíves kalauzolója és vendéglátója is volt az ott járó japán politikusoknak, tudósoknak, újságíróknak s másoknak, nemegyszer részesült a szultán kihallgatásában.[44] Yamada bizonyára habozás nélkül együttműködött Iijimával, de az utóbbinak tudomására jutott a török fővárosban — informátora révén — olyan hír is, hogy a szultán az orosz nagykövet utasítására a konstantinápolyi japánokat figyelteti.[45] Iijima a török fővárosból való októberi elutazása előtt úgy intézkedett, hogy a továbbiakban is jussanak el információk onnan Bécsbe.[46] A további teendőket, a hírszerzéseket és megfigyeléseket Yamadára bízta.[47] Makinónak Komura külügyminiszterhez 1905. július 9-én írt jelentéséből kitűnik, hogy mivel még május vége táján is, amikor a japánok Tsushima-szorosban már tönkreverték a Balti-tengeri flottát, az a hír járta, hogy a Fekete-tengeri flotta halad át a Dardanellákon, amit a japán diplomata ezért továbbra is megfigyelés alá helyeztetett.[48] Yamada Torajirō — a háború kitörése óta folyó ilyen tevékenységeknek az irányítója Konstantinápolyban — később elmondta, hogy annak idején körülbelül 20 embert bérelt fel arra, hogy éjjel-nappal figyeltesse a szorosokat a Galata toronyból.[49] A japán diplomáciatörténet című

[43] Ez részben abból látszik valószínűnek, hogy Yamada 1911-ben megjelent könyvének oldalszámot fel nem tüntető részében — ahol azon személyek versei, s üdvözlései találhatók, akik Isztanbulban jártak és Yamadával találkoztak — közli Iijimának az 1904. március 5-én a török fővárosban költött versét. Ld. *Yamada Torajirō:* Toruko gakan (Képeskönyv Törökországról). Tokió 1911.

[44] Yamada szerepéről a török-japán kapcsolatok történetében ld. Selçuk Esenbel: „A *fin de siècle* Japanese Romantic in Istanbul: the Life of Yamada Torajiro and his *Toruko gakan*". Bulletin of the School of Oriental and African Studies 59(1996),242. *Nagaba Hiroshi:* „Yamada Torajiro no kiseki (The Life of Yamada Torajiro — from the View Point of Japanese-Turkish Relations)". Jochi Ajia gaku 14(1996), 51,58. Sajnálatos módon egyik tanulmány sem használta fel a NGB köteteit, nem is beszélve a kiadatlan japán dokumentumokról, így Yamada 1904–05-ös török kapcsolatainak pontosabb és részletesebb feltárása még várat magára. Makino könyvében arról is szól, hogy az orosz-japán háború idején egy Nakamura nevű japánt — aki kereskedőként hosszabb ideje tartózkodik Törökországban és megismerkedett Izzet Pasával, a szultáni udvar befolyásos emberével —, olyan feladattal bízott meg, hogy érdeklődjön a töröktől a japán-török szerződés megkötésével kapcsolatos kérdésekről. (*Makino:* i.m. I. 297–299.) Nakamuráról nem tudunk sokat ugyan, de annyi bizonyos, hogy Nakamura Eiichiről van szó, akinek Isztanbulban boltja volt. Társtulajdonosa pedig az említett Yamada Torajirō volt, aki a korai japán-török kapcsolatok kiemelkedő alakjaként szerepelt. Mivel Makino visszaemlékezéseiben nem Yamadáról, hanem Nakamuráról tesz említést, Yamada életrajzírója, Nagaba feltételezi, hogy Makino rosszul emlékszik. Azonban bizonyos, hogy Nakamura is Yamadáéhoz hasonló feladatot vállalt el az orosz-japán háború idején. Ld. a 49. jegyz. Mellesleg megemlítjük, hogy azok írásában, akik a török fővárosban találkoztak Yamadával, arról is szó esik, hogy akkor annak öccse, Nakamura Kenjiro is ott tartózkododtt. Ld. *Asahina Chisen*: A. Ch. bunshū, i.m. 161.; *Haseba Sumitaka*: Ōbei rekiyū nisshi (Az európai és amerikai útinapló). Tokió 1906. 115,

[45] NGB. 37/2, 788–794.

[46] NGB. 37/38. kötet Bessatsu, Nichiro sensō I. 1033.

[47] Makinónak a japán külügyminiszterhez 1904. december 13-án írott jelentése szerint Yamada alkalmazott egy embert avégett, hogy Konstantinápolyban információkat szerezzen és gyűjtsön. NGB. 37/38. Bessatsu Nichiro senso I. 1044.

[48] NGB. 37/38. Bessatsu Nichiro sensō I. 1052.

[49] Ezt mesélte Yamada a „Nitto kōshoshi (=Japán-török kapcsolatok története)" (Tokió 1931, 53–54. old.) című könyv szerint szerzőjének, Naitō Chishūnak. Vö. *Esenbel:* i.m. 242.; *Nagaba:* i.m. 51. Matsumoto Tarō (Iijima fedőneve) két levelében, amelyeket Rómából 1905 júniusában, illetve augusztusában küldött Makinónak, szó esik a Törökországgal megkötendő szerződésről, valamint Yamadára és Nakamurára is történik utalás. Az utóbbi levélben szó esik arról, hogy Yamada —

könyvnek a japán-orosz háborúról szóló 7. kötete szerint, amely támaszkodik a *Nihon gaikō bunsho* (Japán diplomáciai dokumentumok)-ban kiadott iratokra, néhány olyan hajó, amely az „Önkéntes flottá"-hoz tartozott, tényleg áthaladt a szorosokon, de maga a Fekete-tengeri flotta nem; ennek valódi okát homály fedi, talán a brit tiltakozásnak vagy a Fekete-tengeri flotta felkészületlenségének köszönhető.[50]

Az eddig előadottakkal nehezen hangolható össze azzal, ami Strausz önéletrajzában olvasható. Ahogy Strausz is írja önéletrajzában, Japántól kitüntetést kapott, de meg kell jegyeznünk azt, hogy a Felkelő Nap 5. fokozatára való előterjesztés 1908-as japán nyelvű kéziratos szövegében, amely a japán külügyminisztériumban készült, és amelyet a japán Nemzeti Levéltár (Kokuritsu Kōbunshokan) őriz, érdemei felsorolásakor nem szerepel a török kormánnyal kapcsolatos tevékenysége. Az irat szerint ugyanis az orosz-japán háború idején a professzor azon az orosz liberalisták vezetőjétől, Pjotr Strubétől, aki Párizsban él és az „Osvoboždenie" főszerkesztője volt, levélváltás útján információkat szerzett az orosz forradalmárok mozgalmairól, valamint amikor Japán hírszerzőket küldött Szentpétervárra, Moszkvába és Odesszába az orosz belügyekről való tájékoztatás céljából, Strausz választotta ki a megfelelő embereket, összeköttetéseket szerzett stb., és fontos titkos információkkal szolgált.[51]

Strausz Adolf azután is, hogy kitüntetést kapott a japán kormánytól, ragaszkodott a szolgálati viszonyának további meghosszabbításához. Ezt mutatja az 1910. december 10-iki dátummal és „Prof. Adolphus Strausz" aláírással ellátott francia nyelvű gépelt levele is, amelyet a Japán Külügyminisztérium Külügyi Levéltára őriz. Strausznak e levele, amely röviden összefoglalja a Japánnal kapcsolatos tevékenységeit és érdemeit, azzal kezdődik, hogy 1896 óta annak szenteli munkáját, diplomáciai s sajtókapcsolatait, és minden lelkesedését, hogy szolgáljon a Japán császárság érdekeinek.[52] Az eddig említettekre való tekintettel az 1896-os évszám túl korainak tűnhet ugyan, de nem teljesen alaptalan, hiszen 1896-ban Asahina Chisen japán újságírónak azzal könnyítette meg a munkáját, hogy bemutatta neki balkáni ismerőseit.[53] A magyar tudós itt kissé túlozva fogalmaz, azt viszont nem említi meg, hogy a török szultánt sikerült rávennie arra, hogy ne engedje át az orosz hadihajókat a Dardanellákon. Strausz ugyanott azonban nem felejtkezik el szólni arról, hogy a „Théatre scientifique"-ben az orosz-japán háborúról szóló darabját már több mint kétszázszor adták elő Budapesten, vidéken pedig több mint százszor. Tudjuk ugyanis, hogy az Uránia Színházban a magyar tudós által írt „Az orosz-japán háború" című darabot 1905 májusától kezdve játszották, és 1911 augusztus 27-én már 213-adszor adták elő. Ez egy 3 felvonásos, a háború lefolyását bemutató darab 170 (később 190) színesen vetített képpel és

ideiglenesen — elhagyja Törökországot és hogy őt Nakamurával váltják fel. Ezen leveleket a Kokuritsu Kokkai toshokan (Nemzeti Országgyűlési Könyvtár) Kensei shiryō shitsu (Politikai és alkotmányi forrásanyagok osztálya) őrzi mások Makinóhoz intézett leveleivel együtt. Ld. még Makino Nobuaki kankei bunsho mokuroku (M.N.-ra vonatkozó iratok jegyzéke) I. Tokió 1983. 165.

[50] *Kashima Morinosuke:* Nihon gaikōshi (Japán diplomáciatörténet) 7. kötet (Nichiro sensō (A japán-orosz háború). Tokió 1970. 219–225.

[51] *Umetani:* i.m.IV.437–438.

[52] GGS.3.9.3.12–2. sz. karton.

[53] *Asahina Chisen:* A.Ch. bunshū, i.m. 106.; *Uő:* Rōkisha no omoide, i.m. 136, 164.

számos mozgófényképpel.[54] Bármennyire is népszerű volt Magyarországon ez a darab, amely minden bizonnyal japánbarát volt, a japán „propaganda" diplomácia ennek bizonyára nem tulajdonított nagy jelentőséget, hiszen a japán megfigyelők körében is ismert volt, hogy a többnemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchiában a magyarok amúgy is Japánnal szimpatizálnak a legjobban.[55] Japán számára sokkal fontosabb volt, hogy ne itt a magyarok körében, hanem leginkább máshol csillapítsák a japánellenes hangulatot. Strausz Adolf a fent említett 1910-es levelében azt is írja, magyarul, németül és franciául publikált brosúrákat, hogy az európaiak figyelmét a japán események felé irányítsa. Ilyen japán vonatkozású „brosúrákra" eddig még nem sikerült rábukkanunk. Az önéletrajza szerint pedig, amely 62 éves korában íródott, hatezer cikket és harminc vaskos kötet könyvet tett közzé. Köztük esetleg akadhatnának japán vonatkozásúak is,[56] de ezek kiderítésére további kutatások szükségesek. Mindenesetre Strausz ezirányú publicisztikai tevékenységének értéke a japán külpolitika szempontjából messze alulmarad Vámbéryénél; az utóbbit a szigetország 1906-ban a Szent Korona érdemrend 2. fokozatával tüntette ki.[57] A fenti körülményeket mind egybevetve nem tartjuk a valóságnak megfelelőnek, hogy Strausznak sikerült volna rávennie II. Abdülhamitot arra, hogy ne engedje át az orosz hadihajókat a Dardanellákon, sőt nehezen képzelhető el, hogy Strauszt ilyen bizalmas szálak fűztek volna a szultánhoz, és hogy ő kapta volna a szorosokkal kapcsolatos Japán érdekeit szolgáló bizalmas külpolitikai közvetítő feladatot, bár kétségtelen, hogy a török kormány tisztviselőivel, illetve képviselőivel Makino utasításának megfelelően tényleg találkozott. Valószínű különben is, hogy a japán diplomata tisztában volt azzal, hogy a szultáni udvarhoz Strausznál sokkal közelebb állt a már idős Vámbéry, aki akkor szintén Japánnak dolgozott. Strausz Adolf nem a szultánnál elért állítólagos sikerért, hanem — ahogy a fent hivatkozott, Japánban fellelhető dokumentumok mutatják – bizonyára azért kapott kitüntetést Japántól, mert az orosz-japán háború kitörése után éveken át dolgozott a szigetország érdekeiért, mégpedig titkos ügynökként; közvetítő vagy összekötő szerepet is vállalt a hírszerzésekkel kapcsolatban, és különösen a balkáni fejleményekről szóló információkkal szolgált Japánnak.

Japán, amely 1905-ben — ha névleg is — győzelmet aratott Oroszország fölött, a háború utáni években továbbra is Strausz Adolfot alkalmazta, hogy a Balkán-félsziget bonyolult helyzetéről ezután is pontos információkat szerezzen. Bizonyos, hogy Japán most már nyilván nem csupán abból az elgondolásból kívánt tájékozódni a Balkán-kérdésről, hogy ez hatással van Oroszország távol-keleti politikájára, hanem azért is, mert ezt az európai kontinens békéjét fenyegető tényezőként ismerte fel.

Mellesleg megemlítünk még két időrendileg ide kívánkozó epizódot. Az *Új Idők* nevű hetilap 1905. év 24. (június 11-iki) száma a „Japánok Budapesten"

[54] Uránia 6. évf. (1905) jún–aug. szám, 308.

[55] Erről beszélt Vámbéry is Iijimának 1904. februárjában, amikor az utóbbi Budapesten tartózkodott, és ott maga is saját szemével láthatta, s tapasztalhatta. GGB. 37/2. 729, 735. Ld. Steed szavait is, amelyeket idéztünk írásunk elején.

[56] Vö. *Lévai Gábor:* Japán magyar könyvészete. Bp. 1943. Érdekes módon ezen bibliográfiában, amely japán vonatkozású cikkeket és könyveket felsorol — bár teljesség igénye nélkül —, egy sem szerepel Strausz írásai közül.

[57] *Umetani* i.m.IV. 296–297.

címmel rövid cikket közöl, amely szerint *Asakina, Nisi-Nisi-Sin-Hun* (helyesen *Tokyo Nichinichi Shimbun*) című újság főszerkesztője, valamint Kotáro japán országgyűlési képviselő, miután hónapokat töltöttek a balkáni államokban, a magyar fővárosban jártak és itt érte őket Togo tábornok győzelmének híre.[58] Ebből arra kellene következtetnünk, hogy — helyes nevükön — Asahina Chisen, valamint Mochizuki Kotarō 1905 május végén tartózkodtak itt. Ami a mi szempontunkból érdekes, hogy a cikkben az is olvasható, hogy Strausz Adolf volt a vendéglátójuk, és egy fényképet közöl, amelyen ezek az urak hárman együtt szerepelnek. Azzal azonban, hogy valóban 1905-ben — úgy mint 1896-ban — történt-e meg a két japán budapesti látogatása és Strausszal való találkozása, időrendi vonatkozásban fenntartásaink vannak.[59]

1906-ban pedig Haseba Sumitaka (1854—1914), aki akkoriban az Alsóház (Shūgiin) képviselője volt és később kultuszminiszter lett, európai és amerikai körútra indult. Franciaországon és Németországon át augusztusban Oroszországba lépett. Odesszából, ahol találkozott Iijima Kametarō konzullal is, Konstantinápolyba érkezett, és onnét útját észak felé vette. Haseba útibeszámolójából megtudhatjuk azt is, hogy 1906. augusztus 24-én érkezett Budapestre, és már 26-án 8 órakor fel is szállt a Bécs felé induló vonatra, ahol megismerkedett *Sutorausu* professzorral — azaz mi Strausz Adolfunkkal —, és a következőket írja róla: „Az úr rendkívül japánbarát. Elmondása szerint a japán-orosz háború idején országunkért sokat tett, és a Balkán-félsziget helyzetéről beszélt nekem órákon át, mégpedig igen lelkesen".[60] Csak találgatni lehet, hogy Strausz hogyan és mily részletekbe menően mesélt japán kapcsolatairól Hasebának?

A magyar tudós a fentebb említett kitüntetést 1908-ban a bécsi japán külképviseleten vehette át, ami 1907 februárjától követségi rangról nagykövetségi rangra emelkedett. Az is megemlítendő, hogy 1909-ben Budapesten rövid életű japán konzulátus létesült,[60a] amely az I. világháború kitörésével megszűnt a Monarchia és a szigetország egymással ellenséges táborhoz való tartozása miatt. 1907 júniusától Bécsben Uchida Yasuya (1865—1936) lett a nagykövet, aki különös figyelmet szentelt a Balkán-kérdésnek,[61] amely akkor az 1908-as, ún. annexiós válsággal volt kapcsolatos. Akizuki Satsuo (1858—1945) azonban, aki 1910 ápri-

[58] Új idők 11 (1905), 24. sz. 576.

[59] Az Új Idők 1896. július 5-iki száma az ő budapesti látogatásukról adott hírt, és érdekes módon a nevüket *Asmahina*-nak és *Kotaro (Mochizoki)*-nak írták, holott az utóbbi családneve Mochizuki. Nem meglepő ugyan, hogy Strausz 1896 után is fenntartotta a kapcsolatot Asahinaval, de az viszont különös, hogy a japán újságíró több évtizeddel később megjelent visszaemlékezéseiben egy szóval sem említi az 1905-ös európai utazást, bár az 1896-osról szólva pontatlanul azt írja Strauszról, hogy akkor már több mint hatvan éves volt. Asahina 1905 tavaszán már nem volt a *Tokyo Nichinichi Shimbun* munkatársa, sőt január és április között a haditengerészet ideiglenes alkalmazottja volt, s közben az Asama nevű hadihajó fedélzetén is volt mint tolmács. Meiji bungaku zenshū (A Meiji-kori irodalom gyűjteménye) 91. kötet, 1979. 454. (A vonatkozó rész Kitahara Mamoru munkája.) A hadihajó tagja volt annak a japán flottának, amely májusban megtámadta az orosz flottát, s vereséget mért rá. Így nehezen összeegyeztethető krónológiai problémákkal állunk szemben.

[60] *Haseba Sumitaka:* i.m. 120.

[60a] Palotay Ödön volt a tiszteletbeli konzul, akiről többször szó esik Matsuoka Shiuzo bécsi japán katonai attasé naplójában. Matsuoka Shiuzo taihō nikki (M. Sh. európai naplója). Tokió 1982. Ld. még National Archives of Hungary: Sources of the History of Africa, Australia and Oceania in Hungary. München – London – New York – Paris 1991. 368.

[61] Uchida Yasuya denki hensan iinkai (szerk.): Uchida Yasuya. Tokió 1969. 110–116.

lisában lett japán nagykövet Bécsben, már nem tartott különösebb igényt Strausz szolgálataira, és az volt a szándéka, hogy 1910 decemberétől csak 150 osztrák koronás havi díjazásban részesíti. Ez tűnik ki Akizukinak az 1910. november 29-én Strauszhoz intézett leveléből, amelyet a magyar tudós szó szerint idéz 1910. december 10-én kelt, fentebb már említett levelében. Ezen utóbbi levéllel, amelyből hiányzik a címzett neve, Strausz valószínűleg közvetlenül a japán külügyminiszterhez fordult, aki éppen akkor másodszor is Komura volt, és megkérte őt arra, hogy három évre hosszabbítsa meg azon határozat érvényességét, amellyel 400 koronában szabta meg a havi díjazását. Komura ezen ügyről érdeklődik Akizukinál, aki erre válaszolva 1911. február 28-án azt írja neki, hogy Strausz jelentéseinek nincs különösebb értéke, és decemberre és januárra még 400 koronát fizet neki, de februártól alkalmazásának teljes megszüntetésére gondol.[62] Bizonyosra vehető, hogy 1911-ben — néhány évvel az I. világháború kitörése előtt — így ténylegesen megszűnt Strausz megbízatása.[63]

A japán diplomácia taktikájában Strausz Adolf pályafutása, amely az orosz-japán háború kitörésével majdnem egy időben vette kezdetét, a fentebb említett három osztrák hírlap munkatársaihoz hasonló minősítésű és értékű lehetett, amire az is utal, hogy ezek mind a négyen — beleértve Strauszt is — 1908-ban azonos, a Felkelő Nap érdemrend 5. fokozatában részesültek a japán kormány részéről. Az a körülmény, hogy a kitüntetés hivatalos oklevelén általában nem szokott rajta lenni olyan szöveg, amely részletezi az illető érdemeit, azt a lehetőséget is maga után hagyja, hogy a kitüntetett — szerintünk éppen Strausz esetében így van — saját maga indokolhassa mások előtt kitüntetésének okát. Valószínű, hogy Strausz néhány évvel az I. világháború után maga szivárogtatta ki — papírra vetve — Japánnal való úgymond bizalmas kapcsolatait és sikeres megbízatását.[64]

Scheiber Sándor a következőket írja a Strausz Adolfról szóló nekrológban: „Írásai a tudós és írásművész ritka egymásratalálásának ékes bizonyságai, amint hogy benne élet és tudomány sohasem hasadt ketté. Fantáziájának színessége egy mesemondóéval vetekedett. A fenti adottságokért olykor — alaptalanul — tudós voltát vonták kétségbe."[65] Ez a jellemzés nem áll messze a Strausz készítette jelentések Makino általi értékelésétől. Scheiber szerint Strausz életének utolsó

[62] GGS. 3.9.3.12–2. karton 2. sz. Ô kimitsu (=titkos jelentés, Ausztria).

[63] Strausz japán vonatkozású pályafutásával érdekes párhuzamot mutat az angol *Daily Mail* tudósítója, Reginald Wyoné is, aki 1904 februárjában találkozott Iijimával Szófiában, és szintén Japánnak dolgozott az orosz-japán háború idején. Ld. pl. GGB. 37/2. 737–743. Wyon 1908-ban azzal az ajánlattal fordult Uchida bécsi japán nagykövethez, hogy mivel Konstantinápolyban fog lakni, titkos ügynökként alkalmazza. Erre a nagykövet — utalva a Közel-Kelet bonyodalmaira és különösen a Dárdanellák kérdésének esetleges további fejleményeire — Komura külügyminiszternek a véleményét kéri, és Wyon alkalmazásának jóváhagyását. (Uchida Komurának. Bécs, 1908. október 25. [58. sz. távirat]. GGS. 1.2.3.7. karton.) Ezek után Komura jóváhagyásával (Komura Uchidának. Tokió, 1908. okt. 29. [21. sz. távirat]. 1.2.3.7. karton) Wyon hat hónapig, 1908 novemberétől 1909 áprilisáig havi ezer osztrák korona díjazásban részesült. Wyon később kérte alkalmazásának meghosszabbítását, de Uchida elutasította, mivel szerinte Wyon jelentései gyakran dogmatikusak és félreérthetők. (Uchida Komurának. Bécs, 1909. júl. 1. [6. sz. titkos jelentés]. 1.2.3.7. karton.)

[64] Az a körülmény is figyelembe veendő, hogy Strausz szóban forgó önéletrajza közel egy időben készült a budapesti Magyar Nippon Társaság 1924-es létrejöttével.

[65] *Scheiber Sándor:* Strausz Adolf. Ethnográphia 56 (1945), 84.

éveiben emlékiratainak összeállítására készült.[66] Nincs tudomásunk arról, hogy hagyatékai hol találhatók, amelyeknek megtekintése és felhasználása számunkra szinte nélkülözhetetlen lenne. Ugyanakkor sajnos azt is hangsúlyoznunk kell, hogy igen kevés idő állt rendelkezésünkre ahhoz, hogy átnézhessük a Strauszra vonatkozó összes kiadatlan iratokat, amelyeket főként a Japán Külügyminisztérium Külügyi Levéltára őriz. Így olyan forrásadatok fényében, amelyek esetleg elkerülték figyelmünket, jelen írásunk talán több ponton módosításra és kiegészítésre szorulhat.

FÜGGELÉK

Az alábbi két irat közül, amelyeket a Japán Külügyminisztérium Külügyi Levéltára őriz, az 1-es Makino Nobuaki távirata Komura Jutarō külügyminiszternek (ld. a 23. jegyz.), és a 2-es pedig Strausz Adolfnak feltehetőleg a japán külügyminiszterhez írott levele (ld. a 52. jegyz.)

Via no. 37.
Dated, Wien, Feb. 29. 1904, 4.50 p
Recived, march lst " 11,25 a,
Komura,
Tokio.

In reference to your telegram 24, I saw Strausz and proposed he ahould work in our interest in connection with the present situation and keep us well informed of the different elements in the Balkan that may directly or indirectly affect Russia as well as European diplomacy in general. After some conversation he agreed to accept on the following conditions; –

1) He should receive 200 Guldens per month;

2) Travelling and other extra expenses to be defrayed separately provided he has my previous consent;

3) Agreement to cease whenever either party desires to terminate it.

He will begin to work at once if you approve. Telegraph if there is any instructions to give him.

Makino.

Excellence,

Depuis 1896, c'est à dire depuis quatorze années je ne cesse de vouer mon travail, mes relations dans la diplomatie et dans la presse et tout mon zéle à servir les intéréts de l'Empire du Japon.

Cela me permet peut-étre de solliciter pour quelques instaits l'attention bienveillante de Votre Excellence.

[66] Uo.

Je ne veux pas rappeler quependant les premiéres six années je n'ai eu d'autre recompensat, que la conscience d'avoir écouté la voix de mon coeur, de ma conviction et de mon enthousiasme. J'ai le droit de droire que mes services n'ont pas été inutiles, puisque, depuis huit années on les a jugés dignes d'une récompense matérielie.

Cette appréciation m'a obligé aredoubler d'efforte et je l'ai fait avex d'autant plus d'enthousiasme que la guerre contre la Russie a asurexcité mon enthousiasme et m'a fait sentir toute l'importance et toute la grandeur de la cause que je devais servir.

J'ai mis à profit mes nombreuses relations à Constantinople, en Macédoine, et en Bulgarie, pour susciter des difficultés à la Russie. J'ai obtenu des audienxes chez le Roi de Serbie et j'ai prodigué les arguments les plus probants que j'ai puissé dans mon expérience profonde des choses balcaniques, pour servir les intentions et les intérets de la politique japonaise. J'ai publié, en hongoris, allemand et francais des brochures pour orienter l'opinion publique européenne sur les affaires japonais. La piéce que j'ai écrite our le théàtre Scientifique sur la guerre russo-japonaise a eu plus de 200 répresentations parantes rien qu, à Budapest, plus de cent enjprovince.

Je n'ai pas qualité pour émettre une opinion sur la valeur de mes services. Mais je dois croire qu'elle a été sérieuse puisque sa Majesté Impériale a daigné en prendre connaissance et décerner a son trés humble et trés lointain serviteur une haute distinotion honorifique.

Depuis une année à peu prés, la situation européenne est plus calme. La crise qui menacait la paix générale, a été aplanie.

On ne saurait prévoir si cette accalmie durera longtemps. Ce que je vois, c'est que le moment actuel me donne moins d'occasich à rendre des services dans des questions brûlantes et que l'ambassade impériale du Japon à Vienne me demonde pour le moment moins de services. Aujourd'hui j'ai même recu de S.E. Monsieur l'ambassadeur japonais à Viene la lettre suivante:

Chér Monsieur

Je ne pourrais disposer à mes vifs regrets, que de centcinquante couronnes dés les mois prochain. Je je vous demanderais plus, bien entendu, le même genre de travail /:je vous ai déjé dit ce que je désire:/. En dehors de la considération de tout-cela, je sais que c'est trop peu pour vous. Je me borne donc à vous faire savoir ce que je peux, sans vous faire une proposition.

Croyez chér Monsieur, à mes sentiments distinguées.

le 29. Novembre 1910. *S. Akidzuki m.p.*

Cette lettre m'a profondément attristée car elle signifie un oubli des services que j'ai rendus pendant quatorze années, dans des périodes de grandes luttes dans ces circonstances qui éxigeaient de laborieux efforts.

La question matérielle serait secondaire, car j'ai bien servi la cause japonaise pendant bien des années sans la moindre rétribution.

Il ne me couterait pas de recomencer à servir par pur enthousiasme et attendre le moment ou mes services comporteront des efforts intenses et soutenus comme pendant les grandes crises international des années précédentes.

Malhereusement l'accatine actuello de la haute politique coincicle avec une crise trés grave dans ma vie de famille. Mon unique fils est gravement malade depuis cinq ans, ce qui m'a imposé de trés lourds sacrifices. Maintenant cette maladie est devenu sûpréme et en même temps ma fille unique est atteinte d'une maladie qui exige des soins trés couteux.

En un moment pareil la lettre de S.E. M. le Ambassadeur m'a frappé non seulement moralement, mais encore matériellement.

Je suis dono forcé de m'adresser à Votre Excellence pour rappeller en quelques mots mes services antérieurs. J'ose croire que la lettre de Son Excellence interprête pas les intentions de Votre Excellence, et je suis convaincu que la bonté infinie de Sa Majesté Impériale, approuverait pas un pareil oubli de mes services que Sa Majesté Impériale a daigné recompenser par une haute distinction.

Je ne veux pas abuser de l'attention de Votre Excellence et, je me borne à soumettre une simple priére.

Que la bonté de Votre Excellence veuille prendre en considération mes longs services antérieurs et ma grave situation de famille et prolonger pour trois ans encore la validité de la haute décision par laquelle la rétribution de mes services avait été fixé à 400.- couronnes par mois.

Daignez agréer Excellence l'expression de l'humble et inaltérable dévouement

de votre trés obéissant servitéur:

Budapest, le 10. décembre 1910.

aláírások

Fischer Ferenc

TITKOS NÉMET RENDŐRSÉGI MISSZIÓ TEVÉKENYSÉGE CHILÉBEN (1928–1929)

A chilei csendőrséggel (*Cuerpo de Carabineros de Chile*) kapcsolatos szakirodalomban gyakran találkozni azzal a nézettel, hogy kiépítésében Carlos Ibañez del Campo tábornok-elnök az 1920-as évek második felében leginkább az olasz carabinierik példáját vette alapul.[1] Nem ismert ugyanakkor még magában az andok országában sem a chilei Carabinero testületről írt különféle szakirodalmi vagy megemlékező kiadványokban[2] az a nagyon szoros titkos rendőrségi együttműködés, amely Ibañez tábornok elnöki hatalma idején — 1927–1931 között — a német, illetve chilei rendőrség, valamint a két belügyminisztérium között kialakult. Mint azt a német archívumokban található korabeli német források egyértelműen bizonyítják, az 1927. április 27-én, a 2484. számú törvénnyel létrehozott Cuerpo de Carabineros átszervezésében, modernizálásában, új struktúrájának kiépítésében kimagasló-meghatározó szerephez jutott két német rendőri specialista: Karl Pfeffer-Wildenbruch és Paul Schmitz-Voigt.

Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführerként a magyar történelem alakulásában is szerepet vállalt: 1944 decemberétől 1945 februári szovjet fogságba eséséig a „Budapest erőd" parancsnoka volt. 1955 októberéig szovjet fogságban volt, s Adenauer kancellár szeptemberi moszkvai látogatása eredményeként szabadult ő is.[3] Gosztonyi Péter 1961 nyarán folytatott beszélgetést Rajna-parti otthonában a volt SS-tábornokkal.[4] Figyelmet érdemlő körülmény, hogy Pfeffer-Wildenbruch chilei titkos missziójáról nyilvánosan sehol nem tett említést: sem Gosztonyinak a beszélgetéseik során nem szólt pályafutása e két évéről, sem az orosz hadifogsága alatt, majd szabadulása után írt önéletrajzaiban nem tért ki chilei múltjára. Bonnban, a német Külügyi Hivatal Politikai Archívumában (Politisches

---

[1] *Necochea, Hernán Ramirez:* Las Fuerzas Armadas y política en Chile (1810–1970). "Casa de las Américas, La Habana 1985. 190.

[2] *Sapulveda, Fransisco:* Carabineros de Chile; *Gomez Larrain, Luis:*La polícia civil y su organizacion actual. In: Patria Magazine. Historia, Cultura de Chile. Ed. Zig-Zag. Santiago de Chile, 1961. 108. és 112., Carabineros de Chile cumple 55 años de Servicios al País. In: El Mercurio 27. de Abril 1982.; *Alvarez ArgeL,Luis Raúl:* Carabineros de Chile. Valparaiso, 1968.

[3] Karl Pfeffer-Wildenbruch (1888. 06. 12. - 1971. 01. 29.) freiburgi katonai levéltárban (Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, a továbbiakban BAMA) őrzött hagyatékában (BAMA, Nachlass N 370/1, Personalia) található egy önéletrajz is amelyben az SS-tábornok így foglalta össze pályafutása utolsó éveit:*"Ende Aug. 1944 nach Budapest, zunächst als Befehlshaber der Waffen SS, Kommandierender General des IX. Gebirgskorps der Waffen SS und Wehrmachtsbefehlshaber aller deutschen und ungarischen Fronttruppen in Budapest. Beim Ausbruch (1945. II. 11.) verwundet, in russische Gefangenschaft geraten.. (25 Jahre Zwangsarbeit) Heimkehr aus Woikowa (Generallager) am 9. 10. 1955."*

[4] *Gosztonyi Péter*: Háború van, háború! Újabb szemelvények Magyarország második világháborús történetéről (1941–1945) Népszava. Budapest. 1989. 132.

Archiv des Auswärtigen Amtes) azonban vaskos iratcsomó tanúskodik a 20-as évekbeli titkos német rendőrségi misszió chilei munkájáról, így annak egyik tagja a későbbi SS tábornok – Pfeffer-Wildenbruch ottani tevékenységéről is.

E tanulmány keretében éppen arra, az eddig sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban nem ismert történelmi tényre kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az 1920-as évek második felében nemcsak német katonai instruktorok tevékenykedtek „féllegálisan" Chilében, hanem német rendőrségi szakértők is.[5] A német források alapján állítható, hogy a német hozzájárulás a Cuerpo de Carabineros megszervezésében lényegesen jelentősebb és közvetlenebb hatású volt, mint az olasz.[6] Az, hogy napjainkig szinte legendává vált az egyedüli olasz hatás,[7] jelentős részben összefüggött azzal, hogy valóban átvezényeltek chilei rendőrtiszteket a Királyi Olasz Carabinero Testület tanulmányozására. Másrészt, mint ahogy a 20-as évekbeli német-chilei katonai kapcsolatok a versailles-i szerződés rendelkezései miatt titokban, a feltűnést, a nyilvánosságot kerülve, a szerződés rendelkezéseit kijátszva bonyolódtak, ugyanez vonatkozott a német rendőrségi instruktorok „színfalak mögötti" tevékenységére is. Éppen ezért az „Auswärtiges Amt Abteilung III. Polizeiwesen Chile" jelzetű, az 1920-as években keletkezett — a bonni archívumban őrzött — iratai is általában a „Vertraulich" (bizalmas), „Geheim" (titkos) ügykezelés kategóriájába tartoztak.

Az első, általunk ismert német diplomáciai forrás, mely a chilei Cuerpo de Carabineros német tanácsadással történő felállításával kapcsolatos, 1925. októberi keltezésű, s az alábbi címet viseli: *„A chilei kormány kívánsága, hogy a chilei titkos biztonsági szolgálat megszervezéséhez német erőt szerezzen".*[8] A santiagói német követség arról tájékoztatta e „Vertraulich" jelzésű levelében Berlint, hogy *„megbízható információ alapján a chilei kormány azt fontolgatja, hogy több évre, esetleg 5–6 évre német szakértőt kíván szabályos szerződéssel megbízni, hogy az egész titkos biztonsági szolgálatot az országban megszervezze... az már csak magától értetődő, hogy erre a posztra, amit itt kilátásba helyeztek, csak kimagasló kvalifikációval rendelkező személy jöhet számításba."* Beszélnie kell a nyelvet, tudnia kell jól alkalmazkodni, és *„...szükséges lesz az itteni vezérkar titkosszolgálatával való együttműködés is. Hogy egy ilyen személyiség egy ilyen poszton milyen jelentős*

[5] Erről a kérdésről az Európai Latinamerika Történészek Társasága X. Kongresszusán Lipcsében, 1993-ban egy spanyol nyelvű referátumban számoltunk be először: *Fischer Ferenc*: El Cuerpo de Carabineros de Chile y la mision policiaca alemana 1927–1929. In: Las transformaciones hacia la sociedad moderna en América Latina: causas y condiciones en la economia, la política y en las mentalidades. X. Cogreso Internacional de Historia de América. Asociación de Historiadores Latinoamericanistas Europeos (AHILA) Leipzig-Köln, 1996. (Ed.) Michael Zeuske, CD-ROM ISBN 3-9805326-0-7

[6] A német akták nem tartalmaznak utalásokat arra nézve, hogy a chilei Cuerpo de Carabineros megszervezésében olasz carabinieri misszió közreműködött volna.

[7] Chilei carabinero tisztek az 1920-as évek második felében jártak tanulmányúton Itáliában, a Carabineros Reales de Italia tanulmányozására: BAMA RH 2/1860; *Naschold,Otto*: Sobre organizacion y servicio de los Carabineros Reales del Reino de Italia. Santiago, 1927. Historia del Ejército de Chile.Tomo VIII. La primera Guerra Mundial y su influencia en el Ejército (1914–1940) Estado Major General del Ejército. Santiago de Chile 1982. 264. Olasz (és spanyol) carabinieri missziók tevékenykedtek Latin-Amerika különböző országaiban,így Peruban,Bolíviában és Paraguayban a 30-as években. *Epstein, Fritz T.*: European military influence in Latin America, unpublished MS, The Library of Congress Washington D. C. 1941. 166 és 293

[8] „A santiagói Deutsche Gesandschaft levele az Auswärtiges Amtnak (a továbbiakban A.A.) 1925. október 22. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (a továbbiakban PAAA) Abteilung (a továbbiakban Abt.) III. Polizeiwesen Chile.

befolyással bír, és hogy a német érdekeket mennyire előmozdíthatja,nem igényel különösebb magyarázatot."[9] E levél írásakor 1925 októberében a chilei rendőri erők feje Bartolomé Blanche Espejo ezredes volt, aki Ibañez elnök egyik legfőbb hívének és hatalmi támaszának számított. A chilei ezredes (majd tábornok) a *„német iskola"*[10] fő képviselője volt már az első világháború előtt is, a háború után pedig annak fő védelmezője. A németül jól beszélő Blanche több évet töltött 1914 előtt a császári Németországban, ahol kiképzését a hannoveri lovasiskolában és a fürstenwaldi ulánus ezredben[11] kapta. Egy 1928. novemberi német bizalmas feljegyzésben, mely Chile általános helyzetét elemezte, az olvasható, hogy *„az elnök és Pablo Ramirez pénzügyminiszter mellett Blanche tábornok hadügyminiszter játssza a legjelentősebb szerepet, s ez a három személy tartja a kezében a kormányzati hatalmat."*[12]

A német kormányhoz intézett chilei kérésre olyan időpontban került sor, amikor — az 1891-es polgárháború után ismét — az 1924. szeptember 5.-i és az 1925. január 23-i katonai hatalomátvételeik révén a chilei fegyveres erők a fiatal, germanofil hadseregtisztek vezetésével közvetlenül a politika színpadára léptek. Ez egyúttal igen kedvező feltételeket is teremtett a vesztes világháború ellenére a német politikai-katonai befolyás megtartása, sőt kiszélesítése számára.[13] A Cuerpo de Carabineros felállítása szoros kapcsolatban állt, mondhatni következménye volt a kétszeri államcsínynek, a „golpe de estado"-nak. A Németországhoz fűződő bizalmas, tradicionális, már négy évtizede tartó katonai kapcsolatok előtt — a versailles-i tiltó paragrafusok ellenére — ismét új távlatok nyílottak: az Emil

[9] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile.

[10] A chilei-német katonai kapcsolatok történetéről lásd: *Fischer Ferenc:* „Dél-Amerika poroszai". A chilei-német katonai kapcsolatok 1881–1914. In: Azonosság és másság. Tanulmányok Latin-Amerikáról. Z-füzetek. Budapest, 1992. 38–46. Uő. A chilei hadsereg és a német katonai befolyás (1885–1914) In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio Scientiae Socialismi, Tomus XVI. Szeged, 1979. 3–83.

[11] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile.

[12] BAMA RH 2/1860

[13] Az 1924–1925-ös katonai hatalomátvételekről lásd: *Nunn,Frederick M.*: A Latin American Staate within the State: The Politics and the Chilean Army. In: The Americas 27. (1970) Nr. 1. 40–55.; *Uő*: Military Rule in Chile: The Revolution of September 5, 1924 and January 23, 1925. In: Hispanic American Historical Review 47. Nr. 1. 1967. Ferb. 1–21; *Uő*: The Latin American Military Establishment: Some Throughts on the Origines of its Socio-Political Role and on Illustrive Bibliographical Essay. In: The Americas 28. (1971) Nr. 2. 135–151 *Maldonado,Carlos-Quiroga,Patricio:* El prusianismo en las Fuerzas Armadas chilenas. Un estudio historico 1885–1945. Santiago de Chile 1988.; *Ettmüller, Wolfgang:* Germanisierte Heeresoffiziere in der chilenischen Politik 1920–1932. In: Iberoamerikanisches Archiv. Neue Folge. Jg. 8. Heft 1/2 1982. Chile. Legenden und Wirklichkeit. 85–146.; *Aylwin Oyarzún,Mariana – Alamos Varas*: Los militares en la época de don Arturo Alessandri Palma. In: Claudio Orrego Vicaña-Sol Serrano: 7 Ensayos sobre Arturo Alessandri Palma. Santiago,1979. 301–309.; *Bennet, A. Juan:* La revolucion del 5 de septiembre de 1924, Santiago 1930. *Correa Prieto, Luis*: El presidente Ibañez. La política y los políticos. Apuntes para la historia. Santiago,1962.; *Würth Rojas, Ernesto*: Ibañez. Caudillo enigmático (Collección Vidas) Santiago,1958., *Fischer Ferenc*: Desde los conquistadores hasta los caudillos (La violencia, la cultura política y el papel político de las Fuerzas Armadas en la historia hispano-americana) In: Specimina nova dissertationum ex instituto historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Pécs, 1987. 15–32.; Uő: Iglesia, Masoneria y Fuerzas Armadas en las luchas sociopolíticas de las primeras décadas del siglo XX. en Chile. In: Iglesia, religion, sociedad en la historia latinoamericana 1492–1945. Congreso VIII. de la Asociacion de Historiadores Latinoamericanistas de Europa. Szeged, 1989. Tomo III. 321–334.

(Emilio) Körner tábornok fémjelezte porosz-német befolyás évei után (1885–1910) az 1920-as évekre a bajor Hans von Kiesling ezredes, (1933-ban chilei tábornok) tevékenysége nyomta rá a bélyeget. Fritz T. Epstein amerikai történész 1941-ben írt — a német katonai befolyást Latin-Amerikában monografikus igénnyel először elemző — nevezetes munkájában meghatározó jelentőséget tulajdonított Kiesling ezredes tevékenységének. *„A chilei hadsereg második német periódusában, az első világháború után Hans von Kiesling tábornok neve vált halhatatlanná. Amikor Kiesling visszatért Chilébe 1924 elején, újraalkalmazásának körülményei szinte reménytelennek látszottak. Az országban uralkodó tendencia francia-barát volt, és a régi kapcsolatok a német hadsereggel megszakadtak... Kiesling beszámolója arról,hogy hogyan sikerült lerombolnia a chilei hadseregben az uralkodó francia hatást, és hogyan hódította meg újra a hadsereget a hadviselés német katonai doktrínáinak és a kiképzés német módszerének, egyike a leglenyűgözőbb sikerek történetének, melyről valaha is írtak."*[14]

Kiesling ezredes több mint 500 oldalas memoárjából valóban sok részletet megtudhatunk az I. világháború előtti porosz katonai befolyás chilei sikertörténetéről, de talán még érdekesebbek az 1920-as éveket, s ezen belül különösen az 1924–25-ös „puccsokat" bemutató fejezetei. Az 1924 szeptemberében hatalomra került, és Altamirano, Bennet tábornokok, illetve Nef admirális által fémjelzett Junta Militar képtelen volt pozícióját megszilárdítani. Az ország érezhető feszültségben élt. A hadsereg tisztikarának megosztottságáról az 1924 januárjában Chilébe visszatért Kiesling ezredes is részletesen tudósít. 1924 őszén rövid időre Németországba látogatott, de 1925. január 21-én már ismét megjelent a Moneda-palotában, ahol az akkor még hatalmon lévő németbarát Altamirano és Bennet tábornokokkal, — *„chilei bajtársaival"* találkozott, hogy beszámoljon európai útjáról, melynek egyik fő célja német bevándorlók Chilébe telepítésének előkészítése volt. *„Mindkét személyiség... meglehetősen idegesnek tűnt... A levegő robbanóanyaggal telített volt. S már január 23-án robbant is a bomba...Altamirano, Bennet és Nef admirális rögtön börtönbe került, s a szó ismét a katonafiatalságé. Ők állnak a puccs vezetői mögött."*[15] A második puccs két fő vezéregyénisége Carlos Ibañez és Marmaduke Grove alezredesek voltak, akik — vallotta nem kis megelégedettséggel Kiesling — *„az 1913-as évben a hallgatóim voltak a hadiakadémián."* Azokban a *„forradalmi napokban"* a Moneda-palota körül nagy katonai sürgölődés volt, s ami Kieslingnek különösen hízelgő volt: *„mindenki a háború előtti német szabást követő uniformist viseli."*[16]

Az 1925. január 23-i puccs eredményeként Ibañez ezredes kulcstárcához jutott, Chile hadügyminisztere lett. Nemcsak Ibañez, hanem egykori *„Lehrmeister"*-e (tanítómestere), Kiesling is biztató jövőnek nézhetett elébe. A német tiszt így kommentálta az új hatalmi viszonyokat: *„Helyzetem Ibañeznek hadügyminiszterré történt kinevezése révén... megerősödött. Terveimet illetően biztosan számíthattam támogatásra".*[17] S valóban: 1925 februárjában a hadügyminisztérium tá-

[14] *Epstein*: i. m. 130–131.

[15] *Kiesling,Hans von:* Soldat in drei Weltteilen. General der chilenischen Armee. [Oberstleutnant a. D.] Leipzig. 1935. 446.

[16] Uo. 446.

[17] Uo. 447.

mogatásával Kiesling megkezdte előadásait a hadmérnökiskolán és a repülőtiszteknél. Gazdag háborús tapasztalatait kamatoztatva hamarosan ismét hadtörténeti, taktikai előadásokat tarthatott a santiagói Academia de Guerra-n, ahol már 1910–1914 között előadott, többek közt Ibañeznek is. *„A hadiakadémián mint növendék annál az asztalnál ült, amelyen én a hadijátékokat vezettem. Amikor 1924-ben visszatértem Chilébe, egyike volt azon chilei tiszteknek, akik barátságosan fogadtak engem... Jól ismertem őt és sokat voltam vele együtt. A velem szembeni magatartása soha nem változott meg, még akkor sem, amikor az állam első embere lett."*[18]

1925 áprilisában Ibañez s Blanche ezredesek támogatásával Kiesling alkalmazási szerződést írt alá a chilei hadügyminisztériummal. Néhány nappal később azonban a francia katonai attasé tudomást szerzett erről, s a santiagói hadügyminisztériumban tett látogatása, erőteljes tiltakozása hatására — a chilei kormányt a versailles-i szerződés megsértésével vádolta, bár Chile mint semleges ország nem írta alá a szerződést — felbontották a német vezérkari tiszttel kötött szerződést. *„A francia befolyás így időlegesen győzött. Helyzetem rossz volt"* – írta Kiesling.[19]

Kieslinget régi tanítványai, tisztbarátai azonban most sem hagyták cserben, s a francia tiltakozás kivédésére időlegesen „kivonták a forgalomból". A fővárosban túlságosan szem előtt volt, bár a feltűnést azzal is el akarta kerülni, hogy civilben, s nem német katonai egyenruhájában járt. A távoli, északi tacnai helyőrség parancsnokai Fernandez Pradel tábornok, Anibal Parada.ezredes, valamint a tartomány intendánsa, *„a német tisztekkel mindig barátságos"* Louis Barcelo Lira hívták meg, hogy a Tacnában állomásozó vegyes brigád tisztjei előtt a világháborús tapasztalatokat feldolgozó hadtudományi kurzust tartson.

Kiesling ezredes az I. világháború alatt elsősorban a török frontokat ismerte meg: von der Goltz marsall vezérkari főnöke volt Bagdadban, majd a titkos perzsiai német katonai misszió vezérkari főnöke. 1917 januárjában először a Boszporuszt védő 54. török gyalogos hadosztály parancsnokaként tevékenykedett, majd később a hadosztály áthelyezésével a palesztin gázai térséget védte. Érthető módon nagyon jól hasznosíthatta a chilei Atacama-sivatagban, Tacnában, a Sinai-fronton, Palesztínában szerzett speciális sivatagi hadviselés tapasztalatait. Kiesling nemzetközileg elismert szaktekintélynek számított: sivatagi ismereteit az angolok is olyan fontosnak tartották, hogy az angol vezérkar 1919-ben őt kérte fel egy a palesztínai hadjárattal foglalkozó mű lektorálására.[20]

---

[18] Uo. 447., 513.; Kiesling ezredes 1933. november 27-én feljegyzést készített von Reiswitz báró, a santiagói német követség akkori irányítója számára a több évtizedes német katonai befolyásról Chilében, s ebben kitért az I. világháború utáni második instruktori tevékenységének körülményeire, többek közt Ibañez segítő, meghatározó szerepére is: „Két teljes évre volt szükségem, míg sikerült kemény és nem kellemes, mindig titkos munkával ismét megvetnem lábamat a chilei hadseregben. Az elsősorban az akkori francia katonai attasé és a hadseregben igen befolyásos hívei ellen irányult harcomban készséges támogatásra találtam minden német orientációjú tisztnél, de különösen akik a hadügyminiszter és későbbi elnök, az én tanítványom, Don Carlos Ibañez tábornok tisztjei voltak. Csak 1926-ban vált számomra lehetővé, hogy nyilvánosan kezdhessem meg előadásaimat a különböző katonai képzőintézetekben, és visszaszerezzem a német befolyásnak a régi érvényét. Az eredmény hamarosan mutatkozott." PAAA R 79112.

[19] *Kiesling*: i. m. 450.

[20] Uo. 154, 251, 281.; *Fischer Ferenc:*Vergessene Memoiren über die Grossmachtbestrebungen des kaiserlichen Deutschlands im östlichen Mittelmeerraum (1898-1918) In: La Méditerranée et L. Europe: Histoire et Politique. Blue Books, Edited by György Kukovecz, JATE Szeged 1998. 93-98.

Kiesling csak 1925 júliusáig maradhatott a határmenti Tacnában. Ennek hátterében az állt, hogy Chile és Peru az Egyesült Államokat kérte fel döntőbíráskodásra a két állam közti több évtizedes, a csendes-óceáni háborúig (1879–1883) visszanyúló területi viták eldöntésére. Az észak-amerikai küldöttséget az európai expedíciós erők volt főparancsnoka, Pershing tábornok vezette, így *„abban az időben nem volt kívánatos, hogy egy német tiszt ezen a politikailag vitatott területen összetalálkozzon az amerikai tábornokkal."*[21]

Az 1923. január 23-i Ibañez vezette katonai hatalomátvétel után ugyan Alessandri elnök — aki az első 1924-es katonai puccs után Olaszországba távozott — hazatért Chilébe, de az ő és Ibañez közti hatalmi küzdelem (mely azután évtizedekig tartott, és a chilei belpolitikai élet meghatározó elemévé vált) egyre élesebb formát öltött, mely végül is Alessandri ismételt távozásához vezetett.[22] Chile új elnöke Figueroa Larrains lett, miközben *„Ibañez mindenható hadügyminiszteri állása érintetlen maradt."* Éppen ez tette lehetővé azt, hogy Kiesling ismét visszatérhetett Santiagóba. *„Ibañez távollétemben a tevékenységem ellen irányuló tiltakozásokat elhallgattatta, előadásaim előtt már nem állt akadály, mégha ezeket, hogy túlságosan feltűnően ne legyek az előtérben, kezdetben még civilben és a katonai rangom jelzése nélkül tartottam."* Szabályos hivatalos szerződést kötött vele a hadügyminisztérium, s ezután *„minden csapategység, intézmény, katonai iskola hasznot kívánt húzni tapasztalataimból."* Újból oktatott a hadiakadémián, a kadétiskolán, a lovassági iskolán, s vezérkar és a hadügyminisztérium tanácsadója is lett (asesor técnico del Estado Mayor General y del Departamento General de Guerra), *„úgyhogy munkám jelentősen megnövekedett."* – írta.[23]

Kiesling 1925 júliusában tért vissza Santiagóba, de a tacnai látogatása során felújított személyi kapcsolatok hozzájárultak ahhoz, hogy később a Cuerpo de Carabineros megszervezésére német rendőrségi specialistákat szerződtetett a chilei kormány. Arról van szó, hogy Tacnában az a Parada ezredes vonta védőszárnyai alá az egykori német vezérkari tisztet, aki két évvel később már mint a Cuerpo de Carabineros első tábornoka, sőt „Generaldirektor"-aként működött, és német rendőrtisztek szerződtetését kezdeményezte. Az 1927 decemberében Chilébe szerződtetett Karl Pfeffer-Wildenbruch rendőrőrnagy régi ismerőse volt Kieslingnek. Kiesling ajánlása minden bizonnyal jelentősen befolyásolta Parada csendőrtábornok döntését, hogy tanácsadóként német rendőrségi specialistákat szerződtessen, személy szerint Pfeffer-Wildenbruch őrnagyot.

Mind Kiesling „Soldat in drei Weltteilen" című visszaemlékezéseiből, mind pedig a „Preußisches Ministerium des Innern" (Porosz Belügyminisztérium) személyi aktái alapján tudjuk, hogy Kiesling és Pfeffer-Wildenbruch katonai karrierje az I. világháború alatt összetalálkozott, egy célért tevékenykedtek. A bajor vezérkari tiszt ugyan sokat írt 20-as évekbeli chilei tevékenységéről, s több mint száz oldalt szentelt 1935-ben megjelent memoárjában második chilei karrierje bemu-

[21] Uo. 459.

[22] *Nunn,F. M.*: Chilean Politics, 1920–1931. The Honorable Mission of the Armed Forces. Albuquerque,1970., Uő: The Military in Chilean History. Essays on Civil-Military Relacions 1810–1973. Albuquerque, 1976., *Morales, Carlos Saez:* Recuerdos de un soldado. El Ejército y la política. T. I. Santiago, 1933.

[23] *Kiesling*: i. m. 460–461.

tatásának (mely végül is 1933-ban a chilei tábornoki rang eléréséig vezetett, s így Körner tábornok után a második német tiszt lett, aki a Chilében szolgált német instruktorok közül erre a csúcsra érkezett), de sem Pfeffer-Wildenbruchról, sem általában a Cuerpo de Carabineros kiépítésében játszott német rendőri közreműködésről egyetlen szóval sem emlékezett meg. E fenti körülmény, illetve a német akták „Vertraulich-Geheim" ügykezelése egyaránt azt támasztja alá, hogy mind a német, mind a chilei kormány a német rendőrspecialisták szerződtetését teljes titokban kezelték. Ennek egyik oka a versailles-i szerződés megkerülésének, kijátszásának szándéka volt, másfelől mind német, mind chilei belpolitikai okokból nem volt célszerű nagydobra verni a német rendőrtisztek dél-amerikai instruktori tevékenységét.

1915 és 1917, illetve 1927 és 1929 között Kiesling és Pfeffer-Wildenbruch katonai pályafutása összekapcsolódott, az első alkalommal Perzsiában, másodszor pedig Chilében. Kieslingnek az I. világháború alatti, a török birodalomban, illetve a mohamedán világban tett számos megbízatásának egyik színtere Nyugat-Perzsia volt, ahol az ottani német katonai misszió vezetője volt. E küldetésének politikai-katonai célját így foglalta össze: *„Németország akkoriban arra törekedett, hogy Törökországból, Perzsiából és Afganisztánból egy mohamedán »hármasszövetséget« képezzen, és így az utóbbi kettőt bevonja a központi hatalmak oldalára... A terv lényege abban állt..., hogy a Nyugat-Perzsiában lévő fegyveres erőket egyesítsük, kiképezzük és bevonjuk őket a háborús részvételbe."*[24]

A porosz belügyminisztérium egyik 1927 szeptemberi felterjesztése ismertette Pfeffer-Wildenbruch pályafutását. Itt olvasható többek közt az, hogy *„Pfeffer-Wildenbruch rendőrőrnagy nagyon jó ítélőképességű rendőrtiszt, akinek átfogó ismeretei és tapasztalatai vannak a rendőrségi ügyek minden területéről, kimagasló szervezőkészséggel rendelkezik, aki 1915–1917 között közreműködött a perzsa csendőrség reorganizációjában, és ezáltal bizonyos gyakorlattal rendelkezik külföldi rendőrségek megszervezésében. Az akkori tevékenységéről felvilágosítást adhatnak: Nadolny követ és Dieckhoff követségi tanácsos.*[25] Kiesling emlékiratainak 184. oldalán utalást találunk arra, hogy amikor Kiesling Irakból perzsiai misszijára indult, egy darabig vele tartott dr. Dieckhoff követségi tanácsos is, aki akkor állomáshelyére, Teheránba tartott. *„A hosszú expedíció alatt baráti kapcsolatok jöttek létre közöttünk, amelyek a háborús idők után is megmaradtak"*-írja Kiesling.[26] Dieckhoff 1927 szeptemberében — akkor már londoni német követként, azt megelőzően az 1920-as évek elején a valparaisói „Deutsches Generalkonsulat für Chile" főnökeként — ajánlólevelet küldött Tattenbach grófnak, az Auswärtiges Amt-ba, mivel Pfeffer-Wildenbruch őrnagy *„régi barátja... akit már hosszú évek óta ismer."* E levélen keresztül tudatta vele, hogy *„szeretné megpályázni a chilei rendőrség megszervezésének posztját... Az ügyet a Külügyi Hivatal kezeli, s a döntés az Ön kezében van. Pfeffer urat már sok év óta ismerem, először egy hadgyakorlaton ismertem meg az ezredemben (Düsseldorf Ulanen-Regiment 5), majd a perzsiai és mezopotámiai hadjáratok alatt (1915/16) láttam ismét viszont és utána hosszabb ideig Konstantinápolyban dolgoztam vele együtt. Kifejezetten nyugodt, megbízható*

[24] Uo. 183.
[25] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile
[26] *Kiesling*:i. m. 184.

ember, aki biztos tudású és humora miatt bármiféle helyzetet képes volt megoldani...Mint instruktor különösen a perzsa Gendarmerie megszervezésében tűnt ki. Úgy gondolom, hogy Pfeffer Úr Chile számára igen alkalmasnak tűnik és nagyon örülnék annak, ha a személyét a chilei kormánynak ajánlanák és ha ezt a posztot ő kapná meg."[27]

Pfeffer-Wildenbruch 1927 augusztusában Magdeburgból írt levelében egy másik tekintélyes pártfogóhoz is fordult, mégpedig Nadolnyhoz, aki akkor a törökországi német követséget vezette, s aki ugyancsak jó ismerőse volt Kiesling ezredesnek. Nadolny Berlinbe küldött ajánlólevelében olvashatjuk az alábbiakat: *„Pfeffer rendőrőrnagy az 1916–17-es években, amikor én a perzsiai német követséget vezettem, mint német tiszt a perzsa Gendarmerie megszervezésében tevékenykedett. Akkoriban úgy ismertem meg, mint alapos, a feladata ellátására igen alkalmas...tisztet s az akkori tapasztalataim alapján a legmelegebben ajánlani tudom"* (a chilei misszió számára – F. F.).[28]

Pfeffer-Wildenbruch az Auswärtiges Amt számára írt életrajzában ugyancsak fontosnak tartotta kiemelni, hogy 1916 novemberében áthelyezték a nyugati frontról Bagdadba von der Goltz marsall stábjába. Ennek vezérkari főnöki posztját von Kiesling látta el, tehát Pfeffer-Wildenbruch felettese akkoriban Kiesling volt. *„Miután a marsall halála után stábját feloszlatták, egy katonai-politikai misszióba kerültem, mely a perzsiai német ügyvivő, Nadolny titkos tanácsos vezetése alatt állt, s mely Nyugat-Perzsiában tevékenykedett. E vállalkozás feloszlatása után 1. vezérkari tisztként a konstantinápolyi katonai misszióhoz helyeztek át."*[29]

Német rendőrtiszteknek Chilébe történő szerződtetése az első titkos-bizalmas próbálkozástól — tehát 1925 októberétől — közel két éven át húzódott, mígnem 1927 augusztusától felgyorsultak az események. A két időpont közötti hónapokban ugyan nem került sor német rendőrtiszt szerződtetésére, de chilei részről voltak törekvések, hogy a csendőrségi szervezetet megreformálják. A berlini chilei követség 1926 februárjában például azzal a kéréssel fordult a külügyminisztériumhoz, hogy a chilei „Carabinero" ezred német származású tisztje Fürstenberg kapitány tanulmányozhassa a német csendőrség szervezetét. A porosz belügyminisztérium 1926 márciusában az Auswärtiges Amt-on keresztül arról értesítette a chilei berlini követséget, hogy lehetővé teszik Fürstenberg kapitány átvezénylését, s tanulmányozhatja a „Landjägerei", a"Landgendarmerie" szervezetét, sőt lehetővé tették a „Schutzpolizei" megismerését is.[30] Ebben az időben chilei tiszteket Olaszországba is vezényeltek, az ottani carabinieri szolgálat tanulmányozására. Közéjük tartozott például Olivarez ezredes is, aki 1928 novemberében Parada tábornok helyébe lépett, s a Cuerpo de Carabineros új „Generaldirektor"-a lett.[31]

A Chilében rendőri-csendőri feladatokat ellátó három testület, a „Policias Fiscales", a „Carabineros del Ejército" és a „Policias Comunales" összevonása

[27] Dieckhoff A. A.-nak írt levele 1927. szeptember 5. PAAA R 79160

[28] Nadolny A.A.-nak írt levele1927. szeptember 6. PAAA R 79160

[29] Pfeffer-Wildenbruch A. A.-nak írt önéletrajza 1927. szeptember. PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile.

[30] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile.

[31] BAMA RH2/1860

1927. április 27-én történt meg. A Cuerpo de Carabinerost megteremtő fúzióra olyan történelmi pillanatban került sor, amikor Carlos Ibañez del Campo tábornok, az 1924 szeptemberétől tartó egyre hevesebb hatalmi küzdelemben, az ország „erős embereként" egyeduralomra tört. 1927 februárjára a hadügyminiszteri tisztség mellett már a belügyminisztérium feletti irányítást is megszerezte. Sőt pár nappal később, 1927. március 4-én kikényszerítette az idős és betegeskedő Emiliano Figueroa elnök lemondását, s így március 10-én már Chile alelnöke is lett. Március 19-én a megfélemlített politikai pártok, hatalmi csoportok egyedüli elnökjelöltjeként szerepelt, s májusban a szavazatok abszolút többségét érte el. Ibañez tábornok végül 1927. július 21-én foglalta el ünnepélyes beiktatása után a Moneda-palotában Chile elnöki tisztét.[32]

A német közreműködéssel modernizált Carabinero testület Ibañez tábornok-elnök — majd későbbi elnökutódai — legfőbb hatalmi bázisává vált. A szakirodalomban elfogadott az az álláspont, hogy Ibañez a legfőbb hatalmi méltóság birtokában arra törekedett, hogy az 1924–25-ös katonai puccsok után helyreállítsa a fegyveres erőkben a régi fegyelmet és rendet, s a politika iránti érdeklődést kikapcsolja a fegyveres testületekből. Az az Ibañez ezredes, aki a katonai puccsok fő inspirátoraként maga is tevőlegesen hozzájárult a katonai hierarchia, a chilei fegyveres erőkre korábban jellemző poroszos vak- és vasfegyelem szétzilálásához, számos — vele együtt konspiráló, politizáló — tiszttársát távolította el 1925-től kezdődően a fegyveres erők kötelékéből, vagy kényszerítette őket száműzetésbe, jobb esetben távoli országokba diplomáciai feladatok ellátására.[33]

A tisztogatások mellett az átpolitizált fegyveres erőkkel szemben még hathatósabbnak bizonyult az a lépése, hogy míg a hadsereg, a flotta, a légierő állományát többé-kevésbé a korábbi években fenntartott 20–25 000 fő körül hagyta, addig az új, általa létrehozott Carabinero testület létszámát gyorsan bővítette, mely pár év alatt megközelítette a 30 000 főt. Sőt, a tábornok-elnök még egy lényeges döntést hozott: a fegyverek monopóliuma nem maradt meg a hagyományos reguláris fegyveres erőknél! Míg a hadsereg, a flotta és a légierő a hadügyminisztérium ellenőrzése alatt állt, addig a Cuerpo de Carabineros kezdettől fogva a belügyminiszter fennhatósága alá tartozott az 1927 májusában hozott 3091. számú rendelet alapján. A chilei államon, annak erőszakszervezetén belül így egy igen sajátos, később évtizedeken át bevált s fenntartott hatalmi egyensúly jött létre.[34] Az újonnan felállított csendőrség mentesítette a hadsereget a korábban gyakori rendőrségi közvetlen elnyomó-rendfenntartó, nemegyszer igen véres feladatoktól, ezzel Ibañez teljesítette a reguláris fegyveres erők tisztjeinek régi vágyát-törekvését.[35]

Hogy az új Cuerpo de Carabineros tisztjeinek ambícióját, s hatalmát korlátozza (a csendőrtisztek nagy része végül is az Escuela Militar növendéke volt, s

[32] Necochea: i. m. 189.

[33] Uo. 191.

[34] *Joxe, Alain:* Las Fuerzas Armadas en el sistemo político chileno. Santiago de Chile, 1970.

[35] *Fischer Ferenc*: Las cárceles Ilenas: tensiones sociales en los primeros años del siglo XX. en Chile y el papel policial de las Fuerzas Armadas. In: Lateinamerika-Studien, Band 25. Chile. Geschichte-Wirtschaft-Kultur. Universität Erlangen-Nürnberg. Sektion Lateinamerika.(Hg.Titus Heydenreich) Frankfurt am Main. 1990.209–227. *Maldonado,Carlos:* Los Carabineros de Chile. Historia de una policía militarizada. In: Ibero-Americana, Nordic Journal of Latin American Studies. Vol. XX. 3. 1990.11.

hosszabb-rövidebb időt a hadsereg tisztjeként szolgáltak, sőt részt vettek az 1924–25-ös puccsokban), illetve hogy a katonákkal szemben a civil hivatalnokok súlyát-presztízsét növelje, ezért egy a Diario Oficialban 1928. március 7-én közölt kormányrendelet úgy rendelkezett, hogy „... *a provinciák intendánsai és a járások kormányzói (Governeure) jogosultak közigazgatási határaikon belül utasítást adni a legmagasabb rangú rendőrtiszteknek minden rendőrségi ügyben. Ezeknek a hivatalnokoknak eddig az általános törvények értelmében a Carabinerok felett csak felügyeleti joguk volt. A tulajdonképpeni rendőrségi szolgálattól idegen ügyekben, tehát ami a Carabinerok belső igazgatását és szervezetét illeti, a testület továbbra is a santiagói Generaldirektion der Carabinerosnak van alárendelve.*"[36]

Ibañez ezredes 1925–1927 közötti üstökös szerű politikai karrierjét nagy figyelemmel követte a santiagói német követség. Spee követ 1927 első hónapjaiban Berlinbe küldött gyakori táviratai a hatalmi küzdelem újabb és újabb fejleményeiről tudósítottak. Egy februári távirata például Ibañez belügyminiszterré történt kinevezését, és gyors rendőri intézkedéseit sorolta fel: 400 letartóztatás, a politikai pártok vezetőinek, parlamenti képviselőknek emigrációba kényszerítése. Az általános helyzetet pedig úgy jellemezte, hogy „...*diktatúrához hasonló állapotok jöttek létre.*"[37] Spee 1927. áprilisi távirata újabb lényeges hatalmi fordulatról számolt be. Miután a tényleges hatalmától megfosztott Emiliano Figueroa elnököt a látszat kedvéért „hivatalosan" két hónapra szabadságolták, Ibañez mint belügyminiszter átvette az alelnöki tisztséget is. „*A kormány a valóságban diktatórikusan cselekszik, lehetőleg a törvényes formák betartásával. Mindenütt erős a spicliskedés. A sajtó nem szabad...Nyílt titok, hogy Ibañezt és a kabinetet a tisztek tanácsa (Junta Militar) látja el tanácsokkal...a kormány a katonák által végrehajtott letartóztatások révén egyes egyedül birtokolja a tényleges hatalmat...*"[38]

Von Kiesling Ibañez elnökké választását az alábbi módon értékelte: „*Az a lovassági tiszt, aki egykor tanítványom volt, a hatalom csúcsára érkezett...Az innen kezdődő öt békés év lehetővé tette számomra, hogy a hadseregbeli* (német – F. F.) *pozíciókat a régi jelentőségének megfelelően kiépítsem... Ilyen körülmények közepette kívánatosnak tűnt, hogy segítségül újabb német tiszteket vonjunk be. Ezt a gondolatot a chilei bajtársak lelkesen felkarolták. A hadseregparancsnokság e célból Berlinhez fordult, ahol a szükséges tárgyalásokat azonnal útjára indították.*"[39] Kiesling e tárgyalások eredményéről már nem tudósított visszaemlékezéseiben, de ismert, hogy újabb német instruktorok szerződtetésére került sor a versailles-i szerződés tiltó rendelkezéseivel mit sem törődve.[40] Chilében a versailles-i szerződéssel az történt, amit a szomszédos országban, Argentínában 1921-től Uriburu tábornok mellett „*informante*" pozícióban tevékenykedő Faupel tábornok von Seeckt vezérezredesnek, a Reichswehr akkori parancsnokának 1926-ban tanácsolt: „*Mint a versailles-i szerződés minden előírását, úgy ezt* (a katonai missziókra vo-

[36] PAAA R79121

[37] Spee távirata az A.A.-nak 1927. február 27. PAAA Abt. III. Akten betreffend Politik, Parlament und Parteiwesen in Chile vom 1925 bis 1930.

[38] Spee távirata az A.A.-nak 1927. április 9. PAAA Abt. III. Akten betreffend Politik,Parlament und Parteiwesen in Chile vom 1925 bis 1930

[39] *Kiesling*:i. m. 461.

[40] A versailles-i szerződés 179. pontja megtiltotta Németországnak katonai instruktorai külföldre küldését.

natkozót – F. F.), *is magától értetődően hatályon kívül kell helyezni, s ameddig ez nem érhető el, minden eszközzel ki kell játszani."*[41]

A német katonai befolyás I. világháború utáni chilei „sikertörténetének" csúcspontját az 1929-es év jelentette, amikor is márciusban a Reichswehr parancsnoka, Heye tábornok látogatott Chilébe az andoki ország addigi legnagyobb hadgyakorlatára. A német főparancsnok Ibañez tábornok-elnök és a Kolumbiában is szolgált Francisco Javier Diaz, a chilei hadsereg főparancsnokának nem hivatalos, hanem baráti, személyes meghívására érkezett. Diaz a német tábornokot még az I. világháború előtti évekből jól ismerte, ugyanis fiatal tisztként több évre Németországba vezényelték át. 1929 júliusában viszonzásként maga Diaz tábornok tett több hetes látogatást Németországban, ahol számos hadgyakorlatot is megtekintett.[42] A 20-as évek második felében nemcsak a katonai kapcsolatok váltak igen szorossá Chile és Németország között — például a 20-as évek közepétől a Reichswehr ismét rendszeresen fogadott chilei tiszteket — hanem a politikai kapcsolatok is. Ennek mérföldköve volt Hans von Luther volt német kancellár 1926-os látogatása, aki dél-amerikai körútja során Chilét is felkereste.[43]

Az 1925-ben hatalomra került germanofil chilei tisztek révén, akik jelentős része több éven át még 1914 előtt németországi továbbképzésen vett részt, Németország visszaszerezte az országban korábbi katonai-politikai befolyását. E tisztek Németország iránti szimpátiáját még a világháborús katonai vereség sem tudta megingatni. A német modellt — Párizs minden próbálkozása ellenére — nem kívánták felváltani a franciával. Mivel jól beszéltek németül, szoros kapcsolatban álltak a chilei német kolóniákkal, azok szervezeteivel, gyerekeiket német iskolákba járatták, s nem voltak ritkák olyan házasságok sem, ahol chilei tiszt németországi továbbképzése során német, vagy hazájában chilei német származású nőt vett feleségül.

Ilyen németbarát hatalmi és szimpátia közegben számos német vezető hivatalnokot is szerződtetett az Ibañez-kormányzat. E magasrangú német szakértők közé tartozott Dr. Walter Grävell, akit 1927–1929 között a chilei kormány a Statisztikai Hivatal újjászervezésére szerződtetett. Grävel 1927 novemberében személyes hangú levélben tájékoztatta pártfogóját, Hindenburg birodalmi kancellárt chilei munkájáról, s a Németországról alkotott chilei véleményeket az alábbi módon összegezte: a Németország iránti *„vonzódás kevésbé Németország iránti szeretetet jelent, sokkal inkább a német teljesítményeknek különösen magasra értékelése...a német* (szimpátia – F. F.) *áll most előtérben. A Németország iránti han-*

[41] Wilhelm Faupel tábornok „Wie kann die Taetigkeit deutscher Instrukteure in Suedamerika gefoerdert werden?" című [Generaloberst] von Seeckt vezérezredeshez, a Reichswehr főparancsnokához 1926-ban írt memoranduma. BAMA V/247/208.

[42] PAAA AA. III. Südamerika. Militärangelegenheiten 1925–1935; PAAA R79112; BAMA RM 67/V2; *Kiesling:* i. m. 464.

[43] Bundesarchiv Koblenz (a továbbiakban BA) NL 9/Luther,H. Nr. 37., *Fischer Ferenc*: La expansión indirecta de la ciencia militar alemana en América del Sud: la cooperación militar entre Alemania y Chile y las germanofilas misiones militares chilenas en los países latinoamericanos (1885–1914) In: Bernd Schröter y Karin Schüller -(eds): Tordesillas y sus consecuencias. La política de las grandes potencias europeas respecto America Latina – 1494–1898. Vervuert-Iberoamericana. Frankfurt am Main – Madrid. 1995. 243–260.

gulat kiváló, szinte túláradó. A németbarátságban a chilei hadsereg áll az élen... Mindenütt »Viva Alemania«-t lehet hallani."[44]

1927–1930 között mint *„Asesor Técnico de Aduanas"* a hamburgi illetőségű Dr. Berhard Hinst irányította a chilei vámszolgálat átszervezését.[45] Különösen nagy befolyással rendelkezett Ludwig von Bohlen, aki Drezdából, a szász igazságügyi minisztériumból került 1927–1931 között Chilében kulcspozícióba: Ibañez elnök legbensőségesebb, legfontosabb jogi szaktanácsadója volt, nevéhez fűződött például a büntetőtörvénykönyv, a „Codigo Penal" reformja, a közigazgatási rendszerről és az államháztartásról szóló törvények kidolgozása.[46] Dr. Martner, a santiagói állami egyetem — Bonnban doktorátust szerzett — rektora 1928 májusában *„azt a feladatot kapta az államelnöktől* (Ibañeztől – F. F.), *hogy ez év őszén Németországba utazzon... hogy a német egyetemekkel professzori és lehetőség szerint egyetemista cserekapcsolatot létesítsen."*[47]

Ibañez, immáron a hatalom csúcsán, mint Chile alkotmányosan megválasztott elnöke jelentős figyelmet fordított hatalma, rendszere stabilizálására. Ebben kiemelkedően fontos szerepet szánt a Cuerpo de Carabinerosnak, amelyhez érzelmileg is vonzódott, hiszen katonai karrierjének fontos állomását jelentette parancsnoki pozíciója a csendőrségi iskola, az Escuela de Carabineros élén 1918-ban. Ibañez hatalmát annak köszönhette, hogy a chilei fegyveres erők — szakítva hagyományaikkal — 1924–25 között kiléptek a kaszárnyák falai közül. A chilei caudillo 1927-ben éppen ezt a politizáló-lázadó szellemet, a puccsista (pronunciamiento) törekvéseket akarta elfojtani, s a hadsereget ismét a kaszárnyákon belül akarta tartani. Rendszerét stabilizálni és konszolidálni kellett, s ennek fő támasza a Cuerpo de Carabineros lett. Ezért egyet értünk a francia politológus Alain Joxe 1970-ben képviselt véleményével: *„a jelenlegi chilei állam alapját a hadseregben kell keresnünk, de mint polgári rendszer konszolidációja a Carabinerok intézményén nyugszik."*[48]

A korabeli német követségi jelentések is úgy értékelték a Cuerpo de Carabineros-t, hogy az Ibañez *„saját testőrgárdája (Leibgarde), a tulajdonképpeni hatalmi támasza"*.[49] A santiagói német követség 1928 januárjában azt jelentette Berlinbe, hogy *„mivel a Carabinero testület közel olyan erős, mint a hadsereg, ez a chilei kormány számára fontos hatalmi faktort jelent... A hadsereg és a tengerészet tisztjeit át lehet vezényelni a csendőrséghez szolgálattételre... A Carabineros de Chile katonai jellegű intézmény, ...mely hatalom a belügyminiszter alá tartozik."*[50] Egy bizalmas német diplomáciai feljegyzés 1928 novemberében pedig arról számolt be, hogy Parada csendőrtábornok váratlanul lemondott (állítólag egészségügyi okok miatt), s külföldre kívánt menni. Helyét Alvarez ezredes vette át, aki nemrég tért vissza Itáliából, ahol az ottani csendőrség működését tanulmányozta. Parada *„eddig az elnök jó barátjának számított, de az utóbbi időben, úgy tűnik,*

[44] PAAA R79069; PAAA R79161

[45] PAAA R79161

[46] Uo.

[47] PAAA R79124

[48] *„Asi pues,el origen del Estado chileno actual debe buscarse en el ejército,pero su consolidacion como sistema civil descansa sobre la institucion de los carabineros." Joxe:* i.m. 67.

[49] Dr. Olshausen követ jelentése az A. A.-nak 1931. augusztus 6. PAAA Chile Po 11–1.

[50] PAAA R79121; BAMA RH2/1860

intrikákba keveredett. A posztja azért bír nagy jelentőséggel, mert a Carabinerok... ámbár katonailag szervezettek, mégsem a hadügyminisztérium alá tartoznak, hanem a belügyminiszter alá. Mivel a lőszerkészleteket nem a hadsereg, hanem a carabinierik őrzik, ez különösen kiemeli a belügyminiszter jelentőségét."[51] Spee követ utóda, Dr. Olshausen nem sokkal Ibañez bukása előtt, 1931 áprilisában már egy *„négyes hatalmi bázisról"* is tudósított: *„Ibañez elnök a nemzeti repülésügy előmozdítására egy különleges államtitkári posztot állított fel. Ezt ugyanúgy, ahogy a rendőri erőket is, a belügyminisztérium alá rendelték. A flotta, a hadsereg és a rendőri erők mellett így egy negyedik lehetőséget is teremtett magának Ibañez elnök, hogy akaratát hatalompolitikailag keresztülvigye."*[52]

A Cuerpo de Carabineros pusztán attól az adminisztratív rendelkezéstől, hogy a különféle rendőri feladatokat teljesítő szerveket formálisan egyesítették 1927 áprilisában, még nem vált azonnal egy modern, hatékony, jól szervezett s irányított, lojális, fegyelmezett, apolitikus intézménnyé, amely egyúttal az Ibañez által létrehozott új „féldiktatórikus" rendszer hathatós támasza, hatalmának megbízható garantálója s egyúttal a hadsereggel szemben is elég hatásos „ellensúly" lenne.[53] Az intézmény éppen ezen szerteágazó elvárások miatt komoly átszervezések, reformok előtt állt: e hatalompolitikai célok keresztülvitelében a hadseregben már sikeresen megvalósított és bevált porosz-német reformok tapasztalatai alapján Ibañez és tiszttársai ismét Németországban látták a „tanítómestert".

1927 augusztusától a santiagói kormány kezdeményezésére intenzív tárgyalások, diplomáciai levelezések kezdődtek. Felújították a már 1925 októberében jelzett szándékot, hogy német rendőrségi szakértőket szerződtessenek Chilébe.[54] A santiagói német követ, Spee gróf 1927–1928-ban a szükséges információk biztosítása végett gyakran tájékoztatta Berlint a chilei rendőrség-csendőrség átszervezéséről. 1927. júniusi beszámolója az alábbi címet viselte: *„Az állami, a kommunális rendőrség és a csendőrség összeolvasztása Carabinerokká Chilében"*.[55] A jelentés arról tudósított, hogy Chilében addig volt egy állami rendőrség, főleg a városokban, egy kommunális rendőrség, főleg vidéken és a Carabinerok, *„amelyeknek ámbár különböző volt a szolgálati előljárója és szolgálati szabályzata, mégis mindegyiknek ugyanazt a feladatot kellett teljesítenie."* A kormány a parlamenttől 1927 januárjában kapott rendkívüli felhatalmazása alapján *„a három biztonsági szolgálatot egy kötelékbe, a »Carabineros de Chile«-be olvasztja."* Az új rendelkezések szerint a Carabineros erőket szakaszokba, századokba és ezredekbe tömörítették. Az átszervezés idején létező háromféle rendőrségi erőket átvették az újonnan szerveződőkbe. Minden tartományt minimálisan egy ezreddel és minden járást egy szakasz Carabineros-erővel láttak el. Ezek feladatába sorolták az egész tartományban a rend és a biztonság fenntartását, *„beleértve a mezőket és az utakat is"*. Santiagóban és Valparaisóban több Carabinero-ezredet állítottak

[51] PAAA R79121

[52] Dr.Olshausen jelentése az A.A.-nak 1931. április 6. PAAA III. Chile Po 11-1

[53] El Ministro del Interior fijo ayer la planta de „Carabineros de Chile" 25. V. 1927. BAMA RH67/V2

[54] A német források ugyanakkor nem tudósítanak arról, hogy Chile ez időtájt fontolgatta-e egyáltalán olasz carabinieri misszió szerződtetését.

[55] Spee követ jelentése az A.A.-nak 1927. június 11. PAAA R79112

fel. A Carabinerok fenntartási költségeinek kétharmad részét a helységeknek kellett állniuk. *„Minden provincia legfelső Carabinero-vezetője fegyelem, igazgatás, sorozás vonatkozásában a belügyminiszter alá tartozik."* Spee követ az alábbiakban összegezte a reformok hatalompolitikai következményeit: *„A Carabinerok új szervezete számos, nem a hadsereghez tartozó alakulat erős centralizálódását jelenti, ezért ez belpolitikailag is jelentős, mint olyan faktor, amire a kormány nyugodtan támaszkodhat."*[56]

A német diplomata nyolc hónappal később — amikor már megtörtént a német rendőrségi misszió szerződtetése — újabb dekrétumot elemzett, melynek 1. cikkelye szerint *„a »Carabineros de Chile« katonai jellegű szervezet, melynek feladata, hogy az egész országban fenntartsa a biztonságot és a rendet, és felügyelje a törvények betartását."* A 2. cikkely kimondja, hogy *„a hatalom a belügyminiszter alá tartozik, de az Elnök ideiglenesen a hadügyminiszter alá rendelheti. Rendkívüli szolgálat adható a városok, a vidék, a tengeri hajózás (kikötők) és amennyiben az érdekeltek a költségeket fedezni tudják, az ipari központok számára. A Carabinerok igénybe vehetők az állami vasutak, a vámszolgálat és a határszolgálat számára is. A hadsereg és a haditengerészet tisztjei szolgálattételre átvezényelhetők a carabinerokhoz."* Ez az elemzés azzal az összegzéssel zárult, hogy *„mivel a Carabineros-testület majdhogynem olyan erős mint a hadsereg, ez a chilei kormány számára fontos hatalmi faktort jelent."*[57]

A berlini chilei követség 1927 augusztusában azzal a kéréssel fordult a német külügyminisztériumhoz, hogy a német biztonsági szolgálat egy hivatalnokát ajánlja, *„aki a chilei rendőrség megszervezésének és oktatásának vezetését átvehetné"*, valamint egy detektívet ugyanezen funkciók ellátására az ottani nyomozórészleghez. *„A chilei kormány által kiadott megbízatás olyan urakra vonatkozik, akik aktív szolgálatban állnak."*[58]

Az utóbbi kitétel, azaz hogy *„aktív szolgálatban"* álló német specialistákat kért a chilei kormány, azt jelentette, hogy mind Németország, mind Chile figyelmen kívül hagyta, pontosabban megszegte a versailles-i szerződés instruktorok küldését, illetve fogadását tiltó rendelkezését, azaz a 176. és a 179. paragrafusokat. A külpolitikai bonyodalmak elkerülése végett ezért bizalmas-titkos tárgyalások folytak. A két ország külképviseletei a levél- és táviratváltások ügykezelési besorolására ezért általában a megkülönböztető *„titkos – bizalmas"* jelzést alkalmazták.

A berlini chilei követség két német rendőrségi specialistára vonatkozó kérésével szinte egyidejűleg futott be a santiagói német követségtől Spee követ távirata, amely újabb információkat tartalmazott a betöltendő rendőrtanácsadói állások jellegéről és alkalmazási feltételeiről. A távirat szerint a két német rendőrségi specialista — státuszukat tekintve — a Carabinerok parancsnokának, a Németországba az I. világháború előtt részképzésre átvezényelt, Parada tábornoknak alárendeltjei lesznek, mint *„technischer Beirat"*, azaz technikai tanácsadók. Az egyik német tiszt feladata a *„Geheimpolizei"* (titkosrendőrség) és a *„Kriminalpolizei"* (bűnügyi rendőrség) megszervezése lenne *„in allen Zweigen"* (minden ágazatban), így a politikai, vegyészeti, fotográfiai részlegek, továbbá a *„kémkedés"*

[56] PAAA R79112

[57] A szóban forgó dekrétum: Nr. 8352/1927 december 23. PAAA R79121

[58] A berlini chilei követség jegyzéke A.A.-nak PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

(Spionage) is hozzá fog tartozni. A másik feladata az összes egyéb rendőrségi munkában való közreműködés (*„biztonság, rend a legtágabb értelmezésben"*). Mindkettőjüknek ügyes, tapasztalt személyeknek kell lenniük, a spanyol nyelvet gyorsan meg kell tanulniuk. A szerződés három évre szólna, a házas tiszt 100 fontot kapna havonta.[59]

A berlini chilei követség 1927 augusztusi levelei alapján a Külügyi Hivatal a Birodalmi Belügyminisztériumhoz átiratot intézett azzal, hogy az nevezzen meg német rendőrségi specialistákat az alábbi feladatokkal: *„a./a chilei rendőrség megszervezése és kiképzésének irányítása* (für Organisation und Leitung der Ausbildung der chilenischen Polizei) *b./a nyomozó-részleg vezetésének ellátása* (zur Ausübung der Leitung der Investigat-Abteilung.)"[60]

Már Spee követ is jelezte táviratában, hogy chilei kiutazásra rövid időn belül sort kell keríteni. Ezért a német hatóságok közti levelezések *„Eilt sehr"*, *„sofort"* (sürgős, azonnal) megkülönböztető jelzést kaptak, melynek eredményeként a chilei követség 1927 decemberében már szerződést is köthetett a két kiválasztott német rendőrtiszttel, akik 1928 februárjában már szolgálatra is jelentkeztek Parada tábornoknál.

A Birodalmi Belügyminisztérium a Külügyi Hivatal felkérésére körlevelet intézett Poroszország, Bajorország, Szászország, Württenberg, Hamburg rendőrhatóságaihoz. A Porosz Belügyminisztérium összesen kilenc rendőrtiszt nevét sorolta fel (5 fő *„Schutzpolizei"*, 4 fő *„Kriminalpolizei"*), de közülük csak egy személyt ajánlott a Reichsministerium des Innern figyelmébe, nevezetesen Karl Pfeffer-Wildenbruch rendőrőrnagyot, aki négy idegen nyelven beszélt (angol, francia, török, perzsa), s amellett *„átfogó ismeretei és tapasztalatai vannak a rendőri munka minden területéről... kimagasló szervezőkészsége van és rendelkezik azzal a képességgel, hogy a különféle társadalmi osztályokhoz tartozó egyénekkel megfelelően tud bánni."*[61]

A Birodalmi Belügyminisztérium 1927 szeptemberében arról értesítette a német külügyminisztériumot, hogy Poroszországból (Berlin, Essen) 7 fő, Württenbergből (Stuttgart) 1 fő, Szászországból (Magdeburg, Halle, Dresden) 3 fő, Hamburgból 2 fő jelentkezett. 1927 szeptember elején — tehát mindössze egy hónap alatt — a chilei követség augusztus 2-i kérvényére az Auswärtiges Amt 13 rendőrtisztet terjeszthetett elő: 9 főt a *„Sicherheitspolizei"*, s 4 főt a *„Kriminalpolizei"* részéről. Októberben még újabb pályázatok futottak be Poroszországból, többek között Düsseldorfból *„Kriminaldirektor"* Schmitz-Voigt pályázata. Összességében 20 német pályázó kívánt részt venni a chilei rendőrség átszervezésében, akik közül 13 fő *„Sicherheitsbeamte"* volt, 7 fő pedig *„Kriminalpolizist"*. Ahogy Pfeffer-Wildenbruch is befolyásos emberek ajánlásaira támaszkodott (Kiesling, Nadolny, Dickhoff), úgy Schmitz-Voigt esetében is fontos ajánlások érkeztek a porosz belügyminisztérium referenséhez, *„Ministerialdirektor"* Dammanhoz, valamint a külügyminisztérium illetékeséhez, *„Wirklicher Legationsrat"* Bobrickhoz, hogy a Chilébe pályázók közül Schmitz-Voigt *„a felállítandó jelölőlistán lehetőleg az első helyen szerepeljen."*[62]

[59] Spee követ távirata az A.A.-nak 1927. augusztus 4. PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile
[60] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile
[61] Uo.
[62] PAAA R79160

A Tiergarten Strasse 34. alatti berlini chilei követség 1927. december elején már arról tájékoztatta a német külügyminisztériumot, hogy a *„Chilében elfoglalandó két rendőrinstruktori helyre"* a magdeburgi Pfeffer-Wildenbruch rendőrőrnagyot és a düsseldorfi rendőrkapitányt Schmitz-Voigt-ot választották ki. A chilei kormány két év szabadságolást igényelt a két kiválasztott, aktív szolgálatban álló rendőrtiszt számára. A szerződéskötések valamelyest elhúzódtak, mert a két kiválasztott még nem kapta meg a két évre igényelt szabadságolási engedélyt, illetve a chilei hatóságok még nem utalták át a berlini követségre az utazási költségek összegét. A szabadságolások sürgetésére a chilei követség még december 31-én is telefonbeszélgetést folytatott a külügyi hivatal referensével, illetve a santiagói német követség is táviratozott a szerződések mielőbbi megkötéséről, hogy a két rendőrtiszt még 1928. január elején útnak indulhasson.

A chilei követség részéről Arturo Alamperte követ írta alá Karl Pfeffer-Wildenbruch, illetve Paul Schmitz-Voigt szerződését 1928. január 2-án, illetve 4-én. A német kormánytól január végén érkezett meg a két évre szóló fizetésnélküli szabadságolási engedély. 1928. január 21-én az Auswärtiges Amt a santiagói követséget már arról értesíthette, hogy Pfeffer-Wildenbruch január 28-án indul Hamburgból, s a Horn-fok megkerülésével március közepén érkezik meg új állomáshelyére. A követséget Berlin ismételten biztosította arról, hogy *„a Chiléhez fűződő kapcsolataink érdekében a Külügyi Hivatal nagyon érdekelt abban, hogy a két állást német rendőrségi hivatalnokok töltsék be."*[63]

A Pfeffer-Wildenbruch őrnaggyal kötött szerződés, a *"Contrato"* 1. pontja szerint nevezett szolgálatait, *„mint a chilei Cuerpo de Carabineros biztonsági szekciójának tanácsadója"* két évig látja el. *„A szolgálati ideje alatt közvetlenül a Carabinerok főigazgatójának alárendeltségébe tartozik. Szolgálatai ellátása közben, vagy bármely hivatalos fellépése során Pfeffer-Wildenbruch úr civil öltözéket kell, hogy használjon."*[64] Ez utóbbi pont — azaz a civil öltözet szerződésben is rögzített előírása — utal arra, hogy a chilei kormány kerülni kívánta a feltűnést, hiszen a német belügyminisztériummal folytatott hivatalos tárgyalások során aktív szolgálatban álló, német állampolgárságú tiszteket szerződtetett, amit egyértelműen tiltottak a versailles-i szerződés 176. és 179-es számú paragrafusai.

„Polizei-Major" Karl Pfeffer-Wildenbruch Santiagó de Chiléből írt, 1928. júliusi levelében első benyomásairól, feladatáról az alábbiakat tudatta a porosz belügyminisztérium rendőrségi részleg vezetőjének, *„Ministerialdirektor"* Dr. Klausenernek: Hét hetes hajóút után érkezett meg a két német rendőrtiszt Santiagó de Chilébe. A chilei kormány utasítására mindenütt, ahová a hajó Chile kikötőibe befutott, a helyi rendőri és katonai hatóságok ünnepélyesen fogadták őket. A Cuerpo de Carabineros Generaldirektorához, Parada tábornokhoz elkísérte a két német instruktort gróf Spee követ is. Parada tábornok *„mint néhány más magasabb rangú rendőrfőnök ugyancsak a hadsereg tisztje. Ő arra kért bennünket — egyébként igen kiválóan beszél németül —, hogy tanulmányozzuk Chile rendőrségi*

[63] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

[64] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile Pfeffer-Wildenbruch őrnagy évi jövedelme 36 ezer peso volt, s külön 5400 peso a szállásra. A „Carabineros de Chile" költségvetési adatai szerint egy chilei carabinero ezredes 32800 pesot,egy alezredes 28080-at, egy őrnagy 24000-et, egy kapitány 17500-at, egy hadnagy 12000 pesot keresett. BAMA RH 67/V2

viszonyait és felépítését, és közöljük vele adott esetben változtatási javaslatainkat." Mivel ekkor még nem beszéltek jól spanyolul, ezért egy-egy németül tudó tisztet osztottak be mellé jük. Amikor tudtak már spanyol nyelven is előadni, előadásokat tartottak *„a német és porosz rendőrségről"*. Mivel a Cuerpo de Carabineros három korábbi testület — a városi, a vidéki rendőrség és a Carabinerok — összeolvadásából született, ezért *„fő feladatunk az... hogy ebben az összeolvasztásban közreműködjünk, s hogy továbbfejlesszük az intézményt az ország szükségletei szerint, figyelembe véve a nálunk* (Németországban – F. F.) *szerzett tapasztalatokat."*[65]

1929 végén a két német rendőrtiszt a szerződés lejártakor visszatért Németországba. 1930 márciusában Carlos R. Dinator, a nyomozó osztály vezetője *(Director de Investigaciones)* Fernando Sepulveda tábornok, a csendőrség akkori parancsnokának *(Director General de Carabineros)* megbízásából ismételten kezdeményezte, hogy Schmitz-Voigt *„térjen vissza az országba, hogy teljesítse a szolgálatot a nyomozó részlegnél mint tanár, s mint technikai tanácsadó."*[66] A szerződéstervezet 5–10 éves szolgálatot helyezett kilátásba évi 36000 peso fizetéssel. Schmitz-Voigt ekkor már ismét Düsseldorfban dolgozott, mint a nagyváros *„Kriminaldirektor"*-a. Vissza kívánt térni Chilébe, azonban azt a feltételt szabta, hogy évi fizetése legalább 54000 peso legyen, tekintettel a nagy drágaságra Chilében. A *„Dirección General del Cuerpo de Carabineros"* válaszában közölte, hogy nem tudnak magasabb fizetést ajánlani. A Preußisches Ministerium des Innern, az Auswärtiges Amt, és a santiagói Deutsche Gesandschaft közti levélváltások során több ponton azonos vélemény alakult ki: Schmitz-Voigt fizetésemelésére mindenképpen törekedni kell, *„mivel ha egy magasrangú német hivatalnok, aki külföldön hasznos munkát végzett, s másodszor is kimegy, akkor ezt fizetésemeléssel is össze kell kötni"*.[67]

Schmitz-Voigt újabb szerződtetését Berlinben azért támogatták különösen, mert *„a bűnügyi rendőrség a sajátos chilei féldiktatórikus viszonyok közepette olyannyira szoros kapcsolatban áll a politikai ügyekkel,hogy ebben egy vezető hivatalnok, vagy instruktor nem jelentéktelen szerepet játszik. Egy francia azon a poszton, amelyet most Schmitz-Voigt úrnak felkínálnak, nagyon veszélyes lehet az általános német befolyásra. Ezért ajánlatosnak tűnik, hogy Schmitz-Voigt úrnak az állás elfogadását lehetővé tegyük, amennyiben a források ehhez rendelkezésre állnak."*[68]

A 20-as évek végén, a 30-as évek elején riasztó jelentések érkeztek Berlinbe, mind a Chilében tevékenykedő német instruktorok (von Kiesling és von Knauert ezredesek), mind dr.Olshausen követ részéről. E jelzések szerint, ha német részről nem tesznek hathatós ellenlépéseket a chilei hadseregben egyre jobban megerősödő frankofil áramlattal szemben (a 20-as évek legelején Franciaországba küldött chilei tisztek ugyanis az évek során egyre magasabb posztokat értek el a ranglétrán) *„úgy Körner tábornok óta a chilei hadseregben uralkodó befolyás, s ezzel indirekte az általános német befolyás megkérdőjeleződése az országban a legnagyobb aggodalmat kelti."*[69]

[65] Pfeffer-Wildenbruch levele a porosz belügyminisztériumnak 1928. július 5. PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

[66] Uo. Pfeffer-Wildenbruch újraszerződtetése nem vetődött fel sem a német, sem a chilei forrásokban.

[67] Uo.

[68] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

[69] PAAA R79112; BAMA RH 67/V2

Miután az I. világháború után Berlinben minden külpolitikai kérdést a versailles-i szerződés, a francia-német rivalizálás és revansvágy szemüvegén át elemeztek, ezért úgy vélték a porosz belügyminisztérium illetékesei, hogy Schmitz-Voigt döntése nemcsak személyes ügy, hanem annak *„rendkívüli állam- és kultúrpolitikai jelentősége van. Úgy tűnik, ha a mi instruktorunk lemondja, helyette egy franciát alkalmaznak. Hogy ennek milyen következményei lennének a külföldön élő németség számára, az kézenfekvő. Ezért tanulmányozni kell azt, hogy ezen okból nem jöhetne-e számításba Schmitz-Voigt úr támogatása az Auswärtiges Amt vagy porosz források keretéből, amennyiben a chilei kormány valóban nem engedélyezi a magasabb jövedelmet."*[70]

A tárgyalások elhúzódtak egészen 1930 szeptemberéig. A világgazdasági válság miatt Chilében igen szigorú takarékossági intézkedéseket léptettek életbe, felmondták például öt német katonai instruktor szerződését is. Nem fogadták el a német követség által ajánlott közbülső megoldást, a 40–42 000 pesot sem. Berlinben is hasonló volt a pénzügyi helyzet, ezért a szűk pénzügyi keretek miatt elvetették a német forrásból történő fizetéskiegészítést. Dr. Graeser a Porosz Belügyminisztérium részéről már 1930 nyarán jelezte a Külügyi Hivatalnak, hogy ámbátor támogatja Schmitz-Voigt másodszori chilei kiküldetését (a német rendőrtiszt alkalmazása *„a német tekintélyt szolgálja Chilében és állam- és kultúrpolitikai szempontból kívánatos")*, de ha Chile nem hajlandó többet fizetni, akkor nem sok esélyt lát arra, hogy német forrásból kiegészítsék a fizetését. *„Nem lesz könnyű fizetni a különbözetet, tekintettel a költségvetés korlátozott eszközeire."*[71]

A szerződés-meghosszabítás kérdését a *Dirección General de Carabineros* 1930. szeptember eleji levele zárta le azzal, hogy *„noha Schmitz-Voigt úr szolgálatai, tapasztalatai, tanácsai nagyon is értékesek lennének, de ezek mégsem nélkülözhetetlenek, mivel az intézményben a szervezetet illetően már megoldottak az alapvető problémák."*[72] E levelet a *Dirección General de Carabineros* nevében Carlos Frödden írta alá, egyúttal jelezte a chilei német követségnek azt is, hogy Schmitz-Voigt posztját a chilei Humberto Contreras de la Vega kapitány fogja betölteni, aki hamarosan visszaérkezik Európából, ahol különböző rendőrségi intézményeket tanulmányozott, így az olasz csendőrség felépítését is. Von Reisswitz báró, az új santiagói német követ 1930. szeptember 10-i jelentése egyértelműen a szűkös chilei pénzügyi keretekben látta annak okát, hogy a chilei kormány nem hajlandó a német rendőrtiszt által igényelt magasabb jövedelemmel megújítani a szerződését. *„Az elutasítás fő okát bizonyára a pénzügyi helyzet által meghatározott takarékossági intézkedésekben kell keresni."*[73]

Ibañez bukása után (1931. július) a Cuerpo de Carabineros nemcsak hogy „túlélte" az alapító tábornok-elnök kényszerű távozását a hatalomból, hanem a későbbi évtizedek chilei hatalmi viszonyainak, belpolitikai stabilitásának lényeges komponense maradt — a német instruktorok tanácsadói munkájával megszervezett, modernizált — Cuerpo de Carabineros de Chile. Ámbár Arturo Alessandri elnök 1932-től mindent megtett Ibañez és hívei háttérbe szorítására, de a Cuerpo

[70] PAAA R79160

[71] Dr. Graeser levele az A. A.-nak 1930 július 24. PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

[72] PAAA Abt. III. Polizeiwesen Chile

[73] Uo.

de Carabineros (melyet akkoriban Ibañez „testőrgárdájának" is neveztek) Alessandri hatalmának is legfontosabb támaszául szolgált.

A santiagói német követség elemzései, von Reisswitz német követ *„Politischer Bericht"*-jei (politikai jelentései) mind arra a következtetésre jutottak, hogy a chilei *„vulkanikus"* belpolitikai viszonyok közepette Alessandri hatalmának *„két oszlopa"* van: a Cuerpo de Carabineros és a jómódú polgárokból szervezett 30–40 000 fős *„Guardia Civica"*.[74] *„Ezekkel tartja sakkban* (Alessandri – F. F.) *a nyugtalan hadsereget...A hadsereg egoista terveivel szemben* (e két fegyveres testületet Alessandri – F. F.) *hatásos elijesztő eszközként „* alkalmazza. *„Mivel a hadsereg a korábbi forradalmakban és különösen az előző év* (1931 – F. F.) *puccsaiban való részvétele miatt sokat veszített presztizséből, Alessandri ezt a körülményt használja fel arra, hogy a Carabinerokat és a nemrég felállított Guardia Civicat (polgárőrség) a saját hatalompolitikai támaszává alakítsa át."*[75]

Alessandri elnök lényegesen csökkentette a hadsereg költségvetését. 1933-ban a nemzetvédelem (Defensa Nacional) egész költségvetése 90623 millió peso volt (hadsereg: 49,1; haditengerészet: 32,7; légierő: 8,7), miközben a Cuerpo de Carabineros 65,5 millió pesoban részesült.[76] Ez a magas összeg összefüggött azzal is, hogy a három és fél milliós ország hadseregének létszámát 14000 főről 9000 főre csökkentették, mialatt a csendőrség létszáma 16000 főre emelkedett! Mindezeken túl a hadsereg jelentős erőit a fővárosból a provinciákba telepítették át, hogy *„a hadsereg túlsúlyát a Carabinerokkal szemben kiegyenlítsék."*[77]

A belügyminisztérium fennhatósága alatt álló — s mint láthattuk titkos német rendőrségi misszió tanácsadásával felállított — csendőrség (Cuerpo de Carabineros) és a hadügyminisztérium irányítása alatt álló fegyveres erők (Fuerzas Armadas) között sajátos — a chilei 19. század eleji történelmi tradíciókra is visszavezethető — egyensúlyi állapot, mondhatni „kölcsönös sakkbantartás" jött létre. Ennek a hatalompolitikai, belpolitikai stabilizáló jelentőségét már — mint láthattuk — a korabeli, Chilében szolgáló német diplomaták is felismerték.

A későbbi — 1973-ig tartó s Latin-Amerikában szinte egyedülálló — puccsmentes évtizedek történelmi folyamatainak tükrében valóban jogosnak tekinthető az az értékelés, miszerint a Cuerpo de Carabineros a chilei politikai *„rendszer fontos része, amely biztosította a fegyveres erők tartós, nevezetes be nem avatkozását a chilei politikába; azaz amennyiben a hadsereg hozta létre az elnöki rendszert* (1925-ben – F. F.), *úgy a csendőrök azok, akik konszolidálták ezt a rendszert."*[78]

---

[74] *Maldonado, Carlos*: La Milicia republicana. Historia de un ejército civil en Chile 1932–1936. Santiago de Chile, 1988.

[75] Von Reiswitz báró santiagói német követ jelentései az Auswärtiges Amt-nak 1933. április 27; 1933. július 16. PAAA R79112

[76] *Estadistica chilena.* Dirección general de estadistica. Año VII. No. 8. Agosto 1934. Santiago de Chile. 283

[77] PAAA R 79112

[78] *Joxe*: i. m. 67.

Szvák Gyula

I. PÉTER ALAKJA AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A kultusz és kritika születése

I. Péter cár jóságos, jószívű, puritán, dolgos, „plebejus" érzelmű és indulatú ember volt. Mégis nehéz volt őt szeretni, mert ugyanakkor makacs, türelmetlen, hirtelen haragú, duhaj, brutális és bosszúálló volt. Nem kímélt senkit – persze, szimpatikus, hogy magát sem. Amíg „legendás furkósbotja" a társadalom legfelső rétegeit érintette, addig a nép ugyanúgy tekintett rá, mint minden korábbi „jó" cárra. „Demokratikus" viselkedése miatt kifejezetten kedvelték a katonák, matrózok körében.[1] Az erőn felült viselt háború szenvedései azonban kikezdték a lakosság toleranciáját, és a cárra, mint „hamis", mint „külországban kicserélt" uralkodóra, mint magára az „Antikrisztusra" kezdtek tekinteni. A hírhedt Preobrazsenszkij prikáz vizsgálati iratai erről bőséges anyaggal szolgálnak.[2]

Sokan voltak azonban, akik neki és Rangtáblázatának sokat köszönhettek. Tüneményes karrierek, gyors meggazdagodások, rendkívüli előléptetések kora a 18. század első negyede. Egy új generációé, amely sokat vesztett a cár halálával. Nem krokodilkönnyeket hullatott tehát egyházi főembere, *Feofan Prokopovics* gyászbeszédében: „Mint Sámson, gyengének talált téged, Oroszország és erőt adott neked; mint Jafet új flottát teremtett, mint Mózes törvényeket adott neked, és Salamonhoz hasonló bölcs volt."[3]

Ezek a szavak megadták az alaphangot az 1725 utáni időszak hivatalos Péter-kultuszának. Az ekkor kezdődő korszak, amelyet a történeti irodalom a „palotaforradalmak koraként" tart számon, az orosz történelemben egészen II. Katalin 1762-es trónra lépéséig tart, számos uralkodó, uralkodónő követi kiszámíthatatlan sorrendben egymást, igen bizonytalanná téve a politikai viszonyokat. Már I. Péter cár felesége, I. Katalin is megkezdi az óvatos elkanyarodást férje vonalvezetésétől, később kísérlet történik az egyeduralmi rend arisztokrácia általi korlátozására, és a „német" és „nemzeti" orientáció is rivalizál egymással.[4] Mindez nem változtat I. Péter megítélésén. A trónöröklés rendjének tisztázatlansága ugyanis egyre fogyasztja az új uralkodók legitimációját, ezért egyre hevesebben ragaszkodnak a cár személyéhez, mint e legitimáció alapjához.

[1] Vö.: Pjotr I. Predanyija, legendi, szkazki i anyekdoti, M., 1993.
[2] Vö.: *N. B. Golikova:* Polityicseszkije processzi pri Petre I., M., 1957.
[3] Feofan Prokopovics In: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek- ellenérvek (szerk., összeáll. Szvák Gyula), Bp., 1989, 294.
[4] Ld. részletesebben: *Je. Anyiszimov:* Rosszija bez Petra, 1725–1740, Szpb., 1994.

Ebbeli erőfeszítéseikhez a legtöbb segítséget a korabeli udvari irodalomtól kapják. A koszorús költők válogatás nélkül hasonlították az éppen regnáló uralkodót a nagy elődhöz. Könnyebb dolguk volt, ha az, mondjuk, a cár lánya volt, de akkor sem hátráltak meg, amikor egy német hercegnő került az orosz trónra. *Kantyemir, Tregyiakovszkij, Szumarokov, Heraszkov, Gyerzsavin* becsülettel tette a dolgát: a korszak orosz irodalma hemzseg az aktuális császár/nő/ dicsőségét zengő ódáktól, s e dicsőség mértéke: I. Péter.[5] Nem kivétel ez alól a korszak kétségtelenül figyelemre méltó polihisztora, *Mihail Lomonoszov* sem, aki históriku si babérokra is igényt tartott, illő hát idézni értékelését: „Ha istenhez hasonlatos embert kell a mi fogalmaink szerint találni, akkor Nagy Péteren kívül mást nem lelek."[6]

Az így születő Péter-kép jellegzetessége, hogy éles kontrasztot tartalmaz a cár előtti és vele kezdődő korszak között. A felvilágosodás kori szóhasználattal operálva a „sötétség és világosság", „nem-lét és lét" ellentétpárjaként írják le a változást, a változtatót magát pedig félistenként aposztrofálják.[7] Kétségtelen, hogy e feladatot a legszínvonalasabban a művészet bevett eszközeivel lehetett megoldani, de részt vállalt belőle a kialakulóban levő történetírás is. *Vaszilij Tatyiscsev*, az első összefoglaló Oroszország történet írója azonban még szintén kortárs volt, ráadásul a *homo novusok* közül való. Érthető tehát, ha a „zavaros időszakig" ívelő művének bevezetőjében a kötelező tisztelet hangján szól a cárról: „S bár hálám kifejezése nem adhat többet Őfelsége dicsőségéhez és tiszteletéhez, mint két garas Salamon templomának kincseihez, vagy egy csepp víz a tengerhez, de ebbéli vágyam mégis oly végtelen, mint Salamon valamennyi kincse vagy az Ob folyó vize."[8] Az idézett szavak nem tűnnek ki eredetiségükkel, más kérdés, hogy a születő Péter-kultuszt sem szolgálhatták, mert Tatyiscsev munkája még sokáig publikálatlan maradt.

Új szakasz jön el a Péter-kultusz történetében II. Katalin trónra lépésével. Látszólag a minden addiginál hevesebb apologetika kora, hiszen, ha valaki, akkor II. Katalin igazán rászorult az I. Péter alakja kínálta legitimációra. És a császárnő igazán ügyesen él is ezzel. Egyre másra íratja a kettőjük párhuzamáról szóló költeményeket, tudatosan építi a nagy reformer cár és a közötte lévő folytonosság ideológiáját. (A szó szoros értelmében is. *Falconet* ekkor emeli I. Péter *Bronzlovas* néven ismert szobrát, amelyen ez a felirat olvasható: I.Péternek – II. Katalin.)

Ez a propaganda már önmagában is meglehetős állam*férfiúi* rátermettségre vall, hiszen Katalin többszörösen is hátrányos helyzetű oroszországi uralkodó volt. Először is, nem volt orosz (bár, összehasonlíthatatlanul jobban megtanult oroszul, mint férje, III. Péter). Másodszor: nem volt I. Péter leszármazottja. Harmadszor: nő volt. Negyedszer: a törvényes cár meggyilkolása eredményeként került hatalomra. S mindezek mellett az egykori anhalt-zerbsti hercegkisasszony még javíthatatlan idealista is volt. Komolyan hitt a felvilágosodás eszméiben (persze, annál azért okosabb volt, hogy azokat Oroszországban engedje elterjeszteni),

[5] Vö.: *N. V. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great in Russian History and Thought, New-York– Oxford, 1985, 27–34., 38–45.

[6] M. Lomonoszov In: B. Kafengauz: Voproszi isztoriografii epohi Petra Velikovo In: Isztoricseszkij zsurnal, 1944/9, 361.

[7] Vö.: *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 12–19.

[8] *V. N. Tatyiscsev:* Isztorija Rosszijszkaja, t. I., M.–L., 1962, 86–87.

ezért *teoretice* ellene volt a despotikus uralomnak. Lelke mélyén ennél fogva idegenkedett I. Péter szélsőséges eszközeitől, és *Montesquieu* kritikus alapállását fogadta el.[9] Más kérdés, hogy hivatalosan *Voltaire* rendelésre írt Péter-biográfiáját részesítette előnyben. Már csak azért is, mert a genfi filozófus nagyon is elébe ment az elvárásoknak és Nagy Péter után a császárnőt még „Nagyobb Katalinnak" nevezte. (Megint más kérdés, hogy minden Péter-dicsőítése ellenére sem foroghatott közkézen Voltaire műve az orosz viszonyok lesújtó ábrázolása miatt.)[10]

II. Katalin tehát meglehetős tudatossággal alakítgatta „elődje", valójában saját maga kultuszát. S volt annyira nárcisztikus alkat, hogy még a „nagy átalakítónál" is különb helyet követelt magának. Előszeretettel hallgatta pl. a kortársak ilyen és ehhez hasonló ömlengéseit: „Nagy Péter embereket alkotott, Felséged lelket adott nekik."[11] A hivatalos politika szintjén azonban nagyon óvatosan járt el, I. Péter nimbuszát nem csorbította, és, állítólag, uralkodásának végére már lelki averzióit is sikeresen levetkőzte.[12]

Amit a cárnő nem tehetett meg, azt megtette helyette egykori barátnője, a később az Akadémia elnöki székébe helyezett, egyébiránt valóban nyugati műveltségű, *Jekatyerina Daskova.* Nézetei a legegyértelműbben a *Kaunitz* kancellárral folytatott beszélgetéséből derülnek ki: „Zseniális, tevékeny és teljességre törekvő ember volt, aki azonban tökéletesen neveletlen maradt, viharos szenvedélyei pedig elhomályosították józan eszét. Lobbanékony, durva és zsarnoki volt, mindenkihez úgy viszonyult, mint a mindent eltűrni köteles rabszolgákhoz, tudatlansága pedig megakadályozta abban, hogy belássa: néhány erőszakkal bevezetett reformja idővel békés úton más nemzetek példájára, a velük való érintkezések során is meghonosodott volna. Ha nem állította volna a külföldieket annyival az oroszok fölé, ha őseink sajátos, felbecsülhetetlen értékű jellemvonásait nem irtotta volna, ha nem váltogatta volna a törvényeket, sokszor még a saját magától származókat is, ha nem gyengítette volna meg a hatalmat és a törvénytiszteletet.

Apja törvénykezésének alapjait felbolygatta, despotikus, átmeneti törvényekkel helyettesítve őket. Majdnem tökéletesen sikerült felszámolnia a nemesek és a jobbágyok privilégiumait. Ez utóbbiaktól megvonta a jogot, hogy a földesúri önkényeskedések ellen bíróságon tegyenek panaszt. Valamennyi igazgatási forma közül a legdespotikusabbat, a katonait vezette be. Pétervár megalapítójának dicsőségével kérkedve a legönkényesebb módszerekkel siettette a város építését, Több ezer munkás lelte halálát a mocsárban. A nemességet pedig azzal tette tönkre, hogy e munkálatokhoz és pétervári kőházaik kötelező és nagy nehézségekkel járó építéséhez is parasztokat kellett adniuk. II. Katalin idejében a város a négyszeresére növekedett, csodálatos épületekkel gazdagodott, s mindehhez nem volt szükség sem erőszakra, sem súlyos adók kivetésére."[13]

Kaunitz ellenvetésére Daskova további érveket is felvonultat: „egy uralkodó ideje túlságosan is drága ahhoz, hogy egyszerű kézműves munkára fecsérelje. I. Péter ácsokon és kézműveseken kívül talán admirálisokkal is barátkozhatott volna. Mi-

[9] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 36.
[10] I.m., 37.
[11] I.m., 110.
[12] I.m., 38.
[13] *J. Daskova:* Zapiszki 1743–1810., L., 1985, 126–127.

alatt Saardamban dolgozott, elhanyagolta legfontosabb kötelességeit, s mindezt csak azért, hogy kitanulja az ácsmesterséget és hogy különböző holland végződésekkel és terminusokkal — amelyektől hemzsegtek ukázai és a tengerészeti szaknyelv — szennyezze be az orosz nyelvet. Értelmetlen volt nemeseket küldenie a kertész, a kovács vagy egyéb mesterségek kitanulására, hiszen minden nemes készséggel lemondott volna 2–3 jobbágya javára erről a tisztességről."[14] A hercegnő érvei — mint az első összefüggő bírálaté — igen figyelemre méltóak. A felvilágosodás emberének kritikája ez, némi arisztokratikus felhanggal. Említést érdemel azonban a nemzeti szempont manifesztálódása is. Minden, itt felvonultatott megjegyzése visszaköszön majd későbbi történelemkönyvek lapjairól.

Daskova, akinek II. Katalin sokat köszönhetett még trónörökösné korában, megengedhette magának ezt a hangot. Ugyanez nem mondható el az önkényuralom akkori legradikálisabb bírálójáról, az *Utazás Pétervárról Moszkvába* szerzőjéről. *Alekszandr Ragyiscsev* látszólag a hivatalos Péter-kultusz keretei között értékeli ódáiban I. Pétert. Más helyütt is azt mondja, hogy „rendkívüli ember volt, aki joggal érdemelte ki a nagy nevet". Ekkor azonban már fontosnak tartja a következő megszorítást tenni: „hatalmaskodó egyeduralkodó volt, aki kiirtotta hazája vad szabadságának utolsó maradványait is..."[15] Egyebek között e megállapításáért tarthatták később a dekabristák és forradalmi demokraták szellemi elődjüknek.

A jórészt az Oroszországban szolgáló német történészeknek köszönhetően a század utolsó harmadáig sokat fejlődött tulajdonképpeni történetírással is számolnunk kell a Péter-kép alakulásának vizsgálatakor. Ekkor jelentkezik *Ivan Golikov Nagy Péter, Oroszország bölcs átalakítója hiteles forrásokból származó és évenkénti elrendezésben tárgyalt tettei* c., összesen harminc kötetes munkájával. Az eredetileg kereskedő Golikov jó szándékát és ügybuzgalmát nem, szakmai felkészültségét annál inkább megkérdőjelezhetjük, és művét a két emberöltővel előbbi laudációk sorába illeszthetjük.[16]

Sokkal komolyabb és felkészültebb történész *Ivan Boltyin,* aki a *Megjegyzések Le Clerc úr A régi és a mai Oroszország története c. művéről* címen publikált egy kétkötetes bírálatot az idézett munkáról. Ennek kapcsán kifejtette saját gondolatait is az orosz történelem menetéről, ezért szokás időnként művét az első modern értelemben vett orosz történeti koncepciónak tekinteni. E koncepcióban I. Péter tevékenységének, természetesen, jelentős helye van: „a vélt felvilágosodással együtt új előítéletek, új szenvedélyek, gyöngeségek és vágyak költöztek szívünkbe, ami ismeretlen volt őseink számára. Ezek kiölték belőlünk a haza iránti szeretetet, lerombolták atyáinkba és az általuk járt útba vetett hitünket. Ily módon elfelejtettük a régit, mielőtt elsajátítottuk volna az újat, s miközben elvesztettük önazonosságunkat, nem lettünk azzá, amivé szerettünk volna. Mindez a sietségből és türelmetlenségből eredt. Egy pár év alatt akartuk megvalósítani mindazt, ami századokat követel és homokra kezdtük építeni a felvilágosodást, biztos alap nélkül."[17] Boltyin mindazonáltal nem vonta kétségbe a péteri átalakítás szükségességét, fenti mondatai mégis a szlavofilok előfutárává teszik őt.

[14] I.m., 128.

[15] *A. Ragyiscsev:* Szocsinyenyija, t. I., M.–L., 1939., 147, 151.

[16] *N. Riasanovszky:* The Image of Peter the Great, 43.

A katalini kor másik nemesi gondolkodója, *Scserbatov herceg* jóval kritikusabb hangot üt meg. Teszi ezt annak ellenére, hogy magas pozíciókat tölt be az államigazgatásban, és e munkáját lelkiismeretesen végzi. Mindvégig kettős életet él azonban, és halála után hosszú évtizedekkel előkerülnek hagyatékából az utókornak írt feljegyzései. Ezek közül a leghíresebb az *Erkölcsök romlásáról Oroszországban* c. pamfletje, amely először Londonban jelent meg, Herzen kiadásában. Ebben elismeri, hogy Oroszország Péternek köszönhetően lett ismert Európában, és rendezett hadseregét és flottáját is neki köszönheti. „A tudományok, művészetek és iparok virágozni kezdtek, a kereskedelem kezdte az országot gazdagítani". De ugyanekkor „a hithez való őszinte ragaszkodás kezdett megszűnni, a szentségeket lenézték, az erkölcsi szilárdság csökkent, és átadta helyét a szemtelenül terjedő hazugságnak".[18] Scserbatov még hosszan taglalja az erkölcsök romlásának I.Pétertől kezdődő stációit, egészen obskurantista részletekig menően. Alapállása rokon II. Katalin óvatos arisztokrata ellenzékével, a léha udvaroncok (és kéjhölgyeik) elleni dühödt kirohanásai azonban feltehetőleg személyes indíttatásúak. Bíráló szavai sokkal inkább II. Katalin, mint az egyébként puritánnak leírt I. Péter ellen irányulnak. E tekintetben Scserbatov nem került szembe saját maga másik — hivatalos — énjével. Mert — mint azt más helyütt gondosan kiszámolta — Péter egyeduralma nélkül Oroszország csak 1892-re érte volna el az 1762-es állapotát.[19]

Péteri pálfordulások

I. Péter 18. századi megítélésére a felvilágosodás eszmerendszere jellemző. A racionális gondolkodás határozza meg az érvelést, és az „ész évszázadának" sztereotípiái az ehhez felvonultatott szóképeket és szóhasználatot. Kiváltképp igaz ez a kultusz megteremtőinek írásaira, de bizonyos mértékben az ellentáborra is.

A századforduló e tekintetben jelentős változást hoz. A racionalizmust orosz földön is felváltja a szentimentalizmus, majd a romantika, s akárcsak szerte Európában itt is beköszönt a nemzeti ébredés kora. Az átmenet jellegzetes figurája *Nyikolaj Karamzin,* aki a régi és az új századnak egyformán gyermeke, nem egyszerűen kronológiai, de szellemi értelemben is.

Karamzin eredetileg szépíró, majd az „orosz történetírás atyja". II. Katalin uralkodása végére (talán Gyerzsavinnal együtt) az ország első literátora, az orosz szentimentalizmus meghonosítója, európéer személyiség. Mint olyan sokan a két orosz főváros hozzá hasonló nemesei közül, akiket megérintettek és fogva tartottak a német cárnő által behozott új eszmék. „Nyugatosságától" még az 1789–1790-es francia események sem tudták eltántorítani, sőt, I. Pétert dicsőítő első megnyilatkozásai éppen az 1790-es év Párizsából kelteződtek. Az *Egy orosz utazó feljegyzései* című, a maga korában nagy feltűnést keltő művében így ír a cárról: „A németek, franciák, angolok legalább hat évszázaddal az oroszok előtt jártak; Péter előre lendített hatalmas kezével bennünket, s néhány év alatt majdhogynem

[17] I.m., 60.

[18] O povrezsgyenyii nravov v Rosszii kny. M. Scserbatova i Putyesesztvije A. Ragyiscseva, M., 1985, 30.

[19] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 61.

beértük őket. Az orosz karakter megváltozásáról, az orosz morális fizionómia elvesztéséről szóló valamennyi szerencsétlen sirám nem más, mint vicc, vagy az alapos megfontolás hiányából ered. Nem olyanok vagyunk, mint szakállas őseink: annál jobb nekünk!" Majd egy sorral odébb a felvilágosodás „internacionalista" szellemében történetfilozófiai szintre emeli ítéletét: „Minden, ami népi, semmiség az emberihez képest. A legfontosabb emberekké lennünk, nem pedig szlávokká."[20]

Korszerű gondolatok. (Később, a marxizmus hőskorának korifeusai igen nagyra értékelték „internacionalizmusáért".) A 18. század végi orosz valóságban azonban éppen kezdenek kimenni a divatból. Arról van ugyanis szó, hogy ekkorra Oroszországban is megfogalmazódik a „haza és haladás" jelszópárja. S ahogy ez általában Kelet-Európában történt, fokozatosan a haza *vagy* haladás dilemmájává torzult – annak ellenére, hogy az orosz nép birodalom alkotó nép volt, amelynek nem kellett megvívnia a harcát egy idegen hatalom ellen.[21] Ha azonban egy idegen elnyomó hatalom ellen nem kellett is megküzdenie, lassan-lassan emancipálódnia kellett az egyetemleges idegen hatás alól. Az orosz népnek, mint nemzetnek kellett meghatároznia magát, és ez a felismerés a nemzeti nyelv, irodalom, hagyományok ápolásának formájában egyre többek fejében megfogalmazódott. A felvilágosodás összeurópai eszmerendszere azonban ideig-óráig Oroszországban is a másik alternatívát részesítette előnyben. A haladásirány azonban nyugati volt, és lényegét tekintve mondott ellent a nemzeti alapokon történő újjászületésnek.

Mármost: haza vagy haladás? Túlbecsülnénk a felvilágosult abszolutizmusokat (kiváltképp az oroszországit), ha azt feltételeznénk, hogy ez valóságos dilemma volt számára. A felvilágosodás szociális és politikai hordalékai az egy Ragyiscsev kivételével, mindvégig talajtalanok maradtak orosz közegben. S amilyen mértékben radikalizálódott a francia forradalom, olyan mértékben kompromittálódott előkészítő ideológiája a masszív önkényuralmi rendszerekben. Az elvont haladás jelszavai így egyszer s mindenkorra kikerülnek a publicisztika és szépirodalom frazeológiájából. Ám ez nem megy minden megrázkódtatás nélkül. Egy egész generáció veszíti el ideáljait és világnézetének, eszmei tartópilléreinek tájékozódási pontjait. A közéletben szellemi hiátus keletkezik, amely előkészíti a talajt az addig háttérbe szorított „nemzet" számára, hogy az magát, mint új értéket mutassa fel.

E folyamat egyik határköveként *Napóleon* 1812-es hadjáratát szokás emlegetni, mint amely hatalmasan felkorbácsolta az összorosz patriotizmust. Ám hogy mennyire egy folyamatnak volt ez egy állomása, azt jól bizonyítja Karamzin *Feljegyzés a régi és új Oroszországról* című, fentebb már idézett pamfletje. Szűk két évtized telt el útijegyzetei óta, és ez idő alatt alaposan megváltozott I. Péterről vallott felfogása. Látszólag ott kezdi a cár jellemzését, ahol annak idején abbahagyta: „Nagylelkű, éles elméjű, megingathatatlan akaratú, fáradhatatlanul tevékeny volt: felfejlesztette a hadsereget, fényes győzelmet aratott az ügyes és bátor ellenség felett; elfoglalta Livóniát, megteremtette a flottát, kikötőket alapított, sok bölcs törvényt hozott, jobb állapotba hozta a kereskedelmet, az ércbá-

[20] *N. M. Karamzin:* Piszma russzkovo putyesesztvennyika, L., 1984.

[21] Vö.: *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában, Bp., 1977., 62–67.

nyászatot, manufaktúrákat, tanintézeteket, Akadémiát létesített, s legvégül: Oroszországnak Európa politikai rendszerében előkelő helyet biztosított."[22]

A folytatás azonban merőben másként alakul: „Változzanak bár ezek a szokások természetes úton, ám rendeletekkel megváltoztatni őket erőszak. Törvénytelen még az egyeduralkodó monarcha részéről is az összemberi jótétemények megszerzésével egy időben elvesztettük állampolgári erényeinket. Az orosz név vajon még ma is olyan kifürkészhetetlen erővel hat ránk, mint korábban? És egészen természetes: nagyatyáink, már Mihail és fia uralkodása alatt sok hasznosat átvettek a külországbéli szokásokból, ám mégis megőrizték azt a gondolatot, hogy az igazhitű orosz a világ legtökéletesebb polgára, a Szent Oroszhon pedig – a legelső állam". Majd ezt követi a végső ítélet: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából."[23]

Két évtizeddel azelőtt még „minden, ami népi, semmiség volt a világpolgárihoz képest". Most meg éppen Karamzin siránkozik a „morális fizionómia" elvesztése miatt. Most sem tagadja, persze, hogy Péter „kétségtelenül nagy volt, de még sokkalta nagyobb lehetett volna, ha megtalálta volna azt a módot, hogy az oroszok elméjét úgy világítsa meg, hogy állampolgári erényeik ne szenvedjenek csorbát, ha Európát megpillantva, nem akart volna Oroszországból – Hollandiát csinálni."[24]

Egy igazi pálfordulásnak vagyunk tanúi – még ha a fehér nem is lett teljesen fekete. Erre egyébként legkevésbé Karamzin vállalkozhatott volna, hiszen az egyeduralomnak rendíthetetlen híve volt – történetfilozófiai síkon is. E tekintetben tehát 1790 és 1810 között nem változott a véleménye, és I. Péter is megmaradt számára a mindenkori cári abszolutizmus egyik — pozitív — képviselőjének. Sajátos módon, amikor „Feljegyzését" írja, a sándori uralom éppen egy kvázi-liberális szakaszában van és bizonyos reformokkal kacérkodik. A pamflet éppen *Szperanszkij* reformtervezete ellen irányul.[25] Mondhatnánk tehát, hogy a politikai reakció szólal meg Karamzin hangján, csakhogy ő a jobboldali ellenzékiséget sem kockáztatta meg soha. „Reakciósnak" pedig már csak azért sem tarthatjuk, mert éppen I. Péter (és IV. Iván) kapcsán fejtette ki, mennyire nem tekinthető eleve elrendeltetésszerűnek az egyeduralom tirannizmusba csapása Oroszországban. Politikai értelemben egyszerűen realistának tűnik, amennyiben abból indul ki, hogy Oroszország még nem érett meg a minőségi európaizálásra.

I. Péterről vallott erőteljesen módosuló véleménye tehát nem tekinthető a politikai széljárás változásának: nincs közvetlen politikai funkciója. Meglehetős pontos kifejezője azonban annak az értékválságnak, amelybe az orosz nemesi-értelmiségi réteg került a külföldről importált felvilágosodás eszmerendszerének széthullásával.

Titkos iratról lévén szó, a *Feljegyzés* nem hathatott a korszak gondolkodására, eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy először fogalmazza meg a később a szlavofiloknál felbukkanó I. Péterrel kapcsolatos aggályokat. Hasonlóan bonyo-

[22] *N. Karamzin:* O drevnyej i novoj Rosszii In: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo, t. X–XII., M., 1997, 501.

[23] I.m., 503–504.

[24] I.m., 504.

[25] I.m., 676–677.

lult utat jár be, és kétségtelenül nagyobb visszhangot vált ki még a tárgyalt kérdésben is *Alekszandr Szergejevics Puskin.*

Itt nincs terünk arra, hogy Puskin *ouvre*-jével foglalkozzunk. Említést kell azonban tennünk arról, hogy a 19. század első harmadának még kevéssé differenciált bölcsész stúdiumai közül a költőt erősen foglalkoztatták a történelem, sőt, a történetírás módszertani problémái is.[26] Világos továbbá az is, hogy két tulajdonképpeni történetírói teljesítménye, *A Pugacsov-lázadás története*, illetve a befejezetlen *Péter története* jóval alatta maradt a kor Karamzin nagy művével, *Az orosz állam történetével* fémjelzett színvonalának.[27]

Mindezek mellett is rendkívül érdekes nézeteinek fokozatos változása. Az 1820-as évek első felének puskini történelemfelfogását jól jellemzi a kéziratos *Néhány történelmi megjegyzés.* Itt lényegében a ragyiscsevi és a dekabrista felfogáshoz híven erősen negatívan ítéli meg a cárokat, még I. Pétert is, II. Katalint meg egyenesen „szoknyás Tartuffe-nek" nevezi.[28] A dekabrista felkelést követően azonban Puskin új szemléletet hirdet meg, amelynek az a lényege, hogy megértőnek kell lennünk a tanulmányozott korokkal szemben, nem ítélkezhetünk a jelen erkölcsi normái szerint. Ebben az időszakban az államiság tolul első helyre értékhierarchiájában, ennél fogva I. Péter kivételezetett helyre kerül rendszerében: hovatovább ő lesz a történelmi haladás etalonja, a példa, amelyet követni kell. Ennek a törekvésnek a legpontosabb kifejezője a *Poltava.*[29]

A Puskin-kutatásban szokás a költő „historizmusa" elmélyülésének, a korszerű történelemszemlélet kikristályosodásának tekinteni ezt az időszakot.[30] Csakhogy 1825 decembere után szenvtelenül, „Tacitus helyett Shakespeare szemével nézni a múltat"[31], egyben meghatározott politikai állásfoglalást is jelentett. Különösen az 1826 és 1829 között írt, gyakran egymást kizáró gondolatiságú versei jelzik, hogy Puskin bonyolult egzisztenciális helyzetbe került. A rendszer iránt megnyilvánult lojalitását ugyanakkor nem csupán egyéni érvényesülése eszközének tekintette, hanem az egész nemesi értelmiség megváltozott taktikájának.

Ilyen körülmények között 1825 után a „historizmus" előtérbe kerülése nem más, mint a megtörténtek megideológizálása, tehát a demonstratív objektivitás módszertanilag éppen a történelem aktualizálását takarja. Puskin politikai nézetei, I. Miklóssal kapcsolatos illúziói ezekben az években erőteljesen meghatározzák történelemszemléletét, ami nemcsak az I. Miklós által különösen favorizált I. Péter idealizálásában, hanem például I. Pál jóval kedvezőbb megítélésében is testet öltött. Maradt viszont Katalin-ellenessége. Tudott dolog volt, I. Miklós jó emlékeket őrzött apjáról, Pálról, annál rosszabbakat nagyanyjáról, Katalinról.

Ezeket a szalonképes megnyilatkozásokat ugyanakkor nem volna helyes egyszerűen a cenzúrának tett engedménynek felfogni, sokkal inkább Puskin belső útkeresését tükrözik. Ekkori művei éles romantikaellenes kirohanásaikkal a Tör-

---

[26] Ld. részletesebben: *Szvák Gy.:* Puskin, a történész In: Durák, Bp., 1995., 39–40.

[27] I.m., 40.

[28] Idézi *N. Ejdelman:* Puskin. Isztorija i szovremennoszty v hudozsesztvennom szoznanyii poeta, M., 1984., 48.

[29] *Szvák Gy.:* Puskin, a történész, 42.

[30] I.m., 43.

[31] *Alekszandr Puskin:* Levelek, Bp., 1980, 129.

ténelem győzedelmes menetének magasztalásával párosultak, ami többnyire Nagy Péter alakjában öltött testet. Ez egyben azt is jelentette, hogy Puskin feltétel nélkülinek ismerte el az általánosnak az egyedivel, a történelemnek az egyes emberrel szembeni prioritását. *Jurij Lotman* azonban helyesen mutat rá arra, hogy mindez „ellentmondásban állt művészete humanista pátoszával, és bizonyos értelemben az önmagán tett erőszak terméke volt".[32]

Az 1830-as évek új szakaszt nyitnak a költő művészetében (és nem azért, mert 1831-től hivatalos engedéllyel kutathatja a levéltárakat). Ezen időszak kulcsfontosságú műve, *A bronzlovas*, a művészet eszközeivel szintetizálni tudta azt, amire Puskin, a műkedvelő történész képtelennek bizonyult. I. Péter és a „kisember" konfliktusának világirodalmi szintű ábrázolásával végül is nem tagadta a napi erőviszonyok, a hatalom meghatározó szerepét. Ám magasabb rendű történelmi bírát szegezett vele szembe: az egyetemes emberi haladást, amely nem tiporhatja maga alá a történelem célját és értelmét: magát az embert.

A történelmi dilemma ezen humanista megoldása végig hiánycikk lesz a Péter-historiográfia évszázados történetében.

A zsarnokot, persze, elítélték a korabeli forradalmárok, a *dekabristák* is, akik a zsarnokságot elviekben bírálták, s nemigen tettek különbséget koronás fők között. S ha igen, akkor az – I. Péter volt. *Alekszandr Kornyilovics* és *Nyikolaj Besztuzsev* hivatásszerűen is foglalkoztak a péteri korral: néhány — a koncepció szempontjából nem releváns — cikk fűződik nevükhöz.[33] Általában igaz, hogy — nagyjából Daskova szellemében — barbár, erőszakos tetteit elítélték, nyugati átvételeit haszontalanoknak vélték.[34] A leglényegesebb azonban, hogy — mintegy a felvilágosodás „balszárnyaként" — a zsarnokságával magával nem tudtak megbékélni. E tekintetben legjellemzőbb *Kondratyij Rilejev* attitűdje, akinek hőse, *Mazepa* személyesíti meg az önkényuralom elleni ellenállást.[35]

Az is igaz azonban, hogy a dekabristák I. Péter-képe egyáltalán nem volt egységes. Sokan mégis inkább pozitívan értékelték, Besztuzsev egyenesen úgy fogalmazott, hogy „meg vagyok őrülve ezért a zsarnokért".[36] Mások állandóan vívódtak a problémán, és időnként megváltoztatták véleményüket. Talán a ragyiscsevi — kettős — megközelítés a legjellemzőbb rájuk.

E nézetek azonban nem alkottak rendszert, nem álltak össze egy egységes történetfilozófiává, hatásuk a korabeli gondolkodásra elenyésző volt. Nem úgy egykori elvbarátjuké, aki éppen a dekabrista felkelést követő ideológiai-politikai „jégkorszakban" rukkolt ki az egész korabeli közvéleményt sokkoló teóriájával. Pedig látszólag jelentéktelen, mondhatni, banális ügyről van szó: egy hölgynek írt néhány „filozófiai" levélről.

Feladója a 19. század excentrikus személyiségekben bővelkedő első felének talán legexcentrikusabb alakja. *Pjotr Csaadajev*, a birtokai jövedelmét lassanként felélő kiszolgált vezérkari tiszt. A tipikus „felesleges ember", aki semmittevésében először töprengett el az etikai bölcselet szintjén az oroszok múltjáról és helyéről

[32] Jurij Lotman In: *Szvák Gy.:* Puskin, a történész, 44.
[33] Vö.: *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 66.
[34] I.m., 66–67.
[35] I.m., 67.
[36] *Sz. Volk:* Isztoricseszkije vzgljadi gyekabrisztov, M.–L., 1958, 413.

a világban. Tette ezt néhány magánlevélben, és tette úgy, hogy valójában senki nem értett vele egyet. Azok, akik Oroszország sorsát a Nyugathoz akarták kötni, legfőképpen erős katolicizmusa miatt utasították el nézeteit, a szláv nacionalisták pedig nyugat-imádata miatt. Mégis: hitvallása — a korabeli megfogalmazás szerint — „puskalövésként dördült az orosz éjszakában".

1836-ban, amikor az első „Filozófiai levél" megjelent többéves kéziratos úton történt terjesztési „előélete" után, az orosz közvéleményben dühödt vitákat váltott ki, amely vitákban rendszerré formálódtak a nyugatosok és szlavofilok orosz múltról vallott nézetei. A levél maga volt a teljes elutasítása mindennek, ami orosz: „Úgy nézünk ki, mintha ránk nézve visszavonták volna az emberiség általános törvényét. Magányosak vagyunk a világban, semmit sem adtunk neki, semmit sem vettünk el tőle; egyetlen gondolatot sem vetettünk az emberi gondolatok tömegébe, semmivel sem járultunk hozzá az emberi szellem haladásához, s ami ebből a haladásból nekünk jutott, azt eltorzítottuk. Társadalmi létünk első pillanatától kezdve semmi sem származott belőlünk az emberek közös javára; egyetlen hasznos gondolat sem csírázott ki hazánk terméketlen talajából, egyetlen nagy igazság sem kapott szárnyra körünkből".[37]

A kétségbe esett vádaskodás, a tehetetlen düh szavai ezek. Csaadajev a jelen miatt érzett minden elkeseredését a múlt ellen fordította. Rendkívül fontos ugyanakkor, hogy az abszolút tagadás szelleme I. Péter alakját is érintette. Csaadajev nem tesz különbséget a Péter-előtti és Péter-utáni Oroszország között a Nyugattal való összevetésében. Amikor azt írja, hogy „Egyszer egy nagy ember civilizálni akart bennünket, hogy ízelítőt adjon a felvilágosodásból, odadobta nekünk a civilizáció köpönyegét: fölszedtük a köpönyeget, de nem nyúltunk a civilizációhoz"[38], akkor egyértelműen negatívan ítéli meg a péteri reformok eredményeit.

Csaadajevet a levél publikálása után őrültnek nyilvánították és egy évig házi őrizetben tartották. Ez idő alatt írta meg az *Egy őrült magamentsége* című, életében kiadatlan művét, amelyben lényeges pontokon korrigálja korábbi nézeteit. Nagy változáson megy át I. Péterről alkotott véleménye, amely mostani írásának egyik kulcsproblémájává válik. A „dicsőségünk" és „félistenünk" jelzővel ékesített uralkodó „erős leheletével elsöpörte minden avítt intézményünket; szakadékot támasztott múltunk és jelenünk között. Ő maga elment Nyugatra a legkisebbnek és visszajött közénk a legnagyobbként, felkínálta nekünk az egész Nyugatot úgy, amilyenné azt a századok tették, történelmét történelmünkként adta nekünk, jövőjét jövőnkként."[39] Csaadajev — egyébként változatlan — értékrendszerében ez a legmagasabb elismerés. Végül I. Péter lesz az is, akinek tekintélye mögé bújva mondja el „magamentségét": „hazámat nem behunyt szemmel, lehajtott fővel és befogott szájjal tanultam meg szeretni; azt hiszem, a vak szeretet ideje lejárt, hogy mindenfajta elvakultság időszerűtlen már: úgy szeretem hazámat, ahogyan arra Nagy Péter oktatott."[40]

---

[37] *P. J. Csaadajev:* Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy őrült magamentsége (ford. Frankl Anna), Bp., 1981, 25.

[38] I.m., 25–26.

[39] I.m., 205, 209.

[40] I.m., 218.

Csaadajev — hű maradván legalább a nyugati haladás eszményeihez — a későbbiekben már óvakodott attól, hogy ismételten a filozófiai levelekhez hasonló írásművekkel álljon elő, sőt, attól sem riadt vissza, hogy megalázkodó kérelmekkel bombázza a hatóságokat. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy eredeti nézetrendszere módosulásának tekintsük az — ellenőrzött — levelezésében ismételten felbukkanó péteri témát. A továbbiakban ugyanis élete végéig a *Magamentség* meghatározta módon vélekedik Péterről, egy helyütt maga állítva szembe régi véleményét a „megváltozott" újjal: „Volt idő, amikor — mint annyian mások — én is megláttam, hogy a dolgok nagyon rosszul állnak hazámban, én is — mint annyian mások — úgy gondoltam, hogy az a kataklizma, amelyet számunkra Nagy Péter neve jelez, inkább hátráltatott bennünket, semhogy előbbre vitt volna, s ennek következtében az volt a véleményem, hogy vissza kell fordulnunk, újra kell kezdenünk az utat. Ma már úgy látom, hogy Nagy Péter nem tett erőszakot hazáján. Nagy Péter csupán azt juttatta kifejezésre, ami hazája és kora követelménye volt".[41]

Mindebben az a legfontosabb, ahogy Csaadajev összeköti a jelent a múlttal, és siet deklarálni, hogy már nincs rossz véleménye a fennálló rendről, miként I. Péterről sem.[42] Hasonló sietősséggel mi is leszögeznénk, hogy az effajta taktikázásnak a terror légkörében megvolt a létjogosultsága. Csaadajev évekig szinte egyedül képviselte, mintegy bohócmaszkba öltözködve, a miklósi rendszer ellenzékét. Idővel azonban át kellett adja helyét az aktívabb formáknak.

Hivatalos népiesség, szlavofilok, nyugatosok

A 19. század első harmadában tehát nem a történészek gazdagítják az orosz történelmi gondolkodást az orosz fejlődés menetéről, és abban I. Péter helyéről szóló eszmefuttatásokkal. A korszak legnagyobb történetírói teljesítménye Karamzin 12 kötetes *Az orosz állam története* c. műve, amely azonban nem ér el I. Péter koráig. S amelyet — IV. Iván kapcsán — egyébként is heves kritikával illetett a korabeli szakma. Ez az időszak az *szkeptikus iskola* uralmának időszaka az orosz történetírásban, amely nagyban hozzájárult a modern történettudomány szakmai-technikai alapjainak kialakításához, de amely nem tekintette feladatának történeti koncepció alkotását.[43]

Megváltozik a helyzet, amikor *Szergej Uvarov,* az új oktatási miniszter 1833. április 2-án körlevelet küld a birodalom tanügyi kerületeibe. Ebben fogalmazza meg először — utasítás formájában — a később elhíresült ún. „uvarovi szentháromság" tételét: „pravoszlávia, autokrácia, népiség". E doktrína kettős hatással van a történetírásra. Egyrészt kijelöli ideológiai-politikai kereteit, másrészt azonban hivatalosan felértékeli a történelem, a nemzeti múlt tanulmányozásának jelentőségét, a népnevelésben játszott szerepét.

Ezen hivatalos elvárásnak maximálisan megfelelt *Mihail Pogogyin,* a moszkvai egyetem Oroszország történeti tanszékének vezetője. Pogogyin tehetséges történész volt, akit az uvarovi intenciók alapján létrejött „hivatalos népiesség" isko-

[41] I.m., 279.

[42] Vö.: *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 104–106.

[43] Ld. részletesebben: *Niederhauser Emil:* A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995, 219.

lája vezéralakjának tart a történetírás. S bár nagy közéleti affinitással megáldott/megvert tudós volt, nem lehet egyszerűen „kincstári" történetírónak minősíteni. Valójában fordított az oksági összefüggés: Pogogyin azért lehetett az uvarovi ideológia színvonalas történész-interpretátora, mert az orosz múltról vallott elképzelése szintén a társadalmi rétegek és a bürokrácia nem-létén alapuló népi monarchiából indult ki.[44]

Ez a kortárs szlavofilokkal lényegében érintkező felfogás I. Pétert illetően jelentős eltérést mutatott. Pogogyin az általa kialakított „matematikai" módszerrel sorolja fel a cár pozitív tetteit: „Fölébredünk. Milyen napot is írunk ma? 1841. január elsejét. Nagy Péter parancsolta, hogy Krisztus születésétől számítsuk az esztendőket, az ő rendeletére kezdődik az év januárral.

Ideje felöltöznünk. Viseletünk szabását Nagy Péter honosította meg. Az egyenruhát az ő utasítása szerint varrták. Ő alapította a gyárat, ahol a vásznat szőtték, a parancsára tenyésztettek juhot, miről a gyapjút nyírták.

Könyvet veszünk a kezünkbe. E betűtípust Nagy Péter vezette be, formáit maga metszette. Belefogunk az olvasásba. Az írott, irodalmi nyelvezet az ő korában csiszolódott ki, fölváltva a korábbi egyházi stílust.

Újságot hoznak. Nagy Péter alatt jelentek meg először.

Vásárolnunk kell néhány holmit. A selyemkendőtől a csizmatalpig minden Nagy Péterre emlékeztet. Van, amit megrendelt, van, aminek a használatát vezette be, tökéletesítette vagy szállíttatta a hajóin, a csatornáin, a közútjain.

Ebédelés közben a burgonyaköretes sós heringtől a borig, minden étel Nagy Péterről mesél".[45] A felsorolás még hosszan folytatódik ebben a manírban, egészen a logikus végkonklúzióig: „mind kimeríthetetlen munkabírásának és zsenijének az emlékművei."[46]

Pogogyin szavai a 18. századi panegirikus irodalmat idézik fel. Nem véletlenül. I. Miklós korában ugyanis a Péter-témának új hivatalos kultusza keletkezett. I. Sándor alatt erre nemigen nyílott lehetőség, ugyanis II. Katalin unokája egész életében nem tudott szabadulni a felvilágosult eszméktől, a zsarnoki hatalom iránt táplált ellenérzései és az orosz valóság közötti kibékíthetetlen ellentét szorításától. Nem teljesen alaptalanul éled újra időről-időre a historiográfiában a trónról való rejtélyes lemondásának és a világtól való elvonulásának legendája.[47]

I. Miklós, ellenkezőleg, szinte istenítette és példaképének tekintette I. Pétert. Éppen Pogogyin I. Péterről szóló *színdarabját* tiltatta be pl. 1831-ben azzal az indoklással, hogy a cár olyannyira az orosz nemzet tiszteletének tárgya, hogy szentségtörés lenne színpadon őt viszont látni.[48] Sokkal félelmetesebb feleségének írt 1839-es levele, amelyben a dinasztikus házasságkötéstől vonakodó Sándor cárevicset fenyegeti meg az I. Péter fiához hasonló bánásmóddal, amennyiben nem tartja tiszteletben a császári apa akaratát.[49]

---

[44] Részletesebben: *V. I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin:* M. P. Pogogyin In: Isztoriki Rosszii XVII–nacs. XX. veka, M., 1995, 205.

[45] *M. P. Pogogyin:* Pjotr Velikij In: Isztoriko-krityicseszkije otrivki, t. 1., M., 1846, 240–242.

[46] I.m., 343.

[47] Újabban Vö.: *A. Szaharov:* Alekszandr I., M., 1998, 10–23.

[48] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 108.

[49] Uo.

Pogogyin tehát meglehetősen tudatában volt a legfelsőbb elvárásoknak, és nem is okozott csalódást. Olyannyira nem, hogy később a cárevics nevelőjének státuszát is kiérdemelte. A szlavofilokhoz közel álló történelmi koncepciója ugyanakkor ennek az idealizáló felfogásnak ellent mondott, amire néhány évtizeddel később — igaz, már az új cár idején — maga Pogogyin is rájött. Ez már az 1861-es reformot közvetlenül megelőző liberális közhangulatban történt, amikor Pogogyinnak már „égnek állt a haja" Péter zsarnoki cselekedeteit nyugtázván.[50] Ilyképpen az új politikai kurzusnak is leróván adóját, Pogogyin — mint történész — azonban igyekezett konzekvens maradni eredeti felfogásához is, és az európaizáló cárt az orosz múlt logikus folytatójaként ábrázolta.[51]

A hivatalos történetírás másik nagy alakja, a szentpétervári „szobatudós", *Nyikolaj Usztrjalov* mindenben ellentéte volt közéleti babérokra pályázó moszkvai professzor kollégájának – kivéve I. Péterről vallott nézetét. „Péter ugyanaz volt Oroszország számára, mint ami Európa számára a kereszteshadjáratok, a könyvnyomtatás, Amerika felfedezése és műveltségének többi forrása. Oroszország nemcsak reguláris hadseregét, flottáját, a szenátust, a szinódust, a kollégiumokat, a szolgálati szabályzatokat, az első gyárakat, az első iskolákat, az akadémiákat, a győzelmeket, a Balti-tenger feletti uralmat, az Európával való kapcsolatot, az északon meglévő hatalmi fölényt köszönheti neki, hanem a mostani állapotáért is hálás lehet; a Péter vetette mag termését mi aratjuk le. Ő Oroszország számára egy hirtelen támadt, fényességes égitest volt, amely mindent felmelegített, megtermékenyített, felélesztett; széttörte durvaságunk bilincseit, felrázott minket évszázados álmunkból, arra késztetett, hogy felocsúdjunk, rácsudálkozzunk saját magunkra, szomszédainkra, a természetre; egy jobb polgári életre szólított fel minket, megmutatta nekünk eszközeinket, és az utat, melyen rendíthetetlenül haladnunk kell. Oroszország, csak egyedül Péter nem több, mint 36 évig tartó uralkodása alatt megtudott és elsajátított nagyobbrészt mindent, amit Európa művelődése az események végeláthatatlan sorának, kedvező esetek bonyolult láncolatának köszönhet, a könyvnyomtatás feltalálásától a vesztfáliai békéig. Péter két évszázadot egyesített meg magában."[52]

Az idézet a sok kiadást megért *Orosz történet* című összefoglalásból való, amely ugyan nem örvendett olyan népszerűségnek, mint Karamzin szintézise, de *Szergej Szolovjov* új összefoglalásáig a legtöbbet forgatott munkának számított. Ami egyben azt jelenti, hogy szerényebb kvalitásai ellenére, Usztrjalov nagyobb hatással volt a korabeli történelmi gondolkodásra, mint Pogogyin. Egyébként — minden lojalitása ellenére — neki is meggyűlt a baja az I. Péter-tematikával.

1842-ben magától Uvarovtól kap engedélyt arra, hogy az állami levéltárakban kutassa a témát. Két évtizedes feltáró munka veszi ekkor kezdetét. A történész az általa vallott „pragmatikus" elvnek megfelelően 1850-ben végig járja a „péteri helyeket" is, hogy még élethűbben ábrázolja a cárt. Az akkorra már több kötetesre duzzadt *Nagy Péter uralkodásának története* c. munka azonban a kákán is csomót kereső cenzúra miatt majd csak 1858-ban, már szintén az új cár alatt

[50] *V. I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin:* M. P. Pogogyin, 212.
[51] Uo.
[52] *N. Usztrjalov:* Russzkaja isztorija, 5. kiad., Szpb., 1855, 20–25.

jelenhet meg.[53] Pedig Usztrjalov sok mindennel volt vádolható, csak az I. Péterrel szembeni kritikai attitűddel nem. Személyében az orosz történetírás egyik legelfogultabb Péter-rajongóját tisztelhetjük.

A hivatalos történetírás I. Péter-képe kétségtelenül néhány paradoxális elemet tartalmaz. Értékelése gyakorlatilag egybe esik a *nyugatos* felfogással, miközben történetszemléleti alapjai a *szlavofil* ideológiával rokoníthatók. Mindezzel rendszervédő funkciót töltenek be, miközben mindkét előbb említett ideológiai-politikai tábor a miklósi politika szellemi ellenzékének tekinthető az 1838–1848 közötti ún. „csodálatos évtizedben".

Az ellentmondás, természetesen, csak látszólagos. Amennyiben megszabadulunk a történetírás leegyszerűsítő közhelyeitől, úgy könnyen feloldható. Először, vessünk egy pillantást a problémára a *szlavofil* történelemfelfogás felől.

A szlavofil eszmerendszernek könyvtárnyi az irodalma. A magyar történetírásban is releváns munkák születtek e tárgykörben[54], amelyek funkciótlanná teszik e keretek között az általános jellemzést. Talán nem felesleges azonban röviden érinteni a hivatalos népiességhez való viszonyának kérdését, hiszen az gyakran igen homályos formában bukkan fel a historiográfiában. A problémát az okozza, hogy a szlavofilok szintén az orosz történelem alapkategóriáinak tartották a pravoszláviát, az autokráciát és a népiséget.

Történeti koncepciójukat a legpregnánsabban *Konsztantyin Akszakov* fogalmazta meg. Kiindulópontja, hogy — ellentétben a nyugatiakkal — az orosz állam nem hódításon alapul, hanem önként hívták be. „A hatalmat itt nálunk *akarták,* nem ellenségnek, hanem a nép egyetértésével meghonosodott oltalmazónak tekintették." Ebből következően „a nyugati állam alapja: *erőszak, szolgaság és ellenségeskedés.* Az orosz állam alapja viszont: *önkéntesség, szabadság és béke.*"[55] Nem bonyolódván itt bele a szlavofil vallásfelfogás interpretálásába — csupán megjegyezvén, hogy *Homjakovnál* is, akárcsak valamennyi szlavofilnál a vallás alapvetően a belső hiten alapul, szemben az intézményesített vallással[56] —, világos, hogy az alapvető nézetkülönbség a hatalom és a nép viszonyában van.

A fent idézett szlavofil „szentháromságnak" ugyanis hangsúlyos eleme az önkéntesség és szabadság. Igaz, hogy az autokratikus hatalmi renden belül, de mégis alapfeltétel a nép *egyetértése, együttműködése* a hatalommal, a szolgaság és a zsarnokság elutasítása. Passzív, nem az ellenállásra építő, de egyértelműen ellenzéki ideológia. És később, a jobbágyfelszabadítást megelőző reform előkészítő politikai tevékenységükben is manifesztálódik.[57]

Amint azt a történeti irodalomban régen kimutatták, a szlavofil nézetrendszer elsősorban a német filozófia és romantika hatására alakult ki.[58] A raciona-

[53] *V. I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin:* N. G. Usztrjalov In: Isztoriki Rosszii XVII– nacs. XX veka, M., 1996, 180.

[54] Vö.: *Niederhauser E.:* A szlavofilek történetszemlélete In: Acta Univ. Debr., Series Historica, V, 1966; *Köves Erzsébet:* Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában, Bp., 1982; *Tallár Ferenc:* Utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés" és az orosz regényforma a XIX sz. első felében, Bp., 1984, 79–171.

[55] *K. Akszakov:* Az orosz történelem alapelvei In: A megváltó Oroszország, Bp., 1992, 178.

[56] Vö.: i.m., 245–289.

[57] Vö.: *Niederhauser E.:* A történetírás története Kelet-Európában, 210.

[58] Ld. *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 142.

lizmus elutasításán, a szeretet harmóniáján és a múlt idealizálásán alapult. Törvényszerű tehát, hogy minden, amit I. Péter képviselt, ellentétes volt a szlavofil értékekkel. Az irodalomban gyakran idézik az oroszokat, úgymond, az őseredeti útról letérítő cárt elítélő tipikus szlavofil véleményeket. Azok talán a legmarkánsabban Konsztantyin Akszakov egy gyermekeknek szánt, de kéziratban maradt *Orosz történetében* fogalmazódtak meg: „A leginkább hitétől, befelé forduló életétől, a lélek békéjétől és csendjétől magasztos földből Péter evilági hatalmat és dicsőséget akart kovácsolni, el akarta Oroszhont szakítani életének természetes forrásától, Oroszhont a Nyugat útjára akarta kényszeríteni,hamis és veszélyes útra."[59] A történetírás egyik közhelye, hogy az ilyen és hasonló vélemények alapján a nagy reformert a szlavofília „első számú közellenségének" tartja.

Ez sok tekintetben, természetesen, igaz, ám az I. Péterrel kapcsolatos szlavofil véleményt mégsem minősíthetjük homogénnek. Tévedés lenne azt hinni, hogy a szlavofilok az orosz múltat minden fenntartás nélkül idealizálták volna. Homjakov erről így vall: „Péter valami különös, magas rendű lelki ösztön folytán egyetlen pillantással fölmérte a haza összes baját. Csapást mért Oroszországra, félelmetes, ám jótékony hatású csapást."[60] Ha azonban a régi Oroszország is javításra szorult, akkor I. Pétert sem lehet reformjaiért démonizálni. Nem teszi ezt *Ivan Kirejevszkij* sem, amikor *Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról* c. nagy tanulmányában még a cár szélsőségeit is „sok tekintetben" igazolja.[61] Korai — 1832-es — *A tizenkilencedik század* c. esszéjében egyébként minden tekintetben igazolta e tetteket[62], ám ezt az írását még a nyugatos megközelítés jellemzi.

A probléma tehát nem az, hogy a szlavofilok I. Pétert nem tartották „Nagy"-nak, az átalakítást pedig elkerülhetetlennek. Az orosz múltat illetően alapjaiban nem különbözött a szlavofil és a nyugatos vélemény. A sok tekintetben azonos diagnózis ellenére azonban a javasolt terápia homlokegyenest ellenkező volt. S minthogy az első — és éppen a legradikálisabb — „terapeuta" I. Péter volt, logikus, hogy a szlavofilok őt okolták a jelen bajaiért. Az ébredő nemzeti érzés szószólói is tudatában voltak annak, hogy Oroszország reformokra szorul/t/, ám ők azt nem úgy, nem azzal a céllal, és nem azon az áron valósították volna meg.

Paradox módon a szlavofilok objektíve még a hivatalos népiesség képviselőinél is nagyobb — bár negatív — történelmi jelentőséget tulajdonítottak I. Péternek, hiszen Pogogyinék kísérletet tettek a reformok folytonosságának, történelmi „beágyazottságának" bizonyítására, szemben a szlavofilokkal, akik, mint láttuk, úgy vélték, hogy a cár eltérítette az orosz fejlődést. A *nyugatos* megközelítés mindkét szellemi áramlattal több egyező vonást mutat, miközben mindkettőtől alapjaiban különbözik.

A *nyugatos tábor* elég nehezen rekonstruálható, folyamatosan változó, egymással is vitázó és igen hamar külön utakat választó „tagságból" áll. Eredetileg még a majdani szlavofilok is ide tartoztak, amennyiben a szalonokat látogató és

[59] *K. Sz. Akszakov:* Szocsinyenyija, t. I., M., 1889, 30–31.

[60] *A. Homjakov:* A régiről és újról In: A megváltó Oroszország, 23.

[61] *I. Kirejevszkij:* Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról In: Megváltó Oroszország, 128.

[62] *I. Kirejevszkij:* Gyevjatnadcatij vek In: Izbrannije sztatyji, M., 1984,76–79.

a modern német filozófiát tanulmányozó reform szellemiségű nemesi értelmiség mindkét tábor szellemi gyűjtőhelye volt. Az 1830-as években pl. még nagyobb átjárás volt az *Akszakov-család és Jelagina szalonját* látogató későbbi szlavofilok és a majdani nyugatosok egy részét tömörítő *Sztankevics-kör*, mint utóbbi és a moszkvai egyetemi ifjak *Herzen* vezette csoportja között.[63] A szétválás majd csak a 30-as évek végén következik be, a „szlavofil-nyugatos vita" pedig a 40-es évek meghatározó ideológiai-politikai eseménysorozata. Jellemző módon a „szlavofil" kifejezés nyomtatásban először csak 1844-ben bukkan fel, míg a „nyugatos" még később, 1847-ben.[64] Az 1848-as európai forradalmak, majd az I. Miklós halála utáni „reformvárakozás", és még inkább maga a reform végzetesen megosztja a nyugatosokat, és ettől kezdődően értelmetlen ezen összefoglaló jelző használata. Ez gyakorlatilag egybe esik a szlavofilok első nemzedékének az 1850-es évek legvégén bekövetkezett halálával, ami egyúttal a klasszikus szlavofilizmus végét is hozta.

A *par excellence* nyugatosnak, a „40-es évek emberének" tartott *Granovszkij* professzornak, a moszkvai egyetem európai történelem tanárának nézeteivel illene kezdeni a jellemző nyugatos vélemények ismertetését, ő maga azonban nem foglalkozott I. Péter korával. Néhány levelének tanúbizonyságát idézhetjük csupán, és azok is már az 1850-es években íródtak. A megítélés így is egyértelmű: „Minél többet élünk, annál kolosszálisabbá válik számunkra Péter alakja."[65]

Sokkal többet, és többször visszatérően, foglalkozott a témával a kiváló irodalomkritikus, és a szentpétervári nyugatosok vezéralakja, *Visszarion Belinszkij*. Szerinte „Nagy Péter nemcsak a mi történelmünknek, de az egész emberiség történelmének is kiemelkedő jelensége; istenség, aki élő lelket lehelt a kolosszális, de halálos álomba taszított, ősi Oroszország testébe."[66] Másutt „új Józsuénak", „jövőbe látó kormányosnak" stb.[67] aposztrofálja a cárt – mindig a kétely nélküli dicséret hangján. Akkor is, amikor a hegeli filozófia hatása alatt a fennálló renddel kiegyezett, akkor is, amikor a forradalmi demokrata felfogásnak megfelelően támadta a fennálló rendet. Belinszkij Péter-felfogása jó példa arra, hogy a változó politikai nézetek nem szükségszerűen vonják maguk után a történetszemlélet változását. Adott esetben ugyanaz a történetfilozófia gyökeresen eltérő politika szolgálatába is állítható.

A Belinszkij-féle heroizálás tipikusnak volt tekinthető a nyugatosok között. A későbbi szerkesztő, a II. Sándor-i reformokat jobbról támadó *Mihail Katkov* pl. 1840-ben ugyanebben a hangnemben ír I. Péterről: „Csak Péter idejétől kezdve nőtt Oroszország hatalmas, gigantikus állammá; csak Péter idejétől kezdve váltak az orosz emberek nemzetté, az emberi nem egyik képviselőivé".[68]

E felfogás látszólag rokon ugyan a hivatalos népiesség kritikátlanul apologetikus értékelésének végeredményével, de genetikailag inkább a 18. századi felvilágosodás szellemiségéhez kapcsolódik. A középkori sötétségben világosságot gyújtó

---

[63] A megváltó Oroszország, 348.

[64] I.m., 351–352.

[65] *T. Granovszkij:* T. N. Granovszkij i jego perepiszka, t. II., M., 1897, 448.

[66] *V. G. Belinszkij:* Polnoje szobranyije szocsinyenyij, t. V., M., 1954, 93.

[67] I.m., 139–152.

[68] Idézi: *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 133–134.

hérosz képzete ez, megtoldva a „történelem előtti népek" szellemi tökéletesedése és nemzetként való önmeghatározása toposzaival, tehát a romantika kora és a születő nacionalizmusok modern eszméivel.

Ez a történetfilozófia azonban hamarosan *Prokrusztész-ágynak* bizonyul a nyugatosok számára, akik szellemileg és politikailag is szétfeszítik kereteit. Belinszkijhez hasonlóan pl. az ifjú *Mihail Bakunyin* is osztja a Péter iránti lelkesedést, Belinszkijjel ellentétben azonban már 1840-től megváltoztatja véleményét, és azt vallja, hogy az első orosz császár „az orosz nép legnagyobb elnyomója", „a rendőrállam megalkotója" volt.[69] A nyugatosok forradalmi vonulata tehát egyértelműen elhatárolja magát az erős autokratikus hatalmat dicsőítő hivatalos népiességtől. Ezzel a két teljesen más ideológiai-politikai alapra épülő nézetrendszer véletlenszerű egybeesése I. Péter értékelése kapcsán megszűnik.

Bizonyos mértékben Bakunyinhoz hasonló utat jár be *Alekszandr Herzen* is. Az ifjúi évek kritikátlan viszonyulását hamar felváltja egy ballanszírozni hivatott új megközelítés: „A kívánság, hogy az állam kikerüljön súlyos helyzetéből, mindinkább erősödött, míg a XVII. század végén egy zseniális tehetségű és vasakaratú, elszánt forradalmár lépett a trónra. I. Péter nem nevezhető sem keleti cárnak, sem pedig *dinasztikus uralkodónak,* annál inkább despotának, akit mintha egyenesen a Közjóléti Bizottság küldött volna; helyzeténél fogva is despota volt és a nagy eszme is azzá tette, amely vitathatatlanul környezete fölé emelte."[70] Herzennél a „forradalmár" pozitív jelentéstartalmú szó, a „despota" nem feltétlenül, mégis egyértelmű az értékelés pozitív kicsengése.

Nicholas Riasanovsky szerint a döntő változás 1850 körül következett be, amikor Herzen már a nyugati csalódásait is beépítette történetszemléletébe. Ettől kezdődően egyre erőteljesebbek a cárt bíráló megjegyzései, hogy végül az orosz obscsinában, tehát magában a népben meglelt történelmi megoldása logikus következményeként egyértelműen a mindenkori cári hatalom ellen forduljon. Innentől fogva I. Péter sem más számára, mint a zsarnokság szimbóluma.[71]

Az államjogi, a moszkvai és a szentpétervári iskola

A nyugatos táboron belüli hasadás egyik iránya tehát a radikalizálódás volt: a forradalmi demokraták választotta út. Mások a liberális irányt választották, s akadtak olyanok is, akik a késő szlavofilizmus oldalára álltak. Ezek azonban elsősorban politikai motivációjú választások voltak, miközben a nyugatos gyökerű hivatásos történetírás is igyekezett a kor szakmai követelményeinek megfelelni. E feladatvállalás eredménye az *államjogi iskola* kialakulása, amely átveszi a korabeli nyugati történettudomány legújabb eredményeit, és azokat az orosz történelmet magyarázó koncepciója megformálása során alkalmazza. E történetszemlélet legfontosabb jegyeiről bőven esett már esett szó a magyar történetírásban[72], s ez mentesít bennünket általános jellemzése alól.

[69] *M. A. Bakunyin:* Szobranyije szocsinyenyij i piszem, 1828–1876, t. IV., M., 1935, 34, 40.

[70] *A Herzen:* A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban In: Az orosz fejlődés egyetemessége és különössége, Bp., 1982, 39.

[71] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 141–142.

[72] Vö.: *Niederhauser E.:* A történetírás története Kelet- Európában, 220–225.

Az államjogi iskola programadó írásában, *K. Kavelin Pillantás a régi Oroszország jogi életére* c. tanulmányában a nagy átalakító cár személye hasonló jelentőséget kap, mint az állam szerepe a történetfilozófia egészében: „Történelmünknek ezt az átmeneti időszakát — az új hajnalát, a régi korszak letűntét —, ezt a meghatározatlan (általában minden átmeneti idő ilyen) korszakot a megelőzőtől és az utána következőktől az orosz történelem két óriási alakja választja el; IV. Iván és Nagy Péter. Az előbbi kezdi, az utóbbi pedig befejezi, és új korszakot nyit. Egy teljes évszázad választja el egymástól ezt a két, teljesen különböző természetű embert, akik azonban törekvésükben, tevékenységükben azonos irányt követnek Egyik is, másik is ugyanazon cél felé halad. Valamiféle rokonszenv köti össze őket. Nagy Péter mélységesen tisztelte IV. Ivánt, példaképének nevezte őt és önmaga fölé helyezte."[73] E közlés azok után válik majd különösen érdekessé, ha meglátjuk, ki tekintette még a rettegett cárt példaképének. Egyébként integráns része az abszolút monarchiát, mint legmagasabb rendű államformát idealizáló nézetrendszernek.

Kavelin koncepciója még meglehetősen vázlatos és sematikus. *Szergej Szolovjov* lesz az, aki hatalmas bizonyító apparátus segítségével, a monumentális *Oroszország története a legrégibb időktől* c. szintézisében életszerűvé, egyszer s mind hitelessé teszi.

Szolovjov 1851-től kezdve 1879-ben bekövetkezett haláláig évente egy kötettel gazdagította összefoglalását. A péteri korszak közvetlen előtörténetét a 13. könyvben tárgyalta, majd a végét már a 18. kötetben. Ilyen terjedelemben még nem adták a kor szisztematikus történetét. A hangsúly nem is annyira a terjedelmen, hanem a feldolgozás mindenre kiterjedő voltán, a rendelkezésre álló források teljességének kritikai bevonásán, s mindezek mellett az egységes koncepción van. Szolovjov, természetesen, Golikovtól kezdve, Scserbatovon keresztül egészen Usztrjalovig sok történész áldozatos forrásfeltáró munkájára alapozhatott, ám a 18. század eleji reformokról addig nem született monográfia. (Usztrjalov több kötetes műve inkább forrásgyűjteménynek, mint feldolgozásnak tekinthető.)

Ez a historiográfiai tény annál sürgősebb feladatot rótt a történetíróra, mivel — mint láthattuk — a korabeli történelmi gondolkodásban I. Péter középponti helyet foglalt el. Szolovjovra ezért nem csupán a történelmi tények elősorolásának, hanem rendbe szedésének, értelmezésének, tehát a koncepció kialakításának terhe is hárult.

Felfogásának kiindulópontja a reformok szerves előzményeinek, a 17. századdal való szoros kapcsolatának teóriája. Ennek nem mondott ellent a cárnak, mint forradalmárnak ábrázolása, akinek hatását a francia forradalomhoz hasonlítja.[74] Ez egyben Péter nagy érdeme is, amennyiben egymaga — népi felkelés nélkül — képes volt megoldani a történelmi feladatot. Az ellentmondást azzal oldja fel, hogy a cárt egyben „népi uralkodónak" (a népet pedig objektíve „reformokra érettnek") minősíti: „Péter vérbeli orosz ember volt, aki népével szoros kapcsolatot tartott fenn. Oroszország iránti szeretete sem egy elvont Oroszországra irányult, népével egy életet élt, s e nélkül az élet nélkül nem létezhetett, nem hihetett volna o-

[73] *K. Kavelin:* Pillantás a régi Oroszország jogi életére In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége, 22.

[74] *Sz. M. Szolovjov:* Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon, t. 5., M., 1961, 440.

lyannyira mélyen és őszintén népében és annak nagyságában. Csak hitbeli meggyőződése alapján adhatott olyan megbízásokat orosz embereknek, amelyeket tapasztalatlanságuk és felkészületlenségük miatt semmilyen valószínűség szerint sem koronázhatott siker. Végül számot adtak egymásnak a dicső nép s annak dicső vezére. A forró szeretetért, a népbe vetett mély és megingathatatlan hitért ez a nép hallatlan kitartással, hálával és minden várakozást felülmúló sikerekkel fizetett".[75]

Ez az idézet az 1872-es *Nyilvános előadások Nagy Péterről* c. munkájából való, amelyben már nem szerepel a francia forradalommal kapcsolatos hasonlat, viszont annál hangsúlyosabb a kontinuitás gondolata. A művet áthatja a pátosz, ami nem teljesen érthetetlen, lévén I. Péter születése kétszázadik évfordulója apropóján írt munkáról van szó. Megjegyezzük, hogy ez alkalomból számos más méltatás is napvilágot látott, ha lehet, még felfokozottabb stílusban.[76]

Természetes, hogy Szolovjov sem tudta kivonni magát kora eseményeinek hatása alól, s a 18. század első negyedének reformjai iránti megkülönböztetett érdeklődése általában a „felülről jött" átalakítások történelmi törvényszerűségein való töprengése miatt is volt. (Adott esetben II. Sándor reformjain, amelyeket egyáltalán nem tartott a péteriekhez hasonlíthatóknak.[77]) Ez lehetett a legfőbb oka annak, hogy koncepciója időnként hasonló belső ellentmondásokat tartalmaz.

Szolovjov az orosz történelmi gondolkodás egyik legnagyobb Péter-tisztelője. Kritikátlan viszonya a reformerhez azonban nem a hivatalos népiességnek az erős hatalomhoz való vonzódásán, netán alattvalói lojalitásán alapult. Mint az államjogi iskola leghatásosabb képviselője, természetesen, Szolovjov is az abszolutizmus rendszerén belül képzelte el az orosz fejlődést, ám annak európai válfaján belül. I. Péter ezért nem mint egyeduralkodó, hanem, mint európaizáló, „reformer" cár válik etalonná történetszemléletében. Szolovjov tehát tipikus „nyugatos" választ ad a történelmi problémára, ezt azonban a korabeli tudományosság szintjén teszi, ami megóvja a Péter-előtti és Péter-utáni Oroszország mesterséges szembeállításától, egyben pedig kihúzza a legvádlóbb szlavofil kritika méregfogát.

Szergej Szolovjovot *Vaszilij Kljucsevszkij* követte a moszkvai egyetem Oroszország története tanszéke élén (ahogy, egyébként, Szolovjov Pogogyint). E váltás — szemben az előzővel — nemcsak azért volt zökkenő mentesebb, mert Kljucsevszkij mestere halála után foglalta csak el a posztot, hanem történetfilozófiájuk hasonlósága miatt is. A történeti irodalomban sokat írtak már arról, hogy Kljucsevszkij mennyiben tekinthető az államjogi iskola követőjének.[78] E keretek között csak annyit jegyeznénk meg, hogy már Szolovjov sem egyszerűen csak az állam történetét vizsgálta, hanem nagy jelentőséget tulajdonított a földrajzi, sőt, a gazdasági faktornak is. Utóda még tovább ment ezen az úton, amennyiben a kolonizációt koncepciója meghatározó elemévé tette, és az államot csak az egyik — bár kulcsfontosságú — történelmi szubsztanciának tekintette.

---

[75] *Sz. M. Szolovjov:* Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom, M., 1984., 51.

[76] Vö.: *K. Besztuzsev-Rjumin:* Pricsini razlicsnih vzgljadov na Petra Velikovo v russzkoj nauke i russzkom obscsesztve In: Zsurnal Minyisztyersztva Narodnovo Proszvescsenyija, CLXI, Szpb., 1872; *Ja. Grot:* Pjotr Velikij, kak proszvetyityel Rosszii, Szpb., 1872.

[77] Vö.: *V. E. Illerickij:* Szergej Mihajlovics Szolovjov, M., 1980, 135.

[78] Vö.: *L. V. Kirejeva:* Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij In: Isztoriki Rosszii, 415.

Ami pedig Péter-felfogásukat illeti, az, ha lehet, még inkább különbözött egymástól. Más nézetet vallottak a reformok kontinuitásának vagy diszkontinuitásának kérdésében is, bár alapvetően mindkettőjük a folytonosságot vélte meghatározónak. Szolovjovval ellentétben Kljucsevszkij a háborút tekintette a reformok mozgatórugójának, a reformfolyamatot ebből következően rögtönző és kapkodó jellegűnek írta le, szemben a tudatosságát hangsúlyozó Szolovjovval. Kljucsevszkij regisztrálta a cár elkövetett hibáit és az áldozatokat, szemben Szolovjovval, aki semmilyen eszköztől sem riadt vissza, hogy Pétert morálisan is felmentse minden „vád" alól. Nem érthetetlen ezek után, ha Kljucsevszkij végső összegzése alapjaiban tér el tanítómesteréétől: „A reform önmagától bontakozott ki az állam és a nép szükségleteiből, melyeket ösztönösen megértett ama nagyhatalmú férfiú, akinek kivételesen szerencsés természetében jól megfért az éles ész és az erős jellem, s akihez hasonló rendkívüli emberek kifürkészhetetlen okokból időről időre feltűnnek. Nagy Péter reformjának közvetlen célja nem az volt, hogy átalakítsa országa politikai, vagy társadalmi, vagy erkölcsi rendjét; a reform nem azt a célt tűzte maga elé, hogy az orosz életet számára idegen, nyugat-európai alapokra helyezze, hogy új, idegenből kölcsönzött elvekre építse; hanem arra a törekvésre korlátozódott, hogy felfegyverezze az orosz államot és népet a Nyugat-Európában készen talált anyagi és szellemi eszközökkel, s ezáltal arra a szintre emelje, amely megfelel az Európában kivívott helyzetének, a nép munkáját pedig kinyilvánított erőinek megfelelő rangra. Ezért aztán a reform, jóllehet eredeti terve szerint szerény és korlátozott vállalkozás lett volna, s csupán a haderő átszervezését és az állam pénzügyi eszközeinek gyarapítását célozta, fokozatosan makacs belháborúvá alakult, felkavarta az orosz életre rátapadt port és penészt, és minden társadalmi osztályt megmozgatott. Bár a főhatalom, a nép elfogadott vezetője indította el és irányította, mégis úgy zajlott és olyan eljárásokat alkalmazott, mint valami erőszakos fordulat, mint egy sajátos forradalom. Céljai és eredményei nem voltak forradalmiak, de forradalmi volt az a mód, ahogyan végbement, s ahogy a kortársak elméjét és szívét megrázta. Inkább megrázkódtatásként élték át, mint nagy változásként. De a megrázkódtatás nem várt következménye, nem pedig átgondolt célja volt a reformnak".[79] Lényeges tehát, ahogy Kljucsevszkij a reformok „korlátozott" céljáról és eredményeiről, illetve végrehajtásuk „megrázkódtatásokat" maguk után vonó eszközeiről ír.

Mindez nem maradhat hatás nélkül végső értékelésére: „Péter ellentmondások közepette vitte előre ügyét, hibái és ingadozásai hirtelen, átgondolatlan elhatározásokkal váltakoztak, gyenge volt benne a polgári jóérzés, vadállati kegyetlenségekre ragadtatta magát, ám ugyanakkor odaadóan szerette hazáját, rendíthetetlen önfeláldozással szolgálta ügyét, feladatait átfogóan és világosan látta, merész terveit alkotó érzékenységgel gondolta el és példátlan energiával váltotta valóra, s végezetül, a nép kimondhatatlan áldozatai és a maga roppant erőfeszítései árán hatalmas sikereket ért el. Ezek az igencsak különnemű vonások nehezen rendezhetők egységes képbe. Attól függően, hogy tanulmányozóinak benyomásait inkább a fény, vagy inkább az árnyék uralta el, Péternek egyoldalú dicséret vagy egyoldalú gáncs lett a része. Az elmarasztalást csak fokozta, hogy az uralkodó

[79] *V. O. Kljucsevszkij:* Előadások az orosz történelemről In: Furkósbottal Európába?, 326–327.

még jótéteményeit is visszataszító erőszakkal kényszerítette rá a társadalomra. Péter reformja a zsarnokság harca volt a néppel, a nép restségével. A cár azt remélte, hogy a hatalom fenyegetésével öntevékenységre bírhatja a rabsorban tartott társadalmat és a rabszolgatartó nemesség által meghonosíthatja Oroszországban az európai tudományt, a felvilágosodást mint a társadalmi öntevékenység szükséges feltételét, azt akarta, hogy a rab maradjon rab, de mégis tudatosan és szabadon cselekedjék. Az önkényuralom és a szabadság, a felvilágosodás és a rabszolgaság együttműködése nem egyéb a politikai kör négyszögesítésénél; ezt a feladványt Péter óta két évszázadon át próbálták, de mind a mai napig nem tudták hazánkban megoldani. Az önkényuralom — mint politikai elv — ellenszenves; az állampolgári lelkiismeret soha nem ismerheti el. De megbékülhetünk az olyan személlyel, akiben ez a természetellenes erő önfeláldozással párosul, az olyan egyeduralkodóval, aki nem kímélve magát, feltartóztathatatlanul halad előre a közjó nevében, kockáztatván, hogy tönkrezúzza magát az áttörhetetlen akadályokon, vagy akár a saját vállalkozásán. Így békül meg az ember a viharos tavaszi zivatarral, mely évszázados fákat csavar ki, de felfrissíti a levegőt és megöntözvén a talajt, növekedésre serkenti az új vetés hajtásait."[80]

Az államjogi iskola professzionalista pátoszát az kölcsönözte, hogy a szakszerűség magaslatáról, az egyetemes történelmi törvényszerűségek felismerésével jogosan utasították el a megelőző történetírás moralizálásra hajlamos megközelítési módjait. Ezenközben úttörők voltak a maguk választotta úton: még Szolovjov is, mint egy történész-polihisztor, az orosz történelem egészéről írta összefoglalását, a klasszikus induktív módszerrel, alapkutatásokat folytatva valamennyi tárgyalt korszakban. Kljucsevszkij sem tér ki az akkori professzorokat kötelező feladatvállalás elől: ő is megírja a maga szintézisét, az imént idézett *Előadásokat az orosz történetről*. Ő azonban már jobban specializálódik egy-egy korra, tehát még inkább „mélyfúrást" végez egy-egy témában. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy magasabb tudományos szinten fogalmazhatja meg ismét a korszerűtlennek ítélt morális aggályokat, amelyek így történetfilozófiai dimenzióba kerülnek. Olyan elemeket épít be tehát történetszemléletébe, amelyek a mai napig őrzik aktualitásukat.

Míg Kljucsevszkij igen szigorú a reformokkal, s azok eredményességével szemben, addig a cár személyével kapcsolatban már bizonytalanabb az értékelése, és élete vége felé hajlandó még tovább enyhíteni a már az *Előadásokban* is rendkívül összetett ítéletén. Az 1901-es *Nagy Péter munkatársai között* c. népszerű cikkében egészen más helyre kerülnek a hangsúlyok: „senkit — legkevésbé magát — sem kímélve ment a maga útján, amelyet a nép boldogulása útjának látott: akár a sebész, aki összeszorított fogakkal, végzi el a kínzó operációt a betegén, csakhogy megmentse életét."[81] A cár ebben az írásban, mint egy magányos hérosz tornyosul értetlen, de uralkodóját mégis istenítő alattvalói fölé. Láthatólag tehát Kljucsevszkij sem tudta magát kivonni I. Péter személyiségének hatása alól. Ám hogy ennek ellenére mennyire nem változott az első orosz császár által létre hozott struktúráról a véleménye, arról mindent elárulnak a szintén a halála előtti évtizedben — saját maga számára — lejegyzett gondolatai: „Péter saját despotizmusa

[80] Uo.

[81] *V. O. Kljucsevszkij:* Pjotr Velikij szregyi szvoih szotrudnyikov In: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah, t. VIII., M., 1990, 405.

áldozata volt. Erőszakkal akarta az országban a szabadságot és a tudományt meghonosítani. De az emberi ész ezen édeslányai kegyetlenül megbosszulták... Péter tevékenysége az autokratikus önkény és az általános boldogulás állami eszméje ellentmondásából táplálkozott; csakhogy ezen két, egymással össze nem békíthető elvet soha nem tudta összeegyeztetni... Hogy megvédje a hazáját az ellenségeitől, Péter minden ellenségnél jobban pusztította azt". És talán a leglényegesebb, az *Előadásokban* is végigvonuló gondolat: „Péter után az állam erősebbé vált, ám a nép szegényebb lett."[82]

Kljucsevszkij tanítványa, majd tanszékén munkatársa, *Pavel Miljukov* mesterénél is radikálisabb hangot ütött meg. Miljukov egy új generáció képviselője a történettudományban. Kettős értelemben is. Az 1890-es évekre már az orosz történettudományban is lejárt a történész-polihisztorok és a nagy, egyszerzős Oroszország története kora. A történeti kutatások intenzifikálódtak és specializálódtak. Komoly hatást gyakorolt a metodológiára a kortárs nyugati történettudomány, azon belül is a pozitivizmus tényleíró módszere. Miljukov is ebben a felfogásban írja meg *Az államgazdaság Oroszországban a 18. század első negyedében és Nagy Péter reformja* c. magiszteri disszertációját, amely a téma historiográfiájában korszakos jelentőségre tesz szert. A fiatal történész azonban fogékony volt valamennyi európai szellemi áramlatra — beleértve a marxizmust is —, s ez jelentősen hatott nemcsak történetszemléletére, de politikai nézeteire is. Annak ellenére tehát, hogy Miljukov kifogástalan szaktörténésznek indult, csakhamar a cár liberális ellenzékében, majd annak élén találta magát, ami évtizedekre visszavetette történészi munkáját.

1893-as — rendkívül nagy mennyiségű új levéltári adatot tartalmazó — monográfiája fő megállapításai a következők: „Egyesek felszínes ismereteik alapján naiv módon Pétert reformjával azonosították, azt hirdették, hogy Péter volt a modern Oroszország megalkotója. Sajnos nem áll rendelkezésünkre egyetlen, a cár legközelebbi segítőitől származó hiteles és egykorú adat sem Péter utolsó éveiről. De a külföldi követek nagyszámú jelentését és feljegyzését olvasva állandóan ugyanaz a kutatásaink eredményével egybehangzó benyomásunk támad, ami — számunkra úgy tűnik — megegyezik a dolog lényegével is: mégpedig az uralkodó személyes hatókörének hozzávetőleges korlátozottsága."[83] Miljukov ezzel megkonstruálja a „reformátor nélküli reformok" elméletét, amelynek érvényességét csak kissé enyhíti az 1714 utáni időszakban: „Számtalan ellentmondás mutatkozott továbbra is az előkészítetlenség, a koncepció és a rendszer hiánya miatt, s nemcsak az átvett formák és a helyi szokások között, de maguk között az átvételek — vagy azok egyes elemei — között is. A hibák és félreértések szakadatlan láncolatának levéltári adatait vizsgálva önkéntelenül is egy olyan személyiség szájából elhangzott ítélet jut eszünkbe, akinek illetékességéhez az adott kérdésben nem férhet kétség; Katalin cárnő szavairól van szó, aki először vette gyakorlati céloktól vezérelve tüzetes vizsgálat alá Nagy Péter kabinetjének iratait: „maga sem volt tisztában azzal, hogy az állam javára milyen törvényeket kellene hoznia."[84]

[82] *V. O. Kljucsevszkij:* Aforizmi i miszli ob isztorii In: Szocsinyenyija, t. IX., M., 1990, 431., 441.

[83] *P. N. Miljukov:* Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikovo, Szpb., 1905, 542–543.

[84] Uo.

Miljukovot már disszertációja megjelenését követően sokan bírálták hiperkritikus álláspontja miatt – amint számos magasztalást is kapott.[85] Míg fenti műve a szakmai közönség körében tette őt híressé, addig egy évtizeddel ezután publikált *Az orosz kultúra történetének alapvonásai* c. összefoglalása a tágabb értelmiségi körökben. I. Péterrel kapcsolatos álláspontján nem változtat[86], Riasanovsky szellemes megjegyzése szerint a reform tényét elfogadja, csak az eredményeit kevesli, az áldozatokat sokallja.[87]

Három évtized múlva, párizsi emigrációjában, azonban már némileg korrigálja álláspontját. A reformok ugyan továbbra sem lesznek tervszerűbbek, az értük hozott áldozatok sem csökkennek, ám a cár személye mégis felmagasztosul – ami nem teljesen érthetetlen egy évfordulós cikkről lévén szó: „Halála után lankadnak ezek a túlságosan is egyéni impulzusok, és a reformot saját belső értékei lendítik tovább. Egy időre leáll, hanyatlik, majd újabb történelmi lökések mozgatják előre, töltik meg új szellemmel, igazolva Péter jövőbe látó elképzeléseit."[88]

Miljukov után a nagyléptékű történeti koncepciók helyét a tényfeltáró jellegű, a kor, a történelmi probléma egy-egy részkérdését kutató, a források lehetséges teljes körének bevonásán és kritikai vizsgálatán alapuló leíró jellegű monográfiák veszik át. E tendencia jellemző az orosz történetírás egészére, de különösen a *szentpétervári iskolára*, amely éppen ezen a módszertani alapon különbözteti meg magát a történetfilozófiai gondolkodás iránt nagyobb affinitást mutató, eddigiekben jellemzett *moszkvai iskolától.*

A történelmi hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy tulajdonképpen már Miljukov pályatársa, majd Kljucsevszkij utóda a moszkvai Oroszország történeti tanszék élén, *Mihail Bogoszlovszkij* is ezen irányzat képviselője. Az orosz történetírás első olyan alakja, aki gyakorlatilag egyetlen nagy témának — I. Péter korának — szenteli tudományos munkásságát. Szintén Kljucsevszkij tanítványaként, a maga bonyolultságában — távol az idealizálástól — szemléli a cárt és reformjait, de óvakodik a miljukovi radikális következtetésektől.

1892-es *Nagy Péter területi reformja. A provincia. 1719–1727* c. magiszteri disszertációjában az államjogi iskola hagyományaihoz híven vizsgálja az európai „regurális" állami szervezet felépítésére irányuló szándékot és annak végső sikertelenségét.[89] Később kísérletet tett nézeteinek népszerű formában való összegzésére is, és egészen a szovjet korszakba nyúló élete végéig gyűjtögette *I. Péter életrajzi anyagait*, amelynek posztumusz kiadott öt kötetével is csak az 1700-es évig jutott el. A már a sztálini korszakban publikált műben jelentőségre emelkedett, ahogy a hatalomhoz mindig lojális szaktörténész az erőszakos eszközöket bírálta: „Ami a szakállak leborotválását illeti, ahhoz aligha volt szükség különleges, törvény által előírt intézkedésekre. Az újítást, ha már a bevezetése kívánatosnak tűnt, nyugodtabban, az emberi méltóság megsértése nélkül, pusztán az utánzás szokására hagyatkozva is meg lehetett volna valósítani."[90]

---

[85] Vö.: *M. G. Vandalkovszkaja:* Pavel Nyikolajevics Miljukov In: Isztoriki Rosszii, 595.

[86] *P. N. Miljukov:* Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, t. III., Párizs, 1930, 180–192.

[87] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 183.

[88] *P. N. Miljukov:* Pjotr Velikij i jego reforma in: Na csuzsoj sztoronye, X., Prága, 1925, 13.

[89] Vö.: *T. I. Halina:* Mihail Mihajlovics Bogoszlovszkij In: Isztoriki Rosszii, 666.

[90] *M. M. Bogoszlovszkij:* Pjotr I., t. III., M., 1946, 7.

A szentpétervári történészeknek egyébiránt nemcsak módszertanilag, de koncepcionálisan is eltért a véleményük a moszkvai iskolától. Már a szentpétervári iskola alapítója, a kortárs *Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin* túlszárnyalta Szolovjovot I. Péter-idealizálása terén[91], utódai pedig végképp nem tudtak azonosulni a kljucsevszkiji-miljukovi szkeptikus felfogással. Közülük került ki Miljukov egyik leghatározottabb kritikusa, *Nyikolaj Pavlov-Szilvanszkij*. Az állami hivatalnokként dolgozó és az állami levéltárakat jól ismerő történész a Legfelső Titkos Tanács kapcsán írja a következőket: „Miljukov professzor — az I. Péter reformjáról szóló ismert könyvében — a Legfelső Titkos Tanács intézkedéseire úgy tekint, mint a Péter által az orosz élet körülményei között meg nem valósított reformok közvetlen továbbfejlesztésére. Az említett történész azzal az előítélettel fogott a péteri kor tanulmányozásához, hogy a történelem szereplői a korukra csak jelentéktelen személyes hatást gyakorolhatnak. A fent említett kutatót meggyőződése megakadályozta abban, hogy észrevegye Péter személyiségének meghatározó szerepét a reformok során még ott is, ahol ez szembetűnő. És megírta a „reformátor nélküli reformok" történetét. Én vele ellentétben igyekeztem megmutatni néhány példán, milyen hatalmas volt a reformátor személyes kezdeményezésének, hatalmas energiájának, személyes munkájának hatása a reformok menetére."[92]

A századforduló jelentős előre haladást hozott I. Péter korának tanulmányozásában. Ez a nagy monográfiák kora, amelyek szerzői óvakodnak még a fentihez hasonló ítéletektől is, ám a történettudományt máig iránymutató alapművekkel gazdagították. E jelenség a történettudomány részdiszciplináinak bővülésével, a társadalom-, gazdaság-, kultúr- és intézménytörténet előtérbe kerülésével magyarázható. A legértékesebb monográfiák éppen ezeken a területeken születtek.[93] Ugyan nem tartozott ez utóbbiak közé, de ki kell emelnünk a derpti professzor, *Alekszandr Brückner Nagy Péter története* c. 1882-es művét, amely lényegében a szolovjovi úton haladva nem hozott újat a kérdés kutatásában, de ezen évtizedek egyetlen nagyszabású Péter-életrajza volt.[94] Sokkal jelentősebb *Jevgenyij Smurlo* munkássága, aki több tanulmányban és két könyvben is, autentikus módon, feldolgozta az I. Péter-kép alakulását a történetírásban és az irodalomban.[95]

Az októberi forradalmat közvetlenül megelőző időszak vitathatatlanul legtekintélyesebb történésze a szentpétervári *Szergej Platonov* volt. Legjelentősebb műve az opricsnyinával foglalkozik, ami jelzi szakmai érdeklődésének irányát. Mint aktív professzor, ő is átfogó orosz történeti előadássorozatot tartott hallgatóinak, amely könyv alakban szintén megjelent *Előadások az orosz történelemből* címmel. Ebben, értelemszerűen, nagy teret szentelt I. Péter korának.

---

[91] *M. Besztuzsev-Rjumin:*: Pricsini razlicsnih vzgljadov, 149–156.

[92] *N. P. Pavlov-Szilvanszkij:* Szocsinyenyija, t. II., Szpb., 1910, 400.

[93] Vö.: *P. Pekarszkij:* Nauka i lityeratura v Rosszii pri Petre Velikom, t. I–II.,Szpb., 1862; *M. Vlagyimirszkij-Budanov:* Goszudarsztvo i narodnoje obrazovanyije v Rosszii XVIII–ovo veka, t. I., Jaroszlavl, 1874; *A. Romanovics-Szlavatyinszkij:* Dvorjansztvo Rosszii ot nacsala XVIII v. do otmeni krepposztnovo prava, Szpb., 1870; *A. A. Kizevetter:* Poszadszkaja obscsina v Rosszii XVIII v., M., 1903; *Ju. Gotyje:* Isztorija oblasztnovo upravlenyija v Rosszii ot Petra I do Jekatyerini II, t. I., M., 1913, és mások.

[94] *A. G. Brikner:* Isztorija Petra Velikovo, Szpb., 1882.

[95] *E. Smurlo:* Pjotr Velikij v Russzkoj litye rature, Szpb., 1889; Pjotr Velikij v ocenke szovremennyikov i potomsztva, Szpb., 1912.

Platonov a korszak tárgyalása előtt röviden ismerteti a téma historiográfiáját. Ebben Szolovjovot jelöli meg, mint olyan történészt, aki túlszárnyalhatatlan az I. Péterrel kapcsolatos történetírásban.[96] Nem érthetetlen ezek után, hogy saját koncepcióját is a reformok folytonosságának elvére építi. Ennek kapcsán azonban olyan szélsőséges végkövetkeztetésre jut, amilyenre még példaképe sem: gyakorlatilag a társadalmi, állami élet minden területén tagadja a „fordulatot" I. Péter korában. A cártól ennek ellenére nem vitatja el a „zseniális" jelzőt, amelyet éppen a régi moszkvai rend belső törvényszerűségei felismerése és radikális megerősítési kísérlete miatt érdemel ki. Ennek kapcsán kitér ugyan szélsőséges módszereire, kegyetlenségére, ám ezt gyerekkori megaláztatásaival magyarázza.[97]

Platonov egyetemi jegyzet funkcióját betöltő könyvéből kitetszik, hogy szerzője a 17. század kutatója, I. Péter koráról nincs eredeti gondolata. Később — már a forradalom után — mégis visszatér a cár személyéhez egy népszerű kötet formájában, amelyben kísérletet tesz a különféle egymással vitázó nézetek szintetizálására: „A nép jólétére való törekvés, az állam önfeláldozó szolgálata, a megfeszített munka, a tudás szenvedélyes szeretete és a felvilágosítás szükségességében való hit – ezek a tulajdonságai nem képezhetik vita tárgyát. Ezzel mindenkinek számot kell vetnie, aki írni, beszélni akar róla. Ezen tulajdonságoknak helyet kell kapniuk Péter jellemzésében, és ebben az esetben Péter már nem a mocskos, részeges, gonosz és visszataszító muzsik lesz, akiről semmi érdemlegeset nem lehet írni, kivéve persze, a pirospozsgás asszonyos arcáról, a hatalmas kérges kezéről és a patára emlékeztető körmeiről. A tisztességesen, becsülettel megírt ábrázolásokban Péter a külvárosokból és a vad mezőről vissza fog térni a dolgozószobájába, a szenátus termébe, a dokkba, nem fog az ételben turkálni, nem tömi szájába a kenyeret és nem fogja a parazsat kezével kikapni a tűzből, hogy agyonrágott pipáját meggyújtsa, hanem törvényeket hoz és más hasznos munkát végez."[98]

Az idézettekből nem derül ki igazán Platonov szakmai nagysága. Nem is ez a terület volt az erőssége, de annyit azért világossá tett, hogy nem véletlenül tartják számon, mint a moszkvai és szentpétervári iskola közötti összekötő személyiséget.[99] Amíg ugyanis a „zavaros időszakról" szóló monográfiájában a források kritikájából indult ki, I. Péter kora kapcsán a történetírói konstrukciókból. Más kérdés, hogy ez nem vált munkája előnyére.

A forradalom előtti időszak nagy vállalkozása volt a *V. V. Kallas* szerkesztette *Három évszázad* c. reprezentatív, hatkötetes mű, amely különálló tanulmányok formájában adott képet Oroszország történetéről a „zavaros időszaktól" kezdődően egészen a szerzők koráig.[100] I. Péter korával két kötetben is foglalkoznak: lényegében a fentebb említett monográfiák eredményeit foglalják össze népszerű formában, kitérve a péteri kor minden lényegesebb aspektusára. A gyűjtemény egyik meghatározó cikke Mihail Bogoszlovszkij *Nagy Péter (kísérlet a jellemzésére)*

[96] *Sz. F. Platonov:* Lekcii po russzkoj isztorii, M., 1993, 454.

[97] I.m., 540–543.

[98] *Sz. F. Platonov:* Pjotr Velikij. Licsnoszty i gyejatyelnoszty, Párizs, 1927, 46–47.

[99] *A. N. Camutali:* Szergej Fjodorovics Platonov In: Isztoriki Rosszii, 542–544.

[100] V. V. Kallas (red.): Tri veka. Rosszija ot szmuti do nasevo vremenyi, M., 1912. Újra kiadva, M., 1992.

címet viseli, és a már bemutatott képet közvetíti.[101] Igen fontos *V. N. Bocskarev A nemesség és a parasztság Nagy Péter alatt* c. írása, amely leszögezi, hogy a cár társadalmi téren nem volt reformer, és lényegében mindkét társadalmi osztályt röghöz kötötte.[102] A mű „vonalvezetését" azonban a több cikkel is jelentkező *V. Ja. Ulanov* adja meg, aki I. Péter uralkodását a 17. századra is jellemző „fény és árnyék" együttes dominanciája koraként jellemzi[103], és hangsúlyosan ír a cár ellenzékéről, lényegében magáról a népről, amely óriási áldozatokat hozott a reformokért.[104] Ezzel lényegében előkészít egy olyan kettős értékelést, amely a péteri uralkodás minden pozitívuma mellett a lakosság terheit a reformok árnyoldalaként láttatja.

A 19. század második felétől kezdődő időszak Péter-recepciójáról elmondhatjuk, hogy — ellentétben az előző korszakokkal — a vezető szerepet a történetírás vette át, és összességében a tudományos szempontok határozták meg a közvélemény cárról alkotott képét. Ez nem jelenti, természetesen, azt, hogy a publicisztikában, az irodalomban lanyhult volna az érdeklődés I. Péter iránt.

A demokratikus táborban, csalódván II. Sándor reformjaiban, elsősorban *Nyikolaj Csernisevszkij* viszi tovább a ragyiscsevi-herzeni vonalat[105]. Itt emlékeznénk meg a tehetséges történészről, *Nyikolaj Kosztomarov*ról, aki nem tartozott sem a hivatalos, sem a nem hivatalos moszkvai és szentpétervári történész berkekbe, és az autokráciáról vallott nézetei alapján a demokratikus ellenzékhez kell sorolni. I. Pétert — amint az egész orosz történelmet is — az állam és a népiség elve közötti harc szempontjából szemlélte. Egyfelől elismerte jelentőségét az új Oroszország kialakításában, másfelől azonban despotizmusát elítélte, s arra a következtetésre jutott, hogy a cár ezekkel az eszközökkel nem érhette el, hogy valóban új Oroszország szülessék.[106]

Amint a történetírásban is a vélemények sokszínűsége jellemzi a századforduló körüli éveket, úgy a filozófiai gondolkodásban és a szépirodalomban is. Nem feladatunk ezek elemzése, csupán *Vlagyimir Szolovjov, Dmitrij Merezskovszkij, Andrej Belij, Andrej Blok* nevét említjük meg, akik jelentős műveket szenteltek a cár személyének, s ezekben egy rendkívül bonyolult és összetett képet közvetítettek.[107] Akadt, persze, Szolovjovhoz hasonlatos magasztalás is[108], ám az 1917-et megelőző időszakra a vélemények árnyaltságára és pluralizmusára való törekvés lett a jellemző.

A szovjet történetírás Péter-képe

Az 1917 utáni történetírás első bő évtizedét a kettősség határozta meg. A forradalom előtti történész generáció életben maradt, vagy még nem emigrált

[101] Vö.: *M. M. Bogoszlovszkij:* Pjotr Velikij (Opit haraktyerisztyiki) In: Tri veka, t. III., 20–40.

[102] *V. N. Bocskarev:* Dvorjansztvo i kresztyjansztvo pri Petre Velikom, In: Tri veka, t. III., 241.

[103] *V. Ja. Ulanov:* XVII vek i reforma Petra Velikovo, In: Tri veka, t. III., 19.

[104] Vö.: *V. Ja. Ulanov:* Oppozicija Petru Velikomu, In: Tri veka, t. III., 69–100.

[105] Vö.: *N. G. Csernisevszkij:* Apologija Szumasedsevo, In: Polnoje szobranyije szocsinyenyij v 15-i tomah, t. VII., 592–618.

[106] *N. I. Kosztomarov:* Pjotr Velikij In: Russzkaja isztorija v zsiznyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyelej, t. II., M., 1995, 451–455.

[107] Ld. részletesebben: *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great, 225–232.

[108] I.m., 233.

tagjai tovább folytatták munkájukat. Publikációik a régi mederben haladnak, az átalakuló intézmény- és ideológiai rendszer egy ideig még tűri a faktografikus műveket. Közülük a legmaradandóbb alkotás Mihail Bogoszlovszkij nevéhez fűződik.[109]

A „történelem frontján" a vezető szerep kétségtelenül *Mihail Pokrovszkijé*. Meg kell mondjuk, Pokrovszkij forradalmi múltjához híven nemcsak a politikában, de a tudományban és az ahhoz tartozó infrastruktúrában is a régi rend szétverésén fáradozott, és a „társadalomismeret" nevű új diszciplína mellett nem szánt különösebb szerepet a tradicionális történelmi stúdiumoknak. Történetszemléletére is a szociologikus megközelítés, illetve a marxizmus néhány általános tétele a jellemző. Ezek már 1917 előtt rendszerré álltak össze Pokrovszkij, vagy még előbb, *Plehanov* munkásságában, most azonban uralkodó pozícióba kerültek. Pokrovszkij Péter-felfogása magán viseli a marxizmus „hőskorának" összes jellemző jegyét. Közismert, hogy — a másik korai marxista történésszel, *Nyikolaj Rozskov*val együtt — a kereskedő tőke uralomra jutása egy fázisaként értékeli a péteri korszakot. Ebben a gazdasági-társadalmi folyamatban nem tulajdonít különösebb jelentőséget a cár személyének, vagy, ha igen, akkor meglehetősen negatív, mondhatni, lekezelő módon. Csak egy jellemző — kegyeletsértő — példa, amely a korábbi — s főleg a későbbi — Péter-kultuszt ismerve valóban meghökkentő: „Az átalakító halála méltó fináléja volt a pestis idején rendezett vigasságnak. Péter, mint ismert, a rosszul kikezelt szifiliszébe halt bele"[110] E „tény" korántsem számít ismertnek, még kevésbé bizonyítottnak, és a legkevésbé sem jelentősnek. Ehhez képest Pokrovszkij az *Oroszország története a legtömörebb összefoglalásban* című, munkásiskolák számára írt segédkönyvében, újra visszatért hozzá, a lehetséges okokat megtoldva még a mértéktelen alkoholfogyasztással.[111] Sokkal lényegesebb, amit a rendszerről ír: „A péteri szisztéma csődje nem abban állt, hogy „az ország tönkretétele árán lett Oroszország európai rangú hatalommá, hanem abban, hogy e tönkretétel ellenére sem érte el a célját."[112]

Zárójelben megjegyezzük, hogy az októberi forradalom körüli évek amúgy sem kedveztek a cároknak, így Péternek sem, és a szépirodalomban sem. Csak érdekességként említjük, hogy *Alekszej Tolsztoj,* aki később méltán lett népszerű *Első Péter* című, ugyan állandóan átírt, de mégis összetett, és, persze, pozitív értékelést tartalmazó könyvével, az 1918-as *Péter cár napja* c. kisregényében még kritikusan szemléli a cárt.[113] *Borisz Pilnyak, Jurij Tinyanov,* és kicsit később *Andrej Platonov* pedig még lesújtóbb képet fest.[114]

A 30-as évek közepén sor került Pokrovszkij-iskolájának felszámolására, majd megsemmisítő bírálatára. S bár nem a bennünket most közelebbről érdeklődő téma volt a legfontosabb vádpont, jutott hely a Péter-értékelésében megmutatkozó „hibák korrigálásának" is. A leglényegesebb megállapítást *A. M. Pankratova* tette

[109] *M. M. Bogoszlovszklij:* Pjotr Velikij i jego reforma, M., 1920.

[110] *M. N. Pokrovszkij:* Izbrannije proizvegyenyija, t. I., M., 1966, 620.

[111] *M. N. Pokrovszkij:* Russzkaja isztorija v szamom szzsatom ocserke, M.–L., é.n., 91.

[112] *M. N. Pokrovszkij:* Izbrannije proizvegyenyija, 616.

[113] Vö.: *Alekszej Tolsztoj:* Péter cár napja (ford. Haimann Hugó), Gyoma, 1928.

[114] Vö.: *Borisz Pilnyak:* Őfelsége Kneeb Piter Komondor; *Jurij Tinyanov:* A viaszfigura (ford. Apostol András), Bp., 1965.; *Andrej Platonov:* A jepifanyi zsilipek In: Nagyfeszültség (ford. Makai Imre), Bp., 1969.

az *M. N. Pokrovszkij történelmietlen koncepciója ellen* c. tanulmánykötetben: „M. N. Pokrovszkij nem adott marxista-leninista értékelést I. Péter személyéről és nem mutatta meg azt a progresszív szerepét, amelyre Lenin és Sztálin rámutatott."[115]

E történetszemléleti váltás távolabbi politikai-ideológiai oka az 1929-es sztálini fordulat volt.[116] Közelebbi oka az új — sztálini — ideológia- és történelemfelfogást bevezetni szándékozó eseménysor. Az első mozzanat *Sztálin* később elhíresült 1931-es beszélgetése *Emil Ludwig* német íróval. Ebben a szovjet állam feje a következő megállapítást tette: „Igen, természetesen, Nagy Péter sokat tett a pomescsikok osztályának felemeléséért és a születőben levő kereskedő osztály fejlődéséért. Péter sokat tett a pomescsikok és kereskedők nemzeti államának létrehozásáért és megerősítéséért. Azt is meg kell mondani, hogy a pomescsikok osztályának felemelkedése, a kereskedők osztálya kialakulásának elősegítése és ezen osztályok nemzeti államának megerősítése a röghöz kötött parasztság számlájára történt, amelyről három bőrt is lenyúztak."[117] Ezt követte a Népbiztosok Tanácsa és a Központi Bizottság 1934. május 16-i rendelete a honi történelem tanulmányozásáról és tanításáról, ami együtt járt a tankönyvek Sztálin, *Kirov* és *Zsdanov* általi revíziójával. Ekkor már sor kerülhetett a Pokrovszkij-iskola leleplezésére az 1936. január 26-i újabb rendeletben. A sort az SZK/b/P rövid történetét tartalmazó, és a közemlékezetben *Kratkij kurszként* tovább élő sillabusz megjelenése zárta le 1938-ban.[118]

Sztálin „klasszikus" értékelése évtizedekre meghatározta a kérdés tanulmányozását: életében senki nem mer eltérni tőle koncepcionális értelemben. A Pokrovszkij idejében valóban elhanyagolt történeti kutatások azonban új lendületet vesznek 1934 után. Sokáig meglehetősen szerény eredményeket hozva. *B. B. Kafengauz* 1947-es historiográfiai összegzésében — a szerző szándékai ellenére — szánalmas kép kerekedik ki a megelőző évtizedek Péter-kutatásáról. Péter gyárairól, kiváltképp a vaskohászatáról, szépszámú publikációval büszkélkedhet a kor, és több írás születik az osztályharc 18. század eleji állásáról is. Ezen a téren valóban irányváltást tudott végrehajtani a sztálini történetírás. Sē monografikus, se egyéb összefoglaló művet — Bogoszlovszkij és Platonov már ismertetett munkáin kívül — nem tud azonban a historiográfus felsorolni.[119] Az említettek mellett I. Péter sikeres külpolitikájáról és hadisikereiről születtek még jelentősebb munkák: Kafengauz cikke is a *Nagy Követjárás* 250. évfordulójára kiadott reprezentatív tanulmánykötetből való. Kafengauz dicséretére legyen azonban mondva, hogy nem elégedett meg a további feladatok kijelölésével, és ő maga is számos tanulmánnyal gazdagította a kérdéskör szegényes historiográfiáját.[120]

Ha úgy tetszik, „levegőben lógott" már az új, „valóban marxista" — tehát sztálinista — szintézis I. Péter koráról. E feladatot *Vlagyimir Mavrogyin* oldotta meg 1948-as *Első Péter* c. könyvével. A leningrádi történészek későbbi vezető

[115] Protyiv antyiisztoricseszkoj koncepcii M. N. Pokrovszkovo, t. I., M., 1939, 55.

[116] Ld. részletesebben: *Krausz Tamás:* A szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei, Bp., 1996.

[117] *I. V. Sztálin:* Beszeda sz nyemeckim piszatyelem Emilem Ludvigom, M., 1938, 3.

[118] Vö.: *B. B. Kafengauz:* Epoha Petra Velikovo v oszvescsenyii szovjetszkoj isztoricseszkoj nauki In: Pjotr Velikij (szbornyik sztatyjej), M.–L., 1947, 337–338.

[119] Vö.: i.m., 339–389.

[120] Vö.: Szpiszok trudov B. B. Kafengauza in: Abszoljutyizm v Rosszii, M., 1964.

alakja szinte pontról pontra a sztálini útmutatás alapján halad. Miután becsületesen végig sorolja a cár reformjait, a következő megállapítást teszi: „Péter reformjai mélyen haladók voltak. Merész kísérletnek tekinthetjük őket a katonai, államszervezési, ipari és kulturális területen mutatkozó elmaradottság kereteiből való kilépésre. Péter mindent, ami a változtatásokat akadályozta, kegyetlenül és kérlelhetetlenül elsöpört az útjából. „Vasmarkában tartotta Oroszország jövőjét" – írta Herzen. „A marxizmus — tanít bennünket Sztálin elvtárs —, egyáltalán nem tagadja a kimagasló egyéniségek szerepét vagy azt, hogy emberek csinálják a történelmet. De persze az emberek nem úgy csinálják a történelmet, ahogy valamilyen talajtalan elképzelés diktálja nekik, nem úgy, ahogy eszükbe jut. Minden új nemzedék meghatározott viszonyokat talál, amelyek születése pillanatában már készen álltak, megvoltak. És a nagy emberek csak akkor érnek valamit, ha rájönnek, hogyan lehet ezeket a viszonyokat megváltoztatni." Péter éppen ilyen ember volt, aki a lázas tevékenysége előtti viszonyokat helyesen értelmezte és rájött, hogyan kell e viszonyokat a haza javára megváltoztatni. Sem le-, sem túlbecsülni nem szabad Péter reformtevékenységét. Sztálin elvtárs Emil Ludwig német íróval folytatott beszélgetése során — aki Nagy Péter kapcsán egy szerencsétlen hasonlatot fogalmazott meg —, rámutatott, hogy e párhuzam „tarthatatlan", hiszen „ami Lenint és Nagy Pétert illeti, Péter egy csepp volt a tengerben, Lenin azonban – egész óceán."[121] Ebben a szövegben a személyiség történelmi szerepének „helyes" — értsd: hangsúlyos — értékelésére találhattunk példát.

Másutt a sztálini felfogás más összetevőivel is megismerkedhetünk: „kinek a rovására lehetett felszámolni Oroszország elmaradottságát? A néptömegek rovására. Péter egy jottányit sem engedett a nemesség alapvető osztályérdekeiből, megőrizte, sőt megerősítette a jobbágyrendszert, a jobbágyság kizsákmányolását, súlyosbította a munkásság vállára nehezedő terheket. Megszilárdította a régi, feudális, a jobbágyság kizsákmányolására épülő termelési módot. Ezért nagyívű elgondolásai, határozottsága és állhatatossága ellenére Péter, az általa irányított nemesség szűkkeblű osztályérdekeiből és az önkényuralmi, feudális Oroszország állami és társadalmi rendjének, valamint gazdasági rendszerének szűkös voltából következően, nem tudta hazánk elmaradottságát leküzdeni."[122] Azt tudniillik „csak a sikeres szocialista építés alapján lehet felszámolni. És csakis a proletariátus számolhatja fel, amely felépítette saját diktatúráját és kezében tartja az ország vezetését."[123] Ha ehhez hozzá vesszük még e könyv egy másik fejezetében lévő, a külországi átvételek „rothadó bűzétől" óvatosan elhatárolódó passzust, akkor teljes vértezetében áll előttünk a sztálini kor domináns Péter-képe.

A történelmi hűség kedvéért el kell mondanunk, hogy nemcsak ez a népszerűsítő mű, de több monográfia is született a sok kiadást megért Mavrogyin könyve utáni félévtizedben. Köztük néhány lényeges is.[124] Összességében a korábbi évtizedek kutatási irányát folytatják, úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezeket a tanulmányokat fejlesztették monográfiákká. A történelem totalitásához mérve igen szűk területeket kutatva, sok új ismerettel gazdagították a péteri kor szaki-

[121] *V. V. Mavrogyin:* Pjotr Pervij, L., 1948, 401–403.
[122] I.m., 429–430.
[123] I.m., 430.
[124] Elsősorban Pavlenko, Sztrumilin, Zaozerszkaja műveire utalhatunk.

rodalmát, koncepcionálisan azonban nem léptek ki a Sztálin által kijelölt keretekből. Vagy ha igen, mint pl. *B. I. Sziromjatnyikov*, akkor az azonnal megsemmisítő kritikában részesült.[125]

A korszakot — stílusos módon, közvetlenül Sztálin halálát követően — *A Szovjetunió története* című sokkötetes szintézis I. Péterrel foglalkozó *Oroszország a 18. század első negyedében. I. Péter reformjai* c. monumentális, sokszerzős kötete zárja le 1954-ben. A jórészt B. Kafengauz nevével fémjelzett mű a már ismert következtetéseket tartalmazza a korról, ám addig nem tapasztalt teljességben és részletességgel. A végkonklúzió azonban már egy fiatal történésztől, a későbbi Péter-kutatások meghatározó alakjától, *Nyikolaj Pavlenko*tól való: „A progresszív jelenségekért azonban a nép drága árat fizetett – a parasztság elnyomatása tovább erősödött; a kulturális és más eredmények főleg az uralkodó osztály és részben a kereskedők javát szolgálták. A feudális-jobbágytartó rendszer még képes volt arra, hogy valamelyest biztosítsa a termelőerők fejlődését, a függőségi viszonyok azonban megtörték a lendületet, az uralkodó osztály — a nemesség — az ország elmaradottságán nem tudott úrrá lenni, mint ahogyan nem tudott a burzsoázia sem. Csak két évszázad múltán, a proletariátus — miután véghezvitte a nagy októberi szocialista forradalmat és magához ragadta a hatalmat — teremtette meg a feltételeket a néptömegek soha nem látott kulturális és anyagi felemelkedéséhez."[126]

A sztálini történetírás I. Péter-felfogása meglehetősen összetett. Kettős értékelésnek mondhatnánk, amennyiben a történelmi személyiséget „visszahelyezi jogaiba", és az erős birodalom létrehozóját ünnepli, ugyanakkor a néptömegeket elnyomó uralkodót elmarasztalja. E kettősség azonban nem alkot harmonikus egységet, rendkívüli kiegyensúlyozatlanságot takar. Az egyes történészek azért jutottak időről-időre kellemetlen helyzetbe, mert nehezen tudták eltalálni a kívánt „arányokat". Általában az a törvényszerűség érvényesült, hogy a specializációtól függően kerültek többségbe a negatív vagy a pozitív értékelési jegyek. A manufaktúrák munkásaival, a parasztok ellenállásával foglalkozó munkákban a népnyomorító cár, az Északi háborúról, a külpolitikáról, az államot megerősítő reformokról szóló írásokban pedig a győzedelmes nagy átalakító képe dominál. Bonyolultabb az összefoglaló munkák Péter-értékelése. Elmondható, hogy csak abból nem származott baj, ha Sztálin Emil Ludwignak tett megjegyzését szó szerint követték. S meg kell mondjuk, ez az esetek döntő többségében sikerült is a szovjet történészeknek.

Nagy általánosságban megállapítható azonban, hogy a pozitív elemek mindig túlsúlyban voltak, és végeredményben I. Péter heroizált portréjához vezettek. A sztálini korban azonban soha nem volt olyan kultusza, mint IV. Ivánnak. Ez a szovjet historiográfia egyik paradoxona. Amelynek elég egyszerű a magyarázata. Sztálin azért tartotta igazi előképének IV. Ivánt, mert a rettegett/rettenetes cár mindenben megfelelt modernkori reinkarnációja elvárásainak. Nem úgy I. Péter, aki — gyakran bírált — nyugatimádatával szükségszerűen sorolódott hátrébb

[125] Vö.: *B. B. Kafengauz:* Epoha Petra Velikovo v oszvescsenyii szovjetszkoj isztoricseszkoj nauki In: Pjotr Velikij, M.–L., 1947, 377–378.

[126] Ocserki isztorii SZSZSZR. Rosszija v pervoj csetvertyi XVIII veka. Preobrazovanyija Petra I., M., 1954, 773–774.

Sztálin értékhierarchiájában. Így aztán az ő esetében bátrabban lehetett a „marxista" történelemfelfogás osztályharcos megközelítését érvényre juttatni, miközben, persze, a tekintélyelvi és birodalmi aspektus végig meghatározó maradt.

Nem érthetetlen ezek után, hogy az SzKP XX. kongresszusa a Péter-historiográfiában nem hozott olyan áttörést, mint IV. Iván esetében. A szovjet történetírásnak nem volt oka fordulatot végrehajtania, hiszen a cár idealizálása nem a szovjet felfogás megkülönböztető sajátossága volt: láthattuk mély gyökereit az 1917 előtti orosz történetírásban. Azon kívül — szögezzük le még egyszer — ez messze nem történt olyan szélsőséges módon, mint IV. Iván esetében. Harmadrészt pedig: az 1956 utáni szovjet történetírás ugyan szakít a történelmi személyiségek kultikus ábrázolásával, de változatlanul őrzi az osztályharcos megközelítési módját, valamint a nemzeti szempontok primátusát. Ez továbbra is kettősséget eredményez az értékelésben, amelyet ezentúl, természetesen, már nem Sztálinból vezetnek le, ezért az érvrendszer változatosabbá válik.

Akárcsak az 1930–50-es években, továbbra is jelen van a nép életét és osztályharcát vizsgáló kutatási irány, amely a cár uralkodásának árnyoldalait mutatja be – anélkül azonban, hogy összességében elvitatná érdemeit.[127] E műfaj talán legfigyelemre méltóbb műve *N. B. Golikova Politikai ügyek I. Péter alatt* címet viseli, és lényegében a hírhedt *Preobrazsenszkij prikaz* működését elemzi. 1957-ben publikálták – aligha jelenhetett volna meg akár egy évvel korábban. Golikova a lényegében az államvédelmi hivatal funkcióját betöltő prikázról elmondja, hogy: „fontos szerepet játszott a jobbágytartó állam megerősítésében. Egyúttal azt is tükrözi, hogy Oroszország progresszív európaizálása és a nyugat-európai kultúra elsajátítása durva és vadállati eszközökkel történt." A biztonság kedvéért azért a szerző *Lenin* védőszárnyai alá menekül, mert a könyv utolsó mondata az a lenini idézet, hogy I. Péter „barbár eszközökkel harcolt a barbárság ellen".[128]

Szintén a korábbi évtizedek tradícióinak folytatása a hadsereg és a külpolitika hangsúlyos jelenléte a historiográfiában.[129] Különösen az évfordulók voltak jótékony hatással a történeti kutatásokra. A *poltavai* győzelem 250. évfordulójára[130], majd Péter születésének 300. évfordulójára is tanulmánykötetekkel rukkolt ki a szakma, ami főleg az utóbbi esetében a kutatások tematikai gazdagodását hozta.[131]

Ekkortájt jelenik meg *Nyikolaj Pavlenko I. Péter* című összefoglaló műve is, amely a szerző témában írt addigi tanulmányait szintetizálja.[132] Pavlenko az 1970-es évekre a péteri kor első számú szovjet szakértőjévé vált. Amint a 19. század előtti orosz történelmet tanulmányozó 1960–1980-as évekbeli szovjet történetírás fő vonulatára, úgy Pavlenko munkásságára is érvényes a forrásközpontú, tényleíró és — a lehetőségekhez képest — ideológiamentes tárgyalásmód. A tárgyilagosság-

[127] Vö.: *V. I. Lebegyev:* Bulavinszkoje vossztanyije, M., 1967; *E. P. Podjapolszkaja:* Vossztanyije Bulavina, M., 1967; *N. B. Golikova:* Asztrahanszkoje vossztanyije, M., 1975.

[128] *N. B. Golikova:* Polityicseszkije processzi pri Petre I., 292–293.

[129] Vö.: *L. G. Beszkrovnij:* Russzkaja armija i flot v XVIII veke, M., 1958; *G. A. Nyekraszov:* Russzko–svedszkije otnosenyija i polityika velikih gyerzsav 1721–1726 gg., M., 1964.

[130] Vö.: Poltava. K 250-letyiju Poltavszkovo szrazsenyija, M., 1959.

[131] Vö.: Rosszija v period reform Petra I., M., 1973.

[132] Igen figyelemre méltó: Pjotr I. (K izucsenyiju szocialno-polityicseszkih vzgljadov) In: Rosszija v period reform Petra I.

ra, szenvtelen előadásmódra való törekvés, a tényközpontúság előnyösen különböztette meg Pavlenko új Péter-életrajzát minden korábbitól, és ez nagy népszerűséget kölcsönzött művének nemcsak az 1970-es évek szovjet valóságában, de még Magyarországon is.[133] Adatgazdagsága és manipulációmentes okfejtése miatt meg is szolgálta e bizalmat, koncepcionális téren azonban nem hozott újat. Alapja a már ismert kettős értékelés, amely később, még lekerekítettebb formában így hangzott: „A reformok perspektívájukban, függetlenül attól, hogy a népi tömegek erejének túlfeszítése árán valósultak meg, végeredményben hasznosak voltak számukra is, hiszen az általuk létre hozott hatalmas állam biztosította az ország nemzeti függetlenségét, az pedig, hogy megvetette a lábát a Balti-tenger partján, a külkereskedelem és a termelő erők, így a parasztgazdaságok fejlődéséhez járult hozzá, csakúgy, mint a Nyugat-Európa fejlettebb országaival való szorosabb gazdasági és kulturális kapcsolatok létrehozásához."[134]

Pavlenko idézett értékelése azért különösen fontos számunkra, mert jól bizonyítja, hogy a szovjet felfogásban a sokat emlegetett kettősség valójában látszólagos: a nemzeti nagyság mindig előbbre sorolódott, mint a nép szempontjai. Az 1970–80-as évek történetírásának becsületére legyen azonban mondva, itt már nem egyszerűen a birodalom, hanem egy *európai típusú* nagyhatalom válik az értékelés mércéjévé.

Hasonló szellemben íródott az 1970-es évek összefoglaló műve, *A Szovjetunió rövid története* is: „A XVIII. század első negyedének reformjai történelmi szempontból nagy jelentőségűek voltak. Svédország az európai nagyhatalmak sorában kénytelen volt átengedni helyét Oroszországnak. Most már egyetlen nagy európai problémát sem lehetett megoldani az oroszországi birodalom részvétele nélkül, amelynek diplomáciáját erős reguláris hadsereg és első osztályú hajóhad támogatta. Oroszországban nagy hazai manufaktúraipar alakult ki. Bővült a csírájában már a XVII. században kialakult nemzeti piac az új körzetek — Baltikum, Szibéria, délkeleti területek — bekapcsolódásával. A való élethez közel álló új tartalommal gazdagodott a kultúra mind a közoktatás, mind az irodalom, mind a képzőművészetek terén. Mindez elősegítette az orosz nemzet kialakulását. De a XVIII. század első negyedének átalakításai nem változtatták meg a társadalmi viszonyokat. Oroszország feudális ország maradt. De a nagyipar megteremtése, a nemzeti piac megszilárdulása, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok bővülése a tengeri határokra való kijutással megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy a jövőben fejlődésnek induljanak a kapitalista viszonyok."[135]

A szovjet történetírás 1956-ot követő három évtizede — az orosz közép- és kora újkor történet tanulmányozásában — ilyen „se hús, se hal" megoldásokat produkált, ami azonban előnyösen különböztette meg a sztálini hamisító historiográfiától. A tudatos torzítástól való jogos tudósi félelem diktálta az óvatos megfogalmazásokat: a tények ismét az általánosítások fölé kerekedtek. A kutatások tovább folytak[136], egy ponton azonban már a főbb metodológiai kérdésekben való

[133] Vö.: *E. Fehér Pál* (Zsarnoksággal a népért? In: Élet és Irodalom, 1978/34) és *Szvák Gyula* (Haladó cél – retrográd eszközök In: Élet és Irodalom, 1978. IX. 23.) vitája.

[134] *N. I. Pavlenko:* Pjotr Pervij i jevo vremja, M., 1983, 144.

[135] Magyarul: A Szovjetunió története, t. I.(szerk. N.J. Noszov), M., 1980, 188.

[136] Részletesen ismertetem őket a Világtörténet c. folyóiratban megjelenő „Viták a 18. század eleji reformokról az orosz történetírásban" c. tanulmányban.

elbizonytalanodás, a történetfilozófiai gondolkodás iránti affinitás hiánya az I. Péter-kérdés további tanulmányozásának akadályává vált.

Ezekben az évtizedekben a Péter-tematika nem tartozott az igazán vonzó tudományos problémák közé, a fentebb jellemzett megközelítés miatt a cár alakja maga is elszürkült, fantáziátlan munkák sora született, miközben sorsdöntő kérdések sora maradt feltáratlan és kimondatlan.

Ebből a brezsnyevi pangásra általában is jellemző állóvizes állapotból lendítették ki a historiográfiát az 1980-as évek második felében kezdődő politikai változások. Az orosz értelmiség azokban az években meglehetősen optimista volt, és — mint már annyiszor az orosz történelem során — sokat várt az éppen soron levő vezetőtől, *Gorbacsov*tól. Az olyan európeer személyiségek, mint *Dmitrij Lihacsov* is osztoztak ebben a lelkesültségben. Ez adott esetben eléggé paradox véleményt eredményezett: Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája dicsőítette e kultúra lerombolóját. Részint azért, mert „ha nem lett volna egy „sietős" Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csakhogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre." Másrészt pedig abból a felismerésből kiindulva, hogy „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg."[137] Dmitrij Lihacsov I. Péter kapcsán valójában általában az oroszországi reformok elkerülhetetlenségéről, és egyúttal „rögös útjáról" fejtette ki elképzelését.

Teljesen hagyományosnak mondható munkák szintén napvilágot láttak ebben az időben. Ilyen volt pl. *V. I. Buganov Nagy Péter és kora* c. rövid életrajza – 1989-ből. Ne feledjük: újabb kerek évforduló éve ez — I. Péter önálló uralkodása kezdetének 300. évfordulója —, ami a történészek idősebb generációját is megemlékezésre ösztökélte. Buganov Oroszország további fejlődésének zálogát látta a cár tevékenységében. Abban ugyanis „a felgyorsító szerepét játszották azok a hatalmas impulzusok, amelyeket ennek a mozgalomnak a saját maga, a cár-ács munkatársai és, természetesen, az egyszerű munkás milliók tettei adtak az első orosz imperátor idején."[138]

Az igazi történetszemléleti fordulatra sem kellett azonban sokáig várni. *Jevgenyij Anyiszimov* ugyanebben az évben jelentette meg *A péteri reformok kora* c. könyvét, amely az orosz történetírásban először fogalmazta meg az I. Péter tevékenysége által felmerülő valamennyi konkrét történelmi és történetfilozófiai aggályt. Az akkor még viszonylag fiatal történésznek számító Anyiszimovnak minden legitimációja megvolt a hagyományos történetírói séma revideálására, hiszen addigra már számos releváns tanulmányt, monográfiát publikált e tárgykörben[139], és a szóban forgó műben sem a népszerűsítő műfaj kínálta legkönnyebb megoldást választotta: a források „beszéltetésének" eszközével rajzolta meg I. Péter portréját.

Kiinduló tétele a következő: „A célok és eszközök összefüggésének, az eredmények és elérésük útjainak ősi kérdését napjainkban megfeszítetten igyekeznek a történészek és publicisták egy új szinten megoldani. És nem véletlenül vált

[137] *D. Sz. Lihacsov* In: Élet és Irodalom, 1987. VII. 3.

[138] *V. I. Buganov:* Pjotr Velikij i jego vremja, M., 1989, 187.

[139] Már 1982-ben alapvető monográfiát publikált: Podatnaja reforma Petra I. Vvegyenyije podusnoj podatyi v Rosszii, 1719–1728 gg., L., 1982.

közelivé a péteri és sztálini téma".[140] Majd Anyiszimov még közelebb hozza a mához a 18. század eleji problémákat: (A téma aktualitását az adja, hogy) „a mi társadalmunk azon átalakulások korába ért, amelyek mélységétől, következetességétől és radikalizmusától függ gyermekeink és unokáink további sorsa. Ezért olyan fontosak számunkra a reformok és a reformátorok történelmi tapasztalatai."[141] A történelem ezen leckéi közül Anyiszimov az alábbiakat tartja a legmegszívlelendőbbeknek: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközéül az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszert választották? Éppen ezen az úton járt a reformer Péter."[142]

Világos, hogy Anyiszimov nem szimpatizál ezzel az úttal. A maga történészi feladatát abban határozza meg, hogy megértse: „hogyan, mikor és miért alakult ki és fejlődött Péterben, ebben a „pétervári álmodozóban", a saját népén végrehajtott azon grandiózus erőszakos kísérlet eszméje, hogy létrehozza a „regurális" rendőrállamot, ahol az „egyetemes jólét" absztrakt eszméje érdekében feláldozták az egyes ember konkrét érdekeit."[143]

Egyébiránt Anyiszimov becsülettel nyomon követi I. Péter reformjait – még a cár halálát követően is. Regisztrálja pl., hogy a kollégiumok 80 évig működtek, a fejadót 163 évig szedték, az utolsó újoncverbuválásra 170 év után került sor, az egyház állami irányításának péteri rendszere majd 200 évig állt fenn, míg a Szenátus egészen 1917-ig, tehát 206 évig.[144] Nem tagadja tehát a péteri uralom eredményeit – ám a legkevésbé sem tekinti azt modellértékűnek.

Anyiszimov koncepcióját könnyen minősíthetnénk túlontúl átpolitizáltnak. A „ha már megtörtént, akkor meg kellett történnie" determinisztikus történelemfelfogás azonban napjainkra anakronisztikussá vált, és képtelennek bizonyult a fejlődési alternatívák beépítésére a történetszemléletbe. A leningrádi historikus, mint kutató történész jutott el arra a felismerésre, hogy a hagyományos szemléletmód zsákutca a történész számára, amennyiben nem egyszerűen a leírásra szorítkozik, hanem trendeket és törvényszerűségeket is láttatni akar. Ilyen megközelítésben a mégoly távoli idők strukturális párhuzamainak összehasonlító elemzése is perspektivikusnak bizonyulhat. Anyiszimov 100 év történetírása által felhalmozott új tudásanyag beépítésével jutott lényegében ugyanoda, ahová Kljucsevszkij – és e felismerést az azóta eltelt idők új történelmi tapasztalatai teljes mértékben visszaigazolták.

Anyiszimov új értékelési kritériumokat használt – hagyományos történetírói eszközökkel operálva. Az új, a még nála is fiatalabb, valójában már nem az átmeneti időszak, hanem a 90-es évek nemzedékének tagja, *A. N. Medusevszkij*

---

[140] *Je Anyiszimov:* Vremja Petrovszkih reform, L., 1989, 9.
[141] I.m., 10.
[142] I.m., 12.
[143] I.m., 14.
[144] I.m., 8.

Medusevszkij műve kétségtelenül új hangot jelentett a felbomló szovjet történetírást követő útkereső orosz történettudományban. Kitűnik belőle a nemzetközi szakirodalom beható ismerete, a történetfilozófiai kérdések iránti érdeklődés, az általánosításra való hajlandóság, a komparatív és szociologikus nézőpont. Ezen erényei egyben hiányosságai is művének, ugyanis eltorzították e történettudományos vizsgálati módszer legitim arányait a szociológia irányába. Medusevszkij sem kronológiailag, sem földrajzilag, sem terminológiailag nem korlátozza magát, nem jelöl ki egy korszakot, vagy egy régiót kutatása tárgyául: a struktúrákat időtől, és tértől függetlenül, absztrakt módon kezeli. Ezzel olyan történelmi jelenségeket mos össze, amelyek különneműek, olyan kiterjesztő fogalomhasználattal dolgozik, amely alkalmatlan történelmi specifikumok feltárására. Egyetemes történeti párhuzamai ezért erőltetettek, spekulatívak. Az államjogi iskola megújulásáról árulkodnak, annak idealizáló hajlamaival együtt.

1993-ban egy I. Pétert — a reformer cárt — piedesztálra állító felfogás tagadhatatlanul megfelelt a korszellemnek. Az oroszok a reformok, az európaizálás gyors sikerének lázában égtek, miközben széthullott a régi ideológiai rendszer. I. Péter így, „kapóra jött". Egyszerre testesítette meg az oroszok nemzeti nagyságát és reformelszántságát. Nem véletlenül keresztelték vissza Leningrádot Szentpétervárrá, és Jelcin elnök választási pártja sem véletlenül választotta emblémájául a Bronzlovast. Sokat elárul erről az időszakról, hogy ugyanebben az évben egy közvélemény kutatás szerint „minden idők legfigyelemreméltóbb orosz politikusa" 44%-al I. Péter lett, úgy, hogy még a második Lenin is csak 16%-ot kapott.[150]

A történettudomány azonban továbbra is megosztott maradt. Még ebben az 1993-as évben különös cikk jelent meg a központi történész folyóiratban, a *Voproszi isztorii*-ban, *Ja. E. Vodarszkij I. Péter* című rövid életrajza. Különös azért, mert szakfolyóirathoz képest kifejezetten „iskolás" stílusban megírt, semmilyen új adatot nem közlő összefoglalásról van szó. Végső értékelése azonban a tradicionális szovjet álláspontho képest más helyre tette a hangsúlyt: „El kell ismerni, hogy (I. Péter) nem vitte Oroszországot a felgyorsult gazdasági, politikai és társadalmi fejlődés útjára, nem kényszerítette több etapon túli ugrásra, általában sem intenzifikálta az országban végbe menő folyamatokat (hacsak nem a hadsereg, a flotta, az ipar és a kultúra fejlődése terén). Cselekedetei nem voltak történelmileg igazoltak és nem feleltek meg maximális mértékben Oroszország fejlődése érdekeinek (ismét csak a jelzett területeket kivéve). Ellenkezőleg, e cselekedetek a lehetséges maximális mértékben akadályozták Oroszország progresszív fejlődését és megvetették alapját a még további másfél százados akadályoztatásának." Igaz, Vodarszkij a végén mégis „nagy államférfinak" minősíti I. Pétert, ám soha nem tapasztalt egyértelműséggel fogalmazta meg, hogy a cár idején Oroszország fejlődési irányát tekintve még távolabb került a kapitalizálódástól, s így Európától, mint bármikor korábban.[151]

Egyebek között Vodarszkij iménti cikkére is reagált *Alekszandr Kamenszkij*, az elsősorban II. Katalin korának szakértőjeként ismert moszkvai történész *A 18.*

[150] *N. Riasanovsky:* The Image of Peter the Great in Russian History and Thought and Its Present Condition in: Meszto Rosszii v Jevrope / The Place of Russia in Europe (edit. Gyula Szvák), Sp., 1999.

[151] *Ja. E. Vodarszkij:* Pjotr I., In: Voproszi Isztorii, 1993/6., 77.

újszerűnek ható kutatási módszert használt – és a tradicionális értékrendszere belül maradt.

Medusevszkij a szintén számos tanulmányt szintetizáló 1993-as *Az abszolutizmus megerősödése Oroszországban* c. könyvében az összehasonlító történeti mo szer segítségével kísérli meg I. Péter reformjait elhelyezni az orosz és az egyeten történelemben. Terjedelmes historiográfiai bevezetésében nagy gondot fordí nyugati történetfilozófia vizsgálatára, és különös figyelemben részesíti az or államjogi iskolát. Ez annál érthetőbb, mivel ő is az államszervezet reformját kinti az abszolutizmusok lényeg meghatározó vonásának.

Ezt követő nagyszabású világtörténelmi panorámájában a *Max Weber*-finíció alapján szisztematizálja a tradicionális államszervezetből a racionáli lamba vezető folyamatokat. Már kiindulásként megjegyzi azonban, hogy I. ! reformjai az adminisztratív szervezet egységesítését, központosítását, a fun differenciálását, és bizonyos értelemben, militarizálását célozták, ezért az ú tolérő fejlődés", a modernizáció tipikus példájául szolgálnak.[145] A tradicion racionalizáló tendenciák harcára, az abszolutisztikus hatalom koncentrációj centralizációjára azonban egyéb egyetemes történeti példákat is hoz. Így egy modellbe *Diocletianus, Nagy Konstantin, Ekhnaton fáraó* és *Akbar, (mogul.*[146]

Ezer éveket és ezer kilométeres távolságokat hidal át e nagy ívű kor bár elismeri, hogy az újkori integrációval bizonyos értelemben új szituáci kezett. Ezen időszakban a racionalizálási folyamatnak három kritériuma a tervszerűség, 2. az utolérő fejlődés, 3. a fejlettebb országok mintaként lata. Mindhármat megtalálja a török reformfolyamatban 1720–1839 közö század eleji egyiptomi reformban, valamint az 1868-as *Meidzsi-forradalor* A tradicionális államból a racionális államba vezető úton — ismét csak M nyomán — külön, felgyorsító szakaszként tárgyalja az ún. *karizmatikus* szervezet típusát. Ilyen átalakító vezéreknek látja *Kemal Atatürköt, N* ghanai *Nkrumahot.*[148]

Nem meglepő ezek után, hogy I. Péter és reformjai ebbe a világt sorba illenek Medusevszkijnél. Sőt, velük kezdődnek: „Az utolérő fejlőd dernizációt és az európaizálást megtestesítő péteri adminisztratív refor voltak az újkor hasonló átalakításai sorában, egy sor olyan időtálló jel felmutatva, amelyek később nyomon követhetők Poroszországban, Au gyarországban, Törökországban, Egyiptomban, Japánban, és más álla gészen napjainkig. A péteri reform ebben a vonatkozásban – a világ fontos mérföldköve, mivel a világméretű modernizáció és európaizál tának kezdetét szimbolizálja. I. Péter az újkor első reformátora, a pedig az államszervezet történetében hasonlatos Kolumbuszéhoz a na felfedezések történetében."[149]

---

[145] *A. N. Medusevszkij:* Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii, M., 1993, 48.
[146] I.m., 55–57.
[147] I.m., 58–63.
[148] I.m., 74.
[149] I.m., 77–78.

századi reformok Oroszországban történelmi retrospektívában c. tanulmányában. Számára láthatóan idegen volt a péteri reformok objektíve „reakciós" jellegének explicit kimondása, ami egyébként azon koncepciójának is ellentmondott volna, amely szerint az oroszországi reformok nem eleve elrendeltetés szerűen sikertelenek és, hogy folyamatukban kell eredményességüket vizsgálni. A 18. század eleji reformokat illetően azonban nem is kerül olyan messzire Vodarszkij véleményétől: „Péter korában nem realizálódott az alternatív történelmi fejlődés lehetősége, és megmaradt Oroszország társadalmi-politikai rendszerének sajátszerűsége. A modernizáció, ily módon, egyrészt visszafordíthatatlanná, másrészt meghatározott mértékben látszólagossá, sérültté, felemássá vált. Mindez meghatározó jelentőséggel bírt az ország történelmi fejlődésének egészét, és a későbbi reformok sorsát illetően is. Ettől az időtől kezdve az ország fejlődésében mindvégig két egymást kizáró tendencia — a modernizációs és a jobbágytartó — érvényesül."[152]

A hagyományos felfogás szintén képviseltette magát az 1990-es évek első felében. Nyikolaj Pavlenko kétszer is kiadta az 1970-es évekből való életrajzának jelentősen kibővített, akadémiai műfajúvá fejlesztett variánsát *Nagy Péter* címmel.[153] Monográfiájának feltűnő jellegzetessége, hogy sem historiográfiai összefoglalást, sem összefoglaló értékelést nem tartalmaz. Adatgazdag, tényközpontú művében azonban I. Péter minden reformja egy szoros oksági láncra van felfűzve, még a legszélsőségesebb tetteire és eszközeire is talál magyarázatot, összességében kétséget sem hagy afelől, hogy a 18. század első negyedének Oroszországában minden úgy történt, ahogy történnie kellett.

Pavlenko leíró jellegű műve az átalakuló és identitását kereső orosz történetírásban már ósdinak tűnt: az újabb munkák nem hagyhatták figyelmen kívül a történettudomány által ismét megfogalmazott aggályokat és nem érhették be a hasonló egynemű magyarázatokkal.

1994-ben jelent meg *Sz. V. Busujev Az orosz állam története* című, „történeti-bibliográfiai jegyzetek" műfajú kötete. Szakmailag nem minősíthető, hiszen valójában az érdeklődő közönségnek, esetleg tanároknak, szánt annotált történelmi olvasónaplóról van szó. Éppen ezen jellegzetessége okán fontos azonban számunkra, ugyanis azt jelzi vissza, hogyan szűrődtek át az utolsó félévtized új történeti interpretációi a szélesebb közvélemény számára. Nos, Busujev Anyiszimov feltétlen hívének mutatkozik, miközben Pavlenkót óvatosan bírálja egyoldalúságáért.[154] Végső értékelésében elismeri, hogy I. Péter reformjai két évszázadra meghatározták az ország sorsát, és Szent Vlagyimir reformját leszámítva az egyetlen sikeres és végig vitt orosz reformfolyamatot testesítik meg. Mindemellett „nem lehet nem megjegyezni, hogy a reformok ára mérhetetlenül magas volt: a cárt nem érdekelték sem a haza oltárán hozott áldozatok, sem a nemzeti hagyományok, sem az ősök emlékezete."[155]

A legújabb Oroszország történeti szintézisben *L. V. Milov* a hangsúlyt nem a kérdőjelekre vagy a reformok ellentmondásos voltára tette. Nyugtázta ugyan

[152] *A. B. Kamenszkij:* Reformi 18. veka v Rosszii v isztoricseszkom retroszpektyive (kézirat), 1994, 70.

[153] *N. I. Pavlenko:* Pjotr Velikij, M., 1990, 1994.

[154] *Sz. V. Busujev:* Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo, M., 1994, 365.

[155] I.m., 273.

azok kedvezőtlen következményeit, ám az adott történelmi-földrajzi determinációk között a reformok ilyen formában történő megvalósulását elkerülhetetlennek tekintette. Elismerte, hogy az átalakító cár „gigantikus lépést tett a hatalmas Oroszország létrehozása terén", de az így létrejött képződmény inkább „a birodalom és despotia „szimbiózisa" volt".[156] Milov nyugtázza a reformok „szörnyűséges társadalmi hatását", a durva, erőszakos eszközöket, a kulturális-nemzeti sérelmeket.[157] Ezeket azzal magyarázza, hogy „a (bármely reformmal) forszírozott ehhez hasonló társadalom „európaizálása" elkerülhetetlenül együtt jár a kizsákmányolás legdurvább, de ilyen viszonyok között hatásos jelenségével. Ez a magasabb civilizáció homlokterébe vont archaikus társadalmak történelmi sorsának drámaisága."[158] Eltérő frazeológiával, és (részben) okfejtéssel bár, de Milov megismételte a szovjet kor kettős (valójában egyértelmű) ítéletét. Kétség kívül új elem azonban értékelésében a nemzeti sérelem toposzának hangsúlyos jelenléte.

Az I. Péter-kérdésben a jelenlegi utolsó szót Jevgenyij Anyiszimov mondta ki a *Nagy Péter állami reformjai és autokráciája a 18. század első negyedében* című 1997-es monográfiájában. Módszertanilag követendő példát mutatott arra, hogy a metodológiai útkeresések önmagukban nem adhatnak választ a problémakör történetírásának évszázados dilemmáira. Az eddig alig kutatott területek szisztematikus feltárása azonban segíthet a historiográfiai általánosítások tényekkel való alátámasztásában vagy elvetésében. A kollégiumok és a Szenátus létrehozásának és működésének vizsgálata során Anyiszimov tényekkel bizonyította, hogy kb. 1715-től kezdődően I. Péter reformjai tudatosak és tervszerűek voltak, illetve, hogy a svéd minta átvétele korlátozott maradt – éppen a bizonyos értelemben „demokratikusaknak" tekinthető svéd, és az autokratikus orosz viszonyok közötti áthidalhatatlan különbség okán.[159]

***

Végig tekintettük I. Péter értékelésének közel 300 éves történetét. E hatalmas téma terjedelmi korlátai miatt, természetesen, csak a történelmi gondolkodás fő vonulataira, a legjellegzetesebb véleményekre és legfontosabb eredményekre, majd a történettudomány megizmosodását követően már csak a tulajdonképpeni történetírásra koncentráltuk figyelmünket.

Végső következtetésként helytálló lehet az a megállapítás, hogy I. Péter tetteinél már csak azok historiográfiai sorsa érdekesebb. És ellentmondásosabb – tehetnénk még hozzá, s ezzel a leglényegesebb historiográfiai sajátosságát ragadnánk meg.

E megállapítás azonban tartalmát tekintve közhelyes. Rögtön az elején le kell ugyanis szögezni, hogy I. Péter „Nagy" előnevét soha nem kérdőjelezte meg az utókor. Egyetlen szélsőséges példát ismerek csak erre: *I. L. Szolonyevicsét*, aki a szovjet rendszerben cirkuszi mutatványosként, majd sportújságíróként kereste

[156] Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka, M., 1996, 106.

[157] I.m., 106–107.

[158] I.m., 107.

[159] *Je. V. Anyiszimov:* Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikovo v pervoj csetvertyi XVIII veka, Szpb., 1997, 15., 292.

kenyerét, végül 8 évet lehúzott egy táborban, külföldre szökött és a náci Németországban szerkesztőként uszított a sztálini rendszer ellen.[160] Ő tekintette minden orosz bajok okozójának I. Pétert, hisz — szerinte — a cár politikája vezetett 1917-hez, majd magához az ördögi Sztálinhoz. A lényeg, hogy Sztálinnal kapcsolatos személyes indulatait vetíti I. Péterre.[161]

Összefoglalásunkból kiderül, hogy I. Péternek, természetesen, megvolt az „ellentábora". Mégpedig minden fontosabb történelmi periódusban. Ezek azonban mindig kisebbségben maradtak a történelmi gondolkodást uraló pozitív felfogáshoz képest.

A pozitív Péter-imágónak súlyos történelmi, történetfilozófiai okai vannak. Az átalakító cár az objektív történések okán volt az egyetemes történelem jelentős alakja. Sok tekintetben sikeres reformjai által Oroszország Európa egyik vezető hatalma lett. A modern Oroszország vita nélkül vele veszi kezdetét.

Törvényszerű tehát, ha minden orosz nemzedék hozzá viszonyítja magát. Azon nemzedékek, amelyek a felvilágosodás értékeit vallották, a középkor sötétségében fáklyát gyújtó félistent látták benne. A korlátlan cári hatalom hívei az autokrácia bajnokát, a birodalmiság elkötelezettjei a hódító hadvezért, az európéerek a nyugatosítót, a reformok sürgetői a nagy átalakítót, a mindenkori erőskézpolitika hívei a radikális vezért tisztelték és ünnepelték benne.

Péter cár azért megkerülhetetlen minden identitását kereső orosz generáció számára, mert az elmúlt háromszáz év alatt az orosz nemzeti önbecsülés kulcsfigurájává vált. E folyamatot, természetesen, koronként változó módon és intenzitással, de mesterségesen generálták és manipulálták. I. Péter ugyanis a mindenkori hatalom kedvelt előképe volt. De a mindenkori ellenzékének is. Sokan közülük a forradalmárt, még többen a reformert látták benne. Ezért a cárról alkotott magasztaló véleményekből önmagukban még nem következtethetünk a megnyilatkozó politikai nézeteire vagy pártállására.

Amint súlyos torzítás lenne egyszerűen politikai okokkal magyarázni a Péterkép alakulását. Ugyanúgy motiválták a történetfilozófiai rendszerek, a politikumnál általánosabb érvényű koncepciók az orosz fejlődésről. Hasonlóan fontos tényező a történettudomány önfejlődése, amely — hol erősebben, hol gyengébben, de — képesnek bizonyult autonóm szempontokkal árnyalni a politika és ideológia konstrukcióit.

Az elmondottakat illusztrálandó, vessünk egy pillantást arra, kik is istenítették I. Pétert! Kegyencei, II. Katalin, I. Miklós, Belinszkij, a hivatalos népiesség historikusai, Szolovjov és az államjogi iskola képviselői, a szentpétervári történészek, a sztálini és poszt-sztálini kor korifeusai. És kik illették kritikával? A nép, II. Katalin szűkebb környezete, illetve az azt opponáló Ragyiscsev, Karamzin, mint I. Sándor udvari történésze, a szlavofilok, a forradalmárok, beleértve az első bolsevikeket, az államjogi iskola követői, köztük Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, Anyiszimov, a poszt-szovjet szentpétervári monográfus, valamint egy emigráns cirkuszi erőművész.

Enyhén szólva tarka társaságok. Összetételük azt bizonyítja, hogy nemcsak a politikai beállítottságra, de a történetfilozófiára vagy valamilyen történetírói

[160] Ld. részletesebben: *Sz. V. Busujev:* Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo, 38.
[161] I.m., 339–348.

iskolához tartozásra sem következtethetünk csak a fentiek alapján. Minden egyes esetben konkrét elemzés tárgyává kell tehát tenni I. Péter értékelését, és csak a meghatározó tényezők komplex vizsgálata alapján vonható le abból következtetés.

Egy azonban általánosságban is bizonyos. I. Pétert a legkülönbözőbb politikai, eszmei vagy szakmai meggondolások alapján lehetett dicsérni vagy elmarasztalni. Gyakran ugyanazért a tettéért isteníteni vagy kárhoztatni. Ennek során uralkodásának objektív tényei bizonyos mértékben relativizálódtak a velük foglalkozó történelmi gondolkodásban. Alkalmasakká váltak az autokrácia elfogadtatására vagy elutasítására, az európaizálás, és általában a reformok szükségességének vagy tagadásának bizonyítására, valamennyi morális kérdés, legelsősorban is a cél és eszközök viszonya kérdésének, eltérő előjelű megválaszolására.

I. Pétert tehát kisajátította az utókor és súlyos erőszakot tett rajta. Nem hihetjük, hogy stílusosan, az ő modorában, kellene a történettudománynak is a cárral foglalkoznia. S bár az orosz történetírás történetében több pozitív kísérlet történt rá, birodalmi nézőpontját az orosz historiográfia a mai napig nem tudta meghaladni. Igazán nagykorúvá ezért akkor válhat, amikor I. Péter értékelésének kérdésében is csak a szakmai szempontokat, s azokon belül is elsősorban az egyetemes emberi haladás szempontjait fogja érvényesíteni.

Anderle Ádám

LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON
(1967–1997)

> Bármennyire paradoxonnak hangzik is, de igaz, hogy a világtörténet egyetemes összefüggéseit felismerni a kis nemzetek történészeinek kényszere, mert míg a nagy nemzetek történetírói hajlamosak arra, hogy saját nemzeti történetük sajátosságait általánosítsák egyetemes érvényű törvényszerűségekké, addig a kis nemzetek történészei kénytelenek a maguk nemzete történetét az egyetemes történet részének, sőt függvényének tekinteni. Ha nem ezt teszik, menthetetlenül provinciális színvonalra süllyednek.
>
> (*Makkai László:* Wittman Tibor tudományos életműve)

A címben megjelölt témát illető mai mérlegkészítésnek többféle indoka is lehet. Egyfelől kronológiai, amennyiben Wittman Tibor Latin-Amerika történetéről írott első tanulmányai 1965–67 között jelentek meg, s ugyancsak ő adta ki 1967-ben az első, e tematikára szakosodott egyetemi évkönyvet.

Indokolhatja azonban egy problémacentrikus megközelítés is: a Latin-Amerika története-kutatások egész Európában egyfajta kimerülésre, érdeklődés-hiányra utalnak. Ennek értelmezése eltérő,[1] ám mindenképpen kényszerít az elmúlt periódus elemzésére. És azt kell mondani: a szisztematikus Latin-Amerika története-kutatások elindulása egész Európában az 1960-as évek közepére tehető, tehát ez is ösztönözhet az áttekintésre. Ilyen mérlegkészítés a két európai latinamerikanista társaság (AHILA, CEISAL)[2] 1996-os tudományos kongresszusain is önálló szekciótémaként szerepelt, ami az európai válságjelenségeken túl arra is utalhat, hogy az európai Latin-Amerika története-kutatások érdemesek az elemzésre a történettudomány önérdekei miatt is.

A magyar tudományos kutatások elindulása és elindítása Latin-Amerika történetéről a 60-as évek közepén, mint jeleztük, Wittman Tibor professzor nevéhez

---

[1] *Carlos Malamud*: La historia contemporánea latinoamericanista en 1992. In: La Historia en el 1992. Ayer. Madrid 1993.

[2] CEISAL – Consejo Europeo de Investigaciones Sociales de América Latina – (Latin Amerika-Társadalomtudományi Kutatások Európai Tanácsa) 1996 júniusában Salamancában, az AHILA – Asociación de Historiadores Latinoamericanistas Europeos – (Európai Latinamerikanista Történészek Társasága) 1996 szeptemberében Liverpoolban tartotta kongresszusát. Mindkettő alapításában részt vett Wittman Tibor.

köthető. Az ő személyes kutatói pályájának — amint ő is jelezte[3] — *logikus* fázisa volt ez: a 17. század első felének magyar problémáit kutató történésznek szükségképpen kellett az európai viszonyokat is vizsgálnia: így jutott el a németalföldi-holland, majd e kutatásoktól a spanyol 16–17. századi témák vizsgálatáig, s innen Latin-Amerika történeti problémáihoz. A tudományos logika mellett — (ezt Wittman Tibor barátai említették többször) — valószínűleg szerepet játszhatott az is, hogy a távoli történeti témák kutatóját a kortárs politika „figyelme" és kontrollja kevésbé zavarta-korlátozta.

Mindkét tényezőnek lehetett szerepe ebben a Latin-Amerika felé fordulásban, de nem szabad a 60-as évek atmoszférájáról sem megfeledkezni. A spanyolul tudó történész-kutató olyan periódusban mehetett Latin-Amerikába — Kubába és Bolíviába —, amikor a kubai forradalom után és hatására a világ figyelme e szubkontinens felé fordult. Ez nemcsak az európai politikai baloldalt, de a magyar kutatót is inspirálta, aki itt szembesült a társadalmi kérdések addig nem ismert mélységű problémáival, útkereső politikai kísérletekkel, s magyarázattal próbálkozó társadalomtudósokkal. Wittman gyakran mondta ezidőben tanítványainak biztatásul – ellensúlyozva azt a nem kis hátrányt, ami a forrásokhoz való eljutás területén evidens volt, összevetve a nyugat-európai kutatók lehetőségeivel: a magyar kutató nagy „előnye" saját országa, illetve a régió történeti sajátosságaiból következő *elmaradottság-élménye*, amely nagyobb empátiát, a problémák érzékenyebb kezelését teszi lehetővé.

Wittman Tibor rövid periódust jelentő „latin-amerikai korszakának" néhány fontos tematikus hangsúlya említhető. Mindenekelőtt az általa jól ismert 17–18. századi gyarmati periódusban folytatott kutatásokat. Egyfelől a karibi ültetvényes gazdaság belső szerkezetének, világgazdasághoz való kötődésének feltárása foglalkoztatta – ami a 60-as években új kutatási irány volt, másfelől az andoki (bánya)gazdaság és a nemzetté válás, az államfejlődés ismeretlen összefüggéseire irányította a figyelmet[4] – a bolíviai történettudomány szerint is új kérdésfelvetésként.

Ezek a levéltári forrásokon alapuló esettanulmányok szolgáltak alapul ahhoz, hogy felvesse a latin-amerikai és a közép-kelet-európai régió 16–18. századi összevethetőségének kérdését (az agrárgazdaságok szerkezeti összehasonlítását pl.) és a világgazdaságban való elhelyezkedésük hasonlóságát[5] – amit magyar aspek-

[3] *Wittman Tibor*: El americanismo en Hungría. *Anuario de Estudios Americanos* (AEA), Sevilla 1971, 535–539

[4] *Wittman Tibor* ilyen munkái: – Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas /siglos XVII y XVIII/. *Acta Historica* (AH) XVII. Szeged 1965, 1–25; – A kubai gazdaság válaszúton /1700–1762/. *Századok*, 1965. 4. szám, 782–804; – A monokultúrák történetéhez a Karib-térségben és Venezuelában. XVI–XVIII. század. AH, XXII. 1966, 3–24. – La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto-Perú colonial en la „Guía" de P. V. Cañete y Dominguez. AH, XXIV. 1967, 1–25; – El tabaco en la economía de las Antillas en los siglos XVII y XVIII. *Teoría y Práxis*. Revista Venezolana de Ciencias Sociales. 1968. 2. szám, 83–92; 3. szám, 45–60; – El papel de la Intendencia de Potosí en la crisis del Banco de San Carlos /1795–1810/. AH, XXXV. 1971., 1–503. – A gyarmati Latin-Amerika története kutatásának néhány kérdése. AH, 1968, 15–28; – Las Cajas Reales de Potosí a fines de la época colonial. AH, XXXII. 1969, 1–34; – Datos económicos de La Paz en vísperas de la guerra de independencia. AH, XXXII., 35–41; – Andean Nations in the Making /Economic Conditions and Independencia/. *Etudes Historiques*. Budapest 1970, 157–182; – A bolíviai agrárszerkezet és az 1953-as földreform. *Agrártörténeti Szemle*, 1968. 3–4., 561–578; – Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere. *Századok*, 1968. 5–6., 897–914; – A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban. *Világtörténet*, 1968. 16., 74–82.

[5] *Wittman Tibor*: El aporte común de América Latina y Europa Central a la genesis del capitalismo. *Estudos Históricos*. Marilia 1969, 79–92. – Triángulo o cuadrángulo económico? Acerca

tusból Pach Zsigmond Pál is ezidőben vetett fel.[6] Wittman „három vagy négyszögletű világgazdaságról" szóló tanulmánya pedig már az Afrika-Európa-Latin-Amerika viszonylatrendszer dolgát érintette, amit aztán Wallerstein ki is bontott hatalmas munkájában a centrum–periféria koncepció keretében.

Ez már egy igen korszerű világgazdaság-felfogást jelez Wittmannál, és azt a tapasztalatot, hogy Latin-Amerika (és Magyarország) történelme csak szélesebb, egyetemes koordináták közt értelmezhető.

Az esettanulmányok kapcsán válhatott számára érzékelhetővé, hogy az európai-marxista formációelmélet és az európai történelem kategóriái nem mindig alkalmasak a latin-amerikai jelenségek pontos megragadására. Az első jele annak, hogy Wittman kereste a gyarmati Amerika formációszempontból megfelelő modelljét, az Acta Historia (JATE) 1967-ben indított *Estudios Latinoamericanos* alsorozatában megjelent Pablo Macera tanulmány volt[7], mely a perui partvidék jezsuita ültetvényeinek tanulmányozásából levont következtetésként a tőkés világgazdasághoz kapcsolódó „gyarmati feudalizmusról" beszélt. A perui Macera e tanulmánya nagy nemzetközi visszhangot keltett, de Wittman továbblépett. Az „ázsiai termelési mód" vita ihletésére, s valószínűleg Ágh Attila „A prekolumbiánus civilizációk termelési módja" című tanulmányától[8] provokáltan írt cikket 1972-ben, ahol a latin-amerikai feudalizmusról szólva a feudalizmus fogalmának érvényét már — idézőjellel — korlátozta.[9]

Ágh cikke volt az első Magyarországon, amely a Kolumbusz előtti Amerikát formációelméleti szempontból értelmezte, az „ázsiai termelési mód" kategóriáját „lelve fel" itt. Ezzel, minden gyengeségével is, a kuriózumok szintjéről az ősi Amerikát az egyetemes történet tudományosan is értelmezhető kontinensévé tette. Ebben az „ázsiai" vitában egyébként nemzetközileg is a filozófusok jártak élen, s adtak ösztönzést az empirikus történeti anyag „rendbe tételére".

Wittman aztán egy lépéssel tovább ment. A Kolumbusz előtti Amerikát — elsősorban andoki példatár alapján — maga is ázsiainak minősítette. Ugyanakkor az 1492 utáni Amerika „termelési módját" sajátos *találkozásként* szemlélte, ahol és amikor az érkező spanyolok egy ugyancsak ázsiai, „törökös" jellegű (Marx) feudalizmusával találkozott ez az *autochtón* ázsiaias formáció. Ami e találkozásból születik, azt Wittman — tanulmányának magyar változatában — feudalizmusnak nevezi, bár idézőjelbe teszi ezt a fogalmat. Az olasz kiadásra tervezett spanyol nyelvű — végül nem publikált — változat azonban árulkodóbb: itt Wittman már „latin-amerikai termelési módról" ír, amely a kettős örökség ázsiai vonásait összegzi.

---

del mercado mundial visto desde Europa Central. *Anuario del Instituto de Antropología e Historia.* Caracas 1970–71. VII–VIII., 457–472. – Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI. AH, XXIV. 1967, 27–35. Wittman Tibor Latin-Amerika tárgyú tanulmányait az Akadémiai Kiadó spanyolul jelentette meg gyűjteményes kötetben: Estudios Económicos de Hispanoamérica Colonial. Budapest 1079, 295 págs.

[6] *Pach Zsigmond Pál*: A kereskedelmi útvonalak átrendeződésének kérdéséhez. *Századok* 1968. 5–6. szám, 863–891.

[7] *Pablo Macera*: Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas. AH, XXXV. Szeged 1971, 3–43.

[8] *Ágh Attila*: Az amerikai prekolumbián civilizációk termelési módja. *Világosság*, Budapest, 1971, április, melléklet.

[9] *Wittman Tibor*: A latin-amerikai „feudalizmus" vitás kérdései a XVI–XVII. században. *Századok*, 1972, 5–6. sz.

Ebben az interpretációs vitában szólalt meg *Kádár Béla* is, aki tulajdonképpen a Wittman-változatot fogalmazta újra, de máig húzódó ívet rajzolt.[10] A közgazdászt a mai Latin-Amerika „fejlődéstörténeti öröksége" foglalkoztatta, s ez fordította ezen, a 70-es évek elején aktuális és vitatott kérdések felé.

Egyben különbözik Kádár felfogása Wittmanétól. Míg Wittman az „ázsiai" vonásokat antochtón örökségként szemléli, Kádár Béla a kínai bevándorlás által *hozottként* tételezi ezt. Ám mindketten, de Ágh Attila is, jól rögzítik a Kolumbusz előtti Amerika ún. „magaskultúráinak" alapvonásait: az állam fontos szerepét, az ökológiai tényezők meghatározottságát, a társadalmi kooperáció és a közösségi szolidaritás erős fokát, aláhúzva a stagnálás elemét is.

Kádár Béla e történeti esszéjében ugyanakkor egy fontos következtetést is levon — amit Zimányi Vera a magyarországi ármozgások tanulmányozása kapcsán Kelet-Európáról mondott[11] — Latin-Amerika gazdaságtörténetére vonatkozóan: még mindig jobb a világpiachoz függő módon kapcsolódni, mint kimaradni fejlődéséből.

E tudományosan megalapozott korai magyar Amerika-víziók között Benedek Istvánnak a *Gyorsuló idő* sorozatban megjelent kis esszéje ritka „atavizmus": ő a maja, azték, inka orvoslásról — és civilizációról — az 1930-as évek rasszista, tudománytalan, Európa-centrikus ellenszenvét közvetítette magyar nyelven e korai indián ügyekben.[12]

Kádár Béla esszéjéhez kapcsolódik a szintén közgazdász Kollár Zoltán 70-es évek végén megjelent kandidátusi értekezése, amelyben ugyancsak a latin-amerikai fejlődéstörténeti előzményeket vizsgálta.[13] Kollár felfogásának újdonsága, hogy a latin-amerikai kapitalizmust egyfajta hierarchikusan torlódásos-torz viszonyrendszerként írja le. Szerinte a kapitalista viszonyok nem bontották – bomlasztották fel a tradicionális (indián, spanyol) struktúrákat, hanem vagy konzerválták, vagy újjászervezték, de mindenképpen integrálták egy olyan egységben, ahol a hegemón-domináns viszonyrendszer tőkés volt.

A Kolumbusz előtti Amerika régészeti kutatásainak viharos növekedése, a „vertikális önellátás rendszerének" felfedezése (J. Murra) az ázsiai jellegű *stagnálás* korábbi felfogásának a megkérdőjelezését is jelentette, új interpretációs lehetőségeket is kínálva. Az „andoki dinamizmus" lehetővé tette például számunkra a — munkafogalomként — „kuraka-feudalizmus" fogalmának bevezetését, amely a spanyolok megjelenését is egyre inkább a *paktum* és nem a *hódítás* fogalmával javasolta leírni. Ez az andoki dinamizmus a Túpac Amarú felkelés mögötti gazdasági-társadalmi háttérre is érvényesnek látszott, mely egy korai tőkés és Verlag

[10] *Kádár Béla*: A latin-amerikai gazdaság fejlődéstörténetének fő szakaszai. *Valóság*, 1974, 7. sz.,75–89.

[11] *Zimányi Vera*: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. *Történelmi Szemle* 1972. 2. szám.

[12] *Benedek István*: Varázslás és orvoslás az azték, maya és inka birodalomban. Budapest, Magvető, 1967, 173

[13] *Kollár Zoltán*: Contribución a la interpretación de las peculiaridades de la estructura socioeconómica de América Latina. Budapest, Kulturális Kapcsolatok Intézete, 1979, 48 págs. *Uő:* En torno al sistema de relaciones de producción en América Latina. *Economía y Desarrollo*, La Habana, 1981. núm. 60, 85–115. *Uő:* Külföldi tőke és elmaradottság Latin-Amerikában. Acta Historica, Szeged, 1976, LIX, págs. 43–55. *Uő:* Latin-Amerika társadalmi-gazdasági szerkezete és gazdasági ellentmondásai. Kandidátusi értekezés, Budapest, MTA, 1978, 206

rendszerű szisztémát mutatott, amely az elmaradottságot immár nem elsősorban belső szerkezeti („stagnálás"), hanem külső (függés, gyarmati helyzet) tényezőkkel kapcsolta össze.[14] Egy, az Andokra vonatkozó kísérletben e megközelítést máig húzódó ívben próbáltuk megrajzolni; ennek következményeit, a *zsákutcás fejlődésként*, a meg-meginduló nekilendülés-visszazuhanás kudarcsorozata-ként mutatva be Peru elmúlt 200 éves történetét.[15]

***

Wittman Tibor korai halála (1972) előtt egy évvel, egy sevillai történészkongresszuson adott áttekintést a magyar Latin-Amerika történeti kutatások állásáról.[16] A rövid, tárgyszerű jelentésből kitűnik, hogy a 70-es évek elején reményteljes magyar indulásnak lehettünk tanúi. És egyfajta kezdődő munkamegosztásnak is. Az ELTE Spanyol Tanszékén, jelzi Wittman, filológiai stutiumok folynak, Szeged a történeti kutatásoknak lett centruma; Budapesten a (párt)diplomáciában és az MSZMP néhány kutató- és oktatási intézményében a jelenkortörténeti és politológiai érdeklődés volt izmos, Boglár Lajos körül pedig néprajzos tanítványok kezdtek megjelenni. Wittman még nem említette a közgazdasági kutatásokat, de ezek már indulóban lehettek. (...)

Mindenesetre, az 1973-ban megjelent nagyszabású, és nemzetközileg is kiemelkedő színvonalú vállalkozás, a *Fejlődő országok lexikona*[17] már erre utal. E lexikon ugyanakkor már mindenkit, aki ekkor valamennyire elköteleződött Latin-Amerika problémáinak kutatásával, foglakoztatott – máig használható, adatgazdag Latin-Amerika-képet rajzolva meg a magyar érdeklődőnek. Ezzel éppen úgy szintézist alkotva meg, mint ahogy Wittman korai összefoglalása, a *Latin-Amerika története* is ezt tette.[18] Ezzel persze jelezve azt is: az 1492 előtti és az 1810 utáni Latin-Amerikára vonatkozó ismereteink — Wittman ismeretei is — meglehetősen vázlatosak voltak. Ezért ezt a Latin-Amerika története-kötetet akár kutatási programot megalapozó munkának is tekinthetjük.

A „Wittman utáni" *történeti* kutatásról szólva, és nem említve az újraindulás nehézségeit, sem a Wittman külföldi tudós barátai részéről megnyilvánuló támogatást, csupán a kutatásokat elemezve, néhány fontos sajátosság nyilvánvalóvá válik. Mindenekelőtt az, hogy a gyarmati gazdaság- és társadalomtörténeti témák,

---

[14] E felfogásról lásd *Anderle Ádám*: A kurakák szerepe a gyarmati társadalomban (A perui alkirályság a XVI–XVIII században). *Századok*, Budapest, 1978. 4. szám, 722–729. Spanyolul megjelent: AH, Szeged, 1978, LXIII, 2–28. *Uő:* Indián polgári forradalom? (Megjegyzések a Tupac Amaru felkelés gazdasági-társadalmi hátteréhez). *Agrártörténeti Szemle*, Budapest, 1977, XIX, 3–4. szám. 374–389. *Uő:* Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a gyarmati Latin-Amerikában. Budapest, 1981. Gondolat, 289., *Uő:* Agrárkérdés Peruban az 1920-as években. AH, 1971, XXXV, 61–79.

[15] *Anderle Ádám*: A társadalmi modernizáció történeti alternatívái Peruban. 1780–1980. Szeged (1989, kézirat)

[16] *Wittman Tibor*: Americanismo en Hungría, Sevilla 1971.

[17] Fejlődő Országok Lexikona. Budapest 1971, Akadémiai Kiadó. Főszerkesztő: *Kende István*. Érdemes megjegyezni, hogy a kor politikai felfogásának megfelelően Kuba és kubai szócikkek nem szerepelnek e lexikonban.

[18] *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Budapest 1971, Gondolat Kiadó, 503. Második kiadás 1978. Spanyol nyelvű kiadása: Historia de América Latina. Budapest 1980, 565. (Anderle Ádám előszavával)

néhány kísérlet után,[19] nem folytatódtak. A történeti témák súlypontja a 20. századra került, s ezen belül is a politikatörténeti (beleértve a munkásmozgalom történetét is) témák domináltak, s értek el nemzetközi ismertséget.

E tematikus váltás (Wittmannál is talán, de utána mindenképpen) *tudatos* döntésen alapult, s egyfajta európai munkamegosztásba illeszkedett. Egyértelmű volt ugyanis, hogy a gyarmati témák kutatásában, ami a spanyol történészek hegemóniáját is jelentette, és mert a nyugat-európai latin-amerikanista történészek többsége is ilyen témák felé orientálódott, nem lehetünk versenyképesek. A sevillai *Indiák Levéltárába* való rendszeres bejutás reménytelennek látszott. Az ugyan az 1970-es években is világos volt, hogy a 19. századi Latin-Amerika története szinte *terra incognita*, de ezt vagy nagy európai, Latin-Amerikával kereskedelmi kapcsolatot fenntartó országok levéltáraiban (Anglia, Hollandia, Németország, részben Franciaország) vagy latin-amerikai levéltárakban lehetett volna kutatni. E múlt századi periódus kutatására a 70-es évek elején Európában (de Latin-Amerikában is) még kevesen vállalkoztak: ennél sokkal többen viszont az USA történészei közül, amint ezt az 1918-ban indult *Hispanic American Historical Review* számai mutatják. A lengyel történészeknél (régészeknél) meglepően izmos volt a Kolumbusz előtti Amerika iránti érdeklődés, néhányan (Szeminski, Maczierewicz) a spanyol-indián találkozás fontos kérdéseit kutatták Peruban; Marcin Kula a lengyel emigráció, R. Stemplowski a 20. század eleji Chile, A. Dembicz Kuba történetével foglalkozott, a nagy alapító, Tadeusz Lepkovszki viszont Haiti történetéről írt monográfiát. Térségünkben a legkomolyabb történeti szintézist, három kötetben, szintén a lengyelek készítették el Latin-Amerika történetéről.[20] Csehszlovákiában J. Polisensky a cseh-latin-amerikai kapcsolatokat kutatta, ahogy Badura is; a fiatal J. Opatrny viszont a 19. századi kubai nemzetté válással kezdett foglalkozni. Ausztriában máig nincsenek komoly történeti kutatások Latin-Amerikáról, ahogy Romániában és Jugoszláviában sem. A szovjetek viszont főként aktuálpolitikai ihletéssel fordultak az 1945 utáni Latin-Amerika felé. Mindazonáltal néhány történész munkája figyelmet érdemel. N. Lavrov mellett B Koval', J. Larin, Sz. Szerov nevét érdemes megjegyezni.

Az NDK-ban Manfred Kossok vezetésével Lipcsében alakult jóhírű történész-műhely. Kossok a függetlenségi háború kapcsán a forradalom-kutatás felé fordult (spanyol érdeklődéssel is), s a szocialista országok latinamerikanista történészeit próbálta koordinálni és bevonni az európai kutatások vérkeringésébe. Munkatársai közül Max Zeuske és Michael Zeuske tett nemzetközi ismertségre szert, Max Zeuske aztán a rostocki Latin-Amerika Intézetben hozta létre fiatal tör-

[19] *Kukovecz György*: Potosí: Egy gyarmati társadalom néhány problémája egy bányászvárosban. Szeged, 1973. 173 págs. (egyetemi doktori értekezés, kézirat). *Nagy László*: Az ültetvényes gazdálkodás eredményeiről és problémáiról Haiti francia gyarmaton a XVIII században. *Agrártörténeti Szemle*. Budapest 1974, 1–2. szám, 202–212. *Tóth Ágnes*: A dohánytermesztés története Kubában. 1717–1886. *Agrártörténeti Szemle*, Budapest, 1980, 3–4. szám, 472–520. – A veguero a kubai történelemben. *Tájékoztató*, Budapest 1980, 4. szám, 25–39. Spanyolul: El veguero en la historia de Cuba. AH, 1980, LXVIII, 3–16. *Pollmann-né Fodor Judit*: A perui alkirályság gazdasága a XVI. században. Szeged, 1982, 170. (Egyetemi doktori értekezés, kézirat).

[20] Dzielje Ameriki Lacinskiej. T. I–III. Varsó 1977. (Főszerkesztő és a szerzők egyike T. Lepkowski, további szerzők: M. Kula és Jan Szeminski). Az érdekes az, hogy e három kötet csupán az 1750–1980 közötti történelmet tekinti át.

ténészek műhelyét. Régiónkban megszülettek a Latin-Amerikára specializálódott évkönyvek is: Szegeden a már említett egyetemi évkönyv; az NDK-ban a *Lateinamerika Semesterbericht* (Rostock); Varsóban az *Estudios Latinoamericanos*, a prágai Károly Egyetemen az *Ibero-Americana Pragensia*, Bécsben a *Zeitschrift für Lateinamerika*. Moszkvában politikai folyóirat, a *Latinszkaja Amerika* jelent meg.

Egyszóval, a 20. századi politikatörténeti témák, melyek szisztematikus kutatása Európában nem folyt, a 70-es évek ösztöndíjlehetőségeit is számbavéve, a magyar kutatók számára sikerrel vizsgálható területnek látszott, ahol a levéltári forrásokon túl a gazdag sajtó- és röplapanyag, valamint a politikai témájú irodalom is (vitairatok, beszédek, programok, stb.) hozzáférhetőnek tűnt.

A Wittman Tibor utáni „második generáció" közül azok, akik a primér forrásokon alapuló kutatást ambicionálták a fenti tematikában, általában egy-egy konkrét problémakört választottak: a debreceni Szilágy Miklós a peronizmusról írt — súlyos betegségéig — néhány fontos tanulmányt[21] – bár Argentínában kutatni nem adatott meg neki; Horváth Gyula a mexikói forradalmat és az azt követő periódust kutatta,[22] s írt több tanulmányt mexikói kutatómunka alapján. Kukovecz György a két világháború közötti Kubáról — munkásmozgalomról, politikai pártokról — közölt tanulmányokat, hasonlóképpen egy havannai kutatóösztöndíjat igénybe véve.[23] Anderle Ádám Kuba és Peru politikai mozgalmaira koncentrált kutatásaiban az 1970-es években.[24] Az említett kutatók mindegyike igyekezett

[21] *Szilágyi Miklós*: A „harmadik utas" reformizmus kísérlete Argentínában, a peronizmus első szakasza (1943–1955). Budapest, MTA, 1980, 317. (Kandidátusi értekezés, kézirat), *Uő:* Az argentin külpolitika alakulása a II. világháború utolsó időszakában (A peronista külpolitika előtörténete). *Acta Marxista-Leninista*, Debrecen, 1975, 43–68. *Uő:* Az argentin munkásosztály és a munkásmozgalom néhány kérdése a peronisták kormányzása időszakában (1946–1955). *Acta Marxista-Leninista*, Debrecen, 1980, 83–115. *Uő:* Gazdasági-társadalmi változások Argentínában a 30-as években és a 40-es évek első felében. (A peronizmus keletkezésének gazdasági és társadalmi előzményei). *Acta Marxista-Leninista*, Debrecen, 1979, 93–117. *Uő:* Peronista és antiimperialista erők harca. Az 1946 februári választások Argentínában. *Acta Marxista-Leninista*, Debrecen, 1979, 35–62. *Uő:* Perón és a munkásosztály. A „társadalmi igazságosság" programja és hatásának okai. *Acta Marxista-Leninista*, Debrecen, 1978, 3–17.

[22] *Horváth Gyula*: A földreform Mexikóban a forradalom és a strukturális reformok időszakában (1910–1940). Budapest, MTA, 1982. (kandidátusi értekezés, kézirat) *Uő:* A „szocialista oktatás" Mexikóban (1934–1940). *Tájékoztató*, Budapest, 1981, 1. szám, 123–136. *Uő:* A mexikói munkásmozgalom és a népfrontpolitika (1935–1938). *Párttörténeti Közlemények*, Budapest, 1981, 4. szám, 117–154. Lásd még a *Horváth Gyula* Mexikóról szóló tanulmányait tartalmazó összefoglaló kötetet: Tanulmányok a mexikói forradalomról. Szeged, 1995. (Szerk. Anderle Ádám), 145.

[23] *Kukovecz György*: Demokrácia, antiimperializmus, antifasizmus a kubai kommunisták politikájában (1935–1944). *Tájékoztató*, Budapest, 1980, 4. szám, 55–69. Spanyol változat AH, 1980, LXVIII, 33–46. *Uő:* Diákmozgalmak a kubai társadalmi-politikai küzdelmekben (1922–1959). *Tudományos Közlemények* (SZOTE) Szeged, 1978, 97–116. *Uő:* Ramiro Guerra y Sánchez. *Világtörténet*, Budapest, 1980, 2. szám, 85–94. *Uő:* A faji kérdés a kubai újgyarmati köztársaság társadalmi, politikai küzdelmeiben. *Századok*, 1984. 118. évf. 4. sz., 730–758. *Uő:* Polgári demokratikus forradalom Kubában /1933–1935/. *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*. 1985. 1984., 25–40. *Uő:* Kuba és a spanyol polgárháború. *Világtörténet*, 1985. új folyam. 3. sz., 69–84. *Uő:* A baloldal válságától a forradalmi kibontakozás kezdetéig /Válaszutak Kubában 1944–1953 között./ In: Tanulmányok Kuba történetéről. Szeged 1985, 85–112.

[24] *Anderle, Ádám*: Communistas y apristas en los años treinta en el Perú (1930–1935) AH, 1978, LXIII, 43–103. *Uő:* A kubai munkásmozgalom korai szakasza. *Tájékoztató*, Budapest, 1980. 4. szám, 40–55. Spanyolul megjelent AH, 1980, LXVIII, 17–33. *Uő:* J. C. Mariátegui és a perui mun-

az európai sajtó és a Komintern kiadványok adta lehetőségeket is felhasználni. Ám a latin-amerikai tapasztalatok azt mutatták, hogy a levéltárakba való bejutás nagy nehézségekbe ütközik: a publikációkból kitetszően Horváth Gyula és Anderle Ádám dolgozhatott ilyen anyagokkal (Mexikó, ill. Peru esetében); Kubában legfeljebb a Biblioteca Nacional José Martí ilyen lehetőségeit lehetett kihasználni. Az áttekintett tanulmányok alapján kitűnik, hogy az „oral history" — a kortárs szereplőkkel való interjú — lehetőségeivel Anderle Ádám élt (perui, kubai esetekben).

Melyek azok az eredmények és új magyar megközelítések, amelyek — a nemzetközi megítélés szerint is — komoly újdonságnak számíthatnak e fenti, 20. századra vonatkozó politikatörténeti és munkásmozgalom-történeti témakörökben. Mindenekelőtt az új források alapján bemutatott konkrét esettanulmányok: a mexikói forradalom és az agrárkérdés, a kubai 30–40-es évek politikai pártjai és küzdelmeik, valamint a politikai mozgalmak és pártok Peruban témaköreiben. Szemléleti újdonság, hogy az európai, „klasszikus", marxista „osztályharc"-típusú „harcok" helyett egy többdimenziós társadalmi küzdelem tárult fel – s került bemutatásra, ahol „a munka társadalmi szervezetében elfoglalt hely" mellett s ezen túl a *bőrszín* legalább ennyire meghatározó tényező az „elfoglalt hely" illetve az identitás meghatározásakor. Azaz, ahogy a kortárs Latin-Amerikában mondták: „a faji kérdés" kapott hangsúlyt. Újfajta módon kellett magát a munkásmozgalmat is szemlélni, ahol — ahogy a működő üzemformákat és termelési viszonyrendszereket illetően Kollár Zoltán bemutatta —, itt is egyfajta „torlódásos" jelenségnek lehettünk tanúi a munkásszerveződés területén.[25] Az európai munkásmozgalom kétszáz évének minden formája egyszerre volt jelen: önsegélyező körök és segélyegyletek, szakegyletek, laza anarchista klubok, szakszervezetek, vallási jellegű cofradiák, néger szekták és más, sajátos hazai képződmények (mint pl. a kubai „lectura" intézménye), az egyháziak által vezetett társulatok, és a politikai pártok. Mindezt kiegészíti, hogy az európai bevándorlók munkásszervezetei az 1920-as évekig legalább annyira *enclávé*-jellegűek, mint a külföldi tőke vállalatai (pl. São Paulóban a német munkásszervezetek németül adják ki lapjukat, a Vorwärts-t). Új tudományos eredményt jelentett a kommunista mozgalom egyes latin-amerikai fejezeteinek bemutatása európai összevetésben. Fontos eredmény pl., hogy feltártuk a latin-amerikai kommunista mozgalom azon, Nagy Imréhez hasonlítható, „nemzeti"-nek jellemezhető vonulatát (pl. J. C. Mariátegui), amelyet a Komintern moszkvai központja meglehetős ellenszenvvel szemlélt, és „kispolgári elhajlásként" minősített. És különösképpen a populista pártok születésével kapcsolatos esettanulmányok (APRA, PRC-Auténtico, a mexikói PRI születése, a pe-

kásmozgalom az 1920-as években. AH, 1976, LIX, 57–83. *Uő:* Reformizmus Kubában a két világháború között. In: Tanulmányok Kuba történetéről. Szeged, 1985, 37–49; spanyolul: El reformismo en Cuba. In: Lateinamerika Studien 23. Kuba. Geschichte, Wirtschaft, Kultur. München 1987, 59–70. *Uő:* A Perui Kommunista Párt működésének kezdete (1930–1936). *Párttörténeti Közlemények*, Budapest, 1977, 1. szám, 67–100. *Uő:* Az APRA ideológiájának alapvonásai a pártalakulás időszakában (1928–1932). AH, XLVI, 19–43. *Uő:* Az 1968-as perui forradalom tapasztalatai. *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv*, Budapest, 1978. *Uő:* A perui APRA. In: Politikai pártok és mozgalmak a fejlődő országokban, Budapest, 12980, II, 289–306.

[25] *Anderle Ádám*: Az európai munkásszervezeti formák adaptációjának kérdései Latin-Amerikában. (1850–1929). *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 1. szám, 178–187.

ronista párt), és a fasiszta ihletésű, autochton latin-amerikai tömegpártok bemutatása — a perui UR, a Sinarquista mozgalom és a brazil integralisták — illetve a kommunisták és a populista erők rivalizálásának ábrázolásában adtunk újat. A populista pártok belső jellegzetességei is körvonalazódtak. Az e párton belüli viszályok, szakadások, cikkcakk-szerű politikai váltások értelmezése a sokfajta, sokérdekű bázissal magyarázható, de megfigyelhető egy tartós belső feszültség is: a pártelitek rendre „jobbra", aktivistáik és tömegeik „balra" orientálódtak.

Ezek az esettanulmányok segítettek számunkra felismerni, hogy Latin-Amerikában a modern politikai pártrendszer 1934-től kezdett kialakulni, és új párttípust hozott létre: a populista pártot, mely sajátos gyűjtőpártként viselkedett, túllépve az osztály-, réteg-, régió- és bőrszín- különbségeken, egy sajátos, integratív igényű mesztic nemzetfogalomra, valamint a nemzetté válás meszticizálódással egybekapcsolódó dinamizmusára épülve. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a latin-amerikai gazdaságtörténetben a Kádár Béla által jelzett „kifelé forduló" (1929-ig) és „befelé forduló" (1933-tól 1956/60-ig) periódus[26] a politikatörténetben és eszmetörténetben is tetten érthető: míg a 20-as években a kontinentális összefogás ambíciói domináltak, a 30–40-es években a nacionalista hangsúlyok a jellemzőek.

A politikai küzdelmek a nemzetközi tényezők állandó szemmel tartását is megkövetelték: különösen az USA Latin-Amerika-politikáját illetően jelent meg sok új részlet, s az elért konklúziónk sem lényegtelen: a pánamerikanizmus, bármely történeti formáját is tekintjük, mindig modernizációs stratégiaként igyekezett megjelenni Latin-Amerika számára.

E kérdések magyar összefoglalásaként értelmezhető Anderle Ádám a *Munkásmozgalom Latin-Amerikában* (1870–1959) c. kötete, amely Európában első komoly szintézisnek számított 1982 körül.[27]

Az is feltehető azonban: e magyar kutatásokból mit igazolt vissza a nemzetközi tudományosság? A válasz nyilván az lehet, hogy ami spanyolul vagy más világnyelven hozzáférhetővé vált a külföldiek számára. Etekintetben játszott szerepet a Wittman Tibor által indított (már említett) szegedi, döntően spanyol nyelvű *egyetemi évkönyv*, amelynek tizenöt megjelent kötetében[28] a magyar szerzők mellett külföldiek tanulmányai is helyet kaptak.

„Tapintható" nemzetközi visszhangot Anderle két spanyol nyelvű monográfiája könyvelhetett el. Az egyik a kubai APRA és a kommunisták 1920–30-as évekbeli történetét, küzdelmét, egymáshoz való viszonyát bemutató kismonográfia, amelyet Caracasban adtak ki újra;[29] a másik a „Movimientos políticos en el

[26] *Kádár Béla*: Las principales tendencias del desarrollo de las fuerzas productivas en América Latina (Studies on developing countries 91). Budapest, 1977, MTA. Kesz, 82. *Uő:* Latin-Amerika gazdasági dilemmái, Budapest; Közgazdasági és Jogi K., 1977, 342.

[27] *Anderle Ádám*: A munkásmozgalom Latin-Amerikában. (1870–1959) Budapest 1982, Kossuth, 498.

[28] Az Acta Historica (AH) egyetemi évkönyv alsorozata a *Studia Latinoamericana* nevet kapta. Első kötete 1967-ben jelent meg, ettől kezdve színe is más — piros —, mint az Acta Historica más kötetei. 1967–1973 közti öt kötetet *Wittman Tibor* szerkesztette, az 1973-as számot még az ő neve fémjelezte. 1975–1981 közötti öt kötetet *Gyimesi Sándor* jegyezte. 1982–1992 közt ugyancsak öt kötet jelent meg, *Anderle Ádám* szerkesztésében.

[29] *Anderle Ádám*: Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas. AH. LII. Szeged, 1975. 85. Második kiadása: Caracas 1978, Semestre Histórico.

Peru entre las dos guerras mundiales",[30] amely 1980-ban, elsőként az Európában élő és dolgozó kutatók közül elnyerte a latinamerikanisztika legrangosabb tudományos díját, a *Casa de las Americas* által alapított díjat. (Premio extraordinario José Carlos Mariátegui). Valószínűleg a fentiekkel függ össze, hogy a spanyol tankönyvkiadó (Editorial Cátedra) 1991-ben közreadott háromkötetes „Historia de Iberoamérica" 1930–1948 közötti részét („Populismo" címmel) magyar szerző írhatta meg.[31]

***

Az 1970-es évtized a magyar Latin-Amerika története – kutatás legtermékenyebb periódusa volt. Az előbb említetteken túl a jelenkortörténet, pontosabban a kubai forradalom utáni időszak politikatudományi jellegű művei is ekkor születtek.

Kiindulópontot az 1970-es évek legelején egy nagy kollektív Kuba-kutatás jelentett, melyet az akkori MSZMP Társadalomtudományi Intézete koordinált. Az 1960-as évek végétől a kubai KP és az európai szocialista országok között mély, tartós konfliktusok alakultak ki (s hozzá lehet ehhez tenni: Fidel Castrót a szocialista országok pártvezetései mindig is gyanakodva szemlélték). A kutatások a gazdaság, a politika-külpolitika, az eszmetörténet kérdéseit fogták át. Ha jól értjük az akkori viták és anyagok lényegét (négy kötetben, zárt, belső kiadványként jelent meg évekkel később), akkor az üzenetük meglehetősen újszerű volt. Azt a közkeletű pártargumentációt kérdőjelezték ugyanis meg, amely szerint Kubát a „szocialista tábor tartja el". A munkacsoport alapállását a Szovjetunió és a szocialista országok és külpolitikájuk markáns és konkrét kritikája jellemezte és egyfajta tárgyszerű szimpátia a nehéz helyzetben lévő Kubával. Több kérdésben (pl. az új Kuba külpolitikája) próbált átfogó képet adni, közvetlen hatása azonban — éppen zárt jellege miatt — a politikatudományi gondolkodásra vagy a történeti kutatásokra nem volt.[32] E közelmúlt vizsgálatát illetően Karczag (Sütő) Gábor ismeretterjesztő könyvei[33] mellett Kerekes György munkássága említendő, aki körül ezekben az években egész műhely alakult ki Latin-Amerika kutatása iránt érdeklődő fiatalokból. Kerekes azidőben a közép-kelet-európai régióban ritkaságszámba menően széles és mély, jól dokumentált és átfogó képet rajzolt a latin-amerikai közelmúlt politikai mozgásairól, forradalmakról és ellenforradalmakról,[34]

[30] *Anderle, Ádám*: Movimientos políticos en el Peru entre las guerras mundiales. Havanna 1985. Casa de las Américas. (Premio especial de José Carlos Mariátegui), 455.

[31] Historia de Iberoamérica. T. I–III. Madrid 1991. Editorial Cátedra. Második kiadás 1993-ban. Az 1930–1948 közötti rész *Anderle Ádám* munkája. A III. kötet érdekessége, hogy e 19–20. századi (tehát a függetlenség kora) kötetben csupán két spanyol szerző szerepel, a többi külföldi — két német, két angol, egy-egy olasz, magyar — jelezve a spanyol historiográfia gyenge érdeklődését is e közeli korszak iránt.

[32] E munkálatok illusztrációjaként *Kerekes György* néhány későbbi tanulmányát adjuk közre illusztrációként: – A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba (1950–1962). *Tudományos Szocializmus Füzetek*, Budapest, 1976, T. 40; – A kubai forradalmi erők stratégiájának és taktikájának néhány kérdése (1953–1959). *Tájékoztató*, Budapest, 1978, 5. szám, 87–98. – A kubai forradalom fejlődésének nemzetközi feltételeiről (1960–1961). *A Nemzetközi Munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*, Budapest 1975–1976, Kossuth, 200–205.

[33] *Karczag Gábor* legfontosabb könyve: Latin-Amerika a kubai forradalom után. Budapest 1968, Kossuth, 203.

[34] *Kerekes György*: Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában. Budapest 1974, Kossuth, 502. Későbbi rövid összefoglaló jellegű írása: A munkásosztály és a szakszervezetek Latin-Amerikában az 1970-es években. Budapest 1982, 86.

s az USA latin-amerikai politikájáról. Hasonlóképpen fontosak a chilei népi egység korszakáról és a diktatúrához vezető folyamatokról írt elemzései.[35]

Új kutatási irányként látszott indulni az 1960–70-es években születő diktatúrák elemzése. Ám a „neofasizmus" sémájába szorított elemzés-kísérletek távlattalanok voltak és meg is szűntek.[36]

Egyetlen kísérlet látszott járható útnak – s az is lett: Fischer Ferenc a 70-es évek közepén, a chilei hadsereg körüli demokratikus illúziókat — a Pinochet-puccs fényében — vette vizsgálat alá, a modern chilei fegyveres erők születésekor a német katonai befolyás kérdését történeti aspektusból tárva fel. A 19. századi indulástól (Emil Körner) a huszas évek végéig vizsgálta e témát. S mert chilei kutatásra nem nyílott módja, az NSZK és NDK minden, e téma szempontjából fontos levéltárában kutatott. Tanulmányai[37] ezért a konkrét chilei német befolyáson túl a német Latin-Amerika-politika, a német-USA ellentétek kérdéseiben is — nemzetközi mértékkel is — új ismeretekkel és részletekkel szolgáltak. Kutatásai áthúzódtak a 80-as évtizeden. Ő azon kevesek közé tartozik ugyanis, akik a nyolcvanas évtized elején-közepén tapasztalható kifulladást, jó és közeli levéltári hátteret találva, témaváltás nélkül átvészelték.

***

A *kifulladás* minősítést mindazonáltal értelmezni kell. Visszatekintve az 1980-as évek elejére-közepére, úgy tűnik, hogy a 20. századi politikatörténeti (munkásmozgalom, politikai pártok, stb.) kutatások feltételei romlottak. E tekintetben 1982 tájékától tapasztalható egyre több nehézség, kiderült ugyanis, hogy e kutatási orientáció is erős igényt fogalmazott meg a primér források felhasználását illetően. A „publikációs listák" persze mást mutathatnak, amennyiben a 80-as években az előző években folytatott politikatörténeti, munkásmozgalom-történeti kutatások eredményeit adtuk közre. Amire itt gondolunk, az az, hogy az újabb „terepen" történő primér kutatások szűntek vagy ritkultak meg. Aki le tudta zárni induló témáját, az új témát keresett. Horváth Gyula például Szilágyi Miklós peronizmus-kutatásainak folytatását vállalta fel, s a brazil Vargas-diktatura itthon szinte teljesen ismeretlen periódusa felé fordult,[38] leleményesen igyekezvén a ko-

[35] *Kerekes György*: Chile: egy tragédia tanulságai. Budapest 1976, Kossuth, p. 234. Második kiadása: Chilei tanulságok. Budapest 1976. Társadalomtudományi Intézet, 272.

[36] *Szilágyi István*: A totális fasizmus és az ellene folytatott harc egyes kérdései Chilében (1973–1976) Szeged 1976 (egyetemi doktori értekezés, kézirat) *Uő:* A totális fasizmus intézményrendszerének kiépülése Chilében. *Tájékoztató*, Budapest 1980. 3. szám, 60–81. *Gyenge Sándor*: A fasizmus Latin-Amerikában az 1970-es években. Budapest 1983, Kossuth

[37] *Fischer Ferenc*: A chilei hadsereg és a német katonai befolyás (1885–1914). Szeged 1979. (egyetemi doktori értekezés, kézirat). *Uő:* Az Egyesült Államok katonai jelenléte és stratégiája a Karib térségben a 20. század elején. In: Tanulmányok Kuba történetéből. 17–35; *Uő:* Iglesia, masonería y fuerzas armadas en las luchas sociopolíticas de las primeras decadas del siglo 20 en Chile. In: Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana. Szeged 1989,T. 4., 178–190. *Uő:* Un ejemplo de una modernización dependiente: las fuerzas armadas chilenas y la influencia militar prusiana desde el punto de vista de fuentes alemanas, según documentos de la Marina (1905–1914). In: Europa e Iberoamérica. Sevilla, 1992. III., 721–753.

[38] *Horváth Gyula*: Adalékok a brazil munkásmozgalom történetéhez. *Tájékoztató*, Budapest, 1980, 1. szám, 99–116. *Uő:* Agrármozgalmak Brazíliában a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben. *Tájékoztató*, Budapest, 1976, 4. szám, 112–127. *Uő:* A Brazil Kommunista Párt agrárpolitikája az 1950-es években. *MSZMP Politikai Főiskola Közleményei*, Budapest, 1981, 2–3. szám, 69–87. *Uő:* a

rabeli brazíliai magyar követség itthoni levéltári anyagát is hasznosítani. Ezen túl a latin-amerikai populizmus általános kérdéseit igyekezett felvetni. Voltak, akiknek váltás-kísérletei nem sikerültek vagy még ma is tartanak; több fiatal az egyetemi doktori értekezés megvédése után más téma felé fordult.

Lehetséges kutatási irányt jelentett a latin-amerikai eszmetörténet, lévén, hogy forrásigénye más, mint a politika- vagy társadalomtörténeti témáké. Kevesen kerestek ilyen témát, bár kézenfekvőnek látszott, hogy Wittman Tibor nemzetté válással, a latin-amerikai államok megszületésével kapcsolatos gondolatmenetét folytatni lenne érdemes. Ez a kutatási irány ugyanakkor a hasonló témájú magyar kutatások módszertani hátterét is felhasználhatta, elsősorban Szűcs Jenő „látószöge" által inspiráltan. Mindenesetre, a latin-amerikai nemzetté válás és nemzettudat történeti elemzése nagy haszonnal és nemzetközi újdonságokkal járt. Európában ugyanis nem ismert szempont e kutatásokban a *bőrszín*: (faj, etnikum); új eredményt jelentett és jó nemzetközi fogadtatást kapott a nemzettudat történeti változatainak bemutatása, a nemzet-etnikum összefüggései és történeti típusai; a kontinentalista identitásformák erős (és sokfajta) jelenléte – a politikai pártok mozgalmak és az identitástudat összefüggései, stb.[39] Ebben a vizsgálódásban a pozitivizmus latin-amerikai hatása és jelenléte is komoly figyelmet kapott, amennyiben a pozitivizmust fejlesztési stratégiaként (is) igyekeztek alkalmazni Latin-Amerikában a 19. század végén a 20. század elején. Fontos tanulmányok jelentek meg ebben a témakörben, majd egy szintéziskísérletben összegződtek.[40]

Brazil Kommunista Párt és az 1955-ös elnökválasztás. *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv*, Budapest, 1980, 75–84. *Uő:* A Brazil Kommunista Párt (1945–1954) In: Politikai pártok és mozgalmak a fejlődő országokban. Budapest 1980, II. 195–213. *Uő:* A Peronista Párt kialakulásának körülményei és politikájának néhány jellemzője 1955-ig. In: Politikai Pártok II. 221–239. *Uő:* A jusztícializmus: a peronizmus társadalomfilozófiája. *Világosság*, Budapest, 1978, 6. szám, 392–397. *Uő:* A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági világválságig. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. szám, 464–487. E tanulmányaiból 1996-ban két tanulmánygyűjtemény jelent meg. *Horváth Gyula*: A peronizmus. Szeged 1996, 143; *Uő:* Ültetvény és politika. Tanulmányok Brazília történetéből. Szeged 1996, 169.

[39] *Anderle Ádám*: Conciencia nacional y continentalismo en América Latina en la primera mitad de siglo 20. AH. T. LXXIII. Szeged 1982., 3–16. E tanulmányt, mely az akadémiai doktori értekezés munkahipotézise volt, két latin-amerikai folyóirat is átvette: *Revista de Casa de las Américas*, No. 133, 16–34. La Habana (1982) és az *Análisis* (Lima), 1982. 11. szám, 3–17. *Uő:* Vallás és identitás Latin-Amerikában az 1920–30-as években. *Világtörténet*, 1988. új folyam, 3. sz. 112–129. *Uő:* Las nuevas coordenadas de la identidad en América Latina hacia el final de la etapa colonial. In: Essays on Cultural Identity in Colonial Latin America. Leiden 1988, 31–43. *Uő:* Klasa, grupy etniczne, naród w Ameryce Lacinskiej. In: Narody, Jak powstawaly i jak wybijaly sie na niepodleglosc? Warsawa 1989. 31–39. T. Lepkowski emlékkönyv. *Uő:* La religión y la identidad en América Latina en los años 1920–30. In: Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana. 1492–1945. Szeged 1989., 25–47. *Anderle Ádám* összefoglaló kötete e témakörből akadémiai doktori értekezése: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és a XX. században. Budapest 1989. Kossuth Kiadó. 273. E témakörben jelent még meg *Kukovecz György*: Nación y progreso en Cuba. Dos aspestos de una crisis revolucionaria entre 1930 y 1959. Lateinamerika Studien. 23. Kuba: Geschichte, Wirtschaft, Kultur. München 1987. 43–57. *Uő:* Religión y progreso en América Latina en la primera mitad del siglo 20. In: Iglesia, religión y sociedad en la historia Latinoamericana. T. 4. Szeged, 1989, 261–275.

[40] *H. Szabó Sára*: A pozitivizmus Brazíliában. AH. T. LXXIII. Szeged 1983, 109–119; *Uő:* A pozitivizmus Mexikóban. *Tudományos Közlemények* (Kaposvári Tanítóképző Főiskola). Kaposvár 1984, 17–27. *Uő:* A pozitivizmus történelmi szerepe Latin-Amerikában Kaposvár 1989, (kandidátusi értekezés, kézirat) *Anderle Ádám*: El positivismo y la modernización de la identidad nacional en América Latina. *Anuario de Estudios Americanos*. Sevilla 1988. T. 48., 419–484.

Érdekes módon, a vallás és identitás összefüggései nem jelentek meg kellő súllyal, ezért gondoltuk Szegeden úgy, hogy, amikor az időközben (1982) megszületett szegedi egyetemi *Latin-Amerika története kutatócsoport* kapta azt a lehetőséget, hogy az Európai Latinamerikanista Történészek Társasága (AHILA) VIII. kongresszusát szervezze meg (1987), közös témaként az „Egyház, vallás és társadalom a latinamerikai történelemben, 1492–1945" címet javasoltuk.

A Szegeden tartott európai AHILA-kongresszuson 32 országból 200-nál több kutató vett részt. Anyagát négy (spanyol-portugál nyelvű) kötetben jelentettük meg, amelyek nemzetközi „piaci" visszhangja is igen jó volt.[41]

A szegedi szervezők szándéka az volt, hogy a kongresszus — az adott témában — adjon mérleget, jelölje meg, melyek a hiányzó témák, problémák, irányok, megközelítések. Ezt a célját a kongresszus el is érte; ezen kívül az is haszon volt, hogy a szegedi kutatócsoport egésze hirtelen a latinamerikanista nemzetközi tudományos élet közepén találta magát: kongresszusi és egyéb külföldi meghívások, a kapcsolatok nagyságrendekkel történt növekedése, a kiadványcsere kitágulása, stb. jelezte ezt. 1987 a szegedi csoport nagy éve volt,[42] de nem kamatozódott igazából a magyar Latin-Amerika történeti kutatások egésze számára. És nem feltétlenül magyar, vagy éppen szegedi okok miatt. A 80-as évek második felétől ugyanis erőteljesen érződött egész Európában a Latin-Amerika iránti érdeklődés csökkenése. Európa fokozatosan befelé fordult, majd 1988–89-től Kelet-Európa felé fordította figyelmét.

Latin-Amerika világgazdaságban elfoglalt helye változott volna meg és csökkent jelentősége? Az ilyen általánosító kérdésfeltevéseket óvatosan kell kezelnünk: a Szocialista Internacionálé vagy a japán gazdaság érdeklődése Latin-Amerika iránt éppen a 80-as évtizedben lett igen dinamikus, amint ezt magyar tanulmányok is jelezték.[43]

Mindenesetre a nagy évforduló, Amerika felfedezésének 500. évfordulója, vagy ahogy 1992 körül illendőbb volt már mondani: „a két világ találkozása", legalábbis magyar vonatkozásban, nem hozott tudományos újdonságokat.[44] A Sze-

[41] A négy kötet „Iglesia, religión y sociedad en la historia Latinoamericana (1492–1945) címmel jelent meg Szegeden 1989-ben. Kötetszerkesztők: *Kovács Marian, Tóth Ágnes, Anderle Ádám, Kukovecz György*. Főszerkesztő és kiadó *Anderle Ádám* volt. Az első két kötet a gyarmati korszakot, a harmadik a 19. század, a negyedik kötet a 20. század kérdéseit tárgyalja.

[42] Az Európai Latinamerikanista Történészek Társaságának (AHILA) 1987–1990 között *Anderle Ádám* volt az elnöke.

[43] Az e bekezdésben említett témakörben azért néhány írást említeni érdemes. *Kukovecz György*: A katolicizmus szerepe Latin-Amerika mai fejlődésében. In: Szakadék. Előadások a harmadik világról. (Szerkesztette *Anderle Ádám*.) Szeged 1986. 185–205. *Uő:* El papel del catolicismo en el desarrollo actual en América Latina. In: Abismo. Budapest, 1987. 115–126. *Benkő Judit*: Latin-Amerika kulturális fejlődése. Budapest 1978, Kossuth, 436. *Anderle Ádám*: Latin-Amerika politikai pártjai. Kísérlet a szubkontinensen működő pártok típusainak meghatározására. *MSZMP Politikai Főiskola Közleményei*, Budapest, 1979, 3–4. szám, 83–109. *Uő:* A Szocialista Internacionálé Latin-Amerikában. In: A nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ. Műhelytanulmányok. Budapest, 1986, 85–104. *Benkő Zsuzsanna*: Az SPD Latin-Amerika politikája (1969–1980) Szeged 1981. (egyetemi doktori értekezés, kézirat). Ezen kívül két dokumentumkötet érdemel említést: *Kerekes György* (szerk. és válogatta): Eszmeáramlatok Latin-Amerikában. Budapest 1981, Gondolat, págs. 519. Sandinisták (válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket készítette *Anderle Ádám*). Budapest 1985, Kossuth, págs. 325.

[44] Az előadások többsége az Azonosság és másság. Tanulmányok Latin-Amerikáról (szerk. *Kollár Zoltán*) c. kötetben jelent meg (Z-füzetek/39) Budapest é. n. Az 500. évfordulóval kapcsolatos áttekintésre lásd *Anderle Ádám*: Felfedezés vagy Holocaust? *Aetas*, Szeged 1993. 4. szám, 218–223.

geden szervezett tudományos konferencia előadói korábbi, „hozott" anyagból dolgoztak.

Ami Szegedet illeti, a kutatócsoport ezidőben speciális helyzetbe került. Az orosz kötelező tanításának eltörlése után az akkori kultuszminiszter, Glatz Ferenc vetette fel: a kutatócsoport vállalja fel az egyetemi spanyol szak elindítását Szegeden – hiszen ezideig az országban csupán az ELTÉ-n volt spanyol tanszék. Bizonyos feltételekkel ez a képzés 1990-ben el is indult, maga a tanszék viszont csak 1993-ban alakult meg. A Hispanisztika Tanszék nevet vette fel, ezzel is jelezve, hogy nem egyszerűen „nyelv és irodalom", hanem „nyelv és civilizáció" szakként képzeli el önmagát, erős történeti studiumokkal.

Ebben az egy évtizednél hosszabb periódusban, a fentiek miatt, s enyhítendő e kutatási-orientációs útkeresést, a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kapott a latin-amerikai magyar emigráció kutatása. Legfiatalabb kutatóink ilyen témakörökben kezdtek el kutatásokat.

***

Wittman Tibor már említett 1971-es sevillai tájékoztatójában jelezte: tervbe vette a magyar-latin-amerikai kapcsolatok, a magyar emigráció történetének kutatását is az általa vezetett, s 1967–68-ban latin-amerikai karaktert is kapó tanszékén. Ő „temas transitorios"-ként szemlélte ezt a megközelítést, ami, vélte, az egyetemistát vagy a kezdő kutatót segítheti az indulásban.

Az emigráció kutatása mindig is ilyen *kiegészítő* szerepet kapott a hazai kutatásokban. Wittman, hasonlóképpen Boglár Lajoshoz, a Latin-Amerikában működő 18. századi magyar jezsuitákról írt tanulmányt,[45] Anderle a 48-as emigráció latin-amerikai történetét „kapta" kutatási feladatként. E témák, éppen jellegük miatt, hosszútávúak ugyan, de „fő" témaként nehezen kutathatók. Mindenesetre korán megjelentek e problémakörökben az első tanulmányok,[46] ám kétségtelen, hogy Varga Ilona volt az, aki a két világháború közötti, immár több százezres emigráció latin-amerikai történetét „fő" témaként kutatta. Puskás Julianna nyomán haladva, annak kutatási módszertanát is hasznosítva fontos, alapvető jellegű tanulmányokat írt[47] e témakörben, s 1978-ban monográfiában össze-

[45] *Boglár, Lajos*: The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century. Hungarian Travellers in South America. *Acta Ethnographica*, Budapest, 1955, T. 5., 313–359. *Uő:* XVIII századi magyar utazók Dél Amerikában. *Ethnographia*, Budapest, 1952, 449–462. *Wittman Tibor*: En torno a los misioneros húngaros en América española (siglo XVIII). *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, Köln, 1969, 150–157.

[46] *Anderle Ádám*: A felszabadulás és a latin-amerikai magyar emigráció. *Tiszatáj*, Szeged, 1971, 4. szám. *Uő:* A 48-as emigráció Narciso López 1851-es kubai expedíciójában. *Századok*, 1973 3. szám, 687–710. *Uő:* A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1970, 2. szám, 225–233. *Uő:* Historia de las relaciones húngaro-latinoamericanas. In: Zoltán Halász: Historia de Hungría. Apéndice. Budapest 1975, 280–306. *Uő:* La emigración húngara a América Latina después de la derrota de la revolución de 18448/49. *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft un Gesellschaft LateinAmerikas*, Bd. 13. Köln-Wien, 1976, 73–83. *Uő:* Prólogo. In: Bueno, Salvador: Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina. Budapest 1977, Corvina, 11–14. *Uő:* Investigaciones acerca de la emigración húngara hacia América Latina. In: La emigración europea a la América Latina: Fuentes y estado de investigación. Berlin, 1979, 229–240. *Uő:* Az 1848/49-es emigráció Latin-Amerikában. Új adatok. AH, 1991, 65–73. Különszám a Hungarológiai Világkongresszus alkalmából.

[47] *Varga Ilona*: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. AH. Szeged 1976., Tom. 56, 51. *Uő:* Los obreros húngaros

gezte kutatásait.[48] Nem volt könnyű dolga. A brazil, argentin, uruguayi diktatúrák idején csak a magyar követségek hazai anyagaira és az OSZK-ban megtalálható — egyébként meglepően jelentős és színes, száznál több periodikát tartalmazó — latin-amerikai magyar sajtóra támaszkodhatott azon a kevés anyagon kívül, amit a Párttörténeti Archívum a hazatért magyar baloldali emigránsoktól összegyűjtött. Mégis, úgy vélem, a két világháború közötti latin-amerikai magyar emigráció méreteit, belső szervezetét, életét, viszályait, a magyar kormányok emigrációs politikáját, stb. illetően a fő kontúrokat Varga Ilona kutatásai jól rajzolták meg.

A 80-as évektől néhány fiatal kutatót indítottunk el ezen az úton. Egyfelől a Varga Ilona által rajzolt kép elmélyítésének céljával, másfelől az 1945–1956 közötti periódusra igyekeztünk kiterjeszteni a kutatásokat. Csikós Zsuzsanna, Kaczúr Ágnes tanulmányai[49] érdemelnek említést, majd őket Szilágyi Ágnes Judit követte.[50] Ő volt egyébként az első, akinek lehetősége volt São Paulóban is kutatni, így az ő forrásbázisa jelentősen kitágult. Szilágyi Ágnes ugyanakkor nem szűken vett emigrációtörténetet ambicionálja: a Vargas diktatúra „buldózerpolitikájának" a Brazíliába kivándorolt külföldi nemzeti-etnikai csoportokra gyakorolt hatását is vizsgálja, a brazil nemzettudat izmosodásának körülményei közepette.

Emigrációs kutatásainkat igyekeztünk más európai kutatásokkal összehangolni. Az osztrákokkal közös kötetet adtunk ki, bekapcsolódtunk a CEISAL emigrációs szekciójának munkájába, módszertanilag is új tapasztalatokat szerezve.[51] Egyik megállapításunk az, amit megerősített az 1991-es bécsi CEISAL-szeminárium is, hogy a latin-amerikai magyar emigráns kolóniákon belüli viszályok — más bevándorló csoportokkal összevetve — rendkívül erőteljesek és állandósultak.

Kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy ennek főként az lehet az oka, hogy a magyar emigrációban eltérő időben, eltérő motívumokkal, eltérő régiókból érkező, eltérő vallásokat és politikai felfogást valló rétegek „torlódtak" össze, s ez lehet az oka a tartós békétlenkedésnek is.[52]

---

emigrados en América Latina entre las dos guerras mundiales. *Estudios Latinoamericanos*, (Varsó) 1980, 7. szám, 67–82. *Uő:* Magyar település Argentínában a századelőn. A magyar kivándorlás helye a migrációs folyamatban. *Tiszatáj*, 1988. 7. szám, 64–71.

[48] *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között. Szeged 1978 (kandidátusi értekezés, kézirat) págs. 334.

[49] *Csikós Zsuzsanna*: Magyar szervezetek és újságok Argentínában. *Tiszatáj*, 1988 7. szám, 78–82. *Uő:* Magyar szervezetek Argentínában 1945 után. AH., Szeged, 1991, 119–126. *Uő:* Sobre la historia de la prensa húngara en Argentina. In: Europa Central y América Latina, 65–85. *Kaczúr Ágnes*: Magyar világ Brazíliában: beilleszkedés – „beillesztés". In: Azonosság és másság. Tanulmányok Latin-Amerikáról. (Z-füzetek/39). Budapest é. n., 62–71. *Uő:* O Mundo Hungaro no Brasil: on integrar e integrar-se. In: Europa Central y América Latina. Szeged 1993, 85–95. *Kovács Márta*: Magyarok Uruguayban. *Tiszatáj*, 1988., 7. szám, 71–78.

[50] *Szilágyi Ágnes*: A brazil Estado Nôvo nemzetiségi politikája. In: Azonosság és másság, 50–57. *Uő:* Inmigrantes estrangeiros e o Estado Nôvo brasileiro. In: Europa Central y América Latina, 95–105.

[51] Europa Central y América Latina. (ed. *Ádám Anderle*). Szeged 1993., 123. A kötet *Kaczúr Ágnes* összeállításában bibliográfiát is tartalmaz a magyar, Ursula Prutsch munkájaként az osztrák emigráció szakirodalmáról.

[52] *Anderle Ádám*: Esbozo histórico de la emigración húngara a América Latina. In: Europa Central y América Latina, 105–115. Legutóbb, sajátos „újrakezdésként" 1999 márciusában rendeztünk e kérdésről konferenciát. Anyaga megjelent „Tanulmányok a latin-amerikai magyar emigráció történetéről" címmel. MTA–JATE Hispanisztikai Kutatócsoport Kutatási Közleményei I. Szeged, Hispánia Kiadó, 1999. 92 o.

Nyilvánvaló, hogy a Latin-Amerikában folytatható kutatások, az ottani emigrációs csoportokkal való kapcsolatok nyomán ismereteink tovább mélyülhetnek és szélesedhetnek.

Nagy fantázia rejlik azonban e téma más irányban történő kitágításában. Itt elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia és Latin-Amerika kapcsolatára utalunk. A Kozári Monikával közösen készített kötet[53] Kánya Kálmán, a Monarchia utolsó mexikói követének tevékenységéről (1990) mindenesetre ezt az irányt reménytelinek sejtteti. Nemcsak a Monarchia külpolitikájának új irányai, de valódi dimenziói, a világpolitikában játszott szerepe is jobban megrajzolható, s a diplomáciai testületben lévő magyarok tevékenysége, valamint e periódusban a Monarchia állampolgárainak, és köztük a magyarok latin-amerikai tevékenysége, a Monarchia külgazdasági törekvései stb. is új adalékokkal egészülhetnek ki. Ezt a kutatási lehetőséget-irányt a bécsi HHStA anyagai alapján aztán a 19. század korábbi korszakaira is ki lehetne-kellene tágítani. Néhány fiatal kutatót ezen az úton való elindulásra biztatunk.

A latin-amerikai magyar emigráció kutatásával párhuzamosan, ugyancsak kiegészítő jelleggel folyamatosan jelen volt kutatásainkban egy „Latin-Amerika a magyar világképben" jellegű tematika is. Ez önmagában is érdekes téma, hiszen a magyar kutatásnak tudnia kellett, hogy Latin-Amerikáról korábban milyen hazai publikációk is jelentek meg.

Az európai tudományos konferenciák tematikája arra utal, hogy az ilyen érdeklődés másutt is hasonló természetességgel jelent meg, miközben a latin-amerikai országok tudományosságát viszont az érdekli, mi az, amit róluk az európai országok tudnak. Ilyen jellegű publikációk folyamatosan jelentek meg, jobbára idegen nyelven, ám a legszélesebb publicitást a kubai Salvador Bueno összefoglalása jelentette, aki könyvében a magyar kutatásokat összegezte és saját kutatásaival egészítette ki. Legutóbb pedig a sevillai Expo jelentett ilyen lehetőséget az összefoglalásra.[54]

***

Egy tudományterület „ünnepnapjait", de a mérlegkészítés lehetőségét is a tudományos ülésszakok, a konferenciák jelentik. Milyen is a mérleg etekintetben?

---

[53] *Anderle Ádám – Kozári Monika*: a Monarchia utolsó követe. (Kánya Kálmán Mexikóban, 1914–1918) Szeged 1990, 120. Második, változatlan kiadás: Szeged 1996. Uők: Ein österreichis ungarischer Botschafter in Mexico. *Zeitschrift für Lateinamerika*. Wien 1992, Nº 43, 63–81. Azt persze nem állítjuk, hogy kutatásainkat a téma más magyar kutatói ismernék. A „Magyarok kisebbségben és szórványban" (Budapest 1995, Teleki László Alapítvány) latin-amerikai ügyeiről szóló rész szerzője láthatóan nem ismeri e kutatásainkat.

[54] *Wittman Tibor*: Az újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. T. X–XI. Szeged 1971. 1–14. *Anderle Ádám – Benkő Judit – Tóth Ágnes*: La imagen de la América Latina en Hungría (siglos XIX–XX). *Estudios Latinoamericanos*. (Varsó) 1980, T. 6/I, 33–55. *Anderle Ádám*: Temas latinoamericanos en la prensa húngara del siglo XIX. Formación de naciones, desarrollo nacional. *Estudios Latinoamericanos*, Varsó 1980, T. 6/II, 1980, 17–25. *Salvador Bueno*: Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina. Budapest 1977, Corvina Kiadó, págs. 319. *Anderle Ádám*: América en la cosmovisión húngara. In: América húngara (sel. Jenő Rozsnyai – Sándor Zsoldos, trad. Éva Tóth, Editor Ádám Anderle). Szeged 1992. Medzibrodszki, Endre: Repercusión del „imperio" de Maximiliano y de la lucha independista del pueblo mexicano en la prensa húngara. *Estudios Latinoamericanos*. (Varsó) 1980. 6. szám, 155–169. *Szilágyi Ágnes*: Brazília a XIX. század végi magyar újságolvasók szemével – kivándorlási propaganda és ellenpropaganda a korabeli sajtóban. *SIC ITUR AD ASTRA*. 1993, 2–4. szám., 57–66.

Ha — természetesen — kronologikus szempontból tekintjük át e periódust, azt látjuk, hogy a 80-as évektől rendszeresen hírt adott magáról a magyar *latinamerikanisztika*. Mert bár e beszámoló csupán a történettudomány területének teljesítményét vállalta fel, tudományos ülésszakaink azonban mindig több tudományterület művelőinek találkozói voltak. E konferenciák ugyanakkor egyfajta „börze" szerepét is betöltötték: információk és publikációk cseréjét egyaránt jelentették, a sajtó és a diplomácia képviselőivel való kapcsolatok és eszmecsere lehetőségeivel egyetemben.

Nos, lássuk e konferenciákat! A legkorábbi rendezvényt a Simón Bolívar születésének 200. évfordulójával kapcsolatos ülésszakok jelentették. Ezt magas politikai szándékok is szorgalmazták: egy Bolívar-emlékbizottság született Faluvégi Lajos akkori pénzügyminiszter és Péter János, a parlament alelnöke elnökletével. Két ülésszak: egy központi Budapesten, egy másik Szombathelyen – adott alkalmat arra, hogy Bolívarról és Latin-Amerikáról szó essék. Egy reprezentatív kötet[55] és egy nemzetközi részvétellel megírt két kötetes „Bolívar-recepció"[56] jelezte ennek a jobbára diplomáciai-politikai indíttatású rendezvénysorozatnak az eredményeit. És azt, hogy: Bolívar személyiségét az eddig Marx alapján forgalomban lévő negatív-"fekete legendás" klisékből[57] kiragadta; másrészt a „Bolívar Magyarországon" megközelítést sem provinciálisan, hanem széles dimenzióban helyezte el,[58] s alkalmat adott arra is, hogy a történeti alternatívák elméleti kérdését Bolívar életművén is megvizsgáljuk.

1984-ben Szegeden egy Kuba-konferencia próbálta illusztrálni, milyen problémák is foglalkoztatják a magyar történészeket e sziget-ország ügyeiben. A konferencia előadásait tartalmazó kötet[59] talán jelezhette, hogy olyan kérdéseket kezdett vizsgálni néhány magyar kutató, amelyek még az akkori kubai historiográfiában is ritkaságszámba mentek és hogy ismereteink és kutatásaink — főleg a 20. századi Kubáról — meglehetősen „versenyképesek" voltak, még Kubában is.

1986 januárjában egy szélesebb, az egész „harmadik világot" — szándéka szerint — átfogó szeminárium volt Szegeden. Az előadások többsége azonban Latin-Amerika témájú volt.[60] E szeminárium jelezte, hogy a magyar Latin-Amerika-kutatásban egy színvonalas új generáció is megjelent (Zádor Márta, Gyenge Sándor, Fischer Ferenc, Borbély Szilvia).

1990-ben Közép-Amerikáról szólt a Budapesten, az MTA székházában megszervezett konferencia, prológusaként a Magyar Latin-Amerikanisták Társasága megalakulásának. E konferencia anyaga végül is nem jelent meg.

---

[55] Hungría recuerda a Simón Bolívar. Budapest 1983.

[56] Bolívar y Europa en las crónicas, el pensamiento político y la historiografía. (ed. Alberto Filippi). Caracas 1986. Ebben a magyar részek *Rozsnyai Jenő* munkája: Vol. I. (siglo XIX), 1059–1069; Vol. II. (siglo XX), 503–507.

[57] Ennek előtte *Csép Attila*: Simón Bolívar Budapest 1977, című könyve említhető, mely korrekt képet rajzolt Bolívarról.

[58] *Rozsnyai Jenő*: Bolívar Magyarországon: In: Hungría recuerda, 35–45, 122–133. *Tóth Éva*: Széchenyi és Bolívar. Uo., 27–35; 117–122.

[59] Tanulmányok Kuba történetéből (Szerk. *Anderle Ádám*). Szeged, 1985., 115.

[60] Abismo. Estudios sobre el tercer mundo. (Szakadék. Tanulmányok a harmadik világról.) Budapest 1987., 145.

1992-ben, Amerika felfedezésének 500. évfordulóján szervezett ülésszak (Szeged, MTA regionális központ székháza) anyaga több helyen jelent meg.[61] Tudományos újdonságok azonban nem voltak, ahogy a későbbi szegedi Mariátegui – (1994) és José Martí – (1995) szemináriumokon sem, amelyek inkább a korábbi kutatások összegzéseként minősíthetők.

„Ünnepet" igazából csak Dornbach Mária jó nemzetközi visszhangot kiváltó spanyol nyelvű kötete[62] jelentett, amely a szerzőnek a kubai néger szektákról szóló két évtizedes, döntően terepmunkát jelentő kutatásait összegezte.

E szemináriumok egyfajta *kifulladást*, valamint a kutatási lehetőségek erős leszűkülését jelezték.[63]

***

E rövid áttekintésben több kérdést szándékosan nem kívántunk érinteni. Lehetett volna többet írni nemzetközi jelenlétünkről, talán a magyar régészet és néprajz Latin-Amerikával kapcsolatos teljesítménye is említésre méltó lett volna. Érdekes téma tárgykörünkben az ismeretterjesztés kérdése is, amely mindannyiunk publikációs tevékenységében fontos helyet foglalt el – mégsem szabad ezt a kutatással összemosni, még abban az esetben sem, ha a magyar olvasó vagy szakember számára újdonságot is tartalmaznak ezek az írások. Érdemesebb azonban a kutatások lehetséges irányairól szólni. Úgy látszik, az eszmetörténet és az emigráció kutatása sikerrel folytatható Magyarországon. Az Osztrák Magyar Monarchia és Latin-Amerika kapcsolattörténetének vizsgálata ugyancsak sikeres lehet, amint a Kánya-kötet ezt jelezte. Itt a dualizmussal foglalkozó történészeinkkel való együttműködés lehet gyümölcsöző. Az Osztrák Magyar Monarchia kapcsolattörténetének kutatása ugyanakkor a spanyol reláció bekapcsolását is kézenfekvővé teszi e problematikába (különösen az Ibéria-félsziget kisnemzetei — baszkok, katalánok, gallegók — figyelme volt erős az 1867-es kiegyezés iránt). Előkészítettünk egy jelenkortörténeti kutatási irányt is, amely a latin-amerikai demokratikus átmenetek (Chile, Argentína, Peru, Venezuela, Kuba, Uruguay, Brazília, Nicaragua, stb.) problémáit elemzi; megkezdődött a latin-amerikai történetírás történetének vizsgálata is. A legfiatalabbak között viszont az *etnohistoria* kérdései vonzóak. Persze, sokak számára a spanyol történelem, a magyar-spanyol kapcsolatok kutatása is jelenthet új irányt, ahogy a spanyol politikai átmenet

[61] A tanulmányok többsége az Azonosság és másság. Tanulmányok Latin-Amerikáról (Szerk. *Kollár Zoltán*) Budapest 1992 (Z-füzetek/39) című kötetben jelent meg.

[62] *Dornbach Mária*: Orishas en soperas. Los cultos de origen yoruba en Cuba. Szeged, 1993. 217 págs.

[63] Áttekintésünkben említett munkák természetesen legfeljebb egyfajta „válogatott bibliográfiát" jelenthetnek a Latin-Amerika történetére vonatkozó magyar írásokról. Az érdeklődő azonban kézbe vehet bibliográfiai összeállításokat is. Mindenekelőtt *Reguly Ernő*: Latin-Amerika. Bibliográfia. Budapest 1977, munkáját, mely a Szabó E. könyvtár kiadása. Ezen túl *Tóth Ágnes*: Hispanoamérica en la historiografía húngara. *Historiografía y Bibliografía Americanistas*. Sevilla 1983. Vol. XXVII., 95–110; *Tóth Ágnes–Fischer Ferenc*: A magyar történetírás Kubáról. In: Tanulmányok Kuba történetéből, 113–115; *Latinoamericanistas en Hungría* (szerk. Anderle Ádám), Szeged 1992, pp. 52., és *A Latin-Amerika története Kutatócsoport* (JATE) *tíz éve*, 1982–1992, (összeállította és szerkesztette Anderle Ádám), Szeged 1992, 40., valamint *Kaczúr Ágnes*: Bibliografía sobre la emigración húngara en América Latina. In: Europa Central y América Latina, 115–119, tartalmaz bibliográfiai áttekintést e témáról. Mérleget Wittman Tibor születésének 75. évfordulója tiszteletére rendezett konferencián vontunk. A kötet „Stációk: Erdély – Európa – Latin-Amerika" címmel jelent meg. Szeged, Hispánia Kiadó, 1999. 139 o.

kérdései is,[64] a latinamerikanista történészi irányt így tágítva hispanista jellegűvé. Az ösztöndíjlehetőségek, a pályázati lehetőségek azonban ismét reményt adnak a forrásokhoz való eljutásra Latin-Amerikában is, ezért nem reménytelen a „visszatérés" a levéltárigényes témák kutatásához.[65]

***

Vannak-e általánosítható tanulságai e rövid beszámolónak? Egyáltalán: szükséges-e, hogy összefoglalással zárjuk le áttekintésünket; vagy bízzuk rá az olvasóra a tanulságokat? Ez utóbbit bízvást megtehetjük: néhány záró megjegyzés mindazonáltal ide kívánkozik.

Mindenekelőtt az, hogy a magyar Latin-Amerika története kutatások a szubkontinens iránti politikai érdeklődés és divat hulláma által támogatottan indulhattak el. A politikai érdeklődést a latin-amerikai regény világsikere szélesítette ki, mélyítette el — és hitelesítette — Magyarországon is. Ám e kutatások kellő alap, szervezett infrastruktúra nélkül indultak el, ezért e kutatások története a megalapozás történetét is jelenti; minimális intézményi bázis, évkönyv, a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése, a téma legfontosabb folyóiratainak tartós beszerzése a legfontosabbak, de e kutatási irány esetében — mert spanyolul Budapesten kívül intézményes keretek között a 60–70-es években még nem lehetett tanulni — a nyelvi-kulturális alapozás-intézményesülés is elvégzendő feladatként jelentkezett.

Mindez lehetővé tette, hogy a napi politikai érdekektől-motivációktól függetlenedjenek e kutatások, s az orientációs és más válságok és útkeresés, valamint a levéltári kutatások elérhetőségének nehézségei közepette legyen mindig stabil, intézményes bázisa a folytatásnak.

Ha az európai összképet ismerjük, azt is nyugodtan megállapíthatjuk, hogy létszám és színvonal tekintetében a „centrumországok" egyike voltunk.[66] Spanyolországot és Angliát leszámítva ugyanis (még az olyan nagy európai országokban is, mint Németország, Franciaország vagy Olaszország) a Latin-Amerika történetével foglalkozó ismert kutatók száma 3–10 fő között van, vagy ennél kevesebb. És talán elmondható az is, hogy Latin-Amerika történelme a magyar historiográfiában és az ismeretterjesztésben egyaránt — jelentőségének megfelelően — helyet kapott: épp e nem nagyszámú kutató munkája révén.

---

[64] Két, latin-amerikai témával induló kutató „átállása" említésre méltó. Lásd *Simon János*: A demokratikus átmenet Spanyolországban (1977–1982). Budapest 1996. Villányi útikönyvek, 194. és *Szilágyi István*: Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Budapest 1996. Napvilág Kiadó, 238.

[65] Jelenleg három tanítványunk dolgozik Latin-Amerikában (Mexikó, Kolumbia) egy éves ösztöndíjjal. Emellett 1996 őszétől a JATE PhD-programjában „A hispán világ története" keretében elindulhat egy új generáció felkészítése Latin-Amerika és Spanyolország történetének kutatására.

[66] Néhány példát, ezt illusztrálandó. A madridi történész világkongresszuson a két amerikai és az európai társaság által szervezett Latin-Amerika szekció elnök-vitavezetője Anderle Ádám volt. Ő több nemzetközi folyóirat szerkesztőségének tagja is: *Revista Histórica* (1982–1985, Caracas), *Historia Latinoamericana en Europa* (AHILA, 1984–1990, Liverpool), jelenleg is szerkesztőbizottsági tagja az *Anuario Mariáteguiano* (Lima), az *Idearium. Revista de historia y teoria* (Alcalá de Henares) és a *REDEN* – Revista Española de Estudios Norteamericanos (Alcalá de Henares); 1984–1993 között az AHILA Végrehajtó Bizottságának tagja, – 1987–90 közt, mint említettük, elnöke is; 1991–1993 között pedig a CEISAL emigrációkutatás tagozatának elnöke. Kukovecz György az AHILA koordinációs Bizottságának magyar tagja 1987–1993 között; Fischer Ferenc 1993-tól e Koordinációs Bizottságnak és az AHILA-folyóirat szerkesztőségének tagja.

S az sem magyar sajátosság, amit Makkai László Wittman Tibor kapcsán még „ritka kivételként" említett: azt tudniillik, hogy Wittman kutatói munkásságának egészét az egyetemes történetnek szentelte. Ma már a magyar Latin-Amerika története kutatás — az emigráció tematikáját leszámítva — egészére jellemző lehet ez a megállapítás. Makkai László 1973-as megjegyzése ugyanis arra utal, hogy az un. egyetemes történeti jellegű kutatások jó része is „Magyarország és Európa" típusú, a magyar történelem szempontjából veti fel tudományos problémáit, vizsgálja forrásait. Az egyetemi oktatás igényei azonban megkövetelik és lehetővé is teszik az ilyen egyetemesebb orientációt, szélesebbé nyitva azt a sávot is, melyen a magyar tudományosság a nemzetközi kutatásokkal érintkezik. Azt gondoljuk, hogy az ilyen jellegű, „tisztán" egyetemes történeti kutatásokra is szüksége van a magyar történetírásnak, hogy önmagát reális dimenziókban lássa és elhelyezze. Mi ebben a magyar historiográfiai munkamegosztásban a latin-amerikai illetve hispán régiót vállaltuk fel kutatási feladatként.

Az azonban ugyancsak biztos, hogy a latinamerikanista érdeklődés „hispanistává" történő kitágítása (ti. a spanyol történeti témák felé),[67] megnövelheti azon témák és lehetőségek körét, ahol és amikor e kutatások *közvetlenül* is gazdagíthatják a magyar történelem megismerését szolgáló kutatásokat.[68]

Az európai (és magyar) történészeknek azonban ismerniük kell lehetőségeik határait is. Bármennyire is nagy jelentőségű az a tény, hogy Latin-Amerika történetének tudományos alapvetésében az európai és észak-amerikai történetírás fontos szerepet játszik, ad impulzusokat és szempontokat a latin-amerikai történetírásnak; hogy az európai történészek radikálisan széttörték vagy átlépték azokat a határokat és előítéleteket, amelyek az egyes (akár szomszédos) latin-amerikai országok történészeit elválasztják egymástól, nem tudva, nem véve tudomást a másik teljesítményeiről; hogy összehasonlító szempontjaink és kutatási erőfeszítéseink Latin-Amerika régiójának történetét glóbusz-meghatározott koordinátákban helyezték el, reális dimenziókat adva ezzel a drámai hangsúlyokat kedvelő latin-amerikai történetírásnak; egyszóval, — mindezzel együtt is úgy gondoljuk: Latin-Amerika történetét a latin-amerikai történészeknek kell megírni és ők is fogják megírni.

[67] A szegedi Hispanisztika Tanszéken az OTKA négy évre szóló támogatásával megkezdődött az Osztrák-Magyar Monarchia és Spanyolország kapcsolataira vonatkozó forrásfeltárás, hallgatók és PhD-ösztöndíjasok részvételével. A bécsi HHStA-ban és a madridi külügyi levéltárban végzett kutatások részeredményeiről eddig néhány kisebb közlemény jelent meg.

[68] A kézirat leadása óta több olyan könyv és tanulmány jelent meg, melyeknek legalább jelzése indokolt egy ilyen áttekintésben. A fontosabb könyvek: *Horváth, Gyula*: Cuatro ensayos sobre el populismo latinoamericano, Hispánia Kiadó, Szeged 1998; *Horváth, Gyula – H. Szabó Sára:* Le liberalisme, le conservativisme et le positivisme au Bresil et au Mexique. Hispánia, Szeged, 1998. *Kollár Zoltán*: Dél Keresztje alatt. Latinamerikanizálódik-e Latin-Amerika. Budapest 1996; *Anderle Ádám*: Latin-Amerika története. Pannónica, Budapest, 1998. *Anderle Ádám – José Girón*: Estudios sobre transiciones democráticas en América Latina. Oviedo, 1998. Magyarul: Diktatúra és demokrácia között. Tanulmányok a latin-amerikai politikai átmenetről. Hispánia Kiadó, Szeged, 1997. Tanulmányok: *Fischer Ferenc*: ¿La "Guantánamo" del Océano Pacífico? La rivalidad de los EE.UU., Alemania, Japón y Chile por la adquisición de las islas Galápagos antes de la I. Guerra Mundial. In: Actas del XI Congreso de AHILA. Liverpool, 1997, Vol. I. pp. 535-548; Ugyanez magyarul: AETAS, Szeged, 1998. 4. sz. pp.30-38. *Anderle Ádám*: Cien años de guerra por Martí. Anuario de Estudios Americanos. Tom. LV-1. "En torno al "98". Sevilla, 1998, pp.73-80. Megvédett PhD-értekezés: *Szilágyi Ágnes Judit*: Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Nôvo idején. Szeged, 1997.

Makk Ferenc

A TURULMADÁRTÓL A KETTŐSKERESZTIG

Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1998. 245 o.

A középkori magyar történelem három évszázadát, a szerző történészi pályafutásának két évtizedét öleli át az a kötet, amely Makk Ferenc professzor eddig megjelent tanulmányaiból ad válogatást. A könyvben szereplő 14 tanulmány között a magyar őstörténettel és az árpád-kori történelemmel foglalkozók mellett segédtudományi (forrástani, archontológiai, pecséttani) témájúak is találhatók. A kötet megjelenése formailag és tartalmilag egyaránt időszerű, hiszen e dolgozatok önálló kötetbe rendezése révén az eddiginél jóval szélesebb közönség ismerkedhet meg azokkal. A gyűjteményben helyet kapott írások ugyanis emlékkönyvekben, illetve vidéki folyóiratokban és szaklapokban, kivétel nélkül kis példányszámban jelentek meg. Makk Ferenc tanulmánygyűjteményének tudományos értékét természetesen elsősorban tartalma biztosítja. A kötet ugyanis jóval több korábban már megjelent tanulmányok sorozatánál, hiszen mondanivalójuk, tudományos apparátusuk tekintetében egyaránt bővítéseket, korszerűsítéseket végzett rajtuk a szerző. Különösen örvendetes ez a millecentenárium révén az érdeklődés homlokterébe került magyar őstörténettel foglalkozó írások esetében, hiszen e téma kapcsán, minden bizonnyal aktualitásának köszönhetően felbukkanó újabbnál újabb, sokszor aktuálpolitikai motivációkat sem nélkülöző elméletekre, a szerző által is magas szinten művelt tudománynak csak egyetlen válasza lehet: forrásait és módszereit tekintve is tudományos igényű és alaposságú kutatások elvégzése, valamint a legújabb eredményeknek a korábbiakkal való összevetése és folyamatos publikálása, adott esetben a meghaladott nézetek átértékelése mellett is. Ez a folyamat természetesen nem nélkülözheti a szakmai vitákat sem, amelyek során, az egyes kutatók eredményeinek, tapasztalatainak, olykor hipotéziseinek, ötleteinek ütköztetése révén is új értékek születhetnek.

A kötet tanulmányai közül is nem egy polemikus ihletettségű. *A korai magyar történelemről* címet viselő első dolgozat a recenzió azon sajátos formája, amely terjedelme, tudományos apparátusa, témájának kifejtettsége alapján már önálló tanulmánynak minősül. Makk Ferenc ezen írása Róna-Tas András, A honfoglaló magyar nép címmel 1996-ban és 1997-ben is megjelent könyvét tartalmi és módszertani szempontok együttese alapján elemzi, értékeit is elismerve bírálja. A dolgozat külön érdekessége, hogy olvasása közben, szinte észrevétlenül, az aktuális mondanivaló szövetébe ágyazva, egyfajta tudománytörténeti összefoglalót is kapunk, hisz' Makk Ferenc a könyvben szereplő információkat számos ponton korábbi kutatási eredményekkel is összeveti, több helyen elismerve azok továbbfejlesztését. Az érdeklődők számára azonban talán nem felesleges megjegyezni, hogy e recenzió kapcsán, amelynek eredeti szövegváltozata az Aetas, szegedi történettudományi folyóirat 1997/2–3. számában (161–188. o.), *Egy őstörténeti kézikönyv margójára* címen jelent meg, Makk Ferenc és Róna-Tas András között az Aetas hasábjain (1998/2–3.) szakmai vita bontakozott ki. Bizonyos szempontból e vita részének tekinthető a tanulmánykötet következő, *A magyarok Ungri nevéről* című tanulmánya is, amely a Szent Bertin Évkönyv egyik, a 862. évre vonatkozó bejegyzésének forrásértékét vizsgálja. A kérdéses, Hinkmar reimsi érsek tollából származó mondat értelmében 862-ben a dánok és az ottani népek számára korábban ismeretlen ellenségek, akiket magyaroknak (Vngri) hívtak, Német Lajos országát pusztították. E forráshely több szempontból is nagy jelentőséggel bír a korai magyar történelmet illetően: egyrészt ez az első adat arra, amikor az Ungri népnév írott, kortárs latin forrásban a magyarok megnevezésére szolgál, másrészt pedig ez az első híradás a magyarok nyugat-európai, pontosabban németországi kalandozásáról. Írásában Makk Ferenc cáfolja Mátyás Flórián múlt század végi, jórészt az 'argumentum e silentio' érvére épülő nézetét, amely szerint az egész említett mondat csupán későbbi interpoláció. Hasonlóképp nem ért egyet Ungváry Jenő 1997-ben publikált véleményével, amely szerint az Ungri népnév nem a támadókra vonatkozik, hanem csupán a dán támadás irányának jelzésére szolgál, lényegében az

Ungri nép által lakott pannóniai területet azonosítja. Makk Ferenc, aki sokáig klasszika-filológiát oktatott a szegedi egyetemen, érezhetően nagy kedvvel és tudással sorakoztatja fel filológiai ellenérveit. Alaposságának bizonyítéka, hogy Hinkmar említett művének egészét áttanulmányozta, így érveit nemcsak egyetlen mondat, hanem az egész szöveg, Hinkmar nyelvhasználatának, stílusának ismeretével támasztja alá. Módszertani megfontolások alapján veti el Róna-Tas András említett könyvének fentebb ismertetett recenziójára adott válaszában kifejtett elméletét, amely szerint a kérdéses mondat hiteles ugyan, de abban az Ungri népnév későbbi, aktualizált betoldás csupán.

A Kristó Gyula tiszteletére 1995-ben napvilágot látott tanulmánykötetben jelent meg eredeti szövegváltozatában a *Csaba és Alpár* című tanulmány, amely talán a jelen kötet legélesebb hangvételű írása. E két személy kapcsán Makk Ferenc lényegében Györffy György rájuk vonatkozó írásainak filológiai vizsgálatát végzi el, amelynek során végigköveti a személyükről alkotott nézeteinek formálódását, alakjuknak „a 10. századi magyar történelem jelentős személyiségeivé" növését. Csaba esetében annak a véleményének ad hangot, hogy „Csaba a X. század közepén élt kalandozó vezér volt, aki népével görög földre ment", amely nézetet egyébként 1948-ban még Györffy György is vallotta. Ismerteti a Csaba-kép változását Györffy munkáiban, minden esetben kitérve azokra a tárgyi bizonytalanságokra, módszertani tévedésekre, amelyek miatt nem tartja elfogadhatónak a Csaba személyéhez mint honfoglaláskori nagyfejedelem/vezér alakjához fűződő elméleteket. Alpár esetében a szerző, minthogy a Györffy György írásaiban felsorakoztatott nyelvészeti, nyelvtörténeti, régészeti, névtani érveket nem tartja meggyőzőnek, s több más szerzőre is hivatkozva cáfolja azokat, kitart azon felfogás mellett, amely szerint Alpár vezér — Gyalu és Galád vezérekkel együtt — nem a 10. századi magyar történelem valóban létező szereplője, csupán Anonymus képzelete által életre keltett személy.

A tanulmányok egy másik csoportja a magyar köztörténet kérdéseit vizsgálja. Ezen belül is jól elkülöníthető a 10–12. századi magyar külpolitika néhány fejezetét tárgyaló írások köre. Témáját tekintve a legkorábbi időszakkal a *Magyar-bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában* című dolgozat foglalkozik, de természetesen, minthogy a külpolitikai kapcsolatok nemcsak két ország viszonyát határozzák meg, lényegében átfogó elemzést kapunk a magyar-bizánci és a bolgár-bizánci viszony alakulásáról is. A kérdéskört illetően természetesen megkerülhetetlen az István király-Ajtony és az István-Keán konfliktus értelmezése. Előbbi kapcsán Makk Ferenc úgy foglal állást, hogy mivel Szent Gellért legendájából az olvasható ki, hogy Gyula vezér és Ajtony egymás halálos ellenségei voltak, ezért „Ajtony nem István ellen, hanem éppen István érdekében lépett koalícióra a bizánci császárral 1002-ben." Keánt „a Maros folyótól délre elterülő bolgár kaganátus vezetőjének" tartja, aki Gyulával együtt „a királyi hatalommal szemben szeparatista jellegű önállósodási, ill. függetlenedési törekvéseket képviselt, és ki akart válni a Magyar Királyságból". Keánnak, a még Ajtonnyal szövetséges Istvántól elszenvedett vereségét pedig 1003-ra teszi. Tematikájában szintén a Balkán felé fordul a *Szent László és a Balkán* címmel, eredeti változatában 1992-ben megjelent írás. Szent László uralmának kezdeteiről meglehetősen kevés, a magyar-bizánci kapcsolatokra utaló információ áll rendelkezésre. Ezek alapján azonban, Makk Ferenc véleménye szerint, László első koronázására talán már 1077 második felében, a bizánci uralkodótól származó, I. Gézától örökölt diadémmal sor került. A két ország közti viszony megváltozása és a Magyarországon meginduló határozott latinizációs törekvések kapcsán ismerteti és értékeli a szerző részletesen a 14. századi Edward Saga-nak és a laoni Névtelen 13. század eleji krónikájának a „keleti angolok", Bizánc és a Magyar Királyság kapcsolataira vonatkozó tudósításait. Ennek alapján új magyarázatot ad a kalocsai érsekség központjának Bácsra helyezésére, amelynek legfőbb oka szerinte a „keleti angolok" által elfoglalt területek térítésében, illetve püspökeik felszentelésében kereshető. *A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése* című tanulmány Kálmán és fia, II. István külpolitikájának három eseményét vizsgálja. Dalmácia északi részének 1105-ben bekövetkezett elfoglalását, cáfolva azt a nézetet, amely szerint az említett területeket a bizánci császár a normannok elleni védelem fejében adta volna át a magyar királynak, Makk Ferenc Bizánc elleni agressziónak, fegyveres hódításnak tartja, amit azonban Bizánc kedvezőtlen nemzetközi helyzete miatt nem ellenlépés, hanem a hódítások magyar kézen hagyása, sőt, a további fenyegetés elhárítása érdekében dinasztikus kapcsolat létesítése követett. Széles nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva elemzi a szerző a magyar krónika 153. és 155. fejezetében szereplő, II. István lengyelországi hadjáratáról szóló tudósítást, amelynek időpontját 1127 első felére teszi, okaként pedig Vlagyimirkó zvenyigorodi fejedelem Rosztyiszlávval szembeni támogatását jelöli meg. Ugyancsak a külpolitikai tárgyú dolgozatok közé tartozik a *Megjegyzések III. István történetéhez* című. Ebben Makk Ferenc az 1163. évi, Manuél bizánci császárnak tulajdonított magyar-bizánci perszonáluniós terv kapcsán

kifejti, hogy Manuél terve Béla herceg Bizáncba vitelével nem a két ország koronájának majdani egy kézbe juttatása volt, hanem az, hogy a dinasztikus kapcsolat révén a két hatalom közti szövetség alapját biztosítsa, hozzájusson az egykor a Bizánci Birodalomhoz tartozó közép-dalmáciai, horvátországi és szerémségi területekhez, valamint hogy jogot formálhasson a magyar ügyekbe való beleszólásra. Az ankhialosi Mikhaél rhétor, későbbi konstantinápolyi pátriárka Manuél császár előtt elmondott dicsőítő beszédének keletkezését 1165-re téve, a benne szereplő magyar-bizánci békekötést, lényegében Magyarország hűbéri alávetését más, egykorú források adatainak bevonásával, külföldi és magyar kutatókkal is vitatkozva csak „szónoki túlzásnak" értékeli. A kötet címadó, zárótanulmánya ugyancsak külpolitikai témájú, a korai magyar-bizánci kapcsolatok történetét tekinti át a kezdetektől az 1190-es évekig. A tanulmány végén a kérdéskör magyar nyelvű szakirodalmából található bőséges válogatás.

A tanulmányok közül kettő a középkori magyar történelem belpolitikai eseményeivel foglalkozik. Közös vonásuk, hogy középpontjukban a királyi trónért folytatott hatalmi harc áll, de annak ismertetését, az erőviszonyok bemutatását a külpolitikai összefüggések megvilágításával végzi a szerző. Témájának időrendjét tekintve a *Megjegyzések I. András történetéhez* című írás a korábbi. Ebben Makk Ferenc átfogó és érzékletes képet ad Magyarország 1046–1060 közötti, bel- és külpolitikai fenyegetésektől egyránt terhes korszakáról, amelyben István király művének további sorsa és az ország függetlenségének kérdése is élesen fogalmazódott meg. Értékelése szerint I. András sikeres uralkodónak bizonyult. Erdményesen oldotta meg a belpolitikai válságot, s ezzel biztosította a feudális fejlődés előtt a szabad utat; külpolitikájában pedig miután felszámolta a német hűbért megvédelmezte az ország függetlenségét." A *Salamon és I. Géza viszálya* címmel megjelent tanulmány a külpolitikai vonatkozásokat szintén nem hagyva figyelmen kívül a Salamon és Géza között feszülő ellentétek alakulását követi nyomon, felvázolva egyúttal a királyi hatalom jogi és ideológiai legitimációjának összefüggéseit is.

A *Megas arkhon* című tanulmányában a szerző, a DAI szövegének egészét alapul véve, a 'megas' jelzőnek a műben való előfordulásait összegyűjtve, filológiailag elemzve, és azoknak az adott szöveghelyen betöltött szerepét vizsgálva, Tóth Sándor Lászlóval vitatkozva, meggyőző módon mutatja be, hogy a 'megas' jelző, Árpádra mint nagyfejedelemre vonatkozóan 'nagy', nem pedig 'első, legkorábbi' jelentéstartalommal bír.

Szintén segédtudományi tárgyú az *Adalék a II. Géza-kori aranypecsét használatához* című, eredeti szövegváltozatában 1993-ban megjelent dolgozat, amelyben a szerző Abu-Hamid mór utazó tudósítása alapján II. Géza aranybullájának használatát a korábbi szakirodalom által 1156-ra tett időpont helyett már 1153-ból ki tudja mutatni.

A Tiszatáj 1996. évi 10. számában jelent meg először az *És erővel elfoglalta egész Pannóniát" (A honfoglalás korának írott forrásai)* című írás, amely amellett, hogy a honfoglalás 1100. évfordulójának európai, közép-európai fogadtatását, illetve annak történelmi hátterét elemzi, és a téma kapcsán megválaszolásra váró kérdések közül vet fel néhányat, bemutatja a Kristó Gyula szerkesztésében Szegeden 1995-ben, A honfoglalás korának írott forrásai címmel megjelent forrásgyűjteményt, amely jelenleg a legkorszerűbb, kategóriájában pedig a leggazdagabb ilyen jellegű kiadvány.

A kötet igen értékes darabja a *Külföldi források és a korai magyar történelem (10–12. század)* című katalógus, amely a javarészt utóbbi évtizedekben felfedezett, a középkori magyar történelem tanulmányozásához, az e témában korábban kialakított képek további árnyalásához értékes adalékokat szolgáltató külföldi eredetű levéltári, elbeszélő források rövid ismertetését, több esetben pedig forrásértékük minősítését is tartalmazza. Az 1995-ben megjelent eredeti szövegváltozatához képest több helyen bővítések találhatók benne. Az összesen 18 görög és 9 latin kútfő ismertetése jól egészíti ki, illetve több helyen pontosítja a Moravcsik Gyula által 1934-ben és Gombos F. Albin által 1937–1938-ban kiadott gyűjteményeket. Mivel a korai magyar történelemre vonatkozó mohamedán (arab, perzsa, török nyelvű) források összegyűjtése és kiadása bár megindult, de még kezdeti szakaszban tart, az itt jellemzett 5 forrás a teljesség igénye nélkül jól mutatja az utóbbi évtizedekben bekövetkezett gyarapodást. Az említett korszakra vonatkozó újabb szláv nyelvű kútfő az elmúlt években nem került elő, de minthogy a meglévőknek még nincs gyűjteményes kiadásuk, ezért indokolt azok értelmezésének további finomítása. A tanulmányban utolsóként bemutatott forrás a 14. századi izlandi Edward Saga, amely valódi értékét szintén az utóbbi évtizedekben nyerte el.

A ízléses és mértéktartó borítójú kötetet az egyes tanulmányok angol nyelvű összefoglalói zárják, amelyek a külföldi szakemberek számára is lehetővé teszik a dolgozatok tárgyának megismerését.

A turulmadártól a kettőskereszttig című tanulmánykötet, amely a Szegedi Középkorász Műhelynek eddig már 14 kötetet számláló sorozata és sorozaton kívül kiadott kötetei mellett önálló

kiadványaként látott napvilágot, a szegedi medievisztikai kutatások egyik jelentős eredménye. E nemcsak a szakemberek, hanem minden, a korai magyar történelem iránt érdeklődő olvasó számára hasznos, élvezetes stílusú munka megjelenése azért is különösen örvendetes, mert a benne szereplő írások legtöbbjének a korábban meglehetősen elhanyagolt külpolitikai kapcsolatok tárgyában van igen értékes, a 9–12. század magyar történelmének jobb megismerését elősegítő mondanivalója.

Kőfalvi Tamás

András Kubinyi

KÖNIG UND VOLK IM SPÄTMITTELALTERLICHEN UNGARN

Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn

Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 1.

Verlag Tibor Schäfer, Herne, 1998, 378 o.

A KIRÁLY ÉS NÉPE A KÉSŐKÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Mindennapok és kormányzat a középkori Magyar Királyságban.

Nemcsak a könyveknek, a történészeknek is megvan a maguk sorsa. Az 1929-ben született Kubinyi Andrásnak, a magyar mediévisták egyik legtermékenyebb és legjelesebb képviselőjének hét évtizedet kellett várnia, hogy kötetei jelenjenek meg Magyarországon. 65. születésnapjára összeállították életmű-bibliográfiáját (Történelmi Szemle 1994: 1–2, 181–191.), kiadták az életmű részbeni összegzésének tekinthető Jagelló-kori történetét immár könyvalakban is (Bp. Osiris Kiadó, 1998), 70.születésnapjára pedig emlékkönnyvvel tisztelegtek neki (Bp. Osiris Kiadó, 1999), illetve gyűjteményes tanulmánykötete jelent meg a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség sorozatában (Budapest, 1999).

A szerkesztőknek nem volt könnyű dolga, amikor Kubinyi András életművéből egy kötetre valót kellett kiválasztani. A szerző ugyanis egyforma biztonsággal ismeri ki magát a középkori kiadott és kiadatlan oklevelek, az egyházi és világi archontológia, az egyház- és várostörténet, orvos- és zenetörténet, vagy éppen a hadtörténet és anyagi kultúra kérdései között. Minden munkájában hihetetlen anyagismeret, szerény visszafogottság és problémaérzékenység jellemzi, bizonyítva, hogy a legunalmasabbnak tűnő témák, mint pl. a középkori jobbágyportaszámok, a középkori számadáskönyvek, a városalaprajzok, régészeti törmelékek között talált eszközök, a sóügy vagy a jobbágykérvények problémaköre élettel telítődik az értő történész megvilágításában, különösen ha mögötte megjelennek az emberi sorsok, karrierek, a Közép-Európát átfogó családi és házassági kapcsolatok.

Jelen, reprezentatív válogatást nyújtó kötet három részre tagolódik. Elsőben a középkori magyar városfejlődést megvilágító tanulmányok kaptak helyet: A városi kézművesség kezdetei (első megjelenése: La formation et développement des métiers au Moyen Age, Ve-XIVe siècles. Bp, 1977); A magyar király és városai a 14. és 15 század elején (Stadt und Stadtherr im 14. Jh. Linz/Donau, 1972); A városi képviselet kérdéséhez az 1526 előtti magyar országgyűléseken (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 26. k.); A városi tanácsok összetétele a középkori Magyarországon (Südostdeutsches Archiv, 1991–92); A magyarországi városhálózat 14–15. századi fejlődésének néhány kérdése (Tanulmányok Budapest Múltjából, 1972, Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa, Köln-Wien, 1977).

A kötet gerincét alkotó részben az ország lélekszámát, az udvar és a köznép mindennapjait bemutató tanulmányok kaptak helyet: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén (Történelmi Szemle, 1996); A királyi udvar élete a Jagelló-korban (Kristó Gyula-emlékkönyv, Szeged, 1996, Alltag bei Hofe, Sigmaringen, 1995); Mindennapi élet a későközépkori Magyarországon (Alltag und mittelalterliche Kultur im mittelalterlichen Ungarn, Krems, 1991); A régészet és az oklevelek szerepe a későközépkor mindennapi életének kutatásában, (Etudes historiques Hongroises 1985, Bp, 1985); Parasztság hétköznapi élete a későközépkori Magyarországon (VMMK, 1984, Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters, Bécs, 1984).

A kötetet három kormányzat- és politikatörténeti munka zárja: Rendek és állam Magyarországon a 15. század második felében (Bohemia, 1990), Korvin Mátyás király bécsi kormányzata (Levéltári Közlemények, 1992, Wiener Geschichtsblätter, 1990), a Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata (Századok, 1994).

A jól válogatott, mutatós megjelenésű kötetet azonban bántó formai, tipográfiai és számítógépes hibák sora zavarja, amit az ígéretes sorozatcímmel ellátott sorozat következő köteteinél jobb lenne elkerülni. A tanulmányok esetében érdemes lett volna mindegyik esetében lábjegyzetes formát használni, ami a mű használhatóságát is nagyban előmozdítja. Megért volna annyi fáradtságot a kiadvány-előkészítés, hogy a lábjegyzetekben utaljanak a kötetbe bekerült tanulmányokra, különösen azért, mivel azok címe eltérő fordításban szerepel a jegyzetben és másban a kötetben. A hivatkozásokban szereplő, közben megjelent művek kiegészítése sem lett volna nagy feladat, pl. Magyarországi Középkori Latinság Lexikona, vagy mulatságos 1990-es cikk esetében az „im Druck" megjelelölés (295, 296 old.), általában az idegen nyelvű kiadványok közül a külföldi olvasó kedvéért többre lehetett volna utalni, pl. a Decreta Regni Mediaevalis Hungariae latin-angol köteteire, vagy Fügedi Eriknek a Variorum kiadónál megjelent kötetére. A kiadó beszerezhetne egy német elválasztó programot, amivel igényesebbé tehetné az oldalak megjelenését, s a továbbiakban elkerülhetné a mondatvégi írásjeleknek, olykor jegyzetszámoknak a szövegtől való elválását, új sorba átkerülését. Nem szerencsés, hogy egy külföldinek nem különböztetjük meg a magyar ékezetes ö/ő, ü/ű betűket, az i/í pedig esetlegesen használjuk. Ehhez képest a szlovák helynevekkel, vagy a francia karakterekkel csak elenyésző számú hiba fordult elő.

A szerző saját bevallása szerint 300-nál is több tudományos munkája jelent meg, közülük egy harmaduk külföldön. Úgy érezzük, van még lehetősége a kiadóknak a válogatásra, különösen egy gazdaságtörténeti tematikájúra, hogy a „madár látta helyeken" megjelentek is hozzáférhetővé váljanak a hazai és külföldi kutatók és egyetemisták számára. S legalább utólag azok is olvashatják őket, akiknek az akadémikusi címre illett volna jelölni a külföldön szemlátomást sokkal jobban ismert és elismert szerzőt.

Veszprémy László

Vörös Károly

HÉTKÖZNAPOK A POLGÁRI MAGYARORSZÁGON

Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 22.
Válogatta, sajtó alá rendezte: Glatz Ferenc
MTA Történettudományi Intézete Budapest, 1997. 358 o.

A kiváló művelődéstörténész, Vörös Károly tanulmányainak válogatott kötetét tartja kezében az olvasó. A szerző munkái, amelyek már korábban megjelentek különböző szakmai kiadványokban, így együtt először láttak napvilágot. Vörös Károly után marad a „Sziporkázó szellem, meglepő gondolattársítások, szenvedélyes mindeniránt-érdeklődés. Az apró dolgok igézete. Páratlan forráskritikai-szakmai képzettség, már-már zabolátlan fantáziával párosulva. Ezek jellemezték. Ezek is jellemezték." (Glatz Ferenc) És még annyi más. A jelen sorok írójának is egy életre szóló élményt jelentettek azok a felejthetetlen, lenyűgöző művelődéstörténeti előadások, szemináriumok, amelyeken a budapesti bölcsészkar történész muzeológus hallgatóinak nemzedékei szerezhették meg tárgyi ismereteiken túl a szakma szeretetét, a tudomány és oktatás iránti elkötelezettséget, tiszteletet. Vörös Károlytól tanultuk meg, hogy a „nagy" gazdasági, politikai változásokat előkészítő, azokban aktív szerepet vállalókon kívül nem szabad elfeledkezni a változások átélőiről, elszenvedőiről sem. A „hétköznapok" világának története az ő megközelítésében újra életre kelt előttünk minden ragyogásával és árnyékával együtt.

A kötet 23 tanulmánya nagyszerűen reprezentálja a szerző sokoldalú érdeklődését. Található közöttük „Társadalomtörténet, ezen belül művelődés és a köznapi élet története", de szeretett városának, a fővárosnak is sok arcát mutatja be. A válogatás sorrendjét „a hozzávetőleges kronológiai rend" határozta meg.

Vörös Károly munkáira a makro- és a mikro-világ összefüggéseinek közérthető formában történő láttatása, lebilincselő stílusban való előadása a jellemző.

Az első három tanulmány a 18. század végétől a 19. század végéig követi nyomon a magyarországi társadalomfejlődés különböző, de egymással mégis összefüggő síkjait. *„A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon"* c. munkában a szerző azt mutatja be, hogy „a politikának tárgya alapjában miért lesz mindvégig intézmények befolyásolása, birtoklása, illetve formálása, s azt is, hogy a formáció összes, akár legrejtettebb működési zavara is előbb-utóbb miért az intézmények

zavarán válik észlelhetővé és ezáltal megformulázható politikai problémává is." E bonyolult, sokrétű folyamat összetevőiből a szerző hármat emel ki és vizsgál meg alaposabban: a céhes viszonyok, a szabad mezőgazdasági bérmunkaerő munkaviszonyainak és az értelmiség emancipációjának problémáit. A felvetett kérdések, tények alapján világossá válik, hogy a 19. században azok megoldása csak a feudális társadalmi kereteken kívül képzelhető el.

Külön esszé jellegű írás foglalkozik a korai magyarországi értelmiséggel — *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon* — annak társadalmi, műveltségi forrásaival, legjellemzőbb képviselőivel: a lelkésszel, az ügyvéddel, ill. egyéb jogvégzettekkel, a közhivatalnokkal, a gazdatiszttel, a földmérő és egyéb műszaki értelmiséggel, az orvossal és a gyógyszerésszel, a pedagógusok összetett társadalmi csoportjával és azon kulturális értelmiséggel, amely magába foglalta az irodalom, a képzőművészet, a színészet, a hírközlés stb. széles palettáját.

„A parasztság változása a 19. században" c. tanulmány a magyarországi társadalomfejlődésben, már csak számaránya miatt is, oly fontos parasztság számára a jobbágyfelszabadítás eufóriája egy emberöltő alatt eltűnt. „A paraszti társadalom fejlődésében most, ez alatt az emberöltő alatt derült ki véglegesen, hogy polgárosodásának útját csupán a jobbágyfelszabadítás önmagában még nem tette akadálytalanná, s az új akadályok leküzdése új, immár strukturális változást igényel. Még mindig aktuális a feladat: az eddig még csak felszabadított parasztnak immár valódi polgárrá alakítása."

Pest-Buda és Budapest történetének több vetülete fogalmazódik meg Vörös Károly írásaiban. *„Egy pesti család regénye"* a 18. század utolsó negyedében, II. József korában indul és a 20. század első negyedében fejeződik be. A német földről Pest-Budára érkezett Kölber Kázmér nyergessegéd magyarországi megtelepedésén, házasságán és utódainak negyedik nemzedékéig kísért történetén keresztül egy felemelkedő, nemességet is szerzett polgárfamília élete, családi, társadalmi kapcsolatai rajzolódnak ki.

„Az egy pesti ház regényé"-nek olvasása közben „egy-egy pillanatra magunk is szinte közvetlen kortársai leszünk a történelemnek". Az egykori Wurm-udvar, ill. ház története, lakóinak társadalmi helyzete és szerepe a magyarországi kapitalizmusnak, Budapest polgárosodásának a kort jól reprezentáló szelete. Wurm József a napóleoni háborúk hadiszállításaiból alapozta meg polgári egzisztenciáját, amelyet sikeres vaskereskedői tevékenysége tovább erősített és mindezt házassága csak tovább stabilizálta. Az 1773-ban pesti polgárjogot szerzett Wurm család egyik dúsgazdaggá vált kereskedő fia 1834-ben magyar nemesi címet is nyert jelentős kincstári birtokokkal együtt. A megnemesedett kereskedőnek a címhez természetesen már megfelelő név is járt, így lett belőle Almási Almay. A kiterjedt családi kapcsolatok révén a famíliába olyan ismert nevek is megjelentek, mint pl. Bugát Pál, Rottenbiller Lipót, vagy a „legnagyobb magyar" fia, Széchenyi Ödön. A ház történetén keresztül elevenedik meg e személyek története, amelyet a szerző találóan „Szalonkabátos történelem"-nek titulál.

A *„Pesti karnevál"*, amely a város történetében mindig fontos közéleti esemény, az 1839/1840-es évadba kalauzolja az olvasót. Mindennek zenetörténetileg kiemelkedő jelentőségét Liszt Ferenc háromhetes pesti tartózkodása, koncertjei és az ehhez kapcsolódó közéleti megnyilvánulások adták.

A Budapest-tanulmányok sorában fontos hely illeti meg a *„Főváros születik"* c. írást, amely a 19. század második felének városfejlődési problémáit veszi vizsgálat alá. A városkép változásait, azokat a tényezőket, „Amitől város lesz a város". Ezek között meghatározó a vízellátás (A téma roppant érdekes feldolgozása a *„Mit ittunk, hova pisiltünk?"* c. írás!), a közvilágítás, a modern csatornázás, az utak korszerű burkolása, az egyre növekvő városi közlekedés megszervezése. A Monarchia második legnagyobb városának riasztó egészségügyi helyzetét és a közel hétezer iskolakerülő iskolába szoktatását/kényszerítését, ezeknek infrastruktúrális feltételeivel együtt kellett megteremteni. Csak ezek — és még számos egyéb feladat — megoldása jelenthette a világváros körvonalainak felrajzolását. Mindehhez szervesen kapcsolódik *„A nagyvárosi bűnözés kezdetei"*-nek feltérképezése, amely a városegyesítéstől, 1873-tól a századvégig tekinti át a főváros kriminalitását. A modern nagyváros pozitív vívmányainak megszületésével párhuzamosan az árnyoldalak is felerősödtek. Ez nemcsak a bűnözés folyamatosan növekvő tendenciáját jelenti, hanem a feladata, hivatása szerint ellene szervezett rendőrség tevékenységének — finoman fogalmazva — ellentmondásoktól sem mentes tevékenységét. „Zsarolás, hivatali hatalommal való visszaélés, vesztegetés különben is napirenden van a Hatvani utcai rendőrségi palota falai között." A századfordulóra megváltozott a fővárosi bűnözés jellegének terndje. A falusias jellegű testi sértések kifejezetten csökkentek, hogy helyüket a nagyvárosra jellemző bűntípusok - kasszafúrás, sikkasztás, csalás stb. - vegyék át. A korszakban azonban végig komoly problémát jelent a prostitúció kezelése, amely

legfeljebb átmeneti eredményeket hozott. Összegezve mégis azt mondhatjuk, hogy „A 20. század első éveire Budapest rendőrsége a nagyvárosi típusú bűnözéshez felnőve, a bűnüldözésben annak színvonalas ellenfelévé vált."

A testkultúra iránti igény megjelenése is szervesen kapcsolódik a városiasodáshoz. Az irodai munkát végző emberek, de az ipari munkások körében is nagy jelentősége van a szervezet regenerálódásában a testmozgásnak, amely egyúttal a társadalmi érintkezésnek is viszonylag tág lehetőséget adott. Ezért fordulhatott elő, hogy „Polgárok, arisztokraták egy hajóban" eveztek. („*Sport, városiasodás, polgárság*")

Budapest társadalomtörténetének kutatásában is elévülhetetlen érdemei vannak Vörös Károlynak. Munkái azok megjelenésekor és azóta is nagy érdeklődést váltanak ki, társadalomtörténeti konferenciákon, tanulmánykötetekben — tartalmi és módszertani okokból egyaránt — gyakran szerepelnek a hivatkozott szakirodalom listáján. „*A budapesti zsidóság két forradalom között 1848–1919*" című írásában a szerző a jelzett időszak történeti statisztikai forrásaira alapozva elemzi a zsidóság helyzetét, számarányának változását, az ortodox és a neológ irányzat küzdelmét, a zsidó önszerveződő mozgalmak eredményeként létrejött karitatív, kulturális, sportegyesületek szerepét. Az asszimilációs folyamatok okait és következményeit, azok felemás voltát és végül az antiszemitizmushoz vezető utat is bemutatja. Világosan kirajzolódik, hogy az alfabetizációban élenjáró zsidóság nem kis hányada számára a társadalmi felemelkedést a nemesi, vagy bárói cím megszerzése jelentette, amely egyértelműen bizonyítja a magyarországi polgárosodás felemás voltát. „*A Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban*" c. tanulmány a hazai újkori társadalomtörténet-kutatás egyik leggyakrabban idézett, szakmai körökben példaként emlegetett feldolgozás. Vörös Károly Budapest legnagyobb adófizetőinek 1873-ból származó 1200 nevet tartalmazó adójegyzékét tárta fel hallatlan alapossággal, több keresztmetszetben, 7 könnyen áttekinthető, szemléletes táblázatban is közreadva. Ezek az alábbiak: 1. Budapest legnagyobb adófizetőinek rétegződése a fizetett adóösszeg nagysága szerint, 2.Összadó és jövedelemadó aránya Pest legnagyobb adótételeinek az összadó nagysága szerinti rétegződésében, 3. Pest legnagyobb adófizetőinek megoszlása főcsoportok és összadójuk nagysága szerint, 4. Pest legnagyobb adófizetőinek egyes jellegzetes csoportjai és rétegződésük a fizetett adóösszeg nagysága szerint (Legnagyobb adófizetők, ebből: háztulajdonos, építőipari, terménykereskedő, vaskereskedő), 5. A pesti háztulajdon városrészenkénti megoszlása az összeg nagysága szerint csoportosított legnagyobb adótételeket fizető adózók között, 6. Pest a részvénytársaságok vezetőségeiben helyet foglaló legnagyobb adófizetőinek megoszlása foglalkozási főcsoportok és összadójuk nagysága szerint, 7. Régi polgárok aránya Pest legnagyobb adófizetőinek egyes jellegzetes csoportjaiban. A tanulmányt elolvasva egyetérthetünk a szerző összefoglaló megállapításával, amely szerint „Az elemzés világosan rámutat ugyanis a város immár az egész ország gazdaságában betöltött egyre szélesedő szervező funkciójára: országos terménykereskedelmi központtá válására — másrészt az ezzel szorosan kapcsolatban állva hatalmasan fellendülő városépítésre és általában urbanizációra (Lásd a szerző e kötetben megjelent munkáit: „*A millennium kora*", „*Városépítészeti modell Kelet-Európában*"!) — s végül mindennek világos következményeként a pesti ingatlanbirtoklás hirtelenül különösen megnövekedett szerepére a polgári vagyonképződésben. Társadalomalakító fejlődés ez."

A változó, polgáriasodó társadalmi viszonyok közé történő beilleszkedés nehézségeit, gyakran gyötrelmeit rajzolja meg nem kevés iróniával Sebők Zsigmond, a századforduló „közepes, de kedvelt újságírója" Mackó úr alakjában. Hősét a kor különböző, de mégis tipikus szituációiba helyezve. „*Mackó úr a millennium világában*" a nemzeti identitást kifejező „jó magyar ember" típusát testesíti meg, akit „a tekintetes Mackó úr" és „a modern Mackó úr" figurájáról szóló esszében tár az olvasó elé Vörös Károly.

Az uralkodóház állami és családi környezetének bemutatására egy fotóalbum bevezetőjében, a „*Frigyes főherceg és környezete*" c. munkában vállalkozott a szerző. A Habsburg-család hierarchikus viszonyinak összefoglalását követően az uralkodó utáni legnagyobb főhercegi udvartartás bemutatásával — amelyeket a fotóalbum képei kézzelfoghatóbbá tesznek — bepillantást nyerhetünk Frigyes és családja hétköznapi, közéleti tevékenységébe, de még magánéletébe is.

Vörös Károly széleskörű művelődéstörténészi érdeklődését bizonyítja „*Az USA képe a 19. század magyar tömegkultúrájában*" címmel megjelent tanulmány. A tengerentúli világ iránti érdeklődés a felvilágosodással együtt jelenik meg a magyarországi értelmiség világában. Az 1796-ban ismeretlen szerző tollából megjelent 368 oldalas Magyar Geographia az USA-t „szabad respublica"-ként emlegeti. Ferenczy István 1809-ben kiadott Közönséges Geographiája már a politikai szabadság erkölcsi hasznát is hangsúlyozza, másrészt a rabszolgatartás negatív jellegét is leírja. Az első nagyhatású Magyarországon közreadott Amerika-könyv Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-

Amerikában c. 1834-ben Kolozsváron megjelentetett munkája, amelyben már leplezetlenül jelent meg a politikum, „az USA példájával a hazai polgári átalakulást is segíteni alkalmas elemek kiemelésével." A később kiadott művekben pozitívumként elsősoban a gazdasági liberalizmust emelik ki a szerzők. Az élesszemű magyar Amerika-utazók azonban az Egyesült Államok társadalmi, politikai struktúrájának ellentmondásait is észrevették. Rosti Pál — báró Eötvös József sógora — 19. század közepéről származó írásában felháborítónak tartja a rabszolgaságot és azt is, hogy az USA-ban „a dollár a teljhatalmú úr, a szent, ki előtt mindenki térdet hajt". A századvég magyar sajtója nagy érdeklődéssel fordul a polgárháború után újjáépülő Amerika felé. Amerika az amerikaiak ábrázolásában is viszonylag gyorsan eljut a századforduló magyar olvasóihoz. Ezek nagy része ma is kedvelt olvasmány. Cooper regényei közül elsőként 1845-ben Az utolsó mohikánt adták ki magyarul, majd a Vadölő, Vadfogó, végül 1917-ben a Bőrharisnya következett. Népszerű volt Harriett Beecher Stowe Tamás bátya kunyhója c. regénye, vagy ismerte az olvasó Nathaniel Hawthorne munkáit, igaz legnagyobb hatású regénye, A skarlát betű magyarul csak 1921 után talált kiadóra. Mark Twain regényeit nemcsak a korabeli ifjúság kedvelte, hiszen Tom Sawyer vagy Hucklebery Finn történeteit mai is szívesen lapozzuk. Új műfajt teremtett és gyors népszerűséget szerzett regényeinek és magának is a német Karl May sajátos „western romantikájával". Az Államokról a századfordulóra az európai és a magyarországi tömegkultúrában sajátos toposszá vált „a cipőtisztítóból lett milliomos karrierje". Ezek a tényezők is sokban befolyásolták a Monarchia kivándorlóinak világképét.

A polgári Magyarország hétköznapjairól Vörös Károly kutatásai és interpretációi alapján olvasva szakember és értő olvasó egyaránt azonosulhat a kortárs történész kollégáját méltató gondolataival: „Hallgató, kolléga, olvasó érezhette, hogy szolgálatnak tartotta a tudományos munkát, a tanítást, amelyet felelősséggel és kitartással, alázattal, de jókedvűen és egymást segítve kell művelnünk. Ezért szerették távoli olvasóink is. Nem fogják, nem fogjuk elfelejteni." (Szász Zoltán)

A kötetet jól válogatott és szerkesztett fotóanyag egészíti ki.

Huszár Zoltán

Sipos András

VÁROSPOLITIKA ÉS VÁROSIGAZGATÁS BUDAPESTEN 1890–1914

Budapesti Fővárosi Levéltár, é. n. 276 o.

A 20. század elejére világvárossá fejlődött Budapest korszerű, a modern igényeknek és a polgári viszonyoknak megfelelő igazgatásának és gazdálkodásának kialakulását, fejlődését mutatja be Sipos András alapos és igényes könyvében. Életkorát tekintve fiatal kolléga művéről van szó, aki nemcsak elmélyült levéltári kutató munkájának eredményeit összegezte, hanem kiterjedt elemzéseivel, megalapozott következtetéseivel nagyvonalú áttekintést nyújt a rohamosan fejlődő város modernizálását elősegítő városi politikáról, nem feledkezve meg e szükséges törekvést serkentő, illetve gátló, visszahúzó erők, tényezők és érdekek ütközésének bemutatásáról sem.

A szerző ugyan témája kronológiai határainak a fejlődés nagy negyedszázadát (1890–1914) jelöli meg, mégis sokatmondó összefoglalást ad az 1872 óta működő városigazgatás hagyományos, de a modern időkre már megkopott, túlhaladott módszereiről. Az 1872-es városegyesítés utáni negyedszázad városvezetésének nagy triásza — Ráth, Kammermayer, Gerlóczy — gigászi erőfeszítést tett és maradandó értékeket teremtett a modern nagyváros megteremtésében. Ez nemcsak a város máig érvényes szerkezetében érhető nyomon, hanem az oktatás, az egészségügy intézményeinek létesítésében is. Mégis e városvezetés felfogásában dominált a hagyományos, patriarchális, deficitmentes gazdálkodási elv; az a nézet, hogy a város legfeljebb a vám,- a tarifa, az illeték és a termék minőségének dolgába szóljon bele, de soha ne a magánvállalkozásába. Ez a gondolkodás érezhetően nem tudott lépést tartani a gyors fejlődéssel, az ugrásszerű népesség-növekedéssel, az azzal járó következményekkel. Ugyanakkor e városvezetést nyomasztotta, olykor szinte ellehetetlenítette a Belügyminisztérium szinte állandó beavatkozása a városvezetés ügyeibe. Nem ártott volna, ha a szerző áttekinthetőbbé tette volna az állami mindenhatóság és az önkormányzati önérdek között feszülő konfliktus bemutatását, valamint a főváros pénzügyeinek szanálását az 1890-es években.

Az 1890-es évtizedre érezhetővé vált, hogy a városvezetésben korábban szinte kizárólagos, töretlen jogokkal és hatalommal rendelkező nagypolgárság zárt világát megtestesítő virilizmus összeütközésbe került a lakosság szélesebb rétegeinek a város vezetésébe beleszóló, beleavatkozó, növekvő igényével. Más szóval a városvezetés a demokratizálódás felé haladt. A szerző ezt a felszínen

kevésbé észlelhető elmozdulást követi nyomon, s tárja fel e fontos társadalmi jelenség mögött meghúzódó politikai erők összecsapásait. A városi közgyűlésen — a csaták egyik színtere — a nagypolgárság képviselőinek nyomasztó, nehezen elviselhető túlsúlyát alig ellensúlyozhatta a kispolgárok, kisiparosok, kiskereskedők, értelmiségi szabadúszók 7–8%-os aránya. A budapesti közgyűlésen — szemben más metropolisokkal — a háztulajdonosi érdekképviselet alig érvényesült, de a bérháztulajdonnal rendelkező, s a telekspekulációba bekapcsolódó réteg befolyása szinte kikezdhetetlen volt. Ehhez még hozzá kell tenni a közszolgáltatásokat ellátó vállalatokat, az őket és a fővárost finanszírozó nagybankokat, a nagy közlekedési vállalatok vezetőit. A nagypolgárság elsöprő közgyűlési fölényét biztosította, hogy a 400 tagú közgyűlés felét az 1200 legnagyobb adófizetőből választották, amit még megkönnyített az, hogy sokan a jogosultak közül nem is vették fel magukat a választói névjegyzékbe, mondván: a városi választás csak azokat érdekli, akik maguk is előbb-utóbb oda bekerülnek. Sándor Pál is úgy vélekedett, hogy a városi bizottsági tagság a vagyonszerzés szokásos módja.

Sipos András nagy figyelmet fordít a „törzsfőnökök" köré gyülekezett érdekcsoportok, „klikkek" tevékenységének bemutatására. Jól szemlélteti a nagytőke bizalmi emberének — pl. Heltai Ferencnek — a háttér irányító szerepét, amit a városi kisemberek felé a „jótevő" Ehrlich Gusztáv transzformált nem kevés kortesi adottságokkal fűszerezve. A pozíció és klikkharcokba sok energiát fektetett Polónyi Géza függetlenségi országgyűlési képviselő.

A megkövesedett szokások és a bebetonozott klikkek világa szinte kimozdíthatatlannak látszott. A város ügyeibe való beleszólás igénye azonban szélesedett, s a város ügyei közvetlenül érintették a kisadófizetőket, s a vagyontalan százezreket is. A városvezetés egyre jobban igényelte a szakszerű, professzionalista irányítást. Ha nehezen is, de már nemcsak jogászi diplomával, hanem pl. műegyetemi oklevéllel is lehetett valaki városi tisztviselő. A 90-es évek végén a városházán létrehozták a közlekedési ügyosztályt, s századunk első éveiben Ferenczi Imre nagy odaadással, modern elképzelésekkel és szakértelemmel kezdte intézményesen megalapozni a korszerű városi szociálpolitikát. A városháza megújuló működéséhez hozzátartozott, hogy a polgármester nagyobb döntési lehetőséghez jutott.

A szerző a politikai csatározások leírásakor nem vész el a részletekben, s nem téveszti szem elől mondandójának lényegét: a modern városvezetés létrejöttének megteremtését. Ennek kapcsán alapos és összefogott áttekintést ad az olvasónak Vázsonyi Vilmos politikusi pályakezdéséről, politikai eszméiről, a választójogról képviselt felfogásáról. Nyomon követi a demokrata párt kialakulásának egyes állomásait, s vázlatosan kitekint a politikus későbbi, már nagyobb formátumú tevékenységére is. Mindenesetre a kezdő Vázsonyi bemutatásának itteni leírása egy majdani Vázsonyi-biográfiához megkerülhetetlen. Nem ártott volna azonban a Kasics Péter és köre, valamint a különféle kaszinók, klubok, pártformációk működésével bővebben foglalkozni. Ezzel szemben a szerző a századelő fővárosának választási-politikai harcát alaposan ismerteti, s feltárja a községi párt megalakítására vonatkozó erőfeszítéseket, s azok kudarcát. Leírja és elemzi az 1906-os polgármester-választás körüli csatározásokat és mesterkedéseket (Polónyi intrikái). Sipos András csokorba gyűjti azokat az erőket (a demokratáktól a nagytőkét képviselő Hüvös Jánosig), amelyek Bárczy Istvánt a polgármesteri székbe ültették. Ezzel szemben utalni kellett volna a Polónyi által favorizált Sipőcz László — a későbbi fővárosi vezető, Sipőcz Jenő apja — társadalmi támogatottságára.

Sipos András szigorúan ragaszkodva a címben megjelölt témához, számolva a terjedelmi határokkal, jól tette, hogy Bárczy István személyiségéről, politikusi habitusáról, korszerű várospolitikai elképzeléseiről részletes és nagyvonalú elemzést adott. Nem hallgatja el Vázsonyi és Bárczy politikai együttműködését, jó kapcsolatait Wekerlével és Andrássyval. Noha Bárczy a demokratikus választójog kiterjesztésének Vázsonyi-féle változatát elfogadta, mégis várospolitikájában jó érzékkel, a realitások talaján maradva mindvégig számolt a nagypolgárság meghatározó erejével és befolyásával. A szerző részletesen ismerteti azokat az operatív munkát meggyorsító szervezeti intézkedéseket, amelyeket Bárczy meghonosított. Nem feledkezik meg arról, hogy Bárczy milyen szívesen alkalmazott progresszív gondolkodású szakembereket párt vagy világnézeti felfogásuktól függetlenül. Bárczy szervezeti intézkedései, figyelmes és szerteágazó személyzeti munkája is hozzájárult céltudatos városfejlesztési művéhez. A szerző ugyanakkor jól látja Bárczy politikájának korlátait is, nevezetesen azt, hogy az anyagi terhek a lakosság zömét túlságosan ne érintsék, de azok a városi elit számára is elviselhetők legyenek. Bárczy ezt politikájában mindvégig figyelembe vette, s az 1908 utáni években tartózkodott attól, hogy a nagypolgárság és az elit sérelmére súlyos adóterheket vessen ki.

A szerző művének felét a városgazdálkodás forrásainak feltárására, illetve a kiadások, a ráfordítások, a beruházások számbavételére fordítja. Rendkívül gondosan, példamutatóan elemzi a zárszámadásokat, jól eligazodik a véget nem érő számoszlopok dzsungelében. 1890–1914 között —

állapítja meg — a főváros egy lakosára jutó kiadás és bevétel megduplázódott. A háború előtti négy évben a bevétel 41%-a kölcsönből származott. 1911-ben pl. a felvett kölcsön összege nagyobb volt, mint az adóból, szolgáltatásból, vagyonból származó jövedelem együttesen, noha általában a bevétel fele adó eredetű volt. A szerző részletesen elemzi az egyes adófajtákat, s megállapítja az egyenesadók növekvő tendenciáját, de nem hallgatja el azokat a törekvéseket, amelyek a közterhek alóli kibúvókra irányultak. A szerző szerint a fogyasztási adók nagy részét ugyan a kincstár fölözte le, s ettől a hatalmas összegtől a főváros ugyan elesett, de érdemes lett volna megemlíteni, hogy azt a főváros fejlesztését országos presztizsügynek tekintő kormányok busásan vissza is térítették azzal, hogy a főváros nagyvonalú beruházásai általános támogatást élveztek. Megemlíthető lett volna, hogy lakbér-pótlékot a háztulajdonosok természetesen a bérlőkre hárították. A vagyonosok nagyobb megadóztatására vonatkozó kísérletek eredményre nem vezettek, noha sokféle korszerű, az arányosabb teherviselést bevezetni szándékozó javaslat került kimunkálásra.

1906-tól, a városháza Bárczy-féle korszakától a fejlesztést sikerült a nagyszabású kölcsönökre alapozni. Míg az 1890-es évtől csak olyan üzemeket vettek városi kezelésbe, amelyek a hagyományos rendészeti igazgatásból nőttek ki, s hatósági feladatokat láttak el, addig 1906 után a monopolisztikus jellegű, „hasznot hozó" közüzemek (gáz, elektromos művek, a víz és csatorna-ügy, a közlekedés, a szemétszállítás) kerültek városi kezelésbe. A főváros eladósodása pedig a világjelenség volt. Az angol, a francia, majd a német bankok által nyújtott hitelek teremtették meg a kötvénykibocsátás pénzügyi feltételeit. A kölcsönprogram végrehajtása 1914-re 450 millió koronára dagasztotta a főváros adósságát, mégis a törlesztések a községesítést nem rendítették meg. A kölcsön másik része az iskola, az egészségügy és a lakásépítés fejlesztését szolgálta. A községesítésből származó törlesztés a lakosság terheit számottevően nem növelte, s a vagyonos polgárság is elégedett volt, hogy sikerült a nagyobb társadalmi feszültségeket mérsékelni, a konfliktusokat elkerülni.

A szerző nagy forrásbázisra épülő művében áttekinti és értékeli a szociálpolitika, a lakásügy, a kultúra terén megvalósított lépéseket.

Sipos András jól szerkesztett, lényegre törő, kiváló könyve nemcsak a főváros történetéhez jelentős hozzájárulás, hanem a hazai polgári fejlődés e fontos negyedszázadának alaposabb megismeréséhez is.

Varga Lajos

I.H. Urilov

Ju. O. MARTOV

Politik i isztorik

Moszkva, Nauka 1997. 470 o.

Ju. O. MARTOV

A politikus és a történész

Újszerű könyvet mutathatok be. Az orosz történész nemzedék egy fiatal tagja jól kiérlelt életrajzot írt az orosz szociáldemokrata mozgalom egyik legnagyobb alakjáról, méghozzá hangsúlyozottan új és kritikus szellemben. Ez pedig azt jelenti, hogy világosan elhatárolódik a régi szovjet iskola (ha úgy tetszik lenini, bolsevik felfogás) Martovról szóló avagy Martovot érintő beállításától - de legalább ennyire szemben áll a mai értékítéletekkel, történeti feldolgozásokkal is. Urilovnak valóban hőse az a Martov, aki alig élt meg 50 évet, s már a 20-as éveiben, az 1900-as években az orosz szociáldemokrácia egyik vezéregyénisége lett, aki már ebben az évtizedben egyformán megjárta az egyetemet, a börtönt és a számkivetést (különféle helyeken), akit mint Lenint — kizártak az egyetemről, aki ugyancsak az önművelés útján tett szert nagyon szélesen megalapozott tudásra — s aki sok kortársához hasonlóan önszántából fordított hátat a katedrának és választotta a politikai tevékenységet. S miközben ezt tette, Urilov (úgy tűnik teljesen újszerűen) hangsúlyozza és bizonyítja: ha Martovnak zaklatott és rövid életében nem is sikerült a tudásához illő kapitális nagy és összefoglaló történeti munkákat megírnia — jónéhány történeti könyvet mégis megjelentetett — (amelyekről a múltban illett hallgatni), aminek alapján Urilov hansúlyozza, hogy Leninnel, a nagy vitapartnerrel majd többször ellenféllel szemben Martov volt az, aki egyúttal történetíró is volt, s akinek írásai maradandó értékűnek is bizonyultak.

S ha Martov hajdanán, életében nagyon is ismert és elismert politikai vezér volt abban a mensevik pártban, ahol ez a vezérség nem volt annyira a „führer-principre" épülő, az ellentmondásokat jószerint kizáró gyakorlat – az 1920-as évek után nagyon mélyen eltemették, illetőleg a sztálini séma szerint csak mint negatív hős jelent meg, s még jóval Sztálin halála után is ismert történészek is értetlenül és „nem jóindulatúan" írtak róla az 1960–70-es években is. (Urilov e vonatkozásban sem beszél a levegőbe. Hosszabb histográfiai fejezetében pontosan megjelöli ezeket az írásokat — amelyek kevés kivétellel — egy nemzedék szemléletét jellemzik.)

Urilov a korai orosz marxista mozgalomból három személyt emel ki: Plehanovot, Lenint és Martovot, akiknek a legnagyobb hatásuk volt az 1917-tel záruló szociáldemokráciára. A „volt" történetírást e vonatkozásban úgy jellemzi, hogy Leninnel szemben a teljes kritikátlanság és ugyanakkor a csodálat jellemezte ezeket az írásokat, Plehanov esetében is (Lenin nyomán) bizonyos tisztelet (és így került sor több újrakiadására) — Martovval szemben azonban az elutasítás — maradt a jellemző egészen az 1990-es évekig. Persze Oroszország (Szovjetunió) határain túl nem. Így az első, és hosszabb ideig egyedüli Martov életrajzát is egy ausztrál történetíró írta meg több mint harminc évvel ezelőtt, (Israel Getzler), ám az orosz történetírásban csak öt-hat éve jelentek meg életrajzi tanulmányok (egyelőre még csak a folyóiratokban az első cikkek). Az első érdemi életrajzot Urilov írta meg — s nem véletlenül ehhez az Oroszország története Intézet nemrégiben meghalt igazgatója, Volobujev akadémikus adott neki bátorítást — és írt még a kötethez elemző és elgondolkodtató utószót (amire még visszatérek.)

Urilov pontosan nyomon kíséri Martov életútját, ahogyan eljut a szentpétervári egyetemre – s itt a marxista irodalomhoz. Ugyanitt érdekes összevetést olvashatunk Martov és Lenin politikai pályakezdéséről. Ugyanis míg Lenin esetében a személyes lökést a cárizmus elleni harcához bátyja kivégzése szolgáltatta, addig Martov esetében ezt az Odesszában átélt zsidóellenes pogromok, majd a gimnáziumban és az egyetemen megszenvedett zsidóüldözések tették meg.

Ám Martov szemlélete ettől nem torzult el, s noha ez első börtönévek után éppen Vilniuszba került számkivetésre, ahol az ottani népes zsidó munkáskörökben forgott, s kezdetektől kapcsolatban volt az akkor alakuló litvániai, lengyel és orosz zsidó munkásokat tömörítő Bunddal (Urilov szerint Martov lett a Bund első történetírója is!) – mégse lett a Bund tagja és vezére. Martov, miként azt első, 1895. évi május elsejei beszéde tanúsítja, már akkor az internacionalizmus nevében sürgette az orosz, lengyel és zsidó értelmiségiek összefogását, s ugyanebben a szellemben tartotta szükségesnek, hogy a Nyugattal megismertesse az orosz munkás- és marxista mozgalmat.

Martov így az 1890-es évek második felében (vagyis 100 évvel ezelőtt, és ez is tanulságos) tagja és egyik vezetője lett a „Harci Szövetségnek" -amelynek egyik első történetírója is lett. Urilov felidézi lényegi meglátását e „Harci Szövetségről", amelyben szerinte létrejött az értelmiségiek és munkások egyfajta szövetsége. Ám ez pontosabban Martov szerint azt jelentette, hogy párszáz marxista értelmiségi (közülük igen sok diák) találkozott és szövetkezett néhányezer olvasó munkással. Ám a későbbiekben kiderült, hogy ez mégis nagy fordulatot jelentett az orosz történelemben.

Urilov persze gondosan nyomon követi az eseményeket, nagy figyelemmel Lenin és Martov első találkozására (amit annak idején még Plehanov közvetített), majd az OSzDMP megalakulását, és azután a közeli szétválást, szakítást Lenin és Martov között 1903-ban. Urilov mindenesetre hangsúlyozza, hogy erre a szakításra Martov nélkül feltehetőleg nem került volna sor. S ezzel kapcsolatban is aláhúzza, hogy Martov az elvek tisztasága esetében kemény és megingathatatlan volt.

S ha Urilov ily gondosan vizsgálta a kezdeteket, természetesen hasonló alapossággal járt el az első orosz forradalom, majd azt követő izgalmas évtized esetében, amikor az értelmiség tekintélyes része vált fogékonnyá nemcsak a demokratikus és liberális gondolatokra, hanem a szocialista eszmékre, sőt marxista írásokra. S minden periódusban a szerző külön éles fénnyel megvilátítja Martov egyéni helyét, szerepét -s mindig megjelöli (sőt meg is szólaltatja) a korszakról Martov írásait (különös gonddal történetírói írásait). Mindez márcsak azért is fontos, mert, miként Urilov hangsúlyozza – a mensevik irányzatnak 1903 után már nem Plehanov, hanem Martov a tényleges vezéregyénisége.

Mindezen fejezetekben Urilov Martov mondanivalóját, következtetéseit nagyon következetesen megkülönböztette, szembeállította Leninével és a bolsevikokkal (még akkor is, ha ismeretesen azonos volt a végcél, sőt az is, hogy azonos módon a munkásságra kívántak támaszkodni, hogy internacionalisták voltak és egyazon Internacionáléhoz tartoztak -s abban kerültek egymással szembe). Ám az összekötő pántok egyrésze 1914 után már elpattant. S elkövetkezett a viharos, sőt forradalmas év, amelyben Martov hol így, hol úgy mindig előkelő és mindig ellenzéki, de mindig következetes, mindig bátor és hitvalló szerepet játszott. Urilov könyvének jellemzője, hogy ennek az évnek az egész harmadik fejezetet szentelte, egyedül majdnem 100 oldalt. S elemzései legalább

annyira érdekesek, tanulságosak, mint amennyire a fejezet forrásaiban is imponáló, gazdag és friss. S ahogyan az egész munka „martovi-szociáldemokrata", ugyanúgy ez az 1917-re vonatkozó talán legnagyobb érdeklődésre számító fejezete is az – márcsak azért is, mert ha a martovi alapállás 1917-ben ellenzéki volt, akkor ez nyolcvan évvel később kettős értelemben is az maradt.

Martov 1921 után, emigrációba kényszerítve élete utolsó három évében a mensevikek elismert, nemzetközi tekintélynek örvendő vezetője volt. Életének ez a korszaka nálunk sajnálatos módon — nem véletlenül — alig ismert. Urilov erre a korszakra is elénk varázsolja mind a politikust, mind a történetírót, s mindkettőnek van mondanivalója, ami nem illeszkedik sem a tegnapi, sem a mai sémákba.

Urilov végül is ebből a korszakból, 1918-ból, tehát Martov még hazai és nagyon is fenyegetett korszakából közöl egy írást, amelynek „Le a halálos ítélettel" volt a címe – és amely könyörtelenül fordul szembe a bolsevik kormánnyal, rendszerrel. Martov a maga morális egyenesvonalúságával idézi fel, hogy a szociáldemokrácia annak idején egységesen bírálta a cári véres önkényt, a halálbüntetéseket. Sőt, mint Martov erre bőséges idézetekkel rávilágít, a bolsevikok még 1917 nyarán is tiltakoztak a Kerenszkij vezette Ideiglenes Kormány újra bevezetette halálos ítéletei ellen. Ám most „a vörös terror" jegyében ők alkalmazzák ezt. Martov különös éllel azután éppen azokra a bolsevik vezetőkre hegyezi ki nyilait. (személyes megszólítás alapján), akik még tegnap mensevikek voltak (mint Trockij), vagy a Nyugatot képviselik Oroszországban (mint Radek vagy Rakovszkij) – illetőleg az értelmiséghez szóló és a „humanizmus" nevében beszélő Lunacsarszkij. Ezek után igazán nem csodálható, hogy a bolsevikok nagyon nem szerették Martovot – s Lenin maga döntött hajdani „iszkrás partnere" emigrációba szorítása mellett.

Végül visszatérek Volobujev említett utószavához. Azon túl, hogy a „mester elismeréssel adózott a „tanítvány" munkájának, s konkrétan az események és a szereplő személyiségek újszerű láttatásához, Volobujevnek ebben az egyik utolsó, összesen pároldalas utószavában mély érdemi mondanivalója volt, ami egybecseng Urilov könyve egészével.

Így Volobujev leszögezte, hogy a marxizmusnak Oroszországban komoly küldetése volt, amely az 1880-as évektől erősen terjedt az értelmiségiek körében. Majd folytatta azzal, hogy Oroszországban az 1990-es években súlyos válságot éltek át, aminek még nem látszik a vége, s hogy sokan ezt összekapcsolják azzal, mintha ez a marxizmus végét jelentené – ám ez koránt sincs így. A marxizmusnak egyáltalán nincs vége (475. old.) Volobujev rendkívül élesen fogalmazva megállapítja, hogy „a liberális pigmeusok korán örvendeznek a marxizmus csődjének".

Volobujev történészként visszanyúlt az 1880-as évekhez, s megjegyezte, hogy akkor Kautsky megdöbbenésére az orosz munkások tömegei olvasták Marx írásait (mint írja: többen, mint Nyugaton, amellyel kapcsolatban a magyar olvasónak persze Kautskynak Szabó Ervinhez küldött hasonló természetű levele jut eszébe, hogy miért nincs értelme Marx-Engels válogatott írásai magyar nyelvű kiadásának – ami magyar vonatkozásban is akkor téves megítélésnek bizonyult).

Volobujev megállapítja, hogy végeredményben a megszületŐ OSzDMP rövid 12 év alatt három forradalomban játszott igen nagy szerepet, s ezt ugyanúgy nem lehet kilúgozni az ország történetéből, mint a munkás tanácsok rendszerét, hagyományát. Majd Urilovval összhangban ő is kiemelte Martov rendkívül fontos szerepét, s írásainak máig fontos örökségét, aminek értékét még növeli, hogy Martov halála után 70 évvel tomboló válság közepette is tanulságokat kínál – többek között a politikai autokratikus „megoldásokkal", a „vezérelvű" kísérletekkel szemben is.

Jemnitz János

1917 ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből

Ruszisztikai könyvek III. Főszerk.: Krausz Tamás, szerk.: Schiller Erzsébet

Budapest, 1998. Magyar Ruszisztikai Intézet, 240 o.

A kötet az ELTE Ruszisztikai Központja által 1997 októberében szervezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadásokat, illetve esetenként azok átdolgozott, tanulmányokká bővített változatát tartalmazza, kiegészítve néhány, a tanácskozásra beküldött, de ott fel nem olvasott tanulmánnyal. Az orosz és grúz, német és tatár, amerikai és magyar, többségükben fiatal történészek munkái műfaji és szemléleti tekintetben meglehetősen tarka képet nyújtanak, s ez tükröződik az írások tematikai sokféleségében is. Ám ez nem valamiféle zűrzavart jelent, inkább

azt az útkeresést mutatja, ami az 1990-es években kibontakozó új, tudományos igényű kutatásokat jellemzi. Egyik-másik előadás, illetve tanulmány újszerűségével talán meghökkentő is lehet, de az írások mindenesetre távol tartják magukat a rendszerváltást követő első évek harsány leleplező, purifikátori attitűdjétől, publicisztikai felszínességétől.

Krausz Tamás „A forradalom története és a rendszerváltás történetírása" című megnyitó előadása éppen ezt a különbséget hangsúlyozza, az új történész generációnak azt az igényét, amellyel a megelőző évtizedek egyoldalúságaival szemben új szemlélettel új utakat kíván törni, hogy elfogulatlanul megkísérelje kijelölni az orosz forradalmak történeti helyét, s ezzel együtt kimunkálja a forradalmakat követő évtizedek reális megítélésének feltételeit is. Ebben a tekintetben érdekesek azok a fejtegetései, amelyek forradalom és modernizáció, centrum és periféria viszonyát taglalják, s a „szerves fejlődés" fogalmát mintegy szembeállítják a „felzárkózással"; az utóbbi elfogadását a centrum előtti behódolásnak, egyfajta „civilizációs rasszizmusnak" minősítve. Itt azonban aligha hagyható figyelmen kívül a centrum világgazdaságot létrehozó expanzív jellege, amely (mind inkább) megkövetel bizonyos alkalmazkodást, ha úgy tetszik „felzárkózást" az általa kialakított új viszonyokhoz. Ezt az alkalmazkodást („utolérést") a perifériákon csak erőteljes állami iparfejlesztési politikával lehet elérni; a forradalmat mozgató tömegek ösztönös kollektivizmusa („munkás-önigazgatása"), amely Oroszországban még az erősen ható faluközösségi mentalitásból fakadt, erre a szerepre alkalmatlan. Krausz végül a forradalom és a demokrácia viszonyát elemzi, utalva arra, hogy az adott körülmények között aligha volt realitása egy polgári demokratikus rendszer kiépítésének. Mindezek a kérdések úgy tűnnek fel, mint az utóbbi évtized történetírásában kialakult nézetrendszer jellemző jegyei – s egyben afféle tematikai bevezetőül is szolgálnak a kötet további tanulmányozásához.

Hajdu Tibor „Lehetséges-e permanens forradalom?" című előadásában a bolsevik pártnak a hatalomhoz vezető útját, majd az egypárti hatalmi rendszer kialakulásának történelmi feltételeit és módját taglalja – újszerű, világos és könnyed stílusban, bizonyítva implicite, hogy a címben feltett kérdésre csak nemleges válasz adható.

Gennagyij Borgyugov (Moszkva) tanulmányában az oroszországi forradalomban érvényesült erőszak kialakulásával foglalkozik. Megállapítja, hogy a végletekig kiélezett társadalmi-politikai ellentétek közepette, amikor nem a „szovjet" vagy az „alkotmányozó" demokrácia között, hanem csakis a „vörös" vagy a „fehér" diktatúra között lehetett választani, az „erős hatalom" eszméje és gyakorlata vált szükségszerűen uralkodóvá mind a két oldalon. Dzerzsinszkij „rendkívüli állapotban" működő terrorgépezetének a fehérek részéről a katonai elhárítás egységei feleltek meg, amelyek gyakran indokolatlan kegyetlenséggel számoltak le a valós vagy csak vélt ellenséggel, nem egyszer a vétlen polgári lakossággal is. A szerző az utóbbira számos példát hoz fel, olyan konkrét részleteket, amelyek eddig ismeretlenek voltak a vonatkozó szakirodalomban.

Vladislav Hedeler (Berlin-Pankow) rövid felszólalásában az Alkotmányozó Gyűlés feloszlatásának körülményeihez szolgál néhány adalékkal, rámutatva a feloszlatás antidemokratikus jellegére.

Vlagyimir Buharajev (Kazany) „1917 – az »obscsina-forradalom« pirruszi győzelme" című tanulmányában a volt Kazányi Kormányzóság adatai alapján elemzi a parasztság forradalomban való részvételének okait, módját és következményeit. Arra a konklúzióra jut, hogy a bolsevikok segítségével felszámolt földesúri osztály eltűnésével megszűnt a parasztságnak mind ellensúlyozó társadalmi erőnek a szerepe, s a maga eredeti mivoltában neki is el kellett tűnnie a történelem színpadáról.

Dmitrij Csurakov (Moszkva) „A munkásönkormányzatok közösségi aspektusai az 1917-es orosz forradalomban" című tanulmányában a forradalom győzelmében — az előbbi szerzőhöz hasonlóan — szintén nagy jelentőséget tulajdonít a közösségnek, mint a faluközösségből eredő kollektív védelem eszközének. Ez az oroszországi „ösztönös kollektivizmus" lényegesen különbözött a nyugati munkásönkormányzatiságtól, az utóbbi ui. az individualizmus felől vezetett a korporativizmus irányába, míg Oroszországban — állítja a szerző — a munkásönkormányzatok, köztük a gyári-üzemi bizottságok valójában a faluközösségből, a „kölcsönös kezesség" intézményéből nőttek ki.

Jemnitz János N. A. Rozskov történész, mensevik politikus 12 kötetes Oroszország története c. munkájának utolsó, az 1917-es évet tárgyaló kötetét ismerteti. Rozskov Martov közvetlen munkatársaként 1922-ig vett részt a forradalomban, s munkájában több eredeti megfigyeléssel gazdagítja a forradalom történetével kapcsolatos ismereteinket. Ebből nyújt át egy csokorra valót Jemnitz érdekes tanulmánya.

Donáth Péter előadásában két témát érint. Az egyik: hogyan alakult ki az Oroszország történetével foglalkozó hazai ifjabb történész generáció önálló arculata; a másik téma: a bolsevik párt illegális történetéből vett két példa. Hogyan deformálta az illegalitás éveiben kialakult „törvényen kívüliség", a még egymással szemben is érvényesített konspiráció a forradalommal színre

lépő „hivatásos forradalmárok" „szociokulturális poggyászát", s ebből következően miért talált Sztálin a maga diktatúrájának kialakításakor oly csekély ellenállásra.

Majoros István „A francia diplomácia bolsevikképe 1917–1919" című tanulmányában a Service Historique de l'Armée de Terre anyagai alapján részletesen ismerteti az oroszországi francia katonai misszió jelentéseit, elemzéseit a német-bolsevik kapcsolatokról, a Breszt utáni helyzetről, a Vörös Hadsereg társadalmi támogatottságáról stb.

Mark Goloviznyin (Moszkva) tanulmánya „Adalékok Oroszország és Spanyolország forradalmainak összehasonlító elemzéséhez a trockiji értékelés fényében" címmel nálunk kevéssé ismert megközelítésben valójában a spanyol „Marxista Egyesülés Munkáspártja" (POUM) szerepét elemzi a spanyol polgárháború időszakában, bőven — és egyetértőleg — merítve Trockij korabeli politikai megnyilvánulásaiból. M. *Goloviznyin* egy másik, kisebb cikk keretében ismertet egy 1993-ban felvett magnó interjút I. J. Vracsovval, Trockij egykori hívével, akit a Trockij elleni merénylet előkészítése kapcsán 1938 őszén a GPU Mexikóba kívánt küldeni.

Bebesi György „Az orosz forradalom feketeszázas alternatívája" című előadásában új kutatási eredményeit foglalta össze a hírhedt orosz szélsőjobboldali szervezet programjáról, tömegbázisáról, megállapítva, hogy a „feketeszázasság" az orosz történelmi fejlődés létező, valós alternatívájaként értékelhető.

Halász Iván a polgárháború időszakának fehérgárdista diktatúráinak hatalmi szerkezetét és politikai programjait ismerteti korabeli levéltári és könyvészeti források alapján. A tanulmány Gyenyikin, Vrangel, Kolcsak és több más fehérgárdista hatalmi alakulat felépítését, politikai arculatát elemzi és veti egybe. Összegzésül a szerző megállapítja, hogy e rendszerek vezetői olyan régi vágású katonai vezetők és civil politikusok voltak, akik rendszerük kiépítésében konzervatív-ellenforradalmi tekintélyuralom felé haladtak; szélsőjobboldali, fasiszta típusú tömegmozgalmak szervezésére alkalmatlanok voltak s az oroszországi viszonyok sem kínáltak erre lehetőséget.

Czéh Zoltán „Forradalom és átnevelő táborok" című tanulmánya a szovjet kényszermunkatáborok kialakulásának folyamatát elemzi. Ismerteti, hogy a szovjetorosz büntetőjogban kezdetben — a halálbüntetés megszüntetése mellett — a munkával való nevelés eszméje volt uralkodó; a valóságban azonban hamarosan más gyakorlat érvényesült. A polgárháborúval elválasztották egymástól a politikai és a köztörvényes ügyeket. Az utóbbiak az igazságügyi népbiztossághoz tartoztak; az elítéltek számára kötelező munkavégzést írtak elő, valójában azonban nem tudtak munkát adni, a börtönök zsúfoltak voltak, ezért gyakran elzárás nélküli kényszermunkára szóló ítéleteket hoztak. A politikai bűnügyek a Csekához tartoztak, amelynek „saját" telepei, büntetőtáborai voltak, s gyakorlatilag gazdasági önellátásra rendezkedtek be. A két hatalmi ág közötti versenyben megszaporodott a táborok száma, az önellátás, sőt a nyereség jegyében hatalmas fakitermelő telepek, majd építőtáborok jöttek létre, az átnevelést felváltotta a kényszermunka, a GULAG ismert formája pedig a két szervezet 1929–1930. évi összevonásával jött létre.

Vagyim Rogovin (Moszkva) tanulmánya „A tömeges megtorló intézkedések áldozatainak statisztikája" címet viseli. Szerzője különböző rendfenntartó szervezetek, minisztériumok, a GULAG központi nyilvántartása stb. adataira támaszkodva elveti az áldozatok tízmilliókra taksált számát; a szovjet főügyészség és más hatóságok által 1954-ben készített jelentés az 1921–54 között ellenforradalmi tevékenység címén letartóztatottak számát (kerekítve) 3 millió 700 ezerre teszi; közülük mintegy 600 ezer embert végeztek ki. Ennél valamivel többet mutat ki az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériuma által 1992-ben közzétett statisztika (3 millió 853 900 elítélt, 827.995 halálbüntetés). A táborokat 1921 és 1953 között megjárt emberek számát a GULAG archív adatai mintegy 10 millió főre becsülik (büntetés alatt állók, már szabadultak, elpusztultak száma összesen). Közülük a politikai elítéltek száma a 100 ezer körülitől 1939-re 450 ezerre ugrott, majd némi csökkenés után csaknem elérte az 580 ezret. A nagy tisztogatás éveiben a politikai vádak alapján kivégzettek száma a korábbinak a 300-szorosára ugrott: 1937-ben 353 074 fő, 1938-ban 328 618 fő volt, 1940-től élesen visszaesett: 4201 főre. Nincs terünk tovább sorolni a tanulmány adatait; végül csak annyit említünk meg, hogy az adatok szerint a nagy terror éveiben az áldozatoknak több mint a fele a párttagok közül került ki.

Két további tanulmány az oroszországi forradalom és a zsidó munkásmozgalom kapcsolatát tárgyalja (*Mario Keszler* – Potsdam, *Alekszandr Usakov* – Moszkva). Míg az első tanulmány főként a bolsevik párt, illetve a Komintern és a cionizmus balszárnya közötti együttműködést és ellentéteket mutatja be, addig a másik írás — rövid történeti áttekintés után — az 1917. februári forradalom utáni helyzettel foglalkozik: miként próbált az oroszországi zsidóság élni a forradalom által felkínált

politikai-közéleti lehetőségekkel, amely pártokban helyezkedett el, milyen szerepet játszott a forradalmas 1917-es esztendőben.

Ludmila Gatagova (Moszkva) „Az 1917-es forradalom és a kaukázusi etnopolitikai helyzet" című tanulmányában — főként levéltári források alapján — azt a „totális háborút" mutatja be és elemzi, amelyben „mindenki mindenki ellen" harcolt, s amelyet — írja — csak a kíméletlen vörös terror tudott öt év múltán elfojtani; de, mint a 90-es évek etnikai konfliktusai mutatják, felszámolni 70 év alatt sem tudott.

Irina Davidjan (Moszkva) tanulmányában azt vizsgálja, miként tükröződtek a forradalmat követő években-évtizedekben a tömegek tudatában olyan fogalmak, mint pártok, demokrácia, milyen politikai ideálokat követtek stb. Az 1920–1930-as évekből származó „hangulatjelentéseket" vizsgálva megállapítja, hogy a tömegek tudatában a forradalmi eszmék sohasem váltak uralkodóvá; a korábbi, hagyományos vonások igen markánsan tovább éltek. A tömegeket a párttisztogatások is vajmi kevéssé érdekelték; vagy ha igen, úgy a frakciók ellen foglaltak állást: féltek a rendszer destabilizálásától, újabb megpróbáltatások eljövetelétől. Arra a kérdésre, hogy milyen volt a tömegek politikai ideálja, a szerző — a források tanúságára támaszkodva — megállapítja, hogy tipikusan paraszti mentalitást tükrözött: igazságos bánásmódot, igazságos elosztást, „a néppel való tanácskozást" kívántak – olyan paternalista hatalmat, amely képes „a nép" anyagi és szellemi igényeit kielégíteni.

Dmitrij Shlapentokh (Indiana University, USA) tanulmányában az „eurázsiai eszme" és mozgalom történeti útját és jelenét tekinti át. Az 1920-as években prágai és párizsi emigránsok körében megszületett eszmerendszer és mozgalom főbb vonásaiban a szlavofilek nyomdokain indult s autoratív és korporatív-nacionalista vonásai révén általánosan elterjedt a fehér emigránsok körében. Napjainkban — állítja a szerző — Oroszországban is számos híve és követője van. A mozgalomnak az Orosz Föderáció Állami Levéltárába került irathagyatékára támaszkodva az eddig kevéssé ismert mozgalom és eszmerendszer történeti útjáról mindenesetre jó áttekintést kapunk.

Andrej Kolganov (Moszkva) „Az orosz forradalom: gazdasági alternatívák" című tanulmánya gazdaságtörténeti szemszögből vizsgálja az oroszországi modernizációs folyamat 1920–1930-as évekbeli feltételeit, az alkalmazott gazdaságpolitikai módszereket, külön is elemezve a hadikommunizmus szükségszerű bukását követő „új gazdasági politika" sikereit és (a hatalom szempontjából) fenyegető politikai veszélyeit. Kifejti, hogy „a sztálini ellenforradalom" értelme éppen az volt, hogy a megerősödött bürokrácia kezébe adja az ipari átalakítás irányítását, s ezzel e réteget mintegy a burzsoáziát helyettesítő szerephez juttassa (bár a totális egypártrendszeri diktatúra feltételei között). Ez a helyzet tette lehetővé a rendszerváltás idején, hogy ez a réteg kisajátítsa magának a termelőeszközök feletti uralmat – tulajdonába vegye s ezzel az álburzsoázia szerepköréből a valódi (nagy) polgárság pozíciójába jusson.

A kötetet *Krausz Tamás* „Lenin. Új szempontok?" című tanulmánya zárja. Ebben Krausz egy mai tudásunk szerinti objektív Lenin-képet vázol fel, higgadtan számba véve a Lenint ért és érő politikai vádakat éppúgy, mint ellentmondásos személyiségjegyeit, hogy ezekre elfogulatlan választ fogalmazzon meg, korántsem idealizálva sem Lenin politikai koncepcióit, sem emberi kvalitásait. Csak példaként említjük, hogy Krausz külön hangsúlyozza Lenin személyes felelősségét a hadikommunizmus folyamatában felszámolt (vagy „államosított") munkásönigazgatási szervekért (ami pregnánsan a „munkásellenzékkel" való szakításában nyilvánult meg), utat nyitva a „szovjet bürokrácia" általa is bírált elhatalmasodásának. Krausz ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a 20-as évek végén bekövetkezett „sztálini fordulat" nem hozható összefüggésbe Lenin politikai-gazdaságpolitikai lépéseivel.

A tartalmas kötet rövid ismertetésének végére érve azt a kívánságunkat fogalmazhatjuk meg, hogy vajha minél több hasonló kiadvány látna napvilágot, hogy mind előbbre jussunk az oroszországi forradalmak történetének tudományos feltárásában.

Mucsi Ferenc

Tamas Krausz

SZOVJETSZKIJ TERMIDOR

Vengerszkij Insztitut Ruszisztiki, Bp. 1997 250 o.

SZOVJET THERMIDOR

Jakobinizmus, thermidor, bonapartizmus... A francia forradalomtól kölcsönvett terminológiákkal igyekeztek megragadni az oroszországi eseményeket az 1917-es forradalom és a húszas évek belpolitikai küzdelmeinek résztvevői. Pártállástól függően sokan, sokféle értelemben használták a fenti fogalmakat. Konszenzus talán csak abban volt, hogy az orosz forradalom jakobinusai a bol-

sevikok. A nagy kérdés pedig úgy hangzott: el tudják-e kerülni a bolsevikok a francia jakobinusok sorsát, vagy az orosz forradalom is menthetetlenül egy thermidori fordulatba, illetve bonapartista diktatúrába torkollik. Ebben a bonyolult kérdéskörben segít minket eligazodni a 20. századi szovjet-orosz történelem egyik legismertebb hazai kutatójának, Krausz Tamásnak „Szovjetszkij termidor" című munkája. A szerző levéltári dokumentumok, forráspublikációk és a korabeli sajtóanyag mellett a hazai és külföldi szakirodalom legújabb eredményeit felhasználva vizsgálja a sztálini fordulat szellemi előzményeit.

Ezen előzmények egyik legizgalmasabb, a magyar történeti szakirodalomban eddig kevéssé kutatott fejezetét képezi a nacionálbolsevizmus vagy más néven szmenovehizmus jelensége. Az áramlat kezdeményezője és fő ideológusa Nyikolaj Usztrjalov a kadet párt soraiból indult, 1919-ben Kolcsak „propagandaminisztere" volt. Kolcsak bukása után megfogalmazta a bolsevikokkal való kiegyezés szükségességét, mivel bennük látta az egyetlen komolyan vehető államalkotó erőt, amely képes a káosz és a széthullás megállítására. „A szovjethatalom minden eszközzel törekedni fog a végeknek a központtal való egyesítésére a világforradalom nevében. Az ideológiák végtelen különbözősége ellenére csak egyetlen gyakorlati út van..." A hatalom új birtokosaival kiegyezni próbáló szmenovehisták a "nemzetközi kommunizmussal" szemben egyfajta „népi bolsevik alternatíva" felé kívántak tájékozódni hangsúlyozva az orosz forradalom, ezen belül a bolsevizmus „mélységesen nemzeti gyökereit". „Ők sem nem szlavofilok, sem nem zapadnyikok, hanem szerfölött mély, az élet által kikovácsolt szintézise mindkét tradíciónak" – írta róluk Kljucsnyikov, a nacionálbolsevikok prominens képviselője. Maga Usztrjalov — különösen az olasz fasizmus hatalomrajutása után — egy tömegmozgalomra támaszkodó diktatúrában látta a jövő fejlődés útját, s úgy vélte, ezt a szerepet az oroszországi viszonyok között csak a bolsevizmus képes betölteni, amennyiben szakít a kommunizmus ostobaságaival. Ilyen szakításként értékelte a hadikommunizmus felváltását az új gazdaságpolitikával. A fordulatban a bolsevizmus evolúcióját vélte felfedezni, amely elvezethet egy új tulajdonosi osztály („mokány muzsik", „teremtő burzsoázia") és az egységes nemzeti piac kialakulásához. „Mi ráléptünk thermidor útjára, amely nálunk, eltérően Franciaországtól láthatóan évekig fog húzódni és a szovjethatalom forradalmi zászlaja alatt megy végbe." A folyamat végén pedig ott volt Usztrjalov és a nacionálbolsevizmus jövőképe: erős birodalom, államkapitalizmusát, cezarisztikus diktatúra. Azzal azonban Usztrjalov sem számolt, hogy ez utóbbi megvalósult formája mind a nacionálbolsevizmust, mind a NEP „államkapitalizmusát" lesöpri a történelem színpadáról.

Hogy a szmenovehizmus esetében nem valamiféle marginális szellemi áramlatról van szó, mi sem jelzi jobban, mint hogy a bolsevik vezetők is (Leninnel az élen) szükségét érezték, hogy érdemben reagáljanak a jelenségre. Taktikai okokból, kényszerűségből esetenként elfogadták a „felajánlkozó szövetségest". Trockij javasolta a „Szmena veh" című kötet szovjetoroszországi kiadását, Lenin az 1922-es genovai konferenciára utazó szovjet tárgyalóküldöttségbe meghívta az emigrációban tartózkodó Jurij Kljucsnyikovot. Ugyanakkor a XI. pártkongresszuson tartott beszéde arról tanúskodik, hogy Lenin érzékelte a piaci viszonyokhoz való részleges visszatérésben rejlő fenyegetést és lehetségesnek tartotta az Usztrjalovék által felvázolt forgatókönyv megvalósulását. („Az ellenség kimondja az osztályigazságot"). „A szmenovehisták az új gazdaságpolitikában résztvevő burzsoák vagy szovjet hivatalnokok ezreinek és tízezreinek a hangulatát fejezik ki. Ez komoly és valóságos veszély..."

A többi bolsevik vezető Usztrjalovhoz és a nacionálbolsevizmushoz való viszonyát már erőteljesen befolyásolják a húszas évek frakciós küzdelmei és az ebben elfoglalt pozíciójuk.

Usztrjalov a Buharin által megfogalmazott, elhíresült „Gazdagodjatok!" jelszóban saját thermidori elképzeléseinek megvalósulását látta, „megdícsérte" Buharint, kiváltva ezzel a „párt kedvencének" szinte hisztérikus tiltakozását. Az éles kirohanások mellett Buharin a frakcióharcok árnyékában komolyan vette egy „cezarista" fordulat lehetőségét. Usztrjalov elleni kritikája részben Sztálin ellen is szólt, akinek neve ekkor már az erős hatalom szinonimája volt. Buharin helyzete nem volt irigyeslésreméltó, hiszen úgy kellett bírálnia Sztálint, hogy az ellenzékkel folytatott harcban rendre a főtitkárt támogatta.

Némileg más aspektusból, de hasonlóan hevesen bírálta Usztrjalovot Zinovjev is. Ő nem elsősorban a „cezarizmus", hanem egy kapitalista restauráció ideológusát látta Usztrjalovban, magát az irányzatot pedig a „szovjet burzsoázia" ideológiájaként aposztrofálta.

A thermidor-problematikával, és ezzel kapcsolatban a nacionálbolsevizmus jelenségével a legmélyebben az akkor már utóvédharcait vívó Trockij foglalkozott. Az ő szemében a „Sztálin-Buharin frakció" fellépése a baloldali ellenzékkel szemben már bizonyos értelemben thermidor kezdete

volt. A francia forradalom analógiájánál maradva Trockij orosz talajon is valós veszélyként fogta fel, hogy „thermidor 9-ét brumaire 18-a egészíti ki".

A téma mélységeiben kevésbé jártas olvasó helyzetét talán megkönnyítette volna, ha a szerző egy külön alfejezetet szentel Sztálin és a nacionálbolsevizmus viszonyának, ahogyan ezt a többi, már említett bolsevik vezető (Lenin, Buharin, Zinovjev, Trockij) esetében megtette. Ennek hiányában lényegében a fenti fejezetekben mozaikszerűen találhatók azok a mozzanatok, amelyekből összeáll a válasz arra a kérdésre, mit és mennyiben merített Sztálin a nacionálbolsevizmus eszmerendszeréből. Ezzel kapcsolatban Krausz Tamás Agurszkij egyik találó megállapítását idézi: „A szocializmus egy országban... sokkal közelebb van a nemzeti bolsevizmushoz, mint bármely más áramlathoz, amely elismeri a szovjethatalmat, mint nemzetit. A nacionálbolsevizmus, különösen Usztrjalov személyében még politikai receptet is adott, hogyan kell összeolvasztani a hivatalos internacionalizmust a burkolt nacionalizmussal, ami a sztálini jelszó lényege volt. Vannak közvetett elképzelések arra, hogy Sztálin a jelszót felvetve, a habrini filozófusban [Usztrjalov – K. A.] találta meg az ihlető forrást."

A sztálini fordulat szellemi előzményeinek feltárása mellett a szerző — a megértést megkönnyítendő — részletesen bemutatja a húszas évek frakciós küzdelmeit, ezek logikáját, technikáit. Történelmi távlatokból visszatekintve a sztálini pártvezetés és a különböző ellenzéki csoportok (baloldali, leningrádi, egyesült stb.) közti összecsapás végkimenetele nagyon korán eldőlt. Az ellenzék nem tudott maga mögé számottevő tömegbázist felsorakoztatni, légüres térben mozgott. Ugyanakkor Sztálin — az általa betöltött pozíciók és a pártapparátus feletti ellenőrzés révén — lényegében már 1923–24-ben a maga kezében tudhatta azokat az eszközöket, amelyek birtokában a siker reményében vehette fel a küzdelmet elméletileg, ideológiailag képzettebb ellenfeleivel szemben. A pártegység jelszavával, ami addigra szinte a legfőbb értékmérőnek számított, sikerült a mindenkori ellenzéket a legális létezés lehetőségeitől megfosztani, képviselőit szakadároknak, később egyenesen a szovjethatalom ellenségeinek beállítani.

Mind Trockij, mind Zinovjev helyesen ismerték fel, hogy Sztálin lényegében a szakítás előkészítésén munkálkodik oly módon, hogy azért a felelősséget teljes mértékben az ellenzékre hárítsa. A helyes helyzetfelismerés ellenére mégis elfogadták a Sztálin által diktált játékszabályokat, anyagi- és tömegbázis hiányában egyszerűen nem volt más választásuk, mint mindig egy lépéssel Sztálin után „kullogni".

Thermidor problematikáján túl, de azzal szerves összefüggésben a 20-as évek küzdelmeinek másik fontos területe a különböző politikai erőknek a NEP-hez, az államkapitalizmushoz, az állam gazdasági szerepvállalásához való viszonya volt. Abban szinte mindannyian egyetértettek, hogy átmeneti korszakról van szó. A tekintetben viszont megoszlottak a vélemények, hogy ez az átmenet hova vezet. A NEP-et értékelték meghátrálásként, kerülő útként (Zinovjev és a baloldali ellenzék), a thermidoriánus usztrjalovi forgatókönyv megvalósulásaként (decisták), vagy éppen a szocialista fejlődés szerves részeként (Buharin). Az eltérő helyzetértékeléstől függően más-más fejlődési alternatívát vázoltak fel. Az ellenzék részéről olyan követelések fogalmazódtak meg a NEP kritikájával párhuzamosan, mint például: munkásszocializmus, munkásdemokrácia, a tőkés világrendszerbe való integrálódás, a „burzsoá" elemek (nepman, kulák) korlátozása. De még a NEP mellett legmarkánsabban kiálló Buharin is a szovjethatalom egy „liberálisabb" formáját tartotta kívánatosnak: „kevesebb represszió, több törvényesség, több önigazgatás (naturaliter a párt vezetése alatt)".

Oroszország „félperifikus helyzete" és a történelmi hagyományok által meghatározott feltételrendszerbe azonban leginkább Sztálin koncepciója illeszkedett, amely erőteljes hatalomkoncentráció felé vitte az országot annak minden politikai, gazdasági, társadalmi következményével együtt. Miután nem sikerült feloldani a gazdaságban az állami tulajdon és magántulajdon, a tervezés és piac között feszülő ellentmondásokat, a 20-as évek végére a gyeplőt egyre szorosabban kezében tartó főtitkár gazdaságon kívüli, államhatalmi eszközökkel vélte megoldhatónak a válságot. (Hozzátehetjük, az államot működtető bürokratikus apparátus érdekeinek is ez felelt meg leginkább.)

A fordulattal kapcsolatban a szerző döntő fontosságúnak tartja és az elmúlt években napvilágot látott dokumetumok tükrében részletesen elemzi Sztálin szibériai útját. Az utazás közvetlen kiváltó oka az 1927–28-as gabonaválság volt: a parasztok nem akarták a rendkívül alacsony felvásárlási áron az államnak eladni gabonájukat, inkább kivártak, hogy később piaci áron értékesíthessék azt. Sztálin 1928 január- februári utazása az ország egyik legfontosabb gabonatermő körzetébe két lényeges következménnyel járt. Egyrészt a gabonabeszolgáltatás terén adminisztratív eszközök „fokozott alkalmazásával", árdrágításért, piac előli rejtegetésért büntetőjogi felelősségrevonással igyekeztek a hiányzó mennyiséget begyűjteni. Másrészt Sztálin a krízis okát az egyéni

gazdálkodásra épülő mezőgazdasági struktúra válságában, a kulákok és spekulánsok szovjethatalom elleni szervezett támadásában vélte felfedezni. Mindezek kiküszöbölése érdekében Sztálin az állam fokozott gazdasági szerepvállalása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése (kolhozosítás) mellett tette le a voksot. Vagyis számos vonatkozásban a nemrég szétvert ellenzék programját azt kívánta megvalósítani, természetesen az ellenzék nélkül. A sztálini fordulat érdekessége abban áll, hogy — az analógiáknál maradva — a főtitkár lényegében egy *antithermidoriánus bonapartista fordulatot* hajtott végre, amennyiben személyi diktatúrájának kiépítése a magántulajdonhoz kapcsolódó osztályok, társadalmi csoportok felszámolásával járt együtt. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a fenti — első olvasásra talán kissé bonyolult — megfogalmazás mögött, emberek millióinak tragédiája (egzisztenciális alapjuk elvesztése, deportálás, éhhalál, fizikai megsemmisítés) húzódik meg. Nem kerülték el végzetüket a korábbi ellenzéki csoportok tagjai sem, függetlenül attól, hogy — Sztálin „baloldali elmozdulásának hatására" — kapituláltak, vagy továbbra is a száműzetést választották.

A nyolcvanas évek végén sorra összeomlottak a kelet-európai államszocialista rendszerek. A történettudomány szempontjából azonban a sztálinizmus, a sztálini rendszer kialakulásának, működésének vizsgálata korántsem tekinthető lezártnak. Sokunkban nemcsak arra él az igény, hogy megértsük, mi is történt valójában, hanem a „miért?" kérdésére is szeretnénk választ, válaszokat kapni. Ehhez nyújt segítséget ez a körültekintő alapossággal megírt, bár kétségkívül nem könnyű olvasmány.

Kolontári Attila

Szakály Sándor

VOLT-E ALTERNATÍVA?

Magyarország a második világháborúban

Ister Kiadó Budapest 1999. 139 o.

A címben feltett kérdésre a szerző csak a gyűjteményes kötete utolsó tanulmányában adja meg a választ, meghagyva, hogy az olvasó számára az írások áttanulmányozása során nyerjen bizonyítást az elkerülhetetlen és egyetlen alternatíva: a Horthy nevével jelzett rendszer számára az előzmények és a nemzetközi helyzet alakulása által kiváltott körülmények és lehetőségek között a második világháború során végül is nem adatott meg az annak elkerülését és a kedvező kibontakozást biztosító alternatíva, ami bekövetkezett, nem volt számára egy az adható válaszok közül. Az elmúlt évtizedek magyar történetírásától nem állt távol ennek kategorikus tagadása sem, s születtek különböző alternatívákra épített, a politika által megkívánt prekoncepcionált, a Horthy-rendszer egyértelmű bűnösségét bizonyító, akár valószínűtlen megoldásokat is sugalló válaszok is. Az időközben változó szemlélet és az újabb kutatások eredményeként létrejött tanulmányokkal azonban bizonyítást nyert, hogy az ország politikájának irányítói számára még annak feltételezése esetén sem látszott más, a tragikus kifejletet elkerülő megoldás, ha önmaguk revíziós és osztály érdekei ellenében, a tengely hatalmakkal konfrontálva, kezdtek volna politizálni. Az adott történelmi helyzetben nem véletlenül fulladt kudarcba sőt tragédiába néhány magyar politikus kísérlete, hogy más irányt adjon az eseményeknek. Ezen megállapítást igazolandó a szerző több tanulmányban járja körül a háborúba lépés döntő mozzanatait, illetve az odavezető utat. Igen széles és meggyőző forrásapparátussal érvelve sorolja fel azon okokat, amelyek a rendszer politikai szándékainak eredményeként érvényre jutva, meghatározóak voltak a vezetés döntő lépéseinek megtételénél. A területi revízió jegyében fogant magyar politika az olasz majd német orientáció révén találta meg a támogatást céljai részbeni eléréséhez, és ennek eredményeként a háromhatalmi egyezményhez csatlakozva szükségszerűen jutott el a háborús szerepvállaláshoz. A háborúba lépett Romániával szembeni ellenrevíziós félelmek, de nemkülönben a szovjetellenesség vezette a katonai vezetés által a kassai incidenst követően befolyásolt kormányzót a hadiállapot kimondásához. A sokáig táplált tévhittel szemben, miszerint a kormányzó a törvény megszegése árán hajtotta végre a végzetesnek bizonyuló lépést, a szerző hangsúlyozza, hogy az törvényadta jogánál fogva cselekedett és rendelte el a hadsereg háborús bevetését. Az azonnal összehívott minisztertanács pedig, ellentétben a Bárczy István által utólag konstruált hamis jegyzőkönyvekben foglaltakkal, felelőssége teljes tudatában vette tudomásul a kormányzói döntést. Aligha hihető, hogy az adott körülmények között a kormány

bármely tagja megkérdőjelezte volna azt. A honvédelmi miniszter által a Kassa elleni szovjet támadásról előadottak különben sem tartoztak számukra a fantazmagóriák közé. A képviselőház is fenntartások nélkül vette tudomásul a miniszterelnök bejelentését a hadiállapot beálltáról.

A háborút viselő ország számára lezárult a visszaút. Az 1941 végi Moszkva alatti vereséget követően a fokozódó német nyomással szemben a kormány nem tudta érvényre juttatni törekvéseit az erők mind nagyobb részének a sajátos magyar célok érdekében történő megőrzésére. A 2. magyar hadsereg frontra küldése körüli alkudozás mindazonáltal még kompromisszumhoz vezetett a honvédség döntő részét követelő Keitel képviselte német katonai vezetéssel. Szakály Sándor a közte és a magyar katonai vezetők közt lezajlott indulatokban sem szűkölködő alkudozásnak új, eddig ismeretlen részletekkel gazdagított bemutatása során rámutat, hogy a katonai erejét megőrizni szándékozó magyar politikai és katonai vezetést a Moszkva alatti német vereség még nem rendítette meg a német győzelemben vetett hitében. A német csapatok sikeres tavaszi hadműveletiben bízva remélte elérni a magyar csapatoknak főként a front mögötti alkalmazását, s miként a gyorshadtest esetében, bízott azok belátható időn belüli hazatérésében is. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a kormány írásos megállapodás nélkül adta át a 2. magyar hadsereget a német hadvezetés alárendeltségébe, alkalmazása módozatainak rögzítése nélkül. Mindez a későbbiekben végzetes hatással volt a hadsereg sorsára.

A Dontól érkeztek Györki István és Szakály Sándor honvédek levelei és tábori lapjai, amelyek bemutatása a kötet legizgalmasabb és egyben megható élményéhez juttatják az olvasót. A szerző saját felmenő rokonai levelezését adja közre és elemzi tartalmi és formai szempontból egyaránt. A levelekből a frontra vezényelt és a hadsereg döntő részét kitevő magyar paraszt alakja, az őt oda juttató világhoz fűződő kapcsolata bontakozik ki előttünk. Györki István honvéd számára természetes volt, hogy katonáskodnia és ha a haza úgy kívánja, harcolnia is kell. Leveleiben nem kritizálta parancsnokait, igyekezett elviselni a front megpróbáltatásait és az otthonnal összehasonlítva végtelenül sivár Don-menti környezet lehangoló körülményeit. Éltette a remény, hogy átvészeli a frontot és mielőbb viszontlátja otthonát, övéit. Számára az volt a fontos és megnyugtató, hogy arról kapjon hírt, otthon távollétében jól mennek a dolgok. A hazulról érkező levelek az aggódás mellett főként ezzel kapcsolatos eseményekről adtak megnyugtatóan számot. A városba került és a pékséget kitanult, szélesebb látókörrel rendelkező Szakály Sándor már kritikusabban nézte ugyan a világot, azonban ő sem jutott el az őt frontra küldő rendszer elleni elégedetlenség gondolatáig. A kitűnő kezdeményezés folytatást követel. Egyet kell érteni a szerzővel, hogy a még fellelhető front levelezések begyűjtése és feldolgozása nagy mértékben szélesítené ki a második világháborús magyar részvétellel kapcsolatos ismereteinket. A különböző helyen és időben harcoló tisztek és legénység, valamint a munkaszolgálatosok lelkivilágának vizsgálata a háború menetében bekövetkező változások, a német megszállás, a hazai harcok és elvetélt kiugrási kísérlet okozta változások figyelembe vételével, izgalmas és halaszthatatlan feladat.

Szerzőnk avatott ismerője a magyar királyi honvédség tisztikara erkölcsi, politikai állapotának, nemzettudatának, az annak kialakulásában közrejátszó tényezőknek. Elsőként nyúlt a témához és ért el jelentős eredményeket. A katonai elitről készült monográfiája széleskörű ismertségnek örvend. Jelen gyűjtemény két tanulmánya is a tisztikarral foglalkozik. A recenzensben némi hiányérzet keletkezett a színvonalas tanulmányok olvasásakor. A tisztikar nem volt ilyen egyértelműen egységes, a szabályzatok szerint gondolkodó és élő, mint ez az olvasottakból kitűnik. A valóság ennél bonyolultabb és sokrétűbb volt. Amint erre a szerző is kitér, a Monarchia nevelte idősebb és a fiatal tiszti generációk között szemléletbeli differenciák voltak, amelyek a napi politizálásban is érvényre jutottak. A harmincas évek közepétől a kormánytól a megkésett fegyverkezés megindítását, valamint a revízió megvalósítását ígérő egyértelműbb külpolitikai irányt követelő, anyagi helyzetének javulását is ettől remélő, elsősorban alacsonyabb rendfokozattal és beosztással bíró tisztikar körében megerősödött a szélsőjobb, sőt nyilas befolyás is. Ez a pártpolitizálást tiltó, sőt fenyítéseket is kilátásba helyező parancsok kiadására indította a vezérkar főnökét és magát a kormányzót is. Nem voltak jelentéktelenek a későbbiekben a tisztikar és az Imrédy pártja közötti kapcsolatok sem. A tisztikar politikai beállítottsága Szombathelyi Ferenc vezérezredesnek, a vezérkar főnökének is gondot okozott, mikor előtérbe kerültek a kiugrási elgondolások. Mindezt a recenzens abban a reményben teszi szóvá, hogy a tisztikar arculatának a kritikus időkben történő alakulásának vizsgálatára és az eredmények közreadására ösztönzi a szerzőt, mint a témában legilletékesebbet.

Az 1945 után feloszlatott magyar királyi csendőrség a háború alatt játszott szerepéért egyértelműen elítélő negatív megítélést kapott a történetírásában és a köztudatban egyaránt. Ezen az egysíkú megközelítésen igyekezett Szakály Sándor változtatni, mikor több írásában is elfogultsá-

goktól mentes objektivitással dolgozta fel az ellenforradalmi korszak csendőrségének történetét. Ennek során bemutatta annak szervezetét, jellegét, helyét és szerepét a korszak erőszakszervei között. Ebbeli törekvésének részét képezi a kötetben található tanulmánya, amely a tábori csendőrséget állítja elénk. A tábori csendőrség nem szerepelt a honvédség béke hadrendjében, csak mozgósításkor, illetve a hadsereg háborús alkalmazásakor a csendőrségből szerveződött meg és állt a hadseregvezetés rendelkezésére. Ezt a megoldást megítélésem szerint a költségek kímélése mellett a csendőrlegénységnek a vezetés által elismert szakképzettsége és rutinja, a feltétlen engedelmességen nyugvó megbízhatósága motiválta. Óhatatlanul felvetődik azonban a kérdés, hogy a honvédség tisztikara egyértelmű helyesléssel fogadta-e ezt a megoldást? Nem tekintette-e azt a felső vezetés részéről vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanságnak? Nem egyedülálló jelenségről van szó, a hatalom más hadseregek, többek közt a szovjet hadsereg, de a közelmúlt Magyar Néphadseregének esetében is, külső megbízható rendőri erőkre bízta hadserege „rendjének" ellenőrzését és fenntartását. A tábori csendőrség természetesen nélkülözhetetlen volt a hadrakelt seregnél. Szerepét a hadvezetés le is becsülte, mert a hazai csendőr állomány sorainak gyengítése révén is csak oly mértékben szabta meg a tábori csendőrök létszámát, ami a front követelményei közt kevés volt feladatuk ellátásához. A doni visszavonulás zűrzavarában is csak honvédségi kiegészítéssel tudták ellátni az utóbb számlájukra írt és mélységesen elítélt tevékenységüket. Az őket elmarasztalók, mint a kizárólag a magyar tábori csendőrséghez kapcsolódó egyedi jelenségként rótták fel a visszaözönlő katonákkal szembeni brutálisan kegyetlen fellépésüket. Ennek megítélésénél nem tekinthetünk el azonban attól, hogy nem kizárólagos magyar tábori csendőri akcióról volt szó. A történelem folyamán, mind a mai napig, valamennyi hadsereg kivétel nélkül drákói eszközök igénybevételével igyekezett felfogni és rendezni a vereség nyomán menekülő katonáit. Ez az egyes katonának is érdeke volt, mert harcképes alakulatba szervezve és rendezetten visszavonulva nagyobb volt az esélye a vészhelyzet túlélésére. A történteknek a köztudatban jelentkező egyértelmű megítélésének kialakulásában, minden bizonnyal része volt a pánik megfékezését csendőr és honvéd legénységgel végrehajtó honvédtiszteknek is, akik jelentéseikben az elismerésre méltó sikeres haditettek sorába igyekeztek helyezni brutális túlkapásoktól sem mentes tevékenységüket.

A csendőrség, így a tábori csendőrség is, valóban dicstelen szerephez is jutott a német megszállást követően, amikor is szélsőjobb vezetők alkalmasnak találták őket akár a kormányzói akarat ellenében történő fellépésre is. Az októberi sikertelen puccsot követően a Szálasi rezsim is a megbízható tábori csendőrség szervezetének és létszámának megerősítésétől várta a honvédség maradványai harckészségének biztosítását, ami ekkor egyértelműen negatív szerepként ítélhető meg. Mindazonáltal hiba lenne a Szálasi rezsim kiszolgálását a csendőrségre korlátozni.

A recenzens nem tartja feladatának, hogy a tanulmányok gazdag anyagát végig elemezze, csak néhány olyan általa fontosnak vélt és továbbgondolkozásra indító problémát emelt ki, amelyekre a szerzőtől várja a választ. Teszi ezt annak megállapításával, hogy a tanulmány-együttes megerősítette véleményében, hogy a második világháborús magyar szerepről kiolvasható történeti kép, egy a dokumentumok által igazolt, több oldalról is bemért ismeretekre építő, a logika eszközeivel élő, az összefüggések között jól eligazodó és következtetéseiben biztos történész meggyőző véleménye. Dicsérendő azon ismeretterjesztő szándéka is, hogy megalapozott történeti ismereteket állítson szembe hamisakkal vagy már elavultakkal, s ily módon hasson a történeti köztudat alakulására. Talán ez a törekvése is vezeti, mikor írásaiban nagyon határozott markáns vonalakkal, közérthetően igyekszik megrajzolni és lezárni az általa kifejtetteket, nem igen adva teret kételyeknek, elbizonytalanodáshoz vezető „elmélyüléseknek". Szimpatikus ez a recenzenshez is közelálló szemléleten alapuló alkotói módszer, azonban mégis arra biztatná a szerzőt, hogy egy ponton túl ne hagyja azt magán eluralkodni, lazább építkezéssel engedje hatni a munkáiból kibomló olyan gondolatokat is, amelyek vitára serkentenek, s megválaszolásuk tovább árnyalja, gazdagítja az építményt.

Remélhetőleg a leírtakkal sikerült ráirányítani a figyelmet Szakály Sándor tanulmánykötetére. A magyar hadtörténetírás a háborúba lépés körülményeit körüljáró munkával gazdagodott. Az igen jó stílusban megírt könyv a szakmai körökön túl ajánlható mindazoknak, akik érdeklődnek Magyarország második világháborús története iránt.

Dombrády Lóránd

A KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM 1945–1959

Megszüntetésének 40. évfordulóján

Szerkesztette: Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István, Sebestyén Kálmán

Budapest, 1999. Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, Bolyai Egyetemért Alapítvány. 335 o.

Mint a kiadvány alcíme is mutatja, a több mint 20 tanulmányt, illetve emlékezést tartalmazó gyűjteményes kötet a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1959-ben bekövetkezett felszámolásának (a román V. Babeş egyetemmel való kényszeregyesítésének) 40. évfordulója alkalmából jelent meg. Szerzői a hajdani magyar egyetem egykori vezetői, neves professzorai, (akkor még) fiatalabb oktatói,munkatársai közül kerültek ki. (Közülük számosan előadói is voltak annak az *emlékülésnek,* amelyet a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete és a Bolyai Egyetemért Alapítvány 1999. július 3-án rendezett Budapesten a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem elüldözésének 80., és a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésének 40. évfordulója alkalmából.)

A kötet főbb megállapításait összegző szerkesztői *Előszót* követő tanulmányok sorát *Faragó József:* A Ferenc József Tudományegyetemtől a Bolyai Tudományegyetemig című történeti áttekintése nyitja. A szerző a kolozsvári egyetem 1872. évi alapítását követő évek-évtizedek tudományos-oktatói és intézményi fejlődését mutatja be, majd ismerteti, hogy 1919-ben miként fosztották meg az erdélyi magyarságot egyetemétől, rátelepítve a meglévő infrastruktúrára az I. Ferdinánd Király (román) Egyetemet. A szerző röviden kitér a magyar anyanyelvű tanárképzés megteremtésének (betiltott) kísérleteire, szól az Erdélyi Múzeum Egyesületbe visszaszorult tudományos kutatómunkáról, majd az 1940-es változások — a Ferenc József Tudományegyetem hazatérése — ismertetése után tanulmányát az 1945-ös magyar egyetemalapítás — a magyarságra nézve méltánytalan — körülményeinek leírásával zárja.

Az előtörténetet *Csőgör Lajosnak,* az egyetem első rektorának forrásértékű emlékezése követi a Bolyai Tudományegyetem alapításának politikai és tudománypolitikai feltételeiről, a Nagyszebenből, illetve Temesvárról 1945-ben Kolozsvárra visszaköltöző román egyetemmel való kapcsolatokról, mindazokról az anyagi és szervezeti nehézségekről, amelyek a háborút követő első éveket jellemezték (köztük a magyar egyetem orvoskarának kényszerű áttelepítéséről Marosvásárhelyre).

E nehézségek ellenére az egyetemi oktatás és a vele szorosan összefonódó tudományos kutatás — a Ferenc József Tudományegyetem európai színvonalú munkásságára és hagyományaira, nemkülönben az 1944 őszén részben helyben maradt professzoraira támaszkodva — nagy lendületet vett. Ez a kedvező indulás, folytatás azonban hamarosan, már 1948-ban megtorpant. Az ekkor elfogadott oktatási törvénnyel szovjet mintára szervezték át az egész romániai oktatást, a felsőoktatást is beleértve. Ez a kolozsvári magyar egyetem fejlődését (is) jócskán visszavetette. 1948-ban nem hosszabbították meg a 33 magyar állampolgárságú professzor szerződését; a román állampolgárságú nem marxista professzorok közül sokakat eltávolítottak az egyetemről (Jakó Zsigmond, Bíró Vencel, Balanyi György történészeket, Imre Lajos pedagógia-, Tavaszy Sándor filozófia-professzort stb.), majd eltávolították és bebörtönözték a sztálinista-nacionalista hatalmi szempontból nem megfelelő baloldali, marxista professzorokat is: Jordáky Lajost, Gaál Gábort és a két addigi rektort, Csőgör Lajost és Balogh Edgárt is.

A kötet tanulmányainak többsége az egyes karok, intézetek, tanszékek munkásságát ismerteti, alkalmanként részletesen is bemutatva egy-egy tantárgy tanmenetét, évfolyamonkénti oktatói és hallgatói létszámadatokat közölve, többnyire kitérve egy-egy tanszék tudományos-kutatói eredményeinek többé-kevésbé részletes ismertetésére is. Az utóbbi tekintetében igen gazdag anyag található a tanszékek professzorainak, fiatalabb oktatóinak munkásságáról, pályájuk későbbi alakulásáról.

A publikálás sorrendjében haladva elsőként *Bodor András* tanulmányát említjük, aki az 1948-as „reformmal" bekövetkezett változásoknak a történelem karon végzett pusztításait veszi számba. *Incze Miklós* (1945–1949 között szerződéses professzor) az első évek társadalomtudományi munkásságát ismerteti, külön is hangsúlyozva a szociológiai kutatás és oktatás eredményeit (az utóbbi művelését az „oktatási reform" „burzsoá áltudományként" megszüntette.) *Sebestyén Kálmán* a történelem-kutatás és -oktatás 1949–1959 között lassacskán fejlődésnek induló folyamatát elemzi (rámutatva többek között olyan kedvező mozzanataira, mint az Annales iskola hatása), amelyre azonban 1959-ben rákényszerítették a román sztálinista-nacionalista történetszemlélet alkalmazását.

Antal Árpád tanulmányában a magyar irodalomtörténet és nyelvészet helyzetét ismerteti, amely György Lajos — a két világháború közötti időszak legnevesebb erdélyi irodalomtörténésze — eltávolítása ellenére, tanítványainak erőfeszítése révén számottevő eredményeket ért el. Hasonlóképpen sikerült a nyelvtudománynak is kihevernie azt a súlyos veszteséget, amelyet *Szabó T. Attila* eltávolítása okozott az egyetemnek.

Engel-Köllő Károly a román nyelv- és irodalom magas színvonalú oktatásáról, *Faragó József* a néprajzkutatás és -oktatás fejlődéséről ír. Az utóbbi külön is hangsúlyozza *Gunda Béla* a későbbi akadémikus kiemelkedő szerepét a tárgy fellendítésében. Gunda Béla távozása után (szerződését 1948-ban nem hosszabbították meg), a néprajztudományt mesterségesen elsorvasztották, a tanszéket is megszüntették s a „tárgyat" néhány kurzus szintjére süllyesztették. *Farkas Cs. Magda* írásában a kolozsvári kísérleti lélektani iskola eredményeit, vezetője, *Zörgő Benjámin* professzor munkásságát méltatja, s konklúziójában sajnálkozva állapítja meg, hogy az 1959-es kényszeregyesítéssel gyakorlatilag megszűnt a tanszék addigi munkássága, a kísérleti lélektani berendezéseket pedig egyszerűen megsemmisítették.

Faragó József egy további tanulmányában sajátos kolozsvári tudományos intézmény, a mindössze hét esztendőt megért *Erdélyi Tudományos Intézet* sorsát ismerteti. Az 1940 őszén törvényerejű rendelettel létrehozott intézet feladata Magyarország, különösképpen pedig Erdély földrajzi, néprajzi, nyelvi, történeti, társadalmi kérdéseinek és más országok népeivel való kapcsolatainak tudományos feltárása volt. Ezek kidolgozására nagyszabású tervek születtek, amelyek részbeni megvalósítására is csak évtizedek múltán — már az Intézet megszűnte után — kerülhetett sor. Hogy csak egy-két rendkívül fontos kiadványt említsünk, innen indult útjára (s Budapesten folytatódott) Szabó T. Attila „minden idők legmonumentálisabb magyar nyelvtörténeti szótára", az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár sorozata, Jakó Zsigmond nagyszabású forráskiadása, A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I–II. kötete, ugyancsak az ő gondozásában készült el (s jelent meg 1997-ben) az Erdélyi Okmánytár (1203–1300) impozáns kötete stb. 1945-ben az Intézetet a Bolyai Tudományegyetemhez csatolták, 1948 elején azonban — miután korábbi vezetőit politikai okokból leváltották, s az új vezetőket is hamarosan eltávolították — az Intézet hétévi munkássága után csendben megszűnt, anélkül, hogy formálisan megszüntették volna.

Kerekes Jenő az egyetem Jogi és Közgazdaságtudományi Karának munkásságát ismerteti. Ezen a karon volt a legmagasabb a hallgatók száma; a karon működő tanszékek már 1946-tól kiadványsorozatokat, egyetemi jegyzeteket publikáltak; neves vendégprofesszoraik (*Bónis György, Incze Miklós*) mellett kiváló helyi szakemberek (*Jordáky Lajos, Demeter János*) látták el az oktatási, tudományos kutatói és irányítói feladatokat. 1948-tól a helyzet itt is gyökeresen megváltozott: átszervezések, mondhatni tömeges elbocsátások, sőt bebörtönzések követték egymást, végül a kart felszámolták, s 1959, a kényszeregyesítés óta nincs magyar nyelvű jogászképzés Romániában.

Lényegében hasonló volt a sorsuk az egyetem Természettudományi Karán (s a Marosvásárhelyre költöztetett Orvostudományi Karon) működő intézeteknek, tanszékeknek is. Az orvosi kar létrehozását *Obál Ferenc* (volt szerződéses professzor) ismerteti. Magának is jelentős szerepe volt a kar kiépítésében, olyan szintén magyarországi professzorokkal együttműködve, mint *Miskolczy Dezső* a neves ideggyógyász, *Környei István* idegsebész, *Móritz Dénes* gyermekgyógyász és sokan mások. Az ő munkájuknak köszönhető, hogy már az első esztendőkben kiépült szinte a teljes orvosi kar. A kiválóan működő kart az 1948-as oktatási „reform" kiszakította az egyetem kötelékéből s önálló Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetté alakította, megfosztva eképpen magyar jellegétől.

Az Erdélyben hagyományosan magas színvonalon művelt matematika eredményeit *Maurer I. Gyula* ismerteti, külön is hangsúlyozva *Borbély Samu* professzor fontos szerepét mind magának az egyetemnek a létrehozásában, mind pedig (1949-ben bekövetkezett eltávolításáig) a matematika tudományos művelésében. A terjedelmes tanulmányban tanrendek, egyetemi jegyzetek, egyéb kiadványok felsorolása és értékelése is helyet kapott. *Gábos Zoltán* a fizikatudományi kutatásokról és a fizika oktatásáról nyújt átfogó képet, *Vargha Jenő* és *Várhelyi Csaba* pedig a kémiai tanszékek munkásságáról ad számot, kiemelve *Vargha László* akadémikus (Szentgyörgyi Albert volt munkatársa) és *Imre Lajos* professzor tevékenységének pozitív szerepét. Ezeknek a tanszékeknek az eredményeit jól tükrözték az Acta Bolyaiana matematikai és természettudományi sorozatai, bizonyítva, hogy 1948/49-ig, az egyetem szovjet típusú átszervezésig, milyen magas színvonalú tudományos tevékenység folyt ezen a területen is.

A növénytani és állattani tanszékek nehéz, küzdelmes életét ismerteti *Szabó Zsigmond*, illetve *Nagy Tóth Ferenc – Fodorpataki László* tanulmánya. Ezeket a tanszékeket 1945-ben megfosztották felszerelésüktől (át kellett adniuk a román egyetemnek), s csak nagy nehézségek árán

tudták pótolni a kutatáshoz és az oktatáshoz szükéges anyagaikat. Az Erdélyi Múzeum Egyesület anyagát, amelyet az egyetem szerződés alapján használhatott, államosították s azt is a román egyetemnek adták át. Ugyanez lett a sorsa az egyetem botanikus kertjének is, amelynek használatától a magyar egyetem tanszékei elestek.

Molnár Jenő tanulmányában az Erdélyben hagyományosan magas szinten művelt földrajz- és földtan-tudomány nehéz helyzetét ismerteti, ami főként abban jelentkezett, hogy a szovjet mintájú átszervezések szinte évente változtatták a szaktárgyak helyzetét, kutatási és oktatási feltételeit, illetve követelményeit. Ennek ellenére *Tulogdy János* professzor tanszékvezető irányításával a tanszék számottevő kutatási eredményt mutathatott fel, s többszáz jól felkészült földrajz szakos tanárt nevelt fel.

Katona Szabó István az egyetemi hallgatóság tudományos és kulturális öntevékenységével foglalkozik, ismerteti a közvetlenül 1956 előtti közművelődési szerveződést, amelynek keretében a hallgatóknak énekkari, színjátszó, népitánc és előadóművészi tevékenységre nyílt lehetősége az egyetemen, s azon kívül is. Ezt a pezsgő kulturális életet 1956 után fokozatosan elsorvasztották.

Gagyi Balla István tanulmányában az 1956-os magyarországi forradalom hatását elemzi, számos olyan mozzanatra is kitérve, amelyek eddig kevéssé vagy egyáltalán nem voltak ismertek, (köztük a Bolyai Egyetemről 1956-os „bűneik" miatt kizárt, továbbá a bíróságok által elítélt hallgatók eddig ismertté vált névsora). Itt említendő az a néhány rendkívül érdekes interjú-részlet is, amely az egyetem korabeli vezető professzorainak 1956-ról alkotott felfogását mutatja be.

Bodor András az egyetem kényszeregyesítése felé vezető folyamat tragikus állomásait ismerteti, *Balázs Sándor* befejező tanulmánya a felszámolás politikai és ideológiai ürügyeit sorolja fel, ezek meggyőző cáfolataival együtt.

A gyűjteményes kötetet a Bolyai Tudományegyetem *válogatott bibliográfiája* zárja (*Sebestyén Kálmán* munkája), amely 1945-től 1999 májusáig sokszáz tudományos és népszerűsítő kiadvány, továbbá publicisztikai megnyilatkozás címét tartalmazza.

Az összeállításból is nyilvánvalóvá válik, hogy jelen kötet újabb, fontos előrelépés a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem történetének tudományos feltárásában s egyben hathatós hozzájárulás a kolozsvári magyar egyetem visszaállításáért folyó küzdelemhez.

Mucsi Ferenc

KÉT FORRÁSKIADVÁNY A HÁBORÚ UTÁNI MAGYAR-ROMÁN VISZONYRÓL

A második világháború utáni magyar-román viszonyt illetően az utóbbi években két — szerintem fontos — forráskiadvány látott napvilágot. A megjelenés időrendjében az első a Román Nemzeti Levéltár által kiadott háromkötetes dokumentumgyűjtemény, amely az 1945 és 1947 közötti időszakot öleli fel, minden egyes évnek külön-külön kötetet szentelve. A Teleki László Alapítvány jelentette meg a másikat 1998-ban, Fülöp Mihály és Vincze Gábor gondozásában.* Míg ez utóbbi kimondottan a magyar–román viszony alakulására vonatkozik, a román forráskiadvány az egész román politikai élet fejlődését követi a bel- és külpolitikában, beleértve a magyar–román kapcsolatokat is, főleg az erdélyi magyarság helyzetét illetően.

A magyar forráskiadványhoz bevezető tanulmányt író Fülöp Mihály és az iratokat sajtó alá rendező Vincze Gábor munkássága — legalábbis a szakemberek körében, de talán nem tévedünk, hogy a szélesebb olvasóközönség előtt is — ismert. Fülöp Mihály már jóval 1989 előtt közölt időtálló tanulmányokat és elemzéseket a magyar–román kapcsolatok tárgyköréből és egyike a kérdés legavatottabb magyar szakembereinek. Vincze Gábor nevére főleg 1990 után kellett odafigyelnie annak, akit az erdélyi magyarság háború utáni sorsa s ezzel összefüggésben a magyar-román viszony alakulása érdekelt.

Ami Fülöp Mihályt illeti, állításunkat mi sem bizonyítja jobban, mint a kötethez írt kiváló bevezető tanulmánya. Benne a rövidség ellenére árnyaltan, lényegre törően és tárgyilagosan foglalja össze a magyar-román kapcsolatok legfontosabb mozzanatait 1945 és 1947 között. Már tanulmánya elején felveti a kérdéseket, amelyekre választ keres és feleletet kíván adni olvasóinak az „egyik legtöbbet vitatott és máig indulatokat kiváltó" témakörben: „Mit tett és mit tehetett a magyar

* România. Viaţa politică în documente, I–III. Bucureşti, 1997. Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945–1947), Budapest, 1998.

diplomácia az erdélyi magyarságért? Kínálkozott-e alkalom a trianoni határ Magyarország számára kedvező megváltoztatására? Volt-e lehetőség az erdélyi állam létrehozására? A magyar kormány megfelelően képviselte-e az ügyet a nagyhatalmak előtt, figyelembe vette-e az erdélyi magyarság akaratát? Mi lett az eredménye a kétoldalú megegyezést és a nagyhatalmak támogatását elnyerni igyekvő magyar politikának? Volt-e reális eshetőség a kétoldalú megegyezésre a szovjetek támogatta, baloldali Groza kormánnyal? Milyen szerepet játszott a térség egyetlen igazi hatalmi tényezője, a hadsereggel a két legyőzött országban, Magyarországon és Romániában jelenlevő Szovjetunió? Milyen mértékben tudtak, és akartak-e egyáltalán beleszólni a magyar-román vitába amerikai és angol, valamit francia részről? A területi vita lezárása után miért nem történt meg a magyar-román kiegyezés? Miért kerekedett felül a román politikában a Magyarországtól való elzárkózás tendenciája, az erdélyi magyarság teljes elszigetelése az anyaországtól? Miért lépett a nemzeti érdekek és az erdélyi magyarság gazdasági, kulturális képviselete feladásának útjára a magyar külpolitika?"

Fülöp Mihály a kötetben közölt iratok feltárása és feldolgozása mellett megemlíti, hogy külföldön is megnőtt „a visszaemlékezések, tanulmányok és tematikus feldolgozások száma. A szovjet levéltárakból előkerülő dokumentumokból végre megérthetők a Romániával és Magyarországgal szembeni sztálini politika motívumai". Itt a szerző Tofik Iszlámov *Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt* című, 1994-ben Magyarországon közölt érdekfeszítő, eddig ismeretlen levéltári iratokra épített tanulmányára utal.

A felsorolt kérdésekre választ keresve Fülöp Mihály elsőnek a Szovjetunió magatartását elemzi Erdély kérdésében. Joggal állapítja meg, hogy a határvitát végül is a Szovjetunió döntötte el, mégpedig Romániára nézve kedvezően. Csak futólag említjük meg, hogy a szerző körültekintően foglalja össze, miként és milyen okoknál fogva változott meg a kezdetekben Magyarországra nézve kedvező szovjet állásfoglalás az ellenkezőjére. Mindezeken túl azonban igazat kell adnunk szerintem a szerzőnek: a szovjetek Romániát „*Erdéllyel kívánták rekompenzálni* Besszarábia és Bukovina elvesztéséért". Ez akkor is így volt, ha az 1944. június 5-én kelt összefoglalójában a szovjet külügyminisztérium mérlegelte, hogy az önálló erdélyi állam létrehozása a Szovjetunió számára a közvetlen beavatkozás lehetőségét biztosította volna. Ám Románia kiugrása után Molotov már azt javasolta az angol és amerikai szövetségeseknek, hogy „egész Erdélyt ítéljék Romániának". Csak Churchill javaslatára került a Romániával 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti szerződésbe a közismert szöveg, amelynek értelmében „Erdély (vagy annak nagyobb része) adassék vissza Romániának". A zárójelbe tett kiegészítés azonban érvényét veszítette, különösen miután Erdély kérdését a Szovjetunió a vele szemben lojális Groza kormány hatalomra juttatásának lényeges elemeként használta fel, olyan körülmények között, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) angol és amerikai képviselői csak a megfigyelők szerepét töltötték be mind Romániában, mind a Szovjetunió által megszállt egész zónában.

A fentiekkel szoros összefüggésben Fülöp Mihály kitér az úgynevezett északerdélyi köztársaság kérdésére. A Maniu-gárda, a más szabadcsapatok és az Észak-Erdélybe visszatért román csendőrség magyar-ellenes atrocitásokra kapatta magát. Ezt a Szovjetunió arra használta fel, hogy 1944. november 12-én követelje a román közigazgatás és csendőrség kivonását Észak-Erdélyből, és döntését két napra rá életbe léptesse. Létrejött a szovjet katonai kormányzás fennhatósága alatt a kolozsvári magyar és román baloldal által Észak-Erdélyben kialakított közigazgatási önkormányzat, amelyet a korabeli magyar közvélemény „észak-erdélyi köztársaság" néven emlegetett. Kiépült a magyar oktatási és kulturális intézmények önálló rendszere. Az észak-erdélyi magyarság mindezt úgy élte meg, mint a Vörös Hadsereg által biztosított megmentést „a kiirtás és szülőföldjéről való elűzés" rémétől. A Magyar Népi Szövetség is ekkor érte el népszerűségének csúcsát, de rajta keresztül nőtt a kommunista párt befolyása is. A románok ezzel szemben „a magyar uralom visszatértét" látták a román közigazgatás kivonásában, mélységesen igazságtalannak tartották a szovjet döntést. Dőreség lenne azt hinni, hogy a sztálini döntés kimondottan az észak-erdélyi magyarság megmentését célozta volna. A Szovjetuniót saját jólfelfogott érdekei vezették: biztosítani a front háta mögött a rendet, nyomást gyakorolni a román belpolitikai életre, háttérbe szorítani a vele szemben kevésbé lojális történelmi pártokat, erősíteni a kommunisták befolyását, megteremteni a hatalomra juttatandó Groza kormány alapjait. Még ennek ellenére is — Fülöp Mihály helytálló megállapítása szerint — „Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes 1945. március 6-án... csak katonai és politikai fenyegetéssel tudta rábírni I. Mihály királyt Petru Groza miniszterelnökké történő kinevezésére".

Sztálin, Groza kérésére válaszolva, 1945. március 9-én értesítette az új román kormányfőt, hogy a román közigazgatás visszatérhet Észak-Erdélybe, ami pár napra rá meg is történt, amikor

13-án a román hadsereg és közigazgatás bevonult Kolozsvárra. A király és a kormányfő jelenlétében lezajlott népgyűlésen és a kihelyezett minisztertanácsi ülésen mindez megpecsételődött. Igaz viszont az is, hogy Sztálin bizonyos feltételekhez kötötte döntését: az új kormány felelősséget vállal a rendért és nyugalomért, biztosítja a nemzetiségek jogainak tiszteletben tartását. Groza azt is megígérte, hogy a Demokrata Arcvonal Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottságának 15 pontba foglalt programját magáévá teszi. A román forráskiadvány közli a bizottság elnökének, ifj. Teofil Vescannak a kihelyezett minisztertanácsi ülésen előterjesztett szövegét. Ebben, a többi között az olvasható, hogy a kormány az észak-erdélyi kérdésekben nem hoz döntéseket a bizottság előzetes megkérdezése nélkül, és fordítva, a bizottság a kormány megkérdezése nélkül. A bizottság kérte az általa létrehozott helyi közigazgatás, népőrség (poliţii populare) és csendőrség megerősítését, az egyenlőség biztosítását és a nemzeti kisebbségekre vonatkozó törvény módosítását a Magyar Népi Szövetség által előterjesztett emlékeztető szellemében. „A Kolozsvári Tudományegyetem kérdésében — hangzik az előterjesztés — törvényrendeleti megerősítést és jóváhagyást nyer a Kolozsvári Egyetemi Központ kulturális autonóm intézményből (Román Tudományegyetem, Magyar Tudományegyetem, és Politechnika) álló tagolása, amelyek közösen használják a fennálló egyetem épületeit és vagyonát".

Talán túlzott Fülöp Mihály kijelentése, hogy „Groza fennen hangoztatott kisebbségbarát ígéreteiből szinte semmi sem valósult meg". Az is igaz viszont, hogy Groza sokszor idealizált nemzetiségpolitikája árnyaltabb megítélést igényel. Figyelmeztetnek erre a magyar és német vagyonok zár alá helyezése Groza kormányzása alatt, több észak-erdélyi magyar oktatási intézmény megfosztása épületeitől, a nemzetiségi statútum kétnyelvűségre vonatkozó rendelkezésének mellőzése és végül a román hatóságok azon törekvése, hogy még a béketárgyalások előtt megváltoztassák az erdélyi nemzetiségi szerkezetet. A kétnyelvűség kérdésében és a front elől elmenekült magyarok visszatérésének a megakadályozásában főleg Lucreţiu Pătrăşcanu kommunista igazságügyi miniszter fellépése és intézkedései adtak alkalmat az aggodalomra.

A Magyar Népi Szövetség tekintélyén csorba esett. „ Kommunista vezetői bármely határváltoztatást... elutasítottak", abból kiindulva, hogy a kérdés „a nagyhatalmakra tartozik". Márton Áron és az erdélyi magyar egyházak és gazdasági intézmények vezetői — mint Fülöp Mihály említi — „ a megoldást inkább abban látták, hogy a nagyhatalmak biztosítsák a nyugati határmegyék Magyarországhoz történő csatolását, Erdélyt pedig helyezzék nemzetközi ellenőrzés alá".

Az Egyesült Államok álláspontját az határozta meg, hogy a Groza kormány eltávolítására törekedtek, s ebben Nagy-Britannia támogatását is bírták. „A francia külügyminisztériumban viszont olyan elképzelések születtek — Trianon késői megbánásaként — amelyek az *etnikai vonalat* tekintették kívánatosnak a két ország közötti határvonalként, s a *kisebbségvédelmi rendszer újjáélesztését* irányozták elő". Az amerikai külügyminiszter James Byrnes „mintegy 3000 km² határmenti terület *Magyarországhoz való csatolását* látta alkalmasnak arra, hogy a Groza kormány helyzetét megingassa. A francia külügyminiszter Georges Bidault „a lehető legkevesebb magyart kívánt román és a lehető legkevesebb románt kívánt magyar fennhatóság alatt hagyni". Bevin angol külügyminiszter „az igazságos és méltányos határt megvonni igyekvő amerikai álláspontho" közeledett. A három nyugati nagyhatalom tehát a trianoni békeszerződés felülvizsgálását látta méltányosnak. Ezzel szemben a Szovjetunió, amely a II. világháború lezárásáig a Párizs környéki 1920. évi egész békerendezés legkeményebb elítélője volt, most már az ellenkezője mellett kardoskodott. „Molotov... cinikusan arra hivatkozott, hogy a Szovjetunió nem tesz mást, mint csatlakozik az 1920-ban éppen a nyugati hatalmak által meghozott döntéshez".

Mindez 1945. szeptember 20-án a Külügyminiszterek Tanácsa ülésén történt, amikor megvitatták „a Szovjetunió által előterjesztett békeelőterjesztés-tervezetet", amely egész Erdély Romániához való csatolását irányozta elő, a trianoni határok visszaállításával.

A Groza kormány a Magyar Népi Szövetséget próbálta rávenni, hogy foglaljon állást a második bécsi döntés ellen, a határok visszaállítása mellett, bizonyítván ezzel, hogy az erdélyi magyarság „otthonra talált Romániában és nem kívánja a Magyarországhoz való tartozást." Ez volt a tétje az MNSZ százas bizottsága marosvásárhelyi ülésének. Fülöp Mihály szerint a százas bizottság „ennek a követelménynek igyekezett részben megfelelni. Olyan formulát találtak, amely a határkérdés megoldását a két ország, illetve a nagyhatalmak ügyének tekinti". A százas bizottság nyilatkozatát az erdélyi magyarság nagy része az önrendelkezésről való *egyoldalú lemondásnak* tekintette, árulással vádolván az MNSZ kommunista vezetőit. A szövetség tagságának jelentős része vagy visszavonult, vagy a Romániai Szociáldemokrata Párt magyar tagozata felé tájékozódott, benne látván a magyar nemzeti érdekek képviseletét. A történelmi egyházak vezetői is Lakatos István szociáldemokrata vezetővel keresték az együttműködést.

A magyar külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője, Kertész István szinte egyidejűleg készítette el Erdélyre vonatkozó tervezetét, amelyben az önálló Erdélyt, vagy legalábbis a széleskörű autonómiát látta elérhetőnek. A békeelőkészítés szakértői három lehetőséget latolgattak: 1. – a határmódosítást, illetve az arról való népszavazást, 2. – független vagy autonóm Erdély létrehozását. 3. – kisebbségvédelmi szerződést és a Székelyföld autonómiáját. Fülöp Mihály megállapítja, hogy „1946. április végéig azonban fel sem merült annak lehetősége, hogy a magyar kormány a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjessze ilyen irányú igényeit". A Románia és Magyarország közötti megegyezést kizárta a román fél azon törekvése, hogy a határok kérdését vegyék le a napirendről, amit Petru Groza határozottan követelt. A román kormányfő egyenesen a kisantant felélesztését említette, ha Magyarország határváltoztatást igényelne. Inkább a határok légiesítését, a vámunió felállítását emelte ki és a diplomáciai kapcsolatok felvételét a két ország között.

1946 márciusára az amerikai álláspont is kedvezőtlen fordulatot vett Magyarországra nézve. A nagyhatalmak külügyminiszteri találkozóján, amikor a Szovjetunió *„egész Erdély Romániához való csatolását"* javasolta, az amerikai külügyminiszter helyettese, James Clement Dunn megelégedett azzal, hogy a két érdekelt kormány tárgyaljon a határok kérdésében. Nagy Ferenc magyar miniszterelnök is, amikor 1946. április 11-én Moszkvában elé terjesztette a javaslatot, hogy a Partiumban mintegy 22 ezer km² területet 865 ezer román és 495 ezer magyar lakossal csatoljanak Magyarországhoz, azt a választ kapta Molotov részéről, hogy kezdeményezzen előzetes tárgyalásokat a román kormánnyal. Meg kell azonban jegyezni, hogy Molotov figyelmeztette a magyar miniszterelnököt, hogy a szövetségesek *„támogatást ígértek Romániának* Erdélyre vagy legalábbis annak nagyobb részére vonatkozóan".

A magyar kormány 1946. április 27-én Sebestyén Pál követet küldte Bukarestbe, hogy „egy területi újjárendezést" javasoljon a román félnek. Petru Groza azonban most is elutasított bármilyen határmódosítást a két ország között, mert értesítették, hogy „angol és amerikai részről *lemondtak* a Magyarország javára történő határmódosításról". Így aztán „1946. május 7-én a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi ülésszakán a nagyhatalmak a román és magyar béketervezetbe a két ország közötti trianoni határ helyreállítását vették be". Minden későbbi kísérlet ellenére a kérdés lezárult. Ismételjük Fülöp Mihály megállapítását: „döntő tényezőnek a Szovjetunió akarata bizonyult".

A szerző a tények utólagos ismeretében is „különös optimizmusnak" nevezi az erdélyi magyarság reményét, hogy a nagyhatalmak a magyar–román határváltoztatással igazságos ítéletet hoznak. Vázolja a Magyar Népi Szövetségben született különböző elképzeléseket és végül idézi a Márton Áron gyulafehérvári püspök, Vásárhelyi János erdélyi református püspök, Lakatos István, Korparich Ede a Kaláka Szövetkezeti Központ elnöke és Szász Pál az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke aláírásával 1946. április 29-én Kolozsvárott nyilvánosságra hozott nyilatkozatból a következőket: „Az erdélyi magyarság felfogása szerint sem neki magának, sem pedig a magyar kormánynak nincsen joga Erdély tekintetében, amely a magyarság összességének is létfontosságú kérdése, önkéntes felajánlással területi lemondásba belemenni. Lemondást külső hatalom a magyarságra rákényszeríthet, de az ilyen döntést, ha igazságtalan, az idő fog orvosolni, az önkéntes lemondást azonban többé jóvátenni nem lehet". Joggal állapítja meg Fülöp Mihály, hogy a nyilatkozat „az erdélyi magyarság *önrendelkezési jogának* egyik ritka megnyilvánulása".

Birtokon belül a román fél már kimutathatta igazi szándékát. A felülről is támogatott magyar-ellenes sovinizmus újra erőre kapott, még a Csehszlovákiához hasonló kitelepítés fenyegetése is elhangzott a kommunista Lucreţiu Pătrăşcanu igazságügyi miniszter részéről.

A párizsi békeértekezleten a magyar kezdeményezések egyike sem kapott támogatást egyetlen küldöttség részéről sem.

A magyarországi belpolitikai viszonyok is kedvezőtlen fordulatot vettek az erdélyi magyarságra nézve. „Nagy Ferenc emigrációba kényszerítésével, Gyöngyösi János lemondásával, a békeelőkészítésben részt vevő diplomaták külföldre távozásával megroppant a magyar nemzeti érdekeket szem előtt tartó külpolitikai irányvonal gerince" – állapítja meg Fülöp Mihály. Súlyosbítják az erdélyi magyarság helyzetét a román hatóságok különböző intézkedései (vagyonelkobzás, a magyar hadifoglyok visszatérésének késleltetése stb.) A sok szép szó és semmire nem kötelező ígéret mögött Groza politikájában is a magyar érdekek visszaszorítása, Magyarország izolálása, az erdélyi magyarság kapcsolatainak felszámolása az anyaországgal kerekedett felül. Mesterien értett ehhez a román politika. „Groza politikáját a *sok szó, de kevés cselekedet* jellemezte... A magyar–román kapcsolatok 1945 és 1947 között valójában visszafejlődtek" – jegyzi meg Fülöp Mihály. A Magyar Népi Szövetségre sem volt többé szüksége a román politikának, teljes felszámolása és vezetőinek bebörtönzése csak idő kérdése volt.

Szerény ismertetőnkben főleg Fülöp Mihály tanulmányára korlátoztuk mondandónkat, nem csupán azért, mert a több mint száz iratot magában foglaló ötszáz oldalas kiadvány annyira sok érdekes kérdést vet fel, hogy még puszta felsorolásuk sem férne bele egy beszámolóba, hanem azért is, mert szerintem senki sem tudná ma a magyar szakemberek közül beavatottabban összefoglalni a magyar-román viszony alakulását 1945 és 1947 között, mint a bevezető tanulmány szerzője.

***

A magyar forráskiadványt — mint említettem — megelőzte a román forrásközlés. Eltérően a magyartól, ez utóbbinak tárgya nem kimondottan a román–magyar viszony alakulása, hanem összességében a román politikai élet. Ennek ellenére a kiadványban sok olyan irat található, amely az erdélyi magyarság és a magyar–román kapcsolatok kérdését érinti. A román kiadvány Ioan Scurtu volt levéltári vezérigazgató szerkesztésében készült, aki rövid bevezető tanulmányt is írt a kiadványhoz. Az iratokat nem kíséri tudományos apparátus, minden magyarázat nélkül pusztán az iratok szövegeit közli. Jellemző viszont, hogy Ioan Scurtu tanulmányában idézi Nicole Rădescu kormányfő 1945. február 24-én a román néphez intézett felhívásából: „két jövevény, a zsidó Ana Pauker és a magyar Vasile Luca vezette maroknyi egyének a hatalom megkaparintására törekednek". Ami az erdélyi magyarságot illeti Ioan Scurtu az alábbiakban rögzíti álláspontját: „Miközben az ellenzéki román nemzeti erők az egyre durvább támadások célpontjai voltak, egyes nemzeti kisebbségek számára kiváltságos helyzetet teremtettek. A megszálló szovjet nyomás alatt még 1945. február 7-én elfogadták a kisebbségi statútumot, amely valójában a romániai állampolgárok közötti diszkriminációt követte. E helyzetet kihasználva és látván »hogy merre fúj a szél« a zsidók és magyarok sok vezetője beiratkozott a kommunista pártba, magas állásokat foglaltak el az államapparátus és a propaganda irányításában (sajtó és rádió), amelyet a román nemzeti erők (kiváltképpen a történelmi pártokba tömörültek) ellen használtak fel. Gyors politikai színváltással, egyetlen éjszaka alatt horthystákból kommunisták lettek, sok magyar vezető új színekben folytatta a románellenes politikát. Lucreţiu Pătrăşcanu törekvése, hogy a történelmi valóságnak megfelelően és a nemzetközi jog szellemében tisztázza a helyzetet Erdélyben, idegesítette a magyar köröket és a bukaresti hivatalos közegekben a nacionalista magatartás bélyegét kapta". A hosszú idézést nem csupán önmagáért vállaltam, hanem inkább azért, mert — szerintem — a beállítás rányomta bélyegét a válogatásra is. Vannak mégis a kötetben figyelmet keltő iratok, s ezek közé számítom az említett statútum szövegét is, amelyet 1945 óta a román olvasó nem láthatott.

A romániai németek kérdésében a válogató más mércével mért. Ám a „német etnikai származású romániai családok" által a kormányhoz küldött emlékeztető szövegének közlésével elismeri, hogy a szászok deportálását a román kormány kezdeményezésére hajtották végre! Ezzel szemben, minden kritikai megjegyzés nélkül közli a Román Hadsereg Vezérkarán 1945. március 1-jén keltezett jelentést is, amelynek értelmében „a magyar irredentizmus a kommunizmus leple alatt teljes valóságában lép fel", üldözi a románokat Észak-Erdélyben, arra „kényszeríti a románokat, hogy kizárólagosan a magyar nyelvet használják a közigazgatásban", román értelmiségiek, tisztek, altisztek és katonák letartóztatását rendelte el, s mindezt teszi a szovjet parancsnokság védnöksége alatt. Közli Ioan Scurtu a Rendőrségi Főigazgatóság által 1945. március 4-én keltezett „tájékoztató feljegyzést" is, amely szerint „Észak-Erdélyben jelentős számú románt deportáltak". Az észak-erdélyi „magyar kommunisták terrorisztikus cselekményre kapatják magukat a román lakossággal szemben". Mindez összecseng a válogató-szerző már idézett beállításával. Ioan Scurtu közli természetesen Lucreţiu Pătrăşcanu Kolozsvárott 1945. június 13-án mondott beszédét. Olvashatjuk a román kiadványban Iuliu Maniu 1945. szeptember 22-én elhangzott nyilatkozatát a külföldi újságírók előtt, amelyben, a többi között, a következők vannak: „Tudom én is azt, amit Romániában minden ember elismer, hogy ezt a kormányt (Petru Groza kormányát – D. L.) csupán a Horthy rendszer idejéből itt maradt magyar fasiszták támogatják, no meg néhány ágens és opportunista..., valamint a munkások csekély kisebbsége". A kiragadott idézetek tanulságosak szerintem. De ennek ellenére a román forráskiadvány válogatott iratai figyelmet érdemelnek, bár meglehet, hogy a teljes levéltári anyag ismerete, a hozzáférhetés biztosítása kellene hozzá, hogy árnyaltabb ítéletet lehessen mondani.

A két kiadvány két homlokegyenest szembenálló álláspontot tükröz. Közöttük a párbeszéd szinte lehetetlen. Az idő múlása az egyetlen remény arra, hogy őszinte szembenézés és higgadt szemlélet kerekedjen felül. Szerintem magyar részről Fülöp Mihály a döntő lépést megtette.

Demény Lajos

Nagy Péter Tibor

HOGYAN KERÜLJÜK EL A POLGÁROSODÁST?

Neveléstörténeti előadások

Kodolányi János Főiskola - Oktatáskutató Intézet, Székesfehérvár-Budapest, 1997.

A recenzens kissé zavarban van, mert egy tartalmi — sőt tárgyán túlmutatóan, talán hazai *tudományfejlődési okokból is* — rendkívül fontos — ha már oktatásról van szó, „jelest érdemlő" könyv, mint kiadói-szerkesztői produktum csak jóindulattal érdemel elégségest.

Mielőtt tehát a tartalmi méltatásra térnék, ezzel kapcsolatos bosszankodásomnak szeretnék hangot adni. Először is a könyv belső címlapja szerint a „Neveléstörténeti előadások. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből" enyhén szólva redundáns címet viseli. Gyanúm szerint itt valamilyen formális pályázati kritériumnak akart a szerző, vagy a kiadó megfelelni, vagy talán annak a ténynek, hogy a pedagógusképző felsőoktatásban elterjedt közismert tantárgy neve „neveléstörténet", míg a szerző által az ELTE Szociológiai Intézetében tartott kurzus címe a „nevelési rendszerek társadalomtörténete".

A könyv címével azonban nemcsak a redundancia a hiba. Először is a szerző nagyon határozottan — s az előszó tanúsága szerint tudatosan, bevallottan — nem teljes *nevelés*történet tankönyvet ír — nem foglalkozik az osztálytermi gyakorlattal, a gyermekkor történeti felfogásának változásaival, ill. a nevelési gondoskodás történetével, hanem kifejezetten oktatástörténettel: iskolaszervezet-történettel, oktatáspolitika-történettel és az iskola — illetve az intézményes iskolázottságban részesülők — társadalomtörténetével. Ha tehát — nem az angolszász, hanem a német fogalom- és szóhasználatnak megfelelelően — megkülönböztetjük az „oktatás" és a „nevelés" fogalmakat, akkor a könyv egy *oktatástörténeti* munka. Másfelől egyszerűen *nem előadások* találhatók a kötetben. *A kötetet vagy egységesnek tekintjük (s ebben az esetben egyértelműen monográfiáról van szó, amely a polgári Magyarország születésétől annak 1944-es bukásáig terjedő rendkívül koncepciózus oktatástörténeti folyamatelemezés), vagy pedig gondos szaktanulmányok sorozatának.* Tehát semmiképpen nem előadásokról van szó, a kötet valamennyi információját hagyományos — egyébként az angolszász normát követő — szakirodalmi ill. forráshivatkozás támasztja alá.

Mielőtt a formai hibák elősorolása kitöltené a recenzió nagyobbik részét, áttérnék arra, ami véleményem szerint a kötet igazi fontosságát adja.

A szerző — aki korábbi köteteiben lényegesen szűkebb témákkal, tudniillik a harmincas évek tanügyigazgatástörténetével ill. a polgári kori tanügyigazgatás történetének néhány kérdésével foglalkozott (A magyar oktatás második államosítása, Educatio Bp. 1992, Az egyensúly megbomlása a modern magyar oktatáspolitikában, ADU Könyvkiadó, Pomáz, 1996.) — e könyvével bizonyította, hogy az oktatástörténet politikatudományi megközelítése segítségével *átfogó* és újszerű kép rajzolható egy faktológiai-kronológiai értelemben nagy vonásaiban ismert folyamatról, a magyar oktatás történetéről.

A könyv első nagy szerkezeti egysége az oktatás társadalomtörténetének értelmezési lehetőségeiről szól. (Hogy ez az első *nagy egység*, azt a szövegben is kimondja a szerző, az olvasó is erre a következtetésre jut - rejtély, hogy a kiadó-szerkesztő miért csúsztatta össze a „címszinteket" a három lapot kitevő tartalomjegyzékben.)

A szerző két részre osztja az oktatás társadalomtörténeti — mi inkább úgy mondanánk: az oktatástörténet társadalomtudományi — megközelítését: statisztikaira és politikatudományira. A „statisztikai" blokkban az „alfabetizmus" növekedését, azaz az írástudatlanság csökkenését, az egyes iskolatípusokba járó diákok felekezeti-társadalmi összetételének változásait, az egyes társadalmi csoportok iskolázottságának változását népszámlálási, statisztikai évkönyvi adatok alapján, az iskolázottság társadalmi jövedelmezőségét ill. az elit rétegek iskolázottságát pedig egyes csoportokra vonatkozó kutatások, adatfelvételek alapján villantja fel.

Valóban „felvillantásról" van szó, mert a szerző — tudatosan — egy sajátos „köztes módszert" választott. Az alfejezet mindössze húsz oldalát ugyanis nem írta tele a fenti módszerekkel kapcsolatos elméleti módszertani fejtegetésekkel, de arra sem tett kísérletet, hogy egy majdan megírandó ezeroldalas társadalomtörténeti kézikönyv számszerű tanulságait előlegezze meg, „hanem a dolgok közepébe vágva", elemzési *példákon* mutatta be az egyes statisztikai forrástípusok ill, megközelítésmódok használhatóságát.

Minthogy a későbbi fejezetekben nem ezt az értelmezést, hanem a politikatudományi értelmezést használja, lényegesen nagyobb elméleti gondot fordít az oktatáspolitika szintjeinek szemlé-

letes leírására, illetve az oktatáspolitikatörténet és az oktatástörténet politikatudományi megközelítése közötti módszertani különbségek taglalására. Igen szemléletes leírása szerint az oktatáspolitika több szinten zajló folyamat – az alkotmányozás szinjétől az alágazatpolitikáig. Az oktatáspolitika másik lehetséges felosztása az „eldöntendő kérdések" szerint történik. A szerző érvelése szerint két alapkategóriája van a modern — mármint 19–20. századi — oktatáspolitikatörténetnek, a tanügyigazgtás-politika és a szerkezet-politika. A tantervpolitika, a „világnézetpolitika", a pedagóguspolitika stb. mind e kettőn belül értelmezhető: a szerző közlekedési-városrendezési hasonlatával élve az iskolaszerkezet jelenti az utcák — adott s csak nehezen változtatható — hálózatát, a tanügyigazgatás pedig a közlekedési rendőrök tevékenységét.

Az ezt követő két fő fejezetben ennek értelmében előbb a tanügyigazgatás, majd az iskolaszerkezet történetét tekinti át. Minthogy az oktatáspolitikatörténet és az oktatástörténet politikatudományi megközelítésének különbözőségéről szóló elméleti fejtegetés legfontosabb tanulsága, hogy míg az előbbi a konkrét politikai történésekre, az egyes politikusok tetteire koncentrál, addig az utóbbi a működési mechanizmusra, a tanügyigazgatási fejezetben alig találkozunk politikusnevekkel, a miniszterekénél a szerző általában fontosabbnak értékeli az egy-egy érdekcsoport körében évtizedeken át meghatározó jelentőséggel rendelkező „középszintű" figurák tetteit és megnyilatkozásait. Minthogy a *rendszer működésére* és a mechanizmusra koncentrál, hiába keresnénk olyan alfejezetet, amely — mondjuk — a szerint csoportosítaná az eseményeket, hogy azok Wlassics Gyula minisztersége alatt történtek, — viszont találunk például olyan alfejezetet, amely a bíróságok oktatáspolitikai szerepvállalásának változását jellemzi — ötven esztendős intervallumban. Nagy kronologikus szakaszhatárnak a szerző a harmincas éveket tartja: míg az azt megelőző kétharmad évszázadot (!) egységesen kezelve az egyensúlyelvű tanügyigazgatás, az azt követő másfél évtizedes — egyébként részletesebben bemutatott — időszakot a megbillenő egyensúly korszakának tartja. Persze interpretációja szerint korábban is voltak erők, amelyek az oktatás fejlesztését egy, a polgári értékrenddel szemben alternatív hierarchia fenntartására ill. kiépítésére kívánták fordítani, – erre a törekvésre utal a könyv provokatív főcíme is: Hogyan kerüljük el a polgárosodást?

A szerkezetpolitikai főfejezetben az iskolatípusok körüli oktatáspolitikai csoportharcokkal ismerkedhetünk meg. A rendszert meghatározó két típus a népiskola és a középiskola, a hagyományos oktatástörténetírás e típusokról beszél a legtöbbet. Ehhez képest Nagy Péter Tibor munkája szűkszavú. Úgy tűnik, a más által készített elemzésekből semmit sem akar egyszerűen átvenni, népiskolaügyben pedig — az iskolaszéki problematikát leszámítva — nem végzett saját kutatásokat. A középiskola-történetben a források és problémák mérhetetlen bősége készteti óvatosságra, – figyelemreméltó azonban, hogy a középiskola-típusok változását a korabeli és hagyományos neveléstörténeti kifejezések átvétele helyett az átjárhatóság, s ekképpen a társadalmi mobilitás lehetősége felől értelmezi.

Az összes többi iskolatípust úgy ragadja meg, mint amelyeknek története valamiféle „átmenetiséget" képez. A polgári iskola története eszerint a fokozatos alsó-középiskolává válás története, a tanítóképzés története a népoktatásból a felsőoktatás szférájába való eltolódás története, a mezőgazdasági és kereskedelmi oktatás esetében a gazdaságpolitikai szférából az oktatáspolitikai szférába tartó problematikáról, az iparostanonc-oktatásnál a fordítottjáról van szó. Az óvodapolitika pedig az oktatáspolitika szférájából a szociálpolitika szférája felé mozog.

Két sajátos problémát nem „fed le" a szerző szerint a tanügyigazgatás és az iskolatípusok, iskolaszerkezet története: egyik a nemzetiségi kérdés történetének dualizmuskori, a másik az állam–egyház viszony két világháború közötti története. Mindkét fejezet nagy vitát fog provokálni: csak ízelítőül jelezzük, hogy a dualizmuskori oktatáspolitikát a szerző a nemzetiségiek tényleges érdekeire nézve pozitívnak értékeli (akárcsak a Bach korszakét a magyar nemzetiségre nézvést); az egyházpolitikai fejezetben pedig a Horthy korszakbeli keresztény-nemzeti ideológia tudásszociológiai tartalmát, ill. az egyházi tulajdonosi autonómia fokozatos önfelszámolását jellemzi — intellektuálisan provokálva mindenkit, aki a Horthy-korszak egyházi oktatásügyét — akár megfelelő módosításokkal is — mintának szeretné használni.

A könyv — talán a lustább vagy időtakarékosabb olvasók kedvéért is — több összefoglalást is tartalmaz. A szerkezeti főfejezet végére helyezte el első összefoglalását, amely az egyes iskolatípusok sorsa iránt talán kevésbé érdeklődők számára hasznos, s egyben az egész (a harmincas évek végére koherenssé váló) „Végleges állapotot" áttekinti, ill. az egyes fejezetekben szétszórt ismereteket összefoglalva a szerkezetpolitika főbb korszakait is meghatározza. A könyv végén az „Áttekintés és kitekintés"-ben a tanügyigazgatás és szerkezetpolitika (ill. az egyházpolitika és nemzetiségpolitika) egy-egy korszakra vonatkozó közös tanulságait olvashatjuk; a „Tíz tétel a magyarországi

iskolaügy polgári kori történetéről" pedig azoknak a vizsgázóknak is hasznos, akik a vizsgára szólítás előtti öt percben veszik kézbe a kötetet.

A könyv ugyanis egyetemi-főiskolai tankönyvnek készült. A fentiek értelmében azonban sokkal inkább kötelező olvasmánynak való szakkönyv a felsőoktatás, alapvető kézikönyv az oktatástörténet-kutatás számára. És nem utolsósorban: intellektuális élvezet mindenkinek, akit az újkori magyar történelem politikatudományi megközelítése vonz.

Szabolcs Ottó

SÁRKÖZI ZOLTÁN
(1922–1997)

Életének 75. évében, 1997. május 22-én rövid betegség után elhunyt dr. Sárközi Zoltán ny. főlevéltáros, a történelemtudomány kandidátusa. 1922. június 26-án született Mezőkövesden szegény, sokgyermekes kisiparos családban. Iskolai tanulmányait szülővárosában kezdte meg, majd a gimnázium utolsó két osztályát Budapesten, a ciszterci rend középiskolájában fejezte be. 1940-ben kitüntetéssel érettségizett. Két éven át a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karán tanult tovább. 1942-től életpálya módosításának jegyében a bölcsészeti kar történelem-földrajz szakára iratkozott át. Egyetemi hallgatóként 1944 őszén és telén részt vett a magyar ellenállási mozgalom fegyveres harcaiban. Az egyetemi Görgey partizán zászlóalj kötelékében harcolva, 1944. decemberében, fontos megbízást teljesítve, átlépte a frontvonalat, majd visszatérőben megsebesülve, német fogságba került, de sikerült megszöknie.

Egyetemi tanulmányai befejezésével 1946-ban Mályusz Elemér professzornál „Summa cum laude" minősítéssel doktorált. Értekezését Szászváros és Szászvárosszék története a XVIII. század végéig címmel írta meg. Egyetemi tanársegédként folytatni kívánta az erdélyi szászság történetének kutatását. Még lehetősége nyílt kilenc hónapos tanulmányút keretében az erdélyi levéltárakban témájához kapcsolódó kutatásokat végezni. 1848–1849 Szászvároson című tanulmányát, a tervezett szászvárosi társadalmi monográfia részeként 1949-ben a Válasz folyóirat közölte, de tudományos kutatói és oktatói tevékenysége félbeszakadt, mert az egyetemi „reform" során óraadói, majd népi kollégiumi nevelőtanári beosztásba „helyezte" át a minisztérium.

1949 őszén gyakornokként felvételt nyert a Magyar Országos Levéltárba (MOL.) 1950-ben az akkor indult egyetemi levéltáros képzés keretében levéltárosi oklevelet szerzett. 1951-től a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban levéltárosi beosztásban, majd két éven át a Győri Állami Levéltárban levéltárosként, illetve vezető helyettesként dolgozott. 1954. augusztus 1-jétől került a Központi Gazdasági Levéltárba, majd annak megszűnését követően ismét, de a gazdasági levéltári iratokkal együtt, az MOL-ba. 1962-ben osztályvezető helyettesi, 1978-tól megbízott osztályvezetői besorolásba lépett elő. 1980-tól főlevéltáros, 1986-ban vonult nyugállományba.

A levéltári munkaterületen folytatott tevékenységének első évtizedében az 1950 előtti korszak történelmi forrásanyagot képező dokumentumainak felkutatása, biztonságba helyezése, rendezése és kutathatóságát biztosító segédletek, repertóriumok készítése terén nyújtott kimagasló teljesítményt. Az újszerű gazdasági iratanyag levéltári őrzésének és feldolgozásának tematikájával különös érdeklődéssel foglalkozott. Fontos szerephez jutott az MOL ún. „Z" szekciójának, a forrásértékű gazdasági iratok csoportjának kialakításában. A gazdasági iratanyagban végzett alapvető rendezési és kutathatóságát biztosító segédletkészítési

munkásságát 6 kötetnyi nyomtatásban közzétett és egy kéziratos repertóriuma csak részben tükrözi. E témakörben publikált több tanulmányt oly rangos külföldi szakmai folyóiratokban, mint az Archív und Wirtschaft, a Der Archivar, a Historijskih Zbornik Zagreb, a Historickij Časopis és a Nemzetközi Levéltáros Szövetség Archívum című periodikája. Meghívottként több nemzetközi szakmai konferencián vett részt. A Hungarica kutatások terén is, tíz külföldi útja alkalmával, jelentős feltáró tevékenységet végzett a más országok levéltárainak őrzésében lévő magyar vonatkozású forrásanyagok felmérése és számbavétele tekintetében.

A gazdaságtörténet levéltári forrásaival kapcsolatos munkásságával párhuzamosan folytatta történészi tudományos tevékenységét is. Érdeklődésének tengelyében az erdélyi szászok 18.–19. századi története, szűkebb pátriájának, a Matyóföldnek, hely- és társadalomtörténete, valamint vállalat- és üzemtörténeti témák álltak. 200-nál nagyobb számú publikációja közül kiemelendők az 1963-ban közreadott Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848) és Az erdélyi szászok 1848–1849-ben címmel 1974-ben publikált tanulmányai. Szakmai körökben nagy visszhangot váltott ki az e témakörben Trócsányi Zsolttal folytatott vitája a Századok és az Agrártörténeti Szemle hasábjain. Kandidátusi disszertációját A summásrendszer kialakulása és szerepe a magyar mezőgazdaság kapitalizmuskori munkaszervezetében címmel 1968-ban védte meg. A summások történetére vonatkozó kutatásainak eredményeit összegező tanulmányai a Szabó István által szerkesztett, két kiadásban is közzétett tanulmánykötetben, A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. is megjelentek. Sándor Istvánnal együtt szerkesztette a Mezőkövesd város monográfiája című 1975-ben megjelent helytörténeti műnek és két fejezetét — Mezőkövesd története 1275–1918 és Elvándorlás, summásjárás címmel — ő írta.

Az 1967-ben megalakult Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának alapító tagjaként jelentős részt vállalt a szervezési munkafeladatok ellátásában, az országban működő helyi és regionális üzemtörténeti csoportok és üzemtörténészek tevékenységének felkarolásával, konferenciák és tanácskozások, továbbképző tanfolyamok rendezésével, szakmai és ismeretterjesztő előadások tartásával. A szakosztály által 1972-ben megrendezett II. Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencián a külföldi résztvevők körében szerzett elismerést és érdemeket széleskörű nyelvtudásával, előzékeny, segítőkész magatartásával és természetes humorával. A team-munkában készülő üzemtörténeti monográfiák létrehozásában is a kezdetektől fontos szerepet vállalt. Szerzőként és szerkesztőként működött közre a kábelgyár, a mosonmagyaróvári volt Kühne mezőgépgyár, a budapesti fegyvergyár, a MÁVAG és az ózdi vasgyár történeti monográfiáinak elkészítésében. Módszertani műveivel elősegítette az üzemtörténeti mozgalomban résztvevő többszázfőnyi lelkes amatőr munkásságának jobb szintre történő emelését. A Honismeret és vállalattörténet című műve 1972-ben, a Hogyan írjunk üzemtörténetet című munkája több kiadást követően végleges változatában a szakosztály által 1979-ben közzétett Az üzemtörténet-írás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok kötetben jelent meg.

Nyugdíjasként is folytatta közéleti-történetírói munkásságát. Közreműködött a Budapest Lexikon 1993-ban megjelent 2. átdolgozott és bővített kiadásának

elkészítésében, kisebb írásai jelentek meg a Matyóföld periodikában és a Magyar Nemzetben. A szakmai tudományos folyóiratok hasábjain továbbra is szerepelt írásaival. Egyik utolsó műveként, felülemelkedve MOL-beli munkássága során az őt ért sérelmeken, ő írta meg Ember Győző akadémikus, volt főigazgatója nekrológját a Századok 1995-ös évfolyamában. Levéltári kutatásaival segítette elő a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, a Hangya Szövetkezet, és a MAHART újjáalakítását, illetve átszervezését. Szakértői szerepe volt a magyar állam és a Goldberger-család között folytatott névviselési perben. Aktív munkásságát törte meg váratlan halála.

Pályatársai emlékezetében, mint igazságkereső és igazságszerető humanista tudós él tovább. Személyisége sokrétűségében egyaránt helyet kapott a levéltárosi munka, a tudomány szeretete, az antifasiszta katonai ellenállói múlt, a népi katolicizmus és a szociáldemokrata színezetű szociális és emberi érzékenység, a korrekt, humanista vezetői tevékenység, az anekdotázó kedélyesség, az értő módon elmesélt viccek sora. Az elmúlt évtizedek viharai sajnálatos módon, éppúgy, mint annyi más kortársának, az ő számára sem tették lehetővé egyénisége teljes és méltó kibontakoztatását. Emberi és szakmai szempontból a változó korokban és változó munkahelyein kifejtett tevékenységét, magatartását, egész életművét csak az elismerés jegyében lehet méltatni és értékelni.

Temetése 1997. június 3-án volt a Farkasréti temetőben.

Szekeres József – Tóth Róbert

SZAKÁLY FERENC (1942–1999)

Lassan töredezve formálódnak bennem a szavak*, a mondatok, amikor a magyar történészek 132 esztendőt megért egyesülete, a Magyar Történelmi Társulat elnöksége, választmánya és egész tagsága nevében búcsúzom Szakály Ferenc barátomtól, a Társulat egykori főtitkárától, ügyvezető alelnökétől. Hiszen oly nehéz elhinni azt, hogy nem halljuk többé baráti tanácsait, biztatásait jelenbéli és jövő terveinkhez, nem mond határozott, szigorú véleményt könyvekről és emberekről. Nem tűnik fel többé alakja a Történettudományi Intézet vagy a Magyar Országos Levéltár folyosóján, a várbéli tudós társadalom déltáji gyülekezőhelyén, nem jelenik meg a televízió képernyőjén és nem lesz többé jelen a Társulat rendezvényein.

Kevés olyan szuverén egyénisége volt a hazai szellemi életnek, mint ő, aki egyszerre tudta európai és magyar léptékben szemlélni és értékelni nemcsak a16–17. század nemzeti sorsfordulóit — Mohácsot, a török uralom bukását, a protestantizmus térhódítását — de napjaink sorsfordító átalakulását is. Szakály Ferenc úgy volt magyar, hogy egy pillanatra sem feledkezett meg európaiságáról. Ezenközben egyszerre láttatta a történelmi folyamatok kimagasló személyiségeit és a mindennapok kisembereit, közöttük kedvenc hősét, a már-már legendássá vált nagymarosi Trombitás Jánost.

* A beszéd 1999. július 15-én a Farkasréti temetőben hangzott el.

A tudományos élet szervezőjeként úgy tartotta, hogy a történésznek nemcsak feladata, de kötelessége is minél szélesebb körben vitatni, továbbadni a tudós eszközeivel feltárt ismereteket, hozzájárulni a szó legnemesebb értelmében vett nemzeti hagyományok ébrentartásához. Ez vezette el őt még egyetemi hallgatóként a Magyar Történelmi Társulathoz, ahhoz az egyesülethez, melyet elődeink e célkitűzések megvalósítására alapítottak. Ennek a jegyében írta cikkeit a História, egykor a Társulat folyóirata hasábjain, tartotta előadásait a Társulat konferenciáin és segítette tanácsaival, szinte élete utolsó napjáig a Társulat vezetőit.

Szakály Ferenc főtitkárként, nehéz időszakban, 1986 és 1991 között állt a Magyar Történelmi Társulat élén. Akkor, amikor a történészvilág végre megszabadulhatott az ideológiai gyámkodás alól, ám a bővülő lehetőségek gyökeresen új gondolkodást, új módszereket követeltek vezetőktől és tagoktól egyaránt. Elmondhatjuk ennyi idő távlatából is, hogy a nehézségektől korántsem mentes öt esztendő alatt sikerült a váltás. A Történelmi Társulat minden korábbinál szélesebbre nyitotta kapuit a történelemtanárok tömegei előtt, feleleventette a hajdani felolvasó üléseket, pályázatokat írt ki és vidéki csoportokat alapított, számos tudományos konferenciát szervezett. S nem utolsósorban sikerült a majdnem lehetetlen: a Társulat pénzügyi életbentartása.

Történészként, társulati főtitkárként, 1991 tavaszától ügyvezető alelnökként, Szakály Ferenc számára az elsődleges feladatok közé tartozott a helytörténeti kutatók és kutatások támogatása. Azon kevesek egyike volt, akik egész pályájukon — akadémikusként is — figyelemmel kísérték és használták mindazt az értéket, amit szerte az országban levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok, tanárok kutattak fel, tettek hozzáférhetővé intézményi évkönyvekben, helytörténeti folyóiratokban. Hozzá tartozott ehhez is, hogy baráti tanáccsal, segítő szóval egyengesse pályatársai útját a pályázatok, a tudományos minősítés szövevényes útjain. 1992-ben a Történelmi Társulat 125 éves jubileumi közgyűlésén ezért vállalta, hogy referátumot tart a helytörténetírásról, amelyet a történetírás húzóágazataként és legeredményesebb vonulataként jellemzett. Egy ízben tréfásan az ország első helytörténészének nevezte magát, hiszen ő maga sem zárkózott el, ha arra kérték, hogy írjon vagy beszéljen Szigetvár, Gyöngyös, Miskolc, Pápa vagy éppen a szívéhez közel álló Pest megye történetéről. Tudta, hogy a „hely története", melyről szól, légyen is az ország bármely települése, a haza egész történetének eltéphetetlen része, építőköve.

És nem hagyhatom említés nélkül, hogy ő aki egykor a levéltáros-szak padjaiban készült a történészi kutatómunkára, a szakma iránt óriási érzékenységgel képviselte a Társulat vezetőségét 1995-ben a levéltári törvény előkészítése során.

A napok múltával megmásíthatatlanul tudatosodik bennünk a valóság, a visszavonhatatlan távozás az örök titkok birodalmába. A magyar történészek világa azonban aligha feledheti őt. Elmehetett közülünk, de szelleme, értékrendje itt kell, hogy maradjon, miként itt marad mindaz a tudás, amit rövidre szabott élete során felhalmozott. Kedves Barátom, a Mindenható legyen Veled, nyugodj békében.

Gecsényi Lajos

CONTENTS

STUDIES – *Romsics, Gergely:* The *Foreign Affairs* and Hungary 1922–1939 – *Ferenc, Szabó A.:* Demographic Situation and Population Policy in Hungary in the Aftermath of the Second World War – ARTICLES – *Szabó, Éva Eszter:* Immigration and Racial Discrimination in the United States (1880–1925) – *Csillag, András:* Pulitzer and *The World* against the 'sabre-rattling' American Foreign Policy during the British – Venezuelan Border Conflict – *Senga Toru:* On Adolf Strausz's Japanese Connections before the First World War – *Fischer, Ferenc:* The Activity of the Secret German Police Mission in Chile (1928–1929) – WORKSHOP – *Szvák, Gyula:* The Figure of Peter I. in Russian Historiography – *Anderle, Ádám:* Researches on the History of Latin-America in Hungary (1967–1997) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

TABLE DES MATIERES

ETUDES - *Gergely Romsics,* La *Foreign Affairs* et la Hongrie 1922–1939 – *Ferenc A. Szabó,* État démographique et poltique de démographie en Hongrie dans les années après de la Deuxième Guerre Mondiale - COMMUNICATIONS - *Eszter Éva Szabó,* Immigration et discrimination de race aux États-Unis (1880–1925) – *András Csillag,* Pulitzer et *The World* contre la politique étrangère de „traineur de sabre" lors du conflit de frontière anglo–vénézuélien – *Senga Toru,* Contribution aux relations japonaises de Adolf Strausz avant la Première Guerre Mondiale – *Ferenc Fischer,* Activités secretes de la mission de police allemande au Chili (1928–1929) – ATELIER – *Gyula Szvák,* Pierre Ier dans la hostoriographie russe – *Ádám Anderle,* Recherches de l'histoire de l'Amérique Latine en Hongrie (1967–1997) – LITTERATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Gergely Romsics*: Die *Foreign Affairs* und Ungarn 1922–1939 – *Ferenc A. Szabó*: Bevölkerungslage und Bevölkerungspolitik in Ungarn in den Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg – MITTEILUNGEN – *Eszter Éva Szabó*: Einwanderung und Rassendiskriminierung in den Vereinigten Staaten (1880–1925) – *András Csillag*: Pulitzer und Zeitung *The World* gegen die „säbelrasselnde" amerikanische Außenpolitik zur Zeit der Grenzzwistigkeit zwischen Großbritannien und Venezuela – *T. Senga*: Zu den japanischen Beziehungen von Adolf Strausz vor dem Ersten Weltkrieg – *Ferenc Fischer*: Die Tätigkeit der geiheimen deutschen Polizeimission in Chile (1928–1929) – WERKSTATT – *Gyula Szvák*: Die Gestalt von Peter des Großen in der russischen Geschichtsschreibung – *Ádám Anderle*: Die Forschung der Geschichte von Lateinamerika in Ungarn (1967–1997) – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Nagy Levente: Néhány adat Wittnyédi István erdélyi kapcsolataihoz
Bur Márta: A katolikus bolgárok szerepéről Havasföld, Erdély és a Bánság gazdasági életében (17–18. század)
Szita Szabolcs: Ebensee. Magyar deportáltak kényszermunkája Auschwitz-Birkenau után
Magyar László András: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról (1732–1756)
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története
Csősz László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül..." Gettósítás Szolnokon 1944-ben
Hoffmann Tamás: Paraszтházak-kőfalakkal (Európai vázlat az erdők fogyásáról)
Velladics Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847)

E számunk munkatársai

Anderle Ádám a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged) – *Csillag András* kandidátus, főiskolai docens (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged) – *Demény Lajos* a történelemtudomány doktora (Bukarest, Románia) – *Dombrády Lóránd* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Fischer Ferenc* tanszékvezető egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK, Pécs) – *Gecsényi Lajos* kandidátus, főigazgató (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Huszár Zoltán* főmuzeológus, megyei múzeumigazgató (Baranya Megyei Múzeum Igazgatósága, Janus Pannonius Múzeum, Pécs) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kőfalvi Tamás* könyvtáros (József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára, Szeged) – *Kolontári Attila* PhD hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK, Pécs) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Romsics Gergely* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Senga Toru* történész (Budakeszi) – *Szabó A. Ferenc* kandidátus, egyetemi tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Szabó Éva Eszter* főiskolai tanár (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Budapesti Kihelyezett Tagozata, Budapest) – *Szabolcs Ottó* kandidátus, nyugalmazott egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Szekeres József* kandidátus, nyugalmazott főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára, Budapest) – *Szvák Gyula* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Tóth Róbert* tanácsos, könyvtáros (Budapest Főváros Levéltára, Budapest) – *Varga Lajos* a történelemtudomány doktora, tudományos főmunkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

352

1999 133. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1999 -12- 22

Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban

Molnár András: Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. (Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei)

Nagy Levente: Néhány adat Wittnyédi István erdélyi kapcsolataihoz

Magyar László András: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732–1756

Velladics Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847)

Sándor Pál: Újabb kiadatlan Deák források

Raáb Renáta: A magyar szabadságharc a korabeli dán sajtóban

Tisztelt Olvasó!

Az elmúlt évek inflációja következtében a Századok előállítási költsége jelentősen megnövekedett. A terhek nagyobbik részét alapítványi pályázatok útján elnyert támogatásokkal igyekeztünk ellensúlyozni, s ezt az utat kívánjuk a jövőben is követni. Ugyanakkor a postai terjesztési költségek igen komoly emelkedése miatt kénytelenek vagyunk az egyes számok eladási árát is növelni. Ez 2000 januárjától 250,–Ft lesz, az éves előfizetési díj pedig 1500,–Ft-ra emelkedik.

Bízunk abban, hogy ez nem okoz Önnek megoldhatatlan gondot, s továbbra is megtarthatjuk rendszeres olvasóink táborában.

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
133. ÉVFOLYAM 1999. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban 1141
Molnár András: Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. (Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei) 1193

KÖZLEMÉNYEK

Nagy Levente: Néhány adat Wittnyédi István erdélyi kapcsolataihoz 1217
Magyar László András: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732–1756 1247
Velladics Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847) 1259
Sándor Pál: Újabb kiadatlan Deák források 1279
Raáb Renáta: A magyar szabadságharc a korabeli dán sajtóban 1297

KISEBB CIKKEK

Völgyesi Orsolya: Novák Antal kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez 1335
Anderle Ádám: A bécsi udvar és a carlismo 1344

TÖRTÉNETI IRODALOM

Böhmen und Mähren. Handbuch der historischen Stätten (Ism.: *Pálffy Géza*) 1349
Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs: Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig (Ism.: *Csukovits Enikő*) 1351
Polen und Österreich im 16. Jahrhundert (Ism.: *Bagi Dániel*) 1353
Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek (Ism: *Fónagy Zoltán*) 1354
A Batthyány-kormány igazságügyminisztere (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1356
A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848–1849 (Ism.: *Urbán Aladár*) 1360
Hahner Péter: Az Egyesült Államok elnökei (Ism: *Urbán Aladár*) 1364
Johan Huizinga: A történelem formaváltozásai. Válogatott tanulmányok (Ism.: *Pallagi Mária*) 1366
Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) 1369
Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (Esettanulmány) (Ism.: *Bartus Sándor*) 1374

E számunkat a Nemzeti Kulturális Alapprogram Folyóiratkiadási Kollégiuma támogatásával jelentettük meg

Fónagy Zoltán

NEMESI BIRTOKVISZONYOK AZ ÚRBÉRRENDEZÉS KORÁBAN*

A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban

A későfeudális-kori Magyarország nemessége a történetírás sokat foglalkoztatott szereplői közé tartozik. Ugyanakkor — a legutóbbi két évtizedet leszámítva — az érdeklődés többnyire a kiváltságos rend egyetlen funkciójára irányult: a nemesség mint a politikai hatalom birtokosa jelent meg a történeti művekben. A szatmári béke utáni évszázadban az önálló magyar államiság elemeinek védelmében vagy éppen felszámolásában vállalt szerepe foglalkoztatta a történetírókat, gyakran kuruc–labanc dichotómiára egyszerűsítve a történeti problémákat.[1] A 19. század első felében elsősorban az a különleges szerep motiválta az érdeklődést, amelyet a nemesség egy része a saját előjogain alapuló feudális társadalmi rend lebontásában játszott.[2]

A politikai szerep sokrétű, gyakran egymással polemizáló, az éppen aktuális politikai kurzus által is befolyásolt ábrázolása mellett a társadalomtörténeti jellegű kutatások sokáig háttérbe szorultak.[3] Ritkábban jelent meg a nemes a gazdaság szereplőjeként, a társadalom szövetébe beágyazott egyénként vagy a magasabb művelődés hordozójaként, közvetítőjeként. Ilyen típusú kérdéseket legfeljebb a nemesség egy-egy rétegével kapcsolatban érintettek: a 18. századi nagybirtokos arisztokráciát és a reformkori középbirtokos köznemességet lehet elsősorban kivételként említeni.[4]

Közismert, hogy Magyarországon a nemességnek az össznépességhez viszonyított aránya európai összehasonlításban igen magas volt, azt csak a spanyol és a lengyel nemesség aránya múlta felül. Az 1787. népszámlálás alkalmával közel 200 ezer nemes férfit és fiút írtak össze, ami a férfinépesség 4,6%-ának felelt meg.[5] Ez a magas arány már önmagában is igazolja a társadalomtörténeti vizsgálat létjogosultságát. A politikai hatalom monopóliuma, a gazdaságban és a legtágab-

* Az itt közölt tanulmány a szerző 1999 januárjában megvédett kandidátusi disszertációjának eredményeit foglalja össze. A disszertáció mellékletét képező — többször hivatkozott — „Adattár" megjelenése a közeljövőben várható.

[1] Ez jellemzi a nagy, reprezentatív történeti összefoglalásokat is. Különösen nagy teret szentelt a nemesség különböző csoportjai politikai szereplésének *Szekfű Gyula* a Magyar történet újkori (V–VII) köteteiben

[2] A kiváltságairól önként, nagylelkűségből lemondó nemesség legendáját a kortárs *Horváth Mihály* három kötetes nagy műve, a Huszonöt év Magyarország történetéből alapozta meg.

[3] Tipikusan aktuálpolitikai célzatú társadalomrajz a Széchenyi fellépése előtti nemességről *Grünwald Béla:* A régi Magyarország című műve, (Budapest, 1888), miként *Mocsáry Lajos* válasza is, A régi magyar nemes (Budapest, 1889)

[4] A kivételek között elsősorban a Domanovszky Sándor által elindított uradalomtörténeti kutatásokat kell említeni.

[5] Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Szerk.: Danyi Dezső és Dávid Zoltán, Budapest, 1960. 50–51.

ban értelmezett kultúrában betöltött meghatározó szerep ezt csak még jobban aláhúzza.

A nemesség magas számából már pusztán logikai úton is következtethetünk arra, hogy igen különböző társadalmi, gazdasági és kulturális státusú elemek alkothatták az *„una eademque nobilitast"*. A legutóbbi évtizedekig azonban inkább csak színes történelmi freskótöredékek illusztrálták ezt a tényt. A tablók egyik állandó szereplője a bécsi palotájában lakó, magyarországi birtokainak jövedelméből gavallérosan pazarló, az udvari körökben keleties pompával kitűnő, magyarul nem is tudó mágnás. Főleg a 19. században kerül középpontba a vidéki kúriájában vastag pipafüstbe burkolózó jómódú birtokos táblabíró – aki néha a nemzet megmaradásának letéteményeseként, máskor az önzsírjába fúló maradiság jelképeként van lefestve. A valamivel tájékozottabbak ismerik azokat a képtöredékeket is, amelyek az utolsó inszurrekcióra nyereg nélküli lovakon kivonuló bocskoros — gatyás nemes atyafiakat ábrázolják, vagy amelyeken jó három évtizeddel később pár forintért, néhány pohár pálinkáért árulgatják nemesi jogaik egyik szimbólumát — a szavazatukat.

Mindegyik freskótöredéknek voltak valóságos, valaha élt modelljei. Hogy milyen arányban keveredtek ezek a heterogén elemek a jogilag egységes nemességen belül, arra csak az utóbbi két-három évtized társadalomtörténeti kutatásai keresték a választ. A polgári kor történetírásában a nemességkutatás többé-kevésbé a nemes családok genealógiájának feltárásával volt azonos, az egész nemességet, vagy legalább nagy tömegeit átfogó, statisztikai módszerű vizsgálatra nem került sor. Kivételként Szabó Istvánnak a parasztok tömeges nemesítéséről írt tanulmányát vagy Ungár Lászlónak a nemesi birtok eladósodásáról szóló cikkét, esetleg R. Kiss Istvánnak az utolsó nemesi felkelés résztvevőinek vagyoni rétegződését bemutató adatsorait, illetve a Schneider Miklós által közzétett, megyei nemességösszeírások alapján összeállított névsorokat említhetjük.[6] Történettudományunk marxista korszakában a nemesség kutatása sokáig tabunak számított; a társadalomtörténeti kutatás szinte csak a „dolgozó osztályok" (addig valóban elhanyagolt) történetének feltárásával foglalkozhatott.[7]

Hogy milyen kevés konkrét ismerettel rendelkezett a történettudomány a nemesség összetételéről, rétegződéséről, vagyoni viszonyairól, az kiderül (az egyébként a nemességgel szembeni marxista elfogultságtól mentes) tízkötetes Magyarország történetének társadalomtörténeti fejezeteiből is. E részek többségének szerzője, Vörös Károly maga is elismerte, hogy kénytelen becslésekre és példálózásra hagyatkozni, amikor a társadalmi rétegződés és átrétegződés adatokon nyugvó bemutatásnak kellene következnie. A néhány stabil, és a nemesség kapcsán közkézen forgó adat a létszámára vonatkozik (a II. József korabeli népszámlálás alapján, illetve Fényes Elek reformkori Statistikájából kölcsönözve); a főnemesi

[6] *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. Századik évfordulója emlékére. 1–2. k. Budapest, 1909–1911. 35, 42–43. l., *Szabó István:* Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében (szerk. Eckhart Sándor) Budapest, 1941 és uo. A jobbágy megnemesítése Turul, 1941. 11–21., *Ungár László:* A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok, 1935. 39–60.

[7] A nemességgel kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások részletező áttekintése *Pálmány Béla:* A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815) In: Mágnások, birtokosok, címereslevelek. Debrecen, 1997.

családok, pontosabban nemzetségek száma valamelyik korabeli címtárból, és hozzá még az egykorú kimutatás az 1809-ben hadrakelt nemesség jövedelmi rétegződéséről. H. Balázs Éva összefoglalója az 1780-as évek nemességéről jól jellemzi ezt a bizonytalan becslésekre utalt történetírást: „100 feletti arisztokrata család", alatta 7–800 „valóban bene possessionatus" família, ezek alatt többezer középbirtokos, majd még lejjebb 350 ezer főre tehető kisbirtokos és nincstelen alkotta a társadalom közel 5%-át kitevő nemességet.[8]

Az 1980-as évek elején kezdte el „szállítani" egy fiatal — zömmel vidéki — történésznemzedék a konkrét számadatokkal alátámasztott, helyi sajátosságokkal is számoló tanulmányokat a nemesség számbeli, rendi, foglalkozási tagozódásáról, vagyoni rétegződéséről. Munkáikban általában egy-egy vármegye 18–19. századi nemesi társadalmának képét rekonstruálják, többnyire a történeti statisztika eszközeit is felhasználva, legalább a birtokos nemesség vagyoni viszonyait feltárva és elemezve. A nemesség társadalomtörténetének kutatói számára a Hajnal István Kör teremtett szervezeti keretet. A „Rendi társadalom – Polgári társadalom" című konferenciasorozat előadásait közzétevő kötetei számos értékes tanulmánnyal gazdagították ismereteinket a nemességről.[9]

Amit a nemességről bírt ismeretek töredékességéről általában mondtunk, fokozottan érvényes a birtokviszonyok esetében. Az utolsó két évszázadban a földbirtokviszonyok, azok változása, vagy radikális átalakításuk igénye gyakran került az érdeklődés előterébe. Hogy csak a polgári korból ragadjunk ki néhány példát: 1848-ban, illetve a következő években a jobbágyfelszabadítás, a polgári földtulajdon megteremtése változtatta meg lényegesen a földbirtokstruktúrát. A 19. század második felében a birtokviszonyok spontán változása: a nemesi eredetű középbirtok szétmorzsolódása, illetve a gyorsuló tulajdonosváltás (a polgári birtokosok térnyerése az úri középosztály rovására) foglalkoztatta élénken a közvéleményt, vagy legalább az érintetteket. A 20. században ismét többször került a társadalom érdeklődésének homlokterébe a föld birtoklásának kérdése, a létező tulajdonviszonyok fokozatos vagy forradalmi átalakításának igénye (1919-ben, az 1920-as évek

[8] Magyarország története tíz kötetben 4. kötet Magyarország története 1686–1790 (Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv) Budapest, 1989. 126–132., 675–689., 703–706., 897–912. 5. kötet Magyarország története 1790–1848 (Főszerk. Mérei Gyula, szerk Vörös Károly) Budapest, 1980. 435–440., 485–507.

[9] Rendi társadalom – Polgári társadalom, 1. Salgótarján, 1986, 2. Gyula, 1987, 3. Salgótarján, 1989, 4. Keszthely, 1990, 5. Gyula, 1991, 9. Debrecen, 1997. A sorozatba tartozik a Bácskai Vera emlékkönyv (Vera /nem csak/ a városban – Supplementum 1995. /szerk. Á. Varga László/ Salgótarján, 1995.) is. A gyűjteményes köteteken kívül, a teljesség igénye nélkül kiemelünk néhány címet a másfél évtized nemességtörténeti irodalmából: *Pálmány Béla:* Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848). In: Századok: 1985/1. 3–41. *Erdmann Gyula:* Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. (szerk. Szabad György) Budapest, 1990. 348–362. *Ódor Imre:* Baranya nemesi társadalma a francia háborúk korában In: Baranyai helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 134. *Hudi József:* Veszprém vármegye politika elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Az átmenet, avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában. Tanulmányok. (szerk. Oláh Miklós) Veszprém, 1995. 25–61. *Glósz József:* Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XVI., Szekszárd, 1991. A nemességkutatás új korszakának nyitányaként jelölhetjük meg a Szécsényben, 1980-ban tartott első „középréteg"-konferenciát, melynek előadásai a Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. kötetében jelentek meg. (szerk. Szvircsek Ferenc) Salgótarján, 1981. A szerzők közül *Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Benczédi László, Wellmann Imre, Benda Kálmán, Vörös Károly, Szabad György, Praznovszky Mihály* nevét emeljük ki.

elején, 1945-ben, 1950–60 között, 1990 után vagy éppen 1997 őszén). A termőföld még akkor is megkülönböztetett tulajdoni tárgy maradt, amikor a nemzeti jövedelemben és a foglalkozási struktúrában a mezőgazdaság elvesztette vezető szerepét. Kiemelt státusát (ha a racionális magyarázatok mezején maradunk) általában azzal szokás indokolni, hogy a termőföld véges mennyiségű termelőeszköz, szemben a más szektorok által használt reprodukálható tárgyakkal, birtoklásához különös társadalmi érdekek fűződnek.

Az 1848 előtti magyar társadalomnak két jelzőjét emelnénk ki, mint olyat, amely miatt a földbirtokviszonyok különleges jelentőséggel bírtak. A késő feudalizmus-kori Magyarország *agrárország:* a lakosság túlnyomó többsége még a 19. század derekán is mezőgazdasági termelésből élt, meghatározó jelentőségű kérdés volt számukra a föld birtoklása. Hogy kié a föld, az meghatározta a birtokok népének életviszonyait, a gazdálkodás minőségét stb. A másik fontos jelző a *rendi.* A feudális társadalomban a presztízs és a hatalom legfontosabb forrása a földbirtok; megoszlása alapvetően befolyásolta a rendi társadalom tagozódását.

Mind a korabeli közgondolkodás, mind a történetírás tisztában volt a birtokmegoszlás gazdasági, társadalmi, politikai jelentőségével. Mint említettük, a 19. század második felében a legtöbbet tárgyalt társadalmi problémák közé tartozott az ún. dzsentrikérdés, a nemesi középbirtok pusztulása.[10] Ugyanakkor e folyamat számszerű, statisztikailag adatolt ábrázolását mind egykorúan, mind a későbbi történeti irodalomban hiába keressük.[11]

A liberális nemesi reformmozgalom (marxista) történeti irodalmában hasonló módon szinte már közhellyé vált a következő értékelés: A feudális viszonyok felszámolását a középbirtokos nemesség szorgalmazta legkövetkezetesebben, mert a 19. század első felében, az árutermelés térhódításával összefüggő folyamatok következtében (főleg a húszas évek dekonjunktúrája közepette) e réteg egzisztenciája került leginkább veszélybe, ami részükről az „előremenekülés" reakcióját váltotta ki.[12] Ugyanakkor e megállapítást alátámasztó társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálatot alig végeztek, főleg nem országos méretekben. (A regionális kutatások elsősorban a reformmozgalom élvonalába tartozó megyéket érintették, mint Varga János tanulmánya a bihari nemesség eladósodásáról[13], vagy az utóbbi évek fent említett köréből Glósz József disszertációja a Tolna megyei nemesség rétegződéséről vagy Erdmann Gyula tanulmányai a zempléni nemességről.[14]

[10] Néhány alapmű a kérdés korabeli irodalmából: *Asbóth János*: Három nemzedék, Budapest, 1879, *Censor [Beksics Gusztáv]:* Társadalmunk és nemzeti hivatásunk, Budapest, 1884, *Concha Győző:* A gentry, Budapesti Szemle, 142. 1910.

[11] A birtokviszonyokat illető „statistikai ismereteink hiányosságáról" panaszkodik azok legalaposabb kortárs statisztikusa, *Keleti Károly* is Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából című művében (Budapest, 1889., 2.kiadás, 146.) Az ismerethézagok pedig éppen ezekben az években tűnnek el, főleg az 1890-es évek nagy mezőgazdaság-statisztikai köteteinek köszönhetően.

[12] *Takács Mária:* Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847., Budapest, 1909, *Mályusz Elemér:* A reformkor nemzedéke, Századok, 1923. 1. sz., *Barta István:* A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái, Történelmi Szemle, 1963. 3–4. sz., U.ő.: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása, Történelmi Szemle, 1960. 2–3. sz.

[13] *Varga János:* A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt, Századok, 1958. 1–2. sz.

[14] Ld. 9. sz. jegyzet

Kutatási célok

A későfeudalizmus-kori birtokviszonyok kutatatásához jelen munka is a politikatörténet felől kapta az indító impulzusokat. Arra a kérdésre kerestünk választ, lehet-e a birtokviszonyok alakulásával, statisztikai jellegű vizsgálattal alátámasztani a középbirtokos nemesség fenyegetettségéről szóló közkeletű állítást? A birtokviszonyok kutatásával az a két térkép hozott közelebbi kapcsolatba, amelyeket a Történettudományi Intézetben készülő Magyar Történelmi Atlaszhoz készítettem. Az egyik Fényes Elek: Magyar országnak... mostani állapotja (I–VI), Pest 1836–40. című műve alapján a reformkori Magyarország legnagyobb birtokait ábrázolja (ezt Dobszay Tamással közösen készítettük). A másik térkép az 1780-as évek birtokviszonyait mutatja be, a Kuriai Levéltárban fennmaradt, kevéssé ismert „gazdacímtár" alapján. E forrás a II. József által bevezetni szándékolt telekkönyv előkészítő munkálatai során keletkezett.[15]

Eredetileg egy *folyamat*, a birtokviszonyok *alakulásának, változásának* megrajzolását tűztem ki célul. Ezt a folyamatot állóképek, pillanatfelvételek összevetése révén akartam megragadni. Ehhez első lépésként egy kiindulópont, majd egy végpont birtokviszonyainak rekonstrukciójára van szükség, és csak utána következhet az elmozdulás számbavétele.

Ha a történeti statisztika módszereivel feldolgozható, azonos szempontok szerint készült, az egész ország birtokviszonyaira kiterjedő, többé-kevésbé teljes összeírást keresünk a későfeudalizmus korából, a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés során készült tabellák megkerülhetetlenek. Ez a forráscsoport egységes szempontok szerint, országosan érvényes elvek szerint készült. A végrehajtás során voltak ugyan különbségek (pl. az irtásföldek, szőlők, községi földek számbavételében nem volt egyöntetű az összeírók gyakorlata), de e különbségek nem voltak olyan jelentősek, hogy a „legnagyobb közös nevező" megkeresésével ne lehetett volna a történeti statisztikai vizsgálat bázisaként használni a tabellákat.

Nemcsak a forrásadottságok szóltak e kiindulópont mellett. Az 1760-as évek végére nyugvópontra jutott már az a nagy birtokátrendeződés, amely a török kiűzésével és a Habsburg-ellenes felkelések vereségével összefüggésben végbement. Ekkorra kialakult egy alapvonásaiban 1848-ig érvényes birtokstruktúra. A struktúrán belül lehet gyanítani finom szerkezeti mozgásokat, erózió jellegű folyamatokat, de a 18. század elejihez hasonló földrengések nem rázták meg azt.

A végpont természetesen 1848, a forrásanyag pedig a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során keletkezett, még alig érintett, részben fel sem mért iratanyag lenne. Ez azonban még a kutatás jövőbeni feladata; jelen munka az első cél megvalósításaként, az úrbérrendezés korának nemesi birtokviszonyainak rekonstrukciójára vállalkozik.

A források

1767 és 1774 között a szűkebben vett Magyarország 44 megyéjében végezték el az úrbéres terület felmérését. A 3 szlavóniai megyében már korábban, 1755-ben,

[15] MOL, O 64, A politikatörténeti jellegű megközelítésben Szabad György inspirációjának volt nagy szerepe, a térképek elkészülte után pedig Vörös Károly biztatott a kutatás elmélyítésére.

Horvátországban, valamint az egykori temesi bánság 3 megyéjében pedig csak 1780-ban történt meg a rendezés. Mivel Horvátország és Szlavónia, illetve a szűkebben vett Magyarország nemesi birtokosainak névsora között alig van átfedés[16], így kihagyásuk nem érinti érdemben a magyar birtokosok rangsorát. A temesi bánság területe ekkor még teljes egészében a kincstár birtokában volt, így a *nemesi* birtokviszonyok szempontjából nem volt érdekes. (A megyék száma azért 44, mert Kishont még külön szerepelt, csak később csatolták Gömör megyéhez.) Az összeírás végrehajtásának 7 éves időtartama még megengedi, hogy az összeírás eredményét a szűkebb országterületen pillanatképnek tekintsük (bár volt rá példa, hogy a később sorra került megyében egy korábban, más megyében szerepelt birtokosnak már az özvegyét említik örökösként).

Úgy gondoljuk, mellőzhetjük itt az úrbérrendezés előzményeinek, a rendelet kibocsájtásának, az összeírás és a rendezés végrehajtásának taglalását; a történeti irodalom azt részletesen feltárta és leírta.[17] A mi szempontunkból az összeírás leglényegesebb elemének az számít, hogy az úrbéres állomány helységenkénti rögzítésekor készített tabellákból pontosan megállapíthatók az adott község *nemesi* birtokviszonyai is (természetesen csak az úrbéres földre és népességre vonatkozólag). A jobbágyokat és telkeiket, illetve a zselléreket földesuranként csoportosítva írták össze. Ugyancsak mellőzzük itt az úrbéres birtokviszonyok jogi-terminológiai kérdéseinek részletezését; a feldolgozás során felmerülő ilyen jellegű problémák megoldásához Varga János könyvei nyújtottak elméletileg megalapozott, ugyanakkor gyakorlatias és szinte minden részletre kiterjedő útmutatást.[18]

E forráscsoport egy részét Felhő Ibolya munkatársaival már feldolgozta és kiadta.[19] A dunántúli megyéket tartalmazó kötet 1970-es megjelenése óta azonban folytatás nélkül telt el negyedszázad. Kutatásunk egyik célja kezdettől egy számítógépes adatbázis létrehozása és az adatok gépi feldolgozása *is* volt – az ebben rejlő lehetőségek pedig új minőséget jelenthetnek a felhasználó szempontjából, ami akár még a kutatások párhuzamosságát is igazolhatja.[20] A Felhő Ibolya által szerkesztett kötetben egyébként a nemesi birtokviszonyok inkább „melléktermékként" jelennek meg, a középpontban az úrbéres népesség áll. Ezért is használtuk a dunántúli megyék esetében is az eredeti tabellákat, mivel a forráskiadvány a kisebb birtokosok birtokait helyenként csak összesítve közli.

Az Országos Levéltárban, a Helytartótanácsi Levéltár Dep. Urbariale iratai között a 44 megye mintegy 7600 helységének úrbéri tabellája található meg. Más

[16] Ezt a II. József-korabeli birtokosösszeírás igazolja, amely kiterjedt Horvát-Szlavónországra is. Ld. 15. sz. j.

[17] Legújabb összefoglalása a Magyarország története 4. kötetében *Vörös Károly* tollából, 926., részletesebb ismertetése Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. A Dunántúl. Szerkesztette Felhő Ibolya, Budapest, 1970., az úrbérrendezés irodalmát is közli. Ebből alapvető jelentőségű *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában I. kötet, Budapest, 1933.

[18] *Varga János:* A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1848. Budapest, 1967., és U.ő: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969.

[19] Ld.: 17. sz. jegyzet

[20] A disszertáció lényegi részének elkészülte után jutott csak tudomásomra, hogy a munkacsoport később is folytatta az anyaggyűjtést, ám további publikáció nem született belőle.

forrásokból (Lexicon locorum[21], a II József-korabeli népszámlálás adatai) megállapíthatóan a lakott helyek száma ezen a területen kb. 9000 volt. A hiányzó helységek többségében nem készült úrbéri összeírás. Ezek lehettek allodiális jellegű népes puszták (főleg a volt hódoltsági területeken találhatunk ilyeneket nagy számban), kuriális falvak (különösen az északnyugati megyékben volt belőlük sok) vagy privilégizált mezővárosok. A hiányzó helységek kisebb részében elkészült a tabella, csak eltűnt a Helytartótanács Levéltárából (esetleg be sem került oda). Egy részük valószínűleg fellelhető a megyei levéltárakban, azonban ezek felkutatására nem vállalkozhattunk. Egyébként az elveszett tabellák aránya nem túl magas (megyénként legfeljebb 2–3%). Csak Máramaros és Sáros megye összeírásai olyan hiányosak, hogy nem alkalmasak a történeti statisztikai vizsgálatra. E két megye tabelláinak alig 10%-a található meg a MOL-ban. (Ez főleg Sáros megye esetében sajnálatos. Az 1780-as években készült, fent említett birtokösszeírás tanúsága szerint a megyét a 18. században még a jómódú középbirtok túlsúlya jellemezte. Egy századdal később viszont Mikszáth műveiben már éppen a „sárosi dzsentri" lett e réteg hanyatlásának, lecsúszásának jelképes figurája.)

A 44 megye 31 millió kat. holdnyi összterületéből 23 millió holdat foglal el annak a 7600 helységnek a határa, amelyeknek az összeírását feldolgoztuk. A kancellária számára az 1780-as években készült összesítés szerint ezen a területen 6,1 millió magyar hold úrbériséget írtak össze[22]. Ennek 82%-át, közel 5 millió holdat tartalmaznak a meglevő tabellák. Az összesítés szerinti 515 ezer úrbéres háztartás 88%-át, 456 ezer háztartást írtak össze bennük. Úgy gondoljuk, hogy ez a „találati arány" elég magas ahhoz, hogy a birtokszerkezettel kapcsolatosan az egész országra érvényes, kellően megalapozott következtetésekre jussunk. Ezt megerősítette a következő tapasztalat is: A hiányzó helységek birtokosait megpróbáltuk más forrásokból, elsősorban a II. József korabeli birtokösszeírásból azonosítani. Kiderült, hogy a hiányzó helységek birtokosai között minden típus megtalálható, hiányuk valószínűleg nem torzítja jelentősen az arányokat valamelyik kategória javára vagy rovására. Az *I. táblázatban* megyénként részletezve közöljük, hogy a kancelláriai összesítéshez képest az úrbéres földnek, illetve népességnek hány százalékát tartalmazzák az általunk megtalált és feldolgozott tabellák.[23] Feltűnő, hogy némely megyében az általunk használt tabellákban több úrbérest találtunk, mint amennyit a kancelláriai összesítés szerint összeírtak. A (nem jelentős) eltérést magyarázhatja az úrbéri tabellák utólagos módosítása, elkallódása vagy akár számítási hiba.

A polgári korszak gazdacímtáraihoz mérhető pontosságú rekonstrukcióra természetesen nem számíthatunk e forráscsoport alapján. Legnagyobb hiányossága már létrejöttének céljából (az úrbéri állomány rögzítése) adódik: nem tartalmazza az allodiális területet. Így adatsoraink elsősorban a birtokosok, birtokoskategóriák egymáshoz való viszonyítására alkalmasak, természetesen nem várha-

[21] Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Budapest, 1920.

[22] MOL Magyar Kancellária Lta, Acta Generalia 3688/1786. A kancelláriai levéltárban található vaskos kötet helységenként tartalmazza az úrbéres állományt (abban nem szerepel a földesúr neve).

[23] A kancelláriai összesítés megyei összegeit közli *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Budapest, 1973., 145. és 153.

tó el tőlük a (nem létező) telekkönyv pontossága. Ezt a hiányt kíséreltük meg ellensúlyozni egy további adatsor bevonásával: a helységek teljes területének figyelembevételével. A területadatot *A magyar korona országainak helységnévtárából* vettük (Budapest, 1873). Ez az első olyan hivatalos helységnévtár, amely a helységek határának területét közli. Annak tudatában, milyen gondosan ügyeltek a községek határuk épségére, a súlyos torzítás kockázata nélkül azonosíthatjuk e területadatokat a száz évvel korábbi kiterjedéssel. Ugyancsak a viszonyítási alap bővítése céljából felhasználtuk a II. József-féle népszámlálás lélekszámadatait, hiszen a birtokok értékét (gazdasági és hatalmi-presztízs értékét egyaránt) lényegesen befolyásolta a rajta élő alattvalók száma is. Ezt természetesen csak azon megyék esetében volt lehetséges, ahol a községek adatsorai is hozzáférhetők.

Bár tanulmányunk címe alapján magától értetődik, de azért külön is hangsúlyozzuk, hogy vizsgálatunk csak az úrbéres birtokkal rendelkező nemesekre terjed ki. A józsefi népszámlálás a vizsgált területen 145 ezer nemes férfit talált; a nemesség létszámát tehát 290 ezerre tehetjük, ami mintegy 57 ezer családnak felel meg. Összevetve ezt a számot az adattárunkban szereplő 5600 birtokossal, megállapíthatjuk, hogy körülbelül minden tizedik nemes rendelkezett valamilyen úrbéres birtokkal. Vizsgálatunk tehát kizárólag ennek a tizednek a rétegződésével, vagyoni viszonyaival foglalkozik.

A munka során, annak országos jellege, illetve kiterjedése miatt szigorúan be kellett tartanunk néhány „önkorlátozó" szabályt. Így nem foglalkoztunk a birtoklás *jogcímével,* tehát, hogy a tabellában szereplő földesúr a valódi tulajdonosa vagy csupán zálogbirtokosa az adott birtoknak. Ugyanígy nem kutattuk a *használat módját*: több kisebb birtokos gyakran a közbirtokosság valamilyen formájában hasznosította, pl. bérbe adta a helységet (a bérlő többnyire a birtokostársak közül került ki).

Ugyancsak le kellett mondanunk a munka belátható időn belüli lezárása érdekében a helytörténeti irodalom hasznosításáról: arról a csábító lehetőségről, hogy segítségével kitöltsük az esetleges hiátusokat, ellenőrizzük, esetleg módosítsuk adatainkat. Az Adattárban az szerepel birtokosként, akit az úrbéri tabellák megneveznek. (A feldolgozás során három nagyobb birtoknál vettük figyelembe más források módosító adatait. Ld. a kincstári birtokokról szóló fejezetet.)

I. táblázat

A feldolgozott tabellákban szereplő, illetve az egykorú összesítés szerinti úrbéres föld és úrbéres népesség

	úrbéres terület			úrbéres népesség		
Megye	kancelláriai összesítés	feldolgozott	aránya	kancelláriai összesítés	feldolgozott	aránya
Abaúj	91253	82365	90.1%	8234	7136	86.7%
Arad	147360	126822	86.1%	16244	14675	90.3%
Árva	210829	162238	77.0%	13317	9411	70.7%
Baranya	294332	280732	95.4%	16393	16713	102.0%
Bars	85139	73659	86.5%	9571	8752	89.8%
Bács-Bodrog	482036	228666	47.4%	13753	7499	54.5%

Bereg	54079	47371	87.6%	6264	6480	103.5%
Békés	82496	82813	100.4%	7492	6707	89.5%
Bihar	267838	169590	63.3%	32183	22100	68.7%
Borsod	145058	127792	88.1%	11449	10738	93.8%
Csanád	50062	46069	92.0%	2402	2274	94.7%
Csongrád	43881	57103	130.1%	4370	4039	92.4%
Esztergom	65181	61605	94.5%	5333	4111	77.1%
Fejér	108589	90621	83.5%	6982	6877	98.5%
Gömör	85223	73091	85.8%	10119	7958	78.6%
Győr	50304	42443	84.4%	5474	5480	100.1%
Heves	193418	178773	92.4%	12915	12207	94.5%
Hont és	148650	107230	87.3%	11564%	9039	98.7%
Kishont		22592			2371	
Komárom	98556	119583	121.3%	5659	7681	135.7%
Liptó	53661	44910	83.7%	5530	5130	92.8%
Máramaros	65939	15797	24.0%	8466	1028	12.1%
Moson	142770	128818	90.2%	7598	7366	97.0%
Nógrád	150749	149673	99.3%	11481	11157	97.2%
Nyitra	202257	184555	91.3%	31242	26730	85.6%
Pest	323511	300131	92.8%	21360	24607	115.2%
Pozsony	203486	157393	77.4%	17764	16176	91.1%
Sáros	170032	10319	6.1%	12809	815	6.4%
Somogy	215568	197262	91.5%	13544	14598	107.8%
Sopron	133101	135791	102.0%	18277	18530	101.4%
Szabolcs	95292	92965	97.6%	7180	7120	99.2%
Szatmár	140336	132430	94.4%	12302	12200	99.2%
Szepes	227546	128665	56.5%	17862	8940	50.1%
Tolna	140218	140801	100.4%	13208	13138	99.5%
Torna	22923	19741	86.1%	1445	1445	100.0%
Trencsén	227017	196051	86.4%	30181	30478	100.1%
Turóc	44024	36382	82.6%	3804	3898	102.5%
Ugocsa	22403	20335	90.8%	2450	2580	105.3%
Ung	59977	59526	99.3%	5192	5075	97.8%
Vas	232030	187356	80.8%	22570	22475	99.6%
Veszprém	111872	92771	82.9%	8376	8481	101.3%
Zala	154583	149359	96.6%	19625	19625	99.2%
Zemplén	204645	177075	86.5%	17836	17499	98.1%
Zólyom	41692	33268	79.8%	5694	4733	83.1%
Összesen	**6089916**	**4973620**	**81.7%**	**515514**	**456295**	**88.5%**

Mivel az allodiális birtokoknak az úrbérihez hasonló átfogó, egységes és országos összeírásával nem rendelkezünk, az *úrbéres* földbirtok súlyának érzékeltetésére összeállítottunk két táblázatot. A *II. táblázat* az úrbéres földnek a mezőgazdaságilag hasznosított területhez viszonyított arányát tartalmazza, megyénként.[24]

[24] A mezőgazdaságilag hasznosított terület adataira lásd Benda, i.m. 104–109. Itt három statisztikus (Link, Liechtenstern és Magda Pál adatsorait közli, amelyek mind ugyanarra a ma ismeretlen, II. József korabeli felmérésre, vagy inkább becslésre támaszkodnak.

A *III. táblázatban* az úrbéres és a teljes népesség egymáshoz viszonyított arányát láthatjuk. Az úrbéres népesség 1770 körüli arányát az úrbérrendezés korabeli úrbéres népesség és a II. József-féle népszámlálás adataiból számítottuk ki. Az időbeli eltérést a következőképpen korrigáltuk: elfogadva Wellmann Imre számítását, miszerint Magyarország népessége 1720–1790 között 131%-kal nőtt,[25] a népességgyarapodás évi 12 ezrelék volt. Ebből kiszámítható, hogy 1770-ben az 1787-es népesség 81,65%-ával kalkulálhatunk. Szintén a népszámlálás adataiból állapítottuk meg megyénként az átlagos családlétszámot; ezzel megszoroztuk az *úrbéres háztartások* számát, hogy a *teljes úrbéres népesség* számát megállapíthassuk. Ez a számítás mód Árva megyénél ellentmondáshoz vezetett: magasabb lett az úrbéresek száma, mint a teljes népesség. Ennek valószínű oka lehet, hogy itt (és ez az északi megyékre általában érvényes) nem nőtt az országos átlagnak megfelelően a népességszám, tehát 1770 körül magasabb volt már, mint az 1787-es lélekszám 81,65%-a, így itt az úrbéresek aránya a valóságban alacsonyabb lehetett a táblázatban szereplőnél.

II. táblázat

Az úrbéres terület aránya a mezőgazdaságilag hasznos területen belül az 1780-as években

Megye neve	
Abaúj	17.32%
Arad	12.54%
Árva	52.98–96.18% között
Baranya	28.76%
Bars	16.69%
Bács-Bodrog	29.41%
Bereg	7.04%
Békés	12.29%
Bihar	12.46%
Borsod	21.88%
Csanád	16.46%
Csongrád	6.89%
Esztergom	34.75%
Fejér	11.14%
Gömör	11.05%
Győr	16.68%
Heves	15.03%
Hont	33.18%
Komárom	17.26%
Liptó	12.99%
Máramaros	3.02%
Moson	39.56%

[25] Magyarország története, 4. kötet, 73.

Nógrád	24.63%
Nyitra	15.57%
Pest	14.97%
Pozsony	23.02%
Sáros	26.95%
Somogy	18.36%
Sopron	20.04%
Szabolcs	8.01%
Szatmár	12.21%
Szepes	32.27%
Tolna	19.40%
Torna	21.88%
Trencsén	24.28%
Turóc	20.15%
Ugocsa	8.95%
Ung	9.27%
Vas	21.96%
Veszprém	13.55%
Zala	13.57%
Zemplén	18.62%
Zólyom	8.09%
Országos átlag:	17.69%

III. táblázat

Az úrbéres népesség aránya az össznépességen belül 1770-ben

	Össznépesség	Úrbéres népesség	arány%
Abaúj-Torna	114 341	51 771	45.28
Arad	125 278	88 548	70.68
Árva	60 578		
	(74 975)	72 145	96.23
Baranya	149 953	93 930	62.64
Bars	87 481	51 636	59.03
Bács-Bodrog	186 023	74 952	40.29
Bereg-Ugocsa	73 885	43 976	59.52
Békés-Csanád-Csongrád	136 195	75 033	55.09
Bihar	284 088	166 779	58.71
Borsod	111 603	57 558	51.57
Esztergom-Komárom	122 468	53 463	43.65
Fejér	90 393	34 742	38.43
Gömör	110 243	54 072	49.05
Győr-Moson	105 155	62 306	59.25

Heves	147 625	68 127	46.15
Hont	87 182	59 189	67.89
Liptó	46 293	33 002	72.29
Máramaros	70 067	39 322	56.12
Nógrád	120 910	64 195	53.09
Nyitra	240 813	160 123	66.49
Pest	258 758	109 391	42.28
Pozsony	190 959	85 149	44.59
Sáros	116 405	72 657	62.42
Somogy	135 640	71 288	52.56
Sopron	129 715	84 977	65.51
Szabolcs	88 793	35 466	39.94
Szatmár	123 186	61 606	50.01
Szepes	123 849	93 514	75.51
Tolna	109 049	66 103	60.62
Trencsén	179 834	164 518	91.48
Turóc	30 365	20 115	66.24
Ung	47 416	27 576	58.16
Vas	183 918	116 106	63.13
Veszprém	117 090	39 755	33.95
Zala	184 584	103 335	55.98
Zemplén	170 824	96 261	56.35
Zólyom	52 688	28 900	54.85
Összesen:	4 728 044	2 681 586	56.72%

A feldolgozás módszere, az adatbázis felépítése

Az adatgyűjtés a Helytartótanácsi Levéltár Dep. Urbariale iratairól készült mikrofilmekről történt. A „cédulázás" során lényeges szempont volt, hogy az összegyűjtött adatok alkalmasak legyenek statisztikai felhasználásra, sőt, kifejezetten számítógépes feldolgozásra. Ehhez egységesíteni, uniformizálni kellett a tabellák adatsorait, ami természetesen valamelyest a helyi színek kifakításával is együtt járt, tehát sajnálatos, de elkerülhetetlen információveszteséget is eredményezett.[26] Az egységesítés jegyében az irtások és a szőlő mennyiségét nem vettem figyelembe, mivel ezeket nem tekintették az úrbéres állomány részének. Ráadásul az összeírók nem is jártak el egységesen: a véletlenszerűen összeírt szőlők, irtások beszámítása sértette volna az egységes szempontok szerinti feldolgozás elvét, valamelyest eltorzította volna a birtokviszonyok képét. Beszámítottam viszont az úrbériségbe a község szántójaként vagy rétjeként összeírt területet, mivel azt a

[26] A mértékegység egységesítése pl. tipikus példája volt az uniformizálással járó információvesztésnek: az 1100, 1200, 1300 négyszögöles holdak számontartása, illetve a rétek területének mérésére alkalmazott *kaszás* vagy *embervágó* tájanként változó követése ellehetetlenítette volna a nagytömegű adat feldolgozását. Így a holdak között nem tettem különbséget, azt 1200 négyszögölesnek vettem, a belső teleknél alkalmazott *pozsonyi mérőből* kettőt számítottam egy holdra, a *kaszást* pedig egyenlőnek tekintettem a holddal.

tabellák is úrbéres jellegűnek mutatják, többnyire földesúri szolgáltatást is bejegyeznek mellé a „tartozik" oldalra.

A feldolgozás során *egy birtoknak az egy tulajdonos által egy helységben bírt úrbériséget tekintettem.* A 7600, ismert birtokosú helységben az 5800 birtokos 21 ezer birtokkal rendelkezett, tehát egy helységnek átlagosan 2,8 birtokosa volt, egy átlagos földesúr birtoka pedig 3,6 helységben volt elszórva.

A disszertáció mellékletéül szolgáló Adattár négy, számítógép segítségével rendezett adatsort tartalmaz. Az I. rész (Úrbéres birtokkal rendelkező földesurak és birtokaik) gazdacímtár-szerűen sorolja fel az úrbéres birtokkal rendelkező földesurakat, birtokaikat helységenként feltüntetve, a birtok méreteivel együtt.

A II. rész (Úrbéres birtokok, megyénként és községenként), ugyanazokat az adatokat tartalmazza, de ezúttal helységnévtár jellegűen. A megyék, illetve azokon belül a helységek ABC-rendjében sorolja fel az egyes helységekben birtokos földesurakat és úrbéres birtokaik kiterjedését.

A III. rész (Az úrbéres birtokok országos összesítése) birtokostípusok szerint csoportosítva, a nemesi magánbirtokot méret szerint is kategóriákba sorolva összesíti személyenként az 5800 birtokos *teljes* úrbéres birtokát. Az egyes típusokon, illetve kategóriákon belül az úrbéres terület mérete szerint csökkenő sorrendbe vannak rendezve a birtokosok.

Itt jegyezzük meg, hogy a nemesi birtok kategorizálásánál nem tekintettük sarkalatos kérdésnek, milyen birtokméreteknél húzzuk meg a választóvonalakat, és főleg nem tartottuk döntő fontosságúnak a kategóriák elnevezését. A kategorizálás tekintetében elég nagy a zűrzavar a szakirodalomban.[27] Pl. a valódi középbirtokos Kenessey Kálmán szerint néhány száz holddal rendelkezik,[28] Keleti Károly szerint 200–1000 hold között birtokol (de 30 hold fölött már „kis középbirtokos").[29] Szabad György szintén a 200–1 000 holdasokat sorolja ide,[30] miképpen Hanák Péter is.[31]

A felsorolt osztályozás azonban minden esetben a jobbágyfelszabadítás *utánra* vonatkozik. 1848 előtt még bonyolultabb a helyzet. Szekfű Gyula szerint a középbirtok 800–1 000 holdnál kezdődik.[32] Wellmann Imre szerint az a középbirtokos nemes a 18. században, aki *az úrbéres* földből bír 100 és 1 000 hold között.[33] Éppen az olvasó tetszése szerint felhasználható, kategorizálható Adattár közzététele mentesíti a szerzőt, hogy merev válaszfalakat húzzon a társadalom egymásba tűnő rétegei közé. (Természetesen a jelen tanulmány nagy részét kitevő statisztikai elemzés során ezt a problémát mégsem kerülhettük meg teljesen.)

---

[27] *Glósz*, i. m. 6–7. lapján áttekinti a középbirtokosság meghatározására tett kísérleteket.

[28] *Kenessey Kálmán:* Egy-két őszinte szó társadalmi viszonyainkat illetően, Pest, 1857., 87–89.

[29] *Keleti*, i.m. 149.

[30] *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon 1849–1867. Valóság, 1976. 5. sz. 4.

[31] *Hanák Péter:* A magyar középosztály fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3.sz. 25.

[32] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék. Budapest, 1920. 76.

[33] *Wellmann Imre:* A középnemesség gazdálkodása a XVIII. században. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. kötet (szerk. Szvircsek Ferenc) Salgótarján, 1981., 64–67.

A IV. rész (Az úrbéres birtokok összesítése megyénként) a harmadik részhez hasonlóan, de ezúttal csak egy-egy megye határain belül fekvő birtokait összegzi a birtokosoknak. Ezeknél a listáknál nem választottuk külön a birtokostípusokat.[34]

Az V. részben található térképek a feldolgozott megyék területén fekvő nagyobb birtokokat ábrázolják, községhatáros alaptérképen megrajzolva.[35] Azt, hogy mely birtokok kerültek fel a térképre, az *ábrázolhatóság* döntötte el, a méret és a szórtság függvényében.

A birtokviszonyok makrostruktúrája

A közel ötmillió hold úrbéres föld 5 835 birtokos között oszlott meg. A birtokviszonyok vizsgálata során első lépésként a nemesi magánbirtokot és a (mai szóhasználattal) jogi személyiséggel rendelkező tulajdonosokat különítettük el. A birtokállomány közel háromnegyedét, 3,6 millió holdat, az úrbéres föld 72,2%-át 5 579 nemes földesúr mondhatta magáénak. Az ő birtokaikon élt az összeírt úrbéres népesség 74,2%-a, 339 ezer jobbágy és zsellércsalád. A fennmaradó 1,4 millió holdon, illetve 116 ezer úrbéres családon a királyi kincstár, a katolikus egyház és a szabad királyi városok osztoztak.

Megkíséreltük, legalább megközelítő pontossággal felvázolni az ország *teljes*, tehát nemcsak úrbéres területének megoszlását is, az egyes helységek területét alapul véve. Csak azokat a helységeket soroltuk valamelyik birtokkategóriába, amelyeknek csak egy földesura, vagy csak azonos típusba tartozó birtokosai voltak (pl. több egyházi birtokos, vagy pl. a Batthyány család több, egyaránt nagybirtokos tagja).

A birtokviszonyok rekonstruálása kb. 28 millió kataszteri holdra terjedt ki. Ennek 21,1%-ával, mintegy 5,9 millió holddal rendelkeztek a jogi személyiségű birtokosok. 19,8 millió hold, (67,4%) bizonyíthatóan nemesi tulajdonban volt. 3,2 millió holdnak (11,5%) az úrbérrendezés-kori tulajdonosát nem sikerült egyértelműen megállapítani. E terület jórésze kívül is esett az úrbéri viszonyokon; ide tartoztak pl. a puszták és a kuriális falvak. *(V. táblázat)*

A nemesi birtokosokat a következő kategóriákba soroltuk a birtoknagyság alapján:

- 10 000 hold feletti *latifundiumok*. Ebbe a csoportba 62 földesúr, a nemesi birtokosok 1,1%-a tartozott. A birtokszerkezetben nyomasztó túlsúlyt képviseltek. Az ország teljes birtokállományának kétötödét tartották kézben, ami azt jelenti, hogy a nemesi birtok nagyobbik fele, (56,2%-a) ennek a szűk elitnek a kezében koncentrálódott. Birtokaikon élt a nemeseket uraló úrbéres népesség 54,4%-a.
- 5 000 és 10 000 hold közötti *nagybirtok*. E kategória létszáma megközelítette a latifundiumok uraiét: a 48 földesúr a nemesi birtokosok 0,9%-át tette ki. Birtokaik összterülete azonban már nagyságrendekkel elmaradt a

[34] Az adattár remélhetően hamarosan hozzáférhető lesz a kutatók számára a hálózaton is elérhető Magyar Társadalomtörténeti Adattárban.

[35] Az általam használt alaptérképet a Kartográfiai Vállalat készítette 1984-ben a Történettudományi Intézetben készülő Történelmi Atlasz számára, A Magyar Állam Közigazgatási térképe (1:1 000 000), 1884 alapján. (Ez volt Magyarország első községhatáros ábrázolása)

fenti csoportétól: a teljes úrbéres állomány 6,6%-a, (a nemesi magánbirtok 9,1%-a, illetve ezek népességének 8,9%-a) felett rendelkeztek.

- 1 000 és 5 000 hold közötti *nagy középbirtok*. Ebbe, az előbbieknél lényegesen népesebb kategóriába 293 tulajdonos, a nemesi birtokosok 5,3%-a tartozott. Az úrbéres birtokok 12%-át tartották kezükben. (Ez a nemesi birtokok területének 16,7%-át, úrbéres népességének 16%-át tette ki.)
- 500 és 1 000 hold közötti *középbirtok*. A nagy középbirtokosokhoz hasonló nagyságú csoport 325 főből állt (a birtokosok 5,8%-a). Ők azonban már csak az úrbéres állomány 4,7%-át, (a nemesi birtokok területének 6,5%-át, népességének 6,2%-át birtokolták.
- 100 és 500 hold közötti *kis középbirtok*. Az előző kategória létszámának négyszerese, 1312 birtokos (23,5%) került ebbe a csoportba. A nemesi birtokosok közel egynegyede a birtokállomány 6%-ával, (a magánbirtok 8,3%-ával, ezek népének 8,9%-ával) rendelkezett.
- 100 hold alatti *kisbirtok*. Ebbe a legnépesebb kategóriába 2 464 fő, a birtokosok 44,2%-a tartozott. Nagy létszámuk dacára alig hagytak nyomot a birtokstruktúrán: a teljes úrbériségnek mindössze 1,8%-át mondhatták magukénak, ami a nemesi magánbirtok 2,5%-ának felelt meg (ezen élt a nemesek úrbéreseinek 3,7%-a).
- Csak zsellérrel rendelkező *töredékbirtok*. Minden ötödik nemesi rendű birtokos már csak zsellérek felett uraskodott. Az 1 075 „földesurat" a nemesi birtokok úrbéres népességének 0,8%-a szolgálta. *(IV. táblázat és 1. ábra a Függelékben)*

IV. táblázat

Az úrbéres birtokok megoszlása (összefoglalás)

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Kincstári birtok	423	9,169.050	438,731	20,480	10,084	1,839
	%	6.54%	8.82%	6.98%	7.65%	5.93%
Szabad kir. város (20)	77	1,260.750	45,112	3,065	1,055	477
	%	0.90%	0.91%	1.04%	0.80%	1.54%
Kat. egyház (253)	1366	25,389.800	889,345	477,50	25,798	5,547
	%	18.10%	17.88%	16.27%	19.58%	17.89%
Összesen:	1866	35,819.600	1,373,188	71,295	36,937	7,863
	%	25.54%	27.61%	24.29%	28.04%	25.36%
Nemesi magánbirtok:						
10,000 hold- (62)	3073	57,962.305	2,018,085	120,187	49,583	14,373
	%	41.33%	40.58%	40.94%	37.64%	46.36%
5–10,000 hold: (48)	756	9,360.000	325,538	19,801	8,300	2,141
	%	6.67%	6.55%	6.75%	6.30%	6.91%
1–5,000 hold: (293)	3177	17,528.875	599,627	37,798	13,769	2,709
	%	12.50%	12.05%	12.88%	10.45%	8.74%
500–1,000 hold (325)	2061	6,826.500	231,570	14,460	5,564	1,074
	%	4.87%	4.66%	4.93%	4.22%	3.46%
100–500 hold (1312)	4598	8,745.500	296,052	19,843	8,909	1,434
	%	6.23%	5.95%	6.76%	6.76%	4.62%
100 hold alatt (2464)	4138	2,599.875	88,015	7,305	4,375	694
	%	1.85%	1.77%	2.49%	3.32%	2.09%
Csak zsellérrel (1075)	1166	0.000	500	0	2,496	268
					1.89%	1.03%

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Összesen: (5579)	18969	103,023.055	3,559,387	219,394	92,996	22,693
	%	73.45%	71.57%	74.74%	70.59%	3.19%
Ismeretlen megoszlású és egyéb	158	1,135.125	33,809	2,203	1,559	318
	%	0.81%	0.68%	0.75%	1.18%	1.03%
Összesen: (5835)	21008	140,258.375	4,973,623	293,543	131,746	31,006

A teljes, tehát nemcsak úrbéres terület megoszlását illetően a következő eredményekre jutottunk. A *latifundiumok* urai mintegy 8,4 millió kataszteri hold (az összeírt terület 30%-a) kizárólagos birtokában voltak. Az 5 és 10 000 hold közötti *nagybirtokosok* 1,2 millió kataszteri holdnyi terület (4,2%) erőforrásait hasznosíthatták. A *nagy középbirtokosok* 2,2 millió hold (7,9%) felett rendelkeztek elkülöníthetően. Az utánuk következő birtokoskategóriákban már olyan ritkán fordult elő egy helység egész területének egyedüli birtoklása, hogy a teljes terület megoszlásának vizsgálata esetükben nem lehetséges. 7,1 millió kataszteri hold (ami a vizsgált terület egynegyedét tette ki) részben a kis- és középbirtokosok tulajdonában volt, részben különböző kategóriákba tartozó földesurak vegyesen bírták az ide tartozó helységeket. (*V. táblázat*)

V. táblázat

A teljes terület megoszlása a birtoktípusok között

Tulajdonos	Kat. hold	Aránya
Kincstári birtok	2,212,908	7.91%
Szabad kir. városok	133,351	0.48%
Katolikus egyház	3,559,204	12.72%
Összesen:	5,905,463	21.11%
Nemesi magánbirtokosok:		
10,000 hold fölött	8,409,110	30.06%
5–10,000 hold:	1,168,073	4.17%
1–5,000 hold:	2,209,322	7.90%
Kis- és közbirtokosok	7,072,899	25.27%
Magánbirtok összesen:	18,859,404	67.40%
Ismeretlenbirtokosok:	3,213,949	11.49%
Összesen:	27,978,816	100.00%

A teljes úrbéres birtokállomány és az összes birtokos figyelembevételével kiszámítottuk a birtokméret középértékeit. Eszerint az átlagbirtok 3–4 helység határában terült el (pontosan 3,6 birtokegységből állt), 24 jobbágytelek, 852 hold úrbéres föld tartozott hozzá és 78 jobbágy-, illetve zsellércsalád élt rajta. A statisztikai átlag azonban a valóságban éppen nem nevezhető tipikusnak. Mint fentebb láttuk, a birtokosoknak mindössze 5,8%-a tartozott az ezen érték körül szóródó középbirtokosok közé. Az úrbéres területnek még ennél is kisebb hányadát, csak 4,7%-át birtokolták a középbirtokosok.

Ha nem is a nemesi birtokviszonyokhoz hasonló szélsőségeket, de szintén jelentős eltéréseket takarnak az úrbéres népesség középszámai. Eszerint az átlagos jobbágycsalád 0,48 telekkel bírt, amelyhez 16,9 hold úrbéres föld tartozott.

Az úrbéres népesség nagy többsége, több, mint kétharmada rendelkezett valamekkora telekkel: egy zsellérre ekkor még 2,2 jobbágy jutott. A földdel való ellátottság és a zselléresedés előrehaladása birtoktípusonként is mutat eltéréseket, de még erősebbek voltak a regionális különbségek (erről bővebben majd az egyes birtokos kategóriák kapcsán szólunk).

Az egyes birtokostípusok részesedése az úrbéres állományból természetesen igen nagy eltéréseket mutatott az egyes régiókban, sőt akár egyes szomszédos megyék között is. Az egyes tájegységek, illetve megyék meghatározó vagy jellemző birtoktípusairól a következő fejezetekben, az egyes kategóriák tárgyalása kapcsán szólunk részletesebben. Itt közlünk egy teljes áttekintést az úrbéres földterület egyes birtokos-típusok közötti, megyénkénti megoszlásáról. A IV. táblázathoz képest a nemesi magánbirtokot itt kevesebb osztályba soroltuk. Összevontuk a latifundiumokat és az 5–10 000 hold közötti nagybirtokot, valamint a kis középbirtoknak nevezett kategóriát az előtte állóval. Így táblázatunkban megkülönböztettük az 5 000 holdon felüli *nagybirtokot*, az 1 000 és 5 000 hold közötti kategóriát (*átmenet a nagy- és a középbirtok között*), a 100 és 1000 hold közötti *középbirtokot*, a 100 hold alatti *kisbirtokot*, valamint feltüntettük a *csak zsellérrel* rendelkező nemesek számát.

A táblázat első oszlopába a megye teljes úrbéres területe került. Az egyes birtoktípusoknál a felső sorban az adott kategória megyebeli összterülete található, alatta százalékos részesedése az összes úrbériségből, mellette pedig az adott csoporthoz tartozó megyebeli birtokosok száma.

VI. táblázat

Az egyes birtokkategóriák nagysága (holdban) és aránya (%-ban) és a birtokosok száma, az úrbéres állományon belül, megyénként

Megye	úrbéres	kincstári	sz. kir. város	egyházi	5000 hold felett	1000–5000hold	100–1000 hold	100 hold alatt	csak zsellér
Abaúj	83265	750	5102	15721	17533	14276	22758	6205	-
		0,9%	6,2% 1	19,1% 10	21,5% 13	17,3% 14	27,6% 85	7,5% 165	65
Arad	126822	85820	-	-	22777	8636	5558	-	-
		70,8%	-	-	18% 5	6,8% 5	4,4% 11	-	-
Árva	162238	-	-	-	156396	2330	3300	212	-
		-	-	-	96,4% 1	1,4% 2	2,0% 12	0,1% 6	24
Baranya	280726	-	-	107791	158234	13668	1603	-	-
		-	-	38,4% 9	56,3% 8	4,9% 8	0,6% 4	-	-
Bars	73354	9213	579	30913	15442	9025	5556	2206	-
		12%	0,8%	42,0% 8	21,0% 6	13,1% 11	7,6% 22	3,0% 28	18
Bács-Bodrog	228666	169279	-	2751	56636	-	-	-	-
		74,0%	-	1,2% 1	24,8% 5	-	-	-	-
Bereg	47496	-	-	286	31919	2390	6908	5638	-
		-	-	0,6% 2	67,2% 5	5,0% 5	14,5% 35	11,9% 255	59
Békés	82813	-	-	-	80702	2111	-	-	-
		-	-	-	97,4% 2	2,6% 1	-	-	-
Bihar	169590	20993	650	71159	38218	12095	19738	6737	-
		12,4%	0,4%	42,0% 9	22,5% 7	7,1% 13	11,6% 62	4,0% 144	38
Borsod	127583	17869	-	38545	22251	24047	18651	6220	-
		14,0%	-	30,2% 8	17,4% 8	18,8% 31	14,6% 74	4,9% 159	51
Csanád	46069	32548	-	12115	-	-	1406	-	-
		70,6%	-	26,3% 1	-	-	3,0% 4	-	-
Csongrád	57103	-	7504	-	49599	-	-	-	-
		-	13,1%	-	86,9% 4	-	-	-	-
Esztergom	61605	-	-	47001	12901	792	911	-	
		-	-	76,3% 7	20,9% 2	1,3% 1	1,5% 1	-	4

Megye	úrbéres	kincstári	sz. kir. város	egyházi	5000 hold felett	1000–5000hold	100–1000 hold	100 hold alatt	csak zsellér
Fejér	90621	-	-	17123	48487	18104	6907	-	-
		-	-	18,9% 4	53,5% 14	20,0% 9	7,6% 14	-	-
Gömör	73091	415	-	1113	28523	13569	23396	6075	-
		0,6%		1,5% 3	39,0% 6	18,6% 20	32,0% 95	8,3% 144	31
Győr	42443	-	-	23581	15260	-	2889	713	-
		-	-	55,6% 10	36,0% 10	-	6,8% 12	1,7% 6	5
Heves	178773	7158	-	47684	72178	24690	22633	3890	-
		4,0%	-	26,7% 7	40,7% 16	13,8% 23	12,7% 76	2,2% 90	24
Hont	101382	4096	-	39838	30242	7489	15735	3982	-
		4,0%		39,3% 7	29,9% 9	7,4% 16	15,5% 64	3,9% 115	21
Kishont	22592	1133	-	-	4367	5733	8154	2036	-
		5,0%	-	-	19,3% 6	25,6% 9	36,1% 32	9,0% 48	9
Komárom	119583	-	-	34458	71639	1929	11557	-	-
		-	-	28,8% 4	59,9% 7	1,6% 3	9,7% ?	-	-
Liptó	44910	22567	-	376	-	5170	12509	4288	-
		50,3%	-	0,8% 1	-	11,5% 4	27,8% 64	9,6% 119	54
Máramaros	15797	Túl kevés adat							
Moson	128818	-	-	6535	117216	2529	2628	-	-
		-	-	5,0% 4	91,0% 7	2,0% 2	2,0% 8	-	-
Nógrád	149354	1196	-	14801	56102	34841	37529	4885	-
		0,8%	-	9,9% 4	37,6% 15	23,3% 40	25,1% 134	3,3% 119	58
Nyitra	184555	-	1423	46876	80176	27358	22828	5894	-
		-	0,8% 1	25,4% 15	43,4% 16	14,8% 31	12,4% 82	3,2% 141	73
Pest	300131	18489	-	91856	122035	38472	25030	1624	-
		6,2%		30,6% 11	40,6% 20	12,8% 32	8,3% 77	0,5% 41	18
Pozsony	157393	-	4922	30302	105072	9997	6240	860	-
		-	3,1% 2	19,3% 13	66,8% 16	6,3% 14	4,0% 18	0,6% 24	13
Sáros	10319	Túl kevés adat							
Somogy	197262	-	-	35850	107197	32132	19663	2420	-
		-	-	18,2% 9	54,3% 12	16,3% 15	10,0% 56	1,2% 70	30
Sopron	135791	-	5822	15841	88326	16561	7425	1816	-
		-	4,3% 1	11,7% 13	65,0% 6	12,2% 14	5,5% 31	1,3% 65	19
Szabolcs	92965	12145	2662	8353	29912	19691	14733	5469	-
		13,1%	2,9% 1	9,0% 4	32,2% 11	21,2% 31	15,9% 59	5,9% 188	54
Szatmár	132430	3063	1612	496	60186	27749	29485	9364	-
		2,3%	1,2% 3	0,7% 1	45,5% 6	21,0% 23	22,3% 107	7,3% 308	121
Szepes	128665	17104	2785	23654	46154	19580	16638	2840	-
		13,3%	2,2% 3	18,4% 8	35,9% 7	15,2% 18	12,9% 65	2,2% 71	23
Tolna	140801	-	-	19489	91432	22457	7279	144	-
		-	-	13,8% 7	64,9% 9	16,0% 11	5,2% 14	0,1% 5	-
Torna	19741	115	-	-	15288	1562	1740	1036	-
		0,6%	-	-	77,4% 4	7,9% 7	8,8% 8	5,3% 39	12
Trencsén	196051	-	180	5792	139329	24099	18899	· 7851	-
		-	0,1% 1	2,9% 8	71,1% 12	12,3% 23	9,6% 74	4,0% 185	96
Turóc	35356	-	6257	5881	4303	9614	6969	2332	-
		-	17,7% 2	16,6% 2	12,2% 2	27,2% 10	19,7% 24	6,6% 29	8
Ugocsa	20335	494	-	-	1401	7446	7531	3463	-
		2,4%	-	-	6,9% 2	36,6% 6	37,0% 27	17,0% 119	59
Ung	59526	26953	-	2708	1323	15677	7778	4790	-
		45,3%	-	4,6% 2	2,2% 2	26,3% 16	13,1% 38	8,0% 172	28
Vas*	187356	-	-	19820	106567	27787	18674	6129	-
		-		10,6% 9	56,9% 15	14,8% 18	10,0% 63	3,3% 149	310
Veszprém	92771	-	-	32022	38201	13972	7706	1009	-
		-	-	34,5% 12	41,2% 12	15,1% 11	8,3% 34	1,1% 22	8
Zala	149362	-	-	27049	88600	5695	23252	4396	-
		-	-	18,1% 25	59,3% 15	3,8% 6	15,6% 85	2,9% 178	233
Zemplén	177075	1622	-	9117	78681	48160	31750	7745	-
		0,9%	-	5,2% 10	44,4% 17	27,2% 42	17,9% 101	4,4% 217	52
Zólyom	33268	10666	2740	910	12371	1638	3925	1008	-
		32,1%	8,2% 3	2,7% 1	37,2% 2	4,9% 6	11,8% 16	3,0% 21	8

* 8123 holdat (4,3%) ismeretlen birtokoskategóriába tartozók birtokolnak

A kincstári birtokok

Az úrbéres területet tekintve az ország legnagyobb birtokosa a királyi kincstár volt. A feldolgozott tabellák szerint 438 731 hold telki állományt, az összes úrbéres föld 8,8%át mondhatta magáénak. Birtokain 32 403 úrbéres családot írtak össze, ami az összes úrbéresek 7,1%-át tette ki. A nem magánföldesúri birtokon belül a területből 32, a népességből 28%-kal részesedett.

A kincstár birtokai két címszó alatt fordulnak elő az összeírásban: a királyi kamara, illetve a királyi korona uradalma megjelöléssel. A koronauradalmak közé az óbudait, a visegrádit, a diósgyőrit és a husztit, valamint a szepesi XVI várost sorolták az úrbérrendezéskor. (Az 1791:7. törvénycikk a tiszai szabadkerületi uradalmat csatolta még a koronai javakhoz, cserébe a munkácsi és szentmiklósi uradalomért, amely végleg a Schönbornok kezén maradt.) A koronai jószágokat alapvetően az különböztette meg a kamarai javaktól, hogy ezek a törvények értelmében elidegeníthetetlennek számítottak. Hasonló jogi természettel bírtak a szabad királyi városok, a jász, kun és hajdú kerületek, valamint a bánya-, só- és harmincadjövedelmek is. A kamarai birtokállomány ezzel szemben változhatott, a háramlás vagy birtokelkobzás következtében gyarapodhatott, az eladományozás vagy eladás révén fogyhatott.[36] Az úrbérrendezés idején az összes kincstáriként összeírt birtoknak mintegy egynyolcadát tette ki a koronauradalmak úrbéres területe.

A kincstári birtokok kiterjedése a 18. század folyamán gyakran változott, így az úrbérrendezés során keletkezett összeírást is csak a pillanatnyi állapot rögzítésének tekinthetjük. Az 1770 körüli állag létrejöttében a területi illetékesség növekedése mellett még mindig jelentős szerepe volt a kincstári birtokszerzés „klasszikus" útjainak, a háramlásnak és az elkobzásnak is. A változások ráadásul nem mindig zajlottak jogilag teljesen tisztázott keretek között. Egyes uradalmaknál az úrbéri tabellák is tükrözik a bizonytalanságot: kincstáriként írtak össze a kamara által kezelt, de más tulajdonában levő birtokot, vagy éppen fordítva (ld. alább).

A magyar (pozsonyi) kamara birtokkezelő tevékenysége akkor vált jelentőssé, amikor 1740 után szoros alárendeltségébe került a szepesi kamara. Ez utóbbi igazgatta a diósgyőri és huszti koronauradalmakat, a tokaji, sóvári, peklini, bocskói, ungvári, püspökladányi, nagyváradi és sólyomkői uradalmakat. A kamara területi illetékességének kiterjesztésével a következő években nagy kiterjedésű Bács, Arad és Zaránd megyei, valamint szlavóniai birtokok kerültek kezelésébe.

A magszakadás következtében a kincstár kezébe került legnagyobb birtok az 1770 előtti évtizedekben a Savoyai Jenőé volt. A herceg 1736-ban bekövetkezett halála után a koronára szállt vissza baranyavári (béllyei) és ráckevei uradalma. A Savoyai-jószágokat III. Károly végrendeletében feleségének adományozta, s ezzel azok végleg a Habsburg család birtokába kerültek. Ezeket a javakat azonban az úrbérrendezés idején a kamara kezelte, azokat kamarai birtokként írták össze a tabellákban, de a jövedelmek az uralkodóház magánpénztárába kerültek.

Fordított irányban szorul módosításra az összeírás alapján alkotott kép az Arad megyei birtokok esetében. Arad, Csanád és Zaránd megyében a modenai herceg hatalmas uradalmakkal rendelkezett. Mivel a herceg az osztrák örökösö-

[36] *Fényes Elek:* Magyarország statistikája. Pest, 1842–1843. III. kötet 2.

dési háborúban Mária Terézia ellen fordult, 1742-ben összes magyarországi birtokát elkobozták, jövedelmeit a háború céljára foglalták le. A birtokok kisebb részét eladták, a megmaradt rész tartós kincstári tulajdonná vált. A háború után a békeszerződés előírta a herceg kárpótlását, de a birtokok viszszaadására nem került sor. Valószínűleg ezzel a rendezetlen üggyel függött össze, hogy az úrbéri tabellákban még mindig a modenai herceg szerepelt birtokosként, holott az uradalmat valójában a kamara kezelte és rendelkezett jövedelmével.

Más birtoktestek is mentek át tulajdonosváltozáson közvetlenül az úrbérrendezés előtt. A zálogügyletek révén a 17. században a Zichyek birtokába került óbudai és visegrádi királyi birtok visszaszerzésére indított per megnyerése után éppen 1766-ban vette át a kamara e két uradalom kezelését, amelyeket a későbbiekben koronauradalomként az egyik legjövedelmezőbb kincstári birtokká fejlesztettek. Az elzálogosított ungvári uradalmat 1764-ben Gyulay Ferenc gróftól, a diósgyőri koronauradalmat 1755-ben az egri káptalantól váltották vissza a kincstár részére. Ugyanakkor a szintén zálogban levő magyaróvári uradalom 1766-ban adományozás révén jogilag is a Habsburg család, pontosabban Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert herceg magyarországi helytartó tulajdonába került.[37]

A kincstár, mint birtokos súlyát jelentősen növelte a temesi bánság területén fekvő birtokkomplexuma. Ez a terület ekkor még teljes egészében kincstári tulajdonban volt, egy részének elidegenítése csak II. József uralkodása idején kezdődött meg. Adattárunkban e birtokok nem jelennek meg, hiszen itt 1767–1772 között még nem történt meg az úrbérrendezés. A Bánát egyébként (ld. a Függelékben) közvetlen bécsi igazgatás alatt állt, visszacsatolása csak 1778-ban történt meg. Az *1. térképen* a kincstári birtokok súlyának valósághűbb érzékeltetése érdekében bevontuk az ábrázolásba a későbbi 3 bánáti vármegye területét is.

Az előbbiekben vázolt módosító tényezők figyelembevételével a kincstári birtokok úrbéres állományát a következőképpen korrigáltuk:

A tabellákban kamarai, illetve koronauradalomként szerepelt:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
KIRÁLYI KAMARA	374	7,816.000	382619	16955	7043	1340
KIRÁLYI KORONA	49	1,353.000	56112	3525	3041	499
ÖSSZESEN:	423	9,169.000	438731	20480	10084	1839

Ehhez hozzá kell adni a modenai herceg birtokaként összeírt, de valójában kincstári tulajdonban levő Arad megyei uradalmakat. Le kell vonni a kamaraiként összeírt, de a Habsburg család birtokában levő béllyei és ráckevei uradalmat.

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
KINCSTÁRIKÉNT ÖSSZEÍRT	423	9,169.000	438731	20480	10084	1839
+MODENAI HG.	120	1,650.875	86707	7008	3274	350
-BÉLLYEI URADALOM	28	985.875	37732	1840	528	95
-RÁCKEVEI URADALOM	11	327.250	14935	457	595	131
KINCSTÁRI BIRTOKOK ÖSSZESEN:	504	9,506.750	472771	25191	12235	1963

E módosító tényezők figyelembe vételével a kincstári birtokok területe tehát a valóságban mintegy 8%-kal nagyobb volt az úrbéres tabellák összesítésével ka-

[37] *Nagy István:* A magyar kamara 1686–1848, Budapest, 1971. 116–118.

pott értéknél. Így valamelyest magasabb volt a kincstár részesedése is az úrbéres területből: 8,7% helyett 9,5%.

Az úrbérrendezés előkészítése során kiderült, hogy a kamarai uradalmakban a jobbágyság telkei és szolgáltatásai éppen olyan rendezetlenek, mint a magánföldesurak birtokain. Mária Terézia elrendelte, hogy a király földesurasága alá tartozó birtokokon az úrbérrendezést az általános rendelet alapján, mintaszerűen kell végrehajtani, és a jobbágyok érdekeinek példamutató kímélésével. A kincstári uradalmakban 1766 után valóban energikusan láttak hozzá az úrbérrendezés keresztülviteléhez. A kamarai birtokoknak az uralkodónő általában is a mintabirtok szerepet szánta, mint az az 1772-es kamarai utasításból is kiderül.[38]

Az összesített adatokból kiszámítható, hogy a kincstári birtokok úrbéres népességének földdel való ellátottsága érzékelhetően jobb volt az országos átlagnál. Az egy jobbágyra jutó telek átlagos nagysága (0,45) ugyan alatta maradt az országos értéknek (0,48), de ehhez a teleknagysághoz 21,4 hold föld tartozott, az országos átlagnál (16,9 hold) 27%-kal több. Ezt a magasabb értéket elsősorban a dél-alföldi kamarai óriásbirtokok nagyobb telkeinek kell tulajdonítani. Valamivel magasabb volt a zsellérek aránya a jobbágyokhoz viszonyítva, mint országosan: egy zsellérre két jobbágy jutott (országosan 2,2).

A feldolgozásban szereplő 43 megye nagyobb felében, 23-ban írtak össze kincstári birtokot. Mint az *1. térképen* látható, a kincstári birtokok súlypontja a töröktől visszafoglalt országrész déli felére esett. Az összeírásban nem szereplő Bánátnak ekkor gyakorlatilag 100%-a, Bács-Bodrog megye úrbéres területének 74%-a, Aradnak 70.8%-a (beszámítva a modenai herceg volt birtokait is), Csanádnak 70.6%-a a kincstár tulajdonában volt. Az egykori királyi Magyarországon az úrbéres kamarai birtokok az érc- és sóbányászat vidékeire koncentrálódtak. Legmagasabb részesedéssel Liptó megyében rendelkezett a kincstár, ahol az úrbéres föld felét, 50,3%-át birtokolta. Nem sokkal volt kisebb a kamarai birtok aránya Ung megyében sem (45,3%). Zólyomban 32,1%-os részesedésével a legnagyobb birtokos volt a kincstár. Máramarosban a bocskói kamarai és a huszti koronauradalom birtokosaként szintén a legnagyobb földesúr volt, de részesedését a források hiányos volta miatt pontosan nem lehetett meghatározni. Sárosban a sóvári és peklini uradalommal szintén a legnagyobbak közé tartozott a kamara, de a tabellák zöme itt is hiányzik a MOL állományából. Pontosan megállapítható viszont, hogy Barsban, Biharban, Borsodban, Szabolcsban és Szepesben, 10 és 20% közötti részesedésével a megye első birtokosai között szerepelt a kincstár. Ugyanakkor az egész Dunántúlon és a Felvidék nyugati megyéiben nem találunk állami birtokokat. Az alföldi megyék közül Békés és Csongrád megyében zajlott le teljesen az úrbérrendezés idejére a visszafoglalt területek magánkézre adása. Az északkeleti régióban csak Bereg megyéből hiányoztak a kamarai birtokok, miután az elkobzott Rákóczi-vagyonhoz tartozott hatalmas munkács-szentmiklósi uradalom végérvényesen a Schönborn grófok kezére jutott. *(VII. táblázat és 1. térkép)*

[38] *Nagy István* i.m. 120., 218–219.

VII. táblázat

A kincstári birtok aránya az úrbéres állományon belül

	kincstári birtok (hold)	kincstári birtok aránya
Abaúj	750	0,9%
Arad	85820	70,8%
Bars	9213	12,5%
Bács-Bodrog	228666	74%
Bihar	20993	12,4%
Borsod	17869	14%
Csanád	32548	70,6%
Gömör	415	0,6%
Heves	7158	4%
Hont	4096	4%
Kishont	1133	5%
Liptó	22567	50,3%
Máramaros	hiányos adatok	
Nógrád	1196	0,8%
Pest	18489	6,2%
Sáros	hiányos adatok	
Szabolcs	12145	13,1%
Szatmár	3063	2,3%
Szepes	17104	13,3%
Torna	115	0,6%
Ugocsa	494	2,4%
Ung	26953	45,3%
Zemplén	1622	0,9%
Zólyom	10666	32,1%

A táblázatban nem szereplő megyékben nem írtak össze kincstári birtokot.

A történeti köztudatban kevéssé számontartott tény, hogy egyes szabad királyi városok úrbéres jellegű birtokokkal, illetve jobbágyokkal és zsellérekkel is rendelkeztek. Ennek kiterjedése összességében nem volt számottevő: 20 város 45 ezer holdnyi földje az úrbéres állomány 0,9%-át tette csak ki. Egyes városok viszont a nemesi nagybirtokosokéval vetekedő méretű uradalmat bírtak. Szeged és Kassa 7500 hold, Körmöcbánya 6000, Sopron 5800 hold úrbériséget mondhatott magáénak. Nagyszombat 3700, Debrecen 3300, további 6 város pedig 1 000–2 000 hold közötti jobbágyfölddel rendelkezett.

A legnagyobb úrbéres birtokú város Szeged volt. Két falujában (Tápén és Kisteleken) az úrbérrendezés idején még nem zárult le a benépesítés és az úrbéri viszonyok megszilárdulása. Az évszám nélküli összeírás Kistelek esetében csak összesítve adja meg a 100 telket, az úrbéres népesség feltüntetése nélkül. *Fényes: Geográfiai szótára* szintén 100 telekről tud a községben a jobbágyfelszabadítás idején.[39]

[39] *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. II.kötet 226–227.

Azoknak a városoknak a birtokai, ahol a török idők nem szakították meg a történeti folytonosságot, (pl. Kassa 16, Sopron 8, Körmöcbánya 7 faluból álló uradalma esetében), minden sajátosság nélkül betagozódtak a feudális rendbe, urbáriumaik semmiben nem különböztek a magánföldesúrak jobbágyfalvaiétól. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg eltérésként, hogy a városok úrbéresei valamivel kevesebb földdel rendelkeztek az országos átlagnál: 0,41 telek, illetve 14,7 hold jutott egy-egy jobbágynak (országosan 0,48 telek és 16,9 hold). Ezt a különbséget azonban nem a birtokostípus magyarázza, hanem inkább az a tény, hogy ezeknek a falvaknak a többsége a szűkebb határú Felső-Magyarországon feküdt. Ugyanakkor a zsellérek aránya alacsonyabb volt az országos átlagnál: egy zsellérre 2,9 jobbágy jutott az átlagos 2,2-del szemben.

Ha az országos összesítésben nem is képviseltek nagy súlyt a városok, egy-egy megyében tekintélyes földesúrnak számítottak. Abaújban Kassa az úrbéres birtokok 6,2%-ával a 2., Sopron megyében Sopron a 4. (4,3%), Zólyomban Besztercebánya szintén a 4. legnagyobb birtokos volt, Túróc megyében pedig egyenesen Körmöcbánya rendelkezett a legnagyobb úrbéres birtokkal, a megye birtokállományának 16.9%-ával.

Egyházi birtokosok

A jogi személyiséggel rendelkező birtokosok legnagyobb csoportját az egyházi birtokosok alkották. Az ő tulajdonukban találtak az összeírók 889 345 hold úrbéres földet, az adatbázisban szereplő terület több, mint egyhatodát (17,8%-át). E birtokokon élt az úrbéres népesség 17.3%-a, 79 095 jobbágy- és zsellércsalád. A jogi személyiségű birtokosok kategóriáján belül az egyház mintegy kétharmados arányt képviselt: az úrberes terület 64,7%-a és a népesség 68,1%-a tartozott hozzá.

A 253 birtokos között 4 felekezet volt ugyan képviselve, de a 4 görög katolikus monostor, egy ortodox pópa és a 11 református egyházközség összesen csupán az egyházi birtokok 0,1%-ával rendelkezett. Egyházi birtok alatt tehát a továbbiakban, ezek mellőzésével csak a római katolikus egyház birtokait értjük.

E birtokoskategórián belül elkülönítettük a világi papság és a szerzetesrendek birtokait. A világi papsághoz sorolt 153 birtokos kezén volt az egyházi földek 69%-a, 613 603 hold. Ezen a területen élt az egyházi úrbéres népesség 68,5%-a, 54 171 család. A 153 világi papi birtokos számszerű többségét a kisbirtokosok alkották: a 110 plébánia részesedése azonban az 1%-ot sem érte el az egyházi birtokon belül. A tekintélyes birtokállomány felett 43 nagybirtokos rendelkezett (püspökök, káptalanok és prépostságok, szemináriumok). A püspökségek és érsekségek együttesen az egyházi birtok 42%-át birtokolták. (*VIII/A táblázat*) Az egyes egyházmegyék vagyoni helyzete között jelentős eltérések voltak: a 10 régi, középkori alapítású közül a legnagyobb, az esztergomi közel tízszeresen múlta felül a legkisebbet, a csanádit az úrbéres föld tekintetében. (A volt hódoltsági területen újjászervezett csanádi püspökség 1719-ben nyerte el Makó városát.[40])

A különbségek mérséklése érdekében az államhatalom korlátozta a püspököket a birtokaik jövedelmével való szabad rendelkezésben. A személyes és a saját

[40] *Oltoványi Gáspár:* A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak története, Szeged, 1867.

egyházmegyei célokra rendelt kereten felüli jövedelmet az alsópapság fizetését fedező lelkészpénztárba kellett befizetni vagy a tanítással foglalkozó birtoktalan rendek eltartására fordítani.

Az úrbérrendezést követő évtizedben az új püspökségek alapítása következtében átrendeződött az ország egyházi igazgatási térképe. Az újonnan alapított szepesi, rozsnyói, besztercebányai, székesfehérvári, szombathelyi római katolikus, valamint a munkácsi és nagyváradi görög katolikus püspökségek nemcsak a híveket, hanem a régi püspökségek birtokainak egy részét is megkapták. A birtokviszonyok egyházon belüli átrendeződése mérsékelte a különbségeket, de az új egyházmegyék birtokai nagyságrendekkel elmaradtak a régi, gazdag püspökségek javai mögött. (Az úrbéri tabellákban az újak közül már birtokosként szerepelt a szepesi püspökség a prépostsággal együtt, de felállítására hivatalosan csak 1776-ban került sor.)[41]

A legnagyobb birtokos az esztergomi érsekség volt, amely egymaga az összes egyházi birtok egynyolcadát birtokolta (12,7%-át). Az érsek az ország negyedik legnagyobb birtokosa volt: csak a királyi kamara, Esterházy herceg és Károlyi Antal gróf előzte meg a rangsorban.

A püspöki székhelyeken működő székeskáptalanok és egyéb világi papi testületek (társaskáptalanok, prépostságok), valamint e testületek egyes tagjainak (egy-egy kanonoknak vagy prépostnak) külön számon tartott birtokai szintén jelentős anyagi támaszt jelentettek az egyház számára. A pécsi és a nyitrai székesegyház is rendelkezett elkülönített birtokkal, miként a lelkészképzés intézményei, a szemináriumok is. A szemináriumok birtokai közötti nagy különbségeket, illetve egyesek birtoktalanságát az magyarázza, hogy a fenntartó püspökség nem mindig látta el saját birtokkal az intézményt, hanem közvetlenül a saját jövedelméből fedezte működésének költségeit. (*VIII/B-VIII/D táblázat*)

Az egyházi testületek közül az egri és az esztergomi káptalan emelkedett ki gazdagságával. Két püspöki székhely nem szerepel a listán: a kalocsai és a csanádi. A kalocsai főkáptalan birtokai nem voltak elválasztva a tabellákban az érsekségétől, így azok az érseki birtokban benne foglaltatnak. A csanádi káptalan pedig csak 1821-ben kapta meg Ság, Parác és Pancsova falvakat, így ebben az időben valóban birtoktalan volt.[42]

A katolikus egyház összes világi papi birtokainak megoszlását a következő táblázatok tekintik át, a 110 plébánia apró, többnyire 1–2 töredéktelkes jobbágyból vagy zsellérből álló birtokai nélkül.

VIII. táblázat

A nagybirtokos világi papság
VIII/A. Püspökségek:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG	94	3415.000	113346	5839	2147	643
KALOCSAI ÉRSEKSÉG	19	965.625	43825	2092	874	158
EGRI PÜSPÖKSÉG	27	979.250	40908	1797	218	92

[41] *Karácsonyi János:* Magyarország egyháztörténete. Budapest, 1985. (Reprint) 238–239., 338–339.

[42] *Oltoványi* i.m. *Karácsonyi* i.m. 338.

VÁRADI PÜSPÖKSÉG	136	722.375	40371	2711	4927	208
VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG	38	889.250	32983	1674	1536	167
PÉCSI PÜSPÖKSÉG	25	794.750	27284	1319	482	31
NYITRAI PÜSPÖKSÉG	40	933.250	24705	1732	534	213
VÁCI PÜSPÖKSÉG	20	515.750	18774	1023	970	363
GYORI PÜSPÖKSÉG	24	540.625	16213	844	961	543
CSANÁDI PÜSPÖKSÉG	1	176.625	12115	420	391	107
SZEPESI PÜSPÖK ÉS PRÉPOST	10	86.500	3061	189	74	9
Összesen 11 tulajdonos	**434**	**10019.000**	**373585**	**19640**	**13114**	**2534**

VIII/B Székes- és társaskáptalanok:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
EGRI KÁPTALAN	26	1051.500	42086	1654	384	56
ESZTERGOMI FOKÁPTALAN	54	1364.375	38339	1945	1203	259
VÁRADI KÁPTALAN	30	549.625	24037	1509	505	99
PÉCSI KÁPTALAN	26	483.375	17781	916	153	27
VESZPRÉMI KÁPTALAN	23	412.000	13572	905	384	65
GYORI KÁPTALAN	15	325.000	10024	504	304	142
POZSONYI TÁRSASKÁPTALAN	7	182.875	4954	196	95	41
SZEPESI KÁPTALAN	15	122.750	4410	227	43	23
VASVÁRI KÁPTALAN	12	131.000	3736	327	113	20
VÁCI KÁPTALAN	4	80.625	3475	121	254	25
NYITRAI KÁPTALAN	11	101.500	2404	209	122	47
Összesen 11 tulajdonos	**223**	**4804.625**	**164818**	**8513**	**3560**	**804**

VIII/C Papi szemináriumok:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
PÉCSI SZEMINÁRIUM	17	219.250	7909	370	15	0
NAGYSZOMBATI SZEMINÁRIUM	15	250.500	7203	424	191	31
EGRI SZEMINÁRIUM	7	144.750	5819	323	74	6
KASSAI SZEMINÁRIUM	4	17.750	614	46	3	0
NYITRAI SZEMINÁRIUM	2	9.125	252	16	4	2
VÁRADI SZEMINÁRIUM	1	4.375	220	19	7	6
Összesen 6 tulajdonos	**46**	**645.750**	**22017**	**1198**	**294**	**45**

VIII/D Egyéb javadalmas egyházi testületek, illetve méltóságok:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
BOZÓKI PRÉPOSTSÁG	18	345.625	9815	492	74	56
SZÉKESFEHÉRVÁRI ŐRKANONOK	15	257.250	8689	476	48	39
PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ	11	233.125	8426	376	43	4
ÓBUDAI PRÉPOSTSÁG	10	192.000	5651	328	98	11
PÁPÓCI PRÉPOSTSÁG	7	138.000	3971	219	287	21
ESZTERGOMI SZT. TAMÁS PRÉP.	1	73.375	2304	63	28	3
VÁRADI KÁPTALAN NAGYPRÉPOSTJA	3	49.250	2073	135	60	4

SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁG	2	52.250	1955	100	2	3
VÁGÚJHELYI PRÉPOSTSÁG	7	53.750	1375	161	38	3
EGRI KÁPTALAN KISPRÉPOSTJA	1	33.250	1268	53	2	2
KAPOSFOI PRÉPOSTSÁG	3	28.000	982	53	6	4
BAJMÓCI PRÉPOSTSÁG	2	34.000	860	82	6	9
VÁRADI KÁPTALAN KISPRÉPOSTJA	1	8.125	346	32	13	11
NYITRAI SZÉKESEGYHÁZ	1	6.375	165	11	2	0
POZSONYI PRÉPOST	1	3.000	86	6	3	1
Összesen 15 tulajdonos	**83**	**1507.375**	**47966**	**2587**	**710**	**171**
Világi felsőpapság összesen 43 tulajdonos	**786**	**16976.750**	**608386**	**31938**	**17678**	**3554**

Az egyházi birtokok közel egyharmadát (30.9%-át) a szerzetesrendek birtokolták. Az úrbéri tabellák szerint 9 rend 81 rendháza rendelkezett földbirtokkal (ideszámítva a régi, elpusztult és újjá nem élesztett kolostorok jogán bírt javadalmakat).

A leggazdagabb az úrbérrendezés idején már éppen feloszlatás előtt álló jezsuita rend volt, amelynek 20 rendháza a szerzetesi birtokok több mint harmadát bírta. Birtokai az esztergomi érsekségével vetélkedtek. Ők élvezték több régi, eredetileg más rendhez tartozó kolostor, köztük a legnagyobb egyházi uradalom, a pécsváradi jövedelmeit is. Igen gazdagon ellátottnak számított a klarisszák pozsonyi, budai és nagyszombati kolostora is. Összességében jelentős birtokokkal rendelkezett még a bencés, a premontrei, a ciszterci és a pálos rend, de kolostoraik között számos „szegény" rendházat is találunk.

A szerzetesi birtokok többségének az úrbérrendezést követő évtizedekben megváltozott a tulajdonosa. A jezsuita rend feloszlatásával (1773) kezdődött folyamat során a szerzetesi birtokok túlnyomó része 3, az állami hatóságok által kezelt alap tulajdonába került: a vallási, a tanulmányi és az egyetemi alapéba.

A vallásalap elődjét III. Károly létesítette 1733-ban lelkészi pénztár (cassa parochorum) néven. Ezt kezdetben állami támogatásból és a püspökségek kötelező befizetéseiből töltötték fel. Az 1780-as években II. József az eltörölt szerzetesrendek vagyonát (birtokait és pénzvagyonát) rendelte fenntartására, és a vallásalap elnevezést adta neki.

A katolikus középiskolák fenntartásának alapjául szolgáló tanulmányi alap a jezsuiták vagyonából keletkezett. Mária Terézia 1775-ben egyesítette a feloszlatott rend jószágait, 1780-ban pedig főkegyúri jogainál fogva tanulmányi célokra adományozta, felállítva a tanulmányi alapot.

Az egyetemi alapot a túróci prépostság, a dunaföldvári, szekszárdi és pécsváradi apátságok birtokaiból, a bozóki prépostság jószágainak feléből és a nagyszombati jezsuiták tőkéiből alapították 1780-ban.[43]

A IX/J táblázatban szerepel néhány olyan rendház, amelyről nem sikerült megállapítani, melyik rendhez tartozott. Többségük a török hódoltság idején el-

[43] *Apáthy–Abbonyi:* A vallás és tanulmányi alapok jogi természetének megvizsgálásáról jelentés, Budapest, 1884. Karácsonyi i.m. 340–341.

pusztult, többé be nem népesített kolostor volt, amelynek jövedelmét kegyúri jogon a király vagy egyes nemesi családok adományozták az apáti címmel együtt, vagy pedig az állam világi célra fordította. Az utóbbi csoportba tartozott pl. a bátaszéki apátság, amelynek jövedelmét a bécsi Tereziánum kapta.[44]

IX. táblázat

Birtokos szerzetesrendek:

IX/A Benedekrendiek:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
PANNONHALMI BENCÉS FŐAPÁTSÁG	19	451.125	14528	749	844	180
TIHANYI BENCÉS APÁTSÁG	11	155.750	5153	316	144	23
ZALAVÁRI BENCÉS APÁTSÁG	6	58.625	1693	159	116	0
BAKONYBÉLI BENCÉS APÁTSÁG	2	35.750	1238	41	74	32
PÓRDÖMÖLKI BENCÉS APÁTSÁG	1	2.250	65	3	1	0
Összesen: 5 tulajdonos	**39**	**703.500**	**22677**	**1268**	**1179**	**235**

IX/B Jezsuiták:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
KOMÁROMI JEZSUITA KOLLÉGIUM	8	329.500	13476	657	8	17
SCHAVNIKI APÁTSÁG	8	260.375	9576	552	48	11
TÚRÓCI PRÉPOSTSÁG	11	264.250	6634	593	171	77
PÉCSVÁRADI APÁTSÁG	29	1,172.625	38661	1671	35	0
NAGYSZOMBATI JEZSUITA KOLL.	6	188.750	5820	353	173	31
BESZTERCEBÁNYAI JEZSUITA KOLL	7	194.375	4995	278	186	53
PORNÓI APÁTSÁG (SOPRONI JEZSUITÁK)	7	136.875	3740	321	35	93
GYŐRI JEZSUITA KOLLÉGIUM	5	102.625	3671	188	250	91
EGRI JEZSUITA KOLLÉGIUM	2	59.750	2489	103	38	17
LŐCSEI JEZSUITA KOLLÉGIUM	4	58.875	2162	87	8	9
SZEPESI JEZSUITA REZIDENCIA	2	55.875	2044	76	20	5
KASSAI JEZSUITA KOLLÉGIUM	4	63.250	1958	76	45	10
BUDAI JEZSUITA KOLLÉGIUM	1	52.750	1873	72	71	35
TRENCSÉNI JEZSUITA KOLLÉGIUM	6	62.500	1770	268	156	24

[44] *Fényes:* Geographiai szótár, I. kötet 100.

PÉCSI JEZSUITA KOLLÉGIUM	1	31.625	1078	50	9	10
VÁRADI JEZSUITA RENDHÁZ	1	24.750	1031	69	19	1
UNGVÁRI JEZSUITA KOLLLÉGIUM	8	27.250	848	37	4	1
SZATMÁRI JEZSUITA REZIDENCIA	6	15.250	754	53	84	45
EPERJESI JEZSUITA KOLLÉGIUM	1	17.500	508	21	6	7
SÁROSPATAKI JEZSUITA REZIDENCIA	1	17.500	429	35	30	0
Összesen: 20 tulajdonos	**118**	**3136.250**	**103517**	**5560**	**1396**	**537**

IX/C Pálosok:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
PÉCSI PÁLOSOK	4	233.875	8118	284	28	5
PESTI PÁLOS KONVENT	8	115.750	4703	294	193	39
PÁPAI PÁLOS KONVENT	6	92.000	2968	130	67	16
VÁRADI PÁLOSOK	2	41.375	1847	72	17	11
DIÓSGYŐRI PÁLOSOK	5	37.250	1662	87	94	5
CSÁKTORNYAI PÁLOS KONVENT	5	42.750	1360	69	12	0
NOSZTRAI PÁLOS KONVENT	1	41.250	1282	42	50	12
BELLEGHI PÁLOS KONVENT	2	47.000	1201	68	18	5
ÚJHELYI PÁLOS KONVENT	9	40.750	1183	75	177	12
FELSŐLEFÁNTI PÁLOS KONVENT	7	36.500	938	76	27	16
TEREBESI PÁLOS KONVENT	5	26.000	910	69	12	4
VARANNÓI PÁLOS KONVENT	3	21.500	562	47	19	10
TÜSKEVÁRI PÁLOS KONVENT	4	18.125	542	32	55	7
SAJÓLÁDI PÁLOS KONVENT	1	18.000	522	32	11	1
MOCSÁRI PÁLOSOK	7	10.750	370	24	1	0
NEZSIDERI PÁLOSOK	1	7.500	273	17	24	7
NAGYJENŐI PÁLOSOK	2	0.625	49	1	15	0
UNGVÁRI PÁLOSOK	1	0.000	4	0	1	0
MÁRIAVÖLGYI PÁLOS KONVENT	1	0.000	0	0	75	11
BANDORFI PÁLOSOK	1	0.000	0	0	14	0
NAGYSZOMBATI PÁLOSOK	1	0.000	0	0	2	0
Összesen: 21 tulajdonos	**76**	**831.000**	**28494**	**1419**	**912**	**161**

IX/D Klarisszák:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
BUDAI KLARISSZÁK	8	621.125	22410	919	548	38
POZSONYI KLARISSZÁK	22	509.175	15152	754	138	37
NAGYSZOMBATI KLARISSZÁK	6	137.375	3928	200	61	28
Összesen: 3 tulajdonos	**36**	**1267.675**	**41490**	**1873**	**747**	**103**

IX/E Premontreiek:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
JÁSZÓI PREM. PRÉP.	19	207.125	8147	454	454	264
LELESZI PREM. PRÉP.	15	214.750	6680	407	36	22
CSORNAI PREM. PRÉP.	13	132.375	3966	233	172	20
JÁNOSHIDAI PREM. PRÉP	2	98.000	3949	192	44	0
VÁRADI PREM. PRÉP.	5	33.375	2028	171	138	16
TÜRJEI PREM. PRÉP.	5	34.750	1163	115	135	2
Összesen: 6 tulajdonos	**59**	**720.375**	**25933**	**1572**	**979**	**324**

IX/F Ciszterciták:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
SZENTGOTTHÁRDI	27	335.375	9230	865	560	94
SZENTKERESZTI	4	145.375	4901	211	115	187
ZIRCI CISZT. PRÉP.	7	118.500	4052	184	275	59
PÁSZTÓI	4	22.875	873	40	72	1
BORSMONOSTORI	1	23.000	618	93	0	1
PILISI	1	21.000	609	15	12	0
Összesen: 6 tulajdonos	**44**	**666.125**	**20283**	**1408**	**1034**	**342**

IX/G Kamalduliak:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
LECHNICI KAMALDULI APÁTSÁG	6	130.375	5031	319	34	16

IX/H Domonkosrendiek:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
SZOMBATHELYI DOMONKOSRENDIEK	1	5.750	159	15	0	16

IX/I Minoriták:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
NAGYBÁNYAI	4	0.500	78	4	87	4
CSÜTÖRTÖKHELYI	1	1.000	33	4	3	0
Összesen: 2 tulajdonos	**5**	**1.500**	**111**	**8**	**90**	**4**

IX/J Egyéb szerzetesi eredetű birtokok:

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
BÁTASZÉKI APÁTSÁG	7	186.750	8056	709	472	60
SZEKSZÁRDI APÁTSÁG	5	126.625	4743	314	301	71
TELKI APÁTSÁG	3	73.250	2848	96	49	3
LEKÉRI APÁTSÁG	4	89.250	2399	90	46	7
TAPOLCAI APÁTSÁG	3	39.250	1623	97	94	4
PÉLI APÁTSÁG	2	59.000	1501	50	15	12

ZSELICSZENTJAKABI APÁTSÁG	5	36.000	1275	71	16	3
SZENTJOBBI APÁTSÁG	2	25.000	1114	77	15	5
MURAKERESZTÚRI APÁTSÁG	1	18.875	627	63	27	18
JÁKI APÁTSÁG	3	22.000	510	74	2	0
KAPORNAKI APÁTSÁG	1	14.625	439	48	33	5
RÁTÓTI PRÉPOSTSÁG	1	11.000	382	18	17	4
LIPTÓI PRÉPOSTSÁG	3	13.875	376	35	0	0
VASKAI APÁTSÁG	1	8.750	324	30	7	0
CSATÁRI PRÉPOSTSÁG	1	8.125	249	21	22	0
HAHÓTI APÁTSÁG	1	4.500	150	11	4	0
FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁG	1	2.250	69	6	1	0
Összesen: 17 tulajdonos	**44**	**739.125**	**26685**	**1810**	**1121**	**192**
Öszesen 9 rend 81 birtokosa	**428**	**8201.675**	**274380**	**15252**	**7492**	**1930**

Az egyházi kisbirtokos réteget a 110, úrbéres birtokkal is rendelkező plébánia képviselte. Találunk azonban köztük néhány száz holdon felüli birtokost, sőt, a névsor élén álló nagyszombati plébánia 1635 holdjával a nemesi középbirtokkal állt egy sorban.

Az egyházi kisbirtok jelentéktelen súlya következtében az egyes egyházi birtokok átlagos mérete többszörösen felülmúlta a teljes birtokállomány alapján számított értékeket. Egy egyházi birtokos átlagosan 5,4 birtokkal rendelkezett, amely összesen 100,4 telekből állt, kiterjedése 3 512 hold volt, népessége pedig 312 úrbéres háztartást számlált. (Az országos átlag 3,6 birtokon 24 telek, 852 hold és 78,2 úrbéres volt.) Az egyházi birtok tehát sokkal kevésbé volt széttagolt, mint a világi: egy birtokegység (1 földesúrnak 1 helységben fekvő birtoka) az egyháziaknál 650 holdból állt, az országos átlag ugyanakkor ennek alig több, mint harmada, 237 hold volt.

Az egyházi birtokokon a telkes jobbágyok földdel való ellátottsága valamelyest magasabb volt az országos átlagnál. Itt egy átlagos jobbágycsalád 0,53 telekkel bírt és 18,63 holdon gazdálkodott, míg az országos átlag 0,48 telek és 16,94 hold volt. Valószínűleg a jobbágytelek felosztásának tilalmazása állhatott a magasabb értékek mögött. Ezt látszik alátámasztani a zsellérek magasabb aránya is: míg országosan a jobbágyok száma 2,23-szorosan múlta felül a zsellérekét, az egyházi birtokon csak 1,8 telkes jobbágy jutott 1 zsellérre.

Az egyházi birtok aránya a teljes birtokállományon belül igen nagy regionális különbségeket mutat. Általában a Dunántúl, a Duna-Tisza közén és Északnyugat-Magyarországon volt magasabb a részesedése. A legmagasabb arányt Esztergom megyében érte el: itt 7 egyházi birtokos az úrbéres terület több, mint háromnegyedét, 76,3%-át birtokolta. Győr megye nagyobbik felét, (55,6%-át) szintén az egyház uralta. Az úrbéres terület harmadánál többet birtokolt az államegyház Baranya és Veszprém, Bars és Hont, valamint, Bihar megyében, de nem sokkal maradt el ettől Borsod, Heves, Pest, Komárom, Nyitra és Csanád megyei részesedése sem. Egyáltalán nem találunk egyházi birtokot Arad, Békés és Csongrád, valamint Árva, Torna és Ugocsa megyében. (*X. táblázat és 2. térkép*)

X. táblázat

Az egyházi birtok aránya az úrbéres állományban, megyénként
Egyházi birtokosok

	birtok (hold)	aránya	száma
Abaúj	15721	19,1%	10
Arad	-	-	-
Árva		-	-
Baranya	107791	38,4%	9
Bars	30913	42%	8
Bács-Bodrog	2751	1,2%	1
Bereg	286	0,6%	2
Békés	-	-	-
Bihar	71159	42%	9
Borsod	38545	30,2%	8
Csanád	12115	26,3%	1
Csongrád	-	-	-
Esztergom	47001	76,3%	7
Fejér	17123	18,9%	4
Gömör	1113	1,5%	3
Győr	23581	55,6%	10
Heves	47684	26,7%	7
Hont	39838	39,3%	7
Kishont	-	-	-
Komárom	34458	28,8%	4
Liptó	376	0,8%	1
Máramaros		hiányos adatok	
Moson	6535	5%	4
Nógrád	14801	9,9%	4
Nyitra	46876	25,4%	15
Pest	91856	30,6%	11
Pozsony	30302	19,3%	13
Sáros		hiányos adatok	
Somogy	35850	18,2%	9
Sopron	15841	11,7%	13
Szabolcs	8353	9%	4
Szatmár	496	0,4%	1
Szepes	23654	18,4%	8
Tolna	19489	13,8%	7
Torna	-	-	-
Trencsén	5792	2,9%	8
Turóc	5881	16,6%	2
Ugocsa	-	-	-
Ung	2708	4,6%	2
Vas	19820	10,6%	9
Veszprém	32022	34,5%	12
Zala	27049	18,1%	25
Zemplén	9117	5,2%	10
Zólyom	910	2,7%	1

A nemesi magánbirtok

A nagybirtok

A nemesi birtokviszonyok leginkább szembetűnő sajátossága volt a nemesi nagybirtokok túlsúlya. A 110, ötezer holdnál több úrbéres földdel rendelkező birtokos ösz-

szesen mintegy 2,35 millió holdat, a teljes állomány közel felét (47%-át) mondhatta magáénak. Ha csak a nemesi birtokhoz viszonyítunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a birtokosok 2%-a tartotta kézben az összes úrbéres föld csaknem kétharmadát (65,3%-át), és őket szolgálta a nemesség úrbéreseinek 63,3%-a. Az általuk bírt helységek összes területe minimum 9,5 millió kataszteri holdat, mintegy 55 ezer km^2-t tett ki.

Ha tovább finomítjuk a képet, kiderül, hogy még ezen a kategórián belül is a legnagyobb latifundiumok keretei között koncentrálódott a földvagyon. A 62 magánföldesúr, aki 10 000 holdnál több úrbériséget birtokolt, összesen több mint 2 millió holddal, az általunk feldolgozott birtokállomány kétötödével rendelkezett. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a nemesi birtokosok 1,1%-át kitevő csoport a nemesi birtokok területének több mint felét, 56%-át bírta. A kizárólag általuk birtokolt falvak és mezővárosok teljes határa 8 és fél millió kataszteri holdat (közel 50 ezer km^2-t) foglalt el, ami a feldolgozott megyék területének 30%-át tette ki. Úrbéres jobbágyként és zsellérként 274 ezer család szolgálta őket. Alattvalóik száma óvatos becsléssel is legalább másfél millió lehetett, de ha a népességszám és az úrbéres háztartások arányából indulunk ki, a kétmilliós lélekszám talán közelebb állhat a valósághoz.

A 62 birtokos zöme a főrangú családokból került ki. A rendi társadalom piramisának csúcsán álló uralkodócsaládot a császár, Lotharingiai Ferenc és Mária Krisztina főhercegnő képviselte. A legnagyobb külföldi birtokosként a modenai herceget jegyezték be a tabellákba (noha ekkor már ténylegesen nem ő élvezte az Arad és Csanád megyei óriási uradalom jövedelmét, mint azt a kincstári birtokok kapcsán már láttuk).

A magyarországi arisztokrata birtokosok rangsorát Esterházy Miklós és Batthyány Károly herceg nyitja meg. Utánuk 44 grófi és 5 bárói címmel rendelkező nagybirtokos következett. A névsor elemzése határozottan ellentmond annak a hiedelemnek, hogy a 18. századi nagybirtokos arisztokráciában magas volt az idegen eredetűek aránya. Ha az uralkodócsalád tagjait és a ténylegesen külföldi modenai herceget nem számítjuk, az 51 arisztokrata nagybirtokos között mindössze 6 indigenát találunk: a Harruckern bárói, valamint az Althann, az Aspremont, a Dietrichstein, a Schönborn és a Styrum-Limburg grófi család egy-egy tagját. Ők hatan e kategória kétmillió holdjának 10%-át tartották kezükben, ami pontosan megfelelt létszámarányuknak is.

Itt jegyezzük meg, hogy gyakran a már nemzedékek óta magyarországi birtokos családokat is indigenaként tartották számon a címtárak. Így volt ez pl. az Althann grófok esetében is, akik 1578-ban lettek honosítva. A 18–19. században e család adta Zala vármegye több főispánját, továbbá a híres váci püspököt. A többi idegen eredetű nagybirtokos a század első évtizedeiben szerzett Magyarországon birtokot. A legfrissebb indigenátus, Dietrichstein grófé 1741-ből származott.[45]

A 62 legnagyobb birtokos között találunk 7 köznemesi birtokost, illetve birtokos családot is. Az Almásy család, Beleznay Mihály, Csernovics Arzén özvegye, Festetich Kristóf, Majthényi Károly, Rudnyánszky József és a Sauska-Bésán család összesen e kategória úrbéres földjeinek 5 százalékát bírta, tehát birtokaik átlagos

[45] *Pálmány Béla:* A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815) A tanulmány függelékében a címben jelölt időszak összes honfiúsítása megtalálható összegyűjtve.

nagysága a csoport átlagának felét sem érte el. Az ebben a csoportban előforduló köznemesi famíliák az úrbérrendezés utáni évtizedekben a Sauska és Bésán család kivételével, mind főrangú címet szereztek.[46]

Az ország legnagyobb birtokosa, Esterházy Miklós herceg, 300 ezer holdas úrbéri birtokával kimagaslott még a leggazdagabbak közül is: egymaga bírta az adattárban feldolgozott nemesi birtokállománynak 8,4%-át, és majdnem háromszorosan múlta felül még a második helyen álló Károlyi Antal gróf birtokainak méretét is! Összesen kb. 6500 km^2-t elfoglaló 25 uradalmának 420 községében és mezővárosában 36 ezer úrbéres család, legalább 300 000 alattvaló függött tőle. Birtokának törzse Sopron megyében feküdt, de voltak domíniumai Baranyától Zólyomig, Zalától Biharig, összesen 18 megyében. Hatalmas vagyona birodalmi, sőt európai méretekben is tekintélyesnek számított.

Az Esterházy-birtokok nagy részét még a 17. században szerezték az ősök. A ranglistán utánuk három nagy, a 18. században kiépült birtokkomplexum következett: a Tiszántúlról Károlyi Antal gróf és Harruckern Ferenc báró, a központi országrészből pedig Grassalkovich Antal gróf. Ezeknek a nagybirtokoknak közös jellemzője, hogy nagyrészt a töröktől visszafoglalt területeken alakították ki a nagy birtokszerzők.

A legnagyobb birtokosok névsorának következő helyein viszont már többségében dunántúli birtokosokat találunk. A Batthyány és Esterházy, Zichy, Széchenyi, Festetich, Erdődy, Szapáry, Nádasdy, Niczky, Viczay, Althann és Styrum-Limburg grófok a dunántúli megyék területének nagyobbik felét mondhatták magukénak. A másik régió, amelyet szintén a latifundiumok túlsúlya jellemzett, Északnyugat-Magyarországon található. Pozsony, Nyitra, Trencsén és Zólyom megye földjének többségét a Pálffy, az Erdődy, az Illésházy, az Esterházy, az Apponyi és a Habsburg család birtokában találta az összeírás.

A Felvidék középső és keleti részein már kevesebb latifundiumot találunk, de azért szinte minden megyének megvolt a maga oligarchája. Szepesben a Csáky, Gömörben és Hontban a Koháry, Beregben a Schönborn, Nógrádban a Forgách és Balassa, Zemplén, Sáros, Torna és Abaúj megyében az Aspremont, a Szirmay, Andrássy, Keglevich, Barkóczy grófok képviselték a legnagyobb birtokú arisztokráciát.

A 62 legnagyobb birtok adatainak középértékei szerint az átlagos latifundium 50 helység (többnyire egész) határát foglalta magába. Mintegy 32 500 hold úrbériségen közel 3 000 jobbágy és zsellércsalád élt. Birtokaik népének tagozódása szinte hajszálpontosan egybeesik az országos átlagokkal: egy jobbágy 0,48 telken, 16,8 holdon gazdálkodik. A zsellérek aránya kicsivel alacsonyabb az országos átlagnál: 2,4 jobbágy jut 1 zsellérre.

A nagybirtokosok második, kisebb vagyonú csoportjába soroltuk azt a 48 földesurat, akik 5 és 10 ezer hold közötti úrbéri állománnyal rendelkeztek. Ők összesen 326 ezer holdat, a nemesi birtokok területének és népességének 9%-át tartották kézben. E kategória átlagos birtoka 16 helység határában terült el. Itt már valamivel gyakrabban fordult elő, hogy csak részbirtokkal rendelkezett egy faluban a földesúr. A 6 800 holdas átlagbirtokon 610 úrbéres család élt; földdel

[46] *Pálmány*, i.m., A főnemesi rangemelésekre ld. 1. sz. Függelék.

való ellátottságuk, illetve a jobbágyok és zsellérek aránya szinte pontosan megegyezett a latifundiumokon számított értékekkel.

E birtokoskategória névsorát szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy a 48 nagybirtokos zöme, 33 fő a mágnások közé tartozott. Majd minden harmadik birtokos (15 fő) olyan család, illetve nemzetség nevét viselte, amelyek a legnagyobb birtokosok között is képviselve voltak; tehát az ő birtokaik még tovább növelték a fent felsorolt mágnáscsaládok vagyoni súlyát.

Ebben a csoportban már nagyobb arányt képviseltek a köznemesi birtokosok: 15 fő, minden 3. földesúr tartozott közéjük. A köznemes nagybirtokosok többsége — szemben a 10 000 holdon felüliekkel — a feudális kor végéig meg is maradt rendjében, nem szerzett bárói vagy grófi címet.[47]

A nagybirtok részesedését az egyes megyék úrbéres birtokállományából a *XI. táblázat* és a *3. térkép* mutatja be. Ennek meghatározásakor azoknak a földesuraknak a birtokait vettük számításba, akik az *országos összesítés* alapján a felső kategóriákba estek; birtokaikat akkor is beszámítottuk a nagybirtokok összegébe, ha az adott megyében csak kisebb területet mondhattak magukénak.

Mint a táblázatból, illetve a térképről látható, a Dunántúl túlnyomó részén abszolút többséggel rendelkeztek: csak Veszprém, Győr és Esztergom megyében volt 50% alatt a világi nagybirtok aránya (ezekben a megyékben volt különösen sok egyházi birtok). Kiugróan magas, 91%-os részesedéssel bírtak a latifundiumok Moson megyében. Még ezt is felülmúlta azonban a Békés és Árva megyei arány, és megközelítette a csongrádi, valamint a tornai. A Felvidék nyugati felén, Pozsony és Trencsén megyében is a nagy domíniumok foglalták el a megye nagyobb felét, miként az északkeleti Beregben is. A nagybirtok hangsúlyosan jelen volt minden régióban, inkább a hiánya számíthat feltűnőnek. Ungban, Liptóban, Csanádban a kiterjedt kamarai birtokok miatt hiányzik, egyedül a kicsiny Ugocsában magyarázza hiányát a középbirtok dominanciája. (Pontosabban itt az egyik legrégebbi főrangú család, a Perényiek egykori nagybirtoka hasadozott szét az öröklés folytán középbirtokokra)

XI. táblázat

Az 5 000 holdnál nagyobb magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

	Nagybirtok területe (hold)	Aránya az úrbéres földből	Birtokosok száma
Abaúj	17533	21,5%	13
Arad	22777	18,0%	5
Árva	156396	96,4%	1
Baranya	158234	56,3%	8
Bars	15442	21,0%	6
Bács-Bodrog	56636	24,8%	5
Bereg	31919	67,2%	5
Békés	80702	97,4%	2
Bihar	38218	22,5%	7
Borsod	22251	17,4%	8
Csanád	0	0,0%	0
Csongrád	49599	86,9%	4

[47] *Pálmány*, i.m. 1. sz. Függelék

Esztergom	12901	20,9%	2
Fejér	48487	53,5%	14
Gömör	28523	39,0%	6
Győr	15260	36,0%	10
Heves	72178	40,7%	16
Hont	30242	29,9%	9
Kishont	4367	19,3%	6
Komárom	71639	59,9%	7
Liptó	0	0,0%	0
Máramaros	Hiányos adatok		
Moson	117216	91%	7
Nógrád	56102	37,6%	15
Nyitra	80176	43,4%	16
Pest	122035	40,6%	20
Pozsony	105072	66,8%	16
Sáros	Hiányos adatok		
Somogy	107197	54,3%	12
Sopron	88326	65,0%	6
Szabolcs	29912	32,2%	11
Szatmár	60186	45,5%	6
Szepes	46154	35,9%	7
Tolna	91432	64,9%	9
Torna	15288	77,4%	4
Trencsén	139329	71,1%	12
Turóc	4303	12,2%	2
Ugocsa	1401	6,9%	2
Ung	1323	2,2%	2
Vas	106567	56,9%	15
Veszprém	38201	41,2%	12
Zala	88600	59,3%	15
Zemplén	78681	44,4%	17
Zólyom	12371	37,2%	2

Az 54 arisztokrata nagybirtokos 32 nemzetséghez tartozott. A feudális birtokjog, főleg az ősiségen alapuló örökösödés rendje, számos kapoccsal kötötte össze nemcsak a szűkebb családokat, hanem a tágabb értelemben vett nemzetségeket is. Ezért nem érdektelen megvizsgálni a nagybirtokos arisztokrácia nemzetségeinek birtokait összesítve is. (*XII. táblázat*) Éppen a családokat összekötő, sokszor kusza vagyoni kapcsok létezése miatt vettük fel az összefoglaló táblázatba azt a további 8 arisztokrata nemzetséget, amelyeknek ugyan egyetlen tagja sem szerepel a 10 000 holdon felüli birtokosok között, de a családtagok birtokai együttesen meghaladják ezt a határt.

Miként az egyéni rangsorban, úgy a családokéban is az Esterházyak nevét találjuk az élen. Közel félmillió holdjuk a nagybirtok egyötödénél is többet tesz ki. A nemzetség hatalmas vagyonának közel kétharmadát a hercegi ág birtokolta, de az ő uradalmai nélkül is a legnagyobb birtokosok lettek volna az Esterházy grófok. Birtokaik zöme a Dunántúlon feküdt, de a Felvidék nyugati felében is nagy súlyt képviseltek.

Az Esterházyak grófi ágáéval volt azonos nagyságrendű a Batthyány család birtoka. A 170 ezer holdas birtokkomplexum (egy Pozsony megyei kisebb uradalmon kívül) a Dunántúlon feküdt, annak is főleg a nyugati és déli részén: Vas és Baranya megyei uradalmaik alkották a birtokok törzsét.

A harmadik helyen álló Habsburg család a birtokszerzésben jól kihasználta a török hódítás utáni vákumot és saját hatalmi pozícióját. Baranya, Moson, Nyitra és Pest megyei uradalmaik megszerzésével néhány évtized alatt a legnagyobb magyarországi birtokosok közé emelkedtek. Birtokaik nagyságrendje elérte az Esterházy és a Batthyány grófokét.

A Károlyi, a Harruckern és a Grassalkovich családnak egyetlen férfitagja lévén ebben az időben, a családi birtokaik mérete azonos az egyéni listán szereplővel. A rangsor további helyein a Pálffy, a Zichy, a Csáky, az Erdődy, a Széchenyi és a Koháry grófi családok álltak, 40 és 100 ezer hold közötti úrbéres birtokkal. A lista vége felé találjuk azokat a főrangú családokat, amelyek csak együttesen lépték át a 10 ezer holdas határt. Ezek közé tartozott pl. a Perényi, Senynyey, Vécsey, Berényi, Zay és Viczay család.

Bár a társadalomtörténeti tanulmányok általában gondosan megkülönböztetik a *nagybirtokos* és az *arisztokrata* kategóriákat, a köztudatban ma is többnyire összemosódik a két fogalom. A birtokviszonyokat bemutató adatsorok kézzelfoghatóvá teszik a különbséget.

A közel 5600 nemesi birtokos között 311 főrangút találunk (5,7%): 124 bárót, 181 grófot, 3 herceget, a Habsburg család két tagját és a modenai herceget. A teljes úrbéres birtokállomány közel felét (46%-át) mondhatták magukénak. Birtokaikon élt az úrbéres népesség 48,7%-a. Ha csak a nemesi magánbirtokhoz viszonyítunk, akkor részesedésük megközelíti a kétharmadot: a földből 63,6, az úrbéres népességből 65,7% volt a mágnások birtokában. Feltűnően eltért az országostól a birtokegység átlagos mérete: egy mágnás egy falujában átlagosan 424 holdat bírt, míg az országos átlag ennek alig több, mint a fele, 236 hold volt.

54 mágnás rendelkezett 10 000 holdnál nagyobb birtokkal, további 33-an pedig legalább 5 000 holddal. Kategorizálásunk szerint tehát összesen 87 fő, a birtokkal rendelkező mágnások 28%-a volt egyúttal nagybirtokos is. Közel egyharmaduk, 98 fő 1 000 és 5 000 hold közötti úrbériséggel bírt, és így a *nagy középbirtok*nak elnevezett kategóriába tartozott (amelyről a bevezetőben már megállapítottuk, hogy ez tulajdonképpen átmenet volt a nagybirtok felé). Az arisztokraták másik harmada, pontosan 100 fő, egyértelműen a középbirtokosok közé számítandó: ők 100 és 1 000 hold közötti birtokkal rendelkeztek. Végül 34 gróf és báró 100 hold alatti birtokkal a kisnemességgel került egy kategóriába. (Persze valószínűleg nem „hétszilvafás" grófokat kell bennük látnunk, hanem pl. fiatalembereket, akiknek egy-egy részbirtokot még szüleik életében átadtak, vagy feleségek külön birtokrészét. Több erdélyi arisztokrata családnévvel is találkozunk a kisebb birtokosok között, akik Magyarországon is rendelkeztek töredék birtokkal.

XII. táblázat

A 10 000 holdnál nagyobb úrbéres birtokkal rendelkező mágnáscsaládok

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
HG ÉS GR.ESTERHÁZY CSALÁD	621	14,885.280	473654	30233	13108	4419
HG. ÉS GR.BATTHYÁNY CSALÁD	422	5,639.950	171398	13948	3633	1038
HABSBURG CSALÁD	88	4,301.125	140579	5403	2658	1214
GR. KÁROLYI ANTAL	133	2,485.875	114623	5836	2518	954
BR. HARRUCKERN FERENC	20	1,361.700	95709	3818	2439	704
GR. PÁLFFY CSALÁD	121	3,199.875	87269	5223	2978	1529
MODENAI HG.	120	1,650.875	86707	7008	3274	350

Tulajdonos	Birtok	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
GR. GRASSALKOVICH ANTAL	42	1,839.250	78408	2692	1884	177
GR. ZICHY CSALÁD	114	2,093.750	74331	3981	1370	532
GR. CSÁKY CSALÁD	129	1,877.250	63908	3975	1712	611
GR. ERDODY CSALÁD	150	1,457.125	45294	4276	3873	647
GR. SZÉCHENYI CSALÁD	46	1,271.875	41285	2024	430	160
GR. KOHÁRY CSALÁD	104	1,174.625	39464	2297	1169	178
GR. ILLÉSHÁZY JÁNOS	71	1,365.750	35440	2611	905	497
BR ÉS GR. HALLER CSALÁD	103	794.375	31998	1600	779	125
GR. APPONYI CSALÁD	47	441.125	31445	1653	738	352
GR. SCHÖNBORN EUGÉN	177	972.750	31116	2680	1107	191
GR. ALTHANN MIHÁLY	98	948.750	28656	2002	1777	148
GR. KEGLEVICH CSALÁD	51	717.000	28139	1510	581	118
GR. NÁDASDY CSALÁD	68	819.000	24188	1296	78	31
GR. FORGÁCH CSALÁD	82	697.000	23605	1318	1205	136
BR. ÉS GR. ANDRÁSSY CSALÁD	67	620.250	23369	1372	667	103
GR. SZAPÁRY CSALÁD	77	678.875	22545	1680	1222	172
GR. FESTETICH CSALÁD	45	574.375	21412	1062	802	203
GR. DIETRICHSTEIN JÁNOS	10	463.750	21337	1259	270	151
BR. ÉS GR. BARKÓCZY CSALÁD	136	616.750	20378	1234	232	79
BR. ÉS GR. BALASSA CSALÁD	129	591.250	18674	1512	878	96
GR. BERÉNYI CSALÁD	136	672.250	18584	1219	578	75
BR. ÉS GR. RÉVAY CSALÁD	206	580.500	16029	1492	863	88
GR. NICZKY CSALÁD	29	494.875	16001	699	54	26
GR. VICZAY CSALÁD	41	480.875	15640	994	440	214
GR. ASPREMONT JÁNOS GOBERT	36	511.625	15578	1387	848	82
BR. PALOCSAY HORVÁTH JÓZSEF	16	408.750	15565	923	44	20
BR. HUNYADY JÁNOS	32	447.375	15013	849	278	64
GR. SZUNYOGH JÁNOS	23	475.625	14777	1652	436	141
BR. ORCZY LORINC	55	360.250	14569	648	538	27
BR. ZAY CSALÁD	50	489.500	13724	689	173	4
GR. STYRUM-LIMBURG KÁROLY	6	214.125	11772	494	114	3
BR. PERÉNYI CSALÁD	164	292.375	11155	817	368	60
BR. ÉS GR.VÉCSEY CSALÁD	112	291.370	10984	657	319	45
BR. ÉS GR. SENNYEY CSALÁD	73	319.125	10026	606	101	17
Összesen: 40 család	4250	59,578.175	2074348	126629	57441	15781

A latifundiumok birtokosai rangsorának második helyén az *árvai uradalom* szerepel, 156 ezer hold úrbéri birtokkal. A közbirtokossági tulajdonforma nem volt ritkaság a feudális Magyarországon, de az árvai uradalom egyedülálló jelenség volt, már csak méreteinél fogva is. Az árvai várhoz tartozó, csaknem a teljes Árva megyét magában foglaló uradalom a 16–17. században a Thurzó család birtokában volt. Thurzó György 1615-ben kelt végrendeletében gyakorlatilag hitbizománnyá, felosztathatatlan birtokká nyilvánította. (*Gyakorlatilag*, hiszen *jogilag* a hitbizomány intézménye csak később, az 1687:9. törvénycikkben jelent meg.) A királyi jóváhagyást is elnyert végrendelet szerint a 6 mezővárosból és 75 faluból álló uradalmat a fi- és leányági örökösök osztatlanul bírták, csak a jövedelmet osztották fel. A birtokot prefectussal az élén szakszerű igazgatási szervezet kezelte. A jövedelem évenkénti felosztásához számontartották a leszármazási vonalat, hogy tudják, kit mekkora rész illet meg. A 18–19. századra már több tucatnyian kaptak „osztalékot" ettől a különös „feudális részvénytársaságtól". Az örökösök között a legnagyobb mágnáscsaládok (Illésházy, Esterházy, Zichy, Pálffy) mellett számos köznemesi famíliát is találunk. Jelentős hányaddal bírt a kamara is: a Wesselényi-féle összeesküvésben részes Thököly István elkobzott vagyona révén, de végrendeleti úton az egyház kezébe is jutottak „részvények".[48]

[48] *Erdélyi Aladár:* Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852) Budapest, 1897. II. kötet 124–126.l, 190–191., 324–327.; *Fényes:* Geographiai szótár, I.kötet 54.

A közép és a nagybirtok határán

Munkacímként „nagy középbirtokosok" névvel jelöltük azt a 293 birtokos nemest, akik 1 000–5 000 hold közötti úrbéres földdel rendelkeztek. Az ő besorolásukat illetően lehet a „nagybirtokos" kategória mellett is érvelni, hiszen e csoport felső felében a birtok *teljes* kiterjedése jóval 10 000 kataszteri hold felett is lehetett. Mint a csoport elemzésénél látni fogjuk, egyaránt megtaláljuk közöttük a nagybirtokos arisztokrácia kisebb vagyonú tagjait és az úgynevezett *bene possesionatus* (jómódú középbirtokos) nemesség elitjét. Mivel a szakirodalomban is több kategorizálás van forgalomban, úgy gondoljuk, a történeti statisztikai elemzésben a terminológiai kérdéseknél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a számszerűsíthető jellemzőknek.

A 293 birtokos összesen 600 ezer hold úrbéres földdel rendelkezett, amelyhez 54 ezer jobbágy és zsellércsalád tartozott, tehát minden nyolcadik hold volt a vagyonilag legerősebb középréteg birtokában. Más viszonyítási alappal számolva, a nemesi földek egyhatoda (16,7%-a) és az úrbéres népesség 16%-a felett rendelkezett ez a réteg. Ettől az átlagtól az egyes megyékben mindkét irányban jelentősen eltérhetett az arányuk. A volt hódoltsági területek déli részein a 18. században kialakult nagy kincstári vagy magánföldesúri uradalmak közé egyáltalán nem tudtak beékelődni. A Dunántúl jelentős részéből (Moson, Komárom, Esztergom, Baranya és Zala megyéből) szintén csaknem teljesen kiszorította a gazdagabb nemességet az egyházi és világi nagybirtok. Legnagyobb súllyal a Felföld egyes tájain rendelkezett, főleg annak keleti megyéiben. Zemplénben, Ungban, Túrócban és Kishontban a teljes birtokállomány negyedét bírták. Legerősebben a kis Ugocsa megyében voltak képviselve: hat, e csoportba tartozó birtokos (4 arisztokrata és 2 köznemes) az úrbéres állomány 36%-át tartotta kézben. (*XIII. táblázat* és *4. térkép*)

A birtokok értékét, jövedelmezőségét komolyan befolyásolhatta az is, hogy az egyes részbirtokok egymáshoz viszonylag közel, könnyen összefoghatóan feküdtek vagy nagyobb területen szétszórva. E kategória „átlagbirtokosa" 11 falu teljes vagy részleges birtokosának mondhatta magát. A többség birtokai ennél kevésbé voltak szétszórva: 62%-uk 1–11 helységben rendelkezett földdel. Minden hatodik birtokos (46 fő) teljes vagyona egy vagy két falu határában feküdt. A „nagy középbirtok" negyede ugyanakkor 15-nél is több részbirtokra tagolódott. A leginkább szétszórt birtok Perényi Imre báróé volt: az ő 3 791 holdnyi úrbéres földje nem kevesebb, mint 48 faluban volt szétszórva Abaúj és Ugocsa megyében.

Az „átlagbirtok" 60 jobbágytelkéhez 2 050 hold jobbágyföld tartozott, amelyet 185 úrbéres család művelt meg. Jobbágyai az országos átlagnál valamivel kevesebb földet bírtak: 0,46 telken 15,9 holdat. Az 1 holdnyi eltérés (lefelé) valószínűleg nem a birtoktípussal függött össze, hanem azzal, hogy falvaik zömmel a szűkösebb határú hegyvidékeken feküdtek. Ugyanakkor az országos átlagnál kisebb volt a zsellérek aránya: számukat 2,75-szorosan múlta felül a jobbágyoké.

A birtokosok közül pontosan minden harmadik tartozott a főnemességhez. A 98 gróf és báró az összes „nagy középbirtok" területének 39%-át mondhatta magáénak; az ő birtokaik tehát általában valamivel nagyobbak voltak, mint a velük egy kategóriába került köznemeseké, de az eltérés nem túl jelentős. A kö-

zépbirtokosokhoz sorolt arisztokraták között megtaláljuk a valódi oligarchák néhány „szegény rokonát" is (Esterházy, Batthyány, Erdődy, Festetich, Balassa, Forgách és Zichy grófokat), de túlnyomó részüknek a családneve ennél a kategóriánál fordul elő először. A bene possesionatus nemességgel egy vagyoni nívón álló főrangúak közül több családtaggal szerepelnek a listán a Luzsinszky, Perényi és a Vécsey bárók, a Berényi, Cziráky, Haller, Serényi, Teleki és Sztáray grófok, illetve a mindkét címmel bíró Pongrácz, Révay és Sennyey nemzetségek.

185 köznemes rendelkezett 5 és 10 000 hold közötti birtokkal. Ők e réteg kétharmadát alkották és a birtokok 61%-át bírták. A valódi bene possesionatus köznemesek listáján szereplő családnevek nagy része a 19. század első felében megélénkült közélet személyiségei révén vált országosan ismertté. Ezek között az általában több birtokos által is viselt nevek között említhetjük a Baross, Beöthy, Beniczky, Bossányi, Dőry, Felsőbüki Nagy, Görgey, Kállay, Kubinyi, Majthényi, Máriássy, Okolicsányi, Podmaniczky, Ráday, Somssich, Szentiványi, Szentmiklóssy, Szerencsy és Vay családokét. Közülük a későbbiekben már kevesen emelkedtek a főnemességbe; a kivételek közé tartozott a fenti névsorból a báróvá emelt Podmaniczky és Vay, a gróffá lett Ráday család, vagy a fent nem említett, később bárói címet nyert Jeszenákok.[49] A szomszédos birtokoskategóriák névsorával összevetve megállapíthatjuk, hogy a bene possesionatus réteg egyértelműen *lefelé* volt nyitott. A nagybirtokos családokkal csak kivételesen álltak kapcsolatban, viszont a kisebb középbirtokosok között találjuk számos nemzetség tagjainak többségét.

XIII. táblázat

Az 1 000 és 5 000 hold közötti magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

Megye	A birtokok területe (hold)	Aránya az úrbéres földből	Birtokosok száma
Abaúj	14276	17,3%	14
Arad	8636	6,8%	5
Árva	2330	1,4%	2
Baranya	13668	4,9%	8
Bars	9625	13,1%	11
Bács-Bodrog	0	0	0
Bereg	2390	5%	5
Békés	2111	2,6%	1
Bihar	12095	7,1%	13
Borsod	24047	18,8%	31
Csanád	0	0	0
Csongrád	0	0	0
Esztergom	792	1,3%	1
Fejér	18104	20%	9
Gömör	13569	18,6%	20
Győr	0	0	0
Heves	24690	13,8%	23
Hont	7489	7,4%	16
Kishont	5733	25,6%	9
Komárom	1929	1,6%	3
Liptó	5170	11,5%	4
Máramaros	Hiányos adatok		
Moson	2529	2%	2
Nógrád	34841	23,3%	40
Nyitra	27358	14,8%	31

[49] *Pálmány* i.m. 1. sz. Függelék

Megye	A birtokok területe (hold)	Aránya az úrbéres földből	Birtokosok száma
Pest	38472	12,8%	32
Pozsony	9997	6,3%	14
Sáros	Hiányos adatok		
Somogy	32132	16,3%	15
Sopron	16561	12,2%	14
Szabolcs	19691	21,2%	31
Szatmár	277	21%	23
Szepes	19580	15,2%	18
Tolna	22457	16%	11
Torna	1562	7,9%	7
Trencsén	24099	12,3%	23
Turóc	9614	27,2%	10
Ugocsa	7446	36,6%	6
Ung	15677	26,3%	16
Vas	27787	14,8%	18
Veszprém	13972	15,1%	11
Zala	5695	3,8%	6
Zemplén	48160	27,2%	42
Zólyom	1638	4,9%	6

A középbirtok

Az összes úrbéres föld alig több, mint tizedét (10,6%-át) foglalták el a 100 és 1 000 hold közötti birtokok. Ha csak a nemesi birtokokhoz viszonyítunk, akkor részesedésüket 15%-ra tehetjük. Ugyanakkor az ezeket tulajdonló 1 637 nemes a magánbirtokosok 29,3%-át tette ki. Ezt a birtokkategóriát az előzetes felosztásunk szerint tovább bontottuk 500 hold feletti *valódi közép-*, és 500 hold alatt *kis középbirtokra.*

500 és 1 000 hold közötti úrbériséggel rendelkezett a középbirtokosok ötöde, 325 fő. Birtokaik összesen 232 ezer holdat tettek ki, ami a nemesi birtokok 6,5%-ával volt egyenlő; ezen élt a nemesek úrbéreseinek 6,2%-a. Az „átlagbirtok" 6–7 helységbeli (többnyire rész-) birtokból állt, 21 jobbágytelken 710 holdat foglalt magába, és 65 úrbéres háztartás munkaerejére számíthatott. Jobbágyaik körülbelül az országos átlagnak megfelelő mennyiségű földet bírtak (16 holdat). A jobbágyoknak a zsellérekhez viszonyított aránya valamelyest meghaladta az országos átlagot (2,6:1).

A kisebb középbirtokosok (100–500 holdig) létszáma négyszeresen múlta felül az előbbi kategóriáét. Az 1312 birtokos (a nemesi birtokosok közel negyede tartozott ide) összesen 300 ezer hold úrbériséggel rendelkezett. (Ez a terület pontosan megegyezik Esterházy herceg úrbéri birtokával.) Százalékban kifejezve: a teljes úrbéres állomány 6%-át, a nemesi birtokok 8,3%-át bírták. Az átlagos „kis középbirtokos" 3–4 falu határában bírt részeket, összesen 7 jobbágytelken 225 hold úrbéres földet, amelyet 23 jobbágy- és zsellércsaláddal műveltetett meg. Jobbágyai mintegy 12%-kal kevesebb földdel rendelkeztek, mint az országos átlag: a 0,44 telekre 14,9 hold föld jutott.

A középbirtok arányának országrészenkénti, illetve megyénkénti ábrázolásánál nagyrészt hasonló eredményre jutunk, mint a *nagy középbirtok* esetén; egyes esetekben viszont annak mintegy a negatívja rajzolódik ki. Mit jelent ez a gyakorlatban? Azokban a dél-magyarországi megyékben, ahol a bene possesionatus

réteg hiányzott vagy csak nyomokban létezett, hiányzik a kisebb középbirtok is (Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád, Arad, Baranya). Mindkét birtoktípus alacsony arányt képviselt a dunántúli nagybirtokos megyékben. A középbirtokos kategóriák mindegyike a Felföld középső és keleti részein, illetve a Tiszántúl északi felében jelent meg nagyobb súllyal. E régiókon belül viszont megfigyelhető bizonyos elhatárolódás: ahol a bene possesionatusok részesedése meghaladta a 25%-ot (Zemplén, Ung, Túróc), ott a kisebb középbirtoknak már kevesebb tér maradt. Ugyanez fordítottan érvényes Nógrád, Gömör, Liptó és Abaúj megye esetében. Úgy tűnik, a köznemesség birtokviszonyainak alakulása a „zárt összegű játékok" modelljével írható le, azaz csak egymás rovására volt lehetséges növelni a részesedést. A köznemesség birtokviszonyainak változását a békés 18. században minden bizonnyal a demográfiai folyamatok határozták meg elsődlegesen, ami a birtokok osztódását, aprózódását jelentette. A *4. és 5. térkép* összevetéséből arra következtethetünk, hogy a jelentős súlyú birtokos nemességgel rendelkező megyék közül az úrbérrendezés idejére ez a folyamat a Felföld középső részén már jobban előrehaladt, mint a keleti megyékben.

Az egy kézben levő birtokok széttagoltsága igen széles határok között mozgott. A 325, ötszáz és ezer hold közötti birtoknál számított 6,3-es átlag mögött pl. a következő szóródás figyelhető meg:

A birtokok negyede (87) 1–2, közel fele 1–4 faluban feküdt. A középbirtok ötöde viszont tíznél, sőt 5 birtok 20-nál is több helységben volt szétszórva. (Ez utóbbiak mind mágnások kezén voltak. A szétforgácsoltság „csúcstartója" e csoportban Perényi Sándor báró volt, akinek 992 holdja 30 helységben volt elaprózva.)

A 100 és 500 hold közötti birtokok átlagosan 3,5 részből álltak. Kétötödük, 550 birtok 1–2 falu határában koncentrálódott, és 80%-uk legfeljebb 5 helységben feküdt. A széttagoltság szélsőértékét ebben a kategóriában Lónyay László 19 darabból álló 445 holdas birtoka jelentette.

A birtokok széttagoltsága tekintetében nem sikerült regionális jellegű összefüggéseket találni. Úgy tűnik, leginkább az egyes családok öröklési szokásai magyarázzák, hogy ugyanakkora birtoknagyság esetén miért figyelhetők meg egészen szélsőséges eltérések a birtokrészek száma tekintetében. (Természetesen más tényezők mellett, mint pl. a kiinduló állapot, demográfiai sajátosságok, házasságok révén szerzett birtokrészek, stb.) Feltevésként fogalmazzuk meg a következő összefüggést: A családok egy része az örökség felosztásánál arra törekedett, hogy az egyes birtokrészeket egészben hagyva kapják meg jussukat az örökösök. Ezzel szemben mások minden egyes részbirtokot felosztottak, ami már 2–3 nemzedék alatt szinte áttekinthetetlen viszonyokat eredményezett. Úgy tűnik, hogy az előbbi, „tömbös" osztozkodást alkalmazták az újabb nagybirtokos családok, amelyek főleg a töröktől viszszafoglalt területeken, illetve a Dunántúlon építették ki birtokkomplexumaikat. (Pl. a Károlyiak vagy a Széchenyiek egészben hagyott uradalmakat osztottak fel az örökösök között.) Ez a felosztás sokkal kedvezőbb lehetőségeket biztosított a racionális gazdálkodás számára a későbbiekben, az „új mezőgazdaság" térhódítása idején. A birtokokat elaprózó öröklési rend mögött viszont a hagyományos társadalmat jellemző, inkább biztonságra, mint nagyobb haszonra törekvő stratégiát feltételezzük. (Ugyanez a mentalitás állt a

jobbágytelek sok-sok parcellába aprózása és a tagosítással szembeni paraszti ellenállás mögött.)

Ezt a törekvést leginkább a 14–15. századi főnemesség örököseinél lehet kimutatni: régi nagy uradalmaikat (pl. a beckói, csejtei vagy nagyszőlősi) úgy osztották fel, hogy lehetőleg minden örökös majd minden faluban kapjon részt. Ilyen típusú, sok kis részbirtokból összeálló középbirtok jellemezte — többek között — a népes Perényi és Révay családokat.

XIV. táblázat

A 100 és 1 000 hold közötti magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

Megye	A birtokok területe (hold)	Aránya az úrbéres földből	Birtokosok száma
Abaúj	22758	27,6%	85
Arad	5558	4,4%	11
Árva	3300	2%	12
Baranya	1603	0,6%	4
Bars	5556	7,6%	22
Bács-Bodrog	0	0	0
Bereg	6908	14,5%	35
Békés	0	0	0
Bihar	19738	11,6%	62
Borsod	18651	14,6%	74
Csanád	1406	3%	4
Csongrád	0	0	0
Esztergom	911	1,5%	1
Fejér	6907	7,6%	14
Gömör	23396	32%	95
Győr	2889	6,8%	12
Heves	22633	12,7%	76
Hont	15735	15,5%	64
Kishont	8154	36,1%	32
Komárom	11557	9,7%	?
Liptó	12509	27,8%	64
Máramaros	Hiányos adatok		
Moson	2628	2%	8
Nógrád	37529	25,1%	134
Nyitra	22828	12,4%	82
Pest	25030	8,3%	77
Pozsony	6240	4%	18
Sáros	Hiányos adatok		
Somogy	19663	10%	56
Sopron	7425	5,5%	31
Szabolcs	14733	15,9%	59
Szatmár	29485	22,3%	107
Szepes	16638	12,9%	65
Tolna	7279	5,2%	14
Torna	1740	8,8%	8
Trencsén	18899	9,6%	74
Turóc	6969	19,7%	24
Ugocsa	7531	37%	27
Ung	7778	13,1%	38
Vas	18674	10%	63
Veszprém	7706	8,3%	34
Zala	23252	15,6%	85
Zemplén	31750	17,9%	101
Zólyom	3925	11,8%	16

A kis- és töredékbirtokosok

Az úrbéres birtokkal rendelkező nemesek legnépesebb csoportját a 100 hold alatti kisbirtokosok alkották: 2 464 fő, az összes birtokos nemes 44%-a tartozott közéjük. További 1075 „földesúrnak" (19%) jobbágytelke már nem is volt, csak úrbéres zsellérek felett uraskodtak. Összesen tehát az *összeírásban szereplő* nemesek csaknem kétharmada tartozott a két legalsó vagyoni kategóriába.

A jobbágytelekkel még rendelkező kisnemesség alig észrevehető mértékben részesedett az úrbéres földből: annak mindössze 1,8%-át mondhatta magáénak. 88 ezer holdja a nemesi birtokok 2,5%-ának felelt meg.

Az átlagos kisbirtok 1 jobbágytelek 36 holdjából állt, amelyen 3 jobbágy és 2 zsellér tartotta el „urát". A birtokosok többsége (60%-a) egy falu határában rendelkezett tulajdonnal, további egynegyedüknek két, 9%-uknak három helység között oszlott meg a kicsiny birtoka. A szélső értéket Sulyok János özvegyének 11 beregi és szatmári faluban szétszórt 97 holdja jelentette.

A kisbirtok sehol nem bírt számottevő részesedéssel az úrbéres állományon belül, de azért kimutathatók regionális különbségek. 10% feletti arányt két megyében találtunk: Ugocsában a telki földek 17, Beregben 12%-át mondhatták magukénak. Máramarosban valószínűleg még felül is múlták ezt az arányt, amint az a meglévő töredékes forrásanyagból, illetve a bevezetőben említett kiegészítő forrásokból kikövetkeztethető. Ehhez az északkeleti „kisnemesi régióhoz" sorolható még Ung (8%) és Szatmár (7,3%). Nyugatra, délnyugatra haladva enyhén csökken a kisnemesi birtokok aránya, de még így is háromszorosan-négyszeresen meghaladja az országos átlagot Szabolcsban, Abaújban, és Tornában. A Felvidék közepén, Gömörben, Kishontban és Liptóban ismét magasabb a koncentrációjuk: arányuk megközelíti a 10%-ot.

A legszegényebb birtokosok jobbágyai maguk is a legszegényebbek voltak: átlagosan 0,36 telket bírtak (az országos átlag 0,48), amely 12 hold földdel jár (szemben az átlagos 17 holddal). Lényegesen magasabb a zsellérek aránya is: a jobbágy-zsellér arány esetükben csak 1,7:1, szemben az országos 2,2:1-zel.

Még a kisbirtokos kategóriánál is szegényesebb életviszonyokat sejthetünk annál az 1 075 nemesnél, akik csak zsellérrel rendelkeztek, mégpedig összesen 2 500-zal (tehát átlagosan 2,3-del). Zömük, 990 fő, egy faluban bírt zsellérekkel, 79-en két, hatan 3 faluban voltak érdekeltek.

A szabályt erősítő kivételként említjük meg, hogy még ebben a kategóriában is találhatunk valódi „úri" birtokosokat. A Száraz család például Dunaegyházán, amelynek egyedüli tulajdonosa volt, 134 zsellérrel (a helység összes úrbéresével) rendelkezett. Hasonló lehetett Descsán Jánosné helyzete is a Pozsony megyei szőlőtermelő község, Terling esetében, ahol a falu összes úrbérese (58 zsellércsalád) az ő szolgálatában állt.

Területi megoszlásuk többnyire pontosan követte a kisbirtokosokét, számuk fele-harmada volt azokénak. Az egyetlen feltűnő kivétel Zala megye volt, ahol a legnagyobb számban írták össze őket: 233 fős létszámukkal felül is múlták a kisbirtokosokat. Viszonylag nagy számban fordultak elő Szatmár, Trencsén és Nyitra megyében is. (*XV. táblázat és 6. térkép.*)

XV. táblázat

A kis- és töredékbirtokosok aránya az úrbéres területen és a birtokos nemességen belül

Megye	100 hold alatti birtok	Aránya	Birtokosok száma	Csak zsellérekkel rendelkezők	Arányuk együttesen (a birtokosok között)
Abaúj	6205	7,5%	165	65	64%
Arad	0	0	0	0	0
Árva	212	0,1%	6	24	67%
Baranya	0	0	0	0	0
Bars	2206	3%	28	18	47%
Bács-Bodrog	0	0	0	0	0
Bereg	5638	11,9%	255	59	87%
Békés	0	0	0	0	0
Bihar	6737	4%	144	38	66%
Borsod	6220	4,9%	159	51	63
Csanád	0	0	0	0	0
Csongrád	0	0	0	0	0
Esztergom	0	4	27%	0	0
Fejér	0	0	0	0	0
Gömör	6075	8,3%	144	31	59%
Győr	713	1,7%	6	5	21%
Heves	3890	2,2%	90	24	48%
Hont	3982	3,9%	115	21	58%
Kishont	2036	9%	48	9	54%
Komárom	0	0	0	0	0
Liptó	4288	9,6%	119	54	71%
Máramaros	Hiányos adatok				
Moson	0	0	0	0	0
Nógrád	4885	3,3%	119	58	47%
Nyitra	5894	3,2%	141	73	61%
Pest	1624	0,5%	41	18	27%
Pozsony	860	0,6%	24	13	37%
Sáros	Hiányos adatok				
Somogy	2420	1,2%	70	30	52%
Sopron	1816	1,3%	65	19	56%
Szabolcs	5469	5,9%	188	54	70%
Szatmár	9364	7,3%	308	121	57%
Szepes	2840	2,2%	71	23	48%
Tolna	144	0,1%	5	-	10%
Torna	1036	5,3%	39	12	71%
Trencsén	7851	4%	185	96	70%
Turóc	2332	6,6%	29	8	34%
Ugocsa	3463	17%	119	59	83%
Ung	4790	8%	172	28	76%
Vas	6129	3,3%	1	31	62%
Veszprém	1009	1,1%	22	8	30%
Zala	4396	2,9%	178	233	78%
Zemplén	7745	4,4%	217	52	61%
Zólyom	1008	3%	21	8	50%

Összegzés

Visszautalva a bevezetőben talán megrovóan csengő megállapításra, miszerint a későfeudalizmus korának magyar nemességét bemutató történész kénytelen becslésekre és példálózásra hagyatkozni az egzakt adatok sorolása helyett, befejezésül szeretnénk kiemelni a számok áradatából az olvasónak azt a néhány adatot, amelyeket sorolásra érdemesnek tartunk.

A népes magyarországi nemesi rend minden tizedik tagja rendelkezett úrbéres jellegű földdel, illetve tartotta feudális jellegű függésben legalább egy embertársát. A jogi személyiségű birtokosokkal (a kincstár, az egyház és néhány királyi város) szemben a nemesség tartotta kézben a földbirtok csaknem háromnegyedét. A legszűkebben vett Magyarországon minden 10. hold a királyé, minden 6. a katolikus klérusé volt.

A *nemesi birtokokon belül* a nagy latifundiumok urainak túlsúlya még az eddigi becsléseket is felülmúlta: minden három holdból kettő a birtokosok két százalékát kitevő 110 nagybirtokos kezében volt.

Az adatokból úgy tűnik, hogy a másik irányba (azaz lefelé) kell korrigálni még az eddigi óvatos becsléseket is a bene possessionatus nemességet illetően. Legvagyonosabb csoportjába mintegy háromszázan tartoztak, de egyharmada ezeknek is mágnási címmel bírt. Körülbelül ugyanennyien tartoztak a valódi középbirtokosnak nevezett 500–1 000 holdasok közé is. Csak a középbirtok alsó határa felé válik szélesebbé a mezőny: az összesen legfeljebb kétezer főnyi középréteg kétharmada ötszáz holdnál kevesebbet bírt.

A nemesség valamilyen „úri" tulajdonnal rendelkező tizedének zöme (kétharmada) száz holdnál kisebb birtokon, tekintélyes részük mindössze egy-két zsellér fölött uraskodva ápolgatta a kiváltságosokhoz tartozás tudatát.

A birtokok széttagoltságát vizsgálva rámutattunk, hogy a birtokos nemesség egy része, még ha birtokának nagysága ezt nem is zárta volna ki, aligha kapcsolódhatott be a racionális „új mezőgazdaság" születésének folyamatába, birtoka ugyanis csak az egyre inkább archaikusnak számító „járadékoltató" rendszerben jövedelmezhetett egyáltalán valamit.

Adatszerűen mutattuk meg, milyen gyakran nem esett egybe társadalmi státus és vagyoni helyzet a feudális társadalom csúcsain sem: mágnás és nagybirtokos olyannyira nem azonos fogalom, hogy csak a főrangú birtokosok harmada tartozott a valóban gazdagnak számítók közé; másik harmaduk a jómódú középbirtokosokkal állt egy nívón, a többiek pedig csak egy kisebb középbirtok jövedelméből próbálták meg a „költséges két betűk", (t.i. a *br.* vagy *gr.* betűk) által megkövetelt fényt kifejteni.[50]

A néhány oldalba vagy egy-két táblázatba sűríthető statisztikai összefoglalás mellett, reményeink szerint a hamarosan megjelenő adattár hasznos segédeszköz lehet a kutatók és a helytörténet vagy családtörténet iránt érdeklődő történetbúvárok számára. A birtokviszonyokat ábrázoló térképek pedig remélhetőleg segítenek a hatalmas adattömeg fogyaszthatóvá tételében.

[50] A „drága két betű kifejezést Wesselényi Miklós használta egy Deákhoz írott levelében. Történelmi Tár, 1906.

Fónagy Zoltán

LA SITUATION DES DOMAINES DE LA NOBLESSE À L'ÉPOQUE DE LA PATENTE RELATIVE AUX CENSIVES.

(Résumé)

Le recensement sous Josef II trouva quelque quatre cent mille nobles sur le territoire du royaume de Hongrie. Derrière la fiction de l'égalité juridique de cette foule se cacha la diversité des conditions de vie. Les historiens étaient au courant de ce fait; mais nous n'avions pas un schéma national fondé sur des données en chiffres de la stratification de la noblesse. (Au cours de la dernière décennie, les recherches régionales avaient démontré la stratification de la société noble de plusieurs comitats.)

La possession de terre dans la Hongrie agraire et féodale était une question primordiale : la terre était la base d'existence pour la plupart de la population et la source du prestige pour les propriétaires. Pourtant, de la période du féodalisme tardif, nous n'avons ni statistique contemporaine des propriétés ni de reconstruction de statistique historique. La thèse de candidat qui sert de base pour la présente étude tâche de combler cette lacune dans les limites définies par les sources, notamment en ce qui concerne les propriétés de caractère censier.

Nous avons utilisé les tableaux établis lors de l'émission de la patente relative aux censives ordonnée par Marie-Thérèse. Ces tableaux contiennent les données relatives aux censives de la Hongrie en sens plus étroite entre 1767 et 1774 d'une manière unique. On trouve les tableaux de censive de quelque 7600 communes de 44 comitats parmi les papiers Dep. Urbariale des Archives du Conseil de Lieutenance dans les Archives Nationales de Hongrie. D'après le cens à peu près contemporaine, il y avait 6,1 millions d'acres hongroises de censives sur ce territoire. Les tableaux connus en contiennent les 82%, environ 5 millions d'acres. Dans les tableaux, on trouvait 88% soit 456 mille foyers de censives de la totalité de 515 mille qui figurent dans le cens. Naturellement, d'après ce groupe de sources, nous ne pouvons pas attendre une reconstruction aussi précise que les almanachs de propriétaires de la période bourgeoise. Son plus grand défaut est que la superficie et la répartition des biens allodiaux n'y figurent pas.

La collecte de documents dans les archives, et le dépouillement après la mise sur fiches des 7600 tableaux ont été exécutés à l'aide de l'informatique. La base de données électronique ainsi crée est accessible dans Társadalomtörténeti Adattár pour les autres chercheurs. Les données les plus importantes de la source traitées et analysées statistiquement du point de vue des caractéristiques principaux sont les suivantes.

Dans les 7600 communes, 5800 propriétaires possédaient 21.000 domaines, un propriétaire était donc présent dans 3,6 communes en moyenne, et 2,8 seigneurs partageaient un village ordinaire. Les trois quarts des censives se trouvaient dans les mains de propriétaires privés nobles, le reste était partagé parmi le Trésor royal, le clergé catholique et les villes royales libres. Dans la Hongrie la plus "restreinte", une acre sur 10 appartenait au roi et une acre sur 6 à l'Eglise d'Etat.

A peine une dixième partie, soit environ 5600 familles des quelque 57 000 avaient des censives et de la main-d'oeuvre. Mais même parmi eux, on trouve une polarisation extrême de la propriété. A l'intérieur des domaines de la noblesse, la prédominance des seigneurs de grands latifundiums a dépassé les estimations précédentes : duex acres sur trois se trouvaient à la main des 110 grands seigneurs qui représentaient les 2% des propriétaires. Il paraît que nous devons corriger dans l'autre sens même nos estimations prudentes concernant la noblesse "bene possessionata". Dans son groupe le plus fortuné (entre 1000 et 5000 acres) se trouvait environ trois cents, mais un tiers de ces personnes avaient même le titre de magnat. Il y avait à peu près autant de propriétaires moyens appelés de "vrais" qui avaient 500 à 1000 acres. Ce n'est qu'au seuil inférieur de la propriété moyenne que le chiffre s'aggrandit : deux tiers de la couche moyenne, qui ne dépassaintt sûrement pas deux milles personnes, avaient moins de 500 acres. La plupart (deux tiers) du dixième de la noblesse possédant quelque propriété "noble" cultivaient la conscience de l'appartenance aux privilégiés, ainsi qu'une cinquième faisait de même en "régnant" sur un ou deux "zsellérs".

Nous avons montré en données dans combien de cas le statut social et la situation de fortune ne coïncidaient pas même aux sommets de la société féodale : magnat et grand propriétaire n'étaient pas des notions identiques si bien que le tiers seulement des propriétaires aristocrates appartenaient à ceux qui comptaient vraiment riches; l'autre tiers était au même niveau que les propriétaires moyens aisés, et les autres ne pouvaient compter que sur les revenus d'une plus petite propriété moyenne.

ESTATE RELATIONS IN THE ERA OF URBARIAL REGULATION. NOBILITY IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

by Zoltán Fónagy
(Summary)

The census during the reign of Joseph II found nearly four hundred-thousand nobles in the historical territory of Hungary. Behind the fiction of the legal equality of this mass, there lay a variety of living conditions. Historians have been aware of this fact, but we have not had a national picture of the stratification of nobility based on statistical data. (Regional researches of the last decade have explored the stratification of noble society in several counties.)

In feudal and agrarian Hungary, possession of land was a crucial issue: for the overwhelming majority land was the basis of existence, and for its possessors it was the source of social prestige. However, we have neither contemporary estate statistics nor a historical statistical reconstruction about the era of late feudalism. The PhD dissertation on which this study is based wishes to fill this gap, to the extent that the existing sources and data permit, that is, with regard to urbarial lands.

For this purpose, we used the charts made during the urbarial regulation ordered by Maria Theresa. Between 1767 and 1774, these registers recorded the data of the urbarial territory of Hungary using uniform guidelines. Urbarial charts of about 7600 localities of 44 counties can be found in the National Archives, among the Dep. Urbariale documents of Governorship Archives. According to the near contemporary summary, 6.1 million Hungarian acres of urbarial land was registered. The surviving charts include 82 percent of this, nearly 5 million acres. 88 percent of the 515 thousand urbarial households in the summary, that is, 456 thousand households were registered. Naturally, we cannot expect an exact reconstruction similar to the landowners' registers of the bourgeois era on the basis of this set of sources. Its major deficiency is that it does not include the extension and division of territories free of feudal tenure (allodium).

The processing of archive materials was conducted using computer technology. The computer database thus develope is accessable in the Social Historical Data Bank, and can therefore also be utilized by other researchers. The most important data of the explored and, with regard to its major characteristics, analyzed source are the following:

5800 owners in the 7600 localities possessed 21000 estates, that is, on average, one owner was present in 3.6 localities, and an average village was divided between 2.8 landlords. Nearly three-quarters of urbarial estates were in the hands of noble private owners, the rest was divided among the royal treasury, catholic clergy and free royal cities. In Hungary in the narrowest sense, every tenth acre belonged to the monarch, and every sixth one to the state church.

Hardly one tenth, 5600 of the approximately 57000 noble families had urbarial estates or labour force. However, there existed an extreme financial polarization among them. Predominance of lords of large estates among demesnes even exceeded former estimates: two out of every three acres were in the hands of 110 big landowners, who constituted two percent of all landowners. It seems that even former cautious estimates about the *bene possessionatus* nobility have to be corrected in the opposite direction. About three hundred people belonged to its wealthiest group (that of owners of 1000-5000 acres), but one-third of them bore the title magnate. Approximately the same number of people belonged to the group of owners of 500-1000 acres, who were called real medium land owners. The field widens only around the lower border of medium land: two-thirds of the middle stratum, which consisted of altogether two thousand people at the most, possessed less than 500 acres. The majority (two-thirds) of the one-tenth of the nobility who had some 'lord-like' ownership cultivated the idea of belonging to the privileged stratum while playing the lord on an estate smaller than a hundred acres, and one-fifth of them did the same with only a couple of landless serfs.

We have demonstrated by using data what a big gap there existed between social status and property situation even at the top of the feudal society: magnate and big landowner are such different terms that only one-third of big landowners belonged to those who really counted as wealthy, another third of them were on the same level as well-off medium land owners, and the rest could count on an income of only a small medium estate.

FÜGGELÉK

1. ábra

Az úrbéres földterület megoszlása az egyes birtokoskategóriák között

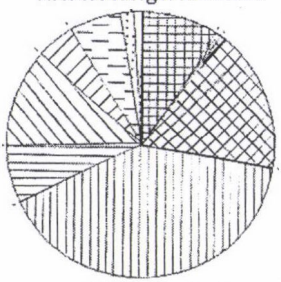

Jelmagyarázat

Királyi kincstár
Szabad királyi város
Katolikus egyház

Nemesi magánbirtok
10,000 holdon felül
5–10,000 hold között
1–5,000 hold között
500–1,000 hold köz.
100–500 hold között
100 hold alatt
Ismeretlen és egyéb birtokos

1. térkép

A kincstári birtokok aránya az úrbéres állományban

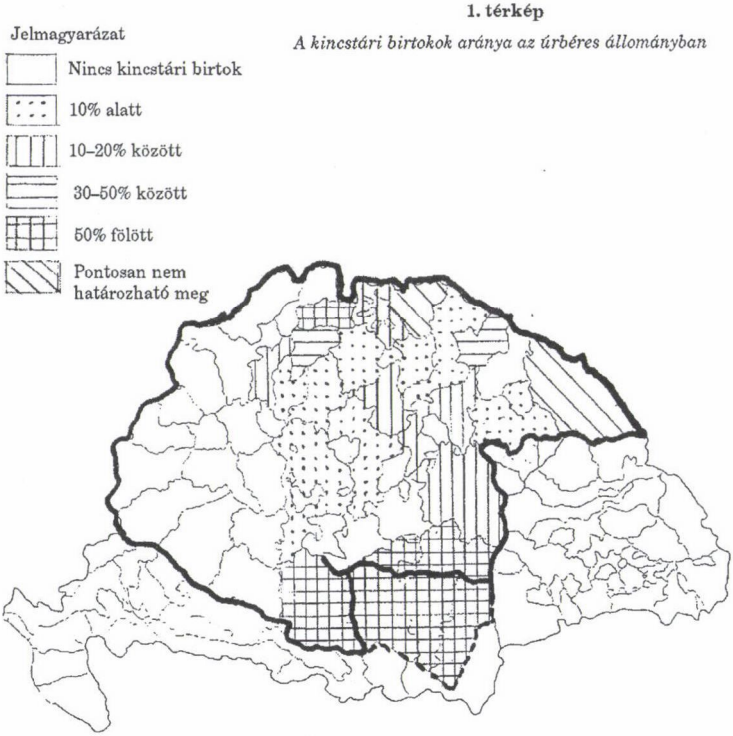

2. térkép

Az egyházi birtok aránya az úrbéres állományban

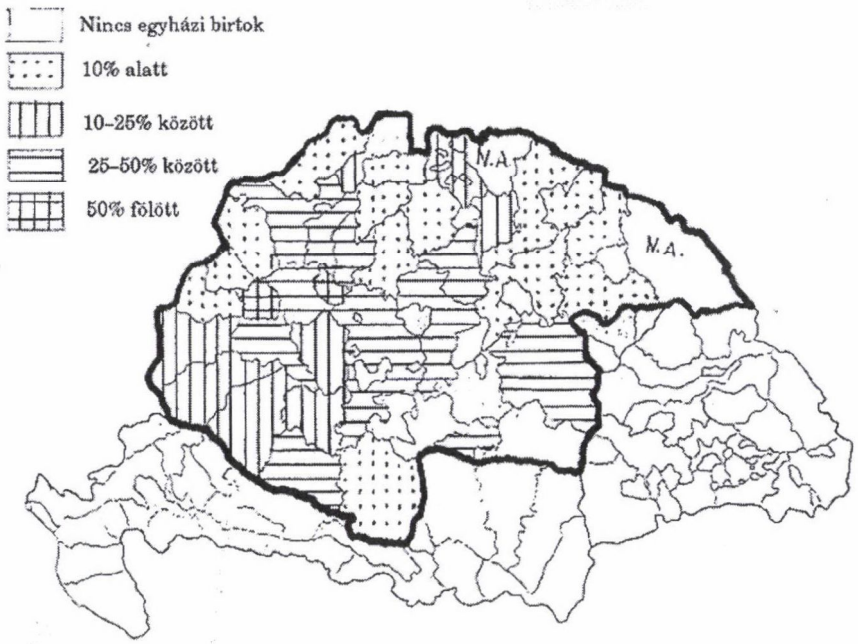

3. térkép

Az 5000 holdnál nagyobb magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

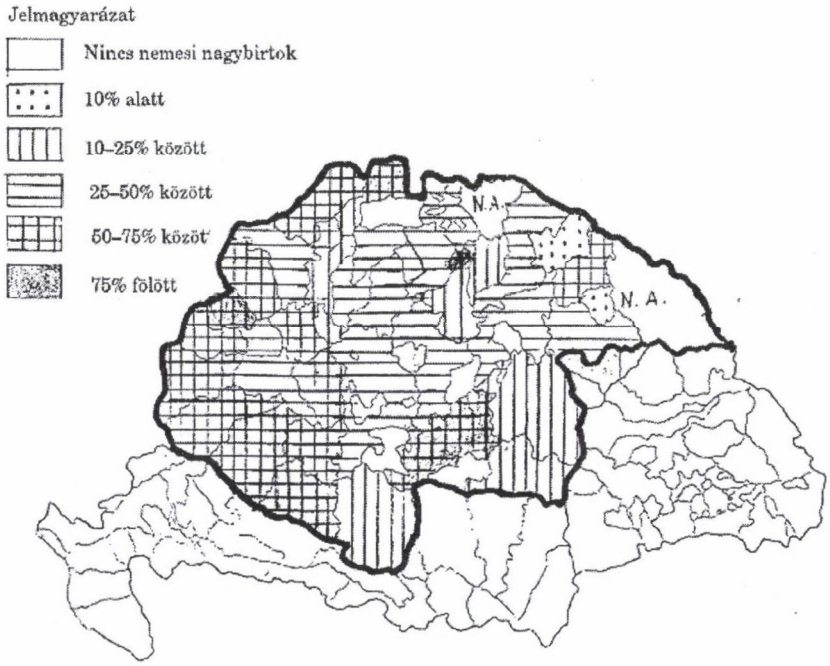

4. térkép

Az 1000 és 5000 hold közötti magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

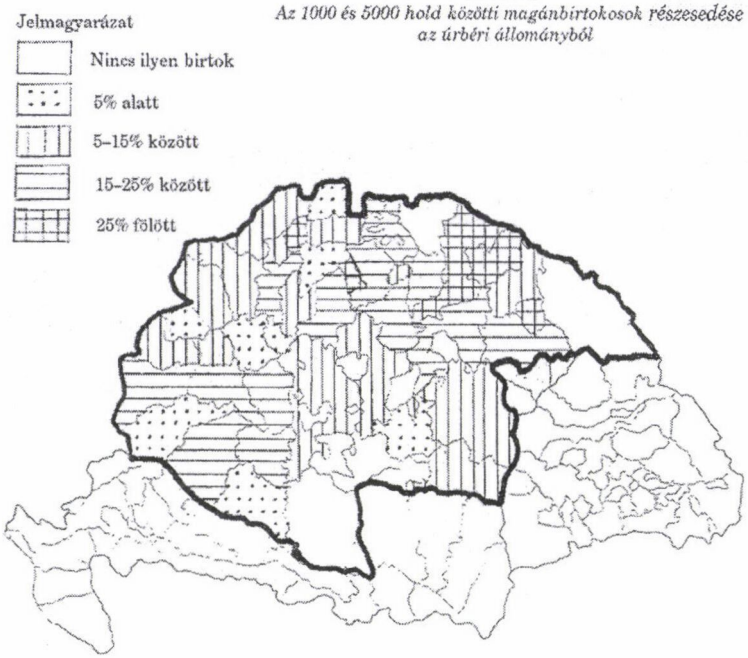

5. térkép

A 100 és 1000 hold közötti magánbirtokosok részesedése az úrbéri állományból

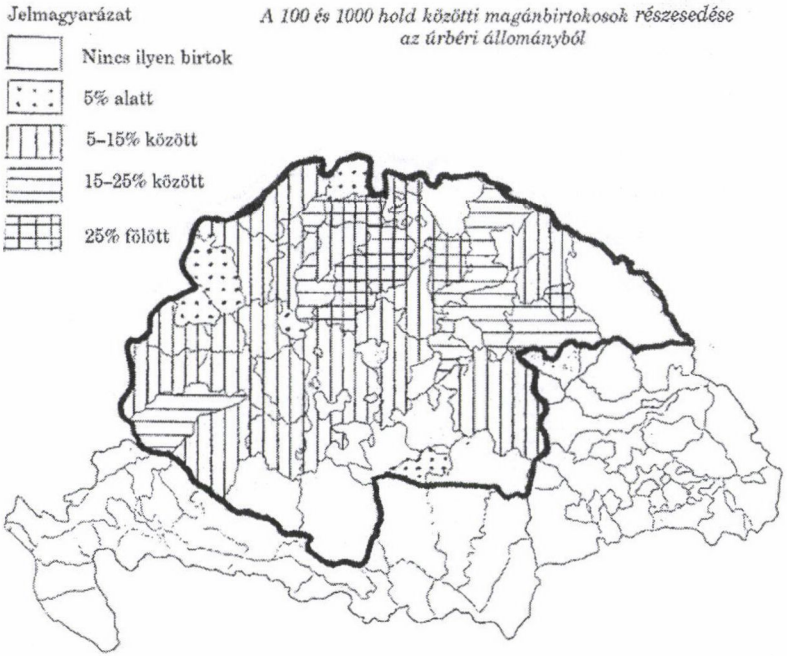

6. térkép

A 100 holdon aluli és a csak zsellérrel rendelkező birtokosok aránya a birtokos nemeseken belül

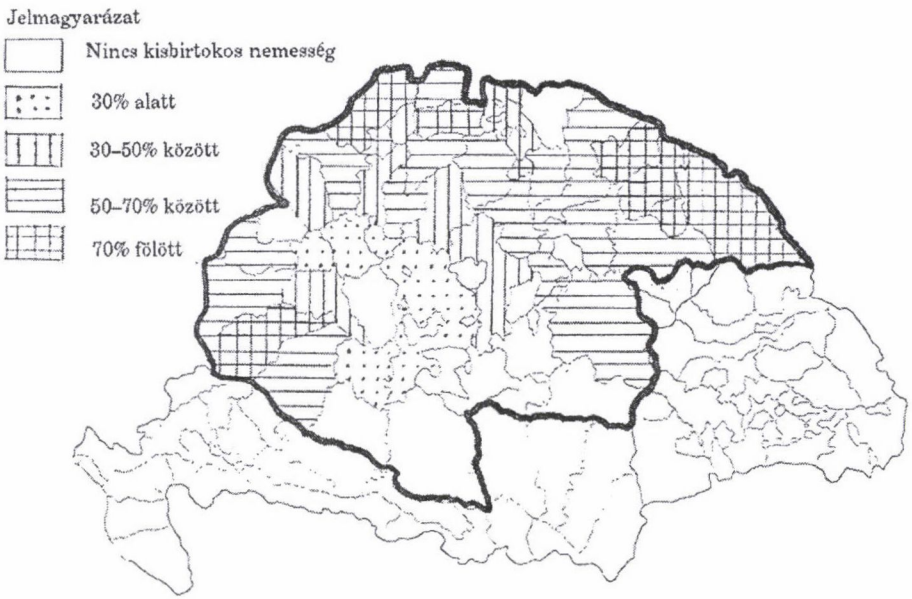

Molnár András

HADÜGYI REFORMKÍSÉRLETEK 1848 ELŐTT

(Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei)[1]

Magyarország 1848 előtt nem rendelkezett nemzeti hadsereggel és hadügyi önállósággal. Az 1790:10. tc. ugyan elvileg garantálta az ország alkotmányosságát és kormányzati függetlenségét, a magyar törvényhozás hatásköre azonban hadügyi téren csak az uralkodó által kért újonclétszám és hadiadó megajánlására, továbbá az idejétmúlt nemesi felkeléssel kapcsolatos kérdésekre terjedt ki. A magyar kormányszervek legfeljebb a hadkiegészítés és hadseregellátás egyes mozzanatainak végrehajtásában játszhattak alárendelt szerepet, a Habsburg Birodalom közös hadseregébe beolvasztott — általában az országhatáron kívülre vezényelt — magyar kiegészítésű huszár- és sorgyalogezredek, valamint a Magyarországon állomásozó, zömében idegen nemzetiségű császári királyi katonaság felett minden más tekintetben (így pl. a kiképzés, az állomásoztatás vagy az alkalmazás területén) a bécsi Udvari Haditanács rendelkezett.[2]

A magyar liberális ellenzék az ország gazdasági és társadalmi reformja mellett a Bécstől való politikai és pénzügyi függőség lazítását, valamint a Habsburg Birodalom keretein belüli, lehető legteljesebb alkotmányos önállóság megteremtését tűzte ki céljául az 1830-as években. Míg azonban a magyar reformerek számos területen határozott, Bécs érdekeivel homlokegyenest ellenkező követeléseket fogalmaztak meg, a liberális ellenzék első vonalbeli politikusainak programtervezetei, országgyűlési beszédei vagy sajtócikkei szinte szót sem ejtettek a nemzeti hadsereg megteremtéséről vagy az ország hadügyi önállóságáról, amelyek éppen ezért látszólag minden érdemi előzmény nélkül valósultak meg 1848 tavaszán. Az ellentmondás látszólagos, mert valójában számos, kevésbé ismert, „másodvonalbeli" ellenzéki politikus fogalmazott meg kemény bírálatokat és többé-kevésbé konkrét reformelképzeléseket az országgyűléseken, a megyei viták során, a sajtóban vagy a tudományos élet területén az ország honvédelmi rendszerével kapcsolatban. Ezek az észrevételek és javaslatok azonban alig-alig kerültek szélesebb nyilvánosság elé, nem kaptak kellő figyelmet, nem hoztak látványos eredményeket, ezért többnyire az utókor is megfeledkezett róluk.

---

[1] A tanulmány a Rácz Árpád által szerkesztett, a Rubicon-Ház Bt. kiadónál megjelenés előtt álló, Magyarország hadtörténetét összefoglaló munka vonatkozó fejezetének bővített, átdolgozott, és jegyzetekkel kiegészített változata.

[2] *Borus József* 5., Hadtörténet 1. köt. 443–444., *Zachar József*: A magyarországi hadügy jogi keretei 1648–1848. In: Hadtörténelmi Közlemények 1995. 2. sz. 3–22., *Bencze László* 9–33.

„Fennálló katonaság most azon rémváz, mellyel test és lélek minden szabad mozdulatait leláncolnak; ha egy nemzet tőle elrablott jussait kéri, bajonettel felelnek, ha polgári létre vágyik, bajonett jelen meg, bajonett jön, ha a sajtó szabadon mozog, bajonett érkezik, ha szabadon szólnak; bajonett és mindég bajonett" — jellemezte a Habsburg Birodalom hadseregét 1834 februárjában Wesselényi Miklós báró, a magyar és erdélyi reformmozgalom egyik kezdeményezője.[3] Wesselényi sarkított véleményében sok igazság volt, az abszolutista bécsi kormányzat ugyanis 1815 és 1848 között elsősorban az alkotmányos nemzeti mozgalmak letörésére, és a belső liberális ellenzék megfélemlítésére, rendészeti, karhatalmi feladatok ellátására használta fel a cs. kir. katonaságot. A magyar ezredeket főként államhatáron kívül, az olasz és lengyel mozgalmak ellen vetették be, míg Magyarországon idegen katonaságot alkalmaztak a politikai elnyomás biztosításához.

1821 márciusában hét magyar gyalogezred és két huszárezred vett részt a nápolyi felkelés leverésében, néhány héttel később pedig másik három magyar gyalogezredet, két gránátos zászlóaljat, és 3 huszárezredet vetettek be Piemont leigázására. 1831-ben egy magyar gyalogezred és egy huszárezred volt részese a közép-itáliai Modena és Parma felkelői elleni harcoknak, és az olasz területek megszállásának. 1836-ban az elvileg független Krakkói Köztársaság területén alkalmaztak magyar katonaságot a lengyel emigránsok összefogdosására, majd 1846-ban ugyancsak Krakkóban, a lengyel nemzeti felkelés elfojtásához, valamint az osztrák megszállás biztosításához vetettek be két magyar gyalogezredet.[4]

A magyar ezredek ilyen felhasználását az 1832/36-os országgyűlésen többen is sérelmezték. 1832 december 28-án Tisza Lajos bihari követ tagadta, hogy „az ország oltalmára felajánlott katonát lehessen a nemzetiségök visszaszerzéséért harcoló olaszok elnyomására, s az ingadozó olasz fejedelmi székek támogatására használni".[5] Hasonló értelemben szólalt fel 1836. február 27-én Kajdacsy Antal, baranyai követ, amikor sérelmezte, hogy: „az utóbbi 10 évek alatt a magyar hadsereg nem annyira a magyar hazánk javára s védelmére, mint inkább idegen kormányok s nemzetek elleni demonstratiók argumentumául használtatott".[6] Példaként említette Kajdacsy, hogy 1831-ben a „Rimininél összesereglett olaszok közé a nagyrészt baranyaiakból álló 7. huszárezred vágott be, és az ütközetben 121 ember esett el az ezredből — de nem a honért vérzett!"[7] Keserűen fakadt ki Kajdacsy 1836. március 24-én, a hadiadó megajánlása körüli vita során is: Minek adnánk több adót, talán cifrább egyenruhára, vagy pedig „a népek zabolázására"?[8] Bezerédj István, Tolna megye liberális követe szintén a hadiadó felhasználását sérelmezte: azért kell-e a nép szájából az utolsó falatot kivenni, hogy a „katonaság oly dicső tetteket kövessen, minőt Olaszországban, Krakkóban elkövetett?"[9] Klauzál Gábor, Csongrád megye ellenzéki követe nyomatékosította, hogy a magyar

[3] Wesselényi beszédének egykorú másolata: ZML Séllyey család levéltára. Séllyey Elek politikai iratai. Vö. *Molnár András* 1988/3. 732.

[4] A magyar katona vitézségének ezer éve. (Szerk. Pilch Jenő) Bp., 1933. 2. köt. 219–220., Hadtörténet 1. köt. 443., *Bencze László* 26.

[5] Országgyűlési Tudósítások 1. köt. 52.

[6] Uo. 5. köt. 512.

[7] Uo. 5. köt. 517.

[8] Uo. 5. köt. 582.

[9] Uo. 5. köt. 582.

katonaságot csak a haza védelmére lenne szabad felhasználni, majd a Krakkói Köztársaságban történtekre utalt, ahol „a nemzetek joga tetemes megsértésével a magyar katonaság használtatott" a városállam megszállására, és a lengyel emigránsok elfogására.[10]

A magyar ellenzék nem csupán a magyar ezredek külhoni bevetése ellen tiltakozott, de sérelmezte a Magyarországon állomásozó idegen katonaság hazai karhatalmi felhasználását is. Évtizedekig elrettentő példaként emlegették az 1823-as rendi ellenállási mozgalom katonai erővel történt letörését. Mivel a megyék megtagadták az országgyűlési hozzájárulás nélkül kivetett hadiadó beszedését és az ugyancsak törvénytelen újoncozást, a királyi biztosok katonai karhatalom segítségével, erőszakkal oszlatták fel a megyegyűléseket, a tisztviselőket katonai őrizet alatt tartották, a katonaság megszállta a megyeházákat, és erőszakkal újoncoztak.[11]

Az 1831-es kolerajárvány idején Pesten került sor véres incidensre a polgári lakosság és az idegen katonaság között. Július 17-én a kolerakordon ellen lázongó pesti munkások ellen öt gyalogos század, egy lovas szakasz, valamint öt ágyú vonult fel, és Wernhardt cs. kir. tábornok a tömegbe lövetett. A pesti mészárlásnak nők és gyermekek is áldozatául estek. A szörnyű eset után több megye, így pl. Pozsony, Bihar és Zemplén is sérelmezte, hogy a magyar katonaság eközben az örökös tartományokat őrizte, és utasításul adta országgyűlési követeinek, hogy hasonló esetek elkerülése érdekében követeljék, miszerint a jövőben kizárólag magyar katonaságot használjanak a „belső bátorság fenntartására".[12] A pozsonyi országgyűlés 1835. április 13-i ülése Pozsony és Zemplén megye indítványára elfogadta ugyan, hogy „a nemzet külső és belső bátorságára tartott magyar katonaság csak a haza szolgálatára fordíttassék", a kerületi határozatnak azonban gyakorlati következménye nem lett.[13] Sőt, a kormány az országgyűlés berekesztése után kifejezetten politikai elnyomásra, az ellenzék megfélemlítésére használta fel a katonai karhatalmat. 1836 májusában katonák vették őrizetbe (majd tartották fogva) az országgyűlési ifjakat, 1837. május 5-én pedig ugyancsak katonai karhatalom segítségével tartóztatták le Kossuth Lajost. Az ellenzéki megyék hiába tiltakoztak az uralkodónál, maguk is kénytelenek voltak belátni, hogy a cs. kir. hadsereg karhatalmi alkalmazásáról az állandó hadsereg létrejötte, 1715 óta nem született törvény, és a kormány a joghézagot kihasználva vetette be — politikai célból — a katonaságot.[14]

1845 júniusában arra hatalmazta fel egy helytartótanácsi rendelet a liberális erők visszaszorításával megbízott adminisztrátorokat, hogy megyéjükben előzetes közgyűlési hozzájárulás nélkül is alkalmazhatnak katonai karhatalmat.[15] Élve a felhatalmazással, 1845 augusztusában Luka Sándor honti, majd decemberben

---

[10] Uo. 5. köt. 590.

[11] *Horváth Mihály* 1868. 1. köt. 109–112., vö. *Molnár András*, 1994. 76.

[12] *Tilkovszky Loránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp., 1955. 47–48., 154–155.

[13] Országgyűlési Tudósítások 4. köt. 352.

[14] Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. (Kossuth Lajos Összes Munkái VI.) (S. a. r. *Barta István*) Bp., 1966. 567., 636–639., 699–701., 834., 873., 989., 100–1003.

[15] A helytartótanács 1845. június 10-i; 29379. sz. rendelete: ZML Zala megye nemesi kgy. ir. 1845:2812. Közli *Molnár András* 1994. 75.

Tisza Lajos bihari adminisztrátor katonai szuronyokra támaszkodva verette szét az ellenzéket a helyi tisztújításon, elősegítve ezzel a konzervatív tábor győzelmét.[16] 1847 októberében gróf de La Motte Antal adminisztrátor utasítására avatkozott be a katonaság a nógrádi követválasztási korteskedésbe, majd Szombathelyen gróf Zichy-Ferraris Bódog adminisztrátor verette szét dzsidásokkal a szabályos követválasztást követelő vasi nemeseket.[17] Az adminisztrátori rendszer sérelmeit összegző Kossuth 1848 februárjában a helytartótanács 1845-ös rendeletére vezette vissza a katonai karhatalom törvénytelen használatát: „Innen van aztán az idegen fegyveres erőnek nemcsak tiszt- és követválasztásoknál, gyakran szükség nélkül, gyakran megyei határozat ellenére, de még tanácskozási közgyűléseken is, vérengzéssel összekötött gyakori botrányos használata".[18]

Az ellenzék a magyar katonaság nemzeti jellegének erősítésére törekedett a fenti visszaélések megakadályozása érdekében. Az országgyűlési tárgyalások során elsősorban az újoncmegajánlás, a hadiadó elfogadása, valamint a magyar nyelv terjesztése érdekében kidolgozott törvényjavaslatok kapcsán fogalmazott meg ilyen irányú követeléseket. Az 1830-as országgyűlésen a fennálló törvények tiszteletben tartását követelő ellenzék az udvar által kért újoncmennyiség megajánlásának feltételéül próbálta kikötni többek között azt is, hogy az 1791:9. tc. értelmében magyar ezredeknél csak magyar születésű tiszteket alkalmazzanak, és a magyar tisztek előléptetése a császári tisztekétől elkülönítve történjék. Az utóbbi kívánságtól a vita során maga az ellenzék állt el, míg az előbbi kivívását a főrendek ellenállása hiúsította meg.[19] E követelések megújítására, és országgyűlési támogatására szólította fel a törvényhatóságokat Zala megye 1834. január 7-i körlevele, mely kormányzati körökben komoly nyugtalanságot keltett.[20] A zalai körlevél sérelmezte, hogy a magyar ezredeknél és a magyarországi főhadparancsnokságoknál a magyar hazafiak szinte tökéletes kizárásával idegenek viselik a magasabb tiszti rangokat és hivatalokat, a magyar katonákat „sem hazájához, sem polgári alkotmányához legkevesebb rokonérzéssel és szeretettel nem viseltető" idegenek önkényének adják át, a magyarokat a katonai pályán való előmeneteltől az idegenek elzárják, és a vitéz magyar katona külföldön nem hazája hírnevét öregbíti, hanem Ausztria zsoldosaként ismerik, így a nemzeti katonaságot az idegen származású, magyarul nem beszélő tisztek durván megalázzák. Egy „nemzet maga honfiainak elmellőzésével idegen zsoldosokat tartani és gazdagítani ne kötelezessék" — szögezte le a zalai körlevél, majd azt indítványozta, hogy a magyar

[16] *Horváth Mihály* 1868. 3. köt. 63–64., 73–78., *Szárazberky Nagy József* naplójegyzetei. Bp., é. n. 125., *Varga János*: „A kőszívű ember fiai"-nak történeti mintái és forrásai. In: Irodalomtörténeti Közlemények 1964. 5–6. sz. 615–617.

[17] Pesti Hírlap 1847. október 28. (974. sz.) 276., *Praznovszky Mihály*: Politikai harcok Nógrád megyében Madách Imre részvételével 1846–1848. In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 60–61., *Molnár András*: Metternich sógora Vas megyében. Zichy-Ferraris Bódog adminisztrátorsága 1845–1847. In: Vasi Szemle 1992. 3. sz. 362–364., vö. *Molnár András* 1994. 81–87.

[18] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Kossuth Lajos Összes Munkái XI.) (S. a. r. Barta István) Bp., 1951. 578.

[19] Országgyűlési Tudósítások 4. köt. 418.

[20] Uo. 5. köt. 550. Deák Ferenc írta sógorának Pozsonyból 1834. március 5-én, hogy a zalai főispán „utasítást kapott, hogy járjon utána, kik valának kezdői s előmozdítói az utasításnak, melyet a magyar ezeredek tisztjei eránt küldöttetek". Vö. Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834. (S. a. r. Sándor Pál) Zalaegerszeg, 1997. 94.

ezredeknél, a határőrvidéken és az ország katonai hivatalainál ezentúl „egyedül csak a magyar hazában s részeiben született, neveltetett, a honi nyelvet tökéletesen értő és beszélő tisztek alkalmaztassanak"; sőt a birodalmi hadsereg vezérkarában is olyan arányban szolgálhassanak magyar tisztek, amilyen arányban Magyarország adójával hozzájárul a katonai költségek közös viseléséhez.[21]

Az 1833/36-os országgyűlés idején — sérelmezve a nemzeti hadseregnek a birodalmi katonaságba történt beolvasztását, és nemzeti jellegéből való kivetkőztetését — több megye követe terjesztett elő hasonló követelést, sőt a bihari Beőthy Ödön egyenesen azt indítványozta — eredménytelenül persze —, hogy a katonai lobogókon is a magyar nemzeti színeket használják, és a „magyar katonai sereg mindenekben egészen elkülönözött magyar lábra állíttassék".[22] Hasonló szellemben nyilatkozott az országgyűlésen Borcsiczky István trencséni követ: „Hazánk függetlenségét mindaddig nem véli eszközölhetőnek, míg a német hadseregtől egészen elkülönözött tulajdon seregünk nem lesz". Mivel pedig számos törvény elrendelte, hogy béke idején ne tanyázzanak Magyarországon idegen seregek, Borcsiczky megyéje nevében kijelentette, hogy Trencsén ezentúl csak magyar katonáknak ad szállást és élelmet.[23]

Az ellenzéki javaslatok következtében az országgyűlés 1836. március 16-i, a magyar nyelv ügyében készített felirata kitért arra is, hogy a magyar ezredeknél magyar vezényleti nyelvet használjanak, a magyar nyelvet az egész magyar katonaságnál vezessék be, és a magyar hadseregnél — egészen a főhadi kormányzóig — csak olyanokat alkalmazzanak, akik az 1830:7. és 8. tc. értelmében nemcsak beszélnek magyarul, de születésükre nézve is magyarok. Az udvar azonban nem tartotta szükségesnek — sőt, nyilván veszélyesnek ítélte —, hogy ez ügyben újabb törvény szülessen, így az uralkodó csupán a korábbi törvények megtartására tett ígéretet.[24]

Több reménnyel kecsegtetett az önálló magyar katonai főiskola, a királynéról elnevezett Ludovika akadémia létrehozása. Az intézmény alapításáról még a napóleoni háborúk idején született törvény, később azonban évtizedekig vita folyt arról, hogy az akadémia megindításához és működtetéséhez szükséges anyagi alapot önkéntes adakozásból, vagy a nemesekre kötelező jelleggel kivetendő adóból teremtsék-e elő. Abban még egyetértés volt a kormányzat és az ellenzék között, hogy az akadémia kizárólag a magyar ifjaknak a katonai tudományokban való képzésére szolgáljon, és mind az állandó hadsereg, mind a nemesi felkelés számára ez képezze a magyar tiszteket. Az intézmény tanítási nyelvét illetően, főként pedig az ott uralkodó szellemiséget tekintve azonban a kormányzat és az országgyűlés eltérő álláspontot képviseltek. A kormány a birodalmi hadsereg egysége érdekében — az eredeti elképzelésnek megfelelően — német nyelvűnek, és udvarhű szelleműnek kívánta látni az akadémiát, az országgyűlés viszont már 1830-ban kimondta, hogy a főiskola nemzeti jellegét magyar tanítási nyelvvel lehetne biztosítani. Sőt, Kubinyi Ferenc nógrádi követ azt indítványozta 1836 januárjában, hogy „a

[21] ZML Zala megye nemesi kgy. jkv. és ir. 1834:80. (eredeti fogalmazvány). Tisztázatának nyomtatott változata: ZML országgyűlési iratok 1832/1836.

[22] Országgyűlési Tudósítások 4. köt. 342–344.

[23] Uo. 5. köt. 550.

[24] *Kónyi Manó* 1. köt. 293. (Deák 1836-os országgyűlési követjelentése.)

magyar hazának fiai ne csak katonákká, de magyarokká s polgárokká is neveltessenek", ezért a Ludovika nevelési rendszerének kidolgozására nevezzenek ki országgyűlési bizottságot. A reformellenzék magáévá tette a javaslatot, hogy a nemzet adományaiból létesülő katonai akadémián nemzeti szellemű, a rendek akaratának megfelelő, és korszerű ismereteket nyújtó nevelés folyjon, ne pedig a bécsi udvar és a birodalmi hadvezetés befolyása érvényesüljön. Az országgyűlési vitában a liberálisok álláspontját összegző Deák Ferenc diplomatikusan, ám határozottan leszögezte, hogy az akadémia nemzeti intézmény, amely felett az országgyűlés rendelkezik, ezért ott a tanításnak nemzeti szellemben, és a korszerű tudomány alapján kell folyni. A további pénzfelajánlás és a megnyitás feltétele a nevelési rendszer felülvizsgálata, mert az oktatás nem indulhat meg az eredeti tervek, az udvar elképzelései szerint. A liberális tábor azt hangoztatta, hogy még a magyar tannyelvnél is fontosabb, milyen szellemben folyik az oktatás, nehogy a katonák az abszolutizmus nyomorult, vak eszközeivé váljanak. Így pl. Balogh János barsi követ azt hangsúlyozta 1836 áprilisában, hogy a magyar katona ne pusztán katona, hanem egyúttal polgár is legyen, esküdjön fel az alkotmányra, és ha a nemzet ellen kívánják fordítani, „készebb legyen fegyverét letenni, mint hazája hóhérjának lenni".

Az ellenzék tehát a nemzeti önállóság biztosítékát kereste a Ludovika feletti országgyűlési felügyelet kiterjesztésében, az uralkodó viszont elutasította a magyar tanítási nyelv bevezetését, és tagadta, hogy a magyar törvényhozás illetékes lenne az akadémia nevelési rendszerének meghatározásában. Az országgyűlés erre inkább visszavonta a Ludovikára tett felajánlást, semmint segédkezet nyújtson a nemzet céljaival és érdekeivel ellentétes szellemű intézet felállításához. Az akadémia pesti épülete 1836 végére elkészült ugyan, de abban 1848 előtt nem indult meg az oktatás. A Ludovika áldozatául esett az osztrák birodalmi politikának, amely a hadsereg nyelvi egységét a harcképesség legfőbb biztosítékának tartotta, és amely kizárólag az uralkodó jogának tekintette az egész magyar közoktatás, kiváltképpen a katonai akadémia nevelési rendszerének felügyeletét.[25]

A birodalom katonai vezetése az egység megbontására tett kísérletként fogta fel a magyar nyelv hadseregen belüli terjesztésére irányuló törekvéseket. 1841-ben pl. Gál Sándor, az 1. székely határőrezred hadapródja ellen indítottak fegyelmi vizsgálatot magyar önképzőkör és olvasótársaság szervezése miatt.[26] 1844 nyarán Bárdy Rudolf, a cs. kir. 32. gyalogezred gránátosa „Lant és Kard" címmel gyűjtötte össze a budai helyőrség altisztjeinek és egyszerű közkatonáinak szépirodalmi próbálkozásait, ám az ártatlan versikéket és novellákat tartalmazó kötet kiadását, valamint a rácvárosi kaszárnya olvasókörének további tevékenységét a katonai hatóságok megakadályozták. Mind az Udvari Haditanács, mind a budai főhadparancsnokság veszélyesnek ítélte, hogy közkatonák magyar nyelvű verseket és elbeszéléseket jelentessenek meg, és olvasókört szervezzenek. Attól tartottak, hogy a versek kiadása, vagy az olvasókör engedélyezése révén a katonák társadalmi kapcsolata kiszélesedhet, tevékenységük ellenőrizhetetlenné válhat, és az ellen-

[25] *Bényei Miklós*: A Ludovika akadémia kérdése a reformkori országgyűléseken. In: Hadtörténelmi Közlemények 1986. 2. sz. 300–311.

[26] *Károlyi Dénes*: Gál Sándor. In: 1848. Arcok, eszmék, tettek. (Szerk. Demény Lajos) Bukarest, 1973. 259.

zékkel kapcsolatba kerülve, hazafias eszméket terjeszthetnek a birodalom hadseregében, éppen ezért elejét akarták venni minden ilyen irányú próbálkozásnak.[27]

A magyar liberális ellenzék 1848 előtt nem csupán a cs. kir. hadseregben szolgáló magyar ezredek nemzeti karakterének erősítésére kívánt törekedni, hanem társadalmi reformelképzeléseivel összhangban csökkenteni ill. megszüntetni igyekezett a nem nemes lakosságra a katonai szolgálat és a hadseregellátás által rótt egyoldalú terheket is. Az 1839/40-es országgyűlésen az ellenzék az újoncmegajánlás vitájában a magyar katonák szolgálati idejének 6–8 évre történő lecsökkentését javasolta. Ezt ugyan nem sikerült elérniük, és az 1840:2. törvénycikk 10 évben szabta meg a szolgálati időt, megszűnt viszont az újoncozás korábbi, nyílt erőszakra épülő, brutális katonafogdosási módszere, és a kötél helyett elvileg sorshúzásnak kellett dönteni. Bár az 1840-es évek elején sorshúzás mellett is számos visszaélés történt, az országgyűlés megtette az első lépést egy humánusabb, elviselhetőbb hadkiegészítési rendszer felé.[28]

A magyar törvényhozás emellett kísérletet tett a katonatartás, azaz a katonai élelmezés és elszállásolás feudális rendszerének átalakítására is. Az 1839-es országgyűlésre terjesztette be javaslatait a még 1836-ban kiküldött országos bizottság, amely azt kapta feladatul, hogy a katonaság élelmezésének és beszállásolásának „legjobb s legigazságosabb módja" iránt dolgozzon ki a jobbágyság terhein könnyítő terveket. A választmány javaslata egyértelműen leszögezte: az adózók által kiszolgáltatandó terményekkel történő élelmezés megszüntetendő, és mind az állandó jelleggel beszállásolt, mind az átvonuló katonaságot a kincstárnak kell élelmeznie. Ugyancsak a kincstárnak kell gondoskodnia arról is, hogy ne a jobbágyok otthonaiban kvártélyozzák be a katonákat, hanem kaszárnyákban, és más hasonló középületekben helyezzék el őket.

Miután a gyakorlati megvalósítás miként jéről az 1839/40-es országgyűlésen nem született megállapodás, újabb országos választmányt neveztek ki a kérdés részletesebb kidolgozására. Az újabb országos választmány arra a következtetésre jutott, hogy az adózók az ország adott állapota miatt nem mentesíthetők teljességgel a hadsereg természetbeni ellátásától, jóllehet a kényszerű ellátásért kellő ellenszolgáltatás illeti meg őket. A törvények által kirótt katonatartási terheket véleményük szerint az adózóknak kellett volna megváltaniuk. Az 1843/44-es országgyűlés ugyan napirendre tűzte a javaslatokat, tárgyalásuk azonban nem jutott olyan stádiumba, hogy a rendek és a katonai-kincstári körök álláspontja nyíltan összeütközhetett volna. A katonatartás reformja végül nem annyira az osztrák hadvezetés ellenállásán, sokkal inkább azon a körülményen bukott meg, hogy a javaslatok az átállás minden terhét az adózókra kívánták hárítani. A hatalmas megváltási összeget az adózók egyedül nem bírták volna előteremteni, ezért a gyakorlati megvalósítás legfontosabb előfeltétele a köztehervise lés bevezetése lehetett volna.[29]

---

[27] *Bőhm Jakab*: Lant és Kard. A cs. kir. hadsereg katonáinak és altisztjeinek irodalmi kísérletei 1844-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények 1972. 1. sz. 134–142.

[28] *Kónyi Manó* 1. köt. 507–516. (Deák 1840-es országgyűlési követjelentése), *Balogh György*: Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig. Eger, 1983. 44–62.

[29] *Timon Béla*: Az 1838/1839. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. Bp., 1935., *Varga János:* Terv és kísérlet a katonatartás feudális rendszerének átalakítására. (Az 1840. évi

Szintén a közterhek csökkentését célozta Deák Ferenc 1839. február 12-én, a pozsonyi diéta kerületi ülésén előterjesztett indítványa. Deák javaslatára az országgyűlés az alábbi kéréssel fordult az uralkodóhoz az újoncmegajánlással kapcsolatos válaszfeliratban: „aggodalommal látjuk, hogy az európai hatalmasságok béke idején is folyvást oly nagyszámú állandó katonaságot tartanak, s egyik közállomány a másik miatt kényszerítve van védelem eszközeit erejének káros megfeszítésével emelni s fenntartani. Veszélyteljes rendszer ez, mely a nemzeti közgazdálkodást évenként munkáskéztől fosztja meg; a közállomány jövedelmeit elnyeli, terheit naponként szaporítja [...], s a nemzet minden erejét felemészti". Tekintettel arra, hogy Magyarország katonai rendszere „csak védelmező", az országgyűlés felkérte az uralkodót, „méltóztassék hathatós közbenvetésével az európai hatalmasságoknál eszközölni, hogy azok az emberiséget, népeik boldogságát, s önérdeküket is tekintve, egy általános lefegyverkezési rendszert fogadjanak el, s roppant hadiseregeik számát kevesítvén, ezáltal a népeket oly békességgel boldogítsák, melynek áldásait fenntartásának súlyos költségei semmivé nem teszik".[30]

Deák indítványára nem érkezett érdemi válasz, mint ahogy eredménytelen maradt Dubraviczky Simon pesti követ javaslata is, amely tekintettel arra, hogy az ország védelmi rendszere „nem jó, nem célirányos", azt indítványozta, miszerint nevezzenek ki egy országos választmányt, „mely az ország védelmi rendszerét, mint ez más nemzeteknél is vagyon, kidolgozza, mégpedig oly elven, mely ezt mind a nemesre, mind a nemtelenre terjessze: vagyis azon elvre, melyen az úgynevezett Landwehr alapul".[31] A honvédelem reformjának kidolgozására 1848 előtt nem neveztek ki országgyűlési bizottságot, a nemest és nem nemest egyaránt magában foglaló, általános hadkötelezettségen alapuló, porosz típusú honvédelmi rendszer viszont egészen 1848-ig mintaként szolgált egyes magyar liberálisok számára.

A hadügyi kérdések iránt természetesen a cs. kir. hadseregben szolgálatot teljesítő magyar katonatisztek sem maradhattak közömbösek. Az ő tevékenységük elsősorban a magyar katonai szaknyelv és hadtudomány megteremtését ill. elterjesztését szolgálta. Mivel a Ludovika akadémia többszöri próbálkozás ellenére sem kezdte meg működését, nem tudott otthont adni a hadtudományok művelőinek sem, ezért 1845-ben a Magyar Tudományos Akadémia IV., matematikai osztályán alakult meg az önálló hadtudományi alosztály, egy nyugalmazott cs. kir. százados,

országos választmány működése.) In: Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára. Szeged, 1986. 13–54.

[30] 1839-dik esztendei Magyarország közgyűlésének írásai. Pozsony, 1840. 3. köt. 19., vö. *Kónyi Manó* 1. köt. 509–510. Az országgyűlési követjelentés nem utal Deák szerepére, és az országgyűlési naplók vagy tudósítások sem említik az indítvány kapcsán Deák nevét, így Deák életrajzaiból és munkáinak kiadásaiból hiányzik e javaslat. Deák szerzőségét egyértelműen bizonyítja Dessewffy Aurél 1840. február 12-i országgyűlési naplójegyzete: „Ezek után Deák egy, az újoncok ajánlása tárgyánál figyelmet elmellőző tárgyat pendített; ti. azt, hogy tétetnék be a felírásba azon kívánat is, miszerint őfelsége, figyelembe vévén Európában az állandó katonaság erőltetett állását, mely is Európa hatalmasságait most, a boldogító béke idejében is tán rosszabb helyezetbe teendi, mind a hajdani háborúk tevék, vetné magát közben az állandó katonaság száma leszállítása végett, – ezt Magyarország, melynek a védelmi rendszer egyedül csak sajátja, leginkább teheti, és Ausztria, mindig békementő szerepet s nevet viselni szeret, ez előmozdíthatja. – Elfogadtatott". MOL P 88. Dessewffy család levéltára. Familiaria Series II. No. 8.

[31] Országgyűlési napló 1839/1840. 2. köt. 101.

Kiss Károly vezetésével. Amikor Kisst 1831 februárjában az akadémia levelező tagjává választották, egy hadi műszótár kiadásának előkészületeként a hadtudományi szakszavak gyűjtésével bízták meg. A nagy akadémiai szótár szerkesztésének elhúzódása miatt Kiss 1843 márciusában önálló „Hadi Műszótár"-at jelentetett meg, amelynek magyar-német része 3534, német-magyar része pedig 3851 katonai szakkifejezést tartalmazott. Szótárkészítő munkája során — tudomásunk szerint — először Kiss jegyezte fel (1829 és 1833 között) e szavakat: honvédelem, honvéd, honvédsereg. Kiss hadtudományi előadásaiban és írásaiban is a nemzeti hadsereg, az önálló hadügy és hadtudomány megteremtéséért szállt síkra. Így pl. az akadémia 1847 májusi ülésén felolvasott értekezésében, mely a „Hazánk hadi ügyeiről" címet viselte, bírálta a magyar hadügy elmaradottságát, majd a „célszerű újoncozás, fegyveres erőnk rendszeresítése, s végül a polgári őrhad szerkezete, mint a fegyveres erő kiegészítő része felől terjesztvén elő nézeteit", a polgári nemzeti hadügy programját vázolta fel.[32]

1844 decemberében választották meg az akadémia levelező tagjává — többek között Széchenyi István javaslatára — az Itáliában állomásozó cs. kir. 5. huszárezred alezredesét, Mészáros Lázárt, aki „A katonaságról" címmel készítette el székfoglalóját. Az értekezés a hadsereg fő célját a honvédelemben jelölte meg, ám fontos szerepet szánt a katonaságnak a belső rend fenntartásában, béke idején pedig a népművelésben és közhasznú munkák végzésében. Mészáros nehézkes fogalmazású, kevésbé katonai, sokkal inkább társadalomelméleti eszmefuttatásokkal átszőtt székfoglalója, ha burkoltan is, a köztehervíselés, és — utalva Poroszország példájára — a társadalmi különbségek nélküli, általános hadkötelezettség mellett állt ki: „míg egy ország összes egyéni csoportozata mindenben aránylag részt nem veszen, családi köreikből ki nem irthatják azon szójárást: »semmire sem jó, tehát legyen katona«; ha a had nélkülözése lehetetlen, úgy a közös részvétel által lehet csak azon terhet megízleltetni, amelynek — mellékesen legyen mondva, polgári kötelességünk elsejének kellene lenni: lásd Poroszországot".[33]

Mészárossal egy időben lett az MTA levelező tagja Korponay János, a cs. kir. 32. gyalogezred főhadnagya. Korponay korábban a katonai nevelés kérdéseivel foglalkozott, akadémiai taggá pedig 1844-ben elkészült több kötetes, magyar nyelvű katonai földrajzi munkája alapján választották. Művének első kötete 1845-ben jelent meg Pesten, „Hadi földírás" címmel. Korponay e kötetben a „hadi földírás" elméletével, az európai viszonyok általános, valamint az Orosz birodalom és a Krakkói Köztársaság részletes katonaföldrajzi leírásával foglalkozott, és a sorok között a nemzeti hadsereg ügye mellett igyekezett agitálni.[34] Hasonló megfontolásból a magyar nyelv használatát próbálta terjeszteni a hadseregben a „Magyar hadnyelvtan a császári királyi osztriai hadsereg tisztjei számára" címmel, ugyan-

[32] *Ács Tibor*: Az elfelejtett első katona akadémikus - Kiss Károly (1793–1866). In: Hadtörténelmi Közlemények 1982. 1. sz. 26–44., *Uő.*: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866). Bp., 1982., vö. Hadtörténet 1. köt. 444.

[33] *Mészáros Lázár*: A katonaságról. (Szerk. Ács Tibor) Bp., 1979. (Az idézet a 66. oldalról való.) Vö. *Nemeskürty István*: Mészáros Lázár akadémiai székfoglaló előadása, 1845. In: Hadtörténelmi Közlemények 1977. 4. sz. 601–610.

[34] *Kápolnai Pauer István*: Emlékbeszéd Korponay János levelező tag fölött. Bp., 1882. 6–8., *Nemeskürty István*: „Kik érted haltak, szent Világszabadság!" A negyvennyolcas honvéd hadsereg katona forradalmárai. Bp., 1977. 28–32.

csak Pesten, 1844-ben kiadott könyvecske. A katonai társalgási kézikönyv szerzője Czetz János, a cs. kir. 62. gyalogezred hadnagya volt. Czetz Kiss Károly szótáraira, valamint Kiss véleményére támaszkodva állította össze a mindennapi használatra szánt könyvecskét, azzal a szándékkal, hogy a hadseregben használatos német kifejezések és vezényszavak magyar fordításának segítségével a tisztek könnyebben szót érthessenek a magyar legénységgel. Czetz Jánost magyar nyelvű hadnyelvtana alapján az akadémia levelező tagjául ajánlották 1844 decemberében. Munkáját méltányolták ugyan, ám felvételét későbbre halasztották. Közben brassói állomáshelyéről egy időre Pestre helyezték át. Czetz ekkor az újjászervezett pesti polgárőrség kiképzésében vett részt, katonai alapfogalmakat és céllövészetet tanított a polgárőröknek.[35]

A fennálló haderő nyílt bírálata, és a honvédelem reformjának feszegetése még a Magyar Tudományos Akadémián sem volt tanácsos a cs. kir. hadseregben szolgáló magyar tisztek számára. Az ország honvédelmi rendszerének legmerészebb tudományos kritikájára Horváth Mihály történész vállalkozott. Horváth „A magyar honvédelem történeti vázlata" címmel, 1842. november 22-én olvasta fel akadémiai székfoglalóját. Értekezése a magyar liberális ellenzék aktuális törekvéseit tükrözte, és közvetlen politikai célt szolgált: a történettudomány sajátos eszközeivel kívánta ráirányítani a figyelmet a nemesi adómentesség tarthatatlanságára, és ezzel összefüggésben a hadviselés nemesi módjának gyökeres átalakítására. Saját korának eszméit vetítette vissza a magyarság távoli múltjába, amikor a honfoglalás kapcsán a „nemzeti őrsereg"-et emlegette: „őseinknél is a nemzeti védhad-rendszert — (Landwehre) találjuk fel, melynek jelleme: azon háborúkat, melyeknek tárgya vagy érdeke az egész népet illeti, a társaság fogalmából eredő kötelességként közös erővel viselni". Európa politikai viszonyai arról győzték meg a szerzőt, hogy „az országvédelemnek állandó nagy zsoldos hadakkal való eszközlése" csak egy átmeneti korszak sajátossága, mely után az államok kénytelenek lesznek visszatérni az úgynevezett „polgári honvédelem"-hez, vagy „polgári hadrendszer"-hez. Horváth azzal zárta értekezését, hogy „a fennálló katonai rendszer már maga sem felelhet meg az európai újabb statuspolitikának; és mind a királyi széknek, mind az alkotmányos szabadságnak kellő biztosítása a nemzeti vagy inkább polgári védhad-rendszert tűzik ki a gyökeres javítás céljául".[36] Horváth eredeti székfoglalója még ennél is keményebben fogalmazhatott, az akadémia vezetőinek kívánságára azonban a szerző kénytelen volt átdolgozni a kéziratot, hogy a cenzor ne akadhasson fönn rajta.[37] Horváth azt szerette volna, ha értekezése még 1843 tavaszán, az országgyűlési követutasítások kidolgozása, ill. a követválasztások előtt napvilágot lát, és a „polgári védhad-rendszer" népszerűsítése befolyást gyakorolhat az országgyűlés tárgyalásaira. Ez azonban elmaradt, mert a székfoglaló csak három évvel később, 1846 elején kerülhetett kiadásra.[38] 1846

[35] *Petri Edit*: Czetz János. Bp., 1991. 12–16., *Kedves Gyula*: Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka. Bp., 1996. 8–9.

[36] *Horváth Mihály*: A magyar honvédelem történeti vázlata. In: Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Pest, 1868. 1. köt. 147–245., vö. *Márki Sándor* 1917. 58–60., *Fenyő István* 97., *Borus József* 6., Hadtörténet 1. köt. 445.

[37] MTAK Kézirattár. Toldy Ferenc levelezése 279. Horváth Mihály levele Toldyhoz. Somlóvár, 1842. december 15., vö. *Márki Sándor* 1917. 59., *Molnár András* 1988/2. 391.

[38] *Márki Sándor* 1917. 60–61., vö. *Molnár András* 1988/2. 391.

februárjában Szontagh Gusztáv nyugalmazott cs. kir. százados, Kiss Károly egykori lembergi katonatársa írt Horváth székfoglalójáról — névtelen — bírálatot a Budapesti Híradó hasábjain. Szontagh a nemesség honvédelmi szerepének megítélésével alapvetően egyetértett, az állandó katonaságot azonban nélkülözhetetlennek tartotta.[39] Válaszul a névtelen bírálatra, Horváth ismét megkísérelte a közvélemény elé tárni a hírlapok által mindaddig mellőzött kérdést, a honvédelem reformját. A cenzúra azonban ezúttal is meghiúsította a tervét, így válasza, mely kemény bírálatban részesítette az állandó hadseregeket, nem jelenhetett meg. Horváth kéziratban maradt cikke megállapította: a fennálló állandó hadsereg nem a „honpolgárok, nem a nemzet hada", s nem is lesz az addig, míg „a katonai rend a polgáritól annyira el van válva, hogy aki zászló alá esküdött, polgár megszűnt lenni". A kormányok „a népek ébredező szabadelvűségét a hadrendszerre alapított hatalmuk súlyával" nyomják el, és ezt azért tehetik, mert a katonaságot szolgai neveltetés által minden szabadságérzetétől megfosztották, bottal és veszszővel alázták meg, és kiskorú szolgává alacsonyították. A katonaság tehát a kormány akaratának „föltétlen készségű eszköze" lett, és ellentétbe került a polgári renddel, amit a naponként szaporodó katonai kihágások is bizonyítanak. Horváth egyetértett bírálójával abban, hogy végeredményben „csak a felfegyverzett nemzet biztosíthatja teljesen a nemzet függetlenségét". Szerinte azonban előbb az állandó hadseregnek kell visszaszerezni a nemzet bizalmát: „Legyen ez magköve, állandó magköve a honvédelem rendszerének. De mellette álljon fel a polgári had, s erre alapíttassék a nemzeti védhadrendszer" — szögezte le Horváth, hozzátéve, hogy csak egy polgári, „szabadságérzettől áthatott sereg, melynek tagjai közönséges polgári jogok és kötelességek feltétele alatt országpolgári ranggal bírnak, s alkotmányos jogaikra méltán büszkék", lehet alkalmas arra, hogy a trónt, valamint a haza szabadságát, függetlenségét, és a nemzet tekintélyét biztosítsa. Horváth elismerte, hogy a „polgári védhad" eszméje távolabbi cél, melynek megvalósításához gyökeres átalakulás szükséges. Amíg a nemzet különálló osztályai közti érdekellentéteket nem egyenlítik ki, nem lehet átalakítani a védelmi rendszert anélkül, hogy a „polgári felfegyverzés" a rendet és a közbiztonságot ne veszélyeztetné. A honvédelem reformjának, és a polgári védhad felállításának legfőbb akadálya a jogok és kötelességek társadalmi aránytalansága, valamint a törvény előtti egyenlőség hiánya; legelőször tehát ezeket kell orvosolni.[40]

Míg az ellenzéki liberálisok a honvédelem reformja ügyében 1848 előtt többé már nem jutottak szóhoz a sajtóban, a Széchenyi István mérsékeltebb, „középutas" liberalizmusának politikai irányvonalát követő Jelenkor 1847 januárjában két ilyen tartalmú cikket is közzétett. Ezek a „Z" szignóval jelzett írások Szontagh Gusztáv nyugalmazott cs. kir. századostól, a Jelenkor egyik, magát progresszistának nevező vezércikkírójától származtak. Szontagh a Ludovika akadémiával kapcsolatos írásában többek között arra is kitért, hogy a császári katonaság ellenében

[39] Budapesti Híradó 1846. 319. és 320. sz., „Irodalom és Tudomány" c. rovat, vö. *Fenyő István* 98. Szontagh szerzőségét bizonyítja, hogy a bírálat gondolatmenete tökéletesen megegyezik Szontagh 40. jegyzetben említett cikkével.

[40] OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 1328. *Horváth Mihály*: Egypár szó a B. P. Híradó 319. és 320-dik számában közlött bírálatra. Közli *Molnár András* 1988/2. 393–397., vö. *Márki Sándor* 1917. 60–61., *Fenyő István* 98.

az ellenzéki liberálisok által javasolt „nemzeti őrsereg [...] még most honunkban nem alkalmazható, míg nagyobb egyenlőség a törvény előtt nem eszközöltetik".[41] 1847. január 31-én megjelenő, „Honvédelem" c. cikkében Horváth Mihály székfoglalójáról írott bírálatának gondolatai köszöntek vissza. Szontagh azzal utasította vissza a nép felfegyverzését valamint a „nemzeti őrsereg" eszméjét, hogy előbb be kell vezetni a közteherviselést, és meg kell valósítani az érdekegyesítést. Az ellenzék évtizedek óta hangoztatott követelését, azt tudniillik, hogy magyar ezredeknél csupán magyar születésű tiszteket alkalmazzanak, és magyar vezényleti nyelvet használjanak, birodalmi nézőpontból vizsgálta, és teljesíthetetlennek ítélte, mivel — mint érvelt — a soknemzetiségű Habsburg Birodalom egységét „csak az állóhad egysége biztosítja". Szontagh naiv ötletnek minősítette a nemesi felkelés korábbi országgyűléseken felmerült állandósítását, és kijelentette, hogy az inszurrekció a közteherviselés bevetésével magától meg fog szűnni, a nemességre pedig azután a minden polgárra egyaránt kiterjedő „általános honvédelmi kötelesség" fog vonatkozni.[42]

Jelenlegi ismereteink szerint Szontagh cikke volt 1848 előtt az utolsó érdemi állásfoglalás, ami a honvédelem ügyében nyilvánosságra került, és talán ez volt az utolsó jelentős hozzászólás a nemesi felkelés rendezése körül évtizedek óta zajló vitához is. Az inszurrekciót utoljára a napóleoni háborúk idején elfogadott, 1808. évi 2. és 3. törvénycikk szabályozta, a birtok utáni nemesi hadkötelezettség, a bandériumok ügye viszont függőben maradt. A kérdés eldöntésére, valamint a nemesi felkelés felülvizsgálatára 1827-ben országos albizottságot nevezett ki az országgyűlés. Az albizottság tevékenysége az országos rendszeres bizottsági reformmunkálatokhoz kapcsolódott. Az elvárásoknak végül legkevésbé a banderiális albizottság konzervatív javaslatai feleltek meg. Jóllehet az albizottság kimondta, hogy a bandériumok szükségességének a fennálló adózási és hadkiegészítési rendszer mellett nincs jogalapja, a nemesek személyes felkelési kötelezettségét továbbra is érvényben hagyta, sőt azt javasolta, hogy minden nemes fiatalember legyen köteles a cs. kir. hadseregben önkéntesként, különleges bánásmód mellett két évet szolgálni, azután pedig időnként fegyvergyakorlatokra bevonulni. Az utóbbi javaslatokat a megyék többsége az 1831/32-ben lezajlott országos vita során elutasította, és helyette jobbára a nemesek évenként egy hónapig tartó fegyvergyakorlatát indítványozta. Bars megye emellett azt is kívánta, hogy a gimnáziumokban, akadémiákon és egyetemeken rendes tantárgyként oktassák a katonai ismereteket, a fegyverforgatást pedig a szünnapokon gyakorolják a diákok. Bereg az évenkénti gyakorlatozás helyett a haditudományok iskolai oktatását ajánlotta, Szatmár megye pedig azt javasolta, hogy a cs. kir. hadseregben hozzanak létre — állandó magyar tisztikarral — kiképző keretezredeket, amelyekben a nemesi ifjak egymást váltva teljesítenének szolgálatot. A nemesi vármegyék többsége nem akart még egyszer védtelenül állni az esetleges parasztfelkelésekkel szemben, amint 1831-ben történt, és a császári katonaság kényére sem akarta bízni sorsát, ezért a nem nemesek kezébe továbbra sem kívánt fegyvert adni. Temes megye gyakorlatilag

[41] *Csorba László* 42–43.

[42] A Jelenkor 1847. január 31-i (9.) számában megjelent cikk utánközlése: Budapest Híradó 1847. február 25. (48. sz.) 127–128., vö. *Csorba László* 43.

magára maradt kezdeményezésével, hogy „a jelesebb nevelésű és vagyonosabb nemtelenek is a felkelő sereg számába befogadtassanak". A megyei javaslatok valójában alig-alig mutattak túl a nemesi felkelés elavult, a korszerű hadviselés céljára teljesen alkalmatlan rendszerén. 1832 és 1848 között egyetlen országgyűlés sem vette érdemi tárgyalás alá a nemesi felkelés rendezését, a magyar liberális ellenzék pedig igyekezett más, a társadalmi reformkövetelésekhez szorosabban illeszkedő terveket kidolgozni a honvédelem korszerűsítésére.[43]

A „nemzeti őrsereg" vagy „nemzeti őrség" kifejezések az 1830-as években váltak ismertté Magyarországon. Wesselényi Miklós báró 1834 februárjában Nagyenyeden tartott beszédében az újabb időknek legdicsőbb intézeteként utalt a „nemzeti őrsereg"-re,[44] Beöthy Ödön, Bihar megye ellenzéki követe pedig a pozsonyi országgyűlésen, 1835 júniusában sorolta az alkotmányosság garanciái közé a „nemzeti őrsereg"-et.[45]

A „nemzeti őrsereg" létesítésére vonatkozó első konkrét elképzelés egy liberális mosoni arisztokrata, Zichy Ottó gróf nevéhez fűződik.[46] Az ifjú gróf, röviddel azután, hogy főhadnagyi ranggal — közel 10 éves szolgálat után — kilépett a cs. kir. hadseregből, Győr vármegye 1841. december 14-i közgyűlésén indítványozta „a nemzeti védelemnek, kivált az éjszaki hatalom [Oroszország] elleni biztosítására", és más nemzetek példájára egy „nemzeti őrség" felállítását.[47] Zichy Ottó a megye következő, 1842. január 10-i közgyűlésén írásban is előterjesztette javaslatát. Tervezete, mely szerint bizonyos életkorban „mindenki a honvédelemre kiállani, s ennek teljesítése végett az időszakonkénti fegyvergyakorlatokra köteleztetnék", heves vitát váltott ki.[48] Az ifjú gróf gyakorlatilag az általános hadkötelezettség bevezetését javasolta, ami elképzelhetetlen volt a köztherviselés elfogadása és a szabadságjogok kiterjesztése nélkül. Tudták ezt a konzervatívok is, ezért a nemzeti őrsereg bázisát a nemességre kívánták leszűkíteni. Zichy Ottó ezzel szemben az érdekegyesítést tekintette alapfeltételnek: „Ha nemzeti őrséget az egész népre [...] kiterjesztettet akarunk, szükség mindenekelőtt, hogy a jog előtti kiváltság megszűnjék, a terhek viselésében, a szabadságban egyenlőség hozassék be. Ha tehát nemzeti őrséget akarunk, mindenekelőtt a haza iránt szeretetet ébresszünk, s ekkor az adott fegyver bizonyára csak a haza védelmére fog használtatni" — fogalmazott a gróf, majd a porosz honvédelmi rendszert, a Landwehrt említette követendő példaként, hozzátéve, hogy a magyar nemzetőrség ne

[43] MTAK Kézirattára. *Barta István:* A fiatal Kossuth és kora. (Disszertáció kézirata, 1964.) 212–218., Barta István: A fiatal Kossuth. Bp., 1966. 171–172., *Ódor Imre:* A magyar nemesi felkelés a kései feudalizmus korában. In: Baranyai helytörténetírás 1987/1988. (Szerk. Szita László) Pécs, 1988. 159–180.

[44] Lásd a 3. jegyzetet!

[45] Országgyűlési Tudósítások 4. köt. 499.

[46] Zichy Ottó rövid életrajzai: *Szinnyei József:* Gróf Zichy Ottó, ezredes és dandárparancsnok. (Komárom 1848–1849-ben. 26. közlemény.) In: Hazánk, 1887. 7. köt. 12., Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XIV. köt. Bp., 1914. 1827. hasáb, *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. Bp., 1983. 341., *Bona Gábor:* Vasmegyei 48-as honvéd törzstisztek nyomában. In: Vasi Szemle 1984. 3. sz. 407. Zichy politikai tevékenységéről: *Balázs Péter* 180–208.

[47] GyMSL Győr megye nemesi kgy. jkv. 1841:2776., Pesti Hírlap 1842. január 1. (105. sz.) 2., Világ 1842. január 22. (7. sz.) 51., vö. *Varga János* 1982. 97., *Molnár András* 1988/3. 733.

[48] GyMSL Győr megye nemesi kgy. jkv. 1842:130., Pesti Hírlap 1842. január 30. (113. sz.) 70., vö. *Molnár András* 1988/3. 733.

a kormánytól függjön, mint a porosz katonaság, hanem a nemzettől. Közel járt a kérdés lényegéhez az a konzervatív hozzászóló, aki szerint „legyen-e nemzeti őrség vagy sem, egy e kérdéssel: legyen-e nemesség vagy sem?" Zichy indítványát a konzervatív többségű győri közgyűlés ennek ellenére nem vetette el, hanem a megye országgyűlési követutasításait kidolgozó választmánya elé utalta.[49]

A magyar liberális ellenzék 1842-ben minden korábbinál veszélyesebbnek ítélte Oroszország külpolitikáját, fokozódó balkáni befolyását. Ekkor készült el Wesselényi Miklós „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében" c. munkája is, amely a magyar nemesség általános hadkötelezettségét javasolta: minden nemes — a papok és tanítók kivételével — szolgáljon két-három esztendeig a hadseregben, majd évente gyülekezzenek össze néhány hétre, és nemesi ezredekben gyakorlatozzanak. „Poroszország e rendszer által emelte magát alárendelt helyzetéből Európa egyik első rendű fegyveres hatalmává" — jelentette ki Wesselényi, hozzátéve, hogy ha Magyarországon megvalósul a köztehervisélés és a jogegyenlőség, akkor „a személyes katonáskodás tartozásának is többekre kell terjedni."[50]

A cárizmustól ill. a pánszlávizmustól való félelem hatására a magyar liberális ellenzék az országgyűlésen is megkísérelte napirendre tűzni az ország védelmi rendszerének reformját. Miután a Pesti Hírlap felkarolta a nemzeti őrsereg Zichy Ottótól származó eszméjét, az ellenzék törekvése arra irányult, hogy a megyék a törvényhozás elé kerülés érdekében iktassák országgyűlési követutasításaik sorába a nemzetőrség követelését.[51] Ezért indítványozta az ismert ellenzéki politikus, Perczel Mór is mind Fejér, mind pedig Tolna megye közgyűlésén a nemzeti őrség felállítását. Fejér megye 1842. október 22-i közgyűlésén Perczel azzal indokolta javaslatát, hogy a nemzeti őrsereg létesítését részben a nemzeti „védrendszer" halaszthatatlan elrendezése követeli meg, részben pedig az orosz fenyegetés is szükségessé teszi, hogy a rendes katonaságon kívül „a nemzetből magából kifejlett, s nemzeti létünket nagy veszély idején egyedül biztosítható védhatalomról gondoskodjunk".[52] Perczel javaslata nyomán Tolna megye követutasításai közé iktatta a polgárságot is magában foglaló nemzeti őrsereg felállítására vonatkozó indítványt, Fejér megye viszont csupán a nemességre nézve volt hajlandó elfogadni a nemzetőrség eszméjét.[53]

A nem nemeseket is magában foglaló nemzetőrség tervének országgyűlés elé kerülését 1843 tavaszán az akadályozta meg, hogy a kérdés szoros kapcsolatban állt a köztehervisélés bevezetésével, ill. az akkor éppen legdühödtebben támadott liberális javaslattal, a vármegyék költségeinek fedezésére szolgáló háziadó

[49] Világ, 1842. január 29. (9. sz.) 67., vö. *Molnár András* 1988/3. 733–734.

[50] *Wesselényi Miklós*: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. 338–340., vö. *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp., 1965. 464.

[51] *Varga János* 1982. 93–114. Kossuth még a Pesti Hírlap 1842. évi, 184. számában, „Igénytelen nézetek" c. cikkében utalt Zichy Ottó javaslatára: „Nemzeti őrsereg! mint Győr megye gyűlésén neveztettett. Mikint? – az más kérdés, de gondolkozzunk!"

[52] Fejér megyéről: Pesti Hírlap 1842. október 27. (190. sz.) 757., Világ 1842. november 2. (88. sz.) 715., vö. *Borus József* 5., Hadtörténet 1. köt. 445. Tolnáról: Pesti Hírlap 1842. december 11. (203. sz.) 870.

[53] Pesti Hírlap 1843. január 22. (215. sz.), Braun Sándorné: Tolnavármegye és a rendi országgyűlések (1807–1847.). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd, 1978. 163.

fizetésében való nemesi részvétellel. A követutasítások tárgyalásai ill. a követválasztások során a konzervatívok országszerte leszavazták a közteherviselés elvére épülő javaslatokat, így szelídült a nemzeti őrsereg felállítására vonatkozó elképzelés a legtöbb megyében a nemesi felkelés reformjává.[54] Mivel Győr megye követutasítási választmánya is csupán a nemesekből álló nemzetőrséget kívánta támogatni, Zichy Ottó egy átdolgozott, eredeti elképzeléséhez képest valószínűleg módosított tervezetet terjesztett 1843. áprilisában Győr megye közgyűlése elé. A közgyűlés Zichy Ottó utóbbi indítványát fogadta el, utasításul adva a megye követeinek, és körlevélben kérve az ország törvényhatóságait, hogy az országgyűlésen pártolják a nemzeti őrsereg felállítására vonatkozó javaslatot.[55]

Zichy Ottó 1843. április 2-án kelt tervezete szerint a létesítendő nemzeti őrségnek minden 35. nemes, és minden 100 porta után 6 nem nemes, összesen tehát 7819 nemes és 564 nem nemes tagja lenne. Az értelmesebbek közül választandó mintegy 8383 főnyi nemzetőrség évente kb. másfél hónapos gyakorlatozást tartana országrészenként, kiképzésükről egyelőre a reguláris hadsereg magyar tisztjei gondoskodnának, később pedig a Ludovika akadémia képezhetne tiszteket a nemzeti őrsereg számára is. Magyarország honvédelmi rendszerének reformját a porosz Landwehr mintájára, az általános hadkötelezettség bevezetésével képzelte el Zichy Ottó is: „Háború esetére kell oly törvényt alkotnunk, hogy minden magyar köteles hazáját védeni, s ha csakugyan is bejő a harc ideje, akkor a felfegyverkezendő nemzet két részre osztassék; egyike mindenkor hon marad szabad alkotmányunk védelmére, másika pedig szükségkor a magyar-ausztriai sereggel, egyedül hazánk ügyében honunk határain kívül is harcoland. Ezen általános felfegyverkezés ismét két felkelési osztályban (Aufgebot) történjék: első osztályban tartozhatnak a 18-tól 30-ig, a másikba pedig a 30-tól 48-i évkorúak, s ezen második felkelési osztály csak azon esetre használtassék, ha az első felkelési osztálybeliekből a harcra megkívántató mennyiségű egyedek ki nem kerülendnek. A haza szükségében így felfegyverkezendő hadsereg között pedig a nemzeti őrségnél kiképzett egyedek fő- és altiszti hivatalokra lesznek alkalmazandók, [és így] egy jól gyakorlott, értelmes s a hadi tanok minden ágaiban jártas, 8383 egyedekből álló testület — haditudományilag — bizonyosan képes leend legalábbis 250 ezerre menő hadsereget a legjobban kormányzani".[56]

Zichy Ottó a terv részletesebb kidolgozását országos választmányra kívánta bízni, ám a győri körlevél későn, a követutasítások elfogadása után, és alig néhány nappal az országgyűlés megnyitása előtt érkezett meg a vármegyékhez, így sem a törvényhatóságokban, sem pedig az országgyűlésen nem váltott ki érdemi visszhangot, sőt, még Kossuth is csupán mellékesen utalt rá „Ludovicea politechnicum" c. vezércikkében, hogy a „magyar országvédelem nemzeti rendszerének" lényeges eleme a győri körlevélben felvázolt „nemzeti őrsereg".[57] Zichy Ottó ter-

[54] *Varga János* 1982. 111., vö. *Molnár András* 1988/3. 735.

[55] GyMSL Győr megye nemesi jkv. 1843:1269., Pesti Hírlap 1843. máj. 18. (248. sz.) 329., vö. *Molnár András* 1988/3. 735.

[56] ZML Zala megye nemesi kgy. ir. 1843:1540. (Győr megye 1843:1269. sz. átirata, eredeti tisztázat.) Közli *Molnár András* 1988/3. 738–741.

[57] Pesti Hírlap 1843. augusztus 3. (270. sz.), vö. Kossuth Lajos beszédei és írásai. (S. a. r. Kossuth Ferenc.) Bp., 1911. 3. köt. 177.

vezete nem volt közvetlen hatással a magyar törvényhozás munkájára, legfeljebb a liberális ellenzék körében népszerűsíthette a honvédelem átfogó reformjának eszméjét. A nemzetőrség kérdése — legalább is újabb liberális kezdeményezésként — 1848 márciusa előtt többé már nem kaphatott nyilvánosságot. A reformellenzék egyes vezetőinek figyelme ezért a későbbiekben a városi polgárőrségek felé fordult, és a polgárság fegyveres testületeinek nemzeti jellegét próbálták erősíteni.

A reformkori Magyarországon valamennyi jelentősebb város rendelkezett polgárőrséggel, azaz egyenruhát viselő, és fegyverrel felszerelt polgári alakulattal. A polgárőrségek viszonylag egységes arculata még a napóleoni háborúk idején alakult ki, amikor a harctérre vezényelt reguláris katonaság helyettesítésére, rendészeti, karhatalmi feladatok ellátására szánták őket. Ekkor törvényesítették a városok legtöbbjében már évtizedek óta fennálló polgárőrségeket, és a korábbi önkéntesség helyébe az általános kötelezettség lépett. A polgárőrség alapvető feladatait és a polgárőrök kötelességeit az országos főparancsnok, a nádor által 1809-ben kiadott — és gyakorlatilag 1848-ig érvényben lévő — szolgálati szabályzat határozta meg. A szabályzat a polgárjoggal rendelkező városi lakosok védelmi kötelezettségét kiterjesztette minden városi ház- vagy telektulajdonosra, valamint az állandóan helyben lakó kézművesekre is. Helyőrségi őrszolgálatra azonban már Napóleon 1809-es magyarországi hadjárata idején is csupán egy-két város polgárőrségét használták fel — fegyveres összetűzésbe pedig csak Győr polgárőrei keveredtek a franciákkal — , ezért gyakorlatilag kezdettől fogva a szabályzatban megfogalmazott másodlagos feladatban, a tisztelgési szolgálatban, ünnepnapi parádézásban merült ki a polgárőrségek tevékenysége.

1809 tavaszán 42 szabad királyi városban mintegy 35800 polgárőrt írtak össze. A polgárőrségek túlnyomórészt puskával felszerelt gyalogosokból álltak, alig több mint 6 %-uk szolgált lovasként, tüzérsége pedig — maroknyi kis csapat — mindössze egyetlen városnak volt. A vegyes nemzetiségű városok (pl. Pest, Buda, Sopron, Győr) nagyobb létszámú polgárőrségei általában magyar és német századokra tagozódtak, míg a kisebb városok (pl. Kőszeg, Lőcse, Késmárk) zömében csak német polgárőr egységek voltak. A polgárőrök nemzetiségi hovatartozása egyenruhájuk szabásában és színében, vezényleti nyelvükben, valamint zászlajukban jutott kifejezésre. Kizárólag magyar polgárőrséggel csupán Modor és Nagybánya rendelkezett. A fentiek mellett Pécsett egy horvát, Temesváron pedig egy szerb századot is felállítottak.[58]

A polgárőrségeket a háborús veszély elmúltával, Napóleon hadjáratai után sem oszlatták fel. A békés évtizedek alatt a polgárőrségek másodlagos funkciója, az ünnepi parádézás vált meghatározóvá. Rendeztek ugyan továbbra is fegyvergyakorlatokat és lövészeteket, a katonás jelleg azonban jobbára csak a külsőségekben, a díszes egyenruha felvételében és az alkalmankénti puskaropogtatásban nyilvánult meg. A polgárőri egyenruha beszerzése előfeltétele volt a polgárjog megszerzésének, és a polgárőri szolgálat számos városban a polgárjoggal rendelkezők kiváltsága lett. A polgárőri szolgálat ugyanakkor sokak számára nyomasztó kötelességgé változott. Ahogy csökkent a polgárjog társadalmi súlya és gazdasági

[58] *Molnár András*: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. In: Hadtörténelmi Közlemények 1992. 3. sz. 94–119.

értéke, úgy vált mindinkább teherré az egyenruha és a fegyver beszerzése, valamint a gyakorlatozás és a parádézás — különösen a szerényebb jövedelmű polgárok számára. A polgárok egy része szívesebben fizetett váltságot vagy büntetést, semmint szolgálnia kelljen a polgárőrségben.

Az 1830-as években tehát sokkal inkább a társas szórakozás színterei, vagy a városi reprezentáció eszközei voltak a polgárőrségek, semmint a polgárok honvédelmi felkészítését, fegyveres kiképzését szolgálták volna. A különböző nemzetiségű századok egymás közti rivalizálása, a polgárság személyes torzsalkodásai, vagy egyszerűen anyagi nehézségek és céltalanság következtében számos településen felbomlott, vagy a felbomlás szélére jutott a polgárőrség.[59]

A polgári őrseregek létének a nemesség liberális reformmozgalma próbált új értelmet adni, miután egyes ellenzéki politikusok az önálló nemzeti haderő csíráját vélték felfedezni a szabad királyi városok polgárőrségeiben. A Tolna megyei reformellenzék már 1832-ben a „nemzeti s polgári fegyveres erő" felállítását javasolta, mégpedig olyan módon, hogy a szabad királyi és egyéb népesebb városokban már fennálló „polgári seregek állapota törvényesíttessen és célirányosan elrendeltessen", majd ezek mintájára a nagyobb lélekszámú, és örökváltság szerződést kötő településeken megyei felügyelet mellett „polgári őrség"-et szervezzenek.[60]

A polgárőrségek törvényesítésének kísérlete jó egy évtizeddel később, a városok általános rendezése, ill. reformja kapcsán került napirendre a pozsonyi országgyűlésen. A szabad királyi városokról alkotott 1843-as törvényjavaslat szerint minden polgár köteles lett volna 40 éves koráig a polgárőrségben szolgálni. A polgárőrség hűségére bízták volna a város rendjének fenntartását, és ha a haza védelme megkívánta volna, a polgári őrsereg az ország határán belül is köteles lett volna „hadi szolgálatot" tenni.[61] Az országgyűlésen a konzervatívok egyöntetűen ellenezték a polgárőri szolgálat kötelezővé tételét, azzal az indokkal, hogy ezáltal aránytalanul nagy anyagi teher hárulna a kisebb városokra és a szegényebb polgárokra. A konzervatívok persze valójában a szegényebbeket próbálták távol tartani a polgárőri szolgálattól, mert úgy vélekedtek, hogy akinek „semmije sincs, s napszámmal keresi a kenyeret, annak kezébe veszedelmes fegyvert adni". Konzervatív álláspont szerint a polgárőrségek rendezése szoros összefüggésben volt „a honvédelmi rendszerrel", ezért a többség a kérdés tárgyalását el kívánta halasztani a nemesi felkelés, ill. az egész „honvédelmi rendszer" rendezéséig. A liberálisok, így pl. Eötvös József báró amellett kardoskodtak, hogy a polgárőrség létezése a városokra nézve „kívánatos, hasznos és célszerű", ezért támogatták a törvényjavaslatot, ragaszkodván ahhoz, hogy a polgárőri szolgálat kötelező legyen. Indítványozták egyes ellenzékiek azt is, hogy törvény mondja ki, miszerint a polgárőrségeknél mindenütt „nemzeti öltözet s magyar parancsszó hozassék be, mint

[59] *Oszetzky Dénes*: A hazai polgárság problémái a rendiség felbomlásakor. Bp., 1935. 24., *Bárdos Kornél*: Győr zenéje a 17–18. században. Bp., 1980. 299–310., *Mithay Sándor*: A pápai fegyveres polgárság. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok, XII. Veszprém, 1986. 43–52., *Molnár András* 1988/1. 75–88.

[60] ZML Országgyűlési iratok 1832/1836. Kivonat Tolna megye 1832. augusztus 11–14-i közgyűlésének jegyzőkönyvéből. (Tolna megye észrevételei az országos rendszeres bizottsági munkálatokra.) Vö. *Csapó Mária*: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Bp., 1989. 51.

[61] Törvényczikkely a királyi városokról 1843. Pozsony, 1843. 36. (országgyűlési nyomtatvány), vö. *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 153.

a nemzetiség emelésének egy-egy tényezője", sőt némelyek a szabad királyi városoknak csak akkor kívántak országgyűlési szavazati jogot adni, ha „nemzetiek lesznek" — mindezeket azonban még az ellenzék többsége is elvetette.[62]

Zichy Ottó gróf arra hívta fel a figyelmet, hogy a polgári őrsereg a tapasztalat szerint jobban bánik a polgárokkal, mint a katonai karhatalom. Példaként említette a prágai munkások gépromboló mozgalmát, amelyet az első politikai követelés alkalmával katonai karhatalom fojtott vérbe. A rend áldozatok nélküli helyreállítására csak a francia „garde national" képes, Ausztria nyers katonái nem. Noha a vitában — Zichy Ottó szerint — a főrendek is elismerték, hogy „a polgári őrsereg felállítása szükséges és hasznos a közcsend és rend fenntartására, mindenki elismerte, hogy hazánk végveszély óráiban a fegyverben gyakorolt polgárságra elkerülhetlen szükség számot tartani",[63] a polgárőrségre vonatkozó cikkelyek mégsem léphettek életbe, mert az országgyűlés a kérdés eldöntését a városok reformjának egészével együtt elodázta.

Perczel Mór, Tolna megye ellenzéki követe még a polgárőrségi törvénycikkelyek országgyűlési tárgyalása során kifejezte reményét, hogy — tekintettel az utóbbi időben tanúsított nemzeti mozgalmakra, jelesen a budai, pécsi és pápai „csinos magyar öltönyű polgári őrseregek keletkezésére" — nem múlik el húsz év, és Magyarországon „a többnyire idegen származású városi polgárok százezerre növekvő fegyveres sereget tudandnak előállítani, magyar öltönyben és magyarul parancsoltan".[64]

A napóleoni háborúk idején a szabad királyi városok mintegy harmada rendelkezett legalább egy századnyi magyar polgárőrséggel. Egyenruhájuk általában kék posztóból készült, csákójuk (vagy süvegük) és csizmájuk, továbbá szíjazatuk fekete volt. Lovasaik a huszárokéhoz hasonló, fekete prémmel díszített mentét hordtak. A polgárőrségek magyar századait mintegy negyedszázados pangás után, az 1840-es évek elején kezdték újjászervezni, a városokban is egyre inkább terjedő nemzeti mozgalom hatására.

Szeged polgárőrségét 1840-ben szervezték újjá. Ettől kezdve kizárólag magyar vezényleti nyelvet használtak, egyenruhájuk pedig egységesen világoskék posztóból készült, ezüst zsinórzattal és meggyszínű csákóval. Alapszabályaikat 1843-ban, szegedi „nemzeti polgári őrsereg" néven adták ki.[65] Pécs polgárőrségét 1841 nyarán rendezték, ekkor fogadták el a város „magyar nemzeti polgárőrseregének" pontosabban a világoskék egyenruhájú magyar századnak új rendszabályait.[66] A polgárőrségek nemzeti külsőségek közepette történő újjászületésére a császári tit-

[62] Az országgyűlés 1843. október 16-i illetve november 4-i kerületi üléseiről: Pesti Hírlap 1843. október 26. (294. sz.) 725., 1843. november 9. (298. sz.) 768. Az alsótábla 1844. február 12-i, és június 18-i országos üléseiről: Országgyűlési napló 1843/1844. 2. köt. 364–365., 4. köt. 185., az 1844. március 29-i főrendi ülésről (Eötvös felszólalásával): Főrendi napló 1843/1844. 4. köt. 152–154., Pesti Hírlap 1844. április 14. (343. sz.)

[63] Főrendi napló 1843/1844. 6. köt. 60.

[64] Országgyűlési napló 1843/1844. 3. köt. 116.

[65] *Reizner János*: Szeged története. Szeged, 1899. 2. köt. 44., 3. köt. 114., A szegedi nemzeti polgári őrsereg szabályai. Szeged, 1843., Nemes sz. kir. Szeged városa egyenruhás polgárjainak zászlószentelési javallata. Szeged, 1844. (Nyomtatványok az OSZK-ban.)

[66] Baranya Megyei Levéltár. Pécs sz. kir. város tanácsülési jkve. 1841:152., 984., 1179., 1749. és uo: „Pécs szabad királyi városa magyar nemzeti polgárőrseregének rendszabályai." (Nyomtatvány)

kosrendőrség is felfigyelt. A pesti „magyar polgári gyalog-őrhad" 1844. augusztus 15-i zászlószentelő ünnepélyét még az elfogult titkosrendőri jelentés is nagyszabású színjátéknak minősítette.[67] Rákos mezején több tízezer néző jelenlétében, fényes külsőségek között került sor a polgárőrség zászlószentelésére. A zászló szentképeit és címereit Barabás Miklós festette, a zászlóanya pedig gróf Károlyi Györgyné, Zichy Karolina grófnő (a liberális pártvezér, Batthyány Lajos sógornője) volt. A zászlószentelő ünnepségen Pest és Buda több száz főnyi gyalogos és lovas polgárőrsége parádézott ezüstzsinóros kék magyar ruhában, a szél körös-körül nemzeti zászlókat lengetett, és a szertartás alatt Kölcsey megzenésített Himnuszát énekelte a hatalmas tömeg.[68]

A pesti polgárság hazafias törekvéseit felkarolta a nemzeti arisztokrácia és a mágnásellenzék vezérkara is. A főváros újjászervezett magyar polgárőrségének katonai oktatásával megbízott Czetz János visszaemlékezése szerint a pesti „nemzetőrség" Széchenyi István kezdeményezésére alakult meg.[69] 1845 szeptemberében Pest magyar polgárőrsége ezüst emlékéremmel ajándékozta meg Széchenyit, 1847 júniusában pedig Széchenyi mellett a liberális ellenzék pártelnöke, Batthyány Lajos is részt vett a magyar polgárőrség pesti céllövész ünnepélyén.[70]

A pestihez hasonló hazafias külsőségek között került sor 1846. július 26-án a győri „polgári nemzeti őrsereg" első zászlóaljának zászlószentelési ünnepségére. A győri polgárőrség újjászervezése és megerősödése kifejezetten Zichy Ottó gróf, valamint titkára (a későbbi 1848-as győri kormánybiztos), Lukács Sándor nevéhez fűződik. Zichy Ottó valószínűleg ezzel kívánta magát kárpótolni az 1843-ban elszenvedett politikai kudarcért, és Győr „polgári nemzeti őrseregének" felállításában nemzetőrségi tervének egyfajta gyakorlati megvalósítását láthatta. Tény, hogy a város polgárőrségében valóban együtt szolgált kb. 400 nemes és polgár — köztük őrnagyként Zichy Ottó —, sőt mindnyájan felesküdtek a magyar alkotmányra is. A polgári nemzeti őrsereg győri szervezőinek törekvéseit Lukács Sándor fogalmazta meg a Pesti Hírlapban: „Vezéreszménk volt, hogy fegyverben jól gyakorlott, hazánk boldogságáért élni-halni tudó, polgári szabadságért törvényszerűleg folytonosan küzdő polgári nemzeti őrtestület legyünk".[71]

Aradon a megye volt országgyűlési követe, a helyi ellenzék vezéregyénisége, Csernovics Péter szervezte újjá a polgárőrséget. 1846. augusztus 20-án, Szent István király ünnepén Csernovics őrnagy parancsnoksága alatt, hat szakaszba osztva, egységes, magyar egyenruhában, magyar vezényszavakra vonult fel a város

[67] MOL N 119. Regnicolaris Levéltár. Takáts Sándor hagyatéka. Fasc. 72. No. 10876. (Pesten, 1844. augusztus 17-én kelt titkosrendőri jelentés másolata.) Vö. *Takáts Sándor* 1. köt. 136–138.

[68] *Weill Fülöp*: A megújított pesti magyar polgári gyalog-őrhad 1844. évi nyárutó 15. Rákos mezején ünnepelt zászló-szentelésének emlékkönyve. Pest, 1844. 39–63., *Takáts Sándor* 1. köt. 136–138., *Kerekes Zoltán*: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. In: Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. Bp., 1971. 101.

[69] Czetz János „Emlékezéseim" c. spanyol nyelvű önéletrajzának fordítása: OSZK Kézirattár Quart. Hung.

[70] MOL A 105. Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. 1847. júl. 3. (25. ülés) 421. sz. 18., Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. *Viszota Gyula*) Bp., 1939. 6. köt. 252., 584.

[71] Győr Megyei Jogú Város Levéltára. Győr sz. kir. város tanácsülési jkve 1845:1022., 3547., 1846:2063., 3404., 3540., 3632., Pesti Hírlap 1846. augusztus 21. 120., *Balázs Péter* 165–167.

polgári őrhada.[72] 1846 nyarán Kőszegen is elhatározta egy maroknyi fiatal liberális, nemesi származású ügyvéd, hogy belépésével kísérli meg „magyar szellemű és öltözetű testületté alakítani" a város német egyenruhájú és német vezényleti nyelvű polgári őrseregét. Mozgalmukhoz csatlakozott több kézműves mesterlegény is, és a városbíró támogatásával a nádorhoz fordultak „egy magyar nyelven vezérlendő, és nemzetiesen ruházandó új polgári őrcsapat" alakítása érdekében, kérésüket azonban a helytartótanács visszautasította.[73]

A magyarországi polgárőrségek létszámát Zichy Ottó 1848 februárjában mintegy 36000 főre becsülte, és az országgyűlés főrendi tábláján, a magyar nyelv és nemzetiség tárgyában készített törvényjavaslat vitája során a polgárőrségeknél a „magyar háromszínű nemzeti lobogók" használatának kötelezővé tételét, valamint a magyar vezényleti nyelv, eskü és címer bevezetését indítványozta. Zichy szerint az ország közel száz településének volt polgárőrsége, ezek kb. fele használt magyar címert, háromszínű nemzeti lobogóval azonban csupán egyetlenegy polgárőrség büszkélkedhetett. „A magyar nemzetnek morális támaszán kívül a phisicai hatalom egyedül a polgári őrseregekben találja fel magát. A polgári őrseregnek alapja: egy jól elrendezett nemzeti őrsereg; a polgári őrseregek systhemája azon tengely, mely körül forog a honvédelem" — indokolta Zichy Ottó az indítványt, majd hozzátette: „nincs fontosabb, nincs sikerdúsabb kérdés a törvényjavaslatban, mint a polgári őrseregek nemzetiesítése", mert tagadni nem lehet, „miszerint a polgári őrseregek nemzetiség ösvényén indulva, e hazának roppant nagy szolgálatára felhíva vagynak".[74]

Levéltári és könyvészeti rövidítések

Balázs Péter	*Balázs Péter:* Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp., 1980.
Bencze László	*Bencze László:* A Habsburg Birodalom katonai rendszere. In: A szabadságharc katonai története. (Szerk. Bona Gábor) Bp., 1998.
Borus József	*Borus József:* A szabadságharc honvédseregе és hadműveletei 1848–1849. In: Borus József – Andrássy Antal: Örökség. Kaposvár, 1974.
Csorba László	*Csorba László:* A középutas liberalizmus és az ellenzéki alternatíva. Szontagh Gusztáv politikai publicisztikája az 1840-es években. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 1997. június 7. (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1998.

[72] *Lakatos Ottó*: Arad története. Arad, 1881. 1. köt. 95., *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Arad, 1895. 2. köt. 548., *Varsányi Péter István*: Szerbek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája. Békéscsaba-Szeged, 1988. 26.

[73] Pannonhalmi Főapátság Levéltára. Chernel család levéltára. Chernel Kálmán: Életpályám története. (kézirat) 1. köt. 48/2., *Molnár András* 1988/1. 84.

[74] Főrendi napló 1847/1848. 256–258. MOL A 96. Magyar kancelláriai levéltár. Acta Dietalia. 17. cs. Geheimbericht des Proceres Sitzungen. Reich-Sitzung der Magnaten am 4-ten Febr. 1848., vö. *Takáts Sándor* 1. köt. 140–141.

Fenyő István	*Fenyő István:* A demokrácia történetírója. (Horváth Mihály reformkori történetírásáról.) In: Uő.: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp., 1969.
Főrendi napló 1843/1844.	1843-ik évi május 14-kére rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsony, 1843–1844. 1–7. köt.
Főrendi napló 1847/1848.	1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsony, 1848.
GyMSL Győr	Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára
Hadtörténet	Magyarország hadtörténete. 1. köt. (Szerk. Borus József) Bp., 1984.
Horváth Mihály 1868.	*Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből. 2. jav. bőv. kiad. Pest, 1868.
kgy. jkv. vagy ir.	közgyűlési jegyzőkönyv vagy irat
Kónyi Manó	*Kónyi Manó:* Deák Ferencz beszédei. 2. jav. bőv. kiad. Bp., 1903.
MOL	Magyar Országos Levéltár
Márki Sándor 1917.	*Márki Sándor:* Horváth Mihály (1809–1878) Bp., 1917.
Molnár András 1988/1.	*Molnár András:* A kőszegi polgárság fegyveres testületei 1791–1848. In: Vasi Szemle 1988. 1. sz.
Molnár András 1988/2.	*Molnár András:* „A magyar honvédelemről". Horváth Mihály kiadatlan írása 1846-ból. In: Hadtörténelmi Közlemények 1988. 2. sz.
Molnár András 1988/3.	*Molnár András:* „Nemzeti őrsereg" felállításának terve 1843-ból. In: Hadtörténelmi Közlemények 1988. 4. sz.
Molnár András 1994.	*Molnár András:* Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken. In: Hadtörténelmi Közlemények 1994. 3. sz.
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Országgyűlési napló 1839/1840	1839-dik esztendei Szent Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének jegyzőkönyve. Pozsony, 1840.
Országgyűlési napló 1843/1844	1843-dik esztendei Pünkösd hava 14-dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a tekintetes karoknál és rendeknél. Pozsony, 1844.
Országgyűlési Tudósítások	Országgyűlési Tudósítások. (Kossuth Lajos Összes Munkái I-V.) (S. a. r. Barta István) Bp., 1948–1961.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár
Takáts Sándor *Takáts Sándor:* Kémvilág Magyarországon. Bp., 1932.
Varga János 1982. *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp., 1982.
ZML Zala Megyei Levéltár

Molnár András

TENTATIVES DE RÉFORME DE L'ARMÉE AVANT 1848
(Les antécédents de l'établissement de la force nationale autonome)

(Résumé)

Avant 1848 la Hongrie ne possédait pas d'armée nationale ni d'autonomie militaire. Malgré cela, les déclarations des politiciens de la première ligne de l'opposition libérale hongroise ne disaient presque rien de la création d'une armée nationale ou de l'autonomie militaire du pays qui, juste à cause de cela, se réalisèrent apparemment sans aucun précédents au fond au printemps de 1848. En réalité, de nombreux politiciens peu connus "de la seconde ligne" de l'opposition formulaient des critiques dures et des conceptions plus ou moins concrètes de la réfome aux diètes, au cours des débats aux comitats, dans la presse ou dans le domaine de la vie scientifique par rapport au système de la défense du pays. Cependant ces observations et propositions n'apparaissaient presque pas devant le large public, ne recevaient pas l'attention qu'elles auraient méritée, et n'avaient pas de résultats spectaculaires, c'est pourquoi la postérité aussi en a oubliées la plupart.

Entre 1815 et 1848 le gouvernement absolutiste de Vienne utilisait en premier lieu l'armée impériale et royale pour abattre les mouvements nationaux constitutionnels, pour faire peur à l'opposition libérale intérieure et pour des tâches de police et de service d'ordre. Les régiments hongrois étaient engagés surtout hors de la frontière de l'Etat, contre les mouvements en italiens et polonais, tandis qu'en Hongrie les soldats étrangers assuraient l'oppression politique. Pour empêcher les abus mentionnés, l'opposition tâchait de renforcer le caractère national de l'armée hongroise. Au cours des négociations aux diètes elle formulait surtout de telles exigences à propos des propositions de loi élaborées dans l'intérêt de l'offre de recrues, de l'acceptation de l'impôt militaire et de la propagation de la langue hongroise. L'activité des officiers hongrois appartenant à l'armée impériale et royale servait en premier lieu la création et la propagation du langage spécial de l'armée et de la science militaire, et l'historien Mihály Horváth s'est chargé de formuler la critique la plus hardie du système de la défense du pays.

L'opposition libérale hongroise - en accord avec les conceptions de réforme sociale - voulait réduire ou supprimer les charges unilatéralement imposées à la population non-noble par le service militaire et la logistique de l'armée. La première conception concrète concernant l'établissement d'une "armée nationale de garde" comprenant également les nobles et les non-nobles est liée au nom du comte Ottó Zichy. En 1843, Zichy imaginait la réforme du système de la défense de la Hongrie d'après le modèle du Landwehr prussien, en introduisant le service militaire obligatoire. Comme ce projet ne pouvait être présenté à la diète, certains politiciens de l'opposition pensaient retrouver le germe de la force militaire nationale autonome dans les gardes civiles des villes royales libres, et ils commencèrent à réorganiser les compagnies hongroises des gardes civiles dans un esprit national dans les années 1840.

ATTEMPTS FOR MILITARY REFORM BEFORE 1848
(Antecedents to the Establishment of an Independent National Military Force)

by András Molnár
(Summary)

Before 1848, Hungary had neither a national army nor military independence. Despite this, the manifestations of the first-line Hungarian liberal opposition hardly touched upon the estab-

lishment of a national army or the military independence of the country. Thus, when these things became a reality in the spring of 1848, they were seemingly without any precedents. In fact, in parliament, at debates in the counties, in the press and in academic life, numerous less well-known 'second-line' oppositon politicians expressed strong criticisms and proposed more-or-less concrete plans concerning the reform of the military system of the country. However, these reflections and suggestions rarely attracted much publicity, received little attention, did not achieve any spectacular results, and therefore, by and large, became neglected by posterity.

Between 1815 and 1848, the absolutist goverment in Vienna used the Imperial and Royal Army for breaking the constitutional national movements, terrifying the internal liberal opposition, and for security tasks. Hungarian regiments were put into action mainly beyond the borders against the Italian and Polish movements, while the foreign regiments were deployed in Hungary to effect political oppression. In order to counter such abuses of authority, the opposition aspired to bolster the national character of the Hungarian army. They expressed such demands during parliamentary debates primarily in connection with bills about the supply of raw recruits, acceptance of war taxes, and debates concerned with the spread of the Hungarian language. The activities of Hungarian officials of the Imperial and Royal Army primarily served to further the establishment and dissemination of Hungarian military language and science. The most audacious scientific criticism of the defence system of the country was undertaken by the historian Mihály Horváth.

In accordance with their social reform plans, the Hungarian liberal opposition endeavoured to decrease or terminate the one-sided burdens of military service and supply which were inflicted upon the non-noble population. The first concrete idea of a 'national guard', involving noble and non-noble alike, came from Count Ottó Zichy. Zichy's 1843 plan for the reform of the defence system of Hungary was modelled after the Prussian *Landwehr*, and included the introduction of general and compulsory military service. As the plan could not surface in parliament, some opposition politicans thought they had located the germ of an independent national force in the militia of free royal cities. Thus, during the 1840s, they began to reorganize Hungarian squadrons of militia in a national spirit.

Nagy Levente

NÉHÁNY ADAT WITTNYÉDY ISTVÁN ERDÉLYI KAPCSOLATAIHOZ

Wittnyédy István[1] politikai és közéleti tevékenysége sok tekintetben, az általa „magyar Athénásznak" nevezett, Zrínyi Miklós meghatározta nyomvonalon bontakozott ki. Wittnyédy életrajzírói[2] és a saját levelei szerint is valószínűleg az 1646–47. évi országgyűlésen találkozott először a soproni prókátor az országgyűlésen frissen megválasztott horvát bánnal. Az ezután egyre szorosabbá váló Wittnyédy–Zrínyi kapcsolatot történet- és irodalomtörténet–írásunk részletesen és kimerítően feltárta. Nincs azonban rendszeres feldolgozás sem Zrínyi, sem Wittnyédy erdélyi kapcsolatairól. Tanulmányunkban azt tűztük ki célul, hogy az eddig megjelent források és szakmunkák, valamint néhány kiadatlan Wittnyédy–levél alapján rekonstruáljuk, Wittnyédynek a korabeli erdélyi politika és ideológia főbb képviselőihez fűződő viszonyát.

Az 1646–47. évi országgyűlést a linzi békekötés értelmében hívta össze Ferdinánd 1646 augusztusára, és feladata a békekötés pontjainak becikkelyezése lett volna. A katolikus klérus és rendek, mivel úgy érezték, hogy a békepontok sértik érdekeiket, nem könnyen mentek ebbe bele. Amikor végül is a trónörökös királlyá választása révén sikerült a rendeknek a békepontok szövegét megszerezniük, ami a törvénybeiktatáshoz vezető első gyakorlati lépést jelentette, akkor Lippay, mint esztergomi érsek, ellentmondott a törvénybeiktatásnak.[3] A látszólagos vallási vita mögött politikai érdekek húzódtak meg. Lippay ellen nem csak a protestáns követek hanem a katolikus országbíró Pálffy Pál is fellépett.[4] A helyzetet még az is bonyolította, hogy Lippay hiába ajánlotta Zrínyit a báni tisztségre, az ellenjelölt Draskovich Jánost is támogatta, akit végül is nádornak választottak meg. Draskovichot hagyományosan jó szálak fűzték a jezsuitákhoz, jelölését azonban nem csak emiatt, hanem arra hivatkozva is ellenezték a rendek, hogy Magyarországon nincsenek birtokai csak Horvátországban. Lippay azonban ígéretet tett, hogy magyarországi uradalmakhoz fogják juttatni.[5] Miért támogatott két ellentétes táborhoz tartozó politikust egyszerre Lippay? Talán az erő-

[1] Wittnédy neve legalább három különböző formában használatos ma: Vitnyédi, Vitnyédy, Wittnyédy. Mi ez utóbbit tartjuk meg egyrészt azért, mert autográf leveleit mindig ebben (pontosabban Wyttniedy) a formában írta alá, másrészt pedig azért, mert a magyar szakirodalomban is van hagyománya: Payr Sándor és Jenei Ferenc szintén így használta Wittnyédy nevét.

[2] *Payr Sándor:* Muzsaji Wittnyédy István, = Emlékkönyv a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kilencedik vándorgyűléséről, bekötve a Protestáns Szemle 1905. évfolyamába 64–112, 507–25; *Hörk János:* Muzsaji István, Századok, 1907, 289–320, 400–414, 502–517.

[3] *Zsilinszky Mihály:* A linzi békekötés, Bp., 1890, 343; *Péter Katalin:* Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az „Országgyűlési pasquillus", TSz, 1979/2, 1979, 204–6.

[4] *Zsilinszky:* I. m., 344.

[5] *Zsilinszky:* I. m., 330; *Péter:* I. m., 204–5.

egyensúlyt és egyben saját pozícióját akarta így biztosítani? Vajon ezeknek az eseményeknek a hatására maradt ki a *Szigeti veszedelem*ből a két Lippayt dicsőítő strófa? Számos tisztázandó kérdés merül fel, melyeknek megválaszolására e tanulmány keretei között nincs lehetőségünk. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy a negyvenes évek második felében egy újabb magyarországi politikusréteg tűnt fel (Esterházy László, Pálffy Pál, Forgách Ádám, Zrínyi Miklós), melyet történetírásunk „Pálffy-pártnak" nevez (Pálffy Pál 1645 áprilisában lesz országbíró, majd 1649-ben nádor),[6] és melynek az előző, Esterházy Miklós által fémjelzett irányvonalhoz képest Erdély-politikája megváltozik.

Wittnyédy Erdődy Bálintné követeként vett részt az országgyűlésen. Sopron nem küldte, mert a várossal megromlott a viszonya, a vármegyénél pedig ekkor még nem volt annyira ismert, hogy országgyűlési követként jelöljék. Erdődy Bálintné külön udvari papot akart Monyorókerékre hozatni. Ennek elintézését bízta Wittnyédyre. Wittnyédy ügyességét mutatja az, hogy az ügyet tárgyalta is az országgyűlés. Erdődy Bálintné magánérdekeinek képviseletén túl Wittnyédy még azt is követelte az országgyűlésen, hogy a nezsideri evangélikusokat ért sérelmek miatt Lippayt vonják felelősségre és kérjenek elégtételt tőle. Így akarva-akaratlanul a Lippayval ellenséges, Pálffy-féle, párt oldalára került. Meg is haragudtak rá a Lippay-testvérek és Gáspár azzal vádolta, hogy „valamiben az szabad Varasok vadnak, es az minemű Articulusokat ellenek az mostany gyűlésben statualtak, azt egyedül en miattam [azaz Wittnyédy miatt] az Soprony Varasnak tulajdonithyttyak."[7]

Wittnyédy már ekkortól igyekezett tevékenyen részt venni a Pállfy-párt tagjai (főként Zrínyi) és az erdélyi fejedelem közt kialakuló szövetség létrehozásában. Társadalmi helyzeténél fogva természetesen nem, mint irányadó, hanem csak, mint végrehajtó. Wittnyédy is a főurak árnyékában és az ő megbízásuk alapján tevékenykedő familiáriusi réteghez tartozott, mely azonban ekkor fontos munkát végzett az erdélyi fejedelem és a magyarországi főurak közti viszony alakításában. 1650 május 10-én Klobusiczky András, a Rákócziak magyarországi ügyintézője, Pálffy Pál nádorral folytatott tárgyalásairól számolt be II. Rákóczi Györgynek. A tárgyalásokon Wittynédy is részt vett.[8] Klobusiczkyval és Rákóczi másik ügyintézőjével, Mednyánszky Jónással a tárgyalások után is sűrűn levelezgetett. 1650. nov. 13-án Pozsonyból gratulált Wittnyédy Klobusiczky Andrásnak, abból az alkalomból, hogy Lorántffy Zsuzsanna őt nevezte ki Debreceni Tamás helyébe, magyarországi birtokai jószágkormányzójául. E levél közlője, Hetyéssy István a Wittnyédy levelében előforduló „török flastrom" és Zrínyi röpiratának címe, *A „török áfium" ellen való orvosság* közti szó-hasonlóság alapján azt a merész következtetést vonta le, hogy Wittnyédy már ekkor (1650-ben?!) ismerhette *„Az Török Ellen Való Orvosság* körvonalait, mert erre utalnak a *török-flastrom*-ra tett gunyoros megjegyzései a levélben."[9] Íme a szóbanforgó levélrészlet:

---

[6] *Péter*: I. m., 210. Az ekkori magyarországi „pártokról" részletesen: *S. Lauter Éva:* Pálffy Pál nádor levelei 1644–1653, Bp., 1989, 20 (Régi Magyar Történelmi Források I.)

[7] Wittnyédy levele Draskovich Jánosnak, 1647. okt. 20., Sopron, in Wittnyédy István leveleskönyve, (a továbbiakban Leveleskönyv) MTA Könyvtár, Mikrofilmtár B-3601, fol. 2, (Régi kézirattári jelzet: K-83/I).

[8] *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós, Bp., 1964, 368.; *Szilágyi Sándor*: Herceg Rákóczi Zsigmond levelezése, Történelmi Tár, 1890, 245–6.

[9] *Hetyéssy István*: Wittnyédy István soproni ügyvéd levele a török „flastrom"-ról, Soproni Szemle, 1965/4, 381.

„Mert tudja maga az affectusit és beteg voltát: ha az hasrágás fogja bántani, az én meleg téglám helyett mindjárt jó meleges török flastrommal megh orvosolhattia nyavaliáiát, kinek az kevese előnyesen segit, pro purgandis renibus, [a vesék tisztítására] ugyan ha hasznos, noha az soka mégis csömörteti az embert, kiváltképpen az ki nem szamár természetű. Isten micsoda eventusát adgya, azt el kell várni kegyelmednek. Szübül kivánom azon állapotjában [...] ió egésségben megtartván gyakorta hasát az török flastrommal rekreálhassa." Hetyéssy magyarázata: „Tehát egyrészt gartulál neki [Wittnyédy Klobusiczkynak] az előléptetéshez, amelynek során felüdülhet [...] de másrészt aggodalmát fejezi ki afelett, hogy a kedve ellenére érvényesülő török befolyások és birtok–foglalások még jobban aggasztani fogják, s ott már a pozsonyiak nem tudnak neki segíteni, [...] hanem kénytelen lesz a török flastromokkal: értsd: ámítgatásokkal, megelégedni. Pozsonyban ugyanis igyekeztek Klobusiczky révén a két fiatal Rákóczyt a töröktől elidegeníteni, de azok a sok császári kegyelem (grácia) ígérgetésben már nem tudtak hinni, és végül is Nagyvárad és Jenő elfoglalásával (1658. szept. 2.), sok ezer magyar leölésével, rabságba hurcolásával csapta be őket a török. Ez volt a Wittnyédy által előre megsejtett: törökflastrom. (Ez a levél tehát egyrészt irodalomtörténeti szempontból figyelemre méltó, mert sejteni engedi, hogy *1650-ben már csírájában meglehetett Az török áfium ellen való orvosság* és *arról Wittnyédy már ekkor értesülhetett*, bár kétségetlen, hogy az 1660–61 táján fejeződhetett be, mint azt Ferenczy Zoltán megállapította"[10] (kiemelések N. L.). Azt felesleges bizonygatni, hogy a *török flastrom*-nak 1650-ben még semmi köze sem lehetett az *Áfium*-hoz.[11] Ezenkívül úgy véljük, hogy a mindenütt titkot és rejtett allegóriát kereső olvasatot sem kívánja meg Wittynédy levele. A flastrom szó szerint 'tapaszt', 'sebtapaszt' (tehát végső soron orvosságot, ahogy az áfium – ópium is), átvitt értelemben pedig 'vigaszt', 'fájdalomdíjt', de semmi esetre sem *ámítgatást* jelent, ahogy azt a levél közlője írja. A másik probléma az, hogy a török flastromra vonatkozó allegorikus értelmezést egyéb adatokkal nem tudjuk alátámasztani: mikor és hogyan igyekezett Klobusiczky és Wittnyédy a két fiatal Rákóczit a töröktől elidegeníteni, milyen császári ígérgetésekről van itt szó, és hogy jutunk el az 1650. évi flastromtól és *Áfium*tól Nagyvárad és Jenő elfoglalásáig? Mindent összevetve ez a levél nem politikai, hanem magánjellegű, melyben Wittnyédy egyszerűen Klobusiczkynak valamilyen emésztőrendszeri megbetegedésének kezelésére javasol „flastromokat". Még is értékes a levél, mert az egyetlen, eddig előkerült, olyan adat, ami azt bizonyítja, hogy Wittnyédy már 1650-ben jó kapcsolatban volt az erdélyi fejedelem magyarországi megbízottjával. Egy évvel későbbi, Klobusiczkynak írt leveléből már ennél fontosabb adatokat is megtudunk, így például azt, hogy Zrínyi nemcsak az 1655. évi országgyűlésen találkozott személyesen II. Rákóczi György emberével, hanem már 1651-ben: „Kegyelmetektűl való elválásom után, semmit bizonyosabbat nem hallottam kegyelmetek felől, hanem hogy az én kegyelmes martyr uramnál volt, kit ez mostani seaculum tökéletlen planétái

[10] *Hetyéssy*: I. m., 382.

[11] Az Áfium keletkezéstörténetéről: *Klaniczay*: I. m., 688–9. Klaniczay Tiborral ellentétében R. Várkonyi Ágnes szerint az Áfium nem 1661-ben, hanem 1663-ban íródott: R. *Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika, Bp., 1975, 26–7, 40, 42–3, 48, 83. Legutóbb Jarecsni János bizonyította be, hogy Zrínyi Busbequius Exclamatio-jának nem az 1663., hanem az 1581. évi kiadását használta forrásként. Ez alapján valószínűsíthető, hogy az Áfium már 1661-ben elkészült, de Zrínyi csak két év múlva „dobta be a köztudatba". (Vö. *Jarecsni János*: Az „Áfium" datálásához, Irodalomismeret, 1993/1–2, 23–5.)

az mint lehet, valóban martyrizálnak, és kegyelmed jelenlétével ő nagysága nem kevéssé alleviáltatott [megkönnyebbült]."[12]

1651-ben megsűrűsödött az erdélyi fejedelemmel kapcsolatba álló, Csáktornyára látogatók száma is. Zrínyi nemcsak Klobusiczkyval találkozott ekkor, hanem meglátogatta őt az Itáliából hazatérő Rákóczi László is, aki később is fontos diplomáciai kapcsolatfenntartó szerepet töltött be Zrínyi és az erdélyi fejedelem között.[13] Ha hihetünk V. Windisch Évának akkor Kemény János fia, Kemény Simon is ebben az évben járt Zrínyinél.[14]

Pálffy Pál halála után (1653) az Erdély felé tapogatózó királyságbeli politika irányítását Zrínyi vette át. E politizálásnak a részeként maradt ránk egy rejtélyes publicisztikai irat az ún. *Nádori emlékirat*, mely közvetett módon azt sugallta, hogy Zrínyi lenne a legalkalmasabb a nádori méltóságra.[15] Legutóbb Várkonyi Gábor figyelemreméltó érvekkel bizonyította, hogy az iratot valószínűleg felső-magyarországi protestáns politikai körök állították össze, Zrínyi leveleinek és iratainak felhasználásával.[16] Mindezek mellett úgy véljük, hogy egyetérthetünk Bene Sándor ama észrevételével, miszerint valójában mindegy, hogy melyik kéz is írta le az emlékirat szövegét, a lényeg az, hogy Zrínyinek mindenképpen tudomása volt róla. Ezt az is bizonyítja, hogy a Vittorio Siri kortörténeti munkájára tett utalások a Zrínyi-könyvtár *Mercurio*-köteteinek pontos címleírását idézik.[17] Mivel Wittynédy mindvégig jó kap-

[12] Wittnyédy levele Klobusiczky Andrásnak, 1651. okt. 21, Sopron, Közli *Szilágy Sándor:* Rajzok és tanulmányok, II., Bp., 1875, 238.

[13] *Horn Ildikó*: Rákóczi László pályája, Hadtörténelmi Közlemények, 1990, 64–5; *Kovács Sándor Iván*: Rákóczi László naplója (1654–1658), *Holmi*: 1991, 907–920.

[14] Kemény János Önéletírása és válogatott levelei, kiad. V. *Windisch Éva*, Bp., 1959, 30–33. Vö. még *Klaniczay*: I. m., 612, *Kovács Sándor Iván*: Négyesy László kísérlete Zrínyi prózai műveinek kritikai kiadására, = Zrínyi Miklós Prózai művei, kiad. *Kovács Sándor Iván* és az ELTE Zrínyi-szemináriuma, Bp. (Zrínyi-könyvtár I.) 38–39. Zrínyi és Kemény Simon kapcsolatára mindössze egy adatunk van: Zrínyinek egy 1654 ápr. 25-én írt levele, melyben Kemény Simonnak eljegyzése alkalmából gratulál, de ebből nem derül ki, hogy Simon járt volna Zrínyi udvarában. Mindenestere érdemes azt is megemlíteni, hogy 1651 júniusában Rákóczi Zsigmond esküvőjére Kemény János fiát, Simont küldi, aki ekkor valahol úton van még: „az én hitván fiam, ha életben megjühet, ottan csak Fraucimmereknek tányérok törlésében szolgáltasson nagyságod vele." Lehet, hogy épp Zrínyi udvarából tartott Kemény Simon Rákóczi Zsigmond esküvőjére? V. ö. Kemény János Rákóczi Zsigmondnak, Nagyszőllős, 1651 jún. 15, Századok, 1886, 722. Zrínyi Kemény Simonnak, Csáktornya 1654. ápr. 25, Zrínyi Miklós válogatott levelei (a továbbiakban ZrinLev), kiad. *Bene Sándor – Hausner Gábor*, Balassi, Bp., 1997, 72 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 6.) Vö. még *Bácskai A.* [Kiss András]: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, tom. X-XI, 1971, 88; *Szilágyi Ferenc*: Elfelejtett és ismeretlen magyar írólevelek. I. Zrínyi és Gyöngyösi levelesládájából, It, 1986, 740–747.

[15] Zrínyi Miklós Összes művei, (a továbbiakban ZMÖM) II., kiad. Csapodi Csaba – *Klaniczay Tibor*, Bp., 1955, 176–191. Az emlékiratot elsőként Thaly Kálmán adta ki: Századok, 1868, 633–648.

[16] *Várkonyi Gábor*: Emlékirat a nádorság ügyében, Irodalomismeret, 1995/1–2, 40–47. Az emlékirat szerzőségének bizonytalan voltára már Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor is felhívta a figyelmet. Klaniczay egyik érve az, hogy az emlékirat szerzője azt írja, hogy az „európai historikus úr" (Vittorio Siri) Zrínyi tetteiről „dicsérettel" emlékezett meg, holott a Mercurio addig megjelent köteteiben csupán egyszer, és akkor is csak egy jelentéktelen esemény kapcsán említi Zrínyit. (*Klaniczay Tibor*: Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri, ItK, 1970/5–6, 687–8.) Egyértelmű tehát itt a túlzás, és az a szándék, hogy Zrínyit minél jobb színben tüntessék fel Rákóczi előtt. Úgy látszik II. Rákóczi György valóban akadékoskodó (lásd alább Comenius és a fejedelem saját véleményét) és gyanakvó volt a Zrínyivel való együttműködésben.

[17] *Bene Sándor*: A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben, ItK, 1996/4, 370; A Bibliotheca Zrinyiana története és állománya, (a továbbiakban BiblZrin) szerk. *Klaniczay Tibor*: Argumentum-Zrínyi, Bp., 1991, 137–139 (Zrínyi-Könyvtár IV.)

csolatban volt Klobusiczkyval és Mednyányszkyval az sem zárható ki, hogy ő is részt vett a *Nádori emlékirat* összeállításában. Főleg ha figyelembe vesszük azt, hogy a *Nádori emlékirat* összeállítói a *Vitéz Hadnagy* szövegét is ismerték.[18] E szövegpárhuzamok alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a *Vitéz Hadnagy* szövegének propagátorai és felhasználói a felvidéki és erdélyi nemesek lehettek. Szinte kizárt, hogy Wittnyédy, aki ekkor már szigorú figyelemmel követi a Zrínyi–művek sorsát, ne tudott volna a *Vitéz Hadnagy* ilyen jellegű felhasználásáról. (Arról is tud pl. Wittnyédy, hogy 1653 őszén (a *Nádori emlékirat* 1653 novemberében íródott)[19] Ispán Ferenc erővel elvitte Zrínyitől a *Vitéz Hadnagy*ot II. Rákóczi Györgynek.[20] Wittnyédynek egy későbbi leveléből az is kiderül, hogy ő és az erdélyi fejedelem másik magyarországi megbízottja, Mednyánszky Jónás kölcsönösen megküldték egymásnak a megszerzett és fontosnak ítélt politikai és irodalmi műveket. Mednyánszkyék aztán az erdélyi fejedelemnek, Wittnyédy pedig Zrínyinek továbbította ezeket az írásokat: „Az minemű írást küldöttem vala Kegyelmednek, ha gondolja nincs az fejedelemnek, csak tudjam és legyen alkalmatosságom az elküldésben, egy nyomtatott exemplárt küldök ő Nagyságának". Ugyanebben a levélben arra kéri Wittnyédy Mednyánszkyt, hogy ha teheti szerezze meg és küldje el azt az írást, melyet egyesek Zrínyinek tulajdonítanak: „Valami írást hirdetnek némelyek, hogy postán vették volna palatinus uram ő Nagyaságától. Bán uram ő Nagysága kéreti Kegyelmedet, szeretettel való szolgálatja ajánlásával, ha lehet tegye szerit láthatna, mert ő Nagyságát is incusálják, mintha ő Nagysága munkája volna, afélében pedig, mint haszontalanságban nem occupálja magát, nagy neven veszi Kegyelemdtűl."[21] Hogy mi lehetett ez a Zrínyinek tulajdonított írás nem tudjuk. Talán Wittnyédynek, egy másik felvidéki arisztokrata–literátorhoz, Megyery Zsigmondhoz, fűződő kapcsolatának felderítése adhatná meg rá a választ. 1657 őszén ugyanis Wittynyédy Zrínyi bizonyos írásait és könyveit kölcsönözte Megyerynek.[22] 1657 okt. 25-én Sopronból írt levelében Wittnyédy arról értesítette Zrínyit, hogy „Megyery Uram az Könyveket megh s által is olvasta, szombaton ide jön, megh mondom neki az Nagyságod irasát, de el hidgye Nagyságod el nem vesznek."[23] Me-

[18] Legalábbis erre engednek következtetni az alábbi szövegpárhuzamok: „De mivelhogy a hazájaszerető úrnak, legfőképpen magyarnak nem azt kell tekinteni, hogy mi kedves, mi alkalmatos, hanem mi vala hazájának jobb és hasznosabb." (Nádori emlékirat, ZrinLev, 176.) „Én azt akarom kihozni ebből, hogy, hogy ki-ki használjon, szolgáljon hazájának, a mint legjobban lehet, és ne válasszon magának könnyebbséget, könnyű professiót vagy életet, mert azzal nem hogy használna, sőt árt hazájának: hanem olyant, a kiből a magyar nemzet tapasztalható hasznot vehet." (Vitéz Hadnagy, Zrínyi, Prózai művei, I. m., 103–4. Vö. még *Klaniczay*, I. m., 522, *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós III, Bp., 1900, 55–90.)

[19] *Thaly Kálmán*: Gróf Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez 1653, Századok, 1863, 635.

[20] Zrínyi 1654. április 25-én II. Rákóczi Györgyhöz írt levelében kéri vissza „a könyvet": „Az könyvet, kit Ispán Ferenc parancsolattal vitt el tűlem, nem érdemli olyan méltóságos fejedelem olvasását, alázatosan kérem Nagyságodat, küldje meg nekem, hadd corrigáljam, aztán úgy küldöm meg Nagyságodnak, ha parancsolja." (ZrinLev, 74.) Wittnyédynél az 1657. okt. 5-én Keczer Ambrushoz írt levelében olvashatunk erről a Vitéz Hadnagy-példányról: „Bezzeg ha az én uram militiárul írt könyvét Ispán Ferenc gyakorta olvasta volna, [...] ily gyalázatban az egész világ előtt nem estek volna [Rákócziék a lengyelországi hadjárat következtében]". Vitnyédy István levelei I-II (a továbbiakban WitLev) kiad. *Fabo András*: Magyar Történelmi Tár, XV-XVI, I., 120.)

[21] Wittnyédy Mednyánszky Jónásnak, 1656. aug. 11., Sopron, WitLev, I., 30.

[22] Lásd Wittnyédy leveleit Megyerynek: 1657. október 10 és október 17, WitLev, I, 120–121.

[23] Leveleskönyv, 464. fol. A levelet Fabó is közli, de nem teljes terjedelemben, hanem csak az utóiratot. Abban Wittnyédy csak a lengyelországi hadjárat következményeiről ír Zrínyinek. Vö. WitLev, I, 75.

gyerynek 1657 november 9-én Zrínyihez írt válaszleveléből kiderül, hogy a hozzá eljuttatott „könyvek" a *Mátyás elmélkedések,* valamint a *Vitéz Hadnagy*ból a *Centuriák* és *Aphorismusok* voltak. Megyery értő olvasója volt Zrínyi műveinek – nemhiába került két Zrínyihez írt levele, mint afféle „kritikai visszhang", a *Bónis–kódex* első lapjaira – ami nem is csoda, hisz ő maga is írt egy könyvet, ami mára vagy elveszett, vagy még lappang valahol: „Palatinus Uram szamara egy magyar könyvet írt [Megyery] [...], azt oculasnak nevezi, mire való [...] magok tudják" – írta Wittnyédy Zrínyinek a már fent idézett levelében.[24] Nem kizárt, hogy ez lehetett az az írás, melyet egyesek Zrínyinek tulajdonítottak. Legalábbis erre enged következtetni Wittnyédy mentegetőzése: „Palatinus Uram ő Nagyságának való irasrul engem büntessen Nagyságod, mert en vagyok az oka."[25] Wittnyédynek ez a levele megerősíti Négyesy Lászlónak és Kovács Sándor Iványnak azt a feltételezését, hogy a *Bónis–kódex* összeállítása Wittnyédy közreműködésével történt.[26] Érdemes még megemlítenünk azt, hogy a *Leveleskönyv*ben, az 1657. okt. 10-én Megyeryhez írt levél mellett, egy dátum és címzett nélküli — a stílus alapján feltételezhető, hogy Zrínyinek szánt — Wittnyédy kezével írt feljegyzés található, melyben Wittnyédy a Megyerytől visszaérkezett Zrínyi–írásokat értékelte: „Bekevel iarion az Ngd könyvö [könyve] megh teresebenis, it megh vamlat, az hova iűt tanetot es azt mutata, hogy Authora nemchak okos es tudos, hanem ahoz dolgos, kinek ennye authorbul valo olvasasat, leirasat dolgozasnak mondhatom masban, az ky ü benne mulatsagnak tarto, ugyanis az munkahoz szokottak az dolgozastis nyugodalomnak allatyak. Lölkenek igaz kepey az nagyságod iarasy mindenűt [...] vitezsegh, magyarsagh geniusa lattatik."[27]

Rákóczi felsőmagyarországi megbízottaival Wittnyédy nem csak politikai, hanem gazdasági és főként kereskedelmi kapcsolatokat is ápolt. Mivel a stíriai rendek nem engedték Zrínyinek, hogy az ő területükön hajtassa ökreit az olasz piacokra, Wittnyédy arra kérte Mednyánszkyt, hogy eszközölje ki a fejedelemnél vagy a fejedelemasszonynál, hogy az „ő Nagyságok passusa mellett hajatatnának Légrádnál az tenger portusára, az árát pedig valahol ő Nagyságának tetszenék, ott tennék le, vagy Légrádon vagy Posonban, vagy Bécsben, és ha kívánnák ő Nagyságok [...] ennek alkalmatosságával nagy nyereséggel való kereskedést indítathának, melyhez ha ő Nagyságoknak kedve lenne, minden esztendőkben elvennének húsz és több ezer számú ökröket, oly áron, hogy ő Nagyságoknak nem lenne káros."[28] Valószínűleg e kereskedelmi kapcsolatok intézése végett küldte Wittynédy Kürtösy Pétert a fejedelem udvarába, aki, mint Wittnyédy egyik leveléből kiderül iszákos és megbízhatatlan ember volt: „Eőcsemnek mondod magadat, tudod penigh semmi relatiom hozzad, de ha magadat iol viseled, es az en attyafisagom iodra hasznal nem banom; ha roszul viseled penigh magadat, az mint előbbis megh irtam, magad leszesz szerencsednek poroszloia, ha tovabb reszegseged, tökölletlenseged, farkad, parasznasagod megh engedik, megh io lehetsz. Istenért kerlek ne reszegeskediel s neis tökölletlenkedgiel keveset szoly, es az mint mondasz legjen igaz, mondgiak vagion eszed es tucz vele élni. Az lészen otben letedben

[24] Leveleskönyv, 460. fol.

[25] Leveleskönyv, 464. fol.

[26] *Kovács*: Négyesy László kísérlete, i. m., 36–37; *Négyesy László*: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása, uo., 65–100.

[27] Leveleskönyv, 450. fol.

[28] Wittnyédy leve Mednyánszkynak 1656. nov. 6. Dörföly, WitLev, I, 34–5. Vö. még: uo., 92.

hasznom, ha iol viseled magadat." Wittnyédynek ebből a leveléből még az is kiderül, hogy ő maga is szeretett volna Erdélybe bemenni, de Klobusiczky halálával ezek a tervei szertefoszlottak: „Az en oda be valo menetelem felől neis gondolkodgial, mert csak az arant valo almamotis el temették szegeniel [Klobusiczkyval].„[29]

Konkrét tárgyalások Rákóczi megbízottai és Zrínyi között az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen folytak. „Klobusiczky urammal — írta Zrínyi Rákóczinak — mivelhogy Nagyságod parancsolja, szintén úgy beszélek confidenter, mint ha az Nagyságod személye volna."[30] Klobusiczkynak egyéni elképzelései is voltak Zrínyi nádorságáról és Rákóczi magyar királyságáról, de Wittnyédy egyik levele arra enged következtetni, hogy ezek a, feltehetőleg Zrínyinek is a tudomására hozott tervek, Klobusiczkyval együtt szálltak sírba: „Ha szegény Klobusiczkyval való beszédeknek lehet vala futamatja, meg nem előzvén őtet az halál, jó volna elsőben egy palatinus, azután valamely hercegség, ezután is az mit az jó Isten Nagyságodnak rendelt másé nem lészen."[31] Zrínyi és Wittnyédy is nagy várakozással tekintettek a fejedelem lengyelországi vállalkozása elé.[32] Zrínyi már a hadjárat kezdetén, miközben támogatásáról biztosította, óvatosságra is intette a fejedelmet: „Engem, Nagyságos Uram, semmi üdő, semmi szerencse Nagyságod kötelességétül el nem fog vetni, de az én vékony erőm nem ad egyébre alkalmatosságot, hanem csak az jó kívánságra, kivel bizony valamikor lehet, megegyezik cselekedetem is, ha életem veszedelmével kellene is meglenni. Az Nagyságod kozákokkal való és másokkal egyessége bizony dolog az rossz magyaroknak, és az udvarnak valóban nagy gondolkodást indított. S tudnivaló, hogy ha lehet, bizony minden mesterségekkel meggátolják ha lehet, de az Úr Isten confundálja őket minden hamis mesterségekkel. Tudom, erdéli fejedelem úgy cselekszik mindent, hogy minden történhető dolgokat megnéz és provideál előbb."[33] Wittnyédy jobban aggódott, mint Zrínyi. Ugyanakkor nem volt annyira tájékozott mint a horvát bán, mert már a hadjárat elején kérdésekkel és kételyekkel teli levelet írt Mednyánszkynak: „Az török felől az mint az experientia bizonyítja, és az historicusok is abban concurralnak, senki magának bizonyost ne ígérjen, mert ő az alkalmatosságot el nem mulatja, és azért is, noha úgy hallom, vagyon lovas török és janicsár ő Nagyságával, ugyan méltó ő reájok vigyázni, mivel vagyon oly hír is, midőn ő Nagysága az portán ezen dologrúl instálna, az lett válasza, csodálja az porta, magát elegyíti ő Nagysága ez dologban."[34]

[29] Wittnyédy Kürtösy Péternek, 1656. nov. 6., Dörföly, Leveleskönyv, 154. fol. A levél teljes szövegét a függelékben közöljük.

[30] Zrínyi II. Rákóczi Györgynek Pozsony, 1655 márc. 5, in ZrinLev, 83–4. Vö. még *Rákóczi László*: Napló, kiad. *Horn Ildikó*, Bp., 1990, 132, 136. Ugyancsak Klobusiczkytól tudjuk, hogy Zrínyi 1655 április 7-én beadványban fordult az országgyűlési követekhez. Zrínyinek ez az írása mára elveszett, csak Klobusiczky minősítése maradt fenn, miszerint „kemény írás valóban". (Idézi *Klaniczay*, I. m., 528.)

[31] Wittnyédy levele Zrínyinek, 1657. jan. 18., Dörföly = WitLev, I., 38. Vö. még: *Klaniczay*, I. m., 546.

[32] „Úgy látom az fátum nagy változásokat készít, adja Isten, javára legyenek szegény magyaroknak" – írta Zrínyi még a hadjárat megkezdése előtt, 1656 dec. 30-án, Rákóczinak. Az utolsó fennmaradt Rákóczihoz szóló levelében (1657 jan. 24.) meg egyenesen ezt írta: „Az Isten engedje, hogy erdéli fejedelem által virradjon meg szegény magyarra." (ZrinLev, 91, 92.) Hasonló szellemben nyilatkozott Nádasdy is a lengyelországi hadjárat kezdetén: „Támasszon Isten tündöklő csillagot az magyarnak". (Idézi *Klaniczay*, I. m., 549.)Wittnyédy leveleiben is gyakran esik szó arról, hogy ha III. Ferdinánd meghalna „nagyot fordulna a világ." (Mednyánszkyank Sopron, 1657 márc. 28 in WitLev, I, 49–50.)

[33] Zrínyi II. Rákóczi Györgynek, Csáktornya, 1657. jan. 24, ZrinLev, 92.

[34] Mednyánszkynak 1657. febr. 2., Sopron, WitLev, I, 93.

Wittnyédy tehát tisztában volt a lengyelországi vállalkozás súlyával és azt is tudta, hogy Zrínyi is támogatja azt: „Mint magyar gondolkodom egy maroknyi nemzetünk megmaradásárul, mert bizonyos az ő Nagysága [II. Rákóczi György] szerencséjén vagy szerencsétlenségén fordulnak vagy javunkra vagy utolsó veszedelmünkre [...] talán valaha az szegény magyarság aluvó istene felébred és még becsületre hoz bennünket, melyben az én katona uram jó segítség volna [...] ha az jó isten valamely hasznos szolgálatjára nevelte és tartotta szegény nemzetünknek."[35]

1657. márc. 15-i levelében Wittnyédy ismét sürgette Mednyánszkyt, hogy ne hagyja őket bizonytalanságban és pontosan tudósítsa a törökkel való egyezség felől, felajánlva ismét azt, hogy Zrínyi akár „extremitásokra" is kész a fejedelem érdekében: „Az tobby közt irtam kegyelmednek az Török paratioirul [készülődéséről], mely valoban sürüssen uiul földünkön, kellenis tülő, mint egy nagy ár viztul tartanunk, de az nagy securitas, vagi talan negligentia, ezek nemis gondolkodtak felőle, annak bizoniosab megh tudasara, senkinek iob modgia nincsen mint kegyelmednek, azmint előbbi levelemben kértem kegyelmedet, ugy mostis kerem, kegyelmed faradgyon ez közönséges dologban, tudhassunk valamit felőlő, es tellieseggel az gondviseletlenseghben ne veszűnk el, mert nekunkis iut abban. Az Ur [Zrínyi] a rea bizot dologban szivesen farad, es az mint megh irtam extremitasokatis kesz [...] tenni."[36] Mednyánszky rövidesen megnyugtathatta Wittnyédyt, mert ő 1657 áprilisában már magabiztosan cáfolta a lengyelországi vállalkozást befeketíteni akaró híreszteléseket: „Az fejedelem dolgai igen szerencsésen folyanak abban securus lehet Kegyelmed, és minden felőle való hírek csak hazgságok [...] úgy látom nem az dezma részeges bolond [a fejedelem], kinek az emberek hirdetik, actiói megmutatják."[37] Ekkora azonban már a bécsi udvar sem nézte jó szemmel Rákóczi ténykedéseit. Csapatokat akartak indítani ellene, ráadásul Zrínyi vezetésével: „Ezen alkalmatossággal irhatom azt is Nagyságodnak, hogy az mi magyarin secreta intentioja az fejedelem ellen közönségessé lett, sőt in specie már az Nagyságod neve forog pro duce belli."[38] Wesselényinek, Nádasdynak és Zrínyinek végül is sikerült meghiúsítaniuk, hogy a Habsburg haderő hátba támadja Rákóczit.[39] 1657 nyarára azonban már nyilvánvalóvá vált a fejedelem bukása. Wittnyédy annyira fel volt háborodva a fejedelem meggondolatlansága miatt, hogy még a fejedelem elleni Habsburg diverziót sem ítélte el egyértelműen.[40] Felháborodásának az volt az oka, hogy az erdélyi hadsereg tatár fogságba kerülése nyilvánvalóvá tette, hogy II. Rákóczi György nem biztosította magát a Porta felől: „Ha lengyel király akart lenni, mért nem lett Báthory István követője, ki az török segítségével lett királlyá" – írta 1657. okt. 5-én Keczer Ambrusnak.[41] Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy

[35] Wittnyédy Thököly Istvánnak, 1657. febr. 2., Sopron, WitLev, I, 95.

[36] Wittnyédy Mednyánszkynak 1657. márc. 15., Leveleskönyv, 290. fol.

[37] Wittnyédy Farkas Andrásnak, 1657. ápr. 8., WitLev, I., 54. Vö. még Wittnyédynek Zrínyinek (1657. ápr. 22) és Megynánszkynak (1657. ápr. 25.) írt leveleit. Uo., 60, 97.

[38] Wittnyédy Zrínyinek, 1657. máj. 27., WitLev, I., 110.

[39] *Klaniczay*, I., m., 597.

[40] „Ugy vagyon ez ő fölsége mi kegyelmes koronás király urunk és az szent korona jurisdictioja alatt legyenek azon jószágok és nagy hostilitasnak az jele, de némelyiknél az desperatus lengyeleknek rablások, mentséget admittál, melyet ha ugyan ad examen politicum vennénk, nem tudom lehet-e annak mentsége, az ki annak határit rabolja pusztítja, az kitűl segítséget kér és remél." (Wittnyédy Mednyánszkynak, 1657. júl. 21., WitLev, I., 69.)

[41] WitLev, I., 115.

talán nem véletlen az, hogy az ekkor írt leveleiben Wittynédy többször is, a Zrínyi által a *Vitéz Hadnagy*ban értelmezett két aforizmát (*Jupiter quem perdere ųolunt dementat,* és *Non licet in bello bis peccare*) alkalmazza a fejedelem helyzetének érzékeltetésére. Ez azért érdekes, mert Megyeryvel ugyanezekben a hónapokban fáradozik a *Mátyás elmélkedések* és a *Centuriák,* valamint az *Aphorismusok* kiadásán. Wittnyédy tehát szívesen használta leveliben ugyanazokat a szentenciákat, melyeket Zrínyi prózai műveiben, mintegy ráirányítva ezáltal is a figyelmet azokra: „Bezzeg sokszor repetálhatják in bello non licet bis peccare, bezzeg ha az én uram militiárúl írt könyvét Ispán Ferenc gyakorta olvasta volna s követték volna az tanácsot, ily gyalázatban az egész világ előtt nem estek volna."[42]

A bukás ellenére Wittnyédy is és Zrínyi is „kitartott" a fejedelem mellett és a török megbékéltetésében látta a helyzet megoldását. Ugyancsak Wittnyédy leveléből értesülhetünk arról, hogy Zrínyi mit javasolt a fejedelemnek: „Megírta az uram ő Nagyságának, hogy az szerencsétlenséget és az nyargaló szerencsének kerekeit megköthetni generositassl, magnanimitassal és liberalitassal, mért ezeket nem követi ő Nagysága. Bizony nem vétene azzal, ha mostani szükségében az negyedik parancsolat ellen föltörné tárházát anyjának és pénzzel restituálná dolgát."[43] Ugyanakkor Wittnyédyben már 1657 júliusában felsejlett egy nagyobb veszedelem lehetősége: „Szánja meg isten ez kevés maroknyi magyarságot és tartsa meg sok veszedelem közt, hogy nem teljesedjék mostan rajtunk, az két házas közt az társnak való elveszése. [...] Hogy ha a török belekapna Erdélyben, az basaságra akarná fordítani, azt megakadályozzák, megbecsülhetetlen kára forogván ez aránt országunknak" – írta 1657. júl. 14-én Keczer Ambrusnak.[44] A későbbiekben ez a félelme igazolást is nyert és mind ő, mind pedig Zrínyi eltávolodtak a fejedelemtől, mivel belátták, hogy terveik kivitelezésében már nem számíthatnak a meggyengült Erdélyre.[45] Ennek ellenére Rákóczi halála mélyen megrendítette: „Ugy vagyon hirdették az csaknem az tájon levő utolsó jó magyar és vitéz Rákóczy felől valami stragemát, mintha megholtnak lenni hirdette magát és élne, de valósággal megholt és mi is csaknem élvén vele együtt megholtunk, kinek halála minémű veszedelmenek, hazánk törvénye és közönséges szabadságunk romlásának lehet oka, az szent isten hatalmában vagyon s csak el kell várnunk."[46] Már Varga Imre felhívta a figyelmet arra, hogy Wittnyédynek ez a levele, melyben Rákóczi halálát is részletesen leírja Zrínyinek, sok helyütt szó szerint megegyezik a *Siralmas panaszát hallgasd meg...* kezdetű Rákóczi Györgyről írott siratóverssel.[47] Varga Imre megfigyelését továbbgondolva Kovács Sándor Iván feltételezte, hogy a fejedelem haláláról szóló tudósítást — vagy akár magát a siratóverset — valamely sárospataki vagy erdélyi illetőségű személy juttatta el Wittnyédyhez.[48]

[42] Wittynédy Keczer Ambrusnak 1657. okt. 5., WitLev, I., 114. Vö. még: Mednyánszkynak (1657. aug. 28 és dec. 24.), Thököly Istvánnak (1657. dec. 24.) írt leveleket. Uo., 74, 123, 125. l.

[43] Wittnyédy Mednyánszkynak, 1658. jan. 8., Sopron, WitLev, I., 126.

[44] WitLev, I., 64–5. l.

[45] *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról, Századok, 1972, 663–665. Péter Katalin Zrínyi abbéli szándékát, hogy török támogatással akarta Rákóczit magyar királlyá tenni 1657 okt. 18 Zrínyinek, 1657 okt. 29 Keczer Ambrusnak és 1657 okt. 29 Keczer Menyhértnek írt leveleire alapozza. (Vö. WitLev, I, 78, 80, 122.)

[46] Wittnyédy Zrínyinek 1660. júl. 11., WitLev, I., 152.

[47] RMKT XVII, 9., 738.

[48] *Kovács Sándor Iván*: Utószó az Adriai tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához, Bp., 1980, 51–52.

Wittnyédynek eddig egyetlen Erdélybe küldött megbízottjáról, Kürtösy Péterről, tudunk, akitől azonban még egyetlen levél sem került elő, amin nem is csodálkozhatunk ha figyelembe vesszük, hogy Wittnyédy milyen jellemű embernek tartotta. Wittnyédyt a fejedelem dolgairól Klobusiczky András halála után (1655), annak fia Zsigmond és Mednyánszky Jónás tudósították. Így tehát nem kizárt az, hogy a Rákóczi siratóval egybecsengő beszámolót, vagy magát a siratóverset Mednyánszky vagy Klobusiczky küldte meg Wittnyédynek.

Rákóczi halála után már egyértelművé vált, hogy a török Várad ellen fog fordulni: „Most Várad vagyon utolsó veszedelemben, és félő Barcsay azt ne adja az töröknek pro satisfactione, mely ha ugy leszen, mind Erdély, mind Moldva, mind Havasalfölde basaságokká lesznek, az honnend az török csaknem az egész körösztenysegnek lehet veszedelmére és most ki sem tudjuk gondolni, minemű veszedelmeknek leszen oka Váradnak elveszése" – írta a már fent idézett levelében Wittnyédy Zrínyinek.[49] Zrínyi már az ostrom előtt tisztában volt a váradi vár fontosságával. Ráadásul 1658 nyarán az a hír járta, hogy a váradi kapitányságra pályázik.[50] Így aztán mindent megpróbált, hogy a török figyelmét elvonja a váradi ostromról. Június 25-én, jelentette a Haditanácsnak, hogy Kanizsán véletlenül tűz ütött ki, a vár és a város egyrésze leégett, a lőpor felrobbant és a töröknek 200 ágyúja a tűzben megolvadt.[51] Ezért meg sem várva a Haditanács engedélyét körülzárta Kanizsát. Akciója nem marad visszhangtalan, Nádasdy emberei a segítségére indultak, Wittnyédy pedig egyenesen Zrínyi dédapjának szigetvári hőstettéhez hasonlította a kanizsai ostromkészületet: „Bezzeg itt teljesednék ám be, hogy az mit nagyságod őse dicsőséges halálával egy török császárnak személyében és hadainak sok számú ezer veszedelmével hazánktúl elvesztett, azt unokája nagyobb dicsőséggel és hazánk hasznával visszaadott."[52]

Hogy Zrínyi kanizsai kalandja, egy jól átgondolt katonai diverzió része volt (Kanizsa körülzárásával elvonni a török erőket Várad alól),[53] azt az is bizonyítja, hogy a kortársak ebben a szellemben ítélték meg az akciót. Lippay így számolt be Kanizsa körülzárásáról: „Azonban bizonios hogy Canisa kiégett pora illitve megh az algiuyis es kapuy megh eghtek, kire nézve Zrini Miklos Uram oda sietett az mi népnek szert teheti Nadasdi Uramis oda külde [...] giülekeznek többenis minden felől, megh szalvan formaliter Zrini Uram Canisat, ugy ertem vitt öregh lövö szerszamotis mit ad az Isten el valik nem sokaigh. Felek raita udvarbol megh ne tilchiak. Hasznalni fog annira hogy revocallia az veghbelieket."[54] Lippay aggodalmai nem voltak alaptalanok. Egy héttel később már arról értesítette Wesselényit, hogy „Zrini Uram visza külte volt Kanizsa alol az több nepeket, chiak az maga maradott volt ottam," jóllehet a kanizsai diverziós ostrom folytatása kívánatos lett volna, mert a török „az Veghá-

[49] WiLev, I., 154.

[50] „Nevetséges, hogy én a váradi kapitányságra törekedném, azért, mert Erdélyben olyan a helyzet, hogy csak ezen a módon lehetne segíteni, vagy pedig azért, mert én olyan eszetlen vagyok, hogy egészségesen a bélpoklosok közé kívánkozom. Bizony recsegve ropogva omlik össze Erdély és én Senecával mondom: Ha egyszer Isten elkezdte letörni a szerencsénket, akkor azt gyorsan végzi." (Zrínyi Ruchich Jánosnak, 1658 aug. 24, ZMÖM, II, 270.)

[51] Zrínyi jelentését idézi *Széchy*, I. m., IV, 86.

[52] WitLev, I, 151, 153.

[53] Perjés Géza ugyanezen a véleményen van: *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora, Bp., 1965, 109–110.

[54] Lippay Wesselényinek, 1660 júl. 2, Pozsony, MOL, AFW, E 199, 4. cs., II/65/64, 120 fol.

zakbulis mind oda parancholja az Vitezlo Rendet" hisz „ha Török lesz megh ez világon, el nem mulattia megh mozdul Canisaért es rea iün" és ezáltal kevesebb haderő jut a váradi ostromra.[55] Hiába maradt azonban Zrínyi Kanizsa alatt, az ostromra nem kapott engedélyt: „Immaron egiebet nem tudok irni kgdk hanem hogi megh alatta voltak Canisanak a mieink, de ugy hallom allian ordinatioiok erkezett, ne löyek ne ostromolljak, meghis megh vegiek, artalmas az küzdelem."[56]

A külföldi történetírók közül elsősorban azok, melyeknek művei, a Zrínyi érdekében kifejtett propaganda részeként értelmezhetők, (Nitri, Andtler) még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a Várad–Kanizsa epizódnak. Mauritio Nitri még egy Zrínyi által a császárnak írt levélről is beszámol, melyben a horvát bán arról igyekezett meggyőzni Lipótot, hogy Kanizsa elfoglalása méltó válasz lenne Várad körülzárására, ami által a török megszegte a békét. Egyébként is időben kell a török ellen támadni, mert az nem fog megelégedni Erdély elfoglalásával, hanem Magyarország ellen fordul.[57] Ugyancsak Nitri számol be arról, hogy Zrínyi tudomást szerezve a császár ostromot tiltó parancsáról, felbőszülve azon, hogy a császár semmibe veszi tanácsait, földhöz vágta kardját és visszavonult Csáktornyára.[58] Nitri és Andtler beszámolói (az általunk ismert magyar források nem ismertetik ilyen részletesen Zrínyinek ezt a kanizsai vállalkozását) már egy szélesebbkörű nemzetközi propagandamozgalomba ágyazódtak be, mely azt volt hivatott terjeszteni, hogy a magyarok készek a törökelleni háborúra, csak Bécs nem engedi kibontakozni azt.

A védők 1660. aug. 27-én végül is feladták a várat. Várad elfoglalása nagy felháborodást váltott ki. Ezt csillapítandó a bécsi udvar az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen azt igyekezett propagálni, hogy Várad elestének az volt az oka, hogy a várvédők nem akarták befogadni a német helyőrséget, mondván: „inkább akarnak hallani török Alláht, mint német Halleluját."[59] Wittnyédyt erre az országgyűlésre sem Sopron,

[55] Lippay Wesselényinek, 1660 júl. 9, Pozsony, MOL, AFW, E 199, 4. cs., II/65/65, 122 fol. vö. még *Széchy*, I. m, IV, 87.

[56] Lippay Wesselényinek, 1660 júl. 12, Pozsony, MOL, AFW, E 199, 4. cs., II/65/66, 124 fol.

[57] Mauritio Nitri, Memoires de la guerre de Transylvanie et de Hongrie entre l'Empreur Leopold I. et le Grand Seigneur Mohamet IV. Georges Ragotski et les autres succeseures Princes de Transylvanie, Amsterdam, 1680, 51–2. l. (OSZK, Kézirattár, App. 997). A Széchy-elemezte június 25-i Zrínyi-jelentést összevetve a Nitri ismertette levéllel valószínűnek tűnik, hogy a kettő azonos.

[58] „Le Comte irrité de cette reponse, jetta son espée á terre, et se retira á Ciacatorna [Csáktornya] mécontent de ce que l'Empreur avait negligé, et n'avait pas voulu les avis salutaires qu'il lui avait donnez." (*Nitri*, I. m., 53) Ugyanerről az epizódról beszámol Andtler is Memoriajában. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, kézirattár, Ms. 640, 41a-41b.

[59] *Deák Farkas*: Nagyvárad elvesztése 1660-ban, Értekezések a Történettudomány Köréből, VII/I, 1878, 31. Ez a vélemény a korabeli nemzetközi történeti és propaganda irodalomban is elterjedt lásd: *Bizozeri, Sempliciano*: Notitia particolare dello stato passato, e presente de' regni d'Ungheria, Croatia e Principato de Transilvania, Bologna, 1686, 68. (OSZK, App. 1215.) Bizozeri szerint a vár feladásának közvetlen oka egy kálvinista prédikátor agitációja volt, aki azért érvelt a várfeladás mellett, mert a török nem háborgatja a protestánsokat vallásukban, mint a német. Bizozeri még azt is tudni vélte, hogy a váradi kálvinisták 1638-ban Szent László sírját meggyalázták. Vö. *Bizozeri*, I. m., 55–6. Ez a jelmondat később fontos elemévé vált a protestánsellenes propagandának, és már nem csak Várad feladására, hanem a behódolás gondolatával foglalkozó felföldi nemesek magatartásának jellemzésére is használták. A Wesselényi-összeesküvés résztvevőinek ügyét kivizsgáló bizottság előtt (Judicium Delegatum) Gyulay György azzal vádolta 1671 ápr. 28-án Keczer Andrást, hogy már Érsekújvár eleste előtt a 13 vármegye Eperjesen megtartott nádori gyűlésén a következő kijelentést tette: „Inkább akarom házamnál hallani az török Allát hogysem a pápista pap Alelluját s a német Berdat (Wer da?)." (Idézi *Püspöki Nagy Péter*: Inter Schyllam et Charybdim. (Három adalék a török szövetség eszméjéhez a vasvári béke korában), Studia Nova, 1994/1, 59.)

sem a vármegye nem küldte. Így otthon kellett maradnia, de az országgyűlés eseményeit élénk figyelemmel kísérte.[60] A megnyitó napján Szelepcsényi kancellár olvasta fel a király előterjesztését, melyben Lipót hangsúlyozta, hogy mivel a török Várad elfoglalásával, a hajdúság és Erdély feldúlásával valószínűleg nem fog megelégedni, igyekszik majd megnyerni a többi keresztény fejedelmeket is a nemzetközi törökellenes háború ügyének.[61] A protestánsok azonban mindenekelőtt vállási sérelmeik ügyét szerették volna tárgyalni kijelentvén, hogy amennyiben azok nem nyernek orvoslást, akkor ők a továbbiakban nem vesznek részt az országgyűlés munkálataiban.[62] Ebből természetesen rögtön heves vallási vita robbant ki, mely, mivel elterelte a fontosabb katonai és politikai kérdésekről a figyelmet, kapóra jött az udvarnak. A főurak, köztük elsősorban Wesselényi és Szelepcsényi, nem akarták vallásügyi kérdések megvitatására fecsérelni az időt, ők minél előbb szerettek volna a törökkel folytatandó háború ügyére térni. Ezért azt tanácsolták a protestánsoknak, hogy panaszaikkal forduljanak közvetlenül a királyhoz.[63] Egyedül Zrínyi mérte fel józanul a helyzetet és nem mint vallásában megsértett fél, hanem, mint katona és államférfi igyekezett megítélni az eseményeket: „Ihol a török megesküdött ellenségünk, ha az evangélikusokat is ellenségünkké tesszük, miképpen állunk annak ellene, ha ezek velünk nem fogják! *Hát még ha a törökhöz csatolják magokat s fegyvereket.* Az ilyen gonoszt osztán azoknak a jó vallást reformáló embereknek köszönheti a haza. Mert holott nem arra valók, hogy valami nemesi hadi virtusokkal használjanak hazájoknak, mindazáltal alattomban való suttogással, forralással és üldözéssel igyekezik vesztegetni azokat, kiknek másképpen egy szabadságok vagyon az országban velünk. Tudjátok meg, uraim, igaz pápista ember vagyok, vallásomban való állhatatosságomban is egyiktek sem halad felül. De micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, példának okáért, hogy az én légrádi evangélikus vitézimet ott való praesidiárusokat helyekből kiűzném? Bizony akiket ismérek pápista katonákat, tíz törökre sem mernék kimenni vélek. De ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklése között, valamikor harcra mégyek, soha nyereség nélkül meg nem térek."[64] [Kiemelés N. L.] Sajnos Zrínyi szavai sem találtak meghallgatásra: a protestánsok megtagadták, hogy résztvegyenek a királyi előterjesztések további vitájában, és egyéb panasz-beadványok előkészítésében. Zrínyi Wittnyédyt hívatta Pozsonyba, mert azt remélte, hogy általa jobban szót tud érteni a protestánsokkal.[65] Azonban Wittnyédy megérkezése sem változtatott

[60] *Payr*, I. m., 106.

[61] „Ő felsége semmi munkáját nem szánja, semmi költségének és pénzének nem kedvez, hanem minden igyekezetét erre fordítja, és igazgatja: mi módon nem csak örökös birodalmi és országinak erejek és tehetségek, de még más keresztény fejedelmeknek segítségeket ez országnak, mint kereszténység bástyájának, és magának legelőször ő felségének kedves birodalmának oltalmazására szivesen fordítsa." Az előterjesztés szövege latinul: OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 98, Fol. Hung. 948, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. 640, magyarul: MTT, XVII (1871), 222. Vö. még *Fabó András:* Az 1662-iki országgyűlés, Bp., 1873,; *Jean Bérenger*: Les „Gravamina". Remontrances des diétes de Hongrie de 1655 á 1681, PUF, Paris, 1973, 225 (Publications de Sorbonne, Série Documents 23).

[62] *Fabó* I. m., 20.

[63] *Fabó* I. m., 24.

[64] Zrínyi beszédét magyarul Pápai Páriz Ferenc jegyezte le a Romlott fal építése c., 1907-ig kéziratban maradt egyháztörténeti művében. Az idézetet innen vettük Vö. *Pápai Páriz Ferenc:* „Békességet magamnak másoknak", kiad., vál, bev. és jegyz. *Nagy Géza*, Bukarest, 1977, 297. Vö. még: *Fabó*, I. m., 62.

[65] Zrínyi jelentését részletesen elemzi SZÉCHY, I. m., IV, 222–3; közli TUSOR Péter, Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből, ItK, 1996/5–6, 726–7.

sokat a helyzeten. Augusztus 11-i beszéde rávilágított arra, hogy a vallási sérelmek mögött mélyebb politikai okok húzódtak. Szerinte ugyanis, ha nem nyernek orvoslást vallási sérelmeik és ennek ellenére részt vesznek a további munkálatokban, úgy a protestánsok elismernék az országgyűlés rendkívüli voltát, és akkor nem is lenne joguk előhozakodni vallási sérelmeikkel. Sőt a protestáns rendek megjelenése a gyűléseken „a római katholikusoknak határozhatásra alkalmat adna és törekvésöket támogatná. Képtelenség volna az evangélikusokat csak azért híni, hogy a római katholikus rend határozatait helyeseljék" – érvelt Wittnyédy.[66] Beszéde azonban számos újabb kérdést is felvetett: valójában puszta eszközzé váltak volna a protestánsok a katolikusok kezében? Ha igen akkor milyen cél érdekében? A katolikusok főként a törökellenes háború megindítása érdekében szerették volna, a mintegy 9000 főnyi[67] német katonaság behozatalát, melynek elszállásolási terhei jórészt valóban a felföldi protestáns nemesek vállaira nehezedtek volna. A protestánsok egyik legfőbb érve a német katonaság behozatala ellen az volt, hogy az úgysem jelentene segítséget, mert Várad elestét is tétlenül nézte végig a rakamazi táborból.[68] Az országgyűlés végül is dolgavégezetlenül bomlott fel, mert a katolikus rendek által hozott határozatokat a protestánsok nem fogadták el. Nagy felháborodást váltott ki az is, hogy Zrínyi augusztus végén a protestánsokkal együtt hagyta el az országgyűlést: „Nem hiheti Nagyságod minemű nagy lárma volt tegnap Pozsonyban, az Nagyságod eljövetele végett, hogy maga jövendölése szerint az evangélikusokkal együtt lett elindulása" – írta Wittnyédy Zrínyinek 1662. szept. 3-án.[69]

Az országgyűlés után általános volt a felfordulás. A felvidéki evangélikus nemesség egyre erőteljesebben foglalkozott a töröknek való behódolás gondolatával. Közben már olyan hírek is terjengtek, hogy Apafi önként lemondott a fejedelemségről és helyébe Bocskai Istvánt választották: „Az elment felföldi követek felől sok volt a hír, hogy Kassán gyűlést tartanának és Apaffy követe is köztük volna, hogy Apaffy sponte cedálván az fejedelmeséget és Bocskayt választották volna helyébe."[70]

1662 után azonban Wittnyédy éppúgy mint Zrínyi, már inkább a nemzetközi törökellenes szövetség szervezésével volt elfoglalva, és így Erdély némileg kiesett látókörükből. Ugyanakkor meg kell említenünk azt is, hogy Wittnyédy néhány leveléből az vehető ki, hogy a törökellenes szervezkedésbe a havasalföldi vajda is szeretett volna bekacsolódni.[71] Az 1663/64. évi törökellenes készülődésnek ezt a mozzanatát még nem tárta fel részletesen történetírásunk, de azt valószínűnek tartjuk, hogy a havasalföldi vajdával való kapcsolatfelvétel az erdélyi fejedelem és főurak révén történhetett.

Wittnyédy az 1663/64. évi téli hadjáratban nem vett részt. Inkább azon igyekezett, hogy a felföldieket lebeszélje a hódolásról.[72] 1664 márciusában 200 önköltségén fo-

[66] *Fabó*, I. m., 146.
[67] *Fabó*, I. m., 159.
[68] *Fabó*, I. m., 148, 168.
[69] WitLev, I., 220.
[70] Wittynédy Zrínyinek 1662. szept. 23. Sopron, WitLev, I, 228.
[71] Lásd Wittnyédy leveleit Zrínyinek (1663. aug. 14. Sopron), Keczer András- és Menyhértnek és Farkas Lászlónak (1663. szept. 6. Sopron), Zrínyi Péternek (1664. szept. 10. Sopron), WitLev, II, 106, 118–9, 234.
[72] Witnyédy levelei Keczer Ambrusnak (1664. jan. 1. Sopron) és Zrínyinek (1664. márc. 1. Sopron), WitLev, II, 139, 168.

gadott katonával részt akart ugyan venni a csatákban,[73] de ebből nem lett semmi, mert leveleit továbbra is Sopronból keltezte. A győztes szentgotthárdi ütközetben sem vett részt, de a Magyarországra érkező franciákkal már ekkor igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani. Sebesült francia tiszteket szállásolt el (egyik közülük állítólag még azt is elmondta, hogy a diadalittas leveleket Bécsbe küldözgető Montecuccoli részt sem vett az ütközetben), Brisach és Guitry hercegeknek egy–egy lovat adott ajándékba, a francia tiszteket meghívta lánya esküvőjére és a Franciaországba készülő Pál fia számára de Feilland pártfogását kérte.[74]

A franciák felé való tapogatózás a vasvári béke után csak erősödött. E kapcsolatok alakításában ismét fontos szerep jutott az erdélyi diplomatáknak, köztük is elsősorban Bethlen Miklósnak. Bethlen alig hogy hazaérkezett Angliából (1664 júniusa) máris igyekezett vissza Magyarországra.[75] Kassán páncélt csináltatott magának, Késmárkon felkereste Thököly Istvánt, akitől értesült a vasvári békéről, majd Trencsén érintésével Pozsonyba ment, ahol Lippay Györgyöt látogatta meg.[76] Pozsonyból Sopronba igyekezett Wittnyédy Istvánhoz,[77] majd Kőszeg érintésével Rohoncra Batthyány Kristófhoz, „aki emberséges szolgát ada kíséről éppen Csáktornyáig" hova november 13-án érkezett meg.[78] Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy Bethlen utazásának igazi célja nem a hadi mesterség kitanulása lett volna Zrínyi mellett, hanem az erdélyi ifjú főúr konkrét diplomáciai megbízással kereste fel Zrínyit. „Bethlenék nem tartják titokban, hogy Miklós Zrínyihez készül. Sőt e hír keltésével akarják tényleges céljáról — a fejedelem küldötteként diplomáciai megbízással keresse fel Zrínyit, több főurat

[73] Vö. Zichy Istvánnak írt levelét 1664. márc. 29. Sopron, WitLev, II, 177.

[74] *Payr*, I. m., 110; *Hörk*, I. m., 411; Wittnyédy Coligni-nak 1664. aug. 14. Sopron, MOL, MKA, Missiles 50. cs. (Wittnyédy István levelei), fol. 3. Vö. még Wittnyédy leveleit Brisach és Guitry hercegekhez (1664. aug. 21. Sopron), WitLev, II, 232.

[75] „Nékem ekkor csak a Marssal volt teli a fejem, nem Vénussal, csak a hadba siettem az atyámnak nem kicsiny kedvetlenségével, mert az atyám hon tartani és minél hamarébb megházasítani kívánt volna, de én mind csak azon unszoltam az atyámat, készítsen és bocsásson hadba Zrínyi Miklós, akkor leghíresebb vitéz magyar úr mellé." (*Bethlen Miklós*: Élete leírása magától (a továbbiakban Önéletírás) = *Kemény János* és *Bethlen Miklós* Művei, kiad. V. *Windisch Éva*, Bp., 1980, 597 (Magyar Remekírók).

[76] Lippay személye ezekben az években is meglehetősen ellentmondásos. Kezdetben vad protestánsüldöző – 1644-ben Rákóczi hadjárata alkalmából a protestánsokat kiüldözi a Csallóközből. A Zrínyihez való viszonya is problematikus, de később megsíratja II. Rákóczi György halálát és Zrínyi iránt is megváltoznak érzelmei. Lippay 1666. jan. 3-án halt meg. Halála után elterjedt a hír, hogy egy ízben az asztalnál I. Lipótról a következőket mondta: „Átkozott legyen e kéz, mely a koronát a hitszegő fejére tette le." (*Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése I, Bp., 1876, 21–4, 83.) Lippay az 1663/64. évi események hatására kezd eltávolodni a császári politikától. Coligny beszámolója szerint 1664 szept. elején Pozsonyban a franciák ünneplésére rendezett „banketten" az érsek ivott a franciák egészségére és legalább hússzor elmondta Coligny-nek az alábbi szöveget: „Excelentissime Domine, nemo animam suam [azaz XIV Lajosé] dat pro fratribus mis et tamen vos illustrissimi et generosissimi Galli, fecistis hoc et dedistis animas vestras pro conservationae Hungariae. Vivat et semper vivat rex invictissimus Gallorum, qui est conservator noster!" (*Dominique Kosáry*: Français en Hongrie en 1664, Revue d'Histoire Comparée, 1946, 48.) Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy Wittnyédyt 1665-ben feljelentse a császárnál. (*Jean Bérenger*: Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején, Történelmi Szemle, 1967, 290.)

[77] Bethlen 1664. október 22-én érkezett meg Wittnyédyhez: „Bethlen Miklós Uram erdemesse tévén igen szűk hazamat, szep keresemre szallast vett nalam, az töb ő kegyelmivel valo beszedönköt emlete." (Wittnyédy Thököly Istvánnak 1664. okt. 22. Sopron, Leveleskönyv, 1493. fol.)

[78] Vö. *Bethlen*, Önéletírás 597–601.

és a francia követet — elterelni a figyelmet" — írja Jankovics József.[79] És valóban Bethlen Wittnyédytől nem Rohoncra — amint azt önéletírásában írja — hanem előbb Bécsbe ment, ahol október végén találkozott Gremonville-el. Bethlen tudósította a francia követet arról, hogy ő Zrínyi udvarába készül.[80] Gremonville arra biztatta Bethlent, hogy minél hamarabb utazzon Csáktornyára, és tudja meg Zrínyi szándékait arra nézvést, hogy miképpen lehetne megakadályozni a vasvári béke érvénybeléptetését. Bécsből Bethlen visszament Sopronba, ahonnan arról tájékoztatta a francia követet, hogy Wittnyédy bármit kész megtenni, ami a bécsi udvar ellen irányul.[81] Sajnos részletesebb adatokkal nem szolgálhatunk Bethlen diplomáciai összekötő szerepéről, mert sem önéletírásában sem levelezésében nem találunk egyéb információt. Jankovics József hívta fel a figyelmet arra, hogy a családi levéltárakat figyelve szembetűnő jelenség az, hogy az 1664-es keltezésű levelek mára mennyire megritkultak, „különösen a Zrínyi haláláról nevezetes novemberi hónapból keltezettek száma kevés, mintha egy gondos kéz utólag emelte volna ki őket."[82] Így aztán nem csodálkozhatunk azon sem, hogy jelenleg Bethlen Miklósnak mindössze két 1664-ben írt leveléről van tudomásunk. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy Bethlen — aki Zrínyi irodalmi és politikai munkásságának egyik első számú hiteles tudósítója kellene hogy legyen — írásaiban semmilyen adatot nem találunk Zrínyi műveiről. Mindez különös már csak azért is, mert Bethlen Miklós, aki Nagy Péter szerint az első igazi modern értelemben vett értelmiségi politikus Magyarországon és Erdélyben,[83] tanulóévei és peregrinációja folyamán mindig részletesen beszámolt arról, hogy milyen tanároktól, mit tanult és milyen könyveket olvasott. Ennek ellenér hiába forgolódott Wittnyédy és Zrínyi környezetében egyetlen sort sem írt le sem a *Szigeti veszedelem*ről, sem a *Vitéz Hadnagy*ról, sem az *Áfium*ról.

Zrínyi halála után Bethlen ismét külföldre, Olaszországba indult. Velencéből hazajövet 1665 ápr. 5-én Bécsben tárgyalt Gremonville-el, akivel közölte egy felső-magyarországi felkelés tervét. Ezt azonban a francia követ nevetségesnek és hiábavalónak tartotta.[84] Bethlen Csáktornya és Sopron érintésével ment Bécsbe, tehát a felkelés tervéről mind Zrínyi Péternek, mind Wittnyédynek tudomása volt.[85] Úgy látszik azonban a franciák csak egyetlen megbízható, komoly partnert láttak a magyar politikusok közt, és ez Zrínyi volt. Azokkal, akik halála után vették kézbe a franciákkal való szövetkezés diplomáciai irányítását, nagyon óvatosan és körültekintően tárgyaltak. Szinte kivétel nélkül mindegyiküket (Wittnyédyt, Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet stb.) megbízhatatlannak tartották. Bethlenre is csak addig volt szükségük, amíg közvetítőként alkalmazhatták a Zrínyivel folytatandó tárgyalások során, és a bán halála

[79] BetLev, 602.

[80] „Az Erdélyből érkezett Bethlen úr tájékoztatta nevezett lovag urat [azaz Gremonville-t] az elégedetlenségről, melyet Serin gróf a császár miatt érez, s szándékáról, hogy megbosszulja magát, ugyanúgy nem tudván beleegyezni a békefeltételekbe, mint az esztergomi püspök [sic!] s mint a magyar főurak többsége." (Gremonville a királynak 1664 nov. 6, idézi *Bérenger*, Francia-magyar..., I. m., 280.)

[81] Gremonville a királynak 1664 nov. 13 és nov. 27, *Bogišič Valtazar*: Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy, Zagrabiae, 1888, 7, 10 (Monumenta Historiam Slavorum Meridionalium XIX).

[82] BetLev, 602.

[83] *Nagy Péter*: Bethlen Miklós és „Önéletírása", ItK, 1994, 475.

[84] Gremonville a királynak 1665 ápr. 7, *Bogišič*, I. m.,33, 40.

[85] Önéletírás, 610.

után igyekeztek is finoman, de biztosan maguktól eltávolítani.[86] 1665 őszén Bethlen Bécsből ismét Sopronba ment ahol „szorosabb barátság szövődött" közte és Wittnyédy közt és Wittnyédy rokonai közül kettőt (Topos Ádám és Ebner Dániel fiait) magával vitte Erdélybe.[87] Útban hazafelé Bethlen még betért Ilovára, ahol megismerkedvén Ostrosith Pál leányával, Erzsébettel, az annyira megtetszett neki, hogy amint hazaért rögtön arra kérte az apját és a fejedelmet, hogy kérjék meg számára a leány kezét. „Válasz ez lőn — írja az önéletírásában — a leány még gyermek, mindazonáltal, ha kedve lészen hozzám, a maga asszonyságában vagyon, sem apja, sem anyja nem lévén, és a bátyja nem erőltethetvén."[88] Jankovics József mutatott rá, hogy a visszautasítás mögött mélyebb okok húzódtak. Ostrosith Mátyás ugyanis nem kedvelte Bethlent és olaszországi útját sem nézte jó szemmel.[89] Wittnyédy mindenestere tudott a leánykérésről és szeretett is volna Bethlennek segíteni, de nem állt módjában: „Miklósunknak keves remenseghet latom, egy Nyáry Imre fia vagyon ott, annak hallom tartyak, az ki nem comparalando Miklosunkhoz, de mit tegyünk, ha nem kenszeréthettyük az dolgot."[90]

Bethlen Miklós eltávolítása után Wittnyédy, az aki továbbra is makacsul ostromolta beadványaival a francia követet. Magyar–francia szövetségtervezetét 1665 júniusának végén adta át Gremonville-nek, azt állítva, hogy a tervezetet kezdetleges formáját maga Zrínyi Miklós dolgozta ki.[91] A tervezet örökös szövetséget javasolt a magyarok és a franciák között, valamint azt hogy az orléans-i herceget válasszák lengyel királlyá, és így járjon közbe Franciaország egy lengyel–magyar szövetség megteremtésében. Továbbá küldjön Franciaország Magyarországra 5000 lovast és 10 000 gyalogost, 50 mérnököt, hogy segítsék a magyar seregeket. Cserébe Magyarország mindig küld a francia királynak, bármilyen hadakozásba is kezdjen, 6000 lovast és gyalogost.[92]

A francia–lengyel szövetség legfőbb akadálya Lubomirsky marsall volt, épp ezért Wittnyédy 1665 elején azt ajánlotta Gremonville hercegnek, hogy megszervezi Lubomirsky meggyilkolását. Irodalom- és történetírásunkat elsősorban Wittnyédy akciójának kalandregényes, kissé megmosolyogtató jellege ragadta meg leginkább. A tervet azonban maga Wittnyédy sem gondolta komolyan, és csak ürügyként használta arra, hogy pénzt csikarhasson ki a franciákból.[93] A francia király, hogy türelemre bírja a magyarokat pénzbeli jutalmakat és adományokat osztott szét az összesküvés

[86] Vö. *Nagy*, I. m., 452.

[87] Önéletírás, 610–611; BetLev, 1162.

[88] Önéletírás, 611.

[89] BetLev, 604.

[90] Wittnyédy Keczer Andrásnak 1665. okt. 6. Sopron, Leveleskönyv, fol. 1508. Lásd még Wittnyédynek 1665. szept. 26-án Petrőczy Istvánnak írt levelét, melyet a függelékben közlünk.

[91] Gremonville a királynak 1665 jún. 30, *Bogišič*, I. m., 39.

[92] Wittnyédy tudtunkkal máig kiadatlan szövetségtervezete (Projet de Traité proposé par le Sieur Vitniedi) a Francia Külügyi Levéltárban. Az általunk idézett részeket közli *Bérenger*, Francia-magyar..., I. m., 283.

[93] „Vitnédi n'a jamais marché sincerement dans l'affaire de l'entreprise contre Lubomirsky, et n'a voulu qu'attraper de l'argent sous ce pretexte. Il faut faire plus de fondement au Comte de Serin." („ sohasem viselkedett őszintén a Lubomirsky elleni ügyben, és nem akart mást, mint, hogy ilyen ürügy alatt pénzhez jusson. Inkább Zrínyi grófra [Zrínyi Péterre N. L.] kell alapoznunk. „) A király Gremonville-nek 1666 ápr. 23, *Bogišič*, I. m., 60. A király véleményének később Gremonville is hitelet adott: vö. ou., 82.

fontosabb szervezői között. Így Zrínyi Péter 4000 birodalmi tallért, Bethlen Miklós 1500 rajnai forintot, Wittnyédy Lubomirsky lefogatására pedig 10 000 birodalmi tallért kapott.[94] Mint a fenti számadatokból kitűnik Wittnyédynek sikerült a legtöbb pénzt kicsikarnia a franciáktól, amit ki tudja mire költött, mert végül Lubomirsky elfogatásából nem lett semmi. Időközben valóban belebonyolódott kalandos akciókba is. Balassa Bálint (1626–1684) beszámolója alapján, a Wesselényi-féle összeesküvés szervezése közben, ő is részt vehetett Rottal János egyik postai küldöncének kirablásában.[95]

Wittnyédy már 1665-ben komolyan fontolgatta, hogy mindenét eladva Erdélybe költözik, mivel így több mozgástere lett volna a felső-magyarországi protestánsok ügyének előmozdítására.[96] Ugyanakkor Bethlen Miklós is támogatta Wittnyédynek azt a tervét, hogy házat vegyen Erdélyben, mert akkor nem mint menekültet, hanem, mint „residentias embert" oltalmazhatnák: „Borynak, Wittnyédynek, ha secure irhat ember megh kellene irni, hogy itt Erdélyben ha tsak ház helyetis vennének Donatiot extráhálván, ugy mint Residentiás embereket oltalamzhatnok, nem mint Transfugakot, kiknek refugiumot igen syncere kell adni, s — meghis tartani, azértis io idejém declárálni, hogy mint adhat eő Nga" – írta Bethlen Teleki Mihálynak 1667 október 19-én.[97] Bethlennek ez a levele azért érdekes, mert egy évvel azután íródott, hogy Wittnyédyvel megromlott a viszonya. Ez 1666 nyarán, valószínűleg a stubnyai gyűlés alkalmával, történt: „De történik egy napon, hogy nekem Vitnyedivel, magának a Nádornak a jelenlétében igen éles összeütközésem lőn és az annyira haladna, hogy azzal fenyegetne, hogy velem való barátságával felhágy, ami akkor, mégis a Nádor tekintélye által valahogy helyre állt, és majd én a Nádor általi bizonyos megbízásokkal Erdélybe visszatérve, Vitnyédivel levelezésbeli egybeköttetésemet szokás szerint folytatom, és ő sem szűnik meg, de mindazáltal veszem észre, hogy mind sokkal ritkábban, mind pedig hidegebben ír hozzám, mint azelőtt, mígnem végre 1667-ben meghal a Nádor, és én Vitnyédit, mint aki ellenlábas pontra esett vissza, bensőleg elvesztettem, és mivel e barátságban vallott kárt nehezen szenvedtem, és mivel semmiben nem érzém magam hibásnak, ami az ő annyi éveken át élvezett tiszta barátságát ily elválással feloldozhatta, nem késtem őt hajadani barátságára inteni, de semmit nem válaszolt."[98] A harag oka az lehetett, hogy a stubnyai tanácskozás ideje alatt Wittnyédy azt híresztelte el, hogy „nekem [azaz Bethlen Miklósnak] sokkal kevésbé tetszenek most, mint azelőtt a magyarok e törekvései [...], hogy én mindazokat bolond aggoknak neveztem, amely ugyan, hogy kitől s mi célból történt, nem tudom, azt az egyet

[94] *Bérenger*, Francia-magyar...., I. m., 282.

[95] „Azomban méltoztatik Ngd emlékezny rea midőn Postan küldet levelek elvitele miat engem küldet volt eő Felséghe parancsolattyaból Ngd [...] talatam ugyan suspiciokra valo materiat de nem evidentiat, mert ugyan Czeytey Posta jarasban Ngd secretariusa jelen létében vétettek el az levelek: propter forman vala mely Posta lovat is el vittik, de csak oda kötetik az Bokrokba, ugyan csak az leveleket kivanvan, mert nem voltak közentséghes Tolvajok: kik voltak akor Czeitén az előttis megh mondottam Ngkk Nemes emberek közül Hydvéghyis ott léven rea kellenek emlekeztety. Atayban érkezet volt Wytnedyis oda, remillyem most kónyű volna anak Véghhére mennni, a korabelj Postakot és szolghait examinaltatni." (Balassa Bálint Rottalnak, Sigmondháza, 1670. dec. 22, MOL, Nádasdy cs. lt. P 507, 17. cs. fol. 149.)

[96] „Ledit Comte de Serin [Zrínyi Péter] me dit que le Vistniedi vendait tout son bien pour s'habiter dans le Transylvanie, anfin d'avoir plus de liberté de fair agir les dits Protestants de la haute Hongrie." Gremonville a királynak 1665 aug. 20, *Bogišič*, I. m., 45.

[97] BetLev, 198.

[98] BetLev, 1164.

tudom csak, hogy mindjárt Vesselényi Ferenc nádor halála után, minden levelezés, melyet azelőtt a magyar urak velem folytattak megszakadt; jóllehet pedig, oly vastag kifejezéssel semmiképpen nem éltem, azt mindazonáltal nem tagadom, azok tettei közül nekem sok nem tetszett és mindakkor, midőn a besztercebányai, mind midőn az eperjesi tanácskozás és országgyűlés (hol a császári biztosok is jelen voltak) izgatott, én levelek és izenetek által tanácsoltam, hogy a zavargást valamennyire csendesítsék le, és mielőtt a saját holtesteikkel megtöltendő árok fenekére jutnának, annak szájától jókor, míg az ügy köztük forog, lépjenek vissza, és a jó ügyet rossz eljárással még rosszabbá vagy legalább veszélyesebbé ne tegyék."[99]

Kapcsolatuk tehát nem szakadt meg teljesen a stubnyai gyűlés után sem.[100] De hogy milyen hangulatú volt ez a kapcsolat arra Wittnyédy leveleiből következtethetünk. Közvetlenül Bethlennek Murányból való hazatérése után, 1666 szept. 3-án írta Wittnyédy azt a levelet, melyben sértődöttségét csak kioktató hangneme múlja felül: „Szeretettel kerem ugy arra is kegyelmedet megh beczulven az Szent Istentől kegyelmednek adadtot tallentumit, azzal ugj elljen, eő Szent Feleseghét gonoszul valo élésével megh ne bantcsa. Felebaratjat tudatlansaghatol megh ne utallja, és magha tetczéssét, ollj vakmereőkeppen ne oltalmaza, ne lattassék kegyelmed mint az Olaj mindenek felett usznj, hogy masoktul is kegyelmed becsuletet vegjen, mert egyebarant, hacsak ez elejben kegyelmedet sem idejere, sem eszére, sem Nemzetseghere semmj uton illető tetczesét és utjat foghja követny, Istentől büntetést Felebaratitul bizonjara valo megh utalast varhat."[101] Ahogy romlott a viszonya Bethlennel úgy igyekezett Wittnyédy jó kapcsolatokat kialakítani Teleki Mihállyal. Valószínű, hogy már az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen találkoztak, de az első, eddig előkerült, Telekihez írt Wittnyédy-levél 1667-ből való. Teleki — akinek birtokában több Zrínyi mű is volt[102] — Wittnyédy által igyekezett megszerezni Zrínyi portréját is: „Adná Isten, az kinek képit Kegyelmed kivánta, annak személyét láthatná, ki ha élne, legalább egy jó magyarral több volna, kinek mostan mását, vagy ahhoz hasonlót vagy nem tudunk, vagy talám nincsen, vagy talám az mi üdőnkben nem is reménlhetünk."[103] Wittnyédy küldött is három képet, melyeket Csúti Benedek juttatott el Telekihez: „Nem kétlem eddig kezéhez ment kegyelmednek levelem, mivel eddig az Wittnyédy Uram képeivel együtt az asszony ő nagysága szolgája hozta, innen pedig Kővárig Katona Mihály Uram szolgájától küldötte Wittnyédy tova el."[104] A Telekihez írt Wittnyédy-levelek azért is érdekesek, mert a Zrínyihez írt levelek mellett talán ezek tartalmaznak legtöbb irodalmi idézetet. Hivatkozik pl. Wittnyédy az Árgirus historiájára,[105] Plutarchosra, Tacitusra és Senecara is.

---

[99] BetLev, 1166. Egy korábbi -levél (MOL, Teleki cs. lt. P 659, Missiles, 53. cs., 1109) igazolja, hogy viszonyuk valóban megromlott.

[100] Vö. BetLev, 180, 631; TT, 1895, 502.

[101] Wittnyédy Bethlen Miklósnak, 1666. szept. 3. Rosemberg MOL P 659, Teleki cs. lt., Missiles, 671. sz. fol. 52–53. A levél teljes szövegét a függelékben közöljük. Vö. még: BetLev, 1165–1167.

[102] Vö. TelLev, II, 1906, 373, 375.

[103] Teleki Mihálynak, Kassa, 1668, aug. 10, in TelLev IV, 1908, 333.

[104] Csúti Benedek Teleki Mihálynak 1668. szept. 16. Huszt, TelLev, IV, 353.

[105] „Tudom, olvasta Kegyelmed az Argirus historiáját. Vajon ez posta nem viszen-e amaz boszorkány asszony álmát magávalhordozó tömlőt s sipot? Kérem, ezaránt is igen szemesek legyetek s observáljátok az mit Seneca mond." (Wittnyédy Telekinek 1667. jún. 8. Bozini malom, TelLev, IV, 101.) Az általunk fellellt Telekihez írt kiadatlan leveleket a függelékben közöljük.

Wittnyédy 1670. febr. 13-án Nezsideren meghalt. Halála előtt öt nappal még terjedelmes levelet írt Telekinek, arra kérve az erdélyi kancellárt, hogy vegye pártfogásába az ifjú Thököly Imrét, mintegy előre megsejtve azt, hogy a felföldi arisztokrata fontos szerepet fog játszani a XVII. század végi Erdély és Magyarország színpadán.

FÜGGELÉK

(Wittnyédy István erdélyi és felföldi kapcsolataira vonatkozó kiadatlan levelek)[*]

1.
Kürtösy Péternek

(*Leveleskönyv,* 154–156. fol.)

1656. november 6. Dörföly.

Ha ugy vagyon az mint irod, hogy magadat iol viseled köszönetem es io akaratomat ajánlom!

Fejérvarat 26 8bris irt leveledet, az Meltosagos Feyedelem ide fel küldött Curiria, Erdely Czaszar Lőrincz Uram maga levelevel megh küldötte. Ugy iria Eőcsemnek mondod magadat, tudod penigh semmi relatiom hozzad, de ha magadat iol viseled, es az en attyafisagom iodra hasznal nem banom ha roszul viseled penigh magadat, az mint előbbis megh irtam, magad leszesz szerencsednek poroszloia, ha tovabb reszegseged, tökölletlenseged, farkad, parasznasagod megh engedik, megh io lehetsz. Istenért kerlek ne reszegeskediel s neis tökölletlenkedgiel keveset szoly, es az mint mondasz legjen igaz, mondgiak vagion eszed es tucz vele élni. Az lészen otben letetben hasznom, ha iol viseled magadat. Ugy iria Szegeny Klobusiczky Uramnak hogy commendaltalak, kinek igazan megh mondottam ki legj. Az en oda be valo menetelem felől neis gondolkodgial, mert csak az arant valo almomotis el temették szegeniel. Hogy otbenis ember vagiok, csak opinio az, mert cselekedettel nem lattam.

Irtam Bakos Uramnak, kertem itkin Nagy Thamas es Ebeny Uramekat igen igassagos ügyömben nierienek az Meltosagos fejedelemtűl egy kegyelmes valaszt, de csak eszekben sem iutok. Azt ha meg nierem sem leszek nagiob ember, ha nemis kisseb, s vagion mas orvosságais azon dolognak. Ebből itlen opinionak lenni az felőlem valo io emlekezeteket azon io akaro Uraimnak, kiknek ha megh mered mondani, köteles szolgalatom ajanlom. Palasty Uramank szerencseiet nem irigylem, inkabb akarom ő kegyelmenek, mint magamnak adgia Isten előmenetelire ő kegyelmenek. Koldulasodat irtam, ha szerencsedre otfön talalnek lenni, es megh küldenék az mit kivansz, azzal megh nem fogiatkoznek, kivaltkeppen ha haszontalanul el hihetnem magamban nem lenne adakozasom, az mint ha io hiredet mastul es nem magadtul irhatnod, noha nem erdemled io akaratomban megh nem fogiatkoznal. Bannam ha ez levelemis ő Nagysagának akadna kiziben, en kedved szerint irtam titulusodat.

[*] A leveleket betűhív átírásban közöljük. Csak a nagyságod, kegyelmed és Isten rövidítéseket oldottuk fel.

El vigizem irasomat, es kerlek az Istenért, mivel en tülem let oda szerzesed felely megh annak, iol viseld magadat, iozanon, egyenes erkölczben, igen heljel legy, azmit reád biznak, azt hiven vigyed végben, mert egyszer notaltatvan magadat, sok üdő kel migh heliere hozod hiteledet. Batyadnak az mit irsz megh mondom talan. Besztercen leszen az iővő böjtön, ha mit kűld enned el kűldhetem, azzal az mit kirtel tűlem, ha io hiredet hallom, mert en is ot leszek az en vitez igen kedves Ban Uram ő Nagyságánál, ha akarsz nekem irnod küldgyed az en igen megh hit Uramhoz es Attiamfiahoz Mednyanszky Jonas Uramhoz, megh küldy ő kegyelme.

Inned nincz mit iriak. Az en Uram mostis bekesseget tart az kanisaiakkal, az el mult holnapban Buda fele volt csatara, de nem mertek ki iőni az ebek. Az volna az ember de nem esmeri az vilagh, maga Nemzetys az szerint az szerencse ky sorsanal tőbet erdemelne. Kanisan igen halnak az Törökök.

Ezek utan az mint irasom elein ajanlom magamat, ha iol viseled magadat es megh hallom, megh tapasztalod, hogy io akarod [vagyok].

Derfelien 6 9bris

1656

2.
Petrőczy Istvánnak**

(*Leveleskönyv*, 1504. fol.

1665. szept. 26. Sopron.

Ugy latom az gonosz fatum, vagy mi más okok akadállyozzák io kivansagomat, az mit Buday Gyeőrgytűl alkalmasint megh értette Nagyságod. Ilyen az Isten, hogy minden dolgokat, az maga szent akarattya szerint gubernal, az mely ha kellemetes leszen szent szemei előt, és nékünk hasznos, üdővel be tellyesedik. (Az mit Budaynak mondott Nagyságod, az lehetetlen, maga kel nekünk az a iambor frater.) [*Megyjegyzés a lapszélen, a Leveleskönyvből hiányzik, csak a levélnek a Petrőczy cs. levéltárában fennmaradt példányán van meg: MOL, MKA, E189. Petrőczy cs. lt., 3. cs. fol. 183.*]

En Istennek szent neve dicsirtessek most türhető egésségben vagyok, ugy az enyimikis, az Nagyságod egésségben létét őrőmmel értettem, kivánván az io Isten tegye allandóva, el hittem az Nagyságod eöcseyis io egészégben vadnak. Az my Miklosunk Illavay szandékának akadállyat ky tanulta es elmult napokban Posonban, az en Brunoy Eva Aszonyomtul, ky azt monda minden bizonnyal, hogy az ott lévő Nyáry Urfiacska számára tarták, ugy vagyoné nem tudom, de bizony nem lehet annak comparatioia Miklossal, ők tudgyák mit, my veghre cselekesznek, de azert nem kellene Miklost megh vetni noha megh az dologh valtozhatik. Én ugy értettem 4 presentis Czesztatkonál Lubomirsky utan mint az Kyrálynak ket ezer Lytvaniai ember, kik verekedni kezdven egy mással, estenek ugyan mind az ket felől valahányan, az után mind Lubomirskyhez allottak, mind az ket reszrul valoban pusztittyak magat, hazáiát, és ugy fogyattiak egy mast, midőn kőzőnséges ellenséghekkel békességek vagyon. Az Hollandiay olaszis megh iot Indiabul gazdagon, nyolczvan haioval, mint ky General

** Részleteket közölt belőle Jenei Ferenc. Vö. *Jenei Ferenc*: Wittnyédy István ismeretlen levelei, Soproni Szemle, 1966, 172–3.

Ruytér keresny az Anglussokot, ha egy másra akadnak veszekedés nelkül el nem múlnak egymas mellől. Angliaban igen nagy Pestis vagyon, es azertis nem sok az emberek.

Uiságul irom Nadasdy barátkozik velem, de miért mystériumát nem tudom magamban fel találnom, ha my uysaga leszen Nagyságodnak tudossicsa kőtelesen szolgalo io akaroiat.

Soprony 26 7bris
1665

3.

Keczer Ambrusnak

(MOL, P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 4. cs., 186. sz., fol. 7.)

1666. júl. 4. Bécs.

Kegyelmednek kötelessen szolgalo Attiafia

Kys Adam megh hoza nekem az kegyelmed levelet, Posonban vettem, az hova Bory Uram eleiben mentem, kire otodik nap varakozvan, hogy el nem erkezet hazamhoz tertem. Az utan masad nap czak iőn levele. Remenikedik, Istenkedik Mester Uramnal, hogy hozzaiok menniek. Migh oda menven altal lattam miert iöt, de az mint Ura el boczatotta, talan nem szinten io leszen vala ugy tractalni az dolgokat. Tegnap volt eő Felsegenel audentiara, elegh iol, az mint mondgya, es ugy el iesztette az embereket, hogy czak valamy lehetseges minden satisfactiot kivannak adny, mivel oly coniuncturaban talat ide iönny, es audentiaia lenny az midön bizonios hire erkezet, hogy az hollandusok igen megh vertek az anglusokat, veszet el negyven hadakozo haioiok, ket generalissok, egyike megh holt, masikat elevenen foghtak negy ezred magaval; it penigh abban az ütközetben kivaltkeppen valo remensegeket helyheztettek nemely emberek az Udvarnal, de az mar, mint az nagy buborek vizze let, es ezt kegyelmed el hidgye, külömben ninczen az szerenczes ütközete az hollandusoknak, vagy hamar valo nagy bekeseghnek, vagy Europaban közönseges hadakozasnak nagy oka leszen, melyről nem sokaigh többet hallunk. Az my regen ohaytot valaszunk megh erkezet ugyan nagy remensegel, de okos halladekot kivan, melyre nezve ninczen mas mod, nekem Muranban kel mennem, ugyan valoban akarnam, ha valahol utban talalnalak benneteket, hogy már egyszer lathatnalak, azon leszek minden tehetsegel, hogy vagy oda menet vagy visza iövet egyszer szolgalliak mindniaiatoknak, es az mit most maid megh nem irhatok, szoval bevebben referallyam. Nekem el kel hozzatok mennem, lelkem Atyamfiai, nekem huszon negy öregh hordo borom vagyon, nem örömöst hadnam Sopronban, biztate kegyelmed szekerekel es azzalis, hogy el adhattyuk, adgya io tetczeset. Lam ez elüttis adot vala remenseget effele segetsegh felől, hiszem az arant megh nem fogiatkozom bennetek. Az kegyelmed levelet el terveztettem, gondolvan Sopronban hadtam, es igy az kivant specieseket megh nem küldhetem, igen mendoseis irtak, szerencze ha azon signaturabul megh szerezhetem, fel keresem es azon leszek, hogy el vigyem magamal az mihent szeret tehetem. Kegyelmednek akkorra el keszül az ketteő, es aztis magamal fogom el vinny. Doctor Gabornak lehetseges nem sokat adhatok, mert nem iut emlekezetiben kegyelmed neky. Nem irok többet azon leszek, hogy hamar lassalak benneteket, Istenert ne hertelenkedgyetek, ha szinten megh erkezik el küldöt emberetek, mert valamint nézhet

az magnanimitas, ugy etiam temeritatis követhety, ha longanimitate nem temperaltatik, nem eret megh az gyömölcz hogy le szedhetnenk az mint remenlettük. Grof Uramnak ö Nagyságának, Imre Urnak, az kys asszonioknak, es minden io akaroianak köteles szolgalatomat aianlom es maradok kegyelmednek megh esmert kötelessen szolgalo attiafia.

Vienne 4 July Wyttniedy Istvan m. p.

1666

Istenre kenszeretem kegyelmedet, (nem tehetek rola ha offendaltattokis megh kel irnom) tanulliatok halgatny, hogy az szarkak ky ne czeregessek dolgainkat.

4.

Bethlen Miklósnak

(MOL, P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 20. cs., 671. sz., 53. fol.)

1666. szept. 3. Rosenberg.

Edes Bethlen Uram!

Jövén ide Muranybul bizonjos ember, kegyelmes Aszoniom eő Nagysága altal küldöt res solissal nem bocsathadtam uressen, köllet az en kegyelmedhez valo szeretetemnek megh bizonitasara irnom, kévanvan szerentcses oraban talalja kegyelmedet, es ezen alkalmatosaghal eszében jutatnom, mi képpen enghemet az kegyelmed megh altalkodot magha tetczésének oltalmazasa megh melézete és valahanj kegyelmednek talan kedvetlen szovaimval valo megh busitassa mast is elmejeben lehet es hozzam ideghenseghet szerzet, mellj ha ugj vagjon banom, de nem teheték semmit rola, mert jo szantomban cselekedttem, melly akkorbely szavajmat nem irom ujobban, mint azonalatal, hogj gjakorta elmejeben legjenek arra igazan szeretetel kerem ugy arra is kegyelmedet megh beczulven az Szent Istentől kegyelmednek adatot tallentumit, azzal ugj elljen, eő Szent Feleseghét gonoszul valo ellésével megh ne bantcsa, Felebaratjat tudatlansaghatol megh ne utallja, és magha tetczéssét, ollj vakmereőkeppen ne oltalmaza, ne lattassék kegyelmed mint az Olaj mindenek felett usznj, hogy masoktul is kegyelmed becsuletet vegjen, mert egyebarant, hacsak ez elejben kegyelmedet sem idejere, sem eszére, sem Nemzetseghere semmj uton illető tetczesét és utjat foghja követny, Istentől büntetést Felebaratitul bizonjara valo megh utalast varhat es igj minden szerencséjét magha megh gatollja és minden reménséghét megh homaljositja. Ezt kegyelmedhez valo igaz szeretetebűl tartozot megh írnja kegyelmednek szolgalo ighaz jo akaroja, az kj többetis irhatot volna, de talan ezis sok. Az kegyelmed nagjsagha előt vegje jo neven.

Rosemberghen 3 7bris 1666 *Vyttnedy Istvan m. p.*

5.

Petrőczy Istvánnak

(MOL, MKA, E 189, Petrőczy cs. lt., 3. cs., fol. 176.)

1667. nov. 14. Sopron.

Nagyságodnak köteles szolgaia!

Nagyságotól való el vallasom utan nem léven semmy bizonyos alkalmatossagom semmit sem irhattam Nagyságodnak. Itt volt ugyan Krisztián Uram, de ithon nem

létemben nem akart megh varny, mely udvartalansagaért, ha Nagyságodank oly megh hitt és kedves szolgaia nem volna, nem szannam megh pirongatny, de am ez egyczer had menyen el véle. Az my Sultybachy Herczegünk megh unvan az Beczy sparantiát Francziay Kiralyhoz ment, az kit az Kiraly megh beczülven szaz ezer forinttal ajandekozot megh, igerven neky jo hazassagot, és akar mely Imperiumy Herczegh modon valo accomodatiot. Az Ulrich Herczegh is Beczben van, ky megh mutatvan Francziabul néky irt levelet megh ütköztek rayta s ugy hiszem azzal biztattyak egy Regementet adnak neky.

En ugy latom az egesz kereszténységh olly Confusioban vagyon mingyaian egy nagy veszedelemre intendalnak, az mint az Celendarisakis mind czak ollyat irnak mindjaian. Szenchyre bizot dolgunk igen involute vagyon, s igy mostan heában valonak lator lenny, ha nem ha Casugno Nagyságodhoz menne, vagy valahol szemben lenne Czigany Györgyel értekezzek az magha opiniojarul, mert ő eszében nem vészy Nagyságod szandékat, talam ollyat böffent valamit az kibűl tanulhat.

Most sokakorul nem irhatok Nagyságodnak, mivel minden szandekom az Szent Istvan napian vagy Szent Janos napian (:ha megh nem akadalyoz valamy:) ok vetlen Nagyságodnál akarok lennem, és akkor mindenekrűl bővebben. Maradtam ezzel Nagyságod kötelessen szolgalo igaz Joakaroia s Apia.

Sopron 1667 *Wyttnyedy Istvan*
14 9bris

6.

Petrőczy Istvánnak

(MOL, MKA, E 189 Petrőczy cs. lt., 3. cs., fol. 177.)

1667. dec. 23. Pozsony.

Nagyságodank köteles szolgaia

Adom Nagyságodnak tudtara, hogy mar megh indultam s megyekis az fel földre, ha valamy megh nem akadalyoz, az Szent Udnepeknek első napiat, ugy Szent Istvan napianis reggely prédikatiot Nagy Szombatban akarom üdölnöm, kivanvan hogy Nagyságod is az Szent üdnepeket joakaroival együt tölthesse kedves jo egessegben. Onnad megh indulvan sietni fogok fogok Nagyságod fele, kivanvan szerenczes oraban az mikor lathatom, latnom Nagyságodat. Maradokis Nagyságod felül megh irt szolgaia.

Posonban 1667 *Wyttniedy Istvan*
Die 23. December

Szenczyt ha ez levelem ot ery Nagyságodnál, udvariassan tartoztassa oda erkezesemigh. Szinten iol esnek, ha Jonas Apank apro szentek napiara Nagyságodoz iöhetne, kivel igen derekas es szükseges beszédim vadnak, en penigh szokasam szerint nem keshetem, kerem igen iöiön hozzank.

7.

Petrőczy Istvánnak

(MOL, MKA, E 189 Petrőczy cs. lt., 3. cs., fol. 173)

1668. febr. 3. Eperjes.

Nagyságodnak kötelessen szolgalo igaz Jokaroia!

Nem tudom mire velny Nagyságod keressem szerint az két kissebigh hordomat az jo utnak alkalmatossagaval el nem küldötte, kik közül egyikben gyermekeimért valo szükseges könyveim vadnak, másikban penigh más aprolekos portékam mely nélkül el sem lehetek. Kerem annakokaért igen nagy szeretettel Nagyságodat, migh ez az jo ut tart, bar czak Arvaigh vitesse el, onnend ala Keczer Ambrus Uram kessedelem nelkül ide küldy. En itt nem kessek, Szeredan vagy Czötörtökön megh indulvan kessedelem nelkül Nagyságodhoz fogok sietny, hogy pedig jo egessegben talalhassa Nagyságodat kivanya kötelessen szolgalo igaz Joakaroia.

Eperies 1668 *Wyttniedy Istvan*
3. Febr.

Miklos Ur nem szinten iol erzy magat de nem halalos, tegnap elöt ot voltam nalok, föl öltözvö volt, ma monda Istvan Ur, mais nem iol erzy magat, czömörnek gondollyak, iol tanulnak, mar Juriskois vagyon, megh kergety öket, hogy iol tanulylyanak.

8.

Teleki Mihálynak

(MOL P 659 Teleki cs. lt., 2. cs. 119. sz. fol. 15.)

Bécs, 1668. március 3.

Tekentetes es Nemzetes, nekem igen io akaro Uram!

Kegyelmednek kötelesen szolgalok. Ugy tudom Enyedy Uram altal, elegendö ielet adtam kegyelmedhez valo tartozasomnak, kire, nem bizhattam ugy magamat mint Chyuty Uramra, de mivel hozzam kegyelmed levelevel iöt, enis kegyelmedhez magam levele nelkül visza nem boczathattam. Ha szabad volna ugy le abrazolnom gondolkodasomat, az mint akarnam, igazan irom, nem tudnam hol kellene el kezdenem, mert en lattattam idegenseget mutatnom kegyelmedhez, az mely valosagal ugyan nem az vala, az mint Eperiesrül irt levelembül megh tapasztalta kegyelmed, es duppla io akaratu szeretettel iövö ö kegyelme hozzam, ugy mint az kegyelmed levelevel es io lovaval, adna Isten ily kegyelmed hozzam mutatot io akarattyat erdemessen tudnam vennem, es mas io akarattal megh halalnom. Hidgye kegyelmed el mulatoia nem volnek. Azonban Chyuty Uram is mint talalta ez vilagot abban mint az embereket tudom meg mondgya kegyelmednek, es a kegyelmedhez valo tartozasomrulis bizoniossa tesy kegyelmedet. Ky alatal izentemis kivanvan levelem kegyelmedet szerenczes oraban talallya, es tegye abban bizoniossa kegyelmedet, hogy az mint el kezdettem, ugy vegigh maradny kivanok kegyelmed köteles szolgaia.

Beczben 3 Marty *Wyttniedy Istvan m. p.*
1668

9.

Teleki Mihálynak

(*MOL P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 7. cs., 229. sz., 107. fol.*)

1668. márc. 26. Rosenberg.

Tekentetes es Nemzetes nekem igen io akaro Uram!

Kegyelmednek kötelessen szolgalok. Ugy vagyon, az en io akarom Cshuty Benedek Uram altal, ha iol iut eszemben, irtam kegyelmednek, kit remenlettem eddigh kegyelmednel legyen, de remensegh kivül ö kegyelme uttia megh halladot. Groff Thököly Istvan Eöczem Uram ö Nagysága törventelen pretentioy miat, kinek terminussara enis mint io akaroia ide erkeztem, it talaltam es mivel ö kegyelmenek ugyan czak be kelletik menny, üressen, kegyelmednek szolgalo levelem nelkül nem boczathattam, kivanom szerenczes es boldogh oraban talallya kegyelmedet, es adom tudtara kegyelmednek, az en öregh legensegemre törhető egessegben vagyok, az kegyelmed szolgalattiara. Eő kegyelmétűl izentem kegyelmednek, el hittem szep keresemben megh nem fogyatkoztat kegyelmed. Hireink hazankban ninczenek, mert el fogytak azok, az kiktűl kellene remenlenünk, hogy io hir irasara valo okot adnanak. Burgundiaban az Franczuz, minekutanna senky ellene nem al, szabad akarattia szerint hadakozik, es valahova megyen mindenüt szerenczes. Lotharinghiabanis az szerint, felő ez tűz egesz Europat tűzben ne hozza. Az kegyelmetek Török szomszédy mit mivelnek, ha tudoset felölök, es ha az szegeny Pfister nevü keresztién rabot ky szabadethatna, igen obligal[na] kegyelmed, kiert valamit kegyelmed adat, czak tudhassam az mennyi leszen örömel megh adom, es ezek utan maradok kegyelmednek kötelessen szolgalo igaz io akaroia.

Rosembergen 26 Marty 1668 *Wyttniedy Istvan m. p.*

10.

Keczer Ambrusnak

(*MOL P 659 Teleki cs. lt., misszilisek, 2. cs., 119. sz., fol. 16.*)

Bécs, 1668. május 5.

Kegyelmednek szolgalo Attiafia!

Szent Sophian 22 irt kegyelmed levelet tegnap el vettem. Igazan iria kegyelmed 30 april volt szandekom megh indulliak hazamtul feletek, de Bocskáine aszoniom dolga miat, megh akadek, kinek ioszagat valoban forgattiak, Homonnaine aszonyom, Pethö Sigmond, Hardy Laszlo Uramek potenter sollicitallyak, enis semmit el nem mulatok dolgomban, megh valik ez iövö hetben kelven, minden lehetseges dolgot el követek, oltalmazvan ne legyen megh haborgatasa, s ha eleb nem lehet az iövö peneteken, czak posta formanis el megyek, mert szükseges leszen ala menetelem. Akarnam, ha Rosemberkben lennetek, be ternek köszönteny. Nadasdy Uram it vala, hozodek elöl Balassy Uramal valo dologh, ugy monda eö Nagysága az superbandans mandatumot ky adta az Mesterre, ha annak sem enged, cum Evacationis ky adgia, mivel az Mester megh az relatoriat neky ky nem adta. Az Inratussat ide küldte volt,

tanacz kezdeny, magais utanna iön, megh izente neky egy altalyaban intra dominum admittalny kel az Appelatiot. Hidveghy Uramat küldötte Balassahoz követsegben, de Korpona fele ment nem is lehetet valasza. Ugy tudgia Groff Uram dolganak accommodatiora kel iönny..... egy szoval sem hozta elöl. Chiaky Ferencz Uram el valt felesegetul, es teliessegel megh bekelletnek. Az Franczuzok es Spaniorok megh bekelletek, ez bizoinos. Az Velenczeseknek szep szerenczeiek contigualt, mert az Törököknek öt hadakozo haioiokra akadvan, ugy le löttek ketteit, hogy el merültek, harmat el nyertek, azokon tizen vagy szaz körösztien vala, megh szabadultak, ha Isten hozatok viszen az mit tudok, megh mondom szoval. Groff Uramnak ö Nagyságának, az kegyelmes Aszonioknak es io akaroimnak szolgalatomat aianlom es maradok kegyelmednek szolgalo attiafia.

Beczben 5 May 1668 *Wyttniedy Istvan m. p.*

11.

Teleki Mihálynak

(MOL P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 7. cs., 229. sz., 109. fol.)

1668. jún. 19. Eperjes.

Tekentetes es Nemzetes nekem igen io akaro Uram!

Kegyelmednek kötellesen szolgalok. Az kegyelmed 6 presentis nekem irt levelet igen nagy beczülettel vettem. Megh szolgalom, hogy leveleim kegyelmed elöt kedvet talatanak, es nem neheztelly hoszu, gyakor irasaimnak olvasasat. Banom Enyedy Uram altal el küldesere rendelt levelemnek el teveliedeset, melyet igen io akarom Semsey Ferencz Uram kezehez küldöttem ugyan, ö kegyelme maganal tartottae vagy el küldöttö, holnap megh kerdem ö kegyelmétől, ha el teveliedet, vagy az uton az latrok kezeben akadottis, nem törödöm igen azon, mindazonaltal ugyan inkabb akartam volna megh vetelét. Chyuty Uram, ugy tudom megh erkezet, de nem lattam, Isten ő kegyelmével szemben iutatvan, örömöst értem, es veszem az mit parancsol kegyelmed. Innend kegyelmednek mit iriak nem tudom, mert mindenek ezhoraigh nagy czendes halgatasban valanak, mindniaian az Spanior es Franczuz közöt intervenialt bekeseghnek confirmatioiara vigyaztak es azt vartak, az melynek terminussa ultima may vala, hogy Soprony hazamtul 5 presentis el indultam, akor megh nem tudhatuk, de mindenek felöle nagy remenseghben voltanak. Az Candiay obsidiorul tudom kegyelmednek bizoniossab hire vagyon, mindazonaltal, az mint nekünk ideis azon dolgot tudnunk lehetseges, az Velenczesek nem igen felhetnek, mert vizen valo passusok mindenkor mind ky, s mind be szabados, es nagy Operatiovalis vadnak az pogany ellen az obsessusok. Ime kegyelmednek küldök egy kalapot, es harom tengery nad palczat, az süveget visselie kivant egessegel, az palczakal penigh ne verekedgyek, hogy en azoknal ne szenvedgyek artatlanul, az kik erezny fogiak. Egessegem Istennek szent neve diczirtessek, türhető, hogy levele kegyelmedet szerelmesivel szerenczes oraban es io egessegben talallia, szübül kivania, az kegyelmednek igaz kötelessegel szolgalo io akaroia.

Eperiesen 19 July 1668 *Wyttniedy Istvan m. p.*

Egy szeretere kerem kegyelmedet, az nekem valo irassal ne terhellie magat kegyelmed, leven sok gondgyay kegyelmednek, megh elegszem ha czak secretariussalis fogh iratny.

12.
Teleki Mihálynak

(MOL P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 10. cs., 269. sz., 95. fol)

1668. szept. 28. Késmárk.

Tekentetes es Nemzetes nekem kivaltkeppen valo io akaro Uram!

Kegyelmednek kötelessen szolgalok. 16. Augusti Radnotrul irt kegyelmed levelet el vettem. Io egessegben valo letelet ertettem, kivanom tiszta szübül, abban sok szamos esztendökön, az io Isten kegyelmedet megh tartcza, es ezen levelemis szerenczes oraban talallya. Enis ö Szent fölsege kegielmessegebűl türhetö egessegben vagyok. Ide az my földünk mostanaban czendessegben vagyunk, Europais nyugszik minden habora es nyughtatlansagh nelkül. Minden embereknek elmeiek az Candiay obsidiora vadnak fugesztven kiknek az Olasz Orszghy Egyhazy es vilagy Feiedelemsegek, bizonios szamu Banditakbul allo segetseget küldöttenek, az kik, hogy be erkeztenek, ky ütüttek az Török Taborra, ugy viseltek magokat, hogy azt mondottak felölök, nem emberek, hanem mindniaian megh testesült ördögök; ugy iriak veszet el az Törökben az ky ütesben öt ezer; kiknek az Feiedelemsegek gratiat adtanak, az Respublica penigh nagy remuneratiot. Az Lengyel Kiralynak az Orszagtul valo el buczuszasat es el boczatasat, czak nem nagy valtozas nelkül hogy uiab kiraly valasztodik, lehetelennek gondolliak az io Politicusok, mivel nagy emberek vadnak in optionem, mindazonlatal az io Isten, ki altal minden dolgok gubernaltatnak, mindenek remensege kivöl io veget adhattia. Hogy remensegem kivül az kegyelmednek küldöt tollak es süvegh mar kezere iutottak, azt en nem banom, söt örömel ertem, s nyeresegemnek tartom, azt el hiven, ha massal megh kedvellettek, kegyelmed elötis lesz vala erdemek, ha Isten éltet talalok iövendőreis hasomlokat. Chyuty Uram altal let kegyelmed paranczolattiara leszen szorgalmatos gondom, my keppen Beczben mehetek, es minden czelekedeteimet az szerint rendelem, az mellybűl lássa kegyelmed, az mint elkezdettem, legyek es maradok köteles szolgaia.

Kesmarkon 28 7bris 1668 *Wyttniedy Istvn m. p.*

Ha az fö Vezer megh iön Candia alol, commendalom kegyelmednek az szegeny Pfister szbadulasat, valamit kegyelmed rea költ, igen hiven megh adom.

13.
Petrőczy Istvánnak

(MOL, MKA, E 189 Petrőczy cs. lt., 3. cs. fol. 174.)

1668. október 11. Csun.

Nagyságodnak kötelesen szolgalo Joakaroja

En szerenczesen haza erkeztem, de egessegemmel szinten nem diczekedhetem, kivanom levelem Nagyságodat találllya szerenczes oraban. Irtam nemely dolgokrul

mind Kesmarkra, mind az fel földre. Nagyságodat kerem ne szannya bizonyos embere altal halogatas nelkül el küldeny Rosemberkre, Farkas Tamás Uramnak irny, eő kegyelme se tartoztassa ottan, hanem kesedelem nélkül köldgye el, hogy annal hamarebb iussanak azoknak kezekhez, az kik szollanak. Ebbely Nagysagod joakarattyat megh igyekezy szolgalny kötelessen szolgalo Joakaroja.

Csunon 11 8bris *Wyttniedy Istvan*

Banffy De[nes uaramtól] övet küldöttem Nagyságodhoz. Igen kerem Nagyságodat czinaltasson az Illavay Eötvössel szep czatokat hozza.

Ambrus Uramnak szollo levelemet azert hattam nytva, lassa Nagyságod, miczoda szep comediajok vagyon megint az Poberivel. Az Palesztert ugyan megh nem talaltuk, mer nemis vala üdönk az keresesre, Nagyságodat kerem kerestesse föll, ha ott maradott, hagy ne veszen el.

14.

Csuty Benedeknek

(MOL P 659 Teleki cs. lt., Missiles, 10. cs., 274. sz., 5. fol.)

1668. okt. 21. Sopron.

Kegyelmednek szeretetel szolgalo Joakaroja!

Teleky Uram vasarlassa es egyeb dolgaim veget fel küldöttem Beczben Langh Janos Deakomat, mennyitt ker az eövös mindeniknek munkajatul es mennyre megyen az egesz summa, az includalt jedzesbúl megh lattya kegyelmed. Kegyelmednek azert jo alkalmatossaga leven adgya ertesere Teleky Uramnak, had lassa eő Kegyelme menynyire extendalodik az eő Kegyelme keves költsegben valo magaban computalt vasarlassa, ha eő Kegyelmének tetczik csak küldgye ky az penzt ez megh leszen. En magamat eő Kegyelme hire nelkül ennyiben minuttalny nem akartam. Banfy Uram szamara ollyan karpitok egesz Becz Varosban nincsenek, hanem vagy szőttek, vagy amaz aranyas bőrű karpitok, melyet hasomlóképpen eő Kegyelmeknekis tudtara adhat kegyelmed. Ezek utan kegyelmed szeretettel szolgalo joakaroja marad

Sopron 21 8bris *Wyttniedy István*
1668

Remenlem az Szent Katalin napian levő Beczy vasaron megh talalom az karpitokat, az hova magam fogok menny es megh latny ha talaloke vagy sem.

15.

Teleki Mihálynak

(MOL P 659 Telkei cs. lt., misszilisek, 2. cs., 119. sz., fol. 17.)

Sopron, 1669. március 1.

Tekintetes es Nemzetes nekem io akaro Uram!

Kegyelmednek kötelesen szolgalok. Nem regen irtam kegyelmednek szegeny Pfister Ferencz Constantinapoly gallyan nyomorgo rabnak szabadetasa felöl. Azertis kezdem ezen levelemet azon elöbbeny irasomon, el ne fekthesse, es legyen kegyelmednek elmeieben, az melyre mostis igen bizodalmas io akarattal es kötelessegel kerem kegyelmedet. Ezen levelemnek penigh mas oka es fundamentuma vagyon.

Ugy hallom Szebeny kiraly biro Uram fia melle Praefectusnak adot tudos embert erdemtelenül perseqval hü szolgalattiaert, es Beczben vagyon. Mit mivel nem tudom, nemis esmerem derekasan, czak io tudos hirerül esmerem inkab. Valoban igen igaz az ö kegyelme szemelieben az mit Tacitus ir: Beneficia eo usquem lata sunt, dum videntem eo salui posse, ubi multum..... pro gratia odium redditur. Nem alkalmatlanul hasomlo dologrul, nullum est vitia perniciosiis quam beneficy violati pudent. Hatalmas Isten, mely nagy boldogtalan szerenczetlensegh, hü szolgalattiaert, maga elöttö levö io szerenczeienek, az iövendö remensegert valo megh veteset es hazaia kivöl valo rementelen buidosasat szenvedny, es az erdemes iutalomert gyülöseget venny. Ugy hallom, visza hivatallyat es becsületes conditioval leendö accomodatioiat az io Szaászok hallogattyak. Felö ez utan nagy oblatiovalis visza hihasak, mert szerencze ha ötet is az nagy hegyre nem vittek, az mellyen az vilagh dicsöseget elöttö annak kalmary fitogattak. Ugy hallom kegyelmednek kivaltkeppen valo io akaroia kiraly biro Uram, disponallya ugy ö kegyelmet, tegyek ellen valo nehezteleset es accomodollya, mert ugy törtenik megh az Meltosagos Feiedelemnekis es Natioianak valamint szolgalhat ha accomodaltatik, ha nem kartis tehet es ily tudos embert, talan az többy közt azertis, hogy az ö kegyelme fia egy kis peccatillumot az Olaszok közt commitalt az hatodik edictum ellen, mellyet az szent ember elmekis nemellyen igen dulce peccatumnak nevezet. Ily kegyelmednek keresemert czelekedendö io atiafisagaert enis kegyelmednek megh ismert kötelessen szolgalo igaz io akaroia maradok.

Sopronbul 1. Marty 1669. *Wyttniedy Istvan m. p.*

16.

Teleki Mihálynak

(MOL P 659 Teleki cs. lt., misszilisek, 2. cs., 119. sz., fol. 18)

Trencsén, 1669. június 14.

Tekintetes es Nemzetes nekem io akaro Uram!

Kegyelmednek kötelessen szolgalok. Nem kiczin szerenczetlensegemnek tartom, ez mostany fölföldön letele alkalmatossagaval nem lathatok egy mast, melyre azt mondhatom, az mit mondot Abraham az gazdaghnak. Ha az io Istennek ugy tecik, talan magh halalom elöt valaha lathatom kegyelmedet. De vagy latom vagy nem kegyelmedet szemelyeben, lelekben ugyan gyakorta latom, keremis io emlekezetebül ne rekeszen ky kegyelmdet, es hitesse el magaval, nyeresegemnek tartom, ha tavol letünkben czak io hiret halhatomis kegyelmednek. Azonban nem ketlem, ez elött irtam kegyelmednek, egy szegeny Pfister Ferencz Constantinapolyban gallyan levö rabnak szabadulasa felol, mastanis kerem kegyelmedet bizodalmassan talallya fel uttyat, szabadulhasson megh szegeny. Valamit erette adat czak tudgyam my leszen nagy haladassa kegyelmed Beczy vasarlasaira megh adom, vagy kesz penzek megh fizetem. Remelem elebbeni io aianlasa szerint ez keresemben megh nem fogiatkoztat kegyelmed io keresztieny azon rabhoz mutatando patroniumat. Minden lehetseges szolgalatra obligalom magamat, es maradok kegyelmednek mindenkory kötelessegel szolgalo igaz io akaroia.

Trenczenbül 14 Juny 1669 *Wyttniedy Istvan m. p.*

17.

Petrőczy Istvánnak***

(MOL, MKA, E 189 Petrőczy cs. lt., 3. cs. fol. 172.)

1669. november 9. Sopron.

Nagyságodnak kötelesen szolgalo igaz io akaroia!

Sokat törödtem mi az oka, hogy Fako Nagyságod levele nekül iőt hozzam. Abbely Nagyságod cselekedete felől nekem harom különös gondolkodásom vagyon. Első hogy nem leven az katonanak beczülety, az mint 1655-[ben] szegeny Zriny Miklos egy nagy tarsasagban azt mondotta, oly becztelen az io katona, mayd az valun az disznoikal leszen asztala, vagy utollyara ugyan azokat fogjak velek hizlalny, nemis akar Nagyságod mar katona szolgat tartany az mint hallom rövid üdö alat tiz lovast boczatta el. Masodik hogy nem leven beczülety az katonanak, nem akar affele gabona vesztegető es örlő egereket tartany hazaban, az melyet nem engedy megh az Nagyságod magnanimitassaga, nem mereszelem szinten batorsagossan gondolnom, de mivel ember gondolkodasitul vamot fizetni nem szokot adny, had maradgyon megh. Harmadik, hogy az mastani alhatatlan világban megh az igazak sem kerülhetik el az gyanosagot, azert boczattia el haszontalan kenier vesztegető egereit, az lator emberek elöt megis egy kis seriositast tegyen maganak ember, my lehet ugyan valóságos oka, talan ezek közül egyik sem az, hanem rendetlen maga viselese, ky az Nagysagod hoza valo io akarattiaval gonoszul elven erdemetelne tette magat. Annak tovab valo vetelen kerem Nagyságodat iria megh elsö okát el iövetelenek. Az mellet igen bizodalmassan kerem azonis az Praeceptorom böczet, tarsaival együt, ha az Urfiak el nem mentek, engedgye megh Nagyságod had mehessenek, ky czatlon saragliaban s gyalogis azon alkalmatossagal Eperiesen. Isten megh fizety Nagyságod kegyesseget es enis megh szolgalom. En hala Istennek egessegben vagyok testemben az Olasz pelda beszed szerént ben del corpo mal di bossa. Ha Joakimus Uram vagy mas valaky hamar iönne megh helekben talalna, adgya Isten levele Nagysagodat io egessegben talallia, az mint Nagyságodnak maradok megh esmert kötelesen szolgalo igaz io akaroia.

Sopronbul 9 9bris 1669

Wytniedy Istvan m. p.

*** Részleteket közölt belőle Jenei Ferenc. Vö. *Jenei*, I. m., 364.

Magyar László András

ORVOSI VITA A MAGYARORSZÁGI VÁMPÍROKRÓL 1732–1756

A vámpírhit időben és térben egyaránt igen elterjedt, Japántól Szicíliáig, Pomerániától Kenyáig számos típusával és változatával találkozhatunk. A vámpírokkal kapcsolatos hiedelmeket azonban eddig elsősorban a néprajzi, másodsorban a művelődéstörténeti, illetve a pszichoanalitikus irodalom vizsgálta, orvostörténeti elemzésük legföljebb néhány megjegyzésre, széljegyzetre szorítkozott. Pedig e hiedelmek, történetüknek egyik pontosan meghatározható időszakában, elsősorban az orvosok érdeklődését keltették fel. Ennek a rövid — nagyjából 1732-től 1756-ig tartó — periódusnak a szakirodalma ráadásul egyértelműen magyar (Hungarus) vonatkozású. Úgy tűnik tehát, több okból is érdemes, ezúttal részletesen, orvostörténeti szempontok alapján is áttekintenünk a korabeli vita anyagát.

Történetünk vázlata a következő: mindenekelőtt a szlávok körében igen régóta élhetett a hiedelem, amely szerint egyesek (csupán testükben) haláluk után démoni lényekké válnak, sírjukból visszajárnak s az élők vérének szívásával tartják fönn életerejüket, esetleg járványt is terjesztenek ekképpen. A hiedelem sok helyütt a vlkodlak-brucola („csordásfarkas" egy válfaja) típusú hiedelmekkel keveredve jelent meg. Miután a Habsburgok 17. század végi háborúik során az Oszmán Birodalom egyes északbalkáni területeit is ellenőrzésük alá vonták, a polgárosultabb vidékekről érkező tisztviselők hökkenten találták magukat szemben e hiedelmekkel, amelyekre ráadásul közegészségügyi-járványügyi okokból is föl kellett figyelniök. Mikor aztán a magyarországi délvidékhez tartozó, de szerb „hajdú" lakosságú Kisolován 1725-ben,[1] majd Medvedián 1732-ben kitört járványt a helybéliek vámpírtevékenységgel magyarázták s a körzeti állami hivatalnokok is tanácstalannak mutatkoztak, a belgrádi katonai parancsnokság vizsgálóbizottságot küldött ki, hogy az eseményekről tiszta képet kapjon. Eközben az újságok (elsősorban a Hamburgische Correspondenz, Vossische Zeitung, Glaneur Hollandois, ill. a Mercure Galant) címoldalára került magyarországi vámpír-ügyek óriási és nem egykönnyen magyarázható feltűnést keltettek és nagy vitát kavartak nyugaton. Részben e hisztérikus hangulatnak, részben a különféle szemtanúk ellentmondó beszámolóinak köszönhetően a vámpír-jelenségek (köztük a holttest konzerválódásának, az úgynevezett „masticatio mortuorum"-nak, illetve a vér élettani szerepének a kérdése) az orvosi szakirodalomban is megjelent. Az elkövetkezendő néhány évben tudományos tanulmányok sorát szentelték a vámpíroknak s a kérdés — Calmet teologikusabb, és Van Swieten (szak)tudományosabb, ám

[1] Plogojowitz Petar esete. A korabeli vámpírhisztériát talán épp d'Argens márkinak, erről az esetről szóló, a „Lettres Juives"-ban (London, 1729, Tom. V. epist. 125.) „A zsidó kém" címmel megjelent írása indította el.

egyaránt egyértelműen elutasító tanulmányai ellenére — a század közepéig ébren tartotta az orvostársadalom figyelmét. A 19. században azután a vámpirizmus kérdésével orvosok már alig-alig foglalkoztak: a téma a néprajzban[2], szépirodalomban, filmművészetben és a történettudományban[3] jelenik csak meg makacsul újra és újra – még századunkban is.[4]

A „sztori" röviden ennyi, ám közelebbről ennél még sokkal több érdekességet ígér. Úgy gondolom, összefoglalva az európai vámpírizmus történetének előzményeit, érdemes az említett tanulmányokat alaposabban is megszemlélnünk, talán választ kaphatunk arra kérdésre, miért keltettek ekkora érdeklődést ezek a különös, távoli események a kor Európájában, s mi az, amit a korabeli orvostudományról e vámpírológiai fejtegetések alapján megtudhatunk.

Előzmények

A vámpír-hiedelmek ősi eredetűek: vámpír típusú, vérszívó démoni lények a sémi mitológiákban éppúgy találhatók, mint a görögben,[5], a rómaiban[6] vagy a germánban.[7] A klasszikus vámpír (upier, upyr) azonban egyértelműen a szláv mitológiák fejleménye – itt a vámpír nem démon, hanem halott ember, vagy egyenesen holttest, aki vagy amely életre kel, s életét eleven emberek vérének szívásával tartja fönn. A szláv vámpír jellemzője az is, hogy vérszívásával betegséget, járványt terjeszt, s a „megszívott" embert valamilyen módon elemészti. Ugyancsak e vámpírfajta sajátossága, hogy ellene küzdeni a holttest elpusztításával, lefejezésével, elégetésével, karóval való átdöfésével lehet. A szláv vámpírokat Lengyelországban, Morvaországban már a 14. században említik írásos források, s a vámpírhit e területeken a 20. századig nyomon követhető.[8] A vám-

[2] *Beitl, R.*: Von den Vampiren oder Menschensaugern. In: *Sturm, D. – Volker, K.* (Hrsg.): Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Frankfurt, 1971., ill.: *Geiger, O.*: Nachzehrer. In: *Bächtold-Stäubli, H.* (Hrsg.): Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. New – York–Berlin, de Gruyter, 1987. Bd. 6., 812–823.

[3] Az első mű, amely már egyértelműen „történeti" kérdésként kezeli a vámpírhitet, *Collin de Plancy* „Histoire des vampires" (Paris, 1820) c. nagyhatású munkája.

[4] Az utolsó erdélyi vámpír-esetről *Magyary-Kossa* tudósít (Magyar Orvosi Emlékek, IV. kötet, Bp., 1940. 88.) A cigányok körében még az 1950-es években is eleven volt a klasszikus vámpír- vagy zombi-hit: *Erdős Kamill*: Le nation de mulo, ou „mort-vivant" et le culte des morts chez les Tsiganes hongrois. Ethnogr. 1959. 1. 1–9. A vámpírok iránti ma is eleven érdeklődés bizonyítéka az a számtalan film, tudományos népszerűsítő munka, ponyva és képregény is, amely manapság a piacot elárasztja: Lásd: *Bunson, Matthew*: Vampire. The Encyclopaedia. New York – –London, Thames and Hudson, 1993., 289–303. Ami a szépirodalmat illeti a vámpír-sztorik fénykora a 19. század eleje volt, többek közt Goethe, Le Fanu, Gogol, E. T. A. Hoffmann, Polidori, Mérimée, Gautier, Turgenyev is írt remek vámpírtörténeteket. A magyar irodalomban egyebek közt Gvadányinál, Kuthy Lajosnál, Mikszáthnál, Krudynál, Babitsnál fordulnak elő vámpír-alakok, a filmművészetben Murnau (1922) és R. Polanski (1967) vámpírfilmjei a legismertebbek. A Bunson-féle Encyclopaedia szerint egyébként az első vámpírfilmet 1921-ben Magyarországon készítették. (128.) Lásd még: *Sz. Farkas Jenő*: Vámpírtörténetek. In: Világirodalmi Lexikon 16. köt., Bp., Akadémiai, 1994. 369–373.

[5] Gondoljunk az Odüsszeia vérivó és így létet nyerő halottaira a Neküia-jelenetben, vagy Plutarkhosz (Vita Pompei) „harapós halottaira". A vérivás általános tilalma (Gen. 9. 4. stb.) részben épp abban a hiedelemben gyökeredzett, hogy a megivott (ember) vér vadállattá, démonná tesz. (*Beyerlinck, L.*: Theatrum vitae humaae. Lugduni, 1678. VII. 100–101.)

[6] *Plinius*: Naturalis Hist. VII. 52.

[7] *Saxonis Grammatici*: Gesta Danorum. Hrsg. Alfred Halder, Strassburg, Trübner, 1886. V. XLIX (91–92.) 161–163. Itt Asuit és Asmund történetében fordul elő visszatérő s létét vérszívással fönntartó halott (holttest). A versben (163.) a hulla lefejezése és karóval való átdöfése is szerepel!

[8] Erre vonatkozóan nem eléggé ismert, de rendkívül érdekes forrás *J. W. Valvasor* (1641–1693) Krajna-története, illetve az ehhez fűzött Francisci-kommentár, amely 14–17. századi szláv és német

pírhiedelmekkel gyakran szétválaszthatatlanul keveredik a vlkodlak-brucola hiedelemkör, amelynek eredete Dél-Itáliában és az Égei szigeteken kereshető, de talán szintén szláv származású.[9]

Vámpírokkal a nagy 1732-es vámpírhisztéria előtt is jócskán találkozhatunk az európai tudományos szakirodalomban. Ezek az utalások, adatok részint történeti munkákban (Hagenecius, Zeiler, Stiefler, Mollerus Andreas, Rzaczynski stb.),[10] részint szórakoztató szándékú írásokban (Francisci, Balbinus, Harssdörffer), részben pedig természettudományos művekben – (Sassonia, Kornmann, Garmann)[11] fordulnak elő. Ugyancsak 1732 előttiek az ún. „mortui masticantes"-ről szóló disszertációk is (Ranfft, Rohrius stb.): A masticans, vagyis „rágó" halottak hiedelmének alapja — s erre már a kortársak is rájöttek — a bomlási folyamatok során, a sírban keletkező hangjelenség. E köré teremtett a nép képzelete igen színes és a vonatkozó irodalomban nagy komolysággal elemzett legendakört.[12]

A „masticatio mortuorum" fogalma azokkal a hangjelenségekkel kapcsolatos, amelyek a hullabomlás következtében hallhatók a sírból. Ezt a cuppogásra, csámcsogásra emlékeztető hangot értelmezte úgy a néphit, hogy a hulla eleven marad és sírjában rág valamit: többnyire saját testét vagy ruházatát. Az elevenen való eltemettetéstől való félelem nyilván éppúgy közrejátszott ebben a hiedelemben, mint az eleven holttest, illetve a húsevő halott, a vámpír képzete. A 16–17. századi tudósok közül számosan említik ezt a jelenséget, illetve hiedelmet s megpróbálnak rá ésszerű magyarázatot adni.[13] Az egyik legkorábbi hasonló tárgyú — nem orvosi! — disszertációt Philippus Rohr elnökletével egy bizonyos meisseni Benjamin Frizschius írta, illetve védte meg, 1679-ben.[14] A

vámpíresetekről számol be, még jóval a nagy vámpírláz előtt. *Valvasor, Johan Weyhart*: Die Ehre des Herzogthums Crain. Nürnberg, 1689. II. Theil, VII. Buch, 10. Cap. 335–341.

[9] A „Brucolla"-val kapcsolatban már a 16. században, egy dél-itáliai hiedelem leírásakor a klasszikus vámpírhit szinte minden kellékét megtaláljuk! *Galateus, Antonius* De situ Japygiae (1558) 31.: „Similis est Brucolarum fabula, quae totum orientem cepit. Aiunt eorum, qui sceleste vitam egerunt animas, tanquam flammarum globos noctu e sepulcris evolare solitas, notis et amicis apparere, animalibus vesci, pueros sugare et necare, deinde in sepulcra reverti. Superstitiosa gens sepulcra effodit, ac scisso cadavere detractum cor exurit, atque in quatuor ventus, hoc est in quatuor mundi plagas cnerem proicit, sic cessare pestem credit."

[10] Az irodalmat idézi: Ranfft, Michael (1728)

[11] *Kornmann, H.*: De miraculis mortuorum. Kirchainae Chattorum, I. Wolff, 1610. s., Pars II., 41. cap., Pars VII., 63–64. cap., *Garmann, Christ. Frid*: De miraculis mortuorum libre tres. Dresdae et Lipsiae, J. C. Zimmermann, 1709. (Lib. I. tit. III.) 116–117.

[12] A kérdéskör egyéb jelenségekkel is kapcsolatba hozható, így a tetszhalállal, a kísértet-hittel vagy a vérszívó démonokkal, állatokkal, de ezekről most nem lesz szó.

[13] Különösen érdekes és korai esetről tudósít Ercole Sassonia (1551–1607) olasz orvos: *Saxonia, Hercules*: De plica cap. XI. in: Opera practica. Patavii, J. de Cadorinis, 1682. 496. egy bizonyos Joannes Ursinus elbeszélésére hivatkozva mond el egy 1572-es Rzesna-falubeli (Lengyelo.) esetet, ahol egy boszorkány hullája okozott pestist: mikor kiásták, a szájában a ruháit találták megrágva: miután „caput ut moris est pala praeacuto ferro obducta abscinderunt" vérömlés következett be és a járvány véget ért. Azt írja, sokan mondtak el még hasonló történetet (ti. hogy halott boszorkány járványt okoz) lengyel és német földről – Georgius Radzivillre és Taranowski-ra hivatkozik még. „Curari morbum istum aliquando sponte sua, quandoque erinacei carne, nonnunquam aliis medicamentis ut ego proxime in D. Taranowski observavi..." Sassoniánál egyértelműen keveredik a vámpírhit és a masticatio mortuorum motívumai.

[14] *Rohrius, Philippus* (praeses) – *Frizschius, Benjamin* (respondens): Dissertatio historico-philosophica de masticatione mortuorum. Lipsiae, 1679. – Nehéz eldönteni, ki írta voltaképp a disszertációt, hiszen ilyen esetben a vezetőtanár, illetve a respondens egyaránt szerzőnek tartható. A disszertáció egyébként, mint lehetséges „elhárítómódszert" említi a hulla elégetését is.

disszertáció elutasítja a tetszhalál és az eleven holttest lehetőségét: a jelenséget sátáni praktikával magyarázza, vagyis avval, hogy a sátán személyesen bújt a holttestbe, s ő mozgatja azt.

Ötven évvel később ugyanerre a kérdésre már sokkal elfogadhatóbb választ ad egy lipcsei, Michael Ranfft elnökletével és Christian Godfried Cleeman respondensségével megvédett disszertáció.[15] Ranfft (vagy Cleeman) kijelenti, hogy tudtával eladdig Philippus Rohrius kivételével senki nem írt e tárgyról, majd az irodalom felsorolása után részletesen ismerteti a gradiskai-kisolovai „Plogojovitz"-esetet – vagyis a „masticatio mortuorum"-ot és a vámpírságot egyértelműen azonosítja. A hasonló esetek négy jellemzőjét sorolja föl: 1. a holtak hangot adnak és életjelenségeket mutatnak, 2. megeszik a ruházatukat, 3. járványokat idéznek elő, 4. veszélyesek rokonaikra nézve. Mindezeket babonaságként elutasítja, s egy hosszabb, a vitalitás és a corruptio fogalmáról szóló eszmefuttatás után a hasonló jelenségeket azzal magyarázza, hogy a járvány miatti aggodalomtól az embereknek rémálmaik, tévképzeleteik támadnak. Vagyis a vámpírhitet a járvány pszichológiai következményének, tévképzetnek tartja.

A vámpírhit írott bizonyítékait a Magyar Királyságban, Erdélyben, a Partiumban, illetve a határőrvidékeken is korán — még jóval a nagy vámpírláz előtt — felfedezhetjük. Már Calmet utal rá 1745-ben kiadott vitairatában, hogy a vámpírok 60 éve, azaz az 1680-as években „jelentkeztek" először. A hiedelmek nyomaira azonban — szinte kizárólag — nem magyar, hanem egyéb: román és szláv (szlovák, szerb, lengyel) nemzetiségű területeken bukkanunk.[16] Köleséri Sámuel pl. 1709-ben tudósít arról, hogy a dél-erdélyi járványokért a lakosok a vámpírokat tették felelőssé.[17] 1718-ban, tehát 7 évvel a kisolova-gradiskai eset előtt Lublón halt meg az a (bizonyára lengyel) Kaszperek Mihály is, akiről Mikszáth „Kísértet Lublón" c. regényét írta, s akit környezete vámpírként tartott számon.[18] Kisolova és Medvedia, ahol a világhírre szert tett vámpíresetek történtek, egyébként szintén a szerb határőrezredek területén fekszik. Mint láthattuk, tehát sem külföldön, sem hazánkban nem voltak újdonságok az efféle esetek, sőt még az sem mondható, hogy a vámpírhittel kapcsolatos hiedelmek (lásd: masticatio) addig nem keltették volna föl a tudósok érdeklődését. Nem volt tehát előzmények nélkül való az a — most már természettudományos — vita, amely 1732-ben kerekedett, főként a medvediai vámpíresetek körül, s amelyet a következőkben megpróbálok részletesebben ismertetni.

A tudományos vámpírirodalom

A kérdéssel kapcsolatban kiadott munkák kivonatai a nürnbergi „Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum institutum" című lapban jelentek meg az 1732-es év 11–37. „Hebdomas"-aiban, azaz heti füzeteiben. A következő

[15] *Ranfftius, Michael*: De masticatione mortuorum in tumulis, oder von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern. Lipsiae, A. Martinus, 1728. Respondens: Christian *Godfried Cleemann*, ill.: *Ranfftius, Michael*: Tractatus von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenhet des Hungarischen Vampyrs oder Blut-Sauger gezeiget, auch alle von dieser Materie bisher edierten Schriften recensieret werden. Leipzig, 1734.

[16] *Balázs Géza*: A magyarok „vámpirizmusáról". in: Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Bp., 1984. 23–37.

[17] *Köleséri S.*: Pestis Dacicae anni 1709. scutinum et cura. Cibinii, 1709. 111–112.

[18] *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar Orvosi Emlékek, Bp., 1940. IV. kötet 88.

évek köteteiben már csak egy-egy megjegyzés található a témával kapcsolatban. Noha a vita ekkor még korántsem fejeződött be, az 1755-ös második nagy „vámpírláz", illetve Calmet és Van Swieten munkái után azonban voltaképp kifulladt, s úgy szempontok alig merültek föl többé.

A „Commercium vitája a XI. Hebdomas 82–84. oldalán, Johann Friedrich Glaser, (1707–1783) wasungeni orvos Johann Christoph Goetzhez, a lap kiadójához[19] írott levelével indul. Glaser megjegyzi, hogy Magyar- és Lengyelországban (upertz-hit) régóta ismertek hasonló hiedelmek. E hiedelmeket rémálomnak tartja, a haláleseteket pedig nem organikus eredetű járvány, hanem az „imaginatio, meticulositas és superstitio" számlájára írja.

Válaszul Glaser hitetlenkedésére, a lap XII. Hebdomasában (90–92.) lehozza azt a Büttner subcenturio (főhadnagy) és Johann Flinkinger, katonai chirurgus aláírásával hitelesített medvediai (első) jegyzőkönyvet, amely a vámpírjelenségeket regisztrálja.

A XVIII. Hebdomas 138–140. oldalán Geelhausen professzor Goetzhöz írott levelét olvashatjuk a sziléziai és morvaországi vámpírokról – a levélíró konkrét eseteket említ: az itteni vámpírok szerinte több csecsemőt is elraboltak, sőt egy cigánytól még a lovát is elvették.

Ugyanitt a 141–142. oldalon a hivatalos 1732. január 7-i „Visum et repertum", vagyis vizsgálati jegyzőkönyv szövege szerepel, mégpedig a Nürnbergben, J. A. Schmidtnél, 1732-ben megjelent textus alapján. A dokumentumot részletes és az ellentmondásokat felfedő elemzés egészíti ki.

A 143. oldalon olvasói levelet találunk. A szerző szerint az egész fentebb közölt „visum et repertum" nem egyéb, mint a népszerű közíró, Erasmus Francisci „Höllischer Protheus"-ának (Norimbergae, 1690, XXVIII. caput) plagizálása. „Csak idegesíti magát az ember az efféle, görög-örmény-török eredetű, éktelen babonaságtól bűzlő mesékkel" – jelenti ki, majd idézi azokat az utazókat (De Ricaut, De la Croix, Tournefort), akik örmények, törökök, görögök körében tett utazásaik nyomán már korábban hasonló hiedelmekről számoltak be.

A XIX. Hebdomas 146–152. oldalán a vámpírhit (brucola-vlkodlak-hiedelmek) szláv vallástörténeti gyökereiről olvashatunk érdekes elemzést, s eközben a Köleséri által is említett, Merul faluban kitört, 1717-es járványról is szó esik (147.): — a szerző szerint nem a vámpírok okozzák a haláleseteket, hanem egy azonosíthatatlan járvány.

A 148–149. oldalon „Actenmässige und umbstaendliche Relation von denen Wampyren oder Menschen-Saugern, ie. diffusior atque ex actorum fide collecta relatio de vampyris seu sanguisugis humanis hoc et praecedenti anno regno Serviae observatis." (Lipsiae, Ap. A. Martini, 1732.) címmel találunk elemzést a medvediai esetről.[20]

---

[19] J. Ch. Goetz (1688–1733) stahliánus orvos volt, a Leopoldina tagja, Nürnbergben praktizált: halála után pár évvel lapja megszűnt.

[20] A cikk a „Szerb Királyságot" jelölte meg színhelyként: az a tévhit, hogy a vámpírok hazája Erdély, csak B. Stoker, illetve a Drakula-mítoszkör kapcsán került a köztudatba, a 19. sz. végén. A Drakula-hagyományról: *Harmening, Dieter*: Der Anfang von Drakula. Zur Geschichte von Geschichten. Königshausen, Neumann, 1983. A témáról számos hazai ismeretterjesztő mű is szól: *Sz. Farkas Jenő:* Drakula vajda históriája. Bp., Akadémiai, 1989., *Magyar László András:* Bevezetés a kísértettanba, Bp., Akadémiai, 1989. 74–81., *Ráth-Végh I.:* A könyv komédiája. Bp., Gondolat, 1982 (5. kiad) 221-től stb.

E cikk a spirituális szimpátiákra vezeti vissza a vámpír-jelenségeket, vitalista teóriával magyarázza az ügyet, még Fluddot és Paracelsust is belekeverve az okfejtésbe.

A XXI. Hebdomas egy érdekes cikkel kezdődik, amely a vérszívó növényekre hívja fel a figyelmet, s azt igyekszik bizonyítani, hogy a vérszívás jelensége egyáltalán nem szokatlan a természetben. (161–162.)

A 170–173. oldalon az „Anonymi cogitationes de mortuis viventium tyrannis vulgo dictis, sive vampyris, plurimarum in Europa orientali sitarum regionum morbo endemio" című tanulmány következik. E névtelen munka a bomlási folyamatokkal, a sajátos hő- és talajviszonyokkal magyarázza a hullák Medvedián tapasztalt épségét. Felveti ugyan a tetszhalál lehetőségét, ám rögtön el is utasítja: szerinte a föl nem bomlott hulla adott esetben valóban betegségek oka lehet – persze anélkül, hogy sírjából előjönne vagy bántalmazná a helybelieket.

A 173–176. oldalakon kiadott levél (Epistola ab amico ad amicum de vampyris..." szintén a hullák — jegyzőkönyvek által is rögzített — ép állapotára kíván magyarázatot adni: Az ok szerinte a vér „floriditása", azaz épsége, ennek pedig a föld hőmérséklete lehet az alapja. A levélíró szerint a járványt nem a hullák, hanem lelki tényezők (rémület, szorongás) okozzák. Más szóval létezik ugyan egyfajta epidémia, amely a vér bomlását megakadályozza, s evvel elősegíti a holtak épen maradását, ám ennek semmi köze a halálesetekhez, amelyekért lelki okok tehetők felelőssé.

A XXIV. Hebdomas 190–191. oldalán Noebling, Johannes Guilhelmus: „Dissertatio physica de cadaveribus sanguisugis, guam rectore Guilielmo Henrico Duce Saxoniae ... erudit. disquisitioni submittit Praeses Joan. Christ. Stock et ... respondens Jo. Guilielmus Noebling." (Jenae, Horn, 1732.) című traktusának kivonata olvasható, mely medvediai és kuklinai vámpírokról számol be. A szerző (vagy szerzők) szerint a föld minősége és a hő a furcsa jelenségek oka. A többi az imaginatio számlájára írható.

A XXVI. Hebdomas 206–208. oldalain összefoglalt tanulmány [Curieuse und sehr wunderbahrliche Relation von denen sich neuer Dinge in Servien erzeigenden Blutsaugern oder Vampyrs aus authentischen Nachrichten und philosophischen Reflexionen begleitet von W. S. G. F. A. (Leipzig, 1732.)] szintén a kisolova-medvediai eseteket elemzi. Elsősorban a hullakonzerváció okai érdeklik, – ezeket a talaj vegyi összetételében, savas-sós jellegében találja meg. A többiért a fantáziát, illetve a sátáni szemfényvesztést okolja.

A XXVIII. Hebdomas 219–222. oldalain L. Joerdens gondolatait olvashatjuk a „Visum et repertummal" kapcsolatban. Joerdens szerint az egész beszámoló agyrém, nem érdemes vele foglalkozni, mert 1. csak hallomás alapján tudni róla, 2. a tanúk megbízhatatlanok.

Ugyanitt a 223–224. oldalakon a Putoneus álnéven író J. C. Meinig művének összefoglalását találjuk „Besondere Nachrichten von denen vampyren oder sogenannten Blutsaugern ie. relatio de vampyris quos et sanguisugos vocant. Lipsiae, J. C. Martini, 1732." Putoneus ismerteti az eseteket, majd az egészet ostobaságnak, fantáziaszülemények bélyegzi, végül pedig kijelenti: – a betegség oka az ijedtség, esetleg hús vagy tojás okozta ételmérgezés, a mumifikálódásé pedig a talaj.

Demelius, Christoph Friedrich „Philosophischer Versuch ob nicht die merckwürdige Begebenheit der Blutsauger oder Vampyren aus den principiis naturae herg-

leitet wurden könne. Tentamen philosophicum de mirabili sanguisugorum... Winariensi, 1732." című tanulmányának ismertetője a XXX. Hebdomas 239–240. oldalain olvasható. Demelius szerint a növényi és állati létet irányító „vis unitiva" a vérivás oka, mivel a vámpírok nem teljesen halottak, vegetatív életet élnek és ezért csupán szimpátiáik vonzzák, irányítják őket. Duns Scotust hozza példának, aki állítólag tetszhalottként került sírba, vagyis az esetek kapcsán tetszhalálról beszél. Vitalista elmélete szerint a vámpírok esetében valóban „élő holttesttel" állunk szemben: a hullajelenségek ezzel magyarázhatók. Az epidemiát nem igyekszik megokolni.

A XXXII. Hebdomas 250–254. oldalain egy névtelen szerző értekezik a bomlási folyamatok elmaradásának okairól. Eszmefuttatása nem a konkrét vámpír-esetekhez kapcsolódik, hanem általános: az efféle tüneményeket elsősorban talajkémiai, illetve fiziológiai okokkal magyarázza s lehetőnek tartja.

A 254–256. oldalakon ismertetett munka (Eines weimarischen Medici mutmassliche Gedancken von denen Vampyren. Medici cujusdam Vinariensis conjecturae de vampyris. Lips. ap. M. Blockberger, 1732.) szerint a vámpirizmus babonaság, a járványt épp e babona keltette félelem okozza. A szerző a Von Stein-féle jelentésre hivatkozik, amely szerint a vámpír-ügyek esetében tömeges fantáziálásról van szó. Esetleg a környezet (levegő, talajviszonyok stb.) hatása, illetve a romlott táplálék is felelőssé tehető a haláleseteket.

A „Commercium" utolsó vámpír-tanulmánya a XXXVII. Hebdomas 291–292. oldalain jelent meg Johann Georg Heinrich Kramer tollából (Cogitationes de vampyris Serviensibus),[21] aki először kísérli meg azonosítani is az epidémiát: ő kolerának tartja. A szerző szerint lehetetlen pontosan ítélni, hiszen az adatok többsége nem áll rendelkezésre: a járványt bizonyára romlott hús okozhatta.

Még 1732-ben jelent meg Gottlob Heinrich Vogt traktátusa „Kurtzes Bedencken von denen Actenmässigen Relationen wegen derer Vampiren, oder Menschen- und Vieh-Ansaugern... und über das Raisonnement vom Weltgeiste. Leipzig, 1732." címmel, majd 4 évvel később Tharsander „Schau-Platz vieler ungereimten Meynungen und Erzählungen. Berlin-Leipzig, Tharsander, 1736." című irata is, melyek egyaránt a fent említett nézetek összefoglalását, mérlegelését tartalmazzák.

Az igazi csapást a vámpírhiedelmekre s ezek tudományos hitelére azonban elsősorban két mű mérte, az egyik Dom. Calmet-é, a másik Van Swietené volt. Dom. Augustin Calmet (1672–1757) 1746-ban adta ki nevezetes „Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des espirits et sur les revenants et vampires de Hongrie, de Bohéme, de Moravie et de Silésie." című munkáját,[22] amelyben meglepő felvilágosodottsággal utasította el a vámpírok és egyéb eleven holttestek lehetőségét is. A nagy Gerhard van Swieten (1700–1772), Mária Terézia főorvosa és egészségügyi szervezőzsenije pedig 1755-ben publikálta — császári rendeletre — német nyelven is a vámpírokról s a vámpírjelenségről szóló, eredetileg franciául írott[23] alapos kritikai

[21] A cikket közli Linzbauer is (*Linzbauer, Xaver Fr.*: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Budae, 1852–56. Tom. I. 716. No. 568.).

[22] Magyarul *Lőrinszky Ildikó* fordításában jelent meg nemrég egy válogatás belőle „Angyalokról, démonokról és szellemekről"címmel. Bp., Vízöntő, 1992.

[23] Az eredeti, francia kiadásra nem sikerült rábukkannom.

tanulmányát, amely a későbbi törvénykezésnek is alapjául szolgált, s melyet ezért a Linzbauer-féle Codex is teljes egészében idéz.[24]

Van Swieten mindenekelőtt kijelenti, nem az a kérdés, megtörténhetnek-e, hanem, hogy megtörténtek-e valójában a vámpírokkal kapcsolatos események? Rámutat arra is, hogy vámpírok érdekes módon csak ott mutatkoznak, ahol elmaradottak a viszonyok, primitív a nép. Fölvázolja a vámpírhit (vlkodlak-, brucola-hit) előzményeit, s (új)görög eredetűnek véli, majd az 1732-es eseményeket ismerteti.[25] A vámpír szót — helyesen — a szlávból (némileg helytelenül a szlavón upyr-ből) eredezteti. Leírja, miféle elhárító-ceremóniákat alkalmaz a nép (égetés, lefejezés, karóval átdöfés) – egy „hadnagy" (sic!) vezetésével a vámpírok ellenében. Fölhívja arra is a figyelmet, hogy mumifikálódás, a bomlás hiánya máskor is előfordulhat, ebben nincs semmi természetellenes. Rámutat a tanúságok, bizonyítékok ingatagságára, megbízhatatlanságára. A holtak kiásását szentségtörésnek tartja és törvényes fellépést követel ellene – a tanulatlan népnek megbocsátható az efféle ostobaság, de azok, akik művelt ember létükre támogatják a hasonló babonákat, súlyosan vétkeznek. – Egyszóval Van Swieten nem hajlandó tudományos vitát nyitni a vámpírok felett: alapjaiban vonja kétségbe az egész ügy hitelét, s ezzel meghatározza a további évszázadok álláspontját is a kérdéssel kapcsolatban.

Egyértelműen az ő hatására született meg 1755-ben az a császári és királyi rendelet is,[26] amely kimondja: A vámpíresetekben a halál oka az éhezés, a rossz táplálkozás, — a tünetek is ennek felelnek meg, — a hullákon tapasztalt szimptómák pedig természetesek, nem szorulnak külön magyarázatra. (Hogy azonban a vámpír ügyek még ezután sem zárultak le, azt egyebek közt a Linzbauer-féle gyűjtemény III/1. kötetének 879., 1784. november 2-i rendelete bizonyítja (122.), amely a görögkeleti egyházat szólítja fel a vámpír-hit (sanguisugae Wampier dicti) elleni aktív fellépésre.[27]

A bécsi főhatóság azonban nem elégedett meg a puszta elutasítással, tisztán akart látni az ügyben. Ezért Georg Tallar német chirurgust, aki már évtizedek óta foglalkozott a kérdéssel,[28] a kormány 1755-ben kiküldte a vámpír-sújtotta vidékekre s megbízta egy pontos, tényszerű beszámoló elkészítésével is.

Tallar beszámolója talán a legjobb a tárggyal foglalkozó valamennyi disszertáció közül. Pontos, adatgazdag és racionális. Tallar mindenekelőtt kijelenti, hogy a vámpírhit ősi román és szláv hiedelem. A táptalajról a nép és a helyi papok tudatlansága

---

[24] *Linzbauer, Xav. Fr.:* i. m. 725–737.

[25] „A hajdúfalvakban, túl a Tiszán, Erdély felé" – terjedtek el a hasonló hiedelmek – írja.

[26] *Linzbauer, X. F.:* i. m. 720. (1755. február 9.). Az 1766/No. 575. (Linzb. I. 776–796.) számú rendelet, amely a boszorkánysággal kapcsolatos törvénykezést szabályozta, s voltaképp megszüntette, kimondja (785., 16. paragrafus), hogy aki visszatérő szellemekről fecseg — vámpírokat külön nem említ — azt elmeorvossal kell megvizsgáltatni.

[27] Egyebek még *Magyary-Kossa Gy.:* i. m. IV. Bp., 1940. 85–89.

[28] *Tallar, Georg:* Visum repertum anatomico-chirurgicum oder gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsäugern, Vampier, oder in der wallachischen Sprache Moroi, in der Wallachei, Siebenbürgen und Banat, welche eine eigends dahin abgeordnete Untersuchungskommission der löbl. K. K. Administration in Jahre 1756 erstattet hat. Wien und Leipzig, bey Johann G. Mössle, 1784. – A mű előszavában olvasható Tallar életrajza: Főiskolát Mainzban végezte, majd Strassburgban Salzmanntól szerzett 18 éves korára hadikirurgusi képzettséget. Geyer, Vetterani és Lobkowitz hadvezérek alatt szolgált, anyanyelvi szinten beszélt magyarul, románul és latinul. Születési és halálozási éve nem ismert; mivel 1724-ben járt először Erdélyben (15.), születési ideje 1700 körülre tehető.

gondoskodik. A német telepesek — írja — soha nem esnek áldozatául a vámpíroknak, noha a román népességből évente több százan halnak meg állítólagos „vámpírbetegsében", vajon ennek mi az oka? A hullák kiásása elterjedt szokás, nem lehet megtiltani, maga is ötször volt szemtanúja: háromszor boncolt is, kétszer csak nézőként vett részt a szertartáson, először Dévánál, 1724-ben, másodszor Oburschában (Oláhország), harmadszor a Bánátban, negyedszer és ötödször Erdélyben, Kollátfán, vagyis mindig románlakta területen. A „moroi" mindig a beteg álmában jelenik meg, szívja az illető vérét, napközben viszont a sarokban áll. A kórtünetek a következők: A betegség gyomortáji (!) szívpanaszokkal, gyengeséggel kezdődik. Ezután keserű hányás, gyomorfájás, fejfájás, bágyadtság fogja el a beteget, fehér lesz a nyelve, félrebeszél, kiszárad, pulzusa ugrál (caprizans). A halál beállta után a méh-, a nyak- és a kulccsonttáj elkékül, késői hullamerevség, eleven szín a jellemző.[29] A gyógymód abból állt, hogy a hulla vérével kenték be a pácienst.

Tallar megjegyzi, hogy hadjáratok alkalmával máskor is gyakoriak az efféle tünetek. A betegséget a román étkezési és italozási szokások számlájára írja: a románok nyáron keményen dolgoznak, sok gyümölcsöt esznek, télen tunyák, sok pálinkát, de kevés táplálékot fogyasztanak, hús szinte semmit. Elméleti vonatkozásban a betegségre kemiatrikus magyarázatot ad. A németek éppen az eltérő táplálkozási szokások miatt mentesek a bajtól. A képzelgéseket Tallar a gyomornedvnek a vesén keresztül kifejtett hatásával magyarázza.

A kórt endemikusnak tartja, nem epidemikusnak. A betegség okai szerinte nem „wirkende", hanem "zufällige" okok. Tallar szerint a betegség kialakulásához elsődlegesen a rossz „völgyi" levegő járul hozzá. Ezután rendkívül érdekesen ismerteti a helyi román babonákat és népi gyógymódokat (47–54.) megkülönböztetve az erdélyi és oláhországi szokásokat, majd visszatér a vámpírokhoz.

A vámpírság jelei a helybeliek szerint a következők: A kérdéses sír fölött kerek likak találhatók, a hulla szája véres, teste hízott, jó állapotú, új bőre nő. A vámpír vére gyógyhatású. Fekete kancát nem lehet sírja fölött átvezetni.

Minderre a szerző megkísérel magyarázatot adni: Elismétli a korábbi tanulmányok megállapításait a hulla-konzerválódás esetleges okairól. Ami pedig a fekete kancát illeti — írja —, többször is kísérletet tett, és mindig sikerrel járt – vagyis ezúttal is közönséges tévképzetről van szó.

Érdekes adatként megemlíti azt is, hogy a rácok sohasem lesznek betegek, éppen mert másként táplálkoznak, mint a románok: sok pirospaprikát fogyasztanak (Türkischer roter Pfeffer), amely szinte kiégeti az ember torkát, ám igen egészséges. (Itt jegyzem meg, hogy a pirospaprika ekkor még Magyarországon korántsem volt nemzeti eledel!)

Konklúziója szerint a vámpirizmus puszta mese. Ő maga — írja — erről sikerrel meg is győzte egy ízben a helybelieket oly módon, hogy megszégyenítő kísérletet végzett egy eleven vámpírral, aki állítólag két éve nem evett vagy ivott volt semmit.[30] Tanulmányát egy közmondással zárja: „Was die Augen sehen, betrügt das Herz nicht."

---

[29] A tünetek alapján talán szepszisre gyanakodhatunk.

[30] A helymegjelölés: „zu klein Dikwan". Sajnos a kísérlet pontos leírása hiányzik. Mindenesetre kíváncsi lennék, milyen egy eleven vámpír.

Az 1760-as évekre tehát végleg lezárul a vámpírokról folyó tudományos vita. A hiedelmek azonban tovább éltek s élnek még ma is. A 18. század magyar orvosi szerzői közül is többen említik a vámpír-hitet és a vámpír-betegséget – köztük Weszprémi,[31] aki az incubus-hiedelemkörrel keveri, Rácz Sámuel[32] vagy Mátyus István[33] is – ám mindannyian felvilágosult elutasítással szólnak róla. Emellett a ponyvairodalomban[34] és a népköltészetben is fel-felbukkan a motívum[35] hazánkban és külhonban egyaránt.

Összefoglalás

Mint láthattuk, a vámpírokról folytatott tudományos vita alapja elsősorban az a jegyzőkönyv volt, amelyet 1732-ben Medvedián állított össze a császári vizsgálóbizottság. E jegyzőkönyv rögzítette a „vámpírbetegség" tüneteit, statisztikáit s a helybéliek tanúvallomásait is. A jegyzőkönyv „Commercium" hasábjain, illetve — kivonatolva — egyes nyugati újságok lapjain vált hozzáférhetővé a nagyközönség számára.

A jelentések hatására kirobbant tudományos vita résztvevői gyakorlatilag csak két kérdésre keresték a választ: 1. Mi a „vámpírbetegség"? 2. Mi okozza a vámpírnak tartott halottak sajátos állapotát, épségét? (Abban, hogy vámpír nem létezik, szinte senki nem kételkedett!) Az első kérdésre szinte egyöntetű volt a felelet: Vámpírok nincsenek, nem démoni kórral, hanem vagy ismeretlen, de nem természetfölötti járvánnyal, vagy pedig aggodalom okozta tévképzetekkel, fantáziákkal állunk szemben. Csak a tekintetben volt némi nézeteltérés, hogy endemikus vagy epidemikus betegségről van-e szó, ételmérgezéssel, a táplálkozási szokásokból eredő kórral, vagy kolerával, illetve egyéb fertőző betegséggel magyarázható-e a sok haláleset.

Ennél változatosabbak a második kérdésre adott válaszok: A hullák épségét a) természetes mumifikálódással b) sajátos talajviszonyokkal c) fiziológiai okokkal d) környezeti tényezőkkel d) tetszhalállal magyarázzák. Megoszlanak a válaszok aszerint is, hogy a válaszadó a kemiatria vagy a stahlianus animizmus híve volt-e. S éppen talán ebben a tényben kereshető annak oka is, miért keltett ekkora érdeklődést ez a téma a korabeli — német —[36] orvosi körökben. A lassanként kifulladó kemiatria és az új, különösen német földön elterjedt vitalista-animista teóriák[37] közti vitához ugyanis igen jó anyagot szolgáltattak ezek a vámpír-esetek, hiszen a testet annak

[31] *Weszprémi I.*: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Második száz, első rész. (Bécs, Trattner, 1778) Bp., Medicina, 1962. 110–113.

[32] *Rácz S.*: A borbélyi tanításoknak második darabja. Pest, Trattner, 1794. 148–149.

[33] *Mátyus I.*: O és új diaetetica... Pozsony, Landerer, 1787. I. 17–18.

[34] *Gvadányi J.*: Rontó Pálnak, egy magyar lovas köz-katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek. Pozsony-Komárom, Wéber, 1793. 163–166.

[35] *Kretzenbacher, Leopold:* Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung. München, Trafenik. 1968., *Harmening, Dieter*: Der Anfang von Dracula. Zur Geschichte von Geschichten. (Quellen und Forschungen zur eur. Ethnologie. Bd. 1. Königshausen, Neumann, 1983., *Leatherdale, Clive*: The Origins of Dracula. London, Kimber, 1986. stb.

[36] Ploucquet orvosi bibliográfiájában a „vampyrismus" címszónál szinte kizárólag német szerzőket sorol föl. *Ploucquet, Guilielmus Godofreus*: Literatura medica digesta... Tomus IV., Tubingae, Cotta, 1809. 251.

[37] *King, L. S.*: Stahl and Hoffmann: a study in eighteenth century animism. Journ. Hist. Med. 19. (1964) 118–130.

sajátos — halál után is vegetatív „életet" élő — állapotában engedték vizsgálni. (A „Commercium" némelyik cikke kifejezetten csak ezzel a kérdéssel foglalkozik.) Márpedig bármifajta halál utáni testműködés cáfolja a vitalista elméleteket (ha nem épp valamilyen vegetatív „animával" magyarázzuk a jelenségeket – mint ahogy egyesek tették), s azt bizonyítja, hogy a testműködéseket (bőrnövekedés, vérkeringés stb.) megfelelő körülmények közt, a halál után is fönnmaradó kémiai és fizikai folyamatok alkotják. Arra kell tehát gondolnunk, hogy vámpírokról valójában „ideológiai" vita folyt: a démonológiai magyarázatot ekkoriban már minden orvos elvetette, a betegség mibenléte sem állt a figyelem előterében, a fontos kérdés az volt, hogyan élhet életet a test a halál után is, hogyan konzerválódhatnak életerői az „anima vitalis" elillanása után? E szempontból feltételezésem szerint azért oszlanak meg a válaszok, mert ha valaki inkább a kemiatria, jatromechanika híve volt, a vámpírhullák épségében tanai bizonyságát láthatta (vagy legalább alkalmat tanai bizonyítására), míg az animista-vitalista, stahlianus[38] orvosnak vagy körmönfont magyarázatot kellett találnia a tényekre, vagy mindenestől cáfolnia kellett a dokumentumokat. Ily módon persze az is könnyen magyarázható, miért fulladt ki a vita a század közepére: nem csupán azért, mert a tényekről kiderült, hogy erősen kétségbe vonhatók, hanem azért is, mert a század első felének vitalista-kemiatrikus párharca egyelőre az előbbi irányzat javára dőlt el.

Persze a vámpír-ügyek hirtelen népszerűségének számos egyéb oka is felsorolható – az életben általában nem egyetlen okra vezethetők vissza az események. Az okok között megnevezendő a Habsburg birodalom balkáni terjeszkedése, a 17. század halálkultusza és a kuriozitások iránti vonzalma, a néprajzi érdeklődés ébredése, a hivatalos „Aufklärizmus" térnyerése, a közegészségügyi korabeli szerveződése, a járványok hatása[39] és az a tény is, hogy éppen ebben az időben ért véget Európában a boszorkányüldözés,[40] ekkor virradt fel — a boszorkányok „pótlása" céljából — a vámpírok, kísértetek, az új okkultizmus hajnala — a vámpír- és kísértetirodalom (Balbinus, Harssdörffer, Francisci) 17. század végi kezdeményei is ekkoriban fejtették ki hatásukat. Mindez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi vámpíresetek oly heves érdeklődés ébresztettek laikusokban s orvosokban egyaránt. A tudományos vita alapja azonban mégis csak a kor két meghatározó orvosi irányzata, az animizmus-vitalizmus és a jatromechanika-kemiatria közti küzdelem lehetett. Feltételezésem szerint nagyrészt e küzdelemnek köszönhető, hogy a vámpírok, noha nemlétükben senki nem kételkedett, jó húsz éven át e felvilágosult század tudományos érdeklődésének középpontjába kerülhettek még.

---

[38] Stahl nagyhatású, voltaképpen arisztoteliánus „ens triplex"-elméletét „Theoria medica vera" c. könyvében fogalmazta meg (első kiadás: *Halle*, 1707.). E nézetek legjobb ismertetése: *Driesch, Hans:* Der vitalismus als Geschichte und als Lehre. Leipzig, Barth, 1905, különösen: 28–43.

[39] A 25-ös, 32-es és 55-ös vámpírláz nem hozható egyértelmű összefüggésbe a jelentősebb járványhullámokkal, bár föltehető, hogy a délvidéken és Erdélyben a korban 4–5 évenként nagyobb járványok törtek ki, s ezek indukálták a hisztériát. Vö.: *Schulteisz E.:* Heavy epidemics in Hungary after the middle of the XVIth century. In: *Sch. E.:* Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Communicationes de Hist. Artis Med. Suppl. 21. (1997) 208.

[40] Franciaországban 1670-ben, Magyarországon 1757-ben volt az utolsó boszorkányégetés. *Kosáry D.:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1980. 167–168. Ez a kitűnő munka egyébként meg sem említi a vámpír-eseteket.

Velladics Márta

A II. JÓZSEF KORABELI SZERZETESRENDI ABOLÍCIÓ STATISZTIKÁJA (1782–1847)[1]

Édesanyámnak

II. Józsefnek az élet minden részére kiterjedő intézkedéseit, azoknak kiváltó okait és hatásait, a folyamatban résztvevő személyeket és azok jelentőségét sokan elemezték már.[2] Ezek alól a katolikus egyházat érintő intézkedések sem jelentenek kivételt.[3] A 18. században meginduló statisztikai vizsgálatok és természetesen a II. József uralkodása alatt készült összeírások lehetővé teszik ezen intézkedések hatásainak számokban való kifejezését és azok elemzését. Jelen tanulmány célja — amennyiben lehetséges — meghatározni a szerzetesek és rendházak 1782. január, az első feloszlatási rendelet előtti létszámát, az 1782–1790 közötti csökkenés mértékét, valamint az 1790-ben, II. József halála után megmaradt szerzetesi létszám és épületállomány adatait.[4]

II. József, Magyarországon 1782. szeptember 10-én kihirdetett rendeletében utasította a püspököket, a rendi és egyéb egyházi előljárókat, hogy írják össze a hatáskörükbe tartozó intézményeket, személyeket, valamint azok jövedelmét. A Helytartótanácson belül, Batthyány József hercegprímás elnöklete alatt ugyanekkor létrehozott Egyházi Bizottság[5] alig másfél évvel későbbi, 1784. május 14-i ülésének témája a szerzetesrendek létszáma és annak csökkentése volt. A bizottság által kidolgozott, rendházakra lebontott javaslatot táblázatosan is elkészítették. A táblázat a következő adatokat tartalmazza: püspökség neve; település megnevezése; a településen található

---

[1] Jelen tanulmány doktori dolgozatom egy fejezete, mely az OSI/HESP Research Support Scheme No. 1215/1997. támogatásával készült.

[2] Csak néhányat szeretnék megemlíteni az utóbbi évek munkái közül: *H. Balázs Éva:* Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels). Történelmi Szemle, 29. (1986) 3–4. szám 553–568.; *H. Balázs, Éva:* Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest, 1997.; *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996.; Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711–1794. (ed.: Klingenstein, Grete – Szabó, Franz A. J.). Graz, 1996.; *Szabó, Franz A. J.:* Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780. Cambridge, 1994.; *Szántay Antal:* Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. Történelmi Szemle, 36. (1994) 53–78.

[3] *Beales, Derek:* Joseph II. and the Monasteries of Austria and Hungary. In: Religious Change in Europe 1650–1914. Essays for John McManners. (ed.: Aston, Nigel). Oxford, 1997. 161–184.; *Hersche, Peter:* Der Spätjansenismus in Österreich. Vienna, 1977.; *Klueting, Harm:* Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der theresianisch-josephinischen Reformen. Darmstadt, 1995.

[4] A tanulmány adataiban való eligazodáshoz lásd a táblázatokat!

[5] A bizottság felállításáról szóló rendeletet lásd: Esztergom, Prímási Levéltár (PL): Acta commissionis ecclesiasticae: 1. doboz, No. 5439/62.; a bizottság működéséhez lásd: *Felhő Ibolya – Vörös Antal:* A Helytartótanácsi Levéltár. Budapest, 1961. 284–288.; A továbbiakban: *Felhő – Vörös* 1961.

kolostor vagy rezidencia száma; a rend neve; rendtartomány; meglévő létszám; javasolt létszám; újrahasznosításra felajánlott épületek.[6]

A táblázatban 267 rendház szerepel, a szerzetesek összlétszáma 5182 fő. Az összlétszámból hiányzik azonban a somorjai ferences, a fiumei ágostonos, valamint a fiumei kapucinus kolostor lakóinak száma. A bizottság javaslata alapján a szerzetesi állományból megtartható lett volna 2836 fő, ami több, mint 2346 fős létszámcsökkenést eredményezett volna. Ugyanakkor az épületek közül újrahasznosításra átengedtek volna 80 épületet, így maradt volna 187 rendház.

Tehát alig másfél évvel a kontemplatív életmódot folytató rendek feloszlatását kimondó rendelet után, 1784 májusában, Magyarországon 267 férfi kolostort és több mint 5182 szerzetest számoltak össze. Értelemszerűen nem tartalmazza az összesítés az 1784 májusáig megszüntetett rendek, illetve rendházak adatait: klarisszák, ágostonrendi apácák, trinitáriusok és kamalduliak. A feloszlatott rendek kolostorainak számát a Helytartótanácsi levéltár anyagában fennmaradt dokumentumokból[7] ugyan könnyen megállapíthatjuk — 5 klarissza, 1 ágostonos apáca, 8 trinitárius és 5 kamalduli kolostor, összesen 19 épület —, a létszám tekintetében viszont nem rendelkezünk hiánytalan adatokkal. A hiányzókra csak az alább ismertetésre kerülő, hasonló összefoglaló statisztikai táblázatokból tudunk következtetni.

A feloszlatott rendeken kívül nem foglalkozik a táblázat a megmaradt női rendek kolostoraival és lakóival: angolkisasszonyok, erzsébet-apácák, notre-dame apácák, orsolyiták. A férfi rendek közül pedig kimaradt a verescsillagosok budai kolostora. Véleményem szerint az igazi problémát az uralkodó által túl magasnak tartott férfi szerzetesi létszám okozta. A klarisszákon és ágostonrendi apácákon kívül több női rendet nem akart megszüntetni a császár, sőt támogatta a megmaradtakat. Éppen ezért a különböző kalkulációkból kihagyták a női rendeket, s elsősorban a férfi rendházak és a szerzetesi létszám csökkentésére koncentráltak. A női rendek következetes ignorálására a későbbiekben többször visszatérek.

A táblázat hiányosságai ellenére mégis jelentős. Felhő Ibolya szerint az egyházi vagyonösszeírásról szóló rendelet kihirdetésének időpontja 1783. április 24-e volt, de a férfikolostorok összeírása csak az 1784. május 11-i, az apácakolostoroké az 1784. augusztus 24-i helytartótanácsi rendeletre indult meg.[8] Holott az Egyházi Bizottság 1784 májusában, vagyis a rendelet végrehajtásának éppen csak a megkezdésekor már konkrét számadatokról tárgyalt. Véleményem szerint az adatok begyűjtése mégsem tartott olyan sokáig, mint ahogy azt eddig hittük. Feltételezem, hogy az egyházi előljárók már a császár dekrétumát megelőzően is rendelkeztek adatokkal a fennhatóságuk alá tartozó intézmények és lakóik számáról, illetve vagyoni helyzetéről. Inkább a Helytartótanácsnál tartott tovább az adatok összesítése és a táblázatos kimutatások elkészítése.

A fenti táblázat szinte tökéletesen — az összlétszám kivételével — megegyezik egy, a Magyar Kamara archivumában őrzött és 25 darab statisztikai táblázatot tar-

[6] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 44. doboz: „Protocollum Commissionis Ecclesiasticae celebratae die 14. May 1784. super reductione Domor[um] Religiosor[um]".; ugyanezek, csak a koldulórendi kolostorokra vonatkozó adatok a vagyonbevallással együtt mégegyszer megtalálhatók: Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 47. doboz: „Tabella Demonstrans Proventus et numerum Personarum Religiosorum Ordinum Mendicantium in Regno Hungariae".

[7] MOL, Helytartótanácsi Levéltár: Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster (C 103).

[8] *Felhő – Vörös* 1961. 454.

talmazó kötet két táblázatával.[9] A 14. és 16. számú, keltezetlen táblázat a kolduló, illetve nem kolduló rendek éves jövedelmét, a meglévő kolostorok számát és személyi állományát tartalmazza, valamint számszerű javaslatot a személyi- és épületállomány csökkentésére.

A nem kolduló rendek[10] — bencés, premontrei, ciszterci, hieronimita, kamillánus, piarista és pálos rend — kolostorainak száma a táblázat szerint 81, s az ott lakó szerzetesek létszáma 1072 fő volt. A javasolt csökkentés 22 rendház 293 fővel, maradt volna tehát 59 kolostor 779 szerzetessel. Teljes megszüntetésre csak a hieronimiták (1 kolostor, 9 fő) és kamillánusok (1 kolostor, 5 fő) esetében került volna sor. A pálos rend teljes abolíciója nem, csak részleges felszámolása szerepel a táblázatban.

A koldulórendek[11] — ferencesek, kapucinusok, karmeliták, minoriták, irgalmasrendiek, domonkosok, szerviták, paulánusok és baziliták — esetében 186 kolostor 4166 szerzetessel szerepel e kimutatásban. Ez a létszám 58 rendházzal és 2106 fővel csökkent volna a javaslat szerint, maradt volna tehát 128 konvent 2060 szerzetessel. Az ebben a táblázatban felsorolt szerzetesrendek közül teljesen megszünt volna a karmelita (4 kolostor, 80 fő), szervita (6 kolostor, 74 fő) és paulánus (1 kolostor, 10 fő) rend. A feloszlatás egyedül az irgalmasrendet nem érintette volna.

A két táblázat összesített eredménye: 267 kolostor, 5238 szerzetes. Ez csökkent volna 80 rendházzal, valamint 2399 fővel, maradt volna 187 konvent 2839 szerzetessel.

Az elsőként ismertetett táblázattal együtt három táblázatról megállapíthatjuk tehát, hogy azok II. József 1782 szeptemberében kiadott rendeletére, 1784 májusában készültek. A Prímási Levéltár kimutatásából még hiányzik három rendház — somorjai ferences, fiumei ágostonos és kapucinus kolostor — szerzeteseinek a létszáma, ez az adat viszont már szerepel a Magyar Kamara archívumában őrzött táblázatokban. Így e kimutatások szerint 1784-ben 267 kolostorban 5238 szerzetes élt Magyarországon. Amint az azonban a következő forrásunkból kiderül, ez a végeredmény is módosításra szorul.

Az egyházi előljáróktól a Helytartótanácshoz beérkezett válaszokat az Egyházi világi-papi, szerzetesi és házassági osztály (Departamentum ecclesiasticum cleri saecularis et regularis)[12] kezelte. Az ügyosztály 1785.. évi iratanyagában található egy nem hivatalos összesítés.[13] Az egyik alkalmazott gyors számolást végzett a papíron. Püspökségenként felírta a kolostorok és szerzetesek számát, majd a végén összeadta a két oszlopot. Eszerint 274 kolostor 5238 szerzetessel került összeírásra Magyarországon. Néhány püspökség neve mellett megjegyzés olvasható: „in den Tabellen 1

[9] A kötet gróf Széchényi Ferenc könyvtárából került az Országos Széchényi Könyvtárba, majd a Múzeumi Levéltárba, s onnan a Magyar Országos Levéltárba. A táblák egy része datált, készítésük a táblázat címében olvasható, egy részük dátum nélküli. Azonban a táblázatok témája és adatai alapján valószínűsíthető, hogy a legkorábbi sem készülhetett 1780 előtt, s a legkésőbbi az 1794-es keltezésű összefoglaló kimutatás. Tehát a 25 tábla II. József uralkodásának tíz évét, illetve kormányzásának hatásait foglalja számokba. Részletesen lásd: *Ember Győző:* Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. Statisztikai Szemle, 49. (1971) 1256–1267.; A továbbiakban: Ember 1971.

[10] MOL, Magyar Kamara Archívuma: Városi és Kamarai Iratok (E 554) Fol. lat. 918. 14. tábla: „Summarium Demonstrans Proventus et Numerum Personar[um] Religiosor[um] Ordinum non Mendicantium R[egnis] Hungar[iae]".

[11] MOL, E 554: Fol. lat. 918. 16. tábla: „Summarium Demonstrans Proventus et Numerum Personarum Religiosor[um] Ordinum Mendicantium in Regno Hungariae".

[12] *Felhő – Vörös* 1961. 288–294.

[13] MOL, Helytartótanácsi Levéltár: Departamentum ecclesiasticum cleri saecularis et regularis (C 71): 156. csomó, 43. kútfő, f. 44.

(3) Kloster (Klöster) weniger". Ebből arra következtethetünk, hogy a Helytartótanács, illetve az ügyosztály mielőtt az összesített anyagot továbbküldte volna az udvari számvevőséghez, ellenörző számításokat végzett. Az összesítést és az eredetileg beküldött iratoknak az eredményét hasonlította össze ezen a papíron az egyik tisztviselő.

A szerzetesek létszáma pontosan megegyezik az eddig közölt források eredményével. Különbség van viszont a kolostorok számában. Az eddig ismertetett forrásoknál a rendházak száma 267 volt, de ha ehhez a számhoz hozzáadjuk a tisztviselő által a megjegyzésekben feltüntetett hiányt — 7 kolostor — akkor az épületek száma is megegyezik e hevenyészett összesítés eredményével. Vagyis 1784 májusában nem 267, hanem 274 kolostor 5238 szerzetessel működött Magyarországon.

Az összesített anyagot a Helytartótanács továbbküldte Bécsbe, az udvari alapítványi számvevőséghez (Stiftungs- und Städtische Buchhalterei), amely azokból 1787-ben összefoglaló táblázatokat készített.[14] A Magyarországra vonatkozó, kerületenként összesített táblázatokból egy példány megtalálható a helytartótanácsi irat-anyagban.[15]

Az udvari számvevőség kimutatása szerint 1787 júliusában[16] Magyarországon az egyházi emberek száma — beleértve a protestáns lelkészeket és görög katolikus papokat is — 13.263 fő volt. Ebből katolikus 8690 fő, közülük világi pap 3629 fő, szerzetes 4724 fő, apáca körülbelül 337 fő,[17] az utóbbi kettő együtt 5061 fő.[18]

Az eddig ismertetett táblázatok nem tartalmazták a megmaradt női rendek adatait, így a létszámban történt változás értékeléséhez az 1787.. évi számvevőségi kimutatásból is csak a férfi szerzetesek számát vehetjük figyelembe. Az 1784 májusában meglévő (5238 fő) és az 1787. júliusában közölt szerzetesi létszám (4724 fő) különbsége 514 fő. Számításaim szerint körülbelül 75 kolostor felszámolására — köztük a pálos rend összes kolostora — került sor Magyarországon 1784 májusa és 1787. júliusa között.[19] Az 1784. évi kimutatások alapján csak a pálos rend tagjainak száma 460 fő volt, tehát az 514 fő nem lehet 75 kolostor lakóinak létszáma. Ebből következik, hogy az 1787. júliusában kibocsájtott táblázat nem tükrözheti a kibocsájtáskor meglévő állapotokat. Minden valószínűség szerint az udvari számvevőség igyekezett lépést tartani a változásokkal, de ahhoz, hogy elkészíthessék a táblázatot valamivel korábban le kellett zárniuk az adatgyűjtést.

Ha mindehhez még figyelembe vesszük Felhő Ibolya azon állítását, hogy az egyes országrészekből beérkezett válaszok éveket késtek a rendelet kiadásához képest,[20] nem

---

[14] Az 1790-ben, majd 1847-ben megismételt összeírás adatait közli és elemzi: *Dickson, Peter G. M.*: Joseph's reshaping of the Austrian Church. The Historical Journal, 36. (1993) 1. szám 89–114.; A továbbiakban: *Dickson* 1993.

[15] *Felhő – Vörös* 1961. 458–460.

[16] Az udvari számvevőség ekkor terjesztette Magyarországra vonatkozó kimutatását a császár elé.

[17] Az udvari számvevőség nem rendelkezett pontos adatokkal, csak a kolostorok éves költségvetéséből következtetett a létszámra.

[18] Egy apró hiba csúszott az összeadásba: ha összeadjuk az udvari számvevőségtől a Helytartótanácsnak visszajuttatott táblázat kerületenkénti végeredményeit, akkor az itt kapott szerzetesi összlétszám 5061 fő helyett csak 5059 fő, tehát az összesítés elkészítésénél valahol „elveszett" két szerzetes. MOL, Helytartótanácsi Levéltár: Hauptsummarium (C 107).

[19] 1 ágostonrendi, 6 bencés, 2 domonkos, 10 ferences, 1 hieronimita, 1 kamillánus, 3 kapucinus, 2 karmelita, 1 minorita, 1 paulánus, 41 pálos, 4 premontrei és 2 szervita.

[20] Felhő szerint még 1790-ben is érkezett összeírás a Helytartótanácshoz. Lásd: *Felhő – Vörös* 1961. 454.

egyértelmű, hogy vajon az adatok — ha egyáltalán megérkeztek — a rendelet kiadásakor vagy a munka elvégzésekor meglévő állapotokat mutatják-e. Ebben az esetben a rendelet és a válasz közötti időeltérés oly nagy, hogy az adatokat csak viszonylagosnak, tájékoztató jellegűnek, de nem pontosnak tekinthetjük.[21]

Az 1784 májusi és 1787. júliusi számadatok különbsége (514 fő) és az előző bekezdésben leírtak alapján úgy vélem, hogy az udvari számvevőség 1786 végén, a pálos rend feloszlatása után zárhatta le az adatgyűjtést.[22] Az Egyházi Bizottság javaslatát (1784) követő két és fél évben, a pálos renddel együtt, körülbelül 50 rendház bezárására került sor, ami valóban mintegy 500 fős létszámcsökkenést eredményezett. Tehát, véleményem szerint az 1787. július 25-én a császárnak átnyújtott táblázat az 1786 végén meglévő állapotokat tükrözi.

Az udvari számvevőség által készített kimutatás felterjesztését követően — 1787. július-augusztus — készülhettek Batthyány József prímás saját kezű számításai.[23] A papír tetején a korábbi állapotokat tükröző adatok olvashatók. A szerzetesek korábbi létszáma („antiquus status") 5184 fő volt, melyből 4141 fő tartozott valamelyik kolduló és 1043 fő a nem kolduló rendek tagjai közé. Az 5184 fős összlétszám az elsőként ismertetett, 1784 májusában az Egyházi Bizottság által tárgyalt javaslatban szereplő adattal csaknem azonos (5182 fő). Az 5184 főből megtartandónak ítélt 2822 főből, mely szintén csaknem megegyezik az 1784. évi javaslattal (2839 fő), 2044 fő volt a koldulórendi, 778 fő a nem koldulórendi szerzetes.

A papíron találunk ennél magasabb számot is: 5480,[24] melyből Batthyány kivonta az 5184 fős létszámot. Az 5480 két dolgot jelenthet. Egyrészt jelentheti a szerzetesek 1782 előtti számát, így az 1782. január-1784 május közötti létszámcsökkenés 296 fő volt. Ez 71 fővel kevesebb, mint az 1782–1784 között felszámolt 19 kolostor — a későbbiekben ismertetendő táblázatokból kiszámítható — létszáma (367 fő).[25] Ebben az esetben azonban — akár a világi, akár az egyházi statisztikákat nézzük — nem

[21] Fenti állításaimat támaszthatják alá a Helytartótanács Egyházi világi-papi, szerzetesi és házassági osztályának anyagában fennmaradt, az összeíráshoz beérkezett, többször módosított válaszok. Először csak a kolostorok, egyéb egyházi intézmények listái érkeztek meg a püspökségekből. Ezt követte néhány intézménynek a személyi állományáról készült összesítése. Ez nem volt más, mint az intézményhez tartozó egyházi személyek névsora. Az 1785. november 5-én a Helytartótanácshoz érkezett császári dekrétumból kiderül, hogy II. József nem elégedett meg a nevek puszta felsorolásával, további adatok felvételét sürgette. Ehhez az udvari számvevőszék össze is állította a szempontokat, s a mintának szánt táblázatot mellékelte a rendelethez. Az utasítás értelmében ennek a táblázatnak a segítségével nemcsak a rendelet kiadásakor meglévő egyházi személyi állomány adatait kellett feldolgozni, hanem minden egyházi elöljárónak 1786 januárjától negyedévenként ki kellett töltenie a táblázatot, hogy az udvari számvevőség figyelemmel kísérhesse a változásokat. A negyedéves jelentések olyannyira nem érkeztek meg időben a Helytartótanácshoz, hogy 1788. április 30-án ismét kiadta II. József a rendeletet, majd 1789. január 28-án újra megismételte azt.

[22] A pálos rend felszámolásáról szóló rendeletet 1786 márciusában hírdették ki a kolostorokban, de a rendelet végrehajtása minimum öt hónapot vett igénybe, mivel ennyi ideig a szerzetesek rendházukban maradhattak.

[23] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae: 47. doboz.

[24] Ezt az adatot Batthyány egy másik, feltehetőleg a számára készült emlékeztetőből vette. Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 47. doboz: „Pro memoria in qua Numerus Cleri Regni Hungariae; Capitalia Ecclesiarum, et Monasteriorum Mendicantium Ordinum; Eorundem in Nonnulis Mendicationis Quantitas; nec non Ecclesiarum in Archi Diaecesi Strigoniensi existentium Fundationalia Capitalia adnotata habentur".

[25] Ehhez lásd a 2. táblázatot!

szabad elfelejtenünk azt a tényt, hogy a táblázatokat készítő hivatalnokok a tényleges csökkenéssel, s nem a feloszlatásban érintettek számával számoltak. Az 1782 januárjában kiadott feloszlatási rendelet lehetővé tette a szerzeteseknek a más rendbe vagy később saját rendjüknek az országon belül még működő kolostorába való átlépést, sőt ösztönözte bizonyos rendek — férfiak esetében az irgalmasrend, nők esetében az erzsébet-apácák — választását magasabb nyugdíj kilátásba helyezésével. Tehát 1782–1784 között ténylegesen 367 főt érinthetett a feloszlatás, de közülük csak 296 fő távozhatott az egyház kötelékéből, 71 fő pedig átléphetett egy másik rendbe vagy rendjének másik rendházába.[26] Másrészt viszont az eddig ismertetett táblázatok csak a hazánkban található férfi rendházak és rendtagok számát mutatták, nem foglalkoztak a megmaradt női rendek kolostoraival és azok lakóival: angolkisasszonyok, erzsébet-apácák, notre-dame apácák, orsolyiták. Ebből következően az 5480 jelentheti az 1784 májusában Magyarországon élő összes férfi és női szerzetest. Ebben az esetben az 5480 fő és 5184 fő különbségéből adódó 296 fő a női rendek tagjainak 1784 májusi létszáma. Ha figyelembe vesszük, hogy az apácák létszáma az 1787. évi udvari számvevőségi kimutatás becslése alapján 337 fő volt s ezek a rendek II. József támogatására számíthattak, akkor könnyen elfogadható a két és fél év alatti 41 fős létszámnövekedés. E két lehetőség közül inkább az elsőt tartom valószínűnek.

A Batthyány-féle feljegyzésen azonban további számítások is szerepelnek. Megadja a szerzeteseknek a feljegyzés idején meglévő („actualis") létszámát, mégpedig koldulórendi 3404 fő, nem koldulórendi 1057 fő, összesen 4461 fő. A Batthyány által is használt 1784. évi számadathoz képest (5184 fő), ez 723 fős létszámcsökkenést jelent. A csökkenés mértéke nagyobb, mint az 1787. évi számvevőségi táblázatban (514 fő).

A papíron tovább folytatódó számítások szerint az aktuális létszámból (4461 fő) 1726 fő[27] koldulórendi és 277 fő nem koldulórendi, összesen 2003 fő „csökkentendő" („reducendi"), így marad („stabiliendi") 1678 fő koldulórendi és 780 fő nem koldulórendi, összesen 2458 fő. Részben az udvari számvevőség 1787. évi táblázatában és a Batthyánynál kimutatott létszámcsökkenés különbsége, részben a további csökkentések terve miatt feltételezem, hogy az irat a számvevőségi jelentés felterjesztését követően keletkezhetett. Vélhetőleg II. József, látva az 1784-ben tervezett és a bekövetkezett változásokat, nem volt elégedett az Egyházi Bizottság javaslatával és annak végrehajtásával, s további, jóval drasztikusabb létszámleépítést akart. Ehhez végezhetett számításokat a hercegprímás. A papíron szereplő, itt nem ismertetett, a rendi fejkvótára vonatkozó számítások sejtetni engedik, hogy a szerzetesek számát a fenntartásukhoz a császár által reálisnak vélt és előzetes kalkulációk alapján kiszámolt összeghez kellett igazítani.

Ugyanezt a tervezetet kapta meg, csak immár rendekre lebontva gróf Kollonich László kalocsai érsek.[28] Az érsek iratanyagában fennmaradt három tábla közül az első a szerzetesek és kolostorok 1782 előtti valós létszámát, a második pedig a Batthyány által kiszámolt tervezett létszámot, míg a harmadik az elbocsájtott szerzetesek és

[26] Csak egy példa ennek alátámasztására: 1783. április-szeptember között 13 egykori klarissza apáca tett a pozsonyi erzsébet-apácák kolostorában fogadalmat. *Schönvitzky Bertalan:* A pozsonyi klarissza-apáczák története. Pozsony, 1886. 47.

[27] Batthyány rosszul végezte el a kivonást, nála 1824 fő szerepel. A megmaradó szerzetesek létszámát helyesnek tartva, a csökkentés mértékét korrigáltam.

[28] Kollonich László (1736–1817) 1787–1817 között kalocsai érsek.

bezárt kolostorok számát mutatja.[29] Tehát, habár a táblázatok — ha jól értelmeztem a kimutatásokat közlő Bán Péter szavait — egy helyen találhatók a Kollonich-anyagban, készítésük időpontja jelentősen eltér egymástól: az elsőről tudjuk biztosan, hogy 1782 elején készült, a másodikról immár megállapítottuk, hogy 1787 július-augusztusában keletkezhetett, míg a harmadik táblát — a benne szereplő adatok alapján (135 felszámolt kolostor, 1660 fő) — talán II. József uralkodásának vége felé (1788–1789) állították össze. Nem tudni, hogy a táblázatok mikor kerültek az érsek birtokába, feltételezem, hogy az első kettő Kollonich érsekké való kinevezése (1787) után, a harmadik esetleg II. József halálakor, az 1790/91-es országgyűlési tárgyalások előtt. Az első és harmadik táblázatban szerepelnek a feloszlatott női rendek — klarisszák, ágostonrendi apácák — adatai is, ugyanakkor egyik táblázat sem foglalkozik a megmaradtakkal. A táblázatok szerzetesrendenként a következő adatokat tartalmazzák: kolostorok száma; atyák;[30] klerikusok; laikusok; összlétszám.

Az első táblázat szerint 1782 elején több mint 255 kolostor működött Magyarországon. Pontosabb számot azért nem mondhatunk, mivel hiányzik a táblázatból a piarista, irgalmas és bazilita rend kolostorainak létszáma. A szerzetesi létszámra vonatkozó adatok viszont teljesek, vagyis e több mint 255 kolostorban 3985 szerzetes, 474 klerikus és 1004 laikus, összesen 5463 fő élt a feloszlatást megelőzően.

A második táblázatban tervezett csökkentés szerint — immár az 1784 évi javaslatot is módosítva — megmaradhatott volna több mint 119 kolostor,[31] s az ezekben élő 2111 szerzetes, 350 laikus, összesen 2461 fő. Láthatjuk, hogy a Batthyány által végzett számításokban szereplő tervezett összlétszám csak 2 fővel tér el a Kollonichnál szereplő összlétszámtól.

A harmadik, a megszünt kolostorok adatait tartalmazó táblázat alapján 135 rendházat záratott be az uralkodó és ennek következtében 1351 szerzetes, 4 klerikus és 305 laikus, összesen 1660 fő kényszerült távozásra.

A Kollonich érsek iratanyagában található, az 1782. évre vonatkozó adatsor bemutatása után a következőket írja az elemzést végző Bán Péter: „Ennyi volt tehát a kolostorok és rendtagok létszáma II. József rendelete előtt, habár egy másik összeírás összesen 5272 szerzetest mutatott ki, de azért, mert nem tüntette fel a klarisszákat és az auguliniánusokat."[32] Az esztergomi Prímási Levéltárnak az Egyházi Bizottság anyagát tartalmazó iratai között is megtalálható a Bán Péter által említett 1782. évi táblázat.[33] Mellette még két kimutatás szerepel: az egyik az 1786–1788. évben a jövő számára megtartandó tervezett,[34] míg a másik az 1792 októberében meglévő szerzetesi létszámot tartalmazza.[35]

---

[29] A táblázatot közli: *Bán Péter:* Új adatok a szerzetesrendek II. József-kori feloszlatásáról. Baranya, 3. (1990) 1. szám 61–72.; A továbbiakban: *Bán* 1990.

[30] Sacerdotes vagy patres.

[31] Ebben az esetben is hiányoznak a piarista, bazilita és irgalmasrend épületeire vonatkozó adatok.

[32] *Bán* 1990. 63.

[33] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 1. doboz: „Recapitulatio demonstrans Claustra, et Individua Religiosorum ordinum anno 1782. in Regno Hungariae reperta".

[34] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 1. doboz: „Recapitulatio demonstrans Claustra et Individua Religiosorum Ordinum sub Regimine Josephino in Regno Hungariae pro futuro annis 1786., 1787. et 1788. systematisata".

[35] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 1. doboz: „Summarium demonstrans Claustra, et Individua Religiosorum Ordinum cum fine Octobris 1792. in Regno Hungariae reperta".

Valóban az első táblázat szerint 1782-ben — a klarisszák és ágostonrendi apácák, valamint az összes többi női rend és a budai verescsillagosok nélkül — a Magyarországon élő férfi szerzetesek összlétszáma 5272 fő volt. A második táblázat szerint 1786–1788-ra a fenti létszám (5272 fő) apadt volna 2514[36] főre. Végül a harmadik, az 1792 októberében készült kimutatás alapján még a tervezettnél is kevesebb szerzetes maradt, a létszám 1960 főre csökkent II. József uralkodásának a végére.

A fent ismertetett kalocsai és esztergomi táblázatokhoz három megjegyzést szeretnék fűzni. Először is a Kollonich érsek anyagában megmaradt, az 1788-ra elérni kívánt létszámot tartalmazó táblázat néhány részadat kivételével pontosan megegyezik a Prímási Levéltár második, szintén a tervezett létszámot tartalmazó táblázatával. Azt sajnos nem sikerült megállapítani, hogy Bán Péter vagy a korabeli másoló[37] néhány helyen félreolvasta-e a számokat vagy a táblázat készítője tudatosan korrigálta az adatokat. Így a szalvatoriánus ferencesek létszáma az egyik táblázatban 509, a másikban 529 fő, a domonkosoké 51, illetve 57 fő, míg a ciszterciekéé 16 és 45 fő.[38] A korrekció után a két táblázat összlétszáma ugyanaz: 2514 fő.

Még e javítások után is úgy vélem, hogy a Batthyány által végzett számítások, valamint az esztergomi és kalocsai egyházi levéltárakban megtalálható, a szerzetesek létszámának 1788-ra tervezett csökkentését bemutató táblázatok összefüggnek, s ebből is kitűnik, hogy mind az esztergomi, mind a kalocsai érsek ugyanazokat a kimutatásokat kapta meg.

Másodszor, az 1792. évi táblázatból — ellentétben a másik két, 1782. és 1786–1788. évi táblázattal — kimaradt a bencés, ciszterci, piarista és bazilita szerzetesek száma. Mégha a szóban forgó rendek 1786–1788-ra tervezett, meglehetősen alacsony létszámával számolunk (336 fő) is, 1792-ben a szerzetesek összlétszáma a táblázatban szereplő 1960 fő helyett, legalább 2296 fő kellett, hogy legyen.

Harmadszor, Bán Péter szerint ellentmondás rejlik a Kollonichnak készített adatokban. Ha az 1786–1788-as táblázat szerint megmaradt (2514 fő) és „elbocsájtott" (1660 fő) szerzetesek létszámát összeadjuk, 4174 főt kapunk, mely 1289 fővel kevesebb, mint az 1782-ben megállapított összlétszám (5463 fő). Bán Péter szerint a hiányt a világi papok számának emelkedésében kell keresnünk. Szerinte az 1660 fő csak az elbocsájtott, a világba visszatérő szerzetesek létszáma, nem tartalmazza viszont azoknak a számát, akik papi szolgálatot vállalva továbbra is az egyház kötelékében maradtak.

Bán Péternek az egyházi szolgálatban maradók létszámához közölt táblázata[39] a megszüntetett rendek vagyonát és éves jövedelmét, valamint az ebből a bevételből fizetett, világi szolgálatot vállaló szerzetesek számát mutatja. E szerint 825 páter és klerikus, valamint 250 laikus, összesen 1075 fő vállalt világi-egyházi szolgálatot ko-

[36] Az összeadást végző személy 2508 főt írt végeredményként, de rosszul számolt.

[37] Mivel a Bán Péter által közölt táblázatok a tanulmány megírásakor a kalocsai Gazdasági Levéltárban nem voltak hozzáférhetők, nem lehetett eldönteni, hogy ki tévedett. A tanulmány megírása óta a szombathelyi Püspöki Levéltárban megtaláltam a Bán Péter által használt táblázatok egybeszerkesztett változatát, mely igazolja az ebben és a következő bekezdésekben leírt feltételezéseimet. Szombathely, Püspöki Levéltár: Szerzetesrendi kimutatások. A táblázat elkészítésének dátuma: 1790. augusztus 25.

[38] Kézzel írva ezek a számok könnyen félreolvashatók.

[39] *Bán* 1990. 66–67.

lostorának megszűnte után. Ugyanakkor Bán Péternek egy másik, az alsópapság létszámának alakulásával foglalkozó tanulmánya[40] — az idevonatkozó táblázat — szerint a papi szolgálatot vállalók száma, legyen az plébános, segédkáplán (cooperator) vagy helyi káplán (localis), 1782–1790 között 817 fővel emelkedett.

Bán Péter szerint tehát az 5463 főből 2949 főt érintett a feloszlatás. Közülük a világba visszatérve évi 300 forintos nyugdíjából próbált megélni 1660 fő, papi szolgálatot vállalt 1075 fő, 214 főről pedig nincsenek adatok.

Véleményem szerint is ellentmondás rejlik a Kollonichnak készített táblázatokban. Ha egymás mellé helyezzük a teljesen megszüntetett rendek 1782. évre és az „elbocsájtottakra" vonatkozó adatát, akkor meg kell állapítanunk, hogy az 1782. évi szerzetesi létszám nem felel meg az „elbocsájtott" létszámnak. Például a pálos rend szerzeteseinek összlétszáma az 1782-es táblázatban 456 fő, mégis a rend feloszlatása után csak 381 fő szerepel az „elbocsájtott" rendtagokról készült táblázatban. Feltehetőleg ez utóbbi táblázatban valóban csak azok szerepelnek, akiket a szerzetesi kötelékből elbocsájtottak, vagyis feloldoztak szerzetesi esküjük alól. Ebbe a kategóriába tartoztak mindazok, akik visszatértek a világba és a kapott nyugdíjból próbálták rendezni életüket, valamint azok, akik világi-papi szolgálatot vállaltak. Nem szerepel a táblázatban azoknak a száma, akik más rendbe vagy rendjüknek másik, még működő kolostorába léptek, vagy egészségi állapotuk miatt az irgalmasrend gondoskodására bízták magukat.[41]

A feloszlatás nem érinthetett 2949 szerzetest, ahogyan Bán Péter feltételezte. Egyrészt azért nem, mivel a második táblázat szerint maradt 2514 fős összlétszám csak tervezet volt, melynek végrehajtására nincsenek biztos adatok. Másrészt ha az alsópapság létszáma 1782–1790 között 817 fővel emelkedett, akkor nem vállalhatott 1075 szerzetes világi szolgálatot. A Bán Péter által, feltehetőleg több táblázat bizonyos adatsoraiból összeállított, 1075 főt tartalmazó kimutatás nem szólhat a világi szolgálatot vállalók számáról azért sem, mert a laikusok nem vállalhattak lelkipásztori teendőket. Nem volt hozzá képzettségük, ők a kolostor körüli tennivalókat látták el. Valószínűbbnek tartom, hogy az 1660 „elbocsájtott" közül — a laikusokkal együtt — 1075 fő tért vissza a világba, s a fennmaradó 600 fő vállalt világi-papi szolgálatot rendházának megszűnte után.

Időrendben a következő forrás az udvari számvevőség által 1790 márciusában újra elkészített adatsor.[42] Magyarország esetében az egyházi személyek számában — a szerzetesek számában bekövetkezett csökkenéshez képest — minimális csökkenés figyelhető meg. A korábbi 8690 fő helyett 8505 főt számláltak 1790-ben, ebből a világi papok száma 3629 főről 6094 főre emelkedett,[43] míg a szerzetesek száma 5061 főről 2411 főre esett vissza. Ebből a létszámból 2050 fő volt a férfi szerzetes és 361 fő apáca.

A férfi szerzetesek létszáma (2050 fő) nem áll messze az 1792. évi esztergomi kimutatás szintén csak férfi rendeket tartalmazó 1960 fős adatától, s jóval alacsonyabb az 1786–1788-ra tervezett létszámnál (2514 fő). Az 1792 októberében készült eszter-

[40] *Bán Péter:* A világi papság és a papképzés helyzete Magyarországon II. József korában. Baranya, 4. (1991) 98–113.

[41] II. József 1783. szeptember 29-i, a magyar püspöki karhoz intézett leiratában az irgalmasrendet jelölte ki az elmebeteg, illetve önmagát ellátni képtelen szerzetesek ápolására. Az iratokat lásd: MOL, C 71: 122. csomó, 2. kútfő.

[42] *Dickson* 1993. 100.

[43] Ez a létszám nemcsak az alsópapság számát foglalja magában.

gomi táblázatról már megállapítottuk, hogy adatai hiányosak — nem tartalmazta a bencés, ciszterci, piarista és bazilita rend adatait — éppen ezért az udvari számvevőség hasonló adatát is túlzottan alacsonynak tartom.[44]

A Magyar Kamara archívumában őrzött 25 darab táblázat közül az 1. számú 1794-ben készült, s Magyarország — Szlavóniával, Horvátországgal, a Határőrvidékkel és a Kereskedelmi Tengerparttal együtt — lakosságának és javainak megyénkénti adatait mutatja be.[45] A táblázat 42 rovatában egyaránt találunk Magyarországra vonatkozó településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, népességi, vallási, közigazgatási, szociális, oktatási adatokat.[46] Szempontunkból a vallási rovat, illetve annak is egy része különösen érdekes, mivel megyei bontásban közli az 1794-ben működő férfi, illetve női kolostorok számát. Sajnos azonban csak az épületállományra közöl adatokat, a személyi állományra nem. E szerint 159 férfi kolostor és 12 női zárda, azaz 171 rendház működött Magyarországon II. József halála után. Ez 16 rendházzal kevesebb, mint az 1784 évi tervezetben szereplő adat.

Mindezek után térjünk át a nyomtatott forrásokra. 1797-ben publikálta Grellmann[47] az egész Habsburg Monarchia adatait magában foglaló statisztikáját. E szerint 1789-ben 6597 katolikus egyházi személy élt Magyarországon, ebből 1930 fő volt szerzetes. Ez a szám ismét a Prímási Levéltár 1792. októberi, hiányos adatához (1960 fő) áll közel, ezért ezt is pontatlannak tartom.

1798-ban jelent meg Schwartner Márton Magyarország statisztikai adatait feldolgozó munkájának első kiadása.[48] Könyvének a római katolikus klérusról szóló fejezete szerint 134 férfi rendházban 1209 szerzetes és 275 laikus testvér,[49] valamint 6 női zárdában 152 apáca és 39 laika[50] életét változtatták meg II. József 1782–1790 között kiadott feloszlató rendeletei. Ez összesen 140 kolostorban 1484 férfit és 191 nőt, azaz 1675 főt jelent.

Ugyanakkor a feloszlatott rendházak mellett II. József megtartott 152 férfi kolostort, melyben 2302 szerzetes, 274 klerikus és 658 laikus, összesen 3234 fő folytathatta a vállalt rendi életet.[51] A nők esetében 12 kolostorban 274 apáca és 116 laika, összesen 390 fő maradt.[52] A megmaradt római katolikus szerzetesek és apácák összlétszáma így, 164 kolostorban 3624 fő volt.

---

[44] Indoklásként lásd a 21. jegyzetet!

[45] MOL, E 554: Fol. lat. 918. 1.: „Summarissimum Catastrale Universorum Locorum Populosorum Inclyti Hungariae Anno 1794. confectum".

[46] A táblázat részletes elemzését lásd: Ember 1971 1258. és 1263.

[47] *Grellmann, H. M. G.:* Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. 2. Göttingen 1797. 157.

[48] *Schwartner, Martin:* Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798.; A továbbiakban: *Schwartner* 1. 1798.

[49] *Schwartner* 1. 1798. 121. b.) jegyzet: „K. Joseph hob 134 Mannsklöster, die mit 1209 Priestern, und mit 275 Laienbrüdern bevölkert waren auf."

[50] *Schwartner* 1. 1798. 121. e.) jegyzet: „In 6 Frauenklöstern, die K. Joseph aufhob, fanden sich 152 wirkliche Nonnen, und 39 Laienschwestern. Von den erstern waren in 5 Klöstern des aufgehobenen Ordens der heil. Clara 131, von den letztern 38."

[51] *Schwartner* 1. 1798. 119.: „In 152 Mannsklöstern unter welchen 24 Piaristen (Collegia)- 83 Franziskaner- 11 Minoriten- 11 Kapuziner- 8 Misericordianer- 3 Serviten- 3 Dominikaner- u. s. w. Klöster sind, sterben der Welt ab 2302 Ordens-Priester, 274 Kleriker und 658 Laienbrüder, zusammen 3234."

[52] *Schwartner* 1. 1798. 120.: „... und zusammen mit 274 Nonnen und 116 Laien-Schwestern, welche in 12 noch übriggebliebenen Frauen-Klöstern verschlossen sind..."

Az eddig ismertetett táblázatok mindegyike tartalmazta a görög katolikus bazilita rend adatait is. Eszerint a megmaradtak létszámához hozzá kell adnunk a Schwartnernél külön fejezetben tárgyalt, idevonatkozó adatokat: 8 kolostorban 93 szerzetes.[53]

Összefoglalva tehát a Schwartnernél található, a megmaradt kolostorokra és szerzetesekre vonatkozó adatokat, Magyarországon 1795-ben[54] 172 kolostor működött, s az ott élő szerzetesek létszáma 3717 fő volt.

Schwartner adatainak forrását illetően — az általa említett schematismusokon kívül — még óvatos feltételezésekbe sem bocsájtkozhatunk. A Schwartnernél található feloszlatott kolostorok száma (140 rendház) öttel több, mint a Kollonich anyagában található számadat (135 rendház). A fennmaradt kolostorokra vonatkozó adata viszont csak eggyel több a Magyar Kamara archívumának az 1794. évre vonatkozó táblázatában szereplő adatnál (171 kolostor).

Ha a szerzetesek létszámát nézzük, a feloszlatásban érintett szerzetesekre vonatkozó adata (1675 fő) megfelel a Kollonich érsek anyagában található, az „elbocsájtott" szerzetesekre vonatkozó létszámnak (1660 fő). Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a bezárt kolostorokban lakó szerzetesek jelentős része továbbra is egyházi szolgálatban maradt,[55] tehát szerinte a valóságban végbement létszámcsökkenés csak töredéke volt az érintett 1675 főnek.[56] A megmaradtak száma (3717 fő) egyetlen eddig ismertetett forrásunkhoz sem kapcsolható.

Demián János András statisztikájában (1805) külön tárgyalja Magyarország, Horvátország, Szlavónia és a Határőrvidék adatait.[57] Demián munkájához Schwartner 1798-ban megjelent művét vette alapul,[58] gyakorlatilag hozzáadva a Schwartnernél talált megmaradt szerzetesi létszámhoz és épületállományhoz az 1802-ben visszaál-

---

[53] *Schwartner* 1. 1798. 122.: „In 8 Klöstern des h. Basilius sind: Ordens-Priester 63, Kleriker oder Novizen 17, Laienbrüder 13..."

[54] Ekkor zárta le kéziratát.

[55] *Schwartner* 1. 1798. 121. b.) jegyzet és *Schwartner, Martin:* Statistik des Königreichs Ungern. 1. Ofen, 1809. 173. c.) jegyzet, a továbbiakban: Schwartner 2. 1809.: „Aber nur jene Mönche wurden zurück in die Welt geschickt, von deren Geschlecht kein Zweig in Ungern, wie z. B. von den Paulinern, Camaldulensern u. s. w. übrig gelassen ward; die andern, z. B. Dominicaner, Serviten, Franciscaner u. s. w. wurden an die noch übrig gebliebenen Ordensklöster abgegeben."

[56] *Schwartner* megpróbálta kiszámolni az 1793-ban kifizetett nyugdíj összegéből a távozott szerzetesek számát. Azzal ő is tisztában volt, hogy ezeket az embereket évi 300 forintos nyugdíj illette meg mindaddig míg magukról gondoskodni nem tudtak. Azonban az 1782 januárjában kiadott feloszlató rendelet értelmében nyugdíj illette meg azokat is, akik más rendbe vagy rendjüknek más kolostorába léptek be rendházuk megszünte után. Sőt, a nyugdíj összege függött attól is, hogy szerzetesről vagy apácáról van-e szó, valamint attól hogy a szerzetesi élet folytatását választó szerzetes vagy apáca melyik rend mellett döntött. Tehát a nyugdíj olyan differenciált volt, hogy az éves összegből semmiféleképpen sem tudjuk kiszámolni a nyugdíjra jogosultak számát, illetve ezen belül az egyház kötelékéből eltávozottak létszámát. *Schwartner* 1. 1798. 121. c.) jegyzet vagy *Schwartner* 2. 1809. 174. d.) jegyzet: „Jeder Ordensgeistliche nämlich, den K. Joseph im Petrinergewande der Welt zurückgab, erhält an jährlicher Pension 300 Gulden. Nun betrug aber die Summe dieser Gelder im J. 1793, fl. 224.238; der pensionirten Nimmermönche müssten also ungefähr 747 gewesen seyn, wenn nicht auch die entlassenen Klosterfrauen (besonders die reich gewesenen Clarisserinnen), an jener Summe ihren Antheil gehabt hätten."

[57] *Demian, Johann Andreas:* Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. 3./1. Wien, 1805. 326–327., 336–338., 340., 552–557.; 3./2. Wien, 1806. 273., 277.; 4./1. Wien, 1806. 373.; A továbbiakban: Demian 3./1. 1805., 3./2. 1806., 4./1. 1806.

[58] Többször hivatkozik is forrására. Csak egy példa: *Demián* 3./1. 1805. 337.: „In diesen Frauenklöstern sollen im Jahre 1795, wie Schwartner behauptet,..."

lított rendek adatait.[59] Így szerinte 1805-ben 180 kolostor működött Magyarországon, s a szerzetesek létszáma valamivel meghaladta a 3812 főt. Pontos létszámot azért nem mondhatunk, mivel nem közölte a fiumei női bencés, valamint az eszéki kapucinus kolostor létszámadatait.

Schwartner második kiadásának adatai jóval eltérnek az első kiadás és Demián adataitól.[60] Az eltérés érthető lenne, hiszen a két kiadás között tíz év telt el és ez alatt az idő alatt három rend visszaállítására került sor Magyarországon. Azonban a számok nem magasabbak, hanem jóval alacsonyabbak, mint az első kiadásban közölt adatok. Az 1809-ben megjelent első kötet szerint 147 férfi kolostorban 1491 szerzetes, 452 klerikus és 502 laikus, összesen 2445 fő maradt.[61] A nőknél pedig 11 zárdában 261 apáca és 94 laika, összesen 355 fő élt.[62] Ez összesen 158 rendházban 2800 fő. Ehhez a létszámhoz hozzá kell még adnunk a visszaállított rendek adatait: 14 kolostor, 145 fő.[63] Továbbá — ahogy ez az első kiadásnál is megtörtént — a külön fejezetben tárgyalt baziliták adatait: 7 kolostor, 79 szerzetes.[64] Tehát Schwartner második kiadása szerint 1805-ben[65] 179 kolostorban a szerzetesek összlétszáma 3024 fő volt.

Ha összehasonlítjuk a második és első kiadás adatait, akkor a rendházak száma összességében 14 helyett csak 7 kolostorral növekedett, a szerzetesek létszáma pedig 693 fővel csökkent az 1795–1805 közötti időszakban. Különösen az 1802-es restitúciós rendelet után sem a kolostorok számának, sem a szerzetesek létszámának ilyen mértékű csökkenését semmi sem indokolja. A két kiadás adatainak különbségére, melyre Schwartner nem ad magyarázatot, az alábbiakban még visszatérek.

Fényes Elek 1842-ben megjelent munkája az 1840-ben meglévő állapotokat tükrözi.[66] E szerint a római katolikus egyházon belül több mint 148 kolostorban 2670 férfi szerzetes és 10 női zárdában 323 apáca élt Magyarországon. A férfi rendházak számát csak a koldulórendek esetében adja meg, így pontos adatot nem mondhatunk. A görög katolikus egyházon belül 7 kolostorban 83 főt számlált össze. A római és görög katolikus egyház adatai együtt több mint 165 kolostorban 3076 szerzetes.

Fényes a kolostorokra vonatkozó számait biztos, hogy Schwartner második kiadásából vette át,[67] azonban nem vette figyelembe, hogy elődje külön tárgyalta a visszaállított rendek adatait. Tehát a bencés, ciszterci és premontrei rendre vonatkozó számok nem szerepelnek a rendekről összeszedett adatokban. Fényes elmulasztotta ezt az összeadást, ezért csökkenhetett a kolostorok száma 1809–1842 között. Ami

---

[59] I. Ferenc 1802-ben kiadott restitúciós rendeletében visszaállította javaiban a ciszterci, bencés és premontrei rendet.

[60] *Schwartner* 2. 1809. 170-173.

[61] *Schwartner* 2. 1809. 172–173.: „In 147 von Joseph verschonten Mannsklöstern, unter welchen 25 Piaristen (Collegia), 81 Franciskaner, 11 Minoriten, 11 Capuciner, 11 Misericordianer, 1 Augustiner, 1 Unbeschuhter Carmeliter, 3 Serviten, und 3 Dominicaner Klöster sind, starben im J. 1803. der Welt, [...] ab, 1491 Ordenspriester, 452 Clerici, und 502 Laienbrüder, zusammen 2445."

[62] *Schwartner* 2. 1809. 173.: „Den Schleyer tragen 261 Chorfrauen oder Nonnen, und 94 Laienschwestern, welche in 11 noch übrig gebliebenen Frauenklöstern verschlossen sind."

[63] *Schwartner* 2. 1809. 171.

[64] *Schwartner* 2. 1809. 176.

[65] Schwartner a kéziratot ekkor zárta le.

[66] *Fényes Elek:* Magyarország statisztikája. 1. Pesten, 1842. 99–103.; A továbbiakban: *Fényes* 1. 1842.

[67] Schwartner iránti csodálatát maga írja le könyvének előszavában. *Fényes* 1. 1842. III–IV.

megdöbbentőbb, hogy a szerzetesek száma is csak alig emelkedett a Schwartner és Fényes közötti időszakban. A restitúciós rendeletben az egyházra hárított feladatok ismeretében ezt a létszámemelkedést valószínűtlenül alacsonynak vélem,[68] ugyanakkor az alább ismertetendő 1847-es számvevőségi kimutatás is az adott időszakban bekövetkezett stagnálást vagy nagyon kismértékű létszámemelkedést támasztja alá.

Utolsó forrásunk ez az említett, az udvari számvevőség által 1847-ben készített egyházi összeírás. A számvevőség adatai alapján Magyarországon a 19. század közepén 223 kolostorban 3208 szerzetes élt. Ez a szerzeteseket tekintve 33%-kal több mint az 1790-ben kimutatott 2411 fő. Azt azonban az 1790-es táblázatok kapcsán a fentiekben megállapítottuk, hogy nem tükrözhet valóságos adatokat. A szerzetesek létszáma közel sem volt olyan alacsony II. József uralkodásának végén, mint ahogy ezt az udvari számvevőség vélte, s a 19. század első felében megindult regenerálódás csak nagyon kismértékű — a fenti táblázatok alapján kb. 10%-os — létszámemelkedést eredményezett.

Amint tapasztalhattuk mindegyik forrásunk végeredménye más és más volt, illetve mégha egyeznek is az adatok, a források nem adnak kielégítő választ a bevezetőben feltett kérdésekre. Alkalmasak viszont arra, hogy ha nem is végeredményeiket, hanem csak egyes adataikat felhasználva, kísérletet tegyünk az 1782 előtti, illetve 1790 utáni szerzetesi létszám és épületállomány rekonstrukciójára.

Az épületek esetében a fent ismertetett forrásokban szereplő rendeket, azon belül a helységneveket betürendbe rakva, majd az így kapott listát összehasonlítva a Helytartótanácsi levéltárban található feloszlatási anyaggal,[69] megkaphatjuk az 1782 előtt Magyarországon működő kolostorok regiszterét. Azonban forrásaink — amint erről már volt szó — az udvari számvevőség táblázatait kivéve nem tartalmazzák a női rendek számadatait. Pontosabban csak azok a női rendek szerepelnek néhány helyen — Kollonich-féle 1782. évi kimutatás, Batthyány jegyzetei, Schwartner — melyek szekularizációja 1782-ben megtörtént: 5 klarissza, 1 ágostonrendi apácakolostor. Ezek a kimutatások nem számolnak viszont az angolkisasszonyok 1,[70] az erzsébet-apácák 1,[71] a notre-dame apácák szintén 1[72] és az orsolyiták 7[73] rendházával, melyek 1782-ben szintén működtek. Ezen kívül a férfi rendek közül kimaradt a táblázatokból a verescsillagosok budai kolostora. A táblázatokból kihagyott női rendek adatai a szakirodalomban, illetve az 1784 évi vagyonösszeírás adatlapjai között[74] könnyen hozzáférhetők voltak, így kerülhettek be az általam összeállított 2. táblázatba.

A táblázat szerint 1782 előtt 315 kolostor működött Magyarországon, ebből 140 rendház bezárására került sor II. József uralkodása alatt. Maradt 176 működő

---

[68] Ehhez lásd: *Kovács Imre Endre:* A csornai premontrei prépostság 1802. évi visszaállításának története. Hermann Egyed emlékkönyv. (szerk.: Sümegi József – Zombori István). Budapest, 1998. 196–197.; *Meszlényi Antal:* A tanító szerzetesrendek visszaállítása. A gróf Klebesberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 3. Budapest, 1933. 303-330.

[69] MOL, C 103.

[70] Váci rendház.

[71] Pozsony.

[72] Pozsony.

[73] Győr, Kassa, Nagyszombat, Nagyvárad, Pozsony, Sopron, Varasd.

[74] MOL, Helytartótanácsi Levéltár: Vermögensfassionen der gesamten röm. kath. und griechisch-unirten Geistlichkeit im Königreiche Hungarn (C 105): Frauenklöster 1784–1787.

kolostor. 140 rendház szűnt meg, számuk mégis csak 139-cel csökkent, mivel az erzsébet-apácák 1790-ben már 2 rendházat mondhattak magukénak.[75] A megmaradtak száma nem sokkal tér el a Magyar Kamara archívumában található, 1794-ben készült összeírás adatától (171 kolostor). A felszámolt épületekre vonatkozó számadat pedig azonos a Schwartner által közölt adattal (140 kolostor) s nem áll messze a Kollonich érsek anyagában található, idevonatkozó táblázat megfelelő adatsorának végösszegétől (135 kolostor).

Feltehetőleg igazán pontos számadatokat sosem fogunk tudni mondani. Ennek oka a két nagy rend — ferencesek és pálosok — rendházainak, főképpen rezidenciáinak a forrásokban állandóan változó száma. Rezidenciaként definiálható minden olyan szerzetesi épület, mely alkalmas volt a szerzetesi élet előírásainak betartására, de méretében kisebb a kolostornál, kevesebb — maximum 5 fő — befogadására volt alkalmas. Általában valamely kolostor birtokaira kihelyezett filia. Ilyen rezidencia volt például a pálosoknál Acsa, Mocsár, a ferenceseknél Paks. Ezeket hol önálló egységekként, hol az anyakolostorral együtt vették lajstromba, így a rendházak száma ennek függvényében változott. Esetünkben is ebből adódhatnak az eltérések.

A táblázat fennmaradó részében a szerzetesek létszámában bekövetkezett változást próbáltam nyomon követni. A négy adatsor az 1782-ben, 1784-ben, 1792-ben meglévő létszámot, valamint a feloszlatásban érintettek számát tartalmazza. Mindegyik adatsor három oszlopból áll. Az első oszlop („forrás") a forrásokban megtalálható adatokat tünteti fel. A második oszlopba („+ becsült") kerültek a forrásokból kimaradt, de esetleg kikövetkeztethető vagy a meglévőkből megbecsülhető adatok. A harmadik oszlop („összesen") pedig az előző kettő adatainak összege.

Az 1782-ben meglévő létszám bemutatásához alkalmas forrásnak bizonyult az esztergomi és kalocsai érsek anyagában megtalálható 1782. évi, már ismertetett táblázat, valamint az ezekhez készült, azonban hiányos volta miatt itt nem elemzett, az esztergomi Prímási Levéltárban található, rendházakra lebontott kimutatás.[76] Amint erről már volt szó, az 1782 előtti adatokat tartalmazó táblázat szerzetesi összlétszáma 5463 fő volt. E létszám nem tartalmazza viszont a fentiekben már említett női kolostorok és a verescsillagos rendház adatait, valamint kimaradt a kimutatásból a rozsnyói premontreiek létszáma (9 fő). A premontreiek létszámadata került a második oszlopba („+ becsült"). Ezek után az 1782 elején meglévő szerzetesi létszám — a fent említett női rendek és a budai verescsillagosok létszáma nélkül — 5472 főre emelkedett. Ha a táblázatokból kimaradt 11 rendházat is figyelembe vesszük, becsléseim szerint mintegy 5750–5800 szerzetes — nő és férfi együttesen — élt Magyarországon 1782 előtt.

---

[75] *Némethy Lajos:* A budapest-vizivárosi Erzsébetiek. Megtelepedésük századik évfordulója alkalmából. Budapest, 1886.; *Pokorny Emánuel:* A Szent Erzsébet szerzet. Tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára. Budapest, 1935.; *Tóth Tamás:* A Fő utcai Erzsébet-apácák temploma. Műemlékvédelem, 30. (1986) 1. szám 69–75.

[76] Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 43. doboz: „Tabella Exhibens actualem Religiosorum Numerum Personalem, Eorum relate ad Cultum Divinum, ac ad Loci, aut Viciniae Populum necessariam Quantitatem, actu in privatis Capellanijs, aut Administratione Parochiarum existentium, aut causa purae Mendicantionis intertentorum seniorum vel Inhabilium nec non Clericorum, vel Laicorum Eorundem Numerum; ex Informationibus Dominorum Diaecesanorum Efformata".

Összehasonlításképpen nézzük ugyanezeket az adatokat 1784-ben. Ehhez az adatsorhoz az Egyházi Bizottság által, az 1782-ben kiadott rendeletre beérkezett vagyonbevallás alapján elkészített, 1784-ben tárgyalt javaslat szolgált forrásként. Az eddig hiányolt női rendekről is elkészült ugyanez az összeírás, amely később nem került felhasználásra. Tehát az ő esetükben is megvannak az 1784-re vonatkozó létszámadatok.[77] A számításokból ismét kimaradtak viszont a budai verescsillagosok és a rozsnyói premontreiek. A verescsillagosok nélkül a szerzetesek összlétszáma 1784-ben 5618 fő volt. Tehát hiába számoltak föl ebben az időszakban 19 kolostort, a szerzetesek létszáma csak mintegy 200 fővel csökkent. Ugyanakkor erőteljes növekedés figyelhető meg a ferenceseknél — több mint 100 fő —, valamint némi létszámemelkedés észlelhető a bazilitáknál, ciszterciekнél, kapucinusoknál, karmelitáknál, minoritáknál, piaristáknál. Csökkent viszont az ágostonrendiek, domonkosok, hieronimiták, pálosok, premontreiek létszáma. Nem változott — holott növekedésre lehetett volna számítani — az irgalmasok száma. Sajnos, nincsenek adatok a női rendek létszámában bekövetkezett változásra.

A harmadik adatsor az 1782–1790 között felszámolt rendházak szerzeteseinek a létszámát tartalmazza. Az adatsor elkészítéséhez a Helytartótanácsi levéltár feloszlatási anyagát[78], valamint az Egyházi világi-papi, szerzetesei és házassági osztályhoz beérkezett negyedéves jelentéseket[79] használtam fel. Azoknak a rendházaknak az esetében, amelyekről egyik állagban sem találtam adatot, az 1782-ben meglévő létszámot vettem alapul.[80] A feloszlatási anyagban meglévő adatok kerültek az első, míg az egyéb állagokból kikeresett adatok a második oszlopba. A számok alapján csaknem 2300 főt (2298) érintett a feloszlatás.

Ha a 2300 főt levonjuk az 5800 fős becsült, 1782-ben meglévő létszámból, akkor a megmaradt szerzetesek létszáma 3500 fő. Amint erről már esett szó, nem minden, a feloszlatásban érintett szerzetes távozott az egyház kötelékéből. A Kollonich érseknél, illetve a Schwartnernél említett 1660–1675 fővel csökkent valójában a szerzetesek létszáma. Közéjük tartoztak mindazok, akik visszatérve a világba a 300 forintos nyugdíjból próbáltak új életet kezdeni, vagy azok, akik kivándoroltak, s a Habsburg Monarchián kívüli országokban próbálták folytatni szerzetesi életüket, végül azok, akik lelkipásztori szolgálatot vállaltak. A fennmaradó 600 fő egy része átlépett egy más rendbe vagy rendjének egy másik kolostorába, vagy kora illetve egészségi állapota miatt az irgalmasrend ápolására bízta magát.

Összefoglalva a fent leírtakat, habár valójában 2300 szerzetest érintett az abolíció, az 1782-ben meglévő, 5800 főre becsült létszám csak mintegy 1700 fővel csökkent, mivel a többiek más szerzetesi közösségen belül folytatták vállalt életüket. E szerint 1790-re mintegy 4100 szerzetes maradt. Azonban nem számoltunk az 1782–1790 között bekövetkezett halálozással, valamint a József rendeletei és ezáltal a szerzetesi élet bizonytalanná válása miatt a novíciusok csökkenő számával. Mindezek alapján a körülbelül 3800 fős szerzetesi létszámot tartom 1790-ben valószínűnek.

Összehasonlításként nézzük meg az esztergomi Prímási Levéltár anyagában megmaradt, az 1792 októberében készült kimutatás adatait. Ebben az esetben is a

[77] MOL, C 105: Frauenklöster 1784–1787.
[78] MOL, C 103.
[79] MOL, C 71: 156. csomó, 43. kútfő
[80] Lásd 76. jegyzet!

forrásban szereplő adatok kerültek az első oszlopba. Az 1792-es táblázatból kimaradt, ezért az 1784 évi kimutatásból átvett adatok olvashatók a második oszlopban, feltételezve, hogy a rendtagok száma ez alatt az idő alatt nem változott. Végül a harmadik oszlop a két előző oszlop összege. Mindent figyelembe véve — a mindeddig kihagyott rendeket is — e kimutatás szerint a magyarországi szerzetesek összlétszáma 1792-ben körülbelül 2900 (2856) fő lehetett. Ez a szám megközelíti a Schwartner második kiadásában megjelent összlétszámot. Ha a női rendek 1784 évi létszáma nélküli összlétszámot nézzük — 2485 fő — akkor ez a számadat nem áll messze a Batthyány által kiszámolt, illetve a Kollonich anyagában is megtalálható, tervezett 2514 fős összlétszámtól.

Rendenként végigtekintve az 1792. évi kimutatás adatain, s összehasonlítva azokat az 1784-ben meglévő létszámmal, valamint a feloszlatásban érintettek számával, irreálisan alacsonynak tartom a ferencesek, s a vártnál alacsonyabbnak a kapucinusok létszámát. A ferences rendtagok száma 1784-ben 2937 fő volt, ehhez képest 1792-ben csak 1347 főt számoltak össze. Ez az 1347 csak hárommal több, mint a Kollonich-anyagban szereplő,[81] 1786–1788-ra tervezett létszám. Ugyanakkor a feloszlatásban érintettek száma 902 fő. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy közülük bárki átléphetett rendjének az országon belül még működő kolostorába — a feloszlatási anyagban található források azt mutatják, hogy éltek is ezzel a lehetőséggel — akkor az 1792-ben meglévő létszám csaknem 1000 fővel alacsonyabb a vártnál. A kapucinusok esetében körülbelül 40–50 fővel kevesebb a reméltnél, de egy ilyen mértékű eltérés tolerálható és az életkörülmények, a szerzetesek helyzetének megváltozásával könnyen megmagyarázható.

Mindezek után úgy vélem, hogy az 1790-ben az udvari számvevőség által elkészített, valamint az esztergomi Prímási Levéltárban megtalálható 1792 októberére keltezett táblázat nem a valós állapotokat tükrözi, hanem az 1786–1788-ra tervezett létszám alapján elkészített kimutatás. Vagyis nem készült valós felmérés a szerzetesi létszámról, hanem az 1786–1788-ra tervezett létszámnak megfelelően módosította az udvari számvevőség az adatokat. Ez az eljárás nem meglepő, hiszen a tervezett számú kolostor felszámolása megtörtént, ezért minden különösebb felmérés nélkül is feltételezhették, hogy elérték a tervezett szerzetesi létszámot is. Senki sem vette figyelembe az 1782. évi feloszlató rendeletnek azon pontját, mely lehetővé tette a szerzetesek más rendbe, illetve rendjüknek más kolostorába való átlépését.

A fent leírtakhoz hasonlóan számolhatott Schwartner munkájának első kiadásában, s talán az udvari számvevőség téves adatainak hatására módosította adatait a második kiadásban. Más, adatokkal jól alátámasztható magyarázatot nem adhatunk a két kiadás közötti létszámkülönbségre. Illetve továbbra is nyitva marad a kérdés: tévedett-e Schwartner, és ha igen, melyik kiadásban.

Összefoglalva tehát a táblázatok adatait, 1782-ben 315 kolostor működött Magyarországon, ebből 1790-ig felszámolásra került 140 rendház. 1790-re maradt 176 kolostor, mivel az erzsébet-apácák kolostorainak a száma eggyel növekedett. Tehát a csökkenés mértéke 139 rendház, az 1782-ben meglévő kolostorok 44%-a.

A szerzetesek létszáma körülbelül 5750–5800 fő lehetett II. József feloszlató rendeleteit megelőzően. Közülük 1782–1790 között felmentését kérte mintegy 1700

[81] *Bán* 1990. 63.

fő, más rendbe lépve folytatta szerzetesi életét közel 600 fő. Figyelembe véve a fent ismertetett adatokat, a halálozást, a szerzetesi élet bizonytalanná válása miatt az utánpótlás csökkenését, 1790-ben körülbelül 3800 fő női és férfi szerzetes meglétét tartom valószínűnek. Közülük apáca mintegy 400 fő, szerzetes 3400 fő lehetett. Tehát körülbelül 33%-os vagyis egyharmados visszaeséssel számolhatunk II. József uralkodása alatt.

Az elbocsájtását kérő 1700 főből körülbelül 1000 főre teszem azoknak a számát, akik kilépve a szerzetesek közül, nyugdíjukból próbáltak megélni, illetve más országba vándorolva kezdtek új életet. 700 főre becsülöm azoknak a számát, akik lelkipásztori szolgálatot vállalva továbbra is az egyház kötelékében maradtak.

Az érintett, de továbbra is szerzetesi státuszban élő körülbelül 600 főből mintegy 200 fő kerülhetett az irgalmasrend gondozása alá s a fennmaradó 400 fő lépett át rendjének az országon belül működő másik kolostorába.

E néhány, korabeli statisztikai adat áttekintése több tanulsággal szolgált. Elsőként azzal, hogy valóban történtek kísérletek az egyház javainak felmérésére és az abban bekövetkező változások követésére. Peter Dicksonnak az udvari számvevőség által közölt táblázatait elemző tanulmányából megtudhatjuk,[82] hogy nem II. József uralkodása alatt fordult először elő a Habsburg Monarchiában. Hasonló felmérés készült 1748/49-ben a Haugwitz-féle reformok időszakában, vagy az 1760-as években a Giunta Economale állíttatott össze statisztikai táblázatokat Lombardiában. Ezek ismeretében az 1780–1790-es években készített felmérések már egy kipróbált gyakorlat alkalmazásának mondhatók.

Másrészt megállapíthatjuk, hogy írott forrásaink mindegyike összefügg az 1782. szeptemberében kiadott, az egyházi vagyonösszeírásról szóló császári dekrétummal, illetve az 1787-ben a császár elé terjesztett udvari számvevőségi jelentéssel. Ugyanazokról a táblázatokról nyilván több másolat is készült, ezek szóródtak szét különböző nemesi illetve egyházi levéltárakba, s kerültek így Kollonich László kalocsai érsek iratanyagába, Széchenyi Ferenc könyvtárába, majd a Magyar Kamara archívumába vagy az esztergomi Prímási Levéltárba. Vélhetőleg ezek közül találhatott meg néhányat Schwartner Márton a Helytartótanácsnál végzett kutatásai, vagy az utolsó két országgyűlésen való részvétele alkalmával, s ezeket használta fel — az általa is megnevezett források mellett — készülő könyvéhez.[83]

Schwartnernek a feloszlatásra vonatkozó adatait idézték a kortársak és az utókor, az ő könyvét használta forrásként — például — Lányi Károly kétkötetes egyháztör-

[82] Lásd a 14. jegyzetet!

[83] Schwartner maga írja a következőket az első kiadáshoz készült előszavában [*Schwartner* 1. 1798. 1]: „... hatte ich theils auf meinen mehrmaligen Reisen, theils als aufmerksamer Zuschauer bey den letzten zwey Reichstagen, theils (begünstiget durch die Lage, in welcher ich durch K. Franz II. Gnade mich befinde) durch unermüdetes Lesen gedruckter, noch mehr aber ungedruckter Schriften, theils endlich durch die Bekanntschaft und den Umgang mit staatskundigen Männer, und einen zweckmässigen Briefwechsel, so vielfache Gelegenheit, Ungern nach allen seinen Bestandtheilen kennen zu lernen,...";.; A róla szóló irodalom: *Lukcsics Pál:* Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914.; *Márki Hugó:* Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Budapest, 1905.

ténetében,[84] vagy századunk elején Karácsonyi János összefoglaló munkájában.[85] Majd Schwartner Márton szerzősége szinte feledésbe merült, mivel Karácsonyira hivatkozva vették át a fenti adatokat a későbbi szerzők.[86]

Végül meg kell állapítanunk, hogy igazán megnyugtató eredményt nem sikerült elérnünk. Több kérdés maradt — főleg a létszámok tekintetében — melyekre jelenleg nincs kielégítő magyarázat. Annyi azonban bizonyos, hogy a rendfeloszlatások nem okoztak olyan mértékű létszámcsökkenést, mint amekkorát a források első benyomásként sejtetni engednek. Nem szabad összetévesztenünk a tervezett leépítést a valósággal, s az egyszerűnek tűnő számítások mellett nem szabad szem elől tévesztenünk a visszaszorítást célzó rendeletek hatását, ugyanakkor az azokban megbúvó lehetőségeket.

E tanulmány csak a szerzetesek és rendházak 1782 előtti és 1790 utáni létszámának, valamint a bekövetkezett változások mértékének a megállapítására tett kísérletet. A felhasznált források, az itt kapott eredmények további vizsgálatokhoz szolgálhatnak alapul. Érdemes lenne részleteiben is összehasonlítani az Egyházi Bizottság által tett 1784-es javaslatot és az 1790-ig bezárt kolostorokat: mely rendek esetében tett javaslatot a bizottság és hol került sor módosításra a későbbiekben. További elemzés tárgyát képezhetné a kolduló és nem kolduló rendek arányában bekövetkezett változás. Ezen kívül vizsgálatra érdemes a hasznos tevékenységet végző (oktatás, betegápolás) rendek megerősödése, kolostoraik és létszámuk növekedése az itt tárgyalt időszakban.[87] A felvetett javaslatok vázát képezhetik egy, az adatokat részleteiben elemző tanulmánynak.

---

[84] *Lányi Károly:* Magyar egyháztörténelme (1526–1848). 2. Esztergom, 1870. 313.: „Így József császár Schwartner szerint összesen 134 férfi kolostort törölt el, melyekben 1269 szerzetes pap, és 275 laicus vala.... Hat nőzárdát 152 apáczával, 39 laicával, megszüntete."

[85] *Karácsonyi János:* Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. 302., illetve Budapest, 1985. 302.: „Összesen 134 férfi szerzetesház és 6 apácakolostor lőn II. József önkényének áldozata s azzal együtt 1484 férfiszerzetes és 190 apáca lett földönfutóvá."

[86] Csak néhány példa: *Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1983. 371.: „Nálunk Karácsonyi János szerint százharmincnégy férfi és hat női rendház esett áldozatul a császár akaratának, ezernégyszáznyolcvannégy férfi szerzetes és százkilencven apáca lett földönfutóvá."; *dr. Szántó Konrád:* A katolikus egyház története. 2. Budapest, 1988. 282.: „A megszüntetett kolostorok közül 140 magyar volt (134 férfi és 6 apácazárda és ezeknek 1484 férfi- illetve 190 női szerzetese).... Magyarországon megmaradt 81 ferences, 25 piarista, 11 minorita, kapucinus és irgalmas, 3-3 domonkos és szervita, 1-1 ágostonos és karmelita kolostor."; *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983. 377. és Budapest, 1996. 377.: „Ez évek alatt Magyarországon összesen 134 férfikolostort és 6 apácazárdát számoltak fel."

[87] Ehhez lásd: *Bán* 1990. 69–70.

A szerzetesek és kolostorok létszámában bekövetkezett változás

1. táblázat

Rend	Kolostorok száma		Megszünt	Szerzetesek létszáma 1782-ben		
	1782-ben*	1790-ben	1782–1790	Forrás*	+ becsült	Összesen
Ágostonos	4	1	3	49		49
Ágostonos apáca	1	0	1	22		22
Angolkisasszony	1	1	0			
Bazilita	8	8	0	78		78
Bencés	8	2	6	97		97
Ciszterci	9	5	4	56		56
Domonkos	7	3	4	103		103
Erzsébet-apáca	1	2	0			
Ferences	118	80	38	2831		2831
Hieronimita	1	0	1	16		16
Irgalmas	8	8	0	88		88
Kamalduli	4	0	4	52		52
Kamillánus	1	0	1	5		5
Kapucinus	20	12	8	398		398
Karmelita	5	2	3	71		71
Klarissza	5	0	5	169		169
Minorita	14	12	2	330		330
Notre-dame apáca	1	1	0			
Orsolyita	7	7	0			
Paulánus	1	0	1	10		10
Pálos	41	0	41	466		466
Piarista	28	28	0	372		372
Premontrei	7	0	7	54	9	63
Szervita	6	3	3	75		75
Trinitarius	8	0	8	121		121
Verescsillagos	1	1	0			
Összesen:	**315**	**176**	**140**	**5463**	**9**	**5472**

2. táblázat

Rend	Szerzetesek létszáma 1784-ben			Feloszlatásban érintett szerzetesek száma 1782-1790		
	Forrás**	+ becsült	Összesen	Forrás***	+ becsült	Összesen
Ágostonos	47		47	33		33
Ágostonos apáca	0		0	22		22
Angolkisasszony	22		22			
Bazilita	95		95	0		0
Bencés	100		100	90		90
Ciszterci	61		61		23	23
Domonkos	90		90	55		55
Erzsébet-apáca	94		94			
Ferences	2937		2937	878	24	902
Hieronimita	9		9	16		16
Irgalmas	88		88	0		0
Kamalduli	0		0	52		52
Kamillánus	5		5	5		5
Kapucinus	402		402	125	18	143

Rend	Szerzetesek létszáma 1784-ben			Feloszlatásban érintett szerzetesek száma 1782-1790		
	Forrás**	+ becsült	Összesen	Forrás***	+ becsült	Összesen
Karmelita	80		80	57		57
Klarissza	0		0	169		169
Minorita	343		343	44		44
Notre-dame apáca	46		46			
Orsolyita	189	20	209			
Paulánus	10		10	10		10
Pálos	460		460	466		466
Piarista	382		382	0		0
Premontrei	55	9	64	63		63
Szervita	74		74	27		27
Trinitarius	0		0	121		121
Verescsillagos						
Összesen	**5589**	**29**	**5618**	**2233**	**65**	**2298**

3. táblázat

Rend	Szerzetesek létszáma 1792-ben		
	Forrás*	+becsült	Összesen
Ágostonos	14		14
Ágostonos apáca	0		0
Angolkisasszony		22	22
Bazilita		95	95
Bencés		10	10
Ciszterci		38	38
Domonkos	45		45
Erzsébet-apáca		94	94
Ferences	1347		1347
Hieronimita	0		0
Irgalmas	99		99
Kamalduli	0		0
Kamillánus	0		0
Kapucinus	215		215
Karmelita	37		37
Klarissza	0		0
Minorita	147		147
Notre-dame apáca		46	46
Orsolyita		209	209
Paulánus	0		0
Pálos	0		0
Piarista		382	382
Premontrei	0		0
Szervita	56		56
Trinitarius	0		0
Verescsillagos			
Összesen	**1960**	**896**	**2856**

Források:

* Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 1. doboz: „Recapitulatio demonstrans Claustra, et Individua Religiosorum ordinum anno 1782. in Regno Hungariae reperta."

** MOL, E 554: Fol. lat. 918. 14. és 16. tábla MOL, C 105: Frauenklöster.

*** Esztergom, PL: Acta commissionis ecclesiasticae, 43. doboz: „Tabella Exhibens actualem Religiosorum Numerum Personalem, ...; MOL, C 71: 163. csomó, 241. kútfő; MOL, C 103.

Sándor Pál

ÚJABB KIADATLAN DEÁK FORRÁSOK

Munkámat jó néhány évvel ezelőtt írtam. Közben megjelent Molnár András, Deák ügyészi iratai 1824–1831 című forrággyűjteménye, Zalaegerszeg, 1995. Ez az oka annak, hogy az általam közölt kettő tiszti vélemény az ő munkájában is szerepel. Ez a körülmény azonban nem változtat az általam közölt, eddigi kiadatlan levelek közlésének fontosságán.

Jelen források kiegészítésül szolgálnak egyrészt az 1992-ben megjelent Deák Ferenc Kiadatlan Leveleiből című forrásgyűjteményünkhöz másrészt az 1997-ben megjelent, Deák Ferencz Országgyűlési Levelei 1833–1834 című újabb forráskiadványunkhoz. Kiadta a Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. Ezeket most is attól a gondolattól indíttatva tesszük közzé, hogy további és újabb adalékokkal bővítsük Deákról szerzett eddigi ismereteinket, s ezáltal teljesebbé tegyük történeti arcképét. A most közölt források túlnyomó többségét levelek képezik, ámde, Molnár András által közzétett tiszti véleményeken kívül — ezeket mi is ismertettük — publikálunk három olyan iratot is, amelyek szintén érdeklődésre tarthatnak számot a történész részére, bepillantást nyújtva Deák életének eddig szintén dokumentálatlanul maradt eseményeibe.

A közölt források tematikailag most is meglehetősen szerteágazók. Mégis megkíséreljük őket tartalmuk szerint tagolni és röviden jellemezni. Nagyjából négy témakör köré csoportosíthatók. Nevezetesen: 1. Deák korai — a politikai előiskolát jelentő — szerepére, midőn még csak tiszteletbeli alügyész volt. A két jellegzetes irat, amelyeket e szerepköréről publikálunk, jellemző képet fest, nemcsak a kor viszonyairól, de azokról a teendőkről is, amelyeket jelzett tisztében ellátott. 2. Újabb részleteket ismerünk meg a három testvér — Józéfa, Klára, Ferenc — birtokrészeinek osztozásáról, az azokkal kapcsolatos kármentesítési ügyek bonyodalmairól, s ezzel kapcsolatban Ferenc saját birtokrészének eladásával összefüggő, elég nehézkes és számára sokszor bosszantó procedúráiról. 3. További adalékok ismerhetők meg Deák egyik jellemző emberi tulajdonságáról: a segítségre és gyámolításra szorulók pártfogásba vételéről, az ebben az ügyben hozzá fordulók támogatásáról. 4. Végül közlünk néhány olyan levelet is, amelyek különböző politikai természetű ritkaságoknak tekinthetők Így elsősorban a Felsőbüki Nagy Pálhoz, Sopron megye egykori követéhez írott — keltezetlen — levelét, amelyből kitűnik: Deák már 1834-ben is vezető szerepet játszott a különböző színárnyalatú ellenzéki politikusok sorában.

A forrásokat a hagyományos gyakorlatnak megfelelően, most is időrendben közöljük, tekintet nélkül arra, hogy levélről vagy iratról van-e szó.

A Felsőbüki Nagy Pálhoz írott néhány soros keltezetlen levél keletkezésének időpontját a megfelelő lábjegyzetben jelöljük meg.

A levelek, illetve a három irat forráshelyét minden egyes esetben a vonatkozó jegyzetben adjuk meg. A szöveget a mai helyesírás szabályai szerint közöljük és szükség esetén megfelelő magyarázó jegyzetekkel kísérjük.

*

TISZTI VÉLEMÉNY[a)]

A most folyó 1825. esztendei augusztus 8-án tartott közgyűlés 2402. számú végzésének következésében, ezen alázatos véleményt adja az alolírt tiszti ügyész.

Az ·/. alá idezárt tiszti vizsgálatban [b)]két szemmel látott tanú, egri nemes Kun Gábor ellen azt vallja, hogy még 1824. esztendőben, november 5-én, midőn ezen két tanú Nagy Istók béressel ökreiket a szőlők alatt lévő kaszálókon legeltették, nemes Kun Gábor arra menvén, Nagy Istókot megszólította, hogy miért ereszti ökreiket az ő szőlejében, s ezen ökröknek először ugyan egyikét, azután pedig, mivel az társához visszaszaladott, mind a kettőt el akarta hajtani, holott azok az ő szőlejében nem voltak. Ezt látván Nagy Istók nemes Kun Gábornak nagyon könyörgött, hogy ökreit el ne hajtsa, s egyszersmind elejökbe akart azoknak szaladni, de Kun Gábor puskáját lekapván válláról, Nagy Istókot úgy lőtte keresztül, hogy ez azonnal a földre bukott, és kevés pillantatok múlva lelkét kiadta; Kun Gábor pedig csúfolódó hangon azt kiáltá neki: „ugye bibók[c] mivelem az anyád teremtését, most odaadod az ökrödet."

Ezen tanúk vallásaiból világosan kitetszik, hogy Nagy Istók az ökröknek elhajtását nem pörrel vagy káromkodással, nem fenyegetéssel vagy erőszakkal, hanem szép szóval és könyörgéssel akarta akadályoztatni, mégis ezért nemes Kun Gábor, kit sem előbbi harag, sem valamely régen táplált bosszúállás nem indítottak ezen gyilkosságra, egyedül pajkosságból agyonlőtte az ártatlant, és nemhogy ezen iszonyú cselekedet megrettentette volna a gyilkost, hanem inkább, úgy látszik, örömöt lelvén tettében, hidegvérű csúfolódással kiáltotta a feljebb említett szavakat. Sokkal irtóztatóbb nemes Kun Gábornak azon hidegvérűsége, mellyel egy általa büntelenül meggyilkolt embertársának utolsó vonaglásai közben csúfolódni tudott, mint maga a vérengző cselekedet, mert az ilyen hidegvérű gyilkos embertársának ártatlan életét eloltani, csak játéknak véli, és sem az emberiesség, sem a törvény, sem a büntetéstől való félelem nem akadályoztatják azt bűnének elkövetésében; egyszóval: az ilyen ember legveszedelmesebb tagja a polgári társaságnak.

Azért tehát az alolírt tiszti ügyész az orvosi megtekintésnek ide ·//. rekesztésével[d)] azon alázatos vélekedést adja, hogy nemes Kun Gábor elkövetett szántszándékos gyilkossága miatt bűnpörbe idéztessen. Költ Kehidán, december 17-én, 1825. esztendőben.

Deák Ferenc
becsületbeli tiszti alügyész

JEGYZETEK

[a] Az irat teljes címe így szól: Tiszti véleménye Deák Ferenc becsületbeli tiszti alügyésznek egri nemes *Kun Gábor* által elkövetett gyilkosság érdemében. Azóta kiadta *Molnár András:* Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831 című forrásgyűjteményében. Zalaegerszeg, 1995. 84–85.

[b] Dely Boldizsár alszolgabíró jelentésében

[c] Habók = hóbortos, kelekótya.

[d] Az irat hiányzik.

Az irat forráshelye: Zala Megye Levéltára (a továbbiakban: ZML.) Processus criminales. 39. cs. Nr. 146. 1826. 1995-ben Molnár András, Deák Ferenc Ügyészi Iratai c. forráskiadványában már közzétette ezt és a következő iratot is. 81–85- és 100–101.

TISZTI VÉLEMÉNY[a]

A Tekintetes Nemes Vármegyének 1827. esztendő januárius 8-án tartott közgyűlésében a 130. szám alatt hozott kegyes végzése következésében Rádi helység, némely lakosai által Nagy György kolduson elkövetett kegyetlen gyilkosság iránt az itt következő alázatos vélekedést adja az alolírt tiszti ügyész.

A múlt 1826. esztendei július hónapnak 28-án Rádi helységben Simán János takácsmesternek háza délutáni egy órakor meggyulladott. A lármára összeszaladó helybéliek közül némelyek, egy bizonyos Nagy György nevű koldusnak, kit azon reggelen a faluban kéregetni láttak s ezért, mint gyújtogatót gyanúba vették, utána indulván, azt a Szt. Mihályi téglaszínnél megfogták, és kötözve Rádra visszavezették. Ott többen a lakosok közül összecsoportozván, a bírónak kezéből, ki azt őrizet alá akarta tenni, erőszakosan kiragadták, először veréssel kezdették vallatni, de minthogy semmi vétket el nem vállalt, a lángoló tűz közé dobták; megégett testtel és vérző sebekkel kilencszer vánszorgott ki a nyomorult a lángok közül, de a dühösködő csoport ugyanannyiszor oda ismét visszataszította, sőt végre egy tüzes doronghoz kötözve, az égő asztagnak közepébe vetette, s ott iszonyú kínok között meg is halt.

Igaz ugyan, hogy éppen azon időpontban történt ezen borzasztó kegyetlenség, midőn több szomszéd megyéknek számos és népes helységeik vagy gondatlanságból eredett véletlen esetek, vagy némely gonosztevők gyújtogatásai által hamuvá égvén a csaknem naponként közelebb vagy távolabb füstölgő faluknak tekintete, s a gyújtogatókról nagyítva szárnyaló hírek minden gazdát aggódó rémülésbe ejtettek s a vélt gyújtogatók ellen bosszuló haragra gerjesztettek, minden ismeretlent gyanúsnak, gyújtogatónak nézett az elrémült köznép, s ezek között a mások irgalmasságával oly gyakran visszaélő koldusokat terhelte leginkább a közgyanú, de ellenben igaz az is, hogy ezen figyelmet érdemlő környülállás, csak könnyebbíti a rádaiak vétkes tettének súlyát, magát azonban a vétket, s annak méltó büntetését el nem törölheti, mert meg vagynak általa sértve a polgári törvények, melyek minden bűnnek büntetést, de bírót is rendelnek, a bírák hatalmát, önkényt nem ismerő törvényes korlátok közé szorítják, s nem engedik, hogy annak, kit a külső szín[b] vétek gyanújával terhel, a felzúdult indulatú köznép légyen hirtelen ítélője, s egyszersmind meghallgatás és védelem nélkül igazságtalan büntetője, pedig éppen ezen törvények sérthetetlen megtartásán épül a polgári társaságnak[c] főkincse: a személybeli bátorság. — Nehogy azért a büntetlenül maradott rossz példa vétkes követőkre találjon, az alolírt tiszti ügyésznek alázatos

vélekedése szerint a vádlott rádiak példás büntetésre méltók, nemcsak azért, mert büntettek, holott arra hatalmuk nem volt, hanem legfőképpen azért, mert egy ártatlan, nyomorult embert, kinek semmi vétke bebizonyítva nem volt, vérengző kegyetlenséggel gyilkoltak meg.

Minthogy tehát az A betű alatt idezárt[d] tiszti vizsgálatból bébizonyodik az, hogy Ns[e] Ivsics József, a koldust vasvillával akarta általütni, azután annak összekötött kezei közé egy égő fát dugván, azt maga több társával az égő asztagnak közepébe vetette, továbbá, hogy felső öregebb Ns. Zsidi István, Ns. Klinger Mihály, Ns. Salamon Mihály, Ns. Dely Ádám, nemes Rostovics Antal, Ns. Oláh István az említett koldust a falu bírájának, ki azt őrizet alá tenni szándékozott, kezeiből erőszakosan kiragadván, a tűzhöz hurcolták, különösen Ns. Salamon Mihály és Ns. Klinger Mihály lábainál fogva a földön húzkodták, öregebb felső Ns. Zsidi István a többit a koldusnak megégetésére azon szavakkal bíztatta, *hogy csak engem citáltasson a nemes vármegye,* sőt nemes Nagy István rádi lakost, ki a kegyetlenkedőket kérte, hogy a koldusnak büntetését az ítélő bíróságra bízzák, tűzbe vetéssel fenyegette, Pajczer Ferenc, Ns. Zsidi Lászlóné szolgája, Ns. Németh István Jánosnak fia, és agilis ifjú Varga János a tűzből kívánszorgó koldust ütötték, verték, mondott[f] agilis ifjú Varga János azt a földről felemelvén a tűzbe dobta, az alolírt tiszti ügyésznek alázatos vélekedése az, hogy Ns. Ivsics József, öregebb Ns. Zsidi István, Ns. Klinger Mihály, Ns. Salamon Mihály, Ns. Dely Ádám, Ns. Rostovics Antal, Ns. Oláh István, Ns. Németh István, Jánosnak fia, agilis ifjú Varga János és Pajczer Ferenc, mint kegyetlenkedő gyilkosok, bűnpörbe idéztessenek, a két utolsó pedig, mint nemtelen személy, tüsténti béfogattassék. — Kelt Kehidán, május 29-én, 1827.

Deák Ferenc
t[ekintetes] Ns. Zala Vgyei[g] becsületbeli tiszti alügyész

JEGYZETEK

[a] Az irat teljes címe így szól: Tiszti ügyészi véleménye Deák Ferenc becsületbeli tiszti alügyésznek némely rádi lakosok a Nagy György kolduson elkövetett kegyetlen gyilkosság érdemében. Lásd: *Molnár András* i. m. 100–101.
[b] Értsd: látszat
[c] Társadalomnak
[d] Inkey Gáspár alszolgabíró Zalegerszegen, 1827. január 8-án kelt jelentésére tíz tanúvallomást tartalmaz.
[e] Nagyságos
[f] Említett
[g] Vármegyei

Az irat forráshelye: ZML. Processus criminales. 13. cs. Nr. 183. 1828.

FELSŐBÜKI NAGY PÁLHOZ[a]

Keltezetlen [b]

Kedves Palim!

Ígéreted szerint szíves barátságodtól várom, hogy előadásodat, melyben tegnapelőtt[c] az ötödik cikkelynek[d] elbukásakor hazánk sorsát, nagyjaink érdemeit

oly lelkesen fested[e], tőled megkaphatom, — megbocsáss, hogy emlékeztetlek, de ígéreted és a tárgy érdeme just adnak nekem gondoskodni arról, amire Szerénységed nem akar ügyelni, hogy tudniillik előadásod híven közöltessék. Holnapra[f] kérlek, ha lehet, teljesítsd szíves kérését

barátodnak
Deáknak

JEGYZETEK

[a] Sopron megye második követe az 1832–36. évi országgyűlésen. Született a Sopron megyei Fertőszentmiklóson, 1777. szeptember 7-én. Meghalt Bécsben, 1857. március 26-án. A magyar nyelv régi harcosa, aki az 1807. évi országgyűlésen megyéje követeként kitűnt szónoki képességével. Szerepe volt az 1825. évi országgyűlésen — lásd a november 23-i kerületi ülésen elhangzott beszédét — a Széchenyi és társai ajánlata alapján létesítendő Magyar Tudományos Akadémia megalapításában. 1830 után már veszített népszerűségéből, mert az új idők lassan bontakozó liberális reformszelleme túlhaladta politikai nézeteit. Hozzájárult ehhez az is, hogy elfogadta a Pálffy-féle zárgondnoki állást. Az országgyűlési ifjak gúnyverset is faragtak róla.

[b] 1834. december 12. Pozsony

[c] 1834. december 10.

[d] A nevezetes önkéntes örökváltság cikkelye.

[e] Nagy Pál beszédére a jelzett reform érdekében, lásd: Kossuth Lajos, Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rendezte Barta István IV. k. Budapest, 1959. 35–41. o.

[f] December 13-a. Deák kérése Nagy Pálhoz minden bizonnyal összefüggött az általa vezetett küzdelemmel az önkéntes örökváltság törvényerőre emelése érdekében. De, ha a december 10-i országos ülésen a reform megbukott is, elsősorban Deáknak köszönhető, hogy a reform elve jogbiztosítékot kapott és így nem veszett el a történelmi jövendő számára. Deák ugyanis kiharcolta, hogy „ezen §-nak ama részét, mely az úri minden tartozásoktól és adózásoktól való teljes és örökké tartandó felváltási szerződésekről szól, a törvénykezési munkálatokban felveendjük." Lásd: Országgyűlési Irományok, 1832–36. III. k. 436. o.

A levél forráshelye: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestár (továbbiakban: OSzK. K.–L.) Deák Ferenc Felsőbükki Nagy Pálhoz. Keltezetlen.

OSZTÁLYLEVÉL A 3 TESTVÉR KÖZÖTT[a]

Alulírt Deák Józéfa, néhai Nemeskéri Kiss József úrnak özvegye, Deák Klára, Oszterhueber József úrnak hitvese és Deák Ferenc egy testvér–atyafiak. Minden javainkat, mely Édesatyánknak[b] 1808. esztendőben történt halálakor szállottak reánk, s melyeket azóta[c] együtt bírtunk, kitelvén most Ferenc testvérnek, ki e javakat 1824. (év)[d] óta haszonbérben bírta, haszonbéri szerződése, e mai napon magunk között tettleg következőképpen osztottuk el.

1. ször. A kehidai, koppányi és kustányi javakat, melyek minden azokon lévő épületekkel, fundus instructussal[e] és egyéb javadalmakkal együtt 80 000 forintokat érnek, Józéfa és Ferenc testvérek tartják meg, s magok között kétfelé hasítják.

2. szor. A söjtöri birtok s az aszuvölgyi és zágorhidai birtok, mik összevéve épületekkel, fundus instructussal és egyéb javadalmakkal együtt 40 000 forintot érnek, Klári testvérnek marad osztályrészül.

3. szor. Az úrbéri kárpótlás, ami t. i. ezután lesz járandó, közös marad.

4. szer. Az osztályrészek kiegyenlítése fejében a testvérek egymásnak semmivel nem tartoznak. Magában értetődvén, hogy azon tartozások, miket Józéfa

és Klára testvérek, Ferencnek beruházása fejében már köteleztek, névszerint Klára 6138, hatezeregyszázharmincnyolc, Józéfa 2918, kétezerkilencszáztizenynyolc forintokat továbbra is teljes erejökben fennmaradnak.

Kelt, Kehidán 9. május 1852. esztendő.

Deák Klára, özvegy Kiss, született Deák Józéfa, Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Eredeti másolat
[b] Id. Deák Ferenc született Kehidán, 1761. június 15-én. Meghalt ugyanott, 1808. január 25-én.
[c] A szövegben: azolta
[d] E szó kimaradt a szövegből, de értelemszerűen odatartozik.
[e] Gazdasági felszereléssel

Levél forráshelye: Magyar Országos Levéltár. R. 22. Deák Ferenccel kapcsolatos iratok. 1. cs. 2. t. Birtokiratok — kehidai iratok címmel. Molnár András, Deák Ferenc birtokai. Egy zalai középbirtokos család gazdálkodása. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 34. K. Zalaegerszeg, 1993. 68–69. old. Itt köszönöm meg a Szerzőnek, hogy volt szíves átnézni közleményemet és segítségemre volt annak végleges formába öntéséhez.

LUNKÁNYI INSPEKTORHOZ[a]

Kehidán, augusztus 1-én, 1854

Tisztelt Inspektor Úr!

A jószág bevallása megtörtént. Perlaky számtartó úrral[b] már előbb készíttettünk egy ideiglenes resignatoriumot[c], mely mellett számtartó úr az ingó ingatlan javakat, még a bevallás előtt, átvette. Most Pap fiskális úr[d] semmi újabb, hitelesebb forma szerinti átadást, vagy másféle resignatoriumot nem tartott szükségesnek.

De mivel az ingók az eladási szerződésben nem foglaltatnak, azok iránt az alku alkalmával úgy végeztünk, hogy a nagyobb illeték fizetésének elkerülhetése végett ezek fejében 11 000 frt-ot számítsunk, s én csak levélbe jegyezzem fel azok mennyiségét oly nyilatkozattal, hogy azokért 11 000 frt-ot kívánok, a grófi család nevében pedig szintén levélben fog kijelenteni, miszerint a kívánt 11 000 frtért az ingók megvetetnek, — ily levélbeli nyilatkozatot azonban mindeddig nem kaptam. Most megkértem Pap fiskális urat, írja a resignatorium alá, hogy még nékem az átadott ingókért 5500 frt. jár. Ezt fiskális úr meg is tette. Én ügyleti dolgokban szigorú pontosságot szeretek, s ez volt oka fiskális úr által is némi vonakodás után elfogadott kívánságomnak.

Ami pedig néném[e] gyermekeinek[f] birtokrészeit illeti, én azt reménylettem tisztelt Inspektor Úr utolsó levelének folytán, hogy Pap fiskális úr már ezen birtokrészek iránti alku kötésre is meg lesz bízva. Azonban, mint tőle értettem, meghatalmazása ennyire nem terjed. — El nem gondolhatja Inspektor Úr, mennyi vesződségem, bajom van. Ezen különféle nézetű eladókat nyugtatni, csillapítani

s egyiket, másikat a részletes eladástól tartoztatni kimondhatatlan fáradsággal jár. Kivált Eduárd öcsém, kit[g] kötelezése és becsületszava kényszerít 3500 frtot, még e napokban lefizetni, minden áron, még tetemes kárával is el akarja adni, mit eladhat, hogy szavának, kötelezettségének eleget tehessen.

Hogy azonban a birtok még egy kis ideig meg ne szaggattassék, kész vagyok, ha másképp nem lehet, Eduardnak a magaméból 4000 pfrt kezére adni, hogy legalább augusztus 12-ig, mire Inspektor Úr lejövetelét ígérte, tartoztathassam. De mivel én is ezen 4000 frt-tal egy már felmondott adósságot akarok letisztázni, nagy zavarba jönnék, ha Inspektor Úr aug. 12-ig vagy el nem jönne, vagy az írt 4000 frtot magával el nem hozná, s ekkor Eduárd a birtok javát kénytelen azonnal elbocsátani.

Szeniczeynétől azon földet, melyre 120 frtjával vevők ajánlkoztak, s a pénzt sürgetve kínálgatták, megvettem a magam nevére, 100 pfrton holdját. Nékem ezen áron azt átengedte, s én holnap küldök néki a kialkudott árból 1000 pfrtot, másképp ez is el volna szakasztva a birtok közepéből. Legyen szíves Inspektor Úr ezen 1000 frtot is, melyet addig szívesen előlegeztem, augusztus 12-ére magával elhozni.

A többi fizetést, ha most nem lehetne teljesíteni, talán augusztus végéig halaszthatjuk, de továbbra nem ígérhetem, mert amint mondom, nehéz, igen nehéz vélök végezni.

Legjobb volna, ha Inspektor Úr Nmgú[h] a grófnétól[i] meghatalmazást hozna az alku megkötésére, így könnyebben végezhetnénk mindenikkel, habár a grófné a végső helybenhagyást fenntartaná is. Ez nem volna, úgy hiszem, nehéz, miután mint Inspektor Úr leveléből értém, ez alku már úgy is elfogadottnak tekinthető.

De kettőt kell megjegyeznem. Egyik az, hogy Vincének 14 2/6 hold berkét a számításból kifelejtettünk. Ez azon feljegyzésben, mit múltkor küldöttem, sem a birtok mennyiségébe, sem a vételi summába nem számíttatott be. Az egészért mintegy 360 frt. jár, s közötte a többi berekrészeknek; ezt még Vince részéhez kell számítani. — A másik az: Vince hegyvámját, 23 akót, a múltkori feljegyzésből kihagytam, mert az Koppányban van, s így a kehidai birtokot nem csorbítja, s azt hittem, hogy azt Vince másnak drágábban akarja eladni. De mivel Vince azt jelentette ki, hogy a grófi családnak, ha erdejét, berkét megveszi, ezt a hegyvámot is odaadja 24 frtjával, erről Inspektor Urat azért tudósítom, mert a koppányi bor az itteninél sokkal jobb, s a most áruba bocsátott részbirtokokhoz úgy is tartozik már 11 akó hegyvám Koppányban. Az ára pedig csekély, mert még a legolcsóbb megváltás esetében is 32–40 frt. járna akójáért, s így ezen veszteni lehetetlen, sőt nyerni kell, mert a bor ára mindenkor tetemesen meghaladja a 24 pfrt kamatját.

Én, ha lehet, augusztus 12-ig mindenik birtokostól szerzek meghatalmazást. Szeniczey[j] szándékát még egész bizonyossággal nem tudom, csak azt tudom, hogy birtokát el akarja adni, holnap írok néki, nyilatkozzék az eladási feltételekre is, és ha azokat elfogadja, küldjön meghatalmazást. Augusztus 12-ig, vagy legalább nem sokkal utóbb válasza itt leend.

Megnézettem azt is, hogy egyik vagy másik ellen mi és mennyi van ezen javakra intabulálva[k], s gondom lesz reá, hogy e részben a megvevő semmi károsodás veszélyének ki ne legyen téve.

Elvárom Inspektor Úrnak augusztus 12-ére ígért lejövetelét, s a fentebb említett 5000 frtokat. Ha lehet több pénzt is hozni, igen célszerű lesz. De ennyi múlhatatlanul szükséges lesz. Válaszát e levelemre postafordultával minden esetre igen szívesen kérem.

Tisztelettel
alázatos szolgája
Deák Ferenc

E levelet egerszegi postára küldöm, de a választ tessék Zalabér felé utasítani.

JEGYZETEK

Ismeretes, hogy Antal 1842. június 20-án történt halála után, a három testvér közös vagyonát Ferenc kezelte. A fővárosba költözés gondolata már 1850-ben felmerült benne. Ezért elhatározta, hogy maga és testvérei között megosztja az ingó és ingatlan vagyont. A Pusztaszentlászló mellett fekvő Söjtört átadta Klárának, Kehidán pedig ő és Józéfa népes családja osztozott, mint ezt a fentebb közölt Osztálylevél tanúsítja. A ráeső vagyonrész eladását 1854-ben beszélte meg Bécsben Széchenyivel. Először azonban a közben elhunyt Józéfa gyermekeivel kellett osztoznia. E meglehetősen bonyodalmas eljárás egyik fázisát dokumentálja jelen levele.

JEGYZETEK

[a] Lunkányi (Liebenberg) János: Széchenyi jószágigazgatója
[b] Perlaky: keresztnevét nem tudjuk: Széchenyi számtartója.
[c] Nyilatkozatot
[d] Pap Károly: Széchenyi ügyvédje.
[e] Józéfa: meghalt 1853. október 13-án
[f] Emma (Nedeczky Lajosné), Anna–Mária (Thassy Lászlóné, majd Molnár Ferencné), Eduárd, Zsigmond, Katalin–Mária (Szeniczey Ferencné) és Vince.
[g] Józéfa egyik fia: Született 1816-ban. Meghalt 1880-ban.
[h] Nagyméltóságú
[i] Széchenyi felesége, gróf Zichy Károlyné, született Seilern Crescentia.
[j] Katalin–Mária férje
[k] Betáblázva

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Lunkányi inspektorhoz a levélben megadott keltezéssel.

ANNA–MÁRIÁNAK[a)]

Pesten, április 27-én, 1856.

Kedves Húgom!

Nem azért neheztelek én, hogy testvéred[b)] ellen panaszra fakadsz, hanem azért, hogy nékem tettél szemrehányásokat, mért engedtem, hogy pénzedet Eduárdnak kölcsönözd. Te én vélem szándékodat nem közlötted, az egész dolgot ketten csináltátok ki magatok között, különösen a rohonczi út alkalmával. Te tudod, hogy Eduárdnak semmije nem volt, midőn a te pénzedet felvette, mert azon pénzre a csődpernek megszüntetésére volt néki szüksége, és mégis kölcsönadtad néki pénzedet, s azt mondtad előttem, hogy testvéreden segíteni akarsz, ha áldozattal is. Midőn be volt végezve dolgotok magatok között, akkor közlöttétek azt vélem,

minő lélekkel gátolhattalak volna én téged akkor a már bevégzett egyezkedésben. Azt mondottam volna-e?, hogy Eduárd meg fog csalni? Hiszen ez, úgy hiszem, Eduárd szándéka nem is volt. Vagy azt fejtegettem volna, hogy Eduárdnál biztosság nincsen? Hiszen ezt magad is tudtad. Ha az ember hibásan számít, s oly lépést tesz, mi utóbb károsnak mutatkozik, s azon lépést tudva, minden erőltetés nélkül, szabad akaratból, és ismerve a körülményeket teszi, — később, ha lépését megbánja, ne tegyen másnak szemrehányást, miért nem tartoztatta vissza azon lépéstől, melyben előlegesen tanácsot sem kért.

Zsiga[c] nem fog kezességet vállalni sem Eduárdért, sem másért. Zsigának, ki nagyobb haszonbérbe vágott, minden vagyonát szabadon s folyvást disponibilis[d] állapotban kell tartani, ő még a legteljesebb biztosság mellett sem kötheti le magát, mert minden pénzerejét a haszonbér igénybe veszi.

Azt kívánod, szerezzek neked biztosítást Eduárdnál pénzedre nézve. Eduárdnak, mint tudod, sem fekvő birtoka, sem tőkepénze, sem egyéb biztosításul lefoglalható értékesebb vagyona nincsen, s akkor sem volt, midőn a pénzt kölcsön tőled felvette. Az ő egész értéke azon reménysége, hogy a haszonbéren, melyet minden ember olcsónak, s hasznosnak mond, nyerhet és nyerni fog. Ezt a reményt pedig lefoglalni biztosítás gyanánt lehetetlen dolog. Én nem tudom, megfogod-e tőkédet Eduárdtól kapni, és mikor? Mert Eduárd vagyoni állapota most is olyan, mint akkor volt, midőn a pénzt felvette, — rosszabb nem lehet, mert akkor sem volt értéke, s csak annyival talán jobb, amennyiben most nagyobb és alaposabb reményei vannak a nyereségre, de azt tudom, hogy most a tőkéd biztosítására nem sok fundust[e] találnál. Én tehát e dologban nem tehetek semmit, ha károd lesz (meglehet, hogy nem lesz) annak a magad jószívűsége az oka.

Annyit mégis eszközlöttem Eduárdnál, hogy kamattartozásából és a szőlő árából lefizetett itt nálam 200 pftot. Az ő tartozása az én számításom szerint így áll:

a. A hétezer váltóforintot[f] 1854. évi nyár végével vette fel tőled; ennek februárban múlt másfél éve. Félévi kamatot már előbb fizetett, mint a kezeinél lévő nyugtáiból látom. Tartozik tehát egy évi lejárt kamattal, mely 7000 ft. váltó tőkétől tesz 420 v. frtot, vagyis 168 p.ftot.

b. Szőlődet megbízásod folytán eladta 100 pfrért s a pénzt felvette. Ennek is fizeti egy évi kamatját 6 frtot.

Tartozik tehát néked eddig hátralévő kamatokkal és szőlő árával 274 p.frtal. Ennek behajtásában letett most 200 frtot, még adós maradott 74 frtal.

A nálam letett 200 pfrtot íme idezárva küldöm. Írj róla nyugtát, s küld azt egyenesen hozzám ide Pestre. De kérlek ne halaszd a nyugta megküldését.

A hátralévő 74 frtot megküldeném Eduárd helyett, ha úrbéri papírosainkat[g] megkaptuk volna, — de így a pénzből kifogytam, s addig nem nélkülözhetek semmit, míg azon papírosokat, miket te miattad nem vehettem fel, meg nem kapom. Te akadályt tettél azok kiadásában nekünk, s különösen testvéreidnek[h] kárt, hátramaradást okoztál, magadnak semmit nem használtál, csak pert vontál nyakadra. Mert Gaál János, kivel a napokban beszéltem, meg fog perelni azon átadási írás mellett, melynél fogva úrbéri kárpótlási járandóságodat egyenesen őneki engedted által.

Eduárddal végeztem az úrbéri kárpótlási kötvény iránt is. Ő ugyan azt hitte, hogy azt tőled ajándékba nyerte, — én nem tudom, hogy azt úgy ajándékoztad

volna néki. De mivel kötelezvényt kívánsz, ő azt is adott. Kiszámítottam a járandóságot, mit te az úrbéri kárpótlásból kapnál. Ez tesz mintegy 1170 frtot kötelezvényekben, vagyis a mostani értéke szerint ezen papírosoknak 915 frtot.[j] Erről tehát Eduárd kötelezvényt adott ki, s így letette nálam. Mihelyt Gaál megkapja a te úrbéri kötelezvényeidet, én azonnal küldöm néked Eduárd kötelezvényét. Ezen kötelezvényről Eduard a kamatokat folyó évi máj. 1-jétől fizeti. Mert az úrbéri kötelezvényektől is azon naptól kezdve fogjuk kapni a kamatokat. Az addigi kamatok a tőkéhez lettek számítva, s a tőke annyival nagyobb lett.

Ha még pünkösd előtt felelsz, ide utasítsd leveledet. Pünkösd után Zalaegerszegre.

Isten veled
Szerető rokonod
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] A címzés így szól: Deák unokahúgának. Ez viszont Józéfa, Deák idősebb nővérének, aki — jeleztük — 1853. október 13-án meghalt Pakson — az egyik lánya, az 1814-ben született Anna — Mária, becenevén Nina.
[b] Eduárd
[c] Az elhunyt Józéfa, asszonynevén Nemeskéri Kiss Józsefné negyedik gyermeke. Született 1817-ben, meghalt 1882-ben.
[d] Rendelkezésre álló, vagy mozdítható.
[e] Alapot
[f] Az 1858. november 1-ig érvényes egyik pénznem. 1 váltó forint = 60 váltó krajcár
[g] Csak 1855–57 között kapta meg minden volt földesúr a kármentesítési összegre szóló államkötvényeket.
[h] Nevükre már utaltunk.
[i] Általunk ismeretlen személy, akinek a címzett odaígérte — de nem adta át — kárpótlási járandóságát.
[j] A kötvénykínálat kb. 25–35%-os veszteséghez vezetett.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák unokahúgának, a levélben megadott keltezéssel.

ANNA–MÁRIÁNAK[a]

Zalaegerszeg, június 15-én, 1856.

Kedves Húgom!

Ma béjöttem ide Egerszegre, hogy megtudjam az úrbéri kárpótlási ügyek mibenlétét. Mert testvéreid, különösen Vince, Zsiga, Kata és Emma, nagyon nyugtalanok, hogy a magukéhoz nem juthatnak. Szabó Samu[b] azt mondotta, hogy te néki semminemű meghatalmazást nem küldöttél, — s mivel a folyamodást a ti nevetekben is én adtam bé, az utalvány közösen adatott ki Deák Ferencnek és Deák Józéfa gyermekeiknek nevökre. A kárpótlási papírosokat tehát senkinek egyesleg[c] ki nem adják, hacsak valamennyitől meghatalmazást nem mutat elő, és így én a magamét, Klári[d] a magáét, testvéreid a magokét meg nem kaphatják te miattad, te sem veheted ki a magadét ezek nélkül és nélkülünk.

Szabó Samu azt tanácsolja, hogy én és Klári és többi testvéreid téged idéztessünk meg a közösség megszüntetésére; s per útján ítélet által leghamarabb jutunk a magunkéhoz, — költségünkbe sem fog kerülni, mert a költséget a bíróság véled fizetteti meg. Gaál János pedig külön pert fog kezdeni ellened azon cessionak[e] erejével, mit te néki kiadtál s ez iránt Szabó Samut már meg is bízta.

Mit fog tenni Gaál, ahhoz nékem semmi közöm, de én el akarnám kerülni a pert ellened, ha lehet, mert nekem kellemetlen, hogy én idéztesselek. Ha azonban más úton célt nem érhetek, kénytelen leszek ezzel is[f], nem magamét s Kláriét s testvéreidét, a te és Eduárd közötti viszályok miatt annyi ideig csak nem hagyhatjuk.[g] Sőt, mivel én vittem ez ügyet testvérem[h] és testvéreid részéről is, — becsületemben fekszik minden úton eszközleni, hogy mindenki a magáéhoz juthasson, kinek nevében folyamodtam, s ki a magáét másra nem ruházta.

Újra felszólítalak tehát, akarsz e nékem vagy másnak, aki vélem egyszerre menjen Sopronba, mert külön a papírosokat ki nem adják, meghatalmazást adni az úrbéri kárpótlás felvételére. Ha hiszed, hogy Gaál nem nyeri meg ellened követelését, tétesd le nálam csak privát levél által a neked járó úrbéri papírosokat, s én azt magamnál fogom tartani, míg a bíró neked vagy Gaálnak nem ítéli azokat. Te ezen módon ott vagy, ahol egyébként volnál, sőt nem kell perlekedned, s mi sem leszünk kénytelenek perlekedni véled a magunkért. Ha pedig nem akarsz semmit tenni, tudósíts kérlek arról is, hogy azonnal megtehessem részünkről a szükséges lépéseket. Egy hétig várok válaszodra — tovább azonban nem várhatok, mert e holnap[i] végével fürdőbe megyek, s addig meg kell indítanunk a pert, ha perlekedni leszünk kénytelenek.

Tudósítalak ismét arról, mint már Pestről megírtam, hogy Eduárd kötelezvénye, mit az úrbéri kárpótlás fejében kiadott, nálam van, s azt midőn az úrbéri papírokat kiadják, azonnal kezedhez küldöm.

Válaszodat ismételve kérem, de felelj határozottan, s azután nékem ne tégy szemrehányást, mert én szeretnék elkerülni minden viszálykodást.

Isten veled!
Szerető bátyád
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] A címzett neve hiányzik, a szövegből azonban bizonyos, hogy Deák levele Anna-Máriának szól.

[b] Szabó Sámuel (1813–1890), zalaegerszegi ügyvéd, 1848–49-ben honvéd százados, a kiegyezés után kúriai bíró és a zalaegerszegi kerület országgyűlési képviselője. Horváth Boldizsár igazságügyminiszter sógora, Deák közeli barátja, és a Deák-család jogi képviselője az 1850-es években.

[c] Egy személynek, illetve egyedül.

[d] Klára-Emilia, Deák ifjabb nővére, Tarányi Oszterhueber József táblabíró felesége, aki 1808-tól az árván maradt Ferenc anyát pótló támasza volt. Született Söjtörön, 1793. október 28-én, meghalt Pusztaszentlászlón tüdőgyulladásban 1859. december 25-én.

[e] Átengedés.

[f] Tudniillik: élni.

[g] Nyilván: elintézetlenül.

[h] Klára-Emília.

[i] Hónap.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. A címzett nevének megjelölése nélkül, a levélben megadott keltezéssel.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ[a)]

Pest, december 25-én, 1857

Kedves Mariskám!

Semmiképp el nem tudom gondolni, minő megemlékezés az, melyet nekem oly meleg szavakban köszön meg. Hinnem kell valami tévedést, mert egyébként alig tudom sorait magyarázni. Emlékezem én kegyetekről. Sokszor, igen sokszor s mindig a legszívesebb szeretettel, testvéri részvéttel, de az ily emlékezés oly természetes, oly magában értetődik, hogy azért külön köszönetet mondani alig lehet. Hiszen ez annyi volna, mint jó barátnak mindig köszönni azt, hogy jó barátunk. Ha tehát valami más az, mit nékem kedves levelében megköszön, akkor ismétlem, tévedés van a dologban.

Beteg vagyok[b)] most is. Sajnálom, hogy mi ketten a sorstól egyforma ajándékot kaptunk: betegséget, szenvedést. De talán az újév meghozza a jobbat.

Isten áldja kedves Mariskám. Újra mondom, semmit nem tudok, mire köszönetét magyarázhatnám; csak azt tudom, hogy szíves ragaszkodása, barátsága nekem mindig jól esik. Isten áldja,

igaz barátja
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Vachott Sándorné, született Csapó Mária, Pesten, 1832. január 23-án. Meghalt Tapolcán, 1896. február 29-én. Férje az elégikus hangulatokat idéző, tragikus sorsú költő 1861. április 9-én bekövetkezett halála után Deák és Eötvös József támogatták. Ő fordította magyarra, többek között, Cooper munkáit: a Vadölő, a Bőrharisnya, Az utolsó mohikán című regényeket az Ifjúsági Könyvtár sorozatban.

[b] Ismeretes, hogy Deák már a harmincas évek közepétől szív- és érrendszeri bántalmakban szenvedett, amihez később asztma is párosult.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Vachott Sándornéhoz a levélben megadott keltezéssel.

BATTHYÁNY LAJOSNÉHOZ[a)]

Pusztaszentlászlón, augusztus 27-én, 1859.

Különösen tisztelt Méltóságos Grófné!

A legnagyobb örömmel fogadom el Méltóságod szíves meghívását, s megtisztelve érzem azáltal magamat.

Sokkal szentebb előttem a Honért elvérzet barátom emléke, sokkal mélyebb a tisztelet s a kegyelet, mellyel egész családja iránt viseltetem, sem hogy kedves kötelességemnek ne tartanám a nekem szánt ünnepélyes tisztet elfogadni, s teljesíteni.[b)]

A kitűzött napra[c)] tehát pontosan megjelenek, csak súlyos betegség, vagy más ilynemű legyőzhetetlen akadály gátolhatja megjelenésemet.

Bocsánat késő válaszomért. Oka nem vagyok, a levelet csak e percben vettem.

Isten áldja Méltóságodat s gyermekeit, Emmi[d] s Ilonka[e] grófnőknek és a kis Elemérnek[f] szíves tiszteletemet.[g]

Kegyeibe ajánlott őszinte, szíves tisztelettel vagyok Méltóságodnak

alázatos szolgája
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Az első felelős kormány kivégzett miniszterelnökének özvegye 1855-ben tért haza svájci emigrációjából, s ezt követően vette meg 1858-ban Festetich Leótól a dákai birtokot. Urbán Aladár szíves közlése.

[b] Az özvegy levele Deákhoz, férje emlékére — gyászmise keretében — tartandó megemlékezésre vonatkozott. Az ezen való részvételre kérte Deákot.

[c] 1859. október 6-a.

[d] Amália (Emmi), született 1837-ben, meghalt 1922-ben.

[e] Ilonka (Ilona) született 1842-ben, meghalt 1929-ben.

[f] Elemér ekkor tizenkét esztendős volt.

[g] T. i.: adja át.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Batthyány Lajosnéhoz a levélben megadott keltezéssel.

POMPÉRY JÁNOSHOZ[a]

Pesten, március 11-én, 1861.

Tisztelt Barátom!

A választás aktusán én jelen nem leszek. De ha megválasztatom, úgy mondották nékem, hogy akkor értesíteni fognak megválasztásomról, s én vagy azoknak, vagy ha kell, és a választó–gyűlés el nem oszlik, mondok néhány szót. Azon néhány szót szívesen leírom Ön számára is.[b]

JEGYZETEK

[a] Pompéry János: ügyvéd, újságíró. 1853-tól a Pesti Napló újdonságírója, később szerkesztője. Született 1819. június 21-én, Miskolcon, meghalt 1884. szeptember 28-án Budapesten. 1861-től politikai lapok (Pesti Napló, Magyarország, ez utóbbi a Határozati Párt első sajtóorgánuma) szerkesztésével foglalkozott.

[b] Az a „néhány szó" így hangzott: „... az ország törvényes önállása, függetlensége s az alkotmányos szabadság alapföltételei nemzeti létünknek, melyeket semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatunk." Deákot ugyanis 1861. március 11-én egyhangúlag Pest belváros országgyűlési képviselőjévé választották. A lakása elé vonult, s őt lelkesen ünneplő választói előtt mondta el rövid beszédét.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Pompéry Jánoshoz a levélben megadott keltezéssel.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ[a]

Pesten, június 23-án, 1862.

Kedves Mariskám!

Ha szíves levelére nem válaszoltam volna, érteném, hogy e figyelmetlenségem által kellemetlenül van érintve. De miután bizonyosan tudja, hogy én a vá-

laszt megírtam, s el is küldöttem, valóban nincs oka, hogy szíve fájjon, mert válaszomat meg nem kapta. Hiszen az én levelemben nem volt semmi olyas, mit szóval pótolni ne lehetne. Néhány szíves, nyájas sor, tán egy kis enyelgés, pedig mindezt szóval még inkább el lehet mondani.

Hogy tehát pótolhassam, mi a postán elmaradott, holnapután délután 4 órakor, ha lehet, lakásán keresem fel.

Isten áldja! A legszívesebb tisztelettel

őszinte igaz barátja
Deák Ferenc

JEGYZET

[a] Az ekkor már özvegy Vachottnét Deák állandó pártfogásába vette. Meleg hangú levele is erről tanúskodik. A címzett közel lakott Deák Angol Királyné nevű ismert szállodájához, a Nádor utca 57. számú Nádasdy–házban.

A levél forráshelye: OSzK. K.-L. Deák Ferenc levél özv. Vachott Sándorné asszonysághoz, a levélben megadott keltezéssel.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ

Pusztaszentlászlón, augusztus 12-én, 1863.

Kedves Mariskám!

Tegnap hozta el a sánta futár Kegyed szíves levelét a postáról. A küldött aláírási ívek[a)] egyikét azonnal elküldöttem Széllné asszonyságnak[b)], s ajánlottam néki az ügyet.

Egészségem tűrhető. Iszom a marienbádi vizet[c)], mi ezen rendkívüli forró időben a nagyobb járás miatt, mit a vízivás megkíván, kissé alkalmatlan.

Van egy szíves kérésem Kegyedhez. A Szt. László-i rablást kérem sehol és semmi szín alatt ki ne adja. Van okom e kérésre, miről majd szóval bővebben. Magát az eseményt s annak lényegesebb körülményeit, már adták a lapok[d)], a részleteket csak igen bizalmas körben mondottam el, s nem óhajtom, hogy azok bárhol a sajtó útján elmondassanak. Ismétlem, van okom reá.

Isten áldja! Őszinte tisztelettel igaz barátja

Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Az aláírási ívek körözése, pártfogók által — feltehetően — az özvegy álláshoz juttatását szolgálta, mivel nemcsak önmagát, de félárván maradt gyermekeit, Károlyt, Idát és Erzsébetet is el kellett tartania. Deákról pedig köztudott, hogy a támogatás, nem egy esetben a gyámolítás az arra rászorulóknak, egyik jellemző tulajdonsága volt.

[b] A Deák- és a dukai–szentgyörgyvölgyi (Vas és Zala megye) Széll–család, Széll Kristóf révén távoli rokonságban volt egymással. Erről bővebben lásd: MOL. R. 22. l. t. A Deák–család származására vonatkozó iratok címmel. Kristóf egyik leszármazottjának, Józsefnek, Vas megye volt alispánjának feleségéről, leány nevén Berta Júliáról van szó. Az ő fia volt Kálmán, Deák gyámleányának, Vörösmarty Ilonának a leendő férje, a későbbi pénzügyminiszter (1875–78), majd miniszterelnök (1899–1904).

[c] Az ismert gyógyvíz, amit Deák gyakran használt. Ismeretes az is, hogy sokat járt Balatonfüredre is a gyógyvíz használata végett. Úgy mondta: „toroköblítésre".

[d] A pusztaszentlászlói rablást, aminek Deák szenvedő alanya volt, elbeszéli — szokott bőbeszédűségével — Eötvös Károly, Deák Ferenc és családja című két kötetes munkájának l. k. 248–260. oldalain. E szerint bizonyos Hajnal Jancsi és bandája támadta meg a sógora otthonában pihenő Deákot, aki éppen olvasgatott a pusztaszentlászlói lak biliárd-szobájában. A bandavezér, Deák mellének szegezve puskáját, megkérdezte nevét. Midőn meghallotta, hogy kiről van szó, meghökkenve mondta: „ne tessék neheztelni. A tekintetes úr ne féljen semmitől..." De azért kifosztotta Deákot; több száz forintot, egy aranytollat és egy aranyórát rabolt el. Az utóbbit azonban Deák visszakérte a haramiától, mert az gróf Batthyány Lajosé volt, aki halála előtt adta át neki örök barátsága emlékéül. Érthető, hogy az eset igen kellemetlenül érintette. V. ö. Nagy Ildikó: Deák Ferenc és a betyárok. Egy anekdota születéséről. In: História 1994. 5–6. sz. 18–20. o.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Vachott Sándornéhoz a levélben jelzett keltezéssel.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ

Pesten, december 17-én, 1865.

Kedves Mariskám!

Többen vannak nálam, s egy óra múlva Budára kell mennünk, tehát csak röviden.

Anyának soha nem szégyen becsületes úton, becsületes állást keresni, hogy gyermekeit[a)] tarthassa és nevelhesse.

Úgy hiszem az sem lesz nehéz, hogy februárban Őfelségéhez juthasson. De nehezebb lesz oly állást találni, mely Kegyednek alkalmas legyen, s legnehezebb azt megnyerni.

Jó lesz Eötvössel[b)] szólani, ő jártasabb e dolgokban s inkább tudja, minő állások vannak vagy lehetnek, nékem erről fogalmam sincs.

Talán az ünnepek alatt jöhet Kegyed, akkor szólhatunk a dologról. Hiszem, hogy mivel sokan távoznak, inkább leszek egyedül. Isten áldja,

igaz barátja
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Lásd az említett fiút és a két leányt.
[b] Eötvös József báró.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Vachott Sándornéhoz a levélben megadott keltezéssel. Deák levelének bal alsó része ki van vágva, anélkül azonban, hogy a szövegből valami is hiányozna.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ

Pesten, június 30-án, 1867.

Kedves Mariska!

Lónyaival[a)] még részletesen nem szólottam, mert előbb szükséges, hogy Pali[b)] beszéljen vele részletesen. Csak úgy ajánlhatom néki az ügyet, ha ő már arra nézve teljesen fel van világosítva. Előbb tenni azt, nem sokat érne.

Isten áldja! Szíves tisztelettel

igaz barátja
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Lónyay Menyhért (1822–1884), ekkor az Andrássy-kormány pénzügyminisztere.
[b] Somssich Pál. Született 1811-ben, meghalt 1888-ban. A kiegyezést követően a képviselőház elnöke 1872-ig. A levél forráshelye OSzK. K–L. A levélben jelzett keltezéssel.

VACHOTT SÁNDORNÉHOZ

Pesten, március 12-én, 1868.

Amint b. Kemény[a)] leveléből látom, két hét előtt ő sem indítványozhatja a Kisfaludy Társaságnál[b)] az előlegzést, mert a társaságnak addig nem lesz ülése.

Tegnap fizettem öcsém[c)] helyett nagyobb összeget a takarékpénztárba, s annyira kifogytam a pénzből, hogy alig bírom fedezni saját kiadásaimat. Fölötte sajnálom, hogy ez oknál fogva, én sem tehetek, mit szívesen tennék.

Isten áldja! Tisztelettel

igaz barátja
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Kemény Zsigmond báró. Született Alvincen, 1814-ben. A sokirányú, megfeszített munka tönkre tette idegrendszerét, elméje elborult és súlyos szenvedések után halt meg 1875. december 22-én, Pusztakamarás on. 1855-től a Pesti Napló szerkesztőjeként, a lapot Deák politikai sajtóorgánumává tette.

[b] Az utalásból arra lehet következtetni, hogy Vachottnét végül is sikerült elhelyezni a Kisfaludy Társaságnál.

[c] Deák unokaöccse, a már sokszor említett Eduárd, aki állandó pénzzavarban volt. A levél forráshelye OSzK. K–L. A levélben jelzett keltezéssel.

ILLÉSSY GYÖRGYNÉHEZ[a)]

Pesten, december 14-én, 1870.

Tisztelt Asszonyság!

Vagy ma ülés alkalmával, vagy ülés után elmondom Somssich[b)] elnök úrnak, hogy Kegyed mennyire óhajtja e tárgynak[c)] még az országgyűlés elnapolása előtt leendő kedvező eldöntését. Nézetem aziránt, hogy a nemi különbség hasonló képesség mellett akadályul nem tekinthető, már megmondottam neki. — Tudom, hogy sokan idegenkednek a dologtól, minek lesz az elnökre nézve nagyobb hatása, nem tudom; ha ő határozottan idegenkedik, akkor én sem vagyok képes más nézetre bírni.

Kegyed levelét, minthogy azt magántudományul[d)] kívánja vétetni, semmi esetre sem közlendem Elnök úrral, sőt azt sem mondom el Neki, hogy Kegyed e tárgyban nekem írt.

Teljes tisztelettel
alázatos szolgája
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Illéssy Györgyné, Illéssy György hírlapíró felesége, kinek férje a megfeszített munka következtében 1868 óta betegeskedik. 1870-től ágyban fekvő beteg lett, majd 1871. október 21-én elhunyt.

[b] Lásd a korábbi és Somssichra vonatkozó megfelelő jegyzetet.

[c] Az asszony Deák segítségét kérte, hogy keresőképtelen férje miatt képviselőházi gyorsírói állást kaphasson. Évégből kérvényt adott át Deáknak, továbbítás végett.

[d] Magán- vagy személyes közlésül.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Illéssy Györgynéhez a levélben jelzett keltezéssel.

ILLÉSSY GYÖRGYNÉHEZ

Pesten, december 17-én, 1870.

Szóltam ma az ország házánál Várady Gáborral[a]. Ő a kérvényt már beadta, s a Ház annak előleges[b] tárgyalását elhatározta. Ha tehát a szünnapok előtt lesz még annyi idő, hogy a tárgy felvétethetik, Várady sürgetni fogja annak felvételét.

Tárgyaláskor be fogja a határozati javaslatot adni, mely nem foglalhat egyebet magában, mint azt, hogy a gyorsírók felvétele felett intézkedni a Ház elnökének jogköréhez tartozik, de a Ház kimondja, hogy a gyorsírók felvételénél, hasonló képesség mellett, maga a nemi különbség akadályul nem szolgálhat.

Ezen határozati javaslatot pártolni fogom én is.

Szíves részvéttel vagyok Kegyed sorsa iránt, ki becsületes munka által tudna, s akarna maga és beteg férje fönntartását eszközölni, s ebben egyképp[c] a szokatlansággal támogatott nehézség miatt van gátolva.

Isten adjon Kegyednek erőt és türelmet, s óhajtásának és munkájának sikert. Őszinte tisztelettel

alázatos szolgája
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] Várady Gábor: politikus, író és jogász. Született Máramaros–Szigeten, 1820. november 11-én. Meghalt ugyanott, 1906. november 13-án. 1848-ban a helyi nemzetőrség századosa, majd zászlóalj–, később dandárparancsnok. Világos után Bécsbe, majd Württenbergbe emigrált. Az amnesztia kieszközlése után, 1861-től vármegyéjében ügyvédi tevékenységet folytat, ott alispán. 1892-ig tagja a képviselőháznak; a Bal Közép tagja. A fúzió után a Szabadelvű Párt tagja lesz. Hulló levelek címmel emlékiratait 1895-ben adta ki.

[b] Előzetes.

[c] Főként, vagy főképpen.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Illéssy Györgynéhez, a levélben megadott keltezéssel.

ILLÉSSY GYÖRGYNÉHEZ

Pesten, január 10-én, 1871.

Tisztelt Asszonyság!

Figyelemmel olvastam a levél másolatát, s abban csakugyan semmit nem találtam, ami legtávolabb is sértő, vagy éppen fenyegető lett volna.[a] De sem az Elnök Úrtól, kivel azóta többször találkoztam, sem mástól nem hallottam erre vonatkozólag semmi megjegyzést.

Most már az ügy a két gyorsírónak, és az Elnöknek kezében van, s a Ház határozata megmentette az Elnök Urat a legnagyobb aggodalomtól. — Ha a két gyorsíró sürgeti, remélem az Elnök nem fog tagadólag válaszolni.

Isten áldja! Szíves tisztelettel

alázatos szolgája
Deák Ferenc

JEGYZET

[a] Az említett levélmásolatot nem ismerjük. Az eredeti — feltehetően — valaminő negatívumot jelez Illéssyné kérelme ügyében és ezt a címzett lemásolva elküldte Deáknak. Ő pedig — szokott módján — miként a legtöbb pártfogoltja esetében, ezúttal is reményt ébreszt a kérelmezőben.

A levél forráshelye: OSzK. K.–L. Deák Ferenc Illéssy Györgynéhez a levélben megadott keltezéssel.

ILLÉSSY GYÖRGYNÉHEZ

Pesten, március 2-án, 1872.

Különösen Tisztelt Asszonyság!

Szólottam miniszter urakkal[a)], de fájdalom, mindenkitől azon választ kaptam, hogy nincs nálunk állandósított fizetéses gyorsíró. A miniszterelnök az egyik osztálytanácsost használja e célra. Tisza miniszter[b)] az egyik díjnokot.

Szívemből sajnálom, hogy ismét sikertelen volt közbenjárásom.

Isten áldja Kegyedet! S adjon erőt és türelmet.

Szíves tisztelettel
alázatos szolgája
Deák Ferenc

JEGYZETEK

[a] A Lónyay–kormány tagjai ekkor: Wenckeheim Béla br. belügy–, Pauler Tivadar vallás és közoktatásügyi–, Bittó István igazságügyi, Lónyay hadügy–, Kerkápoly Károly pénzügy–, Szlávi József földművelés–ipar– és kereskedelemügyi–, Tisza Lajos közmunka és közlekedésügyi, stb. miniszterek.

[b] Tisza Lajos: Tisza Kálmán és László öccse. Született Gesztesen, 1833-ban, halálozási helyét és évét nem ismerjük. 1848-ban végezte el főiskolai tanulmányait, majd a jogi tanfolyamot. Világos után, testvéreivel együtt, a berlini egyetemet látogatta, majd nagyobb körutat tett Keleten és bejárta Egyiptomot. 1861-ben képviselő, s a Határozati Párt híve. 1865-ben Deák–párti programmal ismét képviselő. 1867-ben Bihar megye főispánja. 1871. június 21-én az Andrássy–kormány a közlekedésügyi tárcát bízta rá. Három év múlva visszalépett. 1892. november 19-től 1894. június 10-ig a Wekerle–kormányban a király személye körüli miniszter tisztét tölti be. A levél forráshelye OSzK. K–L. A levélben jelzett keltezéssel.

Raáb Renáta

A MAGYAR SZABADSÁGHARC A KORABELI DÁN SAJTÓBAN

I. Dánia és 1848

1998 márciusában nem csak Magyarországon kezdődött meg a 48-as megemlékezés sorozat, hanem a távoli Dánia történészei is gazdag programok kínálatával elevenítették fel a 150 évvel ezelőtt történteket. Az évforduló alkalmából Koppenhágában nyolc tudományos ülésből álló előadássorozatot szerveztek, új kiadványok jelentek meg az 1848–50-ig tartó dán–német háborúról, szeptemberben pedig a Folketeater-ben színre vitték azt a 48-as darabot, melyet Claus Bjørn professzor rendezett és adott elő történelem szakos hallgatóival. A szokatlan ünneplési mód, mellyel a magyarokhoz képest múltjával sokkal kevesebbet törődő Dánia 1848-ra emlékezett, azt igazolja, hogy 48-nak Dániában máig fontos és meghatározó szerepe van.

Talán nem véletlen, hiszen Dánia számára mind bel- mind külpolitikai téren döntő változásokat hozott az 1848-as esztendő. A március 21-én a Christiansborg elé vonuló koppenhágai tömeg nyomására megdőlt egy rendszer, s nem volt többé akadálya a 30-as évektől a dán közgondolkodásban főszerepet játszó politikai, társadalmi és gazdasági emancipáció megvalósításának. Megalakult az első felelős dán minisztérium, s 1849. június 5-én az alkotmányozó nemzetgyűlés elfogadta a júniusi alkotmányt (Junigrundlov), melyet még ma is a dán liberalizmus áttöréseként emlegetnek.

Európa figyelme azonban nem a fenti változások miatt fordult a világpolitikában hosszú idő óta jelentéktelen szerepet játszó Dán Monarchia felé, hanem mert a forradalom nyomán kirobbanó hároméves háború (Treårskrigen), vagy ahogy a német történetírás nevezi (Die schleswig–holsteinische Erhebung), komolyan veszélyeztette az 1814-ben kialakított észak–európai egyensúlyt. Így nem csoda, hogy a Dániában zajló polgárháború a magyar szabadságharc mellett az egyik fő eseménye volt 1848 Európájának, s tárgya számos korabeli angol, német és francia vezércikknek. Dánia számára — mely a „nagy év sodrában" egyedül képviselte az északi régiót — azért is különösen emlékezetes 1848, mivel az ominózus esztendő két szomorú évszám közé esik. 1814-ben a Dán–Norvég Monarchia összeomlott. Dánia 400 éves „együttélés" után elvesztette Norvégiát. Ez pedig 1 millió fő és 322 000 km^2 terület elvesztését jelentette. 1864-ben Bismarck politikájának eredményeképpen a dán — német monarchia szűnt meg. "Dánia 1814-ben sokkot kapott, 1864-ben pedig sebet" — mondják a dán történészek a két

sorsdöntő eseményről.[1] Ezért érthető, hogy 1848-ra még ma is különös, meleg hangon emlékeznek a dánok, hiszen a hároméves háború a dán fegyverek győzelmét hozta. „Az egyetlen háború, amit megnyertünk" — mondja a saját történelme iránt kevéssé érdeklődő dán is.

Mindezek ellenére a magyar történeti kutatás szinte teljes mértékben ignorálta a dán kérdést, s ha a magyar szakirodalomban egyáltalán szóba kerül, általában úgy szerepel, mint zavaró, de jelentéktelen tényezője a német egységpolitikának, hiszen a kis dán háború kiterjedésénél fogva túl gyenge volt ahhoz, hogy igazi kihívást, külső fenyegetettséget jelenthetett volna a németség számára, ami pedig adott esetben segíthette volna az új demokratikus Németország összekovácsolását. A magyar történetírás többször említi továbbá az 1848. augusztus 26-i malmöi fegyverszünetet, mint első megzavaróját a frankfurti nemzetgyűlés munkájának. Az orosz cár Dániát segítő diplomáciája pedig végleg egyértelművé teszi az eseménnyel kapcsolatos magyar történeti állásfoglalást: a dán király és a cár „akadályozta meg a Schleswig-Holsteinért indított, lényegében nemzeti háború becsületes véghezvitelét".[2] Sőt az orosz befolyást Szabó Ferenc olyan meghatározónak érzi, hogy a konfliktus kirobbantásáért egyedül a cárt teszi felelőssé, akinek „az volt a célja, hogy a dánok és a németek között mesterséges gyűlölséget teremtsen." A cár bujtogatásának köszönhető a dán nyelv fanatizmusa. „Maguknak a dánoknak ez sohasem jutott volna eszükbe" — vélekedik az említett szerző.[3]

Joggal mondhatnánk, hogy a magyaroknak nincs sok köze a távoli északi ország 1848-as belpolitikai küzdelmeihez, márciusi forradalmához vagy a schleswigi hadműveletekhez. Érthető, ha mindezek nem „hozzák lázba" a magyar kutatókat. Van viszont a két mozgalomnak egy olyan érintkezési felülete, ahol találkoznak, sőt menthetetlenül egymásnak ütköznek a dán és a magyar érdekek, s ami miatt nem lehet közömbös számunkra a kis skandináv ország 48-as szerepvállalása. Ez az ütközőpont pedig a szomszédban formálódó új Németország volt.

Ismertek az okok és események, melyek a németországi változásokat előidézték, s azok is, melyek a Budapest – Frankfurt szövetséghez vezettek[4]. Az új demokratikus Németország létrejötte Magyarország számára komoly politikai lehetőségeket rejtett magában, a Dán Monarchiát viszont felbomlással fenyegette. A Pál-templomban összegyűlt nemzetgyűlés ugyanis felkarolta az ún. schleswig-holsteini programot, mely a két hercegség Schleswig és Holstein önálló állammá való egyesítését, majd a Dániától való teljes elszakadását, végül pedig az új Németországhoz való csatlakozását tűzte ki célul. Ez a program nemcsak a dán–német monarchia megsemmisítését, de egész Schleswig, valamint a hercegség területén élő kb. fele arányban dán nemzetiségű lakosság elveszítését is jelentette. Dániában így lassan kialakult az a felfogás, hogy a német egység szimbóluma

[1] Danmarks Historie af Vagn Skovgaard Petersen, Bind 5. Gyldendal 1985. 3.

[2] *Andics Erzsébet*: Habsburgok és Romanovok szövetsége Bp. 1961. 69.

[3] *Szabó Ferenc*: A legújabb kor története 1815–1885. 1889. Nagybecskerek 27.

[4] *Gergely András*: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. Századok, 1996. 130. évf. 5. szám Bp.; *Urbán Aladár*: Európa a forradalom forgószelében 1848–1849. (Népszerű Történelem) Kossuth Kiadó, Bp.1970. *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Gondolat, Bp. 1987. II. kiad. *Erdődy Gábor*: A forradalmi magyar kormány és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban. Századok, 111. évf. 1977. 3. szám *Erdődy Gábor*: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Értekezések a történelmi tudományok köréből 108. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 70.

Schleswig, s nem egészen alaptalanul, hiszen a Dán Monarchiában képződött schleswig-holsteini mozgalommal mind a Gagern-, mind pedig a Radowitz-féle politika rokonszenvezett, s hol nyíltan, hol burkoltan, de támogatta azt.

A hároméves háború kirobbanásának okai főként az 1814-es bécsi kongresszus döntéseiben keresendők. Az 1814. január 18-i kieli béke értelmében Dániának, mint Napóleon kényszerű, de hűséges szövetségesének a győztes Svédország javára le kellett mondania Norvégiáról, kárpótlásul viszont megkapta a két német hercegséget: Holsteint és Lauenburgot. A bécsi döntéshozók ezzel az intézkedéssel előre nem sejtett bonyodalmakat zúdítottak a gyarmatai és társországai nélkül 58.000 km^2 területre zsugorodott, harmadrangú európai állammá süllyedt, mindössze 1.4 millió lakossal rendelkező Dán Monarchia nyakába.[5] A zömében német lakosú Holstein hercegség ugyanis amellett, hogy a független Dán Monarchia integrált részévé vált, teljes jogú tagállama is volt az újonnan létrehozott Német Szövetségnek, s Holstein kettős helyzete lehetővé tette a Szövetség számára, hogy közvetett módon beavatkozzon a Dán Monarchia belső ügyeibe. A dán király ugyanis, aki egyben Holstein hercege is volt, ez utóbbi minőségében köteles volt eleget tenni a szövetségi határozatoknak. Így pl. a dán királynak a szövetségi paktum 10. §-a értelmében német kérésre bármikor rendelkezésre kellett bocsátani a 3600 fős holstein-lauenburgi kontingenst, mely azzal a veszéllyel járt, hogy Dánia német érdekekért lesz kénytelen háborúzni. A Holstein miatti függőség ugyanakkor a belpolitikai fejlődést is bénította, hiszen az egységpolitikát folytató dán kormány nem ritkán azzal az indokkal utasította vissza a reformjavaslatokat, hogy Holsteint, mint a Dán Monarchia részét egyetlen reformból sem szabad kihagyni, márpedig minden liberális változtatás a szövetség két legnagyobb hatalmának, Ausztriának és Poroszországnak a haragját váltaná ki. A dán kormány politikájára gyakorolt német befolyás addig nem okozott komoly gondokat, míg „apróságokra" korlátozódott, míg a Poroszország és Ausztria közötti rivalizálás lehetetlenné tette az erős központi német hatalom létrejöttét. Az 1834-ben Poroszország által létrehozott Német Vámszövetség expanzív törekvései azonban az Elbától északra is egyre jobban éreztették hatásukat, s felszínre hozták a két ország között hosszú ideje lappangó és felgyülemlett feszültséget.[6]

Súlyosbította a helyzetet, hogy a növekvő dán–német ellentét nemcsak államközi szinten, hanem a Dán Monarchián belül, egészen konkrétan Schleswigben (dán nevén Sønderjylland (Slesvig) is jelentkezett. 1814 után a király Koppenhágában lényegében egy kettős monarchia fölött uralkodott. Nyelvi és kulturális szempontból az állam egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Schleswiget — mely a történelem folyamán mindig dán hercegségnek számított, s 1721-ben, mikor is a régi hercegi (gottorpi) részek egyesültek a hercegség királyi birtokaival és hivatalosan, vala-

[5] A Dán Monarchiára vonatkozó adatok: *Hjelholt, Holger*: Sønderjylland under Treårskrigen I. København, G.E.C. Gads Forlag, 1959. 11.; *Bjørn, Claus*: Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie 1800–1850. Bind. 10. Fra reaktion til Grundlov. redaktion Olaf Olsen. Nordisk Forlag Copenhagen. 122. Danmarks Historie af Vagn Skovgaard Petersen, Bind 5. Gyldendahl 1985. 30.

[6] A Német Szövetség és Dánia viszonyáról: *Flink, Troels*: Omkring Ejderpolitikkens udformning; Danmarks forhold til Holsten og til den tyske forbund omkring 1840, Jyske Samlinger; udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur; Ny Række I. bind redigeret af Vagn Dybdahl; Universitetsforlaget i Århus 1950–1952

mint államjogilag ismét az abszolutista dán királyi korona inkorporált részévé vált — Holsteinnel évszázadok óta együtt kormányozták és igazgatták. Ez a látszólag feloldhatatlannak tűnő ellentmondás tette Schleswiget a német és dán érdekek ütközőpontjává, 1848 „vérző sebévé". Az eredetileg dán hercegség északi részét zömében dánok, déli részét németek lakták, a hivatalos, és „előkelő" nyelv azonban a német volt, s a közigazgatás élén álló, kieli egyetemen „végzett" hivatalnokok többsége nem is beszélt dánul. Az erősödő külső német hatásra a 30-as évek elején bukkant fel az ún. „népi schleswig–holsteinizmus", mely I. Christian dán uralkodó 1460-as oklevelére hivatkozva kialakította három pontos programját: 1. Schleswig és Holstein hercegségek önálló államot képeznek a királysággal szemben, 2. a két hercegség örökre és szétválaszthatatlanul összetartozik (up ewig ungedelt), 3. csak és kizárólag az oldenburgi férfiág uralkodhat Schleswig–Holsteinben. A harmadik pont már államjogi problémákat is felvetett, hiszen VII. Frederiknek nem volt törvényes fiúörököse.[7] A schleswig–holsteini teória megfogalmazói Droysen és Dahlmann professzorok voltak, akik majd aktívan részt vesznek a frankfurti nemzetgyűlés munkájában. A schleswig–holsteini programot, mely 1848-ban kiegészült az új Németországhoz való csatlakozás azonnali igényével, a német szövetségi gyűlés is jóváhagyta, s április 4-i, valamint 12-i határozatában Schleswig–Holstein már mint Németország új tagállama szerepel, s a két dokumentum a Dánia elleni támadás tulajdonképpeni jogalapjává vált.

A schleswig–holsteini mozgalommal szemben szinte párhuzamosan fejlődött ki az Orla Lehmann vezette dán nemzeti liberális mozgalom, más néven ejderdán párt, mely azt hirdette, hogy „Dánia ott végződik, ahol Németország kezdődik", vagyis a két hercegség határát képező Ejder folyónál. A dán nemzeti liberálisok Dánia jövőjét és függetlenségét csak úgy látták biztosítottnak, ha Holstein azonnal kiszakad a dán állam kötelékéből, csatlakozik Németországhoz, Schleswig viszont egy új szabad alkotmány által szabályozva az eddiginél szorosabban kötődik a királysághoz.[8] Az ejderdán párt a schleswig–holsteiniek 1460-as „arisztokrata"

[7] Mivel ezért valószínűnek tűnt, hogy az 1448-tól uralmon lévő Oldenburgi–dinasztia férfiága kihalás előtt áll, az Oldenburgi–dinasztia férfi–mellékágának képviselője, Christian August herceg bejelentette igényét nemcsak az egyesített hercegségek hercegi címére, de Dánia trónjára is. Követelését azzal indokolta, hogy a dán trónöröklési törvények [Kongelov] — mely ugyan kimondta, hogy a férfiág kihalása esetén Schleswigben és a királyságban is a női ág folytatódik (vagyis Hesseni Frederik kerülne trónra) — nem vonatkoznak se Holsteinre se Schleswigre. Augustenburg herceg azt állította, hogy mivel Schleswig szétválaszthatatlanul Holsteinhez tartozik, Schleswigre is Holstein öröklési szabályai vonatkoznak, vagyis csak a férfi–mellékág uralkodhat. Ennek pedig legközelebbi képviselője ő volt. A sajtóban megkezdett agitáció eredményesnek tűnt, s a schleswig–holsteini párt hívei köréje gyülekeztek, akiből bár hiányzott minden liberális vagy nemzeti szellem, de éppen dinasztikus céljainak köszönhetően volt képes a Dániától való elszakadási mozgalomnak legitimitást kölcsönözni.

[8] Ezért mindenképpen téves az a magyar szakirodalomban többször is felbukkanó állítás, miszerint a dán király bekebelezte volna Schleswig–Holsteint. Dánia Holsteinre egyáltalán nem tartott igényt, hiszen a forradalmi Ejder-program lényege — mely egészen 1864-ig a dán nép és kormányok legfontosabb külpolitikai programja volt — éppen abban állt, hogy az 1814-es döntést megváltoztatva a dánok Holsteint Németországnak átengednék, így biztosítva az újjászületett Dán Monarchia Németországtól való teljes és tényleges függetlenségét. Holstein birodalomból való kilökése így legalább olyan fontos célkitűzése volt az ejderdánizmusnak, mint Schleswig megtartása. Az indoklást Tscherning, a márciusi hadügyminiszter a következőképpen fogalmazza meg 1848 márciusában: „A Német Szövetség Dánia számára idegen ország. Lengyelország hanyatlása is idegen államok beavatkozásával kezdődött. Holstein Dániába tagolása és a Német Szövetségben való egyidejű tagsága alkalmat teremt a beleszólásra. Ez pedig nem Holstein, hanem a nagyhatalmak követein keresztül történik. Add meg a szövetségnek, ami a szövetségé, tegye Holstein amit jónak lát és amire

privilégiumával szemben az 1721-es angol, francia ill. az 1773-as orosz nagyhatalmi garanciális egyezményekre hivatkoztak, melyek biztosították a dán királynak Schleswig hercegi, ún. gottorpi részeinek birtoklását.

A német szellemi elit és nemzeti liberális párt legnagyobb része azonban, mint a schleswig–holsteinizmus lelkes követője, nem elégszik meg Holsteinnel, hanem Schleswig–Holsteint akarja, sőt egy idő után már ezt is kevesli. Jakob Grimm, a nagy német nyelvtudós Frankfurtban írja le ezzel kapcsolatos véleményét a Geschichte der deutschen Sprache c. azóta is sokat idézett művében: „Lotharingia, Elsass, Schweiz, Belgium és Hollandia birodalmunk egy része. Néhány generáció múlva talán csak három európai nép fog osztozni a hatalmon: a latin népek, a szlávok és a germánok. Ha pedig a nagy Németország megalakul, miért ne csatlakozna a harcos Jüt–félsziget a szárazföldhöz, ahogy a történelem, földrajzi fekvés és természet megköveteli; miért ne térnének vissza a jütök az angolokkal, szászokkal való szövetséghez, a dánok pedig vissza a gótokhoz (svédekhez). Mihelyt Németország reorganizálja magát, lehetetlen hogy Dánia olyan formában álljon fenn továbbra is, mint eddig."[9]

Más stílusban, de lényegében ugyanazt fejezi ki Marx és Engels Neue Rheinische Zeitung-ja, melyet igazán nem lehet nacionalizmussal vádolni. „Ugyanazzal a joggal, mellyel a franciák elvették Flandriát, Lotharingiát és Elzászt, s előbb vagy utóbb elveszik Belgiumot, ugyanazzal a joggal veszi el Németország Schleswiget: a civilizációnak a barbársággal, a haladással, a maradisággal szembeni jogával. És ha a szerződések Dánia javára lennének is — ami még nagyon kétséges — ez a jog többet ér minden szerződésnél, mert ez a történelmi fejlődés joga. Persze nem lehet tagadni, hogy a dánok félig–meddig civilizált nemzet. Szerencsétlen dánok!"[10] A skandinavizmust, a 40-es évek nagy irodalmi, kulturális mozgalmát így jellemzi a lap: „A skandinavizmus a brutális, szennyes, kalóz, ó-skandináv nemzetiségért való lelkesedés, azon mély bensőségességért való lelkesedés, mely túláradó gondolatait és érzéseit nem tudja szavakban nyilvánítani, annál inkább tettekben, nevezetesen nők iránti durvaságban és permanens ittasságban."[11] A lap szerint Dániának nem is érdemes önálló létet élni, hiszen „a dán egy olyan nép, mely kereskedelmileg, iparilag, politikailag és irodalmilag a legkorlátlanabbul függ Németországtól. Ismeretes, hogy Dánia tényleges fővárosa nem Koppenhága, hanem Hamburg, hogy Dánia az összes irodalmi táplálékait, csakúgy mint anyagi táplálékait, Németországtól szerzi be, és hogy a dán irodalom — Holberg kivételével — gyönge utánzata a németnek."[12]

Orla Lehmann, akit a „ dán reformkorban" és a márciusi napokban betöltött szerepe alapján Kossuthhoz lehetne hasonlítani,[13] felháborodottan és elkesere-

joga van, de ne váljon Holstein kívánsága mindenható akarattá, mely az egész monarchiát ugyanolyan feltételekbe rántja!"(Fædrelandet 1848. március 8.)

[9] *Bjørn, Claus*: 1848 Borgerkrig og revolution. Gyldendal, København 1998. 48.

[10] *Marx, Karl–Engels, Friedrich* Művei 6. 1848–49 Bp., 1962. Kossuth Kiadó. 379.

[11] ibid. 378.

[12] ibid. 377.

[13] A hasonlat azért nem egészen helytálló, mert a dán nép karaktere nem tűri a nemzeti hősöket, s idegenkedik attól , hogy a történelmi eseményeket perszonifikálja. A sajátosan dán — a magyartól meglehetősen eltérő — szemléletet jól tükrözi az alábbi idézet: „Valóban más lenne Lehmann mint eszköz? Ő lenne maga az ügy? Azért küzdjünk a szabadságért, hogy miután kivívtuk odaajándékozzuk neki és szolgái legyünk? Nem, Lehmann egy eszköz, ahogy mi is mindnyájan azok

detten utasítja vissza a már harmincas évek közepén hivatalos lapokban is egyre gyakrabban felbukkanó német követelést, nevezetesen, hogy Dánia, mint flottanemzet lépjen be a Német Vámszövetségbe és legyen a Szövetség tengeri állama (admiralstat):

„Jól tudjuk, hogy egy megalázott és megcsonkított nép vagyunk. Tudjuk, hogy régen elmúltak azok az idők, mikor az angolok danegaldet fizettek az »átkozott dánoknak«, mikor a Notre Dame-ban misét mondtak: »a furore Normannorum libera nos — o Domine!« — mikor aranypatkós lovainkon bevonulást tartottunk Bizáncba, mikor bevittük a keresztet Oroszország sztyeppéire és királyságokat alapítottunk Itáliában. Azok az idők is elmúltak, amikor mi uraltuk az egész Keleti-tengert az összes hozzátartozó országával együtt. Észak-Németország és Svédország elveszett, s velük együtt Skåne, Halland, Blekinge, Bohus Len, majd Norvégia és Holstein is. Most még talán Schleswiget is elveszítjük. Más idők voltak azok, jól tudjuk. Azt is tudjuk, hogy elmulasztottuk a sors hívását, hogy európai nagyhatalom legyünk, 1813-ban épp úgy, mint 1629-ben és hogy mind a kétszer Svédország ragadta meg a koronát, amit nekünk nyújtottak. Mindezzel tisztában vagyunk! De ott még azért nem tartunk, hogy csak úgy, minden további nélkül fenntartsanak minket egyik vagy másik rendszer számára, mely nem a miénk. Odáig azért még nem jutottunk, hogy csak úgy, se szó se beszéd elvegyék tőlünk »legalább« a dán szárazföldet vagy tudom is én Fyn szigetét csak azért, nehogy egy esetleges ellenség »hadieszközként« használja Dániát. Ott még nem tartunk, hogy elvegyék tőlünk egész Dániát, csak azért hogy »kibővítsék vagy összekapcsolják« egymással egyik vagy másik partot. Ott még nem tartunk, hogy a dánokat matrózoknak használják egyik vagy másik flottán."[14]

„Mi lesz így a dán királyból? „— teszi fel a kérdést Orla Lehmann — „ Egy parti báró (Strandbaron) Észak-Németországban. Mi lesz így a dán kormányból? Egy tartományi kormány bizonyos meghatározott ügyekben előírt jogkörrel. Mi lesz Dánia legfelsőbb bíróságából? Egy tartományi bíróság, talán Wetzlarba való fellebbezési joggal."[15] 1842 május 28-án a Skydebane-n rendezett ünnepen ezt a véleményt hatalmas tömeg előtt még határozottabban fejtette ki. Dánia nem akar belépni a Német Szövetségbe. Ha pedig ez a németeknek nem tetszik — folytatta Lehmann — „karddal írjuk hátukra véres bizonyságát az igazságnak: Dánia nem akarja."[16]

Bár mindkét nemzeti liberális mozgalom csakúgy az ejderdánizmus, mint a schleswig-holsteinizmus a legitimitás elvére hivatkozva igyekezett jogfolytonosságát igazolni, a koppenhágai párt szélesebb külpolitikai mozgásteret nyert, mint a kieli. A márciusi minisztériumnak ugyanis — mely zömében ejderdán politikusokból állt — nemcsak a dán királyt (az egyébként is erősen nemzeti beállítottságú VII. Frederiket), hanem az abszolutista korszak konzervatív diplomatáit is sikerült a maga oldalára állítani. Ez pedig hosszú időn keresztül reményt adott a dán

vagyunk, ahogy minden ember az, mikor közügyekről van szó, ahogy egész generációk csak eszközök a következő generációk boldogítására." *Kirchoff–Larsen*: Den danske pressens historie III. 1827–1866. udgivet af Journalistenforeningen i København i kommission hos Berlingske Forlag MCMLXII. 301.

[14] *Kirchoff–Larsen* : i.m. 221.

[15] ibid. 221.

[16] ibid. 222.

kormánynak arra, hogy forradalmi külpolitikai programját a konzervatív nagyhatalmak egyetértésével, sőt támogatásával valósíthatja meg. A terv sikere főként azon múlt, hogy az általános európai forradalmi hullám közepén mennyire sikerül a schleswig–holsteinizmust törvényes uralkodó elleni, szeparatista lázadásnak beállítani.[17] Dániának pedig ugyancsak szüksége volt a keleti hatalmak támogatására, miután Palmerston Disraeli április 17-i interpellációja, s a dán királynak Schleswig birtoklását garantáló 1721-es angol jegyzék ellenére sem volt hajlandó a fegyveres segítséget kérő Orla Lehmann miniszternek mást ígérni, mint a jóindulatú, de semleges diplomáciai közvetítést. [18]

A Schleswig birtoklását garantáló másik nyugati hatalom, Franciaország sem jöhetett számításba, hiszen amint a liberális Knuth külügyminiszter 1848 novemberében, a márciusi minisztérium leköszönésekor utódjának szánt rövid összefoglalójában leírta, a francia köztársaság felkeresése „áprilisban nemcsak hogy időszerűtlen és eredménytelen lett volna, de egyenesen káros ügyünkre nézve".[19]

Dánia számára így nem maradt más, mint a Poroszország visszaszorításában és a német kérdés rendezésében közvetlenül is érdekelt két hatalom, Oroszország és Ausztria effektív segítségében való bizakodás. Mivel azonban 1848–49-ben mindkét ország uralkodójának a figyelmét a magyar ügy kötötte le, szabadságharcunk hatását Dánia ha közvetetten is, de jobban megérezte, mint bármelyik más békésen szemlélődő európai ország. 1848 áprilisában a porosz támadás megindulása után Dániát az osztrák segítség elmaradása rendkívül súlyosan érintette, hiszen hagyománnyá vált a Német Szövetségen belül, hogy Dániát Ausztria védi meg nagy riválisának, Poroszországnak a túlkapásaitól. Dánia nyugodtan támaszkodhatott Ausztriára, ugyanis már 1845-ben megírta a kieli kikötőt Poroszországtól féltő Metternich a berlini osztrák követnek, hogy a Dán Monarchia megőrzése „elsőrangú politikai szükségesség, hiszen Dánia a hercegségek nélkül egy minden életműködésétől megfosztott államocskává zsugorodna össze, és a hely, melyet az ország az észak–európai államrendszerben eddig elfoglalt, nemcsak hogy üres lenne, de területe politikai és szociális zavargásoknak válna színterévé, és a legveszélyesebb szövetkezési kísérleteket vonná maga után".[20] Mindezek ismeretében érthető, hogy az Osztrák Császárság megrázkódtatásai súlyosan érintették Dániát is, mely így 3 éven keresztül teljesen magára maradt Poroszország és az egyesült Németországgal folytatott véres és sok áldozatot követelő küzdelmében. A dán politika ugyan 1848-ban sem hagyott fel a kísérlettel, hogy Ausztriát Frankfurt és Poroszország elleni határozott fellépésre ösztönözze, az 1849 februárjában Bécsbe majd Olmützbe látogató Pechlinnek, a metternichi Európa egyik legtekintélyesebb dán diplomatájának sem tudott Ferenc József egyelőre mást válaszolni:

[17] A márciusi minisztérium kettős külpolitikájáról a svéd *Haralds, Hjalmar:* Sveriges utrikespolitik 1848, Et bidrag til belysning af Danska fragans, första skede, Akademisk afhandling, Uppsala 1912. 31.

[18] Orla Lehmann' s Efterladte Skrifter I. udgivet af Hother Hage, København, Forlagt af den Gyldendalske Boghandel 1872. 196.

[19] Udenrigsminister Grev Knuth's Fremstilling af Danmarks Underhandlinger 1848 indtil Vaabenstilstanden i Malmø. Historisk Tidsskrift 4. Række 5. Bind. 475.

[20] *von Rantzau, Johann Albert:* Zur österreichischen Auffassung der schleswig—holsteinischen Frage. Zeitschrift der Gesellschaft für die schleswig-holsteinische Geschichte 60. Band. Karl Wachholz Verlag, Neumünster in Holstein 1931. 414.

„Frankfurt tavaly nyáron azt akarta, hogy mi is vegyünk részt a háborúban, de mi nemet mondtunk. Megtettem már Dániáért, amit tudtam".[21]

A 48-as Dánia röviden vázolt bel- és külpolitikai körülményei tehát szinte megkövetelték a közvéleménytől, hogy nyomon kövesse a távoli, de számára annál fontosabb magyar háború történéseit. A hat központi dán lap (Berlingske Tidende[22], Fædrelandet[23], Københavnsposten[24], Nord og Syd[25], Flyveposten[26], Danne-

[21] *Hjelholt, Holger*: ArveføIgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845–51. Den Kongelige Videnskabernes Selskab Historisk–Filosofiske Meddelser 46.. København 1973. 125.

[22] A Berlingske Tidende a királyság legnagyobb lapja volt, mely Koppenhágában monopolhelyzetet élvezett. Csak a Berlingske közölhetett külpolitikai híreket, vehetett fel hirdetéseket, s a hivatalos közlemények is itt jelentek meg. Dánia félhivatalos lapját a kortársak az abszolutista egységpárti hivatalnokok orgánumaként emlegették, azt azonban még a lap ellenségei is elismerték, hogy a Berlingske Tidende — a szerkesztő Nathanson személyének köszönhetően — Dánia leginformatívabb, legpontosabb lapjává vált. A lap naponta kétszer jelent meg, hangneme mérsékelt és tárgyilagos volt, s itt olvasható a legtöbb és legrészletesebb információ a magyar szabadságharcról.

[23] 1848 márciusától novemberéig a közönség köreiben a Fædrelandet (Haza) foglalja el a Berlingske helyét, amennyiben az eddig ellenzékinek számító nemzeti liberális lap erre az időszakra megkapja a „félminiszteriális" vagy félhivatalos jelzőket. A márciusban kormányrúdhoz kerülő új politikusok többsége ugyanis szorosan kötődött a laphoz, s a lap az ő nézeteiket tükrözte. A Fadrelandet 1834-ben mint hetilap bukkant fel, majd öt évvel később már napilapként lesz olvasható. Idővel a lap politikai arculata is megváltozott. A 30-as években a lap köré tömörülő szűk értelmiségi réteg elsősorban liberális reformokért, alkotmányért, s a szociális fejlődésért küzdött. A jelszó csak 1842-ben változott meg: „Először Schleswig, utána az alkotmány", amely miatt akkor a radikálisok részéről sok vád érte a lapot. A Berlingske Tidende-vel ellentétben a Fædrelandet a Magyarországgal kapcsolatos híreket szinte kizárólag a liberális lapokból veszi át, a híreket viszont sokkal pontatlanabbul, leegyszerűsítve közli. A Magyarország iránti feltétlen szimpátiája azonban csak a tavaszi hadjárat után lesz érezhető, hiszen 1848-ban még nem tud elszakadni a Dánia külső és belső helyzetéből fakadó Magyarországgal szembeni előítéletektől.

[24] A Københavnsposten (Koppenhágai posta) a főváros harmadik legjelentősebb napilapja volt, melyet 1839-től a német származású Johann Peter Grüne szerkesztett. A Københavnsposten szintén ellenzéki lap volt, de nézetei gyökeresen különböztek a Fædrelandet által hangoztatott politikai elvektől. A két lap közötti legnagyobb különbség abban állt, hogy míg a Fædrelandet jelszava „Először Schleswig, utána az alkotmány" volt, a Københavnsposten az „Először az alkotmány, utána Schleswig" elvet hirdette. A lapot általában a társadalom szegényebb rétegei, radikális kispolgárok, városi és mezőgazdasági munkások vásárolták, így nem véletelen, hogy még ma is Dánia első munkáslapjaként tartják számon. A lapot azonban nem radikális — demokratikus, utópista — szocialista színezete miatt vádolták hazafiatlansággal„ az anyanyelv ügyének elárulásával, sőt még schleswig-holsteinizmussal is, hanem mert elítélte a márciusi minisztérium politikáját. Nézete szerint ugyanis Schleswiget nem háborúval, hanem a németországinál jóval radikálisabb reformokkal kellene meghódítani. A lap jellegéből viszont természetszerűleg következik, hogy szinte kezdettől fogva feltétlen híve a magyar ügynek. A Københavnsposten sokat tett azért, hogy a dán közvélemény megértse és értékelni tudja a magyarság törekvéseit.

[25] A Nord og Syd (Észak és Dél) c. lapot 1847-ben alapította Goldschmidt, akit már egész Koppenhága ismert a Corsaren c. szatírikus lapjának köszönhetően, mely kíméletlenül támadta az abszolutizmust, s ezért állandóan a betiltás veszélye fenyegette. A Nord og Syd c. lap — amint a cím is jelzi — a külpolitikai kérdéseket helyezte előtérbe. Mivel havonta csak egyszer vagy kétszer jelent meg, kizárólag elemzéseket, hosszabb írásokat tartalmazott. Goldschmidt írásait szellemes stílusa, éles észrevételei miatt a társadalom minden rétege kedvelte és megértette, ezért nagy közönségformáló ereje volt. Maga a szerkesztő republikánus, demokratikus, sőt „szocialista" nézeteket vallott, lapja mégsem azonosítható teljesen a Københavnspostennel, mely Goldschmidt szerint „nagyobb hangsúlyt fektetett az absztrakt elvekre, mint a tényleges szabadságra." Goldschmidt hosszú időt töltött Svájcban, így a schleswigi kérdést honfitársaitól eltérő módon ítélte meg. Mélységesen idegenkedett az ejderdánizmustól, a német támadás hírére azonban beszünteti ellenzéki tevékenységét, és nemzeti álláspontra helyezkedik. Cikkeiben többször, s többnyire nagy elismeréssel ír Ma-

virke[27]) — melyek e tanulmány forrását képezik — legalábbis feszült érdeklődésről tanúskodnak. A dán sajtó 1848–49 folyamán rendszeresen tudósít a hadműveletekről, a politikai eseményekről és részletes ismertetéseket közöl a magyarság múltjáról, karaktervonásairól, valamint az ország nemzetiségi- és nyelvi viszonyairól. A magyar kérdés azonban csak 1849 nyarára válik a dán közgondolkodás fontos részévé, s lesz az északi temperamentumtól szokatlan hévvel folytatott sajtóviták tárgya.

A horvát betöréssel kezdődő, kis helyi konfliktusnak induló esemény — melyről valószínűleg egy dán sem gondolta volna 1848 szeptemberében, hogy a legkisebb mértékben is befolyásolhatja Észak–Európa sorsának alakulását, az 1848–49-es dán sajtóban két komoly, egymással egy időben zajló, de témáját tekintve eltérő vitát váltott ki. Az egyik „helyi jellegűnek" mondható, hiszen csak két lap, a Københavnsposten és a Dannevirke között folyt. A vita horderejét csökkenti, hogy a két egymással vitatkozó fél energiájának nagy részét személyeskedésre pazarolja az érvek teljes felvonultatása helyett, s a cél érezhetően a másik megszégyenítése, nem pedig meggyőzése volt. A második vita mentes ettől, hiszen témája „közös ügy": vajon előnyt jelent- e a berlini békeelőzetes és fegyverszünet kivitelezhetősége szempontjából a szabadságharc bukása? Lesz-e hatása az oroszok magyarországi győzelmének Dánia politikai életének alakulására? A vitában kivétel nélkül minden politikai irányzat részt vesz, egyetlen lap sem hallgatja el véleményét a kérdéssel kapcsolatban, hiszen minden egyes dán embert érintő témáról van szó.

---

gyarországról, sőt bécsi tartózkodása lehetővé teszi számára, hogy személyesen győződjön meg az Osztrák Birodalom belső feszültségeiről. Cikkein érződik, hogy a háború okait is jobban megértette, a Københavnsposten rajongó hangneméhez képest viszont kritikusabb szemmel nézi a magyar lépéseket, s „dánsága" is jobban érvényesül a magyar politikai események értékelésekor.

[26] A Flyveposten (Repülőposta) volt a Berlingske Tidende mellett Koppenhága második kormányfüggő lapja, de színvonalát tekintve mélyen alulmaradt a Nathanson szerkesztette lappal szemben. A napilap 1845-ben VIII. Christian anyagi támogatásának köszönhetően jött létre, szerkesztője pedig Edvard Meyer lett, aki esztergályosként kezdte pályafutását. A lap fő célja a szórakoztatás volt, s mivel az autodidakta Meyer lapját az „utca népének" szánta, újságja többnyire naiv versek és rossz prózai művek ismertetésében merült ki. Bár szabadságszeretőnek vallotta magát, a Flyveposten az egyetlen újság, mely a feltétel nélküli dán–orosz barátság mellett agitál. Konzervatív és legitimista elveket hangoztató nézeteinek következtében minden felkelést, forradalmat elítél, így a magyarországit is. Nehéz a Flyveposten 1848–49-es számaiban olyan Magyarországgal kapcsolatos cikket vagy megjegyzést találni, mely ne a nyílt ellenszenvről tanúskodna. Míg a többi dán lap idővel meg tud szabadulni a magyarsággal kapcsolatos kezdeti előítéletétől, a Flyveposten véleménye mindvégig változatlan marad.

[27] A Dannevirke a schleswigi dán kisebbség lapja volt, melynek szemléletmódja már csak a fővárostól való távolság miatt is különbözik az eddig felsorolt koppenhágai lapoktól. A dán anyanyelv védelmére 1838-ban Haderslevben létrehozott Dannevirke ellen a dán abszolutizmus sem emel kifogást, annak ellenére, hogy a lap nem mutatott a Flyvepostenhez hasonló feltétlen lojalitást. A Dannevirke "elsősorban dán, királyszellemű anélkül, hogy abszolutista lenne. szabadságszerető anélkül, hogy liberális lenne" — jellemzi a lapot a dán sajtótörténet. A szerkesztő Christian Koch az elnyomott dán kisebbség tagjaként nőtt fel, így még a Fadrelandetnél is nemzetibb álláspontra helyezkedett. Az ejderdánizmus híve és gyanakvással figyeli a szélsőségesen liberális „elemeket", akik a nemzeti kérdésről elvonják a figyelmet. A lap sokat foglalkozik a magyarországi eseményekkel, s a másfél év alatt több önálló cikksorozatot is szentel a témának. A kérdést viszont a nemzetiségek szempontjából figyeli ill. a schleswig-holsteini háború élményének hatása alatt ítéli meg.

II. A Københavnsposten és a Dannevirke vitája

A vitát, bármilyen különös is, Kossuth s Batthyány Kázmér május 18-án írt „A magyar nemzet ünnepélyes óvása az orosz beavatkozás ellen" című külföldi kormányoknak szánt körlevele indította el. A Dannevirke szerkesztője, a dán nyelv jogaiért kitartóan küzdő és Schleswigben köztiszteletnek örvendő Koch július 18-án teszi közzé lapjában a körlevelet, s hosszú kommentárral látja el. Megjegyzéseiből kiderül, hogy a levél nem tesz rá jó benyomást. Első kifogása, „hogy a dokumentum vad keserűségben íródott, mely Kossuth büszke lelkén uralkodott, mikor megbizonyosodott az orosz beavatkozásról", s az indulatos stílus rossz hatást kelt az olvasóban. Igazságtalannak tartja Kossuthot, mikor a császári házat hibáztatja az intervencióért és „a háborúért egyedül a Habsburgokat teszi felelőssé, miközben a magyar nemzet Kossuth szerint minden szempontból tiszta és szent". Koch rámutat, hogy ez nem így van, hiszen maga a manifesztum kimondja, hogy a Habsburg–ház örökre meg van fosztva trónjától. „Aki pedig beül az üresnek nyilvánított székbe, azt mindnyájan tudjuk, hogy kicsoda: maga Kossuth úr, a Hírlap c. újság előző szerkesztője."[28] „A történelem majd igazolja, hogy maga

[28] A trónfosztás híre, melyről az összes napilap tájékoztat, nem eredményez külön elemző cikkeket. Csak a két egymással vitát folytató lap (Dannevirke és Københavnsposten) foglalkozik komolyabban és részletesebben az eseménnyel. Mint látni, a vita alapját a trónfosztás ténye képezi. Bár itt nem derül ki pontosan, miért ingerli annyira az abszolutizmustól elhatárolódó Dannevirke-t az április 14-i határozat, korábbi tudósításai magyarázatot adnak rá. Április 30-án tudósít arról, hogy „Kossuth felhívja a honfitársakat, hogy segítsék V. Ferdinándot újra trónjára, ahonnan egy katonai puccs mozdította el. A kossuthi párt ugyanis azt állítja, hogy a letett császárért harcolnak és az ő jogait védik. Ez nagyon hasonlít arra, mikor a schleswig–holsteiniek állítják, hogy Dánia királyának jogaiért harcolnak." (Dannevirke 1849. ápr. 30.) Május 2-i számában megint csak ezt ismétli meg. (Dannevirke 1849. máj. 2.) Május 3-i számából is kiderül, hogy foglalkoztatja a trónfosztás híre, s úgy látja, „a harc ezután mindkét fél számára politikai lenni vagy nem lenni kérdéssé vált. Hamarosan meglátjuk, vajon Kossuth keresztülviszi-e Függetlenségi Nyilatkozatát, mely a régi Ausztriát másodrendű európai hatalommá süllyesztené, vagy Ausztria még ezt a veszélyt is túléli és Magyarországot birodalmának engedelmes provinciájává süllyeszti". (Dannevirke 1849. máj. 3.) A Dannevirke május 16-án ismét visszatér a trónfosztásra: „Különös, hogy mindent, amit Kossuth Függetlenségi Nyilatkozatáról és a Habsburg–ház trónfosztásáról eddig mondtak a bécsi lapok, most mind valótlan híreknek vannak elkönyvelve. Várhatóan a németek maguk találták ki az egész históriát." (Dannevirke 1849. máj. 16.) A Flyveposten a trónfosztással kapcsolatban egyetlen észrevételt tesz: „Az oroszok még nem nyomultak be Krakkóba . Néhányan úgy gondolják ennek az az oka, hogy a kormány még egy békés megegyezést akar. Hogy a magyarok azonban alig akarnak belemenni egy békés megegyezésbe, jól bizonyítja a képviselőház határozata, melyben a kormány a Habsburg–házat trónfosztottnak nyilvánította." (Flyveposten 1849. máj. 18.) A trónfosztásnak a Dannevirke 1849-ben utólagos visszapillantásában már jóval nagyobb szerepet tulajdonít. Az orosz intervenció fő okának az április 14-i határozatot tartja, mely „előhívta a legborzalmasabb ellenséget, kimozdította megfigyelő szerepéből, s Paskievics átkelt a Kárpátokon." (Dannevirke 1849. dec. 19.) A Københavnsposten a trónfosztással kapcsolatos tudósításaiban nem magát a trónfosztást helyesli vagy védi, hanem a nyomában elterjedt hírt igyekszik cáfolni, miszerint a debreceni határozat Magyarországon megosztotta a közvéleményt. „Az osztrák statáriális lapok megpróbálják az április 14-i dekrétumról azt a hírt elterjeszteni, hogy a lakosság körében elégedetlenséget szült. Mások úgy vélik, hogy a magyarok egy herceget választanak a Habsburgok helyett. Valószínű totálisan félreértik a jelenlegi Magyarország forradalmát, mikor azt feltételezik, hogy a cél az, hogy orosz vagy francia uralkodónak vessék alá magukat. (Københavnsposten 1849. máj. 3.) Május 29-én a következőket írja a lap: „ Az orosz cár elismerte most a Francia Köztársaságot, hogy ne zavarja őt magyarországi hadműveleteiben. Érdekes lenne magtudni a francia kormány reakcióját, mikor a magyar követ bejelentette a Habsburg–ház trónfosztását, amit nemrég hagyott jóvá a debreceni nemzetgyűlés, hiába jelentette a

Kossuth úr a hibás nagy részben azokért a bűnökért, melyek ezt a véres drámát — mely a szerencsétlen magyar síkságon folyik — előidézték."

Koch hangsúlyozza, hogy Magyarország eredetileg, sőt egészen a legutóbbi időkig Ausztriától „jelentős mértékben" független állam volt és szerződésekkel, egyezményekkel tudja igazolni a jogokat, melyekkel az ország rendelkezik. A schleswig–holsteini lázadás olyan jogok eléréséért tört ki, melyekkel Magyarország ősidőktől fogva rendelkezett. A magyarok viselkedése azonban az utóbbi időben teljesen hasonlít a schleswig–holsteiniekéhez. Az 1848-as márciusi mozgalom köztársasági forradalommá „fejlődött", teljes lázadássá, melyet a császári háznak minden törvényes eszközzel joga van elfojtani. Ezek után Koch vázolja az udvar és a Batthyány–kormány közötti viszony elmérgesedésének folyamatát (több ponton is a magyarokat hibáztatva), s előkerül a régi vád: a magyarosítási kényszer, s a többi nemzetiség elnyomása.[29] „A miatt tehát, hogy a császár Oroszországgal szövetkezett, nem panaszkodhatnak a magyarok olyan mértékben, mint ahogy ezt most teszik, hiszen maguk is a legnagyobb könnyelműséggel mások jogainak eltiprásával, semmibe vételével hozzájárultak ahhoz, hogy ebbe az állapotba kerültek. Annyi bizonyos, hogy a mérhetetlenül becsvágyó Kossuthnak és barátainak nagy felelőssége van mindabban, ami az elmúlt évben történt és sorsuk aligha lesz jó."[30]

Koch véleményét azonban nem osztotta mindenki, hiszen három nappal később, július 21-én a Københavnsposten hasábjain megjelent egy cikk „Dannevirke és Magyarország" címmel egy R. J. nevű szerző tollából, aki a Københavnsposten szerkesztőjének küldte be Koch cikke miatti tiltakozását. R. J. bár tudja, hogy kevés ideje van a Københavnsposten szerkesztőjének, mégis kéri őt, olvassa el a Dannevirke szerdai számát, hiszen érdemes. „A cikk szerzője támadja Kossuthot az orosz beavatkozás felett kialakult »keserűsége« miatt, majd legalább a Kossuthéhoz fogható keserűséggel, mulatságos módon próbálja védeni állítását: »a magyarok egy hűtlen, nedrig (alantas, aljas) nép«, mely a schleswig–holsteiniekhez hasonlít, amennyiben fellázadtak a »jólelkű császári ház ellen«, akárcsak a schleswig–holsteiniek »a békés Dánia és kormánya ellen.« R. J. nem csodálkozik ezen, hiszen továbbra is ilyen véleményekre lehet számítani, amíg kizárólag szolgai lapokat használunk forrásként, s nem olvassuk az ellenzéki lapokat is. Ezt követően tiltakozik az összehasonlítás ellen: „Úgy gondolom, a magyarok viselkedését hama-

»hamburgi hazugságtudósító«, hogy ugyanez az országgyűlés »morális iszonyodást« érzett Kossuth javaslata felett." (Københavnsposten 1849. máj. 29.)

[29] A magyarországi nemzetiségi konfliktus kiéleződésekor a dánok magyarokról alkotott addigi pozitív véleménye megváltozott, s a magyarok nemzetiségi politikáját pártállástól függetlenül minden dán sajtóorgánum elítéli. A dán közvélemény ellenszenve az ország kül, -ill. belpolitikai helyzetéből fakad. A Budapest–Frankfurt szövetség híre mindenki számára világossá tette, hogy „Magyarország az ellenség oldalán áll". A dán nép ezért természetes szövetségesét a Frankfurttól távol maradó cseh Palaczkyban találta meg, s hirtelen sorstársakat kezdett látni a „mindeddig alvó, elnyomott szláv népekben" . A dán lapok kitörő örömmel üdvözlik a június 2-án Prágában összeülő szláv kongresszust, melytől a frankfurti nemzetgyűlés ellensúlyozását várták. Ezért együttéreznek a szlávokkal, akiket szerintük a magyarok a Magyar Királyság területén éppúgy el nyomnak, mint a németek Schleswigben a dánokat. A dán közvélemény majd csak a tavaszi győzelmek, valamint a csalódást okozó március 4-i oktrojált alkotmány hatására lesz hajlandó „feledni" a magyarok felháborítónak tartott kisebbségi politikáját.

[30] Dannevirke 1849. júl. 18.

rabb lehet összehasonlítani Hollandia XVI. sz-i szabadságharcával. Mindkét esetben ugyanis az összes lehetséges elnyomási módszert és igazságtalanságot (vallási és polgári tekintetben) felhasználták az elnyomók a nép ellen és ezzel lázadásra ingerelték őket." Abban is hasonlónak tartja Németalföld és Magyarország szabadságharcát, hogy „az anyaországhoz csak a közös herceg személye kötötte őket és országuk — Schleswiggel ellentétben — soha nem képezte az anyaország részét."[31] „Épp úgy, ahogy a Dannevirke, én is törvénytelennek tartom a schleswig-holsteiniek viselkedését. Össze szabad- e azonban hasonlítani Magyarország harcát ellenségeinkével úgy, mintha Dánia oldalán lenne a jogtalanság, a schleswig-holsteiniekén pedig a törvényes jog?" Majd aggodalmának ad hangot a miatt, hogy a schleswigi lap, a Dannevirke ilyen tévedésben van, „hiszen ez veszéllyel jár a jó ügyre nézve. Az ellenállók ugyanis könnyen hasznot húznának ebből és erre — a becsületes szabadságharcosokkal való összehasonlításra hivatkozva — még egyenlőségjelet tennének közénk és az osztrákok közé." „Ezért kívánom — fejezi be levelét R. J., hogy a København sposten, mely legjobban védi a magyarokat, adjon a Dannevirke szerkesztőségének egy kis leckét, vagy világosítsa fel Magyarország viszonyairól. Remélem teljesíti kívánságom. Lekötelezettje: R. J.". Végül kéri a København sposten szerkesztőjét, írja hozzá véleményét. A szerkesztő eleget tesz a kérésnek: „Tényleg baj, hogy ilyen téves elképzelések olvashatók sajtónkban". Ennek oka szerinte az, hogy Dániában nagyon hiányosak a jelenlegi és korábbi Magyarország viszonyairól szerzett ismeretek. Majd szintén tiltakozik a magyarok schleswig-holsteiniekkel való összehasonlítása ellen. „Tudniuk kellene a lapoknak, melyek a legitimitás elvének érvényesüléséért küzdenek, hogy kezdettől fogva nem a magyarok, hanem a horvátok állíthatók párhuzamba a schleswig-holsteiniekkel, hiszen épp úgy mint ők, ki akarnak szakítani a magyar koronából egy területet, mely 800 éve szorosan kötődik hozzá. A jelleg és jelentőség azonban, melyet a magyar háború most nyert, meglehetősen lényegtelenné teszi már ezt, bár jogos az az észrevétel, hogy pontosabb előadásmódot érdemelne" — írja a demokrata szerkesztő.

Befejezésül még egyszer visszatér a nagy napilapok katonai hírekkel kapcsolatos pontatlanságára, melyeknek pedig elég forrás és kapacitás áll rendelkezésre ahhoz, hogy pontosabbak legyenek. „Most nem a Berlingske Tidende-ről akarunk beszélni, melynek meg van az a privilégiuma, hogy tájékozatlan legyen mindenben, mely nem az állampapírok árfolyamával kapcsolatos, de a Fædrelandet is azt írja pl. tegnapelőtti számában, hogy „Jellasich még mindig kénytelen passzívan a Bánságban állomásozni. Ha csak egy teljesen közönséges térképre pillantunk is, azonnal látjuk, hogy épp az lenne Jellasich feladata, hogy átkeljen a Tiszán, be a Bánságba, ahol még egyáltalán nem volt, hogy felmentse Temesvárat."[32]

Peter Christian Koch válasza a Dannevirke-ben július 24-én, a København sposten július 26-án jelent meg. Koch nem érti, hogy R. J. úr miért csodálkozik azon, amit a magyar felkelésről írt, hiszen véleménye nem újkeletű és ha kicsit jobban ismerné a lapot, tudná milyen sokszor írt már a Dannevirke a magyarokról. Koch hálás lenne, ha R. J. úr inkább azt bizonyítaná be, melyek voltak azok a

[31] København sposten 1849. júl. 21.
[32] København sposten 1849. júl. 21.

tények, melyeket elferdítve írt le, de valószínű R. J. úr sem tud többet a magyarországi eseményekről. Nem is lehet a magyarok bennfentes ismerője, hiszen egyetlen konkrétummal sem tudta igazolni, amit állít: a Dannevirke hamisan és hibásan tudósít. „Ezt támasztja alá az a tény is — véli a Dannevirke —, hogy inkább a Københavnspostent uszította fel ellenünk, ahelyett, hogy közvetlenül támadott volna." Azt pedig nyilván belátja R. J. úr, hogy a mindenki által egyformán ismert tényekből mindenki más következtetést vonhat le. „Téved R. J. úr, mikor azt állítja, hogy a Dannevirke-nek azért ilyen, vagy olyan a véleménye, mert abszolutista lapokat használ. R. J. úr nagyon ostoba embernek tarthat, ha azt hiszi, hogy mivel csak szolgai forrásokat használok, csak szolgai következtetést vagyok képes levonni belőlük." „A sors viszont épp úgy akarja, hogy főleg ellenzéki lapokhoz jussak hozzá, ráadásul olyanokhoz, melyek a magyarokkal tartanak." Ezt követően Koch megállapítja, hogy R. J. úr fő célja az volt, hogy a Dannevirke-t abszolutista lapnak állítsa be, amit mindenki elhisz, aki nem ismeri a lapot. „Hogy vádja még hatásosabb legyen, azt írta, hogy a Dannevirke hűtlen és aljas népnek nevezte a magyart." Koch több hasábot szentel még annak, hogy bebizonyítsa: a „nedrig" szót nem használta: „Ez durva valótlanság, hiszen egyetlen népet se — legkevésbé a magyart nevezném így, mely hibáival együtt erényekben magasan Európa legtöbb népe fölött áll". Amit pedig a Dannevirke eddig mondott és a jövőben fog mondani a magyarokról, azt bármikor kész megvédeni. „Magam is személyesen érintkeztem már magyarokkal és ez a jövőben is megtörténhet."

Befejezésül a Dannevirke szerkesztője kéri R. J. urat, vegye észre, hogy a Dannevirke-nek a magyar viszonyok említésével egyáltalán nem az volt a célja, hogy az osztrák császári ház legitimitását védje, „hiszen ez nem áll olyan közel a lap szívéhez." „Ellenkezőleg, a Dannevirke egy népi lap, mégpedig olyan jellegű, mely a nép valódi javáért küzd, nem pedig »egy absztrakt elvért«". Mindezek ellenére Koch változatlanul kitart álláspontja mellett: „A Dannevirke-nek akkor is úgy tűnik, hogy a magyarok rosszul játszottak kártyáikkal és nagyra törő vezetői hozták a nemzetre azt a szerencsétlenséget, mely most az egész ország fölött oly fenyegetően villámlik. Így a felelősséget sokkal inkább Kossuthnál és barátainál kell keresni, mint az osztrák háznál, melyet egyáltalán nem áll szándékomban védeni. De miután a császárt megfosztották trónjától, szeretném tudni, vajon R. J. úr, ha ő lenne az osztrák császár, nem használna fel minden erőt, amit csak össze tud gyűjteni, sőt ha kell még az orosz sereget is, hogy visszanyerje trónját? Azt hiszem felhasználná. Kíváncsian várjuk R. J. úr válaszát. Pet. Chr. Koch."[33]

A vitát július 28-án R. J. zárja le a Københavnspostenben megjelent Dannevirke c. cikkében. „A Dannevirke szerkesztője, Koch úr, komolyabban vette kis cikkemet, mint vártam és csapongóbban válaszolt rá, mint amit a kis cikk véleményem szerint megérdemelt volna" — kezdi a választ. R. J. utal arra, hogy csak két kifogása volt Koch július 18-i cikkével kapcsolatban: 1. a magyarokat hűtlen és alantas népnek nevezte és 2. a schleswig-holsteiniekhez hasonlította őket. Mivel Koch válaszában csak az 1. pontot a „nedrig" szót védte meg, a 2. pontról pedig hallgatott, fel kell tételeznie, hogy tovább ez már nem képezi vita tárgyát. A „nedrig" szó miatt bocsánatot kér és elismeri, hogy Koch ezt ilyen formában

[33] Dannevirke 1849. júl. 24.

nem használta. Ennek ellenére változatlanul kifogást kell emelnie a Dannevirke ellen, „hiszen a jó vélemény és pozitív kép, melyet részben az iskolában, részben későbbi egyház- és politikatörténeti művek olvasása során, részben a Dannevirke saját tudósításaiból a magyarokról kaptam, megrendült, mikor fél évvel ezelőtt meglepetten a Dannevirke egyik számában a magyar nép jelleméről olyan cikket olvastam, mely nem túl hízelgően írt erről a népről és ellentétben állt azzal a véleménnyel, melyet Koch úr legutóbbi válaszában a magyarokról adott." Azért lepte meg ennyire az említett cikk, „mivel a Dannevirke az elmúlt évben jóindulattal és szeretettel írt a magyarokról", (itt utal a 98, 113, 127, 135, 140 és 141-es számokra) és semmi kifogása nem volt ellenük, csak az „amivel még nagyobb mértékben lehet vádolni II. József osztrákjait, németeket, oroszokat stb., vagyis hogy azon dolgozzanak, hogy nyelvük a Magyar Királysághoz tartozó országokban is uralkodó legyen. De a magyarok nem türannoszok módjára kezelték ezt, hiszen mikor látták, hogy a horvátoknak szándékukban áll anyanyelvük védelme, nem erőltették tovább a dolgot." A továbbiakban R. J. biztosra veszi, hogy a magyarok győzelmük esetén sem kényszerítik rá nyelvüket a többi szláv népre, hiszen „egy szabad nép nem tesz a másikra bilincset". R. J. nehezményezi továbbá, hogy a Dannevirke újév után egyre langyosabb lett a magyarokkal szemben és több eredeti, „saját" cikkében Insurgent-nek nevezi őket, mely kifejezéssel egyetlen pártatlan ember sem illetné őket. L. Meyer Idegen szavak szótára szerint az „Insurgenter" Magyarországon az országot védő katonaságot jelenti (nemesi felkelés), s amennyiben a Dannevirke erre gondolt, magyarázattal tartozott volna az olvasónak.

Inkább az osztrák császár volt az, aki fellázadt a magyarok ellen, mikor megszegte az esküvel megerősített alkotmányt és meg akarta fosztani őket a szabadságtól, melyet törvényes módon, erőszakos cselekedetek felhasználása nélkül kaptak. Majd R. J. zárójelben hozzáfűzi, hogy a „Dannevirke tavaly ugyanezt hirdette". „Ezért a magyaroknak ugyanolyan törvényes jogában áll felmondani nekik a hűséget és engedelmességet, mint ahogy nekünk is törvényes jogunkban állt volna a malmöi fegyverszünet alatt benyomulni Schleswigbe, mikor ellenfelünk megszegte a megegyezést." Koch kérdésére pedig (mit tenne R. J., ha császár létére megfosztanák a tróntól), igyekszik kielégítő választ adni: „Lehetséges, hogy ha nevelésemnél fogva egy elkényeztetett, népellenes uralkodóvá váltam volna, akinek téves elképzelései és fogalmai vannak a hatalomról, akkor úgy cselekedtem volna, mint a jelenlegi osztrák császár, aki segítségül hívja Európa leggyűlöltebb, leghírhedtebb hatalmát, mi által csak a keserűséget, a gyűlöletet és az ellenállást fokozza." Viszont ha olyan régenssé vált volna, akinek tulajdonságai közel állnak a néphez — folytatja R. J. — és ennek ellenére mégis meg akarnák fosztani trónjától, akkor „a legnagyobb jóindulattal alattvalóimhoz fordulnék, kérném őket, válasszanak mellém néhány tanácsadót, s megígérném, hogy velük együttműködve, javukat keresve fogom kormányozni őket. Mindenekelőtt pedig megtartanám az ígéretemet. Ha pedig nem hinnének nekem vagy inkább köztársasági alkotmányt választanának, azt gondolnám: „vox populi, vox dei"!, és egész szívemmel–lelkemmel az ifjú köztársaságot szolgálnám. Egyébként pedig a magyarok Ausztria jelenlegi császárát soha nem ismerték el királyuknak, ezért nem is lehet azt mon-

dani, hogy fellázadtak királyuk ellen. Mikor pedig a nagybácsi „leköszönt", a háború már teljes erővel folyt." Végül pedig azt reméli R. J., hogy a Dannevirke visszanyeri demokrácia iránti elvesztett jóindulatát.[34]

A két fél között kialakult vita érdekességét tovább fokozta, hogy hozzászólásra késztetett egy harmadik személyt is, aki dán részről talán a legkomolyabb értékelést és elemzést írta szabadságharcunkról. E. M. — akiről saját aláírásának köszönhetően annyit lehet tudni, hogy „dél-schleswigi származású és a Dannevirke munkatársa" — július 25-én, tehát közvetlenül Koch válasza után a vitát mintegy békítendő beküldte cikkét a Dannevirke szerkesztőségébe. A cikkben kifejtett álláspont egyértelművé teszi, hogy a vitában a békítő szerep ellenére az „extrémdemokrata" lap elveit támadja, amellett, hogy a magyarok iránti rokonszenvben osztja a Københavnsposten véleményét. A három oldalas cikk címe: Et ord om den ungarske kamps Betydning (Egy szó a magyar harc jelentőségéről). A cikk írója szerint mindenki félreérti és rosszul magyarázza a magyar eseményeket, hiszen „jelenünk divatos címszavaiból és a történelmi iskolákat elárasztó sémákból kiindulva ítéli meg az európai közvélemény a magyarok küzdelmét." „Azt mondják, ez a felvilágosult nyugat és a sötét kelet közötti harc, a civilizáció és barbarizmus, a forradalom és reakció közötti küzdelem; röviden olyan harc, melyben az új idők szelleme, melynek születési éve 1848 volt, egész erejét felkínálja a régi szisztéma összes borzalma ellen." „Nevezték már a magyarokat szocialistáknak, köztársaságiaknak és azt hiszik, hogy az egész nemzet a »bal oldalhoz« tartozik. De ebben nagyon tévednek." Szerinte a magyar harcot az orosz intervenció tette „szocialistává" és „európai harccá" a közvélemény szemében. „Ha azt vesszük, hogy egy 5–6 milliós nemzet egyedül harcol a két legnagyobb európai állam ellen, akkor a vereség soha nem jelenthet számukra szégyent, hanem ellenkezőleg, minden egyes győzelem a legnagyobb csodálatot kelti. Így természetes, hogy majdnem minden szabad szellemű nép a magyarokkal érez, ami teljesen érthető. A magyarok iránti általános európai lelkesedés hatalmasra nőtt, s e nép bátor tavaszi cselekedeteinek következtében, borzalommal figyelték Oroszországot, ahogy hatalmas seregével elözönlötte Magyarországot." E. M. szerint az orosz beavatkozás után a magyar harcban mindenki a Kelet és Nyugat elveinek összeütközését kezdte látni. Az európai nemzetek demokratái a magyarok ellenségeire kezdtek el kiabálni, míg a legitimitás oldalán állók a magyarok elnyomásában látták a garanciát a „régi szép idők visszatérésére." A cikk írója úgy véli, ezzel a felfogással egész Európa meghamisítja a magyar szabadságharcot, melynek valódi megismeréséhez csak az angol sajtó biztosít megfelelő forrást. Leginkább ugyanis az angol nép értheti meg a magyart, mely annyi középkori vonást őriz még napjainkban is, s melynek „éppoly kialakított feudális rendszere van, mint az angoloknak. A magyar — mindent összevetve — egy nagyon konzervatív nép, mely az angolokéhoz hasonló mániákussággal ragaszkodik régi alkotmányához és nemzeti önállóságához."

Hogy állítását igazolja, ismerteti a magyar történelem főbb eseményeit és megállapítja, hogy az 1848-as események szervesen beilleszthetőek az 1670-től zajló Habsburg-ellenes rendi felkelések sorába, de legalábbis főbb vonásaiban a-

[34] København sposten 1849. júl. 28.

zokhoz hasonlítanak. Thökölyt „annak a kornak a Kossuthjának" nevezi és érvként használja fel II. József szabadszellemű reformjait, melyeknek a magyarok teljes erővel ellenálltak, hiszen hiába tett II. József bármi jót, nem tartotta magát a magyar alkotmányhoz."Nem szabad azt hinni, hogy egy nép mentalitása és szelleme egy év alatt megváltozik. Magyarország erős, egészséges állam, mely bátor népre és mérhetetlen gazdag forrásokra támaszkodhat, míg Ausztria régi rogyadozó épület, melyet rongyokból varrogattak össze. Csoda-e, ha Magyarország szabadulni próbálna a gyűlölt közösségből? De európai szabadságeszméért harcolni, erre bizony soha nem gondoltak a magyarok." Igaz ugyan — ismeri el a szerző — hogy Magyarországon 1848-ban éppen Kossuthnak köszönhetően számos társadalmi és szociális változás következett be, de a „tulajdonképpeni jelszó a nemzeti önállóság volt, s a magyarok szívesen adnának érte cserébe néhány szociális reformot." Majd kritizálja a német demokratikus sajtót, mely teljesen azonosította az október 6-i bécsi felkelést a magyar szabadságharccal, pedig csak a „körülmények véletlen összecsengése folytán" váltak egymás szövetségeseivé. Az pedig, hogy a magyarok maguk is megpróbálják megnyerni maguknak a külföldi országok forradalmárait, teljesen érthető. „A valamennyire is megbízható dokumentumokból azonban — melyeket Kossuth adott ki — egyértelműen kiderül, hogy a kérdés a magyar alkotmány megsértése körül forog, s Kossuth jelenleg vitatott kiáltványa is ezt tükrözi." „Szociális reformokért nem sok magyar fogna fegyvert, de ha az alkotmány védelméről van szó épp úgy, ahogy 1670-ben, 1710-ben, az egész ország azonnal fegyvert ragad." Végül pedig egyértelműen kimondja a „dél-schleswigi munkatárs", hogy „az alkotmányos jog kétségkívül Magyarország oldalán van".

A körlevél „keserű hangvételével" kapcsolatban azonban Koch mellé áll: „De miért ez a borzalmas kiáltás Ausztria viselkedése miatt? Hiszen életéért, létéért küzd. Ha Ausztria fenn akar maradni, akkor az orosz politikát kell követnie. Egyáltalán nem kell itt borzalmas »Camarilláról« beszélni, mely mindenkit meggyaláz és egyedül felelős mindenért. Ausztria 1000 éves múltra tekinthet vissza és ezt az ezer évet nem lehet csak úgy egy év forradalmával elsöpörni. A fekete–sárga zászlónak még sok híve van az Osztrák Birodalom határain belül élő népek között."

Cikke végén nála találkozunk a 48-as dán sajtót tekintve először olyan véleménnyel, mely Magyarország függetlenségében Dánia és Európa jövője szempontjából pozitív lehetőségeket lát: „Más kérdés az, hogy a nemzetek érdekében nem kellene-e azt kívánnunk, hogy az osztrák egységállam felbomoljon. Nyilvánvaló, hogy Ausztria csak úgy tud létezni, ha a nemzetiségeket elnyomja. Kétségkívül Európa javára válna, ha az erős magyar állam zavartalanul fejlődhetne, hiszen nagy jövőre hivatott. Magyarország győzelme jól ellensúlyozná a nagyhatalmak politikáját, mely a kis nemzetek elnyelésével fenyeget, s az 1848-as év eredményeit tekinti bevételnek."[35]

---

[35] Dannevirke 1849. júl. 25.

III. Szabadságharcunk és az 1849- es berlini béketárgyalások

Az 1848. augusztus 26-i malmöi fegyverszünet egyik pártot sem elégítette ki. A nagyhatalmak által beiktatott 5 tagú közös kormány érvényesnek nyilvánította a schleswig–holsteini ideiglenes kormány rendelkezéseit, intézkedéseit. Az észak–schleswigi dán lakosság az új kormány működését úgy élte meg, mint ellene intézett támadást. A dán belpolitikában eközben változások történtek, hiszen novemberben a márciusi minisztériumnak az Ejder–program kudarca miatt és a nemzeti liberális párt Schleswig megfelezésére tett javaslatát követő általános felháborodás következtében távoznia kellett és egy konzervatívabb, mérsékelten liberális kormány került hatalomra.[36] Az új kormány célja Schleswig felosztás nélküli megőrzése volt, ami pedig az adott körülmények között háború nélkül nem volt elérhető. 1849. január 22-én a schleswig–holsteini csapatok és a helyi dán lakosság között fegyveres harc alakult ki Brøns falunál, s a dán kormány február 26-án felmondta a fegyverszünetet. A schleswig–holsteini vezető körök sem voltak elégedettek a fegyverszünet következtében létrejött állapotokkal, s a közös kormány felbomlása után március 26-án a Német Szövetség nevében egy új 2 fős kormány (ún. helytartóság „statsholderskab") alakult a hercegségek ügyeinek intézésére. Április 3-án újra megkezdődtek a harcok, melyek során 41000 dán állt szemben a 46000 fős szövetségi sereggel és a 20000 fős schleswig–holsteini sereggel. A dán sereg eredeti célja tengeri fölényét felhasználva Eckernförde megtámadása volt, miközben szárazföldi csapatainak is dél irányába kellett volna egyidejűleg támadnia. Az április 5-i eckernförde-i támadás tragédiába fulladt, hiszen a két támadó hajó közül a VIII. Christian felrobbant, a Gefion fregatt pedig kénytelen volt megadni magát. A kezdeményezés ezután a németek kezébe került. A dán sereg Rye tábornok parancsnoksága alatt kénytelen volt (egyébként mesteri módon) visszavonulni, a német birodalmi csapatok pedig május 5-én bevonultak Jyllandra. Sorozatos kudarcok után július 5–6-án sikerült Fredericiánál kemény harcok árán vereséget mérni a schleswig–holsteini seregre, de egyértelmű döntést nem eredményezett a csata. Így Dánia kihasználva a második hadjárat alatt Fredericiánál aratott egyetlen győzelmét, 1849. július 10-én angol és orosz diplomáciai segítséggel hat hónapos, számára nem túl előnyös új fegyverszünetet kötött Berlinben, valamint megállapodott Poroszországgal a béke előzetes tervezetében.

A dán aggodalom azonban július 10-e után sem szűnt meg, hiszen a kezdődő, végleges békét megcélzó tárgyalások során Dánia egyedül állt a magabiztos, fénypontján álló Poroszországgal szemben, mely akárcsak egy évvel korábban a malmöi, most a berlini fegyverszünet pontjainak is csak lassan és vonakodva volt hajlandó eleget tenni, s a fegyverszünetet a német sajtóban igyekezett kedvező

[36] A nemzeti liberálisok 1848 nyarára belátták, hogy az Ejder–programot Dánia saját erejéből nem tudja megvalósítani, a nagyhatalmak pedig nem támogatják a márciusi minisztérium törekvéseit. Ezért az Ejder–politikusok egyre gyakrabban adtak hangot meggyőződésüknek, miszerint Dánia számára a „ legkisebb rosszat" Schleswig megfelezése jelentené. A határt a Kappel és Husum között húzódó vonal mentén képzelték el. Schleswig megfelezésének gondolatát kezdetben a nagyhatalmak is támogatták, az elképzelés azonban részben a dán közvélemény, részben a dán király heves tiltakozása miatt kudarcba fulladt, s lehetetlenné tette a márciusi minisztérium további működését. Így állott elő az a furcsa helyzet, hogy a márciusi minisztérium politikájának megvalósítására a novemberi minisztérium, a többnyire mérsékelt, egységpárti politikusokból létrejött új kormány vállalkozott, hangsúlyozva a „Dánia az Ejderig" program fontosságát.

színben feltűntetni. [37] Ausztria magyarországi kötöttsége lehetővé tette, hogy Ausztria és a frankfurti liberálisok nélkül hozzáfogjon uniós terveinek megvalósításához. Ennek érdekében május végén a szász és a hannoveri királlyal együttműködve a három király szövetségének keretében (Trekongeforbund) a többi német államot is felszólítja a szövetséghez és az uniós alkotmánytervezethez való csatlakozásra.[38] Poroszország ekkor éri el fénypontját, hiszen Bajorország, Württemberg és Ausztrián kívül a kis államok, melyek korábban elismerték a frankfurti birodalmi alkotmányt, most hajlandónak mutatkoztak az unióhoz való csatlakozásra. Dánia számára pedig egyre reménytelenebbnek tűnt a porosz kormánnyal való végleges megegyezés. A dán kormány jobban, mint bármikor a háború folyamán szükségét érezte a nagyhatalmak aktív katonai támogatásának, s ez lesz az a pillanat, mikor már a közvéleményben és a dán kormányban is tudatosul, hogy „a világ végén" zajló háború nem egyszerűen egy izgalmas sztori, hanem Dánia jövőjének alakulásában komoly politikai tényezőt jelent. A magyar szabadságharc 1849 nyarára minisztertanácsi tárgyalások témájává válik.

Áprilisban a dán kormány pétervári követén, Otto Plessenen keresztül az orosz kormányhoz fordult. Nesselrode azzal utasította vissza Plessen fegyveres beavatkozásra vonatkozó kérését, hogy „Oroszország nem vehet két olyan komoly kérdést egyszerre a nyakába, mint a magyar és a dán ügy."[39] A válasz, valamint az orosz intervenció végleg rádöbbentette a dán kormányt az ejderdán politika reménytelenségére. Erről tanúskodik Hansen hadügyminiszter április 30-i minisztertanácsi ülésen tett kijelentése: „Semmit nem használ, ha a közvetítő, vagy garanciális hatalmak kívánságát figyelembe vesszük. Senki sincs, aki Dánia segítségére sietne, de olyan hatalom sincs, melynek szándékában állna bármiféle erőteljes lépést tenni érdekünkben. Oroszország a velünk, illetve Ausztriával szemben tanúsított eltérő magatartásával egy meglehetősen hasonló ügy kapcsán megmutatta, mennyire nem érdekli, hogy Dánia Schleswiget Holsteintől különválasztva, vagy egyesítve őrzi-e meg. Mindenesetre ez az ügy nem ér meg számára egy háborút."[40] „Az ország helyzete tagadhatatlanul veszélyes és a szerencsés kimenetel inkább kívánatos, mint valószínű" — hangsúlyozza a józan hadügyminiszter. [41]

Miközben a dán közvélemény a magyar győzelmek és az általános európai lelkesedés hatására egyre nagyobb bámulattal figyeli a magyarokat, az érkező hírekből kénytelen mégis azt a következtetést levonni, hogy a magyar győzelmek a dán ügy rendezését csak késleltetik és amíg Ausztria és Oroszország keze meg van kötve, esély sincs a dicsőséges Poroszország visszaszorítására. 1849 nyarán az osztrák lapok egyre határozottabban lépnek fel a porosz törekvésekkel szemben. A Dannevirke június 22-én írja: „Ausztria tiltakozik az új német hatalom érvényessége ellen, hiszen Ausztria Németország jogos és tulajdonképpeni fejének

[37] Gyldendals Danmarkshistorie af Bjørn Claus 337.

[38] *Neergaard, Niels:* Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks Politiske Historie fra 1848 til 1866. Første Bind, Kjøbenhavn, 1982. 365.

[39] *Thorsøe, Alexander*: Kong Frederik den syvendes Regering I., Gyldendalske Boghandels Forlag, 1884. 475.

[40] Statsrådets Forhandlinger II. 1848–1863 udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen; kommission hos Ejnar Munksgaargs forlag, København 1956. 130.

[41] ibid.130.

tekinti magát, viszont jogát csak akkor tudja érvényesíteni, ha a magyarokat legyőzte. Akkor kardját a birodalmi kormányok ellen fordítja. Poroszország valószínűleg azért akar Dániával békét kötni, mert minden erejére szüksége lesz."[42]

Július 5-én a Lloyd egyik cikkét felhasználva a következőket írja: „Mihelyt Ausztria ismét visszanyeri belső nyugalmát és egyensúlyát, azonnal sorompót állít Poroszország nemzeti politikája elé és a kisebb államok, melyek most kelletlenül engedelmeskednek a Hohenzollern-háznak, örömmel ragadják majd meg az alkalmat, hogy megszabaduljanak tőle. Ausztria azonban most még nem tud mást csinálni, mint fenyegetni, de ezt a fenyegetést komolyan gondolja."[43] A közvélemény számára pedig logikusnak tűnt, hogy Poroszország visszaszorítása esetén Ausztria kiáll a dán ügy mellett. Már márciusban rábukkan a Dannevirke a Deutsche Zeitungban az osztrák minisztérium egyik, a koppenhágai osztrák követnek kiadott utasítására: „A császári kormány a francia és orosz nyilatkozatokhoz csatlakozik a schleswig-holsteini kérdésben. Magától értetődik, hogy Ausztria a király igazságos ügyét támogatja lázadó alattvalóival szemben. Ausztria viszonyai ugyan most nem engedik meg, hogy a császár a többi hatalomhoz hasonlóan lépéseket tegyen a király jogainak védelmében, de az osztrák kormány reméli, hogy a jó ügyet előre tudja mozdítani."[44] A többi lap is ezt sulykolja cikkeivel az olvasókba. 1849. áprilisában jelenik meg a Fædrelandet „Ausztria, Dánia, Poroszország" c. cikke, mely egyértelművé teszi, hogy Dánia érdeke az, hogy Németország élén Ausztria álljon: „Az Ausztria és Poroszország közötti konfliktusok előbb-utóbb a dán ügyben is megmutatkoznak. Ausztria a közelmúltban minden más államot megelőzve a törvényesség fenntartójaként lépett fel. A történelmi traktátumok és történelmi jog álláspontjára helyezkedett, ezért szükségszerűen szimpatizált a dán üggyel. Poroszország ezzel szemben a forradalmi ultra-nemzeti pártot képviseli, mely nemcsak hogy a német nemzetiséget helyezi minden jog fölé, de mindazon országokat, ahol a németek kegyeskedtek letelepedni, szeretné meghódítani. Ha tehát Poroszország Németország élére áll, mi nem sokat nyerünk, de ha ez be is következik, sokat várhatunk még mindig Ausztria és Poroszország rivalizálásától."[45]

Goldschmidt is annak a nézetnek ad hangot, hogy a frankfurti német egység és a porosz egység híveinek Dániával szembeni politikája egy és ugyanaz. „A porosz király, aki a forradalom kitörésekor arra kényszerült, hogy életének és koronájának megmentése érdekében a nagy német demokratikus mozgalom élére álljon, később szakított ezzel és elnyomta egy új vagy tulajdonképpen régebbi párt, a porosz nemzeti párt segítségével, mely a harcos Poroszország fénykoráról és II. Frigyes győzelméről őrizte a tradíciókat. A dán háború a porosz királynak mind az előbbi, mind az utóbbi párttal kötött szövetségébe beleillett: A király az I. párt nevében Németország hatalmát és Németország új flottáját követelte, a porosz párt nevében pedig Poroszország hatalmát akarta növelni és porosz flottát kívánt létesíteni."[46]

[42] Dannevirke 1849. jún. 22.
[43] Dannevirke 1849. júl. 5.
[44] Dannevirke 1849. márc. 19.
[45] Fædrelandet 1849. ápr. 3.
[46] Nord og Syd (Prof. Wegeners Skrift c. alatt) 53.

A Københavnsposten olvasói is Ausztria és Oroszország Poroszországgal szembeni együttes fellépésétől remélik Dánia jövőjének jobbrafordulását. „Mivel Poroszországnak a schleswig–holsteini ügy a legjobb eszköze arra, hogy hatalmát megerősítse, Ausztria ellensége lett ennek az ügynek, sőt Poroszországot háborúval fenyegeti, mihelyt a magyarokat legyőzte. Oroszország pedig Ausztria szövetségese. Oroszország csak addig respektálta Poroszországot, míg a forradalom ellen vezetett háborút. Poroszország ezért gyenge. Badent elfoglalhatta, de Oroszországgal és Ausztriával nem szállhat szembe."[47]

Ha pedig az osztrák fenyegetések nem tudatosították eléggé a dán közvéleményben a felismerést, hogy Magyarország és Dánia érdekei homlokegyenest szemben állnak egymással, a külföldi sajtó hozzásegítette ehhez. A Berlingske Tidende már április 20-án közli az Assamblée nationale konzervatív monarchista lap egyik cikkét, melynek címe: Om den danske sag (A dán ügyről). A cikk felelősségre vonja a francia kormányt a dán ügyben tanúsított közönye miatt. „Ez a schleswigi háború szégyenére válik Németországnak, de különösen Poroszországnak, mely lelke az egésznek. Ha a forradalmárok nem semmisítették volna meg teljesen a tradíciókat, s Franciaország hagyományos nemzetközi kapcsolatait, milyen dühödten tiltakozna most minden francia szív Franciaország leghűségesebb szövetségese elleni támadás láttán. A megtámadott dánok ugyanaz a nép, mely tűrte, hogy fővárosát néhány év szünettel kétszer bombázzák az angolok, csak hogy ne szegjék meg a franciáknak adott szavukat. De ki emlékszik erre Franciaországban? Ki élvezi most a beszédes, dicsekvő szűkkebelű új francia patriotizmusnak a szimpátiáját? Forradalmárok, barikádépítők. Vedd csak kézbe a Reforme-ot, National-t, a februári lapokat! Kiket bíztatunk, kiknek drukkolunk? A palermoi felkelőknek, genuai álmodozóknak és végül, de mindenek előtt a magyaroknak, akik nemsokára elnyelik az osztrák és orosz monarchiát. Ezek azok, akiket a februári forradalom vezetői és szónokai Franciaországnak szövetségesként ajánlanak! Természetes, hogy Dánia szolgálatai, szenvedései és a veszteségek, melyek őket akárcsak minket az 1815-ös traktátumokkal értek, semmit sem jelentenek a National szemében a Mazzini, Kossuth úr és a Francia Köztársaság között kötendő szövetséghez képest. Milyen szerepet játszik Franciaország az ügyben, ahol elsőként kellene szerepelnie?"[48]

Dánia magyar ügyek miatti mellőzését a Flyveposten veszi észre először, s hangsúlyozza, hogy Dánia csak a magyarok bukása után remélhet fegyveres segítséget. Már április 12-én biztosra veszi, hogy Oroszország támogatni fogja Dániát, de míg a segítség megérkezik addig is mindent meg kell tenni egyedül a poroszok visszaszorítása érdekében.[49] Április 24-én tételesen sorolja fel cikkében, hogy melyik hatalomtól kap majd Dánia segítséget. „Oroszországtól biztosan várhatunk segítséget. Ennek az országnak az uralkodója mindig megtartotta ígéretét, ezért teljesíteni fogja azokat a garanciákat, melyeket többször is megerősített Dániának Schleswig birtoklására vonatkozóan. A pillanat azonban, hogy Oroszország erőteljesen lépjen fel, még nem érkezett el. Keleten ugyanis egy harc folyik, mely

[47] København sposten 1849. júl. 14.
[48] Berlingske Tidende 1849. ápr. 20.
[49] Flyveposten 1849. ápr. 12.

az orosz monarcha teljes éberségét követeli. A magyar lázadás sikere könnyen azt eredményezné, hogy a határos Lengyelországban, sőt magában az orosz császárságban is megszűnne a nyugalom. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy ez a harc is gyors döntéshez közeledik és akkor majd mi is megkapjuk a segítséget. Akkor majd a cár Európa északi részén, mint garanciális hatalom lép fel a hódító németekkel szemben. De biztosak lehetünk abban is, hogy az orosz kormány annak a pillanatnak az eljöveteléig sem hagyja cserben ügyünket. A jegyzékek, amiket eddig a porosz kormánynak küldött, egyet jelentenek a kormányunknak tett ígéretek biztosításával. Ezért megéri tehát várni és szenvedni egy kicsit. A segítségnek meg kell érkeznie!" [50]

Június 5-én viszont csökken a lap optimizmusa, s egyre kisebb esélyt lát arra, hogy külföldről segítség érkezik: „Ha Dánia hatalmas ország lenne, vagy a Dániának Schleswiget garantáló hatalmak, Anglia, Oroszország, Franciaország és Svédország szándékában állna kötelességüket teljesíteni, akkor nem jelentene nehézséget a békekötés. Amíg azonban Lord Palmerston az ellenségeinkkel játszik össze, míg Oszkár ölbe tett kézzel nézi, ahogy szétszaggatják szomszédját és a vállát vonja, ahelyett hogy kardját a mérleg serpenyőjébe tenné, míg Franciaország nem tesz semmit, hiszen hiányzik Napoleonja, aki segítene nekünk, és végül míg Oroszország Magyarországon hadakozik, mert Magyarország közelebb van, mint Dánia, addig nincs kilátás az ügy lezárására."[51]

A Flyveposten mellett a Københavnsposten is egyértelművé teszi a publikum számára, hogy az oroszokat a magyar felkelés akadályozza meg abban, hogy a dánok segítségére siessenek: „A Kieler Correspondenzblatt örül, hogy a magyarok lekötik az oroszokat, hiszen így azok nem tudnak Dániának segíteni, valamint annak is, hogy a „vörösök" lekötik Bonaparte-t, aki e miatt szintén nem tudja zavarni a porosz kabinetet schleswig-holsteini terveiben". [52]

A magyar–dán érdekellentét kinyilvánítása csak 1849. július 20-án öltött hivatalos formát, mikor a Berlingske Tidende a közérdeklődésre számot tartó július 10-i békeelőzetes és fegyverszünet pontjainak közlése után azzal bíztatja olvasóit, hogy Magyarország bukása majd lehetőséget teremt a békepontok kisebb–nagyobb hiányosságainak korrigálására. „Ha Oroszország győzelmet arat Magyarországon, akkor Ausztria újra visszanyeri erejét, és a forradalmi mozgalmak végleg visszaszorulnak csakúgy Németországban, mint Ausztriában. Akkor pedig alig lehet kétségünk afelől, hogy Schleswig organikus, alkotmányos kapcsolatba kerül Dániával, méghozzá olyan kapcsolatba, mely Dánia és Schleswig javát szolgálja, valamint biztosítja a dán nyelv és nemzetiség jövőjét. Ezért rendkívül fontos Dániának, hogy ki tudja várni az európai viszonyok alakulását és éppen ez a leglényegesebb előnye a jelenlegi fegyverszüneti egyezménynek a tavalyihoz, a Malmöben kötötthöz képest, hogy lehetővé teszi a várakozást anélkül, hogy félnünk kelljen a schleswig-holsteinizmus megerősödésétől."[53]

A Københavnsposten már másnap reagál az észrevételre. Ezúttal nem támadja le rögtön a Berlingske Tidende-t, mely „tegnap megjósolta, hogy az európai

[50] Flyveposten 1849. ápr. 24.
[51] Flyveposten 1849. jún. 5.
[52] Københavnsposten 1849. jún. 4.
[53] Berlingske Tidende 1849. júl. 20.

események milyen befolyást gyakorolnak a béketárgyalások menetére és a fegyvernyugvás kivitelezésére." A Københavnsposten nem tagadja, hogy van valami abban, hogy a Berlingske Tidende sokat vár Magyarország legyőzetésétől, hiszen sok patrióta is hasonlóan vélekedik. A radikálisok szerint, ha a magyarok már hamarabb győztek volna, akkor Poroszország most éppen úgy, mint Ausztria teljesen el lenne foglalva a forradalommal szembeni harccal s a Dánia elleni háborút kénytelen lett volna előbb vagy utóbb teljesen feladni. Most viszont, mikor a forradalom leverése után Ausztria és Poroszország ismét egymás riválisa lett, Poroszország és a hercegségek Oroszország teljes megalázását akarják, hogy Poroszország legyen Németország ura és megmenthesse Schleswig–Holsteint. „Ausztria és Oroszország a leglényegesebb akadálya Németország porosz újjászületésének" — véli a lap. A radikálisok szerint a Berlingske Tidende-nek csak akkor lenne igaza, ha Magyarország célja egyedül alkotmányának kivívása, és Ausztria gyengítése lenne. Ez azonban elképzelhetetlennek tűnik a radikálisok számára." Ha győznének a magyarok az egyesült orosz–osztrák seregek fölött, akkor nem csak ők, hanem Lengyelország, Olaszország, Csehország és az örökös tartományok is függetlenné válnának, Ausztria megsemmisülne és ismét általános forradalom alakulna ki Európában. Poroszország kénytelen lenne újra harcot indítani a forradalom ellen, így a Dánia elleni háborút szükségszerűen fel kellene adnia. A magyar győzelem eredménye rövid távon tehát nem válna Dánia kárára. Az idő pedig, hogy a teljesen változó politikai viszonyok között mit hoz, azt se a Berlingske, se mi nem tudhatjuk" — fejezi be hosszú cikkét a Københavnsposten.[54]

A Berlingske Tidende Magyarországgal kapcsolatos állítása a Fædrelandet szerkesztőjét is hosszú cikk írására ösztönzi. Augusztus 1-én három részes „Békealap" című cikksorozatban kritizálja a konzervatív egységpárt felfogását. A nemzeti liberálisok mindenek előtt szomorúnak tartják, hogy Dánia jövője szempontjából meghatározó jelentőségű traktátumokat kiszámíthatatlan eredménnyel végződő eseményekre alapozva kötöttek meg. „Nem győződtünk meg már elégszer arról, hogy a legelőreláthatatlanabb események az egész európai helyzetet egyik napról a másikra megváltoztathatják? Nem építünk légvárat akkor, ha nem azt vesszük figyelembe, amit mi tudunk és mi akarunk tenni, hanem más tényezőktől várjuk a megoldást? Nem láttuk már korábban is, hogy Görgey, Dembiński és Bem hadvezéri képességeikkel hogyan pótolták az ellenség létszámbeli fölényét? Nem láttuk már, hogy a kossuthok adminisztratív zsenijükkel ott is találtak segélyforrásokat, ahol senki nem gondolta, hogy még egyáltalán léteznek? Nem kaptunk-e már eddig is olyan híreket, melyek erősen megrendítik az abba vetett hitet, hogy az orosz–osztrák sereg könnyedén felmorzsolja a hősies magyar nemzetet? Nyugodtan kihagyhatjuk tehát az ilyen számításokat." [55]

Másrészt — hangsúlyozza a Fædrelandet — még ha biztosra is vehető, hogy Magyarország elbukik, nem biztos, hogy a konzervativizmus általános győzelme egyértelműen Dánia javára válik és a szituáció kedvező lesz az ország számára. Hiszen a fegyverszünet megkötése és a békealapban való megállapodás előtt Dánia győzelmet aratott Fredericiánál, a forradalmi mozgalmakat Itáliában és Németor-

[54] Københavnsposten 1849. júl. 21.
[55] Fædrelandet 1849. aug. 3

ságban már visszaszorították, s nőtt az esélye Ausztria győzelmének, vagyis a legitimizmus ügye jól állt. „Ha ekkor nem tudtunk jobb eredményeket elérni, miből gondoljuk, hogy később sikerülni fog?" A nemzeti liberális párt politikai vallomásnak tekinthető cikkében arra emlékeztet, hogy a schleswig-holsteini mozgalom egészen más természetű, mint a többi európai forradalom, ezért a legitimizmus receptje Dánia estében nem alkalmazható. „Emlékezni kell rá, hogy a schleswig-holsteini mozgalom egész más természetű, mint a többi európai mozgalom. Azok, akik más országban a legitimizmus védői, itt éppen a forradalmi párt, míg a tulajdonképpeni tömeg teljesen passzív. Máshol a magasabb hivatalnokok és a hadsereg csatlakozik a fennálló rendszerhez, míg nálunk a schleswig-holsteinizmus leghevesebb képviselőit éppen a hivatalnokréteg és a katonaság alkotja. Más országokban a legitim hercegek közvetve vagy közvetlenül támogatták egymást, hogy a lázadókat elnyomják, nálunk éppen a hercegek — akik saját országukban a legitimizmus ügyét elősegítették — keltek fel a dán kormány lázadás elnyomására irányuló törekvései ellen. Bizonyos szempontból úgy tűnik, mintha nem a schleswig-holsteinieket tekintenék a dán korona elleni lázadóknak, hanem a dán nép lázadt volna fel az augustenburgi követelőkkel szemben. Éppen ez a kettősség a különlegessége ennek a mozgalomnak."[56] A legitimizmus visszatérése veszélyes, mert „a legitimizmus a régi dán értelemben a schleswig-holsteinizmus szinonímája volt." A Fædrelandet szerint a legitimizmus visszatérése esetén a nagyhatalmak a bécsi béke viszonyait akarják majd konzerválni, s a nagyhatalmak Németország egységének legnagyobb akadályát majd abban látják, ha „Ausztria, Hollandia, Dánia fél lábbal ott van, fél lábbal nincs". A konzerva-

[56] Az eddig már többször említett dán felfogás, miszerint a schleswig-holsteini konfliktus teljesen eltér a hagyományos európai sémától és a népakarat Dánia oldalán áll, 1849 nyarán hangsúlyozottan jelentkezik és mindvégig a dán negyvennyolcasság alapját képezi. Még a konzervatív Flyveposten is ezen a véleményen van: „A schleswig-holsteini lázadás nem a népé, mert nem a nép kelt fel, hanem a hivatalnokpárt. Ha a nép állt volna a felkelés élén, talán meg kellene hajolnunk akarata előtt, de csak a német nagybirtokos, hivatalnok és ügyvéd-réteg munkálkodik Dánia megcsonkításán." (Fyveposten 1849. márc. 22.) „A schleswig-holsteini felkelés egy lényeges ponton sem közös az európai forradalmakkal, hiszen vezetőik magukat a dánokkal szemben a legitimitás védőinek nevezik és a kettős viszony miatt épp úgy kötődnek a porosz királyhoz, mint a frankfurti központi hatalomhoz. A schleswig-holsteini párt fél a németországi forradalomtól" — olvasható a Københavnsposten május 3-i számában. (Københavnsposten 1849. máj. 3.) A Københavnsposten már 1848 augusztusában is megfogalmazta, hogy Dánia belülről demokratikusabb és „Dánia mást ért a szabadság alatt, mint a schleswig-holsteini párt, melynek fontosabb a német zsarnokság, mint a Dániával megosztott szabadság." (Københavnsposten 1848 aug. 18.) 1848 márciusában a Nord og Syd szerkesztője még sarkítottabban fogalmazza meg az ellentétet: „A schleswig-holsteiniek alapjában véve nemesek, privilégizált nagybirtokosok, akik a vazallusukért harcolnak. Vezetőjük egy herceg és csatakiáltásuk: a dán királyi abszolutizmus! Azt állítják, hogy az »abszolút« dán királyukért harcolnak a rájuk kényszerített alkotmány és népszabadság ellen. Egész Európa ebben a pillanatban a szabadságáért küzd a nemzeti fejlődés segítségével. A schleswig-holsteiniek nemzeti fejlődésért küzdenek privilégiumok és az abszolutizmus jelszavának segítségével. Igaz ugyan, hogy bevezették a sajtó, gyülekezési stb szabadságot, de csak azért, hogy a kisebbségi republikánus párt támogatását megnyerjék." (Nord og Syd 204.) A paradox helyzetet legtömörebben a Fædrelandet fogalmazta meg: „Lehetetlen a szabadság nevében kitűzni a lázadás zászlaját egy kormány ellen, melynek választási nyelve maga a szabadság." (Fædrelandet 1848. márc. 25.) A Fædrelandet szerint a nagyhatalmak tényleges katonai segítsége azért maradt el, mert a nagyhatalmak Dániában látták a forradalmárt, nem pedig Schleswig-Holsteinben. "A dán király ugyanis azzal, hogy Holsteint kilökte a birodalomból új birodalmi határpolitikába kezdett és maga bontotta fel a régi Német Szövetséget és sértette meg a bécsi béke pontjait." (Fædrelandet 1849. febr. 2.)

tivizmus visszatérése ezért „nem kedvező annak a politikának, melyet Dánia legnagyobb része 1848-ban magáénak vallott: becsületesen odaadni Németországnak, ami Németországé, cserébe viszont szilárdan követelni, ami Dániáé." „Ha azt nézzük, Dánia mit nyert a békével, akkor csak a dán monarchával szembeni ellenállást sikerült legyőzni, de ha a dán államegységgel és a dán nép követelésével szembeni ellenállást nézzük, akkor nem értünk el eredményeket."[57]

A kezdetben legitimizmusra támaszkodó nemzeti kormány 1848-ban folytatott politikájának zsákutcáját jól példázza a következő „beismerés": „A sors különös iróniájánál fogva a dán kormány, amennyiben a legitimizmusra akart támaszkodni, hogy követelését keresztülvihesse kénytelen volt látszat-legitimizmusba burkolózni, míg végül magának is meg kellett hajolnia saját legitimista álarca előtt, mely a lázadás külső formájának leszámolásában segítette, anélkül hogy a lázadás belső lényege megsemmisült volna."[58] A cikk azzal a megállapítással végződik, hogy Dánia jövője szempontjából sokkal jobb lenne Schleswig nemzetiségi elv alapján történő megfelezése, mint Schleswig békealapban rögzített önállósága, mely által még sebezhetőbbé válik a hercegség Németországgal szemben. Magyarország bukásában és a konzervativizmus visszatérésében tehát a nemzeti liberálisok inkább veszélyt látnak, mely Dánia jövőjére nézve súlyos következményekkel járhat. Augusztus elején is ugyanazt a veszélyt érzékelik, amit már májusban megfogalmaztak: „Ha győz a reakció, akkor a régi állapotot szeretné visszahozni. A Német Szövetségen belüli viszonyok újra lazák lesznek és meghatározatlanok. A nem német hercegeket és országokat nem zárják ki, sőt örömmel veszik fel ismét őket, hogy ellensúlyozzák az egységpártot. A keleti hatalmak, Oroszország és Ausztria szeretnék majd a dán királyt is a szövetségben megtartani Holstein és Lauenburg révén, a hercegségek egymás közötti viszonyában pedig semmi nem fog változni. Ha tanácsukat kormányunk megfogadja, akkor visszaesünk a régi közösségbe és a schleswig-holsteinizmusba. Akkor hiába volt a sok kiontott vér, nem nyertünk semmit, hanem inkább sokat vesztettünk a kárba veszett idő miatt. Végül pedig hiába volt a kísérlet, hogy Németországgal végre tisztába jöjjünk Mi tehát félünk, hogy a régi szerencsétlen politika nyomaiba térünk vissza és különösen a béketárgyalásokért aggódunk. Ha nem sikerül elérni Holstein és ezáltal Németország teljes leválasztását úgy, hogy csak a régens személye legyen közös, akkor a béke — legyen egyébként bármennyire is előnyös — csak egy újabb háborúnak lenne melegágya és talán az első deszka Dánia koporsójához is."[59]

Az immár egész közvéleményt felkavaró vitában a Flyveposten a Fædrelandet-tel ellentétben a Berlingske Tidende mellé áll, és augusztus 8-án élesen támadja a nemzeti liberálisok cikkét. A Flyveposten szerint a nemzeti liberálisok cikkének egyedüli célja az volt, hogy szerencsétlen felosztás-eszméjét még mindig propagálja Schleswig önállóságával szemben. A Fædrelandet politikailag teljesen vak és tájékozatlan, mikor Magyarország győzelmére még mindig esélyt lát, sőt a győzelemtől a demokrácia feltámadását várja. „Hogy ez a felkelés mennyire demokratikus, erről a vélemények ugyancsak megoszlanak. A magyarokat soha

[57] Fædrelandet 1849. aug. 3.
[58] Fædrelandet 1849. aug. 3.
[59] Fædrelandet 1849. máj. 5.

nem tekintették túl demokratikus szelleműeknek, és mint ismert, a magyarországi nyugtalanságok épp abból fakadtak, hogy a magyarok elnyomták a szláv népeket. Ez azonban most mindegy is, legyen a felkelés olyan, amilyen, de nagyon kétséges, hogy a magyarok győznek. Hosszú ideig tudtak harcolni, és győztesen tudtak harcolni, de Ausztria és Oroszország egyesült erőfeszítése végül majd megbénítja az ellenállást, hiszen ezek a hatalmak, főleg az utóbbi, hallatlan erőforrásokkal rendelkezik. Lehet mondani, hogy ez is csak egy jóslat, akár csak a Fadrelandet-é, de el kell ismerni, több alapja van, még akkor is, ha nem vesszük figyelembe Lord Palmerston kijelentését, miszerint soha nem fajulhat odáig a dolog, hogy Ausztria elbukjon."[60]

A Dániában szokatlan szenvedéllyel vitatott kérdésről a Københavnsposten augusztus 18-án még egyszer elmondja a véleményét: „Nem lehet szemére vetni a novemberi kabinetnek, ha elfogadja a konzervatív nagyhatalmak diplomáciai támogatását, de súlyosan el kell marasztalni, mikor nyilvánosan kijelenti, hogy Dánia jóléte a türannoszok magyarországi győzelmétől függ. Ha a minisztérium Magyarország bukását kívánja, akkor minden elképzelhető haszon nélkül szakít az egész európai közvéleménnyel és hatalmas szakadékot hoz létre Dánia belső berendezkedése és külpolitikája között. Ha a kormány valóban úgy lelkesedik az orosz–osztrák ügyért, akkor csak csodálkozni lehet azon, hogy miért nem viselkedik ugyanúgy, mint Ausztria. Miért nem állítja a fogoly schleswig–holsteinieket bíróság elé, és miért nem löveti agyon őket? Nyilván nem csak a lehetséges következményektől való félelem miatt, hanem mert a humanitás érzés is tiltakozik ez ellen. Nagy szégyen lenne Ausztria és Poroszország példáját követni. De akkor miért nyilatkozik nyilvánosan kormányunk Ausztria mellett? Nem lenne elég csendesen biztosítani Oroszországot baráti szándékainkról?"[61]

Augusztus 24-én a fegyverletétel hírének ismeretében újra felteszik a lapok a kérdést: Vajon a magyarok bukása érezteti-e hatását a „haza sorsának alakulásában"? A Københavnsposten a Norddeutsche Freie Presse hírére, miszerint Magyarország legyőzése porosz–osztrák háborúhoz vezet, kijelenti: „Ha valóban így lesz, akkor mégis csak igazat kell adnunk a Berlingske-nek abban, hogy Magyarország szerencsétlensége előnyt jelent nekünk, mert Poroszország nem tud egyszerre tengeren és szárazföldön háborút folytatni, ezért kénytelen lesz engedni a dán ügyben, mihelyt osztrák háború fenyegeti. Ha viszont nem lesz porosz–osztrák háború, akkor a legkisebb hasznunk sem lesz Magyarország alávetéséből."[62]

A kérdésben először megszólaló Dannevirke, mely már márciusban is úgy látta, hogy „egész Európa sorsa (saját ügyeinket sem véve ki) mélyen bele van foglalva az Osztrák Monarchia sorsába"[63] augusztus 24-én, immár a fegyverletétel hírének birtokában a következőképpen zárja a vitát: „Világos, hogy a magyar–kérdés megoldása nagyon nagy befolyást gyakorol a schleswigi ügyre és ennek végső eldöntésére. A béketárgyalások alatt most sokkal több szilárd támaszpontot

[60] Flyveposten 1849. aug. 8.
[61] Københavnsposten 1849. aug. 18.
[62] Københavnsposten 1849. aug. 24.
[63] Dannevirke 1849.márc. 3.

szerzünk a hódító Poroszországgal és a forradalmi Németországgal szemben, míg ellenségeink érvei lassan teljesen súlyukat vesztik."[64]

IV. A világosi fegyverletétel után

A magyarok veresége még azokat a dán lapokat is „megrázta", melyek egy hónappal azelőtt még Magyarország bukásában látták Dánia fejlődésének a kulcsát. Minden kommentár nélkül érdemes Goldschmidtet meghallgatni: „Még a hideg és óvatos Berlingske Tidende sem tudta magát egészen megerőszakolni. Míg augusztus 23-án a legelső hasábban örömtől sugárzóan jelentette be a katasztrófát, hátrébb a tizedik hasábban ezt mondja: „A szerencsétlenség teljes erővel árasztotta el Magyarországot, s itt is mint mindenhol, ahol a nép felkelt elnyomói és zsarnokai ellen, el kellett buknia a despoták és királyi rablók túlereje előtt. Csatáról-csatára arattak győzelmeket a nemes szívű és bátor magyarok, míg végül meg kellett hajolniuk elnyomóik előtt. »Hiába, az érzelmeknek csak ki kell jönniük valahol.«"[65]

A fegyverletétel hírének vétele után szinte minden lap megegyezik abban, hogy Ausztria nem győzte le Magyarországot, sőt mint Oroszország vazallus állama teljes vesztesként került ki a megrázkódtatásból. A Dannevirke már május elején az orosz intervenció hírének vétele után úgy látja, hogy az orosz segítség felhasználásával veszélyes módon gyengül az Osztrák Monarchia belső szilárdsága, hiszen ezzel Ausztria nyilvánosan elismeri, hogy nem számíthat tovább hadseregére, mely a nemzetiségek közötti egyetlen köteléket jelentette, s a birodalom összetartó erejét.[66] Ausztria megalázott helyzetéből kiindulva a Dannevirke nem látja sötéten Magyarország jövőjét. Az orosz bulletinek hangnemének, s az orosz tisztek lovagias viselkedésének túl nagy jelentőséget tulajdonító Dannevirke jövőbeni orosz–magyar szövetségről beszél. Szerinte amennyire kevéssé tűrhette a cár, hogy szomszédjában Kossuthtal az élen egy alkotmányos köztársaság jöjjön létre, „épp oly kelletlenül bocsátkozott véres afférba ezzel a bátor néppel". Az orosz cár nem engedi „bántani" Magyarországot, hiszen „soha nem lehet tudni, mire lehetne majd Magyarországot használni. Idővel talán majd fontos bástyát jelenthet, ha Ausztria egyszer képtelen lesz megőrizni egységét". Abban biztos a Dannevirke, hogy az oroszok sem arattak hagyományos értelemben győzelmet a magyarok felett, s csak örülni lehet, hogy nem kényszerültek arra, hogy győzelmet arassanak, „hiszen az borzalmas európai színjáték lett volna." „Bár későn mondott le Kossuth, aki Magyarországot a szakadék legszélső peremére sodorta, mégis úgy véljük, talán megőrizhet még valamit Magyarország önállóságából Ausztriával szemben, legalábbis Ausztria ezután Magyarország számára egyetlen lényeges törvényt sem írhat elő az orosz cár előzetes engedélye nélkül. Magyarország sorsa tehát attól függ, hogy mit akar a „nagy Kelet" uralkodója." A Dannevirke szerint várható, hogy a cár célja Magyarország forradalom előtti helyzetének visszaállítása lesz, s ez egyáltalán nem esik egybe a jelenlegi osztrák minisztérium terveivel. A cár aligha adja fel Magyarország önállóságát, ha másért nem, hát azért, hogy

[64] Dannevirke 1849. aug. 24.
[65] Nord og Syd 55.
[66] Dannevirke 1849. máj. 3.

konzekvens legyen a régi államegyezmények fenntartására irányuló törekvéseiben. Ha viszont mégis engedélyezné Ausztriának Magyarország betagolását, Magyarország annyira erős ország, hogy a „teljes egyesítés esetén is legalább annyira lehet Ausztria Magyarországba való inkorporálásáról beszélni, mint fordítva." A magyarok előbb–utóbb mindenképpen főszerepet fognak játszani a birodalom ügyeinek intézésében.[67]

A Københavnsposten a Dannevirke-vel ezúttal hasonló véleményen van. A demokraták úgy látják, hogy Magyarországnak kivételes helye lesz a birodalmon belül, egyfajta önállóságot nyer orosz garancia mellett. „Görgey kapitulációjának az a jelentősége, hogy mostantól Oroszország Magyarország és Ausztria közé fog állni, ezért pedig Ausztria egyedül magát hibáztathatja. Ausztria Oroszországgal szemben olyan helyzetbe került, mint Törökország, mely Ausztriához hasonlóan szintén rendelkezik provinciákkal, de melyre Oroszország lassan egyezményekben rögzített befolyást nyer. Ausztria feláldozta önállóságát azért, hogy legyőzze Magyarországot, Oroszország pedig örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy németországi és új európai befolyását növelje."[68] „Ha legitimistáink azt feltételezik, hogy Magyarországot most egyszerűen egyesítik Ausztriával és az oroszok hazamennek, hát nagyon tévednek. Ellenkezőleg. Oroszország most így vagy úgy, de megveti lábát Magyarországon, ami legalább olyan illegitim, mintha Magyarország kivívta volna függetlenségét."[69]

A dánok úgy látják, hogy nemcsak Magyarország, de Németország sorsa is Oroszországtól függ, mely egyértelműen Európa vezető hatalma lett, s a magyarokkal szemben tanúsított bánásmóddal „mértéktartásával, okosságával, energiájával" inkább tiszteletet, mint megvetést vívott ki magának. Ausztria porosz kormánnyal szembeni fellépése is csak Oroszország támogatásával történhet meg. A dán sajtóban augusztus végén központi helyet foglal el a kérdés: vajon hogy reagál Poroszország a magyarok fegyverletételére?

A Fædrelandet már augusztus 25-én idézi a Deutsche Reform-ot, melynek „súlya van, hiszen a jelenlegi porosz kormány nézeteit tükrözi." A nemzeti liberálisok úgy látják, hogy a poroszok rosszul rejtik haragjukat, hogy az „ügy olyan gyorsan eldőlt és Ausztria ilyen hirtelen megszabadult bénító bilincseitől", ugyanakkor kifejezi örömét a forradalom bukása miatt. A nemzeti liberálisok azt olvassák ki a porosz cikkekből, hogy jobb lett volna, ha Poroszország kapott volna még fél évet arra, hogy konszolidálja magát Németországban és megerősítse hegemóniáját. „Néhány patetikus frázis után, melyet a »nemeslelkű bátor nép szerencsétlensége« váltott ki, hozzáfűzi: »Bár nem örülünk egy nemzet bukásának, politikai nézeteinkkel mégis egyezik a tény, hiszen ez Németország és Európa politikai szerencséjét jelenti. Végeredményben fontosabb a demokrácia veresége, mint a német kérdés.«" — idézi a Fædrelandet a porosz lap ambivalens álláspontját.[70]

Augusztus 30-án a német lapból azt szűri le a Fadrelandet, hogy a porosz kormány attól tart, hogy a március 4-i osztrák alkotmányt visszavonják, hiszen ez lenne a „legnagyobb szerencsétlenség, ami csak Poroszországot érhetné. Ha

[67] Dannevirke 1849. aug. 24.
[68] Københavnsposten 1849. szept. 7.
[69] Københavnsposten 1849. aug. 27.
[70] Fædrelandet 1849. aug. 25.

ugyanis a Stadion–féle centralizációs terv kútba esik és német Ausztria majd nem csatlakozik szorosan a nem német tartományokhoz, érvényét veszti a porosz állítás, hogy ez az alkotmány kizárja Ausztriát Németországból". A nemzeti liberálisok szerint ezért a Deutsche Reform buzgón adja Ausztriának a jó tanácsokat, hogyan kezelje a legyőzött Magyarországot. A dánok úgy érzékelik, hogy a porosz kormány tudatosan uszítja Ausztriát Magyarország ellen, azt bizonygatva, hogy csak egy kis terrorisztikus pártnak a harcáról volt szó. Ausztria aratta felettük a győzelmet, joga van tehát azt tenni vele, amit akar, s a pacifikáció csak Magyarország önállóságának teljes megsemmisítésével lehetséges. „A francia lapok szerint is a félhivatalos porosz lapok tudatosan valótlanságot írnak, mikor teljes erőből úgy próbálják beállítani a dolgot, hogy a magyarok totális vereséget szenvedtek, melyben legnagyobb szerepe Haynaunak van."[71]

Ezekben a napokban a Flyveposten is Poroszországra figyel. A Fædrelandet-tel ellentétben a Norddeutsche Freie Presse aug. 23-i cikkére támaszkodva úgy látja, hogy a porosz király romantikus szimpátiát mutat a magyar nemzet iránt, s a miniszteriális lapok kezdik a magyarokat pártfogásba venni. A Flyveposten szerint „a porosz házi politika Magyarország gyors pacifikálásával jelentős vereséget szenvedett és a pillanat már nem tér vissza, mikor Poroszország a császári koronával a világ leghatalmasabb állama lehetett volna."[72] A Københavnsposten szerint is Poroszország „három király szövetsége" és alkotmányterve dugába dőlt a magyarok bukásával és a poroszok elvesztették bátorságukat az utóbbi időben. Ez tükröződik a Reform cikkeiben, melyek arról tanúskodnak, hogy kezdik a magyarok pártját fogni.[73] A Nord og Syd is hosszú cikkben elemzi Poroszország veszélyes helyzetét, melybe a magyar vereség sodorta. Magyarország után a Poroszországgal szembeni leszámolás következik. „Ha a porosz pártnak lett volna elég energiája és bátorsága, és lett volna valamennyi nagyság a király Habsburg–ház iránt táplált személyes féltékenységében, akkor Magyarország pártját fogta volna és támogatta volna a magyarok félig legitim, félig demokratikus forradalmát. Voltak ugyan elegen, akik erre a politikára hívták fel a figyelmet és rámutattak arra, hogy a magyarokra leadott utolsó ágyúlövés egyben a Poroszország elleni első lövést jelenti, az idő csak ment, míg Ausztria végül győzött."[74]

1849 őszén Ausztria egyre határozottabban lép fel Poroszország ellen, felhasználva éppen a dán kérdést a támadáshoz. A Berlingske Tidende november 20-án idézi a Lloyd cikkét, melyben Ausztria Poroszországot szidja a Dánia elleni háború miatt. „Poroszország soha nem követheti el többé azt a jogtalanságot, amit a hercegségek és Dánia, valamint saját maga és becsülete ellen elkövetett. Ausztria a dán kérdésben mindig is következetesen, becsületesen és tisztán viselkedett, sőt még a nehezebb pillanatokban sem alázta meg magát annyira, hogy csatlakozzon egy mestersége:sen felszított háborúhoz. Ausztria nem csak arról fog most gondoskodni, hogy min len hercegségekkel kapcsolatos homályos pontot tisztázzon, de minden dán hercegségekre vonatkozó német követelést örökre megszűntet. Ausztria kiérdemli majd a világ köszönetét, hiszen a lázadók közül majd

[71] Fædrelandet 1849. aug. 30.
[72] Flyveposten 1849. aug. 31.
[73] Københavnsposten 1849. aug. 31.
[74] Nord og Syd 55.

senki nem szenvedhet kárt személyében, vagyonában, jogaiban pusztán a forradalomban való részvétel miatt. Ausztria minden erejével azon lesz, hogy ne csak Holstein, de Schleswig is megkapja alkotmányos intézményeit, mely a polgárok szabadságjogait biztosítja."[75]

A magyarországi kivégzések után magát talán rehabilitálni kívánó Ausztria hasonló szellemű cikkét idézi a Fadrelandet november végén. „Ausztria többet tudna elérni a szerencsétlen schleswigiek valamint a német Holstein számára, mint amit Poroszország elérni képes. Ausztria szava elég lenne, hogy biztosítsa a hercegségek jogait, közbenjárna annak érdekében hogy Schleswig lakói kivívhassák szabadságjogaikat. Még néhány hónap és a hercegségek eldönthetik, ki segít többet nekik: Poroszország vagy Ausztria. Ausztria pedig nyugodtan fogadhatja Európa ítéletét kormánya és a porosz kormány eljárása között érzékelhető különbség miatt."[76] A hercegségek ügyében jóságos közvetítőként fellépő Ausztria azonban 1849 őszén már nem tudja a dán liberálisokat különösképpen meghatni. Az októberi kivégzésekről pontosan értesült a dán sajtó, s hosszasan, naturalista részletességgel és együttérzéssel közli a megrázó eseményekkel kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos híreket. Míg a dán diplomácia hasznot próbál húzni Ausztria fellépéséből, a közvélemény számos jelét adja az Ausztriával szembeni ellenszenvének.

Még a magyarokkal szemben ellenséges Flyveposten is úgy találja, hogy „Batthyány kivégzésével megkezdődtek a történelem évkönyveiben eddig ismeretlen vérperek."[77]

A Fædrelandet a fenti cikk közlése után azonnal — mintegy kommentárként — válaszol a Lloyd ajánlatára. Dánia megköszöni a bécsi miniszteriális lapok utóbbi időben Dánia érdekében írt számos cikkét, de úgy tűnik, a Lloyd nincs tisztában teljesen a schleswigi ügy lényegével. Schleswig lakóinak nem voltak és nincsenek is olyan jogai, melyeket a dán kormány megsértett volna, hanem ellenkezőleg a dán abszolutizmus önként, minden kényszer nélkül biztosított széles szabadságjogokat scheswigi és holsteini alattvalói számára még márciusban. A királyi ajándékot azonban egyesek úgy köszönték meg, hogy visszautasították, sőt fellázadtak ellene. Így tehát nincs semmi olyan jog, amiért Ausztriának közben kellene járni, vagy fel kellene emelnie a hangját. Nincs szükség arra se, hogy Ausztria „kegyelmet biztosítson a lázadó schleswigiek számára, hiszen a dán király és a dán nép humanitása teljesen elegendő garancia a kegyelemre, mely kegyelemért a magyar és olasz alattvalók minden valószínűség szerint irigyelnék a hercegségek lakóit". A „szerencsétlen schleswigiek" éppen azok, akik hűek maradtak hazájukhoz és királyukhoz és e miatt voltak kitéve atrocitásoknak. Érdekükben azonban egyáltalán nem szükséges közbenjárni. „Ausztria tehát, ha a schleswigi ügyben valami jót akar tenni és ha nyugodt szívvel akarja Európa ítéletét fogadni, akkor ne kövesse Poroszország példáját a népszerűség hajhászásában, hanem visszanyert hatalmát használja fel arra, hogy tiltakozzon Németország és Poroszország igazságtalan és egoista beavatkozása miatt."[78] A legtöbb

[75] Berlingske Tidende 1849. nov. 20.
[76] Fædrelandet 1849. nov. 30.
[77] Flyveposten 1849. okt. 18.
[78] Fædrelandet 1849. nov. 30.

demokrata és nemzeti liberális lap mind hevesebben és nyíltabban tiltakozik az Ausztria által hangoztatott osztrák–dán érdekazonosság miatt. A Dannevirke már június végén felhívta a figyelmet arra, hogy Ausztriának Németországgal szemben egész mások a céljai, mint Dániának. Ausztria nem akar kilépni a Német Szövetségből, Ausztria ott akar lenni, sőt irányítani akarja, míg Dániának más óhaja sincs, mint kilépni belőle, „hiszen csak egy rongybaba lehet a professzorok civilizációs kísérletében, s népe csak matrózként szolgálhatna a birodalmi flottán."[79] Október, november folyamán a közvélemény már nem csak burkoltan, de nyíltan támadja Ausztriát magyarországi eljárása miatt. Ennek élére pedig meglepő módon a Dannevirke állt. Bár eddig is nagy figyelmet tanúsított a magyarok iránt, az egyértelmű szimpátia csak a bukás után érződik. Hosszú cikket közöl Kossuthról szeptember 26-án.[80] November 30-án „Görgey, Dembinszky, Kossuth" címmel ad egy részletes jellemzést — természetesen osztrák forrásra támaszkodva — a három személyről.[81] Decemberben két részes cikket közöl Temesvár ostromáról, majd egy osztrák ügynök jelentésére támaszkodva törökországi emigrációs pletykákkal szórakoztatja olvasóit.[82]

A lap Ausztriával szembeni felháborodása akkor lesz teljes, mikor az Oesterreichische Correspondenz-ben, Schwarzenberg orgánumában hosszú fejtegetést talál arról, hogyan lehetne Magyarországot legjobban elnémetesíteni. A Dannevirke eddig soha nem tapasztalt rokonszenvvel ír a magyarokról: „Ezt a cikket aligha írhatták az osztrák miniszterek beleegyezésével. Inkább egyik vagy másik bolond germanista, Dahlmann egyik tanítványa javasolhatta a magyar viszonyok rendezésére ezt az eszközt. A magyarok megérdemelnék pedig, hogy a németek fölött uralkodjanak, ez nem kétséges, hiszen a legnagyobb szervezési hiba, amitől az Osztrák Birodalom szenved, éppen az, hogy a kormány nem az erős magyar törzsben kereste központját és súlyát, hanem a német Bécsre, a birodalom peremére támaszkodott."[83] A Dannevirke-t továbbra sem hagyja nyugodni a kérdés, s beigazolódottnak látja a 48-as dán véleményt: a németek Magyarországra sem lesznek tekintettel.[84] „Mikor Németországban elkezdődött a forradalom, minden német polgár azt mondta: mi, a 40 millió német; azt hihetnénk, hogy Magyarország elestét sajnálják a németek. De nem, amit Hr. v. Lechenfeld, a bajor liberális szónok sajnál az az, hogy nem a német sereg, hanem az orosz nyomta el Magyarországot. De a zsákmány Németország javára válik. Azóta a német nemzet 70

[79] Dannevirke 1849. jún. 23.

[80] Dannevirke 1849. szept. 26.

[81] Dannevirke 1849. nov. 30.

[82] Dannevirke 1849. dec. 28.

[83] Dannevirke 1849. okt. 5.

[84] A dánok meg voltak győződve arról, hogy a német–magyar együttműködés kudarcba fullad, s a magyarok meg fogják bánni a németekhez való közeledésüket. A Dannevirke cikkírója szerint a németek "várhatóan javasolni fogják Magyarország felosztását, ugyanis több magyar városban él néhány »deutsche Brüder«, akiket majd nem akarnak cserben hagyni."(Dannevirke 1848. szept. 19.) 1848 novemberében a nemzeti liberálisok is hasonlóképpen összegzik a Budapest–Frankfurt szövetséggel kapcsolatos meglátásukat: " A magyarok az első pillanattól fogva igazságtalanok a szlávokkal szemben. Ha majd egyszer ezt elismerik, be fogják látni, hogy természetes szövetségeseik az őket körülvevő szlávok, nem pedig a németek, akik a világon csak egy nemzetiséget ismernek el, a sajátjukat." (Fædrelandet 1848. nov. 9.)

milliónak tartja magát, s ma a Dunára már azt mondják: német folyó. Magyarország bukása, ahogy az új német zsurnalisztika mondja: »mérhetetlen horderejű esemény«. Hiszen régóta beszélnek már virágos kifejezésekben Ausztria német keleti küldetéséről, és most látni, hogy mit is értenek ez alatt. Német telepeseket hívnak be Magyarországra. Magyarország germanizálása, sőt itt-ott már Itália germanizálása a nap jelszava. Az senkit nem zavar, főleg nem egy németet, hogy Magyarországon a magyaroknak is van némi joga, de a német, mint kultúrnép és a világ iskolamestere olyan jogokkal rendelkezik, mely nem áll meg a határoknál. Hiszen a világot kultiválni kell, ha jóval nem, hát rosszal. Milyen jó érzéssel mesélték nemrég a német újságok, hogy egy osztrák rendelet kirótta a magyarokra, hogy Pesten minden táblán legyen német felirat is. Ó, a németek megbocsátanak Haynaunak, csak német feliratokat olvashassanak a budapesti, szegedi, nagyszebeni és brassói utcasarkokon.[85]

November folyamán a schleswigi lap kitartóan támadja Ausztriát ostoba és ügyetlen politikája miatt. „Egy állam — halljuk gyakran — soha nem áldozhatja fel magát, s a hála érzete sem vezérelheti. De a szerencsétlenség az, hogy Ausztria egyszer sem és egyik népével szemben sem tud hálás lenni. Attól, hogy agyonlöveti és felakasztatja a magyarokat, még nem kedveli jobban a szlávokat. Ausztria hideg, jéghideg mindenkivel szemben. Ehhez jön most még ráadásul a szerencsétlen keleti német küldetés, amivel a frankfurtiak, berliniek és dél-németek is egyetértenek. Zágrábból már olyan kijelentéseket lehet hallani, hogy inkább a magyaroknak szeretnék alávetni magukat, mint a németeknek. Ausztria nem tudott imponálni, s most ijesztget és borzalmas uralmat akar. Oroszország viszont nem közömbös abban, hogy milyen hatást gyakorol a népekre. Míg a cár proklamációin keresztül tudatosan jó benyomást akar kelteni, Haynau akasztással koronázza a győzelmeket. Oroszország biztos léptekkel közeledik kelet felől."[86]

A szabadságharc utolsó erőfeszítései és a fegyverletétel okozta általános dán együttérzést azonban megzavarta két olyan esemény, mely közvetlenül fenyegette Dániát. Az egyik, ami felkavarta a kedélyeket, a törökországba menekültek kiadatása körüli vita volt. Jól tükrözi a feszültséget a Nord og Syd október 10-i „helyzetjelentése", mely egyértelműen rámutat arra, hogy a kérdés egész közelről érinti Dániát. „Az utóbbi 10-12 napban napilapjaink abban lelték örömüket, hogy a publikumot állandó feszültségben tartották, mégpedig azzal a kérdéssel, hogy lesz vagy nem lesz háború Oroszország és Ausztria Törökországgal szembeni fellépése miatt, nevezetesen felszólították Törökországot, hogy szolgáltassa ki Kossuthot, Bemet és társait. Egy ilyen háborúval nem lehet viccelni, mert egy Franciaország, Anglia és Oroszország között a Dardanelláknál kirobbanó háború gyors visszhangra lel a Keleti-tengeren is. Mi lesz Dániával egy ilyen káoszban? — kérdezheti a lelkiismeretes és hiszékeny újságolvasó. A napilapok nem adnak megnyugtató választ, hanem inkább pattanásig feszítik az idegeket, akárcsak a francia regény és drámaírók, mégpedig úgy, hogy egyszer egy enyhítő hírt tesznek be csak azért, hogy a következő pillanatban annál erősebben dörögjenek a hadüzenetek. A szerencsétlen, agyonkínzott napilapolvasó összekulcsolt kezekkel mondja: Iste-

[85] Dannevirke 1849. nov. 28.
[86] Dannevirke 1849. nov. 16.

nem! Tavaly, mikor minden olyan zavaros volt a felségek csak nehezen tudtak rendet csinálni, s az egész világ úgy nézett ki, mint a puskaporos hordó, amely körül egy részeg ember gyertyával a kezében fel s alá botorkált. Akkor a felségek voltak a tűzoltó egységek, s ki gondolta volna, hogy az idén meg ők őrülnek meg? Ki tudja? De nyugodjanak meg, néhány nap múlva a nagy lapok majd választ adnak a kérdésre, igaz ugyan azzal a záró megjegyzéssel, hogy bár a háború ezúttal elmaradt, de nincs kizárva, hogy hamarosan kirobban s az egész csak a véletlenen múlik."[87]

A dánok a török–orosz konfliktusban elsősorban az angol külpolitika viselkedését figyelik és bírálják. „A török kormány nem akarja a magyar menekülteket kiadni. Oroszország Ogyesszánál állítólag flottát gyűjt és Konstantinápolyba akar hajózni. Ebben az esetben viszont Palmerston diplomáciai sorsa megpecsételődött, mert ha ez alkalommal megint csak magára hagyja a Portát azok után, hogy felbíztatta, akkor örökre eljátszotta hitelét az európai kabinetek és nemzetek előtt. Ha viszont Anglia ellenáll az oroszoknak, akkor világháború lesz. Ebben az esetben a magyar felkelés az utolsó fellobbanásával tűzbe gyújtja Európát, melyre teljes fénykorában nem volt képes."[88] A København sposten szerint Anglia és Franciaország csak azért áll Törökország mellé a magyar menekült–kérdésben, mert „nyilvánvaló előnnyel jár számukra olyan embereket védeni, mint Bem, Dembiński, akiknek Oroszországgal szemben táplált kibékíthetetlen gyűlöletét bármikor fel lehet használni az oroszok ellen. Anglia és Franciaország viselkedését tehát nem humanitárius szempontok befolyásolják."[89]

Ugyan féltek a dánok egy általános európai háború kirobbanásától, konkrétabb veszélyt és kellemetlenséget jelentett számukra a Hamburgba érkező komáromi kapituláns tisztek csoportja. A Klapka György és Újházy László vezette 30 fős csoport nagy feltűnést keltett. Az észak–német lapok hírt adnak arról, hogy milyen ujjongva fogadták a magyar tiszteket, milyen kitörő örömmel tapsoltak nekik a színházban, s számos tisztelgő küldöttség kereste meg őket a Hotel de Petersburgban. Az egyik ilyen küldöttségnek sikerült „interjút" készíteni Klapkával és a magyar tisztekkel. A København sposten és a Dannevirke részletesen közli a beszélgetést. A Norddeutsche Freie Presse német lap egyik munkatársa, dr. Glitza kérdéseket tett fel Komárom volt parancsnokának. Glitza szerint Klapka az első kérdésre, miszerint szabtak-e a magyarok Komáromnál feltételeket Batthyányra és a tábornokokra vonatkozóan, határozott nemmel válaszolt, de az osztrákok bíztatták őt a tárgyalások alatt, s kilátásba helyezték az általános amnesztiát, mely addig nem valósulhat meg, míg Komárom nem adja meg magát. Klapkát ezért — mint ahogy azt az újságíró állítja — ez is motiválta a kapitulációban. A második kérdésre, mely Görgey szerepére vonatkozott, Klapka a tipikus komáromi kapituláns választ adja: Görgey a hibás abban, hogy augusztus 3-i sikeres kitörésének nem lett messzemenő következménye, s fegyverletételével legjobb terveiben akadályozta, s állította meg őt. Elítéli Görgey jellemét, egoistának minősíti, s Görgeyt tette felelőssé azért is, hogy 1849 tavaszán a magyarok nem semmisítették meg teljesen még az orosz beavatkozás előtt az osztrák sereget. Az orosz aranyak ugyan nem hiszi, hogy befolyásolták volna Görgeyt cselekedetében, de Görgey

[87] Nord og Syd 1849. okt. 10.
[88] Dannevirke 1849. szept. 26.
[89] København sposten 1849. okt. 6.

sokat ártott az ügynek. Az újságírót azonban legjobban a Kossuthról formált vélemény lepi meg: „Érdekes a tábornok Kossuthról vallott ítélete. Nagyságához és zsenialitásához a legkisebb kétség sem férhet, hiszen egymaga többet ér, mint 100.000 magyar, de magát is és Magyarországot is szerencsétlenségbe sodorta azzal, hogy túl sokat akart. Tavasszal, mikor a magyarok Komáromhoz és Győrhöz nyomultak, az ország francia és angol közvetítés mellett valószínű kedvező feltételeket érhetett volna el. Kossuth azonban azt akarta, hogy Magyarország független köztársaság legyen" — nyilatkozta a cikk szerint a tábornok.[90]

A dánok továbbra is nyomon követték a hamburgi magyar tisztek sorsát, akik valószínű nem is sejtették, hogy október közepén a dán minisztertanácsi ülések főszereplőivé váltak. 1849 őszén a dán kormány legfontosabb törekvése az volt, hogy a fegyverszünet és békeelőzetes cikkelyeinek a valóságban is érvényt szerezzenek, s Poroszországot rákényszerítsék vállalt kötelezettségeinek teljesítésére. A jövendő béketárgyalások előfeltétele volt a schleswig-holsteini hadsereg lefegyverzése, mely óhatatlanul együtt járt a schleswig-holsteini hadseregben szolgáló kb. 80 porosz tiszt hazahívásával, melyről a fegyverszüneti egyezmény titkos cikkelyei rendelkeztek. A porosz politikát irányító Josef v. Radowitznek azonban nem állt érdekében a schleswig-holsteini vezetéssel történő határozott szakítás, hiszen szüksége volt a tömegek támogatására ahhoz, hogy németországi nagyhatalmi terveinek érvényt szerezzen.[91] A Hamburgban állomásozó magyar tisztek pedig jó ürügyül szolgáltak a porosz késedelmeskedéshez. A dán minisztertanácsi üléseken elhangzottak legalábbis erről tanúskodnak. A Berlinben tartózkodó Pechlin jelentéseiből október folyamán világossá vált a dán kormány számára, hogy Poroszország nem siet visszahívni tisztjeit. Október 30-án Pechlin 25-i jelentését tárgyalta a minisztertanács. A jelentés egyik fontos pontját Bille kamarás emelte ki, idézve Pechlint, miszerint „a porosz kormány azzal indokolja tisztjeinek ott tartását, hogy félő, hogy a Hamburgban tartózkodó magyar tisztek helyettük belépnek a lázadók szolgálatába." Bille hozzáfűzte, hogy ugyan Poroszország csak ürügyként használja ezt az érvet, mégis jó jelnek tekinthető, hogy ezzel hivatalosan elismerte, hogy azonnal kellene csapatait és tisztjeit visszavonni, csak a körülmények nem teszik ezt lehetővé. Hansen hadügyminiszter szintén nem tartja tragikusnak a magyar tisztek jelenlétét, hiszen „egyetértve a többi miniszterrel, úgy gondolja, hogy nekünk csak hasznunkra válna, ha a magyar tisztek felváltanák a poroszokat a lázadó seregben, bár nem kívánja, hogy ez most következzen be, hanem sokkal kedvezőbb lenne számunkra, ha a visszahívás a háború újabb kitörése pillanatában következne be. Zahrtmann tengerészeti miniszter egyetértését fejezte ki." Madvig kultuszminiszter hozzászólása után — aki felhívta a figyelmet, hogy nem egyes pontok, ld. porosz tisztek visszahívása, játsszák a főszerepet, hanem az a lényeges, hogy Poroszország teljesen szakítson a schleswig-holsteini vezetőkkel — elfogadta a minisztertanács azt a Pechlinnek szóló utasítást, melyben a dán kormány kijelenti, hogy „nem fél a magyar tisztek belépésétől, ami miatt a porosz kormány ekkora aggodalmat táplál, és addig nem kezdődhet-

[90] Københavnsposten 1849. okt. 27.

[91] *Hjelholt, Holger*: Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850. Historiske Tidsskrift Bind V. 57.

nek meg a béketárgyalások, amíg a fegyverszüneti egyezmény feltételeit az ellenség részéről maradéktalanul nem teljesítették."[92]

A hír — miszerint magyar tisztek készülnek harcolni Dánia ellen — a legtöbb dán lapban megjelenik, de heves érzelmeket csak a Flyveposten cikkírójában vált ki. November 22-én egy meglehetősen fenyegető hangnemben írt cikk foglalkozik a kérdéssel: „Ha Poroszország visszahívja tisztjeit, olyan nagy hiány lesz a jó tisztekben, hogy maguk a schleswig–holsteiniek sem titkolják e miatti aggodalmukat. Igaz ugyan, a magyar felkelés leverésével tömegével állnak rendelkezésre az ügyes, bátor tisztek. De van két körülmény, mely a helytartóság számára megnehezíti ezeknek a tiszteknek az alkalmazását »igazságos és valódi német ügyük« keresztülviteléhez. Először is, azzal, hogy a lázadás és demokrácia elkötelezett harcosait, tulajdonképpen felségárulókat vesz fel a schleswig–holsteini hadsereg soraiba, annyira maga ellen fordítja a német kormányokat, hogy attól kell félnie, hogy az egész schleswig–holsteini vállalkozást demokrata lázadásnak bélyegzik majd, melynek fegyveres leverésére szövetséget fognak alkotni, épp úgy ahogy ez Baden esetében történt. Másrészt egy ilyen vállalkozás meghaladja a helytartóság erejét, hiszen a pénzeszközök már a nagy sereg zsoldjának kifizetésére és eltartására is csak nagy nehézségek árán voltak előteremthetők. Dánia egész más viszonyba kerül ezekkel a tisztekkel, mint amilyen viszonyban a porosz tisztekkel volt. Az utóbbiakat, annak ellenére, hogy a lázadók szolgálatában álltak, Dániának úgy kellett tekinteni, mint olyan tiszteket, akiket egy elismert kormányhatalom fegyverzett fel. E miatt fogságba kerülésük esetén a népjog törvényei alá estek, melyeket a civilizált államok egymás ellen folytatott háború esetén is betartanak. Tehát hadifogoly státuszba kerültek attól a pillanattól fogva, hogy ártalmatlanná váltak és nem voltak képesek többé ellenséges magatartást tanúsítani. Másképp áll a dolog azokkal a tisztekkel, akik úgy lépnek be a lázadók szolgálatába, hogy egyik államnak sem polgárai. Ők pusztán zsoldosok, bérencek, akik hagyják magukat bevonni egy háborúba, melyhez semmi nem fűzi őket és akikkel szemben tanúsított bánásmódért egy esetleges fogság esetén a hatalom, mely ellen fegyvert fogtak, semmiféle kormánynak nem tartozik számadással. Dánia ezért nem szakítana a népjoggal, vagy nem cselekedne másképp — mint ahogy Ausztria és Poroszország nemrég cselekedett — ha felakasztaná őket, hiszen nem kell félnie attól, hogy a lázadó kormány, melynek szolgálatába álltak megtorolja őket. Nem állnak semmilyen hatalom uralma alatt, ezért egyetlen állam sem állhat elő olyan követeléssel, hogy a háború általános szabályait rájuk is alkalmazni kell. Ebből pedig az következik, hogy szolgálatukat nagyon meg kell fizetni, hiszen mint zsoldosok, pénzért küzdenek, nem pedig hazájuk vagy népük ügyéért, nem a jogukért és becsületükért, és jól tudják, milyen sors vár rájuk, ha az ellenség kezébe kerülnek."[93]

Arra a kérdésre azonban, hogy valóban harcoltak-e magyar tisztek a schleswig–holsteiniek oldalán, vagy csak minisztertanácsi és sajtópletyka–szinten rekedt meg a „dolog", a kutatások hiánya miatt nem lehet válaszolni. Jánossy Dénes

[92] Statsradets Forhandlinger II. 285.
[93] Flyveposten 1849. nov. 22.

mindenesetre tud arról, hogy Ólmossy őrnagy von der Horst vezérkarába került, Lukácsy százados pedig egy pattantyús üteg felállítására kapott megbízást.[94]

Amint a fentiek bizonyítják, a magyarok a világosi fegyverletétel után is foglalkoztatták a dán közvéleményt, s az említett körülményekből kifolyólag tovább éltek a dán közgondolkodásban. A magyar szabadságharc, maga a háború ténye is, a „hősies magyar nép" imponáló kitartása, a legendás hadvezérek a mindenki számára nyilvánvaló érdekellentétek dacára csodálattal töltötték el az egy időben háborúzó dánokat. Minden csodálat és elismerés mellett is a dán közvéleményben bizonyos döbbenet is érzékelhető a magyarországi háború méretei és véres mivolta miatt. A schleswig–holsteini háború, melyet gyakran csak diplomáciai háborúként említenek, a magyar harcokhoz képest miniatűr háború volt, még akkor is, ha az ember- és anyagi veszteségek megviselték a Dán Monarchiát. Thørsoe egyedül az 1850. július 25-i istedi csatát tudja a magyarországi és itáliai nagy csatákhoz hasonlítani. A többi csata, ütközet kevesebb főt „foglalkoztatott", s a június 20–21-i peredi csata 3000 fős, a július 2-i komáromi csata 1500 fős, a július 11-i komáromi csata 1000 fős veszteségének ismeretében a dánok katonailag jelentéktelennek érezhették saját nemzeti ügyüket. 1848. április 9-én Bov-nál 6000 német állt szemben 11000 dánnal, s az ütközetnek mindössze 14 dán halálos áldozata volt. 1848. április 23-án a schleswigi csatában 16.400 német harcolt 11.000 dánnal, s mindössze 150 dán katona vesztette életét. A háború egyik véres összecsapásaként számon tartott ütközetben, 1849. július 6-án Fredericiánál 14.000 német katona küzdött 20.000 dánnal, s 212 dán vesztette életét, 1122-en megsebesültek, s 1666-an kerültek fogságba. Istednél 26.000 német állt szemben 39.000 dánnal, s a teljes dán veszteség fogságba esettekkel, halottakkal, sebesültekkel együtt 3797 fő volt. 1850. szeptember 12-én Missunde-nél megint csak 12.000 német harcolt 4000 dánnal szemben, s 250 főt vesztett a dán sereg.[95] Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a magyar csatatérről érkező adatok, számok, még a hivatalos osztrák propaganda nélkül is ijesztőnek tűntek a dán közönség számára, mely tapasztalatból már tudta, mit is jelent a háború. Ha kételkedtek is többen az osztrák bulletinek szavahihetőségében, a bevonuló orosz sereg beosztásáról, létszámáról a közölt hírek alapján értesültek, s ezek ismeretében már el tudták képzelni a pusztítás méreteit.

A Berlingske Tidende szeptember 3-i számában közli a Times egyik magyarokat méltató „A magyar háború" c. cikkét. A cikk szerzője, miután leírja, hogy Pestet és Budát Angliában már mindenki ismeri, s a Tisza már a legtávolabbi falvakban lakók számára sem idegen folyó többé, felhívja a magyar háború „bizonyos vonásaira" a figyelmet. „A magyar háború új fejezetet nyitott a hadtörténelemben, hiszen a 20–30 ezer fős csapatokat Görgey és Bem úgy vezette, hogy ennek még Napoleon hadjárataiban sincs párja. Láttuk, hogy a seregek mint egy varázslat mentek Győrből Debrecenbe, Pestről Aradra, Bakony erdőből a Bánát szívébe". Mindezek ellenére azonban tragédiának tartja, hogy a „barbarizmus

[94] *Jánossy Dénes*: A Kossuth–emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1940. 56.

[95] Schlachten–Atlas. Deutsch–dänischer Krieg 1848–50. Leipzig, Wien, Iglau. Verlag von Paul Bäuerle. Hadtudományi Térképtár AIII.

visszatérése egyszerre jelentkezett a zseni fejlődésével." „Hogy mennyi vér, menynyi kincs esett valójában a háború áldozatául, talán soha nem tudjuk meg pontosan, de nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy Európa a moszkvai és lipcsei hadjáratok óta egyszer sem látott ilyen nagybani gyilkolást, mint most. Magyarországon egész városok tűntek el, községek, melyek egy évvel ezelőtt még 10.000 lelket számláltak. Ezek már csak a térképen léteznek. Boldogtalan hajléktalanok reszketnek a Duna partjainál éppoly reményvesztetten és védtelenül, mint őseik a hunok betörése után." Végezetül sajnálja a szerző, hogy nem tudtak az európai nemzetek minden részletről pontosan informálódni, hiszen valamennyi a saját ügyével volt elfoglalva, így „nem tudtunk folyamatosan a Tisza partjaira figyelni."[96]

A Berlingske Tidende szeptember 4-én a Pesther Zeitung egyik cikke alapján együttérzően és mindenféle pátosz nélkül jellemzi a pesti utcaképet. „Az utcák tele vannak hazatérő honvédekkel, népfelkelőkkel, akik bagóért adják el lovaikat, utolsó értéktárgyaikat, csak hogy kapjanak egy kis pénzt. A szétszéledő katonák valóban szánalmat ébresztő állapotban vannak. Dinnyehéjat vesznek fel az utcáról, hogy csillapítsák éhségüket és szomjúságukat. Leírhatatlan a zavar, a tanácstalanság. Az elbátortalanodás, a melankólia váltakozik a gyakori dühkitöréssel, az önváddal, a kölcsönös vádaskodással, a vezetők elátkozásával, sőt egyre többen követnek el öngyilkosságot."[97] Természetesen a háborúnak nemcsak a magyar áldozatairól, de az örökös tartományokban toborzott tízezrekről is naturalisztikus képekben emlékezik meg a dán és angol sajtó. „Bécsben a kevés szolgálatképes zászlóaljat nagy sietve összegyűjtötték és vasúton küldték el Pozsonyba segítségül. De a bátortalanság a katonáknál — akik csak nyers újoncok voltak és többségük még inkább csak gyerek — általános volt, és legtöbbjük pánikba esett a rémülettől, hogy egy olyan országban viseljen háborút, ahonnan osztrák katona még nem jött haza élve. Egy szemtanú szerint a szerencsétlen kölykök sóhajtoztak és hangosan sírtak, miközben a vasútállomás felé meneteltek."[98]

A háborúval járó borzalmak, s szabadságharcunk árnyoldalainak megjelenítése magyarázza azt is, hogy egyes magyar politikai vezetők sem a hagyományos megítélés alá esnek. Ez a humanitárius szemléletmód a magyarázat arra is, hogy Kossuth például a dán sajtóban — mint ahogy az eddigi idézetekből is érezhető volt — képességeinek és érdemeinek méltatása mellett többször olyan politikusként jelenik meg, mint aki képtelen volt az érzelmi politikát a racionális döntések mögé helyezni és ezért „végsőkig feszítve a húrt" belehajszolta a magyar népet egy háborúba, a nélkül, hogy felmérte volna józanul az ország teherbíró képességét és lehetőségeit. Így nem szabad elhallgatni azt a tényt sem, hogy a dán közvélemény nem rejtette véka alá a magyar vezetés ésszerűtlennek és felelőtlennek tartott döntéseivel szemben ellenérzéseit. „Az osztrák tábornok Haynau július 1-én győri főhadiszállásán kiadott egy proklamációt a magyarok számára, melyben kioktatja őket a publikált hadi törvények szabályairól. Arra, aki fegyvert mer fogni az osztrák és orosz csapatok ellen, anélkül, hogy bármely fegyveres lázadóegység tagja lenne — az akasztás vár; ugyanez a halál sújtja azt is, aki parancsot fogad

[96] Berlingske Tidende 1849. szept. 3.
[97] Berlingske Tidende 1849. szept. 4.
[98] Berlingske Tidende 1849. aug. 21.

el a rebellis kormánytól és teljesíti azokat. Továbbá ez áll még a proklamációban: »minden város, melynek lakói akadályokat mernek gördíteni az osztrák és orosz csapatok útjába, le lesz égetve; a zsidó községeket, melyeknek tagjai támogatják a rebelliseket, pénzbírsággal fogjuk büntetni.« Másrészt Görgey magyar tábornok kiadott egy parancsot, miszerint azok a városok, melyek nem szállnak szembe a bevonuló osztrák és orosz csapatokkal, fel lesznek gyújtva. Úgyhogy most bárhogy is viselkedik a szerencsétlen magyar lakosság, mindene el lesz pusztítva, fel lesz gyújtva. Kossuth és miniszterei június 27-én kiadtak egy felhívást, melyben kijelentik, a haza veszélyben van. Kossuth minden magyart fegyverbe hív, miközben végül maga is bevallja, hogy az eddig kiontott vér hiábavaló volt és hogy semmilyen segítség nem várható külföldről (Franciaország és Törökország). Elrendel egy keresztes hadjáratot, melyben minden férfinak részt kell vennie. Megparancsolja az élelem megsemmisítését. Minden lakónak el kell hagynia azokat a városokat, ahol ellenség tartózkodik és fel kell gyújtani a házakat. A papoknak keresztet kell ragadni és mindenütt misézniük kell."[99]

Lényegében hasonló véleményt tükröz a Times is, melynek cikkét 1849. szeptember 14-én idézi a Flyveposten: „Semmi nem volt olyan megrázó, mint érezni a hatalmas különbséget Kossuth keresztes hadjáratot elrendelő vad felhívása és a nyugodt, komoly, de kedves hang között, melyen Görgey megkéri honfitársait, hogy menjenek haza és a háború befejezését hagyják meg az államférfiaknak és a katonáknak"[100]

Ezek a kritikák, észrevételek azonban semmit nem vonnak le a szabadságharc értékéből, hiszen az árnyoldalak és tévedések épp úgy, mint a háború fénypontjai döntően hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarság végleg és visszavonhatatlanul bekerüljön a dán és európai közgondolkodásba. Ha viszont egy utolsó, rövid összegzést akarunk kapni a Dániában uralkodó tényleges hangulatról, melyet a magyar események egészében váltottak ki, Goldschmidtet érdemes meghallgatni, akinél nehéz lenne érzékletesebben megfogalmazni és jobban megragadni a szabadságharc dániai visszhangjának lényegét: „»Magyarország Ő Császári Fenséged lábainál fekszik«. A hír váratlanul, gyorsan terjedt el Európában, s be kell vallanunk, legtöbbünk fülében kellemetlenül csengett. Hiába a hideg politikai számítás, hiába a józan diplomáciai megfontoltság, az ember feltétel nélkül a lovagias magyarokkal tartott. Kormányunk félhivatalosan megígérte nekünk dánoknak, hogy szerencsés kimenetele lesz nemzeti ügyeinknek, ha a magyarok elbuknak. És mi becsületesek voltunk a hazánkkal szemben. Nagyon kívántuk Dembiński, Bem, Görgey vereségét, Kossuth bukását. Gyászos arckifejezést öltöttünk, mikor a huszárok olyan borzasztó sok osztrák és orosz katonát megvertek, de a szívünk titokban nevetett a feltétlen örömtől. Meg kell köszönnünk az istennek, hogy hagyta, hogy ilyenkor úgy tett, mintha nem vett volna észre semmit."[101]

[99] Dannevirke 1849. július 14.
[100] Flyveposten 1849. szept. 14.
[101] Nord og Syd 1849. aug. 26. 54.

KISEBB CIKKEK

Völgyesi Orsolya

NOVÁK ANTAL KIADATLAN LEVELEI KÖLCSEY FERENCHEZ[1]

Novák Antalnak,[2] Békés vármegye országgyűlési követének Kölcsey Ferenchez írott három, először itt napvilágot látó levele közül kettő 1833 őszén, a harmadik két évvel később, 1835 novemberében keletkezett.[3] Az első két levél utalásai arra engednek következtetni, hogy 1833 szeptemberében–októberében több alkalommal is sor került kettőjük között levélváltásra, éppen azért, hogy az ekkor Szatmár megyében szabadságát töltő Kölcsey barátai révén értesülhessen a pozsonyi eseményekről.

Szatmár vármegye első követe társát, Eötvös Mihályt váltva, 1833. augusztus végén indult haza Pozsonyból hat hetes szabadságra. Kölcseyt az utóbbi hetek, hónapok megfeszített munkája rendkívüli módon igénybe vette.[4] 1832. december 22-e óta töltötte be az egyik kerületi jegyzői tisztet, majd 1833 áprilisától tagja lett a sérelmeket és kívánságokat megvizsgáló vegyes bizottságnak, végül 1833. június

[1] A forrásközlés Kölcsey Ferenc összes műveinek — az OTKA támogatásával készülő — kritikai kiadása keretében készült (T 018294, témavezető Szabó G. Zoltán, MTA Irodalomtudományi Intézete).

[2] Novák Antal (1797, Pest – 1843. máj. 19., Gyula) a megyében birtokkal nem rendelkező, örmény származású család sarja; a gróf Károlyi család ügyésze lett, majd báró Wenckheim József szolgálatába állt. 1819 és 1828 között Békés vármegye aljegyzője, 1828-tól 1837-ig főjegyző, 1837 és 1843 között első alispán. 1830-tól aranysarkantyús vitéz; továbbá az 1841-ben megalakult gyulai kaszinó elnöke. Első feleségével, a szintén örmény eredetű családból való Placsintár Magdolnával 1823-ban kötöttek házasságot. (E házasságából 1824-ben született lánya, Szidónia, Tormássy János felesége lett.) Második feleségétől, Eckstein Aloysiától két lány született: 1840-ben Valéria és 1842-ben Iréne Etelka. Békés vármegyét az 1830-as, majd az 1832–36-os országgyűlésen is képviselte 1834 júniusáig. Az egykorú titkosrendőri jellemzés is elismerte sokoldalú képzettségét és az ország legkitűnőbb főjegyzői közé sorolta. Az 1832–36-os országgyűlésen a liberális ellenzékhez tartozott, közeli barátságban állt Kölcseyvel, Deák Ferenccel, Beöthy Ödönnel és Kossuth Lajossal. Az országgyűlésről való végleges hazatérése után nemcsak Békésben, de a szomszédos megyék közgyűlésein is az ellenzék nézeteit képviselte, és elősegítette a magyarországi és erdélyi oppozíció kapcsolatfenntartását (Az életrajz forrásai: Kempelen Béla, Magyar nemesi családok, VIII. kötet, Bp., 1914.; MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Varia der Kabinettskanzlei (I 58) 12. cs. 418. r-v.; a gyulai római katolikus plébánia anyakönyvei). Az 1835. február 3-i, Békés megyei közgyűlésen elfogadott, az úrbéri 5., 7. és 8. törvénycikk újrafelvételét szorgalmazó, nagy vihart kiváltó körlevél indítványozójának és szerzőjének Novák Antalt tartották (MOL Regnicolaris Levéltár Takács-hagyaték (N 119) [a továbbiakban: Takács-hagy.] Fasc. 47. 6763. sz.; MOL Magyar Kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária Acta praesidialia (A 45) [a továbbiakban: Kanc. eln.] 1835:698. sz.). A közgyűlésen lezajlottakkal kapcsolatban a megye másodalispánja, Horváth Antal a következőket írta Lánczy József főispánnak: „Vagyon ide haza olly Malleusa a' kormánynak, a' ki ellen senki sem boldogulhat, míg Novák Békésben szolgál. Csendért és józanabb gondolkozásért minden lépés hiába vagyon." (MOL Kanc. eln. 1835:702.) Az ügy kivizsgálására 1835 nyarán Szirmay Ádám személyében királyi biztost küldtek a megyébe. Bár a Helytartótanácshoz benyújtott részletes királyi biztosi jelentés a megyében történt kihallgatások alapján rekonstruálta a körirat keletkezését, Novák személyes felelősségét mégsem mondta ki. [Bővebben l. Völgyesi Orsolya: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835) Aetas 1999/1-2. 30-42.]

[3] A levelek jelzete (időrendi sorrendben): Ráday-Gyűjtemény Szemere-tár 13. kötet 64., 13. kötet 73. és 14. kötet 140.

[4] Vö. Kölcsey Kendének Pozsony, 1833. jún. 27., Kende Kölcseynek Czégén, 1833. júl. 6., Kölcsey Kendének Pozsony, 1833. júl. 10., Kölcsey Kendének 1833. júl. 16., Kölcsey Kendének Pozsony, 1833. júl. 26., Kölcsey Kendének 1833. aug. 2. Sorrendben: In, Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal,

24-én az úrbéri törvénycikkeket magyarra fordító kerületi küldöttségbe is beválasztották. 1833. július 16. és 21. között — egy féléven belül másodszor — látta el a kerületi ülések elnöki feladatát. Ennek a néhány napnak azért is volt kiemelkedő jelentősége, mert Kölcsey és Poszavecz Zsigmond Szerém megyei követ elnöklése alatt fogadták el a jobbágyok személyi- és vagyonbiztonságát garantáló 8. törvénycikket. Mindezek mellett Kölcsey meghatározó szerepet játszott a protestánsok vallási sérelmeivel foglalkozó országgyűlési vitákban. Ő fogalmazta meg az alsótáblának az e tárgyban született nevezetes hetedik üzenetét, mely a felsőtábla ellenállása miatt a vallásügyi tárgy felfüggesztését helyezte kilátásba.[5]

A vallásügyi viták utolsó szakaszában, azaz már július közepén titkos jelentések szóltak arról, hogy az ellenzék több meghatározó tagja, köztük Kölcsey is megyéjükbe készülnek, hogy küldőiktől a protestáns vallási sérelmek tárgyában kedvező utasítást eszközöljenek ki, és így az úrbéri munkálat befejezése után az alsótábla ismét napirendjére tűzhesse a vallási sérelmeket.[6]

Kölcsey csak 1833 augusztusának végén érkezett meg Csekére, ahonnan így írt Kende Zsigmondnak, Szatmár megye első alispánjának: „Közgyűlésteken az országgyűlésre nézve óhajtanám elvégeztetni: 1., A vallástárgyra nézve azt, a' mit Pozsonyból írtam, 's azt a' mivel a felfüggesztő üzenet végződik, hogy t. i. az 1608:1. és 1790:26. czikkelyekkel ellenkező minden resolutiók mostanra és jövőre nézve foganatlanoknak nyilatkoztassanak ki."[7] Az 1833. szeptember 9-i Szatmár megyei közgyűlés valóban ilyen értelmű határozatot fogadott el, s a megye határozatát körlevél formájában valamennyi törvényhatósághoz eljuttatta.[8] Kölcsey ugyan a megyegyűlésen személyesen nem vett részt, de hazatértekor előzetes megbeszélést folytatott Wesselényi Miklóssal. A vallásügyben készített köriratot pedig maga Kölcsey fogalmazta.[9] A körlevél többek között elítélőleg szólt a felsőtábla magatartásáról is, mert az a nemzet többségét képviselő alsótábla

kiad. Taxner-Tóth Ernő, Bp., 1983, [a továbbiakban: Kende] 106., 108., 110., 111–112, 112.

[5] Az üzenet szövegét l. Kölcsey Ferenc összes művei, s. a. r. Szauder József, Szauder Józsefné, Bp., 1960, [a továbbiakban: KÖM2) II. 297–299. Bizonyos azonban, hogy Kölcsey már korábban is részt vett a vallásügyben készített üzenetek megfogalmazásában: „Mi a' religio tárgyát elejétől fogva Catholicus Notariussal vittük; de több ízben kéz alatt kellett dolgoznom; 's most az utolsó kemény üzenet készítését is magamra vállalám." Kölcsey Kendének Pozsony, 1833. júl. 10. Kende 108. Az alsótáblának ez ügyben küldött ötödik üzenete például Kölcsey és Dessewffy Antal temesi követ és kerületi jegyző közös munkája volt (l. az Országgyűlési Napló 1833. máj. 31-i és jún. 8-i naplóbejegyzését: Kölcsey Ferencz Naplója 1832–1833., Budapest, Dobrossinál, 1848 [a továbbiakban: KFNapló], 132–133., 143–144.).

[6] Leopold Ferstl 1833. júl. 18-i jelentése arról számol be, hogy a már eltávozott Balogh János barsi követ után Dubraviczky Simon pesti, Pázmándy Dénes komáromi, Prónay János nógrádi és Kölcsey Ferenc szatmári követek készülnek hazatérni, s a katolikus papság és a felsőtábla tekintélyének csökkentésével igyekeznek majd a szóban forgó utasításokat elfogadtatni. A jelentés ugyanakkor úgy véli, hogy a Kossuth és Orosz által szerkesztett Országgyűlési Tudósítások egyoldalú tájékoztatásai kellőképpen előkészítették a talajt ez ügyben az ellenzék számára (MOL Takács-hagy. Fasc. 44. 5838 sz.). Egy későbbi, Reviczky kancellárnak készült felterjesztés megerősíti, hogy a nevezett követek — éppen azok, akik az úrbéri munkálatban a demokratikus elvek legelszántabb védelmezői voltak — egymás után hagyják el Pozsonyt, hogy a protestánsok számára kedvező utasításokat nyerjenek (MOL Kanc. eln. 1833: 1016.).

[7] Kölcsey Kendének Cseke, 1833. aug. 31. Kende 113.

[8] Az 1833. szeptember 9-i Szatmár megyei közgyűlésről l. Trócsányi Zsolt, Wesselényi Miklós, Bp., 1965, 203–205.

[9] A körirat fogalmazványát Pajkossy Gábor találta meg az MTA Kézirattárában, számos egyéb Kölcsey-irattal együtt (Jogtan. Országgyűlés. Ívrét.

felirattervezetét nem engedte az uralkodó elé bocsátani. „Meg vagyunk győződve, hogy az érdeklett vallástárgyi üzenet minden pontjaiban igazságos; meg vagyunk győződve, hogy e' tárgybeli sérelem, mint magával a' polgári alkotmányt érdeklő, a' haza minden rendű polgáraival köz; meg vagyunk győződve, hogy a' törvényhatóságok többsége az orvoslást kívánta; megvagyunk győződve, hogy a' mi a' nemzeti többség' e kívánatának a' Királyi Felség' elébe terjesztését eszközölhette: 's ugyan azért állhatatosan hisszük, hogy az Ország Fő Rendei a' magok' országgyűlési hatáskörén túl mentek; hogy válaszaikban, az Ország' többségére s' az utasításokra nézve, polgári alkotványunkkal ellenkező elveket mondottak ki; hogy ezen elvek szerént cselekedvén az országgyűlés' czéljának elérésében a' Képviselői testet a' haza' kárával akadályoztatták meg."[10]

Ebben az összefüggésben lesz igazán érthető, hogy Kölcsey 1833 őszén, csekei tartózkodása alkalmával végső formába öntve Országgyűlési Naplóját, miért szentel olyan nagy teret éppen a vallásügyi vita kapcsán a magyar képviseleti rendszer kérdésének. „A megyei szerkezet, a képviselőség kifejlésének módja, s a nemesség fejenként egyforma jogai hozzák magokkal:

1., az utasítások kötelező voltát.

2., a képviselőség indítványi jogát.

3., az ország többségének a képviselők többségében állását." Verbőczy „populus" fogalmát, valamint a megyei tiszt- és követválasztások gyakorlatát mérlegelve így összegzi gondolatait: „Minden oda vezet: többséget nálunk a fejek száma teszen. Olly elv, melly kisebb és nagyobb nemességre oszlott, s oligarchiai aristokratiából egyfelöl, más felöl pedig demokratizált aristokratiából álló népnél előbb utóbb tisztán demokratiai ideára vezet; s ennél fogva minden főrendi gondolkozású ember előtt veszedelmesnek tetszhetik."[11]

A szatmári körlevél természetesen felkeltette a kormányzat figyelmét. Annál is inkább, mivel Pest vármegye már 1833. augusztus 27-én hasonló szellemű, a végrehajtó hatalom önkényes törvénymagyarázatait és a felsőtábla magatartását bíráló körlevelet fogadott el. Reviczky kancellár 1833. október 9-i felterjesztésében két dolgot javasolt az uralkodónak: egyfelől a király ismételten szólítsa fel a megyei előljárókat, hogy a már érvényben lévő rendelkezésnek megfelelően akadályozzák meg a hasonló „üzelmeket", az alkotmányosságot és különösen a közjogi kérdéseket érintő közgyűlési határozatokat pedig azonnal jelentsék.[12] Másfelől a kancellár szükségesnek tartotta, hogy a Helytartótanács nyílt paranccsal tiltsa meg a postahivataloknak a megyei köriratok továbbítását.[13]

Kölcsey tehát megyei tartózkodása alatt is kapcsolatot tartott ellenzéki társaival, informálva őket a szatmári eseményekről, ugyanakkor érdeklődéssel és feszült várakozással figyelte a pozsonyi tör-

2. és 80.). Vö. Pajkossy Gábor, Kölcsey követi lemondásának történetéhez, Századok, 1996, 5. sz., 1205.

[10] A vallásügyi körirat autográf kéziratát Pajkossy Gábor bocsátotta rendelkezésemre. Az idézett részletet az ő átírásában közlöm. Segítségét köszönöm.

[11] KF Napló 142., 143.

[12] A megyék jogkörének korlátozásával és a főispánok megyei befolyásának megerősítésével már 1831-ben foglalkozott az államkonferencia: MOL Filmtár W 4448; HHStA 1831:2222, 2223.

[13] Az uralkodó 1833. október 20-i döntése értelmében azonban a megyei körlevelek feltartóztatását nem a Reviczky által javasolt módon, hanem titkos parancs útján és csak a 6 kerületi postafőtiszttel közölték. A postafőtiszteknek ez ügyben a legszigorúbb titoktartást és a legnagyobb körültekintést rendelték el, felszólítva őket, hogy csak a legmegbízhatóbb helyi postamestereket avassák be a kormányzat ezen elhatározásába (MOL Magyar

ténéseket. Az országos ülések napirendjén lévő úrbéri törvénycikkek vitái, a reformjavaslatok további sorsa, az erőviszonyok alakulása ugyanis döntő jelentőségű volt a reformellenzék számára. Kölcsey ezért elutazása előtt barátaival megállapodott, hogy azok az országgyűlés eseményeiről részletes beszámolókkal fognak szolgálni. Így 1833. augusztus 24-én már Deák Ferenc[14] foglalta össze számára a tárgyalások menetét, és levelét így zárta: „... a jövő vasárnapon ismét vagy én vagy Ötvös, vagy Novák fogunk tudósítani az addig történtekről, ..."[15]

1.

Posonyba Sept: 1-sőjén [1]833.

Kedves Barátom! Deák Ferkonknak August: 25-dikéig terjedő tudósítását[16] alkalmasint eddig vetted – íme annak folytatását futólag adom eképpen:

August: 26-kán a' IV-dik Art: 2-dik §-phusának 7-dik szakaszára jövén a' sor[17] – a' szavak három felé mentek, egy része voksolt a' Regnicolar[is] redactiora[18] –, a másik a' Circularisra[19] – harmadik pedig egy az Abauji követ[20] által tett de a'regnicolar[is] redactiotul igen kevésbe különböző Modositást fogadta el. Végre a' Circularis redactio mellett vala 24 V[árme]gye – és a' Personalis[21] még is a' regnicolar[is] redactiora enunciálta[22] a' többséget. Balogh[23] kérdést tőn, hogy hogy lehet az? A' Personalis pedig felel, hogy ő az Abauji Modositás mellettieket is a' regnicolar[is] redactionalistákhoz számitotta, és így a' többség ez, mellyet senki sem vehet kérdésbe. Erre Deák[24]

kancelláriai levéltár Magyar királyi kancellária Acta Praesidialia secretiora (A 49) 1833:190. sz.).

[14] Deák Ferenc (1803–1876) Zala vármegye második követe 1833 májusától.

[15] Deák Ferenc Kölcseynek Pozsony, 1833. aug. 24. In, Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás, kiad. Szabó G. Zoltán, Bp., 1990 [a továbbiakban: Kflev], 162.

[16] L. Kflev 160–162.

[17] Az augusztus 26-i országos ülésen „a Jobbágyok Földes Úri adózásairól" szóló úrbéri IV. törvénycikk 2. §-ának utolsó pontját vitatták meg. Ez a szakasz a kilenced beszedését és behordását szabályozta (A vita összefoglalását l. Felséges Első Ferencz ausztriai császár, magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarország' gyűlésének jegyzőkönyve, III. kötet [a továbbiakban: Jk. III.] Po'sony, 1832/3, 365–368. és Kossuth Lajos összes munkái, Országgyűlési Tudósítások [a továbbiakban: KLÖM], II. kötet, s. a. r. A keleteurópai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége, Bp., 1949., 108–115.).

[18] Az 1827: 8. törvénycikk által kiküldött országos bizottság vonatkozó javaslatát l. Opinio excelsae Deputationis e Comitis Anni 1825/7 exmissae in Re Urbarii cum Motivis et Projecto Articulorum deprompta. Pestini, 1831, 39.

[19] A kerületi (circularis) tanácskozások e tárgyban hozott végzését l. Felséges Első Ferencz Ausztriai Császár, Magyar és Cseh ország Koronás Királyától Po'sony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai, I. kötet, Po'sony, 1832/3 [a továbbiakban: Iratok I.], 286.

[20] Vitéz János (1782–1862) Abaúj vármegye másodalispánja 1830 és 1838 között, az 1830-as és 1832–36-os országgyűlésen a megye második követe. 1839 és 1845 között első alispán, 1846-tól királyi tanácsos és Abaúj vármegye főispáni helytartója. Javaslatát l. Jk. III. 366–367. és KLÖM II. 110.

[21] Sárdi Somssich Pongrác (1788–1849) 1824-től Somogy vármegye első alispánja, az 1825–27-es országgyűlésen a megye követe, 1831-ben alnádorrá nevezik ki. 1833-tól Pest megye főispáni helyettese, ugyanezen év május 31-én az uralkodó személynökké nevezi ki; kinevezését az ellenzék is örömmel fogadta, hiszen Somssich az 1825–27-es országgyűlésen az ellenzék meghatározó tagja volt. 1835-től Baranya megye főispánja, 1839-ben államtanácsos lett. 1846-ban kapott grófi rangot.

[22] Jelentette ki.

[23] Ifj. Balogh János (1796–1872) Bars megye ellenzéki politikusa, 1830-ban és 1832–36-ban a megye második követe. 1835-ben és 1837-ben hűtlenségi perbe fogják, perét azonban mindkét esetben megszüntetik. 1842–45-ben Bars megye első alispánja. 1848-ban honvédőrnagy, Nyitra és Trencsén megye népfelkelési biztosa, 1849-től alezredes. 1849-től 1859-ig emigrációban élt, távollétében halálra ítélték. 1861-ben Bars megye országgyűlési képviselője. Felszólalását l. Jk. III. 380. és KLÖM II. 112–113.

[24] Deák Ferenc felszólalását l. Jk. III. 381. és KLÖM II. 113.

szemére lobantotta hogy midőn a' sorozás iránti c[on]clusum[25] volt kérdésbe, akkor maga elesmérte, hogy az előlülői kijelentést a' Statusoknak crisis[26] alá venni igen is hatalmokban áll, azt tehát teniek most is szabad – mit csak ugyan igen elhatározottan nyomba is lettünk volna téendők: – de az Abauji modositás mellett voltak a' regnicolaris redactiot magokévá tevén, a' mellett is éppen 24. v[árme]gye állott Horváth Országgal – továbbá pedig Baranya még nem szolván, Szepes pedig jelen nem lévén – miután elpártolt Siskovitsunk[27] is a' Reg[nicolaris] redactiora voksolt, Péchy[28] pedig, kit nem rég a' Clerus flagellumának esmértünk, most fenynyen lármázta hogy a' Káptalanok[na]k sem lehet a' voksot megtagadni – a' többség csak ugyan a Clerust, és városokat is elmellőzve eg[g]yel (Baranyával) a' redactiora nagyobb lett — és azért a' többség feszegetése meg is szűnt —, és megmaradt a' regnicolar[is] redactio.[29] Szóllottak ellenben többen igen erősen, és csak nem minden tekintet nélkül aziránt, hogy a' Personalis éppen ne gondolja, mint azt éppen ki találta ejteni, hogy az előlülői kijelentést többé kérdésbe venni nem lehet. Jussa ez a' Státusoknak mellyel éltek is, fognak is élni. Vége ennek az lőn, hogy a' Personalis tandem[30] látzató elfojtott méreggel de csak mégis ki jelentette, hogy ő azon Jussát a' Státusok[na]k igen is elesmérni, azt soha kétségbe nem hozta, és hozni nem is kívánja.[31] Miután tehát ezen nyilatkozását Bernáth[32] a' naplóba szórul szóra kívánta beiktattatni,[33] és ezt a' köz hang is kivétel nélkül kettőztette — mondhatom neked Barátom hogy a' Personalis észrevehetőleg elejtette fülét, farkát —, sőt azolta valóban simább.

Az Úrbért folytatva eképpen haladtunk ezen idő alatt: a' mondott IV-dik Art: 3-dik §-phusának 1. 2. és 3-dik szakaszaira nézve a' Circularis redactio tartatott meg:[34] – a' 4-dik szakasz, melly a' bor kilenczedelésre is három napot rendelt,[35] egészlen ki hagyatott, és e' részt

[25] Az operatumok sorrendje iránti határozat. A rendszeres bizottsági munkálatok sorrendjével kapcsolatos második, 1833. április 16-i királyi leirat nem fogadta el a rendek által javasolt úrbéri — kereskedési — adóbiztossági munkálat sorrendet, hanem az úrbéri munkálat után a jogügyi, adóbiztossági és kereskedési operatum napirendre tűzését javasolta. Az ülést vezető Somssich Pongrác (akkor még nem személynök, csak alnádor) az 1833. máj. 6-i országos ülésen szavazásra bocsátotta az uralkodói javaslatot, a szavazás eredményét pedig úgy mondta ki, hogy az alsótábla elfogadja a leiratban szereplő teljes sorrendet. A rendek egy része azonban vitatta ezt a végzést, mert szerintük a szavazás és a sorrend elfogadása csak az első két munkálatra vonatkozott. Somssich a máj. 11-i országos ülésen helyt adott a korábbi, máj. 6-i végzését vitatók felszólalásainak is (l. KLÖM I. 374.).

[26] Ítélet.

[27] Siskovics József Baranya megye első alispánja és követe az 1832–36-os országgyűlésen, ahol a kerületi jegyzői tisztet is ellátta. Követi tisztéről 1835-ben lemondott. Az országgyűlés első időszakában az ellenzék meghatározó és elismert személyisége volt, sógorának, Somssich Pongrácnak személynökké történő kinevezése után azonban eltávolodott az oppozíciótól. 1839-től zempléni adminisztrátor, 1841-től Verőce megye főispánja és udvari tanácsos. Szavazatát l. Jk. III. 380. és KLÖM II. 113.

[28] Péchy Ferenc (?-1873) 1820-tól Pest vármegye táblabírája, az 1832–36-os országgyűlésen a megye követe egészen 1835-ig, mikor is megyéje visszahívja. Felszólalását l. Jk. III. 385. és KLÖM II. 113.

[29] Az aug. 26-i 94. ülés végzéséről l. Jk. III. 386. és KLÖM II. 115.

[30] Végezetül.

[31] L. KLÖM II. 113.

[32] Bernáth Zsigmond (1790–1882) Ung vármegye második követe és kerületi jegyző az 1832–36-os országgyűlésen, 1848-ban a megye főispánja és kormánybiztosa. 1861–1868 között képviselő. 1865-ben az országgyűlés korelnöke.

[33] L. KLÖM II. 113.

[34] Az úrbéri IV. tc. 3. §-a a szőlőből, illetve borból adandó kilenceddel vagy hegyvámmal foglalkozott (a kerületi szerkezet szövegét l. Iratok I. 287–288.). Az ezzel kapcsolatos vitákat l. Jk. III. 389–417. és 418–437., Novák ez ügyben elmondott felszólalását l. Jk. III. 408.

[35] A kerületi javaslat idevágó szakaszát l. Iratok I. 288.

őszve függőleg a' következő 5-dik szakaszszal a 9-tzed vagy Hegyvám mind beszedésére, mind behordására nézve a' [1]802-diki 7-dik articulusbeli provisio[36] elegendőnek ítéltetett:[37] – a' 6-dik szakasz elfogadódott:[38] a' 7-dik pedig, melly a' hegyek lábait tárgyazza,[39] oda modositódott hosszasb vittatások után, hogy azokra nézve az usus tartasson fel mindenütt a' hozandó törvény által – minden egyéb ki hagyattatván.[40]

Az ezen IV-dik Art: 4-dik, és 5-dik §-phusai,[41] mellyek a' tsirke, kappan, tojás, méh 's többi apro adózásokat illették, nagy változásnak vettettek alája – mert ugyan is néhányan ezen aproságok[na]k végkénti elengedéséért alig enunciálván magunkat, miután a' felkiáltás is pártolni láttzott bennünket a' Personalis nyomba ki jelentette a' többséget arra, hogy ezen apró adózások nemei egy átalján fogva eltörültessenek. Melly Conclusum, noha legimatiojokra in Diario[42] igen sokan szólottak ellene, végre csak ugyan megis állott.[43] Ime Barátom a' magyar Aristocratia generositásának culminatioja[44] – még a' tsirkétül is bútsút tud venni! Szembetűnő volt az ezen Sessio[45] alatt a' Gallerián éppen nagyobb számmal őszvegyűlt magyar nők[ne]k azon való boszankodások, hogy vége a' tojásnak, tsirkének 's a' többi ingyen bekerült konyhabéliek[ne]k.[46]

Következett ezek után a' IV-dik Art: 6-dik §-phusa a' Robotokrul:[47] én ezek[ne]k természeti kiszolgáltatása ellen nagyon kikeltem, és első — nyilván állitván, hogy a' Robotok az erőtelent szolgaságra kényszeritő hatalomnak szüleménye, és századokon keresztül az emberiség ellenére csak fenyitő vas karral korunkig leszármaztatott szomorú jussa —, és azokat eltőrleni kell:[48] de miután még Nagy Pál,[49] Borsiczky,[50] Balogh Jant-

[36] Gondoskodás.

[37] Az 1802:7. tc. 2. §-a rendelkezett a kilencednek, tizednek vagy hegyvámnak alávetett szőlők után járó földesúri járandóságok beszedéséről, anélkül azonban, hogy megszabta volna, hogy a kilencedet, vagy hegyvámot a földesúrnak mennyi idő alatt kell beszednie. „... ugyan azért a' mennyiben a' Kerületi Szerkeztés gondoskodva, ama 1802-iki törvényt is a' maga épségében meg hagyja, de annak említett hiányját is a' bejelentés utáni három napnak ki tevése által helyesen ki pótolva, maga részéről is a Kerületi Szerkeztést fogadja el mind' a kilenczedre, mind a' hegy vámra nézve;..." Novák felszólalásából (Jk. III. 408.)

[38] A kerületi javaslatot l. Iratok I. 288.

[39] A vonatkozó kerületi javaslatot l. Iratok I. 288–289.

[40] Az 1833. aug. 28-i országos ülés vitájáról l. Jk. III. 418–437. és KLÖM II. 117–118.

[41] A kerületi javaslat ezeknek az adófajtáknak csupán pénzbeli megváltására adott volna lehetőséget (A tervezet szövegét l. Iratok I. 289.).

[42] Noha igazolásukra az országgyűlési jegyzőkönyvben (naplóban)...

[43] Az apróbb adózásokról szóló vitát l. Jk. III. 438–444.

[44] Nagylelkűségének tetőpontja.

[45] Ülés.

[46] „A méhekből, bárányokból és gödölékből járandó kilenczed, úgy szinte az urbarialis kappan, csirke, tojás, vaj és borjúbéli adózás egészen és minden kárpótlás nélkül eltöröltetett. Lesz, tudom, panasz, átok és harag az Ország Gyűlésére, a gazda asszonyoktól sok a kilenczednek eltörléséért nem boszonkodott volna annyira, mint ezért, már úgysem igen bírt az Ország Gyűlése köz kedvességgel Hazánkban, most még az asszonyok kérlelhetetlen darázs seregét is reánk zudítottuk." Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834, kiad. Sándor Pál, Zalaegerszeg, 1997, 58.

[47] A kerületi tervezet vonatkozó szövegét l. Iratok I. 289–290.

[48] Novák felszólalását l. Jk. III. 445–446. és KLÖM II. 120–121.

[49] Felsőbüki Nagy Pál (1777–1857) Sopron vármegye második követe az 1832–36-os országgyűlésen. Megyéjét az 1807-es, 1825–27-es, 1830-as, majd az 1839–40-es diétán is képviselte. Nagy Pál a XIX. század első harmadának meghatározó politikusa volt. Számos reformkérdést ő vetett fel elsőként az országgyűlési tanácskozásokon. Az alkotmányosság, a szólásszabadság védelme mellett felszólalt a jobbágyok helyzetének javítása érdekében. Nevezetessé vált 1825. nov. 3-i országgyűlési felszólalása a magyar nyelv ügyében, mely Széchenyit az akadémia megalapítását tárgyazó indítvány megtételére késztette (l. bővebben Varga János, Felsőbüki Nagy Pál és kora (1777–1857), Vasi Szemle, 1987, 494–510.). Felszólalását l. Jk. III. 452.

[50] Borsiczky István az 1825–27-es, az 1830-as és az 1832–36-os országgyűlésen Trencsén vármegye első követe. 1825 és 1836 között a megye alispánja. Felszólalását l. Jk. III. 449. és 452.

si[51] is csak természeti mivoltjokban kivánták a' Robotokat jövendőre nézve is megállapittatni – természetes, hogy a robotokat tárgyazó egész szerkesztetés nem tsak hogy meg tartatott demeg a' jobbágyra rosszabbá is tétetett azzal, hogy a' gyalog napnak 10-xral,[52] az igásmarhával téendőnek pedig 20-xral[53] lehető megváltása a' bérbe adás esetébe el nem fogadódott.[54] A' IV-Art: 7-dik §-phusát a' hosszú fuvarrul,[55] – úgy szinte a' 8-dik §-phust is a' fa vágásrul, és hordásrul,[56] valamint a' nádlásrul is,[57] a' Verkli után abrichtolva[58] csak redactiot esengő, és a' Personalis által mohon bekapni szokott majoritás megtartotta. Íme a' tsirkés Culminatio!

Ravazdy[59] megérkezett; Ödön[60] pedig honap után megy hat hétre haza. A' Palatinus[61] tegnap előtt meg érkezett Posonyba. Bétsből nem hallunk semmit a' mi érdekes volna.

Ezek után folytatását barátságos tudosításunk[na]k ismét Ferkotul várva[62] élj boldogul és légy elhitetve hogy vagyok 's maradok örökké hiv tisztelő barátod Novák

2.

Posonyba Oct: 1-sőjen [1]833

Kedves Barátom! Sept: 13-dikárul vett válaszoló leveled[63] igen kedves vala előttem, mert szép lelkednek valóságos tükre az. De különössen örvendeztető vala réánk nézve abbul Szathmárnak ditső határozatait is megérthetni.[64] Nagy figyelmet gerjesztettek azok itt közönségessen, és a' vélemények, képzelhed, felőlök a' szerént oszlának, mint a' hogy a' gyarlók politicus szinei változnak. Mink kevesen, a' bizonyos, hogy örvendünk derék tettén Szathmárnak: csak a' vallásügy feletti felirástokkal nem tudunk egészlen megbarátkozni, mert petitionak nem tarthatjuk

[51] Balogh János felszólalását l. Jk. III. 454.

[52] 10 krajcárral...

[53] 20 krajcárral...

[54] A kerületi tervezetet l. Iratok I. 290. A kerületi tervezet abban különbözött az országos bizottság javaslatától, hogy az utóbbi a robot kibérlése esetén elsőbbséget adott a jobbágyoknak. Az 1833. aug. 30-i országos ülés vitáit l. Jk. III. 460–469. és KLÖM II. 124–126. Az 1836: 7. tc. 5. §-a végül is megengedte, hogy a földesúr a robotot másnak is bérbe adja, de a jobbágynak lehetőséget adott arra, hogy az igás munkát 20, a gyalog munkát pedig 10 krajcárral megválthassa.

[55] A kerületi tervezet a hosszú fuvart eltörölte, helyette minden egésztelkes jobbágy két marhával két napig köteles szolgálatot teljesíteni (l. Iratok I. 293.). Az 1833. aug. 31-i országos ülésen a kerületi javaslat kapott többséget (l. Jk. IV. 10–13. és KLÖM II. 130.).

[56] Az úrbéri állományba be nem foglalt erdőkben a tűzi- és épületfa vágásával (faizás) élő jobbágy a kerületi szerkesztés értelmében tartozni fog „minden egész telkes Jobbágy a' lakó helyétől az Uraság által két közönséges mértföld távolságnál messzebb ki nem jelelhető erdőben egy Po'sonyi mértésű öll fát összevágni, azt szinte a' földes Úri Jószág határán belül kimutatandó, és a' vágás helyétől a' lerakás helyéig két közönséges mérföldnél messzebb ki nem jelelhető helyre hordani,..." (Iratok I. 293–294.) A IV. tc. 8. § ezen szakaszáról szóló vitát l. Jk. IV. 13–32. és KLÖM 130–132.

[57] A kerületi szerkesztés 8. § második szakasza foglalkozott a nádlás (nádvágás) kérdésével, ennek értelmében minden egész telkes jobbágynak évente 40 kéve nádat kellene vágnia (l. Iratok I. 294.). A vitáról l. KLÖM II. 132–133.

[58] idomítva...

[59] Ravazdy István (1794–?) Bihar vármegye táblabírája, Tisza Lajos lemondása után a megye második követe.

[60] Beöthy Ödön (1796–1854) Bihar vármegye táblabírája, az 1832–1836-os országgyűlésen a megye második, majd első követe. Megyéjét az 1830-as, 1839–40-es, 1843–44-es diétán is képviselte. Az 1847–48-as országgyűlésen csak 1848 márciusától volt jelen. 1841 és 1844 között a megye első alispánja. 1848-ban bihari főispán, majd délvidéki teljhatalmú országos biztos, később erdélyi biztos. Emigrációban halt meg.

[61] József főherceg, nádor (1776–1847) a felsőtábla elnöke.

[62] Deák Ferenc Kölcseyhez intézett, 1833. szept. 22-i levelét l. Kflev 165–166.

[63] Kölcseynek Novákhoz írott levelei, így az 1833. szept. 13-i is, egyelőre ismeretlenek.

[64] Szatmár vármegyének a vallásügyben hozott végzéseiről l. a bevezetőben foglaltakat.

– a' törvényhozási test elleni panasznak pedig tekinteni nem is kivánnók. De valamint te édes Ferim minden glossák[65] nélkül adád a' történteket, úgy igen igen ohajtva vártt személyes feljöveteledig mink is fentartjuk azokat. Ó vajha már baráti kőrődbe látnám ismét magam! Ehagyatottnak képzelem magamat, mert Déák[66] tegnap előtt ment haza hat hétre – Beőthy[67] sem érkezett még vissza; – 's így érzelmeim önnön keblembe feszengenek csak, mert a' ti távullétetekben itt ugyan viszhangra nem igen találnak. Ha feljöveteled előtt még B. V. Miklóst[68] a' derekat látnád, üdvezelld nevemben – sokat foglalatoskodik lelkem véle.

Diaetalis dolgaink folyamatja igen meddő. Álmosan, 's kedvetlenül megy minden Jelenlegi tanátskozásaink tárgy in Circulis az Urbér tekintetében tett észrevételeket magában foglaló főrendi Izenet.[69] Nem nagy szerentsét tésznek ezen észrevételek, (mellyek nem kétlem már kezedbe vagynak) mert elfogadásra nem igen találnak in regula.[70] Fonákságok azomba történtek már mert p: o: a' gabonábul való pálinka égetés szabadságának meg tagadására a' kerületek is réá állottak;[71] – azon javaslatjokat azomba a' fő Rendek[ne]k, hogy a jobbágyok[na]k epületi fájzás engedtessen – elnem fogadták: 's igy a fájzáson ezúton se lesz segitve.[72] Az Ugarok[na]k kilenczed alá vételét tárgyazó fő rendi kivánat ellen compacta majoritas[73] fejtette ki magát kerületeinkben, mert 35. voks esett arra hogy szabad legyen az Ugar minden kilenczedeléstől.[74] Ezt öröm[m]el érdeklem, mivel alföldünkre a' materialis concessiok[na]k[75] bizonyára leg nagyobbikja. Honap az 5-dik Czikkelyre jön a' sor, következésképpen azon fő rendi észrevételre, mellyszerént annak hogy a' jobbágy egy átaljános somma lefizetésével magát örökre ki válthassa itt sem idejét, sem helyét nem lelik.[76] A' Nemességet nemtelen oldalárul esmértető egy kivánat – mellyet hogy elnem fogadnak tellyes remény taplál: – ugy bizom abba is, hogy az Uriszékek meg tartását,[77] a' Consiliumnál marandandó fellyebbi el-

[65] magyarázatok...

[66] Deák Ferenc (vö. a 14. sz. jegyzettel)

[67] Beöthy Ödön (l. a 60. jegyzetet)

[68] Báró Wesselényi Miklós (1796–1850) mint Szatmár megyei birtokos a felsőtábla tagja, a liberális ellenzék vezéralakja. Wesselényi 1833 májusában az erdélyi események miatt távozott Erdélybe a pozsonyi országgyűlésről.

[69] A felsőtábla az alsótáblának az úrbéri tárgyban küldött üzenetét 1833. szept. 12-én kezdte tárgyalni. A rendek a szept. 23-i kerületi ülésen kezdték vizsgálni a főrendek módosító javaslatait. A felsőtábla viszonüzenetét l. Iratok I. 322–347.

[70] rendre...

[71] A kerületi javaslat 3. tc. 2. § utolsó pontja eredetileg nem engedte meg a jobbágyoknak a gabonából történő pálinkafőzést (l. Iratok I. 275–276.). Az 1833. aug. 6-i országos ülésen azonban a törvényjavaslatba belefoglalták, hogy „gabonából és mindenféle termesztményekből" is engedélyezik a pálinkafőzést (l. KLÖM II. 27.). A főrendek azonban a gabonából való pálinkafőzést ellenezték. (l. Iratok I. 330-331). A rendek az 1833. szept. 26-i kerületi ülésén elfogadták a felsőtábla javaslatát, és a törvényjavaslatot így módosították: „és minden nemű termesztményekből (kivévén a gabonát) a pályinka főzés megengedtetik." (L. KLÖM II. 234.)

[72] Az alsótábla javaslata (l. Iratok I. 279–280.) csupán a tüzifa ingyenes faizását engedélyezte, az épületfa beszerzéséért azonban a jobbágynak „helybeli folyó áron" fizetni kellett volna. A felsőtábla módosítása szerint: „Azon helyeken pedig, hol épületi fajzás a' Jobbágyokra nézve divatban van, ezentúl az Uraság tsupán tsak a' Jobbágyi ház, és istálló fedelére (ide nem értvén mindazonáltal a' Zsindelyt) szükséges fát ingyen fog engedni: ..." (L. Iratok I. 332.) A kerületi vita összefoglalóját l. KLÖM II. 235.

[73] erős többség...

[74] A felsőtáblának az ugardézsmáról szóló javaslatát az 1833. szept. 28-i kerületi ülésen vitatták meg (A vitáról l. KLÖM II. 249–252.).

[75] engedményeknek...

[76] A felsőtáblának az úrbéri 5. tc. 2. §-ával, vagyis az önkéntes örökváltsággal kapcsolatos elutasító álláspontját l. Iratok I. 338–339.

[77] Az alsótábla az úriszék hatáskörét csupán a jobbágyok egymás közötti peres ügyeiben kívánta fenntartani, a földesúr és jobbágy közötti perekre

látást,[78] és a' 8-dik Art: innét való elhagyását[79] javasló fő rendi észrevételek sem fognak ezuttal még elfogadást nyerni; esmérvén azomba roskadni szokott inainkat, kétlem hogy az ezek felett következendő többszöri izenet váltások után is állandó majoritásra számitani lehessen. Azért édes Ferim, ha jöhetz jöjj. A' jövö héten elkezdődnek az Országos Ülések a' fő rendi Izenetre a' kerületekből készen felhozandó Válasz-Izenetünk felett – és még szép részt vehetz a' hanyatló igaz ügy pártfogolásában. Ugy meg fogytunk hogy gyakran voksra kerülvén valami 10. V[árme]gyeis hibázik egészlen – tellyes számmal meg igen kevés van: ez is árnyék törvényhozásunkra! – Bétsből azt is hiresztelik, hogy ujj királyi Propositiokra[80] tarthatunk legközelébb számot – nem éppen lehetetlen lévén hogy ez meg történjék, és hogy ujjontz katonák kivántassanak az Országtul, csak ezért is sies visza.

Isten veled. Ölellek szeretettel barátod Novák.

3.

Gyulán Nov: 28kán [1]835.

Kedves Ferim! Talán hosszas halgatásom gyanut is élesztett benned kedves Barátom! Ha némileg keletkezhetett is volna melegen érző kebledben, űzd el, 's annak helyt neadj; – mert te nékem felejthetetlen maradsz mind örökön örökké, és én tapasztalt barátságod meghidegülését a' legnagyobb veszteségnek tartanám mindég.[81] Azonban én minden lépten nyomon félre értetve, megrovattatva, és üldöztetve mit is írhattam volna néked Edes Ferim?[82] Csak erköltsi gyengeségünk' felöli panaszt — keserű jövendőt —, a' köz jón munkálodni tartató honfiak közötti személyes kajánság, irigység, és az átkozott fösvénység szülte szakadások' példáit – és sok sok illyeseket irhatnék egyedül. De hiszen az ön keblében dulni szokott, 's kárán sem okuló magyarnál ez mind nem újság; – és mi tán egyikünk sem tartozunk azoknak sorába, kik postán irott levélben egymás iránt illyesekröl bizton nyilatkozhatnak. Mert a sötétség szolgái előtt se mennyen, se földön nints szent dolog – 's ig[y] a' pecsét sem az!

Most mint könyörgő folyamodom hozzád. Kebelünkben lakó, 's vélem rokon Karassyay familia[83] Szathmár vármegyében eredetileg Nemesi productionalis pert kezdvén, 's folytatván, miután azon per-

nézve azonban azt meg akarta szüntetni (L. Iratok I. 303–304.). A felsőtábla viszontválaszában az úriszékek eredeti hatáskörét a jövőre nézve is fenntartani javasolta. (L. Iratok I. 340–341.)

[78] Az úrbéri pereket az eddigi szabályozás szerint a megyei törvényszéktől a Helytartótanácshoz lehetett feljebb vinni: az alsótábla javaslata ezzel szemben az úrbéri perek fellebbezését a közigazgatási útról a rendes bírói útra kívánta terelni. A felsőtáblának az eredeti gyakorlatot fenntartani akaró véleményét l. Iratok I. 344–345.

[79] A felsőtábla válasza a jobbágyok személy- és vagyonbiztonságát garantáló 8. törvénycikket a jogügyi munkálat megfelelő részeire akarta halasztani (L. Iratok I. 347.).

[80] királyi előterjesztésekre...

[81] Novák és Kölcsey barátságát bizonyítja az a Kölcsey által írt meleghangú búcsúztató, mely 1834 júliusában, Nováknak a követi tisztéről való lemondása után Pozsonyban keletkezett. A kézirat hitelességét az aláírók között szereplő Deák Ferenc 1866-ban maga is megerősítette (A búcsúlevelet l. Zsilinszky Mihály, Novák Antal életéhez, In, A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1884/85., XI. kötet, B. – Gyulán, 1886, 91–100.).

[82] Novák nyilván az 1835. február 3-i közgyűlésen elfogadott körlevél nyomán az év nyarán lezajlott királyi biztosi vizsgálatra utal (vö. a 2. sz. jegyzettel).

[83] Novák Antal testvére, Mária idősebb Karassyay István felesége volt. Idősebb Karassyay István és fia, ifjabb Karassyay István számára az V. Ferdinánd által adományozott nemesítő címeres levelet Pest vármegye közgyűlésen, 1836 júliusában hirdették ki, s az erről szóló bizonyító levelet ekkor állította ki a nevezett megye (Pest megyei Levéltár Pest-Pilis Solt Vármegye kis- és közgyűlési jegyzőkönyvnek [IV 3/a-1] 1836:3501.). Ifjabb Karassyay István Békés megyében 1837 és 1840 között levéltárnok, 1840-től

ben ki fejtődzött akadályok miatt nemességére nézve czélt nem érhete[84], azon familiának tagjai mint érdemekkel tündöklők elhagyván a' productionalis per utját uj Armalisért[85] a' királyi kegyelemhez folyamodtanak, és azt megnyerni is szerencsések lőn[n]ek. – Ezen Resultatum[86] sua via[87] Szathmárnak cum actis via Consilii intimáltatni fog.[88] Arra kérlek tehát méltoztas nékem azon Intimatumot, ha már megérkezett oda, sub lecta in copia[89] azonnal megküldeni – ha pedig mégérkezendő volna nékem utobb annak megérkeztével ezen barátságot éreztetni: Szíveségedtül kérelmem' bizonyos sikerét várva maradok szeretettel 's nag[y]ra becsüléssel hiv barátod Novák Antal.

D... Ferkótul[90] gyéren veszek levelet. Ditső 's tiszta annak minden tette folyvást...

Anderle Ádám

A BÉCSI UDVAR ÉS A CARLISMO

Írásom a téma feltáratlansága miatt inkább egyfajta kutatásindító közlemény, semmint kiérlelt eredményeket közreadó értekezés kíván lenni.

Az elmúlt években Szegeden egy hosszú távú, s az OTKA által támogatott kutatást indítottunk „Az Osztrák-Magyar Monarchia és Spanyolország" címmel. Sokfajta motiváció összegződéseként formálódott a program; most az látszik említendőnek, hogy a német történészek által kezdeményezett és 16 kötetben megjelent kutatás, mely a Habsburg Monarchia és Spanyolország történeti kapcsolatait tárta fel a 18. században, megszakadt.[1] Osztrák vagy német részről történő komoly erőfeszítésnek (a folytatást illetően) még szándéka sem látszik, hasonlóan egyébként az orosz-spanyol kapcsolatokat vizsgáló vállalkozáshoz.[2] Mindezért, az OTKA-pályázatban megjelölt időkeretet kitágítva, 1814-től kezdtük el a forrásfeltárást, egyszerre kutatva a bécsi birodalmi levéltárban (HHStA) valamint a spanyol külügy és a királyi palota levéltáraiban. Különös figyelemmel voltunk és vagyunk természetesen a magyar vonatkozásokra, ám e széles vizsgálat keretében számos más, fontosnak tűnő konkrét kutatási téma is körvonalazódott menet közben. Egyike ezeknek a carlismo és az OMM, illetve a Habsburg ház kapcsolata.

A spanyol probléma keletkezését VII. Ferdinánd halála jelenti, akit, fiúörököse

1843-ig aljegyző, 1843 és 1846 között alszolgabíró, majd 1846 és 1849 között fizetéses táblabíró. 1861-ben, majd 1867 és 1871 között első alispán (A Karassyay családra vonatkozóan l. Nagy Iván, Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal, VI., Pest, 1860.; Kempelen Béla, Magyar nemes családok, V., Bp., 1913.; Karácsonyi János, Békésvármegye története, I-III., Gyula, 1896, különösen I. 472–480. és III. 235.; Országos Széchenyi Könyvtár Aprónyomtatványok Tára. Gyászjelentések).

[84] Nemesítő, nemesség igazolásáról szóló per. Szatmár vármegye, több más megyével együtt egy ideig az erdélyi fejedelem, Bocskay István személyes birtokában volt, s az általa kiadott nemesi levelek hitelességét a későbbiek során sok esetben kérdésbe vonták, így járt minden bizonnyal a Karassyay család is (A productionális perről l. Frank Ignácz, A' köz-igazság törvénye Magyarhonban, II. rész, Buda, 1846, 462–484.).

[85] nemesi levélért...

[86] Eredmény, végzés.

[87] a maga útján...

[88] Szatmárnak az iratokkal együtt a Helytartótanácstól hivatalosan megküldetik.

[89] másolatban...

[90] Deák Ferenctől (l. a 14. sz. jegyzetet).

[1] *Juretschke* (ed.) Berichte der diplomatischen Vertreter des Wiener Hofes aus Spanien in der Regierungszeit Karls III (1759–1788). I–XVI. Madrid, 1970–1988. Vö. még H.O. *Kleinmann*: Grundlagen und Grundzüge der politischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich und Spanien in der ersten Hlfte des 19. Jahrhunderts. In: *Spanien und Österreich, 1800–1850.* Innsbruck, 1982. 9–21. Eddig egy kisebb közleményt adtunk közre, amely a Monarchia bomlásakor és az új magyar-spanyol diplomáciai kapcsolatok születésekor vizsgálja e kérdést. *Anderle Ádám:* A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok születése. (1920–1922). Századok, 1997. 6. szám, 1402–1410. Spanyolul Acta Hispanica T. II. Szeged, 1998. 9–19.

[2] *M. Espadas Burgos*: (ed.) Corpus Diplomático Hispano-Ruso (1667–1799). Madrid, 1991.

nem lévén, leánya, II. Izabella követett a trónon (1833), akit Ferdinánd fivére, *Carlos* nem ismert el legitim uralkodónak. Károly-Carlos és hívei, majd örökösei[3] a 19. század folyamán három hosszú polgárháborúban igyekeztek a trónt megszerezni, majd a 20. század közepéig élő erős politikai mozgalommá váltak. Persze a *carlismo* nem egyszerűen dinasztikus indíttatású politikai viszálykodást jelentett: mögötte feltárulnak a spanyol liberálisok és konzervatívok eltérő világnézetekkel és politikai programokkal vívott konfliktusai, a perifériák, a születő nacionalizmusok küzdelmei és kínjai, a spanyol paraszti ambíciók, de a spanyol munkásmozgalommal és a köztársasági irányzatokkal is találhatunk kötődéseket.

Maga a *carlismo* a spanyol történettudományban komoly figyelmet kiváltó kérdés[4], ám ennek még jelzésszerű bemutatása sem tartozik – itt és most – feladataink közé.

Ami figyelmet érdemel eközben, az a *carlismo* nemzetközi vonatkozásainak feltáratlansága, beleértve *Bécs és a carlismo közötti viszony* problémáit is.

Ennek vizsgálatára jó forrásként szolgálnak a spanyol követek Bécsből küldött jelentései, amelyeknek folyamatosan egyik központi témája Carlosnak, valamint követőinek, családtagjainak, a későbbi trónkövetelőknek bécsi és ausztriai jelenléte és tevékenysége. A spanyol konzulok jelentéseinek is egyik hangsúlyos és állandó témája a carlisták Monarchián belüli mozgásának figyelemmel kísérése.

Persze érdemes kronológiai szempontból kisebb, konkrét periódusokat komolyabban és mélyebben is megvizsgálni. Mindenekelőtt az 1833–36 közötti éveket, amikor Ausztria, Poroszországgal és Oroszországgal együtt a trónkövetelő Carlos mellé állt. Ami ekkor fontos, és a továbbiakban még elemzésre vár, az az, hogy a *Szent Szövetség*, azaz Európa konzervatív monarchiái álltak Carlos mellé, a liberális Európa (Anglia, Hollandia, Portugália, Franciaország) támogatását élvező Izabellával szemben.

Természetesen a spanyol ügyekben Metternich herceg megfontolásait is említésre érdemesnek tartja a spanyol követ, aki a liberális Európával szemben akar szilárd európai szövetséget építeni, s igyekszik a *carlismót* ehhez eszközként felhasználni – derül ki a jelentésekből. A spanyol követ 1834-ben jelenti haza Bécsből: Metternichnek két ideája van, írja: egyfelől azt hiszi (egyébként tévesen, jegyzi meg a követ), hogy a klérus egésze Don Carlos mellett áll; másfelől úgy hiszi, hogy Izabella mögött „nyugtalan és ambiciózus emberekből álló másik párt áll, amely őfelsége kormányát irányító filantróp nézetektől segítve akar hatalomra jutni, hogy a rendetlenséget és az anarchiát vezesse be az országban".

Szemmel látható, hogy a nagyhatalmú Metternichet a spanyol liberális reformok idegesítik. A nagykövet Metternichnél Mária Terézia és a II. József reformjaira hivatkozva próbálja megvédeni kormányát.[5] Az 1834–36-os iratanyagból

[3] VII. Ferdinánd testvére, Carlos, V. Károlyként tételeződik a mozgalomban, halála utáni örököseit Carlos María Isidro de Borbónt majd Carlos Luis de Borbon y Braganzát VI. és VII. Károlyként említi a carlista tábor. Vö. *Roman Oyarzun*: Historia del Carlismo. 3ª ed. Madrid, 1965; *José Luis Vila-San-Juan*: Los reyes carlistas. Los otros Borbones. Madrid 1993; *Ignacio Romero Raizábal*: El carlismo y el Vaticano. Santander, 1968.

[4] *Stanley G. Payne* (dir.): Identidad y nacionalismo en la España contemporánea: El Carlismo (1833–1975). Madrid, 1996; *Francisco Rodriguez de Coro*: Los carlistas. 1800–1876. Madrid, 1991.

[5] Luis Noeli követ 1834 május 18-i jelentésében egy Metternichhel való beszélgetését rögzíti. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. Archivo Histórico. Továbbiakban: MAE(H) Leg. 1360, Nº 790. Lásd még ugyanebben a kötegben a Nº 36.

azonban az is kiderül, hogy Metternich óvatos, s kezdetben nem kötelezi el a Monarchiát egyértelműen a *carlismo* mellett, – ezért is nem 1833-ban, hanem csak 1836-ban került sor a diplomáciai kapcsolatok megszakítására. Carlos képviselője, Acudía gróf, VII. Ferdinánd volt minisztere ugyan megjelent Bécsben, de Metternich nem kezeli teljes jogú követként, – ahogy egyébként Izabella követét sem. A „carlista párt" azonban igen erős és aktív Bécsben, jelenti Luis Noeli követ, de Metternich elutasítóan kitérő választ ad az elismerést illető sürgetésükre. A spanyol követ 1834 végén még reményt lát arra is, hogy Bécs végül Izabellát ismeri el. Metternich „bölcs és óvatos", írja Noeli, és „alappal biztosíthatom Önt, írja miniszterének, hogy az osztrák kormány nem fog könnyen letérni az eddig választott útról", amit „sajátos semlegesség"-nek nevez a követ.

Metternich e megfontolt magatartását a diplomáciai szakítás időszakában is megőrizte, s 1845–1848 között a két párt közötti béke és megegyezés elérése érdekében szorgalmazta, hogy Izabella és „Montemolín grófja" (=Carlos) kössenek házasságot. Metternich szerint, azon kívül, hogy véget érne az áldatlan dinasztikus küzdelem, a trón körül „a nemzet többsége" tömörülhetne, és Spanyolország, erős belső pozícióból függetlenedhetne a külföldi befolyástól. E tervet a spanyol liberálisok heves ellenállása azonban lehetetlenné tette.[6]

A *carlismo* tehát összeurópai dimenziójú és jelentőségű ügy, s így Béccsel fenntartott kapcsolatának vizsgálata a Monarchia külpolitikájának új, teljesen ismeretlen dimenzióit is megvilágíthatja. E kérdésben még a legalapvetőbb adatok sincsenek rendben. Az 1997-ben kiadott, reprezentatív munkának számító, osztrák történészek által írott könyv még a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének dátumát sem ismeri pontosan.[7]

Arról van ugyanis szó, hogy a fiatal uralkodó, Ferenc József 1848 nyarán-őszén rendezte diplomáciai kapcsolatait Izabella kormányával[8] – s ez ugyancsak elemzést igénylő kérdés, s összefügg Spanyolország és Anglia megváltozott viszonyával, tehát az európai hatalmi konstellációk változásaival, – beleértve az 1848-as európai forradalmak hatását is.[9]

A Bécsben székelő spanyol követ hetente-kéthetente küldött jelentései eközben számunkra azért fontosak, mert folyamatosan küld információkat Madridba a magyar szabadságharc ügyeiről is.[10]

Mindenesetre Bécs 1848-ban rendezte viszonyát Izabellával, anélkül, hogy Károly követőivel megromlott volna a kapcsolata, sőt: a hatalom központjától távol élő Habsburg főhercegi családok és Carlos családja közt többszálú kapcsolat formálódott a század második felében. Maga „Beira hercegnője", V. Carlos második felesége is Habsburg-lány, Mária Beatrix.

Ez a szituáció érdekes és kényes. Egyfelől – a spanyol követi jelentések híra-

(1834. október 3.), Nº 75. (1835. május 2.), Nº 84. (1835. június 28.), Nº 92. (1835. július 31.), Nº 95. (1835. augusztus 6.) iratokat.

[6] Historia de España (dir. R. Menéndez Pidal). T. XXXIV. Madrid, 1981. 390.

[7] *Ferdinand Opll - Karl Rudolf*: España y Austria. Ed. Cátedra, Madrid 1997. E szerint „desde 1836 a 1851 Austria no mantuvo relaciones diplomáticas con España". Op.cit. 194.

[8] Az 1849 január 28-án kelt miniszteri instrukció, amely az új bécsi spanyol követ feladatait fogalmazta meg, világosan fogalmaz: „e félbeszakítás múlt év júliusáig tartott". MAE(H) Correspondencia de las embajadas.... Austria. Leg. 1361.

[9] *Josep Carlos Clemente*: Las guerras carlistas. Madrid, 1982, p. 156–161. Vö. M. *Espadas Burgos és J. R. de Urquijo Goitia*: Historia de España. T. 11. Madrid, Ed. Grados, 61–62, 79.

[10] Ezt az iratanyagot a MAE(H) Leg. 1360 tartalmazza. (Austria, 1834–1850).

dásai szerint – a császári udvarban folyamatosan erős Carlos-párt tevékenykedett (vezetőjük Lajos Viktor főherceg, Ferenc József fivére volt), miközben a kormány, s maga a császár kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápolt Izabellával – majd 1874 után XII. Alfonz kormányaival, már csak azért is, mert a XII. Alfonz feleségéül választott (1879) Mária Krisztina maga is a Habsburg család tagja.

A spanyol követ jelentéseiből kitetszően e szituáció erős feszültséget keltett a kormány és az udvar között. A spanyol követ 1874-ben, egy Andrássy gróf külügyminiszterrel folytatott beszélgetést reprodukálva jelentésében a következőket írja le a miniszter szavaiként, akit igen zavart az udvar harmadrangú főhercegeinek magas diplomáciát akadályozó Carlos-szimpátiája: „Ez nem jelent semmit: az Udvarban megvan a rangjuk, de ezen kívül ők senkik", mondja Andrássy ingerülten a spanyol követnek.[11]

Mindenesetre, Bécs 1874-ig Oroszországgal együtt politikailag és anyagilag is támogatta a *carlismo* törekvéseit.[12]

Másik, figyelmet érdemlő vonatkozás a 19. század második felében az, hogy Bécs – Poroszországgal együtt – igyekszik a „latin" Európa „alternatív" royalista politikai mozgalmait általában is támogatni, ahogy ezek is igyekeznek egymással összefogni. Arról van szó, hogy a *carlismo*-hoz hasonló jelenség Portugáliában a *miguelismo*, Miguel herceg trónkövetelő mozgalma, akik a detronizált olasz hercegekkel, francia Bourbon trónkövetelőkkel és III. Napóleon örököseivel európai konspirációt űznek, és az európai konzervatív udvarokban találnak is támogatókat – ha nem is a hivatalosság szintjén, s egymással is jó kapcsolatban vannak.[13] A spanyol konzulok és követek ezért figyelik árgus szemekkel a carlisták francia royalista erőkkel történő, s ausztriai területeken zajló konspirációit.

Érdekes olvasmányok e jelentések. Úgy látszik, hogy a bécsi udvar – anélkül, hogy az állami hivatalosság szintjén kompromittálná magát, ezeknek az általam előbb „alternatív royalista mozgalmak"-nak nevezett erők, trónkövetelők és párthíveik számára egyfajta azílumként biztosította a Monarchiát: Bécs, Prága, Baden, Marienbad fürdői és Trieszt ennek az európai monarchista emigrációnak a központjai.

S a spanyol carlistáknak például – Trieszt mellett – stílusosan a bécsi *Károly főherceg* nevű hotel a bázisuk és tartós pihenőhelyük.[14]

Az azonban látható, hogy 1874 után Bécs, korábban némiképpen kétértelmű magatartása a spanyol ügyekben megváltozott. Ennek nyilvánvaló oka maga Mária Krisztina személye, aki jó kapcsolatokat ápolt Béccsel és magával Ferenc Józseffel. A kapcsolatok hosszú távú ívét alapozta meg, hogy a leendő XII. Alfonz (1872–74 között) a Theresianumban végzett, együtt a Habsburg főhercegekkel, jó barátságba is kerülve néhányukkal.[15]

---

[11] "Eso no nos hace nada: en la Corte tendrían su rango y fuera de ella no son nada." Cipriano de Lazo követ 1874 augusztus 16-án kelt jelentése MAE(H) Leg. 1367.

[12] Luis López de la Pare követ Bécsből írt 1855 július 6-i jelentésében például bizalmas információkra hivatkozva írja: Szentpétervár pénzzel támogatja Carlost és híveit, amit a bécsi orosz követen keresztül folyósít. MAE(H) Leg. 1361. N° 683.

[13] *A. Bullón de Mendoza* y *Gómez de Valugera*: Carlismo y miguelismo; *María Manuela Tavares Ribeiro*: Restauraao miguelista versus restauraao carlista (1842–1851). In: *Hipólito de la Torre Gómez - Antonio Pedro Vicente* (dir.): España-Portugal. Estudios de Historia Contemporánea. Ed. Complutense. Madrid, 1998. 13–51.

[14] Vö. MAE(H) Leg. 1361, N° 619, N° 621, N° 624, stb.

[15] *Opll - Rudolf* i.m. 202; 1878 április 9-i jelentés Rudolf trónörökös és Alfonz baráti kapcsolatáról. MAE(H) Leg.1368. N° 53.

A spanyol követek Bécsből küldött jelentései arra engednek következtetni, hogy Ferenc József az 1880–90-es években erőteljesen korlátozta a carlisták Monarchia területén zajló tevékenységét, bár maga a bécsi udvar és a Habsburg család a rokoni kapcsolatokat fenntartotta. Ezt azonban a család politikai szférához nem kapcsolódó tagjaira testálta, ami természetesen egyfajta leértékelést is jelentett, konfliktusokat is keltve a császár és a carlista trónkövetelők között. 1894-ben Ferenc József például levélben jelezte „Carlos VII"-nek, hogy – miután Mária Krisztina régens lett – elvárja, Carlos felhagy az ellene irányuló szervezkedéssel.[16]

Ferenc József carlistákkal szembeni hűvös magatartásának volt azonban más oka is. Maga a carlista mozgalom az 1868–74 közötti forradalom és első köztársaság idején radikalizálódott, a föderalista („centrifugális") irányzatokkal, sőt köztársaságiakkal is kapcsolatra lépett, s az első köztársaság parlamentjében erős képviselőcsoporttal rendelkező legális pártként volt jelen. 1874 után bizonyos csoportjai pedig a szocialista munkásmozgalommal is kapcsolatba kerültek. A *carlismo* immár nem az európai (és spanyol) rend és monarchia – az Ancient Regime – eszményét képviselte Ferenc József számára, hanem a rendetlenséget és a kiszámíthatatlanságot. Az európai politizálásban tehát szerinte nem volt helye.[17]

Figyelmet érdemel végezetül, s ezért a levéltári források mellett ez is feldolgozásra vár, hogy a Monarchia-beli sajtó milyen bőséggel tájékoztatta olvasóit Károlyról – pontosabban Károlyokról –, a trónkövetelőkről, s magáról a carlista mozgalomról.[18] A bécsi, prágai és budapesti sajtó összehasonlító elemzése azonban – gyanúink és az első próbáink alapján – azt is kimutathatja, hogy a Monarchián belül Bécs, Budapest és Prága sajtója a spanyol ügyekben sok eltérést mutat; ennek jellege, okai és motivációi azonban kutatásra várnak, ahogy a spanyol carlisták lehetséges magyar kapcsolatai is. Ez utóbbi téren ismereteink meglehetősen sporadikusak, néhány mozzanatra korlátozódva – mint például Teleky Sándor gróf esete, aki részt vett a carlisták táborában a spanyol polgárháborúban, s fogságba esve Barcelonában csak Lesseps Ferdinánd közbelépése mentette meg a kivégzéstől.[19]

Befejezésül – anélkül, hogy összegezni kívánnánk vagy lehetne az elmondottakat – azt szeretnénk hangsúlyozni: a *carlismo és az OMM kapcsolatának vizsgálata, konkrét fontosságán túl azzal a reménybeli haszonnal is kecsegtet, hogy a Monarchia külpolitikáját is mélyebben és teljesebben ismerhetjük meg, miután gyakorlatilag máig semmit nem tudunk a Monarchiának az Ibériai-félsziget államaival való kapcsolatairól, ahogy az OMM Amerika-politikájának megírása is (beleértve természetesen Latin-Amerikát) még előttünk álló feladat.*

[16] Egy 1888. november 1-i jelentés közli, Habsburg Lipót főherceg Don Carlos lányát vette feleségül. A spanyol nagykövet ezért magyarázatot kért Kálnokytól. A külügyminiszter a császárra hivatkozik, aki, amikor Don Carlos trónkövetelő Bécsben járt, nem fogadta őt, s harmadik személlyel megüzente Don Carlosnak: e házasságtól ne reméljen politikai hasznot. A nagykövet nem vitatkozik, de jelentéséhez hozzáfűzi: Lipótnak nincs perspektívája; csak kapitány, és saját vagyona sincs. MAE(H) Leg. 1370 N° 248.

[17] A spanyol követnek Kálnoky gróf külügyminiszter kijelentette: mind Ferenc József, mind a kormány és a főhercegek évek óta minden kapcsolatot megszakítottak Don Carlosszal. A kapcsolatok javulását jelzi, hogy a két állam diplomáciai kapcsolatát 1888-ban nagyköveti szintre emelte. MAE(H) Leg. 1369, N° 89. 1888. május 26.

[18] Tájékozódásul eddig a *Reform* 1870–1875 évfolyamait, a *Fővárosi Lapok* 1868–1875. számait néztük át.

[19] Teleky Sándor emlékezete. Budapest, 1958, 42–43, 61.

BÖHMEN UND MÄHREN

Handbuch der historischen Stätten

Herausgeben von Joachim Bahlcke, Winfried Eberhard und Miroslav Polívka

(Kröners Taschenausgabe; Band 329.)

Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1998. CXXXI és 889 o.

CSEH- ÉS MORVAORSZÁG

A történeti helyek kézikönyve

1998 nyarán a stuttgarti Alfred Kröner Kiadó nevezetes zsebkönyvsorozatában különleges kötettel lepte meg Közép-Európa tudományos nagyközönségét. Nagy sorozatán belül, „A történeti helyek kézikönyve" címet viselő alsorozatban megjelentette Cseh- és Morvaország egykori legfontosabb településeinek több mint ezer oldalas, hely- és kultúrtörténeti lexikonát. A lipcsei „Közép-kelet-Európa Története és Kultúrája Szellemtudományi Központ" igazgatója, Winfried Eberhard és munkatársa, a Magyarország 18. századi történetével is foglalkozó Joachim Bahlcke, valamint a Cseh Tudományos Akadémia prágai Történeti Intézete tudományos munkatársa, Miroslav Polívka gondos szerkesztésében megjelent kézikönyv az alsorozat olyan újabb kötete, amely — Szilézia, Dánia, Pomeránia és a porosz, valamint az osztrák területek után — a jelenlegi Német Szövetségi Köztársaság határain túl, más országok területén fekvő, de német történeti szempontból (is) fontos helyek bemutatásának szentel megkülönböztetett figyelmet.

Miként a latin közmondás tartja, a könyveknek megvan a maguk sorsa, a maguk története. Ez az állítás különösen igaz erre a kötetre. Elkészítését még az 1960-as évek közepén Karl Bosl, a müncheni *Collegium Carolinum* elnöke, és Josef Macek, a prágai Történeti Intézet akkori igazgatója kezdte tervezni; több mint harminc esztendőnek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy végre lexikon születhessen belőle. Az 1968. évi Prágai Tavasz eseményei után a Csehszlovákiában visszarendeződött állapotok közepette a tervezett vállalkozás megvalósítására nem volt lehetőség. A két Németország egyesülését és a „vasfüggöny megszüntetését"követően viszont mind Lipcsében, mind Prágában szükségesnek vélték a lexikontervezet újjáélesztését. A munkálatok 1993-ban indultak, és pontosan negyven, német, cseh és osztrák történész több éves munkájának eredményeként, a lipcsei Szellemtudományi és a prágai Történeti Intézet együttműködésével 1996 végén fejeződtek be. Az évekig tartó közös munkálkodás eredménye egy, a közép-európai történészek és az érdeklődő nagyközönség számára egyaránt rendkívül fontos segédkönyv lett.

A lexikon Közép-Európa és Németország, illetve mindenekelőtt az egykori Német-Római Császárság története szempontjából különösen fontos cseh–morva területek 724 városának, mezővárosának, várának, kastélyának és kolostorának egységes alapelvek szerint szócikkekbe szerkesztett rövid történetét mutatja be. Mivel a két tartomány települései egy kötetbe kerültek, az eredeti elképzelések szerint jóval jelentősebb szócikkszámot ezért kellett lecsökkenteni. A valóságban mégis mintegy 900 nevezetes helyre találunk a kötetben adatokat, hiszen a szerzők a kisebb települések históriáját — ha csak néhány tőmondatban is — igyekeztek „becsempészni" a nagyobbak szócikkeibe. Ezekről, az önálló szócikkel nem rendelkező helységekről a kötet végén részletes helynévmutató tájékoztat, miként a lexikonban előforduló személyek megkeresését is gondosan összeállított, a születési és halálozási adatokat is feltüntető, több mint hatvan oldalas mutató segíti.

A történeti helyek hosszabb-rövidebb szócikkei nevük alfabetikus rendjében követik egymást. A kötet használata szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy azokat a helységeket, amelyeknek volt történelmi német neve, az ábécérendben ezek alatt helyezték el. A nem német anyanyelvű vagy a régi német helységnevekben kevésbé jártas olvasóknak mindez mégsem okoz problémát, hiszen a kötet végén németes alapossággal készített, cseh–német konkordancia-jegyzék segít abban, hogy a mai cseh helységnevek egykori német változatait megkereshessük — hogy csak egy-egy, a magyar történelem szempontjából is fontosabb példát említsünk: Brno = Brünn, České Budějovice = Böhmisch Budweis, Olomouc = Olmütz, Třeboň = Wittingau, Uherský Brod = Ungarisch Brod stb.

Az egyes szócikkekben a helységek különféle nyelvű (német, cseh, latin stb.) neveinek feltüntetése után — a gyors lokalizáció érdekében — megadják annak a járásnak (kerületnek) a nevét is, amelyben a mai Csehország határain belül, de az 1960. évi járásbeosztás szerint az adott település fekszik. (Az 1995-ben felállított új, jeseníki kerülettel járó csekély változásra a már előrehaladott munkálatok miatt nem lehettek a szerkesztők tekintettel.) A kerületek ismeretében azután a belső borítón lévő áttekintő, valamint a kötet végén sorakozó nyolc részletesebb térképen a helységek könnyen megtalálhatók. A térképek pusztán a helymeghatározást segítik, azaz a korábbi kötetek kiadási elveinek megfelelően és a zsebkönyv méretéből adódóan sematikusak, sem a domborzati, sem az útviszonyokat nem ábrázolják. Hasonlóképpen leegyszerűsítettek a nagyobb városok szócikkeihez csatolt történeti várostérképek és alaprajzok, hiszen ezek sem turisztikai céllal készültek, hanem azzal a szándékkal, hogy a település történeti fejlődését és szerkezetének átalakulását világosan követhetően ábrázolják.

A szócikkek a helységek rövid történeti vázlatát adják a legrégibb időktől egészen napjainkig. A szerzők külön figyelmet fordítottak arra, hogy a települések és templomaik első említését, illetve alapítását, majd birtokosaik változását röviden, ugyanakkor pontosan mutassák be. Emellett, a szűkre szabott terjedelem ellenére, a települések művészettörténeti szempontból legjelentősebb emlékeinek (templomok, kápolnák, várak, kastélyok, síremlékek stb.) legfontosabb adatait és jellemzőit is elolvashatjuk, de legkiválóbb szülötteik és személyiségeik sem hiányoznak a kötetből. Végül a szócikkeket néhány, a helységek 19–20. századi történetét és gazdasági fejlődést bemutató adat, valamint a lakosság különböző esztendőkből ismert létszámadatai zárják. Amennyiben ez lehetséges volt, megadják a lakosság nemzetiségi összetételét (csehek, németek, lengyelek, zsidók stb.) reprezentáló számadatokat is.

A helytörténeti lexikon a történész számára páratlan adatgazdagsága mellett bibliográfiája miatt is külön értéket jelent. A kötet tartalmazza Cseh- és Morvaország történetének 1996 decemberében lezárt válogatott, ugyanakkor tematikus bibliográfiáját: kutatási jelentések, sorozatok, forráskiadványok, térképek, helységnévtárak, lexikonok, országleírások, statisztikai munkák, politika-, település- és város-, népesség- és nemzetiség-, jog- és közigazgatás-, gazdaság- és társadalomtörténet, pecsét- és címertan, illetve pénz-, egyház-, irodalom-, zene- és színház-, valamint művészettörténet, genealógia, nyelv- és névtörténet és néprajz fejezetekben, összesen 987 tételben. Ennél, a más munkákból — ugyan nehezen, de — összeszedhető adatbázisnál még értékesebb az egyes szócikkeket követő, a településekre vonatkozó legfontosabb irodalom, hiszen ez gyakorlatilag nem más, mint Cseh- és Morvaország legújabb, bár természetesen nem teljes, helytörténeti bibliográfiája.

Hasonlóképpen színvonalasan összeállított a kötet függeléke is. A már említett hely- és névmutató, valamint a bibliográfia és a részlettérképek mellett a cseh–morva történelem legfontosabb közigazgatási, gazdasági és egyháztörténeti fogalmainak tizenegy oldalas glosszáriumát a Přemysl-, a Luxemburgi, a Jagello- és a Habsburg-dinasztiák családfái követik. Mindezeken túl a függelékben megtaláljuk a prágai és olmützi püspökök, majd érsekek, valamint a leitomischli, a leitmeritzi, a königgrätzi, a brünni, a budweisi, végül az 1993-ban alapított pilseni és az 1996-ban létrehozott ostrau–troppaui egyházmegyék püspökeinek jegyzékeit is. A Winfried Eberhard és Frank Hadler által írott, több mint száz oldalas bevezetés ugyanakkor tizenkét alfejezetben jó betekintést nyújt Cseh- és Morvaország történetébe, a kezdetektől egészen Csehszlovákia 1993 legelején történt szétválásáig.

A Kröner Kiadó új zseblexikonáról mindezek után bátran kijelenthetjük, kiváló segédkönyv, amely a szakemberek számára remek első útmutató a cseh- és morva történelem alapos, helyi szinten (is) történő megismeréséhez, miközben hasznos útitárs a Cseh Köztársaság nevezetes múltbéli településeit megismerni igyekvő turisták számára is. Használatát a magyar történészek sem nélkülözhetik, hiszen a magyar és a cseh–morva történelem előbb, főként ellenfelekként, utóbb viszont — közös Luxemburgi, Jagello, végül 1526 után Habsburg uralkodóinknak köszönhetően — szövetségesekként és a Habsburg Birodalom országaiként szorosan összefonódott. A kötet a magyar–cseh kapcsolatok további kutatásához is jó alapot kínál, hiszen számos Magyarországon is megfordult jeles személyiség (katona, politikus, művész stb.) életének alaposabb megismeréséhez, valamint Magyarország történelmének formálásában fontos szerepet játszó német–cseh nagybirtokos család (Liechtenstein, Pernstein, Schlick, Schwarzenberg, Žerotin stb.) csehországi szerepének feltérképezéséhez szolgál információkkal.

A jó könyveknek nemcsak sorsuk, hanem mondanivalójuk és tanulságuk is van. A cseh–morva helytörténeti lexikonnak megvan a maga tanulsága a magyar történettudomány számára is. A most megjelent kötet óriási előrelépés a cseh történettudomány és helytörténetírás számára, hogy kutatási eredményeit — az eddigi számos idegen nyelvű országtörténet mellett — a német nyelven olvasó,

szélesebb európai–amerikai történész-társadalommal a helytörténet szintjén is megismertesse. Ezek után ugyanis a történésznek Párizstól Moszkváig, Isztambultól New Yorkig pusztán fel kell nyúlnia kézikönyveit tartalmazó polcára és könnyen megismerheti, hogy egy-egy korábban még sohasem hallott cseh vagy morva város, vár, kastély vagy kolostor hol fekszik, miről nevezetes és milyen szerepet játszott Közép-Európa történetében. Sajnos, Magyarországról hiába keresgél polcán hasonló kötet után az idegen kutató. Hazánk immáron több mint 1100 éves múltjáról a nagy európai és amerikai könyvtárakban világnyelven csak elvétve akad egy-egy, napjainkra szemléletében és adataiban többnyire egyaránt elavult kötet. Ezek ismeretében viszont nem háborodhatunk fel azon, ha valaki a távoli nyugaton Budapestet keveri Bukaresttel, ha nem tudja, hogy Kassa vagy Nagyvárad eredetileg a magyar királyság legfontosabb városai közé tartozott, vagy a közeli Bécsből is pusztán Ofen, Raab és Ödenburg neveit ismeri Magyarország történetéből. A magyar történettudománynak ezért jó lenne követnie a cseh–morva lexikon kiváló példáját, valamint tanulnia születésének sorsából. Más módon ugyanis Magyarország olyannyira érdekes históriájának az európai történelembe való méltó beillesztésére sohasem lesz lehetőség.

Pálffy Géza

Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs

SAVARIA–SZOMBATHELY TÖRTÉNETE A VÁROS ALAPÍTÁSÁTÓL 1526-IG

A kötetet szerkesztette: Engel Pál. Szombathely története 1.
Főszerkesztő: Feiszt György
Szombathely Város Önkormányzata, Szombathely 1998. 295 o.

„Savaria–Szombathely közel 2000 éves története egyedülálló Magyarországon, hiszen ez az egyetlen város a Kárpát-medencében, amely a római alapítástól napjainkig lakott település volt" –olvashatjuk Szombathely most megjelent monográfiájának előszavában. A város különlegesen izgalmas múltja — úgy tűnik — évszázadonként kiérdemel egy-egy monográfiát. A 18. század végén az 1777-ben alapított egyházmegye első püspöke, Szily János megbízásából Schönwisner István írta meg Szombathely történetét, és ezzel egyben az első magyarországi várostörténetet. Schönwisner a kezdetektől saját koráig, antik források és a püspöki építkezéseken előkerülő római feliratos emlékek felhasználásával készítette el művét. A 19. század végére Szombathely lázas tempóban fejlődő, modern nagyvárossá nőtt, amelynek polgárai a kultúrára is szívesen áldoztak. 1880-ban kőszínház nyílt, Kuncz Adolf premontrei gimnáziumi igazgató egy tudományos vándorgyűlésen bemutatta a Foucault féle kísérletet, a város pedig a gyűlés emlékére kiadta Kuncz Szombathely-monográfiája első kötetét, melynek folytatását Kárpáti Kelemen írta meg 1893-ban. Most, újabb évszázad múltával Szombathely ismét várostörténeti összefoglalást jelentetett meg. Tervezett monográfia-sorozatának első kötete közel 1500 évet tekint át a kétezerből, a város alapításától (a magyar középkor záró évének tartott) 1526-ig terjedő időszak történetét. Három, a városhoz személyesen is kötődő kutató vállalkozott arra, hogy Savaria–Szombathely ókori és középkori történetét az eddigi ismeretek és saját új kutatási eredményeik összefoglalásával közérthető formában megírja.

A kötet — ha a két évszázados trendet figyelmen kívül hagyjuk — meglehetősen sokat váratott magára. A várostörténet-írás ugyanis nemcsak Szombathelyen, de egész Vas megyében jelentős eredményekkel büszkélkedhet. 1978-ban jelent meg Sárvár monográfiája, s azóta szinte a megye valamennyi városáról jelent meg hosszabb-rövidebb történeti összefoglaló. Szombathely viszonylagos lemaradását a város középkori történetének feltáratlansága magyarázza: a városnak elsősorban római kori történetét kutatták, a római coloniához képest jelentéktelen középkori püspöki mezőváros múltjának feltárása háttérbe szorult, ezért a mostani kötet elkészítéséhez több esetben alapkutatásokat kellett végezni. 1961-ben a Magyar Műemlékek sorozatban megjelent egy Szombathely műemlékeit bemutató kötet, amely rövid várostörténeti áttekintést is tartalmazott. A műemlék-kalauz — amely a szocialista könyvkiadás egyik nagy botrányát kavarta, szerzőire még a „történelemhamisítás"-vádját is rásütötték — a római uralom végétől 1526-ig terjedő időszaknak mindössze három oldalnyi terjedelmet szentelt, noha szerzője, Horváth Tibor Antal már évtizedek óta kutatta a város történelmét. Gyűjtése láthatólag kevés volt ahhoz, hogy egy új városmonográfia készüljön belőle, a mostani kötet létrejöttében mégis jelentős szerepet játszott. A jelen kötet szerzői

az *Acta Savariensia* sorozatban előbb — 1993-ban — *Szombathely a XV-XVIII. században* címmel Horváth Tibor Antal kéziratban maradt jegyzeteit tették közzé, egy évvel később pedig szintén az ő forrásgyűjtésének felhasználásával, de azt jelentősen kiegészítve, *Források Savaria–Szombathely történetéhez* címmel közreadták azokat a forrásszövegeket, amelyek a jelen monográfia alapját szolgáltatták. Az összegyűjtött írott források és az — elsősorban Kiss Gábor és Tóth Endre által végzett — ásatások eredményei együtt teremtették meg annak lehetőségét, hogy a mostani kötet elkészüljön.

A monográfia közel 300 oldalnyi terjedelemben, 5 nagy fejezetre tagolva tekinti át a város történetét. Az 1. fejezet az ókori, a 2. a kora középkori történetét tekinti át Szombathelynek. A 3. az Árpád-kor legfontosabb változásait ismerteti, a 4. fejezet pedig a püspöki mezőváros életébe enged bepillantást. Rendkívül érdekes az 5. fejezet, amely a középkorban az ókori Savariáról élő képet ismerteti meg az olvasóval. Az ókori fejezeteket Tóth Endre, a korai középkort Kiss Gábor, a késő középkori részt Zágorhidi Czigány Balázs írta, a szerzők közti együttműködést azonban jól jelzi, hogy bizonyos kérdéseket — például az úthálózat, vagy a város nevei — közösen öntöttek formába. A kötet Savaria–Szombathely minden korábbinál részletesebb és főleg folyamatosabb történetét tartalmazza. A legfontosabb eseményeket érdemes vázlatosan áttekinteni.

A későbbi város területén Kr. u. 6-ban vonult át először római hadsereg, s a vidék — vélhetően — fokozatos megszállása után, Kr. u. 50 körül került sor az új város, Colonia Claudia Savariensium megalapítására. Az egyre jelentősebbé váló Savaria Pannónia provincia kettéosztása után, 106-ban Felső-Pannónia tartomány polgári igazgatási központja lett. A napvilágra került római emlékek alapján Savaria az egyik legjobban ismert pannóniai város. Lakosainak száma a 2. században 6–8 ezer fő körül járhatott. A feltárt közel 200 felirat közülük több száznak a nevét tartalmazza, s enged olykor bepillantást életükbe. A colonia virágzása a 4. század második felében véget ért. Az egymást követő barbár betörések miatt a központilag irányított adminisztráció felbomlott, az import és a pénzutánpótlás megszűnt, Észak-Itáliában (Velence környékén) és Rómában Savariából érkező menekültek telepedtek le. A 370-es évektől a római lakosság sorsa szinte megállapíthatatlan, emiatt korábban a római élet 4. század végi megszűnésére következtettek. Régészeti adatok azonban arra utalnak, hogy a városi élet — igaz, jóval kezdetlegesebb színvonalon — fennmaradt Savariában. A kötet szerzői szerint a város nem maradt lakatlan a 456-ban bekövetkező földrengés után sem, amelyet hagyományosan a római élet utolsó dátumának szoktak tekinteni. A városnév fennmaradásából, a szentmártoni temető folyamatos használatából, valamint a Perint és Gyöngyös patak korábban mesterségesen kialakított elágazásának fenntartásából arra a következtetésre jutottak, hogy az egykori római népesség fennmaradását a 8. század elejéig tényként lehet elfogadni. Savaria (a 3. században bekövetkezett névváltozás következtében ekkor már Sabariaként) 350 évnyi szünet után 791-ben tűnik fel újra az írott forrásokban. Einhard, Nagy Károly életrajzírója szerint a frank uralkodó Sabarián keresztül tért haza az avarok elleni hadjáratról. Az avar kaganátus összeomlása után Nyugat-Dunántúl a Frank Birodalom része lett, Sabaria pedig — feltételezések szerint — igazgatási központ, a 4. században épült császári palota-együttes fennmaradt és megerősített épületében berendezett grófi székhellyel.

A római alapokon kialakított erődítmény és a településhez tartozó Szent Márton templom — úgy tűnik — a magyarok megjelenése után is szerephez jutott, mindkét épület Árpád-kori létezését igazolják a régészeti feltárások, noha a vár első írásos említése csupán a 13. század végén bukkan fel. A város középkori történetét az osztrák határ közelsége, valamint a birtokos győri püspökök személye, uralkodóhoz fűződő kapcsolata határozta meg. A 14–15. század folyamán több püspök is szembekerült királyával: a Kőszegi családból származó Miklós püspök I. Károllyal, Hédervári János Zsigmonddal, Benedek pedig I. Ulászlóval szemben állt Erzsébet királyné pártjára. A hűtlenné vált főpapok néha Szombathelyen vészelték át a király haragját, de az is előfordult, hogy a királyi hadak Szombathelyt is bevették. A szomszédos osztrák tartományokból több ízben is érte támadás a Nyugat-Dunántúlt, így Szombathelyt is. Az első ismert ostrom 1289-ben I. Albert osztrák herceg, az utolsó 200 évvel később, Miksa római király hadaitól érte a várost. A 14. század második felére Szombathely önkormányzattal, pecséttel, városias intézményekkel és épületekkel, számottevő iparos és kereskedő lakossággal rendelkezett. Közös szokásjogot használt több, Sopron körül csoportosuló nyugat-dunántúli várossal. 1407-ben földesurától, Hédervári János győri püspöktől kiváltságlevelet kapott. A püspök és a szombathelyi civisek közti egyezség alapján egyebek közt kötelezettségeiket egy összegben fizethették. (Évi 200 aranyforintot, — ugyanekkor Sopron 400, Sárvár 60 forintot fizetett évenként.) A szombathelyi privilégium a magyarországi mezővárosi kiváltságlevelek legkorábbi csoportjához tartozott, a kiváltságot elnyert mezőváros pedig a középkor végén a jelentős mezővárosok közé számított.

A kötet három szerzője a város történelmének egyetlen vitatott problémás kérdését sem kerülte ki. Igyekeztek állást foglalni például a város — szokatlan módon — egymással kapcsolatban nem álló magyar, latin és német nevének kialakulása, a római kontinuitás, a korai középkori vár keletkezése, a Szent Márton személyéhez fűződő helyi hagyományok, vagy az első magyar királyné, Gizella ún. hozománya ügyében. Külön erőssége a könyvnek, hogy a viszonylag jól ismert császárkori város és az eddig kevésbé ismert, de viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező középkori város története közti több évszázados űrt is sikerült kitölteni. Iskolai tanulmányaimat Szombathelyen végezve még úgy tanultam, hogy a 456. évi földrengés teljesen elpusztította Savariát, így nagy érdeklődéssel olvastam a város 5–11. század közti történetét. A minimális írott forrásanyag és a feltárások alapján levonható következtetésekből a kötetben meglepően kikerekedik a város története, – néha talán túlságosan is problémamentesen. A város a szerzők szerint először csak kikövetkeztethetően lett igazgatási központ, ahol — mivel civitasnak nevezték — várnak is lennie kellett, amely nyilván az egykori császári palotaegyüttes épületében jött létre, – a feltételezések azonban a későbbiek során már tényként szerepelnek. Mivel azonban az itt olvasható következtetések valóban logikus, szakmai érvekkel alátámasztható láncolatban követik egymást, joggal kaptak helyet a kötetben.

A szerzők nem csak a város történetének legfontosabb eseményeit, vitás kérdéseit írták meg, a kötet segítségével az egykori település is bejárható, akár képzeletben, akár — például a Séta a középkori Szombathelyen című fejezet segítségével — a valóságban is. Emellett a város számos egykori lakójáról olvashatunk villanásnyi portrét: a város szentjeiről, Quirinusról és Mártonról, vagy a középkorból Gosztonyi János püspökről, segédpüspökéről, Szombathelyi Dalos Gáspárról vagy éppen Szombathelyi Benedek rudasmesterről. Sajátosan szombathelyi jelenség, hogy itt nem érvényesül az az általános gyakorlat, hogy az időben haladva ismereteink is gyarapodnak: amíg a római colonia polgárai közül több százról maradt fenn több-kevesebb információ, addig a középkori mezőváros név szerint ismert polgárainak száma a 150-et sem éri el.

A helytörténetírás talán egyik legnehezebb ága a történész-mesterségnek, az ilyen munkák szerzőjének ugyanis egyszerre kell megfelelnie két nehezen összeegyeztethető elvárásnak. A szülőhelye-lakóhelye iránt érdeklődő olvasó a település aprólékosan részletes történetét szeretné olvasni, amelyből minél több új ismeretet kap az általa jól ismert utcákról, házakról, családokról. A jó helytörténeti munka azonban általános érvényű, másutt is alkalmazható következtetéseket is tartalmaz, a település történetét tágabb összefüggésekben is vizsgálja. Szombathely most megjelent monográfia-kötete mindkét szempont szerint jelesre vizsgázott: a város polgára és a kutató történész számára egyaránt élvezettel és haszonnal forgatható, a későbbi helytörténetírás számára pedig mintául szolgálhat. A tartalomhoz ez esetben méltó forma is társul: a szöveg megértését nagyszámú fotó, ábra, térkép és rekonstrukciós rajz segíti. Az olvasó különösen hálás lehet a szöveg melletti táblázatokért. Ily módon ugyanis lexikon kézbevétele nélkül jut rengeteg, az események megértéséhez nélkülözhetetlen ismerethez, amelyet valóban nehéz lett volna a szövegbe illeszteni: a római császárok vagy a győri püspökök egymást követő sorát éppúgy külön táblázat tartalmazza, mint a szombathelyi származású egyetemistáknak vagy a város ismert polgárainak máshonnan csak nehéz munkával összeállítható jegyzékét. Hasonlóan külön keretben, a főszövegtől jól elkülöníthetően megtalálhatjuk a legfontosabb forrásszövegek magyar fordítását is. A fotók ugyan „csak" fekete-fehérek (illetve a fejezetek élén barnítottak), minőségük azonban kifogástalan: a pecsétek köriratai éppúgy jól olvashatóak, mint bármelyik oklevél szövege. Tudományos könyvek ismertetésekor ugyan aligha fordult még elő, hogy a kötet technikai szerkesztőjének munkáját megemlítsék, ez alkalommal azonban feltétlen kivételt kell tenni. A táblázatok alá úsztatott háttér-fotók, az igényes tördelés, a jól megválasztott betűtípusok alkalmazásával ugyanis a kötetet tervező Bonyhádi Károly az elmúlt év egyik legszebb könyvét készítette el.

Csukovits Enikő

POLEN UND ÖSTERREICH IM 16. JAHRHUNDERT

Herausgegeben von Walter Leitsch und Stanislaw Trawkowski

Böhlau Verlag,Wien 1997. 196 o.

LENGYELORSZÁG ÉS AUSZTRIA A 16. SZÁZADBAN

A kötet osztrák és lengyel történészek közös vállalkozása, amelyben a 16. századi történelem olyan kérdéseit dolgozzák fel a szerzők, amelyek mindkét országban jelentősek voltak, illetve még

most is azok. A kötetben egy-egy részkérdésről — kivéve az utolsót — egy lengyel, illetve egy osztrák tanulmány szerepel. A munka célja a szerkesztőt idézve az volt, hogy megtörve a hagyományt, mely szerint az osztrák-lengyel viszonyt csak az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára vetítve vizsgálták, az összehasonlító vizsgálatokat kiterjesszék a koraújkorra is.

Tematikailag a kötet az uralkodó szerepét taglaló két tanulmánnyal kezdődik. Waclaw Uruszczak a 15. század végi, 16. század eleji lengyel királyi hatalomról értekezik. A szerző a király törvényhozói, végrehajtói és bírói funkcióit elemzi, és megállapítja, hogy a 15. század végéig a király mindhárom hatalmi ágat korlátozás nélkül gyakorolhatta, azonban 1505-től a törvényhozói funkciója teljesen alárendelődött a rendi gyűlésnek, majd 1578-tól a bírói hatalomban is visszaszorult a szerepe, azonban a végrehajtó hatalom a Jagelló-korban teljesen a kezében maradt.

A királyi hatalom kérdését taglaló osztrák tanulmány, amelyet Alfred Köhler írt, a Habsburg uralkodók centralizációs törekvéseit mutatja be a 15. század végétől egészen a Pragmatika Szankcióig.

Jacek Matuszewski lodzi jogtörténész professzor a lengyel koronabirtokok 15–16. századi elzálogosítását vizsgálta, kimutatván, hogy a lengyel állam gazdasági hanyatlásához ez a folyamat, amely pusztán az uralkodók gazdasági és politikai érdekeit képviselte, döntően hozzájárult.

A lengyel tanulmány párja Herbert Knittler munkája, aki az Enns alatti osztrák területeken fekvő Habsburg birtokok elzálogosítását elemezte, hangsúlyozva, hogy az elzálogosított birtokok száma és a zálogdíj is folyamatosan emelkedett.

Jan Pyrozynski tollából a krakkói egyetem virágkorával, azaz a 15. század utolsó harmadától a 16. század közepéig tartó korral ismerkedhetünk meg. A szerző részletesen mutatja be, hogyan vált a krakkói *alma mater* tipikus középkori skolasztikus intézményből reneszánsz egyetemmé. Kiemeli, hogy a 15. század végére az egyetem Európa egyik legrangosabb tanintézményévé vált, amit a külföldi hallgatók nagy száma, valamint az oktatók közötti jelentős európai humanisták jelenléte is bizonyít. A szerző a krakkói egyetem befolyásának csökkenését a reformációval magyarázza, melynek következtében a 16. század közepe után már csak szinte kizárólag belföldi egyetemistákat találunk az egyetemen.

Kurt Mühlberger a bécsi egyetem sorsát követi végig I. Ferdinánd egyetemi reformjaitól II. Ferdinánd által kibocsátott „Sanctio pragmatica" időszakáig (1623). A tanulmány rámutat, hogyan jött létre lassan az egyetem autonómiája, ami azonban nem jelentette azt, hogy a mindenkori uralkodó ne tudott volna beavatkozni az egyetem életébe, ami a gazdasági felügyelettől a tanrend és a tanelvek meghatározásáig terjedt.

A tanulmánykötet utolsó opusa az egyetlen, amely társ nélkül maradt: Gernot Heiß 16–17. századi osztrák nemességről írott munkájának lengyel megfelelőjét nem találjuk a kötetben. A szerző a korszak nemességének a társadalmi tagozódását, vagyoni helyzetét, birtoklásának módjait és kulturális képzettségét vizsgálja.

Bagi Dániel

KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI. SZÉPPRÓZAI MŰVEK

Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton

Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 382 o.

„Tudományos szövegkiadásunk régi adósságát törleszti Kölcsey Ferenc életművének kritikai kiadásával" — bocsátja útjára a sorozat első kötetét a sorozatszerkesztő, Szabó G. Zoltán. A *Hymnus* költőjének teljes életműve utoljára közel negyven évvel ezelőtt jelent meg, így egy új összkiadás szükségét aligha kell bizonygatni. A költő-politikus irodalmi és történelmi jelentőségének elismertsége nem csökkent, sőt, korunk új polgári átmenete idején gyakran emlegetett viszonyítási ponttá vált, főleg morális vonatkozásban. (A kritikai kiadás létjogosultságát persze nem az adja, hogy politikai pártok zászlajukra írták Kölcsey nevét.)

Tulajdonképpen furcsa, hogy ilyen későn kerül sor a Kölcsey-életmű „kanonizálására". A költő már életében óriási írói és politikai tekintélynek örvendett, s ő maga gondos atyaként igazgatta művei sorsát. A jó nevű pesti kiadó, Hartleben már a harmincas évek első felében szerződést kötött a „Kölcsey-összes" kiadására. Bár a terv nem jutott el a megvalósulásig, jelzi az irodalom társadalmi elismertségének emelkedését, amely Kölcsey nemzedékében végbement. A századforduló előtt az író még „attól is félhetett, hogy hasznát nem esmerő oktalannak fog tartatni", az olvasást pedig „idővesztésnek, élhetetlenség és leszegényedésre vezető biztos útnak" tartotta a hagyományos fel-

fogás. A reformkorra az irodalommal való foglalkozás, akár íróként, akár olvasóként, elismert tevékenységgé vált.

Kölcsey szellemi hagyatékát mindig is a nemzeti ereklyének kijáró tisztelettel kezelték. Összegyűjtött műveit először röviddel halála után, 1840–1848 között, Eötvös József, Szalay László és a közeli barát, Szemere Pál rendezte sajtó alá. 1859–1862 között Toldy Ferenc adta ki az előzőnél lényegesen bővebb második Kölcsey-összest, majd 1886–87-ben Angyal Dávid a harmadikat. E században is volt két összkiadás: az utolsót, amely minden korábbinál bővebb és jobb volt, Szauder József szerkesztette 1960-ban. Azóta azonban számos kézirat került elő, s közülük több, elsősorban Kölcsey közéleti (főleg megyei) szereplése során keletkezett dokumentum meg is jelent nyomtatásban. Közel negyven évvel az utolsó összkiadás után valóban eljött az ideje egy új kiadásnak, amely összegyűjti a szétszórtan megjelent írásokat, ráadásul, kritikai jellegénél fogva, pótolja a másfél évszázad szövegközléseinek hiányosságait, pontatlanságait, megmagyarázza a mai olvasó számára már érthetetlen nyelvi fordulatokat, utalásokat, kifejezéseket, valamint összefoglalja és rendszerezi a Kölcsey-filológia elért eredményeit. A sorozat ráadásul kisebb szenzációkat is ígér, eddig kiadatlan, mi több, ismeretlen Kölcsey-műveket (mint pl. az *Országgyűlési Napló* folytatását).

A kritikai kiadást egy, az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1991-ben alakult kutatócsoport készíti, Szabó G. Zoltán vezetésével. A kutatócsoport összetétele is jelzi: Kölcsey életműve az irodalomtörténet és a történetírás közös kincse. Igaz, a történészek többnyire csak a hagyaték nem szépirodalmi jellegű darabjait szokták forgatni: az Országgyűlési Naplót, a beszédeket, illetve azokat a dokumentumokat, amelyek megyei hivatalviselésével összefüggésben keletkeztek. Pedig Kölcsey életműve nem parcellázható fel közéleti és „írói munkásságra". Így a történeti érdeklődésű olvasó is haszonnal forgathatja a sorozat elsőként megjelent darabját, mely Kölcseynek közismertnek éppen nem nevezhető műveit teszi közzé.

A kötetben helyet kapott hat szöveg három műfajt képvisel. Itt találjuk Kölcsey egyetlen drámatöredékét (*A Perényiek*), három elbeszélését (*A vadászlak, A kárpáti kincstár* és a befejezetlenül maradt *A ferrói szent fa*), továbbá két fiktív védőbeszédét (*A férj-ölő, A gyilkos anya*). A művek közös kötetbe sorolása sem műfaji, sem kronológiai szempontból nem magától értetődő: bizonyos fokig technikai jellegű kényszer alakította így a tartalmat. A költő ugyanis sem drámaíróként, sem elbeszélőként nem hagyott hátra egy kötetre valót. A két fiktív védőbeszéd talán szervesebb egységet alkotott volna az országgyűlési és megyei beszédekkel; a szerkesztő (nem teljes meggyőződéssel) azzal indokolja felvételüket e kötetbe, hogy azok az elbeszélések „előtörténeteként is értelmezhetők".

Ezek a művek — a drámatöredék kivételével — 1832 után, tehát Kölcsey aktív közéleti szerepvállalásának idején, ezen belül is többségükben élete utolsó két évében születtek. A három (pontosabban két és fél) novella Heckenast Gusztáv *Emlény* című antológiáiba készült, érdekességük, hogy a költő ezekkel törlesztette a kiadótól megrendelt könyvek árát.

A történeti megközelítés számára kétszeresen is érdekes forrásanyagot jelentenek az elbeszélések. Egyrészt (értő olvasónak) egyedülállóan mély bepillantást engednek a polgári átalakulást kezdeményező reformer nemesség egyik reprezentánsának lelki folyamataiba. Az elbeszéléseket ilyen szempontból Kulin Ferenc elemezte kitűnő tanulmányában, középpontba állítva a bölcselő és politikus Kölcsey viszonyát a polgári átalakuláshoz, a nemesi polgárosodással kapcsolatos reményeit és kételyeit (Az epikus Kölcsey. In: Közelítések a reformkorhoz. Budapest, 1986) Kulin olvasatában *A Kárpáti kincstár*ban Kölcsey azt kutatja, „mik azok az erők, örökségek és hajlamok, amik eltéríthetik a nemzeti történelem békés-kontinuus haladásirányát". A tragikus végkifejlet sejteti: a borongásra hajlamos írót kételyek gyötörték a nemesi polgárosodás kilátásait illetően.

*A vadászlak*ban általában a feudális vármegye anakronisztikus viszonyait, a jogbiztonság hiányát, az embertelen börtönviszonyokat szokták észrevenni a kritikusok, mintegy Eötvös regényének, *A falu jegyzőjé*nek előképét látva a novellában. Kulin mélyebb etikai és filozófiai kérdéseket is felmutat az elbeszélésben: mennyiben vagyunk felelősek önmagunkért és mennyiben másokért? (A kérdés a politikai gondolkodás síkján a liberalizmus-konzervativizmus vitájának egyik hagyományos elemét képezi.)

A ferrói szent fa térben és időben távoli történetet dolgoz fel: a Kanári-szigetek egyikének meghódítását a középkorban. A félbemaradt novella (Kölcsey utolsó műve) középpontjában azonban egy nagyon is jól ismert reformkorigond, a nemzethalál víziója áll; egy közösség pusztulása, amely a külső körülmények kedvezőtlenné válása miatt megy végbe.

Az elbeszéléseket nemcsak a Kölcsey-kutató forgathatja haszonnal. Kellő óvatossággal, a szépirodalmi művek történeti forrásként való alkalmazásánál megkívánt kritikával, *A vadászlak*

és *A Kárpáti kincstár* számos realista miniatúrája társadalom- és mentalitástörténeti szempontból is elemezhető.

A kötet sajtó alá rendezője, Szilágyi Márton mintaszerűen alapos munkát végzett. A kritikai kiadások szokásos szerkezeti elemei — megjelenés, keletkezés, fogadtatás, jegyzetek, tárgyi és nyelvi magyarázatok — több helyen valóságos kis tanulmányt rejtenek magukban. Egyszerű megoldásával különösen szellemes és tanulságos *A Kárpáti kincstár* keletkezési idejének tisztázása. Ebben Szilágyi, saját korábbi tanulmányára támaszkodva nyomon követi, hogyan vált egy múlt századi kiadás sajtóhibája (1838 helyett 1833-at tüntetett fel megjelenési évként) magyarázó érvényűvé egy sor tanulmányban. E téves dátum nyomán Kerecsényi Dezső pl. látni vélte benne az Országgyűlési Napló nyomait (ugyanis akkor egyidőben készültek volna), Horváth Károly pedig egyenesen az író művészi fejlődését bizonyította *A vadászlak*kal összevetve a téves kronológia nyomán. A fenti minitanulmányhoz hasonló értékek másutt is előfordulnak, így pl. *A vadászlak* egyik jegyzetében a reformkor börtönügyi vitairodalmának válogatott bibliográfiája van elrejtve.

A történeti érdekű tárgyi magyarázatok igen alaposak. Ha mindenáron hibát keresnénk a kiadó fáradságos munkájában, akkor esetleg éppen a túlságosan hosszú, túl részletező, egy Kölcsey-kiadásban nem feltétlenül szükséges magyarázatokat kifogásolhatnánk. Például: a Curia említése kapcsán elhelyezésének történetét, kinevezési gyakorlatát, összetételét is elmeséli. A túl részletes, parttalan magyarázat már tálcán kínálja az alkalmat a kötekedő kérdésekre, pl. hogy miért nem említi meg a királyi tábla elnökét, a személynököt?

Tartalmaz a kötet két fiktív bírósági védőbeszédet is. Ezek egyrészt az igazságszolgáltatás és büntetőrendszer iránti megnövekedett érdeklődéssel, másrészt a bűn és bűnhődés felvilágosodásból származó problematikájával hozhatók összefüggésbe. Noha egyik irányban sem létezhetett semmilyen közvetlen hatás, a beszédeket olvasva természetesen Deák Ferenc pár éve kiadott ügyészi iratai jutnak eszünkbe, elsősorban a Babits-féle betyárbanda ügyében írott védelem.

A kötet terjedelmes függelékében közli a két befejezett novella egykorú német fordítását is.

Fónagy Zoltán

A BATTHYÁNY-KORMÁNY IGAZSÁGÜGYI MINISZTERE

Zalai gyűjtemény 43. Szerk.: Molnár András

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998. 322 o.

A Zala Megyei Levéltár 1998-ban megjelent, a Batthyány-kormány igazságügy miniszterét bemutató kötete a megszokottól némiképp különböző módon indítja az 1840-es évek elején még sikeres, ünnepelt ellenzéki vezér történetét. Az eltérés elsősorban a téma megragadásában, stiláris megjelenítésében és abban a megközelítésben nyilvánul meg, amely az évforduló természetesen ünnepélyes hangulata ellenére sem enged az emelkedett csábításnak, kerülve a hangzatos jelzős szerkezetekben megnyilvánuló emocionális csapongásokat.

A kötet szerzői a tényfeltáró, elemző és összegző feladatra összpontosítanak, indokolt esetekben kritikusan viszonyulnak a vizsgált korszakhoz, annak főszereplőihez, így magához Deákhoz is, ezáltal biztosítva egyben nagyobb nyomatékot méltató megállapításaiknak. Egyszerűen csak megérteni és megértetni próbálnak és a feltárt, illetve rekonstruált pozitív tények, összefüggések erejével lelkesítenek. A tanulmányok ugyanis egyértelműen azt bizonyítják, hogy van miért lelkesedni, van mire büszkélkedni történelmünk egyik kiemelkedő korszakának eredményeire emlékezve. Mert ha a rendkívül összetett kihívások megválaszolása során születtek is ellentmondásos döntések, a Deák aktív részvételével megformált 48-as mű kétségtelenül egy a korabeli legprogresszívabb egyetemes liberális polgári-alkotmányos értékeket magas szinten elsajátító, vállaló s azokat a hagyományos nemzeti tradíciókkal egységes cselekvési programban ötvözni képes törekvések eredménye volt, amely történelmi örökségünk napjainkig legkiemelkedőbb fejezetét képezi.

A tárgyalás időrendi kereteit meghatározó kiindulópontot 1843 ősze, Deák visszavonulása az országos közélettől, kudarcai és csalódásai jelentik. Molnár András (Deák Ferenc a forradalom előtt) ábrázolásában egy magánéletében boldogtalan, társtalan, kiegyensúlyozatlan ember jelenik meg, akin 45 őszétől politikai karrierjét is komolyan veszélyeztető depresszió teljesedik ki elsősorban betegsége következtében. Mindehhez lelki betegsége is társul, mivel úgy érzi, hogy a kor kihívásainak nem tud megfelelni. Kossuth-ék sürgetésére, hogy vállalja el az ellenzéki program kidolgozását, őszintén beismeri, hogy csupán „becsület és kötelesség" motiválja a csapatmunkában való részvé-

telre, „a siker reménye nélkül" és nem látja a programadás értelmét, mert az ellenzék felbomlásától fél. Alkotmányvédő defenzív taktikát javasol és nem ért egyet a kormány kíméletlen kritikájával, melynek számára nem mindig indokoltnak tűnő stílusa és tartalma sokban megerősíti a felkínált vezérszerep elhárításában. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy nem vállalt volna szerepet az Ellenzéki Nyilatkozat végleges formájának megszövegezésében, többek között mérséklő hatást fejtve ki a társadalmi reformtörekvések megfogalmazásában.

Az Ellenzéki Nyilatkozat Deák utolsó lényeges reformkori megnyilvánulása volt — hangsúlyozza Molnár András. 1847 nyarától ugyanis újra elhatalmasodik rajta a betegsége, nyugat-európai körútra indul és már előzetesen elhárítja az esetleges országgyűlési követséget. A november 15-i megyei közgyűlésen azonban újra aktívan vesz részt: üdvözli az uralkodói leirat reformszándékait, az ellenzéken belül kibontakozó 1848 februári vitában azonban egyértelműen Kossuth oldalán áll, elutasítva az ellene irányuló „középpárti" szervezkedéseket. Az európai forradalmi hullám nyomán felgyorsuló pozsonyi törvényalkotói munkálatokban nélkülözhetetlensége egyre nyilvánvalóbbá válik, távolléte pótolhatatlannak bizonyul. Elvbarátai sürgető hívó szavára a március 16-i zalai közgyűlésen válaszol: „Tudom, mit akartok. S ámbár roncsolt egészségem miatt nem fogom győzni a munkát, mindazon által ne vádoljon engem senki arról, hogy hazánk hasznára nem tettem, amit tehettem. Elmegyek." És valóban Pozsonyba sietett. Nem lelkesedésből, hanem lelkiismeretből. A jogalkotói folyamatba azonban még időben, annak sorsdöntő fázisában kapcsolódik be, elévülhetetlen érdemeket szerezve annak kiteljesítésében.

A cselekmény fonalát e ponton Fónagy Zoltán veszi át (Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás) a polgári átalakulás kulcsfontosságú kérdését állítva tanulmánya középpontjába.

Ismeretes, hogy a március 20-án Pozsonyba érkező Deák értetlenül és enyhe rosszallással fogadta a március 18-i jobbágy felszabadító határozat tartalmát. Kifogásolta a végrehajtás módját is és elhamarkodott rögtönzésnek minősítve helytelenítette a döntést, különösen azért, mert nem biztosított szerinte kellő felkészülési időt az átmenetre a földesurak számára és úgy ítélte meg, hogy ezáltal megbillent az egyensúly a nemesség rovására, az érdekegyesítő politika kárára. Az udvar és több konzervatív arisztokrata próbálkozásait a kész tények felülvizsgálatára azonban határozottan elutasítja, mert úgy véli, hogy a társadalmi modernizáció legfontosabb stratégiai kérdésében különösen elengedhetetlen kiállása a törvényesség mellett.

Deák pontosan tudatában volt annak, hogy az áprilisi törvények távolról sem oldották meg a felszabadított jobbágyság összes problémáját. A nép gondjait megkülönböztetett affinitással kezelte, falvak egész sora fordult közvetlenül hozzá kéréseikkel. Titkára, Tóth Lőrinc megállapítása szerint: „A nép bizalma árként ömlött felé, lakásának ajtaját az igazságszomjas nép egész csoportjai ostromolták napról napra." A napi sérelmek orvoslásán túl (melynek során a szolidáris humanizmus azonban sosem a szigorú törvényesség rovására érvényesült) legsürgősebb teendőnek ezért a megmaradt feudális kötelékek elvágását, azaz a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését tartotta. Ismét csak Tóth Lőrinc szavaival élve: „Ő írta volna a legjobb, legalaposabb, ugyanakkor legjobban megfelelő kódexeket, ki minden eszmét megmért, minden szót megfontolt bölcsessége mérlegén, mielőtt az életbe kitaszította volna."

A deáki törvénytervezet megszületését Fónagy pontosan követi végig és alaposan elemzi annak tartalmát. Részletesen mutatja be az áprilisban nyitva maradt kérdések megoldására irányuló próbálkozásokat és javaslatokat: egyrészt a majorsági zsellérek, az irtványok, maradványföldek, puszta telkek, a dohánykertészek, a kisebb királyi haszonvételek, a legelők, erdők és nádasok, másrészt a kárpótlás problémájának rendezésére. Kiemeli, hogy Kossuthtal egyetértésben javaslatában Deák az úrbéres föld fogalmát vitatott esetekben a lehető legszélesebben értelmezte ugyan, a parlamenti vitában a társadalmi igazság nevében azonban elvetette a tervezet radikális továbbfejlesztésére irányuló követeléseket. A tulajdon szentségének elvét hangsúlyozó és az „osztogatás politikája" ellen fellépő beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy az „ajándékozás" nem egyeztethető össze a szociális igazságosság elvével és rámutatott arra is, hogy az állami kárpótlás indokolatlan kiterjesztése azzal a veszéllyel is járna, hogy az állam „nem lesz képes a reá ruházott terheket elviselni." Az idézett eset is jól példázta Deák higgadt, józan, minden részletre és összefüggésre kiterjedő gondolkodását, kiegyensúlyozott politikai magatartását.

A Batthyány-kormány egészében betöltött helyét és szerepét Urbán Aladár mutatja be (Deák Ferenc a Batthyány-kormányban) s megrajzolva a miniszterelnökhöz fűződő viszonyát, részletesen rekonstruálva a kormányfőt többször is helyettesítő tevékenységét. Rávilágít arra, hogy Deák ezt a szerepét is nagyon komolyan vette, azt nem formálisnak tekintette és minden esetben a legnagyobb felelősséggel járt el, Batthyányval egyetértésben. Részletesen elemzi aktív részvételét a horvát

kérdés megoldására született augusztus 27-i törvényjavaslat kidolgozásában, majd lemondásának körülményeit és Batthyány újabb felkérése elutasításának motívumait. Urbán szerint Deák kormányzati szereplőként alkatánál fogva „sötéten látó" volt, pesszimizmusa azonban nem akadályozta meg abban, hogy mindvégig kitartson Batthyány mellett.

Parlamenti fellépéseit elemezve Urbán bizonyítja, hogy rendkívül igényes és következetes szereplései során Deák mindvégig szilárdan ragaszkodott az alkotmányosság szelleméhez és betűihez, és visszautasította azt a megközelítést, amely a cél érdekében eltűrte, sőt olykor kívánatosnak tartotta az attól való eltéréseket. Ugyancsak többször bírálta a Ház üléseinek gyakran ingerült hangulatát, ellenségeskedő, személyeskedő, agresszív stílusát és higgadt érvelésekkel leplezte le a radikális elégedetlenkedők visszatérő demagógiáját.

Ellenvéleményét nyíltan, rendszeresen és minden taktikai megfontolástól mentesen fogalmazza meg, teljes mértékben függetlenül attól, hogy kikre vonatkozik az. Július 31-én például, amikor belső azonosulás nélkül terjeszti elő javaslatát a vésztörvényszékről, hozzáteszi: „Én nehéz szívvel teszem e lépést, mert az ilyen törvény dictatori hatalmat ad, ez pedig alkotmányos országban kényes hatalom." Legszenvedélyesebbnek tartott augusztus 9-i beszédében pedig azért tiltakozik Eötvös népiskolai törvényjavaslata vitájában a különböző felekezetek iskolaállításának tervezett állami tiltása ellen, mert az eljárás szerinte a vallásszabadságot fenyegeti, megsérti a tulajdonviszonyokat és olyan helyzetben szít ellentéteket, amikor a haza komoly veszélyben van.

Pengeéles elemzéseivel igyekszik őrködni többek között a Ház és kormány viszonyában a montesqueui elvek betartása felett. A népszuverenitás talaján állva utasítja vissza a kormány esetleges túllépéseit vagy arra irányuló törekvéseit, amikor azt hangsúlyozza, hogy „a Ház felette állt minden hatalomnak". Ugyancsak a törvényhozás alkotmányőrző és kormányt ellenőrző funkcióját emeli ki, amikor arra figyelmeztet: „Ne terjesszük a minisztérium hatalmát, mert egyszer magunkra fordulhat." Összegzésként Urbán azt emeli ki, hogy Deák politikusként is kivételesen morális jelenség volt, aki szolgálatnak tekintette a miniszterséget és a képviselőséget egyaránt, s megpróbált legjobb tudása szerint eleget tenni vállalt kötelezettségeinek.

A kormányon belül Deák feladata mindenekelőtt az igazságügyi minisztérium megszervezése és irányítása volt. E tevékenységét mutatja be Dobszay Tamás (Deák Ferenc és az igazságügyi minisztérium szervezése), felvázolva a létre hozott intézmény szerkezetét, tevékenységi körét, a kodifikációs munkálatok menetét. Ismerteti az egyes osztályok munkarendjét, a Deák által meghatározott munkamegosztás lényegét (a miniszteri iroda titkára, Tóth Lőrincz, az úrbér és a kárpótlás kérdéseiért, Szalay László a kodifikációs munkálatokért, Ghyczy Kálmán államtitkár pedig a miniszter jobb kezeként a minisztérium működésének egészéért volt felelős) és értékeli a legfontosabb munkatársak teljesítményét. Részletes áttekintést ad a folyó ügyek alakulásáról is: a panasziroda működésén túl pl. a határőrvidékek polgári peres ügyeiről, a külön horvát osztály felállítására irányuló elakadt kísérletről.

Szakszerű elemzései során a tanulmány szerzője visszatérően érzékelteti mennyire humánus, embercentrikus és emberszerető volt a miniszter munkarendje és munkastílusa. Szigorúan következetes és szakmailag, morálisan maximalista követelményrendszere mellett Deáknak sikerült kifejezetten baráti hangulatot teremtenie hivatalában, „familiáris lényének vonásairól" téve bizonyságot. Fény derül arra is, hogy személyzeti politikájában a radikális közvélemény nyomása ellenére szívesebben választott a régi szakembergárdából, a kontraszelekciót erősítő álláshajhászokat kifejezetten nem kedvelte. Munkatársaihoz fűződő viszonyában a teljes politikai és nemzetiségi méltányosság jellemezte. Kinevezettjei és meghívottjai között jelentős számban fordultak elő nem magyarok. Liberális toleranciájáról tanúbizonyságot téve méltányolta és eltűrte azt is, hogy beosztottja, Irányi Dániel több ízben is az ellenzékkel szavazott minden negatív következmény nélkül.

Deák miniszteri működésének eredményeit és kudarcait összegezve a pozitív példák felsorolása és méltatása mellett Dobszay mindenekelőtt a jogrendszer polgári átalakításának — elsősorban a Frankfurtba távozó Szalay László kiválása következtében — elmaradását emeli ki. Érzékelteti, hogy a kormányzati munkában való részvétel sokszor kifejezetten terhes volt Deák számára, aki lemondását egyenesen megváltásként élhette meg. Önvallomás értékű helyzetértékelésében megrázó nyíltsággal, őszinteséggel szól erről, amikor kifejti: „Mindez barátom pokol e földön, látni a haza közelgő veszélyét, ott állni a dolgok élén, hatalom s tekintély nélkül, nem bízhatni senkiben és semmiben, s érezni azt, hogy életünk, becsületünk hihetőleg süker nélkül lesz koczkáztatva és mégsem léphetni le ezen helyről a haza miatt s a legszentebb kötelesség miatt."

A deáki életmű egyik legszínvonalasabb, a korabeli legmagasabb egyetemes követelményeknek maradéktalanul eleget tevő részével, a büntetőtörvénykönyv megalkotására irányuló munká-

latok bemutatásával két tanulmány is foglalkozik. Balogh Elemér (Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja) azt emeli ki, hogy Deák felfogása teljes mértékben megfelelt a büntetőjog polgári társadalom alapértékeit szolgáló küldetésének, hogy az ancièn régime brutális és irracionális büntetési rendszere után az általános társadalmi haladás szolgálata érvényesüljön. Koncepciója abból a 19. sz. közepére kiteljesedő liberális alapelvből táplálkozott, miszerint a társadalom számára az jelenti a kisebb bajt, amennyiben a bizonyítottság elégtelensége miatt a bűnös szabadlábon marad, mintsem ha az államérdekekre történő hivatkozással ártatlanokat hurcolnak meg. („Inkább mentessék fel 10 bűnös, mint egy ártatlan elítéltessék.")

Deák szemében és kezében a büntetőjog a társadalmi progresszió zászlóvivőjévé lép elő, azt a társadalomfilozófiai alapkérdést és követelményt állítva logikája középpontjába, miszerint az állampolgárok személyi méltósága oly nagy érték, ami nem engedi meg, hogy az állam és kormány hivatkozott értékeit elé helyezzék. A továbbiakban az alkotmányos szabadság érvényesülése elengedhetetlen garanciájának tekinti, hogy az individuum jogai a kollektíva jogait megelőzzék. Miközben Deák emberfeletti munkát végzett, a nép úgy tekintett rá, mint egy új Mátyás királyra, politikustársai és a közvélemény pedig joggal gondolta róla, hogy ő nem a jogi felelősség állami elkendőzése s nem a jogi csűrés-csavarás, hanem az igazság ügyének minisztere.

Mezey Barna (Deák Ferenc és a büntető eljárásjog reformja 1848-ban) a szakmaiságot meghatározó vezérlőelvnek tekintő Deák működésében a legfőbb belső dilemmát abban ragadja meg, hogy míg a reformkorban a jogi forradalom előkészítőjeként, a jogfolytonosság és törvényesség híveként, aprólékossággal alkotó józan kodifikátorként dolgozhatott, addig a higgadtságot nélkülöző radikális légkörben időszerűtlennek vélte a jog gyökeres átalakítását. 1848-as működése során így gyakran nehéznek bizonyult a politikai követelmények és a liberális elvek következetes betartásán alapuló szakmai igényesség egyensúlyát megteremtenie. Mezey tipikus példaként mutatja be a vésztörvény-javaslat történetét, melynek elkészítése során a paraszti és nemzetiségi mozgalmak megrendszabályozására ostromállapot bevezetését követelőkkel szemben csillapítani igyekezett a Házat azt hangsúlyozva, hogy szerinte inkább ágyúkra lenne szükség mint akasztófákra. Az 1843-as alapokon nyugvó tervezetet (ez lesz az 1849. I. tc. alapja) Mezey Barna jelentős jogalkotási bravúrnak minősíti, mivel Deák hű tudott maradni koncepciójához, s a statáriális követeléseknek csupán a legszükségesebb helyeken engedett, méghozzá úgy, hogy a kivételes hatalom gyakorlását szigorúan alkotmányos keretek között engedélyezte, s azt is miniszteri felelősség terhe mellett.

A kronológiai rendet is követő szerkezetben Deák 1848-as tevékenységének vizsgálatát Hermann Róbert (Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig) tanulmánya zárja, melynek bevezető sorai Tóth Lőrincet idézve kísérletet tesznek Deák politikusi habitusának meghatározására: „mint státusférfi nem bátor, hanem bölcs... Eleme a béke és a rend... Nem forradalmi ember, s a polgári háború viharai közt megszűnt jelentősége."

Ismeretes, hogy Deák az őszi forradalmi fejlemények közepette is a törvényességet védte. Szeptember 30-án elvetette Pázmándy arra irányuló javaslatát, hogy a hadi helyzet végleges rendeződéséig a parlament ne ülésezzen, mivel elengedhetetlennek tartotta, hogy bármily kis létszámmal is, de létezzen mint tényleges tekintély, amely a törvényességet egyedül képviseli és biztosítja. Fellépésével az OHB legitimitását védelmezte elszántan és nagy szolgálatot tett az önvédelmi háború törvényességének megalapozásában. A továbbiakban — a hatalmi ágak szétválasztásának kérdésében nagyfokú következetességet tanúsítva — az OHB-t magával a parlamenttel szemben is védelembe vette, igen veszélyesnek nevezve azt a törekvést, ha a Ház „a végrehajtó hatalom részleteibe beavatkozik, mert ez magára az országra is veszélyt hozna".

Vezető szerepre továbbra sem vágyott. Feloldhatatlannak érezte ugyanis azt a problémát, hogy miközben a törvénytelenség útjára lépő udvarral szemben a nemzet joggal veszi fel a küzdelmet a törvénytelenség elleni harcban azonban maga is rákényszerülhet törvénytelenségek elkövetésére. S bár nem volt biztos abban, hogy Kossuth politikája megoldáshoz vezet, azt azonban egyértelműen állította, hogy az esetleges belső meghasonlás biztos bukást idézne elő. Éppen ezért, bár fenntartásait sosem titkolta, a nyilvánosság előtti vitákat inkább kerülte: „bölcsességbe burkolá magát, elnémult, s csak szoros baráti magánykörökben hallatá intő szózatát".

A Windisch-Graetzhez induló küldöttségben azonban vállalja a részvételt. A próbálkozás kudarcát követően — ahogy azt a korábbi szakirodalmi állításokkal szemben Hermann meggyőzően levezeti — nem jószántából nem követi az országgyűlést Debrecenbe. Windisch-Graetz ugyanis csak azzal a feltétellel engedélyezte esetleges utazását, ha vállalja: ráveszi Kossuthékat a feltétel nélküli kapitulációra, miáltal olyan csapdahelyzet jött létre, amelyből csak a kivárás kínált számára menekülést. Deák a Habsburg megszállás alatt nem kompromittálta magát, s a parlament sem fosztotta

meg mandátumától. Június elején Pesten bukkan fel, bejelentkezik Kossuthoz, aki nagyon szívélyesen fogadja, érdemi munkakapcsolat azonban nem jön újra létre közöttük.

Az ismertetett tanulmányokat követve a kötetet Molnár András forráspublikációja zárja, melynek keretében első ízben kerül sor válogatás közlésére Dák Ferenc igazságügyi minisztériumi irataiból.

Erdődy Gábor

A SZABADSÁGHARC KATONAI TÖRTÉNETE

Pákozdtól Világosig, 1848–1849.
Szerkesztette: Bona Gábor.
Zrínyi Kiadó, 1998. 287 o.

Az évfordulós kiadványok nem mindég elégítik ki a hozzájuk fűzött reményeket. Úgy tűnik, hogy a 150. évforduló örvendetes kivétel. A nagy számú kiadvány között számos fontos, újszerű publikáció található. Ezek sorában kifejezetten hézagpótló a Bona Gábor által szerkesztett, s részvételével valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak bevonásával készült áttekintés, amely a szabadságharc katonai eseményeinek korszerű összefoglalása. A korszerűség nemcsak akként értelmezhető, mint azt az előszó írja, hogy „az ideológiák és előítéletek sallangjaitól mentesen„ tárgyalja a történteket. Érvényes ez a jelző azért is, mert a kötet tíz fejezetének öt szerzője az általa választott témakör kutatója és alapos ismerője.

Az első fejezet, „A Habsburg Birodalom katonai rendszere" Bencze László munkája. Jó körképet nyújt a Birodalom katonai szervezetéről, működéséről, tisztikaráról, annak képzéséről, a hadsereg mindennapi életéről, amint az 1815 után alakult. Az általános ismeretek közlése után a Szent István koronájához tartozó területeknek a hadsereggel kapcsolatos ismertetése következik, amelyet a közölt táblázatok az érintett területekről kiállított gyalog- és huszárezredek sorszáma, toborozási körzete, a határőrezredek sorszáma, neve és székhelye tesznek szemléletessé. Különösen hasznosak azok a táblázatok, amelyek a magyarországi újoncozási sorezredeknek, illetve huszárezredeknek 1848 előtti diszlokációját (elhelyezését) mutatják a gyalogság esetében zászlóalji, a lovasság esetében századonkénti bontásban. Ezt egészíti ki a budai főparancsnokság területén állomásozó magyar gyalogság tényleges erejéről, illetve az ugyanezen a területen található idegen gyalogságról és lovasságról áttekintést nyújtó kimutatás. A fejezetet — mint minden következőt — a témára vonatkozó felhasznált irodalom jegyzéke zárja.

A következő fejezet „ Az áprilisi törvények hadügyi rendelkezései, a hadügyminisztérium és a katonai közigazgatás a szabadságharc idején " címmel ad összefoglalást, szerzője Hermann Róbert. Először az áprilisi törvények hadügyi vonatkozású cikkelyeit tekinti át, így a kormány feladatköréről intézkedő III. és a nemzetőrség felállításáról rendelkező XXII. tc.-et. Előbbi vonatkozásában azt vizsgálja, hogy miként lehetett értelmezni, s Battyhyány május elején miként tudta elfogadtatni a magyar értelemezést. A fejezet a továbbiakban bemutatja a hadügyminisztérium megszervezését, Mészáros Lázár tevékenységét, a hadügy viszonyát a Batthyány által szervezett, a nemzetőrség és honvédség ügyeti intéző Nemzetőrségi Haditanácshoz. A Honvédelmi Bizottmány hatalomra kerülésével megkezdődött a hadsereg egységesítése, az újoncozás szervezése érdekében az országot hét hadmegyére osztották, s december elején megszületett a határozat a honvédelmi minisztérium és a Haditanács összevonására. Ennek kivitelezésére azonban már csak Debrecenben került sor. A fejezet végül röviden áttekinti, hogy az OHB munkájában december 14-ig részt vevő Mészáros távozását követően (amikor átvette a Schlick ellen szervezett magyar erők vezérletét) a szabadságharc végéig kik töltötték be a hadügyminiszteri tisztséget.

„A szabadságharc fegyveres ereje" címmel a témát Bona Gábor ismerteti. A fejezet először a nemzetőrség törvényben előírt szervezését, felszerelését, kiképzését majd önkéntesekből szervezett első honvédzászlóaljak felállítását vizsgálja. Augusztustól a nemzetőrség önkéntes tábori szolgálatát szervezik, szeptember második felében megkezdődik az újoncozás. A szerző ezt követően a november 27-i rendelettel egységesnek tekintett honvédsereg tiszti és legénységi állományáról nyújt áttekintést, megrajzolja a hadsereg politikai arculatát, és bemutatja, hogy a sorezredi tisztikar 1849 januárjában vagy a függetlenség kinyilatkoztatása után miként reagált a fejleményekre. Ismertetést kapunk az 1849 tavaszi hadseregfejlesztésről, fegyvernemeként annak eredményeiről. Végezetül eligazít a szerző a honvédsereg hadszervezetéről: a dandár, a hadosztály és a hadtest megjelölés

tartalmáról. Ezt egészíti ki az áttekintés, amely arról tájékoztat, hogy 1848 őszén és telén, majd 1849 januárjában mely hadtestek milyen sorszámmal szerepeltek, illetve hogy 1849 áprilisától milyen hadseregszintű csoportosítások jöttek létre. Mindhárom eddig ismertetett fejezet hasznos áttekintést nyújt a különböző fegyveres testületek összetételéről, szervezeti felépítéséről a cs. kir. csapatoktól a honvéd hadseregig.

„A honvédsereg ellátása és utánpótlása" című hézagpótló fejezet szerzője Csikány Tamás. Elsőként a fegyverellátást ismerteti: a sorkatonaság számára rendszeresített fegyvereket, a nemzetőrség és elsősorban a honvédség fegyverellátásának megszervezését, a pesti fegyvergyár létesítését és működését, a fegyvergyártás kiegészítő üzemeinek létrehozását, valamint az 1849 januári áttelepülését a Tisza vonala mögé. A lőszergyártásnak, tárolásnak és az utánpótlás megszervezésének a sorkatonaságnál intézményesült eljárását ismertetve a szerző áttekinti a honvédsereg ezzel kapcsolatos feladatait és nehézségeit a szabadságharc különböző szakaszaiban. Kitér a ruhaellátás gondjaira, a honvéd ruhabizottmány megszervezésére és működésére, a csapatok élelemmel történő ellátásának szervezetére. Végül foglalkozik a szabadságharc hadtörténetének kevéssé ismert témakörével, az egészségügyi ellátással, a honvédsereg orvosainak szerepével, a tábori és állandó kórházak kérdésével, a sebesültek ellátásának és gyógyításának miként jével.

A szabadságharc egészét kérdéskörönkénti áttekintése után az első kronológiai fejezet Kedves Gyula „A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsapatok kivonásáig" című írása. Bevezetésül áttekinti a fővárosi szerbek kezdetben pozitív reagálását a márciusi forradalomra, az újvidékiek küdöttségének pozsonyi, a nemzetként való elismerését igénylő és eredménytelen útját április elején, majd a húsvéti nagykikindai vérengzéssel induló, a határőrvidékre hamarosan átterjedő ellenállást. A Karlócán május 13-án összeült szerb nemzeti kongresszus a Szerbiából érkező nagyszámú önkéntes (szerviánus) nyomására pátriárkát és vajdát választott és meghirdette a harcot a Szerb Vajdaság létrehozásáért. Ezt követően hamarosan szerb táborok alakultak mind a Bácskában, mint a Bánságban. A Ferenc-csatorna partján Szenttamás helység megerősítésével létrehozott tábort júliustól szeptemberig a magyar erők eredménytelenül ostromolták. A kudarc oka mind a vezetésben, mind az erőviszonyokban keresendő, de a védekező határőrök harcértéke a szerb lakosság támogatása és a szerviánusok fanatizmusa is fontos tényező volt. A hadsereget demoralizáló kudarcot csak részben ellensúlyozta Kiss Ernő ezredesnek szeptember 2-i, Perlasz bánsági szerb tábor elleni sikeres támadása. (Ezeket a hadműveleteket részletes térképvázlat szemlélteti.) A fejezet a továbbiakban a terjedelem adta keretek között részletezi az 1849 januárig, a magyar erőknek a délvidékről történt kivonulásáig a térségben lefolyt hadműveleti tevékenységet.

Az előbbiekkel időben részben párhuzamos, de térben máshol játszódó eseményekkel foglalkozik Hermann Róbert „Az 1848. őszi hadi események a Dunántúlon és a Felvidéken (1848 szeptember-november)" című fejezete. Bevezetésként a magyar-horvát konfliktus természetét, majd a magyar részről a Dráva mentén létrehozott védővonal szervezését és gondjait mutatja be. Részletesen ismerteti Jellasics támadásának előzményeit, lefolyását, a pákozdi csatát és a horvát sereg üldözését. (Jellasics előnyomulását és menekülését egészoldalas térképvázlat ábrázolja.) A fejezet a továbbiakban Perczel Mór hadműveleteit: a Dél-Dunántúl felszabadítását részletezi. A kronológiai rendbe illesztve a szerző szól szlovák légió a szeptemberi rövidéletű és kudarcos vállalkozásáról, továbbá Lipótvár biztosításáról. A befejezés a magyar seregnek a Lajtát átlépve folytatott alsó-ausztriai hadjáratát, az erőviszonyokat és a kudarc okait elemzi. A szerző itt, mint Görgey-kutató otthonosan mozog, amit jól érzékeltet a részletes irodalomjegyzékben az általa írott tanulmányok sora.

Bona Gábor: „A téli hadjárat (1848 december-1849 február)" című fejezetét a politikai és katonai feltételek elemzésével kezdi. Ezt teszi szükségessé, hogy december 2-án V. Ferdinánd lemondott, Ferenc József került a trónra és rövidesen megindult az osztrák fősereg támadása is Windisch-Grätz herceg vezetésével. A katonai események nyomon követése előtt a szerző — a politikai fejlemények ismertetése után — mindenek előtt bemutatja a szembenálló seregek erőviszonyait. Ezt követően az erdélyi helyzetet — amelyről eddig nem esett szó — elemzi az őszi újoncozást követően kezdődött román mozgalmaktól és a polgárháború kirobbanásától, amelyet a császári erők támadása, a székelyek önszerveződése és veresége követett. A magyar erők már Csucsáig szorultak vissza, amikor Bem december 20-án átvette a főparancsnokságot és két hét alatt megfordította a helyzetet. A munkának ez a legterjedelmesebb fejezete három szakaszban tárgyalja az erdélyi fejleményeket: a fentiek után egyrészt a piski csatáig történteket, majd az 1849 február-márciusi eseményeket ismerteti, amelynek eredményeként Bem az Észak-Erdélyben operáló román határőröket Bukovinába szorította. Ez a fejezet foglalkozik a Görgey által vezetett feldunai hadtestnek a főváros feladását követő méltán híres visszavonulásával, Perczel Szolnoknál bekövet-

kezett, helyi sikereket biztosító támadásával, a kápolnai ellentámadási kísérlettel, valamint a délvidéki fejleményekkel, amelyek a magyar csapatok kivonását követték. Az eseményeket számos vázlat szemlélteti.

A szabadságharc legsikeresebb eseménysorát is Bona Gábor mutatja be „A tavaszi hadjárat (1849. március-május)" című fejezetben. A szerző mindenek előtt a politikai feltételekről szól, nevezetesen az olmützi alkotmány hatásáról, valamint az erre adott válaszról, a függetlenség kikiáltásáról. A katonai események áttekintése Bem erdélyi, illetve Perczel Mór bácskai sikereinek bemutatásával kezdődik. Ezt követi a szabadságharc leginkább ismertetett eseménysorának, a fősereg áprilisi ellentámadása állomásainak: a Hatvannál, Tápióbicskénél, Isaszegnél és Nagysallónál lezajlott csaták részletes ismertetése és Komárom ostromgyűrűjének széttörése. Budavár ostoroma előtt a szerző áttekinti, hogy volt-e reális lehetőség, a másik alternatíva: a Bécs elleni támadás megvalósítására. Ezt sem a magyar sereg létszáma, sem állapota nem tette lehetővé, amihez még hozzá kellett adni a hosszú utánpótlási vonal okozta nehézségeket. (A lőszert Nagyváradról kellett szállítani.) Így mind katonai, mind politikai megfontolások Buda visszafoglalását indokolták, ami a vártnál hosszabb idő után, május 21-én járt sikerrel. A fejezet végül röviden áttekinti a további délvidéki és erdélyi fejleményeket is.

A szabadságharc befejező szakaszát Hermann Róbert „A nyári hadjárat (1849 június-augusztus)" című fejezete ismerteti. A cári intervenció diplomáciai előkészítését röviden vázolva a szembenálló felek haditerveit és erőviszonyait mutatja be. Ennek legfontosabb kérdése a haditervek realitása, amelyekből a szerző csak az orosz fősereg hadműveleti tervét tekinti reálisnak. A katonai események sorában előbb a bácskai csapatok vereségéről esik szó, majd a magyar fősereg Vág mentén indított ellentámadásának kudarcáról, s annak okairól olvashatunk. Ezt követően az orosz hadsereg betöréséről, a az osztrák-orosz erők erdélyi hadműveleteiről tájékoztat a szerző. Az orosz invázió után Görgey a június 26-i minisztertanácsnak az északról előnyomuló orosz erők késleltetése mellett Komárom központtal az osztrákok elleni erőteljes fellépést javasolta, amit elfogadtak. Haynau Győrnél aratott győzelme és a gyors orosz előnyomulás hírére a minisztertanács megváltoztatta korábbi álláspontját és a szegedi összpontosítás mellett döntött. Görgey erről nem értesülve, június 30-án arról tájékoztatta Kossuthot, hogy a győri vereség ellenére Komáromnál marad seregével. Majd ugyanezen a napon kézhez véve a tudósítást a megváltozott haditervről közölte: július 3-a előtt nem tud megindulni az összpontosítás helyére. Görgey ellen az engedetlenség és árulás vádja — állapította meg a kutatás — abból fakadt, hogy a két levél nem megírási és iktatási rendjében került Kossuth kezébe. Vagyis azt hihette a kormányelnök, hogy Görgey előbb igent mondott, — azután mégis a maradás mellett döntött. Ennek a félreértésnek a következménye az lett, hogy Kossuth július 1-én Görgeyt leváltotta a fővezérségről. A szerző szerint a szegedi összpontosítással a magyar sereg egyszerre tette volna ki magát mind az osztrák, mind az orosz főerők támadásának. Ezt akadályozta meg Görgey azzal, hogy a komáromkörnyéki ütközetek, majd a Vácnál már az orosz csapatokkal folytatott utóvédharcot követően a Pest felé előretört orosz fősereg hátában a Losonc–Rimaszombat–Tokaj–Nyíregyháza–Debrecen–Nagyvárad félkörívben vonult az összpontosítás helye felé. Közben a délvidéken a magyar erők súlyos veréseget mértek Jellasicsra, Erdélyben pedig Bem kísérelte megakadályozni az oroszok előrehaladását. A Segesvárnál, majd azt követően elszenvedett újabb vereségek után Bem a maradék erdélyi erők parancsnokságát átadva, a főparancsnokság átvételére indult. A szegedi összpontosítás nem járt sikerrel, mert Dembinsky — aki ekkor a magyar sereg fővezére volt — augusztus 1-én feladta Szegedet, s Temesvár felé vonult el. (A vár osztrák kézen volt, s magyar sereg ostromolta.) Augusztus 9-én a megérkező Bem átvette a főparancsnokságot, s felvette a harcot az előrenyomuló osztrák erőkkel. A csata azonban súlyos vereséggel végződött. Az ezen a napon Aradra megérkezett Görgey saját seregén kívül más szervezett erőkre nem támaszkodhatott. Így amikor Kossuth lemondott és őt bízta meg a fővezérséggel, Görgey haditanácsot hívott össze és tájékoztatta azt fegyverletételi szándékáról, valamint arról, hogy ezt a szemben álló orosz erők főparancsnokának, Rüdigernek a tudomására hozta. Az azóta sok vitára adott részleteket a szerző tömören összefoglalja, majd befejezésül ismerteti Komárom erődjének feladását. Az ismertetett eseményeket itt is számos térképvázlat teszi szemléletessé.

A kötet zárófejezetét: „A megtorlás és a magyar katonai emigráció" címmel Bona Gábor írta. Először áttekintést ad a megtorlás logikájáról és menetéről, majd jelenlegi ismeretei alapján megállapítja, hogy 1849–50-ben kb. 150-re tehető a kivégzettek és 1200 főre a várfogságra ítéltek létszáma. Kétharmada az elítélteknek a honvédseregben szolgált. Mindehhez járult a honvédség mintegy 12 ezer volt tisztjének — természetesen azoknak, akik nem a cs. kir. seregből kerültek át — közlegényként történt besorozása. A képet az teszi teljessé, hogy 1850-ben az osztrák hadsereg

végrehajtott az 1848-ban már esedékes újoncozást, amelynek eredményeként további 40-50 ezer volt honvédet soroztak be a hadseregbe. A fejezet a továbbiakban a török földre menekültekkel, az Újvilágba költözött emigrációval, Kossuth ameriakai útjával, az amerikai polgárháború neves magyar részvevőivel, végül az olaszországi magyar légió létrejöttével és szerepével foglalkozik.

A kötet tömör, információban gazdag tájékoztatást nyújt, s valóban hézagpótló és korszerű ismertetése a szabadságharc hadtörténetének. Mint ilyennek valószínűleg sor kerül újabb kiadására. Az esetleges javítások érdekében a recenzensnek volna néhány megjegyzése a pontatlanságok vagy félreértésekkel kapcsolatban. De mindenekelőtt az látszana kívánatosnak, hogy történjék meg az egységesítés: az idézetek helyét mindegyik fejezet jelölje lábjegyzetben. A másik megjegyzés technikai: az 1848. évi törvények sorszámát nem szokás a kettőspont helyett törtvonallal elválasztani: ez rendeletek, vagy általában iktatószámok esetén — igaz, fordított sorrendben — szokásos. Ami az egyes észrevételeket illeti, az első fejezetben világossá kell tenni, hogy a Német–római császárság több, mint 200 államalakulata nem a metternichi időszak jellegzetessége (11-12. o.), mert az 1815-ben létrehozott Német Szövetség csak 39 egységből állott. (Egyébként az 1835-ig uralkodó királyt a magyar sorszámozás I. Ferencként tartja számon.) Sajnálatos félreértés, hogy a pozsonyi törvénycikkek kimondták Magyarország függetlenségét. (32. o; az 56. o. ezt helyesen ismerteti). Ugyancsak félreértés az, hogy a nemzetőrségi kvalifikáció azonos a választásra jogosultság feltételeivel (36. o.), valamint az is, hogy a május 10-i budavári demonstráció fegyveres tüntetés volt. (40. o.) Helyesen: a tüntetést fegyveresen verték szét. Az 1848: XXII. tc. végleges formájában nem jelölte meg a felügyelet gyakorló minisztériumot. (41. o.) Nem valószínű, hogy Batthyánynak a hadügyi törvényjavaslat kidolgozásához bármi köze lett volna, mivel a miniszterelnök — figyelemmel társai felelősségére — nem avatkozott a szakminisztériumok munkájába. (66. o.) A hadügyi (újoncozási) vita valójában augusztus 16-23. között zajlott, s világosabbá teszi a helyzetet — a kormány helyzetét — ha nem a törvényjavaslat jóváhagyásának késlekedéséről, hanem annak megtagadásáról beszélünk. (Uo.) A Batthyány-kutató elgondolkodtatónak tartja, hogy helyes-e „az Ausztriával mindvégig együttműködésre törekvő" miniszterelnökről beszélni. (68. o.) Ez ugyanis a mondat folytatásában a nem méltányolt engedményeket sejteti, holott a kudarc oka Batthyány azon kísérlete volt, hogy ragaszkodjék a törvényességhez, amit Bécs — főleg Radetzky itáliai győzelmei után — nem volt hajlandó méltányolni. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a miniszterelnök valóban ne kívánta volna elkerülni az Ausztriával való összeütközést.

A lőszergyártást csak részben bízták hadifogoly — pontosabban megbízhatatlan 5. tüzérezredbeli — katonákra (84. o.), hiszen már 1848 nyarán a tüzérséghez jelentkezett honvédeket is beosztottak, legalábbis a gyalogsági lőszerek készítéséhez. Az alapanyagok egy részét, így a ként is csempészni kellett, de ez érvényes volt olyan gyógyszerekre is, mint a kinin, amelynek biztosítására 1848 őszén Csány az OHB-től kapott utasítást. Félreértés az, hogy a kormány április 26-án „a belbiztonság fenntartására felállítani rendelt nemzetőrség bevetésére hozott határozatot" (106. o.), hiszen ez a határozat az „önkényes őrsereg", vagyis a leendő honvédség felállítására irányult, — de annak a kivitelezése csak május közepén kezdődött, amint azt a szerző a továbbiakban helyesen ismerteti. (108. o.) Az önkéntes nemzetőri alakulatokat nem rendelték a Drávához (120. o.), mivel a dunántúli gyülekezőhelyről, Pápáról — Csány kormánybiztos minden igyekezete ellenére — már csak a Veszprémbe érkezett sereghez csatlakoztak. Érdemes volna megemlíteni, hogy Perlaszt ostrománál elesett a 10. honvédzászlóalj parancsnoka, Szemere Pál is. (121. o.) Vidos Józsefet a Kossuth Lajos Összes Munkáinak XV. kötete tévesen Vas megyei alispánként tünteti fel, s ez a tévedés lassan oszlik el. (149. o.) Néhány esetben a keresztnevek pontatlanok, így Apponyi kancellár György volt (231. o.), Szacsvay országgyűlési jegyző pedig Imre. (275. o.) Ingraham kapitánynak a szmirnai kikötőben nem kellett támadást indítania Koszta Márton kiszabadítására (281. o.), mert látva az amerikai hadihajó tűzkészültségét, az osztrák hadihajó kapitánya az ultimátum lejárta előtti percekben partra szállította Kosztát. Végezetül a sok hasznos térképvázlat kapcsán egy megjegyzés: a keménykötés belső első és hátsó oldalán ugyanaz a térkép található, „A Magyar Királyság 1848-ban". Ha a hátsó belsőn a hazai cs. kir. hadszervezet tagolódását mutatnák be, úgy az a hadosztály és dandárparancsnokságokat is feltüntetve, az jól szemléltetné az első fejezetben elmondottakat.

Urbán Aladár

Hahner Péter

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ELNÖKEI

Maecenas könyvek, Bp. 1998. 367 o.

Az Egyesült Államok történetével foglalkozó lassan gyarapodó magyarnyelvű történeti irodalom jelentős kézikönyvvel szaporodott. Hahner Péter munkája George Washingtontól Bill Clintonig, a kötet megjelenésének évéig tekinti át az Államok 42 elnökének politikai pályáját, bőven informálva azok személyiségéről és magánéletéről is. Szerencsés megoldása a kiadványnak, hogy minden kis életrajzi esszé a soron következő elnök önálló oldalon elhelyezett képmásával kezdődik, míg a szemközti (páratlan) oldalon az adott elnök személyi adatait és politikai tevékenységének eseményeit (választási győzelme, elnöki időszaka) találjuk. Ez az „adatlap" személyi vonatkozásban az elnök születési helyét, idejét, családi származását, vallását, iskolázottságának szintjét, foglalkozását ill. szakképzettségét, felesége — vagy feleségei — nevét, a házasság időpontját, gyermekei nevét, életkorát, az elnök halálának okát, helyét, idejét és jelenlegi nyughelyét is tartalmazza. (Sőt, kiterjed az illető gúny-, illetve ragadványneveire is.) Politikai vonatkozásban mindenekelőtt az elnök pártállását közli, majd választási győzelmének mértékét (az elektor, s 1824-től a közvetlenül leadott népi szavazatok számát), az elnökválasztási vetélytársakat és azok eredményeit, az alelnök és az államtitkár (külügyminiszter) nevét.

A személyi, családi és politikai adatok után következik az elnökök életútjának esszéisztikus feldolgozása 4–6 oldalon. Csak két esetben (F. D. Roosevelt és Nixon bemutatásánál lépi túl ezt a terjedelmet. Az első mondatok többnyire az elnök külsejéről, de minden esetben személyiségének jellemző vonásairól, ifjúságáról és tanulmányairól, majd korábbi foglalatosságáról és a politikához vezető útjáról, jelöléséről és megválasztásának körülményeiről számolnak be. A szerző előtt álló legnehezebb feladat az volt, hogy a megszabott terjedelemben kellő mennyiségű ismeretet közöljön a tárgyalt elnök tevékenységéről, elnökségének legfontosabb eseményeiről, a bel- és külpolitikai helyzetről. Mivel a kötet nem vállalkozhatott az Egyesült Államok történetének részletes bemutatására, ezek az esszék feltételezik az amerikai történelem bizonyos fokú ismeretét. El kell ismerni, hogy a terjedelmi korlátok keretei között ez gyakorlatilag sikerült olyan eseménydús időszakban kormányzó elnökök esetében is, mint például Lincoln, vagy F. D. Roosevelt.

Hahner Péter ügyelt arra, hogy kellően — sok esetben az anekdoták vagy pletykák felhasználásával — érzékeltesse az egyes személyek közötti alkati, vagy életviteli különbségeket, esetenként hangsúlyozva, hogy miben voltak elsők, úttörők vagy éppen hagyományteremtők. Így értesülünk arról, hogy melyik elnök költözött elsőként az új fővárosba, Washingtonba, ki volt az Államok legalacsonyabb, vagy Reagan előtt legidősebb elnöke, ki vonult özvegyen, vagy agglegényként a Fehér Házba, illetve, hogy ki volt az, aki csak elnökként házasodott meg. Természetesen fontosabb momentumok is hangsúlyt kapnak: mikor győzött először ellenzéki jelölt, mikor került az elnöki székbe az első, nem az eredeti tizenhárom államból származó politikus, mikor zajlott az első „szenvedélyes" választási kampány, s ki volt az első elnök, aki hivatalában halt meg, s ki hagyta el elnöksége idején elsőként az Államok területét, ki nevezett ki először feketét vagy nőt a kormányba. A megkülönböztető jelzőket és minősítéseket folytathatnánk, de talán fontosabb a szerzőnek az az eljárása, amelynek során kortársi véleményeket idéz, illetve az egyes elnökökről alakuló változó értékelésről számol be, többnyire megnevezve azokat a történészeket, akik egy-egy elnök tevékenységét új módon közelítenek meg és értékelnek.

A kötet élén bevezetést találunk, amely az Egyesült Államok elnökének hivatalát, az Alkotmány II. cikkelye által meghatározott hatalmat és feladatköröket mutatja be. Ezt követően az elnököket hat, a belpolitikai fejlemények, majd a nemzetközi helyzet által meghatározott csoportban ismerteti, minden korszakot elöljáróban tömören jellemezve. A korszakolás első három, 1898-ig terjedő időszakát a belpolitikai jellemzők határozzák meg: ez az „alapító atyák", a jacksoni demokrácia és a polgárháború nemzedékének időszaka. Az 1898. évi hódító háború után már „globális" szempontok érvényesülnek, s a szerző a négy korszak: a hódító és progresszív Amerika, a válság és a második világháború, a hidegháború, végül az ezredvég adta időkeretek között mutatja ba az egymást követő elnököket.

A kötet a felsőoktatásban is jól hasznosítható, ezért a recenzensnek volna néhány megjegyzése, amelyet a szerző figyelmébe ajánlana, mivel elképzelhető az — amire az előszóban utal — hogy a munka új kiadására sor kerülhet. A Bevezetésben mindenekelőtt a Konföderációs Cikkelyek kapcsán még égyértelműbbé kell tenni, hogy azok nem hoztak létre központi kormányzati vagy

törvényhozó szerveket. Amit róla elmond a bevezetés, az pontos. De az 1789. évi alkotmányról szólva az a kitétel, hogy „erős központi kormányzatot állított fel" (14. o.), a kevésbé tájékozott olvasóban azt a képzetet keltheti, hogy az előző *központi* kormányzat nem volt erős. A szerző igyekszik az amerikai történeti vagy politikai fogalmakat lefordítani és úgy használni. A *caucus* fogalmát valóban nem lehet, csak körülírni, — de azt valahol szövegben vagy lábjegyzetben meg kellene tenni. (ld. 18. és 73. o.) Szót kellene ejteni arról, hogy 1824. a közvetlen (népi) szavazatok ismertetése óta akadnak kisebbségi elnökök, akik az elektori szavazatok összességének egy államon belül az egyik vagy másik elnöknek juttató rendszernek („a győztes visz mindent") köszönhetik győzelmüket. (S itt lehetne szólni a népes államok megnyerésére irányuló választási stratégiáról.) Hasznos a Bevezetés 1. ábrája a főbb pártok alakulásáról, illetve átalakulásáról. A szemléletességet azonban talán növelni lehetne. Egyrészt a Föderalista Párttól a Republikánus Párthoz vezető vonalat csak szaggatottan kellene jelölni (hiszen valójában nem történt egyesülés), a Whig Párt esetében pedig növelni kellene a távolságot a alatta lévő Republikánus Pártól. Az egyenesen lefelé vezető nyíltól, egy ugyancsak folyamatos vonalvezetéssel kellene jelezni a Gyapot–Whigek csatlakozását a Demokrata Párthoz. (Erről a folyamatról Pierce elnöknél történik említés.) Ezt a táblázatot nem szabad túlbonyolítani felbukkanó harmadik pártokkal, de mert ezekről szó esik — ha máshol nem, az elnökválasztási ellenfelek felsorolásakor az elnöki „adatlapokon" — valahol röviden ismertetni kellene azokat összefoglalóan. Ez lehet a Bevezetés végén, vagy akár az utolsó esszét követően. A törvényhozás folyamatát bemutató 2. ábra hasznos, de sem itt, sem a szövegben nem esik szó az elnök kötelező, az Unió állapotáról szóló évi „üzenetéről", amely tartalmazza az elnök törvényhozási elképzeléseit is. Végül a modern elnöki hatalom szerkezetének ismertetését jól szolgálná egy 4. ábra, amely bemutatná az Elnöki Hivatalt (Executive Office), hiszen a Költségvetési Hivatal létrejöttétől a Nemzetbiztonsági Tanács felállításáig ez a hivatal is jelentősen fejlődött és modernizálódott.

Néhány egyéb észrevétel. Talán utalni lehetne 1803-nál, hogy a Legfelsőbb Bíróság ekkor hozott ítélete volt az első alkalom, amikor alkotmányos kérdésben véleményt, s ezzel precedenst teremtett. (46. o.) A Képviselőház szerepét az elnök megválasztásában nemcsak J. Q. Adamsnál kellene megemlíteni (78–79. o.), hanem Jeffersonnál is, hiszen ott az „adatlapon" szerepel, hogy A. Burr vele szemben egyenlő elektori szavazatokat kapott. Mivel államonként csak egy szavazatot lehetett leadni, s a képviselők 35 alkalommal egyformán szavaztak, ez a holtverseny vezetett a XII. Alkotmánykiegészítéshez. Nem a Van Burent jelölő konvención fogadták el a demokraták a 2/3-os elvet. (106. o.), mert azt már 1832-ben bevezették, mint arról a kötet korábban helyesen szól. (ld. 88. o.)

Oregon esetében pontosabb angol–amerikai közös birtokról beszélni, mivel 1818-ban az egyezség megkötésekor (107. o.) valójában egyik fél sem volt jelen, s az amerikaiak is csak 1840 után népesítették be az „oregon ösvényt". Koszta Márton kiszabadítása Szmirnában történt, ahol úgy került osztrák kézre, hogy provokátorok a vízbe dobták, s a készen álló csónak osztrák matrózai szállították az osztrák hadihajóra. (123. o.) Dél rekonstrukcióját emlegetve (131., 142. o.) le kellene szögezni, hogy az elsősorban politikai fogalom volt: az Unió helyreállítását jelentette, az elszakadt államok képviselőinek és szenátorainak a Kongresszusba való visszatérését. A magyar szakirodalomban már meghonosodott az Egyesült Államok Kínával kapcsolatos politikájáról a „nyitott *kapuk* politikája" (ld. 194., 208. o.) elnevezés, talán meg lehetne mondani, hogy az elnök 1919 őszén bekövetkezett összeroppanása után tartósan nem volt munkaképes és nem is találkozott munkatársaival, vagyis nem látta el munkakörét. Ennek a tapasztalatnak is szerepe volt — bár nagy késéssel — a XXV. Alkotmánykiegészítés elfogadásában.

Mindezek az észrevételek természetesen jelentéktelenek a kötet gazdag információs anyaga mellett, amelynek során a szerző sikerrel oldja meg az olyan bonyolult helyzetek tömör ismertetését, mint amilyenbe Jefferson került második elnöksége idején, amivel Jacksonnak kellett megküzdenie az 1832. évi vámok kapcsán Dél-Karolina ellenszegülésével, vagy a „bankháború" során. A polgárháború áttekintését megkönnyítette, hogy annak politikai és katonai eseményeit meg lehetett osztani Lincoln és Grant között. Időnként az olvasó úgy érzi, hogy egyes elnökök (pl. Theodore Roosevelt, Herbert Hoover) mintha közelebb állnának a szerzőhöz, míg másokat (pl. Warren G. Hardingot) nem kedveli, – ami érthető. A második világháború utáni elnökök esetében kellő súlyt kap a nemzetközi politika. Ebben a vonatkozásban méltánylóan ír Nixon elnökségéről, míg Johnson elnök esetében a „nagy társadalom" megteremtéséért folytatott erőfeszítéseket emeli ki.

A kötetet információinak gazdagsága és jól megőrzött belső arányai teszik használhatóvá. Jó ötlet volt az Alkotmány eredeti és magyar szövegét is közreadni, már csak azért is, mert az előforduló hivatkozások esetében nem kell hosszan magyarázni a részleteket, mert azok visszakereshetők. A gazdag, személyekre bontott korszerű biográfia jól mutatja az amerikai „történeti ipar" termelé-

kenységét, hogy szinte minden elnökről jelent meg 10–15 éven belül modern biográfia. A magyar nyelvű kiadványok listája pedig jelzi, hogy — eltekintve a sajtótudósítók által az utóbbi két évtizedben publikált írásoktól — Washingtonról és Franklinról, Jeffersonról és Lincolnról, valamint F. D. Rooseveltről találunk különböző értékű kiadványokat. Mindez jól érzékelteti Hahner Péter munkájának hézagpótló jellegét.

Urbán Aladár

Johan Huizinga

A TÖRTÉNELEM FORMAVÁLTOZÁSAI

Válogatott tanulmányok
Ford.: Radnóti Miklós
Maecenas, Budapest, 1997. 227 o.

Mi a történelem? – teszi fel a kérdést Carr 1986-ban megjelent munkájában (*E.H.Carr*: Mi a történelem? Ford.: Bérczes Tibor, Századvég Kiadó, Budapest, 1993. p. 151), Collingwood a történelem eszméje után kutat (*Robin G. Collingwood*: A történelem eszméje, Ford: Orthmayr Imre, Gondolat, Budapest, 1987, p. 407), gazdag historiográfiai háttérre alapozva művét, Marc Bloch pedig egyenesen úgy érzi, hogy a történelem védelmében kell fellépnie (*Marc Bloch*: A történelem védelmében, Válogatott művek, Gondolat, 1974, p. 326).

Johan Huizinga, századunk első felének szellemtudomány-kutatója ugyanakkor a történelem igézetének szellemében közelít ehhez a témához, alapvetően új gondolatokkal gazdagítva az örök érvényű kérdés-felvetést.

Werner Kaegi, svájci történész, aki nemcsak tisztelője, de fordítója is volt Huizinga műveinek, emlékezésében többek között annak fontosságát hangúlyozza — és munkája címével is ezt sugallja — hogy a gazdag huizingai életmű fő témája a történelemnek mint kultúrjelenségnek megközelítése, megragadása volt (*Werner Kaegi*: Vom Begriff der Kulturgeschichte–Zum hundertsten Geburtstag Johan Huizingas, Universitaire Pers Leiden, 1973, p. 16). És e területen kétségkívül új aspektusokkal színesítette akár elődje, Burckhardt, akár mások vízióit.

Kultúrtörténészként írja legismertebb művét, a Középkor alkonya-t, és a kultúrtörténész szól hozzánk abból a tanulmánykötetből is, mely 1997-ben két kiadótól két cím alatt került ismét kiadásra (*Johan Huizinga*: A történelem formaváltozásai, Válogatott tanulmányok, Ford.: Radnóti Miklós, Maecenás, 1997, p. 227), illetve *Johan Huizinga*: A történelem igézetében, Válogatott tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997).

Hat tanulmány — első ránézésre egymást nem érintő témában — ,de az olvasó könnyedén felfedezheti azokat a kulcsfogalmakat, melyekre tulajdonképpen a teljes huizingai életmű felfűzhető.

Az első probléma — és hogy valóban probléma, azt mutatják Huizinga példái is — magának a történelem fogalmának tisztázása. A recenzens a szerző által citált definíciók közül kiemelné a baueri megközelítést, mely szerint: „Minden kornak megvan a maga különleges fogalma a história lényegéről és feladatairól". Ezt a gondolatot fűzi tovább Huizinga: „De ha mindemellett a história szónak van általánosabb jelentése is, akkor mégis definiálható kell legyen olyképpen, hogy benne minden kor felfogása kifejezésre jusson" — mely önmagában is utal a fogalom meghatározásának időbeli és térbeli távlataira. Amíg Huizinga felfedi saját történelem-definícióját, több oldalról próbálja megközelíteni a fogalom mibenlétét, melynek során eljut a kultúrtörténet egyik alapelemének, a játék szerepének felfedezéséig, analizálásáig. (Erről bővebben: *Johan Huizinga*: Homo ludens–Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására, Ford.: Máthé Klára, Athenaeum 1944-es kiadása alapján, Universum Kiadó, Szeged, 1990, p. 225). Végső meghatározását tanulmánya első soraiban kifejtett elvárásai szellemében fogalmazza meg, miszerint: „A jó meghatározásnak velősnek kell lennie, vagyis a fogalmat röviden, ugyanakkor pontosan és teljes egészében kell megragadnia...". Ezeket a követelményeket korábban már mások is felvetették, így pl. Goethe, aki különböző korszakokat különített el az írói pálya során: az elsőben az ember rosszul ír és bonyolultan, azután rosszul és egyszerűen, majd végül — ideális esetben — eljut a legfelső szintre, mikor képes arra, hogy jól és egyszerűen fogalmazzon.

A huizingai meghatározás is egyszerű: „Történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról", s ez esetben párosul azzal a kuriozitással, hogy szerzői kritika

kíséri, hiszen Huizinga — miközben feloldja definíciója elemeit — értékük mibenlétét az interpretálási lehetőségek szabadságában látja.

A recenzensnek hiányérzete van a fogalom meghatározását illetően, de a szerző is érzi definíciója elégtelenségét, melyre A történelem formaváltozása a 19. század közepe óta című tanulmányában következőképpen utal: „Ha ismét efféle feladat előtt állnék, hogy ti. a történelem fogalmát definiáljam, akkor talán az említett megfogalmazást jelentékenyen megváltoztatnám. Hiába, az inegzakt meghatározásának lényegéhez tartozik az, hogy sohasem lehet egzakt, ennélfogva sohasem lehet tökéletesen kielégítő sem."

A recenzió elején említettük, hogy a huizingai gondolatrendszer — kis túlzással — néhány fogalomra épít. Ilyen fogalom az esztétika-központúság, melyet A középkor alkonya egyik legnagyobb novumaként is szoktak említeni.

A történelem formaváltozását bemutatva Huizinga ismét szembesül az esztétika-problematikával, s ennek kapcsán nem tudja kikerülni másik kulcsfogalmát sem: a képet, mint a történelem lényeges alkotóelemét. A kép, a történeti kép szerepét részletesen kifejti, felvetve a kérdést: „Igazán ilyen költői természetű a mi történelmi megismerésünk?". A képi megjelenítés, úgy tűnik, a huizingai módszer egyik sajátja is — mint ahogy ezt tapasztalhatjuk a Jeanne d'Arc-ról vagy a Jó Fülöp-ről szóló tanulmányoknál (*J. Huizinga*: Im Bann der Geschichte, i. m.: Das Charakterbild Philipps des Guten in der zeitgenössischen Literatur, 339–376. old.).

De saját képi világáról talán mindennél többet árul el az a metafora, mellyel Erasmus című munkáját vezeti be: „Önöknek ajánlva e könyvet, úgy érzem, mintha egy csokor virágot nyújtanék át, amit az önök kertjében szedtem. Egyetlen mentségem, hogy önök bekerítették az egész területet...". (*J. Huizinga*: Erasmus, Ford.: Gera Judit, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, p. 420. — Idézet a szerző 1924. márciusában P.S. és H.M. Allennek írt ajánlásából, utalva az általuk készített Erasmus-tanulmányokra: Allen, P.S., The Age of Erasmus, Oxford, 1914.–Allen, P.S., Erasmus, Lectures and Wayfaring Sketches, Oxford, 1934).

Mégis a „kép-fogalom" használatánál óvatosságra int, utal a megfontoltság szerepének fontosságára, s hogy a kifejezés nem sematizálható.

A huizingai gondolatmenet — a recenzens számára — egyik csúcspontja az olvashatóság, mint érték követelménye: „Az olvashatatlan történelem nem történelem" — mondja Huizinga. Csúcspont, mert kétségkívül nélkülözhetetlen élmény, mely azonban „veszélyt" is rejt magában. E „veszélyt" Huizinga a logika területéről való elkalandozásban látja, mely az epikai-drámai elemnek ad teret a történelmen belül, s ennek szerepe a műfajon belül megkérdőjelezhető.

A történelem formaváltozásának egyik sarkpontja az epikai-drámai elem összezsugorodása, mely az új korszakok történelmének sajátja, s ezáltal az újabb történelem növekvő formátlanságának előidézője is egyben – véli Huizinga.

A szerző modellje ennek illusztrálására az Egyesült Államok történelme a polgárháborúk idejétől kezdődően, melynek első korszakában — amit a szerző nagystílűnek titulál — még a formai követelmények viszonylag éles kontúrjai körvonalazódnak, mely mögött Huizinga az akkori elit szerepének fontosságát hangsúlyozza, de ami a 19. század közepére halványulni látszik.

A korabeli Európával összevetve, Amerikából, úgy tűnik, elvész a pulzáló feszültség, kívül reked az epikai viszály, s ebből a „pangásból" — időlegesen — csak a polgárháború alatt tud kitörni. Huizinga mintha egy színdarab rendezői páholyából szemlélné a polgárháború utáni Amerikát, gyászolva korábbi mozgalmasságát, világos formáját. Ebből a történelemből hiányzik a főszereplő — mondja Huizinga — ‚ez a történelem már nem engedi érvényesülni az embert, ebben a történelemben az „ember csak mint elmosódottan és határozatlanul ható alak" kaphat szerepet.

Úgy tűnik, Huizingát mélyen befolyásolta a korát is átható dekadencia-hangulat, mely különös intenzitással tör elő A holnap árnyékában című munkájában, de amely bevezetőjében ugyanakkor jövőbe vetett hitéről próbálja meggyőzni az olvasót: „...Lehetséges, hogy a következő lapok miatt sokan majd pesszimistának neveznek. Erre csak ennyit felelek: én optimista vagyok." (*J. Huizinga*: A holnap árnyékában –Korunk kultúrális bajainak diagnózisa, Tevan Kiadó, 1991, p. 170, 9. old.). Pesszimizmusa, kételkedése kifejezésre jut az Amerikai szellem című tanulmányában is, melyben hangot ad a „szellem nivellálódása" feletti aggodalmának, s Amerika szellemét erősen történelemellenesnek bélyegzi. Az Amerika-problematika egyike Huizinga nagy érdeklődési területeinek, mondanivalója alaptónusa minden esetben hasonló. A már említett A holnap árnyékában című könyvében pl. következőképpen realizálódik: „Az az állam, melyben a nemzeti puerilizmus minden alakját, az ártatlant, sőt vonzót éppenúgy, mint a bűnöset, a legtökéletesebben lehetne tanulmányozni, az az Amerikai Egyesült Államok..." (*J.Huizinga*: A holnap árnyékában, i. m. 120.

old.) Huizinga mégsem adja fel véglegesen jövőbe vetett optimizmusát, hisz munkája végén így szól hozzánk: „Van-e még lehetőség a ziláltság és elgyengülés ennyi és ilyen komoly jelenségeinek felsorakoztatása után, reményteljes következtetésre? Ez a lehetőség mindig létezik. A remény és bizalom nincs eltiltva. Nem könnyű azonban e helyet elfoglalni..." (*J. Huizinga*: A holnap árnyékában, i. m. 147. old.).

Egészen más hangvételűek a reneszánszról, illetve a reneszánsz és realizmus kapcsolatáról írt tanulmányai. Ezeknél a műveknél különösen érzékelhető a Burckhardt-i örökség hatása, (Burckhardtról ld. pl.: *Fueter, Eduard*: Geschichte der neueren Historiographie, München u. Berlin, Verlag von R. Oldenbourg, 1925), Werner Kaegi emlékeztet arra, hogy Huizinga első nyilvános baseli előadása is egy Burkhardt-i téma bázisán született, amennyiben a reneszánsz és realizmus kérdéséhez nyúlt (*Werner Kaegi*: Vom Begriff... i. m. 5. old.). A hasonló téma megvitatása nemcsak a tisztelet, de a kritika hangjait is megszólaltatja — mint A reneszánsz problémája című tanulmány is. Hatásos az az álomszerű nyitány, amellyel Huizinga bevezeti gondolatait, a „képíró" itt sem tud háttérben maradni. „Van, aki úgy véli, hogy a „képíró" többre vállalkozik, mint a történész. De átfogó, hiteles képet alkotni, egy-egy vonást felfokozni csak az képes, aki kimerítően ismeri a történeti tényeket, pontosan tisztában van a szakma szabályaival, és arányérzéke is kiváló." (*J. Huizinga*: A történelem igézetében, i. m. idézet a könyv hátlapjáról). Huizinga művei, mint pl. az Erasmus vagy a Jeanne d'Arc tanulmány, de a reneszánsz kérdését elemző munkája is arról vallanak, hogy Huizinga magáénak mondhatta ezen képességeket. Mialatt A holnap árnyékában attól tart, hogy a szellem eltékozolódik, úgy érzi, a kultúra lázas állapotát éli, addig a reneszánsz-téma kapcsán a feltámadás élményével szembesülhetünk: feltámadás az új életre a megaláztatás és hanyatlás után. De Huizingának hiányérzete van: úgy véli — századokon végigkísérve a reneszánsz értelmezésének fejezeteit — ‚senki sem tudta tökéletesen megragadni lényegét, senki nem volt képes teljességében méltatni. Ez alól Buckhardt sem kivétel: „Napjaink kultúrtörténetének nem is egy vonatkozásban épp az a feladata, hogy Burkhardttól megszabaduljon, de oly módon, hogy ez nagyságának legkevésbé se ártson, és ne csökkentse iránta érzett hálánkat sem..." -írja Huizinga. Az egyik fő problémája a szerzőnek, hogy véleménye szerint a legtöbb értelmezésben Itália kisajátítja a reneszánsz ditirambusát.

Tanulmánya végén a következő megállapításra jut: „Fordulatok és ingadozások, átmenetek és kultúrelemek keveredései: ez az, ami jellemzi, telíti a reneszánsz képét. Aki a reneszánszban a szellem bizonyos feltétlen egységét, egyetlen formulában kifejezhető egységét keresi, az sohasem fogja megérthetni minden megnyilvánulásában. Mindenekelőtt arra kell késznek lennünk, hogy bonyolultságában, különneműségében, ellentétességében ragadjuk meg, s hogy az általa feltett kérdésekre pluralisztikus eljárással válaszoljunk. Aki egy egységséma hálóját veti ki, hogy ezt a Próteuszt megfogja benne, csak önmaga akad bele a háló szemeibe.... És aki meg akarja érteni..., annak szenvedélyes, közvetlen érdeklődést kell éreznie a dolgok iránt. A dolgok lényegét kell élvezni tudnia, azok szép formájában...".

Huizingát komolyan foglalkoztatta a középkor és újkor átmenetének kultúrtörténeti vizsgálata, melyet A középkor alkonyá-hoz írott előszavában következőképpen fejtett ki: „A történetírást mindig sokkal jobban foglalkoztatja a kezdeteknek a kérdése, mint a hanyatlásé és a bukásé. Bármilyen korszakról van is szó, azt szoktuk vizsgálni, hogy mit ígér a következő korszaknak....Pedig a történelemben, miként a természetben is, egyenlő súlya van születésnek és halálnak. A civilizáció túlérett formáinak látványa legalább annyi felismerést kínál, mint a friss formák növekedése. És néha rá kell ébrednünk, hogy egy kor, amelyben eddig főként az új eszmék születését kerestük, valójában az elfakulás és hervadás időszaka...." Bizonyos szempontból talán mottója is lehetne ez a Reneszánsz és realizmus című tanulmánynak, melyben így fogalmaz: „A realizmus előkészület volt a reneszánszra, átmeneti állapot és nem végeredmény, nem cél". A realizmus fogalmának modern esztétikai értelemben vett megközelítését javasolja, melynek irodalmi interpretációja etikai tartalommal bővül. Meditációja több tanulsággal is szolgál, így pl. arra is rámutat, hogy egy fogalom értelmezése „csupán" megközelítés kérdése. Ezáltal a realizmus is egészen más töltetet kap annak függvényében, hogy mi a viszonyítási alapunk. A relativitás élmény szólal meg a realizmust, mint tisztán esztétikai tényezőt magyarázó sorokban is:„...mindennek szellemi képe a kiválasztáson alapszik" — írja Huizinga. E kiválasztásnak szerepe van a Jeanne d'Arc tanulmányban is. A Szent Johanna probléma Shaw-i megragadásának útvesztőjét Huizinga a következőkben látja: „Talán az emberi szellem által megoldható legnagyobb feladatok egyike az, amit Shaw itt maga elé tűzött: a történelemnek tragédiává történő újraformálása ez. Azt, ami egyszer valóban megtörtént —...— egy összefogott képben és leglényegesebb és legmélyebb jelentésében felidézni..." –, és ezután azt

elemzi, hogy ez mennyire sikerült Shawnak. A végkonkluziója szerint: „S a kapott eredmény kétségkívül különös termék, és rengeteg kifogás merülhet fel ellene a művészet és a történelmi felfogás szempontjából egyaránt. De a darab végigjárja a világot, és —... — felemel...". Amit nem képes Shaw szavakkal kifejezni, azt pótolni tudja a színpadi előadás képi megjelenítése. De ez nem Shaw hibája: „Már régen észrevették, hogy Jeanne d'Arc történetének irodalmi feldolgozása — bár számosan próbálkoztak vele — voltaképpen sohasem sikerült. Az a műalkotás, mely ennek az alaknak az összes eljövendő századok számára megadta volna a formáját — nem született meg..." — figyelmeztet Huizinga. A képi megjelenítés varázsa a Jeanne d'Arc tanulmányban teljesedik ki, fontossága itt főszerepet kap.

Nehéz lenne néhány mondatos zárszót írni Huizinga tanulmánykötetéhez. A legméltóbb összegzés ez esetben talán saját gondolatainak — s részben ars poeticajának — tolmácsolása lehet: „Ez a világ minden nyomorával együtt túl szép ahhoz, hogy az emberi elfajzásnak és a szellem vakságának éjébe hagyjuk zuhanni... És a fiatal nemzedéknek a feladata, hogy ezen a világon újra uralkodjék úgy, ahogy azon uralkodni kell. Hogy ne engedje elsüllyedni elbizakodottságba és balgaságba, hanem újra átitassa szellemmel" (*J. Huizinga*: A holnap árnyékában, i. m. 154. old., ill. 167. old.).

Pallagi Mária

HÍD A SZÁZADOK FELETT

Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára
Főszerkesztő: Hanák Péter, szerkesztette: Nagy Mariann
University Press, Pécs, 1997. 508 o.

Az utóbbi évtizedben ismét szokássá vált a hazai tudományos életben tanulmánygyűjteménynyel tisztelegni egy-egy neves tudós születésnapja alkalmából. A szocialista időszakban emlékkönyv csak a diktátoroknak dukált. Ezért is volt oly szokatlan és felemelő, amikor az ellenzéki és máshogyan gondolkodó körök két évtizeddel ezelőtt megtörték a politikai kultusz visszataszító formáját és elkészítették Bibó István emlékkönyvét, amely, mint ismeretes, egyszerre szolgálta a politikai szervezkedés és a tudományosság eredeti jogaiba való visszaállításának ügyét. A történészeknek ebben az emlékezetes akcióban számottevő szerepük volt, mindenekelőtt Szűcs Jenő jóvoltából, aki Közép-Európa fogalmát járta körül, s ezzel nagy lépéssel segítette visszatalálni a magyar történettudományt oda — saját hazája és az azt körülvevő régió problémáinak feltárásához — ahol legeredményesebben és legtermészetesebben tudja betölteni feladatát.

Katus László érdeklődésének homlokterében is szűkebb európai pátriánk társadalom- és népesedéstörténetének vizsgálata áll. Az elmúlt másfél évszázad magyar történészeit mindig erősen foglalkoztatta ez a témakör. Szempontrendszerük azonban — kevés kivétellel — hungarocentrikus volt, és nemcsak abban az értelemben, hogy saját nemzetük és hazájuk ezirányú fejlődésére illetve fejlődésének akadályoztatására koncentráltak, hanem abban az értelemben is, hogy sajátosnak és egyedinek tekintették azt, ami Magyarországon ezen a téren végbement. Nem ismerték fel, hogy ami a magyar nemzet demográfiai bázisával történt, az nem egyedi balszerencse, hanem logikusan következik abból, ami az egész régió történelmi fejlődését jellemezte. A kiszakadást a nyugat-európai polgárosodás köréből, még annak előtte, mielőtt valóságosan is részévé lehetett volna Közép-Európa vagy tágabban értelmezve a fogalmat, Köztes-Európa a nyugati régiónak. Katus munkáiban nem ismételte meg történész elődeinek elfogultságait, tévedéseit, hanem tágabb perspektívába helyezve a társadalomfejlődés és mindenekelőtt a népességnövekedés kérdését, felismerte, hogy rokon folyamatok mentek végbe mindazon népek-nemzetek történetében, amelyek a nyugati kereszténység felvétele ellenére csak a polgárosodás- kapitalizálódás második vonalában tudtak haladni évszázadokon keresztül. A kérdés nemzetközi szakirodalmát tanulmányozva és elvégezve Magyarország összehasonlítását a régió többi területével megállapította, hogy a társadalmi fejlődés összetevőit magába sűrítő demográfiai tendenciák lényegi azonosságot mutatnak fel Közép-Európában. A nupcialitás és a születésszabályozás hasonló módon alakult abban a nagyrégióban, amelyet egy képzeletbeli Trieszt-Szentpétervár vonal választott el a tőle nyugaton elterülő polgárosodottabb nyugati régiótól.

Katus László életművének másik fontos eredménye azoknak a nagy körültekintést és szorgalmat kívánó vizsgálatoknak az elvégzése, amelyek az egy nagyrégióban összezárt, egymásba

ékelődött különböző nemzetiségek lényegileg azonos, de a konkrét hatalmi helyzettől, társadalmi struktúrától, mint másodlagos tényezőktől mégis külön utakra terelt, asszimilációtól, urbanizációtól befolyásolt nemzetiségi demográfiai fejlődését feltárták. Pályája ezeken a kérdéseken keresztül sok párhuzamosságot mutat Hanák Péter szakmai útjával. Mindkettőjüket megragadta az Osztrák-Magyar Monarchia társadalmának színes, eleven képe és dinamikus társadalmi fejlődése. Hanákot elsősorban az urbanizáció problémája foglalkoztatta. Katus történelmi demográfusként alkotott eredetit. Kár, hogy a kötet szerzői közül, pedig sok fiatal pályakezdő is van közöttük, senki sem vállalkozott Katus László életművének historiográfiai elemzésére. Még arra sem kerített sort a szerkesztő, hogy összegyűjtse és közreadja a jeles történész publikációit, amit már megszoktunk a korábbi jubileumi kötetek esetében. Talán közrejátszott ebben, hogy a kötet főszerkesztését vállaló pályatárs, Hanák Péter a gyűjtemény összeállítása közben elhunyt.

Katus László tekintélyét és életművének kisugárzását jelzi, hogy a történésztársadalom mellett, amelynek képviselői az akadémiai elnök Glatz Ferenctől a doktoranduszokig adtak írást a kötetbe, megtalálhatjuk a neves közgazdász-politológus Lengyel Lászlót éppenúgy, mint a szomszédos Horvátország több kutatóját, akikkel közép-európai tanulmányútjai során Katus szoros szakmai kapcsolatokat épített ki. Ha az életút elmélyült vizsgálatára nem is akadt vállalkozó, az életrajz felvillantását elvégezte Glatz Ferenc baráti hangvételű, ám mégis szakmai szempontokat érvényesítő rövid bevezetőjében. Katus László évtizedeken keresztül az MTA Történettudományi Intézetének megbecsült munkatársa volt. Ugyanaz a sors jutott neki, mint hasonló korú pályatársainak. Kutathatott, még fontos ösztöndíjakat is elnyert, de köztudott lévén katolikus meggyőződése, arra már nem kapott lehetőséget, hogy ismereteit a történész- illetve a tanárképzésben is hasznosítsa. Erre lehetőséget csak a rendszerváltozás után talált, bekapcsolódván a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanári karának munkájába.

Katus László munkásságát ezidáig a történelmi demográfia, a dualizmus története, a nemzetiségi kérdés és nem utolsó sorban a művelésükhöz elengedhetetlenül szükséges történelmi statisztika és kartográfia művelése töltötte ki. A tudós előtt írásaikkal tisztelgő szerzők egyik része úgy érezte, hogy illik kapcsolódnia ezekhez a témákhoz, jórészt azért, mert gondolataik megszületése sokban mesterük munkái tanulmányozásának köszönhető. A szerzők másik csoportja az őt éppen foglalkoztató témakörből adott írást. Mindenki becsületére legyen mondva, hogy néhány fiatalabb szerző érthetően kiforratlanabb írásán kívül csupa izgalmas, eredeti szempontokat felvonultató tanulmányt olvashatunk a kötetben. A szerkesztők úgy vélték, az a leghelyesebb, ha a tárgyalt témák időrendi sorrendben követik egymást. Így izgalmas gondolatok sorjáznak a 44 és fél íves, hatalmas kötetben a korai középkortól egészen a rendszerváltozásig nyomonkövetve hazánk és szomszédai történetét. A horvát szerzők mellett az erdélyi Egyed Ákos és a felvidéki Vadkerty Katalin jelenléte jelzi, hogy Katus László munkássága határainkon túl is figyelmet keltett.

A magyar tudományos érdeklődés, sőt a politika is csupán a legutóbbi esztendőkben kezdett komolyabban foglalkozni a horvát-magyar kapcsolatok kérdésével. Meglepő és tulajdonképpen érthetetlen az ezen a téren sokáig tapasztalható közömbösség, hiszen az 1848-as konfliktus után a dualizmus korában a többi magyarországi kisebbségnél békésebb, bár nem súrlódásmentes együttélés egyfajta pozitív példával szolgálhatna a ma számára is. Horvát-magyar viszonylatban nem terhelik történelmünket durva nemzetiségi leszámolások, atrocitások. A közös civilizációs bázis, a nyugati kereszténység révén, a középkortól kezdve folyamatosan megvalósuló, autonómia-formában megszilárdított nemzeti elhatárolódás a kapcsolatok rendezettségéhez vezetett. Csupán a Fiume-kérdés és a magyar részről megkísérelt, elvetélt magyarosítási próbálkozások (vasúti nyelvhasználat, Julián-akció) borzolták fel időnként az öntudatos horvát polgárság kedélyét. A horvát függetlenség megszerzéséhez 1990–91-ben adott magyar segítség pedig már napjainkban nyújt pozitív példát az együttműködésre. Nem a horvátokon múlott, hogy a függetlenségi háború frontvonala a horvátországi magyar településterületen húzódott keresztül, s elvezetett a magyar kisebbség tömeges menekléséhez és anyagi tönkremeneteléhez. A közös múlt feltárása hozzájárulhat a mai kapcsolatok megszilárdításához. Font Márta tanulmánya figyelemreméltó adalékokat nyújt a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. Fontos összetevője volt az autonóm horvát országrész kialakulásának Szlavónia fokozatos összeolvadása Horvátországgal. Így teremtődött meg az a súly, ami lehetővé tette a korszak végére a sajátos különállás megszilárdulását. A másik ebbe az irányba ható tényező a lakosság szláv jellegének megerősödése volt. Ez jórészt a balkáni török előretörés következménye, s már a 14. században megfigyelhető. A feudális széttagolódás mellett a karakterisztikus etnikai különbözőség kialakulása is segítette tehát az autonómia megerősödését. A magyar királyok általában tisztelték a horvát érdekeket. Font Márta rámutat, hogy erre a területre nem

telepítettek kiváltságos nyugati vagy keleti népelemet. (Megtették viszont ezt a Habsburgok a török kiűzése után, a szerb határőrkerületek létrehozásával. Elhintvén ezzel a nemzeti-vallási szembenállás később tragikus következményekkel járó magvait.) Ivan Erceg a Frangepán-féle összeesküvés nyomán lefoglalt Zrínyi-Frangepán nagybirtok gazdasági helyzetének alakulásával foglalkozik. Az osztrák kézben lévő központi szervek elsősorban az adóprés eszközével kifosztották a birtokok lakosságát, aminek következtében félelem és bizonytalanság vett erőt rajtuk.

A szerb Vasilije Krestic terjedelmes írásban foglalja össze a magyarországi szerbek érdekvédelmi szervezeteinek kialakulását az 1848–49-es forradalom előestéjén, majd az abszolutizmus és a dualizmus korában. Megállapítja a szerző, hogy a szerbeknek Pesten és Újvidéken jelentős gazdasági és szellemi központot sikerült létrehozniuk. Ezek irányításával valósult meg a szokatlanul erős és öntudatos érdekvédelem megszervezése, amely során vállalták a szerbek mind Horvátországban, mind Magyarországon a legkeményebb, akár fegyveres fellépést is vélt vagy valóságos érdekeik védelmében. Ez nemcsak a magyar forradalom idején volt tapasztalható, hanem 1867 után is. „A magyarországi, horvátországi és szlavóniai szerbekbe mélyen beleívódott a dualizmusellenes, államjogi küzdelem szelleme és az a szándék, hogy kiépítsék a lehető legszélesebb körű egyházi és iskolai autonómiát, amely idővel politikai tartalmú autonómiává is kinőhette magát." (195. old.) — állapítja meg a szerző. Amíg tehát a horvátok érdekvédelme területi alapú volt, addig a szerbeké kulturális és gazdasági, nem rendelkezvén összefüggő és többségi települési területtel. Ez azonban nem gátolta őket abban, hogy megfogalmazzák a területi különválás igényét is. Köztudott, hogy az ún. Vajdaság közigazgatási kiszakításának igénye, egy olyan területen, ahol a szerbség csak a lakosság egyharmadát alkotta, vezetett el az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatti kíméletlen szerb-magyar összecsapáshoz. A fanatikusan folytatott érdekvédelem, folyamatos túlkövetelésekkel alátámasztva, történelmi léptékkel mérve, eredményesnek bizonyult. Szerb részről először a reformkorban eltervezett „Vajdaság" túlnyomó része, Jugoszlávia szétesése után is szerb fennhatóság alatt áll és a meg-megújuló betelepítés és etnikai tisztogatás nyomán ma már túlnyomórészt szerb nemzetiségű.

Mirjana Gross a horvátországi polgárság kialakulását tekinti át az 1848 utáni évtizedekben. A szerző a kérdéskör avatott kutatója, jól ismeri az egész kelet-közép-európai polgárosodást a 19. században. A hasonló vonások mellett (paraszti polgárosodás, késői urbanizáció, értelmiség szerepe) regisztrálja az eltéréseket is. A horvát térségben a tárgyalt korszakban még igen nagy különbségek találhatók a dalmát, az isztriai, a szlavón és a tulajdonképpeni horvát területek polgárosodása terén. Zágráb ekkor még nem emelkedik ki a többi mezőváros közül, de iparosai és kereskedői magasabb aránya már megteremti a feltételét a város későbbi, csak Budapestéhez hasonlítható gyors demográfiai növekedésének.

Bár a kötet 36 írása nem reprezentálhatja az egész magyar történész társadalmat, hiszen jeleztük, hogy elsősorban az ünnepelt tanítványai és a vele rokon témákon dolgozók jelentkeztek benne műveikkel, arra azért következtethetünk, hogy mely irányok erősödtek meg az utóbbi években a magyar történetírásban. Úgy tapasztaljuk, hogy a kilencvenes években gyarapodott azoknak a kutatóknak a száma, akik, minden ellenkező irányban ható érdekeltség ellenére klasszikus történelmi témákon dolgoznak, olyan időhatárok közötti kérdéseket vizsgálva, amelyek mindenképpen távol esnek a napi politikai kérdésektől. Kötetünkben is nagy számban találhatók 17., 18. és különösen 19. századi témák. Ezek művelése csak hosszú előkészület, alapos forrás- és nyelvismeret birtokában lehet eredményes. A sok befektetés kezdetben csak kevés eredményt hoz. Nagyon helyesen tették a kötet összeállítói, hogy a műveknek ebből a köréből több műhelymunkának is teret adtak. A több évszázados számadások, terméseredmények közzététele tovább gyarapítja ismereteinket az elmúlt századokról, s alkalmas a kor fő problémáinak új színben való feltüntetésére. Kiemelkedőek a kötetben a dualizmus korával foglalkozó résztanulmányok. Bizonyítják, hogy nem csillapul hazánkban a kettős monarchia iránti érdeklődés. Izgalmasak a közlekedési rendszer, mindenekelőtt a vasúti hálózat forradalmi gyorsaságú kiépítéséről szóló írások. Kaposi Zoltán nemzetközi kitekintést végzett el, amikor az angliai közlekedési rendszer gyökeres átalakulását vizsgálta 1750 és 1850 között. Majdán László az erdélyi vasútépítések fontosságára mutat rá, megállapítván már írása címében, hogy ezek a modernizáció előfeltételét teremtették meg ebben a régióban. Az utókor olvasója a közben továbbgördült történelmi idő hozta változások ismeretében fontos következtetések levonását végezheti el. Az erdélyi vasúthálózat kiépítése során például a nemzeti szempontot teljesen háttérbe szorította a gazdaságföldrajzi tényező.

A korabeli nacionalista frazeológiával, s a történelmi Magyarországnak még napjainkban is sokszor tulajdonított „nemzeti öncélúság" vádjával szemben a vasutak utoljára épültek ki a ma-

gyarlakta Székelyföldön. Szavakban az ország vezetői gyakran foglalkoztak e terület felemelésének fontosságával, de a gyakorlatban az ipartelepítésre alkalmasabb, ásványi kincsekkel, s bizonyos polgári hagyományokkal már rendelkező dél-erdélyi területeket fejlesztették.

A városiasodás kérdése foglalkoztatta Hanák Pétert és Egyed Ákost tanulmánya megírásakor. Hanák régi témájához, az asszimilációhoz nyúlt vissza. Összefoglalása akár ezirányú munkássága tömör szintézisének is tekinthető. Megismétli más tanulmányaiban kifejtett gondolatait arról, hogy az asszimiláció kérdése nem egyszerűsíthető le néhány motívumra, különösen nem az erőszakos nemzetiségi politikára. Komplex, sokeredőjű és sokirányú folyamatrendszer, amelyben a gazdasági-politikai érdekeltség, a társadalomszociológiai, sőt a társadalompszichológiai tényezők is fontos szerepet játszanak. Figyelmeztet arra, hogy az asszimiláció mértékét eltúlozni sem szabad. Nagyságának megállapítása, hatásmechanizmusa csak más kérdések vizsgálatával együttesen lehetséges. Különösen sokat foglalkoztatja ma is a magyar és a szlovák közvéleményt a dualizmus korabeli szlovákság nagyarányú elmagyarosodása. Hanák szerint ebben a döntő elem a spontán, gazdasági folyamat volt, kiegészülve a szlovákság nagyarányú kivándorlásával, amely több évtizeden keresztül folyamatosan apasztotta e kisebbség lélekszámát. Írásának másik fontos mondandója a zsidóság és a németség asszimilációjának párhuzamba állítása a többi nemzetiségével. Ugyanis nyilvánvaló, hogy e két nagyszámú nemzetiség együttesen közel 3 millió állampolgárát nem érte erőszak e téren. Nehezen is lehetett volna elképzelni a kettős birodalom domináns részének hivatalos nyelvét beszélő németség elleni erőltetett magyarosítást, mégis végbe ment a folyamat. Településszerkezeti, lélektani s aritmetikus, azaz már-már a fizika és a természettudomány körébe sorolható okok vezettek el a dualizmuskori ország népességének gyors homogenizálódásához.

Ugyanezt a gondolatkört folytatta Szarka László a szlovák-magyar kapcsolattörténet kutatásának ismert és eredményes kutatója a második világháború utáni asszimiláció okainak a vizsgálatával. A szlovák kisebbség mellett mintegy ellenpróbaképpen a németek beolvadását is tanulmányozza. 4 fő okot sorakoztat fel. Elsőként a településszerkezeti sajátosságokat említi, hogy mindkét kisebbség központi elhelyezkedése, ipari érintettsége miatt lett kitéve a többségi magyarság befolyásának. Másodikként az iskolarendszert említi, jelezve, hogy annak hatása nem választható el az előbbitől. Nagy jelentőséget tulajdonít a migrációnak és a telepítési akcióknak, amelyek a második világháború után (német kitelepítés, szlovák-magyar lakosságcsere) elsősorban ezt a két kisebbséget érintették. Nem elhanyagolhatóak — figyelmeztet — a belőlük fakadó társadalmi traumák. Kihangsúlyozza a szerző a századunkban végbement gyors társadalmi átalakulás óhatatlanul asszimilációt erősítő hatását.

Kövér György polemikus gondolatokat adott közre „Centripetális és centrifugális erők az Osztrák-Magyar Monarchiában" címmel. Vitába száll a történeti-politológiai irodalom egy részének azon következtetésével, hogy a kettős birodalom felbomlása szükségszerű volt. Még a gazdasági tényezők — Jászi Oszkár által kihangsúlyozott — ezirányú befolyását sem ismeri el döntőnek. Korántsem tagadja a két egymás ellen ható tényező jelenlétét a korban, de létüket természetesnek tartván egy társadalomban, megállapítja: „Sem a makrointézmények, és a gazdaságpolitika, sem a piac szerkezete és ciklikus mozgása nem determinálta előre az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását. A centrifugális és centripetális gazdasági erők egyensúlyának változása a dualista monarchia egész periódusát jellemezte. A divergáló erők túlsúlyra jutásának retrospektív belevetítése a történeti ciklusokba arra az eljárásra emlékeztet, amelynek során a két világháború között a kapitalizmus összeomlását jövendölték egyes közgazdászok az üzleti ciklusok leszálló ágának kivetítéséből. Az Osztrák-Magyar Monarchia nem gazdasági okok következtében bomlott fel, hanem felbontották." (313. old.).

Történelmi szükségszerűség, gazdasági-társadalmi tényezők objektiválódása vagy valami más is meghatározhatja egy régió sorsának alakulását? — teszi fel a kérdést közvetetten, a Monarchia sorsát vizsgáló kollégájához hasonlóan, Gyarmati György tanulmányában, amelyben Erdély második világháború utáni ismételten teljes egészében Románia kezére adásának problémáját tekinti át az utóbbi években, elsősorban Romsics Ignácnak és Tofik Iszlamovnak köszönhetően feltárt források másodelemzése révén. Megállapítja, hogy a nyugati hatalmak, főleg a legerősebb Egyesült Államok levonták a Versailles-i békemű tanulságait és legszívesebben függetlenné tették volna Erdélyt, messzemenően demokratikus belső föderáció formájában, de globális megfontolásból érdekvisszaforgással éltek és hagyták a terjeszkedő szovjet imperializmus érdekeinek gáttalan érvényesítését.

A két utóbbi, a nemzetközi szakirodalomban is jártas és történetfilozófiai általánosításra is felkészült történész írása azt bizonyítja, hogy lejárt az ideje mind a leegyszerűsített, mind a túlideologizált irányzatoknak a történettudományban. Új és maradandó kutatási eredményeket csak

a kérdés mindenoldalú feltárásával és konkrétságának a legmesszebbmenő érvényesítésével lehet elérni. Tertium mon datur Erdélynek, mondja ki Gyarmati a szentenciát munkája címében, még akkor sem, ha az immanens tényezők túlnyomó többsége ebbe az irányba mutatott.

Örömmel olvastuk a kötetben azokat a tanulmányokat, amelyek Magyarország történelmi demográfiai fejlődésének egy-egy szakaszát vagy a kérdésről kifejtett nézeteket dolgozták fel. Elgondolkoztató, hogy történészeinket még mindig viszonylag kevéssé foglalkoztatja a társadalmat alkotó szubjektum, az ember, és a társadalom alapsejtjét képező család és családi élet kutatása. Dinamikus, új eredményekre vezető történelemtudományból nem hiányozhat ez a kérdéskör tartósan. Furcsa, hogy több korszakról előbb tisztázzák történészeink a terméseredményeket, a közlekedési viszonyokat, mint a demográfiai mutatókat. Pedig ezek az adatok legalább olyan fontosak a modernizációs-polgárosodási folyamat megértése szemszögéből, mint az ipari és a mezőgazdasági teljesítmények!

Varga J. János hazánk török hódoltság utáni újratelepítéséről írta dolgozatát. A Kollonich-féle Einrichtungswerk majd a nyomába lépő Systematica Comissio eleddig jórészt nemzetileg elfogult értékelésben részesült, mind a világháború előtt, mind a szocialista korszak marxista normákat érvényesítő történetírása részéről. Időszerű volt tehát a téma leporolása, az arra való rámutatás egy olyan korszakban — jegyezzük meg szarkasztikusan —, amikor az ország nem tud mit kezdeni a népességcsökkenéssel, az elöregedéssel, s koncepciótlanul vergődik a világban, kitéve a spontán globalizáció kényének-kedvének. Ezzel szemben eleink világosan látták, hogy a legfontosabb tényező az ország újjáépítése terén a munkáskezek gyarapítása minden lehetséges körből és eszközzel. Ha kimutathatók is e meghatározó telepítéspolitikai tevékenység közben magyarellenes tendenciák, el kell fogadni, hogy a török megszállás alatt megrokkant magyar népelem egymagában nem lett volna képes, ha kizárólagos lehetőséget is kapott volna rá, országa újranépesítésére és a szükségszerű fejlődés megindítására, és eredményes lefolytatására.

Figyelemreméltó írást adott a kötetnek Nagy Ildikó „Rákosi Jenő és a harmincmilliós magyar impérium" címmel. Sokan emlegették az utóbbi időben a „magyar imperialistákat", de a jelszószerű „harmincmillió" keletkezéstörténetét eddig még nem vizsgálták a történészek. Magának az elhíresült cikknek a szövegét azonban közzétette Szarka László tanulmánygyűjteménye mellékletében. (Sz.L.: Dunatáji dilemmák. Ister Kiadó, 1998., 263–267. old.) A szerző idézi Katus László megállapítását, miszerint a dualizmus utolsó évtizedeiben a magyarság természetes szaporodás révén 3, asszimiláció útján pedig 2 millióval gyarapodott. (Történelmi Szemle, 1982. 2. sz.) Nem volt tehát teljes mértékben légbőlkapott az a meggyőződés, amely a magyar nyelv rohamos térhódítását látva az egész történelmi országterület megmagyarosodását várta. A gúnyos hang Rákosi és társai véleménye kapcsán inkább Trianon után erősödött fel, amikor eljött az ideje a józan számvetésnek és a felelősségkeresésnek. Szekfű Gyula például mind a Három nemzedékben, mind — egy évtized múltán — a Magyar Történetben alaposan megbírálta ezt az irányzatot és követőit. (Hoitsy Pál, Beksics Gusztáv stb.)

Kocsis Judit a németajkú Balf népesedési viszonyait vizsgálja a 19–20. században. Egyik fontos megállapítása a migráció mértékére vonatkozik. Meglepő, hogy egy kis falu lakossága a múlt század végén milyen gyorsan reagált a nemzetközi kihívásokra. Mind a tengerentúlra, mind a szomszédos Ausztriába sokan távoztak a községből. Azért fontosak ezek a mikrovizsgálatok, mert segítségükkel alaposabban körüljárhatóvá válhatnak olyan témák, amelyek nagytotálban ugyan eléggé ismertek, például a kivándorlás kérdése, de újat már csak keveset lehet róluk mondani a globális adatok ismételt elemzésével. Egyébként a Monarchián belüli intenzív migrációs mozgalomról újabban több adat kapott nyilvánosságot. (Pl. Faragó Tamás, Századvég, 1999. 1. sz.)

Kevéssé kutatott téma a XX. századi népesedés kérdése. Gyáni Gábor a század társadalomtörténetén dolgozva figyelt fel erre és készítette el írását, amelyben felrajzolja a fő tendenciákat a Horthy korszakról. Felhívja a figyelmet az urbanizáció viszonylagos elmaradottságára, miközben az ország közepén tovább növekedett a „vízfej-nagyságú" főváros. Megállapítja, hogy az elcsatolt területekről többszázezer főt elsodró menekülthullám vizsgálatának témája még mindig kutató után kiált. Arra már nem terjedt ki a figyelme, hogy milyen viharos vitákat váltott ki a korszakban a népesedési problémakör egyik szegmense, az egykekérdés. Az áldatlan népi-urbánus szembenállás egyik első jeleként ebben a témában erősen eltértek egymástól a vélemények.

Recenziónk végén még két izgalmas dolgozatra hívnánk fel olvasóink figyelmét. Niederhauser Emil „Többség és kisebbség" címen egyfajta történelemfilozófiáját kívánja adni a politikai rendszerváltozás után föl- és átértékelődött kisebbségi kérdésnek. Végkövetkeztetése eléggé pesszimista, de nem vitatható, ugyanis az ENSZ és az államok többsége — a szaporodó kisebbségi konfliktusok

ellenére — kitart amellett, hogy a kérdés az egyéni szabadságjogok következetes érvényesítésével kezelhető. A történész nem elégedhet meg ennyivel. Niederhauser is rámutat: „Nekünk történészeknek az a feladatunk, hogy bemutassuk a probléma fejlődését, változatait abból a célból, hogy általános megoldásra tegyünk javaslatot. Bár ez még rég megtörtént a tolerancia, illetve magasabb szinten a kisebbségek pozitív megkülönböztetése formájában, azt hiszem még hosszú időbe telik, míg a tolerancia elvét nemcsak a kormányzatok, hanem maga a többség is elfogadja." (177. old.) Abban kétségtelenül igaza van a szerzőnek, hogy az „etnikai kisebbségek" okozzák a legtöbb problémát. De további differenciálás nélkül nehéz előrelépni a kérdésben, mert igaz ugyan, hogy az általa is említett baltikumi oroszok komoly feszültségforrást jelentenek a térségben, viszont a 3 felszabadult állam többségi lakosságát is meg kell érteni, hogy nem szívesen nagylelkű azokkal kapcsolatban, akik egyértelműen asszimilációs szándékkal lettek letelepítve hazájukban az elmúlt évtizedekben. Sem a nyugati országok, sem Magyarország nem ismeri, ismerheti el államalkotó nemzetiségeknek a vendégmunkásokat, a törökök, portugálok, délszlávok, kínaiak stb. tömegeit.

A nemzeti- nemzetiségi kérdés témája ihlette meg Szász Zoltán is, aki a nemzeti kérdés rendszerváltásban betöltött szerepét vizsgálta. A politikai publicisztikában általánosnak mondható negatív ítélettel szemben kiemeli, hogy ennek a kérdésnek igenis pozitív szerepe volt az átmenet során. Aki ezt nem ismeri el, az a nagyhatalmi, imperialista érdekek közvetett védelmezője és nem érti meg, hogy a nemzeti függetlenség megszerzése a népek-nemzetek számára történelmük fontosabb csomópontjain a modernizáció és a továbbhaladás elengedhetetlen feltételét jelenti. A nagy koalíciók, gazdasági közösségek csak akkor töltik be funkciójukat, ha azokat önként, nem hatalmi szóra hozzák létre a nemzetek. A nemzetállamiság kitérője történelmi mércével nézve tehát nem tévedés, hanem elkerülhetetlen szükségszerűség a közép-kelet-európai térségben.

Nem állt módunkban minden értékes tanulmány megemlítése. Csak kedvet csinálhattunk a nagy ívű kötet kézbevételére. Tudomásunk szerint újabb terjedelmes és várhatóan színvonalas emlékkötetek készülnek egy-egy kiemelkedő életművet létrehozó történészkolléga jubileumára. Érdeklődéssel várjuk őket, mert fontos publikációs fórumot jelentenek a történész társadalom részére.

Szabó A. Ferenc

Huszár Tibor

A POLITIKAI GÉPEZET 1951 TAVASZÁN MAGYARORSZÁGON

Sántha Kálmán ügye (Esettanulmány)

Corvina, Budapest 1998. 388 o.

Huszár Tibor második könyve jelent meg rövid időn belül az 1940–50-es évek fordulójának hatalompolitikájáról. A hatalom működését vizsgálva azonban nem politikatörténeti munkáról van szó, hanem a hatalomtechnika látható és láthatatlan részeiről. Az 1995-ben megjelent „A hatalom rejtett dimenziói (Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémia Bp. 1995)" az 1949-es eseményeket vizsgálta a Magyar Tudományos Akadémia átszervezésére tett kísérlet kapcsán, „A politikai gépezet..." pedig az 1951-es év eseményeit Sántha Kálmán akadémikus meghurcoltatása okán. A történeti folytonosság mellett a téma folytatásáról is szó van. Az értelmiségkutatásban nagy hagyományokat maga mögött tudó szerző mindkét könyvében az értelmiség elitjének — az Akadémia világában élők — esetén keresztül vizsgálja a kor hatalomgyakorlási mechanizmusát. A hatalom rejtett dimenzióiban az új kurzus Akadémiát átformáló (többé-kevésbé sikeres) próbálkozásának vizsgálata után a jelen könyv a megváltozott Akadémia világába nyújt bepillantást. A két esettanulmány (a Magyar Tudományos Tanács története, illetve a Sántha-ügy) azonban elsősorban a demonstrálást szolgálja. A hangsúly mindkét esetben a konkrét eseményeket mozgató politikai-hatalmi háttér bemutatásán van. A háttér feltárása a központtól a provinciákig terjedő vizsgálatot eredményez, amely során a hatalomgyakorlás felépítését, technikáját és taktikáját kíséri végig a szerző. A hatalom kulisszák mögötti küzdelmére, a motivációk feltárására és dokumentálására, a hatalom megnyilvánulásának és rejtőzködésének bemutatására, a formális és informális kapcsolatok szálainak felfejtésére, a hatalmi nyomásnak, befolyásolásnak, manipulációnak a részletekig történő nyomon követésére vállalkozik a könyv. Sántha Kálmán ügye a hatalomgyakorlás két jellegzetességét ábrázolja 1951-ben. Egyrészt az egyéni sors(ok) összefüggését a nagypolitikával, s a nagypolitikai változások hatását az egyén sorsára. Másrészt egyéni sorsot alakító személyi, szervezeti, helyi és

nagypolitikai összetevők egymásra gyakorolt hatását, a hatalmi szintek közötti hierarchia működését. A könyv az esettanulmány kapcsán három hatalompolitikai teret vizsgál. A helyi szintet (a provinciát) a városi és megyei, valamint az egyetemi szervezetek, a centrumot az országos pártszervek jelenítik meg, míg az Akadémia világa a köztes szintet képviseli. S nemcsak az egyén sorsának függésére e terektől, de e terek közötti függőségi viszony kézzelfogható vagy csak látensen meglevő kapcsolataira is fény derül. A feldolgozás során a történeti kutatás módszerei mellett nagy szerepet kap a szociológiai vizsgálat is. Az egyéni életpályák szociokulturális hátterének bemutatása,a szervezetek (helyi, akadémiai, országos) szociológiai vizsgálata mellett a kor kommunikációs módszereibe (sajtó, a közélet nyelvezete) is bepillantást nyerünk.

A vizsgálat személyes főszereplője Sántha Kálmán (1903–1956) elme- és ideggyógyász professzor, korának elismert elméleti és gyakorlati szakembere. Tudományos pályafutása 1951-ig töretlen. 1929-től a budapesti egyetemi klinika tanársegéde, 1936–37-ben Rockefeller-ösztöndíjas Montrealban. 1937-től a debreceni klinikán tanársegéd, s itt lett 1939-től nyilvános rendkívüli, majd 1941-től nyilvános rendes egyetemi tanár. 1945/46-ban dékánként irányította a debreceni orvoskar újjászervezését. 1945-ben a megalakuló Magyar Természettudományos Akadémia, majd annak beolvadása után a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1948–49-ben tagja a Magyar Tudományos Tanácsnak, amiről azonban az Akadémia átszervezése során, az átszervezéssel való egyet nem értésének is hangot adva lemond. 1949-ben rendes tagjai sorába választotta az Akadémia, s ugyanebben az évben orvostudományi munkásságáért Kossuth-díjat kapott. 1951-ben mind akadémiai tagságától, mind egyetemi katedrájától megfosztották, s a balassagyarmati kórházba helyezték át. Halála előtt röviddel (1956 elején) rehabilitálták, s akadémiai tagságát is visszaállították. A háború utáni politikai közéletben is szerepet vállalt, de ez inkább a közéletnek, sem mint a politikának szólt. 1945 decemberében a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnökévé választották. Felesége (Majerszky Klára) révén a Márciusi Front debreceni vezetőivel (Kállai Gyula, Zöld Sándor, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd) is kapcsolatba került, s az ő későbbi pozícióik révén 1951-ig politikailag védelmet élvezett. Pártnak nem volt tagja, meggyőződéses antifasiszta és humanista, s a későbbiekben is hangot adott pacifista és kozmopolita meggyőződésének. Az 1940-es évek végén is igyekezett tudományos terét a politika befolyásától megőrizni, bár a kor követelte kompromisszumok egy részét elfogadta, s nem törekedett konfrontációra az új kurzussal. Tudományos, szakmai és emberi tekintélye, valamint politikai védettségének köszönhetően 1951-ig ha szálka is volt a helyi, az egyetemi és akadémiai pártberkek szemében, retorziókat nem kellett elszenvednie. 1951-ben azonban megváltozott a helyzet. Az 1951. év első félévének eseményei következtében az addig védett helyzetben lévő tudós, az ellene indított per kapcsán elveszített akadémiai tagsága és egyetemi katedrája mellett tudományos kutatásának hátterét is.

A könyv első fejezete magát a pert mutatja be, amely során a nemzetközi hírnévvel bíró agysebészt megvádolják a sztahanovista mozgalom elleni egyetemi előadással. A jegyzőkönyvek alapján a szerző ismerteti az Akadémia keretei közt lefolytatott eljárást és az azt követő retorziókat. A per során az átszervezett tudományos világgal kapcsolatban fény derül arra, hogyan változott meg a szervezet, hogyan folyt az ügy(ek) intézése, s milyen befolyásra tett szert a hatalom egy-két év alatt. Kik azok akik a hatalom kiszolgálását (meggyőződésből) természetesnek, de legalábbis szükségesnek tartják; kik azok, akik számára bár világos a vád alaptalansága, saját helyzetük miatt nem kívánnak vagy nem mernek a hatalom elvárásaival szembekerülni; s végül kik azok, akik nem hajlandók asszisztálni az általuk alaptalannak vélt eljáráshoz és akár ellenvéleményüknek is hangot adnak. Nyilvánvalóvá válik a per során — amely konstrukciós jellegével nemcsak irányítói, de a benne részt vevők is kezdettől tisztában voltak —, hogy a hatalom számára nem jelent gondot az új tudományos világban akaratát érvényesíteni. S az már csak hatalomtechnikai kérdés, hogy a lehető legkisebb ellenállással találkozzanak az ügy kapcsán. S az is csak technikai kérdés, hogyan válhat egy szakmainak hirdetett vita a politikai elítélés fórumává. Az akadémiai határozatot követő debreceni fegyelmi eljárás során ezzel kapcsolatban Sántha hangot is adott véleményének: „Védekezésnek helye nincs, úgy érzem *védekezéssel lealacsonyítanám magam, miután koholmány alapján indult és alaposan megorganizált boszorkányper indult meg ellenem.* Tisztában vagyok azzal, hogy az erősebb fél győz, *egyben azonban én vagyok az erősebb, erkölcsiekben.*" (38., 291. o.)

A második fejezet a Sántha Kálmán perét érintő háttér első lépcsőfokának bemutatása. A helyi (debreceni városi és Hajdú-Bihar megyei) pártszervezetek, az egyetemi világ (s ezen belül elsősorban az orvosképzés) és az Akadémia belső struktúrájának vizsgálatára kerül sor. Mindhárom terület személyi, szociális összetételéről közeli képet kapunk. Megtudjuk, milyen horizontális kapcsolatban voltak ezek a terek egymással (megyei, városi és egyetemi pártszervezetek; az Akadémia

és az egyetemek) és hogyan kapcsolódtak be az országos tudományos és pártéletbe. S azt is, milyen volt Sántha Kálmán kapcsolata ezekkel a szervezetekkel. Itt ismerhetjük meg az 1950–51-es évek átszervező tevékenységét mind az Akadémia, mind az egyetemek (elsősorban orvosi egyetemek) esetében, amelyek következtében egy Sántha-per lebonyolítása már minden nehézség nélkül lehetséges volt. A háttér feltárása során a Sántha-ügyhöz közvetlenül nem tartozó, de annak környezetét megvilágító részletek is ismertetésre kerülnek (pl. a NÉKOSZ-mozgalom megemlítése).

A harmadik fejezet egy szinttel feljebb lép. A párt központi vezetésén keresztül bemutatja a nemzetközi helyzet hatásait a magyar belpolitikára, s e hatások továbbgyűrűzésének módját. Milyen hatással volt a nemzetközi helyzet (világháborús hangulat) a magyar viszonyokra, s elsősorban az MDP II. kongresszusára (1951. február 24. – március 2.). E kongresszus után újabb hulláma indult a terrornak, amely célja a gazdasági, társadalmi, politikai nehézségek elfedése volt. A már korábban bevált eljárások segítségével igyekeztek a politikai vezetés hibáit, illetve a rosszul működő rendszer elégtelenségeit a központi irányítás fokozásával, új bűnbakok és ellenségek keresésével, a korábban megkíméltek ostorozásával (ezek közé tartozott tulajdonképpen Sántha Kálmán is) elfedni. Így kerül Sántha Kálmán pere a országos politika rendszerébe. Az újabb ellenség keresési hullám során a Kádár, Kállai, Újhelyi elleni perek, a kitelepítések Sántha-ügyét a háttérbe szorították, s így pere megmara 't a szűk tudományos elit figyelmeztetését szolgáló esetnek.

A negyedik fejezet egyrészt a hatalom működésének körülményeit és eszközeit vizsgálja, másrészt a Sántha-ügy esetén a konstrukciós eljárás okát, menetét és eredményét. A hatalmi gépezet, a gépezetet működtető szándékok és személyek helyzetét nemcsak a konkrét ügyben, de az adott korszak (1940-es évek vége 50-es évek eleje) egészére nézve. Hogyan igyekezett a hatalom azokat az önállóságukat valamilyen mértékben még megőrző szigeteket felszámolni, amelyek fennmaradása a hatalom személyében az elkülönülést, a függetlenség meglétét, a társadalom teljes ellenőrzésének hiányát jelentették. S ehhez nem kellett szervezkedés, elég volt — mint esetünkben — egy-egy személy, aki a körülményeinek szerencsésebb alakulása következtében, de elsősorban saját értékrendje alapján megpróbálta saját kis (tudományos) világát, ha nem is a hatalommal szemben, de az ideológia közvetlen hatásaitól megőrizni. S hogy mennyiben volt Sántha pere koncepciós per? „Sántha Kálmán *valóban kritikusan* ítélte meg a rendszer politikai, különösen tudomány- és kultúrpolitikai célkitűzéseit és gyakorlatát. Ügye ennyiben nem volt mondvacsinált. Ami mégis konstrukciós üggyé teszi, az nemcsak a cselekmény lefolyásának módja, hanem hogy azon nézeteket, melyekkel vádolták, nem képviselte, mint ahogy azon cselekményeket sem követte el, amelyekben elmarasztalták." (238. o.)

Az epilógus a per szereplőinek későbbi sorsát tekinti át vázlatosan. Sántha rehabilitációja mellett az üggyel kapcsolatos szereplők — vagy inkább akik ügyével összefüggött Sántha pere — utóéletét 1956-ig. S azt, hogyan próbált a hatalom kibújni a rehabilitálás követelménye és következményei alól.

A könyv záró részében a Sántha pert dokumentáló jegyzőkönyvek, feljegyzések és határozatok, valamint a kibontakozó nagy politikai perekhez kapcsolódó dokumentumok találhatók.

S végül egy másik könyvet szeretnék még ajánlani. Sántha Kálmán feleségének az „ügyről" 1997-ben megjelent könyvét. (*Majerszky Klára*: A Sántha-ügy. Akadémia, Bp. 1997.) Itt egy másik nézőpontból — de főleg dokumentumok alapján — láthatjuk a per előzményeit, lefolyását és következményeit Sántha Kálmán személyére koncentráltan. A személyes érintettség és átélés következtében a tudományos feltárástól eltérő, de azt részleteiben kiegészítő beszámolóról van szó.

Bartus Sándor

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Fónagy Zoltán*: La situation des domaines de la noblesse à l'époque de la patente relative aux censives. La noblesse dans l'histoire sociale de la Hongrie – *Molnár András*: Tentatives de réforme de l'armée avant 1848. (Les antécédents de l'établissement de la force armée nationale autonome) – BULLETIN – *Nagy Levente*: Quelques informations concernant les relations transylvaniennes d'István Wittnyédi – *Magyar László András*: Débat médical sur les vampires de Hongrie 1732–1756 – *Velladics Márta*: Statistiques sur l'abolition des ordres religieux sous Josef II (1782–1847) – *Sándor Pál*: Nouvelles sources inédites concernant Deák – *Raáb Renáta:* La guerre d'indépendance hongroise dans le miroir de la presse danoise – ESSAIS BREFS – *Anderle Ádám*: La Cour de Vienne et le carlismo – *Völgyesi Orsolya*: Les lettres inédites d'Antal Novák adressées à Ferenc Kölcsey – LITTERATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Fónagy, Zoltán*: "Estate Relations in the Era of Urbarial Regulation. Nobility in Hungarian Historiography" – *Molnár, András*: "Attempts for Military Reform before 1848 (Antecedents of the establishment of an Independent National Military Force)" – ARTICLES – *Nagy, Levente*: "Some Details of the Transylvanian Relations of István Wittnyédi" – *Magyar, László András:* "Medical Debate about Vampires in Hungary 1732–1756" – *Velladics, Márta*: "The Statistics Concerning the Abolition of Monastic Orders under Joseph II (1782–1847)" – *Sándor, Pál*: "Further Unpublished Deák-sources" – *Raáb, Renáta*: "The Hungarian War of Independence in the Crossfire of Danish Press" – SHORTER ARTICLES – *Völgyesi, Orsolya*: "Unpublished Letters of Antal Novák to Ferenc Kölcsey" – *Anderle, Ádám*: "The Viennese Court and the Carlismo" – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában
Rácz György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus joga a 13.–14. században
Engel Pál: A törökdúlások hatása a népességre: Valkó megye példája (1390–1550)
Nógrády Árpád: A királyi szavatosság (13.–15. század)
Zsoldos Attila: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről
Szovák Kornél: Szt. László alakja a korai elbeszélő forrásokban
Csukovits Enikő: A római Szentlélek–társulat magyar tagjai (1446–1523)
Pálosfalvi Tamás: „Tempora disturbiorum". Szlavónia 1440–1448 között
Veszprémy László: Mítosz és történelem a 13. századi Európában. Adalék Kézai communitas elméletének hátteréhez

E számunk munkatársai

Anderle Ádám a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged) – *Bagi Dániel* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK, Pécs) – *Bartus Sándor* PhD hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Történelmi Intézet, Debrecen) – *Csukovits Enikő* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Erdődy Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Fónagy Zoltán* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Magyar László András* mb. igazgatóhelyettes (Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, Budapest) – *Molnár András* igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Nagy Levente* tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) *Pálffy Géza* PhD hallgató, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Pallagi Mária* PhD hallgató (József Attila Tudományegyetem, BTK, Szeged) – *Raáb Renáta* PhD ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Sándor Pál* kandidátus (Budapest) – *Szabó A. Ferenc* kandidátus, egyetemi tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) – *Velladics Márta* tudományos kutató (Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest) – *Völgyesi Orsolya* tudományos segédmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.*

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft